तिलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शाखाभूत-

वैदिक-संशोधन-मण्डलेन

प्रकाशिता

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

६-८ मण्डलात्मकः

तृतीयो भागः

शके १८६३

Printed by —S R Sardesai, B A, LL B, Manager,
Navin Samartha Vidyālaya's Samartha Bhārat Press,
POONA 2

Published by —N S Sontakke, Secretary,
Vaidika Samshodhana Mandala, Tilak Memorial,
POONA 2.

Tilak Mahārāshtra University

VAIDIKA SAṀSHODHANA MAṆḌALA

(*Vedic Research Institute*)

POONA

ṚGVEDA-SAṀHITĀ

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYAṆĀCHĀRYA

VOL. III

6—8 Maṇḍalas

1941

VAIDIKA Price Rs 16 …NDALA

PRICE Rs 25/- CLOTH BOUND

जन्मकाल – आषाढ शुद्ध ३ शाके १७५२

अवसानकाल – भाद्रपद शुद्ध ५ शाके १८४७

सादर समर्पणम्

तीर्णो येन महात्मनाऽतिगहनं शाब्दादिशास्त्रार्णवं
साहित्यं कलयाचकार सकलं यो लीलयाऽनल्पधी ।
यो भाण्डारकराख्यवंशतिलको गोपालसूनु कृती
सोऽयं राजति भूबृहस्पतिरिव श्रीरामकृष्णाभिधः ॥ १ ॥

कामं सन्तु सहस्रश कृतधियो विद्वद्वरा भूतले
नैकत्रोभयविद्ययोर्निवसनं पौरस्त्यपाश्चात्ययो ।
एतस्मिन्समगच्छतैतदुभयं पूर्णप्रबोधान्वितं
येनासौ धवलीचकार भुवनं ज्ञानप्रदीपत्विषा ॥ २ ॥

ग्रन्था यस्य विभान्ति भूरिविषया विद्वन्मनोग्राहिणो
यौरोपीयविपश्चितोऽपि मुदिता यानस्तुवन्सादरम् ।
वाग्देव्या समुपासनं बहुविधं तस्याश्च संवर्धनं
यावज्जन्म समाचरत्सुबहुलैर्यत्नैः सदा तन्मना ॥ ३ ॥

स्वर्यातोऽपि जगद्विसृत्वरयश कायेन यो भ्राजते
यस्योपास्तिरपैति चित्तकुहरान्नाद्यापि सारस्वती ।
तत्पुण्यस्मृतये कृतज्ञमनसा ऋक्संहिताया असौ
श्रीमत्सायणसूरिभाष्यकलितो भागस्तृतीयोऽर्प्यते ॥ ४ ॥

INTRODUCTION

The third volume of the Ṛgveda with the commentary of Sāyanāchārya, comprising Mandalas 6, 7 & 8, is now being presented to scholars and admirers of Ancient Indian Culture The following gives a full description of the Mss of Sāyana's commentary used in preparing this volume

ख[1]

(1) (ख१) The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona No 5 of 1916–18, No 4 of 1916–18 Astakas II to IV, V to VIII Written in Śaka 1739–40 This Ms was used for Vols I & II by the designation ख

(2) The Ānandāśrama, Poona Astakas I to IV Date not given This Ms was used for Vols I & II by the designation ण

(3) The Bhandarkar O R Institute, Poona No 3 of 1916–18 Astaka V Date not mentioned

(4) (ज) The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society No 446 (B D 240) Astakas III, IV & V and some portion of the sixth Adhyāya of Astaka VI This was used in Vols I & II as ज

(5) (थ) The Prājña Pāthaśāla, Wāi (Dist Satara) Astakas I, II, V–VIII Date not mentioned This Ms is included in the ख group in Aṣṭaka V [Astaka VI is included in घ] Astaka II of this Ms was used for Vol II by the same name

These Mss form the ख group The text of Mss Nos 2 & 3 (serially) is identical with that of No 1 in their respective portions Therefore these two have not been separately designated Ms No 4 is also identical with No 1 It, however, gives a few different readings in Adhyāya 6th of Astaka VI In such cases it is given the designation ज, by which it was used in the second volume Excepting such readings, the Ms is indentical with the ख group Ms No 5 is identical with Ms No 1 as far as Astaka V is concerned It is therefore included in this group In case of difference, readings of these Mss are noted by their respective designations

ग

(6) (ग१) Procured by Dr T R Chintamani, M A , Ph D , University of Madras Nos 465, 485 & 518 Written on palm-leaves in Grantha script This Ms contains the following portions —Astakas VI & VII complete Astaka VIII ends with the 36th Varga of the 8th Adhyāya, some portion here and there is wanting in this Astaka

(7) (ग२) Travancore University Library, Trivandrum R No 3652 A palm-leaf Ms written in Grantha script About 150 years old according to the library authorities This Ms contains the same portion of the commentary which ग१ contains, with the exception that ग२ contains the commentary on Aṣṭaka VII upto the 12th Varga of the third Adhyāya only, while ग१ gives complete commentary on that Astaka

These two Mss form one group, viz ग Their text is exactly the same Only in a few cases they differ slightly from each other, a result

1 All Mss except those in ग group are written in Devanāgarī script

simply due to the difference of scribes In such cases they are mentionec as ग१ and ग२ respectively

घ

(8) (घ१) The Bhandarkar O R Institute, Poona No 4 of Vis I Astakas III to VII Written in Samwat 1785 This Ms was used for the second volume as घ

(9) (च) The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society Nos 445, 447 (ZZa 21) Astakas III–IV, V VI Date not given No 445 was used for the second volume as च

(10) The Bhandarkar O R Institute, Poona No 15 Vis I Astakas I–IV Date not given This was used for Vols I & II as ग

These three Mss, as well as Astaka VI of थ (see above) form the group घ The text of (1) घ१ in Astakas IV to VI, (2) ग in Astaka IV, (3) च in Aṣtakas IV to VI, and (4) थ in Astaka VI is identical In a very few cases घ१ and च differ slightly from each other In such cases, their readings are recorded by their respective designations This group is the same as Max Muller's B group The peculiarity of this group is that grammatical portion and alternative explanations are omitted in them, Anukramani quotation and Śrauta Viniyogas are omitted in the introduction to a hymn, and only the names of the author, metre and deity are given [Astaka VII of घ१ does not omit these portions, it, however, does not form part of the present volume] One more characteristic of this group is that not a word from the Samhitā text is omitted in the commentary, even उ, तु, हि, च etc are noted as *Pūranas*

झ

(11) The Theosophical Society's Library, Adyar, Madras Eastern section shelf No 34 J 45 Astakas I, II, IV, V & VIII Written in Samwat 1835 This Ms was used for both the preceding volumes as झ

(12) The Oriental Institute, Baroda No 12209 Astaka V Written in Samwat 1877

The Baroda Ms completely coincides with the Adyar Ms in Astaka V Therefore both the Mss are presumed to be one in that Astaka In Astaka IV portion the Adyar Ms alone carries the name झ

त

(13) (त१) The T M S Saraswati Mahal Library, Tanjore No 597 (Cat No 1, 1928, Burnell's Cat No 2360 A) A complete Ms written in Samwat 1844 This was used as त for Vols I & II

(14) (त२) Procured from Mr Lakshman Ganesh Athalye, Gwalior A complete Ms excepting the 2nd Adhyāya in Astaka I and the 3rd in Astaka VII Date not given

(15) (त३) The Oriental Institute, Baroda No 235 Astakas V to VIII Date not mentioned

The following four Mss form the sub-section त४

(16) The Bhārata Itihāsa Samshodhaka Mandala, Poona 2 Kalamkar Collection No 1 Astakas IV to VIII Written in Samwat 1643

(17) The Archæological Department, Jodhpur A complete Ms written in Samwat 1877

(18) The Gwalior Durbar Sanskrit Library The Ms contains the following portions —Astaka IV Adhyāyas 4 to 8 Astaka V last 4 Vargas of the 8th Adhyāya only Astaka VI & VII complete Astaka VIII first three Adhyāyas and some portion of Adhyāyas 4 & 5 Date not given Pandit Raghunath Shastri Vedabhashya, Gwalior, was kind enough to collate this Ms at Gwalior at our request The Editorial Board thanks him for his help

(19) Procured from Kāvyālankārabhūsana B M Khuperkar Shastri, Satara This Ms is in two different sizes The small size part contains the following portions of Astaka V Adhyāya 2nd (Folio 32–50), from the beginning of the 4th Adhyāya to the 25th Varga of Adhyāya 6th (F 71–141) and Vargas 1 to 34 of Adhyāya 8th (F 173–195) The writing shows four different hands The large size part comprises the following portions Adhyāyas 1 to 6 of Astaka VI, Adhyāyas 3 to 8 of Astaka VII and Astaka VIII complete The writing shows one hand only No date is given on either parts of the Ms The small size Ms is however very old, being written in Prsthamātrā style The large size Ms is of a comparatively late date The text of the small size part is completely identical with that of the other members of त४, and that of large size part with त२ Hence no separate designation is assigned to this Ms

(20) (त्र) The Government Sanskrit College Library, Benares Rewa Collection No 44–45 A complete Ms written in Samwat 1903 This is included in त group in Astakas V & VI The Ms was used for both the preceding volumes as त्र

All these Mss are included in a general group, viz त [1] Though the readings of the Mss in this class are not completely identical, their similarity is such that it was found convenient to group them together A different designation within the त group is assigned to many of these Mss and in cases of different readings these different designations have been used When त is mentioned, it is presumed that all the Mss in this group give the same reading, excepting the Astaka IV portion where the case is rather different त्र is used independently in Astaka IV त२ does not contain Astaka IV and so is not included in it त४ is formed of four Mss (serial Nos 16–19) Their text is so exactly identical that they are classed as one.[2] Though three of these Mss no doubt contain commentary on Astaka IV, they were received after some portion of that Aṣṭaka had been printed Therefore त४ is not included in त group in Astaka IV However the Astaka IV portion of these Mss was collated afterwards and it was found that most of their variants are identical with those of त२ and त्र The variants in these Mss which were not found in त२ or त्र have

1 Aṣṭaka V of Ms च, as will be seen further on, is also included in this group

2 The Gwalior and Jodhpur Mss differ slightly from the Poona Ms in a very few cases See notes on Ṛv VII 33 8, 35 ini, VIII 24 27

been recorded by the designation त४ in the "Notes" (See p 62 1 12, 91 5, 96 28, 116 11, 132 7, 208 13, 25) Thus it is clear that in Astaka IV portion त group consists only of त१ and त२, ज्ञ is independently mentioned, त३ does not contain Astaka IV and त४ is practically included in त२ and श

The four subsections of त, viz त१, त२, त३ and त४ can be divided into two groups according to their text The affinity between त१ and त२ on the one hand, and त३ and त४ on the other, is striking Of these two, the latter is a more important group The former gives more variants [1] Again of त३ and त४, त३ is more important and more closely conforming to Sāyana's text [2] So also there is a slight difference between त१ and त२ One of its causes is that corrections are occasionally made in the margin of the former ज्ञ gives a considerable number of variants in Astaka IV Its variants are, therefore, mentioned independently in that portion In Astakas V & VI it very closely conforms to the text of त group and hence is included in it in that portion The corrections made in the margin of त१ are found sometimes incorporated in the body of ज्ञ [3] Moreover, many superfluous variants are met in this Ms, they are recorded in the foot-notes

न

(21) Procured from Shrimant Sardar M V Kibe, Indore A complete Ms dated Samwat 1903 This was used by the same name for the preceding volumes

भ

(22) (भ१) Procured from Krishnacharya Malgi, Bagalkot, (Dist Bijapur) Astakas II to VIII Astaka II begins with the 29th verse of Rv I 164 Dated Samwat 1743 This was used as भ for Vols I & II

(23) (भ२) The Oriental Institute, Baroda No 12205 Astaka VI Dated Samwat 1877

(24) (भ३) The Bhandarkar O R Institute, Poona No 226 Vis II, No 15 of 1886-92 Date not given

(25) (य) The State Sanskrit Library, Bikaner No 71 (Cat R L Mitra 1880) A complete Ms Date not given In Astaka IV its readings are recorded as य Astaka V of this Ms is included in त and Astaka VI in भ [4] This was used for the 2nd volume as य

The group भ is formed by these Mss In Astakas IV & V भ means only भ१, as भ२ and भ३ do not contain these Astakas य compares very well with भ१ in Astaka IV, but it is used independently in it Thus these four Mss constitute the group भ in Astaka VI Their text is almost identical except in a few cases where their different readings are recorded by their respective names

---

1 See foot notes to 554 17, 556 24 562 31 573 16 678 1 729 2, 733 6 etc

2 For example see foot-notes to 563 2, 3 564 25, 584 11, 594 19

3 See notes on or foot notes to Ṛv VII 66 15 101 ini, 103 7 104 5, 25 ini, VIII 7 1 etc

4 The foot-notes to the following pages will be sufficient to expose the relation of य to त and भ 473 5, 560 16 566 13, 592 3, 596 16, 599 7, 600 2, 601 24, 602 2, 4

र

(26) The Oriental Institute, Baroda No 12211 Astaka IV Dated Samwat 1452 This is the oldest Ms of Sāyana's commentary This was also used for the second volume of this edition

श

(27) Procured from Pandit Mahabaleshwar Dixit, Gokarn (Dist N Canara) All the Astakas except III Written in Śaka 1799 This was used as श for the 2nd volume

(28) Procured from Pandit Chidambar Dixit, Badli, (Dist Belgaum) Astakas II, V & VII Written in Śaka 1596 Astaka II was used for the previous volumes as म

(29) (श२) The Oriental Institute, Baroda No 12631 Astaka V Date not mentioned , but the Ms seems very old

These three Mss constitute the श group The text of the Gokarn and Badli Mss is identical, while the Baroda Ms slightly differs in a few cases In such cases, the readings in the Gokarn and Badli Mss are recorded by the designation श१ and that of Baroda Ms by श२ In very rare cases, the Badli Ms differs from the Gokarn Ms , where the readings of the Badli Ms are noted by the name म

(30) The Government Sanskrit College Library, Calcutta No 18 Astaka IV Date not given The Ms could not be lent out according to the rules of the Library The Editorial Board was, however, fortunate in obtaining the help of Dr Manilal Patel, Ph D (Marburg), then of the Śāntiniketan, Bengal, for comparing the important readings in the portion covered by the Ms The variants of the Ms were found to be identical with those of र, the oldest Ms of the same Astaka and also त१ The Ms exhibited no new readings It was therefore not found necessary to collate the Ms thoroughly Besides, according to Dr Patel, the Ms is very old and corrupt We thank Dr Patel for kindly doing the work at our request

Classification of Mss —As regards the classification of the Mss used in preparing this volume, much has already been said while describing the Mss one by one The assigning of a Ms to one or the other class has clarified its character in relation to other members of the class It has also been made clear why certain Mss have been grouped into one class for the purpose of recording variants It now remains only to discuss the nature of the classes of the Mss in relation to each other Let us divide the classes of the Mss according to Astakas IV, V & VI

Astaka IV has the following groups of Mss (with the number of Mss represented by each class within bracket before each) —

ख (3), घ (3), ज्ञ (1), क्ष (1), त (2), न (1), भ (1), य (1), र (1), श (1)

It was found convenient for some reasons to use these Mss more or less independently First of all, these Mss — or the groups of Mss — have the same designations in the second volume of this edition Secondly, the nature of readings in many Mss pertaining to this Astaka is such that it was found convenient to assign them separate names as in the preceding volume

र

(26) The Oriental Institute, Baroda No 12211 Astaka IV Dated Samwat 1452 This is the oldest Ms of Sāyana's commentary This was also used for the second volume of this edition

श

(27) Procured from Pandit Mahabaleshwar Dixit, Gokarn (Dist N Canara) All the Astakas except III Written in Śaka 1799 This was used as श for the 2nd volume

(28) Procured from Pandit Chidambar Dixit, Badli, (Dist Belgaum) Astakas II, V & VII Written in Śaka 1596 Astaka II was used for the previous volumes as म

(29) (श२) The Oriental Institute, Baroda No 12631 Astaka V Date not mentioned, but the Ms seems very old

These three Mss constitute the श group The text of the Gokarn and Badli Mss is identical, while the Baroda Ms slightly differs in a few cases In such cases, the readings in the Gokarn and Badli Mss are recorded by the designation श१ and that of Baroda Ms by श२ In very rare cases, the Badli Ms differs from the Gokarn Ms, where the readings of the Badli Ms are noted by the name म

(30) The Government Sanskrit College Library, Calcutta No 18 Astaka IV Date not given The Ms could not be lent out according to the rules of the Library The Editorial Board was, however, fortunate in obtaining the help of Dr Manilal Patel, Ph D (Marburg), then of the Śāntiniketan, Bengal, for comparing the important readings in the portion covered by the Ms The variants of the Ms were found to be identical with those of र, the oldest Ms of the same Astaka and also त१ The Ms exhibited no new readings It was therefore not found necessary to collate the Ms thoroughly Besides, according to Dr Patel, the Ms is very old and corrupt We thank Dr Patel for kindly doing the work at our request

Classification of Mss —As regards the classification of the Mss used in preparing this volume, much has already been said while describing the Mss one by one The assigning of a Ms to one or the other class has clarified its character in relation to other members of the class It has also been made clear why certain Mss have been grouped into one class for the purpose of recording variants It now remains only to discuss the nature of the classes of the Mss in relation to each other Let us divide the classes of the Mss according to Astakas IV, V & VI

Aṣṭaka IV has the following groups of Mss (with the number of Mss represented by each class within bracket before each) —

ख (3), घ (3), ङ (1), झ (1), त (2), न (1), भ (1), य (1), र (1), श (1)

It was found convenient for some reasons to use these Mss more or less independently First of all, these Mss — or the groups of Mss — have the same designations in the second volume of this edition Secondly, the nature of readings in many Mss pertaining to this Astaka is such that it was found convenient to assign them separate names as in the preceding volume

ख is a group of three Mss च also covers a number of Mss This group h been utilised independently throughout this volume Its peculiarity whi makes it an independent class has already been shown The nature of ञ, i affinity with त group, and the reason for recording its variants independent have already been dealt with झ is an important Ms and its affinity with त considerable Still the independence of its text is so striking that it w found convenient to assign it a separate designation त is no doubt a gro of which only two Mss could be available for this Astaka until the time the printing of that portion The nature of other Mss in this group whi were available afterwards has already been described न closely confor to the त group Since, however, it gives a considerable number of reading it has been kept separate throughout this volume Some more Viniyogas Rgvedic mantras than those given by Sāyaṇa are occasionally four in this Ms भ is an important and independent Ms in this Aṣṭak य is in close affinity with भ in this Astaka The reading of र sho much affinity with that of त The chief reason, however, for assignn it an independent designation as in the preceding volume, is that is the oldest Ms uptill now available of Sāyana's commentary n only on this Veda, but also on all other Samhitās, Brāhmanas and Āranyak commented upon by Sāyana, it was written in Samwat 1452 Unfortunate it covers only the IVth Astaka श has some affinity with भ

Thus in this Astaka (1) ञ, झ, त, न, र are more or less related to ea other, (2) च is an independent group on account of its peculiar nature, a (3) ख, भ, य, श form a general group

Aṣṭaka V has the following groups of Mss

ख (4), च (2), झ (2), त (8), न (1), भ (1), श (3)

It will be found here that the classification has assumed a rather clo form [1] All these classes are present in Astaka IV, though the number Mss represented by them in this Astaka is different The groups of M dealing with this Astaka can be classified in the following way —(1) झ, are, as in the preceding Astaka, closely related to each other श agre with भ in Astaka IV, but in Astaka V & VI it is related to त in genera (2) ख, न, भ form a general group न is related to त in Astaka IV, but Astaka V and also in VI it agrees with भ[2] (3) च, as in Astaka IV, is independent group

Aṣṭaka VI has the following groups of Mss

ख (1), ग (2), च (3), त (8), न (1), भ (4), श (1)

The difference between the groups of Mss in Astakas V and VI is t झ has disappeared and ग has been added ग is, as already stated, a group two Mss identical with each other, written in Grantha script The

1 ञ and य have been included in त and र is exhausted

2 The comparison of notes on or foot notes to the following will show that in Aṣṭ IV न agrees with त and श agrees with भ, but in Aṣṭakas V & VI न agrees with भ and agrees with त in general 191 6, 192 28, 193 15, 194 26, 195 21, 222 11, 223 12, 224 14 601 1, 605 11, 17, 606 1, 615 8

Mss contain Astakas VI to VIII It may be remembered that Mss of Sāyaṇa's commentary written in South Indian scripts were available for Astakas I & II only Max Muller had also procured Grantha and Tulu Mss only on these two Astakas As stated in the introduction to the second volume of this edition (p 4), Mss written in South Indian scripts form a class of their own Date is generally not given on them Yet they do not appear to be older than two hundred years [1] Their text presents many difficulties [2] They exhibit a considerable number of variants of various characters The following remarks are particularly applicable to the Astaka VI portion only, there being no occasion for the present to compare their readings in Astakas VII & VIII

It is to be noted here that the Grantha Mss form an altogether different group from the Devanāgari Mss and their readings generally do not agree with those of Devanāgari Mss In some cases, however, they agree with those of अ which is an old and very important Ms So when they agree with अ, they naturally have the value of the latter The notes on or foot-notes to the following will suffice to prove the partial affinity of Grantha Mss with अ 599 8, 600 17, 601 17, 24, 602 26, 603 17, 18, 604 26, 605 11, 17, 606 1, 609 9, 10, 613 29, 615 8, 906 21, 931 30, 948 22, 962 1, 963 21

This is, however, only one side of the character of Grantha Mss The other peculiarities of these are such that one cannot count them as simply belonging to the अ class In a good number of cases, these Mss give their own text differing from that of the Devanāgari Mss Sometimes we find in them alterations which cause no difference in the meaning Specimens of this nature will be found frequently in foot-notes, particularly in notes on or foot-notes to pp 642, 675, 676 & 882 Some Portions of the *Bhāṣya* (Rv VIII 25 1 to 27 14 and 76 5 to 77 5) are also of the same nature Besides these, there are many incorrect and insignificant readings in them, these are generally not recorded in foot-notes [3]

The principle followed in treating the readings in these Mss has already been laid down in the introduction (p 6) to the first volume of this edition, namely, that the readings in these Mss have been adopted only when they have been supported by the Devanāgari Mss In a few cases, however, their readings have been adopted only because the readings given

---

1 Cf Max Müller's Preface to the second edition Vol I p lvii

2 Max Müller has laid down (ibid p lxi) the orthographical peculiarities of Southern Mss, and mistakes likely to be arising in their reading

3 Their nature will, however, be visible in the "Notes" where readings in ग are frequently recorded

by all other Mss seemed incorrect [1] Prof Max Muller has also adopted the same principle in dealing with the South Indian Mss procured by him [2]

ख which has affinity with भ in Astakas IV & V, is related to त in Astaka VI [3] ख is more particularly related to त१-२ than to त३-४ Frequently we find ख-ज्ञ-त१-२ giving identical text Characters of घ, त, न, भ and श are the same as in Aṣtaka V, namely that घ is an independent group, श mostly agrees with त and न is related to भ Thus the groups of Mss in this Astaka can be classified in the following way (1) ग, (2) घ, (3) ख, त, श, (4) न, भ

Additional Remarks —The principle adopted in fixing the text of Sāyaṇa's commentary on the basis of Mss material has already been laid down in short in the introductions to both the preceding volumes, that same procedure has been followed in this volume too We have, however, to add here a few remarks which, though more or less common to the preceding volumes, are not stated in them

The Bombay edition has, of course, been utilised in preparing this volume too Its readings have been referred to and quoted when (1) we have adopted readings different from those in Max Muller, and also when (2) we have retained those conjectured by Max Muller from his Mss material In addition, we have preferred to adopt the readings of the Bombay edition in some cases [4] when Max Muller's readings were found incorrect or insufficient Sometimes, we too have had to conjecture our

---

1 The following is a full list of readings adopted from the Grantha Mss For particulars, reference may be made to the ' Notes

प्रततवसू 614 12 हिंसिष्य सत्य 614 24, एवमहमपि 616 1 स 636 12, आगच्छत 657 11 गच्छन्तीभि 659 17 आयुधाना 693 25 अभिषुत त 825 11, अनाचरित 830 16, परितो व्याप्त 857 13, शृश्च्यन्त 865 19 °दीप्तये 867 11, अन्यस्या 869 4 पुरमसि 880 20, औतोऽम् इत्यात्वाभाव 909 25, आडागम 921 21 त तथोक्त 924 10 माद्यते 928 9 ऋजीष 932 20, प्रणेतु 963 20

2 Preface to the 2nd edition Vol I, p lxi

3 Refer to the foot notes to 588 6 589 31, 595 3, 31, 596 16 598 23 and to 599 8, 22, 600 17, 601 17, 24, 602 14, 603 17, 604 29

4 The following is a full list of readings adopted solely from the Bombay edition

दुर्ज्ञानान् 350 25, प्रीयमाणा 356 21, द्रढयति 487 27, प्रियमेधाख्य 536 24, गच्छन्तौ। वा 552 2, तै प्रतिगृहीतानि 554 7, वज्रहतेन 572 20, प्र इयर्ति प्रेरयति 607 13, तृम्पत तृप्यत 724 28, ज्वलद्दीप्ते 749 3, अन्ध सन् अन्धो 877 16, श्रुतेरत्रापि 922 10, हननोत्पादकत्वात् 929 13, त्वे 938 3; प्र महिष्ठाय इति 962 18 सूत्रित च याहि इत्येषा 962 19–20

It is needless to add that in very many cases our readings adopted on the basis of Mss in opposition to Max Müller's agree with those in the Bombay edition

own readings[1] as against those in Max Muller and the Bombay edition It may be noted that Max Muller too has occasionally resorted to the same procedure Even this procedure has at times failed In such cases, the incorrect readings in Sāyana's text have been noted as far as possible in the "Notes" and corrections have also been suggested wherever possible As Max Muller has said, it is not the duty of a critical editor of a text to emend the text of his own accord, his duty is only to find out by means of Mss material what the original author might have written, right or wrong We have tried our best to follow this principle

As in the preceding volumes, the "Notes" following the Sanskrit introduction have the following features

(i) Readings adopted differently from Max Muller with or without the support of Mss material [2] (ii) Readings either formed out of the Mss material or conjectured by Max Müller The variants in our Mss are fully recorded (iii) Incorrect readings in Sāyana Correct readings have been suggested as far as possible (iv) Words in the Vedic text differently reproduced by Sāyana Actual words in the Padapātha have been given (v) References differently quoted by Sāyana Original readings have been given (vi) References that could not be traced to their original sources

As regards the references quoted by Sāyana from Vedic and other branches of Sanskrit literature, attempts have been made to trace them to their original sources as far as possible Max Muller has already done a good deal in this respect There are, however, some quotations which have not been traced by him We have tried our best to trace them and succeeded to some extent Still there are some quotations which could not be traced These have, as stated above, been recorded in the "Notes" Certain

---

1 The following is a full list of readings conjectured by us —

पक्वान् 83 14, माषाणामश्नीयात् 287 2, उत्सहमान 306 3 मध्यदिन 316 9, चतुथपादार्थे मन्त्रस्य (also suggested in T S Āss) 410 28, इराघ्न तदभाव दारिद्र्यमित्यर्थ 439 23, स्वकीयेन विहितेन 477 29, देवानत्र 483 25, एकविंशत्यृच 546 31, शतसख्याकपर्वाणि 565 25, अञ्प्रत्यय 598 27, परस्मैपदं द्विर्वचनप्रकरणे 603 2, सृबिन्द सृबिन्दनामक 705 2, जगदुपकारिकाया 812 12, जीवेम पुत्रान् रक्षितु 835 1, आसन्द्यामासादयन्ति 857 20, स्तुवते 864 25, आहूत 866 26, बद् सत्य नाकर 879 12, मरुत्वतीया ऊर्ध्वं 894 24, आत्मन 895 5, शोभनदानयोग्य बलादियुक्त 897 5, कुर्वाणात् मनुष्यात् 963 13

2 Besides these, some other changes have been made in the text of Sāyaṇa They are, however, not so significant as to be recorded in the "Notes" It is needless to add that these changes have been made on the basis of Mss material Their nature will be evident from the following few examples

RV VII 3 2 संततेषु for सततेषु, VII 9 1 सुषुपु for सुसुपु, VII 60 3 सर्वं यूथ for सर्वयूथ, VIII 88 ini माध्यदिनसवने for माध्यदिने सवने, VIII 96 9 °सख्याकाना for °संख्याना, VIII 97 8 पानाय for पानार्थं, VIII 97 13 पुन पुन for पुन, VIII 98 13 प्रयत्न for यत्न, VIII 101 ini सूर्यदेवताके for सूर्यदेवत्ये

Printing mistakes in Max Muller's edition have also not been noted

own readings[1] as against those in Max Muller and the Bombay edition It may be noted that Max Muller too has occasionally resorted to the same procedure Even this procedure has at times failed In such cases, the incorrect readings in Sāyana's text have been noted as far as possible in the "Notes" and corrections have also been suggested wherever possible As Max Muller has said, it is not the duty of a critical editor of a text to emend the text of his own accord, his duty is only to find out by means of Mss material what the original author might have written, right or wrong We have tried our best to follow this principle

As in the preceding volumes, the "Notes" following the Sanskrit introduction have the following features

(i) Readings adopted differently from Max Muller with or without the support of Mss material[2] (ii) Readings either formed out of the Mss material or conjectured by Max Muller The variants in our Mss are fully recorded (iii) Incorrect readings in Sāyana Correct readings have been suggested as far as possible (iv) Words in the Vedic text differently reproduced by Sāyana Actual words in the Padapātha have been given (v) References differently quoted by Sāyana Original readings have been given (vi) References that could not be traced to their original sources

As regards the references quoted by Sāyana from Vedic and other branches of Sanskrit literature, attempts have been made to trace them to their original sources as far as possible Max Muller has already done a good deal in this respect There are, however, some quotations which have not been traced by him We have tried our best to trace them and succeeded to some extent Still there are some quotations which could not be traced These have, as stated above, been recorded in the "Notes" Certain

---

1 The following is a full list of readings conjectured by us —

पक्वान् 83 14, माषाणामश्नीयात् 287 2, उत्सहमान 306 3 मध्यदिन 316 9, चतुथपादार्थे मन्त्रस्य (also suggested in T S Āss) 410 28, इराञ्च तदभाव दारिद्र्यमित्यर्थ 439 23, स्वकीयेन विहितेन 477 29, देवानत्र 483 25, एकविशत्यृच 546 31, शतसख्याकपर्वाणि 565 25, अप्रत्यय 598 27, परस्मैपद द्विर्वचनप्रकरणे 603 2, सृबिन्द सृबिन्दनामक 705 2, जगदुपकारिकाया 812 12, जीवेम पुत्रान् रक्षितुं 835 1, आसन्द्यामासादयन्ति 857 20 स्तुवते 864 25, आहूत 866 26, बट् सत्य नाकर 879 12, मरुत्वतीया ऊर्ध्वं 894 24, आत्मन 895 5, शोभनदानयोग्य बलादियुक्त 897 5, कुर्वाणात् मनुष्यात् 963 13

2 Besides these, some other changes have been made in the text of Sāyaṇa They are, however, not so significant as to be recorded in the "Notes" It is needless to add that these changes have been made on the basis of Mss material Their nature will be evident from the following few examples

RV VII 3 2 सततेषु for सततेषु, VII 9 1 सुषुपु for सुसुपु, VII 60 3 सर्वे यूथ for सर्वयूथ, VIII 88 ini माध्यदिनसवने for माध्यदिने सवने, VIII 96 9 °सख्याकाना for °संख्याना, VIII 97 8 पानाय for पानार्थं, VIII 97 13 पुन पुन for पुन, VIII 98 13 प्रयत्न for यत्न, VIII 101, ini सूर्यदेवताके for सूर्यदेवत्ये

Printing mistakes in Max Müller's edition have also not been noted

ledge with thanks the valuable services of these Ghanapāthī Vaidikas We are sorry to note that Vedamūrti K Prabhune died a premature death when some portion of this volume had gone through the press

We have tried our best to make this volume as faultless as possible But in spite of our close scrutiny a few misprints have occurred, some of them were due to our own oversight and some were due to the accidents of printing A complete list of these misprints will be found at the end

In conclusion, we feel it a duty to thank the Institutions and Individuals who have either lent or procured or presented manuscripts of Sāyaṇa's Commentary for the preparation of this volume We are very highly obliged to the ruling Princes in Gujarat, Kathiawar, Rajputana, Central India, U P and the Deccan and the public for the support they have rendered to our cause But in view of the stupendous work that we have to achieve, this help must increase manifold Seth Fardumji D Pudumji of the Deccan Paper Mills Co Ltd , Poona, must also be thanked for his very kind help in supplying us with suitable printing paper especially manufactured for our edition, at concession rate We acknowledge the services of Mr S R Sardesai, B A , LL B , Manager of the Samartha Bharat Press, Poona, who helped us much in making this work as accurate as possible The Vaidika Samshodhana Mandala acknowledges its indebtedness to the University of Bombay for the financial help it has granted towards the cost of the publication of this volume

The volume could not be presented to the public earlier owing to financial difficulties We hope, this volume will meet with the approval of scholars

21st October, 1941
VAIDIKA SAMSHODHANA MANḌALA,
POONA 2

EDITORS

॥ श्रीगणेशाय नम॰ ॥

प्रास्ताविकम्

श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसमेताया ऋग्वेदसहिताया पष्ठसप्तमाष्टममण्डलात्मकोऽय ायो भागोऽधुना सुधिया करकमलेषु सादर समर्प्यते। अत्र भाष्यसशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्त प्रघो निर्दिश्यन्ते। तत्र येषु पुस्तकेषु बाहुल्येनैकरूपा एव पाठा उपलभ्यन्ते तेषामेकैक वर्ग कृत्वा र्ग- मेकैव सज्ञा लाघवाय कृता। वर्गसज्ञा यत्र निर्दिष्टा तत्र ते ते पाठास्तत्तद्वर्गान्तर्गतेषु सर्वेषु न्ते, यत्र वर्गान्तर्गतानामेव प्रातिस्विकी सज्ञा दत्ता तत्र ते पाठास्तत्तत्पुस्तकेष्वेवेत्यवगन्तव्यम्।

ख-वर्ग —

(१) (ख१) पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकरप्राच्यविद्यासशोधनमन्दिरस्थ द्वितीयाद्यष्टम ाक- सप्तकभाष्यम् (क्रमाङ्क—५, ४, १९१६-१८)। प्रथमद्वितीययोर्भागयो ख-सज्ञया निर्दिष्ट व।

(२) पुण्यपत्तनस्थानन्दाश्रमसबन्धि प्रथमादिचतुर्थान्ताष्टकचतुष्कभाष्य प्रथमद्वितीयये यो ण-सज्ञया निर्दिष्टम्।

(३) भाण्डारकरसशोधनमन्दिरस्थ पञ्चमाष्टकभाष्यम् (क्र ३, १९१६-१८)।

(४) (ज) मुम्बापुरीस्थ-रॉयल-एशिआटिक-सोसायटी-सबन्धि (क्र ४४६)। ाय- चतुर्थपञ्चमाष्टकाना भाष्य षष्ठाष्टके षष्ठाध्यायस्य कियानशश्च।

(५) (थ) वैराजक्षेत्र (वाई)स्थ-प्राज्ञपाठशालासबन्धि। १, २, ५-८ अष्टकानां म्। पञ्चमाष्टकभाष्य ख-वर्गे समावेशित, षष्ठाष्टकभाष्य घ-वर्गे च। द्वितीयाष्टकभाष्य द्वितीयभा ाघ- नार्थमुपयुक्त तस्मिन् भागे च थ-नाम्नैव सकेतितम्।

एतानि ख-वर्गान्तर्गतानि पुस्तकानि। अत्र द्वितीयतृतीये समाने भाष्यभागे प्रथ ीव साम्य भजत इति तयो पृथक्सज्ञा न कृता। चतुर्थस्य प्रथमेन सत्यपि साम्ये षष्ठाष्टकांशे वन विभिन्ना अपि पाठा उपलभ्यन्त इति यदा तन्मात्रस्थितपाठानामुल्लेख कृतस्तदा ज सज्ञया f मि- दम्। इतरत्र ख-वर्गान्तर्गतमेवेदमिति मन्तव्यम्। द्वितीयभागेऽनयैव सज्ञयास्य व्यवहार कृत ष्टम प्रथमेन पञ्चमाष्टके साम्यमावहतीत्यस्मिन् वर्गे तस्य पञ्चमाष्टकोऽपि समावेशितः। एतन्मा ाध- पाठोल्लेखार्थमस्य थ सज्ञा कृता।

ग-वर्ग —

(६) (ग१) डॉ टी आर् चिन्तामणि-महाशयै सपाद्य दत्त (क्र ४६५, ५, ५१८) ग्रन्थलिप्या तालपत्रेषु लिखितम्। षष्ठसप्तमाष्टकयोर्भाष्य सपूर्णमष्टमाष्टकेऽष्टम स्य षट्त्रिंशद्वर्गान्त भाष्य च।

(७) (ग२) त्रिवेन्द्रम्—विश्वविद्यालयसबन्धि (क्र ३६५२) तालपत्रात्मक ग्र ्या लिखितम्। पुस्तकाल्याधिकृतानां मतेन सार्धशतवत्सरेभ्य पूर्व लिखितम्। षष्ठाष्टकभाष्य पू ामे तृतीयाध्यायद्वादशवर्गपर्यन्तभागस्य अष्टमे अष्टमाध्यायषट्त्रिंशद्वर्गान्तभागस्य च भाष्यम्।

इमे द्वे ग-वर्गान्तर्गते। अनयो पाठ एकरूप एव। ये विरला भेदा दृश्यन्ते ते क्र- भेदनिबन्धना। एतादृशभेदस्थले एतयोरनुक्रमेण ग१, ग२ इति सज्ञे कृते।

घ-वर्ग.—

(८) (घ१) भाण्डारकरसशोधनमन्दिरस्थ (क्र, ४ [वि १]) तृतीयादिसप्तमा क्र- पञ्चकभाष्य १७८५ सवत्सरे लिखितम्।

(९) (च) मुम्बापुरीस्थ-रॉ ए सो - सबन्धि प्रथमादिषष्ठान्ताष्टकषट्कभाष्यम् (क्र ४४१, ४४३, ४४५, ४४७)। द्वितीयभागेऽप्यनयैव सज्ञया निर्दिष्टमिदम् ।

(१०) भाण्डारकरसशोधनमन्दिरस्थ (क्र १५ [वि १]) द्वितीयतृतीयचतुर्थाष्टकभाष्यम् । प्रथमद्वितीययोर्भागयो ग सज्ञयास्य व्यवहार कृत ।

एतानि त्रीणि थ-पुस्तकगतषष्ठाष्टकभाष्यभागश्च घ-वर्गान्तर्गतानि । एतेषु चतुर्ष्वपि पाठ प्राय, एकरूप एव । क्वचित् घ१-च-पुस्तकयो पाठवैरूप्य दृश्यते । परतु तादृशप्रदेशा अतीव विरला' । अय वर्ग मॅक्समुल्लरमहाशयस्य B–वर्गश्च एक एव । एतद्वर्गान्तर्गतेषु पुस्तकेषु व्याकरणप्रक्रिया विकल्पितार्था ('यद्वा' इति प्रक्रम्योक्ता) सूक्तारम्भे अनुक्रमणिका श्रौतविनियोगश्च इत्येते न सन्ति । केवल ऋषिच्छन्दोदेवता निर्दिष्टा । (घ१-पुस्तकस्य सप्तमाष्टकभाष्ये तु न किमपि त्यक्तम् । पर त्वत्र भागे तन्नास्ति ।) अपर चैतेषु सहितास्थानि सर्वाण्यपि पदानि व्याख्यातानि । तु, नु, हि, च इत्यादयोऽपि न त्यक्ता (' नु पूरण ' इत्यादि लिखितमस्ति) ।

झ-वर्ग —

(११) मद्रपुर(मद्रास)निकटवर्तिअडयारग्रामस्थित–' थिऑसॉफिकल सोसायटी '–सबन्धिग्रन्थालयस्थ (क्र ३४ [४५]) १८३५ सवत्सरे लिखित १, २, ४, ५, ८ अष्टकाना भाष्य प्रथमद्वितीयभागयोरुपयुक्त झ-सज्ञया सकेतित च ।

(१२) वटोदर(बडोदा)नगरस्थित-' ओरिएण्टल् इन्स्टिटयूट् ' सबन्धिग्रन्थालयस्थ (क्र १२२०९) १८७७ सवत्सरे लिखित पञ्चमाष्टकभाष्यम् । अस्मिन् पाठ पूर्वेण समान इत्यस्य पृथक्सज्ञा न कृता ।

त-वर्ग —

(१३) (त१) तञ्जौरनगरस्थ–सरस्वतीमहाल-ग्रन्थालयस्थ (क्र ५९७) १८४४ सवत्सरे लिखित समग्र भाष्यम् । प्रथमद्वितीयभागयो त सज्ञया निर्दिष्टम् ।

(१४) (त२) ग्वाल्हेरनगरस्थ–श्री लक्ष्मण गणेश आठल्ये–महाशयैर्दत्त प्रथमाष्टकद्वितीयाध्याय सप्तमाष्टकतृतीयाध्याय च विना समग्रस्य भाष्यम् ।

(१५) (त३) वटोदरनगरस्थ ओरि इ -सबन्धि (क्र २३५) पञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमाष्टकभाष्यम् ।

अधोवर्ण्यमानेषु चतुर्षु एकरूप एव पाठ इति कृत्वा चतुर्णामपि ' त४ ' इत्येकैव सज्ञा दत्ता—

(१६) पुण्यपत्तनस्थ-भारतेतिहाससशोधकमण्डलस्थ (कळमकर सग्रहे क्र १) १६४३ सवत्सरे लिखित चतुर्थाद्यष्टमान्ताष्टकपञ्चकभाष्यम् ।

(१७) जोधपूरराज्यगत–' आर्किऑलॉजिकल डिपार्टमेंट '–ग्रन्थालयस्थ १८७७ सवत्सरे लिखित समग्र भाष्यम् ।

(१८) ग्वाल्हेरराजकीयसस्कृतपुस्तकालयस्थम् । अस्मिन् पुस्तके चतुर्थाष्टके चतुर्थाध्यायमारभ्य अष्टकसमाप्तिपर्यन्तस्य भागस्य, पञ्चमस्याष्टमे अन्तिमवर्गचतुष्टयस्य, षष्ठसप्तमाष्टकयो , अष्टमे आदिमस्याध्यायत्रयस्य चतुर्थपञ्चमाध्याययो कियतश्चिद्भागस्य च भाष्य विद्यते । ग्वाल्हेरनगरवास्तव्यै पण्डितरघुनाथशास्त्रिवेदभाष्यमहाशयैरस्मत्प्रार्थनामनुरुध्यैतत्पुस्तकस्था पाठभेदा लिखित्वा प्रेषिता इति तेषामधमर्णा सपादकवर्गा ।

(१९) सप्ततारा(सातारा)नगरवास्तव्यै काव्यालङ्कारभूषणै बा मा खुपेरकरश
र्दत्त विभिन्नाकृति पुस्तकद्वयम्। प्रथमे (तनुपुस्तके) पञ्चमाष्टके द्वितीयचतुर्थपञ्चमाध्यायान
ध्याये पञ्चविंशवर्गान्तभागस्य अष्टमाध्याये चतुस्त्रिंशवर्गान्तभागस्य च भाष्य विद्यते। द्वितीये
पुस्तके) षष्ठाष्टके प्रथमादिषष्ठान्ताध्यायषट्कस्य, सप्तमाष्टके तृतीयाद्यष्टमान्ताध्यायषट्कस्य,
कस्य समग्रस्य च भाष्य विद्यते। तनुपुस्तक पुरातन दृश्यते। अत्र पृष्ठमात्रावन्त्यक्षराणि। त
त४-समुदायेऽन्तर्भावितम्। बृहत्पुस्तकपाठ. त२-पुस्तकपाठेन सर्वथा साम्यमावहतीति त
अनयोर्मिलितयो सञ्ज्ञा कृतेत्यवगन्तव्यम्।

(२०) (ज्ञ) वाराणसीस्थराजकीयसस्कृतपाठशालासबन्धिग्रन्थालयस्थ (रिवा
४४-४५) सपूर्णम्। अस्य पञ्चमषष्ठाष्टकभाष्यभाग तवर्गेऽन्तर्भावित। प्रथमद्वितीययोर्भाग
सञ्ज्ञया व्यपदिष्टमिदम्।

एतानि पुस्तकानि त वर्गान्तर्गतानि। एतेषु सर्वत्र पाठो यद्यपि नैकरूपस्तथापि बहुत्र
एतेषामेको वर्ग सौकर्याय कृत। एतद्वर्गान्तर्गतानां बहूना प्रातिस्विकी सञ्ज्ञापि कृतास्ति त
स्थितपाठज्ञापनाय। 'त' इति सामान्यनिर्देश पञ्चमाष्टकादारभ्य यत्र कृत. तत्र स पाठ एत
र्गतेषु सर्वेष्वपि विद्यत इत्यवगन्तव्यम्। चतुर्थाष्टके ज्ञ-पुस्तक नात्र वर्गे समावेशितम्। त
चतुर्थाष्टकभाष्य नास्ति। त४-गतानां चतुर्णां पुस्तकाना मध्ये त्रिषु पुस्तकेषु यद्यपि चतुर्थाष्ट
विद्यते तथाप्येतानि चतुर्थाष्टकमुद्रणानन्तरमुपलब्धानीति चतुर्थाष्टकभागे त-वर्गे समावेशितु
तानि। तथाप्येतेषु स्थितानां चतुर्थाष्टकपाठभेदानामनन्तर सग्रह कृत। ते च प्राय त२-श
पाठै समाना उपलब्धा। एतेषु क्वचित् त२-श-पुस्तकपाठेभ्यो विभिन्ना अपि पाठा उपल
चतुर्थाष्टकपाठभेदविचारे यत्र त४ इति सकेतो दृश्यते तत्र स पाठ एतेषु चतुर्ष्वपि
इत्यवगन्तव्यम्। एव च चतुर्थाष्टकभाष्यांशे त-वर्गे त१, त२ एतावेव समावेशितौ।

न—

(२१) इन्दूरनगरवास्तव्य-सरदार मा वि किबे-महाशयानाम्। समग्र १९०३
लिखितम्। प्रथमद्वितीययोर्भागयोरियमेव सञ्ज्ञास्य कृता।

भ—

(२२) (भ१) विजापूरप्रान्तीय-बागलकोटग्रामवास्तव्य-कृष्णाचार्य मळगी-महोदय
१७४३ सवत्सरे लिखितम्। द्वितीयाष्टके अस्यवामीयसूक्तमध्यादारभ्य अष्टकसमाप्तिपर्यन्त
तृतीयाद्यष्टमान्ताष्टकषट्कस्य च भाष्यम्।

(२३) (भ२) वटोदरनगरस्थ-ओरि इ सबन्धिग्रन्थालयस्थ (क्र १२
षष्ठाष्टकभाष्य १८७७ सवत्सरे लिखितम्।

(२४) (भ३) भाण्डारकरसशोधनमन्दिरस्थ (क्र २२६ [वि २], १५, १८८६
षष्ठाष्टकभाष्यम्। मध्ये कानिचित् पत्राणि विनष्टानि।

(२५) (य) बीकानेरराजकीयसस्कृतपुस्तकालयस्थ (क्र ७१) समग्र भाष्यम्।
चतुर्थाष्टकभागो य-सञ्ज्ञया निर्दिष्ट। पञ्चमाष्टकभाग त-वर्गे षष्ठाष्टकभाग भ-वर्गे च समावे
द्वितीयभागसशोधनार्थमस्योपयोग कृत।

एतानि भ-वर्गान्तर्गतानि। चतुर्थपञ्चमाष्टकयो भ-वर्गे भ१-पुस्तकमेकमेवान्त
षष्ठाष्टके एतानि चत्वारि भ वर्गप्रविष्टानि। तत्र सर्वेष्वपि पाठो भूयसा समान एव। य
उपलब्धस्तत्रैतानि प्रातिस्विकसञ्ज्ञया निर्दिष्टानि।

र—

(२६) वटोदरनगरस्थित–ओरि इ –सबन्धिग्रन्थालयस्थ (क्र १२२११) चतुर्थाष्टक-भाष्य १४५२ सवत्सरे लिखितम् । सर्वेषु भाष्यपुस्तकेष्वेतत् प्राचीनतमम् । द्वितीयभागसशोधनार्थे-मुपयुक्तमिदम् ।

श—

(२७) गोकर्णक्षेत्रवास्तव्य–वेदशास्त्रसपन्नमहाबलेश्वरदीक्षितानां तृतीयाष्टकवर्ज समग्र भाष्य १७७९ शके लिखितम् । द्वितीयभागसशोधनार्थमिदमुपयुक्तम् ।

(२८) वेणुग्राम(बेळगांव)प्रान्तीयबडलीग्रामवास्तव्य-चिदम्बरदीक्षितमहाशयाना द्वितीय-पञ्चमसप्तमाष्टकभाष्य १५९६ शके लिखितम् । द्वितीयाष्टक द्वितीयभागसशोधनार्थमुपयुक्त म-सज्ञया सकेतितश्च ।

(२९) (श२) वटोदरनगरस्थित-ओरि इ -सबन्धि (क्र १२६३१) पञ्चमाष्टक-भाष्यम् ।

एतानि त्रीणि श-वर्गान्तर्गतानि । अत्रैकस्मिन्नेव चतुर्थपञ्चमषष्ठाष्टकानां भाष्य विद्यते इतर-योर्द्वयो पञ्चमाष्टकभाष्यमेव । तत्र प्रथमद्वितीययो पाठ पञ्चमाष्टके भूयसा समान इति कृत्वा तत्र द्वयोरपि श१ इति एकैव सज्ञा कृता । (यत्र क्वचिदेतयो परस्परभेद उपलब्धस्तत्र द्वितीयस्य म-सज्ञया व्यवहार कृत)। तृतीयस्य श२ इति सज्ञा कृता ।

(३०) कलिकातानगरस्थितराजकीयसस्कृतविद्यालयग्रन्थसग्रहालयस्थ (क्र १८) चतुर्थाष्टक-भाष्यम् । एतत्पुस्तकस्था मुख्यपाठभेदा अस्मत्कृते डॉ मणिलाल पटेल-महोदयै (तदानीं ' शान्ति-निकेतने ' वसद्भि) सगृहीता । एते त१ र-पुस्तकपाठभेदै समाना इति कृत्वास्य पृथक्सज्ञा न कृता । डॉ पटेल-महाशयानामधमर्णा वयम् ।

एवमुपवर्णितेषु पुस्तकेषु चतुर्थाष्टकभाष्यसशोधनार्थमुपयुक्तान्येतावन्ति पुस्तकानि—ख(३), घ(३) ञ(१), ञ्ञ(१), त(२), न(१), भ(१), य(१), र(१), श(१)। एतेषु बहूना प्रथमद्वितीयभागयो कृता सज्ञा एवात्रापि स्वीकृता । एतेषु वर्गान्त प्रविष्टाना विशेषत परस्परसाम्यमस्तीत्युक्तमेव । अस्मिन् चतुर्थाष्टकभाष्यभागे ञ-ञ्ञ-त न-र-पुस्तकपाठ प्राय समान । घ वर्गपाठो विभिन्न एव । ख-भ-य-श पुस्तकपाठेऽपि परस्परसाम्यमधिकमुपलभ्यते ।

पञ्चमाष्टकभाष्यपुस्तकानि–ख(४), घ(२), ञ्ञ(२), त(८), न(१), भ(१), श(३)। अस्मिन्नष्टके ञ-य-पुस्तकयो त-वर्गेऽन्तर्भाव कृत । र-पुस्तके पञ्चमाष्टकभागो नास्त्येव । अस्मिन्नष्टके ञ्ञ-त-श-पुस्तकेषु एव ख-न-भ-पुस्तकेषु पाठसाम्यमुपलभ्यते । चतुर्थाष्टके न-पुस्तकस्य त वर्गेण श-पुस्तकस्य भ-वर्गेण च साम्य विद्यते, अत्र तु न-पुस्तकस्य भ-वर्गेण श-वर्गस्य त-वर्गेण च[1] । घ-वर्गपाठ पूर्वाष्टकवद्विभिन्न एव ।

एतावन्ति षष्ठाष्टकभाष्यपुस्तकानि–ख(१), ग(२), घ(३), त(८), न(१), भ(४), श(१) । अस्मिन्नष्टके ञ्ञ-पुस्तक नास्ति ग-वर्गोऽधिको विद्यते । अस्मिन् वर्गे पुस्तकद्वय तालपत्रात्मकं ग्रन्थलिपिलिखितमस्तीति पूर्वमुक्तमेव । अनयो षष्ठसप्तमाष्टमाष्टकानां भाष्य विद्यते । दाक्षिणात्यलिपिलिखित समग्र भाष्यमद्यावधि नोपलब्धमस्माभि । मॅक्समुल्लरमहाशयै प्रथम-

१ प्रस्तावनाया ६ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।

द्वितीयाष्टकयोरेव दाक्षिणात्यलिपिलिखितानि भाष्यपुस्तकान्युपलब्धानि । दाक्षिणात्यलिपिलिखितपुस्तकपाठस्य नागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठस्य च परस्पर भेदोऽधिको विद्यत इति द्वितीयभागप्रस्तावनाया मुक्तम् । एतेषु दाक्षिणात्यपुस्तकेषु प्रायो लेखनकालो न लिखित । तथाप्येतेषामायुर्न वत्सरद्विशती मतिक्रामतीति शक्यते वक्तुम् । एतेषु पाठभेदा बहवो बहुप्रकाराश्च । प्रकृतषष्ठाष्टके तावत् देव नागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठेभ्य एतत्पुस्तकपाठा बहुत्र विभिद्यन्ते । तथापि भ-वर्गपाठै क्वचित्साम्यमपि दृश्यते[1] । बहुत्र अर्थभेदाभावेऽपि देवनागरीपुस्तकापेक्षया विभिन्ना, पाठा अनयोरुपलभ्यन्ते । अशुद्धपाठा अपि बहुश उपलभ्यन्ते । ते प्रायशोऽस्माभिरुपेक्षिता । एतदुपलभ्यमानपाठाना मूले स्वीकरणविषये प्रथमभागप्रस्तावनाया यो नियम उक्त सोऽत्रापि द्रष्टव्य । केषुचित्प्रदेशेषु इतरसर्व-पुस्तकेषु अशुद्ध पाठ इति केवलमेतदुपलब्ध एव पाठो मूले स्वीकृत[2] ।

भाष्यपाठनिर्णयविषये प्रथमद्वितीयभागयो या सरणि स्वीकृता सैव प्रायोऽत्राप्यन्वसारि । मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकस्य पूर्ववदेतद्भागसशोधनार्थमपि कृत उपयोग । यत्र मॅक्समुल्लरपाठाद्विभिन्नपाठोऽस्माभि स्वीकृत तथा यत्र मॅ-पुस्तके लिखितपुस्तकेष्वदर्शनात् कल्पित पाठ तत्र मु-पुस्तकपाठोऽपि पाठभेदादिविषयकटिप्पण्या तुलनार्थं दत्त । यत्र मॅ-पुस्तके लिखितपुस्तकेषु सर्वेषु च अशुद्धोऽसमीचीनो वा पाठ उपलब्धस्तादृशेषु केषुचित् प्रदेशेषु केवल मु-पुस्तकपाठ समीचीनो दृष्ट इति स्वीकृतोऽस्माभि[3] । यत्र मॅ-पाठाद्विभिन्नपाठो लिखितपुस्तकानुसारेण स्वीकृतस्तत्र प्रायो मु-पुस्तकपाठोऽप्यस्मत्पाठानुसार्येव दृष्ट । केषुचित्प्रदेशेषु मॅ-मु पुस्तकयो सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु च अशुद्धोऽसमीचीनश्च पाठ उपलभ्यते । अत्र परमस्माभिरपि पाठ केवलमभ्यूहमात्रेण स्वीकृत[4] ।

पाठभेदादिविषयकविचारे पूर्वयोर्भागयोरिवात्राप्येते विशेषा सन्ति—यत्र यत्र मॅ-पुस्तकपाठाद्विभिन्नपाठोऽस्माभि स्वीकृत तत्र तत्र तत्प्रमाणभूतलिखितपुस्तकनिर्देशपूर्वक यत्रावश्यक तत्र विभिन्नपाठस्वीकारे कारणमपि निर्दिष्टम् । क्वचिदर्थवैशेष्याभावेऽपि बहुलिखितपुस्तकोपलम्भात् केचन मॅ-पुस्तकाद्विभिन्ना पाठा स्वीकृतास्तेषा पर प्रयोजनाभावादुल्लेखो न कृत.[5] । यत्र भाष्ये वाक्याशुद्ध्यादिकमुपलक्षित तदुल्लेखपूर्वक तत्रास्मदभ्यूहितशुद्धपाठस्यापि निर्देश कृत. । यत्र मॅक्समुल्लरमहाशयै लिखितपुस्तकस्थाशुद्धपाठसाहाय्येन कल्पित पाठ तथा केवलमभ्यूहितश्च तत्रास्मदुपलब्धलिखितपुस्तकस्थिता सर्वेऽपि पाठा निर्दिष्टा । क्वचित् भाष्ये व्याख्येयत्वेन गृहीतानां पदाना सहितापदपाठयोश्च भेद उपलक्षित सोऽपि सगृहीत । यत्र भाष्ये ग्रन्थान्तरीयवाक्यानि ईषद्भेदपूर्वक निर्दिष्टानि तेषामप्युल्लेख कृत । अवतरणवाक्यानि कुत्रत्यानीति मूलग्रन्थान्वेषणाऽपि कृता । परतु बहुवार निर्दिश्यमानाना पाणिनिसूत्रादीना पुन पुन स्थलनिर्देशो न कृत ।

क्वचित्क्वचित् प्राय. सर्वेष्वपि लिखितपुस्तकेषु किंचित्पद पदसमुदायो वा गलित इति ज्ञापनार्थं रेखाचिह्न --- लिखितमुपलभ्यते । एतादृशस्थलेषु मॅक्समुल्लरमहाशयस्वीकृतरीतिरेवास्माभिरप्यनुसृता । केवल स्वमत्यनुसारेण पूरणार्थं यत्नो न कृत. । तथापि द्वित्रेषु प्रदेशेषु यत्र मॅ-पुस्तके गलितचिह्न दत्त तत्रास्माभि लिखितपुस्तक उपलम्भात् पूरण कृतमस्ति । ८३१ पृ ७ प मॅ-पुस्तके केषु-

---

१ प्रस्तावनाया ७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । २ प्रस्तावनाया ८ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या । ३ प्रस्तावनाया ८ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या । ४ प्रस्तावनाया ९ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या । ५ प्रस्तावनाया ९ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।

द्वितीयाष्टकयोरेव दाक्षिणात्यलिपिलिखितानि भाष्यपुस्तकान्युपलब्धानि । दाक्षिणात्यलिपिलिखितपुस्तक पाठस्य नागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठस्य च परस्पर भेदोऽधिको विद्यत इति द्वितीयभागप्रस्तावनाया मुक्तम् । एतेषु दाक्षिणात्यपुस्तकेषु प्रायो लेखनकालो न लिखित । तथाप्येतेषामायुर्न वत्सरद्विशती मतिक्रामतीति शक्यते वक्तुम् । एतेषु पाठभेदा बहवो बहुप्रकाराश्च । प्रकृतषष्ठाष्टके तावत् देव नागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठेभ्य एतत्पुस्तकपाठा बहुत्र विभिद्यन्ते । तथापि भ-वर्गपाठै क्वचित्साम्यमपि दृश्यते[1] । बहुत्र अर्थभेदाभावेऽपि देवनागरीपुस्तकापेक्षया विभिन्ना पाठा अनयोरुपलभ्यन्ते । अशुद्धपाठा अपि बहुश उपलभ्यन्ते । ते प्रायशोऽस्माभिरुपेक्षिता । एतदुपलभ्यमानपाठाना मूले स्वीकरणविषये प्रथमभागप्रस्तावनाया यो नियम उक्त सोऽत्रापि द्रष्टव्य । केषुचित्प्रदेशेषु इतरसर्व-पुस्तकेषु अशुद्ध पाठ इति केवलमेतदुपलब्ध एव पाठो मूले स्वीकृत[2] ।

भाष्यपाठनिर्णयविषये प्रथमद्वितीयभागयो या सरणि स्वीकृता सैव प्रायोऽत्राप्यन्वसारि । मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकस्य पूर्ववदेतद्भागसशोधनार्थमपि कृत उपयोग । यत्र मॅक्समुल्लरपाठाद्विभिन्नपाठोऽस्माभि॰ स्वीकृत तथा यत्र मॅ-पुस्तके लिखितपुस्तकेष्वदर्शनात् कल्पित पाठ तत्र मु-पुस्तकपाठोऽपि पाठभेदादिविषयकटिप्पण्या तुलनार्थं दत्त॰ । यत्र मॅ-पुस्तके लिखितपुस्तकेषु सर्वेषु च अशुद्धोऽसमीचीनो वा पाठ उपलब्धस्तादृशेषु केषुचित् प्रदेशेषु केवल मु-पुस्तकपाठ समीचीनो दृष्ट इति स्वीकृतोऽस्माभि[3] । यत्र मॅ-पाठाद्विभिन्नपाठो लिखितपुस्तकानुसारेण स्वीकृतस्तत्र प्रायो मु-पुस्तकपाठोऽप्यस्मत्पाठानुसार्येव दृष्ट । केषुचित्प्रदेशेषु मॅ-मु पुस्तकयो सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु च अशुद्धोऽसमीचीनश्च पाठ उपलभ्यते । अत्र परमस्माभिरपि पाठ केवलमभ्यूहमात्रेण स्वीकृत[4] ।

पाठभेदादिविषयकविचारे पूर्वयोर्भागयोरिवात्राप्येते विशेषा सन्ति—यत्र यत्र मॅ-पुस्तकपाठाद्विभिन्नपाठोऽस्माभि स्वीकृत' तत्र तत्र तत्प्रमाणभूतलिखितपुस्तकनिर्देशपूर्वक यत्रावश्यक तत्र विभिन्नपाठस्वीकारे कारणमपि निर्दिष्टम् । क्वचिदर्थवैशेष्याभावेऽपि बहुलिखितपुस्तकोपलम्भात् केचन मॅ-पुस्तकाद्विभिन्ना पाठा स्वीकृतास्तेषा पर प्रयोजनाभावादुल्लेखो न कृत[5] । यत्र भाष्ये वाक्याशुद्ध्यादिकमुपलक्षित तदुल्लेखपूर्वक तत्रास्मदभ्यूहितशुद्धपाठस्यापि निर्देश कृत । यत्र मॅक्समुल्लरमहाशयै लिखितपुस्तकस्थाशुद्धपाठसाहाय्येन कल्पित पाठ तथा केवलमभ्यूहितश्च तत्रास्मदुपलब्धलिखितपुस्तकस्थिता सर्वेऽपि पाठा निर्दिष्टा । क्वचित् भाष्ये व्याख्येयत्वेन गृहीतानां पदानां सहितापदपाठयोश्च भेद उपलक्षित सोऽपि सगृहीत । यत्र भाष्ये ग्रन्थान्तरीयवाक्यानि ईषद्भेदपूर्वक निर्दिष्टानि तेषामप्युल्लेख कृत । अवतरणवाक्यानि कुत्रत्यानीति मूलग्रन्थान्वेषणाऽपि कृता । परतु बहुवार निर्दिश्यमानाना पाणिनिसूत्रादीना पुन पुन स्थलनिर्देशो न कृत ।

क्वचित्क्वचित् प्राय सर्वेष्वपि लिखितपुस्तकेषु किंचित्पद पदसमुदायो वा गलित इति ज्ञापनार्थं रेखाचिह्न - - - लिखितमुपलभ्यते । एतादृशस्थलेषु मॅक्समुल्लरमहाशयस्वीकृतरीतिरेवास्माभिरप्यनुसृता । केवल स्वमत्यनुसारेण पूरणार्थं यत्नो न कृत । तथापि द्वित्रेषु प्रदेशेषु यत्र मॅ-पुस्तके गलितचिह्न दत्त तत्रास्माभि लिखितपुस्तक उपलम्भात् पूरण कृतमस्ति । ८ ३१ पृ ७ प मॅ-पुस्तके केषु-

---

१ प्रस्तावनाया ७ पृष्ठे द्रष्टव्यम् । २ प्रस्तावनाया ८ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या । ३ प्रस्तावनाया ८ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या । ४ प्रस्तावनाया ९ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या । ५ प्रस्तावनाया ९ पृष्ठे अधष्टिप्पणी द्रष्टव्या ।

चिह्लिखितपुस्तकेषु च 'अतो - - - शान्' इति विद्यते तत्र 'ईदृशान्' इति पाठ एकस्मिन् लिखितपुस्तक उपलब्ध स समीचीन इति स्वीकृत । एवमेकस्मिन् प्राचीनलिखितपुस्तक उपलम्भात् ऋ स ८ ७९ ७ मन्त्रस्यापि भाष्यमस्माभि पूरितम् । अत्र मॅ-पुस्तके गलितचिह्न समस्ति । एव ८७९ पृ १२ प 'बद् सत्य नाकर' इत्यस्माभि स्वीकृत पाठ । मॅ-पुस्तके 'बद् - तन्नाकर' इति विद्यते । एतादृशो भेद लिखितपुस्तकप्रामाण्यादेवास्माभि कृत इति अस्मत्कृतटिप्पण्यवलोकनेन ज्ञातु शक्यत एव । मॅक्समुल्लरमहाशयैरप्येकस्मिन्प्रदेशे (ऋ स ८ ८३ ३) लिखितपुस्तकानपेक्ष स्वय पूरण कृत विद्यत एव ।

अष्टममण्डलस्थानामेकादशाना वालखिल्यसूक्ताना सायणकृत भाष्य नास्तीति सर्वविदितमेव । पर त्वस्माभि वाराणसीस्थराजकीयसस्कृतविद्यालयसबन्धिनि (श)पुस्तक एतेषामपि सूक्तानामेका व्याख्योपलब्धा । केनेय कदा वा विरचितेति न ज्ञायते । विदुषामुपयोगाय भवेदिति कृत्वा एषा व्याख्यापि वालखिल्यसूक्ताध टिप्पणीरूपेण विनिवेशिता । यत्रादर्शपुस्तके पाठोऽशुद्ध उपलक्षितस्तत्र अर्धवलयचिह्नान्तरे तत्तत्पृष्ठाधो वा शुद्धपाठोऽपि ससूचित ।

पूर्वभागयोरिवात्रापि भाष्ये व्याख्येयपदानामुपात्तानामाशुबोधाय तत्तत्पदाग्रे v एतच्चिह्न दत्तमस्ति । क्वचित्सहितापदपाठाभ्यामीषद्भेदेन सर्वथा भेदेन वा पदानि भाष्यकारैर्व्याख्यातुमुपात्तानि (उदा २०९ पृ २४ प 'कृत' इति भाष्यकारै स्वीकृत 'कृ॒त' इति पदस्य स्थाने) । एतादृशस्थलेऽपि एतच्चिह्न प्राय दत्तमस्त्येव । यत्र व्याख्येयपदाना लौकिक व्याकरणानुगत रूप गृहीत तत्र परम् एतच्चिह्न न विनिवेशितम् (उदा ४३९ पृ २० प 'अ॒श्विना॒' इति पदपाठ 'हे अश्विनौ' इति भाष्यकारै गृहीतम्) ।

सहितापदपाठविषये सांप्रदायिकपाठ एव प्रमाणीकृत इति द्वितीयभागप्रस्तावनायामुपवर्णितमेव । सहितापदपाठयो सशोधने पुण्यपत्तनवासिना प्रथितयशसा श्रोत्रियवर्याणा वे गोविन्दभट्टजीफाटकमहाशयानां तथा वे कृष्णशास्त्रिप्रभुणेमहाशयाना च साहाय्य सपादितमस्माभि । एतैर्वैदिकवर्यै बहूपकृतमितीमे धन्यवादार्हा । अत्रेदमपि सशोक निवेदनीय सवृत्त यत् वे कृष्णशास्त्रिप्रभुणेमहाशया अनवसित एवैतद्भागमुद्रणे स्वर्लोकमगमन्निति ।

पूर्ववदस्यापि भागस्य यथाशक्ति निर्दोषतासपादने यत्नोऽकार्यस्माभि । मुद्रणकीलकानां स्थानच्युते क्वचिदस्मद्दृष्टिदोषाच्च काश्चन अक्षराशुद्धय उपलक्षिता । एतासा सर्वासामपि सग्रहोऽन्ते कृतोऽस्ति ।

अधुनेदमेव निवेदनीयमवशिष्यते यदेतन्मुद्रणकार्ये भाष्यसशोधनार्थं प्राचीनलिखितपुस्तकदानेन तथा अनल्पेन द्रविणदानेन च यैर्महत्साहाय्य कृत तेषामुपकारभरस्यानवरत स्मराम इति । पुण्यपत्तनस्थ-'डेक्कन पेपर मिल्स्'-सचालकै श्री फ दो पदमजीमहाशयैर्न्यूनमूल्येन मुद्रणपत्राणि दत्तानीति तेषा नामात्रोल्लेखार्ह मन्यामहे । पुण्यपत्तनस्थ-समर्थभारतमुद्रणालयाधिकृतानां श्री स रा सरदेसाईमहाशयानामपि साहायकमविस्मरणीयमिति निवेदयाम । मुम्बापुरीविद्यापीठसमितिरपि एतद्भागमुद्रणार्थं द्रविणदानेनास्मानुपकृतवतीति कृतज्ञतापूर्वकमावेदयाम ।

अन्ते चायमपि भागो विदुषां परितोषाय स्यादित्याशास्महे ।

१८६३ शकवत्सरे कार्तिकशुद्धप्रतिपदि
वैदिक-सशोधन-मण्डलम्
पुण्यपत्तनम्

संपादकाः

॥ श्रीगणेशाय नम ॥

पाठभेदादिविषयकविचारः

मॅ = मॅक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके । एतस्मात्पूर्वं यत्र *एतच्चिह्न दत्त तत्र तादृश पाठ मॅक्समुल्लरमहाशयेन लिखितपुस्तकेषु तथानुपलम्भात् स्वयमभ्यूहित इति मन्तव्यम् ॥

मु = मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तके ।

§ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ।

× = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति ।

॥ षष्ठं मण्डलम् ॥

(चतुर्थाष्टकभाष्यसशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ख, घ, ञ, झ, त, न, भ, य, र, श)

[६ १] १ १० **पूर्वमन्त्रे**—ञ-झ त-न भ-र-श-मु । पूर्वे मन्त्रे—मॅ ॥ ३ ८ **उभयास** —मॅ-मु । त्वामुभयास –§ ॥ ४ ४ **अगमय इति वा** —मॅ-मु । गम इति—ख, अगमय इति—ञ, गमय इति—झ-त न-भ-य र, गमय इति वा— श ॥ ५ २ **समिधा वा**—घ-श-*मॅ-मु । वा समिधा—ञ-झ त-न भ-र ॥ ६ ६–७ **अत्र भरतस्वामी संबुद्ध्यन्त चकार** । सामवेदस्य भरतस्वामिकृत भाष्यमुपलभ्यते । किंतु सामवेदे प्रकृतो मन्त्रो नास्ति । अय मन्त्र तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि (३ ६ १० ५) दृश्यते । तत्र भट्टभास्करमिश्रै 'वसुताते' इत्येकपद सबुद्ध्यन्त कृत्वा व्याख्यातम् । सायणाचार्यैरपि तत्र तथैव व्याख्यातम् ॥

[६ २] ९ ६ **तादृश पुत्र इव**—ख-झ-न भ-श । तादृश पुत्र इति—ञ-त-र-मॅ-मु ॥ ९ १८ **°श्रितमिति वा इति**—न-भ य । °श्रितमिति—त२ मॅ । धामन्ते विश्वमिति—मु ॥ ९ २४ **अत्सीति**—ञ न भ-श-*मॅ मु । अस्त्रीति—ख, अपीति—घ, अशीति—त ॥ ९ २७ **भक्षयन्ति**—ख घ ञ-झ त-न-भ य श । तक्षति—र-मॅ मु ॥ १० १९ **दुर्गमनानि च**—ख झ-न-भ य-र । दुर्गमनानि—घ-त-श-मॅ-मु ॥

[६ ३] ११ १३ **शान्तश्च**—*मॅ मु । श्रातश्च—ख-त-न-भ, शातो—घ, श्रातो—श ॥ १२ १ **गमनसाधनभूतो**—ख झ-न भ-य । गमनभूतो—घ ञ-त र-श मॅ-मु ॥ **स्प्रष्टुमशक्यत्वात्**—ख ञ-*मॅ मु । प्रष्टुमशक्यत्वात्—झ त-न-भ-य-र श ॥ १२ ६ **मूर्तभूत सर्वम्**—ख-घ-ञ-झ-त न-भ-श-मु । मूर्तभूत—र मॅ ॥ १२ ११ **बाणादे**—ख घ-झ-न भ-श मु । वाणादे —ञ त-र-मॅ ॥ १२ २३ **य ईं योऽयम्**—ख-झ न-भ-य-र-श । य ईड्यो य– त । य ईमय—घ मॅ-मु ॥

[६ ४] १४ १२ **प्रबुद्धो**—*मॅ-मु । प्रवृद्धो—§ ॥ १५ १२ **यष्टृभिर्दीयमानम्**—न-भ *मॅ-मु । यष्टभिर्दीयमान—ख, यज्वभिर्दीयमान—घ ञ-त, यज्ञे व्रीयमाण—श ॥ १५ १७ **अराती अरातिरदाता**—ञ न-भ *मॅ-मु । अरातीरराति –घ, अरातीररातिवदाता—त, अरातीररातिवदतो—श ॥ १५ १८ **°माचक्षाणानाम°**—ञ-न-भ-*मॅ-मु । °माचक्षाणाम°—त-श ॥ १५ २०. **ह्वरते°**—मॅ । ह्रियते°—ख, ह्वरयते°—ञ-त न-मु, हूयते°—झ-भ, ह्वयते°—र-श ॥ १६ ३ **दिग्भागा°**—न-भ-*मॅ-मु । दिगमा°—ञ, दिग्नामा°—त, दीप्तोग्नि.— श ॥

[६ ५] १७ १५ **वैश्वानरात्मना**—ख झ-न भ । विश्वान्तरात्मना—मॅ-मु । वैश्वा
र ॥ १८ १२ **तप्तृतमाग्ने**—ख-झ-भ-र । तपस्विन्नग्ने—घ, तपस्वितमाग्ने—ज्ञ त-न-श । तृसत
मॅ-मु ॥ १९ १५ **ते त्वदीयम्**—ख-घ-मु । त्वदीय—त-मॅ ॥

[६ ६] १९ २३ **उपगन्तव्यम्**—ख-ज्ञ-न-भ-श-*मॅ । उपमतव्य—घ त-मु ॥ २
बहूनि काष्ठानि—घ ज्ञ-झ-न-भ-य । तुविकाष्ठानि—घ-त-श । बहुकाष्ठानि—र-मॅ मु ॥ २१
असुरैरपहृतासु—ख झ-न-भ । असुरैरप्रहृतासु—र । असुरप्रहृतासु—ज्ञ-त-मॅ-मु ॥ २१ ११ य
र्दु सह°—ख-ज्ञ-न-भ *मॅ-मु । यथान्ये दु सह°— त ॥

[६ ७] २३ १ **अभि अभित**—ज्ञ-त *मॅ-मु । अभित—ख न-भ, अभि—घ-श

[६ ८] २५ १२ **कामाना वर्षितु**—ख घ भ । वर्षितु—ज्ञ-झ-त न र-श-मॅ-मु

[६ ९] २८ २ **रात्रिवचन**—ख ज्ञ-झ-त-न-भ-य-मु । रात्रिवाचन—र । रात्रिव
श-मॅ ॥ २८ ३ **°द्रक्षयन्तौ**—ख-न भ *मॅ मु । °द्रक्षयतौ—घ त-श ॥ २८ २३ त
नानि—मॅ-मु-§ । उत्तरवाक्ये ‘ ओतुस्थानीयानि ’ इतिवदत्रापि ‘ त तुस्थानीयानि ’ इति
२९ ५ **वदति**—ख-ज्ञ-न-भ-श-*मॅ-मु । वेदति—त ॥ २९ ७ **कर्माणि**—*मॅ-मु ।
स एव—§ ॥ २९ ८ **वदाति वदेत्**—ख-घ-ज्ञ-त-न श । वदाति वदति वदेत्—मॅ-मु ॥

[६ १०] ३१ ११ **द्विपदान्तम् इति**—ज्ञ न-भ-य । द्विपदांत—ख-त-श
३२ ३ **पादपूरणम्**—मॅ-मु । यास्कनिरुक्ते भाष्यलिखितपुस्तकेष्वपि प्रायश सर्वत्र ‘ पाद
इत्यस्य स्थाने ‘ पदपूरणम् ’ इति पाठ उपलभ्यते ॥ ३२ २२ **तिर तिरस्कुर्वन्**—
भ-य । तिरस्कुर्वन्—घ त-र-श-मॅ-मु ॥

[६ ११] ३४ १९ **चिद्धि इत्येतत्**—ख-ज्ञ-झ त न-भ-र-मु । चिदित्येतत्-
३४ २२ **मधुवत्**—§-मु । मधुमत्—मॅ ॥ ३५ ८ **य पञ्च**—घ *मॅ-मु । पच—ख-ज्ञ-झ त-
३५ ९ **शोभनहविर्लक्षणान्नमग्निम्**—§ । शोभनहविर्लक्षण यमग्नि—मु । शोभनहविर्लक्षणम
३५ १५ **आह्वियत**—ख ज्ञ-न-भ*-मॅ-मु । आसाद्यत—घ, आहियत—त, आस्त्रियत—श ।

[६ १२] ३६ २० **त्वे त्वयि**—§-मॅ-मु । अत्र ‘ त्वे ’ इति पदस्य पुनर्ग्रहण
कम् ॥ ३७ ७ **अद्यौत् द्योतते**—ख ज्ञ-झ-न भ-य-र-मु । अद्यौत् ते— त, अद्यौत्—घ-श-मॅ
३ **स्पन्द्र स्पन्दनवान्** । मॅक्समुल्लरमहाशयै सर्वत्र (१ १८० ९, ५ ५२ ३, ८,
६ १२ ५) स्पन्द्रशब्दे पकारस्थाने यकार पठित । परतु वैदिकै सर्वत्र पकार एव
नागरीलिपिलिखितपुस्तकेषु प्रायेण यकारपकारयो साम्य दृश्यते । कितु ग्रन्थलिप्यां तयोर्लेख
नास्ति । यद्यपि प्रकृते ग्रन्थलिपिलिखित भाष्यपुस्तक नोपलब्धमस्माभि तथापि ऋ स १
९, १० ४२ ५ अनयोर्मन्त्रयो भाष्ये ग्रन्थलिपिलिखितपुस्तकेषु पकार स्पष्ट दृश्यते । प्र
(१ १८० ९) सहितापदपाठयो भाष्ये च ‘ स्पन्द्रा ’ इत्यस्य स्थाने ‘ स्यन्द्रा ’ इति
तत्र पकार पठनीय । मु-पुस्तकेऽपि सर्वत्र पकारविशिष्ट एव पाठ ॥ ३८ १३ **पाहीति**—
भ-*मॅ-मु । आयाहीति—घ, यहींति—श ॥ ३८ १४, **गमय प्रापय**—ख-झ-त-न-भ-य-र
घ-श-मॅ-मु ॥

[६ १३] ३९ २० **एतन्नाम्नोऽसुरस्य वा**—ख-झ-न-भ-य। एतन्नाम्नोऽसुरस्य—घ-ञ-त-श-मॅ-मु ॥ ४० २ **यज्ञै यजनसाधनै°**—ञ-मु। यज्ञै यजमानसाधनै°—घ मॅ। यज्ञसाधनै°—ख झ-न-भ-य, यजमानसाधनै°—त, यज्ञमानसाधनै°—र, यजमान साधनै°—श ॥ **वेद्याम्**—ख-घ-ञ-झ-त-न-भ-र। वेद्याया—श-मॅ-मु ॥ ४० २० **सपूर्तिम्**—ख-घ-झ-न भ-य-श। पूर्ति—ञ-त-र-मॅ-मु ॥

[६ १५] ४३ ८ **आद्य नवर्चम्**—ञ-झ-न-भ श। आज्य नवर्चं—त-र। नवर्चं—मॅ-मु ॥ ४८ २७ **तस्मात्**—ख-ञ-झ त-न भ-र। तस्मात्त्व—श-मॅ-मु ॥ ४८ २९ **हव्या**—मॅ-मु-× ॥ ४९ १९ **गुग्गुल्वादि°**—ञ-न-मु। गुल्गुल्वादि°—त-भ-मॅ ॥ **°सभारेणोपेतम्**—ख-ञ-झ-त-न-भ-य-र। °सभरणोपेत—घ-श-मॅ-मु ॥ ४९ २० **गुग्गुलूर्णा°**—ञ-मु। गुल्गुलूर्णा°—त-न-भ-मॅ ॥

[६ १६] ५२ १२ **अमरणधर्म (?)**—मॅ-मु। 'धर्मादनिच् केवलात्' (५ ४ १२४) इति पाणिनिसूत्रेण 'अमरणधर्मा' इति भाव्यम् ॥ ५२ २० **प्रयजे**—*मॅ। प्रयक्षे—ख-ञ-त-भ-श-मु ॥ ५६ १ **स हि स खलु**—ख-घ-भ श-मु। स हि खलु—ञ-त-न-र-मॅ ॥ ५६ ३ **महित्वना**—ख-घ-न-श-*मॅ-मु। महित्वभा—त, महित्वेन—भ ॥ ५६ १४ **प्रयच्छत**—घ-ञ। प्रयच्छ—त-न-भ-मॅ-मु ॥ ६० ८ **°मुपगच्छन्ति**—ख-घ-झ-न-भ-श मु। °मुपागच्छति—त-र-मॅ ॥ ६२ १६ **देवाना होतारम्**—ख-घ झ-न-भ य श। होतार—ञ-त-र-मॅ-मु ॥

[६ १७] ६३ १८ **पञ्चदशर्चं द्वितीयम्**—ख-घ-झ-न-भ-य-श-मु। द्वितीय—त-र-मॅ ॥ ६४ २ **पणिभिरपहृतम्**—ख-झ-न-भ-य। पणिभिराहृत—घ-त-र-श-मॅ-मु ॥ ६४ ४ **अमित्रम्**—ख-ञ-झ-त-न-भ-य-र। अमित्र य—श। अमित्रिय—घ-मॅ-मु ॥ ६५ ७ **न्यूनतारहितम्**—मॅ-मु। न्यूनरहित—ख-ञ-भ, नूनरहित—झ-त र, नून रहित—न, न्यूनतारहित —श ॥ ६७ १२ **येन**—ख-घ ञ-झ त-न-भ-य-र-श-मु। त्व येन—त४-मॅ ॥ ६७ २२ **अगच्छन्**—*मॅ। गच्छन्—§। गच्छन् भवति पूषा विष्णुश्च—मु ॥ ६९ २ **शतहिमा शतसवत्सरान्**—घ ञ श-मु। 'शत सवत्सरान्' नास्ति—ख झ-त-य-र। शतहिमा शत सवत्सरान्—मॅ ॥

[६ १८] ६९ १४ **वातेर्वातम्**—*मॅ-मु। वातेर्वा —ख-झ भ, वातेर्वा—ञ-न-भ, वातेर्वास—त र ॥ ७२ २ **हिंसितवान्**—घ-ञ। हिंसितवानसि—त-न-भ श मॅ-मु ॥ ७२ ३ **हिंसितवान्**—घ-ञ। हिंसितवानसि—त-न-भ-श-मॅ-मु ॥ ७२ २० **करोति च तथा**—झ-न भ। करोति तथा च—घ-ञ-त-श-मॅ-मु ॥ ७३ २३ **इन्द्र त्व धृषता**—ख झ-न भ। इद्र धृषता—घ-ञ-त-र-श-मॅ-मु ॥

[६ १९] ७५ १ **भृत्यादीनाम्**—ख झ-न-भ-र। भृत्यादीना—ञ-त-मॅ मु ॥ ७७ १९ **दक्षिणभागात्**—ख-झ-न-भ-य। दक्षिणात्—घ-ञ-त-र-श-मॅ-मु ॥ ७८ २३ **बहुभि**—§-मु। पुरुभि —मॅ ॥

[६ २०] ७९ १८ **दिवो न दिवे सूर्यायेव**—ख-न-भ य। दिवो न सूर्यस्येव—घ ञ, दिवे सूर्यायेव—त-र, दिवो न सूर्यं इव—श। दिवो न सूर्यायेव—मॅ-मु ॥ ७९ २२ **हन् अहन्**—ख-ञ-झ-न-भ-य-र-मु। हन्—घ-त-श-मॅ ॥ ८० १० **अपाद्रवन्**—घ-श *मॅ मु। ८० २२ **तथा चोक्त—कुत्साय** । अय सार्धं श्लोक कुत्रत्य इति न ज्ञायते ॥ ८० २३ **अहस्तत** —

[६ १३] ३९ २० **एतन्नाम्नोऽसुरस्य वा**—ख-झ-न-भ-य। एतन्नाम्नोऽसुरस्य–घ श-त-श-मॅ-मु ॥ ४० २ **यज्ञै यजनसाधनै°**—ञ-मु। यज्ञै यजमानसाधनै°–घ-मॅ। यज्ञसाधनै°–ख झ-न-भ-य, यजमानसाधनै°–त, यज्ञमानसाधनै°–र, यजमान साधनै°–श ॥ **वेद्याम्**—ख-घ-ञ-झ त-न-भ-र। वेद्यायां–श-मॅ-मु ॥ ४० २० **सपूर्तिम्**—ख-घ-झ-न भ-य-श। पूर्ति–ञ-त-र-मॅ-मु ॥

[६ १५] ४३ ८ **आद्य नवर्चम्**—ञ-झ न-भ-श। आज्य नवर्च–त-र। नवर्च–मॅ-मु ॥ ४८ २७ **तस्मात्**—ख ञ-झ त-न-भ-र। तस्मात्त्व–श-मॅ-मु ॥ ४८ २९ **हव्या**—मॅ-मु-× ॥ ४९ १९ **गुग्गुल्वादि°**—ञ-न-मु। गुल्गुल्वादि°–त-भ मॅ ॥ **°सभारेणोपेतम्**—ख-ञ-झ-त-न-भ-य-र। °सभरणोपेत–घ-श मॅ-मु ॥ ४९ २० **गुग्गुलूर्णा°**—ञ-मु। गुल्गुलूर्णा°–त-न-भ-मॅ ॥

[६ १६] ५२ १२ **अमरणधर्म (?)**—मॅ-मु। 'धर्मादनिच् केवलात्' (५ ४ १२४) इति पाणिनिसूत्रेण 'अमरणधर्मा' इति भाव्यम् ॥ ५२ २० **प्रयजे**—*मॅ। प्रयक्षे–ख-ञ त-भ-श-मु ॥ ५६ १ **स हि स खलु**—ख-घ-भ-श-मु। स हि खलु–ञ-त-न-र-मॅ ॥ ५६ ३ **महित्वना**—ख-घ न श-*मॅ मु। महित्वभा–त, महित्वेन–भ ॥ ५६ १४ **प्रयच्छत**—घ-ञ। प्रयच्छ–त-न-भ-मॅ-मु ॥ ६० ८ **°मुपगच्छन्ति**—ख-घ-झ न-भ-श-मु। °मुपागच्छति–त-र मॅ ॥ ६२ १६ **देवाना होतारम्**—ख घ-झ-न-भ-य-श। होतार–ञ-त र-मॅ-मु ॥

[६ १७] ६३ १८ **पञ्चदशर्चं द्वितीयम्**—ख-घ-झ-न-भ-य-श-मु। द्वितीय–त-र-मॅ ॥ ६४ २ **पणिभिरपहृतम्**—ख-झ-न-भ-य। पणिभिराहृत–घ-त-र-श-मॅ-मु ॥ ६४ ४ **अमित्रम्**—ख-ञ-झ-त न भ-य-र। अमित्र य–श। अमित्रिय–घ-मॅ-मु ॥ ६५ ७ **न्यूनतारहितम्**—मॅ-मु। न्यूनरहित–ख-ञ-भ, नूनरहित–झ-त-र, नून रहित–न, न्यूनतारहित –श ॥ ६७ १२ **येन**—ख-घ ञ-झ-त-न-भ-य-र श-मु। त्व येन–त४-मॅ ॥ ६७ २२ **अगच्छन्**—*मॅ। गच्छन्–§। गच्छन् भवति पूषा विष्णुश्च–मु ॥ ६९ २ **शतहिमा शतसवत्सरान्**—घ-ञ-श-मु। 'शत सवत्सरान्' नास्ति–ख झ-त-य-र। शतहिमा शत सवत्सरान्–मॅ ॥

[६ १८] ६९ १४ **वातेर्वातम्**—*मॅ-मु। वातेर्वा'–ख-झ-भ, वातेर्वा–ञ-न भ, वातेर्वास–त-र ॥ ७२ २ **हिंसितवान्**—घ ञ। हिंसितवानसि–त न-भ-श मॅ-मु ॥ ७२ ३ **हिंसितवान्**—घ-ञ। हिंसितवानसि–त न-भ श-मॅ-मु ॥ ७२ २० **करोति च तथा**—झ-न-भ। करोति तथा च–घ-ञ-त-श-मॅ-मु ॥ ७३ २३ **इन्द्र त्व धृषता**—ख-झ-न-भ। इद्र धृषता–घ-ञ-त-र-श-मॅ-मु ॥

[६ १९] ७५ १ **भृत्यादीनाम्**—ख झ-न-भ-र। भृत्यादीना–ञ-त-मॅ मु ॥ ७७ १९ **दक्षिणभागात्**—ख-झ-न-भ-य। दक्षिणात्–घ ञ-त-र-श-मॅ-मु ॥ ७८ २३ **बहुभि**—§-मु। पुरुभि –मॅ ॥

[६ २०] ७९ १८ **दिवो न दिवे सूर्यायेव**—ख-न-भ-य। दिवो न सूर्यस्येव–घ-ञ, दिवे सूर्यायेव–त-र, दिवो न सूर्य इव–श। दिवो न सूर्यायेव–मॅ-मु ॥ ७९ २२ **हन् अहन्**—ख-ञ-झ-न-भ-य-र-मु। हन्–घ-त-श-मॅ ॥ ८० १० **अपाद्रवन्**—घ-श-*मॅ मु। ८० २२ **तथा चोक्तं–कुत्साय** .। अय सार्धं श्लोक कुत्रत्य इति न ज्ञायते ॥ ८० २३ **अहस्तत**—

§-मु। अहस्ततश्च–मॅ॥ ८१ २१ **बहुवञ्चनम्**—श भ *मॅ-मु॥ ८३ १४ **पक्व**
पचनवान्–§। पक्तवान्(?)–*मॅ-मु। 'पचो व' (८ २ ५२) इति पाणिनि
'पक्वान्' इति भाव्यम्॥

[६ २१] ८४ ८ **बहुवञ्चनस्य**—त-भ-*मॅ। बहुवचनस्य–ख श-झ-न-र-श
८४ २४ **उक्तानि प्रसिद्धानि**—श। उक्तानि–घ श, उक्तप्रसिद्धानि–ख-त-मॅ मु॥ ८५
नियोज्येन—ख श झ त न-भ र। घ-श पुस्तकयोरेतन्नास्ति। योज्येन–मॅ-मु॥ ८६ १७
धियम्—श-त-न *मॅ-मु॥ ८७ ६ **मदीया वाच स्तुतिरूपाणि वचांसि**—मॅ-मु, घ
लिखितपुस्तकेषु च। 'वार्चम्' इति पदपाठ। मदीया वाच स्तुतिरूपां–घ॥ ८७ ९ **उपक्षेप**
—ख-श-न-भ। उपक्षेपणाय–त-मॅ-मु॥

[६ २२] ८८ २२ **जराहानिरहित**—झ-न-र *मॅ-मु॥ ८९ २२ **त्य तम्**—
झ न-भ-र श मु। त्य–त मॅ॥ ९० १७ **अन्तरिक्ष च**—ख झ न-भ य। अन्तरिक्ष–घ श-त
मॅ-मु॥ ९१ ५ **सयतीम्**—*मॅ-मु। एतन्नास्ति ख घ-पुस्तकयो, सयति–श, सयति–झ त
सचिवेन–श, सचनी–त४, सयनीं–ग्वालियरलिखितपुस्तके॥ ९१ १७ **अद्यागमस्य**—*
मद्यागमनस्य–ख श झ-त न-भ-र, मद्यद्रिगिति–श॥

[६ २३] ९२ १२ **येऽस्य**—ख श-झ त न भ-र। चारय–श। अपारय–*म
९३ १९ **त्वामुद्दिश्य सुते सोमेऽभिषुते सति**—श मु। त्व–घ त-न भ-श-मॅ॥ ९४
अश्नुवन्तु–*मॅ-मु-×॥ **पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र**—मॅ-मु। 'पुरुऽहूतम्' इति पदकारा पठ

[६ २४] ९६ ११ **यथा**—*मॅ-मु ×॥ ९६ १२ **यत्र नियतै**—श-*मॅ।
नियते–ख-झ न-भ-र, यत्र नियते–घ, यत्र नियते–श। तत्र नियतै–मु॥ ९६ २८ **स्वप्र**
न्येन—श-त न भ श मु। स्वप्रधान्येन–त४ मॅ॥ ९६ ३० **स्मृते**—श-*मॅ-मु। स्मृता–त
य श॥ ९८ १ **सुगमना**—मॅ। असुगमना–ख-श-झ त न र-मु, असुरागमना.–घ श, अ
गमना–भ॥ ९८ १७ **समुच्चयार्थ**—श-मु। समुच्चय–ख झ त-न-भ मॅ॥

[६ २५] १०० ११ **स त्वया**—ख-झ न-भ। अतस्त्वया—श त-श मॅ-मु॥

[६ २६] १०२ २१ **प्रतिपालयते**—*मॅ। प्रतिपाल्यन्त–ख-झ भ-र, मा प्रतिपा
श, प्रतिपाल्यत–त, प्रतिपाल्यति–न, प्रविभाल्यते–श। प्रतिभाल्यते–मु॥

[६ २७] १०५ १३ **शुभ कर्म चकार**—ख-न-भ-य। शुभ चकार–श-त-श-मॅ-म

[६ २८] १०७ २७-२८ **सततिसहिता भवेयु**—घ-श मॅ। सततिसहिता
वेयु इन्द्रायेन्द्रार्थं पूर्वीर्बह्वी उषसो दिवसान् सर्वेषु दिवसेष्वित्यर्थ दुहाना क्षीरदा क्षीर दोह
भवेयु–ख श झ-त-न-भ-य-र-मु॥ १०७ २८ **दोग्ध्य**–घ। दोहमाना–मॅ-मु इतरेषु च॥ १०८
नाक्रामतु–श त। नाक्रमतु–घ-न भ-मॅ-मु॥ १०९ १ **रेणुकस्य रेणो**—ख-श-झ-त न-भ
रेणो–घ-श मॅ-मु। पदकारा 'रेणुऽककाट' इत्यत्र रेणुशब्दोत्तरमवग्रह कुर्वते। परतु 'कटिर्भेदन
इति भाष्यपर्यालोचनया 'रेणुक-काट' इति पदद्वयसमासेन निष्पन्नमिद समस्त पदमिति भाष्यक
मतमिति विज्ञायते। एतत्पर्यालोचनया बहुषु पुस्तकेषूपलभ्यमानत्वाच्च 'रेणुकस्य रेणो.' इति प

स्माभि स्वीकृत । मॅक्समुल्लरमहाशयैरप्युपलब्धोऽय पाठ ॥ १०९ ११ **सस्क्रियमाणत्वात्**—घ-श । सश्रयणत्वात्–ख ज्ञ-त-न-भ-र-मॅ-मु ॥१०९ १९ **मेद्यथ स्नेह्यथ**—ख-घ ज्ञ-न-भ य । मेदयथ–त-र-मॅ मु ॥ १०९ २० **अश्लीलमपि**—ख-ज्ञ-न-भ-य र । अमगलागमपि–घ-श । अमगलमपि–मॅ-मु ॥ ११० ३ **भवत**—ज्ञ-त न-भ *मॅ-मु । भवेयु –घ, भवेत्–श ॥

[६ २९] १११ १३ **हन्तर्येस्मिन्**—त न भ *मॅ । हतरि यस्मिन्–ज्ञ मु । व्यत्ययेन हृते-र्यस्मिन्–श ॥ १११ १४ **वर्तमाना नृहिता**—ख ज्ञ न भ-य । वर्तमानान् हिता–त-र । वर्तमाना–ज्ञ-श *मॅ-मु ॥ १११ १६ **अभिवर्षति**—ज्ञ-त न भ *मॅ-मु । अभिवर्षयति–श ॥

[६ ३०] ११४ ५ **सबन्धि**—ख घ ज्ञ । सबधिक–श-मॅ मु ॥

[६ ३१] ११५ ६ **पृष्ठ्यस्य**—ख-न भ *मॅ-मु । पृष्ठ्य– ज्ञ त श ॥ ११५ १८ **पौत्रे**—ख घ भ । पौत्रेषु–ज्ञ-त-न र-मॅ-मु । पुत्रेषु–श ॥ ११६ ६ **साहाय्यार्थम्**—*मॅ-मु । सहार्थे –ख, सहायार्थे–घ-ज्ञ-न-भ-श ॥ ११६ ८ **दश दशने**—भ-मु । दन्श दशने–*मॅ । दश दशने–ख-न-श, ददशने–ज्ञ त ॥ ११६ ११ **तत्साहाय्यार्थम्**—*मॅ मु । सहायार्थे–ख त-न-भ-श, साहायार्थे–ज्ञ, तत्सहार्थे–त४ ॥

[६ ३२] ११७ ६ **अपूर्व्या इत्यनुक्रान्तम्**—न । अपूर्वेत्यनुक्रात–ख-न-भ, अपूर्व्ये-त्यनुक्रमणिका–ज्ञ, ‘अपूर्व्या क्रान्त’ नास्ति–ज्ञ त-य र श-मॅ-मु ॥ ११७ १५ **विविधम्**—न । विविध°–ख ज्ञ त-भ-य-श मॅ-मु ॥ **शत्रूणामीरयित्रे**—ख न भ-य । शत्रूणा मारयित्रे–ज्ञ-त-श-मॅ-मु । ऋ स ६ ४५ १३, ४९ १२ द्रष्टव्यम् ॥ ११७ २२ **प्राकाशयत्**—ज्ञ न-*मॅ-मु । प्रकाशयत्–ख घ-ज्ञ-भ र श ॥ ११८ १६ **वडवाभि**—ख-न-भ *मॅ-मु । प्रजाभि —घ-ज्ञ, वहवाभि –न ॥

[६ ३३] ११९ ७ **वर्षित**—घ श । वर्षयित –ख-ज्ञ त-मॅ-मु ॥ ११९ २५ **उभयान् वक्ष्यमाणान् उभयविधान्** । ‘**वक्ष्यमाणान् उभयान् उभयविधान्**’ इति पठनीयम् । एवमेव घ-त-य र-पुस्तकेषु । वक्ष्यमाणान् उभयान् उभयविधान् द्विप्रकारान्–ख-ज्ञ-ज्ञ न-भ-श । उभयान् उभयविधान्–मॅ मु ॥ १२० २१ **गवा सभक्तृतमा सन्त**—ज्ञ-मु । गवा सत्कृततमा –ख घ भ-श । ‘गवा सन्त’ नास्ति–ज्ञ त-न र मॅ । ‘गवा सभक्तृतमा’ इति मॅक्समुल्लरमहाशय सभावयति स्म ॥

[६ ३४] १२० २४ **त्रैष्टुभमैन्द्रम्**—ख भ । ऐंद्र त्रैष्टुभ–ज्ञ-मु । एतन्नास्ति-त-य श-मॅ ॥

[६ ३५] १२३ ३ **दा दद्या**—ख ज्ञ-भ-मु । दा —त-य-श-मॅ ॥ १२३ १५ **त्रिधातू**—ज्ञ त र । *त्रिधातूना–घ-भ-श-मॅ-मु, त्रिधातून्–श ॥

[६ ३७] १२६ २० **सुष्टु अरणीयम्**—घ-न श-*मॅ । सुष्टु वरणीय–ख-ज्ञ ज्ञ-त-भ-र मु ॥ १२७ १३ **तत पुरैव**—ज्ञ-न-*मॅ-मु । तत्रैव–ख-ज्ञ भ-य, तत पुत्रैव–त-र ॥

[६. ३८] १२९ ९ **उक्थानि शस्त्राणि**—ख-घ-ज्ञ-न-भ-य । उक्थशस्त्राणि–त र-श-मॅ-मु ॥

[६ ३९] १२९ २६ **मन्मान**—ख ज्ञ-ज्ञ-न-भ । मन्मन –त-र-मॅ । मन्म –मु ॥ १३० ११ **युक्तश्च**—*मॅ मु । च युक्तश्च–ख ज्ञ त न-भ, च युजान युक्तश्च–घ-श ॥ **सानुं समुच्छ्रितम्**—ख-घ ज्ञ-न-भ-श । सानुमुच्छ्रित–ज्ञ-त-र-मॅ मु । सानु समुच्छ्रित–य ॥

[६ ४०] १३२ ७ **श्रपणसाधना**—त४-मॅ-मु। श्रयणसाधना –ख-ञ्ज-त-न-भ र ॥

[६ ४१] १३३ २७ **तया**—मॅ-मु। पूर्वं तया–§॥ १३४ १८ **यज्ञम्**—ख-घ-ञ-न-भ-य-मु। त-श-मॅ पुस्तकेषु एतन्नास्ति ॥

[६ ४२] १३६ १४ **प्रभर संप्रहर प्रयच्छेति यावत्**—मॅ-मु। ‘प्रयच्छेति यावत्’ इत्युक्तत्वात् ‘सप्रहर’ इत्यनुपपन्नमिव प्रतिभाति ॥

[६ ४३] १३६ १८ **निष्केवल्ये**—ञ-न-र-श मु। निष्केवल्येऽपि–मॅ ॥

[६ ४४] १३९ १७ **बृहत्त्वम्**—ख ञ्ज-न-भ। बहुत्व–ञ त-र-श-मॅ-मु॥ १३९ २१. **यस्मिंश्चेन्द्रे**—ञ्ज-त-न-र-*मॅ-मु। यस्मिन्निंद्रे–ख घ-ञ-भ-श ॥ १४० १० **देवासो देवा**—ख-ञ्ज-न-भ-य। देवा –घ-ञ-त-र-श-मॅ मु॥ १४५ २२ **सूर्येऽन्तर्ज्योति**—न-भ *मॅ। सूर्यो ज्योति –श। सूर्ये तज्ज्योति –मु। **त्रितेषु त्रिस्थानगतेषु**—ख-ञ-ञ्ज-त न-भ-य। त्रिषु त्रिस्थानगतेषु–श। त्रिस्थानगतेषु–मॅ-मु॥ १४६ ११ **दशैतानध्वर्यु गृह्णाति**—मॅ-मु §। शाङ्खायनब्राह्मणे (१४ २) ‘दश प्रात सवने अध्वर्युर्ग्रहान् गृह्णाति’ इति पाठ ॥

[६ ४५] १४७ २० **अस्मभ्यम्**—*मॅ मु। अस्मान्–§॥ १४८ २८ **तन्तस**—न-ञ-*मॅ मु। ततसाय्य–ख-ञ-ञ्ज त भ-र॥ १५० २५ **सीमिमा**—ख-ञ्ज-न-भ-य। सीं सर्वत – ञ-मु। सीमय–मॅ ॥ १५१ ११ **बहुविधप्रश्न वा इन्द्र**—ञ न-भ-*मॅ-मु। बहुविधप्रश्नवन्निंद्र–ख, बहुविधप्रश्न. वेंद्र–त, बहुविधप्रश्नानेंद्र–श ॥ १५३ ५ **तत् तम्**—घ ञ-*मॅ मु। तत्–ख-त-न-भ ॥

[६ ४६] १५३ २० **आह्वयाम**—मॅ-मु। आह्वयामहे–ख ञ्ज न-भ, आह्वयोमे–घ, आह्वयाम–ञ-त-र-श ॥ १५३ २२ **यत्राश्व क्रान्त्वा**—*मॅ-मु। यास्वश्व क्रातत्वात्–ञ, यथाश्व क्रातत्वात्–त, यथाश्व क्रात्वा–ख-ञ्ज-न-भ-र, अश्व क्रात्वा–श॥ १५४ १३ **या का च कौषीतकिभिराम्नातम्**—इय श्रुति नोपलभ्यते॥ १५५ २४ **स्वभूतम्**—ञ। स्वरूप–घ-त-न-भ-श-मॅ मु॥ १५६ १८ **शत्रुप्रेरितम्**—त२ *मॅ-मु। सर्वर्षिप्रेरित–ख-ञ्ज-भ, सरोप्रेरित–त-न-र, सर्वेषां प्रेरितु–य॥ १५७ ६ **कदेत्याह**—ख ञ्ज न-भ य। कदेत्यत आह–ञ त र श-मॅ-मु॥ **पर्णिन**—*मॅ-मु। यद्यदा पर्णिन –ख-घ ञ्ज-त-न-भ र-श ॥

[६ ४७] १५८ २१ **त्रिष्टुम्महि द्विपदा**—न-भ-य। त्रिष्टुप् द्विपदा–त१-२। ‘त्रिष्टु पदा’ नास्ति–ञ-श-मॅ-मु ॥ १५९ १६ **षण्मोर्वीरहस चौषधयश्च**। शतपथब्राह्मणे ‘षण्मोर्वीरहसस्पान्तु अग्निश्च पृथिवी चापश्च वाजश्चाहश्च रात्रिश्च’ (१ ५ १ २२) इत्येव पाठ। ऋ स १० १४ १६ द्रष्टव्यम्॥ १६२ ३ **जुषस्व सेवस्व**—ख-ञ्ज-न भ-य। जुषस्व–घ-ञ त-श-मॅ-मु॥ १६३ ९ **अभिगच्छन्ति**—ख-ञ्ज-न-भ-य। अवगच्छति–घ-ञ-त र-श-मॅ-मु॥ १६३ १३ **श्रपणार्थम्**—*मॅ। श्रयणार्थं–§-मु॥ १६३ १४ **श्रपण द्रव्यै**—*-मॅ-मु। श्रयणद्रव्यै –§॥ १६४ ७ **पूर्वमपरम्**—*मॅ मु। पूर्वत इत्येव–ख-ञ-ञ्ज-त-न-भ-र-श। अन्यमन्य पूर्वमपर परन्यतिहारेण–घ। १६५ २६ २८ **अत्रोक्तम्–अरण्ये च्युतोऽनया, अगव्यूती स्तुत.**—एतच्छ्लोकद्वय कुत्रत्यमिति न ज्ञायते॥ १६५ ३० **अस्मानत सापि रक्षतु**—*मॅ-मु। नास्मानत सापि रक्षतु–ञ-त, नोस्मानत सापि रक्षतु–न भ, अस्मानत कारणात्–श॥ १६८ ४ **बलरूपम्**—मॅ-मु। बल रूप–ख-ञ्ज-त-न-भ र, बल

रूप–ञ, बल–घ ॥ १६८ ६ **इन्द्रो वृत्राय स्तृतीयम्**—झ-न-भ-य-श । इद्रो वृत्राय वज्र-मुदयच्छत् स त्रेधा व्यभवत् वज्रस्तृतीय रथस्तृतीय यूपस्तृतीय–घ-मॅ-मु । तैत्तिरीयसहितायां (५ २ ६ २, ६ १ ३ ४) 'इन्द्रो वृत्राय वज्र प्राहरत् स त्रेधा व्यभवत् स्फ्यस्तृतीय रथस्तृतीय यूप-स्तृतीयम्' एव पाठो दृश्यते । एतदनुसारेण लिखितपुस्तकानुसारेण च पाठोऽस्माभि' स्वीकृत । तै स ६ ५ १ १ अत्र केवलम् 'इद्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत्' इतीयानशो विद्यते ॥ १६८ ७ **स्फ्यस्तृतीयम्**—भ-य । स्फ्यतृतीय–ञ-झ-र श, स्तृतीय–त२ । वज्रस्तृतीय–घ-मॅ-मु ॥ १६८ १४ **शीघ्रगामी**—ञ *मॅ-मु । शीघ्रगामिन–ख-घ झ त२-न भ-र-श ॥ १६८ १६ **अवस्थित**—ख न-भ-य-श । एव स्थित –ञ-त-र-मॅ-मु ॥

[६ ४८] १७० १० **तृतीयाचतुर्थ्यौ**— न । तृतीयाचतुर्थौ–ञ । तृतीयाचतुर्थी–ख-त-र-मॅ-मु ॥ १७० ११ **द्वादशाक्षरौ**—ञ त-न-भ-मु । द्वादशाक्षरा–मॅ ॥ १७० ११, १३ **अष्टाक्षरा बृहती, अष्टिन बृहती**—§-मॅ-मु । महासतोबृहत्या लक्षण द्विरुक्तम् ॥ १७० २० **सा चापि**—ख-ञ-न-भ-मु । सा च – श । स चापि–झ-त-र-मॅ ॥ १७३ १२ **पालकै**—ख-झ-न भ-य । पालकै –घ-ञ-त-श मॅ-मु ॥ १७३ १३ कर्तरि–मॅ-मु । कर्तार–ख-घ-झ-त न-भ-र, कर्तार –ञ ॥ १७३ २० **अस्य सर्वत्र लोके**—ञ-*मॅ । लोके–ख, अस्य सर्वस्य लोकस्य–घ, सर्वत्र लोके–झ-त-न भ-र मु, सर्वस्य लोकस्य–श ॥ १७५ २७ **उपदोद्राव इति**—न-भ-*मॅ । उपदो-द्रावेति–ख, उपदोद्रवयति–ञ, उपदोद्रावयति–त-मु ॥ १७६ ६ **काकम्बीरम्**—ख-ञ-भ । मा काकबीर–त-र-श-मॅ-मु ॥ १७७ १६ **वृत्रहम्**—श-*-मॅ-मु । वृत्रहन्–ख-घ-त-न-भ, वृत्रह–ञ ॥

[६ ४९] १७९ २६ **त्मने आत्मने**—ञ-त-भ-श-मु । त्मने आत्मने आत्मनि–घ, त्मने–न-य मॅ ॥

[६ ५०] १८५ २५ **पोषको**—ञ-न-*मॅ-मु । पूषको–त-र, प्रेषको–श ॥

[६ ५१] १९१ २३ **भुक्ष्महि (?)**-मॅ-मु । भुज्महि–ञ-त२ । 'भुञ्जीमहि' इति भाव्यम् ॥ १९२ ९ **यतस्तेन**—ञ-त न-र-श-मु । अतस्तेन–ख-भ मॅ ॥ १९२ २८ **वक्मराजा**—त-न-र । वक्मराजान –ख ञ-श मॅ-मु ॥ १९३ २० **इत्येष**—ञ-न-मु । इत्येषा–त-भ-मॅ ॥

[६ ५२] १९५ ८ **यियक्षुरास**—*मॅ-मु । इयक्षुराह–ख-त-न-श, इयक्षाह–झ-र, इयक्षुरास–घ ञ-भ ॥ १९५ २१ **स्वस्याधिक्यम्**—ञ-*मॅ-मु । स्वाधिक्य–ख-भ-श, स्वस्वाधिक्य –झ-त-न-र ॥ १९६ ३ **शत्रुभ्य**—ख-झ-न-भ-य । एतन्नास्ति–ञ-त-र-श-मॅ-मु ॥ १९७ २४ '**तप्ते पयसि मिक्षा**–इय श्रुति कुत्रत्येति न ज्ञायते । तै ब्रा १ ६ २ ५ अत्र 'वैश्वदेव्या-मिक्षा भवति' इति क्वचनमुपलभ्यते ॥ १९८ २५ **चित्ते**—ख-ञ न भ-*मॅ-मु । चते–त१, चत्ते-त२ ॥

[६ ५३] २०० १२ **युञ्ज्महि (?)**–§मॅ-मु- । 'युञ्जीमहि' इति भाव्यम् ॥

[६ ५७] २०७ २६ **यद्यदा**—*मॅ । यद्यदा इद्र.–§ मु ॥ २०८ ४ **इन्द्रस्य**—ञ-*मॅ-मु । इतरलिखितपुस्तकेषु 'इन्द्रस्य' नास्ति ॥ २०८ ११ **यथा**—*मॅ-× । मु–पुस्तकेऽप्ये तन्नास्ति ॥

[६ ५८] २०८ १३ **पौष्णस्य**—त४-श । वैश्वदेवस्य–ञ त२-मॅ मु ॥ २०८. १६ **प्रवर्ग्याभिष्टवे**—न । अग्माभिष्टवे–ञ-त-मॅ-मु, सोमाभिष्टवे–श ॥ २०८ २४ **प्रकाशेन**—ञ-*मॅ-

२३५ २२ **य इति**—ज्ञ-*मॅ-मु। इय इति–इतरेषु॥ २३५ २३ **राजपुरुष'**—ज्ञ-*-मॅ-मु। राज्ञ पुरुष –इतरेषु॥ २३५ २८ **अध्वरस्येव यज्ञस्येव**—'अध्वरस्येव' इति षष्ठयन्तपदस्यान्वय केति न ज्ञायते॥

[६ ६७] २३७ ११ **स्तूयमानौ वा**—ख-झ त न-भ श। स्तूयमानौ–घ-मॅ-मु॥ यौ–घ-*मॅ मु। या यौ–इतरेषु॥ २३७ २७ **धत्तवन्त** (?)–ख१-घ झ-त१-२-३-४-भ श-मॅ-मु। धृतवत –ज ज्ञ, यत्नवत –न। हितवन्त इति भाव्यम्॥

[६ ६८] २४० १३ **वाम्**—*मॅ मु। वाग्–ख झ त३ ४ न भ श, 'वां' नास्ति–घ, वा–ज्ञ-त१-२॥ २४० २४ **सत्येन**—ज्ञ मॅ-मु। सत्यमेव–इतरेषु॥ २४१ १० **देवा स्तोतार**—घ-त१-२-श। देवा स्तार—झ त३-४-न, देवा –ख-ज्ञ-भ य-मॅ मु। ऋ स ७ ९७ ३, ९८ ३ द्रष्टव्यम्॥ २४१ २० **ऋतावा**–§-मु। ऋतावान्—मॅ (मुद्रणदोष ?)॥ २४१ २१ **प्राप्येत**—घ-त-श। प्राप्यते—ख-झ न-भ। प्राप्येत्–मॅ मु॥ २४२ २४ **युक्त**—ख घ झ त३-४ न-भ श। युक्त शोचिषा तेजसा युक्त –ज्ञ त२-मॅ मु॥ २४२ २५ **शोचिषा दीप्त्या विभाति**–ख घ त१-२-३-४ न भ-श। विभाति–ज्ञ-मॅ-मु॥ २४३ १३ **सोमपानेनेति**—ख-घ ज्ञ त१ २-३-भ-श मु। सोमपानेति–झ-त४-न। सोमपान इति–मॅ॥

[६ ६९] २४३ १५ **उक्थ्ये**—ज्ञ-झ-न भ-श२। उक्थे–ख-त२-४ श१-मॅ-मु॥ २४३ २९ **सेवेथाम्**—ज्ञ-झ-न-भ-श-*मॅ-मु। सेवता–ख१, सेवयेथा–त२॥ २४४ ७ **निपातनात् णिलोप**—ज्ञ-मॅ-मु। निपाताल्लोप.–ख झ न भ, निपातनात् सिलोप –श॥ २४५ १८ **सोमनिधान**—झ२ *मॅ मु। सोमाभिधाना –ख, सोमाभिधान –झ१ न-श, सोमाभिधान°–त१-२॥

[६ ७०] २४७ १ **द्यावापृथिव्यौ**—ख झ न भ श। हे द्यावापृथिव्यौ–घ-ज्ञ-त२-मॅ-मु॥ २४७ ३ **अनुसधेयम्**—ख झ त१-न-भ श। अनुसाधय–त२ ४, अनुसबधनीय–ज्ञ-मॅ मु॥ २४७ ५ **स्तुति प्रसङ्गात्**—श। स्तुतिप्रसगात्–मॅ-मु-इतरेषु च॥ २४७ १६ **समृद्धिहेतुम्**—ख-ज्ञ-झ-त१-२-४-न-भ श। समृद्धिहेतुक–त३, समृद्धिघृतहेतु–य। समृद्धिहेतु–मॅ-मु॥

[६ ७१] २४९ १० **बृहस्पतिसवेऽपि इत्यनूत्तिष्ठेत् इति**। एतद्विनियोग विधायके आश्वलायनश्रौतसूत्रे 'इत्यनूत्तिष्ठेत्' इत्ययमशो नास्ति। किंतु 'उदुष्य देव सविता हिरण्यया घृतवती भुवनानामभिश्रिया' इति दृश्यते। अग्निष्टोमप्रवर्ग्ये 'महावीरमादायोत्तिष्ठन्नुदुष्य देव सविता हिरण्ययेत्यनूत्तिष्ठेत्' इति विनियोगान्तरविधायक सूत्र (४ ७) दृश्यते। तेन अत्र भाष्ये मध्ये कियाश्चिद्दशो गत इति प्रतिभाति। मॅक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्या 'इत्यनूत्तिष्ठेत्' इति भाग आश्वलायनश्रौतसूत्रे नास्ति इत्येतावदेवोक्तम्॥ २४९ २० **सुवनाय**—*मॅ-मु। एतन्नास्ति–ख-घ-न भ, प्रसवनाय–ज्ञ-त१-२, प्रसवाय–श। 'सवनाय सुवनाय प्रेरणाय दानाय वा' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय सभावयति॥ २४९ २८ **दाने च**—मॅ मु। दाने वय–§॥ २४९ २९ **य त्वम्**—मॅ। यश्च त्व–§। यस्त्व–मु॥ २५० ५ **सुखकरै**—§। सुखकारिभि –मॅ-मु॥

[६ ७२] २५१ १६ **प्रथमानि वा**—मॅ-मु। 'वा' इत्ययुक्त प्रतिभाति॥ २५१ १८ **अलम्भयत च**—*मॅ मु। अलभयत वा–ख, अलभयत–घ, अलभयत वा–झ-भ, अलभयत

वा–त१-२-४-य, अलभत अलभयत वा–श, अलभेथा अलभयत वा–ज्ञ ॥ २५१ २५ **व्युच्छन्तीम्**—*मॅ-मु । व्युच्छत–ख भ, व्युच्छन–क्ष-न-श, व्युच्छतीं व्युच्छन्न–त ॥ २५२ २६ **रयिं धनम्** । 'रयिम्' इति मन्त्रे नास्ति ॥

[६ ७३] २५३ ४ **°द्वसूनीति**—मॅ । °द्वसूनि–ख-ज्ञ-त-न भ-श-मु ।। २५३ २८ **अप** । एतत् मन्त्रगत पद भाष्ये न व्याख्यातम् ॥ २५४ ३ **संभक्तुकाम.**—मॅ । **सभक्तुमिच्छन्**—§-मु । एवमेव पठनीयम् ॥

[६ ७४] २५५ ४ **शिथिलबन्धम्**–ज्ञ त२-*मॅ-मु । शिथिलबद्ध–इतरेषु ॥

[६ ७५] २५५ २३ **°द्यावापृथिवीपूषणो**—§।°द्यावापृथिवीपूषाणो–मॅ-मु ॥ २५५ ३२ **मण्डलान्तहोमे**—ख ज्ञ-त४-न-भ । मण्डलान्ताहोमे–श । मण्डलान्त्यहोमे–ज्ञ-त१-२ मॅ मु ॥ २५७ १० **चुर्यगिभ्याम्**—त२-४-श-मॅ-मु । ऋर्यगिभ्या–ज्ञ ॥ २५८ ७ **पश्चात्सन्तो**—ख-त२-भ । पश्चात्सतो–ज्ञ-क्ष-त४-न-श-मॅ-मु ॥ २५८ २१ **सार्वविभक्तिकत्वात्**—§-मु । सर्वविभक्तिकत्वात्–मॅ ॥ २५८ २७ **ससीदन्त** —मॅ-मु । ससदत –§ ॥ २५९ १ **शक्तीवन्त शक्तिहस्ता.**—ज्ञ-त२-श-मु । शक्तिवत शक्तिहस्ता —क्ष-न-भ, शक्तीवत शक्तीहस्ता –त४-मॅ ॥ २५९ ३ **प्राप्तवीर्या** —मॅ-मु । प्राप्तवीर्य –ज्ञ । प्राप्तवीरा –इतरेषु ।। २५९ १० **सत्यस्य यज्ञस्य वा**—§ । ऋतस्य यज्ञस्य वा–मु । ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा–मॅ ॥ २५९ १४ **भवताम्**—मॅ-मु । भवेतां–ज्ञ, भवत–इतरेषु ॥ २५९ १५ **मा ईशिष्ट**—ख-ज्ञ-क्ष-त१-२-भ । माष्ठ–घ, मा इशिष्ट–त४, मा ईशिष्टे–न, मा ईष्टि–श, मा ईष्ट–मु । मैशिष्ट–मॅ ॥ २५९ ३० **शर्म शरणं प्रयच्छन्तु**—मॅ-मु । शर्मं यच्छति–ख१-ज्ञ, शर्म यच्छतु–ज-ज्ञ-त२-४-न-भ, शर्म प्रयच्छतु–त१, शर्म शरण यच्छतु–श ।। २६० १४ **उपजिघ्नन्ति**—ख-क्ष-त भ-श-मु । उपजिघ्नति–घ-न-मॅ ॥ २६२ १ **उरुतरम्**—*मॅ-मु । उरुतुभ्य–ख-क्ष-त-न-भ-श । उरु–घ ॥

॥ सप्तमं मण्डलम् ॥

[७ १] २६३ २९ **आगम्यमतनवन्तम्**—*मॅ-मु । आगम्यतनवत–ख ज्ञ त१-४-भ, गम्य–घ, अगम्यमतनवत–ज्ञ त२, आगम्यतनवत–न, अगम्यतनवत–श ॥ २६४ २६ **सुवीर पौत्रोपेतम्**—घ । सुवीर शोभनपुत्रपौत्रोपेत–ख ज्ञ-न-भ, सुवीर शोभनपुत्रपौत्रोपेत स्वपत्य शोभनपौत्रोपेत–त-मॅ-मु, सुवीर शोभनपुत्रपौत्रोपेत स्वपत्य शोभनपुत्रपौत्रोपेत–श ॥ २६९ ११. **नोपक्षीयेत**—*मॅ । मोपक्षीयत—मु । मोपक्षीयते–ख१-भ, मापक्षीयता–घ, नोपक्षीयते–ज, मापक्षीयता–ज्ञ, मोपक्षीयते–क्ष, मापक्षीयत–त१-२, नोपक्षीयत–त३ न, मोपक्षीयत–त४, मोपक्षीयतां–य, मीपक्षीयत–श१, मौपक्षीयत–श२ ॥ २६९ २८ **ददाति**—मॅ । दधाति धारयति—त मु । अयमेव युक्त पाठ । 'दधाति ददाति' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन संभावितम् ॥

[७ २] २७० २४ **पशाविष्टौ**—*मॅ-मु । सोविष्टौ–ख-त१-२ ४-न, सोविष्टौ–घ, सौविष्टौ–ज्ञ-क्ष-त३-भ, वसिष्ठानां–श । 'वासिष्ठमिदम्' इति स्यादिति पीटर्सनमहाशय [1] सभावयति

---

[1] Handbook to the Rgveda Mandala VII pp 2-3

स्म । अय पाठ मॅक्मुल्लरमहाशयस्य[1] सम्मत । 'पशौ वासिष्ठानाम्' इति युक्त प्रतिभाति ॥ २७२ १ **पादौ भरन्त** —स-झ-त-न-भ । अग्नौ भरत –म, अग्निभरत –श१ । पादैर्भरत –घ-मॅ-मु । 'पादौ भरत' इति पाठो युक्त इति मॅक्समुल्लरमहाशय[2] अभिप्रैति ॥ २७४ २ **अस्माकम्**—*मॅ-मु । अस्मात्–§॥

[७ ३] २७४ २३ **सततेषु**—ञ-त१ । आस्ते–स, असतेषु–भ, सतते–श, सततेषु–घ झ-त२ ३-४-न-मॅ-मु ॥ २७५ १७ **आहवनीयायतने**—*मॅ । आवहनीयायतने (?)–मु । आहवनीयातने–ख, आयतने–घ, आहवनीय°–ञ, आहवनीयायते–झ-त३ न-श१, आहवनीयायेति-त१-२-४, आहवनीयायने–भ, आवहनीयायते–श२ ॥ २७५ १० **खादति**—*मॅ-मु । सीदति–ख-घ, सादति–झ त-न-भ, सादयति–श ॥ २७६ ८ **नगरीमिरिव**—स-झ-त३-न-भ-श । नगरीभि –घ-ञ, नगरीव–त१-२-४ । नगरीभिरेव–मॅ-मु ॥ २७६ १५ **अप्रधृषिता** —झ-त२-३ न-श-मॅ-मु । '**अप्रधर्षिता**'—इति घ-पुस्तकानुसारेण पठनीयम् ॥ २७६ १६ **रक्षे** —*मॅ-मु । रक्ष– ख-घ-त१-२-३-४-भ-श । रक्ष्या –ञ, रक्षि–झ-न ॥

[७ ४] २७७ २३ **भवति**—§-मॅ-मु । 'अस्तु भवति' इति स्यादिति मॅक्समुल्लर-महाशय सभावयति ॥ २७८ ९ **अयम्**—घ-*मॅ-मु । य –इतरेषु ॥ २७८ १९ **अतारीत् दुर्गेभ्यस्तारयति तमिममग्निम्**—त । अतारीत्–मॅ-मु इतरेषु च ॥ २७८ २० **सन्त बिभ्रति**—§ । सत त बिभ्रति–मॅ-मु ॥ २७८ २१ **वनिभिश्च**—ख-ञ *-मॅ-मु । वनिनश्च–इतरेषु ॥ २७९ १ **अप्स इति रूपनाम**—मॅ-मु, ञ-वर्जलिखितपुस्तकेषु च । 'रूपरहिता' इति यतो व्याख्यात तस्मात् 'न विद्यते प्सु येषाम्' इति विग्रहोऽभिमत प्रतिभाति । एव सति 'अप्स इति रूपनाम' इति निरुक्तोपन्यासोऽप्रासङ्गिक । 'प्सु' इति शब्दोऽपि निघण्टौ रूपनामसु दृश्यते ॥ २७९ २८ **सहसा-वन् नि पाहि**—ञ-त१-२-य-मु । एतन्नास्ति इतरेषु । त्वमु त्वमेवावद्यात् पापात् नोऽस्मान्नि पाहि–मॅ ॥

[७ ५] २८० २३ **तेजसा वा**—ञ-*मॅ-मु । तेजसा–इतरेषु ॥ २८१ १ **असित-वर्णा** —ञ-*मॅ-मु । असिक्तवर्णा –इतरेषु ॥ २८१ १३ **शोचिषा नित्येन**—घ-ञ त१-२ । शोचिषा–त३-४-न-भ-श-मॅ । नित्येन शोचिषा–मु ॥ २८१ २० **उषसाम् अह्नाम्**—ञ मॅ । एतदनन्तर 'महात' इति पद बहुषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च दृश्यते । 'मह्नाम्' इति पद स्यादिति भ्रान्त्या केनचित् तद्याख्यानत्वेन 'महात' इति लिखित स्यात् । तथा चानन्तरमेव 'हरित' इत्यस्य पुरस्तात् 'हरणात्' इति लिखितपुस्तकेषु दृश्यते ॥ २८१ २८ **असेवन्त हि**—*मॅ-मु । सेवते हि–ख-ञ-त४, सेवत हि–घ-त१-२-३-श, सेवतर्हि–झ-न ॥ २८२ ११ **प्रयच्छन्**—*मॅ । च यच्छन्–मु । वाच्छन्–ख-भ, यच्छन्–घ, वा यच्छन्–झ-त-न श ॥

[७ ६] २८४ २३ **प्रार्थयमाना** —ख-च-भ । प्रार्थ्यमाना.–य, प्रार्थमाना –घ१-झ-त-न-श-मॅ-मु ॥ २८५ १ **आन्तरिक्षाणि**—*मॅ । अतरिक्षाणि–§ मु ॥ २८५ ४ **सगर समुद्र** —ञ त१-२-श-मु-नि १ ३ १४ । सगर समुद्र –स-झ त३ ४-भ-मॅ । सागर समुद्र –न ॥

[७ ७] २८५ २४ **शब्दायमान** —§-मॅ-मु । 'शब्दाययमान' इति भाव्यम् ॥ २८७ १ **प्र तिरन्त**—घ-*मॅ । च तिरत–त१-मु । वातिरत–स-झ-त३-न-भ, चातिरत–ञ-त२-४ ॥

---

१ Preface to the 2nd Edition Vol IV p 184

२ Preface to the 2nd Edition Vol IV p 184

२८७ २ **माषाणामश्नीयात्** । ऋ स १ २० ६ अत्र द्रष्टव्यम् । मानुषाणामश्नीयात्-§-मॅ मु । यद्यपि लिखितपुस्तकेषु 'मानुषाणामश्नीयात्' इत्युपलभ्यते, तथापि 'माषाणामश्नीयात् इत्येव भाष्यकाराणामभिप्रेतमासीदिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्या लिखितम् ॥

[७ ८] २८८ १५ **बृहद्भा** । 'बृहत् । भा' इति पदपाठ ॥

[७ ९] २९० १८ **सगन्ता—**मॅ । सगत (?) मु । सगता–ख त३-न भ, गता-घ ज झ-त१ २ ४ श ॥

[७ १०] २९२ २२ **रयीणाम्—**घ ज । रयीणा सूर्यस्य–मॅ-मु इतरेषु च ॥ २९२ २३ **दूत अभवत्—**घ ज-त१-२ य । अभवत्–मॅ मु इतरेषु च ॥ **यस्माद्दूतोऽभवत्—***मॅ-मु यस्मादूतोभव –ख, यस्माद्दूतोभव –ज-त२-३ भ-श, तस्मादूतोभव –झ-त४, यस्माद्दूतोभव–न इय श्रुति कुत्रत्येति न विज्ञायते ॥ २९२ २४ **विश —***मॅ-मु । विश्व –§ ॥

[७ ११] २९४ ५ **किमर्थमित्यत आह—***मॅ-मु । किं-घ१, किंच–च, किमित्य‹ आह–इतरेषु ॥

[७ १२] २९४ २४ **साह्वान्—**ख च-ज झ-त२ य श । सह्वान्–घ१ त३-४-न-भ-मॅ-मु

[७ १४] २९६ २ **ब्राह्मणा —**ज श । ब्रह्मणा–त१-२ ३-४ भ-मॅ मु ॥

[७ १५] २९७ ४ **भगिनो याज्या—***मॅ-मु । भागयाज्या–ज त१, भगीयाज्या–झ भगियाज्या–त२ ४ श ॥ २९९ १७ **°प्राकारादिर्वा—**भ-*मॅ मु । °प्रकारादिर्वा–ख-झ-त न °प्रकारादि वा–श ॥

[७ १६] ३०० १३ **युज्यते—**ख-भ । अयुज्यत–मॅ मु इतरेषु च ॥ ३०१ ११ **कामयस्व—***मॅ-मु । कामय च–ख, कामय त्व–इतरेषु ॥ ३०१ १९ **य —***मॅ-मु- × ॥ ३०१ २७ **प्रियास —**मॅ मु । प्रियाश्च–ख-घ-झ त१ २-३ ४ न भ श१, प्रिया –ज, प्रियासश्च–श२ ॥

[७ १८] ३०४ १६ **पञ्चविंशत्यृचम्—**श१ मॅ-मु । पचविशर्चे–इतरेषु । एतादृशोऽशुद्ध पाठ लिखितपुस्तकेषु बहुवारमुपलभ्यते ॥ ३०४ १८ **त्वे ह यत्—**§-मॅ । त्वे ह्–मु-अनु । **चतस्रोऽन्त्या—**§–मॅ मु । अत्याश्चतस्रो–अनु ॥ ३०६ ३ **उत्सहमानम्** । उत्साहमान–§ मॅ मु । ऋ स ७ १८ १६, १८ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ **बाधमानम्—**ज । बोधमान–मॅ-मु इतरेषु च । 'बाधमानम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन सभावितम् ॥ ३०६ ११ **जालनिहिता–** -§ । जले निहिता–मॅ-मु ॥ ३०७ १२ **यथापूर्वम् अर्थम्—**ज *मॅ-मु । यथापूर्वं मदर्थे–ख ज, यथा पूर्वमर्थमित्–घ, यथापूर्व्यं मदर्थे–झ-त न-भ ॥ ३०७ १७ **सुतोकान्—**मॅ मु । सतोकमानान्–ख, सुतोकमानान्–झ-त न भ श२, सुतुकमानान्–श१, सुष्ठुपत्यसहितान्–च• ॥ ३०८ ५-६ **सपत्नान् युद्धे—**ज त१-*मॅ मु । एतन्नास्ति इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ३०९ १ **दुवोयुवे—**§-मॅ-‹ (? दुवोयवे) ॥ ३०९ १० **विश्वानि—**घ ज-*मॅ । विश्वा विश्वानि–मु इतरेषु च ॥ ३०९ २७ **अश्रीन्—***मॅ-मु । अस्रीन्–घ, अस्रान्–इतरेषु ॥ **वेश्यादे कृत्य सूच्यैवाकरोत्—***मॅ-मु । वेश्यादे कृत्य सूच्यैव करोत्–ख, वेश्यादे कृत्यसूत्यैवाकरोत्–झ-त३-श, वेश्यादे कृत्यसूच्येवाकरोत्–त१-२-४-भ, वेश्यादे कृत्यसूच्यैवाकरोत्–न । **वाश्यादे कृत्य सूच्यैवाकरोत्—**ज । अयमेव पाठ समीचीन प्रतिभाति । 'वाशीति तक्षणसाधनमायुधम्' (ऋ भा ५ ५७ २) । 'पर्श्वादे कृत्य' इति

स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय सभावयति ॥ ३१० ९ **वशीकरम्—**§ मॅ-मु (? वशीकरणम्) ॥ **विन्द् लभस्व यो भेद —***मॅ । विंद लभ यो भेद –मु । विद उभयोरभेद'–ख-त२-भ, विंद लब्धवानसि उभयोरभेद –ञ, वद उभयोरभेद –झ-त१-३-४ न-श ॥ ३११ ९ **द्वितीयार्थे—** मॅ-मु-X ॥ ३११ ११ **पालकस्य—**ख घ-भ-य-मु । पालस्य–मॅ-इतरेषु च ॥ **मृषन्त—**घ-ञ-त१-२-मु । मृषति–मॅ इतरेषु च ॥ ३११ १४ **उपगच्छन्ति—***मॅ-मु । अवगच्छति–ख-न-भ, अपगच्छति–झ-त श ॥ ३११ २० **इन्द्रम्—**घ१-*-मॅ । इद्र –ख-च-झ-त-न-भ-श२, ' इद्र ' नास्ति–ञ, इद्र–श१ ॥ ३११ २२ **अतद्देवताकत्वात्—**ञ-भ-*मॅ । अतदेवताकरत्वात्–ख । अतस्तद्देवताकत्वात्–मु इतरेषु च ॥

[७ १९] ३१३ २ **तृन्नन्तत्वात्—**§ मु । तृनतत्वात्–मॅ । एव ३१६ पृष्ठे २३, २६ पङ्क्तयोरपि ॥ ३१३ ९ **मर्यैं —**ञ मॅ मु । एतन्नास्ति–ख त२-भ, समर्यैं –झ-त४-न-श, समार्यैं–त३ ॥

[७ २०] ३१६ अध्यायप्रारम्भे ' वागीशाद्या ' इति श्लोक मॅक्समुल्लरमुद्रितपुस्तके दृश्यते । परतु अस्माभि लिखितपुस्तकेष्वनुपालम्भादुपेक्षित । मु-पुस्तकेऽप्यय नास्ति केवलमष्टक-प्रारम्भेऽय श्लोको दृश्यते ॥ ३१६ ९ **मध्यदिन** । आश्वलायनश्रौतसूत्रेऽपि 'मध्यदिन ' इत्येव पाठ । लिखितपुस्तकेषु बहुत्र ' माध्यदिन ' इत्युपलभ्यते ॥ ३१८ ६ **प्रीणाति—**§-मॅ-मु । पृणाति–नि ३ २० ॥ ३१८ १४ **य —***मॅ-मु- ॥ ३१८ २७ **वस्वी षु** । भाष्यकारै ' वस्वीषु ' इत्येक सप्तम्यन्त पद कृत्वा व्याख्यातमनन्तर पदपाठानुसारेण ' वस्वी षु ' इति भिन्ने पदे कृत्वा व्याख्यानान्तर कृतम् ॥

[७ २१] ३१९ २५ **गृहमध्यमग्रावा—**मॅ-मु । ' गृहमध्यमश्मा वा ' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय सभावयति ॥ ३२० २० **उत्सहेत—***मॅ-मु । उत्सहेच्च–ख, उत्सहे च–घ-झ-त१-२-३-४ न भ श, उन्सहते–ञ ॥ **दीव्यन्ति—**ञ-*मॅ-मु । दीव्यत इति–ख-घ त-श, दिव्यत–झ, दीप्यते–न-भ ॥ ३२० २१ **क्रीडन्त इति—**§ मॅ-मु । ' क्रीडन्तीति ' इति भाष्यम् । अय धातु परस्मैपदी ॥

[७ २२] ३२२ २६ **अनुगुण —***मॅ । गुण –§ मु ॥ ३२३ २९ **ह्वयति स्तौति —***मॅ । स्तौति ह्वयति–ख-त३-न-भ-श, आह्वयति–घ, स्तौति आह्वयति–ञ त१-२-मु, स्तौति–झ, स्तौव ह्वयति–त४ ॥

[७ २३] ३२५ ९ **रुन्धन्तीति—**ख-ञ-झ-त१-२ ४ भ-श । सरुधतीति–त३-न मॅ-मु ॥ ३२५ ११ **नहि चिकिते न ज्ञायते—**घ-ञ *मॅ । नहि चिकिते ज्ञायते–ख-भ-मु । चिकिते ज्ञायते–झ त१-२-३-४-न-श ॥ ३२५ १८ **उप अस्थु —**च-ञ-*मॅ-मु । उपस्थु'–ख-घ१-त१-२-४-भ, उपतस्थु –झ-त३-श ॥ ३२६ १२ **वज्रकल्पबाहुम्—**ञ-*मॅ मु । वज्रकल्पनाह–झ-त१-३-४-न-भ, वज्रकल्पनार्हे–त२-श ॥

[७ २४] ३२६ २५ **मादयस्व—***मॅ-मु । मादय–§ ॥ ३२७ ११ **इदं बर्हिरिमम्—**ञ-*मॅ-मु । इद ब्रर्हिरिद–ख-घ-झ-त३-न-भ-श, इद्र बर्हिरिद–त१-२-४ ॥

[७ २६] ३२९ २९ **नवमम्**—मॅ-मु । दशम–§ । एतादृशी गणनाशुद्धि लिखित पुस्तकेषु क्वचिदुपलभ्यते ॥ ३३० १७ **ह्वन्ते**—श-*मॅ-मु । वहृते–ख-घ-झ त३-४-न-भ श ह्वते वहृते–त१-२ ॥ ३३० २३ **अपि अन्या अन्यानि**—*मॅ । अन्या अन्यान्यपि–मु अन्या अन्यानि–ख-घ-झ-भ, अन्याप्यन्यानि–श-त१-२-४, अन्याप्यन्या अन्यानि-त३-न-श ॥

[७ २७] ३३३ २ **महनीयाय**—§-मु । 'धनाय' इति विशेष्यमध्याहर्तव्यम् । महनीयायै–*मॅ । 'महनीयाय दानाय' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय सभावयति ॥

[७ २८] ३३३ ५ **पञ्चमत्वेन**—मॅ-मु, श-त१-वर्जितेषु लिखितपुस्तकेषु च । पचमेहनि–श त१ (प्रान्ते[1]) । 'चतुर्थत्वेन' इति भाव्यम् । उत्तरसूक्ते च 'महाव्रते निष्केवल्ये पञ्चमत्वेनास्य सूक्तस्य विनियोग' इत्यप्यधिक वक्तव्यम् । 'आ ते मह' इति सूक्तस्य (७ २५) प्रस्तावना द्रष्टव्या ॥ ३३३ २५ न । न व्याख्यातम् । नूत्न स्तोतॄनिव–मु ॥ ३३४ १८ **प्रायच्छत्**—*मॅ-मु । प्रयच्छत्–ख श-न-भ, प्रयच्छतु–घ१-झ, प्रयच्छेत्–च-त१-२-३-४-श ॥

[७ ३०] ३३६ २२ **सुहन्तुना**—श । सुहतुनाम–इतरेषु । सुहतुनाम्ना–मॅ-मु । ऋ स ७ १९ ४ अत्र द्रष्टव्यम् । मॅक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्या 'सुहन्तुना' इत्येव सभावितम् ॥ ३३६ २८ **तदा**—थ-*मॅ-मु । तथा– इतरलिखितपुस्तकेषु ॥

[७ ३१] ३३७ १४ **गायत्रम्**—*मॅ । त्रैष्टुभ–§ मु ॥ ३३७ २० **आहवनीय**—§ मॅ-मु । 'आवपनीय' इति भाव्यम् ॥ **तदर्थी**—*मॅ-मु । तदर्थे–ख-भ, तदर्थी–झ त-न-श ॥ ३३९ ४ **व्याप्नुवती**—घ-न-श२, व्याप्नुवती–ख-झ-त भ-श१-मॅ-मु ॥ ३४० २ **स्तोतॄणाम्**—श श१ । स्तोत्राणा–ल-झ-त३, स्तोत्रीणां–त१ २-४-न-श२ । स्तोत्राणि–*मॅ-मु ॥ **शत्रून्**—श । शत्रूणा–मॅ-मु-इतरेषु च ॥

[७ ३२] ३४० १६ **प्रगाथादनन्तरम्**—श-*मॅ-मु । प्रगाथानतर–इतरेषु ॥ ३४० १७ **मरुत्वतीया ऊर्ध्वम्**—श त२-भ-*मॅ । मरुत्वतीयादूर्ध्वे–ख त४-मु । मरुत्वतीयमूर्ध्वे–त१, मरुत्वतीयादूर्ध्वा–झ त३-श ॥ ३४० २१ **कस्तमिन्द्रेति**—मॅ-मु । अच्छावाकस्तमिंद्रेति–§ ॥ ३४० २८ **तरणिरित्सिषासति**—मॅ । तरणिरित्सिषासतीति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ–§-मु ॥ ३४० ३० **प्रगाथौ**—*मॅ-आश्व श्रौ , रथतरस्य–ख । 'प्रगाथौ' नास्ति–झ-त३-न-भ-श-मु ॥ ३४१ ७ **त्वाम्**—श, त्वया–मॅ-मु इतरेषु च । 'त्वाम्' इति समीचीनमिति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ३४१ २७ **सुता बभूवु**—श-*मॅ-मु । सुषुव –ख, अभिषुतवत –घ, सवभू –झ, सुबभू –त२-३-४-न-श२, सुषुवतु –भ, अभिषुता भवन्–य, सुबभूवु –श१ ॥ ३४३ १ **अभिषुणुत**—मॅ-मु । आभिषुत–§ ॥

[७ ३३] ३४८ २१ **चूडाकर्मणि दक्षिणतो वसिष्ठानाम्** । इद कल्यमिति न ज्ञायते ॥ ३५०, २५ **दुर्ज्ञानान्**–मु । दुर्ज्ञानात्–घ-झ-त-न-श-मॅ ॥ ३५१ ५–८ **हे वसिष्ठा न शक्य**—त१ २-मॅ जोधपूर-लिखितपुस्तके च । मु-पुस्तके 'गभीर' इति नास्ति 'अन्येन अन्वेतवे' इत्येतयोश्च मध्ये 'तव महिमा' इत्यधिकमस्ति । हे वसिष्ठा एषा वो युष्माक स्तोमोऽपि वातस्येव

---

१ Margin

प्रजव यथा वातस्य (वातस्येव–श) प्रवेगो नान्वेतुमशक्य (अन्येनान्वेतु न शक्य –श) तद्वदन्येनान्वेतवे अन्वेतु न शक्य —ख-त४-श, हे वसिष्ठा एषा वो युष्माक स्तोमोपि वातस्येव प्रजव । यथा वातस्य प्रवेग अन्येनान्वेतु न शक्यते तद्वदन्येनान्वेतवे अन्वेतु न शक्य । किंच युष्माक बक्षथ तेज सूर्यस्येव सूर्यज्योतिरिव तथा युष्माक महिमा समुद्रस्येव गभीर गभीर इव–घ ॥ ३५१ २८-२९ **उतापि च आजहार**—§-मॅ-मु । अनन्वितार्थकमिद वाक्यम् ॥ ३५२ ५ **मित्रावरुणयो** —घ-ज्ञ-क्ष भ-मु । अयो —ख, मैत्रावरुणयो —त४-श, मित्रवरुणयो —त३-न-मॅ ॥ ३५२ ८ **अर्हंसुवा युक्तम्**—ज्ञ-त२-श१-मॅ-मु । 'स्वयभुवा युक्तम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लर-महाशय सभावयति ॥ ३५२ १० **तत्कुम्भे**—न-श-*मॅ-मु । त क्रुमे–ख-भ, तत्कुभ–क्ष, तक्रुमे–श-त१-२-३, नक्रुमे–त४-न ॥ ३५२ ११ **पतितं रेत कलशे च**—§-मॅ-मु । पतिते शुक्रे कलशेऽय–बृहद्दे ॥ ३५२ १३ **महातपा**—§-मॅ-मु । महायशा –बृहद्दे ॥ ३५२ १४ **इत्यभिधान च**—मॅ-मु । इत्यभिधान तु– बृहद्दे ॥ ३५२ १५ **सर्वेत पुष्करे त हि**–§-मॅ-मु । सर्वत्र पुष्कर तत्र–बृहद्दे ॥

[७ ३४] ३५३ १९-२० **षोडशिनि द्विपदा इति**—§-मॅ-मु । मध्ये किंचिद्गतमिति प्रतिभाति । अत्र एव भाष्य—'षोडशिनि आ धूर्ष्वस्मा इति द्विपदा । सूत्रित च–आ धूर्ष्वस्मा इति द्विपदा इति' ॥ ३५४ १ **पूर्वस्यामिन्द्रस्य**—*मॅ-मु । पूर्वस्यामि—ख१क्ष त१-३-४-न-भ, पूर्वस्यापि—ज-त२-श, पूर्वस्यामचि (? °मृचि)–ज्ञ । 'पूर्वस्यामिदम' इति पीटर्सन-महाशयस्वीकृत[1] पाठो युक्ततर इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्[2] । परतु 'पूर्वस्यामिन्द्रस्य' इत्येव समीचीन पाठ इत्यस्माक प्रतिभाति । पूर्वप्रकृतार्थपरामर्शित्वे हि 'अस्मै' इत्यस्यानुदात्तत्व भवति । न हि सर्वानुदात्तत्वे इदम (इदशब्दस्य) प्रकृतत्व हेतु स्यात् ॥ ३५५ १९ **अस्मान्**—*मॅ-मु । नोस्मान्–§ ॥ ३५६ ३ **स्तोतार**—ज्ञ । स्तोत –मॅ-मु इतरेषु च ॥ ३५६ २१ **प्रीयमाणा**—मु । प्रियमाणा–§-मॅ । ऋ स ७ ६६ १९ भाष्ये द्रष्टव्यम् ॥ ३५७ २१ **अव्ययम्**—ज्ञ-त२ । अव्यय –मॅ मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ३५८ ५ **अनु जिहीताम्**—*मॅ । अनु जीहीता–ज्ञ, अनु जिहाता–मु इतरेषु च ॥ ३५८ १३ **अस्मदीयम्**—ज्ञ । ऋ स ७ ५६ २५ अत्र द्रष्टव्यम् । अस्मभ्य– मॅ-मु इतरेषु च ॥

[७ ३५] ३५८ १९ **एव ‐‐ सु**—क्ष-त३-४-न-य-मॅ । एवतमस्तु–ख१-भ, एव-मुक्तस्तु–ज, एवमेतासु–ज्ञ-त१-२-मु जोधपूर-लिखितपुस्तके च, एवमु–श ॥

[७ ३६] ३६३ १६ **नान्यस्य कस्यचित्**—ज्ञ-थ । नान्यस्य चित्–क्ष-त२-३-४-न श-मॅ-मु । नान्यचित्–त१ । 'नान्यस्य कस्यचित्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन सभावितम् ॥ ३६४ १४ **युञ्ज्यात्**—*मॅ-मु । युजान्–ख-क्ष-त३-न-भ-श, युजन्–घ, युनक्ति–ज्ञ, युजान्–त१-२-४ ॥ ३६४ २३ **पूजयन्ति**—श१ । पूजयतु–मॅ-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥

[७ ३७] ३६७ १५ **विवेष**—घ-*मॅ । विवेष–मु इतरेषु च ॥ ३६७ २८ **निवहेत्**—*मॅ-मु । न्यवहेत्–ख-घ-क्ष-त१-२-३-४-भ-श, न्विवहेत्–ज्ञ, न्युवहेत्–न ॥ ३६८ ३ **ईशितव्या स्वभूता**—§-मु । ईशितव्यास्वभूता–मॅ (–अस्वभूता ?) ॥

---

1 Handbook to Ṛgveda Mandala VII pp 11-12
2 Preface to the 2nd Edition Vol IV p 185

[७ ३९] ३७२ १ पृथिव्या भवा —*मॅ। पृथिव्या म–ख१, पृथिव्या –घ श
म–ज, पृथिव्यासा–घ-त३ ४ न श२, पृथिव्या सा–त१-२, पृथिव्याम–भ। पृथिव्या–मु ॥ ३७
१२ आक्रामन्ति—मॅ मु। आक्रमति § ॥ ३७२ १९ गरणीयान्—*मॅ। गरीयां–ख-झ-त
३ न भ श। गरीयान्–घ मु। गिरा–ञ, गिरीया–त१-४ ॥ ३७३ ९–१० सर्वे देवा अस्मि
सूक्ते—झ श। न अस्मभ्यमर्कमर्चनीयमुपम सर्वोत्कृष्टमन्न यच्छतु चद्रा आह्लादका –घ, आह्लादयिता
देवा नोस्मभ्य उपम प्राप्तलक्ष्मीक अर्कमर्चनीय धन यच्छन्तु ददतु सूक्ते–ञ, 'चद्रा ददतु
नास्ति–त१ २ ४-य, 'सर्वे देवा देवास्ते' नास्ति–ख त३ न-भ। देवा नोऽस्मभ्यमर्कमर्च
नीयमन्नमुपम सर्वोत्कृष्ट यच्छतु ददतु सूक्ते–*मॅ-मु। (अयमश मॅक्समुल्लरमहाशयेन ऋ स ७ ४०
७ एतन्मन्त्रभाष्यानुसारेण निबद्ध) ॥

[७ ४०] ३७३ २० युष्मान्—*मॅ मु। युष्मदीयान्–§ ॥

[७ ४१] ३७६ १ प्रातुऽजितम्। भाष्यकारै 'प्रात जितम्' इति विभज्य व्याख्या
तम् ॥ ३७६ ६ यम्—घ *मॅ मु। इतरेषु नास्ति ॥ ३७६ १५ फलयुक्ताम्—ञ। सफलयुक्ता-
मॅ-मु इतरेषु च ॥ ३७७ १ वा—*मॅ मु–×। 'धनेन' इति मु-पुस्तके नास्ति। 'भगेन देवे
वय भगवन्त स्याम' इति पाठो युक्त इति मॅक्समुल्लरमहाशय[१] अभिप्रैति ॥

[७ ४२] ३७८ ५ सुते—। 'सु ते' इति भिन्ने पदे भाष्यकारै कृते ॥ ३७८ ६
जनिमानि ससत्त। भाष्यकारै 'जनिमा निसत्त' इति पदच्छेद कृत ॥

[७ ४३] ३८० ५ साधकम्—*मॅ। साधुक–§ मु ॥ ३८० १२ जननीम्—*मॅ-मु
जननीं य–श, जननीय–इतरेषु। मातरम् इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया स्यात्। मातुर्भर्तव्या पुत्रा इव
अस्माक भरणीया इत्याद्यर्थो ज्ञेय ॥ अस्माकम्—*मॅ मु। अस्मात्–ख१ त१, अस्मान्–इतरेषु।
३८० १५ जुहू—न२ श१, जहु–त४ न। जुहु–मॅ मु इतरेषु च ॥ ३८० २६ यूय --
आगन्तन—§-मॅ। यूय यतिष्ठ आ गतन–मु ॥

[७ ४४] ३८१ १४ अश्विनौ देवौ—ञ झ-त१ २ ४ य श मु। अश्विनौ–घ। अश्वि-
देवौ–ख-त३-न मॅ ॥

[७ ४५] ३८२ २६ आ देवो यातु ----- इत्येषा—§ मॅ। आ देवो यात्वित्येषा–मु।
'आ देवो यातु प्र ग्रावेति (आश्व श्रौ ८ ८) इति। सावित्रे पशौ आ देवो यातु इत्येषा' इति
स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय सभावयति ॥ 'आ देवो यातु प्र ग्रावेति वासिष्ठम्' इति सूत्रम्
(८ ८)। ऋ स ७ ५३ प्रस्तावनाया द्रष्टव्यम् ॥

[७ ४६] ३८४ २२ भव। अस्मादनन्तर 'क्षम्य' इति शब्दो गलित स्यादिति
मॅक्समुल्लरमहाशय सभावयति ॥

[७ ४७] ३८५ २२ अभिषवणपवनादिभि—झ। °वचनादिभि –ञ-त४-मॅ-मु।
°सेचनादिभि –श१, °एचनादिभि –श२ ॥ समस्कुर्वत अद्य—*मॅ-मु। समस्कुर्वंत अथ–झ-
श, सम्यक्कुर्वंत अथ–ञ-त१ २-४ ॥

---

१ Preface to the 2nd Edition Vol iv p 185

[७ ४८] ३८७ २ **अस्मदभिमुखा सन्त** —ज्ञ-क्ष-त२-४-य-श-मु। अस्मदभि मुखा –मॅ इतरेषु च ॥ **मनुष्यहितं रथम्**—*मॅ-मु। नरार्हं रथ–घ, मनुष्यरथ–इतरेषु ॥ ३८७ ८ **उरु भवन्तीत्यृभव** —*मॅ-मु। निरुभवन् ऋभव –घ१, उरु भवन् ऋभव–च, उरु मवन्यभव –न, उरु भवत्यृभव –इतरेषु। 'उरु भवतीत्यृभव व्यत्ययेनैकवचन ऋभव सत' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय सभावयति ॥ ३८७ २२ **मेथते** —*मॅ। मिथते –मु, मिथ्राते –ख-त१-२-३-४-न-भ-श२, मिश्नते –क्ष, मिश्राते –श१, मिप्राते –ज्ञ, मितथाते –थ। 'मिथते' इति सम्यगिति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्[१]। मिथधातु तुदादावपि पठित स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय सभावयति। परतु पाणिनीयधातुपाठे तुदादावय धातुर्न दृश्यते। ऋ स ७ ९३ ५ अत्र 'मेथति' इति दृश्यते ॥

[७ ४९] ३८८ १७ **निर्वृत्ता** —ख-मु। निचृता –घ। निवृत्ता –मॅ इतरेषु च ॥

[७ ५०] ३८९ ७ **वैश्वदेवी**—श-*मॅ-मु। वैश्वानरी–इतरेषु ॥ ३९० १९ **शिमिवेधकर्मा अहिंसाप्रदा** —ख१-भ-श१-*मॅ-मु। शमिर्वर्धनकर्मा असाप्रा–ज्ञ-त१-४, शमिबर्धनकामा असाप्रदा–क्ष, शिमिर्वधनकर्मा अहिंसाप्रदा–त३ न-श२, शिमिर्वेधकर्मा अहिंसाप्रदा–थ ॥

[७ ५१] ३९० २४ **आदित्यमहस्यैषानुवाक्या**—ख भ-मु। °स्यैवानुवाक्या–मॅ इतरेषु च ॥ ३९० २५ **यक्षदादित्यान्**—*मॅ-मु। यक्षदादित्यानां–§ ॥

[७ ५५] ३९४ २७ **पञ्चम्याद्याश्चतस्रो उपरिष्टाद्बृहत्य** —*मॅ-मु। द्वितीयाद्यास्तिस्त्र उपरिष्टाद्बृहत्य पचम्याद्यास्तिस्रोनुष्टुभ (°श्चतस्रो°–न-श)-ख-न-भ-श, द्वितीयाद्याश्चतस्रोनुष्टुभ पचम्याद्यास्तिस्र उपरिष्टाद्बृहत्य –क्ष-त ॥ ३९४ २८ **तल्लक्षणयोगात्**—*मॅ-मु। स्वलक्षण°–ख, स्वश्वलक्षण°–क्ष, चलक्षण°–ज्ञ-त१-२, श्वलक्षण°–न-भ ॥ ३९५ १ **सान्त्वयित्वा ह्यसूषुपत्**—*मॅ। सांत्वयित्वा ह्यसुष्वपत्–मु। सांतयित्वा प्रसूषयत् (प्रसूषपत्-भ)–ख-भ, सांतयित्वा ह्यसूषयत्–ज्ञ-क्ष-त१-२, सातयित्वा ह्यसूषपत्–त३-न श२, सातयित्वा ह्यसूषुपत्–श१ ॥ ३९५ २ **प्रस्वापयामास**—क्ष-भ-श१। प्रकृतिरथापयामास–ख१। प्रस्थापयामास–मॅ-मु इतरेषु च ॥ ३९५ ४ **गृहमेत्य तु**—ख-घ-क्ष-त२-३-४-न-भ-अनु भा ७ ५५। गृहमेत्या नु–च, गृहमध्य तु–श। गृहमेत्य नु–ज्ञ-मॅ-मु ॥ बृहद्देवतागत पाठ एव विद्यते–वरुणस्य गृहान् रात्रौ वसिष्ठ स्वप्न आचरत् ॥ ाविवेशाथ त तत्र श्वा नदन्नभ्यधावत। ऋदत सारमेय स धावत दष्टुमुद्यतम् ॥ यदर्जुनेति च द्वाभ्या ात्वयित्वा न्यसुष्वपत्। स त प्रस्वापयामास जनमन्य च वारुणम् ॥ **यदर्जुनेति**—§-मॅ-मु। ादर्जुनादि–अनु भा ॥ ३९५ ९ **कामयते तत्तद्देवता विशति**—भ। कामयते तद्देवता भवति–॥, कामयते तत्तद्देवा विशति–क्ष-त१-श१, कामयते तत्तदेवा विशति–ज्ञ-श२, कामयते तत्तद्देवा वेशति–त२-३-४-न। कामयते तत्तद्देवता भवति–निरु। कामयते तत्तद्देवा विशति–मॅ-मु ॥

[७ ५६] ३९८ १९ **कम्पयितु(?तृ)वेग**। कपयितुवेग –मॅ। 'कम्पयितु' अथवा कम्पयिता' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय सभावयति। कपयितुर्वेग'–मु। ऋ स १ ७९, १७४ ९, १० ८९ ५ अत्र 'धुनि', इत्यस्य 'कम्पयिता' इति व्याख्यान कृतमस्ति ॥ ा१-क्ष१-त३-४-न-भ-य-श एतेषु लिखितपुस्तकेषु नवमदशममन्त्रयोर्भाष्य नास्ति। ज्ञ-क्ष२-त१-२-

१ Preface to the 2nd Edition Vol IV p 177

मु-पुस्तकेषु नवममन्त्रस्य भाष्यमेव विद्यते—' हे मरुत सनेमि सनातन दिद्यु दीप्यमान ऋष्टयाख्य युष्म दीयमायुध अस्मत्त (अस्मदस्मत्त –मु) सकाशात् युयोत पृथक्कुरुत । तथा युष्मदीया दुर्मति निग्रह बुद्धि नोस्मान् इहास्मिन् लोके मा प्रणक् मा प्राप्नोत् ' । एतेष्वेव दशममन्त्रभाष्यमेवमस्ति—' हे मरुत तुराणां यजमानार्थं त्वरया आगच्छता वो युष्माक नाम आहुवे आह्वयामि यत् येनाह्वानेन प्रिया स्नेह युक्ता वावशाना अस्माकमाह्वान कृतमिति शब्दायमानाश्च सत तृपत् सतुष्टा भविष्यथ तदाह्वान मिति ' ॥ घ-ज-पुस्तकयोर्नवममन्त्रस्य भाष्यमेवम्—' सनेमि पुराण परपरागत दिद्यु दीप्यमान वर्ध मानमित्यर्थं व युष्मत्सख्य अस्मदस्मत्त मा युयोत मा पृथक्कुरुत । किंच इह युष्मत्सख्ये नोस्मान दुर्मति मा प्रणक् न प्राप्नोतु ' । मॅक्समुल्लरमुद्रितपुस्तकगतमेतन्मन्त्रद्वयभाष्यमेवास्माभि समावेशि तम् । एकस्य (C Colebr) लिखितपुस्तकस्य प्रान्ते मॅक्समुल्लरमहाशयेन तदुपलब्धम् ॥ ३९९ १७ **वक्ष्ऽसु रुक्मा** । भाष्यकारै 'वक्ष सुरुक्मा' ' इति पदच्छेद कृत ॥ ४०० १ **प्र**— मॅ-मु-× ॥ ४०० ९ **हविष्मति**—मॅ-मु । हविर्मति–ख-त । हविर्मेनि–झ-न-भ-श ॥ ४०१ ११ **त्वदीयम्** । 'युष्मदीयम्' इति भाष्यम् ॥ ४०१ १९ **क्षिप्रवन्तम्**—§-मॅ मु । भावप्रधानो निर्देश. । शैघ्र्यवन्तमित्यर्थं ॥ ४०२ ६ **परित्यक्त्वा** । 'परित्यज्य ' इति भाष्यम् ॥ ४०२ ९ **शोभनजनम्**—§-मॅ मु । ' शोभनजननम् ' इति स्यात् ॥

[७ ५७] ४०४ ८ **आभरणैरायुधै**—*मॅ । आयुधैराभरणैः–§ मु ॥ ४०४ १९ **हि प्रमाद्** –*मॅ-मु । क्षिप्रमार्ग –ख, क्षिप्रयाग –ज, क्षिप्रमद –इतरेषु ॥

[७ ५८] ४०७ २ **नमन्ताम्**—*मॅ-मु । नवता–ख, नवता–इतरेषु ॥

[७ ५९] ४०८ १७, **न सहते**—§-मॅ । ' सहते ' इति मु-पुस्तकस्थ पाठ समीचीन तर इति मॅक्समुल्लरमहाशयेन[१] लिखितम् ॥ ४०९ १३ **निषीदतु**—*मॅ मु । निषेदतु–§ । ४१० १३ **यूयम्**—§-मॅ । ' व युष्मभ्यम् ', इति भाष्यम् । व यूय(!)–मु ॥ ४१० १७ २९ **अत्र शौनक वावैतदाह इति**—ञ त१-२-मॅ-मु । ' त्रियाणा वावैतदाह ' इति ख झ त३-४-न भ-श-पुस्तकेषु नास्ति । घ-पुस्तके—' त्र्यबक त्रिलोकस्य मातृभूत पालकमित्यर्थं सुगधि सुष्टु व्यापक पुष्टिवर्धन यजमानस्य बल वर्धयितार एतादृश रुद्र यजामहे वय यजमानऋत्विज हविर्भि पूज यामहे । किमर्थं । मृत्यो सकाशात् मुक्षीय मुचेय । मामृतात् अमृतात् मोक्षात् नैव मुक्षीय इत्येतदर्थं दृष्टात । बधनाद्वृतादुर्वारुकमिव उर्वारुकफलमिव तद्यथा ईषत्प्रयत्नेन मुचत इति तद्वत् ' । त१ प्रान्तगत पाठ –' वय त्र्यबक त्रिलोचन यजामहे । किंलक्षण । सुगधिं शोभनगधोपेत पुष्टिवर्धन पुष्टे पोषक प्रत्यक्षस्तुति । हे रुद्र मा मां मृतान्मरणान्मुक्षीय मा मोचय । कस्मात् कमिव । बधनाद्वृतादुर्वारुक मिव ' ॥ ४१० २८ **चतुर्थपादार्थे मन्त्रस्य** । चतुर्थपादार्थमत्रस्य–ञ त१-२-मॅ-मु ॥

[७ ६०] ४११ १५ **अदीन देव**—*मॅ-मु । अदीन देव वय–§ ॥ ४११ २७ **वृजिना वृजिनानि**—घ१-ञ-झ-त१-श-मु । वृजिनानि–ख च-त२ ३-४-न-भ मॅ ॥ ४१२ २ **एतत्सख्याकान्**—ख-झ-श१ । ते तत्सख्याकान्–त३-भ-श२ । तत्सख्याकान्–त२ ४-मॅ-मु । ४१२ ६ **तदवान्तरगोव्यक्तिम्**—श१-*मॅ । तदवांतरगोयुक्तिं–मु । तदेवातरेणाव्यक्तिं- ख-त३-भ, तदवांतरगोव्यक्त–ञ-त१-२-४, तदवीतरगोव्यक्ति–झ, तदवांतरेणाव्यक्ति–न, तदवातर

१ Preface to the 2nd Edition Vol IV p 177

गोव्यक्ति–श२ ॥ ४१२ ३० **क्रतुं कर्तारम्**—झ-श२ *मॅ-मु । क्रुत कर्तार–त४, कर्तार–इतरेषु ॥ ४१३ १० **व्यापितस्य** (?)–श-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मॅ-पुस्तके च । व्यापितस्य–श-मु । ‘विततस्य’ इति स्यादिति प्रतिभाति । ऋ स ८ ८३ ३, निरु ६ २० अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४१४ १८ **उरुक्षयाय** । पदकारा ‘उरु क्षयाय’ इति भिन्ने पदे पठन्ति ॥ ४१४ २५ **दु खेन**—*मॅ-मु । दु खानि–§ ॥

[७ ६१] ४१५ ८ **क्रत्वा न** । भाष्ये न व्याख्यातम् ॥ ४१५ १३ **यत् कर्म**—मॅ घ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च । शोभनकर्माणौ क्रत्वा समर्थेन कर्मणा–घ । यत् क्रत्वा न कर्म–मु । ‘यत्कर्मणा’ इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय ॥ ४१५ २४ **ऋधग्यत विवेकात्**—*मॅ । ऋधक् सत्येन यतो विवेकात्–मु । ऋधक्सत्यो न यत विवेकान्–ख१, ऋधग्यत ऋधक्सत्यो न यत विवेकान्–थ, ऋधग्यत सत्यानयतो–घ, ऋधक् सत्यान् यत विवेकात्–झ-न श, ऋधक् यत् ऋधक् सत्यानयत –त३ भ ॥ ४१६ ७ **वा युवाभ्याम्**—मॅ-मु । वा युवा–घ, युवा–इतरेषु ॥ ४१६ १० **वा युवाभ्याम्**—*मॅ-मु बहुषु लिखितपुस्तकेषु च । युवाभ्या–ख-भ, वां युवा–त१ । सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु ‘युवा’ इति विद्यते इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् । वस्तुत ७ पङ्क्तौ विद्यमानस्य ‘युवाभ्याम्’ इत्यस्य स्थाने ‘युवा’ इति सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ॥ ४१६ ११-१२ **नाभूवन्न भवन्ति**—*मॅ-मु । अभूवन् भवति– घ-झ, भूवन् भवति–इतरेषु ॥

[७ ६२] ४१७ ९ **क्रत्वा कृत**—च-श-*मॅ मु । कर्ता(कृत्वा–ख१, कर्त्वा–झ-त४; क्रत्वी थ) सर्वस्य कर्ता कृत –ख१-झ त४-थ-न-भ-श, कर्ता स देवस्य कर्ता तत –त१-२ ॥ ४१७ १८ **उद्गा**—घ-*मॅ-मु । उदगात्–ख, उद्गा उदगा –झ-य-श, उदगा –त-न-भ ॥ ४१७ २६ **शुचेर्दु खस्य**—§ मॅ-मु । ‘शुचो दु खस्य’ इति भाव्यम् । ऋ स ६ ३ ३, ४९ ८ इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ४१८ १६ **युवाभ्याम्** ?—§-मॅ-मु । ‘युवयो’ इति भाव्यम् ॥ ४१८ २० **विश्रुतम्**—§-मॅ-मु । ‘विश्रुतान्’ इति भाव्यम् ॥

[७ ६४] ४२१ ६ **यज्ञस्य वा**—ख-भ । यज्ञस्य–मॅ-मु इतरेषु च ॥ ४२१ १० **पुष्टिम्**—§-मॅ-मु । ‘वृष्टिम्’ इति पदपाठ ॥ **तत्साधिकाम्**—मॅ । तत्साधका–§-मु ॥ ४२१ २५ **स्तोमेन**—मॅ-मु । स्तोमेति–ख-झ-त-न-भ-श । स्तौमिति–घ ॥ ४२१ २७ **जनम्**—§-मॅ-मु । एतस्मात्पूर्वं ‘तम्’ इति पदमावश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशय ॥

[७ ६५] ४२२ २४ **पुत्रादिरूपा**—*मॅ-मु । पुत्रादिरूपा–§ ॥

[७ ६६] ४२३ २७ **आद्यन्त्यौ**—*मॅ । अद्यतौ–न । आद्यतौ–मु इतरेषु च ॥ ४२४ ५ **अहोरात्रे**—ख-भ-तै स । अहोरात्र–मॅ-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ४२४ १५ **स्तयो गृह्य**—*मॅ । सूर्यो ग्रहा –ख-भ, स्तिया ग्रहा –घ, स्तयो ग्रहा –त-न-श२-मु, स्तियो ग्रहा –श१ । ऋ स ७ १९ ११, १० ६९ ४ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ४२४ १७ **फलवन्ति**—ख-भ । सफलवृति–मॅ मु इतरेषु च ॥ ४२५ १८ **विप्रा** । ‘विप्रा’ इति विसर्गरहित पदपाठ ॥ **इयमेव**—त१-भ-श-मु । इय मम–ख, इय मे–घ, इयमव–झ, इय मेव–त२-४, इय मे च–झ-त३-न-मॅ ॥ ४२६ ४ **अदनसाधन**—§-मॅ-मु । ‘अदनसाधनम्’ इति सम्यक् ॥ ४२६ ५ **क्षित्यादीनि**—§-मॅ-मु । एतत्पदमनावश्यकम् ॥ ४२७ १८-१९ **सूर्यं वहन्ती°**—*मॅ-मु ।

अथ वहती°–ख-झ त२-३ ४ न-भ श, अश्व वहती°–ज-त१(प्रान्ते), अश्वो वहती°–घ ॥ ४२८ १६ **प्रीयमाणौ**—ज-त२ ४ न म मु। प्रियमाणौ–मॅ इतरेषु च ॥

[७ ६७] ४२९ २३ **युवाभ्याम्**—(?)–§-मॅ-मु। 'युवयो' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय ॥ ४२९ २५ **अतो वाम्**—*मॅ मु। अति वा–ख झ-त१-२-भ, अती वा-झ-त३-४-न-श ॥ ४३० २३ **सख्ये**—च भ-*मॅ मु। सख्येन–इतरेषु ॥ ४३१ ३ **तद्रथानुकूला**—च *मॅ। तद्रथाश्वा –ख मु। तद्रथाकुला –घ१, तद्रथान् कुला –त न भ, तद्रथात्–झ-श।

[७ ६८] ४३२ १६ **तच्छ्रुतम्**—*मॅ-मु। तश्रुत–ख१-ज, त श्रुत–इतरेषु ॥ ४३२ २१ **सूर्याया**—§-मॅ मु। 'सूर्यया' इति युक्तम् ॥ ४३३ ९ **ऋबीसम्**—ज भ-श२ *मॅ-मु ऋष्वावास–ख, ऋषिस–घ१, ऋषिआवास–च, ऋब्बीस–झ-त१-२-३-न, ऋस–त४, ऋचीष–श१। ४३३ १० **युवाभ्याम्?**—§-मॅ-मु। 'युवयो' इति भाव्यम् ॥ ४३३ १६ **प्रत्याप्त्यै**—घ१ *मॅ-मु। प्रत्याय–ख, प्रत्यय–च, प्रत्याप्त्य–झ त-न-श, प्रत्यादय–भ ॥ ४३३ १९ **च्यवानस्य**—मॅ-मु। च्यवनस्य–§ ॥ ४३४ ५ **धनादात्रे**—भ-श२-*मॅ-मु। धनदात्रे–इतरेषु ॥ ४३४ ९ **नदीं ता**—झ-श-*मॅ मु। नदी ता– त१-४, नदीना–इतरेषु ॥ ४३४ १९ **वर्धयतु**—मॅ-मु। वर्धयत्–§ ॥

[७ ६९] ४३५ २२ **पर्यवृणीत**—घ-*मॅ-मु। परिवृणीत–इतरेषु ॥ ४३६ १२ **हवन्ते**—घ-ज-*मॅ-मु। जरते–इतरेषु ॥ ४३६ १३ **नियच्छन्तु**—*मॅ। नयतु–ख-भ, नियतु–घ, नियतु–मु-इतरेषु च ॥ ४३६ १८ **विक्षिप्तम्**—§-मॅ-मु। 'निक्षिप्तम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय ॥

[७ ७०] ४३६ २९ **प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे**—मॅ। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रे–§-मु। ४३७ ५ **यद्य यागम्**—*मॅ। यद्यदा–ख-घ-न-भ, यद्याग–झ त-श-मु ॥ ४३७ ९ **अश्व**—भ-*मॅ अत्यथ –ख, 'अश्व' नास्ति–घ-मु, अत्य –झ त-श२, अद्य–श१ ॥ ४३७ १५ **वा वाम्**–*मॅ मु। व्यवां–ख, वा–झ-त४-श, वा–घ-ज-त१-२, युवा–त३-न-भ ॥ ४३७ १६ **प्रवर्ग्यश्च**—ज भ-मु। प्रकार्यश्च–ख१। प्रवर्गश्च–मॅ-इतरेषु च। ऋ स १ १६४ २६, ७ १०३ ८, ८ ९ ४ अत्र द्रष्टव्यम्। अयमेव समीचीन पाठ इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्[1] ॥ ४३७ २७ **निसदन्ता**—घ-मु। सदता–ख-झ-त-भ-श-मॅ ॥ ४३८ ५ **देवा देवौ**। '<u>देवौ</u>' इत्येव पदपाठ ॥ ४३८ ६ **चनिष्टम्**। 'एतत्पद सायणेन क्रियापदत्वेन इष्ठन्प्रत्ययान्तत्वेन वा व्याख्यातम्' इति मॅक्समुल्लरमहाशयेन स्वकीयटिप्पण्यामुक्तम् ॥ ४३९ १ **अथ सप्तम्या स्तुतिमुपसहरति**—§। एत न्नास्ति मॅ-मु-पुस्तकयो ॥

[७ ७१] ४३९ ५ **एकोनविंशति°**—*मॅ। एकविंशति–§-मु ॥ ४३९ २३ **इरान्नम् तदभाव दारिद्र्यमित्यर्थ**। ऋ स ८ ६० २०, १० ३७ ४ अत्र द्रष्टव्यम्। इरान्न तदन्नदारिद्र्यमित्यर्थ—झ-त३-न-भ-मॅ। इरान्न तद्रहित दारिद्र्यमित्यर्थ –मु। इरान्न तदभाव दद्यादित्यर्थ –ख, अन्नरहित दारिद्र्यमित्यर्थ –घ, इरान्न तेदन्नदारिद्र्यमित्यर्थ –ज त१-२-४, इरान्न तदलाभ न दारिद्र्यमित्यर्थ –श१, इरान्न तदन्न दारिद्र्यमित्यर्थ –श२ ॥ ४३९ २९

१ Prefece to the 2nd Edition Vol IV p 177

सुखेन योजयन्त ? ॥ ४४० ५ **य** —*मॅ–मु–X॥ ४४० ९ **अन्य आह**– श । अथवाह–ख-मॅ । अथवा–मु । अथाह–ख-ञ-त३-न-भ, अथ आह–ञ-त१-२-४ । ऋ स ६ ४२ २ अत्र द्रष्टव्यम् । 'अन्य आह' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ **वाम्**—*मॅ-मु । वा–§ ॥ ४४० १८ **न्यपारयतम्**—*मॅ-मु । निवारयत–श१, निपारयत–इतरेषु ॥

[७ ७२] ४४१ ४ **गोप्रदेन**—श-*मॅ-मु । गोप्रदेशेन–इतरेषु । 'गोप्रदेशनेन' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय सभावयति ॥ ४४१ १२ **बन्धुत्वातिशयम्**—ख-भ-*मॅ-मु । बध्वातिशय—ञ त१-२, बध्वीतिशय–ञ-त३-४-न-श२, बध्वतिशय–श१ ॥ ४४१ २४ **तच्छुक्र गर्भकाम्यया**—*मॅ । त शुक्र गर्भकाम्यया–मु । तच्छुक्र गतकाम्यया–य, त शुक्र गतकाम्यया–इतरेषु ॥ बृहद्देवतायां त्वेव पाठो दृश्यते–अभवन्मिथुन त्वष्टु सरण्यूस्त्रिशिरा सह । स वै सरण्यू प्रायच्छत् स्वयमेव विवस्वते ॥ तत सरण्व्या जज्ञाते यमयम्यौ विवस्वत । तौ चाप्युभौ यमावेव ज्यायांस्ताभ्यां तु वै यम ॥ सृष्ट्वा भर्तु परोक्ष तु सरण्यू सदृशीं स्त्रियम् । निक्षिप्य मिथुन तस्यामश्वा भूत्वापचक्रमे ॥ अविज्ञानाद्विवस्वास्तु तस्यामजनयन्मनुम् । राजर्षिरभवत्सोऽपि विवस्वानिव तेजसा ॥ स विज्ञाय त्वपक्रान्ता सरण्यूमश्वरूपिणीम् । त्वाष्ट्रीं प्रति जगामाशु वाजी भूत्वा सलक्षण ॥ सरण्यूश्च विवस्वन्त विदित्वा हयरूपिणम् । मैथुनायोपचक्राम तां च तत्रारुरोह स ॥ ततस्तयोस्तु वेगेन शुक्र तदपतद्भुवि । उपाजिघ्रच्च सा त्वश्वा तच्छुक्र गर्भकाम्यया ॥ आघ्रातमात्राच्छुक्रात्तु कुमारौ सबभूवतु । नासत्यश्चैव दस्रश्च यौ स्तुतावश्विनाविति ॥ ४४२ १ **अश्विना** । 'अश्विनौ' इति पदपाठ ॥ ४४२ २ **परिवृढानि**—*मॅ-मु । कर्मपरिवृढानि–§ ॥

[७ ७३] ४४३ २० **बोधयति**—§-मॅ-मु ? ॥ ४४३ २९ **सोमान्**—ख-घ-ञ-त१-२-भ । सोमा–ञ-त३-४ श, समा–न, सोमा –*मॅ-मु ॥ ४४३ ३० **समगच्छतम्**—ख-भ । गच्छत–घ-त४, सगच्छत च–ञ-त१-२, सगच्छत–ञ । समगच्छत–*मॅ-मु । 'सोमान् समगच्छतम्' इत्यय पाठ समीचीनतर इति मॅक्समुल्लरमहाशय [१] ॥

[७ ७४] ४४४ ७ **प्रागाथम्**—ख त२-४-भ श-मु । प्रगाथ–मॅ इतरेषु च ॥ ४४४ २५ **नियमयतम्**—श । नियमत (?) मॅ-मु इतरेषु च ॥ ४४५ ४ **ईदृशप्रार्थनाकरणमेव हिंसा** । प्रार्थनाया अकरणमिति विग्रह ॥

[७ ७५] ४४६ ३ **गा अश्वान्**—मॅ । गावोश्वान्–§-मु ॥ **धान्यम्**—मॅ मु । धान्यान्–ख-त४, धन्यान्–इतरेषु । 'प्राप्नुयात्स हिरण्यादि नानारूप धन बहु । अश्वांश्च पुरुषान् धान्य स्त्रियो वासांस्यजाविकान्' ॥ इति निर्णयसागरमुद्रितऋग्विधानस्थ पाठ ॥ ४४६ १० **इत्यत्र**—श । इत्यनु–ख, इत्यत्–ञ-त-न-भ । इत्याद्–मॅ-मु ॥ ४४६ ११ **इति लोप**—§-मॅ-मु । 'इति तिलोप' इति पाठ समीचीन स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ४४७ ६ **निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णास्तान्**—घ-ञ-त१-२ । निषादपचमाश्चतुरो वर्णा –इतरलिखितपुस्तकेषु । निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णा –मु । निषादपचमाश्चतुरो वर्णान्–*मॅ । 'निषादपचमाश्चत्वारो वर्णास्तान्' इत्ययमेव पाठ समीचीनतर इति मॅक्समुल्लरमहाशयनोक्तम् [२] ॥ **परि जिगाति परिगच्छति**—घ ञ-त१-२-मु । परि जिगाति–मॅ इतरेषु च ॥ ४४७ १३ **उषोनामकस्य** । 'उषोनाम्न' इति तात्पर्यम् ॥ ४४७

१ Preface to the 2nd Edition Vol IV p 185 २ ibid p 183

१४ **अत्रैको योगरूढ** — ज्ञ-श *मॅ-मु । अत्र योगरूढ –ख-भ, अत्रैको यागरूढ –ञ-त१ न अत्रैयो योगरूढ –त३ न ।। ४४७ १५ **विचित्ररश्म्याख्यधना**—*मॅ-मु । ॰रश्माख्य॰–§ ।।

[७ ७६] ४४९ १२ **जार इव पत्याविव** । ‘ जार ऽइव ’ इति पदपाठ ।। ४४९ **अत्यज्यैव**—ख-ज्ञ भ-श-*मॅ-मु । अत्यजैव–त३-न ।। ४४९ १५ **यती व्यभिचारिणीव** *मॅ मु । यती पति परित्यजे (परित्यजेत–त३-भ) तत सचरती व्यभिचारिणीव (॰चरिणीव–ख ख-त३ भ, यती पतिं परित्यजेत् (परित्यजेत–श) तत सचरतीत्यभिचारिणीव–ज्ञ-श त१-२-४ यथा व्यभिचारिणी जार न त्यजति तद्वत् सूर्यमपरित्यजती त्व–घ ।।

[७ ७७] ४५० २८ **बाधमानम्**—मॅ-मु । बाधमान वा–§ ।। ४५१ ४ **उदि च**—मॅ-मु । उदित्वा–ख, उदित्वा च–इतरेषु ।। ४५१ ५ **हितरमणीयवर्णोपेता**—मॅ-मु । f रमणीयोपेता–§ ।। ४५१ १५ **कीदृश्युषा** —§-मॅ मु । ‘ ईदृश्युषा ’ इति युक्ततरम् ।। ४५२ **इषमन्नम्**—घ-ज । इष–मॅ-मु इतरेषु च ।।

[७ ७८] ४५३ १९ **अस्माका** —§-मॅ मु । ‘ आस्माका ’ इति भाव्यम् ।।

[७ ७९] ४५४ १८ **रात्र्यवसानस्य**—*मॅ मु । रात्रिवसनारय–ख, रात्रिवसानस् ज्ञ-त-न-श, रात्रिवसनस्य–भ ।।

[७ ८०] ४५५ २८ **पुत्रप्रदा** —त३ वर्जलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । पुत्रद त३ मॅ ।।

[७ ८१] ४५७ १ **रत्न न**—घ-ज्ञ-मु । रत्न–मॅ इतरेषु च ।।

[७ ८२] ४५८ १९ **युवाम्**—§-मॅ-मु । ‘ युवाभ्याम् ’ इति भाव्यमिति मॅक्समुल्लरम शयो मन्यते ।। ४५८ २० **ओजो नामाष्टमी दशा** । ऋ स ८ ७६ ५ द्रष्टव्यम् । अ नाष्टमी दशा–ज्ञ-त-श । त-वर्गगत एकस्मिन् पुस्तके (खुपेरकरशास्त्रिणां) ‘ मा ’ इत्यक्षर ‘ न इत्यस्यानन्तर निवेशनार्थं प्रान्ते लिखितमस्ति । ओज साष्टमी दशा–ख न-भ मॅ-मु । इद व कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ।। ४५८ ३१ **अस्य मदे पिन्वदपित** । ‘ अस्य मदे जरितारिन्द्रोऽपिन्व पितोऽजिन्वदजुव ’ इति शा श्रौ सूत्रम् (८ २५ १) ।। ४५९ १५ **जनिमन्ति**—ख न-भ-श । सति–ज्ञ-त१-२-४, जतिमति–त३ । जातिमति–*मॅ-मु । ऋ स १० १५३ ५ अ द्रष्टव्यम् ।। ४६० ५ **मर्त्यस्य** । ‘ मर्तस्य ’ इति पदपाठ ।। ४६० ७ **व्याप्नोति**—त३ वर्जे लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । प्राप्नोति–त३-मॅ ।। ४६० २२ **वा युवाम्**—ख-घ ज्ञ-त१-२ ४-भ युवा–श मु । वा–त३-न मॅ ।। ४६१ १ **नोऽस्माकम्** । ‘ न ’ इति पदमाचे नास्ति ।।

[७ ८३] ४६१ ४ **ऐन्द्रावरुणम्**—*मॅ-मु । मैत्रावरुण–§ ।। ४६१ १५ **उपक्षपरि तृणि**—श१-मु । उपक्षयित्रीणि–ख-न, उपक्षयितृणि–घ, उपक्षपयित्रीणि–मॅ इतरलिखितपुस्तके च ।। ४६२ ११ **अरक्षतम्**—*मॅ-मु । रक्षित–घ, रक्षत–इतरेषु ।। ४६२ ३१ **अरक्षतम्**— *मॅ-मु । रक्षित–घ, रक्षत–इतरेषु ।। ४६३ १७ **श्वितिम्**—ज्ञ-त३-न-श । श्वित–मॅ मु इतरे च । ऋ स २ ३३ ८, १० ४६ ७ अत्र द्रष्टव्यम् ।। ४६३ १८ **स्तुत्या च**—त३ वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । स्तुत्या–त३-मॅ ।।

[७ ८४] ४६५ १३ **मीन्ळ्**—घ१-ज-ज्ञ-ज्ञ-त२-४ न-भ-मु। मिञ—ख१, मीन्—श१, मीङ्—त३-मॅ ॥

[७ ८६] ४६९ ११ **ह्येव**—§-मॅ-मु। उ एव एन—कौ उ ॥

[७ ८७] ४७१. १८ **उपदेशगम्यानि**—ख घ ज्ञ-त१-२-श१-मु। उपदेशे गम्यानि—मॅ इतरेषु च ॥

[७ ८८] ४७२ २० **वारुणम्**—मॅ-मु। इद्रावरुणौ—घ, मैत्रावरुण—त३, ऐंद्रावरुण—इतरेषु[१] ॥ **प्र शुन्ध्युवम्**—§-मॅ मु। 'प्र शुध्युवमत्या पाशविमोचनी' इत्यनुक्रमणिका ॥ ४७३ २३ **अवोभि रक्षणै स्वपा स्वपसम्**। ऋक्पाठस्तु 'स्वपा महोभि' इति ॥ ४७४ १८-१९ **ध्रुवा सु न गच्छति**। 'ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु जपन् बद्ध प्रमुच्यते। तिष्ठन् रात्रौ जपेदेनां विपाश सन् प्रमुच्यते ॥' इति निर्णयसागरमुद्रितऋग्विधानपुस्तकस्थ पाठ ॥

[७ ८९] ४७५ ३ **सु शोभनम्**। सुशोभन—मॅ-मु। ऋ स ८ १ १४ अत्र मॅ-पुस्तकेऽपि 'सु शोभनम्' इति भिन्ने पदे ॥

[७ ९०] ४७६ २७ **वाज्यस्य**—§-मॅ। 'वाजी अस्य' इति पदपाठ । वाजी अस्य प्रातस्य—मु ॥ ४७७ २० **हिताचरणपरा**—श२। हिताहिताचरणया पापरहिता—श१। हिताहिताचरणपरा—मॅ इतरेषु च। हिता हिताचरणपरा—मु ॥ ४७७ २९ **स्वकीयेन विहितेन**। स्वकीयत्वे विहितेन—त३ मॅ-मु। स्वकीयेनैव—ख, स्वकीयस्वविदितेन—ज्ञ-त१-२-४, स्वकीयेन विदितेन—घ, स्वकीयत्वेतिहितेन—ज्ञ, स्वकीयेत्वे विह्विवे—न, स्वकीयेनैव हिते—भ, स्वकीयत्वेन विहितेन—श ॥ ४७८ ८ **शूरभटै** —ख ज्ञ-ज्ञ-त१-२-न-म-श। भटै —घ-मु। सूरभटै —त३-४-मॅ ॥ ४७८ १५ **स्ववसे शोभनरक्षणाय**। 'सु अवसे' इति भिन्न पदपाठ ॥

[७ ९२] ४८१ २९ **वायव्यतृचस्य**—ख-भ-मु। वायवतृचस्य—मॅ। इतरेषु च ॥

[७ ९३] ४८३ १७ **युव युवाम्**—§-मॅ। 'युवम्' इत्यृचि नास्ति। युवा—मु ॥ ४८३ २५ **देवानत्र**। देवानात्र—ख, देवास्तत्र—ज्ञ-त१-२, देवातत्र—इतरलिखितपुस्तकेषु । देवास्तत्र—मॅ-मु ॥ ४८४ १७ **कुर्वन्त्यौ**—§ मॅ-मु। 'कुर्वत्यौ' इति भाष्यम्। **तनूरुचा ˘ ˘ ˘ हत हिंस्तम्**—मॅ। तनूरुचा आत्मीयेन तेजसा स (सपत्ने—मु) यत् ये शूरसाता शूरसातौ रणे यतैते जेतु यत्न कुर्वत्यौ वैरिसेने देवयुभि देवान् कामयमानै सह विदथे यज्ञे अदेवयु सत्रा हत सतत (सतत—ज्ञ-मु) हिंस्त—ज्ञ त१-२-मु। शूरसाता शूरसातौ रणे यतैते यत्न कुर्वत्यौ वैरिसेनेन तनूरुचा आत्मीयेन तेजसा स यत् ये सत्रा हत सतत हिंस्त—घ ॥ ४८४ २५ **उप आ यातम्**—घ-*मॅ-मु। उप यात—इतरेषु ॥ ४८५ १४ **मा**—*मॅ मु × ॥

[७ ९४] ४८६ २० **सनिं धनम्**—ख-ज्ञ-त३-भ-श। सनि धन—घ-त२-४-न-मॅ मु । ऋ स १ ५६ २, ६ ६१ ६ इत्यादिषु द्रष्टव्यम् ॥ ४८७ १९ **गिरा चित्**—ख-घ-भ। गिरा च—मॅ मु इतरेषु च ॥ ४८७ २७ **द्रढयति**—मु। दढयति—§-मॅ। ऋ स ८ २ १३ अत्र द्रष्टव्यम् ॥

[७ ९५] ४८८ १ **प्रथमे छन्दोमे प्रउगम् इति**—§-मॅ-मु। (?) 'प्रथमे छन्दोमे प्रउग-शस्त्रे प्र क्षोदसा इति सारस्वतस्तृच । सूत्रित च—'प्र क्षोदसा धायसा सस्त्र एषेति प्रउगमिति' इति

---

१ See Max Müller's Preface to the 2nd Edition Vol IV p 183

स्यात् ॥ ४८९ ६ **तत्स्तवनमिति**–भ-मु । तस्तवनमिति–श१, तत्सवनमिति–मॅ इतरेषु च ॥ ४९० ३ **यन्तु'**—झ *मॅ-मु । एतन्नास्ति–ख घ-भ-श१, यतु–त१-२-३-४-न, तु–श२ ॥

[७ ९६] ४९० ६ ७ **द्वितीया प्रस्तारपङ्क्ति**—*मॅ-मु । द्वितीया प्रस्तारपक्ति तृतीया सतोबृहती–घ, द्वितीया प्रस्तारपक्ति—श१; तृतीया प्रस्तारपक्ति – इतरेषु ॥ **सरस्वद्देवताक**—*मॅ-मु । सरस्वान्देवताक –§ ॥ ४९० ९ **सारस्वतस्तृच**—ख-ञ-त१-२-भ-मु । सरस्वतस्तृच –मॅ इतरेषु च ॥ ४९० १६ **असुराशब्दात्**—*मॅ । असुरशब्दात्–§-मु ॥ ४९१ ७ **पशुपुरोडाशहविषाम्**—मु । पुरोडाशहविषाम्–ञ-झ-त३ श-मॅ ॥

[७ ९७] ४९३ १४ **स्तुयेम (?)**—ञ-त२-४-न भ-मॅ-मु । 'स्तुयाम' इति स्यात् ॥ ४९४ २१ **एषैव**—त-भ-श-मु । एषेव–ख-मॅ ॥ ४९४ २७ **युव युवाम्**—घ-श-मु । युवां–मॅ इतरेषु च ॥

[७ ९८] ४९५ २७ **आदित्येन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात्**—*मॅ । अदित्या इन्द्रमहत्त्वस्योक्तत्वात्–मु । आदित्य (अदि–न) इद्रमादित्यस्योक्तवान्–ख न, आदित्य (अदित्य त३)इद्रमादित्यस्योक्तत्वात्–झ-त-भ-श२, अदित्ये इद्रमातादित्यस्योक्तत्वात्–श१ ॥ ४९५ २८ **पप्राथ**—ख-घ-भ-श१-*मॅ-मु । पप्रथ–ञ त१ २ ३-श२, पप्रय–झ-त४, प्रपथ–न ॥ ४९६ ६ **अभियुध्येभ्र**–*मॅ । अभियुध्यस्व–§-मु ॥ ४९६ १२-१३ **मघवा धनवान्**—ञ-त१ २-४-श-मु । मघवान्–ख-झ न, मघवा अन्नवान्–घ, मघवा मघवान्–त३-मॅ ॥ ४९६ १३ **यदेत् यदैव**—घ-*मॅ-मु । यदेतत् तदेव–ख, यदेत् यदेव–ञ श, यदेतत् यदेव–झ-त३-न, यदेतत् सदेव–त१-२-४ ॥ ४९६ २१ **तवेत्**–§ मॅ । 'तर्व' इति पदपाठ. । तव तवैव–मु ॥ ४९६ २३ **गो पति** –च-श, गोपति –मॅ-मु इतरेषु च ॥

[७ ९९] ४९८ २६ **सघश**—ञ-त१-२ मु । सघस–झ त४-श, सपद्यस–त३, सघश –न, सद्य –ख-मॅ ॥

[७ १००] ५०० ७ **एवयावा**—झ त४ न-श२ । एवयाव–ञ-त२-३-भ-श१ । एवयाव –ख-मॅ-मु । ॠ स १ ९०५ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५०० ८ **अप्रयुता दोषैर्वियुक्ताम्**—घ-ञ-त१-२-४-मु । दोषैर्वियुक्ता–मॅ इतरेषु च ॥ ५०० ११ **वैष्णवस्य**—ख । वैष्णव्यस्य–मॅ-मु इतरेषु च । ॠ स १ २२ १७ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५०० १२ **वैष्णवे** । वैष्णव्ये §-मॅ-मु ॥ ५०१ २९ **यस्मात्**—ख-भ-*मॅ । यस्मात्तु–मु इतरेषु च ॥ **अन्यरूपो**—*मॅ । अन्यत्–§-मु ॥ ५०१ ३३ **गूढरूपोऽपि**—ञ-*मॅ-मु । गूढरूपोसि–ख भ, गूढरूपाणि–झ त३, गूढरूपायि–त१-४ न, गूढरूपोयि–त२ ॥

[७ १०१] ५०२ २१-२३ **आस्यदघ्न वृष्टिमाप्नुयात्** । 'आस्यदघ्न विगाह्याम्भ प्राङ्मुख प्रयत शुचि । सूक्ताभ्या तिष्ठ एताभ्यामुपतिष्ठेद्दिवाकरम् ॥ अनश्नता तु जप्तव्य वृष्टिकामेन यत्नत । पचरात्रे व्यतीते तु महद्वर्षमवाप्नुयात्' इति निर्णयसागरमुद्रितऋग्विधानस्थ पाठ ॥

[७ १०२] ५०५ १२ **अर्वतीना वडवानाम्**—ञ-त१-२ श१-मु । ०अर्वतीना–मॅ इतरेषु च ॥ ५०५ १३ **प्रसूतिहेतुम्**—थ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । प्रसूतिहेतु–थ-मॅ ॥

[७ १०३] ५०६ १४ **अख्खलीकृत्या**—मॅ। वैदिकपाठोऽप्येवम्। केषुचिन्मुद्रित-पुस्तकेषु ‘ अक्खलीकृत्या ’ इति पाठो दृश्यते[१] ॥ ५०७ ६ **वदथन वदत शब्द कुरुत**—§-मॅ-मु। ‘ वदथन वदथ शब्द कुरुथ ’ इति सम्यक्। यद्यपि लोण्मध्यमपुरुषबहुवचनस्य ‘ त ’ स्य स्थाने थनादेशो विहितस्तथापि ‘ विश्वे देवासो मनुषो यति ष्ठन ’ (ऋ स १० ६३ ६) इत्यत्र ‘ स्थन भवथ ’ इति वर्तमानार्थो व्याख्यात ॥ ५०७ २४ **सर्वत वदन्त** —घ-श-*मॅ। सर्वतो यावदत —ख-झ त२-४-य, सर्वतो यथा वदत –ज्ञ-त१ (प्रान्ते), सर्वत यावदत –त३-न, सर्बदत यावदत –भ। सर्वत तथा वदत –मु ॥ **तद्दिनम्**—घ-ज्ञ-श *मॅ-मु। यद्दृत्त–ख, यद्दिन–झ१, पदिन–त१-२, पद्दन–त३ ४ भ, पदन–न ॥ ५०७ २५ **सर्वतो**—*मॅ-मु। एतन्नास्ति–ख-घ, तो–ज्ञ-झ-त-न-भ, परतो–श ॥ ५०८ ३ **प्रवर्ग्येण**—ज्ञ-मु। प्रवर्गेण–मॅ इतरेषु च ॥

[७ १०४] ५०९ २ ‘ **रक्षोघ्नम्** ’ इत्यस्य स्थाने ‘ राक्षोघ्न, ’ ‘ **क्रुद्ध** ’ इत्यस्य च स्थाने ‘ तस्मिन् ’ इति बृहद्देवतायाम् ॥ ५०९ ३ **जप्यम्**—श। जाप्य–मॅ-मु इतरेषु च ॥ ५०९ २३ **आङ्पूर्वार्थो**–त२-भ-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च। आङ्पूर्वोर्थो–त२, आडोपूर्वार्थो–भ। आङ्पूर्वार्थे–मॅ ॥ ५१० २१ **अश्मसारभूतस्य**—ख-ज्ञ-झ-त१ (प्रान्ते)–भ-मॅ-मु। अश्मसाभूतस्य–त२-३-४श, अश्मद्दारभूतस्य–न। ‘ अश्मसाद्भूतस्य ’ इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय सभावयति ॥ ५१० २२ **नि स्वरम्**—§-मॅ-मु। ‘निऽस्वरम् ’ इति विसर्गरहित पदपाठ ॥ ५११ २ **स्तोत्राणि - - - यथा धनै** —*मॅ। स्तोत्राणि धनै –‘ घ ’

---

१ In the whole of the known Prātiśākhya and Śiksā literature the doubling of aspirates is represented by mute or voiced stop plus its corresponding aspirate Whitney in his Grammar, section 109/a, p 401, actually quotes the form as *akkhalikṛtya* in opposition to Wackernagel, Altindische Grammatik I, p 110 *akhkhali kṛtyā*, and II-1, p 7 ibid Thus according to the grammatical tradition *kkh* represents the doubling of *kh* According to Wackernagel, Ai Gr I, p 110 the writing of double aspirates in the place of tenuis or media with their corresponding aspirates is found very generally in Mss, without any basis in etymology, particularly in Vedic Mss [Cf Weber, Indische Studien 4, 336 (with reference to Vs Pr 4, 106), Whitney Av Pr I 94, and Pischel Gött Nach 1873, 206 ff 212 —In classical Sk Bollensen Mālavikāgnimitra p XIV, in inscriptions Hultzsch, Epigraphia Indica 3, 185] Of a special type is *akhkhali-kṛtyā*, according to Wackernagel, on account of its interjectional nature Comparable to this are Vedic *ciccika'h* and *ja'jhjhatiriva*, both onomatopoetic We have thus to see here not the doubling of an aspirate (which would give us the unaspirate plus aspirate), but the juxtaposition of two aspirates in imitative or interjectional speech (Cf also Dr Siddheshwar Varma's Critical Studies in the Phonetic Observations of Indian Grammarians, p 101)

[The above information has, by our request, been kindly supplied by Prof Dr S M Katre, M A, Ph D, of Poona The Editorial Board is thankful to him for the same]

वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । (' नृपतीव ' इत्येतन्न व्याख्यातमेतेषु) । दृष्टात नृपतीव राजानौ इव तौ यथा पूरयतस्तद्वत्–घ । स्तोत्राणि नृपतीव यथा नृपतयो–मु । ' स्तोत्राणि नृपतीव राजानाविव तौ यथा धनै पूरयत तथा ' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय ॥

५१२ २४ **वासिष्ठम्—***मॅ । वसिष्ठ–§-मु ॥ ५१२ २५ **वसिष्ठेनेति न श्रुतम्—***मॅ-मु । वसिष्ठो नेति न श्रुत–ख झ-त३ भ-श२, वसिष्ठो नेति (नेति हि–श) श्रुत (श्रुम–न)-झ-त१-२-४ न; वसिष्ठेनेति न श्रुत–श१ । एतच्छ्लोकद्वय कुत्रत्यमिति न विज्ञायते ॥ ५१२ २६ **सच्च सत्य च असच्च असत्य च—**घ-श झ-त१-४-श-मु । सच्च सत्य च असत्यं च–ख-त३-भ, सच्च सत्य च–त२ न । सच्चासच्च सत्य च असत्य च–मॅ ॥ ५१२ २८ **सत्यभाषण—***मॅ । असत्यभाषिण–घवर्जेषु । सत्यभाषिण–घ-मु । ५१३ २३ **म्रियेय—**मॅ । म्रिये यदि वा–ख-च-भ, म्रियेय म्रिये यदि वा–घ१, म्रिये–झ-त मु, म्रियते–न श ॥ ५१३ २४ **म्रियेयेत्यन्वय —**मॅ । म्रिये इत्यन्वय –ख घ१-भ मु, म्रियेत्यन्वय॰–इतरेषु ॥ ५१४ १ **सबोध्य—**मॅ-× । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५१४ १८ **गृह्णीत—**मॅ-× । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५१५ ५ **परिकृभूतै —**मॅ । परिगभूतै –ख१, परिगतभूतै –ज झ त३-भ-श-मु, परिगताभूतै –झ-त२-४; परिगत भूतै –न ॥ ५१५ १८ **इदू पूरणौ—**झ-त१-२-४-मु । इदूपूरणौ–झ, इद्द पूरणौ–ख-श, इद्द पूरणे–त३ न-भ । इदु पूरणे–मॅ ॥ ५१५ २५ **उलूकयातु मे जहि** । अस्य पूर्वार्धो बृहद्देवतायामुपलभ्यते । नोत्तरार्ध [१] ॥ ५१५ २७ **शुशुलूक —**श१-*मॅ-मु । शिशुलूक –श२ । ' शुशुलूक ' नास्तीतरेषु ॥ ५१६ ७ **स्त्रीपुसरूपाणि—**ख-च-झ-त३-न-भ-श-मु । स्त्रीपुसोरूपाणि–घ१-झ-त१-२-४ । स्त्री-पुरूपाणि–*मॅ । ' स्त्रीपुसरूपाणि ' इत्येव समीचीन पाठ इति मॅक्समुल्लरमहाशय [२] ॥ **विवासयतु—**घ-श-झ-त१-२ ४ य-श । विनाशयतु–ख त३-न-भ-मॅ । उच्छी विवासे अपविवासयतु–मु ॥ ५१६ २० **अरण —**झ-त१ (प्राते)–*मॅ । अग्नि नर.–मु इतरेषु च ॥

॥ अष्टमं मण्डलम् ॥

[८ १] ५१७ ४ **द्वृचम्—**मॅ मु-अनु । ऋच–ख-भ, तृच–झ त न श ॥ ५१७ १६ **एकोनत्रिंशत्—***मॅ । एकोनत्रिंशो–§-मु ॥ ५१७ २९ **प्रशास्त्रादय —**ख-भ । होत्रादय –घ, प्रशास्तादय –श । प्रशास्त्रादय –त-न-मॅ-मु ॥ ५१८ ५ **निग्रहानुग्रहयो —**च-श-मु । विग्रहानु-ग्रहयो –मॅ इतरेषु च ॥ ५१९ १ **त्वाम्—**घ-*मॅ । त्वा त्वां–मु इतरेषु च ॥ ५२१ २६ **मदन्तु** । ' मन्दन्तु ' इति सहितापदपाठयो ॥ ५२२ १२ **अदाभ्यग्रहे ह्विमादासुत—***मॅ । अदाभ्यग्रहे हिमादासुत–ख झ-भ-श मु, अदाभ्यग्रे हिमादासुत–त१-२ ४-न, अदाभ्यहे हिमादासुत–त३, कात्या श्रौ १२ ५ १३, ऋ स ८ २ २, ९ ७२ ८, १०७ ५ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५२४ १६ **तद्विभूतयोऽन्येपि—**त१ २ भ-श-*मॅ-मु । तद्विभूतयोनोपि–ख, तद्विभूतयोनेपि–झ, तद्वि-भूतयोनेपि–त३ ४-न ॥ ५२४ २८ **हिरण्मये—**ख-घ-त३-न-श । हिरण्यमये–झ-त २-४-भ-मॅ-

---

१ See Macdonell, Bṛhad devatā part II, p 219 11 3-4

२ Preface to the 2nd Edition, Vol IV p 185

मु ॥ ५२५ ९ १० **स इव**—घ *मॅ । स हि–मु इतरेषु च ॥ ५२५ २२ **न वियुक्तो**—*मॅ-मु । वियुक्तो–ख-त३-न-भ-श, विनियुक्तो–झ-त१-२-४-य ॥ ५२६ १३ **प्राप्ते**—*-मॅ-मु । एतन्नास्ति–ख-घ, प्रयते–झ-श, प्रपिते–त न-भ ॥ ५२६ २० **मेध्यातिथये**—घ-*मॅ मु । मेधातिथये–इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ५२६ २५ **लक्ष्यते**—*मॅ-मु । चक्षते–त१-२-४, वक्ष्यते–इत्तरेषु ॥

[८ २] ५२८ ७ **च**—*मॅ-मु × ॥ ५२८ ८ **विभिन्दो**—मॅ । विभिंद–§-मु ॥ ५२८ २६-२७ **दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते**—श । ('शकटे' इत्यस्य स्थाने 'सकाले' इति श-पुस्तके विद्यते)। सामवेदभाष्य (२ १ २ ८ २) द्रष्टव्यम् । दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते–*मॅ-मु इतरेषु च ॥ ५२८ २८ **अमोत भवतीति**—*मॅ मु । आमान भवतीषु–ख-न-भ, अमोत भवतीषु–झ-त श ॥ ५२९ २३ **नव्या च**—थ-भ-*मॅ-मु । नव्या व–इतरेषु ॥ ५३० ४ **इन्द्रम्**—श-*मॅ । यमिंद्र–मु इतरेषु च ॥ ५३० १६ **सोमै**'—च *मॅ-मु । सोमा'–इतरेषु ॥ ५३१ १९ **द्रढयति**—झ-त१-२-३-४-मु । दृढयति–मॅ इतरेषु च । 'दृढयति' इति पाठो मॅक्समुल्लरमहाशयस्योपलब्ध ॥ ५३१ २२ **निह्रीयते**—श *मॅ-मु । निह्रीते–ख-झ-न भ, नह्रीते–त ॥ ५३२ २६ **अनलसा**—घ-न-भ-मु । अनालसा –मॅ इतरेषु च । ऋ स १ ७२ ७, ८ ६० १५ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५३४ २०-२३ **ब्रह्मयुजा सभजनीय वा**—*मॅ । एतन्मन्त्रभाष्य मॅक्समुल्लरमहाशयेन सामवेदस्य (२ ८ २ १ २) सायणकृतभाष्यादुद्धृतम् । अस्यार्थ त्रुटित'–ख१-भ, झ-त३-४-न-य-श-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्य नास्ति । घ-ज-झ-त१-२-मु-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यमेव विद्यते–हे ब्रह्मयुजा अन्नवतौ शग्मा सुखप्रदौ हरी एतादृशौ अश्वौ युवामिहास्मद्यज्ञे इद्रमावक्षत आवहत । कीदृशमिंद्र । अस्मत्सखाय गीर्भिरस्मत्कृतै' स्तोत्रै श्रुत प्रख्यात गिर्वणस गिरा सभक्तार ॥ ५३५ २९-३० **अभिभवनानि**—मॅ-मु । अभिभवानि–§ ॥ ५३६ २३ **प्रियोऽनुकूलो मेधो यज्ञ**—*मॅ-मु । प्रिया अनुकूला मेधा यज्ञा –ख-भ, प्रिय' अनुकूलवेद्य मेधो यज्ञ –झ-त न-श ॥ ५३६ २४ **प्रियमेधाख्य**—मु । प्रियमेधा अस्य–मॅ-§ । प्रियमेधाख्य इति पाठ समीचीनतर इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्[१] ॥ ५३७ १७ **वज्रवन्**—ख-घ-भ२-श-मु । वज्रिवन्–झ-त-न-मॅ ॥ ५३७ २० **आजहार**—मॅ-षड् ब्रा । उदजहार–§-मु । ऋ स १ ५१ १ अत्र द्रष्टव्यम् ॥

[८ ३] ५३८ २३ **सहितै**—§-मु । सहितै –*मॅ ॥ ५४२ ४ **विकल्पनात्**—*-मॅ-मु । विकल्नात्–ख१; विकर्तनात्–इतरेषु ॥ ५४२ १९ **कद्वत्प्रगाथ**—ख-झ-त३-४-न भ-श-मु । तद्वत्प्रगाथ –झ-त१-२ । कद्वान् प्रगाथ –मॅ ॥ ५४२ ३३ **नुद्**—श-*मॅ-मु । नूद्–भ, नद्–इतरेषु ॥ ५४५, १० **बलेनापहृता**—ख-झ-त३-४-न-भ-श । बलेनापहृता'–घ-झ-त१-२-मॅ-मु ॥ ५४५ २६ **मे मह्यम्**—§ मु । मह्य–मॅ ॥ ५४६ ८ **तस्या**—*मॅ । ता–मु । प्रा–त१-२, इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति ॥ ५४६ २७ **दाता तम्**—श-मु । दातार–मॅ इतरेषु च । 'दाता तम्' इति पाठ' समीचीनतर. इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्[२] ॥

[८ ४] ५४६ ३१ **एकविंशत्यृचम्** । एकविंशर्चे–§-मु । एकविंशत्यर्चे–मॅ ॥ ५४७ १२ **न्यधी चेति**—ज-त३-भ-मु । न्यधी नेति–ख१, न्यधी वेति–ज-झ-त१-२-४ श । न्यधी इति–मॅ ॥

१ Preface to the 2nd Edition Vol IV p 177 २ ibid

५४७ १४ **सिम इति .वाजसनेयकम्**—ऋ स १ १०२ ६ अत्रेद वाक्य शाट्यायनकब्राह्मण-वचनमित्युक्तम् ॥ ५४७ १५ **अनुर्नाम**—च-ज-त३-श । आनुर्नाम—इतरेषु मॅ-मु पुस्तकयोश्च ॥ ५४८ ४ **सपूर्णम्**—*मॅ । सपूर्ण च—ख१-घ, सपूर्णत्व—ज-त न-भ-मु, सपूर्ण त्व—झ-श ॥ ५४८ ७ **एकयत्नेनैव**—झ-त३-भ-श-*मॅ-मु । एकयत्ननैव—ख, एकत्रैव—घ, एकयत्रैव—झ-त२-४, एकयत्तेनैव—त१, एक यत्नेनैव—न ॥ ५४९ ४ **परस्मैपदम्**—श-त१ २ मॅ-मु । श्रम् परस्मैपद च—श । 'परस्मैपद' नास्ति इतरेषु ॥ - - - **सचते**—ख-त-न भ मॅ । सचते—मु । स पुरुष यवीयुधा यौति मिश्रीभवतीति यविर्यश यौतेरौणादिक इन् तेन सप्रहरता त्वया सहायभूतेन सचते—श ॥ ५४९ २७ **कर्मप्रवनीयत्वम्**—*मॅ-मु । °प्रवचनीय—§ ॥ **ववसे**—मु, च—वर्जलिखितपुस्तकेषु च । वावसे—च-मॅ ॥ ५५० ३-४ **अथवा घेद् स्तोमा इत्यर्थे**—ज-झ-त-श-मु । ख१-न-भ-मॅ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ५५१ २०-२१ **बहुलमिति सप्तम्या अलुक्**—*मॅ-मु । बहुलमिति अलुक्—ख, बहुलुक्—झ त न, बहुलु—भ, बहुलमिति लुक—श ॥ ५५२ २-३ **गच्छन्तौ वा**—मु । ऋ स ४ ४ ८ अत्र द्रष्टव्यम् । गतो वा— ख१, गतो वा—ज, गातोर्वा—झ, गतोर्वा—त-न-भ-श । गतौ वा—*मॅ । 'गच्छन्तौ वा' इति समीचीनमिति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्[१] ॥ ५५२ ५ **पीवोपवसनानाम्** । 'पीव्रोपवसनादीनाम्' इति वार्तिकपाठ ॥ ५५४ ५ **शुद्धा नाम्**—*मॅ-मु । शुद्धो—ख, शुद्धा—घ-भ-श, शुद्धां वीभो—झ, शुद्धा वांभो—त१-२-४, शुद्धांभो—त३ न ॥ ५५४ ७ **तै प्रतिगृहीतानि**—मु । तै प्रतिगृहीत-त१—वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । तत्प्रति-गृहीत—त१-मॅ । 'तै प्रतिगृहीतानि' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय अभिप्रैति ॥

[८ ५] ५५४ ३१-३२ **प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयो**—श-त२ श१-मु । प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रयो —झ-त३ ४-न भ-मॅ ॥ ५५५ ३१. **शबभावो**—मॅ-मु । शब्दभावो—झ-त-न भ, शब्दाभावो—श ॥ ५५६ २३ **विगमनमपाय**—*मॅ-मु । विगतमपायां—ख न भ, विगमनम पायां—झ-त-श ॥ ५५६ २५ **गोर्यूतौ**—भ-श-मु । गोयूतौ—ख-त-न-मॅ ॥ ५५६ ३० **उपागच्छतम्**—§-मु । उपगच्छत—मॅ ॥ ५५६ ३१ **कीदृशै**—घ-*मॅ मु । ईंदृशै —इतरलिखित-पुस्तकेषु ॥ **शसनीयगतिभि**—च-थ-भ-मु । शसनीयागतिभि —ख, शसनीयागामिभि —झ-त, शसनीयाभि —न-श । शसनीयगामिभि —घ१-मॅ । ऋ स ८ २० १० अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ५५७ २२ **वीरा**—मॅ-मु । दीर्घा —ख भ, वीर्या —इतरेषु ॥ ५५७ २३ **वा**—*मॅ-× । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ॥ ५५८ १८ **उपगमतम्(?)**—ख त-न भ मॅ । उपगमयत—श ॥ उपगच्छतम्—मु ॥ ५५८ २१ **चाप्रेषितो**—झ-त२-४-मु । च प्रेषितो—श । वा प्रेषितो—ख झ त३-न भ-मॅ ॥ ५६० १४ **साधू**—झ-त२-*मॅ । साधु—ख-झ त३-४ न-भ । साधुषु—श-मु ॥ ५६३ १ **न च नामन्त्रितविद्यमानवत्व° ?**—§-मॅ । न च नामन्त्रित इति विद्यमानवत्व°—मु । अयमेव युक्त प्रतिभाति ॥ ५६३ ४ **प्रथमान्तमेव**—ज-भ-श-*मॅ-मु । प्रथमातरमेव—ख१-झ-त, प्रथमांतरेमेव—न ॥ **नामन्त्रितम्**—श-*मॅ-मु । मामत्रित —ज, मामत्रित—ख१-झ-न भ, सौमत्रित—त ॥ ५६३ १० **मदजमने ऽव्यग्रम्**—§ । मदजननेऽव्यग्र—मॅ-मु ॥ ५६४ ८ **बहुदातृतमो**—ख१ मु । बहु-दातृजनो—मॅ इतरेषु च ॥

१ Preface to the 2nd Edition Vol IV p 169

[८ ६] ५६४ १३ **पारशव्यस्य**। 'पार्शव्यस्य' इत्यनुक्रमण्याम् ॥ ५६४ १८ **अतिरिक्तोक्थे**—§ मु। मॅक्समुल्लरमहाशयै 'अतिरिक्तोक्थ्ये' इति कल्पित । तदुपलब्धलिखितपुस्तकेष्वपि '°क्तोक्थे' इत्येव पाठ । तत्कृतटिप्पण्या 'आश्वलायनश्रौतसूत्रम् (९ ११, १३) अवलोकनीयम्' इति निर्दिष्टमस्ति। परतु तत्र 'ऊर्ध्वमाश्विनादतिरिक्तोक्थानि' इति प्रक्रम्य 'महाँ इन्द्रो य ओजसा' इति पठितम्। एवमितरत्रापि (ऋ स ४ ५७ प्रस्ता, ५ ७६ प्रस्ता)। 'अतिरिक्तोक्थे' इत्येव साधु ॥ ५६४ १९ **नूनमश्विना**—ञ-*मॅ-आश्व श्रौ । नूनमश्विनो –§-मु ॥ ५६४ २५ **प्रार्जयिता**—ज-त३ न श-मु-निरु १० १०, ऋ स ५ ८३ १। पर्जयिता प्रार्जयिता–झ। पार्जयिता–घ-त२-४-भ-मॅ॥ ५६५ २५ **शतसख्याकपर्वाणि**। शतसख्याकापर्वाणि–न, शतसख्यापर्वाणि इतरेषु मॅ–पुस्तके च। शतसख्यानि पर्वाणि–मु। ऋ स १ ८० ६, ८ ८९ ३ अत्र द्रष्टव्यम्॥ ५६८ ७ **प्रभ्रय प्राष्टवर्णा**—§ मॅ-मु। प्रकर्षेण अष्ट व्याप्त वर्ण यासा ता इति विग्रह । निरु १० ३९ द्रष्टव्यम्॥ ५६९ ७ **कर्तुमाद्रियस्व**—ख१-झ त-न-भ-श-मॅ। एतेष्वन्त्य पादो न व्याख्यात । कर्तुमाद्रियस्व उतापि च प्रजा सुपुत्रवीर च (सुपुत्रवीर्यं वीर–ज, सुवर्णं [? सुवीर्यं] सुपुत्रवीर च–च) आद्रियस्व–घ१-च-ज। उतापि च सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतां प्रजा सततिं दातु कामयस्व–मु। मु-पुस्तकस्थोऽय पाठ शकास्पदमिति मॅक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्राय [१] ॥ ५७१ ७ **वज्री हस्त**—*मॅ। वज्रहस्ते–न, वज्रहस्त –मु इतरेषु च ॥ **तद्वान्**—*मॅ। तद्वन्–त३-मु। तद्वानी–ख, तद्वनी–न-भ, तद्वत्–ञ-झ-त१ २-श ॥ ५७१ ८ **मेधाविनो वयम्**—ख१ घ-ञ-झ-त२-४-न भ-श-मु। मेधाविन –ज-त३-मॅ॥ ५७१ ३० **ह्वयन्ते**—§-मॅ-। ह्वन्ते—मु। 'ह्वन्ते' इति सहितापदपाठयोश्च । मु-पुस्तकपाठ एव युक्त इति अस्य शब्दस्य व्याकरणप्रक्रियया सुस्पष्टमेव । ऋ स १ १४२ १३ अत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ५७२ २० **वज्रहतेन**—मु। वज्रहस्तेन–§-मॅ। 'वज्रहतेन' इति भाव्यमिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन ससूचितम्॥ ५७३ ९ **अत्यग्निष्टोमादिषु**—श *मॅ। इत्यग्निष्टोमादिषु–भ। अत्यष्टोमादिषु–मु इतरेषु च ॥ ५७३ ३० **बहु धनम्**—§ मु। बहु दान–मॅ ॥ ५७३ ३१ **दशगुणितानि**—*मॅ। शतगुणितानि–§-मु ॥

[८ ७] ५७५ ९ **यद्यदा**—*मॅ-मु-× ॥ ५७५ ११ **एव स्थाने**—ख१-ञ-झ त२-४-न-भ-श मु। एव–घ। एकस्थाने–ज-त३-मॅ ॥ ५७७ ३ **जौहोत्यादिकात्**—ख१-ञ-झ त२-३ श-मु। जाहोत्यादिकात्–त४, जोहोत्यादिकात्–न भ। जुहोत्यादिकात्–ज-मॅ ॥ ५७८ २१ **प्रवृक्तयज्ञका**—*मॅ। प्रवृत्तयशका –घ-झ-त मु। प्रवृत्तयशकामा –ख१-न-भ-श, प्रवृक्तयज्ञकामा°–ज ॥ ५७९ ७-८ **वायुर्वै भवन्ति**। बृहदारण्यकोपनिषदि 'गोतम' इत्यस्य स्थाने 'गौतम', 'अय च लोक' इत्यस्यानन्तर च 'परश्च लोक' इत्यधिक विद्यते ॥ **सर्वाणि च**—*मॅ बृ उ । सर्वाणि–§-मु ॥ **सद्दब्धानि**–न-श-*मॅ-मु-बृ उ । सबध्वानि–ख, सदब्धानि–त-भ ॥ ५७९ २० **आप्त्यस्य**–भ-श-*मॅ-मु। आप्तस्य–ख१ झ-त-न, आद्यस्य–ज ॥ ५७९ ३० **उशना**—त-न श-मॅ-मु। "उशना' इति पदपाठ । उशना–ख-भ ॥ ५८० १७ **समान दादेशा**—*मॅ-मु। समानवाक्येषु युष्मदस्मदादेशा –ञ झ-त१-२-श, समानवाक्येषु युष्मदादेशा –ज-त३-४-न ॥

---

१ Preface to the 2nd Edition Vol IV p 172

५८० २१ **तत्संबन्धिनी**—*मॅ। तत्सबधि–§-मु॥ ५८० २३ **रथकट्यया**—झ-त-न-श *मॅ-मु। (केषुचिल्लिखितपुस्तकेषु 'ट्य' इत्यक्षर 'ह्य' इत्येव लिखितमस्ति।) रथकह्या–घ१-श, रथकक्षया–ख१ च ज-भ॥

[८ ८] ५८२ १५ **आनुष्टुभ त्विति**—*मॅ-अनु। आनुष्टुभमितिं–§-मु॥ ५८३ १९ **ऋषे**—घ-न-*मॅ-मु। ऋषि–ख झ त भ-श॥ ५८४ १ **पक्षे**—*मॅ-मु। यज्ञे–§॥ ५८४ २ **धीतिभिरित्य श्छान्दस**—§-मॅ-मु॥ 'धीतिभिरिति पराङ्ग°' इति भाव्यम्॥ ५८५ १२ **ब्रियमाणा**—ख१-भ-*मॅ। प्रियमाणा–मु। क्षीयसाणा–इतरेषु॥ ५८५ २९ **रैशब्दात्**—§ मॅ-मु। 'रयिशब्दात्' इति भाव्यम्॥ ५८६ २ **अभिप्राप्ताबश्रौष्टाम्**—*मॅ-मु। अभिप्राप्तो-श्रेष्ठा–ख-भ, अभिप्राप्ताश्रौष्टा–झ-त-न श॥ ५८७ ८ **भक्षयितारौ**—झ-त२ ४ मु। भक्षितारा–मॅ इतरेषु च। ऋ स १ ७७ ४, ६ ५१ ४ द्रष्टव्यम्॥

[८ ९] ५८९ ८ **गायत्र्यावुपाधे**। 'गायत्र्या उपाधे' इत्यनुक्रमण्याम्॥ ५८९ १० **अतिरिक्तोक्थे**—त-मु। अतिरिक्तोक्थ्ये–मॅ। ५६४ १८ टिप्पणी द्रष्टव्या॥ ५९० १५ **इत्यादिना**—श झ-*मॅ मु। इति–श, इत्यादि–ख-त न-भ॥ ५९४ ५ **वा**—*मॅ-मु-×॥ ५९४ २७ **द्युम्नादीनि**—मॅ-मु। द्युम्नादीन्–§॥

[८ १०] ५९६ १४ **यज्ञस्य शिरो**—*मॅ। स्य यज्ञशिरसो–थ, यज्ञस्य शिरसो–श, यज्ञशिरसो–ख१-झ-त-न-भ-मु। 'तावेतद्यज्ञशिर' इत्यस्य स्थाने 'ततो वै तौ यज्ञस्य शिर' इति तैत्तिरीयसहितायाम्॥ ५९६ १६ **असूरे स्तोतृरहितेऽपि**—घ-श झ त१-२-४-य-मु। असूरे स्तोत्ररहिते–ख भ, असूरे स्तोतृरहिते–न, असुरेभ्यो रहितेपि–श। असूरे स्तोत्ररहितेपि–त३॥

[८ ११] ५९७ ६-७ **षट्कसप्तकाष्टकै**—ख१-झ-त१-२-न-श-मु-पि सू। षट्क-सप्तकाष्टकै–ज श-त३ ४ भ। षट्कसप्तकाष्टकैव–मॅ॥ ५९७ १४ **देवेषु**—मॅ। आ देवेषु–§-मु॥ ५९८ ३ **गीर्भि स्तुतिभि**—ख-झ झ त३-न-भ-श-मु। गीर्भि–घ-त२-४-मॅ॥ ५९८ २७ **अब्प्रत्यय**। अजप्रत्यय–झ१। अड्प्रत्यय–मॅ-मु इतरेषु च। अत्र 'अप्प्रत्यय' इत्येव साधु। ऋ स १ ३६ १७, ३८ ३; ४८, ९, ९२ १५ इत्यादिमन्त्रभाष्ये द्रष्टव्यम्॥

॥ षष्ठाष्टकः ॥

(षष्ठाष्टकभाष्यसशोधनार्थमुपयुक्तानि लिखितपुस्तकानि—ख, ग, घ, त, न, भ, श)

[८ १२] ६०० २ **त त्वदीयम्**—ग१-भ१-य। त्वदीय–मॅ-मु इतरेषु च॥ ६०१ १ **य**—ग-न भ१। यो न–मॅ-मु इतरेषु च॥ ६०१ १७ **लुङि सिपि मन्त्रे**—ग-भ१-२-*मॅ मु। लुङि मन्त्रे–ख-श त२ ३-श, लुङि सि मन्त्रे–थ, लुङि सिमधेत्रे–न॥ ६०१ २४ **अत्र**—ग-भ। अ–ख-त-न-श। अय–मॅ-मु॥ ६०२ १० **ग्रहीता**—§। गृहीता–मॅ-मु॥ ६०२ १४ **नामानुपूर्व्यस्य**। 'नामानुपूर्वस्य' इति निरुक्तपाठ॥ ६०२ २४ **प्राञ्चन्ती**—*मॅ। प्राचती–ख-घ-त-न-भ-श-मु। प्राच–ग॥ **स्तुत्यगुणगणम्**—भ-मु। स्तुत्यगुण–घ, स्तुत्य गुणगण–त-न। स्तुत्य गुणगण–श-मॅ॥ ६०२ २६ **स्तुत्यगुण°**—ग-भ *मॅ-मु। स्तुत् गुण–झ-त४, स्तुत्या गुण°—

इतरेषु ।। ६०३ २ **परस्मैपद । द्विर्वचनप्रकरणे** । परद्विर्वचनप्रकरणे–ग, परस्पर द्विर्वचन (द्विवचन–न) परेण–च-श । परस्पर द्विर्वचनपरेण–मॅ मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ।। ६०३ ४ ‘ शुद्धम् ’ इत्यस्यानन्तर ‘ हवि ’ इति पद गलितमिति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्त तदनावश्यक प्रतिभाति । ‘ हवि ’ इति विशेष्यमग्रे विद्यत एव ।। ६०३ १८, **नू**–ग न-भ-श । नु–ख-त-मॅ-मु ।। ६०४ २६ **यजमसाधनै**—ग-भ । यजमानसाधनै –मॅ-मु इतरेषु च ।। ६०४ २७ **वा**—*मॅ-मु-× ।। ६०५ २९ **तित्विषे**—ग । स तित्विषे–मॅ-मु इतरेषु च ।। ६०६ १ **षोडशिशस्त्रे**—ग-न-भ-मु । षोडशस्त्रे–ख । षोडशशस्त्रे–त-श-मॅ-मु ।। ६०७ १३ **प्र इयर्ति प्रेरयति**–मु । इयर्ति प्रेरयति–ग, यिप्रर्ति । प्रेरयति–य । प्रेरयति–मॅ इतरेषु च । ‘ प्रेयर्ति प्रेरयति ’ इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन सभावितम् ।। ६०७ २० **अयालिन्द्रस्य**—ग१-श-*मॅ-मु । अयालिंद्रस्य–ख-न भ१, अथालिंद्रस्य–त, अयाडिंद्रस्य–ग२ तै ब्रा । वा स २१ ४७ अत्र द्रष्टव्यम् ।। ६०७ २२ **दोहनाधिकरणे**—ख-ग-श-भ३ श-मु । दोहनाधिकारणे–मॅ इतरेषु च ।।

[८ १३] ६०८ १७ **वर्धयिता**—ग-घ-मु । वर्धयिताय–भ१, वर्धयितार–श । वर्धयिता च–मॅ इतरेषु च ।। ६०८ २७ **लुङि**—भ-श-मु । (छादसो) लङ्–ग१, लिङि–ग२, लङि–मॅ इतरेषु च ।। ६०९ ४ **यज्ञस्य**—भ-*मॅ मु । यज्ञे–ग-श, यज्ञ–ख-त२-३-४, वेद्यास्तीर्णे बर्हिषि–घ, यज्ञवेद्यास्तीर्णे बर्हिषि वा–ज्ञ ।। ६०९ १० **ईमहे याचामहे**—ग-घ न भ । ईमहे–त-मॅ-मु ।। **वेदितारम्**—ग-भ-*मॅ-मु । विदितार– इतरलिखितपुस्तकेषु ।। ६०९ १७ **बद्धय**—भ । वृद्धा –श, वद्धा –ख-त । बद्धा –ग घ-न-मॅ-मु ।। ६१० ८ **पूर्वोक्ते**—मॅ-मु । पूर्वोक्तै –§ ।। ६११ १९ **अवितेदासि**—ग-घ-मु । अवितासि–मॅ इतरेषु च ।। **रक्षितैव**—ग-घ-न-भ-मु । रक्षिते–ख-त२-३, रक्षितो–ज्ञ-त४, रक्षिता–श-मॅ । एतत्सूक्तस्य २६ मन्त्रभाष्य द्रष्टव्यम् ।। ६१२ २४ **ज्ञायते वर्तते**—*मॅ-मु । जान् वर्तते–ख-त, ना अनुवर्तते–ग, जानन् वर्तते–घ-भ, तानन्–थ, जा वर्तते–न, ज्ञात्व वर्तते–श ।। ६१३ २७ **ऋषिभिरुत्पादिताभि**—*मॅ मु । ऋषिरुच्यति ताभि –ख-त भ२, प्रकृतो नारदऋषिरुच्यते ताभि –ग, ऋषिरुच्चरिताभि –भ१-३, ऋषिरुच्यते ताभि –श ।। ६१४ १२ **प्रततवसू**—ग२ । प्रत्तवसू–ग१, प्रतवसू–ख-त-भ । प्रात्तवसू–मॅ मु निरु ६ २१ ।। ६१४ १९ **अन्या अपि दैवी प्रजा**—घ । अन्यापि दैवी प्रजा–ख-त-न-श-मॅ । अन्यापि दैवी प्रजा –मु । अन्यापि देवा प्रजा–भ । अन्या अपि देवप्रजा –ग ।। ६१४ २४ **हिंसित्र्य सत्य**—ग । हिंसित्र्य स्य –ख-त-न भ-श, हिंसित्र्य –घ-मॅ-मु । ‘ हिंसित्र्य सत्य ’ इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयेन सभावितम् ।। ६१५ ८ **बहुप्रज्ञ वेन्द्र**—ग-न-भ१-३ । बहुप्रशेंद्र–ख-त-भ२-मॅ मुं । बहुप्रज्ञै इद्र–श ।। ६१५ १६ **अभीष्टस्य फलस्य**—ख-घ-त न भ-श-मु । अभीष्टस्य–ग । अभीष्टफलस्य–मॅ ।।

[८ १४] ६१५ २५ **काण्वायनौ**—§-मॅ-मु । काण्व्यायनौ–अनु भा ।। ६१६, १ **एवमहमपि**—ग । एवमपि–ख-त-न-भ२-श-मॅ । एवमपि यद्यदि अह–मु । मह एव ईश्वरो भवसिमपि–भ१, एव महश्वइरो भवसिमपि–भ३, ईश्वरो भवसि–य ।। ६१७ १८ **दृढीकृतानि**—ग-भ१-३-*मॅ-मु । दृढीकृतारो–न, दृढा कृता–श, दृढीकृता–इतरेषु ।। ६१७ १९ **दृह दृहि वृहि**

वृद्धौ—न । वृह दहि वृहि वृद्धौ–ख-श-त२ ३-भ२-मॅ-मु । दह दहि वृद्धौ–ग-भ१-३-श, वृह दहि वृद्धौ–त४ ॥ ६१७ २१ कृत्यार्थे—ग भ१ ३ श मु । कृतार्थे–मॅ इतरेषु च ॥ ६१८ ११ जगृहे—ख-त-न भ-श-मु । जग्रहे–ग-मॅ ॥ ६१८ १६ इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान्···—ख-श-त३-४ न-भ१-३-मॅ । तदा अच्छैत्सीरित्यर्थ –ग, 'इद्रो असुरान्' नास्ति–त१-२-मु । इद्रो वृत्र हत्वासुरान-जयन्–श । इद्रो वृत्र हत्वासुरान् च–भ२ ॥ ६१८ १९ ···हे इन्द्र प्रेरितवानसि—ख-श-त३-४-न भ१-३ मॅ । हे इद्र (इन्द्र त्व द्या द्युलोक–श) मायाभि उत्सिसृप्सत (उत्सिसृप्सत उत्स्रष्टु-मिच्छत –श) सर्वत्र प्रसरत द्यामारुरुक्षत द्युलोकमारोहत दस्यून् (दस्यून् शत्रुन् उपक्षेप्तृन्–ख) हे इद्र (इद्र त्व–ख) अवाधूनुथा –ख-घ-श । मायाभिरुत्सर्पणमिच्छत द्यामारुरुक्षत दस्यून् उपक्ष-पयितृन् हे इद्र त्व वृत्रस्यासुरान् अवाधूनुथा अवाङ्मुख प्रेरितवानसि–ग । हे इद्र मायाभिरुत्सिसृप्सत सर्वत्र प्रसरत द्यामारुरुक्षत द्युलोकमारोहत दस्यून् शत्रूनुपक्षेप्तृन् इद्रो वृत्र हत्वा असुरान् हे इद्र त्व अवाधूनुथा अवाङ्मुख प्रेरितवानसि (प्रेरितवानसि उत्कृष्टतरो भवत्–त१)–त१-२-भ२ ॥

[८ १५] ६१९ १५ शत्रुजातानि—भ१-३-*मॅ-मु । शत्रून्–घ, शत्रुहननादिजातानि–इतरेषु ॥

[८ १६] ६२२ २४ प्राप्तव्येषु—ग-भ । प्रातेषु–न *मॅ मु । 'प्रातेषु' नास्ति–घ, प्रत्येषु–श-त२-३, त्येषु–त४ ॥ ६२३ १० वा—भ । ऋ स ८ २ ३६ अत्र द्रष्टव्यम् । मॅ-मु-पुस्तकयो इतरलिखितपुस्तकेषु च 'वा' नास्ति ॥ एवमत –ग-घ न-भ । एवात –मॅ-मु इतरेषु च ॥ ६२३ २१ युधा युद्धेन—§-मु । युधायुधेन–मॅ ।

[८ १७] ६२४ १० आद्यस्तृचो—ग-भ१-*मॅ-मु । आद्या च–ख-त, आद्य–न, आद्यस्तुचो–भ२ ॥ ६२४ १९ केशिना केशिनौ केशवन्तौ—त-भ-मु । केशिनौ केशवतौ–ग न, केशिना केशवतौ–घ-मॅ । ६२४ २५ सुतवन्त —ख-त३-न-भ-मु । सुतेवत –घ, सुतवत –त२-४ । सुतावत –श-मॅ ॥ ६२४ २९ सुतवत –§-मु । सुतावत –मॅ ॥ ६२४ ३० सुशिप्रिन् । 'सु । शिप्रिन् ।' इति पदपाठ ॥ ६२५ ४ ओभा कुक्षी माघोन च । इय श्रुति कुत्रत्येति न ज्ञायते ॥ 'वार्त्रघ्न' इत्यस्य स्थाने 'वार्त्रघ्ने' इति मॅ–पुस्तके ॥ ६२५ ५ सव्यदक्षिणभेदेन—ग-भ१-*मॅ मु । °दक्षिणे पदेन–ख-श त२-४-न, °दक्षिणपदेन–त३, °दक्षिणेन पदेन–श ॥ ६२५ ६ शरीरावयवानि—§-मॅ-मु । 'शरीरावयवान्' इति भाव्यम् । ६२५ १३ सुखजनकम्—§ मॅ-मु । 'सुखजनक' इति भाव्यम् ॥ ६२६ २० शाचिपूजन—ग-भ-*मॅ-मु । शाचिषा–ख-त-श, शाचिषापूजन–न ॥ ६२६ २१ यत —*मॅ-मु । अत –§ ॥ ६२६ २६ स्वयमेव—ग-भ-*मॅ । स्वय–मु, स्वय ते तव–ख त-श, स्वयतेव–न ॥ ६२६ ३१ ण्यत्प्रत्ययो—मॅ । यत्प्रत्ययो—§-मु ॥

[८ १८] ६२७ २५ द्वाविंशत्यृचम्—भ *मॅ । द्वाविंशर्चे–मु इतरेषु च ॥ ६२७ ३१ देवानाम्—ग१ (पश्चाच्छोधित) *मॅ । देवादीना–मु इतरेषु च ॥ ६२९ ७ करणेऽर्थे–§-मु । करणार्थे–मॅ ॥ ६२९ २७ शिष्यते–भ-*मॅ-मु । शिष्टाते–ख त-न, शिष्ट ते– श ॥ ६२९ २८ पूर्वस्यामन्त्रितस्य—§-मु । पूर्वस्य–मॅ । ६३० २४ अयमर्थ —*मॅ-मु । अयसर्त्य–ख-त, योमर्त्य –ग१, यथा मर्त्य –ग२, अयर्त्य –न, अथमर्त्य –भ, अय मर्त्य –श ॥

६३१ २१ **कृणोतन** कुरुत—ख-घ-त१-२-भ-मु। कृणोतन—ग-त३-४ न-श मँ॥ ६३२ १० **न अस्मभ्यम्**—ख-घ-श त१-मु। एतन्नास्ति ग-त२-३-४-न-भ-श-मँ-पुस्तकेषु॥

[८ १९] ६३२ १८ **सोभरे**—त४-भ-श-*मँ-मु। सोभरि ऋषि—घ, सौभरे—इतरेषु॥ ६३२ २३ **सोभरि°**—श भ श-*मँ-मु। सौभरि—ग, सौभर—ख-त१-२-३-न॥ **पितुर्न**—ख-श-त२-न-भ-श-*मँ-मु-अनु। वितुर—ग, पितु—त३॥ ६३३ ३ **वह्रेर्लिटि**—ख-ग-श-त१-२-न-भ श-मु। वह्रे—त३-मँ॥ ६३३ ९ **ईमिमम्**—त२-न भ-श-*मँ-मु। ई इम—श॥ **व्याप्तधन प्रभूतदान वा**—ख-त-न-भ-श-मु। विभूतदान वा—ग, व्याप्तधन—घ। विभूतदान—मँ॥ ६३३ १७ **यष्टृतमम्**—ख-ग-घ१-त२-न-भ-श-मु। इष्टृतम—च, यष्टतम—श। इष्टतम—त३-मँ॥ ६३३ २५ **प्रकृतिभाव**—§-मु। प्रकृतिता च—मँ। ६३४ १ **ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन**—ख-ग-श-त१-२-न-भ२-य-श। ब्राह्मणातरप्रदर्शनेन व्याख्याता य समिधा य आहुती यो वेदेनेत्यादिना—भ१। 'ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन' नास्ति—त३-मँ-मु॥ ६३४ २ **मर्त**—ख-ग१-श-त१-२-न-भ१-मु। मर्त्य—ग२-त३-भ२-श-मँ॥ ६३४ ३ **ब्रह्मयज्ञेन**—ग-त-भ१-श मु। ब्रह्मयज्ञ—न-भ२-य। मँ-पुस्तक एतन्नास्ति॥ ६३४ १२ **देवैः कृतम्**—त३-४-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च। त३-४-मँ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति। ६३४ २४ **अतिथिर्न**—मु-त३-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु च। एतन्नास्ति त३ मँ॥ ६३४ २६ **अभीष्टफल°**—§-मु। आमिषवफल°—मँ॥ **प्रत्यक्षकृत**—ग-श-त१-२-न-भ-श-मु। प्रत्यक्षत्वकृत—ख-त३। प्रत्यक्षत्वकर्ता—मँ॥ ६३४ २७ **क्षेमासो धारणान्यपि**—*मँ-मु। त्वेक्षेमा रक्षकणान्यपि—ख, क्षेमासो रम्यान्यपि—घ न-भ, त्वेसमा धीरणान्यपि—त३, क्षेमासो रक्षणा धारणान्यपि—श॥ ६३४ २८ **त्वमेव**—ग-घ-न-भ। एव—ख-त-श-मँ-मु॥ ६३५ १ **दाश्वध्वर**—§-मु। दाश्वध्वरश्च—मँ॥ ६३५ ३ **सनिता अस्तु**—ख-ग-घ त३-न-भ श। सनिता—श-त२-मँ। अस्तु भवतु—मु॥ ६३५ २५ **ज्ञातवतो**—न-भ२-श। ज्ञानवतो—ग-भ३, ज्ञातव—त, ज्ञातवो—भ१, ज्ञातव्यस्य—ख-मँ-मु॥ ६३६ ११ **निशान°**—*मँ-मु। निश्चान°—ख, निश्यान°—ग-न-भ-श, निश्यान°—न॥ ६३६ १२ **स**—ग। एतन्नास्ति मँ-इतरलिखितपुस्तकेषु च। सोऽग्निर्धीभि—मु॥ ६३७ १३ **सौत्ये**—भ१-३-मु। सौम्ये—ग, स्तौत्ये—भ२, स्वोत्ये—श। स्तोत्ये—मँ इतरेषु च॥ ६३९ १३-१४ **ये यथा भवन्ति**। 'य यथायथोपासते तथैव भवति' इति मुद्रलोप ३ ३॥ ६३९ १४ **भवेयमिति**—*मँ-मु। भवति—ख-त-श, भवानि—ग-न-भ॥ ६३९ १९ **वा**—ग-भ१। व—ख-त-न-श। च—मँ-मु॥ ६४१ ९ **मुष्काणि**—मँ। मुष्कानि—§-मु॥ ६४१ ११ **स्तोतव्यत्वेन**—ग-त-भ१-३-*मँ-मु। स्तोतव्येन—ख-न-भ२-श॥ ६४१ १९ **लभेय**—*मँ। लमेय—§-मु॥ ६४१ ३० **अत्र सर्वमपि**—ख-श त१-२ ३-भ-श-मु। सर्वं—ग। एतन्नास्ति घ-त४-मँ॥ ६४२ १४ त२-३-४-न श-मँ-पुस्तकेषु प्रकृतमन्त्रभाष्य न विद्यते। ख श-त१-भ-मु-पुस्तकेषु—'अप्येतद्यदुक्तमपि यदेतत् वक्ष्यमाणमिति। उतशब्द एवमुभय त ('त' नास्ति भ-निरुक्तटीकाया च) सभावयति। मे मह्य (मम—निरु टी) प्रयियो प्रयायते प्रगम्यते (शाम्यते—य) येन तत् प्रयियु (प्रयियु—मु) धनमश्वादि। तस्य प्रयियो धनस्य बहुदात् (धन दात्—ख)। ताभि कन्याभि सह वयियो। ऊयते येन तद्वयियु वस्त्रादि तस्य च बहुदात्। तिसृणा (तिसृणा—ख-भ१-निरु टी) सप्ततीना गवां श्याव श्यामवर्णो वृष श्यामवर्णानां प्रणेता प्रकर्षेण नेता अग्रतो गामी भुवद्वसु

भावयिता वसूनां प्रशस्त पूजितलक्षण दियानां (दिव्यानां–त१, दीयाना–ख-ज्ञ भ१, देयानां–य दानार्हाणां गवा (गवा देया यास्तासा–निरु टी) पति । ताश्च गा एतत्सख्यायुक्ता॰ एतद्गु॰ युक्ताश्च मह्यमदात्। क पुनरसावदात्। सुवास्त्वा सुष्ठुनिवासाया नद्या अधि तुग्वनि तीर्थे॰ एतददात् मह्यम्। सुवास्तुर्नाम (सुवास्तु –ज्ञ भ१-निरु) नदी तुग्व तीर्थं भवतीति निरुक्तम् अस्या ऋचो व्याख्यान निरुक्तटीकाया उद्धृतम्[१] ॥ ग-पुस्तकपाठ –' कूल या प्रयौति सा प्रयियु वृक्षादिक यावयौति सा वयियु । एवभूता या सुवास्त्वा नद्या अधि तुग्वनि तीर्थे तिसृणां सप्तती॰ श्याव श्यामवर्ण ऋषभ दियानां देयाना गवां पति वसुर्वासक प्रणेता नायको भवदभवत् इ॰ दानस्तुति ' ॥ घ-पुस्तके – ' उताप्येतद्यदुक्त मे मह्य प्रयियो अश्वादिष॰ श्यामवर्णाना प्रणेत॰ प्रकर्षेण नेता मह्यमदात्। क पुनरसावदात्। सुवास्त्वा सुष्ठुनिवासाया नद्या अधि तुग्वनि ती॰ अधि एतददात् मह्यम्। सुवास्तुनाम नदी तुग्व तीर्थं भवतीति निरुक्तम्। अग्रतो गामी भुवद्रु॰ भावयता वसूनां (बहूनां–च) पूजितलक्षण दियानां दानार्हाणां गवा पति ताश्च गा एतत्सख्यायुक्ता '

[८ २०] ६४२ १६ गन्त। ' गन्ता ' इत्यनुक्रमण्याम्॥ ६४२ २२ हे प्रस्थावान अस्मानागच्छत—ख-ग-ज्ञ-त१-२-भ-मु। हे प्रस्थावान गमनशीला अय आगत॰ गच्छत–घ। हे प्रस्थावानो गमनशीला मरुत यूयमा गत आगच्छत–मॅ[२] ॥ ६४३ १ महान्त — ख ज्ञ-भ-*मॅ-मु। तद्वत –ग-श, तद्वात –त२-३-४, तद्वांत –न ॥ ६४३ ४ कामयमाना.— ख ज्ञ-त१-२ भ *मॅ-मु। ग घ-त३-४-न-श-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ६४३ १८-१९ परोऽर्धर्चे परोक्षकृत । ' प्रत्यक्षकृत ' इति भाष्यम्॥ ६४३ २१ निष्पद्यते—ख-ग-त-न-भ१-२-य विद्यते–श। निष्पाद्यते-भ३-मॅ-मु॥ ६४४ ६ आन्तरिक्षम्—*मॅ-मु। अतरिक्ष॰–श, अतरिक्ष- इतरेषु॥ ६४४ ७ पलायते—ग-घ भ१-३-मु। पाल्यते–ख-त-न-भ२-श-मॅ॥ ६४४, ३०

---

१ Cf Max Muller Preface to the 2nd Edition, Vol IV, p 172
" *R* (i e Bombay Edition) borrows the commentary from the commentar on the Nirukta IV 15, adding at the end of the verse (*not in a note*) अस्या ऋचो व्याख्यान निरुक्तटीकाया उद्धृत, which might give the impression, as if Sāyana, not th Editors, had copied from the Nirukta ṭikā At all events, this throws som light on the manner in which lacunas have been filled in *R* " As Max Mulle could not find in his Mss material this part of commentary, it is but natura that he should charge the Editors of the Bombay Edition with adding th portion of their own accord Since, however, this portion is found in a goo number of Mss (some of them really old), it is quite clear that the Editor of Bombay Edition reproduced it from some Ms , and did not add of the own accord It is evident that the scribe of the original* copy of the Mss ख ज्ञ-त१ भ, not having found commentary on this verse, reproduced it from the Nirukta ṭikā

२ Cf Max Muller Preface to the 2nd Edition, Vol IV p 169
" R (Bombay Edition) reads हे प्रस्थावान प्रस्थातार प्रगतार मरुत आगत अस्मानागच्छत quite different from our Ms B , the only Ms which has the passage Is this conjectural reading ? " It is rather striking that Max Müller could not find thi reading found in so many Mss by us and also most probably by the Editors o the Bombay Edition, in his *apparatus criticus*

शर्धं विशेष्यते—त३ न *मॅ-मु । शर्धो विशेष्यत–ख त२, शर्धो विशेष्यते–ग-ञ-त४ भ, कीदृशो शर्धाय–घ ।। ६४५ १४ **शक्त्यादीन्यायुधानि**—*मॅ-मु । शक्त्यान्यायुधानि–ख-त-न श, शक्त्याख्यान्यायुधानि–ग-भ ।। ६४६ ६ **स्म**.—घ-न-भ । र –ग । स्म–त-मॅ-मु ।। ६४६ ७ **हीन** —ग-*मॅ-मु । हिन –ख-त२-३-न-भ१, नहिन –ञ-त४ भ२-३, हीन–श ।। ६४६ २४ **सुम्ना सुम्नानि सुखानि**—ग-न-भ-मु । सुम्ना सुखानि–घ-श । सुखानि–त-मॅ ।। ६४७ १५ **वर्षितॄन्**—ग-भ । वर्षितान्–घ, वर्षिन्–न, वर्षिष्ठान्–ख-त-श-मॅ-मु । ऋ स ८ ७ ३३, २० २० द्रष्टव्यम् ।। ६४७ १७ **शक्तान्**—*मॅ-मु । सत्कृतान्–ख-त, सेक्तॄन्–घ-भ, सेक्षन्–न, सनूतने–श ।। ६४८ ११-१२ **धारयितव्ये स्तोत्रे यज्ञे**—भ-*मॅ मु । धारयितव्यस्तोतृयज्ञे–ख-त-न, धारयितरि यष्टरि स्तोतरि यज्ञे–ग, धारयितव्यस्तोमे यज्ञे–श ।। ६४८ २३ **असक्तशत्रव** —मॅ । अशक्तशत्रव –§-मु ।। ६४८ २४ **कल्याणीभिस्ताभि** —ग-भ१-३ । कल्याणीभि स्तोत्रीभि –ख-ञ त१-२-४-श, कल्याणीभि स्तोत्राभि –त३-मु, कल्याणीभि स्तोतृभि.–न-भ२, कल्याणीभिस्ततभि –य । कल्याणीभि –मॅ ।।

[८ २१] ६५० २ **वाजयन्ति**—ग-त१ । वाजति–मॅ मु इतरेषु च ।।६५० ३ **वा**—ग-न-भ । त्वा–त२ ३-श । ख-ञ-त४-मॅ-मु-पुस्तकेषु 'वा' नास्ति ।। ६५१ ३ **गोविकारे दधिपयसी**—*मॅ-मु । गोविकारो दधिपयस्य–ख-त-न, गोविकारो दधि पयश्च–ग-भ, गोर्विकारो दधिपयसो –श ।। **उच्येते**—*मॅ-मु । उच्यते–§ ।। ६६१ ४ **श्रीते**—भ१-३ । श्रीतेन–ख त-न-भ२-श-मॅ-मु ।। ६५१ २१ **अभूम भवाम** —न-भ-श-मु । अभूम –घ । भवाम –ख-ग-त-मॅ ।। ६५१ २२ **सुब्व्यत्यय** —श-*मॅ-मु । सुव्यत्यय –ख-त-भ२, सुप्व्यत्यय –ग,मुव्यत्यय –न, सुष्पत्यय –भ१, सुतय –भ३ ।। ६५१ २३ **तु ते त्वा**—*मॅ । ते त्वां–मु । उत त्व–ख-ञ-त१-२, तु त्वां–ग१, तु त त्वा–ग२, नुत त्व–त३-न, तु त्व–त४, तु ते त्व–भ१-३, ननु ते त्व–श ।। **रक्ष्या इति**—ग-*मॅ-मु । रक्षत इति–त१-२-४-भ२, रक्षत इति–ञ, इति–भ१, मिति–भ३ ।। ६५१ २९ **अभ्यवहार्यम्**—ग-घ-भ । अभ्यवहार्थे–न । अभ्यवहारार्थे–ख-त-श-मॅ मु ।। ६५३ २८ **तान्नाश्रयसीत्यर्थ** —त३-४-न श-मॅ । तान्नाश्रयसीत्यर्थ यदा त्व नदनु नद अव्यक्ते शब्दे य स्तोतार कृणोषि मदीयोयमिति यदा भावयसि तदानीं समूहसि धनादिक तस्मै वहसि । आदित् अनतरमेव तेन लब्धधनेन स्तोत्रा पितेव पालयिता जनक इव हूयसे स्तुतिभिराहूयसे स्तूयस इत्यर्थ'–ख-ञ-त१-२-भ-मु । तान्नाश्रयसीत्यर्थ यदा मानवस्य नदनु दानादिराहित्य समूहसि निराकरोषि यष्टृत्व कृणोषि करोषि आदित् अनतरमेव पितेव सन् तेन हूयसे–घ ।। ६५४ १६ **मा**—घ । तस्मादन्न न–ग२ ञ-त१-४-भ१-२, तस्माद्धन–भ३, तस्मादन्यन्न–ख-ग१-त२-३-न-श-मॅ-मु ।। **ग्रहे** —ख-त२-३-४-न-भ२ श-मु । गृहे –ग-ञ-भ१-३-मॅ ।। ६५४ १८ **धनादिभि** —ख-ग-त२ न-भ-*मॅ-मु । नादिभि –त३, भरणादिभि –श ।। ६५४ १९ **कैश्चित्**—ग *मॅ-मु । कश्चित्–इतरेषु ।। ६५५ ५ **वर्तन्ते तान्**—भ३-*मॅ-मु । त्रतत तान्–ख-त-न, ततान्–घ, तत्रते तान्–भ१, त्रतते तान्–भ२, तान् ततान्–श ।। ६५५ ६ **धनैस्तनोति**—ग२-भ३-*मॅ-मु । धनौ सनोति–ख-ञ-त२-३ ४-न, सनोति–घ, धनै सनोति–त१, धनै सनोति–भ२, धन सनोति–श, धनैस्तनोमि–भ१ ।।

[८ २२] ६५५ ११ **आश्विनम्**—ग-ज्ञ-त२-भ१-३-*मॅ-मु-अनु । अश्विन—ख-त३ ४-न-भ२ ॥ ६५५ १८ **उपक्षपयितारम्**—भ१-३-*मॅ-मु । उपजनायतार—ख त-न, उपरि तार—ग, उपजनयितार—श्च ॥ ६५५ १९ **सुहवा सुहवौ**—ख-ग-ज्ञ-त१-२-भ-श-मु । सुहहवौ त३-४-न । सुहवा—घ-मॅ ॥ ६५५ २१ **सूर्यां स्वयवरे**—ग-भ-श-मु । सूर्यास्वयवरे—ख-घ-त-मॅ ६५५ २७ **यक्षेषु**—ख-ग-ज्ञ-त१-२-न-भ श । यक्तेषु—त३-४ । युद्धेषु—*मॅ-मु ॥ ६५५ २९ **कैश्चिदप्यनुपद्रवम्**—§-मॅ-मु । ? ॥ ६५६ ३ **द्योतनशीलौ**—ख ग-ज्ञ-त३-४-भ-श *मॅ-मु द्यौतन°—त२ ॥ ६५६ ११ **परिईयते**—घ-भ१-३ । मॅ इतरेषु चैतन्नास्ति । ईयते गच्छति—मु । ६५६ १३ **मन्त्रान्तरम्**—*मॅ-मु । मत्रांतर सति—ख-त-य, मत्रातर सति—न-भ१-२, मत्रांत सति—भ३-श ॥ ६५६ २३ **द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ**—ग-घ भ-मु । द्यावापृथिव्यौ—ख-त श-मॅ ॥ ६५६ ३१ **वृकेण**—*मॅ-मु । वृकेण लागलेन—§ ॥ ६५७ १ **धान्यम्**—*मॅ-मु । धान वा—ग, धन वा—इतरेषु ॥ ६५७ ९ **अस्मानुपयातमागच्छतम्**—घ१-*मॅ-मु । अस्माक नुपमा गच्छतौ (गच्छतौ—त२-४)—ख-त१-२-३-४-न-भ२, अस्मानुपयात गच्छत—ग, अस्माकमुपयात मागच्छत—च-य, अस्माकमुपयात गच्छत—भ३, अस्माक उपमान गच्छतौ (गच्छतौ—ञ)-ञ-भ१ श ॥ ६५७ ११ **एवम्**—§-मु । एव—मॅ ॥ **आगच्छतम्**—ग । आग—भ२ । आगत—मॅ- इतरेषु च ॥ ६५८ १ **यत्**—ग घ-भ । यद्यच्छत्—ख-त-न-श, यद्यत्—*मॅ-मु ॥ ६५८ ६ **अधृतगमना'**—ग-भ१-३-*मॅ-मु । अधृतना —त४, अधृतघना —इतरेषु ॥ ६५८ १९ **वन्दनो** भ-*मॅ । वदन—मु इतरेषु च ॥ ६५८ २० **मायाभि**—*मॅ । मालाभि —§-मु ॥ ६५९ १ **स्तूयमानमार्गौ**—ख-ज्ञ-त२-न-भ१-३-*मॅ-मु । यामन् मार्गौ—ग, स्तूयमार्गौ—त३-४, स्तूयमानमार्गौ. भ२ ॥ ६१९ ४ **न अस्मान्**—घ । नोस्मत्—मॅ-मु इतरेषु च ॥ ६५९ ८ **सेवनीय शीलौ**—*मॅ । सेचनीयशीलौ—ख-घ-त-न-भ-श-मु । सचनशीलौ—ग । 'सचनीयौ' अथवा 'सेवनीयौ इति साधु इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनाभिप्रेतम् । ऋ स २ ३१ ४, ८ ७० ८ अत्र द्रष्टव्यम् । ६५९ १७ **गच्छन्तीभि**—ग । गच्छद्भि —मॅ-मु इतरेषु च ॥ ६५९ १८ **आरात्ताच्चित्**—ग-घ-मु । आरात्तात्—मॅ इतरेषु च ॥ ६६० १ **प्रयच्छति**—ख-त न-भ श-*मॅ-मु । प्रयच्छति—ग । ६६० ६ **लिखि**—मॅ-मु । लिटि—§ ॥

[८ २३] ६६१ १३ **अनुषक्तम्**—ख-ग-त-न-भ-श-मु । अनुषगनुषक्त—घ । आनुषक्त-मॅ । निरु ६ १४ द्रष्टव्यम् ॥ ६६१ २० **यष्टृत्वेन**—*मॅ-मु । यष्टृयष्टव्येन—ख-त-न भ-श, याज्य यष्टृत्वेन—ग, यष्टव्येन—घ ॥ ६६१ २७ **यज्ञवति**—ग-भ३-*मॅ-मु । यज्ञ प्रति—ख-घ ज्ञ-त१-२ भ२-य-श, घत्रयज्ञ प्रति—त३-४-न, ज्ञ प्रति—भ१ ॥ ६६३ १४-१५ **माययापि तस्य**—ग घ *मॅ-मु । मायावि(व्योवि—श)तस्य—ख-ज्ञ-त३-४-भ२-श, वमायावि तस्य—त२, मायावि तस्य—न मायान्वि तस्य—भ१-३ ॥ ६६३ २१ **त्वा त्वाम्**—ग-घ-न-भ-मु । त्वा—ख त-श-मॅ ॥ ६६३ २६ **गृहे**—*मॅ-मु । यज्ञे—ग, सह—इतरेषु ॥ ६६४ ३ **अस्माकम्**—मॅ-मु । न्नोस्माक—§ । ६६४ ४ **त्वा**—घ१-वर्जेषु लिखितपुस्तकेषु । घ१-मॅ-मु-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ६६५ ५ **ज्वलत्तेजसे**—ख-ग-घ-त१-३-भ । ज्वलतेजसो—त२-४, ज्वालत्तेजसे—न । ज्वालातेजसे—मॅ-मु । **कथमिव**—ख-ग-ज्ञ-त१-२-४-भ-श । वयमिव—त३-न । वयमिह—मॅ-मु ॥ ६६५ १० **बाध**

परिहारेण—ग-म१-२-श-*मॅ-मु । बाधपरिपूरेण—ख-ज्ञ-त२-३-४-न, बाधापरिहारेण—भ३ ॥ ६६५ १७ **अरणीभि** —ग-घ *मॅ-मु । बारणीभि —मु इतरेषु च ॥ ६६६ १९ **यशस्वी असि**—घ-भ-मु । साति यशस्वी—ग, यशासि—ज्ञ, यशास्त्व—श, यशस्वासि—ख-त२-३-४-न-मॅ ॥

[८ २४] ६६६ २४ **विश्वमना ऋषि** —*मॅ । वैयश्वनाम ऋषि –§-मु ॥ ६६७ ४ **इत्वषत्वे**—ग-भ१-३-मु । इत्त्वषत्वे—मॅ । ईत्वषत्वे—भ२, इतिषत्वे—ख-त-न-श ॥ ६६७ १० **हि प्रसिद्धौ**—मॅ-मु । हि प्रसिद्धो भू —ग, हि प्रसिद्धो भूत्—इतरेषु ॥ ६६७ १७ **नानाविधान्नोपेतम्**—भ१-३-श-*मॅ-मु । नानाविधौपेत—ग२, नानाविधानोपेत—ख-घ-त-न-भ२ ॥ ६६७ २३ **निरेकम्**—*मॅ-× । मु–पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ६६७ २५ **स्तवमान** —ज्ञ-*मॅ । स्तवान —ख-ग-त१-३-४-न-भ२-३-मु, स्तवन —घ, स्तवान—श । ६६८ १२ **तथा मन** —*मॅ-× । तथा मदीय मनो—मु ॥ ६६८ १७ **नामन्त्रिते**—ग-भ । आमत्रिते—ख-त-न-श-मॅ-मु ॥ ६६९ ३ **नर्तयित** —ग-*मॅ-मु । वर्तयित —ख-घ-त-न-भ, वर्तमान—श ॥ ६७० २ **अभिषुणुत**—ग-भ२-य । अभिषुत—मॅ-मु इतरेषु च ॥ **मदकरम्**—भ२ । मधुर—ग । मधुकर—मॅ-मु इतरेषु च ॥ ६७०, ९, **दक्षम्**—ग-भ१-श-*मॅ-मु । रक्ष—इतरेषु ॥ ६७० २७ **ऋत्विक् मघ्व** —ख-ग-त-न-भ-श-मु । ऋत्विक् सदावृध सर्वदा वृद्धिमतो मघ्व —घ-मॅ ॥ ६७० २८-२९ **अभिषुणु वर्धक** —ग-भ । एतन्नास्ति ख-त-न-श-मॅ-मु । ऋ स ४ ३१ १, ५ ३६ ३, ८ ६८ ५ एतेषु 'सदावृध' इत्यस्य, ऋ स ८ २४ १३ अत्र 'सिंच' इत्यस्य च व्याख्यान द्रष्टव्यम् ॥ **अयमेवेन्द्र** —ग-भ-मॅ-मु । कोपे(कोये–त१-२)नेवेन्द्र —ख-त, इत् वा उ अयमेवेंद्र —घ, कोयमेवेंद्र —न-श[१] । 'स्तूयते खलु' इत्यस्यानन्तर मु-पुस्तके 'कीदृश वीर, विक्रात सदावृध सर्वदा वर्धमान' इत्यधिक विद्यते ॥ ६७१ ५ **उपलक्षणमेतत्**—भ । उपलक्षण—*मॅ-मु इतरेषु च । 'उपलक्षणमेतत्' इति भाष्ये साधारण पाढ इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम् ॥ ६७१ ६ **छान्दसो मुम्**—*मॅ । छादसो वोम—ख-त-न, छादसो द्वितीयो नुट्—भ, छादसो लोप —श । छादस आगम —मु ॥ ६७१ ७ **सर्वै** —ग-ज्ञ-भ३-*मॅ-मु । सर्वैरिति—त२-४-भ२ ॥ ६७१, ३१ **ऋत्विग्भि** —ग-ज्ञ-न-भ-श-*मॅ । ऋत्विस्त —ख त२-३ । ऋत्विग्भ्य —मु ॥ **मदीयम्**—ग-त-न-भ । यदिद—श-मॅ-मु ॥ ६७२ १ **घृताश्च मधुनश्च**—ख-ग-त२-भ-श-मु-आश्व ग्र । घृतान्मावुश्च—त३, घृतास मधुनश्च—भ२ । घृतान्मधुनश्च—घ-न-मॅ ॥ ६७२ ९ **धनदानम्**—ग-घ-मु । धन दान—मॅ इतरेषु च ॥ ६७२ २५-२६ **नव वै दशधा चरन्तम्** । 'नव वै पुरुषे प्राणा.' एतावन्मात्रोंऽश तैत्तिरीयब्राह्मणे (१ ३ ७ ४) उपलभ्यते । 'दशधा' इत्यस्य स्थाने 'दशमो' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय ॥ ६७३ ६ **सवोध्याह्**—ग-भ१-३-*मॅ-मु । सबोध्य—इतरेषु ॥ ६७३ ८ **भवन्तीति**—*मॅ-मु । भवन्ति—§ ॥ **शोधनहेतुत्वात्**—ग-भ२-३ । शोधने हेतुत्वात्—भ१, शोभनहेतुत्वात्—इतरेषु । शोभाहेतुत्वात्—मॅ-मु ॥ ६७३ ९ **यजमानानामिव**—*मॅ-मु । पद्यमानाना यजमानाना—ख, पतमानाना—ग२-त४-भ, पद्यमानानां पतमानाना—ज्ञ-त२, पद्यमानानां यजमानानां राया (राया

---

१ The fact that many Mss have को before यमेवेंद्र suggests that some portion is here wanting whose last letter may be को This want is fulfilled by the passage reconstructed on the basis of Mss , which has वर्धको as the last word

इव-य) त१ य ।। **परिपदां समानाधिकरण**—*मॅ-मु । परिपदी समानक-ख-ञ-त२-३-४-न-भ१ परिपदा समानक-त१, पद्यमानाना-भ१-३ ।। ६७३ १९ **विशेषेण**—भ । विशेषण-ग नि शेषेण-त-मॅ मु ।। ६७३ २५ **सन्यसे**—त२-भ२-*मॅ-मु। सन्यसे-ख-ग-घ-ञ-भ१-३, सन्यासे त३, सन्यासे-त४ । 'सन्यसे' इति पदपाठ ।। ६७४ १ **ऋन्**—*मॅ-मु । ऋन-जोधपूरलिखित पुस्तके । ऋन्-इतरेषु ।। **क्षणोते**—*मॅ मु । अर्ते -ग, ऋणोते.-इतरेषु ।। ६७४ ३ **किं पुनरु इन्ति**—*मॅ-मु । किं पुना इति-ख-त, किं पुन इति-ग-घ-ञ, किंतु नाहति-न-भ१-२-य, कि न हति-भ३ ।। ६७४ ७ **हननसाधनम्**—ग-घ न-भ मु । हननसा(शुध)-ख-त-ञ । हनन साधक-मॅ ।। ६७४ १६ **वाजनम्**—मॅ मु । वर्जन-ख ग-त न-ञ, वर्धन-भ ।। ६७४ १९ **प्रापितवती**—*मॅ-मु । प्रापितवान्-§ ।। ६७४ २० **करोषि**—*मॅ-मु । करोति-§ । 'कारय इति भाव्यम् ।। ६७४ २४ **आदत्तवान्**—*मॅ-मु । दत्तवान्-§ ।। ६७५ २ **यदा**—भ३-*मॅ-मु यद्वा यथा-ख-त१-२-३ न-भ१-२, यद्वा यदा-ग ।।

[८, २५] ६७५ ७ **विश्वमना**—ख-ञ-त२-भ-*मॅ । वैयश्वनामा-मु ।। ६७५, २२ **कर्त्रपेक्षत्वात्**—ग-भ३ । कर्तृपेक्षत्वात्-न भ१ २ । कर्तृपक्षत्वात्-ख ञ त२-३-ञ-मॅ-मु ।। ६७६ ४ **ऋतावाना**—§ मॅ । 'ऋतऽवानौ' इति पदपाठ । ऋतावानौ-मु ।। ६७६ १० **बलाद्वेग**—भ-*मॅ मु । बलाद्वेग-ख-त, बलोवेग-ञ, द्वेग—न ।। ६७६ १२ **क्षयते**—त२-न-ञ-मॅ-मु क्षीयते -भ । 'क्षियते' इति भाव्यम् ।। ६७६ २० **वृष्ट्यवेला तदा**—*मॅ । वृष्ट्यवेजानाद-ख-त न-भ२, वृष्ट्यभावो जात तदा-भ१-३ ञ । मु-पुस्तक एतद्वाक्य नास्ति ।। ६७७ १३ **तद्वद्दु सहेन**—भ१-ञ *मॅ-मु । तद्वद दु सहेन-ख त न, तद्वद्दु सहेन-भ२-३ । तद्वत् दु सहेन-मु । **अहोरात्रयो**—*मॅ-मु । अहोतात्रयो -ख-त-न-ञ, लोकत्रयेन-भ१, लोकत्रय-भ२-य, लोकत्रये भ३ ।। ६७७ १९ **वृद्धश्रवस** । 'वृद्धऽशवस' इति पदपाठ ।। ६७८ १ **पालनवत्त्वात्**—*मॅ-मु । पालनैवत्त्वान-ख ञ-त३-४, पालनैवत्त्वात्-त१ २, पालनैतत्त्वान-न, पलितेतत्त्वात्-भ१ पलिनेवत्त्वात्-भ२, मरुत्पालितत्वात्-भ३ ।। ६७८ ४ **कर्म**—भ-ञ *मॅ-मु । कर्मक-ख-त-न । ६७८ १० **उरुतरम्**—*मॅ-मु । गुरुतर-§ ।। ६७८ १९ **पालयताम्**—भ१-२-*मॅ-मु पालयता-इतरेषु ।। ६७९ ११ **वरुणस्य**—ञ-*मॅ । वरुर्षेण-भ१, वर्षणस्य-इतरेषु ।। **च**—*मॅ र्धा-ख, व-त१, वा-मु इतरेषु च ।। ६७९ १६ **पर्यन्तान्**—*मॅ-मु । रपानति-ख-ञ-त२-३ ४-न भ१-२, स्थानति-त१, अतरान्-घ, अतानपि-भ३, पार परितो मिनोमि-ञ ।। ६७९ २३ **रूपम्**—*मॅ-मु-X ।। ६८० ५ **लुक्**—*मॅ-मु । षष्ठी-§ ।। ६८० ११ **उक्षणशब्दात्**—न-भ-*मॅ उक्षणशब्दात्-ख-त-ञ-मु ।। ६८० १२ **वृद्धिभावोऽपि**—*मॅ । वृद्धयभावोमि-ख-त-न-भ१-३-मु वृद्धभावोपि-भ२, वृद्धयभावेपि-ञ ।। ६८० १३ **बहुवत्पितृशब्देन (?)**—§-मॅ मु ।। ६८० २१ **स्वकुशल**—ख-त-न-भ२-ञ । स्वकुल-भ१, स्वकुशले-भ३ । कुशल-मु । नु कुशल-मॅ एतद्दुर्बोध दृश्यते ।। **आयुधनेतृणाम्**—ञ *मॅ-मु । अयुतनेतृणां-ख, अधुयनेतृणा-त-न, अधूयने तृणा-भ१ २, अध्वरनेतृणा-भ३ ।। ६८० २२ **भवेताम्**—भ३-*मॅ । भवेत-§ । भवेत-मु । ६८० २७-२८ **मेधाविनामुचितौ**—*मॅ-मु । मेधाविनामस्थितौ-ख-त-न, मेधाविनौ-घ-ञ मेधाविनावस्थितौ-भ ।। ६८१ २, **प्रत्यग्रहीषम्**—*मॅ-मु । प्रत्यग्रहीत-§ ।।

[८ २६] ६८१ ४ **तत्पूर्वा** —त२-*मॅ-मु-अनु । तत्पूर्व्य.–इतरेषु ॥ ६८१ ७ **पञ्च-दशर्चः**—भ३-मु । पचर्च.–त-न-भ१-२-श-मॅ ॥ ६८१ १४ **युवयो रथम्**—घ-मु । युवयोरर्थं–मॅ इतरेषु च ॥ ६८१ २२ **तनोतीति**—भ३-श-*मॅ-मु । तनोति–इतरेषु ॥ ६८२ १२ **रोदन-शीलौ रुवन्तौ**—*मॅ-मु । रोदनशीलो देवत्यौ–न, रोदनशीले देवत्यौ–ख-त-भ-श ॥ ६८२ १४ **सक्लेशयतम्**—*मॅ-मु । सक्लेदयत–ख-श-त१-२-३-भ२-३, सकेदयत–त४-न, सक्लदयत–भ१, सकेत-यन–श ॥ °**सक्लेशनयो** —*मॅ-मु । °सक्लेदनयो –ख-त-भ२-३, (हिं)सकेदनयो –न, °सनकेदनयो –भ१, °सकेतनयो –श ॥ ६८२ २० **युवयो** —*मॅ-मु । युवां–§ ॥ **ते तत्रैव**—*मॅ-मु । ते तु तत्रैव–न-भ-श, वे तु तत्रैव–ख-त ॥ ६८२ ३० **तैरपच्यावनीयौ**—*मॅ-मु । तैरुप्यचावनीयौ–ख-भ१, तैरुष्यच्यावनीयौ–त-न-भ२, कैरप्यच्यावनीयौ–भ३, तैरुपच्यावनीयौ–श ॥ ६८३ १२ **स्तुत्वा**—मॅ-मु । स्तुत्या–§ ॥ ६८३ २१ **अपनेतॄन्**—*मॅ-मु । आनेतॄन्–§ ॥ ६८३ २२ **आडागम** —भ२ । अडागम –त२-न-भ१ श-मॅ-मु ॥ ६८३ २७ **आत्मीयतया**—§ । आत्माय-त्ततया–*मॅ-मु ॥ ६८३ २८ **संगतौ सन्तौ**—ख-घ-त-न-भ१-२-श-मु । सगतौ–भ३-मॅ ॥ ६८४ २८ **क्रतौ**—श-*मॅ मु । इतरेषु नास्ति ॥ **हवानाम् इति**—भ३-श-*मॅ-मु । हवाना–त-न-भ२ ॥ ६८५ ६ **सप्तम्या स** —§-मॅ । सतम्या सु –मु । अयमेव साधु ॥ ६८५ ८ **अमनुष्यौ**—*मॅ-मु । मनुष्यौ–§ ॥ ६८५ १२ **श्वेतयावरीनाम्न्या**—भ । श्वेतयावरीनान्यो–त-न-श । श्वेतया-वरीनाम्न्यो–मॅ-मु ॥ ६८५ २१ **हिरण्मयकूलवत्त्वात्**—ख-त-न-भ-श । हिरण्मयकूलवत्या–मॅ-मु ॥ ६८५ २८ **करतलास्फालनै** —त१-२-३-न-भ-श-मु । करलास्फालनै –ख, करललास्फालनै –श-त४। करलतास्फालनै –*मॅ । 'करतलास्फालनै ' इति पाठ समीचीनतर इति मॅक्समुल्लरमहाशय [1]॥ **आश्वास्य पोषणीयौ**—भ३-*मॅ-मु । आश्वाश्व(अश्वाश्व–भ१-२)पेषणीया–त१-२-३-न-भ१-२, आश्वास्य पोषणीया–श ॥ ६८६ २२ **अश्वावावह**—*मॅ-मु । अश्वावाह्–श त२-भ,अश्व्यावाह्–त३-४-न-श ॥

[८ २७] ६८७ ११ **प्रागाथम्**—भ-श-*मॅ-अनु । प्रगाथ–ख-त न-मु ॥ ६८७ ३२ **ओषध्य** —§-मु । ओषधय –मॅ ॥ ६८८ २० **वा**—*मॅ-मु-X ॥ ६८८ २८ **स्तोतृषु**—§ । स्तोत्रेषु–मॅ-मु ॥ ६८८ २९ **शुश्रूषुतया प्राप्तव्यया**—*मॅ मु । शिश्रूषतया प्रातव्यत्यया–श-त२-३-४-भ२, शुश्रूषुतया प्राप्तव्यत्यया–त१, शिश्रूषतया मातव्यया–न-भ१, शुश्रूषिततया जानव्यया–भ३, शुश्रूषतया प्राप्तव्यतया–श ॥ **तया**—भ३-*मॅ-मु । गिरा–श, गतया–इतरेषु ॥ ६८९ २८ °**कर्मणि**—§-मु । °कर्माणि–मॅ (मुद्रणदोष ?) ॥ ६९० १५ **विभाषितणिच्त्वात् यदा णिच्**—*मॅ-मु । विभाषिताणिस्त्वात् यदा णिङ्–श-त२-३-४, विभाषितणित्वात् यदा णिङ्–न-भ, विभाषिताणित्वात्यदाण्णिङ्–श ॥ ६९१ १३ **कुर्वते**—§ । कुर्वंति–मॅ मु ॥ ६९१ ३१ **अपरम्**—*मॅ-मु-X ॥ ६९२ ८ **क्रियमाणत्वात्**—*मॅ-मु । क्रियमाणा°–ख-त-न-भ२, क्रिय-माणाना–ग-भ१-३ ॥ ६९२ ११ **हविर्भाक्त्वम्**—ग-भ२ य । हविर्भाक्त–त४-न, हविर्भक्ष–श त२ । हविर्भक्षण–श-मॅ-मु ॥ ६९३ ८ **ऋजुगमने प्रस्थे**—*मॅ-मु । ऋजुगमनप्रेरन्–ख-त-भ१, ऋजुगमनप्रेरयन्–न-भ२-३-श ॥ ६९३ १८ **मुचि** —*मॅ । निम्रुचि –§-मु ॥ ६९३ २० **धन मनवे**—*मॅ-मु । धन मध्ये–ग-भ३, धने मध्ये–त-भ१-२ ॥ ६९३ २५ **आयुधानाम्**—

1 Preface to the 2nd Edition Vol IV p 178

ग । आतााना–मॅ-मु इतरेषु च ।। ६९४ ९ **निम्रोचने**—मॅ । आनिम्रोचने–ख-घ-त-न-भ-श-मु आनिचेने–ग ।। ६९४ १७ **तद्धनम्**—§-मॅ । तद्धनमावृणीमहे सभजाम तथा हविर्जुह्वत याग कुर्वंतो वय हे आदित्या तद्धन–मु ।। ६९४ १८ **अनशामहै**—ख-ग-त-न-भ-श-मॅ-मु । अनशामहै अश्नुयाम हे आदित्या अदिते पुत्रा देवा बर्हि (! हवि) जुह्वत अस्माभिर्दत्त हवि स्वीकुरुत तत धनत्त तद्धनमावृणीमहे वय सभजामहे–घ । एतन्मन्त्रभाष्ये कानिचिन्म न्त्रगतानि पदानि न व्याख्यातानि । मु-पुस्तके तेषा व्याख्यान दृश्यते । ‘ तत् धनम् ’ इत्यस्यानन्तर मु-पुस्तके ‘ आ वृणीमहे सभजाम । तथा हवि जुह्वत याग कुर्वंतो वय हे आदित्या, तद्धन ’ इत्यधिक विद्यते ।।

[८ २८] ६९४ २१ **विश्वे देवा** —§-मु । विश्वे देवे–मॅ ।। ६९५ १३ **निर्दिशति**— भ१-३-श-मु । निदिशति–इतरेषु मॅ-पुस्तके च ।। ६९५ २८ **अदिते (?)**—§-मॅ । दिते –मु । एतदेव युक्तम् ।। ६९५ ३१ **सप्रपञ्चेन (?)**—§ मॅ-मु । ‘सप्रपञ्चम्’ अथवा ‘प्रपञ्चेन’ इति भाव्यम् ।।

[८ २९] ६९६ ५ **वैश्वदेवशस्त्रे**—§-मु । मॅ-पुस्तक एतन्नास्ति ।। ६९६. ९ **किंचित्पदलिङ्गात् पृथक्देवता** —ग-श-मु । किंचित्पदलिंगात् (°पदलिंगात्–भ२-३-य) पृथक् पृथक् (पृथक्–ख-त३ ४) देवता –ख-त१-२-३-४-न भ, किचित्पदविभागात् लिंगात् पृथक्देवता –श । किंचित्पद लिंगात्पृथक्देवत (?)–मॅ ।। ६९६ १० **सौम्यम्**—ग-न-भ-*मॅ । सोम्य–त-श-मु ।। ६९६ ११ **शबलतादिषु(!)**—*मॅ । सवलतादिषु–त४, सचलतादिषु–श, सर्वलतादिषु–इतरेषु मु पुस्तके च ।। ६९६ १२ **तावदुद्गते**—*मॅ-मु । तावुदिते–ख-त३, तानुभानुपुष्टे उदक्षे–ग, तावुउदिते–श त१-२, तावुदते–त४-भ१-२, तायुदात–न, लता पुष्यते–भ३, तापोपनुदत्–श ।। **दु खोपशमनानि पुष्टानि खलु**—*मॅ-मु । सर्वे स्वदु खोपशमनेन (स्वदु खशमनेन–य) पुष्यति खलु–ख-श-त१-२-भ, सर्वदु खोपशमनेन (सर्वस्वदु खापशमनेन–त३-४-न) पुष्टानि खलु–ग-त३-४-न-श ।। ६९६ १३ **रात्रयश्चन्द्रनेतृका** —ग-*मॅ-मु । शत्रयश्चद्रनेतृका –त न-भ२-श, रत्रयश्चद्रनेत्रका –भ१-३ ।। ६९६ ३१ **आवरकाणि**—मॅ । अपामावरकाणि–§-मु ।। ६९७ १४ **यथा**—*मॅ × । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ।। ६९७ १६ **तदाहृत्य**—§-मॅ-मु । ‘तानि आहृत्य ’ इति भाव्यम् ।। **स्वसहायेभ्य** —*मॅ । तस्य सहायेभ्य –§-मु ।।

[८ ३०] ६९८ २१ **लेटि**—*मॅ-मु । लोटि–§ ।। ६९८ २२ **लुगभाव** —न-भ-*मॅ-मु । मुगभाव –त-श, स्वभाव –ग ।। **असति** —न-भ । असथेति–त-श-मॅ-मु । ६९९ १ **धनादिमन्तश्च**—भ३-*मॅ-मु । धनादिमन्त्रश्च–इतरेषु ।। ६९९ १-२ **मानवात् तस्मात्**—*मॅ । मानवात् (मनु –न, मानवा –श) सर्वेषा मनु पिता तत (तेन–श) आगतात् परावत पिता मुहुर (दूर–श) मार्गं चक्रे तस्मात्–श-त३-४-न-श, मानवात् पित्र्यात् सर्वेषा मनु पिता तत आगतात् परावत दूरात् पथ –घ । त२-भ-पुस्तकयो ‘ सर्वेषाम् ’ इत्यस्मादनन्तर ‘ मनु ’ इति पदमधिकमस्ति । मु-पुस्तके–‘ मानवात् पित्र्यात् मनु सर्वेषा पिता तत आगतात् परावत पिता मनुर्दूरं मार्गं चक्रे तस्मात्’ ।। ६९९ ४ **अस्मान्**—*मॅ-मु । मास्मान्–§ ।। ६९९ ११ **विश्वानर** —*मॅ । वैश्वानर –§-मु ।। ६९९ १३ शृणाति–*मॅ । शृणोति–§-मु ।।

[८ ३१] ६९९ २८ **लेट्यडागमा** —*मॅ । लेट्यडागमौ–§ । लेट्यडागम –मु । ‘ लेट्याडागमा ’ इति भाव्यम् ।। **ब्रह्म**—मॅ । ब्रह्मेत्–घ, इतरलिखितपुस्तकेषु एतन्नास्ति । ‘ब्रह्मा’ इति

पदपाठ । एवमेव मु–पुस्तके ॥ ७०० ८-९ **दीप्तिमान् असत्**—*मॅ। दीप्तिमान् (दीप्तिमान् सन्–ग) रथ स्यदन देवानां हविष्प्रदानरूपेण यज्ञेन (यज्ञे–ग, पूजनेन–भ३) असत्–ग-भ३-मु, दीप्तिमान् रथ. असत्–घ, दीप्तिमान् शीलो स्यदन देवाना हविष्प्रदानरूपेण पूजायज्ञेन (यूयज्ञेन–त३-न-भ१, पू- यज्ञेन–ज्ञ-त२-४) असत्–ज्ञ-त२-३-४-न-भ१-२-श ॥ ७०० ११ **येन मे रथ** —*मॅ-मु। यो हेमरथै –ख-त-न, यागे रथै–ग, यो हेमरथ -भ, यो हैमरथे–श ॥ ७०० १२ **येन**—*मॅ-मु। तेन–§॥ ७०० १७ **अहरह** —ख-त१-२-न-भ-श मु। ग-घ-त३-४-*मॅ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ **देवै** —ख-घ-ज्ञ-त१-२-न भ-श मु। ग-*मॅ पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ ७०१ ३ **प्राशितव्यान्**—*मॅ। प्राशव्यान्–§-मु ॥ ७०१ ५ **तिष्ठेताम्**—ग-घ। तिष्ठता–भ१। तिष्ठाता–मॅ-मु इतरेषु च ॥ ७०१ ८ न **अपि**—*मॅ-मु। अपि–§॥ ७०१ ९ **अपलपन्ति**—मॅ-मु। अपलपति–§। 'अपलपत' इति भाव्यम् ॥ ७०२ ५ **भवतो**—ग-*मॅ-मु। भवथ–इतरेषु ॥ ७०२ ६ **वर्तामह इत्यर्थ** —ग-भ३-*मॅ। वर्तेमिदमित्यर्थं –ख, वर्तेमित्यर्थं –ज्ञ, वर्तेमिदत्यर्थे –त२, वर्ताम इत्यर्थं –मु इतरेषु च ॥ ७०२ १० **प्रत्यागच्छतु**—ग-घ। प्रतिगच्छतु–मॅ-मु इतरेषु च ॥ ७०२ २० **गोपायितारो**—ख-ग-घ-ज्ञ-त१-२-भ२-३-मु। गोपयितारो–त३-४-न-श-मॅ ॥ ७०२ ३० **क्षेत्रो**—§-मॅ-मु। 'क्षेत्रम्' इति भाव्यम्। ऋ स ३ ८ ७ द्रष्टव्यम् ॥ ७०३ १६ **मन** —ग-घ-*मॅ। न-त-न-मु ॥ ७०४ ६ **आशुगमनाश्व°**—भ३-*मॅ-मु। शीघ्रगमनाश्व°–ग, गमनाश्व°–ज्ञ-त२-३-भ१-२ ॥

[८ ३२] ७०४ २४ **अच्छावाकवादे**—*मॅ-मु। अच्छावाको–ग, आच्छादको–त-न-भ ॥ **पत्नीयजमानस्थाने**—§-मॅ-मु। 'प्रत्यस्मा इत्यस्य तृचस्य स्थाने' इति भाव्यम्। 'अच्छा वो अग्निमवसे प्रत्यस्मा इति तृचयो स्थानेऽच्छा न शीरशोचिष प्रति श्रुताय वो धृषदिति तृचावच्छावाक' इति हि आश्व श्रौ सूत्रम्। मॅक्समुल्लरमहाशयेनाप्येवमेव सभावितम् ॥ ७०५ २ **सृबिन्दं सृबिन्दनामकम्**। सृविंद सृविदनामक–न-भ, सृविंद एतन्नामक–घ। सृविंदनामक–ख-ग-त श-मॅ-मु ॥ ७०५ १८ **नगरीमिव**—§। नगरमिव–मॅ-मु ॥ ७०६ २८ **शोभनपारणश्च**—ग-*मॅ-मु। शोभनपारश्च–भ३, शोभनवरणश्च–इतरेषु ॥ ७०७ १३ **यज्वा ब्रह्मचारिवासी**—भ३-*मॅ-तै स। यद्वा ब्रह्मसूचारिवासी–ख-त, यद्वा ब्रह्मचारिवासी–न-भ१-२-श। यज्वा ब्रह्मचारीति–मु ॥ ७०८ ७ **बुस तुभ्यमिति**—*मॅ। बुस तुभ्येति–भ२-३-मु। नुस स्वधा तुभ्येति–ज्ञ-त१-२, तुस सतुग्ध–न, नुस सनुग्धेति–त३-४, तुस बुस तुभ्येति–भ१ ॥ ७०८ २६ **निम्न देशम्**—§-मु। निम्नदेश–मॅ ॥ ७०८ २९ **अध्वर्यो**—घ-मु। अध्वर्यव –मॅ इतरेषु च ॥

[८ ३३] ७१० २२-२३ **इन्द्र आगमत्**—§-मॅ। 'आ गम इन्द्र' इति पदपाठ। इन्द्र· आगम आगमत्–मु ॥ ७११ २१ **अपरिवृत** —*मॅ-मु। परिवृत –ग, आवृत –ज्ञ-त३, अवृत –त१-२-४, अवृत –न, रपवृत –भ ॥ ७११ २२ **श्रव श्रयन्त्यस्मिन्निति**—भ२-*मॅ-मु। युध श्रृण्वन्त्यस्मिन्निति–ग, श्रित सन् श्रव श्रयत्यस्मिन्निति–ज्ञ-त१-२, घश्रव श्रयत्यस्मिन्निति–त३-४, श्रवा श्रयत्यस्मिन्निति–भ१-२, श्रवयत्यस्मिन्निति–न ॥ ७१२ २४ **वृषभिश्चाकृष्ट** —*मॅ-मु। वृषाश्वाकृष्टौ–ख-त३, वृषाश्वकृष्टो–ग, वृषाश्वाकृष्टो–न-श, वृषभि· सेक्तृभि. सोमरसस्य सोतृभि (सेक्तृभि –भ३) चाकृष्टो–भ, वृषैश्चाकृष्टो–घ ॥ ७१२ २५ **वृषा**—§-मॅ। 'वृषो इति' इति पदपाठ। वृषो वृषैव–मु ॥ ७१३ २४. **रथस्थम्**—घ-भ-श-मु। रथस्था–ख-ग-त-

मॅ ॥ ७१४ ३ **महन्**—ग-*मॅ । महान्–मु इतरेषु च ॥ ७१४ ५ **सुखतमानि**—ख-श-त २-न-भ मु । ग घ-त४-श-मॅ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ७१४ ९ **तव**—*मॅ मु । ते तव–§ ॥ ७१४ १ **प्रायोगि**—*मॅ-मु । प्रायोगि –§ ॥ ७१४ २३ **रथस्य**—घ । रथ –मॅ-मु इतरेषु च ॥

[८ ३४] ७१५ ९ **एन्द्र**—श-त३ न-भ-मु-अनु । ऐंद्र–ग-त४ मॅ ॥ **गायत्र**—न-भ-अनु । गायत्र्य –ग-त मॅ ॥ ७१६ १ **सोमलताम्**—भ-श । सोमलता–मॅ-मु इतरेषु च ॥ ७१ १५ **अर्यं** । '<u>अ</u>र्यं' इति पदपाठ ॥ ७१७ १६ **स्वाहा**—ख-ग-घ-त-न-भ२-श-मु । भ १-३ एतेष्वेतन्नास्ति ॥ ७१७ २१ **उपश्रुति उपश्रुतौ**—*मॅ-मु । उपश्रुति–ग-घ, उपश्रुते –त-न-भ२, उ श्रुतिश्रुते –भ१-३-य ॥ ७१८ १२ **वा** । एतस्मादनन्तर 'धनानि' इत्यावश्यकमिति मॅक्समुह्लरमह शय मन्यते ॥ ७१९ १ **तेषु**—मॅ । तेषु तेषु–ग, तेष्वेषु–इतरलिखितपुस्तकेषु । तेष्वश्वेषु–मु ॥ ७१' २ **तिष्ठम् इति**—*मॅ मु । तिष्ठति–ख-त-न भ१-२-श, तिष्ठदिति–ग, तिष्ठ–घ, तिष्ठति–भ ३ ॥

[८ ३५] ७१९ ५ **औपरिष्टाज्ज्योतिषम्**—त२-४-मॅ । उपरिष्टा°–ज्ञ-श-मु, ओपरिष्टा° न-भ । औपरिष्टाज्ज्यौतिषम्–अनु ॥ ७१९ ८ **अप्तोर्यामे**—भ३ । ऋ स ५ ७६ सूक्तप्रस्त वनाया द्रष्टव्यम् । अश्विनोर्यामे–त-न-भ१-श-मॅ-मु । अश्विनोर्ध्वे–ग, अश्विनोर्यागे–भ२, 'अप्तोर्यामे इति स्यादिति मॅक्समुह्लरमहाशयेन सभावितम् ॥ **होतुरतिरिक्तोक्थे**—न । °रिक्तोक्थ्ये–मॅ मु इतरे च । ऋ स ५ ७६ सूक्तप्रस्तावनाया '°रिक्तोक्थ्ये' इत्यस्य स्थाने '°रिक्तोक्थे' इति पठनीयम् ७१९ १५ **सजोषसा** । 'सुऽजोर्षसौ' इति पदपाठ ॥ ७२० ५ ६ **विश्वा सवना सर्वाणि**—घ-न भ३ मु । विश्वा विश्वानि–भ२ । विश्वा सर्वाणि–मॅ ॥ ७२० २५ **वा वनम्**—ख-त-न-भ श । वा वन (?)–मॅ मु ॥ ७२१ ११ **गगनम्**—घ-मु । वेगेन–ग, वागमन–ख-त-श । गगण *मॅ । ७२२ ९ **मित्रावरुणवन्ता**—§-मॅ । 'मि॒त्रावरु॑णऽवन्तौ' इति पदपाठ । मित्रावरुणवन्तौ–मु । **धर्मवन्ता**—घ श-मु । धर्मवतौ–मॅ इतरेषु च ॥ ७२३ १९ **सोमाभिषवम्**—§ मु । अभिषव-मॅ ॥ ७२४ २० शतपथब्राह्मणे 'सह' नास्ति । ७२४ २१ **एव यत्**—श ब्रा मॅ-× मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥ ७२४ २८ **तृम्पत तृप्यतम्**—मु । तृप्यतां–ख-ज्ञ-त३-४-न-भ १-३ तृप्यत –ग, तृपत तृप्यतां–घ, तृप्यत–त१-२-भ२-य-श ॥

[८ ३६] ७२५ १३ **अन्यासु**—*मॅ तै स । अन्यान्यासु–ग, अन्या–त-भ । अन्य-मु ॥ ७२५ २२ **रक्ष**—ग-*मॅ-मु । रक्षसि–घ-त-न भ२ ॥ ७२६ २७ **प्राविथ**—भ३-*मॅ-मु । प्रत्रस्यमाविथ–ख-त२-३-४-न भ१-२, माविथ–ग, पुरुकुत्सपुत्र प्राविथ रक्षिथ–घ-ज्ञ-त१, पुत्र त्वमाविथ–श ॥

[८ ३७] ७२७ १ **महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम्** । 'प्रेद ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास इति निष्केवल्यम्' इति आश्व श्रौ सूत्रानुसारेण 'पृष्ठ्यस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तम्' इति भाव्यमिति प्रतिभाति । मॅक्समुह्लरमहाशयेनाप्येवमेव सभावितम् ॥ ७२७ ८ **प्ररक्ष**—न-भ-मॅ-मु । प्ररक्ष –घ, रक्ष–त२ श । 'प्रारक्ष' इति स्यादिति मॅक्समुह्लरमहाशय ॥ ७२७ २१ **अस्य भुवनस्य**—ग-घ भ१ ३-मु । स्य भुवनस्य–इतरेषु । भुवनस्य–मॅ ॥

[८ ३८] ७२८ २३ **°स्तोत्रियसञ्ज्ञकस्तृच**—*मॅ मु । °स्तोत्रियसज्ञक–त-भ ॥ ७२८ २५ **प्रात.सवनीयस्य**—*मॅ-मु । प्रात सवनीय–ग-त४-भ२, प्रात.सवन–ज्ञ-त२-भ३,

प्रातःसवनि-भ१ ॥ ७२९ १ स्थ । अस्मादनन्तर 'क्रतौ कालेकाले यष्टव्यौ ' इति श-भ२-य-पुस्तके-ष्वधिक विद्यते ॥ **भवथो हि**—§-मु । भवथ –मॅ ॥ ७२९ २ **युद्धेषु कर्मसु**—श-त१-२-भ२-य । कर्मसु युद्धेषु–ग-त४-मॅ-मु ॥ **चोपतिष्ठन्तौ**—ख-ग-श-त३-४-न । यज्ञादिषु चोपतिष्ठतौ–त१-२-भ२ । चोपतिष्ठतौ–मॅ-मु ॥

[८ ३९] ८३० ३० **अभिगच्छन्त'**—मॅ । अभिगच्छन्त (?)–मु । गच्छत –ग, अभिच्छत –घ, अभिगच्छत –त-न-भ१, अभिगच्छत–भ२, अभिगच्छता–भ३ ॥ ७३१ २५-२६ **अभीवृत परिवृत** —घ-मु । आवृत –त१, आवृत परिवृत –इतरेषु । अभीवृत –मॅ ॥ ७३३ ६ **इरज्यसि ईशिषे**—मॅ मु । राजासि–घ, राजासाशिषे–त३-४-न, राजासशिषे–ग, राजामाशिषे–श-त२, राजासीशिषे–भ ॥

[८ ४०] ७३३ ११ **ऊरुभाग**—*मॅ-मु । उरुभाग–ग, ऊरुभाग–श-त२, उरुभीग–त३-४-भ२, उरुभिग–भ१, ऊरुणि–भ३ ॥ **एतत्**—ग-न-भ-श । एव–मॅ-मु इतरेषु च ॥ ७३३ १३ **आरम्भणीयाभ्य** —भ३-*मॅ-मु । आरभणीयारम्य–इतरेषु ॥ ७३३ २६ **सहिषीमहि**—ख-त-न-भ-मु । साहिषीमहि–श । सहीषिमहि–घ-मॅ ॥ ७३४ २० **नाभाक नभाकवत्**—*मॅ । नाभाक नभाकवत् नभाकवतौ–मु । नाभाक नभावतौ–ख, नाभाकवतौ–ग-श, नभाकवत् नभाकवतौ–घ, नाभाक नभाकवतौ–त-न-भ ॥ ७३४ २८ **प्र इरज्यत**—मॅ-मु । इरज्यत–§ ॥ ७३५ ५ **वल्लया** —*मॅ । वल्या –घ, तमाया–ख-त-न-भ१-२-श, लताया–ग-भ३ ॥ **गुष्पितम्**—घ-त-न-भ२-*मॅ-मु । गुल्पित–ग, पुष्पितां–भ१-३ ॥ ७३५ ६ **ओज** —मॅ-मु-× ॥ ७३५ १५ **अस्माकीनै** —§-मॅ-मु । ' आस्माकीनै ' इति भाव्यम् ॥ ७३६ १ **हरिव वज्रिन्** ? ॥ ७३६ ३ **पूर्वी अन्यत्**—*मॅ । पूर्वी वय प्रज्ञां साधतां साधयन् सिद्धमन्यत्–ख-त-न-भ१-२-श, पूर्वी धिय. प्रज्ञां सधति साधन् सिद्धमन्यत्–ग, पूर्वी बह्वय प्रज्ञा न या धिय. अस्मद्बुद्धय नु क्षिप्र साधत साधयतु–घ, पूर्वी बह्वय धिय प्रज्ञा साधतासाधयन् सिद्धमन्यत्–भ३ । पूर्वी या नोऽस्माक धिय प्रज्ञां नु क्षिप्र साधतासाधयन् सिद्धमन्यत्–मु ॥ ७३६ २० **आण्डा**—मॅ-× । मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति ॥

[८ ४१] ७३७ ११ **मरुद्भ्यश्च**—ग-श-भ३-*मॅ-मु । मरुद्भिश्च–त३-४-भ२ ॥ ७३७ १९ **समानया**—मॅ-मु । समान्या–§ ॥ ७३७ २१ **समीपे य** —*मॅ । समीपे–§-मु ॥ ७३७ २३ **समानया**—मॅ-मु । समान्या–§ ॥ ७३८ १३ **रक्षिता**—भ२-३-*मॅ-मु । रक्षति–ग-घ-ज्ञ-त१-२, ररक्षति–त३-४, रराक्षिता–भ१ ॥ ७३९ ८ ¯ ¯ ¯ **त्परिमृशत पुरस्तात्**—त३-४-भ१-३-श-मॅ । य वरुण आसु दिक्षु अल्क व्याप्त सन् आशये जाग्रतो वर्तते य वरुण एषां शत्रूणां विश्वा सर्वाणि परिजातानि परितो भूतानि धामानि पुराणि मर्मृशत् विनाशयत् अस्य वरुणस्य पुरोगये रथस्य पुरस्तात्–ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ२ । य वरुण' आसु दिक्षु अल्क व्याप्त सन् आशये जाग्रतो वर्तते य. वरुण एषां शत्रूणां विश्वा सर्वाणि परिजातानि परितो भूतानि धामानि पुराणि मर्मृशत् परिमृशतो वरुणस्य पुरोगये रथस्य पुरस्तात् भवति तस्य वरुणस्य पुरस्तात्–मु । परिमर्मृशत् परिमृशतो–न ॥ ७३९ २५ **अन्तरिक्षेऽधिवसत** —*मॅ-मु । अतरिक्षेधिवश्रुत –§ ॥ ७३९. २६ **भूमी. पप्रतु'**—*मॅ-मु । भूमी(°मि–त१-भ३)रधिस्थिता पप्रतु –त-भ३,

भूमी(°मि–भ१)रधरिथता पप्रतु –भ१-२, भूमी द्यौरतरिक्षभूमी –घ ॥ ७४० १ **अधिऽ निर्निज** । भाष्यकार ‘ अधि ’, ‘ निर्णिज ’ इति भिन्ने पदे कृत्वा व्याख्यातवान् ॥ ७४० ७ **व्यधारयत्—**ख-घ-त-न-भ-मु । अधारयत्–श-मॅ ॥

[८ ४२] ७४२ १२ **ऐकादशिना** –श भ२-*मॅ आश्व श्रौ । एकादशिन'–त२-३-मु एकादशिना –ग ॥ ७४० १६ **देवेति**–ग-श-*मॅ-मु-आश्व श्रौ । इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति । ७४० ३० **गोपायितारम्**–घ-श-त१-२-३-भ१-२-मु । गोपयितार–ग त४-भ३-मॅ ॥ ७४१ ८ **बलम्—**ख-श-त१-२-न-भ-मु । ग घ त३-श-मॅ-पुस्तकेषु नास्ति ॥

[८ ४३] ७४२ ४ **कारीर्यवभृथेष्टयो** —मॅ । कारीर्यावभृथेष्टयो –ख-ग-त१-न-भ१-२ श, कारीर्यावभृथेष्टया –त३-मु ॥ ७४२ ५ **आज्यभागौ—**§-मॅ-मु । आश्व श्रौ सूत्र एतन्नास्ति । ७४२ २६ **बप्सति भक्षयन्ति—***मॅ-मु । बप्सति भक्षयति–घ, बप्सति भक्षयति–त-भ ॥ ७४२ ३० **पृथगित्येव—**श-भ२-३-*मॅ-मु । पृथगिति–ग, पृथिगितोव–त२, पृथगितोर्व–त४, वृथगित्येव-भ१ । वाजसनेयिसहितायां वेबरमहाशयमुद्रितपुस्तके निर्णयसागरमुद्रितपुस्तके च ‘ वृथक् ’ इत्येव पाठो दृश्यते ॥ ७४३ २ **अग्निहोत्रिभि —**§-मु । अग्निहोतृभि –मॅ ॥ ७४३ १०, **क्षुत् धासि—**त न-भ-मॅ । क्षु धासि –श-मु-नि ॥ ७४४ २ **सोमघृतपृष्ठाय—**घ-*मॅ-मु । सोमघृते पृष्ठाय–त-न-भ सोमसिक्तद्भुते पृष्ठाय यद्वा सोमयुक्तानि पृष्ठस्तोत्राणि यस्यासौ सोमपृष्ठ अनेकस्तोतृभिरतसोमाः इत्यर्थ –ग ॥ ७४३ ११ **अङ्गिरस्वत्—**§-मु । मॅ-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ७४५ १५ **प्रभु प्रभु —**ग-भ२ ३-मॅ-मु । अनुप्रभु प्रभुप्रभु –घ, प्रभु –न । ‘ प्रभु ’ इति सविसर्ग सहितापाठ । ‘सुलोपश्छान्दस ’ इति भाष्यकारेणोक्त तच्चिन्त्यम् ॥ ७४५ १६ **अनु—***मॅ-मु-× ॥ ७४६ २ **यमिमम्—**ख घ-त-न-भ-श । य–ग । इम–मॅ-मु ॥ **सर्वदा—**मॅ-मु । सर्वहा–§ ॥ ७४६ १९ **सहस्कृत —**§ मॅ । ‘सह.ऽकृत’ इति पदपाठ । सहस्कृत–मु ॥ ७४६ २७ **अह्रा—**मॅ-मु-× ॥ ७४६ २८ **गाहयितव्यानि—***मॅ-मु । गाहितव्यानि–भ३, ग्राहयितव्यानि–इतरेषु ॥ ७४७ ८ **दीप्तिधन —**ख-न-भ२-श । दीप्तधन –ग, दीप्तिचन –त । दीप्तिरोचन –घ मॅ-मु ॥

[८ ४४] ७४९ ३ **ज्वलद्दीप्ते—**मु । उज्ज्वलदीप्ते–ग, ज्वालदीप्ते–न, ज्वलदीप्ते–मॅ इतरेषु च । ऋ. स ८ २३ २३ द्रष्टव्यम् । ‘ज्वलद्दीप्ते’ इति स्यादिति मॅक्समुलरमहाशय. ॥ ७४९. ८ **पताका°—**ग-घ । पताक°–त-न-भ-मॅ-मु । ऋ स १० १ ५ द्रष्टव्यम् ॥ ७४९ १६ **ववृधे** §-मु । वावृधे–मॅ ॥ ७५० ७ **ते तव—**§-मॅ । ‘ तव ’ इत्येव पदपाठ । तव–मु ॥ ७५० १७ **वर्धयन्तु—***मॅ-मु । वर्धयति–§ ॥ ७५० २० **अग्ने**–§-मॅ-मु । ‘ अग्ने ’ इति पदपाठ ॥ ७५० २९ **वर्धयन्तु—***मॅ मु । वर्धयति–§ ॥ ७५१ १० **अनुग्रहबुद्धौ—**मॅ । अनुग्रहबुद्धौ सुष्टुतौ क सुख यथा तथा–घ, अनुग्रहबुद्धौ सुष्टुतौ–इतरेषु मु-पुस्तके च ॥ ७५१ २७ **त सुखय वा—***मॅ-मु । सुखय वा–ग, त सुखय–श, तसुय व–त१-२-३, तसुय वा–त४-न-भ ॥ ७५२ २ **द्यवि—**मॅ-मु । सदिवि–घ, दिवि–त-न-भ ॥

[८. ४५] ७५२ १५ **इति स्तोत्रम्**—§-*मॅ-मु । आश्व श्रौ. सूत्र एतन्नास्ति ॥ ७५२ १६ **°तिरिक्तोक्थे** । °तिरिक्तोक्थ्ये–§ मॅ-मु ॥ ७५४ १६ **भक्त्कारम्**—*मॅ-मु । भोक्तार–ख-घ-त-न-भ, भेत्तार–ग-श ॥ ७५६ १५ **प्रेरितवान्**—भ-*मॅ-मु । प्रेरयितवान्–इतरेषु ॥ ७५७ ५

बुर्बुरमिति—*मॅ-मु। बुबुरेति–ग-त४-न-भ१-२, बुर्बुरेति–भ३, बृधुरिति–श-त१-२-३ ॥ ७५७ १८ **प्रयच्छस्येव**—मॅ-मु। प्रगच्छस्येव–§॥ **नाकार्षी** —*मॅ-मु। माकार्षी –§॥ ७५८ ३ **भूरिषु**—घ-न-भ। भूरिष्वपि–मॅ-मु इतरेषु च॥ **असख्यातेष्वपि**—ख-ग-त-न-भ-श-मु। °ष्वति–घ। असख्यातेषु–मॅ॥ ७५९ ७ **हिंधि अत** —*मॅ। हिंस च–मु। हिंसि अत –ख-ज्ञ-त१-२-३-श, हतान् कुरु–ग, हिंस्य–घ, विस्यत –त४, हिंस्या –न-भ१-३॥ ७५९ १३ **विमर्शनक्षमे**—न-*मॅ-मु। विमर्शके राक्षसे–ग, विमर्शकेनक्षमे–घ-त-भ॥

[८ ४६] ७६० ४ **अष्टाक्षरा**—*मॅ। अष्टाक्षरवती–ख-ग-त-न-भ-मु, द्वादशाक्षरवती -घ॥ **द्वितीयचतुर्थयो** —ख-ज्ञ-भ-*मॅ-मु। द्वितीयतृतीययो –ग-घ-त-न॥ ७६० १० **नवकापदा**। 'युजावष्टकावयुजौ नवैकादशिनौ बृहती विषमपदा' इत्यनुक्रमणीपरिभाषा। 'नवकाष्टकैकादशाष्टिनो विषमपदा' इति वा स सर्वानुक्रमण्याम्॥ ७६१ ८ **कमित्याह**—§-मॅ-मु। 'क इत्याह' इति भाष्यम्॥ ७६१ २५ **सर्वा रक्षणा** —§-मॅ-मु। ?॥ ७६१ २६ **सुतम्**—§-मु। सुतमभिसुत–मॅ॥ ७६२ ११ **य तव**। पूर्वमन्त्रोक्तो मदशब्दो विशेष्यत्वेनाध्याहर्तव्य॥ ७६२ १२ **स त्वम्**। तादृशमद्युक्तस्त्वमित्यर्थ॥ ७६२ १८ **यथास्माकम्**—मॅ-मु। यथास्माक याग–§॥ ७६३ २२ **मह्यम्**—§-मॅ-मु। ममेत्यर्थं॥ ७६३ २३ **अद्य**—मॅ। 'अर्थ' इति पदपाठ। अथाति चित्–मु॥ ७६३ २५ **लिङ्भावात्**—§-मॅ-मु। 'लिङ्वद्भावात्' इति भाष्यमिति मॅक्समुल्लरमहाशय अभिप्रैति॥ ७६४ २ **स्तुवत इति**—§। स्तुवत इति–मॅ-मु॥ ७६४ ३ **अद्यापीदानीमपि**। 'अर्ति अर्थ' इति पदपाठ। अथाति चित्–मु॥ ७६४ ११ **वा**—ग२-*मॅ-मु। इतरलिखितपुस्तकेषु 'वा' नास्ति॥ ७६५ ७ **चेतयित**—मॅ-मु। चेतित –§॥ ७६५ ८ **वा**—ग-भ-*मॅ-मु। त्वा–ख-त-न-श॥ ७६५.१५ **वशायाश्व्याय**—*मॅ-मु। वशायास्याय–ग, वशायाख्याय–इतरेषु॥ **कानीतस्तु**—न-भ१ ३-*मॅ-मु-बृहद्दे। कानीतस्स–ग, कानीतस्य–इतरेषु॥ बृहद्देवतायां 'स्तूयते' इत्यस्य स्थाने 'सस्तुत', 'एत्वेव' इत्यस्य स्थाने 'इत्येव' इति च पाठो दृश्यते॥ ७६५. २० **कनीतपुत्रे**—भ-*मॅ। कानीतपुत्रे–घ-न-मु। कानीते पुत्रे–ख-त, पुत्रे–श, कानीतेषु पुत्र–ग॥ ७६६ २२ **तदुच्यते**–ख-त-श। चेदुच्यते–ग-न-भ-मॅ-मु॥ ७६७ १३ **अन्वशात्**—ख-भ-*मॅ मु। अप्सान्–ग, अन्वशान्–ज्ञ-त२, अन्वप्सान्–त३-४-म, अन्वस्यान्–श॥ ७६८ २५ **योज्यम्**—भ२-३-श-*मॅ। योजनया–ग, योज्य–ख-त न-भ१-मु॥

[८ ४७] ७६८ २९ **लैङ्गिक** —*मॅ-मु-X॥ ७६९ १९ **अधि**। एतन्मन्त्रे नास्ति॥ ७७० १२ **अघा**—ख-ज्ञ-त१-२-भ-श-मु। ग-घ-त३-४-मॅ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति॥ ७७० १३ **अवटधिष्ण्यादिकान्**—*मॅ-मु। अवट्धि°–ख-त३-४-न-भ२, अवदधि°–ज्ञ-भ१-३, अवनधि°–ग, धिष्ण्यादिकान्–श॥ ७७० २० **आशव**—§-मॅ-मु। 'आशु व' इति भिन्न पदपाठ॥ **यम्**—ग-*मॅ-मु। इतरेषु नास्ति॥ ७७० २८ **प्रवृद्धम्**—*मॅ-मु। अप्रवृद्ध–ख-त-न-भ२-श, अतिप्रवृद्ध –ग, आभिप्रवृद्ध–घ॥ **अपरिहारार्हम्**—*मॅ-मु। अपरिहारार्थ–ख-घ-त-भ१-श, अपरिहार्य–ग-न-य॥ **कस्य**—*मॅ-मु। यस्य–§॥ ७७२ २८ **°शेषेण**—*मॅ-मु। शेषे–§॥ **उपतिष्ठेत**—§-मु। उपतिष्ठेत्–मॅ॥ ७७२ २९ **उपतिष्ठेत**—ज्ञ-न-भ१-श-मु आश्व ग्र। उपतिष्ठेत्–ख-त२-३-४-भ३-मॅ॥ ७७३ १८ **दु स्वप्नम्**—ख-त-न-भ-श। दु ष्वप्न्य–ग, दुःष्वप्न–घ,

स्वप्न–मु । दु स्वप्न्य–मॅ ॥ ७७३ २६ **यदेव**—*मॅ-मु । त देव–न, तदेव–इतरेषु ॥ ७७३ २' **भोक्त्रे**—*मॅ-मु । भोक्तु.–§ ॥ **तदपसे यदेवाप** —*मॅ-मु । तदपसे देवाप –ख-ग-त-भ१-२-३ दपसे तदेवाप –घ, तदपसे वदेवाप –न, तदपसे तदेवप –भ३ ॥ ७७४ २ **अनुभूतवत्**—ख-ग त-भ-श । अनुभूत च–न । अनुरूपवत्–मॅ मु ॥ ७७४ ८ **संज्ञपितम्**—ख-ग-त-न-भ । सज्ञापित श-मॅ-मु ॥ **सदाय**—श-*मॅ-मु । समादाय–ग, दानाय–भ३, सदाय–इतरेषु ॥ ७७४ १८ **स्म** – न-भ२ । स्म–मॅ-मु इतरेषु च ॥

[८ ४८] ७७५ २२ **तत** —*मॅ-मु । त्वातामृभा–ख-त२-३-४, पीत्वा–ग, त्वत्त'–घ१ इत –च, त्वामाभृन्ना–न, त्वावामृभा–भ१, त्वमा –भ३, त्वा पीत्वा–श ॥ ७७६. ३ **सख स स्वसख्ये**—त-न-भ१-२ । सखाय स्वसख्य–ख, सखा स्वसख्ये–ग-श, सख सख्ये–भ३ । सखा स्वसख्ये–मॅ-मु ॥ ७७६ ११ **वध्र्य** —*मॅ । बध्व –ख-त-श-मु, वध्य –ग, बध्व –घ, वध्वा. न-भ ॥ ७७७ ८ **स्म** —न-भ । स्म–मॅ-मु इतरेषु च । ऋ स ८ ४६ १ द्रष्टव्यम् ॥ ७७८ ४ **अत्रसन् प्राप्नुवन्**—मॅ-मु । अत्रसन् प्राप्तवान्–ख-ग-ज्ञ-त२, अत्रसन्–घ, अरम प्राप्तवान्–त३-४ अरन्–भ१-३, अरमन् प्राप्तवान्–भ२, अरमन् प्रापूर्वन्–श ॥ ७७८ ५ **यस्मात्**—ग-*मॅ-मु तस्मात्–इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ७७८ १७ **सौम्यस्य**—§-मु । सोमस्य–मॅ ॥ ७७८ ३१ **निद्रा** —घ-मॅ । निद्रा–ख-ग-भ-श-मु । निंद्रा–त-न । ' निऽद्रा ' इति पदपाठ ॥

[८ ५८] ८०२ १३ **यमृत्विज स्तुतिर्वा**—मॅकडोनल्मुद्रितपुस्तक एतन्न दृश्यते वैदिकास्त्वेतत्पठन्ति ॥

[८ ६०] ८०६ १९ **प्रदीप्तकेश**°—ग-ज्ञ-भ-मु । प्रदीप्तकलश°–मॅ इतरेषु च ॥ ८०७ २७ **तेजो वा** । अत्र किमपि गलित प्रतिभाति । ऋ स २ १ ५ भाष्ये ' मित्रमह ' इत्यस्य ' हितकारितेज ' इति व्याख्यान कृतमस्ति ॥ ८०८ १२ **ऋचा गिरा**—§-मॅ-मु । ' गिरा ऋचा इति साधु इति मॅक्समुल्लरमहाशय ॥ ८०८ २८ **माति नो**—ग-*मॅ-मु । माननितिनि–ख मातिर्नो–घ, माततितिर्नो–त-भ२-श, मातीतिर्नो–भ१-३॥ ८०९ ८ **तद्धनम्**—ग-श-*मॅ-मु । त धन–भ१, त धन–इतरेषु ॥ **कर्मधन**—§-मु । कर्म धन–मॅ ॥ ८१० १९ **हे यजमाना'**— ग-च-*मॅ-मु । गेहे यजमाना –ख-घ१-त भ३-श, गेह यजमाना –भ१, ग्रहे यजमाना'–भ२ ॥ ८११ १९ **यातना**—ग *मॅ-मु । याना–ख-त-न-श, याता–भ ॥ ८११ २१ **वाह्यानि**—घ-त न-भ१-मु । वाह्यानि–ख-ग भ२ मॅ ॥ **च न**—*मॅ-मु । च–ख-ग त-न-भ१-२-श, न–घ, मा–भ३ ।

[८ ६१] ८११ २३ **प्रागाथस्य**—मॅ–मु । प्रगाथ.–घ, प्रगाथस्य–इतरेषु ॥ ८११ २८-३० **चातुर्विंशिकेऽहनि पुरूवसो इति**—ग-त-न-भ२-श-मु । ' चातुर्विंशिकेहनि श्रृणवच्च न इति ' इत्यश खं-पुस्तके नास्ति । चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्य उभयमिति बृहत्साम प्रगाथ । तथा च सूत्रित । उभय श्रृणवच्च न आ वृषस्व पुरूवसो । आ.७ ४ । इति–मॅ ॥ ८१२ १२ **जगदुपकारिकाया** । जगदुपकारकस्य–ख-त-न-भ-श-मु, जगदुपकारक–ग । जगुदुपकारकाया (१)–*मॅ ॥ ८०३ १ **भवति**—§-मॅ मु । ' भवतु ' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय. ॥ ८१३ १६ **पौर** —ग-भ-*मॅ-मु । पुरुकृत्–ख-घ-ज्ञ-त१-२, पुर–त३, पूरयि–त४, पूर –न, पुरयि –श ॥ ८१३ २२ **बृहत** —*मॅ-ऐ आ. । बृहत्–ख-ग-त भ२-मु, बृहत–ज्ञ-न-भ१-३-श ॥

८१४ २६ **जलहव** । एव संहितायां पदपाठे सर्वेषु भाष्यलिखितपुस्तकेषु च । मॅक्समुल्लरमहाशय सर्वत्र ' जळ्हव ' इति पठति ॥ ८१५ २ **अराया** —§-मॅ-मु (?) । ' अराय ' इति भाष्यम् ॥ ८१५ १४ **वेद्**—*मॅ । देव वेद-ख-ग-घ-ञ-मु, देव –त१-३-४-न-भ२-श, वेद'-भ१, वेदा-भ३ ॥ ८१६ ४ **आह्वयाम** —ख-घ-ञ-त३-भ । आह्वयाम–ग-त२-४-न-श-मॅ-मु ॥ ८१६ १७ **पश्चात् पश्चाद्भागात्**—*मॅ-मु । पश्चाद्भागो–ख घ-ञ-त२-३-४-न-भ१-२, पश्चाद्भागे–ग-भ-३-य, पश्चाद्भागात्–त१॥ **पूर्वभागात्**—*मॅ मु । पूर्वभाग –ख-ग-भ१-२, पूर्वो भागो–घ-त-न-श, पूर्वभागे–भ३-य ॥ **अधोभागात्**—*मॅ-मु । अधोभाग –ख-घ-भ१, अधोभाग–ग-त-न-भ२, अधोभागे–भ३-य ॥ ८१६ २० **आसुराणि**—*मॅ-मु । आसुरी –§ ॥ ८१६ २७ **रक्षसि (रक्ष वा)**—*मॅ-मु । क्षत्रास्वसि–ख-त-न-भ१-२-श, त्रासयसि–ग, त्रास्व–भ३ ॥

[८ ६२] ८१७ ८ **सप्तम्याद्याश्च**—ख-त-न-भ१-३-मॅ । सप्तम्याद्या –ग-भ२-श-मु-अनु ॥ ८१८ १ **चिद्वर्वता**—*मॅ-मु । चार्वता–ग-घ-त-श, वार्वता–न-भ१-२, नार्वता–भ३ ॥ ८१८ २३ **दृष्ट्वा**—*मॅ-मु । गत्य–ख-ग-घ-न-श, अवगत्य–भ ॥ ८१८ २६ **अवेक्षितम्**—*मॅ-मु । अवक्षित–न, अवेक्षितु–इतरेषु ॥

[८ ६३] ८२० २६ **आनजि** —मॅ-मु । नजि –§ । (?) ऋ स १ १०२ १, १६१ ४ भाष्ये ' आनजे ' इत्यस्य प्रक्रिया द्रष्टव्या ॥ ८२१ ५ **उपायश्च** —भ२-३-*मॅ-मु । उपायचास्मैश्च'–ख-न, उषायचास्मैश्च –त२-३-४-श, अनुष्ठेयवस्तैश्च–ग, उपायाद्र–भ१ ॥ ८२१ ६. **अपवारितवान्**—ग२-*मॅ-मु । ऊवारितवान्–ख-त३, अपावारितवान्–ग१, उत्सारितवान्–श त२-४, उपवारितवान्–भ१-२, अपवारितान्–भ३, उच्चारितवान्–श ॥ ८२१ १३ **गन्तु**—ख-घ-ञ-त१-२-न-भ-मु । ग-त३-४-श-मॅ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८२१ १८ **स्वाहावरस्य** । ' स्वाहा । वरस्य ' इति पदपाठ । भाष्यकार एकपद चकारेति स्पष्टम् । स्वाहा वरस्य–मॅ । ८२२ १४ **लब्धे लब्धव्ये**—*मॅ । लब्धेव्ये–ख-त-भ३-श, लब्धेव्य–ग, लब्धे–घ, लब्धव्ये–भ१-२-मु ॥ **अस्मानिति पूरण** —§-मॅ-मु । ? ॥

[८ ६४] ८२३ १९ **तव**—ग-*मॅ-मु । स तव–ख-त-न-भ, सदृश –श ॥ ८२४ १३ **त्वा त्वाम्**—ख-ग-त२-३-न-भ२-३-मॅ । ' तम् ' इति पदपाठ. । तमिंद्र–मु ॥ ८२५ ८ **अधिश्रित** । ' अधि श्रिय ' इति पदपाठ ॥ ८२५ ११ **अभिषुत तम्**—ग । अभिषुत–मॅ-मु इतरेषु च ॥

[८ ६५] ८२५ २७ **°निष्यन्दनस्थाने**—मॅ । °निस्यदने स्थाने–ख-त, °निष्यदिनि स्थाने–ग, °निष्यदने स्थाने–घ-न-भ, °निष्पदस्थाने–श । °निस्पदने स्थाने–मु ॥ ८२७ १९, **इन्द्रे प्रीत इत्यर्थ**'—*मॅ । इद्र प्रीत इत्यर्थं –§-मु ॥

[८ ६६] ८२७ २५ **अथ प्रगाथ** —*मॅ । प्रगाथौ–त१-२, प्रगाथ –मु इतरेषु च ॥ ८२८ १६ **य** —*मॅ-मु-× ॥ ८२८ २३ **प्रक्षालितोऽश्व** —मॅ-मु । प्रक्षाळिताश्व –§ ॥ ८२८ २४ **व्र**- - - –त-न-भ३-मॅ । ग-भ२-श-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति । जातमिति च–मु । ' वचनात् ' अथवा ' च व्युत्पत्ति ' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय समाश्वयति ॥ ८२८ २६ **अपवरणीयम्**—§-मॅ-मु । अस्मादनन्तर 'व्रजम्' इत्येतादृश पदमावश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्राय ॥ ८२९. १ **पुरुऽसम्भृतम्** । भाष्यकार ' पुरु ' ' सम्भृतम् ' इति भिन्ने पदे कृत्वा व्याख्यातवान् ॥

८२९.६ **प्रकामयते**—§। कामयते–मॅ-मु ॥ ८२९ १२ **अचीकमथा**—मॅ। अचीकमा—ग, अचीकमथ–मु इतरेषु च ॥ ८२९ २९ **हरत**—*मॅ-मु। हर–घ-भ२, हरवाम–त१, हरवा–इतरेषु ॥ ८३० ७ **अस्येति**—§-मु। स्येति–मॅ (मुद्रणदोष ?)॥ **वृकोऽपि**—*मॅ-मु। क्रूरोपि च–ख-ञ-त१-२-भ, कोपि–ग, कृपि–त४-न ॥ ८३० १६ **किं नु**—ग-न-भ१-२। किंतु–मॅ-मु इतरेषु च ॥ **अनाचरितम्**—ग। अनामचरित–ञ-त२-४, आनाचरित–भ। अनाचारित–मॅ-मु ॥ ८३० २०-२१ **वृत्रहेत्येतत्पुंस्त्व°**—ग-न-भ। वृत्रहत्येतत्पुस्त्व°–ख-त-श। वृत्रहत्य तत्पुस्त्व°–मॅ-मु ॥ **°प्रदर्शनद्योतनाय**—ग-भ-श। °प्रदर्शनाद्योतनाय–त-न-मॅ-मु ॥ ८३० २६ **मही–महान्ति**—ख-घ-ञ-त२-मु। मही'–त१, मही महांति–न। ग-त३-४-भ-श-मॅ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८३० २८ ------ **व्यहं अभवदि°**—ञ-त३-न-भ२। ------ व्यहत्यभवदि°–ख-ग-त१-२-४-भ१, न कदाचिदित्यर्थ–श-मु। ------ व्ययह अभवदि°–मॅ। मॅक्समुल्लरमहाशयस्य अय पाठ C 2, C 4 लिखितपुस्तकयोरुपलब्ध। 'न कदाचिदित्यभिप्राय। सर्वं हतव्य हतमभवदित्यर्थ' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय सभावयति ॥ ८३१ २-३ **दातव्य** --- **नयेन**—ख-त न-भ१-२-श-मॅ। दातव्यौ नयेन–ग-मु, दातव्यमिति येन–भ३। 'दातव्याविल्येवमभिनयेन' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय सभावयति ॥ ८३१ ५ **पश्यन्ति**—ग२-भ-*मॅ-मु। पश्यति–ख-ग१-घ-त-न-श ॥ ८३१ ६ **अहानि पश्यन्ति**—ग-न-भ-श-*मॅ-मु। अहानि पश्यति–ख-त ॥ ८३१ ७ **ईदृशान्**—घ। अतो ईदृशान्–ख-ञ-त२-श-मु, अतोतान्–ग, अतोतीदृशान्–त१, अतो --- श्यान–न, अतो --- शान्–त३-४-भ-मॅ ॥ ८३१ ९ **कारुकुशीलवान्**—*मॅ। कारुकशीलकान्–ख, वै कारुशिल्पकान्–ग, कारुकुशिलकान्–ञ-भ१, कारुशीलकान्–त२-३-४-भ२-श, कारुकशिल्पिकान्–भ३। च कारुशीलकान्–मु। गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् इ –मनु ॥ ८३१ १७ **ताम्**—§-मु। त–मॅ ॥ ८३१ १८ **°तात्पर्याद्भूति°**—ग१-ञ-न-भ-श-*मॅ-मु। °तात्पर्याद्भवति°–ख, °तात्पर्यात्स्तुतिति°–ग२, °तात्पर्याद्भूति°–त२, °तात्पर्यादुति°–त३। ८३२ ३ **वर्तामहे**—म१-३-य। वर्तते–मॅ-मु इतरेषु च ॥ ८३२ ११ **शविष्ठ**। 'शविष्ठ' इति पदपाठः ॥ ८३२ २० उ **इति पूरण**। 'इत्' इति पदपाठ ॥

[८ ६७] ८३२ २२ **समदाख्यस्य**—ग-त२-न-म१-*मॅ। समदाख्यस्य–ख-घ-त३-श-मु ॥ ८३२ २४ **आदित्यान्**—त२-*मॅ। आदित्य–मु इतरेषु च ॥ ८३२ २५ **आदित्या**—ख-ग-त२-३-*मॅ-मु। आदित्यो–इतरेषु ॥ ८३३ ९ **अलंकर्त्रे**—§-मु। अरकर्त्रे–मॅ ॥ ८३३ १६. **जीवान् इदानीम्**—§-मु। इदानीं जीवान्–मॅ ॥ ८३३ १७ **पुरा**—§। मॅ-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ **क**—न-भ। के–इतरेषु मॅ-पुस्तके च। कद्ध क नु–मु ॥ ८३४ ९ **मर्चयता**—ख-ग-ञ-न-भ३-श-*मॅ-मु। मर्चयना–त३-४, मर्चता–भ१, मर्चयेते–भ२ ॥ ८३४ ११ **प्राप्ता बाधा नोऽस्माकम्**—*मॅ-मु। प्राप्तबाधा नोस्माक–ग, प्राप्ता बाधा मा नोऽस्माक–ख-त-न-श, प्राप्ता बाधा नोस्माक–भ ॥ ८३४ १७ **मत्स्यपक्षे**—ग-घ-त-न-भ-श-मु। ख-मॅ-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ ८३४ २१ **गभीरम्**—न-भ-श-नि। गभीर–ख-ग-त-मॅ-मु ॥ ८३४ २८ **भूमिरूपा**—*मॅ। भूरिरूपा–§-मु ॥ ८३४ २९ **उरूचि उरुत्वम्**—§-मॅ-मु। 'उरूचि', इत्यस्मादनन्तर किंचित्पद गलित स्यात्, अथवा 'उरुत्वम्' इत्यस्य स्थाने 'उर्वि त्वम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय

मन्यते। किंतु तदनावश्यकम्। ‘उरूचि’ इत्यस्य ‘पृथिवी’ इत्यर्थ। ऋ स ७ ३५ ३ द्रष्टव्यम्। ‘उरुत्वम्’ इति कर्मपद च वाक्ये आवश्यकम्॥ ८३५ १ तस्य—§ मु। एतन्नास्ति मॅ॥ जीवेम पुत्रान् रक्षितुम्। जीवेनापृत्यान्नाक्षितु–ख-त३-मॅ। जालेन रक्षिता जीवेम पुत्रान् रक्षितु–ग, जीवेनापत्यान्नक्षितु–त२, जीवेनापत्यान्भक्षयितु–भ१-२, जीवेन मत्स्यान् भक्षयितु–भ३, जीवेनामृतान्नक्षितु–न, जीवेन्यस्मात्पाद्रक्षितु–श। जीवनेनापत्यान् रक्षितु–मु॥ ८३५ ५ उच्छ्रिता—ख-ग-ञ-त२-३-न-भ-श-मु। उच्छ्रियता–त४, उच्छ्रितीनां–त१। उच्छ्र्यत–मॅ॥ ८३५ १० आदातृणाम्—ख-ग-ञ-त१-३-४-न-भ१-२-श। अदातृणा–ख-त२-मॅ-मु॥ ८३५ ११ मुमोचत—§-मु। मुमोचत विमोचत–मॅ॥ ८३५ २१ भुञ्ज्महे—भ१-*मॅ। बुबुज्महे–ख-न, भुजजमहे–ग, भुज्महे–त-भ-श। बुभुज्महे–मु॥ ८३५ २४ प्रकृष्टमतय—त२-भ। प्रकृष्टमयो–ख-त-न-श, प्रकृष्टधियो–ग, प्रकृष्टमाया–घ-मॅ-मु॥ ८३६ ११ अतिस्कन्दनाय—ञ त२-३-भ३-श-मु। अतिष्कदनाय–मॅ इतरेषु च॥ ८३६ १५ पुत्रे पितृशब्द—ग-भ-*मॅ मु। पुत्रे पित्वशब्द–ख-त॥ ८३६ २३ रिप्रमिति—त२-*मॅ-मु-निरु। रिप इति–भ१-३, रिप्र इति–इतरेषु॥

[८ ६८] ८३७ ९ अन्तत—*मॅ-मु। अथ तत–ख-ग-त-न, अथ तत्–भ, अथ–श॥ ८३७ १७ रथ यथा—मॅ-X। मु-पुस्तकेऽप्येतन्नास्ति॥ ८३७ २३ मते—मॅ-मु-X॥ ८३८ ८-९ सैनिकाना चर्षणीनाम्—ख-त-न-भ-श-मु। सैनिकानां एवैं गमनै–घ। मॅ-पुस्तक एतन्नास्ति॥ ८३८ २२ °योगादिच्छा°—ग। °योगत्वादिच्छा°–*मॅ-मु। °योगस्वदिच्छा°–ख-ञ-त१-२-३, °योगास्वदिच्छा°–त४-न-भ-श॥ ८३९ १० कर्तुम्—भ२-*मॅ-मु। कुर्वन्–इतरलिखितपुस्तकेषु॥ ८३९ ११ वज्रवन्—ख-घ-त न-भ-श-मु। वज्रिन्–ग-मॅ॥ ८३९ १२-१३ प्रतिपत् सुतमन्ध इति—*मॅ-मु-X॥ ८३९ २० ररक्षिथ—*मॅ-मु। रक्षिथ–ख-ञ-त२-३, रक्षथ–ग-घ त४-न-भ-श॥ ८३९ २६ तननीय—ग-*मॅ-मु। ततनीय–ख-घ-त-न-श, सतननीय–भ॥ ८४० २ तथा तने—*मॅ मु-X॥ ८४० ६ याचामहे—ख-घ-ञ-त१-२-मु। ग-त३-४-न-भ-मॅ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति॥ ८४० ११ दानप्रशंसका—§-मॅ-मु। दानस्तुति परा–बृहद्दे॥ ८४० १२ अविरोध—ग श-मु। अनिरोध–ख-त-भ-मॅ॥ अनेनैवाशयेन—ग। अनयैवाशाया–मॅ-मु इतरेषु च॥ ८४० १५ पितृपुत्ररूपेण—*मॅ-मु। पितृपितृरूपेण–ख-त-भ१-श, पितृपुत्रपितृरूपेण–ग, पितृरूपेण–घ-भ२॥ ८४० २० अतिथिग्वाय—ख-ग-त-न श। इत्यतिथिग्वाय–भ-मॅ-मु॥ ८४० २१ इन्द्रोते—ग-*मॅ। इद्र–इतरलिखितपुस्तकेषु। इद्रोत–मु॥ ८४० २५ प्रस्तुतम्—ग-न-भ२-श। प्रस्तुत–ख त, प्रस्तुत–भ१। प्रस्तुत्य–मॅ-मु॥ ८४० २६ एवमृक्षाश्वमेधयो—*मॅ-मु। एव त्यपृक्षाश्वमेधयो–ख-त१-भ१-२, एव सति ऋक्षाश्वमेधयो–ग, एत त्यपृपृक्षाश्वमेधयो–त२। पितृपुत्रयोरभेदात्तयो पक्षकर्तृत्वाच्च ऋक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतित्व न व्याहन्यते इत्यन्वय। मॅ-पुस्तके तु ‘न व्याहन्यते’ इत्यत्र वाक्यपरिसमाप्तिं कृत्वा ‘पितृपुत्रयो°’ इत्यारभ्य ‘विस्पष्टयिष्यते°’ इत्यन्तमेक वाक्य कृतम् (?)॥ ८४० २७ इन्द्रोतदानस्य—ग-*मॅ-मु। इद्र तद्दानस्य–ख, इद्र तद्दानस्य–त-भ-श॥ ८४१ १० आज्ञायते—मॅ-मु। आज्ञायत–ख-घ-त न-भ-श, अज्ञायत–ग-ञ॥

[८ ६९] ८४१ १९ **आद्यास्वयोऽर्धर्चा** —ग-न-भ१-२-मु । आद्यासु योर्धर्च ख-ञ-त३ ४ श । आद्यासु येऽर्धर्चा'-मॅ ॥ ८४१ २९. **उनत्ति**—*मॅ-मु । उदिति-ख-त इदति-ग, उदति-न, उदिति-भ१, उदति-भ२ ॥ ८४२ ७ **युग्म्य इति**—*मॅ । युगप इ ख-त, युग्म्य इति-ग-त४-भ२-मु, युवल्य इति-न, युत्प इति-भ१, युग्म इति-श ॥ ८४२ २ **दिवीत्यर्थे** —*मॅ । दिवीत्येष -ख-ञ-त१-२-भ१-२, दिवीत्यष -त३ । दिवीति शेष -मु ॥ ८४ २३ **आरोचमाने**—श-*मॅ-मु । आरोचने-ख-त१-२-३-४, अरोचमाने-ञ ॥ ८४२ २५-२ **सूत्रित च इति**—ग-*मॅ-मु । इतरलिखितपुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८४२ ३० **तथाचेति**-ख-ञ-त१-२-३-न-श-मु । तथा चेति-ग-त४-भ१-२ । तथा वेति-मॅ ॥ ८४३ १ **तत्रा रक्तत्वात्**—*मॅ-मु । तत्रानुक्तत्वात्-ख-त-भ-श, तत्रानुत्पन्नत्वात्-ग ॥ ८४४ १० **यु सनद्ध** —§ मॅ-मु । ? ॥ ८४४ १५ **अप्रवृद्धा** —घ-त-न भ२-श । अमवृद्धा -ख, अवृद्धा ग, प्रवृद्धा -भ१ । अपवृद्धा -मॅ-मु ॥ ८४४ १९ **आ पतन्ति वृष्टिरल्पा यदा**—*मॅ-मु सापतित वृष्टिरल्पाय यदा-ख त-श, आपतति वृष्टिरहिता यद्यता-ग ॥ ८४४ २६ **तम्**—मॅ-मु-× ८४५ ११ **वृष्टिनिवारकै** —ञ-न-भ-मु । धूनिवारकै -ख-त१-२-३-४-श । वृष्टिवारकै मॅ ॥ ८४५ २५ **कुमारक** —§-मु । कुमार -मॅ ॥ ८४६ ३ **गृहो (?)**—§-मॅ-मु । 'गृह पुंसि च भूम्न्येव ' इति कोशात् (अमर २ २ ५ (पुलिङ्गैकवचनान्तगृहशब्दप्रयोगश्चिन्त्य ८४६ ४ **आरोहामि**—§-मु । रथमारोहामि-मॅ ॥ ८४६ १५ **स्तुतिवन्त**.—§-मॅ स्तुतिमन्त -मु । एतदेव समीचीनम् ॥

[८ ७०] ८४६ ३१ **चतुर्दश्यनुष्टुप्**—ग-*मॅ । मु इतरेषु च नास्ति ॥ **पञ्चदशी पु उष्णिक्**—ग-*मॅ । मु-इतरेषु च नास्त्येतत् ॥ ८४७ २ **यो राजा इति**—ख-त१-ञ *मॅ-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ८४७ १५ **आत्मानम्**—ग-त३ । अस्मास्वमात्मान-घ । आत्म स्वात्मान-त२-न-भ-श-मॅ । आत्मना स्वात्मान-मु ॥ ८४७ २६ **अनुकूलम्**—§-मॅ-मु । अस्मा दनन्तर ' करोति ' इत्येतादृश पदमावश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशय ॥ ८४८ १५ **मूर्ति**°—भ३ श-*मॅ-मु । पूर्त°-ख-त, पूर्ति°-न-भ१-२ ॥ ८४८ १६ **त्वा**—घ-मु । ते-मॅ इतरेषु च ८४८ १७ **किंचन**—*मॅ । किंच मनु-ख-त-भ-श, किंच अनु-ग-मु ॥ ८४९ ४ **यो मर्त्योऽस्य**—*मॅ-मु । स मर्त्यो यस्य-ख-ग-त-न-भ-श, स मर्त्यो अस्य-घ । क्लिष्टा वाक्यरचना ॥ ८४९ ६ त **न**—मु । त न-घ । तन्न-मॅ इतरेषु च ॥ ८४९ २० **उत्थापय**—*मॅ-मु । उत्पादयत-ख, उत्था पयत-घ-त-भ-श, उत्थापयित -ग ॥ ८४९ २९ **नि शिश्नथ** —घ-*मॅ-मु । वि शिश्नथो-इतर लिखितपुस्तकेषु ॥ ८५० १५ **भृष्टयवा'**—ख-ग-घ-त१-२-३-४-न-भ-मु । भ्रष्टयवा —ञ-श मॅ ॥ ८५१ २ **य इन्द्र** । त्वम् इत्यध्याहार्यम् ॥ ८५१ ३ **एकमेकमेव वत्समित्येवम्**—न । एकमेव वत्समित्येव-भ, एकमेकमेव-ख-त-श । एकमेकमेव-मॅ-मु ॥ ८५१ ९ **हित शौरदेव युद्धम्**—*मॅ । हित शौरदेवयुद्ध-ख-ग-घ१-त-न-भ-श, हिता शौरदेवा युद्ध-च, हित शौरदेव युद्ध-मु ॥ ८५१ १० **न** । 'न ' इति पदपाठ ॥ ८५१ १२ **कर्णे**—§-मु । मॅ-पुस्तक एतन्नास्ति ॥

[८ ७१] ८५१ १६ **चादितो**—न भ३-य । वादितो-ख-त१-२-भ१-२, दोदितो-त३, त्व नो अग्ने इत्यादितो-श, एतदादितो-ग, आदितो-ञ-त४-मॅ-मु ॥ ८५१. २०. **रक्ष**—

*मॅ। रक्ष कस्य मह्योभि –§-मु ॥ ८५१ २८ **अस्मदादिभि** —*मॅ-मु । अस्मादिभि –ख-त-भ, अस्माभि –ग, अस्मादादिभि –श ॥ ८५२ २ **वस्वो प्रयच्छसि**। अत्र 'स नो विश्वेभिर्देवेभिरूर्जो नपात्' इति ऋक्पाठ । 'स नो वस्व उप मास्यूर्जो नपात्' (८ ७१ ९) इति व्याख्यात्रा पठितम्। विश्वेभिर्देवेभि धन प्रयच्छसि–घ-मु ॥ ८५२ ३ **स्तुत्यप्रकाश तदेवादरार्थम्**—न-भ । स्तुत्यप्रकाशन तदेवा°–श, स्तुत्यप्रकाश देवा°–घ-त१, स्तुत्यप्रकाशन देवा°–ख-ग-ज्ञ-त२-३-४-मॅ। स्तुत्यप्रकाशन देव आदरार्थे–मु। ऋ स ७ ७० ७ द्रष्टव्यम् ॥ ८५२ ४ **तच्च**। 'त च' इति भाव्यम् ॥ ८५२ ९ **यम्**—ग-*मॅ-मु। यदा–ख-त-न-भ-श, यदा य–घ ॥ ८५२ १३ गोषु–घ-भ३। यागोषु–ग, यागेषु–ख-त२-न-भ१-२-श-मॅ-मु ॥ ८५३ २ **नपात्त्वम्**—ग-भ३-*मॅ-मु। नपादित्व–इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८५३ ३ **एव**—*मॅ। वा–§-मु ॥ ८५३ २५ **होता**—ख-घ-श-त२-न-भ-मु। ग-त३-४-श-मॅ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८५४ १२ **वा**—*मॅ। अति वा–ख-त-भ, सति वा–ग, अथवा–मु ॥ ८५४ २३ **धनाय**—§। मॅ-पुस्तक एतन्नास्ति। धनायाग्नि–मु ॥ ८५५ १ **न अस्माकम्**—ख-ज्ञ-त१-न-भ-मु। ग-त४-मॅ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ८५५ २ **भयानाममिश्रणम्**—*मॅ-मु। भयान मम श्रवण च–ख ज्ञ-त२-४-भ१, भयानाममिश्रवण–ग, भयानाममश्रण–त१, भयानामश्रवण–भ२ ॥

[८ ७२] ८५५ २४ **ससं स्वपन्तम्**—*मॅ-मु। सस स्थापन–ख-ग-ज्ञ-त२-भ२-श, सस स्थपन–घ-त३-४-भ१, सस्थापन–त१, सस स्थपन–न ॥ ८५६ ८ **स्तोतुम् अभ्यम्**—मॅ। स्तोतामन्य–ख-त-न-भ-श, स्तोतामभ्य–ग, स्तोतुमन्य–घ१, स्तोतुमभ्यमन्य–च-मु ॥ ८५६ ९ **अयं रुशंश्चरंश्च**—*मॅ-मु। अय चरश्च–ख-ग-त-भ, यच्चरनूरश्च–श ॥ ८५६ १४ **स्थूलम्**—*मॅ-मु। स्थल–ख-त-श, स्थल–घ, स्थलो–भ१-२ ॥ ८५६ १५ **नियोजयतीत्यर्थ**—*मॅ-मु। यारुजर्नियोजयेति सेत्यर्थ –ख-त१-२-३-न-भ, यारुजर्नियोजयेति श्रुत्यर्थ –श ॥ ८५६ २२ **ब्रह्माणम्**—ग-घ-श-मु। ब्राह्मण–ख-त-भ-मॅ ॥ ८५६ २५ **ओ**—घ-ज्ञ-भ-मु। तो–ख-ग त, वो–श। ओं–मॅ ॥ ८५६ २६ च **आ**—ग-न-भ। वा–ख-त-श-मॅ-मु ॥ ८५७ १३ **परितो व्याप्तम्**—ग। परिणेव्याम–ख-त-भ-श। परिणत्याभ–घ-मॅ-मु। 'परिगतारम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय ॥ ८५७ १४ **नीचीमद्वारम्**—न-भ-*मॅ-मु। ग्भूतद्वार–घ। इतरलिखितपुस्तकेषु नास्त्येतत् ॥ ८५७ २० **आसन्व्यामासादयन्ति**। आसद्यामा°–घ१, आसादयति–च, असध्यमा°-ख, आलध्यामा°–श। आसध्यमासादयति–मॅ-मु इतरेषु च ॥ ८५७ २६ **गवाजयो**—ग-*मॅ-मु। गवाश्वयो –ख ज्ञ त१-२-भ, गवायो –त३-४-श ॥ ८५८ १३-१४ **सगच्छन्ति सगच्छन्ते**—§-मॅ-मु। 'समो गम्यृच्छिभ्याम्' (पा सू १ ३ २९) इति सूत्रेण प्रथम 'सगच्छन्ते' इति अनन्तर 'सगच्छन्ति' इति च भाव्यम् ॥ ८५८ १८ **धारकम्**—घ। धारकमग्नि–ख-त-न-भ-श, धारकमन्न–ग, धारकमाज–मॅ-मु ॥ ८५८ २८ **मधुधुक्त्वम्**—*मॅ-मु। मधुक्ष–ख, मधुकल्कत्व–ग, मधूदक–ज्ञ, मधुक्क–त१-२-४, मधुदक्क–त३, मधुक्ष्ण–भ१-२, मधुक्षण–भ३, मधुत्व–श ॥ ८५९ २ **हेतुमाह**—*मॅ-मु। हेतु–§ ॥ ८५९ ६ **पवमाने**—*मॅ-मु। एवमाने–ख-त-भ, एवमात्ते–ग, प्रवमाने–घ, एवभूते–श। 'पवमाने सोमे' इत्यनन्वितम् ॥

[८ ७३] ८६० २२ **आवारयतम्**—मॅ-मु। आवरयत–घ, आवरयत–इतरेषु ॥ ८६०. २७-२८ '**प्रवेश. निर्गमश्च स्पष्टमुक्तम्**—§-मॅ। १। स्पष्टमुक्तः–मु ॥ ८६१. ८.

युवयोरर्थमागममनाय—*मॅ। युवयोरर्थागमनाय-ख-घ-त-न-भ-श, युवयोरात्रार्थागमानाय-ग। युवयोरर्थं गमनाय-मु ॥ ८६१ १४ **सजात्यम्**—च-भ२-श-*मॅ-मु। साजात्य-ख-ग-त, सजात्य-घ१, साजत्य-भ१ ॥ ८६१ १५ **बन्धक स्तुव**—*मॅ-मु। बधकस्तुव-ख-त भ२, बधकस्तुव-भ१-श, बधक स्तुव-ग, बधुक स्तुत-घ१, बधुक स्तत-च ॥ ८६१ १६ **अथवर्षिरह्म्**—*मॅ-मु। अद्य वायुरह्-ख-त-न, अथवा युवयोरह्-ग, आद्या वायुरह्-भ१-२, अथवा रह्-श ॥ ८६२ ३ **अश्विनौ**—मॅ। अश्विनौ नोस्मान्-ख-ग-त-न भ-श-मु, अश्विनौ न-घ ॥ **अश्व्यै अश्वसमूहे**—*मॅ। अश्व्यैश्व-ख-ग-घ-त-न-श-मु। अश्व्यै अश्व-भ२ ॥ ८६२ १४ **निशारयति**—*मॅ-मु। निशरयति-ख-त, नि सारयति-ग, निवारयति-घ-न-भ, निशातयति-श ॥ **एवम्**—ग-न-भ। एव-ख-त-श-मॅ-मु ॥ ८६२ १९ **आकर्षया**—मॅ। लिखितपुस्तकेषु 'कृष्णयाकर्षया' इति निरन्तर लिखितत्वात् 'आकर्षया' 'कर्षया' इत्युभयथापि पदच्छेद शक्यते कर्तुम्। कर्षया-मु। 'आकर्षकया' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय सभावयति ॥

[८ ७४] ८६२ २३ **पञ्चमम्**—भ२-*मॅ। चतुर्थं-मु इतरेषु च ॥ ८६२ २७ **व्योमविश्वदेवस्तुत्**—*मॅ-मु। त्वाव्योमविश्वेदेवस्तुत्-ख-न-भ, व्योमविश्वोदेवस्तुत्-ञ-त१-२, त्वाव्योमविश्वेदेवस्वत्य-त३-४-श। केवल पञ्चशारदीय एवेद सूक्तमाज्यशस्त्र, न व्योमविश्वदेवस्तुतोरिति आश्व श्रौ सूत्रादवगम्यते ॥ ८६३ ५ **स्तुषे**—ख-घ-ञ-त१-२-मु। नु स्तुषे-मॅ इतरेषु च ॥ ८६३ २७ **°तेज आद्युपलक्षण°**—*मॅ-मु। °तेजोद्युपलक्षण°-ख-ग त-न-भ ॥ ८६३ २८ **नाशयन्तम्**—ग-घ-ञ-भ२-श। नाशंयत-ख-त२-३-४-न-भ१। दर्शयत-मॅ-मु ॥ ८६४ २० **सबन्धीति**—*मॅ। सबधिनमिति-ख-ञ-त१-३-न-भ-श-मु, सबधिनि इति-ग, सबधि सर्वे—त२ ॥ ८६४ २५ **स्तुवते**। स्तुवति-ग। स्तुवते-मॅ-मु इतरलिखितपुस्तकेषु च ॥ ८६५ १२ **वृत्रतूर्ये**—ग-न-भ-श। वृत्रस्य तूर्ये-ख-त-मॅ-मु। ८६५ १९ **वृक्षा**। 'मृक्षा' इति पदपाठ। **वृक्श्यन्त**—ग-*मॅ-मु। व्रश्चत-ख-ञ-त२-३, व्रश्च्यते-त१, व्रश्च्यते-भ ॥ ८६५ २७ **शत्रूणाम्**—मॅ। शत्रूणां सबधिनां-ख-त-न-भ-श। शत्रूणा सबधिन-घ-मु ॥

[८ ७५] ८६६ २६ **आहूत वा**। आहूतो वा-भ१, आहुतोद्य-ख, आहुतो वा-ग-त-भ२-श-मु। आहुत वा-*मॅ। ऋ स ८ २५ १९ द्रष्टव्यम् ॥ ८६७ ११ **°दीप्तये**—ग। °तृप्तये-मॅ-मु इतरेषु च ॥ ८६८ ६ **ते**—घ-न-भ-मु। ख-ग-त-श-मॅ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति। ८६८ २३ **अस्मदन्यमस्तोतारम्**—*मॅ-मु। अस्मदन्यस्तोतार-ख त-न भ, अस्मदन्य स्तोर-ग, अस्मदन्य स्तोतार-घ-श ॥ ८६८ २९ **विधावति**-त न। बिधाति-भ। बधावति-घ। बृधावति-श-मॅ-मु। 'बृधावति' इत्यस्य स्थाने 'विधावति' इति भाष्यकार. पठितवानिति तद्व्याख्यानतोऽपि स्पष्टम् ॥ ८६८ ३० **भवाम**—ख-ग-ञ-त१-२-३-भ-श-मु। भवेम-घ-त४-न-मॅ ॥ **इति भाव** §-मु। इति-मॅ। ८६९ ४ **अन्यस्या**—ग२। अन्याया-मॅ-मु इतरेषु च ॥

[८ ७६] ८६९ २८ **अप सृजन्**—च-भ३। अप असृजत्-ख, अप असृजन्-ञ-त१-२-३, अपसृजन्-ग-त४-भ१-२, अप अपसृजन्-घ१-श-मॅ। अप सृजन् °असृजन्-मु। मु-पुस्तकगत॰ पाठ. शुद्ध इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्[१] (!) ॥ ८७० २२ **बहुकर्मन्निन्द्र**—

१ Preface to the 2nd Edition Vol IV p 178

ग-घ । बहुकर्मेंद्र—ख-त-भ श-मॅ मु ॥ ७७१ ३ अह्वाम्—ग१-*मॅ-मु । अह्वा—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८७१ ६ इति ब्राह्मणाच्छसिन—ख-त-न-भ-श-मु । इद नास्ति मॅ-पुस्तके ॥ ८७१ २० साष्टापदी—ख-*मॅ । साष्टापदीं—त१-२-३-४-न-भ२-३-मु, प्राप्ता—घ, प्राप्तापदीं—ञ भ१ (प्रान्ते) ॥ ८७१ २२ तनुम्—ख-घ-त न-भ२-श-मु । तनून्—भ१-३ । तनू—मॅ ॥ स्वरूपं अशक्यत्वात् । 'स्वरूपस्य अशक्यत्वात्' इति भाव्यम् ॥

[८ ७७] ८७१ २४ कुरुसुते—श-*मॅ । पुरुसुते—ख त-भ-मु, पुरुसुति—घ ॥ ८७२ ६ एनम्—ख-त-न-भ-श । ईमेन—घ मु । एत—मॅ ॥ ८७२ ७ तौ—मॅ-मु । ते—§ ॥ ८७२ १३ रज्ज्वा इव तया—*मॅ-मु । नक्ष्वेव ल्या—ख-त, रज्ज्वा—ग, वल्या—घ, रज्वेव ल्या—न भ-श ॥ ८७३ १७ नतानि—*मॅ-मु । निता—ख-त-भ-श, नीतानि—घ ॥ भूमे कीलवद्धारणाय—*मॅ । भूमे किल्वद्धारणया—ख, भूमे किल्बद्धधारणाय—घ, भूमे किल्वद्धारणाय—ञ, भूमे किल बद्धा धारणाय—त१-२, भूमे किल बद्धा धारणया—त३-४ भ, भूमे किल्वद्धा धारणप्रा—श । भूमे कीलवद्धारणानि—मु ॥ ८७३ २४ नैरुक्तैतिहासिक°—ख-ञ-त१-२-४ न-भ-मु । निरुक्तैतिहासिक°—म-त३-श मॅ ॥ ८७३ २६. स्वविरोधेन नेत्याह—न भ-श । स्वविरोधन नेत्याह—ग, स्वविरोधेनेत्याह—ख-त-मॅ-मु ॥ ८७३ २८ °वचन—§-मु । °वचने—मॅ ॥ ८७४ १४ तानि—भ । एतन्नास्ति ख-ग-त-न श-मॅ-मु-पुस्तकेषु ॥ ८७४ १६ उक्तोऽर्थश्च चरमपादेन—*मॅ-मु । उक्तार्थाच्च बारमपादिना—ख-ञ-त१-२-३, इत्यत्रोर्थाश्च चारमपादेन—ग, उक्तोर्थोञ्च चारमपादिना—त४-न-भ-श ॥ ८७४ २३ यास्केन व्याख्याता—*मॅ-मु । व्याख्याततत्वात्—§ ॥ लिख्यते—*मॅ-मु । लिख्यते यास्क—§ ॥ ८७४ २५ गमनपातिनौ—§ मॅ-मु । गमनपातिनौ वा—निरु ॥

[८ ७८] ८७६ ४ यदा त निन्दितुमिच्छति—*मॅ-मु । यदा त्व निंदितुमिच्छसि—ख-ग-त-न भ श ॥ ८७६ १४ इन्द्र अभिहित—*मॅ-मु । चेंद्र पीत सोमोभिहित—ख-त-न-भ-श, चेंद्रपीता सोमोभिहित—ग ॥ ८७६ १८ एषते—ग-घ-भ । ईषते—ख-त-मॅ-मु ॥ ८७६ १९ आप्तेच्छम्—*मॅ-मु । आप्तच्छु—ख-त२-३-श, दातुमिच्छां अदच्छछ्—ग, त्वामिछु—घ१, त्वामिछां-च, आप्तेछु—त१, प्राप्तेछु—भ ॥ ८७६ २७ निष्कृतस्य—*मॅ-मु । निष्कस्य—ख-त-भ-श, सभृतस्य—ग ॥

[८ ७९] ८७७ १६ °साधनश्च अन्ध सन्नन्धोऽपि—मु । °साधनस्य अध सनद्धोपि—भ१-३, °साधनस्य अध सनद्धोपि—न, °साधनश्च अध(अघ—त३-४) सनद्धोपि—त३-४-भ२, °साधनश्च अयमधोपि—ग । °साधनश्च अध सनद्धोऽपि—मॅ ॥ ८७७ २१ कृत्याभ्य इत्यर्थ—ग-त४-भ-श । कृत्यभ्येत्यर्थ—ख ञ-त२-३-न । कृत्येभ्य इत्यर्थ—मॅ-मु ॥ ८७७ २२ अन्यकृतानि हि रक्षासि । इद ब्राह्मणवचन कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ ८७७ २७ दिवश्च—§ मु । एतन्नास्ति मॅ-पुस्तके ॥ ८७८ १४-१६ हे सोम हृदे हृदये न. पूरण । हे सोम. कृत् हृदये • न पुराण—भ । हे सोम पीत त्व न अस्माक हृदे हृदये वर्तमान' सुशेव सुसुख मृळयाकु सुखकर्ता अदसक्रतु असमाप्तकर्मा पुन.पुन यागप्रवर्तक अवात निश्चलश्च भवेत्यन्वय—ख-घ । हे सोम प्रीत त्वं न अस्माक हृदे हृदये वर्तमान सुशेव. सुसुख सुखहेतु अगर्वितकर्मा अहिंसित । एतादृश हे सोम न' अस्मभ्यं श भव मनसे अतिर्नतेव साधयतीत्यर्थ—ग । हे

सोम पीत त्व न अस्माक हृदे हृदये पीताय श सुख भव किंच न' अस्माक सुशेव सुसुख मृळ-याकु सुखकर्मा अद्दसक्रतु असमाप्तकर्मा पुन पुन यागप्रवर्तक अवात निश्चलश्च भवेत्यन्वय –श-त१-२। हे सोम न अस्माक कृत् हृदये पीताय हृदयसभव। अपरो न पुराण –त४-न-श। हे सोम पीतस्त्व न अस्माक हृदे हृदये वर्तमान श सुख भव। किंच न अस्माक सुशेव सुसुख मृळयाकु सुखकर्ता अद्दसक्रतु असमाप्तकर्मा पुन पुन यागप्रवर्तक. अवात निश्चलश्च भवेत्यन्वय –मु। हे सोम पीतस्त्व नोऽस्माक हृदे हृदये वर्तमान सुशेव ¯ ¯। अपरो न पूरण –मॅ॥ ८७९ २ वा—भ-*मॅ-मु। च–घ। इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति॥ ८७९ ३ हिन्धीत्यर्थे—ग-त४-भ१-श। हिंसी-त्यर्थे –ख-भ२-३, भिषीत्यर्थे –घ, इतीत्यर्थे –श, हिंथीत्यर्थे –त२ ३। भिंधीत्यर्थे –मॅ-मु॥

[८ ८०] ८७९ ४ एकादशम्—*मॅ। द्वादश–§। दशम–मु॥ ८७९ ५ °र्नाम—घ१-मु। °र्नामा–इतरलिखितपुस्तकेषु मॅ-पुस्तके च॥ ८७९ १२ बद् सत्य नाकरम्। बहुकृत्य(°त्य–घ) नाकर–ख-घ-श-त१, बद् सत्य न्नाकर–ग-भ३, बहुकृत्यन्नाकर–त२, बद् ¯ त्यन्नाकर–त३-४-न, बद् ¯ ¯ न्नाकर–भ१, वर ¯ ¯ न्नाकर–भ२, बल इत्यत्राकर–श। बद् तन्नह्यकर–मु। बद् ¯ तन्नाकर–मॅ॥ ८७९ १७ अन्नलाभाय—घ भ३। एतन्नास्ति मॅ-पुस्तके॥ ८८० ९-१० वाजयु इच्छत्—मॅ-मु। 'वाजयु इच्छन्' इति (घ-पुस्तकगत.) पाठ साधीयानिति मॅक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्राय॥ ८८० २० पुरमसि—ग२। पूरयसि–मॅ-मु इतरेषु च॥ ८८० २७ अवद्य —ख-ग-त न-भ श। अवद्ये–मॅ मु पदपाठश्च। अवद्ये अवद्य –घ। 'अवद्ये' इति पाठ मॅक्समुल्लरमहाशयेन लिखितपुस्तकेषूपलब्धो न वा इति न ज्ञायते। अस्मत्प्राप्तेषु बहुषु लिखितपुस्तकेषु 'अवद्य' इत्येव पाठ। अत भाष्यकारै 'अवद्ये' इत्यस्य स्थाने 'अवद्य' इति पठितमिति शक्यमनुमातुम्॥ ८८० २८ बहुन्तरालमाज्यन्त। बहु-तरळ (°ल–त२-३, °ळ–भ१) आज्यते–ख-त-न-भ१, बहुतराळ–ग, बहुतराल आज्यते–भ३, बहु-तरल आज्यतो–श। बहुतराल आज्यन्त –मॅ-मु॥ ८८० २९ स्थिता—§-मॅ। स्थितो–मु-निरु॥

[८ ८१] ८८१ २० स्तोत्रिय —§-मु। मॅ-पुस्तक इद नास्ति॥ ८८१ २३ न अस्मभ्यम्—§। अस्मभ्य–*मॅ-मु॥ दातुम्—घ। दातु नोऽस्मदर्थे–ख-त न-भ-श-मॅ-मु॥ ८८२ १६ उपगानम्—ग१-भ३-*मॅ-मु। उपमान–इतरलिखितपुस्तकेषु॥ ८८२ १८ स्वीकुर्विति—ख-ग-त-भ-श-मु। स्वीर्निति–न। घ-मॅ-पुस्तकयोरेतन्नास्ति। ऋ स १ १४० १३ द्रष्टव्यम्॥ ८८३ ८ तव वाजा.—*मॅ-मु। तव आ–त भ१-२, तव–ग, अश्वा –घ-भ३॥

[८. ८२] ८८४ ७ लिटि—ख ग-श-त२-३। टेटिले–भ१, लटि–श, लेटि–त४-भ२-३-मॅ-मु॥ ८८४ २९ सोऽस्माभि.—*मॅ-मु। अस्माभि.–ग, सह अस्माभि –इतरलिखित-पुस्तकेषु॥ ८८५ २८ त्वम्—ग-भ३ श-*मॅ-मु। ता–ख-त-भ१ २, तां–श॥

[८ ८३] ८८६ ७ महनीयम्—§। महनीय–मॅ-मु॥ ८८६ १३ सर्वेषु कालेषु—ख-श-त१-२-भ। सर्वेषु–ग-घ-त३-४-न-श। सर्वेष्वह.सु–*मॅ-मु॥ ८८६ १९ सबन्धि ¯ ¯ ¯ त्वात्—मॅ बहुषु लिखितपुस्तकेषु च। सबधे –न। मु-पुस्तक एतन्नास्ति। 'सबन्धिशब्दत्वात्' इति स्यात्॥ ८८६ २० विष्पितानि—*मॅ-मु-×। बहुषु लिखितपुस्तकेषु 'विष्पिता' इत्यस्यानन्तर लेखनार्थे कश्चिदवकाशो (Lacuna) दृश्यते। 'विष्पितानि' इति पदमत्राभिप्रेत स्यादिति कृत्वा

मॅक्समुल्लरमहाशयेन विनिवेशितम् ॥ ८८६ २१ वा—ख ञ-त१-२-भ२-य । ग-त३-श मॅ-मु-पुस्तकेषु नास्ति ॥ ८८७ ४ याचामहे—ख-घ-ञ-त२-४-मु । याचाम –ग-न-भ-श-मॅ ॥ ८८७ ६ न प्राप्नोतु—घ-न-भ । प्राप्नोतु–ख-त-श-मॅ-मु ॥ ८८७ १० व इत्—ग-घ-मु । इत्–ख-त-भ-श । इद्रो–मॅ ॥ ८८७ १६ तेषामेषाम्—§-मु । तेषा–मॅ ॥ ८८७ २१ सामान्येन—ख घ । समाने–ग । समान्येन–त-न-भ-श-मॅ-मु ॥ ८८७ २४ तस्मै पूषा चार्यमा चाजायेताम् । इय श्रुति तैत्तिरीयसहितायां (६ ५ ६) नोपलभ्यते ॥ ८८७ २९ सर्वे देवा —ख-घ-त-न-भ-श-मु । सर्वदेवा –ग-मॅ ॥ ८८७ ३० ब्रुवे—*मॅ-मु-X । उतापि च ब्रुवे–घ ॥

[८ ८४] ८८८ ३ उक्थ्येषु—ग-त-न-भ१-२-श-मु । उक्थेषु–ख भ३-मॅ ॥ ८८८ १२ काव्य —*मॅ-मु । अह्–ग, क –इतरेषु ॥ ८८८ २१ अग्ने—*मॅ-मु । इद्र–§ ॥ ८८८ २३ नृन्पे–*मॅ-मु । नृन् पति–ग, तत्प्रति–इतरेषु ॥ ८८८ २६ त्मनेति—ख-त-न-य श-मु । आत्मनेति–भ१-३-मॅ ॥ रक्ष त्वदन्यम्—भ२-*मॅ-मु । रजनदन्य–ख-भ१, नवतदन्य–ग, रजनदन्य–त-भ२, त्वदन्य–श ॥ ८९० ६ साधयद्भि —*मॅ-मु । साधायोभि –ख-त-भ३, साधीयोभि –ग, साधोयोभि –भ१-२ ॥

[८ ८५] ८९१ २ सप्रति—ग भ१-३-श-मु । सप्रति–ख-त-न-भ२ । घ-मॅ-पुस्तकयोर्नास्ति ॥ ८९१ २९ सोमस्य—ग-*मॅ-मु । इतरेषु नास्त्येतत् ॥

[८ ८६] ८९२ ९ नरा —§-मु । नर –मॅ ॥ ८९२ १० भीतिमपनयत —*मॅ । भीति समनयन–ख त, भीतिं समनयत–भ-श-मु ॥ ८९२ १२ अस्ताविषाथाम्—*मॅ-मु । अस्ताविद्याढ्या–ख ञ-त२-४-भ२, स्ताविद्याढग–ग, अस्ताविद्याथा –घ, अस्ताविद्याया–त१-३, अस्तावीयाद्या–भ१-३ ॥ ८९२ १४ विष्णाप्वो निमित्तम्—*मॅ-मु । विष्णो प्रसनिमित्त–ख-त, विष्णो प्रसवनिमित्त–ग-भ२-३, विष्णो निमित्त–घ, विष्णो प्रसाविमित–भ१ ॥ ८९२ २३ कथं वाम्—§ मु । मॅ-पुस्तक इद नास्ति ॥ ८९२ २४ प्रशस्तं धन तस्याभिलषितस्य—*मॅ-मु । प्रशस्तधन तस्याभिलषितस्य–ग, प्रशस्तधनवतमभिलषितस्य–ख-त-भ-श, प्रशस्तधनमभिलषितस्य–घ ॥ ८९२ २५ अददाथाम् । अदाथां–ख-त-न-भ-श, अदात–ग, अद्याथा–घ । अदधाथां–मॅ-मु ॥ ८९३ ५ आपुनाति—§-मु । पुनाति–मॅ ॥ ८९३ ७ अदत्तम्—मॅ-मु । दत्त–§ ॥ ८९३ १४ ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुत सोम —ग-त३-मु । निरु ५ १२ , ९३२ पृ २० प टिप्पणी च द्रष्टव्ये । ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोम –ञ-त४-भ श । उपार्जित अभिषुतसोम –घ । ऋजीष उपार्जितोऽभिषुत सोम –मॅ । ऋजीषशब्द यद्यपि निरुक्तादिषु नपुसकलिङ्ग दृश्यते तथापि सायणाचार्यै प्रायेण पुलिङ्ग एव प्रयुक्तो दृश्यते (ऋ स ५ ४० ४, ६ ४२ २, ८ ७६ ५) ॥ ८९३ १५ रक्षति—ग-न-भ । रक्षत–ख-ञ-त२-३ । रक्षते–घ-त४-श-मॅ-मु ॥ ८९३ १८ मा नो इति—ख-त१-२-मु । मा न इति–ग-ञ-भ३, म मे इति–त३-४-न श, इमे इति–भ१, मे इति–भ२ । मेति–मॅ ॥

[८. ८७] ८९४ ३ यत्स्थ इति—मॅ-मु-आश्व श्रौ । यत्स्थो–ख-ग-त, यत्स्थो इति–भ-श ॥ ८९४ ८ अनुपक्षीणस्तोत्र —ग-*मॅ । अनुक्षीणस्तोत्र.–ख-त-भ-मु, मनुष्य क्षीणस्तोत्र –श ॥ स्तोम स्तोता भवति—*मॅ-मु । स्तोमस्ता भवसि–ख ञ-त२-३-भ, स्तोम भवसि–त१-४ ॥ ८९४ १२ प्रयच्छत —§-मु । प्रयच्छथः–मॅ ॥ प्रति आ गतम्—ख-ग-घ-त-न-भ२-

श-मु। प्रत्याग—भ१। प्रत्यागच्छत—भ३-मॅ॥ ८९४ १४ **शीघ्रमागत्य पिबतम्**—त-भ-मु। शीघ्र-मागत्य पिबत —ख। एतन्नास्ति घ मॅ-पुस्तकयो. ॥ ८९४ २७ **आ**—भ१-२। आ नि पात—ख-ञ-त१-२-मु। भ३-मॅ-पुस्तकयोरेतन्नास्ति। इतरलिखितपुस्तकेषु २-४ मन्त्राणा भाष्य नास्ति॥ ८९५. ४ **अवति** —भ२-३-मु। अवती.—भ१; अविति—त२। अवति—ख-मॅ॥ **याच्व्याकर्मा**—ख-त२-भ-मु। याच्ञाकर्म—मॅ॥ ८९५ ५ **आत्मन.**। आत्मना—ख-ञ-त२-भ३, आत्मान—त१, आत्मानां—भ१-२। आत्मना—मॅ-मु॥ **पालनहेतुकत्वेन**—ख त२-भ-मॅ-मु। १॥ ८९५ ६ **ता तौ**—ख-घ-त१-२-मु। ततो—भ-मॅ॥ ८९५ ७ **सर्वैर्देवै.**—ख-घ ञ-त१-२ मु। सर्वदेवै —भ१-२। सर्वदेवेषु—मॅ॥ ८९५ १५ **ववृधानौ**—ख-घ-ञ त१-२-भ१-२-मु। बावृधानौ—भ३-मॅ॥ ८९५ १६ **शोभनाम्**—§-मु। मॅ-पुस्तक एतन्न विद्यते॥ ८९६ २ **अन्नलाभाय**—§-मु। अन्नकामाय—मॅ॥

[८ ८८] ८९६ २० **वसो पात्रे निवसत.**—*मॅ मु। वसे पात्र प्रतिवसत —ख-त-भ१, वसो पात्र प्रतिवसत —ग-भ३-ञ, वसो पात्र प्रतिवसत —भ२॥ ८९६ २५ **अत्रेति**—§-मु। यत्रेति—मॅ॥ ८९६ ३० **अतिशयितदीप्तिम्**—§। °दीप्त—मु। अतिशयेन दीप्त—मॅ॥ ८९७ ५ **शोभनदानयोग्य बलादियुक्तम्**। शोभनदानयोग्यबलादियुक्त—ग। शोभनयोग्य बलादियुक्त—ख-त-भ-मॅ-मु॥ ८९७ ६ **याचामह इति**—ग-*मॅ। याचामहेति—ञ, याचाम इति—ख-त न-भ मु॥ ८९७ ७ **ब्राह्मणाच्छसिन**। 'अच्छावाकस्य' इति भाव्यमिति प्रतिभाति॥ ८९७ १४ **न निवारयन्ति**—ग२-घ१-भ-मु। च निवारयति—ञ, निवारयति—ख-ग१-च ञ त३-४-न-मॅ॥ ८९७ १५ **त्वम्**—मॅ। त्व तत्—§-मु॥ ८९७ २३-२४ **मज मुजि शब्दार्थ**—§-मॅ मु। इद पुनरुक्तमिवाभाति। धातुपाठे 'मुज मुजि शब्दार्थौ' इति दृश्यते। 'मजमुजी च' इति नास्ति। 'मुज मुजि' इत्येतयो स्थाने 'मृज मृजि इति स्वामिचन्द्रौ' इति माधवीयधातुवृत्तावुक्तम्। 'मृज मृजि शब्दार्थौ. मजमुजी च' इति पाठ समाम्यते। अन्यत्र (ऋ स १ ५१ १०, ५५ ५) 'टुमस्जो शुद्धौ' इति धातो मज्मन्शब्दो व्युत्पादित ॥ **शत्रूणामाक्रोशनसमर्थेन**—मॅ-मु। येन शत्रूणामाकोसनसमर्थेन—ख ञ-त२-३-४-भ१-२, येन शत्रूणा रोदनसमर्थेन—ग, येन शत्रूणाकोशन(°सन—न)समर्थेन—त१-न, येन शत्रूणामा-कोशनसमर्थेन—ञ॥ ८९७, २९ **प्रादुरवीभवन्**—मॅ मु। प्रादुरभीरयन्—ख-घ१-त-न-भ-ञ, प्रादुरचीकरन्—ग, प्रादुरभिरयन्—च॥ ८९८ ६ **लटि**—ख-त-भ-ञ। लेटि—ग-मॅ-मु॥

[८ ८९] ८९८ २१ **इन्द्रो देवता**—ख-ग-त न-भ-ञ-मु। मॅ-पुस्तके नास्तीदम्॥ ८९८ २४ **मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्यात्**। मरुत्वदीया ऊर्ध्वं नित्यात्—ग, मरुत्वतीय ऊर्ध्वं नित्या—ख-त-भ-ञ। मरुत्वतीय ऊर्ध्वं नित्यात्—मॅ॥ ९०० ३ गच्छन्तु—*मॅ-मु। गच्छति—ख-त, गच्छति—घ-न-भ॥ ९००, १० **त्वत्तो**—§ मु। स्वतो—मॅ॥ ९०० १८ **त्वदर्थम्**—§। त्वदर्थो—मॅ-मु॥ ९०० २९-३१ **ततोऽङ्गिरस मारोहितवान्**। अशुद्धेय वाक्यरचना॥

[८ ९०] ९०१ १५ **अनुभवतु**—भ३-ञ। उत्कृष्टमनुभवतु—ग, उदकमनुभावतु—त, उदकमनुभवेतु—न-भ१ २। उदकमनुभावयतु—घ-मॅ-मु॥ ९०१ १६. **वा**—ञ-*मॅ-मु। एतन्नास्ति ख-ग-ल-न-भ-पुस्तकेषु॥ ९०१ १८ **जिनाति**—भ२-३-मु।. जिनातीति—ख-त-भ१-ञ, जीनातीति—ग। जीनाति—न-मॅ। ऋ स ८ १ ३० द्रष्टव्यम्॥ ९०१ २७ **तत्पुत्रस्य**—

ग-*मॅ-मु। नपुत्रस्य–ख-त-भ१-२-श, पुत्रस्य–भ३ ॥ ९०२ ३ **त्वद्गुणान् सर्वान्**—न-भ-श। (अनति)द्गुणान् सर्वान्–ख-त। सर्वान्–ग-घ-मॅ-मु ॥ ९०२ ४ **ब्रह्म**—घ-न-भ-मु। ख-ग-त-मॅ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ९०२ १३ **प्रह्वीभावयसि**—*मॅ-मु। प्रह्वीभवसि–ख-त-भ-श, प्रह्वीभवती–ग ॥ ९०२ २४ **ऋजीषी ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुत सोम**। ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोम –ख-त-भ२-३-श, ऋजीषोपार्जितोभिषुत सोम –ग, ऋजीषी उपार्जितोभिषुत सोम –घ-मु, ऋजीषी॰ ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोम –भ१। ऋजीषी ऋजीष उपार्जितोऽभिषुत सोम.–मॅ। ८९३ पृ १४ प टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ९०३ ११ **अश्नुवताम्**—ग-त४-श-मु। अश्नुवता–ख-ज्ञ-त२-३, अश्नुवतु–घ, अश्नुतां–भ। अश्नुवतां–मॅ ॥

[८ ९१] ९०३ १६ **चिरकालम्**—§-मॅ मु। चिर काल–आउफ्रेख्ट्महाशयप्रकाशित एतत्सूक्तभाष्ये (Indische studien Vol IV) ॥ ९०३ १९ **दतघर्षण॰**—मॅ मु। दतघर्ष॰–आउफ्रेख्ट् ॥ ९०३ २० **अत्र कन्या**—§-मॅ। अत्रिकन्या–मु-आउफ्रेख्ट् ॥ ९०३ २७ **अपालायामुक्तायाम्**—§-मॅ-मु-आउफ्रेख्ट्। 'अपालायामुक्तवत्याम्' इति भाव्यम् ॥ ९०३ २९ **एतानि रोमफलादियुक्त कुरु**—§-मॅ-मु-आउफ्रेख्ट्। 'रोमफलादियुक्तानि' इति भाव्यम् ॥ **उक्तायाम्**—§-मॅ मु। 'उक्तवत्याम्' इति भाव्यम्। उक्तवत्यां–आउफ्रेख्ट् ॥ **॰शिर स्थित खलतिमपहाय**—भ-मॅ। ॰शिर स्थितां खलतिमपहाय–ग-त-मु। ॰शिर स्थित खलतित्वमपहाय–आउफ्रेख्ट्। खलतिशब्द पुनरपि (५ मत्रे) आगत। मॅक्समुल्लरमहाशयस्यैतद्विषयकटिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ९०३ ३१ **पूर्वापहृता या**—*मॅ। पूर्वाभिहृताया –ख-ग त२-३-४-भ-मु, पूर्वाभिहिताया –ज्ञ-त१, पूर्वाभिहृता या–श-आउफ्रेख्ट्। बृहद्देवतायां (६ १०६)–'तस्यास्त्वगपहृता या पूर्वा सा शल्यकोऽभवत्' ॥ ९०४ ६ **लतारूपम्**—भ३। अविरूप–ख-त-भ२, अची रूप–भ१, अटि रूप–श-आउफ्रेख्ट्। लङि रूप–ग-*मॅ-मु। 'लङि रूपम्' इति यत् मॅक्समुल्लरमहाशयै स्वीकृत तद्युक्त प्रतिभाति। यत लङि 'अविन्दत्' इति रूप स्यात्। लुङि तु 'अविदत्' इति भवति। मॅक्समुल्लरमहाशयस्य टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ ९०४ ९ **दन्तध्वनिम्**—घ-मॅ। दते दतध्वनिं–मु। दतराजिध्वनिं–आउफ्रेख्ट् ॥ ९०४ १० **सोमाशुमविन्दत्**—ग-*मॅ-मु-आउफ्रेख्ट्। सोम सुमविंदत्–ख-ज्ञ-त२-३-४-भ, सोम समविंदत्–श। शाट्यायनब्राह्मणवचनविषये मॅक्समुल्लरमहाशयस्य टिप्पणी द्रष्टव्या। एतद्ग्रन्थस्याद्याप्यनुपलब्धे न किमप्यधिक वक्तु शक्यतेऽस्मिन् विषये ॥ ९०४ ११ **सा तमभिव्याजहार**—*मॅ-मु। साभिव्याहार–ख-त-भ-श, साभिव्याहरत्–ग। साभिव्याजहार–आउफ्रेख्ट् ॥ **त इदम्**—*मॅ मु-आउफ्रेख्ट्। ता इद–ख-त-भ-श, वा इद–ग। 'त इह' इत्यपि स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय ॥ ९०४ २० **भृष्टयवा**—भ३-मु। पृष्टयवा –भ१। भ्रष्टयवा –ख-त-श-मॅ-आउफ्रेख्ट् ॥ ९०४ २८–९०५ १ **इच्छाम एव तमिन्द्रमुक्त्वा**—*मॅ। इच्छाम एव मम गृहमागच्छत त्वामिंद्र इति जानीम (न जानीम–ख) एव इह मार्गे एवागत त्वा त्वा नाधीमसि नाधिगम (न जानीम–ख, निधिगम–भ१) अत्रापि चनेत्यवधारणे इह त्वामिंद्र इति न जानीम इत्यपाल्य तमिंद्रमुक्त्वा–ख-ज्ञ-त१-४-भ, इच्छाम एव मम गृहमागच्छत (॰मृगाच्छत–श) त्वामिंद्र इति जानीम एव इत्यपाल्य(॰ल्या–श)तमिंद्रमुक्त्वा–त३-श। इच्छाम एव मम गृहमागच्छ त त्वामिंद्र इति जानीम एव इह मार्गे एवागत

त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगच्छाम । अत्रापि चनेत्यवधारणे। इह त्वामिंद्र इति न जानीम । इत्यपाला तमिंद्रमुक्का(?क्त्वा)–मु। इच्छाम एव मम गृहमागच्छत त्वामिंद्र इति जानीम एव। इह मार्गे एवागत त्वा त्वां नाधीमसि नाधिगच्छाम । अत्रापि चनेत्यवधारणे। इह त्वामिंद्रेति न जानीम इत्यपाला तमिंद्रमुक्त्वा–आउफ्रेख्ट्॥ १०५ २ **कुत्सितम्**—*मॅ-मु। कुत्सित –§-आउफ्रेख्ट्॥ १०५ ५ **एवाधासीत्**—*मॅ-मु। एवौवधासीत्–ख-त भ-श, एवोच्चैरधासीत्–ग। एवाधासीत् (मुद्रणदोष ?)–आउफ्रेख्ट्॥ १०५ १५ **बहु**—§ मॅ-मु। आउफ्रेख्ट्महाशयप्रकाशितभाष्य एतन्नास्ति॥ १०५ १७ **बहु**—§-मॅ-मु-आउफ्रेख्ट्। मॅक्समुल्लरमहाशय इम शब्दमनावश्यक मन्यते 'बहुवारम्' इति पदस्याग्रे सद्भावात्॥ १०५ १८ **एव**—भ३-*मॅ-मु-आउफ्रेख्ट्। इतरलिखितपुस्तकेषु नास्ति॥ १०५ ३१ **तम्**—मॅ-मु-आउफ्रेख्ट्। तां–§॥ **सो ह जज्ञे**—आउफ्रेख्ट्। सोह जज्ञे–ख-श-त१-भ, सो जज्ञे–ग-त४-श-मॅ-मु, जज्ञे–त२-३॥ १०५ ३२ **नासुस्तान्यु ह**—*मॅ मु-आउफ्रेख्ट्। वस्युस्थान्यु ह–§॥ १०६ ५ **या असौ**—मॅ-मु। या सा–आउफ्रेख्ट्॥ १०६ ६ **अथापि**—ख-ग-त-भ-श-मॅ-मु। अपि–घ-आउफ्रेख्ट्॥ १०६ १५ **निष्कर्षणेन पूत्वी**—*मॅ-आउफ्रेख्ट्। निष्कर्षणे वा–त-भ१-२, निष्कर्षेणैव–ग, निष्कर्षणेन–भ३, निष्कर्षणेन वा–श। निष्कर्षेण पूत्वी–मु॥ १०६ १७-१८ **रथस्य अभवत्**—*मॅ। रथस्याध्य (°ध्य–ञ-त२-३) बृहत्सा मोर्धाभवत्तां खेनसेनसो(खेनसो–भ२-३) त्यबृहत् (त्यहरत्–श) सा सश्लिष्टकाभवत्–ख-त-भ-श, रथस्यात्यबृहत्सा मोद्धवा भवतो खेनसेनसो बृहत्सामशिष्टकाभवत्–ग। रथस्याध्यबृहत्सा गोधाभवत्तां खेऽनसोऽत्यबृहत्सा सश्लिष्टकाभवत्–मु। रथस्यासाद्य बृहत्सामोर्ध्वाभवत्त खेऽनस आसाद्य बृहत्सामसश्लिष्टकाभवत्–आउफ्रेख्ट्॥ १०६ २० **तस्य .त्वग्दोषम्**—§-मॅ-मु। तद्दोष–आउफ्रेख्ट्॥ १०६ २१ **सूक्तम्**—ग-न-भ-*मॅ-मु। युक्त–ख-त-श-आउफ्रेख्ट्॥ अपालाया कथाविषये ऋग्वि २ ५२, बृहद्दे ६ ९९–१०७, अनु भा ८ ९१ द्रष्टव्यम्। मॅक्समुल्लरमहाशयस्य एतत्सूक्तटिप्पणीं च द्रष्टव्या॥

[८ ९२] १०७ ९ **गानयोग्यम्**—त१-३-मु। गातयोग्य–ख-ञ-त२-४ भ-श, गातव्य योग्य–ग। गाथायोग्य–*मॅ। 'गानयोग्यम्' इति पाठ समीचीनतर इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्तम्[1]॥ १०७ ३० **लोटि**—*मॅ-मु। लिटि–ख-त-भ-श, लिङि–ग॥ **ध्वमस्तनबादेश**—ग-भ३-*मॅ-मु। ध्ववस्तनबादेश –इतरेषु॥ **व्यत्ययेन गुण**। अत्र व्यत्ययाश्रयणमनावश्यकम्। ब्रूञ उभयपदित्वात् 'तस्य तनबादेश' इति वक्तु शक्यम्। ऋ स १ ८४ ५ द्रष्टव्यम्॥ १०७ १९ **यत्वा**—*मॅ। दत्वा–§। गृहीत्वा–मु॥ १०७ २५ **श्रीङ् पाके**—ख-ग-भ-मॅ-मु। प्रीङ् पाके–त२-३-श, शीङ् पाके–श-भ१। 'श्रीञ् पाके' इति भाव्यम्॥ १०७ २६ **इन्दो**—ग-*मॅ-मु। इद्र –ख-त-न-भ२-श, इद्र इदो –घ॥ **क्षरत्**—*मॅ। क्षरत.–ग, क्षरत–त-भ-श, क्षरत–घ-मु॥ १०८ ७ **ग्रहेषु**—ग-त-न-भ२-श। गृहेषु–भ१-३ मॅ-मु॥ १०८ ११ **भूताभिभवनादीनि**—ख-त-न-भ-श-मु। भूतानि अभिभूतानि–ग। भूतानि भुवनादीनि–मॅ॥ १०८ १४ **°तिरिक्तोक्थे**—त भ-श। °तिरिक्तोक्थ्ये–ग-मॅ-मु॥ १०८ १५ **स्तोत्रियानुरूपौ**। स्तोत्रियानुरूपा –आश्व श्रौ॥ १०८ २३ **प्लुङ्**—ख-ग-त-न-भ-*मॅ-मु। प्लुङ्–श॥ १०९ १८ **अदा-**

1 Preface to the 2nd Edition Vol IV, p 178

तॄन्—ग-*मॅ-मु । दातॄन्—ख-त-भ-श, शत्रून्—घ ॥ ९०९ २५ **औतोमित्यात्वाभाव**—ग। ओत्वाभाव —ख-त-न-भ२-मु, ओर्शेत्वाभाव —श । औत्त्वाभाव —भ३-*मॅ ॥ ११० २ **अनुकामा**—मॅ-मु । कामा—§ ॥ ११० ४ **अवगच्छाम**—ख-ग-त न-भ-श । अवगच्छाम —घ-मॅ-मु ॥ **लेटि** । 'लङि' इति युक्तम् । ऋ स १ ५० १०, ११३ १६ द्रष्टव्यम् ॥ ११० १८ **पोषयिष्या**—ख-त-न-भ-श-मु । ग-घ-मॅ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ११० १९ **°वचनात्**—ख-ग-त१-२-३-भ१-३-मु । °वदनात्—त४-भ२-श-मॅ ॥ ११० २६ **प्रदीयमानेन सोमेन**—भ३-*मॅ । प्रदीयमानसोमेन—ख-ग-त-भ१-२-मु, प्रदीयमान सोमो न— श ॥ १११ २८ **इन्द्रादय**—§-मु । मॅ-पुस्तके नास्ति ॥ ११२ १६ **कुक्षये**—§-*मॅ-मु । सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु 'कुक्षये' इत्यस्य स्थाने 'तुनहु' इति पाठो विद्यते इति मॅक्समुल्लरमहाशय । वस्तुतस्तु १८ पङ्क्तौ विद्यमानस्य 'कुक्षये' इत्यस्य स्थाने 'तुनहु' इति पाठो लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते ॥ ११२ १७ **तेजसाम्**—§ । तेजसा—मॅ-मु (मुद्रणदोष ?) ॥ ११२ २४ **स्तौति**—*मॅ-मु ग्वालियर-जोधपूरलिखितपुस्तकयोश्च । नौत—ख-त१-२-३-४-भ-श, स्तौत—श ॥ ११३ ४ **समीपात्त्वाम्**—भ३-*मॅ-मु । मृगपान्नां—ख-त, सुगपात्वां—भ१-२, मृगपाजां—श, मृपातार—ग ॥ **अश्नुवतामिति**—ख-ग-त-भ-श-मु । अश्नुवतामिति—मॅ ॥ ११३ २६ **तन्द्रयुक्त**—*मॅ-मु । त प्रयुक्त—ख-त, मद्रयुक्त—ग, तद्रयुक्त—न-भ-श ॥ ११३ २७ **°कर्मान्वितो**—*मॅ-मु । °कर्मवतो—ख-घ-त-भ१-२, °कर्मयुतो—ग, °कर्मवान्—भ३, °कर्मवते—श ॥ ११४ ४ **वन**—मु । क्त—ख-त-न-भ१-२-श, श्न—भ३, वनु—ग२-मॅ ॥ ११४ ११ **त्वमिद त्वमस्माकमसि** । इदमारण्यकवचन कुत्रत्यमिति न ज्ञायते ॥ ११४ १८ **आडागम**—ग । अडागम —मॅ-मु इतरेषु च ॥

[८ ९३] ११४ २४ **°तिरिक्तोक्थे**—श भ-श-मु । °तिरिक्तोरवे—ख-त१ २ ३-४ । °तिरिक्तोक्थ्ये—ग-मॅ ॥ ११४ ३० **एतादृशानुभावम्**—*मॅ-मु । एतादृश अनुभवि—ख-त-भ१-२, एतादृश मनुष्यमभि—ग, एतादृशमभि—भ३, एव तादृश अनुभवि—श ॥ ११५ ६ **केनापि**—मॅ । न केनापि—§-मु ॥ ११५ १२ **प्रतिषेधात्**—ख-ग श-त१-२-३-भ । षप्रतिषेधात्—त४-श । वप्रतिषेधात्—मॅ-मु ॥ ११५ १३ **दोहनकाले**—ख श-त१-२-न-भ-मु । ग घ-त४-मॅ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ॥ ११५ १५ **°तिरिक्तोक्थे**—ख-त-न-भ१-२-श-मु । °तिरिक्तोक्ते—भ३ । °तिरिक्तोक्थ्ये—ग-मॅ ॥ ११५ २२ **तदा**—§-मॅ-मु । अय शब्दोऽनावश्यक प्रतिभाति ॥ ११६ ६ **ये सोमा**—घ-*मॅ । ते सोमा सुनोते कर्मणि लिटि व्यत्ययेन श्नु (श्नु छ —त३-४-भ३-श, श्नु छ—न, श्नु उच्छ—भ१)—ख-ग-त-न-भ-श । सुनोते कर्मणि लिटि व्यत्ययेन श्नु ये सोमा —मु । केनचिदध्येत्रा प्रान्ते लिखित केनचिल्लेखकेन प्रमादान्मूले समावेशित स्यात् । मॅक्समुल्लरमहाशयोऽप्येवमभिप्रैति ॥ ११६ ८ **सूचितम्**—§ । सूचित च—मॅ-मु ॥ ११६ ९ **°तिरिक्तोक्थे**—भ१-श । °तिरिक्तोक्थ्ये—ख-ग-त-भ२-मॅ-मु ॥ ११६ १५ **वा**—त-न-भ-श-मु । ख-ग मॅ पुस्तकेषु नास्ति ॥ ११६ १७ **स्तुत सन्**—मॅ । स्तुत सन् वृत्रहतवे वाजयामसि वाजवत करोतीत्यर्थे तत्करोतीति णिच् णाविष्ठवदिति णेरिष्ठवद्भावात् टेरिति टिलोप विन्मतोर्लुक् इति वचनान्मतुपो लुक्—ख-ग-त-न-भ-श-मु (लिखितपुस्तकेषु क्वचिदशुद्धिर्विद्यते)। इयमपि प्रक्रिया लेखकप्रमादाद्भाष्ये प्रविष्टा ॥ ११६ २८ **वज्र आयुधम्**—*मॅ । वज्रायुध—§-मु ॥ ११७ ११ **सर्वत्रानयेति**—मु ।

सर्वत्रमनुयति–ख, सर्वमनेति नेति–ग, सर्वत्रमनयति–त-श, सर्वत्रमानयेति–भ। सर्वत्रानयतीति–*मॅ ॥ ९१७ २० °शिरस्त्राणेन्द्र—§ मॅ मु। '°शिरस्त्राण वेन्द्र' इति भाव्यम्। '°शिरस्त्राण वेंद्र' इति भाव्यमिति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्त तद्युक्तम् (मुद्रणदोष. ?) ॥ ९१७ २२ ते त्वदीयम्—ख-त१-२-भ मु। घ-त३-न-श-मॅ-पुस्तकेष्विद नास्ति ॥ ९१७ २८. त्वद्गुलम्—ख-ग-घ-त-न-भ२-य-श-मु। तद्गुल–भ१-मॅ ॥ ९१८ ४ परिगमिता —*मॅ-मु। वनिगमिता–ख-त२-३-श, च निर्गमिता–ग, वनिगमिता–ञ-त४-भ२, चर्मिनामिता–भ१ ॥ ९१८ २० आशुषे। 'आ शुषे' इति भिन्न पदपाठ। 'आस्नुषे' इति भाष्यकारेण स्वीकृत स्यादित्यपि सभावयितु शक्यमिति मॅक्समुल्लरमहाशय ॥ ९१८ २६ वश नयन्तीति—§-मॅ। वश नयत्यनेनेति–मु। अय समीचीनतर पाठ लिखितपुस्तकेष्वभावादस्माभिर्न स्वीकृत ॥ ९१९ १३ °यूतीत्यादिना—ख-ग-ञ-त१-२-भ३-मु। °यूत्यादिना–त४-न-भ१-२-श-मॅ ॥ ९१९ २४ आगच्छतु—*मॅ-मु। आगच्छति–ख-त-भ, आगच्छेति–ग ॥ ९१९ ३० भवानि—ञ भ३-*मॅ-मु। भवामि–इतरेषु ॥ ९२० ३ वसतीवर्यं—मॅ-मु। वसतीवरा–ख-त-न-भ१-२, वसतीवरी –घ-भ३-श, वसतीवरि – ग ॥ ९२० ४ ग्रहस्था —ग-घ। गृहस्था –ख-त-न-भ-श-मॅ-मु ॥ ९२० ५ निचान्तपृण —मॅ-मु। निचातपुण –§ ॥ ९२० १४ एव ‐ ‐ ‐ ‐ र ‐ वि ‐ ज —त४-न भ१-२-मॅ। एव–ख-ञ-त२-३-मु। एव ऋत्विज विसर्गे–ग, एव ओजसा ओज –त१, एव ऋज –भ३, एव ऋजीष–श ॥ °त्युक्तम्—ग-ञ त२-३-श-*मॅ-मु। °त्युक्त–ख-त१-४-भ१-२, °त्युक्त(त्वाप्रसगात्)–भ३ ॥ ९२० १६ अच्छ—§-मु। अच्छा–मॅ ॥ ९२० १७ विसृजन्ति—ग *मॅ-मु। विसृजत–ख-ञ त१-२, विसृजन्–त३-४ भ-श ॥ ९२० २१ हविर्भि —*मॅ मु। हवि –§ ॥ ९२० २२ हित ‐ ‐ वादिषु—त-भ१-२-मॅ। हित ‐ ‐ ‐ ‐ वेदिषु–ग, हित ‐ ‐ ‐ वाषु–श, हित गवादिषु–भ३। हित हितकर प्रय –मु ॥ ९२० २७ २८ ता निवसन्त्यत्रेति। ते निवसतेत्यत्रेति–ख-त भ१-२-श, ते निवसतत्रेति–ग, ते निवसत्यत्रेति–न-भ३। निवसत्यत्रेति–मु। निवसत्यत्रेति–मॅ ॥ ९२१ २१ आडागम –ग। अडागम –मॅ-मु इतरेषु च ॥ ९२२ १० श्रुतेरत्रापि—मु। श्रुते तत्रापि–ख-ग-त-न-श, श्रुतेन तत्रापि–भ। श्रुतेऽत्रापि–*मॅ ॥ ९२२ ११ इत्यादरार्थे ––ख-ग-घ-त-मु। इत्यादरार्था–न-भ-श। इत्यादरार्थे–मॅ ॥ ९२२ २४ धत्तनेति रत्नानि—*मॅ-मु-× ॥

[८ ९४] ९२३ ३ बिन्दु°—ख-ग-ञ-भ२-*मॅ-मु। बिंदु°–त१-२-३-४-भ१-श, बिंदु –घ ॥ ९२३ २८ पूर्वाभिहिते—ज। पूर्ववेनिहित–ख, पूर्व अभिहिते–ग, पूर्वनिहित–ञ, पूर्ववेभिहिते–त२-न, पूर्वभवेभिहि –त४, पूर्वचोभिहित–भ, पूर्ववेभिहित–त३-श। पूर्वमेवाभिहिते–मु। पूर्वत्राभिहिते–मॅ ॥ ९२४ ८ ततमूर्णास्तुकेनेति—*मॅ-मु। ततपूर्णास्तुकोनेति–ख ञ-त१-२-३, तन्यते ऊर्णास्तुकेनेति–ग, ततपूर्णास्तुकेनेति–त४-भ, ततपूर्णास्तुकोनति–श ॥ आलादेश —ग-ज-न-भ-श। अडादेश –ख, अलादेश –त-मॅ-मु ॥ ९२४ १० त तथोक्तम्—ग। तत्तथोक्त–मॅ-मु इतरेषु च ॥ ९२४ १६ सेवाम्—ग *मॅ-मु। सतां–ख, सबा–त भ श ॥ ९२४ १७ सोमसेवा कामयते—ज-न-भ। सोममेवां कामयते–ख-त-श, स्तोता कामयते–ग। सोममेव कामयते–मु। सोममेवाकामयते–मॅ ॥ ९२५ २० विश्रुतम्—ज। विसुत–भ१, विष्टत–श, विस्तृत–ख-ग-घ-त-न-भ२-मॅ-मु ॥

[८ ९५] १२६ १५ **निहितम्**—§-मु। मॅ पुस्तके नास्ति ॥ १२६ २२ **मरुद्गणानाम्**—*मॅ-मु। मरुत्सोमानां—ख-त-न भ-श, मरुत्सबन्धिन—ग, मरुत्समानाना—घ। 'मरुत्सघानाम्' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय ॥ १२७ ३ **सुपुत्रवत**—ख-ग-ज-ञ त१-२-न-भ-मु। सुपुत्रत—त३-४, सुपुत्रमत—श। सुपुत्रस्य—मॅ ॥ १२७ १५ **त्वदीयम्**—§-मु। मॅ-पुस्तके नास्ति ॥ १२७ २२ **सिषासन्त**—च-ज-मु। सिसासत—मॅ इतरेषु च ॥ १२७ २४ **सन्त**—ख-घ-ज-त-न-भ-श-मु। ग-मॅ-पुस्तकयोर्नास्ति ॥ १२८ १ **इन्द्राय यागादिकर्माणि**—ग-ज भ१-श-मु। इद्रयागादिकर्मणि—न-भ२। इद्रयागादिकर्माणि—ख त-मॅ ॥ १२८ ६ आगच्छतैव—§-मु। गच्छतैव—मॅ ॥ १२८ ९ **माद्यते**—ग। मादते—ख-त-भ-श। मदायते—मु। मादयते—मॅ ॥ १२८ १७ **त्वम्**—§ मु। त्व च—मॅ ॥

[८ ९६] १२८ ३२ **अध द्रप्स**—*मॅ। अव द्रप्स—§-मु ॥ १२९ ७ **अर्तेरूच**। 'अर्तेरुच्च' इत्युणादिसूत्रम् ॥ १२९ १२ **सप्त**—न-भ। इतरेषु मॅ-मु पुस्तकयोश्च नास्ति ॥ १२९ १३ **हननेनोत्पादकत्वात्**—मु। हननेनोत्पादत्वात्—ख-त न-भ२, हननोत्पादकत्वात्—ग, हननोत्पादत्वात्—ज-भ१। हननोत्पादित्वात्—मॅ ॥ १२९ २१ **अतिविद्धा**—ग-घ-ज-ञ त१-३-४-न-भ-श-मु। ख-त२-मॅ पुस्तकेषु नास्ति ॥ १२९ २३ **°पिञ्जूलमुद्धृत्य**। '°पुञ्जीलमुद्धृत्य' इति तै स ॥ १३० ७ **निस्पूर्वात्**—§-मु। निष्पूर्वात्—मॅ ॥ १३१ १६ **धारयेम**—ख-ञ-त१-२-भ मु। एतन्नास्ति ग-घ-त३-४-श-मॅ ॥ १३१ १८ **भवाम**—§-मु। भवेम—मॅ ॥ १३१ ३० **वृत्र घ्नन्तम्**—ग-भ१। वृत्र जघ्नत—ज। वृत्रघ्न त—ख त-भ२-श-मॅ-मु ॥ १३२ ४ **षष्टित्र्युत्तरसख्याका**। 'त्र्युत्तरषष्टिसख्याका' इति भाव्यम् ॥ १३२ ५ **नवसु गणेषु**—*मॅ-मु। वसुगणेषु—ख-त-श, नवसु गणोषु—ग, सुरगणेषु—ज भ ॥ **प्रतिपादिता**—ख-ज ञ-त१ २-भ। तिपादिता—ग-त३-४-श। निपादिता—*मॅ-मु ॥ **आदित**—ग-*मॅ। अदिते—इतरेषु। आदिपञ्चगणा—मु ॥ १३२ ७ **गण**—*मॅ-मु। गर्भा—ख त भ, वर्गा—ज, गणा—ग ॥ १३२ ११ **विदध्म**—ख-घ-त-श-मु। विदध्यम—ग, विदधाम—ज-भ। विदध्म—मॅ ॥ १३२ १७ **च**—§-मु। ते—मॅ ॥ १३२ २० **अभिषुत**—ग भ। अभिषुत्य—ख घ-त-श मॅ-मु। अत्र 'अपार्जित' इत्येव पाठ सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु दृश्यते। ऋ स. ८ ८६ ४, ९० ५ द्रष्टव्यम् ॥ **ऋजीष**—ग। ऋजीषी—ख-घ-त-भ-श-मु। ऋजीष—*मॅ। ८९३ पृ १४ प टिप्पणी द्रष्टव्या ॥ १३३ ८ **ईषाम्**—ख-ग-ज-त-भ२-मु। ईशा—भ१-श-मॅ ॥ १३३ २१ **शोभना**—§-मु। शोभमाना—मॅ ॥ १३४ ८ **नाम**। नाम्ना—बृहद्दे ॥ **सोऽभ्ययात्**। अभ्ययात्—बृहद्दे ॥ **योत्स्यमान सुसहृष्टे**—बृहद्दे। योत्स्यमानस्तु सहृष्टे (हृष्टे—त३)-ख-ञ त२-३-४, योत्स्यमानस्तु सहृष्टे—ग-त१-भ, यात्स्यामात स्तुत हृष्टे—श। योत्स्यमान सुसहृष्टे—*मॅ-मु ॥ १३४ ९ **तानायत**—*मॅ-मु बृहद्दे। तानायुतान्—ख-त-भ, तानायतासन्—ग, तानायुधान्—श ॥ **प्रेहिं**। एहि—बृहद्दे ॥ १३४ ११ **पुनर्विभो**। अस्मादनन्तर "श्रुत्वा देवगुरोर्वाक्यम् अनर्थं वृत्रशङ्कया" इति बृहद्देवतायामधिक विद्यते ॥ **स्वर्ग एव—बृहद्दे**। खङ्ग एव-ख-त-भ, खग एव—ग। ओजसैव—*मॅ-मु ॥ **देवानादाय**—त१-*मॅ-मु-बृहद्दे। देवायायाय—ख, देवाघनाय—ग, देवयतनं—ज, देवानायाय—ञ-त२-३-४-भ१; देवानाय—भ१, देवानायांत—श ॥

पपुर्विधिवत्सुरा —*मॅ-मु-बृहद्दे । पुनर्विधिवत्पुरा—ख-ग-ज त-भ२, पुनर्विधिवत्पुरा —भ१ ।। ९३४ १२ तृचे—ग-ज-बृहद्दे । द्दचे—ख-त-भ, ऋचि—श । द्वृचे—मॅ। ऋचे—मु । तदव द्रप्स इत्यस्मिन्। तदेतदप्यवेत्यस्मिन्—बृहद्दे ।। अथ बृहद्देवतागत कथाभाग केनचित् पश्चाद्विनिवेशितो भाष्ये इति मॅक्समुल्लरमहाशयस्याभिप्राय ।। ९३४ १३ अनार्षत्वेनानादरणीयम्—ज । अनात्वान् नादरणीय—ग, अनार्षादनारणीय—श । अनार्षत्वे नादरणीय—मॅ-मु इतरेषु च ।। ९३४ १६ उदकस्य—ग-ञ-श-मु । उदस्य—ख-त२-४-भ-मॅ । अनन्तरऋग्भाष्य द्रष्टव्यम् ।। ९३५ १ केचिदिष्यामि पठन्ति । 'इष्यामि वो वृषणो' इति सहितापाठ । 'शाखान्तरे' इति मुपुस्तके टिप्पणी दत्ता ।। ९३५ १८ ष्नेवाशत्रुभ्य —*मॅ-मु। ष्नेव शत्रुभ्य —§ । १६ पङ्क्तौ विद्यमानस्य 'ष्नेवाशत्रुभ्य' इत्यस्य स्थाने 'ष्नेव शत्रुभ्य' इति पाठो लिखितपुस्तकेषूपलभ्यत इति मॅक्समुल्लरमहाशयेनोक्त तत्प्रामादिकम् ।। ९३५ २० प्रकाश्य—ग-भ-*मॅ मु । प्रकाश्य—ख-घ-त-श ।। ९३६ ११ छन्दोविषयत्वान्निपातनम्—ग-*मॅ-मु । छन्दोविषयत्वानिपातन—ख-त१-२-३ भ२, छदोविषयत्वानिपातन—ञ, छदोविषयत्वानिपात्यते—त४, छदोविषयत्वान्निपातत्व—श ।। ९३६ १३ सप्त गङ्गाद्या —§-मु । गगाद्या सत—मॅ ।। ९३६ २३ अहानि—§-मु । अहा अहानि—मॅ ।। ९३७ ३ वृत्रहा—§-मु । स वृत्रहा—मॅ ।। चर्षणीधृत्—ख-ग-घ-त३-भ१-मु । चर्षणिधृत्—ञ-त२-४-भ२-श-मॅ ।। ९३७ १४ महान्—ज । स महन्—ख, सहमन्—ञ-त२, सहमा—त४-श, सहम—त३, सहन्—भ । स महान्—ग-मॅ मु ।।

[८ ९७] ९३७ २७ च—ख-ग-ज-ञ-त१-२-३-न-भ-श-मु-आश्व श्रौ. । वा—त४-मॅ ।। ९३८ ३ त्वे—मु । ते—ग-घ-ज-न-भ, न—ख-त । मॅ-पुस्तके नास्ति ।। ९४० १६ एतत्—ग-त-न-भ-श-मु । एत्—ख । एव तत्—मॅ ।। ९४० २९ सग्रामनाम—ज । सग्राम —ख-ग ञ-त२-३, सग्राम—त४-न-भ-श । सग्रामा —मॅ-मु ।। ९४० ३० स्तुते—ग-ज-भ-मु । सुते—ख-त-न-श-मॅ ।। ९४१ ११ रेभा —§-मु । रेभास —मॅ ।। ९४१ २७ इत्याद्या—§ । इत्याद्या —मॅ-मु ।। ९४२ १० सर्वदिक्स्थम्—न-*मॅ-मु । सर्वदिक्व—ख-त, सर्वदिग्भव—ग, सर्वदिग्गत—ज, सर्वदिग्—भ१, सर्वदिद्यु—भ२, सर्वद्दिक्—श ।।

[८ ९८] ९४३ १३ नृमेधाख्यस्य—ग भ१-२ । नृमेधाक्षस्य—ख-त-न-श । नृमेधस्य—भ३-मॅ-मु ।। ९४३ १५ पुरउष्णिक्—*मॅ-मु । ककुप्—§ ।। ९४४ १० प्राप्तो —*मॅ । अप्राप्तो —§-मु ।। ९४४ २८ त्वम्—§-मु । मॅ-पुस्तके नास्ति ।। ९४५ ६ ससृज्महे—ञ-त१-भ२-*मॅ-मु । ससृज्महे—ख, सृज्महे—ग-घ१-त३-४-भ१-श, सृज्यमहे—च, ससृज्महे—त२ ।। ९४५ १४ वर्धन्ति—ग-घ-भ । वर्धयति—ख-त-मॅ-मु ।। ९४५ १८ उरुयुगे—ख-ग-च-ञ-त१-२-न-भ१-श-मॅ । उरूयुगे—घ१-त३-४-भ२-३-मॅ ।।

[८ ९९] ९४६ १२ ऐन्द्रम्—न-भ । इन्द्रो देवता—घ । ख-ग-त श-मॅ-मु-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ।। ९४६ २५ वज्रिन्निन्द्र—ख-ग-घ-त-न-श-मु । वज्रवर्निद्र—भ । वज्रिन् वज्रवर्निद्र—मॅ ।। ९४६ २७ स्वसर गृहम्—§-मु । स्वसर च गृह—मॅ ।। ९४७ १३ करोति—*मॅ । करोत्यतो—§-मु ।। ९४७ १४ रश्मय —*मॅ-मु । श्रय —ख-त-भ-श । ऋश्रय —ग ।। ९४७ २५ स्तोत'—न । स्तोतार'—मॅ-मु इतरेषु च ।। ९४८ १६ श्रथयन्त श्रथिताः—त२-४-*मॅ । श्रथयत

श्रथिता –ख, श्रयत श्रयिता–ग, श्रथयत श्रथिता –ज्ञ-त३ श-मु, श्रथयत श्रययिता –भ, श्रथयत श्रथिता –न । 'श्रथयत' इति सहितापदपाठौ ॥ ९४८ २२ **गन्तारम्**—ग ज्ञ-भ२-श *मॅ-मु । गगा–ख, गगार–त ॥

[८ १००] ९४९ ८ **ते**—ख-त-न भ-मु । ग श मॅ-पुस्तकेषु नास्ति ॥ **अयमिति वाग्देवत्ये**—*मॅ-मु । अयमिति द्रूचेनेंद्र आत्मानमस्तौदिति वाग्देवत्ये–ख-त२-भ, अयमिति द्रूचेन त्ये–न, वाग्देवत्ये–श ॥ ९४९ १२ **प्रयाण वाच** –भ३-*मॅ-मु । प्रणवो याज्यासनये वय सामये वयसा मनोज्ञा वच –ख-ग-त२-३-४, वयसाममनोज्ञा वाच –ज्ञ, प्राणा ˉ ˉ समये वय सामये वयसामननोज्ञा वच –न, प्रयाणसमये वयसा मनोज्ञा वाच –भ१, प्रणवो याज्या-समये वयसा मनोज्ञा वाच –भ२-म, प्रयाणे वयसाममनोज्ञा वाच –श ॥ ९५२ २२ **विश्वरूपा** । सर्वरूपा –निरु ॥ ९५३ ३ **अभिवृत्यैतान्**—§-मॅ-मु । अभितप्येमान्–बृहद्दे॰ ॥ ९५३ ४ **उद्यतस्य तु**—§-मॅ-मु । उद्यतस्यैव–बृहद्दे ॥ ९५३ ५ **विष्णो इति**—§-मॅ मु । विष्णविति–बृहद्दे ॥ **त्वृचा**—मॅ । तृचा–ख, त्यृचा–ग, द्रूचा–ज्ञ त२-न-श, द्द्चा त३-४, वृचा–भ१, च्चृचा–भ२ । थृचा–मु । त्वृचि–बृहद्दे ॥

[८ १०१] ९५३ १० **तृतीया**—ग *मॅ-मु । तृतीयादि–ख ज्ञ-त१-२-न-भ-श, तृतीया ह्नि–त३-४ ॥ ९५३ २३ **अहनि माध्यंदिने**—ख-त१ भ-श-मु । माध्यदिने–ग, गामु-पकर्मणि–ज्ञ-त२, माध्यदिनो–त३-४-न-मॅ ॥ ९५४ ५ **वर्षिष्ठक्षत्रौ**—ज्ञ-त१-२-भ-मु । वर्षिष्ठ-क्षेत्रौ–ख-घ । वर्षिष्ठक्षत्रा–ग-त३-४-न-श-मॅ ॥ ९५४ १८ **पुन पुनर्हवीतवे**—ज्ञ त१-३ *मॅ-मु । पुन पुनर्हवीतये–ख-त२, पुनर्हवीतवे–ग-घ-ज्ञ-त४-भ, पुनपुनर्हवीतवे–श ॥ ९५५ १३ **उभा उभौ**—घ-न-भ-मु । उभौ उभौ–ख-ज्ञ-त१-२ । उभौ–ग-त३ ४-श-मॅ ॥ ९५६ २७ **ते**—श-मु । तव–ग-न-भ२, त–त२-३-४, भुवि–भ१, विभु–भ३, तत्–ख-घ-ज्ञ मॅ ॥ ९५७ ५ **आगच्छन्ती**—भ१-२ । आगच्छती–ख-ग-घ त१-२-न-श-मॅ-मु ॥ ९५७ १४ **चैतरेय**—*मॅ । चैतस्य–ख-ग-ज्ञ-त१-२-३-भ२-३-मु, चेतस्ये–त४, चैतस्ये–न, चैतास्य–भ, चैतास्येव–श ॥ ९५७ १८ **स प्रजा असृजत**—*मॅ-मु । ससृजे–ख-ग१-त न-भ-श, स ससृजे–ग२ ॥ ९५७ २० **पराभूता** —ग-न-भ-*मॅ-मु । पारभूता –ख त१-२-३, परभूता –ज्ञ, पाराभूता –त४ । भाष्योद्धृत शतपथब्राह्मणगत पाठ तद्ब्राह्मणस्य काण्वमाध्यदिनशाखयो पाठाभ्यां भिन्न ॥

[८ १०२] ९५८ १० **पावकविशेषणविशिष्टो**—ग-भ३-श । पावकविशेषणेन विशिष्टो–भ१, पावकविशेषणे विशिष्टो–भ२, पावकविशेषेण विशिष्टो–ख-त-न-मॅ-मु ॥ ९५८ १२-१३ **°यविष्ठयोर्वा**—ग-श-*मॅ-मु । यविष्ययोर्वा–ख-त, यविष्टयोर्वा–न-भ ॥ ९५८ १४ **इत्यष्टा°** —ग-त२-भ१-*मॅ-मु । अष्टा°–ख-त३-श, इष्टा°–न ॥ ९५८ ३० **स त्वम्**—§-मु । मॅ-पुस्तके नास्ति ॥ ९५९ २५ **भवामेति**—ख-ग घ-त-न श । भवोमेति–भ१, भवति–भ३ । भवेमेति–भ२-मॅ-मु ॥ ९६० १२ **वाशिनमिति वा**—ख-ग१ ज्ञ-त१-२-४-न-भ२ *मॅ-मु । वाशिनामिति वा–त३-श, च–भ१-३ ॥ ९६० २७ **अन्तरिक्ष्या माध्यमिके**—ख ज्ञ-त२-३-न-भ१-२-श । अतरिक्षा माध्यमिक–ग, अतरिक्ष माध्यमिके–घ, अत्चित्रक्ष्या माध्यमेके–त१, अतरिक्ष्या माध्यमिको–

त४ । आतरिक्ष्या माध्यमिके–भ३-मॅ मु ।। ९६१ ८ **धीतिभि निधानै**—ग-मॅ-मु । ' धीतिभिरिधान ' इति स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशय ।। ९६१ २२ **वनन्वति काष्ठानि हन्ति**—ग-भ२-*मॅ-मु । वनन्वती काष्ठानि सति–ख-त१-२, वनन्वति काष्ठानि सति–ञ भ१-३, वनन्वती काष्ठानि इति–त४-श, वनन्वती काष्ठानि न–घ१, वनन्वती काष्ठानि त्वति–च ।। ९६१ २३ **काष्ठानि**—ख-ग-त-न-भ-श मु । घ-मॅ पुस्तकयो नास्ति ।। ९६२ १ **यानि कानि चेति**—ग-ञ-भ-श-*मॅ-मु-तै स । यानि कानि चेवि–ख त१-२, यानि चेवि–त३-४ ।। ९६२ २ **सर्वमस्मै स्वदते**—ग१-त१ २-३-भ-श-*मॅ-मु-तै स । सर्वदस्मै स्वदक्ष–ख, अस्मै स्वदते–ग२, सर्वस्मै स्वदते–ञ-त४ ।। ९६२ १२ **प्रज्वलयति**—ग-घ-भ२-३ । प्रज्वलति–श । प्रज्वलति–ख-त-न-भ१-मॅ-मु ।।

[८ १०३] ९६२ १८–२१ **आभिप्लविके राजन्नग्ने इति**—मु । प्र महिष्ठायेति आभिप्लविकेषूक्थ्येषु मैत्रावरुणस्य वैकल्पिक स्तोत्रियस्तृच । सूत्रित च । प्र महिष्ठाय गायत प्र सो अग्ने इति । उपाकर्मणि मडलाद्याग्ने याहीत्येषा । सूत्रित मा चिदाग्ने याहि मरुत्सखा यत्ते राजन्नग्न इति–ग । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु मैत्रावरुणस्य वैकल्पिक स्तोत्रियस्तृच । सूत्रित च । मा चिदाग्ने याहि मरुत्सखा यत्ते राजन्नग्न इति–ख-त-न-भ-श-मॅ । मॅक्समुल्लरमहाशय एवमत्र पाठ स्यादिति सभावयति–' आभिप्लविकेषूक्थ्येषु मैत्रावरुणस्य प्र महिष्ठायेति वैकल्पिक स्तोत्रियस्तृच । सूत्रित च । अभि प्रयासि वाहसा प्र महिष्ठाय गायत । आ ७ ८ । इति । उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यतहोम आग्ने याहीत्येषा । सूत्रित च । आग्ने याहि मरुत्सखा यत्ते राजञ्छृत हवि । आ गृ ३ ५ ७ । इति ' ।। अस्माभिस्तु ग-पुस्तकानुसारेण मु पुस्तकानुसारेण च स्वीकृत पाठ ।। ९६३ १३ **कुर्वाणात् मनुष्यात्** । कुर्वाणान् मनुष्यान्–ऽ-मॅ-मु । **रेजन्ते कम्पन्ते**—ऽ-मॅ । ' रेजन्त ' इति पदपाठ । रेजन्त कम्पन्ते–मु ।। ९६३ २० **प्रणेतुम्**—ग । प्रनेतु–मॅ-मु इतरेषु च ।। ९६३ २१ **मर्तो**—ख-ञ-त१-२-३-भ३-मु । मते –घ१, मर्ता–त४-न-श । मर्त्यो–ग भ१-२-मॅ ।। ९६३, २८ **तथा**—ग-त४-न-भ१-३ । यथा–ख-घ ञ-त२ भ२-मॅ-मु ।। ९६४ २ **धारयाम**—ख-ग घ-त न । धारयाम –भ-श-मॅ-मु ।। ९६४ १६ **स**—मॅ × । मु-पुस्तकेऽपि नास्ति ।। ९६४ २० **हे**—मॅ । हे ये–त१ । ये–मु इतरेषु च ।। ९६४ २१ **प्र गायत**—ख-घ-ञ-त१-२-भ-श-मु । ग-त३-४-मॅ-पुस्तकेष्वेतन्नास्ति ।। ९६४ २७ **अस्य अग्ने**—ख-घ-त१-श-*मॅ-मु । तस्याग्ने –ग-न, तस्यासाग्ने –त३-श, तस्यास्याग्ने –भ ।। ९६५ २६ **अभिगमनैरपि** । अस्मादनन्तर ' स्तुवन्ति ' इत्येतादृश क्रियापदमावश्यकमिति मॅक्समुल्लरमहाशय ।।

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

६–८ मण्डलानि

ॐ

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ षष्ठं मण्डलम् ॥

भारद्वाजे षष्ठे मण्डले षडनुवाका । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'त्वं ह्यग्ने' इति त्रयोदशर्चं प्रथम सूक्तम् । 'त्वं ह्यग्ने सप्तोनेति बार्हस्पत्यो भरद्वाज षष्ठं मण्डलमपश्यत्' इत्यनुक्रान्तत्वात् मण्डलद्रष्टा स एव भरद्वाज ऋषि । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषया अग्निर्देवता । पशो [1] हविषि अवदीयमाने मैत्रावरुणेनानुवचनीयमिदं मनोतासूक्तम् । सूत्रित च— 'त्वं ह्यग्ने प्रथम इत्यन्वाह' (आश्व श्रौ ३ ६) इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि एतदादिसूक्तषट्क द्वितीयवर्जम् । सूत्रित च—'त्व ह्यग्ने प्रथम इति षण्णा द्वितीयमुद्धरेत्' (आश्व श्रौ ४ १३) इति । आद्या उपाकरणे विनियुक्ता । सूत्र तु पूर्वमन्त्र उक्तम् ॥

त्वं ह्य॑ग्ने प्रथमो मनोतास्या धियो अभवो दस्म होता ।

त्वं सीं वृषन्नकृणोर्दुष्टरीतु सहो विश्वस्मै सहसे सहध्यै ॥ १ ॥

त्वम् । हि । अग्ने । प्रथम । मनोता । अस्या । धिय । अभव । दस्म । होता ।

त्वम् । सीम् । वृषन् । अकृणो । दुस्तरीतु । सह । विश्वस्मै । सहसे । सहध्यै ॥ १ ॥

हे अग्ने प्रथम देवाना मध्ये प्रथम प्रतम प्रकृष्टतम पूर्वभावी वा त्व मनोता हि देवानां मनो यत्रोत सबद्धं भवति तादृशो भवसि । हिशब्द 'अग्नि सर्वा मनोताग्नौ मनोता सगच्छन्ते' (ऐ ब्रा २ १०) इत्यादिब्राह्मणप्रसिद्धिद्योतनार्थ । हे दस्म दर्शनीय अस्या धिय अस्य कर्मण होता देवानामाह्वाता अभव भवसि । हे वृषन् कामाना वर्षित त्व सीं सर्वत दुष्टरीतु दुर्हिंस्यमहिंस्य सह बलम् अकृणो अकरो । किमर्थम् । विश्वस्मै सहसे सर्वस्यापि बलवत शत्रो सहध्यै अभिभवनाय ॥

---

1 झ-त-न-भ-र—पशौ ।

अधा होता न्यसीदो यजीयानिळस्पद इषयन्नीड्यः सन् ।
तं त्वा नरः प्रथमं देवयन्तो महो राये चितयन्तो अनु ग्मन् ॥ २ ॥

अध । होता । नि । असीद । यजीयान् । इळ । पदे । इषयन् । ईड्य । सन् ।
तम् । त्वा । नर । प्रथमम् । देवऽयन्त । मह । राये । चितयन्त । अनु । ग्मन् ॥२॥

vअध अधुना हे अग्ने vयजीयान् अतिशयेन यष्टा त्व vहोता होमनिष्पादक सन् vइळ भूम्या वेदिलक्षणाया vपदे स्थाने vन्यसीद निषण्णवानसि । किं कुर्वन् । vइषयन् पशुपुरोडाशादिलक्षणमन्न-मिच्छन् vईड्य स्तुत्य vसन् । vत तादृश vत्वा त्वां vप्रथमम् इतरदेवताभ्य पूर्वं vदेवयन्त देवं त्वामात्मन इच्छन्त vनर नेतारो मनुष्या ऋत्विग्यजमाना vमह महते vराये धनाय vचितयन्त जानन्त स्तुत्या ज्ञापयन्तो वा vअनु vग्मन् अन्वगच्छन् पूर्वम् ॥

वृतेव यन्तं बहुभिर्वसव्यैः स्त्वे रयिं जागृवांसो अनु ग्मन् ।
रुशन्तमग्निं दर्शतं बृहन्तं वपावन्तं विश्वहा दीदिवांसम् ॥ ३ ॥

वृताऽइव । यन्तम् । बहुऽभि । वसव्यै । त्वे इति । रयिम् । जागृऽवांस । अनु । ग्मन् ।
रुशन्तम । अग्निम् । दर्शतम् । बृहन्तम् । वपाऽवन्तम् । विश्वहा । दीदिऽवासम् ॥ ३ ॥

vवृतेव मार्गेण । इवेति संप्रत्यर्थे । लोकद्वयमध्यगतेन मार्गेण vबहुभि अनेकै vवसव्यै वसुभि ॥ स्वार्थिकस्तद्धितप्रत्यय ॥ यजमानानां निवासयोग्यैर्वा साधं vयन्तं गच्छन्त त्वाम् vअनु vग्मन् अनुगच्छन्ति । संभजन्ते यजमाना । कीदृशास्ते । vत्वे त्वयि देवे vरयिं धनं vजागृवांस प्रयच्छन्त इत्यर्थ । कीदृश त्वामित्युच्यते । vरुशन्त दीप्तवर्णम् vअग्निम् अङ्गनादिगुणविशिष्टं vदर्शतं दर्शनीयं vबृहन्तं महान्त vवपावन्त vविश्वहा सर्वेषु कालेषु vदीदिवांस दीप्यमानम् ॥

पदं देवस्य नमसा व्यन्तः श्रवस्यवः श्रव आपन्नमृक्तम् ।
नामानि चिद्दधिरे यज्ञियानि भद्रायां ते रणयन्त संदृष्टौ ॥ ४ ॥

पदम् । देवस्य । नमसा । व्यन्त । श्रवस्यव । श्रव । आपन् । अमृक्तम् ।
नामानि । चित् । दधिरे । यज्ञियानि । भद्रायाम् । ते । रणयन्त । सम्ऽदृष्टौ ॥ ४ ॥

vदेवस्य द्योतमानस्याग्ने vपदम् आहवनीयस्थान[1] vनमसा हविषा स्तोत्रेण वा vव्यन्त गच्छन्त vश्रवस्यव अन्नमिच्छन्त पूर्वे यजमाना vश्रव सर्वत्र श्रूयमाणमन्नम् vअमृक्तम् अन्यैरपरिबाध्यम vआपन् आप्नुवन्ति । हे अग्ने vते तव vभद्राया स्तुत्यायां vसंदृष्टौ निमित्ताया vरणयन्त[2] रमयन्ति[2] ।

---

१ ख–आहवनीय स्थानम्, ग-श–आहवनीयादिस्थानम् । २ ख-ग्न-ज्ञ-त-न भ-य-र–‘ रणयन्त रमयन्ति ’ नास्ति ।

यज्ञियानि यज्ञयोग्यानि नामानि नमनीयानि वैश्वानरो जातवेदा इत्यादीनि दधिरे धारयन्ति। अथवा नमनसाधनानि स्तोत्राणि दधिरे ॥

त्वां वर्धन्ति क्षितयः पृथिव्यां त्वां राय उभयासो जनानाम्।
त्वं त्राता तरणे चेत्यो भूः पिता माता सदमिन्मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

त्वाम्। वर्धन्ति। क्षितयः। पृथिव्याम्। त्वाम्। रायः। उभयासः। जनानाम्।
त्वम्। त्राता। तरणे। चेत्यः। भूः। पिता। माता। सदम्। इत्। मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वां क्षितयः मनुष्या ऋत्विजः पृथिव्यां वेदिलक्षणायां वर्धन्ति वर्धयन्ति। उभयासः उभयविधानि पश्वपशुरूपाणि जनानां यजमानानां संबन्धीनि रायः धनानि ऋत्विजः अध्वर्य्वादयः त्वा त्वामुद्दिश्य वर्धन्ति। अथवा उभयविधानि धनानि गवादीनि जनानां पुत्रादीनाम् अर्थाय प्राप्तुं त्वा वर्धन्ति। हे तरणे दुःखात्तारकाग्ने त्वं चेत्यः ज्ञातव्यः स्तुत्यः सन् त्राता रक्षिता भूः भवसि। किंच मानुषाणां मनुष्याणां स्तोतॄणामस्माकं सदमित् सर्वदा पिता माता च मातापितृस्थानीयो भूः भवसि ॥　　॥ ३५ ॥

सपर्येण्यः स प्रियो विक्ष्वग्निर्होता मन्द्रो नि षसादा यजीयान्।
तं त्वा वयं दम आ दीदिवांसमुप ज्ञुबाधो नमसा सदेम ॥ ६ ॥

सपर्येण्यः। सः। प्रियः। विक्षु। अग्निः। होता। मन्द्रः। नि। ससाद। यजीयान्।
तम्। त्वा। वयम्। दमे। आ। दीदिऽवांसम्। उप। ज्ञुऽबाधः। नमसा। सदेम ॥ ६ ॥

सः अग्निः सपर्येण्यः पूज्यः प्रियः कामानां पूरकः विक्षु प्रजासु[1] होता होमनिष्पादकः मन्द्रः मदनीयः यजीयान् अतिशयेन इतरदेवानां यष्टा यजनीयो वा। एवं महानुभावोऽग्निः नि षसाद निषण्णोऽभूत्। अथ प्रत्यक्षकृतः। तं त्वा तादृशं त्वा वयं यजमानाः दमे गृहे दीदिवांसं दीप्यमानं ज्ञुबाधः जानुनी बाधयन्तः अवनतजानवः प्रणताः सन्तः नमसा स्तोत्रेण उप आ सदेम आसादयेम। अथवा उपासीदेमेत्येवमाशास्ते ॥

तं त्वा वयं सुध्यो नव्यमग्ने सुम्नायव ईमहे देवयन्तः।
त्वं विशो अनयो दीद्यानो दिवो अग्ने बृहता रोचनेन ॥ ७ ॥

तम्। त्वा। वयम्। सुऽध्यः। नव्यम्। अग्ने। सुम्नऽयवः। ईमहे। देवऽयन्तः।
त्वम्। विशः। अनयः। दीद्यानः। दिवः। अग्ने। बृहता। रोचनेन ॥ ७ ॥

---

१. ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र—प्रजासु प्रियः।

हे ^vअग्ने ^vत तादृशं महानुभाव ^vनव्य स्तुत्य ^vत्वा त्वा ^vसुध्य शोभनबुद्धय ^vसुम्नायव सुखमिच्छन्त ^vदेवयन्त देवं त्वामिच्छन्त ^vवयम् ^vईमहे याचामहे। स्तुम इत्यर्थ । हे ^vअग्ने ^vत्वं ^vदीद्यान दीप्यमान सन्। केन। ^vबृहता महता ^vरोचनेन रोचमानेन तेजसा दीद्यान ^vविश प्रजा स्तोतृनस्मान् ^vदिव स्वर्गम् ^vअनय अगमय । रोचनेनादित्येन दिवमगमय इति वा संबन्ध । आदित्यमार्गेणेत्यर्थ ॥

विशां कविं विश्पतिं शश्वतीनां नितोशनं वृषभं चर्षणीनाम् ।
प्रेतीषणिमिषयन्तं पावकं राजन्तमग्निं यजतं रयीणाम् ॥ ८ ॥

विशाम् । कविम् । विश्पतिम् । शश्वतीनाम् । निऽतोशनम् । वृषभम् । चर्षणीनाम् ।
प्रेतिऽइषणिम् । इषयन्तम् । पावकम् । राजन्तम् । अग्निम् । यजतम् । रयीणाम् ॥ ८ ॥

^vशश्वतीनां नित्यानां ^vविशाम् ऋत्विग्यजमानलक्षणानां ^vविश्पतिं स्वामिन ^vकविं क्रान्तदर्शिन ^vनितोशन शत्रूणां हिंसकं ^vवृषभ कामानां वर्षकं ^vचर्षणीनां स्तोतृणां मनुष्याणां ^vप्रेतीषणिं प्राप्तगमनम् ^vइषयन्तम् अन्न कुर्वन्त ^vपावकं शोधक ^vराजन्तं दीप्यमान दीपयन्त वा ^vरयीणां लाभाय ^vयजतं यष्टव्यम् ^vअग्निं स्तुम इति शेष ॥

सो अग्न ईजे शशमे च मर्तो यस्त आनट् समिधा हव्यदातिम् ।
य आहुतिं परि वेदा नमोभिर्विश्वेत्स वामा दधते त्वोतः ॥ ९ ॥

स । अग्ने । ईजे । शशमे । च । मर्तः । य । ते । आनट् । सम्ऽइधा । हव्यऽदातिम् ।
य । आऽहुतिम् । परि । वेद । नमःऽभि । विश्वा । इत् । स । वामा । दधते । त्वाऽऊत ॥ ९ ॥

हे ^vअग्ने त्वा ^vस ^vमर्त स यजमान ^vईजे यजते। ^vशशमे ^vच स्तौति। 'शशमान' (नि ३ १४ २२) इति स्तुतिकर्मसु पाठादिदमपि स्तुतिकर्म। ^vय यजमान ^vते तव ^vसमिधा सह ^vहव्यदातिं हविषा दानम् ^vआनट् करोति। किंच ^vय यजमान ^vनमोभि स्तुतिभि ^vआहुतिम् आज्यादिलक्षणा ^vपरि ^vवेद परितो वेत्ति। ददातीत्यर्थ । ^vस यजमान ^vत्वोत त्वया रक्षित सन् ^vविश्वेत् सर्वाणि ^vवामा वननीयानि धनानि ^vदधते धारयति ॥

अस्मा उ ते महि महे विधेम नमोभिरग्ने समिधोत हव्यैः ।
वेदी सूनो सहसो गीर्भिरुक्थैरा ते भद्रायां सुमतौ यतेम ॥ १० ॥

अस्मै । ऊँ इति । ते । महि । महे । विधेम । नमःऽभि । अग्ने । सम्ऽइधा । उत । हव्यै ।
वेदी । सूनो इति । सहस । गीःऽभि । उक्थै । आ । ते । भद्रायाम् । सुऽमतौ । यतेम ॥ १० ॥

हे vअग्ने vमहे महते vअस्मै vते तुभ्य vमहि महत् अत्यधिकं vविधेम परिचरेम। कैरित्युच्यते। vनमोभि नमस्कारै vसमिधा वा vउत अपि च vहव्यै हविर्भि । हे vसहस vसूनो[1] vवेदी वेद्यां vगीर्भि स्तोत्रै vउक्थै शस्त्रैश्च विधेमेति सबन्ध । किंच vते तव vभद्रायां स्तुत्यायां vसुमतौ शोभनानुग्रहबुद्धौ vआ vयतेम आगच्छेम। भवेमेत्यर्थ ॥

आ यस्ततन्थ रोदसी वि भासा श्रवोभिश्च श्रवस्य१स्तरुत्रः ।
बृहद्भिर्वाजैः स्थविरेभिरस्मे रेवद्भिरग्ने वितरं वि भाहि ॥ ११ ॥

आ । य । ततन्थ । रोदसी इति । वि । भासा । श्रव ऽभि । च । श्रवस्य. । तरुत्र ।
बृहत्ऽभि । वाजै । स्थविरेभि । अस्मे इति । रेवत्ऽभि । अग्ने । विऽतरम् । वि । भाहि ॥ ११ ॥

हे अग्ने vय त्व vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vभासा दीप्त्या vवि vआ vततन्थ व्यतनो । किंच vतरुत्र. तारकस्त्व vश्रवोभिः स्तुतिभि vश्रवस्य vच भवसि हे तादृश vअग्ने vबृहद्भि महद्भि vवाजै अन्नै vस्थविरेभि स्थविरै स्थूलै vरेवद्भि रयिमद्भि vअस्मे अस्मदर्थं vवितर विशिष्टतरं vवि vभाहि विशेषेण दीप्यस्व ॥

नृवद्वसो सदमिद्धेह्यस्मे भूरि तोकाय तनयाय पश्वः ।
पूर्वीरिषो बृहतीरारेअघा अस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ १२ ॥

नृऽवत् । वसो इति । सदम् । इत् । धेहि । अस्मे इति । भूरि । तोकाय । तनयाय । पश्व ।
पूर्वी । इष । बृहती । आरेऽअघा । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥ १२ ॥

हे vवसो वासक धनवन् वाग्ने vनृवत् मनुष्यैरुपेत धनं vसदमित् सर्वदा vअस्मे अस्मासु vधेहि स्थापय। किंच vभूरि प्रभूतान् vपश्व पशूंश्च[2] धेहि[2]। किमर्थम्। vतोकाय अस्मत्पुत्राय vतनयाय तत्पुत्राय। किंच vपूर्वी पूरयित्र्य [3] कामानां बह्व्यो वा vबृहती[4] महत्य[4] vआरेअघा.। आरे दूरेऽघानि यासु ता । तादृश्य vइष उक्तलक्षणान्यन्नानि vभद्रा भद्राणि vसौश्रवसानि सुश्रवस्त्वानि vअस्मे अस्मासु vसन्तु भवन्तु।

'पुरूण्यग्ने' इति त्रयोदशी उखासंभरणीयेष्टौ अग्ने क्षत्रवतोऽनुवाक्या। सूत्रितं च—'पुरूण्यग्ने पुरुधा त्वाया त्व चित्र चित्र चितयन्तमस्मे' (आश्व श्रौ ४ १) इति॥

---

१ त–सूनो देव। २ ख-झ-न-म-र–पशूश्चाधेहि, श–पशून् विधेहि। ३ ख झ-म–प्रेरयित्र्य। ४ ख-झ न-म र–बृहतीर्महतीर्महत्य, त य–महतीर्महत्य।

पुरूण्यग्ने पुरुधा त्वाया वसूनि राजन्वसुता ते अश्याम् ।
पुरूणि हि त्वे पुरुवार सन्त्यग्ने वसु विधते राजनि त्वे ॥ १३ ॥

पुरूणि । अग्ने । पुरुधा । त्वाऽया । वसूनि । राजन् । वसुता । ते । अश्याम् ।
पुरूणि । हि । त्वे इति । पुरुऽवार । सन्ति । अग्ने । वसु । विधते । राजनि । त्वे इति ॥१३॥

हे ᵛअग्ने ᵛराजन् ᵛते तव ᵛपुरूणि बहूनि ᵛपुरुधा गवाश्वादिरूपेण बहुप्रकाराणि ᵛवसूनि धनानि ᵛवसुता वसुतायै वसुमत्त्वाय ᵛअश्या व्याप्नुया भुञ्जीय वा । अत्र भरतस्वामी वसुतात इत्येकपदं सतम्यन्त चकार भट्टभास्करमिश्रोऽप्येकपद सबुद्ध्यन्त चकार । हे ᵛपुरुवार बहुभिर्वरणीय ᵛअग्ने ᵛराजनि राजमाने ᵛत्वे त्वयि ᵛपुरूणि बहूनि ᵛवसु वसूनि ᵛत्वे त्वा ᵛविधते परिचरते मह्य दातव्यानि ᵛसन्ति ॥ ॥ ३६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वर ॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
चतुर्थाष्टके चतुर्थोऽध्याय समाप्त ॥

॥ श्रीगणेशाय नम ॥

यस्य नि श्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।
निर्ममे तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य षडनुवाकात्मकस्य प्रथमेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र 'त्व हि' इत्येकादशर्चं द्वितीय सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयम् । अन्त्या षट्पञ्चाशदक्षरा शक्करी आदितो दशानुष्टुभ । अनुक्रम्यते हि—'त्व ह्येकादशानुष्टुभ शक्कर्यन्तम्' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ आनुष्टुभे छन्दसीदं सूक्तमुत्तमावर्जं विनियुक्तम् । सूत्र्यते हि—'त्वं हि क्षैतवद्भा यो होताजनिष्ट' (आश्व श्रौ ४ १३) इति । आश्विनशस्त्रे चैतत् शसनीय प्रातरनुवाकन्यायेनेत्यतिदिष्टत्वात् । अङ्गिरसां द्विरात्रे द्वितीयेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रित च—'त्व हि क्षैतवदिति चाज्यम्' (आश्व श्रौ १० २) इति ॥

त्वं हि क्षैतवद्यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे ।
त्वं विचर्षणे श्रवो वसो पुष्टिं न पुष्यसि ॥ १ ॥

त्वम् । हि । क्षैतऽवत् । यश । अग्ने । मित्र । न । पत्यसे ।
त्वम् । विऽचर्षणे । श्रव । वसो इति । पुष्टिम् । न । पुष्यसि ॥ १ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्व ᵛहि त्वं खलु ᵛक्षैतवत् । क्षिति क्षयोऽपचय । तत्संबन्धि क्षैत शुष्क काष्ठम् । तद्युक्त ᵛयशः अन्न हविर्लक्षण ᵛपत्यसे अभिपतसि[1] गच्छसि । तत्र दृष्टान्त । ᵛमित्रो ᵛन । अहरभिमानी

---

1 ख–अभितपसि, झ-न-भ–अतिपतसि ।

देवो मित्र । स इव । यद्वा यश इति गृहनाम । क्षैतवत् । क्षैत निवासकं हविर्लक्षणमन्नम् । तद्युक्तं यजमानगृह मित्रभूत पुरुष इवाभिपतसि । यद्वा पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । ईदृशमन्नं पत्यसे ईशिषे । अत कारणात् हे Vविचर्षणे विशेषेण सर्वस्य द्रष्ट Vवसो वासकाग्ने Vस्व Vश्रव श्रवणीयमन्नं यजमानगृहस्थं Vन । अयं नशब्दश्चार्थे । अन्नकार्यभूतां पुष्टिं च Vपुष्यसि वर्धयसि ॥

त्वां हि ष्मा चर्षणयो यज्ञेभिर्गीर्भिरीळते ।
त्वां वाजी यात्यवृको रजस्तूर्विश्वचर्षणिः ॥ २ ॥

त्वाम् । हि । स्म । चर्षणयं । यज्ञेभिं । गीऽभिं । ईळते ।
त्वाम् । वाजी । याति । अवृक । रजऽतू । विश्वऽचर्षणि ॥ २ ॥

हे अग्ने Vत्वां Vहि Vस्म त्वामेव खलु Vचर्षणय मनुष्या Vयज्ञेभि यज्ञसाधनैर्हविर्भि Vगीर्भि स्तुतिभि Vईळते स्तुवन्ति । अपि च Vवाजी । वाजो गमनम् । तद्वान् सूर्य Vत्वां Vयाति गच्छति । प्रविशतीत्यर्थं । तथा च श्रूयते—'अग्निं वावादित्य सायं प्रविशति तस्मादग्निर्दूरान्नक्तं ददृशे' (तै ब्रा २ १ २९) इति । वाजिशब्दश्च सूर्यवाचकत्वेन क्वचित् श्रूयते—'अग्निर्वायु सूर्यस्ते वै वाजिन ' (तै ब्रा १ ६ ३ ९) इति 'वायु सविरादित्यो वाजी' (तै ब्रा १ ७ ८) इति च । कीदृशो वाजी । Vअवृक हिंसकरहित Vरजस्तू । उदकमत्र रज उच्यते । तस्य वृष्टिलक्षणस्य प्रेरयिता । यद्वा । रजसां लोकानां तरिता गन्ता Vविश्वचर्षणि सर्वस्य द्रष्टा ॥

सजोषस्त्वा दिवो नरो यज्ञस्य केतुमिन्धते ।
यद्ध स्य मानुषो जनः सुम्नायुर्जुह्वे अध्वरे ॥ ३ ॥

सऽजोषं । त्वा । दिव । नरं । यज्ञस्यं । केतुम् । इन्धते ।
यत् । ह । स्य । मानुष । जनं । सुम्नऽयु । जुह्वे । अध्वरे ॥ ३ ॥

हे अग्ने Vसजोष सजोषस सह प्रीयमाणा Vदिव स्तुते Vनर नेतार ऋत्विज Vयज्ञस्य Vकेतुं प्रज्ञापकं Vत्वा त्वाम् Vइन्धते समिद्धं कुर्वन्ति । कदेति चेदुच्यते । Vयद्ध यदा खलु Vस्यः स Vमानुष मनोरपत्यभूत Vजन जातो यजमानो होता वा Vसुम्नायुः[1] सुम्नं सुखमात्मन इच्छन् Vअध्वरे हिंसाप्रत्यवायरहिते यज्ञे Vजुह्वे त्वामाह्वयति तदेत्यर्थं ॥

ऋधद्यस्ते सुदानवे धिया मर्तः शशमते ।
ऊती ष बृहतो दिवो द्विषो अंहो न तरति ॥ ४ ॥

ऋधत् । य । ते । सुऽदानवे । धिया । मर्तं । शशमते ।
ऊती । स । बृहत । दिव । द्विष । अंहं । न । तरति ॥ ४ ॥

---

१ त–सुम्नयु ।

ऋधत् । स यजमान ऋध्नुयात् हे अग्ने सुदानवे शोभनदानाय तुभ्यम् ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तव संबन्धिना[1] धिया कर्मणा य[2] मर्त[2] मरणधर्मा यजमान शशमते शाम्यति । यद्वा शमति[3] स्तुतिकर्मा । त्वदर्थं कर्मणा युक्त सन् स्तौति । स यजमान बृहत महत दिव दीप्तस्य[4] तव संबन्धिन्या ऊती ऊत्या रक्षया द्विष द्वेष्टॄन् अंहो न आहननशील पापमिव तरति[5] अतिक्रामति ॥

सुमिधा यस्तु आहुतिं निशितिं मर्त्यो नशत् ।
वयावन्तं स पुष्यति क्षयमग्ने शतायुषम् ॥ ५ ॥

सम्ऽइधा । य । ते । आऽहुतिम् । निऽशितिम् । मर्त्य । नशात् ।
वयाऽवन्तम् । स । पुष्यति । क्षयम् । अग्ने । शतऽआयुषम् ॥ ५ ॥

हे अग्ने समिधा समिन्धनहेतुभूतेनेध्मेन सह ते त्वदीयां निशितिं निशितां तनूकृता[6] मन्त्रसंस्कृताम्[6] आहुतिं य मर्त्य मनुष्य नशत् व्याप्नुयात् । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । स मनुष्यो यजमान वयावन्तम् । वया शाखा. पुत्रपौत्रादिलक्षणा । तद्युक्त शतायुष बहुविधान्न चिरकालजीवन वा क्षय गृह पुष्यति पोषयति वर्धयति । तत्र चिरकालमवतिष्ठत इत्यर्थ ॥ ॥ १ ॥

त्वेषस्ते धूम ऋण्वति दिवि षञ्छुक्र आततः ।
सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ६ ॥

त्वेष । ते । धूम । ऋण्वति । दिवि । सन् । शुक्र । आऽतत ।
सूर । न । हि । द्युता । त्वम् । कृपा । पावक । रोचसे ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वेष दीप्तस्य ते तव शुक्र निर्मल शुभ्रवर्णो वा धूम दिवि अन्तरिक्षे आतत विस्तीर्ण सन् ऋण्वति मेघात्मना परिणतो गच्छति । अपि च हे पावक शोधकाग्ने सूरो न सूर्य इव कृपा अभिमुखीकरणसमर्थया स्तुत्या स्तूयमान त्व द्युता दीप्त्या रोचसे हि दीप्यसे खलु ॥

अधा हि विक्ष्वीड्योऽसि प्रियो नो अतिथिः ।
रण्वः पुरीव जूर्यः सूनुर्न त्रययाय्यः ॥ ७ ॥

अध । हि । विक्षु । ईड्य । असि । प्रिय । न । अतिथि ।
रण्व । पुरिऽईव । जूर्य । सूनु । न । त्रययाय्य ॥ ७ ॥

अध अपि च विक्षु प्रजासु हे अग्ने त्वम् ईड्य स्तुत्य असि भवसि । हि यस्मादर्थे । यस्मादेवं तस्मात् न अस्माकम् अतिथि । लुप्तोपममेतत् । अतिथिरिव प्रिय असि । यद्वा ।

---

१ घ त-सबन्धिन्या । २ त-मर्त्य । ३ न-शाम्यति । ४ ग त-व्याप्तस्य । ५. ख-पाप चरति, भ-य-पाप च तरति । ६. त-तनूकृत्वा सस्कृताम् ।

हविर्वहनाय सततगामी भूत्वास्माकं प्रियोऽसि। तथा पुरीव नगर्यां जूर्य जीर्णो वृद्धो हितोपदेष्टा राजेव रण्व रमणीयो गन्तव्यो वा भवसि। तथा सूनुर्न पुत्र इव त्रययाय्य यजमानै त्रातव्य[1] पालयितव्यो भवसि। त्रायतेरेतद्रूपम्। यद्वैतत्सूनोर्विशेषणम्। विद्यातप कर्मलक्षणं त्रयं यातीति त्रययाय्य। यातेरौणादिक आय्यप्रत्यय। स्पृहयाय्य इति यथा। अथवा त्रययाय्यो जन्मत्रयं प्राप्त। जन्मत्रयं स्मर्यते—'मातुरग्रेऽधिजनन द्वितीय मौञ्जिबन्धनात्। तृतीयं यज्ञदीक्षाया इति जन्मत्रयं स्मृतम्' (मनु २ १६९) इति। तादृश पुत्र इव रण्वो रमणीयोऽसि॥

क्रत्वा॒ हि द्रोणे॑ अ॒ज्यसेऽग्ने॑ वा॒जी न कृत्व्यः॑ ।
परि॑ज्मेव स्व॒धा गयोऽत्यो॒ न ह्वार्यः॒ शिशुः॑ ॥ ८ ॥

क्रत्वा॑ । हि । द्रोणे॑ । अ॒ज्यसे॑ । अग्ने॑ । वा॒जी । न । कृत्व्यः॑ ।
परि॑ज्माऽइव । स्व॒धा । गयः॑ । अत्यः॑ । न । ह्वार्यः॑ । शिशुः॑ ॥ ८ ॥

हे अग्ने क्रत्वा कर्मणा मन्थनरूपेण द्रोणे द्रुमे काष्ठेऽरण्या विद्यमानस्त्वम् अज्यसे हि व्यज्यसे[2] खलु। तथा वाजी न वेजनवानश्व इव कृत्व्य। कृत्वीति कर्मनाम। हविर्वहनादीनां कर्मणां कर्ता। स यथा पुरुष वहति तद्वद्धविर्वहनमग्नेरश्वसादृश्यम्। तथा परिज्मेव परित सर्वत्र गन्ता वायुरिव दावानलादिरूपेण सर्वत्र गन्ता त्वं स्वधा। अन्ननामैतत्। अन्नं गय गृहं च भवसि। उभयोर्दातेत्यर्थ। अपि च शिशु जातमात्रो बालोऽपि त्वम् अत्यो न सततगामी जात्यश्व इव ह्वार्य कुटिलमितस्ततो गन्तासि। 'ह्वृ कौटिल्ये' इत्यस्यैतद्रूपम्॥

कारीर्यामग्नेर्धामच्छदो वैकल्पिक्यनुवाक्या 'त्वं त्या' इति। सूत्रितं च—'त्वं त्या चिदच्युता धामन्ते विश्वं भुवनमधिश्रितमिति वा' (आश्व श्रौ २ १३) इति॥

त्वं त्या चि॒दच्यु॒ताग्ने॑ प॒शुर्न यव॑से ।
धामा॑ ह॒ यत्ते॑ अजर॒ वना॑ वृ॒श्चन्ति॒ शिक्व॑सः ॥ ९ ॥

त्वम् । त्या । चि॒त् । अच्यु॑ता । अग्ने॑ । प॒शुः । न । यव॑से ।
धाम॑ । ह॒ । यत् । ते॒ । अ॒ज॒र॒ । वना॑ । वृ॒श्चन्ति॑ । शिक्व॑सः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्व त्या तानि काष्ठानि। चिच्छब्दोऽपिशब्दसमानार्थो भिन्नक्रम। अच्युता अच्युतानि च्यावयितुमशक्यान्यपि। अत्सीति शेष। तत्र दृष्टान्त। यवसे घासे विसृष्ट पशुर्न पशुरिव। स यथा सर्वं भक्षयति तथा त्व प्रौढकाष्ठादीनि क्षणमात्रेण दहसीत्यर्थ। हे अजर जरारहिताग्ने यत् यस्य॥ 'सुपा सुलुक्°' इति षष्ठ्या लुक्॥ शिक्वस दीप्तस्य ते तव धाम[3] धामानि तेजांसि वना वननीयानि सभजनीयान्यरण्यानि वृश्चन्ति छिन्दन्ति भक्षयन्ति स त्वमिति पूर्वत्रान्वय। ह इत्येतत्पादपूरणम्॥

---

१ ख-न-भ-र-स्तोतव्य। २ त-यजसे। ३ त-धामा।

वेषि ह्यध्वरीयतामग्ने होता दमे विशाम् ।
समृधो विश्पते कृणु जुषस्व हव्यमङ्गिरः ॥ १० ॥

वेषि । हि । अध्वरिऽयताम् । अग्ने । होता । दमे । विशाम् ।
सम्ऽऋधः । विश्पते । कृणु । जुषस्व । हव्यम् । अङ्गिरः ॥ १० ॥

हे ᵛअग्ने ᵛअध्वरीयताम् अध्वरं यज्ञमात्मन इच्छतां ᵛविशां यजमानानां ᵛदमे गृहे त्वं ᵛहोता देवानामाह्वाता सन् ᵛवेषि ᵛहि स्तुतिं हवींषि वा यत कामयसे अत कारणात् ᵛविश्पते विशां पालकाग्ने ᵛसमृधः समृद्धानस्मान् यजमानान् ᵛकृणु कुरु। कृत्वा च हे ᵛअङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्त अङ्गाररूप वाग्ने ᵛहव्यम् अस्मदीयं हविः ᵛजुषस्व सेवस्व ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।
वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवो नॄन्द्विषो अंहांसि दुरिता तरेम
ता तरेम तवावसा तरेम ॥ ११ ॥

अच्छ । नः । मित्रऽमहः । देव । देवान् । अग्ने । वोचः । सुऽमतिम् । रोदस्योः ।
वीहि । स्वस्तिम् । सुऽक्षितिम् । दिवः । नॄन् । द्विषः । अंहांसि । दुःऽइता । तरेम ।
ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ ११ ॥

हे ᵛमित्रमहः अनुकूलदीप्ते ᵛदेव दानादिगुणयुक्त ᵛअग्ने ᵛरोदस्योः द्यावापृथिव्योर्वर्तमानस्त्वं ᵛदेवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् ᵛअच्छ आभिमुख्येन ᵛनः अस्माकं ᵛसुमतिं स्तुतिं ᵛवोचः ब्रूहि । ᵛदिवः स्तुतेः ᵛनॄन् नेतॄनस्मान् ᵛसुक्षितिं शोभननिवासयुक्तं ᵛस्वस्तिम् अविनाशं ᵛवीहि गमय ॥ वेतिरत्र अन्तर्भावितण्यर्थो द्रष्टव्यः ॥ वयं च ᵛद्विषः द्वेष्टॄन् शत्रून् ᵛअंहांसि पापानि ᵛदुरिता तत्फलरूपाणि दुर्गमनानि च ᵛतरेम अतिक्रामेम । तथा ᵛता तानि व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च पापादीनि ᵛतरेम । उक्त एवार्थो दार्ढ्याय पुनरुच्यते । हे अग्ने ᵛतव ᵛअवसा रक्षणेन द्वेष्टृप्रभृतीनत्यन्तं ᵛतरेम ॥ ॥ २ ॥

‘ अग्ने स क्षेषत् ’ इत्यष्टर्चं तृतीयं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च—‘अग्नेऽष्टौ’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अग्ने स क्षेषदृतपा ऋतेजा उरु ज्योतिर्नशते देवयुष्टे ।
यं त्वं मित्रेण वरुणः सजोषा देव पासि त्यजसा मर्तमंहः ॥ १ ॥

अग्ने । सः । क्षेषत् । ऋतऽपाः । ऋतेऽजाः । उरु । ज्योतिः । नशते । देवऽयुः । ते ।
यम् । त्वम् । मित्रेण । वरुणः । सऽजोषाः । देव । पासि । त्यजसा । मर्तम् । अंहः ॥ १ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛस यजमान ᵛक्षेषत् क्षियति[1] निवसति । चिरकाल जीवेदित्यर्थ । कीदृशो यजमान । ᵛऋतपा ऋतस्य यज्ञस्य पालक ᵛऋतेजा यज्ञनिमित्त जात । उषित्वा च ᵛते त्वदीय ᵛदेवयु॰ देवानात्मन इच्छन् स यजमान ᵛउरु विस्तीर्णं ᵛज्योति सूर्याख्य ᵛनशते प्राप्नोति । हे ᵛदेव द्योतमानाग्ने ᵛय ᵛमर्तं मनुष्य यजमानं ᵛमित्रेण ᵛवरुण । तृतीयार्थे प्रथमा । वरुणेन च ᵛसजोषा सह प्रीयमाण ᵛत्व ᵛत्यजसा त्याजनसाधनेनायुधेन ᵛअंह अंहस पापात् ᵛपासि रक्षसि स यजमान इति पूर्वत्र सबन्ध ॥

ईजे यज्ञेभिः शशमे शमीभिर्ऋधद्वारायाग्नये ददाश ।
एवा चन तं यशसामजुष्टिर्नांहो मर्तं नशते न प्रदृप्तिः ॥ २ ॥

ईजे । यज्ञेभि । शशमे । शमीभि । ऋधत्ऽवाराय । अग्नये । ददाश ।
एव । चन । तम् । यशसाम् । अजुष्टि । न । अंह । मर्तम् । नशते । न । प्रऽदृप्ति ॥ २ ॥

य यजमान ᵛऋधद्वाराय ऋधत्समृद्धं वारं वरणीय धनं यस्य तादृशाय ᵛअग्नये ᵛददाश हवींषि ददाति स यजमान ᵛयज्ञेभि॰ सर्वैर्यज्ञै॰ ᵛईजे इष्टवान् भवति । तथा ᵛशमीभि॰ कर्मभि कृच्छ्रचान्द्रायणादिभि॰ ᵛशशमे शान्तश्च भवति । आग्नेयेन यागेन सर्वं फल लभत इत्यर्थ॰ । अपि च ᵛतं यजमानं ᵛयशसा यशस्विनां पुत्राणाम् ᵛअजुष्टि॰ अप्राप्ति॰ न ᵛएव ᵛनशते नैव प्राप्नोति । पुत्रवान् भवत्येवेत्यर्थ॰ । तथा ᵛमर्तं मनुष्य तम् ᵛअंह॰ पापं ᵛन नशते । तथा ᵛप्रदृप्ति॰ अनर्थहेतुः प्रदर्पश्च[2] तं ᵛन प्राप्नोति ॥

सूरो न यस्य दृशतिररेपा भीमा यदेति शुचतस्त आ धीः ।
हेषस्वतः शुरुधो नायमक्तोः कुत्रा चिद्रण्वो वसतिर्वनेजाः ॥ ३ ॥

सूर । न । यस्य । दृशति । अरेपा । भीमा । यत् । एति । शुचत । ते । आ । धी ।
हेषस्वत । शुरुध । न । अयम् । अक्तो । कुत्र । चित् । रण्व । वसति । वनेऽजा ॥ ३ ॥

ᵛसूरो ᵛन सूर्यस्येव[3] ᵛयस्य अग्ने ᵛदृशति दर्शनम् ᵛअरेपा पापरहितम् । हे अग्ने ᵛयत् यस्य ᵛते तव ᵛशुचत ज्वलत ᵛधी धारयित्री ज्वाला ᵛभीमा भयकरा सती ᵛआ समन्तात् ᵛएति गच्छति । य ᵛअयम् अग्नि ᵛहेषस्वत शब्दयुक्ता ᵛशुरुधो ᵛन[4] शुच शोकस्य रोधयित्रीर्गाश्च ᵛअक्तो । अक्तुरिति रात्रिनाम । तेन च तत्र सचारी राक्षसादिर्लक्ष्यते । राक्षसादे स्वभूता ददातीति शेष । सोऽयं ᵛवसति सर्वेषामावासभूत ᵛवनेजा अरण्ये जायमान ᵛकुत्रा ᵛचित् क्वचिदेव स्थाने पर्वताग्रादौ ᵛरण्व रमणीयो भवति ॥

तिग्मं चिदेम महि वर्पो अस्य भसदश्वो न यमसान आसा ।
विजेहमानः परशुर्न जिह्वां द्रविर्न द्रावयति दारु धक्षत् ॥ ४ ॥

तिग्मम् । चित् । एम । महि । वर्प । अस्य । भसत् । अश्व । न । यमसान । आसा ।
विऽजेहमान । परशु । न । जिह्वाम् । द्रवि । न । द्रवयति । दारु । धक्षत् ॥ ४ ॥

---

१ ख ङ-न भ र—क्षयति । २ त—दर्पश्च । ३ य—सूर्य इव । ४ ख-घ-भ— न । न चार्थे ।

vअस्य[1] अग्ने vएम गमनसाधनभूतो मार्गं vतिग्म तीक्ष्ण स्प्रष्टुमशक्यत्वात्। अस्य च vवर्पं रूपं vमहि महत् प्रभूत vभसत् दीप्यते ॥ 'भस भर्त्सनदीप्त्यो' इति धातु ॥ कीदृशोऽग्नि । vअश्वो vन अश्व इव vआसा आस्येन vयमसान तृणादिक नियच्छन्। तथा vपरशुर्न। यथा परशु स्वकीयां धारा काष्ठे प्रक्षिपति तथा स्वकीया vजिह्वां ज्वालां vविजेहमान तरुगुल्मादौ प्रक्षिपन्। तथा vदारु काष्ठं vधक्षत् दहन् vद्रविनं। द्रविर्द्रावयिता स्वर्णकार । स यथा स्वर्णादिकं द्रावयति तथा सर्वं वनं vद्रावयति। मूर्तभूतं सर्वं भस्मसात्करोतीत्यर्थ ॥

स इदस्तेव प्रति धादसिष्यञ्छिशीत तेजोऽयसो न धाराम्।
चित्रध्रजतिररतिर्यो अक्तोर्वेर्न द्रुषद्वा रघुपत्मजंहाः ॥ ५ ॥

स । इत्। अस्ताऽइव । प्रति । धात्। असिष्यन्। शिशीत । तेजे । अयस । न। धाराम्।
चित्रऽध्रजति । अरति । य । अक्तो । वे । न। द्रुऽसद्वा। रघुपत्मऽजहा ॥ ५ ॥

vस vइत् स खल्वग्नि vअस्तेव बाणादे क्षेप्तेव vप्रति vधात् स्वकीयज्वालां प्रतिधत्ते। यथा धन्वी लक्ष्याभिमुख्येन बाण सधत्ते तथा ज्वालां सधत्त इत्यर्थ.। प्रतिधाय च vअसिष्यन् ज्वाला प्रक्षेप्स्यन्[2] vतेज स्वकीय vशिशीत निश्यति तीक्ष्णीकरोति। तत्र दृष्टान्त । vअयसो vन vधाराम्। यथा अयोमयस्य परश्वादेर्धारां प्रक्षेप्तुकामस्तीक्ष्णीकरोति तद्वत्। तीक्ष्णीकृत्य च vचित्रध्रजति विचित्रगति vअक्तो. रात्रे vअरति अभिगन्ता vवेर्न पक्षीव vद्रुषद्वा वृक्षेषु सीदन् vरघुपत्मजहा लघुपतनसमर्थं पाद । एवभूत सन् vय अग्निर्वर्तते स इति पूर्वत्रान्वय ॥ ॥ ३ ॥

स ईं रेभो न प्रति वस्त उस्राः शोचिषा रारपीति मित्रमहाः।
नक्तं य ईमरुषो यो दिवा नॄनमर्त्यो अरुषो यो दिवा नॄन् ॥ ६ ॥

स । ईम्। रेभ । न । प्रति । वस्ते । उस्रा । शोचिषा। रारपीति । मित्रऽमहा ।
नक्तम्। य । ईम्। अरुष । य । दिवा । नॄन्। अमर्त्य । अरुष । य । दिवा। नॄन् ॥६॥

vस vईं सोऽयमग्नि vरेभो vन स्तुत्य सूर्यं इव vउस्रा दीप्ता ज्वाला[3] vप्रति vवस्ते आच्छादयति। तथा vमित्रमहा सर्वेषामनुकूलप्रकाश' सन् vशोचिषा तेजसा vरारपीति भृश शब्द करोति। vय vईं योऽयमग्नि vनक्त रात्रौ vअरुष आरोचमान सन् vदिवा अहनीव vनॄन् मनुष्यान् स्वस्वकार्ये प्रेरयति। पुनर्यच्छब्द पूरक । तथा vअमर्त्य अमरणधर्मा vअरुष आरोचमानो रोषरहितो वा vय अग्नि vदिवा द्योतमानेन तेजसा vनॄन् नेतॄनात्मीयान् रश्मीन् प्रेरयति स इति पूर्वत्र संबन्ध । यद्वा। नक्त रात्रौ योऽयमग्निररुष आरोचमानो यश्च मरणरहितोऽग्निर्दिवा अह्नि नॄन् नेतॄन् देवान् हविर्भि संयोजयति। य दिवा नॄनिति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

---

१ ग त–यस्य। २ त–प्रक्षिपन्। ३ ख-क्ष त न-भ र-श–'ज्वाला' नास्ति।

दिवो न यस्य विधतो नवीनोद्वृषा रुक्ष ओषधीषु नूनोत् ।
घृणा न यो ध्रजसा पत्मना यन्ना रोदसी वसुना दं सुपत्नी ॥ ७ ॥

दिव । न । यस्य । विधत । नवीनोत् । वृषा । रुक्ष । ओषधीषु । नूनोत् ।
घृणा । न । य । ध्रजसा । पत्मना । यन् ।
आ । रोदसी इति । वसुना । दम् । सुपत्नी इति सुऽपत्नी ॥ ७ ॥

ᵛदिवो ᵛन दीप्तस्य सूर्यस्येव ᵛविधत विधातू रश्मीकुर्वत ᵛयस्य अग्ने ᵛनवीनोत् भृश शब्दोऽभूत्। एतदेव व्याचष्टे। ᵛवृषा कामाना वर्षिता ᵛरुक्ष दीप्तः सोऽग्नि ᵛओषधीषु दह्यमानासु ᵛनूनोत् भृश शब्दमकरोत्। ᵛय च ᵛघृणा ᵛन संचलनशीलेन दीप्तेनेव ᵛध्रजसा गमनशीलेन तेजसा ᵛपत्मना इतस्तत उत्पतता ᵛयन् गच्छन् वर्तते सोऽग्नि ᵛदम् अस्मच्छत्रून् दमयन् ᵛसुपत्नी शोभनपतिके ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛवसुना धनेन ᵛआ पूरयति ॥

धायोभिर्वा यो युज्येभिरर्कैर्विद्युन्न दविद्योत्स्वेभिः शुष्मैः ।
शर्धो वा यो मरुतां ततक्ष ऋभुर्न त्वेषो रभसानो अद्यौत् ॥ ८ ॥

धायऽभि । वा । य । युज्येभि । अर्कै । विऽद्युत् । न । दविद्योत् । स्वेभि । शुष्मै ।
शर्ध । वा । य । मरुताम् । ततक्ष । ऋभु । न । त्वेष । रभसान । अद्यौत् ॥ ८ ॥

ᵛय अग्नि ᵛधायोभिवा धारकैरश्वैरिव ᵛयुज्येभि युज्यै स्वयमेव युज्यमानै ᵛअर्कै अर्चनीयै दीप्तिभिर्गच्छति सोऽग्नि ᵛविद्युन्न विद्युदिव ᵛस्वेभि स्वकीयै ᵛशुष्मै शोषकैस्तेजोभि ᵛदविद्योत् विद्योतते। ᵛय च ᵛमरुताम् एतत्संज्ञकाना देवाना ᵛशर्धो ᵛवा बलमिव ᵛततक्ष तनूकरोति सर्वं तीक्ष्णीकरोति। शोषयतीति यावत्। सोऽयम् ᵛऋभुर्न उरु भासमान सूर्य इव ᵛत्वेष दीप्त ᵛरभसान वेग कुर्वन् ᵛअद्यौत् विद्योतते प्रकाशते ॥ ॥ ४ ॥

'यथा होत ' इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम्। 'यथा होत' ' इत्यनुक्रान्तम्। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग ॥

यथा होतर्मनुषो देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजासि ।
एवा नो अद्य समना समानानुशन्नग्न उशतो यक्षि देवान् ॥ १ ॥

यथा । होत । मनुष । देवऽताता । यज्ञेभि । सूनो इति । सहस । यजासि ।
एव । न । अद्य । समना । समानान् । उशन् । अग्ने । उशत । यक्षि । देवान् ॥ १ ॥

हे ᵛहोत देवानामाह्वात ᵛसहस ᵛसूनो बलस्य पुत्राग्ने ᵛयथा येन प्रकारेण ᵛमनुष मनो. प्रजापतेर्यजमानस्य ᵛदेवताता। यज्ञनामैतत्। देवतातौ यज्ञे ᵛयज्ञेभि. यजमानसाधनैर्हविर्भिः ᵛयजासि

देवान् यजसि ᵛएव¹ एवं¹ हे ᵛअग्ने ᵛन. अस्माकम् ᵛअद्य अस्मिन् यज्ञे ᵛसमानान् त्वत्सदृशानिन्द्रादीन् ᵛउशन् कामयमानस्त्वम् ᵛउशतः कामयमानान् यष्टव्यान् ᵛदेवान् ᵛसमना क्षिप्रं ᵛयक्षि यज। यद्वा। समानं मन्यन्ते² अस्मिन् देवानिति समनो यज्ञ । तस्मिन्निति योज्यम् ॥

स नो विभावा चक्षणिर्न वस्तोरग्निर्वन्दारु वेद्यश्चनो धात्।

विश्वायुर्यो अमृतो मर्त्येषूषर्भुद्भूदतिथिर्जातवेदाः ॥ २ ॥

स । न । विभाऽवा । चक्षणि । न । वस्तो । अग्नि । वन्दारु । वेद्य । चन । धात् ।

विश्वऽआयु । य । अमृत । मर्त्येषु । उष ऽभुत् । भूत् । अतिथि । जातऽवेदा ॥ २ ॥

ᵛवस्तो अहनि ᵛचक्षणिर्न प्रकाशकः सूर्य इव ᵛविभावा विशेषेण दीप्यमान ᵛवेद्य सर्वैर्ज्ञातव्यो लम्भनीयो वा ᵛस ᵛअग्नि ᵛन अस्मभ्य ᵛवन्दारु वन्दनीयं स्तुत्य ᵛचन अन्न ᵛधात् दधातु प्रयच्छत्वित्यर्थ । ᵛविश्वायु सर्वान्न सर्वेषा जीवनहेतुर्वा ᵛअमृत मरणरहित ᵛअतिथि हविर्वहनाय सततगामी ᵛजातवेदा जाताना वेदिता जातधनो वा एवभूत ᵛय अग्नि ᵛमर्त्येषु मनुष्येषु यजमानेषु ᵛउषर्भुद्भूत्³ उष कालेऽग्निहोत्रहोमार्थं प्रबुद्धो भवति स इति पूर्वत्रान्वय ॥

द्यावो न यस्य पनयन्त्यभ्वं भासांसि वस्ते सूर्यो न शुक्रः।

वि य इनोत्यजरः पावकोऽश्नस्य चिच्छिश्नथत्पूर्व्याणि ॥ ३ ॥

द्याव । न । यस्य । पनयन्ति । अभ्वम् । भासांसि । वस्ते । सूर्य । न । शुक्र ।

वि । य । इनोति । अजर । पावक । अश्नस्य । चित् । शिश्नथत् । पूर्व्याणि ॥ ३ ॥

ᵛन इति सम्प्रत्यर्थे । उक्त च—‘ अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोग ’ (निरु ७ ३१) इति। ᵛद्याव स्तोतार सम्प्रतीदानीं ᵛयस्य अग्ने ᵛअभ्व महत्कर्म ᵛपनयन्ति स्तुवन्ति सोऽग्नि ᵛसूर्यो ᵛन सूर्य इव ᵛशुक्र शुक्लवर्ण⁴ सन् ᵛभासासि तेजांसि ᵛवस्ते आच्छादयति। ᵛय च ᵛअजर जरारहित ᵛपावक सर्वस्य शोधकोऽग्नि ᵛवि ᵛइनोति⁵ भासा सर्वं व्याप्नोति सोऽयम्⁶ ᵛअश्नस्य ᵛचित् व्यापन शीलस्यापि राक्षसादे ᵛपूर्व्याणि चिरंतनानि पुराणि ᵛशिश्नथत् हिनस्ति। ‘ श्नथ क्नथ हिंसायाम् ’ इति धातु ॥

वद्मा हि सूनो अस्यद्मसद्वा चक्रे अग्निर्जनुषाज्मान्नम्।

स त्वं न ऊर्जसन ऊर्जं धा राजेव जेरवृके क्षेष्यन्तः ॥ ४ ॥

वद्मा । हि । सूनो इति । असि । अद्मऽसद्वा । चक्रे । अग्नि । जनुषा । अज्म । अन्नम् ।

स । त्वम् । न । ऊर्जऽसने । ऊर्जम् । धा । राजाऽइव । जे । अवृके । क्षेषि । अन्तरिति ॥४॥

---

१ त–एवमेव। २ त–मन्यते। ३ श–उषर्भुद्भूदभूत्। ४ घ-श–शुक्लवर्ण। ५ त-य– य इनोति। ६ श– सोऽयमग्नि ।

हे Vसूनो सहस पुत्र । यद्वा ‘ षू प्रेरणे ’ । सर्वस्य प्रेरकाग्ने Vवन्द्या वदनीय स्तुत्य Vअसि Vहि । पर पाद परोक्षकृत. । Vअद्मसद्वा अद्मसु अदनीयेषु हवि षु सीदन् हवि स्वीकरणायोपविशन् Vअग्नि Vजनुषा जन्मना स्वभावत [1] एव Vअज्म । गृहनामैतत् । गृहम् Vअन्नं च यजमानानां Vचक्रे करोति । Vऊर्जसने[2] ऊर्जस्यान्नस्य दातरग्ने Vन अस्मभ्यं Vस तादृश Vत्वम् Vऊर्जम् अन्नं Vधा देहि । तथा Vराजेव Vजे अस्मच्छत्रून् जय । एतत्सर्वार्थम् Vअवृके राक्षसादिभिर्बाधकैर्वियुक्तेऽस्मदीयेऽग्न्यागारे Vअन्त मध्ये Vक्षेषि निवस[3] ॥

नितिक्ति यो वारणमन्नमत्ति वायुर्न राष्ट्र्यत्येत्यक्तून् ।
तुर्याम यस्त आदिशामरातीरत्यो न ह्रुतः पततः परिह्रुत् ॥ ५ ॥

निऽतिक्ति । य । वारणम् । अन्नम् । अत्ति । वायु । न । राष्ट्री । अति । एति । अक्तून् ।
तुर्याम । य । ते । आऽदिशाम् । अराती । अत्यः । न । ह्रुत । पतत । परिऽह्रुत् ॥ ५ ॥

Vय अग्नि Vवारण तमसा निवारकं स्वकीयं तेज Vनितिक्ति निश्यति तीक्ष्णीकरोति । ‘ तिज निशाने ’ इति धातु । यश्च Vअन्नं यष्टृभिर्दीयमान हविर्लक्षणम् Vअत्ति भक्षयति । तथा च श्रूयते–‘ अन्नादो वा एषोऽन्नपतिर्यदग्नि ’ (ऐ ब्रा १ ८) इति। सोऽग्नि Vवायुर्न वायुरिव Vराष्ट्री । ईश्वरनामैतत् । राष्ट्र राज्यम् । तद्वान् । वायुर्यथा स्वमाहात्म्येन सर्वमीष्टे[4] तद्वत् । सर्वस्येश्वर इत्यर्थ । तादृश सन् Vअक्तून् रात्री Vअत्येति अतिक्रामति । तद्गतमन्धकारं तिरस्करोतीत्यर्थ । वयं च त्वत्प्रसादात् Vतुर्याम तं हिंस्याम Vय जन Vते तुभ्यम् Vआदिशाम् आदिश्यमानानां दीयमानानां हविषाम् Vअराती अरातिरदाता । छान्दसो दीर्घ । यद्वा । अरातीर्धनस्य अदातॄन्[5] ते त्वां प्रत्या दिशामादेष्टॄणामाचक्षाणानामस्माकं यो जनो विरोधी त हिंस्याम । त्व च Vअत्यो Vन शीघ्रगामी जात्यश्व इव Vह्रुत हिंसकान्[6] Vपतत[6] आभिमुख्येन गच्छत शत्रून् Vपरिह्रुत् परिगत्य हन्ता भव ॥ ह्वरतेर्हिंसार्थस्यैतद्रूपम् ॥ ॥ ५ ॥

आ सूर्यो न भानुमद्भिरर्कैरग्ने ततन्थ रोदसी वि भासा ।
चित्रो नयत्परि तमांस्यक्तः शोचिषा पत्मन्नौशिजो न दीयन् ॥ ६ ॥

आ । सूर्य । न । भानुमत्ऽभि । अर्कै । अग्ने । ततन्थ । रोदसी इति । वि । भासा ।
चित्र । नयत् । परि । तमांसि । अक्त । शोचिषा । पत्मन् । औशिज । न । दीयन् ॥ ६ ॥

हे Vअग्ने Vरोदसी द्यावापृथिव्यौ Vभासा दीप्त्या Vवि Vआ Vततन्थ विशेषेणाच्छादयसि । तत्र दृष्टान्त । Vभानुमद्भि प्रभावद्भि Vअर्कै अर्चनीयै किरणै Vसूर्यो Vन । यथा सूर्य आतनोति तद्वत् । परोऽर्धर्चं परोक्षकृत । Vपत्मन् । पतत्यस्मिन्निति पत्म मार्ग. । तस्मिन् Vऔशिजो V न । उशिज

१ त–स्वभावेन । २ त–हे ऊर्जसने । ३ घ१-ग-श–निवससि, च–निवसति; त–निवासे । ४ ख-झ-भ र–सर्वमेष्टे, घ त श–सर्वमीष्टे । ५ ख१-झ-न-भ-य र–दातॄन् । ६ त–हिंसकादन्यत, य–हिंसकान्पतत अभिपतत ।

स्तोतारः । स्तुत्यतया तत्संबन्ध्यौशिज सूर्यं । स इव Vदीथन् गच्छन् Vशोचिषा तेजसा Vअक्तः[1] संश्लिष्ट अत एव Vचित्र. चायनीयोऽग्नि Vतमांसि नैशान्यन्धकाराणि Vपरि Vणयत् परिणयति परितो गमयति । सर्वस्मादपि दिग्भागान्निवर्तयतीत्यर्थं ॥

त्वां हि मन्द्रतममर्कशोकैर्ववृमहे महिं नः श्रोष्यग्ने ।
इन्द्रं न त्वा शवसा देवता वायुं पृणन्ति राधसा नृतमाः ॥ ७ ॥

त्वाम् । हि । मन्द्रऽतमम् । अर्कऽशोकैः । ववृमहे । महि । न । श्रोषि । अग्ने ।
इन्द्रम् । न । त्वा । शवसा । देवता । वायुम् । पृणन्ति । राधसा । नृऽतमा ॥ ७ ॥

हे Vअग्ने Vमन्द्रतमं स्तुत्यतमं Vत्वाम् Vअर्कशोकै. अर्चनीयै पूजनीयै शोकैर्दीप्तिभिर्युक्त Vहि यस्मात् Vववृमहे वृणीमहे संभजामहे । यद्वा । अर्कशोकैरर्चनीयै' प्रशस्यैर्दीप्तिकरणै स्तोत्रै. साधनभूतैस्त्वा संभजामहे तस्मात् Vमहि महत् Vन' अस्मदीय स्तोत्र Vश्रोषि शृणु । हे अग्ने Vनृतमा स्तुतीना नेतृतमा ऋत्विज. Vशवसा बलेन Vवायुं गन्तारम् । यद्वा[2] । वायुमिव शवसा युक्तम्[3] Vइन्द्र Vन इन्द्रमिव Vदेवता देवतात्मानं त्वा Vराधसा हविर्लक्षणेन धनेन Vपृणन्ति प्रीणयन्ति । देवताशब्दात् द्वितीयाया 'सुपा सुलुक्०' इति लुक् ॥

नू नो अग्नेऽवृकेभिः स्वस्ति वेषि रायः पथिभिः पर्ष्यंहः ।
ता सूरिभ्यो गृणते रासि सुम्नं मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ८ ॥

नु । न । अग्ने । अवृकेभि । स्वस्ति । वेषि । राय । पथिऽभि । पर्षि । अंह ।
ता । सूरिऽभ्य । गृणते । रासि । सुम्नम् । मदेम । शतऽहिमा । सुऽवीरा' ॥ ८ ॥

हे Vअग्ने Vन. अस्मान् Vअवृकेभि । वृका स्तेना । तद्रहितै. Vपथिभि मार्गै Vराय. धनानि Vनु क्षिप्रं Vस्वस्ति क्षेमेण Vवेषि गमय प्रापय । Vअंह अंहस पापात् Vपर्षि । उक्तलक्षणैर्मार्गै. पारय चास्मान् । यानि त्वया Vसूरिभ्य. स्तोतृभ्यो देयानि सुम्नानि[4] Vता तानि[4] Vसुम्नं सुम्नानि सुखानि Vगृणते स्तुवते मह्य Vरासि देहि । वय च Vशतहिमा शत हेमन्तान् संवत्सरान् Vसुवीरा । वीर्याज्जायन्त इति वीरा पुत्रादय । शोभनपुत्रपौत्रादिसहिता[5] सन्त' Vमदेम[6] हृष्याम[7] ॥ ॥ ६ ॥

'हुवे व ' इति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रम्यते—'हुवे व सप्त ' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग ॥

---

१ ख-भ य-अक्त सिक्त । २ त-अथवा । ३ त-बलयुक्तम् । ४ त-'सुम्नानि ता तानि ' नास्ति । ५ त-शोभनपुत्रादिसहिता । ६ ख-ञ त न भ-य-र-मदेम मोदेम । ७ घ-हृष्येम, त-हृष्याम ।

हुवे वः सूनुं सहसो युवानमद्रोघवाचं मतिभिर्यविष्ठम्।
य इन्वति द्रविणानि प्रचेता विश्ववाराणि पुरुवारो अध्रुक्॥ १ ॥

हुवे। व । सूनुम्। सहस । युवानम्। अद्रोघऽवाचम्। मतिऽभि । यविष्ठम्।
य । इन्वति। द्रविणानि। प्रऽचेता । विश्वऽवाराणि। पुरुऽवार । अध्रुक्॥ १ ॥

हे अग्ने ᵛव । व्यत्ययेन बहुवचनम्। त्वा ᵛमतिभिः मननीयै स्तोत्रै ᵛहुवे आह्वयामि। कीदृशम्। ᵛसहस बलस्य ᵛसूनु पुत्रम्। अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायते। ᵛयुवान नित्यतरुणं फलस्य मिश्रयितार वा ᵛअद्रोघवाचम्। अद्रोग्धव्या[1] प्रशस्ता स्तुतिरूपा वाक् यस्मिन् प्रयुज्यते तादृशम्। ᵛयविष्ठम् अतिशयेन युवानम्। ᵛप्रचेता प्रकृष्टज्ञान ᵛपुरुवार पुरुभिर्बहुभिर्वरणीय सभजनीय ᵛअध्रुक् अद्रोग्धा यजमानानाम् एवभूत ᵛय अग्नि ᵛविश्ववाराणि सर्वैर्वरणीयानि सभजनीयानि प्रशस्यानि ᵛद्रविणानि धनानि ᵛइन्वति प्रेरयति। स्तोतृभ्यो ददातीति यावत्। त त्वा हुव इति पूर्वत्र सबन्ध ॥

त्वे वसूनि पुर्वणीक होतर्दोषा वस्तोरेरिरे यज्ञियासः।
क्षामेव विश्वा भुवनानि यस्मिन्त्सं सौभगानि दधिरे पावके॥ २ ॥

त्वे इति। वसूनि। पुरुऽअनीक। होत । दोषा। वस्तो । आ। ईरिरे। यज्ञियास ।
क्षामऽइव। विश्वा। भुवनानि। यस्मिन्। सम्। सौभगानि। दधिरे। पावके॥ २ ॥

हे ᵛपुर्वणीक बहुज्वाल ᵛहोत देवानामाह्वातरग्ने ᵛत्वे त्वयि ᵛदोषा रात्रौ ᵛवस्तो अहनि च ᵛयज्ञियास यज्ञार्हा यजमाना ᵛवसूनि हविर्लक्षणानि धनानि ᵛएरिरे आभिमुख्येन[2] प्रेरयन्ति प्रापयन्ति। जुह्वतीत्यर्थ । ᵛविश्वा विश्वानि सर्वाणि ᵛभुवनानि भूतजातानि ᵛक्षामेव क्षमाया भूम्यामिव ᵛयस्मिन् ᵛपावके शोधकेऽग्नौ ᵛसौभगानि धनानि ᵛसं ᵛदधिरे देवा सम्यक् निहितवन्त । 'अग्नौ वाम वसु स न्यदधत' (तै स १ ५ १ १) इति ब्राह्मणम्[3]। तस्मिस्त्वयीति पूर्वत्र योज्यम्॥

त्वं विक्षु प्रदिवः सीद आसु क्रत्वा रथीरभवो वार्याणाम्।
अत इनोषि विधते चिकित्वो व्यानुषग्जातवेदो वसूनि॥ ३ ॥

त्वम्। विक्षु। प्रऽदिव । सीद । आसु। क्रत्वा। रथी । अभव । वार्याणाम्।
अत । इनोषि। विधते। चिकित्व । वि। आनुषक्। जातऽवेद । वसूनि॥ ३ ॥

हे अग्ने ᵛत्व ᵛप्रदिव । पुराणनामैतत्। पुरातनकालीनासु ᵛविक्षु प्रजासु ᵛआसु परिदृश्यमानासु च ᵛसीद सीदसि। वैश्वानरात्मना वर्तसे। तथा ᵛक्रत्वा आत्मीयेन कर्मणा ᵛवार्याणां वरणीयानां

१ श—अद्रोग्ध्री। २ त—आ आभिमुख्येन। ३ ख-भ—तैत्तिरीय ब्राह्मणम्।

धनानां vरथीरभव । रंहयिता[1] यजमानेभ्य प्रापयिताभू । vअत कारणात् हे vचिकित्व विद्वन् vजातवेद जातानां प्राणिनां वेदितरग्ने vविधते परिचरते यजमानाय vवसूनि धनानि vआनुषक् अनुषक्तं सततं यथा भवति तथा vवि vइनोषि विविध प्रेरयसि ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'यो न सनुत्य ' इति तृच । सूत्रित च–'यो न सनुत्यो अभिदासदग्ने भवा नो अग्ने सुमना उपेताविति तृचा '(आश्व श्रौ ४ ६) इति ॥

यो नः सनुत्यो अभिदासदग्ने यो अन्तरो मित्रमहो वनुष्यात् ।
तमजरेभिर्वृषभिस्तव स्वैस्तपा तपिष्ठ तपसा तपस्वान् ॥ ४ ॥

य. । न । सनुत्य । अभिऽदासत् । अग्ने । य । अन्तर । मित्रऽमह । वनुष्यात् ।
तम् । अजरेभि । वृषऽभि । तव । स्वै । तप । तपिष्ठ । तपसा । तपस्वान् ॥ ४ ॥

हे vअग्ने vय शत्रु vसनुत्य । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । अन्तर्हिते देशे वर्तमान सन् vन अस्मान् vअभिदासत् उपक्षयति बाधते । vय च vअन्तर अभ्यन्तरवर्ती सन् हे vमित्रमह अनुकूलदीप्ते मित्राणा महयितर्वाग्ने vवनुष्यात् हिंस्यात् vतम् उभयविधं हे vतपिष्ठ तप्तृतमाग्ने vतपसा तेजसा vतपस्वान् तेजस्वी त्वम् vअजरेभि जरारहितै vवृषभि वर्षितृभि वृष्टिहेतुभूतै[2] vतव vस्वै स्वभूतै असाधारणैस्तेजोभि vतप दह ॥

यस्ते यज्ञेन समिधा य उक्थैरर्केभिः सूनो सहसो ददाशत् ।
स मर्त्येष्वमृत प्रचेता राया द्युम्नेन श्रवसा वि भाति ॥ ५ ॥

य । ते । यज्ञेन । सम्ऽइधा । य । उक्थै । अर्केभि । सूनो इति । सहस । ददाशत् ।
स । मर्त्येषु । अमृत । प्रऽचेता । राया । द्युम्नेन । श्रवसा । वि । भाति ॥ ५ ॥

हे vसहस. vसूनो बलस्य पुत्राग्ने vते त्वा vय यजमान vयज्ञेन यागेन vददाशत् परिचरति । vय च vसमिधा समिन्धनसाधनेनेध्मेन । यश्च vउक्थै शस्त्रै vअर्केभि अर्चनीयै स्तोत्रैश्च परिचरति हे vअमृत मरणधर्मरहिताग्ने vस यजमान vमर्त्येषु मनुष्येषु vप्रचेता प्रकृष्टज्ञान. सन् vराया धनेन vद्युम्नेन द्योतमानेन vश्रवसा श्रवणीयेनान्नेन यशसा वा vवि vभाति विशेषेण प्रकाशते ॥

स तत्कृधीषितस्तूयमग्ने स्पृधो बाधस्व सहसा सहस्वान् ।
यच्छस्यसे द्युभिरक्तो वचोभिस्तज्जुषस्व जरितुर्घोषि मन्म ॥ ६ ॥

स । तत् । कृधि । इषित । तूयम् । अग्ने । स्पृध । बाधस्व । सहसा । सहस्वान् ।
यत् । शस्यसे । द्युऽभि । अक्त । वच ऽभि । तत् । जुषस्व । जरितु । घोषि । मन्म ॥ ६ ॥

---

१ इ त–रंहिता । २ इ त–वृष्टेर्हेतुभूतै ।

हे अग्ने स त्वम् इषित प्रेषित सन् तूय क्षिप्र तत् कृधि कुरु । किं तदित्यत आह । सहस्वान् बलवांस्त्व स्पृध स्पर्धमानान् सहसा बलेन परेषामभिभवनसमर्थेन[1] तेजसा वा बाधस्व विनाशय । द्युभि द्योतमानैस्तेजोभि अक्त संसिक्तस्त्वं वचोभि स्तुतिरूपैर्वाक्यैः यरुच्छस्यसे यस्स्तूयसे[2] । त्वामुद्दिश्य यत् स्तोत्र स्तोतृभि. क्रियत इत्यर्थ । तत् मन्म मननीय घोषि घोषणीय जरितु स्तोत्र जुषस्व सेवस्व ॥

अग्नये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालमित्यस्य ' अश्याम ' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—' अश्याम त काममग्ने तवोतीति कामाय ' (आश्व श्रौ २ १०) इति ॥

अश्याम तं काममग्ने तवोती अश्याम रयिं रयिवः सुवीरम् ।
अश्याम वाजमभि वाजयन्तोऽश्याम द्युम्नमजराजरं ते ॥ ७ ॥

अश्याम । तम् । कामम् । अग्ने । तव । ऊती । अश्याम । रयिम् । रयिऽव । सुवीरम् ।
अश्याम । वाजम् । अभि । वाजयन्त । अश्याम । द्युम्नम् । अजर । अजरम् । ते ॥ ७ ॥

हे अग्ने तव संबन्धिन्या ऊती ऊत्या रक्षया त कामम् अश्याम प्राप्नुयाम । तमेव काम विवृणोति । हे रयिव धनवन्नग्ने सुवीर शोभनपुत्रादियुक्त रयिं धनम् अश्याम प्राप्नुयाम । तथा वाजयन्त वाजमन्नमात्मन इच्छन्तो वय वाज त्वया दत्तमन्नम् अभि आभिमुख्येन अश्याम प्राप्नुयाम । हे अजर जरारहिताग्ने ते त्वदीयम् अजर जरारहित द्युम्न द्योतमान यशश्च अश्याम प्राप्नुयाम ॥ ॥ ७ ॥

' प्र नव्यसा ' इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ' प्र नव्यसा ' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग ॥

प्र नव्यसा सहसः सूनुमच्छा यज्ञेन गातुमव इच्छमानः ।
वृश्चद्वनं कृष्णयामं रुशन्तं वीती होतारं दिव्यं जिगाति ॥ १ ॥

प्र । नव्यसा । सहस । सूनुम् । अच्छ । यज्ञेन । गातुम् । अव । इच्छमान ।
वृश्चत्ऽवनम् । कृष्णयामम् । रुशन्तम् । वीती । होतारम् । दिव्यम् । जिगाति ॥ १ ॥

गातुम् उपगन्तव्य स्तोतव्य वा सहस सूनु बलस्य पुत्रमग्निम् अव अन्न रक्षण वा इच्छमान. इच्छन् स्तोता नव्यसा[3] नवतरेण यज्ञेन युक्त सन् अच्छ आभिमुख्येन प्र जिगाति प्रकर्षेण गच्छति । कीदृशमग्निम् । वृश्चद्वन वृक्ण[4] छिन्न दग्ध[4] वन येन तादृशं कृष्णयाम कृष्णवर्त्मानं रुशन्त श्वेतवर्णं वीती वीत्या कान्तेन यज्ञेन होतार यष्टार दिव्य दिवि भवम् ॥

---

१ ज्ञ त–परेषामभिभव० । २ ज्ञ-त–स्तूयसे । ३ ज्ञ-त–नव्यसा नवीयसा (त-नवीयस्य) । ४ घ–निर्दग्धम्, श–वृक्त निर्दग्धम् ।

स श्वितानस्तन्यतू रोचनस्था अजरेभिर्नानदद्भिर्यविष्ठः ।
यः पावकः पुरुतमः पुरूणि पृथून्यग्निरनुयाति भर्वन् ॥ २ ॥

स । श्वितान । तन्यतु । रोचनऽस्था । अजरेभि । नानदत्ऽभि । यविष्ठ ।
य । पावक । पुरुऽतम । पुरूणि । पृथूनि । अग्नि । अनुऽयाति । भर्वन् ॥ २ ॥

vस अग्नि vश्वितान श्वेतमान. श्वेतवर्णो वर्तते । vतन्यतु शब्दकारी vरोचनस्था । रोचन्ते अस्मिन् ग्रहनक्षत्रादीनीति रोचनमन्तरिक्षम् । तत्र स्थित vअजरेभि जरारहितै vनानदद्भि अत्यर्थं शब्दं कुर्वद्भिर्मरुद्भिर्युक्तो रश्मिभिर्वा vयविष्ठ युवतम । vय vपावक शोधक vअग्नि vपुरुतम अतिशयेन प्रभूत. सन् vपुरूणि बहूनि vपृथूनि स्थूलानि काष्ठानि vभर्वन्[1] भक्षयन् vअनुयाति अनुगच्छति स इत्थमित्थं वर्तत इति पूर्वत्र संबन्ध ॥

गार्हपत्यादीनां मिथ संसर्गेऽग्नये विविचय इष्टि कर्तव्या । तत्र 'वि ते' इत्येषानुवाक्या[2] (आश्व श्रौ ३ १३) ॥

वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने भामासः शुचे शुचयश्चरन्ति ।
तुविम्रक्षासो दिव्या नवग्वा वना वनन्ति धृषता रुजन्तः ॥ ३ ॥

वि । ते । विष्वक् । वातऽजूतास । अग्ने । भामास । शुचे । शुचय । चरन्ति ।
तुविऽम्रक्षास । दिव्या । नवऽग्वा । वना । वनन्ति । धृषता । रुजन्त ॥ ३ ॥

हे vशुचे शुद्ध दीप्त वा vअग्ने vते त्वदीया vवातजूतास वातेन प्रेरिता vशुचय निर्मला vभामास दीप्तय vविष्वक् सर्वत vवि vचरन्ति विविध गच्छन्ति । vतुविम्रक्षास बहूनि काष्ठानि स्पृशन्त vदिव्या दिवि द्योतमानेऽग्नौ भवा vनवग्वा नूतनगमनास्ते रश्मय vवना वनानि vवनन्ति सभजन्ते । दहन्तीत्यर्थ । किं कुर्वन्त । vधृषता धर्षकेण तेजसा vरुजन्त वनानि[3] भञ्जयन्त ॥

ये ते शुक्रासः शुचयः शुचिष्मः क्षां वपन्ति विषितासो अश्वाः ।
अध भ्रमस्त उर्विया वि भाति यातयमानो अधि सानु पृश्नेः ॥ ४ ॥

ये । ते । शुक्रास । शुचय । शुचिष्म । क्षाम् । वपन्ति । विऽसितास । अश्वा ।
अध । भ्रम । ते । उर्विया । वि । भाति । यातयमान । अधि । सानु । पृश्ने ॥ ४ ॥

हे vशुचिष्म. दीप्तिमन्नग्ने vते तव vशुक्रास शुभ्रा vये vशुचय दीप्तय vक्षां पृथिवीं भूमिं vवपन्ति मुण्डयन्ति । केशस्थानीयानोषधिवनस्पतीन् दहन्तीत्यर्थ । 'अग्निर्ह दाति रोमा पृथिव्या '

---

१ त१—भर्वन् भजन् । २ न—अनुवाक्या । सूत्रित च—वि ते विष्वग्वातजूतासो अग्ने त्वामग्ने मानुषीरीळते विश इति । ३ ख-ङ्ग भ य—वना वनानि ।

(ऋ स १ ६५ ४) इति निगमान्तरम् । ते रश्मय ᵛविषितास विमुक्ता ᵛअश्वा इव इतस्ततो गच्छन्तीति शेष । ᵛअध अस्मिन् काले ᵛते त्वदीय ᵛभ्रम॰ भ्रमणशीलो ज्वालासमूह ᵛपृथ्वे नानारूपाया भूमे ᵛअधि उपरि ᵛसानु समुच्छ्रितं देश पर्वताग्रादिक प्रति ᵛयातयमान स्वकीयमग्र व्यापारयन् ᵛउर्विया उरु बहुल ᵛवि ᵛभाति विशेषेण प्रकाशते ॥

अर्ध जिह्वा पापतीति प्र वृष्णो गोषुयुधो नाशनिः सृजाना ।
शूरस्येव प्रसितिः क्षातिरग्नेर्दुर्वर्तुर्भीमो दयते वनानि ॥ ५ ॥

अर्ध । जिह्वा । पापतीति । प्र । वृष्णः । गोषुऽयुधः । न । अशनिः । सृजाना ।
शूरस्यऽइव । प्रऽसितिः । क्षातिः । अग्नेः । दुःऽवर्तुः । भीमः । दयते । वनानि ॥ ५ ॥

ᵛअध अपि च ᵛवृष्ण वर्षितुरग्ने ᵛजिह्वा ज्वाला ᵛप्र ᵛपापतीति प्रकर्षेण पुन पुन पतति गच्छति । तत्र दृष्टान्त । ᵛगोषुयुधो ᵛनाशनि ᵛसृजाना । असुरैरपहृतासु गोषु युध्यन्निन्द्रो गोषुयुत् । तस्मात् सृज्यमानाशनिर्वज्र इव । तथा ᵛशूरस्येव शौर्योपेतस्य नरस्य ᵛप्रसितिः प्रबन्धन यथान्यै दु सहमेवम् ᵛअग्ने ᵛक्षातिः ज्वाला सोढुमशक्येत्यर्थ । क्षीयन्ते दह्यन्तेऽस्यामोषधिवनस्पतय इति क्षायतेरधिकरणे क्तिन् ॥ अपि च ᵛदुर्वर्तु दुर्वारोऽन्यैर्वारयितुमशक्य ᵛभीम भयकरोऽग्नि ᵛवनानि ᵛदयते दहति । दयतिरत्र दहतिकर्मा ॥

आ भानुना पार्थिवानि ज्रयांसि महस्तोदस्य धृषता ततन्थ ।
स बाधस्वाप भया सहोभिः स्पृधो वनुष्यन्वनुषो नि जूर्व ॥ ६ ॥

आ । भानुना । पार्थिवानि । ज्रयांसि । महः । तोदस्य । धृषता । ततन्थ ।
स । बाधस्व । अप । भया । सहःऽभिः । स्पृधः । वनुष्यन् । वनुषः । नि । जूर्व ॥ ६ ॥

हे अग्ने ᵛभानुना दीप्त्या ᵛपार्थिवानि पृथिव्यां भवानि ᵛज्रयांसि ॥ ज्रयतिर्गतिकर्मा ॥ गन्तव्यानि स्थानानि ᵛमह महत ᵛतोदस्य प्रेरकस्य ᵛधृषता धर्षकेण रश्मिना सह ᵛआ ᵛततन्थ आस्तृणासि आच्छादयसि । ᵛस त्व ᵛभया भयकरणानि ᵛअप ᵛबाधस्व । तथा ᵛसहोभिः अभिभवनसमर्थैर्बलैस्तेजोभिर्वा ᵛस्पृध स्पर्धमानान् ᵛवनुष्यन् हिंसन् ᵛवनुष हिंसकान् । शत्रूनिति । ᵛनि ᵛजूर्व निजहि ॥ जूर्वतिर्हन्तिकर्मा ॥

उखासंभरणीयेष्टावग्ने क्षत्रवत 'स चित्र' इत्येषा याज्या । सूत्रित च—'स चित्र चित्र चितयन्तमस्मे अग्निरीशे बृहत क्षत्रियस्य' (आश्व श्रौ ४ १) इति ॥

स चित्र चित्रं चितयन्तमस्मे चित्रक्षत्र चित्रतमं वयोधाम् ।
चन्द्रं रयिं पुरुवीरं बृहन्तं चन्द्र चन्द्राभिर्गृणते युवस्व ॥ ७ ॥

स । चित्र । चित्रम् । चितयन्तम् । अस्मे इति । चित्रऽक्षत्र । चित्रऽतमम् । वयःऽधाम् ।
चन्द्रम् । रयिम् । पुरुऽवीरम् । बृहन्तम् । चन्द्र । चन्द्राभिः । गृणते । युवस्व ॥ ७ ॥

हे vचित्र चायनीय हे vचित्रक्षत्र विचित्रबल चायनीयधन वा हे vचन्द्र आह्लादकाग्ने vसः तादृशस्त्वं vचन्द्राभि आह्लादयित्रीभि स्तुतिभि vगृणते स्तुवते। वचनव्यत्यय । स्तुवद्भ्य vअस्मे अस्मभ्यं दातुं vरयिं धन vयुवस्व पृथक् कुरु। कीदृश रयिम्। vचित्र चायनीय vचितयन्तं ज्ञापयन्तम्। धनेन हि पुरुषः प्रख्यायते। vचित्रतमम् अतिशयेनाश्रयभूत vवयोधां वयसोऽन्नस्य धातार प्रदातारं vचन्द्रम् आह्लादक vपुरुवीर पुरुभिर्बहुभिर्वीरै पुत्रपौत्रादिभिर्युक्त vबृहन्तं महान्तम्। ईदृश धनमस्मभ्य प्रयच्छेत्यर्थ ॥ ॥ ८ ॥

‘ मूर्धानम् ’ इति सप्तर्चं सप्तम सूक्त भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानराग्निदेवताकम्। षष्ठीसप्तम्यौ जगत्यौ शिष्टा पञ्च त्रिष्टुभ । तथा चानुक्रान्त—‘ मूर्धानं वैश्वानरीयं हि द्विजगत्यन्तम् ’ इति। गत सूक्त विनियोग । विषुवत्याग्निमारुत आद्यस्तृचो वैकल्पिक स्तोत्रिय । तथैव सूत्रित—‘ मूर्धान दिवो अरतिं पृथिव्या मूर्धा दिवो नाभिरग्नि पृथिव्या इति वा ’ (आश्व श्रौ ८ ६) इति ॥

मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम्।
कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्ना पात्रं जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

मूर्धानम्। दिव । अरतिम्। पृथिव्या । वैश्वानरम्। ऋते। आ। जातम्। अग्निम्।
कविम्। सम्ऽराजम्। अतिथिम्। जनानाम्। आसन्। आ। पात्रम्। जनयन्त। देवा ॥१॥

vमूर्धान शिरोभूतम्। कस्य। vदिव द्युलोकस्य vपृथिव्या प्रथिताया भूमे vअरति गन्तारम्। यद्वा। गन्तव्य स्वामिन vवैश्वानर विश्वेषां नराणां सबन्धिनम् vऋते। ऋतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा नाम। निमित्तसप्तम्येषा। ऋतनिमित्तम् vआ आभिमुख्येन vजात सृष्ट्यादावुत्पन्न vकविं क्रान्तदर्शिन vसम्राज सम्यग्राजमान vजनानां यजमानानाम् vअतिथिं हविर्वहनाय सतत गन्तारम्। यद्वा[1]। अतिथिवत्पूज्यम्[1]। vआसन् आसनि आस्ये। द्वितीयार्थे सप्तमी। आस्यभूतम्। अग्निलक्षणेनास्येन हि देवा हवींषि भुञ्जते। vपात्रं पातार रक्षकम्। यद्वा। आस्येन धारकम्। एवगुणविशिष्ट वैश्वानराग्निं vदेवा स्तोतार ऋत्विजो देवा एव वा vआ vजनयन्त। यज्ञाभिमुख्येन अजीजनन्[2]। अरण्यो सकाशादुदपादयन् ॥

नाभिं यज्ञानां सदनं रयीणां महामाहावमभि सं नवन्त।
वैश्वानरं रथ्यमध्वराणां यज्ञस्य केतुं जनयन्त देवाः ॥ २ ॥

नाभिम्। यज्ञानाम्। सदनम्। रयीणाम्। महाम्। आऽहावम्। अभि। सम्। नवन्त।
वैश्वानरम्। रथ्यम्। अध्वराणाम्। यज्ञस्य। केतुम्। जनयन्त। देवा ॥ २ ॥

vयज्ञानां ज्योतिष्टोमादियागानां vनाभिं नहन बन्धक तथा vरयीणां धनानां vसदन स्थानमेकनिलय vमहां महान्तम् vआहावम्। आहूयन्तेऽस्मिन्नाहुतय इत्याहाव.। तादृशम्। यद्वा।

1. ख घ-ङ-भ-य-र–‘ यद्वा पूज्य ’ नास्ति। २ य–अजनयन्।

वृष्ट्युदकधारणमाहाव निपानस्थानीयम्। एवभूतमग्निम् ᵛअभि अभित॰ ᵛसं ᵛनवन्त स्तोतार सम्यक् स्तुवन्ति। तथा ᵛवैश्वानर विश्वेषां नराणा सबन्धिनम् ᵛअध्वराणां यज्ञानां[1] ᵛरथ्य रथिनम्। यथा रथी स्वरथं नयति तद्वन्नेतारं ग्राहयितार[2] गमयितार ᵛयज्ञस्य ᵛकेतु प्रज्ञापकम्। एवविधमग्नि ᵛदेवा स्तोतार ऋत्विजो देवा एव वा ᵛजनयन्त जनयन्ति मथनेनोत्पादयन्ति ॥

त्वद्विप्रो जायते वाज्यग्ने त्वद्वीरासो अभिमातिषाहः।
वैश्वानर त्वमस्मासु धेहि वसूनि राजन्त्स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

त्वत्। विप्रः। जायते। वाजी। अग्ने। त्वत्। वीरासः। अभिमातिऽसहः।
वैश्वानर। त्वम्। अस्मासु। धेहि। वसूनि। राजन्। स्पृहयाय्याणि ॥ ३ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛवाजी हविर्लक्षणान्नवान् पुरुष ᵛत्वत् त्वत्त सकाशात् ᵛविप्र मेधावी ᵛजायते। तुभ्य हविर्दानेन मेधावी भवति। तथा ᵛवीरास वीरा ᵛत्वत् त्वत्तः ᵛअभिमातिषाह अभिमातीनां शत्रूणामभिभवितारो जायन्ते। यस्मादेव तस्मात् हे ᵛवैश्वानर ᵛराजन् राजमानाग्ने ᵛत्वमस्मासु त्वद्भक्तेषु ᵛस्पृहयाय्याणि स्पृहणीयानि ᵛवसूनि धनानि ᵛधेहि निधेहि ॥

त्वां विश्वे अमृत जायमानं शिशुं न देवा अभि सं नवन्ते।
तव क्रतुभिरमृतत्वमायन्वैश्वानर यत्पित्रोरदीदेः ॥ ४ ॥

त्वाम्। विश्वे। अमृत। जायमानम्। शिशुम्। न। देवाः। अभि। सम्। नवन्ते।
तव। क्रतुऽभिः। अमृतऽत्वम्। आयन्। वैश्वानर। यत्। पित्रोः। अदीदेः ॥ ४ ॥

हे ᵛअमृत मरणधर्मरहिताग्ने[3] ᵛविश्वे सर्वे ᵛदेवा स्तोतार ᵛजायमानम् अरण्यो सकाशात् उत्पद्यमान ᵛत्वां ᵛशिशु ᵛन पुत्रमिव ᵛअभि ᵛस ᵛनवन्ते अभिसंस्तुवन्ति[4]। यद्वा। दीव्यन्तीति देवा रश्मय। ते सर्वे जायमान त्वामभि स नवन्ते अभिसगच्छन्ते यथा पितर॰ पुत्रमभिगच्छन्ति। अपि च हे ᵛवैश्वानर अग्ने ᵛयत् यदा ᵛपित्रो पालयित्र्योर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये ᵛअदीदेः दीप्यसे तदानीं ᵛतव त्वदीयै ᵛक्रतुभिः कर्मभिर्ज्योतिष्टोमादिभिर्यागै ᵛअमृतत्व देवत्वम् ᵛआयन् यजमाना प्राप्नुवन्ति ॥

वैश्वानर तव तानि व्रतानि महान्यग्ने नकिरा दधर्ष।
यज्जायमानः पित्रोरुपस्थेऽविन्दः केतुं वयुनेष्वह्नाम् ॥ ५ ॥

वैश्वानर। तव। तानि। व्रतानि। महानि। अग्ने। नकिः। आ। दधर्ष।
यत्। जायमानः। पित्रोः। उपऽस्थे। अविन्दः। केतुम्। वयुनेषु। अह्नाम् ॥ ५ ॥

---

१ घ ङ-त-न-श—यज्ञानां सबन्धिनम्। २ ङ-त—ग्रहीतारम्। ३ य—मरणरहिताग्ने। ४ न—अभिसंगच्छन्ते, श—अभिसंगच्छन्ते अभिसस्तुवन्ति।

हे ᵛवैश्वानर विश्वेषां नराणां सबन्धिन् ᵛअग्ने ᵛतव त्वदीयानि ᵛतानि प्रसिद्धानि ᵛव्रता कर्माणि ᵛमहानि महान्ति ᵛनकिरा ᵛदधर्षं न कश्चनान्यो धर्षयति बाधते[1]। ᵛयत् यदा त्व ᵛपि द्यावापृथिव्यो ᵛउपस्थे उपस्थानेऽन्तरिक्षे ᵛवयुनेषु गन्तव्येषु मार्गेषु ᵛजायमान सन् ᵛअह्नां ᵛ प्रज्ञापक सूर्यं स्वर्भानुनावृतम् ᵛअविन्द अलम्भय । तमोरूपमसुर स्वतेजसा निवारयन्नस्था इत्यर्थ । तदा तानि व्रतानीति पूर्वत्रान्वय ॥

वैश्वानरस्य विमितानि चक्षसा सानूनि दिवो अमृतस्य केतुना ।
तस्येदु विश्वा भुवनाधि मूर्धनि वयाइव रुरुहुः सप्त विस्रुहः ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्य । विऽमितानि । चक्षसा । सानूनि । दिव । अमृतस्य । केतुना ।
तस्य । इत् । ऊँ इति । विश्वा । भुवना । अधि । मूर्धनि । वयाःऽइव । रुरुहु । सप्त । विऽस्रुहः ॥ ६

ᵛवैश्वानरस्य विश्वनरहितस्याग्ने· ᵛचक्षसा तेजसा ᵛअमृतस्य उदकस्य ᵛकेतुना प्रज्ञापकेन ᵛदिव द्युलोकस्य ᵛसानूनि समुच्छ्रितस्थलानि नक्षत्ररूपाणि ᵛविमितानि निर्मितानि । यद्वा । दिवोऽन्तरिक्षस्य सानूनि समुच्छ्रितप्रदेशा मेघात्मका विमितानि निर्मिता । धूमविकारत्वात्तेषाम् । ᵛतस्येदु तस्यै वैश्वानरस्य ᵛमूर्धनि मूर्धस्थानीय उपरि वर्तमाने धूमे मेघात्मना परिणते ᵛविश्वा विश्वानि व्याप्तानि ᵛभुवना भुवनान्युदकानि ᵛअधि वसन्ति । यद्वा । वैश्वानरात्मकस्य परब्रह्मणो मूर्धन्युपरिप्रदेशे सर्वाणि भूतजातान्यधिवसन्ति । तथा ᵛवया शाखा ᵛइव ᵛसप्त सर्पणशीला सप्तसख्या [2] वा ᵛविस्रुह· नद्यश्च गङ्गाद्या· ᵛरुरुहु रोहन्ति । अस्मादेव वैश्वानरात् प्रादुर्भवन्ति । आहुतिद्वारा सकल जगदग्ने सकाशादुत्पद्यत इत्यर्थ ।

वि यो रजांस्यमिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो वि दिवो रोचना कविः ।
परि यो विश्वा भुवनानि पप्रथेऽदब्धो गोपा अमृतस्य रक्षिता ॥ ७ ॥

वि । य । रजांसि । अमिमीत । सुऽक्रतु । वैश्वानर । वि । दिव । रोचना । कवि ।
परि । य । विश्वा । भुवनानि । पप्रथे । अदब्ध । गोपा । अमृतस्य । रक्षिता ॥ ७ ॥

ᵛसुक्रतु सुकर्मा ᵛवैश्वानर विश्वेषा नराणां हित ᵛय अग्नि ᵛरजांसि उदकानि लोकान् वा ᵛवि ᵛअमिमीत निर्मितवान् । तथा ᵛदिव द्युलोकस्य सबन्धीनि ᵛरोचना रोचमानानि दीप्यमानानि नक्षत्रादीनि ᵛकवि क्रान्तदर्शी सन् योऽग्नि ᵛवि अमिमीत । ᵛय· च ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛभुवनानि भूत-जातानि व्याप्तान्युदकानि वा ᵛपरि ᵛपप्रथे परितोऽप्रथयत् सोऽयम् ᵛअदब्ध केनाप्यहिंसित ᵛगोपा सर्वस्य गोपायिता रक्षिता ᵛअमृतस्य अमरणहेतोरुदकस्य ᵛरक्षिता पालयिता सन् वर्तत इति शेष ॥ ॥ ९ ॥

---

1 श—न बाधते । २ य—सप्तसख्याका ।

' पृक्षस्य ' इति सप्तर्चमष्टम सूक्त भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानराग्निदेवताकम् । आदित [1] षट् जगत्य सप्तमी त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्त—' पृक्षस्यान्त्या त्रिष्टुप् ' इति । चातुर्विंशिकेऽहन्याग्निमारुते इद सूक्त वैश्वानरीयनिविद्धानम् । सूत्रित च—' पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय ' (आश्व श्रौ ७ ४) इति । आभिप्लविके पृष्ठ्याभिप्लवषडहयो पञ्चमेऽहनीदमेव सूक्त वैश्वानरनिविद्धानम् । सूत्रित च—' पृक्षस्य वृष्णो वृष्णे शर्धाय नू चित्सहोजा इत्याग्निमारुतम् ' (आश्व श्रौ ७ ७) इति । विषुवत्याग्निमारुत आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रित च—' पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सह इति स्तोत्रियानुरूपौ ' (आश्व श्रौ ८ ६) इति ॥

पृक्षस्य वृष्णो अरुषस्य नू सहः प्र नु वोचं विदथा जातवेदसः ।
वैश्वानराय मतिर्नव्यसी शुचिः सोमइव पवते चारुरग्नये ॥ १ ॥

पृक्षस्य । वृष्ण । अरुषस्य । नु । सह । प्र । नु । वोचम् । विदथा । जातऽवेदस ।
वैश्वानराय । मति । नव्यसी । शुचि । सोमऽइव । पवते । चारु । अग्नये ॥ १ ॥

ᵛपृक्षस्य सपृक्तस्य व्याप्तस्य । यद्वा । पृक्ष हविर्लक्षणमन्नम् । तद्वत । ᵛवृष्ण कामानां वर्षितु ᵛअरुषस्य आरोचमानस्य ᵛजातवेदस जाताना वेदितुर्वैश्वानराग्ने ᵛसह बलमभिभवनसमर्थं ᵛविदथा विदथे यज्ञे ᵛनु क्षिप्र ᵛप्र ᵛवोच प्रब्रवीमि । प्रकर्षेण स्तौमीत्यर्थं । एको नुशब्द पूरक । ᵛनव्यसी नवतरा ᵛशुचि निर्मला यद्वा स्तोतॄणा शोधयित्री ᵛचारु शोभना ᵛमति मननीया स्तुतिश्चास्मै ᵛवैश्वानराय ᵛअग्नये ᵛपवते । मत्सकाशात् स्रवति । स्वयमेव निर्गच्छतीत्यर्थ. । ᵛसोमइव । यथा सोमो दशापवित्रात् स्रवति तद्वत् ॥

स जायमानः परमे व्योमनि व्रतान्यग्निर्व्रतपा अरक्षत ।
व्यन्तरिक्षममिमीत सुक्रतुर्वैश्वानरो महिना नाकमस्पृशत् ॥ २ ॥

स । जायमान । परमे । विऽओमनि । व्रतानि । अग्नि । व्रतऽपा । अरक्षत ।
वि । अन्तरिक्षम् । अमिमीत । सुऽक्रतु । वैश्वानर । महिना । नाकम् । अस्पृशत् ॥ २ ॥

ᵛस वैश्वानर ᵛअग्नि ᵛव्रतपा व्रतस्य पालक ᵛपरमे उत्कृष्टे ᵛव्योमनि व्योम्न्याकाशे ᵛजायमान सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् ᵛव्रतानि कर्माणि लौकिकानि वैदिकानि च ᵛअरक्षत रक्षति । ᵛअन्तरिक्षं च ᵛवि ᵛअमिमीत । एतदुपलक्षितास्त्रीन् लोकान्निर्मितवान् । तथा ᵛसुक्रतु शोभनकर्मा ᵛवैश्वानर अग्निः ᵛमहिना स्वमहिम्ना तेजसा ᵛनाक द्युलोकम् ᵛअस्पृशत् स्पृशति स्म ॥

---

1 त—आद्या ।

व्यस्तभ्नाद्रोदसी मित्रो अद्भुतोऽन्तर्वावदकृणोज्ज्योतिषा तमः ।
वि चर्मणीव धिषणे अवर्तयद्वैश्वानरो विश्वमधत्त वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

वि । अस्तभ्नात् । रोदसी इति । मित्र । अद्भुत । अन्त ऽवावत् । अकृणोत् । ज्योतिषा । तमः ।
वि । चर्मणी इवेति चर्मणीऽइव । धिषणे इति । अवर्तयत् ।
वैश्वानर । विश्वम् । अधत्त । वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

मित्र मित्रभूत सर्वेषाम् अद्भुत महान् आश्चर्यभूतो वा वैश्वानरोऽग्नि रोदसी द्यावापृथिव्यौ व्यस्तभ्नात् विशेषेण स्तम्भितवान् । यथाधो न पततस्तथा स्वकीयदेशे स्थापितवानित्यर्थ । तथा ज्योतिषा तेजसा तम अन्धकार च अन्तर्वावत् अन्तर्हित तिरोहितम् अकृणोत् अकरोत् ॥ वावदिति वातेर्गतिकर्मणो यङ्लुगन्तस्य रूपम् ॥ अपि च धिषणे धारयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ चर्मणीव यथा पशोर्विशसिता द्वे चर्मणी शोषणार्थं प्रसारयति तथा वि अवर्तयत् विवृते विस्तृते अकरोत् । किं बहुना वैश्वानर अयमग्नि विश्व सर्व वृष्ण्य वीर्यम् अधत्त धत्ते धारयति ॥

अपामुपस्थे महिषा अगृभ्णत विशो राजानमुप तस्थुर्ऋग्मियम् ।
आ दूतो अग्निमभरद्विवस्वतो वैश्वानरं मातरिश्वा परावतः ॥ ४ ॥

अपाम् । उपऽस्थे । महिषा । अगृभ्णत । विशः । राजानम् । उप । तस्थु । ऋग्मियम् ।
आ । दूत । अग्निम् । अभरत् । विवस्वत । वैश्वानरम् । मातरिश्वा । पराऽवत ॥ ४ ॥

आप इत्यन्तरिक्षनाम । अपाम् अन्तरिक्षस्य उपस्थे उपस्थाने मध्ये महिषा । महन्नामैतत् । महान्तो मरुत अगृभ्णत अगृह्णन् । इमं वैश्वानर वैद्युतात्मना वर्तमानमजानन्नित्यर्थ । गृहीत्वा च विशः प्रजा राजान स्वामिनम् ऋग्मियम् अर्चनीयम्[1] उप तस्थु अस्तुवन् । अपि चेम वैश्वानरम् अग्निं पुरा सूर्यसमीपे विद्यमान दूत वेगवान् देवानां दूतो वा मातरिश्वा वायु परावत दूरदेशात् विवस्वत आदित्यात् आ अभरत् इम लोक प्रत्याजहार ॥

युगेयुगे विदथ्यं गृणद्भ्योऽग्ने रयिं यशसं धेहि नव्यसीम् ।
पव्येव राजन्नघशंसमजर नीचा नि वृश्च वनिनं न तेजसा ॥ ५ ॥

युगेऽयुगे । विदथ्यम् । गृणत्ऽभ्य । अग्ने । रयिम् । यशसम् । धेहि । नव्यसीम् ।
पव्याऽइव । राजन् । अघऽशंसम् । अजर । नीचा । नि । वृश्च । वनिनम् । न । तेजसा ॥५॥

हे अग्ने युगेयुगे काले काले विदथ्यम् । विदथो यज्ञ । तदर्हं त्वामुद्दिश्य नव्यसीं नवतरा स्तुतिं गृणद्भ्य उच्चारयितृभ्योऽस्मभ्य रयिं धन यशस यशस्विन पुत्र च धेहि विधेहि कुरु ।

---

1 ख-ङ्ग त न-भ-र—अर्चनीय तम् ।

किंच हे राजन् राजमान अजर जरारहिताग्ने पव्येव वज्रेणेवात्मीयेन तेजसा वनिन न वृक्षमिव अघशसम् अघस्यानर्थस्य शसितार शत्रु नीचा नीचीनो न्यग्भूतो यथा भवति तथा नि वृश्च निजहि[1] ॥

अस्माकमग्ने मघवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यम् ।
वयं जयेम शतिनं सहस्रिणं वैश्वानर वाजमग्ने तवोतिभिः ॥ ६ ॥

अस्माकम् । अग्ने । मघवत्ऽसु । धारय । अनामि । क्षत्रम् । अजरम् । सुऽवीर्यम् ।
वयम् । जयेम । शतिनम् । सहस्रिणम् । वैश्वानर । वाजम् । अग्ने । तव । ऊतिऽभि ॥ ६ ॥

हे अग्ने अस्माकम् । सप्तम्यर्थे षष्ठी । अस्मासु मघवत्सु हविर्लक्षणेन धनेन युक्तेषु क्षत्र धन धारय स्थापय । कीदृशम् । अनामि अनमनीयमनपहार्यम् अजर जरारहितमनश्वर सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतम् । किंच हे वैश्वानर अग्ने तवोतिभि त्वत्संबन्धिभी रक्षणै वय शतिन शत-संख्यायुक्त शतपुरुषयुक्त वा तथा सहस्रिण वाजम् अन्न जयेम लभेमहि ॥

अदब्धेभिस्तव गोपाभिरिष्टेऽस्माकं पाहि त्रिषधस्थ सूरीन् ।
रक्षा च नो ददुषां शर्धो अग्ने वैश्वानर प्र च तारीः स्तवानः ॥ ७ ॥

अदब्धेभि । तव । गोपाभि । इष्टे । अस्माकम् । पाहि । त्रिऽसधस्थ । सूरीन् ।
रक्ष । च । न । ददुषाम् । शर्ध । अग्ने । वैश्वानर । प्र । च । तारी । स्तवान ॥ ७ ॥

हे इष्टे यष्टव्य एषणीय वा त्रिषधस्थ त्रिषु लोकेषु सहावस्थायिन् यद्वा आहवनीयादिषु त्रिष्वा-यतनेषु यष्टव्यैर्देवै सहावतिष्ठमानाग्ने अदब्धेभि केनाप्यहिंसितै तव त्वदीयै गोपाभि गोपकै रक्षकैस्तेजोभि अस्माक सूरीन् अस्मदीयान् स्तोतॄन् पाहि रक्ष । हे वैश्वानर अग्ने ददुषां हवींषि दत्तवता न अस्माक शर्धं बल रक्ष च । स्तवान स्तूयमानस्त्वं प्र च तारी प्रवर्धय च ॥ ॥ १० ॥

'अहश्च' इति सप्तर्चं नवम सूक्त भरद्वाजस्यार्षं वैश्वानराग्निदेवताकम् । अनुक्रान्त च—'अहश्च' इति । व्यूळ्हे दशरात्रे षष्ठेऽहन्याग्निमारुतशस्त्रे वैश्वानरनिविद्धानमिदम् । सूत्र्यते हि—'अहश्च कृष्ण मध्वो वो नाम' (आश्व श्रौ ८ ८) इति ॥

अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च वि वर्तेते रजसी वेद्याभिः ।
वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषाग्निस्तमांसि ॥ १ ॥

अहरिति । च । कृष्णम् । अह । अर्जुनम् । च । वि । वर्तेते इति । रजसी इति । वेद्याभि ।
वैश्वानर । जायमान । न । राजा । अव । अतिरत् । ज्योतिषा । अग्नि । तमांसि ॥१॥

---

१ श—नितरा छिन्द्धि ।

आहरति पुरुषोऽस्मिन् कर्माणीति Vअह । Vकृष्ण कृष्णवर्णम्। एतत्सामानाधिकरण्यादहःशब्दो रात्रिवचन । तमसा कृष्णवर्णा रात्रि Vच Vअर्जुन Vच सौरेण तेजसा शुक्लवर्णम् Vअह दिवसश्च Vरजसी स्वस्वभासा सर्वं जगद्रञ्जयन्तौ Vवेद्याभि वेदितव्याभिरनुकूलतया ज्ञातव्याभि स्वप्रवृत्तिभि[1] Vवि Vवर्तेते विविध पर्यावर्तेते। यद्वा। रजसी द्यावापृथिव्यौ। उपलक्षणमेतत्। लोकत्रय प्रत्यावर्तेते। एतच्च[2] वैश्वानराग्नेराज्ञया[3] इति शेष । स हि देवतात्वेनात्र प्रतिपाद्य । स च Vवैश्वानर Vअग्नि Vजायमानो Vन Vराजा प्रादुर्भवन् प्रवर्धमान राजेव Vज्योतिषा तेजसा Vतमांसि Vअवातिरत् अवतिरतिर्वधकर्मा। अवतिरति विनाशयति ॥

नाहं तन्तुं न वि जानाम्योतुं न यं वयन्ति समरेऽतमानाः ।
कस्य स्वित्पुत्र इह वक्त्वानि परो वदात्यवरेण पित्रा ॥ २ ॥

न । अहम् । तन्तुम् । न । वि । जानामि । ओतुम् । न । यम् । वयन्ति । सम्ऽअरे । अतमाना ।
कस्य । स्वित् । पुत्र । इह । वक्त्वानि । पर । वदाति । अवरेण । पित्रा ॥ २ ॥

वैश्वानरस्य महत्त्वमाख्यास्यन्नृषिस्तदर्थं यज्ञं वस्त्रात्मकतया रूपयन् तस्य दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादयतीति यज्ञवादिनो मन्यन्ते। Vतन्तुम्। त तव पटस्य प्रागायतानि सूत्राणि। तानि च यज्ञात्मकस्य वस्त्रस्य गायत्र्यादीनि छ दांसि स्तुतशस्त्राणि च। तानि Vअह Vन Vवि Vजानामि। तथा Vओतुम्। ओतवस्तिरश्चीनानि सूत्राणि। तानि चात्र यजूंष्याध्वर्यवाणि कर्माणि च। तान्यह Vन वि जानामि। अपि चैतदुभयसाध्य त पट यज्ञलक्षण Vन वि जानामि Vयं पट यज्ञलक्षण Vसमरे संगमने देवयजने Vअतमाना सतत चेष्टमाना ऋत्विज Vवयन्ति तन्तूनोतूंश्च सतन्वन्ति। वस्त्ररूपेण निष्पादयन्ति इत्यर्थ । Vइह अस्मिन् लोके Vकस्य Vस्वित्। स्विदिति वितर्के। कस्य खलु Vपुत्र मनुष्य Vवक्त्वानि वक्तव्यानि तानीमानि Vपर परस्तादमुष्मिन् लोके वर्तमानो य सूर्यस्तस्य Vपित्रा Vअवरेण अवस्तात् अस्मिन् लोके वर्तमानेन वैश्वानराग्निनानुशिष्ट सन् Vवदाति वदेत्। न कश्चिदपि प्रवदितु शक्नोतीत्यर्थं । एतच्च सम्प्रदायविद्भिरुक्त—'वैश्वानरस्य पुत्रोऽसौ परस्ताद्दिवि य स्थित । छन्दांस्यध्वरवस्त्रस्य स्तुतशस्त्राणि तन्तव ॥ यजूंषि चेष्टाश्चौतु स्याद्वस्त्र वातव्यमध्वर । पर पर स्थित सूर्य॰ पिताग्नि॰ पार्थिवो मत ' इति ॥ रूपकतया जगत्सृष्टेर्दुर्ज्ञानत्वमनया प्रतिपादयतीत्यात्मविदो मन्यन्ते। तन्तु तन्तून् तन्तुस्थानानि सूक्ष्माणि वियदादीन्यपञ्चीकृतानि भूतानि न विजानामि। ओतुमोतून् पञ्चीकृतानि स्थूलान्योतुस्थानीयान्यपि वियदादीनि न विजानामि। न च तत्कार्यं पटस्थानीय प्रपञ्च विजानामि य प्रपञ्च समरे तन्तूनामोतूना च संगमनेऽतमाना सतत चेष्टमाना संसारिणो वयन्ति उत्पादयन्ति। तेषा भोगार्थमीश्वर सृजतीति कर्तृत्वमुपचर्यते। इहास्मिन्विषये पर परस्ताद्बुद्धेरविषये वर्तमानानि वक्त्वानि वक्तव्यानीमान्यवरेणार्वाचीनेन सृष्ट्युत्तरकालमुत्पन्नेन पित्रा स्वजनकेनानुशिष्ट॰ सन् कस्य खलु पुत्रो वदाति। वदेत्। स्वोत्पत्ते प्राचीन वृत्तान्तमजानान कश्चिदपि न वदेदित्यर्थं ॥

---

१ ख ज्ञ-त न-भ-र—'स्वप्रवृत्तिभि ' नास्ति, श—स्ववृत्तिभि । २ घ—एतस्य। ३ ख-ज्ञ न-भ—वैश्वानरस्याग्नेराज्ञया, र—वैश्वानराज्ञया, श—वैश्वानरो राज्ञ ।

स इत्तन्तुं स वि जानात्योतुं स वक्त्वान्यृतुथा वदाति ।
य ईं चिकेतदमृतस्य गोपा अवश्चरन्परो अन्येन पश्यन् ॥ ३ ॥

स । इत् । तन्तुम् । स । वि । जानाति । ओतुम् । स । वक्त्वानि । ऋतुऽथा । वदाति ।
य । ईम् । चिकेतत् । अमृतस्य । गोपा । अव । चरन् । पर । अन्येन । पश्यन् ॥ ३ ॥

यद्यपि उक्तेन[1] प्रकारेण[1] दुर्ज्ञानानि तथाप्येतानि वैश्वानरोऽग्नि जानाति वदति चेत्यनया प्रतिपादयति । vस vइत् स एव वैश्वानरोऽग्नि vतन्तु तन्तुस्थानीयानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि स्तुतशस्त्राणि vवि vजानाति तथा vस एव vओतुम् ओतुस्थानीयानि यजूंष्याध्वर्यवाणि च कर्माणि वि जानाति । vऋतुथा काले काले तत्तदनुष्ठानसमये vवक्त्वानि वक्तव्यानि च तानि vवदाति वदेत् । vय अय वैश्वानर vअमृतस्य vगोपा उदकस्य गोपायिता रक्षिता vअव अवस्तात् भूलोके vचरन् पार्थिवाग्निरूपेण सचरन् vपर परस्ताद्दिवि vअन्येन सूर्यात्मना vपश्यन् सर्वं जगत् प्रकाशयन् vईम् इमानि परिदृश्यमानानि सर्वाणि भूतानि vचिकेतत् जानाति स एवेति पूर्वत्र सबन्ध. । यद्वा । स इत् स एव तन्तु तन्तुस्थानीयानि सूक्ष्मभूतानि वि जानाति नान्य कश्चित् । तथौतुमोतुस्थानीयानि स्थूलभूतानि च स एव वि जानाति । स एव वक्त्वानि वक्तव्यान्युपदेष्टव्यानीमान्यृतुथा काले काले यदा यदा विद्यासप्रदायोच्छेदस्तदा तदा वदाति वदेत् । कोऽसौ यो विजानीयाद्वदेच्चेत्यत आह । यो वैश्वानरो विश्वनरात्मक परमात्मामृतस्यामृतत्वस्य विमोक्षणस्य गोपा रक्षितावाऽवस्तात् ससारदशायां चरन् अन्त करणोपेत[2] जीवात्मभावेन सचरन् पर परस्तादविद्याया ऊर्ध्वं वर्तमानेनान्येनोक्तविलक्षणेन निरुपाधिकेन सच्चिदादिलक्षणेन रूपेण पश्यन् सर्वं जगत् प्रकाशयन् ईमिमानि चिकेतत् जानाति । तथा च परमात्मान प्रकृत्य श्रूयते—‘ तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिद विभाति ’ (श्वे उ ६ १४) इति ॥

अयं होता प्रथमः पश्यतेममिदं ज्योतिरमृतं मर्त्येषु ।
अयं स जज्ञे ध्रुव आ निषत्तोऽमर्त्यस्तन्वा३ वर्धमानः ॥ ४ ॥

अयम् । होता । प्रथम । पश्यत । इमम् । इदम् । ज्योति । अमृतम् । मर्त्येषु ।
अयम् । स । जज्ञे । ध्रुव । आ । निऽसत्त । अमर्त्य । तन्वा । वर्धमान ॥ ४ ॥

vअय वैश्वानरोऽग्नि vप्रथम आद्य vहोता । मानुषो हि होता द्वितीय । हे मनुष्यास्तम् vइम vपश्यत भजतेत्यर्थ । vमर्त्येषु मरणस्वभावेषु[3] शरीरेषु[3] vअमृत मरणरहितम् vइद वैश्वानराख्य vज्योति जाठररूपेण वर्तत इत्यर्थ । अपि च vस vअयम् अग्नि vध्रुव निश्चल. vआ समन्तात् vनिषत्त निषण्ण सर्वव्यापी अत एव vअमर्त्य मरणरहितोऽपि vतन्वा शरीरेण सबन्धात् vजज्ञे जायते । vवर्धमान च भवतीति उपचर्यते[4] ॥

---

१ श—उक्तप्रकारेण । २ श—अन्त करणोपेतेन । ३ श—मरणस्वभावशरीरेषु । ४ ख—उच्यते ।

ध्रुवं ज्योतिर्निहितं दृशये कं मनो जविष्ठं पतयत्स्वन्तः ।
विश्वे देवाः समनसः सकेता एकं क्रतुमभि वि यन्ति साधु ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ज्योतिः । निऽहितम् । दृशये । कम् । मनः । जविष्ठम् । पतयत्ऽसु । अन्तरिति ।
विश्वे । देवाः । सऽमनसः । सऽकेताः । एकम् । क्रतुम् । अभि । वि । यन्ति । साधु ॥ ५ ।

vध्रुवं निश्चल vमन मनस तस्मादपि vजविष्ठम् अतिशयेन वेगवत् ईदृशं वैश्वानराख्य vज्योति vपतयत्सु गच्छत्सु[1] जङ्गमेषु प्राणिषु vअन्त मध्ये vनिहित प्रजापतिना स्थापितम् । किमर्थम् vदृशये vकम् । दर्शनार्थम् । किंच vविश्वे सर्वे vदेवा च vसमनस समानमनस्का vसकेता समान प्रज्ञाश्च सन्त vएक मुख्य गन्तार वा vक्रतुं कर्मणा कर्तार vसाधु सम्यक् vअभि vवि vयन्ति आभि मुख्येन विविधं प्राप्नुवन्ति सेवन्त इत्यर्थः । यद्वा । पतयत्सु गच्छत्सु प्राणिष्वन्तर्मध्ये हृदये मनो जविष्ठ मनसोऽप्यतिशयेन वेगयुक्त ध्रुव निश्चल निर्विकल्पम् । तथा च वाजसनेयकम्—‘ अनेजदेकं मनसो जवीय ’ (वा स ४० ४) इति । ज्योतिर्ब्रह्म चैतन्य निहितम् । न केनचित् स्थापितम् । ‘ यो वेद निहित गुहाया परमे व्योमन् ’ (तै आ ८ १) इति हि श्रूयते । किमर्थम् । दृशये दर्शनार्थम् । ज्ञानेन हि सर्वं जानन्ति[2] । अपि च । दीव्यन्तीति देवा इन्द्रियाणि । विश्वे सर्वे देवा सर्वाणीन्द्रियाणि चक्षुराद्या समनसो मनसा सह वर्तमाना सकेता सतेजस्का सन्त एकमद्वितीयं क्रतु सृष्ट्यादीनां कर्मणा कर्तार विश्वनरात्मकं[3] परमात्मानमभिलक्ष्य साधु सम्यक् वि यन्ति विविध गच्छन्ति । देवा एव वेममभि वि यन्ति । आभिमुख्येन विविधमुपयन्ति । उपासत इत्यर्थ । तथा च श्रूयते—‘ तद्देवा ज्योतिषा ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ’ (बृ उ ४ ४ १६) इति ॥

वि मे कर्णा पतयतो वि चक्षुर्वी३दं ज्योतिर्हृदय आहितं यत् ।
वि मे मनश्चरति दूरआधीः किं स्विद्वक्ष्यामि किमु नू मनिष्ये ॥ ६ ॥

वि । मे । कर्णौ । पतयतः । वि । चक्षुः । वि । इदम् । ज्योतिः । हृदये । आऽहितम् । यत् ।
वि । मे । मनः । चरति । दूरेऽआधीः । किम् । स्वित् । वक्ष्यामि । किम् ।
ॐ इति । नु । मनिष्ये ॥ ६ ॥

वैश्वानर श्रोतुकामस्य vमे मम vकर्णा कर्णौ vवि vपतयत विविध गच्छत । श्रोतव्याना तदीय-गुणानां बहुत्वात् । तथा वैश्वानर दिदृक्षमाणस्य मम vचक्षु इन्द्रिय vवि पतयति विविध गच्छति । द्रष्टव्यानां तदीयरूपाणां बहुत्वात् । तथा vज्योति प्रकाशक vहृदये हृदयपुण्डरीके vआहित निहित vयत् बुद्ध्याख्य तत्त्वम् vइदमपि vवि पतयति विविध गच्छति वैश्वानरात्मान ज्ञातुम् । अपि च vदूर-आधी । दूरे विप्रकृष्टे विषय आधीराध्यान यस्य तादृशम् । छान्दसो लिङ्गव्यत्यय । vमे मदीय vमन च vवि vचरति विविध प्रवर्तते । एवमहमहमिकया सर्वेष्विन्द्रियेषु प्रवृत्तेषु vकिं vस्वित् अह

१ ख ङ्-न-भ-र—‘ गच्छत्सु ’ नास्ति । २ ख-श—जानाति । ३ ख-श—विश्वानरात्मकम् ।

वैश्वानरस्य रूपमिति vवक्ष्यामि । vकिमु vनु किमु खलु संप्रति vमनिष्ये मनसा प्रपत्स्ये । वैश्वानरस्य गुणानामनन्तत्वात् मन्दप्रज्ञेन मया ज्ञातु न शक्यत इत्यर्थ ॥

विश्वे॑ दे॒वा अ॑नमस्यन्भिया॒नास्त्वाम॑ग्ने॒ तम॑सि तस्थि॒वांस॑म् ।
वै॒श्वा॒न॒रो॑ऽवतू॒तये॒ नोऽम॑र्त्योऽवतू॒तये॑ नः ॥ ७ ॥

विश्वे॑ । दे॒वा । अ॒न॒म॒स्य॒न् । भि॒या॒ना । त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । तम॑सि । त॒स्थि॒ऽवांस॑म् ।
वै॒श्वा॒न॒र । अ॒व॒तु॒ । ऊ॒तये॑ । न॒ । अम॑र्त्य । अ॒व॒तु॒ । ऊ॒तये॑ । न॒ ॥ ७ ॥

हे वैश्वानर[1] vतमसि अन्धकारे vतस्थिवांस स्थितवन्त v त्वां vविश्वे सर्वे vदेवा vअनमस्यन् नमस्कुर्वन्ति । कुतो हेतो । vभियाना अन्धकाराद्भीता । तादृश vअमर्त्य मरणरहित vवैश्वानर अग्नि vन अस्मान् vऊतये ऊत्या रक्षणेन vअवतु रक्षतु । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ११ ॥

'पुरो व ' इति सप्तर्चं दशमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयम् । सप्तमी द्विशिका द्विपदा विराट् शिष्टास्त्रिष्टुभ । तथा चानुक्रान्तं—'पुरो वो द्विपदान्तम् ' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदमादीनि चत्वारि सूक्तानि । सूत्रित च—'पुरो वो मन्द्रमिति चत्वारि त सुप्रतीकमिति षट् ' (आश्व श्रौ ४ १३) इति ॥

पु॒रो वो॑ म॒न्द्रं दि॒व्यं सु॑वृ॒क्तिं प्र॑य॒ति य॒ज्ञे अ॒ग्निम॑ध्व॒रे द॑धिध्वम् ।
पु॒र उ॒क्थेभि॒ः स हि नो॑ वि॒भावा॑ स्वध्व॒रा क॑रति जा॒तवे॑दाः ॥ १ ॥

पु॒र । व॒ । म॒न्द्रम् । दि॒व्यम् । सु॒ऽवृ॒क्तिम् । प्र॒ऽय॒ति । य॒ज्ञे । अ॒ग्निम् । अ॒ध्व॒रे । द॒धि॒ध्व॒म् ।
पु॒र । उ॒क्थेभि॑ । स । हि । न॒ । वि॒भाऽवा॑ । सु॒ऽअ॒ध्व॒रा । क॒र॒ति॒ । जा॒तऽवे॑दा ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमाना vव यूय vमन्द्र मोदन स्तुत्य वा vदिव्य दिवि भव vसुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जित सुखेनावर्जनीय वा एवगुणम् vअग्निं vप्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमाने vअध्वरे रक्ष प्रभृतिभिरहिंस्ये हिंसाप्रत्यवायरहिते वास्मिन् vयज्ञे vपुर vदधिध्व पुरस्तादाहवनीयरूपेण धारयत । यद्वा । पुरोधस कुरुत । vउक्थेभि स्तुतशस्त्रैश्च vपुर दधिध्वम् । vविभावा विशेषेण दीप्यमान vजातवेदा जातानां वेदिता vस[2] अग्नि vहि यस्मात् vन अस्मान् vस्वध्वरा शोभनयागान् vकरति करोति तस्मात् पुरो दधिध्वमित्यन्वय ॥

तमु॑ द्यु॒मः पु॑र्वणीक होतर॒ग्ने अ॒ग्निभि॒र्मनु॑ष इधा॒नः ।
स्तोमं॒ यम॑स्मै म॒मते॑व शू॒षं घृ॒तं न शुचि॑ म॒तय॑ः पवन्ते ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति॑ । द्यु॒ऽम । पु॒रु॒ऽअ॒नी॒क॒ । हो॒त॒ । अग्ने॑ । अ॒ग्निऽभि॑ । मनु॑ष । इ॒धा॒न॑ ।
स्तोम॑म् । यम् । अ॒स्मे॒ । म॒मता॑ऽइव । शू॒षम् । घृ॒तम् । न । शुचि॑ । म॒तय॑ । प॒व॒न्ते॒ ॥ २ ॥

---

१ ख-घ-भ—वैश्वानर अग्ने । २ ज-त-र—य ।

हे ᵛद्युम दीप्तिमन् ᵛपुर्वणीक बहुज्वाल ᵛहोत देवानामाह्वात ᵛअग्ने ᵛअग्निभि तवावयवभूतैरन्यैरग्निभि सार्धम् ᵛइधान. समिध्यमान दीप्त सन् ᵛमनुष मनुष्यस्य स्तोतु ᵛतमु त स्तोम शृण्विति शेष । उ इति पादपूरणम्। ᵛय ᵛस्तोम स्तोत्र ᵛशूष सुखकर ᵛघृत ᵛन पवित्राभ्याम् उत्पूत घृतमिव ᵛशुचि शुद्धम् ᵛअस्मै अग्नये ᵛमतय मन्तार स्तोतार ᵛममतेव। ममता नाम ब्रह्मवादिनी दीर्घतमसो माता। सेव ᵛपवन्ते पुनन्ति सस्कुर्वन्ति दोषवर्जितमुच्चारयन्तीत्यर्थ. । त स्तोममित्यन्वय ॥

पीपाय स श्रवसा मर्त्येषु यो अग्नये ददाश विप्र उक्थैः।
चित्राभिस्तमूतिभिश्चित्रशोचिर्व्रजस्य साता गोमतो दधाति ॥ ३ ॥

पीपाय । स । श्रवसा । मर्त्येषु । य । अग्नये । ददाश । विप्र । उक्थै ।
चित्राभि । तम्। ऊतिऽभि । चित्रऽशोचि । व्रजस्य । साता । गोऽमत । दधाति ॥३॥

ᵛस [1] यजमान ᵛमर्त्येषु मनुष्येषु[2] मध्ये[2] ᵛश्रवसा अन्नेन ᵛपीपाय वर्धते ᵛविप्र मेधावी ᵛय यजमान ᵛउक्थै स्तुतिभि सार्ध हर्वीषि ᵛददाश प्रयच्छति। ᵛत यजमान ᵛचित्रशोचि विचित्रदीप्तिरग्नि ᵛचित्राभि आश्चर्यभूताभि ᵛऊतिभि[3] रक्षाभि[3] ᵛगोमत गोभिर्युक्तस्य ᵛव्रजस्य गोष्ठस्य ᵛसाता सातौ सभजने ᵛदधाति धारयति ॥

आ यः पप्रौ जायमान उर्वी दूरेदृशा भासा कृष्णाध्वा।
अध बहु चित्तम ऊर्म्यायास्तिरः शोचिषा ददृशे पावकः ॥ ४ ॥

आ । य । पप्रौ । जायमान । उर्वी इति । दूरेऽदृशा । भासा । कृष्णऽअध्वा ।
अध । बहु । चित् । तम । ऊर्म्याया । तिर । शोचिषा । ददृशे । पावक ॥ ४ ॥

ᵛकृष्णाध्वा कृष्णवर्त्मा ᵛय अग्नि ᵛजायमान प्रादुर्भवन् ᵛउर्वी विस्तीर्णे द्यावापृथिव्यौ ᵛदूरेदृशा दूरे दृश्यमानया ᵛभासा दीप्त्या ᵛआ ᵛपप्रौ आपूरयति स ᵛपावक अग्नि ᵛअध अनन्तरम् ᵛऊर्म्याया । रात्रिनामैतत्। रात्रे सबन्धि ᵛबहु ᵛचित् बह्वपि ᵛतम अन्धकार ᵛशोचिषा दीप्त्या ᵛतिर तिरस्कुर्वन् ᵛददृशे दृश्यते ॥

नू नश्चित्रं पुरुवाजाभिरूती अग्ने रयिं मघवद्भ्यश्च धेहि।
ये राधसा श्रवसा चात्यन्यान्त्सुवीर्येभिश्चाभि सन्ति जनान् ॥ ५ ॥

नु । न । चित्रम्। पुरुऽवाजाभि । ऊती । अग्ने । रयिम्। मघवत्ऽभ्य । च । धेहि ।
ये । राधसा । श्रवसा । च । अति । अन्यान्। सुऽवीर्येभि । च । अभि । सति । जनान् ॥५॥

---

१ श–सोऽयम्। २ झ-न–म ये, ज तर र–मनुष्येषु। ३ ख ज झ त-न भ-य र श–'ऊतिभी रक्षाभि' नास्ति।

हे vअग्ने vमघवद्भ्य हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्य vन अस्मभ्य vपुरुवाजाभि बहुभि vऊती ऊतिभि रक्षणै सह vचित्रं चायनीय vरयिं धन vनु क्षिप्र vधेहि देहि प्रयच्छ। चशब्दो वक्ष्यमाणेन समुच्चयार्थं । vये vराधसा धनेन vश्रवसा अन्नेन vच vसुवीर्यैभि शोभनैर्वीर्यैश्च vअन्यान् vजनान् मनुष्यान् vअति अतिशयेन vअभि vसन्ति अभिभवन्ति तादृशान् पुत्रांश्चास्मभ्य देहीत्यर्थ ॥

इमं यज्ञं चनो धा अग्न उशन्यं त आसानो जुहुते हविष्मान्।
भरद्वाजेषु दधिषे सुवृक्तिमवीर्वाजस्य गध्यस्य सातौ ॥ ६ ॥

इमम् । यज्ञम् । चनः । धाः । अग्ने । उशन् । यम् । ते । आसानः । जुहुते । हविष्मान् ।
भरत्ऽवाजेषु । दधिषे । सुऽवृक्तिम् । अवीः । वाजस्य । गध्यस्य । सातौ ॥ ६ ॥

हे vअग्ने vउशन् कामयमानस्त्वम् vइम पुरोवर्ति vयज्ञ यागसाधन vचन हविर्लक्षणमन्न vधा धेहि। स्वात्मनि धारय। vय च पुरोडाशादिकम् vआसान आसीन[१] उपविशन्[१] vहविष्मान् हविर्युक्तो यजमान vते तुभ्य त्वदर्थं vजुहुते जुहोति तमिममित्यन्वय । अपि च vभरद्वाजेषु ऋषिषु vसुवृक्तिं सुष्ठु दोषैर्वर्जिता स्तुति vदधिषे धारय। vगध्यस्य । गध्यतिर्मिश्रीभावकर्मा। मिश्रणीयस्य प्राप्यस्य vवाजस्य अन्नस्य vसातौ सभजने निमित्तभूते vअवी तानृषीन्[२] रक्ष च[२] ॥

वि द्वेषांसीनुहि वर्धयेळां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ७ ॥

वि । द्वेषांसि । इनुहि । वर्धय । इळाम् । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ७ ॥

हे अग्ने vद्वेषांसि द्वेष्टॄन् शत्रून् vवि vइनुहि विविध गमय। vइळाम् अन्न चास्मदीय vवर्धय। वय च vसुवीरा शोभनैर्वीरै पुत्रपौत्रादिभिरुपेता सन्त vशतहिमा शत हेमन्तान् सवत्सरान् vमदेम मोदेम तृप्ता भूयास्म ॥ ॥ १२ ॥

'यजस्व होत' इति षडृचमेकादश सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम्। अनुक्रम्यते च— 'यजस्व षट्' इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग ॥

यजस्व होतरिषितो यजीयानग्ने बाधो मरुतां न प्रयुक्ति।
आ नो मित्रावरुणा नासत्या द्यावा होत्राय पृथिवी ववृत्याः ॥ १ ॥

यजस्व । होतरिति । इषितः । यजीयान् । अग्ने । बाधः । मरुताम् । न । प्रऽयुक्ति ।
आ । नः । मित्रावरुणा । नासत्या । द्यावा । होत्राय । पृथिवी इति । ववृत्याः ॥ १ ॥

हे vहोत देवानामाह्वात vअग्ने vयजीयान् यष्टृतमस्त्वम् vइषित प्रेषितोऽस्माभि प्रार्थित सन्। vन इति सम्प्रत्यर्थे। सम्प्रति vप्रयुक्ति प्रयुक्तौ प्रयुज्यमाने यज्ञे vमरुतां देवानां vबाध शत्रूणां बाधक

---

१ त–आविशन्। २ श–अस्मानृषीनवात्सी ।

गण vयजस्व । यद्वैतद्वाक्यद्वयम् । हे होतरग्ने यजस्व देवानित्येक वाक्यम् । प्रयुज्यत इति प्र बलम् । मरुता न प्रयुक्ति मरुता बलमिवास्मच्छत्रून् बाध बाधस्वेति द्वितीय वाक्यम् । आ vमित्रावरुणा । अहरभिमानी देवो मित्रो वरुणो राज्यभिमानी । तौ च vनासत्या सत्यस्य ने सत्यस्वभावावेव वा नासिकाप्रभवौ वाश्विनौ vद्यावापृथिवी दिव च पृथिवीं च एताश्च दे vहोत्राय अस्मद्यज्ञाय तदर्थम् vआ vववृत्या आवर्तय आवहेत्यर्थ ॥

त्वं होता मन्द्रतमो नो अध्रुगन्तर्देवो विदथा मर्त्येषु ।

पावकया जुह्वा३ वह्निरासाग्ने यजस्व तन्वं१ तव स्वाम् ॥ २ ॥

त्वम् । होता । मन्द्रऽतम । न । अध्रुक् । अन्त । देव । विदथा । मर्त्येषु ।

पावकया । जुह्वा । वह्नि । आसा । अग्ने । यजस्व । तन्वम् । तव । स्वाम् ॥ २ ॥

हे अग्ने vत्व vमर्त्येषु मनुष्येषु vअन्त मध्ये वर्तमान [1] vविदथा विदथे यज्ञे vहोता देवानाम् ह्वाता भवसि । कीदृशस्त्वम् । vमन्द्रतम स्तुत्यतम vन अस्माकम् vअध्रुक् अद्रोग्धास्मदर्थं द्रोहरहि वा । सर्वदा मित्रभूत इत्यर्थ [2] । vदेव दानादिगुणयुक्त । अपि च हे vअग्ने vजुह्वा । हूयन्तेऽस्यामाहुत इति जुहूर्ज्वाला । तया vपावकया शोधयित्र्या vआसा आस्येन देवानामास्यभूतया vवह्नि हवि वोढा त्व vतव vस्वां स्वभूतां स्विष्टकृदाख्यां vतन्व तनूं vयजस्व ॥

धन्या चिद्धि त्वे धिषणा वष्टि प्र देवाञ्जन्म गृणते यजध्यै ।

वेपिष्ठो अङ्गिरसां यद्ध विप्रो मधुच्छन्दो भनति रेभ इष्टौ ॥ ३ ॥

धन्या । चित् । हि । त्वे इति । धिषणा । वष्टि । प्र । देवान् । जन्म । गृणते । यजध्यै ।

वेपिष्ठ । आङ्गिरसाम् । यत् । ह । विप्र । मधु । छन्द । भनति । रेभ । इष्टौ ॥ ३ ॥

vधन्या धनमिच्छन्ती धनहेतुभूता[3] vधिषणा स्तुतिर्हे अग्ने vत्वे त्वां vवष्टि कामयते । vचिद्धि इत्येतत् पादपूरणम् । किमर्थम् । vदेवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् vप्र vयजध्यै प्रकर्षेण यष्टु त्वदीय vजन्म प्रादुर्भाव vगृणते स्तुवते यजमानायेदृग्भूतयजमानार्थम् । vयद्ध यदा खलु vअङ्गिरसाम् ऋषीणां मध्ये vवेपिष्ठ अतिशयेन स्तुते प्रेरयिता vविप्र मेधावी vरेभ स्तोता भरद्वाज vइष्टौ यज्ञे vमधु मधुवत् मदकर vछन्द स्तोत्र vभनति उच्चारयति तदा धिषणा वष्टीत्यन्वय ।

---

१ ख-झ-त न-भ-र—वर्तमाने । २ ख-झ न-भ य—'इत्यर्थ' नास्ति । ३ श—धनहेतुभूता धन लभमाना वा । धनगणं लब्धेति यत् ।

अदिद्युतत्स्वपाको विभावाग्ने यजस्व रोदसी उरूची ।
आयुं न यं नमसा रातहव्या अञ्जन्ति सुप्रयसं पञ्च जनाः ॥ ४ ॥

अदिद्युतत् । सु । अपाक । विऽभावा । अग्ने । यजस्व । रोदसी इति । ऊरूची इति ।
आयुम् । न । यम् । नमसा । रातऽहव्या । अञ्जन्ति । सुऽप्रयसम् । पञ्च । जना ॥ ४ ॥

अयमग्नि vसु vअदिद्युतत् । सुष्ठु द्योतते दीप्यते । कथभूत । vअपाक• । पाक पक्तव्यप्रज्ञो मूर्ख । तद्विलक्षणोऽपाक । vविभावा दीप्तिमान् । शेष प्रत्यक्षकृत । हे vअग्ने स त्वम् vउरूची उरु विस्तीर्णमञ्चन्त्यौ विस्तृते vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vयजस्व हविषा पूजय । vआयु vन मनुष्यमतिथिमिव vय vपञ्च vजना मनुष्या ऋत्विग्यजमानलक्षणा vरातहव्या दत्तहविष्का सन्त vसुप्रयस शोभनहविर्लक्षणान्नमग्निं vनमसा अन्नेन हविर्लक्षणेन vअञ्जन्ति सिञ्चन्ति तर्पयन्ति स त्व यजस्वेत्यन्वय•॥

वृञ्जे ह यन्नमसा बर्हिरग्नावयामि स्रुग्घृतवती सुवृक्तिः ।
अम्यक्षि सद्म सदने पृथिव्या अश्रायि यज्ञः सूर्ये न चक्षुः ॥ ५ ॥

वृञ्जे । ह । यत् । नमसा । बर्हि । अग्नौ । अयामि । स्रुक् । घृतऽवती । सुऽवृक्ति ।
अम्यक्षि । सद्म । सदने । पृथिव्या । अश्रायि । यज्ञ । सूर्ये । न । चक्षु ॥ ५ ॥

vयत् vह यदा खलु vनमसा हविषा सह[1] vअग्नौ अग्निसमीपे vबर्हि [1] vवृञ्जे । वृजिश्छेदनार्थ । छिद्यते । आह्रियत इत्यर्थ । vसुवृक्ति सुष्ठु दोषैर्वर्जिता vघृतवती घृतपूर्णा vस्रुक् vअयामि नियम्यते बर्हिष्यासाद्यते । तथा vपृथिव्या भूमे vसदने स्थाने vसद्म हविरासादनार्थां वेदि vअम्यक्षि । म्यक्षतिर्गतिकर्मा । गम्यते परिगृह्यते । तदानीं vयज्ञ vअश्रायि यजमाने आश्रितो भवति । तत्र दृष्टान्त । vसूर्ये vन vचक्षु । यथा सूर्ये सर्वस्य प्रेरक आदित्ये प्रकाशक तेज समवैति तद्वत् ॥

दशस्या नः पुर्वणीक होतर्देवेभिरग्ने अग्निभिरिधानः ।
रायः सूनो सहसो वावसाना अति स्रसेम वृजनं नांहः ॥ ६ ॥

दशस्य । न । पुरुऽअनीक । होत । देवेभि । अग्ने । अग्निऽभि । इधानः ।
राय । सूनो इति । सहस । ववसाना । अति । स्रसेम । वृजनम् । न । अंह• ॥ ६ ॥

हे vपुर्वणीक बहुज्वाल vहोत देवानामाह्वात vअग्ने vदेवेभि देवैर्द्योतमानैरन्यै vअग्निभि त्वद्विभूतिभूतै सार्धम् vइधान इध्यमानो दीप्यमान सन् vन अस्मभ्य vराय धनानि vदशस्य

1 ख-क्ष-न-भ-य – सह बर्हि अग्नौ अग्निसमीपे ।

प्रयच्छ । हे सहस सूनो बलस्य पुत्राग्ने वावसाना हविषा त्वामाच्छादयन्तो वय वृजन वः शत्रुमिव अह पापम् अति स्रसेम अतिगच्छेम । अतिक्रामेमेत्यर्थ [1] ॥ ॥ १३ ॥

'मध्ये होता' इति षडृच द्वादश सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'मध्ये' इत्यनुक्रान्तम् प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग ॥

मध्ये होता दुरोणे बर्हिषो राळग्निस्तोदस्य रोदसी यजध्यै ।
अयं स सूनुः सहस ऋतावा दूरात्सूर्यो न शोचिषा ततान ॥ १ ॥

मध्ये । होता । दुरोणे । बर्हिषे । राट् । अग्नि । तोदस्य । रोदसी इति । यजध्यै ।
अयम् । स । सूनु । सहस । ऋतऽवा । दूरात् । सूर्य । न । शोचिषा । ततान ॥१॥

होता देवानामाह्वाता बर्हिष यज्ञस्य राट् राजा अग्नि तोदस्य । तुद्यते तपसा पीड्यत इति तोदो यजमान । तस्य दुरोणे गृहे मध्ये निषीदतीति शेष । किमर्थम् । रोदसी द्यावापृथिव्यौ यजध्यै यष्टुम् । स तादृश अय सहस सूनु सहसस्पुत्र ऋतावा सत्यवान् यज्ञवान् वाग्नि॰ सूर्यो न सूर्य इव दूरात् दूरत एव शोचिषा तेजसा ततान आतनोति विस्तारयति दूरदेशे वर्तमानोऽपि सूर्य इव सर्वं जगद्भासयतीत्यर्थ ॥

आ यस्मिन्त्वे स्वपाके यजत्र यक्षद्राजन्त्सर्वतातेव नु द्यौः ।
त्रिषधस्थस्ततरुषो न जंहो हव्या मघानि मानुषा यजध्यै ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । त्वे इति । सु । अपाके । यजत्र । यक्षत् । राजन् । सर्वतांताऽइव । नु । द्यौ ।
त्रिऽसधस्थ । ततरुष । न । जहं । हव्या । मघानि । मानुषा । यजध्यै ॥ २ ॥

द्यौ स्तोता सर्वतातेव । इवशब्द पूरक । यज्ञनामैतत् । सर्वतातौ सर्वैस्तायमाने यज्ञे यद्वा । सर्वशब्दात् स्वार्थिकस्तातिल्प्रत्यय । सर्व स्तोता हे यजत्र यष्टव्य राजन् राजमानाग्ने अपाके प्राज्ञे त्वे यस्मिन् त्वे त्वयि सु[2] अत्यन्त नु क्षिप्रम् आ यक्षत् आयजति हवींषि जुहोति त्रिषधस्थ त्रिषु लोकेषु सह स्थित । यद्वा । गार्हपत्यादिरूपेण त्रिधावस्थित । तादृशस्त्व ततरुष न तरिता सूर्य इव जह शीघ्रं गन्ता भव । जह इति हन्तेर्गतिकर्मणो रूपम् । यद्वा । 'तॄ प्लवन तरणयो ' इत्यस्मात् क्वसौ रूप ततर्वानिति । तस्य षष्ठ्या[3] रूपमेतत् ततरुष इति ॥ तरितु सूर्यस्येव जंहो वेग तव[4] भवत्वित्यर्थ । किमर्थम् । मघानि मंहनीयानि प्रशस्यानि मानुषा मनुष्याणां[5] संबन्धीनि हव्या हव्यानि हवींषि यजध्यै यष्टु देवेभ्यो दातुम् ॥

---

१ ख-न भ—अतिक्रमेमेत्यर्थ, ञ—अतिक्रमेत्यर्थ, त२—अतिक्रामेत्यर्थ । २ ख-ञ-त-न-भ-र-'सु' नास्ति । ३ य—षष्ठ्या । ४ ख-ञ भ-य-र—तद्वत् । ५ ख-ञ-न-भ-य—मानुषाणाम् ।

तेजिष्ठा यस्यारतिर्वनेराट् तोदो अध्वन्न वृधसानो अद्यौत् ।
अद्रोघो न द्रविता चेतति त्मन्नमर्त्योऽवर्त्र ओषधीषु ॥ ३ ॥

तेजिष्ठा । यस्य । अरतिः । वनेऽराट् । तोदः । अध्वन् । न । वृधसानः । अद्यौत् ।
अद्रोघः । न । द्रविता । चेतति । त्मन् । अमर्त्यः । अवर्त्रः । ओषधीषु ॥ ३ ॥

vयस्य अग्नेः vअरतिः गन्त्री ज्वाला vतेजिष्ठा अतिशयेन तेजस्विनी सती vवनेराट् दावरूपेण[1] अरण्ये राजमाना वर्तते vवृधसानः वर्धमानः सोऽग्निः vतोदः vअध्वन्न । तोदः सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः । स इवाध्वनि स्वमार्गेऽन्तरिक्षे vअद्यौत् द्योतते प्रकाशते । अपि च vअद्रोघो vन अद्रोग्धव्यः । यद्वा । प्राणरूपेण सर्वेषामद्रोग्धा वायुरिव तादृशः vअमर्त्यः मरणरहितः सोऽग्निः vओषधीषु । ओषः पाकः एषु धीयत इत्योषधयो वनानि । तेषु vद्रविता शीघ्रगामी सन् vअवर्त्रः केनाप्यवारणीयश्च भवन् vत्मन् आत्मना स्वप्रकाशेनैव vचेतति चेतयति[2] सर्वं जगत् ज्ञापयति ॥

सास्माकेभिरेतरी न शूषैरग्निः ष्टवे दम आ जातवेदाः ।
द्र्वन्नो वन्वन् क्रत्वा नार्वोस्रः पितेव जारयायि यज्ञैः ॥ ४ ॥

सः । अस्माकेभिः । एतरि । न । शूषैः । अग्निः । स्तवे । दमे । आ । जातऽवेदाः ।
द्रुऽअन्नः । वन्वन् । क्रत्वा । न । अर्वा । उस्रः । पिताऽइव । जारयायि । यज्ञैः ॥ ४ ॥

vजातवेदाः जातधनो जातप्रज्ञो वा vसः vअग्निः vअस्माकेभिः अस्मदीयैः स्तोतृभिः vएतरी[3] vन । एतरि गन्तरि[3] याचमाने पुरुषे विद्यमानानि स्तोत्राणि यथात्यन्तं सुखकराणि तथा vशूषैः सुखकरैः स्तोत्रैः vदमे अस्मदीये यज्ञगृहे vआ आभिमुख्येन vस्तवे स्तूयते । अपि च vद्र्वन्नः । द्रुर्द्रुमः । स एवान्नं यस्य स तथोक्तः । अत एव vवन्वन् वनानि सभजन् vक्रत्वा vन क्रतुना आत्मीयेन[4] कर्मणा च vअर्वा गन्ता च[5] भवति । तत्र दृष्टान्तः । vउस्रः vपितेव । पिता पालयिता वत्सानां जनको वोस्रो वृषभ इव । स यथा मैथुनार्थं शीघ्रं गच्छति तद्वत् । vयज्ञैः यज्ञवद्भिर्यजमानैश्च vजारयायि स्तूयते । जरते स्तुतिकर्मणः एतद्रूपम्[6] ।

अध स्मास्य पनयन्ति भासो वृथा यत्तक्षदनुयाति पृथ्वीम् ।
सद्यो यः स्पन्द्रो विषितो धवीयानृणो न तायुरति धन्वा राट् ॥ ५ ॥

अध । स्म । अस्य । पनयन्ति । भासः । वृथा । यत् । तक्षत् । अनुऽयाति । पृथ्वीम् ।
सद्यः । यः । स्पन्द्रः । विऽसितः । धवीयान् । ऋणः । न । तायुः । अति । धन्व । राट् ॥ ५ ॥

---

१ झ-न-भ-दावरूपे । २ ख-'चेतयति' नास्ति, त२-र-चितयति, न-चिन्तयति । ३ ख-एतरि तदुपरि, ञ-एतरी न उपगन्तरि, झ-त१-भ-एतरि तदुपगन्तरि, त२ र-एतरी नदुपगन्तर्, न-एतरि तद्वउपगन्तरि । ४ ख ञ-झ-त-न-भ-र-'आत्मीयेन' नास्ति । ५ व-वर्जितेषु 'च' नास्ति । ६ ख-झ-न-भ-य-इद रूपम् ।

अध अस्मिँल्लोके। स्म इति पूरक । अस्य अग्ने भास रश्मीन् पनयन्ति स्तोतार स्तुवन्ति। यत् यदा वृथा अनायासेन तक्षत् तक्षन् तनकुर्वन् वनानि सम्यग्दहन् पृथ्वीं विस्तीर्णामरण्यभुवम् अनुयाति अनुगच्छति तदानीं पनयन्ति इत्यन्वय । य अग्नि स्पन्द्र स्पन्दनवान् विषित विमुक्त प्रतिबन्धरहित अत एव सद्य शीघ्र धवीयान् गन्तृतमो भवति। क इव ऋणो न तायु । ऋणोतिर्गतिकर्मा। तायुरिति स्तेननाम। यथा स्तेन शीघ्र गन्ता भवति तद्वत् सोऽयमग्नि॰ धन्व मरुभूमिमतिक्रम्य राट् राजते। यद्वा। धन्वन्त्यस्मादाप इति धन्वान्तरिक्षम्। अतिशयेनान्तरिक्षम् आक्रम्य[1] राजते ॥

स त्वं नो अर्वन्निदाया विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिधानः।
वेषि रायो वि यासि दुच्छुना मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

स । त्वम्। न । अर्वन्। निदाया । विश्वेभि । अग्ने। अग्निऽभि । इधान ।
वेषि। राय । वि। यासि। दुच्छुना । मदेम। शतऽहिमा । सुऽवीरा. ॥ ६ ॥

हे अर्वन् गन्त अग्ने स तादृश त्व निदाया निन्दित्र्या प्रजाया निन्दाया एव वा पाहीति शेष । कथभूत सन्। विश्वेभि॰ सर्वै अग्निभि त्वच्छाखाभूतै इधान[2] इध्यमान[2] सन्। राय धनानि चास्मान् वेषि गमय प्रापय। यद्वा। हविर्लक्षणानि धनानि वेषि कामयसे। दुच्छुना दुःखकारिणी शत्रुसेना वि यासि च विविध गमयसि च। वय च सुवीरा शोभनपुत्रपौत्राः सन्तः शतहिमा शतं[3] सवत्सरान्[3] मदेम मोदेम ॥ ॥ १४ ॥

'त्वद्विश्वा' इति षडृच त्रयोदश सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम्। 'त्वद्विश्वा' इत्यनुक्रान्तम्। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग ॥

त्वद्विश्वा सुभग सौभगान्यग्ने वि यन्ति वनिनो न वयाः।
श्रुष्टी रयिर्वाजो वृत्रतूर्ये दिवो वृष्टिरीड्यो रीतिरपाम् ॥ १ ॥

त्वत्। विश्वा। सुऽभग। सौभगानि। अग्ने। वि। यन्ति। वनिनं । न। वया ।
श्रुष्टी। रयि । वाज । वृत्रऽतूर्ये। दिव । वृष्टि । ईड्य । रीति । अपाम् ॥ १ ॥

हे सुभग शोभनधन अग्ने विश्वा विश्वानि सर्वाणि सौभगानि धनानि[4] त्वत् त्वत्तः वि यन्ति विविध निर्गच्छन्ति। हिरण्यमूलत्वात् सर्वेषां धनाना हिरण्य चाग्ने॰ सकाशादुत्पन्नम्। 'तस्य रेतः परापतत्तद्धिरण्यमभवत्' (तै ब्रा १ १ ३ ८) इति श्रुते। निर्गमने दृष्टान्त । वनिनो न वया। यथा वृक्षाच्छाखा विविध निर्गच्छन्ति तद्वत्। तथा रयि पशुसघश्च त्वत्सकाशादेव श्रुष्टी क्षिप्रं व्येति निर्गच्छति। 'पशवो वै रयि पशूनेवावरुन्धे' (तै सं १ ५ ७ २) इति तैत्तिरीयकम्।

---

१ श–अतिक्रम्य। २ ख१ भ–स इधान इध्यमान, ज झ ण त त्न-र–स इधान । ३ ख-ज्ञ-झ-त न-भ र-श–शतसंवत्सरान्। ४ न–शोभनधनानि।

हे vसहस vसूनो बलस्य पुत्राग्ने vते तव vनिशिर्ति तैक्ष्ण्य vय vमर्त मनुष्यो यजमान vगीर्भि स्तुतिभि vउक्थै शस्त्रै vयज्ञै यजनसाधनैर्हविर्भिश्च vवेद्या वेद्यां यज्ञभूमौ vआनट् प्रापयति vस मर्तो हे vदेव द्योतमान vअग्ने vविश्व सर्वम् vअर पर्याप्तम्। वाशब्दश्चार्थे। vधान्य च vप्रति vधत्ते प्रतिधारयति। vवसव्यै वसुभिश्च vपत्यते सगच्छते ॥

ता नृभ्य आ सौश्रवसा सुवीराग्ने सूनो सहसः पुष्यसे धाः ।
कृणोषि यच्छवसा भूरि पश्वो वयो वृकायारये जसुरये ॥ ५ ॥

ता । नृऽभ्यः । आ । सौश्रवसा । सुऽवीरा । अग्ने । सूनो इति । सहस । पुष्यसे । धा ।
कृणोषि । यत् । शवसा । भूरि । पश्व । वय । वृकाय । अरये । जसुरये ॥ ५ ॥

हे vसहस vसूनो सहसस्पुत्र vअग्ने vसुवीरा शोभनै पुत्रैरुपेतानि vसौश्रवसा सुश्रवासि शोभनान्यन्नानि vता तानि vनृभ्य शत्रुजनेभ्य vआ आहृत्य vधा अस्मासु धेहि। किमर्थम्। vपुष्यसे पोषार्थम्[1]। यद्वा। नृभ्य स्तुतीनां नेतृभ्योऽस्मभ्यम् आ धेहि आभिमुख्येन प्रयच्छ। vशवसा बलेन युक्तस्त्व vभूरि बहुल vपश्व पशो सबन्धि दध्यादिलक्षण vयत् vवय अन्न vवृकाय अदात्रे vजसुरये उपक्षपयित्रे vअरये शत्रवे vकृणोषि करोषि तदन्नमाहृत्य प्रयच्छेत्यर्थ[2] ॥

वद्मा सूनो सहसो नो विहाया अग्ने तोकं तनयं वाजि नो दाः ।
विश्वाभिर्गीर्भिरभि पूर्तिमश्यां मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

वद्मा । सूनो इति । सहस । न । विऽहाया । अग्ने । तोकम् । तनयम् । वाजि । न । दा ।
विश्वाभि । गीःऽभि । अभि । पूर्तिम् । अश्याम् । मदेम । शतऽहिमा । सुऽवीरा ॥ ६ ॥

हे vसहस vसूनो vअग्ने vविहाया । महन्नामैतत्। महांस्त्व vन अस्माक vवद्मा वदिता हितोपदेष्टा भव। अपि च vतोक पुत्र vतनय तत्पुत्रं च vवाजि अन्नयुक्त vन. अस्मभ्यं vदा देहि। अह स्तोता vविश्वाभि. सर्वाभि vगीर्भि. त्वद्विषयाभि[3] vपूर्ति कामाना संपूर्तिम् vअभि vअश्याम् अभिप्राप्नुयाम्। अन्यद्गतम् ॥ ॥ १५ ॥

' अग्ना य ' इति षड्ऋच चतुर्दश सूक्त भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयम्। षष्ठी शक्वरी शिष्टा पञ्चानुष्टुभ । तथा चानुक्रान्तम्—' अग्ना य आनुष्टुभ शक्वर्यन्तम् ' इति। प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावाश्विनशस्त्रे चेद सूक्तम्। सूत्रित च—' अग्ना यो होताजनिष्ट ' (आश्व श्रौ ४ १३) इति। अत्रेश्चतुर्वीराख्ये चतूरात्रेऽहीने तृतीयेऽहनीद सूक्तमाज्यशस्त्रम्। सूत्रित च—' अग्ना यो मर्त्यो दुव इति तृतीये ' (आश्व श्रौ १० २) इति ॥

---

१ श–पोषणार्थम्। २ श–अस्मभ्य प्रयच्छेत्यर्थ । ३ ज्ञ–त्वद्विषयाभि स्तुतिभि ।

अग्ना यो मर्त्यो दुवो धियं जुजोष धीतिभिः ।
भसन्नु ष प्र पूर्व्य इषं वुरीतावसे ॥ १ ॥

अग्ना । य । मर्त्यः । दुवः । धियम् । जुजोष । धीतिऽभिः ।
भसत् । नु । स । प्र । पूर्व्यः । इषम् । वुरीत । अवसे ॥ १ ॥

vयो vमर्त्यं मनुष्य vअग्ना अग्नावग्निविषयं vदुव परिचरण vधिय कर्म च यज्ञादिलक्षणं vधीतिभि स्तुतिभि सार्धं vजुजोष सेवते आचरति vस मर्त्यं vपूर्व्यं पूर्वेषा मुख्य सन् vनु क्षिप्र vप्र vभसत् प्रभासेत । प्रकृष्टप्रकाशवान् भवेत् । vअवसे पुत्रादीनां रक्षणार्थम् vइषम् अन्नं च vवुरीत वृणीत सभजेत । शत्रुसकाशाल्लभेतेत्यर्थं ॥

अग्निरिद्धि प्रचेता अग्निर्वेधस्तम ऋषिः ।
अग्निं होतारमीळते यज्ञेषु मनुषो विशः ॥ २ ॥

अग्नि । इत् । हि । प्रऽचेता । अग्नि । वेधःऽतम । ऋषिः ।
अग्निम् । होतारम् । ईळते । यज्ञेषु । मनुष । विशः ॥ २ ॥

vअग्निरित् अग्निरेव vप्रचेता प्रकृष्टज्ञानवान् नान्य [1] कश्चित् । vहि यस्मादेव तस्मात् vवेधस्तम विधातृतमोऽतिशयेन हविर्वहनादीना कर्मणा कर्ता vऋषि सर्वस्य द्रष्टा च भवति । vमनुष मनुष्यस्य यजमानस्य vविश प्रजा ऋत्विग्लक्षणा vहोतार देवानामाह्वातार तादृशम् vअग्नि vयज्ञेषु यागेषु vईळते स्तुवन्ति ॥

नाना ह्यग्नेऽवसे स्पर्धन्ते रायो अर्यः ।
तूर्वन्तो दस्युमायवो व्रतैः सीक्षन्तो अव्रतम् ॥ ३ ॥

नाना । हि । अग्ने । अवसे । स्पर्धन्ते । रायः । अर्यः ।
तूर्वन्त । दस्युम् । आयवः । व्रतैः । सीक्षन्त । अव्रतम् ॥ ३ ॥

हे vअग्ने vअर्यं अरे शत्रो vराय धनानि vअवसे त्वत्स्तोतॄणां रक्षणार्थं vनाना शत्रुसकाशात् पृथग्भूता vस्पर्धन्ते । अहमेव पालयान्यहमेव पालयानीति स्पर्धां कुर्वन्ति । vआयव मनुष्यास्ते च स्तोतार vदस्युम् उपक्षपयितार शत्रुं vतूर्वन्त हिंसन्त vव्रतै त्वद्देवत्यैर्यागै vअव्रतं व्रतविरोधिन[2] च पुरुष vसीक्षन्त सोढुमभिभवितुमिच्छन्तो भवन्ति ॥

---

१ ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र–' नान्य ' नास्ति । २ ख-ग घ१-ज्ञ-क्ष त-न-भ-य-र-श–व्रतविरोधिन यागविरोधिनम् ।

अग्निरप्सामृतीषहं वीरं ददाति सत्पतिम् ।
यस्य त्रसन्ति शवसः संचक्षि शत्रवो भिया ॥ ४ ॥

अग्नि । अप्साम् । ऋतिऽसहम् । वीरम् । ददाति । सत्ऽपतिम् ।
यस्य । त्रसन्ति । शवस । सम्ऽचाक्षि । शात्रव । भिया ॥ ४ ॥

अयम् vअग्नि vवीर पुत्र vददाति स्तोतृभ्य प्रयच्छति । कीदृश पुत्रम् । vअप्साम् अपामाप्त-व्यानां कर्मणां सनितारं सभक्तारम् vऋतीषहम् ऋतीनामरातीनां सोढारमभिभवितार vसत्पति सतां कर्मणां पालयितारम् । vयस्य वीरस्य vसचक्षि सदर्शने सति vशवस बलात् vभिया भीत्या vशत्रव vत्रसन्ति उद्विजन्ते त वीरमित्यन्वय ॥

अग्निर्हि विद्मना निदो देवो मर्तमुरुष्यति ।
सहावा यस्यावृतो रयिर्वाजेष्ववृतः ॥ ५ ॥

अग्नि । हि । विद्मना । निद । देव । मर्तम् । उरुष्यति ।
सहऽवा । यस्य । अवृत । रयि । वाजेषु । अवृत ॥ ५ ॥

vसहावा । सहो बलम् । तद्वान् vदेव दानादिगुणयुक्त vअग्नि vविद्मना ज्ञानेन युक्त सन् तं vमर्त मनुष्य यजमान vनिद निन्दकात् vउरुष्यति रक्षति । vहि इति पूरक । vयस्य मर्तस्य vरयि हविर्लक्षण धनम् vअवृत रक्ष प्रभृतिभिरनाच्छादित vवाजेषु यज्ञेषु vअवृतः अन्यैर्यजमानै असंभक्तं[1] तं[1] हविष्मन्त यजमानमुरुष्यतीत्यन्वय ॥

अच्छा नो मित्रमहो देव देवानग्ने वोचः सुमतिं रोदस्योः ।
वीहि स्वस्तिं सुक्षितिं दिवो नॄन्द्विषो अंहांसि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥६॥

अच्छ । न । मित्रऽमह । देव । देवान् । अग्ने । वोच । सुऽमतिम् । रोदस्यो ।
वीहि । स्वस्तिम् । सुऽक्षितिम् । दिव । नॄन् । द्विष । अंहांसि । दु ऽइता । तरेम ।
ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ ६ ॥

व्याख्यातेयम्* । अक्षरार्थस्तु । अनुकूलदीप्ते दानादिगुणयुक्ताग्ने द्यावापृथिव्योरभिगतस्त्वमस्म-दीयां सुष्टुतिं यष्टव्यान् देवान् प्रति वोच प्रब्रूहि । स्तुतेनेंतृनस्मांश्च सुनिवासमविनाश गमय । वय च

---

१ ख१-घ-ज-भ-श—असंभक्त तस्यैव असाधारणम्, ण—असभक्त तस्यैव साधारणम्, त—असंभक्तं न । * ख-घ—पुस्तकयोरस्य मन्त्रस्य सपूर्ण भाष्य विद्यते (ऋ सं ६ २ ११) ।

त्वत्प्रसादात् द्वेष्टॄन् पापानि तत्फलानि दुर्गमनानि चातिक्रामेम । व्यवहितानि जन्मान्तरकृतानि च तान्यतिक्रामेम । त्वदीयेन रक्षणेनात्यन्तमतिक्रामेमेति ॥ ॥ १६ ॥

'इममू षु व ' इत्येकोनविंशत्यृच पञ्चदश सूक्तमाङ्गिरसस्य वीतहव्यस्य भरद्वाजस्य वार्षमाग्नेयम् । आदौ नव जगत्यस्तृतीयाषष्ठ्यौ तु शक्वर्यतिशक्वर्यौ पञ्चदशी शक्वरी सप्तदश्यनुष्टुबष्टादशी बृहती दशम्याद्या, पञ्च षोडश्येकोनविंशी चेति सप्त त्रिष्टुभ । तथा चानुक्रान्तम्—'इममू ष्वेकोना वीतहव्य ऋषिर्वा जागत प्राग्दशम्यास्तृतीयापञ्चदश्यौ शक्वर्यौ षष्ठ्यतिशक्वर्यनुष्टुब्बृहत्या उपान्त्ये ' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावाश्विनशस्त्रे चादितो नवर्च' । सूत्रित च—' इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधमिति नव ' (आश्व श्रौ ४ १३) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि आद्य नवर्चमाज्यशस्त्रम् । सूत्रित च—' इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधमिति नवाज्यम् ' (आश्व श्रौ ७ १२) इति ॥

इ॒मम् षु वो॒ अति॑थिमुष॒र्बुधं॒ विश्वा॑सां वि॒शां पति॑मृञ्जसे गि॒रा ।
वेती॒द्दि॒वो ज॒नुषा॒ कच्चि॒दा शुचि॒र्ज्योक्चि॑दत्ति॒ गर्भो॒ यदच्यु॑तम् ॥ १ ॥

इ॒मम् । ॐ इति॑ । सु । व॒ । अति॑थिम् । उ॒ष॒ऽबुध॑म् । विश्वा॑साम् । वि॒शाम् । पति॑म् । ऋ॒ञ्ज॒से । गि॒रा ।
वेति॑ । इत् । दि॒व । ज॒नुषा॑ । कत् । चि॒त् । आ । शुचि॑ ।
ज्योक् । चि॒त् । अ॒त्ति॒ । गर्भ॑ । यत् । अच्यु॑तम् ॥ १ ॥

हे वीतहव्य ऋषे भरद्वाज वा ^v^व त्वम् । विभक्तिवचनयोर्व्यत्यय ॥ ^v^इमम् इममेवाग्निं ^v^गिरा स्तुत्या ^v^सु ^v^ऋञ्जसे सुष्ठु प्रसाधय । ' ऋञ्जति प्रसाधनकर्मा ' इति यास्क । कीदृशम् । ^v^अतिथिं सतत गन्तारम् । यद्वा । अतिथिवत्पूज्यम् । ^v^उषर्बुधम् उषसि प्रबुद्ध ^v^विश्वासां सर्वासां ^v^विशां प्रजानां ^v^पतिं पालयितारम् । ^v^जनुषा[1] जन्मना स्वत एव ^v^शुचि शुद्धो निर्मलो वाग्नि ^v^कच्चित् कदाचित् कस्मिंश्चिद्यागकाले ^v^दिव द्युलोकात् ^v^आ ^v^वेति आगच्छति । तदानीं प्रसाधये-त्यन्वय । एव प्रसाधितोऽग्नि ^v^गर्भ अरण्योर्मध्ये गर्भवद्वर्तमान । यद्वा । द्यावापृथिव्योर्गर्भभूत सन् ^v^यत् हवि ^v^अच्युत च्युतिरहित नित्यमग्निहोत्रादिसाधनभूत पय प्रभृतिक तत् ^v^ज्योक्चित् चिरकालम् ^v^अत्ति भक्षयति ॥

मि॒त्रं न यं सुधि॑तं॒ भृग॑वो द॒धुर्वन॒स्पता॒वीड्य॑मू॒र्ध्वशो॑चिषम् ।
स त्वं सुप्री॑तो वी॒तह॑व्ये अद्भु॒त प्रश॑स्तिभिर्महयसे दि॒वेदि॑वे ॥ २ ॥

मि॒त्रम् । न । यम् । सुऽधि॑तम् । भृग॑व । द॒धु । व॒नस्पतौ॑ । ईड्य॑म् । ऊ॒र्ध्वऽशो॑चिषम् ।
स । त्वम् । सुऽप्री॑त । वी॒तऽह॑व्ये । अ॒द्भु॒त॒ । प्रश॑स्तिऽभि । म॒ह॒य॒से॒ । दि॒वेऽदि॑वे ॥ २ ॥

^v^वनस्पतौ अरण्यां ^v^सुधित सुष्ठु निहितम् ^v^ईड्य स्तुत्यम् ^v^ऊर्ध्वशोचिषम् उच्छ्रिततेजस्कं ^v^यम् अग्निं त्वां ^v^मित्र ^v^न मित्रमिव सखिभूतमिव ^v^भृगव महर्षय. ^v^दधु आदधु गृहे स्थापितवन्त हे

---

१ ख-घ-भ – जनुषा इत् ।

ᵛअद्भुत महन्नग्ने ᵛस तादृश ᵛत्व ᵛवीतहव्ये एतत्संज्ञ ऋषौ ᵛसुप्रीत॰ सुष्ठु प्रीयमाणो भव । यत ᵛदिवेदिवे प्रतिदिन ᵛप्रशस्तिभि प्रकृष्टै स्तोत्रै ᵛमहयसे पूज्यसे । भरद्वाज ऋषिश्चेत् वीतहव्ये दत्तहविष्के भरद्वाज इति योजनीयम् ॥

स त्वं दक्षस्यावृको वृधो भूर्यः परस्यान्तरस्य तरुषः ।
रायः सूनो सहसो मर्त्येष्वा छर्दिर्यच्छ वीतहव्याय सप्रथो भरद्वाजाय सप्रथः ॥३॥

स । त्वम् । दक्षस्य । अवृक । वृध । भू । अर्य । परस्य । अन्तरस्य । तरुष ।
राय । सूनो इति । सहस । मर्त्येषु । आ ।
छर्दि । यच्छ । वीतऽहव्याय । सऽप्रथ । भरत्ऽवाजाय । सऽप्रथ ॥ ३ ॥

हे अग्ने ᵛस तादृश ᵛअवृक बाधकरहित ᵛत्व ᵛदक्षस्य अनुष्ठानसमर्थस्य ᵛवृध वर्धयिता ᵛभू भवसि । तथा ᵛपरस्य विप्रकृष्टस्य ᵛअर्य अरे शत्रो ᵛअन्तरस्य अन्तिकतरस्य संनिकृष्टस्य शत्रो ᵛतरुष तरिता भवसि । अत कारणात् हे ᵛसहस ᵛसूनो ᵛसप्रथ सर्वत पृथुस्त्व ᵛमर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये ᵛभरद्वाजाय सम्भृतहविर्लक्षणान्नाय ᵛवीतहव्याय । वीतं गमित हव्य हविर्येन तादृशाय भरद्वाजायेति वा योज्यम् । ᵛराय [१] धनानि ᵛछर्दि गृह ᵛआ ᵛयच्छ प्रयच्छ । सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्था [१] ॥

द्युतानं वो अतिथिं स्वर्णरमग्निं होतारं मनुषः स्वध्वरम् ।
विप्रं न द्युक्षवचसं सुवृक्तिभिर्हव्यवाहमरतिं देवमृञ्जसे ॥ ४ ॥

द्युतानम् । व । अतिथिम् । स्वःऽनरम् । अग्निम् । होतारम् । मनुष । सुऽअध्वरम् ।
विप्रम् । न । द्युक्षऽवचसम् । सुवृक्तिऽभि । हव्यऽवाहम् । अरतिम् । देवम् । ऋञ्जसे ॥४॥

हे वीतहव्य त्व ᵛसुवृक्तिभि शोभनाभि स्तुतिभि ᵛहव्यवाह हविषां वोढार ᵛदेवम् ᵛअग्निम् ᵛऋञ्जसे प्रसाधय । कीदृशम् । ᵛद्युतान दीप्यमान ᵛव युष्माकम् ᵛअतिथिम् अतिथिवत्पूज्य ᵛस्वर्णर स्वर्गस्य नेतार ᵛमनुष मनो प्रजापतेर्यज्ञे ᵛहोतार देवानामाह्वातार ᵛस्वध्वरं शोभनयज्ञं ᵛविप्र ᵛन मेधाविन विपश्चितमिव ᵛद्युक्षवचसम् । दीप्तेर्निवासभूतं द्युक्षम् । तादृशवाक्योपेतम् ᵛअरतिम् अर्य स्वामिनम् ॥

---

१ ख-झ-न-भ-य र-सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्था (ख झ-र-२'एवंविधस्त्व', नास्ति) रायो धनानि छर्दिर्गृहं चायच्छ प्रयच्छ, त—सप्रथ इति पुनरुक्तिरादरार्था ।

पावकया यश्चितयन्त्या कृपा क्षामन्रुरुच उषसो न भानुना ।
तूर्वन्न यामन्नेतशस्य नू रण आ यो घृणे न ततृषाणो अजरः ॥ ५ ॥

पावकया । य । चितयन्त्या । कृपा । क्षामन् । रुरुचे । उषस । न । भानुना ।
तूर्वन् । न । यामन् । एतशस्य । नु । रणे । आ । य । घृणे । न । ततृषाण । अजर ॥५॥

vय अग्नि vपावकया शोधयित्र्या vचितयन्त्या चेतयन्त्या प्रज्ञापयन्त्या vकृपा दीप्त्या vक्षामन् भूम्या vरुरुचे दीप्यते । vउषसो vन vभानुना । यथोषस प्रकाशेन भासन्ते तद्वत् । अपि च vयामन् यामनि सग्रामे vतूर्वन्न शत्रून् हिंसन् पुरुष इव vएतशस्य एतत्सज्ञकस्य ऋषे vरणे सूर्येण सह सग्रामे सहायार्थं vय अग्नि vनु क्षिप्रम् vआ vघृणे आदीप्यते । 'प्रैतश सूर्ये पस्पृधानम्' (ऋ सं १ ६१ १५) इति निगमान्तरम् । नून सर्वे देवास्तस्य साहाय्यमकार्षु । यश्च vततृषाण तृषित प्रभावेन सर्वभक्षणशील vअजर जरारहितश्च भवति त देवमृञ्जस इति पूर्वस्यामृचि संबन्ध ॥ ॥ १७ ॥

अग्निमग्निं वः समिधा दुवस्यत प्रियंप्रियं वो अतिथिं गृणीषणि ।
उप वो गीर्भिरमृतं विवासत देवो देवेषु वनते हि वार्यं देवो देवेषु वनते हि नो दुवः॥६॥

अग्निम्ऽअग्निम् । व । सम्ऽइधा । दुवस्यत । प्रियम्ऽप्रियम् । व । अतिथिम् । गृणीषणि ।
उप । व । गीःऽभि । अमृतम् । विवासत । देव । देवेषु । वनते । हि । वार्यम् ।
देव । देवेषु । वनते । हि । न । दुव ॥ ६ ॥

हे अस्मदीया स्तोतार vव यूयं vप्रियप्रियम् अत्यन्त प्रिय vव युष्माकम् vअतिथिम् अतिथिवत्पूज्य vगृणीषणि शब्दनीय स्तुत्यम् vअग्निमग्निम् अग्निमेव । नान्य देवमित्यर्थ । vसमिधा समिन्धनेन समिद्भिर्वा vदुवस्यत परिचरत । यद्वा । गृणीषणीति सप्तम्यन्तम् । गृणीषणि स्तोत्रे विषयतया वर्तमानम् । अपि च vव यूयम् vअमृतम् अमरणमग्निं vगीर्भि स्तुतिभिरुपेत्य vविवासत परिचरत । vहि यस्मात् vदेवेषु मध्ये vदेव दानादिगुणयुक्तोऽग्नि vवार्यं वरणीय समिदादिक vवनते सभजते । vहि यस्माच्च vदेवेषु मध्ये vदेव अग्नि vन अस्माक vदुव परिचरण vवनते संभजते तस्मात् दुवस्यतेत्यन्वय ॥

दशमेऽहन्याग्निमारुते 'समिद्धम्' इति तृचो जातवेदस्यनिविद्धानार्थं । सूत्रितं च—'समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृण इति तृचश्च' (आश्व श्रौ ८ १२) इति'॥

---

१ न—इति । बृहस्पतिसवे आग्निमारुते शस्त्रे समिद्धमग्निमिति तृच । सूत्रित च—समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृण इत्याग्निमारुतम् (आश्व श्रौ ९ ५) इति ।

समि॑द्धम॒ग्निं स॒मिधा॑ गि॒रा गृ॑णे॒ शुचिं॑ पाव॒कं पु॒रो अ॑ध्व॒रे ध्रु॒वम् ।
वि॒प्रं होता॑रं पुरु॒वार॑म॒द्रुहं॑ क॒विं सु॒म्नैरी॑महे जा॒तवे॑दसम् ॥ ७ ॥

सम्ऽइ॑द्धम् । अ॒ग्निम् । स॒म्ऽइधा॑ । गि॒रा । गृ॒णे॒ । शुचि॑म् । पा॒व॒कम् । पु॒रः । अ॒ध्व॒रे । ध्रु॒वम् ।
वि॒प्रम् । होता॑रम् । पु॒रु॒ऽवार॑म् । अ॒द्रुह॑म् । क॒विम् । सु॒म्नैः । ई॒म॒हे॒ । जा॒तऽवे॑दसम् ॥ ७ ॥

ᵛसमिद्धं सम्यग्दीप्तम् ᵛअग्निं ᵛसमिधा समिन्धनहेतुभूतया ᵛगिरा स्तुत्या ᵛगृणे स्तौमि । यद्वा । समिधा समिद्भिर्दारुभिः समिद्धं सम्यगिद्धम् । अपि च ᵛशुचिं स्वयं शुद्धं ᵛपावकं सर्वेषां शोधकं ᵛध्रुवं निश्चलं तमग्निम् ᵛअध्वरे यज्ञे पुरस्करोमीति शेषः । तथा ᵛविप्रं मेधाविनं ᵛहोतारं देवानामाह्वातारं ᵛपुरुवारं बहुभिर्वरणीयम् ᵛअद्रुहम् अद्रोग्धारं सर्वेषामनुकूलं ᵛकविं क्रान्तदर्शिनं ᵛजातवेदसं जातानां वेदितारमग्निं ᵛसुम्नैः सुखकरैः स्तोत्रैः ᵛईमहे सभजामहे । यद्वा द्वितीयार्थे तृतीया । सुम्नानि धनानीमहे याचामहे ॥

त्वां दू॒तम॑ग्ने अ॒मृतं॑ यु॒गेयु॑गे हव्य॒वाहं॑ दधिरे पा॒युमीड्य॑म् ।
दे॒वास॑श्च॒ मर्ता॑सश्च॒ जागृ॑विं वि॒भुं वि॒श्पतिं॒ नम॑सा॒ नि षे॑दिरे ॥ ८ ॥

त्वाम् । दू॒तम् । अ॒ग्ने॒ । अ॒मृत॑म् । यु॒गेऽयु॑गे । ह॒व्य॒ऽवाह॑म् । द॒धि॒रे॒ । पा॒युम् । ईड्य॑म् ।
दे॒वासः॑ । च॒ । मर्ता॑सः । च॒ । जागृ॑विम् । वि॒ऽभुम् । वि॒श्पति॑म् । नम॑सा । नि । से॒दि॒रे॒ ॥ ८ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वां ᵛदेवासः देवाः ᵛच ᵛमर्तासः मनुष्याः ᵛच ᵛदूतं ᵛदधिरे विदधिरे कृतवन्तः । कीदृशं त्वाम् । ᵛअमृतम् अमरणं ᵛयुगेयुगे काले काले तत्तद्यागानुष्ठानसमये ᵛहव्यवाहं हव्यानां हविषां वोढारं ᵛपायुं पालयितारम् ᵛईड्यं स्तुत्यम् । अपि च तं उभयविधाः ᵛजागृविं जागरणशीलं ᵛविभुं व्याप्तं ᵛविश्पतिं विशां प्रजानां पालयितारं तमग्निं ᵛनमसा नमस्कारेण हविर्लक्षणान्नेन वा ᵛनि ᵛषेदिरे उपसेदिरे ॥

वि॒भूष॑न्नग्न उ॒भयाँ॒ अनु॑ व्र॒ता दू॒तो दे॒वानां॒ रज॑सी॒ समी॑यसे ।
यत्ते॑ धी॒तिं सु॑म॒तिमा॑वृणी॒महेऽध॑ स्मा नस्त्रि॒वरू॑थः शि॒वो भ॑व ॥ ९ ॥

वि॒ऽभूष॑न् । अ॒ग्ने॒ । उ॒भया॑न् । अनु॑ । व्र॒ता । दू॒तः । दे॒वाना॑म् । रज॑सी॒ इति॑ । सम् । ई॒य॒से॒ ।
यत् । ते॒ । धी॒तिम् । सु॒ऽम॒तिम् । आ॒ऽवृ॒णी॒महे॑ । अध॑ । स्म॒ । नः॒ । त्रि॒ऽवरू॑थः । शि॒वः । भ॒व॒ ॥ ९ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛउभयान् उभयविधान् देवान् मनुष्यांश्च ᵛविभूषन् विशेषेण भूषयन् अलङ्कुर्वंस्त्वम् ᵛअनु ᵛव्रता व्रतान्यनु व्रतेषु कर्मसु यागेषु ᵛदेवानां ᵛदूतः सन् ᵛरजसी द्यावापृथिव्यौ ᵛसमीयसे सचरसि । देवानानेतुं द्युलोकं गच्छसि हवींषि च नेतुमिमं लोकम् । किंच ᵛयत् यस्मात् ᵛते तुभ्यं त्वदर्थं

ᵛधीतिं कर्म ᵛसुमतिं शोभनां स्तुतिं च ᵛआवृणीमहे वय सभजामहे ᵛअध अत कारणात् ᵛत्रिवरूथ त्रिस्थानस्थ ᵛन अस्माक ᵛशिव सुखकर ᵛभव। ᵛस्म इत्येतत् पादपूरणम्॥

प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसि 'त सुप्रतीकम्' इत्याद्या षडृच। सूत्रित च—'तं सुप्रतीकमिति षट्' (आश्व श्रौ ४ १३) इति॥

तं सुप्रतीकं सुदृशं स्वञ्चमविद्वांसो विदुष्टरं सपेम।
स यक्षद्विश्वा वयुनानि विद्वान्प्र हव्यमग्निरमृतेषु वोचत्॥ १०॥

तम्। सुऽप्रतीकम्। सुऽदृशम्। सुऽअञ्चम्। अविद्वास। विदुःऽतरम्। सपेम।
स। यक्षत्। विश्वा। वयुनानि। विद्वान्। प्र। हव्यम्। अग्नि। अमृतेषु। वोचत्॥१०॥

ᵛअविद्वांस वैदुष्यरहिता अल्पमतयो वय ᵛविदुष्टर विद्वत्तर सर्वज्ञ ᵛतम् अग्निं ᵛसपेम परिचरेम। कीदृशम्। ᵛसुप्रतीक शोभनाङ्ग ᵛसुदृश शोभनद्रष्टार[1] ᵛस्वञ्च सुष्ठ्वञ्चन्त गच्छन्तम्। किंच ᵛस तादृश अग्नि ᵛयक्षत् देवान् यजतु। ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛवयुनानि। ज्ञाननामैतत्। इह तु ज्ञातव्ये वर्तते। ज्ञातव्यान्यर्थजातानि ᵛविद्वान् जानन् ᵛअग्नि ᵛअमृतेषु मरणरहितेषु देवेषु ᵛहव्यम् अस्मदीय हवि ᵛप्र ᵛवोचत् प्रब्रवीतु। युष्मदर्थं हवि कल्पित तदर्थं यूयमागच्छतेत्येव कथयतु॥　　॥ १८॥

तमग्ने पास्युत तं पिपर्षि यस्त आनट्कवये शूर धीतिम्।
यज्ञस्य वा निशितिं वोदितिं वा तमित्पृणक्षि शवसोत राया॥ ११॥

तम्। अग्ने। पासि। उत। तम्। पिपर्षि। य। ते। आनट्। कवये। शूर। धीतिम्।
यज्ञस्य। वा। निऽशितिम्। वा। उत्ऽइतिम्। वा। तम्। इत्। पृणक्षि। शवसा। उत। राया॥११॥

हे ᵛअग्ने ᵛत पुरुष ᵛपासि रक्षसि। ᵛउत अपि च ᵛत ᵛपिपर्षि कामै पूरयसि। ᵛय पुरुषो हे ᵛशूर शौर्यवन्नग्ने ᵛकवये क्रान्तदर्शनाय ᵛते तुभ्यं त्वदर्थं ᵛधीतिं कर्म स्तुतिं वा ᵛआनट् प्राप्नोति। यद्वा। 'क्रियाग्रहण कर्तव्यम्' इति कर्मण संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। कवि त्वा धीतिमानट् प्रापयति। त पासीत्यन्वय। अपि[2] च ᵛयज्ञस्य यागस्य ᵛवा तत्साधनभूतस्य हविषो वा ᵛनिशितिं ᵛवा। निशिति सस्कार। त वा ᵛउदितिम् उद्गमन ᵛवा आनट् प्रापयति ᵛतमित् तमेव ᵛशवसा बलेन ᵛपृणक्षि पूरयसि। ᵛउत अपि च ᵛराया धनेन पूरयसि[3]॥

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वमु नः सहसावन्नवद्यात्।
सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः सं रयिः स्पृहयाय्यः सहस्री॥ १२॥

त्वम्। अग्ने। वनुष्यत। नि। पाहि। त्वम्। ऊँ इति। न। सहसाऽवन्। अवद्यात्।
सम्। त्वा। ध्वस्मन्ऽवत्। अभि। एतु। पाथ। सम्। रयि। स्पृहयाय्य। सहस्री॥ १२॥

---

१ ज्ञ त-य—शोभन द्रष्टारम्।　२ ख-श—उतापि।　३ ख-ज्ञ-क्ष-त१ न भ-य-र— च पूरयसि, ख-त२—आपूरयसि

अभि प्रयांसि सुधितानि हि ख्यो नि त्वा दधीत रोदसी यजध्यै ।
अवा नो मघवन्वाजसातावग्ने विश्वानि दुरिता तरेम ता तरेम तवावसा तरेम ॥१५॥

अभि । प्रयांसि । सुऽधितानि । हि । ख्य' । नि । त्वा । दधीत । रोदसी इति । यजध्यै ।
अव । न । मघऽवन् । वाजऽसातौ । अग्ने । विश्वानि । दु ऽइता । तरेम ।
ता । तरेम । तव । अवसा । तरेम ॥ १५ ॥

हे अग्ने ᵛसुधितानि सुनिहितानि[1] वेद्यामासादितानि ᵛप्रयांसि अन्नानि हविर्लक्षणानि[2] ᵛअभि ᵛख्य अभिपश्यसि । ᵛहि पूरक । तादृश[3] त्वा[3] ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यावेतदुपलक्षितान् सर्वान् देवान् ᵛयजध्यै यष्टु ᵛनि ᵛदधीत । अय यजमानो निहितवान् । हे ᵛमघवन् ᵛअग्ने ᵛन अस्मान् ᵛवाजसातौ सग्रामे अन्नस्य सभजने वा निमित्तभूते ᵛअव रक्ष । वय च ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛदुरिता दुरितानि दु खानि ᵛतरेम अतिक्रामेम । अन्यद्गतम् ॥　　॥ १९ ॥

अग्निप्रणयने ' अग्ने विश्वेभि ' इत्येषानुवक्तव्या[4] । सूत्रित च—' अग्ने विश्वेभि स्वनीक देवैरित्यर्धर्च आरमेत् ' (आश्व औ २ १७) इति ॥

अग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरूर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिम् ।
कुलायिनं घृतवन्तं सवित्रे यज्ञं नय यजमानाय साधु ॥ १६ ॥

अग्ने । विश्वेभि । सुऽअनीक । देवै । ऊर्णाऽवन्तम् । प्रथम । सीद । योनिम् ।
कुलायिनम् । घृतऽवन्तम् । सवित्रे । यज्ञम् । नय । यजमानाय । साधु ॥ १६ ॥

हे ᵛस्वनीक सुज्वाल ᵛअग्ने ᵛविश्वेभि विश्वै सर्वै ᵛदेवै सह ᵛऊर्णावन्तम् ऊर्णास्तुकावन्त ᵛयोनिम् उत्तरवेदिलक्षण स्थान ᵛप्रथम सर्वेषु देवेषु मुख्यस्त्व ᵛसीद उपविश । कीदृश योनिम् । ᵛकुलायिनम् । कुलायो नीडम् । तत्सदृश गुग्गुल्वादिसभारेणोपेतम् । तथा च श्रूयते—' कुलायमिव ह्येतद्यज्ञे क्रियते यत्पैतुदारवा परिधयो गुग्गुलूर्णास्तुका सुगन्धितेजनानि ' (ऐ ब्रा १ २८) इति । ᵛघृतवन्त व्याघारणाज्ययुक्तम् । एवमुत्तरवेद्या निषण्णस्त्व ᵛसवित्रे हविषा प्रेरयित्रे ᵛयजमानाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा । ईदृशस्य यजमानस्य ᵛयज्ञ ᵛसाधु आर्जवेन ᵛनय देवान् प्रापय ॥

इममु त्यमथर्ववदग्निं मन्थन्ति वेधसः ।
यमङ्कूयन्तमानयन्नमूरं श्याव्याभ्यः ॥ १७ ॥

इमम् । ऊँ इति । त्यम् । अथर्वऽवत् । अग्निम् । मन्थन्ति । वेधस ।
यम् । अङ्कुऽयन्तम् । आ । अनयन् । अमूरम् । श्याव्याभ्य. ॥ १७ ॥

---

१ ख झ-न भ य श—सुहितानि । २ त य—हविर्लक्षणान्यन्नानि । ३ ख भ—त्वा त्वां तादृशम्, झ—त्वा तादृशम्, न-र—त्वा तादृश त्वाम्, श—त्वादृशं त्वाम् । ४ ख-झ-न भ-श—इत्येषानुवाक्या ।

ᵛवेधसः कर्मणां विधातार ऋत्विजः ᵛइमं दृश्यमानं ᵛत्यं तं पूर्वोक्तगुणम् ᵛअग्निम् ᵛअथर्ववत् यथाथर्वाख्य ऋषिः पुरामन्थात् तथा ᵛमन्थन्ति मथ्नन्ति । अरण्योः सकाशाज्जनयन्ति । ᵛअह्रूयन्तम् । कुत्सितमह्नम गमनम् अह्रु[1] । तदात्मन इच्छन्त देवेभ्यो निर्गत्येतस्ततः पलायमानम् ᵛअमूरम् अमूढं ᵛयम् अग्निं ᵛश्याव्याभ्यः । श्यावीति रात्रिनाम । तत्र भवास्तमसः संहतयः श्याव्या । ताभ्यः सकाशात् ᵛआनयन् आगमयन् तं मन्थन्तीत्यन्वयः[2] ॥

जनि॑ष्वा दे॒ववी॑तये स॒र्वता॑ता स्व॒स्तये॑ ।
आ दे॒वान्व॑क्ष्य॒मृताँ॑ ऋता॒वृधो॑ य॒ज्ञं दे॒वेषु॒ पिस्पृशः ॥ १८ ॥

जनि॑ष्व । दे॒वऽवी॑तये । स॒र्वऽता॑ता । स्व॒स्तये॑ ।
आ । दे॒वान् । व॒क्षि॒ । अ॒मृता॑न् । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ । य॒ज्ञम् । दे॒वेषु॑ । पि॒स्पृ॒श॒ ॥ १८ ॥

हे अग्ने ᵛसर्वताता सर्वैस्तायमाने यज्ञे मथ्यमानस्त्वं ᵛजनिष्व प्रादुर्भव । किमर्थम् । ᵛदेववीतये देवकामाय यजमानाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्येषा । ईदृशस्य यजमानस्य ᵛस्वस्तये अविनाशार्थम् । जनित्वा च ᵛअमृतान् मरणरहितान् ᵛऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितॄन् ᵛदेवान् ᵛआ ᵛवक्षि आवह । तदनन्तरं तेषु ᵛदेवेषु अस्मदीयं ᵛयज्ञं ᵛपिस्पृशः स्पर्शय । प्रापयेत्यर्थः ॥

व॒यमु॒ त्वा गृहपते जनाना॒मग्ने॒ अक॑र्म स॒मिधा॑ बृ॒हन्त॑म् ।
अ॒स्थू॒रि नो॒ गार्ह॑पत्यानि सन्तु ति॒ग्मेन॑ न॒स्तेज॑सा॒ सं शि॑शाधि ॥ १९ ॥

व॒यम् । ऊँ इति॑ । त्वा॒ । गृ॒ह॒ऽप॒ते॒ । ज॒ना॒नाम् । अग्ने॑ । अक॑र्म । स॒म्ऽइधा॑ । बृ॒हन्त॑म् ।
अ॒स्थू॒रि । नः॒ । गार्ह॑ऽपत्यानि । स॒न्तु॒ । ति॒ग्मेन॑ । नः॒ । तेज॑सा । सम् । शि॒शा॒धि॒ ॥ १९ ॥

हे ᵛगृहपते यज्ञानां पालक ᵛअग्ने ᵛजनानां प्राणिनां मध्ये ᵛवयमु वयमेव ᵛत्वा त्वां ᵛसमिधा समिन्धनेन ᵛबृहन्तं महान्तम् ᵛअकर्म कृतवन्तः स्म । अतः कारणात् ᵛनः अस्माकं ᵛगार्हपत्यानि गृहपतित्वानि ᵛअस्थूरि अस्थूरीणि । एकाश्वयुक्तं शकटं स्थूरिरित्युच्यते तद्विपरीतो बहुभिरश्वैरुपेतः शकटोऽस्थूरिः । तेन च संपूर्णता लक्ष्यते । अस्थूरीणि पुत्रपशुधनादिभिः संपूर्णानि भवन्तु । अपि च ᵛनः अस्मान् ᵛतिग्मेन तीक्ष्णेन ᵛतेजसा ᵛसं ᵛशिशाधि सम्यङ्निशय सम्यक् तीक्ष्णीकुरु । संयोजयेत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि । तत्र ' त्वमग्ने यज्ञानाम् ' इत्यष्टाचत्वारिंशदृचं प्रथमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षमाग्नेयम् । आद्या षष्ठी च वर्धमाना गायत्री ' षट्कसप्तकाष्टका सा वर्धमाना ' इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । सप्तविंश्यनुष्टुप् । ' आ ते अग्ने, अग्निं देवासः ' इत्येते ऋचावनुष्टुभौ । तयोः पूर्वा ' वीती यो देवम् ' इति त्रिष्टुप् । शिष्टा द्वाचत्वारिंशदृचो गायत्र्यः । तथा[3] चानुक्रम्यते[3]—' त्वमग्नेऽष्टाचत्वारिंशद्गायत्रं वर्ध-

१ ख-ञ झ त न-भ र—अह्रु । २ मथ्नन्तीत्यन्वयः । ३ ख-न-भ—तथानुक्रम्यते, श—तथा चानुक्रान्तम् ।

मानाद्या षष्ठी च सप्तविंश्यनुष्टुप् त्रिष्टुप्पूर्वे चान्त्ये ' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दसीद सूक्तमुच्यते । तत्रान्त्यास्तिस्र ऋच उद्धर्तव्या । सूत्र्यते हि—' त्वमग्ने यज्ञानामिति तिस्र उत्तमा उद्धरेत् ' (आश्व श्रौ ४ १३) इति । विश्वजित्याग्निमारुते बृहत्साम यद्यग्निष्टोमसाम स्यात्तदानीमाद्या षडृच स्तोत्रियानुरूपार्थौ । सूत्रितं हि—' त्वमग्ने यज्ञानामिति स्तोत्रियानुरूपौ ' (आश्व श्रौ ८ ७) इति ॥

त्वम॑ग्ने य॒ज्ञानां॒ होता॒ विश्वे॑षां हि॒तः । दे॒वेभि॒र्मानु॑षे॒ जने॑ ॥ १ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । य॒ज्ञाना॑म् । होता॑ । विश्वे॑षाम् । हि॒त । दे॒वेभिः॑ । मानु॑षे । जने॑ ॥ १ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्व ᵛविश्वेषा सर्वेषा सप्तसंस्थारूपेण भिन्नानां ᵛयज्ञाना ᵛहोता होमनिष्पादकोऽसि । यद्वा । यज्ञाना[1] सबन्धी देवानामाह्वाता भवसि । कुत इत्यत आह । यस्मात् त्व ᵛमानुषे मनो सबन्धिनि मनुष्ये ᵛजने यजमाने ᵛदेवेभि देवै ᵛहितो होतृत्वेन निहितोऽसि तस्मादित्यर्थ ॥

स नो॑ म॒न्द्राभि॑रध्व॒रे जि॒ह्वाभि॑र्यजा म॒हः । आ दे॒वान्व॑क्षि॒ यक्षि॑ च ॥ २ ॥

स । न॒ । म॒न्द्राभिः॑ । अ॒ध्व॒रे । जि॒ह्वाभिः॑ । य॒ज । म॒ह । आ । दे॒वान् । व॒क्षि॒ । यक्षि॑ । च॒ ॥ २ ॥

हे अग्ने ᵛस त्व ᵛन अस्माकम् ᵛअध्वरे यज्ञे ᵛमन्द्राभि मदकरीभि[2] स्तुत्याभिर्वा ᵛजिह्वाभि ज्वालाभि ᵛमह महत ᵛदेवान् ᵛयज हविर्भिस्तर्पय । कथ तदित्युच्यते । देवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् ᵛआ ᵛवक्षि आवह । तत ᵛयक्षि ᵛच यज च । हवींषि तेभ्यो देहीत्यर्थ ॥

पाथिकृत्यामग्ने पथिकृतोऽनुवाक्या ' वेत्था ' इत्येषा । सूत्रित च—' वेत्था हि वेधो अध्वन आ देवानामपि पन्थामगन्म ' (आश्व श्रौ ३ १०) इति ॥

वेत्था॒ हि वे॑धो॒ अध्व॑नः प॒थश्च॑ दे॒वाञ्ज॑सा । अग्ने॑ य॒ज्ञेषु॑ सुक्रतो ॥ ३ ॥

वेत्थ॑ । हि । वे॒ध॒ । अध्व॑न । प॒थ । च॒ । दे॒व॒ । अञ्ज॑सा ।

अग्ने॑ । य॒ज्ञेषु॑ । सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो ॥ ३ ॥

हे ᵛवेध विधात ᵛसुक्रतो शोभनकर्मन् ᵛदेव दानादिगुणयुक्त ᵛअग्ने त्व ᵛयज्ञेषु दर्शपूर्णमासादियागेषु ᵛअध्वन महामार्गान् ᵛपथश्च क्षुद्रमार्गांश्च ᵛअञ्जसा आर्जवेन ᵛवेत्थ जानासि । ᵛहि यस्मादेव तस्मात् कारणाद्यज्ञमार्गात् भ्रष्ट यजमानं पुनस्त मार्गं प्रापयेत्यर्थ ॥

त्वामी॑ळे॒ अध॑ द्वि॒ता भ॑र॒तो वा॒जिभि॑ः शु॒नम् । ई॒जे य॒ज्ञेषु॑ य॒ज्ञिय॑म् ॥ ४ ॥

त्वाम् । ई॒ळे॒ । अध॑ । द्वि॒ता । भ॒र॒त । वा॒जिऽभिः॑ । शु॒नम् । ई॒जे । य॒ज्ञेषु॑ । य॒ज्ञिय॑म् ॥ ४ ॥

---

१ ख-भ—होता यज्ञानां, झ-य—देव यज्ञाना, ञ त न-र—देवयज्ञानाम् । २ घ-श—मदकारिभि ।

हे अग्ने Vत्वां Vभरत दौष्यन्तिरेतत्संज्ञो राजा Vवाजिभि.। वाजो हविर्लक्षणमन्नम्। तद्वा ऋत्विग्भि सह Vद्विता द्विविधमिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहाररूपेण द्विधा भिन्न Vशुन सुखमुद्दिश्य Vईळे स्तुवान्। स्तुत्वा च[1] Vयज्ञिय यज्ञार्हं त्वा Vयज्ञेषु। तृतीयार्थे सप्तमी। यज्ञै Vईजे इष्टवान्। तस्मै त्व उभयविध[2] सुख[2] प्रादा इत्यर्थः ॥

त्वमि॒मा वार्यी॑ पु॒रु दिवो॑दासाय सु॒न्व॒ते । भ॒रद्वा॑जाय दा॒शुषे॑ ॥ ५ ॥

त्वम्। इ॒मा। वार्यी॑। पु॒रु। दिवः॑ऽदासाय। सु॒न्व॒ते। भ॒रत्ऽवा॑जाय। दा॒शुषे॑ ॥ ५ ॥

हे अग्ने Vत्वम् Vइमा इमानि दृश्यमानानि Vपुरु पुरूणि बहूनि Vवार्या वार्याणि वरणीया संभजनीयानि धनानि Vदिवोदासाय Vसुन्वते। लुप्तोपममेतत्। यथा सोमाभिषव कुर्वते दिव दासाख्याय[3] राज्ञे प्रादास्तथा Vदाशुषे हवींषि दत्तवते Vभरद्वाजाय ऋषये देहीति शेष ॥ ॥ २१

त्वं दू॒तो अम॑र्त्य॒ आ व॑हा॒ दैव्यं॒ जन॑म् । शृ॒ण्वन्विप्र॑स्य सुष्टु॒तिम् ॥ ६ ॥

त्वम्। दू॒त। अम॑र्त्य। आ। व॒ह॒। दैव्य॑म्। जन॑म्। शृ॒ण्वन्। विप्र॑स्य। सु॒ऽस्तु॒तिम् ॥ ६ ॥

Vअमर्त्य अमरणधर्म[4] Vत्व Vदूत भूत्वा Vदैव्य देवसम्बन्धिन Vजनम् Vआ Vवह अस्मद्य आनय। किं कुर्वन्। Vविप्रस्य मेधाविनो भरद्वाजस्य Vसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं Vशृण्वन् ॥

त्वाम॑ग्ने स्वा॒ध्यो॒३॒ मर्ता॑सो दे॒ववी॑तये । य॒ज्ञेषु॑ दे॒वमी॑ळते ॥ ७ ॥

त्वाम्। अ॒ग्ने॒। सु॒ऽआ॒ध्यः॑। मर्ता॑सः। दे॒वऽवी॑तये। य॒ज्ञेषु॑। दे॒वम्। ई॒ळ॒ते॒ ॥ ७ ॥

हे Vअग्ने Vदेव द्योतमान Vत्वा Vस्वाध्य शोभनाध्याना[5] Vमर्तास मनुष्या Vदेववीतये देवाना तर्पणार्थं यज्ञेषु Vईळते स्तुवन्ति याचन्ते वा ॥

तव॒ प्र य॑क्षि सं॒दृश॑मु॒त क्रतुं॑ सु॒दान॑वः । विश्वे॑ जुषन्त का॒मिनः॑ ॥ ८ ॥

तव॑। प्र। य॒क्षि॒। स॒म्ऽदृश॑म्। उ॒त। क्रतु॑म्। सु॒ऽदान॑व। विश्वे॑। जु॒ष॒न्त॒। का॒मिनः॑ ॥ ८ ॥

हे अग्ने Vतव Vसदृश सम्यग्दर्शनीय यद्वा सम्यग्द्रष्टार सर्वस्य भासकं तेज Vप्र Vयक्षि प्रयजे। प्रकर्षेण पूजयामि। Vउत अपि च Vसुदानव सुदानो शोभनदानस्य तव Vक्रतुं कर्म प्रज्ञान वा पूजयामि। न केवलमहमेव किन्त्वन्ये Vविश्वे सर्वेऽपि यजमाना Vकामिन त्वदनुग्रहात्तैस्तै कामै उपेता सन्त Vजुषन्त। त्वदीय सदृश क्रतु च सेवन्ते ॥

---

१ ख घ-भ– च अध अथ। २ ग-घ१–उभयविधसुखम्, ङ-ञ त-न-र–उभयसुखम्। ३ ख-घ–दिवोदासाय, श–दिवोदासाय दिवोदासाख्याय। ४ ञ–मरणधर्मरहित। ५ ख-घ श–शोभन-ध्याना, ञ-र–शोभनाध्येना, ञ त-न-य–शोभनाध्ययना।

त्वं होता मनुर्हितो वह्निरासा विदुष्टरः । अग्ने यक्षि दिवो विशः ॥ ९ ॥
त्वम् । होता । मनुःऽहितः । वह्निः । आसा । विदुःऽतरः । अग्ने । यक्षि । दिवः । विशः ॥९॥

हे अग्ने त्वं होता होतृत्वेन मनुर्हितः मनुनाहितोऽसि । आसा आस्येनास्यभूतया ज्वालया वह्निः हविषां वोढा विदुष्टरः अतिशयेन विद्वान् । अतः कारणात् त्वं दिवः द्युलोक-सम्बन्धिनीः विशः दैवीः प्रजाः यक्षि यज ॥

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेनीषु 'अग्न आ याहि' इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च-'अग्न आ याहि वीतये गृणानः ईळेऽन्यो नमस्यस्तिरः' (आश्व श्रौ १ २) इति । गार्हपत्याहवनीययोर्मिथः संसर्गेऽग्नये वीतयेऽष्टाकपालः पुरोडाशः । तस्य 'अग्न आ याहि' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च- 'अग्न आ याहि वीतये यो अग्निं देववीतये' (आश्व श्रौ ३ १३) इति ॥

अग्न आ याहि वीतये गृणानो हव्यदातये । नि होता सत्सि बर्हिषि ॥ १० ॥
अग्ने । आ । याहि । वीतये । गृणानः । हव्यऽदातये । नि । होता । सत्सि । बर्हिषि ॥१०॥

हे अग्ने त्वम् आ याहि आगच्छ । किमर्थम् । वीतये हविषां भक्षणार्थम् । किंच हव्य-दातये हव्यानि हवींषि देवेभ्यो दातुम् । गृणानः स्तूयमानस्त्वं बर्हिषि आस्तीर्णे दर्भे होता सन् नि सत्सि निषीद उपविश ॥ ॥ २२ ॥

तं त्वा समिद्भिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि । बृहच्छोचा यविष्ठ्य ॥ ११ ॥
तम् । त्वा । समित्ऽभिः । अङ्गिरः । घृतेन । वर्धयामसि । बृहत् । शोच । यविष्ठ्य ॥११॥

हे अङ्गिरः अङ्गनादिगुणयुक्त अङ्गाररूप वाङ्गिरसः पुत्र वाग्ने तं पूर्वोक्तगुणं त्वा त्वां समिद्भिः समिन्धनहेतुभिर्दारुभिः घृतेन आज्येन च वर्धयामसि वर्धयामः । अतो[1] हे यविष्ठ्य युवतमाग्ने बृहत् महदत्यन्तं शोच दीप्यस्व ॥

स नः पृथु श्रवाय्यमच्छा देव विवाससि । बृहदग्ने सुवीर्यम् ॥ १२ ॥
सः । नः । पृथु । श्रवाय्यम् । अच्छ । देव । विवाससि । बृहत् । अग्ने । सुऽवीर्यम् ॥ १२ ॥

हे देव द्योतमानाग्ने सः पूर्वोक्तगुणस्त्वं पृथु विस्तीर्णं श्रवाय्यं श्रवणीयं प्रशस्यं बृहत् महत् सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनं नः अस्मान् अच्छ विवाससि अभिगमय । अत्र वाजसनेयकम्- 'अच्छा देव विवाससीति तन्नो गमयेत्येवैतदाह' (श ब्रा १ ४ १ २७) इति ॥

---

१ श-अतो हेतो ।

अग्निमन्थने 'त्वामग्ने पुष्करादधि' इत्याद्यास्तिस्र ऋचोऽनूच्या । सूत्रितं च–'त्वामग्ने पुष्करा दवीति तिसृणामर्धर्चं शिष्ट्वारमेत्' (आश्व श्रौ २ १६) इति ॥

त्वाम॑ग्ने॒ पुष्क॑रा॒दध्यथ॑र्वा॒ निर॑मन्थत । मू॒र्ध्नो विश्व॑स्य वा॒घतः॑ ॥ १३ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । पुष्क॑रात् । अधि॑ । अथ॑र्वा । निः । अ॒म॒न्थ॒त॒ । मू॒र्ध्नः । विश्व॑स्य । वा॒घतः॑ ॥ १३

हे ᵛअग्ने ᵛअथर्वा एतत्सञ्ज्ञक ऋषि ᵛत्वा ᵛपुष्करादधि पुष्करपर्णे[१] ᵛनिरमन्थत । अरण्यो सकाशात् अजनयत् । कीदृशात् पुष्करात् । ᵛमूर्ध्नः मूर्धवद्धारकात् ᵛविश्वस्य सर्वस्य जगत ᵛवाघत वाहकात् पुष्करपर्णे हि प्रजापतिर्भूमिमप्रथयत् 'तत्पुष्करपर्णेऽप्रथयत्' (तै ब्रा १ १ ३ ६) इति श्रुते भूमिश्च सर्वजगत आधारभूतेति पुष्करपर्णस्य सर्वजगद्धारकत्वम् । अत्र पुष्करशब्देन पुष्करपर्णमभिधी यत इति । एतच्च तैत्तिरीयके विस्पष्टमाम्नात–'त्वामग्ने पुष्करादधीत्याह पुष्करपर्णे ह्येनमुपश्रित मविन्दत्' (तै स ५ १ ४ ४) इति ॥

तमु॑ त्वा द॒ध्यङ्ङृषि॑ः पु॒त्र ई॑धे॒ अथ॑र्वणः । वृ॒त्र॒हणं॑ पुरं॒द॒रम् ॥ १४ ॥

तम् । ऊँ इति॑ । त्वा॒ । द॒ध्यङ् । ऋषि॑ । पु॒त्र । ई॒धे॒ । अथ॑र्वण । वृ॒त्र॒ऽहन॑म् । पु॒र॒म्ऽद॒रम् ॥ १४

हे अग्ने य उक्तगुण ᵛतमु तमेव त्वाम् ᵛअथर्वण ᵛपुत्र ᵛदध्यङ् एतत्सञ्ज्ञ ᵛऋषि ᵛईधे दीपितवान् । कीदृशम् । ᵛवृत्रहणम् आवरकाणा शत्रूणा हन्तार ᵛपुरंदरम् असुरपुराणां दारयितारम् ।

तमु॑ त्वा पा॒थ्यो वृषा॒ समी॑धे दस्यु॒हन्त॑मम् । ध॒नं॒ज॒यं रणे॑रणे ॥ १५ ॥

तम् । ऊँ इति॑ । त्वा॒ । पा॒थ्य । वृषा॑ । सम् । ई॒धे॒ । द॒स्यु॒हन्ऽत॑मम् । ध॒न॒म्ऽज॒यम् । रणे॑ऽरणे ॥ १५

ᵛपाथ्यो[२] ᵛवृषा नाम कश्चिदृषि[२] ᵛतमु[३] तमेव ᵛत्वा त्वा हे अग्ने ᵛसमीधे[३] समैन्ध[४] समदीपयत् । कीदृशम् । ᵛदस्युहन्तमम् अतिशयेन दस्यूनामुपक्षपयितॄणां शत्रूणां हन्तार ᵛरणेरणे युद्धे युद्धे ᵛधनंजय धनानां जेतारम् ॥ ॥ २३ ॥

उक्थ्ये क्रतौ तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य 'एह्यू षु' इत्यादिकौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ (आश्व श्रौ ६ १) । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु त्वेतौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु सूत्रित च–'एह्यू षु ब्रवाणि त आग्निरगामि भारत' (आश्व श्रौ ७ ८) इति । पौनराधेयिक्यामिष्टावुत्त राज्यभागस्य 'एह्यू षु' इत्यनुवाक्या । सूत्रित च– 'एह्यू षु ब्रवाणि त इत्याग्नेयावाज्यभागौ' (आश्व श्रौ २ ८) इति ॥

---

१ खङ्ग-भ-य-र–पुष्करे पुष्करपर्णे । २ ख–भ–पाथ्य इति पाथ्यो वृषा (वृषो-ख) नाम कश्चिदृषि, घ श–पाथ्यो वृषा (वृषो-घ) कश्चिदृषि स्तौति । ३ ख-ङ्ग त-न-भ य-र–एवगुण (गुण –त र) त्वामथर्वण सोऽपि हे अग्ने तमु तमेव त्वा समीधे, घ श–हे अग्ने तमु तमेव त्वा त्वां हे अग्ने समीधे, ङ्ग–सोऽपि हे अग्ने तमु तमेव त्वा त्वा समीधे । ४ ख ङ्ग भ र–समैन्धत, घ-श–साधु, न–समैधत ।

एह्यू षु ब्रवाणि तेऽग्न इत्थेतरा गिरः । एभिर्वर्धास इन्दुभिः ॥ १६ ॥
आ । इहि । ऊँ इति । सु । ब्रवाणि । ते । अग्ने । इत्था । इतरा । गिरः ।
एभिः । वर्धासे । इन्दुऽभिः ॥ १६ ॥

हे ^v^अग्ने ^v^एहि आगच्छ । ^v^ते तुभ्य त्वदर्थं ^v^गिर स्तुती ^v^इत्था इत्थमनेन प्रकारेण ^v^सु सुष्ठु ^v^ब्रवाणि[1] इत्याशास्यते । ता स्तुती शृणिवत्यर्थं । ^v^उ इत्येतत्पूरकम् । ^v^इतरा असुरै कृता स्तुती शृणिवति शेष । तथा च ब्राह्मणम्– 'अग्न इत्थेतरा गिर इत्यसुर्या ह वा इतरा गिर' (ऐ ब्रा ३ ४९) इति । अपि चागतस्त्वम् ^v^एभि एतै. ^v^इन्दुभि सोमै ^v^वर्धासे वर्धस्व ॥

यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् । तत्रा सदः कृणवसे ॥ १७ ॥
यत्रं । क्व । च । ते । मनः । दक्षम् । दधसे । उत्ऽतरम् । तत्रं । सदः । कृणवसे ॥ १७ ॥

हे अग्ने ^v^ते तव ^v^मन अनुग्रहात्मकमन्त करण ^v^यत्र यस्मिन् देशे ^v^क्व ^v^च कस्मिंश्चिद्यजमाने वर्तते ^v^तत्र तस्मिन् यजमाने ^v^उत्तरम् उद्धततर श्रेष्ठं ^v^दक्षं बलकरमन्न वा ^v^दधसे धारयसि । तथा ^v^सद स्थान च ^v^कृणवसे । तस्मिन् यजमाने करोषि ॥

नहि ते पूर्तमक्षिपद्भुवन्नेमानां वसो । अथा दुवो वनवसे ॥ १८ ॥
नहि । ते । पूर्तम् । अक्षिऽपत् । भुवत् । नेमानाम् । वसो इति । अथ । दुवः । वनवसे ॥ १८ ॥

हे अग्ने ^v^ते त्वदीय ^v^पूर्तं पूरकं तेज ^v^अक्षिपत् अक्ष्णो पातक विनाशकं ^v^नहि ^v^भुवत् न भवतु । सर्वदास्माक दर्शनसामर्थ्यं करोतु । हे ^v^नेमानां ^v^वसो । नेमशब्दोऽल्पवाची । मनुष्याणां मध्ये कतिपयानां यजमानाना वासक । ^v^अथ अत कारणात् ^v^दुव अस्माभिर्यजमानै कृत परिचरण ^v^वनवसे सभजस्व ॥

आग्निरगामि भारतो वृत्रहा पुरुचेतनः । दिवोदासस्य सत्पतिः ॥ १९ ॥
आ । अग्निः । अगामि । भारतः । वृत्रऽहा । पुरुऽचेतनः । दिवःऽदासस्य । सत्ऽपतिः ॥१९॥

अयम् ^v^अग्नि ^v^आ ^v^अगामि । अस्माभि[2] स्तुतिभिरभ्यगम्यत[2] । कीदृश । ^v^भारत हविषां भर्ता ^v^दिवोदासस्य एतत्सञ्ज्ञस्य राज्ञः ^v^वृत्रहा वृत्राणा शत्रूणां हन्ता ^v^पुरुचेतन पुरूणां बहूनां चेतयिता ज्ञाता । सर्वज्ञ इत्यर्थ । ^v^सत्पति सतां यजमानानां पालयिता ॥

स हि विश्वाति पार्थिवा रयिं दाशन्महित्वना । वन्वन्नवातो अस्तृतः ॥ २० ॥
सः । हि । विश्वा । अति । पार्थिवा । रयिम् । दाशत् । महिऽत्वना ।
वन्वन् । अवातः । अस्तृतः ॥ २० ॥

---

१ श–ब्रवाणि प्रब्रवाणि । २ ध–स्तुतिभि°, श–अस्मत्स्तुतिभि° ।

ᵛस ᵛहि स खल्वग्नि ᵛविश्वा विश्वानि सर्वाणि ᵛपार्थिवा पृथिव्यां भवानि भूतजातानि ᵛमहित्वना महत्त्वेन स्वमहिम्नातिक्रामन् ᵛरयिं धनं ᵛदाशत् अस्मभ्यं ददातु । यद्वा । विश्वं सर्वं पार्थिवं पृथिव्यां विद्यमानं रयिं[1] धनम् ᵛअति[1] अतिशयेन दाशत् ददातु । कीदृशोऽग्नि । महित्वना महत्त्वेन तेजसा ᵛवन्वन् काष्ठानि शत्रून् वा हिंसन् ᵛअवात अन्यै शत्रुभिरप्रतिगत ᵛअस्तृत केनाप्यहिंसित ॥ ॥ २४ ॥

स प्रत्नवन्नवीयसाग्ने द्युम्नेन संयता । बृहत्ततन्थ भानुना ॥ २१ ॥

स॰ । प्रत्नऽवत् । नवीयसा । अग्ने । द्युम्नेन । सम्ऽयता । बृहत् । ततन्थ । भानुना ॥ २१ ॥

हे ᵛअग्ने य पूर्वोक्तगुणविशिष्ट ᵛस तादृशस्त्व ᵛप्रत्नवत् प्रत्नेन पुराणेन ᵛनवीयसा नवतरेण ᵛद्युम्नेन द्योतमानेन ᵛसयता सगच्छता सम्यग्व्याप्नुवता ᵛभानुना तेजसा ᵛबृहत् महदन्तरिक्ष ᵛततन्थ विस्तारयसि ॥

प्र वः सखायो अग्नये स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया । अर्च गाय च वेधसे ॥ २२ ॥

प्र । व । सखाय । अग्नये । स्तोमम् । यज्ञम् । च । धृष्णुऽया । अर्च । गाय । च । वेधसे ॥२२॥

हे ᵛसखाय समानख्याना ऋत्विज ᵛव यूय ᵛधृष्णुया शत्रूणां धर्षकाय ᵛवेधसे विधात्रे ᵛअग्नये ᵛस्तोम स्तोत्र ᵛगाय गायत । तथा ᵛयज्ञ यजनसाधन[2] हवि ᵛच ᵛप्र ᵛअर्च प्रयच्छत ॥

स हि यो मानुषा युगा सीदद्धोता कविक्रतुः । दूतश्च हव्यवाहनः ॥ २३ ॥

स । हि । य । मानुषा । युगा । सीदत् । होता । कविऽक्रतु । दूत । च । हव्यऽवाहन ॥२३॥

ᵛस ᵛहि स खल्वग्नि ᵛसीदत् सीदतु । अस्मदीये यज्ञे बर्हिष्युपविशतु । ᵛय अग्नि ᵛहोता देवानामाह्वाता ᵛकविक्रतु क्रान्तप्रज्ञ ᵛमानुषा ᵛयुगा मानुषाणि युगानि मनुष्यसबन्धिनो यज्ञार्हान् कालविशेषान् येषु यागा[3] अनुष्ठीयन्ते ॥ अत्यन्तसयोगे द्वितीया ॥ एतावन्त काल देवाना ᵛदूत । स[4] ᵛहव्यवाहन हविषां वोढा ᵛच भवति[5] ॥

ता राजाना शुचिव्रतादित्यान्मारुतं गणम् । वसो यक्षीह रोदसी ॥ २४ ॥

ता । राजाना । शुचिऽव्रता । आदित्यान् । मारुतम् । गणम् ।

वसो इति । यक्षि । इह । रोदसी इति ॥ २४ ॥

ᵛता तौ प्रसिद्धौ ᵛराजाना राजमानौ ᵛशुचिव्रता शुचिकर्माणौ मित्रावरुणौ ᵛआदित्यान् अदिते पुत्रान् धात्रादीन् ᵛमारुत ᵛगण मरुतां सर्वं च ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ च एतान् देवान् हे ᵛवसो वासकाग्ने ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛयक्षि यज ॥

---

१ ख ज झ त-न-भ-र—धनम् । २ झ-त-भ-य-र—यजमानसाधनम् । ३ श—यागादय । ४ ख-भ— स त्वम्, घ-श—त्वम्, ज—सन् । ५ घ—भवसि ।

वस्वी॑ ते अग्ने॒ संदृ॑ष्टिरिषय॒ते मर्त्या॑य । ऊर्जो॑ नपाद॒मृत॑स्य ॥ २५ ॥

वस्वी॑ । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । सम्ऽदृ॑ष्टि । इ॒ष॒ऽय॒ते । मर्त्या॑य । ऊर्जः॑ । न॒पा॒त् । अ॒मृत॑स्य ॥ २५ ॥

हे ᵛऊर्जो ᵛनपात् बलस्य पुत्र ᵛअग्ने ᵛअमृतस्य मरणरहितस्य ᵛते तव ᵛसदृष्टि दीप्ति ᵛवस्वी वासयित्री । प्रशस्येत्यर्थ । सा ᵛमर्त्याय मनुष्याय यजमानाय ᵛइषयते । इषमन्नमिच्छति[1] । ददातीत्यर्थ[2] ॥   ॥ २५ ॥

क्रत्वा॑ दा अ॑स्तु॒ श्रेष्ठो॒ऽद्य त्वा॑ व॒न्वन्त्सु॒रेक्णाः॑ ।

मर्तं॑ आनाश सु॒वृ॒क्तिम् ॥ २६ ॥

क्रत्वा॑ । दा । अ॒स्तु॒ । श्रेष्ठ॑ । अ॒द्य । त्वा॒ । व॒न्वन् । सु॒ऽरेक्णाः॑ । मर्तः॑ । आ॒ना॒श॒ । सु॒ऽवृ॒क्तिम् ॥ २६ ॥

हे अग्ने ᵛअद्य इदानीं ᵛक्रत्वा कर्मणा परिचरणात्मना त्वां ᵛवन्वन् सभजन् ᵛदा हवींषि दाता यजमान ᵛश्रेष्ठ अतिशयेन प्रशस्य ᵛअस्तु । ᵛसुरेक्णा शोभनधनश्चास्तु । तथा स ᵛमर्त मनुष्य ᵛसुवृक्तिं त्वद्विषया सुष्टुतिं च ᵛआनाश व्याप्नोतु । तव[3] सर्वदा स्तोता[3] भवत्वित्यर्थ ॥

ते ते॑ अग्ने॒ त्वोता॑ इ॒षय॑न्तो॒ विश्व॒मायुः॑ ।

तर॑न्तो अ॒र्यो अरा॑ती॒र्व॒न्वन्तो॑ अ॒र्यो अरा॑तीः ॥ २७ ॥

ते । ते॒ । अ॒ग्ने॒ । त्वाऽऊ॑ता । इ॒षय॑न्त । विश्व॑म् । आयु॑ ।

तर॑न्त । अ॒र्य । अरा॑ती । व॒न्वन्त॑ । अ॒र्य । अरा॑ती ॥ २७ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛते त्वदीया ये त्वा स्तुवन्ति ᵛते[4] स्तोतार ᵛत्वोता त्वयोता रक्षिता अत एव ᵛइषयन्त इषमात्मन इच्छन्त[5] सन्त ᵛविश्व सर्वम् ᵛआयु अन्न लभन्त इति शेष । आयुरेव वा शतवर्षलक्षणमिषयन्त इच्छन्त प्राप्नुवन्तीति शेष । तथा ᵛअर्य अरीनभिगन्त्री ᵛअराती काश्चित् शत्रुसेना ᵛतरन्त अतिक्रामन्त ᵛअर्य अभिगन्त्री ᵛअराती काश्चन शत्रुसेना ᵛवन्वन्त हिंसन्तश्च भवन्तीति शेष ॥

अ॒ग्निस्ति॒ग्मेन॑ शो॒चिषा॒ यास॒द्विश्वं॒ न्य१॒॑त्रिण॑म् ।

अ॒ग्निर्नो॑ वनते र॒यिम् ॥ २८ ॥

अ॒ग्नि । ति॒ग्मेन॑ । शो॒चिषा॑ । यास॑त् । विश्व॑म् । नि । अ॒त्रिण॑म् । अ॒ग्नि । नः॒ । व॒न॒ते॒ । र॒यिम् ॥ २८ ॥

---

१ घ-श-°मिच्छते । २ घ-श-ददासीत्यर्थ । ३ घ-सर्वदा त्वत्स्तोता, श-तत्सर्वदा स्तोता । ४ ख-झ त-न-भ-र-'ते' नास्ति । ५ ख-इष्यन्ति, श झ त-भ-र-इष्यन्त , न-इत्थन्त ।

अयम् ^v^अग्नि ^v^तिग्मेन तीक्ष्णेन ^v^शोचिषा तेजसा ^v^विश्व सर्वम् ^v^अत्रिणम् अत्तारं राक्षसादिं ^v^नि ^v^यासत् निहन्तु। अपि च ^v^न अस्मभ्यम् ^v^अग्नि ^v^रयिं धन ^v^वनते ददातु॥

सुवीरं रयिमा भर जातवेदो विचर्षणे। जहि रक्षांसि सुक्रतो॥ २९॥

सुऽवीरम्। रयिम्। आ। भर। जातऽवेद। विऽचर्षणे। जहि। रक्षांसि। सुक्रतो इति सुऽक्रतो॥२९

हे ^v^जातवेद जातप्रज्ञान[1] जातधन वा ^v^विचर्षणे विशेषेण द्रष्टरग्ने ^v^सुवीर शोभनैर्वीरैः पुत्र पौत्रादिभिरुपेत ^v^रयिं धनम् ^v^आ ^v^भर आहर। तथा हे ^v^सुक्रतो सुकर्मन्नग्ने ^v^रक्षांसि च ^v^जहि विनाशय॥

त्वं नः पाह्यंहसो जातवेदो अघायतः। रक्षा णो ब्रह्मणस्कवे॥ ३०॥

त्वम्। न। पाहि। अंहस। जातऽवेद। अघऽयत। रक्ष। न। ब्रह्मण। कवे॥ ३०॥

हे ^v^जातवेद ^v^त्व ^v^न अस्मान् ^v^अंहस पापात् ^v^पाहि रक्ष। तथा हे ^v^ब्रह्मणस्कवे स्तुतिरूपस्य मन्त्रस्य कवे कावयित शब्दयितरग्ने। अग्निर्हि शब्दमुत्पादयति। तथा च स्मर्यते–'मन कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्र जनयति स्वरम्' (पा शि ६ ७) इति। तादृशाग्ने ^v^अघायत अघमनर्थमस्माकमिच्छत शत्रोश्च ^v^न अस्मान् ^v^रक्ष॥ ॥ २६॥

यो नो अग्ने दुरेव आ मर्तो वधाय दाशति। तस्मान्नः पाह्यंहसः॥ ३१॥

य। न। अग्ने। दुऽएव। आ। मर्त। वधाय। दाशति। तस्मात्। न। पाहि। अंहस॥३१।

हे ^v^अग्ने ^v^दुरेव दुष्टाभिप्राय ^v^य[2] ^v^मर्त मनुष्य ^v^वधाय स्वस्यायुधाय ^v^न अस्मान् ^v^आ ^v^दाशति अभिप्रयच्छति। आयुधेनास्मान् हन्तीत्यर्थ। ^v^तस्मात् मनुष्यात् ^v^अंहस पापाच्च ^v^न अस्मान् ^v^पाहि रक्ष॥

त्वं तं देव जिह्वया परि बाधस्व दुष्कृतम्। मर्तो यो नो जिघांसति॥ ३२॥

त्वम्। तम्। देव। जिह्वया। परि। बाधस्व। दुःऽकृतम्। मर्त। य। न। जिघांसति॥३२॥

हे ^v^देव द्योतमानाग्ने ^v^त्व ^v^त वक्ष्यमाणं ^v^दुष्कृत दुष्कर्मकारिण मनुष्य ^v^जिह्वया ज्वालया ^v^परि ^v^बाधस्व सर्वतो जहि। ^v^य ^v^मर्त मनुष्य ^v^न अस्मान् ^v^जिघांसति हन्तुमिच्छति॥

भरद्वाजाय सप्रथः शर्म यच्छ सहन्त्य। अग्ने वरेण्यं वसु॥ ३३॥

भरत्ऽवाजाय। सऽप्रथ। शर्म। यच्छ। सहन्त्य। अग्ने। वरेण्यम्। वसु॥ ३३॥

---

१ ख-घ-श–जातप्रज्ञ। २ ख-न भ–'य' नास्ति।

हे सहन्त्य शत्रूणामभिभवित अग्ने भरद्वाजाय महामृषये सप्रथ सर्वत पृथु विस्तीर्णं शर्मं सुख गृह वा यच्छ देहि। तथा वरेण्य वरणीय वसु धन च[1] देहि ॥

पौर्णमास्यामाग्नेयाज्यभागस्यानुवाक्या 'अग्निर्वृत्राणि' इत्येषा। सूत्रित च—'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदिति पूर्वस्याज्यभागस्यानुवाक्या' (आश्व श्रौ १ ५) इति। इष्टिपशुसोमेषु च यत्र वृधन्वन्तौ पुष्टिमन्ताविल्यादिविशेषविधिर्न दृश्यते तत्र सर्वत्रैषैव प्रथमाज्यभागानुवाक्या। उपसद्याग्नेयस्यैषानुवाक्या सायकालीनस्य त्वेषैव याज्या। सूत्रितं च—' अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्य उग्रइव शर्यहेति विपर्यासो याज्यानुवाक्यानाम्' (आश्व श्रौ ४ ८) इति॥

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्द्रविणस्युर्विपन्यया। समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ३४ ॥

अग्नि । वृत्राणि । जङ्घनत् । द्रविणस्यु । विपन्यया । सम्ऽइद्ध । शुक्र । आऽहुत ॥३४॥

विपन्यया स्तुत्या स्तूयमान द्रविणस्यु द्रविण धन स्तोस्तॄणामिच्छन् यद्वा हविर्लक्षण धनमात्मन इच्छन् अग्नि वृत्राणि आवरकाणि रक्ष प्रभृतीनि तमासि वा जङ्घनत् भृश हन्तु। कीदृशोऽग्नि । समिद्ध सम्यग्दीप्त अत एव शुक्र शुक्लवर्ण आहुत हविर्भिरभिहुत ॥

गर्भे मातुः पितुष्पिता विदिद्युतानो अक्षरे। सीदन्नृतस्य योनिमा ॥ ३५ ॥

गर्भे । मातु । पितु । पिता । विऽदिद्युतान । अक्षरे । सीदन् । ऋतस्य । योनिम् । आ ॥३५॥

अत्र मातृपितृशब्दाभ्यां भूद्यौश्चाभिधीयेते। 'द्यौर्वः[2] पिता पृथिवी माता' (ऋ स १ १९१ ६) इति श्रुते । मातु भूम्या गर्भे गर्भस्थाने मध्ये अक्षरे क्षरणरहिते वेद्याख्ये स्थाने विदिद्युतान विशेषेण दीप्यमान पितु पिता द्युलोकस्य पालयिता हविषा प्रदानेन। एवभूतोऽग्नि ऋतस्य यज्ञस्य योनिम् उत्तरवेद्याख्य धिष्ण्यम्॥ सप्तम्यर्थे द्वितीया॥ आ सीदन् उत्तरवेद्यामुपविशन् अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्यन्वय ॥ ॥ २७ ॥

ब्रह्म प्रजावदा भर जातवेदो विचर्षणे। अग्ने यद्दीदयद्दिवि ॥ ३६ ॥

ब्रह्म । प्रजाऽवत् । आ । भर । जातऽवेद । विऽचर्षणे । अग्ने । यत् । दीदयत् । दिवि ॥३६॥

हे जातवेद जातानां वेदित विचर्षणे विशेषेण द्रष्ट अग्ने प्रजावत् पुत्रपौत्रसहितं ब्रह्म अन्नम् आ भर आहर। यत् ब्रह्म दिवि द्युलोके दीदयत् दीप्यते देवेषु मध्ये यत्प्रशस्तमन्न राजते तदाहरेत्यर्थं ॥

उप त्वा रण्वसंदृशं प्रयस्वन्तः सहस्कृत। अग्ने ससृज्महे गिरः ॥ ३७ ॥

उप । त्वा । रण्वऽसंदृशम् । प्रयस्वन्त । सहऽकृत । अग्ने । ससृज्महे । गिर ॥ ३७ ॥

---

१ ख ङ्क न भ–'च' नास्ति। २ ख ङ्क त न भ-र–द्यौ ।

हे ᵛसहस्कृत सहसा बलेनोत्पन्न ᵛअग्ने ᵛप्रयस्वन्त हविर्लक्षणान्नवन्तो वय ᵛरण्वसदृश[1] रमणीयसदर्शन स्तोतव्यसदर्शन वा ᵛत्वा त्वाम् ᵛउप प्रति ᵛगिर स्तुती ᵛससृज्महे विसृजाम उच्चारयाम इत्यर्थ ॥

उप॑च्छा॒याम॑िव॒ घृणे॒रग॑न्म॒ शर्म॑ ते व॒यम् । अग्ने॒ हिर॑ण्यऽसंदृशः ॥ ३८ ॥

उप॑ । छा॒याम्ऽइ॑व । घृणे॑ । अग॑न्म । शर्म॑ । ते॒ । व॒यम् । अग्ने॑ । हिर॑ण्यऽसदृश ॥ ३८ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛहिरण्यसदृश हितरमणीयतेजसो हिरण्यवद्रोचमानतेजसो वा ᵛघृणे दीप्तस्य ᵛते तव ᵛशर्म शरणमाश्रयणम्[2] ᵛउप ᵛअगन्म उपगच्छाम । तत्र दृष्टान्त । ᵛछायामिव । यथा घर्मार्ता सतप्ताश्छायामुपगच्छन्ति तद्वत् ॥

उपसदि प्रात कालीनस्याग्नेयस्य 'य उग्रइव' इति याज्या सायकालीनस्य त्वेषैवानुवाक्या । सूत्रित च—'अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्य उग्रइव शर्यहा' (आश्व श्रौ ४ ८) इति ॥

य उ॒ग्रइ॑व शर्य॒हा ति॒ग्मशृ॑ङ्गो॒ न वंस॑गः । अग्ने॒ पुरो॑ रु॒रोजि॑थ ॥ ३९ ॥

य । उ॒ग्र ऽइ॑व । श॒र्य॒ऽहा । ति॒ग्मऽशृ॑ङ्गः । न । वंस॑ग । अग्ने॑ । पुर॑ । रु॒रोजि॑थ ॥ ३९ ॥

ᵛय अग्नि ᵛउग्रइव उद्गूर्णबलो धन्वीव ᵛशर्यहा शर्यैर्बाणै[3] शत्रूणा हन्ता ᵛतिग्मशृङ्गो ᵛन ᵛवंसग तीक्ष्णशृङ्गो वननीयगतिर्वृषभ इव हे ᵛअग्ने स त्व ᵛपुर आसुरीस्तिस्र पुरी ᵛरुरोजिथ भग्नवानसि । 'रुद्रो वा एष यदग्नि' (तै ब्रा २ १ ३ १) इति श्रुते रुद्रकृतमपि त्रिपुरदहनमग्निकृतमेवेत्यग्नि स्तूयते । यद्वा । त्रिपुरदहनसाधनभूते बाणेऽग्नेरनीकत्वेनावस्थानादग्नि पुराणि भग्नवानित्युच्यते । 'देवासुरा वा एषु लोकेषु समयतन्त' (ऐ ब्रा १ २३) इत्यादिक ब्राह्मणमनुसधेयम् ॥

अग्निमन्थने जायमानेऽग्नौ 'आ य हस्ते' इत्येषानुवाक्या । सूत्रित च—'आ य हस्ते न खादिनमित्यर्धर्चं आरमेत्' (आश्व श्रौ २ १६) इति ॥

आ यं हस्ते॒ न खा॒दिनं॒ शिशुं॑ जा॒तं न बिभ्र॑ति । वि॒शाम॒ग्निं स्व॑ध्व॒रम् ॥ ४० ॥

आ । यम् । हस्ते॑ । न । खा॒दिन॑म् । शिशु॑म् । जा॒तम् । न । बिभ्र॑ति ।

वि॒शाम् । अ॒ग्निम् । सु॒ऽअ॒ध्व॒रम् ॥ ४० ॥

मन्थनोत्पन्न ᵛयम् अग्निं ᵛशिशुम् ᵛजात ᵛन जात पुत्रमिव ᵛहस्ते ᵛआ ᵛबिभ्रति हस्तेष्वभिमुख धारयन्त्यध्वर्यव । पूर्वो नशब्द पुरस्तादुपचारोऽप्युपमार्थीय । ᵛखादिन ᵛन भक्षक व्याघ्रादिमिव[4] । यथा त बिभ्रत पुरुषा अवहितास्तथाभूता इत्यर्थ । यद्वा सप्तम्यर्थे सप्तमीदानीं खादिन

---

१. ख-ङ्ग-न-भ र—रण्वसदृशं रण्वम् । २ त-श—°माश्रयण सुखं वा । ३ ख-ङ्ग-त न-भ-र—शर्यैर्बले । ४ ख भ—व्याघ्रादिकमिव, घ—व्याघ्रमिव ।

हविषा भक्षक यम् अग्निं हस्ते धारयन्ति ^v^विशा जनाना ^v^स्वध्वर शोभनयागस्य निष्पादक तम् ^v^अग्निं हे ऋत्विज परिचरतेति शेष ॥ ॥ २८ ॥

अग्निमन्थने जातस्याग्नेराहवनीये प्रहरणसमये 'प्र देवं देववीतये' इति द्वृचोऽनुवक्तव्य । सूत्रित च—'प्र देव देववीतय इति द्वे अग्निनाग्नि समिध्यते' (आश्व श्रौ २ १६) इति ॥

प्र देवं देववीतये भरता वसुवित्तमम् । आ स्वे योनौ नि षीदतु ॥ ४१ ॥

प्र । देवम् । देवऽवीतये । भरत । वसुवित्ऽतमम् । आ । स्वे । योनौ । नि । सीदतु ॥ ४१ ॥

हे अध्वर्यव [1] ^v^देव द्योतमान ^v^वसुवित्तम वसूना धनाना वेदयितार लम्भयितारमग्निं ^v^प्र ^v^भरत प्रहरत । आहवनीयेऽग्नौ प्रक्षिपत । किमर्थम् । ^v^देववीतये देवानां भक्षणार्थम् । तथा च ब्राह्मण—'प्र देव देववीतये भरता वसुवित्तममिति प्रह्रियमाणायाभिरूपा यद्यज्ञेऽभिरूप तत्समृद्धम्[2]' (ऐ ब्रा १ १६) इति । स चाग्नि ^v^स्वे ^v^योनौ कारणे स्थाने आहवनीये ^v^आ ^v^नि ^v^षीदतु अभिनिषण्णो भवतु । ब्राह्मणं च भवति—'एष[3] ह वा अस्य स्वो योनिर्यदग्निरग्ने' (ऐ ब्रा १ १६) इति ॥

आ जातं जातवेदसि प्रियं शिशीतातिथिम् । स्योन आ गृहपतिम् ॥ ४२ ॥

आ । जातम् । जातऽवेदसि । प्रियम् । शिशीत । अतिथिम् । स्योने । आ । गृहऽपतिम् ॥ ४२ ॥

हे अध्वर्यव ^v^जात प्रादुर्भूतम् ^v^अतिथिम् । लुप्तोपममेतत् । अतिथिमिव ^v^प्रिय अत एव ^v^गृहपति गृहाणा स्वामिनमग्नि ^v^जातवेदसि जातप्रज्ञे ^v^स्योने सुखकरे आहवनीयेऽग्नौ ^v^आ ^v^शिशीत ॥ अन्तर्णीतण्यर्थस्य शीङ एतद्रूपम् ॥ शाययत स्थापयत ॥ यद्वा । 'श्यैङ् गतौ' इत्यस्य छान्दस रूपम् ॥ गमयत । प्रापयतेत्यर्थ ॥ 'शो तनूकरणे' इत्यस्य वा रूपम् । श्यत[4] तीक्ष्णीकुरुत[4] । सस्कुरुत । प्रहरतेति यावत् । द्वितीय आकार पूरक । 'जात इतरो जातवेदा इतर' (ऐ ब्रा १ १६) इत्यादिक ब्राह्मणमत्रानुसधेयम् ॥

अग्ने युक्ष्वा हि ये तवाश्वासो देव साधवः । अरं वहन्ति मन्यवे ॥ ४३ ॥

अग्ने । युक्ष्व । हि । ये । तव । अश्वास । देव । साधव । अरम् । वहन्ति । मन्यवे ॥ ४३ ॥

हे ^v^देव द्योतमान ^v^अग्ने तानश्वान् ^v^युक्ष्व आत्मीये रथे योजय । ^v^ये ^v^तव त्वदीया ^v^साधव साधका सुशीला वा ^v^अश्वास अश्वा ^v^अरम् अल पर्याप्त ^v^वहन्ति । किमर्थम् । ^v^मन्यवे । मन्यते यष्टव्यत्वेन देवानग्नेति मन्युर्याग । तदर्थं तानश्वान् रथे युक्ष्वेत्यर्थ । ^v^हि खलु ॥

अच्छा नो याह्या वहाभि प्रयांसि वीतये । आ देवान्त्सोमपीतये ॥ ४४ ॥

अच्छ । न । याहि । आ । वह । अभि । प्रयांसि । वीतये । आ । देवान् । सोमऽपीतये ॥ ४४ ॥

---

१ ख-घ-भ—अध्वर्य्वादय । २ ख झ-त न-भ-र—तत्समृद्धमा स्वे योनौ निषीदत्वित्येष ह वा अस्य स्वो योनि यदग्निरग्ने । ३ झ—आ स्वे योनौ निषीदत्वित्येष । ४ ख—शातन कुरुत, झ-भ—श्यत तनूकुरुत ।

हे अग्ने ^v^न॰ अस्मान् ^v^अच्छ आभिमुख्येन ^v^याहि आगच्छ। तथा ^v^प्रयांसि हविर्लक्षणान्यन्नानि अभिलक्ष्य ^v^देवान् ^v^आ ^v^वह। किमर्थम्। ^v^वीतये तेषां हविषां स्वादनार्थम्[1]। तथा ^v^सोमपीतये सोमपानार्थं च तान् देवान् ^v^आ वह॥

उद॑ग्ने भारत द्युमदज॑स्रेण दवि॑द्युतत्। शोचा॑ वि भा॑ह्यजर॥ ४५॥

उत्। अग्ने॑। भार॑त। द्युऽमत्। अज॑स्रेण। दवि॑द्युतत्। शोच॑। वि। भा॒हि॒। अ॒ज॒र॒॥४५॥

हे ^v^भारत हविषां भर्त ^v^अग्ने ^v^उत् ^v^शोच उद्गततरं दीप्यस्व। तदेव विवृणोति। हे ^v^अजर जरारहिताग्ने ^v^दविद्युतत् भृशं द्योतमानस्त्वं ^v^द्युमत् द्युमता दीप्तिमता॥ 'सुपां सुलुक्°' इति तृतीयाया लुक्॥ ^v^अजस्रेण अविच्छेदेन तेजसा ^v^वि ^v^भाहि विशेषेण प्रकाशस्व॥ यद्वा। भातिरन्तर्णीतण्यर्थः॥ त्वं प्रथममुद्दीप्यस्व पश्चादात्मीयेन तेजसा सर्वं जगत् प्रकाशयेति योजनीयम्॥ ॥२९॥

वी॒ती यो दे॒वं मर्तो॑ दु॒वस्ये॑द॒ग्निमी॑ळीताध्व॒रे ह॒विष्मा॑न्।
होता॑रं सत्य॒यजं॒ रोद॑स्योरु॒त्ता॒नह॑स्तो॒ नम॒सा वि॑वासेत्॥ ४६॥

वी॒ती। यः। दे॒वम्। मर्तः॑। दु॒वस्ये॑त्। अ॒ग्निम्। ई॒ळी॒त॒। अ॒ध्व॒रे। ह॒विष्मा॑न्।
होता॑रम्। स॒त्य॒ऽय॑जम्। रोद॑स्योः। उ॒त्ता॒नऽह॑स्तः। नम॑सा। आ। वि॒वा॒से॒त्॥ ४६॥

^v^यः ^v^मर्तः मनुष्यः ^v^हविष्मान् हविर्भिर्युक्तो यजमानः ^v^वीती वीत्या कान्तेन हविर्लक्षणेनान्नेन यं कंचन ^v^देवं ^v^दुवस्येत् परिचरेत् तस्मिन् ^v^अध्वरे यज्ञे ^v^अग्निम् ^v^ईळीत स्तुवीत। सर्वेषु यागेष्वग्निः पूज्यत इत्यर्थः। कीदृशमग्निम्। ^v^रोदस्योः द्यावापृथिव्योर्लोकद्वये वर्तमानानां देवानां ^v^होतारम् आह्वातारं ^v^सत्ययजं सत्येनावितथेन हविषा यष्टारम्। किंचायं यजमान ईदृशमग्निम् ^v^उत्तानहस्तः कृताञ्जलिपुटः सन् ^v^नमसा नमस्कारेण हविषा वा ^v^आ ^v^विवासेत् परिचरेत्॥

आ ते॑ अग्न ऋ॒चा ह॒विर्हृ॒दा त॒ष्टं भ॑रामसि।
ते ते॑ भवन्तू॒क्षण॑ ऋष॒भासो॑ व॒शा उ॒त॥ ४७॥

आ। ते॒। अ॒ग्ने॒। ऋ॒चा। ह॒विः। हृ॒दा। त॒ष्टम्। भ॒रा॒म॒सि॒।
ते। ते॒। भ॒व॒न्तु॒। उ॒क्षणः॑। ऋ॒ष॒भासः॑। व॒शाः। उ॒त॥ ४७॥

अनयाध्ययनं प्रशस्यत इत्याश्वलायनो मन्यते[2] (आश्व॰ गृ॰ १। १। ५)। हे ^v^अग्ने ^v^ते तुभ्यं ^v^हृदा हृदयेन ^v^तष्टं संस्कृतम् ^v^ऋचा ऋग्रूपेण वर्तमानं हविः ऋचमेव हविः कृत्वा ^v^आ ^v^भरामसि आहराम। त इति तच्छब्देन प्रकृतमृग्रूपं हविः परामृश्यते। प्रतिनिर्दिश्यमानापेक्षया पुंस्त्वबहुत्वे। ऋग्रूपं तद्धविः ^v^ते तुभ्यम् ^v^उक्षणः उक्षाणः सेचनसमर्थाः ^v^ऋषभासः ऋषभाः ^v^उत अपि च ^v^वशाः च ^v^भवन्तु। ऋषभवशारूपेण परिणतं सत् त्वद्भक्षणाय भवत्विति शेषः॥

१ ख-ङ न-भ-य—खादनार्थम्, त र—सादनार्थम्। २ न—मन्यते। उक्तानि वैतानिकानीति खण्डे विद्ययैवाप्यस्ति प्रीतिरित्युपक्रम्य सूत्रितम्—आ ते अग्न ऋचा हविः हृदा तष्टं भरामसि ते ते भवन्तूक्षण ऋषभासो वशा उतेत्येते एव म उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति य इमं स्वाध्यायमधीयत इतीति।

अ॒ग्निं दे॒वासो॑ अग्रि॒यमि॒न्धते॑ वृत्र॒हन्त॑मम् ।
येना॒ वसू॑न्याभृ॑ता तृ॒ळ्हा रक्षां॑सि वा॒जिना॑ ॥ ४८ ॥

अ॒ग्निम् । दे॒वासः॑ । अ॒ग्रि॒यम् । इ॒न्धते॑ । वृ॒त्र॒हन्ऽत॑मम् ।
येन॑ । वसू॑नि । आऽभृ॑ता । तृ॒ळ्हा । रक्षां॑सि । वा॒जिना॑ ॥ ४८ ॥

ᵛअग्रिय मुख्य ᵛवृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रस्य हन्तारमिमम् ᵛअग्निं ᵛदेवास देवा ᵛइन्धते दीपयन्ति[1]। ᵛयेन अग्निना ᵛवसूनि असुरैरपहृतानि धनानि हविर्लक्षणान्यन्नानि वा ᵛआभृता असुरसकाशाद्यजमानाद्वाहृतानि। येन च ᵛवाजिना बलवताग्निना ᵛरक्षांसि यज्ञविरोधीनि ᵛतृळ्हा तृढानि हिंसितानि तमग्निमिन्धत इत्यन्वय ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण[2] विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
चतुर्थाष्टके पञ्चमोऽध्याय समाप्त ॥

॥ श्रीगणेशाय नम ॥

यस्य नि श्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।
निर्ममे तमह व न्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठे मण्डले द्वितीयेऽनुवाके प्रथम सूक्त व्याख्यातम् । तत्र 'पिबा सोमम्' इति पञ्चदशर्चं द्वितीय सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभम्। अन्त्या द्विपदा त्रिष्टुप् । तथा चानुक्रान्त—'पिब पञ्चोनैन्द्र त्रैष्टुभ द्विपदान्तम्' इति। अभिजिति मरुत्वतीयशस्त्रे एतन्निविद्धानम्। सूत्रित च—'पिबा सोम तमु ष्टुहीति मध्यंदिन' (आश्व श्रौ ८ ५) इति। समूळ्हे दशरात्रेऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम्। सूत्रित च—'पिबा सोममभि तमस्य द्यावापृथिवी' (आश्व श्रौ ८ ७) इति। सूर्यस्तुतास्न्येकाहे मरुत्वतीये[3] एतत्सूक्त निविद्धानम्। सूत्र्यते हि—'सूर्यस्तुता यशस्काम पिबा सोममभि' (आश्व श्रौ ९ ८) इति। महाव्रतेऽपि मरुत्वतीये एतत्सूक्तम्। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रित—'पिबा सोममभि यमुग्र तर्द कया शुभा सवयस सनीळा' (ऐ आ ५ १ १) इति। माध्यंदिने[4] सवने[4] आद्यास्तिस्रो होतृमैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिनां प्रस्थितयाज्या। सूत्रित च—'पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इति तिस्रोऽर्वाञ्चेहि सोमकाम त्वाहु' (आश्व श्रौ ५ ५) इति ॥

पिबा॒ सोम॑म॒भि यमु॑ग्र॒ तर्द॑ ऊ॒र्वं गव्यं॒ महि॑ गृणा॒न इ॑न्द्र ।
वि यो धृ॑ष्णो॒ वधि॑षो वज्रहस्त॒ विश्वा॑ वृ॒त्रम॑मि॒त्रिया॒ शवो॑भिः ॥ १ ॥

पिब॑ । सोम॑म् । अ॒भि । यम् । उ॒ग्र॒ । तर्द॑ । ऊ॒र्वम् । गव्य॑म् । महि॑ । गृ॒णा॒न । इ॒न्द्र॒ ।
वि । य । धृ॒ष्णो॒ इति॑ । वधि॑ष । वज्र॒ऽह॒स्त॒ । विश्वा॑ । वृ॒त्रम् । अ॒मि॒त्रिया॑ । शव॑ऽभि ॥ १ ॥

---

१ ख झ-न-भ-दीपयन्ते । २ ख-झ भ-सायणामात्येन, र-सायणार्येण । ३ त१-मरुत्वति । ४ झ त भ-य-माध्यदिनसवने ।

हे ^V^उग्र उद्गूर्णबल ^V^इन्द्र ^V^गृणान अङ्गिरोभि स्तूयमानस्त्व ^V^य सोमम् ^V^अभि उद्दिश्य पातुमित्यर्थ । ^V^महि महत् ^V^गव्य गोसबन्धि ^V^ऊर्वं पणिभिरपहृत समूह ^V^तर्दं प्रकाशितवानसि[1] तृदिर्हिंसाकर्मात्र प्रकाशनार्थ । त ^V^सोम ^V^पिब पान कुरु । हे ^V^धृष्णो शत्रूणा धर्षक ^V^वज्रहस्त वज्रपाणे हे इन्द्र ^V^य त्व ^V^शवोभि बलै सहित सन् ^V^विश्वा विश्व ^V^वृत्रम् आवरकम् ^V^अमित्रिया अमित्र शत्रुम् ॥ अमित्रशब्दात् द्वितीयैकवचनस्येयादेश• ॥ ^V^वि ^V^वधिष व्यवधी स त्व सोम पिबेति सबन्ध ॥

स ईं॑ पाहि॒ य ऋ॑जी॒षी तरु॑त्रो॒ यः शिप्र॑वान्वृष॒भो यो म॑ती॒नाम् ।
यो गो॑त्र॒भिद्व॑ज्र॒भृद्यो ह॑रि॒ष्ठाः स इ॑न्द्र चि॒त्राँ अ॒भि तृ॑न्धि॒ वाजा॑न् ॥ २ ॥

स । ईम् । पा॒हि॒ । य । ऋ॒जी॒षी । तरु॑त्र । य । शिप्र॑ऽवान् । वृ॒ष॒भ । य । म॒ती॒नाम् ।
य । गो॒त्र॒ऽभित् । व॒ज्र॒ऽभृत् । य । ह॒रि॒ऽस्था ।
स । इ॒न्द्र॒ । चि॒त्रान् । अ॒भि । तृ॒न्धि॒ । वाजा॑न् ॥ २ ॥

हे इन्द्र ^V^ऋजीषी । ऋजीषशब्देन गतरस सोमोऽभिधीयते । तद्वान्[2] ^V^य त्व ^V^तरुत्र शत्रूणां तारकोऽसि ^V^य त्व ^V^शिप्रवान् शोभनहनुरसि ^V^य त्व ^V^मतीनां स्तोतृणाम् ॥ मन्यते स्तुतिकर्मण कर्तरि क्तिच् ॥ ^V^वृषभ कामानां वर्षितासि ^V^स त्वम् ^V^ईम् एन सोम ^V^पाहि पिब । हे इन्द्र यस्त्व[3] ^V^वज्रभृत् वज्रधर ^V^य त्व ^V^गोत्रभित् गोत्राणां पर्वताना मेघाना वा भेत्तासि ^V^य त्व ^V^हरिष्ठा हर्यो स्थातासि हे ^V^इन्द्र ^V^स त्व ^V^चित्रान् विचित्रान् ^V^वाजान् अन्नानि ^V^अभि ^V^तृन्धि अस्मभ्य प्रकाशय ॥

ए॒वा पा॑हि प्र॒त्नथा॑ मन्द॑तु त्वा श्रु॒धि ब्रह्म॑ वावृ॒धस्वो॒त गी॒र्भिः ।
आ॒विः सूर्यं॑ कृणु॒हि पी॑पि॒हीषो॑ ज॒हि शत्रूँ॑र॒भि गा इ॑न्द्र तृन्धि ॥ ३ ॥

ए॒व । पा॒हि॒ । प्र॒त्नऽथा॑ । मन्द॑तु । त्वा॒ । श्रु॒धि । ब्रह्म॑ । व॒वृ॒धस्व॑ । उ॒त । गी॒ऽभि ।
आ॒वि । सूर्य॑म् । कृ॒णु॒हि । पी॒पि॒हि । इषः॑ । ज॒हि । शत्रू॑न् । अ॒भि । गा । इ॒न्द्र॒ । तृ॒न्धि॒ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्व ^V^प्रत्नथा प्रत्नान् पुराणान् सोमान् यथापिब तथा ^V^एव एवम् इममस्मदीय सोम ^V^पाहि पिब । स च सोमस्त्वया पीत सन् ^V^त्वा त्वां ^V^मन्दतु मदयतु[4] । ^V^ब्रह्म अस्माभि कृत स्तोत्र ^V^श्रुधि शृणु । ^V^उत अपि च ^V^गीर्भि स्तुतिरूपाभिर्वाग्भि ^V^ववृधस्व त्व वर्धस्व । अपि च ^V^सूर्यं सर्वस्य प्रेरक देवम् ^V^आवि ^V^कृणुहि आविष्कुरु । वय सूर्यं यथा पश्येम तथा कुर्वित्यर्थं । ^V^इष अन्नानि च ^V^पीपिहि अस्मभ्य प्यायय[5] । ^V^शत्रून् अस्मत्सपत्नान् ^V^जहि नाशय । हे ^V^इन्द्र त्व पणिभिरपहृता ^V^गा• ^V^अभि ^V^तृन्धि प्रकाशय ॥

---

१ ञ—प्राकाशय प्रकाशितवानसि, त-भ-य—प्रकाशय । २ घ श—तद्वान् गतसारमपि सोमम-परित्यजन् । ३ ख-ञ-त-न-भ-र—'यस्त्व' नास्ति । ४ ञ—मादयतु किंन्न, घ-श—मद्युक्त करोतु । ५ ख-भ—पायय, श—आप्यायय ।

ते त्वा मदा बृहदिन्द्र स्वधाव इमे पीता उक्षयन्त द्युमन्तम् ।
महामनूनं तवसं विभूतिं मत्सरासो जर्हृषन्त प्रसाहम् ॥ ४ ॥

ते । त्वा । मदाः । बृहत् । इन्द्र । स्वधाऽव । इमे । पीताः । उक्षयन्त । द्युऽमन्तम् ।
महाम् । अनूनम् । तवसम् । विऽभूतिम् । मत्सरासः । जर्हृषन्त । प्रऽसहम् ॥ ४ ॥

हे ^v^स्वधाव अन्नवन् ^v^इन्द्र ^v^मदाः मदकरा ^v^ते ^v^इमे ^v^पीता सोमा ^v^द्युमन्त दीप्तिमन्त ^v^त्वा त्वा ^v^बृहत् अत्यन्तम् ^v^उक्षयन्त सेचयन्तु[1] । अपि च हे इन्द्र त्वां ^v^मत्सरास मदकरा सोमा ^v^जर्हृषन्त भृश हर्षयन्तु । कीदृशम् । ^v^महा महान्त प्रभूतम् ^v^अनून सर्वगुणैर्न्यूनतारहितम् । सपूर्णगुणमित्यर्थ [2] । ^v^तवस प्रवृद्ध ^v^विभूतिं विभवन्त ^v^प्रसाह शत्रूणामभिभवितारम् ॥

येभिः सूर्यमुषसं मन्दसानोऽवासयोऽप दृळ्हानि दर्द्रत् ।
महामद्रिं परि गा इन्द्र सन्तं नुत्था अच्युतं सदसः परि स्वात् ॥ ५ ॥

येभिः । सूर्यम् । उषसम् । मन्दसानः । अवासयः । अप । दृळ्हानि । दर्द्रत् ।
महाम् । अद्रिम् । परि । गाः । इन्द्र । सन्तम् । नुत्थाः । अच्युतम् । सदसः । परि । स्वात् ॥५॥

हे इन्द्र ^v^येभि यै सोमै ^v^मन्दसान मोदमानस्त्व ^v^सूर्यं सर्वस्य प्रेरक देवम् ^v^उषसम् उषोदेवता च ^v^अवासय स्वस्थाने न्यवासय । अथवा सूर्योषसौ यथा तमासि विवासयतस्तथाकार्षी । किं कुर्वन् । ^v^दृळ्हानि दृढानि तमांसि ^v^अप ^v^दर्द्रत् अपदारयन् । किंच हे ^v^इन्द्र त्व पणिभि अपहृता ^v^गा ^v^परि ^v^सन्त परितो विद्यमान ^v^महां महान्तम् ^v^अद्रिं पर्वत ^v^नुत्था अनुद । कीदृशम् । ^v^स्वात् स्वकीयात् ^v^सदस स्थानात् ^v^परि परित ^v^अच्युतम् अविचालित[3] विनाशरहितम् । स्थिरमित्यर्थ [4] ॥ ॥ १ ॥

तव क्रत्वा तव तद्दंसनाभिरामासु पक्वं शच्या नि दीधः ।
और्णोर्दुर उस्रियाभ्यो वि दृळ्होदूर्वाद्गा असृजो अङ्गिरस्वान् ॥ ६ ॥

तव । क्रत्वा । तव । तत् । दंसनाभिः । आमासु । पक्वम् । शच्या । नि । दीधरिति दीधः ।
और्णोः । दुरः । उस्रियाभ्यः । वि । दृळ्हा ।
उत् । ऊर्वात् । गाः । असृजः । अङ्गिरस्वान् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ^v^तव ^v^क्रत्वा त्वदीयया प्रज्ञया[5] ^v^तव ^v^दसनाभि त्वदीयै कर्मभि ^v^शच्या सामर्थ्येन ^v^आमासु अपक्वासु गोषु ^v^पक्व परिणत ^v^तत् प्रसिद्ध पय ^v^नि ^v^दीध नितरा धारयसि । अपि च हे इन्द्र त्वम् ^v^उस्रियाभ्य गोभ्य [6] । गा निर्गमयितुमित्यथ [7] । ^v^दृळ्हा दृढानि । बलेन पाषाणादिभिर्दृढी-

---

१ ख-ज्ञ-त-न-भ-य-र-सिञ्चयन्तु, झ–सिचयन्तु, श–सेचयन्त । २ ख-ज्ञ-झ-त-न-भ-य-र–' सपूर्णमित्यर्थ । ३ ख-ज्ञ झ त भ-भ-य र–' अविचालित ' नास्ति । ४ झ त–स्थितमित्यर्थ । ५ घ श–प्रकृत्या । ६ श–गोभ्य । तादर्थ्य चतुर्थी । अङ्गिरसाम् । ७ श–नियमितमित्यर्थ ।

कृतानीत्यर्थं । vदुर द्वाराणि vवि vऔर्णो उद्घाटितवानसि । vअङ्गिरस्वान् अङ्गिरोभिर्युक्तस्त्वम् vऊर्वात् समूहात् । गोष्ठादित्यर्थं । vगा vउत् vअसृज उदगमय ॥

पुप्राथ क्षां महि दंसो व्यु१र्वीमुप द्यामृष्वो बृहदिन्द्र स्तभायः ।
अधारयो रोदसी देवपुत्रे प्रत्ने मातरा यह्वी ऋतस्य ॥ ७ ॥

पुप्राथं । क्षाम् । महिं । दंसं । वि । उर्वीम् । उपं । द्याम् । ऋष्व । बृहत् । इन्द्र । स्तभाय ।
अधारय । रोदसी इति । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ।
प्रत्ने इति । मातरा । यह्वी इति । ऋतस्यं ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्व vमहि महता vदस दससा कर्मणा vउर्वी विस्तीर्णां vक्षां भूमिं vवि vपप्राथ विशेषेण पूरितवानसि । 'प्रा पूरणे' इति धातु । हे vइन्द्र vऋष्व महांस्त्व vबृहत् बृहती vद्या दिवम् vउप vस्तभाय उपस्तब्धासि । निरालम्बा वितिष्ठन्ती द्यौर्यथा न पततीन्द्रस्तथा करोतीत्यर्थं । अपि च त्व vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vअधारय पोषणैर्धारयसि । कीदृश्यौ । vदेवपुत्रे । देवा पुत्रा ययोस्ते । vप्रत्ने पुराणे vमातरा मातरौ निर्मात्र्यौ vऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य वा vयह्वी यह्व्यौ महत्यौ । यद्वा । विश्वस्य मातरौ ऋतस्य ब्रह्मणो यह्वी पुत्र्यौ । यहुरित्यपत्यनामैतत् ॥

अध त्वा विश्वे पुर इन्द्र देवा एकं तवसं दधिरे भराय ।
अदेवो यदभ्यौहिष्ट देवान्त्स्वर्षाता वृणत इन्द्रमत्र ॥ ८ ॥

अधं । त्वा । विश्वे । पुरः । इन्द्र । देवाः । एकम् । तवसम् । दधिरे । भराय ।
अदेव । यत् । अभि । औहिष्ट । देवान् । स्वःऽसाता । वृणते । इन्द्रम् । अत्र ॥ ८ ॥

vअध अधुना अस्मिन् काले vविश्वे vदेवा[1] सर्वे[1] वह्न्यादयो हे vइन्द्र vएक मुख्यं vतवस प्रवृद्ध बलवन्त vत्वा त्वा vभराय सङ्ग्रामाय vपुर vदधिरे पुरस्तात् चक्रिरे । vयत् यदा vअदेव वृत्रोऽसुर. vदेवान् vअभ्यौहिष्ट सङ्ग्रामार्थमभिगतवान् । ओहतिर्गतिकर्मा । किंचास्मिन् काले vस्वर्षाता स्वर्षातौ सङ्ग्रामे vइन्द्र[2] vवृणते सभजन्ते स्म । मरुत इति शेष[2] । मरुतो हीन्द्र देवेषु पलायितेषु समभजन्नित्यर्थं । अधुना पुरो दधिरे इति सबन्ध ॥

अध द्यौश्चित्ते अप सा नु वज्राद्द्वितानमद्भियसा स्वस्य मन्योः ।
अहिं यदिन्द्रो अभ्योहसानं नि चिद्विश्वायुः शयथे जघान ॥ ९ ॥

अधं । द्यौः । चित् । ते । अपं । सा । नु । वज्रात् । द्विता । अनमत् । भियसा । स्वस्यं । मन्योः ।
अहिम् । यत् । इन्द्रः । अभि । ओहसानम् । नि । चित् । विश्वऽआयुः । शयथे । जघान ॥ ९ ॥

---

१ श–सर्वे देवा ,. त–सवे देवा सर्वे । २ ख श-श त न-भ-य-र–देवा मरुत इति शेष । इन्द्र वृणते सभजन्ते स्म ।

Vसा प्रसिद्धा देवानामाश्रयत्वेन Vद्यौश्चित् द्युलोकोऽपि हे इन्द्र Vअध अधुनास्मिन् काले Vद्विता[1] द्विधा द्विप्रकारात्[1] Vते त्वदीयात् Vवज्रात् Vस्वस्य आत्मीयात् Vमन्यो क्रोधाच्च Vभियसा भयेन[2] Vअप Vअनमत् अपननाम । Vनु[3] इति[3] पूरण । Vविश्वायु बहून्न Vइन्द्र Vयत् यदा Vअभ्योहसानम् अभिगच्छन्तम् Vअहिं वृत्र Vशयथे शयननिमित्ते । मरणायेत्यर्थ । Vनि Vजघान न्यवधीत् । Vचित् इति पूरण । यदा वृत्र जघानास्मिन्[4] काले द्यौर्नंनामेति सबन्ध ॥

अध त्वष्टा ते मह उग्र वज्रं सहस्रभृष्टिं ववृतच्छताश्रिम् ।
निकाममरमणसं येन नवन्तमहिं सं पिणगृजीषिन् ॥ १० ॥

अध । त्वष्टा । ते । मह । उग्र । वज्रम् । सहस्रऽभृष्टिम् । ववृतत् । शतऽअश्रिम् ।
निऽकामम् । अरऽमनसम् । येन । नवन्तम् । अहिम् । सम् । पिणक् । ऋजीषिन् ॥ १० ॥

Vअध अधुना हे Vउग्र उद्गूर्णबलेन्द्र Vमह महत Vते तव Vत्वष्टा देवशिल्पी Vवज्र Vववृतत् न्यवर्तयत् निष्पन्न कृतवान् । कीदृशम् । Vसहस्रभृष्टिं सहस्रधार Vशताश्रिं शतपर्वाणम् । हे Vऋजीषिन् गतरससोमवन्निन्द्र Vयेन वज्रेण Vनिकामम् । नियत कामो यस्य तम् । Vअरमणसम्[5] । शत्रूणा-मरमभिगन्तृ मनो यस्य तम् । Vनवन्त शब्दायमानम् Vअहिं वृत्रमसुर Vस Vपिणक् सपिष्टवानसि तं वज्र कृतवानित्यर्थ ॥ ॥ २ ॥

वर्धान्यं विश्वे मरुतः सजोषाः पचच्छतं महिषाँ इन्द्र तुभ्यम् ।
पूषा विष्णुस्त्रीणि सरांसि धावन्वृत्रहणं मदिरमंशुमस्मै ॥ ११ ॥

वर्धान् । यम् । विश्वे । मरुत । सऽजोषा । पचत् । शतम् । महिषान् । इन्द्र । तुभ्यम् ।
पूषा । विष्णु । त्रीणि । सरांसि । धावन् । वृत्रऽहनम् । मदिरम् । अंशुम् । अस्मै ॥ ११ ॥

Vसजोषा सह प्रीयमाणा Vविश्वे Vमरुत सर्वे देवा हे Vइन्द्र Vय त्वा Vवर्धान् स्तोत्रैर्वर्धयन्ति हे इन्द्र तस्मै Vतुभ्य Vपूषा एतन्नामको देव Vविष्णु एतन्नामकश्च Vशत शतसख्याकान् Vमहिषान् पुपशून् Vपचत् पचेत् । अपि च Vअस्मै तुभ्य Vसरासि द्रोणकलशपूतभृदाधवनीयाख्यानि Vत्रीणि पात्राणि Vअंशु सोम Vधावन् अगच्छन् । सोमै पात्राणि पूर्यन्त इत्यर्थ । कीदृश सोमम् । Vमदिर मदकर Vवृत्रहण वृत्राणा शत्रूणा हन्तारम् । अत्र वृत्रहञ्छब्देन सोमोऽभिधीयते । पीते[6] हि सति सोमे वृत्राणि हन्तुमिन्द्र समर्थो भवतीति यावत् ॥

आ क्षोदो महिं वृतं नदीनां परिष्ठितमसृज ऊर्मिमपाम् ।
तासामनु प्रवत इन्द्र पन्थां प्रार्दयो नीचीरपसः समुद्रम् ॥ १२ ॥

आ । क्षोद । महि । वृतम् । नदीनाम् । परिऽस्थितम् । असृज । ऊर्मिम् । अपाम् ।
तासाम् । अनु । प्रऽवत । इन्द्र । पन्थाम् । प्र । आर्दय । नीची । अपस । समुद्रम ॥ १२ ॥

---

१ ख-घ भ-श–' द्विता द्विप्रकारात् ' नास्ति । २ ख-घ-भ श–भयेन द्विता द्विप्रकारेण काष्ठेन (भ कालेन) मनसा व । ३ नू चिदिति । ४ श–जघान तस्मिन् । ५ ज्ञ-त न भ–अरमनसम् । ६ ख भ–आपीते ।

हे इन्द्र त्व vमहि महत् vवृत वृत्रेण परिवृतमाच्छादित vपरिष्ठित परित स्थित vनदीनां सिन्धूनां सबन्धि vक्षोद उदकम् vआ vअसृज आ समन्तात् सृष्टवानसि। येन नद्य पूर्णा प्रवहेयु स्तदित्यर्थ । vअपाम् उदकानाम् vऊर्मि समूह सृष्टवानसि । पुनर्वचनमादरार्थम् । हे vइन्द्र vतासा नदीनां सबन्धिन vपन्था पथो मार्गान् vप्रवत प्रवणान् vअनु अकार्षीरिति शेष । अन्वित्युपसर्ग-योग्यक्रियाध्याहार । किंच vनीची प्रवणाभिमुखी । वेगयुक्ता इत्यर्थ । vअपस अप उदकानि। अपस इत्यप एवार्थे वर्तते। vसमुद्रम् उदधिं vप्रार्दय प्रागमय । अत्रार्दयतिर्नयनकर्मा ॥

एवा ता विश्वा चकृवांसमिन्द्रं महामुग्रमजुर्यं सहोदाम् ।
सुवीरं त्वा स्वायुधं सुवज्रमा ब्रह्म नव्यमवसे ववृत्यात् ॥ १३ ॥

एव । ता । विश्वा । चकृऽवांसम् । इन्द्रम् । महाम् । उग्रम् । अजुर्यम् । सहःऽदाम् ।
सुऽवीरम् । त्वा । सुऽआयुधम् । सुऽवज्रम् । आ । ब्रह्म । नव्यम् । अवसे । ववृत्यात् ॥ १३ ॥

हे इन्द्र vत्वा त्वा vनव्य नूतनमन्यैरकृतपूर्व[1] vब्रह्म अस्माभि कृत स्तोत्रम् vअवसे अस्माकं रक्षणाय vआ vववृत्यात् आवर्तयतु। कीदृश त्वाम्। vएव एवमुक्तप्रकारेण[2] vता तानि प्रसिद्धानि vविश्वा विश्वानि सर्वाणि कर्माणि vचकृवास कृतवन्तम् vइन्द्रम् ईश्वर vमहा महान्तम् vउग्रम् ओजस्विनम् vअजुर्यम् अजर vसहोदां सहसो बलस्य दातार vसुवीर शोभना वीरा मरतो यस्य त vस्वायुध शोभनायुध vसुवज्र शोभनवज्रोपेतम् ॥

स नो वाजाय श्रवस इषे च राये धेहि द्युमत इन्द्र विप्रान् ।
भरद्वाजे नृवत इन्द्र सूरीन्दिवि च स्मैधि पार्ये न इन्द्र ॥ १४ ॥

स । नः । वाजाय । श्रवसे । इषे । च । राये । धेहि । द्युऽमतः । इन्द्र । विप्रान् ।
भरत्ऽवाजे । नृऽवतः । इन्द्र । सूरीन् । दिवि । च । स्म । एधि । पार्ये । नः । इन्द्र ॥ १४ ॥

हे vइन्द्र vस त्व vद्युमत दीप्तिमत vविप्रान् मेधाविन vन अस्मान् vवाजाय बलाय vश्रवसे यशसे vइषे vच अन्नाय च vराये धनाय vधेहि धारय। अपि च हे vइन्द्र vभरद्वाजे मयि vनृवत मनुष्यवत । परिचारकयुक्तानित्यर्थ । vसूरीन् तव स्तोतॄन् पुत्रपौत्रान्[3] कुर्विति शेष । हे vइन्द्र त्व vपार्ये पारणीये आगामिनि vच vदिवि दिवसे vएधि vस्म vन । अस्माक रक्षिता[4] खलु[4] भवेत्यर्थ ॥

षष्ठेऽहनि[5] तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽनुरूपतृचस्य 'अया वाजम्' इति तृतीया। सूत्रित च—'अया वाज देवहितं सनेमेति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व श्रौ ८ ३) इति ॥

अया वाजं देवहितं सनेम मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १५ ॥

अया । वाजम् । देवऽहितम् । सनेम । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

---

१ घ-झ र–°कृत पूर्वम्, त२–°कृते पूर्वम्। २ घ–°मुक्तेन प्रकारेण। ३ ख भ–पुत्रपौत्रादीन्। ४. भ-य–खलु रक्षिता। ५ ख१-ज-ज्ञ-झ-त भ र–पृष्ठ्येऽहनि, ण–पक्ष्येऽहनि, न–पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि, य–पृष्ठेऽहनि ।

ᵛअया अनया स्तुत्या ᵛदेवहित देवेन द्योतमानेनेन्द्रेण दत्त ᵛवाजम् अन्न ᵛसनेम वय सभजेम। अपि च ᵛसुवीरा शोभनपुत्रोपेता[1] वय ᵛशतहिमा शतसवत्सरान् ᵛमदेम हृष्याम[2] ॥ ॥ ३ ॥

'तमु ष्टुहि' इति पञ्चदशर्चं तृतीय सूक्त भरद्वाजस्यार्ष त्रैष्टुभमैन्द्रम्। तथा चानुक्रम्यते— 'तमु ष्टुहि' इति। अभिजिति निष्केवल्य एतस्मिन्विद्धानम्। सूत्रित च—'तमु ष्टुहीति मध्यदिन' (आश्व श्रौ ८ ५) इति। इन्द्राग्न्यो कुलायनाम्न्येकाहेऽपि निष्केवल्य एतस्मिन्विद्धानम्। सूत्रितं च—'तिष्ठा हरी तमु ष्टुहीति मध्यदिन' (आश्व श्रौ ९ ७) इति। महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रित—'तमु ष्टुहि यो अभिभूत्योजा सुत इत्त्व निमिश्ल इन्द्र सोम इति त्रीणि' (ऐ आ ५ २ २) इति ॥

तमु॑ ष्टु॒हि॒ यो अ॒भिभू॑त्योजा व॒न्वन्नवा॑तः पुरुहू॒त इन्द्रः॑।
अषा॑ळ्हमु॒ग्रं सह॑मानमा॒भिर्गी॒र्भिर्व॑र्ध वृष॒भं च॑र्षणी॒नाम् ॥ १ ॥

तम्। ऊँ इति॑। स्तु॒हि॒। य। अ॒भिभू॑तिऽओजा। व॒न्वन्। अवा॑त। पु॒रु॒ऽहू॒त। इन्द्र॑।
अषा॑ळ्हम्। उ॒ग्रम्। सह॑मानम्। आ॒भि। गी॒ऽभि॑। व॒र्ध॒। वृ॒ष॒भम्। च॒र्ष॒णी॒नाम् ॥ १ ॥

ᵛअभिभूत्योजा अभिभावुकतेजा ᵛवन्वन् शत्रून् हिंसन् ᵛअवात शत्रुभिरहिंसित ॥ वनोते- र्निष्ठान्तस्य नञ्पूर्वस्य रूपम्। यद्वा वातेर्वातम् ॥ अनभिगत ᵛपुरुहूत बहुभिराहूत ᵛय ᵛइन्द्र अस्तीति शेष। हे भरद्वाज ᵛतमु ᵛष्टुहि तमेवेन्द्र स्तुहि। अपि च ᵛआभिः वक्ष्यमाणाभि ᵛगीर्भि स्तुतिरूपाभिर्वाग्भि तमिन्द्र ᵛवर्ध वर्धय। कीदृशम्। ᵛअषाळ्हम् अनभिभूतम् ᵛउग्रम् उद्गूर्णम् ओजस्विन वा ᵛसहमान शत्रूनभिभवन्तं ᵛचर्षणीनां प्रजाना सबन्धिन[3] ᵛवृषभं वर्षितारम् ॥

स यु॒ध्मः सत्वा॑ ख॒ज॒कृत्स॒मद्वा॑ तुविम्र॒क्षो न॑द॒नु॒माँ ऋ॑जी॒षी।
बृ॒हद्रे॑णु॒श्च्यव॑नो॒ मानु॑षीणा॒मेकः॑ कृ॒ष्टीना॑मभवत्स॒हावा॑ ॥ २ ॥

स। यु॒ध्म। सत्वा॑। ख॒ज॒ऽकृत्। स॒मत्ऽवा॑। तु॒वि॒ऽम्र॒क्ष। न॒द॒नु॒ऽमान्। ऋ॒जी॒षी।
बृ॒हत्ऽरे॑णु। च्यव॑न। मानु॑षीणाम्। एक॑। कृ॒ष्टीना॑म्। अ॒भ॒व॒त्। स॒ह॒ऽवा॑ ॥ २ ॥

ᵛबृहद्रेणु[4] बृहतो महतो रेणो पासोरुत्थापक। सग्रामेष्विति यावत्। ᵛएक मुख्य ᵛसहावा बलवान् ᵛस इन्द्र ᵛमानुषीणां मनो सबन्धिनीना ᵛकृष्टीनां प्रजानां यजमानाना ᵛच्यवन अभि- गन्ता ᵛअभवत् आसीत्। कीदृश। ᵛयुध्म योद्धा ᵛसत्वा दाता। सनोतेरिद रूपम्। ᵛखजकृत् खजानां सग्रामाणां कर्ता। खज इति सग्रामनामैतत्। ᵛसमद्वा। यजमानै सह मद समत् तद्वान्। ᵛतुविम्रक्ष। म्रक्षति सम्लेहनकर्मा। तुवीना बहूनां वर्षणेन सम्लेहनकर्ता ᵛनदनुमान् शब्दवान् ᵛऋजीषी। ऋजीषशब्देन सवनद्वयाभिषुत पुनस्तृतीयसवनेऽप्यभिषुत सोम उच्यते। तद्वान् ॥

---

१ भ-य- पुत्रपौत्रोपेता। २ ख-हृष्टा स्म; घ ङ-हृष्येम, ङ-त-र-हृष्यास्म; न-भ-हृष्या स्म। ३ ख ङ न-भ य-सबन्धिना कामानाम्; ङ-त-संबन्धिनाम्। ४ ख भ-स इन्द्र बृहद्रेणु।

त्वं ह नु त्यदंदमायो दस्यूँरेकः कृष्टीरवनोरार्याय ।
अस्ति स्विन्नु वीर्यं१ तत्त इन्द्र न स्विदस्ति तदृतुथा वि वोचः ॥ ३ ॥

त्वम् । ह । नु । त्यत् । अदमय । दस्यून् । एकः । कृष्टीः । अवनोः । आर्याय । अस्ति ।
स्वित् । नु । वीर्यम् । तत् । ते । इन्द्र । न । स्वित् । अस्ति । तत् । ऋतुऽथा । वि । वोच ॥३

हे इन्द्र ^v^त्यत् स्य स ^v^त्वम् । त्यदिति तच्छब्दपर्याय । अत्र लिङ्गव्यत्यय । ^v^दस्यून् कर्म हीनान् जनान् ^v^नु क्षिप्रम् ^v^अदमय दान्तानकरो । हशब्द पूरणार्थ । अपि च ^v^एक मुख्य स्त्व ^v^कृष्टी पुत्रदासादीन्[1] ^v^आर्याय कर्मकृते जनाय ^v^अवनो अददा । एव स्तुवन्नप्यृषिरिन्द्र यदा नाद्राक्षीत् तदा तस्य वीर्यसद्भावे विचिकित्समान पराधर्चमाह । हे ^v^इन्द्र ^v^ते तव यत् पूर्वमुक्त ^v^तत्[2] ^v^वीर्यं[2] सामर्थ्यं ^v^स्विन्नु ^v^अस्ति । किं स्विद्भवति । स्विन्नु इति विचिकित्सायाम् । यद्वा ^v^नास्ति ^v^स्वित् । ^v^तत् बलम् ^v^ऋतुथा काले काले ^v^वि ^v^वोच विशेषेण ब्रूहि ॥

सदिद्धि ते तुविजातस्य मन्ये सहः सहिष्ठ तुरतस्तुरस्य ।
उग्रमुग्रस्य तवसस्तवीयोऽरध्रस्य रध्रतुरो बभूव ॥ ४ ॥

सत् । इत् । हि । ते । तुविऽजातस्य । मन्ये । सहः । सहिष्ठ । तुरत । तुरस्य ।
उग्रम् । उग्रस्य । तवसः । तवीयः । अरध्रस्य । रध्रऽतुरः । बभूव ॥ ४ ॥

पूर्वमन्त्रे इन्द्रस्य बलसदसद्भाव सदिह्य अनया बलमस्त्येवेत्यवधारयन्नाह । हि यस्मादर्थे । ^v^हि यस्मात् कारणात् हे ^v^सहिष्ठ बलवत्तमेन्द्र ^v^तुविजातस्य बहुयज्ञेषु प्रादुर्भूतस्य ^v^तुरत अस्मान् हिंसत ^v^तुरस्य शत्रूणा हिंसितुर्बलवतो वा ^v^ते तव ^v^सह बल ^v^सदित् विद्यमानमेवाह ^v^मन्ये । ^v^उग्रस्य ओजस्विन ^v^तवस प्रवृद्धस्य ^v^अरध्रस्य शत्रुभिर्वशीकर्तुमशक्यस्य । रधेर्वशीकरणार्थस्य रूपम् । ^v^रध्रतुर वशीकरणीयाना[3] सपत्नानां हिंसकस्य तव बल ^v^बभूव भवत्येव । कीदृशम् । ^v^उग्रम् उद्गूर्णं ^v^तवीय प्रवृद्धतरम् । यतस्त्व वृत्रादीन् शत्रून् हसि[4] अतस्ते बल विद्यत एवेत्यर्थं ॥

तन्नः प्रत्नं सख्यमस्तु युष्मे इत्था वदद्भिर्वलमङ्गिरोभिः ।
हन्नच्युतच्युद्दस्मेषयन्तमृणोः पुरो वि दुरो अस्य विश्वाः ॥ ५ ॥

तत् । न । प्रत्नम् । सख्यम् । अस्तु । युष्मे इति । इत्था । वदत्ऽभि । वलम् । अङ्गिरःऽभि
हन् । अच्युतऽच्युत् । दस्म । इषयन्तम् । ऋणो । पुरः । वि । दुरः । अस्य । विश्वा ॥५॥

^v^प्रत्न पुराणम् । चिरकालानुवर्तीत्यर्थ[5] । ^v^तत् प्रसिद्ध ^v^न अस्मदीय ^v^सख्य स्तुत्यस्तोतृलक्षण[6] सखित्व हे इन्द्र ^v^युष्मे युष्मासु ^v^अस्तु । पूजार्थं बहुवचनम् । हे ^v^अच्युतच्युत् अच्युतानामविचलितानां च्यावक हे ^v^दस्म दर्शनीयेन्द्र त्वम् ^v^इषयन्तम् आयुधानि प्रेरयन्त ^v^वलम् एतन्नामानमसुरम् ^v^इत्था

---

१ श—पुत्रदारादीन् । २ झ त न भ-र—त्वद्वीर्यम् । ३ ख-झ त न-भ-र—वशीकरणानाम् । ४ ख-भ—अहसि, झ-य—अहिंस , न—अहिंसी, श—हिंसि । ५ ख-चिरकालं वर्तत इत्यर्थ । ६ ख—स्तोत्र स्तोत्रलक्षणम् , झ-झ-त न भ-य-र—स्तोत्रलक्षणम् ।

सत्यमेव vवदन्ति त्वां स्तुवन्ति vअङ्गिरोभि सह vहन् हतवानसि । अपि च vअस्य वलस्य vपुरः नगराणि vवि vऋणो व्यगमय । वियुक्तान्यकार्षीरित्यर्थ । vविश्वा सर्वाः vदुरः पुरीणां द्वारश्च व्यृणो ॥ ॥ ४ ॥

स हि धीभिर्हव्यो अस्त्युग्र ईशानकृन्महति वृत्रतूर्ये ।
स तोकसाता तनये स वज्री वितन्तसाय्यो अभवत्समत्सु ॥ ६ ॥

स । हि । धीभि । हव्य । अस्ति । उग्र । ईशानऽकृत् । महति । वृत्रऽतूर्ये ।
स । तोकऽसाता । तनये । स । वज्री । वितन्तसाय्य । अभवत् । समत्ऽसु ॥ ६ ॥

vउग्र ओजस्वी vईशानकृत् । स्तोतॄन् ईशानान् समर्थान् करोतीति ईशानकृत् । vस इन्द्रः vमहति प्रभूते vवृत्रतूर्ये सग्रामे । वृत्रतूर्य इति सग्रामनामैतत् । vधीभि स्तोतृभि स्तुतिभिर्वा vहव्य जयार्थिभिराह्वातव्य vअस्ति भवति । हिशब्द पादपूरण । vतोकसाता तोकस्य पुत्रस्य सातौ लाभे निमित्ते vतनये तत्पुत्रे निमित्ते सति vस इन्द्र आह्वातव्योऽस्ति । vवज्री वज्रवान् vस इन्द्र vसमत्सु सग्रामेषु vवितन्तसाय्य विशेषेण विस्तार्य स्तोत्रैर्वन्दनीय vअभवत् भवति । यद्वा वितन्तसाय्य शत्रूणां हिंसक । तन्तस इति धातुर्हिंसाकर्मा । तस्य कर्तरि रूपम् ॥

स मज्मना जनिम मानुषाणाममर्त्येन नाम्नाति प्र सर्स्रे ।
स द्युम्नेन स शवसोत राया स वीर्येण नृतमः समोकाः ॥ ७ ॥

स । मज्मना । जनिम । मानुषाणाम् । अमर्त्येन । नाम्ना । अति । प्र । सर्स्रे ।
स । द्युम्नेन । स । शवसा । उत । राया । स । वीर्येण । नृऽतम । सम्ऽओका ॥ ७ ॥

vस इन्द्र vअमर्त्येन विनाशरहितेन vनाम्ना शत्रूणां नमयित्रा vमज्मना बलेन । मज्मनेति बलनामैतत् । vमानुषाणां मनुष्याणां vजनिम जन्म । सघमित्यर्थ । vअति vप्र vसर्स्रे अतिप्रपेदे । vस इन्द्र vद्युम्नेन यशसा vसमोका समानस्थानो भवति । किंच vस इन्द्र vशवसा बलेन समोका भवति । vउत अपि च vनृतम नेतृतम vस इन्द्र vराया धनेन vवीर्येण सामर्थ्येन च समोका भवति ॥

स यो न मुहे न मिथू जनो भूत्सुमन्तुनामा चुमुरिं धुनिं च ।
वृणक्पिप्रुं शम्बरं शुष्णमिन्द्रः पुरां च्यौत्नाय शयथाय नू चित् ॥ ८ ॥

स । य । न । मुहे । न । मिथु । जन । भूत् । सुमन्तुऽनामा । चुमुरिम् । धुनिम् । च ।
वृणक् । पिप्रुम् । शम्बरम् । शुष्णम् । इन्द्र । पुराम् । च्यौत्नाय । शयथाय । नु । चित् ॥८॥

vय इन्द्र vन vमुहे सग्रामे कदापि न मुह्यति । यश्च vमिथु मिथ्या वृथा vजन जनयिता vन vभूत् न भवति किंतु vसुमन्तुनामा प्रज्ञाननामा[1] । प्रख्यातनामेत्यर्थ । vस vइन्द्र vपुरां शत्रु-

---

१ ख-न-भ–प्रज्ञातनामा, ङ–प्रजातनामा ।

सबम्धिनीनां पुरीणां vच्यौत्नाय च्यवनाय नाशनाय vशयथाय शत्रूणां मरणाय च vनू vचित् शीघ्रमेव कर्म कुरुत इति शेष । तथा vचुमुरिं vधुनिं vच एतन्नामकावसुरौ vवृणक् अवृणक् हिंसितवान् । वृणक्तिर्हिंसाकर्मा । अपि च vपिप्रु vशम्बर vशुष्णम् एतन्नामकान् त्रीनसुरान् हिंसितवान् ॥

उदावता त्वक्षसा पन्यसा च वृत्रहत्याय रथमिन्द्र तिष्ठ ।
धिष्व वज्रं हस्त आ दक्षिणत्राभि प्र मन्द पुरुदत्र मायाः ॥ ९ ॥

उत्ऽअवता । त्वक्षसा । पन्यसा । च । वृत्रऽहत्याय । रथम् । इन्द्र । तिष्ठ ।
धिष्व । वज्रम् । हस्ते । आ । दक्षिणऽत्रा । अभि । प्र । मन्द । पुरुऽदत्र । मायाः ॥ ९ ॥

हे vइन्द्र vउदवता उद्गच्छता । अवतिरत्र गतिकर्मा । vत्वक्षसा शत्रूणां तनूकर्त्रा vपन्यसा स्तुत्यतरेण[1] बलेन युक्तस्त्व vवृत्रहत्याय शत्रुहननाय स्वकीय vरथ vच vतिष्ठ आरोह । तथा vदक्षिणत्रा दक्षिणे[2] vहस्ते[2] पाणौ vवज्र स्वकीयमायुधम् vआ vधिष्व आधत्स्व । तदनन्तर हे vपुरुदत्र बहुधनेन्द्र त्वमासुरी vमाया vअभि अभिगम्य vप्र vमन्द प्रकर्षेण जहि[3] । अत्र मन्दतिर्वधकर्मा[3] ॥

अग्निर्न शुष्कं वनमिन्द्र हेती रक्षो नि धक्ष्यशनिर्न भीमा ।
गम्भीरय ऋष्वया यो रुरोजाध्वानयद्दुरिता दम्भयच्च ॥ १० ॥

अग्निः । न । शुष्कम् । वनम् । इन्द्र । हेती । रक्षः । नि । धक्षि । अशनिः । न । भीमा ।
गम्भीरया । ऋष्वया । यः । रुरोज । अध्वनयत् । दुःऽइता । दम्भयत् । च ॥ १० ॥

vअग्निर्न अग्निरिव । नशब्द उपमार्थीय । यथाग्नि vशुष्क नीरस vवन वृक्षसमूहं दहति हे vइन्द्र vहेति त्वदीय वज्र तद्वच्छत्रून् नाशयति । तदेवाह । vअशनिर्न vभीमा । यथाशनिर्भीमा भवति तद्वद्भयकरस्त्व vरक्ष राक्षसं vनि vधक्षि वज्रेण नितरां दह । vय इन्द्र vगम्भीरया शत्रुभिरधर्षणीयया vऋष्वया महत्या । ऋष्व इति महन्नामैतत् । हेत्या vरुरोज शत्रून् बभञ्ज । vअध्वनयत् युद्धे गर्जनलक्षण शब्द करोति च । तथा vदुरिता दुरितानि vदम्भयच्च भिनत्ति च । स त्वं रक्षो नि धक्षीति पूर्वेणान्वय ॥ ॥ ५ ॥

आ सहस्रं पथिभिरिन्द्र राया तुविद्युम्न तुविवाजेभिरर्वाक् ।
याहि सूनो सहसो यस्य नू चिददेव ईशे पुरुहूत योतोः ॥ ११ ॥

आ । सहस्रम् । पथिऽभिः । इन्द्र । राया । तुविऽद्युम्न । तुविऽवाजेभिः । अर्वाक् ।
याहि । सूनो इति । सहसः । यस्य । नु । चित् । अदेवः । ईशे । पुरुऽहूत । योतोः ॥ ११ ॥

हे vतुविद्युम्न बहुधन हे vसहस vसूनो बलस्य पुत्र vइन्द्र । 'ओजसो जातमुत मन्य एनम्' (ऋ स १० ७३ १०) इति निगमान्तरे बलपुत्रत्व सिद्धम्[4] । vराया धनेन युक्तस्त्वं vसहस्रं

---

१ ख-झ-न-भ-र-स्तुत्यन्तरेण । २ ख ज झ त-न-भ-र-दक्षिणहस्ते, श-दक्षिणहस्तेन । ३ ख-झ-त-न-भ-य र-गमय (त-'गमय' नास्ति)। अत्र मन्दति(भ-मन्दयति)र्गतिकर्मा । ४ भ य-प्रसिद्धम् ।

सहस्रेण । बहुभिरित्यर्थः । तुविवाजेभिः बहुबलैः पथिभिः । पतन्ति गच्छन्त्यमीभिरिति पन्थानो वाहाः । तैः अर्वाक् मदभिमुखः सन् आ याहि आगच्छ । हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र यस्य तव योतोः बलादिभिः पृथक्कर्तुं अदेवः कश्चिदसुरः नू चित् ईशे नेष्टे । अत्र नू चिदिति निषेधार्थे वर्तते ॥

प्र तुविद्युम्नस्य स्थविरस्य घृष्वेर्दिवो ररप्शे महिमा पृथिव्याः ।
नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति न प्रतिष्ठिः पुरुमायस्य सह्योः ॥ १२ ॥

प्र । तुविऽद्युम्नस्य । स्थविरस्य । घृष्वेः । दिवः । ररप्शे । महिमा । पृथिव्याः ।
न । अस्य । शत्रुः । न । प्रतिऽमानम् । अस्ति । न । प्रतिऽस्थिः । पुरुऽमायस्य । सह्योः ॥ १२ ॥

तुविद्युम्नस्य बहुयशसो बहुधनस्य[1] वा स्थविरस्य प्रवृद्धस्य घृष्वेः शत्रूणां घर्षकस्येन्द्रस्य महिमा महत्त्वं दिवः द्युलोकात् पृथिव्याः भूमेश्च प्र ररप्शे प्ररिरिचे । विरप्शीति महन्नामसु पाठात् नाम्ना च प्रायेण धातुजन्यत्वात्[2] रप्शतिरत्रातिशयवाची । पुरुमायस्य बहुप्रज्ञस्य सह्योः शत्रूणामभिभवितुः अस्य इन्द्रस्य शत्रुः शातयिता न अस्ति । प्रतिमानं प्रतिनिधिः न अस्ति । अस्य प्रतिष्ठिः प्रतिष्ठाश्रयः न अस्ति । स एव सर्वस्य प्रतिष्ठेत्यर्थः ॥

प्र तत्ते अद्या करणं कृतं भूत्कुत्सं यदायुमतिथिग्वमस्मै ।
पुरू सहस्रा नि शिशा अभि क्षामुत्तूर्वयाणं धृषता निनेथ ॥ १३ ॥

प्र । तत् । ते । अद्य । करणम् । कृतम् । भूत् । कुत्सम् । यत् । आयुम् । अतिथिऽग्वम् । अस्मै ।
पुरु । सहस्रा । नि । शिशाः । अभि । क्षाम् । उत् । तूर्वयाणम् । धृषता । निनेथ ॥ १३ ॥

अद्य इदानीमपि हे इन्द्र ते त्वया कृतं करणं तत्कर्म प्र भूत् प्रभवति प्रकाशते । किं तदित्युच्यते । कुत्सं शुष्णात् राक्षसादेतन्नामानमृषिं च आयुं शत्रुभ्यः सकाशात् एतत्संज्ञकं पौरूरवसम् अतिथिग्वम् अतिथीनामभिगन्तारं दिवोदासं च शम्बरात् ररक्षिथेति यत् करणं तत् प्रभवतीति पूर्वेण संबन्धः । ररक्षिथेति द्वितीयाश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः । अपि च अस्मै अनन्तरोक्ताय अतिथिग्वाय पुरु पुरूणि बहूनि सहस्रा सहस्राणि शम्बरस्य धनानि नि शिशाः अददाः । इन्द्र शम्बरं हत्वा तस्य धनानि दिवोदासाय ददावित्यर्थः । तथा हे इन्द्र त्वं धृषता धर्षणेन त्वदीयेन वज्रेण शम्बरं हत्वा क्षां पृथिवीम् अभि अभिलक्ष्य पृथिव्यां वर्तमानं तूर्वयाणं त्वरितगमनं दिवोदासम् उत् निनेथ आपद्भ्य उदगमयः ॥

अनुक्रीनाम्न्येकाहे मरुत्वतीयशस्त्रे 'अनु त्वाहिघ्ने' इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'अनु त्वाहिघ्ने अध देव देवा अनु ते दायि मह इन्द्रियाय' (आश्व श्रौ ९ ५) इति ॥

---

१ न-बहुबलस्य । २ ज त-धातुजत्वात् ।

अनु त्वाहिघ्ने अध देव देवा मदन्विश्वे कवितमं कवीनाम् ।
करो यत्र वरिवो बाधिताय दिवे जनाय तन्वे गृणानः ॥ १४ ॥

अनु । त्वा । अहिऽघ्ने । अध । देव । देवा । मदन् । विश्वे । कविऽतमम् । कवीनाम् ।
कर । यत्र । वरिव । बाधिताय । दिवे । जनाय । तन्वे । गृणान ॥ १४ ॥

हे Vदेव द्योतमानेन्द्र Vत्वा त्वाम् Vअध अस्मिन् काले Vविश्वे सर्वे Vदेवाः स्तोतार Vअहिघ्ने मेघहननाय । वृष्टिप्रदानायेत्यर्थ । Vअनु Vमदन् अनुमदन्ति अनुस्तुवन्ति । कीदृश त्वाम् । Vकवीनां मेधाविना मध्ये Vकवितमम् अत्यन्त कविम् । Vयत्र यस्मिन् काले Vगृणान स्तोतृभि स्तूयमानस्त्व Vबाधिताय दारिद्र्यादिभि पीडिताय Vदिवे स्तोत्रे Vजनाय Vतन्वे स्तोतॄणां तनयाय च Vवरिव धन Vकर. अकरो अददा । अथवा हे देवेन्द्र अधास्मिन् काले विश्वे सर्वे देवा. सुरा । अहिर्वृत्र एवोच्यते । तस्य[1] हननाय कवीना कवितम त्वामनुमदन्ति । यत्र यस्मिन् स्तोत्रे सति बाधिताय असुरै पीडिताय दिवे द्युलोकनिवासाय जनाय तन्वे शोभायै वृत्रहननेन तव शोभार्थ वरिवश्चकर्थ ॥

अनु द्यावापृथिवी तत्त ओजोऽमर्त्या जिहत इन्द्र देवाः ।
कृष्वा कृत्नो अकृतं यत्ते अस्त्युक्थं नवीयो जनयस्व यज्ञैः ॥ १५ ॥

अनु । द्यावापृथिवी इति । तत् । ते । ओज । अमर्त्या । जिहते । इन्द्र । देवा ।
कृष्व । कृत्नो इति । अकृतम् । यत् । ते । अस्ति । उक्थम् । नवीय । जनयस्व । यज्ञै ॥१५॥

हे Vइन्द्र Vते त्वदीय Vतत् प्रसिद्धम् Vओज बल Vद्यावापृथिवी Vअनु[2] जिहाते[2] । Vअमर्त्या अमरणधर्माण Vदेवा त्वदीय बलमनु Vजिहते अनुगच्छन्ति । हे Vकृत्नो बहूनां कर्मणा कर्त Vते त्वदीयम् Vअकृत Vयत् कर्म Vअस्ति तत् Vकृष्व कुरुष्व । तदनन्तर Vयज्ञै यज्ञेषु Vनवीय नवतरम् Vउक्थ स्तोत्र Vजनयस्व ॥ ॥ ६ ॥

‘ महाँ इन्द्र ’ इति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्त च— ‘ महान्त्सप्तोना ’ इति । माध्यदिने सवने सोमातिरेके[3] शस्त्र[3] भवति । तत्रेद सूक्तम् । सूत्रित च–महाँ इन्द्रो नृवद्धिष्णोर्नु कम् ’ (आश्व श्रौ ६ ७) इति । समूळ्हे द्वितीये छन्दोमे मरुत्वतीय-शस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रित च—‘ महाँ इन्द्रो नृवदिति मरुत्वतीयम् ’ (आश्व श्रौ ८ ७) इति ॥

महाँ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा उत द्विबर्हा अमिनः सहोभिः ।
अस्मद्र्यग्वावृधे वीर्यायोरुः पृथुः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥ १ ॥

महान् । इन्द्र, । नृऽवत् । आ । चर्षणिऽप्रा । उत । द्विऽबर्हा । अमिन । सहःऽभि ।
अस्मद्र्यक् । ववृधे । वीर्याय । उरु । पृथु. । सुऽकृत । कर्तृऽभि । भूत् ॥ १ ॥

---

१ ख-झ न-भ-य–अहिघ्ने तस्य वृत्रस्य । २ ख-घ ञ-भ–अनुजिहते अनुगच्छतृ , झ त-न–अनुजिहते ।
३ ख-झ-भ-सोमातिरेक शस्त्रम्, ञ त न-र–सोमातिरेके एक (ञ–एक°) शस्त्रम्, श–सोमातिरेकशस्त्रम् ।

vनृवत् यथा नेता राजा भृत्यादीना कामाना पूरयिता तद्वत् vचर्षणिप्रा चर्षणीनां स्तोतृजनानां कामाना पूरक vमहान् प्रभूत vइन्द्र vआ गच्छतु। आ इत्युपसर्गदर्शनात् गच्छत्वित्याख्यातस्याध्याहार । vउत अपि च vद्विबर्हा द्वयोर्लोकयो परिवृढ vसहोभि शत्रुबलै vअमिन अहिंसनीय[1] इन्द्र vअस्मद्रयक् अस्मदभिमुख यथा भवति तथा vवीर्याय वीरकर्मकरणाय vववृधे वर्धते। vउरु शरीरेण विस्तीर्ण vपृथु गुणै प्रथित vकर्तृभि यजमानै vसुकृत vभूत् सुष्ठु परिचरितो भवति॥

इन्द्रमेव धिषणा सातये धाद्बृहन्तमृष्वमजरं युवानम्।
अषाळ्हेन शवसा शूशुवांसं सद्यश्चिद्यो वावृधे असामि॥ २॥

इन्द्रम्। एव। धिषणा। सातये। धात्। बृहन्तम्। ऋष्वम्। अजरम्। युवानम्।
अषाळ्हेन। शवसा। शूशुऽवांसम्। सद्य। चित्। य। ववृधे। असामि॥ २॥

vधिषणा अस्मदीया स्तुति vसातये दानाय vइन्द्रमेव vधात् धारयति। कीदृशम्। vबृहन्त महान्तम् vऋष्व गन्तारम् vअजर जरारहित vयुवान नित्यतरुणम् vअषाळ्हेन शत्रुभिरनभिभूतेन vशवसा बलेन vशूशुवास प्रवृद्धम्। श्वयतेरिद रूपम्। vय इन्द्र vसद्यश्चित् सद्य एव जातमात्र सन् vअसामि अनल्पमधिक यथा भवति तथा vववृधे वर्धते[2]॥

पृथू करस्ना बहुला गभस्ती अस्मद्र्य१क्सं मिमीहि श्रवांसि।
यूथेव पश्वः पशुपा दमूना अस्माँ इन्द्राभ्या ववृत्स्वाजौ॥ ३॥

पृथू इति। करस्ना। बहुला। गभस्ती इति। अस्मद्र्यक्। सम्। मिमीहि। श्रवांसि।
यूथाऽइव। पश्व। पशुऽपा। दमूना।
अस्मान्। इन्द्र। अभि। आ। ववृत्स्व। आजौ॥ ३॥

हे इन्द्र त्व vपृथू विस्तीर्णौ vकरस्ना[3] कर्मणा कर्तारौ vबहुला बहुप्रदौ vगभस्ती त्वदीयौ बाहू vश्रवांसि अन्नानि। दातुमिति शेष। vअस्मद्र्यक् अस्मदभिमुख vस vमिमीहि कुरु। किंच हे vइन्द्र vदमूना दान्तमनास्त्वम् vआजौ सग्रामे vअस्मान् vअभि vआ vववृत्स्व अभ्यावर्तस्व। तत्र दृष्टान्त। vपशुपा पशूनां पालक vपश्व पशूना vयूथेव यूथानि यथा आवर्तयति[4] तद्वत्॥

तं व इन्द्रं चतिनमस्य शाकैरिह नूनं वाजयन्तो हुवेम।
यथा चित्पूर्वे जरितार आसुरनेद्या अनवद्या अरिष्टाः॥ ४॥

तम्। व। इन्द्रम्। चतिनम्। अस्य। शाकै। इह। नूनम्। वाजऽयन्त। हुवेम।
यथा। चित्। पूर्वे। जरितार। आसु। अनेद्या। अनवद्या। अरिष्टा॥ ४॥

---

१ घ-श–अहिंसित य। २ ख-भ–अवर्धयत्, ङ–अवर्धत, झ-त-न-य-र–अवर्धयत, श–वर्धयते। ३ ख-घ भं–करस्ना करस्नौ, श–करस्नौ। ४ झ त-य-र–आववृत्स्व, न–आववृत्स्वति।

ᵛनूनम् अद्य ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛवाजयन्त अन्नमिच्छन्तो वय स्तोतार ᵛशाकै॰ शकै समर्थै ᵛअस्य तव सहायैर्मरुद्भि सहित ᵛवतिन शत्रूणां घातकम् । नाशकमित्यर्थं । ᵛइन्द्रं[1] परमेश्वरं[1] ᵛत ᵛव प्रसिद्धं त्वां ᵛहुवेम स्तुम । ᵛयथा ᵛचित् यथैव ᵛपूर्वे पुरातना ᵛजरितार स्तोतार ᵛअनेद्या अनिन्द्या ᵛअनवद्या पापरहिता ᵛअरिष्टा अहिंसिताश्च ᵛआसु बभूवु हे इन्द्र त्वत्प्रसादात् वयमपि तथैव भवेमेत्यर्थं ॥

धृतव्र॑तो धन॒दाः सोम॑वृद्धः॒ स हि वा॒मस्य॒ वसु॑नः पुरु॒क्षुः ।
सं ज॑ग्मिरे प॒थ्या॒३ रायो॑ अस्मि॒न्त्समु॒द्रे न सिन्ध॑वो॒ याद॑मानाः ॥ ५ ॥

धृत॑ऽव्रत । धन॒ऽदा । सोम॑ऽवृद्ध । स । हि । वा॒मस्य॑ । वसु॑न । पु॒रु॒ऽक्षु ।
सम् । ज॒ग्मि॒रे । प॒थ्या॑ । राय॑ । अ॒स्मि॒न् । स॒मु॒द्रे । न । सिन्ध॑व । याद॑माना ॥ ५ ॥

ᵛस ᵛहि स खलु इन्द्र ᵛधृतव्रत धृतकर्मा । ᵛधनदा स एव धनप्रद । कीदृशस्य धनस्येत्याकाङ्क्षायामुपसर्जनीभूतस्यापि धनस्य विशेषणे[2] वामस्य वसुन इति । ᵛवामस्य वननीयस्य ᵛवसुन श्रेष्ठस्य । यद्वा वसुनो धनस्य स्वामीति शेष । ᵛसोमवृद्ध स एव सोमेन प्रवृद्ध । ᵛपुरुक्षु बह्वन्न स एव । ᵛअस्मिन् इन्द्रे एव ᵛपथ्या स्तोतॄणां हितानि ᵛराय धनानि ᵛसं ᵛजग्मिरे सगच्छन्ते । तत्र दृष्टान्त । ᵛसिन्धव नद्य ᵛसमुद्रे ᵛन यथा समुद्रे ᵛयादमाना[3] अभिगच्छन्त्यस्तद्वत् ॥ ॥ ७ ॥

शवि॑ष्ठं न॒ आ भ॑र शूर॒ शव॒ ओजि॑ष्ठमोजो॑ अभिभूत उ॒ग्रम् ।
विश्वा॑ द्यु॒म्ना वृष्ण्या॒ मानु॑षाणाम॒स्मभ्यं॑ दा हरिवो माद॒यध्यै॑ ॥ ६ ॥

शवि॑ष्ठम् । न॒ । आ । भ॒र । शू॒र॒ । शव॑ । ओजि॑ष्ठम् । ओज॑ । अ॒भि॒ऽभू॒ते॒ । उ॒ग्रम् ।
विश्वा॑ । द्यु॒म्ना । वृष्ण्या॑ । मानु॑षाणाम् । अ॒स्मभ्य॑म् । दा॒ । ह॒रि॒ऽव॒ । मा॒द॒यध्यै॑ ॥ ६ ॥

हे ᵛशूर विक्रान्तेन्द्र ᵛशविष्ठ बलवत्तम ᵛशव बल ᵛन अस्मभ्यम् ᵛआ ᵛभर आहर । हे ᵛअभिभूते शत्रूणामभिभावुकेन्द्र ᵛउग्रम् अप्रसह्यम् ᵛओजिष्ठम् ओजस्वितमम्[4] ᵛओज दीप्तिमस्मभ्यमा भर । ᵛविश्वा विश्वानि सर्वाणि ᵛवृष्ण्या वृष्ण्यानि सेचनसमर्थानि ᵛद्युम्ना द्युम्नानि द्योतमानानि यानि धनानि ᵛमानुषाणां मनुष्याणां भोग्यतया कल्पितानि हे ᵛहरिव हरिवन्निन्द्र तानि धनानि ᵛमादयध्यै अस्मान् मादयितुम् ᵛअस्मभ्य ᵛदा प्रयच्छ ॥

यस्ते॒ मद॑ः पृतना॒षाळमृ॑ध्र॒ इन्द्र॒ तं न॒ आ भ॑र शूशु॒वांस॑म् ।
येन॑ तो॒कस्य॒ तन॑यस्य सा॒तौ मं॑सी॒महि॑ जिगी॒वांस॒स्त्वोताः॑ ॥ ७ ॥

य । ते॒ । मद॑ । पृ॒त॒ना॒षाट् । अमृ॑ध्र । इन्द्र॑ । तम् । न॒ । आ । भ॒र । शू॒शु॒ऽवांस॑म् ।
येन॑ । तो॒कस्य॑ । तन॑यस्य । सा॒तौ । मं॒सी॒महि॑ । जि॒गी॒वांस॑ । त्वाऽऊ॑ता ॥ ७ ॥

---

१ ख१-ञ-हे इन्द्र परमेश्वर, घ-तमिन्द्र परमेश्वरम् , ज-ञ-ण त-न-भ र-हे इन्द्र परमेश्वरम् । २ ख-भ-श-विशेषणम् । ३ ख-ञ-न-भ-य-यादमाना यातयमाना॰, त र-यातयमाना । ४ ख-ञ-ञ त-न-भ-र-ओजस्तमम्, श-ओजस्विनम् ।

ᵛपृतनाषाट् शत्रुसेनानामभिभविता ᵛअमृध्र अहिंसित ᵛय ᵛमद हर्ष हे ᵛइन्द्र ᵛते त्वया देय ᵛशूशुवास प्रवृद्ध ᵛत मद ᵛन अस्मभ्यम् ᵛआ ᵛभर आहर । ᵛत्वोता त्वया रक्षिता ᵛजिगीवास जितवन्तो वय ᵛतोकस्य पुत्रस्य ᵛतनयस्य तत्पुत्रस्य च ᵛसातौ लाभे निमित्तभूते सति ᵛयेन हर्षेण ᵛमसीमहि त्वा स्तुवीमहि तमा भरेति पूर्वेणान्वय ॥

आ नो भर वृषणं शुष्ममिन्द्र धनस्पृतं शूशुवांसं सुदक्षम् ।
येन वंसाम पृतनासु शत्रून्तवोतिभिरुत जामीँरजामीन् ॥ ८ ॥

आ । नः । भर । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्र । धनऽस्पृतम् । शूशुऽवांसम् । सुऽदक्षम् ।
येन । वसाम । पृतनासु । शत्रून् । तव । ऊतिऽभिः । उत । जामीन् । अजामीन् ॥ ८ ॥

हे ᵛइन्द्र त्व ᵛवृषण वर्षितार ᵛशुष्म सेनालक्षण बलं ᵛन अस्मभ्यम् ᵛआ ᵛभर आहर । कीदृशम् । ᵛधनस्पृतं धनस्य पालकं ᵛशूशुवांसं प्रवृद्ध ᵛसुदक्ष शोभनबलम् । हे इन्द्र ᵛतवोतिभि स्त्वदीयाभी रक्षाभि ᵛपृतनासु सग्रामेषु । पृतना इति सग्रामनाम । ᵛयेन बलेन ᵛशत्रून् ᵛवसाम हनाम[1] । उतेत्यत्र भिन्नक्रम । ᵛजामीन् बन्धून् ᵛउत अपि च ᵛअजामीन् शत्रूश्च येन शुष्मेण वसाम त शुष्ममा भरेति पूर्वेण सबन्ध. ॥

आ ते शुष्मो वृषभ एतु पश्चादोत्तरादधरादा पुरस्तात् ।
आ विश्वतो अभि समेत्वर्वाङिन्द्र द्युम्नं स्वर्वद्धेह्यस्मे ॥ ९ ॥

आ । ते । शुष्मः । वृषभ । एतु । पश्चात् । आ । उत्तरात् । अधरात् । आ । पुरस्तात् ।
आ । विश्वतः । अभि । सम् । एतु । अर्वाङ् । इन्द्र । द्युम्नम् । स्वः ऽवत् । धेहि । अस्मे इति ॥९॥

हे इन्द्र ᵛवृषभ वर्षिता ᵛते त्वदीय ᵛशुष्म बलम् ᵛअर्वाङ् अस्मदभिमुख. सन् ᵛपश्चात् पश्चिमभागात् ᵛआ ᵛएतु आगच्छतु । ᵛउत्तरात् उत्तरभागात् ᵛआ गच्छतु । ᵛअधरात् दक्षिणभागा दैतु । ᵛपुरस्तात् पूर्वभागाच्च ᵛआ गच्छतु । ᵛविश्वत सर्वस्माद्दिग्भागात् ᵛअभि अस्मानभिलक्ष्य ᵛआ ᵛसमेतु सम्यगागच्छतु । हे ᵛइन्द्र त्व ᵛस्वर्वत् सुखयुक्त ᵛद्युम्न धनम् ᵛअस्मे अस्मभ्य ᵛधेहि प्रयच्छ ॥

नृवत्त इन्द्र नृतमाभिरूती वंसीमहि वामं श्रोमतेभिः ।
ईक्षे हि वस्व उभयस्य राजन्धा रत्नं महि स्थूरं बृहन्तम् ॥ १० ॥

नृऽवत् । ते । इन्द्र । नृऽतमाभिः । ऊती । वंसीमहि । वामम् । श्रोमतेभिः ।
ईक्षे । हि । वस्वः । उभयस्य । राजन् । धाः । रत्नम् । महि । स्थूरम् । बृहन्तम् ॥ १० ॥

ᵛनृवत् मनुष्यै परिचारकजनैर्युक्त ᵛश्रोमतेभि श्रोतव्यैर्यशोभि सहित ᵛवाम वननीय धन हे ᵛइन्द्र ᵛते त्वत्त ᵛनृतमाभि नेतृतमाभि ᵛऊती ऊतिभी रक्षाभि ᵛवसीमहि वय सभजे ᵛहि यस्मात् कारणात हे ᵛराजन् राजमानेन्द्र त्वम् ᵛउभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य च ᵛवस्व ।

[1] ख-झ-त-न-भ-र–' हनाम ' नास्ति ।

^vईक्षे ईशिषे तस्मात् कारणात् ^vमहि महान्त ^vस्थूर विपुल ^vबृहन्त गुणै परिवृढ ^vरत्न रमणीय धनम् । अत्र रत्नशब्द पुल्लिङ्ग । ^vधा धेहि ॥

मुरुत्वन्तं वृषुभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।
विश्वासाहमवसे नूतनायोग्रं सहोदामिह तं हुवेम ॥ ११ ॥

मुरुत्वन्तम् । वृषभम् । वुवृधानम् । अकवऽअरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।
विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । सुहुःऽदाम् । इह । तम् । हुवेम ॥ ११ ॥

^vइह अस्मिन् यज्ञे ^vनूतनाय अभिनवाय ^vअवसे रक्षणाय ^vत प्रसिद्धम् ^vइन्द्र ^vहुवेम स्तुम । आह्वयामो वा । कीदृशम् । ^vमरुत्वन्त मरुद्भिर्युक्त ^vवृषभ कामाना वर्षितार ^vववृधान प्रवृद्धम् ^vअकवारिम् अकुत्सितशत्रुं ^vदिव्य द्योतमान ^vशास शासितार ^vविश्वसह[1] विश्वस्य लोकस्य अभिभवितारम् ^vउग्रम् ओजस्विन ^vसहोदां बलप्रदम् ॥

जनं वज्रिन्महि चिन्मन्यमानमेभ्यो नृभ्यो रन्धया येष्वस्मि ।
अधा हि त्वा पृथिव्यां शूरसातौ हवामहे तनये गोष्वप्सु ॥ १२ ॥

जनम् । वज्रिन् । महि । चित् । मन्यमानम् । एभ्य । नृऽभ्य । रन्धय । येषु । अस्मि ।
अध । हि । त्वा । पृथिव्याम् । शूरऽसातौ । हवामहे । तनये । गोषु । अप्ऽसु ॥ १२ ॥

^vयेषु येषां नृणां मध्येऽहम् ^vअस्मि एको भवामि हे ^vवज्रिन् वज्रवन् इन्द्र त्वम् ^vएभ्यो ^vनृभ्य मनुष्येभ्य ^vमहि महदत्यन्तमात्मान ^vमन्यमान ^vजनम् । बहुमन्यमानमित्यर्थ । ^vरन्धय वशीकुरु । ^vचित् इति पादपूरण । ^vअध अधुना ^vपृथिव्या भूम्या ^vशूरसातौ युद्धे प्रवृत्ते सति ^vतनये पुत्रे निमित्ते च ^vगोषु पशुषु ^vअप्सु उदकेषु च निमित्तेषु हे इन्द्र ^vत्वा द्युलोके स्थित त्वा ^vहवामहे वयमाह्वयाम ॥

वयं त एभिः पुरुहूत सख्यैः शत्रोःशत्रोरुत्तर इत्स्याम ।
घ्नन्तो वृत्राण्युभयानि शूर राया मदेम बृहता त्वोताः ॥ १३ ॥

वयम् । ते । एभि । पुरुऽहूत । सख्यै । शत्रो ऽशत्रो । उत्ऽतरे । इत् । स्याम ।
घ्नन्त । वृत्राणि । उभयानि । शूर । राया । मदेम । बृहता । त्वाऽऊता ॥ १३ ॥

हे ^vपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र ^vएभि प्रसिद्धै ^vसख्यै स्तोत्रलक्षणै सखिकर्मभि ^vते त्वया सह ^vवयम् ^vउभयानि जामिरूपाण्यजामिरूपाणि ^vवृत्राणि अमित्राणि ^vघ्नन्त हिंसन्त ^vशत्रो शत्रो सर्वस्माच्छत्रो ^vउत्तरे ^vइत् ^vस्याम अधिका एव भवेम । हे ^vशूर विक्रान्तेन्द्र ^vत्वोता वय त्वया रक्षिता सन्त ^vबृहता महता ^vराया धनेन ^vमदेम हृष्याम[2] ॥ ॥ ८ ॥

'द्यौर्न य इन्द्र' इति त्रयोदशर्चं पञ्चम सूक्त भरद्वाजस्यार्षमैन्द्र त्रैष्टुभम् । 'वि पिप्रो' इत्येषा सप्तमी दशाक्षरचतुष्टययुक्ता[3] विराट् । अनुक्रम्यते च—'द्यौर्न वि पिप्रोर्विराट्' इति । पृष्ठ्य-

---

१ श–विश्वासाहम् । २ झ-र–हृष्यास्म । ३ ख-भ–दशकचतुष्टय°, ज्ञ-श त-न र–दशचतुष्टय° ।

षळहस्य षष्ठेऽहनि तृतीयसवने उक्थ्यस्तोत्राणि यदि द्विपदासु स्तुवीरन् यदि वाग्निष्टोमसंस्थ स्यात् तदानीं माध्यदिने सवनेऽच्छावाक स्वशस्त्र आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वमेतत्सूक्त शसेत् । सूत्रितं च—' द्यौर्न य इन्द्रेत्यच्छावाक ' (आश्व श्रौ ८ ४) इति । इदमेव सूक्तम् इन्द्राविष्ण्वोरुत्क्रान्तिनाम्न्येकाहे निष्केवल्यनिविद्धानम् । ' द्यौर्न य इन्द्रेति मध्यदिन ' (आश्व श्रौ ९ ७) इति ॥

द्यौर्न य इन्द्राभि भूमार्यस्तस्थौ रयिः शवसा पृत्सु जनान् ।
तं नः सहस्रभरमुर्वरासां दद्धि सूनो सहसो वृत्रतुरम् ॥ १ ॥

द्यौ । न । य । इन्द्र । अभि । भूम । अर्य । तस्थौ । रयि । शवसा । पृत्ऽसु । जनान् ।
तम् । न । सहस्रऽभरम् । उर्वराऽसाम् । दद्धि । सूनो इति । सहस । वृत्रऽतुरम् ॥ १ ॥

vय vरयि पुत्ररूप धन vशवसा बलेन vपृत्सु सग्रामेषु vअर्य अरीन् शत्रून् vजनान् vअभि vतस्थौ आक्रामेत्[1] । तत्र दृष्टान्त । vद्यौर्न । द्योतमान सूर्यो यथा vभूम भूतानि आक्रामति[2] तद्वत् । हे vसहस vसूनो बलस्य पुत्र vइन्द्र त्व vत पुत्र vन अस्मभ्य vदद्धि देहि । कीदृशम् । vसहस्रभर सहस्रस्य धनस्य भर्तारम् vउर्वरासाम् उर्वराणां सस्याढ्याना भूमीना सनितार सभक्तार vवृत्रतुर वृत्राणा शत्रूणां तरितार तुर्वितार वा ॥

दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सत्रासुर्यं देवेभिर्धायि विश्वम् ।
अहिं यद्वृत्रमपो वव्रिवांसं हन्नृजीषिन्विष्णुना सचानः ॥ २ ॥

दिव । न । तुभ्यम् । अनु । इन्द्र । सत्रा । असुर्यम् । देवेभि । धायि । विश्वम् ।
अहिम् । यत् । वृत्रम् । अप । वव्रिऽवांसम् । हन् । ऋजीषिन् । विष्णुना । सचान ॥२॥

vदिवो vन दिवे सूर्यायेव हे vइन्द्र vतुभ्य vसत्रा सत्यमेव vविश्व व्याप्तम् vअसुर्यम् असुरत्व बलं vदेवेभि देवै स्तोतृभि vअनु vधायि व्यधायि । अकारि । स्तोत्रै स्तूयमाना देवता बलवती भवतीत्यर्थ । हे vऋजीषिन् विगतरससोमेन्द्र vविष्णुना vसचान संगच्छमानस्त्वम् । ' षच सम-वाये ' इति धातो रूपम् । vयत् येनासुर्येण vअप उदकानि vवव्रिवांस परिवृण्वन्तम् vअहिम् आगत्य हन्तार vवृत्रम् असुर vहन् अहन् अवधी तद्बल व्यधायीति पूर्वेण सबन्ध ॥

तूर्वन्नोजीयान्तवसस्तवीयान्कृतब्रह्मेन्द्रो वृद्धमहाः ।
राजाभवन्मधुनः सोम्यस्य विश्वासां यत्पुरां दर्त्नुमावत् ॥ ३ ॥

तूर्वन् । ओजीयान् । तवस । तवीयान् । कृतऽब्रह्मा । इन्द्र । वृद्धऽमहा ।
राजा । अभवत् । मधुन । सोम्यस्य । विश्वासाम् । यत् । पुराम् । दर्त्नुम् । आवत् ॥ ३ ॥

vयत् यदा vइन्द्र vविश्वासां सर्वासां vपुरां पुरीणा[3] vदर्त्नुं दारकं वज्रम् vआवत् प्रापत् तदा vसोम्यस्य सोममयस्य vमधुन मधुररसस्य[4] vराजा vअभवत् स्वामी आसीत् । कीदृश । vतूर्वन्

---

१ ख-न भ—आक्रमेत्, झ—आक्रम्यते । २ ख-झ त-न-र—आक्रमति, घ—अतिक्रामति । ३ झ त—असुरपुरीणाम् । ४ ख-झ-न-भ—मधुरस्य, झ-त र—मधुरसस्य ।

हिंसकान् हिंसन् Vओजीयान् अतिशयेनौजस्वी Vतवस बलवत Vतवीयान् बलवत्तर Vकृतब्रह्मा। कृतं ब्रह्म स्तोत्र यस्मै स्तोतृभि॰ स । अथवा कृत दत्तं ब्रह्म अन्नं येन स्तोतृभ्य स । Vवृद्धमहा वृद्धतेजा॰[1] । एवंभूत इन्द्रो राजाभवदिति ॥

शतैरपद्रन्पणय इन्द्रात्र दशोणये कवयेऽर्कसातौ ।
वधैः शुष्णस्याशुषस्य मायाः पित्वो नारिरेचीत्किं चन प्र ॥ ४ ॥

शतै । अपद्रन् । पणय । इन्द्र । अत्र । दशऽओणये । कवये । अर्कऽसातौ ।
वधै । शुष्णस्य । अशुषस्य । माया । पित्व । न । अरिरेचीत् । किम् । चन । प्र ॥ ४ ॥

Vअत्र अस्मिन् Vअर्कसातौ । अर्कोऽन्न प्राप्यतेऽस्मिन्नित्यर्कसातिर्युद्धम् । तस्मिन् Vदशोणये[2] बहुहविष्कात्[3] Vकवये मेधाविन॰ । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । हे Vइन्द्र त्वत्सहायात् कुत्सात् बिभ्यत Vपणय एतन्नामकासुरा Vशतै शतसङ्ख्याकै बलै सार्धम् Vअपद्रन् अपाद्रवन्[4] । अपलायन्त । अपि चेन्द्र Vअशुषस्य अशुष्कस्य । संपूर्णबलस्येत्यर्थ । Vशुष्णस्य एतन्नामकासुरस्य कुत्सस्य[5] शत्रो Vमाया कपटान् Vवधै हननसाधनैरायुधै Vन Vप्र Vअरिरेचीत् प्ररिक्तानतिरिक्तान्नाकरोत् । Vपित्व अन्नस्य । पितुरित्यन्ननामैतत् । Vकिं Vचन किंचिदपि न प्रारिरेचीत् । तदीयमन्न सर्वमप्यपाहारयत् ॥

महो द्रुहो अप विश्वायु धायि वज्रस्य यत्पतने पादि शुष्णः ।
उरु ष सरथं सारथये करिन्द्रः कुत्साय सूर्यस्य सातौ ॥ ५ ॥

मह । द्रुह । अप । विश्वऽआयु । धायि । वज्रस्य । यत् । पतने । पादि । शुष्ण ।
उरु । स । सऽरथम् । सारथये । क । इन्द्र । कुत्साय । सूर्यस्य । सातौ ॥ ५ ॥

Vयत् यदा स[6] Vशुष्ण असुर॰ Vवज्रस्य Vपतने पाते Vपादि अगच्छत् । अम्रियतेत्यर्थ । तदा Vमह महत Vद्रुह द्रोग्धु शुष्णस्य सबन्धि Vविश्वायु सर्वगतम् । बलमिति शेष । Vअप Vधायि अपहितमकारि[7] । तिरस्कृतमित्यर्थ । Vस Vइन्द्र Vसारथये सारथिभूताय Vकुत्साय Vसरथं समानरथ Vसूर्यस्य Vसातौ भजने निमित्तभूते Vउरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा Vक अकरोत् । तथा चोक्त—'कुत्सायेन्द्रोऽसुरं शुष्ण जिघासु कुत्समात्मन । सारथि कल्पयित्वास्य शत्रु शुष्ण-महस्तत । कुत्सस्य रक्षां बहुलां चकारेत्यनयोच्यते' इति ॥ ॥ ९ ॥

प्र श्येनो न मदिरमंशुमस्मै शिरो दासस्य नमुचेर्मथायन् ।
प्रावन्नमीं साप्यं ससन्तं पृणग्राया समिषा सं स्वस्ति ॥ ६ ॥

प्र । श्येन । न । मदिरम् । अंशुम् । अस्मै । शिर । दासस्य । नमुचे । मथायन् ।
प्र । आवत् । नमीम् । साप्यम् । ससन्तम् । पृणक् । राया । सम् । इषा । सम् । स्वस्ति ॥ ६ ॥

---

१ ख-झ-न-भ-य—प्रवृद्धतेजा । २ श—दशोणये । अवतेस्तर्पणार्थात् छान्दसो णि । ३ ख-झ-भ—°हविष्मत , न—°हविष्येतत् । ४ ख-झ-न भ-र—अपद्रवन्, झ त—'अपाद्रवन्' नास्ति । ५ ख-झ-क्ष त न-भ-य र—'कुत्सस्य' नास्ति । ६ झ त—'स' नास्ति । ७ ख-झ-न-भ र—°मपकारि ।

श्येन सुपर्णश्च । न[1] इत्ययं शब्द[1] समुच्चये वर्तते । अस्मै इन्द्राय मदिर मदकरम् अंशु सोमम् । प्र इति आ इत्यस्यार्थे वर्तते । आहरत् । उपसर्गदर्शनाद्याख्यातमध्याह्रियते । किंचायमिन्द्रोऽपि दासस्य प्राणिनामुपक्षपयितु नमुचे एतन्नाम्नोऽसुरस्य शिर शीर्षं मथायन् मन्थन कुर्वन् साप्य सपस्य पुत्र ससन्तं स्वपन्त नमीम् एतत्सञ्ज्ञकमृषिं प्रावत् प्रारक्षत् । स्वस्ति अविनाशेन राया पश्वादिधनेन इषा अन्नेन च तमृषिं सं पृणक् समयोजयत् ॥

वि पिप्रो॒रहि॑मायस्य दृ॒ळ्हाः पुरो॑ वज्रि॒ञ्छव॑सा॒ न द॑र्दः ।
सुदा॑म॒न्तद्रेक्णो॑ अप्रमृ॒ष्यमृ॒जिश्व॑ने दा॒त्रं दा॒शुषे॑ दाः ॥ ७ ॥

वि । पिप्रोः । अहि॑ऽमायस्य । दृ॒ळ्हाः । पुरः॑ । व॒ज्रि॒न् । शव॑सा । न । द॒र्दरिति॑ दर्दः ।
सु॒ऽदा॑मन् । तत् । रेक्णः॑ । अ॒प्र॒ऽमृ॒ष्यम् । ऋ॒जिश्व॑ने । दा॒त्रम् । दा॒शुषे॑ । दाः॒ ॥ ७ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र त्वम् अहिमायस्य आहन्त्र्यो माया यस्य[2] पिप्रो एतन्नाम्नोऽसुरस्य संबन्धिनी दृळ्हा दृढानि पुर प्राकारादीनि दुर्गाणि शवसा बलेन वि दर्द. विदारितवानसि । न इति पादपूरण । 'त्व पिप्रोर्नृमण प्रारुज पुर' (ऋ स १ ५१ ५), 'शतं पूर्भिरायसीभिर्नि पाहि' (ऋ स ७ ३ ७) इति दर्शनात् । अपि च हे सुदामन् शोभनदानेन्द्र त्व दात्र हविर्लक्षण धन दाशुषे दत्तवते ऋजिश्वने एतन्नामकाय राजर्षये अप्रमृष्य केनाप्यबाध्य तत् तस्य स्वभूत रेक्ण धन दा अदा दत्तवानसि ॥

स वे॑त॒सुं दश॑माय॒ं दशो॑णि॒ं तूतु॑जि॒मिन्द्रः॑ स्वभि॒ष्टिसु॑म्नः ।
आ तु॒ग्रं शश्व॒दिभं॒ द्योत॑नाय मा॒तुर्न सी॒मुप॑ सृजा इ॒यध्यै॑ ॥ ८ ॥

स । वे॒त॒सुम् । दश॑ऽमायम् । दश॑ऽओणिम् । तूतु॑जिम् । इन्द्रः॑ । स्व॒भि॒ष्टिऽसु॑म्नः ।
आ । तु॒ग्रम् । शश्व॑त् । इभ॑म् । द्योत॑नाय । मा॒तुः । न । सी॒म् । उप॑ । सृ॒ज । इ॒यध्यै॑ ॥८॥

स्वभिष्टिसुम्न सुष्ठु अभ्येषणीयान्यभिगम्यानि सुम्नानि सुखानि येन देयानि स इन्द्र दशमाय बहुवञ्चन[3] वेतसु वेतसुनामानमसुरं दशोणिम् एतन्नामक च तूतुजिं तूतुजिनामक च आ अपि च तुग्र तुग्रनामकमसुर तथा इभम् एतन्नामकमसुर च इयध्यै एतुं द्योतनाय एतत्सञ्ज्ञाय राज्ञे शश्वत् उप सृज उपासृजत् । वशीचकार । तत्र दृष्टान्त । मातुर्न मातुर्जनन्या इव पुत्रम् । यथा मात्रे पुत्रो[4] वशीभवति[4] तद्वत् वश चकारेत्यथ । सीम् इति पादपूरण ॥

स ईं॒ स्पृधो॑ वनते॒ अप्र॑तीतो॒ बिभ्र॒द्वज्रं॑ वृत्र॒हणं॒ गभ॑स्तौ ।
तिष्ठ॒द्धरी॒ अध्य॑स्तेव॒ गर्ते॑ वचो॒युजा॑ वहत॒ इन्द्र॑मृ॒ष्वम् ॥ ९ ॥

स । ई॒म् । स्पृधः॑ । व॒न॒ते॒ । अप्र॑तिऽइतः । बिभ्र॑त् । वज्र॑म् । वृ॒त्र॒ऽहन॑म् । गभ॑स्तौ ।
तिष्ठ॑त् । हरी॒ इति॑ । अधि॑ । अस्ता॑ऽइव । गर्ते॑ । व॒च॒ऽयुजा॑ । व॒ह॒त॒ । इन्द्र॑म् । ऋ॒ष्वम् ॥९॥

---

१ भ—नशब्द , श—अत्र नञ्शब्द । २ ज्ञ—यस्य तस्य । ३ ख-घ त न श—°वचनम् । ४ त—पुत्रा वशीभवन्ति ।

ᵛगभस्तौ हस्ते ᵛवृत्रहण वृत्राणां शत्रूणां हन्तारं ᵛवज्रं स्वकीयमायुधं ᵛबिभ्रत् धारयन् ᵛअप्रतीत शत्रुभिरप्रतिगत ᵛस इन्द्रः ᵛस्पृध स्पर्धमानान् ᵛईम् इमान् वृत्रप्रभृतीन् शत्रून् ᵛवनते हन्ति। ᵛहरी स्वकीयावश्वौ ᵛअधि ᵛतिष्ठत् आरोहति । तत्र दृष्टान्तः । ᵛअस्तेव ᵛगर्ते । यथा क्षेप्ता शूरो रथेऽधि तिष्ठति तद्वत् । तथा ᵛवचोयुजा वचोमात्रेण[1] युज्यमानौ । यद्वा । स्तोतॄणां स्तुतिभिर्युज्यमानौ तौ हरी च ᵛऋष्व महान्तम् ᵛइन्द्र ᵛवहत ॥

सनेम तेऽवसा नव्यं इन्द्र प्र पूरवः स्तवन्त एना यज्ञैः ।
सप्त यत्पुरः शर्म शारदीर्दर्द्धन्दासीः पुरुकुत्साय शिक्षन् ॥ १० ॥

सनेम । ते । अवसा । नव्यः । इन्द्र । प्र । पूरवः । स्तवन्ते । एना । यज्ञैः ।
सप्त । यत् । पुरः । शर्म । शारदीः । दर्त् । हन् । दासीः । पुरुऽकुत्साय । शिक्षन् ॥ १० ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛते त्वदीयेन ᵛअवसा रक्षणेन ᵛनव्य नवीय नवतरं त्वया दीयमानं धनं ᵛसनेम वयं स्तोतारो भजेमहि । ᵛपूरवः मनुष्याः स्तोतारः ᵛएना अनेन[2] स्तोत्रेण युक्तैः ᵛयज्ञैः ᵛप्र ᵛस्तवन्ते त्वां स्तुवन्ति । ᵛयत् यस्मात् कारणात् ᵛदासीः कर्मणामुपक्षपयित्रीः शत्रुप्रजाः ᵛहन् घ्नन् हिंसन् ᵛपुरुकुत्साय एतन्नामकाय राज्ञे ᵛशिक्षन् धनानि प्रयच्छन् हे इन्द्र त्वं ᵛशारदीः शरन्नाम्नोऽसुरस्य संबन्धिनीः ᵛसप्त सप्तसंख्याकाः ᵛपुरः पुरीः ᵛशर्म शर्मणा वज्रेण ᵛदर्त् विदारितवानसि तस्मात् कारणात् त्वां स्तोतारः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

त्वं वृध इन्द्र पूर्व्यो भूर्वरिवस्यन्नुशने काव्याय ।
परा नववास्त्वमनुदेयं महे पित्रे ददाथ स्वं नपातम् ॥ ११ ॥

त्वम् । वृधः । इन्द्र । पूर्व्यः । भूः । वरिवस्यन् । उशने । काव्याय ।
परा । नवऽवास्त्वम् । अनुऽदेयम् । महे । पित्रे । ददाथ । स्वम् । नपातम् ॥ ११ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛपूर्व्य पुरातन ᵛत्वं ᵛकाव्याय कविपुत्राय ᵛउशने उशनसे भार्गवाय ᵛवरिवस्यन् धनमिच्छन् ᵛवृधः ᵛभूः स्तोतॄणां वर्धको भवसि । ᵛअनुदेयम् अनुदातव्यं धनं ᵛनववास्त्वम् एतन्नामकमसुरं पराहत्य ᵛस्वं स्वकीयमौशनसं ᵛनपातं युद्धे शत्रुभिर्गृहीतं[3] पुत्रं ᵛमहे महते ᵛपित्रे पालयितव्याय उशनसे ᵛपरा ᵛददाथ । तस्य शत्रुं हत्वा प्रकर्षेण दत्तवानसि ॥

त्वं धुनिरिन्द्र धुनिमतीर्ऋणोरपः सीरा न स्रवन्तीः ।
प्र यत्समुद्रमति शूर पर्षि पारया तुर्वशं यदुं स्वस्ति ॥ १२ ॥

त्वम् । धुनिः । इन्द्र । धुनिऽमतीः । ऋणोः । अपः । सीराः । न । स्रवन्तीः ।
प्र । यत् । समुद्रम् । अति । शूर । पर्षि । पारय । तुर्वशम् । यदुम् । स्वस्ति ॥ १२ ॥

---

१ ख-झ भ—वचनमात्रे, न य—वचनमात्रेण, श—वाचामात्रेण । २ ख-झ-भ य—एनेन । ३ ख-ञ-झ-त-न भ य-र—शत्रूणां गृहीतम् ।

हे ^v^इन्द्र ^v^धुनि शत्रूणां कम्पयिता ^v^त्व ^v^धुनिमती धुनिर्नामासुरो यासु निरोधकतया विद्यते ता ^v^अप उदकानि ^v^सीरा ^v^न नदीरिव ^v^स्रवन्ती प्रवहन्ती ^v^ऋणो अगमय । धुनिं हत्वा तेन निरोधितान्युदकानि[1] प्रवाहयतीत्यर्थः । हे ^v^शूर वीरेन्द्र ^v^यत् यदा ^v^समुद्रम् ^v^अति अतिक्रम्य ^v^प्र ^v^पर्षि प्रतीर्णो भवसि तदा समुद्रपारे तिष्ठन्तौ ^v^तुवश ^v^यदु च ^v^स्वस्ति क्षेमेण ^v^पारय अपारय । समुद्रमतारय ॥

तव॑ ह॒ त्यदि॑न्द्र॒ विश्व॑मा॒जौ स॒स्तो धुनी॒चुमु॑री॒ या ह॒ सिष्व॑प् ।

दी॒दय॒दित्तुभ्यं॒ सोमे॑भिः सु॒न्वन्द॒भीति॑रि॒ध्मभृ॑तिः प॒क्थ्य१॒॑र्कैः ॥ १३ ॥

तव॑ । ह॒ । त्यत् । इ॒न्द्र॒ । विश्व॑म् । आ॒जौ । स॒स्त । धुनी॒चुमु॑री॒ इति॑ । या । ह॒ । सिस्व॑प् ।

दी॒दय॑त् । इत् । तुभ्य॑म् । सोमे॑भि । सु॒न्वन् । द॒भीति॑ । इ॒ध्मऽभृ॑ति । प॒क्थी । अ॒र्कै ॥१३॥

हे ^v^इन्द्र ^v^आजौ सग्रामे ^v^तव ^v^ह तवैव ^v^विश्व व्याप्त ^v^त्यत् तादृशं कर्म भवति । कीदृशमिति तदुच्यते । ^v^या यौ ^v^धुनीचुमुरी । धुनिश्च चुमुरिश्चेत्येतन्नामकावसुरौ । ^v^सिष्वप् त्वमस्वापय तावसुरौ ^v^सस्त सग्रामे सुप्तवन्तौ । मृतावित्यर्थ ॥ भूतार्थे व्यत्ययेन लट् । द्वितीयो हशब्द पादपूरण ॥ तदनन्तर हे इन्द्र ^v^तुभ्य त्वदर्थं ^v^सुन्वन् सोमानभिषुण्वन् ^v^पक्थी पक्थवान् हवींषि पक्ववान् ^v^इध्मभृति इध्मानां भर्ता आहर्ता वा ^v^दभीति नाम राजर्षि ^v^सोमेभि सोमै ^v^अर्कै हविर्लक्षणैरन्नै ^v^दीदयदित् दीप्यत एव । धुनिं चुमुरिं तस्मै जघन्थेत्यर्थ । 'त्व नि दस्युं चुमुरि धुनिं च' (ऋ सं ७ १९ ४) इति हि दर्शनात् ॥ ॥ १० ॥

'इमा उ त्वा' इति द्वादशर्चं षष्ठ सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । नवम्येकादश्यौ च वैश्वदेव्यौ[2] । तथा चानुक्रम्यते—'इमा उ[3] द्वादश नवम्येकादश्यौ वैश्वदेव्यौ' इति । उपहव्यनाम्न्येकाहे इद सूक्त मरुत्वतीयनिविद्धानम् । सूत्रित च—'इमा उ त्वा य एक इदिति मध्यंदिन' (आश्व श्रौ. ९ ७) इति । इन्द्राविष्ण्वोरुत्क्रान्तिनाम्न्येकाहेऽपीद मरुत्वतीयनिविद्धानम् । सूत्रित च—'इमा उ त्वा द्यौर्न य इन्द्रेति मध्यंदिन' (आश्व श्रौ ९ ७) इति । तृतीये छन्दोमेऽपि मरुत्वतीय इद सूक्तम् । सूत्रित च—'प्र मन्दिन इमा उ त्वेति मरुत्वतीयम्' (आश्व श्रौ ८ ७) इति ॥

इ॒मा उ॑ त्वा पुरु॒तम॑स्य का॒रोर्हव्यं॑ वीर॒ हव्या॑ हवन्ते ।

धियो॑ रथे॒ष्ठाम॒जरं॒ नवी॑यो र॒यिर्विभू॑तिरीयते वच॒स्या ॥ १ ॥

इ॒मा । ऊँ इति॑ । त्वा॒ । पु॒रु॒ऽतम॑स्य । का॒रो । हव्य॑म् । वी॒र॒ । हव्या॑ । ह॒व॒न्ते॒ ।

धिय॑ । र॒थे॒ऽस्थाम् । अ॒जर॑म् । नवी॑य । र॒यि । विऽभू॑ति । ई॒य॒ते॒ । व॒च॒स्या ॥ १ ॥

^v^पुरुतमस्य बहुल काम काङ्क्षत । 'तमु अभिकाङ्क्षायाम्' इति धातु । ^v^कारो स्तोतु भरद्वाजस्य सबन्धिन्यः ^v^हव्या स्तुत्या प्रशस्या ^v^इमा ^v^धिय स्तुतयो हे ^v^वीर शूरेन्द्र ^v^हव्यं[4] ^v^त्वा त्वां ^v^हवन्ते ह्वयन्ति । कीदृशम् । ^v^रथेस्था रथे स्थितम् ^v^अजर जरारहित ^v^नवीय नवीयांसं[5] नवतरम् ।

---

१ ख-ङ-झ-त भ-र-निरोधयितान्युदकान । २ ख-विश्वेदेवा देवता, ङ झ त२-न भ य र-विश्वेदेवा(ङ-व)देवताके, त१-विश्वेदेवताके । ३ ख-ङ झ त न-भ र-उ त्वा । ४ ख१-हव्य ह्वातव्यम्, ज-ण-हव्यं होतव्यम्, भ य-हव्य ह्वातव्यम् । ५ ख-ङ-भ-र-नवीयाम् ।

vउ इति पूरण । अपि च vवचस्या स्तुत्या श्रेष्ठा vविभूति जगतो विभवहेतु vरयि हविर्लक्षण धनम् vईयते त्वामभिगच्छति ॥

तमु॑ स्तुष॒ इन्द्रं॒ यो विदा॑नो॒ गिर्वा॑हसं गी॒र्भिर्य॑ज्ञवृ॑द्धम् ।
यस्य॒ दिव॒मति॑ म॒ह्ना पृ॑थि॒व्याः पु॑रु॒माय॑स्य रिरि॒चे म॑हि॒त्वम् ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति॑ । स्तु॒षे॒ । इन्द्र॑म् । य । विदा॑न । गिर्वा॑हसम् । गी॒ऽभि । य॒ज्ञऽवृ॑द्धम् ।
यस्य॑ । दिव॑म् । अति॑ । म॒ह्ना । पृ॒थि॒व्या । पु॒रु॒ऽमा॒यस्य॑ । रि॒रि॒चे । म॒हि॒ऽत्वम् ॥ २ ॥

vय इन्द्र vविदान सर्वं विद्वान् सर्वैर्ज्ञायमानो वा vगिर्वाहस गीर्भिर्वहनीय[1] vयज्ञवृद्ध यज्ञै प्रवृद्ध vतमु तमेव vइन्द्र vस्तुषे स्तुवे। vपुरुमायस्य बहुप्रज्ञस्य बहुवञ्चनस्य वा vयस्य इन्द्रस्य vमहित्व माहात्म्य vदिव दिवो द्युलोकात्। पञ्चम्यर्थे द्वितीया। vपृथिव्या भूलोकात् vमह्ना महिम्ना vअति vरिरिचे अतिरिच्यते त स्तुवे इति सबन्ध ॥

स इत्तमो॑ऽवयु॒नं त॑त॒न्वत्सूर्ये॑ण व॒युन॑वच्चकार ।
क॒दा ते॒ मर्ता॑ अ॒मृत॑स्य॒ धामेय॑क्षन्तो॒ न मि॑नन्ति स्वधावः ॥ ३ ॥

स । इत् । तम॑ । अ॒व॒यु॒नम् । त॒त॒न्वत् । सूर्ये॑ण । व॒युन॑ऽवत् । च॒का॒र॒ ।
क॒दा । ते॒ । मर्ता॑ । अ॒मृत॑स्य । धाम॑ । इय॑क्षन्त । न । मि॒न॒न्ति॒ । स्व॒धा॒ऽव॒ ॥ ३ ॥

vस vइत् स एवेन्द्र vअवयुनम् अप्रज्ञानम्। प्रज्ञाननाशनमित्यर्थ । vततन्वत् वृत्रेण विस्तीर्यमाण vतम अन्धकारं दिवि vसूर्येण दिव्यारोपितेन देवेन vवयुनवत् प्रकाशवत् vचकार कृतवान्। परोऽर्धर्च प्रत्यक्षकृत । हे vस्वधाव बलवन्निन्द्र vमर्ता मनुष्या vअमृतस्य नित्यस्य vते त्वदीय vधाम स्वर्गाख्य स्थानम्। तत्रस्थान् देवानित्यर्थ । vइयक्षन्त यष्टुमिच्छन्त vकदा कदाचित्। सर्वदेत्यर्थ । vन vमिनन्ति किमपि प्राणिजात न हिंसन्ति ॥

यस्ता च॒का॒र॒ स कुह॑ स्वि॒दिन्द्रः॒ कमा जनं॑ चरति॒ कासु॑ वि॒क्षु ।
कस्ते॑ य॒ज्ञो मन॑से॒ शं वरा॑य॒ को अ॒र्क इ॑न्द्र क॒तमः॒ स होता॑ ॥ ४ ॥

य । ता । च॒कार॑ । स । कुह॑ । स्वि॒त् । इन्द्र॑ । कम् । आ । जन॑म् । च॒र॒ति॒ । कासु॑ । वि॒क्षु ।
क । ते॒ । य॒ज्ञ । मन॑से । शम् । वरा॑य । क । अ॒र्क । इ॒न्द्र॒ । क॒तम । स । होता॑ ॥ ४ ॥

vय इन्द्र vता तान्युक्तानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादीनि कर्माणि vचकार अकरोत् vस vइन्द्र अद्य vकुह vस्वित् क स्विद्वर्तते । vकं vजन कमपि देशम् vआ vचरति vकासु vविक्षु प्रजासु वर्तत इतीन्द्रस्य विभूतिमहत्त्वात्[2] न निश्चेतु शक्यम्। अथ प्रत्यक्षस्तुति । हे vइन्द्र vक कीदृश vयज्ञः vते तव vमनसे चेतसे vश सुखकरो भवति। vवराय तव वरणाय vक कीदृश vअर्क मन्त्र समर्थो भवति। vहोता[3] आह्वाता तव[4] वरणाय य [4] समर्थो भवति [4] स होता vकतम च भवति ॥

---

१ ख-घ-श—गीर्भिर्हवनीयम्। २ घ—विभूतिं मत्वा, श—विभूतिमत्त्वात्। ३ घ-श—य होता। ४ घ-ङ भ-श—भवति वरणाय, य—अभवति वरणाय।

इदा हि ते वेविषतः पुराजाः प्रत्नास आसुः पुरुकृत्सखायः ।
ये मध्यमास उत नूतनास उतावमस्य पुरुहूत बोधि ॥ ५ ॥

इदा । हि । ते । वेविषत । पुराऽजा । प्रत्नास । आसु । पुरुऽकृत् । सखाय ।
ये । मध्यमास । उत । नूतनास । उत । अवमस्य । पुरुऽहूत । बोधि ॥ ५ ॥

ᵛपुराजा पूर्वस्मिन् काले जाता ᵛप्रत्नास पुराणा अङ्गिर प्रभृतय. ᵛइदा ᵛहि इदानीमिव । हिशब्द उपमार्थे वर्तते । ᵛवेविषत कर्माणि प्राप्नुवन्तो हे ᵛपुरुकृत् बहूनां कर्मणां कर्तरिन्द्र ᵛते तव ᵛसखाय स्तोतार ᵛआसु बभूवु । ᵛये ᵛमध्यमास मध्यमकालजा ᵛउत अपि च ये ᵛनूतनास अद्यतना यतस्तेऽपि सर्वे ते स्तोतारो बभूवु अत कारणात् ᵛउत अपि च ᵛअवमस्य अर्वाचीनस्य ममापि स्तोत्र हे ᵛपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र त्व ᵛबोधि बुध्यस्व ॥ ॥ ११ ॥

तं पृच्छन्तोऽवरासः पराणि प्रत्ना त इन्द्र श्रुत्यानु येमुः ।
अर्चामसि वीर ब्रह्मवाहो यादेव विद्म तात्त्वा महान्तम् ॥ ६ ॥

तम् । पृच्छन्त । अवरास । पराणि । प्रत्ना । ते । इन्द्र । श्रुत्या । अनु । येमु ।
अर्चामसि । वीर । ब्रह्मऽवाह । यात् । एव । विद्म । तात् । त्वा । महान्तम् ॥ ६ ॥

हे ᵛवीर शूर ᵛब्रह्मवाह ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीय ᵛइन्द्र ᵛअवरास अर्वाचीना मनुष्या ᵛतम् उक्तगुणोपेत त्वां ᵛपृच्छन्त अर्चन्त । पृच्छतिरर्चतिकर्मा । ᵛपराणि प्रकृष्टानि ᵛप्रत्ना प्रत्नानि पुराणानि ᵛश्रुत्या श्रुत्यानि श्रोतव्यानि ᵛते त्वदीयानि कर्माणि ᵛअनु ᵛयेमु । अनुयमन निबन्धनम् । स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिर्निबबन्धु । तथा वयमपि ᵛमहान्त प्रभूत ᵛत्वा त्वाम् ᵛअर्चामसि अर्चाम स्तुम । ᵛयादेव यान्येव कर्माणि ᵛविद्म जानीम ᵛतात् तै कर्मभि स्तुम इति सबन्ध ॥

अभि त्वा पाजो रक्षसो वि तस्थे महि जज्ञानमभि तत्सु तिष्ठ ।
तव प्रत्नेन युज्येन सख्या वज्रेण धृष्णो अप ता नुदस्व ॥ ७ ॥

अभि । त्वा । पाज । रक्षस । वि । तस्थे । महि । जज्ञानम् । अभि । तत् । सु । तिष्ठ ।
तव । प्रत्नेन । युज्येन । सख्या । वज्रेण । धृष्णो इति । अप । ता । नुदस्व ॥ ७ ॥

ᵛरक्षस रक्षसां सबन्धि ᵛपाज सेनालक्षण बल हे इन्द्र ᵛत्वा ᵛअभि त्वामभिमुख ᵛवि ᵛतस्थे प्रतिष्ठते । तथा त्वमपि ᵛमहि महत् ᵛजज्ञान प्रादुर्भवत् ᵛतत् बलम् ᵛअभि अभिमुख सन् ᵛसु सुष्ठु ᵛतिष्ठ स्थिरो भव । स्थित्वा च हे ᵛधृष्णो शत्रूणां धर्षकेन्द्र ᵛतव त्वदीयेन ᵛवज्रेण ᵛता तद्बलम् ᵛअप ᵛनुदस्व अपगत प्रेरय । छिन्धीत्यर्थ । कीदृशेन । ᵛप्रत्नेन पुराणेन ᵛयुज्येन नियोज्येन ᵛसख्या नित्यसहायेन ॥

स तु श्रुधीन्द्र नूर्तनस्य ब्रह्मण्यतो वीर कारुधायः ।
त्वं ह्या३पिः प्रदिवि पितॄणां शश्वद्बभूर्थ सुहव एष्टौ ॥ ८ ॥

स । तु । श्रुधि । इन्द्र । नूर्तनस्य । ब्रह्मण्यत । वीर । कारुऽधाय ।
त्वम् । हि । आपि । प्रऽदिवि । पितॄणाम् । शश्वत् । बभूर्थ । सुऽहव । आऽईष्टौ ॥ ८ ॥

हे Vकारुधाय कारूणां स्तोतॄणा धारक हे Vवीर Vइन्द्र Vस प्रसिद्धस्त्व Vनूतनस्य इदानीं तनस्य Vब्रह्मण्यत ब्रह्म स्तोत्र कर्तुमिच्छतो मम स्तोत्र Vतु क्षिप्र Vश्रुधि शृणुहि । यस्मात् कारणात् हे इन्द्र Vत्वम् Vएष्टौ आयजने अभिकामने वा सति Vसुहव शोभनाह्वान सन् Vप्रदिवि पूर्वस्मिन् काले Vपितॄणाम् अङ्गिरसाम् Vआपि बन्धु Vशश्वत् चिरकाल Vबभूथ अभू तस्मात् कारणात् मदीय स्तोत्र श्रुधीति सबन्ध ॥

प्रोतये वरुणं मित्रमिन्द्रं मरुतः कृष्वावसे नो अद्य ।
प्र पूषणं विष्णुमग्निं पुरंधिं सवितारमोषधीः पर्वतांश्च ॥ ९ ॥

प्र । ऊतये । वरुणम् । मित्रम् । इन्द्रम् । मरुत । कृष्व । अवसे । न । अद्य ।
प्र । पूषणम् । विष्णुम् । अग्निम् । पुरम्ऽधिम् । सवितारम् । ओषधी । पर्वतान् । च ॥९॥

अस्यामृचि विश्वे देवा स्तूयन्ते । हे भरद्वाज Vअद्य इदानीं Vवरुण रात्र्यभिमानिन च Vमित्रम् अहरभिमानिन च Vइन्द्र च प्रसिद्ध Vमरुत मरुद्गणाश्च Vन अस्माकम् Vऊतये तर्पणाय Vअवसे रक्षणाय च Vप्र Vकृष्व अभिमुखीकुरुष्व । किंच Vपूषणम् एतत्सञ्ज्ञक च Vविष्णु सर्वव्यापिन देव च Vपुरंधिं पुरुधिय[1] पुरुकर्माणम् Vअग्निं च Vसवितारं सर्वस्य प्रेरक देवम् Vओषधी ओषध्यभिमानिनो देवान् Vपर्वतांश्च अद्रीनित्येतान् देवान्[2] अस्माक तर्पणाय[3] रक्षणाय च प्रकृष्व स्तुत्या अभिमुखीकुरु ॥

इम उ त्वा पुरुशाक प्रयज्यो जरितारो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।
श्रुधी हवमा हुवतो हुवानो न त्वावाँ अन्यो अमृत त्वदस्ति ॥ १० ॥

इमे । ऊँ इति । त्वा । पुरुऽशाक । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो । जरितार । अभि । अर्चन्ति । अर्कै ।
श्रुधि । हवम् । आ । हुवत । हुवान । न । त्वाऽवान् । अन्य । अमृत । त्वत् । अस्ति ॥१०॥

हे Vपुरुशाक बहुशक्ते हे Vप्रयज्यो प्रकृष्टेन यजनीयेन्द्र Vत्वा त्वाम् Vइमे Vजरितार स्तोतार Vअर्कै अर्चनीयै स्तोत्रै Vअभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । तथा हे Vअमृत अमरणशीलेन्द्र Vहुवान स्तूयमानस्त्वम् Vआ Vहुवत अभिष्टुवतो मम Vहव स्तोत्रं Vश्रुधि शृणु । किंच Vत्वावान् त्वत्सदृशो देव, Vत्वत् Vअन्य Vन Vअस्ति ॥

---

१ ख-क्ष-त२-न-भ र–पुरधियम्, घ-श–'पुरुधिय' नास्ति। २ ख-ज्ञ क्ष-त न भ–विश्वान् देवान। ३ ख-क्ष-भ-न्य–ऊतये तर्पणाय।

नू म आ वाचमुप याहि विद्वान्विश्वेभिः सूनो सहसो यजत्रैः ।
ये अग्निजिह्वा ऋतसाप आसुर्ये मनुं चक्रुरुपरं दसाय ॥ ११ ॥

नु । मे । आ । वाचम् । उप । याहि । विद्वान् । विश्वेभि । सूनो इति । सहस । यजत्रै ।
ये । अग्निऽजिह्वा । ऋतऽसाप । आसु । ये । मनुम् । चक्रु । उपरम् । दसाय ॥ ११ ॥

इय च वैश्वदेवीत्युक्तम् । हे Vसहस Vसूनो बलस्य पुत्रेन्द्र Vविद्वान् सर्वज्ञस्त्व Vयजत्रै यजनीयै Vविश्वेभि सर्वैर्देवै सह Vनु क्षिप्र Vमे मदीया वाच स्तुतिरूपाणि वचांसि Vउप अभि Vआ Vयाहि आगच्छ । एवभूतमिन्द्र[1] प्रार्थयत ऐन्द्रत्वात् सूक्तस्य । Vये देवा Vअग्निजिह्वा । अग्निर्जिह्वा-स्थानीयो येषा ते । Vऋतसाप[2] ऋत यज्ञ स्पृशन्त Vआसु भवन्ति Vये च देवा Vदसाय शत्रूणामुपक्षपणाय Vमनुं राजर्षिम् Vउपर दस्यूनामुपरिभव Vचक्रु कृतवन्त तै सहागच्छेति पूर्वेण सबन्ध ॥

स नो बोधि पुरएता सुगेषूत दुर्गेषु पथिकृद्विदानः ।
ये अश्रमास उरवो वहिष्ठास्तेभिर्न इन्द्राभि वक्षि वाजम् ॥ १२ ॥

स. । न । बोधि । पुरःऽएता । सुऽगेषु । उत । दुःऽगेषु । पथिऽकृत् । विदान. ।
ये । अश्रमास । उरव । वहिष्ठा । तेभि । न । इन्द्र । अभि । वक्षि । वाजम् ॥ १२ ॥

हे Vइन्द्र Vपथिकृत् वर्त्मना कर्ता Vविदान सर्वं विद्वान् Vस त्वं Vसुगेषु सुखेन गन्तव्येषु Vउत अपि च Vदुर्गेषु दु खेन गन्तव्येषु च मार्गेषु Vन अस्माक Vपुरएता पुरो गन्ता Vबोधि भव । बोधीति भवतेर्लोण्मध्यमपुरुषैकवचनस्य छान्दस रूपम् । Vअश्रमास श्रमरहिता Vउरव महान्त Vवहिष्ठा वोढृतमा तव Vये अश्वा सन्ति हे इन्द्र Vतेभि तैरश्वै Vन अस्मभ्य Vवाजम् अन्नम् Vअभि Vवक्षि अभिवह ॥ ॥ १२ ॥

'य एक इत्' इत्येकादशर्चं सप्तम सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्त— 'य एक एकादश[3]' इति । आभिप्लविके प्रथमेऽहनि दशरात्रस्य प्रथमेऽहनि च माध्यदिनसवने ब्राह्मणाच्छसिशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि सपातसूक्तानि । तेष्विद द्वितीयं सूक्तम् । सूत्रित च— 'य एक इद्यस्तिग्मशृङ्ग' (आश्व श्रौ ७ ५) इति । उपहव्यनाम्न्येकाहेऽपीदं निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रित च—'य एक इदिति मध्यदिन' (आश्व श्रौ ९ ७) इति ॥

य एक इद्धव्यश्चर्षणीनामिन्द्रं तं गीर्भिरभ्यर्च आभिः ।
यः पत्यते वृषभो वृष्ण्यावान्त्सत्यः सत्वा पुरुमायः सहस्वान् ॥ १ ॥

य । एक. । इत् । हव्य । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । तम् । गी ऽभि. । अभि । अर्चे । आभि ।
य । पत्यते । वृषभ । वृष्ण्यऽवान् । सत्य । सत्वा । पुरुऽमाय' । सहस्वान् ॥ १ ॥

---

१ ख-क्ष त न भ-र—एवभूतमितीन्द्रम् । २ ख-ज्ञ-क्ष त-भ-र—ते ऋतसाप । ३. ख-ज्ञ-क्ष-त न-भ-य र—इदेकादश ।

vयः इन्द्र vचर्षणीना प्रजानामाप्त्सु vएक vइत् एक एव vहव्य ह्वातव्य vआभि vगीर्भि स्तुतिरूपाभिर्वाग्भि vतम् vइन्द्रम् vअभ्यर्चे अभिष्टौमि । vय इन्द्र vपत्यते स्तोतृनभिगच्छति[1] । यद्वा । पत्यते लोकानामीष्टे । कीदृश । vवृषभ कामाना वर्षिता vवृष्ण्यावान् बलवान् vसत्य अविसवादी vसत्वा शत्रूणा सादयिता कामानां दाता वा । सदेर्वा सनोतेर्वेद रूपम् । vपुरुमाय बहुप्रज्ञ vसहस्वान् अभिभवनवान् तमिन्द्रमभिष्टौमीति सबन्ध ॥

तमु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्तः ।
नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठामद्रोघवाचं मतिभिः शविष्ठम् ॥ २ ॥

तम् । ऊँ इति । न । पूर्वे । पितर । नवऽग्वा । सप्त । विप्रास । अभि । वाजयन्त ।
नक्षत्ऽदाभम् । ततुरिम् । पर्वतेऽस्थाम् । अद्रोघऽवाचम् । मतिऽभि । शविष्ठम् ॥ २ ॥

vपूर्वे प्रत्ना vनवग्वा नवभिर्मासै सत्रमनुष्ठितवन्त vसप्त सप्तसख्याका vविप्रास विप्रा मेधाविन vवाजयन्त वाजमन्न हविर्लक्षणमिन्द्रस्य कुर्वन्त । इन्द्र वा वाजिन बलिन कुर्वन्त । तत्करोतीति णिच् । एवभूता vन अस्माक vपितर अङ्गिरस vतमु तमेवेन्द्र vमतिभि स्तुतिभि. vअभि । तुष्टुवुरिति शेष । कीदृशम् । vनक्षद्दाभम् । नक्षतिर्गतिकर्मा । अभिगच्छता शत्रूणां दम्भितार[2] हिंसितार vततुरिं तरितार vपर्वतेष्ठा पर्वतेष्ववस्थितम् vअद्रोघवाचम् । अद्रोग्धव्या अनतिक्रमणीया वागाज्ञारूपा[3] यस्य तम् । vशविष्ठ बलवत्तमम् ॥

तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः ।
यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान्तमा भर हरिवो मादयध्यै ॥ ३ ॥

तम् । ईमहे । इन्द्रम् । अस्य । राय । पुरुऽवीरस्य । नृऽवत । पुरुऽक्षो ।
य । अस्कृधोयु । अजर । स्वः ऽवान् । तम् । आ । भर । हरिऽव । मादयध्यै ॥ ३ ॥

vपुरुवीरस्य बहुपुत्रपौत्रयुक्तस्य vनृवत परिचारकजनसहितस्य vपुरुक्षो बह्वन्नस्य बहुयशसो वा vअस्य vराय इद धनम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । vतम् vइन्द्रम् vईमहे याचामहे । vय रयि vअस्कृधोयु अविच्छिन्न vअजर जराहानिरहित[4] vस्ववान् सुखयुक्तो हे vहरिव हरिवन् स्वकीयाश्वोपेतेन्द्र त्व vत रयिं vमादयध्यै अस्मान् मादयितुम् vआ vभर आहर ॥

तन्नो वि वोचो यदि ते पुरा चिज्जरितार आनशुः सुम्नमिन्द्र ।
कस्ते भागः किं वयो दुध्र खिद्वः पुरुहूत पुरूवसोऽसुरघ्नः ॥ ४ ॥

तत् । न । वि । वोच । यदि । ते । पुरा । चित् । जरितार । आनशु । सुम्नम् । इन्द्र ।
क । ते । भाग । किम् । वय । दुध्र । खिद्व । पुरुऽहूत । पुरुवसो इति पुरुऽवसो । असुरऽघ्न ॥४॥

---

१ ख क्ष-म-न्य-शत्रूनभि° । २. त १–दभितारम् । ३ घ-ज्ञ-भ-श – वाक्यक्षरूपा । ४ ख-घ-भ-श– जरारहित , ज्ञ त – जराहानिसहित ।

हे इन्द्र यदि ते तव पुरा चित् पूर्वस्मिन् काले जरितार स्तोतार सुम्नं सुखम् आनशु तत् तत्सुख न अस्माक वि वोच विब्रूहि। दुध्र दुर्धर हे खिद्व शत्रूणां खेदयितर्हे पुरुहूत[1] हे पुरुवसो[2] इन्द्र असुरघ्न असुराणा हन्तु ते तव यज्ञेषु क भाग कृत । वय हविर्लक्षणमन्न किं कृतम्। यदि केचित् चिरतना पूर्वकालेऽपि त्वत्त सकाशात् सुख लेभिरे तर्ह्यहमपि तत् सुख लप्स्ये इति विचार्य सुखप्राप्तिविलम्बो ममासोढव्यो भवेदित्यर्थ ॥

तं पृच्छन्ती वज्रहस्तं रथेष्ठामिन्द्रं वेपी वक्करी यस्य नू गीः ।
तुविग्राभं तुविकूर्मिं रभोदां गातुमिषे नक्षते तुम्रमच्छ ॥ ५ ॥

तम् । पृच्छन्ती । वज्रऽहस्तम् । रथेऽस्थाम् । इन्द्रम् । वेपी । वक्करी । यस्य । नु । गी ।
तुविऽग्राभम् । तुविऽकूर्मिम् । रभ ऽदाम् । गातुम् । इषे । नक्षते । तुम्रम् । अच्छ ॥ ५ ॥

पूर्वयोपालब्ध[3] इन्द्र ऋषये कामान् प्रायच्छत् तत स कामपूर्णं ऋषिराह। वज्रहस्त वज्रपाणिं रथेष्ठा रथे स्थित तम् इन्द्र पृच्छन्ती अर्चयन्ती । पृच्छतिरर्चतिकर्मा । वेपी । वेपो यागादि-लक्षण कर्म । तद्वती वक्करी गुणाना वक्त्री गी ईदृशी स्तुति यस्य यजमानस्य भवति। कीदृशमिन्द्र पृच्छन्नी। तुविग्राभ तुवीना बहूना ग्रहीतार तुविकूर्मिं बहुकर्माण रभोदा रभसो बलस्य दातारम्। नु इति पूरण । स यजमान गातु सुखम् इषे गच्छति। किंच तुम्र ग्लापयितारं[4] शत्रुम् अच्छ अभिमुख नक्षते गच्छति ॥ ॥ १२ ॥

अया ह त्यं मायया वावृधानं मनोजुवा स्वतवः पर्वतेन ।
अच्युता चिद्वीळिता स्वोजो रुजो वि दृळ्हा धृषता विरप्शिन् ॥ ६ ॥

अया । ह । त्यम् । मायया । ववृधानम् । मन.ऽजुवा । स्वऽतव । पर्वतेन ।
अच्युता । चित् । वीळिता । सुऽओज । रुज । वि । दृळ्हा । धृषता । विऽरप्शिन् ॥ ६ ॥

हे स्वतव स्वभूतबलेन्द्र त्व मनोजुवा मनोवद्गच्छता अनेन[5] पर्वतेन बहुपर्वणा स्वकीयेनायुधेन वज्रेण। 'वज्रेण शतपर्वणा' (ऋ सं १ ८० ६) इति दर्शनात् । अया[6] अनया[6] मायया ववृधान वर्धमान त्य त प्रसिद्ध वृत्रं वि रुज विशेषेणाभाङ्क्षी । तथा हे स्वोज शोभनतेज हे विरप्शिन् हे महन्निन्द्र त्वम् अच्युता अच्युतानि चित्[7] विनाशरहितान्यपि वीळिता वीळितानि अशिथिलीकृतानि दृळ्हा दृढानि पुराणि धृषता धर्षकेण वज्रेण व्यरुज भग्नवानसि ॥

---

१ ख-घ भ–पुरुहूत बहुभिराहूत। २ घ–पुरुवसो बहुधन। ३ ख-क्ष-भ-य–पूर्वयोपालब्धव्य ; त र–पूर्वयोपालब्ध वा। ४ ख-घ ज्ञ-भ–ग्लापयितारम्, क्ष त२ न य-र–म्रापयितारम्, त१–म्रवायितारम्। ५ ख-ज्ञ-क्ष त न-य-र–अयानेन। ६ ज्ञ-क्ष-त न-य-र–'अया अनया' नास्ति। ७. ख-भ–चिद्ध।

तं वो धिया नव्यस्या शविष्ठं प्रत्नं प्रत्नवत्परितंसयध्यै ।
स नो वक्षदनिमानः सुवह्मेन्द्रो विश्वान्यति दुर्गहाणि ॥ ७ ॥

तम् । वः । धिया । नव्यस्या । शविष्ठम् । प्रत्नम् । प्रत्नऽवत् । परिऽतंसयध्यै ।
सः । नः । वक्षत् । अनिऽमानः । सुऽवह्मा । इन्द्रः । विश्वानि । अति । दुःऽगहानि ॥७॥

नव्यस्या नवतरया धिया स्तुत्या शविष्ठ बलवत्तम प्रत्नं पुराणं हे इन्द्र त व त्वां प्रत्नवत् चिरंतना ऋषय इव परितंसयध्यै परितो विस्तारयितुम्। अह प्रवृत्तोऽस्मीति शेष । अनिमान अपरिमाण सुवह्मा शोभनवहन. स इन्द्र विश्वानि समस्तानि दुर्गहाणि दुर्गाणि न अस्मभ्यम् अति वक्षत् अतिवहतु ॥

आ जनाय द्रुह्वणे पार्थिवानि दिव्यानि दीपयोऽन्तरिक्षा ।
तपा वृषन्विश्वतः शोचिषा तान्ब्रह्मद्विषे शोचय क्षामपश्च ॥ ८ ॥

आ । जनाय । द्रुह्वणे । पार्थिवानि । दिव्यानि । दीपय । अन्तरिक्षा ।
तप । वृषन् । विश्वतः । शोचिषा । तान् । ब्रह्मऽद्विषे । शोचय । क्षाम् । अपः । च ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्व द्रुह्वणे साधुजनाना द्रोग्धु जनाय जनस्य राक्षसादे । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि अन्तरिक्षा अन्तरिक्षे भवानि च स्थानानि आ दीपय आ समन्तात् तापय[1] । हे वृषन् कामाना वर्षितरिन्द्र त्व विश्वत सर्वतो विद्यमानान् तान् राक्षसादीन् शोचिषा त्वदीयया दीप्त्या तप दह । किंच ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्ट्रे राक्षसादये । ब्रह्मद्विष दग्धुमित्यर्थ [2] । क्षां पृथिवीम् अपश्च अन्तरिक्ष च शोचय दीपय । आप इत्यन्तरिक्षनामैतत् ॥

भुवो जनस्य दिव्यस्य राजा पार्थिवस्य जगतस्त्वेषसंदृक् ।
धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते विश्वा अजुर्य दयसे वि मायाः ॥ ९ ॥

भुवः । जनस्य । दिव्यस्य । राजा । पार्थिवस्य । जगतः । त्वेषऽसंदृक् ।
धिष्व । वज्रम् । दक्षिणे । इन्द्र । हस्ते । विश्वाः । अजुर्य । दयसे । वि । मायाः ॥ ९ ॥

हे त्वेषसदृक् दीप्तदर्शनेन्द्र दिव्यस्य दिवि भवस्य जनस्य राजा ईश्वर भुव भवसि । जगत जङ्गमस्य पार्थिवस्य च राजा भवसि । दक्षिणे हस्ते वज्र धिष्व[3] निधेहि । तेन[4] च[4] निहितेन वज्रेण विश्वा सर्वा आसुरी माया[5] वि दयसे विबाधसे । ' दय[6] दानहिंसागतिरक्षणेषु ' इति धातु[6] । हे इन्द्र अजुर्य जरयितुमशक्येन्द्र त्वमिति[7] ॥

---

१ ख घ-ङ-भ—तापय , श—दीपय । २ ख-घ-भ—द्रोग्धुमि°, श—द्राग्धुमि°। ३ घ—धिष्व धारय । ४ ख-भ—' तेन च ' नास्ति । ५ श—पुरी । ६ ख-भ—' दय धातु ' नास्ति । ७ श—त्वमिति शेष ।

आ संयतमिन्द्र णः स्वस्तिं शत्रुतूर्याय बृहतीममृध्राम् ।
यया दासान्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन्त्सुतुका नाहुषाणि ॥ १० ॥

आ । सम्ऽयतम् । इन्द्र । न । स्वस्तिम् । शत्रुऽतूर्याय । बृहतीम् । अमृध्राम् ।
यया । दासानि । आर्याणि । वृत्रा । करः । वज्रिन् । सुऽतुका । नाहुषाणि ॥ १० ॥

हे Vइन्द्र Vशत्रुतूर्याय शत्रूणा तारणाय Vबृहतीं महतीम् Vअमृध्राम् अहिंसिता Vसयत सयतीं संगच्छमानां Vस्वस्ति क्षेमलक्षणा सपद हे इन्द्र[1] Vन अस्मभ्यम् Vआ भर। Vवज्रिन् वज्रवन्निन्द्र Vयया स्वस्त्या Vदासानि कर्महीनानि मनुष्यजातानि Vआर्याणि कर्मयुक्तानि Vकर अकरो । Vनाहुषाणि मनुष्यसबन्धीनि। नहुषा इति मनुष्यनामैतत्। Vवृत्रा वृत्राणि शत्रून् Vसुतुका सुतुकानि शोभनहिंसो-पेतान्यकरो ॥

स नो नियुद्भिः पुरुहूत वेधो विश्ववाराभिरा गहि प्रयज्यो ।
न या अदेवो वरते न देव आभिर्याहि तूयमा मद्र्यद्रिक् ॥ ११ ॥

स । न । नियुत्ऽभिः । पुरुऽहूत । वेधः । विश्वऽवाराभिः । आ । गहि । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो ।
न । याः । अदेवः । वरते । न । देवः । आ । आभिः । याहि । तूयम् । आ । मद्र्यद्रिक् ॥ ११ ॥

हे Vपुरुहूत हे Vवेधः विधातर्हे Vप्रयज्यो प्रकृष्टेन[2] यजनीयेन्द्र Vस त्वं Vविश्ववाराभिः विश्वैर्वरणीयाभिः सभजनीयाभिः Vनियुद्भिः अश्वैः Vनः अस्मान् Vआ Vगहि आगच्छ । Vअदेवः असुरः Vयाः नियुतो यानश्वान् Vन Vवरते न वारयति Vदेवः च Vन वरते Vआभिः नियुद्भिः Vतूयम् Vआ क्षिप्रमेव Vमद्र्यद्रिक् मदभिमुखः सन् Vआ Vयाहि आगच्छ। अद्र्यागमस्य द्विर्वचनं छान्दसम् ॥ ॥ १४ ॥

'सुत इत्' इति दशर्चमष्टमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'सुत इद्दश' इत्यनुक्रान्तम् । विषुवति निष्केवल्ये इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—सुत इत्त्वमेष प्र पूर्वीः' (आश्व श्रौ ८ ६) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'सुत इत्त्वं निमिश्ल इन्द्र सोम इति त्रीणि' (ऐ आ ५ २ २) इति ॥

सुत इत्त्वं निमिश्ल इन्द्र सोमे स्तोमे ब्रह्मणि शस्यमान उक्थे ।
यद्वा युक्ताभ्यां मघवन्हरिभ्यां बिभ्रद्वज्रं बाह्वोरिन्द्र यासि ॥ १ ॥

सुते । इत् । त्वम् । निऽमिश्लः । इन्द्र । सोमे । स्तोमे । ब्रह्मणि । शस्यमाने । उक्थे ।
यत् । वा । युक्ताभ्याम् । मघऽवन् । हरिऽभ्याम् । बिभ्रत् । वज्रम् । बाह्वोः । इन्द्र । यासि ॥ १ ॥

Vसोमे Vसुते Vइत् अभिषुत एव सति Vब्रह्मणि बृहति महति[3] Vस्तोमे स्तोत्रे उच्चार्यमाणे सति Vउक्थे शस्त्रे Vशस्यमाने सति हे Vइन्द्र Vत्वं Vनिमिश्लः निमिश्रः सन् हरी संयोजयन् हे Vमघवन्

---

१ ख-झ न भ-य—इन्द्र त्वम् । २ घ श—प्रकर्षेण । ३ ख-ञ झ त-न-भ र—'महति' नास्ति, श—मरुत ।

धनवन् इन्द्र त्व बाह्वो हस्तयो वज्र स्वकीयमायुधं बिभ्रत् धारयन् युक्ताभ्यां रथे नियुक्ताभ्या हरिभ्याम् अश्वाभ्या यासि यद्वा आगच्छसीति यच्च तत्सोमेऽभिषुते इति सबन्ध ॥

यद्वा दिवि पार्ये सुष्विमिन्द्र वृत्रहत्येऽवसि शूरसातौ ।
यद्वा दक्षस्य बिभ्युषो अबिभ्यदरन्धयः शर्धत इन्द्र दस्यून् ॥ २ ॥

यत् । वा । दिवि । पार्ये । सुस्विम् । इन्द्र । वृत्रऽहत्ये । अवसि । शूरऽसातौ ।
यत् । वा । दक्षस्य । बिभ्युषे । अबिभ्यत् । अरन्धय । शर्धत । इन्द्र । दस्यून् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्व दिवि द्युलोके शूरसातौ शूरै भटै सभजनीये वृत्रहत्ये युद्धे च पार्ये प्राप्तव्ये सति सुष्विम् अभिषोतार यजमानम् अवसि यद्वा रक्षसीति यच्च । वेति समुच्चये । दक्षस्य यज्ञादिषु समर्थस्य बिभ्युष शत्रुभ्यो बिभ्यतो जनस्य शर्धत सग्रामे उत्सहमानान् दस्यून् उपक्षपयितॄन् शत्रून् हे इन्द्र त्वम् अबिभ्यत् भीतिरहित सन् अरन्धय[1] यद्वा वशीकरोषीति यच्च तत्सर्वं सोमेऽभिषुते इति पूर्वेण सबन्ध ॥ तथा चोक्त—'यद्वाह्वोर्धारयन्वज्र हरिभ्यां यासि वृत्रहन् । यच्च रक्षसि सग्रामे नून् सोममभिषुण्वत ॥ यच्च कर्मसु दक्षस्य यजमानस्य येऽरय । वशी-करोषि तांस्तस्मै बिभ्यते भीतिवर्जित ॥ तत्सोमेऽभिषुते स्तोत्रशस्त्रयोश्च प्रवृत्तयो । इति ऋचोऽयमे-कार्थे सुत इत्वमिति द्वयम्' इति ॥

पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं प्रणेनीरुग्रो जरितारमूती ।
कर्ता वीराय सुष्वय उ लोकं दाता वसु स्तुवते कीरये चित् ॥ ३ ॥

पाता । सुतम् । इन्द्र । अस्तु । सोमम् । प्रऽनेनी । उग्र । जरितारम् । ऊती ।
कर्ता । वीराय । सुस्वये । ऊँ इति । लोकम् । दाता । वसु । स्तुवते । कीरये । चित् ॥३॥

इन्द्र सुतम् अभिषुत सोम पाता अस्तु पानशीलो भवतु ॥ तृन्नन्तत्वात् 'न लोका-व्ययनिष्ठा०' इति षष्ठीप्रतिषेध ॥ कीदृश । ऊती ऊत्या मार्गेण जरितार स्तोतारं प्रणेनी प्रकर्षेण नेता उग्र उद्गूर्ण वीराय यज्ञादिकर्मसु दक्षाय सुष्वये सोमाभिषव कुर्वते यजमानाय लोक स्थान कर्ता । दातेत्यर्थ । उ इति पादपूरण । स्तुवते स्तोत्र कुर्वते कीरये चित् । चिदिति चार्थे । स्तोत्रे च । कीरिरिति स्तोतृनामैतत् । वसु धन दाता अस्तु ॥

गन्तेयान्ति सवना हरिभ्यां बभ्रिर्वज्रं पपिः सोमं ददिर्गाः ।
कर्ता वीरं नर्यं सर्ववीरं श्रोता हवं गृणतः स्तोमवाहाः ॥ ४ ॥

गन्ता । इयन्ति । सवना । हरिऽभ्याम् । बभ्रि । वज्रम् । पपि । सोमम् । ददि । गा ।
कर्ता । वीरम् । नर्यम् । सर्वऽवीरम् । श्रोता । हवम् । गृणत । स्तोमऽवाहा ॥ ४ ॥

इन्द्र हरिभ्यां स्वकीयाभ्याम् इयन्ति हृदयस्थानि त्रीणि सवना सवनानि गन्ता गमनशीलो भवतु । कीदृश । वज्र स्वकीयमायुधं बभ्रि भर्ता धारक सोमम् अभिषुत पपिः पाता गाः

---

[1] ख-ङ-छ-त-न-भ-र—अरन्धय इति ।

ᵛददि दाता ᵛनर्य मनुष्यहित ᵛसर्ववीर बहुपुत्रोपेत ᵛवीरं पुत्र ᵛकर्ता यजमानाय दाता ᵛगृणत स्तुवत स्तोतु सबन्धि ᵛहव स्तोत्र ᵛश्रोता श्रावक ᵛस्तोमवाहा॰ स्तोमै स्तोत्रैर्वहनीय ॥

अस्मै व॒यं यद्वा॒वान॒ तद्वि॑विष्म॒ इन्द्रा॑य॒ यो नः॑ प्र॒दिवो॒ अप॒स्कः ।
सु॒ते सोमे॑ स्तु॒मसि॒ शंस॑दु॒क्थेन्द्रा॑य॒ ब्रह्म॒ वर्ध॑नं॒ यथास॑त् ॥ ५ ॥

अस्मै । व॒यम् । यत् । व॒वान॑ । तत् । वि॒वि॒ष्म॒ । इन्द्रा॑य । य । न॒ । प्र॒ऽदिवं॑ । अपं॑ । क॒रि॒ति॒ क ।
सु॒ते । सोमे॑ । स्तु॒मसि॑ । शसं॑त् । उ॒क्था । इ॒द्रा॑य । ब्रह्म॑ । वर्ध॑नम् । यथा॑ । अस॑त् ॥ ५ ॥

ᵛप्रदिव पुराण ᵛय इन्द्र॰ ᵛन अस्मदर्थम् ᵛअप पोषणादिक कर्म ᵛक करोति अयमिन्द्र॰ ᵛयत् स्तोत्रादिकं ᵛववान कामयते ᵛअस्मै ᵛइन्द्राय ᵛवय ᵛतद्विविष्म व्याप्नुम । कुर्म इत्यर्थ । ᵛसोमे ᵛसुते अभिषुते सति ᵛस्तुमसि स्तुम । इन्द्राय स्तोत्राणि कुर्म । ᵛउक्था उक्थानि शस्त्राणि ᵛशसत् शंसन्त । प्रथमाबहुवचनस्य लुक् । ᵛब्रह्म हविर्लक्षणमन्नम् ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थं ᵛवर्धन ᵛयथा वृद्धिकरम् ᵛअसत् स्यात् तथा कुर्म इत्यर्थ ॥ ॥ १५ ॥

ब्रह्मा॑णि॒ हि च॑कृ॒षे वर्ध॑नानि॒ ताव॑त्त इन्द्र म॒तिभि॑र्विविष्मः ।
सु॒ते सोमे॑ सुत॒पाः शंत॑मानि॒ रान्द्र्या॑ क्रियास्म॒ वक्ष॑णानि य॒ज्ञैः ॥ ६ ॥

ब्रह्मा॑णि । हि । च॒कृ॒षे । वर्ध॑नानि । ताव॑त् । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । म॒तिऽभिः॑ । वि॒वि॒ष्म॒॑ ।
सु॒ते । सोमे॑ । सु॒त॒ऽपा॒ । शम्ऽत॑मानि । रान्द्र्या॑ । क्रि॒या॒स्म॒ । वक्ष॑णानि । य॒ज्ञैः॑ ॥ ६ ॥

हे ᵛइन्द्र त्व ᵛहि यस्मात् कारणात् ᵛब्रह्माणि स्तोत्राणि ᵛवर्धनानि स्वयमेव वृद्धिकराणि ᵛचकृषे कृतवानसि तस्मात् कारणात् ᵛतावत् तावन्ति तादृशानि स्तोत्राणि ᵛते तुभ्य ᵛमतिभि बुद्धिभिर्वय ᵛविविष्म व्याप्नुम । वर्धनानि स्तोत्राणि मम यथा भवेयुस्त्व तादृशानि कल्पितवानसीत्यर्थ । अपि च[1] हे ᵛसुतपा अभिषुतस्य सोमस्य पातस्त्वामुद्दिश्य ᵛसुते ᵛसोमे अभिषुते सति ᵛशतमानि सुखकृत्तमानि ᵛरान्द्र्या रान्द्र्याणि रमणीयानि ᵛयज्ञै हविर्भिर्युक्तानि ᵛवक्षणानि वाहकानि स्तोत्राणि ᵛक्रियास्म करवाम ॥

स नो॑ बोधि पु॒रो॒ळाशं॑ रराणः पिबा॒ तु सोमं॒ गोऋ॑जीकमिन्द्र ।
एदं ब॒र्हिर्यज॑मानस्य सीदो॒रुं कृ॑धि त्वाय॒त उ॒ लो॒कम् ॥ ७ ॥

स । न॒ । बो॒धि॒ । पु॒रो॒ळाश॑म् । र॒रा॑ण । पिब॑ । तु । सोम॑म् । गोऽऋ॑जीकम् । इ॒न्द्र॒ ।
आ । इ॒दम् । ब॒र्हिः । यज॑मानस्य । सी॒द॒ । उ॒रुम् । कृ॒धि॒ । त्वा॒ऽय॒त । उँ॒ इति॑ । लो॒कम् ॥७॥

हे ᵛइन्द्र ᵛरराण रममाण ᵛस त्व ᵛन अस्मदीय ᵛपुरोडाशम् एतल्लक्षण हवि ᵛबोधि बुध्यस्व । किच ᵛगोऋजीक गोविकारदध्यादिभि॰[2] सस्कृतमभिषुतं ᵛसोम ᵛतु क्षिप्र ᵛपिब पिबे । तदथ च ᵛयजमानस्य सबन्धि ᵛइद ᵛबर्हि ᵛआ ᵛसीद अभिविश । तदनन्तरं ᵛत्वायत त्वामिच्छतो यजमानस्य ᵛलोक स्थानम् ᵛउरु[3] विस्तीर्ण[3] ᵛकृधि कुरु । ᵛउ इति पूरण ॥

---

१ घ – च सुते सोमे । २ घ – गोविकारैर्दध्यादिभि , श – गोविकारं दध्यादिभि ।
३ ख-श-स्म त-न भ-र–' उरु विस्तीर्णं ' नास्ति ।

स मन्दस्वा ह्यनु जोषमुग्र प्र त्वा यज्ञास इमे अश्नुवन्तु ।
प्रेमे हवासः पुरुहूतमस्मे आ त्वेयं धीरवस इन्द्र यम्याः ॥ ८ ॥

स । मन्दस्व । हि । अनु । जोषम् । उग्र । प्र । त्वा । यज्ञास । इमे । अश्नुवन्तु ।
प्र । इमे । हवास । पुरुऽहूतम् । अस्मे इति । आ । त्वा । इयम् । धी । अवसे । इन्द्र । यम्या ॥८॥

हे Vउग्र उद्गूर्णबलेन्द्र Vस त्वम् Vअनु Vजोष कामानुगुण यथा भवति तथा Vमन्दस्व मोदस्व ॥ हिशब्द पादपूरण । हियोगे मन्दस्वेत्याख्यातस्य व्यत्ययात् सर्वानुदात्तत्वम् ॥ Vइमे Vयज्ञास यज्ञा सोमा Vत्वा त्वा Vप्र Vअश्नुवन्तु प्राप्नुवन्तु । हे[1] पुरुहूत बहुभिराहूत Vइन्द्र[1] त्वाम् Vअस्मे अस्मदीयानि Vइमे Vहवास हवा स्तोत्राणि प्राप्नुवन्तु[1] । Vइय Vधी स्तुति Vत्वा त्वाम् Vअवसे अस्माकं रक्षणाय Vआ Vयम्या आयच्छतु[2] नियच्छतु[2] ॥

तं वः सखायः सं यथा सुतेषु सोमेभिरी पृणता भोजमिन्द्रम् ।
कुवित्तस्मा असति नो भराय न सुष्विमिन्द्रोऽवसे मृधाति ॥ ९ ॥

तम् । व । सखाय । सम् । यथा । सुतेषु । सोमेभि । ईम् । पृणत । भोजम् । इन्द्रम् ।
कुवित् । तस्मै । असति । न । भराय । न । सुस्विम् । इन्द्र । अवसे । मृधाति ॥ ९ ॥

हे Vसखाय स्तोतार Vव यूय सोमेषु Vसुतेषु अभिषुतेषु सत्सु Vभोज दातार Vतम् Vईम् एतम्[4] Vइन्द्र Vसोमेभि सोमैर्यथाकाम Vस Vपृणत सपूरयत । Vतस्मै इन्द्राय Vकुवित् बहूपकरणम् । कुविदिति बहुनामैतत् । Vअसति अस्तु । किमर्थम् । Vन अस्माक Vभराय भरणाय पोषणाय । Vइन्द्र Vसुष्विम् अभिषवणशील यजमानम् Vअवसे तर्पणाय Vन Vमृधाति न बाधते ॥

एवेदिन्द्रः सुते अस्तावि सोमे भरद्वाजेषु क्षयदिन्मघोनः ।
असद्यथा जरित्र उत सूरिरिन्द्रो रायो विश्ववारस्य दाता ॥ १० ॥

एव । इत् । इन्द्र । सुते । अस्तावि । सोमे । भरत्ऽवाजेषु । क्षयत् । इत् । मघोन ।
असत् । यथा । जरित्रे । उत । सूरि । इन्द्र । राय । विश्वऽवारस्य । दाता ॥ १० ॥

Vमघोन धनवतो हविष्मतो यजमानस्य Vक्षयत् ईश्वर Vइन्द्र Vसोमे Vसुते अभिषुते सति Vभरद्वाजेषु भरद्वाजे मयि Vएव एवम् Vअस्तावि स्तुतोऽभूत् । Vइन्द्र Vजरित्रे स्तोत्रे Vसूरि सन्मार्गे प्रेरक Vयथा Vअसत् भवेत् । Vउत अपि च Vविश्ववारस्य विश्वैर्वरणीयस्य Vराय धनस्य Vदाता यथा भवेत् तथा अस्तावीति सबन्ध । इदिति द्वय पूरणम् ॥ ॥ १६ ॥ ॥ २ ॥

---

१ घ–पुरुहूत बहुभिराहूतमिन्द्रम् । २ ख ज्ञ-न-भ–आयम्या आगच्छन्तु (ख ज्ञ-०च्छतु) नियच्छन्तु, ज्ञ-त२–आयम्या आगच्छन्तु, त१ र–आयम्या आगच्छतु । ३ ख-ज्ञ ज्ञ-न-भ र–आगच्छतु, त२-आच्छतु, य-आगच्छतु नियच्छतु । ४ ख-ज्ञ-ज्ञ-त१ न भ य-र–एनम् ।

तृतीयेऽनुवाके विंशतिसूक्तानि । तत्र 'वृषा मद' इति दशर्चं प्रथम सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'वृषा' इत्यनुक्रान्तम् । विषुवति निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रित च—'वृषा मद प्र महिष्ठाय' (आश्व श्रौ ८ ६) इति ॥

वृषा मद इन्द्रे श्लोक उक्था सचा सोमेषु सुतपा ऋजीषी ।
अर्चत्र्यो मघवा नृभ्य उक्थैर्द्युक्षो राजा गिरामक्षितोतिः ॥ १ ॥

वृषा । मदः । इन्द्रे । श्लोकः । उक्था । सचा । सोमेषु । सुतऽपाः । ऋजीषी ।
अर्चत्र्यः । मघऽवा । नृऽभ्यः । उक्थैः । द्युक्षः । राजा । गिराम् । अक्षितऽऊतिः ॥ १ ॥

ᵛसोमेषु सोमवत्सु यागेषु ᵛइन्द्रे सोमपानजनित ᵛमद ᵛवृषा यजमानस्य कामाना वर्षको भवति । यद्वा । सर्वजनाह्लादकस्य वर्षणस्य कर्ता भवति । ᵛउक्था उक्थेन शस्त्रेण ᵛसचा सह ᵛश्लोक स्तोत्ररूप' शब्द वृषा भवति । ᵛसुतपा अभिषुतस्य सोमस्य पाता ᵛऋजीषी ऋजीष गतरसमपि सोम न परित्यजन् ᵛमघवा धनवान् स चेन्द्र ᵛनृभ्य स्तुतीनां नेतृभ्य[1] ᵛउक्थै स्तोत्रै ᵛअर्चत्र्यः अर्चनीयो भवति । ᵛद्युक्ष द्युलोकनिवास ᵛगिरा स्तुतीना ᵛराजा ईश्वर इन्द्र ᵛअक्षितोति अक्षीणरक्षश्च[2] भवति ॥

तर्तुरिर्वीरो नर्यो विचेताः श्रोता हवं गृणत उर्व्यूतिः ।
वसुः शंसो नरां कारुधाया वाजी स्तुतो विदथे दाति वाजम् ॥ २ ॥

तर्तुरिः । वीरः । नर्यः । विऽचेताः । श्रोता । हवम् । गृणतः । उर्विऽऊतिः ।
वसुः । शंसः । नराम् । कारुऽधायाः । वाजी । स्तुतः । विदथे । दाति । वाजम् ॥ २ ॥

ᵛवाजी अश्ववान् इन्द्र ᵛविदथे यज्ञेऽस्माभि ᵛस्तुत ᵛसन् ᵛवाजम् अन्न ᵛदाति अस्मभ्य ददाति । कीदृश इन्द्र । ᵛतर्तुरि शत्रूणा हिंसक ᵛवीर विक्रान्त ᵛनर्य नरहित ᵛविचेता विविक्तज्ञान ᵛहवम् अस्मदीय स्तोत्र ᵛश्रोता ᵛगृणत स्तुवत स्तोतृजनस्य ᵛउर्व्यूति विस्तृतरक्ष ᵛवसु वासयिता ᵛनरां नृणा स्तोतृजनाना ᵛशस शसनीय· ᵛकारुधाया कारूणा स्तोतॄणा धारयिता । एवभूत इन्द्रो वाज ददातीति सबन्ध ॥

अक्षो न चक्र्योः शूर बृहन्प्र ते मह्ना रिरिचे रोदस्योः ।
वृक्षस्य नु ते पुरुहूत वया व्यूतयो रुरुहुरिन्द्र पूर्वीः ॥ ३ ॥

अक्षः । न । चक्र्योः । शूर । बृहन् । प्र । ते । मह्ना । रिरिचे । रोदस्योः ।
वृक्षस्य । नु । ते । पुरुऽहूत । वयाः । वि । ऊतयः । रुरुहुः । इन्द्र । पूर्वीः ॥ ३ ॥

---

१ ख-भ—नेतृभ्यो मनुष्येभ्य । २ ख१ न-भ—अक्षीणरक्षिणश्च, ज ण-अक्षीण रक्षिणश्च, झ-अक्षीणरक्षणश्च, त अक्षीणरक्षकश्च ।

हे ᵛशूर विक्रान्तेन्द्र ᵛबृहन् महान्[1] ᵛते त्वदीय ᵛमह्ना महिमा ᵛरोदस्यो द्यावापृथिव्यो ᵛप्र ᵛरिरिचे अतिरिच्यते[2]। द्यावापृथिवीभ्यामित्यर्थ । अत्र[3] दृष्टान्त । ᵛचक्रयो चक्रयो ᵛअक्षो ᵛन । रथसबन्ध्यक्षा यथा चक्राभ्यां बहिर्गतस्तद्वत् । हे ᵛपुरुहूत बहुभिराहूत ᵛइन्द्र त्वदीया ᵛपूर्वी बह्वय ᵛऊतय रक्षा ᵛवि ᵛरुरुहु विशेषेण रोहन्ति । तत्र दृष्टान्त । ᵛवृक्षस्य ᵛनु । यथा वृक्षस्य ᵛवया शाखा विरोहन्ति तद्वत् ॥

शचीवतस्ते पुरुशाक शाका गवामिव स्रुतयः संचरणीः ।
वत्सानां न तन्तयस्त इन्द्र दामन्वन्तो अदामानः सुदामन् ॥ ४ ॥

शचीऽवत । ते । पुरुऽशाक । शाकाः । गवाम्ऽइव । स्रुतयः । सम्ऽचरणीः ।
वत्सानाम् । न । तन्तयः । ते । इन्द्र । दामन्ऽवन्तः । अदामानः । सुऽदामन् ॥ ४ ॥

हे ᵛपुरुशाक बहुकर्मन्निन्द्र[4] ᵛशचीवत प्रज्ञावत ᵛते त्वदीया ᵛशाका शक्तय कर्माणि वा सर्वत सचरन्तीति शेष । तत्र दृष्टान्त । ᵛगवामिव धेनूना ᵛस्रुतय मार्गा यथा ᵛसचरणी सर्वत्र संचारिणो भवन्ति तद्वत् । अपि च ᵛवत्साना ᵛन ᵛतन्तय । तन्तिर्नाम दीर्घप्रसारिता रज्जु यत्र नियतैर्विशाखदामभि बहवो वत्सा बध्यन्ते । यथा तन्तयो बहूना वत्साना बन्धका हे ᵛसुदामन् शोभनदान ᵛइन्द्र तथा ᵛते त्वदीया शाका ᵛदामन्वन्त बन्धनवन्त बहूनां शत्रूणा बन्धका ᵛअदामान स्वयमन्यैरबद्धा ॥

अन्यदद्य कर्वरमन्यदु श्वोऽसच्च सन्मुहुराचक्रिरिन्द्रः ।
मित्रो नो अत्र वरुणश्च पूषार्यो वशस्य पर्येतास्ति ॥ ५ ॥

अन्यत् । अद्य । कर्वरम् । अन्यत् । ऊँ इति । श्वः । असत् । च । सत् । मुहुः । आऽचक्रिः । इन्द्रः ।
मित्रः । नः । अत्र । वरुणः । च । पूषा । अर्यः । वशस्य । परिऽएता । अस्ति ॥ ५ ॥

अयमिन्द्र ᵛअद्य अस्मिन् दिवसे ᵛअन्यत् ᵛकर्वरम् । कर्मनामैतत् । कर्म करोति । ᵛअन्यदु अन्यदेव उक्तविलक्षणमेव कर्म ᵛश्व परस्मिन् दिने करोति । एतदेव विव्रियते । ᵛअसच्च अशुभम् अशनिपातनादिकं ᵛसत् वर्षणादिकं शोभन कर्म च । यद्वा । त्रिशिरसो विश्वरूपस्य वधादिकम् असत्कर्म लोकोपद्रवकारिणो वृत्रादेरसुरस्य वधादिरूप सत्कर्म च ᵛमुहु पुन पुनरसौ ᵛइन्द्र ᵛआचक्रि कर्ता भवति । एव परस्परविलक्षणं कर्म स्वमहिम्ना पुन पुनरावर्तयन् प्रतिदिवसमन्यदेव परेषामसाधारण कर्म करोतीत्यर्थ । एवविध इन्द्र ᵛअत्र अस्मिन् यज्ञे ᵛन अस्माक ᵛवशस्य कामयितव्यस्य फलस्य स्वर्गादे ᵛपर्येतास्ति परिगमयिता भवतु । अस्तेर्लेटि रूपम् । ᵛमित्र अहर भिमानी देव ᵛवरुण राज्यभिमानी ᵛपूषा पोषको देव ᵛअर्य प्रेरक सविता एते ᵛच इन्द्रेण नियम्यमाना अस्मदीयस्य कामस्य परिगमयितार सन्तु । यद्वा । मित्रादयोऽप्यत्र स्वप्राधान्येन अभिधीयन्ते । मित्रादय इन्द्र प्रत्येकमस्मदीयस्य कामस्य पर्येतास्तु । तथा च बृहद्देवतायामुक्त—'प्रोतयेऽन्यदिति त्वेते वैश्वदेव्यावृचौ स्मृते' इति ॥ ॥ १७ ॥

---

१ ख भ—महन् । २ ख भ—प्ररिरिच्यते अतिरिच्यते, ज-त न—प्ररिच्यते, र-प्ररिरिच्यते । ३ ख-न भ-य-श—तत्र । ४ ख-घ भ श—बहुशक्तिमन्निन्द्र ।

वि त्वदापो न पर्वतस्य पृष्ठादुक्थेभिरिन्द्रानयन्त यज्ञैः ।
तं त्वाभिः सुष्टुतिभिर्वाजयन्त आजिं न जग्मुर्गिर्वाहो अश्वाः ॥ ६ ॥

वि । त्वत् । आपः । न । पर्वतस्य । पृष्ठात् । उक्थेभिः । इन्द्र । अनयन्त । यज्ञैः ।
तम् । त्वा । आभिः । सुस्तुतिऽभिः । वाजयन्त । आजिम् । न । जग्मुः । गिर्वाहः । अश्वाः ॥ ६ ॥

हे vइन्द्र vत्वत् त्वत्सकाशात् vउक्थेभि उक्थै शस्त्रै vयज्ञै हविर्भिश्च स्तोतार कामानात्मन vवि vअनयन्त विविध प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्त । vपर्वतस्य अद्रे vपृष्ठात् उपरिभागात् vआपो vन अप उदकानि यथा तद्वत् । अपि च हे vगिर्वाह गीर्भि स्तुतिरूपाभिर्वाग्भि वहनीयेन्द्र vत प्रसिद्ध vत्वा त्वां vवाजयन्त बलिन कुर्वन्त । यद्वा । वाजमन्नमिच्छन्तो भरद्वाजा स्तोतार vआभि पूर्वोक्ताभि vसुष्टुतिभि शोभनाभि [1] स्तुतिभि [1] vजग्मु [2] प्रापु । क्षिप्रगमने दृष्टान्त । vअश्वा वाहा vआजिं vन सग्राम यथा शीघ्र प्रापुस्तद्वत्[3] ॥

न यं जरन्ति शरदो न मासा न द्याव इन्द्रमवकर्शयन्ति ।
वृद्धस्य चिद्वर्धतामस्य तनूः स्तोमेभिरुक्थैश्च शस्यमाना ॥ ७ ॥

न । यम् । जरन्ति । शरदः । न । मासाः । न । द्यावः । इन्द्रम् । अवऽकर्शयन्ति ।
वृद्धस्य । चित् । वर्धताम् । अस्य । तनूः । स्तोमेभिः । उक्थैः । च । शस्यमाना ॥ ७ ॥

vशरद सवत्सरा vयम् इन्द्र vन vजरन्ति न जरयन्ति नापक्षीणयन्ति । तथा vमासा च नापक्षीणयन्ति । तथा vद्याव दिवसाश्च यम् vइन्द्र vन vअवकर्शयन्ति नाल्पीभावयन्ति vवृद्धस्य vचित् प्रवृद्धस्यापि vअस्य इन्द्रस्य vतनू शरीर vस्तोमेभि अस्मदीयै स्तोत्रै vउक्थैश्च शस्त्रैश्च vशस्यमाना स्तूयमाना सती vवर्धता प्रवृद्धा भवतु ॥

न वीळवे नमते न स्थिराय न शर्धते दस्युजूताय स्तवान् ।
अज्रा इन्द्रस्य गिरयश्चिदृष्वा गम्भीरे चिद्भवति गाधमस्मै ॥ ८ ॥

न । वीळवे । नमते । न । स्थिराय । न । शर्धते । दस्युऽजूताय । स्तवान् ।
अज्राः । इन्द्रस्य । गिरयः । चित् । ऋष्वाः । गम्भीरे । चित् । भवति । गाधम् । अस्मै ॥ ८ ॥

vस्तवान् अस्माभि स्तूयमान इन्द्र vवीळवे दृढगात्राय यजमानाय vन vनमते न वशी भवति । vस्थिराय[4] युद्धेऽविचलिताय च vन नमते । vशर्धते उत्सहमानाय[5] vदस्युजूताय कर्मवर्जितै प्रेरिताय यजमानाय vन वशीभवति । यद्यपि स्तोतारो बहुगुणा सन्ति तथापीन्द्रस्तेभ्यो दस्युसहितेभ्यो न वशीभवतीत्यर्थ । अपि च vऋष्वा महान्त vगिरयश्चित् पर्वता अपि vइन्द्रस्य

१ ज्ञ त–शोभुनस्तुतिभि । २ ख-न भ-य–क्षिप्र जग्मु । ३ ख-न-भ-य–प्राप्नुवन्ति तद्वत् ।
४ ख-घ-भ श– न स्थिराय । ५ ख–उत्सायनाय, झ न भ–उत्साहनाय ।

Vअब्रा सुगमना क्षेपणीया भवन्ति । Vगम्भीरे Vचित् अगाधेऽपि स्थाने Vअस्मै इन्द्राय Vगाधम्[1] एव स्थान विषयो[1] Vभवति ॥

गम्भीरेण न उरुणामत्रिन्प्रेषो यन्धि सुतपावन्वाजान् ।
स्था ऊ षु ऊर्ध्व ऊती अरिषण्यन्नक्तोर्व्युष्टौ परितक्म्यायाम् ॥ ९ ॥

गम्भीरेण । न । उरुणा । अमत्रिन् । प्र । इष । यन्धि । सुतऽपावन् । वाजान् ।
स्था । ऊँ इति । सु । ऊर्ध्व । ऊती । अरिषण्यन् । अक्तो । विऽउष्टौ । परिऽतक्म्यायाम् ॥९॥

हे Vअमत्रिन् । अमत्र बलम् । तद्वन् हे Vसुतपावन् सुतस्य सोमस्य पातरिन्द्र Vगम्भीरेण केनापि दुरवगाहेन Vउरुणा विस्तीर्णेन मनसा Vन अस्मभ्यम् Vइषः अन्नानि Vवाजान् बलानि च Vप्र Vयन्धि प्रयच्छ । किंच Vअक्तो रात्रे Vव्युष्टौ विवासे अह्नि Vपरितक्म्यायां रात्रौ हे इन्द्र त्वम् Vऊती अस्माक रक्षायै हे इन्द्र Vअरिषण्यन् अहिंसस्त्वम् Vऊर्ध्व उद्युक्त Vस्था Vऊ Vषु सुष्ठु तिष्ठैव ॥

सचस्व नायमवसे अभीक इतो वा तमिन्द्र पाहि रिषः ।
अमा चैनमरण्ये पाहि रिषो मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १० ॥

सचस्व । नायम् । अवसे । अभीके । इत । वा । तम् । इन्द्र । पाहि । रिष ।
अमा । च । एनम् । अरण्ये । पाहि । रिष । मदेम । शतऽहिमा । सुऽवीरा ॥ १० ॥

हे Vइन्द्र स्व Vनाय कर्मणां स्तुतीनां च नेतारम् Vअभीके सग्रामे Vअवसे रक्षणाय Vसचस्व सेवस्व । Vइतो Vवा अस्मात् संनिकृष्टाच्च Vरिष' शत्रो अमुतो विप्रकृष्टाच्छत्रोश्च । वाशब्दोऽनुक्तेन विवक्षितेन समुच्चयार्थ । हे इन्द्र Vत स्तोतार Vपाहि रक्ष । तथा Vअमा Vच गृहे च । अमेति गृहनाम । Vअरण्ये कानने च Vरिषः शत्रो Vपाहि त[2] रक्ष । तदनन्तर Vसुवीरा शोभनपुत्रा वयं Vशतहिमा शतसवत्सरान् Vमदेम हृष्याम ॥ ॥ १८ ॥

'या त ऊति'' इति नवर्चं द्वितीय सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तं— 'या ते नव' इति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनीद सूक्त निष्केवल्यनिविद्धानम् । सूत्रित च— 'या त ऊतिरवमेति मध्यदिन '(आश्व श्रौ ७ ६) इति ॥

या त ऊतिरवमा या परमा या मध्यमेन्द्र शुष्मिन्नस्ति ।
ताभिरू षु वृत्रहत्येऽवीर्न एभिश्च वाजैर्महान्न उग्र ॥ १ ॥

या । ते । ऊति । अवमा । या । परमा । या । मध्यमा । इन्द्र । शुष्मिन् । अस्ति ।
ताभि॰ । ऊँ इति । सु । वृत्रऽहत्ये । अवी । न । एभि । च । वाजै । महान् । न । उग्र ॥१॥

---

१ ख—गाधमवस्था अवस्थानविषयो; ज्ञ-ज्ञ त-न-भ-र—गाधमवस्थानविषयी । २. श—एनम् ।

हे ᵛशुष्मिन् बलवन् ᵛइन्द्र ᵛते त्वदीया ᵛया ᵛऊति या रक्षा ᵛअवमा अधमा ᵛअस्ति। ᵛया ᵛपरमा उत्कृष्टास्ति। ᵛया ᵛमध्यमा अस्ति। ᵛताभि ऊतिभि ᵛवृत्रहत्ये युद्धे ᵛनः अस्मान् ᵛसु अत्यन्तम् ᵛअवी पालय। किंच हे ᵛउग्र उद्गूर्णेन्द्र ᵛमहान् त्वम् ᵛपृभि भोज्यसाधनै ᵛवाजै अन्नै ᵛसु ᵛन अस्मान् संयोजयेति शेष ॥

आभिः स्पृधो मिथतीररिषण्यन्नमित्रस्य व्यथया मन्युमिन्द्र।
आभिर्विश्वा अभियुजो विषूचीरार्याय विशोऽव तारीर्दासीः ॥ २ ॥

आभि । स्पृध । मिथती । अरिषण्यन् । अमित्रस्य । व्यथय । मन्युम् । इन्द्र ।
आभि । विश्वा । अभिऽयुर्ज । विषूची । आर्याय । विश । अर्व । तारी । दासी ॥२॥

हे ᵛइन्द्र ᵛआभि अस्मदीयाभि स्तुतिभि ᵛमिथती शत्रुसैन्यानि हिंसती ᵛस्पृध अस्मदीया सेना ᵛअरिषण्यन् अहिंसन्। पालयन्नित्यथ। ᵛअमित्रस्य शत्रो ᵛमन्युं सङ्ग्रामादिषु विद्यमानं कोप ᵛव्यथय नाशय। अपि च ᵛआभि स्तुतिभिरेव ᵛअभियुज अभियोक्त्री ᵛविषूची सर्वतो विद्यमाना ᵛदासी कर्मणामुपक्षपयित्री ᵛविश्वा सर्वा ᵛविश प्रजा ᵛआर्याय यज्ञादिकर्मकृते यजमानाय ᵛअव ᵛतारी विनाशय ॥

इन्द्र जामय उत येऽजामयोऽर्वाचीनासो वनुषो युयुज्रे।
त्वमेषां विथुरा शवांसि जहि वृष्ण्यानि कृणुही पराचः ॥ ३ ॥

इन्द्र । जामय । उत । ये । अजामय । अर्वाचीनास । वनुष । युयुज्रे ।
त्वम् । एषाम् । विथुरा । शवांसि । जहि । वृष्ण्यानि । कृणुहि । पराच ॥ ३ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛजामय ज्ञातिरूपा सन्निकृष्टा ये शत्रव। ᵛउत अपि च ᵛअजामय दूरदेशे स्थिता ᵛये शत्रव ᵛअर्वाचीनास अस्मदभिमुखा ᵛवनुष हिंसन्त ᵛयुयुज्रे उद्युक्ता भवन्ति ᵛएषाम् उभयविधानां शत्रूणा सबन्धीनि ᵛशवांसि बलानि ᵛविथुरा[1] विथुराणि[1] हीनानि ᵛत्व कुर्विति शेष। तथा ᵛवृष्ण्यानि एषां वीर्याणि ᵛजहि नाशय। किंच ᵛपराच उभयविधान् शत्रून् पराच पराङ्मुखान् ᵛकृणुहि कुरु ॥

शूरो वा शूरं वनते शरीरैस्तनूरुचा तरुषि यत्कृण्वैते।
तोके वा गोषु तनये यदप्सु वि क्रन्दसी उर्वरासु ब्रवैते ॥ ४ ॥

शूर । वा । शूरम् । वनते । शरीरै । तनूऽरुचा । तरुषि । यत् । कृण्वैते इति ।
तोके । वा । गोषु । तनये । यत् । अप्ऽसु । वि । क्रन्दसी इति । उर्वरासु । ब्रवैते इति ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ᵛशूर त्वदनुगृहीतो वीर ᵛशरीरै अङ्गै ᵛशूर ᵛवा वीरमपि ᵛवनते हन्ति। वेत्ययमपीत्यस्यार्थे वर्तते। यद्वा। वेत्यनेन विकल्पाभिधायकेन अशूरो[2] वा त्वदनुगृहीत सन् शूर वनते।

---

१ ख-ङ्क-न-भ र-विधुरा विधुराणि, ङ्क-त-विथुरा विथुराणि, श-विथुराणि। २ ख ङ्क न-भ य-अशूरोऽभिधीयते (य-असुरोऽभि°) शूरो वाशूरो, र-अशूरोऽभिधीयते। शूरो।

कदा वनत इत्येतदाह । Vतनूरुचा शरीरेण शोभमानौ परस्परविरोधिनौ Vतरुषि युद्धे Vयत् यदा Vकृण्वते सग्राम कुर्वाते । Vयत् यदा च Vतोके Vवा पुत्रनिमित्ते वा Vगोषु निमित्तभूतासु वा Vतनये पौत्रे निमित्तभूते वा Vअप्सु उदकेषु निमित्तेषु वा Vउर्वरासु सर्वसस्याढ्यासु भूमिषु निमित्तासु Vक्रन्दसी क्रन्दमानावाक्रोशन्तौ Vवि Vब्रवैते विवदेते । हे इन्द्र पुत्रादिलाभजय[१] त्वदनुगृहीतस्य भवतीत्यर्थ ॥

नहि त्वा शूरो न तुरो न धृष्णुर्न त्वा योधो मन्यमानो युयोध ।
इन्द्र नकिष्ट्वा प्रत्यस्त्येषां विश्वा जातान्यभ्यसि तानि ॥ ५ ॥

नहि । त्वा । शूर । न । तुर । न । धृष्णु । न । त्वा । योध । मन्यमान । युयोध ।
इन्द्र । नकि । त्वा । प्रति । अस्ति । एषाम् । विश्वा । जातानि । अभि । असि । तानि ॥५॥

हे इन्द्र Vत्वा त्वया सह Vशूर विक्रान्तजन. Vनहि Vयुयोध न युध्यते[२] । तथा Vतुर अन्येषां शत्रूणां हिंसक स त्वया Vन युयोध । Vधृष्णु धर्षक Vन युयोध । Vमन्यमान युद्धे क्रुध्यन् Vयोध भट Vत्वा त्वया Vन युयोध । हे Vइन्द्र Vएषां शूरादीनां मध्ये कश्चन Vत्वा तव Vनकि Vप्रत्यस्ति प्रतिनिधिर्नास्ति । Vविश्वा विश्वानि Vजातानि प्रादुर्भूतानि Vतानि[३] शूरादीनि त्वम् Vअभ्यसि अभिभवसि ॥ ॥ १९ ॥

स पत्यत उभयोर्नृम्णमयोर्यदी वेधसः समिथे हवन्ते ।
वृत्रे वा महो नृवति क्षये वा व्यचस्वन्ता यदि वितन्तसैते ॥ ६ ॥

स । पत्यते । उभयो । नृम्णम् । अयो । यदि । वेधस । सम्ऽइथे । हवन्ते ।
वृत्रे । वा । मह. । नृऽवति । क्षये । वा । व्यचस्वन्ता । यदि । वितन्तसैते इति ॥ ६ ॥

Vअयो. अनयो Vउभयो मध्ये Vस जन Vनृम्ण धन Vपत्यते ईष्टे । कयोर्मध्ये क ईष्ट इत्येतदुभयमाह । Vयदि यस्य जनस्य । यदीति निपातो यस्यार्थे वर्तते । Vसमिथे यज्ञे Vवेधस कर्मणा विधातार ऋत्विज Vहवन्ते इन्द्र स्तुवन्ति स ईष्ट इति सबन्ध । Vमह महति प्रभूते Vवृत्रे Vवा निरोधे निमित्ते वा Vनृवति परिचारकमनुष्ययुक्ते Vक्षये Vवा गृहनिमित्ते[४] वा व्यचस्वन्तौ[५] Vयदि यौ[६] जनौ । यदीति यावित्यर्थे वर्तते[७] । Vवितन्तसैते वियुध्येते तयोर्मध्ये इति[८] सबन्ध ॥ तसे उपक्षयकर्मण विपूर्वात् वितन्तसैते इति भवति । यद्वा । तन्तस इति धातु कण्ड्वादिषु पठ्यते तस्मादिद रूपमिति ॥

१ ख–पुत्रादि, भ–पुत्रादिलाभ , श–पुत्रादिलाभाय । २ ख-ज्ञ-ञ-त-न भ-य र–युध्येत् । ३ ख-ज्ञ-त२-न-भ-श–' तानि ' नास्ति । ४ ख१ ज्ञ–गृहे निमित्ते । ५ ख भ-य-र–व्यचस्वन्तौ व्याप्तिमन्ता, घ–व्यचस्वन्ता व्यचस्वन्तौ उद्योगवन्तौ, ज्ञ-त१–व्यचस्वतौ, ञ-न–व्यचस्वन्ता व्यचस्वन्तौ व्याप्तिमन्तौ, श–व्यचस्वन्ता व्यचस्वन्तौ । ६ ख-घ-भ-श–तौ । ७ ख-ञ त-भ-र– नै वर्तते । ८ ख-घ भ–त्वदनुगृहीत जयतीति (ख-घ-जयति) ।

अध स्मा ते चर्षणयो यदेजानिन्द्र त्रातोत भवा वरूता ।
अस्माकासो ये नृतमासो अर्य इन्द्र सूरयो दधिरे पुरो नः ॥ ७ ॥

अध । स्म । ते । चर्षणयः । यत् । एजान् । इन्द्र । त्राता । उत । भव । वरूता ।
अस्माकासः । ये । नृऽतमासः । अर्यः । इन्द्र । सूरयः । दधिरे । पुरः । नः ॥ ७ ॥

अध स्म अपि च हे इन्द्र ते[1] त्वदीया चर्षणयः पुरुषाः यत् यदा एजान् एजेयुः भीत्या कम्पेयुः त्वं तेषां त्राता पालकः भव । उत अपि च वरूता सम्भक्ता भव । अस्माकासः अस्मदीयाः नृतमासः नेतृतमाः ये मनुष्या हे इन्द्र त्वाम् अर्यः अरयः । प्रापयितार इत्यर्थः । तेषां त्राता भव । हे इन्द्र सूरयः ये स्तोतारः नः अस्मान् पुरः दधिरे पुरश्चक्रिरे । तेषां च त्राता भवेति ॥

साकमेधेषु माहेन्द्र्यामिष्टौ इन्द्रस्य वृत्रघ्नो[2] याज्या । सूत्रितं च—' अनु ते दायि मह इन्द्रियाय विश्वकर्मन्हविषा वावृधानः ' (आश्व श्रौ २ १८) इति । अनुक्रीनाम्न्येकाहे निष्केवल्य एषैव सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—' अनु ते दायि मह इन्द्रियाय कथो नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे ' (आश्व श्रौ ९ ५) इति ॥

अनु ते दायि मह इन्द्रियाय सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये ।
अनु क्षत्रमनु सहो यजत्रेन्द्र देवेभिरनु ते नृषह्ये ॥ ८ ॥

अनु । ते । दायि । महे । इन्द्रियाय । सत्रा । ते । विश्वम् । अनु । वृत्रऽहत्ये ।
अनु । क्षत्रम् । अनु । सहः । यजत्र । इन्द्र । देवेभिः । अनु । ते । नृऽसह्ये ॥ ८ ॥

हे इन्द्र महे महते ते तुभ्यम् इन्द्रियाय ऐश्वर्यार्थम् अनु दायि अन्वदायि । अनुदीयते स्म । वृत्रहत्ये वृत्रवधे निमित्ते ते तुभ्यं विश्वं समस्तं सत्रा सत्यम् अनु दायि । के किमनु दायीति तदुभयमाह । येन विश्वं बिभर्ति तत् क्षत्रं बलम् अनु दायि । येन शत्रूनभिभवति तद्गुणविशिष्टं[3] सहः बलम् अनु दायि । हे यजत्र यजनीय इन्द्र ते तुभ्यं नृषह्ये[4] युद्धे देवेभिः सर्वैर्देवैरेतत्सर्वम् अनु दायि ॥

एवा नः स्पृधः समजा समत्स्विन्द्र रारन्धि मिथतीरदेवीः ।
विद्याम वस्तोरवसा गृणन्तो भरद्वाजा उत त इन्द्र नूनम् ॥ ९ ॥

एव । नः । स्पृधः । सम् । अज । समत्ऽसु । इन्द्र । ररन्धि । मिथतीः । अदेवीः ।
विद्याम । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः । भरत्ऽवाजाः । उत । ते । इन्द्र । नूनम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र[5] एव एवं स्तुतस्त्वं नः अस्मदीयाः स्पृधः शत्रुसेनाः[6] समत्सु संग्रामेषु समज शत्रुवधार्थं प्रेरय । किंच मिथतीः हिंसतीः अदेवीः आसुरीः सेनाः ररन्धि अस्मदर्थं वशीकुरु ।

१ ख-ञ्ज-ञ्ज-तु-न-भ-र-श–' ते ' नास्ति । २ ख-ञ्ज-ञ्ज-भ–वृत्रहण , त र–वृत्रहणे, श–वृत्रहणेति ।
३ ख-ञ्ज त२-न-भ र–°विशिष्टकम् । ४ ञ्ज-त–नृसह्ये । ५ ख भ-श–इन्द्र त्वम् । ६ ञ्ज–स्पर्धमाना सेना ।

उत अपि च हे इन्द्र ते[1] गृणन्त त्वां स्तुवन्त भरद्वाजा वयम् अवसा अन्नेन सह वस्तो वासस्य । निवासमित्यर्थ. । नूनम् अवश्य विद्याम लभेमहि ॥ ॥ २० ॥

'श्रुधी न इन्द्र' इत्यष्टर्चं तृतीय सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। तथा चानुक्रम्यते—'श्रुधी नोऽष्टौ' इति। विनियोगो लैङ्गिक ॥

श्रुधी न इन्द्र ह्वयामसि त्वा महो वाजस्य सातौ वावृषाणाः ।
सं यद्विशोऽयन्त शूरसाता उग्रं नोऽवः पार्ये अहन्दाः ॥ १ ॥

श्रुधि । न । इन्द्र । ह्वयामसि । त्वा । मह । वाजस्य । सातौ । ववृषाणा ।
सम् । यत् । विश । अयन्त । शूरऽसातौ । उग्रम् । न । अव । पार्ये । अहन् । दा. ॥१॥

हे इन्द्र ववृषाणा सोमैस्त्वां सिञ्चन्तो वय स्तोतार मह महत वाजस्य अन्नस्य सातौ लाभार्थं त्वा त्वा ह्वयामसि आह्वयाम । हे इन्द्र त्व न अस्माकं तदाह्वान श्रुधि शृणु । यत् यदा विश जना शूरसातौ[2] युद्धे सम् अयन्त संगच्छन्ते तदा पार्ये अन्तिमे अहन् अहनि दिवसे न अस्मभ्यम् उग्रम् उद्गूर्णम् अव रक्षण दा अदा प्रयच्छ ॥

त्वां वाजी हवते वाजिनेयो महो वाजस्य गध्यस्य सातौ ।
त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं तरुत्रं त्वां चष्टे मुष्टिहा गोषु युध्यन् ॥ २ ॥

त्वाम् । वाजी । हवते । वाजिनेय । मह । वाजस्य । गध्यस्य । सातौ ।
त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्ऽपतिम् । तरुत्रम् । त्वाम् । चष्टे । मुष्टिऽहा । गोषु । युध्यन् ॥२॥

वाजी हविर्लक्षणान्नवान् वाजिनेय वाजिन्या पुत्रो भरद्वाजो हे इन्द्र त्वां गध्यस्य सर्वै. प्राप्यस्य मह महत वाजस्य अन्नस्य सातौ लाभे निमित्ते हवते स्तौति । अपि च हे इन्द्र सत्पतिं सज्जनानां पालक तरुत्र दुर्जनानां तारक त्वां वृत्रेषु उपद्रवेषु निमित्तेषु भरद्वाजो हवते । मुष्टिहा मुष्टिबलेन शत्रूणां हन्ता गोषु निमित्तभूतासु युध्यन् शत्रुभि सह युद्ध कुर्वन् भरद्वाज त्वां चष्टे पश्यति । प्रतिपालयते ॥

त्वं कविं चोदयोऽर्कसातौ त्वं कुत्साय शुष्णं दाशुषे वर्क् ।
त्वं शिरो अमर्मणः पराहन्नतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ३ ॥

त्वम् । कविम् । चोदय । अर्कऽसातौ । त्वम् । कुत्साय । शुष्णम् । दाशुषे । वर्क् ।
त्वम् । शिर । अमर्मण । परा । अहन् । अतिथिऽग्वाय । शस्यम् । करिष्यन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वम् अर्कसातौ अन्नलाभार्थं कविं भार्गवमृषिं चोदय अचोदय. । प्रैरय । किंच हे इन्द्र त्व दाशुषे हविर्दत्तवते कुत्साय शुष्णम् असुरं वर्क् छेदितवानसि ॥ वर्क् इति

---

१ ख-ङ-क्ष-त-न-भ-य-र—ते त्वत्त । २ ख ङ क्ष-त-न-भ-र—शूरसाता शूरसातौ ।

वृणक्तेश्छेदनार्थस्य[1] लुङि रूपम् ॥ तथा त्वम् अतिथिग्वाय अतिथीनामभिगन्त्रे दिवोदासाय शस्य स्तुत्य सुख करिष्यन् अमर्मण मर्महीनमात्मान मन्यमानस्य शम्बरस्य शिर शीर्ष पराहन् अवधी ॥

त्वं रथं प्र भरो योधमृष्वमावो युध्यन्तं वृषभं दशद्युम् ।
त्वं तुग्रं वेतसवे सचाहन्त्वं तुजिं गृणन्तमिन्द्र तूतोः ॥ ४ ॥

त्वम् । रथम् । प्र । भर । योधम् । ऋष्वम् । आव । युध्यन्तम् । वृषभम् । दशऽद्युम् ।
त्वम् । तुग्रम् । वेतसवे । सचा । अहन् । त्वम् । तुजिम् । गृणन्तम् । इन्द्र । तूतोरिति तूतो ॥४॥

हे इन्द्र त्व वृषभसज्ञकाय राज्ञे योध युद्धसाधनम् ऋष्व महान्त रथं प्र भर प्रापय । अपि च युध्यन्त शत्रुभि सह युद्धं कुर्वन्त दशद्यु दश दिवसा युध्यतो[2] यस्य गता त वृषभम् एतदाख्य राजानम् आव युद्धादपीपल । किंच त्व वेतसवे एतन्नाम्ने राज्ञे सचा सहायभूत सन् तुग्रम् असुरम् अहन् हतवानसि । वेतसुर्नाम कश्चिदसुर । अत्र तस्मादन्योऽसावुच्यते । यद्वा । वेतसव इति तृतीयार्थे चतुर्थी । वेतसुनासुरेण सहित तुग्र हतवानसि । तथा च मन्त्रान्तरे श्रूयते— 'अह पितेव वेतसूँरभिष्टये तुग्र कुत्साय स्मदिभ च रन्धयम्' (ऋ सं १० ४९ ४) इति । हे इन्द्र त्व गृणन्तं त्वां स्तुवन्त तुजिम् एतदाख्यं राजान तूतो अवर्धय ॥

त्वं तदुक्थमिन्द्र बर्हणा कः प्र यच्छता सहस्रा शूर दर्षि ।
अव गिरेर्दासं शम्बरं हन्प्रावो दिवोदासं चित्राभिरूती ॥ ५ ॥

त्वम् । तत् । उक्थम् । इन्द्र । बर्हणा । करिति क । प्र । यत् । शता । सहस्रा । शूर । दर्षि ।
अव । गिरे । दासम् । शम्बरम् । हन् । प्र । आव । दिवःऽदासम् । चित्राभि । ऊती ॥५॥

हे इन्द्र बर्हणा बर्हण शत्रूणां हिंसक त्वम् उक्थ प्रशस्यं तत् कर्म क अकरो । किं तत्कर्मेत्युच्यते । हे शूर वीरेन्द्र त्व शता शतानि सहस्रा सहस्राणि च शम्बरस्य अनुचरान् भटान् प्र दर्षि विदारितवानसि । तथा च निगमान्तरे—'अध्वर्यवो य शत शम्बरस्य' (ऋ सं २ १४ ६) इति । तथा त्व दास यज्ञादिकर्मणामुपक्षपयितारं गिरे पर्वतान्निर्गतं शम्बरम् असुरम् अव हन् अवावधी । तथापि[3] श्रूयते— य शम्बर पर्वतेषु क्षियन्तम्' (ऋ स २ १२ ११) इति । किंच चित्राभि. विचित्राभि[4] ऊती ऊतिभि रक्षाभि दिवोदास राजान प्राव प्रकर्षेण पालयसि स्म ॥ ॥ २१ ॥

त्वं श्रद्धाभिर्मन्दसानः सोमैर्दभीतये चुमुरिमिन्द्र सिष्वप् ।
त्वं रजिं पिठीनसे दशस्यन्षष्टिं सहस्रा शच्या सचाहन् ॥ ६ ॥

त्वम् । श्रद्धाभि । मन्दसान । सोमै । दभीतये । चुमुरिम् । इन्द्र । सिस्वप् ।
त्वम् । रजिम् । पिठीनसे । दशस्यन् । षष्टिम् । सहस्रा । शच्या । सचा । अहन् ॥ ६ ॥

---

१. ख-झ त-न-भ-रं—छेदनार्थस्य । २ ख-झ-न-भ-र श—युध्यन्तो, त—युद्धन्तो । ३ ख-न-भ—तथा च । ४ घ-श—विचित्राभिर्हे इन्द्र त्वमाभि ।

हे इन्द्र श्रद्धाभि श्रद्धापुर सरमादरातिशयेनानुष्ठितै कर्मभि मन्दसान मोदमान । यच्छ्रद्धया युक्त कर्म तत्सारवत् भवति । तथा च श्रूयते—' यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति ' (छा उ १ १ १०) इति । सोमे च मन्दसान त्वं दभीतये एतन्नामकाय राजर्षये चुमुरिम् एतदाख्यमसुर सिष्वप् अस्वापय । अवधीरित्यर्थ । किंच हे इन्द्र त्व पिठीनसे एतन्नामकाय रजिम् एतदाख्या कन्यां वा राज्य वा दशस्यन् प्रयच्छन् शच्या प्रज्ञया षष्टिं षष्टिसंख्याकानि सहस्रा भटाना सहस्राणि सचा सह युगपदेव अहन् अवधी ॥

अहं चन तत्सूरिभिरानश्यां तव ज्याय इन्द्र सुम्नमोजः ।
त्वया यत्स्तवन्ते सधवीर वीरास्त्रिवरूथेन नहुषा शविष्ठ ॥ ७ ॥

अहम् । चन । तत् । सूरिऽभि । आनश्याम् । तव । ज्याय । इन्द्र । सुम्नम् । ओज ।
त्वया । यत् । स्तवन्ते । सधऽवीर । वीरा । त्रिऽवरूथेन । नहुषा । शविष्ठ ॥ ७ ॥

हे सधवीर वीरै सहित शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र वीरा स्तोतार त्रिवरूथेन । त्रीणि वरूथान्यावरकाणि भुवनानि यस्य तेन । नहुषा शत्रूणा बन्धकेन[1] त्वया दत्त यत् सुम्न सुखम् ओज बल च स्तवन्ते स्तुवन्ति हे इन्द्र तव त्वया दत्तं ज्याय अतिशयेन प्रशस्य तत् सुम्नमोज अह चन अहमपि भरद्वाज सूरिभि मदीयै स्तोतृभि सह आनश्यां प्राप्नुयाम् ॥

वयं ते अस्यामिन्द्र द्युम्नहूतौ सखायः स्याम महिन प्रेष्ठाः ।
प्रातर्दनिः क्षत्रश्रीरस्तु श्रेष्ठो घने वृत्राणां सनये धनानाम् ॥ ८ ॥

वयम् । ते । अस्याम् । इन्द्र । द्युम्नऽहूतौ । सखाय । स्याम । महिन । प्रेष्ठा ।
प्रातर्दनि । क्षत्रऽश्री । अस्तु । श्रेष्ठ । घने । वृत्राणाम् । सनये । धनानाम् ॥ ८ ॥

हे महिन पूजनीय इन्द्र ते त्वदर्थं सखाय स्तोतार वयम् अस्या द्युम्नहूतौ अस्मिन्[2] धननिमित्ते स्तोत्रे प्रेष्ठा अतिशयेन प्रिया स्याम भवेम । प्रातर्दनि प्रतर्दनो नाम राजा । तस्य पुत्र क्षत्रश्री एतन्नामको मम याज्यो राजा श्रेष्ठ अस्तु सर्वेषामुत्कृष्टो भवतु । किमर्थम् । वृत्राणां शत्रूणां घने वधाय च धनाना वसूनां सनये सभजनाय च श्रेष्ठोऽस्त्विति सबन्ध ॥ ॥२३॥

' किमस्य मदे ' इत्यष्टर्चं चतुर्थ सूक्त भरद्वाजस्यार्षम् । अनुक्रान्त च—' किमस्यान्त्या चायमानस्याभ्यावर्तिनो दानस्तुति ' इति । भरद्वाज ऋषि । त्रिष्टुप् छन्द । अन्त्यायास्तु दानस्तुतिरूपत्वात्[3] ' या तेनोच्यते ' इति न्यायेन दानमेव देवता । विनियोगो लैङ्गिक ॥

किमस्य मदे किम्वस्य पीताविन्द्रः किमस्य सख्ये चकार ।
रणा वा ये निषदि किं ते अस्य पुरा विविद्रे किमु नूतनासः ॥ १ ॥

किम् । अस्य । मदे । किम् । ऊँ इति । अस्य । पीतौ । इन्द्र । किम् । अस्य । सख्ये । चकार ।
रणा । वा । ये । निऽसदि । किम् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । किम् । ऊँ इति । नूतनास ॥१॥

---

१ ख-झ न-भ-य–बाधकेन । २ ख१-झ-न-भ–' अस्मिन् ' नास्ति ३ ख-झ-भ-र–°रूपत्वम् ।

भरद्वाज ऋषि फलविलम्बनासहिष्णु सन् अनयेन्द्रमाक्षिपति । ᵛअस्य सोमस्य ᵛमदे सति ᵛइन्द्र ᵛकिं ᵛचकार कृतवान् । ᵛकिमु किंच ᵛअस्य सोमस्य ᵛपीतौ पाने सति किं चकार । ᵛअस्य सोमस्य ᵛसख्ये सखित्वे ᵛकिं चकार । पानात् पूर्वम् इन्द्र सोमेन सह वसतीत्यर्थ । ᵛअस्य सोमस्य ᵛनिषदि गृहे ᵛरणा ᵛवा ᵛये स्तोतारश्च सन्ति ते स्तोतार ᵛपुरा पूर्वं हे इन्द्र ᵛते त्वत्तः ᵛकिं ᵛविविद्रे किं लेभिरे । ᵛनूतनास नूतना इदानींतना स्तोतारश्च ᵛकिमु लेभिरे ॥

सदस्य मदे सद्वस्य पीताविन्द्रः सदस्य सख्ये चकार ।

रणा वा ये निषदि सत्ते अस्य पुरा विविद्रे सदु नूतनासः ॥ २ ॥

सत् । अस्य । मदे । सत् । ऊँ इति । अस्य । पीतौ । इन्द्र । सत् । अस्य । सख्ये । चकार ।

रणा । वा । ये । निऽसदि । सत् । ते । अस्य । पुरा । विविद्रे । सत् । ऊँ इति । नूतनास ॥२॥

एवमाक्षिप्त इन्द्रस्तस्मा ऋषय ईप्सित धन प्रददौ । तदनन्तरमृषिरिन्द्रसकाशात् सपूर्णकाम. सन् पुरा यान्युपालम्भप्रतिपादकानि वाक्यान्युवाच इदानीं तानि निराकरोति । ᵛइन्द्र ᵛअस्य सोमस्य ᵛमदे ᵛसत् शुभ कर्म ᵛचकार । ᵛअस्य सोमस्य ᵛपीतौ पाने ᵛसत् शुभ कर्म चकार । ᵛअस्य ᵛसख्ये ᵛसत् शुभ कर्म चकार । ᵛये ᵛरणा ᵛवा स्तोतारश्च ते ᵛनिषदि गृहे । यज्ञगृह इत्यर्थ । ᵛपुरा पूर्वं हे इन्द्र ᵛते त्वत्त ᵛसत् शुभ कर्म ᵛविविद्रे लेभिरे । ᵛनूतनास इदानींतना स्तोतार ᵛसदु शुभमेव कर्म लेभिरे ॥

नहि नु ते महिमनः समस्य न मघवन्मघवत्त्वस्य विद्म ।

न राधसोराधसो नूतनस्येन्द्र नकिर्ददृश इन्द्रियं ते ॥ ३ ॥

नहि । नु । ते । महिमन । समस्य । न । मघऽवन् । मघवत्ऽत्वस्य । विद्म ।

न । राधस ऽराधस । नूतनस्य । इन्द्र । नकि । ददृशे । इन्द्रियम् । ते ॥ ३ ॥

हे ᵛमघवन् धनवन्निन्द्र ᵛते त्वदीयस्य ᵛसमस्य समस्तस्य ᵛमहिमन महिम्नो महिमानं ᵛनहि ᵛविद्म वय न जानीम । नुशब्द पूरण । तथा ᵛमघवत्त्वस्य त्वदीयस्य धनिकत्वस्य च वय न जानीम । ᵛनूतनस्य स्तुत्यस्य ᵛराधसोराधस त्वदीय सर्वं धन च न जानीम । सर्वत्र द्वितीयार्थे षष्ठी । हे ᵛइन्द्र ᵛते त्वदीयम् ᵛइन्द्रिय सामर्थ्य ᵛनकिर्ददृशे केनापि न दृश्यते ॥

एतत्त्यत्त इन्द्रियमचेति येनावधीर्वरशिखस्य शेषः ।

वज्रस्य यत्ते निहतस्य शुष्मात्स्वनाच्चिदिन्द्र परमो ददार ॥ ४ ॥

एतत् । त्यत् । ते । इन्द्रियम् । अचेति । येन । अवधी । वरऽशिखस्य । शेष ।

वज्रस्य । यत् । ते । निऽहतस्य । शुष्मात् । स्वनात् । चित् । इन्द्र । परम । ददार ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ᵛयेन वीर्येण ᵛवरशिखस्य । वरशिखो नाम कश्चिदसुर । तस्य ᵛशेष शेषांसि पुत्रान् । शेष इत्यपत्यनामैतत् । ᵛअवधी अहिंसी. ᵛते त्वदीयम् ᵛएतत्त्यत् तदिदम् ᵛइन्द्रिय वीर्यम्

ᵛअचेति अस्माभिरज्ञायि। हे ᵛइन्द्र ᵛयत् यस्मात् ᵛशुष्मात् बलात् ᵛनिहतस्य प्रेरितस्य त्वदीय-ᵛवज्रस्य ᵛस्वनाच्चित् ध्वनेरेव ᵛपरम वरशिखस्य पुत्राणां मध्ये बलाद्याधिक्येनोत्कृष्टः[1] कश्चित् पुत्र ᵛददार अदीर्यत ॥

वधीदिन्द्रो वरशिखस्य शेषोऽभ्यावर्तिने चायमानाय शिक्षन्।
वृचीवतो यद्धरियूपीयायां हन्पूर्वे अर्धे भियसापरो दर्त् ॥ ५ ॥

वधीत्। इन्द्रः। वरऽशिखस्य। शेषः। अभिऽआवर्तिने। चायमानाय। शिक्षन्।
वृचीवतः। यत्। हरिऽयूपीयायाम्। हन्। पूर्वे। अर्धे। भियसा। अपरः। दर्त् ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तमेवार्थमनया विवृणोति। अयम् ᵛइन्द्रः ᵛचायमानाय चयमानस्य राज्ञः पुत्राय ᵛअभ्यावर्तिने एतन्नामकाय राज्ञे ᵛशिक्षन् ईप्सितानि वसूनि प्रयच्छन् ᵛवरशिखस्य असुरस्य ᵛशेषः पुत्रान् ᵛवधीत् अवधीत्। अहिंसीत्। वरशिखस्य पुत्रान् कथमवधीदित्युच्यते। ᵛयत् यदा अयमिन्द्रः ᵛहरियूपीयायाम्। हरियूपीया नाम काचिन्नदी काचिन्नगरी वा। तस्यां ᵛपूर्वे ᵛअर्धे प्राग्भागे स्थितान् ᵛवृचीवतः। वृचीवान् नाम वरशिखस्य कुलोत्पन्नः पूर्वः। तद्गोत्रजान् वरशिखस्य पुत्रान् ᵛहन् अवधीत् तदा ᵛअपरः अपरभागे स्थितः वरशिखस्य श्रेष्ठः[2] पुत्रः ᵛभियसा भीत्या ᵛदर्त् दीर्णोऽभूत् ॥ ॥ २३ ॥

त्रिंशच्छतं वर्मिण इन्द्र साकं यव्यावत्यां पुरुहूत श्रवस्या।
वृचीवन्तः शरवे पत्यमानाः पात्रा भिन्दाना न्यर्थान्यायन् ॥ ६ ॥

त्रिंशत्ऽशतम्। वर्मिणः। इन्द्र। साकम्। यव्याऽवत्याम्। पुरुऽहूत। श्रवस्या।
वृचीवन्तः। शरवे। पत्यमानाः। पात्रा। भिन्दानाः। निऽअर्थानि। आयन् ॥ ६ ॥

इदानीमुक्तमेवार्थं विवृणोति। हे ᵛपुरुहूत बहुभिराहूत ᵛइन्द्र ᵛश्रवस्या श्रवस्यया। श्रवोऽन्नं यशो वा। तद्वाञ्छया[3]। युद्धे त्वां जित्वा अन्नं प्राप्नुयाम यशो वा प्राप्नुयामेति कामयमानाः ᵛशरवे हिंसायै। त्वां हिंसितुमित्यर्थः। ᵛपत्यमानाः अभिपतन्तोऽभिगच्छन्तः ᵛपात्रा पात्राणि यज्ञसाधनानि ᵛभिन्दानाः भिन्दन्तः ᵛवर्मिणः कवचभूतः ᵛत्रिंशच्छतं त्रिंशदधिकशतसंख्याकाः ᵛवृचीवन्तः वरशिखस्य पुत्राः ᵛसाकं युगपदेव ᵛयव्यावत्यां पूर्वोक्तायां हरियूपीयायां ᵛन्यर्थानि अर्थशून्यानि ᵛआयन् अगच्छन्[4]। विनाशं प्रापुरित्यर्थः ॥

यस्य गावावरुषा सूयवस्यू अन्तरू षु चरतो रेरिहाणा।
स सृञ्जयाय तुर्वशं परादाद्वृचीवतो दैववाताय शिक्षन् ॥ ७ ॥

यस्य। गावौ। अरुषा। सुयवस्यू इति सुऽयवस्यू। अन्तः। ऊँ इति। सु। चरतः। रेरिहाणा।
स। सृञ्जयाय। तुर्वशम्। परा। अदात्। वृचीवतः। दैवऽवाताय। शिक्षन् ॥ ७ ॥

---

१ ञ-त्र—बलाधिक्येनो०। २ ञ-त-र—शेष। ३. ख-ञ न-भ-य—तदिच्छया। ४ ख-घ-ञ-न-भ-य—आगच्छन्, श—गच्छन्।

vअरुषा अरुषौ रोचमानौ vसुयवस्यू[1] शोभनतृणानीच्छन्तौ vरेरिहाणा लेलिहानौ पुन पुन घासमास्वादयन्तौ । यद्वा । गतिविशेष कुर्वन्तौ । vयस्य इन्द्रस्य सबन्धिनौ vगावौ अश्वौ vअन्त द्यावापृथिव्योर्मध्ये अन्तरिक्षे[2] vचरत गच्छत । vउ vसु इतीमौ पूरणौ । vस इन्द्र vसृञ्जयाय एतन्नामकाय राज्ञे vतुर्वश राजान vपरादात् प्रददौ । किं कुर्वन् । vवृचीवतः वारशिखान् vदैववाताय देववातवशोत्पन्नायाभ्यावर्तिने राज्ञे vशिक्षन् वशीकुर्वन् । तेषा धनानि प्रयच्छन्निति वा ॥

द्वयाँ अग्ने रथिनो विंशतिं गा वधूमतो मघवा मह्यं सम्राट् ।
अभ्यावर्ती चायमानो ददाति दूणाशेयं दक्षिणा पार्थवानाम् ॥ ८ ॥

द्वयान् । अग्ने । रथिन । विंशतिम् । गा । वधूऽमत । मघऽवा । मह्यम् । सम्ऽराट् ।
अभिऽआवर्ती । चायमान । ददाति । दु ऽनशा । इयम् । दक्षिणा । पार्थवानाम् ॥ ८ ॥

अधुना भरद्वाज स्वस्मा अभ्यावर्तिना दत्त धनजातमग्नये प्रकथयति । हे vअग्ने vमघवा धनवान् प्रभूतदानो वा vसम्राट् राजसूययाजी vचायमान चयमानस्य पुत्र vअभ्यावर्ती एतदाख्यो राजा vरथिन. रथसहितान् vवधूमत स्त्रीयुक्तान् vद्वयान् मिथुनभूतान् vविंशतिं विंशतिसख्याकान् vगा. पशून् vमह्य vददाति प्रायच्छत् । vपार्थवानां पृथोर्वंशजस्याभ्यावर्तिनो राज्ञ सबन्धिनी । पूजार्थं बहुवचनम् । vइय vदक्षिणा vदुर्नशा केनापि नाशयितुमशक्या भवति ॥ ॥ २४ ॥

'आ गाव ' इत्यष्टर्च पञ्चम सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'आ गावो गव्य द्वितीयैन्द्री वान्त्यश्च पादोऽन्त्यानुष्टुप् जागतस्तृचो द्वितीयादि ' इति । भरद्वाज ऋषि । 'इन्द्रो यज्वने' इत्याद्यस्तृचो जागत । 'उपेदम्' इति अन्त्यानुष्टुप् शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभ । कृत्स्नस्य गौर्देवता द्वितीयाया. सूक्तान्त्यपादस्य च विकल्पेनेन्द्रो देवता । गवामुपस्थान एतत् सूक्तम् । सूत्रित च— 'आगावीयमेके ' (आश्व गृ २ १० ७) इति ॥

आ गावो अग्मन्नुत भद्रमक्रन्त्सीदन्तु गोष्ठे रणयन्त्वस्मे ।
प्रजावतीः पुरुरूपा इह स्युरिन्द्राय पूर्वीरुषसो दुहानाः ॥ १ ॥

आ । गाव । अग्मन् । उत । भद्रम् । अक्रन् । सीदन्तु । गोऽस्थे । रणयन्तु । अस्मे इति ।
प्रजाऽवती । पुरुऽरूपा । इह । स्यु । इन्द्राय । पूर्वी । उषस । दुहाना ॥ १ ॥

vगाव vआ vअग्मन् । अस्मदीय गृहमागच्छन्तु । vउत अपि च vभद्र भजनीय शुभम् vअक्रन् कुर्वन्तु । तथा vगोष्ठे अस्मदीये गवां स्थाने vसीदन्तु उपविशन्तु । तदनन्तरम् vअस्मे अस्मासु vरणयन्तु रमन्ताम् । अपि च vइह अस्मिन् गोष्ठे vपुरुरूपाः नानावर्णा गाव vप्रजावतीः प्रजावत्य सततिसहिताः vपूर्वी बह्वय. vइन्द्राय इन्द्रार्थम् vउषसः उष कालान् प्रति vदुहाना दोग्ध्र्य vस्यु भवेयु ॥

---

१ च ज-ण श—सूयवस्यू । २ ख-झ-न-भ—' अन्तरिक्षे ' नास्ति ।

इन्द्रो यज्वने पृणते च शिक्षत्युपेद्ददाति न स्वं मुषायति ।
भूयोभूयो रयिमिदस्य वर्धयन्नभिन्ने खिल्ये नि दधाति देवयुम् ॥ २ ॥

इन्द्र । यज्वने । पृणते । च । शिक्षति । उप । इत् । ददाति । न । स्वम् । मुषायति ।
भूयःऽभूयः । रयिम् । इत् । अस्य । वर्धयन् । अभिन्ने । खिल्ये । नि । दधाति । देवऽयुम् ॥ २ ॥

Vइन्द्रो Vयज्वने यजनशीलाय Vपृणते Vच स्तुतिभि प्रीणयित्रे च स्तोत्रे Vशिक्षति अपेक्षित धन ददाति । न केवल सकृदेव दानम् अपि तु सर्वदैवेत्याह Vउपेद्ददाति उपेत्य सर्वदा ददात्येव । यज्वन स्तोतुश्च Vस्व स्वभूत धन Vन Vमुषायति कदाचिदपि नापहरति । अपि च Vअस्य उभयविधस्य Vरयिं धनमात्मना दत्त Vभूयोभूय पुन पुन Vवर्धयन् Vइत् वृद्धिं प्रापयन्नेव Vदेवयु देवमिन्द्रमात्मन इच्छन्त त जनम् Vअभिन्ने शत्रुभिरभेद्ये Vखिल्ये । खिलमप्रतिहत स्थानम् । तदेव खिल्यम् । स्वार्थिको यत् । अन्यैर्गन्तुमशक्ये स्थले Vनि Vदधाति निक्षिपति । निवासयतीत्यर्थ ॥

दैवीनां हवि षु ‘ न ता नशन्ति ’ ‘ न ता अर्वा ’ इति गोदेवताया याज्यापुरोनुवाक्ये (आश्व श्रौ ६ १४) । गोस्तोमेऽपि मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोरेते सूक्तमुखीये । सूत्रित च—‘ न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुते न ता नशन्ति न दभाति तस्कर ’ (आश्व श्रौ ९ ५) इति ॥

न ता नशन्ति न दभाति तस्करो नासामामित्रो व्यथिरा दधर्षति ।
देवाँश्च याभिर्यजते ददाति च ज्योगित्ताभिः सचते गोपतिः सह ॥ ३ ॥

न । ताः । नशन्ति । न । दभाति । तस्करः । न । आसाम् । आमित्रः । व्यथिः । आ । दधर्षति ।
देवान् । च । याभिः । यजते । ददाति । च । ज्योक् । इत् । ताभिः । सचते । गोऽपतिः । सह ॥ ३ ॥

Vता गाव Vन Vनशन्ति । अस्मत्सकाशान्न नश्यन्तु । किंच Vतस्कर चोरोऽपि Vन Vदभाति । अस्मदीया गा न हिंस्यात् । तथा Vआमित्र अमित्रस्य शत्रो सबन्धि Vव्यथि शस्त्रम् Vआसाम् इमा गा Vन Vआ Vदधर्षति नाक्रामतु । Vगोपति एवभूतानां गवां स्वामी यजमान Vयाभि गोभि. Vदेवांश्च इन्द्रादीनुद्दिश्य Vयजते यजन करोति । या गा इन्द्रार्थं Vददाति Vच प्रयच्छति च Vताभि तादृशीभिर्गोभि Vसह Vज्योगित् चिरकालमेव Vसचते संगच्छताम् ॥

न ता अर्वा रेणुककाटो अश्नुते न संस्कृतत्रमुप यन्ति ता अभि ।
उरुगायमभयं तस्य ता अनु गावो मर्तस्य वि चरन्ति यज्वनः ॥ ४ ॥

न । ताः । अर्वा । रेणुऽककाटः । अश्नुते । न । संस्कृतऽत्रम् । उप । यन्ति । ताः । अभि ।
उरुऽगायम् । अभयम् । तस्य । ताः । अनु । गावः । मर्तस्य । वि । चरन्ति । यज्वनः ॥ ४ ॥

vरेणुकककाट रेणुकस्य रेणो पार्थिवस्य रजस उद्भेदक । कटिभैवनकर्मा । vअर्वा युद्धार्थमागतोऽश्व vता गा vन vअश्नुते न प्राप्नुयात्[१] । तथा vता गाव vसस्कृतत्र विशसनादिसंस्कार vन vअभि vउप vयन्ति नाभिगच्छन्तु । अपि च vता vगाव vयज्वन यागशीलस्य vतस्य vमर्तस्य मनुष्यस्य vउरुगाय विस्तीर्णगमनम् vअभय भयवर्जित प्रदेशम्[२] vअनु उद्दिश्य vवि vचरन्ति विशेषेण गच्छन्तु ॥

गावो॒ भग॒ो गाव॒ इन्द्रो॑ मे अच्छा॒न् गाव॒ः सोम॑स्य प्र॒थम॑स्य॑ भ॒क्षः ।

इ॒मा या गाव॒ः स जना॑स॒ इन्द्र॑ इ॒च्छामी॑द्धृ॒दा मन॑सा चि॒दिन्द्र॑म् ॥ ५ ॥

गाव॑ । भग॑ । गाव॑ । इन्द्र॑ । मे॒ । अ॒च्छा॒न् । गाव॑ । सोम॑स्य । प्र॒थम॑स्य॑ । भ॒क्ष ।

इ॒मा । या । गाव॑ । स । ज॒ना॒स॒ । इन्द्र॑ । इ॒च्छामि॑ । इत् । हृ॒दा । मन॑सा । चि॒त् । इन्द्र॑म् ॥५॥

vगाव एव मह्य vभग धन भवन्तु । vइन्द्र च vमे मह्य vगाव. गा vअच्छान् यच्छतु । vगाव[३] vप्रथमस्य हविषां श्रेष्ठस्य vसोमस्य vभक्ष भक्षण भवन्तु । अभिषुतस्य हि सोमस्य गव्येनाज्यादिना सस्क्रियमाणत्वात् । हे vजनास जना vइमा एवभूता vया vगाव सन्ति vस । ता इत्यर्थ । ता एव गाव vइन्द्र भवन्ति । दधिघृतादिरूपेण इन्द्रस्याप्यायनत्वात् । एवभूतम् vइन्द्र vहृदा श्रद्धायुक्तेन vमनसा vचित् । चिदित्यप्यर्थे । vइच्छामीत् कामय एव । साधनभूताभिर्गोभि एवभूतमिन्द्र यष्टुमिच्छामीत्यर्थः ॥

यू॒यं गा॑वो मेदयथा कृ॒शं चि॑दश्री॒रं चि॑त्कृणुथा सु॒प्रती॑कम् ।

भ॒द्रं गृ॒हं कृ॑णुथ भद्रवाचो बृ॒हद्वो॒ वय॑ उच्यते स॒भासु॑ ॥ ६ ॥

यू॒यम् । गा॒व॒ । मे॒द॒य॒थ॒ । कृ॒शम् । चि॒त् । अ॒श्री॒रम् । चि॒त् । कृ॒णु॒थ॒ । सु॒ऽप्रती॑कम् ।

भ॒द्रम् । गृ॒हम् । कृ॒णु॒थ॒ । भ॒द्र॒ऽवा॒च॒ । बृ॒हत् । व॒ । वय॑ । उ॒च्य॒ते॒ । स॒भासु॑ ॥ ६ ॥

हे vगाव vयूय vमेदयथ स्नेहयथ । आप्यायन कुरुथेत्यर्थ । तथा vकृश vचित् क्षीणमपि vअश्रीर vचित् अश्लीलमपि vसुप्रतीक शोभनाङ्ग vकृणुथ कुरुथ । हे vभद्रवाच कल्याणध्वन्युपेता गाव' अस्मदीय vगृह vभद्र कल्याण vकृणुथ । गोभिरुपेतं कुरुथ । vसभासु यागपरिषत्सु हे गाव युष्माक vबृहत् महत् vवय अन्नम्[४] vउच्यते[४] । सर्वैर्दीयत इत्यर्थ ॥

प्र॒जाव॑तीः सू॒यव॑सं रि॒शन्ती॑ः शु॒द्धा अ॒पः सु॑प्रपा॒णे पिब॑न्तीः ।

मा व॑ः स्ते॒न ई॑शत॒ माघशं॑सः परि॑ वो हे॒ती रु॒द्रस्य॑ वृज्याः ॥ ७ ॥

प्र॒जाऽव॑ती । सु॒ऽयव॑सम् । रि॒शन्ती॑ । शु॒द्धा । अ॒प । सु॒ऽप्र॒पा॒ने । पिब॑न्ती ।

मा । व॒ । स्ते॒न । ई॒श॒त॒ । मा । अ॒घऽशं॑स । परि॑ । व॒ । हे॒ति । रु॒द्रस्य॑ । वृ॒ज्या ॥७॥

१ ख–प्राप्नोतु, न भ–प्राप्नोत् । २ ख-झ-त२-भ-र-श–प्रवेशम् । ३ ख-ज-झ त न-भ र–'गाव' नास्ति । ४ ख-झ न-भ-य–अन्नं भक्षणमुच्यते, ज–अन्नमुच्यते समवेत क्रियते, त-र–अन्नम् ।

हे गावो यूय ^v^प्रजावती प्रजावत्यो वत्साभिर्युक्ता भवतेति शेष । ^v^सुयवस शोभनतृणं ^v^रिशन्ती रिशन्त्यो भक्षणार्थं हिसन्त्यो भवत । ^v^सुप्रपाणे सुखेन पातव्ये तटाकादौ ^v^शुद्धा निर्मला ^v^अप उदकानि ^v^पिबन्ती॰ पिबन्त्यश्च भवत । ^v^व युष्मान् ^v^स्तेन तस्कर॰[1] ^v^मा ^v^ईशात मेशिष्ट । ईश्वरो मा भूत् । तथापि ^v^अघशस व्याघ्रादि शत्रु॰ ^v^मा ईशात । अपि च ^v^व॰ युष्मान् ^v^रुद्रस्य कालात्मकस्य परमेश्वरस्य ^v^हेति आयुध च[2] ^v^परि ^v^वृज्या परिवृणक्तु । परिहरतु[3] ॥

उपेदमुपपर्चनमासु गोषूप पृच्यताम् । उप ऋषभस्य रेतस्युपेन्द्र तव वीर्ये ॥ ८ ॥

उप । इदम् । उपऽपर्चनम् । आसु । गोषु । उप । पृच्यताम् ।
उप । ऋषभस्य । रेतसि । उप । इन्द्र । तव । वीर्ये ॥ ८ ॥

^v^आसु ^v^गोषु ^v^इदमुपपर्चनम् आप्यायनम् ^v^उप ^v^पृच्यतां सपृच्यताम् । हे ^v^इन्द्र ^v^तव ^v^वीर्ये त्वदीयवीर्ये निमित्ते ^v^ऋषभस्य गवा गर्भमादधानस्य वृषभस्य ^v^रेतसि इदमुपपर्चनमाप्यायनम्[4] । गोषु हि आप्यायितासु सतीषु तत्सबन्धिक्षीरादिहविर्द्वारेणेन्द्र आप्यायितो भवतीत्यर्थ । ^v^उप इति पुनर्वचन पादभेदाना[5] पूरणार्थमिति ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वर॰ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके षष्ठोऽध्याय समाप्त॰ ॥

॥ श्रीगणेशाय नम ॥

यस्य नि श्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।
निर्ममे तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि व्याकृतानि । 'इन्द्रं व ' इति पवृच षष्ठ सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च— इन्द्र षट् ' इति । गतो विनियोग ॥

इन्द्रं वो नरः सख्याय सेपुर्महो यन्तः सुमतये चकानाः ।
महो हि दाता वज्रहस्तो अस्ति महामु रण्वमवसे यजध्वम् ॥ १ ॥

इन्द्रम् । व । नर । सख्याय । सेपु । मह । यन्त । सुऽमतये । चकाना ।
मह । हि । दाता । वज्रऽहस्त । अस्ति । महाम् । ऊँ इति । रण्वम् । अवसे । यजध्वम् ॥ १ ॥

हे यजमाना ^v^व युष्माक सबन्धिन ^v^नर नेतार ऋत्विज ^v^सख्याय सखिभावार्थम्[6] ^v^इन्द्र ^v^सेपु परिचरन्ति स्पृशन्ति वा । कथभूता । ^v^मह महान्ति स्तोत्राणि ^v^यन्त उपयन्त प्राप्नुवन्त ।

---

१ ख-झ-न-भ-र—चौर , य—चोर । २ ख-झ-त न-भ-य-र—च मा । ३ ख-झ-त न-भ-य र—न परिहरतु । ४ ख-झ-झ-त-न-भ य र—°माप्यायताम् । ५ ख झ न-भ—पादभेदेन, झ—पादभेदात्, त-र—पादभेदान् । ६ झ-त—सखिभावार्थे ।

कुर्वन्त इत्यर्थ । तथा ᵛसुमतये । सुमतिः शोभनानुग्रहात्मिका तदीया बुद्धि । तां ᵛचकानाः कामयमाना ॥ ‘क्रियाग्रहण कर्तव्यम्’ इति कर्मण सम्प्रदानसज्ञा । चकाना इति कामयतेश्छान्दस रूपम् ॥ यद्वा । महो महत्कर्म यन्त ’ अनुतिष्ठन्त सुमतये सुमतिं शोभना स्तुतिं चकाना शब्दयन्त ॥ ‘कै गै शब्दे’ इत्यस्माल्लिट कानचि रूपम् ॥ ᵛहि यस्मात् ᵛवज्रहस्त वज्रपाणिरिन्द्र ᵛमह महतो धनस्य ᵛदाता ᵛअस्ति भवति तस्मात् ᵛरण्व रमणीय ᵛमहाम् महान्तमेव ᵛअवसे रक्षणाय ᵛयजध्वं हविर्भि पूजयत ॥

आ यस्मि॒न्हस्ते॒ नर्या॑ मिमि॒क्षुरा रथे॑ हिर॒ण्यये॑ रथे॒ष्ठाः ।
आ र॒श्मयो॒ गभ॑स्त्योः स्थू॒रयो॒राध्व॒न्नश्वा॑सो॒ वृष॑णो युजा॒नाः ॥ २ ॥

आ । यस्मि॑न् । हस्ते॑ । नर्याः॑ । मि॒मि॒क्षुः । आ । रथे॑ । हि॒र॒ण्यये॑ । र॒थे॒ऽस्थाः ।
आ । र॒श्मयः॑ । गभ॑स्त्योः । स्थू॒रयोः॑ । आ । अध्व॑न् । अश्वा॑सः । वृष॑णः । यु॒जा॒नाः ॥ २ ॥

ᵛयस्मिन् इन्द्रे ᵛनर्याः नृभ्यो हिता राय ᵛआ ᵛमिमिक्षु आसिच्यन्ते आपूर्यन्ते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्यय । इन्द्रे कुत्रेति चेत् । ᵛहस्ते तदीये बाहौ । यद्वा । एतत्समानाधिकरणमिन्द्रस्य विशेषणम् । हस्ते हन्तर्यस्मिन्निन्द्र इत्यर्थ । उक्त[1] यास्केन–‘हस्तो हन्ते प्राशुर्हनने’ (निरु १ ७) इति । यद्वा । ईदृशे यस्मिन्निन्द्रे वर्तमाना नृहिता राय आमिमिक्षु आसिञ्चन्ति आपूरयन्ति स्तोतॄन् । यश्चेन्द्र ᵛरथेष्ठा रथे स्थाता तत्स्वभाव सन् ᵛहिरण्यये सुवर्णमये ᵛरथे ᵛआ तिष्ठति । यद्वा । रथेष्ठा रथेऽवस्थिता रायो धनानि हिरण्मये रथे तिष्ठन् य इन्द्र आ सिञ्चति अभिवर्षति । यस्य च ᵛस्थूरयो स्थूलयोर्विस्तृतयो॰ ᵛगभस्त्यो । बाहुनामैतत् । बाह्वो ᵛरश्मय अभीशव॰ ᵛआ[2] सिच्यन्ते आयम्यन्ते[1] । यस्य च ᵛअश्वास अश्वा ᵛवृषण सेक्तार युवान ᵛयुजाना रथे युज्यमाना ᵛअध्वन् अध्वनि मार्गे ᵛआ मिमिक्षु॰ आसिञ्चन्ति आपूरयन्ति । आगच्छन्तीत्यर्थ । तमिन्द्र स्तुम इति शेष ॥

श्रि॒ये ते॒ पादा॒ दुव॒ आ मि॑मिक्षुर्धृ॒ष्णुर्व॒ज्री शव॑सा॒ दक्षि॑णावान् ।
वसा॑नो॒ अत्कं॑ सुर॒भिं दृ॒शे कं स्व१॒॑र्ण नृ॑तविषि॒रो ब॑भूथ ॥ ३ ॥

श्रि॒ये । ते॒ । पादा॑ । दुवः॑ । आ । मि॒मि॒क्षुः॒ । धृ॒ष्णुः । व॒ज्री । शव॑सा । दक्षि॑णऽवान् ।
वसा॑नः । अत्क॑म् । सु॒र॒भिम् । दृ॒शे । कम् । स्वः॑ । न । नृ॒तो॒ इति॑ । इ॒षि॒र॒ । ब॒भू॒थ॒ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ᵛश्रिये ऐश्वर्यार्थं ᵛते त्वदीययो ᵛपादा पादयो ᵛदुव परिचरणम् ᵛआ ᵛमिमिक्षु आसिञ्चन्ति समर्पयन्ति । भरद्वाज समर्पयति । व्यत्ययेन बहुवचनम् । यद्वा । ते तव पादौ श्रिये श्रयितु सेवितु दुव परिचरणम् आ सिञ्चन्ति अनुतिष्ठन्ति । यस्त्व ᵛशवसा बलेन ᵛधृष्णु शत्रूणा धर्षक ᵛवज्री वज्रवान् ᵛदक्षिणावान् । दक्षिणा स्तोतृभ्यो दातव्य धनम् । तद्वान् हे ᵛनृतो नेतरिन्द्र स त्व ᵛसुरभिं प्रशस्तम् ᵛअत्क सततगमनशीलमात्मीय[4] रूप ᵛदृशे सर्वेषा दर्शनार्थं ᵛवसान आच्छादयन् ᵛस्वर्ण सूय इव ᵛइषिर गन्तैषणीयो वा ᵛबभूथ भवसि । कमिति पूरक ॥

---

१ ख-ञ-झ त-न-भ-य–यन्तो गच्छन्त । २ श–उक्त च । ३ ख-भ–आमिमिक्षु आसिच्यन्ते आयन्ते, घ–आमिमिक्षु , ञ–आसिच्यन्ते आश्रीयन्ते, श–आमिमिक्षु आसिच्यन्ते आश्रीयन्ते ।
४ ख ञ झ न न-भ र–सतत० ।

स सोम॒ आमि॑श्लतमः सु॒तो भू॒द्यस्मि॑न्प॒क्तिः प॒च्यते॒ सन्ति॑ धा॒नाः ।
इन्द्रं॒ नरः॑ स्तु॒वन्तो॑ ब्रह्मका॒रा उ॒क्था शंस॑न्तो दे॒ववा॑ततमाः ॥ ४ ॥

स । सोम॑ । आमि॑श्लऽतम । सु॒त । भू॒त् । यस्मि॑न् । प॒क्ति । प॒च्यते॑ । सन्ति॑ । धा॒ना ।
इन्द्र॑म् । नर॑ । स्तु॒वन्त॑ । ब्र॒ह्म॒ऽका॒रा । उ॒क्था । शस॑न्त । दे॒ववा॑तऽतमा ॥ ४ ॥

य सोमो वक्ष्यते Vस Vसोम Vसुत अभिषुत सन् Vआमिश्लतम आभिमुख्येन मिश्रतम[1] Vभूत् । इन्द्रेणात्यर्थं सगच्छते । Vयस्मिन् सोमेऽभिषुते सति Vपक्ति पक्तव्य पुरोडाशादि Vपच्यते । भृष्टयवा Vधाना । ताश्च Vसन्ति हविरर्थं सस्कृता भवन्ति । यस्मिश्च सोमेऽभिषुते Vनर नेतार Vब्रह्मकारा ब्रह्मण अन्नस्य हविर्लक्षणस्य कर्तार[2] ऋत्विज Vइन्द्र स्तोत्रै Vस्तुवन्त Vउक्था उक्थानि शस्त्राणि च Vशसन्त उच्चारयन्त Vदेववाततमा देवानतिशयेनोपगता[3] भवन्ति स सोम इन्द्रेण संमिश्रितोऽभूदित्यन्वय ॥

न ते॒ अन्त॒ः शव॑सो धाय्य॒स्य वि तु बा॑बधे॒ रोद॑सी महि॒त्वा ।
आ ता सू॒रिः पृ॑णति॒ तूतु॑जानो यू॒थेवा॒प्सु स॒मीज॑मान ऊ॒ती ॥ ५ ॥

न । ते॒ । अन्त॑ । शव॑स । धा॒यि॒ । अ॒स्य । वि । तु । बा॒ब॒धे॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । म॒हि॒ऽत्वा ।
आ । ता । सू॒रि । पृ॒णा॒ति॒ । तू॒तु॑जान । यू॒थाऽइ॑व । अ॒प्ऽसु । स॒म्ऽईज॑मान । ऊ॒ती ॥ ५ ॥

हे इन्द्र Vते तव Vअस्य उक्तगुणस्य Vशवस बलस्य Vअन्त अवसान Vन Vधायि । अत्र केवलोऽपि दधातिरवपूर्वार्थो द्रष्टव्य । नावाधायि । अस्माभिर्नाज्ञायीत्यर्थ । यद्बल Vरोदसी द्यावा पृथिव्यौ Vमहित्वा महत्त्वेन Vतु क्षिप्र Vवि Vबाबधे यस्माद्बलात् द्यावापृथिव्यौ बिभीत इत्यर्थ । Vता तद्बल Vसूरि स्तोता Vतूतुजान त्वरित सन् Vऊती ऊत्या तर्पकेण हविषा Vसमीजमान सम्यग्यजन् Vआ Vपृणति आपूरयति । तत्र दृष्टान्त । Vयूथेव Vअप्सु उदकेषु गवा यूथानीव यथा गोपाल अप पाययन्नद्भिस्तर्पयति तद्वत् ॥

ए॒वेदिन्द्र॑ः सु॒हव॑ ऋ॒ष्वो अ॑स्तू॒ती अनू॑ती हिरिशि॒प्रः सत्वा॑ ।
ए॒वा हि जा॒तो अस॑मात्योजाः पु॒रू च॑ वृ॒त्रा ह॑नति॒ नि दस्यू॑न् ॥ ६ ॥

ए॒व । इत् । इन्द्र॑ । सु॒ऽहव॑ । ऋ॒ष्व । अ॒स्तु॒ । ऊ॒ती । अनू॑ती । हि॒रि॒ऽशि॒प्र । सत्वा॑ ।
ए॒व । हि॒ । जा॒त । अस॑मातिऽओजा । पु॒रु । च॒ । वृ॒त्रा । ह॒न॒ति॒ । नि । दस्यू॑न् ॥ ६ ॥

Vएव एवमुक्तेन प्रकारेण Vऋष्व महान् Vइन्द्र Vसुहव Vअस्तु सुखेनाह्वातव्यो[4] भवतु । Vइत् इति पूरण । Vहिरिशिप्र । शिप्रे हनू नासिके वा । हरितवर्णे शिप्रे यस्य तादृश इन्द्र Vऊती ऊत्यागमनेन Vअनूती अनूत्यानागमनेन वा Vसत्वा गमयिता भवति धनानाम् । स्वयमागतोऽनागतोऽपि

---

१ ख-ङ्ग-भ-य–मिश्रिततमो, घ-श–मिश्रिवततमो । २ श–कारा कर्तारः । ३ ख-घ-भ–°नोपगन्तारो । ४ य–सुखेन ह्वातव्यो ।

स्तोतृभ्यो धनं प्रयच्छतीत्यर्थः । ᵛएवा ᵛहि एव हि ᵛजातः प्रादुर्भूतोऽयमिन्द्रः ᵛअसमात्योजाः असमाति असमानम् अनुपमम् उत्कृष्टतरमोजो बलं यस्य तादृशः सन् ᵛपुरु पुरूणि बहूनि ᵛच ᵛवृत्रा वृत्राण्यावरकाणि रक्षःप्रभृतीनि ᵛहनति हिनस्तु । तथा ᵛदस्यून् उपक्षपयितॄन् शत्रूंश्च ᵛनि हन्तु ॥ ॥ १ ॥

'भूय इत्' इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'भूय पञ्च' इत्यनुक्रान्तम् । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तं शसनीयम् । सूत्रितं च—'उदिन्न्वस्य रिच्यते भूय इत्' (आश्व श्रौ ५ १६) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'भूय इद्वावृधे वीर्याय नृणामु त्वा' (ऐ आ ५ १ ६) इति ॥

भूय॒ इद्वा॑वृधे वी॒र्या॑य॒ एको॑ अजु॒र्यो द॑यते॒ वसू॑नि ।
प्र रि॑रिचे दि॒व इन्द्रः॑ पृथि॒व्या अ॒र्धमिद॑स्य॒ प्रति॒ रोद॑सी उ॒भे ॥ १ ॥

भूयः॑ । इत् । व॒वृ॒धे॒ । वी॒र्या॑य । एकः॑ । अ॒जु॒र्यः । द॒य॒ते॒ । वसू॑नि ।
प्र । रि॒रि॒चे॒ । दि॒वः । इन्द्रः॑ । पृ॒थि॒व्याः । अ॒र्धम् । इत् । अ॒स्य॒ । प्रति॑ । रोद॑सी॒ इति॑ । उ॒भे इति॑ ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः ᵛभूयः ᵛइत् बहुतरमेव ᵛवावृधे प्रवृद्धोऽभूत् । किमर्थम् । ᵛवीर्याय वीरकर्माणि वृत्रवधादीनि कर्तुम् । ᵛएकः मुख्यः ᵛअजुर्यः जरयितुमशक्यः स च ᵛइन्द्रः ᵛवसूनि धनानि ᵛदयते स्तोतृभ्यो ददाति । तथा ᵛदिवः द्युलोकात् ᵛपृथिव्याः भूमेश्चायमिन्द्रः ᵛप्र ᵛरिरिचे अतिरिच्यते । किंच ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛउभे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛअर्धमित् अर्धमेव ᵛप्रति । अस्येन्द्रस्यार्धो भागो द्यावापृथिव्यो प्रतिनिधिर्भवतीत्यर्थः ॥

अधा॑ मन्ये बृ॒हद॑सु॒र्य॑मस्य॒ यानि॑ दा॒धार॒ नकि॒रा मि॑नाति ।
दि॒वेदि॑वे॒ सूर्यो॑ द॒र्श॒तो भू॒द्वि सद्मा॑न्युर्वि॒या सु॒क्रतु॑र्धात् ॥ २ ॥

अध॑ । म॒न्ये॒ । बृ॒हत् । अ॒सु॒र्य॑म् । अ॒स्य॒ । यानि॑ । दा॒धार॑ । नकिः॑ । आ । मि॒ना॒ति॒ ।
दि॒वेऽदि॑वे । सूर्यः॑ । द॒र्श॒तः । भू॒त् । वि । सद्मा॑नि । उ॒र्वि॒या । सु॒ऽक्रतुः॑ । धा॒त् ॥ २ ॥

ᵛअध अधुना ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛबृहत् महत् ᵛअसुर्यम् असुरहननकुशलं बलं ᵛमन्ये स्तौमि । मन्यतिः स्तुतिकर्मा । स चेन्द्रः ᵛयानि[1] कर्माणि ᵛदाधार धारयति तानि ᵛनकिः ᵛआ ᵛमिनाति न कश्चिदपि हिनस्ति । कानि पुनस्तानि । उच्यते । ᵛदिवेदिवे प्रतिदिनं वृत्रेणावृतः ᵛसूर्यो ᵛदर्शतः दर्शनीयः ᵛभूत् भवति । आवरकस्यासुरस्य वधेन सूर्यं प्रकाशितवानित्येकं कर्म । ᵛसुक्रतुः शोभनकर्मा स इन्द्रः ᵛसद्मानि भुवनानि ᵛउर्विया उरूणि विस्तीर्णानि ᵛवि ᵛधात् व्यधात् अकार्षीत् । इदमपरं कर्म । एतदादीनि बहूनि कर्माणि कृतवानित्यर्थः ॥

---

१ ख ङ-झ-तं-न-भ-य-र-यानि च ।

अद्या चिन्नू चित्तदपो नदीनां यदाभ्यो अरदो गातुमिन्द्र ।
नि पर्वता अद्मसदो न सेदुस्त्वया दृळ्हानि सुक्रतो रजांसि ॥ ३ ॥

अद्य । चित् । नु । चित् । तत् । अप । नदीनाम् । यत् । आभ्य । अरद । गातुम् । इन्द्र ।
नि । पर्वता । अद्मऽसद । न । सेदु । त्वया । दृळ्हानि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । रजांसि ॥३॥

हे vइन्द्र vअद्या vचित् अद्यापि vनू vचित् पुरापि तव vनदीना सबन्धि vतदप कर्म वर्तते । vआभ्य. नदीभ्य vगातु मार्गम् vअरद प्रवहनार्थं व्यलिख इति vयत् कर्म तत्सर्वदानुपक्षीण सद्वर्तत इत्यर्थ । अपि च त्वदाज्ञया vपर्वता गिरय vनि vषेदु. निषण्णा । उत्पतन परित्यज्य क्वचिदेव स्थाने नैश्चल्येनोपविष्टा बभूवु । vअद्मसदो vन । अद्म अदनीयमन्नम्[1] । तदर्थं सीदन्त पुरुषा इव । यथा ते भोजनार्थं नैश्चल्येनासते तथेत्यर्थं[2] । अत कारणात् हे vसुक्रतो शोभनकर्मन्निन्द्र vत्वया vरजासि सर्वे लोका vदृळ्हानि दृंहितानि[3] स्थिरीकृता[3] आसन् ॥

सत्यमित्तन्न त्वावाँ अन्यो अस्तीन्द्र देवो न मर्त्यो ज्यायान् ।
अहन्नहिं परिशयानमर्णोऽवासृजो अपो अच्छा समुद्रम् ॥ ४ ॥

सत्यम् । इत् । तत् । न । त्वाऽवान् । अन्य । अस्ति । इन्द्र । देव । न । मर्त्य । ज्यायान् ।
अहन् । अहिम् । परिऽशयानम् । अर्ण । अव । असृज । अप । अच्छ । समुद्रम् ॥ ४ ॥

हे vइन्द्र वक्ष्यमाण vतत् vसत्यमित् सत्यमेव नानृतम् । vत्वावान् त्वत्सदृश vअन्य vदेव vन vअस्ति । त्वत्सदृशोऽन्य vमर्त्य मनुष्योऽपि vन एव विद्यते । vज्यायान् अधिकोऽपि देवो मनुष्यो वा न खल्वस्ति । इति यद्गीयते तत्सत्यमेवेत्यर्थ । अपि च त्वम् vअर्णे उदके vपरिशयान परिवृत्य शयानम् vअहिम् मेघम् vअहन् अवधी । हत्वा च vसमुद्रम् अन्तरिक्ष जलधिं वा vअच्छ आभिमुख्येन vअप उदकानि vअवासृज अवाङ्मुखतया विसृष्टवानसीत्यर्थ ॥

त्वमपो वि दुरो विषूचीरिन्द्र दृळ्हमरुजः पर्वतस्य ।
राजाभवो जगतश्चर्षणीनां साकं सूर्यं जनयन्द्यामुषासम् ॥ ५ ॥

त्वम् । अप । वि । दुर । विषूची । इन्द्र । दृळ्हम् । अरुज । पर्वतस्य ।
राजा । अभव । जगत । चर्षणीनाम् । साकम् । सूर्यम् । जनयन् । द्याम् । उषसम् ॥ ५ ॥

हे vइन्द्र vत्व vदुर वृत्रेणावृता[3] vअप vविषूची॰ विविधमञ्चन्त्यो यथा सर्वत. प्रसृता भवन्ति तथा vवि असृज । यतस्त्व vपर्वतस्य पर्ववतो मेघस्य vदृळ्ह दृढमपां बन्धकप्रदेशम् vअरुज अभाङ्क्षी । अपि च त्व vजगत. सबन्धिनीना vचर्षणीना प्रजानां vराजाभव अधिपतिर्भवसि ।

---

१ ख-ङ-त२-भ—सदनीयम॰ । २ ख ङ त२ न भ-र—इत्यर्थ । ३ ख भ—दृढानि । ३ ङ—वृत्रेणावृतद्वारा ।

किं कुर्वन् । Vसूर्यं Vद्यां द्युलोकम् Vउषस च तमसा प्रावृतम् एतत्त्रितय[1] Vसाक युगपदेव Vजनयन् प्रादुर्भावयन् । प्रकाशयन्नित्यर्थ ॥ ॥ २ ॥

'अभूरेक' इति पञ्चर्चमष्टम सूक्त भरद्वाजस्य सुहोत्रस्यार्षम् । उपान्त्या शक्वरी शिष्टाश्चतस्र-स्त्रिष्टुभ । इन्द्रो देवता । अनुक्रम्यते च—'अभूरेक सुहोत्रस्तु चतुर्थी शक्वरी' इति । महाव्रतस्य निष्केवल्ये इदमादीन्यष्ट सूक्तानि शसनीयानि । तथा पञ्चमारण्यकम्—'अभूरेको रयिपते रयीणा-मित्यष्टौ सूक्तानि' (ऐ आ ५ २ २) इति । पृष्ठ्यस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्य इद सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रित च—'एन्द्र याह्युप न. प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवल्यम्' (आश्व श्रौ ८ १) इति । विश्वजिति माध्यदिनेऽच्छावाकशस्त्रे सामसूक्ताख्यमेतच्छसनीयम् । सूत्रित च—'अभूरेको रयिपते रयीणामिति सामसूक्तानि' (आश्व श्रौ ८ ७) ॥

अभूरेको रयिपते रयीणामा हस्तयोरधिथा इन्द्र कृष्टीः ।

वि तोके अप्सु तनये च सूरेऽवोचन्त चर्षणयो विवाचः ॥ १ ॥

अभूः । एकः । रयिऽपते । रयीणाम् । आ । हस्तयोः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ।

वि । तोके । अप्ऽसु । तनये । च । सूरे । अवोचन्त । चर्षणयः । विऽवाचः ॥ १ ॥

हे Vरयिपते धनस्य[2] पालक[2] Vइन्द्र Vएक प्रधानभूतस्त्व Vरयीणां धनानां स्वामी Vअभू भवसि । यद्वा । रयीणां रयिपत इति सबन्ध । एको रयिशब्दोऽनुवादो यथा 'गवामसि गोपतिरेक इन्द्र' (ऋ स ७ ९८ ६) इति । तदानीमेको मुख्यस्त्व भवसीति योजनीयम् । अपि च हे इन्द्र त्व Vहस्तयो आत्मीययोर्बाह्वो Vकृष्टी प्रजा. Vआ Vअधिथा आधत्से । सर्वं जगत्तवाज्ञाया वर्तत इत्यर्थ । किंच Vचर्षणय मनुष्या Vतोके पुत्रे Vअप्सु उदकेषु Vसूरे शत्रूणा प्रेरके Vतनये पौत्रे चैतेषु निमित्तभूतेषु सत्सु Vविवाच विशिष्टा स्तुती Vवि Vअवोचन्त विविध ब्रुवन्ति ॥

त्वद्भियेन्द्र पार्थिवानि विश्वाच्युता चिच्च्यावयन्ते रजांसि ।

द्यावाक्षामा पर्वतासो वनानि विश्वं दृळ्हं भयते अज्मन्ना ते ॥ २ ॥

त्वत् । भिया । इन्द्र । पार्थिवानि । विश्वा । अच्युता । चित् । च्यवयन्ते । रजांसि ।

द्यावाक्षामा । पर्वतास । वनानि । विश्वम् । दृळ्हम् । भयते । अज्मन् । आ । ते ॥ २ ॥

हे Vइन्द्र Vत्वत् त्वत्त Vभिया भयेन Vविश्वा विश्वानि व्यापकानि Vपार्थिवानि । पृथिव्यन्त-रिक्षनाम[3] । तत्र भवानि Vरजांसि उदकानि Vअच्युता Vचित् च्यावयितुमशक्यान्यपि[4] Vच्यावयन्ते मेघा प्रच्यावयन्ति । वर्षन्तीत्यर्थ । अपि च हे इन्द्र Vते तव Vआ[5] Vअज्मन् आगमने सति Vद्यावा क्षामा द्यावापृथिव्यौ Vपर्वतास गिरय Vवनानि वृक्षाश्च भय प्राप्नुवन्ति । किं बहुना Vविश्व सर्व Vदृळ्ह स्थिर प्राणिजात Vभयते बिभेति ॥

---

१ ख-ञ्ञ न-भ-य-इत्येतत्त्रितयम् । २ घ श—धनपालक । ३ श—°नामैतत् । ४ ख ञ्ञ त-भ य र—च्यवयितुम° । ५ त न—'आ' नास्ति ।

त्वं कुत्सेनाभि शुष्णमिन्द्राशुषं युध्य कुयवं गविष्टौ ।
दश प्रपित्वे अध सूर्यस्य मुषायश्चक्रमविवे रपांसि ॥ ३ ॥

त्वम् । कुत्सेन । अभि । शुष्णम् । इन्द्र । अशुषम् । युध्य । कुयवम् । गोऽइष्टौ ।
दश । प्रऽपित्वे । अध । सूर्यस्य । मुषाय । चक्रम् । अविवे । रपांसि ॥ ३ ॥

हे vइन्द्र vत्व vकुत्सेन सह[1] vअशुष शोषयितुमशक्य प्रबल vशुष्ण सर्वस्य शोषकमेतत्संज्ञमसुरम् vअभि vयुध्य अभ्ययुध्य । कुत्सस्य साहाय्यार्थं तेनासुरेण सह युद्ध कृतवानसीत्यर्थ । तथा vगविष्टौ । गावो बाणा इष्यन्ति गच्छन्तीति गविष्टि सग्राम । तस्मिन् vकुयवम् एतत्सञ्ज्ञमसुर च vदश अदश । हिंसितवानसि ॥ 'दश दशने' इत्येतस्माच्छान्दसे लोटि रूपम् ॥ vअध अपि च vप्रपित्वे प्रपतने युद्धे vसूर्यस्य vचक्र रथावयवभूत vमुषाय अमुष्णा । तदाप्रभृति सूर्यस्य रथ एकचक्रोऽभूत् । तथा चाम्नात—'सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रम्' (ऋ स १ १६४ २) इति । एतशाख्यस्य ऋषे सूर्येण सह युद्धे तत्साहाय्यार्थमागत इन्द्र सूर्यस्य चक्रमपहृतवान् इत्याख्यातम्[2] । 'सूरश्चक्र प्र वृहज्जात ओजसा' (ऋ स १ १३० ९) इति च निगमान्तरम् । अपि च vरपासि पापकारीणि रक्ष प्रभृतीनि vअविवे अस्माल्लोकादगमय । अवधीरित्यर्थ[3] ॥

त्वं शतान्यव शम्बरस्य पुरो जघन्थाप्रतीनि दस्योः ।
अशिक्षो यत्र शच्या शचीवो दिवोदासाय सुन्वते सुतक्रे
भरद्वाजाय गृणते वसूनि ॥ ४ ॥

त्वम् । शतानि । अव । शम्बरस्य । पुरः । जघन्थ । अप्रतीनि । दस्योः ।
अशिक्षः । यत्र । शच्या । शचीऽव । दिवःऽदासाय । सुन्वते । सुतऽक्रे ।
भरत्ऽवाजाय । गृणते । वसूनि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र vत्व vशतानि शतसख्यानि[4] vदस्यो उपक्षपयितुरसुरस्य vशम्बरस्य एतत्सज्ञस्य vपुर पुरी vअप्रतीनि । लिङ्गव्यत्यय । केनाप्यप्रतिगता vअव vजघन्थ अवाहन् । हे vशचीव प्रज्ञावन् हे vसुतक्रे अभिषुतेन सोमेन क्रीतेन्द्र vयत्र यस्मिन् काले vसुन्वते सोमाभिषव कुर्वते vदिवोदासाय vशच्या प्रज्ञया vअशिक्ष धनानि प्रादा vगृणते स्तवते vभरद्वाजाय च vवसूनि प्रादा तस्मिन् काले शाम्बरी पुरोऽव जघन्थेत्यन्वय ॥

स सत्यसत्वन्महते रणाय रथमा तिष्ठ तुविनृम्ण भीमम् ।
याहि प्रपथिन्नवसोप मद्रिक्प्र च श्रुत श्रावय चर्षणिभ्यः ॥ ५ ॥

स । सत्यऽसत्वन् । महते । रणाय । रथम् । आ । तिष्ठ । तुविऽनृम्ण । भीमम् ।
याहि । प्रऽपथिन् । अवसा । उप । मद्रिक् । प्र । च । श्रुत । श्रवय । चर्षणिऽभ्यः ॥ ५ ॥

---

१ ख-घ भ श—सह युध्यमानम् । २ ख ज ञ-त-र—इत्याख्यानम्, न—इत्याम्नोतम् । ३ ख-घ-ञ-त२-भ र—अवधीदित्यर्थ । ४ ञ—°सख्याका ।

हे ^v^सत्यसत्वन् । सत्या[1] सत्वानो भटा[2] यस्य स तथोक्तः । हे ^v^तुविनृम्ण । तुवि बहुल नृम्ण धन यस्य स तथोक्त । हे तादृशेन्द्र ^v^स त्व ^v^महते ^v^रणाय सग्रामाय तदर्थं ^v^भीमं भयकरमात्मीय ^v^रथमा ^v^तिष्ठ । हे ^v^प्रपथिन् प्रकृष्टमार्गेन्द्र ^v^अवसा रक्षणेन सह तेन च रथेन ^v^उप ^v^याहि आगच्छ ^v^मद्रिक् मदभिमुख । तथा हे ^v^श्रुत विश्रुतेन्द्र ^v^चर्षणिभ्य प्रजाभ्य ^v^प्र ^v^श्रावय ^v^च अस्मान् प्रख्यापय च । सर्वासु प्रजासु मध्ये अस्मान् प्रख्यातान् कुर्वित्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

'अपूर्व्या' इति पञ्चर्चं नवम सूक्त त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'अपूर्व्या' इत्यनुक्रान्तम् । द्वितीये छान्दोमिकेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रित च—'अपूर्व्या पुरुतमानि ता सु ते कीर्तिम्' (आश्व श्रौ ८ ७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽस्य[3] सूक्तस्य विनियोग उक्त ॥

अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मै महे वीराय तवसे तुराय ।
विरप्शिने वज्रिणे शंतमानि वचांस्यासा स्थविराय तक्षम् ॥ १ ॥

अपूर्व्या । पुरुऽतमानि । अस्मै । महे । वीराय । तवसे । तुराय ।
विऽरप्शिने । वज्रिणे । शम्ऽतमानि । वचांसि । आसा । स्थविराय । तक्षम् ॥ १ ॥

^v^अपूर्व्या अपूर्व्याणि पूर्वैरकृतानि नूतनानि ^v^पुरुतमानि बहुतमानि ^v^शतमानि सुखकृत्तमानि ^v^वचासि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि ^v^आसा आस्येन ^v^अस्मै इन्द्राय ^v^तक्षम् अतक्षम् । करोमि । कीदृशाय । ^v^महे महते ^v^वीराय विविध शत्रूणामीरयित्रे ^v^तवसे तवस्विने बलवते ^v^तुराय त्वरमाणाय ^v^विरप्शिने विशेषेण स्तुत्याय ^v^वज्रिणे वज्रवते ^v^स्थविराय प्रवृद्धाय ॥

स मातरा सूर्येणा कवीनामवासयद्रुजदद्रिं गृणानः ।
स्वाधीभिर्ऋक्वभिर्वावशान उदुस्रियाणामसृजन्निदानम् ॥ २ ॥

स । मातरा । सूर्येण । कवीनाम् । अवासयत् । रुजत् । अद्रिम् । गृणान ।
सुऽआधीभि । ऋक्वऽभि । वावशान । उत् । उस्रियाणाम् । असृजत् । निऽदानम् ॥ २ ॥

^v^स इन्द्र ^v^मातरा मातरौ दिव च पृथिवीं च ^v^कवीनां क्रान्तदर्शिनामङ्गिरसामर्थाय ^v^सूर्येण ^v^अवासयत् प्राकाशयत् । किं कुर्वन् । ^v^अद्रिं गवामदर्शनाय वलेन स्थापितं पर्वत ^v^रुजत् भञ्जन् । यद्वा । कवीनाम्[4] अङ्गिरसामिति तृतीयार्थे षष्ठी । अङ्गिरोभि ^v^गृणान स्तूयमान इति सबन्ध । अपि च ^v^स्वाधीभि शोभनध्यानै ^v^ऋक्वभि स्तोतृभिरङ्गिरोभिः ^v^वावशान पुन पुन काम्यमान, सन् ^v^उस्रियाणा वलस्य भृत्यै पणिभिरपहृताना गवा ^v^निदान बन्धनम् ^v^उत् ^v^असृजत् अमोचयत् ॥

---

१ झ—सत्या अबाध्या । २ ख१—भरा, झ-य र—भावा नो, त[illegible]—भावा । ३ ख-झ-त-न-भ-र—निष्केवल्येऽप्यस्य । ४ ख झ-झ त-न-भ-र—'कवीनाम्' नास्ति ।

स वह्निभिर्ऋक्वभिर्गोषु शश्वन्मितज्ञुभिः पुरुकृत्वा जिगाय ।
पुरः पुरोहा सखिभिः सखीयन्दृळ्हा रुरोज कविभिः कविः सन् ॥ ३ ॥

स । वह्निऽभि । ऋक्वऽभि । गोषु । शश्वत् । मितज्ञुऽभि । पुरुऽकृत्वा । जिगाय ।
पुर । पुरऽहा । सखिऽभि । सखिऽयन् । दृळ्हा । रुरोज । कविऽभि । कवि । सन् ॥३॥

vपुरुकृत्वा बहुकर्मकृत् vस इन्द्र• vवह्निभि हविषां वोढृभि• vऋक्वभि स्तोतृभि vशश्वत् सवदा vमितज्ञुभि सकुचितजानुभिरङ्गिरोभि सह vगोषु निमित्तभूतेषु vजिगाय असुरान् जितवान् । जित्वा च vपुरोहा पुराणां हन्ता स इन्द्र vसखिभि समानख्यानै vकविभि क्रान्तप्रज्ञैरङ्गिरोभि सह vसखीयन् सखित्वमात्मन इच्छन् vकवि vसन् स्वयमपि क्रान्तप्रज्ञो भवन् vदृळ्हा स्थिरा vपुर आसुरी पुरी vरुरोज[1] ॥

स नीव्याभिर्जरितारमच्छा महो वाजेभिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।
पुरुवीराभिर्वृषभ क्षितीनामा गिर्वणः सुविताय प्र याहि ॥ ४ ॥

स । नीव्याभि । जरितारम् । अच्छ । मह । वाजेभि । महत्ऽभि । च । शुष्मै ।
पुरुऽवीराभि । वृषभ । क्षितीनाम् । आ । गिर्वण । सुविताय । प्र । याहि ॥ ४ ॥

हे vवृषभ कामाना वर्षक हे vगिर्वण गिरा स्तुत्या सभजनीयेन्द्र vस[2] त्व vमह महद्भि vवाजेभि वाजैरन्नै vमहद्भि vशुष्मै बलै vच सह vक्षितीना प्रजानां मध्ये vजरितार स्तोतारम् vअच्छ आभिमुख्येन vनीव्याभि नव्याभिर्नवतराभि vपुरुवीराभि पुरूणां बहूनां वीरयित्रीभि बड-वाभि vआ vप्र vयाहि आगच्छ । किमर्थम् । vसुविताय शोभनाय । सुखप्राप्त्यर्थमित्यर्थ ॥

स सर्गेण शवसा तक्तो अत्यैरप इन्द्रो दक्षिणतस्तुराषाट् ।
इत्था सृजाना अनपावृदर्थं दिवेदिवे विविषुरप्रमृष्यम् ॥ ५ ॥

स । सर्गेण । शवसा । तक्त । अत्यै । अप । इन्द्र । दक्षिणत । तुराषाट् ।
इत्था । सृजाना । अनपऽवृत् । अर्थम् । दिवेऽदिवे । विविषु । अप्रऽमृष्यम् ॥ ५ ॥

vतुराषाट् तुराणां हिंसकानां सोढाभिभविता vस vइन्द्र vसर्गेण सर्वदोद्युक्तेन vशवसा बलेन vअत्यै अश्वै• सततगामिभिस्तेजोभिर्वा vतक्त सगत सन् vदक्षिणत दक्षिणायने vअप• उदकानि विसृजतीति[3] शेष । vइत्था इत्थमनेन प्रकारेण vसृजाना सृज्यमानास्ता आप vअर्थं गन्तव्यम् vअप्रमृष्यम् अन्यैरक्षोभ्य समुद्र vदिवेदिवे प्रतिदिनम् vअनपावृत् अपावर्तन पुनरागमन[4] यथा न[5] भवति तथा vविविषु व्याप्नुवन्ति ॥ अर्तेस्थन्प्रत्ययान्तस्य रूपमर्थमिति ॥ ॥ ४ ॥

---

१ ज्ञ–रुरोज बभञ्ज । २ ज्ञ-त-य–' स ' नास्ति । ३ ख-ज्ञ-ज्ञ-त-भ र-भ–सृजतीति । ४ ख१ ज्ञ-भ-न-य–पुनरागमन न अपावर्तनम् अनपावर्तनम् अपुनरागमनम्, ज-ण–पुनरागमनम् अपावर्तनम अनपावर्तनम् पुनरागमनम् ५ ख१-त न-भ-य–' न ' नास्ति ।

'य ओजिष्ठ' इति पञ्चर्चं दशम सूक्त शुनहोत्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। अनुक्रम्यते च—'य ओजिष्ठ शुनहोत्रस्तु' इति। महाव्रतेऽपि निष्केवल्य उक्तो विनियोग ॥

य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा मदो वृषन्त्स्वभिष्टिर्दास्वान्।
सौवश्व्यं यो वनवत्स्वश्वो वृत्रा समत्सु सासहदमित्रान् ॥ १ ॥

य.। ओजिष्ठ। इन्द्र। तम्। सु। न। दा। मद। वृषन्। सुऽअभिष्टि। दास्वान्।
सौवश्व्यम्। य। वनवत्। सुऽअश्व। वृत्रा। समत्ऽसु। ससहत्। अमित्रान् ॥ १ ॥

हे Vवृषन् कामानां वर्षित Vइन्द्र त्व Vय पुत्र Vओजिष्ठ ओजस्वितमो बलवत्तम Vमद तव मादयिता स्तुतिभि स्तोतेत्यर्थं। Vस्वभिष्टि शोभनाभ्येषण Vदास्वान्। हविषा दान[1] दा[1]। तद्वान्। एवगुणविशिष्ट Vत पुत्र Vन अस्मभ्य Vसु सुष्टु Vदा देहि। Vय पुत्र Vस्वश्व सन् Vसमत्सु सग्रामेषु Vसौवश्व्य शोभनाश्वानां समूह Vवनवत् हिंस्यात्। तथा Vवृत्रा वृत्रान् वारयितॄन् Vअमित्रान् शत्रूंश्च[2] Vसासहत् अत्यर्थमभिभवेत् त दा इत्यन्वय ॥

त्वां हीन्द्रावसे विवाचो हवन्ते चर्षणयः शूरसातौ।
त्वं विप्रेभिर्वि पणीरँशायस्त्वोत इत्सनिता वाजमर्वा ॥ २ ॥

त्वाम्। हि। इन्द्र। अवसे। विऽवाच। हवन्ते। चर्षणय। शूरऽसातौ।
त्वम्। विप्रेभि। वि। पणीन्। अशाय। त्वाऽऊत। इत्। सनिता। वाजम्। अर्वा ॥ २ ॥

हे Vइन्द्र Vत्वां Vहि त्वामेव Vविवाच विविधा स्तुतिरूपा वाचो येषां तादृशा Vचर्षणय मनुष्या Vशूरसातौ शूरैः सभजनीये सग्रामे Vअवसे रक्षणार्थं Vहवन्ते आह्वयन्ति। किंच Vत्वं Vविप्रेभि विप्रैर्मेधाविभिरङ्गिरोभि सार्धं Vपणीन्। वलस्यानुचरा असुरा पणय। तान् Vवि Vअशाय विशेषेणाशायय। हतवानित्यर्थं। अत Vत्वोत Vइत् त्वयोतो रक्षित एव Vसनिता सभक्ता पुरुष Vवाजम् अन्नम् Vअर्वा अभिगन्ता भवति ॥

त्वं ताँ इन्द्रोभयाँ अमित्रान्दासा वृत्राण्यार्या च शूर।
वधीर्वनेव सुधितेभिरत्कैरा पृत्सु दर्षि नृणां नृतम ॥ ३ ॥

त्वम्। तान्। इन्द्र। उभयान्। अमित्रान्। दासा। वृत्राणि। आर्या। च। शूर।
वधी। वनाऽइव। सुऽधितेभि। अत्कै। पृत्ऽसु। दर्षि। नृणाम्। नृऽतम ॥ ३ ॥

हे Vइन्द्र Vत्व Vतान् Vउभयान् वक्ष्यमाणान् उभयविधान् Vअमित्रान् शत्रून् Vवधी अहिंसी। के त उभयविधा। Vदासा उपक्षपयितॄन् कर्मविरोधिनो वलप्रभृतीनसुरान्[3] ॥ 'सुपां सुलुक्°' इति शास

---

१ ख१ दातारा-, ज झ-ण-न भ—दाता दा, त-र—दातार दा। २ ख-भ—शत्रूंश्च समत्सु सग्रामेषु। ३ ख झ भ—वृत्रप्र°, झ-त२-र-श—बलप्र°; न—बलवृत्रप्र°।

आकारः ॥ ᵛआर्या आर्याणि कर्मानुष्ठातृत्वेन श्रेष्ठानि ᵛवृत्राणि आवरकाणि विश्वरूपादीनि ᵛच तान्[1] उभयविधान् हे ᵛशूर त्व हतवानित्यर्थं । ᵛनृणां नेतॄणां मध्ये ᵛनृतम अतिशयेन नेतर्हे इन्द्र ᵛपृत्सु सग्रामेषु ᵛसुधितेभि सुष्ठु निहितै ᵛअत्कै आत्मीयैरायुधै ᵛआ ᵛदर्षि अन्यानपि शत्रूनाहणासि विदारयसि । तत्र दृष्टान्त । ᵛवनेव वनानीव । यथा[2] वृक्षजातानि कुठारादिभिश्छिनत्ति तद्वत् ॥

स त्वं न॑ इन्द्राक॑वाभि॒रू॒ती सखा॑ वि॒श्वायु॑रवि॒ता वृ॒धे भूः ।
स्व॑र्षाता॒ यद्ध्वया॑मसि त्वा॒ युध्य॑न्तो ने॒मधि॑ता पृ॒त्सु शू॑र ॥ ४ ॥

स । त्वम् । न॒ । इ॒न्द्र॒ । अक॑वाभि । ऊ॒ती । सखा॑ । वि॒श्वऽआ॑यु । अ॒वि॒ता । वृ॒धे । भू॒ ।
स्व॑ ऽसाता । यत् । ह्वया॑मसि । त्वा॒ । युध्य॑न्त । ने॒मऽधि॑ता । पृ॒त्ऽसु । शू॒र॒ ॥ ४ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛस तादृश ᵛत्वम् ᵛअकवाभि अकुत्सिताभि ᵛऊती ऊतिभी रक्षाभि ᵛन अस्माक ᵛवृधे वर्धनाय ᵛअविता रक्षिता ᵛभू भव । तथा ᵛविश्वायु सर्वतो गन्ता त्वमस्माकं ᵛसखा च भव । ᵛनेमधिता नेमशब्दोऽर्धवाची । उक्त च—'त्वो नेम इत्यर्धस्य' (निरु ३ २०) इति । अर्धा॰ कतिपया पुरुषा धीयन्त एष्विति नेमधितय संग्रामा॰ । तादृशेषु ᵛपृत्सु पृतनासु सग्रामेषु ᵛयुध्यन्त युद्ध कुर्वन्तो वयं ᵛस्वर्षाता स्व सुष्ठु अरणीय[3] धन तस्य सभजनार्थं हे ᵛशूर त्वां ᵛयत् यदा ᵛह्वयामसि आह्वयाम तदानीं त्वमविता सखा च भवेत्यर्थ ॥

नू॒नं न॑ इन्द्राप॒राय॑ च स्या॒ भवा॑ मृळी॒क उ॒त नो॑ अ॒भिष्टौ॑ ।
इ॒त्था गृ॒णन्तो॑ म॒हिन॑स्य॒ शर्म॑न्दि॒वि ष्या॑म॒ पार्ये॑ गो॒षत॑माः ॥ ५ ॥

नू॒नम् । न॒ । इ॒न्द्र॒ । अ॒प॒राय॑ । च॒ । स्या॒ । भव॑ । मृ॒ळी॒क । उ॒त । न॒ । अ॒भिष्टौ॑ ।
इ॒त्था । गृ॒णन्त॑ । म॒हिन॑स्य । शर्म॑न् । दि॒वि । स्या॒म॒ । पार्ये॑ । गो॒सऽत॑मा ॥ ५ ॥

हे ᵛइन्द्र त्व ᵛनूनम् अद्य ᵛन अस्माक ᵛस्या अस्मदीयो भव । ᵛअपराय ᵛच अपरस्मिन्नन्यस्मिन्नपि कालेऽस्मदीयो भव । ᵛउत अपि च त्व ᵛन अस्माकम् ᵛअभिष्टौ अभिगमने सति ᵛमृळीक॰ सुखयिता ᵛभव । ᵛइत्था इत्थमनेन प्रकारेण ᵛगृणन्त स्तुवन्तो वय ᵛगोषतमा गवा सभक्तृतमा सन्त ᵛमहिनस्य महतस्तव सबन्धिनि ᵛदिवि द्योतमाने ᵛपार्ये दु खस्य पारके ᵛशर्मन् शर्मणि सुखे ᵛस्याम वर्तमाना भवेम ॥ ॥ ५ ॥

'सं च त्वे जग्मु ' इति पञ्चर्चमेकादश सूक्त शुनहोत्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'स च त्वे' इत्यनुक्रान्तम् । तृतीये छान्दोमिकेऽह्नीदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रित च—'स च त्वे जग्मुरिति सूक्ते' (आश्व श्रौ ८ ७) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य उक्तो विनियोग ॥

---

१ ख-घ न-म—एतान् । २ झ—यथा कश्चित् । ३ ख-भ श—रक्षणीयम्, झ-य—क्षरणीयम् ।

सं च॒ त्वे ज॒ग्मुर्गिर॑ इन्द्र पू॒र्वीर्वि च॒ त्वद्य॑न्ति वि॒भ्वो॑ मनी॒षाः ।
पु॒रा नू॒नं च॑ स्तु॒तय॒ ऋषी॑णां पस्पृ॒ध्र इन्द्रे॒ अध्यु॑क्था॒र्का ॥ १ ॥

सम् । च॒ । त्वे इति॑ । ज॒ग्मु । गिर॑ । इ॒न्द्र॒ । पू॒र्वी । वि । च॒ । त्वत् । य॒न्ति॒ । वि॒ऽभ्वं॑ । म॒नी॒षा ।
पु॒रा । नू॒नम् । च॒ । स्तु॒तय॑ । ऋषी॑णाम् । प॒स्पृ॒ध्रे । इन्द्रे॑ । अधि॑ । उ॒क्थ॒ऽअ॒र्का ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वयि पूर्वी बह्वय गिर स्तुतयश्च स जग्मु सगच्छन्ते । त्वत् त्वत्त विभ्व विभवो विस्तृता मनीषा स्तोतॄणा मतयश्च वि यन्ति विविध निर्गच्छन्ति । शेष परोक्षकृत । पुरा पूर्वस्मिन्काले नूनम् अद्य च ऋषीणाम् अतीन्द्रियार्थदर्शिनां भरद्वाजादीनां स्तुतय स्तोत्राणि इन्द्रे अधि अधिक पस्पृध्रे अस्पर्धन्त । अहमहमिकयेन्द्रस्य स्तवने त्वरिता बभूवुरित्यर्थ । तथा उक्थार्का । उक्थ शस्त्रम् । तद्रूपाण्यर्काणि अर्चनसाधनानि स्तोत्राणि च पस्पृध्रे अस्पर्धन्त ॥

पु॒रु॒हू॒तो यः पु॑रुगू॒र्त ऋभ्वाँ॒ एकः॑ पुरुप्रश॒स्तो अस्ति॑ य॒ज्ञैः ।
रथो॒ न म॒हे शव॑से युजा॒नो॒३॒॑ऽस्माभि॒रिन्द्रो॑ अनु॒माद्यो॑ भूत् ॥ २ ॥

पु॒रु॒ऽहू॒त । य । पु॒रु॒ऽगू॒र्त । ऋभ्वा॑ । एक॑ । पु॒रु॒ऽप्र॒श॒स्त । अस्ति॑ । य॒ज्ञै ।
रथ॑ । न । म॒हे । शव॑से । यु॒जा॒न । अ॒स्माभि॑ । इन्द्र॑ । अ॒नु॒ऽमाद्य॑ । भू॒त् ॥ २ ॥

पुरुहूत बहुभिरुहूत पुरुगूर्त बहुभिरुद्यमित ऋभ्वा महान् एक प्रधानभूत एवगुणविशिष्ट य इन्द्र यज्ञै यष्टृभि पुरुषै यजनसाधनै[1] स्तोत्रैर्वा पुरुप्रशस्त अस्ति बहुधा प्रशस्त स्तुतो भवति स इन्द्र रथो न रथ इव महे महते शवसे बलाय तदर्थं युजान अस्मत्स्तुतिभिर्युज्यमान सन् अस्माभि स्तोतृभि अनुमाद्यो भूत् सर्वदा स्तुत्यो भवतु ॥

न यं हिंस॑न्ति धी॒तयो॒ न वाणी॒रिन्द्रं॒ नक्ष॒न्तीद॒भि व॒र्धय॑न्तीः ।
यदि॑ स्तो॒तारः॑ श॒तं यत्स॒हस्रं॑ गृ॒णन्ति॒ गिर्व॑णसं॒ शं तद॑स्मै ॥ ३ ॥

न । यम् । हिंस॑न्ति । धी॒तय॑ । न । वाणी॑ । इन्द्र॑म् । नक्ष॑न्ति । इत् । अ॒भि । व॒र्धय॑न्ती ।
यदि॑ । स्तो॒तार॑ । श॒तम् । यत् । स॒हस्र॑म् । गृ॒णन्ति॑ । गिर्व॑णसम् । शम् । तत् । अ॒स्मै ॥ ३ ॥

यम् इन्द्र धीतय कर्माणि परिचरणानि न हिंसन्ति न बाधन्ते । वाणी वाण्य स्तुतयश्च यं न बाधन्ते । दातुमसमर्थं पुरुषोऽन्यकृतै परिचरणै स्तुतिभिश्च भृश खिद्यते[2] अस्य चेन्द्रस्य बहुधनत्वाद्दातृत्वाच्च तस्मिन् प्रयुज्यमानानि परिचरणानि स्तोत्राणि च बाधहेतवो नाभूवन्नित्यर्थं । किं तर्हीत्यत आह । तमिन्द्र वर्धयन्ती वर्धयन्त्य अभि नक्षन्ति अभिगच्छन्ति[3] । अपि च गिर्वणस गिरां सभक्तारमिन्द्र शत शतसख्याका स्तोतार यदि गृणन्ति स्तुवन्ति । यत् यदि च सहस्र सहस्रसख्याका स्तोतार स्तुवन्ति तत् सर्वं स्तोत्रम् अस्मै इन्द्राय श सुखकरं भवति ॥

---

१ ख१ झ-त—यजमानसाधनै । २ ज-झ ण-न-भ-य—व्यथते । ३ ख भ—इत् अभिगच्छन्ति एव ।

अस्मा एतद्दिव्य१र्चेव मासा मिमिक्ष इन्द्रे न्ययामि सोमः ।
जनं न धन्वन्नभि सं यदापः सत्रा वावृधुर्हवनानि यज्ञैः ॥ ४ ॥

अस्मै । एतत् । दिवि । अर्चाऽइव । मासा । मिमिक्षः । इन्द्रे । नि । अयामि । सोमः ।
जनम् । न । धन्वन् । अभि । सम् । यत् । आपः । सत्रा । ववृधुः । हवनानि । यज्ञैः ॥४॥

vएतत् एतस्मिन् vदिवि दिवसे सौत्येऽहनि vअर्चेव अर्चनसाधनेन स्तोत्रेणेव vमासा मानेन 'इन्द्राय त्वा वृत्रघ्ने' इत्यादिमन्त्रसाध्येन युक्त vमिमिक्ष वसतीवर्यैकधनाख्याभिरद्भिरासिक्त vसोम vअस्मै । विभक्तिव्यत्यय । अस्मिन् vइन्द्रे vन्ययामि नियतोऽभूत् । यद्वा । अस्मै इन्द्रायैतत्स्तोत्रं ब्रवाणीति शेष । दिवि द्युलोके अर्चेव अर्क सूर्य इव मासा । लुप्तोपममेतत् । माति परिच्छिनत्तीति मासश्चन्द्रमा । स इव मिमिक्षो वृष्ट्युदकाना सेक्ता य इन्द्रो वर्ततेऽस्मिन्निन्द्रेऽभिषुत सोमो नियम्यते स्म । किंच तमिन्द्र vयज्ञै यजनसाधनै पुरोडाशादिभिर्हविभि सार्धं vहवनानि स्तोत्राणि vसत्रा सह vवावृधु अवर्धयन् । तत्र दृष्टान्त । vधन्वन् धन्वनि मरुदेशे vअभि अभिमुख vस vयत् सम्यग्यत्यो[1] गच्छन्त्य vआप vजन प्राणिनमिव । यथा मरुदेश उपलभ्यमाना आप प्राणिन वर्धयन्ति तद्वत् ॥

अस्मा एतन्मह्याङ्गूषमस्मा इन्द्राय स्तोत्रं मतिभिरवाचि ।
असद्यथा महति वृत्रतूर्य इन्द्रो विश्वायुरविता वृधश्च ॥ ५ ॥

अस्मै । एतत् । महि । आङ्गूषम् । अस्मै । इन्द्राय । स्तोत्रम् । मतिऽभिः । अवाचि ।
असत् । यथा । महति । वृत्रऽतूर्ये । इन्द्रः । विश्वऽआयुः । अविता । वृधः । च ॥ ५ ॥

vअस्मै इन्द्राय vमहि महत् vएतत् vआङ्गूष स्तोत्र vमतिभि स्तोतृभि vअवाचि उक्तमभूत् । vअस्मा vइन्द्राय vस्तोत्रम् इति पुनरुक्तिरादरार्था । vविश्वायु सर्वत्र गन्ता स vइन्द्र vमहति प्रभूते vवृत्रतूर्ये सग्रामे vयथा येन प्रकारेणास्माकम् vअविता रक्षक vवृध वर्धयिता vच vअसत् भवेत् तथावाचीत्यन्वय ॥ ॥ ६ ॥

'कदा भुवन्' इति पञ्चर्चं द्वादश सूक्त नरस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्त—'कदा नरस्तु' इति । तृतीये छन्दोमे महाव्रते च निष्केवल्य उक्तो विनियोग ॥

कदा भुवन्रथक्षयाणि ब्रह्म कदा स्तोत्रे सहस्रपोष्यं दाः ।
कदा स्तोमं वासयोऽस्य राया कदा धियः करसि वाजरत्नाः ॥ १ ॥

कदा । भुवन् । रथऽक्षयाणि । ब्रह्म । कदा । स्तोत्रे । सहस्रऽपोष्यम् । दाः ।
कदा । स्तोमम् । वासयः । अस्य । राया । कदा । धियः । करसि । वाजऽरत्नाः ॥ १ ॥

---

१ ख-ङ-भ- त सम्यग्यन्त्यो, ङ-य—सम्यग्यन्त्यो ।

हे इन्द्र vब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राण्यस्मदीयानि vरथक्षयाणि रथनिवासानि vकदा कस्मिन्काले vभुवन् भवेयु । रथेऽवस्थित त्वा कदा प्राप्नुवन्तीत्यर्थं । vकदा कस्मिन् काले vस्तोत्रे स्तुवते मह्य vसहस्रपोष्य सहस्रसख्याकपुरुषपोषक गोसमूह पुत्र वा vदा दद्या । vकदा च vअस्य मम स्तोतु vस्तोम स्तोत्र vराया धनेन vवासय व्यापये । vधिय कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि vवाजरत्ना वाजैरन्नै रमणीया vकदा कस्मिन् काले vकरसि कुर्या । एव स्तोता फलस्य विलम्बमसहमान [1] इन्द्रमनया पृष्टवान् ॥

कर्हि स्वित्तदिन्द्र यन्नृभिर्नॄन्वीरैर्वीरान्नीळयासे जयाजीन् ।
त्रिधातु गा अधि जयासि गोष्विन्द्र द्युम्नं स्वर्वद्धेह्यस्मे ॥ २ ॥

कर्हि । स्वित् । तत् । इन्द्र । यत् । नृऽभिः । नॄन् । वीरैः । वीरान् । नीळयासे । जय । आजीन् ।
त्रिऽधातु । गाः । अधि । जयासि । गोषु । इन्द्र । द्युम्नम् । स्वःऽवत् । धेहि । अस्मे इति ॥ २ ॥

फलस्य विलम्बमसहमान ऋषिरनयापीन्द्र पृच्छति । हे vइन्द्र vकर्हि vस्वित् कदा खलु vतत् भवेत् । vनृभि अस्मदीयै पुरुषै vनॄन् शत्रुपुरुषान् तथा vवीरै अस्मदीयै पुत्रै vवीरान् शत्रुपुत्राश्च vयत् vनीळयासे त्व सश्लेषये [2] सयोजये [2] ॥ नीळयति सश्लेषणकर्मा [3] ॥ ईदृश युद्धे यत्सश्लेषण तत्कदा भवेदिति वितर्क । अपि चास्मदर्थं त्वम् vआजीन् सग्रामान् कदा vजय जये । कदा च vगोषु अभिगन्तृषु शत्रुषु विद्यमाना vत्रिधातु त्रिधातू क्षीरदधिघृतानां त्रयाणा धारयित्री vगा vअधि vजयासि अधिक जये । हे vइन्द्र त्व vस्वर्वत् व्यासिमत् vद्युम्न धनम् vअस्मे अस्मासु कदा vधेहि धारये ॥

कर्हि स्वित्तदिन्द्र यज्जरित्रे विश्वप्सु ब्रह्म कृणवः शविष्ठ ।
कदा धियो न नियुतो युवासे कदा गोमघा हवनानि गच्छाः ॥ ३ ॥

कर्हि । स्वित् । तत् । इन्द्र । यत् । जरित्रे । विश्वऽप्सु । ब्रह्म । कृणवः । शविष्ठ ।
कदा । धियः । न । निऽयुतः । युवासे । कदा । गोऽमघा । हवनानि । गच्छाः ॥ ३ ॥

अनयापि कतिचित् प्रश्ना क्रियन्ते । हे vइन्द्र vकर्हि vस्वित् कदा खलु vतत् भवेत् । हे vशविष्ठ बलवत्तमेन्द्र त्व vजरित्रे स्तोत्रे vविश्वप्सु बहुविधरूप vब्रह्म अन्न vकृणव करोषीति vयत् तत्कदा भवेदिति वितर्क । vकदा च vधिय कर्माणि । vन इति समुच्चये । vनियुत स्तुतीश्च vयुवासे आत्मनि [4] योजये [4] । vकदा च त्व vगोमघा गोमघानि गवा दातॄणि ॥ महतेर्दानार्थस्य रूपमुत्तरपदम् ॥ vहवनानि स्तोत्राणि vगच्छा अभिगच्छे [5] ॥

स गोमघा जरित्रे अश्वश्चन्द्रा वाजश्रवसो अधि धेहि पृक्षः ।
पीपिहीषः सुदुघामिन्द्र धेनुं भरद्वाजेषु सुरुचो रुरुच्याः ॥ ४ ॥

स । गोऽमघाः । जरित्रे । अश्वऽचन्द्राः । वाजऽश्रवसः । अधि । धेहि । पृक्षः ।
पीपिहि । इषः । सुऽदुघाम् । इन्द्र । धेनुम् । भरत्ऽवाजेषु । सुऽरुचः । रुरुच्याः ॥ ४ ॥

---

१ घ–°मसहमान॰ स, श–°मसहमान सन् । २ घ संहरे । ३ ख न म–सश्लेषकर्मा । ४ झ-त य–आत्मना नियोजये । ५ ख१ ज झ-न-भ–आगच्छे ।

हे इन्द्र स त्व जरित्रे स्तोत्रे गोमघा गवा दात्री अश्वश्च द्रा अश्वैराह्लादयन्ती वाजश्रवस वाजैर्बलै प्रसिद्धा एवभूता पृक्ष अन्नानि भरद्वाजेषु भरद्वाजपुत्रेष्वस्मासु अधि धेहि धारय। तथा इष तान्यन्नानि सुदुघा शोभनदोग्ध्री धेनु गा च हे इन्द्र पीपिहि प्यायय। अपि च ता इषो गौश्च सुरुच शोभनदीप्तयो यथा भवन्ति तथा त्व रुरुच्या दीपये। शोभनदीप्तियुक्ताश्च ता सन्त्वित्यर्थ ॥

तमा नूनं वृजनमन्यथा चिच्छूरो यच्छक्र वि दुरो गृणीषे।
मा निररं शुक्रदुघस्य धेनोराङ्गिरसान्ब्रह्मणा विप्र जिन्व ॥ ५ ॥

तम्। आ। नूनम्। वृजनम्। अन्यथा। चित्। शूर। यत्। शक्र। वि। दुर। गृणीषे।
मा। नि। अरम्। शुक्रऽदुघस्य। धेनो। आङ्गिरसान्। ब्रह्मणा। विप्र। जिन्व ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्व नूनम्[1] अद्यतन वृजन बाधकमस्मदीय शत्रुम् अन्यथा चित् अन्येनैव प्रकारेण योजय। येन प्रकारेण सर्वे जीवन्ति तद्विलक्षण प्रकार मरणाख्य प्रापयेत्यर्थ। आकार पूरक। हे शक्र सर्वकार्येषु शक्तेन्द्र शूर शौर्योपेत वि दुर विशेषेण दारयिता शत्रूणाम्। यद्वा। दुरो द्वाराणि शत्रुसबन्धीनि विघटयस्व यत् यस्मात् गृणीषे अस्माभि स्तूयसे तस्मात् कारणात् शुक्रदुघस्य शुक्राणा निर्मलानां दोग्धुरिन्द्रस्य धेनो वाच स्तोत्रात् मा निरर मा निर्गच्छेयम्। यद्वा। शुक्रस्य पयसो दोग्ध्र्या धेनोस्त्वया दत्ताया गो सकाशात् मा निर्गच्छेयम् ॥ अरमित्याख्यातम् 'ऋ गतौ' इत्यस्य रूपम् ॥ सा सर्वदास्मासु निवसत्वित्यर्थ। हे विप्र प्राज्ञेन्द्र आङ्गिरसान् अङ्गिरोगोत्रजानस्मान् ब्रह्मणा अन्नेन जिन्व प्रीणय ॥ ॥ ७ ॥

'सत्रा मदास' इति पञ्चर्चं त्रयोदश सूक्त नरस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। 'सत्रा' इत्यनुक्रान्तम्। पृष्ठयस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्त शस्यम्[2]। सूत्रित च—'प्रेद ब्रह्मेन्द्रो मदाय सत्रा मदास इति निष्केवल्यम्' (आश्व श्रौ ७ १२) इति। विश्वजिति माध्यदिनसवने प्रशास्तु शस्त्र इदं सामसूक्ताख्य शसनीयम्। सूत्रित च—'सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि' (आश्व श्रौ ८ ७) इति। महाव्रतेऽपि[3] निष्केवल्य उक्तो विनियोग ॥

सत्रा मदासस्तव विश्वजन्याः सत्रा रायोऽध ये पार्थिवासः।
सत्रा वाजानामभवो विभक्ता यद्देवेषु धारयथा असुर्यम् ॥ १ ॥

सत्रा। मदास। तव। विश्वऽजन्या। सत्रा। राय। अध। ये। पार्थिवास।
सत्रा। वाजानाम्। अभव। विऽभक्ता। यत्। देवेषु। धारयथा। असुर्यम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र तव त्वदीया मदास सोमपानजनिता मदा सत्रा। सत्यनामैतत्। सत्य विश्वजन्या सर्वजनहिता भवन्ति। यद्वा। सत्रेति महन्नाम। महान्तस्तव मदा इति योज्यम्। अध अपि च पार्थिवास पृथिव्युपलक्षिते लोकत्रये भवास्त्वदीया ये राय धनसमूहा सन्ति तेऽपि

१ ख-झ त२-न-भ-र—अनूनम्। २ ख-घ झ त१-न-भ-र-श—'शस्य' नास्ति, ज्ञ—शस्त्रम्। ३ त—महाव्रते।

vसत्रा सत्य विश्वजनहिता भवन्तीत्यन्वय । किच त्व vवाजानाम् अन्नाना vसत्रा सत्य vविभक्ता दाता vअभव भवसि । यद्वा । सत्रा महता वाजानामिति योज्यम् । vयत् यस्मात्त्व vदेवेषु मध्ये vअसुर्यं बल vधारयथा अत कारणात्त्वमेव करोषीत्यर्थ ॥

अनु प्र येजे जन ओजो अस्य सत्रा दधिरे अनु वीर्याय ।
स्यूमगृभे दुधयेऽर्वते च क्रतुं वृञ्जन्त्यपि वृत्रहत्ये ॥ २ ॥

अनु । प्र । येजे । जन । ओज । अस्य । सत्रा । दधिरे । अनु । वीर्याय ।
स्यूमऽगृभे । दुधये । अर्वते । च । क्रतुम् । वृञ्जन्ति । अपि । वृत्रऽहत्ये ॥ २ ॥

vअस्य इन्द्रस्य vओज बल vजन यजमान vअनु vप्र vयेजे सतत प्रकर्षेण यजते पूजयति । अपि च तमिन्द्र vवीर्याय वीरकर्म कर्तुं vसत्रा सत्यम् vअनु vदधिरे पुरो[1] दधिरे[1] यजमाना । यद्वा । सत्रा महान्तमिन्द्रमिति योज्यम् । अपि च vस्यूमगृभे स्यून्न स्यूतान् अविच्छेदेन वर्तमानान् शत्रून् गृह्णते vदुधये । दुधिर्हिंसाकर्मा । तेषा हिसकाथ vअर्वते शत्रूणामभिगन्त्रे vच तस्मा इन्द्राय vक्रतु कर्म परिचरणात्मक vवृञ्जन्ति निष्पादयन्ति । किमर्थम् । vवृत्रहत्ये वृत्रस्य वारकस्य[2] शत्रोर्हनन-निमित्तम् ॥

तं सध्रीचीरूतयो वृष्ण्यानि पौंस्यानि नियुतः सश्चुरिन्द्रम् ।
समुद्रं न सिन्धव उक्थशुष्मा उरुव्यचसं गिर आ विशन्ति ॥ ३ ॥

तम् । सध्रीची । ऊतय । वृष्ण्यानि । पौंस्यानि । निऽयुत । सश्चु । इन्द्रम् ।
समुद्रम् । न । सिन्धव । उक्थऽशुष्मा । उरुऽव्यचसम् । गिर । आ । विशन्ति ॥ ३ ॥

vतम् इन्द्रम् vऊतय मरुत vसध्रीची सहाञ्चन्त्य सगता भूत्वा vसश्चु सचन्ते सेवन्ते । यद्वा । ऊतयस्तर्पकाण्यन्नानि सह वतमानानि भूत्वा सेवन्ते । तथा vवृष्ण्यानि वीर्याणि vपौंस्यानि बलानि च vनियुत रथे युज्यमाना[3] वडवाश्च तम्[4] vइन्द्र सेवन्ते । अपि च vउक्थशुष्मा । उक्थ शस्त्रम् । तदेव बल[5] यासा तादृशा vगिर स्तुतयश्च vउरुव्यचस विस्तीर्णव्यापिक तमिन्द्रम् vआ vविशन्ति प्रविशन्ति । तत्र दृष्टान्त । vसमुद्र vन vसिन्धव । यथा स्यन्दनशीला नद्य समुद्र माविशन्त्याविश्य च विभक्ततया न दृश्यन्ते एव सर्वा अपि स्तुतय इन्द्रेणैकीभवन्तीत्यर्थ ॥

स रायस्खामुप सृजा गृणानः पुरुश्चन्द्रस्य त्वमिन्द्र वस्वः ।
पतिर्बभूथासमो जनानामेको विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ ४ ॥

स । राय । खाम् । उप । सृज । गृणान । पुरुऽचन्द्रस्य । त्वम् । इन्द्र । वस्व ।
पति । बभूथ । असम । जनानाम् । एक । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा ॥ ४ ॥

हे vइन्द्र vगृणान स्तूयमान vस vत्व vराय धनस्य vखाम् । नदीनामैतत् । अत्र तत्सबद्धा धारा लक्ष्यते । धाराम् vउप vसृज विमुञ्च । अस्माभि सयोजयेत्यर्थ । कीदृशस्य धनस्य । vपुरु

---

१ ख-झ न भ र– पुरो दधिरे ' नास्ति । २ ख झ भ–आवरकस्य । ३ श – नियुज्यमाना । ४ ख ञ-झ-त-न म य र–तमेव । ५. ञ–शुष्म बलम् ।

श्चन्द्रस्य बहूनामाह्लादकस्य ᵛवस्व निवासकस्य । अपि च ᵛअसम अनुपम सर्वोत्कृष्टस्त्व ᵛजनानां सर्वेषां प्राणिना ᵛपति अधिपति ᵛबभूथ[1] । तथा ᵛविश्वस्य सर्वस्य ᵛभुवनस्य भूतजातस्य ᵛएक असाधारणो ᵛराजा ईश्वरश्च बभूविथ[2] ॥

स तु श्रुधि श्रुत्या यो दुवोयुर्द्यौर्न भूमाभि रायो अर्यः ।
असो यथा नः शवसा चकानो युगेयुगे वयसा चेकितानः ॥ ५ ॥

स । तु । श्रुधि । श्रुत्या । य । दुव ऽयु । द्यौ । न । भूम । अभि । राय । अर्य ।
अस । यथा । न । शवसा । चकान । युगेऽयुगे । वयसा । चेकितान ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ᵛश्रुत्या श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तोत्राणि ᵛतु क्षिप्र ᵛश्रुधि शृणु । ᵛय त्व ᵛदुवोयु अस्मदीय परिचरणमात्मन इच्छन् ᵛअर्य अरे सबन्धीनि ᵛराय धनानि ᵛभूम बहुतराणि ᵛद्यौर्न सूर्य इव ᵛअभि भवसि ᵛस त्व श्रुधीत्यन्वय । अपि च ᵛशवसा आत्मीयेन बलेन स्तोतव्येन युक्त ᵛचकान स्तूयमान ᵛयुगेयुगे काले काले ᵛवयसा हविर्लक्षणेनान्नेन ᵛचेकितान प्रज्ञायमानस्त्व ᵛयथा येन प्रकारेण ᵛन अस्माकमसाधारणोऽसि तथा ᵛअस स्या ॥ ॥ ८ ॥

' अर्वाग्रथम् ' इति पञ्चर्चं चतुर्दश सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ' अर्वाग्रथम् ' इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्ये उक्तो विनियोग ॥

अर्वाग्रथं विश्ववारं त उग्रेन्द्र युक्तासो हरयो वहन्तु ।
कीरिश्चिद्धि त्वा हवते स्वर्वानृधीमहि सधमादस्ते अद्य ॥ १ ॥

अर्वाक् । रथम् । विश्वऽवारम् । ते । उग्र । इन्द्र । युक्तास । हरय । वहन्तु ।
कीरि । चित् । हि । त्वा । हवते । स्वः ऽवान् । ऋधीमहि । सधऽमाद । ते । अद्य ॥ १ ॥

हे ᵛउग्र उद्गूर्णबल ᵛइन्द्र ᵛयुक्तास रथेन युक्ता ᵛहरय अश्वा ᵛते त्वदीय ᵛविश्ववार विश्वैर्वरणीय ᵛरथम् ᵛअर्वाक् अस्मदभिमुख ᵛवहन्तु आनयन्तु । ᵛहि यस्मात् ᵛस्वर्वान् । स्व सुष्टु अरणीय गुणजातम् । तद्वान् ᵛकीरिश्चित् स्तोता भरद्वाज ऋषि ᵛत्वा त्वा ᵛहवते आह्वयति तस्मात् कारणात् त्वदीय रथमभिमुख वहन्त्वित्यर्थ । वय च ᵛअद्य इदानीं ᵛते त्वया ᵛसधमाद सह माद्यन्त ᵛऋधीमहि समृद्धा भवेम ॥

तृतीये पर्यायेऽच्छावाकस्य ' प्रो द्रोणे ' इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रित च—' प्रो द्रोणे हरय कर्माग्मन्निति याज्या ' (आश्व श्रौ ६ ४) इति ॥

प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्मन्पुनानास ऋज्यन्तो अभूवन् ।
इन्द्रो नो अस्य पूर्व्यः पपीयाद्द्युक्षो मदस्य सोम्यस्य राजा ॥ २ ॥

प्रो इति । द्रोणे । हरय । कर्म । अग्मन् । पुनानास । ऋज्यन्त । अभुवन् ।
इन्द्र । न । अस्य । पूर्व्य । पपीयात् । द्युक्ष । मदस्य । सोम्यस्य । राजा ॥ २ ॥

---

१ ङ–बभूथ बभूविथ । २ ङ–बभूथ ।

^{v}हरय हरितवर्णा सोमा ^{v}न ^{v}कर्म अस्मदीय यज्ञ ^{v}प्रो ^{v}अग्मन् प्रकर्षेण गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । प्राप्य च ^{v}पुनानास पूयमाना ^{v}द्रोणे द्रोणकलशे ^{v}ऋज्यन्त ऋजु गच्छन्त ^{v}अभूवन् भवन्ति। ^{v}पूर्व्यं पुरातन ^{v}द्युक्ष दीप्तेर्निवासभूतो द्युस्थानो वा ^{v}मदस्य मदकरस्य ^{v}सोम्यस्य सोमस्य ^{v}राजा ईश्वर एवभूत ^{v}इन्द्र च ^{v}अस्य इम सोम ^{v}पपीयात् पिबतु ॥

आसस्राणासः शवसानमच्छेन्द्रं सुचक्रे रथ्यासो अश्वाः ।
अभि श्रव ऋज्यन्तो वहेयुर्नू चिन्नु वायोरमृतं वि दस्येत् ॥ ३ ॥

आऽसस्राणास । शवसानम् । अच्छ । इन्द्रम् । सुऽचक्रे । रथ्यास । अश्वा ।
अभि । श्रव । ऋज्यन्त । वहेयु । नु । चित् । नु । वायो । अमृतम् । वि । दस्येत् ॥ ३ ॥

^{v}आसस्राणास परितो गच्छन्त ^{v}रथ्यास रथे युक्ता ^{v}अश्वा ^{v}ऋज्यन्त ऋजुगमना सन्त ^{v}सुचक्रे शोभनचक्रे रथेऽवस्थित ^{v}शवसान बलमिवाचरन्तम् ^{v}इन्द्र ^{v}श्रव श्रवणीयमस्मदीय हवि ^{v}अच्छ आभिमुख्येन ^{v}अभि ^{v}वहेयु आवहेयु । नू चित् इति निपातो निषेधेऽत्र वर्तते। ^{v}अमृतम् अमरणहेतुभूत सोमलक्षण हवि ^{v}वायो हेतो ^{v}नु इदानीं ^{v}नू ^{v}चित् नैव ^{v}वि ^{v}दस्येत् क्षय न प्राप्नुयात् । पात्रे गृहीत सोमो वायुना शुष्यति तत पुरैव तत्पानार्थमश्वा इन्द्रमभिवहेयुरित्यर्थ ॥

वरिष्ठो अस्य दक्षिणामियर्तीन्द्रो मघोनां तुविकूर्मितमः ।
यया वज्रिवः परियास्यंहो मघा च धृष्णो दयसे वि सूरीन् ॥ ४ ॥

वरिष्ठ । अस्य । दक्षिणाम् । इयर्ति । इन्द्र । मघोनाम् । तुविकूर्मिऽतम ।
यया । वज्रिऽव । परिऽयासि । अंह । मघा । च । धृष्णो इति । दयसे । वि । सूरीन् ॥ ४ ॥

^{v}वरिष्ठ उरुतम ^{v}तुविकूर्मितम अतिशयेन बहुविधकर्मा ^{v}इन्द्रो ^{v}मघोना मघवता हविर्लक्षणधनोपेताना मध्ये ^{v}अस्य यजमानस्य ^{v}दक्षिणां यज्ञे दातव्याम् ^{v}इयर्ति प्रेरयति । यद्वा । मघोनामिति अस्येत्यनेन समानाधिकरणम् ॥ वचनव्यत्यय ॥ मघोनो हविष्मतोऽस्य यजमानस्येत्यर्थ । शेष प्रत्यक्षकृत । हे ^{v}वज्रिव वज्रवन्निन्द्र ^{v}यया दक्षिणया दत्तया ^{v}अंह पाप यज्ञसबन्धि ^{v}परियासि विनाशयसि हे ^{v}धृष्णो धर्षक ^{v}मघा मघानि धनानि ^{v}सूरीन् स्तोतॄन् पुत्राश्च यया च दक्षिणया ^{v}वि ^{v}दयसे प्रयच्छसि तादृशीं दक्षिणा प्रेरयसीत्यर्थ ॥

इन्द्रो वाजस्य स्थविरस्य दातेन्द्रो गीर्भिर्वर्धतां वृद्धमहाः ।
इन्द्रो वृत्रं हनिष्ठो अस्तु सत्वा ता सूरिः पृणति तूतुजानः ॥ ५ ॥

इन्द्र । वाजस्य । स्थविरस्य । दाता । इन्द्र । गीःऽभि । वर्धताम् । वृद्धऽमहा ।
इन्द्र । वृत्रम् । हनिष्ठ । अस्तु । सत्वा । आ । ता । सूरि । पृणति । तूतुजान ॥ ५ ॥

अयम् ^{v}इन्द्र ^{v}स्थविरस्य[1] ^{v}वाजस्य अन्नस्य बलस्य वा ^{v}दाता भवतु । स च ^{v}इन्द्र, ^{v}वृद्धमहा प्रवृद्धतेजस्क सन् ^{v}गीर्भि अस्मदीयाभि स्तुतिभि ^{v}वर्धताम् । ^{v}सत्वा शत्रूणा शातयिता

१ ज्ञ—स्थविरस्य श्रेष्ठस्य ।

स ᵛइन्द्र ᵛवृत्रम् आवरक शत्रु ᵛहनिष्ठ हन्तृतम ᵛअस्तु भवतु । अपि च ᵛसूरि प्रेरक स इन्द्र ᵛतूतुजान, त्वरमाण ᵛता तानि धनानि ᵛआ ᵛपृणति अस्मभ्य प्रयच्छतु ॥ ॥ ९ ॥

'अपादित' इति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'अपात्' इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्य उक्तो विनियोग ॥

अपादित उदु नश्चित्रतमो मही भर्षद्द्युमतीमिन्द्रहूतिम् ।
पन्यसी धीतिं दैव्यस्य यामञ्जनस्य रातिं वनते सुदानुः ॥ १ ॥

अपात् । इत । उत् । ऊँ इति । न । चित्रऽतम । महीम् । भर्षत् । द्युऽमतीम् । इन्द्रऽहूतिम् ।
पन्यसीम् । धीतिम् । दैव्यस्य । यामन् । जनस्य । रातिम् । वनते । सुऽदानु ॥ १ ॥

ᵛचित्रतम चायनीयतम आश्चर्यतमो वा स इन्द्र ᵛन अस्मदीयात् ᵛइत अस्मात् ग्रहचमसादे ᵛअपात् सोम पिबतु । यद्वा । इतोऽस्मात् शत्रोर्नोऽस्मान् अपात् पातु रक्षतु । ᵛउदु इत्येतौ पूरणौ । तथा ᵛमहीं महतीं ᵛद्युमतीं दीप्तिमतीम् ᵛइन्द्रहूतिम् इन्द्रस्य स्तुतिं ᵛभर्षत् स इन्द्रो बिभर्तु धारयतु । ᵛदैव्यस्य देवसबन्धिनो ᵛजनस्य ᵛयामन् यामनि यज्ञे क्रियमाणा ᵛपन्यसीं स्तुत्यतमा ᵛधीतिं परिचरणरूपा क्रिया ᵛरातिं दातव्य हविश्च ᵛसुदानु शोभनदान इन्द्र ᵛवनते सभजतु ॥

दूराच्चिदा वसतो अस्य कर्णा घोषादिन्द्रस्य तन्यति ब्रुवाणः ।
एयमेनं देवहूतिर्ववृत्यान्मद्र्य१गिन्द्रमियमृच्यमाना ॥ २ ॥

दूरात् । चित् । आ । वसत । अस्य । कर्णा । घोषात् । इन्द्रस्य । तन्यति । ब्रुवाण ।
आ । इयम् । एनम् । देवऽहूति । ववृत्यात् । मद्र्यक् । इन्द्रम् । इयम् । ऋच्यमाना ॥ २ ॥

ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛकर्णा कर्णौ ᵛदूराच्चित् दूरदेशादपि ᵛआ ᵛवसत स्तोत्रश्रवणार्थमागच्छत । ᵛइन्द्रस्य ᵛघोषात् घोषणीयात् स्तोत्राद्धेतो ᵛब्रुवाण स्तुवन् स्तोता ᵛतन्यति शब्द करोति । यद्वा । सर्वत्र विस्तारयति । ᵛदेवहूति देवस्येन्द्रस्याह्वानरूपा ᵛइय स्तुतिश्च ᵛऋच्यमाना स्वय प्रेर्यमाणा सती ᵛएनम् ᵛइन्द्रम् ᵛमद्र्यक् मदभिमुखम् ᵛआ ᵛववृत्यात् आवर्तयतु । पुन ᵛइयम् इति पूरण ॥

तं वो धिया परमया पुराजामजरमिन्द्रमभ्यनूष्यर्कैः ।
ब्रह्मा च गिरो दधिरे समस्मिन्महांश्च स्तोमो अधि वर्धदिन्द्रे ॥ ३ ॥

तम् । व । धिया । परमया । पुराऽजाम् । अजरम् । इन्द्रम् । अभि । अनूषि । अर्कै ।
ब्रह्म । च । गिर । दधिरे । सम् । अस्मिन् । महान् । च । स्तोम । अधि । वर्धत् । इन्द्रे ॥३॥

हे इन्द्र ᵛत तादृशम् ᵛइन्द्रं ᵛव त्वाम् ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥ ᵛपरमया उत्कृष्टतमया ᵛधिया स्तुत्या ᵛअर्कै अर्चनसाधनैर्हविर्भि सार्धम् ᵛअभ्यनूषि अभिष्टौमि । कीदृशम् । ᵛपुराजा पूर्वस्मिन् काले जात चिरतनम् ᵛअजर जरारहित नित्यम्[1] । अत कारणात् ᵛअस्मिन् ᵛइन्द्रे ᵛब्रह्म

१ ख-भ–नित्यमिन्द्रमैश्वर्यवन्तम् ।

ब्रह्माणि हविर्लक्षणान्यन्नानि ^v^गिर स्तुतयश्च ^v^स ^v^दधिरे सधीयन्ते संश्लिष्यन्ते । ^v^महान् प्रवृद्ध ^v^स्तोम ^v^च ^v^अधि ^v^वर्धत् अधिक वर्धते ॥

वर्धाद्यं यज्ञ उत सोम इन्द्रं वर्धाद्ब्रह्म गिरं उक्था च मन्म ।
वर्धाहैनमुषसो यामन्नक्तोर्वर्धान्मासाः शरदो द्याव इन्द्रम् ॥ ४ ॥

वर्धात् । यम् । यज्ञ । उत । सोम । इन्द्रम् । वर्धात् । ब्रह्म । गिरं । उक्था । च । मन्म ।
वर्ध । अह । एनम् । उषस । यामन् । अक्तो । वर्धान् । मासा । शरद । द्याव । इन्द्रम् ॥४॥

^v^यम् ^v^इन्द्र ^v^यज्ञ याग ^v^वर्धात् वर्धयति । ^v^उत अपि च तत्साधनभूत ^v^सोम च यमिन्द्र वर्धयति । तथा ^v^ब्रह्म हविर्लक्षणमन्न च पुरोडाशादिक यमिन्द्र ^v^वर्धात् वर्धयति । ^v^गिर स्तोत्राणि ^v^मन्म मननीयानि ^v^उक्था उक्थानि शस्त्राणि ^v^च य वर्धयन्ति ^v^एनम् इन्द्रम् ^v^उषस च ^v^अक्तो रात्रे ^v^यामन् यामनि गमने सति ^v^वर्ध[1] वर्धयन्ति[1] । ^v^मासा ^v^शरद सवत्सराश्च ^v^द्याव दिवसाश्चैनम् ^v^इन्द्र ^v^वर्धान् वर्धयन्ति[2] ॥

एवा जज्ञानं सहसे असामि वावृधानं राधसे च श्रुताय ।
महामुग्रमवसे विप्र नूनमा विवासेम वृत्रतूर्येषु ॥ ५ ॥

एव । जज्ञानम् । सहसे । असामि । ववृधानम् । राधसे । च । श्रुताय ।
महाम् । उग्रम् । अवसे । विप्र । नूनम् । आ । विवासेम । वृत्रऽतूर्येषु ॥ ५ ॥

हे ^v^विप्र मेधाविन्निन्द्र ^v^एव एव ^v^जज्ञान प्रादुर्भवन्त ^v^सहसे शत्रूणामभिभवार्थम् ^v^असामि[3] बहुल ^v^वावृधान[4] वर्धमान ^v^महा महान्तम् ^v^उग्रम् उद्गूर्णबल त्वा ^v^नूनम् अद्य ^v^वृत्रतूर्येषु[5] ^v^श्रुताय[6] विश्रुताय ^v^राधसे धनाय ^v^च ^v^अवसे रक्षणाय च ^v^आ ^v^विवासेम परिचरेम ॥ ॥ १० ॥

'मन्द्रस्य कवे' इति पञ्चर्चं षोडश सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। 'मन्द्रस्य' इत्यनुक्रान्तम् । गतो विनियोग ॥

मन्द्रस्यं कवेर्दिव्यस्य वह्नेर्विप्रमन्मनो वचनस्य मध्वः ।
अपा नस्तस्यं सचनस्यं देवेषो युवस्व गृणते गोअंग्राः ॥ १ ॥

मन्द्रस्यं । कवे । दिव्यस्यं । वह्ने । विप्रऽमन्मन । वचनस्यं । मध्व ।
अपा । न । तस्यं । सचनस्यं । देव । इषं । युवस्व । गृणते । गोऽअग्रा ॥ १ ॥

^v^मन्द्रस्य मोदनस्य मदकरस्य वा ^v^कवे विक्रान्तस्य ^v^दिव्यस्य दिवि भवस्य ^v^वह्ने वोढु ^v^विप्रमन्मन । विप्रा मेधाविनो मन्मान स्तोतारो यस्य स तथोक्त । तस्य ^v^वचनस्य वचनीयस्य स्तुत्यस्य

---

१ ख१-भ-वर्धय आवर्धयन्ति, ञ झ-न-वर्धा वर्धयन्ति, त२-वर्धा वर्धयसि । २ ख१-घ-ज-ण-भ-वर्धन्ति अह (ख१-भ-अह) पूरण । ३ ख-घ-भ-असामि सपूर्णम् । ४ घ-ववृधानम । ५ घ-वृत्रतूर्येषु रणेषु, ञ-श-वृत्रतूर्येषु सग्रामेषु । ६, ख-झ त-न-भ-र-'श्रुताय' नास्ति ।

vतस्य सर्वत्र प्रसिद्धस्य vसचनस्य सेव्यस्य[1] एवभूतस्य vमध्व मधुन सोमस्य ॥ 'क्रियाग्रहण कर्तव्यम्' इति कर्मण सप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ एवभूत vन अस्मदीय सोम हे इन्द्र त्वम् vअपा पिब । अपि च हे vदेव द्योतमानेन्द्र vगृणते स्तुवते । तृतीयार्थे चतुर्थी । स्तुवता मया vगोअग्रा । गावोऽग्रे प्रमुखे यासा तादृशा vइष अन्नानि vयुवस्व सयोजय ॥

अयमुशानः पर्यद्रिमुस्रा ऋतधीतिभिर्ऋतयुग्युजानः ।
रुजदरुग्णं वि वलस्य सानुं पणीर्वचोभिरभि योधदिन्द्रः ॥ २ ॥

अयम् । उशान । परि । अद्रिम् । उस्राः । ऋतधीतिऽभि । ऋतऽयुक् । युजान ।
रुजत् । अरुग्णम् । वि । वलस्य । सानुम् । पणीन् । वचःऽभि । अभि । योधत् । इन्द्र ॥२॥

vअयम् इन्द्र vअद्रिं वलेन गोपिधानाय निर्मित शिलोच्चय vपरि परित पर्वतसमीपे विद्य माना vउस्रा गा vउशान कामयमान vऋतधीतिभि सत्यकर्मभिरङ्गिरोभि vयुजान सगच्छमान vऋतयुक् ऋतेन[2] तत्कृतेन[2] स्तोत्रेण युक्तश्च भूत्वा vवलस्य असुरस्य स्वभूत vसानु समुच्छ्रित पर्वतम् vअरुग्णम् अन्यैरभग्न vवि vरुजत् व्यभाङ्क्षीत् । किंच vपणीन् वलानुचरानेतत्संज्ञानसुराश्च vवचोभि स्तुत्यरायुधै सतर्जनरूपैर्वाक्यैरेव[3] वा अयम्[3] vइन्द्र vअभि vयोधत् अभ्ययुध्यत् ॥

अयं द्योतयदद्युतो व्य१क्तून्दोषा वस्तोः शरद इन्दुरिन्द्र ।
इमं केतुमदधुर्नू चिदह्नां शुचिजन्मन उषसश्चकार ॥ ३ ॥

अयम् । द्योतयत् । अद्युत । वि । अक्तून् । दोषा । वस्तो । शरद । इन्दु । इन्द्र ।
इमम् । केतुम् । अदधु । नु । चित् । अह्नाम् । शुचिऽजन्मन । उषस । चकार ॥ ३ ॥

हे vइन्द्र त्वया नियस्यमान पीयमानो वा vअयम् vइन्दु सोम vअद्युत अद्योतमानान् vअक्तून् । अक्तुरिति रात्रिनाम । अत्र च तत्सबन्धात् पक्षमासादयो लक्ष्यन्ते । पक्षमासादीन् तथा vदोषा रात्रिं vवस्तो दिवस vशरद सवत्सराश्च vवि vद्योतयत् व्यदीपयत् । कुत इत्यत आह । vनू vचित् पुरा देवा vइम सोम चन्द्रात्मना नभसि वर्तमानम् vअह्ना दिवसाना vकेतु प्रज्ञापक यस्मात vअदधु व्यदधु अकुर्वन् तस्मादनेन पक्षमासादय सर्वे प्रकाश्यन्ते । चन्द्रगत्यधीनत्वात्तिथिविभागा नाम् । अपि चाय सोम vउषस उष कालान् vशुचिजन्मन आत्मीयेन तेजसा शुद्धोदयान् vचकार करोति ॥

अयं रोचयदरुचो रुचानो३यं वासयद्व्य१तेन पूर्वीः ।
अयमीयत ऋतयुग्भिरश्वैः स्वर्विदा नाभिना चर्षणिप्राः ॥ ४ ॥

अयम् । रोचयत् । अरुच । रुचान । अयम् । वासयत् । वि । ऋतेन । पूर्वी ।
अयम् । ईयते । ऋतयुक्ऽभि । अश्वै । स्व ऽविदा । नाभिना । चर्षणिऽप्रा ॥ ४ ॥

---

१ ख–सेवनस्य, झ न-भ-य–सेवनीयस्य, 'त–सेव्यस्य' नास्ति । २ घ–ऋतेन तत्कृतेन स्तोत्रेण च युजान, श–तेन कृतेन स्तोत्रेण च युज्यमान । ३ झ–°र्वाक्यैर्वायम्, त–°र्वाक्यैरेवायम्

ᵛअयम् इन्द्र ᵛरुचाने॰ रोचमान सूर्यात्मना दीप्यमान ᵛअरुच प्रकाशरहितान् तमसा मलीमसान् सर्वाल्लोकान् ᵛरोचयत् प्रकाशयति। तथा ᵛपूर्वी बह्वीरुषसश्च ᵛअयम् इन्द्र ᵛऋतेन सत्यभूतेन सर्वत्र गमनशीलेन वा तेजसा ᵛवि ᵛवासयत् व्यापयति। तत्रत्यानि तमांसि निवर्तयतीत्यर्थ। तथा ᵛऋतयुग्भि ऋतेन स्तोत्रेण युज्यमानै॰ ᵛअश्वै ᵛनाभिना संनद्धेन ᵛस्वर्विदा[1] सुष्ठुवरणीयस्य[1] धनस्य लम्भकेन रथेन ᵛचर्षणिप्रा चर्षणीना मनुष्याणा कामै पूरयिता सन् ᵛअयम् एवेन्द्र ᵛईयते गच्छति ॥

नू गृणानो गृणते प्रत्न राजन्निषः पिन्व वसुदेयाय पूर्वीः।
अप ओषधीरविषा वनानि गा अर्वतो नॄनृचसे रिरीहि ॥ ५ ॥

नु। गृणान। गृणते। प्रत्न। राजन्। इषः। पिन्व। वसुऽदेयाय। पूर्वी।
अप। ओषधी। अविषा। वनानि। गा। अर्वत। नॄन्। ऋचसे। रिरीहि ॥ ५ ॥

हे ᵛप्रत्न पुरातन ᵛराजन् राजमानेन्द्र ᵛगृणान स्तूयमानस्त्व ᵛवसुदेयाय वसूनि धनानि त्वया देयानि यस्मै तादृशाय ᵛगृणते स्तुवते ᵛपूर्वी बह्वी ᵛइष अन्नानि ᵛनु क्षिप्रं ᵛपिन्व सिञ्च प्रयच्छेत्यर्थ। किंच ᵛऋचसे अर्चयित्रे स्तोत्रे ᵛअप वृष्टिलक्षणान्युदकानि ᵛओषधी॰ व्रीह्यादीन् ᵛअविषा विषरहितानि रक्षकाणि वा ᵛवनानि वृक्षजातानि चूतपनसादीनि ᵛगा ᵛअर्वत अश्वान् ᵛनॄन् मनुष्याश्च कर्मकरान् ᵛरिरीहि देहि ॥　　॥ ११ ॥

'इन्द्र पिब' इति पञ्चर्च सप्तदश सूक्त भरद्वाजस्यार्ष त्रैष्टुभमैन्द्रम्। 'इन्द्र पिब' इत्यनुक्रान्तम्। गत सूक्तविनियोग॰। प्रथमे रात्रिपर्यायेऽच्छावाकस्याद्या[2] शस्त्रयाज्या[2]। सूत्रित च— 'इन्द्र पिब तुभ्य सुतो मदायेति याज्या (आश्व श्रौ ६ ४) इति ॥

इन्द्र पिब तुभ्यं सुतो मदायाव स्य हरी वि मुचा सखाया।
उत प्र गाय गण आ निषद्याथा यज्ञाय गृणते वयो धाः ॥ १ ॥

इन्द्र। पिब। तुभ्यम्। सुत। मदाय। अव। स्य। हरी इति। वि। मुच। सखाया।
उत। प्र। गाय। गणे। आ। निऽसद्य। अथ। यज्ञाय। गृणते। वय। धा ॥ १ ॥

हे ᵛइन्द्र त सोम ᵛपिब य सोम ᵛतुभ्य ᵛमदाय मदार्थं ᵛसुत अभिषुत। यतस्त्वया सोम पातव्योऽत कारणात् ᵛसखाया समानख्यानौ मित्रभूतौ वा ᵛहरी अश्वौ ᵛअव ᵛस्य अवस्थापय। तदनन्तर ᵛवि ᵛमुच रथाद्विमुञ्च। ᵛउत अपि च ᵛगणे अस्मत्स्तोतृसघे ᵛआ आभिमुख्येन ᵛनिषद्य उपविश्य ᵛप्र ᵛगाय अस्माभि कृत स्तोत्रमुपश्लोकय। ᵛअथ अनन्तर ᵛयज्ञाय यजमानाय ᵛगृणते स्तुवते ᵛवय अन्न ᵛधा देहि ॥

द्वितीये रात्रिपर्याये[3] अच्छावाकस्य 'अस्य पिब' इति शस्त्रयाज्या। सूत्रित च—'अस्य[4] पिबेति याज्या[4]' (आश्व श्रौ ६ ४) इति ॥

---

१ घ श–सुष्ठु वरणीयस्य। २ झ-भ– °स्याज्यशस्त्रयाज्या, र–°स्याज्या शस्त्रयाज्या, श–°स्याज्यशस्त्रस्य याज्या। ३ झ-क्ष त र न भ य र–पर्याये। ४ न–अस्य पिब यस्य जज्ञान इन्द्रेति याज्या।

अस्य पिब यस्य जज्ञान इन्द्र मदाय क्रत्वे अपिबो विरप्शिन् ।
तमु ते गावो नर आपो अद्रिरिन्दुं समह्यन्पीतये समस्मै ॥ २ ॥

अस्य । पिब । यस्य । जज्ञान । इन्द्र । मदाय । क्रत्वे । अपिब । विऽरप्शिन् ।
तम् । ऊँ इति । ते । गाव । नर । आप । अद्रि । इन्दुम् । सम् । अह्यन् । पीतये । सम् । अस्मै ॥ २ ॥

हे इन्द्र अस्य इम सोम पिब । हे विरप्शिन् महन् जज्ञान जायमान एव त्व यस्य य सोमम् अपिब पूर्वं पीतवानसि । किमर्थम् । मदाय हर्षाय क्रत्वे कर्मणे वृत्रवधादिलक्षण वीर्यकर्म[1] कर्तुं च । तमु तादृशमेव इन्दु सोम गाव गवि भवा श्रपणसाधना क्षीरादय नर नेतारोऽध्वर्यव आप वसतीवर्याख्या अद्रि अभिषवार्थो ग्रावा एते सर्वे अस्मै अस्येन्द्रस्य ते तव पीतये पानार्थं समह्यन् समगमयन् । 'हि गतौ' इत्यस्यैतद्रूपम् । पुन सम् इति पूरक ॥

समिद्धे अग्नौ सुत इन्द्र सोम आ त्वा वहन्तु हरयो वहिष्ठाः ।
त्वायता मनसा जोहवीमीन्द्रा याहि सुविताय महे नः ॥ ३ ॥

सम्ऽइद्धे । अग्नौ । सुते । इन्द्र । सोमे । आ । त्वा । वहन्तु । हरय । वहिष्ठा ।
त्वाऽयता । मनसा । जोहवीमि । इन्द्र । आ । याहि । सुविताय । महे । न ॥ ३ ॥

अग्नौ समिद्धे[2] दीप्ते[2] सोमे सुते अभिषुते सति हे इन्द्र त्वा त्वा वहिष्ठा वोढृतमा हरय अश्वा आ वहन्तु । इम यज्ञ प्रत्यानयन्तु । अह च त्वायता त्वा कामयमानेन मनसा जोहवीमि पुन पुनराह्वयामि । हे इन्द्र त्व न अस्माक महे महते सुविताय कल्याणाय आ याहि आगच्छ ॥

आ याहि शश्वदुशता ययाथेन्द्र महा मनसा सोमपेयम् ।
उप ब्रह्माणि शृणव इमा नोऽथा ते यज्ञस्तन्वे३ वयो धात् ॥ ४ ॥

आ । याहि । शश्वत् । उशता । ययाथ । इन्द्र । महा । मनसा । सोमऽपेयम् ।
उप । ब्रह्माणि । शृणव । इमा । न । अथ । ते । यज्ञ । तन्वे । वय । धात् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र पुरा शश्वत् बहुकृत्व ययाथ सोमपानार्थं यज्ञ गतवानसि । अत कारणात् उशता अस्मान् कामयमानेन महा महता मनसा सह सोमपेय सोम पीयते यस्मिन्[3] तादृश-मस्मदीय यज्ञम् आ याहि अभिगच्छ । आगत्य च ब्रह्माणि स्तोत्राणि इमा इदानीं प्रयुज्य-मानानि न अस्मदीयानि उप शृणव उपशृणु । अथ अनन्तर यज्ञ यजमान ते तव तन्वे शरीराय त्वच्छरीरपोषार्थं वय अन्न सोमात्मक धात् ददातु ॥

---

१ घ-ङ-न-भ-श – वीर्यं कर्म । २ ङ त-न श–समिद्धे सम्यगिन्धनै दीप्ते । ३ घ ङ-त-न-भ-र-श–अस्मिन् ।

यदिन्द्र दिवि पार्ये यदृधग्यद्वा स्वे सदने यत्र वासि ।
अतो नो यज्ञमवसे नियुत्वान्त्सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ॥ ५ ॥

यत् । इन्द्र । दिवि । पार्ये । यत् । ऋधक् । यत् । वा । स्वे । सदने । यत्र । वा । असि ।
अत । न । यज्ञम् । अवसे । नियुत्वान् । सऽजोषा । पाहि । गिर्वण । मरुत्ऽभि ॥५॥

हे इन्द्र पार्ये पारगे दूरदेशे दिवि द्युलोकाख्ये यत् यदि त्वं वर्तसे । यदि वा ऋधक् । एतत्पृथक्शब्देन समानार्थम् । पृथगन्यस्मिन् देशे वर्तसे । यद्वा स्वे स्वकीये सदने गृहे । अथवा किमनेन विशेषणेन यत्र यस्मिन् देशे असि भवसि अत अस्मात् स्थानादागत्य हे गिर्वण गिरा सभक्तरिन्द्र नियुत्वान् नियुतोऽश्वाः । तद्वान् मरुद्भि सजोषा सह प्रीयमाणस्त्व न अस्माकम् अवसे रक्षणाय यज्ञम् अस्मदीय याग पाहि रक्ष । यद्वा । यज्ञ यजनसाधनमस्मदीय[1] सोममवसे तर्पणाय पाहि पिब ॥ ॥ १२ ॥

'अहेळमान' इति पञ्चर्चमष्टादश सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्त च– 'अहेळमान' इति । गतो विनियोग ॥

अहेळमान उप याहि यज्ञं तुभ्यं पवन्त इन्दवः सुतासः ।
गावो न वज्रिन्त्स्वमोको अच्छेन्द्रा गहि प्रथमो यज्ञियानाम् ॥ १ ॥

अहेळमान । उप । याहि । यज्ञम् । तुभ्यम् । पवन्ते । इन्दव । सुतास ।
गाव । न । वज्रिन् । स्वम् । ओक । अच्छ । इन्द्र । आ । गहि । प्रथम । यज्ञियानाम् ॥१॥

हे इन्द्र अहेळमान अक्रुध्यस्त्व यज्ञम् अस्मदीयम् उप याहि उपगच्छ[2] । यत कारणात् तुभ्य त्वदर्थं सुतास अभिषुता इन्दव सोमा पवन्ते पूयन्ते दशापवित्रेण शोध्यन्ते । हे वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र गावो न गाव स्वकीय गोष्ठमिव स्व स्वकीयम् ओक स्थान द्रोणकलशादि-लक्षणम् अच्छ आभिमुख्येन प्राप्नुवन्तीति शेष । अत कारणात् हे इन्द्र यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये प्रथम मुख्यस्त्व आ गहि आगच्छ ॥

या ते काकुत्सुकृता या वरिष्ठा यया शश्वत्पिबसि मध्व ऊर्मिम् ।
तया पाहि प्र ते अध्वर्युरस्थात्सं ते वज्रो वर्ततामिन्द्र गव्युः ॥ २ ॥

या । ते । काकुत् । सुऽकृता । या । वरिष्ठा । यया । शश्वत् । पिबसि । मध्व । ऊर्मिम् ।
तया । पाहि । प्र । ते । अध्वर्यु । अस्थात् । सम् । ते । वज्र । वर्तताम् । इन्द्र । गव्यु ॥२॥

हे इन्द्र या ते तव काकुत् जिह्वा सुकृता सुष्ठु धात्रा निर्मिता । या च वरिष्ठा उरुतमा विस्तीर्णतमा । यया च मध्व मधुन सोमस्य ऊर्मिं रस शश्वत् बहुकृत्व पिबसि तया जिह्वयास्मदीय सोम पाहि पिब । तदर्थम् अध्वर्यु अध्वरस्य नेता ऋत्विग्गृहीतसोम सन् प्र

---

१ ख-झ-त-य-र–यजमान° । २ श–उपागच्छ ।

vअस्थात् हविर्धानादुत्तरवेदिदेश प्रत्यगमत्। अपि च हे vइन्द्र vगव्यु शत्रुसबन्धिनीर्गा आत्मन इच्छन् vते त्वदीय vवज्र vस vवर्तता शत्रुभि सगतो भवतु। तान् हन्त्वित्यर्थ ॥

एष द्रप्सो वृषभो विश्वरूप इन्द्राय वृष्णे समकारि सोमः।
एतं पिब हरिवः स्थातरुग्र यस्येशिषे प्रदिवि यस्ते अन्नम् ॥ ३ ॥

एष । द्रप्स । वृषभ । विश्वऽरूप । इन्द्राय । वृष्णे । सम् । अकारि । सोम ।
एतम् । पिब । हरिऽव । स्थात । उग्र । यस्य । ईशिषे । प्रऽदिवि । य. । ते । अन्नम् ॥३॥

vद्रप्स द्रवणशील vवृषभ कामाना वर्षिता vविश्वरूप बहुविधरूपोपेत ईदृग्विध vएष vसोम vवृष्णे कामाना वर्षित्रे vइन्द्राय इन्द्रस्य पानार्थं vसमकारि अभिषवादिभि सस्कृतोऽभूत्। हे vहरिव । हरी अश्वौ। तद्वन् हे vस्थात सर्वेषामधिष्ठात vउग्र उद्गूर्णबलेन्द्र vएतम् ईदृश सोम vपिब। vयस्य सोमस्य vप्रदिवि। जातावेकवचनम्। प्रभूतेषु दिवसेषु प्रगतेष्वह सु वा vईशिषे त्वमेवेश्वरो भवसि। vय च सोम vते तव vअन्नम् अन्नत्वेन परिकल्पित एत पिबेत्यन्वय ॥

सुतः सोमो असुतादिन्द्र वस्यानयं श्रेयाश्चिकितुषे रणाय।
एतं तितिर्व उप याहि यज्ञं तेन विश्वास्तविषीरा पृणस्व ॥ ४ ॥

सुत । सोम । असुतात् । इन्द्र । वस्यान् । अयम् । श्रेयान् । चिकितुषे । रणाय ।
एतम् । तितिर्व । उप । याहि । यज्ञम् । तेन । विश्वा । तविषी । आ । पृणस्व ॥ ४ ॥

हे vइन्द्र vसुत अभिषुत vअय vसोम vअसुतात् अकृताभिषवात् सोमादन्यदीयात् vवस्यान् वसीयान् वसुमत्तर प्रशस्यतर । तथा vचिकितुषे विदुषेऽभिज्ञाय तुभ्य vरणाय रमणीयाय तदर्थं vश्रेयान् श्रेष्ठश्च भवति। त्वामतिशयेन रमयितेत्यर्थं । हे vतितिर्वं शत्रूणां तरितरिन्द्र[1] vयज्ञ यजनसाधनम् vएत सोमम् vउप vयाहि उपागच्छ[2]। vतेन[3] च सोमेन vविश्वास्तविषी सर्वाणि[4] बलानि vआ vपृणस्व आपूरय ॥

ह्वयामसि त्वेन्द्र याह्यर्वाङरं ते सोमस्तन्वे भवाति।
शतक्रतो मादयस्वा सुतेषु प्रास्माँ अव पृतनासु प्र विक्षु ॥ ५ ॥

ह्वयामसि । त्वा । आ । इन्द्र । याहि । अर्वाङ् । अरम् । ते । सोम । तन्वे । भवाति ।
शतक्रतो इति शतऽक्रतो । मादयस्व । सुतेषु । प्र । अस्मान् । अव । पृतनासु । प्र । विक्षु ॥ ५ ॥

हे vइन्द्र vत्वा त्वा vह्वयामसि आह्वयाम । अत कारणात् त्वम् vअर्वाङ् अस्मदभिमुख सन् vआ vयाहि आगच्छ। अस्मदीय vसोम च vते vतन्वे तव शरीराय vअर पर्याप्त vभवाति भवतु। त्वदीय शरीर यथाभिलाष[5] तर्पयत्वित्यर्थं । हे vशतक्रतो बहुविधकर्मन्निन्द्र त्व च vसुतेषु अभिषुतेषु

१ ख-झ भ-जेतरिन्द्र, घ-नेतरिन्द्र। २ झ-उपगच्छ। ३ झ त न र-उपगतेन। ४ ख-झ-न भ-सर्वाणि च। ५ श-यथाभिलषितम्।

अस्मदीयेषु सोमेषु ᵛमादयस्व तृप्यस्व । 'मद तृप्तियोगे' । तदनन्तर ᵛपृतनासु सङ्ग्रामेषु ᵛअस्मान् ᵛप्र ᵛअव प्रकर्षेण रक्ष । न केवल पृतनासु किंतु ᵛविक्षु सर्वासु प्रजास्वस्मान् ᵛप्र अव प्ररक्ष ॥ ॥१३॥

'प्रत्यस्मै' इति चतुर्ऋचमेकोनविंश सूक्त भरद्वाजस्यार्षमैन्द्रम् । चतुर्थी बृहती शिष्टा अनुष्टुभ• । तथा चानुक्रान्त—'प्रत्यस्मै चतुष्कमानुष्टुभ बृहत्यन्तम्' इति । प्रात सवनेऽच्छावाकस्येदमुन्नीयमान-सूक्तम् । सूत्रित च—'प्रत्यस्मा इत्युन्नीयमानायानूच्य' (आश्व श्रौ ५ ७) इति ॥

प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानि विदुषे भर ।
अरंगमाय जग्मयेऽपश्चाद्दघ्वने नरे ॥ १ ॥

प्रति । अस्मै । पिपीषते । विश्वानि । विदुषे । भर ।
अरम्ऽगमाय । जग्मये । अपश्चात्ऽदघ्वने । नरे ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो ᵛअस्मै इन्द्राय ᵛप्रति ᵛभर अभिहर । सोम प्रयच्छेत्यर्थ । कीदृशायेन्द्राय । ᵛपिपीषते पातुमिच्छते ᵛविश्वानि सर्वाणि वेद्यानि ᵛविदुषे जानते ᵛअरगमाय पर्याप्तगमनाय ᵛजग्मये यज्ञेषु गमनशीलाय ᵛअपश्चाद्दघ्वने । दघिर्गतिकर्मा । अपश्चाद्गमनाय सर्वेषामग्रगामिने ᵛनरे नेत्रे यज्ञानाम् ॥

तृतीये स्वरसाम्नि निष्केवल्ये 'एमेनम्' इति स्तोत्रियस्तृच• । सूत्रित च—'एमेन प्रत्येतनेत्याद्यो वा सर्वेषाम्' (आश्व श्रौ ८ ५) इति ॥

एमेनं प्रत्येतन सोमेभिः सोमपातमम् ।
अमत्रेभिर्ऋजीषिणमिन्द्रं सुतेभिरिन्दुभिः ॥ २ ॥

आ । ईम् । एनम् । प्रतिऽएतन । सोमेभि । सोमऽपातमम् ।
अमत्रेभि । ऋजीषिणम् । इन्द्रम् । सुतेभि । इन्दुऽभि ॥ २ ॥

हे अध्वर्यव ᵛसोमेभि सोमै करणभूतै ᵛसोमपातमम् अतिशयेन सोमस्य पातारम् ᵛएनम् ᵛइन्द्रम् ᵛआ अभिमुख ᵛप्रत्येतन प्रतिगच्छत । ᵛईम् इति निपातोऽनर्थक । कीदृशमिन्द्रम् । ᵛअम-त्रेभि अमत्रै सोमपात्रैर्ग्रहचमसादिभि ᵛऋजीषिणम् । ऋजीष शत्रूणामुपार्जक बलम् । तद्वन्तम् । यद्वा । ऋजीषिणमित्युत्तरत्र सबन्धनीयम् । ᵛसुतेभि अभिषुतै ᵛइन्दुभि सोमैर्ऋजीषिणम् । गतसार सोम ऋजीष• । तद्वन्तम् । अथवा अमत्रेभिरमत्रैरमात्रै[1] अपरिमितैरभिषुतै सोमैर्ऋजीषिणम् ॥ ऋजेर्गत्यर्थाद्भावसाधन ऋजीषशब्द । ततो मत्वर्थीय इनि ॥ सगतमित्यर्थ । एवविधमिन्द्र प्रति-गच्छतेत्यन्वय । अन्य[2] आह । अमत्रेभिर्ग्रहचमसादिगतैरभिषुतैः सोमैर्ऋजीषिणं बलवन्तमेनमिन्द्र प्रतिगच्छतेति ॥

---

१ त१—असत्रै, त२—अमत्रैरमात्रै । २ श—अन्यस्तु ।

यदीं सुतेभिरिन्दुभिः सोमेभिः प्रतिभूषथ ।
वेदा विश्वस्य मेधिरो धृषत्तंतमिदेषते ॥ ३ ॥

यदि । सुतेभि । इन्दुऽभि । सोमेभि । प्रतिऽभूषथ ।
वेद । विश्वस्य । मेधिर । धृषत् । तम्ऽतम् । इत् । आ । ईषते ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यव सुतेभि अभिषुतै इन्दुभि उन्दनशीलैर्दीप्तैर्वा[1] सोमेभि सोमै यदि प्रतिभूषथ इन्द्र प्रति यूय प्रतिगच्छथ ॥ 'भू प्राप्तौ' इत्यस्यैतद्रूपम् ॥ तदानीं मेधिर मेधावी । मेधो यज्ञस्तद्वान्वा । स इन्द्र विश्वस्य विश्व सर्वं भवदीय काम वेद वेत्ति जानाति । ज्ञात्वा च धृषत् शत्रूणा धर्षक सन् ततमित् त त काममेव एषते प्रापयति ॥

अस्माअस्मा इदन्धसोऽध्वर्यो प्र भरा सुतम् ।
कुवित्समस्य जेन्यस्य शर्धतोऽभिशस्तेरवस्परत् ॥ ४ ॥

अस्मैऽअस्मै । इत् । अन्धस । अध्वर्यो इति । प्र । भर । सुतम् ।
कुवित् । समस्य । जेन्यस्य । शर्धत । अभिऽशस्ते । अवऽस्परत् ॥ ४ ॥

अस्माअस्मा इत् अस्मा एवेन्द्राय नान्यस्मै हे अध्वर्यो त्वम् अन्धस सोमलक्षणस्यान्नस्य सुतम् अभिषुत रस प्र भर सम्प्रहर[2] । प्रयच्छेति यावत् । स चेन्द्र समस्य सर्वस्य जेन्यस्य जेतव्यस्य शर्धत उत्सहमानस्य शत्रो अभिशस्ते अभिशसनात् तत्कृताद्धिंसनात् कुवित् बहुश अवस्परत् अस्मान् पालयतु ॥ ॥ १४ ॥

'यस्य त्यत्' इति चतुर्ऋचं विंश सूक्त भरद्वाजस्यार्षमौष्णिहमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च— 'यस्यौष्णिहम्' इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये औष्णिहतृचाशीतावेतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रित—'यस्य त्यच्छम्बर मद इति त्रयस्तृचा गायत्र्य' (ऐ आ ५ २.५) इति ॥

यस्य त्यच्छम्बरं मदे दिवोदासाय रन्धयः ।
अयं स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ १ ॥

यस्य । त्यत् । शम्बरम् । मदे । दिवःऽदासाय । रन्धयः ।
अयम् । स । सोम । इन्द्र । ते । सुत । पिब ॥ १ ॥

हे इन्द्र[3] यस्य सोमस्य मदे पानेन जनिते हर्षे सति शम्बरम् असुर दिवोदासाय राज्ञे रन्धय अहिंसी । यद्वा । वशीकृतवानसि । 'रध्यतिर्वशगमने' (निरु ६ ३२) इति यास्कः । त्यत् इति क्रियाविशेषणम् । त्यत् तत् प्रसिद्ध यथा भवति तथा अरन्धय[4] इत्यर्थ [4] । हे इन्द्र स अय सोम ते त्वदर्थं सुत अभिषुत अतस्त पिब ॥

---

१ भ—अमृतेन—जगत्—क्लेदयितृभिर्दीप्तैर्वा । २ ख-घ ङ त भ श—प्रहर । ३ त—इन्द्र त्वम् । ४ ख—अरन्धय अहिंसीत्यर्थ , त२—अरधयदित्यर्थ , भ—अरन्धय अहिंसीदित्यर्थ ।

यस्यं तीव्रसुतं मदं मध्यमन्तं च रक्षसे ।
अयं स सोमं इन्द्र ते सुतः पिबं ॥ २ ॥

यस्यं । तीव्रऽसुतम् । मदम् । मध्यम् । अन्तम् । च । रक्षसे ।
अयम् । स । सोमं । इन्द्र । ते । सुत । पिबं ॥ २ ॥

हे ᵛइन्द्र त्व ᵛयस्य सोमस्यावयवभूत ᵛतीव्रसुतम्। तीक्ष्ण सुतमभिषवो यस्य स तीव्रसुतः प्रात सवनिक । त ᵛमद मदकर सोमरस ᵛमध्य मध्यंदिनसवनगतम् ᵛअन्त तृतीयसवनगत ᵛच सोमरस ᵛरक्षसे रक्षसि ᵛस ᵛअय ᵛसोम त्वदर्थमभिषुतस्त ᵛपिब इति ॥

यस्य गा अन्तरश्मनो मदै दृळ्हा अवासृजः ।
अयं स सोमं इन्द्र ते सुतः पिबं ॥ ३ ॥

यस्यं । गा । अन्त । अश्मन । मदें । दृळ्हा । अवऽअसृज ।
अयम् । स । सोमं । इन्द्र । ते । सुत । पिबं ॥ ३ ॥

ᵛयस्य सोमस्य ᵛमदे मदकरे रसे पीते सति ᵛअश्मन वलासुरेण निहितस्य पर्वतस्य ᵛअन्त मध्ये विद्यमाना ᵛदृळ्हा दृढपिधानाश्च ᵛगा पणिभिरपहृता ᵛअवासृज वलस्य बन्धनाद्व्यसृज स सोम इत्यादि गतम् ॥

यस्यं मन्दानो अन्धसो माघोनं दधिषे शवः ।
अयं स सोमं इन्द्र ते सुतः पिबं ॥ ४ ॥

यस्यं । मन्दान । अन्धस । माघोनम् । दधिषे । शवं ।
अयम् । स । सोमं । इन्द्र । ते । सुत । पिबं ॥ ४ ॥

हे ᵛइन्द्र त्व ᵛयस्य ᵛअन्धस सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन[1] ᵛमन्दान मन्दमानो हृष्ट सन् ᵛमाघोनम् ऐन्द्र ᵛशव असाधारण बल ᵛदधिषे धारयसि । येन सोमेन तवेन्द्रत्व जातमित्यर्थ । ᵛस ᵛअय ᵛसोम ᵛसुत अभिषुतस्त ᵛपिब ॥ ॥ १५ ॥   ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाके षट् सूक्तानि । तत्र 'यो रयिव ' इति चतुर्विंशत्यृचं प्रथम सूक्त बृहस्पतिपुत्रस्य शयोरार्षमैन्द्रम्। आदित षडनुष्टुभ सप्तम्यष्टमीनवम्यो विराजोऽष्टम्येकैव वा विराट् शिष्टास्त्रिष्टुभ । तथा चानुक्रान्त—'यो रयिवश्चतुर्विंशति शयुर्बार्हस्पत्यो ह्यादौ षळनुष्टुभस्तिस्रश्च विराजो मध्यमैव वासाम् ' इति । गत सूक्तविनियोग ।

---

१ ख-झ भ—अन्नेन ।

यो रयिवो रयिंतमो यो द्युम्नैर्द्युम्नवत्तमः ।
सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ १ ॥

य । रयिऽव । रयिम्ऽतम । य । द्युम्नै । द्युम्नवत्ऽतम ।
सोम । सुत । स । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मद ॥ १ ॥

हे Vरयिव. धनवन् इन्द्र Vय सोम Vरयिंतम अतिशयेन रयिमान् धनवान् । Vय च Vद्युम्नै द्योतमानैर्यशोभि Vद्युम्नवत्तम अतिशयेन यशस्वी हे Vस्वधापते स्वधाया अन्नस्य सोमलक्षणस्य पालक Vइन्द्र Vस Vसोम अभिषुत सन् Vते तव Vमद मदकर Vअस्ति भवति ॥

यः शग्मस्तुविशग्म ते रायो दामा मतीनाम् ।
सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ २ ॥

य । शग्म । तुविऽशग्म । ते । राय । दामा । मतीनाम् ।
सोम । सुत । स । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मद ॥ २ ॥

हे Vतुविशग्म बहुसुखेन्द्र Vय Vशग्म सुखकर Vते त्वदीय' य सोम Vमतीना स्तोतृणां Vराय धनस्य Vदामा दाता भवति हे Vस्वधापते Vइन्द्र Vस Vसोम अभिषुतस्तव मदकरो भवति ॥

येन वृद्धो न शवसा तुरो न स्वाभिरूतिभिः ।
सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥ ३ ॥

येन । वृद्ध । न । शवसा । तुर । न । स्वाभि । ऊतिऽभि ।
सोम । सुत । स । इन्द्र । ते । अस्ति । स्वधाऽपते । मद ॥ ३ ॥

इमौ नशब्दौ समुच्चयार्थौ । Vयेन पीतेन सोमेन Vवृद्धो Vन प्रवृद्धश्च सन् Vस्वाभिरूतिभि' आत्मीयैर्मरुद्भि सार्धं Vशवसा बलेन Vतुर [1] शत्रूणा हिंसकश्च भवसि स सोम इत्यादि पूर्ववत् ॥

पृष्ठ्यषडहस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'त्यमु व ' इत्यैन्द्रस्तृच । सूत्रित च—'त्यमु वो अप्रहणमप त्य वृजिन रिपुम्' (आश्व श्रौ ७ ११) इति ॥

त्यमु वो अप्रहणं गृणीषे शवसस्पतिम् ।
इन्द्रं विश्वासाहं नरं मंहिष्ठं विश्वचर्षणिम् ॥ ४ ॥

त्यम् । ऊँ इति । व । अप्रऽहनम् । गृणीषे । शवस । पतिम् ।
इन्द्रम् । विश्वऽसहम् । नरम् । मंहिष्ठम् । विश्वऽचर्षणिम् ॥ ४ ॥

---

१ ख-भ—तुरो न ।

हे ऋत्विग्यजमाना ᵛव युष्मदर्थं ᵛत्यमु तमेव ᵛइन्द्र ᵛगृणीषे स्तौमि । यद्वा । वो यूय गृणीषे गृणीत स्तुत । वचनव्यत्यय । कीदृशमिन्द्रम् । ᵛअप्रहणम् अप्रहन्तार भक्तानामनुग्राहकं ᵛशवस बलस्य ᵛपति पालक ᵛविश्वासाह विश्वस्य शत्रोरभिभवितार ᵛनर नेतार ᵛमहिष्ठ दातृतम ᵛविश्व चर्षणि सर्वस्य द्रष्टारम् ॥

यं वृर्धयन्तीद्गिरः पतिं तुरस्य राधसः ।
तमिन्न्वस्य रोदसी देवी शुष्मं सपर्यतः ॥ ५ ॥

यम् । वृर्धयन्ति । इत् । गिरं । पतिम् । तुरस्यं । राधस ।
तम् । इत् । नु । अस्य । रोदसी इति । देवी इति । शुष्मम् । सपर्यत ॥ ५ ॥

ᵛगिर स्तुतय इन्द्रसबन्धिन ᵛयम् ᵛइत् यमेव शुष्म बल ᵛवर्धयन्ति । कीदृशम् । ᵛपतिम् ईश्वरम् । कस्य । ᵛतुरस्य हिंसकस्य शत्रो ᵛराधस धनस्य । शत्रुधनानामपहर्तारमित्यथ । ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛतमित् तमेव ᵛशुष्म शोषक बल ᵛदेवी देवनशीले ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛनु क्षिप्र ᵛसपर्यत. परिचरतः ॥ ॥ १६ ॥

तद्व उक्थस्यं बर्हणेन्द्रायोपस्तृणीषणि ।
विपो न यस्योतयो वि यद्रोहन्ति सक्षितः ॥ ६ ॥

तत् । व । उक्थस्यं । बर्हणा । इन्द्राय । उपऽस्तृणीषणि ।
विपं । न । यस्यं । ऊतयं । वि । यत् । रोहन्ति । सुऽक्षितं ॥ ६ ॥

हे स्तोतार ᵛव युष्मदीयस्य ᵛउक्थस्य स्तोत्रस्य ᵛतत् ᵛबर्हणा बृहत्व माहात्म्यम् ᵛइन्द्राय इन्द्रार्थम् ᵛउपस्तृणीषणि उपस्तरणीयम् । उपेत्य विस्तरणीयम् । इन्द्रो यथा स्तोत्रस्य माहात्म्य जानीयात् तथा विस्तार्यत इत्यर्थ । ᵛयस्य इन्द्रस्य ᵛऊतय रक्षा ᵛविपो ᵛन मेधाविन इव भवन्ति । सर्वकार्यकुशला इत्यर्थ । यद्वा नेति पूरक । विपो विप्रस्य मेधाविनो यस्येन्द्रस्येति योज्यम् । ᵛयत् यस्मिंश्चेन्द्रे ᵛसक्षित समाननिवासा सहता ऊतय ᵛवि ᵛरोहन्ति प्रादुर्भवन्ति तस्मा इन्द्रायेत्यर्थ ॥

अविदद्दक्षं मित्रो नवीयान्पपानो देवेभ्यो वस्यो अचैत् ।
ससवान्स्तौलाभिर्धौतरीभिरुरुष्या पायुरभवत्सखिभ्यः ॥ ७ ॥

अविदत् । दक्षम् । मित्र । नवीयान् । पपान । देवेभ्य । वस्य । अचैत् ।
ससऽवान् । स्तौलाभि । धौतरीभि. । उरुष्या । पायु । अभवत् । सखिऽभ्य ॥ ७ ॥

स इन्द्र ᵛदक्ष कर्मसु समर्थं प्रवृद्धं वा यष्टारम् ᵛअविदत् जानाति । कीदृश । ᵛमित्र मित्रभूत ᵛनवीयान् नवतर कल्याणतर स्तुत्यतरो वा । स च ᵛपपान सोम पिबन् ᵛदेवेभ्य स्तोतृभ्य ᵛवस्य. वसीयः श्रेष्ठ धनम् ᵛअचैत् चिनोति उपचित करोति ददातीति यावत् । अपि च ᵛससवान् । ससमित्यन्ननाम । हविर्लक्षणान्नोपेत स इन्द्र ᵛस्तौलाभि स्थूलाभि प्रवृद्धाभि ᵛधौतरीभिः

कम्पनकारिणीभिर्वडवाभिरीदृशैर्मरुद्भिर्वा युक्त सन् ᵛसखिभ्य स्तोतृभ्य ᵛउरुष्या रक्षणेच्छया आगत्य ᵛपायुरभवत् रक्षको भवति। यद्वा। ससवानिति सनते क्वसौ रूपम्। स्तौलाभिर्धौतरीभि ससवान् सभजमान इति सबन्ध ॥

ऋतस्य॑ प॒थि वे॒धा अ॑पायि श्रि॒ये मनां॑सि दे॒वासो॑ अक्रन्।
दधा॑नो॒ नाम॑ म॒हो वचो॑भि॒र्वपु॑र्दृ॒शये॑ वे॒न्यो व्या॑वः ॥ ८ ॥

ऋतस्य॑। प॒थि। वे॒धाः। अ॒पा॒यि॒। श्रि॒ये। मनां॑सि। दे॒वासः॑। अ॒क्र॒न्।
दधा॑नः। नाम॑। म॒हः। वचः॑ऽभिः। वपुः॑। दृ॒शये॑। वे॒न्यः। वि। आ॒व॒रित्या॑वः ॥ ८ ॥

ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛपथि मार्गे ᵛवेधा विधाता सर्वस्य द्रष्टा सोम ᵛअपायि। इन्द्रेण पीतोऽभूत्। यद्वा। वेधा विधातेन्द्रोऽपायि। सोम पिबतु॥ व्यत्ययेन कर्तरि चिण्॥ तस्मिन् सोमे इन्द्रस्य ᵛमनासि ᵛश्रिये श्रयितु ᵛदेवास देवा स्तोतार ऋत्विज ᵛअक्रन् कर्माणि कुर्वन्ति। स चेन्द्र ᵛनाम शत्रूणा नामक ᵛमह महदात्मीय[1] ᵛवपु शरीर ᵛदधान धारयन् ᵛवचोभि स्तुतिभि. ᵛवेन्य वननीय सभजनीयश्च सन् ᵛदृशये दर्शनार्थं ᵛव्याव विवृणोतु प्रकाशयतु। अनुकूल तेज इति शेष। यद्वा। वेन्य इति वेनते कान्तिकर्मणो रूप वपुरिति च रूपनाम। वेन्य कमनीयो वपुर्भास्वर रूप दृशये दर्शनार्थं व्याव विवृणोतु वचोभि स्तूयमान सन्॥

द्यु॒मत्त॑मं॒ दक्षं॑ धेह्य॒स्मे सेधा॒ जना॑नां पू॒र्वीररा॑तीः।
वर्षी॑यो॒ वयः॑ कृणुहि॒ शची॑भि॒र्धन॑स्य सा॒ताव॒स्माँ अ॑विड्ढि ॥ ९ ॥

द्यु॒मत्ऽत॑मम्। दक्ष॑म्। धे॒हि॒। अ॒स्मे इति॑। सेध॑। जना॑नाम्। पू॒र्वीः। अरा॑तीः।
वर्षी॑यः। वयः॑। कृ॒णु॒हि॒। शची॑भिः। धन॑स्य। सा॒तौ। अ॒स्मान्। अ॒वि॒ड्ढि॒ ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ᵛद्युमत्तम दीप्तिमत्तम ᵛदक्ष बलम् ᵛअस्मे अस्मासु ᵛधेहि धारय। ᵛजनानां[2] स्तोतृणामस्माकं ᵛपूर्वी बह्वी ᵛअराती शत्रुसेना ᵛसेध निषेध निवारय। अपि चास्माक ᵛवर्षीय वृद्धतरं ᵛवय अन्न ᵛशचीभि आत्मीयाभि प्रज्ञाभि ᵛकृणुहि कुरु। तथा ᵛधनस्य ᵛसातौ सभजने ᵛअस्मानविड्ढि गमय। यद्वा। धनस्य सभजनार्थमस्मान् रक्ष॥

इन्द्र॒ तुभ्य॒मिन्म॑घवन्नभूम व॒यं दा॒त्रे ह॑रिवो॒ मा वि वे॑नः।
नकि॑रा॒पिर्द॑दृशे मर्त्य॒त्रा किम॒ङ्ग र॑ध्र॒चोद॑नं त्वाहुः ॥ १० ॥

इन्द्र॑। तुभ्य॑म्। इत्। म॒घ॒ऽव॒न्। अ॒भू॒म॒। व॒यम्। दा॒त्रे। ह॒रि॒ऽवः॒। मा। वि। वे॒नः॒।
नकिः॑। आ॒पिः। द॒दृ॒शे॒। म॒र्त्य॒ऽत्रा। किम्। अ॒ङ्ग। र॒ध्र॒ऽचोद॑नम्। त्वा॒। आ॒हुः॒ ॥ १० ॥

हे ᵛमघवन् धनवन् ᵛइन्द्र ᵛदात्रे कामानां दात्रे ᵛतुभ्यमित् तुभ्यमेव ᵛवय शेषभूता ᵛअभूम। यद्वा। त्वदर्थमेव दात्रे हविषा दाने वर्तमाना अभूम। हे ᵛहरिव हरिवन्निन्द्र अत कारणात्

१ ख ज्ञ-क्ष त-न य र-श—°दात्मीय च। २ श—जनाना यजमानानाम्।

ᵛमा ᵛवि ᵛवेन मा विगतकामो भू. । अस्मान् सर्वदा कामयस्व । वेनति कान्तिकर्मा । ᵛमर्त्यत्रा मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये ᵛआपि बन्धुस्त्वत्तोऽन्य कश्चिदपि ᵛनकि ᵛददृशे नैव दृश्यते । किमनेन विशेषकथनेन । ᵛअङ्ग हे इन्द्र ᵛत्वा त्वां ᵛराधचोदन राधस्य राधकस्य समृद्धस्य धनस्य चोदन चोदयितारम् ᵛआहु कथयन्ति पुराजा ॥ ॥ १७ ॥

मा जस्वने वृषभ नो ररीथा मा ते रेवतः सख्ये रिषाम ।
पूर्वीष्ट इन्द्र निष्षिधो जनेषु जह्यसुष्वीन्प्र वृहापृणतः ॥ ११ ॥

मा । जस्वने । वृषभ । न । ररीथा । मा । ते । रेवत । सख्ये । रिषाम ।
पूर्वी । ते । इन्द्र । नि ऽसिधं । जनेषु । जहि । असुस्वीन् । प्र । वृह । अपृणत ॥ ११ ॥

हे ᵛवृषभ कामाना वर्षितरिन्द्र ᵛजस्वने । जसिरुपक्षयकर्मा । उपक्षपयित्रे राक्षसाद्ये ᵛन अस्मान् ᵛमा ᵛररीथा मा दा । ᵛरेवत धनवत ᵛते तव ᵛसख्ये सखित्वे वर्तमाना वय ᵛमा ᵛरिषाम हिंसिता मा भूम । हे ᵛइन्द्र ᵛते त्वदीया ᵛपूर्वी बह्वी ᵛनिष्षिध नि षेधा निवारणानि ᵛजनेषु शत्रुषु निहिता सन्ति । यद्वा । निष्षिधो निषेधार्था रक्षव । ता शत्रुजनेषु तव बह्व्यो विद्यन्ते । अत कारणात् ᵛअसुष्वीन् अनभिषोतॄनयजमानान्[१] ᵛजहि मारय । ᵛअपृणत हवींष्यप्रयच्छतश्च ᵛप्र ᵛवृह उन्मूलय । ' पृण दाने ' इति धातु ॥

उदभ्राणीव स्तनयन्नियर्तीन्द्रो राधांस्यश्व्यानि गव्या ।
त्वमसि प्रदिवः कारुधाया मा त्वादामान आ दभन्मघोनः ॥ १२ ॥

उत् । अभ्राणिऽइव । स्तनयन् । इयर्ति । इन्द्र । राधांसि । अश्व्यानि । गव्या ।
त्वम् । असि । प्रऽदिवं । कारुऽधाया । मा । त्वा । अदामानं । आ । दभन् । मघोनं ॥१२॥

ᵛअभ्राणीव ᵛस्तनयन् गर्जयन् पर्जन्यो यथा मेघानुद्गमयत्येवम् ᵛइन्द्र ᵛअश्व्यानि अश्वसबन्धीनि ᵛगव्या गव्यानि गोसबन्धीनि एतत्समूहद्वयरूपाणि ᵛराधांसि धनानि ᵛउत् ᵛइयर्ति उदीरयति । उद्गमयति स्तोतृभ्यो दातुम् । उत्तरार्धं प्रत्यक्षकृत । हे इन्द्र ᵛप्रदिव पुराण ᵛत्व ᵛकारुधाया कारूणां स्तोतृणा धारयिता ᵛअसि भवसि । तादृशं ᵛत्वा त्वा ᵛमघोन धनवन्त कृपणा ᵛअदामान हविषामदातार ᵛमा ᵛआ ᵛदभन् मा हिंसिषु । यद्वा । वचनव्यत्यय । मघवान धनवन्त त्वामिति सबन्ध ॥

अध्वर्यो वीर प्र महे सुतानामिन्द्राय भर स ह्यस्य राजा ।
यः पूर्व्याभिरुत नूतनाभिर्गीर्भिर्वावृधे गृणतामृषीणाम् ॥ १३ ॥

अध्वर्यो इति । वीर । प्र । महे । सुतानाम् । इन्द्राय । भर । स । हि । अस्य । राजा ।
य । पूर्व्याभिं । उत । नूतनाभि । गी ऽभि । ववृधे । गृणताम् । ऋषीणाम् ॥ १३ ॥

हे ᵛवीर हविषा विशेषेण प्रेरयित ᵛअध्वर्यो ᵛमहे महते अस्मै ᵛइन्द्राय ᵛसुतानाम् । कर्मणि षष्ठी । सुतानभिषुतान् सोमान् ᵛप्र ᵛभर प्रहर प्रगमय । ᵛस ᵛहि खलु इन्द्र. ᵛअस्य सोमस्य

१ ख-घ भ–ॱनयजमानान् शत्रन् ।

ᵛराजा स्वामी भवति । ᵛय इन्द्र ᵛपूर्व्याभि पूर्वकाले कृताभि ᵛउत अपि च ᵛनूतनाभि इदानी क्रियमाणाभि ᵛगृणता स्तुवताम् ᵛऋषीणा सबन्धिनीभि ᵛगीर्भि उभयविधाभि स्तुतिभि ᵛवावृधे वर्धते । स इन्द्रो यस्मात् सोमस्य राजा तस्मादस्मै सोम प्रदेय इत्यर्थ ॥

प्रथमे रात्रिपयाये मैत्रावरुणस्य 'अस्य मदे' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रित च—'अस्य मदे पुरु वर्पासि विद्वानिति याज्या' (आश्व श्रौ ६ ४) इति ॥

अ॒स्य मदे॑ पु॒रु वर्पां॑सि वि॒द्वानिन्द्रो॑ वृ॒त्राण्य॑प्र॒ती ज॑घान ।
तमु॒ प्र हो॑षि॒ मधु॑मन्तमस्मै॒ सोमं॑ वी॒राय॑ शि॒प्रिणे॒ पिब॑ध्यै ॥ १४ ॥

अ॒स्य । मदे॑ । पु॒रु । वर्पां॑सि । वि॒द्वान् । इन्द्र॑ । वृ॒त्राणि॑ । अ॒प्रति । ज॒घा॒न ।
तम् । ऊँ इति॑ । प्र । हो॒षि॒ । मधु॑ऽमन्तम् । अ॒स्मै॒ । सोम॑म् । वी॒राय॑ । शि॒प्रिणे॑ । पिब॑ध्यै ॥ १४ ॥

ᵛअस्य सोमस्य पानेन ᵛमदे हर्षे सति ᵛविद्वान् अभिज्ञ ᵛइन्द्र ᵛपुरु पुरूणि बहूनि ᵛवर्पांसि आवरकाणि ᵛवृत्राणि शत्रून् ᵛअप्रति स्वयमन्यैरप्रतिगत सन् ᵛजघान हतवान् । यद्वा । वर्प इति रूपनाम । बहूनि वर्पांस्यसुरमायया निर्मितानि रूपाणि विद्वान् जानन्निन्द्रो वृत्राणि आवरकाणि रक्ष प्रभृतीनि इत पूर्वमन्यैरप्रतिगतानि जघान हतवान् । ᵛमधुमन्त माधुर्यवन्त ᵛतमु तमेव ᵛसोम ᵛशिप्रिणे शोभनहनुकाय ᵛअस्मै ᵛवीराय शत्रूणा वीरयित्र इन्द्राय ᵛपिबध्यै पातु ᵛप्र ᵛहोषि हे अध्वर्यो प्रजुहुधि ॥

द्वितीये रात्रिपर्याये मैत्रावरुणस्यैव 'पाता सुतम्' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रित च—'पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोम हन्ता वृत्रमिति याज्या' (आश्व श्रौ ६ ४) इति ॥

पाता॑ सु॒तमिन्द्रो॑ अस्तु॒ सोमं॑ ह॒न्ता वृ॒त्रं वज्रे॑ण मन्द॒सा॒नः ।
गन्ता॑ य॒ज्ञं प॑रा॒वत॑श्चि॒दच्छा॒ वसु॑र्धी॒नाम॑वि॒ता का॒रुधा॑याः ॥ १५ ॥

पाता॑ । सु॒तम् । इन्द्र॑ । अ॒स्तु॒ । सोम॑म् । ह॒न्ता॑ । वृ॒त्रम् । वज्रे॑ण । म॒न्द॒सा॒न ।
गन्ता॑ । य॒ज्ञम् । प॒रा॒ऽवत॑ । चि॒त् । अच्छ॑ । वसु॑ । धी॒नाम् । अ॒वि॒ता । का॒रुऽधा॑या ॥ १५ ॥

अयम् ᵛइन्द्र ᵛसुतम् अभिषुत ᵛसोम ᵛपाता ᵛअस्तु साधु पाता भवतु ॥ साधुकारिणि तृन् । अत एव 'न लोकाव्यय°' इति षष्ठीप्रतिषेधात् द्वितीया । एव हन्तेत्यादावपि द्रष्टव्यम् ॥ तेन च सोमेन ᵛमन्दसान माद्यन् ᵛवज्रेण आयुधेन ᵛवृत्रम् आवरक शत्रु ᵛहन्ता अस्तु भवतु । एतदुभयार्थं ᵛपरावतश्चित् दूरदेशादपि ᵛयज्ञम् ᵛअच्छ अस्मदीय यज्ञमभि ᵛगन्ता भवतु । दूरदेशस्थोऽपि शीघ्रमस्मद्यज्ञे सोमपानाय आगच्छत्वित्यर्थ । कीदृश इन्द्र । ᵛवसु सर्वेषा निवासयिता ᵛधीनां ध्यातृणा स्तोतृणा कर्मणा वा ᵛअविता रक्षिता ᵛकारुधायाः कारूणा[1] कर्तृणा यजमानानां धारयिता ॥ ॥ १८ ॥

तृतीये रात्रिपर्याये प्रशास्तु 'इद त्यत्' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रित च—'इद त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिति याज्या' (आश्व श्रौ ६ ४) इति ॥

---

१ ख ङ-न-भ य—कारूणा स्तोतृणाम् ।

इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमिन्द्रस्य प्रियममृतमपायि ।
मत्सद्यथा सौमनसाय देवं व्य१स्मद्द्वेषो युयवद्व्यंहः ॥ १६ ॥

इदम् । त्यत् । पात्रम् । इन्द्रऽपानम् । इन्द्रस्य । प्रियम् । अमृतम् । अपायि ।
मत्सत् । यथा । सौमनसाय । देवम् । वि । अस्मत् । द्वेषः । युयवत् । वि । अंहः ॥ १६ ॥

ᵛपात्र पातव्यम् ᵛइन्द्रपानम् इन्द्रस्य पानार्हम् ᵛइन्द्रस्य ᵛप्रियम् अनुकूल ᵛत्यत् तत् ᵛइद सोमात्मकम् ᵛअमृतमपायि । इन्द्र पिबतु ॥ व्यत्ययेन कर्तरि चिण् ॥ यद्वा । एतदमृतमपायि । इन्द्रेण पीयताम् । ᵛयथा येन प्रकारेण पीत सोम ᵛसौमनसाय सुमनस्त्वाय ᵛदेवम् इन्द्र ᵛमत्सत् मादयेत्तथा पीयतामित्यर्थ । स पीतसोम इन्द्र ᵛद्वेष द्वेष्टॄन् ᵛअस्मत् अस्मत्त ᵛवि ᵛयुयवत् वियोजयतु । ᵛअह पाप चास्मत्तो वियोजयतु ॥

एना मन्दानो जहि शूर शत्रूञ्जामिमजामिं मघवन्नमित्रान् ।
अभिषेणाँ अभ्या३देदिशानान्पराच इन्द्र प्र मृणा जही च ॥ १७ ॥

एना । मन्दान । जहि । शूर । शत्रून् । जामिम् । अजामिम् । मघऽवन् । अमित्रान् ।
अभिऽसेनान् । अभि । आऽदेदिशानान् । पराच । इन्द्र । प्र । मृण । जहि । च ॥ १७ ॥

हे ᵛमघवन् धनवन् ᵛशूर शौर्यवन्निन्द्र ᵛएना एनेन प्रकृतेनानेन सोमेन ᵛमन्दान मन्दमानो माद्यन् ᵛजामिं ज्ञातिम् ᵛअजामिं तद्विलक्षणमेवमुभयविधान् ᵛअमित्रान् अस्मत्प्रतिकूलाचरणपरान् ᵛशत्रून् ᵛजहि हिंसितान् कुरु । किंच ᵛअभिषेणान् अस्मान्प्रत्यभिगता सेना येषां तादृशानस्मदभिमुखम् ᵛआदेदिशानान् आयुधानि पुन पुनरादिशतो विसृजत शत्रूंश्च हे ᵛइन्द्र ᵛपराच ᵛप्र ᵛमृण । ते यथा पराङ्मुखा भवन्ति तथा बाधस्व । तदनन्तर तान् ᵛजहि ᵛच ॥

आसु ष्मा णो मघवन्निन्द्र पृत्स्व१स्मभ्यं महि वरिवः सुगं कः ।
अपां तोकस्य तनयस्य जेष इन्द्र सूरीन्कृणुहि स्मा नो अर्धम् ॥ १८ ॥

आसु । स्म । न । मघऽवन् । इन्द्र । पृत्ऽसु । अस्मभ्यम् । महि । वरिव । सुऽगम् । करिति क ।
अपाम् । तोकस्य । तनयस्य । जेषे । इन्द्र । सूरीन् । कृणुहि । स्म । न । अर्धम् ॥ १८ ॥

हे ᵛमघवन् धनवन् ᵛइन्द्र ᵛन अस्मदीयासु ᵛआसु ᵛपृत्सु पृतनासु सग्रामेषु ᵛअस्मभ्य ᵛमहि महत् ᵛसुग सुखेन प्राप्य ᵛवरिव धन ᵛक कुरु । ᵛस्म इति पूरण ॥ अपि च हे ᵛइन्द्र ᵛअपाम् आसव्याना धनाना वा उदकाना वा ᵛतोकस्य पुत्रस्य ᵛतनयस्य पौत्रस्य च ᵛजेषे जयार्थं ᵛसूरीन् स्तोतॄन् ᵛन अस्मान् ᵛअर्धम् अर्धान् समृद्धान् ᵛकृणुहि कुरु । यद्वा । अर्धकारिण शत्रूणा खण्डयितॄन् कुरु । ᵛस्म इति पूरक ।

आ त्वा हरयो वृषणो युजाना वृषरथासो वृषरश्मयोऽत्याः ।
अस्मत्राञ्चो वृषणो वज्रवाहो वृष्णे मदाय सुयुजो वहन्तु ॥ १९ ॥

आ । त्वा । हरय । वृषण । युजाना । वृषऽरथास । वृषऽरश्मय । अत्या ।
अस्मत्राञ्च । वृषण । वज्रऽवाह । वृष्णे । मदाय । सुऽयुज । वहन्तु ॥ १९ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वा हरय अश्वा वृष्णे वर्षित्रे मदाय मदकराय सोमायेदश सोम पाययितुम् आ वहन्तु[1] । कीदृशा अश्वा । वृषण कामाना वर्षितार युजाना स्वयमेव रथे युज्यमाना वृषरथास । वृषा कामाभिवर्षको रथो येषा ते तथोक्ता । वृषरश्मय । वर्षितारो रश्मय प्रग्रहा येषा तादृशा । अत्या सततगामिन अस्मत्राञ्च अस्मान् प्रत्यञ्चन्तो गच्छन्त वृषण नित्यतरुणा वज्रवाह वज्रादीन्यायुधानि वहन्त सुयुज शोभनयोजना ॥

आ ते वृषन्वृषणो द्रोणमस्थुर्घृतप्रुषो नोर्मयो मदन्तः ।
इन्द्र प्र तुभ्यं वृषभिः सुतानां वृष्णे भरन्ति वृषभाय सोमम् ॥ २० ॥

आ । ते । वृषन् । वृषण । द्रोणम् । अस्थु । घृतऽप्रुष । न । ऊर्मय । मदन्त ।
इन्द्र । प्र । तुभ्यम् । वृषऽभि । सुतानाम् । वृष्णे । भरन्ति । वृषभाय । सोमम् ॥ २० ॥

हे वृषन् कामाना वर्षितरिन्द्र वृषण सेक्तारो युवानस्त्वदीया अश्वा घृतप्रुष नोमय घृतमुदक सिञ्चन्त[2] सामुद्रास्तरङ्गा इव मदन्त हृष्यन्तो मत्ता सन्त ते त्वदीय द्रोण द्रुममय रथम् आ अस्थु[3] आतिष्ठन्त[4] । अतस्त्वमागच्छेति भाव । कुत इत्यत आह । हे इन्द्र वृष्णे यूने नित्यतरुणाय वृषभाय कामाना वर्षयित्रे तुभ्य वृषभि कामाभिवर्षकैर्ग्रावभि[5] सुतानाम् अभिषुताना सोमाना मध्ये त्वद्भागरूप सोम यस्मादध्वर्यव प्र भरन्ति प्रहरन्ति होमार्थं प्रणयन्ति तस्मादागच्छेत्यर्थ ॥ ॥ १९ ॥

वृषासि दिवो वृषभः पृथिव्या वृषा सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् ।
वृष्णे त इन्दुर्वृषभ पीपाय स्वादू रसो मधुपेयो वराय ॥ २१ ॥

वृषा । असि । दिव । वृषभ । पृथिव्या । वृषा । सिन्धूनाम् । वृषभ । स्तियानाम् ।
वृष्णे । ते । इन्दु । वृषभ । पीपाय । स्वादु । रस । मधुऽपेय । वराय ॥ २१ ॥

हे इन्द्र त्व दिव द्युलोकस्य वृषासि । हविर्भि सेक्ता भवसि । पृथिव्या भूमेश्च वृषभ कामाना वर्षिता । सिन्धूनां स्यन्दनशीलाना च नदीना वृषा वर्षेण पूरयितासि । तथा स्तियाना सघीभूताना स्थावरजङ्गमात्मना प्राणिना वृषभ कामाना वर्षिता भवसि । यद्वा । स्तिया सघीभूता आप । तासां वर्षितासि । वृषभ कामाना[6] वर्षकेन्द्र[6] वराय श्रेष्ठाय वृष्णे सेक्त्रे ते तुभ्य त्वदर्थं

---

१ ख-ञ न-भ-य—आवहन्तु आनयन्तु । २ ख—पृषन्त सिञ्चन्त, न—पृषोत सिञ्चन्त, भ—पृषत सिञ्चन्त । ३ ख-ञ झ त न भ-र—तस्थु । ४ ख-झ त२-न-भ—आतिष्ठन्त, घ-ञ श—आस्थितवन्त । ५ ख-न—वर्षकैर्ग्रावभि । ६ घ—कामाना वर्षितरिन्द्र, र—कामाभिवर्षकेन्द्र ।

vस्वादु मधुर vरस रसनीय प्रशस्यो रसवान् वा रसात्मको वा vमधुपेय मधुवत् पातव्य vइन्दु सोम vपीपाय प्यायते वर्धते। अतस्त्वमागत्य त सोम पिबेति भाव ॥

अयं देवः सहसा जायमान इन्द्रेण युजा पणिमस्तभायत्।
अयं स्वस्य पितुरायुधानीन्दुरमुष्णादशिवस्य मायाः ॥ २२ ॥

अयम्। देव । सहसा। जायमान । इन्द्रेण। युजा। पणिम्। अस्तभायत्।
अयम्। स्वस्य। पितु । आयुधानि। इन्दु । अमुष्णात्। अशिवस्य। माया ॥ २२ ॥

vदेव द्योतमान vअयम् vइन्दु सोम vइन्द्रेण vयुजा सख्या सह vजायमान प्रादुर्भवन् vपणिं वणिज गवामादातार वलाख्यमसुरम्। यद्वा। पणीना स्वामित्वात् पणिरित्युच्यते। तमसुर vसहसा बलेन vअस्तभायत् अस्तभ्नात् न्यरुधत्। अपि च[1] vस्वस्य धनस्य गोरूपस्य vपितु पालयितु vअशिवस्य असुखकरस्य वलस्य vआयुधानि वज्रादीनि vअमुष्णात् अपाहरत्। तदीया vमाया च अमुष्णात्। हे इन्द्र त्वत्सख्यबलादेतत्सर्वं सोम कृतवान् अतस्तत्र महिमा केन वर्णयितु शक्यत इतीन्द्रस्तुति ॥

अयमकृणोदुषसः सुपत्नीरयं सूर्ये अदधाज्ज्योतिरन्तः।
अयं त्रिधातु दिवि रोचनेषु त्रितेषु विन्ददमृतं निगूळ्हम् ॥ २३ ॥

अयम्। अकृणोत्। उषस । सुऽपत्नी । अयम्। सूर्ये। अदधात्। ज्योति । अन्तरिति।
अयम्। त्रिऽधातु। दिवि। रोचनेषु। त्रितेषु। विन्दत्। अमृतम्। निऽगूळ्हम् ॥ २३ ॥

vअय सोम vउषस उषःकालान् vसुपत्नी शोभन पति पालक सूर्यो यासामुषसां तादृशी vअकृणोत् अकरोत्। vअयम् एव vसूर्ये सूर्यमण्डले vअन्त मध्ये vज्योति तेज vअदधात् निहितवान्। vत्रिधातु सवनत्रयरूपेण त्रिप्रकारम् vअय लतारूप सोम vदिवि द्युलोके vरोचनेषु रोचमानेषु vत्रितेषु तृतीये स्थाने ततेषु विस्तृतेषु देवेषु vनिगूळ्ह नितरा गूढमदृश्यतया वर्तमानम् vअमृतम् अमृतत्वकारण पीयूष vविन्दत् अविन्दत् अलभत। हे इन्द्र त्वत्साहाय्यादेवमेव सोम कृतवानिति इन्द्रस्य[2] स्तुतिरधिगन्तव्या[2]। यद्वा। इदशब्देनेन्द्र एव परामृश्यते। अयमिन्द्र उषस शोभनपतिका अकरोत्। अयमेव सूर्येऽन्तर्ज्योतिरदधात्। दिवि द्युलोके रोचमानेषु त्रितेषु त्रिस्थानगतेषु देवेषु मध्येऽयमेवेन्द्रस्त्रिधातु सवनत्रयात्मना त्रिप्रकार निगूढ पात्रे सवृतममृतममरणहेतुभूत सोममविन्दत् अलभत ॥

अयं द्यावापृथिवी वि ष्कभायदयं रथमयुनक्सप्तरश्मिम्।
अयं गोषु शच्या पक्वमन्तः सोमो दाधार दशयन्त्रमुत्सम् ॥ २४ ॥

अयम्। द्यावापृथिवी इति। वि। स्कभायत्। अयम्। रथम्। अयुनक्। सप्तऽरश्मिम्।
अयम्। गोषु। शच्या। पक्वम्। अन्तरिति। सोम । दाधार। दशऽयन्त्रम्। उत्सम् ॥ २४ ॥

---

१ झ—च अय सोम । २ ख घ-झ न-भ य—इन्द्रस्तुति° ।

ᵛअय सोम ᵛद्यावापृथिवी दिव च पृथिवीं च ᵛवि ᵛष्कभायत् विविधमस्थापयत्। अपि च ᵛअय सोम सूर्यस्य च ᵛरथ ᵛसप्तरश्मिं सप्तरश्मिभि किरणैरुपेत सप्ताश्व सप्तचक्र वा ᵛअयुनक् अयोजयत्। तथा ᵛअय ᵛसोम ᵛगोषु ᵛअन्त मध्ये ᵛपक्व निष्पन्न ᵛशच्या प्रज्ञया सकलपरूपया ᵛउत्सम् उत्सरणशील पय ᵛदाधार धारयति। ᵛदशयन्त्रम्। उत्सस्य हेतुगर्भविशेषणमेतत्[1]। उत्सरणहेतुभूतैर्दशभिश्चक्षु श्रोत्रादिभिर्यन्त्रैरुपायैर्युक्तम्। इद च पद खैलिकेन मन्त्रान्तरेण व्याख्यायते—'चक्षुश्च श्रोत्र च मनश्च वाक्च प्राणापानौ देह इद शरीरम्। द्वौ प्रत्यञ्चावनुलोमौ विसर्गावेत त मन्ये दशयन्त्रमुत्सम्' इति। यद्वा। अयमिन्द्रो द्यावापृथिवी वि ष्कभायत्। स्वे स्वे स्थाने स्थिरे अकरोत्। अयमेव सप्तरश्मि सूर्यस्य रथमयुनक्। अयमेवेन्द्रो गोष्वन्त शच्यात्मीयेन कर्मणा पक्व पयो धारयति। एवभूतेन्द्रार्थं[2] सोमो दशयन्त्र दशसख्याकैरैन्द्रवायवादिभिर्ग्रहैर्यन्त्रितैर्गृहीतैरुपेतमुत्समुत्सरणशील रस दाधार धारयति। प्रात सवन ऐन्द्रवायवादयो दश ग्रहा गृह्यन्ते। तथा च ब्राह्मण–'नव प्रा तर्ग्रहा गृह्यन्ते नवभिर्बहिष्पवमाने स्तुवते स्तुते स्तोमे[3] दशम गृह्णाति' (ऐ ब्रा ३ १) इति। अन्यत्राम्नात—'दशैतानध्वर्युं प्रात सवने ग्रहान् गृह्णाति' (शा ब्रा १४ २) इति। तदभिप्रायेणेद दशयन्त्रमिति विशेषणम्॥ ॥ २० ॥

'य आनयत्' इति त्रयस्त्रिशदृच द्वितीय सूक्त बृहस्पतिपुत्रस्य शयोरार्षम्। 'पुरूतमम्' इत्येषातिनिचृत् 'त्रय सप्तका पादनिचृत् मध्यम षट्कश्चेदतिनिचृत्' इत्युक्तलक्षणात्[4]। त्रयस्त्रिश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्य। 'अधि बृबु पणीनाम्' इत्यस्मिन्नन्त्ये तृचे बृबुर्नाम तक्षा स्तूयते। अत स तृचस्त देवताक। शिष्टास्त्रिशदैन्द्र्य। तथा चानुक्रान्त—'य आनयत्त्रयस्त्रिशद्गायत्र पुरूतममतिनिचृदन्त्यानुष्टुप् तृचेऽन्त्ये बृबुस्तक्षा दैवतम्' इति। महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽन्त्यतृचवर्जमेतत्सूक्तम्। तथैव पञ्चमारण्यक—'य आनयत्परावत इति तिस्र उत्तमा उद्धरति' (ऐ आ ५ २ ५) इति॥

य आनयत्परावतः सुनीती तुर्वशं यदुम्। इन्द्रः स नो युवा सखा ॥ १ ॥

य। आ। अनयत्। पराऽवत। सुऽनीती। तुर्वशम्। यदुम्। इन्द्र। स। न। युवा। सखा॥ १॥

ᵛय इन्द्र ᵛतुर्वश ᵛयदु चैतत्सज्ञौ राजानौ शत्रुभिर्दूरदेशे प्रक्षिप्तौ ᵛसुनीती सुनीत्या शोभनेन नयनेन ᵛपरावत तस्माद्दूरदेशात् ᵛआनयत् आनीतवान् ᵛयुवा तरुण ᵛस ᵛइन्द्र ᵛन अस्माक ᵛसखा भवतु॥

अविप्रे चिद्वयो दधदनाशुना चिदर्वता। इन्द्रो जेता हितं धनम् ॥ २ ॥

अविप्रे। चित्। वय। दधत्। अनाशुना। चित्। अर्वता। इन्द्र। जेता। हितम्। धनम्॥ २॥

ᵛअविप्रे ᵛचित्। विप्र स्तोता[5]। तद्विलक्षणेऽपि पुरुषे ᵛवय अन्न ᵛदधत् इन्द्रो धारयति। किमु वक्तव्य स्तोतरि धारयतीति। स ᵛइन्द्र ᵛअनाशुना ᵛचित् अक्षिप्रगमनेनापि ᵛअर्वता अश्वेन ᵛहित शत्रुषु निहित स्थापित ᵛधन ᵛजेता जयशीलो भवति॥ जयतेस्ताच्छीलिकस्तृन्। अतो 'न लोकाव्यय°' इति षष्ठीप्रतिषेध॥

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः। नास्य क्षीयन्त ऊतयः ॥ ३ ॥

मही। अस्य। प्रऽनीतय। पूर्वी। उत। प्रऽशस्तय। न। अस्य। क्षीयन्ते। ऊतय॥ ३॥

---

१ झ-त१-र-हेतुगर्भं विशे°। २ घ ङ झ त२-न-भ-र-°तेन्द्रार्थं। ३ ख झ त न-भ र-सोमे, घ-श- 'स्तोमे' नास्ति। ४ ख-झ न-भ-°लक्षणत्वात्। ५ श-मेधावी।

Vअस्य इन्द्रस्य Vप्रणीतय प्रकृष्टा नीतय प्रापणानि Vमही मह्यो महत्यो भवन्ति । Vउत अपि च Vप्रशस्तय प्रकृष्टा स्तुतय स्तोतृभि क्रियमाणा Vपूर्वी बह्व्यो भवन्ति । तथा Vअस्य इन्द्रस्य Vऊतय रक्षा Vन Vक्षीयन्ते नापचीयन्ते । किन्तु सर्वदा वर्धन्त एव ॥

सखायो ब्रह्मवाहसेऽर्चत प्र च गायत । स हि नः प्रमतिर्मही ॥ ४ ॥

सखायः । ब्रह्मऽवाहसे । अर्चत । प्र । च । गायत । सः । हि । नः । प्रऽमतिः । मही ॥ ४ ॥

हे Vसखाय समानख्याना स्तोतार Vब्रह्मवाहसे ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयाय प्राप्तव्यायेन्द्राय Vअर्चत शस्त्राणि शसत । Vप्र Vगायत Vच स्तोत्राणि । Vस Vहि स खल्विन्द्र Vन अस्माक Vमही महती Vप्रमति प्रकृष्टा बुद्धि । ईदृश्या बुद्धे प्रदातेत्यर्थ ॥

त्वमेकस्य वृत्रहन्नविता द्वयोरसि । उतेदृशे यथा वयम् ॥ ५ ॥

त्वम् । एकस्य । वृत्रऽहन् । अविता । द्वयोः । असि । उत । ईदृशे । यथा । वयम् ॥ ५ ॥

हे Vवृत्रहन् वृत्राणा शत्रूणा हन्तरिन्द्र Vत्वमेकस्य स्तोतु Vद्वयो च स्तोत्रो Vअविता रक्षिता Vअसि । सर्वेषा स्तोतृणा रक्षको भवसीत्यर्थ । Vउत अपि च Vईदृशे जनेऽप्यविता भवसि Vयथा यादृशा Vवय त्वया रक्षिता बहुविधपुत्रपौत्रा[1] अभूम । ईदृशस्यापि जनस्य त्वमेव रक्षको नान्य इत्यर्थ ॥ ॥ २१ ॥

नयसीद्वति द्विषः कृणोष्युक्थशंसिनः । नृभिः सुवीर उच्यसे ॥ ६ ॥

नयसि । इत् । ऊँ इति । अति । द्विषः । कृणोषि । उक्थऽशंसिनः । नृऽभिः । सुऽवीर । उच्यसे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र Vइत् त्वमेव Vद्विष द्वेष्टॄन् Vअति Vनयसि अस्मान्नयसि[2] तारयसि[2] । Vउ इति पूरक । तथा Vउक्थशसिन उक्थानि शस्त्राणि शसत स्तोतॄनस्मान् Vकृणोषि समृद्धान् करोषि । यस्मात् त्व Vनृभि स्तुतीना नेतृभि पुरुषै Vसुवीर शोभनैर्वीरै पुत्रपौत्रादिभि स्तोतृभ्यो दातव्यैरपेत इति Vउच्यसे स्तूयसे अतस्तानप्यस्मभ्य प्रयच्छेति शेष ॥

ब्रह्माणं ब्रह्मवाहसं गीर्भिः सखायमृग्मियम् । गां न दोहसे हुवे ॥ ७ ॥

ब्रह्माणम् । ब्रह्मऽवाहसम् । गीःऽभिः । सखायम् । ऋग्मियम् । गाम् । न । दोहसे । हुवे ॥ ७ ॥

Vब्रह्माण परिवृढ Vब्रह्मवाहस ब्रह्मभि स्तुतिरूपैर्मन्त्रैर्वहनीय Vसखायम् अस्माक सखिभूतम् Vऋग्मियम् । ऋग्मा ऋच । तदर्हम् । स्तुत्यर्हमित्यर्थ । एवभूतमिन्द्र Vदोहसे दोग्धु Vगा Vन गामिव Vगीर्भि स्तुतिभि[3] Vहुवे आह्वयाम्यस्मदीयान् कामान् दोग्धुम् ॥

यस्य विश्वानि हस्तयोरूचुर्वसूनि नि द्विता । वीरस्य पृतनाषहः ॥ ८ ॥

यस्य । विश्वानि । हस्तयोः । ऊचुः । वसूनि । नि । द्विता । वीरस्य । पृतनाऽसहः ॥ ८ ॥

---

१ ख क्ष-न-भ—त्वविध० । २ ख-ज्ञ-भ—अस्मानतितारयसि, क्ष न य—अस्मानतिनयसि तारयसि, घ—वारयसि । ३ घ-श—स्तुतिरूपाभि ।

वीरस्य वीर्यवत पृतनासह । पृतना शत्रुसेना । तासामभिभवितु यस्य इन्द्रस्य हस्तयो बाह्वो विश्वानि सर्वाणि द्विता दिव्यपार्थिवरूपेण द्वैध वर्तमानानि वसूनि विधीयन्ते इति नि ऊचु ऋषयो नितरा वदन्ति तमिन्द्र हुव इति पूर्वत्र सबन्ध ॥

वि दृ॒ळ्हानि॑ चिदद्रिवो॒ जना॑नां शचीपते । वृ॒ह मा॒या अ॑नानत ॥ ९ ॥

वि । दृ॒ळ्हानि॑ । चि॒त् । अ॒द्रि॒ऽव॒ । जना॑नाम् । श॒ची॒ऽप॒ते॒ । वृ॒ह । मा॒या । अना॑नत ॥ ९ ॥

हे अद्रिव । आदृणात्यनेनेत्यद्रिर्वज्र । तद्वन् शचीपते इन्द्र जनाना शत्रूणा दृळ्हानि चित दृढानि स्थिराण्यपि पुराणि बलानि वा वि वृह विभिन्धि । विविधमुन्मूलयेत्यर्थ. । हे अनानत अप्रह्वीभूत सर्वोच्छ्रितेन्द्र माया च शत्रुभिर्निर्मिता वि वृह विनाशय ॥

तमु॑ त्वा सत्य सोमपा॒ इन्द्र॑ वाजानां पते । अहू॑महि श्रव॒स्यवः॑ ॥ १० ॥

तम् । ऊँ इति॑ । त्वा॒ । स॒त्य॒ । सो॒म॒ऽपा॒ । इन्द्र॑ । वा॒जा॒ना॒म् । प॒ते॒ । अहू॑महि । श्र॒व॒स्यव॑ ॥ १० ॥

हे सत्य अवितथस्वभाव सोमपा सोमस्य[1] पातर्हे[1] वाजाना पते अन्नानां पालयितरेवभूत हे इन्द्र श्रवस्यव श्रवोऽन्नमात्मन इच्छन्तो वय तमु त्वा तादृश त्वामेव अहूमहि आह्वयाम स्तुम इत्यर्थ ॥ ॥ २२ ॥

तमु॑ त्वा॒ यः पु॒रासि॑थ॒ यो वा॑ नू॒नं हि॒ते धने॑ । हव्य॒ः स श्रु॑धी॒ हव॑म् ॥ ११ ॥

तम् । ऊँ इति॑ । त्वा॒ । य । पु॒रा । आसि॑थ । य । वा॒ । नू॒नम् । हि॒ते । धने॑ ।
हव्य॑ । स । श्रु॒धि॒ । हव॑म् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र तमु त्वा तमेव त्वां स्तुम इति शेष । य त्व पुरा पूर्वस्मिन् काले हव्य ह्वातव्य आसिथ बभूविथ धनलाभार्थम् । यो वा यश्च त्व हिते शत्रुषु निहिते धने निमित्तभूते[2] सति नूनम् अद्यापि हव्य. ह्वातव्यो बभूविथ स त्वमस्मदीय हव स्तोत्र श्रुधि शृणु ॥

धी॒भिरर्व॑द्भि॒रर्व॑तो॒ वाजाँ॑ इन्द्र श्र॒वाय्या॑न् । त्वया॑ जेष्म हि॒तं धन॑म् ॥ १२ ॥

धी॒भि । अर्व॑त्ऽभि । अर्व॑त । वाजा॑न् । इ॒न्द्र॒ । श्र॒वाय्या॑न् । त्वया॑ । जे॒ष्म॒ । हि॒तम् । धन॑म् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र धीभि स्तुतिभिस्त्वद्विषयाभि प्रीतेन त्वया अनुगृहीता वयम् अर्वद्भि अस्मदीयै अश्वै अर्वत शत्रुसबन्धिनोऽश्वान् श्रवाय्यान् श्रवणीयान् प्रशस्यान् वाजान् अन्नानि च हित शत्रुषु निहित धन च जेष्म त्वदनुग्रहाज्जयेम ॥

अभू॑रु वीर गिर्वणो म॒हाँ इ॑न्द्र धने॑ हि॒ते । भरे॑ वितन्त॒साय्य॑ः ॥ १३ ॥

अभू॑ । ऊँ इति॑ । वी॒र॒ । गि॒र्व॒ण॒ । म॒हान् । इ॒न्द्र॒ । धने॑ । हि॒ते । भरे॑ । वि॒त॒न्त॒साय्य॑ ॥ १३ ॥

हे वीर विविधमीरयित शत्रूणां हे गिर्वण गीर्भिर्वननीय इन्द्र हिते शत्रुषु निहिते धने निमित्तभूते सति महान् प्रवृद्धस्त्व भरे सग्रामे वितन्तसाय्य शत्रूणा जेता अभू ॥ तन्तस इति धातुर्जयार्थ कण्ड्वादौ पठ्यते । तस्मात् व्युपसृष्टादौणादिक कर्तर्यांय्यप्रत्यय ॥

---

१ ख-सोमपातर्हे । २ ख-निमित्ते ।

या ते ऊतिरमित्रहन्मक्षूजवस्तमासति । तया नो हिनुही रथम् ॥ १४ ॥

या । ते । ऊति । अमित्रऽहन् । मक्षुजव ऽतमा । असति । तया । न । हिनुहि । रथम् ॥ १४ ॥

हे vअमित्रहन् अमित्राणां शत्रूणां हन्तरिन्द्र vते त्वदीया vमक्षुजवस्तमा अतिशयेन शीघ्रजवा vया vऊति गति vअसति अस्ति vतया गत्या vन अस्माक vरथ vहिनुहि प्रेरय शत्रुजयार्थं शीघ्र गमय ॥

स रथेन रथीतमोऽस्माकेनाभियुग्वना । जेषि जिष्णो हितं धनम् ॥ १५ ॥

स । रथेन । रथिऽतम । अस्माकेन । अभिऽयुग्वना । जेषि । जिष्णो इति । हितम् । धनम् ॥ १५ ॥

हे vजिष्णो जयशीलेन्द्र vरथीतम अतिशयेन रथी महारथ vस त्वम् vअस्माकेन अस्मदीयेन vअभियुग्वना अभियोक्त्रा शत्रूणामभिभवित्रा vरथेन vहित शत्रुषु निहित vधन vजेषि अस्मदर्थं जय ॥ ॥ २३ ॥

य एक इत्तमु ष्टुहि कृष्टीनां विचर्षणिः । पतिर्जज्ञे वृषक्रतुः ॥ १६ ॥

यः । एक । इत् । तम् । ऊँ इति । स्तुहि । कृष्टीनाम् । विऽचर्षणि । पति । जज्ञे । वृषऽक्रतु ॥ १६ ॥

vविचर्षणि विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा vवृषक्रतु वर्षकर्मा vय इन्द्र vएक[1] vइत् एक एव vकृष्टीना प्रजाना vपति अधिपति vजज्ञे अजायत नान्य कश्चित vतमु तमेवेन्द्र हे स्तोत vस्तुहि ॥

यो गृणतामिदासिथापिरूती शिवः सखा । स त्वं न इन्द्र मृळय ॥ १७ ॥

य । गृणताम् । इत् । आसिथ । आपि । ऊती । शिव । सखा । स । त्वम् । न । इन्द्र । मृळय ॥ १७ ॥

हे vइन्द्र vय त्वम् vऊती ऊत्या रक्षया vशिव सुखकरोऽत एव vसखा मित्रभूतश्च सन् vगृणतामित् स्तुवतामस्माकमेव vआपि बन्धु vआसिथ पुरा बभूविथ vस तादृश vत्व vन अस्मान् इदानीं vमृळय सुखय ॥

धिष्व वज्रं गभस्त्यो रक्षोहत्याय वज्रिवः । सासहीष्ठा अभि स्पृधः ॥ १८ ॥

धिष्व । वज्रम् । गभस्त्यो । रक्ष ऽहत्याय । वज्रिऽव । ससहीष्ठा । अभि । स्पृध ॥ १८ ॥

हे vवज्रिव वज्रवन्निन्द्र vगभस्त्यो आत्मीययोर्हस्तयो vवज्र कुलिश vधिष्व धारय । किमर्थम् । vरक्षोहत्याय रक्षसा हननार्थम् । धृत्वा च vस्पृध स्पर्धमाना vअभि[2] अभिगन्त्रीरासुरी सेना vससहीष्ठा अत्यर्थमभिभव ॥

प्रत्नं रयीणां युजं सखायं कीरिचोदनम् । ब्रह्मवाहस्तमं हुवे ॥ १९ ॥

प्रत्नम् । रयीणाम् । युजम् । सखायम् । कीरिऽचोदनम् । ब्रह्मवाह ऽतमम् । हुवे ॥ १९ ॥

---

१ ख-क्ष-त-न भ-र-य एक । २ ख-क्ष-न-भ-र-श–'अभि' नास्ति, त– म ।

ᵛप्रत्नं चिरंतनं सर्वेषामाद्यं ᵛरयीणां धनानां ᵛयुजं योजयितारं दातारं ᵛसखायं मित्रभूतं ᵛकीरिचोदनं कीरीणां स्तोतॄणां चोदयितारं ᵛब्रह्मवाहस्तमम् अतिशयेन ब्रह्मभिर्मन्त्रैर्वहनीयमेवंविधमिन्द्रं ᵛहुवे आह्वयामि ॥

स हि विश्वा॑नि॒ पार्थि॑वाँ॒ एको॑ वसू॑नि॒ पत्य॑ते । गिर्व॑णस्तमो॒ अध्रि॑गुः ॥ २० ॥

स । हि । विश्वा॑नि । पार्थि॑वा । एकः॑ । वसू॑नि । पत्य॑ते । गिर्व॑णःऽतम । अध्रि॑ऽगु ॥ २० ॥

ᵛस ᵛहि स खल्विन्द्रः ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛपार्थिवा पृथिव्यां भवानि ᵛवसूनि धनानि ᵛएक एव ᵛपत्यते ईष्टे नान्यः कश्चित्। पत्यतिरैश्वर्यकर्मा। कीदृश इन्द्रः । ᵛगिर्वणस्तमः अतिशयेन गीर्भिः स्तुतिभिः सभजनीयः ᵛअध्रिगुः अधृतगमन । अप्रतिहतगतिरित्यर्थः ॥　　　॥ २४ ॥

स नो॑ नि॒युद्भि॒रा पृ॑ण॒ कामं॒ वाजे॑भिर॒श्विभि॑ः । गोम॑द्भि॒र्गोप॑ते धृ॒षत् ॥ २१ ॥

स । नः॒ । नि॒युत्ऽभिः॑ । आ । पृ॒ण॒ । काम॑म् । वाजे॑भिः । अ॒श्विऽभिः॑ ।

गोम॑त्ऽभिः । गो॒ऽप॒ते॒ । धृ॒षत् ॥ २१ ॥

हे ᵛगोपते गवां पालयितः ᵛसः त्वं ᵛनः अस्माकं ᵛकामं ᵛनियुद्भिः वडवाभिः ᵛधृषत् धृष्टं दारिद्र्यनाशनसमर्थं यथा भवति तथा ᵛआ ᵛपृण आपूरय[1] । यद्वा धृषदितीन्द्रविशेषणम्। शत्रूणां धर्षकस्त्वमित्यर्थः । तथा ᵛगोमद्भिः बहुभिर्गोभिर्युक्तैः ᵛअश्विभिः बहुभिरश्वैरुपेतैर्वाजैरन्नैश्चास्मदीयं काममापूरय ॥

तद्वो॑ गाय सु॒ते सचा॑ पुरुहू॒ताय॒ सत्व॑ने । शं यद्गवे॒ न शा॒किने॑ ॥ २२ ॥

तत् । वः॒ । गा॒य॒ । सु॒ते । सचा॑ । पु॒रु॒ऽहू॒ताय॑ । सत्व॑ने । शम् । यत् । गवे॑ । न । शा॒किने॑ ॥२२॥

हे स्तोतारः ᵛवः यूयं ᵛसुते अभिषुते सोमे सति ᵛपुरुहूताय बहुभिर्यजमानैराहूताय ᵛसत्वने शत्रूणां सादयित्रे धनानां[2] वा[2] सनित्रे दात्रे इन्द्राय ᵛतत् स्तोत्रं ᵛसचा सह सहिता भूत्वा ᵛगाय गायत । ᵛयत् स्तोत्रं ᵛशाकिने शक्तिमते इन्द्राय ᵛशं सुखकरं भवति ᵛगवे ᵛन । यथा गवे यवसं सुखकरं तद्वदित्यर्थः ॥

न घा॑ वसु॒र्नि य॑मते दा॒नं वाज॑स्य॒ गोम॑तः । यत्सी॒मुप॒ श्रव॒द्गिरः॑ ॥ २३ ॥

न । घ॒ । वसुः॑ । नि । य॒म॒ते॒ । दा॒नम् । वाज॑स्य । गोऽम॑तः ।

यत् । सी॒म् । उप॑ । श्रव॑त् । गिरः॑ ॥ २३ ॥

ᵛवसुः वासयिता स इन्द्रः ᵛगोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य ᵛवाजस्य अन्नस्य बलस्य वा ᵛदानं प्रदानं ᵛन ᵛघ न खलु ᵛनि ᵛयमते नियच्छति उपरतं करोति । ᵛयत् यदि ᵛसीम् इमाः ᵛगिरः अस्मदीयाः स्तुतीः ᵛउप ᵛश्रवत् उपशृणुयात् । स्तोत्रश्रवणे सति सर्वदा ददातीत्यर्थः ॥

---

१. ख-झ-ञ-त-न-भ र–पूरय । 　२ ख-न-भ–यद्वा शत्रुधनानाम्, झ–यद्वा धनानाम् ।

कुवित्सस्य प्र हि व्रजं गोमन्तं दस्युहा गमत्। शचीभिरप नो वरत् ॥ २४ ॥

कुवित्ऽसस्य। प्र। हि। व्रजम्। गोऽमन्तम्। दस्युऽहा। गमत्।
शचीभि। अप। न। वरत् ॥ २४ ॥

कुवित्सस्य। कुविद्बहुश स्यति हिनस्तीति कुवित्सो नाम कश्चित्। तस्य स्वभूत गोमन्त बहुभिर्गोभिर्युक्त व्रजं गोष्ठ दस्युहा दस्यूनामुपक्षपयितृणा हन्तेन्द्र प्र गमत् प्रकर्षण गच्छति। हि यस्मादेव तस्मात् शचीभि आत्मीयै कर्मभि प्रज्ञाभिर्वा न अस्माक ता गा अप वरत् निगूढास्ता अपावृणोत् ॥

इमा उ त्वा शतक्रतोऽभि प्र णोनुवुर्गिरः। इन्द्र वत्सं न मातरः ॥ २५ ॥

इमा। ऊँ इति। त्वा। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। अभि। प्र। नोनुवु। गिर।
इन्द्र। वत्सम्। न। मातर ॥ २५ ॥

हे शतक्रतो बहुविधकर्मन् बहुविधप्रज्ञ वा इन्द्र त्वा त्वाम् अभि इमा अस्मदीया गिर स्तुतय प्र णोनुवु प्रकर्षेण पुन पुनर्गच्छन्ति। नौतिरत्र गतिकर्मा। तत्र दृष्टान्त। वत्स न मातर। यथा मातरो गावो गृहे वर्तमान वत्स शीघ्रमभिगच्छन्ति तद्वत्। यद्वा। अस्मदीया वाचस्त्वाम् अभि नोनुवु अभित शब्दयन्ति स्तुवन्ति। यथा गावो वत्समभिलक्ष्य हम्भारव कुर्वन्ति तद्वत् ॥　　॥ २५ ॥

दूणाशं सख्यं तव गौरसि वीर गव्यते। अश्वो अश्वायते भव ॥ २६ ॥

दु ऽनशम्। सख्यम्। तव। गौ। असि। वीर। गव्यते।
अश्व। अश्वऽयते। भव ॥ २६ ॥

हे इन्द्र तव त्वदीय सख्य सखित्व दूणाश दुर्णाश[1] नाशयितुमशक्यम्। अतिदृढमित्यर्थ। अतो हे वीर वीरयितरिन्द्र गव्यते गामात्मन इच्छते त्व गौरसि गवां प्रदाता भवसि। उपचारात् कारणे कार्यशब्द। तथा अश्वायते अश्वानात्मन इच्छते अश्व भव अश्वप्रदो भवसि ॥

स मन्दस्वा ह्यन्धसो राधसे तन्वा महे। न स्तोतारं निदे करः ॥ २७ ॥

स। मन्दस्व। हि। अन्धस। राधसे। तन्वा। महे।
न। स्तोतारम्। निदे। कर ॥ २७ ॥

हे इन्द्र स तादृशस्त्वम् अन्धस सोमस्य पानेन हृष्टया तन्वा आत्मीयेन शरीरेण मन्दस्व मोदस्व। किमर्थम्। महे महते राधसे धनार्थम्। हि पूरण। अपि च त्वदीय स्तोतार निदे निन्दकाय तस्य वश न कर न कुर्या ॥

इमा उ त्वा सुतेसुते नक्षन्ते गिर्वणो गिरः। वत्सं गावो न धेनवः ॥ २८ ॥

इमा। ऊँ इति। त्वा। सुतेऽसुते। नक्षन्ते। गिर्वण। गिर। वत्सम्। गाव। न। धेनव ॥२८॥

---

१ ङ–दुर्नशम्।

हे गिर्वण गीर्भिर्वननीयेन्द्र सुतेसुते सोमेऽभिषुते अभिषुते[1] सति इमा. अस्मदीया. गिर स्तुतय त्वा त्वा नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति। धेनव दोग्ध्र्य गावो न गाव इव वत्सम्। यथा शीघ्र वत्स व्याप्नुवन्ति तद्वत् ॥

पुरूतमं पुरूणां स्तोतॄणां विवाचि। वाजेभिर्वाजयताम् ॥ २९ ॥

पुरुऽतमम्। पुरूणाम्। स्तोतॄणाम्। विऽवाचि। वाजेभि। वाजऽयताम् ॥ २९ ॥

हे इन्द्र पुरुतम[2] पुरूणां बहूनां शत्रूणा तमयितार ग्लपयितार[3] त्वां पुरूणा बहून स्तोतॄणाम् अस्माक स्तुति प्राप्नोत्विति शेष। कीदृशानाम्। विवाचि विविधा स्तुतशस्त्रात्मिका वाचो यस्मिन् यज्ञे तस्मिन् वाजेभि वाजैर्हविर्लक्षणैरन्नै वाजयता वाजवन्त बलवन्त वा[4] त्वा[5] कुर्वताम् ॥

अस्माकमिन्द्र भूतु ते स्तोमो वाहिष्ठो अन्तमः। अस्मान्राये महे हिनु ॥ ३० ॥

अस्माकम्। इन्द्र। भूतु। ते। स्तोम। वाहिष्ठ। अन्तम।
अस्मान्। राये। महे। हिनु ॥ ३० ॥

हे इन्द्र वाहिष्ठ वोढृतम अस्माक स्तोम स्तोत्र ते तव अन्तम अन्तिकतम भूतु भवतु। त्व च अस्मान् महे महते राये धनाय हिनु प्रेरय ॥

अधि बृबुः पणीनां वर्षिष्ठे मूर्धन्नस्थात्। उरुः कक्षो न गाङ्ग्यः ॥ ३१ ॥

अधि। बृबु। पणीनाम्। वर्षिष्ठे। मूर्धन्। अस्थात्। उरु। कक्ष। न। गाङ्ग्य ॥ ३१ ॥

बृबुर्नाम पणीना तक्षा। तत्सकाशाल्लब्धधनो भरद्वाजस्तदीय दानमनेन तृचेनास्तौत्। एतच्च मनुना स्मर्यते—'भरद्वाज क्षुधार्तस्तु सपुत्रो विजने[7] वने। बह्वीर्गा प्रतिजग्राह बृबोस्तक्ष्णो महायशा' (मनु १० १०७) इति ॥ पणनात् पणयो वणिज एतत्सज्ञा असुरा वा। तेषां तक्षा बृबु वर्षिष्ठे[8] मूर्धन् मूर्धनि मूर्धवदुच्छ्रिते स्थले अधि अस्थात् अधिष्ठितोऽभूत् गाङ्ग्य गङ्गाया कूले उन्नते भव कक्षो न कक्ष इव उरु विस्तीर्णं सन्। जातितो हीनोऽपि दातृत्वात् सर्वत्र श्रेष्ठो भवतीत्यर्थ ॥

यस्य वायोरिव द्रवद्भद्रा रातिः सहस्रिणी। सद्यो दानाय मंहते ॥ ३२ ॥

यस्य। वायो ऽइव। द्रवत्। भद्रा। राति। सहस्रिणी। सद्य। दानाय। मंहते ॥ ३२ ॥

वायोरिव द्रवत् क्षिप्रगामिन यस्य बृबो भद्रा कल्याणी सहस्रिणी सहस्रसख्यायुक्ता राति दान सद्य. स्तुतिसमय एव दानाय दानकामाय याचमानाय मह्य महते अपेक्षित धन ददाति त बृबुमित्युत्तरस्यामृचि सबन्ध ॥

---

१ ज्ञ-त-'अभिषुते' नास्ति। २. ज्ञ त-पुरूतमम्। ३ य-श्लथयितारम्। ४. ज्ञ-वेगवन्तं बलवन्तम्। ५ ख-घ-ज्ञ न-भ-'वा' नास्ति। ६ घ ज्ञ-र-श-'त्वां' नास्ति। ७ ख-ज्ञ-क्ष-त१-न-भ-य-र-निर्जने। ८ न-वर्षिष्ठे वर्षके।

तत्सु नो विश्वे अर्य आ सदा गृणन्ति कारवः ।
बृबुं सहस्रदातमं सूरिं सहस्रसातमम् ॥ ३३ ॥

तत् । सु । न । विश्वे । अर्य । आ । सदा । गृणन्ति । कारव ।
बृबुम् । सहस्रऽदातमम् । सूरिम् । सहस्रऽसातमम् ॥ ३३ ॥

ᵛतत् त ᵛबृबु ᵛन अस्मदीया ᵛविश्वे सर्वे ᵛअर्य स्तुतीनामीरयितार ᵛकारव स्तोतार ᵛसदा ᵛसु सुष्टु ᵛआ ᵛगृणन्ति अभिगृणन्ति अभिष्टुवन्ति । कीदृशम् । ᵛसहस्रदातमम् अतिशयेन सहस्रसख्यस्य धनस्य दातार ᵛसूरिं प्राज्ञ यद्वा प्रेरयितार ᵛसहस्रसातमम् अतिशयेन सहस्रसख्यस्य स्तोत्रस्य धनस्य वा सभक्तारम् ॥ ॥ २६ ॥

'त्वामिद्धि' इति चतुर्दशर्चं तृतीय सूक्त बृहस्पतिपुत्रस्य शयोरार्षमैन्द्रम् । प्रथमातृतीयाद्या अयुजो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थ्याद्या युज सतोबृहत्य । तथा चानुक्रान्त—'त्वामिद्धि षळूना प्रागाथम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिक । यदि ज्योतिष्टोमो बृहत्पृष्ठ स्यात्तदानी निष्केवल्यस्याद्य प्रगाथ स्तोत्रिय । सूत्रित च—'यद्यु वै बृहत्त्वामिद्धि हवामहे' (आश्व श्रौ ५ १५) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽय प्रगाथ शसनीय । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रित—'त्वामिद्धि हवामहे त्व ह्येहि चेरव इति बृहत स्तोत्रियानुरूपौ' (ऐ आ ५ २ २) इति ॥

त्वामिद्धि हवामहे साता वाजस्य कारवः ।
त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ १ ॥

त्वाम् । इत् । हि । हवामहे । साता । वाजस्य । कारव ।
त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्ऽपतिम् । नर । त्वाम् । काष्ठासु । अर्वत ॥ १ ॥

ᵛकारव स्तोतारो वय ᵛवाजस्य अन्नस्य ᵛसाता सातौ सभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्र ᵛत्वामिद्धि त्वामेव ᵛहवामहे स्तुतिभिराह्वयाम । हे ᵛइन्द्र ᵛसत्पति सता पालयितार श्रेष्ठ ᵛत्वां ᵛनर अन्येऽपि मनुष्या ᵛवृत्रेषु आवरकेषु शत्रुषु सत्सु हवन्ते आह्वयन्ति[1] तज्जयार्थम् । अपि च ᵛअर्वत अश्वस्य सबन्धिनीषु ᵛकाष्ठासु यत्राश्व क्रान्त्वा तिष्ठति तासु काष्ठासु सग्रामेषु युद्धकामाश्च ᵛत्वाम् एवाह्वयन्ति । अतो वय त्वामेवाह्वयाम इत्यर्थ ॥

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया महः स्तवानो अद्रिवः ।
गामश्वं रथ्यमिन्द्र सं किर सत्रा वाजं न जिग्युषे ॥ २ ॥

स । त्वम् । न । चित्र । वज्रऽहस्त । धृष्णुऽया । मह । स्तवान । अद्रिऽव ।
गाम् । अश्वम् । रथ्यम् । इन्द्र । सम् । किर । सत्रा । वाजम् । न । जिग्युषे ॥ २ ॥

हे ᵛचित्र चायनीय ᵛवज्रहस्त वज्रबाहो ᵛअद्रिव वज्रवन् । यद्वा । आदृणात्यनेनेत्यद्रिरशनि । तद्वन् । एवभूत ᵛइन्द्र ᵛधृष्णुया धृष्णु शत्रूणा धर्षयिता ᵛमह महान् ᵛस तादृश ᵛत्व ᵛस्तवान

---

१. ख-म—आह्वयन्ते ।

अस्माभि स्तूयमान सन् गा रथ्य रथवाहनम् अश्व च स किर सम्यक् प्रयच्छ। जिग्युषे जितवते पुरुषाय भोगार्थं सत्रा महत् प्रभूत वाज न अन्नमिव। यथा शत्रून् जितवते भोगार्थं बह्वन्न प्रयच्छसि तद्वत्॥

महाव्रते निष्केवल्ये 'य सत्राहा' इत्यादिसूक्तशेष शसनीय । सूत्र्यते हि—'य सत्राहा विचर्षणिरिति शेषोऽय ते अस्तु हर्यत इति सूक्ते' (ऐ आ ५ २ ४) इति। चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यदिनसवने[१] 'य सत्राहा' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूप । सूत्रित च—'य सत्राहा विचर्षणि स्वादोरित्था विषूवत' (आश्व श्रौ ७ ४) इति॥

यः सत्राहा विचर्षणिरिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।
सहस्रमुष्क तुविनृम्ण सत्पते भवा समत्सु नो वृधे ॥ ३ ॥

य । सत्राऽहा । विऽचर्षणि । इन्द्रम् । तम् । हूमहे । वयम् ।
सहस्रऽमुष्क । तुविऽनृम्ण । सत्ऽपते । भव । समत्ऽसु । न । वृधे ॥ ३ ॥

य इन्द्र सत्राहा महता शत्रूणा हन्ता विचर्षणि विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा तम् इन्द्र वय हूमहे स्तुतिपदैराह्वयाम । उत्तरार्ध प्रत्यक्षकृत । हे सहस्रमुष्क सहस्रशेफ। या का[२] च[२] स्त्रिय सभवन्निन्द्रो भोगलोलुपतया स्वशरीरे पर्वणि पर्वणि शेफान् ससर्जेति कौषीतकिभिराम्नातम्। तदभिप्रायेणेद सबोधनम्। हे तुविनृम्ण बहुधन[३] सत्पते सता पालयितरिन्द्र समत्सु सग्रामेषु न. अस्माक वृधे वर्धनाय भव॥

बाधसे जनान्वृषभेव मन्युना घृषौ मीळ्ह ऋचीषम ।
अस्माकं बोध्यविता महाधने तनूष्वप्सु सूर्ये ॥ ४ ॥

बाधसे । जनान् । वृषभाऽइव । मन्युना । घृषौ । मीळ्हे । ऋचीषम ।
अस्माकम् । बोधि । अविता । महाऽधने । तनूषु । अप्ऽसु । सूर्ये ॥ ४ ॥

हे ऋचीषम ऋचा सम ऋग्यादृश रूप प्रतिपादयति तादृग्रूपेन्द्र घृषौ शत्रूणा घर्षके बाधके मीळ्हे सग्रामे जनान् अस्मदीयान् शत्रून् वृषभेव वृषभेणेव बलवता मन्युना क्रोधेन बाधसे बाधस्व। तथा महाधने महतो धनस्य निमित्तभूते सग्रामे च अस्माकम् अविता रक्षिता बोधि बुध्यस्व। रक्षितृत्वेनात्मान जानीहि। रक्षको भवेति यावत्। किमर्थम्। तनूषु तनयेषु अप्सु उदकेषु सूर्ये च लब्धव्येषु सत्स्वेतेषा लाभार्थम्। सूर्यस्य[४] लाभ सदर्शनम्। तदर्थमित्यर्थ[४]॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यदिनसवने ब्राह्मणाच्छसिन 'इन्द्र ज्येष्ठ न आ भर' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूप । सूत्रित च—'इन्द्र ज्येष्ठ न आ भरा त्वा सहस्रमा शतम्' (आश्व श्रौ ७ ४) इति॥

---

१ न-°सवनेऽच्छावाकशस्त्रे। २ र-काचन। ३ घ-बहुविधधन, श-बहुविधधनवन्। ४ ख-भ-र-सूयलाभ सदर्शन तदर्थमि°, झ-न-सूर्यलाभसंदर्शन तदर्थमि°, श-सूर्यस्य लाभ सदर्शनार्थमि°।

इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरँ ओजिष्ठं पपुरि श्रवः ।
येनेमे चित्र वज्रहस्त रोदसी ओभे सुशिप्र प्राः ॥ ५ ॥
इन्द्र । ज्येष्ठम् । न । आ । भर । ओजिष्ठम् । पपुरि । श्रवः ।
येन । इमे इति । चित्र । वज्रऽहस्त । रोदसी इति । आ । उभे इति । सुऽशिप्र । प्राः ॥५॥

हे ᵛइन्द्र ᵛज्येष्ठ प्रशस्यतमम् ᵛओजिष्ठम् ओजस्वितममतिशयेन बलकर ᵛपपुरि पूरक ᵛश्रव अन्न ᵛन अस्मभ्यम् ᵛआ ᵛभर आहर प्रयच्छ । हे ᵛचित्र चायनीय ᵛवज्रहस्त वज्रबाहो हे ᵛसुशिप्र शोभनहनुक एवभूत हे इन्द्र ᵛयेन अन्नेन ᵛइमे परिदृश्यमाने ᵛउभे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛआ ᵛप्रा आपूरयसि तदन्नमा भरेत्यन्वय ॥　　॥ २७ ॥

त्वामुग्रमवसे चर्षणीसहं राजन्देवेषु हूमहे ।
विश्वा सु नो विथुरा पिब्दना वसोऽमित्रान्त्सुषहान्कृधि ॥ ६ ॥
त्वाम् । उग्रम् । अवसे । चर्षणिऽसहम् । राजन् । देवेषु । हूमहे ।
विश्वा । सु । नः । विथुरा । पिब्दना । वसो इति । अमित्रान् । सुऽसहान् । कृधि ॥ ६ ॥

हे ᵛराजन् राजमानेन्द्र ᵛदेवेषु देवाना मध्ये ᵛउग्रम् उद्गूर्णबल ᵛचर्षणीसह चर्षणीना शत्रुभूताना प्रजानामभिभवितार ᵛत्वाम् ᵛअवसे रक्षणाय ᵛहूमहे आह्वयाम [1] । त्व ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛपिब्दना पिब्दनानि रक्षासि । पिहितमव्यक्त शब्दयन्त इति पिब्दनानि । पृषोदरादि । तानि ᵛसु सुष्ठु ᵛविथुरा व्यथितानि बाधितानि कुरु । हे ᵛवसो वासकेन्द्र ᵛन अस्मदीयान् ᵛअमित्रान् शत्रूश्च ᵛसुषहान् सुखेनाभिभवितु शक्यान् ᵛकृधि कुरु ॥

यदिन्द्र नाहुषीष्वाँ ओजो नृम्णं च कृष्टिषु ।
यद्वा पञ्च क्षितीनां द्युम्नमा भर सत्रा विश्वानि पौंस्या ॥ ७ ॥
यत् । इन्द्र । नाहुषीषु । आ । ओजः । नृम्णम् । च । कृष्टिषु ।
यत् । वा । पञ्च । क्षितीनाम् । द्युम्नम् । आ । भर । सत्रा । विश्वानि । पौंस्या ॥ ७ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛनाहुषीषु । नहुष इति मनुष्यनाम । तत्सबन्धिनीषु ᵛकृष्टिषु प्रजासु । आकार समुच्चये । ᵛयत् च ᵛओज बल ᵛनृम्ण धन ᵛच विद्यते । ᵛयद्वा यच्च ᵛपञ्च पञ्चाना ᵛक्षितीनाम् । निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णा पञ्च क्षितय । तेषा स्वभूत ᵛद्युम्न द्योतमानमन्न तत् सर्वमस्मभ्यम् ᵛआ ᵛभर आहर प्रयच्छ । तथा ᵛसत्रा महान्ति ᵛविश्वानि सर्वाणि पौंस्यानि[2] बलानि चास्मभ्यमाहर[3] ॥

१ ख-ञ-न-भ-र—आह्वयामहे । २ श—पौंस्या पौंस्यानि । ३ ख-ञ-न-भ—°माभर ।

यद्वा तृक्षौ मघवन्द्रुह्यावा जने यत्पूरौ कच्च वृष्ण्यम्।
अस्मभ्यं तद्रिरीहि सं नृषाह्येऽमित्रान्पृत्सु तुर्वणे ॥ ८ ॥

यत्। वा। तृक्षौ। मघऽवन्। द्रुह्यौ। आ। जने। यत्। पूरौ। कत्। च। वृष्ण्यम्।
अस्मभ्यम्। तत्। रिरीहि। सम्। नृऽसह्ये। अमित्रान्। पृत्ऽसु। तुर्वणे ॥ ८ ॥

हे ᵛमघवन् धनवन्निन्द्र ᵛतृक्षौ एतत्संज्ञे राजनि ᵛयद्वा यच्च बलं विद्यते ᵛद्रुह्यौ ᵛआ द्रुह्यौ चैतत्संज्ञे च ᵛजने यत् बलमस्ति। ᵛपूरौ एतत्संज्ञे नृपे च ᵛयत् ᵛकच्च यत्किंचन ᵛवृष्ण्यं वीर्यं विद्यते ᵛतत् सर्वम् ᵛअस्मभ्यं स्तोतृभ्यः ᵛसं सम्यक् ᵛरिरीहि प्रयच्छ। कदा। ᵛनृसह्ये[1] नृभिर्योद्धृभिः सोढव्ये युद्धे प्रवृत्ते। किमर्थम्। ᵛपृत्सु पृतनासु संग्रामेषु ᵛअमित्रान् शत्रून् ᵛतुर्वणे तुर्वितुं हिंसितुम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्ये 'इन्द्र त्रिधातु' इति वैरूपस्य सामप्रगाथः शंसनीयः। सूत्रितं च—'इन्द्र त्रिधातु शरणं त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु' (आश्व० श्रौ० ७. ३) इति ॥

इन्द्र त्रिधातु शरणं त्रिवरूथं स्वस्तिमत्।
छर्दिर्यच्छ मघवद्भ्यश्च मह्यं च यावया दिद्युमेभ्यः ॥ ९ ॥

इन्द्र। त्रिऽधातु। शरणम्। त्रिऽवरूथम्। स्वस्तिऽमत्।
छर्दिः। यच्छ। मघवत्ऽभ्यः। च। मह्यम्। च। यवय। दिद्युम्। एभ्यः ॥ ९ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛत्रिधातु त्रिप्रकारं त्रिभूमिकं ᵛत्रिवरूथं त्रयाणां शीतातपवर्षाणां वारकं ᵛस्वस्तिमत् अविनाशयुक्तं ᵛछर्दिः छर्दिष्मत्[2] आच्छादनयुक्तमेवंगुणविशिष्टं ᵛशरणं गृहं ᵛमघवद्भ्यश्च। मघं हविर्लक्षणं धनम्। तद्वद्भ्यश्चास्मदीयेभ्यः ᵛमह्यं भरद्वाजाय ᵛच ᵛयच्छ देहि। अपि च ᵛएभ्यः सकाशात् ᵛदिद्युं शत्रुप्रेरितं द्योतमानमायुधं ᵛयवय[3] पृथक्कुरु ॥

ये गव्यता मनसा शत्रुमादभुरभिप्रघ्नन्ति धृष्णुया।
अध स्मा नो मघवन्निन्द्र गिर्वणस्तनूपा अन्तमो भव ॥ १० ॥

ये। गव्यता। मनसा। शत्रुम्। आऽदभुः। अभिऽप्रघ्नन्ति। धृष्णुऽया।
अध। स्म। नः। मघऽवन्। इन्द्र। गिर्वणः। तनूऽपाः। अन्तमः। भव ॥ १० ॥

ᵛये जना ᵛगव्यता शत्रूणां गा इच्छता ᵛमनसा युक्ताः सन्तः ᵛशत्रुं शातयितारं वैरिणम् ᵛआदभुः अहिंसिषुः। ये च ᵛधृष्णुया धृष्णवो धृष्टाः सन्तः अस्मानभिलक्ष्य ᵛप्रघ्नन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति हे ᵛमघवन् धनवन् ᵛगिर्वणः गिरां सभक्तः ᵛइन्द्र ᵛअध ᵛस्म अस्मिन् काले तेभ्यः सकाशात् ᵛनः अस्माकं ᵛतनूपाः तनूनां शरीराणां रक्षिता सन् ᵛअन्तमः अन्तिकतमः ᵛभव ॥ ॥ २८ ॥

---

१ क्ष-त-नृषह्ये। २. ख-झ-न-भ-छर्दिष्मत्। ३. र-यावय।

अध स्मा नो वृधे भवेन्द्र नायमवा युधि ।
यदन्तरिक्षे पतयन्ति पर्णिनो दिद्यवस्तिग्ममूर्धानः ॥ ११ ॥

अध । स्म । न । वृधे । भव । इन्द्र । नायम् । अव । युधि ।
यत् । अन्तरिक्षे । पतयन्ति । पर्णिन । दिद्यव । तिग्मऽमूर्धान ॥ ११ ॥

हे vइन्द्र vअध vस्म तदानीं vन अस्माकं vवृधे वर्धनाय vभव । अपि च vनाय योऽस्माक नयो नेता vयुधि युद्धे तमपि vअव रक्ष । तदेत्युक्त कदेत्याह । vपर्णिन पक्षवन्त vतिग्ममूर्धान तीक्ष्णास्या vदिद्यव दीप्ता बाणा vयत्[1] यदा[1] vअन्तरिक्षे व्योम्नि vपतयन्ति शत्रुभिर्विसृष्टा पतन्ति तदानीं वृधे भवेत्यन्वय ॥

यत्र शूरासस्तन्वो वितन्वते प्रिया शर्म पितॄणाम् ।
अध स्मा यच्छ तन्वे३ तने च छर्दिरचित्तं यावय द्वेषः ॥ १२ ॥

यत्र । शूरास । तन्व । विऽतन्वते । प्रिया । शर्म । पितॄणाम् ।
अध । स्म । यच्छ । तन्वे । तने । च । छर्दि । अचित्तम् । यवय । द्वेष ॥ १२ ॥

vयत्र यस्मिन् काले vशूरास शूरा शौर्यवन्तो योद्धार vतन्व स्वकीयानि शरीराणि vवितन्वते विस्तारयन्ति स्वामिनो जयाय शत्रूणा पुरतो दर्शयन्ति[2] । तथास्मिन् काले vप्रिया प्रियाणि vशर्म शर्माणि स्थानानि vपितॄणा जनकाना सबन्धीनि । तैरर्जितानीति यावत् । एतानि च वितन्वते शत्रूणा पुरस्तात् विस्तारयन्ति । परित्यजन्तीति यावत् । vअध vस्म अस्मिन् काले vतन्वे शरीराय vतने तनयाय vच vछर्दि छादनम् आयुधाना निवारक कवचम् vअचित्त शत्रुभिरज्ञात यथा भवति तथा vयच्छ प्रयच्छ । शत्रुज्ञानात् पूर्वमेव देहीत्यर्थ । अपि च vद्वेष द्वेष्टॄन् शत्रून् vयावय तेभ्यो वियोजय ॥

यदिन्द्र सर्गे अर्वतश्चोदयासे महाधने ।
असमने अध्वनि वृजिने पथि श्येनाँइव श्रवस्यतः ॥ १३ ॥

यत् । इन्द्र । सर्गे । अर्वत । चोदयासे । महाऽधने ।
असमने । अध्वनि । वृजिने । पथि । श्येनान्ऽइव । श्रवस्यत ॥ १३ ॥

हे vइन्द्र vमहाधने जेतव्यस्य महतो[3] धनस्य[3] निमित्ते महति सग्रामे vसर्गे उद्योगे सति vअसमने विषमे vअध्वनि मार्गे vअर्वत अस्मदीयानश्वान् vयत् यदा vचोदयासे प्रेरयसि[4] । vवृजिने कुटिले vपथि मार्गेऽन्तरिक्षलक्षणे vश्रवस्यत श्रवोऽन्नमामिषरूपमात्मन इच्छत vश्येनानिव यथामिषार्थिन श्येना अन्तरिक्षे शीघ्र गच्छन्ति तथास्मदीयानश्वान् यदा त्व शीघ्र गमयसि तदानीमस्माक तन्वे तनयाय च छर्दियच्छेति पूर्वस्यामृचि सबन्ध ॥

---

१ ज्ञ–'यद्यदा' नास्ति । २ त न-य र–जयन्ति । ३ ख-ज्ञ त-न र–'महतो धनस्य' नास्ति, ज्ञ–धनस्य । ४ ज्ञ र–प्रेरये-, त२–प्रेरये, न–भ–प्रेरय ।

सिन्धूँरिव प्रवण आशुया यतो यदि क्लोशमनु ष्वणि ।
आ ये वयो न वर्वृतत्यामिषि गृभीता बाह्वोर्गवि ॥ १४ ॥

सिन्धून्ऽइव । प्रवणे । आशुऽया । यत । यदि । क्लोशम् । अनु । स्वनि ।
आ । ये । वयं । न । वर्वृतति । आमिषि । गृभीता । बाह्वो । गवि ॥ १४ ॥

उक्तस्यैवार्थस्यातिशयप्रतिपादनार्थेयम् । vप्रवणे निम्नदेशे vसिन्धूनिव स्यन्दमाना नदीरिव vआशुया आशु शीघ्र vयत गच्छतोऽश्वान् हे इन्द्र vयदि चोदयासे प्रेरयसि[1]। कदा । vक्लोशमनु । क्लोश इति भयनाम । भयमनुलक्ष्य vस्वनि स्वने आक्रोशे सति । कीदृशास्ते अश्वा । vबाह्वो बाहुमूलयो vगृभीता कक्ष्यया बद्धा vये अश्वा vगवि गोरूपे धने जेतव्ये सति vआ vवर्वृतति पुन पुनरावर्तन्ते । vआमिषि आमिषे मासे ग्रहीतव्ये सति vवयो vन यथा श्येनादय पक्षिण पुन पुनरावर्तन्ते तद्वत् । एवभूतानश्वान् भयेन क्रोशे सति यदा त्व प्रेरयसि तदानीमस्मदीयेभ्यश्छर्दि प्रयच्छेति सबन्ध । यद्यपि ऋषेर्युद्धे[2] प्रसक्तिर्नास्ति[2] तथापि राजपुरोहितत्वेन राजकीयाना पुरुषाणा जय प्रार्थ्यत इति न कश्चिद्विरोध ॥ ॥ २९ ॥

'स्वादु ' इत्येकत्रिंशदृच चतुर्थ सूक्त भरद्वाजपुत्रस्य गर्गस्यार्षम् । 'प्रस्तोक इन्नु ' इत्येषा त्रिष्टुप्, 'दशाश्वान् ' इत्यनुष्टुप्, 'दश रथान् ' इति गायत्री, 'महि राध ' इति द्विपदा द्व्येका-दशका, 'युजानो हरिता ' इत्येषा बृहती, 'दिवस्पृथिव्या ' इति जगती शिष्टास्त्रिष्टुभ । आदित पञ्चानामृचा सोमो देवता । 'अगव्यूति क्षेत्रम् ' इत्यर्धर्चप्रथमपादे देवा उत्तरस्य भूमिस्तृतीयस्य बृहस्पतिश्चतुर्थस्येन्द्र । प्रस्तोक ' इत्याद्याश्चतस्र सृञ्जयपुत्रस्य राज्ञो दानस्तुतिरूपत्वात् तद्देवताका । 'वनस्पते वीड्वङ्ग इत्यय तृचो रथदेवत्य । 'उप श्वासय ' इति तृचो दुन्दुभिदेवत्य. । 'समश्वपर्णा ' इत्यर्धर्च ऐन्द्र । शिष्टा इन्द्रदेवताका । तथा चानुक्रान्त—'स्वादुरेकत्रिंशद्गर्ग पञ्चादौ सौम्योऽगव्यूत्यर्धर्चो लिङ्गोक्तदेवत प्रस्तोक इति त्रिष्टुबनुष्टुब्गायत्री द्विपदा साञ्जयस्य प्रस्तोकस्य दानस्तुति परौ तृचौ रथदुन्दुभिदेवत्यावैन्द्रोऽन्त्योऽर्धर्चो युजानो बृहती त्रिष्टुम्महि द्विपदा दिवस्पृथिव्या जगती ' इति । आग्निमारुत आदितश्चतस्र शसनीया । सूत्रित च—'स्वादुष्किलायमिति चतस्रो मध्ये चाह्वानम् ' (आश्व श्रौ ५ २०) इति ॥

स्वादुष्किलायं मधुमाँ उतायं तीव्रः किलायं रसवाँ उतायम् ।
उतो न्व१स्य पपिवांसमिन्द्रं न कश्चन सहत आहवेषु ॥ १ ॥

स्वादु । किल । अयम् । मधुऽमान् । उत । अयम् । तीव्र । किल । अयम् । रसऽवान् । उत । अयम् ।
उतो इति । नु । अस्य । पपिऽवासम् । इन्द्रम् । न । क । चन । सहते । आऽहवेषु ॥ १ ॥

vअयम् अभिषुत सोम vस्वादु आस्वादनीय vकिल भवति । vउत अपि च vमधुमान् माधुर्यवाश्च vअय सोमो भवति । तथा vअय सोम vतीव्र vकिल मदोत्पादने तीक्ष्ण खलु भवति । vउत अपि च vअय सोम vरसवान् सारवाश्च भवति । अनेन वाक्यचतुष्टयेन सोमस्य माधुर्यातिशयत्व च प्रतिपादितम्[3] । vउतो अपि च vअस्य सोमस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । इम सोम vपपिवास पीतवन्तम् vइन्द्रम् vआहवेषु सग्रामेषु vन vकश्चन न कोऽपि vसहते अभिभवति । vनु इति पूरक ॥

---

१ ख-ज्ञ झ त-न-भ-र-प्रेरये , श – प्रेरयसे । २ ख – ॰युद्धप्रसक्ति॰ । ३ त–प्रतिपाद्यते ।

अयं स्वादुरिह मदिष्ठ आस यस्येन्द्रो वृत्रहत्ये ममाद ।
पुरूणि यश्च्यौत्ना शम्बरस्य वि नवतिं नव च देह्यो३ हन् ॥ २ ॥

अयम् । स्वादु । इह । मदिष्ठ । आस । यस्य । इन्द्र । वृत्रऽहत्ये । ममाद ।
पुरूणि । य । च्यौत्ना । शम्बरस्य । वि । नवतिम् । नव । च । देह्य । हन् ॥ २ ॥

vइह अस्मिन् यज्ञे vअय सोम vस्वादु आस्वादित पीत सन् vमदिष्ठ अतिशयेन मदयिता vआस बभूव । vयस्य सोमस्य पानेन vइन्द्रो vवृत्रहत्ये वृत्रहननकाले vममाद मत्तो बभूव । vय सोम vशम्बरस्य असुरस्य vपुरूणि बहूनि vच्यौत्ना च्यौत्नानि बलानि जघान । तथा vदेह्य दिग्धा उपचिता आसुरी पुरी तदीयान् देहान् वा vनवतिं vनव vच नवोत्तरनवतिसख्याका य सोम vवि vहन् व्यहन् अय सोम इति प्रथमपादेन सबन्ध ॥

अयं मे पीत उदियर्ति वाचमयं मनीषामुशतीमजीगः ।
अयं षळुर्वीरमिमीत धीरो न याभ्यो भुवनं कच्चनारे ॥ ३ ॥

अयम् । मे । पीत । उत् । इयर्ति । वाचम् । अयम् । मनीषाम् । उशतीम् । अजीगरिति ।
अयम् । षट् । उर्वी । अमिमीत । धीर । न । याभ्य । भुवनम् । कत् । चन । आरे ॥३॥

vअय सोम vपीत सन् vमे मम vवाचम् vउदियर्ति उद्गमयति । vअयम् एव सोम vउशतीं कान्ता vमनीषां बुद्धिम् उत् vअजीग उद्गारयति । प्रकाशयति ॥ 'गॄ निगरणे' इत्यस्माण्ण्यन्ताल्लुङि चङि रूपम् ॥ अपि च vअय vधीर धीमान् सोम vषळुर्वी 'षण्मोर्वीरहसस्पान्तु द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्च' इति प्रतिपादिता[1] द्युपृथिव्याद्या षट् vअमिमीत निर्मितवान् । vयाभ्य उर्वीभ्य vआरे दूरे विप्रकृष्टे देशे vकच्चन किंचन vभुवन भूतजात vन भवति अपि तु आस्वेव सर्वं भूतजात वर्तते तादृशीरुर्वीर्निर्मितवान् ॥

अयं स यो वरिमाणं पृथिव्या वर्ष्माणं दिवो अकृणोदयं सः ।
अयं पीयूषं तिसृषु प्रवत्सु सोमो दाधारोर्व१न्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

अयम् । स । य । वरिमाणम् । पृथिव्या । वर्ष्माणम् । दिव । अकृणोत् । अयम् । स ।
अयम् । पीयूषम् । तिसृषु । प्रवत्ऽसु । सोम । दाधार । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ ४ ॥

vस खलु vअय vसोम vय vपृथिव्या vवरिमाणम् उरुत्व विस्तृतत्वम् vअकृणोत् अकरोत् । तथाय सोम vदिव द्युलोकस्य vवर्ष्माणं सहतत्व[2] दृढत्वमकृणोदकरोत् । vअय सोम vस हि भवति । अपि च vअय सोम vतिसृषु ओषधीष्वप्सु गोषु च vप्रवत्सु प्रकृष्टास्वेतासु vपीयूष रस vदाधार धारयति । तथा vउरु विस्तीर्णम् vअन्तरिक्ष च धारयति । तथा च मन्त्रान्तर—'त्वमिमा ओषधी सोम विश्वास्त्वमपो अजनयस्त्व गा । त्वमा ततन्थोर्वन्तरिक्षम्' (ऋ स १ ९१ २२) इति ॥

---

१ घ श – प्रतिपादनात् । २ ख झ-भ र–सहतत्वम्, न–महत्त्वम् ।

अयं विदच्चित्रदृशीकमर्णः शुक्रसद्मनामुषसामनीके।
अयं महान्महता स्कम्भनेनोद्द्यामस्तभ्नाद्वृषभो मरुत्वान् ॥ ५ ॥

अयम्। विदत्। चित्रऽदृशीकम्। अर्णः। शुक्रऽसद्मनाम्। उषसाम्। अनीके।
अयम्। महान्। महता। स्कम्भनेन। उत्। द्याम्। अस्तभ्नात्। वृषभः। मरुत्वान्॥

अय सोम चित्रदृशीक विचित्रदर्शन यद्वा आश्चर्यत्वेन दर्शनीयम् अर्ण सर्वस्य प्रेरक ज्योति विदत् लम्भयति। कस्मिन् काले। शुक्रसद्मनां शुक्र निर्मलमन्तरिक्ष सद्म सदन तासाम् उषसाम् अनीके प्रमुखे। उष काल इत्यर्थ। अपि च महान् प्रवृद्ध अय महता स्थविष्ठेन स्कम्भनेन स्तम्भनसाधनेन मध्यवर्तिनान्तरिक्षेण द्या द्युलोकम् उत् अस्त ऊर्ध्वमस्थापयत्। यथाधो न पतति तथान्तरिक्ष तस्याधारत्वेन कृतवानित्यर्थ। कीदृश सो वृषभ वृष्टेर्जनयिता। सोमाहुत्या हि वृष्टिर्जन्यते। मरुत्वान् मरुद्भिर्युक्त ॥ ॥ ३० ॥

धृषत्पिब कलशे सोममिन्द्र वृत्रहा शूर समरे वसूनाम्।
माध्यंदिने सवन आ वृषस्व रयिस्थानो रयिमस्मासु धेहि ॥ ६ ॥

धृषत्। पिब। कलशे। सोमम्। इन्द्र। वृत्रऽहा। शूर। समऽअरे। वसूनाम्।
माध्यंदिने। सवने। आ। वृषस्व। रयिऽस्थानः। रयिम्। अस्मासु। धेहि ॥ ६ ॥

हे शूर शौर्यवन् इन्द्र वृत्रहा वृत्राणामावरकाणा शत्रूणा हन्ता त्व वसूनां धनाना समरे सग्रामे निमित्तभूते[1] सति कलशे द्रोणकलशेऽवस्थित सोम धृषत् धृष्ट यथा भवति तथा पिब। अपि च माध्यंदिने सवने आ वृषस्व आसिञ्चस्व। जठर सोमेन पूरय। सर्वैन्द्र हि माध्यंदिन सवनम्। किंच रयिस्थान रयीणा धनाना स्थानभूतस्त्व रयि धनम् अस्मासु धेहि धारय।

इन्द्र प्र णः पुरएतेव पश्य प्र नो नय प्रतरं वस्यो अच्छ।
भवा सुपारो अतिपारयो नो भवा सुनीतिरुत वामनीतिः ॥ ७ ॥

इन्द्र। प्र। नः। पुरएताऽइव। पश्य। प्र। नः। नय। प्रऽतरम्। वस्यः। अच्छ।
भव। सुऽपारः। अतिऽपारयः। नः। भव। सुऽनीतिः। उत। वामऽनीतिः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्व पुरएतेव पुरतो गन्तेव न अस्मान् प्र पश्य प्रकर्षेणेक्षस्व। यथा मार्गरक्षक स्वय पुरतो गच्छन्ननुगच्छतो रक्षणीयान् पथिकान् पश्यति तथा पश्येत्यर्थ। तथा वस्य वसीय धनम् अच्छ आभिमुख्येन प्रतर प्रकृष्टतरमतिशयेन प्र णय अस्मान् प्रापय। तथा सुपार सुष्ठु पारयिता दुःखेभ्यस्तारयिता भव। तथा न अस्मान् स्तोतॄन् अतिपारय शत्रूनतिक्रामय। सुनीति शोभननयनश्चास्माक भव। उत अपि च वामनीति वामाना वननीयाना धन नेता भव। यद्वा। अस्मदर्थं श्रेष्ठप्रापणो भव ॥

---

1 घ-श–निमित्ते।

ऐन्द्रे पशौ ' उरु नः ' इत्येषा वपाया याज्या । सूत्रित च—' उरु नो लोकमनु नेषि विद्वान् प्र ससाहिषे पुरुहूत शत्रून् ' (आश्व श्रौ ३ ७) इति । होत्रके सद् प्रसर्पणसमयेऽप्येषा जप्या । सूत्रित च—' उरु नो लोकमनु नेषि विद्वानिति जपन्त ' (आश्व श्रौ ५, ३) इति । चातुर्विंशिकेऽहन्यहर्गणेषु च द्वितीयादिष्वह सु माध्यदिनसवनेऽच्छावाकस्यैषा चारम्भणीया[1] । सूत्रित च— ' उरु नो लोकमनु नेषि विद्वानिति कद्वन्त्य आरम्भणीया ' (आश्व श्रौ ७ ४) इति ॥

उरुं नों लोकमनु नेषि विद्वान्त्स्वर्वज्ज्योतिरभयं स्वस्ति ।
ऋष्वा तं इन्द्र स्थविरस्य बाहू उपं स्थेयाम शरणा बृहन्ता ॥ ८ ॥

उरुम् । न । लोकम् । अनुं । नेषि । विद्वान् । स्वं ऽवत् । ज्योतिं । अभंयम् । स्वस्ति ।
ऋष्वा । ते । इन्द्र । स्थविरस्य । बाहू इतिं । उपं । स्थेयाम । शरणा । बृहन्तां ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ᵛविद्वान् जानस्त्वम् ᵛउरु विस्तीर्णं ᵛलोक स्थान स्वर्गाख्य ᵛन अस्मान् ᵛअनु ᵛनेषि अनुगमय । तथा ᵛस्वर्वंत् सुखवत् ᵛअभय भयरहित ᵛज्योति च ᵛस्वस्ति क्षेमेणानु नेषि अस्मान नुगमय । हे ᵛइन्द्र ᵛस्थविरस्य स्थूलस्य वृद्धस्य ᵛते तव सबन्धिनौ[2] ᵛऋष्वा दर्शनीयौ ᵛबृहन्ता महान्तौ ᵛबाहू त्वदीयौ हस्तौ ᵛशरणा शरणौ रक्षकौ रक्षकतया ᵛउप ᵛस्थेयाम उपतिष्ठेम । सेवेमहि ॥

वरिष्ठे न इन्द्र वन्धुरे धा वहिष्ठयोः शतावन्नश्वयोरा ।
इषमा वक्षीषां वर्षिष्ठां मा नस्तारीन्मघवन्रायो अर्यः ॥ ९ ॥

वरिष्ठे । न, । इन्द्र । वन्धुरें । धा । वहिष्ठयो । शतऽवन् । अश्वयो । आ ।
इषम् । आ । वक्षि । इषाम् । वर्षिष्ठाम् । मा । न । तारीत् । मघऽवन् । रायं । अर्यं ॥ ९ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛवरिष्ठे उरुतमे विस्तीर्णतमे ᵛवन्धुरे आत्मीये रथे ᵛन अस्मान् ᵛधा धेहि । धारय । अपि च हे ᵛशतावन्[3] शतसख्यधनेन्द्र ᵛवहिष्ठयो वोढृतमयो । आकार समुच्चये । ᵛअश्वयोरा त्वदीययोरश्वयोश्चास्मान् धारय । तथा ᵛइषाम् अन्नाना मध्ये ᵛवर्षिष्ठा वृद्धतमाम् ᵛइषम् अन्नम् ᵛआ ᵛवक्षि अस्मदर्थमावह । आनय । हे ᵛमघवन् धनवन्निन्द्र ᵛअर्यं धनस्य स्वामी अन्य कश्चित् ᵛन अस्माक ᵛराय धनानि ᵛमा ᵛतारीत् मा हिंसीत् ॥

इन्द्र मृळ मह्यं जीवातुमिच्छ चोदय धियमयसो न धाराम् ।
यत्किं चाहं त्वायुरिदं वदामि तज्जुषस्व कृधि मा देववन्तम् ॥ १० ॥

इन्द्रं । मृळ । मह्यम् । जीवातुम् । इच्छ । चोदयं । धियंम् । अयंस । न । धाराम् ।
यत् । किम् । च । अहम् । त्वाऽयु । इदम् । वदामि ।
तत् । जुषस्व । कृधि । मा । देवऽवन्तम् ॥ १० ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛमृळ मृळय । अस्मान् सुखय । ᵛजीवातु जीवनौषध च ᵛमह्य दातुम् ᵛइच्छ । तथा ᵛधिय बुद्धिं ᵛचोदय । स्तुतिविषयां कर्मविषया वा प्रेरय । तीक्ष्णीकुरु । ᵛअयसो ᵛन

---

१ ञ-ब्ञ-त२-र-वारम्भणीया । २ ञ-सबन्धिनो वयम् । ३ घ ञ त र श-शतवन् ।

vधाराम् अयोमयस्य खड्गादेर्धारामिव । सा यथा सूक्ष्मा तद्वत् सूक्ष्मविषयां धिय चोदयेत्यर्थ किंच vत्वायु त्वामात्मन इच्छन् vइदम् इदानीं यत्किंचन vअह vवदामि समीचीनमसमीचीन vतज्जुषस्व सेवस्व । vमा मां च vदेववन्त रक्षकैर्देवैरुपेत vकृधि कुरु ॥ ॥ २१ ॥

आयुष्कामेष्ट्यामिन्द्रस्य त्रातु 'त्रातारम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रित च—'त्रातारमिन्द्रमविता मिन्द्र मा ते अस्या सहसावन्परिष्टौ' (आश्व श्रौ २ १०) इति[1] ॥

त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवेहवे सुहवं शूरमिन्द्रम् ।
ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः ॥ ११ ॥

त्रातारम् । इन्द्रम् । अवितारम् । इन्द्रम् । हवेऽहवे । सुऽहवम् । शूरम् । इन्द्रम् ।
ह्वयामि । शक्रम् । पुरुऽहूतम् । इन्द्रम् । स्वस्ति । न । मघऽवा । धातु । इन्द्र ॥ ११ ॥

vत्रातारं शत्रुभ्य पालयितारम् vइन्द्रम् आह्वयामि । तथा vअवितार कामैस्तर्पयितारम् vइन्द्रम् आह्वयामि । vहवेहवे सर्वेष्वाहवनेषु vसुहव सुखेनाह्वातु[2] शक्य vशूर शौर्यवन्त vशक्र सर्वकार्येषु शक्त vपुरुहूत पुरुभिर्बहुभि पालनार्थमाहूतमेवविधम् vइन्द्र vह्वयामि आह्वयामि । एवमाहूत vमघव धनवान् स vइन्द्र vस्वस्ति अविनाश vन अस्मभ्य vधातु ददातु । यद्वा[3] । अस्माक विदधातु[3] ।

इन्द्रः सुत्रामा स्ववाँ अवोभिः सुमृळीको भवतु विश्ववेदाः ।
बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १२ ॥

इन्द्र । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । अव ऽभि । सुऽमृळीक । भवतु । विश्वऽवेदा ।
बाधताम् । द्वेष । अभयम् । कृणोतु । सुऽवीर्यस्य । पतय । स्याम ॥ १२ ॥

vसुत्रामा सुष्ठु त्राता vस्ववान् धनवान् स vइन्द्र vअवोभि रक्षणै vसुमृळीक सुष्ठु सुखयिता vभवतु । तथा च vविश्ववेदा सर्वधन सर्वविद्वान् वा स इन्द्र vद्वेष॰ द्वेष्टॄन् शत्रून् vबाधतां हिनस्तु । vअभय भयरहित चास्माक vकृणोतु करोतु । वय च तत्प्रसादात् vसुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य vपतय vस्याम भवेम ॥

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ।
स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो अस्मे आराच्चिद्द्वेषः सनुतर्युयोतु ॥ १३ ॥

तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ।
स । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । इन्द्र । अस्मे इति । आरात् । चित् । द्वेष । सनुत । युयोतु ॥ १३ ॥

vयज्ञियस्य यज्ञार्हस्य vसुमतौ शोभनायामनुग्रहात्मिकाया बुद्धौ vवय vस्याम । तद्विषयभूता[4] भवेम । तथा vभद्रे कल्याणे vसौमनसे सुमनसो भावे vअपि तदीये स्याम भवेम । स

---

१ न – इति । दीक्षितानामुपतापे एषा ऋग्विनियुक्ता । सूत्रित च दीक्षितानामुपतापे इति खण्डे– त्रातारमिन्द्रमवितारमिति तार्क्ष्यादि (आश्व श्रौ ६ ९) इति । २ ख ज्ञ-झ-त-न-भ-र–सुखेन ह्वातुम् । ३ ख-भ– 'यद्वा विदधातु' नास्ति । ४ ख ज्ञ झ-त-न भ-र – विषयभूता ।

इन्द्रोऽस्मास्वनुग्रहात्मिका बुद्धिं सौमनस्यं च करोत्वित्यर्थं । vसुत्रामा सुष्ठु त्राता vस्ववान् धनवान् vस vइन्द्र च vअस्मे अस्मत्त vआराच्चित् दूरदेश एव vद्वेष द्वेष्टॄन् vसनुत । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितान् vयुयोतु पृथक्करोतु ॥

अव त्वे इन्द्र प्रवतो नोर्मिर्गिरो ब्रह्माणि नियुतो धवन्ते ।
उरू न राधः सवना पुरूण्यपो गा वज्रिन्युवसे समिन्दून् ॥ १४ ॥

अव । त्वे इति । इन्द्र । प्रऽवत । न । ऊर्मि । गिर । ब्रह्माणि । निऽयुत । धवन्ते ।
उरु । न । राध । सवना । पुरूणि । अप । गा । वज्रिन् । युवसे । सम् । इन्दून् ॥ १४ ॥

हे vइन्द्र vत्वे त्वा vनियुत स्तोतु vगिर उक्थात्मिका वाच vब्रह्माणि सामरूपाणि स्तोत्राणि च vअव vधवन्ते अभिगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्त । vऊर्मि जलसघ vप्रवतो vन प्रवणदेशानिव । यथोच्छ्रितात् स्थलात् निम्नदेश शीघ्र गच्छति तद्वत् । नशब्द समुच्चये । vउरु उरूणि बहु vराध राधासि च हविर्लक्षणानि धनानि vपुरूणि बहूनि vसवना सवनानि बहवोऽभिषुता सोमाश्च त्वामेवाभिगच्छन्ति[1] । हे vवज्रिन् वज्रवन्निन्द्र vअप वसतीवर्याख्या vगा गोविकारान् श्रृतदध्यादीन् श्रपणार्थान् vइन्दून् सोमाश्च vस vयुवसे सम्यक् मिश्रयसि । त्वा यष्टु वसतीवरीभिरभिषुत्य[2] त[2] सोममाशिरादिभि श्रपणद्रव्यै संस्कुर्वन्तीत्यर्थं ॥

क ईं स्तवत्कः पृणात्को यजाते यदुग्रमिन्मघवा विश्वहावेत् ।
पादाविव प्रहरन्नन्यमन्यं कृणोति पूर्वमपरं शचीभिः ॥ १५ ॥

क । ईम् । स्तवत् । क । पृणात् । क । यजाते । यत् । उग्रम् । इत् । मघऽवा । विश्वहा । अवेत् ।
पादौऽइव । प्रऽहरन् । अन्यम्ऽअन्यम् । कृणोति । पूर्वम् । अपरम् । शचीभि ॥ १५ ॥

vक. स्तोता vईम् एनमिन्द्र vस्तवत् स्तुयात् । स्तोतु शक्नुयात् । vक वा vपृणात् एन प्रीणयेत् । vक च vयजाते एन हविर्भिर्यजेत[3] । vयत् यस्मात् अय vमघवा धनवानिन्द्र vउग्रमित् उद्गूर्णमेव vविश्वहा सर्वदा vअवेत् आत्मान वेत्ति जानाति सर्वदा उग्र एव भवति तस्मात् कारणात् न कोऽप्येन स्तोतु प्रीणयितु यष्टु वा शक्नोतीति भाव । इतोऽपि स्तुत्यादेरविषय इत्याह । यस्मादयमिन्द्र vशचीभि आत्मीयाभि प्रज्ञाभि vपूर्वं प्रथमभाविन सन्त स्तोतारम् vअपर पश्चाद्भाविन च vअन्यमन्य परस्परव्यतिहारेण vकृणोति करोति । य प्रथमभावी मुख्य स्तोता त जघन्य करोति यश्च जघन्य स्तोता त मुख्य करोति । तत्र दृष्टान्त । vप्रहरन् vपादाविव । यथा पादौ प्रहरन् मार्गे प्रक्षिपन् पुरुष पूर्वं पादमपर करोत्यपर च पूर्वं तद्वत् । अतोऽपि कारणात् इन्द्र स्तुत्यादेरविषय इति भाव । एतदादिकेन पञ्चर्चेन इन्द्रस्यातिस्वातन्त्र्य प्रतिपाद्यते ॥ ॥ ३२ ॥

---

१ श–°वावगच्छन्ति । २ ख ङ-ञ-न-भ–°रभिषुतम्, त२–°रभिषुत्य तम् । ३ ख-ङ-ञ-त-न-भ–°र्यजते ।

शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन्नन्यमन्यमतिनेनीयमानः ।
एधमानद्विळुभयस्य राजा चोष्कूयते विश इन्द्रो मनुष्यान् ॥ १६ ॥

शृण्वे । वीर । उग्रम्ऽउग्रम् । दमऽयन् । अन्यम्ऽअन्यम् । अतिऽनेनीयमान ।
एधमानऽद्विट् । उभयस्य । राजा । चोष्कूयनै । विश । इन्द्र । मनुष्यान् ॥ १६ ॥

अयमिन्द्र vवीर' वीर्यवानिति vश्रृण्वे श्रूयते। किं कुर्वन्। vउग्रमुग्रम् उद्गूर्णमुद्गूर्णं बलिन शत्रु प्रति vदमायन्। दम दमनम्। बाधनमिच्छन्। vअन्यमन्य प्रथम नेतव्यमन्य पश्चान्नेतव्यं चान्य पूर्वमपर परस्परव्यतिहारेण स्तोतॄन् vअतिनेनीयमान अत्यन्त पुन पुनर्नयन्। अपि[1] च[1] vएधमानद्विट् एधमानाना वर्धमानानामसुन्वतां द्वेष्टा vउभयस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च धनस्य vराजा ईश्वरोऽयम् vइन्द्र vविश निवेशयितॄन् स्वस्य परिचारकान् vमनुष्यान् vचोष्कूयते रक्षणार्थं पुन पुनराह्वयति ॥

परा पूर्वेषां सख्या वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति ।
अनानुभूतीरवधून्वानः पूर्वीरिन्द्रः शरदस्तर्तरीति ॥ १७ ॥

परा । पूर्वेषाम् । सख्या । वृणक्ति । विऽतर्तुराण । अपरेभि । एति ।
अननुऽभूती । अवऽधून्वान । पूर्वी । इन्द्र । शरद । तर्तरीति ॥ १७ ॥

अयमिन्द्र vपूर्वेषा पूर्वभाविनां प्रशस्तानां कर्मणां कुर्वतां पुरुषाणा vसख्या सखित्वानि vपरा vवृणक्ति वर्जयति। अपि च vवितर्तुराण तान् हिंसन् vअपरेभि अपरै अमुख्यैरप्रशस्तैरपि कर्मानुष्ठातृभि[2] vएति सख्य प्राप्नोति। तथा vअनानुभूती अपरिचरणा प्रजा vअवधून्वान परित्यजन् vपूर्वी बह्वी vशरद सवत्सरान् अयम् vइन्द्र vतर्तरीति भृशमतिक्रामति। स्तोतृभि सह सख्य कुर्वन् चिरकाल वसतीत्यर्थं ॥

रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ॥ १८ ॥

रूपम्ऽरूपम् । प्रतिऽरूप । बभुव । तत् । अस्य । रूपम् । प्रतिऽचक्षणाय ।
इन्द्र । मायाभि । पुरुऽरूप । ईयते । युक्ता । हि । अस्य । हरय । शता । दश ॥ १८ ॥

अयमिन्द्र vप्रतिरूप रूपाणा प्रतिनिधि सन् vरूपरूप तत्तदग्न्यादिदेवतास्वरूप vबभूव। प्राप्नोति। 'भू प्राप्तौ' इति धातु। इन्द्र स्वमाहात्म्येन तत्तद्देवतारूपो भवतीत्यर्थं। vअस्य चेन्द्रस्य vतत् प्राप्तमग्न्यादिदेवतास्वरूप vप्रतिचक्षणाय प्रतिनियतदर्शनाय अयमग्निरय विष्णुरय रुद्र इत्येवमसकीर्णदर्शनाय भवति। अपि चायम् vइन्द्रो vमायाभि। ज्ञाननामैतत्। ज्ञानै आत्मीयै सकल्पै vपुरुरूप बहुविधशरीर सन् vईयते बहून् यजमानान् गच्छति। ननु द्वावेवास्याश्वावेकश्च रथ कथमनेन युगपद्बहून् गच्छतीत्यत[3] आह। vअस्य इन्द्रस्य vहरय अश्वा vयुक्ता रथे योजिता

१ ख-ङ्ग भ-'अपि च' नास्ति। २ भ-०ष्ठातृभि स्तोतृभि। ३ श-गच्छतीत्येतत्।

ᵛशता ᵛदश सहस्रसंख्याका अपरिमिता सन्ति । ᵛहि यस्मादेव तस्माद्बहुशरीराणि स्वीकृत्य युगपत् हविष्मतो यजमानान् गच्छतीत्यर्थं ॥ अन्ये मन्यन्ते । 'इदि परमैश्वर्ये' इत्यस्य धातोरर्थानुगमात् इन्द्र परमात्मा । स चाकाशवत् सर्वगत सदानन्दरूप । स एव उपाधिभिरन्त करणै प्रतिशरीर-मवच्छिन्न[1] सन् जीवात्मेति व्यपदिश्यते । स एव अनादिमायाशक्तिभि वियदादिजगदात्मना विवर्तते शब्दादिविषयहरणशीला इन्द्रियवृत्तयश्च तेनैव सबद्धा । एतत्सर्वं तस्य परमात्मनो यद्वास्तव रूप तस्य दर्शनायेति । अयमर्थोऽनया प्रतिपाद्यते । रूपरूपम् । रूप्यत इति रूप शरीरादि । प्रतिशरीर चिद्रूप सर्वगत परमात्मा प्रतिरूप प्रतिबिम्बरूप सन् सर्वाणि शरीराणि बभूव । प्राप्नोत् । तच्च प्राप्त प्रतिबिम्बरूपमस्य परमात्मन प्रतिचक्षणाय प्रतिनियताकारस्य दर्शनाय भवति । स चेन्द्र परमेश्वरो मायाभिर्मायाशक्तिभि पुरुरूपो वियदादिभिर्बहुविधरूपैरुपेत सन् ईयते चेष्टते । एतदप्यस्य परमात्मन प्रतिचक्षणाय भवति । अस्य च दश शता सहस्रसख्याका हरय इन्द्रियवृत्तय युक्ता विषयग्रहणायोद्युक्ता सन्ति । तदप्यस्य वास्तवरूपस्य दर्शनाय भवतीति । एव स्थूलसूक्ष्मशरीर-योर्वियदादिमहाप्रपञ्चस्य[2] च तत्त्वज्ञानहेतुत्वमनया प्रत्यपादीति ॥

युजानो हरिता रथे भूरि त्वष्टेह राजति ।
को विश्वाहा द्विषतः पक्ष आसत उतासीनेषु सूरिषु ॥ १९ ॥

युजान । हरिता । रथे । भूरि । त्वष्टा । इह । राजति ।
क । विश्वाहा । द्विषत । पक्ष । आसते । उत । आसीनेषु । सूरिषु ॥ १९ ॥

ᵛहरिता हरितावश्वौ ᵛरथे ᵛयुजान युञ्जन् ᵛत्वष्टा दीप्त इन्द्र ᵛइह त्रैलोक्ये ᵛभूरि भूरिषु बहुषु प्रदेशेषु ᵛराजति दीप्यते । ᵛउत अपि च ᵛसूरिषु स्तोतृष्वस्मादृशेषु ᵛआसीनेषु सत्सु ᵛविश्वाहा सर्वदा इन्द्रादन्य ᵛक नाम ᵛद्विषत शत्रो ᵛपक्ष पाचको बाधक सन् ᵛआसते आस्ते । इन्द्र एव सर्वदा शत्रून् बाधत इत्यर्थं । यद्वा । पक्ष इति सकारान्त समीपवचनम् । इन्द्रादन्य को नाम द्विषत शत्रो समीप आसते आस्ते । इन्द्र एव निर्भय सन् शत्रुसमीपे स्थातु शक्नोतीति भाव ॥

अगव्यूति क्षेत्रमागन्म देवा उर्वी सती भूमिरंहूरणाभूत् ।
बृहस्पते प्र चिकित्सा गविष्टावित्था सते जरित्र इन्द्र पन्थाम् ॥ २० ॥

अगव्यूति । क्षेत्रम् । आ । अगन्म । देवा । उर्वी । सती । भूमि । अहूरणा । अभूत् ।
बृहस्पते । प्र । चिकित्स । गोऽइष्टौ । इत्था । सते । जरित्रे । इन्द्र । पन्थाम् ॥ २० ॥

अत्रोक्तम्—'अरण्ये निर्जने गर्गो देवान् भूमिं बृहस्पतिम् । इन्द्र चास्तौत् स्वरक्षार्थमृषा मार्गच्युतोऽनया' इति, 'अगव्यूतीत्यत्र देवान् पादे भूमिमथोत्तरे । बृहस्पतिं तृतीये तु इन्द्र[3] एवोत्तमे स्तुत[3]' इति च ॥ हे ᵛदेवा ᵛअगव्यूति अगोचर गोसंचाररहित निर्जन ᵛक्षेत्र देशम् ᵛआगन्म आगता स्म । अतो मा' रक्षतेति शेष । ᵛउर्वी विस्तीर्णा ᵛसती ᵛभूमि च ᵛअहूरणा । अहव आहन्तारो दस्यव तेषा रमणा रमयित्री ᵛअभूत् भवति । अस्मानत सापि रक्षतु । हे ᵛबृहस्पते

१ श—°मवस्थित । २ श—°मायाप्रपञ्चस्य । ३ ज्ञ—इन्द्रमस्तौदथोत्तमे । ४ ख-भ—अस्मान् ।

स्व गविष्टौ गवामन्वेषण उपाये प्र चिकित्स प्रवेदय[1]। इत्था इत्थमनेन प्रकारेण सते भवद् दुःखमनुभवते जरित्रे स्तोत्रे मह्यं हे इन्द्र पन्थां पन्थान मार्गं प्र चिकित्स प्रज्ञापय ॥ ॥ ३३ ।

दिवेदिवे सदृशीरन्यमर्धं कृष्णा असेधदप सद्मनो जाः ।
अहन्दासा वृषभो वस्नयन्तोदव्रजे वर्चिनं शम्बरं च ॥ २१ ॥

दिवेऽदिवे । सऽदृशीः । अन्यम् । अर्धम् । कृष्णाः । असेधत् । अप । सद्मनः । जाः ।
अहन् । दासा । वृषभः । वस्नऽयन्ता । उदऽव्रजे । वर्चिनम् । शम्बरम् । च ॥ २१ ॥

अयमिन्द्र सद्मन सदनात् स्वकीयादन्तरिक्षैकदेशात् स्थानात् जा जायमान सूर्यात्मना प्रादुर्भवन् सदृशी तुल्यरूपा कृष्णा कृष्णवर्णा रात्री दिवेदिवे प्रतिदिवसम् अप असेधत् निवर्तयति । किमर्थम् । अन्यम् अर्धम् अहरर्धम्[2] अपर भाग प्रकाशयितुम् । अहोरात्रात्मकस्य दिवसस्य हि रात्रिरेको भाग । अपि च वृषभ वर्षयिता स इन्द्र दासा दासौ उपक्षपयितारौ यज्ञकर्मणा वस्नयन्ता । वस्न निवासहेतुभूत धनम् । तदिच्छन्तौ वर्चिन शम्बर च एतत्सञ्ज्ञावसुरौ उदव्रजे । उदकानि व्रजन्त्यस्मिन्नित्युदव्रजो देशविशेष । तस्मिन् अहन् हतवान् ॥

प्रस्तोक इन्नु राधसस्त इन्द्र दश कोशयीर्दश वाजिनोऽदात् ।
दिवोदासादतिथिग्वस्य राधः शाम्बरं वसु प्रत्यग्रभीष्म ॥ २२ ॥

प्रऽस्तोकः । इत् । नु । राधसः । ते । इन्द्र । दश । कोशयीः । दश । वाजिनः । अदात् ।
दिवःऽदासात् । अतिथिऽग्वस्य । राधः । शाम्बरम् । वसु । प्रति । अग्रभीष्म ॥ २२ ॥

एतदाद्यासु चतसृषु सृञ्जयपुत्रस्य प्रस्तोकस्य राज्ञो दानस्तुति । स एव दिवोदासोऽथथोऽतिथिग्व इति चाख्यायते । हे इन्द्र ते तव राधस आराधयितु स्तोतु । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । त्वां स्तुवते मह्य गर्गाय प्रस्तोक राजा दश कोशयी सुवर्णपूर्णान् दशसख्याकान् कोशान् दश वाजिन. अश्वाश्च नु क्षिप्रम् अदात् प्रायच्छत् । इत् इति पूरण । वय च तस्मात् दिवोदासात् एतत्सञ्ज्ञात् प्रस्तोकात् वसु धन प्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्त । कीदृशम् । अतिथिग्वस्य तस्यैव प्रस्तोकस्य स्वभूत राध राधकं शाम्बर शम्बरादसुरादागतम् । शम्बर हत्वा त्वया दत्त तदीयमित्यर्थं ॥

दशाश्वान्दश कोशान्दश वस्त्राधिभोजना ।
दशो हिरण्यपिण्डान्दिवोदासादसानिषम् ॥ २३ ॥

दश । अश्वान् । दश । कोशान् । दश । वस्त्रा । अधिऽभोजना ।
दशो इति । हिरण्यऽपिण्डान् । दिवःऽदासात् । असानिषम् ॥ २३ ॥

दश दशसख्याकान् अश्वान् दशसख्याकान् हिरण्यपूर्णान् कोशान् अधिभोजना । भोजनमिति धननाम । अधिक धन येषा मूल्यम् । तादृशानि दशसंख्याकानि वस्त्राणि[3] च । दशो दश च

---

१ ख-न भ—प्रचोदय, त—प्रदेवय । २ ञ-त-न—अपरार्धम्, श—अहरात्मकम् । ३ घ—वस्त्रा वस्त्राणि ।

दशसख्याकांश्च हिरण्यपिण्डान् सुवर्णपिण्डानेतान् सर्वान् दिवोदासात् प्रस्तोकादहम् असानिष समभजम् । लब्धवानस्मि ॥

दश रथान्प्रष्टिमतः शतं गा अथर्वभ्यः । अश्वथः पायवेऽदात् ॥ २४ ॥

दश । रथान् । प्रष्टिऽमत । शतम् । गा । अथर्वऽभ्य ।
अश्वथ । पायवे । अदात् ॥ २४ ॥

दश दशसख्याकान् प्रष्टिमत । प्रष्टिस्त्रिपद आधार । तद्वद्वहन्तीति प्रष्टयोऽश्वा । तद्युक्तान् रथान् शत शतसख्याका गा च अथर्वभ्य अथर्वगोत्रेभ्य ऋषिभ्य पायवे भरद्वाजपुत्राय एतत्सज्ञायास्मद्भ्रात्रे च अश्वथ. अश्ववानेतत्सज्ञ प्रस्तोक अदात् दत्तवान् ॥

महि राधो विश्वजन्यं दधानान्भरद्वाजान्त्साञ्जयो अभ्ययष्ट ॥ २५ ॥

महि । राध । विश्वऽजन्यम् । दधानान् । भरत्ऽवाजान् । साञ्जय । अभि । अयष्ट ॥२५॥

विश्वजन्य सर्वजनहित महि महत् राध धन दधानान् धारयत भरद्वाजान् भरद्वाज-पुत्रानस्मान् साञ्जय सृञ्जयपुत्र प्रस्तोक अभ्ययष्ट अपूजयत्[1] ॥　　॥ ३४ ॥

' वनस्पते ' इत्येषा रथारोहणे विनियुक्ता । सूत्रित च—' वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया इत्येतया न्यान्यपि वानस्पत्यानि ' (आश्व गृ २ ६ ५) इति ॥

वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः ।
गोभिः संनद्धो असि वीळयस्वास्थाता ते जयतु जेत्वानि ॥ २६ ॥

वनस्पते । वीळुऽअङ्ग । हि । भूया । अस्मत्ऽसखा । प्रऽतरण । सुऽवीर ।
गोभि. । सम्ऽनद्ध । असि । वीळयस्व । आऽस्थाता । ते । जयतु । जेत्वानि ॥ २६ ॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकार रथ त्व वीड्वङ्ग दृढावयव भूया भव । अस्मत्सखा वय सखायो यस्य स तादृशश्च भव । प्रतरण प्रवर्धयिता सुवीर शोभनैर्वीरै शूरभटै पुत्रादिभिर्वा युक्तश्च भव । अपि च त्व गोभि गोविकारैश्चर्मभि सनद्धो असि सम्यक् बद्धो भवसि । तादृशस्त्व वीळयस्व अस्मान् दृढीकुरु । ते[2] तव आस्थाता[2] त्वयि अवस्थितो रथी च जेत्वानि जेतव्यानि शत्रुसैन्यानि जयतु ॥

दिवस्पृथिव्याः पर्योज उद्भृतं वनस्पतिभ्यः पर्याभृतं सहः ।
अपामोज्मानं परि गोभिरावृतमिन्द्रस्य वज्रं हविषा रथं यज ॥ २७ ॥

दिव । पृथिव्या । परि । ओज । उत्ऽभृतम् । वनस्पतिऽभ्य । परि । आऽभृतम् । सह ।
अपाम् । ओज्मानम् । परि । गोभि । आऽवृतम् । इन्द्रस्य । वज्रम् । हविषा । रथम् । यज ॥२७॥

---

१ ख–अभ्यपूजयतु, ङ न-भ-य–अभ्यपूजयत्, त२–पूजयत्, श–पूजयत । २ य–आस्थाता ते ।

vदिव द्युलोकात् vपृथिव्या भूमेश्च vउद्भृतम् उद्धृतं सारत्वेनोपात्त यत् vओज बलम तद्रूपम्। वनस्पतिविकारत्वाद्रथस्य। वनस्पतयो हि पृथिव्या सारभूता ते च द्युसबन्धिभिरुद प्रवृद्धा। अतो रथस्य लोकद्वयसारत्वमुपपन्नम्। vपरि[1] पञ्चम्यर्थानुवादी। अपि च vवनस्पति वृक्षेभ्य। vपरि पूर्ववत्। vआभृतम् आहृत vसह बलरूपम् vअपाम् उदकानाम् vओज्मान प्रेरक यद्वा। ओज्मा वेग। अपा वेग इव वेगवन्तं vगोभि गोविकारैश्चर्मभि vपरि परित vआवृतम् श्र ष्टितम् vइन्द्रस्य vवज्र वज्रैकदेशम्। श्रूयते हि—'इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छत् स त्रेधा व्यभ स्फ्यस्तृतीय रथस्तृतीय यूपस्तृतीयम्' इति। एवगुणविशिष्ट vरथ vहविषा पुरोडाशादिना अध्वर्यो vयज॥ नूनमेषोत्तरा च रथदेवत्यस्य हविषो याज्यानुवाक्ये लिङ्गादवगन्तव्ये॥

इन्द्रस्य वज्रो मरुतामनीकं मित्रस्य गर्भो वरुणस्य नाभिः।
सेमां नो हव्यदातिं जुषाणो देव रथ प्रति हव्या गृभाय॥ २८॥

इन्द्रस्य। वज्र। मरुताम्। अनीकम्। मित्रस्य। गर्भ। वरुणस्य। नाभि।
स। इमाम्। न। हव्यऽदातिम्। जुषाण। देव। रथ। प्रति। हव्या। गृभाय॥ २८॥

यो रथ vइन्द्रस्य vवज्र उक्तप्रकारेण वज्रैकदेश vमरुताम् एतत्सज्ञाना देवगणाना vअनीकम् अग्रभूत तद्वच्छीघ्रगामी vमित्रस्य अहरभिमानिनो देवस्य vगर्भ गर्भवदन्तर्वर्तमान अहनि हि रथ सचरति। vवरुणस्य राज्यभिमानिदेवस्य vनाभि नाभिस्थानीय। नाभिर्यथ देहमध्ये नैश्चल्येनावतिष्ठते तद्वत् रात्रौ क्वचिदवस्थित। हे vदेव द्योतमान vरथ य उक्तगुणः vस तादृशस्त्वम् vइमा vन अस्मदीयां vहव्यदातिं हविर्दानवती यागक्रिया vजुषाण सेवमान स vहव्या हव्यान्यस्मदीयानि हवींषि vप्रति vगृभाय प्रतिगृहाण॥

परेण तृचेन सग्रामे दुन्दुभिरभिमर्शनीय। सूत्रित च—'उप श्वासय पृथिवीमुत द्यामिति तृचेन दुन्दुभिमभिमृशेत्' (आश्व गृ ३ १२ १७) इति॥

उप श्वासय पृथिवीमुत द्यां पुरुत्रा ते मनुतां विष्ठितं जगत्।
स दुन्दुभे सजूरिन्द्रेण देवैर्दूराद्दवीयो अप सेध शत्रून्॥ २९॥

उप। श्वासय। पृथिवीम्। उत। द्याम्। पुरुऽत्रा। ते। मनुताम्। विऽस्थितम्। जगत्।
स। दुन्दुभे। सऽजू। इन्द्रेण। देवै। दूरात्। दवीय। अप। सेध। शत्रून्॥ २९॥

हे दुन्दुभे vपृथिवीमुत अपि च vद्या दिवम् vउप vश्वासय आत्मीयेन जयघोषेणाश्वासय। यथा लोकद्वय त्वदीयेन शब्देनापूरितं भवति तादृश शब्द कुर्वित्यर्थं। अपि च vविस्थित[2] विशेषेण स्थितं vजगत् स्थावर जङ्गम चोभयविध प्राणिजात vते त्वदीय शब्दं vपुरुत्रा बहुधा vमनुतां मन्यताम्। जानातु। हे vदुन्दुभे vस त्वम् vइन्द्रेण अन्यै vदेवै च vसजू सह vदूराद्दवीय दूरादपि दूरतरं[3] vशत्रून् अस्मदीयान् vअप vसेध अपगमय। अत्र निरुक्त—'दुन्दुभिरिति शब्दानुकरण द्रुमो भिन्न इति वा दुन्दुभ्यतेर्वा स्याद्वधकर्मण[4]' (निरु ९ १२) इत्यादि॥

---

१ ख ज्ञ-त-न-भ—परि। २ ख-ज्ञ-न-भ—विष्ठितम्, त—स्थितम्। ३ ख-ज्ञ-न-भ य—दूरतरमतिशयेन दूरतरम्। ४ ज्ञ—स्याच्छब्दकर्मण।

आ क्रन्दय बलमोजो न आ धा निः ष्टनिहि दुरिता बाधमानः ।
अप प्रोथ दुन्दुभे दुच्छुना इत इन्द्रस्य मुष्टिरसि वीळयस्व ॥ ३० ॥

आ । क्रन्दय । बलम् । ओजः । नः । आ । धाः । निः । स्तनिहि । दुःऽइता । बाधमानः ।
अप । प्रोथ । दुन्दुभे । दुच्छुनाः । इतः । इन्द्रस्य । मुष्टिः । असि । वीळयस्व ॥ ३० ॥

हे दुन्दुभे Vआ Vक्रन्दय अस्मच्छत्रून् रोदय । Vबल सेनारूपम् Vओज शारीरबल च Vन अस्मभ्यम् Vआ Vधा आधेहि । प्रयच्छ । तथा Vदुरिता दुरितानि दुर्गमनानि Vबाधमान हिंसस्व Vनि Vस्तनिहि नितरां शब्द कुरु । ' स्तन शब्दे ' इति धातु । हे Vदुन्दुभे Vदुच्छुना अस्मदु ख-हेतुभूतं शुन सुख यासा तादृशी॰ शत्रुसेना Vइत अस्मत्स्थानात्[1] Vअप Vप्रोथ बाधस्व । त्वं च Vइन्द्रस्य Vमुष्टिरसि । मुष्टिरिव शत्रूणा हन्ता भवसि । अतोऽस्मान् Vवीळयस्व दृढीकुरु ॥

आमूरज प्रत्यावर्तयेमाः केतुमद्दुन्दुभिर्वावदीति ।
समश्वपर्णाश्चरन्ति नो नरोऽस्माकमिन्द्र रथिनो जयन्तु ॥ ३१ ॥

आ । अमूः । अज । प्रतिऽआवर्तय । इमाः । केतुऽमत् । दुन्दुभिः । वावदीति ।
सम् । अश्वऽपर्णाः । चरन्ति । नः । नरः । अस्माकम् । इन्द्र । रथिनः । जयन्तु ॥ ३१ ॥

अस्या पूर्वार्धो दुन्दुभिदेवत्य उत्तरार्धश्चैन्द्र । यद्वा । उभावप्यर्धर्चावैन्द्रौ । हे इन्द्र Vअमू शत्रुषु स्थितास्ता गा Vआ Vअज अस्मान् प्रत्यागमय । Vइमा अस्मदीया गा शत्रुभिर्जिघृक्षिता॰ Vप्रत्यावर्तय प्रतिनिवर्तय । अय च Vदुन्दुभि Vकेतुमत् प्रज्ञानवत् यथा सर्वैर्ज्ञायते तथा Vवावदीति भृश शब्द करोति । Vअश्वपर्णा अश्वपतना अश्ववाहाश्च Vन अस्मदीयाश्च Vनर पुरुषा Vसं Vचरन्ति शत्रुभिर्युध्यमाना वर्तन्ते । तथा सति हे Vइन्द्र Vअस्माक Vरथिन रथारूढा पुरुषा शत्रून् Vजयन्तु ॥ ॥ ३५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण[2] विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
चतुर्थाष्टके सप्तमोऽध्याय समाप्त ॥

---

१ ख-ङ्ग-न-भ-श—अस्मात्स्थानात् । २ ख-ङ्ग-न-भ—सायणामात्येन, र—सायणार्येण ।

॥ श्रीगणेशाय नम ॥

यस्य नि श्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।
निर्ममे तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमोऽध्याय आरभ्यते। षष्ठमण्डलस्य चतुर्थेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याख्याता[1] 'यज्ञायज्ञा ' इति द्वाविंशत्यृच पञ्चम सूक्त बृहस्पतिपुत्रस्य शयोरार्षम् । अत्रानुक्रम्यते—'यज्ञा इत्यधिका शयुस्तृणपाणिक पृश्निसूक्त प्रगाथौ बृहती महासतोबृहती महाबार्हतबार्हतौ प्रगाथावित्याग्ने काकुभ प्रगाथ पुरउष्णिग्बृहत्यतिजगतीति मारुत्योऽन्यास्तिस्रो वासां लिङ्गोक्तदेवता काकुभ प्रग पुरउष्णिग्बृहतीति पौष्ण्यो बृहती महाबृहती यवमध्यान्त्यानुष्टुप्[2] द्यावाभूम्योर्वा पृश्नेर्वा ' इ 'यज्ञायज्ञा व ' इत्येषा बृहती । 'तृतीयो द्वादशक[3] ' इति[3] तल्लक्षणसद्भावात् । द्वितीया सतोबृह 'अयुजौ जागतौ सतोबृहती ' इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् । तृतीयाचतुर्थ्यौ बृहतीसतोबृहत्यौ पञ्चमी बृ षष्ठी महासतोबृहती । अष्टाक्षरास्त्रय पादा द्वादशाक्षरौ द्वौ पादौ सा महासतोबृहती । सप्त महाबृहती । अष्टाक्षराश्चत्वार पादा एको द्वादशाक्षर सा महाबृहती । अष्टमी महासतोबृहत अष्टिनस्त्रयो द्वौ जागतौ सा महासतोबृहती । नवमी बृहती दशमी सतोबृहती । एता दश अग्निदेवत्य एकादशी ककुप् । मध्यमो यदि द्वादशाक्षर उभयतोऽष्टकौ द्वौ पादौ सा ककुप् । द्वादशी सतोबृह त्रयोदशी पुरउष्णिक् । आद्यो जागतो द्वितीयतृतीयौ गायत्रौ सा पुरउष्णिक् । चतुर्दशी बृह पञ्चदशी अतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । एकादश्याद्या पञ्च मरुद्देवताका । त्रयोदश्यादीना तिसृ लिङ्गोक्ता इन्द्रादयो वा देवता । षोडशी ककुप् सप्तदशी सतोबृहती अष्टादशी पुरउष्णिक् एकोनवि बृहती । षोडश्यादीना चतसृणा पूषा देवता । विंशी बृहती एकविंशी यवमध्या महाबृहती । आद्य द्वावष्टकौ तृतीयो द्वादशकश्चतुर्थपञ्चमावष्टकौ सा यवमध्या महाबृहती । विंश्येकविंश्यो 'पृश्निसूक्तम् इत्युक्तत्वात् मरुतां माता पृश्निर्देवता । द्वाविंशी अनुष्टुप् । सा चापि पृश्निदेवत्या द्यावाभूमिदेवत्य वा । सूक्तविनियोगो लैङ्गिक । आग्निमारुते 'यज्ञायज्ञा व ' इत्यय स्तोत्रियप्रगाथ । सूत्रित च— 'यज्ञायज्ञा वो अग्नये देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ ' (आश्व श्रौ ५ २०) इति ।

यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे ।
प्रप्र वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम् ॥ १ ॥

यज्ञाऽयज्ञा । व । अग्नये । गिराऽगिरा । च । दक्षसे ।
प्रऽप्र । वयम् । अमृतम् । जातऽवेदसम् । प्रियम् । मित्रम् । न । शंसिषम् ॥ १ ॥

हे स्तोतार व यूय यज्ञायज्ञा यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यागेषु दक्षसे प्रवृद्धाय अग्नये गिरागिरा स्तुतिरूपया वाचावाचा स्तोत्र कुरुतेति शेष । चशब्दो भिन्नक्रमो व इत्यस्मात् परो द्रष्टव्य । यूय च स्तोत्र कुरुत । वयम् अपि तमग्नि प्र शंसिषम्[4] ॥ 'प्रसमुपोद पादपूरणे ' इति प्रशब्दस्य द्विरुक्ति पादपूरणार्था । व्यत्ययेनैकवचनम् । छान्दसो लुङ् ॥ प्रशसाम । कीदृशम् । अमृत मरण-रहित जातवेदस जाताना वेदितार जातप्रज्ञ जातधन वा मित्र न सखिभूतमिव प्रियम्

---

१ ख-क्ष-न-भ-य—व्याकृतानि तत्र, ज्ञ-त—व्याकृतानि । २ ज्ञ-त न-र-श—°नुष्टुम्मारुत्योऽन्त्या । ३ ख ज्ञ-त१-न-भ—द्वादशको अष्टकेति, ज्ञ-त२-र—द्वादशका स्त्य(अ र)ष्टकेति । ४ ख ज्ञ ज्ञ-त-न-भ-र—प्रशंसिषम् ।

अनुकूलम् ॥ यद्वा । व्यत्ययेन त्वमित्यस्य वसादेश । अग्नये इति च कर्मणि चतुर्थी । क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मण सम्प्रदानत्वात् । चशब्द ‘ चण् ’ इति निपातश्चेदर्थे वर्तते । दक्षसे इति च दक्षे-र्वृद्धिकर्मणोऽन्तर्भावितण्यर्थात् लटि रूपम् । चणा योगात् ‘ निपातैर्यद्यदिहन्त° ’ इति निघातप्रति-षेध ॥ तत्रायमर्थः । हे स्तोतस्त्व यज्ञेयज्ञे इममग्निं गिरागिरा स्तुत्या दक्षसे च वर्धयसि चेत् वय मपि अमृतत्वादिगुणक त प्रशसाम ॥

ऊर्जो नपातं स हिनायमस्मयुर्दाशेम हव्यदातये ।
भुवद्वाजेष्ववि॒ता भुवद्वृध उत त्राता तनूनाम् ॥ २ ॥

ऊर्जे । नपातम् । स । हिन । अयम् । अस्मऽयु । दाशेम । हव्यऽदातये ।
भुवत् । वाजेषु । अविता । भुवत् । वृध । उत । त्राता । तनूनाम् ॥ २ ॥

ऊर्जे अन्नस्य बलस्य वा नपात पुत्र प्र शसिषमित्यनुषङ्गात् प्रशंसामेत्यर्थ । हिन इति निपातद्वयसमुदायो हीत्यस्यार्थे । स खलु अयम् अग्नि अस्मयु अस्मान् कामयमानो भवति । वय च हव्यदातये हव्यानां हविषां देवेभ्यो दात्रे तस्मा अग्नये दाशेम हवींषि दद्याम । स चाग्नि वाजेषु सग्रामेषु अविता रक्षिता वृध वर्धकश्चास्माकं भुवत् भवतु । उत अपि च तनूना तनयानामस्मत्पुत्राणां च त्राता रक्षिता भवतु ॥

वृषा ह्यग्ने अजरो महान्विभास्यर्चिषा ।
अजस्रेण शोचिषा शोशुचच्छुचे सुदीतिभिः सु दीदिहि ॥ ३ ॥

वृषा । हि । अग्ने । अजर । महान् । विऽभासि । अर्चिषा ।
अजस्रेण । शोचिषा । शोशुचत् । शुचे । सुदीतिऽभि । सु । दीदिहि ॥ ३ ॥

हे अग्ने वृषा वर्षिता कामाना वृष्टे कर्ता वा अजर जरारहित महान् गुणैरधिक एवभूतस्त्वम् अर्चिषा दीप्त्या विभासि हि विशेषेण प्रकाशसे खलु । हे शुचे दीप्ताग्ने अजस्रेण अविच्छिन्नेन शोचिषा तेजसा शोशुचत् भृश दीप्यमानस्त्व सुदीतिभि सुदीप्तिभि सु दीदिहि सुष्ठु अस्मान् दीपय । प्रकाशय ॥

महो देवान्यजसि यक्ष्यानुषक्तव क्रत्वोत दंसना ।
अर्वाचः सीं कृणुह्यग्नेऽवसे रास्व वाजोत वंस्व ॥ ४ ॥

मह । देवान् । यजसि । यक्षि । आनुषक् । तव । क्रत्वा । उत । दसना ।
अर्वाचे । सीम् । कृणुहि । अग्ने । अवसे । रास्व । वाजा । उत । वस्व ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्व मह महत देवान् यजसि । यजमानानां यज्ञे हविर्भि पूजयसि । अतोऽ-स्माकमपि यज्ञे आनुषक् अनुषक्त सतत यथा भवति तथा यक्षि तान् देवान् यज । तदर्थं तव क्रत्वा प्रज्ञया उत अपि च दसना कर्मणा च । सीम् इति परिग्रहार्थीय । तान् सर्वान् देवान् अर्वाच. अस्मदभिमुखान् कृणुहि कुरु अवसे अस्मद्रक्षणार्थम् । तथा वाजा वाजान् हविर्लक्ष-

णान्यन्नानि vरास्व । तेभ्यो देवेभ्यो देहि । vउत अपि च त्वमपि vवस्व । तुभ्य प्रत्तानि ह सभजस्व ॥

यमापो अद्रयो वना गर्भमृतस्य पिप्रति ।
सहसा यो मथितो जायते नृभिः पृथिव्या अधि सानवि ॥ ५ ॥

यम् । आप । अद्रय । वना । गर्भम् । ऋतस्य । पिप्रति ।
सहसा । य । मथित । जायते । नृऽभि । पृथिव्या । अधि । सानवि ॥ ५ ॥

vआप वसतीवर्याख्या vअद्रय ग्रावाण vवना वनानि काष्ठानि च vऋतस्य यज्ञस्यो कस्य वा vगर्भं गर्भवदन्तर्वर्तमान vयम् अग्निं vपिप्रति पूरयन्ति । यद्वा । आप समुद्रिया अद्र मेघा वनान्यरण्यानि च ऋतस्य गर्भं वाडववैद्युतदावरूपेण वर्तमान यमग्निं पिप्रति पूरयन्ति । v चाग्नि vनृभि नेतृभिर्ऋत्विग्भि· vसहसा बलेन vमथित सन् vपृथिव्या vअधि भूमेरुपरि vसान समुच्छ्रिते उत्कृष्टे देवयजनदेशे vजायते प्रादुर्भवति स त्व वस्वेत्यन्वय । यद्वा । 'य पप्रौ' इ नया सबन्ध ॥ ॥ १ ॥

आ यः पप्रौ भानुना रोदसी उभे धूमेन धावते दिवि ।
तिरस्तमो ददृश ऊर्म्यास्वा श्यावास्वरुषो वृषा श्यावा अरुषो वृषा ॥ ६

आ । य. । पप्रौ । भानुना । रोदसी इति । उभे इति । धूमेन । धावते । दिवि ।
तिर. । तम । ददृशे । ऊर्म्यासु । आ । श्यावासु । अरुष । वृषा ।
आ । श्यावा । अरुष । वृषा ॥ ६ ॥

vय अग्नि vभानुना दीप्त्या vउभे vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vआ vपप्रौ आपूरयति स vधूमेन vदिवि अन्तरिक्षे vधावते गच्छति । धूमो हि मेघात्मना परिणत सन् अन्तरिक्षे गच्छति कार्यकारणयोरभेदविवक्षया[1] तद्गमनमग्नावुपचर्यते[1] । अपि चायम् vअरुष आरोचमान vवृषा वर्षित कामानामेवगुणकोऽग्नि vश्यावासु श्याववर्णासु कृष्णासु vऊर्म्यासु । रात्रिनामैतत् । निशासु vतम अन्धकारं तिरस्कृत्य vआ समन्तात् vददृशे दृश्यते । vश्यावा श्याववर्णा रात्रीश्च vआ तिष्ठति vअरुषो vवृषा इति पुनरुक्तिरादरार्था पादपूरणार्था वा ॥

बृहद्भिरग्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।
भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ्य रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥७

बृहत्ऽभि । अग्ने । अर्चिऽभि । शुक्रेण । देव । शोचिषा ।
भरत्ऽवाजे । सम्ऽइधान' । यविष्ठ्य । रेवत् । न । शुक्र । दीदिहि ।
द्युऽमत् । पावक । दीदिहि ॥ ७ ॥

---

१ ख-ग्र-भ--°विवक्षायां बहुमतममा°, य--°विवक्षायां तद्गमनममा° ।

हे Vदेव दानादिगुणयुक्त Vयविष्ठ्य युवतम Vशुक्र दीप्त Vअग्ने Vशुक्रेण निर्मलेन Vशोचिषा तेजसा Vभरद्वाजे अस्मद्भ्रातरि Vसमिधान समिध्यमानस्त्व Vबृहद्भि महद्भि *Vअर्चिभि तेजोभि Vन अस्मदर्थं Vरेवत् धनयुक्त यथा भवति तथा Vदीदिहि दीप्यस्व । तथा Vपावक हे शोधकाग्ने Vद्युमत् द्योतमानेन[1] च युक्त यथा भवति तथा Vदीदिहि दीप्यस्व ॥

विश्वासां गृहपतिर्विशामसि त्वमग्ने मानुषीणाम् ।
शतं पूर्भिर्यविष्ठ पाह्यंहसः समेद्धारं शतं हिमाः स्तोतृभ्यो ये च ददति ॥८॥

विश्वासाम् । गृहऽपति । विशाम् । असि । त्वम् । अग्ने । मानुषीणाम् ।
शतम् । पूःऽभि । यविष्ठ । पाहि । अंहस । सम्ऽएद्धारम् । शतम् । हिमा ।
स्तोतृऽभ्य । ये । च । ददति ॥ ८ ॥

हे Vअग्ने Vत्वं Vमानुषीणा मनोरपत्यभूताना Vविश्वासां सर्वासा Vविशां प्रजाना Vगृहपति Vअसि गृहस्वामी भवसि । हे Vयविष्ठ युवतमाग्ने अतस्त्व Vशत Vहिमा शतं हेमन्तान् संवत्सरान् Vसमेद्धारं त्वां सम्यगिद्ध कृतवन्तं मा Vशतं शतेन शतसंख्याकै Vपूर्भि पालनै Vअंहस पापात् आहन्तु शत्रोर्वा Vपाहि रक्ष । Vये Vच Vस्तोतृभ्य Vददति धन तव समिन्धनस्य कर्तरि प्रयच्छन्ति तांश्च पाहि ॥

त्वं नश्चित्र ऊत्या वसो राधांसि चोदय ।
अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥ ९ ॥

त्वम् । न । चित्र । ऊत्या । वसो इति । राधांसि । चोदय ।
अस्य । राय । त्वम् । अग्ने । रथी । असि । विदा । गाधम् । तुचे । तु । न ॥ ९ ॥

* हे Vवसो वासक Vअग्ने Vचित्र दर्शनीय Vत्वम् Vऊत्या रक्षया सह Vराधांसि धनानि Vन अस्मभ्य Vचोदय प्रेरय । Vअस्य सर्वत्र लोके परिदृश्यमानस्य[2] Vराय धनस्य Vत्व Vरथीरसि रंहिता नेता भवसि । अत कारणात् अस्मभ्य धनानि प्रेरयेत्यर्थ । अपि च Vन अस्माक Vतुचे । अपत्यनामैतत् । अपत्यायापतनहेतुभूताय पुत्रादये Vगाध प्रतिष्ठा Vतु क्षिप्र Vविदा लम्भय ॥

पर्षि तोकं तनयं पर्तृभिष्ट्वमदब्धैरप्रयुत्वभिः ।
अग्ने हेळांसि दैव्या युयोधि नोऽदेवानि ह्वरांसि च ॥ १० ॥

पर्षि । तोकम् । तनयम् । पर्तृऽभि । त्वम् । अदब्धै । अप्रयुत्वऽभि ।
अग्ने । हेळांसि । दैव्या । युयोधि । न । अदेवानि । ह्वरांसि । च ॥ १० ॥

---

१ ङ–द्योतनेन । *न–'वाजपेये आग्निमारुते त्व नश्चित्र इति प्रगाथ स्तोत्रिय । चित्रवतीषु चेत्स्तुवीरस्त्व नश्चित्र ऊत्याग्ने विवस्वदुषस इत्यग्निष्टोमसाम्न स्तोत्रियानुरूपौ (आश्व श्रौ ९ ९) इति हि सूत्रितम्' इत्यधिकम् । २ ख-भ-र–दृश्यमानस्य ।

हे vअग्ने vत्वम् vअदब्धैः केनाप्यहिंसितै vअप्रयुत्वभि । यौतिरत्र पृथग्भावार्थ । अपृथग्भ् सहतै vपतृभि पालनसाधनै vतोक पुत्र vतनय पौत्र च vपर्षि पालय । vदैव्या देवसबन्धीनि vहेळांसि क्रोधान् vन अस्मत्त vयुयोधि पृथक्कुरु । vअदेवानि मनुष्यसबन्धीनि vच vह्वरां हिंसनानि चास्मत्त पृथक्कुरु ॥ ॥ २ ॥

आ सखायः सबर्दुघां धेनुमजध्वमुप नव्यसा वचः । सृजध्वमनपस्फुराम् ॥ ११

आ । सखाय । सबःऽदुघाम् । धेनुम् । अजध्वम् । उप । नव्यसा । वच ।

सृजध्वम् । अनपऽस्फुराम् ॥ ११ ॥

हे vसखाय समानख्याना अध्वर्यव vसबर्दुघाम् । सबरिति पयसो नाम । अमरणहेतुभूत पयसो दोग्ध्रीं vधेनु गाम् vआ vअजध्वम् अभिगच्छत । प्राप्नुत । केन साधनेन । vनव्यसा नवीयर नवतरेण vवच वचसाह्वानरूपेण शब्देन । तदनन्तरम् vअनपस्फुराम् । स्फुरतिर्वधकर्मा । अनपबाध तां धेनुम् vउप vसृजध्वम् । वत्सेनोपसृष्टा कुरुत । मरुद्देवत्यत्वात् मरुता यागाय पयो दोग्धुमि शेष । अथवा मरुता माता पृश्न्याख्या माध्यमिका वाक् धेनु । हे सखाय स्तोतार सबर्दुघा म ज्जनहेतुभूतस्य[1] पयसो दोग्ध्रीं धेनु पृश्निं नव्यसा नवतरेण वचसा स्तोत्रेणोपाजध्वम् उपागच्छत अनपस्फुरामनपबाधनीया तां सृजध्वम् । बन्धनात् विसृजत । मुञ्चत । ईदृशी महती धेनुर्मरुतां मा किमु वक्तव्य तेषा माहात्म्यमिति मरुत्स्तुति ॥

या शर्धाय मारुताय स्वभानवे श्रवोऽमृत्यु धुक्षत ।

या मृळीके मरुतां तुराणां या सुम्नैरेवयावरी ॥ १२ ॥

या । शर्धाय । मारुताय । स्वऽभानवे । श्रवं । अमृत्यु । धुक्षत ।

या । मृळीके । मरुताम् । तुराणाम् । या । सुम्नै । एवऽयावरी ॥ १२ ॥

vया धेनु vअमृत्यु अमरणहेतु vश्रव अन्न पयोलक्षण vमारुताय मरुत्सघाय vधुक्षत अधुक्षत्[2] कीदृशाय । vशर्धाय प्रसहनशीलाय vस्वभानवे स्वायत्तदीप्तये । vया च vतुराणा क्षिप्रकारिण vमरुतां vमृळीके सुखे तत्परा वर्तते । vया च vसुम्नै सुखैर्हेतुभूतै vएवयावरी एवैर्गन्तृभिरश्वैर्मध्यम स्थानैरुदकैर्वा[3] सह यान्ती[4] अन्येषामपि सुखार्थं वृष्टिजलै सहागच्छन्ती[5] तां धेनुमुपाजध्वमिति पूर्वत्रान्वय । अत्रापि पूर्ववत् मरुत्स्तुतिरधिगन्तव्या ॥

भरद्वाजायाव धुक्षत द्विता । धेनुं च विश्वदोहसमिषं च विश्वभोजसम् ॥ १३ ॥

भरत्ऽवाजाय । अव । धुक्षत । द्विता ।

धेनुम् । च । विश्वऽदोहसम् । इषम् । च । विश्वऽभोजसम् ॥ १३ ॥

हे मरुत vभरद्वाजाय अस्मद्भ्रात्रे vद्विता द्वितयम् vअव vधुक्षत[6] । किं तत् द्वितयम् । vधेनु vच गां च vइष vच अन्न च । कीदृशीं धेनुम् । vविश्वदोहस विश्वस्य व्याप्तस्य बहुलस्य दोग्ध्रीम् । कीदृशमन्नम् । vविश्वभोजस सर्वेषा भोगपर्याप्तम् ॥

---

१ ख–मरुद्यजन° । २ ङ-त–अधुक्षत । ३ ख-भ–°र्मध्यस्थाने° । ४ ख-भ–याति, ङ-श–यान्ति । ५ ख-भ–सहागच्छति, ङ-श–सहागच्छन्ति । ६ ङ–धुक्षत दत्त ।

तं व इन्द्रं न सुक्रतुं वरुणमिव मायिनम् ।
अर्यमणं न मन्द्रं सृप्रभोजसं विष्णुं न स्तुष आदिशे ॥ १४ ॥

तम् । व । इन्द्रम् । न । सुऽक्रतुम् । वरुणम्ऽइव । मायिनम् ।
अर्यमणम् । न । मन्द्रम् । सृप्रऽभोजसम् । विष्णुम् । न । स्तुषे । आऽदिशे ॥ १४ ॥

हे मरुद्गण vत तादृश vव त्वा vस्तुषे स्तौमि । किमर्थम् । vआदिशे आदेशनाय धनाना-मतिसर्जनाय प्रदानाय । कीदृशं त्वाम् । vइन्द्र vन इन्द्रमिव vसुक्रतुं सुकर्माण vवरुणमिव vमायिन मायावन्त प्रज्ञावन्तम् vअर्यमण vन अर्यमणमिव vमन्द्र स्तुत्य vविष्णु vन विष्णुमिव vसृप्रभोजस प्रसृसधनम्[1] । यदा त्वस्या लिङ्गोक्तदेवतास्तदानीं नेवशब्दौ चशब्दार्थे द्रष्टव्यौ ॥

त्वेषं शर्धो न मारुतं तुविष्वण्यनर्वाणं पूषणं सं यथा शता ।
सं सहस्रा कारिषच्चर्षणिभ्य आँ आविर्गूळ्हा वसू करत्सुवेदा नो वसू करत् ॥१५॥

त्वेषम् । शर्धः । न । मारुतम् । तुविऽस्वनि । अनर्वाणम् । पूषणम् । सम् । यथा । शता ।
सम् । सहस्रा । कारिषत् । चर्षणिऽभ्यः । आ । आविः । गूळ्हा । वसु । करत् ।
सुऽवेदा । न । वसु । करत् ॥ १५ ॥

नेति सम्प्रत्यर्थे । vन सम्प्रति इदानीं vत्वेष दीप्त vतुविष्वणि बहुस्वनम् vअनर्वाणम् अप्रत्यृत शत्रुभिरनभिगत vपूषण पोषक vमारुत मरुत्सघरूपमीदृश vशर्ध बल स्तौमीति शेष । स च मरुद्गण vयथा येन प्रकारेण vशता शतसख्याकानि धनानि vस सहैव vचर्षणिभ्य मनुष्येभ्योऽस्मभ्य vकारिषत् कुर्यात् । आकार समुच्चये । यथा वा vसहस्रा सहस्रसख्याकानि धनानि च vस सहैव कारिषत् कुर्यात् तथा स्तौमीति पूर्वत्रान्वय । अपि च स मरुद्गण vगूळ्हा गूढानि सवृतानि vवसु वसूनि धनानि vआवि vकरत् अस्मभ्यमाविष्करोतु । तथा vवसु वसूनि धनानि vसुवेदा सुलभानि च vन अस्माक vकरत् करोतु । यदा तु लिङ्गादिय पौष्णी तदा मारुत शर्ध इव त्वेष पूषण पोषक-मेतत्सज्ञ देव स्तौमीति योजनीयम् ॥

आ मा पूषन्नुप द्रव शंसिषं नु ते अपिकर्ण आघृणे । अघा अर्यो अरातयः ॥१६॥

आ । मा । पूषन् । उप । द्रव । शसिषम् । नु । ते । अपिऽकर्णे । आघृणे ।
अघा । अर्य । अरातय ॥ १६ ॥

हे vपूषन् vमा माम् vआ vद्रव रक्षणार्थमभिगच्छ । हे vआघृणे आगतदीप्ते vअघा आहन्त्री vअर्य अरीरभिगन्त्री vअरातय शत्रुभूता प्रजा vउप द्रव बाधस्व ॥ उपपूर्वो द्रवति बाधायां वर्तते । यथा 'प्रजा पशून्यजमानस्योप दोद्राव' (तै स १ ५ १ ४) इति ॥ अहं च vते तव vअपिकर्णे कर्णावपिगते समीपदेशे स्थित सन् vनु क्षिप्र vशंसिष प्रशसामि ॥ ॥ ३ ॥

---

१ ख-ध्न-श—सृप्रधनम्, ञ-त-प्रसृप्रधनम्, न—सृप्र धनम्, भ—सृप्तधनम् ।

मा काकुम्बीरमुद्वृहो वनस्पतिमशस्तीर्वि हि नीनशः ।
मोत सूरो अह एवा चन ग्रीवा आदधते वेः ॥ १७ ॥

मा । काकम्बीरम् । उत् । वृह । वनस्पतिम् । अशस्ती । वि । हि । नीनश ।
मा । उत । सूर । अहरिति । एव । चन । ग्रीवा । आऽदधते । वेरिति वे ॥ १७ ॥

ऋषि पुत्रपौत्रसहितमात्मान बहुपक्ष्याश्रयवनस्पतित्वेन रूपयन्[1] तस्यानुद्धारमाशास्ते । हे पू॰ ᵛकाकम्बीर काकानां भर्तारं ᵛवनस्पतिं वृक्ष ᵛमा ᵛउद्वृह उद्धर । मा बाधस्व । पुत्रपौत्रादि सखीभूतैरुपेतमन्यैश्च बहुभिराश्रित मां मा हिंसीरित्यर्थं । हिशब्दश्चार्थे । ᵛअशस्ती अशसनी अशसनीयस्य दु खस्य कीर्तयित्रीर्वा शत्रुभूता प्रजा ᵛवि ᵛनीनश ᵛहि विनाशय च । ᵛउ अपि च[2] ᵛसूर प्रेरक शत्रु ᵛएव एव ᵛमा ᵛअह अस्मान् मा हार्षीत् ॥ एवमित्यभिसबन्ध आख्यातस्योदात्तवत्त्वाच्च अश्रुतोऽपि यथेत्येतद्वाक्ये[3] अध्याह्रियते ॥ ᵛग्रीवा । गिरन्त्यन्तरवस्थापर्या बध्नन्तीति ग्रीवा दामानि । यथा व्याधा ᵛवे पक्षिणो हरणार्थं ग्रीवा दामानि जालरूपाणि ᵛआदध भूम्यां निदधते तैश्च निहितै पक्षिणो हरन्ति एवमस्मान् बन्धनोपायै[4] शत्रुर्मा हार्षीदित्यर्थ ॥

दृतेरिव तेऽवृकमस्तु सख्यम् । अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपूर्णस्य दधन्वतः ॥१८

दृतेःऽइव । ते । अवृकम् । अस्तु । सख्यम् ।
अच्छिद्रस्य । दधन्ऽवतं । सुऽपूर्णस्य । दधन्ऽवतं ॥ १८ ॥

हे पूषन् ᵛते तव ᵛसख्य सखित्वम् ᵛअवृक बाधकरहितं[5] सर्वदा ऐकरूप्येण वर्तमानमस्माक ᵛअस्तु सर्वदा भवतु । ᵛदृतेरिव । यथा दृतेस्त्वदीय सख्यमविच्छिन्नं तद्वत् । कीदृशो इति ᵛअच्छिद्रस्य छिद्ररहितस्य संश्लिष्टस्य ᵛदधन्वत दधिमत ᵛसुपूर्णस्य दध्ना सुष्ठु पूरितस्य । पुनर्दधन्व इति दध्नोऽधिकत्वद्योतनार्थं । ईदृशो दृति सर्वदा पूष्णो रथे वर्तते । स इव वयमपि तव सखाय भवेमेत्यृषिराशास्ते ॥

परो हि मर्त्यैरसि समो देवैरुत श्रिया ।
अभि ख्यः पूषन्पृतनासु नस्त्वमवा नूनं यथा पुरा ॥ १९ ॥

पर । हि । मर्त्यै । असि । सम । देवै । उत । श्रिया ।
अभि । ख्य । पूषन् । पृतनासु । न. । त्वम् । अव । नूनम् । यथा । पुरा ॥ १९ ॥

हे ᵛपूषन् ᵛमर्त्यै मर्त्येभ्यो मनुष्येभ्य ᵛपर परस्तात् स्थित ᵛअसि । ᵛश्रिया सपदा ᵛदेवैरुत सर्वैर्देवैश्च ᵛसम समानोऽसि । अत ᵛत्व ᵛपृतनासु सग्रामेषु ᵛन अस्मान् ᵛअभि ᵛख्य अभिपश्य अनुग्रहदृष्ट्या[6] विलोकय[7] । ᵛयथा ᵛपुरा येन प्रकारेण पूर्वकालीनान् पुरुषान्[8] ररक्षिथ एव ᵛनूनम् अथेदानीम् ᵛअव अस्मान् रक्ष ॥

---

१ ख-झ न-भ श–निरूपयन् । २ ज्ञ-झ त-न-य र श–मोत मा च । ३ ज्ञ– यथेत्युत्तरवाक्ये, त–यथेत्येतरवाक्ये । ४ घ–बाधनोपायै । ५ घ-श–बाधरहितम् । ६ ख भ–अनुग्रहबुद्ध्या । ७ ख-झ-भ-र–' विलोकय ' नास्ति । ८ श–मनुष्यान् ।

वामी वामस्य धूतयः प्रणीतिरस्तु सूनृता ।
देवस्य वा मरुतो मर्त्यस्य वेजानस्य प्रयज्यवः ॥ २० ॥

वामी । वामस्य । धूतय॰ । प्रऽनीति । अस्तु । सूनृता ।
देवस्य । वा । मरुत । मर्त्यस्य । वा । ईजानस्य । प्रऽयज्यव ॥ २० ॥

हे Vधूतय कम्पयितार Vप्रयज्यव प्रकर्षेण यष्टव्या Vमरुत सा Vसूनृता प्रियसत्यात्मिका माध्यमिका युष्मदीया वाक् Vप्रणीतिरस्तु । अस्मदर्थं धनानां प्रणेत्री भवतु । Vदेवस्य Vवा Vमर्त्यस्य मनुष्यस्य Vवा Vईजानस्य इष्टवत उभयविधस्य पुरुषस्य Vवामी प्रशस्ता या वाक् Vवामस्य वननीयस्य धनस्य प्रणीति प्रणेत्री सा सूनृतेत्यन्वय । प्रणीतिरस्त्वस्मदर्थम् ॥

सद्यश्चिद्यस्य चर्कृतिः परि द्यां देवो नैति सूर्यः ।
त्वेषं शवो दधिरे नाम यज्ञियं मरुतो वृत्रहं शवो ज्येष्ठं वृत्रहं शवः ॥२१॥

सद्य । चित् । यस्य । चर्कृति । परि । द्याम् । देव । न । एति । सूर्य ।
त्वेषम् । शव । दधिरे । नाम । यज्ञियम् । मरुत । वृत्रऽहम् । शव ।
ज्येष्ठम् । वृत्रऽहम् । शव॰ ॥ २१ ॥

Vयस्य च मरुद्गणस्य Vचर्कृति कर्म Vसद्यश्चित् सद्य एव Vद्या Vपरि Vएति परिगच्छति दिव्यन्तरिक्षे परितो वर्तते Vदेवो Vन देवो द्योतमान Vसूर्य इव तादृशगणात्मका [1] Vमरुत Vत्वेष दीप्त Vनाम शत्रूणां नमयितृ Vयज्ञिय यज्ञार्हं Vशव बल Vदधिरे अधारयन् । तच्च Vशव बल Vवृत्रह वृत्रादेरसुरस्य हन्तृ भवति । तच्च[2] Vवृत्रह Vशव Vज्येष्ठं सर्वेभ्य प्रशस्ततम भवति ॥

सकृद्ध द्यौरजायत सकृद्भूमिरजायत ।
पृश्न्या दुग्धं सकृत्पयस्तदन्यो नानु जायते ॥ २२ ॥

सकृत् । ह । द्यौ । अजायत । सकृत् । भूमि । अजायत ।
पृश्न्या । दुग्धम् । सकृत् । पय । तत् । अन्य । न । अनु । जायते ॥ २२ ॥

Vसकृद्ध सकृदेव Vद्यौरजायत उदपद्यत । सकृदुत्पन्नैव स्थिता भवति । न पुनस्तस्यां[3] नष्टायामन्या तत्सदृशी द्यौर्जायते[4] । Vभूमि॰ च Vसकृत् एव Vअजायत । Vपृश्न्या मरुता मातुर्गो Vपय च Vसकृत् एकवारमेव Vदुग्ध यस्मात् पयसो मरुतो जज्ञिरे । ‘ पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाता॰ ’ (तै स २. २ ११ ४) इति तैत्तिरीयकम् । यथा द्यावापृथिव्यौ सकृदेवोत्पद्येते एव पृश्निरपि सकृद्दुग्धेनैव पयसा मरुतोऽजीजनत् । Vतत् तत परम् Vअन्य पदार्थ Vनानु Vजायते तत्सदृशो नोत्पद्यते ॥ ॥ ४ ॥

---

१ ख–तादृशा एवंगुणात्मका , श–तादृशो मरुद्गणात्मक । २. ख–एतच्च । ३ य–पुनरस्याम् । ४ ख भ य-र–द्यौर्न जायते ।

'स्तुषे जनम्' इति पञ्चदशर्चं षष्ठ सूक्त भारद्वाजस्य ऋजिश्वन आर्षं वैश्वदेवम्। अन्त्य षट्पञ्चाशदक्षरा शक्करी शिष्टास्त्रिष्टुभ। तथा चानुक्रान्त—'स्तुषे पञ्चोन ऋजिश्वा ह वैश्वदेव शक्कर्यन्तम्' इति। व्यूळ्हे दशरात्रे पञ्चमेऽहनीद वैश्वदेवनिविद्धानम्[1]। सूत्रित च—'ऋभुर्विभ्वा स्तु जनमिति वैश्वदेवम्' (आश्व श्रौ ८ ८) इति। आद्या महानाम्नीव्रते जप्या॥

स्तुषे जनं सुव्रतं नव्यसीभिर्गीर्भिर्मित्रावरुणा सुम्नयन्ता।
त आ गमन्तु त इह श्रुवन्तु सुक्षत्रासो वरुणो मित्रो अग्निः॥ १॥

स्तुषे। जनम्। सुऽव्रतम्। नव्यसीभि। गी ऽभि। मित्रावरुणा। सुम्नऽयन्ता।
ते। आ। गमन्तु। ते। इह। श्रुवन्तु। सुऽक्षत्रास। वरुण। मित्र। अग्नि॥ १॥

सुव्रत सुकर्माण जनं दैव्य जन देवसघ नव्यसीभि नवतराभि गीर्भि स्तुतिभि स्तु अह स्तुवे। तथा मित्रावरुणा। मित्र प्रमीतेस्त्रायको वरुण पापान्निवारयिता[2]। एतावपि देव स्तौमि। कीदृशौ। सुम्नयन्ता सुम्न सुख स्तोतृणामिच्छन्तौ। सुक्षत्रास शोभनबला ते वरुणादय सर्वे देवा इह अस्मिन् यज्ञे आ गमन्तु आगच्छन्तु। ते तादृशा श्रुवन्तु। अस्मदीया स्तुती शृण्वन्तु च। अत्र मित्रादीनां परिगणनमुपलक्षणं सूक्तस्य सर्वदेवताप्रतिपादकत्वात्[3]। अत एव पू जनमिति सामान्यनिर्देश॥

विशोविश ईड्यमध्वरेष्वदृप्तक्रतुमरतिं युवत्योः।
दिवः शिशुं सहसः सूनुमग्निं यज्ञस्य केतुमरुषं यजध्यै॥ २॥

विश ऽविश। ईड्यम्। अध्वरेषु। अदृप्तऽक्रतुम्। अरतिम्। युवत्यो।
दिव। शिशुम्। सहस। सूनुम्। अग्निम्। यज्ञस्य। केतुम्। अरुषम्। यजध्यै॥ २॥

विशोविश सर्वस्या प्रजाया अध्वरेषु यज्ञेषु ईड्यम् ऋत्विग्भि स्तुत्यम् अदृप्तक्र दर्परहितकर्माणम् अमूढप्रज्ञ वा युवत्यो द्यावापृथिव्यो अरतिम् अभिगन्तारम् अर्थं स्वामिन दिव द्युलोकस्य शिशु पुत्रम्। 'दिवस्परि प्रथम जज्ञे अग्नि' (ऋ स १० ४५ १) इति निगम। यद्वा दिव स्तोतु पुत्रभूतम्। तथापि निगमो भवति—'त्व पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्' (ऋ स २ १ ९) इति। सहस बलस्य सूनु पुत्र यज्ञस्य यागस्य केतु प्रज्ञापकम् अरुषम् आरोचमानम् एवगुणकम् अग्निं यजध्यै यष्टुम्। स्तुषे इत्यनुषज्यते। स्तुषे स्तुवे॥

अरुषस्य दुहितरा विरूपे स्तृभिरन्या पिपिशे सूरो अन्या।
मिथस्तुरा विचरन्ती पावके मन्म श्रुतं नक्षत ऋच्यमाने॥ ३॥

अरुषस्य। दुहितरा। विरूपे इति विऽरूपे। स्तृऽभि। अन्या। पिपिशे। सूर। अन्या।
मिथ ऽतुरा। विचरन्ती इति विऽचरन्ती। पावके इति।
मन्म। श्रुतम्। नक्षत। ऋच्यमाने इति॥ ३॥

---

१ ञ—वैश्वदेव निविद्धानम्, श—वैश्वदेव हविर्धानम्। २ ञ-त—पापाना निवारयिता। ३ ञ—सर्व देवता°, झ त-न-र—सर्वस्य देवता°।

इयमहोरात्रयो स्तुति । ᵛअरुषस्य आरोचमानस्य सूर्यस्य ᵛदुहितरा दुहितरौ । सूर्येण हि अहोरात्रयोर्विभाग क्रियते । अतस्तदधीनात्मलाभत्वात् तस्य दुहितराविल्युच्येते । ᵛविरूपे शुक्लकृष्ण-तया नानारूपे । तयो ᵛअन्या एका रात्रि ᵛस्तृभि नक्षत्रै ᵛपिपिशे पिश्यते सश्लिष्यते । 'पिश अवयवे' इति धातु । ᵛअन्या अहरात्मिका दुहिता ᵛसूर सूर्येण पिपिशे सश्लिष्यते । ते च नक्षत्रै सूर्येण चालकृते भवत इत्यर्थ । ᵛमिथस्तुरा परस्पर बाधयन्त्यौ । अह्ना रात्रिर्निवर्त्यते रात्र्या चाहरिति परस्पर बाध । अत एव ᵛविचरन्ती विविध पृथक् चरन्त्यौ ᵛपावके सर्वस्य शोधयित्र्यौ । एवभूते अहश्च रात्रिश्च ᵛऋच्यमाने अस्माभि स्तूयमाने सत्यौ ᵛश्रुत श्रोतव्य ᵛमन्म मननीयं स्तोत्रमस्मत्कृतं ᵛनक्षत॰ व्याप्नुताम् ॥

प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा बृहद्रयिं विश्ववारं रथप्राम् ।
द्युतद्यामा नियुतः पत्यमानः कविः कविमियक्षसि प्रयज्यो ॥ ४ ॥

प्र । वायुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । बृहत्ऽरयिम् । विश्वऽवारम् । रथऽप्राम् ।
द्युतत्ऽयामा । निऽयुत । पत्यमान । कवि । कविम् । इयक्षसि । प्रयज्यो इति प्रऽयज्यो ॥४॥

*ᵛबृहती महती ᵛमनीषा अस्मदीया स्तुति ᵛवायुम् ᵛअच्छ आभिमुख्येन ᵛप्र गच्छतु ॥ उपसर्ग-श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहार ॥ कीदृश वायुम् । ᵛबृहद्रयिं महाधनं ᵛविश्ववार विश्वैर्वरणीय सभजनीय ᵛरथप्रा रथस्यात्मीयस्य प्रातार पूरयितारम् । यद्वा । स्तोतॄणा रथ धनै पूरयितारम् । अथ प्रत्यक्ष-स्तुति । हे ᵛप्रयज्यो प्रकर्षेण यष्टव्य वायो ᵛद्युतद्यामा प्रदीप्तयान ᵛनियुत आत्मीयरथयोज्या वडवा ता ᵛपत्यमान अभिपतन्नभिगच्छन् । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । तासा वडवानामीश्वर ᵛकवि क्रा तदर्शी । एवभूत त्व ᵛकवि मेधाविन स्तोतारम् ᵛइयक्षसि धनेन पूजय ॥

स मे वपुश्छदयदश्विनोर्यो रथो विरुक्मान्मनसा युजानः ।
येन नरा नासत्येषयध्यै वर्तिर्याथस्तनयाय त्मने च ॥ ५ ॥

स । मे । वपु । छदयत् । अश्विनो । य । रथ । विरुक्मान् । मनसा । युजान ।
येन । नरा । नासत्या । इषयध्यै । वर्ति॰ । याथ । तनयाय । त्मने । च ॥ ५ ॥

ᵛअश्विनो स्वभूत ᵛस रथ ᵛमे मदीय ᵛवपु॰ शरीरं ᵛछदयत् छादयतु । तेजसाच्छादयतु । ᵛयो ᵛरथो ᵛविरुक्मान् विरोचनवान् विशेषेण दीप्यमान ᵛमनसा मनोव्यापारमात्रेण ᵛयुजान अश्वै सप्रयुज्यमानो[1] भवति । हे ᵛनरा नेतारौ हे ᵛनासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिका-प्रभवौ वाश्विनौ ᵛयेन रथेन ᵛवर्ति स्तोतृगृह ᵛतनयाय पुत्राय ᵛत्मने आत्मने तत्पित्रे स्तोत्रे ᵛच ᵛइषयध्यै कामान् प्रापयितु ᵛयाथ गच्छथ स रथ इति पूर्वत्रान्वय ॥　　॥ ५ ॥

---

* न—'नियुत्वद्वायुर्देवताके पशौ हविषो याज्या प्र वायुमिति । सूत्रित च—राये नु यं जज्ञतू रोदसी मे प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा (आश्व श्रौ ३ ८) इति' इत्यधिकम् । १ क्ष-त न र—संयुज्यमानो ।

पर्जन्यवाता वृषभा पृथिव्याः पुरीषाणि जिन्वतमप्यानि ।
सत्यश्रुतः कवयो यस्य गीर्भिर्जगतः स्थातर्जगदा कृणुध्वम् ॥ ६ ॥

पर्जन्यवाता । वृषभा । पृथिव्या । पुरीषाणि । जिन्वतम् । अप्यानि ।
सत्यऽश्रुत । कवय । यस्य । गी ऽभि । जगत । स्थात । जगत् । आ । कृणुध्वम् ॥

हे vपर्जन्यवाता पर्जन्यवायू vवृषभा वृष्टे कर्तारौ vपृथिव्या । अन्तरिक्षनामैतत् । अन्तरि vअप्यानि आसन्यानि vपुरीषाणि पूरकाण्युदकानि vजिन्वत प्रेरयतम् । उत्तरोऽर्धर्चो मारुत vसत्यश्रुत सत्यस्य स्तोत्रस्य श्रोतार vकवयः मेधाविनो मरुत vयस्य स्तोतु vगीर्भि स्तुति यूय स्तुता भवथ तस्य स्तोतु vजगत् स्थावरजङ्गमात्मक सर्वं प्राणिजातम् vआ vकृणुध्वम् आभिमुख कुरुत । हे vजगत vस्थात । गणाभिप्रायमेकवचनम्[1] । स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतोऽवस्थापक[2] मरुद्गण इति योज्यम् ॥

अन्वारम्भणीयाया सारस्वतस्य हविषो याज्या 'पावीरवी' इत्येषा । सूत्रित च—'पावीरवी क चित्रायु पीपिवास सरस्वत ' (आश्व श्रौ २ ८) इति । एकादशिने सारस्वते पशावे पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रित च—' पावीरवी कन्या चित्रायुर्यस्ते स्तन शशयो यो मयोभू ' (आ श्रौ ३ ७) इति । आग्निमारुते शस्त्रेऽप्येषा । सूत्रित च—' राकामहमिति द्वे पावीरवी कन्या चित्रा (आश्व श्रौ ५ २०) इति ॥

पावीरवी कन्या चित्रायुः सरस्वती वीरपत्नी धियं धात् ।
ग्नाभिरच्छिद्रं शरणं सजोषा दुराधर्षं गृणते शर्म यंसत् ॥ ७ ॥

पावीरवी । कन्या । चित्रऽआयु । सरस्वती । वीरऽपत्नी । धियम् । धात् ।
ग्नाभि । अच्छिद्रम् । शरणम् । सऽजोषा । दु ऽआधर्षम् । गृणते । शर्म । यसत् ॥ ७ ।

vपावीरवी शोधयित्री vकन्या कमनीया vचित्रायु. चित्रगमना चित्रान्ना वा vवीरपत्नी । वी प्रजापति पतिर्यस्यास्तादृशी । यद्वा । वीराणां पालयित्री । एवभूता vसरस्वती vधियम् अस्मदी कर्म यज्ञाख्य vधात् दधातु । धारयतु । ददातु वा । शब्देन प्रतिपादितो ह्यर्थोऽनुष्ठीयते । अपि ' vग्नाभि देवपत्नीभि vसजोषा सह प्रीयमाणा । यद्वा । ग्ना. गायत्र्यादीनि छन्दासि । ' छन्दासि ग्ना ' (तै स ५ १ ७ २) इति श्रुते । तै सह प्रीयमाणा vगृणते स्तुवते मह्यम् vअच्छिद्र छिद्र रहितं vदुराधर्षं शत्रुभिः शीतवातादिभिश्च धर्षितुमशक्य vशरण गृहं vशर्म सुख च vयसत् प्रयच्छतु ।

एकादशिने पौष्णे पशौ ' पथस्पथ ' इति हविषो याज्या । सूत्रित च—' पथस्पथ परिपति वचस्या बृहस्पते या परमा परावदिति द्वे ' (आश्व श्रौ ३ ७) इति ॥

---

१ ख-ङ न भ य-गणाभिप्रायेणैक° । २ घ-श–जगत स्थापक ।

पथस्पथः परिपतिं वचस्या कामेन कृतो अभ्यानळर्कम् ।
स नो रासच्छुरुधश्चन्द्राग्रा धियंधियं सीषधाति प्र पूषा ॥ ८ ॥

पथ ऽपथ । परिऽपतिम् । वचस्या । कामेन । कृत । अभि । आनट् । अर्कम् ।
स । न । रासत् । शुरुधं । चन्द्रऽअग्रा । धियम्ऽधियम् । सीसधाति । प्र । पूषा ॥८॥

ᵛपथस्पथ सर्वस्य मार्गस्य ᵛपरिपतिम् अधिपतिम् ᵛअर्कम् अर्चनीय पूषण ᵛकामेन काम्यमानेन फलेन ᵛकृत वशीकृत स्तोता ᵛवचस्या[1] स्तुत्या ᵛअभ्यानट् अभ्यश्नुताम् । प्राप्नोतु । ᵛस च ᵛपूषा ᵛन अस्मभ्य ᵛशुरुध शुचो रोधयित्री गा ᵛचन्द्राग्रा । चन्द्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यप्रमुखा यद्वा स्वर्णश्रृङ्गा ᵛरासत् ददातु ॥ ‘ रा दाने ’ । अस्माल्लेटि रूपम् ॥ तथा ᵛधियधिय सर्वमस्मदीय कर्म स पूषा ᵛप्र ᵛसीषधाति प्रसाधयतु ॥

त्वाष्ट्रे पशौ ‘ प्रथमभाजम् ’ इति हविषो याज्या । सूत्रित च—‘ प्रथमभाज यशस वयोधां सोमापूषणा जनना रयीणामिति सूक्तम् ’ (आश्व श्रौ ३ ८) इति ॥

प्रथमभाजं यशसं वयोधां सुपाणिं देवं सुगभस्तिमृभ्वम् ।
होता यक्षद्यजतं पस्त्यानामग्निस्त्वष्टारं सुहवं विभावा ॥ ९ ॥

प्रथमऽभाजम् । यशसम् । वय ऽधाम् । सुऽपाणिम् । देवम् । सुऽगभस्तिम् । ऋभ्वम् ।
होता । यक्षत् । यजतम् । पस्त्यानाम् । अग्नि । त्वष्टारम् । सुऽहवम् । विभाऽवा ॥ ९ ॥

ᵛप्रथमभाज प्रथम उत्पत्तिकाल[2] एव विभक्तार जन्तूनाम् । ‘ यावच्छो वै रेतस. सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्र जायते’ (तै स १ ५ ९ १) इति श्रुते । ᵛयशस यशस्विन ᵛवयोधा वयसोऽन्नस्य हविर्लक्षणस्य धातार धारयितार यद्वा स्तोतृभ्योऽन्नप्रद ᵛसुपाणिम् । हस्तस्य मणिबन्धादूर्ध्वंप्रदेश पाणि । शोभनपाणिक ᵛदेव दानादिगुणयुक्त ᵛसुगभस्तिम् । गभस्तिरिति बाहुनाम । शोभनदोर्दण्डम्[3] ᵛऋभ्वम् उरु भासमान महान्त वा ᵛपस्त्यानाम् । पस्त्यमिति गृहनाम । तत्स्थाना ᵛयजत यष्टव्यम् । गृहस्थैर्यजनीयमित्यर्थ. । ᵛसुहव सुखेन ह्वातु[4] शक्यम् । एवंभूत ᵛत्वष्टारं ᵛहोता देवानामाह्वाता ᵛविभावा दीप्यमान ᵛअग्नि ᵛयक्षत् यजत् । अनेन हविषा यजतु ॥

भुवनस्य पितरं गीर्भिराभी रुद्रं दिवा वर्धया रुद्रमक्तौ ।
बृहन्तमृष्वमजरं सुषुम्नमृधग्घुवेम कविनेषितासः ॥ १० ॥

भुवनस्य । पितरम् । गी ऽभि । आभि । रुद्रम् । दिवा । वर्धय । रुद्रम् । अक्तौ ।
बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । सुऽसुम्नम् । ऋधक् । हुवेम । कविना । इषितास ॥१०॥

---

१ ज्ञ त–वचस्या वचसा । २ घ श–उष काले । ३ ज्ञ-त-र-श–सुगभस्तिं शोभनदोर्दण्डम् । ४ घ-ज्ञ-त-भ-श–आह्वातुम् ।

vभुवनस्य भूतजातस्य vपितरं पालयितार vरुद्रम् । रुत् दु.खम् । तत्[1] द्रावयितारमीश्वरम् vआभि vगीर्भि स्तुतिभि vदिवा अहनि हे स्तोत vवर्धय । vअक्तौ राज्यां च तमेव vरुद्र स्तुतिभिर्वर्धय । वय च vकविना प्राज्ञेन रुद्रेण vइषितास प्रेरिता[2] सन्त vबृहन्त महान्तम् vऋष्व दर्शनीयम् vअजर जरारहित vसुषुम्न शोभनसुखमेवगुणविशिष्ट रुद्रम्[3] vऋधक् ऋद्ध समृद्ध यथा भवति तथा vहुवेम स्तवाम ॥ ॥ ६ ॥

आ युवानः कवयो यज्ञियासो मरुतो गन्त गृणतो वरस्याम् ।
अचित्रं चिद्धि जिन्वथा वृधन्त इत्था नक्षन्तो नरो अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

आ । युवान. । कवय । यज्ञियास. । मरुत । गन्त । गृणत । वरस्याम् ।
अचित्रम् । चित् । हि । जिन्वथ । वृधन्त । इत्था । नक्षन्त । नर । अङ्गिरस्वत् ॥ ११ ॥

हे vयुवान नित्यतरुणा vकवय प्राज्ञा vयज्ञियास यज्ञार्हा एवभूता हे vमरुत vगृणत स्तुवत vवरस्या वरणीया स्तुतिं प्रति vआ vगन्त आगच्छत । अपि च हे vनर नेतारो मरुत vइत्था इत्थमनेन प्रकारेण vवृधन्त वर्धमाना । यद्वा इत्था अमुत्रान्तरिक्षे vनक्षन्त. व्याप्नुवन्त vअङ्गिरस्वत् । अङ्गिरसो गमनशीला रश्मय । ते यथा शीघ्रं नभस्तल[4] व्याप्नुवन्ति तद्वत् । यद्वा । ऋषय एवाङ्गिरस । तद्वच्छीघ्रगामिन । एवभूता यूयम् vअचित्र vचित् । ओषधिवनस्पतिभिर्नैबिडो देशश्चित्रम्[5] । तद्विलक्षणम् ओषध्यादिभिर्वियुक्तमपि देश vजिन्वथ वृष्ट्या तर्पयथ । vहि इति पूरण ॥

प्र वीराय प्र तवसे तुरायाजा यूथेव पशुरक्षिरस्तम् ।
स पिस्पृशति तन्वि श्रुतस्य स्तृभिर्न नाकं वचनस्य विपः ॥ १२ ॥

प्र । वीराय । प्र । तवसे । तुराय । अज । यूथाऽइव । पशुऽरक्षि । अस्तम् ।
स । पिस्पृशति । तन्वि । श्रुतस्य । स्तृऽभि । न । नाकम् । वचनस्य । विप ॥ १२ ॥

vवीराय विक्रान्ताय विविध शत्रूणामीरकाय वा मरुद्गणाय vप्र vअज हे स्तोत स्तुतिं प्रगमय । तथा vतवसे बलिने[6] vतुराय क्षिप्रगमनाय[7] च तस्मै गणाय vप्र अज । तत्र दृष्टान्त । vपशुरक्षि पशुपालक vयूथेव । स यथा गोयूथानि सायकाले vअस्त गृह शीघ्र गमयति तद्वत् शीघ्र स्तुतिं प्रेरयेत्यर्थ । vस च मरुद्गण vवचनस्य वक्तु vविप विप्रस्य मेधाविन स्तोतु vश्रुतस्य ॥ क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति कर्मण सम्प्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ श्रुत श्रोतव्य स्तोत्र vतन्वि आत्मीये शरीरे vपिस्पृशति स्पर्शयतु । सश्लेषयतु । तत् स्तोत्र हृद्गत भवत्वित्यर्थ । स्पर्शने दृष्टान्त । vस्तृभिर्न vनाकम् । यथा नक्षत्रैर्नाकमन्तरिक्षं स्पर्शयति सश्लेषयति तद्वत् ॥

---

१ ज्ञ-झ-त-न-भ-य-र—तस्य । २ ख-झ-त-न-भ र—प्रेषिता प्रेरिता । ३ ख झ न भ—तं रुद्रम् । ४ ख-घ ज्ञ-झ-त-न-भ-र—नभस्थलम् । ५ ख-घ-ज्ञ-झ-त-न-भ-य-श—देशश्चित्र । ६. ख-घ-भ—बलाय, श—बले । ७ ख-घ-भ-श—क्षिप्रगामिने ।

यो रजांसि विममे पार्थिवानि त्रिश्चिद्विष्णुर्मनवे बाधिताय ।
तस्य ते शर्मन्नुपदद्यमाने राया मदेम तन्वा३ तना च ॥ १३ ॥

यः । रजांसि । विऽममे । पार्थिवानि । त्रि । चित् । विष्णु । मनवे । बाधिताय ।
तस्य । ते । शर्मन् । उपऽदद्यमाने । राया । मदेम । तन्वा । तना । च ॥१३॥

यः विष्णु बाधिताय असुरैर्हिंसिताय मनवे प्रजापतये तदर्थं पार्थिवानि पृथिव्या[1] सबद्धानि[1] रजांसि लोकान् । त्रीँल्लोकानिति यावत् । त्रि विममे । चित् इत्यवधारणे । त्रिभिरेव विक्रमणै [2] परिमितवान् । हे विष्णो तस्य तादृशस्य ते तव । तृतीयार्थे षष्ठी । ईदृशेन त्वया उपदद्यमाने अस्मभ्य दीयमाने शर्मन् शर्मणि गृहे सुखे वा वर्तमाना सन्तो वय राया धनेन तन्वा रोगादिरहितेन शरीरेण च तना तनयेन पुत्रेण च मदेम मोदेम । हृष्टा भवेम[3] ॥

तन्नोऽहिर्बुध्न्यो अद्भिरर्कैस्तत्पर्वतस्तत्सविता चनो धात् ।
तदोषधीभिरभि रातिषाचो भगः पुरंधिर्जिन्वतु प्र राये ॥ १४ ॥

तत् । न । अहि । बुध्न्य । अत्ऽभि । अर्कै । तत् । पर्वत । तत् । सविता । चन । धात् ।
तत् । ओषधीभि । अभि । रातिऽसाचं । भग । पुरम्ऽधि । जिन्वतु । प्र । राये ॥१४॥

बुध्न्य । बुध्नमन्तरिक्षम् । तत्र भव अहि । एत्यन्तरिक्ष इत्यहि । उक्त च—'अहिरयनादेत्यन्तरिक्षे' (निरु २ १७) इति । एतत्पदद्वयाभिधेयो देव अर्कै अर्चनसाधनैर्मन्त्रै स्तूयमान सन् न अस्मभ्य तत् लोके प्रसिद्ध चन अन्नम् अद्भि उदकै सार्धं धात् दधातु विदधातु । प्रयच्छतु । पर्वत पूरयिता । 'पर्व पूरणे' इति धातु । यद्वा । पर्ववद्वज्र पर्वत । तद्वान् । पर्वतस्य गिरे. शत्रुरिति वा पर्वत । स च तत् चनो दधातु । तथा सविता प्रेरको देवश्च तत् चनो दधातु । अपि च रातिषाच । रातिं दान सचन्ते सेवन्ते इति रातिषाचो विश्वे देवा । ते च ओषधीभि । ओष पाक आसु धीयते इत्योषधयस्तिलमाषाद्या । ताभि सार्धं तत् अन्नम् अभि प्रयच्छन्तु । तथा पुरधि बहुधीर्बहुप्रज्ञो वा बहुकर्मा वा भग भजनीय एतत्सज्ञो देवश्च राये धनार्थं प्र जिन्वतु अस्मान् प्रेरयतु ॥

नू नो रयिं रथ्यं चर्षणिप्रां पुरुवीरं मह ऋतस्य गोपाम् ।
क्षयं दाताजरं येन जनान्त्स्पृधो अदेवीरभि च क्रमाम
विश आदेवीरभ्य१श्नवाम ॥ १५ ॥

नु । न । रयिम् । रथ्यम् । चर्षणिऽप्राम् । पुरुऽवीरम् । मह । ऋतस्य । गोपाम् ।
क्षयम् । दात । अजरम् । येन । जनान् । स्पृध । अदेवी । अभि । च । क्रमाम ।
विश । आऽदेवी । अभि । अश्नवाम ॥ १५ ॥

---

१ ख झ–पृथिव्या सबन्धान्, घ–पृथिव्या सबद्धा, झ त-र–पृथिव्यां संबद्धानि, न-य–पृथिव्या सबद्धान्, भ–पृथिव्या सबद्धान्, श–पृथिवीसबन्धीनि । २ ख-झ न-भ-य–क्रमणै । ३ ख झ-त-भ-य र–स्म भवेम, न–सभवेम ।

हे सर्वे देवा ^v^न अस्मभ्यं ^v^रयिं धन ^v^क्षय गृह च ^v^दात प्रयच्छत। कीदृश रयिम्। ^v^रथ्य रथसबन्धिनम्। रथयुक्तमित्यर्थ । ^v^चर्षणिप्राम्। चर्षणयो मनुष्या । तेषां पूरयितार ^v^पुरुवीरम्। वीर्याज्जायन्त इति वीरा पुत्रादय । बहुभिर्वीरैरुपेतम्। ^v^मह महत ^v^ऋतस्य यज्ञस्य ^v^गोपां रक्षकम्। दक्षिणारूपेण धनेन हि यज्ञो रक्ष्यते। 'मृतो यज्ञस्त्वदक्षिण' इति वचनात्। कीदृश क्षयम्। ^v^अजर जरारहितम्। ^v^येन रयिणा क्षयेण च ^v^जनान् शत्रून् ^v^स्पृध स्पर्धमाना ^v^अदेवी [1] अदेवसबन्धिनी. आसुरी सेना ^v^च ^v^अभि ^v^क्रमाम अभिभवेम। तथा ^v^आदेवी.। आगता देवा यासु हवि स्वीकारार्थं ता आदेव्य.। तादृशीश्च ^v^विश प्रजा यज्ञानुष्ठायिनीर्येन धनेन गृहेण च ^v^अभ्यश्नवाम अभिप्राप्नवाम तादृश धनं गृह च दातेत्यन्वय ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि। तत्र 'हुवे व' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तमृजिश्वन आर्षं बहुदेवताकं त्रैष्टुभम्। 'हुवे व' इत्यनुक्रान्तम्। गत. सूक्तविनियोग ॥

हुवे वो देवीमदितिं नमोभिर्मृळीकाय वरुणं मित्रमग्निम्।
अभिक्षदामर्यमणं सुशेवं त्रातॄन्देवान्त्सवितारं भगं च ॥ १ ॥

हुवे। व । देवीम्। अदितिम्। नम ऽभि । मृळीकाय। वरुणम्। मित्रम्। अग्निम्।
अभिऽक्षदाम्। अर्यमणम्। सुऽशेवम्। त्रातॄन्। देवान्। सवितारम्। भगम्। च ॥१॥

हे देवा ^v^व युष्माकं मातर ^v^देवीं द्योतमानाम् ^v^अदितिम् अखण्डनीयामदीनां वा एतत्सज्ञां देवतां ^v^मृळीकाय सुखार्थं ^v^नमोभि नमस्कारै स्तोत्रैर्वा ^v^हुवे ह्वयामि। स्तौमि। तथा ^v^वरुणं वारकं ^v^मित्र प्रमीतेस्त्रायकं देवम् ^v^अग्निं चैतांश्च देवान् नमोभिर्हुवे। तथा ^v^अभिक्षदाम्। क्षदिर्हिंसा-कर्मा। अभिक्षत्तार शत्रूणां हिंसितार ^v^सुशेव सुसुखम् ^v^अर्यमण च नमोभिर्हुवे। ^v^सवितार ^v^भग ^v^च नमोभिर्हुवे। किं बहुना ^v^त्रातॄन् पालयितॄन् सर्वान् ^v^देवान् नमोभि स्तोत्रैर्हुवे स्तौमि ॥

सुज्योतिषः सूर्य दक्षपितॄननागास्त्वे सुमहो वीहि देवान्।
द्विजन्मानो य ऋतसापः सत्याः स्वर्वन्तो यजता अग्निजिह्वाः ॥ २ ॥

सुऽज्योतिष । सूर्य। दक्षऽपितॄन्। अनागा ऽत्वे। सुऽमह । वीहि। देवान्।
द्विऽजन्मान । ये। ऋतऽसाप । सत्या । स्व ऽवन्त । यजता । अग्निऽजिह्वा ॥२॥

हे ^v^सुमह शोभनदीप्ते ^v^सूर्य सर्वस्य प्रेरक ^v^दक्षपितॄन्। दक्ष पितामहो[2] येषा ते दक्षपितर । पितृशब्दो हि सामान्येन पूर्वपुरुषत्वमात्रे श्रुते। यथा—'अहं पितॄन्त्सुविदत्राँ अवित्सि' (ऋ. स १० १५ ३) इति। एषां दक्षपितृत्व च 'अदितिर्ह्यजनिष्ट' (ऋ स १० ७२ ५) इति मन्त्रादवगम्यते। ईदृशान् ^v^सुज्योतिष. शोभनज्योतिष्कान् ^v^देवान् ^v^अनागास्त्वे अनपराधत्वे ^v^वीहि कामयस्व। यथास्माकमपराध ते न कुर्वन्ति तथा कुर्या इत्यर्थ । ^v^ये देवा ^v^द्विजन्मान द्वयोर्लोक-योर्जायमाना प्रादुर्भवन्त ^v^ऋतसाप ऋत यज्ञं स्पृशन्त ^v^सत्या अवितथा सत्यवादिनो वा

१ ख-घ ङ-न-भ-र-आदेवी। २ ङ-ञ-त-न-र-पिता मातामहो।

ᵛस्वर्वन्त धनवन्त ᵛयजता यष्टव्या ᵛअग्निजिह्वा । अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषां ते। एवभूता ये देवा सन्ति तान् देवान् वीहीत्यन्वय ॥

उत द्यावापृथिवी क्षत्रमुरु बृहद्रोदसी शरणं सुषुम्ने ।
महस्करथो वरिवो यथा नोऽस्मे क्षयाय धिषणे अनेहः ॥ ३ ॥

उत। द्यावापृथिवी इति। क्षत्रम्। उरु। बृहत्। रोदसी इति। शरणम्। सुसुम्ने इति सुऽसुम्ने।
महः। करथः। वरिवः। यथा। नः। अस्मे इति। क्षयाय। धिषणे इति। अनेहः ॥ ३ ॥

ᵛउत अपि च हे ᵛद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ᵛउरु विस्तीर्णं ᵛक्षत्र बल ᵛकरथ कुरुतम्। तथा हे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛसुसुम्ने सुसुखे युवां ᵛबृहत् महत् ᵛशरण गृह च करथ कुरुतम्। ᵛमह महत् ᵛवरिव धन ᵛन अस्माकं ᵛयथा स्यात्तथा कुरुतमित्यर्थं । अपि च हे ᵛधिषणे धारयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ ᵛअनेह पापराहित्य च ᵛअस्मे अस्माक ᵛक्षयाय निवासार्थं कुरुतम् ॥

आ नो रुद्रस्य सूनवो नमन्तामद्या हूतासो वसवोऽधृष्टाः ।
यदीमर्भे महति वा हितासो बाधे मरुतो अह्वाम देवान् ॥ ४ ॥

आ। नः। रुद्रस्य। सूनवः। नमन्ताम्। अद्य। हूतासः। वसवः। अधृष्टाः।
यत्। ईम्। अर्भे। महति। वा। हितासः। बाधे। मरुतः। अह्वाम। देवान् ॥४॥

ᵛरुद्रस्य ᵛसूनव पुत्रा मरुत ᵛअद्य अस्मिन् काले ᵛहूतास आहूता सन्त ᵛन अस्मान् प्रति ᵛआ ᵛनमन्ताम् आनता भवन्तु । आगच्छन्तु । कीदृशा.। ᵛवसव वासयितार ᵛअधृष्टा अन्यैरहिंसिता [1]। ᵛयत् यदा ᵛईम् एनान् ᵛमरुत ᵛदेवान् ᵛअर्भे अल्पे ᵛमहति प्रभूते ᵛवा ᵛबाधे सग्रामे ᵛहितास निहिता स्थिता सन्तो वयम् ᵛअह्वाम आह्वयाम तदानीमद्येत्यन्वय ॥

मिम्यक्ष येषु रोदसी नु देवी सिषक्ति पूषा अभ्यर्धयज्वा ।
श्रुत्वा हवं मरुतो यद्ध याथ भूमा रेजन्ते अध्वनि प्रविक्ते ॥ ५ ॥

मिम्यक्ष। येषु। रोदसी। नु। देवी। सिसक्ति। पूषा। अभ्यर्धऽयज्वा।
श्रुत्वा। हवम्। मरुतः। यत्। ह। याथ। भूम। रेजन्ते। अध्वनि। प्रऽविक्ते ॥५॥

ᵛयेषु मरुत्सु ᵛरोदसी रुद्रस्य पत्नी ᵛदेवी द्योतमाना माध्यमिका वाक् ᵛमिम्यक्ष ᵛनु क्षिप्र सगच्छते । तथा ᵛअभ्यर्धयज्वा स्तोतॄनभ्यर्धयन् समृद्धान् कुर्वन् यो यजति धनेन पूजयति तादृश ᵛपूषा पोषको देवश्च ᵛसिषक्ति यान् मरुत सेवते । 'अभ्यर्धयज्वाभ्यर्धयन्यजति' (निरु ६ ६) इति यास्क । हे ᵛमरुतः ते यूय ᵛहवम् अस्मदीयमाह्वान ᵛश्रुत्वा ᵛयद्ध यदा खलु ᵛयाथ[2] आगच्छथ[2] तदानीम् ᵛअध्वनि मार्गे ᵛप्रविक्ते गमनार्थं पृथक्कृते सति तत्र विद्यमानानि ᵛभूम भूतजातानि

---

१ श—अन्यैरहता । २ घ-त-भ-श—याथ गच्छथ, ख-ङ-न-र—यथागच्छथ ।

ᵛरेजन्ते कम्पन्ते । तथा च मन्त्रान्तर—'प्र वेपयन्ति पर्वतान्वि विञ्चन्ति वनस्पतीन्' (ऋ स १ ३९ ५) इति ॥ ॥ ८ ॥

अभि त्यं वीरं गिर्वणसमर्चेन्द्रं ब्रह्मणा जरितर्नवेन ।
श्रवदिद्धवमुप च स्तवानो रासद्वाजाँ उप महो गृणानः ॥ ६ ॥

अभि । त्यम् । वीरम् । गिर्वणसम् । अर्च । इन्द्रम् । ब्रह्मणा । जरित । नवेन ।
श्रवत् । इत् । हवम् । उप । च । स्तवान । रासत् । वाजान् । उप । मह । गृणान ॥६॥

हे ᵛजरित स्तोत ᵛत्य त प्रसिद्धं ᵛवीर वीर्यवन्त विशेषेण शत्रूणामीरकं वा ᵛगिर्वणस गिरा सभक्तारमेवविधम् ᵛइन्द्र ᵛनवेन अभिनवेन शोभनेन ᵛब्रह्मणा स्तोत्रेण ᵛअभि ᵛअर्च अभिष्टुहि । स च ᵛस्तवान स्तूयमान सन् ᵛहवम् अस्मदीय स्तोत्रम् ᵛउप ᵛश्रवदित् उपश्रृणुयादेव । अपि च ᵛगृणान स्तूयमान इन्द्र ᵛमह महत प्रभूतान् ᵛवाजान् अन्नानि ᵛच ᵛउप ᵛरासत् प्रदेयात्[1] । यत एवमत स्तुहीत्यर्थं ॥

ओमानमापो मानुषीरमृक्तं धात तोकाय तनयाय शं योः ।
यूयं हि ष्ठा भिषजो मातृतमा विश्वस्य स्थातुर्जगतो जनित्रीः ॥ ७ ॥

ओमानम् । आप । मानुषी । अमृक्तम् । धात । तोकाय । तनयाय । शम् । यो ।
यूयम् । हि । स्थ । भिषज । मातृऽतमा । विश्वस्य । स्थातु । जगत । जनित्री ॥७॥

हे ᵛआप ᵛमानुषी मनुष्यहिता यूयम् ᵛअमृक्तम् अहिंसितम्[2] ᵛओमानम् । अवति रक्षतीत्योमा रक्षकमन्नम् । ᵛतोकाय पुत्राय ᵛतनयाय तत्पुत्राय[3] च ᵛधात धत्त । प्रयच्छत । तथा ᵛश शमनमुपद्रवाणां ᵛयो यावन पृथक्करण च पृथक्कर्तव्याना[4] धत्त प्रयच्छत । कुत इत्यत आह । ᵛहि यस्मात् ᵛयूय ᵛमातृतमा मातृभ्योऽप्यधिका ᵛभिषज[5] ᵛस्थ भवथ तस्मात् धातेत्यन्वय । कथ मातृभ्योऽप्यधिक भैषज्यमस्तीत्यत[6] आह । ᵛविश्वस्य सर्वस्य ᵛस्थातु स्थावरस्य ᵛजगत जङ्गमस्य ᵛजनित्री जनयित्र्यो भवथ । अतो यूय भिषज स्थ ॥

आ नो देवः सविता त्रायमाणो हिरण्यपाणिर्यजतो जगम्यात् ।
यो दत्रवाँ उषसो न प्रतीकं व्यूर्णुते दाशुषे वार्याणि ॥ ८ ॥

आ । न । देव । सविता । त्रायमाण । हिरण्यऽपाणि । यजत । जगम्यात् ।
य । दत्रऽवान् । उषस । न । प्रतीकम् । विऽऊर्णुते । दाशुषे । वार्याणि ॥ ८ ॥

ᵛत्रायमाण रक्षन् ᵛहिरण्यपाणि सुवर्णहस्तो हितरमणीयपाणिर्वा ᵛयजत यष्टव्य एवभूत ᵛसविता प्रेरक ᵛदेव ᵛन अस्मान् ᵛआ ᵛजगम्यात् आगच्छतु । ᵛय देव ᵛदत्रवान् धनवान्

---

१ ख-घ-भ—प्रदद्यात् । २ ख—हिंसन्तम्; घ-भ-श—अहिंसन्तम् । ३ ख ङ-न भ—तत्सुताय । ४ ख-ङ-न-भ—पृथक्कर्तव्यानां भयानाम् । ५ ख-घ-भ—भिषज आरोग्यकर्तार । ६ त—भैषज्यमास्वित्यत ।

^{v}उषसो ^{v}न ^{v}प्रतीकम् उषस प्रमुखमिव ^{v}दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय ^{v}वार्याणि वरणीयानि धनानि[1] ^{v}व्यूर्णुते विवृणोति प्रकाशयति स सवितेत्यन्वय ॥

उत त्वं सूनो सहसो नो अद्या देवाँ अस्मिन्नध्वरे ववृत्याः ।
स्यामहं ते सदमिद्रातौ तव स्यामग्नेऽवसा सुवीरः ॥ ९ ॥

उत । त्वम् । सूनो इति । सहस । न । अद्य । आ । देवान् । अस्मिन् । अध्वरे । ववृत्या ।
स्याम् । अहम् । ते । सदम् । इत् । रातौ । तव । स्याम् । अग्ने । अवसा । सुऽवीरे ॥९॥

^{v}उत अपि च हे ^{v}सहस ^{v}सूनो बलस्य पुत्राग्ने ^{v}त्वम् ^{v}अद्य अस्मिन् काले ^{v}न अस्मदीये ^{v}अस्मिन्नध्वरे यागे ^{v}देवान् यष्टव्यानिन्द्रादीन् ^{v}आ ^{v}ववृत्या आवर्तय । आगमय । अपि च ^{v}अह ^{v}ते तव ^{v}रातौ धनस्य दाने ^{v}सदमित् सर्वदैव वर्तमान ^{v}स्या भवेयम् । तथा हे ^{v}अग्ने ^{v}तव ^{v}अवसा त्वदीयेन रक्षणेन ^{v}सुवीर शोभनैर्वीरै पुत्रपौत्रादिभिरुपेतश्च ^{v}स्या भवेयम् ॥

उत त्या मे हवमा जग्म्यातं नासत्या धीभिर्युवमङ्ग विप्रा ।
अत्रिं न महस्तमसोऽमुमुक्तं तूर्वतं नरा दुरितादभीके ॥ १० ॥

उत । त्या । मे । हवम् । आ । जग्म्यातम् । नासत्या । धीभि । युवम् । अङ्ग । विप्रा ।
अत्रिम् । न । मह । तमस । अमुमुक्तम् । तूर्वतम् । नरा । दु ऽइतात् । अभीके ॥१०॥

^{v}उत अपि च हे ^{v}विप्रा प्राज्ञौ ^{v}नासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा हे अश्विनौ ^{v}त्या तौ प्रसिद्धौ ^{v}युव युवा ^{v}धीभि परिचरणकै[2] कर्मभिरुपेत ^{v}मे मदीय ^{v}हव स्तोत्रम् ^{v}अङ्ग क्षिप्रम् ^{v}आ ^{v}जग्म्यातम् आगच्छतम् । आगत्य च ^{v}मह महत ^{v}तमस असुरकृतादन्धकारात् ^{v}अत्रि ^{v}न यथात्रिमृषिम् ^{v}अमुमुक्त मोचितवन्तौ स्थ हे ^{v}नरा नेतारावश्विनौ तथास्मानपि ^{v}अभीके अन्यके प्राप्ते सग्रामे ^{v}दुरितात् दु खात् शत्रुकृतात् ^{v}तूर्वतम् अस्मांस्तारयतम् ॥ ॥ ९ ॥

ते नो रायो द्युमतो वाजवतो दातारो भूत नृवतः पुरुक्षोः ।
दशस्यन्तो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता अप्या मृळता च देवाः ॥ ११ ॥

ते । न । राय । द्युऽमत । वाजऽवत । दातार । भूत । नृऽवत । पुरुऽक्षो ।
दशस्यन्त । दिव्या । पार्थिवास । गोऽजाता । अप्या । मृळत । च । देवा. ॥११॥

हे ^{v}देवा ^{v}ते यूय ^{v}द्युमत दीप्तिमत ^{v}वाजवत बलयुक्तस्य ^{v}नृवत नृभि पुत्रादिभिरुपेतस्य ^{v}पुरुक्षो बहुभि कीर्तनीयस्य ^{v}राय धनस्य ^{v}न अस्मभ्य ^{v}दातारो ^{v}भूत भवत । अपि च ^{v}दशस्यन्त कामान् प्रयच्छन्त ^{v}दिव्या दिवि भवा आदित्या ^{v}पार्थिवास पृथिव्या भवा वसव ^{v}गोजाता । गौ पृश्निर्माध्यमिका वाक् । तत उत्पन्ना मरुत ^{v}अप्या अप्सु अन्तरिक्षे भवा रुद्रा[3] ^{v}च ते सर्वे यूयम् अस्मान् ^{v}मृळत सुखयत ॥

---

१ ख-क्ष-न-भ—सभजनीयानि धनानि । २ ख-घ भ-श—परिचारकै । ३ ख-घ-भ-श—सेन्द्रा ।

ते नो॑ रु॒द्रः सर॑स्वती स॒जोषा॑ मी॒ळ्हुष्म॑न्तो॒ विष्णु॑र्मृळन्तु वा॒युः ।
ऋ॒भु॒क्षा वाजो॒ दैव्यो॑ विधा॒ता प॒र्जन्या॒वाता॑ पिप्यता॒मिषं॑ नः ॥ १२ ॥

। न॒ । रु॒द्र । सर॑स्वती । स॒ऽजोषा॑ । मी॒ळ्हुष्म॑न्त । विष्णु॑ । मृ॒ळन्तु॒ । वा॒यु ।
भुक्षा । वाज॑ । दैव्य॑ । वि॒ऽधा॒ता । प॒र्जन्या॒वाता॑ । पि॒प्य॒ता॒म् । इष॑म् । न॒ ॥ १२ ॥

vमीळ्हुष्मन्त वर्षणवन्त vते देवा. vन अस्मान् vमृळन्तु मृळयन्तु सुखयन्तु । के त इति च्यते । vरुद्र vसरस्वती च vसजोषा सह प्रीयमाणा vविष्णु vवायु च vऋभुक्षा । ऋभुर्विभ्वा ज इति त्रय सौधन्वना. । तेषामाद्यो ऋभुश्च vवाज अन्तिमश्च । उपलक्षणमेतत् । विभ्वा च । व्य देवेभ्यो हित vविधाता प्रजापतिश्च । अपि च vपर्जन्यावाता पर्जन्यश्च वायुश्चोभौ vन स्मभ्यम् vइषम् अन्न vपिप्यतां वर्धयताम् ॥

उ॒त स्य दे॒वः स॑वि॒ता भगो॑ नो॒ऽपां नपा॑दवतु॒ दानु॒ पप्रिः॑ ।
त्वष्टा॑ दे॒वेभि॒र्जनि॑भिः स॒जोषा॒ द्यौर्दे॒वेभिः॑ पृथि॒वी स॑मु॒द्रैः ॥ १३ ॥

त । स्य । दे॒व । स॒वि॒ता । भग॑ । न॒ । अ॒पाम् । नपा॑त् । अ॒व॒तु॒ । दानु॑ । पप्रि॑ ।
ष्टा । दे॒वेभि॑ । जनि॑ऽभि । स॒ऽजोषा॑ । द्यौ । दे॒वेभि॑ । पृ॒थि॒वी । स॒मु॒द्रै ॥ १३ ॥

vउत अपि च vस्य स य प्रेरकतया सर्वत्र प्रख्यात स vसविता vदेव vभग च[1] vअपा गत् च अपां मेघस्थानां पुत्रो माध्यमिकोऽग्नि स च vन अस्मान् vअवतु रक्षतु । कीदृशोऽपा त् । vदानु दातव्य धन vपप्रि. प्राता पूरयिता ॥ 'प्रा पूरणे' इत्यस्मात् 'आदृगमहन०' इति ो लिड्वद्भावात् 'न लोकाव्यय०' इति षष्ठीप्रतिषेध ॥ तथा vदेवेभि देवै vजनिभि त्नीभिश्च vसजोषा सहप्रीति[2] vत्वष्टा च vदेवेभि. देवै सह प्रीयमाणा vद्यौ च vसमुद्रै सह माणा vपृथिवी चैताश्च सर्वा देवता अस्मानवन्तु ॥

आग्निमारुते 'उत नोऽहि ' इत्येषा । सूत्रित च—'उत नोऽहिर्बुध्न्य शृणोतु देवाना पत्नी गीरवन्तु न ' (आश्व श्रौ ५ २०) इति ॥

उ॒त नोऽहि॑र्बु॒ध्न्यः॑ शृणोत्व॒ज एक॑पात्पृथि॒वी स॑मु॒द्रः ।
विश्वे॑ दे॒वा ऋ॑ता॒वृधो॑ हुवा॒नाः स्तु॒ता मन्त्राः॑ कविश॒स्ता अ॑वन्तु ॥ १४ ॥

। न॒ । अहि॑ । बु॒ध्न्य॑ । शृ॒णो॒तु॒ । अ॒ज । एक॑ऽपात् । पृ॒थि॒वी । स॒मु॒द्र ।
। दे॒वा । ऋ॒त॒ऽवृ॒ध । हु॒वा॒ना । स्तु॒ता । मन्त्रा॑ । क॒वि॒ऽश॒स्ता । अ॒वन्तु॒ ॥ १४ ॥

vउत अपि च vअहिर्बुध्न्य vन. अस्माक स्तोत्र vशृणोतु । vअज जन्मरहित । एक ाय एव पद्यते गच्छतीति vएकपात् । एतत्पदद्वयाभिधेयो देवश्च vपृथिवी vसमुद्र च अस्मदीय

---

१ ख-घ भ—च नोऽस्मान् रक्षताम् । २ श—सहप्रीतियुक्ता ।

स्तोत्रं शृणोतु । अपि च ^v^ऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा वर्धयितारः ^v^हुवानाः अस्माभिराहूयमानाः पूर्वैर्ऋषिभिश्च स्तोत्रैः ^v^स्तुताः ^v^मन्त्राः मन्त्रणीयाः गुप्तं भाषितव्याः मन्त्रप्रतिपाद्या वा ^v^कविशस्ताः कविभिर्मेधाविभिः ऋषिभिः[1] शस्तैः शसिता ईदृशाः ^v^विश्वे ^v^देवाः ^v^अवन्तु अस्मान् रक्षन्तु ॥

एवा नपातो मम तस्य धीभिर्भरद्वाजा अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

आ हुतासो वसवोऽधृष्टा विश्वे स्तुतासो भूता यजत्राः ॥ १५ ॥

एव । नपातः । मम । तस्य । धीभिः । भरत्ऽवाजाः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।

आ । हुतासः । वसवः । अधृष्टाः । विश्वे । स्तुतासः । भूत । यजत्राः ॥ १५ ॥

^v^एव एव योऽहं देवान् स्तुतवान् ^v^तस्य ^v^मम ऋजिश्वनः ^v^नपातः पुत्राः ^v^भरद्वाजाः भरद्वाजगोत्रजाः[2] सुहोत्रादयः ^v^धीभिः स्तोत्रैः ^v^अर्कैः अर्चनसाधनैः ^v^अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । हे ^v^यजत्राः यष्टव्या देवाः ^v^हुतासः पुरोडाशादिभिर्हविर्भिः हुतास्तर्पिताः ^v^वसवः[3] निवासयितारः ^v^अधृष्टाः कैरप्यहिंसिताः[3] एवंभूताः ^v^विश्वे ते सर्वे यूयं ^v^आ देवपत्न्यश्च ^v^स्तुतासो ^v^भूत । तैः सुहोत्रादिभिः स्तुता भवत ॥ ॥ १० ॥

'उदु त्यत्' इति षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तमृजिश्वन आर्षं वैश्वदेवम् । त्रयोदश्याद्यास्तिस्र उष्णिहः षोडश्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—'उदु त्यत्षोळश त्र्युष्णिगनुष्टुबन्तम्' इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

उदु त्यच्चक्षुर्महि मित्रयोराँ एति प्रियं वरुणयोरदब्धम् ।

ऋतस्य शुचि दर्शतमनीकं रुक्मो न दिव उदिता व्यद्यौत् ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । त्यत् । चक्षुः । महि । मित्रयोः । आ । एति । प्रियम् । वरुणयोः । अदब्धम् ।

ऋतस्य । शुचि । दर्शतम् । अनीकम् । रुक्मः । न । दिवः । उत्ऽइता । वि । अद्यौत् ॥ १ ॥

^v^त्यत् तत् प्रसिद्धं ^v^चक्षुः प्रकाशकं ^v^महि महत् विस्तृतं ^v^मित्रयोः[4] ^v^वरुणयोः[4] ^v^प्रियं । मित्रशब्दो वरुणशब्दश्च इतरेतरयोगात् मित्रावरुणावुभावप्याचष्टे । मित्रावरुणयोः प्रियम्[5] ^v^अदब्धं रक्षोभिरहिंसितं ^v^शुचि शुद्धं निर्मलं ^v^दर्शतं दर्शनीयम् । एवंभूतम् ^v^ऋतस्य आदित्यस्य ^v^अनीकं तेजः ^v^आ सर्वेषामभिमुखम् ^v^उत् ^v^एति उद्गच्छति । ^v^उदिता उदितौ सूर्यस्योदये सति उदितं तत्तेजः ^v^दिवः अन्तरिक्षस्य ^v^रुक्मो ^v^न भूषणमिव ^v^व्यद्यौत् विद्योतते । प्रकाशते[6] ॥

१ ख-क्ष-न-भ-'ऋषिभिः' नास्ति । २ घ श-°गोत्रकाः । ३ ज्ञ-क्ष-त न-भ-य-र—अधृष्टाः शत्रुभिरहिंसिता वसवो निवासयितारः । ४ ख-भ-मित्रयोः मित्रावरुणयोः, श—मित्रयोः वरुणमित्रयोः प्रियमित्रयोः । ५ ज्ञ-क्ष-त-न-भ-र-श—अतिप्रियम्, य—इति प्रियम् । ६ ख-भ—प्रकाशते उ पूरणः ।

वेद यस्त्रीणि विदथान्येषां देवानां जन्म सनुतरा च विप्रः ।
ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन्नभि चष्टे सूरो अर्य एवान् ॥ २ ॥

वेद । यः । त्रीणि । विदथानि । एषाम् । देवानाम् । जन्म । सनुतः । आ । च । विप्रः ।
ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् । अभि । चष्टे । सूरः । अर्यः । एवान् ॥ २ ॥

vय सूर्यं vत्रीणि त्रिसङ्ख्यानि vविदथानि वेदितव्यानि स्थानानि त्रीँल्लोकान् vवेद वेत्ति जानाति । vएषाम् एतल्लोकत्रयवर्तिना vदेवानां वसुरुद्रादित्यात्मना vसनुत । अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितमप्रज्ञायमान vजन्म जनन vच य vविप्र मेधावी सूर्यो वेत्ति । आकार पूरक । स vसूर सूर्यं vमर्तेषु मनुष्येषु विद्यमानानि vऋजु ऋजूनि शोभनानि कर्माणि vवृजिना वृजिनान्यशोभनानि कर्माणि vच vपश्यन् साक्षितया जानन् vअभि vचष्टे अभित सर्वं जगत् प्रकाशयति । तथा vअर्य स्वामी भूत्वा vएवान् प्राप्तव्यान् कामांश्च मनुष्येषु प्रकाशयति ॥

स्तुष उ वो मह ऋतस्य गोपानदितिं मित्रं वरुणं सुजातान् ।
अर्यमणं भगमदब्धधीतीनच्छा वोचे सधन्यः पावकान् ॥ ३ ॥

स्तुषे । ॐ इति । वः । महः । ऋतस्य । गोपान् । अदितिम् । मित्रम् । वरुणम् । सुऽजातान् ।
अर्यमणम् । भगम् । अदब्धऽधीतीन् । अच्छ । वोचे । सऽधन्यः । पावकान् ॥३॥

हे देवा vमह महत vऋतस्य यज्ञस्य vगोपान् रक्षकान् vव युष्मान् vस्तुषे स्तुवे । vउ इति पूरण । तानेव देवानाह । vअदितिम् अदीनां देवमातर vमित्र vवरुण चैतान् vसुजातान् शोभनजननान् vअर्यमण vभग च vअदब्धधीतीन् अहिंसितकर्मण vसधन्य धनसहितान् vपावकान् विश्वस्य शोधकान् । ईदृशान् सर्वान् देवान् vअच्छ vवोचे अभिप्रब्रवीमीत्यर्थ ॥

रिशादसः सत्पतीँरदब्धान्महो राज्ञः सुवसनस्य दातॄन् ।
यूनः सुक्षत्रान्क्षयतो दिवो नॄनादित्यान्याम्यदितिं दुवोयु ॥ ४ ॥

रिशादसः । सत्ऽपतीन् । अदब्धान् । महः । राज्ञः । सुऽवसनस्य । दातॄन् ।
यूनः । सुऽक्षत्रान् । क्षयतः । दिवः । नॄन् । आदित्यान् । यामि । अदितिम् । दुवःऽयु ॥४॥

vरिशादस रिशता हिंसकानामसितॄन् क्षेप्तॄन् यद्वा रिशानां हिंसकानामत्तॄन् भक्षयितॄन् vसत्पतीन् सतां पालयितॄन् vअदब्धान् अहिंसितान् vमह महत vराज्ञ राजमानानीश्वरान् वा vसुवसनस्य शोभननिवासस्य vदातॄन् vयून नित्यतरुणान् vसुक्षत्रान् शोभनधनान् शोभनबलान् वा vक्षयत सर्वत्र निवसत [1] । यद्वा । क्षयतिरैश्वर्यकर्मा । ईशानान् vदिव द्युलोकस्य vनॄन् नेतॄन् vआदित्यान् अदिते पुत्रान् । ईदृशान् सर्वान् देवान् vदुवोयु । लुप्तविभक्तिकमेतत् । दुवोयु दुवोऽस्मदीय परिचरण कामयमानाम् vअदितिं देवमातर च vयामि प्राप्नोमि । यद्वा । यामि याचामि ॥

---

१ क्ष-त न-भ-र–निवासत ।

द्यौ३ष्पितः पृथिवि मातरध्रुगग्ने भ्रातर्वसवो मृळता नः ।
विश्व आदित्या अदिते सजोषा अस्मभ्यं शर्म बहुलं वि यन्त ॥ ५ ॥

द्यौ । पितरिति । पृथिवि । मात । अध्रुक् । अग्ने । भ्रात । वसव । मृळत । न ।
विश्वे । आदित्या । अदिते । सऽजोषा । अस्मभ्यम् । शर्म । बहुलम् । वि । यन्त ॥ ५ ॥

हे पित पितृस्थानीय द्यौ द्युलोक हे मात मातृस्थानीये अध्रुक् अद्रोग्ध्रि पृथिवि हे भ्रात भ्रातृस्थानीय अग्ने हे वसव वासयितारो[1] देवा ते सर्वे यूय न अस्मान् मृळत सुखयत । हे विश्वे आदित्या सर्वेऽदितिपुत्रा देवा हे अदिते यूय सजोषा सगता भूत्वा अस्मभ्य बहुलम् अधिक शर्म सुख विस्तृत वा गृह वि यन्त प्रयच्छत ॥ ॥ ११ ॥

मा नो वृकाय वृक्ये समस्मा अघायते रीरधता यजत्राः ।
यूयं हि ष्ठा रथ्यो नस्तनूनां यूयं दक्षस्य वचसो बभूव ॥ ६ ॥

मा । न । वृकाय । वृक्ये । समस्मै । अघऽयते । रीरधत । यजत्रा ।
यूयम् । हि । स्थ । रथ्य । न । तनूनाम् । यूयम् । दक्षस्य । वचस । बभूव ॥ ६ ॥

हे यजत्रा यष्टव्या देवा न अस्मान् वृकाय हिंसकाय स्तेनाय वृक्ये तस्य स्त्रियै च मा रीरधत मा वश नैष्ट । मा वशीकुरुत । यद्वा । वृकोऽरण्यश्वा तस्य स्त्री वृकी । अपि च समस्मै सर्वस्मै अघायते अघमनर्थमस्माकमिच्छते शत्रुजनायास्मान् मा वश नयत । यूय हि यूय खलु न अस्माक तनूना शरीराणां रथ्य नेतार स्थ भवथ । यूयम् एव दक्षस्य अस्मदीयस्य बलस्य वचस वाक्यस्य च नेतार बभूव[2] । अत कारणात् अस्मान् मा रीरधतेत्यन्वय ॥

मा व एनो अन्यकृतं भुजेम मा तत्कर्म वसवो यच्चयध्वे ।
विश्वस्य हि क्षयथ विश्वदेवाः स्वयं रिपुस्तन्वं रीरिषीष्ट ॥ ७ ॥

मा । व । एन । अन्यऽकृतम् । भुजेम । मा । तत् । कर्म । वसव । यत् । चयध्वे ।
विश्वस्य । हि । क्षयथ । विश्वऽदेवा । स्वयम् । रिपु । तन्वम् । रिरिषीष्ट ॥ ७ ॥

हे देवा व युष्माक स्वभूता वयम् अन्यकृतम् अन्यै. शत्रुभि कृतमुत्पादितम् एन पाप मा भुजेम मा भुक्ष्महि । हे वसव. वासयितारो देवा यत् येन कृतेन पापेन चयध्वे अस्मान् बाधध्वे । चयतिर्हिंसाकर्मा । तत् च पाप मा कर्म मा कार्ष्म ॥ करोतेर्माङि लुङि ' मन्त्रे घस० ' इति च्लेर्लुक् ॥ हे विश्वदेवा सर्वे देवा. विश्वस्य सर्वस्य जगतो यूय हि क्षयथ ईश्वरा भवथ । अत कारणात् अस्मदीय रिपु शत्रु तन्व स्वशरीर स्वयम् एव रिरिषीष्ट[3] हिंस्यात् । यथैव भवति तथा कुरुतेति भाव ॥

१ ख घ झ त-न-भ श – निवासयितारो । २ झ-न – बभूव बभूवथ, र – बभूवथ । ३ ख-घ-भ-श – मा रीरिषीष्ट ।

नम॒ इदु॒ग्रं नम॒ आ वि॑वासे॒ नमो॑ दाधार पृथि॒वीमु॒त द्याम् ।
नमो॑ दे॒वेभ्यो॒ नम॑ ईश एषां कृ॒तं चि॒देनो॒ नम॒सा वि॑वासे ॥ ८ ॥

नमः॑ । इत् । उ॒ग्रम् । नमः॑ । आ । वि॒वा॒से॒ । नमः॑ । दा॒धा॒र॒ । पृ॒थि॒वीम् । उ॒त । द्याम् ।
नमः॑ । दे॒वेभ्यः॑ । नमः॑ । ई॒शे॒ । ए॒षा॒म् । कृ॒तम् । चि॒त् । एनः॑ । नम॑सा । आ । वि॒वा॒से॒ ॥८।

आस्तां तावद्देवाना माहात्म्य तदीयो नमस्कारोऽपीत्थंमहाभाग इति ब्रुवाण कैमुतिकन्यायेन देवान् स्तौति । ᵛनम ᵛइत् नमस्कार एव ᵛउग्रम् उद्गूर्णबल सर्वोत्कृष्टम् । तेन हि सर्वं लभ्यते । अत ᵛनम नमस्कारम् ᵛआ ᵛविवासे परिचरामि । ᵛनम नमस्कार एव ᵛपृथिवीमुत ᵛद्यां द्युलोक च ᵛदाधार धारयति । द्यावापृथिव्यौ प्राणिभिर्नमस्क्रियमाणे सत्यौ तदुपभोगाय चिरकालमवतिष्ठेते अत ᵛदेवेभ्य ईद्दश ᵛनम करोमि[1] । ᵛएषा देवाना ᵛनम नमस्कार ᵛईशे ईष्टे । यतस्तेन ते वशीकृता । ᵛकृत ᵛचित् कृतमप्याचरितमपि ᵛएन, पाप ᵛनमसा नमस्कारेण ᵛआ ᵛविवासे । विवासो वर्जनम् । वर्जयामि । विनाशयामि ॥

ऋ॒तस्य॑ वो र॒थ्यः॑ पू॒तद॑क्षानृ॒तस्य॑ पस्त्य॒सदो॒ अद॑ब्धान् ।
ताँ आ नमो॑भिरुरु॒चक्ष॑सो॒ नॄन्विश्वा॑न्व॒ आ न॑मे म॒हो यज॑त्राः ॥ ९ ॥

ऋ॒तस्य॑ । व॒ । र॒थ्य॑ । पू॒तऽद॑क्षान् । ऋ॒तस्य॑ । प॒स्त्य॒ऽसद॑ । अद॑ब्धान् ।
तान् । आ । नम॑ऽभि । उ॒रु॒ऽचक्ष॑स । नॄन् । विश्वा॑न् । व॒ । आ । न॒मे॒ । म॒ह । य॒ज॒त्रा॒ ॥९।

हे ᵛयजत्रा यष्टव्या देवा ᵛव युष्मदीयस्य ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛरथ्य रहितॄन् नेतॄन् ᵛपूतदक्षान् शुद्धबलान् ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛपस्त्यसद यज्ञसबन्धिनि पस्त्ये देवयजनलक्षणे गृहे सीदतो निषण्णान् ᵛअदब्धान् रक्ष प्रभृतिभिरहिंसितान् ᵛउरुचक्षस बहुद्रष्टॄन् ᵛनॄन् नेतॄन् ᵛमह महत ᵛतान् ᵛविश्वान् सर्वान् ᵛव युष्मान् ᵛआ आभिमुख्येन क्रियमाणै ᵛनमोभि नमस्कारै ᵛआ ᵛनमे आनतोऽस्मि ॥

ते हि श्रेष्ठव॑र्चस॒स्त उ॑ नस्ति॒रो विश्वा॑नि दुरि॒ता नय॑न्ति ।
सु॒क्ष॒त्रासो॒ वरु॑णो मि॒त्रो अ॒ग्निर्ऋ॒तधी॑तयो वक्म॒राज॑सत्याः ॥ १० ॥

ते । हि । श्रेष्ठ॑ऽवर्चस । ते । ऊँ इति॑ । न॒ । ति॒र । विश्वा॑नि । दु॒ऽइ॒ता । नय॑न्ति ।
सु॒ऽक्ष॒त्रास॑ । वरु॑ण । मि॒त्र । अ॒ग्नि । ऋ॒तऽधी॑तय । व॒क्म॒राज॑ऽसत्या ॥ १० ॥

ये देवा वक्ष्यमाणगुणा ᵛते ᵛहि ते खलु ᵛश्रेष्ठवर्चस प्रशस्यतमदीप्तयो भवन्ति । अत ᵛत ᵛउ त एव ᵛन अस्माक ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛदुरिता[2] पापानि ᵛतिर तिरोहितानि यथा भवन्ति तथा ᵛनयन्ति नयन्तु । विनाशयन्त्वित्यर्थ । ये वरुणादयो देवा ᵛसुक्षत्रास शोभनबला शोभनधना वा ᵛऋतधीतय सत्यकर्माण ᵛवक्मराजसत्या । वक्म वचन स्तोत्रम् । तस्य राजान ईशाना वक्मराजा स्तोतार । तेषु सत्या अवितथा । एवभूतास्ते हीत्यन्वय ॥ ॥ १२ ॥

---

१ ख-भ–नमस्करोमि । २ श–दुरिता दुरितानि ।

ते नु इन्द्रः पृथिवी क्षामं वर्धन्पूषा भगो अदितिः पञ्च जनाः ।
सुशर्माणः स्ववसः सुनीथा भवन्तु नः सुत्रात्रासः सुगोपाः ॥ ११ ॥

ते । नु । इन्द्र । पृथिवी । क्षामं । वर्धन् । पूषा । भर्ग । अदिति । पञ्च । जनां ।
सुऽशर्माण । सुऽअवस । सुऽनीथा । भवन्तु । न । सुऽत्रात्रासं । सुऽगोपा ॥११॥

vते[1] देवा vन अस्माक vक्षाम निवासभूमिं[2] vवर्धन् वर्धयन्तु । के ते । vइन्द्र. vपृथिवी च vपूषा च vभग च vअदिति अदीना देवमाता च vपञ्च vजना देवमनुष्याणा गन्धर्वाप्सरसाम्' (ऐ ब्रा ३ ३१) इत्यादिब्राह्मणोक्ता देवमनुष्यादयश्च[3] ते च vन अस्मदर्थं vसुशर्माण सुसुखा vस्ववस शोभनान्ना vसुनीथा सुप्रापणाश्च vभवन्तु । अस्मभ्य शोभनसुखादिक प्रयच्छन्त्विति भाव । तथा vसुत्रात्रास सुष्ठु त्रातार vसुगोपा शोभनगोपायितारश्च भवन्तु । उपस्थितेभ्य शत्रुभ्यो रक्षण त्राणम् । तेषामुत्पत्तिनिरोधेन रक्षण गोपनम् ॥

नू सद्मानं दिव्यं नंशि देवा भारद्वाजः सुमतिं याति होता ।
आसानेभिर्यजमानो मियेधैर्देवानां जन्म वसूयुर्ववन्द ॥ १२ ॥

नु । सद्मानम् । दिव्यम् । नशि । देवा । भारत्ऽवाज । सुऽमतिम् । याति । होता ।
आसानेभि । यजमान । मियेधैं । देवानाम् । जन्म । वसुऽयु । ववन्द ॥ १२ ॥

अनया ऋषिरात्मान परोक्षवदाह[4] । हे vदेवा vभारद्वाज भरद्वाजगोत्रज vहोता स्तोता अयमृषि vदिव्य दिवि भव vसद्मान सदन स्थान vनु क्षिप्र vनशि व्याप्नोतु । तथा vसुमति शोभना मतिं युष्मदीयामनुग्रहबुद्धि च vयाति याचते । यातिर्याच्ञाकर्मा । तदर्थम् vआसानेभि आसीनै सन्नासन कुर्वद्भि vमियेधै मेध्यैर्मेधार्हैं अन्ययजमानै[5] सार्धं vयजमान याग कुर्वन्नयमृषि vवसूयु वसूनि धनान्यात्मन इच्छन् vदेवाना vजन्म जन[6] सघ[6] vववन्द वन्दते । स्तौति ॥

दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'अप त्य वृजिनम्' इत्येष वैश्वदेवस्तृच । सूत्रित च—अप त्य वृजिन रिपुमम्बितमे नदीतम इत्यानुष्टुभ प्रउगम्' (आश्व श्रौ ७ ११) इति ॥'

अप त्यं वृजिनं रिपुं स्तेनमग्ने दुराध्यम् । दविष्ठमस्य सत्पते कृधी सुगम् ॥१३॥

अप । त्यम् । वृजिनम् । रिपुम् । स्तेनम् । अग्ने । दुःऽआध्यम् ।
दविष्ठम् । अस्य । सत्ऽपते । कृधि । सुऽगम् ॥ १३ ॥

हे vअग्ने त्व vत्य त प्रसिद्ध vवृजिनं कुटिल vरिपु पापकारिण vदुराध्य दु खस्याध्यातार दुष्टाभिप्रायमेवभूतं vस्तेन हिंसक vदविष्ठ दूरतमम् vअप vअस्य अपक्षिप । 'असु क्षेपणे' इति

---

१ ख-भ—ते तादृशा । २ झ-न र—भूमिम् । ३ ख-भ—देवमनुष्यादय पितृसर्पाश्च । ४ ख-घ-भ श—परोक्षतयाह । ५ घ झ त-भ-र—अन्ययाजमानै । ६ ख-घ भ—जनसंघम्, श—जनन सर्वम् ।

धातु । हे vसत्पते सतां पालयितरग्ने अस्माक vसुग शोभनेन[1] गन्तव्यं[1] सुख vकृधि कुरु । अत्र सर्वदेवात्मकस्याग्ने स्तवनाद्वैश्वदेवत्वम् ॥

ग्रावाणः सोम नो हि कं सखित्वनायं वावशुः ।
जही न्य१त्रिणं पणिं वृको हि षः ॥ १४ ॥

ग्रावाण । सोम । न । हि । कम् । सखिऽत्वनायं । वावशु ।
जहि । नि । अत्रिणम् । पणिम् । वृकं । हि । स ॥ १४ ॥

हे vसोम vन अस्मदीया इमे vग्रावाण अभिषवार्था पाषाणा तव vसखित्वनाय सख्यार्थं vवावशु कामयन्ते । vकम् इति पूरक । vहि यस्मादर्थे । यस्मादेव तस्मात्त्वं vपणि वणिजम दातारम् vअत्रिणम् अदनशील राक्षसादिक vनि vजहि विनाशय । vस पणि vवृको vहि आदान-पर[2] खलु । सर्वदास्मत्तोऽपहरणशील । अतस्त्वं जहीत्यर्थ ॥ ‘वुक वृक आदाने’ इति धातु ॥

यूयं हि ष्ठा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिद्यवः ।
कर्ता नो अध्वन्ना सुगं गोपा अमा ॥ १५ ॥

यूयम् । हि । स्थ । सुऽदानव । इन्द्रऽज्येष्ठा । अभिऽद्यव ।
कर्त । न । अध्वन् । आ । सुऽगम् । गोपा । अमा ॥ १५ ॥

हे vसुदानव शोभनदाना देवा vयूय vहि vष्ठ यूय खलु प्रभवथ । समृद्धा स्थ । vइन्द्र-ज्येष्ठा । इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषां ते । vअभिद्यव अभिगतदीप्तयस्ते यूयम् vअध्वन् अध्वनि मार्गे vन अस्माकम् vअमा सहैव vगोपा गोपायितारो रक्षितार सन्त vसुग सुखम् । आकार समुच्चये । सुख च vकर्त कुरुत ॥

प्रवासादागमने ‘अपि पन्थाम्’ इत्येषा यजमानेन जप्या । सूत्रित च—‘अपि पन्थामगन्महीति प्रत्येत्य समित्पाणि’ (आश्व श्रौ २ ५) इति ॥

अपि पन्थामगन्महि स्वस्तिगामनेहसम् ।
येन विश्वाः परि द्विषो वृणक्ति विन्दते वसु ॥ १६ ॥

अपि । पन्थाम् । अगन्महि । स्वस्तिऽगाम् । अनेहसम् ।
येन । विश्वा । परि । द्विष । वृणक्ति । विन्दते । वसु ॥ १६ ॥

vपन्था पन्थान मार्गम् vअपि vअगन्महि । अपिगता प्राप्ता स्म । कीदृशम् । vस्वस्तिगां सुखेन गन्तव्यम् vअनेहस पापरहितम्[3] । vयेन पथा गच्छन् vविश्वा सर्वां vद्विष द्वेष्ट्री प्रजा vपरि vवृणक्ति परिवर्जयति बाधते vवसु धन च vविन्दते लभते । तादृश पन्थानमित्यर्थ ॥ ॥१३॥

---

१ ख-ङ्ग-न-भ-य—शोभनगन्तव्यम् । २, ख-ङ्ग-भ—अदानपर । ३ ङ्ग-त-न-र—पापराहित्यम् ।

'न तद्दिवा' इति सप्तदशर्चं तृतीय सूक्तम् ऋजिश्वन आर्षं वैश्वदेवम्। आदित षट् त्रिष्टुभ सप्तम्याद्या षट् गायत्र्यस्त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी जगती शिष्टास्तिस्रस्त्रिष्टुभ । तथा चानुक्रान्तं– 'न तत्र्यूना सप्तम्याद्या षड्गायत्र्यश्चतुर्दशी जगती' इति। गतो विनियोग ॥

न तद्दिवा न पृथिव्यानु मन्ये न यज्ञेन नोत शमीभिराभिः ।
उब्जन्तु तं सुभ्वः पर्वतासो नि हीयतामतियाजस्य यष्टा ॥ १ ॥

न । तत् । दिवा । न । पृथिव्या । अनु । मन्ये । न । यज्ञेन । न । उत । शमीभि । आभि ।
उब्जन्तु । तम् । सुऽभ्व । पर्वतास । नि । हीयताम् । अतिऽयाजस्य । यष्टा ॥ १ ॥

अतियाजो नाम कश्चिदृषिरस्मादृजिश्वन उत्कृष्ट स्यामहमिति बुद्ध्या देवान् यियक्षुरास । ऋषिस्तदीय यजन निराचष्टाध्यया । vन vतत् अतियाजस्य ऋषे' तत् यजन vदिवा द्युलोकेन तत्रत्येन देवगणेन युक्तमित्यह न vअनु vमन्ये । अनुमति न करोमि । vन च vपृथिव्या पार्थिवेनापि देवगणेन युक्तमिति नानु मन्ये । vन च vयज्ञेन मयानुष्ठितेन सदृश तदित्यह[1] नानु मन्ये[1]। vउत अपि च vआभि vशमीभि अन्यैरपि मया कृतैरेभि कर्मभि सदृशमित्यपि vन अनु मन्ये। मया वशीकृता देवा तदीय यजन नाङ्गीकुर्वन्ति स चानभिज्ञत्वात् सम्यक् यष्टुमपि न शक्नोतीति भाव । अपि च vतम् ऋषिं vसुभ्व सुष्ठु भवन्त vपर्वतास पर्वता इन्द्रेण प्रहिता सन्त vउब्जन्तु हिंसन्तु । उब्जिर्हिंसा-कर्मा । तथा तस्य vअतियाजस्य ऋजिश्वनोऽप्यतिशयेनाह देवान् यजामीति बुद्ध्या युक्तस्य ऋषेर्यो vयष्टा याजक स vनि vहीयता नितरां हीनो भवतु ॥

अति वा यो मरुतो मन्यते नो ब्रह्म वा यः क्रियमाणं निनित्सात् ।
तपूंषि तस्मै वृजिनानि सन्तु ब्रह्मद्विषमभि तं शोचतु द्यौः ॥ २ ॥

अति । वा । य । मरुत । मन्यते । न । ब्रह्म । वा । य । क्रियमाणम् । निनित्सात् ।
तपूंषि । तस्मै । वृजिनानि । सन्तु । ब्रह्मऽद्विषम् । अभि । तम् । शोचतु । द्यौ ॥ २ ॥

हे vमरुत vय पुरुष vन अस्मान् vअति vमन्यते अतीत्य स्वस्याधिक्य मन्यते अस्मत्तोऽपि स्वयमधिक इति बुध्यते। अस्माभि vक्रियमाण vब्रह्म स्तोत्र vवा vय vनिनित्सात् निन्दितुमिच्छेत् vतस्मै पुरुषाय vतपूंषि तेजासि vवृजिनानि बाधकानि vसन्तु भवन्तु। vब्रह्मद्विष vत शत्रु vद्यौ आदित्यश्च vअभि vशोचतु अभितपतु। अभिदहतु ॥

किमङ्ग त्वा ब्रह्मणः सोम गोपां किमङ्ग त्वाहुरभिशस्तिपां नः ।
किमङ्ग नः पश्यसि निद्यमानान्ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । त्वा । ब्रह्मण । सोम । गोपाम् । किम् । अङ्ग । त्वा । आहु । अभिशस्तिऽपाम् । न ।
किम् । अङ्ग । न । पश्यसि । निद्यमानान् । ब्रह्मऽद्विषे । तपुषिम् । हेतिम् । अस्य ॥३॥

---

१ ख–तदित्यपि नानुमन्ये, झ-त-न-र–तदित्यप्यनुमन्ये ।

ᵛकिमङ्ग इति प्रसिद्धिद्योतकौ निपातौ। हे ᵛसोम ᵛत्वा त्वां खलु ᵛब्रह्मण मन्त्रस्य कर्मणो वा ब्रह्मजातेर्वा[1] ᵛगोपा गोपायितारम् ᵛआहु कथयन्ति पुराविद । तथा ᵛन अस्माकम् ᵛअभिशस्तिपाम् अभिशसकेभ्य शत्रुभ्य पालयितारं त्वामेव खल्वाहु । यद्वा। अङ्गेत्यभिमुखीकरणे। अङ्ग हे सोम किंकारण त्वा ब्रह्मणो गोपामाहु । किंकारण वा त्वामस्माकमभिशस्तिपामाहु । ᵛनिद्यमानान् परैर्बूध्यमाणान् ᵛन अस्मान् ᵛअङ्ग हे सोम किंकारण ᵛपश्यसि। त्वामेव सर्वे ब्रह्मणो[2] रक्षक[2] शत्रुभ्य पालक च कथयन्ति अतोऽस्मासु परैर्निन्द्यमानेष्वौदासीन्यं तवानुचितम्। अत ᵛब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेष्ट्रे तस्मै ᵛतपुषिं तापक ᵛहेतिम् आयुधम् ᵛअस्य क्षिप। प्रेरय ॥

अव॑न्तु मामु॒षसो॒ जाय॑माना॒ अव॑न्तु॒ मा॒ सिन्ध॑व॒ः पिन्व॑मानाः ।
अव॑न्तु॒ मा॒ पर्व॑तासो ध्रु॒वासोऽव॑न्तु मा पि॒तरो॑ दे॒वहू॑तौ ॥ ४ ॥

अव॑न्तु । माम् । उ॒षसः॑ । जाय॑मानाः । अव॑न्तु । मा॒ । सिन्ध॑वः । पिन्व॑मानाः ।
अव॑न्तु । मा॒ । पर्व॑तासः । ध्रु॒वासः॑ । अव॑न्तु । मा॒ । पि॒तरः॑ । दे॒वऽहू॑तौ ॥ ४ ॥

ᵛजायमाना प्रादुर्भवन्त्य ᵛउषस ᵛमाम् ᵛअवन्तु रक्षन्तु। तथा ᵛपिन्वमाना वर्धमाना ᵛसिन्धव स्यन्दनशीला नद्यश्च ᵛमा माम् ᵛअवन्तु। तथा ᵛध्रुवास निश्चला ᵛपर्वतास पर्वताश्च ᵛमा माम् ᵛअवन्तु। तथा ᵛदेवहूतौ। देवाना हूतिराह्वानमस्मिन्निति देवहूतिर्याग । तत्र विद्यमाना ᵛपितर पितृदेवताश्च माम् ᵛअवन्तु ॥

वि॒श्वदानीं॑ सु॒मन॑सः स्याम॒ पश्ये॑म॒ नु सूर्य॑मु॒च्चर॑न्तम् ।
तथा॑ कर॒द्वसु॑पति॒र्वसू॑नां दे॒वाँ ओहा॒नोऽव॒सागमि॑ष्ठः ॥ ५ ॥

वि॒श्वऽदानी॑म् । सु॒ऽमन॑सः । स्या॒म॒ । पश्ये॑म । नु । सूर्य॑म् । उ॒त्ऽचर॑न्तम् ।
तथा॑ । क॒र॒त् । वसु॑ऽपतिः । वसू॑नाम् । दे॒वान् । ओहा॑नः । अव॑सा । आऽग॑मिष्ठः ॥ ५ ॥

हे देवा ᵛविश्वदानीं सर्वदा वय ᵛसुमनस ᵛस्याम शोभनमनस्का भवेम। नुशब्द समुच्चये। ᵛउच्चरन्तम् उद्यन्त ᵛसूर्यं सर्वदा ᵛपश्येम च। ᵛवसूनां ᵛवसुपति उत्कृष्टधनाधिपतिरग्नि[3] ᵛदेवान् ᵛअवसा अस्मदीयेन हविषा ᵛओहान वहन् प्रापयन् ᵛआगमिष्ठ आगन्तृतम एवगुणविशिष्ट सन् ᵛतथा ᵛकरत्। अस्मान् तथाविधानुक्तप्रकारान् करोतु ॥ ॥ १४ ॥

इन्द्रो॒ नेदि॑ष्ठ॒मव॒सागमि॑ष्ठ॒ः सर॑स्वती॒ सिन्धु॑भि॒ः पिन्व॑माना ।
प॒र्जन्यो॑ न॒ ओष॑धीभिर्मयो॒भुर॒ग्निः सु॒शंस॑ः सु॒हव॑ः पि॒तेव॑ ॥ ६ ॥

इन्द्रः॑ । नेदि॑ष्ठम् । अव॑सा । आऽग॑मिष्ठः । सर॑स्वती । सिन्धु॑ऽभिः । पिन्व॑माना ।
प॒र्जन्यः॑ । न॒ । ओष॑धीभिः । म॒यः॒ऽभुः । अ॒ग्निः । सु॒ऽशंसः॑ । सु॒ऽहवः॑ । पि॒ताऽइ॑व ॥ ६ ॥

---

१ ख न भ य—ब्राह्मणजातेर्वा, ञ-त २—ब्रह्मजातेर्वा। २ ख भ—ब्राह्मणरक्षकम्, ञ-न—ब्राह्मणा रक्षकम्। ३ ञ-त—°धनानामधिपति°।

अयम् vइन्द्रो vनेदिष्ठम् अन्तिकतम यथा भवति तथा vअवसा रक्षणेन सार्धम् vआगमिष्ठ आगन्तृतमोऽस्तु। vसिन्धुभि स्वन्दनैरुदकै vपिन्वमाना वर्धमाना नदीरूपा vसरस्वती चागन्तृतमा भवतु। vओषधीभि सार्धं vपर्जन्य च vन. अस्माकं vमयोभु सुखस्य भावयिता भवतु। vअग्नि च vपितेव पुत्रस्य जनक इव vसुशस सुखेन शसनीय vसुहव सुखेनाह्वातव्यश्च[1] भवतु ॥

आग्रयणे वैश्वदेवस्य चरो 'विश्वे देवास आ गत' इत्यनुवाक्या। सूत्रित च—'विश्वे देवास आ गत ये के च ज्मा महिनो अहिमाया' (आश्व श्रौ २ ९) इति ॥

विश्वे देवास आ गत शृणुता म इमं हवम्। एदं बर्हिर्नि षीदत ॥ ७ ॥

विश्वे। देवास। आ। गत। शृणुत। मे। इमम्। हवम्। आ। इदम्। बर्हि। नि। सीदत ॥७॥

हे vविश्वे vदेवास सर्वे देवा' vआ vगत आगच्छत। आगत्य च vमे मदीयम् vइम vहवम् इदमाह्वान vशृणुत। श्रुत्वा च vइदम् आस्तीर्णं vबर्हि vआ vनि vषीदत आस्तीर्णे बर्हिषि निषण्णा[2] भवत ॥

यो वो देवा घृतस्नुना हव्येन प्रतिभूषति। तं विश्व उप गच्छथ ॥ ८ ॥

य। व। देवा। घृतऽस्नुना। हव्येन। प्रतिऽभूषति। तम्। विश्वे। उप। गच्छथ ॥८॥

हे vदेवा vव युष्मान् vय जन vघृतस्नुना घृतप्रक्षरणेन vहव्येन हविषा vप्रतिभूषति परिचरति vत जन vविश्वे सर्वे यूयम् vउप vगच्छथ उपगता भवथ ॥

उप नः सूनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये। सुमृळीका भवन्तु नः ॥ ९ ॥

उप। न। सूनव। गिर। शृण्वन्तु। अमृतस्य। ये। सुऽमृळीका। भवन्तु। न ॥९॥

vअमृतस्य मरणरहितस्य प्रजापते vये vसूनव पुत्रा ते देवा vन अस्माक vगिर स्तुती. vउप vशृण्वन्तु। vन अस्माक vसुमृळीका सुष्ठु मृडयितार सुखयितारश्च vभवन्तु ॥

विश्वे देवा ऋतावृध ऋतुभिर्हवनश्रुतः। जुषन्तां युज्यं पयः ॥ १० ॥

विश्वे। देवा। ऋतऽवृध। ऋतुऽभि। हवनऽश्रुत। जुषन्ताम्। युज्यम्। पय ॥१०॥

vऋतावृध ऋतस्य यज्ञस्य वर्धका vऋतुभि कालविशेषै vहवनश्रुत हवनस्य स्तोत्रस्य श्रोतार तस्मिंस्तस्मिन् यागकाले स्तूयमाना ईदृशा vविश्वे सर्वे vदेवा vयुज्य योग्य vपय आमिक्षारूप vजुषन्ता सेवन्ताम्। श्रूयते हि—'तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इति ॥ ॥ १५ ॥

स्तोत्रमिन्द्रो मरुद्गणस्त्वष्टृमान्मित्रो अर्यमा। इमा हव्या जुषन्त नः ॥ ११ ॥

स्तोत्रम्। इन्द्र। मरुत्ऽगण। त्वष्टृऽमान्। मित्र। अर्यमा। इमा। हव्या। जुषन्त। न ॥११॥

---

१ ख-ज्ञ झ-त-न-भ—सुखेन ह्वातव्यश्च। २ ख—उपनिषण्णा, भ—उपविशत निषण्णा।

मरुद्गण मरुतो गणभूता परिजनभूता[1] यस्य तादृश इन्द्र त्वष्टृमान् त्वष्टृसहित मित्रो अर्यमा च न अस्माक स्तोत्रम् इमा हव्या इमानि हवींषि च जुषन्त सेवन्ताम् ॥

इमं नो अग्ने अध्वरं होतर्वयुनशो यज। चिकित्वान्दैव्यं जनम् ॥ १२ ॥

इमम्। न । अग्ने। अध्वरम्। होत । वयुनऽश । यज। चिकित्वान्। दैव्यम्। जनम् ॥१२॥

हे होत देवानामाह्वात अग्ने दैव्यं देवसबन्धिन जन[2] सघ[2] यजनीय चिकित्वान् जानस्त्व न अस्मदीयम् इमम् अध्वर हिंसारहित यज्ञ वयुनश ज्ञानक्रमेण यथानुपूर्व्या देवा बुद्धिस्था तथा यज याग कुरु ॥

वैश्वदेवशस्त्रस्य ' विश्वे देवा ' इति याज्या। सूत्रित च—' आश्रुत्यै त्वेति शस्त्वा जपेद्विश्वे देवा श्रृणुतेम हव म इति याज्या ' (आश्व श्रौ ५ १८) इति । वैश्वदेवे पशावेषैव याज्या। सूत्रित च—' विश्वे देवा श्रृणुतेम हव मे ये के च ज्मा महिनो अहिमाया ' (आश्व श्रौ ३ ७) इति ॥

विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरिक्षे य उप द्यवि ष्ठ।
ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्बर्हिषि मादयध्वम् ॥ १३ ॥

विश्वे। देवा । शृणुत। इमम्। हवम्। मे। ये। अन्तरिक्षे। ये। उप। द्यवि। स्थ।
ये। अग्निऽजिह्वा । उत। वा। यजत्रा । आऽसद्य। अस्मिन्। बर्हिषि। मादयध्वम् ॥१३॥

हे विश्वे देवा मे मदीयम् इम हवम् आह्वानं श्रृणुत। ये यूयम् अन्तरिक्षे स्थ अन्तरिक्षलोके वर्तमाना भवथ। ये च उप तत्समीपस्थे भूलोके भवथ। ये च द्यवि द्युलोके स्थ। ये च अग्निजिह्वा। अग्निर्जिह्वास्थानीयो येषाम्। यद्वा। अग्नेर्जिह्वा[3]। तया[3] पोष्यमाणत्वात् अग्नि-जिह्वा[4] इत्युच्यन्ते[4]। उत वा अपि वा ये यजत्रा यजनीया ते सर्वे यूयम् आस्तीर्णे अस्मिन् बर्हिषि आसद्य उपविश्य मादयध्व सोमेनात्मान तर्पयथ ॥

विश्वे देवा मम शृण्वन्तु यज्ञिया उभे रोदसी अपां नपाच्च मन्म।
मा वो वचांसि परिचक्ष्याणि वोचं सुम्नेष्विद्वो अन्तमा मदेम ॥ १४ ॥

विश्वे। देवा । मम। शृण्वन्तु। यज्ञिया । उभे इति । रोदसी इति। अपाम्। नपात्। च। मन्म।
मा। व । वचांसि। परिऽचक्ष्याणि। वोचम्। सुम्नेषु। इत्। व । अन्तमा । मदेम ॥१४॥

यज्ञिया[5] यज्ञार्हा विश्वे देवा मम मदीय मन्म मननीय स्तोत्र शृण्वन्तु। चित्तेऽवधारयन्तु। तथा उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अपा नपात् मध्यमस्थानोऽग्नि[6] च अस्मदीय

---

१ ख-क्ष-त-न-भ-र—परितो जनभूता । २ ख भ-श—जनसघम्, त—सघम्। ३ न—अग्नेर्जिह्वया। ४ ख-श-न-भ—जिह्वा इत्युच्यन्ते, त श—जिह्वा इत्युच्यते। ५ ख घ भ—हे यज्ञिया, श—ये यज्ञिया। ६ ख-भ—मध्यस्थानोऽग्नि।

स्तोत्रं शृण्वन्तु । अथ प्रत्यक्षकृत । हे देवा ^vव युष्मभ्यं ^vपरिचक्ष्याणि वर्जनीयानि ^vवचांसि स्तोत्राणि ^vमा ^vवोच मा ब्रवीमि । अपि तु समीचीनानि । अत ^vव युष्माकम् ^vअन्तमा अन्तिकतमा सन्तो वय ^vसुम्नेष्वित् युष्माभिर्दत्तेषु सुखेष्वेव वर्तमाना ^vमदेम मोदेम ॥

आग्रयणे वैश्वदेवस्य ' ये के च ज्मा ' इति याज्या । सूत्रितं च—' विश्वे देवास आ गत ये के च ज्मा महिनो अहिमाया ' (आश्व श्रौ २ ९) इति । वैश्वदेवपुरोडाशस्यैषैव याज्या । सूत्रमुदाहृतम् ॥

ये के च ज्मा महिनो अहिमाया दिवो जज्ञिरे अपां सधस्थे ।
ते अस्मभ्यमिषये विश्वमायुः क्षप उस्रा वरिवस्यन्तु देवाः ॥ १५ ॥

ये । के । च । ज्मा । महिनः । अहिऽमायाः । दिवः । जज्ञिरे । अपाम् । सधऽस्थे ।
ते । अस्मभ्यम् । इषये । विश्वम् । आयुः । क्षपः । उस्राः । वरिवस्यन्तु । देवाः ॥ १५ ॥

^vमहिन महान्त ^vअहिमाया । माया प्रज्ञानाम[1] । आहन्तृप्रज्ञा । एवभूता ^vये ^vके चन देवा ^vज्मा । पृथिवीनामैतत् । ज्मायां[2] पृथिव्यां ^vजज्ञिरे प्रादुर्बभूवु । ये[3] के चन[3] ^vदिव द्युलोकाज्जज्ञिरे । ये के चन[4] ^vअपा ^vसधस्थे सहान्तरिक्षे जज्ञिरे ^vते सर्वे ^vदेवा ^vअस्मभ्यमिषये । इष्यत इतीषि. पुत्रादि । तस्मै च ^vविश्व सर्वम् ^vआयु अन्न जीवन वा ^vक्षप सर्वा रात्री ^vउस्रा सर्वाण्यहानि च सर्वदा नैरन्तर्येण ^vवरिवस्यन्तु प्रयच्छन्तु ॥

अग्नीपर्जन्याववतं धियं मेऽस्मिन्हवे सुहवा सुष्टुतिं नः ।
इळामन्यो जनयद्गर्भमन्यः प्रजावतीरिष आ धत्तमस्मे ॥ १६ ॥

अग्नीपर्जन्यौ । अवतम् । धियम् । मे । अस्मिन् । हवे । सुऽहवा । सुऽस्तुतिम् । नः ।
इळाम् । अन्यः । जनयत् । गर्भम् । अन्यः । प्रजाऽवतीः । इषः । आ । धत्तम् । अस्मे इति ॥ १६ ॥

हे ^vअग्नीपर्जन्यौ ^vमे मदीय ^vधिय कर्म यज्ञलक्षणम् ^vअवत गच्छत रक्षत वा । हे ^vसुहवा सुखेन ह्वातुं शक्यौ ^vअस्मिन् ^vहवे यज्ञे ^vन अस्मदीयां[5] ^vसुष्टुतिं शोभना स्तुतिं च रक्षतम् । यद्वा । अनुवृत्तोऽवति श्रवणार्थे । अवत शृणुतम् । युवयोर्मध्ये ^vअन्य पर्जन्य ^vइळाम् अन्न ^vजनयत् जनयति । वृष्टया हि ओषधिवनस्पतयो जायन्ते तेभ्यश्चान्न जायते । ^vअन्य अग्नि ^vगर्भं जनयति । पुरुषेण भुक्तमन्न जाठरेणाग्निना पक्व सत् रेतोरूपेण परिणमते तदेव योषित्सु गर्भो भवति । अतो युवां ^vप्रजावती प्रजाभिर्युक्ता ^vइष अन्नानि ^vअस्मे अस्मासु ^vआ ^vधत्तम् अवस्थापयतम् ॥

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्नौ सूक्तेन महा नमसा विवासे ।
अस्मिन्नो अद्य विदथे यजत्रा विश्वे देवा हविषि मादयध्वम् ॥ १७ ॥

स्तीर्णे । बर्हिषि । सम्ऽइधाने । अग्नौ । सुऽउक्तेन । महा । नमसा । आ । विवासे ।
अस्मिन् । नः । अद्य । विदथे । यजत्राः । विश्वे । देवाः । हविषि । मादयध्वम् ॥ १७ ॥

---

१ ख–प्रज्ञाननाम । २ ख झ क्ष त न भ-र–' ज्मायां ' नास्ति । ३ ख१ न-भ– ये के च, ज-ण–एके च । ४ ज ण७–न । ५ ख घ भ–अस्माकम् ।

हे विश्वे देवा Vबर्हिषि दर्भपुञ्जे वेद्यां Vस्तीर्णे सति Vअग्नौ च Vसमिधाने समिद्धे[1] सति अनेन Vसूक्तेन स्तोत्रेण च Vमहा महता Vनमसा नमस्कारेण च Vआ Vविवासे पर्यचरम्। हे Vयजत्रा यजनीया Vविश्वे Vदेवा Vअद्य अस्मिन् दिने Vन अस्मदीये Vअस्मिन् Vविदथे यज्ञे Vहविषि। तृतीयार्थे सप्तमी। हविषा अस्माभिर्दत्तेन Vमादयध्व[2] तृप्यध्वम्॥ ॥ १६॥

'वयमु त्वा' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्त भरद्वाजस्यार्ष पौष्णम्। 'या पूषन्' इत्यनुष्टुप्, शिष्टा गायत्र्य। तथा चानुक्रान्त—'वय दश पौष्ण तद्गायत्र वै या पूषन्ननुष्टुप्' इति। अर्थार्थिभि प्रवस द्भिरेतज्जप्यम्। सूत्रित च—'वयमु त्वा पथस्पते इत्यर्थचर्या चरिष्यन्' (आश्व गृ ३ ७ ८) इति। जपेदिति शेष[3]॥

वयमु त्वा पथस्पते रथं न वाजसातये। धिये पूषन्नयुज्महि॥ १॥

वयम्। ऊँ इति। त्वा। पथ। पते। रथम्। न। वाजऽसातये। धिये। पूषन्। अयुज्महि॥ १॥

हे Vपथस्पते मार्गस्य पालयित॰ Vपूषन् Vधिये कर्मार्थं Vवाजसातये अन्नस्य लाभाय च Vवय Vरथ Vन युद्धे रथमिव Vत्वा त्वाम् Vअयुज्महि युञ्ज्महि। अस्मदभिमुख कुर्म। Vउ इति पूरक॥

अभि नो नर्यं वसु वीरं प्रयतदक्षिणम्। वामं गृहपतिं नय॥ २॥

अभि। न। नर्यम्। वसु। वीरम्। प्रयतऽदक्षिणम्। वामम्। गृहऽपतिम्। नय॥ २॥

हे पूषन् Vनर्यं नृभ्यो हित Vवसु धनम् Vअभि प्राप्तु Vवीर दारिद्र्यस्य विशेषेण ईरयितारं गमयितार Vप्रयतदक्षिण पूर्वमन्येभ्योऽपि दत्तधनम्। यद्वा। प्रयत शुद्ध दक्षिण धन यस्य तादृशम्। Vवामं वननीयमेवविध Vगृहपतिं गृहस्थ Vन अस्मान् Vनय प्रापय॥

अदित्सन्तं चिदाघृणे पूषन्दानाय चोदय। पणेश्चिद्वि म्रदा मनः॥ ३॥

अदित्सन्तम्। चित्। आघृणे। पूषन्। दानाय। चोदय। पणे। चित्। वि। म्रद। मन॥ ३॥

हे Vआघृणे आगतदीप्ते Vपूषन् Vअदित्सन्त Vचित् दातुमनिच्छन्तमपि पुरुष Vदानाय अस्मद्दानार्थं Vचोदय प्रेरय। Vपणेश्चित् वणिजोऽपि वार्धुषिकस्य लुब्धस्यापि Vमन हृदय Vवि Vम्रद दानार्थं मृदूकुरु॥

वि पथो वाजसातये चिनुहि वि मृधो जहि। साधन्तामुग्र नो धियः॥ ४॥

वि। पथ। वाजऽसातये। चिनुहि। वि। मृध। जहि। साधन्ताम्। उग्र। न। धिय॥ ४॥

हे Vउग्र उद्गूर्णबल पूषन् Vपथ मार्गान् Vवाजसातये अन्नलाभाय Vवि Vचिनुहि। शोधितान् कुरु। यै पथिभिर्गता धन लभेमहि तादृशान् पथ पृथक्कुर्वित्यर्थः। Vमृध बाधकान् तस्करादींश्च Vवि Vजहि बाधस्व। तथा Vन अस्माक Vधिय कर्माणि अन्नलाभार्थं क्रियमाणानि Vसाधन्तां सिध्यन्तु। सफलानि भवन्तु॥

---

१ घ—समिध्यमाने। २ श—अन्नेन मादयध्वम्। ३ ञ—शेष। तथाह शौनक—वयमु त्वेति सूक्त तु पौष्ण द्रविणवर्धनम्। नित्य जपेच्छुचिर्भूत्वा धन विन्दत्यभीप्सितम्।

परि॑ तृन्धि प॒णी॒नामार॑या हृद॑या कवे । अथे॑म॒स्मभ्यं॑ रन्धय ॥ ५ ॥

परि॑ । तृ॒न्धि॒ । प॒णी॒नाम् । आर॑या । हृद॑या । क॒वे॒ । अथ॑ । ई॒म् । अ॒स्मभ्य॑म् । र॒न्ध॒य ॥५॥

हे ^v^कवे प्राज्ञ पूषन् ^v^पणीनां वणिजां लुब्धाना ^v^हृदया हृदयानि कठिनानि ^v^आरया । सूक्ष्मलोहाग्रो दण्ड प्रतोद[1] इति आरा इति चाख्यायते । तया ^v^परि ^v^तृन्धि परिविध्य । हृद्गत काठिन्यमपनयेत्यर्थः । ^v^अथ अनन्तरम् ^v^ईम् एनान् पणीन् ^v^अस्मभ्य ^v^रन्धय वशीकुरु ॥ ॥ १७ ॥

वि पू॑षन्नार॑या तुद प॒णेरि॑च्छ हृ॒दि प्रि॒यम् । अथे॑म॒स्मभ्यं॑ रन्धय ॥ ६ ॥

वि । पू॒ष॒न् । आर॑या । तु॒द॒ । प॒णे॒ । इ॒च्छ॒ । हृ॒दि । प्रि॒यम् । अथ॑ । ई॒म् । अ॒स्मभ्य॑म् । र॒न्ध॒य ॥६॥

हे ^v^पूषन् ^v^आरया प्रतोदेन ^v^पणे वणिज हृदय ^v^वि ^v^तुद विविध्य । तस्य पणे ^v^हृदि हृदये ^v^प्रियम् अस्मभ्यमनुकूल धनम् ^v^इच्छ दातव्यमितीच्छा जनय । ^v^अथ अनन्तरम् ^v^अस्मभ्यम् ^v^ईम् एनान् ^v^रन्धय वशीकुरु ॥

आ रि॑ख किकि॒रा कृ॑णु प॒णी॒नां हृद॑या कवे । अथे॑म॒स्मभ्यं॑ रन्धय ॥ ७ ॥

आ । रि॒ख॒ । कि॒कि॒रा । कृ॒णु॒ । प॒णी॒नाम् । हृद॑या । क॒वे॒ । अथ॑ । ई॒म् । अ॒स्मभ्य॑म् । र॒न्ध॒य ॥७॥

हे ^v^कवे प्राज्ञ पूषन् ^v^पणीना वणिजा ^v^हृदया हृदयानि ^v^आ ^v^रिख आलिख । आलिख्य च ^v^किकिरा कीर्णानि प्रशिथिलानि ^v^कृणु कुरु । मृदूनि कुर्वित्यर्थः । अन्यद्गतम् ॥

यां पू॑षन्ब्रह्म॒चोद॑नी॒मारां॒ बिभ॑र्ष्याघृणे ।
तया॑ सम॒स्य हृद॑य॒मा रि॑ख किकि॒रा कृ॑णु ॥ ८ ॥

याम् । पू॒ष॒न् । ब्र॒ह्म॒ऽचोद॑नीम् । आरा॑म् । बिभ॑र्षि । आ॒घृ॒णे॒ ।
तया॑ । स॒म॒स्य॒ । हृद॑यम् । आ । रि॒ख॒ । कि॒कि॒रा । कृ॒णु॒ ॥ ८ ॥

हे ^v^आघृणे आगतदीप्ते ^v^पूषन् ^v^ब्रह्मचोदनीं ब्रह्मणोऽन्नस्य प्रेरयित्रीं[2] ^v^याम् ^v^आरां ^v^बिभर्षि हस्ते धारयसि ^v^तया ^v^समस्य सवस्य लुब्धजनस्य ^v^हृदयम् ^v^आ ^v^रिख आलिख । ^v^किकिरा किकिराणि कीर्णानि प्रशिथिलानि च ^v^कृणु कुरु ॥

या ते॒ अष्ट्रा॒ गोओ॑पशाघृणे पशु॒साध॑नी । तस्या॑स्ते सु॒म्नमी॑महे ॥ ९ ॥

या । ते॒ । अष्ट्रा॑ । गोऽओ॑पशा । आघृ॑णे । प॒शु॒ऽसाध॑नी ।
तस्याः॑ । ते॒ । सु॒म्नम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ९ ॥

हे ^v^आघृणे आगतदीप्ते पूषन् ^v^ते त्वदीया ^v^या ^v^अष्ट्रा आरा ^v^गोओपशा । उपशेरते इत्योपशा । गाव ओपशा यस्यास्तादृशी । अतएव ^v^पशुसाधनी पशूनां साधयित्री भवति ^v^ते त्वदीयाया ^v^तस्या सबन्धि ^v^सुम्न सुखम् ^v^ईमहे याचामहे ॥

---

१ ख-भ–प्रतोदन । २ ज्ञ-त-श–दात्रीं प्रेरयित्रीम् ।

उत नो गोषणिं धियमश्वसां वाजसामुत । नृवत्कृणुहि वीतये ॥ १० ॥
उत । न । गोऽसनिम् । धियम् । अश्वऽसाम् । वाजऽसाम् । उत ।
नृऽवत् । कृणुहि । वीतये ॥ १० ॥

उत अपि च हे पूषन् गोषणिं गवां सनित्रीम् अश्वसाम् अश्वानां सनित्रीं वाजसां वाजाना मन्नानां सनित्रीम् उत अपि च नृवत् नृवतीं यद्वा नृणां वनित्रीं दात्रीमेवभूता धियं बुद्धिं कर्म वा न अस्माक वीतये खादनायोपभोगार्थं[1] कृणुहि कुरु ॥ ॥ १८ ॥

'स पूषन्' इति दशर्चं पञ्चमं सूक्त भरद्वाजस्यार्षं पौष्ण गायत्रम्। 'स पूषन्' इत्यनुक्रान्तम्। नष्टधनमन्विच्छता पुरुषेणैतज्जप्यम्। सूत्रित च—'स पूषन्विदुषेति नष्टमधिजिगमिषन्मूळ्हो वा' (आश्व गृ ३ ७ ९) इति[2] ॥

सं पूषन्विदुषा नय यो अञ्जसानुशासति । य एवेदमिति ब्रवत् ॥ १ ॥
सम् । पूषन् । विदुषा । नय । यः । अञ्जसा । अनुऽशासति ।
यः । एव । इदम् । इति । ब्रवत् ॥ १ ॥

हे पूषन् पोषक देव विदुषा जानता तेन जनेन स नय अस्मान् सगमय य विद्वान् अञ्जसा ऋजुमार्गेण अनुशासति अनुशास्ति नष्टद्रव्यप्राप्त्युपायमुपदिशति। य च एव एवम् इद नष्ट भवदीय धनम् इति ब्रवत् ब्रवीति। नष्ट धन दर्शयतीत्यर्थ । तेन विदुषेत्यन्वय ॥

समु पूष्णा गमेमहि यो गृहाँ अभिशासति । इम एवेति च ब्रवत् ॥ २ ॥
सम् । ऊँ इति । पूष्णा । गमेमहि । यः । गृहान् । अभिऽशासति ।
इमे । एव । इति । च । ब्रवत् ॥ २ ॥

पूष्णा अनुगृहीता वय स गमेमहि तेन जनेन सगच्छेमहि य जन गृहान् येषु गृहेषु अस्मदीया नष्टा पशवस्तिष्ठन्ति तान् गृहान् अभिशासति अभिशास्ति आभिमुख्येन बोधयति। यश्च इमे त्वदीया नष्टा पशव एव एव तिष्ठन्ति इति च ब्रवत् ब्रूयात् ॥

पूष्णश्चक्रं न रिष्यति न कोशोऽव पद्यते । नो अस्य व्यथते पविः ॥ ३ ॥
पूष्णः । चक्रम् । न । रिष्यति । न । कोशः । अव । पद्यते ।
नो इति । अस्य । व्यथते । पविः ॥ ३ ॥

पूष्ण पोषकस्य देवस्य चक्रम् आयुध न रिष्यति न विनश्यति। अस्य चक्रस्य कोश च न अव पद्यते न हीयते। अस्य पवि धारा च नो नैव व्यथते कुण्ठीभवति[3]। तेन चक्रेण चोरान् हत्वा अस्मदीय धनं प्रकाशयेति भाव ॥

---

१ घ-श-स्वादनायोप॰। २ झ—इति। तथाह शौनक—यस्य नष्टं भवेत् किंचिद्द्रव्य गौर्द्विपदं धनम्। नश्येद्वाध्वनि यो मोहात् स पूषन् स जपेन्निशि। ३ भ—न कुण्ठीभवति।

यो अस्मै हविषाविधन्न तं पूषापि मृष्यते । प्रथमो विन्दते वसु ॥ ४ ॥

य । अस्मै । हविषा । अविधत् । न । तम् । पूषा । अपि । मृष्यते ।
प्रथम । विन्दते । वसु ॥ ४ ॥

य यजमान अस्मै पूष्णे हविषा चरुपुरोडाशादिना अविधत् परिचरति त यजमान पूषा न अपि मृष्यते । अपिशब्द ईषदर्थे । ईषदपि न हिनस्ति । स च प्रथम मुख्य सन् वसु धन विन्दते लभते ॥

पूषा गा अन्वेतु नः पूषा रक्षत्वर्वतः । पूषा वाजं सनोतु नः ॥ ५ ॥

पूषा । गा । अनु । एतु । न । पूषा । रक्षतु । अर्वत । पूषा । वाजम् । सनोतु । न ॥५॥

पूषा पोषको देव न अस्मदीया गा अन्वेतु रक्षणार्थमनुगच्छतु[1] । स च पूषा अर्वत अश्वान् रक्षतु चोरेभ्य । तथा वाजम् अन्न च न अस्मभ्य पूषा सनोतु प्रयच्छतु ॥　॥१९॥

पूषन्ननु प्र गा इहि यजमानस्य सुन्वतः । अस्माकं स्तुवतामुत ॥ ६ ॥

पूषन् । अनु । प्र । गा । इहि । यजमानस्य । सुन्वत । अस्माकम् । स्तुवताम् । उत ॥६॥

हे पूषन् सुन्वत॰ सोमाभिषव कुर्वत यजमानस्य गा पशून् अनु प्र इहि रक्षणार्थमनुगच्छ । उत अपि च स्तुवता त्वद्विषय स्तोत्र कुर्वताम् अस्माक गाश्चानुगच्छ ॥

माकिर्नेशन्माकीं रिषन्माकीं सं शारि केवटे । अथारिष्टाभिरा गहि ॥ ७ ॥

माकि । नेशत् । माकीम् । रिषत् । माकीम् । सम् । शारि । केवटे ।
अथ । अरिष्टाभि । आ । गहि ॥ ७ ॥

हे पूषन् अस्मदीय[2] गोधन माकिर्नेशत् मा नश्यतु । माकिर्माकीम् इत्येतौ प्रतिषेधमात्रे वर्तेते । माकीं रिषत् । मा व्याघ्रादिभिर्हिंस्यताम् । माकीं मा च केवटे कूपे स शारि सशीर्णं भूत् । कूपपातेनापि हिंसित मा भवतु । अथ एव सति अरिष्टाभि अहिंसिताभिर्गोभि सह आ गहि सायकाले आगच्छ ॥

शृण्वन्तं पूषणं वयमिर्यमनष्टवेदसम् । ईशानं राय ईमहे ॥ ८ ॥

शृण्वन्तम् । पूषणम् । वयम् । इर्यम् । अनष्टऽवेदसम् । ईशानम् । राय । ईमहे ॥ ८ ॥

अस्मत्स्तोत्राणि शृण्वन्तम् इर्यं दारिद्र्यस्य प्रेरकम् अनष्टवेदसम् अविनष्टधनम् ईशानं सर्वस्येश्वरमेवविध पूषणं देव वय राय धनानि ईमहे याचामहे ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविष 'पूषन्तव व्रते' इत्येषानुवाक्या । सूत्रित च— 'वाममद्य सवितर्वाममु श्व पूषन्तव व्रते वयम्' (आश्व श्रौ २ १६) इति ॥

---

१ ख-ग्र त-न भ-र- अनुरक्षणार्थ॰ ।　२ ख-ग्र न भ य—नोऽस्मदीयम् ।

पूषन्तव व्रते वयं न रिष्येम कदा चन । स्तोतारस्त इह स्मसि ॥ ९ ॥

पूषन् । तव । व्रते । वयम् । न । रिष्येम । कदा । चन ।
स्तोतार । ते । इह । स्मसि ॥ ९ ॥

हे vपूषन् पोषक vतव त्वदीये vव्रते कर्मणि वर्तमाना vवय vकदा vचन कदाचिदपि vन vरिष्येम हिंसिता न भवेम । तादृशाश्च वयम् vइह अस्मिन् कर्मणि vते तव vस्तोतार vस्मसि स्म । भवाम ॥

परि पूषा परस्ताद्धस्तं दधातु दक्षिणम् । पुनर्नो नष्टमाजतु ॥ १० ॥

परि । पूषा । परस्तात् । हस्तम् । दधातु । दक्षिणम् ।
पुन । न । नष्टम् । आ । अजतु ॥ १० ॥

vपूषा पोषको देव vपरस्तात् परस्मिन् देशे सुसचारादन्यस्मिन् चोरव्याघ्रादिभिरुषिते देशे गच्छतो गोधनस्य निवारणाय स्वकीय vदक्षिण vहस्त vपरि vदधातु । परिधान निवारक करोतु । vन अस्मदीय vनष्ट च गोधन vपुन vआजतु आगच्छतु । आगमयतु ॥ ॥ २० ॥

'एहि वाम्' इति षडृच षष्ठ सूक्त भरद्वाजस्यार्षं गायत्र पौष्णम् । अनुक्रम्यते च—'एहि वा षट्' इति । गतो विनियोग ॥

एहि वां विमुचो नपादाघृणे सं सचावहै । रथीर्ऋतस्य नो भव ॥ १ ॥

आ । इहि । वाम् । विऽमुच । नपात् । आघृणे । सम् । सचावहै ।
रथी । ऋतस्य । न । भव ॥ १ ॥

हे-vविमुचो vनपात् । विमुञ्चति सृष्टिकाले स्वसकाशात् सर्वा प्रजा विसृजतीति विमुक् प्रजापति । तस्य पुत्र vआघृणे आगतदीप्ते पूषन् vवाम् । वाति गच्छति स्तुतिं प्राप्नोतीति वा स्तोता ॥ 'वा गतिगन्धनयो' इत्यस्मात् 'आतो मनिन्°' इति विच् ॥ वा गन्तार स्तोतार माम् vएहि आगच्छ । आवां च[1] vस vसचावहै समयाव । सगच्छावहै[2] । तादृशस्त्व vन अस्माकम् vऋतस्य यज्ञस्य vरथी रंहिता नेता vभव । तथा सति तत्रत्य हविस्त्वयापि लभ्यत इत्यर्थ ॥

रथीतमं कपर्दिनमीशानं राधसो महः । रायः सखायमीमहे ॥ २ ॥

रथिऽतमम् । कपर्दिनम् । ईशानम् । राधस । मह । राय । सखायम् । ईमहे ॥ २ ॥

vरथीतमम् अतिशयेन रथिनम् । यद्वा । अतिशयेन रहितार नेतारं vकपर्दिनम् । कपर्दश्चूडा । तद्वन्तम् । राध्नोत्यनेनेति राधो धनम् । vमह महत vराधस धनस्य vईशान स्वामिन vसखायम् अस्माक मित्रमेवविध पूषण vराय धनानि vईमहे याचामहे ॥

---

१ ख-न-भ-'च' नास्ति । २ ञ त-सगच्छावहै । यद्वा आवामित्यस्याद्याक्षरलोपे वामिति भवति । आवां सचावहै इति सबन्ध । याव सगच्छावहै ।

रायो धारास्याघृणे वसो राशिरजाश्व। धीवतोधीवतः सखा ॥ ३ ॥
राय । धारा । असि । आघृणे । वसो । राशि । अजऽअश्व । धीवत ऽधीवत । सखा ॥ ३ ॥

हे ᵛआघृणे आगतदीप्ते पूषन् ᵛराय धनस्य ᵛधारा ᵛअसि प्रवाहो भवसि । स्तोतृभ्यो बहुधन नैरन्तर्येण प्रयच्छसीत्यर्थः । ᵛअजाश्व । अजाश्छागा एवाश्वा अश्वकार्यापन्ना यस्य तादृश पूषन् ᵛवसो वसुन धनस्य ᵛराशि संघश्च भवसि । धनसघश्च त्वय्येव निवसतीत्यर्थः । ᵛधीवतोधीवत सर्वस्य स्तोत्रवत पुरुषस्य ᵛसखा मित्रभूतश्च[1] भवसि ॥

पूषणं न्व१जाश्वमुप स्तोषाम वाजिनम् । स्वसुर्यो जार उच्यते ॥ ४ ॥
पूषणम् । नु । अजऽअश्वम् । उप । स्तोषाम । वाजिनम् । स्वसु । य । जार । उच्यते ॥ ४ ॥

ᵛअजाश्व छागवाहन ᵛवाजिनम् अन्नवन्त बलवन्त वा ᵛपूषण पोषक देवं ᵛनु अद्य ᵛउप ᵛस्तोषाम उपस्तवाम । ᵛय पूषा ᵛस्वसु उषस ᵛजार उपपतिरिति ᵛउच्यते त पूषणमित्यन्वय ॥

मातुर्दिधिषुमब्रवं स्वसुर्जारः शृणोतु नः । भ्रातेन्द्रस्य सखा मम ॥ ५ ॥
मातु । दिधिषुम् । अब्रवम् । स्वसु । जार । शृणोतु । न ।
भ्राता । इन्द्रस्य । सखा । मम ॥ ५ ॥

ᵛमातु निर्मात्र्या रात्रे ᵛदिधिषु पतिं[2] पूषणम् ᵛअब्रव स्तौमि । ᵛस्वसु उषस ᵛजार च पूषा ᵛन अस्माक स्तोत्राणि ᵛशृणोतु । ᵛइन्द्रस्य ᵛभ्राता सहजात पूषा ᵛमम स्तोतु ᵛसखा मित्रभूतोऽस्तु ॥

आजासः पूषणं रथे निशृम्भास्ते जनश्रियम् । देवं वहन्तु बिभ्रतः ॥ ६ ॥
आ । अजास । पूषणम् । रथे । निऽशृम्भा । ते । जनऽश्रियम् ।
देवम् । वहन्तु । बिभ्रत ॥ ६ ॥

ᵛअजास अजाश्छागा ᵛनिशृम्भा निश्रथ्य सबध्य हर्तार ᵛते पूष्णो वाहनतया प्रसिद्धाश्छागा ᵛजनश्रियम् । जन स्तोतृसघ श्रयति गच्छतीति जनश्री । त ᵛपूषण ᵛदेव ᵛरथे ᵛबिभ्रत धारयन्त ᵛआ ᵛवहन्तु आनयन्तु ॥　　॥ २१ ॥

'य एनम्' इति षडृच सप्तम सूक्त भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम् । अन्त्यानुष्टुप् आदौ पञ्च गायत्र्य । तथा चानुक्रान्त—'य एनमन्त्यानुष्टुप्' इति । गतो विनियोग ॥

य एनमादिदेशति करम्भादिति पूषणम् । न तेन देव आदिशे ॥ १ ॥
य । एनम् । आऽदिदेशति । करम्भऽअत् । इति । पूषणम् ।
न । तेन । देव । आऽदिशे ॥ १ ॥

---

१ ज्ञ—मित्रं च । २ ज्ञ—उपपतिम् ।

[v]य स्तोता [v]एन [v]पूषण पोषकं [v]करम्भात् करम्भाणा घृतमिश्राणा यवसक्तूनाम् अत्ता[1] [v]इति[1] [v]आदिदेशति[2] अभिष्टौति [v]तेन पुरुषेण अन्य [3] [v]देव [v]न [v]आदिशे आदेष्टव्य स्तोतव्यो न[4] भवति। पूष्ण एव सर्वस्याभिमतस्य धनस्य लाभात् देवतान्तर न स्तौतीत्यर्थ ॥

उत घा स रथीतमः सख्या सत्पतिर्युजा। इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते ॥ २ ॥

उत। घ। स। रथिऽतम। सख्या। सत्ऽपति। युजा। इन्द्र। वृत्राणि। जिघ्नते ॥२॥

[v]उत [v]घ अपि च [v]स य शत्रूणा हन्तृत्वेन प्रसिद्धस्तादृश [v]रथीतम अतिशयेन रथी महारथ [v]सत्पति सता पालयिता एवगुण [v]इन्द्र [v]सख्या मित्रभूतेन पूष्णा [v]युजा सहायभूतेन युक्त सन् [v]वृत्राणि शत्रून् [v]जिघ्नते हन्ति। इन्द्रस्यापि अयमेव साहाय्यकारीत्यर्थ [5] ॥

उतादः परुषे गवि सूरश्चक्रं हिरण्ययम्। न्यैरयद्रथीतमः ॥ ३ ॥

उत। अद। परुषे। गवि। सूर। चक्रम्। हिरण्ययम्। नि। ऐरयत्। रथिऽतम ॥३॥

[v]उत अपि च [v]सूर प्रेरक [v]रथीतम अतिशयेन रथी नेतृतमो वा पूषा [v]परुषे परुष्मति पर्ववति भास्वति वा [v]गवि। गच्छतीति गौरादित्य। तस्मिन् [v]हिरण्यय हिरण्मय सुवर्णनिर्मितम् [v]अद तत् रथस्य [v]चक्र [v]न्यैरयत् नितरा प्रेरयति स्म ॥

यदद्य त्वा पुरुष्टुत ब्रवाम दस्र मन्तुमः। तत्सु नो मन्म साधय ॥ ४ ॥

यत्। अद्य। त्वा। पुरुऽस्तुत। ब्रवाम। दस्र। मन्तुऽम।
तत्। सु। न। मन्म। साधय ॥ ४ ॥

हे [v]पुरुष्टुत बहुभिर्यजमानै स्तुत[6] [v]दस्र दर्शनीय [v]मन्तुम ज्ञानवन् पूषन् [v]अद्य इदानीं [v]यत्[7] उद्दिश्य[7] [v]त्वा त्वा [v]ब्रवाम स्तवाम [v]न अस्माक [v]मन्म मननीय [v]तत् धन [v]सु [v]साधय उत्पादय ॥

इमं च नो गवेषणं सातये सीषधो गणम्। आरात्पूषन्नसि श्रुतः ॥ ५ ॥

इमम्। च। न। गोऽएषणम्। सातये। सीसध। गणम्।
आरात्। पूषन्। असि। श्रुत ॥ ५ ॥

हे पूषन् [v]न अस्माक [v]सातये लाभाय [v]इम [v]च [v]गण मनुष्यसघ [v]गवेषण गवामेषयितार [v]सीषध साधय। हे [v]पूषन् [v]आरात् दूरदेशेऽपि त्व [v]श्रुत विश्रुत प्रख्यात [v]असि भवसि ॥

आ ते स्वस्तिमीमह आरेअघामुपावसुम्। अद्या च सर्वतातये श्वश्च सर्वतातये ॥६॥

आ। ते। स्वस्तिम्। ईमहे। आरेऽअघाम्। उपऽवसुम्।
अद्य। च। सर्वऽतातये। श्व। च। सर्वऽतातये ॥ ६ ॥

---

१ ख-भ-श—अत् अत्ति। २ ख-घ-ङ-भ श—आदिदेशति आदिशति, न—आदिदेशति पुन-पुनरादिशति। ३ घ-भ-श—अन्योऽपि। ४ ङ त य—'न' नास्ति। ५ ख न-भ—सहकारीत्यर्थ। ६ ख-ङ त-न-भ-र—स्तुतेन्द्र। ७ ख-भ—यद्यमुद्दिश्य, घ—यत्त्वामुद्दिश्य, ङ-त-न र—यमुद्दिश्य।

हे पूषन् vते त्वदीयां त्वया देयां vस्वस्तिं कल्याणीं रक्षाम् vआरेअघाम्। आरे दूरे अघ पाप यस्यास्तादृशीम्। vउपावसुम् उपगतधनाम्। ईदृशी स्वस्तिम् vअद्य vच अस्मिंश्च काले vसर्वतातये। सर्वैर्ऋत्विग्भिस्तायते इति सर्वतातिर्यज्ञ । तदर्थम्। यद्वा। सर्वेषां भोगानां[1] विस्ताराय। vश्वश्च परस्मिन्नपि दिने vसर्वतातये सर्वदा सर्वतात्यर्थम्[2] vआ vईमहे अभियाचामहे॥　॥ २२ ॥

' इन्द्रा नु पूषणा ' इति षडृचमष्टम सूक्त भरद्वाजस्यार्षं गायत्रमैन्द्रापौष्णम् । अनुक्रान्तं च— ' इन्द्रा न्वैन्द्र च ' इति। गतो विनियोग ॥

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये। हुवेम वाजसातये ॥ १ ॥

इन्द्रा। नु। पूषणा। वयम्। सख्याय। स्वस्तये। हुवेम। वाजऽसातये॥ १ ॥

इतरेतरयोगात् इन्द्रपूषन्शब्दयो उभयत्र द्विवचनम्। इन्द्रापूषणौ[3] देवौ vनु अद्य च vवय vस्वस्तये vसख्याय शोभनाय सखित्वाय vवाजसातये वाजस्यान्नस्य बलस्य वा सातये संभजनाय च vहुवेम आह्वयाम। स्तवाम[4] ॥

सोममन्य उपासदत्पातवे चम्वोः सुतम्। करम्भमन्य इच्छति ॥ २ ॥

सोमम्। अन्य । उप। असदत्। पातवे। चम्वो । सुतम्। करम्भम्। अन्य । इच्छति ॥२॥

vचम्वो अधिषवणफलकयो vसुतम् अभिषुत vसोमम् vअन्य अनयोरेकतर इन्द्र vपातवे पातुम् vउपासदत् उपसीदति। उपगच्छति। vअन्य एकतर पूषा vकरम्भ घृतसिक्त सक्तवात्मक हवि भक्षयितुम् vइच्छति ॥

अजा अन्यस्य वह्नयो हरी अन्यस्य संभृता। ताभ्यां वृत्राणि जिघ्नते ॥ ३ ॥

अजा । अन्यस्य। वह्नय । हरी इति। अन्यस्य। सम्ऽभृता।
ताभ्याम्। वृत्राणि। जिघ्नते ॥ ३ ॥

अनयोरिन्द्रापूष्णो vअन्यस्य एकस्य पूष्ण vअजा छागा vवह्नय वाहका अश्वा । vअन्यस्य अपरस्येन्द्रस्य vसभृता सभृतौ सम्यक् पुष्टौ vहरी एतत्सज्ञावश्वौ वाहकौ। स चेन्द्र vताभ्यां vवृत्राणि शत्रून् vजिघ्नते हन्ति॥

यदिन्द्रो अनयद्रितो महीरपो वृषन्तमः। तत्र पूषाभवत्सचा ॥ ४ ॥

यत्। इन्द्र । अनयत्। रित । मही । अप । वृषन्ऽतम ।
तत्र। पूषा। अभवत्। सचा ॥ ४ ॥

vयत् यदा vवृषन्तम अतिशयेन वर्षिता vइन्द्र vरित[5] गन्त्री vमही महती vअप वृष्ट्युदकानि vअनयत् इम लोक प्रापयति vतत्र तदानी vपूषा पोषको देव vसचा vअभवत् अस्येन्द्रस्य सहायो भवति ॥

---

१ ख ङ्ग-न-भ—सोमानाम्। २ श—यज्ञार्थम्। ३ ख-घ-भ—इन्द्रापूषणा इन्द्रापूषणौ। ४ ङ ङ्ग-त-न-र—स्तवाम वा। ५ ख-घ-ङ्ग-भ—रित परित , त श—परितः।

तां पूष्णः सुमतिं वयं वृक्षस्य प्र वयामिव । इन्द्रस्य चा रभामहे ॥ ५ ॥

ताम् । पूष्ण । सुऽमतिम् । वयम् । वृक्षस्य । प्र । वयाम्ऽइव ।
इन्द्रस्य । च । आ । रभामहे ॥ ५ ॥

पूष्ण [1] पोषकस्य देवस्य इन्द्रस्य च ता प्रसिद्धा सुमतिं कल्याणीं मतिमनुग्रहबुद्धिं वृक्षस्य महीरुहस्य प्र वया प्रकृष्टा दृढा शाखाम् इव वयम् आ रभामहे अवलम्बामहे । आश्रयामह इत्यर्थ ॥

उत्पूषणं युवामहेऽभीशूँरिव सारथिः । मह्या इन्द्रं स्वस्तये ॥ ६ ॥

उत् । पूषणम् । युवामहे । अभीशून्ऽइव । सारथि । मह्यै । इन्द्रम् । स्वस्तये ॥ ६ ॥

पूषण पोषक देवम् इन्द्र च मह्यै महत्यै स्वस्तये रक्षार्थम् उत् युवामहे उद्योजयाम । उद्योजनमाकर्षणम् । तत्र दृष्टान्त । सारथि सूत अभीशूनिव । अभीशून् रश्मीन् अश्वबन्धनार्थान् यथाकर्षति तद्वत् ॥ ॥ २३ ॥

'शुक्र ते' इति चतुर्ऋचं नवम सूक्त भरद्वाजस्यार्षं पौष्णम् । द्वितीया जगती शिष्टास्त्रिष्टुभ । तथा चानुक्रान्त—'शुक्र चतुष्क द्वितीया जगती' इति । वैश्वदेवे पर्वणि पौष्णस्य हविष 'शुक्र ते' इति याज्या । सूत्रित च—'शुक्र ते अन्यद्यजत ते अन्यदिहेह व स्वतवस' (आश्व श्रौ २ १६) इति । एकादशिनस्य पौष्णस्य पशोर्वपाया एषैव याज्या । सूत्रित च—'शुक्र ते अन्यद्यजत ते अन्यत्प्रपथे पथामजनिष्ट पूषा' (आश्व श्रौ ३ ७) इति । प्रवर्ग्याभिष्टवेऽप्येषा । सूत्रित च—'शुक्र ते अन्यद्यजत ते अन्यदपश्य गोपामनिपद्यमानम्' (आश्व श्रौ ४ ६) इति ॥

शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्विषुरूपे अहनी द्यौरिवासि ।
विश्वा हि माया अवसि स्वधावो भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ १ ॥

शुक्रम् । ते । अन्यत् । यजतम् । ते । अन्यत् ।
विषुरूपे इति विषुऽरूपे । अहनी इति । द्यौःऽइव । असि ।
विश्वा । हि । माया । अवसि । स्वधाऽव । भद्रा । ते । पूषन् । इह । राति । अस्तु ॥ १ ॥

हे पूषन् ते तव शुक्र शुक्लवर्णम् अन्यत् एकम् अहर्भवति वासरात्मकम् । तथा ते तव सबन्धि यजतम् । यजिरत्र सगतिकरणे वर्तते । यजनीय प्रकाशेन सगमनीय स्वत कृष्णवर्णम् अन्यत् एकम् अहर्भवति राम्याख्यम् । इत्थ विषुरूपे शुक्लकृष्णतया नानारूपे अहनी तव महिम्ना निष्पद्येते । यद्वा । हे पूषन् त्वदीयमन्यदेक रूप शुक्र निर्मलं दिवसस्योत्पादकम् । त्वदीयमन्यदेक रूप यजत केवल यजनीय न प्रकाशक रात्रेरुत्पादकम् । अत एव विषुरूपे विषमरूपे अहनी अहश्च रात्रिश्च भवत । अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य एव कर्ता कथमस्य प्रसक्तिरिति तत्राह । द्यौरिवासि । यथा द्यौरादित्य प्रकाशयिता तथा त्व प्रकाशकोऽसि । कुत इत्यत आह । हे स्वधाव अन्नवन् पूषन् विश्वा

---

[1] ख घ भ—इन्द्रस्य पूष्ण ।

सवा ᵛमाया प्रज्ञा ᵛहि यस्मात् कारणात् ᵛअवसि रक्षसि अत कारणात् त्वं सूर्यं इव भवसीत्यर्थ । तादृशस्य ᵛते तव ᵛभद्रा कल्याणी ᵛराति दानम् ᵛइह अस्मासु ᵛअस्तु भवतु । यास्कस्त्वाह— 'शुक्र ते अन्यल्लोहित ते अन्यद्यज्ञिय[1] ते अन्यद्यज्ञिय ते अन्यत्[1] इति[2] वा[2] विषमरूपे अह्नी[3] कर्मणा द्यौरिव चासि। सर्वाणि च प्रज्ञानान्यवस्यन्नवन्' (निरु १२ १७) इति ॥

अजाश्वः पशुपा वाजपस्त्यो धियंजिन्वो भुवने विश्वे अर्पितः ।
अष्ट्रां पूषा शिथिरामुद्वरीवृजत्संचक्षाणो भुवना देव ईयते ॥ २ ॥

अजऽअश्व । पशुऽपा । वाजऽपस्त्य । धियम्ऽजिन्व. । भुवने । विश्वे । अर्पित ।
अष्ट्राम् । पूषा । शिथिराम् । उत्ऽवरीवृजत् । सम्ऽचक्षाण । भुवना । देव । ईयते ॥ २ ॥

ᵛअजाश्व छागवाहन ᵛपशुपा॰ पशूना पालयिता ᵛवाजपस्त्य । वाजा अन्नानि पस्त्ये गृहे यस्य तादृश । ᵛधियजिन्व । धिय स्तोतार कर्माणि वा । तेषा प्रीणयिता ᵛविश्वे विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् ᵛभुवने लोके ᵛअर्पित प्रजापतिना पोषकत्वेन स्थापित । अत एवभूत ᵛपूषा पोषको ᵛदेव ᵛअष्ट्राम् आरा स्वहस्तगता ᵛशिथिरा शिथिलां सतीम् ᵛउद्वरीवृजत् उद्यच्छन् ᵛभुवना भुवनानि सर्वान् लोकान् भूतजातानि वा ᵛसचक्षाण सपश्यन् सूर्यात्मना प्रकाशयन् ᵛईयते नभसि गच्छति ॥

पौष्णस्य पशोर्वपापुरोडाशयो 'यास्ते पूषन्' इत्यादिके द्वे ऋचौ अनुवाक्ये । सूत्रित च— 'यास्ते पूषन्नावो अन्त समुद्र इति द्वे पूषेमा आशा अनु वेद सर्वा' (आश्व श्रौ ३ ७) इति ॥

यास्ते पूषन्नावो अन्तः समुद्रे हिरण्ययीरन्तरिक्षे चरन्ति ।
ताभिर्यासि दूत्यां सूर्यस्य कामेन कृत श्रव इच्छमानः ॥ ३ ॥

या । ते । पूषन् । नाव । अन्तरिति । समुद्रे । हिरण्ययी । अन्तरिक्षे । चरन्ति ।
ताभि । यासि । दूत्याम् । सूर्यस्य । कामेन । कृत । श्रव । इच्छमान ॥ ३ ॥

हे ᵛपूषन् ᵛते त्वदीया ᵛया ᵛहिरण्ययी हिरण्मय्यो हितरमणीया ᵛनाव ᵛसमुद्रे उदधौ ᵛअन्त मध्ये ᵛअन्तरिक्षे नभसि ᵛचरन्ति सचरन्ति ᵛताभि नौभि ᵛसूर्यस्य ᵛदूत्यां ᵛयासि गच्छसि । कदाचित् देवै सार्धं सूर्येऽसुरवधार्थं प्रस्थिते सति तस्य भार्यां स्वभर्तरि सजातौत्सुक्या बभूव तां प्रति सूर्य पूषण प्राहैषीत् तेन चात्र पूषा स्तूयते । अपि च त्व ᵛश्रव हविर्लक्षणमन्नम् ᵛइच्छमान इच्छन् ᵛकामेन पश्वादिविषयेण स्तोतृभि ᵛकृत वशीकृतोऽसि ॥

पूषा सुबन्धुर्दिव आ पृथिव्या इळस्पतिर्मघवा दस्मवर्चाः ।
यं देवासो अददुः सूर्यायै कामेन कृतं तवसं स्वञ्चम् ॥ ४ ॥

पूषा । सुऽबन्धु । दिव । आ । पृथिव्या । इळ । पति । मघऽवा । दस्मऽवर्चा ।
यम् । देवास । अददु । सूर्यायै । कामेन । कृतम् । तवसम् । सुऽअञ्चम् ॥ ४ ॥

---

१ ख ज्ञ-त न भ-र—अन्यद्यजत ते अन्यद्यज्ञिय ते अन्यत्, श—अन्यद्यज्ञिय ते अन्यत् । २. ज्ञ-भ— 'इति वा' नास्ति । ३ ज्ञ—ते अह्नी ।

ᵛपूषा पोषको देव ᵛदिव ᵛआ द्युलोकस्य च ᵛपृथिव्या च ᵛसुबन्धु शोभनो[1] बन्धुर्भवति[1]। तथा ᵛइळस्पति इळाया अन्नस्य पति ᵛमघवा। मघमिति धननाम। तद्वान्। यद्वा। महतेदानकर्मणो भावसाधनो मघशब्द । दानवान् ᵛदस्मवर्चा । वर्च इति रूपनाम। दस्म दर्शनीय वर्चो यस्य तादृश । ᵛय पूषण ᵛदेवास सर्वे देवा ᵛसूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै यद्वा सावित्र्यै सूर्याख्यायै अश्विनोर्वरणाय ᵛअददु दत्तवन्त । 'पुत्र पितरावबृणीत पूषा' (ऋ स १० ८५ १४) इति हि श्रूयते। कीदृश पूषणम्। ᵛकामेन पश्वादिविषयेण ᵛकृत स्तोतृभिर्वशीकृत ᵛतवस बलवन्त प्रवृद्ध वा ᵛस्वञ्च स्वञ्चन सुष्ठु गच्छन्तम्। एवविध य पूषणमददु स पूषा सुबन्धुरित्यन्वय ॥ ॥ २४ ॥

'प्र नु वोचा' इति दशर्चं दशम सूक्त भरद्वाजस्यार्षमिन्द्राग्निदेवताकम्। सप्तम्याद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभ शिष्टा षट् बृहत्य । तथा चानुक्रान्त—'प्र नु दशैन्द्राग्न तु बार्हत चतुरनुष्टुबन्तम्' इति। गतो विनियोग ॥

प्र नु वो॑चा सु॒तेषु॑ वां वी॒र्या॒३॑ यानि॑ च॒क्रथुः॑ ।
ह॒तासो॑ वां पि॒तरो॑ दे॒वश॑त्रव॒ इन्द्रा॑ग्नी॒ जीव॑थो यु॒वम् ॥ १ ॥

प्र । नु । वो॒च॒ । सु॒तेषु॑ । वा॒म् । वी॒र्या॑ । यानि॑ । च॒क्रथुः॑ ।
ह॒तास॑ । वा॒म् । पि॒तर॑ । दे॒वऽश॑त्रव । इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । जीव॑थ । यु॒वम् ॥ १ ॥

हे इन्द्राग्नी ᵛयानि ᵛवीर्या वीर्याणि वीरकर्माणि ᵛचक्रथु कृतवन्तौ युवां ᵛसुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु अस्मद्यज्ञे ᵛवा युवयो तानि वीर्याणि ᵛनु क्षिप्र ᵛप्र ᵛवोच प्रवोच प्रब्रवीमि। तदेव वीर्यं दर्शयति। हे ᵛइन्द्राग्नी ᵛदेवशत्रव । देवा शत्रव[2] शातयितारो येषा तादृशा । असुरा ᵛपितर हिंसका । पीयतिर्हिंसाकर्मा। तस्यैतद्रूपम्। ईदृशा असुरा ᵛवां युवाभ्या ᵛहतास हता आसन्। ᵛयुव युवां तु ᵛजीवथ जीवनवन्तौ[3] भवथ । असुरैर्न बाधिताविति यावत् ॥

ब॒ळि॒त्था म॑हि॒मा वा॒मिन्द्रा॑ग्नी॒ पनि॑ष्ठ॒ आ ।
स॒मा॒नो वां॑ जनि॒ता भ्रात॑रा यु॒वं य॒मावि॒हेह॑मातरा ॥ २ ॥

बट् । इ॒त्था । म॒हि॒मा । वा॒म् । इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । पनि॑ष्ठ । आ ।
स॒मा॒न । वा॒म् । ज॒नि॒ता । भ्रात॑रा । यु॒वम् । य॒मौ । इ॒हेह॑ऽमातरा ॥ २ ॥

हे ᵛइन्द्राग्नी ᵛवा युवयो॰ ᵛमहिमा महत्त्वम् ᵛइत्था इत्थमनेन प्रकारेण ᵛबट् सत्यम्। युष्मद्विषय यज्जन्ममहत्त्व प्रतिपाद्यते तत्सर्वं यथार्थमित्यर्थ । ᵛपनिष्ठ ᵛआ पनिष्ठ स्तुत्यतमश्च प्रजापति ᵛसमान एक एव ᵛवा युवयो ᵛजनिता जनयिता। अत॰ ᵛयुव युवां ᵛभ्रातरा भ्रातरौ स्थ । अपि च ᵛयमौ यमलौ सहोत्पन्नौ ᵛइहेहमातरा। इह चेह च सर्वत्र माता ययोस्तादृशौ स्थ । अदितिर्हि अनयोर्माता सैव विस्तीर्णा भूमिरिति इहेहमातराविति श्रूयते[4] ॥

१, श—शोभनबन्धु॰। २ ख-झ न-भ—'शत्रव' नास्ति। ३ ख भ जीववन्तौ। ४ ख ज्ञ-झ-त न-भ-र—स्तूयते।

ओकिवांसा सुते सचा अश्वा सप्ती इवादने ।
इन्द्रा न्वग्नी अवसेह वज्रिणा वयं देवा हवामहे ॥ ३ ॥

ओकिऽवासा । सुते । सचा । अश्वा । सप्तीइवेति सप्तीऽइव । आदने ।
इन्द्रा । नु । अग्नी इति । अवसा । इह । वज्रिणा । वयम् । देवा । हवामहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्राग्नी सुते अभिषुते सोमे युवां सचा सह ओकिवांसा ओकिवांसौ समवेतौ सगतौ भवतम् । ' उच समवाये ' इत्यस्यैतद्रूपम् । तत्र दृष्टान्त । आदने भक्षणीये घासे सप्तीइव अश्वा सर्पणशीलावश्वाविव । नु अद्य वय तादृशौ इन्द्राग्नी इह अस्मिन् यज्ञे अवसा रक्षणेन हेतुना हवामहे आह्वयामहे ॥ इतरेतरयोगात् इन्द्रशब्दे अग्निशब्दे च द्विवचनम् ॥ कीदृशाविन्द्राग्नी । वज्रिणा वज्रिणावायुधोपेतौ देवा[1] दानादिगुणयुक्तौ ॥

य इन्द्राग्नी सुतेषु वां स्तवत्तेष्वृतावृधा ।
जोषवाकं वदतः पज्रहोषिणा न देवा भसथश्चन ॥ ४ ॥

य । इन्द्राग्नी इति । सुतेषु । वाम् । स्तवत् । तेषु । ऋतऽवृधा ।
जोषऽवाकम् । वदत । पज्रऽहोषिणा । न । देवा । भसथ । चन ॥ ४ ॥

हे ऋतावृधा ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितारौ इन्द्राग्नी सुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु य स्तोता वां युवा स्तवत् कुत्सित स्तूयात् तेषु सोमेषु मध्ये जोषवाक वदत जोष जोषयितव्य प्रीतिहेतुत्वेन कर्तव्य स्वयमप्रीतिकर तादृश वाक[2] वाक्य वदतस्तस्य स्तोतु सोम हे पज्रहोषिणा पज्र प्रार्जित प्रसिद्धो होषो घोष स्तोत्र ययोस्तादृशौ हे देवा देवौ युवा न भसथ न भक्षयथ । चन इति पादपूरण । अत्र निरुक्त—' जोषवाकमित्यविज्ञातनामधेय जोषयितव्य भवति । य इन्द्राग्नी सुतेषु वा सोमेषु स्तौति तेष्वृतस्य वर्धयितारौ न तस्याश्नीथ । अथ योऽय जोषवाक वदति विजञ्जप प्रार्जितहोषिणौ देवौ[3] न[3] तस्याश्नीथ. ' (निरु ५ २२) इति ॥

इन्द्राग्नी को अस्य वां देवौ मर्तश्चिकेतति ।
विषूचो अश्वान्युयुजान ईयत एकः समान आ रथे ॥ ५ ॥

इन्द्राग्नी इति । क । अस्य । वाम् । देवौ । मर्त । चिकेतति ।
विषूच । अश्वान् । युयुजान । ईयते । एक । समाने । आ । रथे ॥ ५ ॥

हे देवौ द्योतमानौ इन्द्राग्नी वा युवयो अस्य इद कर्म क मर्त मनुष्य चिकेतति जानीयात् । न कोऽपीत्यर्थ । किं तत्कर्म । विषूच[4] नानाञ्चतो गच्छत अश्वान् समाने उभयार्थे एकस्मिन् रथे युवयो एक इन्द्र सूर्यात्मना वर्तमान युयुजान तादृशानश्वान् योजयन् आ ईयते सर्व जगदभिगच्छति । यद्वा । विषूचो नानारूपानश्वान् व्यापकान् समान एकरूपे रथे सवत्सरात्मके युयुजानो योजयन् युवयोरेक सूर्यात्मेन्द्र एयते आगच्छति । एतद्युवयो कर्म को यथावज्जानीयादित्यर्थ ॥ ॥ २५ ॥

---

१ ख-भ—देवा देवौ । २ ख झ भ—' वाक ' नास्ति । ३ झ—न देवौ । ४ श—विषूच विष्वक् ।

इन्द्राग्नी अपादियं पूर्वागात्पद्वतीभ्यः ।
हित्वी शिरो जिह्वया वावदच्चरत्त्रिंशत्पदा न्यक्रमीत् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । अपात् । इयम् । पूर्वा । आ । अगात् । पत्ऽवतीभ्य ।
हित्वी । शिर । जिह्वया । वावदत् । चरत् । त्रिंशत् । पदा । नि । अक्रमीत् ॥ ६ ॥

हे ᵛइन्द्राग्नी ᵛअपात् पादरहिता ᵛइयम् उषा ᵛपद्वतीभ्य पादयुक्ताभ्य सुप्ताभ्य प्रजाभ्य ᵛपूर्वा प्रथमभाविनी सती ᵛआगात् आगच्छति। तथा प्राणिना ᵛशिर ᵛहित्वी प्रेरयित्री। यद्वा। शिरो हित्वा त्यक्त्वा स्वयमशिरस्का सती। ᵛजिह्वया प्राणिस्थया तदीयेन वागिन्द्रियेण ᵛवावदत् भृश शब्द कुर्वती ᵛचरत्। एव चरन्ती उषा ᵛत्रिंशत् पदानि अवयवभूतान् त्रिंशन्मुहूर्तान् ᵛन्यक्रमीत् एकेन दिवसेनातिक्रामति। एतच्च युवयो कर्म। तत् को जानीयादिति पूर्वत्रान्वय ॥

इन्द्राग्नी आ हि तन्वते नरो धन्वानि बाह्वोः ।
मा नो अस्मिन्महाधने परा वर्क्तं गविष्टिषु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । आ । हि । तन्वते । नर । धन्वानि । बाह्वो ।
मा । न । अस्मिन् । महाऽधने । परा । वर्क्तम् । गोऽइष्टिषु ॥ ७ ॥

हे ᵛइन्द्राग्नी ᵛनर योद्धारो मनुष्या ᵛबाह्वो हस्तयो ᵛधन्वानि धनूषि ᵛआ ᵛतन्वते ᵛहि आततज्यानि कुर्वते ᵛहि। युवा च ᵛअस्मिन् ᵛमहाधने जेतव्येन महाधनेनोपेते सग्रामे ᵛगविष्टिषु गवामन्वेषणेषु ᵛन अस्मान् ᵛमा ᵛपरा ᵛवर्क्तम्। मा परित्यजतम् ॥

इन्द्राग्नी तपन्ति माघा अर्यो अरातयः । अप द्वेषांस्या कृतं युयुतं सूर्यादधि ॥८॥

इन्द्राग्नी इति । तपन्ति । मा । अघा । अर्य । अरातय ।
अप । द्वेषांसि । आ । कृतम् । युयुतम् । सूर्यात् । अधि ॥ ८ ॥

हे ᵛइन्द्राग्नी ᵛअघा आहन्त्य ᵛअर्य अभिगन्त्य ᵛअरातय शत्रुसेना ᵛमा ᵛतपन्ति मां बाधन्ते। ता ᵛअप ᵛआ ᵛकृतम् अपाकुरुतम्। तथा ᵛद्वेषासि द्वेष्टॄन् शत्रून् ᵛसूर्यादधि। अधि पञ्चम्यर्थानुवादक । सूर्यदर्शनात् ᵛयुयुत पृथक्कुरुत च। यथा ते सूर्यं न पश्यन्ति तथा कुरुतम्। मारयतमित्यर्थ ॥

इन्द्राग्नी युवोरपि वसु दिव्यानि पार्थिवा ।
आ न इह प्र यच्छतं रयिं विश्वायुपोषसम् ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी इति । युवो । अपि । वसु । दिव्यानि । पार्थिवा ।
आ । न । इह । प्र । यच्छतम् । रयिम् । विश्वायुऽपोषसम् ॥ ९ ॥

हे ᵛइन्द्राग्नी ᵛयुवो युवयो ᵛदिव्यानि दिवि भवानि ᵛपार्थिवा पृथिव्या भवानि लोकद्वय-सम्बन्धीनि ᵛवसु वसूनि ᵛअपि हितानि युवयोरेव वर्तन्ते। अत कारणात् ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛन

अस्मभ्य रयिं धनम् आ अभि प्र यच्छतम्। कीदृश रयिम्। विश्वायुपोषसम्। आयव इति मनुष्यनाम। सर्वेषा मनुष्याणा पोषणाय पर्याप्तम्। यद्वा। सर्वस्यायुष पोषणे शक्तम्। छान्दसो वर्णलोप ॥

इन्द्राग्नी उक्थवाहसा स्तोमेभिर्हवनश्रुता।
विश्वाभिर्गीर्भिरा गतमस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

इन्द्राग्नी इति। उक्थऽवाहसा। स्तोमेभि । हवनऽश्रुता।
विश्वाभि । गीःऽभि । आ। गतम्। अस्य। सोमस्य। पीतये ॥ १० ॥

हे उक्थवाहसा उक्थै स्तुतिभि वहनीयौ हे हवनश्रुता हवनस्याह्वानस्य श्रोतारौ एवभूतौ हे इन्द्राग्नी स्तोमेभि स्तोत्रै विश्वाभि सर्वाभि गीर्भि शस्त्ररूपाभिर्वाग्भिश्च[1] हेतुभूताभि आ गतम् आगच्छतम्। किमर्थम्। अस्य अस्मदीयस्य सोमस्य पीतये पानार्थम् ॥ ॥ २६ ॥

'श्नथद्वृत्रम्' इति पञ्चदशर्चमेकादश सूक्त भरद्वाजस्यार्षमैन्द्राग्नम्। आदौ तिस्रस्त्रिष्टुभ. चतुर्थ्याद्या नव गायत्र्य त्रयोदशी त्रिष्टुप् चतुर्दशी बृहती पञ्चदश्यनुष्टुप्। तथा चानुक्रान्त— 'श्नथत्पञ्चोना गायत्र तु त्रिस्त्रिष्टुबादि त्रिष्टुब्बृहत्यनुष्टुबन्तम्' इति। गत सूक्तविनियोग । वरुणप्रघासेषु ऐन्द्राग्नस्य हविष 'श्नथत्' इत्येषा याज्या। सूत्रित च—'इन्द्राग्नी अवसा गत श्नथद्वृत्रमुत सनोति वाजम्' (आश्व श्रौ २ १७) इति ॥

श्नथद्वृत्रमुत सनोति वाजमिन्द्रा यो अग्नी सहुरी सपर्यात्।
इरज्यन्ता वसव्यस्य भूरेः सहस्तमा सहसा वाजयन्ता ॥ १ ॥

श्नथत्। वृत्रम्। उत। सनोति। वाजम्। इन्द्रा। य । अग्नी इति। सहुरी इति। सपर्यात्।
इरज्यन्ता। वसव्यस्य। भूरे । सहःऽतमा। सहसा। वाजऽयन्ता ॥ १ ॥

स पुरुष वृत्रम् आवरक शत्रु श्नथत् हिनस्ति। उत अपि च वाजम् अन्न बल वा सनोति लभते। य पुरुष सहुरी शत्रूणामभिभवितारौ इन्द्राग्नी सपर्यात् परिचरेत्। इतरेतरयोगात् उभयत्र पूर्ववत् द्विवचनम्। कीदृशाविन्द्राग्नी। भूरे प्रभूतस्य वसव्यस्य वसुसमूहस्य[2]। यद्वा। स्वार्थिको यत्। धनस्य इरज्यन्ता ईशानौ स्वामिनौ। इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा। सहसा बलेन सहस्तमा अतिशयेनाभिभवितारौ शत्रूणा वाजयन्ता वाज हविर्लक्षणमन्नमात्मन इच्छन्तौ। यद्वा। वाज स्तोतृभ्यो दातव्यमन्न कामयमानौ ॥

ता योधिष्टमभि गा इन्द्र नूनमपः स्वरुषसो अग्न ऊळ्हाः।
दिशः स्वरुषस इन्द्र चित्रा अपो गा अग्ने युवसे नियुत्वान् ॥ २ ॥

ता। योधिष्टम्। अभि। गा । इन्द्र। नूनम्। अप । स्व । उषस । अग्ने। ऊळ्हा ।
दिश । स्व । उषस । इन्द्र। चित्रा । अप । गा । अग्ने। युवसे। नियुत्वान् ॥ २ ॥

---

[1] श—स्तुतिरूपाभि°। [2] ख झ-भ र—वासयितव्यस्य।

हे इन्द्र हे अग्ने ता तौ युवां गा अप उदकानि स्व सूयम् उषस उष कालान् ऊळहा पणिभिरपहृता एतान् गवादीनभिलक्ष्य योधिष्टम्। तैरसुरैर्युद्ध कृतवन्तौ। नूनम् इति पादपूरणार्थं । हे इन्द्र त्व दिश प्राच्याद्या स्व सूर्यम् उषस च चित्रा चायनीया अप उदकानि च गा च पणिभिरपहृतानेतान् युवसे अनेन लोकेनायोजय । यद्वा। असुरैरावृतान् दिगादीन् असुरवधेनावरणमपनीय पृथक्कृतवानसीत्यर्थं । हे अग्ने नियुत्वान् नियुद्भिरश्वैर्युक्त सन् त्वमप्येवमकार्षीरित्यर्थं ॥

ऐन्द्राग्नस्य पशोर्वपाया 'आ वृत्रहणा' इत्यनुवाक्या। सूत्रित च—'आ वृत्रहणा वृत्रहभि शुष्मैरा भरत शिक्षत वज्रबाहू' (आश्व श्रौ ३ ७) इति ॥

आ वृ॑त्रहणा वृत्रह॒भि॑ः शुष्मै॒रिन्द्र॑ या॒तं नमो॑भिरग्ने अ॒र्वाक्।
यु॒वं राधो॑भि॒रक॑वेभि॒रि॒न्द्रा॒ग्ने॑ अ॒स्मे भ॑वतमु॒त्तमे॑भिः ॥ ३ ॥

आ। वृ॒त्रऽह॒ना। वृ॒त्र॒ह॒ऽभिः। शुष्मैः। इन्द्र॑। या॒तम्। नम॑ऽभिः। अ॒ग्ने॒। अ॒र्वाक्।
यु॒वम्। राध॑ऽभिः। अक॑वेभिः। इन्द्र॑। अग्ने॑। अ॒स्मे इति॑। भ॒व॒त॒म्। उ॒त्ऽत॒मेभिः॑ ॥३॥

हे वृत्रहणा वृत्रस्यासुरस्य हन्तारौ हे इन्द्र हे अग्ने वृत्रहभि वृत्रस्य हन्तृभि वृत्रहनननिमित्तै शुष्मै बलै नमोभि अस्मभ्य दातव्यैरन्नैश्च सार्धम् अर्वाक् अस्मदभिमुखम् आ यातम् आगच्छतम्। हे इन्द्र हे अग्ने युव युवाम् अकवेभि अकुत्सितै महद्भि उत्तमेभि उत्कृष्टतमै राधोभि धनै सह अस्मे अस्मासु भवतम् आविर्भवतम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रात सवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'ता हुवे' इति षडहस्तोत्रियस्तृच । सूत्रित च— 'ता हुवे ययोरिदमिय वामस्य मन्मन' (आश्व श्रौ ७ २) इति। पृष्ठ्याभिप्लवषडहयो स्तोमवृद्धौ 'ता हुवे' इत्याद्या नवर्च आवापार्थां । सूत्रित च—'ता हुवे ययोरिदमिति नवेय वामस्य मन्मन इत्येकादश' (आश्व श्रौ ७ ५) इति ॥

ता हु॑वे॒ ययो॑रि॒दं प॒प्ने विश्वं॑ पु॒रा कृ॒तम्। इ॒न्द्रा॒ग्नी न म॑र्धतः ॥ ४ ॥

ता। हु॒वे॒। ययोः॑। इ॒दम्। प॒प्ने। विश्व॑म्। पु॒रा। कृ॒तम्। इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑। न। म॒र्ध॒त॒ः ॥४॥

ता तौ तादृशाविन्द्राग्नी हुवे आह्वये। ययो इन्द्राग्न्यो पुरा पूर्वस्मिन् काले कृत विश्व सर्वम् इद पूर्वासु ऋक्षु कीर्तित वीर्यं पप्ने पन्यते ऋषिभि स्तूयते। ताविन्द्राग्नी हुवे इत्यन्वय । तौ च इन्द्राग्नी न मर्धत स्तोतॄन्न हिंसत । अतोऽस्मानप्याहूतौ रक्षतामिति भाव । मर्धतिर्हिंसाकर्मा ॥

उ॒ग्रा वि॑घ॒निना॒ मृध॑ इन्द्रा॒ग्नी ह॑वामहे। ता नो॑ मृळात ई॒दृशे॑ ॥ ५ ॥

उ॒ग्रा। वि॒ऽघ॒निना॑। मृधः॑। इ॒न्द्रा॒ग्नी इति॑। ह॒वा॒म॒हे॒। ता। नः॒। मृ॒ळा॒त॒। ई॒दृशे॑ ॥५॥

उग्रा उग्रौ उद्गूर्णबलावत एव मृध शत्रून् विघनिना विघनिनौ विशेषेण हतवन्तौ इन्द्राग्नी हवामहे आह्वयामहे। तौ[1] चेन्द्राग्नी ईदृशे अस्मिन् सग्रामे न अस्मान् मृळात सुखयताम्। यद्वा। मृळतिरुपदयाकर्मा। नोऽस्माक मृळात उपदया कुरुताम् ॥ ॥ २७ ॥

---

१ ख-भ—ता तौ।

हतो वृत्राण्यार्या हतो दासानि सत्पती । हतो विश्वा अप द्विषः ॥ ६ ॥

हत । वृत्राणि । आर्या । हत । दासानि । सत्पती इति सत्ऽपती ।

हत । विश्वा । अप । द्विषः ॥ ६ ॥

ताविन्द्राग्नी ᵛआर्या आर्यैः कर्मानुष्ठातृभिः कृतानि ᵛवृत्राणि उपद्रवजातानि ᵛहत हिंस्त । तथा ᵛसत्पती सतां पालयितारौ इन्द्राग्नी ᵛदासानि । दासाः कर्महीनाः शत्रवः । तैः कृतानि चोपद्रवजातानि ᵛहत । अपि च ᵛविश्वाः सर्वाः ᵛद्विषः द्वेष्ट्रीः शत्रुभूताः प्रजाः ᵛअप ᵛहत विनाशयत । अतोऽस्माकमप्येवमेव कुरुतामिति भावः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'इन्द्राग्नी युवाम्' इति षडहस्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'इन्द्राग्नी युवामिमे यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजेत्यच्छावाकस्य' (आश्व श्रौ ७ २) इति ॥

इन्द्राग्नी युवामिमे३ऽभि स्तोमा अनूषत । पिबतं शंभुवा सुतम् ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । युवाम् । इमे । अभि । स्तोमाः । अनूषत । पिबतम् । शम्ऽभुवा । सुतम् ॥७॥

हे ᵛइन्द्राग्नी ᵛयुवामिमे ᵛस्तोमाः स्तोतारः ᵛअभि ᵛअनूषत अभिष्टुवन्ति । हे ᵛशंभुवा सुखस्य भावयिताराविन्द्राग्नी ᵛसुतम् अभिषुतमस्मदीयं सोमं ᵛपिबतम् ॥

या वां सन्ति पुरुस्पृहो नियुतो दाशुषे नरा । इन्द्राग्नी ताभिरा गतम् ॥ ८ ॥

याः । वाम् । सन्ति । पुरुऽस्पृहः । निऽयुतः । दाशुषे । नरा ।

इन्द्राग्नी इति । ताभिः । आ । गतम् ॥ ८ ॥

हे ᵛनरा नेताराविन्द्राग्नी ᵛवां युवयोः स्वभूताः ᵛपुरुस्पृहः पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयाः ᵛदाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानार्थमुत्पन्नाः ᵛयाः ᵛनियुतः अश्वाः ᵛसन्ति हे ᵛइन्द्राग्नी ᵛताभिः नियुद्भिः ᵛआ ᵛगतम् आगच्छतम् ॥

ताभिरा गच्छतं नरोपेदं सवनं सुतम् । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ९ ॥

ताभिः । आ । गच्छतम् । नरा । उप । इदम् । सवनम् । सुतम् । इन्द्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥९॥

हे ᵛनरा नेतारौ ᵛइन्द्राग्नी । सूयतेऽभिषूयत इति सवनः सोमः । ᵛइदं ᵛसवनम् इमं सोमं ᵛसुतम् अभिषुतम् ᵛउप प्रति । यद्वा । इदं प्रातःसवनमुप अस्मिन् सवने सुतमभिषुतं सोमं प्रति ᵛताभिः नियुद्भिः ᵛआ ᵛगच्छतम् । किमर्थम् । ᵛसोमपीतये तस्य सोमस्य पानार्थम् ॥

तमीळिष्व यो अर्चिषा वना विश्वा परिष्वजत् । कृष्णा कृणोति जिह्वया ॥१०॥

तम् । ईळिष्व । यः । अर्चिषा । वना । विश्वा । परिऽस्वजत् । कृष्णा । कृणोति । जिह्वया ॥१०॥

हे स्तोतः ᵛतम् अग्निम् ᵛईळिष्व स्तुहि । ᵛयः अग्निः ᵛअर्चिषा ज्वालारूपेण तेजसा ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛवना[1] अरण्यानि[1] ᵛपरिष्वजत् परिष्वजति परितो वेष्टयति । यश्च तानि वनानि ᵛजिह्वया ज्वालया दग्ध्वा ᵛकृष्णा कृष्णवर्णानि ᵛकृणोति करोति[2] ॥ ॥ २८ ॥

---

१ ख-ज्ञ-न-भ र-श—वनान्यरण्यानि, ज्ञ-त-वनान्यारण्यानि, य वन्यान्यरण्यानि । २ घ-ज्ञ-त-न-श—करोति तमीळिष्वेति सबन्ध ।

य इद्धे आविवासति सुम्नमिन्द्रस्य मर्त्यः । द्युम्नाय सुतरा अपः ॥ ११ ॥

य । इद्धे । आऽविवासति । सुम्नम् । इन्द्रस्य । मर्त्यः । द्युम्नाय । सुऽतराः । अप ॥ ११ ॥

Vय Vमर्त्यं मनुष्य Vइद्धे दीप्तेऽग्नौ Vसुम्न सुखकर हवि Vइन्द्रस्य इन्द्राय Vआविवासति परिचरति प्रयच्छति । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । तस्य मर्त्यस्य Vद्युम्नाय द्योतमानायान्नाय तदर्थं Vसुतरा सुखेन तरणीया Vअप उदकानि वृष्ट्यात्मकानि[1] इन्द्र करोतीति शेष ॥

ता नो वाजवतीरिष आशून्पिपृतमर्वतः । इन्द्रमग्निं च वोळ्हवे ॥ १२ ॥

ता । न । वाजऽवती । इषः । आशून् । पिपृतम् । अर्वत । इन्द्रम् । अग्निम् । च । वोळ्हवे ॥ १२ ॥

हे इन्द्राग्नी Vता तौ युवा Vवाजवती अन्नवती. Vइष इष्यमाणा वृष्टी । यद्वा । वाजो बलम् । तद्वतीरिषोऽन्नानि Vआशून् शीघ्रगान् Vअर्वत अश्वांश्च Vन अस्मभ्य Vपिपृत पूरयतम् । प्रयच्छतम् । किमर्थम् । Vइन्द्रमग्नि Vच युवा Vवोळ्हवे वोढु हविर्भि प्रापयितुम् ॥

ऐन्द्राग्नस्य पशोर्हविषोऽनुवाक्या 'उभा वाम्' इत्येषा । सूत्रित च—'उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्यै शुचिं नु स्तोम नवजातमद्य' (आश्व श्रौ ३ ७) इति ॥

उभा वामिन्द्राग्नी आहुवध्या उभा राधसः सह मादयध्यै ।
उभा दातारविषां रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ॥ १३ ॥

उभा । वाम् । इन्द्राग्नी इति । आऽहुवध्यै । उभा । राधस । सह । मादयध्यै ।
उभा । दातारौ । इषाम् । रयीणाम् । उभा । वाजस्य । सातये । हुवे । वाम् ॥ १३ ॥

हे Vइन्द्राग्नी Vउभा उभौ सहत्य वर्तमानौ Vवा युवा Vहुवे आह्वयामि । किमर्थम् । Vआहुवध्यै आभिमुख्येन होतुम् । तथा Vउभा उभौ युवामाह्वये Vराधस राधसा राधकेन हविषा Vसह युगपदेव Vमादयध्यै मादयितु तर्पयितुम् । सर्वेषु देवेषु सत्सु आवयोराह्वाने किं कारणमिति चेदुच्यते । Vउभा उभौ तौ युवाम् Vइषाम् अन्नानां Vरयीणा धनानां च Vदातारौ स्थ । अत कारणात् Vउभा उभौ Vवां युवां Vवाजस्य अन्नस्य Vसातये संभजनाय हुवे आह्वये ॥

आ नो गव्येभिरश्व्यैर्वसव्यैरुप गच्छतम् ।
सखायौ देवौ सख्याय शंभुवेन्द्राग्नी ता हवामहे ॥ १४ ॥

आ । न । गव्येभि । अश्व्यै । वसव्यै । उप । गच्छतम् ।
सखायौ । देवौ । सख्याय । शम्ऽभुवा । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ॥ १४ ॥

हे इन्द्राग्नी Vगव्येभि. गोसमूहै Vअश्व्यै अश्वसमूहै Vवसव्यै वसुसमूहैश्च सार्धं Vन अस्माना-भिमुख्येन Vउप Vआ Vगच्छतम् । शेष परोक्षकृत । Vसखायौ समानख्यानौ Vदेवौ दानादिगुण-युक्तौ Vशंभुवा शभुवौ सुखस्य भावयितारौ Vता[2] तादृशौ Vइन्द्राग्नी Vसख्याय सखित्वार्थं वय Vहवामहे आह्वयामहे ॥

---

१ ख घ वृष्ट्युदकानि, श—वृष्ट्या त्यक्तानि । २ ख झ-भ—वा ।

इन्द्राग्नी शृणुतं हवं यजमानस्य सुन्वतः ।
वीतं हव्यान्या गतं पिबतं सोम्यं मधु ॥ १५ ॥

इन्द्राग्नी इति । शृणुतम् । हवम् । यजमानस्य । सुन्वत ।
वीतम् । हव्यानि । आ । गतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ १५ ॥

हे ^v^इन्द्राग्नी ^v^सुन्वत सोमाभिषव कुर्वत ^v^यजमानस्य ^v^हवम् आह्वान स्तोत्र ^v^शृणुतम् । श्रुत्वा च तदीयानि ^v^हव्यानि हवींषि ^v^वीत कामयेथाम् । कामयित्वा च ^v^आ ^v^गतम् आगच्छतम् । आगत्य च ^v^सोम्य सोमात्मक ^v^मधु ^v^पिबतम् ॥ ॥ २९ ॥

'इयमददात्' इति चतुर्दशर्चं द्वादश सूक्त भरद्वाजस्यार्षं सरस्वतीदेवताकम् । आदितस्तिस्रो जगत्य त्रयोदश्यपि जगती चतुर्दशी त्रिष्टुप् शिष्टा गायत्र्य । तथा चानुक्रान्तम्—'इय षळूना सारस्वत त्रिजगत्यादि जगतीत्रिष्टुबन्तम्' इति । अत्र शौनक —'इयमित्येतदाद्य तु सूक्त सारस्वत जपेत् । द्विज प्रात शुचिर्भूत्वा वाग्मी भवति बुद्धिमान्' (ऋग्वि २ २९५) इति । पार्ष्ठिके षष्ठेऽहनि प्रउगे 'इयमददात्' इति सारस्वतस्तृच । सूत्रित च—'इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति प्रउगम्' (आश्व श्रौ ८ १) इति ॥

इयमददाद्रभसमृणच्युतं दिवोदासं वध्र्यश्वाय दाशुषे ।
या शश्वन्तमाचखादावसं पणिं ता ते दात्राणि तविषा सरस्वति ॥ १ ॥

इयम् । अददात् । रभसम् । ऋणऽच्युतम् । दिवःऽदासम् । वध्रिऽअश्वाय । दाशुषे ।
या । शश्वन्तम् । आऽचखाद । अवसम् । पणिम् । ता । ते । दात्राणि । तविषा । सरस्वति ॥ १ ॥

^v^इय सरस्वती ^v^रभस वेगवन्तम् ^v^ऋणच्युत वैदिकस्य देवर्षिपितृसबन्धिनो लौकिकस्य च ऋणस्य च्यावयितार ^v^दिवोदासम् एतत्सज्ञ पुत्र ^v^दाशुषे हवींषि दत्तवते ^v^वध्र्यश्वाय एतत्सज्ञाय ऋषये ^v^अददात् दत्तवती । ^v^या सरस्वती ^v^शश्वन्त बहुलं ^v^पणिं पणनशील वणिजमदातृजनम् ^v^अवस केवल स्वात्मन एव तर्पकम् ^v^आचखाद आजघान सेयमददादित्यन्वय । अथ प्रत्यक्षीकृत्य स्तौति । हे ^v^सरस्वति देवि ^v^ता तानि पुत्रदानादीनि ^v^ते त्वदीयानि ^v^दात्राणि दानानि ^v^तविषा तविषाणि महान्ति भवन्ति ॥

इयं शुष्मेभिर्बिसखाइवारुजत्सानु गिरीणां तविषेभिरूर्मिभिः ।
पारावतघ्नीमवसे सुवृक्तिभिः सरस्वतीमा विवासेम धीतिभिः ॥ २ ॥

इयम् । शुष्मेभि । बिसखाःऽइव । अरुजत् । सानु । गिरीणाम् । तविषेभि । ऊर्मिऽभि ।
पारावतऽघ्नीम् । अवसे । सुवृक्तिऽभि । सरस्वतीम् । आ । विवासेम । धीतिऽभि ॥२॥

सरस्वती देवतारूपेण नदीरूपेण च वर्तते । देवतारूपा स्तुता । अधुनानया नदीरूपा सरस्वतीं स्तौति । ^v^इय नदीरूपा सरस्वती शुष्मै [1] शोषकैरात्मीयैर्बलै ^v^तविषेभि महद्भि ^v^ऊर्मिभि तरङ्गै

1 घ-श—शुष्मेभि शुष्मै ।

ᵛगिरीणा पर्वताना तीरसबद्धाना ᵛसानु सानूनि ᵛअरुजत् भनक्ति[1] । ᵛबिसखाइव । बिस खनतीति बिसखा । स यथा बिसार्थं पङ्क रुजति तद्वत् । ता ᵛसरस्वती ᵛपारावतघ्नी परावति दूरदेशे विद्यमानस्यापि वृक्षादेर्हन्त्री ᵛसुवृक्तिभि स्तुतिभि ᵛधीतिभि कर्मभिश्च ᵛअवसे रक्षणार्थम् ᵛआ ᵛविवासेम परिचरेम । यद्वा । पारावतघ्नी पारावारे परार्वाची तीरे । तयोर्घातिनीम् । उक्त च— ‘पारावतघ्नीं पारावारघातिनीम्’ (निरु २ २४) इति ॥

सरस्वति देवनिदो नि बर्हय प्रजां विश्वस्य बृसयस्य मायिनः ।
उत क्षितिभ्योऽवनीरविन्दो विषमेभ्यो अस्रवो वाजिनीवति ॥ ३ ॥

सरस्वति । देवऽनिदः । नि । बर्हय । प्रऽजाम् । विश्वस्य । बृसयस्य । मायिनः ।
उत । क्षितिऽभ्यः । अवनीः । अविन्दः । विषम् । एभ्यः । अस्रवः । वाजिनीऽवति ॥३॥

हे ᵛसरस्वति ᵛदेवनिद देवाना निन्दकानसुरान् ᵛनि ᵛबर्हय न्यबर्हय । अवधी । तथा ᵛविश्वस्य व्याप्तस्य ᵛमायिन मायाविन ᵛबृसयस्य । बृसय इति त्वष्टुर्नामधेयम् । त्वष्टु ᵛप्रजा पुत्र वृत्रासुर च न्यवधी । त्वत्साहाय्यादेवेन्द्रो[2] हतवानित्यर्थ । ᵛउत अपि च हे ᵛवाजिनीवति अन्नवति सरस्वति त्व ᵛक्षितिभ्य॰ मनुष्येभ्य ᵛअवनी असुरैरपहृता भूमी ᵛअविन्द अलम्भय । ᵛएभ्य॰ मनुष्येभ्य ᵛविषम् उदक च ᵛअस्रव अक्षारय । यद्वा । क्षितयोऽसुरजना । तेभ्य सकाशात् अवनीर्भूमीरविन्द लब्धवत्यसि । तान् हत्वैभ्यश्चासुरेभ्यो विष मृतिहेतुभूत गरलमस्रव ॥

प्र णो देवी सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती । धीनामवित्र्यवतु ॥ ४ ॥

प्र । नः । देवी । सरस्वती । वाजेभिः । वाजिनीऽवती । धीनाम् । अवित्री । अवतु ॥ ४ ॥

ᵛदेवी दानादिगुणयुक्ता ᵛवाजिनीवती । वाजोऽन्न यस्यां[3] क्रियायां[4] सा वाजिनी । तद्युक्ता । ᵛधीना ध्यातॄणा स्तोतॄणाम् ᵛअवित्री रक्षित्री । एवभूता ᵛसरस्वती ᵛवाजेभि अन्नै ᵛन॰ अस्मान् ᵛप्र ᵛअवतु प्रकर्षेण तर्पयतु ॥

यस्त्वा देवि सरस्वत्युपब्रूते धने हिते । इन्द्रं न वृत्रतूर्ये ॥ ५ ॥

यः । त्वा । देवि । सरस्वति । उपऽब्रूते । धने । हिते । इन्द्रम् । न । वृत्रऽतूर्ये ॥ ५ ॥

हे ᵛदेवि ᵛसरस्वति ᵛय स्तोता ᵛवृत्रतूर्ये सग्रामे ᵛधने ᵛहिते निहिते निमित्तभूते सति ᵛइन्द्रं ᵛन इन्द्रमिव त्वाम् ᵛउपब्रूते स्तौति त[5] रक्षेति[6] शेष ॥ ॥ ३० ॥

त्वं देवि सरस्वत्यवा वाजेषु वाजिनि । रदा पूषेव नः सनिम् ॥ ६ ॥

त्वम् । देवि । सरस्वति । अव । वाजेषु । वाजिनि । रद । पूषाऽइव । नः । सनिम् ॥ ६ ॥

हे ᵛदेवि दानादिगुणयुक्ते हे ᵛवाजिनि । वाजो बलमन्न वा । तद्युक्ते हे ᵛसरस्वति ᵛत्व ᵛवाजेषु सग्रामेषु ᵛअव अस्मान् रक्ष । अपि च ᵛन अस्मभ्य ᵛपूषेव पोषको देव इव ᵛसनिं सभजनीय धन ᵛरद विलिख । प्रयच्छेति यावत् ॥

---

१ ख-भ-भिनत्ति दृष्टान्त, त-भुनक्ति । २ ख भ-त्वत्सहायो देव इन्द्रो । ३ श-यस्या । ४ ज्ञ-त-र-श-‘क्रियाया’ नास्ति । ५ ख-घ भ श-त त्वम् । ६ घ-रक्षसीति ।

उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिः । वृत्रघ्नी वष्टि सुष्टुतिम् ॥ ७ ॥

उत । स्या । नः । सरस्वती । घोरा । हिरण्यऽवर्तनिः । वृत्रऽघ्नी । वष्टि । सुऽस्तुतिम् ॥७॥

vउत अपि च vस्या सा प्रसिद्धा vसरस्वती vघोरा शत्रूणां भयकारिणी vहिरण्यवर्तनि । वर्ततेऽनेनेति वर्तनी रथः । हिरण्मयो वर्तनिर्यस्याः सा तथोक्ता । vवृत्रघ्नी वृत्राणां शत्रूणां हन्त्री । एवंभूता सा सरस्वती vनः अस्मदीयां vसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं vवष्टि कामयताम् ॥

यस्या अनन्तो अह्रुतस्त्वेषश्चरिष्णुरर्णवः । अमश्चरति रोरुवत् ॥ ८ ॥

यस्याः । अनन्तः । अह्रुतः । त्वेषः । चरिष्णुः । अर्णवः । अमः । चरति । रोरुवत् ॥ ८ ॥

vयस्याः सरस्वत्याः vअमः बलम् vअनन्तः अपर्यन्तोऽपरिमितः vअह्रुतः अहिंसितोऽकुटिलो वा vत्वेषः दीप्तः vचरिष्णुः चरणशीलः । सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । vअर्णवः उदकवान् । उदकप्रद इत्यर्थः । एवंभूतः सन् vरोरुवत् भृशं शब्दं कुर्वन् vचरति वर्तते सा नो विश्वा इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

सा नो विश्वा अति द्विषः स्वसॄरन्या ऋतावरी । अतन्नहेव सूर्यः ॥ ९ ॥

सा । नः । विश्वाः । अति । द्विषः । स्वसॄः । अन्याः । ऋतऽवरी । अतन् । अहाऽइव । सूर्यः ॥९॥

vसा[1] सरस्वती vनः अस्मान् vविश्वाः सर्वाः vद्विषः द्वेष्ट्रीः प्रजाः vअति नयतु अतितारयतु । तथा vस्वसॄः स्वयं सारिणीः सहोत्पन्ना वा vऋतावरी । ऋतमित्युदकनाम । तद्युक्ता vअन्याः च नदीरस्मानतिनयतु । यद्वा । जस्येव 'वा छन्दसि[2]' इति[2] पूर्वसवर्णदीर्घः । उदकवत्यः स्वसारो भगिन्योऽन्या गङ्गाद्या नद्यश्चास्मान्[3] शत्रून् अतिनयन्तु । तत्र दृष्टान्तः । vसूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः vअतन् सततं गच्छन् vअहेव अहानीव । यथाहानि शीघ्रमतिनयति तद्वत् ॥

दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगे 'उत नः प्रिया' इति सारस्वतस्तृचः । सूत्रितं च—'उत नः प्रिया प्रियास्वित्यौष्णिहं प्रउगम्' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । पवित्रेष्ट्याम् 'उत नः प्रिया' इति सारस्वतस्य हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'उत नः प्रिया प्रियास्विमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिः' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा । सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥१०॥

उत । नः । प्रिया । प्रियासु । सप्तऽस्वसा । सुऽजुष्टा । सरस्वती । स्तोम्या । भूत् ॥ १० ॥

vउत अपि च vनः अस्माकं vप्रियासु प्रियाणां मध्ये vप्रिया प्रियतमा vसप्तस्वसा । गायत्र्यादीनि सप्त छन्दांसि स्वसारो यस्यास्तादृशी । नदीरूपायास्तु गङ्गाद्याः सप्त नद्यः स्वसारः । vसुजुष्टा सुष्ठु पुरातनैर्ऋषिभिः सेविता । एवंभूता vसरस्वती देवी vस्तोम्या vभूत् स्तोतव्या भवतु ॥ ॥ ३१ ॥

आपप्रुषी पार्थिवान्युरु रजो अन्तरिक्षम् । सरस्वती निदस्पातु ॥ ११ ॥

आऽपप्रुषी । पार्थिवानि । उरु । रजः । अन्तरिक्षम् । सरस्वती । निदः । पातु ॥ ११ ॥

vपार्थिवानि पृथिव्याः संबन्धीनि vउरु उरूणि विस्तीर्णानि vरजः रजांसि लोकान् vअन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं नभश्च vआपप्रुषी स्वतेजसा पूरितवती vसरस्वती देवी vनिदः निन्दकाच्छत्रोः vपातु अस्मान् रक्षतु ॥

---

१ झ-त-ऋतावरी उदकवती (ऋतवत्युदकवती-झ) सा । २ ख-ग-झ त न भ र-छान्दसः । ३ ख-झ न भ-य-नद्यश्चान्यान् ।

त्रिषधस्था सप्तधातुः पञ्च जाता वर्धयन्ती । वाजेवाजे हव्या भूत् ॥ १२ ॥

त्रिऽसधस्था । सप्तऽधातु । पञ्च । जाता । वर्धयन्ती । वाजेऽवाजे । हव्या । भूत् ॥ १२ ॥

^v^त्रिषधस्था त्रिषु लोकेषु सहावतिष्ठमाना त्रिलोकव्यापिनी ^v^सप्तधातु । सप्त धातवोऽवयवा गायत्र्याद्या गङ्गाद्या वा यस्या सा तथोक्ता । ^v^पञ्च ^v^जाता जातानि निषादपञ्चमाश्चतुरो वर्णान् गन्धर्वादीन् वा ^v^वर्धयन्ती अभिवृद्धान् कुर्वती । ईदृशी सरस्वती ^v^वाजेवाजे युद्धे युद्धे सर्वेषु युद्धेषु ^v^हव्या ^v^भूत् ह्वातव्या भवति ॥

प्र या महिम्ना महिनासु चेकिते द्युम्नेभिरन्या अपसामपस्तमा ।
रथइव बृहती विभ्वने कृतोपस्तुत्या चिकितुषा सरस्वती ॥ १३ ॥

प्र । या । महिम्ना । महिना । आसु । चेकिते । द्युम्नेभि । अन्या । अपसाम् । अप ऽतमा ।

रथ ऽइव । बृहती । विऽभ्वने । कृता । उपऽस्तुत्या । चिकितुषा । सरस्वती ॥ १३ ॥

^v^महिम्ना माहात्म्येन ^v^महिना महती ^v^द्युम्नेभि द्युम्नैर्द्योतमानैर्यशोभिरन्नैर्वा युक्ता सती ^v^आसु आसा नदीनां देवताना वा मध्ये ^v^या सरस्वती ^v^प्र ^v^चेकिते प्रकर्षेण ज्ञायते । या च ^v^अन्या अन्यासाम् ॥ 'सुपा सुलुक्°' इति षष्ठीबहुवचनस्य जस् ॥ ^v^अपसा वेगवतीना नदीना मध्ये ^v^अपस्तमा वेगवत्तमा । या च ^v^रथइव ^v^विभ्वने विभुत्वाय ^v^बृहती परिवृढा गुणैरधिका ^v^कृता प्रजापतिना निर्मिता सा ^v^सरस्वती ^v^चिकितुषा जानता स्तोत्रा ^v^उपस्तुत्या उपस्तोतव्या भवति ॥

सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यो माप स्फरीः पयसा मा न आ धक् ।
जुषस्व नः सख्या वेश्या च मा त्वत्क्षेत्राण्यरणानि गन्म ॥ १४ ॥

सरस्वति । अभि । न । नेषि । वस्य । मा । अप । स्फरी । पयसा । मा । न । आ । धक् ।

जुषस्व । न । सख्या । वेश्या । च । मा । त्वत् । क्षेत्राणि । अरणानि । गन्म ॥ १४ ॥

हे ^v^सरस्वति ^v^न अस्मान् ^v^वस्य वसीय प्रशस्त वसु धनम् ^v^अभि ^v^नेषि अभिप्रापय । ^v^माप ^v^स्फरी अप्रवृद्धान् मा कार्षी । स्फारो वृद्धि । उपसर्गवशात् तद्विपरीते वर्तते । तथा ^v^पयसा उदकेनाधिकेन ^v^न अस्मान् ^v^मा ^v^आ ^v^धक् माभिदह[1] । न बाधस्व । अपि च ^v^न अस्माक ^v^सख्या सख्यानि सखिकर्माणि ^v^वेश्या प्रवेशनानि ^v^च ^v^जुषस्व सेवस्व । वय च त्वत्सकाशात् ^v^अरणानि अरमणानि[2] निकृष्टानि ^v^क्षेत्राणि ^v^मा ^v^गन्म मा प्राप्नवाम । अपि तु रमणीयान्येव[3] ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण[4] विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टकेऽष्टमोऽध्याय समाप्त ।

---

१ न—माभि° । २ ख भ—अरमणीयानि, न-अरणमाणानि । ३ घ श—रमणीयान्येव प्राप्नवाम । ४ ख-भ—सायणामात्येन, र-सायणार्येण ।

ॐ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्याय आरभ्यते । षष्ठमण्डलस्य षष्ठेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र 'स्तुषे नरा' इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'स्तुषे एकादशाश्विनं तु' इति । मण्डलद्रष्टा बार्हस्पत्यो भरद्वाज[1] ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । अश्विनौ देवता[2] । प्रातरनुवाक[3] आश्विने क्रतौ[3] इदमादिके द्वे सूक्ते । आश्विनशस्त्रे चैते एव । सूत्रितं च—'स्तुषे नरेति सूक्ते' (आश्व श्रौ ४ १५) इति ॥

स्तुषे नरा॑ दि॒वो अ॒स्य प्र॒सन्ता॒श्विना॑ हुवे॒ जर॑माणो अ॒र्कैः ।
या स॒द्य उ॒स्रा व्यु॒षि॒ ज्मो अन्ता॒न्युयू॑षतः॒ पर्यु॒रू वरां॑सि ॥ १ ॥

स्तु॒षे । नरा॑ । दि॒वः । अ॒स्य । प्र॒ऽसन्ता॑ । अ॒श्विना॑ । हु॒वे॒ । जर॑माणः । अ॒र्कैः ।
या । स॒द्यः । उ॒स्रा । वि॒ऽउषि॑ । ज्मः । अन्ता॑न् । युयू॑षतः । परि॑ । उ॒रु । वरां॑सि ॥ १ ॥

दिवः द्युलोकस्य नरा नेतारौ अस्य भुवनस्य प्रसन्ता प्रसन्तौ प्रभवन्तावीश्वरौ अश्विना अश्विनौ अश्वैरन्वितौ स्तुषे प्रगीतमन्त्रसाध्यैः स्तोत्रैः स्तोतुम् अर्कैः अप्रगीतमन्त्रसाध्यैः शस्त्रैः जरमाणः स्तुतिं कुर्वन् हुवे आह्वयामि । कीदृशावित्यपेक्षायाम् । या यौ सद्यः एव उस्रा शत्रूणां निवारकौ व्युषि व्युष्टौ निशाया समाप्तौ ज्मः पृथिव्याः अन्तान् पर्यन्तान् उरु उरूणि वरांसि रूपस्यावरकाणि तमांसि च परि परितः युयूषतः पृथक्कुरुतः । अथवा वरांसि तेजांसि तमोनिवारणात् परि युयूषतः विस्तारयतः ॥

ता य॒ज्ञमा शुचि॑भिश्चक्रमा॒णा रथ॑स्य भा॒नुं रु॑रुचू॒ रजो॑भिः ।
पु॒रू वरां॒स्यमि॑ता॒ मिमा॑ना॒पो धन्वा॒न्यति॑ याथो॒ अज्रा॑न् ॥ २ ॥

ता । य॒ज्ञम् । आ । शुचि॑ऽभिः । च॒क्र॒मा॒णा । रथ॑स्य । भा॒नुम् । रु॒रु॒चुः॒ । रजः॑ऽभिः ।
पु॒रु । वरां॑सि । अमि॑ता । मिमा॑ना । अ॒पः । धन्वा॑नि । अति॑ । या॒थः॒ । अज्रा॑न् ॥ २ ॥

किंच ता तौ प्रसिद्धावश्विनौ यज्ञम् अस्मदीयं यागम् आ चक्रमाणा अभिचक्रमाणौ[4] शुचिभिः निर्मलैः रजोभिः स्वीयैस्तेजोभिः । 'रजो रजतेर्ज्योती रज उच्यते' (निरु ४ १९) इति

---

१ घ त—भारद्वाज । २ घ-ङ न भ—देवते, ख—देवतौ । ३ ख ङ-न भ—प्रातरनुवाकाश्विनेय-क्रतौ, ङ-श—प्रातरनुवाकाश्विने क्रतौ, त-य-प्रातरनुवाकाश्विनक्रतौ । ४ ङ—अभिचंक्रममाणौ ।

यास्केनोक्तत्वात् । vरथस्य स्वकीयस्य रथस्य vभानु दीप्तिं vरुरुचु रोचयेते । अपि च vपुरु बहूनि vवरांसि तमोनिवारकाणि तेजांसि vअमिता अपरिमितानि vमिमाना निर्मिमाणौ vअप उद्दिश्य vधन्वानि मरुप्रदेशान् vअज्रान् स्वकीयानश्वान् vअति vयाथ अतिक्रामयथ[1] ॥

ता ह त्यद्वर्तिर्यदरध्रमुग्रेत्था धियं ऊहथुः शश्वदश्वैः ।
मनोजवेभिरिषिरैः शयध्यै परि व्यथिर्दाशुषो मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

ता । ह । त्यत् । वर्तिः । यत् । अरध्रम् । उग्रा । इत्था । धियं । ऊहथुः । शश्वत् । अश्वैः ।
मनःऽजवेभिः । इषिरैः । शयध्यै । परि । व्यथिः । दाशुषः । मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

vता vह तौ खलु vउग्रा उग्रावश्विना युवा vयत् vअरध्रम् असमृद्ध vत्यत् vवर्तिं यजमानस्य तत् गृह समर्धयितु गच्छथ । किंच vइत्था इत्थ vधिय स्तोतॄन् vइषिरै एषणीयै काम्यै vमनोजवेभि मनोवेगै vअश्वै स्वीयैरश्वै vशश्वत् सर्वदा vऊहथु स्वर्गं प्रापयथ । vमर्त्यस्य मनुष्यस्य vदाशुष यजमानस्य vव्यथि हिंसक vपरि vशयध्यै परिशयनाय[2] दीर्घनिद्रायै युवाभ्या क्रियताम्[3] ॥

ता नव्यसो जरमाणस्य मन्मोप भूषतो युयुजानसप्ती ।
शुभं पृक्षमिषमूर्जं वहन्ता होता यक्षत्प्रत्नो अध्रुग्युवाना ॥ ४ ॥

ता । नव्यसः । जरमाणस्य । मन्म । उप । भूषतः । युयुजानसप्ती इति युयुजानऽसप्ती ।
शुभम् । पृक्षम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्ता । होता । यक्षत् । प्रत्नः । अध्रुक् । युवाना ॥४॥

vता तावश्विनौ vयुयुजानसप्ती रथे युज्यमानाश्वौ vशुभ शोभन vपृक्षम् अन्नम् । ‘ पय[4] पृक्ष ’ इत्यन्ननामसु पाठात् । vइष पुष्टिम् vऊर्जं रस च vवहन्ता वहन्तौ vनव्यस नवतरस्य vजरमाणस्य स्तुतिं कुर्वत vमन्म मननीय स्तोत्रम् vउप vभूषत उपगच्छत । यद्वा । स्तोत्र समीपे भवत । किंच vयुवाना नित्यतरुणौ तौ[1] vहोता[5] देवानामाह्वाता vअध्रुक् अद्रोग्धा प्रिय[6] vप्रत्न पुराणोऽग्नि vयक्षत् यजतु ॥

ता वल्गू दस्रा पुरुशाकतमा प्रत्ना नव्यसा वचसा विवासे ।
या शंसते स्तुवते शंभविष्ठा बभूवतुर्गृणते चित्रराती ॥ ५ ॥

ता । वल्गू इति । दस्रा । पुरुशाकऽतमा । प्रत्ना । नव्यसा । वचसा । आ । विवासे ।
या । शंसते । स्तुवते । शम्ऽभविष्ठा । बभूवतुः । गृणते । चित्रराती इति चित्रऽराती ॥५॥

---

१ ख–अतिक्रामथ । २ ख-घ ङ्ग-न भ–परिशयनार्थम्, त–परिशयनायै । ३ ख घ-ङ्ग-न भ–क्रियते । ४ त२–श्रव । ५ ख–तो वा हौता, त–होता, भ–तौ वा होता । ६ य–सर्वप्रिय ।

ᵛया यौ ᵛशसते शंसे स्तुतिं कुर्वते ᵛस्तुवते स्तोत्रे स्तुतिं कुर्वते जनाय[1] ᵛशंभविष्ठा अतिशयेन सुखस्य भावयितारौ अतिशयेन सुखस्वरूपौ वा ᵛगृणते स्तोत्रशस्त्रव्यतिरिक्तलौकिकस्तुतिभि स्तुवते च ᵛचित्रराती विचित्रदानौ ᵛबभूवतु ᵛता तौ ᵛवल्गू वलनशीलौ रुचिरौ वा ᵛपुरुशाकतमा अतिशयेन बहुकर्माणौ बहुसहायौ वा ᵛप्रत्ना प्रत्नौ पुराणौ। 'प्रत्न प्रदिव' इति पुराणनामसु पाठात्। ᵛदस्रा दर्शनीयो[2] अश्विनौ ᵛनव्यसा नवतरेण ᵛवचसा स्तुत्या ᵛआ ᵛविवासे परिचरामि ॥ ॥ ५ ॥

ता भुज्युं विभिरुद्भ्यः समुद्रात्तुग्रस्य सूनुमूहथू रजोभिः ।
अरेणुभिर्योजनेभिर्भुजन्ता पतत्रिभिरर्णसो निरुपस्थात् ॥ ६ ॥

ता । भुज्युम् । विऽभिः । अत्ऽभ्य । समुद्रात् । तुग्रस्य । सूनुम् । ऊहथु । रजःऽभि ।
अरेणुऽभि । योजनेभि । भुजन्ता । पतत्रिऽभिः । अर्णस । नि । उपऽस्थात् ॥ ६ ॥

ᵛता तावश्विनौ युवा ᵛतुग्रस्य ᵛसूनु ᵛभुज्यु भुज्युनामक समुद्रमध्ये मग्नमाव ᵛभुजन्ता रक्षन्तौ ᵛअरेणुभि रेणुरहितै आन्तरिक्षै ᵛरजोभि मार्गैं ᵛयोजनेभि रथयुक्ते[3] ᵛपतत्रिभि पतनवद्भि ᵛविभि अश्वै ᵛअर्णस जलस्य ᵛउपस्थात् योने ᵛसमुद्रात् ᵛअद्भ्य ᵛनि ᵛऊहथु निरगमयतम्। समुद्रादद्भ्य इति प्रयोगो मातुर्गृहाद्गच्छतीतिवत्[4] ॥

वि जयुषा रथ्या यातमद्रिं श्रुतं हवं वृषणा वध्रिमत्याः ।
दशस्यन्ता शयवे पिप्यथुर्गामिति च्यवाना सुमतिं भुरण्यू ॥ ७ ॥

वि । जयुषा । रथ्या । यातम् । अद्रिम् । श्रुतम् । हवम् । वृषणा । वध्रिऽमत्या ।
दशस्यन्ता । शयवे । पिप्यथु । गाम् । इति । च्यवाना । सुऽमतिम् । भुरण्यू इति ॥ ७ ॥

ᵛरथ्या हे रथारूढावश्विनो[5] ᵛजयुषा जयशीलेन रथेन ᵛअद्रिं मार्गे[6] स्थित पवत ᵛवि ᵛयात व्यबाधेथाम्। यातिरत्र वधकर्मा। तथा च निगमान्तर—'विभिन्दुना नासत्या रथेन वि पर्वतॉ अजरयू अयातम्' (ऋ स १ ११६ २०) इति। ᵛवृषणा कामाना वर्षितारौ ᵛवध्रिमत्या पुत्रार्थिन्या ᵛहवम् आह्वान ᵛश्रुत शृणुतम्। ᵛदशस्यन्ता स्तोतृभ्य कामान् प्रयच्छन्तौ ᵛशयवे युवा स्तुवते ᵛगा निवृत्तप्रसवा ᵛपिप्यथु क्षीरेणाप्याययतम्। तथा च निगमान्तर—'शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम्' (ऋ स १ ११६ २२) इति। ᵛइति इत्थ ᵛसुमति सुष्टुतिं ᵛच्यवाना गच्छन्तौ ᵛभुरण्यू सर्वत्र गन्तारौ यज्ञस्य भर्तारौ वा भवतम् ॥

यद्रोदसी प्रदिवो अस्ति भूमा हेळो देवानामुत मर्त्यत्रा ।
तदादित्या वसवो रुद्रियासो रक्षोयुजे तपुरघं दधात ॥ ८ ॥

यत् । रोदसी इति । प्रऽदिव । अस्ति । भूमा । हेळ । देवानाम् । उत । मर्त्यऽत्रा ।
तत् । आदित्या । वसव । रुद्रियास । रक्षःऽयुजे । तपु । अघम् । दधात ॥ ८ ॥

---

१ ख—यजमानाय, झ—यजनाय। २ ख झ-न भ—दस्रौ। ३ ख-घ-झ-न-भ—रथे युक्तै। ४ श—°गृहाद्रक्षती°। ५ ख घ झ न-भ-श—रथिनाव°। ६ झ त१ २—मध्ये, त३—मूर्भि।

ᵛरोदसी हे द्यावापृथिव्यौ हे ᵛआदित्या हे ᵛवसव ᵛरुद्रियास हे रुद्रपुत्रा मरुत ᵛमर्त्यत्रा मर्त्येषु अश्विनो परिचारकेषु ᵛदेवाना ᵛयत् ᵛहेळ क्रोध ᵛभूम[1] महान् ᵛअस्ति ᵛतत् हेळ ᵛतपु तापक ᵛरक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय रक्षसा स्वामिने प्रेरकाय वा ᵛअघम् आहन्तृ[2] ᵛदधात कुरुत। अथवा रक्षोयुजे रक्षोभिर्युक्ताय यज्वने अघमाहन्तृ[3] कुरुत ॥

य ईं राजानावृतुथा विदधद्रजसो मित्रो वरुणश्चिकेतत् ।
गम्भीराय रक्षसे हेतिमस्य द्रोघाय चिद्वचस आनवाय ॥ ९ ॥

य । ईम् । राजानौ । ऋतुऽथा । विऽदधत् । रजस । मित्र । वरुण । चिकेतत् ।
गम्भीराय । रक्षसे । हेतिम् । अस्य । द्रोघाय । चित् । वचसे । आनवाय ॥ ९ ॥

ᵛय नर ᵛरजस समस्तस्य लोकस्य। 'लोका रजास्युच्यन्ते' इति यास्केनोक्तत्वात्। ᵛराजानौ ᵛईम् एतौ अश्विनौ ᵛऋतुथा काले काले ᵛविदधत् परिचरति[4] त ᵛमित्रो ᵛवरुण च ᵛचिकेतत् जानीयात्। मित्रवरुणप्रभृतयो[5] देवा एन विदुरित्यर्थ। किंचाय परिचारक ᵛगम्भीराय महाबलाय ᵛरक्षसे राक्षसाय ᵛहेतिं घातकमायुधम् ᵛअस्य अस्यति। क्षिपति। प्रथमपुरुषस्य मध्यमपुरुषेण व्यत्यय। ᵛद्रोघाय अभिद्रोहात्मकाय ᵛआनवाय मनुष्यसबन्धिने ᵛवचसे ᵛचित् वचनायैव हेतिमस्यति। मनुष्याणामभिद्रोहाय[6] एनम्[7] आस्कन्दतीति[8] ॥

अन्तरैश्चक्रैस्तनयाय वर्तिर्द्युमता यातं नृवता रथेन ।
सनुत्येन त्यजसा मर्त्यस्य वनुष्यतामपि शीर्षा ववृक्तम् ॥ १० ॥

अन्तरै । चक्रै । तनयाय । वर्ति । द्युऽमता । आ । यातम् । नृऽवता । रथेन ।
सनुत्येन । त्यजसा । मर्त्यस्य । वनुष्यताम् । अपि । शीर्षा । ववृक्तम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ ᵛअन्तरै अनिकृष्टै ᵛचक्रै युक्तेन ᵛद्युमता दीप्तिमता ᵛनृवता नेत्रा सारथिना युक्तेन। यद्वा। अश्वयुक्तेन। 'पतङ्गा नर' (नि १ १४ २२) इत्यश्वनामसु पाठात्। ᵛरथेन ᵛवर्ति अस्माक गृहं ᵛतनयाय तनय दातुम् ᵛआ ᵛयातम्। अपि च ᵛसनुत्येन तिरोहितेन ᵛत्यजसा क्रोधेन। 'हृणि त्यज' इति क्रोधनामसु पाठात्। ᵛमर्त्यस्य मनुष्यस्य ᵛवनुष्यता बाधमाना नाम्। 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा' इति यास्केनोक्तत्वात्। ᵛशीर्षा शिरासि ᵛअपि ᵛववृक्त प्रवृक्तम्[9] ॥

आ परमाभिरुत मध्यमाभिर्नियुद्भिर्यातमवमाभिरर्वाक् ।
दृळ्हस्य चिद्गोमतो वि व्रजस्य दुरो वर्तं गृणते चित्रराती ॥ ११ ॥

आ । परमाभि । उत । मध्यमाभि । नियुत्ऽभि । यातम् । अवमाभि । अर्वाक् ।
दृळ्हस्य । चित् । गोऽमत । वि । व्रजस्य । दुर । वर्तम् । गृणते । चित्रराती इति चित्रऽराती ॥ ११ ॥

---

१ घ-ङ्म-त न श-भूमा। २ ख ङ्म-न-भ-अहन्तृ। ३ ख-अघमहन्त, ङ्म त न-श-अघमहन्तृ। ४ ख ङ्म न-भ-परिचरत्, घ-परिचरन्। ५ थ-मित्रावरुण°। ६ ख भ श२-न तु मनुष्याणामभि°, ङ्म-त-न-ननु मनुष्याणामभि°। ७ त-एवम्। ८ ख-ङ्म न भ-श२-आस्कन्दन्तीति। ९ ख ङ्म-भ-य-श-प्रववृक्तम्, घ-छिनतम्।

हे अश्विनौ ^vपरमाभि उत्कृष्टाभि ^vउत अपि च ^vमध्यमाभि अनुत्कृष्टाभि ^vअवमाभि निकृष्टाभिश्च ^vनियुद्भि वाहै ^vअर्वाक् अस्मदभिमुखम् ^vआ ^vयातम् । ^vदृळ्हस्य ^vचित् दृढापिधानस्यापि ^vगोमत गोयुक्तस्य ^vव्रजस्य गोष्ठस्य ^vदुर द्वाराणि ^vवि ^vवर्तं विवृणुतम् । किंच ^vगृणते स्तुवते मह्य ^vचित्रराती विचित्रदानौ[1] भवतम् ॥ ॥ २ ॥

'क त्या' इत्येकादशर्चं द्वितीय सूक्त भरद्वाजस्यार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका–'क त्यैकपदान्त त्रैष्टुभम्' इति । आ वा सुम्ने' इत्येकादशी एकपदा त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभ । 'आश्विन तु' इत्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्याश्विनौ देवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दस्युक्तो विनियोग ॥

क्व१॒॑ त्या व॒ल्गू पु॑रुहू॒ताद्य दू॒तो न स्तोमो॑ऽविद॒न्नम॑स्वान् ।
आ यो अ॒र्वाङ्नास॑त्या व॒वर्त॒ प्रेष्ठा॒ ह्यस॑थो अस्य॒ मन्म॑न् ॥ १ ॥

क्व॑ । त्या । व॒ल्गू इति॑ । पु॒रु॒ऽहू॒ता । अ॒द्य । दू॒त । न । स्तोम॑ । अ॒वि॒द॒त् । नम॑स्वान् ।
आ । य । अ॒र्वाक् । नास॑त्या । व॒वर्त॑ । प्रेष्ठा॑ । हि । अस॑थ । अ॒स्य॒ । मन्म॑न् ॥ १ ॥

^vक्व कुत्र स्थितौ[2] ^vवल्गू रुचिरौ ^vपुरुहूता बहुभिराहूतौ ^vत्या तावश्विनौ ^vनमस्वान् हविषा युक्त । 'नमः आयु' इत्यन्ननामसु पाठात् । ^vस्तोमः पञ्चदशादिस्तोम ^vअद्य ^vदूतो ^vन प्रेरितो[3] दूत इव ^vअविदत् विन्देत् । ^vय स्तोम ^vअर्वाक् अस्मदभिमुख ^vनासत्या अश्विनौ ^vआ ^vववर्त आवर्तयत् । हे अश्विनौ युवाम् ^vअस्य स्तोतु ^vमन्मन् स्तोत्रे ^vप्रेष्ठा ^vहि प्रियतमौ हि ^vअसथ भवथ ॥

अरं॑ मे गन्तं॒ हव॑नाया॒स्मै गृ॑णा॒ना यथा॒ पिबा॑थो॒ अन्धः॑ ।
परि॑ ह॒ त्यद्व॒र्तिर्या॑थो रि॒षो न यत्परो॒ नान्त॑रस्तु॒तुर्या॑त् ॥ २ ॥

अर॑म् । मे॒ । ग॒न्त॒म् । हव॑नाय । अ॒स्मै । गृ॒णा॒ना । यथा॑ । पिबा॑थ । अन्ध॑ ।
परि॑ । ह॒ । त्यत् । व॒र्ति । या॒थ॒ । रि॒ष । न । यत् । पर॑ । न । अन्त॑र । तु॒तु॒र्या॑त् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ युवां ^vमे मदीयाय ^vअस्मै ^vहवनाय आह्वानाय ^vअरं पर्याप्त ^vगन्त गच्छतम् । ^vगृणाना स्तूयमानौ ^vअन्ध सोम ^vयथा ^vपिबाथ पिबतम् । ^vरिष हिंसकस्य शत्रो ^vत्यद्वर्ति तद्गृह ^vपरि ^vयाथ परितो याथ ^vयत् वर्ति ^vपर विप्रकृष्ट ^vन ^vतुतुर्यात् न हिंस्यात् । ^vअन्तर सनिकृष्टोऽपि ^vन तुतुर्यात् । यद्वा । त्यद्वर्तिस्तदस्मदीय गृह रिषो हिंसकात् परि याथ । त्यद्वर्ति परो विप्रकृष्टोऽन्तर सनिकृष्टोऽपि न तुतुर्यात् । अय भाव । यथास्मदीय गृहं दूरस्थ सनिकृष्टोऽपि न हिंस्यात्तथा रक्षा कुरुथ इति ॥

अका॑रि वा॒मन्ध॑सो॒ वरी॑मन्नस्ता॑रि ब॒र्हिः सु॑प्राय॒णत॑मम् ।
उ॒त्ता॒नह॑स्तो युव॒युर्व॑व॒न्दा वां॒ नक्ष॑न्तो॒ अद्र॑य आञ्जन् ॥ ३ ॥

अका॑रि । वा॒म् । अन्ध॑स । वरी॑मन् । अस्ता॑रि । ब॒र्हि । सु॒प्र॒ऽअ॒य॒नत॑मम् ।
उ॒त्ता॒नऽह॑स्त । यु॒व॒ऽयु । व॒व॒न्द॒ । आ । वा॒म् । नक्ष॑न्त । अद्र॑य । आ॒ञ्ज॒न् ॥ ३ ॥

---

१ ख-घ-ङ-न-भ–चित्रदानौ । २ श–अवस्थितौ । ३ ख घ-ङ-न-भ–प्रहित ।

vवां युवयोरर्थे vअन्धस. सोमस्य vवरीमन् विस्तृतेऽभिषवादौ यत् कृत्यमस्ति तत् vअकारि कृतम्। vसुप्रायणतम मृदुतम vबर्हि vअस्तारि स्तीर्णम्। vउत्तानहस्त कृताञ्जलि vयुवयु. युवा कामयमानो होता vववन्द स्तौति। vवां युवा vनक्षन्त व्याप्नुवन्त ॥ 'नृक्ष पृक्ष नक्ष गतौ' इति धातु ॥ vअद्रय ग्रावाण vआ vआञ्जन् सोमरसम् आ[1] समन्तात् व्यक्तीकृतवन्त[2] ॥

ऊर्ध्वो वामग्निरध्वरेष्वस्थात्प्र रातिरेति जूर्णिनी घृताची।
प्र होता गूर्तमना उराणोऽयुक्त यो नासत्या हवीमन् ॥ ४ ॥

ऊर्ध्व । वाम् । अग्नि । अध्वरेषु । अस्थात् । प्र । राति । एति । जूर्णिनी । घृताची ।
प्र । होता । गूर्तऽमना । उराण । अयुक्त । य । नासत्या । हवीमन् ॥ ४ ॥

vअग्नि vवां युवयोयज्ञार्थम् vऊर्ध्व vअस्थात् उदतिष्ठत्। vअध्वरेषु यज्ञेषु vप्र vएति समिद्ध[3] आहवनीय[3] गच्छति च। vराति[4] धन[4] हवि vजूर्णिनी प्रगामिनी। 'जूर्णिर्जवतेवा' (निरु ६ ४) इति यास्केनोक्तत्वात्। vघृताची घृतेनाक्ता। उपस्तीर्णाभिघारितेत्यर्थ। किंच vहोता vउराण उरु कुर्वाण vप्र vगूर्तमना प्रकर्षेणोद्युक्तमना भवति vय होता vनासत्या अश्विनौ vहवीमन् आह्वाने स्तोत्रे वा vअयुक्त योजयति ॥

अधि श्रिये दुहिता सूर्यस्य रथं तस्थौ पुरुभुजा शतोतिम्।
प्र मायाभिर्मायिना भूतमत्र नरा नृतू जनिमन्यज्ञियानाम् ॥ ५ ॥

अधि । श्रिये । दुहिता । सूर्यस्य । रथम् । तस्थौ । पुरुऽभुजा । शतऽऊतिम् ।
प्र । मायाभि । मायिना । भूतम् । अत्र । नरा । नृतू इति । जनिमन् । यज्ञियानाम् ॥ ५ ॥

vपुरुभुजा हे पूर्णभुजौ बहूना रक्षकौ वाश्विनौ युवयो vशतोतिं बहुरक्षाक बहुगमन वा vरथ vसूर्यस्य vदुहिता सूर्या vश्रिये श्रयितुम्[5] vअधि vतस्थौ अध्यतिष्ठत्। अपि च vयज्ञियाना देवानाम् vअत्र vजनिमन् अस्मिन् जन्मनि प्रादुर्भावे vमायाभि प्रज्ञानै। 'शची माया' इति प्रज्ञानामसु पाठात्। मायिनौ प्रज्ञावन्तौ vनरा नेतारौ vनृतू नृत्यन्तौ vभूत भवतम्। यद्वा। हे मायिनौ प्राज्ञौ नरौ नेतारौ नृतू नृत्यन्तावश्विनौ यज्ञियानां देवानामत्र जनिमन् जन्मनि प्रादुर्भावे प्रभूत प्राज्ञतमसग्न्यादिक देव मायाभि प्रज्ञानै कौशलैवा जितवन्तौ स्थ इत्यर्थ। अयमर्थ 'प्रजापतिर्वै सोमाय राज्ञे दुहितर प्रायच्छत्सूर्यां सावित्रीम्' (ऐ ब्रा ४ ७) इत्यादिना स्पष्टीकृत ॥ ॥ ३ ॥

युवं श्रीभिर्दर्शताभिराभिः शुभे पुष्टिमूहथुः सूर्यायाः।
प्र वां वयो वपुषेऽनु पप्तन्नक्षद्वाणी सुष्टुता धिष्ण्या वाम् ॥ ६ ॥

युवम् । श्रीभि । दर्शताभि । आभि । शुभे । पुष्टिम् । ऊहथु । सूर्याया ।
प्र । वाम् । वय । वपुषे । अनु । पप्तन् । नक्षत् । वाणी । सुऽस्तुता । धिष्ण्या । वाम् ॥ ६ ॥

१ ख घ-ञ्ज-न भ-'आ' नास्ति। २ ख-ञ्ज-भ-व्यनक्तिकृतवन्त, त-व्याक्तोकुर्वत, न-व्यनक्त्ता-त्थनवन्त, श-व्यक्तीकुर्वत। ३ ख-सिद्ध आहवनीयम्, त श-समिद्धमाहवनीयम्। ४ ख-ञ्ज-भ-रातिवर्धनम्; न-रातिवद्धनम्। ५. ख ञ्ज न भ-श्र्यर्थम्, घ-श्रेयार्थम्।

हे अश्विनौ vयुव युवा vदर्शताभि दर्शनीयाभि vआभि श्रीमता परिदृश्यमानाभि vश्रीभि लक्ष्मीभि कान्तिभिर्वा vसूर्याया युवयो पत्न्या vशुभे शोभनार्थं vपुष्टिं पूर्तिम् vऊहथु॰ प्रापयथ । किंच vवा युवां vवय अश्वा vवपुषे शोभायै vप्र vअनु vपतन् प्रकर्षेणान्वपतन् । अपि च हे vधिष्ण्या स्तुत्यर्हावश्विनौ vवा युवां vसुष्टुता vवाणी ऋषीणा स्तुति vनक्षत् व्याप्नोति ॥

आ वां वयोऽश्वासो वहिष्ठा अभि प्रयो नासत्या वहन्तु ।
प्र वां रथो मनोजवा असर्जीषः पृक्ष इषिधो अनु पूर्वीः ॥ ७ ॥

आ । वाम् । वयः । अश्वासः । वहिष्ठाः । अभि । प्रयः । नासत्या । वहन्तु ।
प्र । वाम् । रथः । मनःऽजवाः । असर्जि । इषः । पृक्षः । इषिधः । अनु । पूर्वीः ॥ ७ ॥

हे नासत्यौ vवा युवां vवय गन्तार vवहिष्ठा वोढृतमा vअश्वास अश्वा vप्रय सोमरूप-मन्नम् vअभि vआ vवहन्तु प्रापयन्तु । vवा युवयो vमनोजवा मनोवेग vरथ vपृक्ष सपर्चनीया vइषिध एषणीया vपूर्वी बह्वी vइष अन्नानि सोमान् vअनु vप्र vअसर्जि विसृष्ट ॥

पुरु हि वां पुरुभुजा देष्णं धेनुं न इषं पिन्वतमसक्राम् ।
स्तुतश्च वां माध्वी सुष्टुतिश्च रसाश्च ये वामनु रातिमग्मन् ॥ ८ ॥

पुरु । हि । वाम् । पुरुऽभुजा । देष्णम् । धेनुम् । न । इषम् । पिन्वतम् । असक्राम् ।
स्तुतः । च । वाम् । माध्वी इति । सुऽस्तुतिः । च ।
रसाः । च । ये । वाम् । अनु । रातिम् । अग्मन् ॥ ८ ॥

vपुरुभुजा हे पूर्णभुजौ बहुपालकौ वा vवा युवयो vदेष्णं दातव्य धन vपुरु बहु vहि भवति । अत कारणात् vन अस्मभ्य vधेनु प्रीणयित्रीम् vअसक्रा मत्तोऽन्यत्रासङ्क्रमणीम् । ‘ असक्रामसङ्क्रमणीम् ’ (निरु ६ २९) इति यास्केनोक्तत्वात् । vइषम् अन्न vपिन्वत प्रयच्छतम् । यद्वा । इषमेषणीया धेनुमित्यन्वय । किंच vवां vस्तुत । स्तुवन्तीति स्तुत स्तोतार । सन्ति । vमाध्वी मदयितारावश्विनौ vसुष्टुति शोभना स्तुति vच स्तोतृषु भवति । vरसा सोमरसा vच सन्ति । vये रसा vवा युवयो vरातिं दानम् vअनु उद्दिश्य vअग्मन् देवयजन प्राप्ता॰ । अय भाव । सुष्टुतिं श्रुत्वा देवयजन प्राप्तान् सोमरसान् पीत्वा स्तोतृभ्य कामान् प्रयच्छतमिति शेष ॥

उत म ऋज्रे पुरयस्य रघ्वी सुमीळ्हे शतं पेरुके च पक्का ।
शाण्डो दाद्धिरणिनः स्मद्दिष्टीन्दश वशासो अभिषाच ऋष्वान् ॥ ९ ॥

उत । मे । ऋज्रे इति । पुरयस्य । रघ्वी इति । सुऽमीळ्हे । शतम् । पेरुके । च । पक्का ।
शाण्डः । दात् । हिरणिनः । स्मत्ऽदिष्टीन् । दश । वशासः । अभिऽसाचः । ऋष्वान् ॥ ९ ॥

vउत[1] अपि च vपुरयस्य पुरयनामकस्य स्वभूते vऋज्रे ऋजुगमने vरघ्वी क्षिप्रगामिन्यौ वडवे vमे आश्विनो. स्तुतिं कुर्वतो मम अभूताम्। vसुमीळ्हे राज्ञि विद्यमाना सन्त[2] vशत गावो ममाभूवन्। vपेरुके राज्ञि विद्यमानानि vपक्का पक्कान्यन्नानि ममासन्। vशाण्ड च राजा vहिरणिन हिरण्यवत vस्मदिष्टीन् प्रशस्तदर्शनान् रथान्[3] अश्वान् वा vदश दशसख्याकान् vवशास. अनुगुणान्[4] vअभिषाच शत्रूणामभिभावुकान् vऋष्वान् दर्शनीयान् पुरुषान् अश्विनो स्तोतृभ्य vदात् ददातु ॥

सं वां शता नासत्या सहस्राश्वानां पुरुपन्था गिरे दात्।

भरद्वाजाय वीर नू गिरे दाद्धता रक्षांसि पुरुदंससा स्युः ॥ १० ॥

सम्। वाम्। शता। नासत्या। सहस्रा। अश्वानाम्। पुरुऽपन्थाः। गिरे। दात्।

भरत्ऽवाजाय। वीरा। नु। गिरे। दात्। हता। रक्षांसि। पुरुऽदंससा। स्युरिति स्यु ॥१०॥

vनासत्या हे अश्विनौ vवा युवयो vगिरे। गृणातीति गी स्तोता। तस्मै vअश्वाना vशता शतानि vसहस्रा सहस्राणि च vपुरुपन्था पुरुपन्था नाम राजा vस vदात् सददाति। vवीर हे वीरावश्विनौ ॥ द्विवचनस्य लुक् ॥ vगिरे युवयो स्तोत्रे vभरद्वाजाय मह्यमपि[5] vनु क्षिप्र vदात् ददातु। किंच हे vपुरुदंससा बहुकर्माणावश्विनौ युवयोरनुग्रहात् vरक्षांसि vहता हतानि vस्यु ॥

आ वां सुम्ने वरिमन्त्सूरिभिः ष्याम् ॥ ११ ॥

आ। वाम्। सुम्ने। वरिमन्। सूरिऽभिः। स्याम् ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ vवरिमन् विस्तृते vसुम्ने vवां युवाभ्यां दत्ते सुखावहे धने। 'जलाष सुम्नम्' इति सुखनामसु पाठात्। vसूरिभि विद्वद्भि पुत्रादिभि सह vआ समन्तात् vस्या भवेयम् ॥ ॥४॥

'उदु श्रिये' इति षड्ऋच तृतीय सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमुषोदेवताकम्। अनुक्रम्यते च— 'उदु श्रिये षळुषस्य तु' इति। प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते। सूत्र्यते हि—'उदु श्रिय इति सूक्ते' (आश्व श्रौ ४ १४) इति ॥

उदु श्रिय उषसो रोचमाना अस्थुरपां नोर्मयो रुशन्तः।

कृणोति विश्वा सुपथा सुगान्यभूदु वस्वी दक्षिणा मघोनी ॥ १ ॥

उत्। ऊँ इति। श्रिये। उषसः। रोचमानाः। अस्थुः। अपाम्। न। ऊर्मयः। रुशन्तः।

कृणोति। विश्वा। सुऽपथा। सुऽगानि। अभूत्। ऊँ इति। वस्वी। दक्षिणा। मघोनी ॥ १ ॥

vरोचमाना दीप्यमाना vरुशन्त शुक्लवर्णा। 'रुशदिति वर्णनाम' (निरु २ २०) इति यास्क•। vउषस vश्रिये जगत शोभायै जगद्व्याप्तु वा vअपाम् vऊर्मय vन उदकसबन्धिनस्तरङ्गा इव vउत् vअस्थु उत्तिष्ठन्ति। अनन्तरमेकवद्निगम। उषा vविश्वा विश्वानि स्थानानि vसुपथा

१ ख-झ न-भ–'उत' नास्ति। २ ख घ-झ-न-भ–'सन्त' नास्ति। ३ ख झ त-न-भ–पुरुषान् रथान्, श–पुरुषान्। ४ ख-झ-त न-भ–अनुगुणा, श–आनुगुणा। ५ ख झ-न-भ–मह्यमधि।

सुमार्गाणि सुगानि सुखेन गम्यानि कृणोति करोति । अपि च मघोनी धनवत्युषा वस्वी प्रशस्ता दक्षिणा समर्धयित्री च अभूत् ॥

भद्रा ददृक्ष उर्विया वि भास्युत्ते शोचिर्भानवो द्यामपप्तन् ।
आविर्वक्षः कृणुषे शुम्भमानोषो देवि रोचमाना महोभिः ॥ २ ॥

भद्रा । ददृक्षे । उर्विया । वि । भासि । उत् । ते । शोचि । भानव । द्याम् । अपप्तन् ।
आवि । वक्ष । कृणुषे । शुम्भमाना । उष । देवि । रोचमाना । मह ऽभि ॥ २ ॥

हे उषो देवि भद्रा कल्याणी ददृक्षे दृश्यसे[1] । उर्विया विस्तीर्णा च वि भासि । ते तव शोचि शोचिष ॥ जसो लुक् ॥ दीप्यमाना भानव रश्मय द्याम् अन्तरिक्षम् उत् अपप्तन् उत्पतन्ति । किंच हे उषो देवि महोभि तेजोभि शुम्भमाना शोभमाना रोचमाना दीप्यमाना वक्ष त्वदीय रूपम् आवि कृणुषे प्रकटीकरोषि ॥

वहन्ति सीमरुणासो रुशन्तो गावः सुभगामुर्विया प्रथानाम् ।
अपेजते शूरो अस्तेव शत्रून्बाधते तमो अजिरो न वोळ्हा ॥ ३ ॥

वहन्ति । सीम् । अरुणास । रुशन्त । गाव । सुऽभगाम् । उर्विया । प्रथानाम् ।
अप । ईजते । शूर । अस्ताऽइव । शत्रून् । बाधते । तम । अजिर । न । वोळ्हा ॥ ३ ॥

अरुणास लोहितवर्णा रुशन्त दीप्यमाना गाव रश्मय । 'किरणा गाव' इति रश्मिनामसु पाठात् । सुभगाम् उर्विया उर्वी विस्तीर्णां प्रथानां प्रथमानां सीम् एनामुषोदेवता वहन्ति । सेयमुषोदेवता शूरो अस्तेव वीर क्षेप्तेव शत्रून्[2] तम. अपेजते अपगमयति । वोळ्हा सेनाया अजिरो न क्षिप्रगामी शत्रून् यथा[3] बाधते तथा[3] तमांसि बाधते च ॥

सुगोत ते सुपथा पर्वतेष्ववाते अपस्तरसि स्वभानो ।
सा न आ वह पृथुयामन्नृष्वे रयिं दिवो दुहितरिषयध्यै ॥ ४ ॥

सुऽगा । उत । ते । सुऽपथा । पर्वतेषु । अवाते । अप । तरसि । स्वभानो इति स्वऽभानो ।
सा । न । आ । वह । पृथुऽयामन् । ऋष्वे । रयिम् । दिव । दुहित । इषयध्यै ॥ ४ ॥

हे उषो देवि पर्वतेषु उत दुर्गेष्वपि अवाते गमनसाधनरहिते देशे सुपथा सुपथानि मार्गाणि सुगा सुगानि सुखेन गम्यानि ते तव भवन्ति । स्वभानो हे स्वप्रकाशे अप अन्तरिक्षमाकाशम् । 'आप' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । सामुद्रिकीरपो वा तरसि । पृथुयामन् पृथुरथे ऋष्वे दर्शनीये दिवो दुहित अन्तरिक्षसुते हे उषो देवि सा त्वम् इषयध्यै एषणीय रयिं धन न अस्मभ्यम् आ वह ॥

---

१ ख-ङ्ग-त-श—दृश्यते । २ ख-घ-ङ्ग-त-न-भ श—'शत्रून्' नास्ति । ३ ख-घ-ङ्ग-त-न-भ-श—इव ।

सा वह योक्षभिरवातोषो वरं वहसि जोषमनु ।
त्वं दिवो दुहितर्या ह देवी पूर्वहूतौ मंहना दर्शता भूः ॥ ५ ॥

सा । आ । वह । या । उक्षऽभिः । अवाता । उषः । वरम् । वहसि । जोषम् । अनु ।
त्वम् । दिवः । दुहितः । या । ह । देवी । पूर्वऽहूतौ । मंहना । दर्शता । भूः ॥ ५ ॥

हे उषः सा त्वं वरं धनं मह्यम् आ वह । या त्वम् अवाता अप्रतिगता जोषं प्रीतिम्[1] अनु उक्षभिः अनडुद्भिरश्वैर्वा स्तोतृभ्यो वरं वहसि । किंच हे दिवो दुहितः अन्तरिक्षसुते या त्वं देवी द्योतमाना पूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने प्रातरनुवाके मंहना पूजनीया भवसि[2] सा त्वं दर्शता दर्शनीया भूः इति योजना । या दर्शता भूरित्यन्वये यद्वृत्तेन सामानाधिकरण्यात् भूरित्यस्य निघातो न स्यात् ॥

उत्ते वयश्चिद्वसतेरपप्तन्नरश्च ये पितुभाजो व्युष्टौ ।
अमा सते वहसि भूरि वाममुषो देवि दाशुषे मर्त्याय ॥ ६ ॥

उत् । ते । वयः । चित् । वसतेः । अपप्तन् । नरः । च । ये । पितुऽभाजः । विऽउष्टौ ।
अमा । सते । वहसि । भूरि । वामम् । उषः । देवि । दाशुषे । मर्त्याय ॥ ६ ॥

हे उषो देवि ते तव व्युष्टौ सत्यां वयश्चित् पक्षिणोऽपि वसतेः निवासस्थानात् उत् अपप्तन् उत्पतन्ति । ये पितुभाजः हविषा सभक्तारः अन्नस्योपार्जका वा । 'पितुः' इत्यन्ननामसु पाठात् । नरः तेऽपि च उत्पतन्ति । किं च हे उषो देवि त्वम् अमा समीपे सते वर्तमानाय दाशुषे हविषां प्रदात्रे मर्त्याय भूरि प्रभूतं वामं धनं वहसि ॥ ॥ ५ ॥

'एषा स्या' इति षळृचं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभम् । अनुक्रम्यते च—'एषा स्या' इति । 'उषस्य तु' इति पूर्वसूक्ते उक्तत्वात् इदमपि उषोदेवताकम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

एषा स्या नो दुहिता दिवोजाः क्षितीरुच्छन्ती मानुषीरजीगः ।
या भानुना रुशता राम्यास्वज्ञायि तिरस्तमसश्चिदक्तून् ॥ १ ॥

एषा । स्या । नः । दुहिता । दिवःऽजाः । क्षितीः । उच्छन्ती । मानुषीः । अजीगरिति ।
या । भानुना । रुशता । राम्यासु । अज्ञायि । तिरः । तमसः । चित् । अक्तून् ॥ १ ॥

एषा स्या सा दिवोजाः दिवो जाता अत एव दुहिता दिवः पुत्री उषाः नः अस्मदर्थम् उच्छन्ती तमांसि वर्जयन्ती क्षितीः प्रजाः मानुषीः अजीगः उद्गिरति । 'जिगर्तिर्गिरतिकर्मा वा' (निरु. ६. ८) इति यास्कः । प्रकाशयतीति यावत् । या रुशता दीप्यमानेन

[1] ख झ-त न-भ-श—प्रति । [2] ख घ झ त-न भ-श—वहसि ।

vभानुना युक्ता vराम्यासु याम्यासु रात्रिषु। रेफयकारयोर्व्यत्यय । vअक्तून् नक्षत्रादितेजासि vतमसश्चित् तमांसि च vतिर तिरस्कुर्वती vअज्ञायि दृश्यते[1] ॥

वि तद्युररुणयुग्भिरश्वैश्चित्रं भान्त्युषसश्चन्द्ररथाः ।
अग्रं यज्ञस्य बृहतो नयन्तीर्वि ता बाधन्ते तम ऊर्म्यायाः ॥ २ ॥

वि । तत् । ययु । अरुणयुक्ऽभि । अश्वै । चित्रम् । भान्ति । उषस । चन्द्रऽरथा ।
अग्रम् । यज्ञस्य । बृहत । नयन्ती । वि । ता । बाधन्ते । तम । ऊर्म्याया ॥ २ ॥

vचन्द्ररथा कान्तिरथा । ' चन्द्रश्चन्दते कान्तिकर्मण ' (निरु ११ ५) इति यास्क । ता vउषस vतत् तदानीं प्रात काले vबृहत बृंहणशीलस्य[2] vयज्ञस्य[3] vअग्र मुख vनयन्ती सपादयन्त्य vअरुणयुग्भि अरुणवर्णयुक्तै vअश्वै vवि vययु विस्तीर्ण यान्ति। vचित्र यथा भवति तथा vभान्ति च। vऊर्म्याया रात्रे । ' अक्तु॰ ऊर्म्या ' इति रात्रिनामसु पाठात्। vतम vवि vबाधन्ते सम्यगपनयन्ति च ॥

श्रवो वाजमिषमूर्जं वहन्तीर्नि दाशुष उषसो मर्त्याय ।
मघोनीर्वीरवत्पत्यमाना अवो धात विधते रत्नमद्य ॥ ३ ॥

श्रव । वाजम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्ती । नि । दाशुषे । उषस । मर्त्याय ।
मघोनी । वीरऽवत् । पत्यमाना । अव । धात । विधते । रत्नम् । अद्य ॥ ३ ॥

हे vउषस vदाशुषे हविषां[4] दात्रे[4] vमर्त्याय vश्रव कीर्तिं vवाज बलम् vइषम् अन्नम् vऊर्जं रस च vवहन्ती वहन्त्यो यूय vमघोनी धनवत्य vपत्यमाना गच्छन्त्य vअद्य vविधते परिचरते मह्य vवीरवत् पुत्रपौत्रादिसहितम् vअव अन्नम् । ' सिनम् अव ' इत्यन्ननामसु पाठात् । vरत्न धन च । ' श्रात्र रत्नम् ' इति धननामसु पाठात् । vनि vधात नितरा धत्त ॥

इदा हि वो विधते रत्नमस्तीदा वीराय दाशुष उषासः ।
इदा विप्राय जरते यदुक्था नि ष्म मावते वहथा पुरा चित् ॥ ४ ॥

इदा । हि । व । विधते । रत्नम् । अस्ति । इदा । वीराय । दाशुषे । उषस ।
इदा । विप्राय । जरते । यत् । उक्था । नि । स्म । माऽवते । वहथ । पुरा । चित् ॥४॥

हे vउषस vइदा vहि इदानीमेव vव युष्माक vविधते परिचरते दातु vरत्न धनम् vअस्ति । vइदा हि इदानीमेव vवीराय प्रेरयित्रे हविषा vदाशुषे यजमानाय दातु वो रत्नमस्ति । vइदा हि इदानीमेव vविप्राय प्राज्ञाय vजरते स्तुवते[5] दातु वो रत्नमस्ति । vयत् यस्मिन् विप्रे vउक्था उक्थनामकानि स्तोत्राणि विद्यन्ते vमावते मत्सदृशाय यजमानाय[6] तद्रत्न vनि vवहथ । vपुरा vचित् पुरापि रत्न मह्य दत्तम् ॥

---

१ ख घ-ङ-त न-भ-श—अदृश्यत । २ ख-ङ न-भ श—बृंहणस्य । ३ ख ङ-न-भ—' यज्ञस्य ' नास्ति । ४ ख-घ ङ-त-न-भ श—हवींषि प्रदात्रे । ५ ख-घ-ङ-न भ—'स्तुवते' नास्ति । ६ श—जनाय ।

इदा हि त उषो अद्रिसानो गोत्रा गवामङ्गिरसो गृणन्ति ।
व्यर्१केर्ण बिभिदुर्ब्रह्मणा च सत्या नृणामभवद्देवहूतिः ॥ ५ ॥

इदा । हि । ते । उष । अद्रिसानो इत्यद्रिऽसानो । गोत्रा । गवाम् । अङ्गिरस । गृणन्ति ।
वि । अर्केर्ण । बिभिदु । ब्रह्मणा । च । सत्या । नृणाम् । अभवत् । देवऽहूति ॥ ५ ॥

हे उषो[1] अद्रिसानो आदृतसानो ते तव प्रसादात् इदा हि सद्य एव गवां गोत्रा सघान् अङ्गिरसो गृणन्ति उत्सृजन्ति । तथा च निगमान्तर— 'गवा गोत्रमुदसृजो यदङ्गिर' (ऋ स २ २३ १८) इति । अर्केण अर्चनीयेन ब्रह्मणा स्तोत्रेण वि बिभिदु तमासि विदारयन्ति च । नृणा नेतॄणां तेषामङ्गिरसा देवहूति देवविषया स्तुति सत्या सत्यफला[2] अभवत् ॥

उच्छा दिवो दुहितः प्रत्नवन्नो भरद्वाजवद्विधते मघोनि ।
सुवीरं रयिं गृणते रिरीह्युरुगायमधि धेहि श्रवो नः ॥ ६ ॥

उच्छ । दिव । दुहितरिति । प्रत्नऽवत् । न । भरद्वाजऽवत् । विधते । मघोनि ।
सुऽवीरम् । रयिम् । गृणते । रिरीहि । उरुऽगायम् । अधि । धेहि । श्रव । न ॥ ६ ॥

हे दिवो दुहित उष प्रत्नवत् पुरातनेभ्य इव न अस्मदर्थम् उच्छ तमासि वर्जय । हे मघोनि भरद्वाजवत् विधते परिचरते । भरद्वाजवदिति वचनात् अन्योऽप्यस्ति भरद्वाज । तथा च ब्राह्मण— 'प्राणो वै भरद्वाजवत्' इति । गृणते स्तुतिं कुर्वते मह्य सुवीर कल्याणपुत्रपौत्रादियुक्त रयिं धन रिरीहि देहि । किंच न अस्मभ्यम् उरुगाय बहुभिर्गातव्य श्रव अन्नम् अधि धेहि अधिक प्रयच्छ ॥ ॥ ६ ॥

'वपुर्नु तत्' इत्येकादशर्चं पञ्चम सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभ मारुतम् । तथा चानुक्रम्यते— 'वपुर्न्वेकादश मारुतम्' इति । व्यूळ्हे दशरात्रे षष्ठेऽहनि आग्निमारुत इद सूक्त मारुतनिविद्धानम् । सूत्रित च—'हविष्पान्तं वपुर्नु तत्' (आश्व श्रौ ८ ८) इति । वैश्वदेवे पर्वणि मारुतसप्तकपालस्य 'प्र चित्रमर्कम्' इति याज्या । सूत्रित च—'प्र चित्रमर्क गृणते तुरायेति नवानुयाजा' (आश्व श्रौ २ १६) इति । एकादशिने मारुते पशौ 'प्र चित्रमर्कम्' इत्येषैव याज्या । सूत्रितं च—'प्र चित्रमर्कं गृणते तुराथारा इवेदचरमा अहेव' (आश्व श्रौ ३ ७) इति ॥

वपुर्नु तच्चिकितुषे चिदस्तु समानं नाम धेनु पत्यमानम् ।
मर्तेष्वन्यद्दोहसे पीपाय सकृच्छुक्रं दुदुहे पृश्निरूधः ॥ १ ॥

वपु । नु । तत् । चिकितुषे । चित् । अस्तु । समानम् । नाम । धेनु । पत्यमानम् ।
मर्तेषु । अन्यत् । दोहसे । पीपाय । सकृत् । शुक्रम् । दुदुहे । पृश्नि । ऊधः ॥ १ ॥

तत् प्रसिद्ध समानम् एकरूपम् । मरुत सर्वदा समानरूपा । तथा च निगमान्तरम्— 'अज्येष्ठासो अकनिष्ठास एते' (ऋ स ५ ६० ५) इति । नाम स्थिराणामपि नामक धेनु

---

१. ख-क्ष-त न-भ-श—उषस । २ ख-क्ष न भ—सफला ।

प्रीणयितृ vपत्यमान सर्वदा गच्छत् vवपु मरुतां रूप[1] vचिकितुषे विदुषे[2] स्तोत्रे vनु क्षिप्रम् vअस्तु प्रादुर्भवतु। vचित् इति पूरकम्। किंच तद्रूप vमर्तेषु मर्त्यलोके[3] vअन्यत् ओषधिवनस्पत्यादिक vदोहसे कामान् दोग्धुं vपीपाय आप्याययति। किंच मरुतामेव निर्देशात् vपृश्नि अन्तरिक्ष vसकृत् संवत्सरस्य वर्षासु vशुक्र शुक्रवर्णम् vऊध उदक vदुदुहे क्षरति ॥

ये अग्नयो न शोशुचन्निधाना द्विर्यत्त्रिर्मरुतो वावृधन्त।
अरेणवो हिरण्ययास एषां साकं नृम्णैः पौंस्येभिश्च भूवन् ॥ २ ॥

ये। अग्नयं। न। शोशुचन्। इधाना। द्वि। यत्। त्रि। मरुतं। ववृधन्तं।
अरेणवं। हिरण्ययास। एषाम्। साकम्। नृम्णै। पौंस्येभि। च। भुवन् ॥ २ ॥

vये vमरुत vइधाना vअग्नयो vन समिध्यमाना अग्नय इव vशोशुचन् दीप्यन्ते। vयत् ये मरुत vद्वि द्विगुण vत्रि त्रिगुण च vववृधन्त इच्छानुरूप वर्धन्ते ॥ संहितायां दीर्घश्छान्दस ॥ vएषा मरुता रथा vअरेणव. रेणुरहिता vहिरण्ययास हिरण्मयालकाराश्च भवन्ति। ते[4] मरुत vनृम्णै धनै vपौंस्येभि बलै vच vसाक सार्धं vभूवन् प्रादुर्भवन्ति। तथा च निगमान्तर—' ये पृषतीभिर्ऋष्टिभि ' (ऋ स १ ३७ २) इति ॥

रुद्रस्य ये मीळ्हुषः सन्ति पुत्रा यांश्चो नु दाधृविर्भरध्यै।
विदे हि माता महो मही षा सेत्पृश्निः सुभ्वे३ गर्भमाधात् ॥ ३ ॥

रुद्रस्यं। ये। मीळ्हुषं। सन्तिं। पुत्रा। यान्। चो इतिं। नु। दाधृवि। भरध्यै।
विदे। हि। माता। मह। मही। सा। सा। इत्। पृश्नि। सुऽभ्वें। गर्भम्। आ। अधात् ॥ ३ ॥

vमीळ्हुष सेक्तु vरुद्रस्य vपुत्रा vये मरुत vसन्ति vदाधृवि धरित्री पृश्नि अन्तरिक्षं vयांश्चो vनु याश्च मरुतो नु vभरध्यै भर्तुं क्षमा भवति। vविदे vहि सर्वज्ञाता हि vमह महतामेषा vमाता vसा पृश्नि vमही महती। किंच vसा vपृश्नि vसुभ्वे नृणा सम्यक् भवनाय vगर्भम् उदकम् vआधात् आदधाति ॥

न य ईषन्ते जनुषोऽया न्व१न्तः सन्तोऽवद्यानि पुनानाः।
निर्यद्दुह्रे शुचयोऽनु जोषमनु श्रिया तन्वमुक्षमाणाः ॥ ४ ॥

न। ये। ईषन्ते। जनुषं। अयां। नु। अन्तरितिं। सन्तं। अवद्यानिं। पुनाना।
नि। यत्। दुह्रे। शुचंय। अनुं। जोषम्। अनुं। श्रिया। तन्वम्। उक्षमाणा ॥ ४ ॥

vये प्रसिद्धा मरुत vजनुष जनान् स्तोतॄन् प्रति vअया अयेन गमनसाधनेन vन vईषन्ते न गच्छन्ति। किं तेषां रक्षणीयत्वाभावात् गमनाभावो नेत्याह। vअन्त vसन्त सर्वेषा हृदि वर्तमाना एव vअवद्यानि पापानि vपुनाना शोधयन्त। तथा च निगमान्तर—'प्राणा वै मरुत स्वापय '

१ ख-घ-ज्ञ-न भ-श—' रूप ' नास्ति।　　२ ख-घ ज्ञ-त न-भ-श—' विदुषे ' नास्ति।
३ घ—मनुष्यलोके, त-य-श—मर्त्यलोकेषु। ४ ख-घ ज्ञ-त-न भ-श—तेऽमी।

(ऐ आ ३ १६) इति। अत सर्वप्राणिनां हृदि वर्तमानत्वात् तेषां गमन नास्तीति अध्यात्म प्राणरूपेणावस्थानं[1] दर्शितं भवति। शीघ्रगामित्व तु तेषामधिदैवतरूपेणेति[2] द्रष्टव्यम्। यत् यदा शुचय दीप्यमाना मरुत जोषमनु स्तोतृणा काममनु नि दुह्रे नितरा दुहन्त्युदकम्। तथा श्रिया दीप्त्या अनु अनुगता तन्वम् आत्मीय शरीर प्रकाशयन्त उक्षमाणा भूमिं सिञ्चन्तो भवन्ति। यद्वा। तन्व विस्तीर्णं यथा भवति तथा उक्षमाणा भूमिं सिञ्चन्तो भवन्तीत्यर्थं ।

मक्षू न येषु दोहसे चिदया आ नाम धृष्णु मारुतं दधानाः।
न ये स्तौना अयासो मह्ना नू चित्सुदानुरव यासदुग्रान् ॥ ५ ॥

मक्षु। न। येषु। दोहसे। चित्। अयाः। आ। नाम। धृष्णु। मारुतम्। दधाना।
न। ये। स्तौना। अयासः। मह्ना। नु। चित्। सुऽदानुः। अव। यासत्। उग्रान् ॥५॥

येषु प्रसिद्धेषु मरत्सु धृष्णु धर्षक मारुत नाम मरुत्सज्ञक शस्त्रम् आ[3] दधाना उच्चारयन्त अया उपगच्छन्त स्तोतार मक्षु क्षिप्र दोहसे कामान् दोग्धु क्षमा भवन्ति। न इति सप्रत्यर्थे। ये स्तौना स्तेनास्तिरोहिता वा स्तोतृधनानामपहर्तार अयास गन्तारो भवन्ति। मह्ना महत्त्वेन युक्ताश्च भवन्ति उग्रान् तान्। क्रुद्धान् सुदानु शोभनहविर्दानो यजमान अव यासत् अवयजते। अपगतक्रोधान् करोति। न इति सप्रत्यर्थे ॥ ॥ ७ ॥

त इदुग्राः शवसा धृष्णुषेणा उभे युजन्त रोदसी सुमेके।
अध स्मैषु रोदसी स्वशोचिरामवत्सु तस्थौ न रोकः ॥ ६ ॥

ते। इत्। उग्राः। शवसा। धृष्णुऽसेना। उभे इति। युजन्त। रोदसी इति। सुमेके इति सुऽमेके।
अध। स्म। एषु। रोदसी। स्वऽशोचिः। आ। अमवत्ऽसु। तस्थौ। न। रोकः ॥ ६ ॥

ते मरुत उग्रा शवसा बलेन वेगेन[4] युक्ता धृष्णुषेणा धर्षकसेना सुमेके सुरूपे उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ युजन्त योजयन्ति। वृष्टया पृथिवी तर्पयन्तीत्यभिप्राय। अध स्म अपि च एषु[5] येषु[5] मरुत्सु रोदसी रुद्रस्य पत्नी माध्यमिकी वाक् स्वशोचि स्वदीप्तिर्वर्तते अमवत्सु बलवत्सु तेषु रोक दीप्ति बाधको वा न आ तस्थौ न तिष्ठति। न नि सरत्येवेत्यर्थं ॥

अनेनो वो मरुतो यामो अस्त्वनश्वश्चिद्यमजत्यरथीः।
अनवसो अनभीशू रजस्तूर्वि रोदसी पथ्या याति साधन् ॥ ७ ॥

अनेनः। वः। मरुतः। यामः। अस्तु। अनश्वः। चित्। यम्। अजति। अरथीः।
अनवसः। अनभीशुः। रजःऽतूः। वि। रोदसी इति। पथ्याः। याति। साधन् ॥ ७ ॥

हे मरुत व युष्माक सबन्धी याम रथ अनेन पापरहित यथा भवति तथा अस्तु प्रादुर्भवतु। किंच य यामम् अरथी। रथि सारथि। न रथिररथी[6]। असारथिरपि स्तोता

१ ख झ न-भ—प्राणिरूपेणा°। २ ख झ भ—नामाधि°, त-न श—तामधि°। ३ ख झ-त-न-भ-श—'आ' नास्ति। ४ झ—वेगेन वा। ५ ख झ-त-न भ-श—येषु, घ झ—एषु, य—तेषु। ६ ख-झ त न भ—रथिररथिः।

vअजति प्रेरयति स रथ [१] vअनश्वश्चित् अश्वरहितोऽपि vअनवस पथ्यदनरहित vअनभीशु पाशरहितोऽपि vरजस्तू उदकस्य प्रेरक vसाधन् स्तोतॄणा कामान् साधयन् vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vपथ्या पथोऽन्तरिक्षमार्गान् vवि vयाति विविध गच्छति ॥

नास्य॑ व॒र्ता न त॑रु॒ता न्व॑स्ति॒ मरु॑तो॒ यमव॑थ॒ वाज॑सातौ ।
तो॒के वा॒ गोषु॒ तन॑ये॒ यम॒प्सु स व्र॒जं द॒र्ता पार्ये॒ अध॒ द्योः ॥ ८ ॥

न । अ॒स्य॒ । व॒र्ता । न । त॒रु॒ता । नु । अ॒स्ति॒ । मरु॑त । यम् । अव॑थ । वाज॑ऽसातौ ।
तो॒के । वा॒ । गोषु॑ । तन॑ये । यम् । अ॒प्ऽसु । स । व्र॒जम् । द॒र्ता । पार्ये॑ । अध॑ । द्यो ॥८॥

हे vमरुत vवाजसातौ सग्रामे vयम् vअवथ रक्षथ vअस्य जनस्य vवर्ता प्रेरक vन vअस्ति । अस्य vतरुता vनु हिंसिता च vन अस्ति । vअध अपि च vतोके पुत्रे vतनये पौत्रे धने वा vगोषु vवा vअप्सु वा निमित्तभूतेषु vयम् अवथ vस [२] vपार्ये सग्रामे vद्यो दीप्तस्यापि[३] विजिगीषोर्वा शत्रो vव्रज गवा सघ vदर्ता दारयिता भवति ॥

प्र चि॒त्रम॒र्कं गृ॑ण॒ते तु॒राय॒ मारु॑ताय॒ स्वत॑वसे भरध्वम् ।
ये सहां॑सि॒ सह॑सा॒ सह॑न्ते॒ रेज॑ते अग्ने पृथि॒वी म॒खेभ्यः॑ ॥ ९ ॥

प्र । चि॒त्रम् । अ॒र्कम् । गृ॒ण॒ते । तु॒राय॑ । मारु॑ताय । स्वऽत॑वसे । भ॒र॒ध्व॒म् ।
ये । सहां॑सि । सह॑सा । सह॑न्ते । रेज॑ते । अ॒ग्ने॒ । पृ॒थि॒वी । म॒खेभ्यः॑ ॥ ९ ॥

हे vअग्ने vगृणते शब्दं कुर्वते स्तूयमानाय वा vतुराय त्वरिताय vस्वतवसे स्वभूतबलाय vमारुताय मरुता गणाय vचित्र दर्शनीयम् vअर्कम् अन्न हवि । ‘ स्वधा अर्क ’ इत्यन्ननामसु पाठात् । vप्र vभरध्वम् । त्वत्सहायभूता [४] ऋत्विजस्त्व च सर्वे यूय प्रभरत । यथा लोके बहुष्वेककार्यकरेषु मुख्यमेक सबोध्य यूयमेव कुरुतेति प्रार्थना तद्वदत्रापि मुख्यमग्निमेकमेव सबोध्य प्रभरध्वमिति बहुवचनप्रयोग । vये मरुत vसहासि शत्रूणा बलानि vसहसा बलेन vसहन्ते अभिभवन्ति vमखेभ्य महनीयेभ्यो मरुद्भ्यो भयात् vपृथिवी vरेजते कम्पते ॥ मारुतायेति तद्धितवृत्तावन्तर्भूतानामपि मरुता बुद्ध्या प्रविभागात् य इति प्रत्यवमर्श । यथा महाभाष्ये—‘ अथ शब्दानुशासनम् । केषा शब्दानाम् ’ (पा म १ १ १) इति । यथा वा लोके राजपुरुष इत्युक्ते कस्य राज्ञ इति ॥

त्विषी॑मन्तो अध्व॒रस्ये॑व दि॒द्युत्तृ॑षु॒च्यव॑सो जु॒ह्वो॒३॒॑ नाग्नेः ।
अ॒र्चत्र॑यो॒ धुन॑यो॒ न वी॒रा भ्राज॑ज्जन्मानो म॒रुतो॒ अधृ॑ष्टाः ॥ १० ॥

त्विषि॑ऽमन्त । अ॒ध्व॒रस्य॑ऽइव । दि॒द्युत् । तृ॒षु॒ऽच्यव॑स । जु॒ह्व॑ । न । अ॒ग्ने॒ ।
अ॒र्चत्र॑य । धुन॑य । न । वी॒रा । भ्राज॑त्ऽजन्मान । म॒रुत॑ । अधृ॑ष्टा ॥ १० ॥

vमरुत vअध्वरस्येव यज्ञस्येव vदिद्युत् द्योतमाना vतृषुच्यवस क्षिप्रगमना vअग्ने vजुह्वो vन रश्मय इव vत्विषीमन्त दीप्तिमन्त vअर्चत्रय अर्चनीया vधुनयो vन सपत्नान् कम्पयन्त इव vवीरा शूरा vभ्राजज्जन्मान दीप्तशरीरा vअधृष्टा परैरनभिभूताश्च भवन्ति ॥

---

१ त३-श—याम । २ ख-ज्ञ त-न-भ श—‘ स ’ नास्ति । ३ ख—दीप्तस्य, ज्ञ-त-न-भ श—दीप्तस्यास्य । ४ ख-ज्ञ-न-भ—त्वत्सहायप्रभूता ।

तं वृधन्तं मारुतं भ्राजदृष्टिं रुद्रस्य सूनुं हवसा विवासे।
दिवः शर्धाय शुचयो मनीषा गिरयो नाप उग्रा अस्पृध्रन् ॥ ११ ॥

तम्। वृधन्तम्। मारुतम्। भ्राजत्ऽऋष्टिम्। रुद्रस्य। सूनुम्। हवसा। आ। विवासे।
दिव। शर्धाय। शुचय। मनीषा। गिरय। न। आप। उग्रा। अस्पृध्रन् ॥ ११ ॥

vत प्रसिद्ध vवृधन्त वर्धमान vभ्राजदृष्टिं भ्राजमानऋष्टि vरुद्रस्य vसूनु पुत्र vमारुतं मरुद्गण vहवसा स्तोत्रेण vआ vविवासे परिचरामि। किंच vदिव रतोतु॰ vशुचय निर्मला vमनीषा स्तुतय vउग्राः उद्गूर्णा vशर्धाय मारुताय बलाय। 'तृक्ष शर्ध' इति बलनामसु पाठात्। vआप आप्नुवन्त vगिरयो vन मेघा इव। 'गिरि ब्रज' इति मेघनामसु पाठात्। vअस्पृध्रन् अस्पर्धन्त[1] ॥ ॥ ८ ॥

'विश्वेषां व' इत्येकादशर्चं षष्ठ सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभ मैत्रावरुणम्। तथा चानुक्रम्यते— 'विश्वेषां मैत्रावरुणम्' इति। सूक्तविनियोगो लैङ्गिक। मैत्रावरुणे पशौ 'आ यात मित्रावरुणा' इति पशुपुरोडाशस्यानुवाक्या। सूत्रित च— 'आ यात मित्रावरुणा सुशस्त्या नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिम्' (आश्व श्रौ ३ ८) इति। व्यूळ्हे दशरात्रे सप्तमेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'प्र यद्वाम्' इति मैत्रावरुणस्तृतीयस्तृच। तथा च सूत्रित—'प्र यद्वा मित्रावरुणा स्पूर्धन्ना गोमता नासत्या रथेन' (आश्व श्रौ ८ ९) इति ॥

विश्वेषां वः सतां ज्येष्ठतमा गीर्भिर्मित्रावरुणा वावृधध्यै।
सं या रश्मेव यमतुर्यमिष्ठा द्वा जनाँ असमा बाहुभिः स्वैः ॥ १ ॥

विश्वेषाम्। व। सताम्। ज्येष्ठऽतमा। गीःऽभि। मित्रावरुणा। ववृधध्यै।
सम्। या। रश्माऽइव। यमतु। यमिष्ठा। द्वा। जनान्। असमा। बाहुऽभि। स्वै ॥ १ ॥

vविश्वेषां[2] vसता मध्ये vज्येष्ठतमा ज्येष्ठतमौ मित्रावरुणौ vव वां vगीर्भि स्तुतिभि vववृधध्यै वर्धयितु प्रवृत्तोऽस्मि। vया यौ vद्वा द्वौ सहितौ vअसमा विषमौ। 'त्रिरश्रिं हन्ति चतुरश्रिरुग्र' (ऋ स १ १५२ २) इति निगमान्तरेणासाम्य दर्शितम्। vयमिष्ठा यन्तृतमौ vस्वै आत्मीयै vबाहुभि vरश्मेव रश्मिनेवाश्वान् vजनान् vस vयमतु सयच्छत[3]। बाहुभिरिति बहुवचन पूजार्थम् ॥

इयं मद्वां प्र स्तृणीते मनीषोप प्रिया नमसा बर्हिरच्छ।
यन्तं नो मित्रावरुणावधृष्टं छर्दिर्यद्वां वरूथ्यं सुदानू ॥ २ ॥

इयम्। मत्। वाम्। प्र। स्तृणीते। मनीषा। उप। प्रिया। नमसा। बर्हि। अच्छ।
यन्तम्। न। मित्रावरुणौ। अधृष्टम्। छर्दि। यत्। वाम्। वरूथ्यम्। सुदानू इति सुऽदानू ॥ २ ॥

---

१ घ-ङ्ग-त न-श—अस्पर्धन्ते, ज्ञ य—स्पर्धन्ते। २ ख—विश्वेषां देवानाम्। ३ ख घ-ङ्ग त न-भ-श—संगच्छत॰।

हे मित्रावरुणौ ᵛवां युवां ᵛमत् मम ᵛहृय ᵛमनीषा स्तुति ᵛप्र ᵛस्तृणीते प्रच्छादयति । ᵛप्रिया हे प्रियौ युवां ᵛनमसा अन्नेन हविषा सह ᵛउप गच्छति च । युवयो ᵛबर्हि यज्ञम् ᵛअच्छ अभिगच्छति च । हे ᵛमित्रावरुणौ ᵛन अस्मभ्यम् ᵛअधृष्टम् अनभिभूतं ᵛछर्दि गृह ᵛयन्त प्रयच्छतम् । हे ᵛसुदानू शोभनदानौ ᵛवा युवयो सबन्धि युवाभ्यां देय ᵛयत् गृह ᵛवरूथ्य शीतवातातपाना वारयितृ भवति ॥

आ यातं मित्रावरुणा सुशस्त्युप प्रिया नमसा हूयमाना ।
सं यावप्नःस्थो अपसेव जनाञ्छ्रुधीयतश्चिद्यतथो महित्वा ॥ ३ ॥

आ । यातम् । मित्रावरुणा । सुऽशस्ति । उप । प्रिया । नमसा । हूयमाना ।
सम् । यौ । अप्न ऽस्थ । अपसाऽइव । जनान् । श्रुधिऽयत । चित् । यतथ । महिऽत्वा ॥३॥

हे मित्रावरुणौ ᵛसुशस्ति शोभनशसन ᵛनमसा अन्नेन हविषा स्तोत्रेण वा ᵛहूयमाना[1] स्तूयमानौ वा ᵛप्रिया विश्वस्य प्रियौ ᵛउप ᵛआ ᵛयातम् उपागच्छतम् । ᵛयौ ᵛमहित्वा महत्त्वेन युक्तौ युवां ᵛश्रुधीयत श्रुधिमन्न यशो वात्मन इच्छतो ᵛजनान् ᵛअप्न॰स्थ कर्मण्यधिकृत पुरुष । ' अप अप्न ' इति कर्मनामसु पाठात् । ᵛअपसेव कर्मणेव ᵛस ᵛयतथ सयच्छथ ॥

अश्वा न या वाजिना पूतबन्धू ऋता यद्गर्भमदितिर्भरध्यै ।
प्र या महि महान्ता जायमाना घोरा मर्ताय रिपवे नि दीधः ॥ ४ ॥

अश्वा । न । या । वाजिना । पूतबन्धू इति पूतऽबन्धू । ऋता । यत् । गर्भम् । अदिति । भरध्यै ।
प्र । या । महि । महान्ता । जायमाना । घोरा । मर्ताय । रिपवे । नि । दीधरिति दीध ॥४॥

ᵛया यौ ᵛअश्वा ᵛन अश्वाविव ᵛवाजिना वाजिनौ बलिनौ ᵛपूतबन्धू पूतस्तोत्रौ ᵛऋता सत्यौ च । ᵛयत् यौ ᵛगर्भं गर्भभूतौ ᵛअदिति देवी ᵛभरध्यै बभार । किच ᵛया यौ ᵛजायमाना जायमानावेव ᵛमहि महत ᵛमहान्ता महत्तरौ प्रभूतौ मित्रावरुणौ ᵛमर्ताय मर्त्याय ᵛरिपवे हिंसकाय ᵛघोरा घोरौ घातकौ ᵛनि ᵛदीध निदधाराविति स्वोदरे ॥

विश्वे यद्वां मंहना मन्दमानाः क्षत्रं देवासो अदधुः सजोषाः ।
परि यद्भूथो रोदसी चिदुर्वी सन्ति स्पशो अदब्धासो अमूराः ॥ ५ ॥

विश्वे । यत् । वाम् । महना । मन्दमाना । क्षत्रम् । देवास । अदधु । सऽजोषा ।
परि । यत् । भूथ । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । सन्ति । स्पश । अदब्धास । अमूरा ॥५॥

ᵛविश्वे सर्वे ᵛदेवास देवा ᵛसजोषा परस्पर प्रीतियुक्ता ᵛयत् यौ ᵛवां युवां ᵛमंहना महत्त्वेन ᵛमन्दमाना स्तुवन्त ᵛक्षत्रं बलम् ᵛअदधु धत्तवन्त । किंच ᵛयत् यौ युवाम् ᵛउर्वी विस्तीर्णे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛपरि ᵛभूथ परिभवथ तयोर्युवयो ᵛअदब्धास अहिंसिता ᵛअमूरा अमूढा ᵛस्पश रश्मयश्चरा वा ᵛसन्ति ॥ ॥ ९ ॥

---

१ ज्ञ—हूयमाना आहूयमानौ ।

ता हि क्षत्रं धारयेथे अनु द्यून्दृंहेथे सानुमुपमादिव द्योः ।
दृळ्हो नक्षत्र उत विश्वदेवो भूमिमातान्द्यां धासिनायोः ॥ ६ ॥

ता । हि । क्षत्रम् । धारयेथे इति । अनु । द्यून् । दृंहेथे इति । सानुम् । उपमात्ऽइव । द्यो ।
दृळ्ह । नक्षत्र । उत । विश्वऽदेव । भूमिम् । आ । अतान् । द्याम् । धासिना । आयो ॥ ६ ॥

ता तौ मित्रावरुणौ युवाम् अनु द्यून् दिवसे दिवसे क्षत्र बल धारयेथे हि । द्यो अन्तरिक्षस्य सानु समुच्छ्रितप्रदेश मेघ सूर्यं वा दृंहेथे दृढीकुरुतम् । उपमादिव । उप मीयते प्रक्षिप्यते इति उपमात् स्थूणा । सा यथा वंस धारयति तद्वदित्यर्थ । दृळ्ह युवाभ्या दृढीकृतश्च मेघ नक्षत्र अन्तरिक्षं व्याप्नुवान उत अपि च विश्वदेव सूर्यं भूमिं द्या दिव च आयो मनुष्यस्य । दुह्यव आयव ' इति मनुष्यनामसु पाठात् । धासिना अन्नेन हविषा । 'क्षुत् धासि ' इत्यन्ननामसु पाठात् । आप्यायित सन् आतान् आतनोति युवाभ्यां दृढीकृत एव ॥

ता विप्रं धैथे जठरं पृणध्या आ यत्सद्म सभृतयः पृणन्ति ।
न मृष्यन्ते युवतयोऽवाता वि यत्पयो विश्वजिन्वा भरन्ते ॥ ७ ॥

ता । विप्रम् । धैथे इति । जठरम् । पृणध्यै । आ । यत् । सद्म । सऽभृतय । पृणन्ति ।
न । मृष्यन्ते । युवतय । अवाता । वि । यत् । पय । विश्वऽजिन्वा । भरन्ते ॥ ७ ॥

ता तौ मित्रावरुणौ युवा विप्र प्राज्ञ[1] यजमानम् । ' विप्र विप्र ' इति मेधाविनामसु पाठात् । धैथे धारयथ जठरम् उदर पृणध्यै सोमेन पूरयितुम् । यत् यदा सभृतय सह ध्रियमाणा ऋत्विज सद्म यज्ञसदनम् आ पृणन्ति आपूरयन्ति । विश्वजिन्वा हे विश्वजिन्वानौ यत् यदा पय जल भवद्भ्यां प्रहित तदा युवतय नद्य दिशो वा न मृष्यन्ते रजसा नाभिभूयन्ते । अवाता अशुष्काश्च वि भरन्ते विभूतिं धारयन्ति ॥

ता जिह्वया सदमेदं सुमेधा आ यद्वां सत्यो अरतिर्ऋते भूत् ।
तद्वां महित्वं घृतान्नावस्तु युवं दाशुषे वि चयिष्टमंहः ॥ ८ ॥

ता । जिह्वया । सदम् । आ । इदम् । सुऽमेधा । आ । यत् । वाम् । सत्य । अरति । ऋते । भूत् ।
तत् । वाम् । महिऽत्वम् । घृतऽअन्नौ । अस्तु । युवम् । दाशुषे । वि । चयिष्टम् । अंह ॥ ८ ॥

ता तौ मित्रावरुणौ युवा सुमेधा प्राज्ञ जिह्वया वाचा सद सर्वदा इद जलम् आ याचते । आ इत्युपसर्गदर्शनात् योग्यक्रियाध्याहारात् याचत इत्यध्याह्रियते । पूर्वस्यामृचि जलस्य प्रकृतत्वात् बुद्धौ विपरिवर्तमान जलमिदशब्देन परामृश्यते । यत् यदा वां युवयो अरति अभिगन्ता ऋते यज्ञे सत्य मायारहित आ भूत् आभवति हे घृतान्नौ तत् महित्वम् अपेक्षितप्रदातृत्वलक्षण वा युवयो अस्तु । किंच युव युवां दाशुषे दाशुषो यजमानस्य ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ अह पाप वि चयिष्ट विनाशयतमित्यर्थ ॥

1 ख-भ—मेधाविनम् ।

प्र यद्वां मित्रावरुणा स्पूर्धन्प्रिया धाम युवधिता मिनन्ति ।
न ये देवास ओहसा न मर्ता अयज्ञसाचो अप्यो न पुत्राः ॥ ९ ॥

प्र । यत् । वाम् । मित्रावरुणा । स्पूर्धन् । प्रिया । धाम । युवऽधिता । मिनन्ति ।
न । ये । देवासः । ओहसा । न । मर्ताः । अयज्ञऽसाचः । अप्यः । न । पुत्राः ॥ ९ ॥

हे मित्रावरुणौ ᵛवां युवयोः ᵛप्रिया प्रियाणि ᵛधाम धामानि कर्माणि ᵛयुवधिता युवाभ्यां विहितानि ᵛयत् ये[1] अयजन्तो जनाः[1] ᵛस्पूर्धन् स्पर्धमानाः ᵛप्र ᵛमिनन्ति हिंसन्ति। ᵛये च ᵛदेवासः देवाः ᵛओहसा वहनसाधनेन स्तोत्रेण ᵛन युज्यन्ते। ᵛमर्ताः मनुष्याश्च ओहसा ᵛन युज्यन्ते। ये च ᵛअप्यः। अप इति कर्म। तद्वन्तः ᵛअयज्ञसाचः न[2] यज्ञयुक्ताः[2] वृथाकर्माणि कुर्वन्त[3] इत्यर्थः।[3] ये च ᵛन ᵛपुत्राः। पृणन्तीति पुत्राः। न पुत्राः अपृणन्त इत्यर्थः। तान् सर्वान् वि चयिष्टमित्यनुषज्यते ॥

वि यद्वाचं कीस्तासो भरन्ते शंसन्ति के चिन्निविदो मनानाः ।
आद्वां ब्रवाम सत्यान्युक्था नकिर्देवेभिर्यतथो महित्वा ॥ १० ॥

वि । यत् । वाचम् । कीस्तासः । भरन्ते । शंसन्ति । के । चित् । निऽविदः । मनानाः ।
आत् । वाम् । ब्रवाम । सत्यानि । उक्था । नकिः । देवेभिः । यतथः । महिऽत्वा ॥ १० ॥

ᵛयत् यदा ᵛकीस्तासः मेधाविनः उद्गातारः। 'उशिजः कीस्तासः' इति मेधाविनामसु पाठात्। ᵛवाचं स्तुतिं ᵛवि ᵛभरन्ते पृथक् उच्चारयन्ति तदा ᵛके ᵛचित् बह्वृचाः ᵛमनानाः अग्न्यादीन् स्तुवन्तः ᵛनिविदः ᵛशंसन्ति। ᵛआत् तथा सति ᵛवां युवाभ्यां ᵛसत्यानि उक्थानि स्तोत्राणि वयं ᵛब्रवाम। ᵛमहित्वा महत्त्वेन ᵛदेवेभिः अन्यैर्देवैः सह ᵛनकिः ᵛयतथः न गच्छथः ॥

अवोरित्था वां छर्दिषो अभिष्टौ युवोर्मित्रावरुणावस्कृधोयु ।
अनु यद्गावः स्फुरानृजिप्यं धृष्णुं यद्रणे वृषणं युनजन् ॥ ११ ॥

अवोः । इत्था । वाम् । छर्दिषः । अभिष्टौ । युवोः । मित्रावरुणौ । अस्कृधोयु ।
अनु । यत् । गावः । स्फुरान् । ऋजिप्यम् । धृष्णुम् । यत् । रणे । वृषणम् । युनजन् ॥ ११ ॥

हे ᵛमित्रावरुणौ ᵛअवोः अवतोः ᵛवां युवयोः ᵛअभिष्टौ अभिगमने ᵛछर्दिषः गृहाय सुखाय वा। चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। युवामभिगतेषु स्तोतृषु ᵛयुवोः युवयोः सबन्धि[4] युवाभ्यां देयं तद्गृहादिकम् ᵛअस्कृधोयु अविच्छिन्नं भवति। तथा च यास्कः—'अस्कृधोयुरकृध्वायु। कृध्विति ह्रस्वनाम निकृत्तं भवति' (निरु ६ ३) इति। ᵛइत्था सत्यमेव। कदा मित्रावरुणयोरभिगमनमित्यत आह। ᵛयत् यदा ᵛगावः स्तुतयः ᵛअनु ᵛस्फुरान् अनुस्फुरेयुः। यदा[5] च ᵛऋजिप्यम् ऋजुगामिनं ᵛधृष्णुं शत्रूणां धर्षकं ᵛवृषणं कामानां वर्षितारं सोमं ᵛरणे रमणे यज्ञे ᵛयुनजन् यजमाना युञ्ज्युः ॥ ॥ १० ॥

---

१ ख-झ त भ—ये यज०, न—ये यज्ञा, श—ये यजमानाः। २ ख-झ त न भ श—यज्ञयुक्ता न। ३ ख त न-श—कुर्वन्तीत्यर्थः, झ-भ—कुर्वतीत्यर्थः। ४ ख झ-न भ—'संबन्धि' नास्ति। ५ ख-झ-न-भ—तदा।

‘ श्रुष्टी वाम् ’ इत्येकादशर्चं सप्तम सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते– ‘ श्रुष्टी वामैन्द्रावरुणमुपान्त्ये जगत्यौ ’ इति । ‘ प्र सम्राजे, इन्द्रावरुणा सुतपौ ’ इत्येते जगत्यौ शिष्टास्त्रिष्टुभ । इन्द्रावरुणौ देवता । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने होत्रकशस्त्रेषु स्तोमवृद्धौ मैत्रावरुणस्येदमावापार्थं सूक्तम् । सूत्रित च–‘ श्रुष्टी वा यज्ञो युवा नरा ’ (आश्व श्रौ ७ ९) इति । तृतीयसवने ‘ इन्द्रावरुणा सुतपाविम सुतम् ’ इति प्रशास्तु प्रस्थितयाज्या । सूत्रित च–‘ इन्द्रावरुणा सुतपाविम सुतमिन्द्रश्च सोम पिबत बृहस्पते ’ (आश्व श्रौ ५ ५) इति । उक्थ्ये तृतीयसवने ‘ इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्य ’ इति मैत्रावरुणस्य शस्त्रयाज्या । सूत्रित च—‘ इन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या ’ (आश्व श्रौ ६ १) इति ॥

श्रुष्टी वां यज्ञ उद्यतः सजोषा मनुष्वद्वृक्तबर्हिषो यजध्यै ।
आ य इन्द्रावरुणाविषे अद्य महे सुम्नाय मह आववर्तत् ॥ १ ॥

श्रुष्टी । वाम् । यज्ञ । उत्ऽयत । सऽजोषा । मनुष्वत् । वृक्तऽबर्हिष । यजध्यै ।
आ । य । इन्द्रावरुणौ । इषे । अद्य । महे । सुम्नाय । महे । आऽववर्तत् ॥ १ ॥

vमहे महनीयौ हे vइन्द्रावरुणौ vवा युवयोरर्थे vश्रुष्टी क्षिप्र । तथा च यास्क —‘ श्रुष्टीति क्षिप्रनामाशु अष्टीति ’ (निरु ६ १२) । vयज्ञ. सोम vसजोषा ऋत्विग्भि सहित vअद्य vआ समन्तात् vउद्यत प्रवृत्त । vय सोम vमनुष्वत् मनोरिव vवृक्तबर्हिष स्तीर्णबर्हिष यजमानस्य vइषे अन्नार्थं vमहे महते vसुम्नाय सुखाय च vयजध्यै यष्टु वाम् vआववर्तत् आवर्तयति ॥

ता हि श्रेष्ठा देवताता तुजा शूराणां शविष्ठा ता हि भूतम् ।
मघोनां मंहिष्ठा तुविशुष्म ऋतेन वृत्रतुरा सर्वसेना ॥ २ ॥

ता । हि । श्रेष्ठा । देवऽताता । तुजा । शूराणाम् । शविष्ठा । ता । हि । भूतम् ।
मघोनाम् । मंहिष्ठा । तुविऽशुष्मा । ऋतेन । वृत्रऽतुरा । सर्वऽसेना ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ vता तौ प्रसिद्धौ युवा vश्रेष्ठा श्रेष्ठौ vदेवताता देवतातौ यज्ञे । ‘ इष्टि देवताता ’ इति यज्ञनामसु पाठात् । vतुजा धनाना प्रेरकौ vहि vभूत भवतम् । किंच vता तौ vहि युवां vशूराणा मध्ये vशविष्ठा अतिशयेन बलवन्तौ भूतम् । किंच vमघोना[१] दानवता vमंहिष्ठा दातृतमौ vतुविशुष्मा बहुबलौ vऋतेन सत्येन vवृत्रतुरा शत्रूणां हिंसकौ vसर्वसेना कृत्स्नसेनौ च भूतमिति ॥

ता गृणीहि नमस्येभिः शूषैः सुम्नेभिरिन्द्रावरुणा चकाना ।
वज्रेणान्यः शवसा हन्ति वृत्रं सिषक्त्यन्यो वृजनेषु विप्रः ॥ ३ ॥

ता । गृणीहि । नमस्येभि । शूषै । सुम्नेभि । इन्द्रावरुणा । चकाना ।
वज्रेण । अन्य । शवसा । हन्ति । वृत्रम् । सिसक्ति । अन्य । वृजनेषु । विप्र ॥ ३ ॥

---

१ ख-झ-न-भ–मघोनां देवानाम् ।

हे भरद्वाज "नमस्येभि स्तुत्यै "शूषै बलै । 'शूषम्' इति बलनामसु पाठात्। "सुक्केभि सुखैश्च सर्वै "चकाना स्तुतौ।। कायति शब्दकर्मा। तस्य लिट कानचि रूपमिदम्॥ "ता ताविन्द्रावरुणौ "गृणीहि स्तुहि। "अन्य तयोरन्य इन्द्र "वृत्र वृत्रनामकमसुर "वज्रेण "हन्ति। "अन्य वरुण "विप्र प्राज्ञ "वृजनेषु स्तोतृणामुपद्रवेषु रक्षितु "शवसा बलेन "सिषक्ति सगच्छते॥

ग्नाश्च यन्नरश्च वावृधन्त विश्वे देवासो नरां स्वगूर्ताः ।
प्रैभ्य इन्द्रावरुणा महित्वा द्यौश्च पृथिवि भूतमुर्वी ॥ ४ ॥

ग्ना । च । यत् । नर । च । वृवृधन्त । विश्वे । देवास । नराम् । स्वऽगूर्ता ।
प्र । एभ्य । इन्द्रावरुणा । महिऽत्वा । द्यौ । च । पृथिवि । भूतम् । उर्वी इति ॥ ४ ॥

"नरां नृणा मनुष्याणा मध्ये "ग्नाश्च स्त्रियश्च। 'मेना ग्ना इति स्त्रीणाम्' (निरु ३ २१) इति यास्कवचनात्। "नरश्च पुरुषाश्च "विश्वे सर्वे "देवास देवा स्तोतारः॥ देवास इत्यत्र 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषात् देव्यश्च देवाश्च देवास इति निर्देश पुवन्निर्देश॥ "स्वगूर्ता स्वयमुद्यता "यत् यदा "ववृधन्त स्तुतिभिर्वर्धयन्ते[1] तदा हे इन्द्रावरुणौ "महित्वा महत्त्वयुक्तौ "एभ्य स्तोतृभ्य "प्र "भूत प्रभवतम्। हे "द्यौ "पृथिवि "च उभे "उर्वी विस्तीर्णे युवामेभ्य प्र भूतमित्यनुषङ्ग॥

स इत्सुदानुः स्ववाँ ऋतावेन्द्रा यो वां वरुण दाशति त्मन् ।
इषा स द्विषस्तरेद्दास्वान्वंसद्रयिं रयिवतश्च जनान् ॥ ५ ॥

स । इत् । सुऽदानु । स्वऽवान् । ऋतऽवा । इन्द्रा । य । वाम् । वरुणा । दाशति । त्मन् ।
इषा । स । द्विष । तरेत् । दास्वान् । वंसत् । रयिम् । रयिऽवत । च । जनान् ॥ ५ ॥

हे "इन्द्रा इन्द्रौ "वरुणा हे वरुणौ॥ इतरेतरयोगादुभयत्र द्विवचनप्रयोग। वरुणेत्यत्र सहितायां ह्रस्वश्छान्दस॥ "वा युवाभ्या "य यजमान "त्मन् आत्मनैव "दाशति हवींषि ददाति "स "इत् स एव "सुदानु शोभनदानो भवति। "स्ववान् धनवाश्च "ऋतावा यज्ञवाश्च भवति। किंच "स "दास्वान् दानवान् "द्विष द्वेष्टृ "इषा अन्नेन जयलब्धेन सह "तरेत् प्राप्येत। अपि च "रयिं धन "रयिवत धनवत "जनान् पुत्रान् "च "वसत् सभजेत्[2]॥ ॥ ११ ॥

यं युवं दाश्वध्वराय देवा रयिं धत्थो वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।
अस्मे स इन्द्रावरुणावपि ष्यात्प्र यो भनक्ति वनुषामशस्तीः ॥ ६ ॥

यम् । युवम् । दाशुऽअध्वराय । देवा । रयिम् । धत्थ । वसुऽमन्तम् । पुरुऽक्षुम् ।
अस्मे इति । स । इन्द्रावरुणौ । अपि । स्यात् । प्र । य । भनक्ति । वनुषाम् । अशस्ती ॥६॥

"देवा देवौ स्तूयमानौ हे "इन्द्रावरुणौ "युव युवां "दाश्वध्वराय दत्तहविष्काय "वसुमन्तं धनानुबन्धिन "पुरुक्षु बहन्न पूर्णयशस्क वा "य यादृश "रयिं धन "धत्थ प्रयच्छथ। "य "अपि च "वनुषा हिंसकानाम् "अशस्ती अकीर्ती। शत्रुकृतान्ययशांसीत्यर्थ। "प्र "भनक्ति प्ररुजति "स तादृशो रयि "अस्मे अस्मासु "स्यात् भूयात्॥

---

१ य–स्तुत्या वर्धन्ते वर्धयन्ति। २ ख झ भ–सभजते, न–श–संभजेत।

उत नः सुत्रात्रो देवगोपाः सूरिभ्य इन्द्रावरुणा रयिः ष्यात् ।
येषां शुष्मः पृतनासु साह्वान्प्र सद्यो द्युम्ना तिरते ततुरिः ॥ ७ ॥

उत । न । सुऽत्रात्र । देवऽगोपा । सूरिऽभ्य । इन्द्रावरुणा । रयि । स्यात् ।
येषाम् । शुष्म । पृतनासु । सह्वान् । प्र । सद्य । द्युम्ना । तिरते । ततुरि ॥ ७ ॥

vउत अपि च vइन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ vसूरिभ्य स्तोतृभ्य vन अस्मभ्य vसुत्रात्र सुरक्ष vदेवगोपा । देवा गोपा गोप्तारो यस्य स तथाविध । vरयि धन vस्यात् भूयात् । किंच vयेषाम् अस्माक vशुष्म बल vपृतनासु युद्धेषु vसाह्वान् शत्रूणामभिभविता vततुरि हिंसकश्च सन् vद्युम्ना यशांसि vसद्य एव vप्र vतिरते सम्यक् तिरस्कुर्यात् ॥

नू न इन्द्रावरुणा गृणाना पृङ्क्तं रयिं सौश्रवसाय देवा ।
इत्था गृणन्तो महिनस्य शर्धोऽपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ८ ॥

नु । न । इन्द्रावरुणा । गृणाना । पृङ्क्तम् । रयिम् । सौश्रवसाय । देवा ।
इत्था । गृणन्त । महिनस्य । शर्ध । अप । न । नावा । दु ऽइता । तरेम ॥ ८ ॥

हे vइन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ vगृणाना स्तूयमानौ युवा vन अस्मभ्य vसौश्रवसाय । सुश्रवसो भाव सौश्रवसम् । तस्मै सुश्रवस्त्वाय[1] vरयिं धन vनु क्षिप्र vपृङ्क्त प्रयच्छतम् । किंच vदेवा हे देवौ vमहिनस्य महतोर्युवयो vशर्ध बलम् vइत्था इत्थ vगृणन्त स्तुवन्तो वय vदुरिता दुरितानि vनावा vअपो vन उदकानीव vतरेम ॥

प्र सम्राजे बृहते मन्म नु प्रियमर्च देवाय वरुणाय सप्रथः ।
अयं य उर्वी महिना महिव्रतः क्रत्वा विभात्यजरो न शोचिषा ॥ ९ ॥

प्र । सम्ऽराजे । बृहते । मन्म । नु । प्रियम् । अर्च । देवाय । वरुणाय । सऽप्रथ ।
अयम् । य । उर्वी इति । महिना । महिऽव्रत । क्रत्वा । विऽभाति । अजर । न । शोचिषा ॥९॥

हे स्तोत vसम्राजे आज्ञया राज्ञा शासकाय vबृहते परिवृढाय vदेवाय द्योतमानाय vवरुणाय vप्रिय मनोहर vसप्रथ सर्वत पृथु । तथा च यास्क —' सप्रथा सर्वत पृथु.' (निरु ६ ७) इति । vमन्म स्तोत्र vनु अद्य vप्र vअर्च प्रोच्चारय । vअय vय योऽय वरुण vमहिना महिम्ना युक्त vमहिव्रत[2] महाकर्मा vक्रत्वा प्रज्ञया च युक्त vअजरो vन जरारहितश्च vउर्वी विस्तीर्णे द्यावापृथिव्यौ vशोचिषा दीप्त्या vविभाति विभासयति ॥

इन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतं सोमं पिबतं मद्यं धृतव्रता ।
युवो रथो अध्वरं देववीतये प्रति स्वसरमुप याति पीतये ॥ १० ॥

इन्द्रावरुणा । सुतऽपौ । इमम् । सुतम् । सोमम् । पिबतम् । मद्यम् । धृतऽव्रता ।
युवो । रथ । अध्वरम् । देवऽवीतये । प्रति । स्वसरम् । उप । याति । पीतये ॥ १० ॥

---

१ ख भ–सौश्रवसाय, क्ष-न–सुयअवस्वाय, श–सुयशस्त्वाय । २ ख-क्ष न-भ–महिव्रतो महाव्रत ।

ᵛइन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ ᵛसुतपौ सुतस्य सोमस्य पातारौ युवां ᵛमद्य मदकरं ᵛसुतम् अभिषुतम् ᵛइम ᵛसोमं ᵛपिबतम् । किंच ᵛधृतव्रता हे धृतकर्माणौ ᵛयुवो युवयो ᵛरथ ᵛअध्वरम् उद्दिश्य ᵛदेववीतये देवानां पानार्थं ᵛपीतये युवयोरपि सोमपानार्थं ᵛस्वसर मार्गं ᵛप्रति ᵛउप ᵛयाति ॥

इन्द्रा॑वरुणा॒ मधु॑मत्तमस्य॒ वृष्णः॒ सोम॑स्य वृ॒षणा वृ॑षेथाम् ।
इ॒दं वा॒मन्धः॒ परि॑षिक्तम॒स्मे आ॒सद्या॒स्मिन्ब॒र्हिषि॑ मादयेथाम् ॥ ११ ॥

इन्द्रा॑वरुणा । मधु॑मत्ऽतमस्य । वृष्णः॑ । सोम॑स्य । वृ॒षणा । आ । वृ॒षेथाम् ।
इ॒दम् । वा॒म् । अन्धः॑ । परि॑ऽसिक्तम् । अ॒स्मे इति॑ ।
आ॒ऽसद्य॑ । अ॒स्मिन् । ब॒र्हिषि॑ । मा॒दयेथाम् ॥ ११ ॥

ᵛइन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ ᵛवृषणा कामानां वर्षितारौ युवा ᵛमधुमत्तमस्य अतिशयेन मधुमन्त[1] रसवन्त ᵛवृष्ण वर्षितार ᵛसोमस्य सोमम् ᵛआ ᵛवृषेथाम् अश्नीतम् । तथा च शतपथ-ब्राह्मण—'यथाभागमावृषायध्वमिति यथाभागमश्नीतेत्येवैतदाह' (श ब्रा २ ४ २ २०) इति । ᵛवां युवयोरर्थे ᵛइदम् ᵛअन्ध सोमरूपमन्नम् ᵛअस्मे अस्माभि ᵛपरिषिक्त पात्रेषु । अत ᵛआसद्य उपविश्य ᵛअस्मिन् ᵛबर्हिषि यज्ञे ᵛमादयेथा सोमपानेनेति शेष ॥　　॥ १२ ॥

'सं वां कर्मणा' इत्यष्टचमष्टम सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावैष्णवम् । अनुक्रम्यते च—'स वामष्टावैन्द्रावैष्णवम्' इति । उक्थ्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत् सूक्तम् । सूत्र्यते हि—'स वां कर्मणेन्द्राविष्णू मदपती मदानामिति याज्या' (आश्व श्रौ ६ १) इति । सोमातिरेके प्रात -सवने नैमित्तिके शस्त्रे परिहिते सति गाणगारिमते 'स वाम्' इति तस्य शस्त्रयाज्या । सूत्रित च—'ऐन्द्रावैष्णव्येति गाणगारिर्दैवतप्रधानत्वात् स वा कर्मणा समिषा हिनोमि' (आश्व श्रौ ६ ७) इति । सोमातिरेके माध्यंदिनसवने 'या विश्वासाम्' इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रित च—'या विश्वासा जनितारा मतीनामिति याज्या' (आश्व श्रौ ६ ७) इति । उक्थ्ये तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'इन्द्राविष्णू मदपती' इति शस्त्रयाज्या । सूत्र तूदाहृतम् । तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'इन्द्राविष्णू पिबतम्' इति प्रस्थितयाज्या । सूत्रित च —'इन्द्राविष्णू पिबत मध्वो अस्येमं स्तोममर्हते जातवेदसे' (आश्व श्रौ ५ ५) इति ॥

सं वां॒ कर्म॑णा॒ समि॒षा हि॑नो॒मीन्द्रा॑विष्णू॒ अप॑सस्पा॒रे अ॒स्य ।
जु॒षेथां॑ य॒ज्ञं द्रवि॑णं च धत्त॒मरि॑ष्टैर्नः प॒थिभिः॑ पा॒रय॑न्ता ॥ १ ॥

सम् । वा॒म् । कर्म॑णा । सम् । इ॒षा । हि॒नो॒मि॒ । इन्द्रा॑विष्णू॒ इति॑ । अप॑सः । पा॒रे । अ॒स्य ।
जु॒षेथा॑म् । य॒ज्ञम् । द्रवि॑णम् । च॒ । ध॒त्तम् । अरि॑ष्टैः । न॒ः । प॒थिऽभिः॑ । पा॒रय॑न्ता ॥ १ ॥

हे ᵛइन्द्राविष्णू ᵛवा युवां ᵛकर्मणा स्तोत्रेण ᵛइषा हविषा च ᵛस ᵛहिनोमि सम्यक् प्रेरयामि । ᵛअपस कर्मण ᵛअस्य उक्थस्य ᵛपारे समाप्तौ ᵛयज्ञ ᵛजुषेथां सेवेथाम् । किंच ᵛअरिष्टै अनुपद्रवै ᵛपथिभि मार्गैं ᵛन अस्मान् ᵛपारयन्ता पार नयन्तौ युवां ᵛद्रविण धनं ᵛधत्तम् अस्मभ्य दत्तम् ॥

---

१ ख घ ङ-त-न-भ-श—'मधुमन्तं' नास्ति ।

या विश्वासां जनितारा मतीनामिन्द्राविष्णू कलशा सोमधाना ।
प्र वां गिरः शस्यमाना अवन्तु प्र स्तोमासो गीयमानासो अर्कैः ॥ २ ॥

या । विश्वासाम् । जनितारा । मतीनाम् । इन्द्राविष्णू इति । कलशा । सोमऽधाना ।
प्र । वाम् । गिरः । शस्यमानाः । अवन्तु । प्र । स्तोमासः । गीयमानासः । अर्कैः ॥ २ ॥

या यौ प्रसिद्धौ इन्द्राविष्णू विश्वासां सर्वासां मतीनां स्तुतीनां जनितारा जनितारौ ॥ 'जन जनने' इत्यस्मात् धातोः तृचि इदं रूपम् । यद्वा । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्मात् धातोरेव तृचि 'जनिता मन्त्रे' इति निपातनात् णिलोपः ॥ कलशा कलशौ सोमधाना सोमस्य निधानभूतौ च स्याताम् । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्राविष्णू वां युवां शस्यमानाः उच्चार्यमाणाः शस्त्ररूपाः गिरः वाचः प्र अवन्तु प्राप्नुवन्तु । अर्कैः स्तोतृभिः गीयमानासः गीयमानाः स्तोमासः स्तोमाः स्तोत्राणि च प्र अवन्तु प्राप्नुवन्तु ॥

इन्द्राविष्णू मदपती मदानामा सोमं यातं द्रविणो दधाना ।
सं वामञ्जन्त्वक्तुभिर्मतीनां सं स्तोमासः शस्यमानास उक्थैः ॥ ३ ॥

इन्द्राविष्णू इति । मदपती इति मदऽपती । मदानाम् । आ । सोमम् । यातम् । द्रविणो इति । दधाना ।
सम् । वाम् । अञ्जन्तु । अक्तुऽभिः । मतीनाम् । सम् । स्तोमासः । शस्यमानासः । उक्थैः ॥३॥

हे इन्द्राविष्णू मदानां सोमानां मदपती स्वामिनौ । मदपती इत्यत्र मदशब्द[1] अनुवादः । द्रविणो द्रविणानि धनान्यपि ॥ द्रविणा उ इति पदद्वयमेकीभूय द्रविणो इति निष्पन्नं पदम् ॥ दधाना ददानौ युवां सोमम् अभि[2] आ यातम् । मतीनां स्तोतृणां स्तोमासः स्तोत्राणि उक्थैः शस्त्रैः सार्धं शस्यमानासः उच्चार्यमाणाः वां युवाम् अक्तुभिः तेजोभिः सम् अञ्जन्तु[3] समर्धयन्तु । सं समिति द्विरुक्तिरादरार्था ॥

आ वामश्वासो अभिमातिषाह इन्द्राविष्णू सधमादो वहन्तु ।
जुषेथां विश्वा हवना मतीनामुप ब्रह्माणि शृणुतं गिरो मे ॥ ४ ॥

आ । वाम् । अश्वासः । अभिमातिऽसहः । इन्द्राविष्णू इति । सधऽमादः । वहन्तु ।
जुषेथाम् । विश्वा । हवना । मतीनाम् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । गिरः । मे ॥ ४ ॥

हे इन्द्राविष्णू वां युवाम् अभिमातिषाहः अभिमातीनां हिंसकानामभिभवितारः सधमादः सह माद्यन्तः अश्वासः अश्वाः आ वहन्तु । मतीनां स्तोतृणां विश्वा विश्वानि सर्वाणि हवना हवनानि स्तोत्राणि जुषेथां सेवेथाम् । तदर्थं मे मदीयानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि गिरः शस्त्ररूपा वाचश्च उप शृणुतम् ॥

---

1. क्ष-न-श-द्वेमदशब्द । २ ख-भ-प्रति । ३ क्ष त न-य श-समञ्जन्तु ।

इन्द्राविष्णू तत्पनयाय्यं वां सोमस्य मद उरु चक्रमाथे ।
अकृणुतमन्तरिक्षं वरीयोऽप्रथतं जीवसे नो रजांसि ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णू इति । तत् । पनयाय्यम् । वाम् । सोमस्य । मदे । उरु । चक्रमाथे इति ।
अकृणुतम् । अन्तरिक्षम् । वरीय । अप्रथतम् । जीवसे । न । रजांसि ॥ ५ ॥

हे vइन्द्राविष्णू vवां युवयो vतत् कर्म vपनयाय्य स्तुत्यम् । किं तत् कर्मेत्यत आह । vसोमस्य vमदे सति यत् vउरु विस्तीर्णं vचक्रमाथे विचक्रमाथे[1] । यद्यपि विष्णोरेव विक्रम तथापि एकार्थत्वादुभयोरित्युच्यते । यच्च vअन्तरिक्ष vवरीय उरुतरम् vअकृणुतम् अकुरुतम् । यदपि च vरजासि लोकान् सर्वान् । 'लोका रजास्युच्यन्ते' इति यास्क । vन अस्माक vजीवसे जीवनाय vअप्रथतम् अप्रथयतम् ॥

इन्द्राविष्णू हविषा वावृधानाग्राद्वाना नमसा रातहव्या ।
घृतासुती द्रविणं धत्तमस्मे समुद्रः स्थः कलशः सोमधानः ॥ ६ ॥

इन्द्राविष्णू इति । हविषा । ववृधाना । अग्रेऽअद्वाना । नमसा । रातऽहव्या ।
घृतासुती इति घृतऽआसुती । द्रविणम् । धत्तम् । अस्मे इति ।
समुद्र । स्थ । कलश । सोमऽधान ॥ ६ ॥

vघृतासुती घृतान्नौ vइन्द्राविष्णू युवा vहविषा सोमेन vवावृधाना वर्धमानौ vअग्राद्वाना सोमाग्रस्य[2] शुक्रस्य अत्तारौ vनमसा नमस्कारेण vरातहव्या दत्तहविष्कौ यजमानै vअस्मे अस्मभ्य vद्रविण धन vधत्त प्रयच्छतम् । किच युवां vसमुद्र उदधिरिव vस्थ भवथ । यत vसोमधान सोमनिधान vकलश भवथ ॥

इन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य सोमस्य दस्रा जठरं पृणेथाम् ।
आ वामन्धांसि मदिराण्यग्मन्नुप ब्रह्माणि शृणुतं हवं मे ॥ ७ ॥

इन्द्राविष्णू इति । पिबतम् । मध्व । अस्य । सोमस्य । दस्रा । जठरम् । पृणेथाम् ।
आ । वाम् । अन्धांसि । मदिराणि । अग्मन् । उप । ब्रह्माणि । शृणुतम् । हवम् । मे ॥७॥

vदस्रा हे दर्शनीयौ vइन्द्राविष्णू युवा vमध्वो[3] vअस्य मदकरमिम vसोमस्य सोम vपिबतम् । किंच vजठरम् उदर vपृणेथा सोमेन पूरयेथाम् । हे इन्द्राविष्णू vवा युवा[3] vमदिराणि मदकराणि vअन्धासि सोमात्मकान्यन्नानि vआ vअग्मन् अभिगच्छन्तु । vमे मदीयानि vब्रह्माणि स्तोत्राणि vहव मदीयमाह्वान च vउप vश्रृणुतम् ॥

---

१ ख-घ-झ न-भ श–'विचक्रमाथे' नास्ति। २ ख-घ-झ न-भ–सोमस्य। ३ ख-झ-न-भ-श–'मध्वो युवां' नास्ति, घ–मध्व मधुरस्य मधुरमस्य सोमस्य इम सोम पिबत जठर पृणेथा पूरयेथाम् । वां युवाम्, त–अस्य सोमस्य इम सोम मध्व मधुरं पिबतम् । तेन च जठरमुदर सोमेन पृणेथा पूरयेथाम् । हे इन्द्राविष्णू वा युवाम् ।

उभा जिग्यथुर्न परा जयेथे न परा जिग्ये कतरश्चनैनोः ।
इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्रं वि तदैरयेथाम् ॥ ८ ॥

उभा । जिग्यथुः । न । परा । जयेथे इति । न । परा । जिग्ये । कतरः । चन । एनोः ।
इन्द्रः । च । विष्णो इति । यत् । अपस्पृधेथाम् ।
त्रेधा । सहस्रम् । वि । तत् । ऐरयेथाम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्राविष्णू उभा उभौ युवां जिग्यथु शत्रूनजैष्टम् । न परा जयेथे न पुन कदाचन पराजयेथे । एनो एनयोर्युवयोर्मध्ये कतरश्चन एकतरोऽपि न परा जिग्ये न पराजैष्ट । हे विष्णो इन्द्रश्च[1] त्व च युवा यत् यद्वस्तु प्रति अपस्पृधेथाम् असुरै सहास्पृधेथा त्रेधा लोकवेदवागात्मना त्रिधा स्थित सहस्रम् अमित च वि तत् ऐरयेथा व्यक्रमेथामित्यर्थः । तथा च ब्राह्मणम्—'उभा जिग्यथुरित्यच्छावाकस्योभौ हि तौ जिग्यतुर्न परा जयेथे न परा जिग्य इति न हि तयो कतरश्चन पराजिग्य इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथां त्रेधा सहस्र वि तदैरयेथामितीन्द्रश्च ह वै विष्णुश्चासुरैर्युयुधाते तान् ह स्म जित्वोचतु कल्पामहा इति ते ह तथेत्यसुरा ऊचु सोऽब्रवीदिन्द्रो यावदेवाय विष्णुस्त्रिविक्रमते तावदस्माकमथ युष्माकमितरदिति स इमाँल्लोकान्विचक्रमेऽथो वेदानथो वाच तदाहु कि तत्सहस्रमितीमे लोका इमे वेदा अथो वागिति ब्रूयादैरयेथामैरयेथाम्' (ऐ ब्रा ६ १५) इति । यद्वा । तत् सहस्र गवां सहस्र त्रेधा व्यैरयेथामित्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

'घृतवती भुवनानाम्' इति षड्च नवम सूक्त भरद्वाजस्यार्षं जागत द्यावापृथिवीदेवताकम् । तथा चानुक्रम्यते—'घृतवती षट् द्यावापृथिवीय[2] जागतम्' इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आद्यस्तृचो द्यावापृथिव्यनिविद्धानार्थं । सूत्रित च—'घृतवती भुवनानामभिश्रियेन्द्र ऋभुभिर्वाजवद्भिरिति तृचौ' (आश्व श्रौ ७ ७) इति । बृहस्पतिसवेऽपि वैश्वदेवशस्त्र एष तृच । सूत्रित च (आश्व श्रौ ९ , ५)। आभिप्लविके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे 'घृतेन द्यावापृथिवी' इति तिस्रो द्यावापृथिव्यनिविद्धानार्थां । सूत्रित च– 'घृतेन द्यावापृथिवी इति तिस्रोऽनश्वो जात' (आश्व श्रौ ७ ७) इति ॥

घृतवती भुवनानामभिश्रियोर्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा ।
द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥ १ ॥

घृतवती इति घृतऽवती । भुवनानाम् । अभिऽश्रिया ।
उर्वी इति । पृथ्वी इति । मधुदुघे इति मधुऽदुघे । सुऽपेशसा ।
द्यावापृथिवी इति । वरुणस्य । धर्मणा ।
विस्कभिते इति विऽस्कभिते । अजरे इति । भूरिऽरेतसा ॥ १ ॥

---

१ ख-क्ष-त-श–इन्द्र, घ–इन्द । २ ख क्ष-न-भ–द्यावापृथिव्यम् ।

vद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ vघृतवती दीप्तिमत्यौ उदकवत्यौ वा । ' वन घृतम् ' इत्युदकनामसु पाठात् । भवत इति शेष । vभुवनानां भूतानाम् vअभिश्रिया अभिश्रयणीये[1] भवत इति सर्वत्रानुसधेयम् । vउर्वी विस्तीर्णे vपृथ्वी बहुकार्यरूपेण प्रथिते च vमधुदुघे मधुन उदकस्य vदोग्ध्र्यौ vसुपेशसा सुरूपे vवरुणस्य सर्वस्य नियामकस्य vधर्मणा धारणेन[2] vविष्कभिते पृथग्धारिते vअजरे नित्ये vभूरिरेतसा बहुरेतस्के बहुकार्ये[3] वा भवत [3]। अत्र साक्षात् द्यावापृथिव्यो स्तुति प्रसङ्गात् वरुणस्येति द्रष्टव्यम् ॥

असश्चन्ती भूरिधारे पयस्वती घृतं दुहाते सुकृते शुचिव्रते ।
राजन्ती अस्य भुवनस्य रोदसी अस्मे रेतः सिञ्चतं यन्मनुर्हितम् ॥ २ ॥

असश्चन्ती इति । भूरिधारे इति भूरिऽधारे । पयस्वती इति ।
घृतम् । दुहाते इति । सुऽकृते । शुचिव्रते इति शुचिऽव्रते ।
राजन्ती इति । अस्य । भुवनस्य । रोदसी इति ।
अस्मे इति । रेतः । सिञ्चतम् । यत् । मनुः ऽहितम् ॥ २ ॥

vअसश्चन्ती असज्यमाने व्युदस्यन्त्यौ वा vभूरिधारे बहुधारे । दिवो वृष्टिधारा पृथिव्याश्चाहुत्युद्भूतरसधारा । एवमुभयोरपि बहुधारत्वम्[4] । vपयस्वती उदकवत्यौ । तथा च यास्क – ' असज्यमाने इति वा व्युदस्यन्त्याविति वा बहुधारे उदकवत्यौ ' (निरु ५ २) इति । vशुचिव्रते शुचिक्रिये द्यावापृथिव्यौ vसुकृते शोभनकारिणे यजमानाय vघृत सस्यादिसमृद्धिहेतुमुदक vदुहाते । अथ प्रत्यक्षस्तुति । vरोदसी हे द्यावापृथिव्यौ vअस्य vभुवनस्य भूतजातस्य vराजन्ती ईशाने युवाम् vअस्मे अस्मासु vरेत प्रजननसमर्थं वीर्यं vसिञ्चतम् । vयत् रेत vमनुर्हित मनुष्येभ्यो हितम् ॥

यो वामृजवे क्रमणाय रोदसी मर्तो ददाश धिषणे स साधति ।
प्र प्रजाभिर्जायते धर्मणस्परि युवोः सिक्ता विषुरूपाणि सव्रता ॥ ३ ॥

य । वाम् । ऋजवे । क्रमणाय । रोदसी इति । मर्तः । ददाश । धिषणे इति । स । साधति ।
प्र । प्रऽजाभिः । जायते । धर्मणः । परि । युवोः । सिक्ता । विषुऽरूपाणि । सऽव्रता ॥३॥

vधिषणे धृष्टे सर्वस्य भुवनस्य निवासभूते वा हे vरोदसी vवा युवाभ्या vय vमर्त मर्त्य vऋजवे vक्रमणाय युवयो सुखगमनाय vददाश हवींषि ददाति vस मर्त्य vसाधति[5] कामान् साधयति । किंच vप्रजाभि पुत्रपौत्रादिभि vप्र vजायते प्रवृद्धो भवति । vधर्मण कर्मण vपरि उपरि vयुवो॰ युवयो vसिक्ता सिक्तानि रेतांसि vविषुरूपाणि नानावर्णानि vसव्रता समानकर्माणि भूतानि जायन्ते ॥

---

१ ख-घ-ङ-न भ-श–अभिश्रयणीयेन । २ य–धारकेन । ३ य–बहुकार्येति भाव । ४ ख-ङ-न भ–बहुधारम्, श–बहुधार त्वम् । ५ ख-ङ न-भ– स साधति ।

घृतेन द्यावापृथिवी अभीवृते घृतश्रिया घृतपृचा घृतावृधा ।
उर्वी पृथ्वी होतृवूर्ये पुरोहिते ते इद्विप्रा ईळते सुम्नमिष्टये ॥ ४ ॥

घृतेन । द्यावापृथिवी इति । अभिवृते इत्यभिऽवृते । घृतऽश्रिया । घृतऽपृचा । घृतऽवृधा ।
उर्वी इति । पृथ्वी इति । होतृऽवूर्ये । पुरोहिते इति पुरःऽहिते ।
ते इति । इत् । विप्राः । ईळते । सुम्नम् । इष्टये ॥ ४ ॥

Vद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ Vघृतेन उदकेन Vअभिवृते आवृते[1] भवत । Vघृतश्रिया उदक श्रयन्त्यौ च Vघृतपृचा घृतसपृक्ते च Vघृतावृधा[2] घृत वर्धयन्त्यौ च Vउर्वी विस्तीर्णे Vपृथ्वी प्रथिते च भवत । Vहोतृवूर्ये[3] यज्ञे Vपुरोहिते यजमानै पुरस्कृते च भवत । Vविप्रा॰ प्राज्ञा[4] स्तोतार Vते Vइत् द्यावापृथिव्यावेव Vइष्टये यज्ञाय । 'होत्रा इष्टि' इति यज्ञनामसु पाठात् । Vसुम्न सुखम् Vईळते याचन्ते । सुखे सति हि यागा प्रवर्तन्ते ॥

मधु नो द्यावापृथिवी मिमिक्षतां मधुश्चुता मधुदुघे मधुव्रते ।
दधाने यज्ञं द्रविणं च देवता महि श्रवो वाजमस्मे सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

मधु । नः । द्यावापृथिवी इति । मिमिक्षताम् ।
मधुऽश्चुता । मधुदुघे इति मधुऽदुघे । मधुव्रते इति मधुऽव्रते ।
दधाने इति । यज्ञम् । द्रविणम् । च । देवता ।
महि । श्रवः । वाजम् । अस्मे इति । सुऽवीर्यम् ॥ ५ ॥

Vमधुश्चुता उदकस्य क्षारयित्र्यौ Vमधुदुघे उदकदोग्ध्र्यौ Vमधुव्रते उदकार्थकमाणौ Vदेवता देवताभूते Vअस्मे अस्मासु Vयज्ञ Vद्रविण धनं Vच Vमहि महत् Vश्रव यश Vवाजम् अन्न Vसुवीर्यं सुवीरत्व च Vदधाने ददत्यौ Vद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ Vन अस्मान् Vमधु मधुना ॥ तृतीयैकवचनस्य लुक् ॥ Vमिमिक्षता सिञ्चताम् ॥

ऊर्जं नो द्यौश्च पृथिवी च पिन्वतां पिता माता विश्वविदा सुदंससा ।
संरराणे रोदसी विश्वशंभुवा सनिं वाजं रयिमस्मे समिन्वताम् ॥ ६ ॥

ऊर्जम् । नः । द्यौः । च । पृथिवी । च । पिन्वताम् । पिता । माता । विश्वऽविदा । सुऽदंससा ।
संरराणे इति सम्ऽरराणे । रोदसी इति । विश्वऽशंभुवा ।
सनिम् । वाजम् । रयिम् । अस्मे इति । सम् । इन्वताम् ॥ ६ ॥

---

१ ख-घ-ज्ञ-न-भ-श—अपवृते । २ ख ज्ञ त न-भ श—घृतवृधा । ३ ज्ञ—होतृवूर्ये होतृभिर्वरणीये ।
४ ख-ज्ञ-न-भ—प्रजा ।

vपिता वर्षस्य[1] सेक्तृत्वेन पितृभूता vद्यौश्च vमाता धारकत्वेन मातृभूता vपृथिवी vच उभे vन अस्मभ्यम् vऊर्जम् अन्न vपिन्वता यच्छताम् । किंच vविश्वविदा विश्व जानत्यौ विश्वस्य वेदयित्र्यौ वा vसुदससा सुकर्माणौ vरराणे परस्परोपकार्योपकारकभावेन सह रममाणे vविश्वशभुवा[2] सर्वस्य भावयित्र्यौ[2] vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vअस्मे अस्मासु vसनिं सभजनीय पुत्रादिक vवाज बल vरयिं धन च vसमिन्वता सम्प्रेरयताम् ॥　　॥ १४ ॥

' उदु ष्य देव ' इति षडृच दशम सूक्त भरद्वाजस्यार्षं सवितृदेवताकम् । आद्यास्तिस्रो जगत्यश्चतुर्थ्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभ । तथा चानुक्रान्तम्—' उदु ष्य सावित्र त्रित्रिष्टुबन्तम्[3] ' इति । सूक्त-विनियोगो लैङ्गिक । चातुर्विंशिकेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आद्यस्तृच सावित्रसूक्तस्थान आवपनीय । सूत्रित च—'उदु ष्य देव सविता हिरण्ययेति तिस्रस्ते हि द्यावापृथिवी ' (आश्व श्रौ ७ ४) इति । बृहस्पतिसवेऽपि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रसूक्तस्थान एष तृच । सूत्रित च—' उदु ष्य देव सविता हिरण्ययेत्यनूत्तिष्ठेत् ' (आश्व श्रौ ९ ५) इति । व्यूळ्हे पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे 'उदु ष्य देव सविता दमूना ' इति तृच सावित्रनिविद्धानार्थं । सूत्रित च—'उदु ष्य देव सविता दमूना इति तिस्र ' (आश्व श्रौ ८ ८) इति । वैश्वदेवपर्वणि सावित्रद्वादशकपालस्य ' वाममद्य ' इति याज्या । सूत्रित च—' वाममद्य सवितर्वाममु श्व पूषन्तव व्रते वयम् ' (आश्व श्रौ २ १६) इति ॥

उदु॒ ष्य दे॒वः स॑वि॒ता हि॑र॒ण्यया॑ बा॒हू अ॑यंस्त॒ सव॑नाय सु॒क्रतुः॑ ।
घृ॒तेन॑ पा॒णी अ॒भि प्रु॑ष्णुते म॒खो युवा॑ सु॒दक्षो॑ रज॑सो॒ विध॑र्मणि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति॑ । स्यः । दे॒वः । स॒वि॒ता । हि॒र॒ण्यया॑ । बा॒हू इति॑ । अ॒यं॒स्त॒ । सव॑नाय । सु॒ऽक्रतुः॑ ।
घृ॒तेन॑ । पा॒णी इति॑ । अ॒भि । प्रु॒ष्णु॒ते॒ । म॒खः । युवा॑ । सु॒ऽदक्षः॑ । रज॑सः । विऽध॑र्मणि ॥१॥

vदेव द्योतमान vसुक्रतु सुकर्मा vस्य स प्रसिद्ध vसविता vहिरण्यया हिरण्मयौ आत्मीयौ vबाहू vसवनाय सुवनाय दानाय वा vउत् vअयस्त उद्यच्छति । किंच vमख महनीय vयुवा नित्यतरुण vसुदक्ष सुप्रज्ञ vरजस लोकस्योदकस्य वा vविधर्मणि विधारणे स्थित vघृतेन उदकेन पूर्णौ स्वौ vपाणी vअभि vप्रुष्णुते अभिप्रेरयति ॥

दे॒वस्य॑ व॒यं स॑वि॒तुः सवी॑मनि॒ श्रेष्ठे॑ स्याम॒ वसु॑नश्च दा॒वने॑ ।
यो विश्व॑स्य द्वि॒पदो॒ यश्चतु॑ष्पदो नि॒वेश॑ने प्रस॒वे चासि॒ भूम॑नः ॥ २ ॥

दे॒वस्य॑ । व॒यम् । स॒वि॒तुः । सवी॑मनि । श्रेष्ठे॑ । स्या॒म॒ । वसु॑नः । च॒ । दा॒वने॑ ।
यः । विश्व॑स्य । द्वि॒ऽपदः॑ । यः । चतुः॑ऽपदः । नि॒ऽवेश॑ने । प्र॒ऽस॒वे । च॒ । असि॑ । भूम॑नः ॥२॥

तस्य vदेवस्य vसवितु प्रेरकस्य vसवीमनि प्रसवेऽनुज्ञाने । तथा च यास्क —' सवीमनि प्रसवे ' (निरु ६ ७) इति । vश्रेष्ठे अतिशयेन प्रशस्ते vवसुन धनस्य vदावने दाने vच vस्याम समर्था भूयास्म । vय त्व vविश्वस्य सर्वस्य vद्विपद vनिवेशने स्थितौ vप्रसवे vच स्वतन्त्र vअसि । vय त्व vभूमन भूरे vचतुष्पद निवेशने प्रसवे च स्वतन्त्रोऽसि ॥

---

१ ख-झ न-भ-श–वर्षकस्य । २ ख झ त-न-भ श–' विश्वशभुवा भावयित्र्यौ ' नास्ति । ३ ख-झ-न-भ-श–त्रिष्टुबन्तमिति ।

अदब्धेभिः सवितः पायुभिष्ट्वं शिवेभिरद्य परि पाहि नो गयम् ।
हिरण्यजिह्वः सुविताय नव्यसे रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत ॥ ३

अदब्धेभि । सवितरिति । पायुऽभि । त्वम् । शिवेभि । अद्य । परि । पाहि । न ।
हिरण्यऽजिह्व । सुविताय । नव्यसे । रक्ष । माकि । न । अघऽशंस । ईशत ॥

हे vसवित vअदब्धेभि अहिंसितै vपायुभि तेजोभि रक्षणसाधनैर्वा vशिवेभि करै vन अस्माक vगय गृह धन वा । ‘ गय कृदर ’ इति गृहनामसु ‘ मीळ्ह गय धननामसु पाठात् । vअद्य vपरि vपाहि रक्ष । vहिरण्यजिह्व हितरमणीयवाक् vत्वम् । यास्क —‘ हिरण्य कस्मात् ’ इत्युपक्रम्य ‘ हितरमण भवतीति वा ’ (निरु २ १०) vसुविताय सुखाय vनव्यसे नवतराय भव । vरक्ष[1] अस्मान्[1] पालय च । vन अस्माकम् v अनर्थमाशसमान [2] शत्रु [3] vमाकि vईशत मेशत ॥

उदु ष्य देवः सविता दमूना हिरण्यपाणिः प्रतिदोषमस्थात् ।
अयोहनुर्यजतो मन्द्रजिह्व आ दाशुषे सुवति भूरि वामम् ॥ ४ ॥

उत् । ऊँ इति । स्य । देव । सविता । दमूना । हिरण्यऽपाणि । प्रतिऽदोषम् । अ
अयऽहनु । यजत । मन्द्रऽजिह्व । आ । दाशुषे । सुवति । भूरि । वामम् ॥ ४

vदेव द्योतमान vदमूना दममना दानमना वा । तथा च यास्क —‘ दमूना दम दानमना[4] वा[4] दान्तमना वा ’ (निरु ४ ४) इति । vहिरण्यपाणि हिरण्मयपाणि v हिरण्मयहनु । ‘ रुक्मम् अय ’ इति हिरण्यनामसु पाठात् । vयजत यष्टव्य vम मोदमानवाक् vस्य स vसविता vप्रतिदोष प्रतिरात्र रात्रे अवसानेऽवसाने vउत् v उत्तिष्ठतु । य vदाशुषे यजमानाय मह्य vभूरि प्रभूत vवाम वननीय सभजनीयमन्नम् । वननीयम् ’ (निरु ६ ३१) इति यास्क । vआ vसुवति प्रेरयति ॥

उदू अयाँ उपवक्तेव बाहू हिरण्यया सविता सुप्रतीका ।
दिवो रोहांस्यरुहत्पृथिव्या अरीरमत्पतयत्कच्चिदभ्वम् ॥ ५ ॥

उत् । ऊँ इति । अयान् । उपवक्ताऽइव । बाहू इति । हिरण्यया । सविता । सुऽप्रत
दिव । रोहांसि । अरुहत् । पृथिव्या । अरीरमत् । पतयत् । कत् । चित् । अभ्वम्

vसविता vउपवक्तेव अस्माकमधिवक्तेव vहिरण्यया हिरण्मयौ vसुप्रतीका शोभन vबाहू vउत् vअयान् उद्यच्छतु । योऽय vपृथिव्या पृथिवीपर्यन्तात् vदिव अन्त vरोहांसि उच्छ्रितप्रदेशान् vअरुहत् रोहति । vपतयत् गच्छत् vकच्चित् यत्किंचित् महत् सर्वं वस्तुजातं तिरोहितम् vअरीरमत् रमयति च ॥

---

१ ख-ङ्ग—रक्षणेस्मान्, घ—अस्मान् रक्ष, न भ—रक्षणेन, श-रक्षणास्मान् । २ ख-भ—अ ङ्ग न—अर्थमा॰ । ३ ख-ङ्ग-त न भ श—शत्रु नोऽस्माकम् । ४ ख-ङ्ग-न भ—‘ दानमना वा ’ ना

वा॒मम॒द्य स॑वितर्वा॒मम॒ु श्वो दि॒वेदि॑वे वा॒मम॒स्मभ्यं॑ सावीः ।
वा॒मस्य॒ हि क्षय॑स्य देव॒ भूरे॑र॒या धि॒या वा॑म॒भाजः॑ स्याम ॥ ६ ॥

वा॒मम् । अ॒द्य । स॒वि॒त॒रिति॑ । वा॒मम् । ऊँ इति॑ । श्वः । दि॒वेऽदि॑वे । वा॒मम् । अ॒स्मभ्य॑म् । सा॒वी॒ः ।
वा॒मस्य॑ । हि । क्षय॑स्य । दे॒व॒ । भूरे॑ः । अ॒या । धि॒या । वा॒म॒ऽभाज॑ः । स्या॒म॒ ॥ ६ ॥

हे ᵛसवित ᵛअस्मभ्य ᵛवाम धनम् ᵛअद्य ᵛसावी सुव । ᵛश्व च ᵛवाम धन प्रसुव । किं[1] बहूक्त्या[1] । ᵛदिवेदिवे प्रतिदिन ᵛवाम धन[2] प्रसुव । हे ᵛदेव ᵛहि यस्मात् ᵛक्षयस्य निवासभूतस्य ᵛभूरे प्रभूतस्य ᵛवामस्य दातासि अतो वयम् ᵛअया अनया ᵛधिया स्तुत्या ᵛवामभाज धनवन्त• ᵛस्याम भूयास्म ॥ ॥ १५ ॥

' इन्द्रासोमा महि ' इति पञ्चर्चमेकादश सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभमिन्द्रासोमदेवताकम् । अनुक्रम्यते च–' इन्द्रासोमा पञ्चैन्द्रासोमम् ' इति । सूक्तविनियोगा लैङ्गिक ॥

इन्द्रा॑सोमा॒ महि॒ तद्वां॑ महि॒त्वं यु॒वं म॒हानि॑ प्र॒थमा॑नि चक्रथुः ।
यु॒वं सूर्यं॑ विवि॒दथु॑र्यु॒वं स्व१॒॑र्विश्वा॒ तमां॑स्यहतं नि॒दश्च॑ ॥ १ ॥

इन्द्रा॑सोमा । महि॑ । तत् । वा॒म् । म॒हि॒ऽत्वम् । यु॒वम् । म॒हानि॑ । प्र॒थमा॑नि । च॒क्र॒थु॒ः ।
यु॒वम् । सूर्य॑म् । वि॒वि॒दथु॑ः । यु॒वम् । स्व॑ः । विश्वा॑ । तमां॑सि । अ॒ह॒त॒म् । नि॒दः॑ । च॒ ॥ १ ॥

ᵛइन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ ᵛवा युवयो ᵛतत् ᵛमहित्व महत्त्व ᵛमहि महत् । किं तदित्यत आह । ᵛयुव युवा ᵛमहानि महान्ति ᵛप्रथमानि प्रतमानि[3] मुख्यानि वा भूतानि । ' प्रथम इति मुख्यनाम प्रतमो[4] भवति ' (निरु २ २२) इति यास्क । ᵛचक्रथु अकार्ष्टम् । किंच ᵛयुव युवा ᵛसूर्यं ᵛविविदथु अलम्भयत च जनान् । ᵛयुव युवा ᵛस्व उदक च विविदथु• । ' हेम स्व ' इत्युदकनामसु पाठात् । अपि च ᵛविश्वा विश्वानि ᵛतमांसि ᵛनिदश्च निन्दितॄनसुराश्च ᵛअहतम् अहिंस्तम् ॥

इन्द्रा॑सोमा वा॒सय॑थ उ॒षास॒मुत्सूर्यं॑ नयथो॒ ज्योति॑षा स॒ह ।
उप॒ द्यां स्क॒म्भथु॒ः स्कम्भ॑ने॒नाप्र॑थतं पृथि॒वीं मा॒तरं॒ वि ॥ २ ॥

इन्द्रा॑सोमा । वा॒सय॑थः । उ॒षस॑म् । उत् । सूर्य॑म् । न॒य॒थ॒ः । ज्योति॑षा । स॒ह ।
उप॑ । द्याम् । स्क॒म्भथु॑ः । स्कम्भ॑नेन । अप्र॑थतम् । पृ॒थि॒वीम् । मा॒तर॑म् । वि ॥ २ ॥

ᵛइन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ ᵛउषस ᵛवासयथ विवासयथ । उषस व्युच्छन्तीं कारयथ इत्यर्थं । किंच ᵛसूर्यं ᵛज्योतिषा तेजसा ᵛसह ᵛउत् ᵛनयथ । अपि च ᵛद्यां

१ ख-झ-त न भ य-श–किंच बहूक्त्या, घ–किंच । २ ख-घ झ न भ श–'धन' नास्ति । ३ ख-झ-त-न-भ श–प्रततानि । ४ झ-न-श–प्रथमो ।

दिव Vस्कम्भनेन स्तम्भनहेतुनान्तरिक्षेण[1] मध्ये स्थापितेन Vउप Vस्कम्भथु अस्तम्भयतम् Vमातर विश्वस्य मातृभूता Vपृथिवी Vवि Vअप्रथत व्यप्रथयतम् ॥

इन्द्रासोमावहिमपः परिष्ठां हथो वृत्रमनु वां द्यौरमन्यत ।
प्रार्णांस्यैरयतं नदीनामा समुद्राणि पप्रथुः पुरूणि ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमौ । अहिम् । अप । परिऽस्थाम् । हथ । वृत्रम् । अनु । वाम् । द्यौ । अमन्यत
प्र । अर्णांसि । ऐरयतम् । नदीनाम् । आ । समुद्राणि । पप्रथु । पुरूणि ॥ ३ ॥

हे Vइन्द्रासोमौ Vअहिं जगत आहन्तारम् Vअप मेघस्थान्युदकानि Vपरिष्ठा परिवृत्य स्थि Vवृत्रम् असुर Vहथ हतम् । तदानीं Vद्यौ Vवा युवाम् Vअनु Vअमन्यत । किंच Vनदीना Vअर्णांसि उदकानि Vप्र Vऐरयतम् । Vपुरूणि बहूनि । 'तुवि पुरु' इति बहुनामसु पाठात् Vसमुद्राणि उदकस्थानानि Vआ Vपप्रथु उदकैरापूरयत च । अथवा समुन्दन्तीत्युदकान्ये समुद्राणि । तानि रसेनापूरयतमित्यर्थं । तथा च यास्क –'समुद्र कस्मात्समुद्द्रवन्त्यस्मादाप समभिद्रवन्त्येनमाप समोदन्तेऽस्मिन्भूतानि समुदको भवति समुनत्तीति[2] वा' (निरु २ १०) इति ।

इन्द्रासोमा पक्वमामास्वन्तर्नि गवामिद्दधथुर्वक्षणासु ।
जगृभथुरनपिनद्धमासु रुशच्चित्रासु जगतीष्वन्तः ॥ ४ ॥

इन्द्रासोमा । पक्वम् । आमासु । अन्त । नि । गवाम् । इत् । दधथु । वक्षणासु ।
जगृभथु । अनपिऽनद्धम् । आसु । रुशत् । चित्रासु । जगतीषु । अन्तरिति ॥ ४ ॥

Vइन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ Vआमासु अपक्वासु Vगवा Vवक्षणासु ऊधसु Vअन्त मध्ये Vपक्व पय Vनि Vदधथु । किंच Vचित्रासु नानावर्णासु Vआसु Vजगतीषु गोषु । 'इळा जगती' इति गोनामसु पाठात् । Vअन्त मध्ये Vअनपिनद्ध केनाप्यबद्ध Vरुशत् शुक्लवर्णं पय. Vजगृभथु यथा पृथिव्या स्वय न क्षरति तथा धारितव तावित्यर्थं । Vइत् इति पूरण ॥

इन्द्रासोमा युवमङ्ग तरुत्रमपत्यसाचं श्रुत्यं रराथे ।
युवं शुष्मं नर्यं चर्षणिभ्यः सं विव्यथुः पृतनाषाहमुग्रा ॥ ५ ॥

इन्द्रासोमा । युवम् । अङ्ग । तरुत्रम् । अपत्यऽसाचम् । श्रुत्यम् । रराथे इति ।
युवम् । शुष्मम् । नर्यम् । चर्षणिऽभ्य । सम् । विव्यथु । पृतनाऽसहम् । उग्रा ॥ ५ ॥

Vइन्द्रासोमा हे इन्द्रासोमौ Vयुव युवां Vतरुत्रं तारकम् Vअपत्यसाचं सतानयुक्त Vश्रुत्य श्रवणीय[4] रयिं धनम् Vअङ्ग क्षिप्र Vरराथे अस्मभ्य धत्थ । किंच Vउग्रा हे उद्गूर्णाविन्द्रासोमौ Vयुव युवां Vनर्यं नृभ्यो हित 'पृतनासह शत्रुसैन्याभिभावुक'[5] Vशुष्म बल Vचर्षणिभ्य मनुष्येभ्य । 'कृष्टय चर्षणय' इति मनुष्यनामसु पाठात् । Vस Vविव्यथु समतनुतम् । परिवेष्टयथो वा ॥ ॥१६॥

---

१ ख घ-ङ त-न भ–स्तम्भनेन हेतुना°, य–स्कम्भनहेतुना° । २ य–अस्कम्भयतम् ।
३ ख-ङ-न भ-श–समुन्नतीति । ४ ख-ङ न-भ श–श्रयणीयम् । ५ ख-ङ त न भ श–'शत्रुसैन्याभिभावुकं' नास्ति ।

'यो अद्रिभित्' इति तृच द्वादशं सूक्त बार्हस्पत्य भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभम्। तथा चानुक्रम्यते— 'यो अद्रिभित्तृच बार्हस्पत्यम्' इति। आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे स्तोमातिशंसनार्थमिद सूक्तम्। सूत्र्यते हि—'यो अद्रिभिद्यज्ञे दिव इति सूक्ते' (आश्व श्रौ ७ ९) इति। वाजपेये बार्हस्पत्ये चरौ 'बृहस्पति समजयद्वसूनीति - - - त्वामीळते अजिर दूत्याय' (आश्व श्रौ ९ ९) इति॥

यो अद्रिभित्प्रथमजा ऋतावा बृहस्पतिराङ्गिरसो हविष्मान्।
द्विबर्हज्मा प्राघर्मसत्पिता न आ रोदसी वृषभो रोरवीति॥ १॥

य। अद्रिऽभित्। प्रथमऽजाः। ऋतऽवा। बृहस्पतिः। आङ्गिरसः। हविष्मान्।
द्विबर्हऽज्मा। प्राघर्मऽसत्। पिता। नः। आ। रोदसी इति। वृषभः। रोरवीति॥ १॥

यः बृहस्पतिः अद्रिभित् पणिभिर्विरचितानां शिलोच्चयानां भेत्ता मेघानां विदारको वा। 'अद्रि ग्राव' इति मेघनामसु पाठात्। प्रथमजाः प्रजापतेर्वीर्यात् प्रथम जात ऋतावा सत्यवान् उदकवान् वा आङ्गिरसः पश्चाज्जात। तथा च निगम—'येऽङ्गारा आसस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्यदङ्गारा पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तत् बृहस्पतिरभवत्' (ऐ ब्रा. ३ ३४) इति। हविष्मान् यज्ञभागवान् द्विबर्हज्मा द्वयोर्लोकयोर्बृंहितगमनः प्राघर्मसत् प्रकर्षेण दीप्तस्थाने वर्तमान नः अस्माकं पिता पालयिता भवति स बृहस्पतिः वृषभः वर्षक सन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ रोरवीति अभिगर्जति॥

जनाय चिद्य ईवत उ लोकं बृहस्पतिर्देवहूतौ चकार।
घ्नन्वृत्राणि वि पुरो दर्दरीति जयञ्छत्रूँरमित्रान्पृत्सु साहन्॥ २॥

जनाय। चित्। यः। ईवते। ऊँ इति। लोकम्। बृहस्पतिः। देवऽहूतौ। चकार।
घ्नन्। वृत्राणि। वि। पुरः। दर्दरीति। जयन्। शत्रून्। अमित्रान्। पृतऽसु। सहन्॥२॥

अपि च यः बृहस्पतिः देवहूतौ यज्ञे वर्तमानाय ईवते उपगच्छते स्तोत्रे जनाय लोकं स्थान चकार करोति। चित् इति पूरण। स वृत्राणि आवरकाणि तमांसि घ्नन् निवारयन् पृत्सु युद्धेषु शत्रून् जयन् अमित्रान् सहन् अभिभवन् पुरः आसुरी पुरी वि दर्दरीति भृश विदारयति॥

बृहस्पतिः समजयद्वसूनि महो व्रजान् गोमतो देव एषः।
अपः सिषासन्त्स्व१रप्रतीतो बृहस्पतिर्हन्त्यमित्रमर्कैः॥ ३॥

बृहस्पतिः। सम्। अजयत्। वसूनि। महः। व्रजान्। गोऽमतः। देवः। एषः।
अपः। सिसासन्। स्वः। अप्रतिऽइतः। बृहस्पतिः। हन्ति। अमित्रम्। अर्कैः॥ ३॥

देवः द्योतमान एषः प्रसिद्ध बृहस्पतिः वसूनि पणीनामसुराणां वलस्य वा धनानि महः महतः गोमतः गोसहितान् व्रजान् च समजयत्। तथा च निगमौ—'बृहस्पतिर्गोवपुषो

वलस्य निर्मजान न पर्वणो जभार ' (ऋ सं १० ६८ ९) इति, ' दूरमित पणयो वरीय उद्गा यन्तु मिनतीर्ऋतेन । बृहस्पतिर्या अविन्दन्निगूळ्हा सोमो ग्रावाण ऋषयश्च विप्रा ' (ऋ १० १०८ ११) इति । किंच ᵛबृहस्पति ᵛअप्रतीत. केनाप्यप्रतिगत ᵛसिषासन् सभक्तुकाम ᵛस्व स्वर्गस्य ᵛअमित्रम् असुरम् ᵛअर्कै अर्चनसाधनैर्मन्त्रै ᵛहन्ति । ' अर्को मन्त्रो भवति यदेनेनार्चन्ति (निरु ५ ४) इति यास्क ॥ ॥ १७ ॥

' सोमारुद्रा ' इति चतुर्ऋच त्रयोदश सूक्त भरद्वाजस्यार्षं त्रैष्टुभ सोमारुद्रदेवताकम् । अनुक्रम्य च—' सोमारुद्रा चतुष्क सोमारौद्रम् ' इति । विनियोगो लैङ्गिक ॥

सोमारुद्रा धारयेथामसुर्यं१ प्र वामिष्टयोऽरमश्नुवन्तु ।
दमेदमे सप्त रत्ना दधाना शं नो भूतं द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

सोमारुद्रा । धारयेथाम् । असुर्यम् । प्र । वाम् । इष्टय । अरम् । अश्नुवन्तु ।
दमेऽदमे । सप्त । रत्ना । दधाना । शम् । न । भूतम् । द्विऽपदे । शम् । चतुःऽपदे ॥१॥

ᵛसोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ ᵛअसुर्यम् असुरसबन्धि बलमस्मासु ᵛधारयेथाम् । किंच ᵛदमेदमे सर्वेष्वस्मद्गृहेषु ᵛइष्टय यज्ञा ᵛवा युवाम् ᵛअरम् अल पर्याप्त ᵛप्र ᵛअश्नुवन्तु प्रकर्षेण व्याप्नुवन्तु । अपि च युवां ᵛसप्त ᵛरत्ना[1] रत्नानि ᵛदधाना धारयन्तौ ᵛन अस्मभ्य ᵛश सुखकरौ सुखरूपौ वा ᵛभूत भवतम् । ᵛद्विपदे अस्मदीयाय पुत्रादये ᵛचतुष्पदे पश्वादये च ᵛश भूत भवतम् ॥

सोमारुद्रा वि वृहतं विषूचीममीवा या नो गयमाविवेश ।
आरे बाधेथां निर्ऋतिं पराचैरस्मे भद्रा सौश्रवसानि सन्तु ॥ २ ॥

सोमारुद्रा । वि । वृहतम् । विषूचीम् । अमीवा । या । न । गयम् । आऽविवेश ।
आरे । बाधेथाम् । निःऽऋतिम् । पराचै । अस्मे इति । भद्रा । सौश्रवसानि । सन्तु ॥२॥

ᵛसोमारुद्रा हे सोमारुद्रौ ᵛन अस्माक ᵛगय गृह गृहगत प्राणिजात वा ᵛया ᵛअमीवा यो रोग ᵛआविवेश ता ᵛविषूचीं विष्वक् सर्वतो गच्छन्तीममीवां ᵛवि ᵛवृहत वियोजयतम् । अपि च ᵛनिर्ऋतिम् अलक्ष्मीं ᵛपराचै पराग्यथा भवति तथा ᵛआरे दूरे ᵛबाधेथां निवारयतम् । ᵛअस्मे अस्माकं ᵛभद्रा भद्राणि ᵛसौश्रवसानि अन्नानि यशांसि च ᵛसन्तु भवन्तु । सुश्रवसो भाव सौश्रवसम् । श्रवोऽन्न यशश्च ॥

सोमारुद्रा युवमेतान्यस्मे विश्वा तनूषु भेषजानि धत्तम् ।
अव स्यतं मुञ्चतं यन्नो अस्ति तनूषु बद्धं कृतमेनो अस्मत् ॥ ३ ॥

सोमारुद्रा । युवम् । एतानि । अस्मे इति । विश्वा । तनूषु । भेषजानि । धत्तम् ।
अव । स्यतम् । मुञ्चतम् । यत् । न । अस्ति । तनूषु । बद्धम् । कृतम् । एन । अस्मत् ॥३॥

---

१ ख क्ष-न-भ श-' रत्ना ' नास्ति ।

हे ^vसोमारुद्रा सोमारुद्रौ ^vयुव युवाम् ^vअस्मे अस्माक ^vतनूषु अङ्गेषु ^vएतानि प्रसिद्धानि ^vविश्वा सर्वाणि ^vभेषजानि ^vधत्त धारयतम् । किंच ^vन अस्माक ^vतनूषु अङ्गेषु अस्माभि ^vकृत ^vबद्धं च ^vयत् ^vएन पापम् ^vअस्ति विद्यते तत् पापम् ^vअव ^vस्यत क्षपयत[1] श्लथयतम् । शिथिलबन्ध कुरुतमित्यर्थं । ^vअस्मत् अस्मत्त ^vमुञ्चत च ॥

तिग्मायुधौ तिग्महेती सुशेवौ सोमारुद्राविह सु मृळतं नः ।
प्र नो मुञ्चतं वरुणस्य पाशाद्गोपायतं नः सुमनस्यमाना ॥ ४ ॥

तिग्मऽआयुधौ । तिग्महेती इति तिग्मऽहेती । सुऽशेवौ । सोमारुद्रौ । इह । सु । मृळतम् । न ।
प्र । न । मुञ्चतम् । वरुणस्य । पाशात् । गोपायतम् । न । सुऽमनस्यमाना ॥ ४ ॥

हे ^vसोमारुद्रौ ^vतिग्मायुधौ दीप्तधनुष्कौ ^vतिग्महेती तीक्ष्णशरौ ^vसुशेवौ शोभनसुखप्रदौ ^vसुमनस्यमाना शोभन मन स्तोत्रमिच्छन्तौ सुमनस्यमानौ स्तूयमानौ सुमनसौ वा सन्तौ युवाम् ^vइह लोके ^vन अस्मान् ^vसु अत्य-त ^vमृळत[2] सुखयतम् । ^vन अस्मान् ^vवरुणस्य ^vपाशात् ^vप्र ^vमुञ्चतम् । ^vन अस्मान् ^vगोपायतम् आपद्भयो रक्षत च ॥ ॥ १८ ॥

'जीमूतस्य' इत्येकोनविंशत्यृच चतुर्दश सूक्त भारद्वाजस्य पायोरार्षम् । अनुक्रम्यते च— 'जीमूतस्यैकोना पायुर्भारद्वाज सङ्ग्रामाङ्गान्यृक्शोऽभितुष्टाव वर्म धनुर्ज्यामार्त्नी इषुधिं जगत्यर्धे सारथिमर्धे रश्मीनश्वान् रथ रथगोपान् जगत्या[3] लिङ्गोक्तदेवता[3] द्वाभ्यामिषू प्रतोद हस्तघ्न द्वाभ्यामिषू परा पङ्क्त्यादयो लिङ्गोक्तदेवता संग्रामाशिषोऽस्यानुष्टुबृजीत आलाक्तेति च द्वे द्वे' इति । 'रथे तिष्ठन्' 'ब्राह्मणास' इति षष्ठीदशम्यौ जगत्यौ अन्त्या 'यो न. स्व[4]' इत्येषानुष्टुप् 'ऋजीते' 'आ जङ्घन्ति' 'आलाक्ता' 'अवसृष्टा' 'यो न स्व.' इति पञ्चानुष्टुभ 'यत्र बाणा' इति पङ्क्ति शिष्टास्त्रिष्टुभ । आद्यया वर्म स्तूयते, द्वितीयया धनु, तृतीयया ज्या, चतुर्थ्या आर्त्नी पञ्चम्या इषुधि । अत पञ्चाना वर्माद्या देवता । षष्ठ्या पूर्वार्धेन सारथि स्तूयते । अत सोऽधस्तद्देवताक[5] । उत्तरार्धेन रश्मय स्तूयन्ते । सप्तम्या अश्वा, अष्टम्या रथ, नवम्या रथगोपा । अतस्तास्तद्देवताका । 'ब्राह्मणास' इत्यस्यां ब्राह्मणपितृसोम्यद्यावापृथिवीपूषणो लिङ्गोक्तदेवता । एकादशीद्वादश्यौ इषुस्तुतिरूपत्वात् इषुदेवताके । त्रयोदश्या प्रतोद । चतुर्दश्या हस्तघ्न । पञ्चदशीषोडश्यौ इषुदेवताके । सप्तदश्या युद्धभूमिब्रह्मणस्पत्यदितिरूपा लिङ्गोक्तदेवता । अष्टादश्या कवचसोमवरुणा देवता. । अन्त्याया देवा ब्रह्म च देवता[6] । युद्धे अनेन सूक्तेन राजान सनाहयेत् । तथा चाश्वलायन —'सङ्ग्रामे समुपोळ्हे राजान सनाहयेदा त्वाहार्षमन्तरेधीति पश्चाद्रथस्यावस्थाय जीमूतस्येव भवति प्रतीकमिति कवच प्रयच्छेत् उत्तरया धनुरुत्तरा वाचयेत्स्वय चतुर्थीं जपेत्पञ्चम्येषुधिं प्रयच्छेदभिप्रवतमाने षष्ठी सप्तम्याश्वानष्टमीमिषूनवेक्षमाण वाचयत्यहिरिव भोगै पर्येति बाहुमिति तल नह्यमानम्' (आश्व गृ ३ १२) इति । तथा च 'अवसृष्टा परा पतेतीषून्विसर्जयेद्यत्र बाणा सपतन्तीति युध्यमानेषु जपेत् सशिष्याद्वा' (आश्व गृ. ३ १२) इति। अध्यायोपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलान्तहोमे 'यो न स्व' इत्येषा (आश्व गृ ३ ५ ७) ॥

---

१ ख घ-ङ त न भ-श—'क्षपयत' नास्ति । २ य—मृळयत, श—मृळत मृळयतम् । ३ ख—जगत्याद्या लिङ्गोक्त°, श—जगत्याद्या लिङ्गोक्ता देवता । ४ ख-ङ त-न-भ-श—स्वो अरणो । ५ ख-ङ-त-न-भ—सोऽर्धर्चस्त° । ६ ख ङ त-न भ श—देवता ।

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे ।
अनाविद्धया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥ १ ॥

जीमूतस्यऽइव । भवति । प्रतीकम् । यत् । वर्मी । याति । सऽमदाम् । उपऽस्थे ।
अनाविद्धया । तन्वा । जय । त्वम् । स । त्वा । वर्मण । महिमा । पिपर्तु ॥ १ ॥

vसमदां सम्रामाणाम् vउपस्थे उपस्थाने सति vयत् यदा अय राजा vवर्मी कवच vयाति तदा लोहमयेन वर्मणा सनद्धस्य राज्ञ vप्रतीक रूप vजीमूतस्येव मेघस्येव vभवति मेघस्य[1] यादृश रूप तादृशमस्य भवतीत्यर्थ । हे राजन् vत्वम् vअनाविद्धया शत्रुभिरबाधितय vतन्वा शरीरेण शत्रून् vजय । vवर्मण vस तादृश vमहिमा vत्वा त्वा vपिपर्तु पालयतु ।

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम ।
धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ २ ॥

धन्वना । गा । धन्वना । आजिम् । जयेम । धन्वना । तीव्रा । सऽमद । जयेम ।
धनु । शत्रो । अपऽकामम् । कृणोति । धन्वना । सर्वा । प्रऽदिश । जयेम ॥ २ ॥

vधन्वना चापेन vगा शत्रूणा vजयेम वय वशीकरवाम । vधन्वना vआजिं सम्राम च जयेम । vधन्वना vतीव्रा उद्धता vसमद अत्यन्त[2] मदवती[2] शत्रुसेनाश्च vजयेम । तथा च यास्क –'समद समदो वात्ते समदो वा मदते' (निरु ९ १७) इति । vधनु vशत्रो vअपकाम कामस्यापाय vकृणोति करोतु । किंच vधन्वना वय vसर्वा vप्रदिश सर्वासु दिक्षु वर्तमानान् शत्रून् vजयेम । प्रदिक्शब्दो लक्षणया तत्स्थेषु पुरुषेषु वर्तते मञ्चा क्रोशन्तीतिवत् । धन्वन्शब्दस्य जयतेश्चावृत्तिरादरार्था ॥

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं परिषस्वजाना ।
योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥ ३ ॥

वक्ष्यन्तीऽइव । इत् । आ । गनीगन्ति । कर्णम् । प्रियम् । सखायम् । परिऽसस्वजाना ।
योषाऽइव । शिङ्क्ते । विऽतता । अधि । धन्वन् । ज्या । इयम् । समने । पारयन्ती ॥३॥

पूर्वत्र ऋग्द्वयेन कवचधनुषी स्तुते । अत्र ज्यास्तुति । vइय vज्या vसमने सम्रामे vधन्वन् धन्वनि । vअधि इति सप्तम्यर्थानुवाद । vवितता विस्तृता vपारयन्ती पार नयन्ती vप्रिय प्रियकर वाक्य vवक्ष्यन्तीव vकर्णं धन्विनो राज्ञ कर्णप्रदेशम् vआ vगनीगन्ति आगच्छति । vइत् इति पूरण । vयोषा नारी vसखाय पतिम् vइव vपरिषस्वजाना इषु परिष्वजमाना vशिङ्क्ते शब्दायते च । तथा च यास्क —'वक्ष्यन्तीवागच्छति कर्णं प्रियमिव सखायमिषु परिष्वजमाना योषेव शिङ्क्ते शब्द करोति वितताधि धनुषि ज्येयं समने संग्रामे पारयन्ती पार नयन्ती' (निरु ९ १८) इति ॥

१ ख-ङ्ग-न-भ श–मेघस्येव । २ ख–घ-ङ्ग त-न-भ–अत्यन्त° ।

ते आचरन्ती समनेव योषा मातेव पुत्रं बिभृतामुपस्थे ।
अप शत्रून्विध्यतां संविदाने आर्त्नी इमे विष्फुरन्ती अमित्रान् ॥ ४ ॥

ते इति । आचरन्ती इत्याऽचरन्ती । समनाऽइव । योषा ।
माताऽईव । पुत्रम् । बिभृताम् । उपऽस्थे ।
अप । शत्रून् । विध्यताम् । सविदाने इति सम्ऽविदाने ।
आर्त्नी इति । इमे इति । विस्फुरन्ती इति विऽस्फुरन्ती । अमित्रान् ॥ ४ ॥

अत्र धनुष्कोट्यो स्तुति । ^{v}ते[1] धनुष्कोट्यौ ^{v}समनेव समनस्केव ^{v}योषा पतिसमीप न त्यजति तद्वत् ^{v}आचरन्ती अभितश्चरन्त्यौ ^{v}उपस्थे उपस्थाने ^{v}मातेव ^{v}पुत्र यथा माता पुत्र धारयति तद्वत् ^{v}बिभृता राजान धारयेताम् । किंच ^{v}इमे धनुष्कोट्यौ ^{v}सविदाने सजानाने विसवादरहिते ^{v}आर्त्नी गच्छन्त्यौ ॥ 'ऋ गतौ' इति धातो 'चुर्यगिभ्यां नि' इति बाहुलकात् निप्रत्ययो धातोरार्तभावश्च । तत 'कृदिकारादक्तिन' (पा सू ४ १ ४५ ग) इति ङीष् । द्विवचनस्य पूर्वसवर्ण ॥ अस्य राज्ञ ^{v}अमित्रान् ^{v}विष्फुरन्ती विहिंसन्त्यौ ^{v}शत्रून् च ^{v}अप ^{v}विध्यताम् । तथा च यास्क —'ते आचरन्त्यौ समनसाविव योषे मातेव पुत्र बिभृतामुपस्थ उपस्थानेऽपविध्यतां शत्रून् सविदाने आर्त्न्याविमे विघ्नत्यावमित्रान्' (निरु ९ ४०) इति ॥

बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य ।
इषुधिः संकाः पृतनाश्च सर्वाः पृष्ठे निनद्धो जयति प्रसूतः ॥ ५ ॥

बह्वीनाम् । पिता । बहु । अस्य । पुत्र । चिश्चा । कृणोति । समना । अवऽगत्य ।
इषुऽधि । सका । पृतना । च । सर्वा । पृष्ठे । निऽनद्ध । जयति । प्रऽसूत ॥ ५ ॥

इषुधिरत्र स्तूयते । ^{v}इषुधि ^{v}बह्वीनाम् इषूणा ^{v}पिता भवति । रक्षणहेतुत्वात् पितेत्युच्यते । इषुशब्दस्योभयलिङ्गत्वात् बह्वीनामिति प्रयोग । ^{v}अस्य इषुधे ^{v}पुत्र इषु ^{v}बहु भवति । बहव इषवो हीषुधौ निधीयन्ते । इषूणा निधानत्वादिषुधि । तथा च यास्क —'इषुधिरिषूणा निधानम्' (निरु ९ १३) इति । ^{v}चिश्चा ^{v}कृणोति । चिश्चेति शब्दानुकृति । इषुषु उद्ध्रियमाणेषु[2] इषुधिश्चिश्चाशब्द करोति । किंच इषुधि ^{v}पृष्ठे ^{v}निनद्ध धन्विनो राज्ञ पृष्ठभागे बद्ध ^{v}समना युद्धानि ^{v}अवगत्य प्राप्य ^{v}प्रसूत प्रसुवन् । कर्तरि निष्ठा । इषून् प्रेरयन् ^{v}सका[3] । सह कायन्ति शब्दायन्त इति सका ^{v}पृतना ^{v}सर्वा सेना ^{v}जयति ॥ ॥ १९ ॥

रथे तिष्ठन्नयति वाजिनः पुरो यत्रयत्र कामयते सुषारथिः ।
अभीशूनां महिमानं पनायत मनः पश्चादनु यच्छन्ति रश्मयः ॥ ६ ॥

रथे । तिष्ठन् । नयति । वाजिन । पुर । यत्रऽयत्र । कामयते । सुऽसारथि ।
अभीशूनाम् । महिमानम् । पनायत । मन । पश्चात् । अनु । यच्छन्ति । रश्मय ॥ ६ ॥

---

१ ख-झ-न-भ-'ते' नास्ति । २ झ-न-न-भ-ध्रियमाणेषु, श-धियमाणेषु । ३ ख-झ-न-भ-श-'सका' नास्ति ।

अत्र पूर्वार्धे सारथिस्तुतिरुत्तरार्धेऽभीशूना स्तुति । ᵛसुषारथि शोभनसारथि ᵛरथे ᵛतिष्ठन् ᵛपुर पुरस्तात् वर्तमानान् ᵛवाजिन[1] अश्वान्[1] ᵛयत्रयत्र नेतु ᵛकामयते तत्र तत् ᵛनयति। ये रथे ᵛरश्मय अश्वग्रीवाभ्यां व्याप्य वर्तमाना पाशा ᵛपश्चात् रथस्य पृष्ठभागे विद्यमाना[2] अश्वान् ᵛमन सारथेर्मनोऽनुकूलम् ᵛअनु ᵛयच्छन्ति नियच्छन्ति। तेषाम् ᵛअभीशूना रश्मीनां ᵛमहिमान महत्त्व ᵛपनायत हे जना स्तुत। तथा च यास्क — 'रथे तिष्ठन्नयति वाजिन. पुरस्तात्सतो यत्र यत्र कामयते सुषारथि कल्याणसारथिरभीशून महिमान पूजयत मन पश्चात्सन्तोऽनुयच्छन्ति रश्मय ' (निरु ९ १६) इति ॥

तीव्रान्घोषान्कृण्वते वृषपाणयोऽश्वा रथेभिः सह वाजयन्तः ।
अवक्रामन्तः प्रपदैरमित्रान् क्षिणन्ति शत्रूँरनपव्ययन्तः ॥ ७ ॥

तीव्रान्। घोषान्। कृण्वते। वृषऽपाणय । अश्वा । रथेभि । सह। वाजयन्त ।
अवऽक्रामन्त । प्रऽपदै । अमित्रान्। क्षिणन्ति। शत्रून्। अनपऽव्ययन्त ॥ ७ ॥

अत्र अश्वस्तुति । ᵛअश्वा ᵛवृषपाणय पासूना वर्षकखुरा[3] ᵛरथेभि रथै ᵛसह ᵛवाजयन्त वेगमाचरन्त ᵛतीव्रान् उच्चतरान् ᵛघोषान् शब्दान् ᵛकृण्वते कुर्वते। किंच ᵛअनपव्ययन्त अपलायमाना ᵛअमित्रान् हिंसकान् ᵛशत्रून् ᵛप्रपदै पादाग्रै ᵛअवक्रामन्त ᵛक्षिणन्ति हिंसन्ति ॥

रथवाहनं हविरस्य नाम यत्रायुधं निहितमस्य वर्म ।
तत्रा रथमुप शग्मं सदेम विश्वाहा वयं सुमनस्यमानाः ॥ ८ ॥

रथऽवाहनम्। हवि । अस्य। नाम। यत्र। आयुधम्। निऽहितम्। अस्य। वर्म।
तत्र। रथम्। उप। शग्मम्। सदेम। विश्वाहा। वयम्। सुऽमनस्यमाना ॥ ८ ॥

ᵛअस्य राज्ञ ᵛरथवाहन शत्रून् जित्वा रथेनोह्यमानं धन ᵛहवि भवति[4]। अग्नेर्हविरिव वर्धक भवतीत्यर्थ । ᵛनाम इति समति । ᵛयत्र रथे ᵛअस्य राज्ञ ᵛआयुध धनु शरादिक ᵛवर्म कवच च ᵛनिहित भवति ᵛतत्र तम् ॥ तत्रेत्यव्ययस्य सार्वविभक्तिकत्वात् ॥ ᵛशग्मं सुखकर ᵛविश्वाहा सर्वदा ᵛसुमनस्यमाना सुखमनसो भवन्त ᵛवय पायवो भरद्वाजा ᵛउप ᵛसदेम उपगच्छेम ॥

स्वादुषंसदः पितरो वयोधाः कृच्छ्रेश्रितः शक्तीवन्तो गभीराः ।
चित्रसेना इषुबला अमृध्राः सतोवीरा उरवो व्रातसाहाः ॥ ९ ॥

स्वादुऽसंसदः । पितर । वय ऽधा । कृच्छ्रेऽश्रित । शक्तिऽवन्त । गभीरा ।
चित्रऽसेना । इषुऽबला । अमृध्रा । सत ऽवीरा । उरव । व्रातऽसहा ॥ ९ ॥

अत्र रथगोपस्तुति[5]। ᵛपितर रथस्य पालयितार ᵛस्वादुषसद शत्रूणां स्वादुनि अन्ने ससीदन्त शत्रूणामन्नमवसादयन्तो वा ᵛवयोधा अन्नस्य दातार[6] ᵛकृच्छ्रेश्रित आपदि श्रयन्त ᵛशक्तीवन्त ।

१ ख-झ-न भ श–'वाजिनोऽश्वान्' नास्ति। २ ख झ त-श–विद्यमानान् । ३ ख-झ त-न-भ–वर्षुकखुरा । ४ ख-झ त-न भ-श–भवति अग्नेर्हविर्भवति। ५ ख झ त२-न भ-श१–रथगोपास्तुति, त१–गोपास्तुति, श२–गोपस्तुति । ६ ख-भ–प्रदातार, झ-न–सदातार ।

शक्तिरायुधविशेष· तद्वन्त शक्तीवन्त । शक्तिहस्ता इति यावत् । यद्वा । शक्तिर्बलम् । तद्वन्त । vगभीरा अनाधृष्या vचित्रसेना दर्शनीयसेना vइषुबला बाणबला vअमृध्रा हिंसितुमशक्या· vसतोवीरा प्राप्तवीर्या । तथा च यास्क —‘ तिर सत इति प्राप्तस्य तिरस्तीर्णं भवति सत ससृत भवति ’ (निरु ३ २०) इति । vउरव महान्त vव्रातसाहा[1] समूहानामभिभवितारो भवन्तीति ॥

ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः शिवे नो द्यावापृथिवी अनेहसा ।

पूषा नः पातु दुरितादृतावृधो रक्षा माकिर्नो अघशंस ईशत ॥ १० ॥

ब्राह्मणास । पितर । सोम्यास । शिवे इति । न । द्यावापृथिवी इति । अनेहसा ।

पूषा । न । पातु । दु ऽइतात् । ऋतऽवृध । रक्ष । माकि । न· । अघऽशंस । ईशत ॥ १० ॥

vब्राह्मणास हे ब्राह्मणा· vपितर vऋतावृध सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धयितार vसोम्यास सोमार्हा सोमसपादिनो वा । तथा च यास्क —‘ सोम्या सोमसपादिन ’ (निरु ११ १८) इति । न अस्मान् रक्षत । रक्ष इत्युपरितनमेकवचनान्त सत्यपि व्यवधाने बहुवचनान्ततया विपरिणत सदत्र सबध्यतेऽध्याहारस्यातिजघन्यत्वात् । किंच vअनेहसा अपापे vद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ vन अस्माक vशिवे सुखकृतौ भवताम् । vपूषा पोषको देवोऽपि vन अस्मान् vदुरितात् दुष्कृतात् vपातु रक्षतु । vन अस्माकम् vअघशस पापशस शत्रुरपि vमाकि vईशत मा ईशिष्ट ॥ ॥२०॥

सुपर्णं वस्ते मृगो अस्या दन्तो गोभिः संनद्धा पतति प्रसूता ।

यत्रा नरः सं च वि च द्रवन्ति तत्रास्मभ्यमिषवः शर्म यंसन् ॥ ११ ॥

सुऽपर्णम् । वस्ते । मृग । अस्या । दन्त । गोभि । सम्ऽनद्धा । पतति । प्रऽसूता ।

यत्र । नर । सम् । च । वि । च । द्रवन्ति । तत्र । अस्मभ्यम् । इषव । शर्म । यसन् ॥ ११ ॥

अस्यामृचि इषव स्तूयन्ते । vसुपर्णं शोभन वाज vवस्ते । इयमिषुर्धारयति । vअस्या इषो vमृग मृगावथव शृङ्ग vदन्त भवति । इषव काश्चित् दन्तमुखा भवन्ति हि । अथवा अस्या दन्तो मृग शत्रून् मृगयमाणो भवति । किंच vगोभि गोविकारै स्नायुभि vसंनद्धा सम्यक् बद्धा । अथवा गौरिति ज्यानाम । तया सबद्धा[2] । अत्र वचनव्यत्यय । तथा च निगम·—‘ वृक्षेवृक्षे नियता मीमयद्गौ ’ (ऋ स १० २७ २२) इति । अस्यायमर्थं । वृक्षेवृक्षे धनुषि धनुषि गौर्ज्या नियता[3] मीमयत् शब्द करोतीति । तथा च यास्क —‘वृक्षेवृक्षे धनुषि धनुषि । वृक्षो व्रश्चनात् वृत्वा क्षां तिष्ठतीति वा । क्षा क्षियतेर्निवासकर्मण । नियता मीमयद्गौ शब्द करोति । मीमयति शब्दकर्मा’ (निरु २ ६) इति । vप्रसूता प्रेरिता सती vपतति । vयत्र युद्धे vनर vसं vच सह च vवि vच पृथक् च vद्रवन्ति चरन्ति vतत्र vअस्मभ्यम् vइषव शरा vशर्म सुख vयसन् प्रयच्छन्तु । तथा च यास्क — ‘ सुपर्णं वस्त इति वाजानभिप्रेत्य मृगमयोऽस्या दन्तो मृगयतेर्वा गोभि सनद्धा पतति प्रसूतेति व्याख्यातम् । यत्र नरा· सद्रवन्ति च विद्रवन्ति च तत्रास्मभ्यमिषव शर्म शरण प्रयच्छन्तु ’ (निरु ९ १९) इति ॥

---

१ त—व्रातसहा· । २. त१—सबद्धा । ३ ख-झ-त१-२—नियता नियता, ज—नियता संबद्धा, ग— नियता नियमिता ।

ऋजीते परि वृङ्धि नोऽश्मा भवतु नस्तनूः ।
सोमो अधि ब्रवीतु नोऽदितिः शर्म यच्छतु ॥ १२ ॥

ऋजीते । परि । वृङ्धि । नः । अश्मा । भवतु । नः । तनूः ।
सोमः । अधि । ब्रवीतु । नः । अदितिः । शर्म । यच्छतु ॥ १२ ॥

ᵛऋजीते । ऋजु गच्छतीति ऋजीतिः इषुः । हे इषो ᵛनः अस्मान् ᵛपरि ᵛवृङ्धि परितो वर्जय[1] ᵛनः अस्माकं ᵛतनूः शरीरम् ᵛअश्मा ᵛभवतु । अश्मवदभेद्या दृढा भवतु । किंच ᵛनः अस्मान् ᵛसोमो ᵛअधि ᵛब्रवीतु पक्षपातेन ब्रवीतु । ᵛअदितिः अपि ᵛशर्म सुखं ᵛयच्छतु ॥

आ जङ्घन्ति सान्वेषां जघनाँ उप जिघ्नते ।
अश्वाजनि प्रचेतसोऽश्वान्त्समत्सु चोदय ॥ १३ ॥

आ । जङ्घन्ति । सानु । एषाम् । जघनान् । उप । जिघ्नते ।
अश्वऽअजनि । प्रऽचेतसः । अश्वान् । समत्ऽसु । चोदय ॥ १३ ॥

ᵛअश्वाजनि अश्वानां क्षेप्त्रि कशे यया त्वया ᵛप्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः सादिनः सारथयो वा ᵛएषाम् अश्वानां ᵛसानु सानूनि सक्थीनि ᵛआ ᵛजङ्घन्ति आघ्नन्ति ᵛजघनान् जघनानि च ᵛउप ᵛजिघ्नते उपजिघ्नन्ति सा त्वं ᵛसमत्सु संग्रामेषु ᵛअश्वान् ᵛचोदय प्रेरय । तथा च यास्कः—'आघ्नन्ति सानून्येषां सरणानि सक्थीनि । सक्थि सचतेरासक्तोऽस्मिन् कायः । जघनानि चोपघ्नन्ति । जघनं जङ्घन्यते । अश्वाजनि प्रचेतसः प्रवृद्धचेतसोऽश्वान् समत्सु समरणेषु संग्रामेषु चोदय' (निरु ९ २०) इति ॥

अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुं ज्याया हेतिं परिबाधमानः ।
हस्तघ्नो विश्वा वयुनानि विद्वान्पुमान्पुमांसं परि पातु विश्वतः ॥ १४ ॥

अहिःऽइव । भोगैः । परि । एति । बाहुम् । ज्यायाः । हेतिम् । परिऽबाधमानः ।
हस्तऽघ्नः । विश्वा । वयुनानि । विद्वान् । पुमान् । पुमांसम् । परि । पातु । विश्वतः ॥ १४ ॥

अत्र धन्विनः प्रकोष्ठे बन्धनीयस्य हस्तघ्नस्य स्तुतिः । ᵛहस्तघ्नः । हस्ते हस्तसमीपे वर्तिनि[2] प्रकोष्ठे स्थितः सन् ज्यया हन्यते इति हस्तघ्नः ॥ 'घञर्थे कविधानम्' इति कः ॥ ᵛज्यायाः ᵛहेतिं ज्याहेतुकां हिंसां ᵛपरिबाधमानः निवारयन् ᵛभोगैः शरीरेण । वचनव्यत्ययः । ᵛअहिरिव सर्प इव ᵛबाहुं प्रकोष्ठम् । लक्षणया बाहुशब्दः प्रकोष्ठे वर्तते । ᵛपर्येति परिवेष्टयति । किंच ᵛविश्वा विश्वानि ᵛवयुनानि ज्ञानानि ज्ञातव्यानि । 'माया वयुनम्' इति तन्नामसु पाठात् । ᵛविद्वान्[3] जानन् ᵛपुमान् पौरुषोपेतः स्वयं ᵛपुमांसं धन्विनं ᵛविश्वतः सर्वतः ᵛपरि ᵛपातु रक्षति । तथा च यास्कः—'अहिरिव भोगैः परिवेष्टयति बाहुं ज्याया वधात्परित्रायमाणो हस्तघ्नः सर्वाणि प्रज्ञानानि प्रजानन् पुमान्पुरुमना भवति पुंसतेर्वा' (निरु ९ १५) इति[3] ॥

---

१ ख–नो वर्जय, ङ–न–भ–नो वृद्धय । २ ख–घ–ङ–त–न भ श–वर्तमाने । ३ ख ङ–न भ–श–विद्वान् जानन् पुमान् पुरुमना भवति पुंसतेर्वा इति यास्कः । बहुमनस्कः पुमांसं धन्विनं विश्वतः सर्वतः परिपातु रक्षतु ।

आलाक्ता या रुरुशीर्ष्ण्यथो यस्या अयो मुखम् ।
इदं पर्जन्यरेतस इष्वै देव्यै बृहन्नमः ॥ १५ ॥

आलऽअक्ता । या । रुरुऽशीर्ष्णी । अथो इति । यस्याः । अयः । मुखम् ।
इदम् । पर्जन्यऽरेतसे । इष्वै । देव्यै । बृहत् । नमः ॥ १५ ॥

या इषु आलाक्ता आलेन विषेण अक्ता रुरुशीर्ष्णी हन्तृशिरस्का ॥ अर्ते[1] हिंसाकर्मणो रुरुशब्दोत्पत्ति ॥ श्रृङ्गशीर्ष्णी वा । अथो किंच यस्या इषो मुखम् अयः अयोमय भवति । पर्जन्यरेतसे । पर्जन्यो रेतो यस्या सा पर्जन्यरेता । तस्यै[2] पर्जन्यकार्यभूतायै । शरकाण्डस्य पर्जन्यजन्यत्वात्[3] । बृहत् बृहत्यै तस्यै इष्वै देव्यै इद नम क्रियते इति ॥ ॥ २१ ॥

अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंशिते ।
गच्छामित्रान्प्र पद्यस्व मामीषां कं चनोच्छिषः ॥ १६ ॥

अवऽसृष्टा । परा । पत । शरव्ये । ब्रह्मऽसशिते ।
गच्छ । अमित्रान् । प्र । पद्यस्व । मा । अमीषाम् । कम् । चन । उत् । शिष ॥ १६ ॥

ब्रह्मसशिते मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते शरव्ये हिंसाकुशले इषो त्वम् अवसृष्टा क्षिप्ता परा पत परागच्छ । इतो देशात् गच्छ च । अमित्रान् हिंसकान् प्र पद्यस्व प्राप्नुहि च । अमीषाम् अमित्राणां मध्ये क चन कंचिदपि मा उच्छिष अवशिष्ट मा कुरु ॥

यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारा विशिखाइव ।
तत्रा नो ब्रह्मणस्पतिरदितिः शर्म यच्छतु विश्वाहा शर्म यच्छतु ॥ १७ ॥

यत्र । बाणा । सम्ऽपतन्ति । कुमारा । विशिखाःऽइव ।
तत्र । न । ब्रह्मण । पति । अदिति । शर्म । यच्छतु । विश्वाहा । शर्म । यच्छतु ॥ १७ ॥

यत्र युद्धे कुमारा विशिखाइव मुण्डिता इव बाणा सपतन्ति तत्र न अस्मभ्य ब्रह्मणस्पति शर्म सुख विश्वाहा सर्वदा यच्छतु । अदिति च शर्म यच्छतु । द्विरुक्तिरादरार्था ॥

मर्माणि ते वर्मणा छादयामि सोमस्त्वा राजामृतेनानु वस्ताम् ।
उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयन्तं त्वानु देवा मदन्तु ॥ १८ ॥

मर्माणि । ते । वर्मणा । छादयामि । सोम । त्वा । राजा । अमृतेन । अनु । वस्ताम् ।
उरो । वरीय । वरुण । ते । कृणोतु । जयन्तम् । त्वा । अनु । देवा । मदन्तु ॥ १८ ॥

हे राजन् ते त्वदीयानि मर्माणि । येषु स्थानेषु विद्ध सद्यो म्रियते तानि मर्माणि । वर्मणा कवचेन छादयामि । सोम राजा त्वा त्वाम् अनु मर्मच्छादनानन्तरम् अमृतेन वस्ताम्

---

१ ख-क्ष-न-भ-श–'अर्ते' नास्ति। २ ख-क्ष-न-भ–तस्यैव। ३ ख-घ-क्ष-न-भ–पर्जन्यत्वात्।

आच्छादयतु। किंच ᵛवरुणः अपि ᵛते तुभ्यम् ᵛउरोर्वरीयः उरुतरं सुखं ᵛकृणोतु करोतु। ᵛजयन्तं ᵛत्वा त्वां ᵛदेवाः सर्वेऽपि ᵛअनु ᵛमदन्तु अनुहृष्यन्तु ॥

यो नः स्वो अरणो यश्च निष्ट्यो जिघांसति ।
देवास्तं सर्वे धूर्वन्तु ब्रह्म वर्म ममान्तरम् ॥ १९ ॥

यः । नः । स्वः । अरणः । यः । च । निष्ट्यः । जिघांसति ।
देवाः । तम् । सर्वे । धूर्वन्तु । ब्रह्म । वर्म । मम । अन्तरम् ॥ १९ ॥

ᵛयः[1] ᵛस्वः ज्ञातिः ᵛअरणः अरममाणः ᵛयश्च ᵛनिष्ट्यः तिरोभूतो दूरे स्थितः ᵛनः अस्मान् ᵛजिघांसति हन्तुमिच्छति ᵛतं ᵛदेवाः ᵛसर्वे देवाः ᵛधूर्वन्तु हिंसन्तु। ᵛब्रह्म मन्त्रः ᵛमम ᵛअन्तरं शराणां निवारकं ᵛवर्म विद्यते ॥ ॥ २२ ॥

॥ इति सायणाचार्यविरचिते[2] वाक्यातव्या षष्ठे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः समाप्तं मण्डलं च ॥

---

१ ख-घ-ङ-न-भ-स्व । २ श—°विरचिते वेदार्थप्रकाशे।

॥ श्री ॥

॥ अथ सप्तमं मण्डलम् ॥

अथ सप्तमं मण्डलमारभ्यते । तस्मिन् मण्डले षडनुवाका । प्रथमेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र 'अग्निं नर' इति पञ्चविंशत्यृच प्रथम सूक्तम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्निं पञ्चाधिका विराजोऽष्टादशाद्या' इति। 'सप्तम मण्डलं वसिष्ठोऽपश्यत्' इत्युक्तत्वात् मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषि । आदितोऽष्टादश विराजस्त्र्येकादशका शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभ । मण्डलादिपरिभाषया अग्निर्देवता। विश्वजितीद सूक्तमाज्यशस्त्रम्। सूत्रित च—'विश्वजितोऽग्निं नर इत्याज्यम्' (आश्व श्रौ ८ ७) इति। अत्रेश्वतुर्वीराख्ये[1] चतूरात्रे[1] चतुर्थेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यशस्त्रम्। सूत्र्यते हि—'अग्निं नर इति चतुर्थे' (आश्व श्रौ १० २) इति। व्यूळ्हे दशरात्रे चतुर्थेऽहनीद सूक्त जातवेदस्यनिविद्धानम्। सूत्रित च—'अग्निं नर इत्याग्निमारुतम्' (आश्व श्रौ ८ ८) इति। महाव्रतेऽपीदमाज्यशस्त्रम्। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते—'आज्यप्रउगे विश्वजित' (ऐ आ ५ १ १) इति। अविवाक्येऽहनि प्रातरनुवाके 'त्वमग्ने वसून्' इत्यादीनामनुष्टुभां स्थान आद्यस्तृच प्रक्षेपणीय । सूत्र्यते हि—'दशमेऽहन्यनुष्टुभा स्थानेऽग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति तृचमाग्नेये क्रतौ' (आश्व श्रौ ८ १२) इति। आद्या षडृच तस्मिन्नेवाहनि आग्निमारुते शस्त्रे स्तोत्रियानुरूपार्थां । सूत्रित च—'अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व श्रौ ८ १२) इति। मण्डलादिहोमेऽप्येषा[2] । आधाने तृतीयायामिष्टौ 'प्रेद्ध' इति स्विष्टकृतोऽनुवाक्या। सूत्रित च—'प्रेद्धो अग्न इमो अग्न इति सयाज्ये' (आश्व श्रौ २ १) इति। एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिषु स्विष्टकृतोऽनुवाक्या। प्रायणीयेष्टौ 'सेदग्निरग्नीन्' इत्यादिके द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये। सूत्रित च—'सेदग्निरग्नीँरत्यस्त्वन्यानिति द्वे सयाज्ये' (आश्व श्रौ ४ ३) इति। आधाने तृतीयायामिष्टौ 'इमो अग्ने' इति स्विष्टकृतो याज्या। सूत्रितं च—'इमो अग्न इति संयाज्ये' (आश्व श्रौ २ १) इति। एवमन्यत्रापि दीक्षणीयादिष्वेषा सौविष्टकृती याज्या। प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च 'त्वमग्ने सुहव' इत्याद्या पञ्चर्चं। सूत्रित च—'त्वमग्ने सुहवो रण्वसदृक्' (आश्व श्रौ ४ १३) इति॥

अ॒ग्निं नरो॒ दीधि॑तिभिर॒रण्यो॒र्हस्त॑च्युती जनयन्त प्रश॒स्तम् ।
दू॒रे॒दृशं॑ गृ॒हप॑तिमथ॒र्युम् ॥ १ ॥

अ॒ग्निम्। नर॑ । दीधि॑तिऽभि । अ॒रण्यो॑ । हस्त॑ऽच्युती। ज॒न॒य॒न्त॒। प्र॒ऽश॒स्तम्।
दू॒रे॒ऽदृश॑म्। गृ॒हऽप॑तिम्। अ॒थ॒र्युम्॥ १ ॥

√नर नेतार ऋत्विज √प्रशस्त प्रकर्षेण स्तुत √दूरेदृश दूरे दृश्यमान दूरे पश्यन्त वा √गृहपतिं गृहाणा पालकम् √अथर्युम्[3] आगम्यमतनवन्त वा[4] √अग्निम्[4] √अरण्यो विद्यमानं √हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या हस्तगत्या √दीधितिभि अङ्गुलिभि॰ √जनयन्त[5]। 'दीधितयोऽङ्गुलयो भवन्ति धीयन्ते कर्मसु । अरणी प्रत्यृत एने अग्नि समरणाजायत इति वा। हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्त दूरेदर्शन गृहपतिमतनवन्तम्' (निरु ५ १०) इति॥

---

१ ख-क्ष-त-भ-°श्वतुराख्ये चतुरात्रे, न-°श्वतुवाराख्ये चतूरात्रे, श-°श्वतुर्वारात्रे चतूरात्रे। २ ख-क्ष-न-भ-श-मण्डलादिहोता। ३ क्ष—अथर्युमध्वर्यु। ४ ख-क्ष-न भ—वाग्निं वा, श—अग्निं वा। ५ क्ष—जनयंत अत्र यास्क, त२—जनयंत तथा च यास्क; श—जनयंत अजनयंत।

तमग्निमस्ते वसवो न्यृण्वन्त्सुप्रतिचक्षमवसे कुतश्चित् ।
दक्षाय्यो यो दम आस नित्यः ॥ २ ॥

तम् । अग्निम् । अस्ते । वसव । नि । ऋण्वन् । सुऽप्रतिचक्षम् । अवसे । कुत । चित् ।
दक्षाय्य । य । दमे । आस । नित्य ॥ २ ॥

य अग्नि दमे गृहे दक्षाय्य पूजनीयो हविर्भि समर्धनीयो वा नित्य अजस्र आस बभूव त सुप्रतिचक्ष सुप्रतिदर्शनम् अग्निं कुतश्चित् सर्वस्मादपि भयहेतो अवसे रक्षणाय वसव वासका ये वसिष्ठा अस्ते गृहे न्यृण्वन् न्यदधु ॥

प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्म्या यविष्ठ ।
त्वां शश्वन्त उप यन्ति वाजाः ॥ ३ ॥

प्रऽइद्ध । अग्ने । दीदिहि । पुर । न । अजस्रया । सूर्म्या । यविष्ठ ।
त्वाम् । शश्वन्त । उप । यन्ति । वाजा ॥ ३ ॥

यविष्ठ युवतम हे अग्ने प्रेद्ध प्रकर्षेण समिद्धस्त्वम् अजस्रया अक्षरणशीलया[1] सूर्म्या ज्वालया न अस्मदर्थं पुर[2] पुरस्तात् आहवनीयायतने दीदिहि दीप्यस्व । त्वां शश्वन्त बहव वाजा अन्नानि हवींषि उप यन्ति उपगच्छन्ति ॥

प्र ते अग्नयोऽग्निभ्यो वरं निः सुवीरासः शोशुचन्त द्युमन्तः ।
यत्रा नरः समासते सुजाताः ॥ ४ ॥

प्र । ते । अग्नय । अग्निऽभ्य । वरम् । नि । सुऽवीरास । शोशुचन्त । द्युऽमन्त ।
यत्र । नर । सम्ऽआसते । सुऽजाता ॥ ४ ॥

अग्निभ्य लौकिकेभ्योऽग्निभ्य वरम् अत्यन्त द्युमन्त दीप्तिमन्तः सुवीरास कल्याण-पुत्रपौत्रप्रदा ते अग्नय प्र नि शोशुचन्त प्रकर्षेण नितरां दीप्यन्ते । यत्र येष्वग्निषु सुजाता[3] सुजन्मान नर कर्मणां नेतारो यजमाना ऋत्विजो वा समासते सहासते ॥

दा नो अग्ने धिया रयिं सुवीरं स्वपत्यं सहस्य प्रशस्तम् ।
न यं यावा तरति यातुमावान् ॥ ५ ॥

दा । न । अग्ने । धिया । रयिम् । सुऽवीरम् । सुऽअपत्यम् । सहस्य । प्रऽशस्तम् ।
न । यम् । यावा । तरति । यातुऽमावान् ॥ ५ ॥

सहस्य अभिभवकुशल हे अग्ने सुवीर शोभनपुत्रोपेत स्वपत्य शोभनपौत्रोपेतं प्रशस्तं श्रेष्ठ रयिं धन धिया स्तोत्रेण न अस्मभ्य दा देहि । य रयिं यावा अभिगन्ता शत्रु यातु-मावान् हिंसाया निर्गत । नलोपाभावश्छान्दस । यद्वा । हिंसायुक्त । परो वतिर्मत्वर्थीय पूरक । न तरति न बाधते ॥ ॥ २३ ॥

---

१. घ—सरणशील्या, ङ—ससरण° । २ ख-ङ-न-भ—'पुर' नास्ति । ३ ख-घ-ङ-न-भ—जाता° ।

उप यमेति युवतिः सुदक्षं दोषा वस्तोर्हविष्मती घृताची ।
उप स्वैनमरमतिर्वसूयुः ॥ ६ ॥

उप । यम् । एति । युवति । सुऽदक्षम् । दोषा । वस्तो । हविष्मती । घृताची ।
उप । स्वा । एनम् । अरमति । वसुऽयु ॥ ६ ॥

vसुदक्ष सुबलं vयम् अग्निं vहविष्मती हविषा युक्ता vघृताची । घृतमञ्चतीति घृताची जुहू । vयुवति अग्निना नित्ययुक्ता vदोषा vवस्तो रात्रावहनि च vउप vएति उपगच्छति तम् vएनं vस्वा स्वकीया vअरमति दीप्ति vवसूयु स्तोतृणां धनमिच्छन्ती vउप एति ॥

विश्वा अग्नेऽप दहारातीर्येभिस्तपोभिरदहो जरूथम् ।
प्र निस्वरं चातयस्वामीवाम् ॥ ७ ॥

विश्वा । अग्ने । अप । दह । अराती । येभि । तप ऽभि । अदह । जरूथम् ।
प्र । निऽस्वरम् । चातयस्व । अमीवाम् ॥ ७ ॥

हे vअग्ने vविश्वा विश्वान् vअराती शत्रून् vतपोभि तेजोभि vअप vदह । vयेभि यै तपोभि vजरूथं परुषशब्दकारिण राक्षसम् ॥ गृणातेरूथन्प्रत्यये सति जरूथशब्दनिष्पत्ति ॥ vअदह दहसि । किंच vअमीवां रोग vनिस्वर न्यक्कृतोपताप यथा भवति तथा ॥ ' स्वृ शब्दोपतापयो ' इति धातु ॥ vप्र vचातयस्व प्रकर्षेण नाशय । ' चततिर्गत्यर्थो वा ' इति भट्टभास्करमिश्र ॥

आ यस्ते अग्न इधते अनीकं वसिष्ठ शुक्र दीदिवः पावक ।
उतो न एभिः स्तवथैरिह स्याः ॥ ८ ॥

आ । य । ते । अग्ने । इधते । अनीकम् । वसिष्ठ । शुक्र । दीदिऽव । पावक ।
उतो इति । न । एभि । स्तवथै । इह । स्या ॥ ८ ॥

vवसिष्ठ श्रेष्ठ vशुक्र शुभ्र vदीदिव दीप्त[1] vपावक शोधक हे vअग्ने vते तव vअनीकं तेज vय vआ vइधते समेधयति तस्येव vन अस्माकम् vउतो अपि च vएभि vस्तवथै स्तोत्रैः vइह अस्मिन् यज्ञे vस्या भव ॥

वि ये ते अग्ने भेजिरे अनीकं मर्ता नरः पित्र्यासः पुरुत्रा ।
उतो न एभिः सुमना इह स्याः ॥ ९ ॥

वि । ये । ते । अग्ने । भेजिरे । अनीकम् । मर्ता । नर । पित्र्यास । पुरुऽत्रा ।
उतो इति । नः । एभि । सुऽमना । इह । स्या ॥ ९ ॥

---

१ ख-भ—दीप्तिमन् ।

हे vअग्ने vते तव vअनीक तेज vपिश्र्यास पितृहिता आर्षेया वा vमर्ता मनुष्या vनर कर्मणा नेतार vये यजमाना vपुरुत्रा बहुषु देशेषु vवि vभेजिरे विभजन्ते । आदधुरिति यावत् । तेषामिव vन अस्माकम् vउतो अपि vएभि स्तुतै सह स्तोत्रैर्वा vसुमना अनुग्राहकमना सन् vइह यज्ञे vस्या भव ॥

इमे नरो वृत्रहत्येषु शूरा विश्वा अदेवीरभि सन्तु मायाः ।
ये मे धियं पनयन्त प्रशस्ताम् ॥ १० ॥

इमे । नरः । वृत्रऽहत्येषु । शूराः । विश्वाः । अदेवीः । अभि । सन्तु । मायाः ।
ये । मे । धियम् । पनयन्त । प्रऽशस्ताम् ॥ १० ॥

vये मनुष्या vमे मदीया vप्रशस्ता प्रकृष्टा vधिय कर्म स्तुतिं वा vपनयन्त स्तुवन्ति ब्रुवन्ति वा ते vइमे मयि स्निग्धा vनर मनुष्या vवृत्रहत्येषु सङ्ग्रामेषु vशूरा vअदेवी आसुरी vविश्वा सर्वा vमाया vअभि vसन्तु अभिभवन्तु ॥ ॥ २४ ॥

मा शूने अग्ने नि षदाम नृणां माशेषसोऽवीरता परि त्वा ।
प्रजावतीषु दुर्यासु दुर्य ॥ ११ ॥

मा । शूने । अग्ने । नि । सदाम । नृणाम् । मा । अशेषसः । अवीरता । परि । त्वा ।
प्रजाऽवतीषु । दुर्यासु । दुर्य ॥ ११ ॥

हे vअग्ने vशूने शून्ये पुत्रादिरहिते गृहे vमा vनि vषदाम न निवसाम । vनृणाम् अन्येषा च गृहे vमा नि षदाम । vदुर्य गृहेभ्यो हित हे अग्ने vअशेषस अपुत्रा । 'तोक्म शेष' इति पुत्रनामसु पाठात् । vअवीरता अवीरतया युक्ताश्च सन्त vत्वा त्वा vपरि चरन्त vप्रजावतीषु एव vदुर्यासु गृहेषु निवसाम ॥

यमश्वी नित्यमुपयाति यज्ञं प्रजावन्तं स्वपत्यं क्षयं नः ।
स्वजन्मना शेषसा वावृधानम् ॥ १२ ॥

यम् । अश्वी । नित्यम् । उपऽयाति । यज्ञम् । प्रजाऽवन्तम् । सुऽअपत्यम् । क्षयम् । नः ।
स्वऽजन्मना । शेषसा । ववृधानम् ॥ १२ ॥

vय vयज्ञ यज्ञाश्रयम् vअश्वी अश्ववानग्नि vनित्यमुपयाति त vप्रजावन्त भृत्यादिसहित vस्वपत्य शोभनसतानोपेत vस्वजन्मना औरसेन vशेषसा पुत्रेण vववृधान वर्धमान vक्षय गृह vन अस्मभ्यं हे अग्ने देहीति शेष ॥

पाहि नो अग्ने रक्षसो अजुष्टात्पाहि धूर्तेरररुषो अघायोः ।
त्वा युजा पृतनायूँरभि ष्याम् ॥ १३ ॥

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । अजुष्टात् । पाहि । धूर्तेः । अररुषः । अघऽयोः ।
त्वा । युजा । पृतनाऽयून् । अभि । स्याम् ॥ १३ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛन अस्मान् ᵛअजुष्टात् अप्रीतिविषयात् ᵛरक्षस राक्षसात् ᵛपाहि रक्ष। किंच ᵛअररुष अदातु ᵛअघायो पापमिच्छत ᵛधूर्ते हिंसकात् ᵛपाहि। अपि च ᵛत्वा त्वया ᵛयुजा सहायभूतेन ᵛपृतनायून् पृतनाकामान् ᵛअभि ᵛष्याम् अहमभिभवेयम्॥

सेदुग्निरुग्नीँरत्यस्त्वन्यान्यत्र वाजी तनयो वीळुपाणिः।
सहस्रपाथा अक्षरा समेति॥ १४॥

स। इत्। अग्नि। अग्नीन्। अति। अस्तु। अन्यान्। यत्र। वाजी। तनय। वीळुऽपाणि।
सहस्रऽपाथा। अक्षरा। सम्ऽएति॥ १४॥

ᵛस ᵛइत् स एव ᵛअग्नि आहवनीयादिरस्मदीय ᵛअन्यान् इतरान् अन्यदीयान् ᵛअग्नीन् ᵛअत्यस्तु अतिभवतु। ᵛयत्र यस्मिन्नग्नौ ᵛवाजी अशनवान्[1] बलवान् वा ᵛवीळुपाणि दृढहस्त। 'वीळु च्यौत्नम्' इति बलनामसु पाठात्। ᵛसहस्रपाथा बह्वन्नो बहुस्थानो वा बहूदको वा ᵛतनय अस्मत्पुत्र ᵛअक्षरा अक्षरेण क्षयरहितेन स्तोत्रेण ᵛसमेति सम्यक् परिचरन्नेति। समर्थपुत्रवत एवाग्नि अन्यदीयानग्नीनभिभवतीति भाव॥

सेदुग्निर्यो वनुष्यतो निपाति समेद्धारमंहस उरुष्यात्।
सुजातासः परि चरन्ति वीराः॥ १५॥

स। इत्। अग्नि। य। वनुष्यत। निऽपाति। सम्ऽएद्धारम्। अंहस। उरुष्यात्।
सुऽजातास। परि। चरन्ति। वीरा॥ १५॥

ᵛय ᵛसमेद्धारं प्रबोधक[2] ᵛवनुष्यत हिंसकात्। 'वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा' (निरु ५ २) इति यास्क। ᵛउरुष्यात् अधिकात् ᵛअंहस पापात् च ᵛनिपाति अत्यन्त रक्षति। यं[3] च ᵛसुजातास सुजन्मान एव ᵛवीरा स्तोतार सुता वा ᵛपरि ᵛचरन्ति ᵛस ᵛइत् स एव ᵛअग्नि॥ ॥२५॥

अयं सो अग्निराहुतः पुरुत्रा यमीशानः समिदिन्धे हविष्मान्।
परि यमेत्यध्वरेषु होता॥ १६॥

अयम्। स। अग्नि। आऽहुत। पुरुऽत्रा। यम्। ईशान। सम्। इत्। इन्धे। हविष्मान्।
परि। यम्। एति। अध्वरेषु। होता॥ १६॥

ᵛयम् अग्निम् ᵛईशान समृद्ध ऐश्वर्यमिच्छन् वा ᵛहविष्मान् यजमान ᵛसम्[4] ᵛइन्धे[4] सम्यक् दीपयति। ᵛय च ᵛअध्वरेषु हिंसारहितेषु यज्ञेषु ᵛहोता देवानामाह्वाता ᵛपरि ᵛएति परिगच्छति ᵛस ᵛअयम् ᵛअग्निः ᵛपुरुत्रा बहुषु देशेषु बहुषु यज्ञेषु वा ᵛआहुत आहुतिभिरभिहुत॥

त्वे अग्न आहवनानि भूरीशानास आ जुहुयाम नित्या।
उभा कृण्वन्तो वहतू मियेधे॥ १७॥

---

१ ख-घ-अन्नवान्, य-वेजनवान्। २ ख झ-त-न भ श-प्रबोधकं सेदग्निर्यो। ३ ख-यत्, घ-झ-त-न-भ-श-ये। ४ घ त-न-श-समिदिंधे, झ-समिधे।

त्वे इति॑ । अ॒ग्ने॒ । आ॒ऽहव॑नानि । भूरि॑ । ई॒शा॒नास॑ । आ । जु॒हु॒या॒म॒ । नित्या॑ ।
उ॒भा । कृ॒ण्वन्त॑ । व॒ह॒तू इति॑ । मि॒येधे॑ ॥ १७ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वे त्वयि ᵛईशानास धनानामीश्वरा सन्त ᵛनित्या नित्यान्यग्निहोत्रादीनि ᵛउभा उभौ ᵛवहतू वहनहेतू स्तोत्र शस्त्र च ᵛकृण्वन्त कुर्वन्त ᵛमियेधे यज्ञे ᵛभूरि बहूनि ᵛआहवनानि हवींषि ᵛआ ᵛजुहुयाम आजुहवाम[1] ॥

इ॒मो अ॑ग्ने वी॒तत॑मानि ह॒व्याज॑स्रो वक्षि दे॒वता॑ति॒मच्छ॑ ।
प्रति॑ न ईं सु॒र॒भीणि॑ व्यन्तु ॥ १८ ॥

इ॒मो इति॑ । अ॒ग्ने॒ । वी॒तऽत॑मानि । ह॒व्या । अज॑स्रः । व॒क्षि॒ । दे॒वऽता॑तिम् । अच्छ॑ ।
प्रति॑ । नः॒ । ई॒म् । सु॒र॒भीणि॑ । व्य॒न्तु॒ ॥ १८ ॥

हे ᵛअग्ने त्वम् ᵛअजस्र अनवरत सन् ᵛइमो इमानि ᵛवीततमानि अतिशयेन कान्तानि ᵛहव्या हव्यानि ᵛदेवतातिं देवानां समूहम् अभि ᵛवक्षि वह । ᵛअच्छ गच्छ च । ᵛन अस्मदीयानि ᵛसुरभीणि शोभनानि ᵛईम् एतानि हव्यानि देवा ᵛप्रति ᵛव्यन्तु प्रत्येकं कामयन्ताम् ॥

मा नो॑ अग्ने॒ऽवीर॑ते॒ परा॑ दा दु॒र्वास॒सेऽम॑तये॒ मा नो॑ अ॒स्यै ।
मा नः॑ क्षु॒धे मा र॒क्षस॑ ऋतावो॒ मा नो॒ दमे॒ मा वन॒ आ जु॑हूर्थाः ॥ १९ ॥

मा । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । अ॒वीर॑ते । परा॑ । दाः॒ । दुः॒ऽवास॑से । अम॑तये । मा । नः॒ । अ॒स्यै ।
मा । नः॒ । क्षु॒धे । मा । र॒क्षसे॑ । ऋ॒त॒ऽवः॒ । मा । नः॒ । दमे॑ । मा । वने॑ । आ । जु॒हू॒र्थाः॒ ॥ १९ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛन अस्मान् ᵛअवीरते अपुत्रताय ᵛमा ᵛपरा ᵛदा मा देहि । ᵛदुर्वाससे दुष्टवस्त्राय च नो मा परा दा । ᵛअस्यै ᵛअमतये अभिहान्यै ᵛन अस्मान् ᵛमा परा दाः । ᵛक्षुधे अशनायायै ᵛन॰ अस्मान् ᵛमा च परा दा । ᵛरक्षसे बलिने चास्मान् ᵛमा परा दा । हे ᵛऋताव[2] सत्यवन् अग्ने ᵛन अस्मान् ᵛदमे गृहे ᵛमा ᵛजुहूर्थां मा हिंसी ॥ 'हुर्च्छा कौटिल्ये' इति धातु ॥ ᵛवने चास्मान् ᵛमा जुहूर्थां ॥

नू मे॒ ब्रह्मा॑ण्यग्न॒ उच्छ॑शाधि॒ त्वं दे॑व म॒घव॑द्भ्यः सुषूदः ।
रा॒तौ स्या॑मो॒भया॑स॒ आ ते॑ यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ २० ॥

नु । मे॒ । ब्रह्मा॑णि । अ॒ग्ने॒ । उत् । श॒शा॒धि॒ । त्वम् । दे॒व॒ । म॒घव॑त्ऽभ्यः । सु॒सू॒दः॒ ।
रा॒तौ । स्या॒म॒ । उ॒भया॑सः । आ । ते॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥ २० ॥

हे ᵛअग्ने ᵛमे मम मदर्थं ᵛब्रह्माणि अन्नानि ᵛनु क्षिप्रम् ᵛउच्छशाधि उत्कर्षेण शोधितानि कुरु । किंच हे ᵛदेव द्योतमानाग्ने ᵛमघवद्भ्य हविष्मद्भ्योऽस्मभ्य ᵛसुषूद अन्नानि प्रेरय । ᵛते त्वदीयायां ᵛरातौ दाने ᵛउभयास[3] स्तोत्रिण शस्त्रिणश्च अथवा[4] स्तुवन्तो यजमानाश्च वयम् ᵛआ

१ ख-घ-ङ-त-भ-आहुवाम, न-आजुह्वाम, श-जुहुवाम । २. ङ-श-ऋतवः । ३ त-य-उभयास उभये । ४ ङ-यथ वा, त-न-भ-य-श-यथा वा ।

स्याम अत्यर्थं भवेम । न अस्मान् यूय स्वपरिवाराश्च सर्वे स्वस्तिभि अविनाशिभिर्मङ्गलै । तथा च यास्क —' स्वस्तीत्यविनाशनामास्तिरभिपूजित स्वस्ति ' (निरु ३ २१) इति । सदा पात रक्षत ॥ ॥ २६ ॥

त्वम॑ग्ने सुहवो॑ र॒ण्वसं॑दृक्सुदी॒ती सू॑नो सहसो दिदीहि ।
मा त्वे सचा॒ तन॑ये॒ नित्य॒ आ धङ्मा वी॒रो अ॒स्मन्नर्यो॒ वि दा॑सीत् ॥२१॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽहवः॑ । र॒ण्वऽसं॑दृक् । सु॒ऽदी॒ती । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒सः॒ । दि॒दी॒हि॒ ।
मा । त्वे इति॑ । सचा॑ । तन॑ये । नित्ये॑ । आ । ध॒क् । मा । वी॒रः । अ॒स्मत् । नर्यः॑ । वि । दा॒सी॒त् ॥२१॥

सहस सूनो सहस सुत हे अग्ने सुहव स्वाह्वान रण्वसंदृक् रमणीयसंदर्शन त्व सुदीती शोभनया दीप्त्या दिदीहि दीप्यस्व । किंच तनये नित्ये औरसे पुत्रे त्वे त्व सचा सहायभूत मा आ धक् माभिधाक्षी । अपि च अस्मत् पृथग्भूत अस्माक वा । षष्ठ्यर्थे पञ्चमी । वीर पुत्र नर्य नरहित मा वि दासीत् नोपक्षीयेत ॥

मा नो॑ अग्ने दुर्भृ॒तये॒ सचै॒षु दे॒वेद्धे॑ष्व॒ग्निषु॒ प्र वो॑चः ।
मा ते॑ अ॒स्मान्दु॑र्म॒तयो॑ भृ॒माच्चि॑द्दे॒वस्य॑ सूनो सहसो नशन्त ॥ २२ ॥

मा । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । दुः॒ऽभृ॒तये॑ । सचा॑ । ए॒षु॒ । दे॒वऽइ॑द्धेषु । अ॒ग्निषु॑ । प्र । वो॒चः॒ ।
मा । ते॒ । अ॒स्मान् । दुः॒ऽम॒तयः॑ । भृ॒मात् । चि॒त् । दे॒वस्य॑ । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒सः॒ । न॒श॒न्त॒ ॥२२॥

हे अग्ने सचा सहायभूतस्त्व देवेद्धेषु ऋत्विग्भि समिद्धेषु एषु अग्निषु दुर्भृतये कृच्छ्र-भरणाय न अस्मान् मा प्र वोच न ब्रूहि । त्वत्सहायभूता अग्नयो यथा मामकृच्छ्रेण बिभृयु तथा ब्रूहीत्यर्थं । किंच सहस सूनो हे बलस्य पुत्र अग्ने देवस्य द्योतमानस्य ते तव दुर्मतय निग्रहबुद्धय भृमाच्चित् भ्रमादपि । अत्र सम्प्रसारण छान्दसम् । प्रमादादपीत्यर्थं । अस्मान् मा नशन्त मा व्याप्नुवन्तु । नशदिति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥

स मर्तो॑ अग्ने स्वनीक रे॒वानम॑र्त्ये॒ य आ॑जु॒होति॑ ह॒व्यम् ।
स दे॒वता॑ वसु॒वनिं॑ दधाति॒ यं सू॒रिर॒र्थी पृ॒च्छमा॑न॒ एति॑ ॥ २३ ॥

सः । मर्तः॑ । अ॒ग्ने॒ । सु॒ऽअ॒नी॒क॒ । रे॒वान् । अम॑र्त्ये । यः । आ॒ऽजु॒होति॑ । ह॒व्यम् ।
सः । दे॒वता॑ । व॒सु॒ऽवनि॑म् । द॒धा॒ति॒ । यम् । सू॒रिः । अ॒र्थी । पृ॒च्छमा॑नः । एति॑ ॥ २३ ॥

स्वनीक सुतेजस्क हे अग्ने अमर्त्ये अमनुष्ये देवतात्मनि त्वयि हव्य हवि य आजु-होति स मर्त मनुष्य रेवान् धनवान् भवति । य मर्त्य सूरि प्राज्ञ अर्थी धनादिकाम पृच्छमान असौ उदार कास्ते[1] इति पृच्छन् एति अभिगच्छति स एव मनुष्य देवता देवताभ्य वसुवनिं धनपोष ददाति[2] । यद्वा । स देवताग्निर्वसुवनिं यजमान दधाति धारयति यमग्निं सूरि स्तोता अर्थी प्रयोजनवान् पृच्छमान कोऽसावग्निरिति पृच्छमान एति ॥

---

१ त—कोस्ति । २ ख-क्ष-न-भ—ददाति धारयति, त—दधाति धारयति ।

महो नो अग्ने सुवितस्य विद्वान्रयिं सूरिभ्य आ वहा बृहन्तम् ।
येन वयं सहसावन्मदेमाविक्षितास आयुषा सुवीराः ॥ २४ ॥

मह । न । अग्ने । सुवितस्य । विद्वान् । रयिम् । सूरिऽभ्य । आ । वह । बृहन्तम् ।
येन । वयम् । सहसाऽवन् । मदेम । अविऽक्षितास । आयुषा । सुऽवीरा ॥ २४ ॥

हे अग्ने न अस्मदीयस्य मह महत सुवितस्य कल्याणस्य कर्मण विद्वान्[1] । अस्मदीय कल्याण कर्म[2] जानन्नित्यर्थ । त्व सूरिभ्य स्तोतृभ्योऽस्मभ्य बृहन्त महान्त रयिं धनम् आ वह । रयिमेव विशिनष्टि । हे सहसावन् बलवन् अग्ने येन धनेन वय स्तोतार अविक्षितास अविक्षीणा आयुषा पूर्णायुष सुवीरा कल्याणपुत्रपौत्राश्च सन्त मदेम हृष्येम ॥

नू मे ब्रह्माण्यग्न उच्छशाधि त्वं देव मघवद्भ्यः सुषूदः ।
रातौ स्यामोभयास आ ते यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

नु । मे । ब्रह्माणि । अग्ने । उत् । शशाधि । त्वम् । देव । मघवत्ऽभ्य । सुसूद ।
रातौ । स्याम । उभयास । आ । ते । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥ २५ ॥

इयमृक् प्रागेव व्याख्याता ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्क-
भूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते
माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
पञ्चमाष्टके प्रथमोऽध्याय समाप्त ॥

॥ श्रीगणेशाय नम ॥

यस्य नि श्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।
निर्ममे तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

'जुषस्व न' इत्येकादशर्चं द्वितीय सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम् । आप्रशब्दोक्तत्वादिद तनूनपाद्र-हितम् । समिद्धाद्या अग्निविशेषा प्रत्यृच देवता उक्ता । तथा चानुक्रम्यते—'जुषस्वैकादशाप्रम्' इति । पशाविष्टाविदमाप्रीसूक्तम् । सूत्रित च—'जुषस्व न समिधमिति वसिष्ठानाम्' (आश्व श्रौ ३ २) इति । पत्नीसंयाजे त्वाष्ट्रयागस्य याज्या त्वाष्ट्रे पशावपि पुरोडाशस्यानुवाक्येयमिति पूर्वमुक्तम् ॥

जुषस्व नः समिधमग्ने अद्य शोचा बृहद्यजतं धूममृण्वन् ।
उप स्पृश दिव्यं सानु स्तूपैः सं रश्मिभिस्ततनः सूर्यस्य ॥ १ ॥

जुषस्व । न । सम्ऽइधम् । अग्ने । अद्य । शोच । बृहत् । यजतम् । धूमम् । ऋण्वन् ।
उप । स्पृश । दिव्यम् । सानु । स्तूपै । सम् । रश्मिऽभि । ततन । सूर्यस्य ॥ १ ॥

---

१ ख-झ-त-न भ-य-श—विद्वान् जानन् । २ श—कर्मजातं ।

हे vअग्ने vन अस्माक vसमिधम् vअद्य vजुषस्व सेवस्व । vयजत यजनीय प्रशस्त vधूमम् vऋण्वन् प्रेरयन् vबृहत् अत्यन्त vशोच दीप्यस्व च । किच vदिव्यम् अन्तरिक्षभव vसानु समुच्छ्रित vस्तूपै तप्तै[1] रश्मिभि vउप vस्पृश । अपि च vसूर्यस्य vरश्मिभि तेजोभि vस vततन॰ सगच्छस्व ॥

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।
ये सुक्रतवः शुचयो धियंधाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २ ॥

नराशंसस्य । महिमानम् । एषाम् । उप । स्तोषाम । यजतस्य । यज्ञै ।
ये । सुऽक्रतव । शुचय । धियम्ऽधा । स्वदन्ति । देवा । उभयानि । हव्या ॥ २ ॥

vये vदेवा vसुक्रतव सुप्रज्ञा सुकर्माणो वा vशुचय दीप्तिमन्त vधियधा कर्मणा धारयितार vउभयानि सौमिकानि[2] च हवि सस्थादीनि च[2] vहव्या हव्यानि vस्वदन्ति स्वदयन्ति भक्षयन्ति तेषाम् vएषां मध्ये vयज्ञै हविर्भि स्तोत्रैर्वा vयजतस्य यजनीयस्य vनराशसस्य नरै प्रशसनीयस्य अग्निविशेषस्य vमहिमान महत्त्वम् vउप vस्तोषाम वयमुपस्तुम । तथा च यास्क —'नरा अस्मिन्नासीना शसन्ति । अग्निरिति शाकपूणिर्नरै प्रशस्यो भवति । तस्यैषा भवति । नराशसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम[3] यजतस्य[3] यज्ञैर्ये सुकर्माण[4] शुचयो धिय धारयितार स्वदयन्तु देवा उभयानि हवींषि सोम चेतराणि च' (निरु ८ ६) इति ॥

ईळेन्यं वो असुरं सुदक्षमन्तर्दूतं रोदसी सत्यवाचम् ।
मनुष्वदग्निं मनुना समिद्धं समध्वराय सदमिन्महेम ॥ ३ ॥

ईळेन्यम् । व । असुरम् । सुऽदक्षम् । अन्त । दूतम् । रोदसी इति । सत्यऽवाचम् ।
मनुष्वत् । अग्निम् । मनुना । सम्ऽइद्धम् । सम् । अध्वराय । सदम् । इत् । महेम ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यव vव यूयम् vईळेन्य स्तुत्यम् vअसुर बलवन्त vसुदक्ष सुप्रज्ञ vरोदसी रोदस्यो vअन्त मध्ये vदूत देवानां हविर्वहनार्थं चरन्त vसत्यवाच vमनुष्वत् मनुष्यवत्[5] vमनुना vसमिद्ध यथेदानी मनुष्या समिन्धते तथा पूर्वं मनुना प्रजापतिना समिद्धम् vअग्निम् vअध्वराय यज्ञाय vसदमित् सदैव vस vमहेम सपूजयत ॥ मध्यमपुरुषस्य व्यत्ययेनोत्तमपुरुषत्वम् ॥

सपर्यवो भरमाणा अभिज्ञु प्र वृञ्जते नमसा बर्हिरग्नौ ।
आजुह्वाना घृतपृष्ठं पृषद्वदध्वर्यवो हविषा मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

सपर्यव । भरमाणा । अभिऽज्ञु । प्र । वृञ्जते । नमसा । बर्हि । अग्नौ ।
आऽजुह्वाना । घृतऽपृष्ठम् । पृषत्ऽवत् । अध्वर्यव । हविषा । मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

---

१ झ-श—तन्वै, त—त्वदीयै', न—' तप्तै ' नास्ति । २ ख—सौमिकानि इतराणि च, घ—इतराणि सौमिकानि च, झ-त-न-भ-श—सौमिकानि च । ३ त—स्तुमो यज्ञियस्य । ४ य-श—सुकर्माण सुक्रतव । ५ ख-झ-त-न भ-श—' मनुष्यवत् ' नास्ति ।

ᵛसपर्यंव परिचरणमिच्छन्त ᵛअभिज्ञु अभिगतजानुक ᵛभरमाणा पादौ भरन्त ᵛबर्हि ᵛनमसा हविषा सह ᵛअग्नौ ᵛप्र ᵛवृञ्जते प्रभरन्ति । तदेव विशदयति । हे ᵛअध्वर्यंव ᵛघृतपृष्ठ घृतसंसिक्तपृष्ठ ᵛपृषद्वत् स्थूलबिन्दुभिर्युक्त बर्हि॰ ᵛहविषा सह ᵛआजुह्वाना ᵛमर्जयध्वम् अग्निं परिचरत ॥

स्वाध्यो॒३॑ वि दुरो॑ देव॒यन्तोऽशि॑श्रयू रथ॒युर्दे॒वता॑ता ।
पू॒र्वी शिशुं॒ न मा॒तरा॑ रिहा॒णे सम॒ग्रुवो॒ न सम॑नेष्वञ्जन् ॥ ५ ॥

सु॒ऽआ॒ध्यः॑ । वि । दुरः॑ । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । अशि॑श्रयुः । र॒थ॒ऽयुः । दे॒वऽता॑ता ।
पू॒र्वी इति॑ । शिशु॑म् । न । मा॒तरा॑ । रि॒हा॒णे इति॑ । सम् । अ॒ग्रुवः॑ । न । सम॑नेषु । अ॒ञ्ज॒न् ॥५॥

ᵛस्वाध्य सुकर्माण ᵛदेवयन्त देवकामा यजमाना ᵛरथयु रथकामाश्च[1] ॥ जसि पूर्वसवर्णो ह्रस्वश्च ॥ ᵛदेवताता देवतातौ यज्ञे ᵛदुर यज्ञगृहद्वाराणि ᵛवि ᵛअशिश्रयु आश्रितवन्त । किंच ᵛसमनेषु यज्ञेषु ᵛपूर्वी प्राचीने प्रागग्रे जुह्वूपभृतौ ᵛशिशु ᵛन वत्समिव मातरौ गावौ ᵛरिहाणे अग्निं लिहाने ᵛअग्रुवो ᵛन यथा नद्य क्षेत्राण्युदकेन तद्वत् ᵛसम् ᵛअञ्जन् अध्वर्यव आज्येन समञ्जन्ति ॥ ॥ १ ॥

उ॒त योष॑णे दि॒व्ये म॒ही न॑ उ॒षासा॒नक्ता॑ सु॒दुघे॑व धे॒नुः ।
ब॒र्हि॒षदा॑ पुरुहू॒ते म॒घोनी॒ आ य॒ज्ञिये॑ सुवि॒ताय॑ श्रयेताम् ॥ ६ ॥

उ॒त । योष॑णे इति॑ । दि॒व्ये इति॑ । म॒ही इति॑ । न॒ । उ॒षसा॒नक्ता॑ । सु॒दु॒घा॑ऽइव । धे॒नुः ।
ब॒र्हि॒ऽसदा॑ । पु॒रु॒हू॒ते इति॑ पु॒रु॒ऽहू॒ते । म॒घोनी॒ इति॑ । आ । य॒ज्ञिये॒ इति॑ । सु॒वि॒ताय॑ । श्र॒ये॒ताम् ॥६॥

ᵛउत अपि च ᵛयोषणे युवत्यौ स्त्रीरूपे[2] वा ᵛदिव्ये[3] दिवि भवे ᵛमही महत्यौ[3] ᵛबर्हिषदा बर्हिषि सीदन्त्यौ ᵛपुरुहूते बहुभि स्तुते ᵛमघोनी धनवत्यौ ᵛयज्ञिये यज्ञार्हे ᵛउषासानक्ता अहोरात्रे ᵛसुदुघेव ᵛधेनु कामदुग्धेनुरिव ᵛन अस्मान् ᵛसुविताय कल्याणाय ᵛआ ᵛश्रयेताम् ॥

विप्रा॑ य॒ज्ञेषु॒ मानु॑षेषु का॒रू मन्ये॑ वां जा॒तवे॑दसा॒ यज॑ध्यै ।
ऊ॒र्ध्वं नो॑ अध्व॒रं कृ॑तं॒ हवे॑षु॒ ता दे॒वेषु॑ वनथो॒ वार्या॑णि ॥ ७ ॥

विप्रा॑ । य॒ज्ञेषु॑ । मानु॑षेषु । का॒रू इति॑ । मन्ये॑ । वा॒म् । जा॒तऽवे॑दसा । यज॑ध्यै ।
ऊ॒र्ध्वम् । न॒ । अ॒ध्व॒रम् । कृ॒तम् । हवे॑षु । ता । दे॒वेषु॑ । व॒न॒थः॒ । वार्या॑णि ॥ ७ ॥

हे दैव्या होतारौ ᵛविप्रा मेधाविनौ ᵛजातवेदसा जातधनौ ᵛमानुषेषु मनुष्यै क्रियमाणेषु ᵛयज्ञेषु ᵛकारू कर्मणा कर्तारौ ᵛवा युवां ᵛयजध्यै यष्टु ᵛमन्ये स्तौमि । किंच ᵛहवेषु हवनेषु स्तोत्रेषु सत्सु ᵛन अस्माकम् ᵛअध्वरम् अकुटिल यज्ञम् ᵛऊर्ध्वं देवाभिमुख ᵛकृत कुरुत च । अपि च ᵛता तौ युवां ᵛदेवेषु विद्यमानानि ᵛवार्याणि धनानि ᵛवनथ सभजथ । तान्यस्मभ्य सप्रयच्छथ इत्यर्थ ॥

---

१ ख-त-भ--रथकामश्च, श--रथमात्मन इच्छंतश्च। २ ख-भ--मिश्ररूपे। ३ ख-झ-त-न-भ-श--'दिव्ये महत्यौ' नास्ति।

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।
सरस्वती सारस्वतेभिरर्वाक् तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभि । सऽजोषा । इळा । देवै । मनुष्येभि । अग्नि ।
सरस्वती । सारस्वतेभि । अर्वाक् । तिस्र । देवी । बर्हि । आ । इदम् । सदन्तु ॥ ८ ॥

एतदाद्यृक्चतुष्टय द्वितीयाष्टकस्याष्टमाध्याये (ऋ स ३ ४ ८-११) यद्यपि व्याख्यात तथापि व्यवधानात् सक्षेपतोऽत्रापि व्याख्यायते। vभारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी vभारतीभि vसजोषा सहिता vइळा vमनुष्येभि मनुष्यलोकभवै vदेवै सार्धम् vअग्नि vआ गच्छतु। vसरस्वती vसारस्वतेभि सारस्वतै मध्यमस्थानैर्देवै सार्धम् vअर्वाक् अस्मदभिमुखमागच्छतु। आगत्य vतिस्रो vदेवी देव्य ॥ प्रथमार्थे द्वितीया ॥ vबर्हि vइदम् vआ vसदन्तु[1] ॥

तन्नस्तुरीपमध पोषयित्नु देव त्वष्टर्वि रराणः स्यस्व ।
यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

तत् । न । तुरीपम् । अध । पोषयित्नु । देव । त्वष्ट । वि । रराण । स्यस्वेति स्यस्व ।
यत । वीर । कर्मण्य । सुऽदक्ष । युक्तऽग्रावा । जायते । देवऽकाम ॥ ९ ॥

vदेव द्योतमान हे vत्वष्ट vरराण. रममाणस्त्वं vन अस्माक vतुरीप त्वरितमाप्नुवत् vपोषयित्नु पोषकर vतत् रेत vवि vस्यस्व विशेषेणावसान प्रापय। विमोचयेत्यर्थ । vयत रेतस vकर्मण्य कर्मसु साधु· vसुदक्ष सुबल vयुक्तग्रावा सोमसुत् vदेवकाम. vवीर पुत्र vजायते ॥

वनस्पतेऽव सृजोप देवानग्निर्हविः शमिता सूदयाति ।
सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेद ॥ १० ॥

वनस्पते । अव । सृज । उप । देवान् । अग्नि । हवि । शमिता । सुदयाति ।
स । इत् । ऊँ इति । होता । सत्यऽतर । यजाति । यथा । देवानाम् । जनिमानि । वेद ॥ १० ॥

हे vवनस्पते vदेवान्[2] vउप vअव[2] vसृज। अथ परोक्षस्तुति । vअग्नि वनस्पति vशमिता शामित्ररूप सन् vहवि vसूदयाति प्रेरयतु । vसेत् स एव वनस्पति vहोता देवानामाह्वाता vसत्यतर अपि सन् vयजाति यजतु । vदेवानां vजनिमानि जननानि[3] vयथा स्वय vवेद तथा ॥

आ याह्यग्ने समिधानो अर्वाङिन्द्रेण देवैः सरथं तुरेभिः ।
बर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । याहि । अग्ने । सम्ऽइधान । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवै । सऽरथम् । तुरेभि ।
बर्हि । न । आस्ताम् । अदिति । सुऽपुत्रा । स्वाहा । देवा । अमृता । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

---

१ ख-न-भ-श–सीदन्तु, घ–सदन्तु आसीदन्तु । २ ख-ज्ञ-क्ष-त३-भ-श–देवानुप, त१-२–देवानुरूप । ३ ख त३-न-भ–जानन्, ज्ञ–जन्मानि, क्ष-श–जनान्, त१-२–जनानाम् ।

हे ᵛअग्ने ᵛसमिधान[1] ᵛअर्वाक् अस्मदभिमुखस्त्वम् ᵛइन्द्रेण ᵛतुरेभि त्वरितै ᵛदेवै. च ᵛसरथ समानरथ यथा भवति तथा ᵛआ ᵛयाहि आगच्छ। ᵛन अस्माक ᵛबर्हि अधि ᵛआस्ताम् ᵛअदिति च ᵛसुपुत्रा कल्याणपुत्रा। ᵛस्वाहा ᵛदेवा च सर्वे ᵛअमृता सन्त ᵛमादयन्ताम् इति॥ ॥२॥

'अग्निं वो देवम्' इति दशर्चं तृतीय सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम्। अत्रेयमनुक्रमणिका— 'अग्निं वो दश' इति। 'अग्निं वो देवम्' इत्येतदादीनि दश सूक्तानि तृतीयचतुर्थवर्जितानि प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे च विनियुक्तानि। सूत्रित च—'अग्निं वो देवमिति दशाना तृतीयचतुर्थे उद्धरेत्' (आश्व श्रौ ४ १३) इति। व्यूळ्हे दशरात्रेऽष्टमेऽहनीद सूक्तमाज्यशस्त्रम्। सूत्र्यते हि—'द्वितीयस्याग्निं वो देवमित्याज्यम्' (आश्व श्रौ ८ १०) इति॥

अ॒ग्निं वो॑ दे॒वम॒ग्निभि॑ः स॒जोषा॒ यजि॑ष्ठं दू॒तम॑ध्व॒रे कृ॑णुध्वम्।
यो मर्त्ये॑षु॒ निध्रु॑वि॒र्ऋ॒तावा॒ तपु॑र्मूर्धा घृ॒तान्न॑ः पाव॒कः॥१॥

अ॒ग्निम्। व॒। दे॒वम्। अ॒ग्निऽभि॑। स॒ऽजोषा॑। यजि॑ष्ठम्। दू॒तम्। अ॒ध्व॒रे। कृ॒णु॒ध्व॒म्।
य। मर्त्ये॑षु। निऽध्रु॑वि। ऋ॒तऽवा॑। तपु॑ऽमूर्धा। घृ॒तऽअ॑न्न। पा॒व॒क॥१॥

हे देवा ᵛव यूयं ᵛदेव द्योतमानम् ᵛअग्निभि अन्यैरग्निभि ᵛसजोषा सजोषस सहितम्। द्वितीयार्थे प्रथमा। ᵛयजिष्ठं यष्टृतमम् ᵛअग्निम् ᵛअध्वरे कौटिल्यरहिते यज्ञे ᵛदूतं ᵛकृणुध्व कुरुत। ᵛय अग्निर्देवोऽपि सन् ᵛमर्त्येषु ᵛनिध्रुवि नितरा ध्रुवस्तिष्ठति ᵛऋतावा यज्ञवान् सत्यवान् वा ᵛतपुर्मूर्धा तापकतेजा ᵛघृतान्न ᵛपावक शोधकश्च भवति॥

प्रोथ॒दश्वो॒ न यव॑सेऽवि॒ष्यन्य॒दा म॒हः सं॒वर॑णा॒द्व्यस्था॑त्।
आद॑स्य॒ वातो॒ अनु॑ वाति शो॒चिरध॑ स्म ते॒ व्रज॑नं कृ॒ष्णम॑स्ति॥२॥

प्रोथ॑त्। अश्व॑। न। यव॑से। अ॒वि॒ष्यन्। य॒दा। म॒ह। स॒म्ऽवर॑णात्। वि। अस्था॑त्।
आत्। अ॒स्य॒। वात॑। अनु॑। वा॒ति॒। शो॒चि। अध॑। स्म॒। ते॒। व्रज॑नम्। कृ॒ष्णम्। अ॒स्ति॒॥२॥

ᵛयवसे घासे ᵛअविष्यन् भक्षयन् ᵛप्रोथत् शब्दं कुर्वन् संचरन् वा ᵛअश्वो ᵛन अश्व इव ᵛमह महत ᵛसंवरणात् निरोधात् दावरूपोऽग्नि ᵛयदा ᵛव्यस्थात् संततेषु वृक्षेषु वितिष्ठते ᵛआत् तदा ᵛअस्य अग्ने ᵛशोचि अर्चि ᵛअनु ᵛवात ᵛवाति। अथ प्रत्यक्षस्तुति। ᵛअध अनन्तर हे अग्ने ᵛते तव ᵛव्रजनं वर्त्म ᵛकृष्णमस्ति भवति। ᵛस्म इति पूरण॥

उद्यस्य॑ ते॒ नव॑जातस्य॒ वृष्णोऽग्ने॒ चर॑न्त्य॒जरा॑ इधा॒नाः।
अच्छा॒ द्याम॑रु॒षो धू॒म ए॑ति॒ सं दू॒तो अ॑ग्न॒ ईय॑से॒ हि दे॒वान्॥३॥

उत्। यस्य॑। ते॒। नव॑ऽजातस्य। वृष्ण॑। अग्ने॑। चर॑न्ति। अ॒जरा॑। इ॒धा॒ना।
अच्छ॑। द्याम्। अ॒रु॒ष। धू॒म। ए॒ति॒। सम्। दू॒त। अ॒ग्ने॒। ईय॑से। हि॒। दे॒वान्॥३॥

---

[1] त—समिधान समिध्यमान।

हे vअग्ने vनवजातस्य नवप्रादुर्भावस्य vवृष्णः वर्षितु vयस्य vते तव vअजरा जरारहिता ज्वालाः vइधाना [1] vउत् vचरन्ति उद्गच्छन्ति अस्य vअरुष आरोचमानः vधूम vद्याम् vअच्छ दिवमभि vएति गच्छति[2]। हे vअग्ने त्व vदूत सन् vदेवान् vसम् vईयसे vहि सम्प्राप्नोषि च ॥

वि यस्य॑ ते पृथि॒व्यां पाजो॒ अश्रे॒त्तृषु॒ यदन्ना॑ स॒मवृ॑क्त॒ जम्भैः॑ ।
सेनेव सृष्टा प्रसि॑तिष्ट एति॒ यवं॒ न द॑स्म जु॒ह्वा॑ विवेक्षि ॥ ४ ॥

वि । यस्य॑ । ते॒ । पृथि॒व्याम् । पाजः॑ । अश्रे॑त् । तृषु॑ । यत् । अन्ना॑ । स॒म्ऽअवृ॑क्त । जम्भैः॑ ।
सेना॑ऽइव । सृष्टा । प्रऽसि॑तिः । ते॒ । ए॒ति॒ । यव॑म् । न । द॒स्म॒ । जु॒ह्वा॑ । वि॒वे॒क्षि॒ ॥ ४ ॥

हे अग्ने vयस्य दावरूपस्य vते तव vपाजः तेज vपृथिव्या भूम्यां vतृषु क्षिप्र vवि vअश्रेत् विश्रयति vयत् यदा अन्नानि[3] काष्ठादीनि vजम्भै दन्तै । ज्वालाभिरित्यर्थः । vसमवृक्त वृङ्क्ते खादति। तथा vसेनेव vसृष्टा उद्युक्ता vते तव vप्रसिति ज्वाला vएति गच्छति । vदस्म हे दर्शनीयाग्ने त्वं vयवं vन यवमिव vजुह्वा ज्वालया vविवेक्षि काष्ठादीनि भक्षयसि व्याप्नोषि वा ॥

तमिद्दो॒षा तमु॒षसि॒ यवि॑ष्ठम॒ग्निमत्य॒ं न म॑र्जयन्त॒ नरः॑ ।
नि॒शिशा॑ना॒ अति॑थिमस्य॒ योनौ॑ दी॒दाय॑ शो॒चिराहु॑तस्य॒ वृष्णः॑ ॥ ५ ॥

तम् । इत् । दो॒षा । तम् । उ॒षसि॑ । यवि॑ष्ठम् । अ॒ग्निम् । अत्य॑म् । न । म॒र्ज॒य॒न्त॒ । नरः॑ ।
नि॒ऽशिशा॑नाः । अति॑थिम् । अ॒स्य॒ । योनौ॑ । दी॒दाय॑ । शो॒चिः । आऽहु॑तस्य । वृष्णः॑ ॥५॥

vयविष्ठ युवतमम् vअतिथिम् अतिथिवत् पूज्य vतमित् तमेव vअग्निं vदोषा दोषायां रात्रौ vउषसि वासरेऽपि vतम् एव vअस्य अग्ने vयोनौ स्थाने आहवनीयायतने धिष्ण्ये वा vनिशिशाना दीपयन्त vनरः मनुष्या vअत्य vन सततगमनयुक्तं वोढारमश्वमिव vमर्जयन्त परिचरन्ति । vआहुतस्य च vवृष्ण कामाना वर्षितुरग्नेस्तस्य vशोचि ज्वाला vदीदाय दीप्यते ॥ ॥ ३ ॥

सु॒सं॒दृक्ते॑ स्वनीक॒ प्रती॑कं॒ वि यद्रु॒क्मो न रोच॑स उपा॒के ।
दि॒वो न ते॑ तन्य॒तुरे॑ति॒ शुष्म॑श्चि॒त्रो न सूरः॒ प्रति॑ चक्षि भा॒नुम् ॥ ६ ॥

सु॒ऽस॒दृक् । ते॒ । सु॒ऽअ॒नी॒क॒ । प्रती॑कम् । वि । यत् । रु॒क्मः । न । रोच॑से । उ॒पा॒के ।
दि॒वः । न । ते॒ । त॒न्य॒तुः । ए॒ति॒ । शुष्मः॑ । चि॒त्रः । न । सूरः॑ । प्रति॑ । च॒क्षि॒ । भा॒नुम् ॥६॥

vस्वनीक हे सुतेजस्काग्ने त्वं vयत् यदा vरुक्मो vन सूर्य इव। सुवर्णमिव वा । vउपाके अन्तिके vवि vरोचसे विशेषेण दीप्यसे तदा vते तव vप्रतीक रूपमङ्ग वा vसुसंदृक् सुसंदर्शनं भवति। किंच vते तव vशुष्मः vदिवः अन्तरिक्षात् vतन्यतु vन अशनिरिव vएति निर्गच्छति । vचित्रः दर्शनीय vसूर vन सूर्य इव vभानुं स्वां दीप्तिं vप्रति vचक्षि प्रदर्शयसि ॥

---

१ त–इधाना समिध्यमानाः । २ त–अभिगच्छति । ३ ज्ञ-त२–अन्ना अन्नानि ।

यथा वः स्वाहाग्नये दाशेम परीळाभिर्घृतवद्भिश्च हव्यैः ।
तेभिर्नो अग्ने अमितैर्महोभिः शतं पूर्भिरायसीभिर्नि पाहि ॥ ७ ॥

यथा । वः । स्वाहा । अग्नये । दाशेम । परि । इळाभिः । घृतवत्ऽभिः । च । हव्यैः ।
तेभिः । नः । अग्ने । अमितैः । महःऽभिः । शतम् । पूःऽभिः । आयसीभिः । नि । पाहि ॥७॥

हे अग्ने अग्नये अग्रस्य नेत्रे वः तुभ्यं स्वाहा स्वाहुतं हविः । किंच यथा वयम् इळाभिः गोभिर्गोविकारैः क्षीरादिभिः घृतवद्भिः घृतसहितैः हव्यैः पुरोडाशादिभिः च दाशेम परिचरेम तथा त्वमपि तेभिः प्रसिद्धैः अमितैः अपरिमितैः महोभिः तेजोभिः शतम् अपरिमिताभिः आयसीभिः हिरण्मयीभिः । 'रुक्मम् अयः' इति हिरण्यनामसु पाठात् । पूर्भिः नगरीभिरिव नः अस्मान् नि पाहि नितरां रक्ष ॥

या वा ते सन्ति दाशुषे अधृष्टा गिरो वा याभिर्नृवतीरुरुष्याः ।
ताभिर्नः सूनो सहसो नि पाहि स्मत्सूरीञ्जरितॄञ्जातवेदः ॥ ८ ॥

या । वा । ते । सन्ति । दाशुषे । अधृष्टाः । गिरः । वा । याभिः । नृऽवतीः । उरुष्याः ।
ताभिः । नः । सूनो इति । सहसः । नि । पाहि । स्मत् । सूरीन् । जरितॄन् । जातऽवेदः ॥८॥

सहसः सूनो हे बलस्य पुत्र जातवेदः अग्ने दाशुषे दाशुषः ते तव याः वा याश्च ज्वालाः सन्ति । अधृष्टाः रक्षोभिः अप्रधृषिताः[1] गिरः वा गिरश्च सन्ति । याभिः गीर्भिः नृवतीः पुत्रवतीः प्रजाः उरुष्याः रक्षेः । ताभिः उभयीभिः नः अस्मान् । स्मत् इति प्रशस्तवचनः । प्रशस्तान् सूरीन् हविषां प्रेरकान् जरितॄन् स्तोतॄंश्च नि पाहि नितरां रक्ष ॥

निर्यत्पूतेव स्वधितिः शुचिर्गात्स्वया कृपा तन्वा३ रोचमानः ।
आ यो मात्रोरुशेन्यो जनिष्ट देवयज्याय सुक्रतुः पावकः ॥ ९ ॥

निः । यत् । पूताऽइव । स्वऽधितिः । शुचिः । गात् । स्वया । कृपा । तन्वा । रोचमानः ।
आ । यः । मात्रोः । उशेन्यः । जनिष्ट । देवऽयज्याय । सुऽक्रतुः । पावकः ॥ ९ ॥

यत् यदा शुचिः अग्निः स्वया स्वकीयया तन्वा ततया कृपा कृपया दीप्त्या रोचमानः पूतेव स्वधितिः तीक्ष्णीकृता स्वधितिरिव निः गात् काष्ठान्निर्गच्छति तदानीं देवयज्याय भवति । तदेव विशदयति । यः अग्निः उशेन्यः कमनीयः सुक्रतुः सुकर्मा पावकः शोधकश्च मात्रोः अरण्योः आ जनिष्ट आजायत स देवयज्याय भवतीति ॥

एता नो अग्ने सौभगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचेतसं वतेम ।
विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

एता । नः । अग्ने । सौभगा । दिदीहि । अपि । क्रतुम् । सुऽचेतसम् । वतेम ।
विश्वा । स्तोतृऽभ्यः । गृणते । च । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥१०॥

---

१ ख-भ-अभिधृषिता, घ-अप्रधर्षिता ।

हे vअग्ने vएता एतानि परिदृश्यमानानि vसौभगा सौभगानि शोभनानि धनानि vन अस्मभ्य vविदीहि दीपय देहि वा । vअपि अपि च vक्रतुं कर्म यज्ञानां कर्तार वा vसुचेतस शोभनप्रज्ञानयुक्त सुप्रज्ञानं पुत्र वा vवतेम संभजेमहि ॥ वनते सभजनार्थस्य वर्णान्तरागमे सति रूपम् ॥ vविश्वा विश्वानि धनानि vस्तोतृभ्य उद्गातृभ्य vगृणते शसते vच vसन्तु । vयूय त्वत्परिवाराश्च सर्वे यूय vन अस्मान् vस्वस्तिभि क्षेमै vसदा सर्वदा vपात रक्षत ॥　　॥ ४ ॥

'प्र व शुक्राय' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'प्र व' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसूक्तमध्ये द्वितीयत्वेनोक्त सूक्तविनियोग । एकादशिन आग्नेये पशौ 'प्र व शुक्राय' इत्येषा वपाया याज्या । सूत्रित च—'प्र व शुक्राय भानवे भरध्व यथा विप्रस्य मनुषो हविर्भि' (आश्व श्रौ ३ ७) इति ॥

प्र वः॑ शु॒क्राय॑ भा॒नवे॑ भरध्वं ह॒व्यं म॒तिं चा॒ग्नये॒ सुपू॑तम् ।
यो दैव्या॑नि॒ मानु॑षा ज॒नूंष्य॒न्तर्विश्वा॑नि वि॒द्मना॒ जिगा॑ति ॥ १ ॥

प्र । व॒ । शु॒क्राय॑ । भा॒नवे॑ । भ॒र॒ध्व॒म् । ह॒व्यम् । म॒तिम् । च॒ । अ॒ग्नये॑ । सु॒ऽपू॑तम् ।
य । दैव्या॑नि । मानु॑षा । ज॒नूंषि॑ । अ॒न्त । विश्वा॑नि । वि॒द्मना॑ । जिगा॑ति ॥ १ ॥

हे हविषां वोढार vव यूय vशुक्राय शुभ्राय vभानवे दीप्ताय vअग्नये vसुपूत सुशुद्ध[1] vहव्यं vमतिं स्तुतिं vच vप्र vभरध्वम् । vय अग्नि vदैव्यानि vमानुषा मानुषाणि च vविश्वानि[2] vजनूंषि जातानि vअन्त अन्तरा vविद्मना प्रज्ञानेन मार्गेण वा vजिगाति गच्छति । देवान् मनुष्यांश्च अन्तरा हवींषि नेतुं वर्तत इत्यर्थ ॥

स गृत्सो॑ अ॒ग्निस्तरु॑णश्चिदस्तु॒ यतो॒ यवि॑ष्ठो॒ अज॑निष्ट मा॒तुः ।
सं यो वना॑ यु॒वते॒ शुचि॑द॒न्भूरि॑ चि॒दन्ना॒ समिद॑त्ति स॒द्यः ॥ २ ॥

स । गृत्स॑ । अ॒ग्नि । तरु॑ण । चि॒त् । अ॒स्तु॒ । यत॑ । यवि॑ष्ठ । अज॑निष्ट । मा॒तु ।
सम् । य । वना॑ । यु॒वते॑ । शुचि॑ऽदन् । भूरि॑ । चि॒त् । अन्ना॑ । सम् । इत् । अ॒त्ति॒ । स॒द्य ॥२॥

vस vचित् स एव vगृत्स मेधावी । तथा च यास्क—'गृत्स इति मेधाविनाम' (निरु ९ ५) । vअग्नि vतरुण तारको भवति[3] । तदा vयत यदा vमातु अरण्या vयविष्ठ युवतम सन् vअजनिष्ट । vय अग्नि vशुचिदन् दीप्तदन्त vवना वनानि vस vयुवते आत्मना संयोजयति । किंच vभूरि vचित् भूरीण्यपि vअन्ना स्वीयान्यन्नानि vसद्य vइत् सद्य एव vसम्[4] vअत्ति[4] सम्यक् भक्षयति ॥

अ॒स्य दे॒वस्य॑ सं॒सद्यनी॑के॒ यं मर्ता॑सः श्ये॒तं ज॑गृ॒भ्रे ।
नि यो गृभं॒ पौरु॑षेयीमु॒वोच॑ दु॒रोक॑म॒ग्निरा॒यवे॑ शुशोच ॥ ३ ॥

अ॒स्य । दे॒वस्य॑ । स॒म्ऽसदि॑ । अनी॑के । यम् । मर्ता॑स । श्ये॒तम् । ज॒गृ॒भ्रे ।
नि । य । गृभ॑म् । पौरु॑षेयीम् । उ॒वोच॑ । दु॒ऽओक॑म् । अ॒ग्नि । आ॒यवे॑ । शु॒शो॒च॒ ॥ ३ ॥

---

१ ख ङ्ग भ—शुद्धम् । २ ख-ङ्ग त-न-भ-य-श—विश्वा विश्वानि । ३ ख—बिभ्रति भूमिश्च भवति, घ—अस्तु भवति । ४ ख-भ—सामिदत्ति, न-श—समदत्ति ।

vअस्य vदेवस्य अग्ने vअनीके मुख्ये vसंसदि स्थाने vश्येतं श्वेतं शुभ्रं vयम्[1] अग्निं[1] vमर्तास मनुष्या vजगृभ्रे परिगृह्णन्ति[2]। vय च अग्नि vपौरुषेयीं पुरुषै क्रियमाणा vगृभं गृभीतं[3] vनि vउवोच ॥ अत्र वचि सेवार्थे वर्तते ॥ निषेवत इत्यर्थ । स vअग्नि vआयवे मनुष्यार्थम्। 'क्षुद्यव आयव ' इति मनुष्यनामसु पाठात्। vदुरोकं सपत्नैर्दु सेव यथा भवति तथा vशुशोच दीप्यते ॥

अयं कविरकविषु प्रचेता मर्तेष्वग्निरमृतो नि धायि ।
स मा नो अत्र जुहुरः सहस्वः सदा त्वे सुमनसः स्याम ॥ ४ ॥

अयम्। कवि.। अकविषु। प्रऽचेता। मर्तेषु। अग्नि। अमृत। नि। धायि।
स'। मा। न। अत्र। जुहुर। सहस्व। सदा। त्वे इति। सुऽमनस। स्याम ॥ ४ ॥

vकवि क्रान्तदृक् vप्रचेता प्रकाशक vअमृत मरणधर्मरहित vअयम् vअग्नि vअकविषु अक्रान्तदृक्षु vमर्तेषु मरणधर्मकेषु vनि vधायि निहित । अथ प्रत्यक्षस्तुति । vसहस्व बलवन्नग्ने vत्वे यस्मिन् त्वयि vसदा वय vसुमनस सुमतय vस्याम vस त्वम् vअत्र अस्मिन् लोके vन अस्मान् vमा vजुहुर' मा हिंसी ॥

आ यो योनिं देवकृतं ससाद क्रत्वा ह्य१ग्निरमृताँ अतारीत् ।
तमोषधीश्च वनिनश्च गर्भं भूमिश्च विश्वधायसं बिभर्ति ॥ ५ ॥

आ। य। योनिम्। देवऽकृतम्। ससाद। क्रत्वा। हि। अग्नि। अमृतान्। अतारीत्।
तम्। ओषधी। च। वनिन। च। गर्भम्। भूमि। च। विश्वऽधायसम्। बिभर्ति ॥५॥

vय अग्नि vदेवकृतं देवै कल्पितं vयोनिं स्थानम् vआ vससाद अध्यास्ते। किमर्थं देवा स्थानं कल्पयन्त्यग्ने इत्यत आह। vहि यस्मात् कारणात् vअग्नि vक्रत्वा प्रज्ञया vअमृतान् देवान् vअतारीत् दुर्गेभ्यस्तारयति। vतम् इममग्निं vविश्वधायसं विश्वस्य[4] धारकम्[4] vओषधी ओषधय vवनिनश्च वृक्षाश्च vगर्भं गर्भं सन्तं बिभ्रति। vभूमिश्च vबिभर्ति। श्रुतमेव बिभर्तीति पद बहुवचनान्ततया विपरिणत सत् ओषधीभिर्वनिभिश्च संबध्यते ॥ ॥ ५ ॥

ईशे ह्य१ग्निरमृतस्य भूरेरीशे रायः सुवीर्यस्य दातोः ।
मा त्वा वयं सहसावन्नवीरा माप्सवः परि षदाम मादुवः ॥ ६ ॥

ईशे। हि। अग्नि। अमृतस्य। भूरे। ईशे। राय। सुऽवीर्यस्य। दातो।
मा। त्वा। वयम्। सहसाऽवन्। अवीरा.। मा। अप्सव। परि। सदाम। मा। अदुव ॥६॥

vअमृतस्य अन्नमुदकं[5] वा[5]। द्वितीयार्थे षष्ठी। vभूरे अधिक vदातो दातुम् vअग्नि vईशे ईष्टे vहि। vसुवीर्यस्य शोभनवीर्ययुक्त vराय धनं दातुम् vईशे ईष्टे । अथ प्रत्यक्षस्तुति । vसहसावन् हे बलवन्नग्ने vवयं वसिष्ठा vअवीरा पुत्रादिरहिता सन्त vमा vपरि vषदाम मा

---

१ ख-ङ-न-भ-श—अग्निम्, त—अग्निं यम्। २ न-भ—परिगृह्णाति। ३ त-न भ श—गृभीतिम्।
४ ख-घ-ङ-न-भ—विश्वधारकम्। ५ घ त—अमृतमन्नमुदकं च।

पर्युपविशाम। ᵛअप्सव रूपरहिताश्च सन्त ᵛमा परि षदाम। तथा च यास्क—'अप्स' इति रूपनाम' (निरु ५ १३) इति। ᵛअदुव परिचरणहीनाश्च ᵛमा परि षदाम॥

परिषद्यं ह्यरणस्य रेक्णो नित्यस्य रायः पतयः स्याम।
न शेषो अग्ने अन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो वि दुक्षः॥ ७॥

परिऽसद्यम्। हि। अरणस्य। रेक्णः। नित्यस्य। रायः। पतयः। स्याम।
न। शेषः। अग्ने। अन्यऽजातम्। अस्ति। अचेतानस्य। मा। पथः। वि। दुक्षः॥ ७॥

ᵛअरणस्य अनृणस्य ᵛरेक्ण धनं ᵛपरिषद्यं पर्याप्तं भवति ᵛहि। अत ᵛनित्यस्य अपुनर्देयस्य ᵛराय धनस्य ᵛपतय ᵛस्याम। यद्वा। अरणस्य[1] रेक्णो धन परिषद्यं परिहर्तव्यं भवति। अतो नित्यस्य औरसस्य राय पुत्राख्यस्य धनस्य पतय स्याम। हे ᵛअग्ने ᵛअन्यजातम् अनौरसं ᵛशेष अपत्यं ᵛन ᵛअस्ति न भवति। ᵛअचेतानस्य अविदुष ᵛपथ मार्गान् पुत्रोत्पादनप्रमुखान् मार्गान् ᵛमा ᵛवि ᵛदुक्ष मा विदुदुष॥ 'दुष वैकृत्ये' इति धातु॥ तथा च यास्क—'परिहर्तव्यं हि नोपसर्तव्यमरणस्य रेक्णोऽरणोऽपार्णो भवति रेक्ण इति धननाम रिच्यते प्रयत। नित्यस्य राय पतय स्याम[2]। न शेषो अग्ने अन्यजातमस्ति। शेष इत्यपत्यनाम शिष्यते प्रयतोऽचेतयमानस्य तत्प्रमत्तस्य भवति मा न पथो विदूदुष' (निरु ३ २) इति॥

नहि ग्रभायारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्तवा उ।
अधा चिदोकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाळेतु नव्यः॥ ८॥

नहि। ग्रभाय। अरणः। सुऽशेवः। अन्यऽउदर्यः। मनसा। मन्तवै। ऊँ इति।
अध। चित्। ओकः। पुनः। इत्। सः। एति। आ। नः। वाजी। अभीषाट्। एतु। नव्यः॥८॥

पूर्वस्यामृचि उक्त एवार्थोऽत्र प्रपञ्च्यते। ᵛअरण अरममाण ᵛअन्योदर्यं ᵛसुशेव सुखतम[4] सन् ᵛग्रभाय पुत्रत्वेन ग्रहणाय ᵛमनसा ᵛमन्तवा ᵛउ मनसापि मन्तव्य ᵛन भवति ᵛहि। ᵛअध ᵛचित् अपि च ᵛस अन्योदर्यं ᵛओक ᵛइत् सस्थानमेव ᵛपुन ᵛएति प्राप्नोति। अत ᵛवाजी अन्नवान् ᵛअभीषाट् शत्रूणामभिभविता ᵛनव्य नवजात पुत्र ᵛन अस्मान् ᵛआ ᵛएतु आगच्छतु॥

त्वमग्ने वनुष्यतो नि पाहि त्वमु नः सहसावन्नवद्यात्।
सं त्वा ध्वस्मन्वदभ्येतु पाथः सं रयिः स्पृहयाय्यः सहस्री॥ ९॥

त्वम्। अग्ने। वनुष्यतः। नि। पाहि। त्वम्। ऊँ इति। नः। सहसाऽवन्। अवद्यात्।
सम्। त्वा। ध्वस्मन्ऽवत्। अभि। एतु। पाथः। सम्। रयिः। स्पृहयाय्यः। सहस्री॥९॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वं ᵛवनुष्यत हिंसकात् ᵛन अस्मान् ᵛनि ᵛपाहि। ᵛसहसावन् हे बलवन्नग्ने ᵛत्वम् ᵛअवद्यात् पापाच्चास्मान् नि पाहि। ᵛत्वा त्वां ᵛध्वस्मन्वत् ध्वस्तदोषं ᵛपाथ अन्नं हवि ᵛसम्

---

१ ङ—प्सु। २ ङ-श—अरणस्य अरममाणस्य। ३ त—स्याम पित्र्यस्येव धनस्य। ४ ख-भ—सुसुखतमोऽपि।

ᵛअभ्येतु सम्यक् प्राप्नोतु। अपि च अस्मान् ᵛस्पृहयाय्य स्पृहणीय ᵛसहस्री सहस्रसंख्याक ᵛरयि अभ्येतु॥

एता नो अग्ने सौभगा दिदीह्यपि क्रतुं सुचेतसं वतेम।
विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥ १०॥

एता। न। अग्ने। सौभगा। दिदीहि। अपि। क्रतुम्। सुऽचेतसम्। वतेम।
विश्वा। स्तोतृऽभ्य। गृणते। च। सन्तु। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभि। सदा। न॥१०॥

एषा ऋगव्याख्याता॥ ॥ ६॥

'प्राग्नये तवसे' इति नवर्चं पञ्चमं सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वानराग्निदेवताकम्। तथा चानुक्रान्त—'प्राग्नये नव वैश्वानरीयं तु' इति। विनियोगो लैङ्गिक॥

प्राग्नये तवसे भरध्वं गिरं दिवो अरतये पृथिव्याः।
यो विश्वेषाममृतानामुपस्थे वैश्वानरो वावृधे जागृवद्भिः॥ १॥

प्र। अग्नये। तवसे। भरध्वम्। गिरम्। दिव। अरतये। पृथिव्या।
य। विश्वेषाम्। अमृतानाम्। उपऽस्थे। वैश्वानर। ववृधे। जागृवत्ऽभि॥ १॥

हे स्तोतार ᵛतवसे प्रवृद्धाय ᵛदिव अन्तरिक्षस्य ᵛपृथिव्या च ᵛअरतये गन्त्रे ᵛअग्नये वैश्वानरसंज्ञकायाग्नये ᵛगिर स्तुतिं ᵛप्र ᵛभरध्वम्। ᵛय ᵛवैश्वानर विश्वनरहितोऽग्नि ᵛविश्वेषा सर्वेषाम् ᵛअमृतानां देवानाम् ᵛउपस्थे उपस्थाने यज्ञे ᵛजागृवद्भि प्रबुद्धैर्देवै सहित सन् ᵛववृधे स्तुतिभिर्हविर्भिश्च वर्धते॥

पृष्टो दिवि धाय्यग्निः पृथिव्यां नेता सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम्।
स मानुषीरभि विशो वि भाति वैश्वानरो वावृधानो वरेण॥ २॥

पृष्ट। दिवि। धायि। अग्नि। पृथिव्याम्। नेता। सिन्धूनाम्। वृषभ। स्तियानाम्।
स। मानुषी। अभि। विश। वि। भाति। वैश्वानर। ववृधान। वरेण॥ २॥

ᵛसिन्धूना नदीना ᵛनेता ᵛस्तियानाम् अपाम्। 'स्तिया आपो भवन्ति स्त्यायनात्[1]' (निरु ६ १७) इति यास्कवचनात्। ᵛवृषभ वर्षिता ᵛपृष्ट अर्चित तेजसा संपृक्तो वा य ᵛअग्नि ᵛदिवि अन्तरिक्षे ᵛपृथिव्यां च ᵛधायि न्यधायि ᵛस ᵛवैश्वानर विश्वनरहितोऽग्नि ᵛवरेण श्रेष्ठेन हविषा तेजसा वा ᵛवावृधान वर्धमान सन् ᵛमानुषी ᵛविश ᵛअभि मानुषी प्रजा प्रति ᵛवि ᵛभाति॥

त्वद्भिया विश आयन्नसिक्नीरसमना जहतीर्भोजनानि।
वैश्वानर पूरवे शोशुचानः पुरो यदग्ने दरयन्नदीदेः॥ ३॥

त्वत्। भिया। विश. । आयन्। असिक्नी। असमना। जहती। भोजनानि।
वैश्वानर। पूरवे। शोशुचान। पुर। यत्। अग्ने। दरयन्। अदीदे.॥ ३॥

१ ख-य-श—स्तियानात्, न—स्तियाना।

हे ^v^वैश्वानर विश्वनरहित ^v^अग्ने ^v^त्वत् त्वत्त ^v^भिया भीत्या ^v^असिक्नी असितवर्णा राजस्य ॥ प्रथमार्थे द्वितीया ॥ ^v^विश प्रजा ^v^असमना परस्परमसमेता[1] ^v^भोजनानि धनानि ^v^जहती त्यजन्त्य ^v^आयन् आगच्छन् । कदेत्यत आह । ^v^यत् यदा ^v^पूरवे राज्ञे ^v^शोशुचान दीप्यमान ^v^पुर तस्य शत्रूणा पुर ^v^दरयन् दारयन् ^v^अदीदे अज्वल । तथा च निगम —'अहो राजन्वरिव पूरवे क ' (ऋ सं १ ६३ ७) इति ॥

तव॑ त्रि॒धातु॑ पृथि॒वी उ॒त द्यौर्वैश्वा॑नर व्र॒तम॑ग्ने सचन्त ।
त्वं भा॒सा रोद॑सी॒ आ त॑त॒न्थाज॑स्रेण शो॒चिषा॒ शोशु॑चानः ॥ ४ ॥

तव॑ । त्रि॒ऽधातु॑ । पृ॒थि॒वी । उ॒त । द्यौ । वैश्वा॑नर । व्र॒तम् । अ॒ग्ने । स॒चन्त॒ ।
त्वम् । भा॒सा । रोद॑सी॒ इति॑ । आ । त॒त॒न्थ॒ । अज॑स्रेण । शो॒चिषा॑ । शोशु॑चान ॥ ४ ॥

हे ^v^वैश्वानर विश्वेषां नराणां नेत ^v^अग्ने । तथा च यास्क —'वैश्वानर कस्मात् विश्वान्नराञ्नयति विश्व एन नरा नयन्तीति वा' (निरु ७ २१) इति । ^v^तव ^v^व्रतं त्वत्प्रीतिकर कर्म ^v^त्रिधातु अन्तरिक्ष ^v^पृथिवी च ^v^उत अपि च ^v^द्यौ इति त्रयो लोका ^v^सचन्त सेवन्ते । त्रैलोक्यवर्तिन्य प्रजास्त्वदर्थं कर्म कुर्वन्तीत्यर्थं । अपि च ^v^त्वम् ^v^अजस्रेण ^v^शोचिषा नित्येन प्रकाशेन ^v^शोशुचान दीप्यमान ^v^भासा दीप्त्या ^v^रोदसी द्यावापृथिव्यौ च ^v^आ ^v^ततन्थ विस्तारयसि ॥

त्वाम॑ग्ने ह॒रितो॑ वावशा॒ना गिरः॑ सचन्ते॒ धुन॑यो घृ॒ताचीः॑ ।
पतिं॑ कृष्टी॒नां र॒थ्यं॑ रयी॒णां वैश्वान॒रमु॒षसां॑ के॒तुमह्ना॑म् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । ह॒रित॑ । वा॒व॒शा॒ना । गिर॑ । स॒च॒न्ते॒ । धुन॑य । घृ॒ताची॑ ।
पति॑म् । कृ॒ष्टी॒नाम् । र॒थ्य॑म् । र॒यी॒णाम् । वै॒श्वा॒न॒रम् । उ॒षसा॑म् । के॒तुम् । अह्ना॑म् ॥ ५ ॥

हे ^v^अग्ने ^v^कृष्टीना प्रजानाम् । 'क्षितय कृष्टय ' इति मनुष्यनामसु पाठात् । ^v^पतिं स्वामिनं ^v^रयीणा धनाना ^v^रथ्यं नेतारम् ^v^उषसाम् ^v^अह्ना ^v^केतुं[2] प्रज्ञापक ^v^वैश्वानरं विश्वनरहितं ^v^त्वा ^v^हरित[3] अश्वा ^v^वावशाना कामयमाना ^v^सचन्ते सेवन्ते । तथा ^v^गिर नृणा[4] स्तुतिरूपा वाच ^v^धुनय पाप धुन्वाना ^v^घृताची घृतमञ्चन्त्य । हविषा सहिता इत्यर्थ । सचन्ते ॥ ॥ ७ ॥

त्वे अ॑सु॒र्यं॑ वस॑वो॒ न्यृ॑ण्व॒न्क्रतुं॒ हि ते॑ मित्रमहो जु॒षन्त॑ ।
त्वं दस्यूँ॒रोक॑सो अग्न आज उ॒रु ज्योति॑र्ज॒नय॒न्नार्या॑य ॥ ६ ॥

त्वे इति॑ । अ॒सु॒र्य॑म् । वस॑व । नि । ऋ॒ण्व॒न् । क्रतु॑म् । हि । ते॒ । मि॒त्र॒ऽम॒ह॒ । जु॒षन्त॑ ।
त्वम् । दस्यू॑न् । ओक॑स । अ॒ग्ने॒ । आ॒ज॒ । उ॒रु । ज्योति॑ । ज॒नय॑न् । आर्या॑य ॥ ६ ॥

हे ^v^मित्रमह मित्राणां पूजयित ^v^अग्ने ^v^त्वे त्वयि ^v^वसव वासका देवा ^v^असुर्यं बलं ^v^न्यृण्वन् न्यगमयन् । ^v^ते ^v^क्रतुं त्वत्प्रीतिकरं कर्म ^v^जुषन्त असेवन्त ^v^हि । किंच ^v^त्वम् ^v^आर्याय

---

१ ख-श-°मसमवेता । २ ख-घ-ज्ञ त न-भ-श-महान्त केतुम् । ३ ख-ज्ञ-ज्ञ-त ३-भ य-श-हरितो हरणात्, त१-२-हरितो हरिणात्, न-हरणात् । ४ श-स्तोतृणाम् ।

कर्मवते[1] जनाय ᵛउरु ᵛज्योति अधिकं तेज ᵛजनयन् ᵛदस्यून् कर्महीनान् ᵛओकस स्थानात् ᵛआज निरगमय ॥

स जायमानः परमे व्योमन्वायुर्न पाथः परि पासि सद्यः ।
त्वं भुवना जनयन्नभि क्रन्नपत्याय जातवेदो दशस्यन् ॥ ७ ॥

स । जायमान । परमे । विऽओमन् । वायु । न । पाथ । परि । पासि । सद्य ।
त्वम् । भुवना । जनयन् । अभि । क्रन् । अपत्याय । जातऽवेद । दशस्यन् ॥ ७ ॥

हे वैश्वानर ᵛस प्रसिद्धस्त्व ᵛपरमे दूरस्थे ᵛव्योमन् अन्तरिक्षे ᵛजायमान सूर्यरूपेण प्रादुर्भवन् ᵛवायुर्न यथा वायु द्विदेवत्यग्रहेषु[2] प्रथमं सोमं पिबति तथा ᵛपाथ सोम ᵛसद्य ᵛपरि ᵛपासि परिपिबसि । यद्वा । वायुरिव पाथो जलं परि पासि परिपिबसि । शोषयसीत्यर्थ । किच हे ᵛजातवेद जातधनाग्ने ᵛत्व ᵛभुवना भुवनान्युदकानि । ' भूतं भुवनम् ' इत्युदकनामसु पाठात् । ᵛजनयन् ᵛअपत्याय अपत्यवत्पालनीयाय यजमानाय[3] ᵛदशस्यन् कामान् प्रयच्छन् ᵛअभि ᵛक्रन् वैद्युतात्मना अभिक्रन्दसि अभिगर्जसि वा ॥

तामग्ने अस्मे इषमेरयस्व वैश्वानर द्युमतीं जातवेदः ।
यया राधः पिन्वसि विश्ववार पृथु श्रवो दाशुषे मर्त्याय ॥ ८ ॥

ताम् । अग्ने । अस्मे इति । इषम् । आ । ईरयस्व । वैश्वानर । द्युऽमतीम् । जातऽवेद ।
यया । राध । पिन्वसि । विश्वऽवार । पृथु । श्रव । दाशुषे । मर्त्याय ॥ ८ ॥

हे ᵛजातवेद जातप्रज्ञ ᵛवैश्वानर विश्वनरहित ᵛअग्ने ᵛताम् ᵛइषम् एषणीया वृष्टिं ᵛद्युमतीं दीप्तिमतीम् ᵛअस्मे अस्मभ्यम् ᵛएरयस्व प्रेरयस्व । वृष्ट्या त्रैलोक्यं द्योतते हि । यद्वा । द्युमतीं तामिषमन्नमेरयस्व । तथा च श्रूयते—' तस्माद्यस्यैवेह भूयिष्ठमन्नं भवति स एव भूयिष्ठं लोके विराजति ' (ऐ ब्रा १ ५) इति । अथवा इषमेषणीयां ता द्युमतीं भास्वतीं दीप्तिमेरयस्व । ᵛयया इषा ᵛराध धनं ᵛपिन्वसि पालयसि । अपि च हे ᵛविश्ववार विश्वैर्वरणीयाग्ने ᵛपृथु विस्तीर्णं ᵛश्रव यश ᵛदाशुषे ᵛमर्त्याय यजमानाय पिन्वसि[4] ॥

तं नो अग्ने मघवद्भ्यः पुरुक्षुं रयिं नि वाजं श्रुत्यं युवस्व ।
वैश्वानर महि नः शर्म यच्छ रुद्रेभिरग्ने वसुभिः सजोषाः ॥ ९ ॥

तम् । न । अग्ने । मघवत्ऽभ्य । पुरुऽक्षुम् । रयिम् । नि । वाजम् । श्रुत्यम् । युवस्व ।
वैश्वानर । महि । न । शर्म । यच्छ । रुद्रेभि । अग्ने । वसुऽभि । सऽजोषा ॥ ९ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛमघवद्भ्य धनवद्भ्य । हविष्मद्भ्य इत्यर्थ । ᵛन अस्मभ्यं ᵛपुरुक्षुं बह्वन्नं बहुयशस्कं वा ᵛतं प्रसिद्ध ᵛरयिं ᵛश्रुत्यं श्रवणीयं ᵛवाजं बलं च ᵛनि ᵛयुवस्व नितरां मिश्रयस्व ।

---

१ श—कर्मकृते । २ ख—द्विदैवत्यग्रहेषु, त—द्विदेवत्यगृहेषु, न—द्विदेवत्य ग्रहेषु । ३ ख-झ-न-भ-य-श—जनाय । ४ ख-भ—पिन्वसि पालयसि ।

किंच हे ᵛवैश्वानर विश्वनरहित ᵛअग्ने त्व ᵛरुद्रेभि रुद्रै ᵛवसुभि च देवै ᵛसजोषा सहितश्च सन् ᵛन अस्मभ्य ᵛमहि महत् ᵛशर्म सुखं ᵛयच्छ प्रयच्छ ॥ ॥ ८ ॥

'प्र सम्राज' इति सप्तर्चं षष्ठ सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम्[1]। अनुक्रम्यते च—'प्र सम्राज सप्त[2]'। 'वैश्वानरीय तु' इत्युक्तत्वादस्यापि वैश्वानरोऽग्निर्देवता। विनियोगो लैङ्गिक ॥

प्र सम्राजो असुरस्य प्रशस्तिं पुंसः कृष्टीनामनुमाद्यस्य।
इन्द्रस्येव प्र तवसस्कृतानि वन्दे दारुं वन्दमानो विवक्मि ॥ १ ॥

प्र। सम्ऽराजः। असुरस्य। प्रऽशस्तिम्। पुंसः। कृष्टीनाम्। अनुऽमाद्यस्य।
इन्द्रस्यऽइव। प्र। तवसः। कृतानि। वन्दे। दारुम्। वन्दमानः। विवक्मि ॥ १ ॥

ᵛदारुं पुरा भेत्तारं ᵛवन्दे। ᵛवन्दमान सन् ᵛसम्राज सर्वस्य भुवनस्येश्वरस्य ᵛअसुरस्य बलवत ᵛपुंस वीरस्य। पौंस्यमिति[3] वीर्यमुच्यते। तथा च यास्क—'पुमान् पुरुमना भवति पुंसतेर्वा' (निरु ९ १५) इति। ᵛकृष्टीना जनानाम् ᵛअनुमाद्यस्य स्तुत्यस्य ᵛतवस बलवत ᵛइन्द्रस्येव तस्य वैश्वानरस्य ᵛप्रशस्ति स्तुति ᵛकृतानि कर्माणि च ᵛप्र ᵛविवक्मि प्रब्रवीमि ॥

कविं केतुं धासिं भानुमद्रेर्हिन्वन्ति शं राज्यं रोदस्योः।
पुरंदरस्य गीर्भिरा विवासेऽग्नेर्व्रतानि पूर्व्या महानि ॥ २ ॥

कविम्। केतुम्। धासिम्। भानुम्। अद्रेः। हिन्वन्ति। शम्। राज्यम्। रोदस्योः।
पुरम्ऽदरस्य। गीःऽभिः। आ। विवासे। अग्नेः। व्रतानि। पूर्व्या। महानि ॥ २ ॥

ᵛकविं प्राज्ञ ᵛकेतुं विश्वस्य प्रज्ञापक ᵛधासिम् ᵛअद्रे धर्तारमादतुं स्तोतुर्वा ᵛभानुं भासक ᵛशं सुखकर ᵛरोदस्यो द्यावापृथिव्यो ᵛराज्यं राजान वैश्वानरमग्निं ᵛहिन्वन्ति। मदीया प्रीणयन्ति प्रेरयन्ति वा देवा। अहं च ᵛपुरंदरस्य पुरा दारयितु ᵛअग्ने ᵛपूर्व्या पूर्व्याणि पुरातनानि ᵛमहानि महान्ति ᵛव्रतानि कर्माणि ᵛगीर्भि ᵛआ ᵛविवासे परिचरामि ॥

न्यक्रतून्ग्रथिनो मृध्रवाचः पणीँरश्रद्धाँ अवृधाँ अयज्ञान्।
प्रप्र तान्दस्यूँरग्निर्विवाय पूर्वश्चकारापराँ अयज्यून् ॥ ३ ॥

नि। अक्रतून्। ग्रथिनः। मृध्रऽवाचः। पणीन्। अश्रद्धान्। अवृधान्। अयज्ञान्।
प्रऽप्र। तान्। दस्यून्। अग्निः। विवाय। पूर्वः। चकार। अपरान्। अयज्यून् ॥ ३ ॥

ᵛअक्रतून् अयज्ञान् ᵛग्रथिन जल्पकान् ᵛमृध्रवाच हिंसितवचस्कान् ᵛपणीन् पणिनामकान् वार्धुषिकान् ᵛअश्रद्धान् यज्ञादिषु श्रद्धारहितान् ᵛअवृधान् स्तुतिभिरग्निमवर्धयत ᵛअयज्ञान् यज्ञहीनान् ᵛतान् ᵛदस्यून् वृथा कालस्य नेतॄन् ᵛअग्नि ᵛप्रप्र अत्यन्तं ᵛनि ᵛविवाय नितरां गमयेत्। तदेवाह। अग्नि[4] ᵛपूर्व मुख्य सन् ᵛअयज्यून् अयजमानान् ᵛअपरान् जघन्यान् ᵛचकार[4] ॥

---

१ ञ-य-°स्यार्षं त्रैष्टुभम्। २ य-सप्त इति। ३ ख-भ-पुंस्त्वमिति, ञ-त-न-पौंस्त्यमिति, श-पौष्णमिति। ४ ख ञ-न-भ श-'अग्नि॰ चकार' नास्ति, घ-पूर्व॰ पुरातनोऽग्नि अपरान् पुरुषान् अयज्यून् यागानर्हान् चकार, त-नृतम नेतृतमोऽग्नि चकार करोतीत्यर्थ।

यो अपाचीने तमसि मदन्तीः प्राचीश्चकार नृतमः शचीभिः ।
तमीशानं वस्वो अग्निं गृणीषेऽनानतं दमयन्तं पृतन्यून् ॥ ४ ॥

य । अपाचीने । तमसि । मदन्ती । प्राचीं । चकार । नृऽतम । शचीभि ।
तम् । ईशानम् । वस्व । अग्निम् । गृणीषे । अनानतम् । दमयन्तम् । पृतन्यून् ॥ ४ ॥

नृतम नेतृतम य अग्नि अपाचीने अप्रकाशमाने तमसि निमग्ना प्रजा मदन्ती स्तुवन्ती शचीभि ताभ्यो दत्ताभि प्रज्ञाभि प्राची ऋजुगामिनी चकार। यद्वा। नेतृतमो योऽग्नि· अपाचीने तमसि[1] निशाया मदन्तीर्मांद्यन्तीरुषस शचीभि प्रज्ञाभि· प्राचीश्चकारेत्यर्थ । तं वस्व धनस्य ईशानम् अनानतम् अप्रह्व पृतन्यून् युद्धकामांश्च दमयन्तम् अग्नि गृणीषे स्तौमि[2] ॥

यो देह्यो३ अनमयद्वधस्नैर्यो अर्यपत्नीरुषसश्चकार ।
स निरुध्या नहुषो यह्वो अग्निर्विशश्चक्रे बलिहृतः सहोभिः ॥ ५ ॥

य । देह्य । अनमयत् । वधऽस्नै । य । अर्यऽपत्नी । उषस । चकार ।
स । निऽरुध्य । नहुष । यह्व । अग्नि । विश । चक्रे । बलिऽहृत । सहःऽभि ॥५॥

य अग्नि देह्य देहीरुपचिता[3] आसुरीर्विद्या वधस्नै वधैरायुधैर्वा अनमयत् हीना अकरोत् । य च अर्यपत्नी । अर्य सूर्य पतिर्यासां ता अर्यपत्न्य । ता उषसश्चकार अकरोत् स यह्व महान् अग्नि· विश प्रजा सहोभि बलै निरुध्य नहुष राज्ञ बलिहृत करप्रदा चक्रे ॥

यस्य शर्मन्नुप विश्वे जनास एवैस्तस्थुः सुमतिं भिक्षमाणाः ।
वैश्वानरो वरमा रोदस्योराग्निः ससाद पित्रोरुपस्थम् ॥ ६ ॥

यस्य । शर्मन् । उप । विश्वे । जनास । एवै । तस्थु । सुऽमतिम् । भिक्षमाणा ।
वैश्वानर । वरम् । आ । रोदस्यो । आ । अग्नि । ससाद । पित्रो । उपऽस्थम् ॥ ६ ॥

विश्वे सर्वे जनास जना शर्मन् शर्मणि सुखनिमित्तं यस्य वैश्वानरस्य सुमतिं भिक्षमाणा प्रार्थयमाना एवै· कर्मभि हविर्भिर्वा उप तस्थु यमेवोपतिष्ठन्ते स वैश्वानर विश्वनरहित अग्नि सूर्य सन् पित्रो मातापित्रो रोदस्यो द्यावापृथिव्यो वरम् उत्कृष्टम् उपस्थं मध्यमन्तरिक्षम् आ ससाद आगच्छत् ॥

आ देवो ददे बुध्न्या३ वसूनि वैश्वानर उदिता सूर्यस्य ।
आ समुद्रादवरादा परस्मादाग्निर्ददे दिव आ पृथिव्याः ॥ ७ ॥

आ । देव । ददे । बुध्न्या । वसूनि । वैश्वानर । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।
आ । समुद्रात् । अवरात् । आ । परस्मात् । आ । अग्नि । ददे । दिव । आ । पृथिव्या ॥७॥

१ ख—तमसि अप्रकाशमाने तमसि । २ ख-न भ—स्तौति । ३ ख—देहैरुपचिता ।

ᵛवैश्वानर विश्वनरहितोऽग्ने ᵛदेव द्योतमान ᵛबुध्न्या बुध्न्यानि आन्तरिक्षाणि । बुध्नमन्तरिक्षम् । तथा च यास्क —'बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन् धृता आप इति वा' (निरु १० ४४) इति । ᵛवसूनि आच्छादकानि तमांसि ॥ 'वस आच्छादने' इति धातु ॥ ᵛसूर्यस्य ᵛउदिता उदितावुदये[1] सति[1] ᵛआ ᵛददे । ᵛसमुद्रात् अन्तरिक्षात् । 'सगर॰ समुद्र' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । ᵛअवरात् पृथिव्या तमांसि ᵛआ ददे । समुद्रात् ᵛपरस्मात् दिवोऽपि तमासि ᵛआ ददे । तदेव दर्शयति । ᵛअग्नि ᵛदिव॰ तमांसि ᵛआ ᵛददे ᵛपृथिव्या च तमासि ᵛआ ददे ॥ ॥ ९ ॥

'प्र वो देवम्' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'प्र वो देवम्' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसूक्ते[2] उक्तो विनियोग ॥

प्र वो॑ दे॒वं चि॑त्सहसा॒नम॒ग्निमश्वं॒ न वा॒जिनं॑ हिषे॒ नमो॑भिः ।
भवा॑ नो दू॒तो अ॑ध्व॒रस्य॑ वि॒द्वान्त्मना॑ दे॒वेषु॑ विविदे मि॒तद्रुः ॥ १ ॥

प्र । वः॒ । दे॒वम् । चि॒त् । स॒ह॒सा॒नम् । अ॒ग्निम् । अश्व॑म् । न । वा॒जिन॑म् । हि॒षे॒ । नम॑ऽभिः ।
भव॑ । नः॒ । दू॒तः । अ॒ध्व॒रस्य॑ । वि॒द्वान् । त्मना॑ । दे॒वेषु॑ । वि॒वि॒दे॒ । मि॒तऽद्रुः ॥ १ ॥

हे अग्ने ᵛव॰[3] त्वा[3] ᵛदेव द्योतमानादिगुणयुक्तं ᵛसहसान राक्षसानभिभवन्तं बलमाचरन्तं वा ᵛअग्निम् अग्रस्य नेतारम् ᵛअश्वं ᵛन अश्वमिव ᵛवाजिन वेगवन्तं बलवन्तं वा ᵛनमोभि॰ स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा ᵛप्र ᵛहिषे हे अग्ने त्वा[4] ᵛचित् प्रहिणोम्येव[5] । किंच हे अग्ने त्वं ᵛविद्वान् जानन्[6] ᵛन अस्माकम् ᵛअध्वरस्य यज्ञस्य ᵛदूत ᵛभव । अथ परोक्षस्तुति । ᵛत्मना आत्मना स्वयमेव ᵛदेवेषु ᵛमितद्रु दग्धद्रुमोऽग्निरिव ᵛविविदे प्रज्ञायते ॥

आ या॑ह्यग्ने प॒थ्या॒३॑ अनु॒ स्वा म॒न्द्रो दे॒वानां॑ स॒ख्यं जु॒षा॒णः ।
आ सानु॒ शुष्मै॑र्न॒दय॑न्पृथि॒व्या जम्भे॑भि॒र्विश्व॑मु॒शध॒ग्वना॑नि ॥ २ ॥

आ । या॒हि॒ । अ॒ग्ने॒ । प॒थ्याः॑ । अनु॑ । स्वाः । म॒न्द्रः । दे॒वाना॑म् । स॒ख्यम् । जु॒षा॒णः ।
आ । सानु॑ । शुष्मैः॑ । न॒दय॑न् । पृ॒थि॒व्याः । जम्भे॑भिः । विश्व॑म् । उ॒शध॑क् । वना॑नि ॥ २ ॥

हे ᵛअग्ने त्व ᵛमन्द्र मदयिता स्तुत्यो वा ᵛदेवानां ᵛसख्यम् । देवै सह सख्यमित्यर्थ । ᵛजुषाण सेवमान[7] ᵛपृथिव्या ᵛसानु समुच्छ्रितं तृणगुल्मादिकं ᵛशुष्मै॰ शोषकैर्दाहकैस्तेजोभि ᵛनदयन् शब्दायमान । दह्यमान हि शब्दायते । ᵛजम्भेभि दंष्ट्राभि । ज्वालाभिरित्यर्थ । ᵛविश्वं विश्वानि ᵛवनानि ᵛउशधक् कामयमान दहन् ᵛस्वा ᵛपथ्या ᵛअनु । स्वैर्मार्गैरित्यर्थ । ᵛआ ᵛआ ᵛयाहि । आकारस्य पुनर्वचनमादरार्थम् ॥

प्रा॒चीनो॑ य॒ज्ञः सुधि॑तं॒ हि ब॒र्हिः प्री॑णी॒ते अ॒ग्निरी॑ळि॒तो न होता॑ ।
आ मा॒तरा॑ वि॒श्ववा॑रे हुवा॒नो यतो॑ यविष्ठ जज्ञि॒षे सु॒शेवः॑ ॥ ३ ॥

प्रा॒चीनः॑ । य॒ज्ञः । सु॒ऽधि॑तम् । हि । ब॒र्हिः । प्री॒णी॒ते । अ॒ग्निः । ई॒ळि॒तः । न । होता॑ ।
आ । मा॒तरा॑ । वि॒श्ववा॑रे॒ इति॑ वि॒श्वऽवा॑रे । हु॒वा॒नः । यतः॑ । य॒वि॒ष्ठ॒ । ज॒ज्ञि॒षे । सु॒ऽशेवः॑ ॥३॥

---

१ ख भ—उदितौ सूर्ये । २ त—°र्दशसूक्तेषु । ३ ख-झ त-श—त्वाम्, न-भ—त्वम् । ४ ख-झ-श—त्वम् । ५ ख-भ—प्रहिणोष्येव । ६ झ-त२-य—देवान् जानन् । ७ त—सेवमान सन् ।

अयं ᵛयज्ञ ᵛप्राचीन । सम्यगनुष्ठीयत इत्यर्थः । यद्वा । यज्ञो यष्टा होता प्राचीन । यद्वा । यज्ञो हवि प्राचीन प्राचीन प्राङ्मुखमासन्नम्[1] । ᵛबर्हि [१] ᵛहि बर्हिश्च ᵛसुधित सुनिहितम् । ᵛईळित स्तुत ᵛअग्नि ᵛप्रीणीते तृप्तश्च भवति । ᵛहोता ᵛन होता च । नेति चार्थे । ᵛविश्ववारे विश्वैर्वरणीये ᵛमातरा द्यावापृथिव्यौ इडायाम् ᵛआ ᵛहुवान भवति । कदेत्यत आह । ᵛयत यदा ᵛयविष्ठ हे युवतमाग्ने त्वं ᵛसुशेव सुसुख ᵛजज्ञिषे जायसे ॥

सद्यो अध्वरे रथिरं जनन्त मानुषासो विचेतसो य एषाम् ।
विशामधायि विश्पतिर्दुरोणे३ग्निर्मन्द्रो मधुवचा ऋतावा ॥ ४ ॥

सद्य । अध्वरे । रथिरम् । जनन्त । मानुषास । विऽचेतस । य । एषाम् ।
विशाम् । अधायि । विश्पति । दुरोणे । अग्नि । मन्द्र । मधुऽवचा । ऋतऽवा ॥ ४ ॥

ᵛविचेतस विविक्तप्रज्ञा ᵛमानुषास मनुष्या ᵛअध्वरे यज्ञे ᵛरथिर रथिनं[2] नेतारमग्नि ᵛसद्य ᵛजनन्त जनयन्ति । ᵛय ᵛएषां हविर्वहति सोऽयम् ᵛअग्नि ᵛविश्पति विशां पतिर्विश्वस्य पतिर्वा ᵛमन्द्र मदयिता ᵛमधुवचा मादयितृवचस्क[3] ᵛऋतावा[4] यज्ञवान् ᵛविशा मनुष्याणा ᵛदुरोणे गृहे ᵛअधायि आहित ॥

असादि वृतो वह्निराजगन्वानग्निर्ब्रह्मा नृषदने विधर्ता ।
द्यौश्च यं पृथिवी वावृधाते आ यं होता यजति विश्ववारम् ॥ ५ ॥

असादि । वृत । वह्नि । आऽजगन्वान् । अग्नि । ब्रह्मा । नृऽसदने । विऽधर्ता ।
द्यौ । च । यम् । पृथिवी । वव‍ृधाते इति । आ । यम् । होता । यजति । विश्वऽवारम् ॥५॥

ᵛवृत होतृत्वेन ᵛवह्नि हविषां वोढा ᵛब्रह्मा परिवृढ ᵛविधर्ता विश्वस्य धारक ᵛअग्नि ᵛआजगन्वान् द्युलोकादागत आगमनशीलो वा ᵛनृषदने होतु स्थाने ᵛअसादि उपविष्ट । ᵛयम् अग्निं ᵛद्यौश्च ᵛपृथिवी चोभे ᵛववृधाते वर्धयत । ᵛय च ᵛविश्ववार विश्वैर्वरणीय ᵛहोता मानुष ᵛआ ᵛयजति ॥

एते द्युम्नेभिर्विश्वमातिरन्त मन्त्रं ये वारं नर्या अतक्षन् ।
प्र ये विशस्तिरन्त श्रोषमाणा आ ये मे अस्य दीधयन्नृतस्य ॥ ६ ॥

एते । द्युम्नेभि । विश्वम् । आ । अतिरन्त । मन्त्रम् । ये । वा । अरम् । नर्या । अतक्षन् ।
प्र । ये । विश । तिरन्त । श्रोषमाणा । आ । ये । मे । अस्य । दीधयन् । ऋतस्य ॥६॥

ᵛएते मदीया पुरुषा ᵛद्युम्नेभि अन्नै ᵛविश्वं पोष्यवर्गम् ᵛआतिरन्त वर्धयन्ति । अथवा द्युम्नेभिर्यशोभिर्विश्वं जगदातिरन्त[5] । अभ्यगच्छन्नित्यर्थ । क इत्यत आह । ᵛये ᵛनर्या मनुष्या ᵛमन्त्रं स्तोत्रं स्तुत्य ᵛवा ᵛअरं[6] पर्याप्तम् ᵛअतक्षन् समस्कुर्वन् । वेति समुच्चये । ᵛये च ᵛविश जना ᵛश्रोषमाणा ॥ शृणोते 'सन्यङो' इति द्वित्वम् 'इको झल्' इति सन किस्व च 'सर्वे विधय-

१ ख-°मासन्नम्, झ त-न-भ-श-°मासनम् । २ ख-भ-' रथिन ' नास्ति । ३ ख मदयितृ° । ४ त-ऋतवा । ५ झ-°दातिरन्त आभरन्त । ६ य-अरमलम् ।

श्छन्दसि विकल्प्यन्ते[1] ' इति न भवत । 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सन ' इत्यात्मनेपदम् ॥ Vप्र Vतिरन्त वर्धयन्ति । Vमे मदीया Vये वा Vऋतस्य Vअस्य सत्यमिममग्निम् । कर्मणि षष्ठी । माषाणामश्नीयादितिवत् । Vआ Vदीधयन् आदीपयन् ॥

नू त्वाम॑ग्न ईमहे॒ वसि॑ष्ठा ईशा॒नं सू॑नो सहसो॒ वसू॑नाम् ।
इषं॑ स्तो॒तृभ्यो॑ म॒घव॑द्भ्य आनडयू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥ ७ ॥

नु । त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । ई॒म॒हे॒ । वसि॑ष्ठा । ई॒शा॒नम् । सू॒नो॒ इति॑ । स॒ह॒स॒ । वसू॑नाम् ।
इष॑म् । स्तो॒तृऽभ्यः॑ । म॒घव॑त्ऽभ्य । आ॒न॒ट् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभि॑ । सदा॑ । न॒ ॥७॥

Vसहस Vसूनो बलस्य पुत्र Vअग्ने Vवसिष्ठा वय Vवसूनाम् Vईशानं Vत्वाम् अस्मदीयेभ्य Vस्तोतृभ्य Vमघवद्भ्य हविष्मद्भ्यश्च Vइषम् अन्नं Vनु क्षिप्रम् अद्य वा Vआनट् प्रापये ॥ नशेर्व्याप्तिकर्मणोऽन्तर्णीतण्यर्थात् लुङि[2] ' छन्दस्यपि दृश्यते ' इत्याडागम । Vयूयं स्वपरिवाराश्च[3] सर्वे यूय Vन अस्मान् Vसदा Vस्वस्तिभि Vपात इत्येवम् Vईमहे याचामहे ॥ ॥ १० ॥

' इन्धे राजा ' इति सप्तर्चमष्टमं सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ' इन्धे राजा ' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग[4] । आतिथ्याया ' प्रप्रायमग्नि ' इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्व इति संयाज्ये ' (आश्व श्रौ ४ ५) इति ॥

इ॒न्धे राजा॒ सम॒र्यो नमो॑भि॒र्यस्य॒ प्रती॑क॒माहु॑तं घृ॒तेन॑ ।
नरो॑ ह॒व्येभि॑रीळते स॒बाध॒ आग्निरग्र॑ उ॒षसा॑मशोचि ॥ १ ॥

इ॒न्धे । राजा॑ । सम् । अ॒र्यः । नम॑ऽभि । यस्य॑ । प्रती॑कम् । आऽहु॑तम् । घृ॒तेन॑ ।
नर॑ । ह॒व्येभि॑ । ई॒ळ॒ते॒ । स॒ऽबाध॑ । आ । अ॒ग्नि । अग्रे॑ । उ॒षसा॑म् । अ॒शो॒चि॒ ॥ १ ॥

Vराजा दीप्त Vअर्यं स्वामी हविषा[5] प्रेरको वाग्नि Vनमोभि स्तुतिभि सह Vसम् Vइन्धे समिध्यते । Vयस्य अग्ने Vप्रतीकं रूप Vघृतेन Vआहुतं भवति । य[6] च Vनर· अस्मदीया Vसबाध सश्लिष्टा संजातबाधा वा Vहव्येभि हव्यै सार्धम् Vईळते स्तुवन्ति स Vअग्नि Vउषसाम् Vअग्रे Vआ Vअशोचि आदीप्यते ॥

अ॒यमु॒ ष्य सुम॑हाँ अवेदि॒ होता॑ म॒न्द्रो मनु॑षो य॒ह्वो अ॒ग्निः ।
वि भा अ॑कः ससृजा॒नः पृ॑थि॒व्यां कृ॒ष्णप॑वि॒रोष॑धीभिर्ववक्षे ॥ २ ॥

अ॒यम् । ऊँ॒ इति॑ । स्य । सु॒ऽम॑हान् । अ॒वे॒दि॒ । होता॑ । म॒न्द्र । मनु॑ष । य॒ह्व । अ॒ग्नि॒ ।
वि । भा । अ॒क॒रित्य॑क । स॒सृ॒जा॒न । पृ॒थि॒व्याम् । कृ॒ष्णऽप॑वि । ओष॑धीभि । व॒व॒क्षे॒ ॥२॥

Vस्य· स Vअय Vहोता देवानामाह्वाता Vमन्द्र मदयिता Vयह्व महान् Vअग्नि Vमनुष मनुष्यस्य Vसुमहान् Vअवेदि सुमहत्त्वेन प्रज्ञायते । अपि च सोऽयं Vभा दीप्ती Vवि Vअक विकरोत्यन्तरिक्षे । किंच सोऽय Vकृष्णपवि कृष्णमार्गोऽग्नि Vपृथिव्या[7] Vससृजान सृज्यमान सन् Vओषधीभिर्ववक्षे वर्धते ॥

---

१ ख-त-भ विकल्पन्ते, ञ-न-श—विलुप्यन्ते । २ य—लिङर्थे लुङि । ३ ख-न-भ—त्वत्परिचराश्च । ४ त—°शस्त्रयोरुक्तो विनियोग । ५. ख-भ—अरीणाम् । ६ ख ञ-त-न-भ-श—ये । ७ ञ-न-भ-श—पृथिव्या ।

कया नो अग्ने वि वसः सुवृक्तिं कामु स्वधामृणवः शस्यमानः ।
कदा भवेम पतयः सुदत्र रायो वन्तारो दुष्टरस्य साधोः ॥ ३ ॥

कया । न । अग्ने । वि । वस । सुऽवृक्तिम् । काम् । ऊँ इति । स्वधाम् । ऋणव । शस्यमान ।
कदा । भवेम । पतय । सुऽदत्र । राय । वन्तार । दुस्तरस्य । साधो ॥ ३ ॥

हे vअग्ने त्वं vकया स्वधया हविषा vन अस्माकं vसुवृक्तिं स्तुतिं vवि vवस व्याप्नुषे आच्छादयसि वा । vकामु का च vस्वधा vशस्यमान स्तूयमानस्त्वम् vऋणव प्राप्नुया । हे vसुदत्र शोभनदानाग्ने । तथा च यास्क —‘ सुदत्र कल्याणदान ’ (निरु ६ १४) इति । वय vकदा vदुष्टरस्य शत्रुभिर्दुर्हिंसकस्य[1] vसाधो समीचीनस्य vराय· धनस्य vपतय स्वामिन vभवेम । vवन्तार· संभक्तारश्च कदा भवेम ॥

प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।
अभि यः पूरुं पृतनासु तस्थौ द्युतानो दैव्यो अतिथिः शुशोच ॥ ४ ॥

प्रऽप्र । अयम् । अग्नि । भरतस्य । शृण्वे । वि । यत् । सूर्य । न । रोचते । बृहत् । भा ।
अभि । य । पूरुम् । पृतनासु । तस्थौ । द्युतान । दैव्य । अतिथि । शुशोच ॥ ४ ॥

vअय प्रसिद्ध[2] vअग्नि vभरतस्य यजमानस्य मम vप्रप्र अत्यन्तं vशृण्वे प्रथितो भवति । कदेत्यत्राह । vयत् यदा vसूर्यो vन सूर्य इव vबृहद्भा बृहद्भासमानो vवि vरोचते प्रकाशते[3] । किंच vय अग्नि vपृतनासु संग्रामेषु vपूरुं पूरुनामकमसुरम् vअभि vतस्थौ अभिबभूव सोऽयं vद्युतान दीप्यमान vदैव्य vअतिथि देवानामतिथिवत् पूज्य सन् vशुशोच जज्वाल ॥

असन्नित्त्वे आहवनानि भूरि भुवो विश्वेभिः सुमना अनीकैः ।
स्तुतश्चिदग्ने शृण्विषे गृणानः स्वयं वर्धस्व तन्वं सुजात ॥ ५ ॥

असन् । इत् । त्वे इति । आऽहवनानि । भूरि । भुव । विश्वेभि । सुऽमना । अनीकै ।
स्तुत । चित् । अग्ने । शृण्विषे । गृणान । स्वयम् । वर्धस्व । तन्वम् । सुऽजात ॥ ५ ॥

हे अग्ने vत्वे त्वयि vआहवनानि हवींष्याहुतयो वा vभूरि बहूनि vअसन्नित् भवन्त्येव । त्व च vविश्वेभि विश्वै vअनीकै तेजोभिस्त्वद्विभूतिभिरग्निभिर्वा सह vसुमना vभुव· भव । हे vअग्ने vस्तुत[4] स्तोतु । स्तौतीति स्तुत् । स्तोत्रं vशृण्विषे शृणु । हे vसुजात कल्याणप्रादुर्भावाग्ने vगृणान स्तूयमानस्त्वं vस्वयं स्वयमेव vतन्व स्वां तनुं मम तनुं वा vवर्धस्व वर्धयस्व ॥

इदं वचः शतसाः संसहस्रमुदग्नये जनिषीष्ट द्विबर्हाः ।
शं यत्स्तोतृभ्य आपये भवाति द्युमदमीवचातनं रक्षोहा ॥ ६ ॥

इदम् । वच । शतऽसा । सम्ऽसहस्रम् । उत् । अग्नये । जनिषीष्ट । द्विऽबर्हा· ।
शम् । यत् । स्तोतृऽभ्य । आपये । भवाति । द्युऽमत् । अमीवऽचातनम् । रक्षःऽहा ॥ ६ ॥

१ झ–°दुर्हिंस्यस्य । २ ख–समिद्ध । ३ ख न-भ–विकाशते । ४ त–स्तुताश्चित् ।

vशतसा गवां शतस्य सभक्ता vससहस्र गवां सहस्रेण च संयुत vद्विबर्हा द्वाभ्यां विद्याकर्मभ्यां बृहन् वसिष्ठो द्वयो स्थानयोर्द्युलोकयोर्महान् वा । तथा च यास्कः—'द्विबर्हा द्वयो स्थानयो परिवृढ' ' (निरु ६ १७) इति । vइदं vवच इदं स्तोत्रम् vअग्नये[1] vउत् vजनिषीष्ट उदजीजनत् । किं तदित्यत आह । vयत् वच vद्युमत् दीप्तिमत्[2] । यशस्करमित्यर्थः । vअमीवचातनं रोगाणां निवारकं vरक्षोहा रक्षसा हन्तृ च vस्तोतृभ्य. vआपये तद्बन्धवे पुत्रादिकायापि vशं सुखदं vभवाति भवेत् ॥

नू त्वामग्न ईमहे वसिष्ठा ईशानं सूनो सहसो वसूनाम् ।
इषं स्तोतृभ्यो मघवद्भ्य आनड्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । त्वाम् । अग्ने । ईमहे । वसिष्ठा । ईशानम् । सूनो इति । सहस । वसूनाम् ।
इषम् । स्तोतृऽभ्यं । मघवत्ऽभ्य । आनट् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिं । सदा । न ॥७॥

इयमृक् प्रागेव व्याख्याता ॥ ॥ ११ ॥

'अबोधि जार' इति षडृचं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । 'अबोधि षट्' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्दशसूक्तमध्ये उक्तो[3] विनियोग ॥

अबोधि जार उषसामुपस्थाद्धोता मन्द्रः कवितमः पावकः ।
दधाति केतुमुभयस्य जन्तोर्हव्या देवेषु द्रविणं सुकृत्सु ॥ १ ॥

अबोधि । जार । उषसाम् । उपऽस्थात् । होता । मन्द्र । कविऽतम । पावक ।
दधाति । केतुम् । उभयस्य । जन्तो । हव्या । देवेषु । द्रविणम् । सुकृत्ऽसु ॥ १ ॥

vजार सर्वेषां प्राणिना जरयिता vहोता देवानामाह्वाता vमन्द्र मदयिता स्तुत्यो वा vकवितम प्राज्ञतम vपावक शोधकोऽग्नि vउषसाम् vउपस्थात् मध्ये vअबोधि अबुध्यत । किंच vउभयस्य द्विपदश्च[4] चतुष्पदश्च दैव्यस्य मानुषस्य वा vजन्तो प्राणिन vकेतुं प्रज्ञानं vदधाति विदधाति । vदेवेषु च vहव्या हव्यानि दधाति । vसुकृत्सु यजमानेषु च vद्रविणं धनं दधाति ॥

स सुक्रतुर्यो वि दुरः पणीनां पुनानो अर्कं पुरुभोजसं नः ।
होता मन्द्रो विशां दमूनास्तिरस्तमो ददृशे राम्याणाम् ॥ २ ॥

स । सुऽक्रतु । य. । वि । दुर । पणीनाम् । पुनान । अर्कम् । पुरुऽभोजसम् । न ।
होता । मन्द्र । विशाम् । दमूना । तिर । तम । ददृशे । राम्याणाम् ॥ २ ॥

vस अग्नि vसुक्रतु सुकर्मा सुप्रज्ञो वा भवति । vय अग्नि vपणीनाम् असुराणां vदुर द्वाराणि गवां पिधानानि विवृतवान् । vपुरुभोजस बहुक्षीरम् vअर्कम् अर्चनीय गवा संघं vन अस्मदर्थं vपुनान शोधयन् । हरन्नित्यर्थः । vहोता देवानामाह्वाता vमन्द्र मदयिता स्तुत्यो वा

१ ख ङ्ग-त-न-भ-श—'अग्नये' नास्ति । २ ख न-भ—'दीप्तिमत्' नास्ति । ३ श—इद सूक्तम् ।
४ घ-ङ्ग-त-श—द्विपद ।

vदमूना दान्तमना[1] दममना दानमना वा[1] vराम्याणां रात्रीणां रमयित्रीणां[2] वा vविशां जनानां यजमानानां वा vतम अन्धकार तिरस्कुर्वन् vददृशे दृश्यते च। यद्वा। तमस्तिरो ददृशे नाशयती- त्यर्थ. ॥

अमूरः कविरदितिर्विवस्वान्त्सुसंसन्मित्रो अतिथिः शिवो नः ।
चित्रभानुरुषसां भात्यग्रेऽपां गर्भः प्रस्व१ आ विवेश ॥ ३ ॥

अमूर । कवि । अदिति । विवस्वान् । सुऽससत् । मित्र । अतिथि । शिव । न ।
चित्रऽभानु । उषसाम् । भाति । अग्रे । अपाम् । गर्भ । प्रऽस्व । आ । विवेश ॥ ३ ॥

योऽग्नि vअमूर अमूढ vकवि प्राज्ञ vअदिति अदीन vविवस्वान् दीप्तिमान् vसुसंसत् शोभनसदन शोभनसवेदनो वा vमित्र प्रमीतेस्त्राता सर्वेषाम् vअतिथि अतिथिवत् पूज्य vशिव. शिवकरो जगत vचित्रभानु चित्रदीप्ति vउषसाम् vअग्रे मुखे vभाति सोऽयम् vअपा vगर्भ सन् vप्रस्व जायमाना ओषधी vआ vविवेश ॥

ईळेन्यो वो मनुषो युगेषु समनगा अशुचज्जातवेदाः ।
सुसंदृशा भानुना यो विभाति प्रति गावः समिधानं बुधन्त ॥ ४ ॥

ईळेन्य । व । मनुष । युगेषु । समनऽगा । अशुचत् । जातऽवेदा ।
सुऽसदृशा । भानुना । य । विऽभाति । प्रति । गाव । सम्ऽइधानम् । बुधन्त ॥ ४ ॥

हे अग्ने vव त्वम् । अत्र विभक्तिवचनव्यत्यय[3]। vमनुष मनुष्यस्य vयुगेषु यागकालेषु सर्वेष्वपि दिवसेषु वा vईळेन्य स्तुत्य । अत पर परोक्षस्तुति । vय अग्नि vजातवेदा जातधन. vसमनगा युद्धेषु संगन्ता सन् vअशुचत् दीप्यते। vसुसंदृशा सुसंदर्शनेन vभानुना तेजसा vविभाति च। तमग्निं vसमिधान समिध्यमान vगाव स्तुतय vप्रति vबुधन्त प्रतिबोधयन्ति ॥

वैश्वदेवे पशौ ‘अग्ने याहि’ इति हविषो याज्या। सूत्रितं च—‘अग्ने याहि दूत्य मा रिषण्य इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इति तिस्र’ (आश्व श्रौ ३ ७) इति॥

अग्ने याहि दूत्यं१ मा रिषण्यो देवाँ अच्छा ब्रह्मकृता गणेन ।
सरस्वतीं मरुतो अश्विनापो यक्षि देवान् रत्नधेयाय विश्वान् ॥ ५ ॥

अग्ने । याहि । दूत्यम् । मा । रिषण्य । देवान् । अच्छ । ब्रह्मऽकृता । गणेन ।
सरस्वतीम् । मरुत । अश्विना । अप । यक्षि । देवान् । रत्नऽधेयाय । विश्वान् ॥ ५ ॥

हे vअग्ने vदूत्य दूतस्य कर्म हविर्वहनादि vयाहि vदेवान् vअच्छ अभिगच्छ। vगणेन सघेन सह vब्रह्मकृता ब्रह्मकृतोऽस्मानस्मदीयांश्च तव स्तोतॄन् vमा vरिषण्य. मा हिंसी । vसरस्वतीं vमरुत vअश्विना अश्विनौ vअप चैतान् vदेवान् vरत्नधेयाय अस्मभ्यं रत्नदानाय vयक्षि च[4] ॥

---

१ त–दममना वा दानमना वा दान्तमना वा। २ ख न-भ–‘रमयित्रीणां’ नास्ति। ३ झ त-न-भ-श–विभक्तेर्वचन°। ४ झ–यज।

त्वाम॑ग्ने समिधा॒नो वसि॑ष्ठो॒ जरू॑थं ह॒न्यक्षि॑ रा॒ये पुरं॑धिम् ।
पु॒रु॒णी॒था जा॑तवेदो जरस्व यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥ ६ ॥

त्वाम् । अ॒ग्ने॒ । स॒म्ऽइ॒धा॒न । वसि॑ष्ठ । जरू॑थम् । ह॒न् । यक्षि॑ । रा॒ये । पुर॑म्ऽधिम् ।
पु॒रु॒ऽनी॒था । जा॒त॒ऽवे॒द॒ । ज॒र॒स्व॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभि॑ । सदा॑ । न॒ ॥ ६ ॥

हे vअग्ने vत्वा vवसिष्ठ ऋषि[1] vसमिधान. भवति । त्वं च vजरूथं परुषभाषिणं जरणीय वा रक्षोगण vहन् जहि । vराये धनवते यजमानाय vपुरंधिं बहुधिय देवगणम् । तथा च यास्क — ‘ पुरंधिर्बहुधी ’ इति । vयक्षि यज । किंच हे vजातवेद अग्ने vपुरुणीथा पुरुनीथेन बहुना स्तोत्रेण vजरस्व देवान् स्तुहि । यद्वा । पुरुणीथानेकमार्गाणि रक्षांसि जरयेत्यर्थ ॥ 　　॥ १२ ॥

‘ उषो न जार ’ इति पञ्चर्चं दशम सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्— ‘ उषो न पञ्च ’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग ॥

उ॒षो न जा॒रः पृ॒थु पाजो॑ अश्रे॒द्दवि॑द्युत॒द्दीद्य॒च्छोशु॑चानः ।
वृषा॒ हरि॒ः शुचि॒रा भा॑ति भा॒सा धियो॑ हिन्वा॒न उ॑श॒तीर॑जीगः ॥ १ ॥

उ॒ष । न । जा॒र । पृ॒थु । पाजं. । अ॒श्रे॒त् । दवि॑द्युतत् । दीद्य॑त् । शोशु॑चान॰ ।
वृषा॑ । हरि॑ । शुचि॑ । आ । भा॒ति॒ । भा॒सा । धिय॑ । हि॒न्वा॒न । उ॒श॒ती । अ॒जी॒ग॒रि॒ति॒ ॥ १ ॥

अग्नि vउषो vन vजार उषसो जार सूर्यस्तद्वत् vपृथु विस्तीर्णं vपाज तेज vअश्रेत् श्रयति[2] । किंच vदविद्युतत् vदीद्यत् vशोशुचान इति त्रयोऽपि शब्दा यद्यपि दीप्तिकर्माण॰ तथापि दीप्ते भूयस्त्वज्ञापनाय प्रयुक्ता इति न पुनरुक्ति । अत्यन्तं दीप्यमान इत्यर्थ । vवृषा कामाना वर्षिता vहरि हविषा प्रेरक vशुचि. शुद्धिकृदग्नि vधिय कर्माणि vहिन्वान प्रेरयन् vभासा दीप्त्या vआ vभाति प्रकाशते । अपि च vउशती कामयमाना vअजीग जागरयति । तमसा तिरोहिता प्रजा उद्गिरति वा ॥

स्व१॒र्ण वस्तो॑रु॒षसा॑मरोचि य॒ज्ञं त॑न्वा॒ना उ॒शिजो॒ न मन्म॑ ।
अ॒ग्निर्जन्मा॑नि दे॒व आ वि वि॒द्वान्द्र॒वद्दू॒तो दे॑व॒यावा॒ वनि॑ष्ठः ॥ २ ॥

स्व॑ । न । वस्तो॑ । उ॒षसा॑म् । अ॒रो॒चि॒ । य॒ज्ञम् । त॒न्वा॒ना । उ॒शिज॑ । न । मन्म॑ ।
अ॒ग्नि । जन्मा॑नि । दे॒व । आ । वि । वि॒द्वान् । द्र॒वत् । दू॒त । दे॒व॒ऽयावा॑ । वनि॑ष्ठ ॥ २ ॥

अग्नि vवस्तो अहनि । ‘ वस्तो द्यु॰ ’ इत्यहर्नामसु पाठात् । vउषसाम् अग्रे vस्वर्ण आदित्य इव । तथा च यास्क —‘स्वरादित्यो भवति सु अरण सु ईरण ’ (निरु २ १४) इति । vअरोचि दीप्यते । vउशिजो vन ऋत्विजश्च vयज्ञं vतन्वाना विस्तारयन्त vमन्म मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि पठन्तीति शेष । नेति सम्प्रत्यर्थे । अपि च vविद्वान्[3] जानन् vदूत देवाना vदेवयावा देवान् प्रति गच्छन् vवनिष्ठ दातृतम vअग्नि vवि vआ vद्रवत् विविधमाद्रवति ॥

---

१ ख-भ—वसिष्ठ ऋषि । २ य—आश्रयति । ३ ज्ञ देवो दीप्यमानोऽग्नि॰ जन्मानि सर्वेषामुत्पत्ती विद्वान् ।

अच्छा गिरो मतयो देवयन्तीरग्निं यन्ति द्रविणं भिक्षमाणाः ।
सुसंदृशं सुप्रतीकं स्वश्चं हव्यवाहमरतिं मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

अच्छ । गिर । मतय । देवऽयन्ती । अग्निम् । यन्ति । द्रविणम् । भिक्षमाणा ।
सुऽसदृशम् । सुऽप्रतीकम् । सुऽअश्वम् । हव्यऽवाहम् । अरतिम् । मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

ᵛमतय स्तुतिरूपा ᵛदेवयन्ती देवानिच्छन्त्य ᵛद्रविणं धनं ᵛभिक्षमाणा याचमाना ᵛगिर वाच ᵛसुसंदृशं कल्याणसंदर्शन ᵛसुप्रतीकं सुरूपं शोभनाङ्गं वा ᵛस्वश्चं सुष्ठु गच्छन्तं ᵛहव्यवाह हव्याना वोढार ᵛमानुषाणाम् ᵛअरति स्वामिनम् ᵛअग्निम् ᵛअच्छ अभि ᵛयन्ति अभिगच्छन्ति ॥

इन्द्रं नो अग्ने वसुभिः सजोषा रुद्रं रुद्रेभिरा वहा बृहन्तम् ।
आदित्येभिरदितिं विश्वजन्यां बृहस्पतिमृक्वभिर्विश्ववारम् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । न । अग्ने । वसुऽभि । सऽजोषा । रुद्रम् । रुद्रेभि । आ । वह । बृहन्तम् ।
आदित्येभि । अदितिम् । विश्वऽजन्याम् । बृहस्पतिम् । ऋक्वऽभि । विश्वऽवारम् ॥ ४ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛवसुभि देवै ᵛसजोषा सगतस्त्व ᵛन अस्मदर्थम् ᵛइन्द्रम् ᵛआ ᵛवह । ᵛरुद्रेभि रुद्रैर्देवै संगत ᵛबृहन्तं महान्तं ᵛरुद्रं चा वह । ᵛआदित्येभि आदित्यैर्देवै सगत ᵛविश्वजन्या विश्वजनहिताम् ᵛअदितिं चा वह । ᵛऋक्वभि स्तुत्यै अङ्गिरोभिर्देवै संगत ᵛविश्ववार विश्वै संभजनीय ᵛबृहस्पतिं चा वह ॥

मन्द्रं होतारमुशिजो यविष्ठमग्निं विश ईळते अध्वरेषु ।
स हि क्षपावाँ अभवद्रयीणामतन्द्रो दूतो यजथाय देवान् ॥ ५ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । उशिज । यविष्ठम् । अग्निम् । विश । ईळते । अध्वरेषु ।
स । हि । क्षपाऽवान् । अभवत् । रयीणाम् । अतन्द्र । दूत । यजथाय । देवान् ॥ ५ ॥

ᵛउशिज कामयमाना ᵛविश मनुष्या ᵛमन्द्रं स्तुत्यं ᵛहोतारम् आह्वातारं ᵛयविष्ठ युवतमम् ᵛअग्निम् ᵛअध्वरेषु यागेषु ᵛईळते स्तुवन्ति । ᵛहि यस्मात् कारणात् ᵛस अग्नि ᵛक्षपावान् रात्रिमान् । रात्रौ खल्वग्नयेऽग्निहोत्रं हूयते । ᵛरयीणां रयिमतां हविष्मतां यजमानाना ᵛदेवान् ᵛयजथाय यष्टुम् ᵛअतन्द्र तन्द्रारहित ᵛदूत ᵛअभवत् । तथा च श्रूयते—‘ यस्माद्दूतोऽभवत्तस्माद्विशस्तमध्वर ईळते ’ इति ॥ ॥ १३ ॥

‘ महाँ असि ’ इति पञ्चर्चमेकादश सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘महान्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग ॥

महाँ अस्यध्वरस्य प्रकेतो न ऋते त्वदमृता मादयन्ते ।
आ विश्वेभिः सरथं याहि देवैन्यग्ने होता प्रथमः सदेह ॥ १ ॥

महान् । असि । अध्वरस्य । प्रऽकेत । न । ऋते । त्वत् । अमृता । मादयन्ते ।
आ । विश्वेभि । सऽरथम् । याहि । देवै । नि । अग्ने । होता । प्रथम । सद । इह ॥ १ ॥

हे vअग्ने त्वम् vअध्वरस्य vप्रकेत प्रज्ञापन सन् vमहानसि। vत्वत् vऋते त्वया विना vअमृता देवा vन vमादयन्ते न माद्यन्ति[1]। vविश्वेभि विश्वै vदेवै vसरथं यथा भवति[2] vआ vयाहि च। vइह आस्तीर्णे बर्हिषि vप्रथम• मुख्य vहोता आह्वाता सन् vनि vसद निषीद च॥

वाजपेये बार्हस्पत्यचरो स्विष्टकृतोऽनुवाक्या। सूत्रितं च—'त्वामीळते अजिरं दूत्यायाग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणन्त' (आश्व श्रौ ९ ९) इति॥

त्वामीळते अजिरं दूत्याय हविष्मन्तः सदमिन्मानुषासः।
यस्य देवैरासदो बर्हिरग्नेऽहान्यस्मै सुदिना भवन्ति॥ २॥

त्वाम्। ईळते। अजिरम्। दूत्याय। हविष्मन्त। सदम्। इत्। मानुषास।
यस्य। देवै। आ। असद। बर्हि। अग्ने। अहानि। अस्मै। सुऽदिना। भवन्ति॥२॥

हे vअग्ने vअजिर प्रगामिनं vत्वां vमानुषास मानुषा vहविष्मन्त यजमाना vसदमित् सदैव vदूत्याय दूतकर्मणे हविर्वहनाय vईळते याचन्ते। किमर्थमित्यत आह। vयस्य हविष्मत vबर्हि vदेवै सार्धम् vआसद त्वमधितिष्ठसि vअस्मै हविष्मते vअहानि vसुदिना सुदिनानि शोभनदिनानि vभवन्ति॥

त्रिश्चिदक्तोः प्र चिकितुर्वसूनि त्वे अन्तर्दाशुषे मर्त्याय।
मनुष्वदग्न इह यक्षि देवान्भवा नो दूतो अभिशस्तिपावा॥ ३॥

त्रि। चित्। अक्तो। प्र। चिकितु। वसूनि। त्वे इति। अन्त। दाशुषे। मर्त्याय।
मनुष्वत्। अग्ने। इह। यक्षि। देवान्। भव। न। दूत। अभिशस्तिऽपावा॥ ३॥

हे vअग्ने vत्वे त्वयि vअन्त मध्ये vअक्तो अह्नः। यद्यप्यक्तुरिति रात्रेर्नाम[3] तथाप्यत्राज्यन्ते व्यज्यन्ते रूपादीन्यस्मिन्नित्यह्नो नाम। vत्रि त्रिवार त्रिषु सवनेषु vवसूनि हवींषि vदाशुषे हविषा प्रदात्रे vमर्त्याय मनुष्याय। तदर्थमित्यर्थ। vप्र vचिकितु प्रवेदयन्त्यृत्विज। यद्वा। अक्तोरग्नि त्रिस्त्रीन् अग्निमश्वमजं च त्वय्यन्तर्निहितानि प्र चिकितु। अविदन्नित्यर्थ। अपि च vमनुष्वत् मनोरिव vइह ममास्मिन् यज्ञे vदूत त्वं vदेवान् vयक्षि यज। vन अस्माकम् vअभिशस्तिपावा अभिशस्ते अभिशसकात् शात्रवात् पावा रक्षिता vभव॥

अग्निरीशे बृहतो अध्वरस्याग्निर्विश्वस्य हविषः कृतस्य।
क्रतुं ह्यस्य वसवो जुषन्ताथा देवा दधिरे हव्यवाहम्॥ ४॥

अग्नि। ईशे।। बृहत। अध्वरस्य। अग्नि। विश्वस्य। हविष। कृतस्य।
क्रतुम्। हि। अस्य। वसव। जुषन्त। अथ। देवा। दधिरे। हव्यऽवाहम्॥ ४॥

vबृहत महत vअध्वरस्य कौटिल्यरहितस्य यज्ञस्य vअग्नि vईशे ईष्टे। vविश्वस्य सर्वस्य vकृतस्य संस्कृतस्य vहविष च vअग्नि एवेष्टे। vहि यस्मात् vअस्य अग्ने vक्रतुं कर्म vवसव देवा vजुषन्त सेवन्ते। vअथ अपि च vदेवा अग्निं vहव्यवाह हव्यानां वोढारं vदधिरे चक्रिर इत्यर्थ॥

---

१ श–मादयन्ति। २ ज्ञ–भवति तथा। ३ ख-म–रात्रिनाम।

आग्ने वह हविरद्याय देवानिन्द्रज्येष्ठास इह मादयन्ताम् ।
इमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । अग्ने । वह । हवि ऽअद्याय । देवान् । इन्द्रऽज्येष्ठास । इह । मादयन्ताम् ।
इमम् । यज्ञम् । दिवि । देवेषु । धेहि । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिं । सदा । न ॥ ५ ॥

हे Vअग्ने Vहविरद्याय हविषां भक्षणाय Vदेवान् Vआ Vवह । किमर्थमित्यत आह । Vइह अस्मिन् यज्ञे Vइन्द्रज्येष्ठास इन्द्रप्रमुखा देवा Vमादयन्ताम् । Vइमं Vयज्ञम् इदं यष्टव्यं हवि Vदिवि स्थितेषु Vदेवेषु Vधेहि निधेहि । देवान्वेह नयेदं[1] हविर्वा देवेषु नयेति भाव । अन्तिम पादो व्याख्यातचर ॥ ॥ १४ ॥

'अगन्म महा' इति तृचात्मकं द्वादशं सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । तथा चानुक्रान्तम्—'अगन्म तृचम्' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग । व्यूळ्हे दशरात्रे नवमेऽहनीद सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—'तृतीयस्यागन्म महेत्याज्यम्' (आश्व श्रौ ८ ११) इति ॥

अगन्म महा नमसा यविष्ठं यो दीदाय समिद्धः स्वे दुरोणे ।
चित्रभानुं रोदसी अन्तरुर्वी स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

अगन्म । महा । नमसा । यविष्ठम् । य । दीदाय । सम्ऽइद्ध । स्वे । दुरोणे ।
चित्रऽभानुम् । रोदसी इति । अन्त । उर्वी इति । सुऽआहुतम् । विश्वत । प्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

Vय अग्नि Vस्वे Vदुरोणे स्वे स्थान आहवनीये Vसमिद्ध काष्ठै समिद्ध सन् Vदीदाय दीप्यते तमिमं Vयविष्ठं युवतमम् Vउर्वी विस्तीर्णयो Vरोदसी रोदस्यो द्यावापृथिव्यो Vअन्त मध्ये अन्तरिक्षे Vचित्रभानुं चित्रज्वालं Vस्वाहुतं सुष्ठु आहुतिभिर्हुतं सन्त Vविश्वत सर्वत Vप्रत्यञ्च प्रतिगच्छन्तमग्निं Vमहा महता Vनमसा नमस्कारेण Vअगन्म वयमुपगच्छाम ॥

स मह्ना विश्वा दुरितानि साह्वानग्निः ष्टवे दम आ जातवेदाः ।
स नो रक्षिषद्दुरितादवद्यादस्मान्गृणत उत नो मघोनः ॥ २ ॥

स । मह्ना । विश्वा । दुःऽइतानि । सह्वान् । अग्नि । स्तवे । दमे । आ । जातऽवेदा ।
स । न । रक्षिषत् । दुःऽइतात् । अवद्यात् । अस्मान् । गृणत । उत । न । मघोन ॥ २ ॥

योऽग्नि Vमह्ना महत्त्वेन Vविश्वा विश्वानि Vदुरितानि Vसाह्वान् अभिभवन् Vजातवेदा जातधनो जातप्रज्ञो वा Vदमे यज्ञगृहे Vस्तवे अस्माभि स्तूयते Vस Vअग्नि अस्मान् Vदुरितात् पापात् Vअवद्यात् निन्दिताच्च कर्मण Vरक्षिषत् रक्षतु । Vअस्मान् Vगृणत स्तुवतोऽपि रक्षिषत् । Vउत अपि च सोऽग्नि Vन Vमघोन हविष्मत रक्षिषत् ॥

त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः ।
त्वे वसु सुषणनानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

त्वम् । वरुण । उत । मित्र । अग्ने । त्वाम् । वर्धन्ति । मतिऽभिं । वसिष्ठा ।
त्वे इति । वसु । सुऽसननानि । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिं । सदा । न ॥ ३ ॥

---

१ झ—आनयेदम् ।

हे ᵛअग्ने ᵛत्वं ᵛवरुण असि। ᵛउत अपि च त्व ᵛमित्र असि जगत प्रमीतेस्त्रातासि। ᵛत्वा ᵛवसिष्ठा ᵛमतिभि स्तुतिभि ᵛवर्धन्ति[1] वर्धयन्ति। ᵛत्वे त्वयि विद्यमानानि ᵛवसु वसूनि ᵛसुसननानि सुसभजनानि[2] ᵛसन्तु इति। स्पष्टमन्यत्॥ ॥ १५ ॥

'प्राग्नये' इति तृचं त्रयोदश सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभ वैश्वानराग्निदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तं– 'प्राग्नये वैश्वानरीयम्' इति। विनियोगो लैङ्गिक ॥

प्राग्नये॑ वि॒श्व॒शुचे॑ धियं॒धेऽसुर॒घ्ने मन्म॑ धी॒तिं भ॑रध्वम्।
भरे॑ ह॒विर्न ब॒र्हिषि॑ प्रीणा॒नो वैश्वान॒राय॒ यत॑ये म॒तीनाम् ॥ १ ॥

प्र। अ॒ग्नये॑। वि॒श्व॒ऽशुचे॑। धि॒य॒म्ऽधे। अ॒सु॒र॒ऽघ्ने। मन्म॑। धी॒तिम्। भ॒र॒ध्व॒म्।
भरे॑। ह॒वि। न। ब॒र्हिषि॑। प्री॒णा॒न। वै॒श्वा॒न॒राय॑। यत॑ये। म॒तीनाम्॥ १ ॥

हे सखाय ᵛविश्वशुचे विश्वं यो दीपयति तस्मै ᵛधियंधे धियां कर्मणां यो धाता तस्मै ᵛअसुरघ्ने असुराणां यो हन्ता तस्मै ᵛअग्नये ᵛमन्म मननीय स्तोत्रं ᵛधीतिं कर्म च ᵛप्र ᵛभरध्वम्। ᵛमतीनाम् अभिमताना कामाना ᵛयतये दात्रे ᵛवैश्वानराय विश्वनरहितायाग्निविशेषाय ᵛबर्हिषि यज्ञे ᵛहविर्न हविरिव स्तुतिं ᵛप्रीणान प्रीयमाणोऽह ᵛभरे भरामि। यद्वा। हवि प्रीणान' प्रीणयन्नह बर्हिषि हविर्भरे संभरामि। नेति संप्रत्यर्थे॥

त्वम॑ग्ने शो॒चिषा॒ शोशु॑चा॒न आ रोद॑सी अपृणा॒ जाय॑मानः।
त्वं दे॒वाँ अ॒भिश॑स्तेरमु॒ञ्चो वैश्वा॑नर जातवेदो महि॒त्वा ॥ २ ॥

त्वम्। अ॒ग्ने। शो॒चिषा॑। शोशु॑चान। आ। रोद॑सी॒ इति॑। अ॒पृ॒णा॒। जाय॑मान।
त्वम्। दे॒वान्। अ॒भिऽश॑स्ते। अ॒मु॒ञ्च॒। वैश्वा॑नर। जा॒त॒ऽवे॒द॒। म॒हि॒ऽत्वा॥ २ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्वं ᵛशोचिषा दीप्त्या ᵛशोशुचान दीप्यमान ᵛजायमान जायमान एव ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛआ ᵛअपृणा आपूरय। अपि च ᵛजातवेद जातप्रज्ञ जातधन वा ᵛवैश्वानर विश्वनरहित हे अग्ने ᵛत्वं ᵛदेवान् ᵛमहित्वा महत्त्वेन ᵛअभिशस्ते अभिशसकात् शत्रो ᵛअमुञ्च अमोचय ॥

जा॒तो यद॑ग्ने॒ भुव॑ना॒ व्यख्यः॑ प॒शून्न गो॒पा इर्यः॒ परि॑ज्मा।
वैश्वा॑नर॒ ब्रह्म॑णे विन्द गा॒तुं यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ३ ॥

जा॒त। यत्। अ॒ग्ने॒। भुव॑ना। वि। अख्य॑। प॒शून्। न। गो॒पा। इर्य॑। परि॑ऽज्मा।
वैश्वा॑नर। ब्रह्म॑णे। वि॒न्द॒। गा॒तुम्। यू॒यम्। पा॒त। स्व॒स्तिऽभि॑। सदा॑। न॒ ॥ ३ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛजात सूर्यात्मना जातस्त्वम् ᵛइर्य स्वामी प्रेरयन् वा ᵛपरिज्मा परितो गन्ता सन् ᵛपशून् ᵛगोपा। यथा गवां पालक पशून् पश्यति तद्वत्। ᵛयत् यदा ᵛभुवना भूतानि ᵛव्यख्य

१ ख-घ ङ-न-म श–' वर्धन्ति ' नास्ति। २ ङ–सुसंभजनीयानि।

रक्षार्थं पश्यसि तदा vब्रह्मणे। ब्रह्म स्तोत्रम्। तदर्थं vगातुं गतिं फलप्राप्तिं vविन्द। यद्वा। ब्रह्मणे ब्राह्मणार्थं गातुं विन्द। येन ब्राह्मणा उपद्रवान्निर्गच्छन्ति तं[1] गातु विन्देत्यर्थ । स्पष्टमन्यत्॥ ॥ १६ ॥

'समिधा जातवेदसे' इति तृच चतुर्दश सूक्त वसिष्ठस्यार्षमाग्नेयम्। आद्या बृहती द्वितीया तृतीये त्रिष्टुभौ। तथा चानुक्रम्यते—'समिधा बृहत्यादि' इति। विनियोगो लैङ्गिक ॥

समिधा जातवेदसे देवाय देवहूतिभिः ।
हविर्भिः शुक्रशोचिषे नमस्विनो वयं दाशेमाग्नये ॥ १ ॥

सम्ऽइधा । जातऽवेदसे । देवाय । देवहूतिऽभि ।
हवि ऽभि । शुक्रऽशोचिषे । नमस्विन । वयम् । दाशेम । अग्नये ॥ १ ॥

vजातवेदसे जातवेदस जातप्रज्ञम् vअग्नये अग्निं vसमिधा vवय वसिष्ठा॰ vदाशेम परिचरेम। vदेवाय देवं स्तुत्यमग्नि vदेवहूतिभि देवस्तुतिभि दाशेम। vशुक्रशोचिषे शुक्रशोचिषं शुभ्रदीप्ति[2] vनमस्विन हविष्मन्तो वय vहविर्भि दाशेम। अत्र दाशतियोगात् कर्मणि चतुर्थी। प्रायेण सर्वत्र दाशतियोगे कर्मणि चतुर्थी दृश्यते ॥

वयं ते अग्ने समिधा विधेम वयं दाशेम सुष्टुती यजत्र ।
वयं घृतेनाध्वरस्य होतर्वयं देव हविषा भद्रशोचे ॥ २ ॥

वयम् । ते । अग्ने । सम्ऽइधा । विधेम । वयम् । दाशेम । सुऽस्तुती । यजत्र ।
वयम् । घृतेन । अध्वरस्य । होत । वयम् । देव । हविषा । भद्रऽशोचे ॥ २ ॥

हे vअग्ने vते त्वां vवय वसिष्ठा vसमिधा vविधेम परिचरेम। हे vयजत्र यष्टव्याग्ने vवयं vसुष्टुती शोभनया स्तुत्या vदाशेम त्वा परिचरेम। vअध्वरस्य यज्ञस्य vहोत अग्ने vवय vघृतेन आज्येन त्वां दाशेम। हे vभद्रशोचे कल्याणज्वाल vदेव द्योतमानाग्ने त्वा vवय vहविषा दाशेम ॥

आ नो देवेभिरुप देवहूतिमग्ने याहि वषट्कृतिं जुषाणः ।
तुभ्यं देवाय दाशतः स्याम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

आ । न । देवेभि । उप । देवऽहूतिम् । अग्ने । याहि । वषट्ऽकृतिम् । जुषाण ।
तुभ्यम् । देवाय । दाशत । स्याम । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥ ३ ॥

हे vअग्ने vन अस्माकं vदेवहूतिं स्तोत्र यज्ञ वा vदेवेभि देवैः सार्धं vवषटकृति हवि vजुषाण सेवमानस्त्वम् vउप vआ vयाहि। vदेवाय द्योतमानाय vतुभ्यं वय vदाशत परिचरन्त vस्याम भवेम। सिद्धमन्यत्॥ ॥ १७ ॥

'उपसद्याय' इति पञ्चदशर्चं पञ्चदश सूक्त वसिष्ठस्यार्षं गायत्रमाग्नेयम्। तथा चानुक्रान्तम्—'उपसद्याय पञ्चोना गायत्रम्' इति। प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम्। सूत्रितं च—'उपसद्याय त्वमग्ने यज्ञानामिति तिस्र उत्तमा उद्धरेत्' (आश्व श्रौ ४ १३) इति।

१ ख भ–'त' नास्ति। २ ज्ञ-न-भ-श–शुभ्रदीप्तिनम्।

उपसदि[1] पौर्वाह्णिक्याम् 'उपसद्याय' इत्याद्यास्तिस्र ऋच सामिधेन्य । सूत्र्यते च—'उपसद्याय मीळ्हुष इति तिस्र एकैकां त्रिरनवानम्' (आश्व श्रौ ४ ८) इति । पवित्रेष्टयाम् 'अग्नी रक्षांसि' इत्येषा प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रित च—'पावकवन्तावाज्यभागावग्नी रक्षांसि सेधति' (आश्व श्रौ २ १२) इति । अन्वारम्भणीयायामग्नेर्भागिनो याज्या । सूत्रितं च—'आ सव सवितुर्यथा स नो राधास्या भर' (आश्व श्रौ २ ८) इति । स्वस्त्ययन्यामिष्टौ 'अग्ने रक्षा ण' इति प्रथमाज्यभागानुवाक्या । सूत्रितं च—'स्वस्त्ययन्या रक्षितवन्तावग्ने रक्षा णो अंहस' (आश्व श्रौ २ १०) इति ॥

उ॒प॒स॒द्या॑य मी॒ळ्हुष॑ आ॒स्ये॑ जुहुता ह॒विः । यो नो॒ नेदि॑ष्ठ॒माप्य॑म् ॥ १ ॥

उ॒प॒ऽस॒द्या॑य । मी॒ळ्हुषे॑ । आ॒स्ये॑ । जु॒हु॒त॒ । ह॒वि । य । न॒ । नेदि॑ष्ठम् । आप्य॑म् ॥ १ ॥

हे अध्वर्यव vउपसद्याय उपसदनीयाय vमीळ्हुषे कामानां वर्षित्रेऽग्नये तत्प्रीत्यर्थम् vआस्ये तस्यैव मुखे vहवि vजुहुत । vय अग्नि॰ vनेदिष्ठम् आसन्नतमम् vआप्य भवति । आसन्नतमो बन्धुर्भवतीत्यर्थ । आप्यमिति स्वार्थिकस्तद्धित ॥

यः पञ्च॑ चर्ष॒णीर॒भि नि॑ष॒साद॒ दमे॑दमे । क॒विर्गृ॒हप॑ति॒र्युवा॑ ॥ २ ॥

य । पञ्च॑ । च॒र्ष॒णी । अ॒भि । नि॒ऽस॒साद॑ । दमे॑ऽदमे । क॒वि । गृ॒हऽप॑ति । युवा॑ ॥ २ ॥

vय अग्नि vकवि प्राज्ञ vगृहपति गृहाणा पालयिता vयुवा नित्यतरुण सन् vपञ्च vचर्षणी पञ्च जनान् मनुष्यान् vअभि अभिमुख vदमेदमे गृहेगृहे vनिषसाद निषीदति । उत्तरया वाक्यपरिसमाप्ति ॥

स नो॒ वेदो॑ अ॒मात्य॑म॒ग्नी र॑क्षतु वि॒श्वतः॑ । उ॒तास्मान् पा॒त्वंह॑सः ॥ ३ ॥

स । न॒ । वेद॑ । अ॒मात्य॑म् । अ॒ग्नि । र॒क्ष॒तु॒ । वि॒श्वत॑ । उ॒त । अ॒स्मान् । पा॒तु॒ । अंह॑स ॥३॥

vस vअग्नि vन अस्माकं vवेद धनम् vअमात्यम् अन्तिके भव सहभूत वा vविश्वत सर्वत बाधकात् vरक्षतु । vउत अपि च vअस्मान् वसिष्ठान् vअंहस पापात् vपातु रक्षतु ॥

नवं॒ नु स्तोम॑म॒ग्नये॑ दि॒वः श्ये॒नाय॑ जीजनम् । वस्वः॑ कु॒विद्व॒नाति॑ नः ॥ ४ ॥

नव॑म् । नु । स्तोम॑म् । अ॒ग्नये॑ । दि॒व । श्ये॒नाय॑ । जी॒ज॒न॒म् । वस्व॑ । कु॒वित् । व॒नाति॑ । न॒ ॥४॥

vदिव द्युलोकस्य vश्येनाय श्येनसदृशाय vनु क्षिप्र गन्त्रे vअग्नये यस्मै vनव नूतनं vस्तोमं vजीजन[2] जनयामि सोऽग्नि vन अस्मभ्यं vकुवित् बहु vवस्व वसु धनम् । कर्मणि षष्ठी । vवनाति । ददात्वित्यर्थ ॥

स्पा॒र्हा यस्य॒ श्रियो॑ दृ॒शे र॒यिर्वी॒रव॑तो यथा । अग्रे॑ य॒ज्ञस्य॒ शोच॑तः ॥ ५ ॥

स्पा॒र्हा । यस्य॑ । श्रिय॑ । दृ॒शे । र॒यि । वी॒रऽव॑त । य॒था । अग्रे॑ । य॒ज्ञस्य॑ । शोच॑त ॥ ५ ॥

vयज्ञस्य vअग्रे पुरस्ताद्भागे vशोचत दीप्यमानस्य vयस्य अग्ने॰ vश्रिय दीप्तय vवीरवत पुत्रवत vरयि धन vयथा तद्वत् vदृशे द्रष्टु चक्षुषे वा vस्पार्हा स्पृहणीया भवन्ति तस्मै नव स्तोम जीजनमित्यनुषङ्ग । उत्तरत्र संबन्धो वा ॥　　॥ १८ ॥

---

१ ख-भ—उपसदि सौमिक्याम् ।　२ झ त-श—जीजनमजीजनम् ।

सेमां वेतु वषट्कृतिमग्निर्जुषत नो गिरः । यजिष्ठो हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

स । इमाम् । वेतु । वषट्ऽकृतिम् । अग्नि । जुषत । न । गिर । यजिष्ठ । हव्यऽवाहन ॥६॥

ᵛयजिष्ठ यजनीयतमो यष्टृतमो वा ᵛहव्यवाहन हव्याना हविषां वोढा ᵛस ᵛअग्नि ᵛइमा ᵛवषट्कृतिम् अस्माभिर्दीयमानामाहुतिं ᵛवेतु कामयता भक्षयतु वा । ᵛन अस्माकं ᵛगिर स्तुतीश्च ᵛजुषत सेवताम् ॥

नि त्वा नक्ष्य विश्पते द्युमन्तं देव धीमहि । सुवीरमग्न आहुत ॥ ७ ॥

नि । त्वा । नक्ष्य । विश्पते । द्युऽमन्तम् । देव । धीमहि । सुऽवीरम् । अग्ने । आऽहुत ॥७॥

ᵛनक्ष्य उपगन्तव्य । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा । ᵛविश्पते विशा पते ᵛदेव द्योतमान ᵛआहुत सर्वैर्यजमानैरभिहुत हे ᵛअग्ने ᵛद्युमन्तं दीप्तिमन्तं ᵛसुवीर कल्याणस्तोतृक ᵛत्वा त्वा वय ᵛनि ᵛधीमहि निहितवन्त ॥

क्षप उस्रश्च दीदिहि स्वग्नयस्त्वया वयम् । सुवीरस्त्वमस्मयुः ॥ ८ ॥

क्षप । उस्रः । च । दीदिहि । सुऽअग्नय । त्वया । वयम् । सुऽवीर । त्वम् । अस्मऽयु ॥८॥

हे अग्ने त्व ᵛक्षप रात्री ᵛउस्र अहानि[1] ᵛच । सर्वदेति यावत् । ᵛदीदिहि[2] दीप्यस्व । दीप्यमानेन ᵛत्वया ᵛवयं वसिष्ठा ᵛस्वग्नय शोभमानाग्नयो भवाम । ᵛअस्मयु अस्मान् कामयमान ॥ 'सुप आत्मन क्यच्' इति क्यचि कृते 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्यय । दकारलोपश्छान्दस । तथा च यास्क – 'अस्मयुरस्मान् कामयमान' (निरु ६ २१) इति ॥ ᵛत्व ᵛसुवीर सुस्तोतृको भव ॥

उप त्वा सातये नरो विप्रासो यन्ति धीतिभिः । उपाक्षरा सहस्रिणी ॥ ९ ॥

उप । त्वा । सातये । नर । विप्रास । यन्ति । धीतिऽभि । उप । अक्षरा । सहस्रिणी ॥९॥

हे अग्ने ᵛत्वा त्वां ᵛनर नेतारो यजमाना. ᵛविप्रास विप्रा मेधाविन ᵛधीतिभि कर्मभि ᵛसातये धनाय कामाना लाभाय वा ᵛउप ᵛयन्ति उपगच्छन्ति । ᵛसहस्रिणी सहस्रसंख्याका ᵛअक्षरा क्षयरहिता स्तुतिरूपा अस्मदीया वाक् त्वाम् ᵛउप याति च ॥

अग्नी रक्षांसि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः । शुचिः पावक ईड्यः ॥ १० ॥

अग्नि । रक्षांसि । सेधति । शुक्रऽशोचि । अमर्त्य । शुचि । पावक । ईड्य ॥ १० ॥

ᵛशुक्रशोचि शुभ्रज्वाल ᵛअमर्त्य मरणरहितो देवतात्मा ᵛशुचि स्वय शुद्ध ᵛपावक अन्येषामपि शोधक ᵛईड्य स्तुत्य ᵛअग्नि ᵛरक्षांसि राक्षसान् ᵛसेधति बाधताम् ॥ ॥ १९ ॥

स नो राधांस्या भरेशानः सहसो यहो । भगश्च दातु वार्यम् ॥ ११ ॥

स । न । राधांसि । आ । भर । ईशान । सहस । यहो इति । भग । च । दातु । वार्यम् ॥ ११ ॥

हे ᵛसहसो ᵛयहो बलस्य पुत्राग्ने ᵛस प्रसिद्धस्त्वम् ᵛईशान सर्वस्य[3] जगत[3] ईश्वर सन् ᵛन अस्मभ्य ᵛराधांसि धनानि । 'राधो राध' इति धननामसु पाठात् । ᵛआ[4] ᵛभर आहर । ᵛभगश्च

---

१ ख-न भ-श-अहनि । २ घ-ज्ञ-त-दीदिहि च । ३ ख न भ-सर्वजगत । ४ ख ज्ञ-त-न-भ-श-नोऽस्मभ्यमा ।

भगो देवोऽपि ᵛवार्यं[1] धन ᵛदातु अस्मभ्यं ददातु। अभ्यासलोपश्छान्दस । भगोऽत्र सूक्ते निपातभागिनी देवता ॥

त्वम॑ग्ने वी॒रव॒द्यशो॑ दे॒वश्च॑ सवि॒ता भगः॑ । दिति॑श्च दाति॒ वार्य॑म् ॥ १२ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने॒ । वी॒रऽव॑त् । यशः॑ । दे॒वः । च॒ । स॒वि॒ता । भगः॑ । दितिः॑ । च॒ । दा॒ति॒ । वार्य॑म् ॥ १२ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛत्व ᵛवीरवत् पुत्रपौत्रोपेत ᵛयश· अन्न देहीति शेष । ᵛदेवश्च ᵛसविता सविता देवोऽपि ᵛवार्यं वरणीय धन ᵛदाति ददातु । ᵛभग च देवोऽपि ददातु । ᵛदितिश्च दितिरपि देवी ददातु। सवित्रादि सूक्ते निपातभागिनी देवता ॥

अग्ने॒ रक्षा॑ णो॒ अंह॑सः॒ प्रति॑ ष्म देव॒ रीष॑तः । तपि॑ष्ठैर॒जरो॑ दह ॥ १३ ॥

अग्ने॑ । रक्ष॑ । नः॒ । अंह॑सः । प्रति॑ । स्म॒ । दे॒व॒ । रिष॑तः । तपि॑ष्ठैः । अ॒जरः॑ । द॒ह॒ ॥ १३ ॥

हे ᵛअग्ने त्वं ᵛन अस्मान् ᵛअंहस पापात् ᵛरक्ष पाहि । संहितायां दीर्घश्छान्दस । अपि च हे ᵛदेव द्योतमानाग्ने ᵛअजर जरारहितस्त्वं ᵛरिषत हिंसत शत्रून् ᵛतपिष्ठै अतिशयेन तापकैस्तेजोभि ᵛदह भस्मीकुरु ॥

अधा॑ म॒ही न॒ आय॒स्यना॑धृष्टो॒ नृपी॑तये । पूर्भ॑वा श॒तभु॑जिः ॥ १४ ॥

अध॑ । म॒ही । न॒ । आय॑सी । अना॑धृष्ट । नृऽपी॑तये । पूः । भ॒व॒ । श॒तऽभु॑जिः ॥ १४ ॥

ᵛअध अधुना हे अग्ने ᵛअनाधृष्ट अप्रतिधर्षणीयस्त्व ᵛन अस्माक ᵛनृपीतये[2] नृणां रक्षणार्थं ᵛमही महती ᵛआयसी अयसा निर्मिता ᵛशतभुजि अत्यन्तं विस्तृता शतगुणा ᵛपू पुरी । तद्र-क्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा पूरुच्यते[3] । ᵛभव । यथायसा निर्मिता पुरी तद्रक्षासाधनभूतप्राकारादिर्वा शत्रुभ्यो भीतान् रक्षति तद्वद्राक्षसेभ्यो भीतानस्मान् पाहीत्यर्थं ॥

त्वं नः॑ पा॒ह्यंह॑सो॒ दोषा॑वस्तरघाय॒तः । दिवा॒ नक्त॑मदाभ्य ॥ १५ ॥

त्वम् । न॒ । पा॒हि॒ । अंह॑स । दोषा॑ऽवस्त । अ॒घ॒ऽय॒त । दिवा॑ । नक्त॑म् । अ॒दा॒भ्य॒ ॥ १५ ॥

हे ᵛअदाभ्य अहिंस्य ᵛदोषावस्त रात्रेराच्छादयित । तमसो वारयितरित्यर्थं । अग्ने ᵛत्व ᵛन अस्मान् ᵛअहस पापात् ᵛअघायत पापमिच्छत शत्रोश्च ᵛदिवा ᵛनक्तम् अहनि रात्रौ च सर्वदा ᵛपाहि रक्ष ॥　　　॥ २० ॥

'एना व ' इति द्वादशर्चं षोडश सूक्तं वसिष्ठस्यार्षमग्निदेवताकम्। अयुजो बृहत्यो युज सतोबृहत्य । तथा चानुक्रान्तम्—'एना वो द्वादश प्रागाथम्' इति । प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम्। सूत्रितं च—'एना वो अग्निं प्र वो यह्वम्' (आश्व श्रौ ४ १३) इति। आग्निमारुतशस्त्रे 'देवो वो द्रविणोदा' इति प्रगाथोऽनुरूप । सूत्रित च—'देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व श्रौ ५ २०) इति ॥

ए॒ना वो॑ अ॒ग्निं नम॑सो॒र्जो नपा॑त॒मा हु॑वे ।
प्रि॒यं चेति॑ष्ठमर॒तिं स्व॑ध्व॒रं विश्व॑स्य दू॒तम॒मृत॑म् ॥ १ ॥

---

१ त य-वार्यं वरणीयम्। २ ख-झ त-न-भ श-'नृपीतये' नास्ति । ३ ख१-थ-पुरीत्युच्यते, ज-पूरित्युच्यते ।

एना । व । अग्निम् । नमसा । ऊर्जे । नपातम् । आ । हुवे ।
प्रियम् । चेतिष्ठम् । अरतिम् । सुऽअध्वरम् । विश्वस्य । दूतम् । अमृतम् ॥ १ ॥

vऊर्जे बलस्य vनपात पुत्रम् । 'सूनु नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । vप्रियं प्रियमस्माकं[1] vचेतिष्ठम् अतिशयेन ज्ञातार प्रज्ञापक वा vअरतिं गन्तारं स्वामिनं वा vस्वध्वर सुयज्ञं vविश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य vदूतम् vअमृत नित्यम् vअग्निम् vएना एनेन vनमसा स्तोत्रेण । यद्यप्यत्रान्वादेशो नास्ति तथापि छान्दसत्वादिदंशब्दस्यैनादेश । यद्वा । एनैनमित्यग्नेर्विशेषणम् । समानार्षत्वात्[2] पूर्वेषु सूक्तेष्वादिष्टत्वाद्वसिष्ठेनान्वादिश्यते । vव युष्मदर्थम् vआ vहुवे आह्वयामि ॥

स योजते अरुषा विश्वभोजसा स दुद्रवत्स्वाहुतः ।
सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवं राधो जनानाम् ॥ २ ॥

स । योजते । अरुषा । विश्वऽभोजसा । स । दुद्रवत् । सुऽआहुत ।
सुऽब्रह्मा । यज्ञ । सुऽशमी । वसूनाम् । देवम् । राध । जनानाम् ॥ २ ॥

vस अग्नि॰ vअरुषा आरोचमानौ vविश्वभोजसा विश्वस्य पालयितारावश्वौ vयोजते रथे युनक्ति । यद्वा । सोऽरुषा आरोचमानेन तेजसा विश्वभोजसा विश्वस्य रक्षकेण योजते युज्यते । किंच vस अग्नि vदुद्रवत् आनेतु देवान् प्रति भृशं द्रवतु द्रवति वा । vस्वाहुत सुष्ठु आहुत vसुब्रह्मा सुस्तुति[3] शोभनान्नो वा vयज्ञ यष्टव्य vसुशमी सुकर्मा च भवति । तमिम vदेव द्योतमान vवसूना वासकाना vजनानां वसिष्ठानां[4] vराध हवि अभिगच्छत्विति शेष । यद्वा । एवंगुणविशिष्टोऽग्निर्वसूना धनानां मध्ये देवमत्यन्तप्रकाशमान राधो धन जनानां यजमानानाम् । धनवत् प्रियतम इत्यर्थ ॥

उदस्य शोचिरस्थादाजुह्वानस्य मीळ्हुषः ।
उद्धूमासो अरुषासो दिविस्पृशः समग्निमिन्धते नरः ॥ ३ ॥

उत् । अस्य । शोचि । अस्थात् । आऽजुह्वानस्य । मीळ्हुष ।
उत् । धूमास । अरुषास । दिविऽस्पृश । सम् । अग्निम् । इन्धते । नर ॥ ३ ॥

vमीळ्हुष कामाना वर्षितु vआजुह्वानस्य अभिहूयमानस्याग्ने vशोचि तेज vउत् vअस्थात् उत्तिष्ठति । vअरुषास आरोचमाना vदिविस्पृश अन्तरिक्षस्पृश vधूमास धूमाश्च vउत् अस्थु । अस्थादित्येकवचनान्तं बहुवचनान्ततया विपरिणत सदत्रान्वेति । तमिमम् vअग्निं vनर कर्मणा नेतार ऋत्विज vसम् vइन्धते सम्यग्दीपयन्ति ॥

तं त्वा दूतं कृण्महे यशस्तमं देवाँ आ वीतये वह ।
विश्वा सूनो सहसो मर्तभोजना रास्व तद्यत्त्वेमहे ॥ ४ ॥

तम् । त्वा । दूतम् । कृण्महे । यश ऽतमम् । देवान् । आ । वीतये । वह ।
विश्वा । सूनो इति । सहस । मर्तऽभोजना । रास्व । तत् । यत् । त्वा । ईमहे ॥ ४ ॥

---

१. ख-भ—अस्माकम्, घ—अस्माक प्रियम् । २ ख-भ—समानार्थत्वात् । ३ ज्ञ—सुष्टुति । ४ ख-क्ष न-भ—वसिष्ठा ।

हे vसहस vसूनो बलस्य पुत्राग्ने vयशस्तमम् अतिशयेन यशस्विनं vतं प्रसिद्धं यं vत्वा त्वां vदूतं vकृण्महे कुर्मः स त्वं vदेवान् vवीतये हविषा भक्षणाय vआ vवह । किंच vयत् यदा vत्वा त्वाम् vईमहे याचामहे तदैव vविश्वा विश्वानि मर्तभोजनानि[1] मनुष्याणां भोग्यानि कल्याणानि धनानि vरास्व अस्मभ्यं देहि ॥

त्वमग्ने गृहपतिस्त्वं होता नो अध्वरे ।
त्वं पोता विश्ववार प्रचेता यक्षि वेषि च वार्यम् ॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । गृहऽपति । त्वम् । होता । न । अध्वरे ।
त्वम् । पोता । विश्वऽवार । प्रऽचेता । यक्षि । वेषि । च । वार्यम् ॥ ५ ॥

हे vविश्ववार विश्वैर्वरणीय vअग्ने vत्व vन अस्माकम् vअध्वरे यागे vगृहपति असि यजमानोऽसि । vत्वं vहोता देवानामाह्वाता । vत्वं त्वमेव vपोता असि । अत vप्रचेता प्रकृष्टमतिस्त्वं vवार्यं वरणीय हवि vयक्षि यज । vवेषि vच कामयस्व भक्षय वा ॥

कृधि रत्नं यजमानाय सुक्रतो त्वं हि रत्नधा असि ।
आ न ऋते शिशीहि विश्वमृत्विजं सुशंसो यश्च दक्षते ॥ ६ ॥

कृधि । रत्नम् । यजमानाय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । त्वम् । हि । रत्नऽधा । असि ।
आ । न । ऋते । शिशीहि । विश्वम् । ऋत्विजम् । सुऽशंस । य । च । दक्षते ॥ ६ ॥

हे vसुक्रतो शोभनकर्मन्नग्ने vयजमानाय मह्य vरत्न धनम् । 'श्वात्रं रत्नम्' इति धननामसु पाठात् । vकृधि कुरु । देहीत्यर्थः । vहि यस्मात् vत्व vरत्नधा रत्नस्य दाता vअसि । vन[2] अस्माकम् vऋते यज्ञे vविश्वं सर्वम् vऋत्विजम् vआ vशिशीहि तीक्ष्णीकुरु । किंच vय. vसुशंस सुस्तुतिरस्मत्पुत्र vदक्षते वर्धते तं वर्धय । यद्वा । य सुशंसो होता वर्धते तं वर्धयेत्यर्थ । होतु पृथगुपादानमादरार्थम् ॥ ॥ २१ ॥

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।
यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वान्दयन्त गोनाम् ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सुऽआहुत । प्रियास । सन्तु । सूरय ।
यन्तार । ये । मघऽवान । जनानाम् । ऊर्वान् । दयन्त । गोनाम् ॥ ७ ॥

हे vअग्ने vस्वाहुत यजमानै सुष्ठु आहुत vत्वे तव vसूरय प्रेरका स्तोतारो वा vप्रियास प्रिया vसन्तु भवन्तु । किंच vये[3] vमघवान धनवन्त vयन्तार प्रदातार vजनानाम् अस्मदीयानाम् vऊर्वान् समूहान् vगोना गवा चोर्वान् vदयन्त प्रयच्छन्ति ते च तव प्रियास सन्त्विति पूर्वेणान्वय ॥

येषामिळा घृतहस्ता दुरोण आँ अपि प्राता निषीदति ।
ताँस्त्रायस्व सहस्य द्रुहो निदो यच्छा नः शर्म दीर्घश्रुत् ॥ ८ ॥

---

१ घ–मर्तभोजना भोजनानि, य–मर्तभोजना । २ ख-न भ–त्व न । ३ ख-न-भ–'ये' नास्ति ।

येषाम् । इळा । घृतऽहस्ता । दुरोणे । आ । अपि । प्राता । निऽसीदति ।
तान् । त्रायस्व । सहस्य । द्रुहः । निदः । यच्छ । नः । शर्म । दीर्घऽश्रुत् ॥ ८ ॥

येषां दुरोणे गृहे घृतहस्ता । घृतयुक्तौ हस्तौ यस्या असौ घृतहस्ता । घृतेनाभिघारितेत्यर्थः । इळा अन्नरूपा हविर्लक्षणा देवी । 'इरा इळा' इत्यन्ननामसु पाठात् । प्राता पूर्णा आ निषीदति आसीदति । अपि इति पूरणः । तान् हविष्मतो यजमानान् हे सहस्य सहसे बलाय हिताग्ने द्रुहः द्रोग्धुः निदः निन्दकाच्च शत्रोः त्रायस्व । नः अस्मभ्यं दीर्घश्रुत् दीर्घकालं श्रोतव्य शर्म सुखं गृहं वा यच्छ च देहि ॥

स मुन्द्रया च जिह्वया वह्निरासा विदुष्टरः ।
अग्ने रयिं मघवद्भ्यो न आ वह हव्यदातिं च सूदय ॥ ९ ॥

स । मन्द्रया । च । जिह्वया । वह्निः । आसा । विदुःऽतरः ।
अग्ने । रयिम् । मघवत्ऽभ्यः । नः । आ । वह । हव्यऽदातिम् । च । सूदय ॥ ९ ॥

हे अग्ने मन्द्रया च[1] मोदयित्र्या[1] देवानाम् आसा आस्यस्थानीयया जिह्वया ज्वालया वह्निः हविषा वोढा विदुष्टरः विद्वत्तरः सः प्रसिद्धस्त्वं मघवद्भ्यः हविष्मद्भ्यः[2] नः अस्मभ्यं रयिं धनम् आ वह च । हव्यदातिम् । हव्यानि ददातीति हव्यदातिर्यजमानः तम् । तथा च वाजसनेयिन आमनन्ति—'यजमानो वै हव्यदातिः' (श ब्रा १ ४ १ २४) इति । सूदय च कर्मसु प्रेरय च ॥

ये राधांसि ददत्यश्व्या मघा कामेन श्रवसो महः ।
ताँ अंहसः पिपृहि पर्तृभिष्ट्वं शतं पूर्भिर्यविष्ठ्य ॥ १० ॥

ये । राधांसि । ददति । अश्व्या । मघा । कामेन । श्रवसः । महः ।
तान् । अंहसः । पिपृहि । पर्तृऽभिः । त्वम् । शतम् । पूःऽभिः । यविष्ठ्य ॥ १० ॥

हे यविष्ठ्य युवतमाग्ने त्वं ये यजमानाः महः महतः श्रवसः यशसः कामेन इच्छया । यशस्कामाः सन्त इत्यर्थः । राधांसि साधकानि अश्व्या अश्वात्मकानि मघा मघानि ददति तान् दातॄन् अंहसः पापात् शत्रोर्वा पर्तृभिः रक्षासाधनभूतैः शतम् अपरिमिताभिः पूर्भिः नगरीभिश्च पिपृहि पालय ॥

देवो वो द्रविणोदाः पूर्णां विवष्ट्यासिचम् ।
उद्वा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिद्वो देव ओहते ॥ ११ ॥

देवः । वः । द्रविणःऽदाः । पूर्णाम् । विवष्टि । आऽसिचम् ।
उत् । वा । सिञ्चध्वम् । उप । वा । पृणध्वम् । आत् । इत् । वः । देवः । ओहते ॥ ११ ॥

द्रविणोदाः धनानां दाता देवः अग्निः वः युष्मदीयां पूर्णां हविषा आसिचम् आसिक्तां स्रुचं विवष्टि कामयते । अतः उत् सिञ्चध्वं वा सोमेन पात्रम् । उप पृणध्वं वा सोमम् ।

1 ख-न-भ-श—मादयित्र्या । 2 ख-न भ—'हविष्मद्भ्यः' नास्ति ।

वाशब्दौ समुच्चयार्थौ । ध्रुवग्रहेण होतृचमस पूरयत चाग्नये सोमं यच्छत चेत्यर्थ । ᵛआदित् अनन्तरमेव ᵛदेव. अग्नि ᵛव· युष्मान् ᵛओहते वहति ॥

तं होतारमध्वरस्य प्रचेतसं वह्निं देवा अकृण्वत ।
दधाति रत्नं विधते सुवीर्यमग्निर्जनाय दाशुषे ॥ १२ ॥

तम् । होतारम् । अध्वरस्य । प्रऽचेतसम् । वह्निम् । देवा । अकृण्वत ।
दधाति । रत्नम् । विधते । सुऽवीर्यम् । अग्नि । जनाय । दाशुषे ॥ १२ ॥

ᵛदेवा ᵛप्रचेतसं प्रकृष्टमतिमग्निम् ᵛअध्वरस्य यज्ञस्य ᵛवह्नि वोढारं ᵛहोतार च ᵛअकृण्वत अकुर्वन् । किमर्थमित्यत आह । स च अग्नि ᵛविधते परिचरते ᵛदाशुषे हविषा प्रदात्रे ᵛजनाय ᵛसुवीर्य शोभनवीर्योपेतं ᵛरत्न रमणीय धन ᵛदधाति ददात्वित्यर्थ ॥ ॥ २२ ॥

'अग्ने भव सुषमिधा' इति सप्तर्चं सप्तदशं सूक्त वसिष्ठस्यार्षमग्निदेवताकम्। सप्तापि द्विपदास्त्रिष्टुभ । तथैवानुक्रम्यते—'अग्ने भव सप्त द्वैपद त्रैष्टुभम्' इति। अतिरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे 'अग्ने भव' इति तृचोऽनुरूप । सूत्र्यते हि—'अग्ने त्व नोऽअन्तमोऽग्ने भव सुषमिधा समिद्ध इति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व श्रौ ८ २) इति॥

अग्ने भव सुषमिधा समिद्ध उत बर्हिरुर्विया वि स्तृणीताम् ॥ १ ॥

अग्ने । भव । सुऽसमिधा । सम्ऽइद्ध । उत । बर्हि । उर्विया । वि । स्तृणीताम् ॥ १ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛसुषमिधा शोभनया समिधा ᵛसमिद्ध ᵛभव सम्यग्दीप्तो भव। ᵛउत अपि च ᵛबर्हि ᵛउर्विया विस्तीर्णम् उपस्तृणीतामध्वर्यु[1] ॥

उत द्वार उशतीर्वि श्रयन्तामुत देवाँ उशत आ वहेह ॥ २ ॥

उत । द्वार । उशती । वि । श्रयन्ताम् । उत । देवान् । उशत । आ । वह । इह ॥२॥

ᵛउत अपि च ᵛउशती देवान् कामयमाना ᵛद्वार यज्ञगृहस्य देव्यो वा। तथा च यास्क – 'द्वारो जवतेर्वा द्रवतेर्वा वारयतेर्वा' (निरु ८ ९) इति। ᵛवि ᵛश्रयन्ताम्। ᵛउत अपि च ᵛउशत यज्ञ कामयमानान् ᵛदेवान् ᵛइह यज्ञे ᵛआ ᵛवह ॥

अग्ने वीहि हविषा यक्षि देवान्त्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥ ३ ॥

अग्ने । वीहि । हविषा । यक्षि । देवान् । सुऽअध्वरा । कृणुहि । जातऽवेद ॥ ३ ॥

हे ᵛजातवेद जातधन ᵛअग्ने ᵛवीहि देवानभिगच्छ। ᵛहविषा ᵛदेवान् ᵛयक्षि यज च। ᵛस्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनयज्ञांश्च ᵛकृणुहि कुरु ॥

स्वध्वरा करति जातवेदा यक्षद्देवाँ अमृतान्पिप्रयच्च ॥ ४ ॥

सुऽअध्वरा । करति । जातऽवेदा । यक्षत् । देवान् । अमृतान् । पिप्रयत् । च ॥ ४ ॥

---

१ श–विस्तृणीता॰ ।

ˇजातवेदा जातधनोऽग्नि ˇअमृतान् मरणरहितान् ˇदेवान् ˇस्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनयज्ञान् ˇकरति करोतु ˇयक्षत् हविषा यजतु च। ˇपिप्रयत् स्तोत्रै प्रीणयतु[1] ˇच ॥

वंस्व विश्वा वार्याणि प्रचेतः सत्या भवन्त्वाशिषो नो अद्य ॥ ५ ॥

वंस्व । विश्वा । वार्याणि । प्रचेत इति प्रऽचेत । सत्या । भवन्तु । आऽशिषं । न । अद्य ॥५॥

हे ˇप्रचेत प्रकृष्टमतिमन्नग्ने ˇविश्वा विश्वानि ˇवार्याणि वरणीयानि धनानि ˇवंस्व अस्मभ्यं देहि। ˇन अस्माकम् ˇआशिष ˇअद्य ˇसत्या यथार्था ˇभवन्तु ॥

त्वामु ते दधिरे हव्यवाहं देवासो अग्न ऊर्ज आ नपातम् ॥ ६ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । ते । दधिरे । हव्यऽवाहम् । देवास । अग्ने । ऊर्ज । आ । नपातम् ॥६॥

हे ˇअग्ने ˇऊर्ज बलस्य ˇनपातं पुत्रम्। 'सूनुर्नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात्। ˇत्वामु त्वामेव ˇते प्रसिद्धा ˇदेवास देवा ˇहव्यवाह हविषो[2] वोढारम् ˇआ ˇदधिरे। अकुर्वन्नित्यर्थ ॥

ते ते देवाय दाशतः स्याम महो नो रत्ना वि दध इयानः ॥ ७ ॥

ते । ते । देवाय । दाशत । स्याम । मह । न । रत्ना । वि । दध । इयान ॥ ७ ॥

हे अग्ने ˇदेवाय द्योतमानाय ˇते तुभ्यं ˇते प्रसिद्धा वसिष्ठा वयं ˇदाशत हवींषि ददत ˇस्याम भवेम। अत[3] ˇमह महास्त्वम् ˇइयान उपगम्यमानो याच्यमानो वा ˇन अस्मभ्य ˇरत्ना रत्नानि रमणीयानि धनानि[4] ˇवि ˇदध विधत्स्व ॥ ॥ २३ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके षोडश सूक्तानि। तत्र 'त्वे ह यत्पितर' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथम सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमिन्द्रदेवताकम्। द्वाविंशादिभिश्चतसृभि सुदासनाम्नो[5] राज्ञो दान स्तूयते। अतस्तास्तद्देवताका। अनुक्रम्यते हि—'त्वे ह यत्पञ्चाधिकैन्द्रं सुदास पैजवनस्य चतस्रोऽन्त्या[6] दानस्तुति.' इति। महाव्रत आदित पञ्चदशर्चं शंसनीया। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'त्वे ह यत्पितरश्चिन्न इन्द्रेति पञ्चदश' (ऐ आ ५ २ २) इति॥

त्वे ह यत्पितरश्चिन्न इन्द्र विश्वा वामा जरितारो असन्वन् ।
त्वे गावः सुदुघास्त्वे ह्यश्वास्त्वं वसु देवयते वनिष्ठः ॥ १ ॥

त्वे इति । ह । यत् । पितरं । चित् । न । इन्द्र । विश्वा । वामा । जरितारं । असन्वन् ।
त्वे इति । गाव । सुऽदुघा । त्वे इति । हि । अश्वा । त्वम् । वसु । देवऽयते । वनिष्ठ ॥१॥

हे ˇइन्द्र ˇत्वे ˇह त्वय्येव ˇन' अस्माक ˇपितरश्चिन् पितरोऽपि ˇजरितार स्तोतार सन्त ˇयत् यस्मात्कारणात् ˇविश्वा विश्वानि ˇवामा वामानि वननीयानि धनानि। तथा च यास्क — 'वाम वननीय भवति' (निरु ६ ३१) इति। ˇअसन्वन् अलभन्त तस्माद्वयमपि धनकामास्त्वां स्तुम। तद्युक्तम्। ˇहि यस्मात् कारणात् ˇत्वे त्वयि ˇगाव ˇसुदुघा दोग्धु सुशका सन्ति ˇत्वे त्वयि ˇअश्वा सन्ति ˇत्व ˇवसु धन ˇदेवयते देवं त्वामिच्छते यजमानाय ˇवनिष्ठ. दातृतमो भवसि ॥

---

१ ख-भ—प्रीणयति। २ त य—हविषाम्। ३ ख भ—'अत' नास्ति। ४ ख-भ—'धनानि' नास्ति। ५ ज्ञ—सुदानाम्नो। ६ ज्ञ—अन्त्याश्चतस्रो।

राजे॑व॒ हि जनि॑भिः॒ क्षेष्ये॒वाव॒ द्युभि॑र॒भि वि॒दुष्क॒विः सन् ।
पि॒शा गिरो॑ मघव॒न्गोभि॑र॒श्वैस्त्वा॒य॒तः शि॑शीहि रा॒ये अ॒स्मान् ॥ २ ॥

राजा॑ऽइव । हि । जनि॑ऽभि । क्षेषि॑ । ए॒व । अव॑ । द्युऽभि॑ । अ॒भि । वि॒दु । क॒वि । सन् ।
पि॒शा । गिर॑ । म॒घ॒ऽव॒न् । गोभि॑ । अश्वै॑ । त्वा॒ऽय॒त. । शि॒शी॒हि॒ । रा॒ये । अ॒स्मान् ॥२॥

हे इन्द्र त्वं जनिभि जायाभि राजेव द्युभि दीप्तिभि सह क्षेष्येव निवसस्येव। हि इति पूरण । किच हे मघवन् धनवन्निन्द्र विदु विद्वान् कवि क्रान्तकर्मा क्रान्तप्रज्ञो वा सन् गिर स्तोतॄनस्मान् पिशा रूपेण हिरण्यादिना वा गोभि च अश्वै च अभि अभित रक्ष। त्वायत त्वत्कामान् अस्मान् राये शिशीहि धनार्थं च सस्कुरु[1] ॥

इ॒मा उ॑ त्वा पस्पृधा॒नासो॒ अत्र॑ म॒न्द्रा गिरो॑ दे॒व॒यन्ती॒रुप॑ स्थुः ।
अ॒र्वाची॑ ते प॒थ्या॑ रा॒य ए॑तु॒ स्याम॑ ते सुम॒ताव्वि॑न्द्र॒ शर्म॑न् ॥ ३ ॥

इ॒मा । ॐ इति॑ । त्वा॒ । प॒स्पृ॒धा॒नास॑ । अत्र॑ । म॒न्द्रा । गिर॑ । दे॒व॒ऽयन्ती॑ । उप॑ । स्थु॒ ।
अ॒र्वाची॑ । ते॒ । प॒थ्या॑ । रा॒य । ए॒तु॒ । स्याम॑ । ते॒ । सु॒ऽम॒तौ । इ॒न्द्र॒ । शर्म॑न् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् अत्र यज्ञे स्तोतरि वा प्रवर्तमाना पस्पृधानास स्पर्धमाना मन्द्रा मोदमाना इमा[2] गिर स्तुतय उप स्थु उपतिष्ठन्ति। अत ते तव राय धनस्य पथ्या सृति अर्वाची अस्मदभिमुखी एतु गच्छतु। हे इन्द्र वय च ते सुमतौ सुष्टुतौ वर्तमाना शर्मन् शर्मणि सुखे स्याम भूयास्म ॥

धे॒नुं न त्वा॑ सू॒यव॑से॒ दुदु॑क्ष॒न्नुप॒ ब्रह्मा॑णि ससृ॒जे वसि॑ष्ठः ।
त्वामिन्मे॒ गोप॑तिं॒ विश्व॑ आ॒हा न॒ इन्द्रः॑ सुम॒तिं ग॒न्त्वच्छ॑ ॥ ४ ॥

धे॒नुम् । न । त्वा॒ । सु॒ऽयव॑से । दुधु॑क्षन् । उप॑ । ब्रह्मा॑णि । स॒सृ॒जे । वसि॑ष्ठ ।
त्वाम् । इत् । मे॒ । गोऽप॑तिम् । विश्व॑ । आ॒ह॒ । आ । न॒ । इन्द्र॑ । सु॒ऽम॒तिम् । ग॒न्तु॒ । अच्छ॑ ॥४॥

हे इन्द्र सुयवसे सुतृणे गोष्ठे वर्तमाना धेनु न धेनुमिव सुहविष्के यज्ञगृहे। दृष्टान्त सामर्थ्यात् दार्ष्टान्तिकलाभ । वर्तमान त्वां दुधुक्षन्। सहितायां व्यत्ययेन दकार । कामान् दोग्धुमिच्छन् वसिष्ठ ब्रह्माणि वत्सस्थानीयानि स्तोत्राणि उप ससृजे उपसृजते। मे मम विश्व सर्व जन त्वामित् त्वामेव गोपतिं गवा स्वामिनम् आह ब्रवीति। अथ परोक्षस्तुति । न अस्माक सुमति सुष्टुतिम् अच्छ अभि इन्द्र आ गन्तु आगच्छतु ॥

अर्णां॑सि चित्पप्रथा॒ना सु॒दास॒ इन्द्रो॑ गा॒धान्य॑कृणोत्सु॒पा॒रा ।
शर्ध॑न्तं शि॒म्युमु॒चथ॑स्य॒ नव्यः॒ शापं॒ सिन्धू॑नामकृणो॒दश॑स्तीः ॥ ५ ॥

अर्णां॑सि । चि॒त् । प॒प्र॒था॒ना । सु॒ऽदासे॑ । इन्द्र॑ । गा॒धानि॑ । अ॒कृ॒णो॒त् । सु॒ऽपा॒रा ।
शर्ध॑न्तम् । शि॒म्युम् । उ॒चथ॑स्य । नव्य॑ । शाप॑म् । सिन्धू॑नाम् । अ॒कृ॒णो॒त् । अश॑स्ती ॥५॥

---

१ ख भ—कुरु। २ घ—देवयन्ती देव त्वामिच्छयन्ती इमा, य—इमा देवयन्ती देवान् कामयमाना ।

vनव्य स्तुत्य vइन्द्र vअर्णांसि शत्रुभिर्विदारितायाः परुष्ण्या उदकानि vपप्रथाना vचित् प्रथमानान्यपि vसुदासे राज्ञे vगाधानि[1] vसुपारा सुपाराणि पारयितु तर्तुं योग्यानि च vअकृणोत् अकरोत्। अपि च vशर्धन्तम् उत्सहमान[2] vशिम्यु बाधमान vशापं विश्वरूपोऽद्भवमात्मनोऽभिशापम् vअशस्ती अभिशस्तीश्च vउचथस्य स्तोतु vसिन्धूनां नदीनाम् vअकृणोत् अकरोत् ॥ ॥ २४ ॥

पुरोळा इत्तुर्वशो यक्षुरासीद्राये मत्स्यासो निशिता अपीव ।
श्रुष्टिं चक्रुर्भृगवो द्रुह्यवश्च सखा सखायमतरद्विषूचोः ॥ ६ ॥

पुरोळा । इत् । तुर्वश । यक्षु । आसीत् । राये । मत्स्यास । निऽशिता । अपिऽइव ।
श्रुष्टिम् । चक्रु । भृगव । द्रुह्यव । च । सखा । सखायम् । अतरत् । विषूचो ॥ ६ ॥

vयक्षु यज्ञकुशल ॥ यजे सन्प्रत्ययो न तु सनन्त । अतो न द्विर्भाव ॥ vपुरोळा पुरोगामी पुरोदाता वा। vइत् इति पूरण । vतुर्वश नाम राजासीत्। स तुर्वश vराये धनप्राप्तये इन्द्रस्य सखायं सुदासं जगाम। vमत्स्यास vइव जालनिहिता मत्स्या इव vनिशिता[3] नियन्त्रिता[3] vअपि vभृगव vद्रुह्यवश्च योधाश्च सुदास तुर्वशस्य च vश्रुष्टिम् आशुप्रासि vचक्रु । vविषूचो विष्वगञ्चतोरुभयोर्मध्ये vसखा सुदासश्चेन्द्र vसखायं सुदासम् vअतरत् अतारयत्। तुर्वश चावधीदित्यर्थ । यद्वा। यक्षुर्यज्ञशील पुरोळा पुरोदाता तुर्वशो नाम राजासीत्। तेन मत्स्यासो मत्स्यजनपदा[4] निशिता बाधिता[5] आसन्। अपि च भृगवो द्रुह्यवश्च श्रुष्टिं सुख तुर्वशस्य चक्रु । विषूचोर्विष्वगञ्चतोरुभयोर्मध्ये सखा तुर्वशस्य सखेन्द्र सखाय राजानमतरत् अतारयत् ॥

आ पक्थासो भलानसो भनन्तालिनासो विषाणिनः शिवासः ।
आ योऽनयत्सधमा आर्यस्य गव्या तृत्सुभ्यो अजगन्युधा नृन् ॥ ७ ॥

आ । पक्थास. । भलानस । भनन्त । आ । अलिनास । विषाणिन । शिवास ।
आ । य । अनयत् । सधऽमा । आर्यस्य । गव्या । तृत्सुऽभ्य । अजगन् । युधा । नृन् ॥ ७ ॥

vपक्थास पक्था हविषां पाचका vभलानस भद्रमुखा । भलेति भद्रवाची। vअलिनास. अलिना । तपोभिरप्रवृद्धा[6] इत्यर्थ । vविषाणिन कण्डूयनार्थं कृष्णविषाणहस्ता । दीक्षिता इत्यर्थ । vशिवास शिवा यागादिना सर्वस्य लोकस्य शिवकरा[7]। यागेन हि शिवं भवति लोकस्य। vआ vभनन्त अभिष्टुवन्ति तमिन्द्रम्। भनति शब्दकर्मा 'नौति भनति' इति शब्दकर्मसु पाठात्। vय इन्द्र. vसधमा । सोमपानेन सह माद्यतीति सधमाद् । सधमाद् एव सधमा । vआर्यस्य कर्मशीलस्य vगव्या गोसघान् vतृत्सुभ्य हिंसकेभ्य vआ vअनयत्। vअजगन् अजगत् चय च गोसघान् लेभे । vयुधा युद्धेन तान् vनृन्[8] शत्रून् जघान चेति शेष ॥

दुराध्यो३ अदितिं स्रेवयन्तोऽचेतसो वि जगृभ्रे परुष्णीम् ।
मह्नाविव्यक्पृथिवीं पत्यमानः पशुष्कविरशयच्चायमानः ॥ ८ ॥

---

१ घ—गाधानि तलस्पर्शानि । २ ख-घ-झ त न भ-श—उत्साहमानम्। ३ ख—निशिता वयन्त्रिता, झ न-भ—निशितावनियन्त्रिता, त—निशितावयन्त्रिता । ४ ख—मत्स्या इव जानपदा, —मत्स्य इव जनपदा । ५ झ-त-न-श—वावधिता। ६ घ-श—तपोभि प्रवृद्धा । ७ ख-न-भ—वतरा । ८. ख-झ-त न-भ-श—'नृन्' नास्ति ।

दु ऽआध्ये । अदि॑तिम् । स्रेवयन्त । अचेतस । वि । जगृभ्रे । परुष्णीम् ।
मह्ना । अविव्यक् । पृथिवीम् । पत्यमान । पशु । कवि । अशयत् । चायमान ॥ ८ ॥

Vदुराध्य दुष्टाभिसंधय Vअचेतस मन्दमतय सुदास शत्रव Vअदितिम् अदीनां Vपरुष्णीं नदीं Vस्रेवयन्त Vवि Vजगृभ्रे। विग्रह कूलभेद । तमकुर्वन् । परुष्ण्या कूलं बिभिदुरित्यर्थ । स [1] सुदास Vमह्ना इन्द्रप्रसादलब्धेन महिम्ना Vपृथिवीम् Vअविव्यक् तदैव व्याप्नोत् । न पुनरुदकेनाबाध्यत । तत सुदास शत्रु Vचायमान चयमानस्य पुत्र Vकवि कविनामा Vपत्यमान पलायमान [2] Vपशु यागे सज्ञप्त पशुरिव Vअशयत् अशेत । सुदासा निहत इत्यर्थ ॥

ईयुरर्थं न न्यर्थं परुष्णीमाशुश्चनेदभिपित्वं जगाम ।
सुदास इन्द्रः सुतुकाँ अमित्रानरन्धयन्मानुषे वध्रिवाचः ॥ ९ ॥

ईयु । अर्थम् । न । निऽअर्थम् । परुष्णीम् । आशु । चन । इत् । अभिऽपित्वम् । जगाम ।
सुऽदासे । इन्द्र । सुऽतुकान् । अमित्रान् । अरन्धयत् । मानुषे । वध्रिऽवाच ॥ ९ ॥

अथेन्द्र परुष्ण्या विच्छिन्नानि पर्वाणि सदधे । तत परुष्ण्या आप यथापूर्वम् Vअर्थं गन्तव्यमेव प्रवणदेशं [3] प्रति Vपरुष्णीम् Vईयु आपया चक्रु ॥ 'इण् गतौ' इति धातोरन्तर्भावितण्यर्थात् लिटि ईयु इति [4] । अतो द्विकर्मकमाख्यातम् ॥ Vन्यर्थम् अगन्तव्य [5] परुष्ण्या पार्श्वयो स्थितं निम्न देश प्रति परुष्णीं Vन ईयु । Vआशुश्चन राज्ञ सुदासोऽश्वोऽपि Vअभिपित्वम् अभिप्राप्तव्यमेव Vजगाम । Vइन्द्र च Vसुदासे राज्ञे Vमानुषे लोके Vवध्रिवाच जल्पकान् Vअमित्रान् शत्रून् Vसुतुकान् सुतोकान् । 'तुक् तोकम्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । Vअरन्धयत् वशमानयत् ॥

ईयुर्गावो न यवसादगोपा यथाकृतमभि मित्रं चितासः ।
पृश्निगावः पृश्निनिप्रेषितासः श्रुष्टिं चक्रुर्नियुतो रन्तयश्च ॥ १० ॥

ईयु । गाव । न । यवसात् । अगोपा । यथाऽकृतम् । अभि । मित्रम् । चितास ।
पृश्निऽगाव । पृश्निऽनिप्रेषितास । श्रुष्टिम् । चक्रु । निऽयुत । रन्तय । च ॥ १० ॥

यदेन्द्र सुदासो रक्षणार्थमागच्छति तदा Vपृश्निनिप्रेषितास पृश्निनिप्रेषिता पृश्न्या मात्रा नितरां प्रहिता Vचितास सहृता जानन्तो वा Vपृश्निगाव । पृश्निवर्णा गावोऽश्वा येषां ते पृश्निगाव॰ मरुत Vयथाकृतम् इन्द्रस्य साहाय्य करवामेति यथा पूर्वं समय कृतस्तं समयमनतिक्रम्य Vमित्रम् इन्द्र Vयवसात् । निमित्तार्थे पञ्चमी । यवस निमित्तीकृत्य Vअगोपा गोपालेनारक्षिता Vगावो Vन गाव इव Vअभि Vईयु अभिजग्मु । Vरन्तय रममाणा Vनियुत मरुतामश्वा Vच । Vश्रुष्टिं शीघ्रप्राप्तिं Vचक्रु । तस्मिन् युद्धे मरुत इन्द्र साहाय्यार्थमभ्यगच्छन्नित्यर्थ ॥　　॥ २५ ॥

एकं च यो विंशतिं च श्रवस्या वैकर्णयोर्जनान्राजा न्यस्तः ।
दस्मो न सद्मन्नि शिशाति बर्हिः शूरः सर्गमकृणोदिन्द्र एषाम् ॥ ११ ॥

---

१ ख-भ—'स'नास्ति ।　२ ख ञ्च त-न-भ-श—पाल्यमान ।　३ ख घ-भ—प्रवण देशम् ।
४ ख—इति रूपम् ।　५ ख-ञ्च-त-न-भ-श—आगन्तव्यम् ।

एकम् । च । य । विंशतिम् । च । श्रवस्या । वैकर्णयोः । जनान् । राजा । नि । अस्तरित्य
दस्म । न । सद्मन् । नि । शिशाति । बर्हि । शूर । सर्गम् । अकृणोत् । इन्द्र । एषाम् ॥

ᵛय सुदासो[1] राजा ᵛश्रवस्या यशस इच्छया अन्नेच्छया वा परुष्ण्या पार्श्वस्थयो ᵛवैक जनपदयोर्विद्यमानान् ᵛएक ᵛच ᵛविंशतिं ᵛच ᵛजनान् ᵛन्यस्त० आत्मना अहन् स ᵛदस्मो ᵛन दर्शनीयो युवाध्वर्युरिव ᵛसद्मन् यज्ञगृहे ᵛबर्हि यस्मिन् युद्धे सपत्नान् ᵛनि ᵛशि नितरा लुनाति तस्मिन् युद्धे ᵛशूर ᵛइन्द्र ᵛएषा मरुतां ᵛसर्गं प्रसवम् ᵛअकृणोत् सु साहाय्यार्थमकरोत् ॥

अध श्रुतं कवषं वृद्धमप्स्वनु द्रुह्युं नि वृणग्वज्रबाहुः ।
वृणाना अत्र सख्याय सख्यं त्वायन्तो ये अमदन्ननु त्वा ॥ १२ ॥

अध । श्रुतम् । कवषम् । वृद्धम् । अप्ऽसु । अनु । द्रुह्युम् । नि । वृणक् । वज्रऽबाहु ।
वृणाना । अत्र । सख्याय । सख्यम् । त्वाऽयन्त । ये । अमदन् । अनु । त्वा ॥ १२ ।

ᵛअध अपि च ᵛवज्रबाहु इन्द्र ᵛश्रुत ᵛकवष च ᵛवृद्ध च त्रीन् तथा ᵛद्रुह्युम् ᵛअनु पूर्व्येण ᵛअप्सु उदकेषु ᵛनि ᵛवृणक् न्यमजयदित्यर्थ । ᵛअत्र अस्मिन्नवसरे ᵛये ᵛत्वायन्त त्वत्क ᵛत्वा त्वाम् ᵛअनु ᵛअमदन् अस्तुवन् ते सखाय ᵛसख्याय[2] सख्यार्थं[2] त्वा ᵛवृणाना ᵛसख्य है इति शेष ॥

वि सद्यो विश्वा दृंहितान्येषामिन्द्रः पुरः सहसा सप्त दर्दः ।
व्यानवस्य तृत्सवे गयं भाग्जेष्म पूरुं विदथे मृध्रवाचम् ॥ १३ ॥

वि । सद्य । विश्वा । दृंहितानि । एषाम् । इन्द्र । पुर । सहसा । सप्त । दर्दरिति दर्द
वि । आनवस्य । तृत्सवे । गयम् । भाक् । जेष्म । पूरुम् । विदथे । मृध्रऽवाचम् ॥ १३

ᵛएषा कवषादीना ᵛविश्वा विश्वानि ᵛदृंहितानि दृढानि दुर्गाणि ᵛपुर नगरीश्च तद्रक्षासाधनभू ᵛसप्त प्राकाराश्च ᵛइन्द्र ᵛसहसा बलेन ᵛसद्य एव ᵛवि ᵛदर्द विदारयामास । अपि च ᵛआनव अनो सबन्धिनो बलस्य अनो पुत्रस्य वा ᵛगय गृह धन वा ᵛतृत्सवे तृत्सुनामकाय राज्ञे तृत्स गणाय वा ᵛवि ᵛभाक् व्यभजत् । अदादित्यर्थ । इत्थमिन्द्र स्तुवन्तो वय ᵛविदथे युद्धे ᵛमृध्रव बाधवाच ᵛपूरु मनुष्य ᵛजेष्म जयेम ॥

नि गव्यवोऽनवो द्रुह्यवश्च षष्टिः शता सुषुपुः षट् सहस्रा ।
षष्टिर्वीरासो अधि षड् दुवोयु विश्वेदिन्द्रस्य वीर्या कृतानि ॥ १४ ॥

नि । गव्यव । अनव । द्रुह्यव । च । षष्टि । शता । सुसुपु । षट् । सहस्रा ।
षष्टि । वीरास । अधि । षट् । दुवऽयु । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । वीर्या । कृतानि ॥ १४

ᵛगव्यव गोकामा ᵛअनव अनो सबन्धिन ᵛद्रुह्यव द्रुह्यो सबन्धिन ᵛच ᵛवीरास वी ᵛषष्टि ᵛशता शतानि । सहस्राणीत्यर्थं । ᵛषट् ᵛसहस्रा सहस्राणि च ᵛषष्टि च ᵛअधि ᵛषट् अधि

१० झ–सुदा । २ ख-घ झ-भ–सख्याय, झ-त२-श–सखाय, त३-न–सख्याय ।

षट् च ᵛदुवोयु दुवोयुवे। चतुर्थीलुक्। परिचरणकामाय सुदासे। 'नमस्यति दुवस्यति' इति परिचरणकर्मसु पाठात्। ᵛनि ᵛसुषुपु नितरा शेरते। निहता[1] इत्यर्थ। तान्येतानि ᵛविश्वा विश्वानि ᵛकृतानि कार्याणि ᵛइन्द्रस्य ᵛइत् इन्द्रस्यैव ᵛवीर्या वीर्याणीति॥

इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः।
दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाना जहुर्विश्वानि भोजना सुदासे॥ १५॥

इन्द्रेण। एते। तृत्सव। वेविषाणा। आप। न। सृष्टा। अधवन्त। नीचीं।
दुःऽमित्रासः। प्रकलऽवित्। मिमाना। जहु। विश्वानि। भोजना। सुऽदासे॥ १५॥

कदाचिदिन्द्रेण रक्षिता अप्यन्यदा तेनैव बाध्यन्ते[2]। ᵛएते ᵛतृत्सव ᵛदुर्मित्रास दुष्टमित्रा ᵛप्रकलवित् अजानन्त[3] ᵛइन्द्रेण ᵛवेविषाणा युद्धार्थं सगता ᵛसृष्टा पलायनार्थमुन्मुक्ता ᵛनीची नीचीना ᵛआपो ᵛन आप इव ᵛअधवन्त अधावन्त। तत ᵛमिमाना सुदासा बाध्यमाना ᵛविश्वानि ᵛभोजना भोग्यानि धनानि ᵛसुदासे राज्ञे ᵛजहु॥ ॥ २६॥

अर्धं वीरस्य शृतपामनिन्द्रं परा शर्धन्तं नुनुदे अभि क्षाम्।
इन्द्रो मन्युं मन्युम्यो मिमाय भेजे पथो वर्तनिं पत्यमानः॥ १६॥

अर्धम्। वीरस्य। शृतऽपाम्। अनिन्द्रम्। परा। शर्धन्तम्। नुनुदे। अभि। क्षाम्।
इन्द्र। मन्युम्। मन्युऽम्यं। मिमाय। भेजे। पथ। वर्तनिम्। पत्यमान॥ १६॥

ᵛइन्द्र ᵛअभि ᵛक्षां भूमिमभि। भूम्यामित्यर्थ। ᵛवीरस्य वीर्ययुक्तस्य[4] सुदास ᵛअर्धं हिसकम्॥ अर्धेर्हिंसाकर्मणोऽर्धशब्दस्य निष्पत्ति॥ ᵛअनिन्द्रम्। यस्य बुद्धाविन्द्रो नास्त्यसावनिन्द्र। तम्। इन्द्रमगणयन्तमित्यर्थ। ᵛशृतपा शृतस्य क्षीरादेर्हविष पातार ᵛशर्धन्तम् उत्सहमान[5] ᵛपरा ᵛनुनुदे। किच ᵛमन्युम्य मन्युकर्तुर्मन्युना मिनतो हिसतो वा शत्रो ᵛमन्यु क्रोध ᵛमिमाय बबाधे। अथ सुदास शत्रु ᵛपथ मार्गान् ᵛपत्यमान गच्छन् ᵛवर्तनिं पलायनमार्गं ᵛभेजे प्राप॥

आध्रेण चित्तद्वेकं चकार सिंह्यं चित्पेत्वेना जघान।
अव स्रक्तीर्वेश्यावृश्चदिन्द्रः प्रायच्छद्विश्वा भोजना सुदासे॥ १७॥

आध्रेण। चित्। तत्। ऊँ इति। एकम्। चकार। सिंह्यम्। चित्। पेत्वेन। जघान।
अव। स्रक्ती। वेश्या। अवृश्चत्। इन्द्र। प्र। अयच्छत्। विश्वा। भोजना। सुऽदासे॥ १७॥

ᵛइन्द्र ᵛतत् तदा ᵛआध्रेण ᵛचित् दरिद्रेणापि सुदासा ᵛएक मुख्य दानकर्म ᵛचकार कारयामास। ᵛसिंह्य ᵛचित्। प्रवया सिह सिह्य। तमपि ᵛपेत्वेन छागेन ᵛजघान घातयामास। ᵛवेश्या। वेशी सूची। तथा ᵛस्रक्ती यूपादेरश्रीन् ᵛअव ᵛअवृश्चत् अववृक्तवान्। वेश्यादे कृत्य सूच्यैवाकरोदित्यर्थ। तान्येतानि त्रीणि कर्माणि असभावितानीति नाशङ्कनीयानि इन्द्रस्य

---

१ ख-झ त-न-भ श—निहिता। २ त न—बाधन्ते। ३ ख-भ—प्रकलविद वणिज। प्रकलवित् वणिक् भवति कलाश्च वेद प्रकलाश्चेति यास्क। ४ ख-श—वीरयुक्तस्य। ५ ख-घ-झ-त-न भ-श—उत्साहमानम्।

महिम्नोऽधिकत्वात्। ᵛविश्वा विश्वानि ᵛभोजना भोजनानि भोग्यानि धनानि ᵛसुदासे राज्ञे ᵛप्रायच्छत् अदाच्च ॥

शश्वन्तो हि शत्रवो रारधुष्टे भेदस्य चिच्छर्धतो विन्द रन्धिम् ।
मर्ताँ एनः स्तुवतो यः कृणोति तिग्मं तस्मिन्नि जहि वज्रमिन्द्र ॥ १८ ॥

शश्वन्त । हि । शत्रव । ररधु । ते । भेदस्य । चित् । शर्धत । विन्द । रन्धिम् ।
मर्तान् । एन । स्तुवत । य । कृणोति । तिग्मम् । तस्मिन् । नि । जहि । वज्रम् । इन्द्र ॥१८।

हे ᵛइन्द्र ᵛते तव ᵛशत्रव अरय ᵛशश्वन्त बहव ᵛररधु वशमीयु । ᵛचित् अपि च ᵛशर्धत उत्सहमानस्य[१] ᵛभेदस्य । भिनत्ति मर्यादा इति भेदो नास्तिक । तस्य । यद्वा । भेदो नाम सुदास शत्रु· कश्चित्। तस्येत्यर्थ । ᵛरन्धिं वशीकर ᵛविन्द लभस्व । ᵛय भेद ᵛस्तुवत त्वां स्तुवत ᵛमर्तान् मर्त्यान् प्रति ᵛएन पापं ᵛकृणोति करोति ᵛतस्मिन् भेदे ᵛतिग्म निशित योद्धारमुत्साहयन्तम्। तथा च यास्क —'तिग्मं तेजतेरुत्साहकर्मण ' (निरु १० ६) इति। ᵛवज्रम्। वजति गच्छत्येव शत्रुं न प्रतिहन्यत इति वज्र । तम् ॥ वज्रशब्दो वजे 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्र॰' इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तो निपातित ॥ त[२] ᵛजहि। वज्रेण भेद प्रहरेत्यर्थ ॥

आवदिन्द्रं यमुना तृत्सवश्च प्रात्र भेदं सर्वताता मुषायत् ।
अजासश्च शिग्रवो यक्षवश्च बलिं शीर्षाणि जभ्रुरश्व्यानि ॥ १९ ॥

आवत् । इन्द्रम् । यमुना । तृत्सव । च । प्र । अत्र । भेदम् । सर्वऽताता । मुषायत् ।
अजास । च । शिग्रव । यक्षव । च । बलिम् । शीर्षाणि । जभ्रु । अश्व्यानि ॥ १९ ॥

ᵛअत्र अस्मिन् ᵛसर्वताता सर्वतातौ युद्धे य इन्द्र ᵛभेदं नास्तिकं भेदनामकं वा सुदास शत्रुं ᵛप्र ᵛमुषायत् प्रामुष्णात्। अवधीदित्यर्थ । तम् ᵛइन्द्रं ᵛयमुना ᵛआवत् अतोषयत्। तत्तीर-वासी जन सर्वोऽप्यतोषयदित्यर्थ । ᵛतृत्सव तृत्सो पुरुषाश्चावन्। आवत् इत्येकवचन बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदत्र सबध्यते। किंच ᵛअजास अजा जनपदा ᵛशिग्रव जनपदा ᵛयक्षवश्च जनपदा ᵛअश्व्यानि अश्वसंबन्धीनि ᵛशीर्षाणि शिरांसि। युद्धे हतानामश्वाना शिरांसीत्यर्थ । ᵛबलिम् उपहार तस्मा इन्द्राय[३] उप ᵛजभ्रु उपजह्रु । यद्वा। अश्व्यानि शीर्षाणि युद्धे गृहीतान् मुख्यानश्वानिन्द्राय उपहारं जह्रुरित्यर्थ· ॥

न त इन्द्र सुमतयो न रायः संचक्षे पूर्वा उषसो न नूत्नाः ।
देवकं चिन्मान्यमानं जघन्थाव त्मना बृहतः शम्बरं भेत् ॥ २० ॥

न । ते । इन्द्र । सुऽमतय । न । राय । सम्ऽचक्षे । पूर्वा । उषस । न । नूत्ना ।
देवकम् । चित् । मान्यमानम् । जघन्थ । अव । त्मना । बृहत । शम्बरम् । भेत् ॥ २० ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛते तव ᵛपूर्वा पुरातना ᵛसुमतय शोभनमतय ᵛराय धनानि च ᵛउषसो ᵛन उषस इव ᵛन[४] ᵛसचक्षे सख्यातुं न शक्या । ᵛन ᵛनूत्ना· नूतनाश्च सुमतयो रायश्च न सचक्षे ।

१ घ श—उत्साहमानस्य । २ थ—तेन । ३ ख न-भ—बलाय । ४ ख-ङ त न-भ-श—'न' नास्ति ।

किंच त्वं ᵛमान्यमान मन्यमानस्य पुत्रं ᵛदेवकं देवकनामानं शत्रुं ᵛजघन्थ अवधी । ᵛत्मना स्वयमेव ᵛबृहत महत॰ शैलात् ᵛशम्बर च ᵛअव ᵛभेत् अवाभैत्सीरिति ॥ ॥ २७ ॥

प्र ये गृहादममदुस्त्वाया पराशरः शतयातुर्वसिष्ठः ।
न ते भोजस्य सख्यं मृषन्ताधा सूरिभ्यः सुदिना व्युच्छान् ॥ २१ ॥

प्र । ये । गृहात् । अममदु । त्वाऽया । पराऽशर । शतऽयातु । वसिष्ठ ।
न । ते । भोजस्य । सख्यम् । मृषन्त । अध । सूरिऽभ्य । सुऽदिना । वि । उच्छान् ॥२१॥

हे इन्द्र ᵛपराशर ᵛशतयातु बहुरक्षा । बहूनि रक्षांसि बाधितुं यं कामयन्ते स शतयातु बहूनां रक्षसा शातयिता वा । शक्ति ᵛवसिष्ठ चैवमादय ᵛये ऋषय ᵛत्वाया त्वदिच्छया ᵛगृहात् गृह प्राप्य ॥ ल्यब्लोपे द्वितीयार्थे पञ्चमी (पा सू २ ३ २८ १)॥ यद्वा गृहात् गृहे । सप्तम्यर्थे पञ्चमी । ᵛप्र ᵛअममदु त्वा प्रतुष्टुवु प्रकर्षेण तर्पितवन्तो वा ते पराशरप्रभृतय ᵛभोजस्य भोजकस्य पालकस्य ᵛते तव ᵛसख्यं सख्यु कर्म स्तोत्रं यजन वा ᵛन ᵛमृषन्त न विस्मरन्ति । 'मृष मर्षे'। मर्षो मर्षणम् । तन्न कुर्वन्तीत्यर्थं । यतो न विस्मरन्ति ᵛअध अतो हेतो ᵛसूरिभ्य सूरीणां स्तोतॄणामेषाम् । अत्र विभक्तिव्यत्यय । ᵛसुदिना सुदिनानि ᵛव्युच्छान् व्युच्छन्ति निवसन्ति । उपगच्छन्तीत्यर्थं ॥

द्वे नप्तुर्देववतः शते गोर्द्वा रथा वधूमन्ता सुदासः ।
अर्हन्नग्ने पैजवनस्य दानं होतेव सद्म पर्येमि रेभन् ॥ २२ ॥

द्वे इति । नप्तु । देवऽवत । शते इति । गो । द्वा । रथा । वधूऽमन्ता । सुऽदास ।
अर्हन् । अग्ने । पैजऽवनस्य । दानम् । होताऽइव । सद्म । परि । एमि । रेभन् ॥ २२ ॥

ᵛदेववत राज्ञ ᵛनप्तु पौत्रस्य ᵛपैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य ᵛसुदास राज्ञ ᵛगो गवा ᵛद्वे ᵛशते ᵛवधूमन्ता वधूसयुक्तौ ᵛद्वा द्वौ ᵛरथा रथौ च देय ᵛदान दानभूतान् ᵛरेभन् इन्द्र स्तुवन् अत एव ᵛअर्हन् योग्योऽह वसिष्ठो हे ᵛअग्ने ᵛसद्म यज्ञगृह ᵛहोतेव वषट्कर्तेव ᵛपर्येमि । अत्राग्ने सबोधन सर्वदेवमुख्यत्वप्रतिपादनार्थं न तु देवतात्वज्ञापनार्थमतद्देवताकत्वादस्य सूक्तस्य ॥

चत्वारो मा पैजवनस्य दानाः स्मद्दिष्टयः कृशनिनो निरेके ।
ऋज्रासो मा पृथिविष्ठाः सुदासस्तोकं तोकाय श्रवसे वहन्ति ॥ २३ ॥

चत्वार । मा । पैजऽवनस्य । दाना । स्मत्ऽदिष्टय । कृशनिन । निरेके ।
ऋज्रास । मा । पृथिविऽस्था । सुऽदास । तोकम् । तोकाय । श्रवसे । वहन्ति ॥२३॥

ᵛपैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य ᵛसुदास राज्ञ ᵛस्मद्दिष्टय प्रशस्तातिसर्जना श्रद्धादिदानाङ्गयुक्ता ᵛकृशनिन हिरण्यालकारवन्त ᵛनिरेके दुर्गतौ सत्याम् ᵛऋज्रास ऋजुगामिन ᵛपृथिविष्ठा पृथिव्यां सुप्रतिष्ठिता[1] ᵛदाना देयभूता ᵛचत्वार अश्वा ᵛतोकं पुत्रवत्पालनीय मां वसिष्ठं रथे स्थितं ᵛतोकाय तोकस्य पुत्रस्य । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ᵛश्रवसे अन्नाय यशसे वा ᵛवहन्ति । पुन ᵛमा इति पूरण ॥

१ ख–समधिष्ठिता ।

यस्य श्रवो रोदसी अन्तरुर्वी शीर्ष्णेशीर्ष्णे विबभाजा विभक्ता ।
सप्तेदिन्द्रं न स्रवतो गृणन्ति नि युध्यामधिमशिशादभीके ॥ २४ ॥

यस्य । श्रवः । रोदसी इति । अन्तः । उर्वी इति । शीर्ष्णेऽशीर्ष्णे । विऽबभाज । विऽभक्ता ।
सप्त । इत् । इन्द्रम् । न । स्रवतः । गृणन्ति । नि । युध्यामधिम् । अशिशात् । अभीके ॥२४॥

Vयस्य सुदास Vश्रव यश Vउर्वी विस्तीर्णे Vरोदसी द्यावापृथिव्यौ Vअन्त । विस्तीर्णयोर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तत इत्यर्थ । यश्च सुदा Vविभक्ता धनस्य प्रदाता Vशीर्ष्णेशीर्ष्णे श्रेष्ठाय श्रेष्ठाय Vविबभाज धन प्रददौ त सुदास Vसप्तेत् सप्तैव लोका Vइन्द्र Vन इन्द्रमिव Vगृणन्ति स्तुवन्ति । किंच Vस्रवत नद्य Vअभीके युद्धे Vयुध्यामधिं युध्यामधिनामकं सपत्न Vनि Vअशिशात् न्यहन् ॥

इमं नरो मरुतः सश्चतानु दिवोदासं न पितरं सुदासः ।
अविष्टना पैजवनस्य केतं दूणाशं क्षत्रमजरं दुवोयु ॥ २५ ॥

इमम् । नरः । मरुतः । सश्चत । अनु । दिवःऽदासम् । न । पितरम् । सुऽदासः ।
अविष्टन । पैजऽवनस्य । केतम् । दुःऽनशम् । क्षत्रम् । अजरम् । दुवःऽयु ॥ २५ ॥

हे Vनर नेतार Vमरुत Vइमं सुदास राजान Vसुदास राज्ञ Vपितर Vदिवोदासं Vन दिवोदासमिव । दिवोदास इति पिजवनस्यैव[1] नामान्तरम् । Vअनु Vसश्चत अनुसेवध्वम् । किच Vदुवोयु परिचरणकामस्य ॥ षष्ठ्या लुक् ॥ Vपैजवनस्य पिजवनपुत्रस्य सुदास Vकेत मन्त्र गृह वा Vअविष्टन रक्षत । अपि चास्य सुदास Vक्षत्रं बल Vदूणाश दुर्नशमविनाशि Vअजरम् अशिथिल चास्तु ॥ ॥ २८॥

'यस्तिग्मशृङ्ग ' इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्त– 'यस्तिग्मश्रृङ्ग एकादश ' इति । आभिप्लविके पञ्चमेऽहन्येतन्निविद्धानम् । सूत्रित च—'कया शुभा यस्तिग्मश्रृङ्ग इति मध्यदिन[2] ' (आश्व श्रौ ७ ७) इति । विषुवति निष्केवल्यशस्त्रेऽप्येतत्सूक्तम् । सूत्रित च—'यस्तिग्मश्रृङ्गोऽभि त्य मेषम् ' (आश्व श्रौ ८ ६) इति । महाव्रते निष्केवल्येऽप्येतत् सूक्तम् । सूत्रित च—'यस्तिग्मश्रृङ्गो वृषभो न भीम उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावान् ' (ऐ आ ५ २ २) इति । आयुष्कामेष्ट्या 'मा ते अस्याम् ' इतीन्द्रस्य त्रातुर्याज्या । सूत्रित च—'मा ते अस्या सहसावन्परिष्टौ पाहि नो अग्ने पायुभि[3] ' (आश्व श्रौ २ १०) इति ॥

यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम एकः कृष्टीश्च्यावयति प्र विश्वाः ।
यः शश्वतो अदाशुषो गयस्य प्रयन्तासि सुष्वितराय वेदः ॥ १ ॥

यः । तिग्मऽशृङ्गः । वृषभः । न । भीमः । एकः । कृष्टीः । च्यवयति । प्र । विश्वाः ।
यः । शश्वतः । अदाशुषः । गयस्य । प्रऽयन्ता । असि । सुस्विऽतराय । वेदः ॥ १ ॥

Vय इन्द्र Vतिग्मश्रृङ्ग तीक्ष्णश्रृङ्ग Vवृषभो Vन वृषभ इव Vभीम भयकर सन् Vएक असहाय एव Vविश्वा सर्वान् Vकृष्टी शत्रुजनान् स्थानात् Vप्र Vच्यावयति । Vय चेन्द्र Vअदाशुष अयजमानस्य Vशश्वत बहो Vगयस्य गृहस्य धनस्य वा । अपहर्ता भवतीति शेष । हे इन्द्र

---

१ ख-श–पैजवनस्यैव । २ ख-ङ न भ श–माध्यन्दिन । ३ ख–पायुभिरजस्रै ।

स त्व सुष्वितराय[1] अतिशयेन सोमाभिषव कुर्वते जनाय वेद धनं प्रयन्ता प्रदाता असि ॥ तृन्नन्तत्वादत्र षष्ठ्या अभाव । असि इत्यस्याख्यातस्यानुदात्तत्वात् यद्वृत्तयोगाच्चानुदात्तत्वासभवात् यद्वृत्तयुक्तमाख्यातान्तरमध्याहृत्य योजना कृता ॥

त्वं ह त्यदिन्द्र कुत्समावः शुश्रूषमाणस्तन्वा समर्ये ।
दासं यच्छुष्णं कुयवं न्यस्मा अरन्धय आर्जुनेयाय शिक्षन् ॥ २ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । कुत्सम् । आव. । शुश्रूषमाण । तन्वा । सऽमर्ये ।
दासम् । यत् । शुष्णम् । कुयवम् । नि । अस्मै । अरन्धय । आर्जुनेयाय । शिक्षन् ॥२॥

हे इन्द्र त्व ह त्वं खलु त्यत् तदा तन्वा शरीरेण शुश्रूषमाण उपचरन् समर्ये मर्यैर्मर्त्यैर्योद्धृभि सहिते युद्धे कुत्सम् आव अरक्ष । कदेत्यत्राह । यत् यदा आर्जुनेयाय अर्जुन्या पुत्राय अस्मै कुत्साय शिक्षन् धन प्रयच्छन् दास दासनामकमसुर शुष्णं च कुयव च नि अरन्धय नितरा वशमानय ॥

त्वं धृष्णो धृषता वीतहव्यं प्रावो विश्वाभिरूतिभिः सुदासम् ।
प्र पौरुकुत्सिं त्रसदस्युमावः क्षेत्रसाता वृत्रहत्येषु पूरुम् ॥ ३ ॥

त्वम् । धृष्णो इति । धृषता । वीतऽहव्यम् । प्र । आव । विश्वाभि । ऊतिऽभि । सुऽदासम् ।
प्र । पौरुऽकुत्सिम् । त्रसदस्युम् । आव । क्षेत्रऽसाता । वृत्रऽहत्येषु । पूरुम् ॥ ३ ॥

हे धृष्णो शत्रूणां धर्षकेन्द्र धृषता[2] धर्षकेण वज्रेण बलेन वा वीतहव्य दत्तहविष्क प्रजनितहविष्क वा सुदासं राजानं विश्वाभि सर्वाभि ऊतिभि रक्षाभि प्राव प्रकर्षेणारक्ष । किच वृत्रहत्येषु युद्धेषु क्षेत्रसाता क्षेत्रसातौ क्षेत्रस्य भूमेर्भजने निमित्ते पौरुकुत्सिं पुरुकुत्सस्यापत्य त्रसदस्यु पूरु च प्र आव ॥

त्वं नृभिर्नृमणो देववीतौ भूरीणि वृत्रा हर्यश्व हंसि ।
त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं चास्वापयो दभीतये सुहन्तु ॥ ४ ॥

त्वम् । नृऽभि । नृऽमन । देवऽवीतौ । भूरीणि । वृत्रा । हरिऽअश्व । हंसि ।
त्वम् । नि । दस्युम् । चुमुरिम् । धुनिम् । च । अस्वापय । दभीतये । सुऽहन्तु ॥ ४ ॥

हे नृमण नृभिर्यज्ञाना नेतृभि स्तोतृभिर्मननीय स्तोतव्येन्द्र । नृषु मनो यस्येति बहुव्रीहिर्वा । देववीतौ यज्ञे क्रियमाणे सति सग्रामे वा । देवा विजिगीषवो यस्मिन् वियन्ति गच्छन्तीति सग्रामो[3] देववीति[3] । नृभि मरुद्भि सह भूरीणि बहूनि वृत्रा वृत्राणि शत्रून् हसि मारितवानसि । किच हे हर्यश्व इन्द्र त्व दभीतये दभीतिनामकाय राजर्षये । तदर्थमित्यर्थ । दस्यु चुमुरिं च धुनिं च सुहन्तु सुहन्तुना वज्रेण नि नितराम् अस्वापय । मारितवानसीत्यर्थ ॥

तव च्यौत्नानि वज्रहस्त तानि नव यत्पुरो नवतिं च सद्यः ।
निवेशने शततमाविवेषीरहंश्च वृत्रं नमुचिमुताहन् ॥ ५ ॥

---

१ त–सुष्वितराय । २ ख भ–त्वं धृषता । ३ य–देववीति सग्राम ।

तव । च्यौत्नानि । वज्रऽहस्त । तानि । नव । यत् । पुरः । नवतिम् । च । सद्य ।
निऽवेशने । शतऽतमा । अविवेषी । अहन् । च । वृत्रम् । नमुचिम् । उत । अहन् ॥५॥

हे vवज्रहस्त vतव vच्यौत्नानि बलानि vतानि तादृशानि । vयत् यदा त्वं शम्बरस्य vनव vनवतिं vच vपुर vसद्य युगपदेव विदारितवानसीति शेष । तदा vनिवेशने निवेशनार्थं vशततमा शततमीं पुरम् vअविवेषी व्याप्नो । vवृत्र vच vअहन् । vउत अपि च vनमुचिम् vअहन् ॥ ॥ २९ ॥

सना ता त इन्द्र भोजनानि रातहव्याय दाशुषे सुदासे ।
वृष्णे ते हरी वृषणा युनज्मि व्यन्तु ब्रह्माणि पुरुशाक वाजम् ॥ ६ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । भोजनानि । रातऽहव्याय । दाशुषे । सुऽदासे ।
वृष्णे । ते । हरी इति । वृषणा । युनज्मि । व्यन्तु । ब्रह्माणि । पुरुऽशाक । वाजम् ॥६॥

हे vइन्द्र vते तव vरातहव्याय दत्तहव्याय vदाशुषे यजमानाय vसुदासे vता[1] तानि त्वया दत्तानि vभोजनानि भोग्यानि धनानि vसना सनानि सनातनानि बभूवुरिति शेष । हे vपुरुशाक बहुकर्मन्निन्द्र vवृष्णे कामानां वर्षित्रे vते तुभ्यम् । त्वामानेतुमित्यर्थं । vवृषणा वृषणौ vहरी अश्वौ vयुनज्मि रथे योजयामि । vब्रह्माणि अस्मदीयानि स्तोत्राणि vवाज बलिन त्वां vव्यन्तु गच्छन्तु ॥

मा ते अस्यां सहसावन्परिष्टावघाय भूम हरिवः परादै ।
त्रायस्व नोऽवृकेभिर्वरूथैस्तव प्रियासः सूरिषु स्याम ॥ ७ ॥

मा । ते । अस्याम् । सहसाऽवन् । परिष्टौ । अघाय । भूम । हरिऽव । पराऽदै ।
त्रायस्व । न । अवृकेभि । वरूथै । तव । प्रियास । सूरिषु । स्याम ॥ ७ ॥

हे vसहसावन् बलवन् vहरिव हरिवन्निन्द्र vते तव vअस्यां स्तोत्रेणास्माभि क्रियमाणायां vपरिष्टौ अन्वेषणायां vपरादै परादानाय vअघाय अ(?आ)हन्त्रे[2] वय vमा vभूम । किंच vन अस्मान् vअवृकेभि अबाधै vवरूथै । वारयन्त्युपद्रवेभ्य इति वरूथानि रक्षणानि । तै vत्रायस्व पाहि । vतव vसूरिषु स्तोतृषु मध्ये वयं vप्रियास प्रिया vस्याम भूयास्म ॥

प्रियास इत्ते मघवन्नभिष्टौ नरो मदेम शरणे सखायः ।
नि तुर्वशं नि याद्वं शिशीह्यतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ८ ॥

प्रियास । इत् । ते । मघऽवन् । अभिष्टौ । नर । मदेम । शरणे । सखाय ।
नि । तुर्वशम् । नि । याद्वम् । शिशीहि । अतिथिऽग्वाय । शस्यम् । करिष्यन् ॥ ८ ॥

हे vमघवन् धनवन्निन्द्र vते तव vअभिष्टौ अभ्येषणे vनर स्तोत्राणां नेतारो वयं vसखाय समानख्यातय vप्रियास प्रियाश्च सन्त vशरणे vइत् गृह एव vमदेम मोदेम । किंच vअतिथिग्वाय । पूजयातिथीन् गच्छतीत्यतिथिग्व । तस्मै सुदासे दिवोदासाय वास्मदीयाय[3] राज्ञे vशंस्यं

---

१ ख-क्ष-त-न-भ श-'ता' नास्ति । २ ख-अघाय, घ क्ष त-न-भ श-अघाय अहन्त्रे । ३ क्ष-त न-भ-श- वा मदीयाय ।

शासनीय सुख ᵛकरिष्यन् कुर्वन् ᵛतुर्वंश राजानं ᵛनि ᵛशिशीहि वशं कुरु । ᵛयाद्व च राजान ᵛनि शिशीहीत्यर्थ ॥

सद्यश्चिन्नु ते मघवन्नभिष्टौ नरः शंसन्त्युक्थशास उक्था ।
ये ते हवेभिर्वि पणीँरदाशन्नस्मान्वृणीष्व युज्याय तस्मै ॥ ९ ॥

सद्य । चित् । नु । ते । मघऽवन् । अभिष्टौ । नरं । शसन्ति । उक्थऽशस । उक्था ।
ये । ते । हवेभि । वि । पणीन् । अदाशन् । अस्मान् । वृणीष्व । युज्याय । तस्मै ॥९॥

हे ᵛमघवन् धनवन्निन्द्र ᵛते तव ᵛनु अद्य ᵛअभिष्टौ अभ्येषणे ᵛये ᵛनर ᵛउक्थशास उक्थानां शसितार ᵛउक्था उक्थानि शस्त्राणि ᵛसद्यश्चित् सद्य एव ᵛशसन्ति । किच ᵛते तव ᵛहवेभि स्तोत्रै ᵛपणीन् अप्रदानशीलान् वणिजोऽपि ᵛवि ᵛअदाशन् । धनानि विशेषेणादापयन्नित्यर्थ । तान् ᵛअस्मान् ᵛतस्मै ᵛयुज्याय सख्याय तत्सख्यमनुवर्तयितु ᵛवृणीष्व परिगृहाण ॥

एते स्तोमा नरां नृतम तुभ्यमस्मद्र्यञ्चो दद॑तो मघानि ।
तेषामिन्द्र वृत्रहत्ये शिवो भूः सखा च शूरोऽविता च नृणाम् ॥ १० ॥

एते । स्तोमा । नराम् । नृऽतम । तुभ्यम् । अस्मद्र्यञ्च । ददत । मघानि ।
तेषाम् । इन्द्र । वृत्रऽहत्ये । शिव । भू । सखा । च । शूर । अविता । च । नृणाम् ॥१०॥

हे ᵛनृतम नेतृतम ᵛइन्द्र ᵛतुभ्य ᵛनरां नेतृणां ये ᵛएते ᵛस्तोमा सघा ᵛमघानि महनीयानि हवींषि ᵛददत ददन्त ᵛअस्मद्र्यञ्च अस्मदभिमुखा अभूवन्निति शेष । ᵛतेषां ᵛनृणां ᵛवृत्रहत्ये सग्रामे ᵛशिव कल्याणकृत् ᵛभू भव । ᵛसखा ᵛच भू । ᵛअविता[1] रक्षिता ᵛच भू ॥

नू इन्द्र शूर स्तवमान ऊती ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधस्व ।
उप नो वाजान्मिमीह्युप स्तीन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ११ ॥

नु । इन्द्र । शूर । स्तवमान । ऊती । ब्रह्मऽजूत । तन्वा । ववृधस्व ।
उप । न । वाजान् । मिमीहि । उप । स्तीन् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥११॥

हे ᵛशूर ᵛइन्द्र ᵛनु अद्य ᵛस्तवमान अस्माभि स्तूयमान ᵛब्रह्मजूत ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्रेरित ᵛतन्वा शरीरेण ऊत्या[2] रक्षणेन[2] ᵛववृधस्व । अपि च ᵛन. अस्मभ्य ᵛवाजान् अन्नानि ᵛउप ᵛमिमीहि । प्रयच्छेत्यर्थ । ᵛस्तीन् गृहाश्च ᵛउप मिमीहि । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
पञ्चमाष्टके द्वितीयोऽध्याय समाप्त ॥

---

१ ज्ञ– शूर शौर्योपेत अविता । २ ख ज्ञ-त-न भ-श–‘ ऊत्या रक्षणेन ’ नास्ति ।

॥ श्रीगणेशाय नम ॥

यस्य नि श्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ[1] तृतीयोऽध्याय आरभ्यते। 'उग्रो जज्ञे' इति दशर्चं तृतीय सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। तथा चानुक्रम्यते–'उग्रो दश' इति। आभिप्लविके चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एतत्सूक्तं निविद्धानम्। सूत्रित च—'चतुर्थस्योग्रो जज्ञ इति निष्केवल्यम्' (आश्व श्रौ ७ ७) इति। महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम्। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्–'उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावानुदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या' (ऐ आ ५ २ २) इति। सौमिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवस्य स्थाने प्रथम पृष्ठ्यमह। तत्रापि[2] निष्केवल्य एतत्सूक्त निविद्धानम्। सूत्रित च–'जनिष्ठा उग्र उग्रो जज्ञ इति मध्यदिन[3]' (आश्व श्रौ ९ २) इति॥

उ॒ग्रो ज॑ज्ञे वी॒र्या॑य स्व॒धावा॑ञ्च॒क्रि॒रपो॒ नर्यो॒ यत्क॑रि॒ष्यन्।
जग्मि॒र्युवा॑ नृ॒षद॑न॒मवो॑भिस्त्रा॒ता न॒ इन्द्र॒ एन॑सो म॒हश्चि॑त् ॥ १ ॥

उ॒ग्र । ज॒ज्ञे । वी॒र्या॑य । स्व॒धाऽवा॑न् । च॒क्रिः । अपः॑ । नर्यः॑ । यत् । क॒रि॒ष्यन् ।
जग्मिः॑ । युवा॑ । नृ॒ऽसद॑नम् । अवः॑ऽभिः । त्रा॒ता । न॒ । इन्द्रः॑ । एन॑सः । म॒हः । चि॒त् ॥ १॥

ᵛस्वधावान् बलवान् ᵛउग्र ओजस्वी उद्गूर्णो वा ᵛइन्द्र ᵛवीर्याय वीर्यं कर्तुं ᵛजज्ञे बभूव। ᵛनर्यं नरहित सन् ᵛयत् कर्म ᵛकरिष्यन् भवति तत् ᵛअप कर्म ᵛचक्रि कर्तैव॥ चक्रि इति किन्प्रत्ययस्य लिड्वद्भावात् 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्' इति षष्ठीप्रतिषेध ॥ अपि च ᵛनृषदनं यज्ञगृह ᵛयुवा नित्यतरुण सन् ᵛअवोभि रक्षणै सार्धं ᵛजग्मि गन्ता ᵛमहश्चित् महतोऽपि ᵛएनस पापात् ᵛन अस्माक ᵛत्राता रक्षिता च भवेति[4] ॥

हन्ता॑ वृ॒त्रमिन्द्रः॒ शूशु॑वानः॒ प्रावी॒न्नु वी॒रो ज॑रि॒तार॑मू॒ती।
कर्ता॑ सु॒दासे॒ अह॒ वा उ॒ लो॒कं दाता॒ वसु॒ मुहु॒रा दा॒शुषे॒ भूत् ॥ २ ॥

हन्ता॑ । वृ॒त्रम् । इन्द्रः॑ । शूशु॑वान । प्र । आ॒वी॒त् । नु । वी॒र । ज॒रि॒तार॑म् । ऊ॒ती ।
कर्ता॑ । सु॒ऽदासे॑ । अह॑ । वै । उँ इति॑ । लो॒कम् । दाता॑ । वसु॑ । मुहुः॑ । आ । दा॒शुषे॑ । भू॒त् ॥२॥

ᵛइन्द्र ᵛशूशुवान वर्धमान सन् ᵛवृत्रम् असुरम् ᵛहन्ता भवति ॥ तृन्नन्तत्वादत्र षष्ठ्यभाव ॥ ᵛवीर वीर सन् ᵛजरितार स्तोतार ᵛनु क्षिप्रम् ᵛऊती ऊत्या रक्षया ᵛप्रावीत् प्रारक्षच्च। ᵛसुदासे राज्ञे ᵛलोक जनपदं ᵛकर्ता च। यद्वा। सुदासे कल्याणदानाय यजमानाय लोक कर्ता च भवति ॥ इहाप्युत्तरत्रापि तृन्नन्तत्वात् षष्ठ्यभाव ॥ ᵛअह ᵛवा ᵛउ इति त्रय पूरणा । ᵛदाशुषे यजमानाय ᵛवसु धन ᵛमुहु भूयो भूय ᵛदाता च ᵛभूत् अभूत्। ᵛआ इति चार्थे ॥

यु॒ध्मो अ॑न॒र्वा ख॑ज॒कृत्स॒मद्वा॒ शूरः॑ सत्रा॒षाड्ज॒नुषे॑मषा॑ळ्हः।
व्या॑स॒ इन्द्रः॒ पृत॑नाः॒ स्वोजा॒ अधा॒ विश्वं॑ शत्रू॒यन्तं॑ जघान ॥ ३ ॥

यु॒ध्म । अ॒न॒र्वा । ख॒ज॒ऽकृत् । स॒मत्ऽवा॑ । शूरः॑ । स॒त्रा॒षाट् । ज॒नुषा॑ । ईम् । अषा॑ळ्ह ।
वि । आ॒से॒ । इन्द्रः॑ । पृत॑ना । सु॒ऽओजाः॑ । अध॑ । विश्व॑म् । श॒त्रु॒ऽयन्त॑म् । ज॒घा॒न ॥३॥

---

१ न-श–अथ पञ्चमस्य। २ ख ङ्ग न-भ-श–तत्र। ३ ख ङ्ग भ-श–माध्यंदिन। ४ ङ्ग–भवति।

vयुध्म योद्धा vअनर्वा अभिगन्तृरहितो युद्धेष्वपराङ्मुखो वा vखजकृत् युद्धकृत्। 'खले खजे' इति युद्धनामसु पाठात्। vसमद्वा। समत् कलह। तद्वान् vशूर शौर्योपेत vजनुषा जन्मना स्वभावत एव vसत्राषाट् बहूनामभिभविता vअषाळ्ह स्वय च केनाप्यनभिभूत vस्वोजा सुबल vईम् अथम् vइन्द्र vपृतना शत्रूणां सेना vव्यासे विक्षिपति। vअध अपि च vशत्रूयन्तं शात्रवमाचरन्त vविश्वं सर्वं vजघान हन्ति ॥

उभे चिदिन्द्र रोदसी महित्वा पप्राथ तविषीभिस्तुविष्मः ।
नि वज्रमिन्द्रो हरिवान्मिमिक्षन्त्समन्धसा मदेषु वा उवोच ॥ ४ ॥

उभे इति। चित्। इन्द्र। रोदसी इति। महिऽत्वा। आ। पप्राथ। तविषीभि। तुविष्म।
नि। वज्रम्। इन्द्र। हरिऽवान्। मिमिक्षन्। सम्। अन्धसा। मदेषु। वै। उवोच ॥४॥

हे vतुविष्म बहुधन vइन्द्र vमहित्वा महत्त्वेन vतविषीभि बलैश्च vउभे vचित् उभे अपि vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vआ vपप्राथ आपूरितवानसि। अथ परोक्षस्तुति। vहरिवान् अश्ववान् vइन्द्र vवज्रं vनि vमिमिक्षन् शत्रुषु प्रापयन् vमदेषु यज्ञेषु निवित्सु वा vअन्धसा सोमेन vसम् vउवोच ससेव्यते संगच्छते वा ॥ 'उच समवाये' इति धातु। vवै इति पूरण ॥

वृषा जजान वृषणं रणाय तमु चिन्नारी नर्यं ससूव ।
प्र यः सेनानीरध नृभ्यो अस्तीनः सत्वा गवेषणः स धृष्णुः ॥ ५ ॥

वृषा। जजान। वृषणम्। रणाय। तम्। ऊँ इति। चित्। नारी। नर्यम्। ससूव।
प्र। य। सेनाऽनी। अध। नृऽभ्य। अस्ति। इन। सत्वा। गोऽएषण। स। धृष्णु ॥५॥

vवृषा सेक्ता पिता कश्यप, vवृषण कामाना वर्षितारमिन्द्र vरणाय युद्धार्थं vजजान। 'जन जनने' इति धातु। vनर्यं नरहित vतमु तमेवेन्द्र vनारी vचित् अदितिरपि vससूव सुषुवे। vअध अपि च vय इन्द्र vनृभ्य नृणा vसेनानी सेनाना नेता सन् vप्र vअस्ति प्रभवति vस इन्द्र vइन सर्वस्य जगत ईश्वरो भवति। 'नियुत्वान् इन' इति ईश्वरनामसु पाठात्। vसत्वा शत्रूणां सादकश्च vगवेषण गवामन्वेष्टा च vधृष्णु शत्रूणा धर्षकश्च भवतीति शेष ॥ ॥ १ ॥

नू चित्स भ्रेषते जनो न रेषन्मनो यो अस्य घोरमाविवासात् ।
यज्ञैर्य इन्द्रे दधते दुवांसि क्षयत्स राय ऋतपा ऋतेजाः ॥ ६ ॥

नु। चित्। स। भ्रेषते। जन। न। रेषत्। मन। य। अस्य। घोरम्। आऽविवासात्।
यज्ञै। य। इन्द्रे। दधते। दुवांसि। क्षयत्। स। राये। ऋतऽपा। ऋतेऽजा ॥६॥

vय जन vअस्य इन्द्रस्य vघोरं शत्रूणा बाधकं vमन vयज्ञै vआविवासात् परिचरति vस vजन। नु इति प्रतिषेधे वर्तते। चिदित्येवकारार्थे। vनू vचित् नैव vभ्रेषते स्थानान्न भ्रश्यति। vन vरेषत् नैव क्षीयेत[1]। अपि च vय जन vदुवांसि परिचरणसाधनानि स्तोत्रशस्त्राणि vइन्द्रे vदधते निधत्ते तस्मै जनाय vऋतपा यज्ञपाता vऋतेजा यज्ञे जातश्च vस इन्द्र vराये धनाय vक्षयत् निवसति। भवेदित्यर्थ ॥

---

१ ख घ-त भ-य–क्षीयते ।

यदिन्द्र पूर्वो अपराय शिक्षन्नयज्ज्यायान्कनीयसो देष्णम् ।
अमृत इत्पर्यासीत दूरमा चित्र चित्र्यं भरा रयिं नः ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्र । पूर्वं । अपराय । शिक्षन् । अयत् । ज्यायान् । कनीयस । देष्णम् ।
अमृत । इत् । परि । आसीत । दूरम् । आ । चित्र । चित्र्यम् । भर । रयिम् । न ॥७॥

हे vचित्र चायनीय vइन्द्र vयत् धन vपूर्व पिता ज्येष्ठो भ्राता वा vअपराय पुत्राय कनीयसे वा vशिक्षन् प्रयच्छन् । शिक्षतिर्दानकर्मा 'प्रीणाति शिक्षति' इति दानकर्मसु पाठात् । भवतीति शेष । यच्च vदेष्ण देय धनं vज्यायान् ज्येष्ठ· vकनीयस vअयत् प्राप्नुयात् । यच्चापि धन पितृतो लब्ध्वा पुत्र vअमृत vइत् अमृत एव सन् पितृगृह विहाय vदूर vपर्यासीत आस्ते तत्त्रिविधं vचित्र्य चायनीय vरयिं धन vन अस्मभ्यम् vआ vभर आहर ॥

यस्त इन्द्र प्रियो जनो ददाशदसन्निरेके अद्रिवः सखा ते ।
वयं ते अस्यां सुमतौ चनिष्ठाः स्याम वरूथे अघ्नतो नृपीतौ ॥ ८ ॥

य । ते । इन्द्र । प्रिय । जन । ददाशत् । असत् । निरेके । अद्रिऽव । सखा । ते ।
वयम् । ते । अस्याम् । सुऽमतौ । चनिष्ठा । स्याम । वरूथे । अघ्नत । नृऽपीतौ ॥८॥

हे vइन्द्र vय vते तुभ्य vप्रिय सखा vजन vददाशत् हवींषि दद्यात् हे vअद्रिव स vसखा vते तव vनिरेके दाने vअसत् स्यात् । vवय च वसिष्ठा vअघ्नतः अहिंसत vते तव vअस्यां vसुमतौ अनुग्रहबुद्धौ वर्तमाना vचनिष्ठा स्तुतिमत्तरा अतिशयेनान्नवन्तो वा । चनोऽन्नम् । vनृपीतौ नृणां रक्षके vवरूथे गृहे वरणीये वा धने vस्याम वसेम भवेम वा ॥

एष स्तोमो अचिक्रदद्वृषा त उत स्तामुर्मघवन्नक्रपिष्ट ।
रायस्कामो जरितारं त आगन्त्वमङ्ग शक्र वस्व आ शको नः ॥ ९ ॥

एष । स्तोम । अचिक्रदत् । वृषा । ते । उत । स्तामु । मघऽवन् । अक्रपिष्ट ।
राय । काम । जरितारम् । ते । आ । अगन् । त्वम् । अङ्ग । शक्र । वस्व । आ । शक । न ॥९॥

हे vमघवन् धनवन्निन्द्र vते त्वदर्थं vवृषा सेक्ता vएष vस्तोम सोमः सूयमान [1] vअचिक्रदत् क्रन्दति । vउत अपि च vस्तामु स्तोता vअक्रपिष्ट अस्तौत् । अपि च हे vशक्र vते तव vजरितार स्तोतार मां vराय धनस्य vकाम अभिलाष vआगन् आगत । अत vत्व vवस्व धनम् । कर्मणि षष्ठी । vन अस्मभ्यम् vअङ्ग क्षिप्रम् vआ vशक धेहि ॥

स न इन्द्र त्वयताया इषे धास्त्मना च ये मघवानो जुनन्ति ।
वस्वी षु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

स । न । इन्द्र । त्वऽयतायै । इषे । धा । त्मना । च । ये । मघऽवान । जुनन्ति ।
वस्वी । सु । ते । जरित्रे । अस्तु । शक्ति । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥१०॥

१ ख-भ-श-स्तूयमान ।

हे ^v^इन्द्र ^v^स त्वं ^v^त्वयताया ^v^इषे त्वया दत्तमन्नं भोक्तु ^v^न॰ अस्मान् ^v^धा धारय । ^v^ये ^v^च ^v^मघवान हविष्मन्त ^v^त्मना स्वयमेव ^v^जुनन्ति हवींषि त्वां प्रति प्रेरयन्ति तानपि त्वयताया इषे धा॰। अपि च वरूत्रीषु अत्यन्त प्रशस्तासु स्तुतिषु ^v^ते तव ^v^जरित्रे स्तोत्रे मह्यं ^v^शक्ति सामर्थ्यम् ^v^अस्तु । यद्वा । जरित्रे मह्य ते तव वस्वी षु प्रशस्ता शक्तिर्दानमस्तु । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ २ ॥

'असावि देवम्' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—'असावि' इति । माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्योक्थीयमानमिदं सूक्तम्[१] । 'असावि देवमिह्योप याते-त्यनुसवनम्' (आश्व श्रौ ५ ५) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्न पशौ 'अभिक्रत्वा' इति वपाया अनु-वाक्या । सूत्रित च–'अभि क्रत्वेन्द्र भूरध ज्मंस्व महाँ इन्द्र तुभ्य ह क्षा' (आश्व श्रौ ३ ८) इति ॥

असावि देवं गोऋजीकमन्धो न्यस्मिन्निन्द्रो जनुषेमुवोच ।
बोधामसि त्वा हर्यश्व यज्ञैर्बोधा नः स्तोममन्धसो मदेषु ॥ १ ॥

असावि । देवम् । गोऽऋजीकम् । अन्धः । नि । अस्मिन् । इन्द्रः । जनुषा । ईम् । उवोच ।
बोधामसि । त्वा । हरिऽअश्व । यज्ञैः । बोध । नः । स्तोमम् । अन्धसः । मदेषु ॥ १ ॥

^v^देव दीप्त ^v^गोऋजीकं गोभि सस्कृतम् । गव्येन मिश्रितमित्यर्थ । ^v^अन्ध सोमरूपमन्नम् ^v^असावि अभिषुतम् । ^v^ईम् अयम् ^v^इन्द्र ^v^अस्मिन् अभिषुते सोमरूपेऽन्धसि ^v^जनुषा स्वभावत एव ^v^नि ^v^उवोच नितरां सगतो भवति । अथ प्रत्यक्षस्तुति । हे ^v^हर्यश्व ^v^त्वा त्वां ^v^यज्ञै स्तोत्रै-र्हविर्भिर्वा ^v^बोधामसि बोधयाम । ^v^अन्धस सोमस्य ^v^मदेषु ^v^न अस्माकं ^v^स्तोम स्तोत्रं ^v^बोध बुध्यस्व च ॥

प्र यन्ति यज्ञं विपयन्ति बर्हिः सोममादो विदथे दुध्रवाचः ।
न्यु भ्रियन्ते यशसो गृभादा दूरउपब्दो वृषणो नृषाचः ॥ २ ॥

प्र । यन्ति । यज्ञम् । विपयन्ति । बर्हिः । सोमऽमादः । विदथे । दुध्रऽवाचः ।
नि । ऊँ इति । भ्रियन्ते । यशसः । गृभात् । आ । दूरेऽउपब्दः । वृषणः । नृऽसाचः ॥२॥

^v^यज्ञ ^v^प्र ^v^यन्ति यष्टार ^v^बर्हि च ^v^विपयन्ति स्तृणन्ति । विपि स्तरणकर्मा । ^v^विदथे यज्ञे ^v^सोममाद ग्रावाणश्च ^v^दुध्रवाच दुर्धरवाच भवन्ति । अपि च ^v^यशस यशस्विन ^v^दूरउपब्द । दूर उपब्दि शब्दो येषां ते दूरउपब्द । ^v^नृषाच । नृभिर्नेतृभिरृत्विग्भि सचन्त इति नृषाच । ^v^वृषण ग्रावाण ^v^गृभात् गृहात् । गृहमध्यमग्रावा[२] । तस्मात् । ^v^आ इति चार्थे । ^v^नि ^v^भ्रियन्ते अभि-षववेलायां निगृह्यन्ते । ^v^उ इति पूरण ॥

त्वमिन्द्र स्रवितवा अपस्कः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।
त्वद्वावक्रे रथ्यो३ न धेना रेजन्ते विश्वा कृत्रिमाणि भीषा ॥ ३ ॥

त्वम् । इन्द्र । स्रवितवै । अप । करिति क । परिऽस्थिता । अहिना । शूर । पूर्वीः ।
त्वत् । वावक्रे । रथ्यः । न । धेनाः । रेजन्ते । विश्वा । कृत्रिमाणि । भीषा ॥ ३ ॥

१ ङ–सूक्तम् । सूत्रितं च । २ ङ–प्रह्वं मध्यमग्रावा, श–गृहमध्यमग्रामा वा ।

हे vशूर vइन्द्र vत्वम् vअहिना वृत्रेण vपरिष्ठिता आक्रान्ता vपूर्वी बह्वी vअप उदकानि vस्रवितवै स्रवितुं vक अकार्षी । vधेना नद्यश्च vत्वत् त्वत्तो हेतो vरथ्यो vन रथिन इव vवावक्रे निर्गच्छन्ति । 'वकि कौटिल्ये' इति धातु । vविश्वा विश्वानि vकृत्रिमाणि भुवनानि च vभीषा त्वत्तो भीत्या vरेजन्ते कम्पन्ते ॥

भीमो विवेषायुधेभिरेषामपांसि विश्वा नर्याणि विद्वान् ।
इन्द्रः पुरो जर्हृषाणो वि दूधोद्वि वज्रहस्तो महिना जघान ॥ ४ ॥

भीम । विवेष । आयुधेभि । एषाम् । अपांसि । विश्वा । नर्याणि । विद्वान् ।
इन्द्र । पुर । जर्हृषाण । वि । दूधोत् । वि । वज्रऽहस्त । महिना । जघान ॥ ४ ॥

vइन्द्र vनर्याणि नरहितानि vविश्वा विश्वानि vअपांसि कर्माणि vविद्वान् जानन् vआयुधेभि आयुधै vभीम भयकर सन् vएषाम् । कर्मणि षष्ठी । एतानसुरान् vविवेष व्याप्तवान् । vपुर च तेषा vवि vदूधोत् अकम्पयत् । अपि च vजर्हृषाण हृष्यन् vमहिना महिम्ना युक्त vवज्रहस्त सन् तान् vवि vजघान ॥

न यातव इन्द्र जूजुवुर्नो न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः ।
स शर्धदर्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिश्नदेवा अपि गुर्ऋतं नः ॥ ५ ॥

न । यातव । इन्द्र । जूजुवु । न । न । वन्दना । शविष्ठ । वेद्याभि ।
स । शर्धत् । अर्य । विषुणस्य । जन्तो । मा । शिश्नऽदेवा । अपि । गु । ऋतम् । न ॥५॥

हे vइन्द्र vयातव राक्षसा vन अस्मान् vन vजूजुवु न हिंस्यु । जूजुवुरिति हिसाक्रिय पृथक्करणक्रियो वा । अपि च हे vशविष्ठ बलवत्तमेन्द्र vवन्दना वन्दनानि रक्षासि vवेद्याभि वेद्याभ्य प्रजाभ्यो नोऽस्मान् vन जूजुवु न पृथक्कुर्वन्तु । किंच vअर्य स्वामी vस, इन्द्र vविषुणस्य विषमस्य vजन्तो प्राणिन शासने vशर्धत् उत्सहेत । अथ च vशिश्नदेवा । शिश्नेन दीव्यन्ति क्रीडन्त इति शिश्नदेवा । अब्रह्मचर्या इत्यर्थ । vन अस्माकम् vऋत यज्ञ सत्य वा vमा vअपि vगु मा अपिगमन् । तथा च यास्क —'स उत्सहतां यो विषुणस्य जन्तोर्विषमस्य मा शिश्नदेवा अब्रह्मचर्या । शिश्न श्नथते । अपि गुर्ऋतं न सत्य वा यज्ञ वा' (निरु ४ १९) इति ॥ ॥ ३ ॥

अभि क्रत्वेन्द्र भूरध ज्मन्न ते विव्यङ्महिमानं रजांसि ।
स्वेना हि वृत्रं शवसा जघन्थ न शत्रुरन्तं विविदद्युधा ते ॥ ६ ॥

अभि । क्रत्वा । इन्द्र । भू । अध । ज्मन् । न । ते । विव्यक् । महिमानम् । रजांसि ।
स्वेन । हि । वृत्रम् । शवसा । जघन्थ । न । शत्रु । अन्तम् । विविदत् । युधा । ते ॥६॥

हे vइन्द्र त्व vक्रत्वा कर्मणा vज्मन् पृथिव्यां[1] वर्तमानान् जन्तून् वा vअभि vभू अभ्यभू । vअध अपि च vते तव vमहिमान vरजांसि सर्वे[2] लोका[2] vन vविव्यक् । व्यचिर्व्याप्तिकर्मा ।

---

१ ख-न-भ श-पृथिवीं पृथिव्याम् । २ ख-श-सर्वलोका , घ-लोका , ङ-सर्वे लोके ।

न व्याप्नुवन्नित्यर्थः । vस्वेन vहि आत्मीयेन च vशवसा बलेन vवृत्रं vजघन्थ त्वमवधीः । vशत्रुं च vयुधा युद्धेन vते तव vअन्तं हिंसां vन vविविदत् न लब्धवान् ॥

देवाश्चित्ते असुर्याय पूर्वेऽनु क्षत्राय ममिरे सहांसि ।
इन्द्रो मघानि दयते विषह्येन्द्रं वाजस्य जोहुवन्त सातौ ॥ ७ ॥

देवाः । चित् । ते । असुर्याय । पूर्वे । अनु । क्षत्राय । ममिरे । सहांसि ।
इन्द्रः । मघानि । दयते । विऽसह्य । इन्द्रम् । वाजस्य । जोहुवन्त । सातौ ॥ ७ ॥

vपूर्वे vदेवाश्चित् असुरा अपि vअसुर्याय बलाय vक्षत्राय । क्षदिर्हिंसाकर्मा । बलं हिंसां चोभे कर्तुमित्यर्थः । हे इन्द्र vते तव vसहांसि बलानि vअनु vममिरे ॥ 'हीने' (पा सू १ ४ ८६) इत्यनु' कर्मप्रवचनीयः ॥ तव बलेभ्यो हीना ममिर इत्यर्थः । तथा च निगमान्तरम्—'अनु ते द्यौर्बृहती वीर्यं ममे' (ऋ सं १ ५७ ५) इति । अथ परोक्षस्तुतिः । vइन्द्रः शत्रून् vविषह्य vमघानि महनीयानि धनानि vदयते भक्तेभ्यः प्रयच्छति । अपि च vइन्द्रं vवाजस्य अन्नस्य vसातौ लाभार्थं vजोहुवन्त स्तुवन्ति स्तोतार आह्वयन्ति वा ॥

कीरिश्चिद्धि त्वामवसे जुहावेशानमिन्द्र सौभगस्य भूरेः ।
अवो बभूथ शतमूते अस्मे अभिक्षत्तुस्त्वावतो वरूता ॥ ८ ॥

कीरिः । चित् । हि । त्वाम् । अवसे । जुहाव । ईशानम् । इन्द्र । सौभगस्य । भूरेः ।
अवः । बभूथ । शतम्ऽऊते । अस्मे इति । अभिऽक्षत्तुः । त्वाऽवतः । वरूता ॥ ८ ॥

हे vइन्द्र vईशानं vत्वां vकीरिः स्तोता । 'कारुः कीरिः' इति स्तोतृनामसु पाठात् । वसिष्ठः vअवसे रक्षणाय vजुहाव vहि स्तौति हि ह्वयति वा । vचित् इति पूरणः । अपि च हे vशतमूते बहुरक्षेन्द्र vअस्मे अस्माकं vभूरेः प्रभूतस्य vसौभगस्य धनस्य vअवः रक्षा[1] vबभूथ बभूविथ । vअभिक्षत्तुः अभिहिंसकस्य vत्वावतः त्वत्सदृशस्य vवरूता वारयिता च भव ॥

सखायस्त इन्द्र विश्वह स्याम नमोवृधासो महिना तरुत्र ।
वन्वन्तु स्मा तेऽवसा समीकेऽभीतिमर्यो वनुषां शवांसि ॥ ९ ॥

सखायः । ते । इन्द्र । विश्वह । स्याम । नमःऽवृधासः । महिना । तरुत्र ।
वन्वन्तु । स्म । ते । अवसा । सम्ऽईके । अभिऽईतिम् । अर्यः । वनुषाम् । शवांसि ॥ ९ ॥

हे vइन्द्र vते तव vनमोवृधासः नमसा स्तुत्या हविषा वा वर्धयितारो वयं vविश्वह सर्वदा vसखायः vस्याम भवेम । vमहिना महिम्ना vतरुत्र अत्यन्तं तारकेन्द्र vते तव vअवसा रक्षणेन vसमीके संग्रामे vअर्यः vअभीतिम् अभिगमनं vवनुषां हिंसकानां vशवांसि बलानि च vवन्वन्तु स्तोतारो हिंसन्तु ॥

---

१ त–रक्षक ।

ऋ ३–२१

स नं इन्द्र त्वयंताया इषे धास्त्मना च ये मघवानो जुनन्ति ।
वस्वी षु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

स । न । इन्द्र । त्वऽयंतायै । इषे । धा । त्मना । च । ये । मघऽवान । जुनन्ति ।
वस्वी । सु । ते । जरित्रे । अस्तु । शक्ति । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । न ॥ १० ॥

इयमृग्व्याख्यातचरा ॥ ॥ ४ ॥

'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा' इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अनुक्रम्यते च—'पिब नव वैराजमृतेऽन्त्याम्' इति । वसिष्ठ ऋषि । आदितोऽष्टौ विराजो नवमी त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे 'पिबा सोममिन्द्र' इति षट् स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—'वैराज चेत्पृष्ठ पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति षट् स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व श्रौ ७ ११) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य आद्या षड्टृच । सूत्रित च—'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति षट्' (ऐ आ ५ ३ १) इति । आद्या निष्केवल्यशस्त्रयाज्या । सूत्रित च—'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेति याज्या' (आश्व श्रौ ५ १५) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यंदिनसवने होत्रकशस्त्रेषु सप्त विराजस्त्रीं-स्तृचान् कृत्वैकैकस्तृच शसनीय । तत्र 'न ते गिर' इत्याद्याश्चतस्र ऋच । सूत्रित च—'न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य प्र वो महे महिवृधे भरध्वम्' (आश्व श्रौ ७ ११) इति ॥

पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुषाव हर्यश्वाद्रिः ।
सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नार्वा ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । इन्द्र । मन्दतु । त्वा । यम् । ते । सुसाव । हरिऽअश्व । अद्रि ।
सोतु । बाहुऽभ्याम् । सुऽयत । न । अर्वा ॥ १ ॥

हे ^v^इन्द्र ^v^सोमं ^v^पिब । स सोम ^v^त्वा त्वा ^v^मन्दतु मादयतु । हे ^v^हर्यश्व ^v^ते त्वदर्थं ^v^सोतु अभिषवकर्तु ^v^बाहुभ्याम् ^v^अर्वा ^v^न रश्मिभ्यामश्व इव ^v^सुयत सुष्ठु परिगृहीत ^v^अद्रि ग्रावा ^v^य सोमं ^v^सुषाव ॥

यस्ते मदो युज्यश्चारुरस्ति येन वृत्राणि हर्यश्व हंसि ।
स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममत्तु ॥ २ ॥

य । ते । मद । युज्य । चारु । अस्ति । येन । वृत्राणि । हरिऽअश्व । हसि ।
स । त्वाम् । इन्द्र । प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो । ममत्तु ॥ २ ॥

हे ^v^हर्यश्व ^v^ते तव ^v^य [1] ^v^युज्य अनुगुण ^v^चारु समीचीन ^v^मद मदकर सोम ^v^अस्ति विद्यते ^v^येन च पीतेन सोमेन ^v^वृत्राणि ^v^हंसि हे ^v^प्रभूवसो प्रभूतधन ^v^इन्द्र ^v^त्वां ^v^स सोम ^v^ममत्तु मादयतु ॥

बोधा सु मे मघवन्वाचमेमां यां ते वसिष्ठो अर्चति प्रशस्तिम् ।
इमा ब्रह्म सधमादे जुषस्व ॥ ३ ॥

---

१ ख-त-न-भ-श-'य' नास्ति ।

बोधं । सु । मे । मघऽवन् । वाचम् । आ । इमाम् । याम् । ते । वसिष्ठ । अर्चति । प्रऽशस्तिम् ।
इमा । ब्रह्म । सधऽमादे । जुषस्व ॥ ३ ॥

हे ᵛमघवन् धनवन्निन्द्र ᵛते तव ᵛप्रशस्तिं स्तुतिरूपां ᵛया ᵛवाच ᵛवसिष्ठ ᵛअर्चति वदति ताम् ᵛइमा ᵛमे वसिष्ठस्य सबन्धिनीं वाच ᵛसु ᵛआ ᵛबोध सुष्ठु अभिबुध्यस्व । किंच ᵛइमा इमानि ᵛब्रह्म ब्रह्माणि ᵛसधमादे यज्ञे ᵛजुषस्व सेवस्व ॥

श्रुधी हवं विपिपानस्याद्रेर्बोधा विप्रस्यार्चतो मनीषाम् ।
कृष्वा दुवांस्यन्तमा सचेमा ॥ ४ ॥

श्रुधि । हवम् । विऽपिपानस्य । अद्रेः । बोधं । विप्रस्य । अर्चत । मनीषाम् ।
कृष्व । दुवांसि । अन्तमा । सचा । इमा ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ᵛविपिपानस्य विपीतवतो विपिबतो वा मम ᵛअद्रेः ग्राव्णः ᵛहवम् आह्वानं ᵛश्रुधि शृणु । तथा च निगमान्तर—'ग्रावभ्यो वाच वदता वदद्भ्यः' (ऋ सं १० ९४ १) इति । ᵛविप्रस्य प्राज्ञस्य वसिष्ठस्य ᵛअर्चत स्तुवत ᵛमनीषा स्तुति ᵛबोध बुध्यस्व च । ᵛइमा इमानि क्रियमाणानि ᵛदुवासि परिचरणानि ᵛअन्तमा अन्तिकतमानि बुद्धिस्थानि ᵛसचा सह सहायभूत सन् वा ᵛकृष्व कुरु च ॥

न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य न सुष्टुतिमसुर्यस्य विद्वान् ।
सदा ते नाम स्वयशो विवक्मि ॥ ५ ॥

न । ते । गिरः । अपि । मृष्ये । तुरस्य । न । सुऽस्तुतिम् । असुर्यस्य । विद्वान् ।
सदा । ते । नाम । स्वऽयशः । विवक्मि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ᵛतुरस्य शत्रूणा हिसकस्य ᵛते तव ᵛगिरः स्तुती ᵛअसुर्यस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । त्वदीयमसुर्यं बल ᵛविद्वान् जानन्नह ᵛन ᵛअपि ᵛमृष्ये । मृषिर्मार्जनकर्मा । न मार्जयामि । न परित्यजामीत्यर्थः । ᵛसुष्टुति शोभनां स्तुतिं च ᵛन अपि मृष्ये । मृषेर्मार्जनकर्मत्वमन्यत्रापि दृश्यते । तद्यथा—'मा नो अग्ने सख्या पित्र्याणि प्र मर्षिष्ठा' (ऋ स १ ७१ १०) इति । किंतु ᵛस्वयशः असाधारणयशः ᵛते तव ᵛनाम स्तोत्र सदैव ᵛविवक्मि ब्रवीमि ॥　॥ ५ ॥

भूरि हि ते सवना मानुषेषु भूरि मनीषी हवते त्वामित् ।
मारे अस्मन्मघवञ्ज्योक्कः ॥ ६ ॥

भूरि । हि । ते । सवना । मानुषेषु । भूरि । मनीषी । हवते । त्वाम् । इत् ।
मा । आरे । अस्मत् । मघऽवन् । ज्योक् । करिति कः ॥ ६ ॥

हे ᵛमघवन् ᵛते तव ᵛसवना सवनानि सोमाभिषवणानि ᵛभूरि भूरीणि ᵛमानुषेषु अस्मासु वर्तन्त इति शेष । ᵛमनीषी स्तोता ᵛत्वामित् त्वामेव ᵛभूरि ᵛहवते नितरां ह्वयति स्तौति । अत ᵛअस्मत् अस्मत्त ᵛआरे दूरे ᵛज्योक् चिरकाल ᵛमा ᵛकः आत्मान मा कार्षी । क्षिप्रमास्मानमस्मदासन्न कुर्वित्यर्थः ॥

तुभ्येदिमा सवना शूर विश्वा तुभ्यं ब्रह्माणि वर्धना कृणोमि ।
त्वं नृभिर्हव्यो विश्वधासि ॥ ७ ॥

तुभ्य । इत् । इमा । सवना । शूर । विश्वा । तुभ्यम् । ब्रह्माणि । वर्धना । कृणोमि ।
त्वम् । नृऽभिः । हव्य । विश्वधा । असि ॥ ७ ॥

हे शूर तुभ्येत् तुभ्यमेव इमा इमानि विश्वा विश्वानि सवना सोमाभिषवणानि मया क्रियन्त इति शेष । तुभ्य त्वदर्थमेव वधना वर्धनानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि कृणोमि करोमि । त्वम् एव नृभि यज्ञानां नेतृभि विश्वधा सर्वप्रकारै हव्य ह्वातव्य स्तुत्यो वा असि ॥

नू चिन्नु ते मन्यमानस्य दस्मोदश्नुवन्ति महिमानमुग्र ।
न वीर्यमिन्द्र ते न राधः ॥ ८ ॥

नु । चित् । नु । ते । मन्यमानस्य । दस्म । उत् । अश्नुवन्ति । महिमानम् । उग्र ।
न । वीर्यम् । इन्द्र । ते । न । राध ॥ ८ ॥

हे दस्म दर्शनीय मन्यमानस्य स्तूयमानस्य ते तव महिमानम् । नू चिदिति प्रतिषेधार्थ । नु क्षिप्र नू चित् उदश्नुवन्ति केचन न प्राप्नुवन्ति । हे उग्र उद्गूर्ण ते तव राध धन न उदश्नुवन्ति ॥

ये च पूर्व ऋषयो ये च नूत्ना इन्द्र ब्रह्माणि जनयन्त विप्राः ।
अस्मे ते सन्तु सख्या शिवानि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

ये । च । पूर्वे । ऋषय । ये । च । नूत्ना । इन्द्र । ब्रह्माणि । जनयन्त । विप्रा ।
अस्मे इति । ते । सन्तु । सख्या । शिवानि । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥ ९ ॥

ये च पूर्वे प्राक्तना ऋषय ये च नूत्ना नूतना विप्रा मेधाविन ऋषय ब्रह्माणि स्तोत्राणि जनयन्त अजनयन्त तेष्विव अस्मे अस्मास्वपि हे इन्द्र ते तव सख्या सख्यानि शिवानि भद्राणि सन्तु । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ ६ ॥

'उदु ब्रह्माणि' इति षडृचं षष्ठ सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च— 'उदु षट्' इति । अग्निष्टोमे माध्यन्दिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— 'उदु ब्रह्माण्यृजीषी वज्री वृषभस्तुराषाळिति याज्या' (आश्व श्रौ ५ १६) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यन्दिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र एतदहरह शस्यसंज्ञक सूक्तम् । सूत्रितं च— 'उदु ब्रह्माण्यभि तष्टेवेतीतरावहरह शस्ये' (आश्व श्रौ ७ ४) इति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वह सु एतदेव सूक्तम् । महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रित च— 'उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्या ते मह इन्द्रोत्युग्रेति पञ्च सूक्तानि' (ऐ आ ५ २ २) इति ॥

उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येन्द्रं समर्ये महया वसिष्ठ ।
आ यो विश्वानि शवसा ततानोपश्रोता म ईवतो वचांसि ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । ब्रह्माणि । ऐरत । श्रवस्या । इन्द्रम् । सऽमर्ये । महय । वसिष्ठ ।
आ । य । विश्वानि । शवसा । ततान । उपऽश्रोता । मे । ईवत । वचांसि ॥ १ ॥

vश्रवस्या अन्नेच्छया vब्रह्माणि स्तोत्राणि हवींषि च इन्द्रार्थम् vउत् vऐरत[1] सर्वे ऋषय इति शेष । vउ इति पूरण । हे vवसिष्ठ त्वमपि vसमर्ये यज्ञे vइन्द्र vमहय स्तोत्रेण हविषा च पूजय । अपि च vय इन्द्र vविश्वानि भुवनानि vशवसा बलेन vआ vततान स[2] vईवत उपगमनवत vमे मम vवचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि vउपश्रोता भवतु ॥

अयामि घोष इन्द्र देवजामिरिरज्यन्त यच्छुरुधो विवाचि ।
नहि स्वमायुश्चिकिते जनेषु तानीदंहांस्यति पर्ष्यस्मान् ॥ २ ॥

अयामि । घोषः । इन्द्र । देवऽजामिः । इरज्यन्त । यत् । शुरुधः । विऽवाचि ।
नहि । स्वम् । आयुः । चिकिते । जनेषु । तानि । इत् । अंहांसि । अति । पर्षि । अस्मान् ॥२॥

vयत् यदा vशुरुध । शुच रुन्धन्तीति शुरुध ओषध्य । vइरज्यन्त वर्धन्ते तदा हे vइन्द्र त्वदर्थं vविवाचि स्तोतरि vदेवजामि देवाना बन्धु vघोष । स्तुतिरूप शब्दो घोष । vअयामि अकारि । अपि च vजनेषु मध्ये केनापि vस्वमायु स्वजीवित[3] vनहि vचिकिते न ज्ञायते । यै vआयु क्षीयते vतानीत् तानि सर्वाण्येव vअंहांसि पापानि vअस्मान् vअति vपर्षि अतिपारय ॥

युजे रथं गवेषणं हरिभ्यामुप ब्रह्माणि जुजुषाणमस्थुः ।
वि बाधिष्ट स्य रोदसी महित्वेन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघन्वान् ॥ ३ ॥

युजे । रथम् । गोऽएषणम् । हरिऽभ्याम् । उप । ब्रह्माणि । जुजुषाणम् । अस्थुः ।
वि । बाधिष्ट । स्यः । रोदसी इति । महिऽत्वा । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघन्वान् ॥३॥

vगवेषणं गवा प्रापकमिन्द्रस्य vरथं vहरिभ्याम् इन्द्रवाहाभ्या vयुजे स्तोत्रैरहं युनज्मि । vब्रह्माणि स्तोत्राणि vजुजुषाण परिवारै सेव्यमानमिन्द्रम्[4] vउप vअस्थु उपातिष्ठन्त । vस्य सोऽय- मिन्द्र vमहित्वा महत्त्वेन vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vवि vबाधिष्ट व्यबाधिष्ट च । अपि च vइन्द्र vवृत्राणि शत्रून् अप्रतिद्वन्द्वानि[5] vजघन्वान् हतवान् ॥

आपश्चित्पिप्युः स्तर्यो३ न गावो नक्षन्नृतं जरितारस्त इन्द्र ।
याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ ४ ॥

आपः । चित् । पिप्युः । स्तर्यः । न । गावः । नक्षन् । ऋतम् । जरितारः । ते । इन्द्र ।
याहि । वायुः । न । निऽयुतः । नः । अच्छ । त्वम् । हि । धीभिः । दयसे । वि । वाजान् ॥४॥

हे vइन्द्र त्वत्प्रसादात् vआपश्चित् आप vस्तर्यो vन vगाव स्तर्यो वशा गाव इव vपिप्यु वर्धन्ताम् । अप्रसूता गावो मांसला भवन्ति हि । vते तव vजरितार स्तोतारश्च vऋतम् उदकं vनक्षन् व्याप्नुवन् । अपि च त्वं vन अस्मान् vनियुत vवायुर्न वायुरिव vअच्छ vयाहि अभियाहि । vत्व vहि vधीभि प्रज्ञाभि कर्मभिर्वा vवाजान् अन्नानि vवि vदयसे स्तोतृभ्य प्रयच्छसि ॥

---

१ ज्ञ–ऐरत प्रेरितवन्त । २ त–व्याप्तवान् । ३ त-न-भ श–स्वं जीवितम् । ४ ख-भ– सेव्यमिन्द्रम् । ५ ख–अप्रतिद्वन्द्विनो, ज्ञ–प्रतिद्वन्द्वानि, न भ–इति द्वन्द्वानि ।

ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु शुष्मिणं तुविराधसं जरित्रे ।
एको देवत्रा दयसे हि मर्तानस्मिञ्छूर सवने मादयस्व ॥ ५ ॥

ते । त्वा । मदा । इन्द्र । मादयन्तु । शुष्मिणम् । तुविऽराधसम् । जरित्रे ।
एक । देवऽत्रा । दयसे । हि । मर्तान् । अस्मिन् । शूर । सवने । मादयस्व ॥ ५ ॥

हे vइन्द्र vत्वा त्वां vते एते vमदा मदकरा सोमा vमादयन्तु । अपि च vजरित्रे स्तोत्रे vशुष्मिण बलवन्त vतुविराधस बहुधनं पुत्र प्रयच्छतीति शेष । हे vशूर त्व vदेवत्रा देवेषु vएक एव vमर्तान् मनुष्यान् vदयसे vहि । दयतिरनुकम्पार्थं । vअस्मिन् vसवने यज्ञे vमादयस्व ॥

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।
स नः स्तुतो वीरवद्धातु गोमद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रऽबाहुम् । वसिष्ठास । अभि । अर्चन्ति । अर्कै ।
स । न । स्तुत॰ । वीरऽवत् । धातु । गोऽमत् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥ ६ ॥

vवसिष्ठास वसिष्ठा vवज्रबाहु वज्रकल्पबाहु vवृषण कामाना वर्षितारम् vइन्द्रम् vएवेत् उक्तेन प्रकारेणैव vअर्कै अर्चनीयै॰ स्तोत्रै vअभ्यर्चन्ति अभिपूजयन्ति । vस्तुत vस इन्द्र vन अस्मभ्य vवीरवत् पुत्रादियुक्त vगोमत् गोयुक्त[१] च धन vधातु ददातु । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ ७ ॥

' योनिष्ट इन्द्र सदने अकारि ' इति षड्च सप्तम सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च—' योनि ' इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम् । सूत्रित च—' योनिष्ट इन्द्र सदने अकारीत्येतस्य चतस्र॰ शस्त्वोत्तमामुपसतत्योपोत्तमया परिदधाति ' (ऐ आ ५ ३ १) इति ॥

योनिष्ट इन्द्र सदने अकारि तमा नृभिः पुरुहूत प्र याहि ।
असो यथा नोऽविता वृधे च ददो वसूनि ममदश्च सोमैः ॥ १ ॥

योनि । ते । इन्द्र । सदने । अकारि । तम् । आ । नृऽभि । पुरुऽहूत । प्र । याहि ।
अस । यथा । न । अविता । वृधे । च । दद । वसूनि । ममद । च । सोमै ॥ १ ॥

हे vइन्द्र vते तव vसदने सदनार्थं vयोनि स्थानम् vअकारि । हे vपुरुहूत vनृभिः मरुद्भि सार्धं vत योनिम् vआ vप्र vयाहि । vन अस्माक vयथा vअविता रक्षिता vअस भवसि नोऽस्माक vवृधे वर्धनाय vच अस । तथा च vवसूनि vदद अस्मभ्य देहि । vसोमै अस्मदीयै vममद मादयस्व vच ॥

गृभीतं ते मन इन्द्र द्विबर्हाः सुतः सोमः परिषिक्ता मधूनि ।
विसृष्टधेना भरते सुवृक्तिरियमिन्द्रं जोहुवती मनीषा ॥ २ ॥

---

१ ख-न-भ श—गोयुतम्, त—गोयुतं कम् ।

भीतम् । ते । मन॑ । इन्द्र । द्विऽबर्हा॑ । सुत । सोम॑ । परि॑ऽसिक्ता । मधू॑नि ।
सृष्टऽधेना । भरते । सुऽवृक्ति । इयम् । इन्द्रम् । जोहुवती । मनीषा ॥ २ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛद्विबर्हा । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । द्विबर्हसो द्वयो स्थानयो [1] परिवृढस्य ᵛते तव ᵛमन गृभीतम् अस्माभि परिगृहीतम् । ᵛसोम च ᵛसुत अभिषुत । ᵛमधूनि च ᵛपरिषिक्ता पात्रेषु रेषिक्तानि । ᵛविसृष्टधेना विसृष्टजिह्वा मध्यमस्वरेणोच्चार्यमाणा ᵛसुवृक्ति सुसमाप्ति ᵛइय मनीषा स्तुति, ᵛइन्द्र ᵛजोहुवती भृशमाह्वयन्ती ᵛभरते सम्भ्रियते च ॥

आ नो॑ दिव आ पृ॑थि॒व्या ऋ॑जीषिन्नि॒दं ब॒र्हिः सो॑म॒पेया॑य याहि ।
वह॑न्तु त्वा॒ हर॑यो म॒द्र्य॑ञ्चमाङ्गू॒षमच्छा॑ त॒वसं॒ मदा॑य ॥ ३ ॥

आ । न । दिव । आ । पृथिव्या । ऋजीषिन् । इदम् । बर्हि । सोमऽपेयाय । याहि ।
वहन्तु । त्वा । हरय । मद्र्यञ्चम् । आङ्गूषम् । अच्छ । तवसम् । मदाय ॥ ३ ॥

हे ᵛऋजीषिन् इन्द्र ᵛन अस्माकम् ᵛइद ᵛबर्हि इम यज्ञ ᵛसोमपेयाय ᵛदिव स्वर्गात् ᵛआ याहि आगच्छ । ᵛपृथिव्या अन्तरिक्षाच्च । 'आप पृथिवी' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । ᵛआ याहि । अपि च ᵛतवस प्रवृद्ध बलवन्त वा ᵛमद्र्यञ्च मदभिमुख ᵛत्वा त्वाम् ᵛआङ्गूष स्तोत्रम् अच्छ अभि ᵛमदाय मदार्थं ᵛहरय अश्वा ᵛवहन्तु ॥

आ नो॒ विश्वा॑भिरू॒तिभिः॑ स॒जोषा॒ ब्रह्म॑ जुषा॒णो ह॑र्यश्व याहि ।
वरी॑वृज॒त्स्थवि॑रेभिः सुशिप्रा॒स्मे द॑ध॒द्वृष॑णं॒ शुष्म॑मिन्द्र ॥ ४ ॥

आ । न । विश्वाभि । ऊतिऽभि । सुऽजोषा । ब्रह्म । जुषाण । हरिऽअश्व । याहि ।
वरीवृजत् । स्थविरेभि । सुऽशिप्र । अस्मे इति । दधत् । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्र ॥ ४ ॥

हे ᵛहर्यश्व हरिनामकाश्व ᵛसुशिप्र शोभनहनो ᵛइन्द्र ᵛविश्वाभि सर्वाभि ᵛऊतिभि रक्षाभि ᵛसजोषा सगत ᵛस्थविरेभि वृद्धैर्मरुद्भि सह ᵛवरीवृजत् शत्रून् भृश हिंसन् ᵛअस्मे अस्मभ्य ᵛवृषण कामाना वर्षितार ᵛशुष्म बलवन्तं पुत्र ᵛदधत् प्रयच्छन् [2] ᵛब्रह्म स्तोत्र ᵛजुषाण सेवमान ᵛन अस्मान् ᵛआ ᵛयाहि ॥

ए॒ष स्तोमो॑ म॒ह उ॒ग्राय॒ वाहे॑ धु॒री॑३वात्यो॒ न वा॒जय॑न्नधायि ।
इन्द्र॑ त्वा॒यम॒र्क ई॑ट्टे॒ वसू॑नां दि॒वी॑व॒ द्यामधि॑ नः॒ श्रोम॑तं धाः ॥ ५ ॥

एष । स्तोम । महे । उग्राय । वाहे । धुरिऽइव । अत्य । न । वाजयन् । अधायि ।
इन्द्र । त्वा । अयम् । अर्क । ईट्टे । वसूनाम् । दिविऽइव । द्याम् । अधि । न । श्रोमतम् । धा ॥५॥

ᵛमहे महते ᵛउग्राय उद्गूर्णाय ओजस्विने वा ᵛवाहे विश्वस्य वोढ्रे इन्द्राय ᵛधुरीव रथस्य ᵛअत्यो ᵛन अश्व इव ᵛवाजयन् बल कुर्वन् ᵛएष ᵛस्तोम ᵛअधायि न्यधायि । अथ प्रत्यक्षस्तुति । हे ᵛइन्द्र य त्वाम् ᵛअयमर्क स्तोता ᵛवसूना वसूनि धनानि ᵛईट्टे याचते स त्व ᵛन अस्मासु ᵛद्या ᵛदिवीव ᵛश्रोमत श्रवणीयमन्न पुत्र वा ᵛअधि ᵛधा अधिधेहि ॥

---

1 श—स्थानयो । तथा च निरुक्तं—'परिवृढो मध्यमे च स्थाने उत्तमे च' (निरु ६ १७)।

2 श—प्रयच्छस्त्वम् ।

एवा न इन्द्र वार्यस्य पूर्धि प्र ते महीं सुमतिं वेविदाम ।
इषं पिन्व मघवद्भ्यः सुवीरां यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । न । इन्द्र । वार्यस्य । पूर्धि । प्र । ते । महीम् । सुऽमतिम् । वेविदाम ।
इषम् । पिन्व । मघवत्ऽभ्य । सुऽवीराम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥६॥

हे vइन्द्र vन अस्मान् vएव एव vवार्यस्य । तृतीयार्थे षष्ठी । वरणीयेन धनेन vपूर्धि पूरय । vते तव vमही महतीं vसुमतिम् अनुग्रहबुद्धि vवेविदाम भृश लभेमहि । vमघवद्भ्य हविष्मद्भ्यो-ऽस्मभ्य vसुवीरां शोभनपुत्रादियुताम् vइषम् अन्नं vपिन्व प्रयच्छेत्यर्थ । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ ८ ॥

‘ आ ते मह इन्द्र ’ इति षडृचमष्टम सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ आ ते ’ इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्य इदमादीनि पञ्च सूक्तानि । सूत्रित च—‘ आ ते मह इन्द्रोत्युग्रेति पञ्च सूक्तानि ’ (ऐ आ ५ २ २) इति ॥

आ ते मह इन्द्रोत्युग्र समन्यवो यत्समरन्त सेनाः ।
पताति दिद्युन्नर्यस्य बाह्वोर्मा ते मनो विष्वद्र्यग्वि चारीत् ॥ १ ॥

आ । ते । मह । इन्द्र । ऊती । उग्र । सऽमन्यव । यत् । सम्ऽअरन्त । सेना ।
पताति । दिद्युत् । नर्यस्य । बाह्वो । मा । ते । मन । विष्वद्र्यक् । वि । चारीत् ॥ १ ॥

हे vउग्र उद्गूर्णं ओजस्विन् vइन्द्र vयत् यदा vसमन्यव । समो मन्युरभिमानो यासा ता समन्यव । vसेना vसमरन्त युध्यन्ते सगच्छन्ते[1] वा तदा vनर्यस्य नरहितस्य vमह महत vते तव vबाह्वो स्थिता vदिद्युत् आयुधम् । ‘ दिद्युत् हेति ’ इति वज्रनामसु पाठात् । vऊती ऊत्यै अस्मद्रक्षार्थै vआ vपताति आपततु । तव[2] vविष्वद्र्यक् विष्वग्गन्तृ vमन च vमा vवि vचारीत् अस्मास्वेव स्थिर भवतु ॥

नि दुर्ग इन्द्र श्नथिह्यमित्राँ अभि ये नो मर्तासो अमन्ति ।
आरे तं शंसं कृणुहि निनित्सोरा नो भर संभरणं वसूनाम् ॥ २ ॥

नि । दुःऽगे । इन्द्र । श्नथिहि । अमित्रान् । अभि । ये । न । मर्तास । अमन्ति ।
आरे । तम् । शसम् । कृणुहि । निनित्सो । आ । न । भर । सम्ऽभरणम् । वसूनाम् ॥२॥

हे vइन्द्र vदुर्गे युद्धे vये vमर्तास मर्ता vअभि अभिमुखा सन्त vन अस्मान् vअमन्ति अभिभवन्ति तान् vअमित्रान् शत्रून् vनि vश्नथिहि निजहि । अपि च vनिनित्सो अस्मान्निन्दितु-मिच्छतो नरस्य vत vशसम् आशसनम् vआरे दूरे vकृणुहि कुरु । अपि च vन अस्मभ्य vवसूनां धनानां vसभरण समूहम् vआ vभर आहर ॥

शतं ते शिप्रिन्नूतयः सुदासे सहस्रं शंसा उत रातिरस्तु ।
जहि वधर्वनुषो मर्त्यस्यास्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि ॥ ३ ॥

१ ख–युद्धार्थं संगच्छन्ते, त श–युद्धार्थं सगच्छन्ते । २ त२–ते तव ।

शतम् । ते । शिप्रिन् । ऊतयः । सुऽदासे । सहस्रम् । शसाः । उत । रातिः । अस्तु ।
जहि । वधः । वनुषः । मर्त्यस्य । अस्मे इति । द्युम्नम् । अधि । रत्नम् । च । धेहि ॥३॥

हे शिप्रिन् उष्णीषिन्निन्द्र ते त्वदीया शत बह्वय ऊतय रक्षा सुदासे शोभनदानाय मह्यं सन्तु । सहस्रं शंसा शंसनीया कामाश्च सन्तु । उत अपि च राति धनम् अस्तु । वनुष हिंसकस्य मर्त्यस्य वध हिंसासाधनमायुधं च जहि । अपि च अस्मे अधि अस्मासु द्युम्नं दीप्तिमदन्नं यशो वा रत्न च धेहि । तथा च यास्क —' द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा । अस्मे द्युम्नमधि रत्नं च धेहि । अस्मासु द्युम्नं च रत्नं च धेहि ' (निरु ५ ५) इति ॥

त्वावतो हीन्द्र क्रत्वे अस्मि त्वावतोऽवितुः शूर रातौ ।
विश्वेदहानि तविषीव उग्रँ ओकः कृणुष्व हरिवो न मर्धीः ॥ ४ ॥

त्वाऽवतः । हि । इन्द्र । क्रत्वे । अस्मि । त्वाऽवतः । अवितुः । शूर । रातौ ।
विश्वा । इत् । अहानि । तविषीऽवः । उग्र । ओकः । कृणुष्व । हरिऽवः । न । मर्धीः ॥४॥

हे इन्द्र त्वावत त्वत्सदृशस्य क्रत्वे कर्मणे अस्मि भवामि हि । हे शूर अवितु विश्वस्य रक्षितु त्वावत त्वत्सदृशस्य रातौ दाने चास्मीति शेष । हे तविषीव बलवन् उग्र ओजस्विन्निन्द्र[1] विश्वेत् विश्वान्येव अहानि ओक अस्माकं स्थान कृणुष्व कुरु । हे हरिव हरिवन् न मर्धी अस्मान्न हिंस्या ॥

कुत्सा एते हर्यश्वाय शूषमिन्द्रे सहो देवजूतमियानाः ।
सत्रा कृधि सुहना शूर वृत्रा वयं तरुत्राः सनुयाम वाजम् ॥ ५ ॥

कुत्साः । एते । हरिऽअश्वाय । शूषम् । इन्द्रे । सहः । देवऽजूतम् । इयानाः ।
सत्रा । कृधि । सुऽहना । शूर । वृत्रा । वयम् । तरुत्राः । सनुयाम । वाजम् ॥ ५ ॥

एते वय वसिष्ठा हर्यश्वाय हरिनामकाश्वायेन्द्राय शूष सुखकरं स्तोत्रं कुत्सा कुर्वाणा । करोते कुत्सशब्दनिष्पत्ति । इन्द्रे देवजूत देवै प्रेरित सह बलम् इयाना याचमाना तरुत्रा दुर्गाणि तीर्णा सन्त वाज बलं सनुयाम लभेमहि । अपि च हे शूर वृत्रा वृत्राणि शत्रून् सुहना हन्तुं सुशकानि सत्रा सर्वदा कृधि कुरु ॥

एवा न इन्द्र वार्यस्य पूर्धि प्र ते महीं सुमतिं वेविदाम ।
इषं पिन्व मघवद्भ्यः सुवीरां यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । नः । इन्द्र । वार्यस्य । पूर्धि । प्र । ते । महीम् । सुऽमतिम् । वेविदाम ।
इषम् । पिन्व । मघवत्ऽभ्यः । सुऽवीराम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥६॥

इयं व्याख्यातचरा ॥   ॥ ९ ॥

' न सोम इन्द्रम् ' इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते— ' न सोम पञ्च ' इति । महाव्रत उक्तो विनियोग ॥

1 श—तेजस्विन्निन्द्र ।

न सोम इन्द्रमसुतो ममाद नाब्रह्माणो मघवानं सुतासः ।
तस्मा उक्थं जनये यज्जुजोषन्नृवन्नवीयः शृणवद्यथा नः ॥ १ ॥

न । सोमः । इन्द्रम् । असुतः । ममाद । न । अब्रह्माणः । मघऽवानम् । सुतासः ।
तस्मै । उक्थम् । जनये । यत् । जुजोषत् । नृऽवत् । नवीयः । शृणवत् । यथा । नः ॥ १ ॥

vमघवान धनवन्तम् vइन्द्रम् vअसुत नाभिषुत vसोम vन vममाद न तर्पयति । vसुतास अभिषुता अपि सोमा vअब्रह्माण स्तोत्रहीना vन ममदु । ममाद इत्येतदाख्यात बहुवचनान्ततया विपरिणतं सदत्र संबध्यते । अत एव त्रिष्वपि सवनेषु पावमानै स्तोत्रै स्तुता एव सोमा हूयन्ते । अपि च vन अस्मदीय vयत् vउक्थम् इन्द्र vजुजोषत् सेवेत vयथा च vनृवत् राजेवादरेण vशृणवत् शृणुयात् तथा vनवीय नवतरम्[1] उक्थ शस्त्र vतस्मै इन्द्राय vजनये । पठामीत्यर्थ ॥

उक्थउक्थे सोम इन्द्रं ममाद नीथेनीथे मघवानं सुतासः ।
यदीं सबाधः पितरं न पुत्राः समानदक्षा अवसे हवन्ते ॥ २ ॥

उक्थेऽउक्थे । सोमः । इन्द्रम् । ममाद । नीथेऽनीथे । मघऽवानम् । सुतासः ॥
यत् । ईम् । सऽबाधः । पितरम् । न । पुत्राः । समानऽदक्षाः । अवसे । हवन्ते ॥ २ ॥

vयत् यस्मात् vउक्थेउक्थे शस्त्रेशस्त्रे क्रियमाणे vसोम vमघवानम् vइन्द्रं vममाद मादयति vनीथेनीथे स्तोत्रेस्तोत्रे क्रियमाणे vसुतास अभिषुता सोमा मादयन्ति तस्मात् vईम् एनमिन्द्र vसबाध परस्पर मिलिता vसमानदक्षा समानोत्साहा ऋत्विजः vपुत्रा vपितर vन पितरमिव vअवसे तर्पणाय स्वरक्षणाय वा vहवन्ते । शस्त्रै स्तोत्रैश्च स्तुवन्ति ॥

चकार ता कृणवन्नूनमन्या यानि ब्रुवन्ति वेधसः सुतेषु ।
जनीरिव पतिरेकः समानो नि मामृजे पुर इन्द्रः सु सर्वाः ॥ ३ ॥

चकार । ता । कृणवत् । नूनम् । अन्या । यानि । ब्रुवन्ति । वेधसः । सुतेषु ।
जनीःऽइव । पतिः । एकः । समानः । नि । ममृजे । पुरः । इन्द्रः । सु । सर्वाः ॥ ३ ॥

vवेधस स्तोत्राणां विधातार vसुतेषु सोमेष्वभिषुतेषु vयानि कर्माणि vब्रुवन्ति तानि वृत्रवधादीनि कर्माणीन्द्र पूर्वस्मिन् काले vचकार । vनून संप्रत्यपि vअन्या अन्यानि कर्माणि vकृणवत् कुर्यात् । अपि च स vइन्द्र vसर्वा vपुर शत्रुनगरी vसमान समवृत्ति vएक[2] असहाय[2] vपति vजनीरिव जाया इव vसु vनि vमामृजे सम्यक् शोधयेत् ॥

एवा तमाहुरुत शृण्व इन्द्र एको विभक्ता तरणिर्मघानाम् ।
मिथस्तुर ऊतयो यस्य पूर्वीरस्मे भद्राणि सश्चत प्रियाणि ॥ ४ ॥

---

१ ख-न-भ—नवम् । २ ख क्ष-त-न-भ श—'एक असहाय' नास्ति ।

एव । तम् । आहु । उत । शृण्वे । इन्द्र । एक । विऽभक्ता । तरणि । मघानाम् ।
मिथ ऽतुर । ऊतय । यस्य । पूर्वी । अस्मे इति । भद्राणि । सश्चत । प्रियाणि ॥ ४ ॥

यस्य इन्द्रस्य मिथ परस्पर तुर बाधमाना सश्लिष्टा वा पूर्वी पूर्व्यो बह्वय ऊतय रक्षा सन्ति तम् एव एवमुक्तगुणम् आहु पूर्वे ऋषय । उत अपि चाद्यापि स इन्द्र मघाना महनीयानां धनाना विभक्ता दाता इति तरणि आपदस्तारयितेति शृण्वे श्रूयते । तस्य च प्रसादात् अस्मे अस्मान् प्रियाणि भद्राणि कल्याणानि सश्चत सेवन्ताम् ॥

एवा वसिष्ठ इन्द्रमूतये नृन्कृष्टीनां वृषभं सुते गृणाति ।
सहस्रिण उप नो माहि वाजान्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एव । वसिष्ठ । इन्द्रम् । ऊतये । नृन् । कृष्टीनाम् । वृषभम् । सुते । गृणाति ।
सहस्रिण । उप । न । माहि । वाजान् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥५॥

वसिष्ठ नृन् नृणाम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । ऊतये रक्षायै कृष्टीना प्रजानां वृषभ कामानां वर्षितारम् इन्द्रम् एव एव पूर्वोक्तप्रकारेण गृणाति स्तौति । अथ प्रत्यक्षस्तुति । हे इन्द्र न अस्मभ्य सहस्रिण सहस्रसख्याकान् वाजान् अन्नानि उप माहि । प्रयच्छेत्यर्थ । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ १० ॥

‘ इन्द्र नर ’ इति पञ्चर्चं दशम सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ इन्द्र नर ’ इत्यनुक्रान्तम् । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तमुक्त तृतीयत्वेन । ऐन्द्रे पशौ वपापुरोडाशहविषामाद्यास्तिस्र क्रमेणानुवाक्या । सूत्रित च—‘ इन्द्र नरो नेमधिता हवन्त इत्युरु[1] णो लोकमनु नेषि विद्वान् ’ (आश्व श्रौ ३ ७) इति ॥

इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या युनजते धियस्ताः ।
शूरो नृषाता शवसश्चकान आ गोमति व्रजे भजा त्वं नः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । नर । नेमऽधिता । हवन्ते । यत् । पार्या । युनजते । धिय । ता ।
शूर । नृऽसाता । शवस । चकान । आ । गोऽमति । व्रजे । भज । त्वम् । न ॥ १ ॥

यत् यदा पार्या युद्धभरणनिमित्ता ता प्रसिद्धा धिय कर्माणि युनजते प्रयुज्यन्ते तदा[2] नर नेतार यम् इन्द्र नेमधिता नेमधितौ सग्रामे हवन्ते[2] ह्वयन्ति स त्व शूर नृषाता नृणा सभक्ता च शवस बलस्य बल चकान कामयमानश्च सन् गोमति[3] व्रजे गोष्ठे गोसमूहे न अस्मान् आ भज प्रापय[3] ॥

---

१ झ—इति तिस्र उरुम् । २ ख-झ-न-भ श—‘ तदा नरो नेतारो यमिन्द्रं हवन्ते, त-य—नेमधिता नेमधितौ सग्रामे नर कर्मणा नेतार इन्द्रं हवन्त आह्वयन्तीत्यर्थ । यमिन्द्रं हवन्ते । ३ ख-झ-भ-श—‘ गोमति प्रापय ’ नास्ति, घ— न अस्माकं गोमति गोयुक्ते व्रजे गोष्ठे गोष्ठमाभज सरक्ष, झ—गोमति गाव सन्त्यस्मिन्निति गोमत् तस्मिन् व्रजे गोष्ठे समूहे नोऽस्मानाभज प्रापय, त२—गोमति गाव सन्त्यस्मिन्निति गोमत् व्रजे गोष्ठे समूहे नोऽस्माना भज प्रापय, य—गोमति व्रजे नोऽस्माना भज देहीत्यर्थ ।

य इन्द्र शुष्मो मघवन्ते अस्ति शिक्षा सखिभ्यः पुरुहूत नृभ्यः ।
त्वं हि दृळ्हा मघवन्विचेता अपा वृधि परिवृतं न राधः ॥ २ ॥

य । इन्द्र । शुष्म । मघऽवन् । ते । अस्ति । शिक्ष । सखिऽभ्य । पुरुऽहूत । नृऽभ्य ।
त्वम् । हि । दृळ्हा । मघऽवन् । विऽचेता । अप । वृधि । परिऽवृतम् । न । राध ॥२॥

हे vपुरुहूत बहुभिराहूत vइन्द्र vते तव vय vशुष्म बलम् vअस्ति तं शुष्मं vसखिभ्य स्तोतृभ्य vनृभ्य vशिक्ष देहि । अपि च हे vमघवन् vहि यस्मात् vदृळ्हा दृढानि । पुरा[1] द्वाराणि[1] बिभेदिथेति शेष । तस्मात् स vत्वं vविचेता. विविक्तप्रज्ञ सन् vपरिवृतं तिरोहित vराध धनम् vअप vवृधि अस्मभ्यमपवृणु । vन इति संप्रत्यर्थे ॥

इन्द्रो राजा जगतश्चर्षणीनामधि क्षमि विषुरूपं यदस्ति ।
ततो ददाति दाशुषे वसूनि चोदद्राध उपस्तुतश्चिदर्वाक् ॥ ३ ॥

इन्द्र । राजा । जगत । चर्षणीनाम् । अधि । क्षमि । विषुऽरूपम् । यत् । अस्ति ।
तत । ददाति । दाशुषे । वसूनि । चोदत् । राध । उपऽस्तुत । चित् । अर्वाक् ॥ ३ ॥

स[2] vइन्द्र vजगत जङ्गमस्य पश्वादेर्यंत vराजा ईश्वरो भवति vचर्षणीना मनुष्याणा च राजा भवति vअधि vक्षमि क्षमाया vविषुरूपं नानारूप vयत् धनम् vअस्ति तस्यापि राजा भवति vतत vदाशुषे यजमानाय vवसूनि धनानि vददाति । स इन्द्रोऽस्माभि vउपस्तुत एव सन् vराध धनम् vअर्वाक् अस्मदभिमुखं vचोदत् प्रेरयतु ॥

नू चिन्न इन्द्रो मघवा सहूती दानो वाजं नि यमते न ऊती ।
अनूना यस्य दक्षिणा पीपाय वामं नृभ्यो अभिवीता सखिभ्यः ॥ ४ ॥

नु । चित् । न । इन्द्र । मघऽवा । सऽहूती । दान । वाजम् । नि । यमते । न । ऊती ।
अनूना । यस्य । दक्षिणा । पीपाय । वामम् । नृऽभ्य । अभिऽवीता । सखिऽभ्य ॥ ४ ॥

vमघवा धनवान् vदान ददान स vइन्द्र vन अस्माकं vसहूती सहूत्या मरुद्भि सहाह्वानेन vवाजम् अन्नं vन अस्मभ्य vऊती ऊत्यै रक्षायै vनू vचित् क्षिप्रमेव vनि vयमते प्रयच्छतु । vयस्य इन्द्रस्य vअनूना सपूर्णा vअभिवीता अभिप्राप्ता vदक्षिणा दान vसखिभ्य स्तोतृभ्य vनृभ्य vवाम वननीय धन vपीपाय दोग्धि ॥

नू इन्द्र राये वरिवस्कृधी न आ ते मनो ववृत्याम मघाय ।
गोमदश्वावद्रथवद्व्यन्तो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

नु । इन्द्र । राये । वरिव । कृधि । न । आ । ते । मन. । ववृत्याम । मघाय ।
गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । व्यन्त । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥५॥

१ ख-भ- पुरद्वाराणि । २ ख-क्ष-त३-न-भ श- य ।

हे vइन्द्र vन अस्मभ्य vराये धनप्राप्तये vनु क्षिप्रं vवरिव धनम्। ‘वेदो वरिव’ इति धननामसु पाठात्। त्व vकृधि देहि। वय vते तव vमन vमघाय महनीयाय स्तुत्या vआ vववृत्याम आवर्तयाम। स्पष्टमन्यत्॥ ॥ ११ ॥

‘ब्रह्मा ण इन्द्र’ इति पञ्चर्चमेकादश सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। ‘ब्रह्मा ण’ इत्यनुक्रान्तम्। महाव्रते निष्केवल्ये पञ्चमत्वेनास्य सूक्तस्य विनियोग उक्त । अष्टमेऽहनि प्रउगशास्त्र आद्यस्तृच ऐन्द्र (आश्व श्रौ ८ १०)॥

ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि विद्वानर्वाञ्चस्ते हरयः सन्तु युक्ताः ।
विश्वे चिद्धि त्वा विहवन्त मर्ता अस्माकमिच्छृणुहि विश्वमिन्व ॥ १ ॥

ब्रह्म । न । इन्द्र । उप । याहि । विद्वान् । अर्वाञ्चः । ते । हरयः । सन्तु । युक्ताः ।
विश्वे । चित् । हि । त्वा । विऽहवन्त । मर्ताः । अस्माकम् । इत् । शृणुहि । विश्वम्ऽइन्व ॥ १ ॥

हे vइन्द्र त्व vविद्वान् जानन् vन अस्माक vब्रह्म स्तोत्रं vउप vयाहि। vते तव vहरय अश्वाश्च vअर्वाञ्च अस्मदभिमुखा vयुक्ता vसन्तु। हे vविश्वमिन्व विश्वप्रीणयितरिन्द्र vत्वा त्वां vविश्वे सर्वे vमर्ता मनुष्या vचित् vहि यद्यपि vविहवन्त पृथग्हवन्ते तथापि vअस्माकमित् अस्माकमेव हव vशृणुहि शृणु॥

हवं त इन्द्र महिमा व्यानड् ब्रह्म यत्पासि शवसिन्नृषीणाम् ।
आ यद्वज्रं दधिषे हस्त उग्र घोरः सन्क्रत्वा जनिष्ठा अषाळ्हः ॥ २ ॥

हवम् । ते । इन्द्र । महिमा । वि । आनट् । ब्रह्म । यत् । पासि । शवसिन् । ऋषीणाम् ।
आ । यत् । वज्रम् । दधिषे । हस्ते । उग्र । घोरः । सन् । क्रत्वा । जनिष्ठाः । अषाळ्हः ॥ २ ॥

हे vशवसिन् बलवन् vइन्द्र vयत् यदा vऋषीणां vब्रह्म स्तोत्रं vपासि रक्षसि। स्तोत्रस्य रक्षण नाम फलप्रदानम्[1]। तदा vते तव vमहिमा vहवं हव स्तोता तं vव्यानट् व्याप्नोतु[2]। हे vउग्र ओजस्विन्निन्द्र vयत् यदा vहस्ते पाणौ vवज्रम् vआ vदधिषे धारयसि तदा vक्रत्वा शत्रुवधादिना कर्मणा vघोर vसन् vअषाळ्ह शत्रुभिरनभिभूत vजनिष्ठा अजनिष्ठा अभव ॥

तव प्रणीतीन्द्र जोहुवानान्त्सं यन्नॄन्न रोदसी निनेथ ।
महे क्षत्राय शवसे हि जज्ञेऽतूतुजिं चित्तूतुजिरशिश्नत् ॥ ३ ॥

तव । प्रऽनीती । इन्द्र । जोहुवानान् । सम् । यत् । नॄन् । न । रोदसी इति । निनेथ ।
महे । क्षत्राय । शवसे । हि । जज्ञे । अतूतुजिम् । चित् । तूतुजिः । अशिश्नत् ॥ ३ ॥

हे vइन्द्र vयत् यस्त्वं vतव vप्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन vजोहुवानान् भृश स्तुवत vनॄन् vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vसं vनिनेथ सगमयसि। दिवि पृथिव्या च स्तोतॄन् प्रतिष्ठापयसीत्यर्थ[3]। स त्व vमहे महते vक्षत्राय धनाय। ‘रयि क्षत्रम्’ इति धननामसु पाठात्। vशवसे बलाय च।

१ ख-न-भ-प्रदानम्। २ ख-व्याप्नोति। ३ ख-ग-त-न-भ-प्रतिष्ठापयतीत्यर्थ, श-प्रतिष्ठापयन्तीत्यर्थ ।

यजमानेभ्यो महद्धनं बल च दातुमित्यर्थ । ᵛजज्ञे जज्ञिषे । ᵛहि इति हेत्वर्थे । यत एवमत कारणात् ᵛअतुतुजिम् अदातारमयजमान ᵛतुतुजि दाता यजमान ᵛअशिश्नत् । श्नथतिर्हिंसाकर्मा । तस्माल्लुङर्थे लुङ् । हिनस्ति । ᵛचित् इत्येवकारार्थे ॥

एभिर्न इन्द्राहभिर्दशस्य दुर्मित्रासो हि क्षितयः पवन्ते ।
प्रति यच्चष्टे अनृतमनेना अव द्विता वरुणो मायी नः सात् ॥ ४ ॥

एभि । न । इन्द्र । अहऽभि । दशस्य । दुःऽमित्रास । हि । क्षितय । पवन्ते ।
प्रति । यत् । चष्टे । अनृतम् । अनेना । अव । द्विता । वरुण । मायी । न । सात् ॥४॥

हे ᵛइन्द्र ᵛदुर्मित्रास दुष्टमित्रभूता[1] बाधका ᵛक्षितय जना ᵛपवन्ते अभिगच्छन्ति । पवतिर्गतिकर्मा । तेभ्यो धनमाच्छिद्य ᵛन अस्मभ्यम् ᵛएभि सात्त्विकै ᵛअहभि अहोभि ᵛदशस्य देहि । किंच ᵛअनेना एनसा निहन्ता ᵛमायी प्रज्ञावान् ᵛवरुण ᵛयत् ᵛअनृतं ᵛन अस्मासु ᵛप्रति ᵛचष्टे अभिपश्यति तदनृतं हे इन्द्र त्वत्प्रसादात् ᵛद्विता द्विधा ᵛअव ᵛसात् अवस्यतु विमोचयतु । तथा च यास्क —'स्यतिरुपसृष्टो विमोचने' (निरु १ १७) इति ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यद्दन्नः ।
यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्ठो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघऽवानम् । एनम् । मह । राय । राधस । यत् । दद॑त् । न ।
य । अर्चत । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्ठ । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥ ५ ॥

ᵛयत् य इन्द्र ᵛमह महत ᵛराधस सराधकस्य ᵛराय धनस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । संराधकं महद्धन ᵛन अस्मभ्यं ᵛददत् प्रायच्छत् ᵛय चेन्द्र ᵛअर्चत स्तुवत ᵛब्रह्मकृतिं क्रियमाणं ब्रह्म स्तोत्रम् ᵛअविष्ठ अतिशयेन रक्षिता गन्ता भवति तम् ᵛएन ᵛमघवान धनवन्तम् ᵛइन्द्र ᵛवोचेमेत् स्तुवेमैव । स्पष्टमन्यत् ॥ ॥ १२ ॥

'अयं सोम इन्द्र' इति पञ्चर्चं द्वादश सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'अयं सोम' इत्यनुक्रान्तम् । व्यूळ्हे दशरात्रे नवमेऽहनि 'अय सोम इन्द्र' इति प्रउगशस्त्र ऐन्द्रस्तृच । सूत्रित च—'अय सोम इन्द्र तुभ्य सुन्वे आ तु प्र ब्रह्माण' (आश्व श्रौ ८ ११) इति । षोडशिशस्त्रे 'ब्रह्मन्वीर' इत्येषा त्रिष्टुप् । सूत्रित च—'ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाण इति त्रिष्टुप्' (आश्व श्रौ ६ २) इति ॥

अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व आ तु प्र याहि हरिवस्तदोकाः ।
पिबा त्व१स्य सुषुतस्य चारोर्ददो मघानि मघवन्नियानः ॥ १ ॥

अयम् । सोम । इन्द्र । तुभ्यम् । सुन्वे । आ । तु । प्र । याहि । हरिऽव । तत्ऽओका ।
पिब । तु । अस्य । सुऽसुतस्य । चारो । दद । मघानि । मघऽवन् । इयान ॥ १ ॥

---

१ ख-भ—दुष्टभूता, य—दुष्टमित्रा, श—दुष्टा मित्रभूता ।

हे vइन्द्र vतुभ्य त्वदर्थम् vअयम् एष vसोम vसुन्वे अभिषुतोऽभवत् । हे vहरिव हरिव-न्निन्द्र vतदोका । सवनीयो[1] यस्यासौ तदोका । vतु क्षिप्रम् vआ vप्र vयाहि । vसुषुतस्य सम्य-गभिषुतस्य vचारो शोभनस्य vअस्य सोमस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । सम्यगभिषुत शोभनमित्यर्थ । vतु क्षिप्र vपिब च । अपि च हे vमघवन् vइयान उपगम्यमानो याच्यमानो वा त्व vमघानि धनानि vदद अस्मभ्य देहि ॥

ब्रह्मन्वीर ब्रह्मकृतिं जुषाणोऽर्वाचीनो हरिभिर्याहि तूर्यम् ।
अस्मिन्नू षु सवने मादयस्वोप ब्रह्माणि शृणव इमा नः ॥ २ ॥

ब्रह्मन् । वीर । ब्रह्मऽकृतिम् । जुषाण । अर्वाचीन । हरिऽभि । याहि । तूर्यम् ।
अस्मिन् । ऊँ इति । सु । सवने । मादयस्व । उप । ब्रह्माणि । शृणव । इमा । न ॥२॥

हे vब्रह्मन् परिवृढ vवीर इन्द्र vब्रह्मकृतिं क्रियमाण स्तोत्र vजुषाण सेवमान vअर्वाचीन अस्मदभिमुख सन् vहरिभि अश्वै vतूर्यं क्षिप्र vयाहि । vअस्मिन्नु अस्मिन्नेव vसवने यज्ञे vसु सुष्ठु vमादयस्व च । vन अस्मदीयानि vइमा इमानि vब्रह्माणि स्तोत्राणि च vउप vश्रृणव उपश्रृणु ॥

का ते अस्त्यरंकृतिः सूक्तैः कदा नूनं ते मघवन्दाशेम ।
विश्वा मतीरा ततने त्वायाधा म इन्द्र शृणवो हवेमा ॥ ३ ॥

का । ते । अस्ति । अरम्ऽकृति । सुऽउक्तै । कदा । नूनम् । ते । मघऽवन् । दाशेम ।
विश्वा । मती । आ । ततने । त्वाऽया । अध । मे । इन्द्र । शृणव । हवा । इमा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र vते तव vसूक्तै अस्माभि क्रियमाणै स्तोत्रै vअरकृति अलंकृति vका vअस्ति कीदृशी भवति । हे vमघवन् vते तव vकदा vनूनं कदा खलु vदाशेम प्रीतिमुत्पादयेम । vत्वाया त्वत्कामनयैव vविश्वा vमती सर्वा स्तुती vआ vततने करोमि । vअध अत कारणात् हे vइन्द्र vमे मदीयानि vइमा इमानि vहवा हवानि स्तोत्राणि vश्रृणव श्रृणु ॥

उतो घा ते पुरुष्या३ इदासन्येषां पूर्वेषामशृणोर्ऋषीणाम् ।
अधाहं त्वा मघवञ्जोहवीमि त्वं न इन्द्रासि प्रमतिः पितेव ॥ ४ ॥

उतो इति । घ । ते । पुरुष्या । इत् । आसन् । येषाम् । पूर्वेषाम् । अशृणो । ऋषीणाम् ।
अध । अहम् । त्वा । मघऽवन् । जोहवीमि । त्वम् । न । इन्द्र । असि । प्रऽमति । पिताऽइव ॥४॥

vउत अपि च । vघ इति पूरण । हे vमघवन् vयेषा vपूर्वेषाम् vऋषीणा स्तुती vअश्रृणो vते पूर्वे ऋषय vपुरुष्या vइत् पुरुषेभ्यो हिता एव vआसन् । vअध अत vअह vत्वा त्वा vजोहवीमि भृश स्तौमि । अपि च हे vइन्द्र vत्व vन अस्माक vपितेव जनक इव vप्रमति बन्धु vअसि ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यद्ददन्नः ।
यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्ठो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

---

१ ख—संवनाय, घ-ङ त३ न-श—सेवनीय, ङ—तत् स सेवनीय, त१ २—तत्सेवनीय, य—सवनी-स्तदेव स ।

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघऽवानम् । एनम् । महः । रायः । राधसः । यत् । ददत् । नः ।
यः । अर्चतः । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्ठः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

इयं व्याख्यातचरा ॥ ॥ १३ ॥

'आ नो देव' इति पञ्चर्चं त्रयोदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम्। 'आ नो देव' इत्यनुक्रान्तम्। प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'आ न' इत्ययमैन्द्रस्तृचः। सूत्र्यते हि—'आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन् प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्' (आश्व श्रौ ८ ९) इति॥

आ नो देव शवसा याहि शुष्मिन्भवा वृध इन्द्र रायो अस्य ।
महे नृम्णाय नृपते सुवज्र महि क्षत्राय पौंस्याय शूर ॥ १ ॥

आ । नः । देव । शवसा । याहि । शुष्मिन् । भव । वृधः । इन्द्र । रायः । अस्य ।
महे । नृम्णाय । नृऽपते । सुऽवज्र । महि । क्षत्राय । पौंस्याय । शूर ॥ १ ॥

हे देव द्योतमान शुष्मिन् बलवन् इन्द्र नः अस्मान् शवसा बलेन सार्धम् आ याहि। अस्य अस्मभ्यं देयस्य रायः धनस्य वृधः वर्धयिता च भव। हे नृपते सुवज्र महे महते नृम्णाय बलाय च भव। 'बाधो नृम्णम्' इति बलनामसु पाठात्। हे शूर महि महते क्षत्राय शत्रूणां हिंसकाय। क्षदिर्हिंसाकर्मा। पौंस्याय वीर्याय च भव॥

हवन्त उ त्वा हव्यं विवाचि तनूषु शूराः सूर्यस्य सातौ ।
त्वं विश्वेषु सेन्यो जनेषु त्वं वृत्राणि रन्धया सुहन्तु ॥ २ ॥

हवन्ते । ऊँ इति । त्वा । हव्यम् । विऽवाचि । तनूषु । शूराः । सूर्यस्य । सातौ ।
त्वम् । विश्वेषु । सेन्यः । जनेषु । त्वम् । वृत्राणि । रन्धय । सुऽहन्तु ॥ २ ॥

हे इन्द्र हव्य ह्वातव्य त्वा त्वां विवाचि विविधा वाचो यस्मिन् प्रादुर्भवन्ति तस्मिन् युद्धे शूराः पुरुषाः तनूषु अङ्गेषु रक्षणीयासु सूर्यस्य सातौ संभजने। सरति गच्छतीत्यायुरत्र सूर्यो विवक्षितः। तस्य चिरकालं प्राप्त्यर्थं हवन्ते ह्वयन्ति। विश्वेषु सर्वेषु जनेषु त्वम् एव सेन्यः सेनार्होऽसि। अपि च त्वं वृत्राणि शत्रून् सुहन्तु सुहन्तुना वज्रेण रन्धय अस्मभ्यं वशीकुरु॥

अहा यदिन्द्र सुदिना व्युच्छान्दधो यत्केतुमुपमं समत्सु ।
न्य१ग्निः सीददसुरो न होता हुवानो अत्र सुभगाय देवान् ॥ ३ ॥

अहा । यत् । इन्द्र । सुऽदिना । विऽउच्छान् । दधः । यत् । केतुम् । उपऽमम् । समत्ऽसु ।
नि । अग्निः । सीदत् । असुरः । न । होता । हुवानः । अत्र । सुऽभगाय । देवान् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र यत् यदा अहा अहानि सुदिना सुदिनानि व्युच्छान् व्युच्छेयुः यत् यदा[1] च समत्सु सङ्ग्रामेषु केतुं ज्ञानम् उपमम् अन्तिकं दधः धारयेः तदा असुरः बलवान् होता देवानामाह्वाता अग्निः सुभगाय अस्माकं शोभनधनप्राप्तये देवान् हुवानः ह्वयन् अत्र अस्मिन् यज्ञे नि षीदत् न्यसीदत्॥

---

१ घ-ङ्ग त-श—यथा।

वयं ते त इन्द्र ये च देव स्तवन्त शूर ददतो मघानि ।
यच्छा सूरिभ्य उपमं वरूथं स्वाभुवो जरणामश्नवन्त ॥ ४ ॥

वयम् । ते । ते । इन्द्र । ये । च । देव । स्तवन्त । शूर । ददत । मघानि ।
यच्छ । सूरिऽभ्य । उपऽमम् । वरूथम् । सुऽआभुव । जरणाम् । अश्नवन्त ॥ ४ ॥

हे ᵛदेव ᵛशूर ᵛइन्द्र ᵛते तव ᵛवयं वसिष्ठा स्वभूता । ᵛये जना मदीयपुत्रपौत्रादय ᵛमघानि महनीयानि हवीषि ᵛददत प्रयच्छन्त ᵛस्तवन्त स्तुवन्ति ᵛते अपि तव स्वभूता । तेभ्य उभयेभ्य ᵛसूरिभ्य स्तोतृभ्य ᵛउपम श्रेष्ठं ᵛवरूथ गृहं ᵛयच्छ प्रयच्छ । अपि च त उभे ᵛस्वाभुव सुसमृद्धा सन्त ᵛजरणा जराम् ᵛअश्नवन्त प्राप्नुवन्तु ॥

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यद्ददन्नः ।
यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्ठो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघऽवानम् । एनम् । मह । राय । राधस । यत् । ददत् । न ।
य । अर्चत । ब्रह्मऽकृतिम् । अविष्ठ । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥५॥

एषा सिद्धा ॥　　॥ १४ ॥

'प्र व इन्द्राय' इति द्वादशर्चं चतुर्दश सूक्त वसिष्ठस्यार्षं गायत्रमैन्द्रम् । दशम्याद्यास्तिस्रो विराज शिष्टा गायत्र्य । तथा चानुक्रान्त–'प्र वो द्वादश गायत्र त्रिविराळन्तम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिक । प्रथमे रात्रिपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे 'प्र व इन्द्राय' इत्याद्यस्तृच स्तोत्रिय । सूत्रित च– 'प्र व इन्द्राय मादन प्र कृतान्यृजीषिण' (आश्व श्रौ ६ ४) इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'वयमिन्द्र त्वायवोऽभि' इत्यनुरूपस्तृच । तथा च सूत्रित–'वयमिन्द्र त्वायवोऽभि वार्त्रहत्यायेत्युत्तमामुद्धरेत्' (आश्व श्रौ ६ ४) इति । चतुर्थेऽहनि माध्यंदिनसवने होत्रकशस्त्र आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वं वैराज एकस्तृच आहवनीय । तदर्था 'प्र वो महे महिवृधे भरध्वम्' इत्याद्यास्तिस्र । सूत्रित च–'प्र वो महे महिवृधे भरध्वमिति चतस्रस्तिस्रश्च विराज' (आश्व श्रौ ७ ११) इति ॥

प्र व इन्द्राय मादनं हर्यश्वाय गायत । सखायः सोमपाव्ने ॥ १ ॥

प्र । व । इन्द्राय । मादनम् । हरिऽअश्वाय । गायत । सखाय । सोमऽपाव्ने ॥ १ ॥

हे ᵛसखाय ᵛव यूय ᵛहर्यश्वाय ᵛसोमपाव्ने सोमानां पात्रे ᵛइन्द्राय ᵛमादन मदकरं स्तोत्र ᵛप्र ᵛगायत ॥

शंसेदुक्थं सुदानव उत द्युक्षं यथा नरः । चकृमा सत्यराधसे ॥ २ ॥

शंस । इत् । उक्थम् । सुऽदानवे । उत । द्युक्षम् । यथा । नर । चकृम । सत्यऽराधसे ॥२॥

ᵛउत अपि च हे स्तोत ᵛसुदानवे शोभनदानाय ᵛसत्यराधसे सत्यधनायेन्द्राय ᵛउक्थ स्तोत्र ᵛयथा ᵛनर अन्ये स्तोतार ᵛद्युक्ष दीप्ते साधनभूत स्तोत्र शंसन्ति तद्वत्त्वमपि ᵛशंस उच्चारय । ᵛइत् इति पूरण । वय च ᵛचकृम स्तोत्र करवाम ॥

त्वं न इन्द्र वाजयुस्त्वं गव्युः शतक्रतो । त्वं हिरण्ययुर्वसो ॥ ३ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । वाजऽयुः । त्वम् । गव्युः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
त्वम् । हिरण्यऽयुः । वसो इति ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं नः अस्माकं वाजयुः अन्नकामो भव । हे शतक्रतो त्वं नोऽस्माकं गव्युः गोकामो भव । हे वसो वासयितरिन्द्र त्वं हिरण्ययुः हिरण्यकामोऽपि भव । 'छन्दसि परेच्छायामपि दृश्यते क्यच्' इति क्यच् ॥

वयमिन्द्र त्वायवोऽभि प्र णोनुमो वृषन् । विद्धी त्वस्य नो वसो ॥ ४ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । अभि । प्र । नोनुमः । वृषन् ।
विद्धि । तु । अस्य । नः । वसो इति ॥ ४ ॥

हे वृषन् कामानां वर्षितः इन्द्र त्वायवः त्वत्कामाः वयं वसिष्ठास्त्वाम् अभि प्र णोनुमः प्रकर्षेण स्तुमः । हे वसो वासयितरिन्द्र अस्य इदमस्मदीयं स्तोत्रं तु क्षिप्रं विद्धि अवधारय ॥

मा नो निदे च वक्तवेऽर्यो रन्धीरराव्णे । त्वे अपि क्रतुर्मम ॥ ५ ॥

मा । नः । निदे । च । वक्तवे । अर्यः । रन्धीः । अराव्णे ।
त्वे इति । अपि । क्रतुः । मम ॥ ५ ॥

हे इन्द्र अर्यः स्वामी त्वं वक्तवे परुषवाक्यानां वक्त्रे निदे निन्दित्रे अराव्णे अदात्रे नः अस्मान् मा रन्धीः वशं मा कार्षीः । अपि अपि च त्वे त्वयि मम क्रतुः मदीयं स्तोत्रलक्षणं कर्म गच्छत्विति शेषः । अस्मदीयं स्तोत्रं भवच्चित्ते प्रविशत्वित्यर्थः ॥

त्वं वर्मासि सप्रथः पुरोयोधश्च वृत्रहन् । त्वया प्रति ब्रुवे युजा ॥ ६ ॥

त्वम् । वर्म । असि । सऽप्रथः । पुरःऽयोधः । च । वृत्रऽहन् ।
त्वया । प्रति । ब्रुवे । युजा ॥ ६ ॥

हे वृत्रहन् शत्रूणां हिंसकेन्द्र त्वं वर्म अस्माकं कवचम् असि । कवचवद्रक्षकोऽसीत्यर्थः । सप्रथः सर्वतः पृथुश्चासि । पुरोयोधश्च पुरो योद्धा चासि । त्वया युजा त्वया सहायेन प्रति ब्रुवे शत्रून् प्रतिब्रवीमि । प्रतिहन्मीत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

महाँ उतासि यस्य तेऽनु स्वधावरी सहः । मम्नाते इन्द्र रोदसी ॥ ७ ॥

महान् । उत । असि । यस्य । ते । अनु । स्वधावरी इति स्वधाऽवरी । सहः ।
मम्नाते इति । इन्द्र । रोदसी इति ॥ ७ ॥

उत अपि च हे इन्द्र त्वं महान् असि सर्वाधिकोऽसि । हे इन्द्र यस्य ते तव सहः बलं स्वधावरी अन्नवत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ अनु मम्नाते अनुमन्येते । त्वदीयं सहः सर्वाधिकमित्यत्रोभावपि लोकौ विसंवादं न कुरुत इत्यर्थः ॥

तं त्वा मरुत्वती परि भुवद्वाणी सयावरी । नक्षमाणा सह द्युभिः ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । मरुत्वती । परि । भुवत् । वाणी । सऽयावरी । नक्षमाणा । सह । द्युऽभि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र vतम् उक्तगुणविशिष्टं vत्वा त्वा vसयावरी त्वया सह गन्त्री । यत्र यत्र त्वं यासि तत्र तत्र यान्तीत्यर्थ । vद्युभि तेजोभि vनक्षमाणा व्याप्नुवती vमरुत्वती । मरुत स्तोतार । तद्वती vवाणी स्तुति vपरि vभुवत् परिभवतु । परिभवतिरत्र परिग्रहार्थीय । परिगृह्णात्वित्यर्थ ॥

ऊर्ध्वासस्त्वान्विन्दवो भुवन्दस्ममुप द्यवि । सं ते नमन्त कृष्टयः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वास । त्वा । अनु । इन्दव । भुवन् । दस्मम् । उप । द्यवि । सम् । ते । नमन्त । कृष्टय ॥ ९ ॥

हे इन्द्र vउप vद्यवि द्युलोकसमीपे स्थित vदस्म दर्शनीय vत्वा त्वाम् vअनु उद्दिश्य vऊर्ध्वास ऊर्ध्वा vइन्दव अस्मदीया सोमा vभुवन् भवन्ति । vकृष्टय प्रजाश्च vते तुभ्य vसं vनमन्त । भुवि सोमास्त्वदर्थमेव जायन्ते प्रजाश्च त्वामेव प्रणमन्तीतीन्द्रस्तुति ॥

प्र वो महे महिवृधे भरध्वं प्रचेतसे प्र सुमतिं कृणुध्वम् ।
विशः पूर्वीः प्र चरा चर्षणिप्राः ॥ १० ॥

प्र । व । महे । महिऽवृधे । भरध्वम् । प्रऽचेतसे । प्र । सुऽमतिम् । कृणुध्वम् ।
विश । पूर्वी. । प्र । चर । चर्षणिऽप्रा ॥ १० ॥

हे मदीया पुरुषा vव यूय vमहिवृधे महता धनाना वर्धयित्रे vमहे महते इन्द्राय vप्र vभरध्व सोमान् प्रणयत । vप्रचेतसे प्रकृष्टमतये इन्द्राय vसुमति सुष्टुतिं च vप्र vकृणुध्व प्रकुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुति । हे इन्द्र vचर्षणिप्रा कामै प्रजानां पूरयिता त्व vपूर्वी हविषा पूरयित्री vविश प्रजा vप्र vचर अभिगच्छ ॥

उरुव्यचसे महिने सुवृक्तिमिन्द्राय ब्रह्म जनयन्त विप्राः ।
तस्य व्रतानि न मिनन्ति धीराः ॥ ११ ॥

उरुऽव्यचसे । महिने । सुऽवृक्तिम् । इन्द्राय । ब्रह्म । जनयन्त । विप्रा ।
तस्य । व्रतानि । न । मिनन्ति । धीरा ॥ ११ ॥

vउरुव्यचसे पृथुव्याप्तये vमहिने महते यस्मै vइन्द्राय vसुवृक्ति स्तुति vब्रह्म अन्न हविश्च vविप्रा प्राज्ञा vजनयन्त जनयन्ति vतस्य इन्द्रस्य vव्रतानि रक्षणादीनि कर्माणि vधीरा प्राज्ञा देवा अपि vन vमिनन्ति न हिंसन्ति ॥

इन्द्रं वाणीरनुत्तमन्युमेव सत्रा राजानं दधिरे सहध्यै ।
हर्यश्वाय बर्हया समापीन् ॥ १२ ॥

इन्द्रम् । वाणी । अनुत्तऽमन्युम् । एव । सत्रा । राजानम् । दधिरे । सहध्यै ।
हरिऽअश्वाय । बर्हय । सम् । आपीन् ॥ १२ ॥

ᵛसम्रा ᵛराजान सर्वंजगत[1] ईश्वरम्[1] ᵛअनुत्तमन्युम्। केनाप्यनुत्तोऽबाधितो मन्यु क्रो यस्य स । तम् ᵛएव ᵛइन्द्र ᵛवाणी स्तुतय ᵛसहध्यै स्तोतृणा शत्रूनभिभवितु ᵛदधि अतो हेतोर्हे स्तोत त्वमपि ᵛहर्यश्वाय इन्द्राय। हर्यश्वमिन्द्र स्तोतुमित्यर्थ । ᵛआपीन् बन्धून् ᵛबर्हय उत्साहय ॥ ॥ १६ ॥

'मो षु त्वा' इति सप्तविंशत्यृच पञ्चदशं सूक्तम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'मो षु सप्ताधि प्रगाथ तृतीया द्विपदा सौदासैरग्नौ प्रक्षिप्यमाण शक्तिरन्त्य प्रगाथमालेभे सोऽर्धर्चे उक्तेऽदह्यत पुत्रोक्त वसिष्ठ समापयतेति शाट्यायनक वसिष्ठस्यैव हतपुत्रस्यार्षमिति ताण्डकम्' इति मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषि । 'इन्द्र क्रतु न' इति प्रगाथस्यार्धर्चस्य च वसिष्ठपुत्र शक्तिर्वसि वा। इन्द्रो देवता। अयुजो बृहत्यो युज सतोबृहत्य । तृतीया तु द्विपदा विराट्। महाव्रते निष्कवल्ये बार्हततृचाशीतावेतत्सूक्तम्। तत्र द्विपदाम् 'अभि त्वा शूर' इत्येत राथन्तर प्रगाथ 'नकि सुदास' इति प्रगाथ च वर्जयेत्। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रित—'मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येत द्विपदा चोद्धरति राथन्तर च प्रगाथमथ हास्य नकि सुदासो रथमित्येत प्रगाथमुद्धृत्य[2] त्वामिद्धि ह्यो नर इत्येत[2] प्रगाथ प्रत्यवदधाति' (ऐ आ ५ २ ४) इति। चातुर्विंशिकेऽहनि पञ्चमेऽहा च निष्केवल्ये 'मो षु त्वा वाघत' इति प्रगाथ सद्विपद । सूत्रित च—'मो षु त्वा वाघश्चनेति सद्विपद उपसमस्येद्द्विपदाम्' (आश्व श्रौ ७ ३) इति। चातुर्विंशिकेऽहनि मरुत्वती प्राकृतात्[3] मरुत्वतीयात् प्रगाथादनन्तर 'नकि सुदास' इति प्रगाथ शसेत्। पृष्ठ्याभिप्लवषडहस्य तृतीये षष्ठेऽहनि चाय प्रगाथ । तथैव सूत्रित—'नकि सुदासो रथमिति मरुत्वतीया ऊध्नित्यात्' इति। 'एव स्थितान् प्रगाथान् पृष्ठ्याभिप्लवयोरन्वह पुन पुनरावर्तयेयु' (आश्व श्रौ ७ ३) इति। अग्निष्टोमे माध्यदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'उदिद्वस्य रिच्यते' इति प्रगाथ । तथा च सूत्रितम्—'उदिद्वस्य रिच्यते भूय इत्' (आश्व श्रौ ५ १६) इति। अग्निष्टोमे माध्यदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे 'कस्तमिन्द्र' इति प्रगाथ । सूत्रित च—'कस्तमिन्द्र त्वावसु सद्य इ जात' (आश्व श्रौ ५ १६) इति। चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रस्या प्रगाथ । अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वह सु। सूत्रित च—'कस्तमिन्द्र त्वावसु कन्नव्यो अतसीनाम् (आश्व श्रौ ७ ४) इति। 'आरम्भणीया पर्यासान् कद्वतोऽहरह शस्यानीति होत्रका' (आश्व श्रौ ७ १) इति। पृष्ठ्यषडहस्य तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये वैरूपसामपक्षे 'यदिन्द्र यावत' इत्यनुरूपस्तृच । सूत्रित च—'यदिन्द्र यावतस्त्वमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व श्रौ ७ १० इति। अग्निष्टोमे चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'तरणिरित्सिषासति' इति वैकल्पिकस्तृच । सूत्रित च—'तरोभिर्वो विदद्वसु तरणिरित्सिषासति' (आश्व श्रौ ७ ४ इति। अग्निष्टोमे निष्केवल्यशस्त्रे रथन्तरसामपक्षे 'अभि त्वा शूर' इति प्रगाथ स्तोत्रिय सूत्रित च—'अभि त्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व श्रौ ५ १५) इति। आश्विनशस्त्रेऽप्यय प्रगाथ । तथैव सूत्रित च—'अभि त्वा शूर नोनुमं बहव सूरचक्षस इति प्रगाथा' (आश्व श्रौ ६ ५) इति। महाव्रते निष्केवल्ये दक्षिण पक्षेऽय प्रगाथ । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'अभि त्वा शूर नोनुमोऽभि त्वा पूर्वपीतय इति रथन्तरस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ' (ऐ आ ५ २ २) इति। आश्विनशस्त्रे 'इन्द्र क्रतु न इति प्रगाथ । सूत्रित च—'इन्द्र क्रतु न आ भराभि त्वा शूर नोनुम' (आश्व श्रौ ६ ५)

---

१ ख झ-क्ष-त२-४—सर्वत जगत ईश्वरं, न-भ-म-श२—सर्वत जगत ईश्वरं, श१—जगत ईश्वर।

२ ख-क्ष त३-४-म—' प्रगाथ इत्येत ' नास्ति। ३ ख-क्ष-त३ ४-न भ श—प्रकृतात्।

इति। चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽथ वैकल्पिक स्तोत्रिय प्रगाथ। सूत्रित च —'इन्द्र क्रतु न आ भरेन्द्र ज्येष्ठ न आ भर' (आश्व श्रौ ७ ४) इति॥

मो षु त्वा वाघतश्चनारे अस्मन्नि रीरमन्।
आरात्ताच्चित्सधमादं न आ गहीह वा सन्नुप श्रुधि ॥ १ ॥

मो इति। सु। त्वा। वाघत। चन। आरे। अस्मत्। नि। रीरमन्।
आरात्तात्। चित्। सधऽमादम्। न। आ। गहि। इह। वा। सन्। उप। श्रुधि ॥ १ ॥

हे इन्द्र Vत्वा त्वा Vवाघतश्चन यजमाना अपि[1] Vअस्मत् अस्मत्त Vआरे दूरे Vमो[2] Vनि Vरीरमन् न[3] नितरा रमयन्तु। अतस्त्वम् Vआरात्ताच्चित् दूरेऽपि वर्तमानोऽस्मदीय Vसधमाद यज्ञम् Vआ Vगहि आगच्छ। Vइह Vवा अत्रापि वा Vसन् विद्यमान Vउप Vश्रुधि अस्मदीय स्तोत्रमुपश्रृणु॥

इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा मधौ न मक्ष आसते।
इन्द्रे कामं जरितारो वसूयवो रथे न पादमा दधुः ॥ २ ॥

इमे। हि। ते। ब्रह्मऽकृत। सुते। सचा। मधौ। न। मक्ष। आसते।
इन्द्रे। कामम्। जरितार। वसुऽयव। रथे। न। पादम्। आ। दधु ॥ २ ॥

हे इन्द्र Vते त्वदथ Vसुते अभिषुते सोमे Vब्रह्मकृत स्तोत्रकृत Vमधौ Vन मधुनीव Vमक्ष मक्षिका Vसचा सह Vआसते उपविशन्ति। अथ परोक्षस्तुति। Vवसूयव धनकामा Vजरितार स्तोतार Vकामम् इष्टम् Vइन्द्रे Vरथे Vन Vपाद रथे पादमिव Vआ Vदधु समर्पयन्ति॥

रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणं पुत्रो न पितरं हुवे ॥ ३ ॥

रायःऽकाम। वज्रऽहस्तम्। सुऽदक्षिणम्। पुत्र। न। पितरम्। हुवे ॥ ३ ॥

Vरायस्काम धनकामोऽहं Vसुदक्षिण शोभनदान Vवज्रहस्तम् इन्द्र Vपुत्रो Vन पुत्र इव Vपितर Vहुवे ह्वयामि॥

इम इन्द्राय सुन्विरे सोमासो दध्याशिरः।
ताँ आ मदाय वज्रहस्त पीतये हरिभ्यां याह्योक आ ॥ ४ ॥

इमे। इन्द्राय। सुन्विरे। सोमास। दधिऽआशिर।
तान्। आ। मदाय। वज्रऽहस्त। पीतये। हरिऽभ्याम्। याहि। ओक। आ ॥ ४ ॥

हे Vवज्रहस्त Vदध्याशिर दधिमिश्रणा Vइमे Vसोमास सोमा Vइन्द्राय तुभ्य Vसुन्विरे सुता बभूवु। Vतान् सोमान् Vमदाय मदार्थं Vपीतये पानाय Vओक यज्ञसदनम् Vआ अभि Vहरिभ्याम् अश्वाभ्याम् Vआ Vयाहि आगच्छ॥

१ ख-ञ-त न-भ-श—अप्येनो, ञ—अपि यतो। २ ख-भ-त३—'मो' नास्ति, ञ-त४-श—मा, न—जा। ३ ख-भ-त३—'न' नास्ति।

श्रवच्छ्रुत्कर्ण ईयते वसूनां नू चिन्नो मर्धिषद्गिरः ।
सद्यश्चिद्यः सहस्राणि शता ददन्नकिर्दित्सन्तमा मिनत् ॥ ५ ॥

श्रवत् । श्रुत्ऽकर्णः । ईयते । वसूनाम् । नु । चित् । न । मर्धिषत् । गिरः ।
सद्यः । चित् । यः । सहस्राणि । शता । ददत् । नकिः । दित्सन्तम् । आ । मिनत् ॥५॥

vश्रुत्कर्णः[1] याच्ञाश्रवणरूपकर्णः इन्द्रः vवसूनां वसूनि vईयते याच्यते। vनः अस्मदीयाः vगिरः याच्ञावाक्यानि vश्रवत् शृणोतु। vनू vचित् नैव vमर्धिषत् हिनस्तु। अश्रवणेन याच्ञावाक्यानि निष्फलानि न करोत्वित्यर्थः । अपि चेन्द्रः[2] vसद्यश्चित् सद्य एव याच्ञानन्तरमेव vसहस्राणि शतानि च vददत् प्रयच्छेत्। vदित्सन्तं दातुमिच्छन्तं तमिन्द्रं vनकि vआ vमिनत् न हिंस्यात्। कश्चिदपि न वारयेदित्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

स वीरो अप्रतिष्कुत इन्द्रेण शूशुवे नृभिः ।
यस्ते गभीरा सवनानि वृत्रहन्त्सुनोत्या च धावति ॥ ६ ॥

सः । वीरः । अप्रतिऽस्कुतः । इन्द्रेण । शूशुवे । नृऽभिः ।
यः । ते । गभीरा । सवनानि । वृत्रऽहन् । सुनोति । आ । च । धावति ॥ ६ ॥

हे vवृत्रहन् vते त्वदर्थं vयः पुमान् vगभीरा गभीराणि vसवनानि सोमान् vसुनोति vआ vधावति vच त्वां स्तुतिभिरुपधावति च vसः vवीरः vइन्द्रेण हेतुना vअप्रतिष्कुतः केनाप्यप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा भवेत्। vनृभिः परिचारकैः vशूशुवे उपगम्यते च। श्वयतिर्गतिकर्मा ॥

भवा वरूथं मघवन्मघोनां यत्समजासि शर्धतः ।
वि त्वाहतस्य वेदनं भजेमह्या दूणाशो भरा गयम् ॥ ७ ॥

भव । वरूथम् । मघऽवन् । मघोनाम् । यत् । सम्ऽअजासि । शर्धतः ।
वि । त्वाऽहतस्य । वेदनम् । भजेमहि । आ । दुःऽनशः । भर । गयम् ॥ ७ ॥

हे vमघवन् धनवन्निन्द्र vमघोनां हविष्मतां vवरूथम् उपद्रवाणां वारकं वर्म vभव। vयत् यस्य vशर्धतः उत्सहमानाञ्छत्रून् vसमजासि संप्रेरये । अपि च vत्वाहतस्य त्वया हतस्य शत्रोः vवेदनं धनं vवि vभजेमहि विशेषेण लभेमहि। किंच vदुर्नशः नाशयितुमशक्यस्त्वं vगयं गृहं धनं वा vआ vभर अस्मभ्यमाहर ॥

सुनोता सोमपाव्ने सोममिन्द्राय वज्रिणे ।
पचता पक्तीरवसे कृणुध्वमित्पृणन्नित्पृणते मयः ॥ ८ ॥

सुनोत । सोमऽपाव्ने । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे ।
पचत । पक्तीः । अवसे । कृणुध्वम् । इत् । पृणन् । इत् । पृणते । मयः ॥ ८ ॥

१ ज्ञ—य श्रुत्कर्ण । २ ज्ञ—च य इन्द्र ।

हे मदीया पुरुषा vवज्रिणे vसोमपात्रे सोमस्य पात्रे vइन्द्राय vसोमं vसुनोत अभिषुणुत। vअवसे इन्द्रं तर्पयितुं vपक्तीः पक्तव्यान् पुरोडाशादीन् vपचत च। vकृणुध्वमित् इन्द्रप्रियकराणि कर्माणि च कुरुतैव। इन्द्रो हि vमयः सुखं vपृणन्नित् यजमानाय प्रयच्छन्नेव vपृणते हवींषीति शेषः ॥

मा स्रेधत सोमिनो दक्षता महे कृणुध्वं राय आतुजे ।
तरणिरिज्जयति क्षेति पुष्यति न देवासः कवत्नवे ॥ ९ ॥

मा । स्रेधत । सोमिनः । दक्षत । महे । कृणुध्वम् । राये । आऽतुजे ।
तरणिः । इत् । जयति । क्षेति । पुष्यति । न । देवासः । कवत्नवे ॥ ९ ॥

हे मदीया जना vसोमिनः सोमवतो यागान् vमा vस्रेधत मा हिंसिष्ट। vदक्षत यागादिकं कर्तुमुत्सहध्वं च। vमहे महते vआतुजे। तुजिर्हिंसाकर्मा दानकर्मा वा। शत्रूणामभिहिंसकाय धनानां प्रदात्रे वेन्द्राय vराये धनलाभार्थं vकृणुध्वं कर्माणि[1] कुरुत[2] च[2]। vतरणिरित् कर्मसु त्वरित एव vजयति शत्रून्। vक्षेति गृहे निवसति च। vपुष्यति प्रजया पशुभिश्च पुष्टो भवति। vकवत्नवे कुत्सितक्रियायै। कवोपसृष्टस्यातेः सातत्यगमनकर्मणो रूपं कवत्नुरिति। vदेवासः देवा vन भवन्तीति शेषः। सुखप्राप्तये भवन्तीत्यर्थः ॥

नकिः सुदासो रथं पर्यास न रीरमत् ।
इन्द्रो यस्याविता यस्य मरुतो गमत्स गोमति व्रजे ॥ १० ॥

नकिः । सुऽदासः । रथम् । परि । आस । न । रीरमत् ।
इन्द्रः । यस्य । अविता । यस्य । मरुतः । गमत् । सः । गोऽमति । व्रजे ॥ १० ॥

vसुदासः शोभनदानस्य यजमानस्य vरथं vनकिः vपर्यास कश्चिन्न पर्यस्यति। vन vरीरमत् न रमयति च। आत्मार्थं[3] न कश्चिदेनं गृह्णातीत्यर्थः। अपि च vयस्य vइन्द्रः vअविता रक्षिता vयस्य च vमरुतः अवितारः vसः vगोमति गोयुक्ते vव्रजे गोष्ठे vगमत् गच्छेत् ॥ ॥ १८ ॥

गमद्वाजं वाजयन्निन्द्र मर्त्यो यस्य त्वमविता भुवः ।
अस्माकं बोध्यविता रथानामस्माकं शूर नृणाम् ॥ ११ ॥

गमत् । वाजम् । वाजयन् । इन्द्र । मर्त्यः । यस्य । त्वम् । अविता । भुवः ।
अस्माकम् । बोधि । अविता । रथानाम् । अस्माकम् । शूर । नृणाम् ॥ ११ ॥

हे vइन्द्र vत्वं vयस्य मर्त्यस्य vअविता रक्षिता vभुवः भवेः स vमर्त्यः vवाजयन् स्तोत्रेण त्वां बलिनं कुर्वन् vवाजम् अन्नं vगमत् गच्छेत्। अपि च हे vशूर vअस्माकं वासिष्ठानां vरथानाम् vअविता रक्षिता vबोधि भव ॥ भवतेर्लोटि रूपम्। भकारस्य बकारश्छान्दसः ॥ vअस्माकं vनृणां पुत्रादीनां चाविता भव ॥

उदिन्न्वस्य रिच्यतेंऽशो धनं न जिग्युषः ।
य इन्द्रो हरिवान्न दभन्ति तं रिपो दक्षं दधाति सोमिनि ॥ १२ ॥

१ ख भ—कर्म। २ त—कुरुत, श—च कुरुत। ३ ख-घ-त३-न भ—आत्मानं।

उत् । इत् । नु । अस्य । रिच्यते । अंशः । धनम् । न । जिग्युषः ।
यः । इन्द्रः । हरिऽवान् । न । दभन्ति । तम् । रिपः । दक्षम् । दधाति । सोमिनि ॥१२॥

ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛअंशः यज्ञे सोमस्य भागः अतिरिच्यतेऽन्येभ्योऽपि देवेभ्यः । इन्द्रस्य त्रिष्वपि सवनेषु सोमपानमस्ति[1] माध्यंदिनं हि सर्वमैन्द्रमिति । ᵛजिग्युषः जितवतः ᵛधनं ᵛन धनमिव । ᵛउदिन्नु इति त्रयः पूरणाः । अपि च ᵛयः ᵛहरिवान् ᵛइन्द्रः ᵛसोमिनि यजमाने ᵛदक्षं बलं ᵛदधाति सदधाति ᵛतं ᵛरिपः रिपवः ᵛन ᵛदभन्ति न हिंसन्ति ॥

मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशसं दधात यज्ञियेष्वा ।
पूर्वीश्चन प्रसितयस्तरन्ति तं य इन्द्रे कर्मणा भुवत् ॥ १३ ॥

मन्त्रम् । अखर्वम् । सुऽधितम् । सुऽपेशसम् । दधात । यज्ञियेषु । आ ।
पूर्वीः । चन । प्रऽसितयः । तरन्ति । तम् । यः । इन्द्रे । कर्मणा । भुवत् ॥ १३ ॥

हे जनाः ᵛअखर्वम् अनल्पं ᵛसुधितं सुविहितं ᵛसुपेशसं शोभनरूपं ᵛमन्त्रं स्तोत्रं ᵛयज्ञियेषु यजनीयेषु देवेषु मध्ये इन्द्राय ᵛदधात विधत्त । ᵛयः जनः ᵛकर्मणा स्तुत्यादिरूपेण ᵛइन्द्रे इन्द्रस्य चित्ते ᵛभुवत् भवेत् ᵛतं जनं ᵛपूर्वीः बह्वयः ᵛप्रसितयः पाशादीनि बन्धनानि । ᵛचन इति समुदायो नेत्यर्थे वर्तते । न ᵛतरन्ति । न व्याप्नुवन्ति[2] इत्यर्थः ॥

कस्तमिन्द्र त्वावसुमा मर्त्यो दधर्षति ।
श्रद्धा इत्ते मघवन्पार्ये दिवि वाजी वाजं सिषासति ॥ १४ ॥

कः । तम् । इन्द्र । त्वाऽवसुम् । आ । मर्त्यः । दधर्षति ।
श्रद्धा । इत् । ते । मघऽवन् । पार्ये । दिवि । वाजी । वाजम् । सिसासति ॥ १४ ॥

हे ᵛइन्द्र तव चित्ते यो भवेत् ᵛत्वावसुम् । त्वं वसुर्व्यापको यस्येति बहुव्रीहिः । ᵛतं जनं ᵛकः ᵛमर्त्यः ᵛआ ᵛदधर्षति आधर्षेत् । हे ᵛमघवन् ᵛते त्वदर्थं यः ᵛश्रद्धा श्रद्धया युक्तः सन् ᵛवाजी हविष्मान् भवेत् ᵛपार्ये ᵛदिवि सौत्येऽहनि सः ᵛवाजम् अन्नं बलं वा ᵛसिषासति सेवते ॥

मघोनः स्म वृत्रहत्येषु चोदय ये ददति प्रिया वसु ।
तव प्रणीती हर्यश्व सूरिभिर्विश्वा तरेम दुरिता ॥ १५ ॥

मघोनः । स्म । वृत्रऽहत्येषु । चोदय । ये । ददति । प्रिया । वसु ।
तव । प्रऽनीती । हरिऽअश्व । सूरिऽभिः । विश्वा । तरेम । दुःऽइता ॥ १५ ॥

हे इन्द्र ᵛमघोनः धनवतस्ते । त्वदर्थमित्यर्थः । ᵛप्रिया प्रियाणि ᵛवसु ᵛवसूनि धनानि ᵛये जनाः ᵛददति प्रयच्छन्ति तान् जनान् ᵛवृत्रहत्येषु सङ्ग्रामेषु ᵛचोदय प्रेरय । हे ᵛहर्यश्व ᵛतव ᵛप्रणीती प्रणीत्या प्रणयनेन ᵛसूरिभिः स्तोतृभिः पुत्रादिभिः सार्धं ᵛविश्वा विश्वानि ᵛदुरिता दुरितानि ᵛतरेम ॥ ॥ १९ ॥

---

१ ङ-त१-२—समानमस्ति, त४—सोमानमस्ति । २ ङ-त-श—प्राप्नुवंति ।

तवेदिन्द्रावमं वसु त्वं पुष्यसि मध्यमम् ।
सत्रा विश्वस्य परमस्य राजसि नकिष्ट्वा गोषु वृण्वते ॥ १६ ॥

तव । इत् । इन्द्र । अवमम् । वसु । त्वम् । पुष्यसि । मध्यमम् ।
सत्रा । विश्वस्य । परमस्य । राजसि । नकि । त्वा । गोषु । वृण्वते ॥ १६ ॥

हे इन्द्र अवमम् अधम त्रपुसीसादिक वसु धनम्। यद्वा भौम वस्ववमम्। तवेत् तवैव। त्व त्वमेव मध्यम वसु रजतहिरण्यादिकमान्तरिक्ष वा पुष्यसि। विश्वस्य सर्वस्य परमस्य उत्तमस्यापि रत्नादेर्दिव्यस्य वा वसुन राजसि ईशिषे। सत्रा सत्यमेव[1]। अपि च त्वा त्वा गोषु निमित्तेषु नकि वृण्वते केऽपि न वारयन्ति ॥

त्वं विश्वस्य धनदा असि श्रुतो य ईं भवन्त्याजयः ।
तवायं विश्वः पुरुहूत पार्थिवोऽवस्युर्नाम भिक्षते ॥ १७ ॥

त्वम् । विश्वस्य । धनऽदा । असि । श्रुत । ये । ईम् । भवन्ति । आजय ।
तव । अयम् । विश्व । पुरुऽहूत । पार्थिव । अवस्यु । नाम । भिक्षते ॥ १७ ॥

हे इन्द्र त्व विश्वस्य सर्वस्य स्तोतुर्यजमानस्य वा धनदा धनस्य दाता सन् श्रुत प्रसिद्ध असि। य ईं य एते आजय युद्धानि भवन्ति तेष्वपि धनदा श्रुतोऽसि। हे पुरुहूत विश्व सर्वोऽपि अय पार्थिव जन तव। त्वत्त इत्यर्थ। अवस्यु रक्षामिच्छन् नाम अन्नमुदकं वा। 'बर्हि नाम' इत्युदकनामसु पाठात्। भिक्षते याचते। त्वामेवेति शेष ॥

यदिन्द्र यावतस्त्वमेतावदहमीशीय ।
स्तोतारमिद्दिधिषेय रदावसो न पापत्वाय रासीय ॥ १८ ॥

यत् । इन्द्र । यावत । त्वम् । एतावत् । अहम् । ईशीय ।
स्तोतारम् । इत् । दिधिषेय । रदवसो इति रदऽवसो । न । पापऽत्वाय । रासीय ॥ १८ ॥

हे इन्द्र[2] यत् यत यावत धनस्य त्वम्[3] इशिषे एतावत्। षष्ठ्या लुक्। एतावतो धनस्य अहमीशीय ईश्वरो भवेय हे रदवसो। रदति ददाति वसूनीति रदवसु। ततोऽहमस्मदीय स्तोतारमित् दिधिषेय धनप्रदानेन धारयेयमेव। पापत्वाय न रासीय न दद्याम् ॥

शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिवे राय आ कुहचिद्विदे ।
नहि त्वदन्यन्मघवन्न आप्यं वस्यो अस्ति पिता चन ॥ १९ ॥

शिक्षेयम् । इत् । महऽयते । दिवेऽदिवे । राय । आ । कुहचित्ऽविदे ।
नहि । त्वत् । अन्यत् । मघऽवन् । न । आप्यम् । वस्य । अस्ति । पिता । चन ॥ १९ ॥

---

१ ख-न-भ-सत्यस्य, श१-सहैव सत्यमेव। २ य - इन्द्र त्वं। ३ ख-ञ न-भ-य-श-'त्वं' नास्ति।

vकुहचिद्विदे। कुत्रचिद्विद्यमान कुहचिद्वित्। तस्मै। यत्र क्कापि विद्यमानायेत्यर्थं। vमहयते पूजयते जनाय vदिवेदिवे प्रतिदिन vराय धनानि vशिक्षेयमित् दद्यामेव। आकार पूरण। एवमिन्द्रस्य वाक्य श्रुत्वा सतुष्ट ऋषिर्वदति। हे vमघवन् vत्वत् त्वत्त vअन्यत् अस्माकम् vआप्य ज्ञातेय vनहि vअस्ति। vवस्य प्रशस्य vपिता vचन पालयिता च त्वदन्यो नास्तीत्यर्थं ॥

तरणिरित्सिषासति वाजं पुरंध्या युजा।
आ व इन्द्रं पुरुहूतं नमे गिरा नेमिं तष्टेव सुद्रुम् ॥ २० ॥

तरणि । इत्। सिसासति। वाजम्। पुरम्ऽध्या। युजा।
आ। व । इन्द्रम्। पुरुऽहूतम्। नमे। गिरा। नेमिम्। तष्टाऽइव। सुऽद्रुम् ॥ २० ॥

vतरणिरित् स्तुत्यादौ कर्मणि त्वरित एव पुमान् vपुरध्या महत्या धिया vयुजा सहायभूतया vवाजम् अन्न vसिषासति सभजते। vपुरुहूत बहुभिराहूतम् vइन्द्र vव त्वां vगिरा स्तुत्या अहम् vआ vनमे vनेमि चक्रस्य वलय vसुद्रु शोभनदारु vतष्टेव। यथा वर्धकिर्दारुनेमिमानमयते तद्वदित्यर्थं ॥ ॥ २० ॥

न दुष्टुती मर्त्यो विन्दते वसु न स्रेधन्तं रयिर्नशत्।
सुशक्तिरिन्मघवन् तुभ्यं मावते देष्णं यत्पार्ये दिवि ॥ २१ ॥

न। दुःऽस्तुती। मर्त्यं । विन्दते। वसु। न। स्रेधन्तम्। रयि । नशत्।
सुऽशक्ति । इत्। मघऽवन्। तुभ्यम्। माऽवते। देष्णम्। यत्। पार्ये। दिवि ॥ २१ ॥

vमर्त्यं मनुष्य vदुष्टुती दुष्टुत्या vवसु धन vन vविन्दते। इन्द्र स्तुवन्नेव वसु लभत इत्यर्थं। vस्रेधन्तं हिंसन्तम्। इन्द्रविषयस्तुत्यादिकर्माण्यकुर्वन्तमित्यर्थं। vरयि धन vन vनशत् न व्याप्नोति। हे vमघवन् त्वया vपार्ये vदिवि सौत्ये दिवसे vमावते मत्सदृशाय vदेष्ण दातव्य vयत् धनमस्ति तत् vतुभ्य त्वत्त vसुशक्तिरित् सुकर्मैव। विन्दत इति व्यवहितमप्यनुषज्यते अध्याहारस्यान्तिकत्वात् ॥

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धाइव धेनवः।
ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥ २२ ॥

अभि। त्वा। शूर। नोनुम । अदुग्धाःऽइव। धेनवः ।
ईशानम्। अस्य। जगत । स्वःऽदृशम्। ईशानम्। इन्द्र। तस्थुषः ॥ २२ ॥

हे vशूर vइन्द्र vअस्य vजगत जङ्गमस्य vईशानम् ईश्वर vतस्थुष स्थावरस्य च vईशानम्। ईशानमिति पदस्यावृत्तिरादरार्था। vस्वर्दृश सर्वदृश vत्वा त्वाम् vअदुग्धाइव vधेनव यथादुग्धा धेनव क्षीरपूर्णोधस्त्वेन वर्तन्ते तद्वत्सोमपूर्णचमसत्वेन वर्तमाना वयम् vअभि vनोनुम भृशमभिष्टुम ॥

न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।
अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ २३ ॥

न । त्वाऽवान् । अन्य । दिव्य । न । पार्थिव । न । जात. । न । जनिष्यते ।
अश्वऽयन्त । मघऽवन् । इन्द्र । वाजिन । गव्यन्त । त्वा । हवामहे ॥ २३ ॥

हे Vमघवन् Vइन्द्र Vदिव्य दिवि भव Vत्वावान् त्वत्सदृश Vअन्य Vन जायते। Vपार्थिव पृथिव्या भवोऽपि त्वावानन्यो Vन जायते। दिव्य पार्थिवो वा त्वावानन्यो Vन Vजात । Vन च Vजनिष्यते। पृथिव्या दिवि च त्रिष्वपि लोकेषु त्वत्सदृश कश्चिन्नास्तीत्यर्थ । Vअश्वायन्त अश्वानिच्छन्त Vवाजिन वाजमिच्छन्त । इच्छायामिनिप्रत्यय ॥ हविष्मन्तो वा Vगव्यन्त गा इच्छन्तश्च वय Vत्वा त्वां Vहवामहे ह्वयाम ॥

अभी षतस्तदा भरेन्द्र ज्याय: कनीयस: ।
पुरूवसुर्हि मघवन्त्सनादसि भरेभरे च हव्य: ॥ २४ ॥

अभि । सत । तत् । आ । भर । इन्द्र । ज्याय । कनीयस ।
पुरुऽवसु । हि । मघऽवन् । सनात् । असि । भरेऽभरे । च । हव्य ॥ २४ ॥

हे Vज्याय ज्यायन् Vइन्द्र ॥ 'आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत्' इतीन्द्रपदस्याविद्यमानवद्भावात् ज्याय इत्यस्य सर्वानुदात्तत्वाभाव नकारस्य रुत्व व्यत्ययाशुमभावो वा ॥ Vकनीयस Vसत[1] मम Vतत् प्रसिद्धं धनम् Vअभि Vआ Vभर। हे Vमघवन् त्व Vसनात् चिरादेवारभ्य Vपुरूवसुर्हि बहुधनो हि Vअसि। Vभरेभरे संग्रामे यज्ञे वा Vहव्य हविष्य Vच असि ॥

परा णुदस्व मघवन्नमित्रान्त्सुवेदा नो वसू कृधि ।
अस्माकं बोध्यविता महाधने भवा वृधः सखीनाम् ॥ २५ ॥

परा । नुदस्व । मघऽवन् । अमित्रान् । सुऽवेदा । न । वसु । कृधि ।
अस्माकम् । बोधि । अविता । महाऽधने । भव । वृध । सखीनाम् ॥ २५ ॥

हे Vमघवन् Vपरा पराचीनान् Vअमित्रान् शत्रून् Vनुदस्व प्रेरय। Vन अस्मभ्य Vवसु वसूनि Vसुवेदा सुलभानि Vकृधि कुरु। Vमहाधने सङ्ग्रामे। 'वाजसातौ महाधने' इति सङ्ग्रामनामसु पाठात्। Vसखीनां स्तोतॄणाम् Vअस्माक वसिष्ठानाम् Vअविता रक्षिता Vबोधि भव। Vवृध वर्धयिता च Vभव ॥

इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।
शिक्षा णो अस्मिन्पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ २६ ॥

इन्द्र । क्रतुम् । न । आ । भर । पिता । पुत्रेभ्य । यथा ।
शिक्ष । न । अस्मिन् । पुरुऽहूत । यामनि । जीवा । ज्योति । अशीमहि ॥ २६ ॥

---

१ ख-क्ष-स-श—अतो ।

हे vइन्द्र vन अस्मभ्य vक्रतु कर्म प्रज्ञान वा vआ vभर आहर। अपि च vयथा vपिता vपुत्रेभ्य धन प्रयच्छति तथा vन अस्मभ्य vशिक्ष धन देहि। हे vपुरुहूत बहुभिराहूत vयामनि यज्ञे vजीवा वय vज्योति सूर्यम् vअशीमहि प्रतिदिन प्राप्नुयाम ॥

मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्यो३ माशिवासो अव क्रमुः ।

त्वया वयं प्रवतः शश्वतीरपोऽति शूर तरामसि ॥ २७ ॥

मा । न । अज्ञाता । वृजना । दुःऽआध्य । मा । अशिवास । अव । क्रमु ।

त्वया । वयम् । प्रऽवत । शश्वती । अप । अति । शूर । तरामसि ॥ २७ ॥

हे इन्द्र vअज्ञाता अज्ञातगमना vवृजना हिंसका vदुराध्य vन अस्मान् vमा vअव vक्रमु मावचक्रमु । हे vशूर vत्वया vवय वसिष्ठा vप्रवत प्रवणका सन्त vशश्वती बह्वी vअप vअति vतरामसि अतितराम ॥ ॥ २१ ॥

'श्वित्यञ्च' इति चतुर्दशर्चं षोडश सूक्तम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'श्वित्यञ्च षळूना सस्तवो वसिष्ठस्य सपुत्रस्येन्द्रेण वा सवाद' इति। आदितो नवाना वसिष्ठ ऋषि । वसिष्ठपुत्राणा स्तूयमानत्वात्त एव देवता। 'विद्युतो ज्योति' इत्यादिभिदशम्यादिभि स्वपुत्रैर्वसिष्ठ स्तूयते। अतो वसिष्ठो देवता। त एव ऋषय । 'या तेनोच्यते' इति न्यायात्। अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् ॥

श्वित्यञ्चो मा दक्षिणतस्कपर्दा धियंजिन्वासो अभि हि प्रमन्दुः ।

उत्तिष्ठन्वोचे परि बर्हिषो नॄन्न मे दूरादवितवे वसिष्ठाः ॥ १ ॥

श्वित्यञ्च । मा । दक्षिणत ऽकपर्दा । धियम्ऽजिन्वास । अभि । हि । प्रऽमन्दु ।

उत्ऽतिष्ठन् । वोचे । परि । बर्हिष । नॄन् । न । मे । दूरात् । अवितवे । वसिष्ठा ॥ १ ॥

vश्वित्यञ्च । श्वित्य श्वेतवर्णमञ्चन्तीति श्वित्यञ्च । श्वेतवर्णा इत्यर्थ । vधियजिन्वास कर्मणा पूरयितार vदक्षिणतस्कपर्दा । दक्षिणे शिरसो भागे कपर्दाश्चूडा येषा[1] ते दक्षिणतस्कपर्दा । चूडाकर्मणि दक्षिणतो वसिष्ठानामिति स्मर्यते। vमा माम् vअभि vप्रमन्दु विद्याबलेनाभिप्राहर्षयन्। यतो मामभि प्रमन्दुरत vबर्हिष यज्ञात्। vपरि इति पञ्चम्यर्थानुवाद[2]। vउत्तिष्ठन् अह vनॄन् यज्ञस्य नेतॄन् vवोचे ब्रवीमि। vमे मत्त vदूरात् vवसिष्ठा वसिष्ठस्य मम पुत्रा[3] vअवितवे गन्तु vन[4] अर्हन्तीति शेष ॥

दूरादिन्द्रमनयन्ना सुतेन तिरो वैशन्तमति पान्तमुग्रम् ।

पाशद्युम्नस्य वायतस्य सोमात्सुतादिन्द्रोऽवृणीता वसिष्ठान् ॥ २ ॥

दूरात् । इन्द्रम् । अनयन् । आ । सुतेन । तिर । वैशन्तम् । अति । पान्तम् । उग्रम् ।

पाशऽद्युम्नस्य । वायतस्य । सोमात् । सुतात् । इन्द्र । अवृणीत । वसिष्ठान् ॥ २ ॥

१ ख–एषां। २ ख-भ–°नुवादी। ३ ज–पुत्रा सुदासं राजानं, त१–पुत्रा सुदासराजान, त२–पुत्रा सुदासराजान। ४ ख-त-न-भ-श–'न' नास्ति।

यदा वसिष्ठस्य पुत्रा सुदास राजानमयाजयन् तदैव पाशद्युम्नाख्योऽपि राजा सोमान् यष्टुमुद्यम चकार। तदा ते वसिष्ठपुत्रा पाशद्युम्न तिरस्कृत्य तदीये यागे सोम पिबन्तमिन्द्र मन्त्रबलेन तस्मादाच्छिद्य सुदासो यज्ञे स्थापयामासु । तदेतद्वृत्तान्त कीर्तयन् वसिष्ठ स्वसुताननेन मन्त्रेण स्तौति। vवैशन्तम्। वेशन्त पल्वलम्। अत्र वेशन्तशब्देन सोमाधारश्चमसो लक्ष्यते। तस्य सोम vपान्त पिबन्तम् vउग्रम् उद्गूर्णम् vइन्द्र vसुतेन सुदासो यज्ञेऽभिषुतेन सोमेन हेतुना vतिर पाशद्युम्नं तिरस्कृत्य vदूरात् vआ vअनयन् वसिष्ठा मन्त्रबलेनानीतवन्त । vइन्द्र अपि vवायतस्य वयत पुत्रस्य vपाशद्युम्नस्य। द्वितीयार्थे षष्ठी। वायत पाशद्युम्नम् vअति अतिहाय सुदासो यज्ञेऽभिषुतात् vसोमात् हेतो vवसिष्ठान् वसिष्ठस्य पुत्रान् vअवृणीत। पाशद्युम्नस्य सोमयागे चमसस्थ सोम पिबन्नपीन्द्रस्त पाशद्युम्न तिरस्कृत्य मन्त्रसामर्थ्यबलेन सुदासो यज्ञ आहवनकाले वसिष्ठानाजगामेत्यर्थ ॥

एवेन्नु कं सिन्धुमेभिस्ततारेवेन्नु कं भेदमेभिर्जघान ।
एवेन्नु कं दाशराज्ञे सुदासं प्रावदिन्द्रो ब्रह्मणा वो वसिष्ठाः ॥ ३ ॥

एव । इत् । नु । कम् । सिन्धुम् । एभि । ततार । एव । इत् । नु । कम् । भेदम् । एभि । जघान ।
एव । इत् । नु । कम् । दाशऽराज्ञे । सुऽदासम् । प्र । आवत् । इन्द्र । ब्रह्मणा । व । वसिष्ठा ॥३॥

vएवेत् यथा पाशद्युम्नस्य सवाख्ये[1] सोमयागे चमसस्थ सोम पिबन्तमपीन्द्र वसिष्ठै सुदा प्रासवान् एवमेव vसिन्धु नदीम् vएभि वसिष्ठै vक सुखेन vततार तीर्ण आसीत्। vनु इति पूरण । तथा च निगमान्तरम्–'अर्णांसि चित्पप्रथाना सुदासे' (ऋ स ७ १८ ५) इति। vएवेत् एवमेव vभेद भेदनामक शत्रुमपि vएभि वसिष्ठैरेव vजघान। अथ प्रत्यक्षस्तुति । vएवेत् एवमेव हे vवसिष्ठा vव युष्मदीयेन vब्रह्मणा स्तोत्रेण vदाशराज्ञे दशभी राजभि सह युद्धे प्रवृत्ते[2] सति vसुदास राजानम् vइन्द्र vप्रावत् प्रारक्षत्। तथा च निगमान्तर–'दश राजान समिता अयज्यव सुदासमिन्द्रावरुणा न युयुधु' (ऋ स ७ ८३ ७) इति 'दाशराज्ञे परियत्ताय विश्वत' (ऋ स ७ ८३ ८) इति च॥

जुष्टी नरो ब्रह्मणा वः पितॄणामक्षमव्ययं न किला रिषाथ ।
यच्छक्करीषु बृहता रवेणेन्द्रे शुष्ममदधाता वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

जुष्टी । नर । ब्रह्मणा । व । पितॄणाम् । अक्षम् । अऽव्ययम् । न । किल । रिषाथ ।
यत् । शक्करीषु । बृहता । रवेण । इन्द्रे । शुष्मम् । अदधात । वसिष्ठा ॥ ४ ॥

हे vनर vव युष्मदीयेन vब्रह्मणा स्तोत्रेण vपितॄणां vजुष्टी प्रीतिर्भवति। पितॄणामित्यनेन पारोक्ष्येण[3] वसिष्ठस्यैव कीर्तनम्। अह प्रीतो भवामीत्यर्थ । अथेदानीं स्वमाश्रम गन्तुमुद्यतोऽहम् vअक्ष रथस्याक्षम् vअव्यय व्ययामि। लडर्थे लङ्। चालयामीत्यर्थ । यूय vन vकिल vरिषाथ न च क्षीणा भवथ हे vवसिष्ठा vयत् यस्मात् vशक्करीषु ऋक्षु vबृहता श्रेष्ठेन vरवेण साम्ना vइन्द्रे vशुष्म बलम् vअदधात अधारयत॥

१ ख न-भ–ससवाख्ये, ज्ञ–'सवाख्ये' नास्ति, ज्ञ त३-श–संवाख्ये, त१–ख्ये, त२–ख्ये।
२ श–प्रवृद्धे। ३ ज्ञ-त२–परोक्षेण, त४– परोक्ष्येण।

उद्द्यामिवेत्तृष्णजो नाथितासोऽदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः ।
वसिष्ठस्य स्तुवत इन्द्रो अश्रोदुरुं तृत्सुभ्यो अकृणोदु लोकम् ॥ ५ ॥

उत् । द्याम्ऽइव । इत् । तृष्णऽजः । नाथितासः । अदीधयुः । दाशऽराज्ञे । वृतासः ।
वसिष्ठस्य । स्तुवतः । इन्द्रः । अश्रोत् । उरुम् । तृत्सुऽभ्यः । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् ॥५॥

ᵛतृष्णजः जाततृष्णाः ᵛवृतासः तृत्सुभी राजभिर्वृताः ᵛनाथितासः वृष्टिं याचमाना वसिष्ठाः ᵛद्यामिव आदित्यमिव इन्द्रं ᵛदाशराज्ञे दशानां राज्ञां सङ्ग्रामे ᵛउत्[1] ᵛअदीधयुः[1] उददीधयन् । ᵛस्तुवतः ᵛवसिष्ठस्य स्तोत्रम् ᵛइन्द्रः ᵛअश्रोत् अशृणोच्च । ᵛउरुं विस्तीर्णं ᵛलोकं ᵛतृत्सुभ्यः राजभ्यः ᵛअकृणोत् अकरोच्च अददाच्चेत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

दण्डाइवेद्गोअजनास आसन्परिच्छिन्ना भरता अर्भकासः ।
अभवच्च पुरएता वसिष्ठ आदित्तृत्सूनां विशो अप्रथन्त ॥ ६ ॥

दण्डाःऽइव । इत् । गोऽअजनासः । आसन् । परिऽछिन्नाः । भरताः । अर्भकासः ।
अभवत् । च । पुरःऽएता । वसिष्ठः । आत् । इत् । तृत्सूनाम् । विशः । अप्रथन्त ॥ ६ ॥

ᵛगोअजनासः गवां प्रेरकाः ᵛदण्डाइव यथा दण्डाः परिच्छिन्नपत्रोपशाखा भवन्ति तद्वत् ᵛभरताः । तृत्सूनामेव राज्ञां भरता इति नामान्तरेणोपादानम् । शत्रुभिः ᵛपरिच्छिन्ना एव ᵛआसन् । ᵛअर्भकासः अर्भका अल्पाश्चासन् । ᵛआदित् परिच्छिन्नत्वादनन्तरमेव तेषां ᵛतृत्सूनां ᵛवसिष्ठः ᵛपुरएता पुरोहितः ᵛअभवच्च । तत्पौरोहित्यसामर्थ्यात्[2] तृत्सूनां ᵛविशः प्रजाः ᵛअप्रथन्त अवर्धन्त ॥

त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेतस्तिस्रः प्रजा आर्या ज्योतिरग्राः ।
त्रयो घर्मास उषसं सचन्ते सर्वाँ इत्ताँ अनु विदुर्वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

त्रयः । कृण्वन्ति । भुवनेषु । रेतः । तिस्रः । प्रऽजाः । आर्याः । ज्योतिःऽअग्राः ।
त्रयः । घर्मासः । उषसम् । सचन्ते । सर्वान् । इत् । तान् । अनु । विदुः । वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

ᵛभुवनेषु पृथिव्यन्तरिक्षद्युषु ᵛत्रयः अग्निवायुसूर्याः यथाक्रमेण ᵛरेतः विश्वस्य धारकमुदकं ᵛकृण्वन्ति कुर्वन्ति । तेषां त्रयाणां ᵛज्योतिरग्राः आदित्यप्रमुखाः ᵛआर्याः श्रेष्ठाः ᵛतिस्रः प्रजा भवन्ति । ते च ᵛत्रयः अग्निवायुसूर्याः ᵛघर्मासः दीप्यमानाः ᵛउषसं ᵛसचन्ते समवयन्ति[3] । दुर्ज्ञानान्[2] ᵛसर्वानित् सर्वानेव ᵛतान् ᵛवसिष्ठाः ᵛअनु ᵛविदुः अभिजानन्ति । तेषां रहस्यविज्ञानादियमपि वसिष्ठानामेव स्तुतिः । तथा च शाट्यायनकम्—'त्रयः कृण्वन्ति भुवनेषु रेत इत्यग्निः पृथिव्यां रेतः कृणोति वायुरन्तरिक्ष आदित्यो दिवि तिस्रः प्रजा आर्या ज्योतिरग्रा इति वसवो रुद्रा आदित्यास्तासां ज्योतिर्यदसावादित्यस्त्रयो घर्मास उषसं सचन्त इत्यग्निरुषसं सचते वायुरुषसं सचत आदित्य उषसं सचते' इति ॥

---

१ ख-झ-त३-४-न-भ-श-'उददीधयुः' नास्ति, ञ-त१-२-अदीधयुः । २ ख-न भ-यत्पौरोहित्य°, झ-तत्पौरोहित्यं, त३-यत्पौरोहित्यं° । ३ ख-भ-सेवंते ।

सूर्यस्येव वक्षथो ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गभीरः ।
वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वेतवे वः ॥ ८ ॥

सूर्यस्यऽइव । वक्षथ । ज्योति । एषाम् । समुद्रस्यऽइव । महिमा । गभीर ।
वातस्यऽइव । प्रऽजव । न । अन्येन । स्तोम । वसिष्ठा । अनुऽएतवे । व ॥ ८ ॥

हे vवसिष्ठा vएषां vव युष्माक vस्तोम महिमापि वा vसूर्यस्य vज्योति vइव vवक्षथ प्रकाशोऽस्ति । हे वसिष्ठा वो युष्माक vमहिमा स्तोमोऽपि वा vसमुद्रस्येव vगभीर गम्भीरोऽस्ति । तथा हे वसिष्ठा एषां वो युष्माक स्तोम ऋक्समूहो महिमापि वा vवातस्येव vप्रजव यथा वातस्य प्रवेगोऽन्येनान्वेतु न शक्यस्तद्वत् vअन्येन vअन्वेतवे[1] अन्वेतु vन शक्य ॥

त इन्निण्यं हृदयस्य प्रकेतैः सहस्रवल्शमभि सं चरन्ति ।
यमेन ततं परिधिं वयन्तोऽप्सरस उप सेदुर्वसिष्ठाः ॥ ९ ॥

ते । इत् । निण्यम् । हृदयस्य । प्रऽकेतै. । सहस्रऽवल्शम् । अभि । सम् । चरन्ति ।
यमेन । ततम् । परिऽधिम् । वयन्त । अप्सरस । उप । सेदु । वसिष्ठा ॥ ९ ॥

vत vइत् त एव वसिष्ठा vनिण्य तिरोहित दुर्ज्ञानम् । 'निण्य सस्व' इत्यन्तर्हितनामसु पाठात् । vसहस्रवल्श सहस्रशाख मसार vहृदयस्य vप्रकेतै प्रज्ञानै vअभि vस vचरन्ति । एव स्वाच्छन्द्येन[2] अभिसंचरन्तस्ते vवसिष्ठा vयमेन कारणात्मना सर्वनियन्त्रा vततं विस्तृत vपरिधिं वस्त्रम् । परिधिरित्यनेन जन्मादिप्रवाहो विवक्षित । त vवयन्तोऽप्सरस जननीत्वेन vउप vसेदु । अत्र वसिष्ठा इति बहुवचन पूजायाम् । वसिष्ठ पूर्वं प्रजापतेरुत्पन्न देहमुत्सृज्याप्सर सु जायेयेति बुद्धिमकरोदिति भाव ॥

विद्युतो ज्योतिः परि संजिहानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा ।
तत्ते जन्मोतैकं वसिष्ठागस्त्यो यत्त्वा विश आजभार ॥ १० ॥

विऽद्युत । ज्योति । परि । सम्ऽजिहानम् । मित्रावरुणा । यत् । अपश्यताम् । त्वा ।
तत् । ते । जन्म । उत । एकम् । वसिष्ठ । अगस्त्य । यत् । त्वा । विश । आऽजभार ॥ १० ॥

एतास्वृक्षु वसिष्ठस्यैव देहपरिग्रह प्रतिपाद्यते । एताश्चेन्द्रस्य वाक्यमित्येके वर्णयन्त्यपरे वसिष्ठपुत्राणामिति । हे vवसिष्ठ vयत् यदा vविद्युत विद्युत इव स्वीय vज्योति देहान्तरपरिग्रहार्थं vपरि vसजिहान परित्यजन्त vत्वा त्वाम् । छान्दसमात्मनेपदम् । यद्वा । जिघृक्षितदेहार्थं[3] स्वीय ज्योति परि सजिहानम् । परिजिघृक्षन्तमित्यर्थ । अस्मिन् पक्षे जहातेर्गत्यर्थत्वादात्मनेपद छान्दसं न भवति । vमित्रावरुणा मित्रावरुणौ vअपश्यताम् । आवाभ्यामय जायेतेति समकल्पतामित्यर्थं । vतत् तदा vते तव vएक vजन्म । vउत अपि च vयत् यदा vअगस्त्य vविश निवेशनान्मित्रा-वरुणौ आवां[4] जनयिष्याव इत्येतस्मात् पूर्वावस्थानात् त्वाम् vआजभार आजहार ॥ ॥ २३ ॥

---

१ ज्ञ—भवन्महिमा अन्वेतवे, त१ २-४— तव महिमा अन्वेतवे । २ ज्ञ-त१-२—स्वच्छंदेन ।
३ ख-भ—जिघृक्षिकदेहाय, ज्ञ—जिघृक्षितं देहार्थं, न—जिघृक्षितदेहाय । ४ श— वा कदा ।

उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्या ब्रह्मन्मनसोऽधि जातः ।
द्रप्सं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाददन्त ॥ ११ ॥

उत । असि । मैत्राऽवरुण । वसिष्ठ । उर्वश्याः । ब्रह्मन् । मनसः । अधि । जातः ।
द्रप्सम् । स्कन्नम् । ब्रह्मणा । दैव्येन । विश्वे । देवाः । पुष्करे । त्वा । अददन्त ॥ ११ ॥

Vउत अपि च हे Vवसिष्ठ Vमैत्रावरुण मित्रावरुणयोः पुत्र Vअसि । हे Vब्रह्मन् वसिष्ठ Vउर्वश्या अप्सरसः Vमनसः[1] ममायं पुत्रः स्यादितीदृशात् संकल्पात् Vद्रप्सः रेतः मित्रावरुणयोरुर्वशीदर्शनात् Vस्कन्नम् आसीत् । तस्मात् Vअधि[2] Vजातः असि । तथा च वक्ष्यते 'सत्रे ह जातौ' इत्यृचि । एवं जातं Vत्वा त्वां Vदैव्येन देवसंबन्धिना Vब्रह्मणा वेदराशिना अहंभुवा[3] युक्तं[3] Vपुष्करे Vविश्वे Vदेवाः Vअददन्त अधारयन्त । तथा च अदितेर्मित्रावरुणौ जज्ञाते इति प्रकृत्य पठ्यते—'तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाप्सरसमुर्वशीम् । रेतश्चस्कन्द तत्कुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ॥ तेनैव तु मुहूर्तेन वीर्यवन्तौ तपस्विनौ । अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी संबभूवतुः ॥ बहुधा पतितं रेतः कलशे च जले स्थले । स्थले वसिष्ठस्तु मुनिः संभूत ऋषिसत्तमः ॥ कुम्भे त्वगस्त्यः संभूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः । उदियाय ततोऽगस्त्यः शम्यामात्रो महातपाः ॥ मानेन संमितो यस्मात्तस्मान्मान्य इहोच्यते । यद्वा कुम्भादृषिर्जातः कुम्भेनापि हि मीयते ॥ कुम्भ इत्यभिधानं च[4] परिमाणस्य लक्ष्यते[4] । ततोऽप्सु गृह्यमाणासु वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ॥ सर्वतः पुष्करे तं हि विश्वे देवा अधारयन् ।' (बृहद्दे ५ १४९–१५५) इति ॥

स प्रकेत उभयस्य प्रविद्वान्त्सहस्रदान उत वा सदानः ।
यमेन ततं परिधिं वयिष्यन्नप्सरसः परि जज्ञे वसिष्ठः ॥ १२ ॥

सः । प्रऽकेतः । उभयस्य । प्रऽविद्वान् । सहस्रऽदानः । उत । वा । सऽदानः ।
यमेन । ततम् । परिऽधिम् । वयिष्यन् । अप्सरसः । परि । जज्ञे । वसिष्ठः ॥ १२ ॥

Vस वसिष्ठः Vप्रकेतः प्रकृष्टज्ञानः Vउभयस्य उभयं दिवं च पृथिवीं च Vप्रविद्वान् प्रकर्षेण जानन् Vसहस्रदानः अभवत् । किमनेन सहस्रदान इति विशेषणेन Vउत Vवा अपि वा Vसदानः सर्वदानसहित एवाभवत् किंच Vवसिष्ठः Vयमेन कारणात्मना सर्वनियन्त्रा Vततं विस्तृतं Vपरिधिं वस्त्रम् । परिधिरित्यनेन संसारप्रवाहो विवक्षितः । तं Vवयिष्यन् Vअप्सरसः उर्वश्याः । Vपरि इति पञ्चम्यर्थानुवादः । Vजज्ञे जातः ॥

सत्रे ह जाताविषिता नमोभिः कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम् ।
ततो ह मान उदियाय मध्यात्ततो जातमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ॥ १३ ॥

सत्रे । ह । जातौ । इषिता । नमःऽभिः । कुम्भे । रेतः । सिसिचतुः । समानम् ।
ततः । ह । मानः । उत् । इयाय । मध्यात् । ततः । जातम् । ऋषिम् । आहुः । वसिष्ठम् ॥ १३ ॥

---

१ ख-ङ्ग-त-न-भ-श—'मनस' नास्ति, घ—नमस । २ ख-ङ्ग-त-न भ-श—'अधि' नास्ति । ३ ख-घ-भ—अहंभुवा मुक्तं, ङ्ग-त४ श२—अहभुवा युक्तं, त३-न—अहभुवा मुक्त । ४ ङ्ग-त१—परिमाणं च लक्ष्यते, त२—तत् परिमाणं च लक्ष्यते ।

ᵛसत्रे बहुकर्तृके यागे। ᵛह इति पूरण । ᵛजातौ दीक्षितौ मित्रावरुणौ ᵛइषिता अभ्येषितौ स्वयमन्यैर्जनै ᵛनमोभि स्तुतिभि ᵛकुम्भे वासतीवरे[1] कलशे ᵛसमानम् एकदैव ᵛरेत· ᵛसिसिचतु[2] असिञ्चताम्। ᵛतत वासतीवरात्कुम्भात् ᵛमध्यात् अगस्त्य ᵛमान शमीप्रमाण ᵛउदियाय प्रादुर्बभूव। ᵛतत एव कुम्भात् ᵛवसिष्ठम् अपि ᵛऋषिं ᵛजातमाहु ॥

उक्थभृतं सामभृतं बिभर्ति ग्रावाणं बिभ्रत्प्र वंदात्यग्रे ।
उपैनमाध्वं सुमनस्यमाना आ वो गच्छाति प्रतृदो वसिष्ठः ॥ १४ ॥

उक्थऽभृतम्। सामऽभृतम्। बिभर्ति। ग्रावाणम्। बिभ्रत्। प्र। वदाति। अग्रे।
उप। एनम्। आध्वम्। सुऽमनस्यमाना। आ। व। गच्छाति। प्रऽतृद। वसिष्ठ ॥१४॥

हे ᵛप्रतृद । प्रतृद इति तृत्सव एवाभिधीयन्ते नामान्तरेण। ᵛव युष्मान् ᵛवसिष्ठ ᵛआ ᵛगच्छाति आगच्छति। ᵛएन वसिष्ठ ᵛसुमनस्यमाना सुमनस सन्त ᵛउप ᵛआध्व उपतिष्ठत। आगतश्चासौ वसिष्ठ यज्ञे ᵛअग्रे पुरोहितो ब्रह्मा सन् ᵛउक्थभृत शस्त्राणां सम्भर्तार ᵛबिभर्ति। ᵛसामभृतम् उद्गातारं बिभर्ति। ᵛग्रावाणम् अभिषवण[3] ᵛबिभ्रत् बिभ्रतम्[4] अध्वर्युं च बिभर्ति। ᵛप्र ᵛवदाति यज्ञे यत्प्रवदितव्य प्रेषादिनिमित्ते कर्तव्यमस्ति[5] तदपि वदतीति तृत्सून् प्रतीन्द्रो ब्रवीति ॥ ॥ २४ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिसूक्तानि। तत्र 'प्र शुक्रा' इति पञ्चविंशत्यृच प्रथम सूक्तम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'प्र शुक्रा पञ्चाधिका वैश्वदेव ह्याद्या एकविंशतिर्द्विपदा अब्जामहेरर्धर्चं उत्तरोऽहिर्बुध्न्याय' इति। वसिष्ठ ऋषि । आद्या एकविंशतिर्द्विपदा विंशत्यक्षरा विराजो द्वाविंशाद्याश्चतस्रस्त्रिष्टुभ । विश्वे देवा देवता। व्यूळ्हे दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम्। सूत्रित च—'प्र शुक्रैत्विति वैश्वदेवम्' (आश्व श्रौ ८ ८) इति। षोडशिनि 'आ धूर्ष्वस्मा इति द्विपदा' (आश्व श्रौ ६ २) इति। महाव्रतेऽप्येषा द्विपदा। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रित—'आ धूर्ष्वस्मा इत्येका सूददोहा' (ऐ आ ५ २ २) इति॥

प्र शुक्रैतु देवी मनीषा अस्मत्सुतष्टो रथो न वाजी ॥ १ ॥

प्र। शुक्रा। एतु। देवी। मनीषा। अस्मत्। सुऽतष्ट। रथ। न। वाजी ॥ १ ॥

ᵛशुक्रा दीप्ता ᵛदेवी सर्वेषां कामाना प्रदात्री ᵛमनीषा स्तुति ᵛअस्मत् अस्मत्त अस्मिन् सूक्ते स्तोष्यमाणान् देवान् ᵛवाजी वेगवान् ᵛसुतष्ट सुसस्कृत ᵛरथो ᵛन रथ इव ᵛप्र ᵛएतु प्रगच्छतु[6] ॥

विदुः पृथिव्या दिवो जनित्रं शृण्वन्त्यापो अध क्षरन्तीः ॥ २ ॥

विदु। पृथिव्या। दिव। जनित्रम्। शृण्वन्ति। आप। अध। क्षरन्ती ॥ २ ॥

अस्यामृच्याप स्तूयन्ते। ᵛक्षरन्ती क्षरन्त्य ᵛआप ᵛदिव ᵛपृथिव्या च। उभयोरपि लोकयोरित्यर्थ । ᵛजनित्रम् उत्पत्तिं ᵛविदु जानन्ति। ᵛअध अपि च ᵛशृण्वन्ति स्तोत्राणीति शेष ॥

---

१ क्ष—वासतीवरी । २ ज्ञ—सिषिचतु । ३ ज्ञ—अभिषवपाषाणं। ४ ख-घ-क्ष-त२-न-भ-श—बिभ्रंतं। ५ ख—कर्तव्ये सति, न-भ—कर्तव्यसस्ति। ६ त—गच्छतु, श—आगच्छतु।

आपश्चिदस्मै पिन्वन्त पृथ्वीर्वृत्रेषु शूरा मंसन्त उग्राः ॥ ३ ॥

आपः । चित् । अस्मै । पिन्वन्त । पृथ्वी । वृत्रेषु । शूरा । मंसन्ते । उग्रा ॥ ३ ॥

इन्द्रोऽस्मिन् तृचे स्तूयते । vपृथ्वी पृथ्व्य प्रथमाना vआपश्चित् आपोऽपि vअस्मै इन्द्राय vपिन्वन्त प्यायन्ते[1] । vवृत्रेषु उपद्रवेषु सत्सु vउग्रा उद्गूर्णास्तेजस्विनो वा vशूरा योद्धारोऽपि vमंसन्ते इममेवेन्द्रं स्तुवन्ति ॥

आ धूर्ष्वस्मै दधाताश्वानिन्द्रो न वज्री हिरण्यबाहुः ॥ ४ ॥

आ । धूःऽसु । अस्मै । दधात । अश्वान् । इन्द्रः । न । वज्री । हिरण्यऽबाहुः ॥ ४ ॥

vअस्मै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्येन्द्रस्यागमनाय vअश्वान् vधूर्षु रथस्य vआ vदधात । vइन्द्रो vन । नेति चार्थे । इन्द्र vवज्री वज्रवान् vहिरण्यबाहु हिरण्यहस्तश्च भवति ॥ षोडशिभि शस्यमानत्वादस्या ऐन्द्रत्व गम्यते । 'आ धूर्ष्वस्मै' इत्यत्र 'अस्मै' इत्यस्य पदस्यानुदात्तत्वं पूर्वस्यामिन्द्रस्य प्रकृतत्वात् । अत एव पूर्वाप्यैन्द्रीति विज्ञायते । पूर्वस्यामप्यृचि 'अस्मै' इत्यत्रानुदात्तत्वमल्पीयोऽर्थंतरमनुदात्तमिति । तथा च यास्क—'अस्येति चोदात्त प्रथमादेशेऽनुदात्तमन्वादेशे तीव्रार्थंतरमुदात्तमल्पीयोऽर्थंतरमनुदात्तम्' (निरु ४ २५) इति । अल्पीयस्त्वं चेदशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य सनिधानस्य दूरस्थत्वेनेत्यवगन्तव्यम् ॥

अभि प्र स्थाताहेव यज्ञं यातेव पत्मन्त्मना हिनोत ॥ ५ ॥

अभि । प्र । स्थात । अहेऽइव । यज्ञम् । याताऽइव । पत्मन् । त्मना । हिनोत ॥ ५ ॥

यज्ञस्तुतिरियम् । हे जना vयज्ञम् vअभि vप्र vस्थात अभिक्रमत । vअहेव इति पूरणौ । अपि च vपत्मन् पत्मनि यज्ञमार्गे vत्मना स्वयमेव vयातेव गन्तेव vहिनोत गच्छत । 'हि गतौ' इति धातु ॥

त्मना समत्सु हिनोत यज्ञं दधात केतुं जनाय वीरम् ॥ ६ ॥

त्मना । समत्ऽसु । हिनोत । यज्ञम् । दधात । केतुम् । जनाय । वीरम् ॥ ६ ॥

उक्तस्यैव विवरणमत्र । हे मदीया जना vसमत्सु संग्रामेषु vत्मना स्वयमेव vहिनोत गच्छत । अपि च vकेतु प्रज्ञापक vवीर पापानां वारयितारम् । नाशकमित्यर्थ । vयज्ञं vजनाय लोकाय । तद्रक्षार्थमित्यर्थं । vदधात विधत्त ॥

उदस्य शुष्माद्भानुर्नार्त बिभर्ति भारं पृथिवी न भूम ॥ ७ ॥

उत् । अस्य । शुष्मात् । भानु । न । आर्त । बिभर्ति । भारम् । पृथिवी । न । भूम ॥ ७ ॥

vअस्य यज्ञस्य vशुष्मात् बलात् vभानु सूर्यं vउत् vआर्त उद्गच्छति । vभूम भूतानि पृथिवीव[2] vभार लोकस्याय यज्ञो vबिभर्ति च[3] ॥

ह्वयामि देवाँ अयातुरग्ने साधन्नृतेन धियं दधामि ॥ ८ ॥

ह्वयामि । देवान् । अयातु । अग्ने । साधन् । ऋतेन । धियम् । दधामि ॥ ८ ॥

---

१. घ—आप्यायंते । २ ङ-त१ २—पृथिवी न पृथिवीव । ३. घ ङ-त१-२—च न पूरण ।

अस्मिस्तृचे देवा स्तूयन्ते। हे ᵛअग्ने ᵛअयातु अहिंसादिनियमयुक्तेन ᵛऋतेन यज्ञेन ᵛसाधन् कामान् साधयन् ᵛदेवान् ᵛह्वयामि। अपि च ᵛधियं देवानां परिचरणात्मकं कर्म ᵛदधामि। करोमीत्यर्थं ॥

अभि वो देवीं धियं दधिध्वं प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम् ॥ ९ ॥

अभि। वः। देवीम्। धियम्। दधिध्वम्। प्र। वः। देवऽत्रा। वाचम्। कृणुध्वम्॥ ९ ॥

हे जना ᵛव यूयम् ᵛअभि देवानुद्दिश्य ᵛदेवीं दीप्तां ᵛधिय कर्म ᵛदधिध्व विधत्त। अपि च ᵛव यूय ᵛदेवत्रा देवेषु ᵛवाच स्तुतिरूपा ᵛप्र ᵛकृणुध्व प्रकर्षेण कुरुध्वम्॥

आ चष्ट आसां पाथो नदीनां वरुण उग्रः सहस्रचक्षाः ॥ १० ॥

आ। चष्टे। आसाम्। पाथः। नदीनाम्। वरुणः। उग्रः। सहस्रऽचक्षाः ॥ १० ॥

ᵛसहस्रचक्षा बहुचक्षु ᵛवरुण ᵛआसां ᵛनदीनां ᵛपाथ जलम् ᵛआ ᵛचष्टे अभिपश्यति। कीदृशो वरुण। ᵛउग्र उद्गूर्ण ओजस्वी वा॥ ॥ २५ ॥

राजा राष्ट्रानां पेशो नदीनामनुत्तमस्मै क्षत्रं विश्वायु ॥ ११ ॥

राजा। राष्ट्रानाम्। पेशः। नदीनाम्। अनुत्तम्। अस्मै। क्षत्रम्। विश्वऽआयु ॥ ११ ॥

ᵛराष्ट्रानां राष्ट्राणाम्॥ णत्वाभावश्छान्दस ॥ ईश्वराणामपि वरुण ᵛराजा ईश्वर भवति। ᵛनदीनां ᵛपेश रूप रूपकृदपि भवतीत्यर्थ। ᵛअस्मै। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। अस्य वरुणस्य ᵛक्षत्रं बलम् ᵛअनुत्तम् अन्यैरबाधितं ᵛविश्वायु सर्वतो गन्तृ भवतीति ॥

अविष्टो अस्मान्विश्वासु विक्ष्वद्युं कृणोत शंसं निनित्सोः ॥ १२ ॥

अविष्टो इति। अस्मान्। विश्वासु। विक्षु। अद्युम्। कृणोत। शंसम्। निनित्सोः ॥ १२ ॥

अथ तृचो दैव। हे देवा ᵛअस्मान् ᵛविश्वासु सर्वासु ᵛविक्षु प्रजासु। अविष्ट उ इति समुदितम् ᵛअविष्टो इति। अविष्ट रक्षत। ᵛशंस[1] ᵛनिनित्सो निन्दितुमिच्छत शत्रो ᵛअद्युम् अदीप्तिं ᵛकृणोत कुरुत च ॥

व्येतु दिद्युद्द्विषामशेवा युयोत विष्वग्रपस्तनूनाम् ॥ १३ ॥

वि। एतु। दिद्युत्। द्विषाम्। अशेवा। युयोत। विष्वक्। रपः। तनूनाम्॥ १३ ॥

ᵛद्विषां शत्रूणा ᵛदिद्युत् आयुधम् ᵛअशेवा असुखकरी[2] ᵛविष्वक् सर्वत ᵛव्येतु अपगच्छतु। ᵛतनूनाम् अङ्गाना ᵛरप पाप देवा ᵛयुयोत अस्मत्त पृथक्कुरुत ॥

अवीन्नो अग्निर्हव्यान्नमोभिः प्रेष्ठो अस्मा अधायि स्तोमः ॥ १४ ॥

अवीत्। नः। अग्निः। हव्यऽअत्। नमःऽभिः। प्रेष्ठः। अस्मै। अधायि। स्तोमः ॥ १४ ॥

ᵛहव्यात् हव्यानामत्ता ᵛअग्नि ᵛनमोभि अस्मदीयैर्नमस्कारै ᵛप्रेष्ठ प्रियतम सन् ᵛन अस्मान् ᵛअवीत् रक्षतु। ᵛअस्मै अग्नये स्तोत्रम् ᵛअधायि अस्माभिर्व्यधायि ॥

---

१ ङ—शंसं स्तुतिं। २ ख-ङ—असुखकरा।

सजूर्देवेभिरपां नपातं सखायं कृध्वं शिवो नो अस्तु ॥ १५ ॥

सऽजूः । देवेभिः । अपाम् । नपातम् । सखायम् । कृध्वम् । शिवः । नः । अस्तु ॥ १५ ॥

हे स्तोतारः ^v^अपाम् उदकानां ^v^नपातं पुत्रमग्निम् । 'सूनु नपात्' इत्यपत्यनामसु पाठात् । ^v^देवेभिः देवैः ^v^सजूः सह ^v^सखायं मित्रं स्तुतिभिः ^v^कृध्वं कुरुध्वम् । स चापां नपात् ^v^नः अस्मभ्यं ^v^शिवः सुखकरः ^v^अस्तु भवतु ॥

अब्जामुक्थैरहिं गृणीषे बुध्ने नदीनां रजःसु षीदन् ॥ १६ ॥

अप्ऽजाम् । उक्थैः । अहिम् । गृणीषे । बुध्ने । नदीनाम् । रजःऽसु । सीदन् ॥ १६ ॥

^v^अहिं मेघानामाहन्तारं ^v^नदीनाम् उदकानां ^v^बुध्ने स्थाने । बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन् धृता आप इति व्युत्पत्तेः । तस्मिन् ^v^रजःसु उदकेषु ^v^सीदन् सीदन्तम् ^v^अब्जाम् अप्सु जातमिममग्निम् ^v^उक्थैः स्तोत्रैः ^v^गृणीषे[1] । 'बुध्ने नदीनां रजःसूदकेषु सीदन् बुध्नमन्तरिक्षं बद्धा अस्मिन् धृता आप इति' (निरु १० ४४) इति[2] ॥

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य स्रिधदृतायोः ॥ १७ ॥

मा । नः । अहिः । बुध्न्यः । रिषे । धात् । मा । यज्ञः । अस्य । स्रिधत् । ऋतऽयोः ॥ १७ ॥

^v^अहिर्बुध्न्यः । बुध्नेऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्यः । अहिश्चासौ बुध्न्यश्चेत्यहिर्बुध्न्योऽग्निः ^v^नः अस्मान् ^v^रिषे हिंसकाय ^v^मा ^v^धात् मा ददातु । ^v^अस्य ^v^ऋतायोः यज्ञकामस्य यजमानस्य ^v^यज्ञः ^v^मा च ^v^स्रिधत् न क्षीयेत । यद्वा । अस्याहिर्बुध्न्यस्य इममहिर्बुध्न्यमुद्दिश्य ऋतायोः यज्ञकामस्य यो यज्ञः स न क्षीयेतेत्यर्थः ॥

उत न एषु नृषु श्रवो धुः प्र राये यन्तु शर्धन्तो अर्यः ॥ १८ ॥

उत । नः । एषु । नृषु । श्रवः । धुः । प्र । राये । यन्तु । शर्धन्तः । अर्यः ॥ १८ ॥

अयं तृचो दैवो मारुतो वा । ^v^उत अपि च ^v^नः अस्मदीयेषु ^v^एषु ^v^नृषु पुरुषेषु ^v^श्रवः अन्नं ^v^धुः देवा मरुतो वा धारयन्तु । ^v^राये धनार्थं ^v^शर्धन्तः उत्सहमाना प्रीयमाणा वा ^v^अर्यः अरयः ^v^प्र ^v^यन्तु प्रगच्छन्तु । म्रियन्तामित्यर्थः ॥

तपन्ति शत्रुं स्वर्ण भूमा महासेनासो अमेभिरेषाम् ॥ १९ ॥

तपन्ति । शत्रुम् । स्वः । न । भूम । महाऽसेनासः । अमेभिः । एषाम् ॥ १९ ॥

^v^महासेनासः महासेना राजानः ^v^एषां मरुतां देवानां वा ^v^अमेभिः बलैः ^v^भूमा भुवनानि ^v^स्वर्णं आदित्य इव ^v^शत्रुं स्वकीयं ^v^तपन्ति बाधन्ते । महान्तोऽपि राजानः अमैः[3] बलैः शत्रून् बाधन्ते । तानि बलानि देवानामेवेत्यर्थः ॥

आ यन्नः पत्नीर्गमन्त्यच्छा त्वष्टा सुपाणिर्दधातु वीरान् ॥ २० ॥

आ । यत् । नः । पत्नीः । गमन्ति । अच्छ । त्वष्टा । सुऽपाणिः । दधातु । वीरान् ॥ २० ॥

---

१ ञ–गृणीषे स्तौमि । २ ञ–यास्कः । ३ ख-ञ-श–मैः ।

अस्यां[1] देवपत्न्यस्त्वष्टा च देवता। vयत् यदा vपत्नी देवानां पत्न्य vन अस्मान् vअच्छ अभि vआ vगमन्ति आगच्छन्ति तदा vसुपाणि शोभनहस्त vत्वष्टा देव vवीरान् पुत्रान् vदधातु अस्मभ्य ददातु ॥　　॥ २६ ॥

प्रति नः स्तोमं त्वष्टा जुषेत स्यादस्मे अरमतिर्वसूयुः ॥ २१ ॥

प्रति । न । स्तोमम् । त्वष्टा । जुषेत । स्यात् । अस्मे इति । अरमति । वसुऽयु ॥ २१ ॥

vन अस्माक vस्तोम स्तोत्र vत्वष्टा vप्रति vजुषेत प्रतिसेवेत। अपि च vअरमति पर्याप्तबुद्धि सर्वविषयव्यापिबुद्धिर्वा त्वष्टा[2] vअस्मे अस्मदर्थं vवसूयु धनकाम vस्यात् भूयात् ॥

ता नो रासन्रातिषाचो वसून्या रोदसी वरुणानी शृणोतु ।
वरूत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायः ॥ २२ ॥

ता । न । रासन् । रातिऽसाचः । वसूनि । आ । रोदसी इति । वरुणानी । शृणोतु ।
वरूत्रीभि । सुऽशरण । न । अस्तु । त्वष्टा । सुऽदत्र । वि । दधातु । राय ॥ २२ ॥

vता[3] यानि[4] अस्माकमभीष्टानि तानि[4] vवसूनि धनानि vरातिषाच दानसमवेता[5] देवपत्न्य vन अस्मभ्य vरासन् प्रयच्छन्तु। अपि च vवरुणानी वरुणस्य पत्नी vआ vशृणोतु अस्मदीय स्तोत्रम् अभिशृणोतु[6]। vरोदसी द्यावापृथिव्यौ चाभिशृणुताम्। vसुदत्र कल्याणदान vत्वष्टा च vवरूत्रीभि उपद्रवाणां वारयित्रीभिर्देवपत्नीभि सह vन अस्मभ्य vसुशरण सुशरणप्रद vअस्तु। vराय धनानि च vवि vदधातु ॥

तन्नो रायः पर्वतास्तन्न आपस्तद्रातिषाच ओषधीरुत द्यौः ।
वनस्पतिभिः पृथिवी सजोषा उभे रोदसी परि पासतो नः ॥ २३ ॥

तत् । न । राय । पर्वता । तत् । न । आप । तत् । रातिऽसाचः । ओषधी । उत । द्यौ ।
वनस्पतिऽभि । पृथिवी । सऽजोषा । उभे इति । रोदसी इति । परि । पासत । न ॥ २३ ॥

vन अस्माकम्। vतत् इत्यव्ययम्। ता vराय धनानि vपर्वता परिपान्तु। vन अस्माकं vतत् ता राय vआप च परिपान्तु। vतद्रातिषाच दानसहिता देवपत्न्यश्च परिपान्तु। vओषधी ओषधयश्च तत् परिपान्तु। vउत अपि च vद्यौ तत् परिपातु। vवनस्पतिभि vसजोषा सहिता vपृथिवी अन्तरिक्ष च तत् परिपातु। 'आप पृथिवी' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात्। vन अस्माकं तत् vउभे vरोदसी द्यावापृथिव्यावपि vपरि vपासत परिरक्षताम् ॥

अनु तदुर्वी रोदसी जिहातामनु द्युक्षो वरुण इन्द्रसखा ।
अनु विश्वे मरुतो ये सहासो रायः स्याम धरुणं धियध्यै ॥ २४ ॥

---

१ ञ-त१-२—अस्या । २. ञ-श—अनुपरतिर्वा त्वष्टा। ३ ञ—ता तानि, य—तानि। ४ ञ-त१-४-य—'तानि' नास्ति। ५ ञ-य—दानेन समवेता, त१—दानिन समवेता, त२-४—दानिन समवेता । ६ ख-न भ—अभिशृणोति।

अनु । तत् । उर्वी इति । रोदसी इति । जिहाताम् । अनु । द्युक्ष । वरुण । इन्द्रऽसखा ।
अनु । विश्वे । मरुत । ये । सहास । राय । स्याम । धरुणम् । धियध्यै ॥ २४ ॥

Vतत् वक्ष्यमाणम् Vउर्वी विस्तीर्णे Vरोदसी द्यावापृथिव्यौ Vअनु Vजिहाताम् अनुगच्छताम् । अनुमन्येतामित्यर्थः । Vद्युक्ष दीप्तेर्निवासभूत Vइन्द्रसखा इन्द्रसख । इन्द्रः सखा यस्येति बहुव्रीहि । Vवरुण च तत् Vअनु जिहीताम् । द्विवचनान्तस्यैकवचनान्ततया विपरिणाम । Vये Vसहास शत्रूणामभिभवितार ते Vमरुत अपि तत् Vअनु जिहताम् । अत्र बहुवचनान्ततया विपरिणाम । यदनुमन्तव्य तदाह । Vधियध्यै भरणीय[1] धारयितुं Vराय धनस्य Vधरुण धाम स्थानं वय Vस्याम भवेमेति ॥

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्वनिनो जुषन्त ।
शर्मन्त्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

तत् । न । इन्द्र । वरुण । मित्र । अग्नि । आप । ओषधी । वनिन । जुषन्त ।
शर्मन् । स्याम । मरुताम् । उपऽस्थे । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥२५॥

Vन अस्मदीय Vतत् इद स्तोत्रम् Vइन्द्र Vवरुण च Vमित्र च Vअग्नि च Vआप च Vओषधी ओषधयश्च Vवनिन वृक्षाश्च Vजुषन्त जुषन्तां सेवन्ताम् । वय च Vमरुतामुपस्थे उपस्थाने वर्तमाना Vशर्मन् शर्मणि सुखे गृहे वा Vस्याम भवेम । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २७ ॥

'शं न इन्द्राग्नी' इति पञ्चदशर्चं द्वितीय सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका–'श न पञ्चोना शान्ति' इति । वसिष्ठ ऋषि । त्रिष्टुप् छन्द । 'वैश्वदेवं ह' इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् । महानाम्नीव्रत एतत् सूक्त जप्यम् । तथा च सूत्रितं–'भद्रं कर्णेभि श्रृणुयाम देवा' शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभि' (आश्व श्रौ ८ १४) इति । एव--सु ॥

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहव्या ।
शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ ॥ १ ॥

शम् । न । इन्द्राग्नी इति । भवताम् । अवःऽभि । शम् । न । इन्द्रावरुणा । रातऽहव्या ।
शम् । इन्द्रासोमा । सुविताय । शम् । यो । शम् । न । इन्द्रापूषणा । वाजऽसातौ ॥ १ ॥

Vन. अस्माकमस्मभ्य वा Vइन्द्राग्नी Vअवोभि रक्षणै Vशं शान्त्यै Vभवताम् । Vरातहव्या रातहव्यौ यजमानैर्दत्तहविष्कौ Vइन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणावपि Vन अस्मभ्य Vशं शान्त्यै भवताम् । Vइन्द्रासोमा इन्द्रासोमावपि न Vशं शान्त्यै Vसुविताय कल्याणाय च भवताम् । Vशं शान्त्यै सुखाय[2] च । पुनरुक्तिरादरार्था । अथवा श शमनहेतुकं सुख Vयो विषययोगनिमित्तं सुखमित्यपुनरुक्ति । Vइन्द्रापूषणा इन्द्रापूषणावपि Vवाजसातौ युद्धे अन्नलाभे निमित्ते वा Vन Vश शान्त्यै भवतामित्यर्थं ॥

शं नो भगः शमु नः शंसो अस्तु शं नः पुरंधिः शमु सन्तु रायः ।
शं नः सत्यस्य सुयमस्य शंसः शं नो अर्यमा पुरुजातो अस्तु ॥ २ ॥

---

१ क्ष–तराणियां, त-न-श–भरणीयां । २ ख भ–सुविताय, क्ष–यो सुखाय ।

शम् । न । भर्ग । शम् । ऊँ इति । न । शंसः । अस्तु ।
शम् । न । पुरम्ऽधि । शम् । ऊँ इति । सन्तु । राये ।
शम् । न । सत्यस्य । सुऽयमस्य । शंस । शम् । न । अर्यमा । पुरुऽजात । अस्तु ॥ २ ॥

Vन अस्माकं Vशं शान्त्यै Vभग देव Vअस्तु भवतु । Vन अस्माकं Vशमु शान्त्या एव Vशंस नराशंसोऽस्तु भवतु । Vन अस्माकं Vशं शान्त्यै Vपुरंधि बहुधीरप्यस्तु । Vराय धनान्यपि Vशमु शान्त्या एव Vसन्तु । Vन अस्माकं Vसुयमस्य शोभनयमयुक्तस्य Vसत्यस्य Vशंस वचनमपि Vशम् अस्तु । Vन अस्माक Vश शान्त्यै Vपुरुजात बहुप्रादुर्भाव Vअर्यमा देवोऽपि Vअस्तु ॥

शं नो धाता शमु धर्ता नो अस्तु शं न उरूची भवतु स्वधाभिः ।
शं रोदसी बृहती शं नो अद्रिः शं नो देवानां सुहवानि सन्तु ॥ ३ ॥

शम् । न । धाता । शम् । ऊँ इति । धर्ता । न । अस्तु । शम् । न । उरूची । भवतु । स्वधाभिः ।
शम् । रोदसी इति । बृहती इति । शम् । न । अद्रिः । शम् । न । देवानाम् । सुऽहवानि । सन्तु ॥ ३ ॥

Vन अस्माक Vशं शान्त्यै Vधाता देव Vअस्तु । Vन अस्माकं Vशमु शान्त्या एव Vधर्ता[1] पुण्यपापाना विधारयिता वरुणो देवोऽप्यस्तु । Vन अस्माक Vश शान्त्यै Vउरूची विवर्तगमना पृथिव्यपि Vस्वधाभि अन्नै सहास्तु । Vबृहती महत्यौ Vरोदसी द्यावापृथिव्यावपि Vशं भवताम् । Vअद्रि पर्वतोऽपि Vन अस्माक Vशं शान्त्यै भवतु । Vश शान्त्यै Vन अस्माकं Vदेवानां Vसुहवानि सुष्टुतय Vसन्तु भवन्तु ॥

शं नो अग्निर्ज्योतिरनीको अस्तु शं नो मित्रावरुणावश्विना शम् ।
शं नः सुकृतां सुकृतानि सन्तु शं न इषिरो अभि वातु वातः ॥ ४ ॥

शम् । न । अग्नि । ज्योतिःऽअनीक । अस्तु । शम् । न । मित्रावरुणौ । अश्विना । शम् ।
शम् । न । सुऽकृताम् । सुऽकृतानि । सन्तु । शम् । न । इषिर । अभि । वातु । वात ॥ ४ ॥

Vज्योतिरनीक ज्योतिर्मुख Vअग्नि Vन अस्माकं Vशं शान्त्यै Vअस्तु भवतु । मित्रावरुणा मित्रावरुणावपि Vन अस्माक Vशं शान्त्यै भवताम् । Vअश्विना अश्विनावपि Vशं भवताम् । Vसुकृतां पुण्यकर्मणां पुरुषाणां Vसुकृतानि पुण्यकर्माण्यपि Vन अस्माकं Vशं शान्त्यै Vसन्तु भवन्तु । Vइषिर गमनशीलोऽपि[2] Vवात वायुरपि Vन अस्माक Vश शान्त्यै Vअभि Vवातु ॥

शं नो द्यावापृथिवी पूर्वहूतौ शमन्तरिक्षं दृशये नो अस्तु ।
शं न ओषधीर्वनिनो भवन्तु शं नो रजसस्पतिरस्तु जिष्णुः ॥ ५ ॥

शम् । न । द्यावापृथिवी इति । पूर्वऽहूतौ । शम् । अन्तरिक्षम् । दृशये । न । अस्तु ।
शम् । न । ओषधी । वनिनः । भवन्तु । शम् । न । रजस । पति । अस्तु । जिष्णु ॥ ५ ॥

Vन अस्माक Vश शान्त्यै Vद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ Vपूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने[3] भवताम् । Vअन्तरिक्षम् अपि Vन अस्माक Vदृशये दर्शनाय Vशम् Vअस्तु । Vन अस्माक Vश शान्त्यै

---

१ ञ-त-श-विधर्ता । २ ञ-गमनशील । ३ ख-ञ-त-३-४-न-भ-म-श२-'प्रथमाह्वाने' नास्ति; ञ-त१-२-प्रथममाहुतौ, य-पूर्वं प्रार्थितौ, श१- शं शान्त्यै ।

vओषधी ओषधयोऽपि vभवन्तु। vवनिन वृक्षाश्च श भवन्तु। vजिष्णु जयशील vरजस लोकस्य vपति इन्द्रोऽपि vन अस्माक vश शान्त्यै vअस्तु॥ ॥ २८ ॥

शं न इन्द्रो वसुभिर्देवो अस्तु शमादित्येभिर्वरुणः सुशंसः ।
शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलाषः शं नस्त्वष्टा ग्नाभिरिह शृणोतु ॥ ६ ॥

शम्। न । इन्द्र । वसुऽभि । देव । अस्तु। शम्। आदित्येभि । वरुण । सुऽशंस ।
शम्। नः। रुद्र । रुद्रेभि । जलाष । शम्। न । त्वष्टा। ग्नाभि । इह। शृणोतु ॥ ६ ॥

vदेव· द्योतनादिगुणयुक्त[1] vइन्द्र vवसुभि देवै सार्धं vन अस्माक vश शान्त्यै भवतु। vसुशस शोभनस्तुति vवरुण देव vआदित्येभि आदित्यैर्देवै सार्धं vश शान्त्यै vअस्तु भवतु। vजलाष·[2] vरुद्र दु खद्रावको देव vरुद्रेभि रुद्रै सार्धं vश शान्त्यै vन अस्माक भवतु। vइह यज्ञे vत्वष्टा देव· vग्नाभि देवपत्नीभि सार्धं vन vश शान्त्यै भवतु। इह यज्ञे न स्तोत्र vशृणोतु च॥

शं नः सोमो भवतु ब्रह्म शं नः शं नो ग्रावाणः शमु सन्तु यज्ञाः ।
शं नः स्वरूणां मितयो भवन्तु शं नः प्रस्व१ः शम्वस्तु वेदिः ॥ ७ ॥

शम्। न । सोम । भवतु। ब्रह्म। शम्। न । शम्। न । ग्रावाण । शम्। ऊँ इति।
सन्तु। यज्ञा ॥ शम्। न । स्वरूणाम्। मितय । भवन्तु ।
शम्। न । प्रऽस्व । शम्। ऊँ इति। अस्तु। वेदि ॥ ७ ॥

vन अस्माक vश शान्त्यै vसोम vभवतु। vब्रह्म स्तोत्रमपि vन अस्माकं vश शान्त्यै भवतु। vग्रावाण अभिषवसाधनभूता पाषाणा अपि vन अस्माक vश शान्त्यै भवन्तु। vयज्ञा च न vशमु शान्त्या एव vसन्तु। vस्वरूणां यूपाना vमितय उन्मानान्यपि vन अस्माक vशं शान्त्यै vभवन्तु। vप्रस्व ओषधयोऽपि vन अस्माक vश शान्त्यै भवन्तु। vवेदि अपि न vशमु शान्त्या एव vअस्तु॥

शं नः सूर्य उरुचक्षा उदेतु शं नश्चतस्रः प्रदिशो भवन्तु ।
शं नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु शं नः सिन्धवः शमु सन्त्वापः ॥ ८ ॥

शम्। न । सूर्य । उरुऽचक्षा । उत्। एतु। शम्। न । चतस्र । प्रऽदिश· । भवन्तु।
शम्। न । पर्वता । ध्रुवय । भवन्तु। शम्। न । सिन्धव । शम्। ऊँ इति। सन्तु। आप ॥८॥

vन अस्माक vश शान्त्यै vसूर्य vउरुचक्षा विस्तीर्णतेजा सन् vउदेतु उदय प्राप्नोतु। vचतस्र vप्रदिश महादिशोऽपि vन अस्माक vश शान्त्यै vभवन्तु। vन अस्माक vश शान्त्यै vपर्वता vध्रुवय ध्रुवा vभवन्तु। vन अस्माक vश शान्त्यै vसिन्धव नद्योऽपि भवन्तु। vआप च न vशमु शान्त्या एव vसन्तु॥

---

१ ख-ग्र-त२-४-न-भ-श-द्योतमानादि । २ घ-जलाष गंगाधर, ङ-त१-२-जलाष सुखरूपः; श-जलाष जलाभिलाषी।

शं नो अदितिर्भवतु व्रतेभिः शं नो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।
शं नो विष्णुः शमु पूषा नो अस्तु शं नो भवित्रं शम्वस्तु वायुः ॥ ९ ॥

शम् । न । अदिति । भवतु । व्रतेभि । शम् । न । भवन्तु । मरुत । सुऽअर्का ।
शम् । न । विष्णु । शम् । ॐ इति । पूषा । न । अस्तु ।
शम् । न । भवित्रम् । शम् । ॐ इति । अस्तु । वायु ॥ ९ ॥

ᵛअदिति देवी ᵛव्रतेभि व्रतै कर्मभि सार्धं ᵛन अस्माक ᵛश शान्त्यै ᵛभवतु । ᵛस्वर्का शोभनस्तुतय ᵛमरुत अपि ᵛन अस्माक ᵛश शान्त्यै सन्तु । ᵛविष्णु व्यापक ᵛन अस्माक ᵛश शान्त्या अस्तु । ᵛपूषा देवोऽपि ᵛन अस्माक ᵛशमु शान्त्या एव ᵛअस्तु । ᵛभवित्र भुवनमन्तरिक्षमुदक वा ᵛन अस्माक ᵛश शान्त्या अस्तु । ᵛवायु अपि न ᵛशमु शान्त्या एव ᵛअस्तु ॥

शं नो देवः सविता त्रायमाणः शं नो भवन्तूषसो विभातीः ।
शं नः पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः शं नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शंभुः ॥ १० ॥

शम् । न. । देव । सविता । त्रायमाण । शम् । न । भवन्तु । उषस । विऽभाती ।
शम् । न । पर्जन्य । भवतु । प्रऽजाभ्य । शम् । न । क्षेत्रस्य । पति । अस्तु । शम्ऽभु ॥ १० ॥

ᵛदेव क्रीडनादिगुणयुक्त ᵛसविता ᵛत्रायमाण रक्षन् ᵛन अस्माक ᵛश शान्त्यै भवतु । ᵛविभाती व्युच्छन्त्य ᵛउषस अपि ᵛन अस्माकं ᵛश शान्त्यै ᵛभवन्तु । ᵛन अस्माक ᵛप्रजाभ्य ᵛपर्जन्य अपि ᵛश ᵛभवतु । ᵛशभु सुखस्य भावयिता ᵛक्षेत्रस्य ᵛपति ᵛन अस्माक ᵛशं शान्त्यै ᵛअस्तु ॥ ॥ २९ ॥

शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु शं सरस्वती सह धीभिरस्तु ।
शमभिषाचः शमु रातिषाचः शं नो दिव्याः पार्थिवाः शं नो अप्याः ॥ ११ ॥

शम् । न । देवा । विश्वऽदेवा । भवन्तु । शम् । सरस्वती । सह । धीभि । अस्तु ।
शम् । अभिऽसाच । शम् । ॐ इति । रातिऽसाच ।
शम् । न । दिव्या । पार्थिवा । शम् । न । अप्या ॥ ११ ॥

ᵛविश्वदेवा बहुस्तोत्रका ᵛदेवा ᵛन अस्माक ᵛश शान्त्यै ᵛभवन्तु । ᵛसरस्वती च ᵛधीभि स्तुतिभि कर्मभिर्वा ᵛसह नोऽस्माक ᵛश शान्त्यै ᵛअस्तु । ᵛअभिषाच यज्ञमभित सेवमानाश्च न ᵛश शान्त्यै भवन्तु । ᵛरातिषाच दान सेवमाना अपि ᵛशमु शान्त्या एव भवन्तु । ᵛदिव्या दिवि भवाश्च ᵛन अस्माक ᵛश शान्त्यै भवन्तु । ᵛपार्थिवा पृथिव्यां सभूताश्च न श भवन्तु । ᵛअप्या अप्स्वन्तरिक्षे भवाश्च । 'आकाशमाप' इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । ᵛन अस्माकं ᵛशं शान्त्यै भवन्तु ॥

शं नः सत्यस्य पतयो भवन्तु शं नो अर्वन्तः शमु सन्तु गावः ।
शं न ऋभवः सुकृतः सुहस्ताः शं नो भवन्तु पितरो हवेषु ॥ १२ ॥

शम् । न । सत्यस्य । पतय । भवन्तु । शम् । न । अर्वन्त. । शम् । ॐ इति । सन्तु । गाव ।
शम् । न । ऋभवः । सुऽकृत । सुऽहस्ता । शम् । न । भवन्तु । पितर । हवेषु ॥ १२ ॥

^v^सत्यस्य ^v^पतय पालका सत्यशीला देवा· ^v^न अस्माक ^v^शं शान्त्यै ^v^भवन्तु। ^v^अर्वन्त अश्वाश्च ^v^न अस्माकं ^v^श शान्त्यै भवन्तु। ^v^गाव अपि न ^v^श शान्त्यै भवन्तु। ^v^सुकृत सुकर्माण ^v^सुहस्ता शोभनहस्ता ^v^ऋभव अपि ^v^न अस्माक ^v^शं शान्त्यै सन्तु। ^v^हवेषु स्तोत्रेषु सत्सु ^v^पितर· अपि ^v^न अस्माक ^v^श शान्त्यै ^v^भवन्तु ॥

शं नो॑ अ॒ज एक॑पाद्दे॒वो अ॑स्तु॒ शं नोऽहि॑र्बु॒ध्न्य१ः॒ शं स॑मु॒द्रः ।
शं नो॑ अ॒पां नपा॑त्पे॒रुर॑स्तु॒ शं नः॒ पृश्नि॑र्भवतु दे॒वगो॑पा ॥ १३ ॥

शम्। न॒। अ॒ज। एक॑ऽपात्। दे॒व। अ॒स्तु॒। शम्। न॒। अहि॑। बु॒ध्न्य॑। शम्। स॒मु॒द्र ।
शम्। न॒। अ॒पाम्। नपा॑त्। पे॒रु। अ॒स्तु॒। शम्। न॒। पृश्नि॑। भ॒व॒तु॒। दे॒वऽगो॑पा ॥ १३ ॥

^v^अज ^v^एकपात् अज एकपान्नामधेय ^v^देव ^v^न अस्माक ^v^श शान्त्यै ^v^अस्तु। ^v^अहिर्बुध्न्य च ^v^न अस्माक ^v^श शान्त्या अस्तु। ^v^समुद्र अपि न ^v^श शान्त्या अस्तु। ^v^पेरु उपद्रवेभ्य पारयिता ^v^अपा ^v^नपात् अपांनपान्नामधेयोऽपि देव ^v^न अस्माक ^v^शं शान्त्यै ^v^अस्तु। ^v^देवगोपा देवा गोपायितारो यस्यां सा ^v^पृश्नि मरुतां माता ^v^न अस्माकं ^v^शं शान्त्यै ^v^भवतु ॥

आ॒दि॒त्या रु॒द्रा वस॑वो जुषन्ते॒दं ब्रह्म॑ क्रि॒यमा॑णं॒ नवी॑यः ।
शृ॒ण्वन्तु॑ नो दि॒व्याः पार्थि॑वासो॒ गोजा॑ता उ॒त ये य॒ज्ञिया॑सः ॥ १४ ॥

आ॒दि॒त्या। रु॒द्रा। वस॑व। जु॒ष॒न्त॒। इ॒दम्। ब्रह्म॑। क्रि॒यमा॑णम्। नवी॑य ।
शृ॒ण्वन्तु॑। न॒। दि॒व्या। पार्थि॑वास। गोऽजा॑ता। उ॒त। ये। य॒ज्ञिया॑स ॥ १४ ॥

^v^नवीय नवतरमस्माभि ^v^क्रियमाणम् ^v^इदं ^v^ब्रह्म स्तोत्रम् ^v^आदित्या दिव्या। 'अदितिर्द्यौ' (ऋ सं १ ८९ १०) इति श्रुते। ^v^रुद्रा आन्तरिक्षा· ^v^वसव पार्थिवाश्च ^v^जुषन्त जुषन्तां सेवन्ताम्। अन्ये[1] ^v^दिव्या· दिवि भवा ^v^पार्थिवास पार्थिवा ^v^गोजाता गो पृश्नेर्जाता। 'नाको गौ' इति साधारणनामसु पाठात्। ^v^उत अपि च ^v^ये ^v^यज्ञियास यज्ञार्हास्ते सर्वेऽपि ^v^न अस्माकं हवं ^v^शृण्वन्तु ॥

ये दे॒वानां॑ य॒ज्ञिया॑ य॒ज्ञिया॑नां॒ मनो॒र्यज॑त्रा अ॒मृता॑ ऋत॒ज्ञाः ।
ते नो॑ रासन्तामुरुगा॒यम॒द्य यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ १५ ॥

ये। दे॒वाना॑म्। य॒ज्ञिया॑। य॒ज्ञिया॑नाम्। मनो॑। यज॑त्रा। अ॒मृता॑। ऋ॒त॒ऽज्ञा ।
ते। न॒। रा॒स॒न्ता॒म्। उ॒रु॒ऽगा॒यम्। अ॒द्य। यू॒यम्। पा॒त॒। स्व॒स्तिऽभिः॑। सदा॑। न॒ ॥ १५ ॥

^v^यज्ञियानां यजनीयानां ^v^देवानाम् अपि ^v^यज्ञिया यजनीया ^v^मनो प्रजापतेश्च ^v^यजत्रा यजनीया ^v^अमृता मरणरहिता ^v^ऋतज्ञा सत्यज्ञा ^v^ये देवा सन्ति ^v^ते सर्वे ^v^उरुगाय बहुकीर्ति पुत्रम् ^v^अद्य ^v^न अस्मभ्य ^v^रासन्तां प्रयच्छन्तु। सिद्ध एवोत्तम पाद ॥ ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण[2] विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टके तृतीयोऽध्याय समाप्त ॥

---

१ ख-त-श—अन्ये च। २ त३-श२—सायणार्येण।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य नि श्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ पञ्चमाष्टके चतुर्थोऽध्याय आरभ्यते । तत्र षडनुवाकात्मकस्य वासिष्ठस्य सप्तमस्य मण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके द्वाविंशतिसूक्तानि । तत्र 'प्र ब्रह्म' इति नवर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं पूर्ववद्वैश्वदेवम् । अनुक्रान्तं च—'प्र ब्रह्म नव' इति । विनियोगो लैङ्गिक' ॥

प्र ब्रह्मैतु सद॑नादृतस्य॒ वि र॒श्मिभि॑ः ससृजे॒ सूर्यो॒ गाः ।
वि सानु॑ना पृथि॒वी स॑स्र उ॒र्वी पृ॒थु प्रती॑क॒मध्येधे॑ अ॒ग्निः ॥ १ ॥

प्र । ब्रह्म॑ । ए॒तु॒ । सद॑नात् । ऋ॒तस्य॑ । वि । र॒श्मिऽभि॑ । स॒सृ॒जे॒ । सूर्य॑ । गा ।
वि । सानु॑ना । पृ॒थि॒वी । स॒स्रे॒ । उ॒र्वी । पृ॒थु । प्रती॑कम् । अधि॑ । आ । ई॒धे॒ । अ॒ग्नि ॥ १ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य सदनात् स्थानाद्देवयजनदेशात् ब्रह्म स्तोत्र स्तुत्यान् सूर्यादीन् प्र एतु प्रकर्षेण गच्छतु । किं तद्ब्रह्मेति तदाह । सूर्य सर्वस्य प्रेरक शोभनवीर्यो वा देव रश्मिभि आत्मीयै किरणै गा अपो वृष्ट्युदकानि वि ससृजे विसृजति विमुञ्चति । प्रवर्षति । श्रूयते हि—'याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभि पर्जन्यो वर्षति' (तै आ १० ६३) इति । स्मृतिश्च भवति—'आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं तत प्रजा' इति । अत ईदृशं माहात्म्य सूर्यस्यैव विद्यते नान्यस्य कस्यचिदित्यनेन पादेन सूर्यं स्तूयते । अपि च पृथिवी प्रथिता भूमि सानुना समुच्छ्रितेन पर्वतादिना उर्वी विस्तीर्णा सती वि सस्रे विसरति व्याप्नोति । तथा अग्निः पृथु विस्तीर्णं प्रतीक पृथिव्या अवयव देवयजनलक्षण स्थानम् अधि । 'अधिपरी अनर्थकौ' इत्यधे कर्मप्रवचनीयसज्ञायां 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इति सप्तम्यर्थे द्वितीया । ईदृशे स्थाने एधे आदीप्यते ॥

इ॒मां वां॑ मित्रावरुणा सुवृ॒क्तिमिषं॒ न कृ॑ण्वे असु॒रा नवी॑यः ।
इ॒नो वा॑म॒न्यः प॑द॒वीरद॑ब्धो॒ जनं॑ च मि॒त्रो य॑तति ब्रुवा॒णः ॥ २ ॥

इ॒माम् । वा॒म् । मि॒त्रा॒व॒रु॒णा॒ । सु॒ऽवृ॒क्तिम् । इष॑म् । न । कृ॒ण्वे॒ । अ॒सु॒रा॒ । नवी॑य ।
इ॒न । वा॒म् । अ॒न्य । प॒द॒ऽवी । अद॑ब्ध । जन॑म् । च॒ । मि॒त्र । य॒त॒ति॒ । ब्रु॒वा॒ण ॥ २ ॥

हे असुरा असुरौ बलवन्तौ हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ वां युवाभ्याम् इष न हवीरूपमन्नमिव नवीय नवीयसीम् इमाम् अस्मदीया पुरोवर्तिनीं सुवृक्ति स्तुतिं कृण्वे अहं स्तोता करोमि । वा युवयो अन्य अन्यतर इन प्रभु अदब्ध शत्रुभिरहिंसितो वरुण पदवी पदस्य स्थानस्य प्रजनयिता । वरुणो हि धर्माधर्मयोर्धारयितेति पदवीरित्युच्यते । ब्रुवाण अस्माभि स्तूयमान मित्र च जन सर्व प्राणिजात यतति यातयति प्रवर्तयति । तथा च श्रूयते—'मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण' (ऋ स ३ ५९ १) इति ॥

आ वात॑स्य॒ ध्रज॑तो रन्त इ॒त्या अपी॑पयन्त धे॒नवो॒ न सूदा॑ः ।
म॒हो दि॒वः सद॑ने॒ जाय॑मा॒नोऽचि॑क्रदद्वृष॒भः सस्मि॒न्नूध॑न् ॥ ३ ॥

आ । वातस्य । ध्रजत । रन्ते । इत्या । अपीपयन्त । धेनव । न । सूदा ।
मह । दिव । सदने । जायमान । अचिक्रदत् । वृषभ । सस्मिन् । ऊधन् ॥ ३ ॥

vध्रजत गच्छत vवातस्य वायो vइत्या गतय vआ vरन्ते अभितो रमन्ते। तथा vसूदा । 'सूद प्रेरणे' इति धातु । क्षीरस्य प्रेरयित्र्य vधेनवो vन। नेति चार्थे। गावश्च vअपीपयन्त प्यायन्ते[1] एधन्ते। अपि च vमह महत vदिव द्योतमानस्यादित्यस्य vसदने स्थानेऽन्तरिक्षे vजायमान उत्पद्यमान vवृषभ वर्षणशील पर्जन्य vसस्मिन्नूधन् तस्मिन्[2] अन्तरिक्षे vअचिक्रदत्[3] ॥

गिरा य एता युनजद्धरी त इन्द्र प्रिया सुरथा शूर धायू ।
प्र यो मन्युं रिरिक्षतो मिनात्या सुक्रतुमर्यमणं ववृत्याम् ॥ ४ ॥

गिरा । य । एता । युनजत् । हरी इति । ते । इन्द्र । प्रिया । सुऽरथा । शूर । धायू इति ।
प्र । य । मन्युम् । रिरिक्षत । मिनाति । आ । सुऽक्रतुम् । अर्यमणम् । ववृत्याम् ॥ ४ ॥

अस्या पूर्वोऽर्धर्चं इन्द्रस्तुतिरपरोऽर्यम्ण स्तुति । हे vशूर विक्रान्त vइन्द्र vते तव vप्रिया प्रियौ vसुरथा सुष्ठुरहणौ vधायू धारकौ vएता एतौ vहरी त्वदीयावश्वौ vय जन vगिरा स्तुतिरूपया वाचा vयुनजत् रथे युञ्ज्यात् हे इन्द्र त्वम् अस्य[4] यागमायाहीति शेष । vय अर्यमा vरिरिक्षत हिंसितुमिच्छत शत्रो सबन्धिन vमन्यु कोप vप्र vमिनाति प्रकर्षेण हिनस्ति[5] vसुक्रतु शोभनकर्माणम् vअर्यमणम् vआ vववृत्या स्तुत्यावर्तयामि ॥

यजन्ते अस्य सख्यं वयश्च नमस्विनः स्व ऋतस्य धामन् ।
वि पृक्षो बाबधे नृभिः स्तवान इदं नमो रुद्राय प्रेष्ठम् ॥ ५ ॥

यजन्ते । अस्य । सख्यम् । वय । च । नमस्विन । स्वे । ऋतस्य । धामन् ।
वि । पृक्ष । बाबधे । नृऽभि । स्तवान । इदम् । नम । रुद्राय । प्रेष्ठम् ॥ ५ ॥

अनया रुद्र स्तूयते। vनमस्विन हविर्लक्षणान्नवन्त vस्वे स्वकीये vऋतस्य यज्ञस्य vधामन् धामनि स्थाने। स्वकीये यज्ञगृहे स्थिता इत्यर्थ । vवयश्च गन्तार कर्माणि कुर्वाणा यजमाना vअस्य रुद्रस्य vसख्य सखित्वमुद्दिश्य vयजन्ते पूजयन्ति। vनृभि नेतृभि vस्तवान स्तूयमानो रुद्र vपृक्ष अन्न स्तोतृषु vवि vबाबधे विबध्नाति। ददातीत्यर्थ । vप्रेष्ठ रुद्रस्य प्रियतमम् vइद vनम तस्मै vरुद्राय मया क्रियते ॥ ॥ १ ॥

आ यत्साकं यशसो वावशानाः सरस्वती सप्तथी सिन्धुमाता ।
याः सुष्वयन्त सुदुघाः सुधारा अभि स्वेन पयसा पीप्यानाः ॥ ६ ॥

आ । यत् । साकम् । यशस । वावशाना । सरस्वती । सप्तथी । सिन्धुऽमाता ।
या । सुस्वयन्त । सुऽदुघा । सुऽधारा । अभि । स्वेन । पयसा । पीप्याना ॥ ६ ॥

---

१ श—आप्यायंते। २ झ-य—सर्वस्मिन्, त१ ४—सस्मिन्, त१—सिस्मिन्। ३ झ—अचिक्रदत् शब्दायते। ४ ख—म-त३-४-न-भ-श—यस्य, झ—तस्य। ५ झ—हिनस्ति तं।

vयत् यासां गङ्गादीनां नदीनां मध्ये vसिन्धुमाता अपा मातृभूता vसरस्वती एतदाख्या नदी vसप्तथी सप्तमी भवति vसुदुघा कामान् दोग्धु सुशक्या vसुधारा शोभनधारोपेताश्च नद्य vसुष्वयन्त सुष्वयन्ते। गतिकर्मैतत्। प्रवहन्ति। vस्वेन स्वकीयेन vपयसा उदकेन vअभि vपीप्याना vया च अभिवर्धयन्त्य vयशस अन्नवत्य vवावशाना कामयमाना नद्य vसाकं युगपदेव vआ गच्छन्तु। आ इत्युपसर्गस्य योग्यक्रियाध्याहार ॥

उत त्ये नो मरुतो मन्दसाना धियं तोकं च वाजिनोऽवन्तु ।
मा नः परि ख्यदक्षरा चरन्त्यवीवृधन्युज्यं ते रयिं नः ॥ ७ ॥

उत । त्ये । न । मरुत । मन्दसाना । धियम् । तोकम् । च । वाजिन । अवन्तु ।
मा । न । परि । ख्यत् । अक्षरा । चरन्ती । अवीवृधन् । युज्यम् । ते । रयिम् । न ॥ ७ ॥

vउत अपि च vमन्दसाना मोदमाना vवाजिन वेगवन्त vत्ये ते vमरुत vन अस्मदीय vधिय यज्ञाख्य कर्म vतोक vच अस्मदीय पुत्र च vअवन्तु रक्षन्तु। vअक्षरा व्याप्ता vचरन्ती वाग्देवता च vन अस्मान् vपरि त्यक्त्वा अस्मद्व्यतिरिक्तानन्यान् vमा vख्यत् मा द्राक्षीत्। vते पूर्वोक्ता मरुतो वाक्च vयुज्य युक्तमपि vन अस्मदीय vरयिं धनम् vअवीवृधन् वर्धयन्तु ॥

प्र वो महीमरमतिं कृणुध्वं प्र पूषणं विदथ्यं१ न वीरम् ।
भगं धियोऽवितारं नो अस्याः सातौ वाजं रातिषाचं पुरंधिम् ॥ ८ ॥

प्र । व । महीम् । अरमतिम् । कृणुध्वम् । प्र । पूषणम् । विदथ्यम् । न । वीरम् ।
भगम् । धिय । अवितारम् । न । अस्या । सातौ । वाजम् । रातिऽसाचम् । पुरम्ऽधिम् ॥ ८ ॥

हे स्तोतार vव यूयम् vअरमतिम् उपरतिरहितां vमहीं महतीं भूमिं vप्र vकृणुध्वम् आह्वयत। तथा vविदथ्य यज्ञार्हं vवीर vन सर्वेषा प्रेरक च vपूषणम् एतन्नामक देव vप्र कृणुध्वम्। तथा vअस्या vधिय vन अस्मदीयस्यास्य कर्मण vअवितार रक्षितार vभग देवं चाह्वयत। अपि च vसातौ अस्मदीये यज्ञे युद्धे वा vवाजम् ऋभूणामन्यतम देवमाह्वयत। कीदृश वाजम्। vरातिषाच दानसेवक vपुरंधि पुराणा धारयितारम् ॥

यज्ञपुच्छे ' अच्छाय व ' इति चमसिन स्व स्व चमसमभिमृशेयु । सूत्रित च—' अच्छायं वो मरुत श्लोक एत्वित्येतयाभिमृशन्ति ' (आश्व श्रौ ६ १२) इति ॥

अच्छायं वो मरुतः श्लोक एत्वच्छा विष्णुं निषिक्तपामवोभिः ।
उत प्रजायै गृणते वयो धुर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

अच्छ । अयम् । व । मरुत । श्लोक । एतु । अच्छ । विष्णुम् । निसिक्तऽपाम् । अव ऽभि ।
उत । प्रऽजायै । गृणते । वय । धु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥ ९ ॥

हे vमरुत vव युष्मान् vअय vश्लोक अस्मदीयमिद स्तोत्रम् vअच्छ vएतु अभिगच्छतु। vनिषिक्तपा निषिक्तस्य गर्भस्य रक्षितारम्। यद्वा। चमसे निषिक्तानां सोमाना पातारम्। vअवोभि अस्मद्विषयरक्षणैर्युक्त vविष्णुं चास्मदीय स्तोत्रम् vअच्छ एतु। vउत अपि च मरुतो

विष्णुश्च vगृणते स्तुवते मह्यं vप्रजायै पुत्ररूपां प्रजां vवय· अन्नं च vधु अधु· दधतु। हे मरुतो हे विष्णो vयूयं vस्वस्तिभि अविनाशै vन अस्मान् vसदा सर्वदा vपात रक्षत ॥ ॥ २ ॥

'आ वो वाहिष्ठ' इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम्। अनुक्रम्यते च— 'आ वोऽष्टौ' इति। विनियोगो लैङ्गिक ॥

आ वो वाहिष्ठो वहतु स्तवध्यै रथो वाजा ऋभुक्षणो अमृक्तः ।
अभि त्रिपृष्ठैः सवनेषु सोमैर्मदे सुशिप्रा महभिः पृणध्वम् ॥ १ ॥

आ । व । वाहिष्ठ । वहतु । स्तवध्यै । रथ । वाजा । ऋभुक्षण । अमृक्त ।
अभि । त्रिऽपृष्ठै । सवनेषु । सोमै । मदे । सुऽशिप्रा । महऽभि । पृणध्वम् ॥ १ ॥

अनेन तृचेन ऋभव स्तूयन्ते। vऋभुक्षण विस्तीर्णस्य तेजसो निवासभूता हे vवाजा ऋभव· vवाहिष्ठ· वोढृतम vस्तवध्यै स्तोतुमर्हे vअमृक्त केनाप्यहिंसितो युष्मदीय vरथ vव युष्मान् vआ vवहतु आ समन्तादस्मदीय यज्ञं प्रापयतु। हे vसुशिप्रा शोभनहनव यूय तेन रथेनागत्य vसवनेषु अस्मदीययज्ञेषु vमदे मदनिमित्ते vत्रिपृष्ठै क्षीरदधिसक्तुमिश्रै vमहभि महद्भि· vसोमै vअभि vपृणध्व युष्मदीयं जठरमभिपूरयत। स रथो युष्मानावहत्विति पूर्वेणान्वय ॥

यूयं ह रत्नं मघवत्सु धत्थ स्वर्दृश ऋभुक्षणो अमृक्तम् ।
सं यज्ञेषु स्वधावन्तः पिबध्वं वि नो राधांसि मतिभिर्दयध्वम् ॥ २ ॥

यूयम् । ह । रत्नम् । मघवत्ऽसु । धत्थ । स्व ऽदृश । ऋभुक्षण । अमृक्तम् ।
सम् । यज्ञेषु । स्वधाऽवन्त । पिबध्वम् । वि । न । राधांसि । मतिऽभि । दयध्वम् ॥ २ ॥

हे vऋभुक्षण हे ऋभव vस्वर्दृश स्वर्गं पश्यन्त vयूयं vह यूयमेव vमघवत्सु हविर्लक्षणान्नवत्स्वस्मासु निमित्तेषु vअमृक्तम् अहिंसितम्। चोरादिभिर्नापहृतमित्यर्थं । vरत्न रमणीयं vधत्थ धारयथ। तदनन्तरं vस्वधावन्त बलवन्तस्ते यूय vयज्ञेषु अस्मदीययज्ञेषु vस vपिबध्वं सम्यक् सोमं[1] पिबत[1]। अपि च यूयं vमतिभि धनहेतुभि[2] vन अस्मभ्य vराधांसि धनानि vवि vदयध्व विशेषेण दत्त ॥

उवोचिथ हि मघवन्देष्णं महो अर्भस्य वसुनो विभागे ।
उभा ते पूर्णा वसुना गभस्ती न सूनृता नि यमते वसव्या ॥ ३ ॥

उवोचिथ । हि । मघऽवन् । देष्णम् । मह । अर्भस्य । वसुन । विऽभागे ।
उभा । ते । पूर्णा । वसुना । गभस्ती इति । न । सूनृता । नि । यमते । वसव्या ॥ ३ ॥

'उवोचिथ' इत्याद्या पञ्चर्च इन्द्रदेवताका । हे vमघवन् धनवन्निन्द्र त्वं vमह महत vअर्भस्य अल्पस्य च vवसुन धनस्य vविभागे परिचरणानुकूले दाननिमित्ते vदेष्णं धनम् vउवोचिथ vहि सेवसे खलु। उचति सेवाकर्मा। तथा vते त्वदीयौ vउभा उभौ vगभस्ती बाहू vवसुना धनेन vपूर्णा सपूर्णौ भवत । ते त्वदीया vसूनृता वाक् vवसव्या वसूनि धनानि

१. ञ-क्ष-त१-४—संपिबत । २ ञ-त१-२—धनहेतुभि मननीयै स्तोत्रै ।

ᵛन ᵛर्नि ᵛयमते न नियच्छति। यद्वा। वसव्या वसुषु धनेषु साधु सूनृता बाहू धनेन संपूर्णौ त्वदीयौ बाहू न नियच्छति। नाल्पं प्रदापयतीत्यर्थः ॥

त्वमिन्द्र स्वयशा ऋभुक्षा वाजो न साधुरस्तमेष्यृक्वा ।
वयं नु ते दाश्वांसः स्याम ब्रह्म कृण्वन्तो हरिवो वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्र । स्वऽयशाः । ऋभुक्षाः । वाजः । न । साधुः । अस्तम् । एषि । ऋक्वा ।
वयम् । नु । ते । दाश्वांसः । स्याम । ब्रह्म । कृण्वन्तः । हरिऽवः । वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛस्वयशा असाधारणकीर्तिः ᵛऋभुक्षा ऋभुनिवासकः ऋभूणामीश्वरो वा ᵛत्वं ᵛसाधु साधकः ᵛवाजः ᵛन अन्नमिव ᵛऋक्वा ऋक्कः स्तोतुर्मम ᵛअस्तं गृहम् ᵛएषि प्राप्नुहि। ᵛनु अद्य ᵛवसिष्ठा एतत्संज्ञका ऋषयः ᵛवयं हे ᵛहरिवः स्वकीयाश्वोपेतेन्द्र ᵛते त्वदर्थं ᵛदाश्वांसः हविर्लक्षणान्न दत्तवन्तः ᵛब्रह्म स्तोत्रं ᵛकृण्वन्तः कुर्वन्तः सन्तः ᵛस्याम भवेम ॥

सनितासि प्रवतो दाशुषे चिद्याभिर्विवेषो हर्यश्व धीभिः ।
ववन्मा नु ते युज्याभिरूती कदा न इन्द्र राय आ दशस्येः ॥ ५ ॥

सनिता । असि । प्रऽवतः । दाशुषे । चित् । याभिः । विवेषः । हरिऽअश्व । धीभिः ।
ववन्म । नु । ते । युज्याभिः । ऊती । कदा । नः । इन्द्र । रायः । आ । दशस्येः ॥ ५ ॥

हे ᵛहर्यश्व हरिनामकाश्वेन्द्र त्वं ᵛयाभिः ᵛधीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः ᵛविवेषः व्याप्नोषि स त्वं ᵛदाशुषे ᵛचित् हविर्दत्तवते यजमानायापि ᵛप्रवतः प्रवणस्य धनस्य ᵛसनिता ᵛअसि दाता भवसि। अपि च हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛनः अस्मभ्यं ᵛकदा कस्मिन् काले ᵛरायः धनानि ᵛआ ᵛदशस्येः प्रयच्छेः । ᵛनु अद्य ᵛते तव ᵛयुज्याभिः योग्याभिः ᵛऊती ऊतिभी रक्षाभिः ᵛववन्म त्वां सभजेम ॥ ॥ ३ ॥

वासयसीव वेधसस्त्वं नः कदा न इन्द्र वचसो बुबोधः ।
अस्तं तात्या धिया रयिं सुवीरं पृक्षो नो अर्वा न्युहीत वाजी ॥ ६ ॥

वासयसिऽइव । वेधसः । त्वम् । नः । कदा । नः । इन्द्र । वचसः । बुबोधः ।
अस्तम् । तात्या । धिया । रयिम् । सुऽवीरम् । पृक्षः । नः । अर्वा । नि । उहीत । वाजी ॥ ६ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वं ᵛकदा कस्मिन् काले ᵛनः अस्मदीयं ᵛवचसः वचोरूपं स्तोत्रं ᵛबुबोधः अवगच्छेः[1]। तथा स त्वं ᵛवेधसः स्तोतॄनस्मान् ᵛवासयसीव। इवेदानीमर्थे। इदानीं स्वकीये स्थानेऽवस्थापयसि। किंच ᵛवाजी बलवान् ᵛअर्वा वेगवांस्त्वदीयोऽश्वः । ᵛतात्या। तनोतेरिदं रूपम्। सततया ᵛधिया अस्मत्प्रेरितया स्तुत्या हेतुभूतया ᵛसुवीरं शोभनपुत्रोपेतं ᵛरयिं त्वदीयं धनं ᵛपृक्षः अन्नं च ᵛनः अस्मदीयम् ᵛअस्तं गृहं ᵛनि ᵛउहीत निवहेत् ॥

अभि यं देवी निर्ऋतिश्चिदीशे नक्षन्त इन्द्रं शरदः सुपृक्षः ।
उप त्रिबन्धुर्जरदष्टिमेत्यस्ववेशं यं कृणवन्त मर्ताः ॥ ७ ॥

---

१ य—अवगच्छसि।

अभि । यम् । देवी । नि ऽऋतिः । चित् । ईशे । नक्षन्ते । इन्द्रम् । शरदः । सुऽपृक्षः ।
उप । त्रिऽबन्धुः । जरत्ऽअष्टिम् । एति । अस्वऽवेशम् । यम् । कृणवन्त । मर्ताः ॥ ७ ॥

vदेवी द्योतमाना vनिर्ऋतिश्चित् भूमिरपि vईशे ॥ कृत्यार्थे केन्प्रत्यय ॥ ईशितव्या स्वभूता सती vयम् vइन्द्रम् vअभि नक्षते व्याप्नोति । vसुपृक्ष शोभनान्नैरुपेता vशरद संवत्सराश्च यमिन्द्र vनक्षन्ते व्याप्नुवन्ति । vमर्ता मरणधर्माण स्तोतारो वय vयम् इन्द्रम् vअस्ववेश स्वकीये स्थानेऽनुपविशन्त vकृणवन्त कुर्वन्ति । vत्रिबन्धु त्रयाणां लोकानां बन्धको विधारक स इन्द्र vजरदष्टिं जरज्जीर्णमष्टिरशन यस्य बलस्य हेतुभूत तद्बलम् vउप vएति उपगच्छति ॥

आ नो राधांसि सवितः स्तवध्या आ रायो यन्तु पर्वतस्य रातौ ।
सदा नो दिव्यः पायुः सिषक्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

आ । नः । राधांसि । सवितरिति । स्तवध्यै । आ । रायः । यन्तु । पर्वतस्य । रातौ ।
सदा । नः । दिव्यः । पायुः । सिसक्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥

हे vसवित सर्वस्य प्रेरक देव त्वत्सकाशात् vस्तवध्यै स्तोतु योग्यानि vराधांसि धनानि vन अस्मान् vआ vयन्तु आगच्छन्तु । vपर्वतस्य । पर्वत इति कश्चिदिन्द्रस्य सखा । एतत्संज्ञकस्य देवस्य vरातौ दाने सति vराय धनान्यस्मान् vआ यन्तु । vपायु सर्वस्य पालक vदिव्य दिवि भव स इन्द्र vसदा सर्वदा vन अस्मान् vसिषक्तु रक्षकत्वेन सेवताम् । अस्मिन् सूक्ते ये प्रतिपादिता[1] देवास्ते सर्वे vयूय vन अस्मान् vस्वस्तिभि कल्याणै vसदा vपात पालयत[2] ॥ ॥ ५ ॥

'उदु ष्य देव' इत्यष्टर्चं पञ्चम सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभ सवितृदेवताकम् । सप्तम्यष्टम्यौ वाजिदेवताके । 'भगमुग्रोऽवसे' इत्यर्धर्चौ भगदेवत्य सावित्रो वा । तथा चानुक्रमणिका—'उदु ष्य सावित्रमन्त्ये वाजिन्यौ भगमिति भागो वार्धर्चं' इति । गत सूक्तविनियोग ॥

उदु ष्य देवः सविता ययाम हिरण्ययीममतिं यामशिश्रेत् ।
नूनं भगो हव्यो मानुषेभिर्वि यो रत्ना पुरूवसुर्दधाति ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । ययाम । हिरण्ययीम् । अमतिम् । याम् । अशिश्रेत् ।
नूनम् । भगः । हव्यः । मानुषेभिः । वि । यः । रत्ना । पुरुऽवसुः । दधाति ॥ १ ॥

vसविता सर्वस्य प्रेरक vस्य स vदेव vहिरण्ययीं सुवर्णमयी vयाम् vअमतिम् । रूपनामैतत् । रूप प्रभामित्यर्थं । vअशिश्रेत् आश्रयतिताममतिम् vउत् vययाम उद्यच्छति उद्गमयति । vउ इति पादपूरण । vनूनम् अद्य vभग भजनीयो य सविता vमानुषेभि मनुष्यै स्तोतृभि vहव्य हवनीय स्तोतव्यो भवति । vपुरूवसु बहुधन vय देव स्तोतृभ्य vरत्ना रत्नानि रमणीयानि धनानि vवि vदधाति करोति । स सविता देव ताममतिमुद्ययामेति पूर्वेण संबन्ध ॥

उदु तिष्ठ सवितः श्रुध्य१स्य हिरण्यपाणे प्रभृतावृतस्य ।
व्यु१र्वीं पृथ्वीममतिं सृजान आ नृभ्यो मर्तभोजनं सुवानः ॥ २ ॥

---

१ ख-क्ष-त-न-भ-श—प्रतिपादका । २ श—रक्षत ।

उत्। ऊँ इति। तिष्ठ। सवितरिति। श्रुधि। अस्य। हिरण्यऽपाणे। प्रऽभृतौ। ऋतस्य।
वि। उर्वीम्। पृथ्वीम्। अमतिम्। सृजान। आ। नृऽभ्यं। मर्तऽभोजनम्। सुवान ॥२॥

हे vसवित सर्वस्य प्रेरयितर्देव त्वम् vउत् vतिष्ठ ऊर्ध्वं गच्छ। ततो हे vहिरण्यपाणे हे सुवर्णहस्त त्वमस्मदभीप्सितप्रदानाय vऋतस्य यज्ञस्य vप्रभृतौ प्रणयने vअस्य अस्मदीयमिद स्तोत्रं vश्रुधि शृणु। vउ इति पूरण। कीदृशस्त्वम्। vउर्वी विस्तीर्णां vपृथ्वीं प्रथिताम् vअमतिं रूप प्रभां vवि vसृजान विसृजन् vनृभ्य नेतृभ्य स्तोतृभ्य vमर्तभोजन मनुष्याणां भोगयोग्यं धनम् vआ vसुवान प्रेरयन्। एवभूतस्त्वमिद स्तोत्र शृण्विति सबन्ध ॥

अपि ष्टुतः सविता देवो अस्तु यमा चिद्विश्वे वसवो गृणन्ति।
स नः स्तोमान्नमस्य१श्चनो धाद्विश्वेभिः पातु पायुभिर्नि सूरीन् ॥ ३ ॥

अपि। स्तुत। सविता। देव। अस्तु। यम्। आ। चित्। विश्वे। वसव। गृणन्ति।
स.। न। स्तोमान्। नमस्य। चन। धात्। विश्वेभि। पातु। पायुऽभि। नि। सूरीन् ॥३॥

vअपि च vसविता vदेव अस्माभि vस्तुत vअस्तु। अस्मदीया· स्तुती शृणोत्वित्यर्थ। vविश्वे vवसव vचित् सर्वे देवा अपि vय सवितारम् vआ vगृणन्ति अभिष्टुवन्ति vनमस्य सर्वैर्नमस्करणीय vस देव vस्तोमान् vन अस्मदीयानि स्तोत्राणि vचन अन्नं vधात् दधातु। अन्नफलानि करोतु। vविश्वेभि विश्वै सर्वै vपायुभि पालनै vसूरीन् स्तोतॄनस्मान् vनि vपातु नितरा पालयतु ॥

अभि यं देव्यदितिर्गृणाति सवं देवस्य सवितुर्जुषाणा।
अभि सम्राजो वरुणो गृणन्त्यभि मित्रासो अर्यमा सजोषाः ॥ ४ ॥

अभि। यम्। देवी। अदिति। गृणाति। सवम्। देवस्य। सवितु। जुषाणा।
अभि। सम्ऽराज। वरुण। गृणन्ति। अभि। मित्रास। अर्यमा। सऽजोषा ॥ ४ ॥

vदेवी द्योतमाना vअदिति अदीना देवमाता vय सवितारम् vअभि vगृणाति अभिष्टौति। कीदृशी। vसवितु vदेवस्य एव vसव प्रसवमनुज्ञां vजुषाणा सेवमाना। vसम्राज सम्यग्राजमाना vवरुण। उपलक्षणमेतत्। वरुणादयो देवा य सवितारम् vअभि vगृणन्ति अभिष्टुवन्ति। vमित्रास मित्रादयश्च vसजोषा समानप्रीति vअर्यमा एतत्सज्ञको देवश्च यम् vअभि गृणन्ति। स न स्तोमांश्चनो धादिति पूर्वर्चा संबन्ध ॥

अभि ये मिथो वनुषः सपन्ते रातिं दिवो रातिषाचः पृथिव्याः।
अहिर्बुध्न्य उत नः शृणोतु वरूत्र्येकधेनुभिर्नि पातु ॥ ५ ॥

अभि। ये। मिथ·। वनुष। सपन्ते। रातिम्। दिव। रातिऽसाचः। पृथिव्या।
अहि। बुध्न्य। उत। न। शृणोतु। वरूत्री। एकधेनुऽभि। नि। पातु ॥ ५ ॥

vरातिषाच दानसेविन vवनुष संभक्तार vये यजमाना vमिथ· परस्परं सहता भूत्वा सवितारमभिलक्ष्य vसपन्ते परिचरन्ति। कीदृशम्। vदिव द्युलोकस्य vपृथिव्या भूमेश्च vरातिं

मिंत्रभूतम् । ᵛउत अपि च ᵛअहिर्बुध्न्य । बुध्नेऽन्तरिक्षे भवो बुध्न्य । एतीत्यहि । एतत्पद-द्वयाभिधो मध्यमस्थानोऽग्निरहिर्बुध्न्य इत्युच्यते । सवितुर्मित्रभूत सोऽपि तेषां ᵛन अस्माक सवितृविषय स्तोत्रं ᵛश्रृणोतु । तथा ᵛवरूत्री वाग्देवी च सवितृसहिता[1] सती ᵛएकधेनुभि मुख्याभिर्गोभि ᵛनि ᵛपातु नितरामस्मान् पालयतु ॥

अनु तन्नो जास्पतिर्मंसीष्ट रत्नं देवस्य सवितुरियानः ।
भगमुग्रोऽवसे जोहवीति भगमनुग्रो अध याति रत्नम् ॥ ६ ॥

अनु । तत् । न । जा पति । मसीष्ट । रत्नम् । देवस्य । सवितु । इयान ।
भगम् । उग्र । अवसे । जोहवीति । भगम् । अनुग्र । अध । याति । रत्नम् ॥ ६ ॥

ᵛइयान अस्माभिर्याच्यमान ᵛजास्पति प्रजानां पालक सविता देव ᵛसवितु ᵛदेवस्य स्वस्य सबन्धि ᵛरत्न रमणीय ᵛतत् प्रसिद्ध धन ᵛन अस्माकम् ᵛअनु ᵛमसीष्ट अनुमन्यताम् । ᵛउग्र ओजस्वी स्तोता ᵛभग भजनीय सवितार भगसज्ञक देवं वा ᵛअवसे नोऽस्माक रक्षणाय ᵛजोहवीति भृश ह्वयति । ᵛअध अपि च ᵛअनुग्र असमर्थ स्तोता ᵛभगम् एतत्सज्ञक सवितार वा ᵛरत्नं रमणीय तत्प्रसिद्ध धन ᵛयाति याचते ॥

वैश्वदेवे पर्वणि वाजिनस्य हविष 'श नो भवन्तु' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रित च—'शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु वाजेवाजेऽवत वाजिनो न इत्यूर्ध्वज्ञुरनवान याज्याम्' (आश्व श्रौ २ १६) इति ॥

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्काः ।
जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मद्युयवन्नमीवाः ॥ ७ ॥

शम् । न । भवन्तु । वाजिन । हवेषु । देवऽताता । मितऽद्रव । सुऽअर्का ।
जम्भयन्त । अहिम् । वृकम् । रक्षांसि । सनेमि । अस्मत् । युयवन् । अमीवा ॥ ७ ॥

ᵛदेवताता देवतातौ यज्ञे ᵛहवेषु अस्मदीयेषु स्तोत्रेषु ᵛमितद्रव मितद्रवणा मितमार्गा ᵛस्वर्का शोभनाञ्चा[2] ᵛवाजिन एतदभिधायका देवा ᵛन अस्माक ᵛश सुखाय ᵛभवन्तु । अपि च ᵛअहिम् आगत्य हन्तारं ᵛवृकं वसूनामादातारम् । चोरमिति शेष । ᵛरक्षांसि च ᵛजम्भयन्त हिंसन्तो वाजिनो देवा ᵛसनेमि । पुराणनामैतत् । पुरातना ᵛअमीवा रोगान् ᵛअस्मत् अस्मत्त ᵛयुयवन् पृथक्कुर्वन्तु[3] ॥

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।
अस्य मध्वः पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥ ८ ॥

वाजेऽवाजे । अवत । वाजिन । न । धनेषु । विप्रा । अमृता । ऋतऽज्ञा ।
अस्य । मध्व । पिबत । मादयध्वम् । तृप्ता । यात । पथिऽभि । देवऽयानै ॥ ८ ॥

---

१ ख-भ—सवित्रे प्रहिता, घ-न-ञ्च-श—सवितृप्रहिता । २ ख-न भ—शोभनान्ता, घ—शोभनागा, श—शोभमाना । ३ ख ञ्च-ञ्च-त१-२-४-भ—पृथक्कुर्वंति ।

हे वाजिन एतन्नामका देवा विप्रा मेधाविन अमृता अमरणधर्माण ऋतज्ञा सत्यं जानन्त एवभूता सन्तो यूय वाजेवाजे सर्वेषु युद्धेषु न अस्मान् धनेषु धननिमित्तेषु अवत पालयत। ततो यूयम् अस्य मध्व मधुरोपेतमिम[1] सोमं पिबत। सोमपानानन्तर मादयध्व यूय तृप्ता भवत। तत तृप्ता यूय देवयानै देवगमनसाधनै पथिभि मार्गैः यात गच्छत ॥ ॥५॥

'ऊर्ध्वो अग्नि' इति सप्तर्चं षष्ठ सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम्। 'ऊर्ध्वं सप्त वैश्वदेव तु' इत्यनुक्रमणिका। सूक्तविनियोगो लैङ्गिक। द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'ऊर्ध्वो अग्नि' इति वैश्वदेवस्तृच। सूत्रितं च–'ऊर्ध्वो अग्नि सुमतिं वस्वो अश्रेदुत स्या न सरस्वती जुषाणेति प्रउगम्' (आश्व श्रौ ८ १०) इति ॥

ऊर्ध्वो अ॒ग्निः सु॒म॒तिं वस्वो॑ अश्रेत्प्र॒ती॒ची जू॒र्णिर्दे॒वता॑तिमेति ।
भे॒जा॒ते अद्री॑ र॒थ्ये॑व॒ पन्था॑मृ॒तं होता॑ न इषि॒तो य॑जाति ॥ १ ॥

ऊ॒र्ध्व । अ॒ग्नि । सु॒ऽम॒तिम् । वस्व॑ । अ॒श्रे॒त् । प्र॒ती॒ची । जू॒र्णि । दे॒वऽता॑तिम् । ए॒ति॒ ।
भे॒जा॒ते इति॑ । अ॒द्री इति॑ । र॒थ्या॑ऽइव । पन्था॑म् । ऋ॒तम् । होता॑ । न॒ । इ॒षि॒त । य॒जा॒ति॒ ॥१॥

अग्नि अङ्गनादिगुणविशिष्ट ऊर्ध्वं उद्गमन सन् वस्व वासकस्य स्तोतु सुमतिम् अस्मदीया शोभनां स्तुतिम् अश्रेत् श्रयतु सेवताम्। प्रतीची अभिमुखी जूर्णि सर्वासां प्रजानां जरयित्र्युषोदेवता देवतातिं यज्ञम् एति गच्छति। अद्री आद्रियन्तौ श्रद्धावन्तौ पत्नीयजमानौ पन्थां पन्थान यज्ञमार्गं रथ्येव रथिनाविव भेजाते सेवेते। तथा इषित सम्प्रेषित[2] न अस्मदीय होता ऋत यज्ञ यजाति यजतु। करोत्वित्यर्थं ॥

प्र वा॑वृजे सुप्र॒या ब॒र्हिरे॑षा॒मा वि॒श्पती॑व॒ बीरि॑ट इयाते ।
वि॒शाम॒क्तोरु॒षस॑ः पू॒र्वहू॑तौ वा॒युः पू॒षा स्व॒स्तये॑ नि॒युत्वा॑न् ॥ २ ॥

प्र । व॒वृ॒जे । सु॒ऽप्र॒या । ब॒र्हि । ए॒षा॒म् । आ । वि॒श्पती॑ इ॒वेति॑ वि॒श्पती॑ऽइव । बीरि॑टे । इ॒या॒ते इति॑ ।
वि॒शाम् । अ॒क्तो । उ॒षस॑ । पू॒र्वऽहू॑तौ । वा॒यु । पू॒षा । स्व॒स्तये॑ । नि॒युत्वा॑न् ॥ २ ॥

एषां यजमानाना सबन्धि सुप्रया शोभनासेन युक्त बर्हि कुशमय प्र ववृजे प्रवृज्यते। आसाद्यत इत्यर्थं। विश्पतीव। इवेतीदानीमर्थे। इदानीमस्मदीयानां प्रजानां पालकौ नियुत्वान्। नियुच्छब्देन वडवा उच्यन्ते। तद्वान् वायु पूषा च विशा प्रजाना स्वस्तये क्षेमाय अक्तो रात्रेः सबन्धिन्या उषस सकाशात् पूर्वहूतौ पूर्वस्मिन्नाह्वाने सति बीरिटे[3] अन्तरिक्षे[3] आ इयाते आगच्छताम्। यद्वा। विश्पतीवेत्युपमा। विशा मनुष्याणा बीरिटे गणे विश्पतीव राजानौ यथागच्छता तद्वत्। अस्मिन् पक्षे विशामित्युभयत्र सबध्यते ॥

ज्म॒या अत्र॒ वस॑वो रन्त दे॒वा उ॒राव॒न्तरि॑क्षे मर्जयन्त शु॒भ्राः ।
अ॒र्वाक्प॒थ उ॑रुज्रयः कृणुध्वं॒ श्रोता॑ दू॒तस्य॑ ज॒ग्मुषो॑ नो अ॒स्य ॥ ३ ॥

ज्मया । अत्र॑ । वस॑व । र॒न्त॒ । दे॒वा । उ॒रौ । अ॒न्तरि॑क्षे । म॒र्ज॒य॒न्त॒ । शु॒भ्राः ।
अ॒र्वाक् । प॒थ । उ॒रु॒ऽज्र॒य॒ । कृ॒णु॒ध्व॒म् । श्रोत॑ । दू॒तस्य॑ । ज॒ग्मुष॑ । न॒ । अ॒स्य ॥ ३ ॥

---

१. ङ–मधुररसोपेत। २ ग–प्रेषित। ३ ग–बीरिटमंतरिक्षं तस्मिन्।

Vवसव वसुसंज्ञका Vदेवा Vअत्र अस्मिन् यज्ञे Vज्मया पृथिव्यां भवा Vरन्त रमयन्ताम्। Vउरौ विस्तीर्णे Vअन्तरिक्षे स्थिता Vशुभ्रा दीप्यमाना मरुतश्च Vमर्जयन्त परिचर्यन्ते। हे Vउरुज्रय प्रभूतगमना वसवो मरुतश्च यूयं Vपथ युष्मदीयान् मार्गान् Vअर्वाक् अस्मदभिमुखं यथा भवति तथा Vकृणुध्व कुरुत। अपि च यूयं Vजग्मुष युष्मान् प्रति गतवत[1] Vन अस्मदीयस्य Vअस्य Vदूतस्य अग्नेराह्वान Vश्रोत शृणुत। अग्निर्हि यजमानानां दूत सन् देवानाह्वयतीत्यर्थ ॥

ते हि य॒ज्ञेषु॑ य॒ज्ञिया॑स॒ ऊमा॑ः स॒धस्थं॒ विश्वे॑ अ॒भि सन्ति॑ दे॒वाः ।
ताँ अ॑ध्व॒र उ॑श॒तो य॑क्ष्यग्ने श्रु॒ष्टी भग॒ं नास॑त्या॒ पुरं॑धिम् ॥ ४ ॥

ते। हि। य॒ज्ञेषु॑। य॒ज्ञिया॑स। ऊमा॑। स॒धऽस्थ॑म्। विश्वे॑। अ॒भि। सन्ति॑। दे॒वा।
तान्। अ॒ध्व॒रे। उ॒श॒त। य॒क्षि॒। अ॒ग्ने॒। श्रु॒ष्टी। भग॑म्। नास॑त्या। पुर॑म्ऽधिम् ॥ ४ ॥

Vयज्ञेषु यागेषु Vते Vहि ते[2] खलु प्रसिद्धा Vयज्ञियास यज्ञार्हा Vऊमा रक्षका Vविश्वे सर्वे Vदेवा Vसधस्थ सहस्थानम् Vअभि Vसन्ति अभिभवन्ति आक्रामन्ति। हे Vअग्ने Vअध्वरे अस्मदीये यज्ञे Vउशत कामयमानान् Vतान् देवान् Vयक्षि यज। तथा Vश्रुष्टी। क्षिप्रनामैतत्। क्षिप्र Vभगम् एतत्संज्ञक देव Vनासत्या नासत्यावश्विनौ च Vपुरंधिं पुरूणा ध्यातारमिन्द्र च यज ॥

आग्ने॒ गिरो॑ दि॒व आ पृ॑थि॒व्या मि॒त्रं व॑ह॒ वरु॑ण॒मिन्द्र॑म॒ग्निम् ।
आर्य॒मण॒मदि॑तिं॒ विष्णु॑मेषां॒ सर॑स्वती म॒रुतो॑ मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

आ। अ॒ग्ने॒। गिर॑। दि॒व। आ। पृ॒थि॒व्या। मि॒त्रम्। व॒ह॒। वरु॑णम्। इन्द्र॑म्। अ॒ग्निम्।
आ। अ॒र्य॒मण॑म्। अदि॑तिम्। विष्णु॑म्। ए॒षा॒म्। सर॑स्वती। म॒रुत॑। मा॒द॒य॒न्ता॒म् ॥ ५ ॥

हे Vअग्ने त्व Vदिव द्युलोकात् सकाशात् Vगिर गरणीयान् स्तुत्यान् देवानस्मदीय यज्ञ प्रति Vआ Vवह आह्वानं कुरु। Vपृथिव्या अन्तरिक्षाच्च Vआ वह। कान् देवानिति तदुच्यते। Vमित्रम् एतत्संज्ञक Vवरुण च Vइन्द्र च देवेषु देवतास्वरूपेणावस्थितं च Vअग्निम् Vअर्यमणम् एतत्संज्ञकम् Vअदितिम् अदीनां पृथिवीं[3] च Vविष्णु च। एवभूतान् देवान् Vएषाम् अस्माक यजमानानामर्थाय Vआ वह। Vसरस्वती वाग्देवता च Vमरुत च Vमादयन्ताम्। अस्मदीयै स्तोत्रैर्हविर्भिश्च माद्यन्तु ॥

र॒रे ह॒व्यं म॒तिभि॑र्य॒ज्ञिया॑ना॒ं नक्ष॒त्काम॒ं मर्त्या॑ना॒मसि॑न्वन् ।
धाता॑ र॒यिम॑वि॒दस्य॑ं स॒दासां॑ सक्षी॒महि॒ युज्ये॑भि॒र्नु दे॒वैः ॥ ६ ॥

र॒रे। ह॒व्यम्। म॒तिऽभि॑। य॒ज्ञिया॑नाम्। नक्ष॑त्। काम॑म्। मर्त्या॑नाम्। असि॑न्वन्।
धात॑। र॒यिम्। अ॒वि॒ऽद॒स्यम्। स॒दा॒ऽसाम्। स॒क्षी॒महि॑। युज्ये॑भि। नु। दे॒वै ॥ ६ ॥

Vयज्ञियानाम्। चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। यज्ञार्हेभ्यो देवेभ्य Vमतिभि अस्मदीयाभि स्तुतिभि सह Vहव्य हवि Vररे अस्माभिर्दीयते। Vमर्त्यानां मनुष्याणामस्माक Vकामम् अभिलाषम् Vअसिन्वन् अप्रतिबध्नन्नग्नि Vनक्षत् अस्मदीयं यज्ञ व्याप्नोतु[4]। हे देवा यूयम् Vअविदस्यम् अनुपक्षपणीय

1. ङ–गंतुमिच्छतो। 2 ङ–त१ २-४–'ते' नास्ति। 3 त–मु–पृथ्वीं। 4 न–व्याप्नोति।

vसदासां सर्वदा सभजनीय vरयिं धनं vधात अस्मभ्य दत्त । vनु अद्य वय vयुज्येभि सहायभूतैरिह यज्ञे समागतै vदेवै vसक्षीमहि । यद्वा । न्वित्युपमार्थे । युज्येभिर्नु बन्धुभिरिव देवै सक्षीमहि[1] ॥

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैर्ऋतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।
यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । रोदसी इति । अभिस्तुते इत्यभिऽस्तुते । वसिष्ठै । ऋतऽवान । वरुण । मित्र । अग्नि ।
यच्छन्तु । चन्द्रा । उपऽमम् । न । अर्कम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥७॥

vनु अद्य vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vवसिष्ठै अस्माभि । पूजार्थं बहुवचनम् । vअभिष्टुते अभित सर्वत स्तुते अभूताम् । तथा vऋतावान अस्माभि क्रियमाणैर्यज्ञैरुपेता vवरुण vमित्र vअग्नि च एवभूता देवा अस्माभिरभिष्टुता आसन् । vचन्द्रा आह्लादका सर्वे देवा vन अस्मभ्यम् vउपमम् उपमानभूतमुत्कृष्टम् vअर्कम् अन्नं vयच्छन्तु ददतु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता ये देवास्ते सर्वे vयूय vन अस्मान् vस्वस्तिभि अविनाशै vसदा सर्वदा vपात पालयत ॥ ॥ ६ ॥

'ओ श्रुष्टि' इति सप्तर्चं सप्तम सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभ वैश्वदेवम् । 'ओ श्रुष्टि' इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिक ॥

ओ श्रुष्टिर्विदथ्या३ समेतु प्रति स्तोमं दधीमहि तुराणाम् ।
यदद्य देवः सविता सुवाति स्यामास्य रत्निनो विभागे ॥ १ ॥

ओ इति । श्रुष्टि । विदथ्या । सम् । एतु । प्रति । स्तोमम् । दधीमहि । तुराणाम् ।
यत् । अद्य । देव । सविता । सुवाति । स्याम । अस्य । रत्निन । विऽभागे ॥ १ ॥

हे देवा vविदथ्या विदथेन त्वदीयेन चित्तेन सपाद्या vश्रुष्टि सुखमस्मान् vओ आ vसमेतु आगच्छतु । अथवा श्रुष्टिर्वेगवती विदथ्या विदथे यज्ञे क्रियमाणास्मदीया स्तुतिर्युष्मानागच्छतु । वय vतुराणां वेगवता देवाना vस्तोम स्तोत्र vप्रति vदधीमहि कुर्वीमहि । vअद्य इदानीं vसविता vदेव vयत् धन vसुवाति अस्मभ्य प्रेरयेत् vरत्निन रमणीयधनवत vअस्य सवितुस्तस्य धनस्य vविभागे दाने vस्याम वय भवेम ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो रोदसी च द्युभक्तमिन्द्रो अर्यमा ददातु ।
दिदेष्टु देव्यदिती रेक्णो वायुश्च यन्नियुवैते भगश्च ॥ २ ॥

मित्र । तत् । न । वरुण । रोदसी इति । च । द्युऽभक्तम् । इन्द्र । अर्यमा । ददातु ।
दिदेष्टु । देवी । अदिति । रेक्ण । वायु । च । यत् । नियुवैते इति निऽयुवैते । भग । च ॥२॥

vमित्र देव vन अस्मभ्य vतत् प्रसिद्ध धन vददातु प्रयच्छतु । तथा vवरुण ददातु । vरोदसी vच द्यावापृथिव्यौ च दत्ताम् । तथा vइन्द्र vद्युभक्त द्युभिर्द्योतमानै स्तोतृभि सेवित तद्धनं ददातु । vअर्यमा च ददातु । तथा vअदिति vदेवी vरेक्ण धन vदिदेष्टु तद्धनमस्मभ्य दिशतु । vवायुश्च vभगश्च उभौ देवौ vयत् धनं vनियुवैते अस्मान्नितरां योजयेतां तद्धनमिति पूर्वेण सबन्ध ॥

1 ज्ञ–सक्षीमहि संगता भवेम ।

सेदुग्रो अस्तु मरुतः स शुष्मी यं मर्त्यं पृषदश्वा अवाथ ।
उतेमग्निः सरस्वती जुनन्ति न तस्य रायः पर्येतास्ति ॥ ३ ॥

स । इत । उग्र । अस्तु । मरुत । स । शुष्मी । यम् । मर्त्यम् । पृषत्ऽअश्वा । अवाथ ।
उत । ईम् । अग्नि । सरस्वती । जुनन्ति । न । तस्य । राय । परिऽएता । अस्ति ॥ ३ ॥

हे पृषदश्वा । पृषच्छब्देन केचिन्मृगविशेषा उच्यन्ते। त एवाश्वा वाहा येषां ते। एवंभूता हे मरुत रुद्रपुत्रा देवा यूयं मर्त्यं मरणधर्माणं य यजमानम् अवाथ पालयेत[1] सेत् स एव यजमान. उग्र अस्तु ओजस्वी भवतु। तथा स शुष्मी बलवान् भवतु। तथा[2] उत अपि च अग्नि. अञ्जनादिगुणयुक्तो देव सरस्वती वाग्देवता चेत्याद्या सर्वे देवा ईम् एनं यजमानं जुनन्ति प्रवर्तयन्ति। तस्य यजमानस्य सबन्धिन राय धनस्य कश्चिदपि पर्येता परिगन्ता न अस्ति नाशको न भवतीत्यर्थः ॥

अयं हि नेता वरुण ऋतस्य मित्रो राजानो अर्यमापो धुः ।
सुहवा देव्यदितिरनर्वा ते नो अंहो अति पर्षन्नरिष्टान् ॥ ४ ॥

अयम् । हि । नेता । वरुण । ऋतस्य । मित्र । राजान । अर्यमा । अप । धुरिति धु ।
सुऽहवा । देवी । अदिति । अनर्वा । ते । न । अंह । अति । पर्षन् । अरिष्टान् ॥ ४ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा नेता प्रापयिता अय हि अयं खलु वरुण च मित्र च अर्यमा चैते राजान समर्था देवा· अप अस्मदीयं यज्ञादिलक्षणं कर्म धु अधु· दधति। अनर्वा केनाप्यप्रतिगता देवी द्योतमाना अदिति अदीना देवमाता सुहवा शोभनाह्वाना भवति। ते वरुणादयो देवा अरिष्टान् अबाधितान् सत· न अस्मान् अंह दुरितम् अति पर्षन् अतिपारयन्तु ॥

अस्य देवस्य मीळ्हुषो वया विष्णोरेषस्य प्रभृथे हविर्भिः ।
विदे हि रुद्रो रुद्रियं महित्वं यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ॥ ५ ॥

अस्य । देवस्य । मीळ्हुष । वया । विष्णो । एषस्य । प्रऽभृथे । हवि ऽभि ।
विदे । हि । रुद्रः । रुद्रियम् । महिऽत्वम् । यासिष्टम् । वर्ति । अश्विनौ । इराऽवत् ॥ ५ ॥

प्रभृथे हविर्भि हवीरूपैरन्नै· एषस्य प्रापणीयस्य मीळ्हुष कामानां सेक्तु विष्णो सर्वदेवात्मकस्य अस्य देवस्य। ‘विष्णु सर्वा देवता’ (ऐ ब्रा १ १) इति श्रुते। अन्ये देवा वयाः शाखा इव भवन्ति। रुद्र देव रुद्रियं रुद्रसंबन्धि सुखं महित्वं महत्त्वं च विदे हि अस्मान् प्रापयति खलु। अपि च हे अश्विनौ देवौ युवाम् इरावत् हविर्लक्षणान्नयुक्तं वर्ति· अस्मदीयं गृहं यासिष्टम् अयासिष्टमागच्छतम् ॥

मात्र पूषन्नाघृण इरस्यो वरूत्री यद्रातिषाचश्च रासन् ।
मयोभुवो नो अर्वन्तो नि पान्तु वृष्टिं परिज्मा वातो ददातु ॥ ६ ॥

---

१. ङ—पालयथ। २. ङ—‘तथा’ नास्ति।

मा । अत्र । पूषन् । आघृणे । इरस्य । वरूत्री । यत् । रातिऽसाचः । च । रासन् ।
मयःऽभुवः । नः । अर्वन्त । नि । पान्तु । वृष्टिम् । परिऽज्मा । वातः । ददातु ॥ ६ ॥

हे ᵛआघृणे प्राप्तदीप्ते एवंभूत हे ᵛपूषन् देव ᵛअत्र अस्मिन् दाने ᵛमा ᵛइरस्य विघातं मा कृथा । ᵛवरूत्री सर्वैर्वरणीया सरस्वती ᵛरातिषाचश्च । रातिर्दानम् । तस्य संभक्त्यो देवपत्न्यश्च ᵛयत् धन ᵛरासन् अस्मभ्य प्रयच्छेयु । अत्र मा कृथा इति पूर्वेण सबन्ध । किंच ᵛमयोभुव सुखस्य भावका ᵛअर्वन्त गच्छन्तो देवा[1] ᵛन अस्मान् ᵛनि ᵛपान्तु नितरां पालयन्तु । ᵛपरिज्मा परितो गन्ता ᵛवात वायु ᵛवृष्टिं वृष्टिलक्षणमुदकं ᵛददातु प्रयच्छत्वस्मभ्यम् ॥

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैरृतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।
यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नु । रोदसी इति । अभिस्तुते इत्यभिऽस्तुते । वसिष्ठैः । ऋतऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।
यच्छन्तु । चन्द्राः । उपऽमम् । नः । अर्कम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥७॥

पूर्वं व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । द्यावापृथिव्यौ वरुणादयो देवाश्च वसिष्ठैरस्माभिरभिष्टुता भवन्ति । एवभूता आह्लादका देवा सर्वोत्कृष्टमन्नमस्मभ्य ददतु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता सर्वे देवा यूय कल्याणैरस्मान् सर्वदा पालयत ॥　　॥ ७ ॥

' प्रातरग्निम् ' इति सप्तर्चमष्टम सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—' प्रातर्भाग जगत्याद्या लिङ्गोक्तदेवतान्त्योषस्या ' इति । वसिष्ठ ऋषि । आद्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभ । आद्याग्नीन्द्रादिदेवत्या द्वितीयाद्या पञ्च भगदेवत्या सप्तम्युषोदेवत्या । अत्र केचिदाहु ' निवेष्टुकामो रोगार्तो भगसूक्त जपेत्सदा । निवेश विशति क्षिप्र रोगैश्च परिमुच्यते ' (ऋग्वि २ २५) इति ॥

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना ।
प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं हुवेम ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निम् । प्रातः । इन्द्रम् । हवामहे । प्रातः । मित्रावरुणा । प्रातः । अश्विना ।
प्रातः । भगम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । प्रातरिति । सोमम् । उत । रुद्रम् । हुवेम ॥ १ ॥

ᵛप्रात उषःकाले ᵛअग्निं देव ᵛहवामहे वय स्तोतार आह्वयाम । तथा प्रातःकाले ᵛइन्द्रं हवामहे । तथा ᵛमित्रावरुणा मित्रावरुणावहोरात्राभिमानिनौ देवौ ᵛप्रात वय हवामहे । तथाश्विनौ देवानां भिषजौ ᵛप्रात वय हवामहे । तथा ᵛप्रात ᵛभग देव ᵛपूषण देव ᵛब्रह्मणस्पतिं मन्त्राभिमानिनमेतत्सज्ञक चाह्वयाम । तथा ᵛप्रात ᵛसोमम् एतत्सज्ञक देवम् ᵛउत अपि च ᵛरुद्र देव च ᵛहुवेम आह्वयाम ॥

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेर्यो विधर्ता ।
आध्रश्चिद्यं मन्यमानस्तुरश्चिद्राजा चिद्यं भगं भक्षीत्याह ॥ २ ॥

---

1. ख-म-त-न-भ-श–' देवा ' नास्ति ।

प्रात ऽजितम्। भगम्। उग्रम्। हुवेम। वयम्। पुत्रम्। अदितेः। यः। विऽधर्ता।
आध्रः। चित्। यम्। मन्यमानः। तुरः। चित्।
राजा। चित्। यम्। भगम्। भक्षि। इति। आह ॥ २ ॥

^v^यः भगो देवः ^v^विधर्ता विश्वस्य जगतो धारकः ^v^जितं जयशीलम् ^v^उग्रम् उद्गूर्णम् ^v^अदितेः ^v^पुत्रं ^v^भगं देवं प्रातःकाल एव ^v^वयं ^v^हुवेम आह्वयाम। ^v^आध्रश्चित् दरिद्रोऽपि स्तोता ^v^यं भगं देवं ^v^मन्यमानः स्तुवन् ^v^भगं भजनीयं धनं ^v^भक्षि[1] भज विभज मह्यं देहि[1] ^v^इति ^v^आह ब्रवीति। ^v^तुरश्चित्। तुरतिर्गतिकर्मा। प्राप्तधनोऽपि ^v^राजा ^v^चित् समर्थोऽपि जनः ^v^यं भगं देवं भजनीयं धनं मह्यं भक्षि देहीत्याह। तं भगं प्रातरेव वयं हुवेमेति संबन्धः ॥

भग प्रणेतर्भग सत्यराधो भगेमां धियमुदवा ददन्नः ।
भग प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥ ३ ॥

भग। प्रनेतरिति प्रऽनेतः। भग। सत्यऽराधः। भग। इमाम्। धियम्। उत्। अव। ददत्। नः।
भग। प्र। नः। जनय। गोभिः। अश्वैः। भग। प्र। नृऽभिः। नृऽवन्तः। स्याम ॥ ३ ॥

हे ^v^भग देव त्वं प्रणेता प्रकर्षेण नेतासि। तादृश ^v^प्रणेतः हे ^v^भग त्वं ^v^सत्यराधः सत्यधनोऽसि। तादृश सत्यराधो हे ^v^भग त्वं ^v^नः अस्मभ्यं ^v^ददत् कामान् प्रयच्छन् ^v^इमाम् अस्मदीयां ^v^धियं स्तुतिम् ^v^उदव उद्रक्ष फलयुक्तां कुरु। हे ^v^भग त्वं ^v^गोभिरश्वैः च ^v^नः अस्मान् ^v^प्र ^v^जनय प्रोद्भूतान् कुरु। हे ^v^भग त्वत्प्रसादाद्वयं ^v^नृभिः नेतृभिः पुत्रादिभिः ^v^नृवन्तः मनुष्यवन्तः ^v^प्र ^v^स्याम प्रभवेम ॥

उतेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये अह्नाम् ।
उतोदिता मघवन्त्सूर्यस्य वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥ ४ ॥

उत। इदानीम्। भगऽवन्तः। स्याम। उत। प्रऽपित्वे। उत। मध्ये। अह्नाम्।
उत। उत्ऽइता। मघऽवन्। सूर्यस्य। वयम्। देवानाम्। सुऽमतौ। स्याम ॥ ४ ॥

^v^उत अपि च ^v^इदानीं वयं ^v^भगवन्तः ^v^स्याम। हे भग भगेन त्वया स्वामिना युक्ता भवेम। यद्वा। भगवन्तो धनवन्तः स्याम। ^v^उत अपि च ^v^प्रपित्वे अह्नां प्राप्ते पूर्वाह्णे भगवन्तः स्याम। ^v^उत अपि च ^v^अह्नां दिवसानां ^v^मध्ये मध्याह्ने भगवन्तः स्याम। ^v^उत अपि च हे ^v^मघवन् धनवन् भग देव ^v^सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्य देवस्य ^v^उदिता उदितौ उदये सति ^v^वयं त्वदनुग्रहात् ^v^देवानाम् इन्द्रादीनां ^v^सुमतौ अनुग्रहबुद्धौ ^v^स्याम भवेम ॥

भग एव भगवाँ अस्तु देवास्तेन वयं भगवन्तः स्याम ।
तं त्वा भग सर्व इज्जोहवीति स नो भग पुरएता भवेह ॥ ५ ॥

भगः। एव। भगऽवान्। अस्तु। देवाः। तेन। वयम्। भगऽवन्तः। स्याम।
तम्। त्वा। भग। सर्वः। इत्। जोहवीति। सः। नः। भग। पुरःऽएता। भव। इह ॥५॥

[1] ख–भक्षि भज मह्यं देहि, ग–मह्यं भक्षि देहि।

हे vदेवा vभग देव, vएव vभगवान् धनवान् vअस्तु । vतेन भगेन देवेन धनेन वा vवयं vभगवन्त· vस्याम धनवन्तो भवेम । हे vभग vतं प्रसिद्ध vत्वा त्वां vसर्व vइत् सर्वं एव जन vजोहवीति भृश पुन पुनर्वाह्वयति । हे vभग देव vस त्वम् vइह अस्मिन् यज्ञे vन अस्माक vपुरएता पुरोगन्ता vभव ॥

समध्वरायोषसो नमन्त दधिक्रावेव शुचये पदाय ।
अर्वाचीनं वसुविदं भगं नो रथमिवाश्वा वाजिन आ वहन्तु ॥ ६ ॥

सम् । अध्वराय । उषस । नमन्त । दधिक्राऽइव । शुचये । पदाय ।
अर्वाचीनम् । वसुऽविदम् । भगम् । न । रथम्ऽइव । अश्वा । वाजिन । आ । वहन्तु ॥६॥

vशुचये शुद्धाय गमनयोग्याय vपदाय स्थानाय vदधिक्रावेव अश्वो[1] यथा[1] तथा vउषस उषोदेवता vअध्वराय अस्मदीयाय यागाय vस vनमन्त सगच्छन्तु । vवाजिन· वेगवन्त vअश्वा vरथमिव रथ यथा तथोषस vअर्वाचीनम् अस्मदभिमुख vवसुविदं धनस्य प्रापक vभग देवं vन अस्मान् प्रति vआ vवहन्तु आनयन्तु ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवती: सदमुच्छन्तु भद्राः ।
घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अश्वऽवती । गोऽमती । न । उषस । वीरऽवती । सदम् । उच्छन्तु । भद्रा. ।
घृतम् । दुहाना । विश्वत । प्रऽपीता । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥७॥

vभद्रा भजनीया vउषस उषोदेवता vअश्वावती अश्ववत्योऽश्वसहिता सत्य vगोमती गोमत्यश्च vवीरवती वीरवत्य पुत्रादिजनोपेताश्च भवन्त्य vन अस्मभ्य vसद सर्वदा vउच्छन्तु व्युच्छन्तु नैश तमो विवासयन्तु । कीदृश्य । vघृतम् उदक vदुहाना सिञ्चन्त्य vविश्वत सर्वैर्गुणै vप्रपीता प्रवृद्धा । एवभूता उषसस्तम उच्छन्तु । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता हे सर्वे देवा vयूयं vन अस्मान् vसदा सर्वदा vस्वस्तिभि कल्याणै vपात पालयत ॥ ॥ ८ ॥

'प्र ब्रह्माण ' इति षडृच नवम सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभ वैश्वदेवम् । अत्रानुक्रान्त—'प्र ब्रह्माण षड्वैश्वदेव तु ' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिक· । तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'प्र ब्रह्माण ' इति वैश्वदेवस्तृच । सूत्रित च—'प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त सरस्वतीं देवयन्तो हवन्ते ' (आश्व श्रौ ८ ११) इति ॥

प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नक्षन्त प्र क्रन्दनुर्नभन्यस्य वेतु ।
प्र धेनव उदप्रुतो नवन्त युज्यातामद्री अध्वरस्य पेशः ॥ १ ॥

प्र । ब्रह्माण । अङ्गिरस । नक्षन्त । प्र । क्रन्दनु । नभन्यस्य । वेतु ।
प्र । धेनव । उदऽप्रुत. । नवन्त । युज्याताम् । अद्री इति । अध्वरस्य । पेश ॥ १ ॥

vब्रह्माण vअङ्गिरस एतन्नामका ऋषय vप्र vनक्षन्त सर्वत्र व्याप्नुवन्तु । vक्रन्दनु पर्जन्य vनभन्यस्य स्तोत्रस्यास्मदीय स्तोत्र vप्र vवेतु प्रकर्षेणेच्छतु । vधेनव प्रीणयित्र्यो नद्य vउदप्रुत

1. त—यथा अश्व ।

उदकानि सिञ्चन्त्य· vप्र vनवन्त सर्पन्तु[1]। vअद्री आद्रियन्तौ पत्नीयजमानौ vअध्वरस्य यज्ञस्य vपेश रूप vयुज्याता योजयेताम् ॥

सुगस्ते अग्ने सनवित्तो अध्वा युक्ष्वा सुते हरितो रोहितश्च ।
ये वा सद्मन्नरुषा वीरवाहो हुवे देवानां जनिमानि सत्तः ॥ २ ॥

सुऽग । ते । अग्ने । सनऽवित्त । अध्वा । युक्ष्व । सुते । हरित । रोहित । च ।
ये । वा । सद्मन् । अरुषा । वीरऽवाह । हुवे । देवानाम् । जनिमानि । सत्त ॥ २ ॥

हे vअग्ने vसनवित्त सनाच्चिरकालादारभ्य लब्ध vते त्वदीय vअध्वा मार्गं vसुग सुष्ठु गन्तव्यो भवतु । किंच vहरित श्यामवर्णा vरोहितश्च लोहितवर्णाश्चेत्युभयविधाः vये vवा ये च ते त्वदीया अश्वा vसद्मन् सद्मनि यज्ञगृहे vवीरवाह वीरं शूरं त्वां वहन्त vअरुषा· आरोचमाना भवन्ति तांश्च[2] त्व सु[2] vयुक्ष्व त्वदीये रथे सुष्ठु सयोजय । निसत्तो यज्ञगृहे निषण्णोऽहं होता सन् vदेवानाम् इन्द्रादीना जनिमा[3] जनान् संघान् vहुवे आह्वयामि ॥

समु वो यज्ञं महयन्नमोभिः प्र होता मन्द्रो रिरिच उपाके ।
यजस्व सु पुर्वणीक देवाना यज्ञियामरमतिं ववृत्याः ॥ ३ ॥

सम् । ऊँ इति । व । यज्ञम् । महयन् । नमःऽभि । प्र । होता । मन्द्र । रिरिचे । उपाके ।
यजस्व । सु । पुरुऽअनीक । देवान् । आ । यज्ञियाम् । अरमतिम् । ववृत्या ॥ ३ ॥

हे देवा vव युष्माक vयज्ञ vनमोभि नमस्कारैर्युक्ता इमे स्तोतारो वा यजमाना वा vस vमहयन् सम्यक् पूजयन्ति । vउ इति पूरक । vमन्द्र· स्तुतिशील vउपाके अस्माक समीपे स्थितोऽस्मदीय vहोता vप्र vरिरिचे अन्येभ्यो होतृभ्योऽतिरिच्यते । हे यजमान त्व vदेवान् vसु सुष्ठु vयजस्व । हे vपुर्वणीक बहुतेजस्विन्नग्ने त्वं vयज्ञियां यज्ञार्हाम् vअरमतिं भूमिम् vआ vववृत्या आवर्तय । तथा च निगमान्तरे—'आ नो महीमरमतिं सजोषा' (ऋ स ५ ४३ ६) इति ॥

यदा वीरस्य रेवतो दुरोणे स्योनशीरतिथिराचिकेतत् ।
सुप्रीतो अग्निः सुधितो दम आ स विशे दाति वार्यमियत्यै ॥ ४ ॥

यदा । वीरस्य । रेवत । दुरोणे । स्योनऽशी । अतिथि । आऽचिकेतत् ।
सुऽप्रीत । अग्नि । सुऽधित । दमे । आ । स । विशे । दाति । वार्यम् । इयत्यै ॥ ४ ॥

vअतिथि· सर्वेषामतिथिभूतोऽग्नि vयदा vवीरस्य वीरकस्य स्तोत्राणां प्रेरयितु· vरेवत हविष्मतो यजमानस्य vदुरोणे गृहे vस्योनशी सुखेन शयनीयः vआचिकेतत् प्रज्ञायते vअग्नि vदमे यज्ञगृहे vसुधित । आकारश्चार्थे । सुनिहितश्च सुष्ठु निहित· सन् यदा vसुप्रीत· भवति तदा vस अग्नि· vइयत्यै उपगच्छन्त्यै vविशे प्रजायै vवार्यं वरणीय धन vदाति ददाति प्रयच्छति ॥

---

१ ख–उपसर्पंतु, झ–न सर्पंतु, त३-भ–तु सर्पंतु, न–नु सर्पंतु। २ ख–तां अश्वा युक्ष्व, घ–तान् सु, ञ-भ–तानश्वान् त्व, झ-त२-४–तांश्च त्वं, त१–तानश्वान्, त३-न– तां अश्वत्वं, श१– तेश्वा ग२–तंश्च त्वं। ३ ख–ञ-त१-२-भ–जनिमानि।

इमं नो अग्ने अध्वरं जुषस्व मरुत्स्विन्द्रे यशसं कृधी नः ।
आ नक्ता बर्हिः सदतामुषासोशन्ता मित्रावरुणा यजेह ॥ ५ ॥

इमम् । न । अग्ने । अध्वरम् । जुषस्व । मरुत्ऽसु । इन्द्रे । यशसम् । कृधि । न ।
आ । नक्ता । बर्हि । सदताम् । उषसा । उशन्ता । मित्रावरुणा । यज । इह ॥ ५ ॥

हे ᵛअग्ने त्व ᵛन अस्मदीयम् ᵛइमम् ᵛअध्वर यज्ञ ᵛजुषस्व सेवस्व । किंच ᵛमरुत्सु इन्द्रस्य सखिभूतेषु देवेषु ᵛइन्द्रे च ᵛयशस यशोयुक्त हविर्लक्षणान्नवन्त ᵛन अस्मदीय यज्ञ हे अग्ने त्व ᵛकृधि कुरु । स्थापयेत्यर्थं । तथा ᵛनक्ता रात्रिश्च ᵛउषसा दिवसश्च । अहर्निशे इत्यर्थं । ᵛबर्हि बर्हिषि कुशमये ᵛआ ᵛसदताम् उपविशताम् । अपि च हे अग्ने ᵛउशन्ता उशन्तौ यज्ञमिच्छन्तौ ᵛमित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛयज पूजय ॥

एवाग्निं सहस्यं१ वसिष्ठो रायस्कामो विश्वप्स्न्यस्य स्तौत् ।
इषं रयिं पप्रथद्वाजमस्मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

एव । अग्निम् । सहस्यम् । वसिष्ठ । रायऽकाम । विश्वऽप्स्न्यस्य । स्तौत् ।
इषम् । रयिम् । पप्रथत् । वाजम् । अस्मे इति । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥६॥

ᵛवसिष्ठ एतदाख्य ऋषि ᵛरायस्काम पश्वादिधनानीच्छन् ᵛएव एवमुक्तप्रकारेण ᵛसहस्यम् । सहो बलम् । तस्य पुत्रम् । तद्वन्तमिति वा । ᵛअग्निं देव ᵛविश्वप्स्न्यस्य पुरुरूपस्य धनस्य लाभाय ᵛस्तौत् । एवभूतोऽग्नि ᵛअस्मे अस्मभ्यम् ᵛइषम् अन्न ᵛरयिं धन ᵛवाज बल च ᵛपप्रथत् प्रथयतु विस्तारयतु । ददात्वित्यर्थं । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता सर्वे देवा यूयम् अस्मान् कल्याणै सर्वदा पालयत ॥ ॥ ९ ॥

'प्र वो यज्ञेषु' इति पञ्चर्चं दशम सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभ वैश्वदेवम् । 'प्र व पञ्च' इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिक । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'प्र वो यज्ञेषु' इति वैश्वदेवस्तृच । सूत्रित च—'प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन् प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषेति प्रउगम्' (आश्व श्रौ ८ ९) इति ॥

प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्द्यावा नमोभिः पृथिवी इषध्यै ।
येषां ब्रह्माण्यसमानि विप्रा विष्वग्वियन्ति वनिनो न शाखाः ॥ १ ॥

प्र । व । यज्ञेषु । देवऽयन्त । अर्चन् । द्यावा । नमःऽभि । पृथिवी इति । इषध्यै ।
येषाम् । ब्रह्माणि । असमानि । विप्रा । विष्वक् । विऽयन्ति । वनिन । न । शाखा ॥१॥

ᵛदेवयन्त देवान् कामयमाना विप्रा ᵛयज्ञेषु ᵛनमोभि स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा ᵛव युष्मान् ᵛइषध्यै अभिप्राप्तु ᵛप्र ᵛअर्चन् प्रार्चयन्ति प्रकर्षेण स्तुवन्ति । ᵛद्यावा दिव च ᵛपृथिवी भूमिं च प्रस्तुवन्ति । ᵛयेषा विप्राणां मेधाविना ᵛब्रह्माणि स्तोत्राणि ᵛवनिनो ᵛन ᵛशाखा वृक्षस्य शाखा इव ᵛविष्वक् विश्वत ᵛवियन्ति विशेषेण गच्छन्ति । ते ᵛविप्रा प्रार्चन्निति पूर्वेण संबन्ध ॥

प्र यज्ञ एतु हेत्वो न सप्तिरुद्यच्छध्वं समनसो घृताचीः ।
स्तृणीत बर्हिरध्वराय साधूर्ध्वा शोचींषि देवयून्यस्थुः ॥ २ ॥

प्र । यज्ञ । एतु । हेत्वं । न । सप्ति । उत् । यच्छध्वम् । सऽमनस । घृताची. ।
स्तृणीत । बर्हि । अध्वराय । साधु । ऊर्ध्वा । शोचींषि । देवऽयूनि । अस्थु ॥ २ ॥

अयमस्मदीय ᵛयज्ञ ᵛप्र ᵛएतु देवान् प्रति गच्छतु। तत्र दृष्टान्त· । ᵛहेत्वो ᵛन ᵛसप्ति शीघ्रगाम्यश्वो यथा तद्वत्। हे ऋत्विज सर्वे यूय ᵛसमनस सदृशमनस्का सन्त ᵛघृताची स्रुच ᵛउद्यच्छध्वं हस्त उद्यम्य धारयत। तथा ᵛअध्वराय याग कर्तुं ᵛसाधु साधक ᵛबर्हि कुशमयं ᵛस्तृणीत वेद्यां छादयत। हे अग्ने ᵛदेवयूनि देवान् कामयमानानि त्वदीयानि ᵛशोचींषि अर्चींषि ᵛऊर्ध्वा ऊर्ध्वमुखानि ᵛअस्थु तिष्ठन्तु॥

आ पुत्रासो न मातरं विभृत्राः सानौ देवासो बर्हिषः सदन्तु ।
आ विश्वाचीं विदथ्यामनक्त्वग्ने मा नो देवताता मृधस्कः ॥ ३ ॥

आ । पुत्रास । न । मातरम् । विऽभृत्रा । सानौ । देवास । बर्हिष । सदन्तु ।
आ । विश्वाची । विदथ्याम् । अनक्तु । अग्ने । मा । न । देवऽताता । मृध । करिति क ॥३॥

ᵛमातर जननीं ᵛविभृत्रा विशेषेण भर्तव्या ᵛपुत्रासो ᵛन पुत्रा इव तद्वदस्माक भरणीया ᵛदेवास देवा ᵛबर्हिष· कुशमयस्य वेद्यामास्तीर्णस्य ᵛसानौ उन्नते देशे ᵛआ ᵛसदन्तु उपविशन्तु। हे ᵛअग्ने ᵛविदथ्यां यज्ञयोग्या त्वदीया ज्वाला ᵛविश्वाची। विश्व सर्वं हविरञ्चति गच्छतीति विश्वाची जुहू । ᵛआ ᵛअनक्तु आ समन्तात् सिञ्चतु। ᵛदेवताता देवतातौ युद्धे ᵛन अस्माक ᵛमृध हिंसकान् हे अग्ने त्व ᵛमा ᵛक मा कार्षी । यज्ञवाचको देवतातिशब्दोऽत्र सग्रामे वर्तते॥

ते सीषपन्त जोषमा यजत्रा ऋतस्य धाराः सुदुघा दुहानाः ।
ज्येष्ठं वो अद्य मह आ वसूनामा गन्तन समनसो यति ष्ठ ॥ ४ ॥

ते । सीषपन्त । जोषम् । आ । यजत्रा । ऋतस्य । धारा । सुऽदुघा । दुहाना ।
ज्येष्ठम् । व । अद्य । मह । आ । वसूनाम् । आ । गन्तन । सऽमनस । यति । स्थ ॥ ४ ॥

ᵛयजत्रा यजनीया ᵛते इन्द्रादयो देवा ᵛऋतस्य उदकस्य ᵛसुदुघा सुखेन दोग्धु शक्या ᵛधारा ᵛदुहाना वर्षन्त ᵛजोषं पर्याप्त यथा भवति तथा ᵛआ ᵛसीषपन्त। सपति परि-चरणार्थः। स्तुतिभि आ समन्तात् पर्यचीचरन्। अस्मान् परिचरणं कुर्वन्तु। स्वीकुर्वन्त्विति यावत्। ᵛअद्य[1] अस्मिन् दिने हे देवा ᵛवसूना धनानां मध्ये ᵛज्येष्ठं श्रेष्ठं ᵛव· युष्मदीय ᵛमह मंहनीयं धनम् ᵛआ गच्छतु। यूयमपि ᵛसमनस तुल्यमतय सन्त ᵛआ ᵛगन्तन आगच्छत। हे देवा यूय ‒ ‒ ‒ आगन्तनेति सबन्ध ॥

एवा नो अग्ने विक्ष्वा दशस्य त्वया वयं सहसावन्नास्क्राः ।
राया युजा सधमादो अरिष्टा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एव । न । अग्ने । विक्षु । आ । दशस्य । त्वया । वयम् । सहसाऽवन् । आस्क्रा ।
राया । युजा । सधऽमाद । अरिष्टा । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥ ५ ॥

---

१. ख-न-म—तथा, घ—तथा अद्य, ञ-त-श—अथ।

हे ᵛअग्ने ᵛएव एवं स्तुतस्त्वं ᵛविक्षु प्रजासु मध्ये ᵛनः अस्मभ्यम् ᵛआ ᵛवृशस्य धनमभिप्रयच्छ। हे ᵛसहसावन् बलवन्नग्ने ᵛत्वया ᵛआस्क्रा अस्कन्ना ᵛवयं ᵛयुजा नित्ययुक्तेन ᵛराया धनेन ᵛसधमाद् सह माद्यन्त ᵛअरिष्टा अहिंसिता भवेम। अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादिता सर्वे देवा ᵛयूयं ᵛन अस्मान् कल्याणै सर्वदा पालयत ॥ ॥ १० ॥

'दधिक्रां व' इति पञ्चर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं दधिक्राख्यदेवताकम्। आद्या जगती सा तु दधिक्रादिलिङ्गोक्तदेवताका शिष्टाश्चतस्त्रस्त्रिष्टुभ। अनुक्रम्यते हि—'दधिक्रां दाधिक्रं जगत्याद्या लिङ्गोक्तदेवता' इति। गतो विनियोग ॥

दधिक्रां वः प्रथममश्विनोषसमग्निं समिद्धं भगमूतये हुवे।
इन्द्रं विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिमादित्यान्द्यावापृथिवी अपः स्वः ॥ १ ॥

दधिऽक्राम्। व । प्रथमम्। अश्विना। उषसम्। अग्निम्। सम्ऽइद्धम्। भगम्। ऊतये। हुवे।
इन्द्रम्। विष्णुम्। पूषणम्। ब्रह्मण । पतिम्।
आदित्यान्। द्यावापृथिवी इति। अप । स्वऽरिति स्व ॥ १ ॥

हे स्तोतार ᵛव युष्माकम् ᵛऊतये रक्षणाय ᵛप्रथम ᵛदधिक्राम् अश्वाभिमानिनीं देवतां ᵛहुवे आह्वयामि। तत ᵛअश्विना अश्विनौ देवौ ᵛउषसम् उषोदेवता च ᵛसमिद्ध सम्यग्दीप्तम् ᵛअग्नि च ᵛभगम् एतदाख्य देव च आह्वयामि। ᵛइन्द्र ᵛविष्णु ᵛपूषण च ᵛब्रह्मणस्पतिमादित्यान् ᵛद्यावापृथिवी ᵛअप उदकदेवता [1] ᵛस्व सूर्यमित्येतान् देवानाह्वयामि ॥

दधिक्रामु नमसा बोधयन्त उदीराणा यज्ञमुपप्रयन्तः।
इळां देवीं बर्हिषि सादयन्तोऽश्विना विप्रा सुहवा हुवेम ॥ २ ॥

दधिऽक्राम्। ऊँ इति। नमसा। बोधयन्त । उत्ऽईराणा । यज्ञम्। उपऽप्रयन्त ।
इळाम्। देवीम्। बर्हिषि। सादयन्त । अश्विना। विप्रा। सुऽहवा। हुवेम ॥ २ ॥

ᵛदधिक्राम् एतन्नामकमश्वविशेषं देव ᵛनमसा स्तोत्रेण ᵛबोधयन्त प्रज्ञापयन्त ᵛउदीराणा प्रेरयन्त ᵛयज्ञ यागम् ᵛउपप्रयन्त उपक्रममाणा [2] वय ᵛबर्हिषि ᵛइळा हवीरूपां [3] ᵛदेवीं ᵛसादयन्त आस्थापयन्त ᵛसुहवा शोभनाह्वानौ ᵛविप्रा विप्रौ मेधाविनौ ᵛअश्विना अश्विनौ देवौ ᵛहुवेम आह्वयाम। ᵛउ इति पूरण ॥

दधिक्रावाणं बुबुधानो अग्निमुप ब्रुव उषसं सूर्यं गाम्।
ब्रध्नं मँश्चतोर्वरुणस्य बभ्रुं ते विश्वास्मद्दुरिता यावयन्तु ॥ ३ ॥

दधिऽक्रावाणम्। बुबुधान । अग्निम्। उप। ब्रुवे। उषसम्। सूर्यम्। गाम्।
ब्रध्नम्। मँश्चतो । वरुणस्य। बभ्रुम्। ते। विश्वा। अस्मत्। दु ऽइता। यवयन्तु ॥ ३ ॥

---

१ ख-घ-ङ-त-न-भ-श—उदकं देवता। २ ख-न-भ—उपक्रममाणा, ङ-ङ-त१-४—उपक्रमणा
३. श—देवीं भूरूपां।

vदधिक्रावाणम् अश्वविशेष vबुबुधान स्तोत्रेण बोधयन्नहम् vअग्निं देवम् vउप vब्रुवे उपस्तौमि। तथा च vउषसम् उषोदेवतां vसूर्यं सर्वस्य प्रेरक देव vगां भूमिम्। वाग्देवता वा। एवंभूतान् देवानहमुपस्तौमि। vमंश्चतो। मन्यमानान् स्तुवतो जनांश्चेतयते जानातीति यद्वाभिमन्यमानांश्चातयते नाशयतीति मंश्चतु। तस्य vवरुणस्य vब्रह्म महान्त vबभ्रु पिङ्गलवर्णमश्व तस्यानयनार्थमहमुप ब्रुवे। vते देवा. vअस्मत् अस्मत्त vविश्वा विश्वानि सर्वाणि vदुरिता दुरितानि पापानि vयवयन्तु[1] पृथक्कुर्वन्तु॥

दधिक्रावा प्रथमो वाज्यर्वाग्रे रथानां भवति प्रजानन्।
संविदान उषसा सूर्येणादित्येभिर्वसुभिरङ्गिरोभिः॥ ४॥

दधिऽक्रावा। प्रथम। वाजी। अर्वा। अग्रे। रथानाम्। भवति। प्रऽजानन्।
सम्ऽविदान। उषसा। सूर्येण। आदित्येभि। वसुऽभि। अङ्गिरऽभि॥ ४॥

vप्रथम सर्वेषामश्वाना मुख्य vवाजी शीघ्रगामी vअर्वा गमनशील vदधिक्रावा अश्वरूपो देव vप्रजानन् रथसयोजनीयास्तांस्तानश्वानधिष्ठाय ज्ञातव्यानि सम्यग्जानन् vरथानाम् vअग्रे प्रमुख vभवति। कीदृशोऽश्व। vउषसा उषोदेवतया vसूर्येण सर्वस्य प्रेरकेण देवेन vआदित्येभि आदित्यैश्च vवसुभि च vअङ्गिरोभि देवै सह स्तोतव्यैर्ऋषिभिश्च vसविदान सम्यग्जानन्। ऐकमत्य[2] प्राप्त इत्यर्थ॥

आ नो दधिक्राः पथ्यामनक्त्वृतस्य पन्थामन्वेतवा उ।
शृणोतु नो दैव्यं शर्धो अग्निः शृण्वन्तु विश्वे महिषा अमूराः॥ ५॥

आ। न। दधिऽक्रा। पथ्याम्। अनक्तु। ऋतस्य। पन्थाम्। अनुऽएतवै। ऊँ इति।
शृणोतु। न। दैव्यम्। शर्ध। अग्नि। शृण्वन्तु। विश्वे। महिषा। अमूरा॥ ५॥

vदधिक्रा अश्वरूपो देव vऋतस्य यज्ञस्य vपन्था पन्थान मार्गम् vअन्वेतवै अनुगन्तु प्रवृत्तानां vन अस्माक vपथ्यां पदवीम् vआ vअनक्तु उदकेनासिञ्चतु। vउ इति पूरण। vदैव्य vशर्ध देवसबन्धि बलमीदृग्रूप vअग्नि vन अस्मदीय हव vशृणोतु। vअमूरा अमूढा vमहिषा महान्त vविश्वे सर्वे देवा अस्मदीय हव vशृण्वन्तु॥ ॥ ११॥

'आ देवो यातु' इति चतुर्ऋच द्वादश सूक्त वसिष्ठस्यार्ष सवितृदेवताक त्रैष्टुभम्। 'आ देवश्चतुष्क सावित्रम्' इत्यनुक्रान्तम्। व्यूळ्हे दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इद सावित्रनिविद्धानम्। सूत्र्यते हि–'चतुर्थेऽहन्या देवो यातु----' (आश्व श्रौ ८ ८)। -- इत्येषा वपानुवाक्या। सूत्रित च—'आ देवो यातु सविता सुरत्न स घा नो देव सविता सहावा' (आश्व श्रौ ३ ७) इति। अश्वमेधेऽनुसवन तिस्र साविक्य इष्टय। तत्र द्वितीयस्यामिष्टौ याज्येयम्। सूत्रित च—'य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु' (आश्व श्रौ १० ६) इति॥

आ देवो यातु सविता सुरत्नोऽन्तरिक्षप्रा वहमानो अश्वैः।
हस्ते दधानो नर्या पुरूणि निवेशयञ्च प्रसुवञ्च भूम॥ १॥

१ घ–यावयंतु। २ ख-क्ष-त-न-श–एकमत्यं।

आ । देव । यातु । सविता । सुऽरत्नः । अन्तरिक्षऽप्राः । वहमानः । अश्वैः ।
हस्ते । दधानः । नर्या । पुरूणि । निऽवेशयन् । च । प्रऽसुवन् । च । भूम ॥ १ ॥

Vसुरत्न शोभनरत्नोपेत Vअन्तरिक्षप्रा स्वकीयेन तेजसान्तरिक्षस्य पूरयिता Vअश्वै स्वकीयैर्वाहै Vवहमान उह्यमान Vसविता सर्वस्य प्रेरक Vदेव Vआ Vयातु आगच्छतु। कीदृश । Vनर्या नर्याणि मनुष्यहितानि[1] Vपुरूणि बहूनि धनानि Vहस्ते पाणौ Vदधान दातुं धारयन् Vभूम भूतानि Vनिवेशयञ्च रात्रिषु स्वे[2] स्थाने[2] स्थापयञ्च Vप्रसुवंश्च अह सु प्रेरयञ्च। एवभूत सविता देव आ यातु॥

उदस्य बाहू शिथिरा बृहन्ता हिरण्यया दिवो अन्ताँ अनष्टाम् ।
नूनं सो अस्य महिमा पनिष्ट सूरश्चिदस्मा अनु दादपस्याम् ॥ २ ॥

उत् । अस्य । बाहू इति । शिथिरा । बृहन्ता । हिरण्यया । दिवः । अन्तान् । अनष्टाम् ।
नूनम् । सः । अस्य । महिमा । पनिष्ट । सूरः । चित् । अस्मै । अनु । दात् । अपस्याम् ॥२॥

Vशिथिरा शिथिलौ दानार्थं प्रसारितौ Vबृहन्ता बृहन्तौ महान्तौ Vहिरण्यया हिरण्ययौ सुवर्णमयौ Vअस्य सवितु संबन्धिनौ Vबाहू हस्तौ Vदिव अन्तरिक्षस्य Vअन्तान् पर्यन्तान् Vउत् Vअनष्टाम् ऊर्ध्वौ सन्तौ व्याप्नुवताम्। Vनूनम् अद्य Vअस्य ईदृग्भूतस्य सवितु Vस तादृश Vमहिमा महत्त्व Vपनिष्ट अस्माभि स्तूयते। Vसूरश्चित् सूर्योऽपि Vअस्मै सवित्रे Vअपस्या कर्मेच्छाम् Vअनु Vदात् अनुददातु॥

सावित्रे पशौ पुरोडाशस्य हविषो 'स घा न' इति द्वे अनुवाक्ये। सूत्र पूर्वमुदाहृतम्। आश्वमेधिकीषु सावित्रेष्टिषु तृतीयस्यामिष्टाविमे एव याज्यानुवाक्ये। सूत्रित च–'स घा नो देव सविता सहावेति द्वे' (आश्व श्रौ १० ६) इति॥

स घा नो देवः सविता सहावा साविषद्वसुपतिर्वसूनि ।
विश्रयमाणो अमतिमुरूचीं मर्तभोजनमध रासते नः ॥ ३ ॥

स । घ । नः । देवः । सविता । सहऽवा । आ । साविषत् । वसुऽपतिः । वसूनि ।
विऽश्रयमाणः । अमतिम् । उरूचीम् । मर्तऽभोजनम् । अध । रासते । नः ॥ ३ ॥

Vसहावा। तेजोऽन्तराण्यभिभावुक[3] तेजो यस्य स । Vवसुपति धनाना पालक Vस Vसविता Vदेव Vन अस्मभ्य Vवसूनि धनानि Vआ Vसाविषत् आ समन्तात् प्रेरयति। Vघ इति पूरण । स सविता देव Vउरूचीं विस्तीर्णगमनाम् Vअमतिं रूपम्। दीप्तिमित्यर्थ । Vविश्रयमाण निषेवमाण सन् Vअध अधुना Vन अस्मभ्य Vमर्तभोजन मनुष्याणा भोगयोग्य धनं Vरासते ददातु॥

इमा गिरः सवितारं सुजिह्वं पूर्णगभस्तिमीळते सुपाणिम् ।
चित्रं वयो बृहदस्मे दधातु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

इमाः । गिरः । सवितारम् । सुऽजिह्वम् । पूर्णऽगभस्तिम् । ईळते । सुऽपाणिम् ।
चित्रम् । वयः । बृहत् । अस्मे इति । दधातु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥४॥

---

१ ख-न-भ–मनुष्याणां हितानि। २ ख-त–स्वस्थाने। ३ ख-भ–'न्तरस्यामिभावुकं।

vइमाः ईदृग्भूता vगिर । गृणन्ति स्तुवन्तीति गिर स्तोत्र्य प्रजा । यद्वा। इमा स्तुतिरूपा वाच । vसुजिह्वं शोभनजिह्वम्। शोभनवाचमित्यर्थं । vपूर्णगभस्तिं संपूर्णधनहस्त vसवितार देवम् vईळते स्तुवन्ति। स च सविता vचित्रं चायनीय vबृहत् महत् vवय अन्नम् vअस्मे अस्मासु vदधातु। यद्वा अस्मे अस्मभ्य प्रयच्छतु। हे सवितृप्रमुखा देवा vयूय vन अस्मान् vस्वस्तिभि कल्याणै vसदा सर्वदा vपात पालयत। ॥ १२ ॥

'इमा रुद्राय' इति चतुर्ऋचं त्रयोदश सूक्त वसिष्ठस्यार्षं रुद्रदेवताकम्। अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्य । तथा चानुक्रमणिका-'इमा रौद्र त्रिष्टुबन्तम्' इति। शूलगवादिषु रौद्रयज्ञेष्वनेन सूक्तेनोदीची दिगुपस्थेया। सूत्र्यते हि-'इमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वरुद्रयज्ञेषु दिशामुप-स्थानम्' (आश्व गृ ४ ९ २१) इति॥

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रेषवे देवाय स्वधाव्ने ।
अषाळ्हाय सहमानाय वेधसे तिग्मायुधाय भरता शृणोतु नः ॥ १ ॥

इमा । रुद्राय । स्थिरऽधन्वने । गिर । क्षिप्रऽइषवे । देवाय । स्वधाऽव्ने ।
अषाळ्हाय । सहमानाय । वेधसे । तिग्मऽआयुधाय । भरत । शृणोतु । न ॥ १ ॥

हे अस्मदीया स्तोतार यूयम् vइमा vगिर स्तुती vरुद्राय एतन्नामकाय vदेवाय[1] vभरत धारयत। कीदृशाय। vस्थिरधन्वने दृढधनुष्काय vक्षिप्रेषवे शीघ्रगामिबाणाय vस्वधाव्ने अन्नवते vअषाळ्हाय केनाप्यनभिभूताय vसहमानाय शत्रूणामभिभवित्रे vवेधसे विधात्रे vतिग्मायुधाय तीक्ष्णास्त्राय। एवंभूताय रुद्राय स्तुती भरत। स च रुद्र vन अस्मदीया स्तुती vशृणोतु॥

स हि क्षयेण क्षम्यस्य जन्मनः साम्राज्येन दिव्यस्य चेतति ।
अवन्नवन्तीरुप नो दुरश्चरानमीवो रुद्र जासु नो भव ॥ २ ॥

स । हि । क्षयेण । क्षम्यस्य । जन्मन । साम्ऽराज्येन । दिव्यस्य । चेतति ।
अवन् । अवन्ती । उप । न । दुर । चर । अनमीव । रुद्र । जासु । न । भव ॥ २ ॥

vस vहि स खलु रुद्रो देव vक्षम्यस्य। क्षमायां पृथिव्यां भव । तस्य vजन्मन जनस्य vक्षयेण ऐश्वर्येण vचेतति प्रज्ञायते। vदिव्यस्य जनस्य च vसाम्राज्येन ऐश्वर्येण प्रज्ञायते। शेष प्रत्यक्षकृत । हे vरुद्र देव त्व च vअवन्ती त्वां स्तोत्रैस्तर्पयन्ती vन अस्मदीया प्रजा vअवन् पालयन् vदुर दुर्याणि अस्मदीयानि गृहाणि vउप vचर उपगच्छ। किंच त्व vन अस्मदीयासु प्रजासु vअनमीव । अमीवा रोग । तामकुर्वन् vभव ॥

या ते दिद्युदवसृष्टा दिवस्परि क्ष्मया चरति परि सा वृणक्तु नः ।
सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥ ३ ॥

या । ते । दिद्युत् । अवऽसृष्टा । दिव । परि । क्ष्मया । चरति । परि । सा । वृणक्तु । न ।
सहस्रम् । ते । सुऽअपिवात । भेषजा । मा । न । तोकेषु । तनयेषु । रिरिष ॥ ३ ॥

1 ख-ङ्ग-त-न-भ-श-रुद्राय।

हे रुद्र vते वैद्युतात्मनस्तव सबन्धिनी vदिवस्परि अन्तरिक्षसकाशात्[1] vअवसृष्टा विमुक्ता vया vदिद्युत् अशनिरूपा हेति vक्ष्मया क्षित्या क्षितौ वा vचरति वर्तते vसा दिद्युत् vन अस्मान् vपरि vवृणक्तु परित्यजतु। अपि च हे vस्वपिवात vते तव vसहस्र बहूनि vभेषजा भेषजानि यान्यौषधानि सन्ति तान्यस्मभ्य प्रयच्छेति शेष । vन अस्माक vतोकेषु पुत्रेषु vतनयेषु च vमा vरिरिष हिंसां मा कृथा ॥

मा नो॑ वधी रुद्र॒ मा परा॑ दा॒ मा ते॑ भूम॒ प्रसि॑तौ ही॒ळि॒तस्य॑ ।
आ नो॑ भज ब॒र्हिषि॑ जीव॒शं॒से यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥ ४ ॥

मा । न॒ । व॒धी । रु॒द्र॒ । मा । परा॑ । दा॒ । मा । ते॒ । भू॒म॒ । प्रऽसि॑तौ । ह्री॒ळि॒तस्य॑ ।
आ । न॒ । भ॒ज॒ । ब॒र्हिषि॑ । जी॒व॒ऽश॒ंसे । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभि॒ । सदा॑ । न॒ ॥ ४ ॥

हे vरुद्र त्व vन अस्मान् vमा vवधी मा हिंसी । तथा vमा vपरा vदा मा च त्याक्षी । अपि च vह्रीळितस्य क्रुद्धस्य vते तव vप्रसितौ प्रकर्षेण बन्धने वय च vमा vभूम। किंच vजीवशसे जीवैराशसनीये vबर्हिषि यज्ञे vन अस्मान् vआ vभज भागिन कुरु। हे रुद्रप्रमुखा[2] देवा vयूयं vन अस्मान् कल्याणै[3] सर्वदा[4] पालयत ॥ ॥ १३ ॥

'आपो य व ' इति चतुरृर्च चतुर्दश सूक्त वसिष्ठस्यार्ष त्रैष्टुभमब्देवताकम्। 'आपो यमापम्' इत्यनुक्रान्त च। गतो विनियोग ॥

आपो॒ यं वः॑ प्रथ॒मं दे॑व॒यन्त॑ इन्द्र॒पान॑मू॒र्मिमकृ॑ण्वते॒ळः ।
तं वो॑ व॒यं शुचि॑मरि॒प्रम॒द्य घृ॑त॒प्रुषं॒ मधु॑मन्तं वनेम ॥ १ ॥

आप॑ । यम् । व॒ । प्र॒थ॒मम् । दे॒व॒ऽयन्त॑ । इ॒न्द्र॒ऽपान॑म् । ऊ॒र्मिम् । अकृ॑ण्वत । इ॒ळ ।
तम् । व॒ । व॒यम् । शुचि॑म् । अ॒रि॒प्रम् । अ॒द्य । घृ॒त॒ऽप्रुष॑म् । मधु॑ऽमन्तम् । व॒ने॒म ॥ १ ॥

vदेवयन्त देवानिच्छन्तोऽध्वर्यव हे vआप हे अब्देवता vव युष्माक कार्यभूतम् vइन्द्रपानम् इन्द्रेण पातव्यम् vइळ इळाया भूम्या सभूत vयम् vऊर्मि सोमाख्य[5] य रस vप्रथम पुरा vअकृण्वत अभिषवणपवनादिभि समस्कुर्वत vअद्य इदानीं vवयम् अपि vव युष्मदीय vतम् ऊर्मि[5] vवनेम सभजेमहि। कीदृशम्। vशुर्चि शुद्धम् vअरिप्र पापरहित vघृतप्रुष वृष्टिलक्षणमुदक सिञ्चन्त vमधुमन्त मधुररसोपेतम्। एवभूत त वनेमेति सबन्ध ॥

तमू॒र्मिमा॑पो॒ मधु॑मत्तमं वो॒ऽपां नपा॑दवत्वाशु॒हेमा॑ ।
यस्मि॒न्निन्द्रो॒ वसु॑भिर्मा॒दया॑ते॒ तम॑श्याम देव॒यन्तो॑ वो अ॒द्य ॥ २ ॥

तम् । ऊ॒र्मिम् । आ॒प॒ । मधु॑मत्ऽतमम् । व॒ । अ॒पाम् । नपा॑त् । अ॒व॒तु॒ । आ॒शु॒ऽहेमा॑ ।
यस्मि॑न् । इन्द्र॑ । वसु॑ऽभि । मा॒दया॑ते । तम् । अ॒श्या॒म॒ । दे॒व॒ऽयन्त॑ । व॒ । अ॒द्य ॥ २ ॥

हे vआप एतत्सज्ञका देवा vव युष्मदीय vमधुमत्तम रसवत्तम vतमूर्मि प्रसिद्ध सोमाख्य रसम् vआशुहेमा शीघ्रगति vअपां vनपात् एतदाख्यो देव vअवतु पालयतु। vइन्द्र vयस्मिन्

१ ख-क्ष-त-न-श—अतरिक्षात् सकाशात्। २ ख-न-भ—रुद्रमुखा । ३ ख-घ-श—स्वस्तिभि कल्याणै । ४ घ-श—सदा सर्वदा पात। ५ ख-त३-न-भ—'सोमाख्य तमूर्मि' नास्ति।

ऊर्मौ वसुभि वासकैर्देवै सह मादयाते मादयेत् अद्य अस्मिन् दिने देवयन्त देवकामा वयं व युष्मदीय तम् ऊर्मिम् अश्याम प्राप्नुयाम ॥

शतपवित्राः स्वधया मदन्तीर्देवीर्देवानामपि यन्ति पार्थः

ता इन्द्रस्य न मिनन्ति व्रतानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ ३ ॥

शतऽपवित्रा । स्वधया । मदन्ती । देवी । देवानाम् । अपि । यन्ति । पाथ ।

ता । इन्द्रस्य । न । मिनन्ति । व्रतानि । सिन्धुऽभ्य । हव्यम् । घृतऽवत् । जुहोत ॥३॥

शतपवित्रा॰ शतं बहूनि पवित्राणि पावनानि रूपाणि यासां ता स्वधया स्वकार्यभूतेनान्नेन मदन्ती जनान् मादयन्त्य देवी देव्यो द्योतमाना आप देवानाम् इन्द्रादीनां पाथ स्थानम् अपि यन्ति प्रविशन्ति। ता तादृश्य आप इन्द्रस्य प्रीणनानि व्रतानि यज्ञादीनि कर्माणि न मिनन्ति न हिंसन्ति। उत्पादयन्तीत्यर्थ । हे अध्वर्यव यूय सिन्धुभ्य ताभ्योऽद्भ्य घृतवत् उपस्तरणाभिघारणलक्षणाज्ययुक्त हव्य पुरोडाशादिक हवि जुहोत जुहुत ॥

याः सूर्यो रश्मिभिराततान याभ्य इन्द्रो अरदद्गातमूर्मिम् ।

ते सिन्धवो वरिवो धातना नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

या । सूर्य । रश्मिऽभि । आऽततान । याभ्य । इन्द्र । अरदत् । गातुम् । ऊर्मिम् ।

ते । सिन्धव । वरिव । धातन । न । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥ ४ ॥

सूर्य देव या अप रश्मिभि॰ स्वकीयै किरणै आततान विस्तारयति। सूर्यो हि रश्मिभिरुदकसारमादाय वर्षतीत्यर्थ॰ । याभ्य अद्भ्यश्च ऊर्मिम्। अर्तेरिदं रूपम् गमनयोग्य गातुं मेघेभ्यो निर्गमनसाधनं मार्गम् इन्द्र॰ अपि अरदत् वज्रेण मेघांस्ताडयन् प्रयच्छति हे सिन्धव आप॰ ते यूयं न अस्मभ्यं वरिव॰ धनं धातन धत्त प्रयच्छत। ते इति सिन्धुशब्देन समानाधिकरणत्वात् पुंलिङ्गत्वम्। हे अब्देवता यूयं सर्वदा न अस्मान् कल्याणै पालयत ॥१४॥

'ऋभुक्षण' इति चतुर्ऋचं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमृभुदेवताकम्। अन्त्याया विकल्पेन विश्वे देवा देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'ऋभुक्षण आर्भवमन्त्या वैश्वदेवी वा' इति। दशमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र आर्भवनिविद्धानम्। सूत्र्यते हि—'ऋभुक्षण इत्यार्भवम्' (आश्व श्रौ ८ १२) इति ॥

ऋभुक्षणो वाजा मादयध्वमस्मे नरो मघवानः सुतस्य ।

आ वोऽर्वाचः क्रतवो न यातां विभ्वो रथं नर्यं वर्तयन्तु ॥ १ ॥

ऋभुक्षण । वाजा । मादयध्वम् । अस्मे इति । नर । मघऽवानः । सुतस्य ।

आ । व । अर्वाच । क्रतव । न । याताम् । विऽभ्व । रथम् । नर्यम् । वर्तयन्तु ॥ १ ॥

ऋभुक्षेत्यृभूणां ज्येष्ठस्याख्या वाज इति तु कनिष्ठस्य। अत्र 'ऋभुक्षणो वाजा॰' इति बहुवचनेन ऋभवस्त्रयो गृह्यन्ते। हे ऋभुक्षणो वाजा नर नेतार मघवान धनवन्त एवंभूता हे ऋभव॰ यूयम् अस्मे अस्मासु स्थितेन सुतस्य अभिषुतेन सोमेन मादयध्वं तृप्ता भवत। व इति

संप्रत्यर्थे । इदानीं vयातां गच्छतां vव युष्मदीया vऋतव कर्मणां कर्तार vविभ्व॰ विभव समर्था अश्वा vअर्वांच अर्वाञ्चोऽस्मदभिमुखा सन्त vनर्यं मनुष्यहितं vरथ युष्मदीयम् vआ vवर्तयन्तु आगमयन्तु ॥

ऋभुर्ऋभुभिरभि वः स्याम विभ्वो विभुभिः शवसा शवांसि ।
वाजो अस्माँ अवतु वाजसाताविन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ॥ २ ॥

ऋभु॰ । ऋभुऽभि । अभि । व । स्याम । विऽभ्व । विभुऽभि । शवसा । शवांसि ।
वाजे । अस्मान् । अवतु । वाजेऽसातौ । इन्द्रेण । युजा । तरुषेम । वृत्रम् ॥ २ ॥

हे ऋभव vऋभुभि युष्माभिर्वयम् vऋभु । उरु भवन्तीत्यृभव । सन्त॰ vविभुभि युष्माभि vविभ्व विभवश्च सन्त vशवांसि शत्रूणां बलानि vशवसा युष्मदीयेन बलेन vअभि vस्याम अभिभवेम । तथा vवाजसातौ सङ्ग्रामे vवाज एतत्संज्ञक ऋभु vअस्मानवतु पालयतु । अपि च vयुजा सहायभूतेन vइन्द्रेण vवृत्र शत्रुं वय vतरुषेम हनाम । प्रायेणर्भवोऽपीन्द्रेण सह स्तूयन्त इति ॥

ते चिद्धि पूर्वीरभि सन्ति शासा विश्वाँ अर्य उपरताति वन्वन् ।
इन्द्रो विभ्वाँ ऋभुक्षा वाजो अर्यः शत्रोर्मिथत्या कृणवन्वि नृम्णम् ॥ ३ ॥

ते । चित् । हि । पूर्वी । अभि । सन्ति । शासा । विश्वान् । अर्य । उपरऽताति । वन्वन् ।
इन्द्र । विऽभ्वा । ऋभुक्षा । वाजे । अर्य । शत्रो । मिथत्या । कृणवन् । वि । नृम्णम् ॥३॥

vते तादृशा इन्द्र ऋभवश्च vपूर्वी बह्वीरस्मच्छत्रुसेना vशासा शासनेन स्वकीययाज्ञया । यद्वा । विशस्यते हिंस्यतेऽनेनेति शासशब्द आयुधवाची । तेन vअभि vसन्ति अभिभवन्ति । vचिद्धि इतीमौ पूरणौ । किंच vउपरताति ॥ सप्तम्या लुक् ॥ उपरे उपले पाषाणसदृशैरायुधैस्तायते विस्तार्यत इत्युपरताति युद्धम् । तस्मिन् vविश्वान् समस्तान् vअर्य अरीञ्छत्रून् vवन्वन् हिंसन्ति । vविभ्वा vऋभुक्षा॰ vवाज एतत्संज्ञका ऋभवश्च vइन्द्र च vअर्य शत्रूणामभिगन्तार सन्त vशत्रो संबन्धि vनृम्णं बल vमिथत्या । मेथतेरिद रूपम् । मिथतिर्हिंसा । तथा vवि vकृणवन् विकुर्वन्तु । विनाशयन्त्वित्यर्थ ॥

नू देवासो वरिवः कर्तना नो भूत नो विश्वेऽवसे सजोषाः ।
समस्मे इषं वसवो ददीरन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥

नु । देवास॰ । वरिव । कर्तन । न । भूत । न । विश्वे । अवसे । सऽजोषा. ।
सम् । अस्मे इति । इषम् । वसव । ददीरन् । युयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥४॥

हे vदेवास॰ देवा द्योतमाना ऋभव यूय vनु अद्य vन अस्मभ्य vवरिव धनं vकर्तन कुरुत प्रयच्छत । तथा vविश्वे सर्वे ऋभवो यूय vसजोषाः सह प्रीयमाणा॰ सन्त vन अस्माकम् vअवसे रक्षणाय vभूत भवत । अपि च vवसव प्रशस्या ऋभव॰ vइषम् अन्नम् vअस्मे अस्मभ्यं vस vददीरन् सम्प्रयच्छेयु । हे ऋभव यूयम् अस्मान् सर्वदा कल्याणै रक्षत ॥ ॥ १५ ॥

'समुद्रज्येष्ठा' इति चतुर्ऋचं षोडशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमब्देवताकम्। तथा चानुक्रान्तं—'समुद्रज्येष्ठा आपम्' इति। गतो विनियोगः॥

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्पुनाना यन्त्यनिविशमानाः।
इन्द्रो या वज्री वृषभो रराद ता आपो देवीरिह मामवन्तु॥ १॥

समुद्रऽज्येष्ठाः। सलिलस्य। मध्यात्। पुनानाः। यन्ति। अनिऽविशमानाः।
इन्द्रः। याः। वज्री। वृषभः। रराद। ताः। आपः। देवीः। इह। माम्। अवन्तु॥१॥

समुद्रज्येष्ठाः। समुद्रोऽर्णवो ज्येष्ठः प्रशस्यतमो यासामपां ताः। सलिलस्य। अन्तरिक्षनामैतत्। अन्तरिक्षस्य मध्यात् माध्यमिकात्[1] स्थानात् यन्ति गच्छन्ति। कीदृश्यः। पुनानाः विश्वं शोधयन्त्यः अनिविशमानाः सर्वदा गच्छन्त्यः। वज्री वज्रभृत् वृषभः कामानां वर्षिता इन्द्रः याः निरुद्धा अपः रराद लिखति[2] देवीः देव्यः ताः आपः इह अस्मिन् प्रदेशे स्थितं मामवन्तु रक्षन्तु अभिगच्छन्तु वा॥

या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ति खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः।
समुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु॥ २॥

याः। आपः। दिव्याः। उत। वा। स्रवन्ति। खनित्रिमाः। उत। वा। याः। स्वयम्ऽजाः।
समुद्रऽअर्थाः। याः। शुचयः। पावकाः। ताः। आपः। देवीः। इह। माम्। अवन्तु॥२॥

याः आपो दिव्याः अन्तरिक्षभवाः सन्ति। उत वा अपि च या आपः नद्यादिगताः सत्यः स्रवन्ति गच्छन्ति। याश्च खनित्रिमाः खननेन निर्वृत्ताः। उत वा अपि च याः स्वयंजाः स्वयमेव प्रादुर्भवन्त्यः समुद्रार्थाः[3]। समुद्र एवार्थो गन्तव्यो यासां ताः समुद्रार्थाः। शुचयः दीप्तियुक्ताः पावकाः शोधयित्र्यश्च भवन्ति। ताः आपः मामवन्तु इति॥

यासां राजा वरुणो याति मध्ये सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम्।
मधुश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु॥ ३॥

यासाम्। राजा। वरुणः। याति। मध्ये। सत्यानृते इति। अवऽपश्यन्। जनानाम्।
मधुऽश्चुतः। शुचयः। याः। पावकाः। ताः। आपः। देवीः। इह। माम्। अवन्तु॥ ३॥

वरुणः यासाम् अपां राजा स्वामी मध्ये मध्यमलोके याति गच्छति। किं कुर्वन्। जनानां प्रजानां सत्यानृते सत्यं चानृतं च अवपश्यन्। जानन्नित्यर्थः। याः आपः मधुश्चुतः रसं क्षरन्त्यः शुचयः दीप्तियुक्ताः पावकाः शोधयित्र्यः। ताः आपः देव्यः मां रक्षन्त्विति॥

यासु राजा वरुणो यासु सोमो विश्वे देवा यासूर्जं मदन्ति।
वैश्वानरो यास्वग्निः प्रविष्टस्ता आपो देवीरिह मामवन्तु॥ ४॥

---

१ ख-न-म- माध्यमिकस्थानात्। २. ख-म-विलिखति। ३. ख-मा-त-न-म-श-'समुद्रार्थाः' नास्ति।

यासु । राजा । वरुण । यासु । सोम । विश्वे । देवा । यासु । ऊर्जम् । मदन्ति ।
वैश्वानर । यासु । अग्नि । प्रऽविष्ट । ता । आप । देवी । इह । माम् । अवन्तु ॥ ४ ॥

अपां ᵛराजा ᵛवरुण ᵛयासु अप्सु वर्तते । ᵛसोम [1] ᵛयासु अप्सु वर्तते । ᵛयासु अप्सु स्थिता ᵛविश्वे सर्वे ᵛदेवा ᵛऊर्जम् अन्न ᵛमदन्ति । ᵛवैश्वानर ᵛअग्नि ᵛयासु ᵛप्रविष्ट । ᵛता ᵛआप देव्य ᵛइह स्थित ᵛमामवन्तु ॥　॥ १६ ॥

'आ मा मित्रावरुणा[2]' इति[2] चतुर्ऋच सप्तदश सूक्त वसिष्ठस्यार्षम् । चतुर्थ्यतिजगती न्यूहेन शक्करी वादितस्तिस्रो जगत्य । प्रथमा मैत्रावरुणी द्वितीयाग्नेयी तृतीया वैश्वदेवी चतुर्थी गङ्गादिनदीदेवताका । तथा चानुक्रमणिका—'आ मां मैत्रावरुण्याग्नेयी वैश्वदेवी नदीस्तुतिर्जगतमन्त्यातिजगती शक्करी वा' इति । अस्य सूक्तस्य प्रत्यृच विषादिहरणे विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्य ॥

आ मां मित्रावरुणेह रक्षतं कुलाययद्विश्वयन्मा न आ गन् ।
अजकावं दुर्दृशीकं तिरो दधे मा मां पद्येन रपसा विदुत्त्सरुः ॥ १ ॥

आ । माम् । मित्रावरुणा । इह । रक्षतम् । कुलाययत् । विऽश्वयत् । मा । न । आ । गन् ।
अजकाऽवम् । दुःऽदृशीकम् । तिर । दधे । मा । माम् । पद्येन । रपसा । विदत् । त्सरु ॥ १ ॥

हे ᵛमित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ युवाम् ᵛइह अस्मिँल्लोके ᵛमाम् ᵛआ ᵛरक्षतम् आभिमुख्येन पालयतम् । ᵛकुलाययत् । कुलाय स्थानम् । तत्कुर्वत् ᵛविश्वयत् विशेषेन वर्धमान विष ᵛन अस्मान् ᵛआ आभिमुख्येन ᵛमा ᵛगन् मा गमत् मा गच्छतु । तथा ᵛअजकावम् । अजका नाम रोगविशेष । तद्वत् ᵛदुर्दृशीक दुर्दर्शन विष ᵛतिरो ᵛदधे तिरो धत्ताम् । नश्यत्वित्यर्थ । तथा ᵛत्सरु छद्मगामी[3] । जिह्मग सर्प इत्यर्थ । ᵛमा ᵛपद्येन पादभवेन ᵛरपसा । रपि शब्दकर्मा । शब्देन ᵛमा ᵛविदत् न[4] जानातु ॥

यद्विजामन्परुषि वन्दनं भुवदष्ठीवन्तौ परि कुल्फौ च देहत् ।
अग्निष्टच्छोचन्नप बाधतामितो मा मां पद्येन रपसा विदुत्त्सरुः ॥ २ ॥

यत् । विऽजामन् । परुषि । वन्दनम् । भुवत् । अष्ठीवन्तौ । परि । कुल्फौ । च । देहत् ।
अग्नि । तत् । शोचन् । अप । बाधताम् । इत । मा । माम् । पद्येन । रपसा । विदत् । त्सरु ॥ २ ॥

ᵛवन्दनम् एतत्संज्ञक ᵛयत् विषं ᵛविजामन् विविधजन्मनि ᵛपरुषि वृक्षादीनां पर्वणि ᵛभुवत् उद्भवेत् । यच्च विषम् ᵛअष्ठीवन्तौ जानुनी ᵛकुल्फौ[5] गुल्फौ[5] ᵛच ᵛपरि ᵛदेहत् । 'दिह उपचये' । उपचित कुर्यात् । ᵛअग्नि देव ᵛशोचन् दीप्यमान सन् ᵛइत अस्माज्जनात् ᵛतत् विषम् ᵛअप ᵛबाधताम् अपहन्तु । शिष्ट व्याख्यातम् ॥

---

१ झ-त१-२-श१—सक सोम, झ-त३-४-श२—साक सोम । २. ख-घ-झ-त३-न-भ-श—मित्रेति । ३ झ-त-न-भ— छद्मागामी, श—आगामी । ४ त—मा । ५ ख—कुल्फौ गु, झ—गुल्फौ कुल्फौ, झ-त३-४-न-भ-श—गुल्फौ गुतौ, त२—कुल्फौ गुल्फै ।

यच्छल्मलौ भवति यन्नदीषु यदोषधीभ्यः परि जायते विषम्।
विश्वे देवा निरितस्तत्सुवन्तु मा मां पद्येन रपसा विदत्त्सरुः ॥ ३ ॥

यत्। शल्मलौ। भवति। यत्। नदीषु। यत्। ओषधीभ्य। परि। जायते। विषम्।
विश्वे। देवा। नि। इत। तत्। सुवन्तु। मा। माम्। पद्येन। रपसा। विदत्। त्सरु ॥३॥

vयत् विषं vशल्मलौ एतत्सञ्ज्ञके वृक्षे vभवति। vयत् विषं vनदीषु तत्रस्थास्वप्सु प्रादुर्भवति। vपरि इति पञ्चम्यर्थानुवादी। vओषधीभ्य सकाशात् vयत् विष vजायते उत्पद्यते। vविश्वे सर्वे vदेवा vतत् विषम् vइत अस्माज्जनाद्देशाद्वा vनि vसुवन्तु नि शेषेण प्रेरयन्तु। मा मामिति शिष्ट व्याख्यातम्॥

याः प्रवतो निवत उद्वत उदन्वतीरनुदकाश्च याः।
ता अस्मभ्यं पयसा पिन्वमानाः शिवा देवीरशिपदा भवन्तु
सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु ॥ ४ ॥

या। प्रऽवत। निऽवत। उत्ऽवत। उदन्ऽवती। अनुदका। च। या।
ता। अस्मभ्यम्। पयसा। पिन्वमाना। शिवा। देवी। अशिपदा। भवन्तु।
सर्वा। नद्य। अशिमिदा। भवन्तु ॥ ४ ॥

vया नद्य vप्रवत[1] प्रवणदेशे गच्छन्त्य। या[1] vनिवत निम्नदेशे गच्छन्त्यः। या vउद्वत उन्नतदेशे गच्छन्त्य[2]। या vउदन्वतीः उदन्वत्य उदकयुक्ता। vअनुदकाश्च उदकरहिताश्च vया नद्यो यान्ति। vपयसा उदकेन vपिन्वमानाः विश्वमाप्याययन्त्य vदेवी देव्यो द्योतमाना vता तादृश्यो नद्य vअस्मभ्यम् vअशिपदा। शिपद नाम रोगविशेष। तदकुर्वत्य सत्य vशिवा कल्याण्य vभवन्तु। अपि च vसर्वा ता vनद्य vअशिमिदा। शिमिर्वधकर्मा। अहिंसाप्रदा vभवन्तु॥ ॥ १७ ॥

'आदित्यानाम्' इति तृचमष्टादशं सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम्। अनुक्रम्यते च–'आदित्यानां तृचमादित्य तु' इति। गत सूक्तविनियोग। आदित्यदेवताके पशौ 'आदित्यानामवसा' इति वपाया अनुवाक्या। सूत्रितं च–'आदित्यानामवसा नूतनेनेमा गिर आदित्येभ्य' (आश्व श्रौ ३ ८) इति। आदित्यग्रहस्यैषानुवाक्या। सूत्रितं च–'आदित्यानामवसा नूतनेन होता यक्षदादित्यान्' (आश्व श्रौ ५ १७) इति॥

आदित्यानामवसा नूतनेन सक्षीमहि शर्मणा शंतमेन।
अनागास्त्वे अदितित्वे तुरास इमं यज्ञं दधतु श्रोषमाणाः ॥ १ ॥

आदित्यानाम्। अवसा। नूतनेन। सक्षीमहि। शर्मणा। शम्ऽतमेन।
अनागाऽत्वे। अदितिऽत्वे। तुरास। इमम्। यज्ञम्। दधतु। श्रोषमाणा ॥ १ ॥

---

१. श–प्रवतः प्रकर्षेण वहंत्य निवत। २ ख-ञ-त-न-भ-श–'या निवतो उन्नतदेशे गच्छन्त्य' नास्ति, घ–या निवत नीचैर्गच्छंत्य उद्वत या ऊर्ध्वं गच्छंत्य।

आदित्यानाम् अदिते पुत्राणामेतत्संज्ञकानां देवानाम्[1] अवसा रक्षणेन। तद्धेतुभूतेनेत्यर्थः। नूतनेन अद्यतनेन शंतमेन। शं सुखम्। अतिशयेन तत्करणेन शर्मणा। शर्मेति गृहनामैतत्। गृहेण सक्षीमहि वयं सगच्छेमहि। तुरास तुरास्त्वरिता आदित्या श्रोषमाणा अस्मदीयानि स्तोत्राणि शृण्वन्त यज्ञं यष्टारम् इमं जनम् अनागास्त्वे अनपराधत्वे च[2] अदितित्वे अदीनत्वे[3] च[3] दधतु स्थापयन्तु ॥

'आदित्यासो अदिति' इत्यादित्यग्रहस्य याज्या। सूत्रित च—'आदित्यासो अदितिर्मादयन्तामिति नैत ग्रहमीक्षेत हूयमानम्' (आश्व श्रौ ५ १७) इति ॥

आदित्यासो अदितिर्मादयन्तां मित्रो अर्यमा वरुणो रजिष्ठाः।
अस्माकं सन्तु भुवनस्य गोपाः पिबन्तु सोममवसे नो अद्य ॥ २ ॥

आदित्यास । अदिति । मादयन्ताम् । मित्र । अर्यमा । वरुण । रजिष्ठा ।
अस्माकम् । सन्तु । भुवनस्य । गोपा । पिबन्तु । सोमम् । अवसे । न । अद्य ॥ २ ॥

आदित्यास आदित्या देवाः अदिति तेषां माता च। यद्वा अदितिरिति देवविशेषणम्। अदितिरदितयोऽदीना। रजिष्ठा अतिशयेनर्जव मित्रो अर्यमा वरुण चैतत्संज्ञका मादयन्तां तृप्ता सन्तु। भुवनस्य सर्वस्य जगत गोपा रक्षका एवभूता देवा अस्माकं सन्तु। अस्माकमेव रक्षका भवन्त्वित्यर्थः। अद्य अस्मिन् दिने न अस्माकम् अवसे रक्षणाय सोमम् अस्माभिरभिषुतं पिबन्तु ॥

आदित्या विश्वे मरुतश्च विश्वे देवाश्च विश्व ऋभवश्च विश्वे।
इन्द्रो अग्निरश्विना तुष्टुवाना यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

आदित्या । विश्वे । मरुत । च । विश्वे । देवा । च । विश्वे । ऋभवं । च । विश्वे ।
इन्द्र । अग्नि । अश्विना । तुस्तुवाना । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥ ३ ॥

आदित्या अदिते पुत्रा विश्वे सर्वे द्वादशसख्याका अर्का विश्वे मरुतश्च सर्वे एकोनपञ्चाशत्संख्योपेताश्च विश्वे देवाश्च विश्वे ऋभवश्च इन्द्र अग्निः अश्विना अश्विनावेतत्संज्ञका एवभूता ये देवा तुष्टुवाना अस्माभि स्तुता बभूवु सर्वे ते देवा यूय सदा सर्वदा न अस्मान् स्वस्तिभि कल्याणै पात रक्षत ॥ ॥ १८ ॥

'आदित्यासो अदितय' इति तृचात्मकमेकोनविंशं सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम्। 'आदित्यासः' इत्यनुक्रमणिका। गतो विनियोग ॥

आदित्यासो अदितयः स्याम पूर्देवत्रा वसवो मर्त्यत्रा।
सनेम मित्रावरुणा सनन्तो भवेम द्यावापृथिवी भवन्तः ॥ १ ॥

आदित्यास । अदितय । स्याम । पू । देवऽत्रा । वसव । मर्त्यऽत्रा ।
सनेम । मित्रावरुणा । सनन्त । भवेम । द्यावापृथिवी इति । भवन्त ॥ १ ॥

---

१. ख-घ-न-भ-'देवानां' नास्ति। २ ख-भ-'च' नास्ति, क्ष त-न-श- वा। ३ क्ष-त-न-
३ भ—अदीनत्वेन, श—अदितित्वेन च।

हे vआदित्यास॰ आदित्या देवा ॥ व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वाभाव ॥ यद्वा । आदित्यानामिम आदित्या ॥ 'तस्येदम्' इत्यर्थे प्राग्दीव्यतीयो ण्यप्रत्यय ॥ आदित्यानां शेषभूता वयम् vअदितय अखण्डनीया vस्याम भवेम । vदेवत्रा देवेषु vवसव वासका देवा युष्मदीय vपू पालन vमर्त्यत्रा मनुष्येष्वस्मासु भवतु । हे vमित्रावरुणा मित्रावरुणौ vसनन्त युवां सभजन्तो वय vसनेम युवाभ्यां दत्तं धन संभजेमहि । हे vद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवयो प्रसादात् वय vभवन्त vभवेम भूतिमन्त स्याम ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो मामहन्त शर्म तोकाय तनयाय गोपाः ।
मा वो भुजेमान्यजातमेनो मा तत्कर्म वसवो यच्चयध्वे ॥ २ ॥

मित्र । तत् । न. । वरुण॰ । ममहन्त । शर्म । तोकाय । तनयाय । गोपा ।
मा । व॰ । भुजेम । अन्यऽजातम् । एन । मा । तत् । कर्म । वसव । यत् । चयध्वे ॥ २ ॥

vमित्र॰ vवरुण अहर्निशाभिमानिनौ देवावेतदाद्या सर्वं आदित्या vन अस्मभ्य vतत् प्रसिद्धं vशर्म सुख vममहन्त । महतिर्दानकर्मा । ददतु । vगोपा विश्वस्य रक्षकास्ते देवा vतोकाय अस्मदीयाय पुत्राय vतनयाय तत्पुत्राय च शर्म प्रयच्छन्तु । अथ प्रत्यक्षस्तुति॰ । हे देवा vव. युष्मदीया वयम् vअन्यजातम् अन्येनोत्पादितम् vएन पाप vमा vभुजेम मा भुक्तवन्त स्याम । हे vवसवः वासका देवा vयत् येन युष्मदप्रियेण कर्मणा vचयध्वे यूयमस्मान्नाशयत vतत् तादृश कर्म वयं vमा vकर्म मा कार्ष्म ॥ लुङि करोतेरुत्तमस्य बहुवचनम् । 'मन्त्रे घसह्वर' इत्यादिना च्लेर्लोप ॥

तुरण्यवोऽङ्गिरसो नक्षन्त रत्नं देवस्य सवितुरियानाः ।
पिता च तन्नो महान्यजत्रो विश्वे देवाः समनसो जुषन्त ॥ ३ ॥

तुरण्यव. । अङ्गिरस । नक्षन्त । रत्नम् । देवस्य । सवितु । इयाना ।
पिता । च । तत् । न । महान् । यजत्र । विश्वे । देवा । सऽमनस. । जुषन्त ॥ ३ ॥

vतुरण्यव. यज्ञादिकर्मसु त्वरिता vअङ्गिरस एतन्नामका ऋषय vइयानाः सवितार याचमाना सन्त vसवितु प्रेरकस्य vदेवस्य सबन्धि vरत्नं रमणीय धन vनक्षन्त आप्नुवन्त । उत्तरार्धगततच्छब्दापेक्षया यच्छब्दोऽत्राध्याह्रियते । vयजत्र यजनशील vमहान् प्रभूत vपिता vच वसिष्ठस्य पितृभूतो वरुणश्च । यद्वा । सर्वेषां पिता प्रजापति । vविश्वे सर्वे vदेवा॰ vसमनस समानमनस्काः vतत् तादृश रत्नं vन अस्मान् vजुषन्त सेवयन्तु[1] । यद्वा नोऽस्मभ्य ददतु ॥ ॥१९॥

'प्र द्यावा यज्ञै' इति तृचात्मक विंश सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभ द्यावापृथिव्यम् । अनुक्रम्यते च—'प्र द्यावा द्यावापृथिव्यम्' इति । चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इद द्यावापृथिव्यनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'आ देवो यातु प्र द्यावेति वासिष्ठम्' (आश्व श्रौ ८ ८) इति । द्यावापृथिव्ये पशौ वपापुरोडाशयो 'प्र द्यावा' इति द्वे ऋचौ याज्ये । सूत्रित च—'प्र द्यावा यज्ञै॰ पृथिवी नमोभिरिति द्वे' (आश्व श्रौ ३ ८) इति ॥

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिः सबाध ईळे बृहती यजत्रे ।
ते चिद्धि पूर्वे कवयो गृणन्तः पुरो मही दधिरे देवपुत्रे ॥ १ ॥

---

१ ख–सेवंते, घ-ङ-त-न-भ-श–सेवयंत ।

प्र । द्यावा । यज्ञै । पृथिवी इति । नमःऽभि । सऽबाध । ईळे । बृहती इति । यजत्रे इति ।
ते इति । चित् । हि । पूर्वे । कवय । गृणन्त । पुर । मही इति । दधिरे । देवपुत्रे इति देवऽपुत्रे ॥ १ ॥

vयजत्रे यजनीये vबृहती बृहत्यौ महत्यौ vद्यावा vपृथिवी द्यावापृथिव्यौ vयज्ञै यागै vनमोभि स्तोत्रैश्चाहं स्तोता vसबाध बाधासहित । ऋत्विजां सबाधयुक्त इत्यर्थ । vप्र vईळे प्रकर्षेण स्तौमि । vमही महत्यौ vदेवपुत्रे । देवा पुत्रा ययोस्ते । vते vचिद्धि तादृश्यौ खल्वपि द्यावापृथिव्यौ vपूर्वे पुरातना vकवय vगृणन्त स्तुवन्त vपुर vदधिरे पुरस्तात् स्थापयामासु ॥

आग्रयणे[1] द्यावापृथिव्यैककपालस्य ‘ प्र पूर्वजे ’ इति याज्या । सूत्रित च—‘ मही द्यौ पृथिवी च न प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभि ’ (आश्व श्रौ २ ९) इति ॥

प्र पूर्वजे पितरा नव्यसीभिर्गीर्भिः कृणुध्वं सदने ऋतस्य ।
आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातं महि वां वरूथम् ॥ २ ॥

प्र । पूर्वजे इति पूर्वऽजे । पितरा । नव्यसीभि । गीःऽभि । कृणुध्वम् । सदने इति । ऋतस्य ।
आ । न । द्यावापृथिवी इति । दैव्येन । जनेन । यातम् । महि । वाम् । वरूथम् ॥ २ ॥

हे अस्मदीया स्तोतारो यूय vनव्यसीभि नवतराभि vगीर्भि स्तुतिरूपाभिर्वाग्भि vऋतस्य यज्ञस्य vसदने स्थानभूते vपूर्वजे पूर्वं प्रजाते vपितरा पितरौ विश्वस्य मातापितृभूते द्यावापृथिव्यौ vप्र vकृणुध्वं पुरस्कुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुति । हे vद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवां vदैव्येन देवसंबन्धिना vजनेन सह vन अस्मानभि vआ vयातम् आगच्छतम् । किमर्थम् आयातमित्युच्यते । vवां युवयो vवरूथम् अस्माभिर्वरणीय vमहि महत् । यद्धनमस्तीति शेष । तद्धनमस्मभ्य दीयतामित्यर्थ ॥

उतो हि वां रत्नधेयानि सन्ति पुरूणि द्यावापृथिवी सुदासे ।
अस्मे धत्तं यदसदस्कृधोयु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

उतो इति । हि । वाम् । रत्नऽधेयानि । सन्ति । पुरूणि । द्यावापृथिवी इति । सुऽदासे ।
अस्मे इति । धत्तम् । यत् । असत् । अस्कृधोयु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥ ३ ॥

vउतो vहि अपि च खलु हे vद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ vवां युवयो vसुदासे शोभनहविर्दानाय यजमानाय देयानि vपुरूणि बहूनि vरत्नधेयानि रमणीयानि धनानि vसन्ति भवन्ति । तेषां मध्ये vयत् धनम् vअस्कृधोयु । कृधुको ह्रस्व । अह्रस्वमनल्पम् vअसत् भवेत्तद्धनम् vअस्मे अस्मभ्यं vधत्त प्रयच्छतम् । हे द्यावापृथिव्यौ vयूय युवां vन अस्मान् सर्वदा कल्याणै vपात पालयतम् ॥　　॥२०॥

‘ वास्तोष्पते ’ इति तृचात्मकमेकविंश सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभ वास्तोष्पत्यम् । तथा चानुक्रम्यते—‘ वास्तोष्पते वास्तोष्पत्यम् ’ इति । स्मार्ते गृहनिर्माणे ‘ वास्तोष्पते ’ इति चतसृभि प्रत्यृच जुहुयात् । सूत्रित च—‘ वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मानिति चतसृभि प्रत्यृचं हुत्वा ’ (आश्व गृ २ ९ ९) इति ॥

---

1 त१-४—आग्रायणे ।

वास्तोष्पते प्रति जानीह्यस्मान्त्स्वावेशो अनमीवो भवा नः ।
यत्त्वेमहे प्रति तन्नो जुषस्व शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

वास्तो । पते । प्रति । जानीहि । अस्मान् । सुऽआवेश । अनमीव । भव । न ।
यत् । त्वा । ईमहे । प्रति । तत् । न. । जुषस्व । शम् । न । भव । द्विऽपदे । शम् । चतुऽपदे ॥ १ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितर्देव त्वम् अस्मान् त्वदीयान् स्तोतृनिति प्रति जानीहि प्रबुध्यस्व । तदनन्तरं न अस्माकं स्वावेश शोभननिवेश अनमीव अरोगकृच्च भव । किंच वय त्वा त्वां यत् धनम् ईमहे याचामहे त्वमपि तत् धन न अस्मभ्य प्रति जुषस्व प्रयच्छ । अपि च न अस्माकं द्विपदे पुत्रपौत्रादिजनाय शं सुखकर भव । चतुष्पदे अस्मदीयाय गवाश्वादिवर्गाय च शं सुखकरो भव ॥

वास्तोष्पते प्रतरणो न एधि गयस्फानो गोभिरश्वेभिरिन्दो ।
अजरासस्ते सख्ये स्याम पितेव पुत्रान्प्रति नो जुषस्व ॥ २ ॥

वास्तो । पते । प्रऽतरण । न । एधि । गयऽस्फान । गोभि । अश्वेभि । इन्दो इति ।
अजरास । ते । सख्ये । स्याम । पिताऽइव । पुत्रान् । प्रति । न. । जुषस्व ॥ २ ॥

हे वास्तोष्पते गृहस्य पालयितर्देव त्वं न अस्माकं प्रतरण प्रवर्धक गयस्फान गयस्य अस्मदीयस्य धनस्य स्फाययिता प्रवर्धक एधि भव । हे इन्दो सोमवदाह्लादक ते त्वया सह सख्ये सति वय गोभि पशुभि अश्वेभि अश्वैश्च सहिता अजरास जरारहिता स्याम भवेम । विनाशरहिता इत्यर्थं । पितेव पुत्रान् यथा पिता पुत्रान् रक्षकत्वेन सेवते तथा त्वमपि न अस्मान् प्रति जुषस्व सेवस्व ॥

वास्तोष्पते शग्मया संसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या ।
पाहि क्षेम उत योगे वरं नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

वास्तो । पते । शग्मया । सम्ऽसदा । ते । सक्षीमहि । रण्वया । गातुऽमत्या ।
पाहि । क्षेमे । उत । योगे । वरम् । न । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥ ३ ॥

हे वास्तोष्पते देव शग्मया सुखकर्या रण्वया रमणीयया गातुमत्या धनवत्या ते त्वया देयया ससदा स्थानेन सक्षीमहि वय सगच्छेमहि । त्वमपि क्षेमे प्राप्तस्य रक्षणे उत अपि च योगे अप्राप्तस्य प्रापणे वर वरणीय न अस्मदीय धन पाहि रक्ष । हे वास्तोष्पते यूयं त्व न अस्मान् सर्वदा कल्याणै पात पाहि ॥ ॥ २१ ॥

'अमीवहा' इत्यष्टर्चं द्वाविंश सूक्तम् । आद्या गायत्री पञ्चम्याद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभो द्वितीयाद्या-स्तिस्र उपरिष्टाद्बृहत्य । 'त्र्यष्टका चतुर्थंद्वादशकी बृहती' इति तल्लक्षणयोगात् । आद्या वास्तोष्पतिदेवताका शिष्टा ऐन्द्र्य । तथा चानुक्रान्तम्—'अमीवहाष्टौ वास्तोष्पत्याद्या गायत्री शेषास्त्युपरिष्टाद्बृहत्याद्योऽनुष्टुभ प्रस्वापिन्य[1] उपनिषत्' इति । गतो विनियोग । बृहद्देवतायां यदुक्तं तदिह लिख्यते—'वरुणस्य गृहान् रात्रौ वसिष्ठ स्वप्नमाचरन् । प्रविवेशाय त तत्र श्वा नदन्नभ्य-

---

[1] स्व-स्न-त-श-इति प्रस्वापिन्य ।

वर्तेत । क्रन्दन्तं सारमेय स धावन्त दष्टुमुद्यतम् ॥ यदर्जुनेति च द्वाभ्यां सान्त्वयित्वा ह्यसूषुपत् । एव प्रस्वापयामास जनमन्य च वारुणम्' (बृहदे ६ ११–१३) इति । अत्र केचित् पुनरेवमाहु —'आसा प्रस्वापिनित्वं[1] तु कथासु परिकल्प्यते । वसिष्ठस्तृषितोऽन्नार्थी त्रिरात्रालब्धभोजन । चतुर्थरात्रौ चौर्यार्थं वारुण गृहमेत्य तु ॥ कोष्ठागारे[2] प्रवेशाथ पालकश्वादिसुप्तये । यदर्जुनेति ससर्व ददर्श च जजाप च' (अनु भा ७ ५५) इति ॥

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् । सखा सुशेव एधि नः ॥ १ ॥

अमीवऽहा । वास्तो । पते । विश्वा । रूपाणि । आऽविशन् । सखा । सुऽशेव । एधि । न ॥१॥

हे ᵛवास्तोष्पते गृहस्य पालकैतत्सञ्ज्ञक देव ᵛअमीवहा अमीवानां रोगाणां नाशकस्त्व[3] ᵛविश्वा विश्वानि बहूनि ᵛरूपाण्याविशन् प्रविशन् । 'यद्यद्रूप कामयते तत्तद्देवता विशति' (निरु १० १७) इति यास्क । ᵛन अस्माकं ᵛसखा मित्रभूत ᵛसुशेव सुष्ठु सुखकर ᵛएधि भव ॥

यदर्जुन सारमेय दुतः पिशङ्ग यच्छसे ।
वीव भ्राजन्त ऋष्टय उप स्रक्वेषु बप्सतो नि षु स्वप ॥ २ ॥

यत् । अर्जुन । सारमेय । दत । पिशङ्ग । यच्छसे ।
विऽइव । भ्राजन्ते । ऋष्टयं । उप । स्रक्वेषु । बप्सत । नि । सु । स्वप ॥ २ ॥

हे ᵛअर्जुन श्वेत हे ᵛसारमेय । सरमा नाम देवशुनी । तस्या कुलोद्भव हे ᵛपिशङ्ग केषुचिदङ्गेषु पिङ्गलवर्णैवभूत हे शुनक त्वं ᵛदत दन्तान् ᵛयत् यदा ᵛयच्छसे विवृणोषि । अस्मान् दष्टुमित्यर्थ । तदानीं ᵛवीव ᵛभ्राजन्त ᵛऋष्टय यथायुधानि विशेषेण भासन्ते तथा ᵛउप अस्मत्समीपे ᵛबप्सत भक्षयतस्तव दन्ता ᵛस्रक्वेषु स्रक्वासु भासन्ते । स्रक्वाशब्द ओष्ठप्रदेशविशेषवाचीत्यर्थ[4] । तथाभूतस्त्वमिदानीं ᵛसु सुष्ठु ᵛनि ᵛस्वप नितरां निद्रां कुरु ॥

स्तेनं राय सारमेय तस्करं वा पुनःसर ।
स्तोतॄनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि षु स्वप ॥ ३ ॥

स्तेनम् । राय । सारमेय । तस्करम् । वा । पुन ऽसर ।
स्तोतॄन् । इन्द्रस्य । रायसि । किम् । अस्मान् । दुच्छुनऽयसे । नि । सु । स्वप ॥ ३ ॥

हे ᵛपुन सर । गतमेव देश पुन सरतीति पुन सर । तादृग्भूत हे ᵛसारमेय त्व ᵛस्तेनम् । प्रच्छन्नधनापहारी स्तेन । त ᵛतस्करम् । प्रत्यक्षधनापहारी तस्कर । तं ᵛवा ᵛराय गच्छ । ᵛइन्द्रस्य ᵛस्तोतॄन् अस्मान् ᵛकिं ᵛरायसि गच्छसि । ᵛअस्मान् ᵛदुच्छुनायसे किं बाधसे । ᵛनि ᵛसु ᵛस्वप अत्यन्तं निद्रां कुरु ॥

त्वं सूकरस्य दर्दृहि तव दर्दर्तु सूकरः ।
स्तोतॄनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि षु स्वप ॥ ४ ॥

---

१ अनु भा ७ ५५–प्रस्वापिनीत्वं। २ ख–कोशागारे, श–गोष्ठागारे, अनु भा ७ ५५–कोष्ठागार° । ३ ख-भ–हारक° । ४ श– दंष्ट्रप्रदेशवाची° ।

त्वम् । सूकरस्य । दर्दृहि । तव । दर्दर्तु । सूकर ।
स्तोतॄन् । इन्द्रस्य । रायसि । किम् । अस्मान् । दुच्छुनऽयसे । नि । सु । स्वप ॥ ४ ॥

हे सारमेय vत्व vसूकरस्य वराहस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । vदर्दृहि विदारय । vसूकर अपि vतव vदर्दर्तु विदारयतु । युवयोर्नित्यवैरित्वात्[1] । अस्मान् मा दशेत्यर्थं । स्तोतॄन् इत्यधंर्चं पूर्वस्यामृचि व्याख्यात ॥

सस्तु माता सस्तु पिता सस्तु श्वा सस्तु विश्पतिः ।
ससन्तु सर्वे ज्ञातयः सस्त्वयमभितो जनः ॥ ५ ॥

सस्तु । माता । सस्तु । पिता । सस्तु । श्वा । सस्तु । विश्पति ।
ससन्तु । सर्वे । ज्ञातय । सस्तु । अयम् । अभित । जन ॥ ५ ॥

हे सारमेय vमाता त्वदीया जननी vसस्तु स्वपतु । vपिता च vसस्तु । vश्वा सारमेयो भवान् vसस्तु । vविश्पति जामाता यद्वा विशां जनानां पालको गृही vसस्तु । vसर्वे vज्ञातय बन्धवोऽपि vससन्तु स्वपन्तु । vअभित परित स्थित vअयम् अपि सर्वं vजन vसस्तु स्वपतु ॥

य आस्ते यश्च चरति यश्च पश्यति नो जनः ।
तेषां सं हन्मो अक्षाणि यथेदं हर्म्यं तथा ॥ ६ ॥

य । आस्ते । य । च । चरति । य । च । पश्यति । न । जन ।
तेषाम् । सम् । हन्म । अक्षाणि । यथा । इदम् । हर्म्यम् । तथा ॥ ६ ॥

vय जन vआस्ते अस्मिन् प्रदेशे तिष्ठति vयश्च vचरति गच्छति vयश्च vजन vन अस्मान् vपश्यति एवंभूतानां vतेषां जनानाम् vअक्षाणि इन्द्रियाणि vस vहन्म संहनाम । संहतिर्निमीलनम् । निमीलयामेत्यर्थं । vइद प्रत्यक्षेणोपलभ्यमान vहर्म्यं प्रासादादिस्थावरात्मकं वस्तुजातं vयथा निश्चल भवति vतथा इमे सर्वे जना निश्चला भवन्त्वित्यर्थं ॥

सहस्रशृङ्गो वृषभो यः समुद्रादुदाचरत् ।
तेना सहस्येना वयं नि जनान्त्स्वापयामसि ॥ ७ ॥

सहस्रऽशृङ्ग । वृषभ । य । समुद्रात् । उत्ऽआचरत् ।
तेन । सहस्येन । वयम् । नि । जनान् । स्वापयामसि ॥ ७ ॥

vसहस्रशृङ्ग सहस्रकिरण vवृषभ कामाना वर्षिता vय सूर्यं vसमुद्रात् अम्बुधे सकाशात् vउदाचरत् उदागच्छति vसहस्येन अभिभवित्रा vतेन सूर्येण vवय स्तोतार vजनान् सर्वान् vनि vस्वापयामसि नितरां स्वापयाम ॥

प्रोष्ठेशया वह्येशया नारीर्यास्तल्पशीवरीः ।
स्त्रियो याः पुण्यगन्धास्ताः सर्वाः स्वापयामसि ॥ ८ ॥

---

१ ख-घ-ङ-त२-३-न-भ-श-'वैरत्वात् ।

प्रोष्ठेऽशया । वह्येऽशया । नारी । या । तल्पऽशीवरी ।
स्त्रिय । या । पुण्यऽगन्धा । ता । सर्वा । स्वापयामसि ॥ ८ ॥

Vया यादृश्य Vनारी नार्यं स्त्रिय Vप्रोष्ठेशया प्राङ्गणे[1] शयाना । या· Vवह्येशया. । वह्यं वाहनम् । तस्मिन् शयाना । या Vतल्पशीवरी तल्पशया[2] । Vया Vस्त्रिय Vपुण्यगन्धाः मङ्गल्यगन्धा[3] । Vता तादृशी Vसर्वा स्त्री· Vस्वापयामसि वय निद्रां कारयाम ॥ ॥ २२ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ' क ईं व्यक्ता ' इति पञ्चविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं मरुद्देवताकम् । आद्या एकादश द्विपदा विंशत्यक्षरा विराज शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभ । तथा चानुक्रान्त—' क ईं पञ्चाधिका मारुत ह्याद्या एकादश द्विपदा ' इति । दशरात्रे चतुर्थेऽहन्याग्निमारुते शस्त्र इद मारुतनिविद्धानम् । सूत्र्यते हि—' वैश्वानरस्य सुमतौ क ईं व्यक्ता नर ' (आश्व श्रौ ८ ८) इति ॥

क ईं व्यक्ता नरः सनीळा रुद्रस्य मर्या अधा स्वश्वाः ॥ १ ॥

के । ईम् । विऽअक्ता । नर । सऽनीळा । रुद्रस्य । मर्या । अध । सुऽअश्वा ॥ १ ॥

Vव्यक्ता कान्तियुक्ता Vनर नेतार Vसनीळा समानौकस Vरुद्रस्य महादेवस्य पुत्रा Vमर्या· मर्येभ्यो नृभ्यो हिता Vअध अपि च Vस्वश्वा शोभनवाहा Vईम् इमे एवभूता Vके भवन्तीति रूपातिशयादृषिराश्चर्येणाह ॥

नकिर्ह्येषां जनूंषि वेद ते अङ्ग विद्रे मिथो जनित्रम् ॥ २ ॥

नकि । हि । एषाम् । जनूंषि । वेद । ते । अङ्ग । विद्रे । मिथ । जनित्रम् ॥ २ ॥

Vएषां मरुतां Vजनूंषि जन्मानि Vनकिर्हि Vवेद कश्चिदपि न खलु जानाति । Vते तादृशा मरुत Vमिथः परस्पर Vजनित्र रुद्रपृश्निभ्या सकाशात् प्रादुर्भूतं स्वकीय जन्म Vअङ्ग Vविद्रे स्वयमेव विदन्ति ॥

अभि स्वपूभिर्मिथो वपन्त वातस्वनसः श्येना अस्पृध्रन् ॥ ३ ॥

अभि । स्वऽपूभि । मिथ । वपन्त । वातऽस्वनस । श्येना । अस्पृध्रन् ॥ ३ ॥

मरुत· Vस्वपूभि स्वकीयै पवनै सचरणै स्वयमेव सचरन्त Vमिथ परस्परम् Vअभि Vवपन्त सगच्छन्ते । अपि च Vवातस्वनस वायुवत् स्वनन्त शब्दायमाना Vश्येना । ' श्यैङ् गतौ ' इति धातो रूपम् । गमनशीला । यद्वा श्येना इति लुप्तोपममेतत् । श्येना पक्षिण । तद्वद्गच्छन्त । Vअस्पृध्रन् । परस्पर रूपसौन्दर्यादिभि स्पर्धन्ते ॥

एतानि धीरो निण्या चिकेत पृश्निर्यदूधो मही जभार ॥ ४ ॥

एतानि । धीर । निण्या । चिकेत । पृश्नि । यत् । ऊध । मही । जभार ॥ ४ ॥

Vधीर धीमान् शास्त्रज्ञो जन Vनिण्या निण्यानि श्वेतवर्णानि Vएतानि मरुदात्मकानि भूतानि Vचिकेत जानीयात् । किंतु न सर्वे जना जानन्तीत्यर्थं । Vमही महती Vपृश्नि मरुतां जननी Vयत् यानि मरुदात्मकानि भूतानि Vऊध. ऊधन्यन्तरिक्षे स्वकीये जठरे वा Vजभार बभार । एतानि चिकेतेति पूर्वेण संबन्ध ॥

---

१. ख-श—प्रागणे, क्ष-त१ २ ४—प्राकणे । २ ख-श—तल्पे शयाना । ३ ख-क्ष—मांगल्यगंधा ।

सा विट् सुवीरा मरुद्भिरस्तु सनात्सहन्ती पुष्यन्ती नृम्णम् ॥ ५ ॥

सा । विट् । सुऽवीरा । मरुत्ऽभि । अस्तु । सनात् । सहन्ती । पुष्यन्ती । नृम्णम् ॥ ५ ॥

vसा vविट् सा प्रजा मरुत· परिचरति । सा प्रजा vमरुद्भि हेतुभि· vसनात् चिरात् vसहन्ती शत्रूनभिभवन्ती vनृम्णं धन बलं वा vपुष्यन्ती लभन्ती vसुवीरा शोभनपुत्रयुक्ता vअस्तु भवतु ॥

यामं येष्ठाः शुभा शोभिष्ठाः श्रिया संमिश्ला ओजोभिरुग्राः ॥ ६ ॥

यामम् । येष्ठा । शुभा । शोभिष्ठा । श्रिया । सम्ऽमिश्ला । ओज ऽभि । उग्रा ॥ ६ ॥

मरुत vयामं यातव्य गन्तव्य प्रदेश vयेष्ठा यातृतमा अतिशयेन गन्तार vशुभा अलंकारेण vशोभिष्ठा· अतिशयेन शोभायुक्ता vश्रिया कान्त्या vसमिश्ला सगच्छमाना vओजोभि बलै vउग्रा उद्गूर्णा । एवभूता भवन्तीति शेष ॥

उग्रं व ओजः स्थिरा शवांस्यधा मरुद्भिर्गणस्तुविष्मान् ॥ ७ ॥

उग्रम् । व । ओज । स्थिरा । शवांसि । अध । मरुत्ऽभि । गण । तुविष्मान् ॥ ७ ॥

हे मरुत vव युष्माकम् vओज तेज vउग्रम्[1] उद्गूर्णं[1] भवतु । vशवांसि युष्मदीयानि बलानि vस्थिरा स्थिराणि कैश्चिदनपहर्तव्यानि भवन्तु । vअध अपि च vमरुद्भिर्गण मरुतां सघ vतुविष्मान् वृद्धिमान् भवतु ॥

शुभ्रो वः शुष्मः क्रुध्मी मनांसि धुनिर्मुनिरिव शर्धस्य धृष्णोः ॥ ८ ॥

शुभ्र । व । शुष्म । क्रुध्मी । मनांसि । धुनि । मुनि ऽइव । शर्धस्य । धृष्णो ॥ ८ ॥

हे मरुत vव· युष्माकं vशुष्म· बलं vशुभ्र सर्वत शोभमानम् । किंच व [vमनांसि vक्रुध्मी संग्रामेषु शत्रुहननार्थं क्रोधनशीलानि । vधृष्णो धर्षणशीलस्य vशर्धस्य बलवतो युष्मदीयस्य गणस्य vधुनि· वृक्षादीनां कम्पयितु(? तृ)वेग[2] vमुनिरिव । मननात्[3] मुनि स्तोता । स यथा बहुविधं शब्दमुत्पादयति एव बहुविधशब्दस्योत्पादक इत्यर्थं ॥

सनेम्यस्मद्युयोत दिद्युं मा वो दुर्मतिरिह प्रणङ्नः ॥ ९ ॥

सनेमि । अस्मत् । युयोत । दिद्युम् । मा । व । दुःऽमति । इह । प्रणक् । न ॥ ९ ॥

[हे मरुत vसनेमि पुराण vदिद्युम् आयुधम् vअस्मत् अस्मत्त vयुयोत पृथक्कुरुत । vव युष्मदीया vदुर्मति क्रूरमति vइह अस्मिन् कर्मणि vन अस्मान् vमा vप्रणक् मा व्याप्नोतु ॥]

प्रिया वो नाम हुवे तुराणामा यत्तृपन्मरुतो वावशानाः ॥ १० ॥

प्रिया । व । नाम । हुवे । तुराणाम् । आ । यत् । तृपत् । मरुत । वावशाना ॥ १० ॥

[हे vमरुत· vतुराणां शत्रूणां हिंसकानां त्वरावतां वा vव युष्माकं vप्रिया प्रियेण vनाम नाम्ना vआ vहुवे आह्वयामि । vयत् येनानेन vवावशाना कामयमाना सन्त· vतृपत् तृप्तिं गच्छन्ति ॥] ॥२३॥

---

१ ख-भ—समुद्गूर्णं, घ—उग्र समुद्गूर्णं । २ ख-घ-क्ष—कम्पयितुं वेग , ञ-त१-३-४-न-भ—कंपयितु-वेग , त२—कंपयितुर्वेग· ; श—कंपयतुं वेग । ३ ख—मनशत् , ञ-त-न—मनसात् ; श—मनसा ।

स्वायुधास॑ इष्मिणः॑ सुनिष्का उ॒त स्व॒यं त॒न्व१ः॒ शुम्भ॑मानाः ॥ ११ ॥

सु॒ऽआ॒यु॒धास॑ । इ॒ष्मिणः॑ । सु॒ऽनि॒ष्काः । उ॒त । स्व॒यम् । त॒न्वः॑ । शुम्भ॑मानाः ॥ ११ ॥

स्वायुधास स्वायुधा शोभनास्त्रा इष्मिण गन्तार सुनिष्का शोभनालकारा उत अपि च तन्व स्वकीयानि शरीराणि शुम्भमाना स्वयमेव शोभयन्तो मरुत एवभूता भवन्तीत्यर्थः ॥

मारुते पशौ 'शुची वो हव्या' इति वपाया अनुवाक्या । सूत्रित च—'शुची वो हव्या मरुत शुचीनां नू ष्ठिर मरुत' ' (आश्व श्रौ ३ ७) इति ॥

शुची॑ वो ह॒व्या म॑रुतः॒ शुची॑नां॒ शुचिं॑ हिनोम्यध्व॒रं शुचि॑भ्यः ।

ऋ॒तेन॑ स॒त्यमृ॑त॒साप॑ आय॒ञ्छुचि॑जन्मानः॒ शुच॑यः पाव॒काः ॥ १२ ॥

शुची॑ । वः॒ । ह॒व्या । म॒रु॒तः॒ । शुची॑नाम् । शुचि॑म् । हि॒नो॒मि॒ । अ॒ध्व॒रम् । शुचि॑ऽभ्यः ।

ऋ॒तेन॑ । स॒त्यम् । ऋ॒त॒ऽसापः॑ । आ॒य॒न् । शुचि॑ऽजन्मानः । शुच॑यः । पा॒व॒काः ॥ १२ ॥

हे मरुत शुचीनां शुद्धानां व युष्माक शुची शुचीनि हव्या हव्यानि हवींषि भवन्तु । शुचिभ्य प्रकाशमानेभ्यो युष्मभ्य शुचिं शुद्धम् अध्वरं यागं हिनोमि अह प्रेरयामि । ऋतसापः ऋतमुदकं स्पृशन्तो मरुत ऋतेन सत्येनैव सत्यम् आयन् गच्छन्ति । कीदृशा । शुचिजन्मान शोभनजनना शुचय दीप्यमाना पावका शोधका । एवभूता गच्छन्तीत्यर्थः ॥

अंसे॒ष्वा म॑रुतः खा॒दयो॑ वो॒ वक्षः॑सु रु॒क्मा उप॑शिश्रिया॒णाः ।

वि वि॒द्युतो॒ न वृ॒ष्टिभी॑ रुचा॒ना अनु॑ स्व॒धामायु॑धै॒र्यच्छ॑मानाः ॥ १३ ॥

अंसे॑षु । आ । म॒रु॒तः॒ । खा॒दयः॑ । वः॒ । वक्षः॑ऽसु । रु॒क्माः । उप॑ऽशि॒श्रि॒या॒णाः ।

वि । वि॒ऽद्युतः॑ । न । वृ॒ष्टिऽभिः॑ । रु॒चा॒नाः । अनु॑ । स्व॒धाम् । आयु॑धैः । यच्छ॑मानाः ॥ १३ ॥

हे मरुत अंसेषु युष्मदीयेषु स्कन्धप्रदेशेषु खादय अलकारविशेषा आ मुक्ता भवन्तीति शेष । सुरुक्मा सुष्ठु रोचमाना हारा व युष्मदीय वक्ष उर प्रदेशम् उपशिश्रियाणा आश्रिता भवन्ति । किंच हे मरुत वृष्टिभि वर्षैं सार्धं विद्युतो न तडितो यथा रुचाना रोचमाना तादृग्भूता यूयम् आयुधै मेघताडनै स्वधाम् उदकम् अनु यच्छमाना प्रयच्छन्त वि चरथेति शेष ॥

गृहमेधीये 'प्र बुध्न्या व' इति प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च—'प्र बुध्न्या व ईरते महांसीति पुष्टिमन्तौ विराजौ संयाज्ये' (आश्व श्रौ २ १८) इति ॥

प्र बु॒ध्न्या॑ व ईरते॒ महां॑सि॒ प्र नामा॑नि प्रयज्यवस्तिरध्वम् ।

स॒ह॒स्रियं॒ दम्यं॑ भा॒गमे॒तं गृ॑हमे॒धीयं॑ मरुतो जुषध्वम् ॥ १४ ॥

प्र । बु॒ध्न्या॑ । वः॒ । ई॒र॒ते॒ । महां॑सि । प्र । नामा॑नि । प्र॒ऽय॒ज्य॒वः॒ । ति॒र॒ध्व॒म् ।

स॒ह॒स्रिय॑म् । दम्य॑म् । भा॒गम् । ए॒तम् । गृ॒ह॒ऽमे॒धीय॑म् । म॒रु॒तः॒ । जु॒ष॒ध्व॒म् ॥ १४ ॥

हे मरुत व युष्मदीयानि बुध्न्या बुध्न्यान्यन्तरिक्षे भवानि महांसि तेजांसि प्र ईरते प्रकर्षेण गच्छन्ति । किंच हे प्रयज्यव प्रकर्षेण यष्टव्या मरुत यूय नामानि । पांसून्

नमयन्तीति नामान्युदकानि । vप्र vतिरध्वं वर्धयत । हे vमरुत यूय vसहस्रिय सहस्रसख्याक vदम्य दमे गृहे भवं vगृहमेधीय गृहमेधिगुणेभ्यो युष्मभ्य देयम् vएतम् एतादृश vभागं vजुषध्व सेवध्वम् । एकं भाग सहस्रियमिति कथमाह । तथा च श्रूयते—' यावदेका देवता कामयते यावदेका तावदाहुति प्रथते न हि तदस्ति यत्तावदेव स्याद्यावज्जुहोति ' (तै ब्रा ३ २ ६ ४) इति ॥

यदि स्तुतस्य मरुतो अधीथेत्था विप्रस्य वाजिनो हवीमन् ।

मक्षू रायः सुवीर्यस्य दात नू चिद्यमन्य आदभदरावा ॥ १५ ॥

यदि । स्तुतस्य । मरुत । अधिऽइथ । इत्था । विप्रस्य । वाजिन । हवीमन् ।

मक्षु । राय । सुऽवीर्यस्य । दात । नु । चित् । यम् । अन्य. । आऽदभत् । अरावा ॥१५॥

vवाजिन हविर्लक्षणान्नवत vविप्रस्य मेधाविनो मम सबन्धिनि vहवीमन् हविष्मति हविषा युक्ते स्तोत्रे क्रियमाणे सति हे vमरुत यूय vयदि यस्मात् कारणात् vस्तुतस्य स्तुतं मदीयं स्तोत्रम् vइत्था इत्थमनेन प्रकारेण vअधीथ अवगच्छथ तस्मात् कारणात् हे मरुत यूयं vसुवीर्यस्य शोभनपुत्रोपेतस्य vराय राय धनम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । vमक्षु शीघ्रं vदात दत्त । vअरावा अराति शत्रुभूत vअन्य जन. vय राय vनू vचित् vआदभत् नैवाभिहन्यात् । तद्धन-मस्मभ्य दत्तेति संबन्ध ॥ ॥ २४ ॥

' मरुद्भ्य क्रीळिभ्य सप्तकपालम् ' (तै स १ ८ ४ २) इत्यस्य ' अत्यास. ' इति याज्या । सूत्रित च—' अत्यासो न ये मरुत स्वञ्चो जुष्टो दमूना ' (आश्व श्रौ २ १८) इति ॥

अत्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो यक्षदृशो न शुभयन्त मर्याः ।

ते हर्म्येष्ठाः शिशवो न शुभ्रा वत्सासो न प्रक्रीळिनः पयोधाः ॥ १६ ॥

अत्यास । न । ये । मरुत । सुऽअञ्च । यक्षऽदृश । न । शुभयन्त । मर्या ।

ते । हर्म्येऽस्था । शिशव । न । शुभ्रा । वत्सास । न । प्रऽक्रीळिन । पय ऽधा ॥१६॥

vअत्यासो vन अत्या सततगामिनोऽश्वा इव vस्वञ्च सुष्ठु गच्छन्त vये vमरुत vयक्ष-दृशो vन vमर्या यक्षस्योत्सवस्य द्रष्टारो मनुष्या इव vशुभयन्त शोभन्ते vहर्म्येष्ठा हर्म्ये स्थिता vशिशवो vन कुमारा इव vशुभ्रा शोभमाना vवत्सासो vन वत्सा इव vप्रक्रीळिन[1] प्रकर्षेण क्रीडमाना vते मरुत vपयोधा पयस उदकस्य धारयितारो दातारो वा भवन्ति ॥

दशस्यन्तो नो मरुतो मृळन्तु वरिवस्यन्तो रोदसी सुमेके ।

आरे गोहा नृहा वधो वो अस्तु सुम्नेभिरस्मे वसवो नमध्वम् ॥ १७ ॥

दशस्यन्त । न । मरुत । मृळन्तु । वरिवस्यन्त । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके ।

आरे । गोऽहा । नृऽहा । वध । व । अस्तु । सुम्नेभि । अस्मे इति । वसव । नमध्वम् ॥१७॥

vमरुत. vन अस्मभ्य vदशस्यन्त धनानि प्रयच्छन्त vसुमेके सुरूपे vरोदसी द्यावा-पृथिव्यौ vवरिवस्यन्त स्वमहिम्ना पूरयन्त vमृळन्तु मृळयन्तु । अस्मान् सुखयुक्तान् कुर्वन्तु ।

1 क-त—प्रक्रीळिन प्रक्रीडिन ।

अपि च हे ᵛवसव॰ वासका मरुत ᵛगोहा गवा मेघस्थानामुदकानां भेदक ᵛनृहा नृणां शत्रूणां हन्ता ᵛव युष्मदीय ᵛवध आयुधम् ᵛआरे ᵛअस्तु अस्मत्तो दूरे भवतु। यूयमपि ᵛसुम्नेभि सुम्नै सुखै सह ᵛअस्मे अस्मासु ᵛनमध्व स्वयमेवाभिमुखा भवत ॥

मारुते पशौ 'आ वो होता' इत्येषानुवाक्या। सूत्रित च—'आ वो होता जोहवीति सत्त प्र चित्रमर्कं गृणते तुराय' (आश्व श्रौ ३ ७) इति ॥

आ वो होता जोहवीति सत्तः सत्राचीं रातिं मरुतो गृणानः ।
य ईवतो वृषणो अस्ति गोपाः सो अद्वयावी हवते व उक्थैः ॥ १८ ॥

आ। व । होता। जोहवीति। सत्त । सत्राचीम्। रातिम्। मरुत । गृणान ।
य । ईवत । वृषण । अस्ति। गोपा । स । अद्वयावी। हवते। व । उक्थै ॥ १८ ॥

हे ᵛमरुत ᵛसत्त होतृषदने निषण्णोऽस्मदीय ᵛहोता ᵛसत्राचीं सर्वतो गमनशीलं[1] ᵛरातिं त्वदीय दान ᵛगृणान स्तुवन् ᵛव युष्मान् ᵛआ ᵛजोहवीति भृशमाह्वयति। हे ᵛवृषण कामानां वर्षितारो मरुत ᵛय होता ᵛईवत गच्छत व्यापारवतो यजमानस्य ᵛगोपा ᵛअस्ति युष्मदाह्वाननिमित्तेन रक्षको भवति ᵛस होता ᵛअद्वयावी मायारहित सन् ᵛव युष्मान् ᵛउक्थैः स्तोत्रै ᵛहवते स्तौति ॥

इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस आ नमन्ति ।
इमे शंसं वनुष्यतो नि पान्ति गुरु द्वेषो अररुषे दधन्ति ॥ १९ ॥

इमे। तुरम्। मरुत । रमयन्ति। इमे। सह । सहस । आ। नमन्ति।
इमे। शसम्। वनुष्यत । नि। पान्ति। गुरु। द्वेष । अररुषे। दधन्ति ॥ १९ ॥

ᵛइमे ईदृश ᵛमरुत ᵛतुर कर्मसु क्षिप्रवन्त यजमान ᵛरमयन्ति क्रीडयन्ति। ᵛइमे मरुत ᵛसह सहसा बलेन ᵛसहस बलवतो जनान् ᵛआ ᵛनमन्ति। ᵛइमे मरुत ᵛवनुष्यत हिंसकात् पुरुषात् ᵛशस शसक स्तोतार ᵛनि ᵛपान्ति नितरां पालयन्ति। ᵛअररुषे हविरप्रयच्छते जनाय ᵛगुरु महत् ᵛद्वेष अप्रिय ᵛदधन्ति कुर्वन्ति ॥

इमे रध्रं चिन्मरुतो जुनन्ति भृमिं चिद्यथा वसवो जुषन्त ।
अप बाधध्वं वृषणस्तमांसि धत्त विश्वं तनयं तोकमस्मे ॥ २० ॥

इमे। रध्रम्। चित्। मरुत । जुनन्ति। भृमिम्। चित्। यथा। वसव । जुषन्त।
अप। बाधध्वम्। वृषण । तमांसि। धत्त। विश्वम्। तनयम्। तोकम्। अस्मे इति ॥ २० ॥

ᵛइमे ᵛमरुत ᵛरध्र ᵛचित् समृद्धमपि जन ᵛजुनन्ति प्रेरयन्ति। ᵛभृमिं ᵛचित् भ्रमणशीलमपि दरिद्र जुनन्ति प्रेरयन्ति। ᵛवसव वासका देवा युष्मान् ᵛयथा ᵛजुषन्त कामयेरन् हे ᵛवृषण॰ कामाना वर्षितार ते यूय ᵛतमांसि ᵛअप ᵛबाधध्व नाशयत। अपि च ᵛअस्मे अस्मभ्य ᵛविश्व बहुल ᵛतोक पुत्रं ᵛतनय पौत्र च ᵛधत्त प्रयच्छत ॥ ॥ २५ ॥

---

[1] ख–गमनशीला, भ श–गमनशीलां।

मा वो दात्रान्मरुतो निरराम मा पश्चाद्दघ्म रथ्यो विभागे ।
आ नः स्पार्हे भजतना वसव्ये यदीं सुजातं वृषणो वो अस्ति ॥ २१ ॥

मा । व । दात्रात् । मरुत । नि । अराम । मा । पश्चात् । दघ्म । रथ्य । विऽभागे ।
आ । न । स्पार्हे । भजतन । वसव्ये । यत् । ईम् । सुऽजातम् । वृषण । व । अस्ति ॥२१॥

हे vमरुत vव युष्माक vदात्रात् दानात् vमा vनिरराम वय मा निर्गमाम । यूयमस्मान् परित्यक्त्वान्येभ्यो धन मा दत्तेत्यर्थं । हे vरथ्य रथवन्तो मरुत vविभागे युष्मदीयस्य धनस्य दाने vपश्चात् vमा vदघ्म । दघ्यतिर्गतिकर्मा । वय पश्चाद्भागिनो मा भूम । यूय प्रथममस्मभ्यमेव दत्तेति यावत् । vस्पार्हे स्पृहणीये vवसव्ये धनसमूहे यूय vन अस्मान् vआ vभजतन भागिन कुरुत । हे vवृषण वर्षितारो[१] मरुत vव युष्माकं vसुजात शोभनजनं vयत् वसव्यम् vअस्ति तस्मिन् भागिन कुरुतेति सबन्ध । vईम् इति पूरण ॥

सं यद्धनन्त मन्युभिर्जनासः शूरा यह्वीष्वोषधीषु विक्षु ।
अध स्मा नो मरुतो रुद्रियासस्त्रातारो भूत पृतनास्वर्यः ॥ २२ ॥

सम् । यत् । हनन्त । मन्युऽभि । जनास । शूरा । यह्वीषु । ओषधीषु । विक्षु ।
अध । स्म । न । मरुत । रुद्रियास । त्रातार । भूत । पृतनासु । अर्य ॥ २२ ॥

vयत् यदा vशूरा विक्रान्ता vजनास जना vयह्वीषु महतीषु vओषधीषु vविक्षु प्रजासु च जेतव्यासु vमन्युभि· कोपैरभिमानैर्वा vसं vहनन्त सगच्छन्ते vअध तदानीं हे vरुद्रियास रुद्रपुत्रा हे vमरुत यूय vपृतनासु युद्धेषु vअर्यं अरे शत्रो सकाशात् vन अस्माकं vत्रातार vभूत रक्षका भवत ॥

भूरि चक्र मरुतः पित्र्याण्युक्थानि या वः शस्यन्ते पुरा चित् ।
मरुद्भिरुग्रः पृतनासु साळ्हा मरुद्भिरित्सनिता वाजमर्वा ॥ २३ ॥

भूरि । चक्र । मरुत । पित्र्याणि । उक्थानि । या । व । शस्यन्ते । पुरा । चित् ।
मरुत्ऽभि । उग्र । पृतनासु । साळ्हा । मरुत्ऽभि । इत् । सनिता । वाजम् । अर्वा ॥२३॥

हे vमरुत यूय vभूरि भूरीणि बहूनि vपित्र्याणि अस्मत्पितृसबन्धीनि धनदानादीनि कर्माणि vचक्र कृतवन्तो भवत । vपुरा vचित् पूर्वकालेऽपि vव युष्माकम् vउक्थानि प्रशस्यानि यानि कर्माणि प्रशस्यन्ते प्रख्यायन्ते तानि चक्रेति सबन्ध । vउग्र ओजस्वी vपृतनासु युद्धेषु vमरुद्भि युष्माभिर्हेतुभि vसाळ्हा शत्रूणामभिभविता भवति । vमरुद्भिरित् मरुद्भिर्युष्माभिरेव हेतुभि vअर्वा स्तोत्रैरभिगन्ता vवाजम् अन्न vसनिता संभक्ता भवति । यद्वा अर्वाश्वो वाजं युद्ध सनिता भवति ॥

अस्मे वीरो मरुतः शुष्म्यस्तु जनानां यो असुरो विधर्ता ।
अपो येन सुक्षितये तरेमाध स्वमोको अभि वः स्याम ॥ २४ ॥

---

१ घ—कामानां वर्षितारो ।

अस्मे इति । वीर । मरुत । शुष्मी । अस्तु । जनानाम् । य । असुर । विऽधर्ता ।
अप । येन । सुऽक्षितये । तरेम । अध । स्वम् । ओक । अभि । व । स्याम ॥ २४ ॥

हे ᵛमरुत ᵛअस्मे अस्माकं ᵛवीर पुत्र ᵛशुष्मी ᵛअस्तु बलवान् भवतु। ᵛअसुर प्रज्ञावान्[1] ᵛय ᵛजनानां शत्रूणां ᵛविधर्ता विधारकः। ᵛयेन पुत्रेण वय ᵛसुक्षितये सुष्ठु निवासाय ᵛअप आप्नुवत शत्रून् ᵛतरेम हिंसेम। स पुत्रो बलवानस्त्विति पूर्वेणान्वय । ᵛअध अपि च ᵛव युष्मदीया वयं ᵛस्वमोक आत्मीय स्थानम् ᵛअभि ᵛस्याम आतिष्ठेम ॥

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्वनिनो जुषन्त ।
शर्मन्त्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥

तत् । न । इन्द्र । वरुण । मित्र । अग्नि । आप । ओषधी । वनिन । जुषन्त ।
शर्मन् । स्याम । मरुताम् । उपऽस्थे । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥ २५ ॥

पूर्वं व्याख्यातेयम्। अक्षरार्थस्तु। इन्द्रादयो देवा अस्मदीय स्तोत्र सेवन्ताम्। मरुतामुपस्थाने वर्तमाना वय सुखे स्याम। हे मरुत यूयं सर्वदास्मानविनाशै पालयत ॥ ॥ २६ ॥

'मध्वो व' इति सप्तर्च द्वितीय सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभ मरुद्देवताकम्। 'मध्व सप्त' इत्यनुक्रान्तम्। दशरात्रे षष्ठेऽहन्याग्निमारुत इद मारुतनिविद्धानम्। सूत्रित च-'मध्वो वो नाम स प्रत्नथेत्याग्निमारुतम्' (आश्व श्रौ ८ ८) इति ॥

मध्वो वो नाम मारुतं यजत्राः प्र यज्ञेषु शवसा मदन्ति ।
ये रेजयन्ति रोदसी चिदुर्वी पिन्वन्त्युत्सं यदयासुरुग्राः ॥ १ ॥

मध्व । व । नाम । मारुतम् । यजत्रा । प्र । यज्ञेषु । शवसा । मदन्ति ।
ये । रेजयन्ति । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । पिन्वन्ति । उत्सम् । यत् । अयासु । उग्रा ॥ १ ॥

हे ᵛयजत्रा यजनीया मरुत ᵛव युष्मदीय ᵛमारुत मरुत्सबन्धि ᵛनाम नामधेयं ᵛमध्व मधवो मादयितार स्तोतार ᵛयज्ञेषु यागेषु ᵛशवसा बलेन ᵛप्र ᵛमदन्ति प्रकर्षेण स्तुवन्ति। उच्चै स्तुवन्तीत्यर्थ । ᵛये मरुत ᵛउर्वी विस्तीर्णे ᵛरोदसी ᵛचित् द्यावापृथिव्यावपि ᵛरेजयन्ति कम्पयन्ति किंच ᵛउत्स मेघ ᵛपिन्वन्ति वर्षयन्ति ᵛउग्रा उद्गूर्णा[2] ᵛयत् ये मरुत ᵛअयासु यान्ति सर्वत्र गच्छन्ति। तेषां मरुता युष्माक नाम प्र मदन्तीति पूर्वेणान्वय ॥

निचेतारो हि मरुतो गृणन्तं प्रणेतारो यजमानस्य मन्म ।
अस्माकमद्य विदथेषु बर्हिरा वीतये सदत पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

निऽचेतार । हि । मरुत । गृणन्तम् । प्रऽनेतार । यजमानस्य । मन्म ।
अस्माकम् । अद्य । विदथेषु । बर्हि । आ । वीतये । सदत । पिप्रियाणा ॥ २ ॥

ये ᵛमरुत ᵛगृणन्त स्तुवन्त जनं ᵛनिचेतारो ᵛहि मृगयमाणा भवन्ति खलु अपि च ᵛयजमानस्य ᵛमन्म अभिमत काम ᵛप्रणेतार च भवन्ति। अपरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृत । हे मरुत

१ ख-घ-झ-न-भ–प्रजावान्। २ ख–उद्गूर्णबला ।

यूय ^vपिप्रियाणा प्रीयमाणा सन्त vअद्य अस्मिन् दिवसे vअस्माक vविदथेषु यज्ञेषु vवीतये सोमस्य भक्षणाय vबर्हि [1] बर्हिषि कुशमये vआ vसदत आसीदत उपविशत ॥

नैतावदन्ये मरुतो यथेमे भ्राजन्ते रुक्मैरायुधैस्तनूभिः ।
आ रोदसी विश्वपिशः पिशानाः समानमञ्ज्यञ्जते शुभे कम् ॥ ३ ॥

न । एतावत् । अन्ये । मरुत । यथा । इमे । भ्राजन्ते । रुक्मै । आयुधै । तनूभि ।
आ । रोदसी इति । विश्वऽपिश । पिशाना । समानम् । अञ्जि । अञ्जते । शुभे । कम् ॥ ३ ॥

vइमे ईदृशा vमरुत vयथा यत्परिमाण धनादिक ददति vअन्ये मरुद्व्यतिरिक्ता देवा vएतावत् धनादिक vन दद्युरित्यर्थ । ते च vरुक्मै रोचमानैराभरणै vआयुधै स्वकीयास्त्रै vतनूभि आत्मीयै केवलैरङ्गैश्च vभ्राजन्ते सर्वदा भासन्ते। कश्चिदेकवाक्यतामाह। यथेमे मरुतो रुक्मादिभिर्भ्राजन्ते नैतावदेतद्व्यतिरिक्ता भ्राजन्त इति। अपि च vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vपिशाना प्रकाशयन्त vविश्वपिश व्याप्तदीप्तय एवभूता मरुत vशुभे शोभायै [2] vसमान सदृशरूपम् vअञ्जि आभरणम् vआ vअञ्जते स्वकीयावयवेष्वभिव्यक्तीकुर्वन्ति। vकम् इति पूरण ॥

ऋधक्सा वो मरुतो दिद्युदस्तु यद्व आगः पुरुषता कराम ।
मा वस्तस्यामपि भूमा यजत्रा अस्मे वो अस्तु सुमतिश्चनिष्ठा ॥ ४ ॥

ऋधक् । सा । व । मरुत । दिद्युत् । अस्तु । यत् । व । आग । पुरुषता । कराम ।
मा । व । तस्याम् । अपि । भूम । यजत्रा । अस्मे इति । व । अस्तु । सुऽमति । चनिष्ठा ॥ ४ ॥

हे vमरुत vव युष्मदीया vसा प्रसिद्धा vदिद्युत् हेति vऋधक् vअस्तु अस्मत्त पृथग्भवतु। vयत् यद्यपि वय vव युष्माकम् vआग अपराधं vपुरुषता पुरुषतया मनुष्यत्वेन vकराम करवाम। मनुष्याणां हि प्रमाद सुलभ इत्यर्थ । हे vयजत्रा यजनीया मरुत vव युष्मदीयाया vतस्या दिद्युति vअपि [3] ईषदपि vमा vभूम। vचनिष्ठा अन्नवत्तमा। अतिशयेनान्नप्रदेत्यर्थ । vव युष्मदीया vसुमति अनुग्रहबुद्धि vअस्मे अस्मासु vअस्तु ॥

कृते चिदत्र मरुतो रणन्तानवद्यासः शुचयः पावकाः ।
प्र णोऽवत सुमतिभिर्यजत्राः प्र वाजेभिस्तिरत पुष्यसे नः ॥ ५ ॥

कृते । चित् । अत्र । मरुत । रणन्त । अनवद्यास । शुचय । पावका ।
प्र । न । अवत । सुमतिऽभि । यजत्रा । प्र । वाजेभि । तिरत । पुष्यसे । न ॥ ५ ॥

vअत्र अस्मिन् vकृते vचित् अस्मदीये यज्ञकर्मण्येव vमरुतो vरणन्त रमन्ताम्। कीदृशा मरुत । vअनवद्यास अनिन्दिता vशुचय दीप्तियुक्ता vपावका शोधका एवभूता इति। किंच हे मरुत vयजत्रा यजनीया यूय vन अस्मान् vसुमतिभि अनुग्रहबुद्धिभि सुष्टुतिभिर्हेतुभिर्वा vप्र vअवत प्रकर्षेण पालयत। तथा vन अस्मान् vवाजेभि वाजैरन्नै vपुष्यसे पोषार्थं vप्र vतिरत प्रवर्धयत ॥

---

१ ख-क्ष-त-न भ-श-' बर्हि ' नास्ति। २ ख-श-शोभनायै। ३ त-' अपि ' नास्ति।

उत स्तुतासो मरुतो व्यन्तु विश्वेभिर्नामभिर्नरो हवींषि ॥
ददात नो अमृतस्य प्रजायै जिगृत रायः सूनृता मघानि ॥ ६ ॥

उत । स्तुतास । मरुत । व्यन्तु । विश्वेभि । नामऽभि । नर । हवींषि ।
ददात । न । अमृतस्य । प्रऽजायै । जिगृत । राय । सूनृता । मघानि ॥ ६ ॥

vउत अपि च vस्तुतास एवमस्माभि स्तुता vमरुत vहवींषि vव्यन्तु भक्षयन्तु । कीदृशा । vविश्वेभि विश्वै vनामभि उदकै सहिता vनर नेतार । शेष प्रत्यक्षस्तुत[1] । हे मरुत vन अस्मदीयायै vप्रजायै सततये vअमृतस्य अमृतमुदक vददात दत्त । तथा हविषो दातुर्यजमानस्य vसूनृता सूनृतानि सुष्ठु नृत्यन्ति शोभनयोग्यानि[2] vमघानि धनानि vजिगृत उद्गिरत प्रयच्छतेत्यर्थं ॥

आ स्तुतासो मरुतो विश्व ऊती अच्छा सूरीन्त्सर्वताता जिगात ।
ये नस्त्मना शतिनो वर्धयन्ति यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

आ । स्तुतास । मरुत । विश्वे । ऊती । अच्छ । सूरीन् । सर्वऽताता । जिगात ।
ये । न । त्मना । शतिन । वर्धयन्ति । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥ ७ ॥

हे vमरुत vस्तुतास एवमस्माभि स्तुता vविश्वे सर्वे यूयम् vऊती ऊत्या रक्षया सहिता vसूरीन् स्तोतृन् vअच्छ अभिलक्ष्य vसर्वताता सर्वतातौ यज्ञे vआ vजिगात आगच्छत । vये मरुत vत्मना आत्मनैव vन अस्मान् vशतिन शतसख्याकान् vवर्धयन्ति । यथा वय पुत्रपौत्रादिभि शतिनो भवेम तथा वर्धयन्तीत्यर्थं । ते यूयमा जिगातेति पूर्वेण सबन्ध । एवभूता मरुत यूय सर्वदा अस्मान् पालयत ॥　　॥ २७ ॥

'प्र साकमुक्षे' इति षड्ऋच तृतीय सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं मरुद्देवताकम् । अनुक्रान्त च—'प्र साकमुक्षे षट्' इति । गतो विनियोग ॥

प्र साकमुक्षे अर्चता गणाय यो दैव्यस्य धाम्नस्तुविष्मान् ।
उत क्षोदन्ति रोदसी महित्वा नक्षन्ते नाकं निर्ऋतेरवंशात् ॥ १ ॥

प्र । साकम्ऽउक्षे । अर्चत । गणाय । य । दैव्यस्य । धाम्न । तुविष्मान् ।
उत । क्षोदन्ति । रोदसी इति । महिऽत्वा । नक्षन्ते । नाकम् । निःऽऋते । अवशात् ॥ १ ॥

हे स्तोतारो यूय vसाकमुक्षे सतत वर्षित्रे vगणाय मरुत्समूहाय vप्र vअर्चत स्तोत्र प्रोच्चारयत । vय मरुद्गण vदैव्यस्य देवसबन्धिन vधाम्न स्वर्गाख्यस्य स्थानस्य vतुविष्मान् वृद्धिमान् भवति । सर्वेभ्यो देवेभ्य प्रवृद्ध इत्यर्थं । तस्मै[3] गणायेति पूर्वेण सबन्ध । vउत अपि च मरुत vमहित्वा स्वकीयेन महत्त्वेन सहिता vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vक्षोदन्ति भञ्जन्ति । तथा vनिर्ऋते भूमे vअवशात् अन्तरिक्षाच्च vनाक स्वर्ग vनक्षन्ते व्याप्नुवन्ति ॥

---

१ घ–प्रत्यक्ष , ञ–प्रत्यक्षकृत , ञ–प्रत्यक्षस्तुति , भ– प्रत्यक्ष स्तुत । २ त–शोभनयोगानि ।
३ त–अस्मै ।

जनूश्चिद्वो मरुतस्त्वेष्येण भीमासस्तुविमन्यवोऽयासः ।
प्र ये महोभिरोजसोत सन्ति विश्वो वो यामन्भयते स्वर्दृक् ॥ २ ॥

जनू । चित् । व । मरुत । त्वेष्येण । भीमास । तुविऽमन्यव । अयास ।
प्र । ये । महःऽभि । ओजसा । उत । सन्ति । विश्व । व । यामन् । भयते । स्व ऽदृक् ॥२॥

हे vभीमास भीमा vतुविमन्यव प्रवृद्धमतय vअयास गन्तार इति त्रीणि सबोधनानि। एवभूता हे vमरुत vव युष्माकं vजनू जन्म vत्वेष्येण दीप्तेन रुद्रेण बभूवेति शेष । vउत अपि च vये मरुत vमहोभि तेजोभि vओजसा बलेन च vप्र vसन्ति प्रभवन्ति तेषां vव युष्माकं vयामन् यामनि गमने vविश्व vस्वर्दृक् सूर्यस्य द्रष्टा सर्वो जीवसमूह । यद्वा। स्वरन्तरिक्षम्। तत् पश्यतीति वृक्ष स्वर्दृक्। सर्वदोत्तिष्ठन्नित्यर्थं । vभयते बिभेति ॥

बृहद्वयो मघवद्भ्यो दधात जुजोषन्निन्मरुतः सुष्टुतिं नः ।
गतो नाध्वा वि तिराति जन्तुं प्र णः स्पार्हाभिरूतिभिस्तिरेत ॥ ३ ॥

बृहत् । वय । मघवत्ऽभ्य । दधात । जुजोषन् । इत् । मरुत । सुऽस्तुतिम् । न ।
गत । न । अध्वा । वि । तिराति । जन्तुम् । प्र । न । स्पार्हाभि । ऊतिऽभि । तिरेत ॥३॥

हे vमरुत यूयं vमघवद्भ्य हविर्लक्षणान्नवद्भ्योऽस्मभ्य vबृहत् महत् vवय अन्न vदधात प्रयच्छत। vन अस्मदीया vसुष्टुतिं शोभन स्तोत्र vजुजोषन्नित् सेवन्तामेव। vगत मरुद्भि प्राप्त vअध्वा मार्गो vजन्तु प्राणिन vन vवि vतिराति नाहन्ति। उदकेनाप्यायत्येव। यद्वा। वितिरतिर्वर्धनार्थः। नेति चार्थे। मरुद्भिर्गतो मार्गश्च जन्तु वर्धयति। तथा vन अस्मान् vस्पार्हाभि स्पृहणीयाभि vऊतिभि रक्षाभि vप्र vतिरेत प्रवर्धयते ॥

युष्मोतो विप्रो मरुतः शतस्वी युष्मोतो अर्वा सहुरिः सहस्री ।
युष्मोतः सम्राळुत हन्ति वृत्रं प्र तद्वो अस्तु धूतयो देष्णम् ॥ ४ ॥

युष्माऽऊत । विप्र । मरुत । शतस्वी । युष्माऽऊत । अर्वा । सहुरि । सहस्री ।
युष्माऽऊत । सम्ऽराट् । उत । हन्ति । वृत्रम् । प्र । तत् । व । अस्तु । धूतय । देष्णम् ॥४॥

हे vमरुत· vयुष्मोत युष्माभी रक्षित vविप्र स्तोता vशतस्वी शतसख्योपेतधनवान् भवति। vयुष्मोत युष्माभी रक्षित vअर्वा अभिगन्ता vसहुरि शत्रूणामभिभविता स्तोता vसहस्री सहस्रधनवान् भवति। vयुष्मोत युष्माभी रक्षितः vसम्राट् साम्राज्ययुक्तो भवति। vउत अपि च vवृत्रं शत्रु vहन्ति। युष्मद्रक्षको हिनस्ति। हे vधूतय कम्पयितारो मरुत vवः युष्माभिर्दत्त vतत् प्रसिद्ध vदेष्ण धनं vप्र vअस्तु प्रभूत भवतु ॥

ताँ आ रुद्रस्य मीळ्हुषो विवासे कुविन्नंसन्ते मरुतः पुनर्नः ।
यत्सस्वर्ता जिहीळिरे यदाविरव तदेन ईमहे तुराणाम् ॥ ५ ॥

तान् । आ । रुद्रस्य । मीळ्हुष । विवासे । कुवित् । नसन्ते । मरुत । पुन । न ।
यत् । सस्वर्ता । जिहीळिरे । यत् । आवि. । अव । तत् । एन । ईमहे । तुराणाम् ॥ ५ ॥

^v^मीळ्हुष कामाना वर्षितु ^v^रुद्रस्य ईश्वरस्य पुत्रान् ^v^तान् मरुत ^v^आ ^v^विवासे अहं होता[1] परिचरामि। ते ^v^मरुत ^v^न अस्मभ्य ^v^कुवित् बहुकृत्व ^v^पुन भूय ^v^नसन्ते नमन्ताम्। अभिमुखीभवन्तु। कुविच्छब्देनैव पुन शब्दार्थस्य लब्धत्वात् पुन शब्दग्रहण किमर्थम्। आदरार्थम्। ^v^सस्वर्ता अन्तर्हितेनाप्रकाशेन ^v^यत् येन एनसा ^v^जिहीळिरे मरुत क्रुध्येयुः ^v^आवि प्रकाशेन ^v^यत् येनैनसा च जिहीळिरे ^v^तुराणां क्षिप्राणां मरुतां सबन्धि ^v^तत् उभयम् ^v^एन अपराधम् ^v^अव ^v^ईमहे स्तोत्रेण वयमपनयाम ॥

प्र सा वा॑चि सुष्टु॒तिर्म॒घोना॑मि॒दं सू॒क्तं म॒रुतो॑ जुषन्त ।
आ॒राच्चि॒द्द्वेषो॑ वृषणो युयोत यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥ ६ ॥

प्र । सा । वा॒चि । सु॒ऽस्तु॒ति । म॒घोना॑म् । इ॒दम् । सु॒ऽउ॒क्तम् । म॒रुत॑ । जु॒षन्त॒ ।
आ॒रात् । चि॒त् । द्वेष॑ । वृ॒ष॒ण । यु॒यो॒त । यू॒यम् । पा॒त । स्व॒स्तिऽभि॑ । सदा॑ । न॒ ॥ ६ ॥

^v^मघोना धनवतां मरुता सबन्धिनी ^v^सुष्टुति या शोभना स्तुतिरस्मिन् सूक्ते कृता ^v^सा स्तुतिरस्माभि ^v^प्र ^v^वाचि प्रोक्तासीत्। ^v^मरुत ^v^इदम् ईदृग्भूत ^v^सूक्त ^v^जुषन्त सेवन्ताम्। हे ^v^वृषण कामाना वर्षितार यूय ^v^द्वेष द्वेषासि शत्रून् ^v^आराच्चित् दूरादेव ^v^युयोत अस्मत्त पृथक्कुरुत। ^v^यूय ^v^न अस्मान् ^v^स्वस्तिभि सर्वदा रक्षत ॥ ॥ २८ ॥

'य त्रायध्वे' इति द्वादशर्चं चतुर्थं सूक्तम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'य त्रायध्वे द्वादश त्रिप्रगाथादि नवम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्योऽन्त्यानुष्टुब्रौद्री मृत्युविमोचनी' इति। आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्य सतोबृहत्य सप्तम्यष्टम्यावनुक्तत्वात् त्रिष्टुभौ नवमीदशम्येकादश्यो गायत्र्य। द्वादश्यनुष्टुप् सा च रुद्रदेवताका। शिष्टा मारुत्य। सूक्तविनियोगो लैङ्गिक ॥

यं त्राय॑ध्व इ॒दमि॑दं॒ देवा॑सो॒ यं च॒ नय॑थ ।
तस्मा॑ अग्ने॒ वरु॑ण॒ मित्रार्य॑म॒न्मरु॑त॒ः शर्म॑ यच्छत ॥ १ ॥

यम् । त्राय॑ध्वे । इ॒दम्ऽइ॑दम् । देवा॑स । यम् । च॒ । नय॑थ ।
तस्मै॑ । अग्ने॑ । वरु॑ण । मित्र॑ । अर्य॑मन् । मरु॑त । शर्म॑ । य॒च्छ॒त॒ ॥ १ ॥

हे ^v^देवास देवा ^v^इदमिदम् इतो भयहेतो ^v^य स्तोतार ^v^त्रायध्वे पालयध्वे। ^v^य ^v^च स्तोतार ^v^नयथ सन्मार्गं प्रापयथ। हे ^v^अग्ने ^v^वरुण ^v^मित्र ^v^अर्यमन् हे ^v^मरुत एवभूता हे देवा ^v^तस्मै स्तोत्रे ^v^शर्म सुख ^v^यच्छत दत्त ॥

यु॒ष्माकं॑ देवा॒ अव॒साह॑नि प्रि॒य ई॑जा॒नस्त॑रति॒ द्विष॑ः ।
प्र स क्षयं॑ तिरते॒ वि म॒हीरिषो॒ यो वो॒ वरा॑य॒ दाश॑ति ॥ २ ॥

यु॒ष्माक॑म् । दे॒वा॒ । अव॑सा । अह॑नि । प्रि॒ये । ई॒जा॒न । त॒र॒ति॒ । द्विष॑ ।
प्र । स । क्षय॑म् । ति॒र॒ते॒ । वि । म॒ही । इष॑ । य । व॒ । वरा॑य । दाश॑ति ॥ २ ॥

हे ^v^देवा ^v^युष्माक युष्मदीयेन ^v^अवसा रक्षणेन ^v^प्रिये ^v^अहनि सर्वेषां देवानां प्रियभूते सुत्याभिधाने दिवसे ^v^ईजान इष्टवान् जन ^v^द्विष शत्रून् ^v^तरति आक्रामति। ^v^स यजमान ^v^क्षय स्वकीय निवास ^v^प्र ^v^तिरते प्रवर्धयति। ^v^य यजमान ^v^व युष्मभ्य ^v^मही

1 य–स्तोता।

महान्ति vइष हविर्लक्षणान्यन्नानि vवराय निवारणाय[1] यूयं नान्यत्र गच्छत अस्मदीयान्येव हवींषि स्वीकुरुतेति निरोधन कर्तुं vवि vदाशति विशेषेण ददाति। अत एव स स्वकीय निवासं वर्धयतीत्यर्थं ॥

नहि वंश्चरमं चन वसिष्ठः परिमंसते ।
अस्माकमद्य मरुतः सुते सचा विश्वे पिबत कामिनः ॥ ३ ॥

नहि । व । चरमम् । चन । वसिष्ठ । परिऽमसते ।
अस्माकम् । अद्य । मरुत । सुते । सचा । विश्वे । पिबत । कामिन ॥ ३ ॥

vवसिष्ठ ऋषि vव युष्माक मध्ये vचरम vचन अवरमपि vनहि vपरिमसते वर्जयित्वा न स्तौति। किंतु सर्वानेव युष्मान् स्तौतीत्यर्थं । vअद्य अस्मिन् दिने vअस्माकम् अस्मदीये vसुते सोमेऽभिषुते सति हे vमरुत vकामिन सोम कामयमाना vविश्वे यूय vसचा सगत्य vपिबत पान कुरुत ॥

नहि वं ऊतिः पृतनासु मर्धति यस्मा अराध्वं नरः ।
अभि व आवर्त्सुमतिर्नवीयसी तूयं यात पिपीषवः ॥ ४ ॥

नहि । व । ऊति । पृतनासु । मर्धति । यस्मै । अराध्वम् । नर ।
अभि । व । आ । अवर्त् । सुऽमति । नवीयसी । तूयम् । यात । पिपीषव ॥ ४ ॥

हे मरुत vव युष्मदीया vऊति रक्षा vपृतनासु युद्धेषु vनहि vमर्धति न खलु हिनस्ति। शत्रुभि कृता हिंसा न सहत इत्यर्थं । हे vनर नेतार यूय vयस्मै[2] जनाय vअराध्व कामानदध्वं त जन न हिनस्तीति सबन्ध । vनवीयसी नवतरा vव युष्मदीया vसुमति अनुग्रहबुद्धि vअभि vआवर्त् अस्मानभ्यावर्तताम्। तथा हे vपिपीषव· सोमपानकामा यूयमपि vतूयं क्षिप्रं vयात आगच्छत ॥

ओ षु घृष्विराधसो यातनान्धांसि पीतये ।
इमा वो हव्या मरुतो ररे हि कं मो ष्व१न्यत्र गन्तन ॥ ५ ॥

ओ इति । सु । घृष्विऽराधस । यातन । अन्धांसि । पीतये ।
इमा । व । हव्या । मरुत । ररे । हि । कम् । मो इति । सु । अन्यत्र । गन्तन ॥ ५ ॥

हे vघृष्विराधस परस्परघृष्टानि सुसहतानि[3] राधासि येषां ते हे मरुत यूयम् vअन्धांसि सोमलक्षणानि हवींषि vपीतये भक्षणार्थं vसु सुष्ठु vओ vयातन आयात। vहि यस्मात् कारणात् हे vमरुत vव युष्मभ्यम् vइमा इमानि vहव्या हव्यानि हवींषि vररे अह ददामि अत कारणात् यूयम् vअन्यत्र vमो vषु vगन्तन मा गच्छत ॥

आ चं नो बर्हिः सदताविता चं नः स्पार्हाणि दातवे वसु ।
अस्रेधन्तो मरुतः सोम्ये मधौ स्वाहेह मादयाध्वै ॥ ६ ॥

---

१ ख--वरणाय। २ ख-झ-त-न-भ-श--अस्मै। ३ त४-य--सुसंहितानि।

आ । च । न । बर्हिः । सदत । अवित । च । न । स्पार्हाणि । दातवे । वसु ।
अस्रेधन्त । मरुत । सोम्ये । मधौ । स्वाहा । इह । मादयाध्वै ॥ ६ ॥

हे मरुत यूय Vन अस्मदीये Vबर्हि कुशमये बर्हिषि Vआ Vसदत Vच उपविशत। Vस्पार्हाणि स्पृहणीयानि Vवसु वसूनि धनानि Vदातवे अस्मभ्य दातु Vन अस्मान् Vअवित Vच आगच्छत च। हे Vमरुत Vअस्रेधन्त अहिंसन्तो यूयम् Vइह अस्मिन् यज्ञे Vमधौ मदकरे Vसोम्ये सोमात्मके हविषि Vस्वाहा स्वाहाकारेण Vमादयाध्वै मादयध्व मादत ॥　　॥ २९ ॥

सस्वश्चिद्धि तन्व१ः शुम्भमाना आ हंसासो नीलपृष्ठा अपप्तन् ।
विश्वं शर्धो अभितो मा नि षेद नरो न रण्वाः सवने मदन्तः ॥ ७ ॥

सस्वरिति । चित् । हि । तन्व । शुम्भमाना । आ । हसास । नीलऽपृष्ठा । अपप्तन् ।
विश्वम् । शर्ध । अभित । मा । नि । सेद । नर । न । रण्वा । सवने । मदन्त ॥ ७ ॥

Vसस्व अन्तर्हिता मरुत Vतन्व स्वकीयान्यङ्गानि Vशुम्भमाना अलकरणै शोभयन्तो मरुत Vनीलपृष्ठा असितवर्णा Vहसास हसा इव Vअपप्तन् आपतन्तु आगच्छन्तु। Vविश्व Vशर्ध व्याप्तो मरुद्गण Vमा माम् Vअभित समन्तात् Vनि Vषेद निषीदतु। तत्र दृष्टान्त । Vसवने अस्मदीये यज्ञे Vमदन्त हृष्यन्त Vरण्वा रमणीया Vनरो Vन मनुष्या इव तद्वत् ॥

साकमेधेषु 'मरुद्भ्य सांतपनेभ्य' इत्यस्य 'यो नो मरुत' इति पूर्वानुवाक्या 'सांतपना इदम्' इति याज्या। तथा च सूत्रित—'सातपना इद हविर्यो नो मरुतो अभि दुर्हृणायु' (आश्व श्रौ २ १८) इति ॥

यो नो मरुतो अभि दुर्हृणायुस्तिरश्चित्तानि वसवो जिघांसति ।
द्रुहः पाशान्प्रति स मुचीष्ट तपिष्ठेन हन्मना हन्तना तम् ॥ ८ ॥

य । न । मरुत । अभि । दुःऽहृणायु । तिर । चित्तानि । वसव । जिघांसति ।
द्रुह । पाशान् । प्रति । स । मुचीष्ट । तपिष्ठेन । हन्मना । हन्तन । तम् ॥ ८ ॥

हे Vवसव प्रशस्या हे Vमरुत Vन अस्मदीयानि Vचित्तानि Vदुर्हृणायु अशोभन क्रुध्यन् Vतिर सर्वैस्तिरस्कृत Vय जन Vअभि Vजिघांसति आभिमुख्येन हन्तुमिच्छति Vस जन Vद्रुह पापानां द्रोग्धुर्वरुणस्य Vपाशान् अस्मासु Vप्रति Vस Vमुचीष्ट बध्नीयात्। यूयं Vत जन Vतपिष्ठेन तप्तृतमेन[1] Vहन्मना हननसाधनेनायुधेन Vहन्तन हत हिंस्त ॥

सांतपना इदं हविर्मरुतस्तज्जुजुष्टन । युष्माकोती रिशादसः ॥ ९ ॥

साम्ऽतपना । इदम् । हवि । मरुत । तत् । जुजुष्टन । युष्माक । ऊती । रिशादस ॥९॥

Vसांतपना शत्रूणा सतापका हे Vमरुत Vइद प्रत्यक्षणोपलभ्यमान Vहवि युष्मभ्य कल्पितमिति शेष । हे Vरिशादस रिशता हिंसतामसितारो रिशानामत्तारो वा यूय Vयुष्माक युष्माकम् Vऊती ऊत्या रक्षया Vतत् तादृश हवि Vजुजुष्टन सेवध्वम् ॥

---

१ ख-ङ-त२ श—तप्ततमेन ।

'गृहमेधास' इति गृहमेधीयस्य हविषोऽनुवाक्या। सूत्रित च—'गृहमेधास आगत प्र बुध्न्या व ईरते महांसि' (आश्व श्रौ २ १८) इति॥

गृहमेधास आ गत मरुतो मापे भूतन। युष्माकोती सुदानवः॥ १०॥

गृहऽमेधास। आ। गत। मरुत। मा। अप। भूतन। युष्माक। ऊती। सुऽदानव॥१०॥

ᵛगृहमेधास गृहे क्रियमाणो यज्ञो येषां ते ᵛसुदानव शोभनदाना हे ᵛमरुत यूय ᵛयुष्माक युष्माकम् ᵛऊती ऊत्या रक्षया युक्ता ᵛआ ᵛगत अस्मदीय यज्ञ प्रत्यागच्छत। हे मरुत ᵛमाप ᵛभूतन अपगता मा भवत। 'भू प्राप्तौ' इति धातु॥

वैश्वदेवे पर्वणि मारुतस्यानुवाक्या 'इहेह व' इत्येषा। सूत्रित च—इहेह व स्वतवसः प्र चित्रमर्क गृणते तुराय' (आश्व श्रौ २ १६) इति॥

इहेह वः स्वतवसः कवयः सूर्यत्वचः। यज्ञं मरुत आ वृणे॥ ११॥

इहऽइह। व। स्वऽतवस। कवय। सूर्यऽत्वच। यज्ञम्। मरुत। आ। वृणे॥ ११॥

हे ᵛस्वतवस स्वायत्तबला स्वयं प्रवृद्धा वा हे ᵛकवय क्रान्तदर्शिन ᵛसूर्यत्वच सूर्यवर्णा एवंभूता हे ᵛमरुत यूयम् ᵛइहेह इहैवास्मदीय ᵛयज्ञम् ᵛआ ᵛवृणे आभजामि कल्पयामि॥

त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम्।
उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्॥ १२॥

त्र्यम्बक यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम्। उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्॥ १२॥

अत्र शौनक—'त्रिरात्र नियतोऽपोष्य श्रपयेत्पायस चरुम्। तेनाहुतिशत पूर्णं जुहुयाच्छसितव्रत॥ समुद्दिश्य महादेव त्र्यम्बक त्र्यम्बकेत्यृचा। एतत्पर्वशत कृत्वा जीवेद्वर्षशत सुखी' (ऋग्वि २ ३१४–१५)॥ [त्रयाणां ब्रह्मविष्णुरुद्राणामम्बक पितरं ᵛयजामहे इति शिष्यसमाहितो वसिष्ठो ब्रवीति। किंविशिष्टमित्यत आह। ᵛसुगन्धिं प्रसारितपुण्यकीर्तिम्। पुन किंविशिष्टम्। ᵛपुष्टिवर्धन जगद्बीजम्। उरुशक्तिमित्यर्थं। उपासकस्य वर्धनम्। अणिमादिशक्तिवर्धनम्। अतस्त्वत्प्रसादादेव ᵛमृत्यो मरणात् ससाराद्वा ᵛमुक्षीय मोचय। यथा बन्धनादुर्वारुक कर्कटीफल मुच्यते तद्वन्मरणात् संसाराद्वा मोचय। किं मर्यादीकृत्य। ᵛआमृतात्। सायुज्यतामोक्षपर्यन्तमित्यर्थं। अथ तैत्तिरीयभाष्ये(तै सं १ ८ ६ २)—"शोभन शरीरगन्ध पुण्यगन्धो वा यस्यासौ सुगन्धि। 'यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येव पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो वाति' (तै आ १० ९) इति श्रुते। पुष्टिं शरीरधनादिविषया वर्धयतीति पुष्टिवर्धन। तादृश त्र्यम्बक यजामहे पूजयाम। लोके यथोर्वारुकफलानि बन्धनाद्वृन्तात् स्वयमेव मुच्यन्ते तद्वदह त्र्यम्बकप्रसादेन मृत्योर्मुक्षीय मोचनयुक्तो भूयासम्। अमृताच्चिरजीवितात् स्वर्गादेर्वा मा मुक्षीय। चतुर्थपादार्थे मन्त्रस्य तात्पर्यातिशय दर्शयति—'त्र्यम्बकं यजामह इत्याह मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति वावैतदाह' (तै ब्रा १ ६ १० ५) इति"॥] ॥३०॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वर॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टके चतुर्थोऽध्याय समाप्त॥

॥ श्रीगणेशाय नम ॥

यस्य नि श्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
व्याख्याय निगमाभिज्ञः पञ्चमस्य चतुर्थकम् ।
अध्याय सायणाचार्य पञ्चम व्याकरोत्यथ ॥

तत्र ‘ यदद्य सूर्य ’ इति द्वादशर्च पञ्चम सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ यदद्य मैत्रावरुण तु वै सौर्याद्या ’ इति । मण्डलद्रष्टा वसिष्ठ ऋषि । अनुक्तत्वात्त्रिष्टुप् छन्द । ‘ तु वै ’ इत्युक्तत्वादे-तदादीनि सप्त सूक्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि आद्या सूर्यदेवत्या । विनियोगो लैङ्गिक ॥

यदुद्य सूर्यं ब्रवोऽनागा उद्यन्मित्राय वरुणाय सत्यम् ।
वयं देवत्रादिते स्याम तव प्रियासो अर्यमन्गृणन्तः ॥ १ ॥

यत् । अद्य । सूर्य । ब्रव । अनागा । उत्ऽयन् । मित्राय । वरुणाय । सत्यम् ।
वयम् । देवऽत्रा । अदिते । स्याम । तव । प्रियास । अर्यमन् । गृणन्त ॥ १ ॥

हे vसूर्य सर्वस्य प्रेरकैतन्नामक देव vउद्यन् उदयस्त्व vयत् यदि vअद्य अस्मिन्ननुष्ठानकाले अस्मान् vब्रव ब्रूया । किमिति । vअनागा अनागस इति । एतेऽपापा इति यदि देवेषु मध्ये ब्रूया तर्हि vवय हे vअदिते अदीन देव vदेवत्रा देवेषु देवाना मध्ये vमित्राय vवरुणाय च vसत्यम् अवितथ vस्याम अनागसो भवेम । किंच हे vअर्यमन् दात त्वां vगृणन्त स्तुवन्त vतव vप्रियास प्रिया स्याम त्वत्प्रेमविषया भवेम । यद्वा । उत्तरार्ध एकं वाक्यम् । हे अदिते हे अर्यमन् उक्तलक्षण देव वय देवेषु मध्ये त्वां गृणन्तस्तवैव प्रिया स्याम । यदि मा देवेष्वपाप ब्रूयास्तर्हि तैरयमनपराधीत्यनुगृहीतस्त्वा स्तुत्वा तव प्रियो भवेयमित्यर्थ ॥

एष स्य मित्रावरुणा नृचक्षा उभे उदेति सूर्यो अभि ज्मन् ।
विश्वस्य स्थातुर्जगतश्च गोपा ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन् ॥ २ ॥

एष । स्य । मित्रावरुणा । नृऽचक्षा । उभे इति । उत् । एति । सूर्य । अभि । ज्मन् ।
विश्वस्य । स्थातु । जगत । च । गोपा । ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् ॥ २ ॥

हे vमित्रावरुणा vएष पुरतो दृश्यमान vस्य स सर्वै स्तुत्यत्वेन प्रसिद्ध vनृचक्षा[1] नृणां मनुष्याणां द्रष्टा[1] vसूर्य vउभे द्यावापृथिव्यौ vअभि अभिलक्ष्य vउदेति vज्मन् अन्तरिक्षे गच्छन् । स विशेष्यते । vविश्वस्य सर्वस्य vस्थातु स्थावरस्य vजगत जङ्गमस्य vच vगोपा गोपायिता । किं कुर्वन् । vमर्तेषु मनुष्येषु स्थितानि[2] vऋजु ऋजूनि सुकृतानि vवृजिना वृजिनानि पापानि vच vपश्यन् ॥

अयुक्त सप्त हरितः सधस्थाद्या ईं वहन्ति सूर्यं घृताचीः ।
धामानि मित्रावरुणा युवाकुः सं यो यूथेव जनिमानि चष्टे ॥ ३ ॥

अयुक्त । सप्त । हरित । सधऽस्थात् । या । ईम् । वहन्ति । सूर्यम् । घृताची ।
धामानि । मित्रावरुणा । युवाकु । सम् । य. । यूथाऽइव । जनिमानि । चष्टे ॥ ३ ॥

---

१ ख-ग्र-त-न-भ-श–‘नृचक्षा द्रष्टा’ नास्ति । २ ग्र त२-३-४-न-श–स्थितानि, त१–स्थिता ।

हे vमित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवयोरागमनाय vसधस्थात् सहस्थानादन्तरिक्षात् अन्तरिक्षे vसप्त सर्पणस्वभावान् एतत्सख्याकान् वा vहरित हरिद्वर्णानश्वान् vअयुक्त युक्तवान् रथे। 'हरित आदित्यस्य' इति हि निरुक्तम्। vया हरित vईम् एनम् vसूर्यं देव vघृताची घृताञ्चना उदकवत्य। उदकप्रदा इत्यर्थं। तादृश्य सत्यो vवहन्ति ता अयुक्त। अथोदित सन् vधामानि स्थानानि लोकान् vजनिमानि जन्मानि। जन्मभाज प्राणिन इत्यर्थं। तांश्च vयुवाकु युवां कामयमान vय देव vस vचष्टे सम्यक् पश्यति vयूथेव गोयूथानीव यूथपा। स यथा सर्वं यूथ तदवान्तरगोव्यक्तिं च सम्यक् पश्यति तद्वल्लोकान् प्राणिनश्च पश्यति ॥

उद्वां पृक्षासो मधुमन्तो अस्थुरा सूर्यो अरुहच्छुक्रमर्णः।
यस्मा आदित्या अध्वनो रदन्ति मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः ॥ ४ ॥

उत्। वाम्। पृक्षास। मधुऽमन्त। अस्थु। आ। सूर्यं। अरुहत्। शुक्रम्। अर्णं।
यस्मै। आदित्या। अध्वन। रदन्ति। मित्र। अर्यमा। वरुण। सुऽजोषा ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ vवा युवयोरर्थाय vपृक्षास अन्नानि चरुपुरोडाशादीनि vमधुमन्त माधुर्योपेतानि तत्साधनान्योषध्यादीनि वा vउत् vअस्थु सपादितान्यासन्। vसूर्यं च vशुक्र दीप्तम् vअर्णं अर्णवमन्तरिक्षम् vआ vअरुहत् आरोहति। vयस्मै सूर्याय तद्गमनार्थम् vआदित्या अदिते पुत्रा देवा vअध्वन मार्गान् vरदन्ति विलिखन्ति साधयन्ति। के ते। vमित्र vअर्यमा vवरुण च एते त्रयोऽपि देवा॰ सजोषस समानप्रीतय सन्त। स देव आरुहदिति ॥

इमे चेतारो अनृतस्य भूरेर्मित्रो अर्यमा वरुणो हि सन्ति।
इम ऋतस्य वावृधुर्दुरोणे शग्मासः पुत्रा अदितेरदब्धाः ॥ ५ ॥

इमे। चेतार। अनृतस्य। भूरे। मित्र। अर्यमा। वरुण। हि। सन्ति।
इमे। ऋतस्य। ववृधु। दुरोणे। शग्मास। पुत्रा। अदिते। अदब्धा ॥ ५ ॥

vइमे vमित्र vअर्यमा vवरुण च त्रयोऽपि vअनृतस्य पापस्य vभूरे प्रभूतस्य vचेतार हन्तार vसन्ति भवन्ति vहि। vइमे मित्रादय vऋतस्य यज्ञस्य vदुरोणे गृहे vववृधु वर्धन्ते हविषा स्तुत्या च। कीदृशास्ते। vशग्मास सुखकरा vअदिते vपुत्रा vअदब्धा अहिंसिता॰ ॥

इमे मित्रो वरुणो दूळभासोऽचेतसं चिच्चितयन्ति दक्षैः।
अपि क्रतुं सुचेतसं वतन्तस्तिरश्चिदंहः सुपथा नयन्ति ॥ ६ ॥

इमे। मित्र। वरुण। दुःऽदभास। अचेतसम्। चित्। चितयन्ति। दक्षै।
अपि। क्रतुम्। सुऽचेतसम्। वतन्त। तिर। चित्। अंह। सुऽपथा। नयन्ति ॥ ६ ॥

vइमे आदित्या vमित्र vवरुण च। एतद्द्वयमर्यम्णोऽप्युपलक्षणम्। एते vदूळभास दुर्दभा अनभिभाव्या vअचेतस vचित् अप्रज्ञानमनुष्ठानविषयज्ञानरहितमपि vदक्षै सामर्थ्यैं[1] vचितयन्ति। vअपि[1] vसुचेतस प्रकृष्टज्ञानवन्त[2] पुरुष vक्रतु कर्तारं कर्मानुष्ठानवन्त vवतन्त[3] गच्छन्त vअह

१ ख-ज्ञ-त-न-भ-श-अपि क्रतु, घ-सामर्थ्यैश्चितयाति। २ ज्ञ-प्रज्ञानवत, श-प्रकृतज्ञानवंतं।
३. ख ज्ञ-त-न-भ-श-'वतन्त' नास्ति।

दुष्कृत vतिरश्चित् तिरो नयन्तोऽस्मान् vसुपथा शोभनेन मार्गेण vनयन्ति प्रापयन्त्यभिमत यज्ञ स्वर्गादिक वा ॥ ॥ १ ॥

इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति ।
प्रव्राजे चिन्नद्यो गाधमस्ति पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्षन् ॥ ७ ॥

इमे । दिव । अनिऽमिषा । पृथिव्या । चिकित्वास । अचेतसम् । नयन्ति ।
प्रऽव्राजे । चित् । नद्य । गाधम् । अस्ति । पारम् । न । अस्य । विष्पितस्य । पर्षन् ॥७॥

vइमे मित्रादय vदिव द्युलोकस्य vपृथिव्या च सबन्धिन vअनिमिषा अनिमेषेण[1] सर्वदा vचिकित्वास जानन्त । कम् । vअचेतसम् अज्ञानम् । vनयन्ति प्रापयन्ति कर्माणि । vप्रव्राजे vचित् प्रवणेऽप्यत्यन्तनिम्नेऽपि देशे vनद्य नद्या vगाधमस्ति भवति युष्मत्सामर्थ्यात् । ते महान्त vन अस्माकम् vअस्य vविष्पितस्य व्याप्तितस्य(?) कर्मण vपार vपर्षन् पारयन्तु नयन्तु ॥

यद्गोपावददितिः शर्म भद्रं मित्रो यच्छन्ति वरुणः सुदासे ।
तस्मिन्ना तोकं तनयं दधाना मा कर्म देवहेळनं तुरासः ॥ ८ ॥

यत् । गोपावत् । अदिति । शर्म । भद्रम् । मित्र । यच्छन्ति । वरुण । सुऽदासे ।
तस्मिन् । आ । तोकम् । तनयम् । दधाना । मा । कर्म । देवऽहेळनम् । तुरास ॥ ८ ॥

vयत् vशर्म सुख गृह वा vगोपावत् रक्षणोपेत vभद्र स्तुत्यम् vअदिति अदीनोऽर्यमादितिर्वा vमित्र vवरुण च एते त्रयो देवा vसुदासे सुदानाय मह्य vयच्छन्ति प्रयच्छन्ति vतस्मिन् शर्मणि vतोक पुत्र vतनय तत्पुत्रादिकम् । अथवा तनयशब्दोऽपत्यसामान्यवचन । तोकं बलवन्त पुत्रम् vआ सर्वत vदधाना धारयन्तो वय हे vतुरास गमनाय त्वरमाणा vदेवहेळन देवानां मित्रादीनां कोपन vमा vकर्म मा कार्ष्म ॥

अव वेदिं होत्राभिर्यजेत रिपुः काश्चिद्वरुणध्रुतः सः ।
परि द्वेषोभिरर्यमा वृणक्तूरुं सुदासे वृषणा उ लोकम् ॥ ९ ॥

अव । वेदिम् । होत्राभि । यजेत । रिप । का । चित् । वरुणऽध्रुत । स ।
परि । द्वेष ऽभि । अर्यमा । वृणक्तु । उरुम् । सुऽदासे । वृषणौ । ऊँ इति । लोकम् ॥९॥

हे मित्रादय vस अस्मद्द्वेषी vवेदिं यागसाधन vहोत्राभि । वाङ्नामैतत् । वाग्रूपाभि स्तुतिभि साधंम् vअव vयजेत । वेद्या कर्माणि कुर्वन् देवांश्च स्तुयादित्यर्थं । अवपूर्वो यजतिस्त्यागार्थं । स किं प्राप्नुयादिति तत्राह । vवरुणध्रुत वरुणेन त्वया हिंसित स vकाश्चित् vरिप हिंसा प्राप्नुयादिति शेष । अस्मास्तु vअर्यमा देव vद्वेषोभि द्वेष्टृभी रक्ष प्रभृतिभि vपरि vवृणक्तु वर्जयतु । vउरु विस्तीर्ण vलोक स्थान vसुदासे शोभनदानाय मह्य प्रयच्छत हे vवृषणा वर्षकौ कामानां मित्रावरुणौ ॥

---

१ त—अनिमिषेण ।

सुस्वश्चिद्धि समृ॑तिस्त्वे॒ष्ये॑षामपी॒च्ये॑न॒ सह॑सा॒ सह॑न्ते ।
यु॒ष्मद्भि॒या वृ॑षणो॒ रेज॑माना॒ दक्ष॑स्य चिन्महि॒ना मृ॒ळता॑ नः ॥ १० ॥

सस्वरिति॑ । चि॒त् । हि । सम्ऽऋ॑ति । त्वे॒षी । ए॒षाम् । अ॒पी॒च्ये॑न । सह॑सा । सह॑न्ते ।
यु॒ष्मत् । भि॒या । वृ॒ष॒ण । रेज॑माना । दक्ष॑स्य । चि॒त् । म॒हि॒ना । मृ॒ळत॑ । न॒ ॥ १० ॥

Vएषा मित्रादीनां Vसमृति सगति संहतिर्वा Vसस्व अन्तर्हिता निगूढा Vत्वेषी दीप्ता च भवति । तादृशा एते Vअपीच्येन । एतदप्यन्तर्हितनाम । निगूढेन Vसहसा बलेन Vसहन्ते अभिभवन्त्यस्मद्द्वेष्टॄन् । किंच हे Vवृषण' अभिमतवर्षका मित्रादय Vयुष्मत् युष्मत्त' Vभिया भीत्या Vरेजमाना कम्पमाना भवन्ति विरोधिन । यस्मादेवं तस्मात् Vदक्षस्य युष्माक बलस्य Vमहिना महिम्ना महत्त्वेन Vन अस्मभ्य Vमृळत उपदया कुरुत ॥

यो ब्रह्म॑णे सुम॒तिमा॒यजा॑ते॒ वाज॑स्य सा॒तौ प॑र॒मस्य॑ रा॒यः ।
सीक्ष॑न्त म॒न्युं म॒घवा॑नो अ॒र्य उ॒रु क्षया॑य चक्रिरे सु॒धातु॑ ॥ ११ ॥

य । ब्रह्म॑णे । सु॒ऽम॒तिम् । आ॒ऽयजा॑ते । वाज॑स्य । सा॒तौ । प॒र॒मस्य॑ । रा॒य ।
सीक्ष॑न्त । म॒न्युम् । म॒घऽवा॑न । अ॒र्य । उ॒रु । क्षया॑य । च॒क्रि॒रे । सु॒ऽधातु॑ ॥ ११ ॥

Vय यजमान Vब्रह्मणे परिवृढस्वकर्मणे युष्मत्स्तोत्ररूपाय Vसुमतिं शोभना बुद्धिम् Vआयजाते आयजते । यजतिरत्र दाने । ददाति करोति । किमर्थम् । Vवाजस्य अन्नस्य Vसातौ दाने निमित्ते Vपरमस्य उत्कृष्टस्य Vराय धनस्य च सातौ । तस्य Vअर्यं । इरयति स्तुती प्रेरयतीत्यरि स्तोता । Vमन्युं[1] स्तोत्रं Vमघवान दानवन्तोऽर्यमादय Vसीक्षन्त सचन्ते[2] । सेवित्वा च तस्य Vउरुक्षयाय विस्तीर्णनिवासाय Vसुधातु सुधाम शोभनस्थान Vचक्रिरे कुर्वते ॥

इ॒यं दे॑व पु॒रोहि॑तिर्यु॒वभ्यां॑ य॒ज्ञेषु॑ मित्रावरुणावकारि ।
विश्वा॑नि दु॒र्गा पि॑पृतं ति॒रो नो॑ यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥ १२ ॥

इ॒यम् । दे॒वा॒ । पु॒र॒ऽहि॑ति । यु॒वऽभ्या॑म् । य॒ज्ञेषु॑ । मि॒त्रा॒व॒रु॒णौ॒ । अ॒का॒रि॒ ।
विश्वा॑नि । दु॒ऽगा । पि॒पृ॒तम् । ति॒र । न॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभि॑ । सदा॑ । न॒ ॥१२॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । हे Vदेवा देवौ Vमित्रावरुणौ Vयुवभ्यां युवाभ्या Vयज्ञेषु Vइय Vपुरोहिति पुरस्क्रिया पूजा स्तुतिलक्षणा Vअकारि कृताभूत् । ता सेवित्वा Vविश्वानि सर्वाणि Vदुर्गा दु खेन गन्तव्यान्यापद Vतिर तिरस्कुरुतम् । तथा कृत्वा Vन अस्मान् Vपिपृत पारयतम् । शिष्टो गत ॥ ॥ २ ॥

'उद्वा चक्षु' इति सप्तर्चं षष्ठ सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभ मैत्रावरुणम् । 'उद्वां सप्त' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिक ॥

उद्वां॒ चक्षु॑र्वरुण सु॒प्रती॑कं दे॒वयो॑रेति॒ सूर्य॑स्तत॒न्वान् ।
अ॒भि यो विश्वा॒ भुव॑नानि॒ चष्टे॒ स म॒न्युं मर्त्ये॒ष्वा चि॑केत ॥ १ ॥

---

१ ख-ब्र-त-न-म-श-तासा मन्युं । २ ख-सच्यते, घ-सेवते, ङ-सेवंत ।

उत् । वाम् । चक्षु । वरुणा । सुऽप्रतीकम् । देवयो । एति । सूर्य । ततन्वान् ।
अभि । य । विश्वा । भुवनानि । चष्टे । स । मन्युम् । मर्त्येषु । आ । चिकेत ॥ १ ॥

हे ᵛवरुणा मित्रावरुणौ ᵛदेवयो द्योतमानयो ᵛवां युवयो ᵛचक्षु॰ प्रकाशकं तेज ᵛसुप्रतीकं शोभनरूपमेवरूप ᵛसूर्यं ᵛततन्वान् तेजो विस्तारयन् ᵛउत् ᵛएति उद्गच्छति । अथोदित ᵛय देव ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛभुवनानि भूतजातानि ᵛअभि ᵛचष्टे अभिपश्यति ᵛस देव ᵛमर्त्येषु प्रवृत्त ᵛमन्यु स्तोत्र कर्म वा ᵛआ ᵛचिकेत आजानाति ॥

प्र वां स मित्रावरुणावृतावा विप्रो मन्मानि दीर्घश्रुदियर्ति ।
यस्य ब्रह्माणि सुक्रतू अवाथ आ यत्क्रत्वा न शरद॑ः पृणैथे ॥ २ ॥

प्र । वाम् । स । मित्रावरुणौ । ऋतऽवा । विप्र । मन्मानि । दीर्घऽश्रुत् । इयर्ति ।
यस्य । ब्रह्माणि । सुक्रतू इति सुऽक्रतू । अवाथ । आ । यत् । क्रत्वा । न । शरद । पृणैथे इति ॥२॥

हे ᵛमित्रावरुणौ ᵛवां युवयो ᵛमन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि ᵛस प्रसिद्ध ᵛविप्र मेधावी ᵛऋतावा यज्ञवान् ᵛदीर्घश्रुत् चिरकाल श्रोता एवमुक्तलक्षणो वसिष्ठ ᵛइयर्ति प्रेरयति । ᵛयस्य ऋषे ᵛब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि हे ᵛसुक्रतू शोभनकर्माणौ ᵛअवाथ रक्षथ । ᵛयत् कर्म ᵛशरद बहून् सवत्सरान् ᵛआ ᵛपृणैथे आपूरयेथे स उदियर्ति ॥

प्रोरोर्मित्रावरुणा पृथिव्याः प्र दिव ऋष्वाद्बृहतः सुदानू ।
स्पशो दधाथे ओषधीषु विक्ष्वृधग्यतो अनिमिषं रक्षमाणा ॥ ३ ॥

प्र । उरो । मित्रावरुणा । पृथिव्या॰ । प्र । दिव । ऋष्वात् । बृहत । सुदानू इति सुऽदानू ।
स्पश । दधाथे इति । ओषधीषु । विक्षु । ऋधक् । यत । अनिऽमिषम् । रक्षमाणा ॥ ३ ॥

हे ᵛमित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवाम् ᵛउरो विस्तीर्णाया ᵛपृथिव्या अपि ᵛप्र प्ररिरिचाथे । 'अस्येदेव प्र रिरिचे' (ऋ सं १ ६१ ९) इत्यादिषु प्रशब्दस्य रिरिच इत्यनेन सह संबन्धदर्शनादत्राप्युचितक्रियाध्याहारेण रिरिच इति योज्यम् । तथा ᵛऋष्वात् गुणैर्महत ᵛबृहत स्वरूपतोऽतिमहत ᵛदिव द्युलोकादपि ᵛप्र रिरिचाथे हे ᵛसुदानू शोभनदानौ । किंच ᵛओषधीषु ᵛविक्षु प्रजासु निमित्तभूतासु प्रजासु चेति वा ᵛस्पश रूपं ᵛदधाथे धारयेथे । किं कुर्वन्तौ । ᵛऋधग्यत ऋधक्सत्येन यतो विवेकात् सत्येन गच्छतो जनान् ᵛअनिमिषम् अव्यवधानेन सर्वदा ᵛरक्षमाणा पालयन्तौ ॥

शंसा मित्रस्य वरुणस्य धाम शुष्मो रोदसी बद्बधे महित्वा ।
अयन्मासा अयज्वनामवीराः प्र यज्ञमन्मा वृजनं तिराते ॥ ४ ॥

शंस । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम । शुष्म । रोदसी इति । बद्बधे । महिऽत्वा ।
अयन् । मासा । अयज्वनाम् । अवीरा । प्र । यज्ञऽमन्मा । वृजनम् । तिराते ॥ ४ ॥

हे ऋषे ᵛमित्रस्य ᵛवरुणस्य च ᵛधाम तेज स्थान ᵛशस स्तुहि । ययोर्देवयो ᵛशुष्म बल ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ सह वर्तमाने ᵛमहित्वा स्वमहत्त्वेन ᵛबद्बधे बध्नाति पृथक् स्थापयति इय पृथिवीय द्यौरिति पृथक्करोति । 'द्यावापृथिवी सहास्ताम्' (तै ब्रा १ १ ३ २) इति श्रुते । ᵛअयज्वनाम् अननुष्ठातॄणां

ᵛमासा कालावयवा ᵛअवीरा अपुत्रा एव ᵛअयन् यन्तु गच्छन्तु। तद्विपरीत ᵛयज्ञमन्मा यज्ञार्थं[1] मतिमान्[1] यज्वा ᵛवृजन बल ᵛप्र ᵛतिराते प्रवर्धयतु। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थे ॥

अमूरा विश्वा वृषणाविमा वां न यासु चित्रं ददृशे न यक्षम् ।
द्रुहः सचन्ते अनृता जनानां न वां निण्यान्यचिते अभूवन् ॥ ५ ॥

अमूरा । विश्वा । वृषणौ । इमा । वाम् । न । यासु । चित्रम् । ददृशे । न । यक्षम् ।
द्रुह । सचन्ते । अनृता । जनानाम् । न । वाम् । निण्यानि । अचिते । अभुवन् ॥५॥

हे ᵛअमूरा अमूढौ हे ᵛविश्वा व्याप्तौ हे ᵛवृषणौ वर्षितारौ ᵛवां युवाभ्याम् ᵛइमा इमानि स्तुतिवचासि क्रियन्ते। ᵛयासु स्तुतिषु ᵛचित्रम् आश्चर्यं ᵛन ᵛददृशे न दृश्यते ᵛन ᵛयक्ष न पूजा दृश्यते। युवाभ्यां महिम्नोऽपि महत्त्वात् प्रयत्नेन क्रियमाणमपि स्तोत्र न चमत्करोतीत्यर्थं । ᵛजनानाम् ᵛअनृता असत्यविषयाणि स्तोत्राणि ᵛद्रुह द्रोग्धार ᵛसचन्ते सेवन्ते। न महान्त । ᵛवां युवाभ्या क्रियमाणानि ᵛनिण्यानि अन्तर्हितानि रहस्यान्यपि स्तोत्राणि ᵛअचिते अज्ञानाय ᵛन ᵛअभूवन् न भवन्ति ॥

समु वां यज्ञं महयं नमोभिर्हुवे वां मित्रावरुणा सबाधः ।
प्र वां मन्मान्यृचसे नवानि कृतानि ब्रह्म जुजुषन्निमानि ॥ ६ ॥

सम् । ऊँ इति । वाम् । यज्ञम् । महयम् । नमःऽभि । हुवे । वाम् । मित्रावरुणा । सऽबाध ।
प्र । वाम् । मन्मानि । ऋचसे । नवानि । कृतानि । ब्रह्म । जुजुषन् । इमानि ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ ᵛवा युवयो ᵛयज्ञ ᵛनमोभि नमस्कारै स्तुतिभि ᵛसमु ᵛमहय सपूजयाम्यहम्। तदर्थं हे ᵛमित्रावरुणा मित्रावरुणौ ᵛवां ᵛसबाध बाधायुक्तोऽह ᵛहुवे आह्वयामि बाधापरिहाराय। ᵛवां युवाम् ᵛऋचसे सेवितु ᵛनवानि नूतनानि स्तुत्यानि वा ᵛमन्मानि स्तोत्राणि ᵛप्र भवन्त्वित्यध्याहार । ᵛकृतानि मया समूहीकृतानि ᵛइमानि इदानीं क्रियमाणानि ᵛब्रह्म परिवृढानि स्तोत्राणि युवा ᵛजुजुषन् प्रीणयन्तु ॥

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।
विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरो नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

इयम् । देवा । पुरःऽहिति । युवऽभ्याम् । यज्ञेषु । मित्रावरुणौ । अकारि ।
विश्वानि । दुःऽगा । पिपृतम् । तिर । न । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥७॥

'इय देव' इति सप्तमी गता ॥ ॥ ३ ॥

'उत्सूर्यं' इति षडृचं सप्तम सूक्तम्। अत्रानुक्रमणिका—'उत्सूर्यं षळाद्यास्तिस्र सौर्यं' इति । वसिष्ठ ऋषि । त्रिष्टुप् छन्द । आद्यास्तिस्र सूर्यदेवत्या शिष्टा मित्रावरुणदेवत्या । सूक्तविनियोगो लैङ्गिक ॥

---

१ ख-क्ष-त-न-भ-श—यज्ञार्थमतिमान्।

उत्सूर्यो बृहदर्चींष्यश्रेत्पुरु विश्वा जनिम मानुषाणाम् ।
समो दिवा ददृशे रोचमानः क्रत्वा कृतः सुकृतः कर्तृभिर्भूत् ॥ १ ॥

उत् । सूर्यः । बृहत् । अर्चींषि । अश्रेत् । पुरु । विश्वा । जनिम । मानुषाणाम् ।
समः । दिवा । ददृशे । रोचमानः । क्रत्वा । कृतः । सुऽकृतः । कर्तृऽभिः । भूत् ॥ १ ॥

ᵛसूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः ᵛबृहत् अत्यधिकं ᵛपुरु पुरूणि बहूनि ᵛअर्चींषि तेजांसि ᵛउत् ᵛअश्रेत् ऊर्ध्वं श्रयति। किं प्रति। ᵛमानुषाणां मनुष्याणां ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛजनिम जनिमानि जनान्[1]। जनशब्दः संघवचनः। तान् प्रत्युदश्रेत्। स देवः ᵛदिवा अहनि ᵛरोचमानः सन् ᵛसमः ᵛददृशे। एकरूपः प्रतिनियतः सन् दृश्यते। 'तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवति' (ऐ आ ३ २ ३) इति हि श्रुतिः। स देवः ᵛक्रत्वा सर्वस्य कर्ता ᵛकृतः संपादितः प्रजापतिना ᵛकर्तृभिः स्तुतिकर्तृभिः ᵛसुकृतः स्तुत्या तीक्ष्णीकृतः ᵛभूत् भवति ॥

स सूर्य प्रति पुरो न उद्गा एभिः स्तोमेभिरेतशेभिरेवैः ।
प्र नो मित्राय वरुणाय वोचोऽनागसो अर्यम्णे अग्नये च ॥ २ ॥

सः । सूर्य । प्रति । पुरः । नः । उत् । गाः । एभिः । स्तोमेभिः । एतशेभिः । एवैः ।
प्र । नः । मित्राय । वरुणाय । वोचः । अनागसः । अर्यम्णे । अग्नये । च ॥ २ ॥

हे ᵛसूर्य ᵛसः प्रसिद्धस्त्वं ᵛनः अस्मान् ᵛप्रति ᵛपुरः पुरस्तात् ᵛउद्गाः उद्गच्छ। कैः साधनैः। ᵛएभिः ᵛस्तोमेभिः स्तोमैः स्तुत्यैः ᵛएतशेभिः एतवर्णैः। स्वार्थिकः शकारः 'या जरन्ता युवशा ता' (ऋ सं १ १६१ ७) 'पुरुष कृष्णशवास्युत्तरत' (ऐ ब्रा ५ १४) इत्यादिवत्। तादृशैः ᵛएवैः गमनशीलैरश्वैः उद्गाः। अथ तथा कृत्वास्माभिः स्तुतः सन् ᵛनः अस्मान् ᵛअनागसः अपापान् ᵛप्र ᵛवोचः। केभ्यः। ᵛमित्राय ᵛवरुणाय ᵛअर्यम्णे ᵛअग्नये ᵛच। अत्र सौर्ये इतरेषां मित्रादीनां संकीर्तनं तेषामपि निपातभाक्त्वादविरुद्धम्। एवं पूर्वत्रोत्तरत्र च मैत्रावरुणेऽर्यमादीनां संकीर्तनमपि न विरुध्यते ॥

वि नः सहस्रं शुरुधो रदन्त्वृतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।
यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कमा नः कामं पूपुरन्तु स्तवानाः ॥ ३ ॥

वि । नः । सहस्रम् । शुरुधः । रदन्तु । ऋतऽवानः । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।
यच्छन्तु । चन्द्राः । उपऽमम् । नः । अर्कम् । आ । नः । कामम् । पूपुरन्तु । स्तवानाः ॥ ३ ॥

ᵛनः अस्मभ्यं ᵛशुरुधः शुचेर्दुःखस्य प्रतिरोद्धारः ᵛऋतावानः सत्यवन्तो वरुणादयः ᵛसहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं ᵛवि ᵛरदन्तु वितरन्तु। अथवा शुरुधः उक्तलक्षणाः सहस्रसंख्याकाः ओषधीः रदन्तु। किंच ते ᵛचन्द्राः आह्लादकारिणोऽस्मभ्यम् ᵛउपमं स्तुत्यम् ᵛअर्कम् अर्चनीयं ᵛयच्छन्तु। किंच ᵛस्तवानाः अस्माभिः स्तूयमानाः ᵛनः अस्माकं ᵛकामम् अपेक्षितं ᵛपूपुरन्तु पूरयन्तु। हे सूर्य त्वयानुज्ञाता इति सूर्यस्य स्तुतिः ॥

---

1 श–जनान् संघान्।

द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नो ये वां जज्ञुः सुजनिमान ऋष्वे ।
मा हेळे भूम वरुणस्य वायोर्मा मित्रस्य प्रियतमस्य नृणाम् ॥ ४ ॥

द्यावाभूमी इति । अदिते । त्रासीथाम् । न । ये । वाम् । जज्ञु । सुऽजनिमान । ऋष्वे इति ।
मा । हेळे । भूम । वरुणस्य । वायो । मा । मित्रस्य । प्रियऽतमस्य । नृणाम् ॥ ४ ॥

हे ᵛद्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ हे ᵛअदिते अखण्डनीये। एतत् द्यावाभूम्योरेवैकवचनेन संबोधनम्। हे ᵛऋष्वे। महन्नामैतत्। हे[1] महत्यौ ᵛन अस्मान् ᵛत्रासीथां रक्षतम्। ᵛये वय ᵛसुजनिमान शोभनजन्मान ᵛवां युवां ᵛजज्ञु ज्ञातवन्त स्म। किंच वय ᵛवरुणस्य ᵛहेळे क्रोधे ᵛमा ᵛभूम। तथा ᵛवायो मा भूम। तथा ᵛनृणां स्तुतिनेतृणां मनुष्याणां ᵛप्रियतमस्य ᵛमित्रस्य हेळे ᵛमा भूम ॥

'प्र बाहवा' इति पञ्चमी मैत्रावरुणे पशौ पशुपुरोडाशस्य याज्या। सूत्रित च—'प्र बाहवा सिसृत जीवसे नो यद्बंहिष्ठ नातिविधे सुदानू' (आश्व श्रौ ३ ८) इति ॥

प्र बाहवा सिसृतं जीवसे न आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन ।
आ नो जने श्रवयतं युवाना श्रुतं मे मित्रावरुणा हवेमा ॥ ५ ॥

प्र । बाहवा । सिसृतम् । जीवसे । न । आ । न । गव्यूतिम् । उक्षतम् । घृतेन ।
आ । न । जने । श्रवयतम् । युवाना । श्रुतम् । मे । मित्रावरुणा । हवा । इमा ॥ ५ ॥

हे ᵛमित्रावरुणा मित्रावरुणौ देवौ ᵛबाहवा युवाभ्यां बाहू ᵛप्र ᵛसिसृत प्रसारयतं हविस्वीकाराय धनप्रदानाय वा। किमर्थमिति। ᵛन ᵛजीवसे अस्माक जीवनाय। किंच ᵛन अस्माक ᵛगव्यूतिम्। गावो यन्ति गच्छन्त्यत्रेति गव्यूतिर्गोमार्गभूमि। तां तृणादिप्ररोहाय ᵛघृतेन उदकेन ᵛआ समन्तात् ᵛउक्षत सिञ्चतम्। किंच ᵛन अस्मान् ᵛजने अस्मत्समाने मनुष्यसमूहे वा नोऽस्मान् ᵛश्रवयत विश्रुत कुरुतम्। हे ᵛयुवाना नित्ययौवनौ सर्वत्र व्याप्तौ वा युवां ᵛमे मम ᵛइमा इमानि ᵛहवा आह्वानानि ᵛश्रुत शृणुतम् ॥

नू मित्रो वरुणो अर्यमा नस्त्मने तोकाय वरिवो दधन्तु ।
सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

नु । मित्र । वरुण । अर्यमा । न । त्मने । तोकाय । वरिव । दधन्तु ।
सुऽगा । न । विश्वा । सुऽपथानि । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिं । सदा । न ॥ ६ ॥

ᵛमित्र ᵛवरुण ᵛअर्यमा चैते त्रयो देवा ᵛनु अद्य ᵛन अस्माक ᵛत्मने आत्मने आत्महिताय ᵛतोकाय पुत्राय च ᵛवरिव धन ᵛदधन्तु प्रयच्छन्तु। ᵛन अस्माक ᵛविश्वा सर्वाणि गन्तव्यानि ᵛसुगा सुगमनानि ᵛसुपथानि च ᵛसन्तु भवन्तु। शिष्टं गतम् ॥ ॥ ४ ॥

'उद्वेति' इति षडृचमष्टम सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम्। आद्यास्तत्र पञ्चम्या पूर्वार्धश्च सूर्यदेवत्या अवशिष्टास्त्वर्योऽर्धर्चा मित्रावरुणदेवत्या। तथा चानुक्रान्तम्—'उद्वेतीति चार्धपञ्चमा' इति। विनियोगो लैङ्गिक ॥

---

1 ख-क्ष-त-श—महे।

उद्वेति सुभगो विश्वचक्षाः साधारणः सूर्यो मानुषाणाम् ।
चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य देवश्चर्मेव यः समविव्यक्तमांसि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । एति । सुऽभगः । विश्वऽचक्षाः । साधारणः । सूर्यः । मानुषाणाम् ।
चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । देवः । चर्मऽइव । यः । सम्ऽअविव्यक् । तमांसि ॥ १ ॥

vउद्वेति उद्गच्छत्यय vसूर्यः vसुभगः शोभनभाग्यः सुष्ठु भजनीयो वा vविश्वचक्षाः सर्वस्य द्रष्टा vमानुषाणां सर्वेषां मनुष्याणां vसाधारणः । साधारणत्वप्रतिपादकश्रुतिः पूर्वमुदाहृता । vमित्रस्य vवरुणस्य च vचक्षुः प्रकाशकः vदेवः द्योतमानः । vयः देवः vचर्मेव चर्माणीव vतमांसि vसमविव्यक् सह विचति संवेष्टयति[1] स महानुभावो देव उद्वेति ॥

उद्वेति प्रसवीता जनानां महान्केतुरर्णवः सूर्यस्य ।
समानं चक्रं पर्याविवृत्सन्यदेतशो वहति धूर्षु युक्तः ॥ २ ॥

उत् । ऊँ इति । एति । प्रऽसविता । जनानाम् । महान् । केतुः । अर्णवः । सूर्यस्य ।
समानम् । चक्रम् । परिऽआविवृत्सन् । यत् । एतशः । वहति । धूःऽसु । युक्तः ॥ २ ॥

अथ vसूर्यस्य सूर्यः । विभक्तिव्यत्ययः । vउद्वेति उद्गच्छति । कीदृशोऽयम् । vजनानां सर्वेषां vप्रसविता सर्वेषु कर्मस्वनुज्ञाता vमहान् पूज्यः vकेतुः सर्वस्य प्रज्ञापकः vअर्णवः उदकप्रदः । किं कुर्वन्नुदेतीति उच्यते । vसमानं सर्वेषामेकरूपमेकमेव vचक्रं रथाङ्गं चरणशीलं रथं वा vपर्याविवृत्सन् पर्यावर्तयितुमिच्छन् । vयत् रथचक्रं vधूर्षु रथस्य vयुक्तः vएतशः एतशवर्णो हरितवर्णोऽश्वः vवहति । 'एको अश्वो वहति सप्तनामा' (ऋ स १ १६४ २) इत्युक्तम् ॥

विभ्राजमान उषसामुपस्थाद्रेभैरुदेत्यनुमद्यमानः ।
एष मे देवः सविता चच्छन्द यः समानं न प्रमिनाति धाम ॥ ३ ॥

विऽभ्राजमानः । उषसाम् । उपऽस्थात् । रेभैः । उत् । एति । अनुऽमद्यमानः ।
एषः । मे । देवः । सविता । चच्छन्द । यः । समानम् । न । प्रऽमिनाति । धाम ॥ ३ ॥

अथ सूर्यः vविभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः vउषसामुपस्थात् उपस्थे मध्ये vरेभैः स्तोतृभिः vअनुमद्यमानः सन् vउदेति । किंच vएषः vदेवः द्योतमानः vसविता vमे मह्यं vचच्छन्द उपच्छन्दयति कामान् । एष इत्युक्तः क इति । vयः देवः vसमानं सर्वेषां प्राणिनामेकरूपं vधाम स्वीयं तेजः स्थानं vन vप्रमिनाति न हिनस्ति न संकोचयति स देव उदेतीति ॥

दिवो रुक्म उरुचक्षा उदेति दूरेअर्थस्तरणिर्भ्राजमानः ।
नूनं जनाः सूर्येण प्रसूता अयन्नर्थानि कृणवन्नपांसि ॥ ४ ॥

दिवः । रुक्मः । उरुऽचक्षाः । उत् । एति । दूरेऽअर्थः । तरणिः । भ्राजमानः ।
नूनम् । जनाः । सूर्येण । प्रऽसूताः । अयन् । अर्थानि । कृणवन् । अपांसि ॥ ४ ॥

---

[1] ख–वेष्टयति ।

अथ सूर्य vरुक्म रोचमान vउरुचक्षा प्रभूततेजाश्च सन् vदिव अन्तरिक्षात् vउदेति। यद्वा दिवोऽन्तरिक्षस्य रुक्म आभरणस्थानीय । कीदृशोऽयम्। vदूरेअर्थ दूरे गन्ता। अर्थोऽर्ते । दूरे प्रार्थ्यमानो वा। vतरणि तारक vभ्राजमान दीप्यमान सन्नुदेति। vनून निश्चय vजना सर्वे प्राणिन vसूर्येण प्रेरकेण देवेन vप्रसूता अनुज्ञाता प्रेरिता सन्त vअर्थानि गन्तव्यानि अनुष्ठेयानि vअपासि कर्माणि vकृणवन् कुर्वन्ति ॥

यत्रा चक्रुरमृता गातुमस्मै श्येनो न दीयन्नन्वेति पार्थः ।
प्रति वां सूर उदिते विधेम नमोभिर्मित्रावरुणोत हव्यैः ॥ ५ ॥

यत्र । चक्रु । अमृता । गातुम् । अस्मै । श्येन । न । दीयन् । अनु । एति । पाथ ।
प्रति । वाम् । सूरे । उत्ऽइते । विधेम । नम ऽभि । मित्रावरुणा । उत । हव्यै ॥ ५ ॥

vयत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे vअमृता अमरणधर्माण पूर्वे देवा vअस्मै सूर्याय vगातु मार्ग vचक्रु अकुर्वन् तत् vपाथ अन्तरिक्षम् vअन्वेति अनुगच्छति। क इव। vदीयन् गच्छन् vश्येनो vन शसनीयगमनो गृध्र इव। अयमर्धर्च सौर्य इत्युक्तम् । हे vमित्रावरुणा मित्रावरुणौ vवां युवां vसूरे सूर्ये vउदिते सति प्रात सवने vनमोभि नमस्कारै स्तुतिभि vउत अपि च vहव्यै हविर्भिश्च vप्रति vविधेम परिचरेम ॥

नू मित्रो वरुणो अर्यमा नस्त्मने तोकाय वरिवो दधन्तु ।
सुगा नो विश्वा सुपथानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

नु । मित्र । वरुण । अर्यमा । न । त्मने । तोकाय । वरिव । दधन्तु ।
सुऽगा । न । विश्वा । सुऽपथानि । सन्तु । युयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न. ॥६॥

'नू मित्र' इति षष्ठी गता ॥　　॥ ५ ॥

'दिवि क्षयन्ता' इति पञ्चर्च नवम सूक्त वसिष्ठस्यार्ष मैत्रावरुणम्। 'दिवि पञ्च' इत्यनुक्रमणिका। तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्र आद्यस्तृचो मैत्रावरुणस्य । सूत्रित च—'दिवि क्षयन्ता रजस पृथिव्यामा विश्ववाराश्विना गत न' (आश्व श्रौ ८ ११) इति ॥

दिवि क्षयन्ता रजसः पृथिव्यां प्र वां घृतस्य निर्णिजो ददीरन् ।
हव्यं नो मित्रो अर्यमा सुजातो राजा सुक्षत्रो वरुणो जुषन्त ॥ १ ॥

दिवि । क्षयन्ता । रजस । पृथिव्याम् । प्र । वाम् । घृतस्य । नि ऽनिज । ददीरन् ।
हव्यम् । न । मित्र । अर्यमा । सुऽजात । राजा । सुऽक्षत्र । वरुण । जुषन्त ॥१॥

vदिवि द्युलोकेऽन्तरिक्षे vपृथिव्या च वर्तमानस्य vरजसः उदकस्य vक्षयन्ता। क्षयतिरैश्वर्यकर्मा। स्वामिनौ भवथ । हे मित्रावरुणौ vवा युवाभ्यां प्रेरिता मेघा vघृतस्य[1] vनिर्णिज उदकस्य रूपाणि vददीरन् ददते प्रयच्छन्ति। अथवा वां युवाभ्यां घृतस्य निर्णिजो रूपाणि। घृतानीत्यर्थ । तानि ददीरन् दीयन्ते। vन अस्माक सबन्धि vहव्य vमित्र vसुजात सुष्ठु प्रादुर्भूत vअर्यमा vराजा सर्वस्य स्वामी vसुक्षत्र शोभनबल vवरुण चैते vजुषन्त सेवन्ताम् ॥

---

१ क्ष-त-न भ-श–घृतस्य च।

आ राजाना मह ऋतस्य गोपा सिन्धुपती क्षत्रिया यातमर्वाक् ।
इळां नो मित्रावरुणोत वृष्टिमव दिव इन्वतं जीरदानू ॥ २ ॥

आ । राजाना । मह । ऋतस्य । गोपा । सिन्धुपती इति सिन्धुऽपती । क्षत्रिया । यातम् । अर्वाक् ।
इळाम् । न । मित्रावरुणा । उत । वृष्टिम् ।
अव । दिव । इन्वतम् । जीरदानू इति जीरऽदानू ॥ २ ॥

हे vराजाना सर्वस्य स्वामिनौ हे vमह महत vऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य वा vगोपा गोपायितारौ। सुबामन्त्रिते 'पराङ्गवत्स्वरे' इति पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य निघातत्वम्। हे vसिन्धुपती नद्या पालयितारौ हे vक्षत्रिया बलवन्तौ युवाम् vअर्वाक् अस्मदभिमुखम् vआ vयातम् आगच्छतम्। किंच हे vमित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे vजीरदानू क्षिप्रदानौ युवां vन अस्मभ्यम् vइळाम् अन्नम् vउत अपि च vपुष्टिं तत्साधिकां वृष्टिं च vदिव अन्तरिक्षात् vअव अवस्तात् vइन्वत प्रेरयतम् ॥

मित्रस्तन्नो वरुणो देवो अर्यः प्र साधिष्ठेभिः पथिभिर्नयन्तु ।
ब्रवद्यथा न आदरिः सुदास इषा मदेम सह देवगोपाः ॥ ३ ॥

मित्र । तत् । न । वरुण । देव । अर्य । प्र । साधिष्ठेभि । पथिऽभि । नयन्तु ।
ब्रवत् । यथा । न । आत् । अरि । सुऽदासे । इषा । मदेम । सह । देवऽगोपा. ॥३॥

vमित्र vवरुण vदेव vअर्य अर्यमा चैते त्रयोऽपि vन अस्मान् vतत् तदा यदास्माकमपेक्षित तदा vसाधिष्ठेभि साधकतमै vपथिभि मार्गैं vनयन्तु प्रापयन्तु। किंच vन अस्मान् vसुदासे शोभनदानाय जनाय vअरि अर्यमा vयथा vब्रवत् असावनुकम्प्य इति ब्रूयात्तथा कुर्वन्तु। अर्यम्ण पुनरभिधानमादरार्थम्। vदेवगोपा देवा यूय गोपायितारो येषामस्माक ते वयम् vइषा युष्माभिर्दातव्येनान्नेन vसह पुत्रादिसहिता vमदेम हृष्येम ॥

यो वां गर्तं मनसा तक्षदेतमूर्ध्वां धीतिं कृणवद्धारयच्च ।
उक्षेथां मित्रावरुणा घृतेन ता राजाना सुक्षितीस्तर्पयेथाम् ॥ ४ ॥

य । वाम् । गर्तम् । मनसा । तक्षत् । एतम् । ऊर्ध्वाम् । धीतिम् । कृणवत् । धारयत् । च ॥
उक्षेथाम् । मित्रावरुणा । घृतेन । ता । राजाना । सुऽक्षिती । तर्पयेथाम् ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ vय [1] vवा युवयो vएत vगर्तं रथं vमनसा vतक्षत् स्तोमेन सकल्पयेत् तथा कृत्वा vऊर्ध्वाम् उन्नतां vधीतिं कर्म स्तुतिरूप vकृणवत् कुर्यात् उच्चै स्तुयात् एव कृत्वा vधारयच्च यागे धारयेत् हे vराजाना स्वामिनौ vमित्रावरुणा मित्रावरुणौ vता तौ युवां जन vघृतेन उदकेन vउक्षेथां सिञ्चतम्। तस्मै vसुक्षिती शोभननिवासा प्रजा vतर्पयेथाम्। यथा सुक्षितयो भवन्ति तथा तर्पयेथामिति ॥

---

१ ख-ग्र-त-न-भ-श-'य' नास्ति।

एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं सोमः शुक्रो न वायवेऽयामि ।
अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एष । स्तोम । वरुण । मित्र । तुभ्यम् । सोम । शुक्र । न । वायवे । अयामि ।
अविष्टम् । धिय । जिगृतम् । पुरम्ऽधी । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥५॥

अनया स्तुतिमुपसहरति । हे vवरुण हे vमित्र vतुभ्य युवयो vवायवे । वायुर्गन्तादित्य । स एवार्यमा । तस्मै च vएष vस्तोम स्तव vअयामि अकारि । किमिव । vशुक्र दीप्त vसोम· vन युष्मभ्य प्रीतिकर सोमो यथा दीयते तद्वत् । vधिय कर्माण्यस्मदीयानि vअविष्ट रक्षतम्[1] । vपुरधी स्तुती vजिगृत प्रबुध्यतम् । अन्यद्गतम् ॥ ॥ ६ ॥

'प्रति वां सूरे' इति पञ्चर्चं दशमं सूक्त वसिष्ठस्यार्षं मैत्रावरुणम् । 'प्रति वाम्' इत्यनुक्रान्तम् । द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रेऽप्येष तृच । सूत्रित च—'प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर्धेनु प्रत्नस्य' (आश्व श्रौ ८ १०) इति ॥

प्रति वां सूर उदिते सूक्तैर्मित्रं हुवे वरुणं पूतदक्षम् ।
ययोरसुर्य१मक्षितं ज्येष्ठं विश्वस्य यामन्नाचिता जिगत्नु ॥ १ ॥

प्रति । वाम् । सूरे । उत्ऽइते । सुऽउक्तै । मित्रम् । हुवे । वरुणम् । पूतऽदक्षम् ।
ययो । असुर्यम् । अक्षितम् । ज्येष्ठम् । विश्वस्य । यामन् । आऽचिता । जिगत्नु ॥ १ ॥

vसूरे सूर्ये vउदिते प्रात सवने vमित्र vपूतदक्ष शुद्धबल vवरुण vवां vसूक्तै vहुवे आह्वये । vययो मित्रावरुणयो vअक्षितम् अक्षीणमत एव vज्येष्ठम् vअसुर्यं बलम् vआचिता आचित उपचिते शूरसवैरुपेते vयामन् यामनि सग्रामे vविश्वस्य[2] शत्रुसघस्य vजिगत्नु जेतृ भवति ॥

ता हि देवानामसुरा तावर्या ता नः क्षितीः करतमूर्जयन्तीः ।
अश्याम मित्रावरुणा वयं वां द्यावा च यत्र पीपयन्नहा च ॥ २ ॥

ता । हि । देवानाम् । असुरा । तौ । अर्या । ता । न । क्षिती । करतम् । ऊर्जयन्ती ।
अश्याम । मित्रावरुणा । वयम् । वाम् । द्यावा । च । यत्र । पीपयन् । अहा । च ॥ २ ॥

vता vहि तौ खलु देवौ vदेवाना मध्ये vअसुरा बलवन्तौ । vअर्या अर्यौ vतौ सर्वस्येश्वरौ vता तौ vन अस्माक vक्षिती पुत्रादिरूपा प्रजा vऊर्जयन्ती प्रवृद्धा vकरत कुरुतम् । हे vमित्रा-वरुणा मित्रावरुणौ vवयं vवा युवाम् vअश्याम व्याप्नुयाम । vयत्र यस्यां युवयोर्व्याप्तौ vद्यावा द्यावापृथिव्यौ । सर्वदा तयो सहभावादयमर्थो लभ्यते । vअहा vच । एतद्रात्रेरुपलक्षणम् । अहोरात्राणि च vपीपयन् अस्मान् प्याययेयु ॥

ता भूरिपाशावनृतस्य सेतू दुरत्येतू रिपवे मर्त्याय ।
ऋतस्य मित्रावरुणा पथा वामपो न नावा दुरिता तरेम ॥ ३ ॥

---

१. ख-ञ-ञ-त३-४-न-भ-श—'रक्षत' नास्ति । २ श—विश्वस्य सर्वस्य ।

ा । भूरिऽपाशौ । अनृतस्य । सेतू इति । दुरत्येतू इति दुःऽअत्येतू । रिपवे । मर्त्याय ।

ऋतस्य । मित्रावरुणा । पथा । वाम् । अपः । न । नावा । दुःऽइता । तरेम ॥ ३ ॥

ता तौ मित्रावरुणौ भूरिपाशौ प्रभूतबन्धनसाधनपाशोपेतौ अनृतस्य यागरहितस्य सेतू सेतुवद्बन्धकौ[1] रिपवे मर्त्याय वैरिजनाय दुरत्येतू दुरतिक्रमौ भवतः । हे मित्रावरुणा तादृशौ मित्रावरुणौ वां युवयोः ऋतस्य यज्ञस्य युवयोरर्थायानुष्ठीयमानस्य यागस्य पथा मार्गेण दुरिता दुःखानि तरेम नावा अपो न प्रभूतान्युदकानीव ॥

मैत्रावरुणे पशौ 'आ नो मित्रावरुणा' इत्येषा चतुर्थ्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'आ नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं युवं[2] वस्त्राणि पीवसा वसाथे[2]' (आश्व श्रौ ३ ८) इति ॥

आ नो मित्रावरुणा हव्यजुष्टिं घृतैर्गव्यूतिमुक्षतमिळाभिः ।
प्रति वामत्र वरमा जनाय पृणीतमुद्नो दिव्यस्य चारोः ॥ ४ ॥

आ । नः । मित्रावरुणा । हव्यऽजुष्टिम् । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । इळाभिः ।

प्रति । वाम् । अत्र । वरम् । आ । जनाय । पृणीतम् । उद्नः । दिव्यस्य । चारोः ॥४॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ नः अस्माकं हव्यजुष्टिं हविःसेवनवन्तं यज्ञम् आ गच्छतमिति शेषः । आगत्य च इळाभिः अन्नैः सह घृतैः उदकैः गव्यूतिम् अस्मदीयां भूमिम् उक्षतं सिञ्चतम् । वां युवां प्रति अत्र अस्मिँल्लोके वरम्[3] उत्कृष्टं हविः स्तोत्रं वा कः आ यच्छेदिति शेषः । अतः केवलं कृपयैव दिव्यस्य दिवि भवस्य चारोः चरणीयस्य उद्नः उदकस्य । कर्मणि षष्ठी । उक्तलक्षणमुदकं पृणीतं प्रयच्छतम् ॥

एष स्तोमो वरुण मित्र तुभ्यं सोमः शुक्रो न वायवेऽयामि ।
अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । वरुण । मित्र । तुभ्यम् । सोमः । शुक्रः । न । वायवे । अयामि ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरम्ऽधीः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥५॥

'एष स्तोम' इति पञ्चमी गता ॥ ॥ ७ ॥

'प्र मित्रयोः' इत्येकोनविंशत्यृचमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'प्र मित्रयोरेकोना गायत्रं दशम्याद्याश्च प्रगाथाः पुरउष्णिक् चतुर्थ्याद्या दृशादित्यास्तिस्रः सौर्यं' इति । दशमी बृहत्येकादशी सतोबृहती द्वादशी बृहती त्रयोदशी सतोबृहती चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी सतोबृहती षोडशी पुरउष्णिक् शिष्टा गायत्र्यः । चतुर्थ्याद्यास्त्रयोदश्यन्ता आदित्यदेवता चतुर्दश्याद्यास्तिस्रः सूर्यदेवत्याः । आद्यन्त्यौ तृचौ पूर्ववन्मैत्रावरुणौ । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्र आदितो नवर्चं शस्या । 'प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति नव' (आश्व श्रौ ५ १०) इति सूत्रितत्वात् । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः स्तोमवृद्धिनिमित्तमावापार्था आद्याः षड्ऋचः । सूत्रितं च—'प्र मित्रयोर्वरुणयोरिति षट्' (आश्व श्रौ ७ ५) इति ॥

---

१ ख–सेतुवद्बधकौ, घ–सेतूबंधकौ, झ-त२–सेतुबंधको, न–सेतुबंधकौ । २ ख-भ–युवां ोमेभिर्देवयंतो अश्विना । ३. ख-झ-त-न-श–वां युवां प्रति वरं ।

प्र मित्रयोर्वरुणयोः स्तोमो न एतु शूष्यः । नमस्वान्तुविजातयोः ॥ १ ॥

प्र । मित्रयो । वरुणयो । स्तोम । न । एतु । शूष्य । नमस्वान् । तुविऽजातयो ॥१॥

vमित्रयोर्वरुणयो । मित्रावरुणयोरित्यर्थ । उभयत्र प्रतियोगापेक्षया द्विवचनत्वम् । vतुविजातयो बहुप्रादुर्भावयोर्देवयो vन अस्मदीय vशूष्य सुखकर vनमस्वान् अन्नवान् हविर्भिर्युक्त vस्तोम स्तोत्र vप्र vएतु गच्छतु[1] । 'अहोरात्रे वै मित्रावरुणौ' (तै स २ ४ १० १) इति श्रुति । अनयोरहोरात्रापेक्षत्वात्तयो पुन पुनरागमनादनयोस्तुविजातत्वम् । अथवा बहूनामुपकारायानयो प्रादुर्भावात्तुविजातत्वम् ॥

या धारयन्त देवाः सुदक्षा दक्षपितरा । असुर्याय प्रमहसा ॥ २ ॥

या । धारयन्त । देवा । सुऽदक्षा । दक्षऽपितरा । असुर्याय । प्रऽमहसा ॥ २ ॥

vया यौ युवां vधारयन्त । के । vदेवा आदिकर्तारं vअसुर्याय बलकरणाय । कीदृशौ युवाम् । vसुदक्षा शोभनबलौ vदक्षपितरा बलस्य पालकौ स्वामिनौ वा । बलप्रदावित्यर्थं । vप्रमहसा प्रकृष्टतेजस्कौ । तौ साधयतमित्युत्तरत्रान्वय ॥

ता नः स्तिपा तनूपा वरुण जरितॄणाम् । मित्र साधयतं धियः ॥ ३ ॥

ता । न । स्तिऽपा । तनूऽपा । वरुण । जरितॄणाम् । मित्र । साधयतम् । धिय ॥ ३ ॥

vता तौ vस्तिपा । स्त्यायन्त इति स्तयो गृहा । तान् पात इति स्तिपौ । vतनूपा तन्व पातारौ हे vवरुण हे vमित्र उक्तलक्षणौ युवा vजरितॄणां vनः अस्माक vधिय कर्माणि स्तुतिरूपाणि vसाधयत फलवन्ति कुरुतम् ॥

यदद्य सूर उदितेऽनागा मित्रो अर्यमा । सुवाति सविता भगः ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । सूरे । उत्ऽइते । अनागा । मित्र । अर्यमा । सुवाति । सविता । भग ॥४॥

vयत् धनमस्माकमपेक्षितं तत् vअद्य अस्मिन् काले vसूर vउदिते सति प्रात सवने vअनागा पापहन्ता vमित्रोऽर्यमा vसविता vभग चैते प्रत्येक vसुवाति प्रेरयेत् । अथवा । अनागा मित्रोऽर्यमा दाता भवतु । तदीप्सित धन भगो भजनीय सविता सुवाति प्रेरयतु ॥

सुप्रावीरस्तु स क्षयः प्र नु यामन्त्सुदानवः । ये नो अंहोऽतिपिप्रति ॥५॥

सुप्रऽअवी । अस्तु । स । क्षय । प्र । नु । यामन् । सुऽदानव ।
ये । न । अह । अतिऽपिप्रति ॥ ५ ॥

vसः vक्षयः स निवास vसुप्रावीरस्तु सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितास्तु । प्रशब्द आदरार्थः । प्रकर्षेण क्षिप्र भवत्विति शेष । कदेति उच्यते । हे vसुदानव सुदानाः युष्माक vयामन् यामनि गमने । कीदृशानां गमने । vये यूयमागत्य vनः अस्माकम् vअहः पापम् vअतिपिप्रति अतिपारयथ । गमन इति ॥ ॥ ८ ॥

1. गा–प्रगच्छतु ।

उत स्वराजो अदितिरदब्धस्य व्रतस्य ये । महो राजान ईशते ॥ ६ ॥

उत । स्वऽराजः । अदितिः । अदब्धस्य । व्रतस्य । ये । महः । राजानः । ईशते ॥ ६ ॥

उत अपि च ये मित्रादयश्च स्वराजः सर्वस्य स्वामिनः अदितिः तेषां माता च सन्ति अदब्धस्य अहिंसितस्य[1] महः महतः व्रतस्य अस्य कर्मणः राजानः स्वामिनः ते ईशते समर्था भवन्ति । अभिमतं दातुमिति शेषः । अथवैवं योज्यम् । ये[2] मित्रादयोऽदितिश्चादब्धस्य व्रतस्य स्वराजः ईश्वराः ते महो महतोऽस्मदभिमतधनस्य राजानः स्वामिनः सन्तः ईशतेऽस्मभ्यं तद्दातुम् ॥

'प्रति वाम्' इत्येषः तृचश्चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणस्य पर्यासार्थः । सूत्रितं च— 'प्रति वां सूर उदिते व्यन्तरिक्षमतिरत्' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

प्रति वां सूर उदिते मित्रं गृणीषे वरुणम् । अर्यमणं रिशादसम् ॥ ७ ॥

प्रति । वाम् । सूरे । उत्ऽइते । मित्रम् । गृणीषे । वरुणम् । अर्यमणम् । रिशादसम् ॥७॥

हे मित्रावरुणौ मित्रं त्वा वरुणं च युवां रिशादसं शत्रूणामत्तारम् अर्यमणं च प्रति प्रत्येकं गृणीषे स्तुवे । कदेति उच्यते । सूरे सूर्ये देवे उदिते सति । प्रातरित्यर्थः ॥

राया हिरण्यया मतिरियमवृकाय शवसे । इयं विप्रा मेधसातये ॥ ८ ॥

राया । हिरण्यऽया । मतिः । इयम् । अवृकाय । शवसे । इयम् । विप्रा । मेधऽसातये ॥८॥

हिरण्यया हितरमणीयेन राया धनेन सहिताय अवृकाय अहिंस्याय शवसे अस्माकं बलाय इयम् इदानीं क्रियमाणा मतिः स्तुतिर्भवत्विति शेषः ॥ हिरण्ययेत्यत्र 'सुपां सुलुक्°' इति तृतीयैकवचनस्य याजादेशः ॥ किंच हे विप्रा प्राज्ञा इयम् एव स्तुतिः मेधसातये यज्ञलाभाय च भवतु ॥

ते स्याम देव वरुण ते मित्र सूरिभिः सह । इषं स्वश्च धीमहि ॥ ९ ॥

ते । स्याम । देव । वरुण । ते । मित्र । सूरिऽभिः । सह ।
इषम् । स्वरिति स्वः । च । धीमहि ॥ ९ ॥

हे देव वरुण ते वयं तव स्तोतारः स्याम समृद्धा भवेम । न केवलं वयमेव यजमानाः किंतु सूरिभिः स्तोतृभिर्ऋत्विग्भिः सह । तथा हे मित्र देव ते वयं सूरिभिः सह स्याम भवेम । किंच इषम् अन्नं स्वः उदकं च धीमहि धारयामहे ॥

आश्विनशस्त्रे 'बहवः सूरचक्षसः' इति प्रगाथः । सूत्रितं च— 'बहवः सूरचक्षस इति प्रगाथाः' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽप्ययं प्रगाथः । सूत्रितं च— 'बहवः सूरचक्षस इमा उ वां दिविष्टय' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

बहवः सूरचक्षसोऽग्निजिह्वा ऋतावृधः ।
त्रीणि ये येमुर्विदथानि धीतिभिर्विश्वानि परिभूतिभिः ॥ १० ॥

---

1. ख-त-न-श—अहिंसितस्य रक्षकः । 2. ख-त-न भ—ते ।

बृहवं । सूरऽचक्षस । अग्निऽजिह्वा । ऋतऽवृधं ।
त्रीणि । ये । येमु । विदथानि । धीतिऽभि । विश्वानि । परिभूतिऽभि ॥ १० ॥

ᵛबहव महान्त ᵛसूरचक्षस सूर्यसदृशप्रकाशा॰ । सूर प्रकाशको येषामिति वा । ᵛअग्नि-जिह्वा । अग्निरेव जिह्वादनसाधनो येषां तादृशा । ᵛऋतावृध यज्ञस्य वर्धयितारो मित्रादय । किंच ᵛये ᵛत्रीणि ᵛविश्वानि व्याप्तानि ᵛविदथानि क्षित्यादिस्थानानि क्षित्यादीनि ᵛपरिभूतिभि परिभावुकै ᵛधीतिभि कर्मभि ᵛयेमु॰ प्रयच्छन्ति ते क्षत्रमाशतेत्युत्तरत्र संबन्धनीयम् । अथवात्रैव ये त्रीणि स्थानानि प्रयच्छन्ति ते बहुत्वादिगुणोपेता आगच्छन्त्वित्यध्याहार्यम् ॥ ॥ ९ ॥

वि ये दधुः शरदं मासमादहर्यज्ञमक्तुं चादृचम् ।
अनाप्यं वरुणो मित्रो अर्यमा क्षत्रं राजान आशत ॥ ११ ॥

वि । ये । दधु । शरदम् । मासम् । आत् । अहं । यज्ञम् । अक्तुम् । च । आत् । ऋचम् ।
अनाप्यम् । वरुण । मित्र । अर्यमा । क्षत्रम् । राजान । आशत ॥ ११ ॥

ᵛये मित्रादय ᵛशरद सवत्सरं ᵛवि ᵛदधु अकुर्वन् ᵛआत् अनन्तरमेव ᵛमासम् अनन्तरम् ᵛअहः अनन्तरमह साध्य ᵛयज्ञम् ᵛआत् अनन्तरम् ᵛअक्तु रात्रिं ᵛच ᵛऋच मन्त्रांश्च । यद्वा सर्वत्र आत् इत्ययम् अपीत्यर्थे वर्तते । तथा सति क्रमोऽविवक्षित[1] । ते ᵛवरुण ᵛमित्र ᵛअर्यमा च त्रय ᵛअनाप्यम् अन्यैरप्राप्त ᵛक्षत्र बल ᵛराजान राजमाना ᵛआशत व्याप्तवन्त ॥

तद्वो अद्य मनामहे सूक्तैः सूर उदिते ।
यदोहते वरुणो मित्रो अर्यमा यूयमृतस्य रथ्यः ॥ १२ ॥

तत् । व । अद्य । मनामहे । सुऽउक्तै । सूरे । उत्ऽइते ।
यत् । ओहते । वरुण । मित्र । अर्यमा । यूयम् । ऋतस्य । रथ्य ॥ १२ ॥

ᵛतत् प्रसिद्धम् ᵛअद्य अस्मिन् यागकाले ᵛव युष्मान् ᵛमनामहे याचामहे । कैः साधनै । ᵛसूक्तैः । कस्मिन् काले । ᵛसूर ᵛउदिते । प्रात काल इत्यर्थं । ᵛयत् धन हे ᵛऋतस्य उदकस्य ᵛरथ्यः नेतार ᵛयूयं वरुणादय ᵛओहते । यूयमित्यनेन सामानाधिकरण्यात् ओहत इत्यत्र पुरुष-व्यत्यय । ओहध्व इत्यर्थं । तद्धनं मनामह इति ॥

ऋतावान ऋतजाता ऋतावृधो घोरासो अनृतद्विषः ।
तेषां वः सुम्ने सुच्छर्दिष्टमे नरः स्याम ये च सूरयः ॥ १३ ॥

ऋतऽवान । ऋतऽजाता । ऋतऽवृध । घोरास । अनृतऽद्विष ।
तेषाम् । व । सुम्ने । सुच्छर्दि ऽतमे । नर । स्याम । ये । च । सूरय ॥ १३ ॥

ये यूयम् ᵛऋतावान ऋतवन्तो यज्ञवन्त उदकवन्तो वा ᵛऋतजाता । उक्त ऋतशब्दार्थः । तदर्थमुत्पन्ना॰ । अथवा ऋतात् प्रजापते[2] सकाशादुत्पन्ना । ᵛऋतावृध उक्तार्थस्य ऋतस्य वर्धयितार

१. ख-भ-अक्रमोत्रावि॰ । २ ख-प्रजाते प, ङ-त३-४-न-प्रजाते , श-प्रजाजाते ।

ᵛघोरास घोरा ᵛअनृतद्विष॰ अयष्टृद्वेष्टार ᵛतेषां ᵛव युष्माकं ᵛसुच्छर्दिष्टमे सुखतमे ᵛसुम्ने धने अत्यन्तरमणीयगृहयुक्ते सुखे वा ये वय ᵛये ᵛच अन्ये ᵛसूरय स्तोतारस्ते सर्वे ᵛस्याम भवेम ॥

सोमातिरेके माध्यदिनसवने नैमित्तिके शस्त्रे 'उदु त्यत्' इत्यय प्रगाथोऽनुरूप । सूत्रितं च—'बण्महाँ असि सूर्योदु त्यद्दर्शत वपुरिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व श्रौ ६ ७) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यदिनसवनेऽयमेव वैकल्पिक स्तोत्रियस्तृच । सूत्रित च—'उदु त्यद्दर्शत वपुरुदु स्ये मधुमत्तमा' (आश्व श्रौ ७ ४) इति ॥

उदु त्यद्दर्शतं वपुर्दिव एति प्रतिह्वरे ।
यदीमाशुर्वहति देव एतशो विश्वस्मै चक्षसे अरम् ॥ १४ ॥

उत् । ऊँ इति । त्यत् । दर्शतम् । वपु । दिव । एति । प्रतिऽह्वरे ।
यत् । ईम् । आशु । वहति । देव । एतश । विश्वस्मै । चक्षसे । अरम् ॥ १४ ॥

ᵛत्यत् तत् ᵛदर्शत दर्शनीय ᵛवपु मण्डल ᵛदिव अन्तरिक्षस्य ᵛप्रतिह्वरे समीपे ᵛउदु ᵛएति उदेति । उ इति पूरण । ᵛयदीं यदेतन्मण्डलम् ᵛआशु॰ शीघ्रगामी ᵛएतश एतवर्णोऽश्वो ᵛवहति धारयति । किमर्थम् । ᵛविश्वस्मै सर्वस्मै ᵛअरं ᵛचक्षसे सम्यक् सर्वलोकदर्शनाय ॥

शीर्ष्णःशीर्ष्णो जगतस्तस्थुषस्पतिं समया विश्वमा रजः ।
सप्त स्वसारः सुविताय सूर्यं वहन्ति हरितो रथे ॥ १५ ॥

शीर्ष्ण ऽशीर्ष्ण । जगत । तस्थुष । पतिम् । समया । विश्वम् । आ । रज ।
सप्त । स्वसार । सुविताय । सूर्यम् । वहन्ति । हरित । रथे ॥ १५ ॥

ᵛशीर्ष्ण शीर्ष्णं सर्वस्यापि शिरस । तृतीयार्थे पञ्चमी । स्वस्वशिरसेत्यर्थः[1] । सूर्यं वहन्तीत्यनेन सबध्यते । अथवा शिर शब्देन तद्वान् पदार्थो लक्ष्यते । वीप्सया तस्य कार्त्स्न्यं-मुच्यते । सर्वस्य श्रेष्ठमित्यर्थ॰ । ᵛजगत जङ्गमस्य ᵛतस्थुष स्थावरस्य ᵛपतिं स्वामिन ᵛरथे वर्तमान ᵛसूर्यं ᵛसुविताय[2] कल्याणाय[2] ᵛविश्वं ᵛरज ᵛसमया सर्वलोकस्य समीपे । 'अभितः-परित समया॰' (पा म २ ३ २ १) इत्यादिना समयाशब्दयोगात् द्वितीया । ᵛसप्त सप्त-संख्याका ᵛस्वसार अन्यनिरपेक्षेण स्वयमेव सरन्त्य ᵛहरित हरितवर्णा अश्वा ᵛवहन्ति ॥ ॥१०॥

तच्चक्षुर्देवहितं शुक्रमुच्चरत् । पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ॥१६॥

तत् । चक्षु । देवऽहितम् । शुक्रम् । उत्ऽचरत् । पश्येम । शरद । शतम् ।
जीवेम । शरद. । शतम् ॥ १६ ॥

ᵛतत् प्रसिद्धं ᵛचक्षु सर्वस्य प्रकाशक ᵛदेवहित देवानां हितम् । तेषां हवि स्वीकारस्यैत-दधीनत्वात्[3] । अथवा देवेन हित ᵛशुक्र निर्मलं सूर्यमण्डलम् ᵛउच्चरत् उद्गच्छति । तत् ᵛशरद ᵛशत शतसवत्सर ᵛपश्येम । ᵛजीवेम ᵛशरद ᵛशतम् । पुन श्रुतिरादरार्था ॥

---

१ ख–सर्वशिरसे॰ । २ ख-ञ-त-न-भ-श–'सुविताय कल्याणाय' नास्ति । ३ ख–हवि-स्वीकारस्यैतद्धानत्वात्, ञ-त१-२-४–हवि स्वीकारस्वैतदीयाधीनत्वात्, त३–हवि स्वीकारस्वैतदीया-धीनत्वात्, न–हवि स्वीकारस्वेतदीयाधीनत्वात्, श१–हविर्वहनादय तदीयाधीनत्वात्, श२–हवि-स्वीकारस्वैतदायाधीनत्वात् ।

पृष्ठ्याभिप्लवषडहयो स्तोमनिमित्त आवापे ‘काव्येभिरदाभ्या’ इति तृच । ‘काव्येभिरदाभ्येति तिस्र·’ (आश्व श्रौ ७ ५) इति हि सूत्रितम् ॥

काव्यैभिरदाभ्या यातं वरुण द्युमत् । मित्रश्च सोमपीतये ॥ १७ ॥

काव्यैभि । अदाभ्या । आ । यातम् । वरुण । द्युऽमत् । मित्र । च । सोमऽपीतये ॥१७॥

हे अदाभ्या अदम्भनीयौ हे वरुण त्व मित्रश्च द्युमत् द्युतिमन्तौ युवां काव्येभि अस्मत्कृतै स्तोत्रै आ यातम्। किमर्थम्। सोमपीतये सोमपानाय ॥

दिवो धामभिर्वरुण मित्रश्चा यातमद्रुहा । पिबतं सोममातुजी ॥ १८ ॥

दिव । धामऽभि । वरुण । मित्र । च । आ । यातम् । अद्रुहा ।
पिबतम् । सोमम् । आतुजी इत्याऽतुजी ॥ १८ ॥

हे वरुण त्व मित्रश्च अद्रुहा अद्रोग्धारौ युवा दिव द्युलोकसबन्धिभ्य धामभि धामभ्य स्थानेभ्य । पञ्चम्यर्थे तृतीया। अथवा धामभिस्तेजोभिर्विभूतिभि सार्धम् आ यातम् अस्मद्यज्ञमागच्छतम्। आगत्य च आतुजी शत्रूणा सर्वतो हिंसकावादातारौ वा धनानामेवरूपौ सन्तौ सोम पिबतम्। ‘तुजि पिजि हिंसाबलादाननिकेतनेषु’। अत्र हिंसायामादाने वा वर्तते ॥

आ यातं मित्रावरुणा जुषाणावाहुतिं नरा । पातं सोममृतावृधा ॥ १९ ॥

आ । यातम् । मित्रावरुणा । जुषाणौ । आऽहुतिम् । नरा । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥१९॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ हे नरा यागनेतारौ आहुतिं सोमलक्षणा जुषाणौ प्रीयमाणौ सन्तौ आ यातम् आगच्छत यज्ञम्। आगत्य च हे ऋतावृधा यज्ञस्य वर्धकौ युवां सोम पात पिबतम्॥ ॥ ११ ॥

‘प्रति वा रथम्’ इति दशर्चं द्वादश सूक्तम्। ‘प्रति वां दशाश्विनं तु तत्’ इत्यनुक्रमणिका। ऋषिर्वसिष्ठ । छन्दस्त्रिष्टुप्। तुह्यादिपरिभाषयैतदादीनि अष्ट सूक्तान्यश्विदेवत्यानि। प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्येतदादिसूक्तसप्तक द्वितीयवर्जं शंस्यम्। तथा च सूत्र—‘प्रति वां रथमिति सप्तानां द्वितीयमुद्धरेत्’ (आश्व श्रौ ४ १५) इति॥

प्रति वां रथं नृपती जरध्यै हविष्मता मनसा यज्ञियेन ।
यो वां दूतो न धिष्ण्यावजीगरच्छा सूनुर्न पितरा विवक्मि ॥ १ ॥

प्रति । वाम् । रथम् । नृपती इति नृऽपती । जरध्यै । हविष्मता । मनसा । यज्ञियेन ।
य । वाम् । दूत । न । धिष्ण्यौ । अजीग । अच्छ । सूनु । न । पितरा । विवक्मि ॥१॥

हे नृपती नृणामृत्विग्यजमानाना स्वामिनावश्विनौ वां युवयो रथ जरध्यै। जरा स्तुति । स्तोतु प्रति गच्छामीति शेष । केन[1] साधनेनेति[1] तदुच्यते। हविष्मता हविर्युक्तेन यज्ञियेन यज्ञार्हेण मनसा स्तोत्रेण। य रथो वां हे धिष्ण्यौ धिषणार्हौ। धिषणा स्तुति । वां युवां दूतो न दूत इव अजीग जागरयति प्रबोधयति अस्मान् प्रति गन्तु त रथम् अच्छा

---

[1] ख-त३-भ-श—केनेति, ङ-न—वेनेति, त४—वनेति।

ᵛविवक्मि आवच्मि। प्रबोधने दृष्टान्त । ᵛसूनुर्न ᵛपितरा पुत्रो मातापितराविव। अथवात्र यो रथो युवामजीग तेन रथेन गन्तुं बुध्यमानौ युवामच्छा विवक्मीति वा योज्यम्॥

अशोच्यग्निः समिधानो अस्मे उपो अदृश्रन्तमसश्चिदन्ताः ।
अचेति केतुरुषसः पुरस्ताच्छ्रिये दिवो दुहितुर्जायमानः ॥ २ ॥

अशोचि । अग्नि । सम्ऽइधान । अस्मे इति । उपो इति । अदृश्रन् । तमस । चित् । अन्ता ।
अचेति । केतु । उषस । पुरस्तात् । श्रिये । दिव । दुहितु । जायमान ॥ २ ॥

ᵛअस्मे अस्माभि ᵛसमिधान समिध्यमान सन् ᵛअग्नि ᵛअशोचि दीप्यते। ᵛतमसश्चित् तमसोऽपि ᵛअन्ता पर्यन्ता प्रदेशा ᵛउपो ᵛअदृश्रन् उपदृश्यन्ते सर्वे । ᵛकेतु सर्वस्य प्रज्ञापक[1] सूर्य ᵛदिवो ᵛदुहितु ᵛउषस ᵛपुरस्तात् पूर्वस्या दिशि ᵛश्रिये शोभायै ᵛजायमान सन् ᵛअचेति ज्ञायते। यस्मादेव तस्माद्युवयोरागमनसमय । अत आगच्छतमिति शेष ॥

अभि वां नूनमश्विना सुहोता स्तोमैः सिषक्ति नासत्या विवक्वान् ।
पूर्वीभिर्यातं पथ्याभिरर्वाक्स्वर्विदा वसुमता रथेन ॥ ३ ॥

अभि । वाम् । नूनम् । अश्विना । सुऽहोता । स्तोमै । सिसक्ति । नासत्या । विवक्वान् ।
पूर्वीभि । यातम् । पथ्याभि । अर्वाक् । स्वःऽविदा । वसुऽमता । रथेन ॥ ३ ॥

हे ᵛअश्विना ᵛवां युवां ᵛसुहोता सुष्ठु देवाना स्तोता ᵛविवक्वान् स्तुतीनां वक्ताह हे ᵛनासत्या सत्यभूतौ। इदमश्विनावित्यत्र योज्यम्। ᵛस्तोमै ᵛसिषक्ति सेवते। अत ᵛअर्वाक् अस्मदभिमुख ᵛपूर्वीभि ᵛपथ्याभि पूर्वक्षुण्णैर्मार्गै ᵛस्वर्विदा स्वर्गमुदक वा जानता स्वरणवता वा ᵛवसुमता धनवता वा ᵛरथेन ᵛयात गच्छतम्॥

अवोर्वां नूनमश्विना युवाकुर्हुवे यद्वां सुते माध्वी वसूयुः ।
आ वां वहन्तु स्थविरासो अश्वाः पिबाथो अस्मे सुषुता मधूनि ॥ ४ ॥

अवो । वाम् । नूनम् । अश्विना । युवाकु । हुवे । यत् । वाम् । सुते । माध्वी इति । वसुऽयु ।
आ । वाम् । वहन्तु । स्थविरास । अश्वा । पिबाथ । अस्मे इति । सुऽसुता । मधूनि ॥४॥

हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛअवो रक्षित्रोर्युवाभ्यां ᵛयुवाकु युवां कामयमानोऽहं ᵛनूनम् अद्य स्वभूतो भवामीति शेष । ᵛयत् यस्मात् हे ᵛमाध्वी मधुरस्य सोमस्यार्हौ मधुविद्यासबन्धिनौ वा ᵛवां युवां ᵛसुते अभिषुते सोमे ᵛवसूयु वसुकामः ᵛहुवे स्तौमि अतो वां स्वभूत । ᵛवां युवाम् ᵛआ ᵛवहन्तु। के। ᵛस्थविरास स्थूला प्रवृद्धा ᵛअश्वा । एतयोरतिप्रवृद्धत्वाच्छीघ्रगते-रपेक्षितत्वाच्च स्थविरैरेव भाव्यम्। आगमनानन्तरम् ᵛअस्मे अस्माभि ᵛसुषुता सुष्ठभिषुतानि ᵛमधूनि मधुररसान् ᵛपिबाथ पिबतम्॥

प्राचीमु देवाश्विना धियं मेऽमृध्रां सातये कृतं वसूयुम् ।
विश्वा अविष्टं वाज आ पुरंधीस्ता नः शक्तं शचीपती शचीभिः ॥ ५ ॥

१ ख—प्रकाशक ।

प्राचीम् । ऊँ इति । देवा । अश्विना । धियम् । मे । अमृध्राम् । सातये । कृतम् । वसुऽयुम् ।
विश्वा । अविष्टम् । वाजे । आ । पुरम्ऽधी ।
ता । न । शक्तम् । शचीपती इति शचीऽपती । शचीभि ॥ ५ ॥

हे Vअश्विना अश्विनौ Vदेवा देवौ युवां Vप्राचीम् ऋज्वीम् Vअमृध्राम् अहिंसितां Vवसूयु धनमिच्छन्तीं Vमे मम Vधिय बुद्धिं स्तुतिं कर्म वा Vसातये लाभायोचितां Vकृत कुरुतम् । किंच Vवाजे Vआ सग्रामेऽपि Vविश्वा Vपुरधी अस्मदीया बुद्धी Vअविष्ट रक्षतम् । हे Vशचीपती । शचीति कर्मनाम । कर्मणां पालकौ Vता तौ युवां Vशचीभि अस्मदीयै स्तुत्यादिरूपै कर्मभि Vन अस्मान् Vशक्त प्रयच्छतं धनमिति शेष ॥ ॥ १२ ॥

अविष्टं धीष्वश्विना न आसु प्रजावद्रेतो अह्रयं नो अस्तु ।
आ वां तोके तनये तूतुजानाः सुरत्नासो देववीतिं गमेम ॥ ६ ॥

अविष्टम् । धीषु । अश्विना । न । आसु । प्रजाऽवत् । रेत । अह्रयम् । न । अस्तु ।
आ । वाम् । तोके । तनये । तूतुजाना । सुऽरत्नास । देवऽवीतिम् । गमेम ॥ ६ ॥

हे Vअश्विना अश्विनौ Vन अस्मान् Vआसु Vधीषु एषु कर्मसु Vअविष्ट रक्षतम् । Vन अस्मभ्यम् Vअह्रयम् अक्षीण Vप्रजावत् पुत्राद्युपेत पुत्रोत्पादनसमर्थं Vरेत Vअस्तु । Vवा युवयोरनुग्रहाल्लब्धे Vतोके पुत्रे Vतनये तत्पुत्रादौ च Vतूतुजाना अभिमत धन प्रयच्छन्त Vसुरत्नास शोभनधनाश्च सन्त Vदेववीतिं देवानां वीति प्राप्तिर्यस्मिंस्तादृश यज्ञम् Vआ Vगमेम आगच्छेम ॥

एष स्य वां पूर्वगत्वेव सख्ये निधिर्हितो माध्वी रातो अस्मे ।
अहेळता मनसा यातमर्वागश्नन्ता हव्यं मानुषीषु विक्षु ॥ ७ ॥

एष । स्य । वाम् । पूर्वगत्वाऽइव । सख्ये । निऽधि । हित । माध्वी इति । रात । अस्मे इति ।
अहेळता । मनसा । आ । यातम् । अर्वाक् । अश्नन्ता । हव्यम् । मानुषीषु । विक्षु ॥ ७ ॥

Vएष पुरतो दीयमान Vस्य स युवयो प्रियत्वेन प्रसिद्ध सोमो हे Vमाध्वी मधुप्रियावश्विनौ Vवां युवयो पुरत Vनिधि निधिस्थानीयः Vहित स्थापित Vअस्मे अस्माभि Vरात दत्त· संकल्पित सनिहित । किमिव । Vसख्ये सख्यार्थं Vपूर्वगत्वेव पुरतो गन्ता दूत इव । स यथा प्रियं जनयन् स्वामिन पुरतो वर्तते तद्वदित्यर्थं । यस्मादेव तस्मात् Vअहेळता अक्रुध्यता Vमनसा अनुग्रहयुक्तेन चेतसा Vअर्वाक् अस्मदभिमुखम् Vआ Vयातम् आगच्छतम् । Vअश्नन्ता Vहव्य हवि सोमादिकमश्नन्तावभ्यवहरन्तौ । कुत्र । Vमानुषीषु Vविक्षु मनुष्यरूपासु प्रजासु वर्तमानम् ॥

एकस्मिन्योगे भुरणा समाने परि वां सप्त स्रवतो रथो गात् ।
न वायन्ति सुभ्वो देवयुक्ता ये वां धूर्षु तरणयो वहन्ति ॥ ८ ॥

एकस्मिन् । योगे । भुरणा । समाने । परि । वाम् । सप्त । स्रवत । रथ । गात् ।
वायन्ति । सुऽभ्व । देवऽयुक्ता । ये । वाम् । धूऽसु । तरणय । वहन्ति ॥८॥

हे Vभुरणा सर्वस्य भर्तारौ युवयो Vएकस्मिन् Vसमाने उभयसाधारणे Vयोगे अस्मद्विषये सति Vवां युवयो Vरथ Vसप्त Vस्रवत सर्पणस्वभावा सप्तसङ्ख्याका वा गङ्गाद्या Vपरि Vगात् परिगच्छति । शीघ्रमागच्छतीत्यर्थ [1]। तद्रथानुकूला Vसुभ्व सुभवना Vदेवयुक्ता देवाभ्यां युवाभ्यां युक्ता अश्वा. शीघ्रगमने[2] Vन Vवायन्ति न क्षुभ्यन्ति न श्राम्यन्ते । Vये अश्वा· Vवां Vधूर्षु रथस्य Vतरणय तारका शीघ्रगन्तार Vवहन्ति युवां ते न वायन्तीति ॥

असश्चता मघवद्भ्यो हि भूतं ये राया मघदेयं जुनन्ति ।
प्र ये बन्धुं सूनृताभिस्तिरन्ते गव्या पृञ्चन्तो अश्व्या मघानि ॥ ९ ॥

असश्चता । मघवत्ऽभ्य । हि । भूतम् । ये । राया । मघऽदेयम् । जुनन्ति ।
प्र । ये । बन्धुम् । सूनृताभि । तिरन्ते । गव्या । पृञ्चन्त । अश्व्या । मघानि ॥ ९ ॥

Vअसश्चता कुत्राप्यसज्यमानौ युवां Vमघवद्भ्य धनवद्भ्यो हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्यस्तेषा-मर्थाय Vभूत Vहि भवतम् । तेभ्य एवानुरक्तौ भवतम् । अनुग्राह्या एव विशेष्यन्ते । Vये Vराया धनेन निमित्तेन राया युक्ता वा Vमघदेय दातव्य मघ धन हविर्लक्षण वा Vजुनन्ति प्रेरयन्ति यच्छन्ति । Vये च Vबन्धुम् । स्नेहेन बध्नातीति बन्धु· । त स्वसबन्धिनम् । अथवा फलेन बध्नातीति बन्धुरध्वर्य्वादि । त Vसूनृताभि प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भि Vप्र Vतिरन्ते प्रवर्धयन्ति । प्रपूर्व-स्तिरतिर्वर्धनार्थं । किं कुर्वन्त । Vगव्या गोरूपाणि Vअश्व्या अश्वरूपाणि च Vमघानि धनानि Vपृञ्चन्त अर्थिभ्य [3] प्रयच्छन्त [3]। तेभ्यो मघवद्भ्यो भूतमिति ॥

नू मे हवमा शृणुतं युवाना यासिष्टं वर्तिरश्विनाविरावत् ।
धत्तं रत्नानि जरतं च सूरीन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

नु । मे । हवम् । आ । शृणुतम् । युवाना । यासिष्टम् । वर्ति । अश्विनौ । इराऽवत् ।
धत्तम् । रत्नानि । जरतम् । च । सूरीन् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥ १० ॥

हे Vयुवाना नित्ययौवनौ Vनु अद्य युवां Vमे Vहवम् अस्मदीयां स्तुतिम् Vआ Vशृणुतम् । श्रुत्वा च हे Vअश्विनौ Vइरावत् हविर्युक्तं Vवर्ति गृह Vयासिष्टम् आगच्छतम् । आगत्य च Vरत्नानि रमणीयानि धनानि Vधत्त दत्तम् । Vसूरीन् स्तोतॄन् Vजरतं वर्धयतम् । धातूनामनेकार्थत्वात् । शिष्ट स्पष्टम् ॥ ॥ १३ ॥

‘आ शुभ्रा यातम्’ इति नवर्चं त्रयोदश सूक्त वसिष्ठस्यार्षमाश्विनम् । आदित सप्त विराजोऽष्टमीनवम्यौ त्रिष्टुभौ । अनुक्रम्यते च—‘आ शुभ्रा नव सप्ताद्या विराज ’ इति । सूक्त-विनियोगो लैङ्गिक ॥

आ शुभ्रा यातमश्विना स्वश्वा गिरो दस्रा जुजुषाणा युवाकोः ।
हव्यानि च प्रतिभृता वीतं नः ॥ १ ॥

१ ख-भ—स्वतो गच्छती· । २ श—शीघ्रगमनेन । ३ ख—यच्छंतोर्थिभ्य , श-त१-२—यतोर्थिभ्य प्रयच्छंत , त३-४-न-श—यंतोर्थिभ्य प्रयच्छंत , भ—यंतोर्थिभ्य ।

आ । शुभ्रा । यातम् । अश्विना । सुऽअश्वा । गिरं । दस्रा । जुजुषाणा । युवाकोः ।
हव्यानि । च । प्रतिऽभृता । वीतम् । न ॥ १ ॥

हे vशुभ्रा दीप्तौ vस्वश्वा शोभनाश्वौ हे vअश्विना अश्विनौ vआ vयातम् अस्मद्यज्ञमागच्छतम्। vदस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ युवा vयुवाको युवा कामयमानस्य मम vगिर स्तुती vजुजुषाणा सेवमानौ भवतमिति शेष । न केवल स्तुतिं किंतु vन अस्मदीयानि vप्रतिभृता सम्भृतानि vहव्यानि हवींषि vच vवीत भक्षयतम् ॥

'प्र वामन्धांसि' इत्येषाश्विनशस्त्रयाज्या। सूत्रित च—'प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुरुभा पिबतमश्विना' (आश्व श्रौ ६ ५) इति ॥

प्र वामन्धांसि मद्यान्यस्थुररं गन्तं हविषो वीतये मे ।
तिरो अर्यो हवनानि श्रुतं नः ॥ २ ॥

प्र । वाम् । अन्धांसि । मद्यानि । अस्थु । अरम् । गन्तम् । हविष. । वीतये । मे ।
तिर । अर्य । हवनानि । श्रुतम् । न ॥ २ ॥

हे अश्विनौ vवां युवाभ्या vमद्यानि मदजनकानि vअन्धासि सोमलक्षणान्यन्नानि vप्र vअस्थु प्रास्थिषत। गृहीतान्यासन्नित्यर्थं । अतो युवा vमे मम vहविष vवीतये पानाय vअरम् अत्यर्थं शीघ्र vगन्तम् आगच्छतम्। vअर्य अरेरस्मद्विरोधिन vहवनानि[1] vतिर तिरस्कृत्य vन । अस्मदाह्वानमित्यर्थं । तत् vश्रुत शृणुतम्। श्रुतमित्यस्य वाक्यादित्वादनिघात ॥

प्र वां रथो मनोजवा इयर्ति तिरो रजांस्यश्विना शतोतिः ।
अस्मभ्यं सूर्यावसू इयानः ॥ ३ ॥

प्र । वाम् । रथं । मनःऽजवा । इयर्ति । तिर । रजांसि । अश्विना । शतऽऊति. ।
अस्मभ्यम् । सूर्यावसू इति । इयान ॥ ३ ॥

हे vसूर्यावसू सूर्यया सह रथे वसन्तौ vवां युवयो vरथ vअस्मभ्यम् अस्मदर्थम् vइयान याच्यमान सन् vइयर्ति। आगच्छत्यस्मद्यज्ञम्। अथवा वां प्रेरयति गमनाय। कीदृशो रथ । vमनोजवा मनोवेग vशतोति अपरिमितास्मद्विषयरक्षण । किं कुर्वन्। vरजासि लोकान् vतिर तिरस्कृत्यातिक्रम्य इयर्तीति ॥

अयं ह यद्वां देवया उ अद्रिरूर्ध्वो विवक्ति सोमसुद्युवभ्याम् ।
आ वल्गू विप्रो ववृतीत हव्यैः ॥ ४ ॥

अयम् । ह । यत् । वाम् । देवऽया । ऊँ इति । अद्रिं । ऊर्ध्वं । विवक्ति । सोमऽसुत् । युवऽभ्याम् ।
आ । वल्गू इति । विप्रं । ववृतीत । हव्यै ॥ ४ ॥

vयत् यदा vवां युवां प्रति vदेवया देवौ युवां कामयमान । vउ इति पूरण । vअयम् vअद्रि अभिषवग्रावा vसोमसुत् सोममभिषुण्वन् vयुवभ्यां युवाभ्यामर्थायाभिषुण्वन्निति संबन्ध ।

१ घ—हवनानि आह्वानानि ।

एवं कुर्वन् vऊर्ध्वं उन्नत सन् vविवक्ति उच्चै शब्दयति तदानीं vवल्गू सुन्दरौ युवां vविप्र मेधावी यजमान vहव्यै हविर्भि vआ vववृतीत आवर्तयति ॥

चित्रं ह यद्वां भोजनं न्वस्ति न्यत्रये महिष्वन्तं युयोतम् ।
यो वामोमानं दधते प्रियः सन् ॥ ५ ॥

चित्रम् । ह । यत् । वाम् । भोजनम् । नु । अस्ति । नि । अत्रये । महिष्वन्तम् । युयोतम् ।
य । वाम् । ओमानम् । दधते । प्रिय । सन् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ vवां युवयो vचित्र चायनीय vयत् vभोजन धनम् vअस्ति vह अस्ति खलु । vनु इति पूरण । तदस्मभ्य दत्तमित्यर्थं । अथ तयो स्तुति । vअत्रये एतन्नामकादृषे । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । तस्मात् vमहिष्वन्तम् ऋबीस vनि vयुयोत पृथक्कुरुतम् । vय अत्रि vप्रिय vसन् स्तोतृत्वा-द्युवाभ्यां प्रियभूत सन् युवाभ्यामेव कृतम् vओमान रक्षण[1] सुख[1] vदधते धारयति[2] ॥ ॥१४॥

उत त्यद्वां जुरते अश्विना भूच्च्यवानाय प्रतीत्यं हविर्दे ।
अधि यद्वर्प इतऊति धत्थः ॥ ६ ॥

उत । त्यत् । वाम् । जुरते । अश्विना । भूत् । च्यवानाय । प्रतीत्यम् । हवि ऽदे ।
अधि । यत् । वर्प । इत ऽऊति । धत्थ ॥ ६ ॥

vउत अपि च हे vअश्विना अश्विनौ vवा युवयो कर्म कुर्वते vजुरते जूर्णाय vहविर्दे हविर्दात्रे vच्यवानाय एतन्नामकाय महर्षये vत्यत् तत् vप्रतीत्य प्रतिगमन तस्य रूपस्य प्रत्याप्त्यै vभूत् अभूत् । किं तदिति । vयद्वर्प रूपम् vइतऊति इतोगमनाख्य मृत्यो सकाशादित प्राप्तिरूपम् vअधि vधत्थ अध्यधत्तम् । ‘ युव च्यवानमश्विना जरन्त पुनर्युवान चक्रथु शचीभि ’ (ऋ सं १ ११७ १३) इत्यादिषु च्यवानस्य युवयोर्नवीकरण प्रसिद्धम् ॥

उत त्यं भुज्युमश्विना सखायो मध्ये जहुर्दुरेवासः समुद्रे ।
निरीं पर्षदरावा यो युवाकुः ॥ ७ ॥

उत । त्यम् । भुज्युम् । अश्विना । सखाय । मध्ये । जहु । दु ऽएवास । समुद्रे ।
नि । ईम् । पर्षत् । अरावा । य । युवाकु ॥ ७ ॥

vउत अपि च vत्यं त vभुज्युम् एतन्नामान vसमुद्रे vमध्ये समुद्रोदकस्य मध्ये vसखाय भुज्युसखिभूता vदुरेवास दुष्टगमना vजहु त्यक्तवन्त । vईम् एनं समुद्रमध्ये क्षिप्त vनि vपर्षत् निरपारयतम् । vय भुज्यु vयुवाकु युवा कामयिता vअरावा अरणवानभिगन्ता च तमेन निरपारयतम् ।अत्राश्विनेषु सूक्तेषु कथा सूच्यन्ते । अत्रिभुज्य्वादीनामग्निजलादिभ्यो रक्षणरूपास्ता सर्वा महता प्रपञ्चेनास्माभि ‘ नासत्याभ्या बर्हिरिव ’ (ऋ स १ ११६ १) इत्यत्र प्रपञ्चिता । तास्तत्र द्रष्टव्या ॥

---

१ ख-क्ष-त-न-भ-श- रक्षणसुखं । २ घ- धारयेत्, ङ- धारयते, क्ष- धारयत , त३-न-श-धारयत ।

वृकाय चिज्जसमानाय शक्तमुत श्रुतं शयवे हूयमाना ।
यावघ्न्यामपिन्वतमपो न स्तर्यं चिच्छक्त्यश्विना शचीभिः ॥ ८ ॥

वृकाय । चित् । जसमानाय । शक्तम् । उत । श्रुतम् । शयवे । हूयमाना ।
यौ । अघ्न्याम् । अपिन्वतम् । अप । न । स्तर्यम् । चित् । शक्ती । अश्विना । शचीभि ॥८॥

vवृकाय धनादात्रे । अभिलषत इत्यर्थ । vचित् इति पूरण । अथवा परेभ्यो धनानि प्रयच्छते । यद्वा । वृकाय वृकवद्धिंसकाय । एतन्नामकाय vजसमानाय कर्मभिरुपक्षीयमाणायर्षये vशक्तम् अभिमत धनमदत्तम् । शकेर्दानार्थस्य लुङ्येतद्रूपम् । अडभावश्छान्दस । vउत अपि च vशयवे एतन्नामकायर्षये vहूयमाना आहूयमानौ युवां vश्रुतम् अशृणुतम् । vयौ युवाम् vअघ्न्यां गाम् vअपिन्वतम् अपूरयत क्षीरेण vअपो vन अद्भिरिव नदीम् । तां यथोदकेन पूरयतस्तद्वत् । कीदृशी-मघ्न्याम् । vस्तर्यं vचित् स्तरीमपि निवृत्तप्रसवां वृद्धामपि vशक्ती शक्त्या सामर्थ्येन दोहन-लक्षणेन युक्तां कृत्वा vशचीभि युष्मदीयै कर्मभिर्हे अश्विनाविति । 'शयवे चिन्नासत्या शचीभि-र्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम्' (ऋ स १ ११६ २२) इत्यादि ह्युक्तम् ॥

एष स्य कारुर्जरते सूक्तैरग्रे बुधान उषसां सुमन्मा ।
इषा तं वर्धदघ्न्या पयोभिर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥

एष । स्य । कारु । जरते । सुऽउक्तै । अग्रे । बुधान । उषसाम् । सुऽमन्मा ।
इषा । तम् । वर्धत् । अघ्न्या । पय ऽभि । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥९॥

vएष स्तोता vस्य स प्रसिद्धो वसिष्ठ vकारु स्तोता vउषसाम् vअग्रे प्रात सवने vबुधान बुध्यमान vसुमन्मा शोभनमति सुष्टुतिर्वा vसूक्तै vजरते स्तौति । vतम् vइषा अन्नेन vवर्धत् वर्धयतम् । वचनव्यत्यय । vअघ्न्या अहन्तव्या गौश्च वर्धत् वर्धयतु । अथवैकमेव वाक्यम् । अघ्न्या गौर्वसिष्ठस्य प्रतिनियताग्निहोत्रार्थां गौरिषान्नेन । घृतादिनेत्यर्थ । vपयोभि च त वसिष्ठ वर्धत् वर्धयतु । एवमात्मान परोक्षेण निर्दिदेश । शिष्ट स्पष्टम् ॥ ॥ १५ ॥

'आ वां रथ' इत्यष्टर्चं चतुर्दश सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—'आ वां रथोऽष्टौ' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग उक्त ॥

आ वां रथो रोदसी बद्बधानो हिरण्ययो वृषभिर्यात्वश्वैः ।
घृतवर्तनिः पविभी रुचान इषां वोळ्हा नृपतिर्वाजिनीवान् ॥ १ ॥

आ । वाम् । रथ । रोदसी इति । बद्बधान । हिरण्यय । वृषऽभि । यातु । अश्वै ।
घृतऽवर्तनि । पविऽभि । रुचान । इषाम् । वोळ्हा । नृऽपति । वाजिनीऽवान् ॥१॥

हे अश्विनौ vवा vरथ vवृषभि युवभि vअश्वै युक्त सन् vआ vयातु यज्ञमस्मदीयम् । कीदृशो रथ । रथो विशेष्यते । vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vबद्बधान बाधमान vहिरण्यय हिरण्मय[1] vघृतवर्तनि घृतमुदक वर्तन्यां यस्य तादृश vपविभि रथनेमिभिर्मधुपात्रैर्वा vरुचान दीप्यमान vइषां vवोळ्हा यजमानैर्दत्ताना हविषां वाहको दातव्याना वान्नाना[2] वोळ्हा vनृपति नृणां यज-मानाना स्वामी vवाजिनीवान् अन्नवान् ॥

१ ख– 'हिरण्मय' नास्ति, श क्ष-त१-२-न भ—हिरण्यमय । २ ख त-न-भ—चान्नानां ।

स पप्रथानो अभि पञ्च भूमा त्रिवन्धुरो मनसा यातु युक्तः ।
विशो येन गच्छथो देवयन्तीः कुत्रा चिद्याममश्विना दधाना ॥ २ ॥

सः । पप्रथान । अभि । पञ्च । भूम । त्रिऽवन्धुर । मनसा । आ । यातु । युक्त ।
विशे । येन । गच्छथ । देवऽयन्ती । कुत्र । चित् । यामम् । अश्विना । दधाना ॥२॥

vस रथ vपञ्च vभूम भूतानि सर्वप्राणिन vपप्रथान प्रथमान vत्रिवन्धुर । वन्धुरमुच्चावचं सारथ्यवस्थान काष्ठमयम् । तादृशैस्त्रिभिर्युक्त vमनसा अस्मत्स्तुत्या vयुक्त vअभि vआ vयातु । vयेन रथेन vदेवयन्ती vविश यजमानान् प्रति vगच्छथ । हे vअश्विना अश्विनौ vकुत्र vचित् यत्र क्वापि vयाम गमन vदधाना धारयन्तौ येन विशो गच्छथ स यात्विति ॥

स्वश्वा यशसा यातमर्वाग्दस्रा निधिं मधुमन्तं पिबाथः ।
वि वां रथो वध्वा३ यादमानोऽन्तान्दिवो बाधते वर्तनिभ्याम् ॥ ३ ॥

सुऽअश्वा । यशसा । आ । यातम् । अर्वाक् । दस्रा । निऽधिम् । मधुऽमन्तम् । पिबाथ ।
वि । वाम् । रथ । वध्वा । यादमान । अन्तान् । दिव । बाधते । वर्तनिऽभ्याम् ॥ ३ ॥

हे देवौ vस्वश्वा शोभनाश्वेन vयशसा च vअर्वाक् अस्मदभिमुख vयातम् आगच्छतम् । हे vदस्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ vमधुमन्त मधुररसोपेत vनिधिं निधिवन्निहित सोम vपिबाथ पिबतम् । vवां युवयो vरथ vवध्वा सूर्यया सह vयादमान गन्तव्यान् प्रति गच्छन् । गमयन्निस्यर्थ । एव कुर्वन् vवर्तनिभ्यां स्वचक्राभ्या vदिव vअन्तान् पर्यन्तप्रदेशान् vबाधते शीघ्रगमनेन पीडयति ॥

युवोः श्रियं परि योषावृणीत सूरो दुहिता परितक्म्यायाम् ।
यद्देवयन्तमवथः शचीभिः परि घ्रंसमोमना वां वयो गात् ॥ ४ ॥

युवो । श्रियम् । परि । योषा । अवृणीत । सूर । दुहिता । परिऽतक्म्यायाम् ।
यत् । देवऽयन्तम् । अवथ । शचीभि । परि । घ्रंसम् । ओमना । वाम् । वय । गात् ॥४॥

vयुवो युवयो vश्रियम् । श्रयत इति श्री रथ । त सेवामेव वा vयोषा सर्वदा मिश्रयन्ती योषित् vसूर सूर्यस्य vदुहिता vपरि vअवृणीत । कदा । vपरितक्म्याया रात्रौ परितस्तक्नवति सग्रामे यज्ञे वा गन्तव्ये । किंच vयत् यदा vदेवयन्त देवकाम यजमान यज्ञ वा vशचीभि युवयोर्गमनादिलक्षणै कर्मभि vअवथ रक्षथ तदानीं vघ्रंस दीप्त vवय अन्न सोमादिलक्षणम् vओमना अवनेन रक्षणेन निमित्तेन vवा vपरि vगात् पर्यगात् ॥

यो ह स्य वां रथिरा वस्त उस्रा रथो युजानः परियाति वर्तिः ।
तेन नः शं योरुषसो व्युष्टौ न्यश्विना वहतं यज्ञे अस्मिन् ॥ ५ ॥

य । ह । स्य । वाम् । रथिरा । वस्ते । उस्रा । रथ । युजान । परिऽयाति । वर्ति ।
तेन । न । शम् । यो । उषस । विऽउष्टौ । नि । अश्विना । वहतम् । यज्ञे । अस्मिन् ॥५॥

vय रथ । vह इति पूरण । vस्य स प्रसिद्धो रथो हे vरथिरा रथिनौ । मत्वर्थीयो र । vउस्रा तेजासि vवस्ते आच्छादयति । यश्च vरथ vयुजान अश्वैर्युक्त सन् vवर्ति मार्गं यजमानगृहं वा vपरियाति परिगच्छति । vतेन रथेन हे vअश्विना अश्विनौ vन अस्माकम् vअस्मिन् vयज्ञे vउषसो vव्युष्टौ प्रात काले vश शमनाय पापानां vयो मिश्रणाय च सुखानां vनि vवहत नितरा प्राप्नुतम् ॥

नरा॑ गौ॒रेव॑ वि॒द्युतं॑ तृषा॒णास्माक॑म॒द्य सव॒नोप॑ यातम् ।
पु॒रु॒त्रा हि वां॑ म॒तिभि॒र्हव॑न्ते॒ मा वा॑म॒न्ये नि य॑मन्देव॒यन्तः॑ ॥ ६ ॥

नरा॑ । गौ॒राऽइ॑व । वि॒ऽद्युत॑म् । तृ॒षा॒णा । अ॒स्माक॑म् । अ॒द्य । सव॑ना । उप॑ । या॒त॒म् ।
पु॒रु॒ऽत्रा । हि । वा॒म् । म॒तिऽभिः॑ । हव॑न्ते । मा । वा॒म् । अ॒न्ये । नि । य॒म॒न् । दे॒व॒ऽयन्तः॑ ॥६॥

हे vनरा नेतारावश्विनौ vगौरेव गौरा मृगीव vविद्युत विशेषेण दीप्यमान सोमं प्रति vतृषाणा तृष्णायुक्तौ vअद्य vअस्माक vसवना सवनानि vउप vयातम् उपागच्छतम् । vपुरुत्रा बहुषु यज्ञेषु vवां युवां यजमाना vमतिभि स्तुतिभि vहवन्ते vहि स्तुवन्ति । अत vवां युवाम् vअन्ये यष्टार vदेवयन्त देवौ कामयमाना वां युवां vमा vनि vयमन् मा नियच्छन्तु ॥

यु॒वं भु॒ज्युमव॑विद्धं समु॒द्र उदू॑हथु॒रर्ण॑सो॒ अस्रि॑धानैः ।
प॒त॒त्रिभि॑रश्र॒मैर॑व्य॒थिभि॑र्दं॒सना॑भिरश्विना पा॒रय॑न्ता ॥ ७ ॥

यु॒वम् । भु॒ज्युम् । अव॑ऽविद्धम् । स॒मु॒द्रे । उत् । ऊ॒ह॒थुः॒ । अर्ण॑सः । अस्रि॑धानैः ।
प॒त॒त्रिऽभिः॑ । अ॒श्र॒मैः । अ॒व्य॒थिऽभिः॑ । दं॒सना॑भिः । अ॒श्वि॒ना॒ । पा॒रय॑न्ता ॥ ७ ॥

हे vअश्विना अश्विनौ vयुव vभुज्युम् एतन्नामकम् vअवविद्ध विक्षिप्त सखिभि vसमुद्रे तन्मध्ये निमग्नम् vअर्णस उदकात् vउदूहथु । किं कुर्वन्ताविति तदुच्यते । vअस्रिधानै अक्षीयमाणै vअश्रमै vअव्यथिभि च vपतत्रिभि पतनवद्भिर्गमनवद्भी रथे नियुक्तैरश्वै vदंसनाभि शारीरै कर्मभिश्च vपारयन्ता पारयन्तौ समुद्रमर्णस उदूहथुरिति । 'नासत्या भुज्युमूहथु पतङ्गै' (ऋ सं १ ११६ ४) इति ह्युक्तम् ॥

नू मे॒ हव॒मा शृ॑णुतं युवाना यासि॒ष्टं व॒र्तिर॑श्विना॒विरा॑वत् ।
ध॒त्तं रत्ना॑नि॒ जर॑तं च सू॒रीन्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥ ८ ॥

नु । मे॒ । हव॑म् । आ । शृ॒णु॒त॒म् । यु॒वा॒ना॒ । या॒सि॒ष्ट॒म् । व॒र्तिः । अ॒श्वि॒नौ॒ । इरा॑ऽवत् ।
ध॒त्त॒म् । रत्ना॑नि । जर॑तम् । च॒ । सू॒रीन् । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥८॥

'नू मे हवम्' इत्यष्टमी सिद्धा ॥ ॥ १६ ॥

'आ विश्ववारा' इति सप्तर्चं पञ्चदश सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च— 'आ विश्ववारा सप्त' इति । प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे च विनियोग उक्त । आद्यस्तृचस्तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे विनियुक्त । 'आ विश्ववाराश्विना गत नोऽय सोम इन्द्र' (आश्व. श्रौ ८ ११) इति सूत्रितत्वात् ॥

आ विश्ववाराश्विना गतं नः प्र तत्स्थानमवाचि वां पृथिव्याम् ।
अश्वो न वाजी शुनपृष्ठो अस्थादा यत्सेदथुर्ध्रुवसे न योनिम् ॥ १ ॥

आ । विश्वऽवारा । अश्विना । गतम् । न । प्र । तत् । स्थानम् । अवाचि । वाम् । पृथिव्याम् ।
अश्व । न । वाजी । शुनऽपृष्ठ । अस्थात् । आ । यत् । सेदथु । ध्रुवसे । न । योनिम् ॥१॥

हे vविश्ववारा सर्ववरणीयौ vअश्विना अश्विनौ vन अस्माक यत् य यागम् vआ vगतम् आगच्छत vवां युवयो vतत्स्थान vपृथिव्या वेद्यां vप्र vअवाचि प्रोच्यते । तदर्थं vशुनपृष्ठ सुखकरपृष्ठभाग । अत्यन्तविपुलत्वात् आरूढानां[1] सुखकरपृष्ठभाग इत्यर्थ । vवाजी वेगवान् vअश्व[2] vअस्थात्[2] तिष्ठतु युवयो समीपे । vयत् । यमित्यर्थ । यमश्वम् vआ vसेदथु आसीदथ सोऽश्व । यद्वा । यत्स्थानमासीदथ तत्स्थानमश्व आश्रयत्विती गमनाय । स्थितौ दृष्टान्त । vध्रुवसे ध्रुवाय निवासाय vयोनिं vन योनिं स्थानमिव ॥

सिषक्ति सा वां सुमतिश्चनिष्ठातापि घर्मो मनुषो दुरोणे ।
यो वां समुद्रान्त्सरितः पिपर्त्येतग्वा चिन्न सुयुजा युजानः ॥ २ ॥

सिसक्ति । सा । वाम् । सुऽमति । चनिष्ठा । अतापि । घर्म । मनुष । दुरोणे ।
य । वाम् । समुद्रान् । सरित । पिपर्ति । एतऽग्वा । चित् । न । सुऽयुजा । युजान ॥२॥

vसा vसुमति अस्माभि क्रियमाणा शोभना स्तुति vचनिष्ठा कमनीयतमातिशयेनान्नवती वा vवां युवा vसिषक्ति सेवते । किंच vघर्म प्रवर्ग्यश्च vमनुष मनुष्यस्य यजमानस्य vदुरोणे यागगृहे vअतापि तप्तोऽभूत् । ‘ यत्[3] घ्रौं इत्यपतत्तद्धर्मस्य[3] घर्मत्वम् ’ (तै आ ५ १ ५) इति श्रुति । यज्ञस्य शिर स्थानीयत्वादस्य । vय घर्म vवां युवा प्राप्नुवन्निति शेष । vसमुद्रान् vसरित च vपिपर्ति पूरयति वृष्टिद्वारा । vएतग्वा vचिन्न । चिदिति पूरण । अश्वाविव यथा vसुयुजा सुष्ठु युक्तौ रथे भवतस्तथेत्यर्थ । नेत्युपमार्थे । तद्वद्युवां यज्ञे vयुजान योजयन् यज्ञ । स एव करोति ॥

यानि स्थानान्यश्विना दधाथे दिवो यह्वीष्वोषधीषु विक्षु ।
नि पर्वतस्य मूर्धनि सदन्तेषं जनाय दाशुषे वहन्ता ॥ ३ ॥

यानि । स्थानानि । अश्विना । दधाथे इति । दिव । यह्वीषु । ओषधीषु । विक्षु ।
नि । पर्वतस्य । मूर्धनि । सदन्ता । इषम् । जनाय । दाशुषे । वहन्ता ॥ ३ ॥

हे vअश्विना युवां vदिव द्युलोकादागत्य vयानि vस्थानानि vदधाथे कुरुथ । कुत्रेति उच्यते । vयह्वीषु महतीषु vओषधीषु vविक्षु यजमानेषु च । तौ युवा vपर्वतस्य मेघस्यान्तरिक्षस्य वा vमूर्धनि स्थाने vनि vसदन्ता निषीदन्तौ vइषम् अन्न vदाशुषे हविर्दात्रे vजनाय यजमानाय vवहन्ता प्रापयन्तौ भवतमिति शेष ॥

---

१ ख– तदारूढाना, झ-त-३-न-भ– दारूढाना । २ घ-ज्ञ त१-२– अश्वो न अश्वोस्थात्, झ– अत्यो न अश्वो न स्थात्, त३-४-श–अत्यो न अश्वोस्थात्, भ– अश्वो न श्वोस्थात् । ३ ख–यद्घ्रा इत्यतपत॰, ज्ञ-झ-त१-२ ४– यद्धर्म इत्यतपत्त॰, त३-न-भ-श२– यद्धर्ममतपत्त॰, श१–यद्धर्म इत्यपतत्त॰ ।

चनिष्टं देवा ओषधीष्वप्सु यद्योग्या अश्नवैथे ऋषीणाम् ।
पुरूणि रत्ना दधतौ न्य१स्मे अनु पूर्वाणि चख्यथुर्युगानि ॥ ४ ॥

चनिष्टम् । देवौ । ओषधीषु । अप्ऽसु । यत् । योग्या । अश्नवैथे इति । ऋषीणाम् ।
पुरूणि । रत्ना । दधतौ । नि । अस्मे इति । अनु । पूर्वाणि । चख्यथु । युगानि ॥४॥

हे ^v^देवा देवौ युवाम् ^v^ओषधीषु ओषधिविकाराश्चरुपुरोडाशादिकान् ^v^अप्सु सोमरसान् ^v^चनिष्टम् । अत्यन्तकमनीयतम कामयेथामित्यर्थ । ^v^यत् यस्मात् ^v^योग्या॰ युवयोरुचिता ओषधीरपश्च ^v^ऋषीणां सबन्धिनी ^v^अश्नवैथे व्याप्नुथ तस्मादस्मदीया अपि कामयेथामित्यर्थं । यद्वा । ऋषीणामस्माकमिति पूजार्थं बहुवचनम् । यद्यस्मादोषधीष्वप्सु च चनिष्ट योग्या स्तुतीश्चाश्नवैथे तस्मात् ^v^अस्मे अस्मासु ^v^पुरूणि बहूनि ^v^रत्ना रमणीयानि धनानि ^v^नि ^v^दधतौ ^v^पूर्वाणि ^v^युगानि मिथुनानि जायापतिरूपाणि ^v^अनु ^v^चख्यथु ख्यातवन्तौ । अनुकृष्टवन्तावनुग्रहार्थम् ॥

शुश्रुवांसा चिदश्विना पुरूण्यभि ब्रह्माणि चक्षाथे ऋषीणाम् ।
प्रति प्र यातं वरमा जनायास्मे वामस्तु सुमतिश्चनिष्ठा ॥ ५ ॥

शुश्रुऽवांसा । चित् । अश्विना । पुरूणि । अभि । ब्रह्माणि । चक्षाथे इति । ऋषीणाम् ।
प्रति । प्र । यातम् । वरम् । आ । जनाय । अस्मे इति । वाम् । अस्तु । सुऽमति । चनिष्ठा ॥५॥

हे ^v^अश्विना अश्विनौ । ^v^चित् इति पूरण । युवां ^v^शुश्रुवांसा श्रुतवन्तौ सन्तौ ^v^पुरूणि बहूनि ^v^ब्रह्माणि परिवृढानि कर्माणि स्तुतिलक्षणानि ^v^ऋषीणाम् अस्माकं संबन्धीनि ^v^अभि ^v^चक्षाथे अभिपश्यथो युवाम् । अत ^v^जनाय[1] जनस्य यजमानस्य मम ^v^वर यज्ञ ^v^प्रति ^v^प्र ^v^यातम् । ^v^वां युवयो ^v^चनिष्ठा उक्तलक्षणा ^v^सुमति अनुग्रहमति ^v^अस्मे अस्मासु ^v^अस्तु भवतु[2] ॥

यो वां यज्ञो नासत्या हविष्मान्कृतब्रह्मा समर्यो३ भवाति ।
उप प्र यातं वरमा वसिष्ठमिमा ब्रह्माण्यृच्यन्ते युवभ्याम् ॥ ६ ॥

य । वाम् । यज्ञ । नासत्या । हविष्मान् । कृतऽब्रह्मा । सऽमर्यं । भवाति ।
उप । प्र । यातम् । वरम् । आ । वसिष्ठम् । इमा । ब्रह्माणि । ऋच्यन्ते । युवऽभ्याम् ॥६॥

हे ^v^नासत्या अश्विनौ ^v^वां युवयो ^v^य. ^v^यज्ञ यजमान ^v^समर्यं ऋत्विग्भूपैर्मर्त्यैं सहित सन् ^v^हविष्मान् हविषा युक्त ^v^कृतब्रह्मा कृतस्तोत्ररूपकर्मा ^v^भवाति भवति त ^v^वरं वरणीय ^v^वसिष्ठम् ^v^आ ^v^उप ^v^प्र ^v^यात प्रकर्षेणोपागच्छतम् । ^v^इमा इमानि ^v^ब्रह्माणि मन्त्रजातानि ^v^युवभ्यां युवाभ्यामर्थायागमनाय ^v^ऋच्यन्ते स्तूयन्ते । क्रियन्त इत्यर्थ ॥

इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथाम् ।
इमा ब्रह्माणि युवयून्यग्मन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

इयम् । मनीषा । इयम् । अश्विना । गी । इमाम् । सुऽवृक्तिम् । वृषणा । जुषेथाम् ।
इमा । ब्रह्माणि । युवऽयूनि । अग्मन् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥ ७ ॥

---

1 ख-क्ष-त-न-भ-श-' जनाय ' नास्ति । 2 ख-क्ष त-न-भ-भवति ।

अथ सप्तम्या स्तुतिमुपसंहरति। हे ^v^अश्विना अश्विनौ ^v^इय ^v^मनीषा स्तुतिर्युवयो कृतेति शेष । तदेवादरार्थं पुनरुच्यते। ^v^इय ^v^गी स्तुति कृता। हे ^v^वृषणा कामाना वर्षकौ ^v^इमाम् अस्मत्कृतां ^v^सुवृक्ति शोभना स्तुतिं ^v^जुषेथा सेवेथाम्। ^v^इमा इमानि ^v^ब्रह्माणि कर्माणि स्तुतिरूपाणि ^v^युवयूनि युवां कामयमानानि सन्ति ^v^अगमन् गच्छन्तु युवाम्। यूय पातेति सिद्धम्॥ ॥ १७॥ ॥ ४॥

पञ्चमेऽनुवाके एकोनविंशतिसूक्तानि। तत्र 'अप स्वसु ' इति षडृचं प्रथम सूक्त[1] त्रैष्टुभ-माश्विनम्। अनुक्रम्यते च—'अप स्वसु' षट्' इति। गतो विनियोग ॥

अप॒ स्वसु॑रु॒षसो॒ नग्जि॑हीते रि॒णक्ति॑ कृ॒ष्णीर॑रु॒षाय॒ पन्था॑म्।
अश्वा॑मघा॒ गोम॑घा वां हुवेम॒ दिवा॒ नक्तं॒ शरु॑म॒स्मद्यु॑योतम्॥ १॥

अप॑। स्वसुः॑। उ॒षसः॑। नक्। जि॒हीते॒। रि॒णक्ति॑। कृ॒ष्णीः। अ॒रु॒षाय॑। पन्था॑म्।
अश्व॑ऽमघा। गोऽम॑घा। वा॒म्। हु॒वेम॒। दिवा॑। नक्त॑म्। शरु॑म्। अ॒स्मत्। यु॒योत॒म्॥१॥

^v^स्वसु स्वसृस्थानीयाया ^v^उषस सकाशात् ^v^नक् नक्त रात्रि ^v^अप ^v^जिहीते अपगच्छति। तस्या अवकाश दत्वा स्वयमपगतेत्यर्थ.। 'स्वसा स्वस्रे ज्यायस्यै योनिमारैक्' (ऋ स १.१२४ ८) इत्युक्तम्। ^v^कृष्णी कृष्णवर्णा रात्रि ^v^अरुषाय आरोचमानायाह्ने सूर्याय वा ^v^पन्थां स्थान मार्गं ^v^रिणक्ति रेचयति। यस्मादेव तस्माद्युवयोरागमनसमयत्वात् हे ^v^अश्वामघा अश्वधनौ हे ^v^गोमघा गोधनौ। उभयो प्रदातारावित्यर्थ। ईदृशौ ^v^वा युवां ^v^हुवेम स्तुम। आह्वयाम। ^v^दिवा ^v^नक्त सर्वदा ^v^शरु हिंसकम् ^v^अस्मत् अस्मत्त ^v^युयोत पृथक्कुरुतम्॥

उ॒पा॒या॒तं दा॒शुषे॒ मर्त्या॑य॒ रथे॑न वा॒मम॑श्विना॒ वह॑न्ता।
यु॒यु॒तम॒स्मदनि॑रा॒ममी॑वां॒ दिवा॒ नक्तं॑ माध्वी॒ त्रासी॑थां नः॥ २॥

उ॒प॒ऽआया॑तम्। दा॒शुषे॑। मर्त्या॑य। रथे॑न। वा॒मम्। अ॒श्वि॒ना॒। वह॑न्ता।
यु॒यु॒तम्। अ॒स्मत्। अनि॑राम्। अमी॑वाम्। दिवा॑। नक्त॑म्। मा॒ध्वी॒ इति॑। त्रासी॑थाम्। न॒॥२॥

हे अश्विनौ युवाम् ^v^उपायातम् उपागच्छतमस्मदाह्वान प्रति। किमर्थम्। ^v^दाशुषे हविषां दात्रे यजमानाय तदर्थं ^v^रथेन ^v^वाम वननीय धन ^v^वहन्ता वहन्तौ। ^v^अस्मत् अस्मत्त ^v^युयुतं पृथक्कुरुतम्। किम्। ^v^अनिराम्। इराऽन्नम्। तदभावं दारिद्र्यमित्यर्थं। ^v^अमीवा रोग च। हे ^v^माध्वी मधुमन्तौ युवां ^v^न अस्मान् ^v^दिवा ^v^नक्त सर्वदा ^v^त्रासीथा रक्षतम्॥

आ वां॒ रथ॑मव॒मस्यां॒ व्यु॑ष्टौ सुम्ना॒यवो॒ वृष॑णो वर्तयन्तु।
स्यूम॑गभस्तिमृत॒युग्भि॒रश्वै॒राश्वि॑ना॒ वसु॑मन्तं वहेथाम्॥ ३॥

आ। वा॒म्। रथ॑म्। अ॒व॒मस्या॑म्। विऽउ॑ष्टौ। सु॒म्न॒ऽयवः॑। वृष॑णः। व॒र्तय॑न्तु।
स्यूम॑ऽगभस्तिम्। ऋ॒त॒युक्ऽभिः॑। अश्वैः॑। आ। अ॒श्वि॒ना॒। वसु॑ऽमन्तम्। व॒हे॒था॒म्॥ ३॥

^v^अवमस्याम् आसन्नायां ^v^व्युष्टौ व्युच्छन् उषसि ^v^वां युवयो ^v^रथं ^v^सुम्नायव सुखेन योजयन्तोऽश्वा ^v^वृषण वर्षका[2] युवाम् ^v^आ ^v^वर्तयन्तु। ^v^स्यूमगभस्तिं सुखरश्मिं स्यूतरश्मिं ^v^वसुमन्तं धनयुक्त रथ हे ^v^अश्विना अश्विनौ ^v^ऋतयुग्भि उदकयुक्तै ^v^अश्वै उदकप्रदैरश्वै ^v^आ ^v^वहेथाम्॥

---

१ ख—सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं, घ—सूक्तं वसिष्ठ ऋषि। २ ङ—वर्षकौ।

यो वां रथो नृपती अस्ति वोळ्हा त्रिवन्धुरो वसुमाँ उस्रयामा ।
आ न एना नासत्योप यातमभि यद्वां विश्वप्स्न्यो जिगाति ॥ ४ ॥

य । वाम् । रथ । नृपती इति नृऽपती । अस्ति । वोळ्हा । त्रिऽवन्धुर । वसुऽमान् । उस्रऽयामा ।
आ । न । एना । नासत्या । उप । यातम् । अभि । यत् । वाम् । विश्वऽप्स्न्य । जिगाति ॥४॥

हे ᵛनृपती नृणां यजमानानां पालकावश्विनौ ᵛवां युवयो ᵛय ᵛरथ ᵛवोळ्हा युवयोर्वाहक ᵛअस्ति सर्वदा सन्निहितो वर्तते । कीदृशोऽसौ । ᵛत्रिवन्धुर सारथ्यधिष्ठानस्थानत्रयोपेत ᵛवसुमान् धनवान् ᵛउस्रयामा उस्र दिवस प्रति गन्ता । ᵛएना एतेन रथेन हे ᵛनासत्या अश्विनौ ᵛन अस्मान् ᵛउप ᵛआ ᵛयातम् । ᵛयत्[1] रथ[1] यश्च रथ ᵛवां ᵛविश्वप्स्न्य व्याप्तरूप ᵛअभि ᵛजिगाति अभिगच्छति । अन्य आह । यद्यस्माद्विश्वप्स्न्यो वसिष्ठो वां जिगाति स्तौति अत उपा यातम् ॥

युवं च्यवानं जरसोऽमुमुक्तं नि पेदव ऊहथुराशुमश्वम् ।
निरंहसस्तमसः स्पर्तमत्रिं नि जाहुषं शिथिरे धातमन्तः ॥ ५ ॥

युवम् । च्यवानम् । जरस । अमुमुक्तम् । नि । पेदवे । ऊहथु । आशुम् । अश्वम् ।
नि । अंहस । तमस । स्पर्तम् । अत्रिम् । नि । जाहुषम् । शिथिरे । धातम् । अन्तरिति ॥५॥

हे अश्विना ᵛयुव युवां ᵛच्यवान ᵛजरस जीर्णाद्रूपात् ᵛअमुमुक्तम् अमुञ्चतम् । 'युव च्यवानमश्विना जरन्त पुनर्युवानम्' (ऋ स १ ११७ १३) इति ह्यन्यत्र । तथा ᵛपेदवे एतन्नामकाय राज्ञे ᵛआशु शीघ्रगामिनम् ᵛअश्वं ᵛनि ᵛऊहथु न्यवहत युद्धे । 'युव श्वेत पेदवे' (ऋ सं १ ११८ ९) इति निगम । तथा ᵛअत्रिं महर्षिम् ᵛअंहस ऋबीसादग्ने सकाशात् ᵛतमस च गुहान्त स्थिताच्च सकाशात् ᵛनि ᵛस्पर्तं न्यपारयतम् । 'युवमृबीसमुत तप्तमत्रय ओमन्वन्त चक्रथु' (ऋ सं १० ३९ ९) इति निगम । तथा ᵛजाहुष ᵛशिथिरे शिथिले भ्रष्टे[2] स्वराष्ट्रे ᵛअन्त मध्ये पुन ᵛनि ᵛधात न्यधातम् । 'परिविष्टं जाहुष विश्वत सीम्' (ऋ स १ ११६ २०) इति ह्युक्तम् ॥

इयं मनीषा इयमश्विना गीरिमां सुवृक्तिं वृषणा जुषेथाम् ।
इमा ब्रह्माणि युवयून्यग्मन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

इयम् । मनीषा । इयम् । अश्विना । गी । इमाम् । सुऽवृक्तिम् । वृषणा । जुषेथाम् ।
इमा । ब्रह्माणि । युवऽयूनि । अग्मन् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥ ६ ॥

'इयं मनीषा' इति षष्ठी गता ॥ ॥ १८ ॥

'आ गोमता' इति पञ्चर्चं द्वितीय सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रम्यते च—'आ गोमता पञ्च' इति । विनियोग प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्त । आश्विने पशावाद्याश्चतस्रो याज्यानुवाक्या । सूत्रित च—'आ गोमता नासत्या रथेनेति चतस्र' (आश्व श्रौ ३ ८) इति ॥

आ गोमता नासत्या रथेनाश्वावता पुरुश्चन्द्रेण यातम् ।
अभि वां विश्वा नियुतः सचन्ते स्पार्हया श्रिया तन्वा शुभाना ॥ १ ॥

---

१. ख-त३-न-भ-तद्रथ , घ-यत्, श-यद्वां । २ ख-भ-नष्टे ।

आ । गोऽमता । नासत्या । रथेन । अश्वऽवता । पुरुऽचन्द्रेण । यातम् ।
अभि । वाम् । विश्वा । निऽयुत । सचन्ते । स्पार्हया । श्रिया । तन्वा । शुभाना ॥ १ ॥

हे नासत्या अश्विनौ गोमता गोयुक्तेन अश्वावता अश्वयुक्तेन । अश्वैर्वृषभैश्चोढेनेत्यर्थं । यद्वा । गोमता गोप्रदेन । पुरुश्चन्द्रेण बहुधनेन । धनप्रदेनेत्यर्थं । तादृशेन रथेन[1] आ[2] यातम् आगच्छतम् । वां विश्वा बह्वय नियुत स्तुतय सचन्ते सेवन्तेऽस्मत्प्रेरिता । हे स्पार्हया स्पृहणीयया श्रिया शोभया तन्वा शरीरेण च शुभाना दीप्यमानौ युवाम् ॥

आ नो देवेभिरुप यातमर्वाक्सजोषसा नासत्या रथेन ।
युवोर्हि नः सख्या पित्र्याणि समानो बन्धुरुत तस्य वित्तम् ॥ २ ॥

आ । न । देवेभि । उप । यातम् । अर्वाक् । सऽजोषसा । नासत्या । रथेन ।
युवो । हि । न । सख्या । पित्र्याणि । समान । बन्धु । उत । तस्य । वित्तम् ॥ २ ॥

हे नासत्या अश्विनौ युवां देवेभि इतरैर्देवै सह सजोषसा समानप्रीतौ परस्पर सन्तौ न अस्माकम् अर्वाक् अभिमुख रथेन आ यातम् आगच्छतम् । आगमने बन्धुत्वातिशयमाह । युवो युवयो न अस्माक च सख्या सख्यानि पित्र्याणि पितृत प्राप्तानि । नेदानीं स्तुत्याद्युपाधिना प्राप्तानि भवन्तीत्यर्थं । तदेवाह । उत अपि च युवयोर्मम च बन्धु बन्धक· पितामह समान एक एव । तस्य वित्तम् । तस्येति कर्मणि षष्ठी । त बन्धु तद्बन्धुत्व वा वित्त जानीतम् । विवस्वान् वरुणश्चोभावपि कश्यपाददितेर्जातौ विवस्वानश्विनोर्जनको वरुणो वसिष्ठस्येतीत्येव समानबन्धुत्वम् । तथा च बृहद्देवतायामुक्तम्—‘अभवन्मिथुन त्वष्टु सरण्यूस्त्रिशिरा सह । स वै सरण्यू[3] प्रायच्छत्स्वयमेव विवस्वते ॥ तत सरण्वां[4] जाते ते यमयम्यौ विवस्वत । तावप्युभौ यमावेव ह्यास्तां यम्या च वै यम ॥ सृष्ट्वा भर्तुं परोक्ष तु सरण्यू[5] सदृशीं स्त्रियम् । निक्षिप्य मिथुन तस्यामश्वा[6] भूत्वा प्रचक्रमे ॥ अविज्ञानाद्विवस्वांस्तु[7] तस्यामजनयन्मनुम् । राजर्षिरासीत्स मनुर्विवस्वानिव तेजसा ॥ स विज्ञाय अपक्रान्तां सरण्यूमात्मरूपिणीम् । त्वाष्ट्रीं प्रतिजगामाशु वाजी भूत्वा सलक्षण ॥ सरण्यूस्तु विवस्वन्त विज्ञाय[8] हयरूपिणम्[9] । मैथुनायोपचक्राम तां च तत्रारुरोह स ॥ ततस्तयोस्तु वेगेन शुक्र तदपतद्भुवि । उपाजिघ्रच्च सा त्वश्वा तच्छुक्र गर्भकाम्यया ॥ आघ्राणमात्राच्छुक्र तत्कुमारौ सबभूवतु । नासत्यश्चैव दस्रश्च यौ स्तुतावश्विनावपि’ (बृहद्दे. ६ १६२–७ ६) इति ॥

उदु स्तोमासो अश्विनोरबुध्रञ्जामि ब्रह्माण्युषसश्च देवीः ।
आविवासन्रोदसी धिष्ण्येमे अच्छा विप्रो नासत्या विवक्ति ॥ ३ ॥

उत् । ऊँ इति । स्तोमास । अश्विनो । अबुध्रन् । जामि । ब्रह्माणि । उषस । च । देवी ।
आऽविवासन् । रोदसी इति । धिष्ण्ये इति । इमे इति । अच्छ । विप्र । नासत्या । विवक्ति ॥ ३ ॥

---

१. ख-क्ष-त३-न-भ-श- ‘रथेन’ नास्ति । २ घ- अभ्या । ३ ख-क्ष-त-न-भ-श—सरण्युं । ४ ख—सण्वां, क्ष-त-न श—सरण्यां । ५ ख-क्ष-त-न-भ-श—सरण्यु । ६ ख—°मश्वो । ७ ख-क्ष-त-न-भ-श—अविज्ञातान्वि° । ८ ख-क्ष-न-भ श—जिज्ञाय । ९ ख त३ न-भ-श—भयरूपिणं, क्ष-क्ष-त२-४—भसरूपिणं ।

ᐯस्तोमासः स्तोमा स्तवा· अश्विनाश्विनौ ᐯउदु ᐯअबुध्रन् उत्कृष्ट बोधयन्ति। उ इति पूरण। ᐯजामि। बन्धुनामैतत्। बन्धुस्थानीयानि ᐯब्रह्माणि परिवृढानि कर्माणि ᐯदेवी द्योतमाना ᐯउषस। चकारादश्विनौ च। अबुध्रन्। ᐯविप्र मेधावी वसिष्ठ ᐯइमे ᐯरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᐯधिष्ण्ये धिषणार्हे स्तुत्ये ᐯआविवासन्[1] परिचरन् ᐯनासत्या अश्विनौ ᐯअच्छ अभिमुख ᐯविवक्ति स्तौति॥

वि चेदुच्छन्त्यश्विना उषासः प्र वां ब्रह्माणि कारवो भरन्ते।
ऊर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेद्बृहदग्नयः समिधा जरन्ते॥ ४॥

वि। च। इत्। उच्छन्ति। अश्विनौ। उषसं। प्र। वाम्। ब्रह्माणि। कारवं। भरन्ते।
ऊर्ध्वम्। भानुम्। सविता। देव। अश्रेत्। बृहत्। अग्नयं। सम्ऽइधा। जरन्ते॥ ४॥

हे ᐯअश्विनौ ᐯउषास· उषस. ᐯवि ᐯउच्छन्ति ᐯचेत् तमांसि विवासयन्ति। चेदिति पूरणश्चार्थे वा। स च वक्ष्यमाणसूर्याद्यपेक्षक·। चेद्योगादनिघात। अतो युवयो स्तुतिसमयत्वात् ᐯब्रह्माणि स्तोत्राणि ᐯकारव स्तोतार ᐯप्र ᐯभरन्ते प्रकर्षेण सपादयन्ति। ᐯऊर्ध्वम् ᐯअश्रेत् आश्रयति ᐯभानु तेज ᐯसविता ᐯदेव। ᐯअग्नय अपि ᐯसमिधा समिन्धनेन ᐯबृहत् अतिमहत् ᐯजरन्ते स्तूयन्ते॥

'आ पश्चातात्' इति पञ्चम्याश्विने पशौ वपाया अनुवाक्या। सूत्रित च–'आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तादा गोमता नासत्या रथेन' (आश्व श्रौ ३ ८) इति॥

आ पश्चातान्नासत्या पुरस्तादाश्विना यातमधरादुदक्तात्।
आ विश्वतः पाञ्चजन्येन राया यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः॥ ५॥

आ। पश्चातात्। नासत्या। आ। पुरस्तात्। आ। अश्विना। यातम्। अधरात्। उदक्तात्।
आ। विश्वतं। पाञ्चऽजन्येन। राया। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिं। सदा। न॥ ५॥

हे ᐯनासत्या अश्विनौ ᐯपश्चातात् पश्चाद्देशात् ᐯआ ᐯयातम्। तथा ᐯपुरस्तात् पूर्वस्माद्देशात् तथा ᐯअधरात् अधस्तनाद्देशाद्दक्षिणत ᐯउदक्तात् उदग्देशात्। सर्वत्र आ यातमिति संबन्ध। किं बहुना ᐯविश्वत सर्वस्माद्देशात् ᐯपाञ्चजन्येन पञ्चजनहितेन ᐯराया धनेन सह ᐯआ यातम्। निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णा· पञ्चजना·॥ ॥ १९॥

'अतारिष्म' इति पञ्चर्चं तृतीय सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमाश्विनम्। 'अतारिष्म' इत्यनुक्रमणिका। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग॥

अतारिष्म तमसस्पारमस्य प्रति स्तोमं देवयन्तो दधानाः।
पुरुदंसा पुरुतमा पुराजामर्त्या हवते अश्विना गीः॥ १॥

अतारिष्म। तमस। पारम्। अस्य। प्रति। स्तोमम्। देवऽयन्तं। दधाना।
पुरुऽदसा। पुरुऽतमा। पुराऽजा। अमर्त्या। हवते। अश्विना। गी॥ १॥

ᐯअस्य ᐯतमस अज्ञानस्य तत्कार्यस्य जननमरणवत ससारदु खस्य अथवा प्रकृतत्वात्[2] प्रयोगविषयाज्ञानस्य ᐯपारम् ᐯअतारिष्म तीर्णा स्म। किं कुर्वन्त। ᐯदेवयन्तः देवकामा ᐯस्तोमं

१ ख ङ-त-न-भ-श–'आविवासन्' नास्ति। २ त–प्रत्यक्षत्वात्।

स्तुतिं ᵛप्रति ᵛदधाना देवेषु कुर्वाणा । ᵛपुरुदंसा बहुकर्माणौ ᵛपुरुतमा प्रभूततमौ ᵛपुराजा पूर्वंजातौ अत एव ᵛअमर्त्या अमरणधर्माणौ ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛगी गरिता स्तोता वसिष्ठ ᵛहवते स्तौति आह्वयति वा ॥

न्यु॑ प्रि॒यो मनु॑षः सादि॒ होता॒ नास॑त्या॒ यो यज॑ते॒ वन्द॑ते च ।
अ॒श्नी॒तं मध्वो॑ अश्विना उपा॒क आ वां॑ वोचे वि॒दथे॑षु॒ प्रय॑स्वान् ॥ २ ॥

नि । ऊँ इति॑ । प्रि॒यः । मनु॑षः । सा॒दि॒ । होता॑ । नास॑त्या । यः । यज॑ते । वन्द॑ते । च॒ ।
अ॒श्नी॒तम् । मध्वः॑ । अ॒श्वि॒ना॒ । उ॒पा॒के । आ । वा॒म् । वो॒चे॒ । वि॒दथे॑षु । प्रय॑स्वान् ॥ २ ॥

ᵛप्रिय युवयो प्रियभूत ᵛमनुष मानुषो[1] मनुष सकाशाज्जातो[1] वा ᵛहोता देवानामाह्वाता स्तोताय ᵛनि ᵛषादि न्यसादि निषण्णो भवति । युवयो कर्मणि वर्तत इत्यर्थः । हे ᵛनासत्या अश्विनौ ᵛय ᵛयजते याग करोति ᵛवन्दते स्तौति ᵛच तस्य सबन्धिन ᵛमध्व मधुरं सोमरस हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛउपाके अन्तिक एव समीपे स्थित्वैव ᵛअश्नीतम् । पिबतमित्यर्थः । ᵛविदथेषु यज्ञेषु ᵛवां युवां ᵛप्रयस्वान् अन्नवान् सन् ᵛआ ᵛवोचे आह्वये ॥

अहे॑म य॒ज्ञं प॒थामु॑रा॒णा इ॒मां सु॑वृ॒क्तिं वृ॑षणा जुषेथाम् ।
श्रु॒ष्टी॒वेव॒ प्रेषि॑तो वाम॒बोधि॒ प्रति॒ स्तोमै॒र्जर॑माणो॒ वसि॑ष्ठः ॥ ३ ॥

अहे॑म । य॒ज्ञम् । प॒थाम् । उ॒रा॒णाः । इ॒माम् । सु॒ऽवृ॒क्तिम् । वृ॒ष॒णा॒ । जु॒षे॒था॒म् ।
श्रु॒ष्टी॒वाऽइ॑व । प्रऽइ॑षितः । वा॒म् । अ॒बो॒धि॒ । प्रति॑ । स्तोमैः॑ । जर॑माणः । वसि॑ष्ठः ॥ ३ ॥

ᵛउराणा उरु स्तोत्र कुर्वाणा स्तोतारो वय ᵛपथां पततामागच्छता देवानामर्थाय ᵛयज्ञ याग तत्साधन हविर्वा ᵛअहेम वर्धयेम । हे ᵛवृषणा वर्षकौ कामानाम् ᵛइमा ᵛसुवृक्तिं शोभनस्तुतिं ᵛजुषेथा सेवेथाम् । ᵛवा युवा ᵛश्रुष्टीवेव । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रगन्ता[2] दूत इव ᵛप्रेषित अहम् ᵛअबोधि । बोधयति शीघ्र गन्तव्यमिति । किं कुर्वन् । ᵛस्तोमै स्तोत्रै ᵛप्रति ᵛजरमाण प्रतिस्तुवन् । क । ᵛवसिष्ठ अहमबोधीति ॥

उप॒ त्या वह्नी॑ गमतो॒ विशं॑ नो रक्षो॒हणा॒ संभृ॑ता वी॒ळुपा॑णी ।
सम॑न्धां॑स्यग्मत मत्स॒राणि॒ मा नो॑ मर्धिष्ट॒मा ग॑तं शि॒वेन॑ ॥ ४ ॥

उप॑ । त्या । वह्नी॒ इति॑ । ग॒म॒तः॒ । विश॑म् । नः॒ । र॒क्षः॒ऽहना॑ । सम्ऽभृ॑ता । वी॒ळुपा॑णी॒ इति॑ वी॒ळुऽपा॑णी ।
सम् । अन्धां॑सि । अ॒ग्म॒त॒ । म॒त्स॒राणि॑ । मा । नः॒ । म॒र्धि॒ष्ट॒म् । आ । ग॒त॒म् । शि॒वेन॑ ॥ ४ ॥

ᵛत्या त्यौ तौ ᵛवह्नी हविषा वोढारौ ᵛन अस्माक ᵛविश प्रजामृत्विजम् ᵛउप ᵛगमतः उपगच्छताम् । कीदृशौ तौ । ᵛरक्षोहणा रक्षसा हन्तारौ ᵛसभृता सम्यग्भृतौ पुष्टाङ्गौ ᵛवीळुपाणी दृढपाणी । यद्वा । अयमर्धर्चोऽश्वपरतया व्याख्येय । तथा सति तौ रथस्य वोढारौ दृढपादावश्विनोरश्वावुपगच्छतामिति तस्यार्थः । ᵛअन्धासि अन्नानि ᵛमत्सराणि मदकराणि सोमान् ᵛसम् ᵛअग्मत समगच्छत युवाम् । ᵛन अस्मान् ᵛमा ᵛमर्धिष्ट मा हिंस्तम् । किंतु ᵛशिवेन मङ्गलेन धनेन सार्धम् ᵛआ ᵛगतम् आगच्छतम् ॥

---

१ ख-मानुषसकाशा॰, झ-न-श-मानुषो मनुषसकाशा॰ । २ झ-क्षिप्र गंता ।

आ प॒श्चाता॑न्नासत्या पु॒रस्ता॒दाश्वि॑ना यातमध॒राद्उद॑क्तात् ।
आ वि॒श्वतः॒ पाञ्च॑जन्येन रा॒या यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ५ ॥

आ । प॒श्चाता॑त् । ना॒स॒त्या॒ । आ । पु॒रस्ता॑त् । आ । अ॒श्वि॒ना॒ । या॒त॒म् । अ॒ध॒रात् । उद॑क्तात् ।
आ । वि॒श्वतः॑ । पाञ्च॑ऽजन्येन । रा॒या । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभिः॑ । सदा॑ । नः॒ ॥ ५ ॥

'आ पश्चातात्' इति पञ्चम्या विनियोगो व्याख्या च गता ॥ ॥२०॥

'इमा उ वाम्' इति षडृचं चतुर्थं सूक्तमाश्विनं वसिष्ठस्यार्षम्। आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्यः शिष्टाः सतोबृहत्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'इमा उ वां षट् प्रागाथम्' इति । प्रातरनुवाकं आश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे च सूक्तम्। सूत्रितं च—'इमा उ वामयं वाम्' (आश्व श्रौ ४ १५) इति। दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'इमा उ वाम्' इत्ययमाश्विनस्तृचः । सूत्रितं च—'इमा उ वां दिविष्टय पिबा सुतस्य रसिनः' (आश्व श्रौ ७ १२) इति ॥

इ॒मा उ॑ वां॒ दिवि॑ष्टय उ॒स्रा ह॑वन्ते अश्विना ।
अ॒यं वा॑म॒ह्वेऽव॑से शचीवसू॒ विशं॑विशं॒ हि गच्छ॑थः ॥ १ ॥

इ॒मा । ऊँ॒ इति॑ । वा॒म् । दिवि॑ष्टय । उ॒स्रा । ह॒व॒न्ते॒ । अ॒श्वि॒ना॒ ।
अ॒यम् । वा॒म् । अ॒ह्वे॒ । अव॑से । श॒ची॒व॒सू॒ इति॑ शचीऽवसू । विश॑म्ऽविशम् । हि । गच्छ॑थः ॥ १ ॥

^v^इमा ^v^दिविष्टय दिवमिच्छन्त्य प्रजा ऋत्विजोऽपि । ^v^उ इति चार्थे । हे ^v^अश्विना ^v^उस्रा वासकौ ^v^वां ^v^हवन्ते आह्वयन्ति । ^v^अयं वसिष्ठोऽपि हे ^v^शचीवसू कर्मधनौ ^v^वां युवाम् ^v^अवसे अस्मद्रक्षणाय युवयोस्तर्पणाय वा ^v^अह्वे आह्वयामि । किमर्थमेव प्रजा अप्यहमपीत्यादरोक्तिरिति तत्राह । ^v^हि यस्मात्कारणाद्युवा ^v^विशंविशं प्रजां प्रजां प्रति ^v^गच्छथ ॥

यु॒वं चि॒त्रं द॑दथु॒र्भोज॑नं नरा॒ चोदे॑थां सू॒नृता॑वते ।
अ॒र्वाग्रथं॒ सम॑नसा॒ नि य॑च्छतं॒ पिब॑तं सो॒म्यं मधु॑ ॥ २ ॥

यु॒वम् । चि॒त्रम् । द॒द॒थुः॒ । भोज॑नम् । न॒रा॒ । चोदे॑थाम् । सू॒नृता॑ऽवते ।
अ॒र्वाक् । रथ॑म् । सऽम॑नसा । नि । य॒च्छ॒त॒म् । पिब॑तम् । सो॒म्यम् । मधु॑ ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ^v^युवं युवां ^v^चित्रं चायनीयं ^v^भोजनं धनं ^v^ददथु[1] धारयेथे। तद्धनं ^v^सूनृतावते स्तुतिवते स्तोत्रे ^v^चोदेथां प्रेरयतम्। तदर्थं ^v^समनसा समानमनस्कौ सन्तौ ^v^रथं युवयोः संबन्धिनम् ^v^अर्वाक् अस्मदभिमुखं ^v^नि ^v^यच्छतं नियमयतम्। तथा कृत्वा ^v^सोम्यं सोमसबन्धिनं ^v^मधु मधुररसं[2] ^v^पिबतम् ॥

आ या॑तु॒मुप॑ भूषतं॒ मध्वः॑ पिबतमश्विना ।
दु॒ग्धं पयो॑ वृषणा जेन्यावसू॒ मा नो॑ मर्धिष्ट॒मा ग॑तम् ॥ ३ ॥

आ । या॒त॒म् । उप॑ । भू॒ष॒त॒म् । मध्वः॑ । पिब॑तम् । अ॒श्वि॒ना॒ ।
दु॒ग्धम् । पयः॑ । वृ॒ष॒णा॒ । जे॒न्या॒व॒सू॒ इति॑ । मा । नः॒ । म॒र्धि॒ष्ट॒म् । आ । ग॒त॒म् ॥ ३ ॥

१. ञ-त२-३-दधतु, न-श-दधथु । २ ख-ञ-त१-२-भ-मधुर रसं, श-मधुरसं ।

हे ᵛअश्विना युवाम् ᵛआ ᵛयातम् आगच्छतम्। आगत्य च ᵛउप समीपे ᵛभूषतं भवतम्। ᵛमध्व मधुरं सोमरसं ᵛपिबतम्। पीत्वा च हे ᵛवृषणा वर्षकौ[1] हे ᵛजेन्यावसू जेतव्यधनौ। जितधनावित्यर्थः। युवां ᵛपय वृष्ट्युदकमन्तरिक्षात् ᵛदुग्धम्। ᵛन अस्मान् ᵛमा ᵛमर्धिष्टं मा हिंस्तम्। ईदृशप्रार्थनाकरणमेव हिंसा[2]। ᵛआ ᵛगतम् आगच्छत शीघ्रम् ॥

अश्वा॑सो॒ ये वा॒मुप॑ दा॒शुषो॑ गृ॒हं यु॒वां दीय॑न्ति॒ बिभ्र॑तः।
म॒क्षूयु॑भि॒र्नरा॒ हये॑भिरश्विना॒ देवा॑ यातमस्म॒यू ॥ ४ ॥

अश्वा॑सः। ये। वा॒म्। उप॑। दा॒शुषः॑। गृ॒हम्। यु॒वाम्। दीय॑न्ति। बिभ्र॑तः।
म॒क्षु॒युऽभिः॑। न॒रा॒। हये॑भिः। अ॒श्वि॒ना॒। आ। दे॒वा॒। या॒त॒म्। अ॒स्म॒यू इत्य॑स्म॒ऽयू ॥ ४ ॥

ᵛये ᵛअश्वास अश्वा ᵛवा युवयो स्वभूता ᵛदाशुष हविर्दातु ᵛगृह ᵛयुवां ᵛबिभ्रत धारयन्त ᵛदीयन्ति। गमयन्तीत्यर्थः। ᵛमक्षूयुभि शीघ्रगन्तृभि ᵛहयेभि हयै अश्वैर्है ᵛनरा नेतारौ ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛदेवा देवौ ᵛअस्मयू अस्मान् कामयमानौ ᵛआ ᵛयातम् अस्मद्यज्ञमागच्छतम् ॥

अधा॑ ह॒ यन्तो॑ अ॒श्विना॒ पृक्षः॑ सचन्त सू॒रयः॑।
ता यं॑सतो म॒घव॑द्भ्यो ध्रु॒वं यशः॑ छ॒र्दिर॒स्मभ्यं॒ नास॑त्या ॥ ५ ॥

अध॑। ह॒। यन्तः॑। अ॒श्विना॑। पृक्षः॑। स॒च॒न्त॒। सू॒रयः॑।
ता। यं॒स॒तः॒। म॒घव॑त्ऽभ्यः। ध्रु॒वम्। यशः॑। छ॒र्दिः। अ॒स्मभ्य॑म्। नास॑त्या ॥ ५ ॥

ᵛअधा ᵛह अपि च ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛयन्त स्तुतिभिर्गच्छन्तो यजमाना ᵛसूरय मेधाविन स्तोतार ᵛपृक्ष अन्नं प्रभूतं ᵛसचन्त सेवन्ते संयन्ति वा। ᵛता तौ युवां ᵛमघवद्भ्य अन्नवद्भ्य ᵛअस्मभ्य ᵛध्रुवम् अविचलित ᵛयश अन्नं यश एव वा ᵛछर्दि गृहं ᵛयसत प्रयच्छत हे ᵛनासत्या अश्विनौ ॥

प्र ये य॒युर॑वृ॒कासो॒ रथा॑ इव नृपा॒तारो॒ जना॑नाम्।
उ॒त स्वेन॒ शव॑सा शूशुवु॒र्नर॑ उ॒त क्षि॑यन्ति सुक्षि॒तिम् ॥ ६ ॥

प्र। ये। य॒युः। अ॒वृ॒कासः॑। रथाः॑ऽइव। नृ॒ऽपा॒तारः॑। जना॑नाम्।
उ॒त। स्वेन॑। शव॑सा। शू॒शु॒वुः॒। नरः॑। उ॒त। क्षि॒य॒न्ति॒। सु॒ऽक्षि॒तिम् ॥ ६ ॥

ᵛये यजमाना ᵛअवृकास परकीयधनस्यानादातार ᵛजनानां मनुष्याणां मध्ये ᵛनृपातार ऋत्विग्रूपाणां नृणां रक्षितार सन्त ᵛययु युवां प्राप्नुवन्ति हविर्भि। प्राप्तौ दृष्टान्त। ᵛरथाइव व्रीह्यादिपूर्णा[3] रथा यथा प्राप्नुवन्ति स्वामिगृहम्। उतेत्ययमुत्तरवाक्यापेक्ष। अपि च ते ᵛनर यजमाना ᵛस्वेन ᵛशवसा स्वीयेन बलेन ᵛशूशुवु वर्धन्ते। ᵛउत अपि च ᵛसुक्षितिं सुनिवासं ᵛक्षियन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ॥ २१ ॥

'व्युषा आव' इत्यष्टर्चं पञ्चमं सूक्त वसिष्ठस्यार्षम्। अत्रानुक्रमणिका—'व्युषा अष्टावुषस्य[4] तु वै' इति। तु वै इत्युक्तत्वात्त्रिष्टुबादिपरिभाषया इदमादीनि सप्त सूक्तान्युषोदेवत्यानि। प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्र चेदमादीनि षट् सूक्तानि। तथा च सूत्र्यते—'व्युषा

१ ञ-त१-२–वर्षकौ कामानां। २ ञ–हिंसां, श–अहिंसा। ३ श–द्रव्यादि°। ४ ञ-त१-२-अनु–अष्टा उषस्य।

आवो दिविजा इति षळिति त्रैष्टुभम्’ (आश्व श्रौ ४ १४) इति। ऋग्विधान आख्यातो विनियोगोऽत्र लिख्यते—‘ रात्र्या अपरकाले च उत्थाय प्रयत शुचि । व्युषा इत्युपतिष्ठेत षड्भि सूक्तै कृताञ्जलिः ॥ प्राप्नुयात् स हिरण्यानि नानारूपं धन बहु । गा अश्वान् पुरुषान् धान्यं स्त्रियो वासांस्यजाविकम्’ (ऋग्वि २ ३१७–१८) इति ॥

व्यु१॒षा आ॑वो दि॒वि॒जा ऋ॒तेना॑वि॒ष्कृ॒ण्वा॒ना म॑हि॒मान॒मागा॑त् ।
अप॑ द्रु॒हस्तम॑ आव॒रजु॑ष्ट॒मङ्गि॑रस्तमा प॒थ्या॑ अजीगः ॥ १ ॥

वि । उ॒षाः । आ॒व॒ । दि॒वि॒ऽजा । ऋ॒तेन॑ । आ॒वि॒ऽकृ॒ण्वा॒ना । म॒हि॒मान॑म् । आ । अ॒गा॒त् ।
अप॑ । द्रु॒हः । तम॑ । आ॒व॒ । अजु॑ष्टम् । अङ्गि॑रःऽतमा । प॒थ्याः॑ । अ॒जी॒ग॒रिति॑ ॥ १ ॥

इयम् vउषा vदिविजा दिव्यन्तरिक्षे प्रादुर्भूता सती vवि vआव व्यौच्छत्। विभान[1] कृतवतीत्यर्थ । वसिर्निवासवाच्यत्र विपूर्वो व्युच्छने भवेत्। ‘छन्दस्यपि दृश्यते’ इत्यत्र दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहणार्थत्वादनजादेरप्याडागम । ‘हल्ङ्याब्भ्य ’ इति लोप । सैवोषा vऋतेन तेजसा vमहिमान स्वमहत्त्वम् vआविष्कृण्वाना vआगात् आगतवती। आगत्य च vद्रुह अस्मद्द्रोग्धॄन् vअजुष्ट सर्वेषामप्रिय vतम च vअप vआव अपवृणोति । किंच vअङ्गिरस्तमा। अङ्गेर्गत्यर्थादङ्गिरा । गन्तृतमा vपथ्या पदवी vअजीग उद्गिरति। प्राणिना व्यवहाराय प्रकाशयतीत्यर्थ ॥

म॒हे नो॑ अ॒द्य सु॑वि॒ताय॑ बो॒ध्युषो॑ म॒हे सौभ॑गाय॒ प्र य॑न्धि ।
चि॒त्रं र॒यिं य॒शसं॑ धेह्य॒स्मे देवि॒ मर्ते॑षु मानुषि श्र॒व॒स्युम् ॥ २ ॥

म॒हे । न॒ । अ॒द्य । सु॒वि॒ताय॑ । बो॒धि॒ । उष॑ । म॒हे । सौभ॑गाय । प्र । य॒न्धि॒ ।
चि॒त्रम् । र॒यिम् । य॒शस॑म् । धे॒हि॒ । अ॒स्मे इति॑ । देवि॑ । मर्ते॑षु । मा॒नु॒षि॒ । श्र॒व॒स्युम् ॥ २ ॥

vअद्य vन अस्माक vमहे महते vसुविताय सुखप्राप्तये सुखगमनाय वा vबोधि भव । किंच हे vउष vमहे महते vसौभगाय सौभाग्याय vप्र vयन्धि प्रयच्छास्मान्। किंच vचित्रं चायनीय vयशसं यशोयुक्त vरयिं धन vधेहि धारय vअस्मे अस्मासु। हे vमानुषि मनुष्यहिते vदेवि vमर्तेषु[2] अस्मासु vश्रवस्युम् अन्नवन्त पुत्र धेहीत्यनुषङ्ग ॥

ए॒ते त्ये भा॒नवो॑ द॒र्श॒ताया॑श्चि॒त्रा उ॒षसो॑ अ॒मृता॑स॒ आगुः॑ ।
ज॒नय॑न्तो॒ दैव्या॑नि व्र॒तान्या॑पृ॒णन्तो॑ अ॒न्तरि॑क्षा॒ व्य॑स्थुः ॥ ३ ॥

ए॒ते । त्ये । भा॒नव॑ । द॒र्श॒तायाः॑ । चि॒त्राः । उ॒षस॑ । अ॒मृता॑स । आ । अ॒गु॒ः ।
ज॒नय॑न्त । दैव्या॑नि । व्र॒तानि॑ । आ॒ऽपृ॒णन्त॑ । अ॒न्तरि॑क्षा । वि । अ॒स्थुः॒ ॥ ३ ॥

vदर्शताया दर्शनीयाया प्रकाशयुक्ताया vउषस vएते पुरो दृश्यमाना vत्ये ते प्रसिद्धा vचित्रा पूज्या आश्चर्यभूता वा vअमृतास अमरणा अनश्वरा vभानव रश्मय vआगु आगच्छन्ति। किं कुर्वन्त । vदैव्यानि देवाना सबन्धीनि vव्रतानि कर्माणि vजनयन्त उत्पादयन्त । तदनुकूलप्रकाशप्रदानात्तदुत्पादकत्वमेषाम्। vअन्तरिक्षा अन्तरिक्षाणि vआपृणन्त आपूरयन्तः। एकस्यैवान्तरिक्षस्य वायुमेघपक्षिणामालम्बनोपाधिना त्रिविधत्वम्[3] । अतो बहुवचनमुपपन्नम्। एव कुर्वन्तो भानव vव्यस्थु विविध तिष्ठन्ति। सरन्ति[4] ॥

---

१ ख-भ–विभावनं। २ ख-झ-त१ २ ३–न भ-श–मर्त्येषु। ३ श–विविधत्वं। ४. झ-त श–प्रसरति।

एषा स्या युजाना पराकात्पञ्च क्षितीः परि सद्यो जिगाति ।
अभिपश्यन्ती वयुना जनानां दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी ॥ ४ ॥

एषा । स्या । युजाना । पराकात् । पञ्च । क्षिती । परि । सद्य । जिगाति ।
अभिऽपश्यन्ती । वयुना । जनानाम् । दिव । दुहिता । भुवनस्य । पत्नी ॥ ४ ॥

ᵛएषा ᵛस्या सैषा ᵛपराकात् दूरदेशाद्दूरे स्थितापि ᵛयुजाना उद्योग कुर्वाणा प्रकाशाय ᵛपञ्च ᵛक्षिती निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णास्तान् ᵛसद्य ᵛपरि ᵛजिगाति परिगच्छति। किं कुर्वती। ᵛजनानां प्राणिनां ᵛवयुना[1] प्रज्ञानानि ᵛअभिपश्यन्ती साक्षित्वेनावलोकयन्ती । कीदृशी सा । ᵛदिवो ᵛदुहिता दुहितृस्थानीया ᵛभुवनस्य भूतजातस्य ᵛपत्नी पालयित्री। परि जिगातीत्यन्वय ॥

वाजिनीवती सूर्यस्य योषा चित्रामघा राय ईशे वसूनाम् ।
ऋषिष्टुता जरयन्ती मघोन्युषा उच्छति वह्निभिर्गृणाना ॥ ५ ॥

वाजिनीऽवती । सूर्यस्य । योषा । चित्रऽमघा । राय । ईशे । वसूनाम् ।
ऋषिऽस्तुता । जरयन्ती । मघोनी । उषा । उच्छति । वह्निऽभि । गृणाना ॥ ५ ॥

ᵛवाजिनीवती बह्वन्ना। यद्यप्युषोनामैतत् तथापि चित्रामघा इत्यस्याप्युषोनामकस्य पृथग्विद्यमानत्वादत्रैको योगरूढोऽवगन्तव्य । ᵛसूर्यस्य ᵛयोषा योषित् ᵛचित्रामघा विचित्रधना विचित्ररश्म्याख्यधना वा ᵛराय धनस्याविशिष्टस्य[2] तस्य ᵛवसूनां देवमनुष्यादिसर्वाश्रयाणा धनानां च ᵛईशे ईष्टे। अथवा वसवो वासका रश्मय । तेषामपीष्टे। ᵛऋषिष्टुता ऋषिभि स्तुता ᵛजरयन्ती प्राणिजातानि। उषा खलु पुन पुनरावर्तमाना प्राणिनामायु क्षपयति। ᵛमघोनी धनवती ᵛउषा ᵛवह्निभि कर्मवोढृभिर्यजमानै ᵛगृणाना स्तूयमाना ᵛउच्छति विभानं करोति ॥

प्रति द्युतानामरुषासो अश्वाश्चित्रा अदृश्रन्नुषसं वहन्तः ।
याति शुभ्रा विश्वपिशा रथेन दधाति रत्नं विधते जनाय ॥ ६ ॥

प्रति । द्युतानाम् । अरुषास । अश्वा । चित्रा । अदृश्रन् । उषसम् । वहन्त ।
याति । शुभ्रा । विश्वऽपिशा । रथेन । दधाति । रत्नम् । विधते । जनाय ॥ ६ ॥

ᵛद्युतानां द्योतमानाम् ᵛउषस ᵛवहन्त धारयन्त ᵛअरुषास आरोचमाना ᵛचित्रा चायनीया ᵛअश्वा ᵛप्रति ᵛअदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते। सा योषा ᵛशुभ्रा दीप्यमाना ᵛविश्वपिशा बहुरूपेण ᵛरथेन ᵛयाति सर्वत्र गच्छति। ᵛविधते परिचरते ᵛजनाय ᵛरत्न रमणीय धन ᵛदधाति ददाति च ॥

सत्या सत्येभिर्महती महद्भिर्देवी देवेभिर्यजता यजत्रैः ।
रुजद्दृळ्हानि दददुस्रियाणां प्रति गाव उषसं वावशन्त ॥ ७ ॥

सत्या । सत्येभि । महती । महत्ऽभि । देवी । देवेभि । यजता । यजत्रै ।
रुजत् । दृळ्हानि । ददत् । उस्रियाणाम् । प्रति । गाव । उषसम् । वावशन्त ॥ ७ ॥

१ ख–वयुना वयुनानि। २ ख१-श–धनस्यावशिष्टस्य, ज–धनस्य विशिष्टस्य।

vसत्या अन्यैरबाध्या vमहती पूजनीया प्रवृद्धा वा गुणै vदेवी द्योतमाना vयजता यजनीयोषा vसत्येभि सत्यै vमहद्भि देवै vयजत्रै उक्तलक्षणै किरणैर्निपातभाग्भिरन्यैर्देवैर्वा सहिता सती vदृळ्हानि अत्यन्तं स्थिराणि तमासि vरुजत् भिनत्ति। vउस्रियाणाम्। गोनामैतत्। उस्राविणि आसां भोगा इति तद्व्युत्पत्ति । तासा सचाराय vददत् ददाति। सामर्थ्यात् प्रकाश-मित्यर्थं । अथवोस्रिया गा ददत् ददाति स्तोतृभ्य । किंच vगाव । उपलक्षणमेतत्। सर्वेऽपि तमोऽवरुद्धा प्राणिन vउषसं vवावशन्त उशन्ति कामयन्ते। विशेषेण गवां प्रभाते संचारार्थ-मुषसोऽपेक्षितत्वात्तासां प्राधान्येनोक्ति॰ ॥

नू नो गोमद्वीरवद्धेहि रत्नमुषो अश्वावत्पुरुभोजो अस्मे ।
मा नो बर्हिः पुरुषता निदे कर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

नु । न । गोऽमत् । वीरऽवत् । धेहि । रत्नम् । उष । अश्वऽवत् । पुरुऽभोजं । अस्मे इति ।
मा । न । बर्हि । पुरुषता । निदे । क । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न. ॥ ८ ॥

हे vउष vनु vन अस्मभ्य vगोमत् बहुभिर्गोभिर्युक्त vवीरवत् वीरै पुत्रैरुपेतं vरत्नं रमणीय धन vपुरुभोज बहुन्न च' vअस्मे अस्मासु vधेहि देहि। पादभेदादस्मे इति पुनर-भिधानम्। vन अस्माक vबर्हि यज्ञ vपुरुषता पुरुषतायां पुरुषसमूहेषु। अस्मत्सदृशेष्वित्यर्थ । vनिदे निन्दार्थं vमा vक मा कार्षी । यथा ते निन्दन्ति तथा मा कुर्वित्यर्थं ॥ ॥ २२ ॥

'उदु ज्योति' इति सप्तर्चं षष्ठ सूक्तं त्रैष्टुभमुषस्यम्। तथा चानुक्रान्तम्—'उदु सप्त' इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग ॥

उदु ज्योतिरमृतं विश्वजन्यं विश्वानरः सविता देवो अश्रेत् ।
क्रत्वा देवानामजनिष्ट चक्षुराविरकर्भुवनं विश्वमुषाः ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । ज्योति । अमृतम् । विश्वऽजन्यम् । विश्वानर । सविता । देव । अश्रेत् ।
क्रत्वा । देवानाम् । अजनिष्ट । चक्षु । आवि । अक । भुवनम् । विश्वम् । उषा॰ ॥ १ ॥

vअमृतम् अमृतत्वसाधकमविनाशि वा vविश्वजन्यं विश्वेषां जनानां हितकर vज्योति vविश्वानर सर्वेषां नेता vसविता vदेव vउत् vअश्रेत् ऊर्ध्वं श्रयति। vदेवानां व्यवहर्तॄणां स्तोतॄणां वा यजमानानां vक्रत्वा कर्मणा निमित्तेन । यागानुष्ठानार्थमित्यर्थं । तदर्थं यद्वा देवानां vचक्षु चक्षु स्थानीयमौषस तेज क्रत्वा कर्मणा निमित्तेन vअजनिष्ट प्रादुरभूत्। उत्पन्ना च vउषा vविश्व सर्वं vभुवन भूतजातम् vआविरक प्रादुरक अकरोत्। समस्तं जगदाविष्कृतवती ॥

प्र मे पन्था देवयाना अदृश्रन्नमर्धन्तो वसुभिरिष्कृतासः ।
अभूदु केतुरुषसः पुरस्तात्प्रतीच्यागादधि हर्म्येभ्यः ॥ २ ॥

प्र । मे । पन्था । देवऽयाना । अदृश्रन् । अमर्धन्तः । वसुऽभि । इष्कृतास ।
अभूत् । ऊँ इति । केतु । उषसं । पुरस्तात् । प्रतीची । आ । अगात् । अधि । हर्म्येभ्य ॥२॥

१ ख-ग्र-त-न-भ-श—वा ।

ˇमे मया ˇदेवयाना देवप्रापका ˇपन्था पन्थान ˇप्र ˇअदृश्रन् प्रदृश्यन्ते। कीदृशा पन्थान । ˇअमर्धन्त अहिंसन्त ˇवसुभि तेजोभि ˇइष्कृतास सस्कृता । ˇपुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि ˇउषस ˇकेतु प्रज्ञापक तेज ˇअभूत् अचेति ज्ञायते। सोषाश्च ˇप्रतीची प्रत्यगञ्चनास्मदभिमुखी ˇहर्म्येभ्य ˇअधि उच्छ्रितेभ्य प्रदेशेभ्य । हर्म्यशब्द उन्नतप्रदेशोपलक्षक । ˇआगात् आगच्छति ॥

तानीदहा॑नि बहु॒लान्या॑स॒न्या प्रा॒चीन॒मुदि॑ता॒ सूर्य॑स्य ।
यत॒ः परि॑ जा॒रइ॑वा॒चर॑न्त्युषो॑ ददृ॒क्षे न पुन॒र्यतीव॑ ॥ ३ ॥

तानि॑ । इत् । अहा॑नि । ब॒हुलानि॑ । आ॒स॒न् । या । प्रा॒चीन॑म् । उत्ऽई॑ता । सूर्य॑स्य ।
यत॑ । परि॑ । जा॒र ऽई॑व । आ॒ऽचर॑न्ती । उष॑ । द॒दृ॒क्षे । न । पुन॑ । य॒तीऽई॑व ॥ ३ ॥

हे उष ˇतानीत् तान्येव तव[1] तेजांसि ˇबहुलानि ˇअहानि ˇआसन्। उष प्रकाशयुक्तस्यैव कालस्याह शब्दव्यवहारात्। तानीत्युक्त कानीत्याह। ˇया यानि ˇसूर्यस्य ˇउदिता उदितावुदये सति ˇप्राचीन तस्य प्राग्देश प्रत्युदयन्ति। यद्वा सूर्यस्य प्राचीने देशे या यान्युदितोदितानि तानीत्यर्थं । हे ˇउष ˇयत यैश्च तेजोभि ˇपरि ˇददृक्षे दृश्यसे त्वम्। ˇजारइव पत्याविव ˇआचरन्ती समीपे सचरन्ती साध्वी नारीव जारे रात्रेर्जरयितरि सूर्ये सचरन्ती त्व[2] दृश्यसे। यथा लोके दुष्टं भ्रमणशीलमपि पतिमत्यज्यैव साध्वी सचरति तद्वत् तमविमुञ्चती[2] त्वमित्यर्थं । ˇन ˇपुनर्यतीव यती पति परित्यज्येतस्तत सचरन्ती व्यभिचारिणीव सूर्यमपरित्यजन्ती[3] त्वम्। पुनरित्यय वैलक्षण्य-द्योतनार्थं । एव यैस्तेजोभिर्युक्ता परिदृश्यसे तान्येवाहान्यासन्निति सबन्ध ॥

त इद्दे॒वानां॑ सध॒माद॑ आसन्नृ॒तावा॑नः क॒वय॑ः पू॒र्व्यास॑ः ।
गू॒ळ्हं ज्योति॑ः पि॒तरो॒ अन्व॑विन्दन्स॒त्यम॑न्त्रा अजनयन्नु॒षास॑म् ॥ ४ ॥

ते । इत् । दे॒वाना॑म् । स॒धऽमाद॑ । आ॒स॒न् । ऋ॒तऽवा॑न । क॒वय॑ । पू॒र्व्यास॑ ।
गू॒ळ्हम् । ज्योति॑ । पि॒तर॑ । अनु॑ । अ॒वि॒न्द॒न् । स॒त्यऽम॑न्त्रा । अ॒ज॒न॒य॒न् । उ॒षस॑म् ॥ ४ ॥

ˇत ˇइत् तेऽङ्गिरस एवर्षीणां मध्ये ˇदेवाना ˇसधमाद सह माद्यन्त ˇआसन् अभवन्। त इत्युक्त इत्याह। ये ˇऋतावान सत्यवन्त ˇकवय अनूचाना । 'ये वा अनूचानास्ते कवय ' (ऐ ब्रा ३८) इति श्रुते । ˇपूर्व्यांस पूर्वकालीना ˇपितर पालयितार सर्वस्याङ्गिरस ˇगूळ्ह तमसावृत ज्योति सौर्यं तेज ˇअन्वविन्दन् लब्धवन्तो मन्त्रसामर्थ्यात् ते[4] ˇसत्यमन्त्रा सत्यस्तुतय सन्त उषासम् उषसम् ˇअजनयन् प्रादुरकुर्वन्। 'तुरीयेण ब्रह्मणाविन्ददत्रि ' (ऋ स ५ ४० ६) 'अत्रय-तमन्वविन्दन् ' (ऋ स ५ ४० ९) इति निगमौ। अत्राङ्गिरसां स्तुत्योषस एव स्तुतिर्ज्ञातव्या॥

स॒मा॒न ऊ॒र्वे अधि॒ संग॑तास॒ः सं जा॑नते॒ न य॑तन्ते मि॒थस्ते ।
ते दे॒वानां॒ न मि॑नन्ति व्र॒तान्यम॑र्धन्तो॒ वसु॑भि॒र्याद॑मानाः ॥ ५ ॥

स॒माने । ऊ॒र्वे । अधि॑ । सम्ऽग॑तास । सम् । जा॒न॒ते॒ । न । य॒त॒न्ते॒ । मि॒थ । ते ।
ते । दे॒वाना॑म् । न । मि॒न॒न्ति॒ । व्र॒तानि॑ । अम॑र्धन्त । वसु॑ऽभि । याद॑माना ॥ ५ ॥

ˇसमाने सर्वेषा साधारणे ˇऊर्वे गोसमूहे पणिभिरपहृते पुनर्लब्धव्ये सति। ˇअधि त्यनर्थक । ˇसगतास मिलिता सन्त ˇते ˇस ˇजानते एकबुद्धयो भवन्ति। ˇन ˇमिथ

१ ख-घ-श-' तव ' नास्ति। २, त-' त्वं °विमुञ्चती ' नास्ति। ३ ञ-त२-सूर्यमे परित्यजती, -सूर्यमेव परित्यजती। ४ ख-ञ-त-श-' ते ' नास्ति।

परस्पर Vयतन्ते। सहैव साधनमनुतिष्ठन्तीत्यर्थः। Vते अङ्गिरस Vदेवाना Vव्रतानि कर्माणि च लक्षणानि Vन Vमिनन्ति न हिंसन्ति। किंतु परिपालयन्तीत्यर्थः। किं कुर्वन्त। Vअमर्ध अहिंसन्त Vवसुभि वासकैरुषसा तेजोभि Vयादमाना गच्छन्त ॥

प्रति॑ त्वा॒ स्तोमै॑रीळते॒ वसि॑ष्ठा उष॒र्बुध॑ः सुभगे तुष्टु॒वांस॑ः ।

गवां॑ ने॒त्री वाज॑पत्नी न उ॒च्छोष॑ः सुजाते प्र॒थ॒मा जर॑स्व ॥ ६ ॥

प्रति॑। त्वा॒। स्तोमै॑ । ई॒ळते॒। वसि॑ष्ठा । उ॒ष॒ऽबुध॑ । सु॒ऽभ॒गे। तु॒स्तु॒ऽवांस॑ ।

गवा॑म्। ने॒त्री। वाज॑ऽपत्नी। न॒ । उ॒च्छ। उष॑ । सु॒ऽजा॒ते। प्र॒थमा। ज॒रस्व॒ ॥ ६ ॥

हे Vसुभगे देव्युष Vत्वा त्वाम् Vउषर्बुध उषसि बुध्यन्त Vतुष्टुवास स्तुवन्त Vवसिष्ठा Vस्तोमै[१] स्तोत्रै Vईळते स्तुवन्ति। Vगवा Vनेत्री प्रापयित्री Vवाजपत्नी अन्नस्य पालयित्री। अ दात्रीत्यर्थः। ईदृशी त्व Vन अस्मदर्थम् Vउच्छ विभाहि। हे Vउष Vसुजाते सुप्रादुर्भावे Vप्रथ इतरदेवेभ्यो मुख्यभूता Vजरस्व ॥

ए॒षा ने॒त्री राध॑सः सू॒नृता॑नामु॒षा उ॒च्छन्ती॑ रिभ्यते॒ वसि॑ष्ठैः ।

दी॒र्घ॒श्रुतं॑ र॒यिम॒स्मे दधा॑ना यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥ ७ ॥

ए॒षा। ने॒त्री। राध॑स । सू॒नृता॑नाम्। उ॒षा । उ॒च्छन्ती॑। रि॒भ्य॒ते॒। वसि॑ष्ठै ।

दी॒र्घ॒ऽश्रु॒तम्। र॒यिम्। अ॒स्मे इति॑। दधा॑ना। यू॒यम्। पा॒त॒। स्व॒स्तिऽभि । सदा॑। न॒ ॥

Vएषा Vउषा Vराधस स्तोतु Vसूनृताना स्तुतीनां Vनेत्री सती Vउच्छन्ती तमो विवासयन्त Vवसिष्ठै वसिष्ठगोत्रोत्पन्नै Vरिभ्यते स्तूयते। Vदीर्घश्रुत दीर्घे श्रूयमाण सर्वत्र प्रसिद्ध Vरयिं धन Vअस्मे अस्मासु Vदधाना धारयन्ती ॥ ॥ २३ ॥

'उपो रुरुचे' इति षडृच सप्तम सूक्त वसिष्ठस्यार्षमुषस्यम्। तथा चानुक्रान्तम्—'उप रुरुचे षट्' इति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग ॥

उपो॑ रुरुचे युव॒तिर्न योषा॒ विश्वं॑ जी॒वं प्र॑सु॒वन्ती॑ च॒रायै॑ ।

अभू॑द॒ग्निः स॒मिधे॒ मानु॑षाणा॒मक॒र्ज्योति॒र्बाध॑माना॒ तमां॑सि ॥ १ ॥

उपो॒ इति॑। रु॒रु॒चे॒। यु॒व॒ति । न। योषा॑। विश्व॑म्। जी॒वम्। प्र॒ऽसु॒वन्ती॑। च॒रायै॑।

अभू॑त्। अ॒ग्नि । स॒म्ऽइधे॑। मानु॑षाणाम्। अक॑ । ज्योति॑ । बाध॑माना। तमां॑सि ॥ १

इयमुषा Vउपो समीप एव सूर्यस्य Vरुरुचे दीप्यते। Vयुवति यौवनोपेता Vयोषा Vन योषिदिव सा यथा वस्त्राभरणादिना पत्यु समीपे प्रदीप्यते तद्वत्। किं कुर्वती। Vविश्व सर्वं Vजीव जीवसघ Vचरायै संचाराय Vप्रसुवन्ती प्रेरयन्ती। किंच Vअग्नि Vमानुषाणा मनुष्याणामर्थाय Vसमिधे Vअभूत् समिन्ध नीयोऽभवत्। कृत्यार्थे केन्। समिद्ध सन् Vतमांसि अन्धकारान् Vबाधमाना बाधमान बाधक Vज्योति तेज सघम् Vअक अकार्षीत्। अथवा। औषस ज्योतिस्तमांसि बाधमाना बाध्यमानान्यक अकरोत् ॥

विश्वं॑ प्र॒ती॒ची स॒प्रथा॒ उद॑स्था॒द्रुश॒द्वासो॒ बिभ्र॑ती शु॒क्रम॑श्वैत् ।

हिर॑ण्यवर्णा सु॒दृशी॑कसंदृ॒ग्गवां॑ मा॒ता ने॒त्र्यह्ना॒मरो॑चि ॥ २ ॥

---

१. ख भ—स्तोतार । २. क्ष—स्तोमभि , त-न-श—स्तोमेभि ।

विश्वम्। प्रतीची। सऽप्रथा। उत्। अस्थात्। रुशत्। वासः। बिभ्रती। शुक्रम्। अश्वैत्।
हिरण्यऽवर्णा। सुदृशीकऽसंदृक्। गवाम्। माता। नेत्री। अह्नाम्। अरोचि ॥ २ ॥

विश्वं कृत्स्नं जगत् प्रति प्रतीची अभिमुखी सप्रथाः सर्वतः पृथुतरा उदस्थात् उदगच्छत्। उदिता च रुशत् दीप्तं शुक्रं तेजोमयं वासः वसनीयं तेजःसमूहं बिभ्रती धारयन्ती अश्वैत् वर्धते। हिरण्यवर्णा हिततरमणीयवर्णोपेता सुदृशीकसंदृक्। संदर्शयतीति संदृक् तेजः। सुष्ठु दर्शनीयं संदृक् तेजो यस्याः सा तादृशी। गवां वाचां गवामेव वा माता निर्मात्री। उषःकाले हि पक्षिमनुष्यादीनां वाचो निर्गच्छन्ति। गवामपि तस्मिन् काले सञ्चारात्तन्निर्मातृत्वम्। अथवा रश्मीनां निर्मात्री। अरोचि रोचते अह्नां नेत्री दिवसानां प्रापयित्री ॥

देवानां चक्षुः सुभगा वहन्ती श्वेतं नयन्ती सुदृशीकमश्वम् ।
उषा अदर्शि रश्मिभिर्व्यक्ता चित्रामघा विश्वमनु प्रभूता ॥ ३ ॥

देवानाम्। चक्षुः। सुऽभगा। वहन्ती। श्वेतम्। नयन्ती। सुऽदृशीकम्। अश्वम्।
उषाः। अदर्शि। रश्मिऽभिः। विऽअक्ता। चित्रऽमघा। विश्वम्। अनु। प्रऽभूता ॥३॥

देवानां चक्षुः चक्षुःस्थानीयं तेजः वहन्ती धारयन्ती सुभगा शोभनधना सुदृशीकं सुदर्शनम् अश्वं सर्वदा गन्तारमादित्यं नयन्ती प्रापयन्ती। किम्। श्वेतं श्वेतवर्णोपेतं सूर्यम्। प्रकाशयुक्तं कुर्वतीत्यर्थः[1]। कीदृश्युषाः। रश्मिभिः स्वकीयैः[2] व्यक्ता अदर्शि दृश्यते च। चित्रामघा विचित्रधना विश्वमनु सर्वं जगदनुलक्ष्य प्रभूता प्रवृद्धा। सर्वजगद्व्यवहारायेत्यर्थः ॥

अन्तिवामा दूरे अमित्रमुच्छोर्वीं गव्यूतिमभयं कृधी नः ।
यावय द्वेष आ भरा वसूनि चोदय राधो गृणते मघोनि ॥ ४ ॥

अन्तिऽवामा। दूरे। अमित्रम्। उच्छ। उर्वीम्। गव्यूतिम्। अभयम्। कृधि। नः।
यवय। द्वेषः। आ। भर। वसूनि। चोदय। राधः। गृणते। मघोनि ॥ ४ ॥

हे उषः अन्तिवामा। अन्ति अस्मदन्तिके वामं वननीयं धनं यस्याः सा अन्तिवामा। त्वम् अमित्रम् अस्मच्छत्रुं दूरे अस्मत्तो विप्रकृष्टदेशे वर्तमानं कृत्वा व्युच्छ विभाहि। यथामित्रो दूरे भवति तथा व्युच्छेत्यर्थः। तथा उर्वीं गव्यूतिं भूमिम् अभयं नः अस्माकं कृधि कुरु। किंच द्वेषः अस्मद्द्वेष्टॄन् यावय अस्मत्तः पृथक्कुरु। वसूनि[3] शत्रूणां धनानि आ भर आहर[3]। राधः धनं चोदय प्रेरय गृणते स्तुवते मह्यं हे मघोनि धनवति ॥

अस्मे श्रेष्ठेभिर्भानुभिर्वि भाह्युषो देवि प्रतिरन्ती न आयुः ।
इषं च नो दधती विश्ववारे गोमदश्वावद्रथवच्च राधः ॥ ५ ॥

अस्मे इति। श्रेष्ठेभिः। भानुऽभिः। वि। भाहि। उषः। देवि। प्रऽतिरन्ती। नः। आयुः।
इषम्। च। नः। दधती। विश्वऽवारे। गोऽमत्। अश्वऽवत्। रथऽवत्। च। राधः ॥५॥

हे उषो देवि अस्मे अस्मभ्यं श्रेष्ठेभिः प्रशस्यैः भानुभिः रश्मिभिः प्रकाशैः वि भाहि प्रकाशय। किं कुर्वती। नः अस्माकम् आयुः आयुष्यं प्रतिरन्ती वर्धयन्ती। हे विश्व-

---

१ घ-झ-त-न—कुर्वती°, श—करोती°। २ श—स्वकीयैः किरणैः। ३ ख-झ-त-न-भ-श—‘वसूनि आहर’ नास्ति।

वारे विश्वै संभजनीये देवि Vन अस्मभ्यम् Vइषम् अन्नं Vच Vगोमत्[1] गोभिर्बहुभिरुपेतम् Vअश्वाव अश्वैश्चोपेत Vरथवत्[2] रथैरुपेत[2] Vराध धन Vच Vदधती वि भाहीति ॥

यां त्वा दिवो दुहितर्वर्धयन्त्युषः सुजाते मतिभिर्वसिष्ठाः ।
सास्मासु धा रयिमृष्वं बृहन्तं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

याम् । त्वा । दिव । दुहित । वर्धयन्ति । उष । सुऽजाते । मतिऽभि । वसिष्ठा ।
सा । अस्मासु । धा । रयिम् । ऋष्वम् । बृहन्तम् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥६।

हे Vदिवो Vदुहित Vउष Vसुजाते शोभनजनने Vया Vत्वा त्वां Vमतिभि स्तोत्रै Vवसिष्ठा Vवर्धयन्ति Vसा त्वम् Vअस्मासु वसिष्ठेषु Vऋष्वं प्रदीप्त Vबृहन्त महान्त Vरयिं धन Vधा धेहि ॥ ॥ २४ ।

'प्रति केतव' इति पञ्चर्चमष्टम सूक्त वासिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमुषस्यम्। 'प्रति पञ्च' इत्यनुक्रमणिका। उक्तो विनियोग ॥

प्रति केतवः प्रथमा अदृश्रन्नूर्ध्वा अस्या अञ्जयो वि श्रयन्ते ।
उषो अर्वाचा बृहता रथेन ज्योतिष्मता वाममस्मभ्यं वक्षि ॥ १ ॥

प्रति । केतव । प्रथमा । अदृश्रन् । ऊर्ध्वा । अस्या । अञ्जय । वि । श्रयन्ते ।
उष । अर्वाचा । बृहता । रथेन । ज्योतिष्मता । वामम् । अस्मभ्यम् । वक्षि ॥ १ ॥

Vअस्या Vप्रथमा प्रथमोत्पन्ना Vकेतव प्रज्ञापका रश्मय Vप्रति Vअदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते। अस्या Vअञ्जय व्यञ्जका रश्मय Vऊर्ध्वा ऊर्ध्वमुखा Vवि Vश्रयन्ते विविध सर्वत्र[3] श्रयन्ति[3]। हे Vउष देवि Vअर्वाचा अस्मदभिमुखेनागच्छता Vबृहता महता Vज्योतिष्मता तेजोवता Vरथेन Vअस्मभ्य Vवाम वननीय धन[4] Vवक्षि वहसि ॥

प्रति षीमग्निर्जरते समिद्धः प्रति विप्रासो मतिभिर्गृणन्तः ।
उषा याति ज्योतिषा बाधमाना विश्वा तमांसि दुरिताप देवी ॥ २ ॥

प्रति । सीम् । अग्नि । जरते । सम्ऽइद्ध । प्रति । विप्रास । मतिऽभि । गृणन्त ।
उषा । याति । ज्योतिषा । बाधमाना । विश्वा । तमांसि । दुःऽइता । अप । देवी ॥ २ ॥

Vअग्नि Vसमिद्ध सन् Vसीं सर्वत Vप्रति Vजरते अभिवर्धते। Vविप्रास विप्रा मेधाविन ऋत्विजश्च Vमतिभि स्तुतिभिरुषस Vगृणन्त स्तुवन्तो जरन्ते। Vउषा च Vदेवी Vज्योतिषा Vविश्वा सर्वाणि Vतमांसि Vदुरिता अस्मद्दुरितानि Vअप Vबाधमाना Vयाति ऊर्ध्वं गच्छति ॥

एता उ त्याः प्रत्यदृश्रन्पुरस्ताज्ज्योतिर्यच्छन्तीरुषसो विभातीः ।
अजीजनन्त्सूर्यं यज्ञमग्निमपाचीनं तमो अगादजुष्टम् ॥ ३ ॥

एता । ऊँ इति । त्या । प्रति । अदृश्रन् । पुरस्तात् । ज्योति । यच्छन्ती । उषस । विऽभाती ।
अजीजनन् । सूर्यम् । यज्ञम् । अग्निम् । अपाचीनम् । तम । अगात् । अजुष्टम् ॥ ३ ॥

---

१. ख-क्ष-त-न-भ-श–'गोमत्' नास्ति। २ ख-क्ष-त३ ४-न-भ श– 'रथवत् रथैरुपेत' नास्ति।
३ ख-क्ष-त-न-भ-श–सर्वत्राश्रयंति। ४ ख-क्ष-त-न-भ-श–धनमस्मभ्यं।

vएता vउ। उ इति पूरण । vत्या ता प्रसिद्धा एता vविभाती विभात्यो विभानं कुर्वत्य vज्योति तेज vयच्छन्ती· प्रयच्छन्त्य vउषस vपुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि vप्रत्यदृश्रन् प्रतिदृश्यन्ते। ता उषस· vसूर्यं vयज्ञमग्निं च vअजीजनन् प्रादुरकुर्वन्। उषस उदयानन्तरं तेषां संभवात्तज्जनकत्वमुपचर्यते। किंच vअपाचीन नीचीनम् vअजुष्टम् अप्रियम्। सर्वेषां दृष्टिनिरोधकत्वादप्रियत्वम्। तादृश vतम vअगात् अपगतमभूत्॥

अचेति दिवो दुहिता मघोनी विश्वे पश्यन्त्युषसं विभातीम्।
आस्थाद्रथं स्वधया युज्यमानमा यमश्वासः सुयुजो वहन्ति ॥ ४ ॥

अचेति। दिव । दुहिता। मघोनी। विश्वे। पश्यन्ति। उषसम्। विऽभातीम्।
आ। अस्थात्। रथम्। स्वधया। युज्यमानम्। आ। यम्। अश्वास । सुऽयुज । वहन्ति ॥४॥

vदिवो vदुहिता vमघोनी धनवत्युषा vअचेति सर्वैर्ज्ञायते। vविश्वे सर्वेऽपि प्राणिन vविभातीम् उच्छन्तीम् vउषस vपश्यन्ति। तादृशी देवी vस्वधया अन्नेन vयुज्यमान vरथम् vआस्थात् आतिष्ठत् आरोहति। vय रथं vसुयुज शोभनयोजना vअश्वास अश्वा vआ vवहन्ति अभिमतदेश प्रापयन्ति त रथमास्थादिति॥

प्रति त्वाद्य सुमनसो बुधन्तास्माकासो मघवानो वयं च।
तिल्विलायध्वमुषसो विभातीर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

प्रति। त्वा। अद्य। सुऽमनस । बुधन्त। अस्माकास । मघऽवान । वयम्। च।
तिल्विलायध्वम्। उषस । विऽभाती । यूयम्। पात। स्वस्तिऽभि । सदा। न ॥ ५॥

हे उष vत्वा त्वाम् vअद्य अस्मिन् काले vसुमनस शोभनस्तुतिका vमघवान हविर्लक्षणाभवन्त· vअस्माकास अस्माका अस्मदीया पुरुषा ऋत्विज । यद्वा। मघवान इत्येतद्वयमित्येतस्य विशेषणम्। हविष्मन्तो वयम्। vप्रति vबुधन्त प्रत्यबोधयन् स्तुतिभि । हे vउषस यूय च vविभाती व्युच्छन्त्य सत्य vतिल्विलायध्व जगत् स्निग्धभूमिक कुरुत। 'तिल स्नेहने' इत्यस्मात्तिलु । तिलुरिला भूमिर्यस्य तत्तिल्विलम्। तद् कुरुत। शिष्ट स्पष्टम्॥ ॥ २५ ॥

'व्युषा आव' इति पञ्चर्चं नवम सूक्त वसिष्ठस्यार्षमुषस्य त्रैष्टुभम्। 'व्युषा' इत्यनुक्रमणिका। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग ॥

व्यु१षा आवः पथ्या३ जनानां पञ्च क्षितीर्मानुषीर्बोधयन्ती।
सुसंदृग्भिरुक्षभिर्भानुमश्रेद्वि सूर्यो रोदसी चक्षसावः ॥ १ ॥

वि। उषा । आव । पथ्या। जनानाम्। पञ्च। क्षिती । मानुषी । बोधयन्ती।
सुसदृक्ऽभि । उक्षऽभि । भानुम्। अश्रेत्।
वि। सूर्य । रोदसी इति। चक्षसा। आवरित्याव ॥ १ ॥

vजनानां सर्वप्राणिनां vपथ्या पथि हिता vउषा vवि vआव व्यौच्छत्। यद्वा। जनानां हिताय व्यौच्छदिति योज्यम्। किं कुर्वती। vमानुषी मनुष्यरूपा, vपञ्च vक्षिती निषादपञ्चमांश्चतुरो वर्णान् vबोधयन्ती। ईदृश्युषा vसुसदृग्भि । सदृश्यते संदर्शयतीति वा सदृक् तेज ।

सुतेजोभि vउक्षभि' गोभि vभानुमश्रेत्। 'अरुणैरुषा आजिमधावत्' (ऐ ब्रा ४ ९) इ हि श्रुति। 'अरुण्यो गाव उषसाम्' (नि १ १५ ७) इति निरुक्तम्। vसूर्यं च vरोद द्यावापृथिव्यौ तमोयुक्ते vचक्षसा प्रकाशकेन तेजसा vवि vआव विवृणोति ॥

व्यञ्जते दिवो अन्तेष्वक्तून्विशो न युक्ता उषसो यतन्ते ।
सं ते गावस्तम आ वर्तयन्ति ज्योतिर्यच्छन्ति सवितेव बाहू ॥ २ ॥

वि । अञ्जते । दिव । अन्तेषु । अक्तून् । विशे । न । युक्ता । उषसे । यतन्ते ।
सम् । ते । गाव । तम । आ । वर्तयन्ति । ज्योति । यच्छन्ति । सविताऽइव । बाहू इति ॥२

vउषस vअक्तून् तेजांसि vदिव अन्तरिक्षस्य vअन्तेषु पर्यन्तप्रदेशेषु vव्यञ्जते व्यक्तं कुर्वन्तीत्यर्थं। vयुक्ता परस्पर सयुक्ता vविशो vन प्रजा इव सेना इव vयतन्ते प्रयतन्ते तमोनाशनाअत्र गमनाय वा। अथ प्रत्यक्षवाद। हे उष vते तव vगाव रश्मय vतम अन्धकारं vस vआ vवर्तयन्ति नाशयन्ति vज्योति तेजो vयच्छन्ति प्रयच्छन्ति। vसविता सूर्यं vबाहू vइव ॥

अभूदुषा इन्द्रतमा मघोन्यजीजनत्सुविताय श्रवांसि ।
वि दिवो देवी दुहिता दधात्यङ्गिरस्तमा सुकृते वसूनि ॥ ३ ॥

अभूत् । उषा । इन्द्रऽतमा । मघोनी । अजीजनत् । सुविताय । श्रवांसि ।
वि । दिव । देवी । दुहिता । दधाति । आङ्गिरऽतमा । सुऽकृते । वसूनि ॥ ३ ॥

vइन्द्रतमा सर्वस्येश्वरतमा vमघोनी धनवती vउषा vअभूत् प्रादुरभूत्। vसुविताय कल्याणाय vश्रवांसि अन्नानि vअजीजनत् उदपादयत्। प्रकाशितवतीत्यर्थं। vदिव vदुहिता vअङ्गिरस्तमा गन्तृतमा। यद्वा। अङ्गिरोगोत्रैर्भारद्वाजै सह रात्रेरप्युत्पत्ते राज्यवसानस्योषारूपत्वादङ्गिरस्तमेत्युच्यते। भारद्वाजै रात्रे सहोत्पत्तिरनुक्रमण्यामुक्ता–'रात्री कुशिक सौभरो रात्रिर्वा भारद्वाजी' (अनु १० १२७) इति। तादृश्युषा vसुकृते यजमानाय vवसूनि धनानि vवि vदधाति करोति ॥

तावदुषो राधो अस्मभ्यं रास्व यावत्स्तोतृभ्यो अरदो गृणाना ।
यां त्वा जज्ञुर्वृषभस्या रवेण वि दृळ्हस्य दुरो अद्रेरौर्णोः ॥ ४ ॥

तावत् । उष । राधे । अस्मभ्यम् । रास्व । यावत् । स्तोतृऽभ्य । अरद । गृणाना ।
याम् । त्वा । जज्ञु । वृषभस्य । रवेण । वि । दृळ्हस्य । दुर । अद्रे । और्णो ॥ ४ ॥

हे vउष vयावत् vराध धन vस्तोतृभ्य पूर्वम् vअरद दत्तवत्यसि vतावत् राधो धन vगृणाना स्तूयमाना vअस्मभ्यम् अपि vरास्व देहि। vया vत्वा त्वां vवृषभस्य vरवेण। लुप्तोपमैषा। वृषभस्येति कर्मणि षष्ठी। वृषभ रवेणेव त्वा प्रकाशेन vजज्ञु जानन्ति प्राणिन। अथवा वृषभस्य प्रवृद्धस्य स्तोत्रस्य रवेण शब्देन जज्ञु ज्ञापयन्ति। vदृळ्हस्य दृढस्य vअद्रे' vदुर द्वाराणि पणिभिर्गां प्रवेश्य पिहितानि vवि vऔर्णो विवृतान्यकरो ॥

देवंदेवं राधसे चोदयन्त्यस्मद्र्यक्सूनृता ईरयन्ती ।
व्युच्छन्ती नः सनये धियो धा यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

देवम्ऽदेवम् । राधसे । चोदयन्ती । अस्मद्र्यक् । सूनृता । ईरयन्ती ।
विऽउच्छन्ती । न । सनये । धिय । धा । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न' ॥५॥

vदेवदेव सर्वमपि स्तोतार vराधसे धनाय vचोदयन्ती प्रेरयन्ती vअस्मत्र्यक् अस्मदभिमुख vसूनृता वचासि vईरयन्ती प्रेरयन्ती vव्युच्छन्ती व्युच्छन कुर्वती vन अस्माक vसनये दानाय धनलाभाय vधिय बुद्धी vधा धेहि । शिष्ट स्पष्टम् ॥　　॥२६॥

'प्रति स्तोमेभि ' इति तृचात्मक दशम सूक्त वसिष्ठस्यार्ष त्रैष्टुभमुषस्यम् । 'प्रति तृचम्' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोग ॥

प्रति स्तोमेभिरुषसं वसिष्ठा गीर्भिर्विप्रासः प्रथमा अबुध्रन् ।
विवर्तयन्तीं रजसी समन्ते आविष्कृण्वतीं भुवनानि विश्वा ॥ १ ॥

प्रति । स्तोमेभि । उषसम् । वसिष्ठा । गी ऽभि । विप्रास । प्रथमा । अबुध्रन् ।
विऽवर्तयन्तीम् । रजसी इति । समन्ते इति सम्ऽअन्ते । आवि ऽकृण्वतीम् । भुवनानि । विश्वा ॥ १॥

vविप्रास मेधाविन vवसिष्ठा वसिष्ठगोत्रा vस्तोमेभि स्तोतृभि प्रयुज्यमाना[1] vगीर्भि स्तुतिभि vप्रथमा इतरयजमानेभ्य पूर्वभूता सन्त vउषस vप्रति vअबुध्रन् प्रतिबोधयन्ति । कीदृशीमुषस च । vरजसी द्यावापृथिव्यौ vसमन्ते समानपर्यन्ते एकीभूतप्रान्ते vविवर्तयन्तीं व्यावर्तयन्तीं vविश्वा सर्वाणि vभुवनानि भूतजातानि vआविष्कृण्वती प्रकटीकुर्वती स्वभासा ॥

एषा स्या नव्यमायुर्दधाना गूढ्वी तमो ज्योतिषोषा अबोधि ।
अग्र एति युवतिरह्रयाणा प्राचिकितत्सूर्यं यज्ञमग्निम् ॥ २ ॥

एषा । स्या । नव्यम् । आयु । दधाना । गूढ्वी । तम । ज्योतिषा । उषा । अबोधि ।
अग्रे । एति । युवति । अह्रयाणा । प्र । अचिकितत् । सूर्यम् । यज्ञम् । अग्निम् ॥ २ ॥

vएषा vउषा vस्या सा गतदिवसेषु प्रसिद्धा दृश्यमानैषा[2] vनव्य नवतरम् vआयु आयुष्यम् । यौवनमित्यर्थं । तादृश vदधाना धारयन्ती vगूढ्वी गूढ vतम अन्धकार vज्योतिषा स्वतेजसा निवारयन्ती vअबोधि बुध्यते । vअग्रे पुरोदेशे सूर्यस्य पुरस्तादेवानामग्रे वा । इतरदेवेभ्य पूर्वमित्यर्थं । vयुवति नित्यतरुणी सर्वत्र मिश्रयन्ती वा vअह्रयाणा । लुप्तोपमैषा । अलज्जा युवतिरिव । सा यथा पत्युरग्रे सचरति तद्वत् सूर्यस्य पुरस्तात् vएति । एवभूता सती vसूर्य vयज्ञमग्निं च vप्राचिकितत् प्रज्ञापयति ॥

अश्वावतीर्गोमतीर्न उषासो वीरवतीः सदमुच्छन्तु भद्राः ।
घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥

अश्वऽवती । गोऽमती । न । उषस । वीरऽवती । सदम् । उच्छन्तु । भद्रा ।
घृतम् । दुहाना । विश्वत । प्रऽपीता । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न. ॥३॥

vअश्वावती बहुभिरस्मभ्य प्रदेयैरश्वैस्तद्वत्य तथा vगोमती गोमत्यो गोप्रदा vवीरवती वीरवत्य पुत्रप्रदा अत एव vभद्रा स्तुत्या vउषास उषस vसद सर्वदा vउच्छन्तु । पुन कीदृश्य । vघृतम् उदक vदुहाना दोग्ध्र्य vविश्वत vप्रपीता सर्वत प्रवृद्धा । यूय पातेति गतम् ॥　॥२७॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्द निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वर ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टमे पञ्चमोऽध्याय समाप्त ॥

---

१ ख–प्रयुज्यमानाभि । २ ख–दृश्यमाना, ञ-त-श–अदृश्यमानैषा ।

॥ श्रीगणेशायनम ॥

यस्य नि श्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् ।
निर्ममे तमह वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठो व्याख्यायते । सप्तमे मण्डले पञ्चमेऽनुवाके दश सूक्तानि व्याकृतानि । ‘ प्रत्यु अदर्शि’ इति षडृचमेकादर्श सूक्त वसिष्ठस्यार्षमुषस्यम् । प्रथमाद्या अयुजो बृहत्यो द्वितीयाद्या युज· सतोबृहत्य तथा चानुक्रान्तं—‘ प्रत्यु षट् प्रागाथम् ’ इति । प्रातरनुवाक उषस्ये क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ प्रत्यु अदर्शि सह वामेनेति बार्हतम् ’ (आश्व श्रौ ४ १४) इति ॥

प्रत्यु अदर्श्यायत्यु१च्छन्ती दुहिता दिवः ।
अपो महि व्ययति चक्षसे तमो ज्योतिष्कृणोति सूनरी ॥ १ ॥

प्रति । ऊँ इति । अदर्शि । आऽयती । उच्छन्ती । दुहिता । दिव ।
अपो इति । महि । व्ययति । चक्षसे । तम । ज्योति । कृणोति । सूनरी ॥ १ ॥

vआयती आगच्छन्ती व्युच्छन्ती तमासि विवासयन्ती वर्जयन्ती vदिव द्युलोकस्य सूर्यस्य vदुहिता पुत्री एवभूतोषा vप्रति vअदर्शि सर्वैं प्रतिदृश्यते । vउ इति पूरक । सैषा[1] vमहि महत् vत नैशमन्धकारम् । अप उ इति निपातद्वयसमुदायोऽपेत्यस्यार्थे । vअपो vव्ययति अपवृणोति । किमर्थं vचक्षसे दर्शनार्थम् । एवं कृत्वा vसूनरी जनाना सुष्ठु नेत्र्युषा· vज्योति प्रकाश vकृणोति करोति ।

उदुस्रियाः सृजते सूर्यः सचाँ उद्यन्नक्षत्रमर्चिवत् ।
तवेदुषो व्युषि सूर्यस्य च सं भक्तेन गमेमहि ॥ २ ॥

उत् । उस्रिया । सृजते । सूर्य । सचा । उत्ऽयत् । नक्षत्रम् । अर्चिऽवत् ।
तव । इत् । उष । विऽउषि । सूर्यस्य । च । सम् । भक्तेन । गमेमहि । ॥ २ ॥

vसूर्य सर्वस्य प्रेरक आदित्य vउस्रिया· रश्मीन् vसचा सह युगपदेव vउत् vसृजते उद्गम यति । तथा vउद्यत् उद्गच्छत् प्रादुर्भवत् vनक्षत्र नभसि दृश्यमान ग्रहनक्षत्रादिकम् vअर्चिवत् दीप्तिमत् करोति । सौरेण तेजसा हि नक्तं चन्द्रप्रभृतीनि नक्षत्राणि भासन्ते । ‘ सुषुम्ण सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वं ’ (वा स १८ ४०) इति हि निगम । एव च सति[2] हे vउष उषोदेवते vतव vसूर्यस्य vच vव्युषि विवासने प्रकाशने सति vभक्तेन अन्नेन vस vगमेमहि वय सगच्छेमहि । इच्छब्द पूरक ॥

प्रति त्वा दुहितर्दिव उषो जीरा अभुत्स्महि ।
या वहसि पुरु स्पार्हं वनन्वति रत्नं न दाशुषे मयः ॥ ३ ॥

प्रति । त्वा । दुहित । दिव । उष । जीरा । अभुत्स्महि ।
या । वहसि । पुरु । स्पार्हम् । वनन्ऽवति । रत्नम् । न । दाशुषे । मय ॥ ३ ॥

हे vदिव vदुहित दिवोऽन्तरिक्षाज्जायमाने हे vउष उषोदेवते vत्वा त्वां vजीरा क्षिप्रकारिणो वय vप्रति vअभुत्स्महि प्रतिबोद्धारो भवेम । हे vवनन्वति । वनन सभजन सभक्तव्य धनं वा । तद्वति

---

१ झ-त१-२—सोषा । २ ख-म्र-त-न-भ-श—सति हि ।

vया त्व vपुरु बहु vस्पार्हं स्पृहणीय धन vवहसि प्रापयसि vदाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय vरत्न vन रमणीय धनमिव vमय सुख च या त्व वहसि तां त्वां प्रत्यभुत्स्महीत्यन्वय ॥

उच्छन्ती या कृणोषि मंहना महि प्रख्यै देवि स्वर्दृशे ।
तस्यास्ते रत्नभाजं ईमहे वयं स्याम मातुर्न सूनवः ॥ ४ ॥

उच्छन्ती । या । कृणोषि । महना । महि । प्रऽख्यै । देवि । स्व । दृशे ।
तस्या । ते । रत्नऽभाजं । ईमहे । वयम् । स्याम । मातु । न । सूनव ॥ ४ ॥

हे vमहि महति vदेवि दानादिगुणयुक्त उषोदेवते व्युच्छन्ती तमासि वर्जयन्ती vमहना महिम्ना युक्ता। यद्वा। महतिर्दानकर्मा। दानयुक्ता। vया त्व vस्व सर्वं जगत् vप्रख्यै प्रबोधनार्थं vदृशे दर्शनार्थं च vकृणोषि करोषि vतस्या तादृश्या vरत्नभाज रत्नाना रमणीयाना धनानां भाजयित्र्या सेवयित्र्या vईमहे याचामहे। किम्। रत्नभाज इति समभिव्याहाराद्रत्नानीति गम्यते। अपि च vवय तव प्रियतमा vस्याम भवेम। vमातुर्न vसूनव । यथा मातुर्जनन्या सूनव पुत्रा प्रियतमा भवन्ति तद्वत् ॥

तच्चित्रं राध आ भरोषो यद्दीर्घश्रुत्तमम् ।
यत्ते दिवो दुहितर्मर्तभोजनं तद्रास्व भुनजामहै ॥ ५ ॥

तत् । चित्रम् । राध । आ । भर । उष । यत् । दीर्घश्रुत्ऽतमम् ।
यत् । ते । दिव । दुहित । मर्तऽभोजनम् । तत् । रास्व । भुनजामहै ॥ ५ ॥

हे vउष vतच्चित्र चायनीय vराध धनम् vआ vभर आहर। अस्मभ्यं प्रयच्छ। vयत्[1] धनं vदीर्घश्रुत्तम देशकालयोर्विप्रकर्षेऽप्यतिशयेन श्रोतव्यम्। अपि च हे vदिवो vदुहित vते तव त्वया देय vमर्तभोजन मर्ताना मनुष्याणा भोगयोग्य vयत् अन्नमस्ति vतत् vरास्व देह्यस्मभ्यम्। वय च त्वद्दत्त धनमन्न च vभुनजामहै अभ्यवहरेम ॥

श्रवः सूरिभ्यो अमृतं वसुत्वनं वाजाँ अस्मभ्यं गोमतः ।
चोदयित्री मघोनः सूनृतावत्युषा उच्छदप स्रिधः ॥ ६ ॥

श्रव । सूरिऽभ्य । अमृतम् । वसुऽत्वनम् । वाजान् । अस्मभ्यम् । गोऽमत ।
चोदयित्री । मघोन । सूनृताऽवती । उषा । उच्छत् । अप । स्रिध ॥ ६ ॥

हे उष vसूरिभ्य स्तोतृभ्योऽस्मभ्यम् vअमृतं मरणरहित नित्य vवसुत्वन वासक वसुत्वयुक्त वा vश्रव श्रवणीय यशो रास्वेत्यनुषङ्ग । तथा vगोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तान् vवाजान् अन्नानि च vअस्मभ्य रास्व। शिष्ट परोक्षकृत । vमघोन हविष्मतो यजमानस्य vचोदयित्री प्रेरयित्री vसूनृतावती। प्रियसत्यात्मिका वाक्सूनृता। तद्वती vउषा vस्रिध शोषकाञ्छत्रून् vअप vउच्छत् अपगमयतु ॥ ॥१॥

‘इन्द्रावरुणा’ इति दशर्चं द्वादश सूक्त वसिष्ठस्यार्षं जागतम्। इदमादीनि चत्वारि सूक्तानीन्द्रावरुणदेवतानि। तथा चानुक्रान्तम्—‘इन्द्रावरुणा दशैन्द्रावरुण ह जागत तु’ इति। तृतीये सवन उक्थ्ये प्रशास्तु शस्त्र एतत्सूक्तम्। सूत्रित च—‘इन्द्रावरुणा युवमा वां राजानौ’ (आश्व श्रौ ६ १) इति ॥

---

१ ज्ञ-त१—तत्।

इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नो विशे जनाय महि शर्म यच्छतम् ।
दीर्घप्रयज्युमति यो वनुष्यति वयं जयेम पृतनासु दूढ्यः ॥ १ ॥

इन्द्रावरुणा । युवम् । अध्वराय । न । विशे । जनाय । महि । शर्म । यच्छतम् ।
दीर्घऽप्रयज्युम् । अति । य । वनुष्यति । वयम् । जयेम । पृतनासु । दुःऽध्य ॥ १ ॥

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ युव युवां न अस्माक विशे निवेशयित्रे परिचारकाय जनाय पुत्रपौत्रादिलक्षणाय अध्वराय यज्ञानुष्ठानार्थं महि महत् शर्म गृह सुख वा यच्छत प्रयच्छतम् । अपि च दीर्घप्रयज्यु दीर्घप्रततयज्ञमस्मदीय जन य शत्रु अति वनुष्यति अतिजिघांसति पृतनासु सग्रामेषु दूढ्य दुर्धियो दुष्टाभिसधींस्ताञ्छत्रून् वय जयेम अभिभवेम ॥

सम्राळन्यः स्वराळन्य उच्यते वां महान्ताविन्द्रावरुणा महावसू ।
विश्वे देवासः परमे व्योमनि सं वामोजो वृषणा सं बलं दधुः ॥ २ ॥

सम्ऽराट् । अन्य । स्वऽराट् । अन्य । उच्यते । वाम् ।
महान्तौ । इन्द्रावरुणा । महावसू इति महाऽवसू ।
विश्वे । देवास । परमे । विऽओमनि । सम् । वाम् । ओज । वृषणा । सम् । बलम् । दधु ॥२॥

द्वितीय पाद परोक्षकृत शिष्टा प्रत्यक्षकृता । हे इन्द्रावरुणौ वा युवयोर्मध्ये अन्य एको वरुण सम्राट् सम्यग्राजमान इति उच्यते । 'ता सम्राजा घृतासुती' (ऋ सं २ ४१ ६) इत्यादिषु कीर्त्यते । अन्य इन्द्र स्वराट् स्वयमेवान्यनिरपेक्षयैव राजमान इत्युच्यते । 'स्वराळिन्द्रो दमे' (ऋ स १ ६१ ९) इत्यादिषु कीर्त्यते । तथाविधौ इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ महान्तौ गुणैरधिकौ महावसू महाधनौ च भवत । हे वृषणा कामाना वर्षिताराविन्द्रावरुणौ वा युवां परमे व्योमनि उत्कृष्टे आकाशे विश्वे देवास सर्वे देवा ओज सं दधु समयोजयन् शरीरदार्ढ्यार्थं । तद्धेतुभूत तदोज इत्युच्यते । स्मर्यते च—'ओजो नामाष्टमी दशा' इति । तथा बल वृत्रवधादे कार्यस्य हेतुभूत सामर्थ्यं च युवाभ्यां स दधु समयोजयन् ॥

अन्वपां खान्यतृन्तमोजसा सूर्यमैरयतं दिवि प्रभुम् ।
इन्द्रावरुणा मदे अस्य मायिनोऽपिन्वतमपितः पिन्वतं धियः ॥ ३ ॥

अनु । अपाम् । खानि । अतृन्तम् । ओजसा । आ । सूर्यम् । ऐरयतम् । दिवि । प्रऽभुम् ।
इन्द्रावरुणा । मदे । अस्य । मायिन । अपिन्वतम् । अपित । पिन्वतम् । धिय ॥ ३ ॥

हे इन्द्रावरुणौ अपाम् उदकानां खानि द्वाराणि वृत्रेण पिहितानि ओजसा बलेन अनु अतृन्तम् अन्वविध्यतम् । आवरकस्य वृत्रस्य वधेन वृष्टिप्रतिबन्ध निराकृतवन्तावित्यर्थं । तथा सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्य दिवि अन्तरिक्षे प्रभु प्रभूत सन्तम् आ ऐरयतम् अभ्यगमयतम् । स्वर्भानुनावृत सूर्यं तद्वधेन प्रकाशितवन्तावित्यर्थं । हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ मायिन प्रज्ञाकरस्य अस्य सोमस्य पानेन मदे हर्षे सति अपित जलरहिता नदी अपिन्वत जलेनापूरयतम् । तथा च निविस्पदमाम्नायते—'अस्य मदे जरितरिन्द्रोऽजिन्वदज्ञुवोऽपिन्वदपित' (शा श्रौ ८ २५ १) इति । अपि च धिय कर्माण्यस्माभिरनुष्ठितानि कर्माणि पिन्वत सिञ्चत फलेन पूरयतम् ॥

युवामिद्युत्सु पृतनासु वह्नयो युवां क्षेमस्य प्रसवे मितज्ञवः ।
ईशाना वस्व उभयस्य कारव इन्द्रावरुणा सुहवा हवामहे ॥ ४ ॥

युवाम् । इत् । युत्ऽसु । पृतनासु । वह्नय । युवाम् । क्षेमस्य । प्रऽसवे । मितऽज्ञव ।
ईशाना । वस्व । उभयस्य । कारव । इन्द्रावरुणा । सुऽहवा । हवामहे ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणौ vवह्नय हविषा स्तोत्राणा वा वोढार ऋत्विज vयुत्सु युद्धेषु vपृतनासु शत्रुसेनासु रक्षणार्थं vयुवामित् युवामेव हवन्ते आह्वयन्ति । vमितज्ञव सकुचितजानुका अङ्गिरसोऽपि vक्षेमस्य रक्षणस्य vप्रसवे उत्पादने निमित्तभूते सति vयुवाम् एव हवन्ते । अत कारणात् हे इन्द्रावरुणौ vकारव स्तोतारो वयमपि vउभयस्य दिव्यस्य पार्थिवस्य च vवस्व वसुनो धनस्य vईशाना ईश्वरौ vसुहवा सुखेन ह्वातव्यौ युवामेव vहवामहे आह्वयामहे ॥

इन्द्रावरुणा यदिमानि चक्रथुर्विश्वा जातानि भुवनस्य मज्मना ।
क्षेमेण मित्रो वरुणं दुवस्यति मरुद्भिरुग्रः शुभमन्य ईयते ॥ ५ ॥

इन्द्रावरुणा । यत् । इमानि । चक्रथु । विश्वा । जातानि । भुवनस्य । मज्मना ।
क्षेमेण । मित्र । वरुणम् । दुवस्यति । मरुत्ऽभि । उग्र । शुभम् । अन्य । ईयते ॥ ५ ॥

हे इन्द्रावरुणौ vयत् यौ युवां vभुवनस्य लोकस्य सबन्धीनि vइमानि परिदृश्यमानानि vविश्वा सर्वाणि vजातानि जनिमन्ति भूतजातानि vमज्मना आत्मीयेन बलेन vचक्रथु कृतवन्तौ तयोर्युवयोर्मध्य एक vवरुण vक्षेमेण रक्षणहेतुना vमित्र देव vदुवस्यति परिचरति । मित्रावरुणौ हि परस्पर प्राप्तसख्यौ । अत एव सहचरौ दृश्येते । vअन्य एक इन्द्र vमरुद्भि मरुद्गणै vउग्र उद्गूर्णबल सन् vशुभ शोभनमलकारम् vईयते प्राप्नोति । यद्वा । मरुद्भिर्मध्यस्थानैर्देवगणै सार्धमुग्र ओजस्वीन्द्र शुभमुदकमीयते प्रेरयति ॥ ॥ २ ॥

महे शुल्काय वरुणस्य नु त्विष ओजो मिमाते ध्रुवमस्य यत्स्वम् ।
अजामिमन्यः श्नथयन्तमातिरद्दभ्रेभिरन्यः प्र वृणोति भूयसः ॥ ६ ॥

महे । शुल्काय । वरुणस्य । नु । त्विषे । ओज । मिमाते इति । ध्रुवम् । अस्य । यत् । स्वम् ।
अजामिम् । अन्य । श्नथयन्तम् । आ । अतिरत् । दभ्रेभि । अन्य । प्र । वृणोति । भूयस ॥६॥

vवरुणस्य । उपलक्षणमेतत् । इन्द्रस्य वरुणस्य च vत्विषे दीप्त्यर्थम् vओज बल vनु क्षिप्र vमिमाते स्तोत्रेण निर्मिमाते यजमानपत्न्यौ । स्तोत्रेण हि बल जायते । किमर्थम् । vमहे महते vशुल्काय धनाय । ईदृशस्य धनस्य लाभार्थम् । vअस्य इन्द्रस्य वरुणस्य च vध्रुव नित्य vस्व स्वकीयमसाधारण vयत् ओज विद्यते तदोजो मिमात इत्यन्वय । तयोरिन्द्रावरुणयो vअन्य एको वरुण vअजामिम् अबन्धुमस्तुवन्त vश्नथयन्त हिंसन्त कर्माण्यकुर्वन्तमस्तोतारमयजमान च vआतिरत् अभिहन्ति । vअन्य एक इन्द्र vदभ्रेभि अल्पैरेवोपायै vभूयस बहुतराञ्छत्रून् vप्र vवृणोति प्रकर्षेणावृतान् बाधितान् करोति । यद्वा । भूयसो यजमानान् प्र वृणोति प्रवरानुत्कृष्टान् करोति ॥

न तमंहो न दुरितानि मर्त्यमिन्द्रावरुणा न तपः कुतश्चन ।
यस्य देवा गच्छथो वीथो अध्वरं न तं मर्तस्य नशते परिह्वृतिः ॥ ७ ॥

न । तम् । अहः । न । दुःऽइतानि । मर्त्यम् । इन्द्रावरुणा । न । तपः । कुतः । चन ।
यस्य । देवा । गच्छथ । वीथ । अध्वरम् । न । तम् । मर्तस्य । नशते । परिऽह्रुतिः ॥ ७ ॥

हे vइन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ vतं vमर्त्यं मनुष्यम् vअंहः पापं vन vनशते न व्याप्नोति। vन च vदुरितानि दुर्गमनानि पापफलानि च प्राप्नुवन्ति। vकुतश्चन कस्मादपि निमित्तात् vतपः संतापश्च तं vन प्राप्नोति। हे vदेवा देवौ दानादिगुणयुक्ताविन्द्रावरुणौ vयस्य vमर्त्यस्य[1] मनुष्यस्य vअध्वरं यज्ञं vगच्छथ प्राप्नुथो युवां vवीथ कामयेथे च यस्य हवींषि vतं मनुष्यं vपरिह्रुतिः परिबाधा vन नशते उक्तप्रकारेण न व्याप्नोति ॥

अर्वाङ्नरा दैव्येनावसा गतं शृणुतं हवं यदि मे जुजोषथः ।
युवोर्हि सख्यमुत वा यदाप्यं मार्डीकमिन्द्रावरुणा नि यच्छतम् ॥ ८ ॥

अर्वाक् । नरा । दैव्येन । अवसा । आ । गतम् । शृणुतम् । हवम् । यदि । मे । जुजोषथः ।
युवोः । हि । सख्यम् । उत । वा । यत् । आप्यम् । मार्डीकम् । इन्द्रावरुणा । नि । यच्छतम् ॥ ८ ॥

हे vनरा नेताराविन्द्रावरुणौ vदैव्येन देवसंबन्धिना vअवसा रक्षणेन सह vअर्वाक् अस्मदभिमुखम् vआ vगतम् आगच्छतम्। आगत्य च मदीयं vहवं स्तोत्रं vशृणुतम्। vयदि vमे मम vजुजोषथः प्रीयेथे। मयि प्रीतिरस्ति चेत् युवाभ्यामागन्तव्यं मदीयं स्तोत्रं श्रोतव्यं च भवतीत्यर्थः। vयुवोर्हि युवयोः खलु यत् vसख्यं सखित्वम् vउत vवा अपि च vयत् vआप्यम् आपित्वं बान्धवं vमार्डीकं मृडीकस्य सुखस्य साधनं तदुभयं हे इन्द्रावरुणौ vनि vयच्छतम् अस्मभ्यं प्रयच्छतम् ॥

अस्माकमिन्द्रावरुणा भरेभरे पुरोयोधा भवतं कृष्ट्योजसा ।
यद्वां हवन्त उभये अध स्पृधि नरस्तोकस्य तनयस्य सातिषु ॥ ९ ॥

अस्माकम् । इन्द्रावरुणा । भरेऽभरे । पुरःऽयोधा । भवतम् । कृष्टिऽओजसा ।
यत् । वाम् । हवन्ते । उभये । अध । स्पृधि । नरः । तोकस्य । तनयस्य । सातिषु ॥ ९ ॥

हे vकृष्ट्योजसा शत्रूणां कर्षकमोजो बलं ययोस्तादृशौ हे इन्द्रावरुणौ vभरेभरे सङ्ग्रामे संग्रामे vअस्माकं vपुरोयोधा पुरस्ताद्योद्धारौ vभवतम्। vयत् यौ vवाम् युवाम् vउभये उभयविधाः पूर्वकालीना इदानींतनाश्च vनरः नेतारः स्तोतारः vस्पृधि युद्धे यौ युवां vहवन्ते। vअध अपि च vतोकस्य पुत्रस्य vतनयस्य पौत्रस्य vसातिषु संभजनीयेषु निमित्तभूतेषु च यौ युवां हवन्ते। तावस्माकं पुरोयोधा भवतमित्यन्वयः ॥

अस्मे इन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा द्युम्नं यच्छन्तु महि शर्म सप्रथः ।
अवध्रं ज्योतिरदितेर्ऋतावृधो देवस्य श्लोकं सवितुर्मनामहे ॥ १० ॥

अस्मे इति । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । द्युम्नम् । यच्छन्तु । महि । शर्म । सऽप्रथः ।
अवध्रम् । ज्योतिः । अदितेः । ऋतऽवृधः । देवस्य । श्लोकम् । सवितुः । मनामहे ॥ १० ॥

vअस्मे अस्मभ्यमिन्द्रादयः vद्युम्नं द्योतमानं धनं vयच्छन्तु प्रयच्छन्तु। तथा vमहि महत् vसप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं vशर्म गृहं च प्रयच्छन्तु। अपि च vऋतावृधः ऋतस्य यज्ञस्य वर्धयित्र्याः

---

१ श२–मर्तस्य।

अदिते अदीनाया देवमातु ज्योति तेजश्च नोऽस्माकम् अवध्रम् अहिंसकमस्तु । वय च देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य[1] सवितु सर्वस्य प्रेरकस्य श्लोक स्तोत्र मनामहे जानीम । कुर्म इत्यर्थ । यद्वा । देवेन सवित्रास्मभ्य देय श्लोक यशो मनामहे याचामहे ॥ ॥ ३ ॥

'युवां नरा' इति दशर्च त्रयोदश सूक्त वसिष्ठस्यार्ष जागतमैन्द्रावरुणम्। 'युवां नरा' इत्यनुक्रान्तम्। आभिप्लविकेषूक्थ्येषु स्तोमवृद्धौ प्रशास्तुरिद सूक्तमावापार्थम्। सूत्रित च—'युवां नरा पुनीषे वाम्' (आश्व श्रौ ७ ९) इति ॥

यु॒वां न॑रा॒ पश्य॑मानास॒ आप्यं॑ प्रा॒चा ग॒व्यन्तः॑ पृथु॒पर्श॑वो ययुः ।
दासा॑ च वृ॒त्रा ह॒तमार्या॑णि च सु॒दास॒मिन्द्रावरु॒णाव॑सावतम् ॥ १ ॥

यु॒वाम् । न॒रा । पश्य॑मानास । आप्य॑म् । प्रा॒चा । ग॒व्यन्त । पृ॒थु॒ऽपर्श॑व । य॒यु ।
दासा॑ । च॒ । वृ॒त्रा । ह॒तम् । आर्या॑णि । च॒ । सु॒ऽदास॑म् । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णा॒ । अव॑सा । अ॒व॒तम् ॥ १ ॥

हे नरा नेताराविन्द्रावरुणौ युवाम्। षष्ठ्यर्थे द्वितीया। युवयो आप्य बन्धुभाव पश्यमानास पश्यन्तो युष्मद्बान्धवलाभार्थिन[2] गव्यन्त गा आत्मन इच्छन्तो यजमाना पृथुपर्शव। पृथुर्विस्तीर्णा पर्शु पार्श्वास्थि येषा ते तथोक्ता। विस्तीर्णाश्वपर्शुहस्ता सन्त प्राचा प्राचीन ययु बर्हिराहरणार्थं गच्छन्ति। पर्श्वा हि बर्हिराच्छिद्यते। तथा च तैत्तिरीयकम्—'अश्वपर्श्वा बर्हिरच्छैति' (तै ब्रा ३ २ २ १) इति। हे इन्द्रावरुणौ युवा दासा दासान्युपक्षपयितॄणि च वृत्राणि आवरकाणि शत्रुजातानि आर्याणि च कर्मानुष्ठानपराणि च शत्रुजातानि हत हिंस्तम्। अपि च सुदासम् अस्मद्याज्यमेतत्सञ्ज्ञ राजानम् अवसा रक्षणेन सार्धम् अवतम् आगच्छतम् ॥

यत्रा॒ नरः॑ स॒मय॑न्ते कृ॒तध्व॑जो॒ यस्मि॑न्ना॒जा भव॑ति॒ किं च॒न प्रि॒यम् ।
यत्रा॒ भय॑न्ते॒ भुव॑ना स्व॒र्दृश॒स्तत्रा॑ न इन्द्रावरु॒णाधि॑ वोचतम् ॥ २ ॥

यत्र॑ । नर॑ । स॒म्ऽअय॑न्ते । कृ॒तऽध्व॑ज । यस्मि॑न् । आ॒जा । भव॑ति । किम् । च॒न । प्रि॒यम् ।
यत्र॑ । भय॑न्ते । भुव॑ना । स्व॒ऽदृश॑ । तत्र॑ । न॒ । इ॒न्द्रा॒व॒रु॒णा॒ । अधि॑ । वो॒च॒तम् ॥ २ ॥

यत्र यस्मिन् सग्रामे नर मनुष्या[3] कृतध्वज उच्छ्रितध्वजा समयन्ते युद्धार्थं सगच्छन्ते। यस्मिन् च आजा आजौ युद्धे। चन इति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनीय। किंच किमपि प्रियम् अनुकूल न भवति अपि तु सर्वं दुष्कर भवति। यत्र च युद्धे भुवना भुवनानि भूतजातानि स्वर्दृश शरीरपातादूर्ध्वं स्वर्गस्य द्रष्टारो वीराश्च[4] भयन्ते बिभ्यति तत्र तादृशे सग्रामे हे इन्द्रावरुणौ न अस्मान् अधि वोचतम्। अस्मत्पक्षपातवचनौ भवतम् ॥

सं भूम्या॒ अन्ता॑ ध्व॒सि॒रा अ॑दृक्ष॒तेन्द्रा॑वरुणा दि॒वि घोष॒ आरु॑हत् ।
अस्थु॒र्जना॑ना॒मुप॒ माम॑रा॑तयो॒ऽर्वागव॑सा हवनश्रु॒ता ग॑तम् ॥ ३ ॥

सम् । भूम्या॑ । अन्ता॑ । ध्व॒सि॒रा । अ॒दृ॒क्ष॒त । इन्द्रा॑वरुणा । दि॒वि । घोष॑ । आ । अ॒रु॒ह॒त् ।
अस्थु॑ । जना॑नाम् । उप॑ । माम् । अरा॑तय । अ॒र्वाक् । अव॑सा । ह॒व॒न॒ऽश्रु॒ता॒ । आ । ग॒तम् ॥ ३ ॥

---

१. ख—दानादिग्रहणयुक्तस्य, न-भ—दानादिदेवगुणयुक्तस्य। २ ख-न-भ—युष्मद्बाधवा लाभार्थिन, ज्ञ-ञ-त२-४—युष्मद्बांधव लाभार्थिन, त३—युष्मद्बाधवलोभार्थिन। ३ ख-भ—नेतार। ४ ञ-त-न-भ-श—वीताश्च।

हे इन्द्रावरुणौ vभूम्या vअन्ता पर्यन्ता vध्वसिरा सैनिकैर्ध्वंस्ता vसम् vअदृक्षत सदृश्यन्ते। तथा vदिवि द्युलोके vघोष सैनिकाना शब्दश्च vआरुहत् आरूढोऽभूत्। vजनानाम् अस्मदीयानां भटानाम् vअरातय शत्रव vमाम् vउप vअस्थु उपस्थिता। एव प्रवर्तमानेऽस्मिन्[1] युद्धे हे vहवनश्रुता आह्वानशीलाविन्द्रावरुणौ vअर्वाक् अस्मदभिमुखम् vअवसा रक्षणेन सह vआ vगतम् आगच्छतम्॥

इन्द्रावरुणा वधनाभिरप्रति भेदं वन्वन्ता प्र सुदासमावतम्।
ब्रह्माण्येषां शृणुतं हवीमनि सत्या तृत्सूनामभवत्पुरोहितिः॥ ४॥

इन्द्रावरुणा। वधनाभि। अप्रति। भेदम्। वन्वन्ता। प्र। सुऽदासम्। आवतम्।
ब्रह्माणि। एषाम्। शृणुतम्। हवीमनि। सत्या। तृत्सूनाम्। अभवत्। पुरःऽहिति॥ ४॥

हे vइन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ vवधनाभि वधकैरायुधैरप्रतिगतमप्राप्त[2] vभेदम् एतत्सञ्ज्ञ सुदास शत्रु vवन्वन्ता हिंसन्तौ युवा vसुदासम्। शोभन ददातीति सुदा। एतत्सञ्ज्ञ मम याज्य राजान vप्र vआवत प्रकर्षेणारक्षतम्। vएषा तृत्सूनां मम याज्यानां vब्रह्माणि स्तोत्राणि vशृणुतम् अशृणुतम्। कदा। vहवीमनि। आहूयन्तेऽस्मिन् युद्धार्थं परस्परमिति हवीमा संग्राम। तस्मिन्। यस्मादेव तस्मात् vतृत्सूनाम् एतत्सञ्ज्ञाना मम याज्याना vपुरोहिति मम पुरोधान vसत्या सत्यफलम् vअभवत्। तेषु यन्मम पौरोहित्य तत् सफल जातमित्यर्थ॥

इन्द्रावरुणावभ्या तपन्ति माघान्यर्यो वनुषामरातयः।
युवं हि वस्व उभयस्य राजथोऽध स्मा नोऽवतं पार्ये दिवि॥ ५॥

इन्द्रावरुणौ। अभि। आ। तपन्ति। मा। अघानि। अर्य। वनुषाम्। अरातय।
युवम्। हि। वस्व। उभयस्य। राजथ। अध। स्म। न। अवतम्। पार्ये। दिवि॥ ५॥

हे vइन्द्रावरुणौ vअर्य अरे शत्रो सबन्धीनि vअघानि आहन्तॄण्यायुधानि vमा माम् vअभ्या vतपन्ति अभितो बाधन्ते। अपि च vवनुषा हिंसकाना मध्ये vअरातय अभिगमनशीला शत्रवश्च मामभितपन्ति। vयुव vहि युवा खलु vउभयस्य पार्थिवस्य दिव्यस्य vवस्व वसुनो धनस्य vराजथ ईशाथे। राजतिरैश्वर्यकर्मा। vअध vस्म अत कारणात् vपार्ये तरणीये vदिवि दिवसे युद्धदिने vन अस्मान् vअवत रक्षतम्॥ ॥ ४॥

युवां हवन्त उभयास आजिष्विन्द्रं च वस्वो वरुणं च सातये।
यत्र राजभिर्दशभिर्निबाधितं प्र सुदासमावतं तृत्सुभिः सह॥ ६॥

युवाम्। हवन्ते। उभयास। आजिषु। इन्द्रम्। च। वस्व। वरुणम्। च। सातये।
यत्र। राजऽभि। दशऽभि। निऽबाधितम्। प्र। सुऽदासम्। आवतम्। तृत्सुऽभि। सह॥ ६॥

vउभयास उभयविधा सुदा सञ्ज्ञो राजा तत्सहायभूतास्तृत्सवश्चैव द्विप्रकारा जना vआजिषु सङ्ग्रामेषु vइन्द्र vच vवरुण vच vयुवा vहवन्ते आह्वयन्ते। किमर्थम्। vवस्व धनस्य vसातये संभजनार्थम्। vयत्र येष्वाजिषु vदशभि दशसंख्याकै vराजभि शत्रुभूतैर्नृपै vनिबाधित नितरां हिंसित vसुदास vतृत्सुभि vसह वर्तमान vप्र vआवत युवा प्रकर्षेणारक्षतम्। तेष्वाजिष्वित्यन्वय॥

१ ख-न-भ-वर्तमाने°। २ ख-°मप्राप्ता, झ-त-न-भ-श२-°मप्राप्त, श१-°मप्राप्ति।

दश राजा॑नः समि॑ता अय॑ज्यवः सुदास॑मिन्द्रावरुणा न यु॑युधुः ।
सत्या नृणाम॑द्मसदामुप॑स्तुतिर्दे॒वा एषामभवन्देवहू॑तिषु ॥ ७ ॥

दश॑ । राजा॑न । सम्ऽई॑ता । अय॑ज्यव । सुऽदास॑म् । इन्द्रावरुणा । न । युयुधु ।
सत्या । नृणाम् । अद्मऽसदा॑म् । उप॑ऽस्तुति । देवा । एषाम् । अभवन् । देवऽहू॑तिषु ॥ ७ ॥

हे इन्द्रावरुणौ दशसख्याका vराजान सुदास शत्रव vसमिता संगता परस्परं समवेता vअयज्यव अयजमाना एवभूतास्ते vसुदासम् एतत्सज्ञमेकमपि राजान vन vयुयुधु न सम्प्रजहु । युवाभ्यामनुगृहीत त प्रहर्तुं न शेकु । तदानीम् vअद्मसदाम् । अद्मन्यन्ने[1] हविषि सीदन्तीत्यद्मसद ऋत्विज । हविर्भिर्युक्तानां vनृणा यज्ञस्य नेतृणामृत्विजाम् vउपस्तुति स्तोत्र vसत्या सफलाभूत् । अपि च vएषा vदेवहूतिषु । देवा हूयन्त एष्विति देवहूतयो यज्ञा । तेषु सर्वे च vदेवा vअभवन् युष्मदनुग्रहात् प्रादुर्भवन्ति ॥

दाशराज्ञे परि॑यत्ताय वि॒श्वत॑ः सुदास॑ इन्द्रावरुणावशिक्षतम् ।
श्वित्यञ्चो यत्र नम॑सा कपर्दिनो धिया धीव॑न्तो अस॑पन्त तृत्स॑वः ॥ ८ ॥

दाशऽराज्ञे । परि॑ऽयत्ताय । विश्वत॑ । सुऽदासे॑ । इन्द्रावरुणौ । अशिक्षतम् ।
श्वित्यञ्च । यत्र॑ । नम॑सा । कपर्दिन॑ । धिया । धीऽव॑न्त । अस॑पन्त । तृत्स॑व ॥ ८ ॥

हे vइन्द्रावरुणौ vदाशराज्ञे दशशब्दस्य छान्दसो दीर्घ । विभक्तिव्यत्यय । दशभी राजभि शत्रुभूतै vविश्वत सर्वत vपरियत्ताय परिवेष्टिताय vसुदासे राज्ञे vअशिक्षत बल प्रायच्छतम्[2] । vयत्र यस्मिन् देशे vश्वित्यञ्च श्विर्ति श्वैत्य नैर्मल्यमञ्चन्तो गच्छन्त vकपर्दिन जटिला vधीवन्त कर्मभिर्युक्ता vतृत्सव वसिष्ठशिष्या एतत्संज्ञा ऋत्विज vनमसा हविर्लक्षणेनान्नेन vधिया स्तुत्या च vअसपन्त पर्यचरन् । तस्मिन् देशे युवा तस्मै राज्ञे बल प्रायच्छतमित्यर्थं ॥

वृत्राण्यन्यः समि॑थेषु जिघ्न॑ते व्रतान्यन्यो अभि रक्ष॑ते सदा॑ ।
हवा॑महे वां वृषणा सुवृक्तिभि॑रस्मे इन्द्रावरुणा शर्म॑ यच्छतम् ॥ ९ ॥

वृत्राणि॑ । अन्य । सम्ऽइथेषु॑ । जिघ्न॑ते । व्रतानि॑ । अन्य । अभि । रक्षते । सदा॑ ।
हवा॑महे । वाम् । वृषणा । सुवृक्तिऽभि॑ । अस्मे इति॑ । इन्द्रावरुणा । शर्म॑ । यच्छतम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्रावरुणौ युवयो vअन्य एक इन्द्र vवृत्राणि शत्रून् vसमिथेषु सङ्ग्रामेषु vजिघ्नते हन्ति । vअन्य एको वरुण vसदा सर्वदा vव्रतानि कर्माणि vअभि vरक्षते अभित सर्वतो रक्षति । हे vवृषणा कामानां वर्षिताराविन्द्रावरुणौ तथाविधौ vवा युवां vसुवृक्तिभि सुप्रवृत्ताभि स्तुतिभि vहवामहे आह्वयामहे । आहूतौ च युवाम् vअस्मे अस्मभ्य vशर्मं सुख vयच्छत दत्तम् ॥

अस्मे इन्द्रो वरु॑णो मित्रो अ॑र्यमा द्युम्नं य॑च्छन्तु महि शर्म॑ सप्रथ॑ः ।
अवध्रं ज्योतिरदि॑तेर्ऋतावृधो॑ देवस्य श्लोकं॑ सवितुर्म॑नामहे ॥ १० ॥

---

१ ज्ञ-त२-४—अदन्यन्ने, ज्ञ-भ-श—अद्मसदन्यन्ने, त३—अदासदन्यन्ने, न—अब्रह्मसहन्यन्ने ।
२. ख-न-भ—प्रयच्छतं ।

अस्मे इति । इन्द्र । वरुण । मित्र । अर्यमा । द्युम्नम् । यच्छन्तु । महि । शर्म । सऽप्रथ. ।
अवध्रम् । ज्योति । अदिते । ऋतऽवृध । देवस्य । श्लोकम् । सवितु । मनामहे ॥ १० ॥

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । इन्द्रादयोऽस्मभ्य द्योतमान धन[1] प्रयच्छन्तु सर्वतो विस्तीर्णं महद्गृह च । यज्ञस्य वर्धयित्र्या अदीनाया देवमातुस्तेजश्चास्माकमबाधक भवतु । वय च प्रेरकस्य देवस्य स्तोत्र मनामहे कुर्महे ॥ ॥ ५ ॥

'आ वाम्' इति पञ्चर्चं चतुर्दश सूक्त वासिष्ठ[2] त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । अनुक्रान्त च— 'आ वां पञ्च' इति । उक्थ्ये तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्र इदं सूक्तम् । सूत्रित च—'आ वां राजानाविन्द्रावरुणा मधुमत्तमस्येति याज्या' (आश्व श्रौ ६ १) इति ॥

आ वां राजानावध्वरे ववृत्यां हव्येभिरिन्द्रावरुणा नमोभिः ।
प्र वां घृताची बाह्वोर्दधाना परि त्मना विषुरूपा जिगाति ॥ १ ॥

आ । वाम् । राजानौ । अध्वरे । ववृत्याम् । हव्येभि । इन्द्रावरुणा । नमःऽभि ।
प्र । वाम् । घृताची । बाह्वो । दधाना । परि । त्मना । विषुऽरूपा । जिगाति ॥ १ ॥

हे राजानौ राजमानावीश्वरौ वेन्द्रावरुणौ अध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन् यागे वा युवां हव्येभि हविर्भि नमोभि स्तोत्रैश्च आ ववृत्याम् आवर्तयामि । अपि च बाह्वो हस्तयो दधाना धार्यमाणा विषुरूपा । रूप्यत इति रूप हवि । विविधहविर्युक्ता घृताची घृतमञ्चन्ती जुहू त्मना आत्मना स्वयमेव वा युवा परि प्र जिगाति अभिप्रगच्छति । यद्वा । विषुरूपा नानाविधरूपौ वामिति योज्यम् ॥

युवो राष्ट्रं बृहदिन्वति द्यौर्यौ सेतृभिररज्जुभिः सिनीथः ।
परि नो हेळो वरुणस्य वृज्या उरुं न इन्द्रः कृणवदु लोकम् ॥ २ ॥

युवो । राष्ट्रम् । बृहत् । इन्वति । द्यौ । यौ । सेतृऽभि । अरज्जुऽभि । सिनीथ ।
परि । न । हेळ । वरुणस्य । वृज्या । उरुम् । न । इन्द्र । कृणवत् । ऊँ इति । लोकम् ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणौ युवो युवयो बृहत् महत् राष्ट्रं राज्य द्यौ द्युलोकरूपम् इन्वति वृष्ट्या सर्वान् प्रीणयति । यौ युवां सेतृभि बन्धकै अरज्जुभि रज्जुरहितै रोगादिभि पापकृतो बध्नीथ । 'षिञ् बन्धने' इति धातु । तयोर्मध्ये वरुणस्य वारयितुर्देवस्य हेळ क्रोध न अस्मान् परि वृज्या परिवृणक्तु । परित्यज्यान्यत्र गच्छतु । इन्द्र उ इन्द्रश्च उरुं विस्तीर्णं लोक स्थानं कृणवत् करोतु ॥

कृतं नो यज्ञं विदथेषु चारुं कृतं ब्रह्माणि सूरिषु प्रशस्ता ।
उपो रयिर्देवजूतो न एतु प्र णः स्पार्हाभिरूतिभिस्तिरेतम् ॥ ३ ॥

कृतम् । न । यज्ञम् । विदथेषु । चारुम् । कृतम् । ब्रह्माणि । सूरिषु । प्रऽशस्ता ।
उपो इति । रयि । देवऽजूत । न । एतु । प्र । न । स्पार्हाभि । ऊतिऽभि । तिरेतम् ॥ ३ ॥

१ तन्न भ-श-'धनं' नास्ति । २ ख-न-भ-वसिष्ठस्यार्षं ।

हे इन्द्रावरुणौ vन अस्माकं vविदथेषु गृहेषु क्रियमाण vयज्ञं vचारुं शोभनं[1] फलसहित[1] vकृत कुरुतम्। तथा vसूरिषु स्तोतृष्वस्मासु विद्यमानानि vब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि vप्रशस्ता प्रशस्तान्युत्कृष्टानि फलभाञ्जि vकृत कुरुतम्। अपि च vदेवजूत देवाभ्यां युवाभ्या प्रेरित vरयि· धन vन अस्मान् vउपैतु प्राप्नोतु। तथा vस्पार्हाभि स्पृहणीयाभि· vऊतिभि रक्षाभि vन अस्मान् vप्र vतिरेतं युवां वर्धयेथाम्। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थं ॥

अस्मे इन्द्रावरुणा विश्ववारं रयिं धत्तं वसुमन्तं पुरुक्षुम्।
प्र य आदित्यो अनृता मिनात्यमिता शूरो दयते वसूनि ॥ ४ ॥

अस्मे इति। इन्द्रावरुणा। विश्वऽवारम्। रयिम्। धत्तम्। वसुऽमन्तम्। पुरुऽक्षुम्।
प्र। य। आदित्य। अनृता। मिनाति। अमिता। शूर। दयते। वसूनि ॥ ४ ॥

हे इन्द्रावरुणौ vअस्मे अस्मभ्य vरयिं धन vधत्त प्रयच्छतम्। कीदृशम्। vविश्ववार विश्वै सर्वैर्वरणीय सभजनीय vवसुमन्त निवासयुक्त vपुरुक्षुं बहुन्न पुरुभिर्बहुभि प्रशस्य वा। vआदित्य अदिते पुत्र vय वरुण vअनृता अनृतानि सत्यरहितानि भूतानि vप्र vमिनाति प्रहिनस्ति। 'मीञ् हिंसायाम्' इति धातु। vशूर शौर्यवान् स वरुण vअमिता अमितान्यपरिमितानि vवसूनि धनानि vदयते स्तोतृभ्यो ददाति ॥

इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रावत्तोके तनये तूतुजाना।
सुरत्नासो देववीतिं गमेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

इयम्। इन्द्रम्। वरुणम्। अष्ट। मे। गी। प्र। आवत्। तोके। तनये। तूतुजाना।
सुऽरत्नास·। देवऽवीतिम्। गमेम। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभि। सदा। न ॥ ५ ॥

vमे मदीया vइयं vगी स्तुति vइन्द्र vवरुण च vअष्ट अश्नुतां व्याप्नोतु। तथा vतूतुजाना भृशं प्रेर्यमाणा सा vतोके पुत्रे vतनये पौत्रे च विषये vप्रावत् प्ररक्षत्वस्मान्। वय च vसुरत्नास शोभनधना सन्त vदेववीतिं देवै कामयितव्य यज्ञ vगमेम प्राप्नुयाम। हे इन्द्रावरुणादय सर्वे देवा vयूय vस्वस्तिभि कल्याणै vन अस्मान् vसदा सर्वदा vपात रक्षत ॥ ॥ ६ ॥

'पुनीषे वाम्' इति पञ्चर्चं पञ्चदश सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम्। 'पुनीषे' इत्यनुक्रान्तम्। आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ प्रशास्तुरिदमावापार्थम्। सूत्रितं च— 'युवां नरा पुनीषे वाम्' (आश्व श्रौ ७ ९) इति ॥

पुनीषे वामरक्षसं मनीषां सोममिन्द्राय वरुणाय जुह्वत्।
घृतप्रतीकामुषसं न देवीं ता नो यामन्नुरुष्यतामभीके ॥ १ ॥

पुनीषे। वाम्। अरक्षसम्। मनीषाम्। सोमम्। इन्द्राय। वरुणाय। जुह्वत्।
घृतऽप्रतीकाम्। उषसम्। न। देवीम्। ता। न। यामन्। उरुष्यताम्। अभीके ॥ १ ॥

हे इन्द्रावरुणौ vवा युवाभ्यां युवयोरर्थम् vअरक्षसं रक्षोरहितां राक्षसैरसस्पृष्टां vमनीषा स्तुतिं vपुनीषे शोधयामि। किं कुर्वन्। vइन्द्राय vवरुणाय च vसोमं vजुह्वत् इन्द्रं वरुण चोद्दिश्य

---

१ ख-भ-श१—शोभनफलसहितं।

सोममग्नौ प्रक्षिपन् । कीदृशीं मनीषाम् । ᵛदेवीं द्योतमानाम् ᵛउषस ᵛन उषसमिव ᵛघृतप्रतीकां दीप्तावयवाम् । शिष्ट [1] परोक्षकृत । ᵛता ताविन्द्रावरुणौ ᵛअभीके अभिगते युद्धे ᵛयामन् यामनि युद्धार्थं गमने सति ᵛन अस्मान् ᵛउरुष्यता रक्षताम् ॥

स्पर्धन्ते वा उ देवहूये अत्र येषु ध्वजेषु दिद्यवः पतन्ति ।
युवं ताँ इन्द्रावरुणावमित्रान्हतं पराचः शर्वा विषूचः ॥ २ ॥

स्पर्धन्ते । वै । ऊँ इति । देवऽहूये । अत्र । येषु । ध्वजेषु । दिद्यवः । पतन्ति ।
युवम् । तान् । इन्द्रावरुणौ । अमित्रान् । हतम् । पराचः । शर्वा । विषूचः ॥ २ ॥

ᵛदेवहूये । देवा विजिगीषवो योद्धारो हूयन्ते युद्धार्थं परस्परमाहूयन्त इति देवहूय संग्राम । ᵛअत्र अस्मिन् देवहूये सग्रामे ᵛस्पर्धन्ते ᵛवै[2] शत्रवोऽस्माभि स्पर्धन्ते खलु । ᵛउ इति पूरक । ᵛयेषु सग्रामेषु ᵛध्वजेषु पताकासु ᵛदिद्यव शत्रुक्षिप्तान्यायुधानि ᵛपतन्ति ᵛतान् तेषु सग्रामेषु विद्यमानान् ᵛअमित्रान् शत्रून् हे ᵛइन्द्रावरुणौ ᵛयुव युवां ᵛशर्वा शरुणा हिंसकेनायुधेन ᵛपराच पराङ्मुखान् ᵛविषूच विविधगतींश्च ᵛहतं हिंस्तम् । यथा ते शत्रव पराङ्मुखा इतस्तत पलायमानाश्च भवन्ति तथा तान् बाधेथामित्यर्थं ॥

आपश्चिद्धि स्वयशसः सदःसु देवीरिन्द्रं वरुणं देवता धुः ।
कृष्टीरन्यो धारयति प्रविक्ता वृत्राण्यन्यो अप्रतीनि हन्ति ॥ ३ ॥

आपः । चित् । हि । स्वऽयशसः । सदःऽसु । देवीः । इन्द्रम् । वरुणम् । देवता । धुरिति धुः ।
कृष्टीः । अन्यः । धारयति । प्रऽविक्ताः । वृत्राणि । अन्यः । अप्रतीनि । हन्ति ॥ ३ ॥

ᵛआपश्चित् अविकारा सोमाश्च ᵛस्वयशस स्वायत्तयशस्का ᵛदेवी द्योतमाना सन्त ᵛसद सु सदनेषु स्थानेषु ᵛइन्द्रं ᵛवरुण च ᵛदेवता एते द्वे देवते ᵛधु धारयन्ति अवस्थापयन्ति । सोमेनाप्यायिता हि देवता स्वे स्वे स्थानेऽवतिष्ठन्ते । यद्वा । वसतीवर्याख्या आप एव सोमाभिषवद्वारा सदनेष्विन्द्र वरुणं च धारयन्ति । तयोरिन्द्रावरुणयो ᵛअन्य एक ᵛप्रविक्ता पृथक्कृता पुण्यापुण्यविवेकेन विचित्रफलभोक्त्री ᵛकृष्टी प्रजा असांकर्येण[3] ᵛधारयति । ᵛअन्य इन्द्र ᵛवृत्राणि शत्रुजातानि ᵛअप्रतीनि अन्यैरप्रतिगतानि ᵛहन्ति हिनस्ति ॥

स सुक्रतुर्ऋतचिदस्तु होता य आदित्य शवसा वां नमस्वान् ।
आववर्तदवसे वां हविष्मानसदित्स सुविताय प्रयस्वान् ॥ ४ ॥

सः । सुऽक्रतुः । ऋतऽचित् । अस्तु । होता । यः । आदित्या । शवसा । वाम् । नमस्वान् ।
आऽववर्तत् । अवसे । वाम् । हविष्मान् । असत् । इत् । सः । सुविताय । प्रयस्वान् ॥ ४ ॥

ᵛसुक्रतु शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा ᵛस ᵛहोता स्तोता ᵛऋतचित् ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा चेता निचेता ᵛअस्तु भवतु । हे ᵛआदित्या अदिते पुत्राविन्द्रावरुणौ । छान्दस. सांहितिको

---

१. ख-न-म-अवशिष्ट. । २ ख-क्ष-त-न-म-श-'वै' नास्ति । ३ घ-ङ-त२-आसांकार्येण, ङ-न-असांकार्येण ।

हस्व । Vय Vनमस्वान् नमसा नमस्कारेण स्तोत्रेण वा युक्त सन् Vशवसा बलेन युक्तौ Vवां युवां परिचरतीति शेष । स सुक्रतुरित्यन्वय । अपि च य Vहविष्मान् हविर्भिर्युक्त सन् Vअवसे तर्पणार्थं[1] Vवां युवाम् Vआववर्तत् आवर्तयेत् Vस यजमान Vप्रयस्वान् अन्नवान् भूत्वा Vसुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय फलाय Vअसदित् भवेदेव ॥

इयमिन्द्रं वरुणमष्ट मे गीः प्रावत्तोके तनये तूतुजाना ।
सुरत्नासो देववीतिं गमेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

इयम् । इन्द्रम् । वरुणम् । अष्ट । मे । गी । प्र । आवत् । तोके । तनये । तूतुजाना ।
सुऽरत्नास । देवऽवीतिम् । गमेम । युयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥ ५ ॥

व्याख्यातेयम् । मदीया स्तुतिरिन्द्र वरुण चाश्नुताम् । मया प्रेर्यमाणा सा पुत्रे पौत्रे च विषयेऽस्मान् प्ररक्षतु । वय शोभनधना सन्त उत्तरोत्तर याग प्राप्नुयाम । हे इन्द्रावरुणादयो देवा अस्मान् सर्वदा कल्याणै रक्षत ॥ ॥ ७ ॥

'धीरा त्वस्य' इत्यष्टर्च षोडश सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वरुणदेवत्यम् । तथा चानुक्रान्तं— 'धीराष्टौ वारुण ह' इति । गतो विनियोग ॥

धीरा त्वस्य महिना जनूंषि वि यस्तस्तम्भ रोदसी चिदुर्वी ।
प्र नाकमृष्वं नुनुदे बृहन्तं द्विता नक्षत्रं पप्रथच्च भूम ॥ १ ॥

धीरा । तु । अस्य । महिना । जनूषि । वि । य । तस्तम्भ । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ।
प्र । नाकम् । ऋष्वम् । ननुदे । बृहन्तम् । द्विता । नक्षत्रम् । पप्रथत् । च । भूम ॥ १ ॥

Vअस्य वरुणस्य Vजनूषि जन्मानि Vमहिना महिम्ना[2] Vतु क्षिप्र Vधीरा धीराणि धैर्यवन्ति भवन्ति । Vय वरुण॰ Vउर्वी विस्तीर्णे Vरोदसी Vचित् द्यावापृथिव्यावपि Vवि Vतस्तम्भ विविधं स्तब्धे स्वकीये स्थाने स्थिते अकरोत् । यश्च Vबृहन्त महान्त Vनाकम् Vआदित्य नक्षत्र च Vऋष्वं दर्शनीय Vद्विता द्वैधं Vप्र Vनुनुदे प्रेरयति स्म । अहनि सूर्यं दर्शनीय प्रेरयति रात्रौ नक्षत्र तथेति[3] द्विप्रकार । Vभूम भूमिं Vच य Vपप्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् । तस्यास्य वरुणस्येत्यन्वय ॥

उत स्वया तन्वा३ सं वदे तत्कदा न्व१न्तर्वरुणे भुवानि ।
किं मे हव्यमहृणानो जुषेत कदा मृळीकं सुमना अभि ख्यम् ॥ २ ॥

उत । स्वया । तन्वा । सम् । वदे । तत् । कदा । नु । अन्त । वरुणे । भुवानि ।
किम् । मे । हव्यम् । अहृणान । जुषेत । कदा । मृळीकम् । सुऽमना । अभि । ख्यम् ॥ २ ॥

वरुण शीघ्र दिदृक्षमाण ऋषिरनया वितर्कयति । उतेति विचिकित्सायाम् । Vउत किं Vस्वया Vतन्वा स्वीयेनात्मीयेन शरीरेण Vस Vवदे सहवदन करोमि । आहो स्वित् Vतत् तेन वरुणेन सह सवदे । Vकदा Vनु कदा खलु Vवरुणे देवे Vअन्त Vभुवानि अन्तर्भूतो भवानि । वरुणस्य चित्ते संलग्नो भवानीत्यर्थं । अपि च Vमे मदीय Vहव्य स्तोत्रं हविर्वा Vअहृणान अक्रुध्यन् वरुण॰ Vकिं

१ श—रक्षणार्थं । २ ख-भ—महत्त्वेन । ३ ख-भ—प्रेरयति, श—प्रेरयति तथेति ।

केन हेतुना ^v^जुषेत सेवेत। ^v^सुमना॰ शोभनमनस्क सन्नहं ^v^कदा कस्मिन् काले ^v^मृळीकं सुखयितारं वरुणम् ^v^अभि ^v^ख्यम् अभिपश्येयम् ॥

पृच्छे तदेनो वरुण दिदृक्षूपो एमि चिकितुषो विपृच्छम् ।
समानमिन्मे कवयश्चिदाहुरयं ह तुभ्यं वरुणो हृणीते ॥ ३ ॥

पृच्छे । तत् । एनः । वरुण । दिदृक्षु । उपो इति । एमि । चिकितुषः । विऽपृच्छम् ।
समानम् । इत् । मे । कवयः । चित् । आहुः । अयम् । ह । तुभ्यम् । वरुणः । हृणीते ॥३॥

हे ^v^वरुण ^v^तदेन पाप ^v^पृच्छे त्वां पृच्छामि। ^v^दिदृक्षु। छान्दस सुल्लोप। द्रष्टुमिच्छन्नहम्। येन पापेन हेतुना त्वदीयै पाशैर्बद्धोऽस्मि पृष्ट सस्तत् पाप कथय। अह ^v^विपृच्छ विविधं प्रष्टुं ^v^चिकितुष विदुषो जनान् ^v^उपो ^v^एमि उपागाम्। ते ^v^कवयश्चित् क्रान्तदर्शिनो जनाश्च ^v^मे मह्य ^v^समानमित् समानमेवैकरूपमेव ^v^आहु॰ अकथयन्। यदाहुस्तदाह। हे स्तोत ^v^तुभ्यम् ^v^अय ^v^ह अयमेव ^v^वरुण ^v^हृणीते क्रुध्यतीति। अत क्रोध परित्यज्यास्मान् पाशेभ्यो मोचय ॥

किमाग आस वरुण ज्येष्ठं यत्स्तोतारं जिघांससि सखायम् ।
प्र तन्मे वोचो दूळभ स्वधावोऽव त्वानेना नमसा तुर इयाम् ॥ ४ ॥

किम् । आगः । आस । वरुण । ज्येष्ठम् । यत् । स्तोतारम् । जिघांससि । सखायम् ।
प्र । तत् । मे । वोचः । दुःऽदभ । स्वधाऽवः । अव । त्वा । अनेनाः । नमसा । तुरः । इयाम् ॥ ४ ॥

हे ^v^वरुण ^v^ज्येष्ठम् अधिकं ^v^किमाग[1] ^v^आस कोऽपराधो मया कृतो बभूव। ^v^यत् येन आगसा ^v^सखाय मित्रभूत सन्त ^v^स्तोतार ^v^जिघांससि हन्तुमिच्छसि। हे ^v^दूळभ दुर्दभान्यैर्बाधितुमशक्य ^v^स्वधाव तेजस्विन् हे वरुण ^v^तत् आग ^v^मे मह्य ^v^प्र ^v^वोच प्रब्रूहि। एवं सति तस्य प्रायश्चित्त कृत्वा ^v^अनेना अपाप सन्नह ^v^तुर त्वरमाण शीघ्र ^v^नमसा नमस्कारेण हविषा वा त्वाम् ^v^अव ^v^इयाम् उपगच्छेयम् ॥

अव द्रुग्धानि पित्र्या सृजा नोऽव या वयं चकृमा तनूभिः ।
अव राजन्पशुतृपं न तायुं सृजा वत्सं न दाम्नो वसिष्ठम् ॥ ५ ॥

अव । द्रुग्धानि । पित्र्या । सृज । नः । अव । या । वयम् । चकृम । तनूभिः ।
अव । राजन् । पशुऽतृपम् । न । तायुम् । सृज । वत्सम् । न । दाम्नः । वसिष्ठम् ॥ ५ ॥

हे वरुण ^v^पित्र्या[2] पितृत प्राप्तानि ^v^न अस्मदीयानि ^v^द्रुग्धानि द्रोहान् बन्धनहेतुभूतान्[3] ^v^अव ^v^सृज विमुञ्च। अस्मत्तो विश्लेषय[4]। ^v^वयं च ^v^या यानि द्रोहजातानि ^v^तनूभि शरीरै ^v^चकृम कृतवन्त॰ स्म तानि च ^v^अव सृज। हे ^v^राजन् राजमान वरुण ^v^पशुतृपं ^v^न ^v^तायु स्तैन्यप्रायश्चित्त कृत्वावसाने घासादिभि॰ पशूना तर्पयितार स्तेनमिव ^v^दाम्न रज्जो ^v^वत्स ^v^न वत्समिव च ^v^वसिष्ठ मां बन्धकात् पापात् ^v^अव ^v^सृज विमुञ्च ॥

---

१ ख-क्ष-त-न-भ-श-आग। २. ख-पित्र्याणि, भ-पित्र्या पित्र्याणि। ३ ख-॰हेतून्। ४. ख-क्ष-त-न-भ-श-विश्लेषय च।

न स स्वो दक्षो वरुण ध्रुतिः सा सुरा मन्युर्विभीदको अचित्तिः ।
अस्ति ज्यायान्कनीयस उपारे स्वप्नश्चनेदनृतस्य प्रयोता ॥ ६ ॥

न । स । स्व । दक्ष. । वरुण । ध्रुति । सा । सुरा । मन्यु । विऽभीदक । अचित्ति ।
अस्ति । ज्यायान् । कनीयस । उपऽअरे । स्वप्न । चन । इत् । अनृतस्य । प्रऽयोता ॥ ६ ॥

हे vवरुण vस vस्वो vदक्ष पुरुषस्य स्वभूत तद्बलं पापप्रवृत्तौ कारण vन भवति । किं तर्हि vध्रुति स्थिरा उत्पत्तिसमय एव निर्मिता दैवगति[1] कारणम् । 'ध्रु गतिस्थैर्ययो ' इति धातु । vसा च ध्रुतिर्वक्ष्यमाणरूपा । vसुरा प्रमादकारिणी[2] vमन्यु क्रोधश्च गुर्वादिविषय सन्ननर्थहेतु । vविभीदक द्यूतसाधनोऽक्ष । स च द्यूतेषु पुरुष प्रेरयन्ननर्थहेतुर्भवति । vअचित्ति अज्ञानमविवेक-कारणम् । अत ईदृशी दैवक्लृप्तिरेव पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ कारणम् । अपि च vकनीयस अल्पस्य हीनस्य पुरुषस्य पापप्रवृत्तौ vउपारे उपागते समीपे नियन्तृत्वेन स्थित vज्यायान् अधिक ईश्वर vअस्ति । स एव तं पापे प्रवर्तयति । तथा चाम्नातम्—'एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते' (कौ उ ३ ८) इति । एव च सति vस्वप्नश्चन स्वप्नोऽपि vअनृतस्य पापस्य vप्रयोता प्रकर्षेण मिश्रयिता भवति । vइत् इति पूरक । स्वप्ने कृतैरपि कर्मभिर्बहूनि पापानि जायन्ते किमु वक्तव्य जाग्रति कृतै कर्मभि पापान्युत्पद्यन्त इति । अतो ममापराधो दैवागत इति हे वरुण त्वया क्षन्तव्य[3] इति भाव ॥

अरं दासो न मीळ्हुषे कराण्यहं देवाय भूर्णयेऽनागाः ।
अचेतयदचितो देवो अर्यो गृत्सं राये कवितरो जुनाति ॥ ७ ॥

अरम् । दास । न । मीळ्हुषे । कराणि । अहम् । देवाय । भूर्णये । अनागा ।
अचेतयत् । अचित । देव । अर्य । गृत्सम् । राये । कविऽतर । जुनाति ॥ ७ ॥

vमीळ्हुषे सेक्त्रे कामाना वर्षित्रे vभूर्णये जगतो भर्त्रे vदेवाय दानादिगुणयुक्ताय वरुणाय vअनागा तत्प्रसादादपाप सन् vअहम् vअरम् अल पर्याप्त vकराणि परिचरण करवाणि । vदासो vन यथा भृत्य स्वामिने सम्यक् परिचरति तद्वत् । vअर्य स्वामी स च vदेव vअचित अजानतोऽस्मान् vअचेतयत् चेतयतु प्रज्ञापयतु । vगृत्स स्तोतार च vकवितर प्राज्ञतरो देव vराये धनाय धनप्राप्त्यर्थं vजुनाति जुनातु प्रेरयतु ॥

एकादशिने वारुणे पशौ 'अयम्' इति पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रित च—'अय सु तुभ्य वरुण स्वधाव एवा वन्दस्व वरुण बृहन्तम्' (आश्व श्रौ ३ ७) इति ॥

अयं सु तुभ्यं वरुण स्वधावो हृदि स्तोम उपश्रितश्चिदस्तु ।
शं नः क्षेमे शमु योगे नो अस्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

अयम् । सु । तुभ्यम् । वरुण । स्वधाऽव । हृदि । स्तोम । उपऽश्रित । चित् । अस्तु ।
शम् । न । क्षेमे । शम् । ऊँ इति । योगे । न । अस्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥८॥

हे vस्वधाव अन्नवन् vवरुण vतुभ्य त्वदर्थं क्रियमाण vअयम् एतत्सूक्तात्मक[4] vस्तोम स्तोत्र vहृदि त्वदीये हृदये vसु सुष्ठु vउपश्रित उपगत समवेत vअस्तु । vचित् इति पूरक ।

१ ज्ञ-क्ष-त२-४—देवगति । २ ख क्ष-त-न-भ श—प्रमोदकारिणी । ३ घ-त३-श—क्षंतव्यं ।
४ ख भ—°त्सूक्तात्मक ।

अप्राप्तस्य प्रापणं योगः प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः। √नः अस्मदीये √क्षेमे रक्षणे √शम् उपद्रवाणां शमनम् √अस्तु। √योगे च √नः अस्मदीये प्रापणे √शमु शमनमेवास्तूपद्रवाणाम्। हे वरुणादयो देवा √नः अस्मान् सर्वदा √स्वस्तिभिः अविनाशैः √पात रक्षत॥ ॥ ८ ॥

'रदत्पथः' इति सप्तर्चं सप्तदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वारुणम्। अनुक्रान्तं च—'रदत्सप्त' इति। गतो विनियोगः॥

रदत्पथो वरुणः सूर्याय प्रार्णांसि समुद्रिया नदीनाम्।
सर्गो न सृष्टो अर्वतीर्ऋतायञ्चकार महीरवनीरहभ्यः॥ १ ॥

रदत्। पथः। वरुणः। सूर्याय। प्र। अर्णांसि। समुद्रिया। नदीनाम्।
सर्गः। न। सृष्टः। अर्वतीः। ऋतऽयन्। चकार। महीः। अवनीः। अहःऽभ्यः॥ १ ॥

अयं √वरुणः देवः √सूर्याय सर्वस्य प्रेरकायादित्याय √पथः मार्गानन्तरिक्षप्रदेशान् √प्र √रदत् प्रायच्छत्। √समुद्रिया समुद्रे उदधौ भवानि। यद्वा। समुद्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमन्तरिक्षम्। तत्र भवानि। √अर्णांसि उदकानि √नदीनां प्रासृजत्। √सर्गः √न। सृज्यते युद्धभूमौ सादिना प्रेर्यत इति सर्गोऽश्वः। स यथा √अर्वतीः वडवाः प्रति शीघ्रं गच्छति तद्वत् √ऋतायन् ऋतं शीघ्रगमनमात्मन इच्छन् √महीः महतीः √अवनीः रात्रीः √अहभ्यः अहोभ्यः सकाशात् √चकार भेदेन कृतवान्। अस्तं गच्छन् सूर्य एव वरुण इत्युच्यते। स हि स्वगमनेन रात्रीर्जनयति॥

आत्मा ते वातो रज आ नवीनोत्पशुर्न भूर्णिर्यवसे ससवान्।
अन्तर्मही बृहती रोदसीमे विश्वा ते धाम वरुण प्रियाणि॥ २ ॥

आत्मा। ते। वातः। रजः। आ। नवीनोत्। पशुः। न। भूर्णिः। यवसे। ससऽवान्।
अन्तरिति। मही इति। बृहती इति। रोदसी इति। इमे इति। विश्वा। ते। धाम। वरुण। प्रियाणि॥२॥

हे वरुण √ते त्वदीयस्त्वयान्तरिक्षे प्रेर्यमाणः √वातः वायुः √आत्मा सर्वस्य प्राणिजातस्य प्राणरूपेण धारयिता। स च √रजः उदकम् √आ √नवीनोत् समन्तात् प्रेरयति। वातेन हि वृष्टिर्जायते। √भूर्णिः जगतो भर्ता स वायुः √यवसे घासे प्रक्षिप्ते सति यथा पशुरन्नवान् भवति तद्वत् √ससवान्। 'ससम्' इत्यन्ननाम। तद्वान् भवति। हविर्लक्षणमन्नमपि तस्मै प्रयच्छन्तीत्यर्थः[1]। यद्वा सनोतेः क्वसौ रूपम्। ततः ससवान् संभक्तवान् वातो घासे सति पशुर्यथा भारवाही भवति तद्वज्जगतो भर्ता। हे √वरुण √मही महत्यौ √बृहती परिवृढे √इमे √रोदसी द्यावापृथिव्यौ √अन्तः मध्ये। द्यावापृथिव्योर्मध्य इत्यर्थः। √ते तव √विश्वा सर्वाणि √धाम धामानि स्थानानि तेजांसि वा √प्रियाणि सर्वेषां प्रीतिकराणि भवन्ति॥

परि स्पशो वरुणस्य स्मदिष्टा उभे पश्यन्ति रोदसी सुमेके।
ऋतावानः कवयो यज्ञधीराः प्रचेतसो य इषयन्त मन्म॥ ३ ॥

परि। स्पशः। वरुणस्य। स्मत्ऽइष्टाः। उभे इति। पश्यन्ति। रोदसी इति। सुमेके इति सुऽमेके।
ऋतऽवानः। कवयः। यज्ञऽधीराः। प्रऽचेतसः। ये। इषयन्त। मन्म॥ ३ ॥

---

1 ख ग त४-न-भ-प्रयच्छतीत्यर्थः, श२-प्रयच्छत इत्यर्थः।

स्पशन्ति स्पृशन्तीति स्पशश्चरा । vवरुणस्य देवस्य vस्पश चरा vस्मदिष्टा । स्मदित्येतत् प्रशस्त्यार्थे सहार्थे च वर्तते । प्रशस्तगतय । यद्वा । सह प्रेषिता सन्त । vसुमेके शोभनमेहने सुरूपे वा vउभे vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vपरि vपश्यन्ति परित ईक्षन्ते । उभयोर्लोकयोर्वर्तमानान् पुण्यापुण्यकारिणो जनान् पश्यन्तीत्यर्थ । यस्मादेव तस्मात् तन्नीत्या vऋतावान· कर्मवन्त vयज्ञधीरा यज्ञेषु कृतबुद्धय vप्रचेतस प्राज्ञा vकवय क्रान्तदर्शिन vये जना vमन्म मन्मानि स्तोत्राणि vइषयन्त गमयन्ति वरुणं प्रापयन्ति । तानपि परिपश्यन्तीत्यर्थ । अतोऽस्मानपि स्तोतॄन् ज्ञात्वा पापात् मुञ्चन्त्वित्यृषिराशास्ते ॥

उवाच मे वरुणो मेधिराय त्रिः सप्त नामाघ्न्या बिभर्ति ।
विद्वान्पदस्य गुह्या न वोचद्युगाय विप्र उपराय शिक्षन् ॥ ४ ॥

उवाच । मे । वरुण । मेधिराय । त्रि । सप्त । नाम । अघ्न्या । बिभर्ति ।
विद्वान् । पदस्य । गुह्या । न । वोचत् । युगाय । विप्र· । उपराय । शिक्षन् ॥ ४ ॥

vमेधिराय मेधाविने vमे मह्य vवरुण vउवाच उक्तवान् । किमुक्तवान् तदाह । vत्रि vसप्त एकविंशतिसख्याकानि नामानि vअघ्न्या गौ· vबिभर्ति धारयतीति । वागत्र गौरुच्यते । सा च उरसि कण्ठे शिरसि च बद्धानि गायत्र्यादीनि सप्त छन्दसा नामानि बिभर्ति । यद्वा । वेदात्मिका वागेकविंशतिसस्थाना यज्ञाना नामानि बिभर्ति धारयति । अपर आह । गौ पृथिवी । तस्याश्च 'गौर्ग्मा ज्मा' इति पठितान्येकविंशतिनामानीति । अपि च vविद्वान् जानन् vविप्र मेधावी स वरुण vयुगाय युक्ताय vउपराय उप समीपे रममाणायान्तेवासिने मह्य vशिक्षन् उपदिशन् vपदस्य उत्कृष्टस्य स्थानस्य ब्रह्मलोकलक्षणस्य सबन्धीनि vगुह्या गुह्यानि रहस्यान्युपदेशगम्यानि । नशब्दश्चार्थे । इमानि च vवोचत् उक्तवान् । अतोऽह वरुणस्य शिष्योऽस्मि । तस्मात् स वरुण अस्मान्[1] पापात् मोचयत्वित्यर्थ [2] ॥

तिस्रो द्यावो निहिता अन्तरस्मिन्तिस्रो भूमीरुपराः षड्विधानाः ।
गृत्सो राजा वरुणश्चक्र एतं दिवि प्रेङ्खं हिरण्ययं शुभे कम् ॥ ५ ॥

तिस्र· । द्याव । निऽहिता । अन्त । अस्मिन् । तिस्र । भूमी । उपरा । षट्ऽविधाना ।
गृत्स । राजा । वरुण । चक्रे । एतम् । दिवि । प्रऽईङ्खम् । हिरण्ययम् । शुभे । कम् ॥ ५ ॥

vतिस्र त्रिप्रकारा उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधा vद्याव द्युलोका vअस्मिन् वरुणे vअन्त मध्ये vनिहिता । vतिस्र पूर्ववत्त्रिविधा vभूमी भूम्यश्च vषड्विधाना । विधान विधा । वसन्ताद्यृतुभेदेन षड्विधा प्रकारा यासु तादृश्य । vउपरा अस्मिन्नेव वरुणे उप्ता अन्तर्भूता । लोकानां त्रित्व च 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका' (ऐ ब्रा २ १७) इत्यादिना ब्राह्मणेनावगम्यते । 'तिस्रो भूमीर्धारयन्' (ऋ स २ २७ ८) इति निगमश्च भवति । इमौ लोकावावृत्य वरुणस्तिष्ठतीत्यर्थं । अपि च vगृत्स स्तुत्य vराजा ईश्वर स vवरुण vदिवि अन्तरिक्षे vहिरण्यय हिरण्मय सुवर्णमय हितरमणीय वा vप्रेङ्ख दोलावद्दिग्द्वयसस्पर्शिनम् vएत सूर्य vशुभे vक दीप्त्यर्थ vचक्रे कृतवान् । 'दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ' (ऋ स ५ ८५ २) इति हि श्रूयते ॥

---

१ घ-ङ्ग-त-श-अस्मात् । २. ख-प्रमोचयन्त्वि· ।

वारुणे पशौ 'अव सिन्धुम्' इति वपाया अनुवाक्या। सूत्रितं च– 'अव सिन्धुं वरुणो द्यौरिव स्थाद्वय सु तुभ्य वरुण स्वधाव' (आश्व श्रौ ३ ७) इति॥

अव॒ सिन्धुं॒ वरु॑णो॒ द्यौरि॑व स्थाद्द्र॒प्सो न श्वे॒तो मृ॒गस्तुवि॑ष्मान्।
ग॒म्भी॒रशं॑सो॒ रज॑सो वि॒मानः॑ सुपा॒रक्ष॑त्रः स॒तो अ॒स्य राजा॑ ॥ ६ ॥

अव॑। सिन्धु॑म्। वरु॑ण.। द्यौःऽइ॑व। स्या॒त्। द्र॒प्स। न। श्वे॒त। मृ॒ग। तुवि॑ष्मान्।
ग॒म्भी॒रऽशं॑स। रज॑स। वि॒ऽमान॑.। सु॒पा॒रऽक्ष॑त्र। स॒त। अ॒स्य। राजा॑ ॥ ६ ॥

द्यौरिव सूर्य इव दीप्त वरुण सिन्धु समुद्रम् अव स्थात् वेलायामवस्थापयति। यथा वेलां नातिक्रामति तथा करोतीत्यर्थं। कीदृशो वरुण। द्रप्सो न द्रवणशील उदबिन्दुरिव श्वेत शुभ्रवर्णं मृग। लुप्तोपममेतत्। गौरमृग इव तुविष्मान् बलवान् प्रवृद्धो वा गम्भीरशंस। गम्भीरो महान् शंस स्तोत्रं यस्य स तथोक्त। रजस उदकस्य विमान निर्माता सुपारक्षत्र सुष्ठु दु खात् पारक क्षत्रं बल धन वा यस्य तादृशो वरुण सत विद्यमानस्य अस्य जगत राजा ईश्वरो भवति॥

यो मृ॒ळया॑ति च॒क्रुषे॑ चि॒दागो॑ व॒यं स्या॑म॒ वरु॑णे॒ अना॑गाः।
अनु॑ व्र॒तान्यदि॑तेर्ऋ॒धन्तो॑ यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ ७ ॥

य। मृ॒ळया॑ति। च॒क्रुषे॑। चि॒त्। आग॑। व॒यम्। स्या॒म॒। वरु॑णे। अना॑गा।
अनु॑। व्र॒तानि॑। अदि॑ते। ऋ॒धन्त॑। यू॒यम्। पा॒त। स्व॒स्तिऽभिः॑। सदा॑। न॒ ॥ ७ ॥

आग अपराध चक्रुषे चित् कृतवतेऽपि स्तोत्रे य वरुण मृळयाति उपदयां करोति तस्मिन् वरुणे अनागा अनागसोऽनपराधा सन्त वय स्याम वर्तमाना भवेम। किं कुर्वन्त। अदिते अदीनस्य वरुणस्य संबन्धीनि व्रतानि कर्माणि अनु आनुपूर्व्येण ऋधन्तः समर्धयन्त। हे वरुणादयो देवा यूयमस्मान् सर्वदा कल्याणै पालयत॥ ॥ ९ ॥

'प्र शुन्ध्युवम्' इति सप्तर्चमष्टादशं सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वारुणम्। 'प्र शुन्ध्युवम्' इत्यनुक्रान्तम्। गतो विनियोग॥

प्र शु॒न्ध्युवं॒ वरु॑णाय॒ प्रेष्ठां॑ म॒तिं व॑सिष्ठ मी॒ळ्हुषे॑ भरस्व।
य ई॑म॒र्वाञ्चं॒ कर॑ते॒ यज॑त्रं स॒हस्रा॑मघं॒ वृष॑णं॒ बृ॒हन्त॑म् ॥ १ ॥

प्र। शु॒न्ध्युव॑म्। वरु॑णाय। प्रेष्ठा॑म्। म॒तिम्। व॒सि॒ष्ठ॒। मी॒ळ्हुषे॑। भ॒र॒स्व॒।
य। ई॒म्। अ॒र्वाञ्च॑म्। कर॑ते। यज॑त्रम्। स॒हस्र॑ऽमघम्। वृष॑णम्। बृ॒हन्त॑म् ॥ १ ॥

ऋषिरात्मानमेव प्रत्यक्षीकृत्य स्तुतौ नियुङ्क्ते। हे वसिष्ठ त्वं मीळ्हुषे सेक्त्रे वरुणाय शुन्ध्युवं शोधयित्रीं यद्वा स्वत एव शुद्धां प्रेष्ठां प्रियतमां मतिं मननीयामीदृशीं स्तुतिं प्र भरस्व प्रहर प्रापय। य वरुण ईम् एनं सूर्यम् अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं करते अन्तरिक्षे करोति तस्मै वरुणायेत्यन्वय। कीदृशं सूर्यम्। यजत्र यष्टव्य सहस्रामघं बहुधन वृषणं कामानां वर्षकं बृहन्त महान्तम्॥

अधा॒ न्व॑स्य सं॒दृशं॑ जग॒न्वान॒ग्नेरनी॑कं॒ वरु॑णस्य मंसि।
स्व१र्यदश्म॑न्नधि॒पा उ॒ अन्धो॑ऽभि मा॒ वपु॑र्दृ॒शये॑ निनीयात् ॥ २ ॥

अर्ध । नु । अस्य । सम्ऽदृशम् । जगन्वान् । अग्ने । अनीकम् । वरुणस्य । मंसि ।
स्वं । यत् । अश्मन् । अधिऽपा । ऊँ इति । अन्धं । अभि । मा । वपुं । दृशये । निनीयात् ॥२॥

vअध अधुना vअस्य vवरुणस्य vसदृशं सदर्शन vनु क्षिप्र vजगन्वान् गतवानहम् vअग्ने vअनीक ज्वालासघ vमंसि स्तवानि । तं वरुण यष्टुमिति शेष । vयत् यदा वरुण vस्व सुखकर vअश्मन् अश्मन्यभिषवार्थे पाषाणेऽवस्थितम्[1] । अभिषुतमित्यर्थं । ईदृशम् vअन्ध सोमलक्षणमन्नम् vअधिपा अधिक पाता भवेत् । छान्दस षष्ठ्यभाव । vउ इति पूरक । तदानीं vमा मा vवपु शरीर स्वकीयम् । वपुरिति रूपनाम । प्रशस्तं रूपं वा vदृशये दर्शनार्थम् vअभि vनिनीयात् अभिप्रापयेत् ॥

आ यद्रुहाव वरुणश्च नावं प्र यत्समुद्रमीरयाव मध्यम् ।
अधि यदपां स्नुभिश्चराव प्र प्रेङ्ख ईङ्खयावहै शुभे कम् ॥ ३ ॥

आ । यत् । रुहाव । वरुण । च । नावम् । प्र । यत् । समुद्रम् । ईरयाव । मध्यम् ।
अधि । यत् । अपाम् । स्नुऽभि । चराव । प्र । प्रऽईङ्खे । ईङ्खयावहै । शुभे । कम् ॥ ३ ॥

vयत् यदा वरुणे प्रसन्ने सति अह vवरुणश्च उभौ vनाव द्रुममयीं तरणसाधनभूताम् vआ vरुहाव उभावारूढावभूव[2] । तां च नाव vयत् यदा vसमुद्र vमध्य समुद्रस्य मध्य प्रति vप्र vईरयाव प्रकर्षेण गमयाव । vयत् यदा च vअपाम् उदकानाम् vअधि उपरि vस्नुभि गन्त्रीभिरन्याभिरपि नौभि vचराव वर्तावहै । तदानीं vशुभे शोभार्थं vप्रेङ्खे नौरूपायां दोलायामेव[3] vप्र vईङ्खयावहै । निम्नोन्नतैस्तरङ्गैरितश्चेतश्च प्रविचलन्तौ सक्रीडावहै । vकम् इति पूरक । यद्वा क्रियाविशेषणम् । क सुख यथा भवति तथेत्यर्थं ॥

वसिष्ठं ह वरुणो नाव्याधादृषिं चकार स्वपा महोभिः ।
स्तोतारं विप्रः सुदिनत्वे अह्नां यान्नु द्यावस्ततनन्यादुषासः ॥ ४ ॥

वसिष्ठम् । ह । वरुण । नावि । आ । अधात् । ऋषिम् । चकार । सुऽअपा । महः ऽभि ।
स्तोतारम् । विप्र । सुदिनऽत्वे । अह्नाम् । यात् । नु । द्याव । ततनन् । यात् । उषस ॥४॥

एव वसिष्ठेनात्मनोक्ते यद्वरुणेन कृत तद्दर्शयति । vवसिष्ठ vह वसिष्ठं खलु vवरुण vनावि स्वकीयायाम् vआधात् आरोहयत् । तथा तम् vऋषिम् vअवोभि रक्षणै vस्वपा स्वपस शोभनकर्माण vचकार वरुण कृतवान् । अपि च vविप्र मेधावी वरुण vअह्नां दिवसानां मध्ये vसुदिनत्वे यत्फलत्वेन शोभनदिनत्व तत्र vस्तोतारम् अस्थापयदिति[4] शेष । किं कुर्वन् । vयात् यातो गच्छत vद्याव दिवसान् vयात् याती vउषास उषसोपलक्षिता रात्रीश्च vनु क्षिप्र vततनन् सूर्यात्मना विस्तारयन् ॥

क्व१ त्यानि नौ सख्या बभूवुः सचावहे यदवृकं पुरा चित् ।
बृहन्तं मानं वरुण स्वधावः सहस्रद्वारं जगमा गृहं ते ॥ ५ ॥

---

१ त-पाषाणेभिस्थित । २ ख न-भ-श१-°रूढावभूता, घ-°रूढौ भवाव । ३ ख-ज्ञ-ञ-त४-न-भ-डोलाया° । ४ त१-२-आस्थापय° ।

कं । त्यानि । नौ । सख्या । बभूवु । सचावहे इति । यत् । अवृकम् । पुरा । चित् ।
बृहन्तम् । मानम् । वरुण । स्वधाऽव । सहस्रऽद्वारम् । जगम । गृहम् । ते ॥ ५ ॥

हे वरुण vत्यानि तानि पुरातनानि vनौ आवयो vसख्या सख्यानि सखित्वानि vक कुत्र vबभूवु । vपुरा पूर्वस्मिन् काले vअवृकम् अहिंस्यमात्यन्तिक vयत् सख्यमस्ति तत् vसचावहे आवां सेवावहे । vचित् इति पूरक । अपि च हे vस्वधाव अन्नवन् vवरुण vते त्वदीय vगृह vजगम गच्छानि । लोडर्थे लिट् । कीदृश गृहम् । vबृहन्त महान्त vमानम् । मान्त्यस्मिन् सर्वाणि भूतानीति मानम् । सर्वस्य भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थं । vसहस्रद्वार बहुद्वारम् ॥

य आपिर्नित्यो वरुण प्रियः सन्त्वामागांसि कृणवत्सखा ते ।
मा त एनस्वन्तो यक्षिन्भुजेम यन्धि ष्मा विप्रः स्तुवते वरूथम् ॥ ६ ॥

य । आपि । नित्य । वरुण । प्रिय । सन् । त्वाम् । आगांसि । कृणवत् । सखा । ते ।
मा । ते । एनस्वन्त । यक्षिन् । भुजेम । यन्धि । स्म । विप्र । स्तुवते । वरूथम् ॥ ६ ॥

हे vवरुण vय वसिष्ठ vनित्य ध्रुव vआपि बन्धु । औरस पुत्र इत्यर्थं । य पूर्वं vप्रिय vसन् vत्वां प्रति vआगांसि अपराधान् vकृणवत् अकरोत् स इदानीं vते तव vसखा[1] समानख्यान प्रियोऽस्तु । हे vयक्षिन् यजनीय वरुण vते तव स्वभूता वयम् vएनस्वन्त एनसा पापेन युक्ता सन्त vमा vभुजेम मा भुञ्ज्महि । त्वत्प्रसादात् पापरहिता एव सन्तो भोगान् भुनजामहै । vविप्र मेधावी त्व च vस्तुवते स्तोत्र कुर्वते वसिष्ठाय vवरूथम् अनिष्टनिवारक वरणीय[2] वा गृह vयन्धि प्रयच्छ । vस्म इति पूरक ॥

अत्र ऋग्विधान—' ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु जपन् बन्धात्प्रमुच्यते। तिष्ठन्रात्रौ जपेदेता पिशाचस्त[3] न गच्छति ' (ऋग्वि २ ३१९) इति ॥

ध्रुवासु त्वासु क्षितिषु क्षियन्तो व्य१स्मत्पाशं वरुणो मुमोचत् ।
अवो वन्वाना अदितेरुपस्थाद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

ध्रुवासु । त्वा । आसु । क्षितिषु । क्षियन्त । वि । अस्मत् । पाशम् । वरुण । मुमोचत् ।
अव । वन्वाना । अदिते । उपऽस्थात् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥ ७ ॥

vध्रुवासु नित्यासु vआसु दृश्यमानासु vक्षितिषु भूमिषु vक्षियन्त निवसन्तो वय हे वरुण vत्वा त्वां स्तुम इति शेष । स च vवरुण vअस्मत् अस्मत्त vपाश बन्धक पाप vवि vमुमोचत् मोचयेत् । तथा vअदिते अखण्डनीयाया पृथिव्या vउपस्थात् उपस्थानात् vअव रक्षणं वरुणेन दत्तं vवन्वाना संभजमाना वय स्याम । अन्यद्गतम् ॥ ॥ १० ॥

' मो षु वरुण ' इति पञ्चर्चमेकोनविंश सूक्त[4] वारुणम् । अन्त्या जगती शिष्टाश्चतस्रो गायत्र्य । तथा चानुक्रान्त—' मो षु पञ्च गायत्र जगत्यन्तम् ' इति । गतो विनियोग ॥

मो षु वरुण मृन्मयं गृहं राजन्नहं गमम् । मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ १ ॥

---

१ ञ-श–सखा ससखा, त–सखा सखा, न–सखा ससखा । २ श–वरणीयं संभजनीयं । ३ ञ–पिशाचत्वं । ४ ख-भ–सूक्त वसिष्ठस्यार्षं ।

मो इति । सु । वरुण । मृत्ऽमयम् । गृहम् । राजन् । अहम् । गमम् । मृळ । सुऽक्षत्र । मृळय ॥ १ ॥

हे vराजन् ईश्वर vवरुण त्वदीय vमृन्मय मृदादिभिर्निर्मित[1] vगृह vमो मा उ नैव vअह vगमं गतोऽस्मि । अपि तु vसु शोभन सुवर्णमयमेव त्वदीय गृह प्राप्तवानि । स त्व मा vमृळ सुखय । हे vसुक्षत्र शोभनधन वरुण vमृळय उपदयां च कुरु ॥

यदेमि प्रस्फुरन्निव दृतिर्न ध्मातो अद्रिवः । मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ २ ॥

यत् । एमि । प्रस्फुरन्ऽइव । दृतिः । न । ध्मातः । अद्रिऽवः । मृळ । सुऽक्षत्र । मृळय ॥ २ ॥

हे vअद्रिव आयुधवन् वरुण vयत् यदा vप्रस्फुरन्निव शैत्येन प्रविचलन्निव त्वद्भयात्कंपमान vदृतिर्न दृतिरिव vध्मात वायुना पूर्ण सस्त्वया बद्धोऽहम् vएमि गच्छामि तदानीं vमृळ[2] सुखय । हे vसुक्षत्र सुधन vमृळय उपदयां कुरु ॥

क्रत्वः समह दीनता प्रतीपं जगमा शुचे । मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ ३ ॥

क्रत्वः । सऽमह । दीनता । प्रतिऽईपम् । जगम । शुचे । मृळ । सुऽक्षत्र । मृळय ॥ ३ ॥

हे vसमह सधन vशुचे स्वभावतो निर्मल वरुण vदीनता दीनतयाशक्ततया vक्रत्व कर्मण कर्तव्यत्वेन विहितस्य श्रौतस्मार्तादिलक्षणस्य vप्रतीप प्रतिकूलमननुष्ठान vजगम प्राप्तवानस्मि । अत एव त्वया बद्ध । तादृश मां vमृळ[3] सुखय । अन्यद्गतम् ॥

अपां मध्ये तस्थिवांसं तृष्णाविदज्जरितारम् । मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ ४ ॥

अपाम् । मध्ये । तस्थिऽवांसम् । तृष्णा । अविदत् । जरितारम् । मृळ । सुऽक्षत्र । मृळय ॥ ४ ॥

vअपां समुद्राणामुदकाना vमध्ये vतस्थिवासं स्थितवन्तमपि vजरितार तव स्तोतारं मां vतृष्णा पिपासा vअविदत् आप्तवती । लवणोत्कटस्य सामुद्रजलस्य[4] पानानर्हत्वात् । अतस्तादृश मां vमृळ[5] सुखय । अन्यद्गतम् ॥

देवसुवा हविःषु वारुणस्य हविष 'यत्किं चेदम्' इति याज्या । सूत्रित च—'यत्किं चेद वरुण दैव्ये जन उप ते स्तोमान्पशुपा इवाकरमिति द्वे' (आश्व श्रौ ४ ११) इति ॥

यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्या३श्चरामसि ।

अचित्ती यत्तव धर्मा युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ॥ ५ ॥

यत् । किम् । च । इदम् । वरुण । दैव्ये । जने । अभिऽद्रोहम् । मनुष्याः । चरामसि ।

अचित्ती । यत् । तव । धर्म । युयोपिम । मा । नः । तस्मात् । एनसः । देव । रिरिषः ॥ ५ ॥

हे vवरुण vदैव्ये देवसमूहरूपे vजने vयत् vइद किंचन vअभिद्रोहम् अपकारजात vमनुष्या वय vचरामसि चराम निर्वर्तयाम । तथा vअचित्ती अचित्त्याज्ञानेन vतव त्वदीय vयत् vधर्म धारकं कर्म vयुयोपिम वय विमोहितवन्त । हे vदेव vतस्मादेनस पापात् vन अस्मान् vमा vरीरिष मा हिंसी ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥

---

१ घ-श—मृदादिनिर्मितं, झ-त३—मृदादिविनिर्मितं, क्ष—मृदादतिनिर्मितं, त२-४-न—मृदादिति-निर्मित । २ ख-भ—मृळय । ३ ख-त३-भ—मृळय सुखय, घ—मृळ, श—मृळय । ४ त—समुद्रजलस्य । ५. ख—मृळय, घ—मृळ, क्ष-त-श—मृळय सुखय ।

षष्ठेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि। तत्र 'प्र वीरया' इति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वायव्यम्। यासु पञ्चम्याद्यासु द्विवचनमस्ति ता ऐन्द्रवायव्य। तथा चानुक्रान्त—'प्र वीरया सप्त वायव्य ऐन्द्र्यश्च या द्विवदुक्ता' इति। तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'प्र वीरया' इति वायव्य-तृच। सूत्रितं च—'प्र वीरया शुचयो दद्रिरे वा ते सत्येन मनसा दीध्याना' (आश्व श्रौ ८ ११) इति ॥

प्र वी॒रया॒ शुच॑यो दद्रि॒रे वा॑मध्व॒र्युभि॒र्मधु॑मन्तः सु॒तासः॑ ।
वह॑ वायो नि॒युतो॑ या॒ह्यच्छा॒ पिबा॑ सु॒तस्यान्ध॑सो॒ मदा॑य ॥ १ ॥

प्र। वी॒रऽया। शुच॑य। द॒द्रि॒रे। वा॒म्। अ॒ध्व॒र्युऽभि॑। मधु॑ऽमन्त। सु॒तास॑।
वह॑। वा॒यो॒ इति॑। नि॒ऽयुत॑। या॒हि॒। अच्छ॑। पिब॑। सु॒तस्य॑। अन्ध॑स। मदा॑य ॥ १ ॥

हे वायो वीरया वीराय विविधमीरयित्रे ॥ 'सुपां सुलुक्°' इति चतुर्थ्या याजादेश ॥ वां ते। व्यत्ययेन द्विवचनम्। तुभ्य शुचय शुद्धा मधुमन्त माधुर्योपेता सुतास अभिषुता सोमा ऐतरेयिभिर्नवमेऽहनि प्रउगे अध्वर्युभि अध्वरस्य नेतृभिर्ऋत्विग्भि प्र दद्रिरे प्रदीयन्ते। 'दद दाने' इत्यस्यैतद्रूपम्। यत एवमत कारणात् हे वायो नियुत वडवा वह रथ प्रापय। तेन च रथेन अच्छ याहि। अस्मद्यज्ञमभिगच्छ। अभिगत्य च सुतस्य अभिषुतस्य अन्धस अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वकीय भाग पिब। किमर्थम्। मदाय मदोत्पत्त्यर्थम् ॥

शुनासीरीये पर्वणि वायव्यस्य हविष 'ईशानाय' इति याज्या। सूत्रित च—'स त्व नो देव मनसेशानाय प्रहुतिं यस्त आनट्' (आश्व श्रौ २ २०) इति। वायव्ये पशावेवैव पशुपुरोडाशस्य याज्या। सूत्रित च—'ईशानाय प्रहुतिं यस्त आनट् प्र वो वायु रथयुज कृणुध्वम्' (आश्व श्रौ ३ ८) इति ॥

ई॒शा॒नाय॒ प्रहु॑तिं॒ यस्त॒ आन॒ट् शुचिं॒ सोमं॑ शुचिपा॒स्तुभ्यं॑ वायो ।
कृ॒णोषि॒ तं मर्त्ये॑षु प्रश॒स्तं जा॒तोजा॑तो जायते वा॒ज्य॑स्य ॥ २ ॥

ई॒शा॒नाय॑। प्रऽहु॑तिम्। य.। ते॒। आन॑ट्। शुचि॑म्। सोम॑म्। शु॒चि॒ऽपा॒। तुभ्य॑म्। वा॒यो॒ इति॑।
कृ॒णोषि॑। तम्। मर्त्ये॑षु। प्र॒ऽश॒स्तम्। जा॒त.ऽजा॑त। जा॒य॒ते॒। वा॒जी। अ॒स्य॒ ॥ २ ॥

हे वायो ईशानाय ईश्वराय ते तुभ्य त्वदर्थं प्रहुतिं प्रकृष्टामाहुतिं चरुपुरोडाशादिसाध्यां य यजमान आनट् प्राप्नोत्। दद्यादित्यर्थं। तथा हे शुचिपा शुद्धस्य[1] सोमस्य पातर्वायो तुभ्यं शुचिं शुद्धं सोम च य· प्रयच्छति मर्त्येषु मनुष्येषु मध्ये त यजमान प्रशस्त मुख्य कृणोषि करोषि। स च जातोजात सर्वत्र प्रादुर्भूत प्रख्यात सन् वाज्यस्य प्राप्तव्यस्य धनस्य प्राप्तये[2] जायते अवकल्पते। सर्वं धन लभत इत्यर्थं ॥

नियुत्वद्गुणविशिष्टवायुदेवताके पशौ 'राये नु यम्' इति पुरोडाशस्य याज्या। सूत्रितं च—'राये नु य जज्ञतु रोदसीमे प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा' (आश्व श्रौ ३ ८) इति ॥

रा॒ये नु यं ज॒ज्ञतू॒ रोद॑सी॒मे रा॒ये दे॒वी धि॒षणा॑ धाति दे॒वम् ।
अध॑ वा॒युं नि॒युतः॑ सश्चत॒ स्वा उ॒त श्वे॒तं वसु॑धितिं नि॒रे॒के ॥ ३ ॥

१ ख–शुचे· शुद्धस्य, भ–शुद्धस्य शुचे। २ ख-भ–प्राप्त्यै।

राये । नु । यम् । जज्ञतु । रोदसी इति । इमे इति । राये । देवी । धिषणा । धाति । देवम् ।
अध । वायुम् । निऽयुत । सश्चत । स्वा । उत । श्वेतम् । वसुऽधितिम् । निरेके ॥ ३ ॥

vइमे vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vयं वायु vराये धनार्थं vनु क्षिप्रं vजज्ञतु जनयामासतु तं vदेवं दानादिगुणयुक्त वायु vदेवी द्योतमाना vधिषणा स्तुति vराये धनार्थं vधाति धारयति। धनं यथा लभ्यते तथा प्रेरयतीत्यर्थः । vअध अधुनैव स्तुतौ प्रवृत्तायां vस्वाः स्वकीया vनियुतः वडवा रथवाहा vवायु vसश्चत सचन्ते सेवन्ते । vउत अपि च vश्वेत शुभ्रवर्णं vनिरेके । नितरां रेको रिक्तता निरेकः । दारिद्र्यमित्यर्थं । तस्मिन् सति vवसुधितिं वसूनां धातार प्रदातार त वायु नियुतोऽस्मद्यज्ञं प्रापयन्तीति शेष ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्य ‘उच्छन्नुषस’ इति तृतीया । सूत्रित च—‘उच्छन्नुषस सुदिना अरिप्रा इत्येकपातिन्य’ (आश्व श्रौ ८ १०) इति ॥

उच्छन्नुषसः सुदिना अरिप्रा उरु ज्योतिर्विविदुर्दीध्यानाः ।
गव्यं चिदूर्वमुशिजो वि वव्रुस्तेषामनु प्रदिवः सस्रुरापः ॥ ४ ॥

उच्छन् । उषस । सुऽदिना । अरिप्रा । उरु । ज्योति । विविदु । दीध्याना ।
गव्यम् । चित् । ऊर्वम् । उशिज । वि । वव्रु । तेषाम् । अनु । प्रऽदिव । सस्रु । आप ॥ ४ ॥

येऽङ्गिरसो वायुमस्तोषत तेषाम् vअरिप्रा पापरहिता vउषस vसुदिना शोभनदिनस्य हेतुभूताः सत्य vउच्छन् औच्छन् व्यवासयन् । ते च vदीध्याना दीप्यमानाः सन्त vउरु विस्तीर्णं vज्योति सूर्याख्य vविविदुः वायो प्रसादादलभन्त । अपि च vउशिज कामयमानास्तेऽङ्गिरसः vगव्य vचित् गोसवरूपमपि vऊर्वं धन पणिभिरपहृतं vवि vवव्रुः व्यवृण्वन् अलभन्त । तथा vतेषाम् अङ्गिरसामर्थाय vप्रदिव पुराण्य vआप vअनु vसस्रु अन्वसरन् अन्वगच्छन् । हिताचरणपरा आसन्नित्यर्थः । आवरकस्यासुरस्य वायुना हननादसुरेणाहृतानुषः-प्रभृतीन्[1] पुनर्लब्धवन्त इत्यर्थं ॥

तृतीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे ‘ते सत्येन’ इत्यैन्द्रवायवस्तृच । सूत्रित च—‘ते सत्येन मनसा दीध्याना दिवि क्षयन्ता रजस पृथिव्याम्’ (आश्व श्रौ ८ ११) इति ॥

ते सत्येन मनसा दीध्यानाः स्वेन युक्तासः क्रतुना वहन्ति ।
इन्द्रवायू वीरवाहं रथं वामीशानयोरभि पृक्षः सचन्ते ॥ ५ ॥

ते । सत्येन । मनसा । दीध्याना । स्वेन । युक्तास । क्रतुना । वहन्ति ।
इन्द्रवायू इति । वीरऽवाहम् । रथम् । वाम् । ईशानयो । अभि । पृक्ष । सचन्ते ॥ ५ ॥

vते प्रसिद्धा vसत्येन यथार्थेन vमनसा मननीयेन स्तोत्रेण युक्ता vदीध्याना दीप्यमाना vस्वेन स्वकीयेन विहितेन vक्रतुना कर्मणा नित्यनैमित्तिकात्मना vयुक्तास युक्ता एवभूता यजमाना हे vइन्द्रवायू vवीरवाहं वीरैर्विशेषेणेरयितृभि स्तोतृभिर्वहनीय प्रापणीयम् । यद्वा वीरै अश्वैर्वहनीयम् । तम् vईशानयो ईश्वरयो vवां युवयो स्वभूतं vरथ vवहन्ति स्वं स्व यज्ञं प्रापयन्ति । तत्र च vपृक्ष अन्नानि हविर्लक्षणानि vअभि vसचन्ते युवामभिसेवन्ते ॥

---

1 म–॰णाहृतानु॰, श–॰णापहृतानु॰ ।

ईशानासो ये दधते स्वर्णो गोभिरश्वेभिर्वसुभिर्हिरण्यैः ।
इन्द्रवायू सूरयो विश्वमायुरर्वद्भिर्वीरैः पृतनासु सह्युः ॥ ६ ॥

ईशानासः । ये । दधते । स्वः । नः । गोभिः । अश्वेभिः । वसुऽभिः । हिरण्यैः ।
इन्द्रवायू इति । सूरयः । विश्वम् । आयुः । अर्वत्ऽभिः । वीरैः । पृतनासु । सह्युः ॥ ६ ॥

हे इन्द्रवायू ईशानास ईश्वरा प्रभव ये जना न अस्मभ्य गोभि अश्वेभि अश्वै वसुभि निवासकै हिरण्यै च सहित स्व सुष्ठुरणीय सुख दधते ददति प्रयच्छन्ति । यद्वा । हिरण्यव्यतिरिक्तानि धनानि वसूनि । तैर्हिरण्यैश्च सहेत्यर्थं । ते सूरय दातार विश्वं व्याप्तम् आयु अन्नं जीवन वा शत्रूणां स्वभूतं पृतनासु सग्रामेषु अर्वद्भि अश्वै वीरै शूरभटैश्च साधनभूतै सह्यु अभिभवेयु । यद्वा सहार्थे तृतीया । अर्वद्भिर्वीरै पुत्रैश्च सहित शत्रूणामायुरभिभवेयुरित्यर्थं ॥

अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इन्द्रवायू सुष्टुतिभिर्वसिष्ठाः ।
वाजयन्तः स्ववसे हुवेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अर्वन्तः । न । श्रवसः । भिक्षमाणाः । इन्द्रवायू इति । सुस्तुतिऽभिः । वसिष्ठाः ।
वाजऽयन्तः । सु । अवसे । हुवेम । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

अर्वन्तो न अश्वा इव हविषां वोढार श्रवस अन्नस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । अन्न भिक्षमाणा याचमाना वाजयन्त वाज बलमात्मन इच्छन्त वसिष्ठा वय स्ववसे शोभनरक्षणाय सुष्ठु तर्पणाय वा सुष्टुतिभि शोभनाभि स्तुतिभि इन्द्रवायू इन्द्र वायुं च हुवेम आह्वयेमहि । अन्यद्गतम् ॥ ॥ १२ ॥

'कुविदङ्ग' इति सप्तर्चं द्वितीय सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वायव्यम् । 'कुविदङ्ग' इत्यनुक्रान्तम् । गत सूक्तविनियोग । वायव्ये पशौ 'कुविदङ्ग' इति वपाया याज्या । सूत्रित च— 'कुविदङ्ग नमसा ये वृधास ईशानाय प्रहुतिं यस्त आनट्' (आश्व श्रौ ३ ८) इति ॥

कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः पुरा देवा अनवद्यास आसन् ।
ते वायवे मनवे बाधितायावासयन्नुषसं सूर्येण ॥ १ ॥

कुवित् । अङ्ग । नमसा । ये । वृधासः । पुरा । देवाः । अनवद्यासः । आसन् ।
ते । वायवे । मनवे । बाधिताय । अवासयन् । उषसम् । सूर्येण ॥ १ ॥

दीव्यन्ति स्तुवन्तीति देवा स्तोतार । पुरा पूर्वस्मिन् काले ये वृधास वृद्धा देवा स्तोतार । कुविदिति बहुनाम । अङ्गेति क्षिप्रनाम । कुवित् बहुश अङ्ग क्षिप्रं कृतेन नमसा वायुविषयेण स्तोत्रेण नमस्कारेण वा अनवद्यास अवद्यरहिता आसन् ते अद्यापि वायवे हवींषि दातुं सूर्येण सह उषसम् अवासयन् । उषसो व्युष्टिं सूर्योदय च वायुयागार्थं कुर्वन्तीत्यर्थं । किमर्थम् । मनवे मनुष्याणां बाधिताय बाधितानां पुत्रादीनां रक्षणार्थमित्यर्थं । यद्वा मनवे बाधितायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थ्यौ[1] । बाधितस्य मनो प्रजापतेर्यागे वायवे हवींषि दातुमित्यन्वय ॥

१ त—चतुर्थी ।

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'उशन्ता' इत्येषा प्रथमा। सूत्रितं च— 'उशन्ता दूता न दभाय गोपा यावत्तरस्तन्वो यावदोज इत्येका द्वे च' (आश्व श्रौ ८ १०) इति ॥

उशन्ता॑ दू॒ता न दभा॑य गो॒पा मा॒सश्च॑ पा॒थः श॒रद॑श्च पू॒र्वीः ।
इन्द्र॑वायू सुष्टु॒तिर्वा॑मिया॒ना मा॑र्डी॒कमी॑ट्टे सुवि॒तं च॒ नव्य॑म् ॥ २ ॥

उ॒शन्ता॑ । दू॒ता । न । दभा॑य । गो॒पा । मा॒स । च॒ । पा॒थ । श॒रद॑ । च॒ । पू॒र्वी ।
इन्द्र॑वायू॒ इति॑ । सु॒ऽस्तु॒ति । वा॒म् । इ॒या॒ना । मा॒र्डी॑कम् । ई॒ट्टे॒ । सु॒वि॒तम् । च॒ । नव्य॑म् ॥ ९ ॥

हे इन्द्रवायू Vउशन्ता उशन्तौ कामयमानौ दूतौ। देवतेर्गतिकर्मणो दूतशब्द। गन्तारौ Vगोपा गोपायितारावीदृशौ युवा Vदभाय हिंसायै Vन भवतम्। अपि तु Vमास मासान् Vच Vपूर्वी बह्वी Vशरद सवत्सरान् Vच चिरकालमस्मान् Vपाथ रक्षतम्। अपि च हे Vइन्द्रवायू Vसुष्टुति अस्मदीया शोभना स्तुति Vवां युवाम् Vइयाना गच्छन्ती प्राप्नुवन्ती Vमार्डीक सुखम् Vईट्टे याचते। यद्वा। सुखं यथा भवति तथा युवामीट्टे स्तौति। तथा Vनव्यं प्रशस्य Vसुवितं सुष्ठु प्राप्यं धन Vच ईट्टे ॥

नियुत्वद्वायुदेवताके पशौ 'पीवोअन्नान्' इति वपाया याज्या। सूत्रित च—'पीवोअन्नाँ रयिवृध सुमेधा राये नु यं जज्ञतू रोदसीमे' (आश्व श्रौ ३ ८) इति। तथा द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्यैषैव द्वितीया। सूत्रितं च—'पीवोअन्नाँ रयिवृध सुमेधा उच्छ-न्नुषस सुदिना अरिप्रा' (आश्व श्रौ ८ १०) इति ॥

पीवो॑अन्नाँ रयि॒वृधः॑ सु॒मेधाः॑ श्वे॒तः सि॑षक्ति नि॒युता॑मभि॒श्रीः ।
ते वा॒यवे॒ सम॑नसो॒ वि त॑स्थु॒र्विश्वेन्नरः॑ स्वप॒त्यानि॑ चक्रुः ॥ ३ ॥

पीव॑ऽअन्नान् । र॒यि॒ऽवृध॑ । सु॒ऽमे॒धा । श्वे॒त । सि॒स॒क्ति॒ । नि॒ऽयु॒ताम् । अ॒भि॒ऽश्री ।
ते । वा॒यवे॑ । स॒ऽम॑नस । वि । त॒स्थु॒ । विश्वा॑ । इत् । नर॑ । सु॒ऽअ॒प॒त्यानि॑ । च॒क्रु॒ ॥ ३ ॥

Vपीवोअन्नान् पीवांसि स्थूलानि प्रभूतान्यन्नानि येषां तान् Vरयिवृध रय्या धनेन वृद्धानेवभूतानाक्यजनान् Vसुमेधा शोभनप्रज्ञ Vनियुतां वडवानां स्ववाहानाम् Vअभिश्री अभिश्रयणीय Vश्वेत श्वेतवर्णो वायु Vसिषक्ति सेवते। Vते च जना Vसमनस समानमनस्का सन्त Vवायवे वायुमुद्दिश्य यष्टुं Vवि Vतस्थु विविधमवतिष्ठन्ते। स्थित्वा च ते Vनर कर्मणां नेतारो जना Vविश्वेत् विश्वानि सर्वाण्येव Vस्वपत्यानि शोभनापत्यहेतूनि यद्वा सुष्ठ्वपतन-कारणानि वायुदेवत्यानि कर्माणि Vचक्रु कुर्वन्ति ॥

द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'यावत्तर' इत्यादिके द्वे ऋचौ। सूत्र तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

या॒व॒त्तर॑स्त॒न्वो॒३॒ याव॒दोजो॒ याव॒न्नर॒श्चक्ष॑सा॒ दीध्या॑नाः ।
शुचिं॒ सोमं॑ शुचिपा पातम॒स्मे इन्द्र॑वायू सद॑तं ब॒र्हिरेदम् ॥ ४ ॥

याव॑त् । तर॑ । त॒न्व॑ । याव॑त् । ओज॑ । याव॑त् । नर॑ । चक्ष॑सा । दीध्या॑ना ।
शुचि॑म् । सोम॑म् । शु॒चि॒ऽपा॒ । पा॒तम् । अ॒स्मे इति॑ । इन्द्र॑वायू॒ इति॑ । सद॑तम् । ब॒र्हि॑ । आ । इ॒दम् ॥ ४ ॥

हे ᵛइन्द्रवायू युवयो ᵛतन्व शरीरस्य ᵛतर वेग ᵛयावत् अस्ति ᵛयावत् च ᵛओज बल ᵛयावत् च ᵛनर कर्मणां नेतार ऋत्विज ᵛचक्षसा ज्ञानेन ᵛदीध्याना दीप्यमाना भवन्ति तस्य सर्वस्यानुरूप ᵛशुचिपा शुचे सोमस्य पाताराविन्द्रवायू ᵛशुचिं शुद्ध ᵛसोमम् ᵛअस्मे अस्मदीय ᵛपातं पिबतम् । ᵛइद वेद्यां स्तीर्णं ᵛबर्हिः च ᵛआ ᵛसदतं पानार्थमासीदतम् । बर्हिष्युपविशतमित्यर्थ ॥

नियुवाना नियुतः स्पार्हवीरा इन्द्रवायू सरथं यातमर्वाक् ।
इदं हि वां प्रभृतं मध्वो अग्रमध प्रीणाना वि मुमुक्तमस्मे ॥ ५ ॥

निऽयुवाना । निऽयुतं । स्पार्हऽवीरा । इन्द्रवायू इति । सऽरथम् । यातम् । अर्वाक् ।
इदम् । हि । वाम् । प्रऽभृतम् । मध्व । अग्रम् । अध । प्रीणाना । वि । मुमुक्तम् । अस्मे इति ॥५॥

हे ᵛइन्द्रवायू ᵛस्पार्हवीरा स्पृहणीयस्तोतृकान् ᵛनियुत आत्मीयानश्वान् ᵛसरथम् उभयो समानमेक[1] रथ[1] ᵛनियुवाना निमिश्रयन्तौ[2] युवाम् ᵛअर्वाक् अस्मदभिमुख ᵛयात गच्छतम् । ᵛइदं ᵛहि इद खलु ᵛमध्व मधुरस्य सोमस्य ᵛअग्र अग्रेस्वाद्यमैन्द्रवायवाख्य ग्रह ᵛवा युवयोरर्थं ᵛप्रभृतं प्रकर्षेण हृत होमार्थमुत्तरवेदिं प्रति नीतम् । ᵛअध अथ तादृशस्य सोमस्य पानानन्तरं ᵛप्रीणाना प्रीयमाणौ युवाम् ᵛअस्मे अस्मान् ᵛवि ᵛमुमुक्तं पापाद्विमोचयतम् ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'या वां शतम्' इति तृतीया । सूत्रित च— 'या वां शत नियुतो या सहस्रमित्येकपातिन्य ' (आश्व श्रौ ८ ९) इति ॥

या वां शतं नियुतो याः सहस्रमिन्द्रवायू विश्ववाराः सचन्ते ।
आभिर्यातं सुविदत्राभिरर्वाक्पातं नरा प्रतिभृतस्य मध्वः ॥ ६ ॥

या॰ । वाम् । शतम् । निऽयुतं । या । सहस्रम् । इन्द्रवायू इति । विश्वऽवारा॰ । सचन्ते ।
आ । आभि । यातम् । सुऽविदत्राभि । अर्वाक् । पातम् । नरा । प्रतिऽभृतस्य । मध्व॰ ॥६॥

हे ᵛइन्द्रवायू ᵛया[3] ᵛनियुत ᵛशत शतसख्याका सत्य ᵛवां युवां ᵛसचन्ते सेवन्ते । ᵛयाः च ᵛविश्ववारा विश्वैर्वरणीया नियुत ᵛसहस्रं सहस्रसख्याका सत्यो युवा सचन्ते । ᵛसुविदत्राभिः शोभनधनप्रदाभि ᵛआभि नियुद्भि॰ ᵛअर्वाक् अस्मदभिमुखम् ᵛआ ᵛयातम् आगच्छतम् । हे ᵛनरा नेतारौ ᵛप्रतिभृतस्य उत्तरवेदिं प्रति नीतस्य ᵛमध्व मधुरस्य सोमस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । ईदृश सोम ᵛपात पिबतम् ॥

अर्वन्तो न श्रवसो भिक्षमाणा इन्द्रवायू सुष्टुतिभिर्वसिष्ठाः ।
वाजयन्तः स्ववसे हुवेम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

अर्वन्त । न । श्रवस । भिक्षमाणा । इन्द्रवायू इति । सुस्तुतिऽभिं । वसिष्ठा ।
वाजऽयन्तं । सु । अवसे । हुवेम । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिं । सदा । न ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । अश्वा इव हविषां वोढारोऽन्न याचमाना बल कामयमाना वसिष्ठा वय शोभनरक्षणाय शोभनै स्तोत्रैरिन्द्रवायू आह्वयेमहीति ॥ ॥ १३ ॥

---

१ घ-न-भ-'मेकरथ । २ ख-निमिश्रीतवंतौ, त१-निश्रयंतौ, न-निमितयंतौ, भ-निमिश्रितयंतौ; घ-मिश्रयंतौ । ३ ख-ग-त-न-भ-श- 'याः' नास्ति ।

'आ वायो' इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वायव्यम्। अनुक्रान्तं च—'आ वायो पञ्च' इति। शुनासीरीये पर्वणि वायोर्नियुत्वतो यागस्य 'आ वायो' इत्यनुवाक्या। सूत्रितं च—'आ वायो भूष शुचिपा उप न प्र याभिर्यासि दाश्वासमच्छ' (आश्व श्रौ २ २०) इति। नियुत्वद्वायुदेवताके पशावेषैव वपाया अनुवाक्या (आश्व श्रौ ३ ८)। प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्यैषैवाद्या। सूत्रितं च—'समुद्रादूर्मिरित्याज्यमा वायो भूष शुचिपा' (आश्व श्रौ ८ ९) इति ॥

आ वायो भूष शुचिपा उप नः सहस्रं ते नियुतो विश्ववार ।
उपो ते अन्धो मद्यमयामि यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम् ॥ १ ॥

आ । वायो इति । भूष । शुचिऽपा । उप । न । सहस्रम् । ते । निऽयुत । विश्वऽवार ।
उपो इति । ते । अन्ध । मद्यम् । अयामि । यस्य । देव । दधिषे । पूर्वऽपेयम् ॥ १ ॥

हे शुचिपा शुचे शुद्धस्य सोमस्य पात वायो न अस्माकम् उप[1] समीपे[1] आ भूष आगच्छ। 'भू प्राप्तौ' इत्यस्यैतद्रूपम्। हे विश्ववार विश्वैर्वरणीय ते तव वाहनभूता नियुत वडवा सहस्र सहस्रसंख्याका विद्यन्ते। यत एवमत शीघ्रमागच्छ। ते तव मद्यं मदकर सोमलक्षणम् अन्ध अन्नम् उपो उप उ उप अयामि। उपयत पात्रे गृहीतमासीत्। हे देव वायो यस्य सोमस्य पूर्वपेय प्रथमपानं दधिषे दधासि धारयसि। ऐन्द्रवायवग्रहे प्रथमे वषट्कारे केवलाय वायवे हूयते द्वितीये त्विन्द्रवायुभ्यामिति वायो प्रथमपानम्। तादृशमन्ध उपायामीत्यन्वय ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'प्र सोता' इत्याद्या। सूत्रितं च—'प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थाद्ये वायव इन्द्रमादनास' (आश्व श्रौ ८ ९) इति ॥

प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थात्सोममिन्द्राय वायवे पिबध्यै ।
प्र यद्वां मध्वो अग्रियं भरन्त्यध्वर्यवो देवयन्तः शचीभिः ॥ २ ॥

प्र । सोता । जीर । अध्वरेषु । अस्थात् । सोमम् । इन्द्राय । वायवे । पिबध्यै ।
प्र । यत् । वाम् । मध्व । अग्रियम् । भरन्ति । अध्वर्यव । देवऽयन्त । शचीभि ॥ २ ॥

जीर क्षिप्रकारी सोता अभिषोताध्वर्युं इन्द्राय वायवे च पिबध्यै पानार्थम् अध्वरेषु यागेषु सोम प्र अस्थात् प्रातिष्ठिपत्[2]। पुरस्तादुत्तरवेदिं प्रापितवान्। हे इन्द्रवायू यत् येषु यज्ञेषु मध्व सोमस्य अग्रियम् अग्रभव प्रथमभाग देवयन्त देवकामा अध्वर्यव शचीभि कर्मभिरभिषवादिलक्षणै वां युवयोरर्थं प्र भरन्ति प्रकर्षेण भरन्ति संपादयन्ति। तेष्वध्वरेष्वित्यन्वय ॥

शुनासीरीये पर्वणि नियुत्वद्वायोर्यागस्य 'प्र याभि' इति याज्या। सूत्रितं च—'प्र याभिर्यासि दाश्वासमच्छ स त्व नो देव मनसा' (आश्व श्रौ २ २०) इति। तद्देवत्ये पशावेषैव पुरोडाशस्यानुवाक्या। सूत्रितं च—'प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छा नो नियुद्भि शतिनीभि' (आश्व श्रौ ३ ८) इति। प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र एषैव वायव्यतृचस्य द्वितीया। सूत्रितं च—'आ वायो भूष शुचिपा उप न प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छ' (आश्व श्रौ ८ ९) इति ॥

प्र याभिर्यासि दाश्वांसमच्छा नियुद्भिर्वायविष्टये दुरोणे ।
नि नो रयिं सुभोजसं युवस्व नि वीरं गव्यमश्व्यं च राधः ॥ ३ ॥

---

१ ख-क्ष-त-न-भ-श-'उप समीपे' नास्ति।　२ ख-भ-प्रातिष्ठत्, न-प्रतिष्ठत्।

प्र । याभि । यासि । दाश्वांसम् । अच्छ । नियुत्ऽभि । वायो इति । इष्टये । दुरोणे ।
नि । न । रयिम् । सुऽभोजसम् । युवस्व । नि । वीरम् । गव्यम् । अश्व्यम् । च । राध ॥

हे vवायो vदुरोणे यज्ञगृहे स्थित vदाश्वांस हविषा दातार यजमानम् vइष्टये यागाय vयाभि vनियुद्भि वडवाभि vअच्छ vयासि अभिगच्छसि ताभिरस्मान् प्रत्यागच्छेति शेष । आगत्य च vन अस्मभ्य vसुभोजस शोभनान्नयुक्त vरयिं धन vनि vयुवस्व नितरां मिश्रय प्रयच्छ । तथा vवी पुत्र vगव्य गोसंघम् vअश्व्यम् अश्वसघमेतदुभयात्मक[1] vराध [2] धनं vच vनि युवस्व प्रयच्छ ॥

प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्र ऐन्द्रवायवतृचस्य 'ये वायव इन्द्र' इति द्वितीया । सूत्रित च—'ये वायव इन्द्रमादनासो या वां शत नियुतो या सहस्रम्' (आश्व श्रौ ८ ९) इति ॥

ये वायव इन्द्रमादनास आदेवासो नितोशनासो अर्यः ।
घ्नन्तो वृत्राणि सूरिभिः ष्याम सासह्वांसो युधा नृभिरमित्रान् ॥ ४ ॥

ये । वायवे । इन्द्रऽमादनास । आऽदेवास । निऽतोशनास । अर्य ।
घ्नन्त । वृत्राणि । सूरिऽभि । स्याम । ससह्वांस । युधा । नृऽभि । अमित्रान् ॥ ४ ॥

vये सूरय स्तोतार vइन्द्रमादनास स्तोत्रैरिन्द्रस्य तर्पयितारस्तथा vवायवे वायोश्च मादना तर्पका[3] भवन्ति । ये च vआदेवास जागतैरुपेता अत एव vअर्य अरे शत्रो vनितोशनास निहन्तार । तैरस्मदीयै vसूरिभि स्तोतृभि vवृत्राणि शत्रून् vघ्नन्त हिंसन्त vस्याम भवेम । किं कुर्वन्त । vअमित्रान् शत्रुभटान् vनृभि अस्मदीयै पुरुषै vयुधा युद्धेभि [4] vससह्वांस अभिभवन्त ॥

नियुत्वद्वायुदेवताके पशौ 'आ नो नियुद्भि' इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रित च—'आ नो नियुद्भि शतिनीभिरध्वर पीवोअन्नाँ रयिवृध सुमेधा' (आश्व. श्रौ ३ ८) इति । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्यैषैव तृतीया । सूत्रित च—'आ नो नियुद्भि शतिनीभिरध्वरं प्र सोता जीरो अध्वरेष्वस्थात्' (आश्व श्रौ ८ ९) इति ॥

आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि यज्ञम् ।
वायो अस्मिन्त्सवने मादयस्व यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

आ । न । नियुत्ऽभि । शतिनीभि । अध्वरम् । सहस्रिणीभि । उप । याहि । यज्ञम् ।
वायो इति । अस्मिन् । सवने । मादयस्व । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभि । सदा । न ॥ ५ ॥

हे vवायो vन अस्माकम् vअध्वर हिंसारहित vयज्ञ vशतिनीभि शतसंख्यावतीभि vसहस्रिणीभि सहस्रसंख्यावतीभिश्च vनियुद्भि वडवाभि vउप vआ vयाहि उपागच्छ । तदनन्तरम् vअस्मिन् vसवने प्रात सवने vमादयस्व सोमेन तृप्यस्व । अन्यद्गतम् ॥ ॥ १४ ॥

'शुचिं नु' इत्यष्टर्चं चतुर्थं सूक्त वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्राग्नम् । अनुक्रम्यते हि—'शुचिं त्वष्टावैन्द्राग्न तु' इति । गत सूक्तविनियोग । ऐन्द्राग्नस्य पशोर्वपाया 'शुचिम्' इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—'शुचिं नु स्तोम नवजातमद्य गीर्भिर्विप्र प्रमतिमिच्छमान' (आश्व श्रौ ३ ७) इति ॥

---

१ ख-भ-मेवमुभया । २ त-रायो । ३ ख-भ-वर्षका । ४. ख-भ-युद्धै ।

शुचिं नु स्तोमं नवजातमद्येन्द्राग्नी वृत्रहणा जुषेथाम् ।
उभा हि वां सुहवा जोहवीमि ता वाजं सद्य उशते धेष्ठा ॥ १ ॥

शुचिम् । नु । स्तोमम् । नवऽजातम् । अद्य । इन्द्राग्नी इति । वृत्रऽहना । जुषेथाम् ।
उभा । हि । वाम् । सुऽहवा । जोहवीमि । ता । वाजम् । सद्य । उशते । धेष्ठा ॥ १ ॥

हे vवृत्रहणा वृत्राणा शत्रूणा हन्तारौ vइन्द्राग्नी vशुचिं शुद्ध निरवद्य vनवजातम् इदानीमुत्पन्न vस्तोमम् अस्मदीय स्तोत्रम् vअद्य अस्मिन् काले vनु क्षिप्र vजुषेथां सेवेथाम्। vहि यस्मात् vसुहवा सुखमाह्वातु[1] शक्यौ vउभा उभौ vवां युवा vजोहवीमि पुन पुनराह्वयामि। अत आगत्य सेवेथामित्यर्थ । किंच vता तौ तथाविधौ युवाम् vउशते कामयमानाय यजमानाय vवाजम् अन्न बल वा vसद्य तदानीमेव शीघ्र vधेष्ठा धातृतमौ भवतम् ॥

ता सानसी शवसाना हि भूतं साकंवृधा शवसा शूशुवांसा ।
क्षयन्तौ रायो यवसस्य भूरेः पृङ्क्तं वाजस्य स्थविरस्य घृष्वेः ॥ २ ॥

ता । सानसी इति । शवसाना । हि । भूतम् । साकम्ऽवृधा । शवसा । शूशुऽवांसा ।
क्षयन्तौ । राय । यवसस्य । भूरे । पृङ्क्तम् । वाजस्य । स्थविरस्य । घृष्वे ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी vता तौ तादृशौ vसानसी सर्वैं सभजनीयौ युवा vशवसाना। शवो बलम्। तद्वदाचरन्तौ[2] vहि खलु vभूतम्। बलमिव शत्रूणा भञ्जकावास्तामित्यर्थ । कीदृशौ सन्तौ। vसाकवृधा सह प्रवृद्धौ vशवसा बलेन vशूशुवासा वर्धमानौ तथा vराय धनस्य vभूरे बहुलस्य vयवसस्य अन्नस्य vक्षयन्तौ ईश्वरौ। एवविधौ युव युवा vस्थविरस्य स्थूलस्य vघृष्वे शत्रूणा घर्षकस्य vवाजस्य अन्नस्य। 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति कर्मण सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। ईदृशमन्न vपृङ्क्त सयोजयतम्[3]। अस्मभ्य प्रयच्छतमित्यर्थ ॥

उपो ह यद्विदथं वाजिनो गुर्धीभिर्विप्राः प्रमतिमिच्छमानाः ।
अर्वन्तो न काष्ठां नक्षमाणा इन्द्राग्नी जोहुवतो नरस्ते ॥ ३ ॥

उपो इति । ह । यत् । विदथम् । वाजिन । गु । धीभि । विप्रा । प्रऽमतिम् । इच्छमाना. ।
अर्वन्त । न । काष्ठाम् । नक्षमाणा । इन्द्राग्नी इति । जोहुवत । नर । ते ॥ ३ ॥

vवाजिन हविष्मन्त vविप्रा मेधाविन vप्रमतिं प्रकृष्टां मतिमिन्द्राग्न्योरनुग्रहबुद्धिम् vइच्छमाना आत्मन इच्छन्त vयत् ये यजमाना vविदथम्। विदन्ति जानन्ति देवानत्र यष्टव्यत्वेनेति विदथो यज्ञ । त vधीभि कर्मभिर्बुद्धिभिर्वा vउपो vगु उपगच्छन्ति। उ इति पूरक । vते vनर कर्मणा नेतारो जना vअर्वन्तो vन vकाष्ठां यथाश्वा शीघ्र युद्धभूमिं[4] व्याप्नुवन्ति[4] तथा vनक्षमाणा ऐन्द्राग्नानि कर्माणि व्याप्नुवन्त vइन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च vजोहुवत पुन पुनराह्वयन्तो भवन्ति ॥

---

१ ख-भ-सुखेना°, घ-सुष्ठ्वा°, श-सुष्ठुमा°। २ क्ष-न-भ-श१-तद्वत् तदाचरंतौ, श२-तत्र तदाचरंतौ। ३ घ-योजयतं, क्ष-त-न-श-स्वयोजयतं। ४ ख-त-युद्धभूम्या चाप्नुवंति, क्ष-न-भ-युद्धभूम्या वाप्नुवंति, श-युद्धे भूम्यां वाप्नुवंति।

अमावास्यायामैन्द्राग्नस्य हविष 'गीर्भि' इत्येषा याज्या। सूत्रितं च—'इन्द्राग्नी अवसा ग गीर्भिर्विप्र प्रमतिमिच्छमान' (आश्व श्रौ १ ६) इति। ऐन्द्राग्ने पशौ पुरोडाशस्यैषैव याज्या सूत्र तूदाहृतम्॥

गीर्भिर्विप्रः प्रमतिमिच्छमान ईट्टे रयिं यशसं पूर्वभाजम्।
इन्द्राग्नी वृत्रहणा सुवज्रा प्र नो नव्येभिस्तिरतं देष्णैः ॥ ४ ॥

गीःऽभि । विप्रं । प्रऽमतिम् । इच्छमान । ईट्टे । रयिम् । यशसम् । पूर्वऽभाजम् ।
इन्द्राग्नी इति । वृत्रऽहना । सुऽवज्रा । प्र । न । नव्येभि । तिरतम् । देष्णै ॥ ४ ॥

हे इन्द्राग्नी ᵛप्रमतिं युवयोरनुग्रहबुद्धिम् ᵛइच्छमान इच्छन् ᵛविप्र मेधावी वसिष्ठ ᵛयशस यशसा युक्त ᵛपूर्वभाज पूर्वमेव संभजनीय ᵛरयिं धनमुद्दिश्य ᵛगीर्भि स्तुतिभि ᵛईट्टे युवा स्तौति हे ᵛवृत्रहणा वृत्रस्य हन्तारौ ᵛसुवज्रा शोभनायुधौ ᵛइन्द्राग्नी ᵛनव्येभि नवतरै प्रशस्तै ᵛदेष्णै दातव्यैर्धनै ᵛन अस्मान् ᵛप्र ᵛतिरत प्रवर्धयतम्॥

सं यन्मही मिथती स्पर्धमाने तनूरुचा शूरसाता यतैते।
अदेवयुं विदथे देवयुभिः सत्रा हतं सोमसुता जनेन ॥ ५ ॥

सम् । यत् । मही इति । मिथती इति । स्पर्धमाने इति । तनूऽरुचा । शूरऽसाता । यतैते इति ।
अदेवऽयुम् । विदथे । देवयुऽभि । सत्रा । हतम् । सोमऽसुता । जनेन ॥ ५ ॥

ᵛमही महत्यौ ᵛमिथती परस्परं हिंसन्त्यौ[1]। यद्वा। मेथतिराक्रोशकर्मा। परस्परमाक्रोशन्त्यौ। ᵛस्पर्धमाने स्पर्धां कुर्वन्त्यौ ᵛतनूरुचा --- ᵛहत हिंस्तम्। तथा ᵛसोमसुता सोममभिषुण्वता ᵛजनेन यजमानसंघेनासोमसुत जन हिंस्तम्॥ ॥ १५ ॥

इमामु षु सोमसुतिमुप न एन्द्राग्नी सौमनसाय यातम्।
नू चिद्धि परिमम्नाथे अस्माना वां शश्वद्भिर्ववृतीय वाजैः ॥ ६ ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । सोमऽसुतिम् । उप । न । आ । इन्द्राग्नी इति । सौमनसाय । यातम् ।
नु । चित् । हि । परिमम्नाथे इति परिऽमम्नाथे । अस्मान् ।
आ । वाम् । शश्वत्ऽभि । ववृतीय । वाजै ॥ ६ ॥

हे ᵛइन्द्राग्नी ᵛइमामु इमामेव ᵛन अस्मदीया ᵛसोमसुति सोमाभिषवक्रियां ᵛसौमनसाय सुमनसो भावाय ᵛसु सुष्ठु ᵛउप ᵛआ ᵛयातम् उपागच्छतम्। अपि च युवाम् ᵛअस्मान् परित्यज्य ᵛनू ᵛचित् नैव ᵛमम्नाथे अन्यान्न मन्येथे। अस्मानेव सर्वदा बुध्येथे। ᵛहि यस्मादेव तस्मात् ᵛवा युवां ᵛशश्वद्भि बहुभि ᵛवाजै अन्नैर्हविर्लक्षणै ᵛआ ᵛववृतीय आवर्तयामि॥

सो अग्न एना नमसा समिद्धोऽच्छा मित्रं वरुणमिन्द्रं वोचेः।
यत्सीमागश्चकृमा तत्सु मृळ तदर्यमादितिः शिश्रथन्तु ॥ ७ ॥

---

१ घ-ङ-ञ-न—हिंसत्यौ, त४—हिंसंतौ।

स । अग्ने । एना । नमसा । सम्ऽइद्ध । अच्छ । मित्रम् । वरुणम् । इन्द्रम् । वोचे ।
यत् । सीम् । आगः । चकृम । तत् । सु । मृळ । तत् । अर्यमा । अदितिः । शिश्रथन्तु ॥७॥

हे vअग्ने vसः त्वम् vएना एनेन vनमसा अन्नेनास्मदीयेन हविषा vसमिद्धः सदीप्तः सन् vमित्रं vवरुणमिन्द्रं च vअच्छ vवोचे अभिब्रूयाः । अयमस्मदीयो रक्षणीय इति कथय । वय vयत् vआगः अपराधम् । सीमिति परिग्रहार्थीयः । vसीं सर्वतो वाङ्मनःकायैः vचकृम कृतवन्तो वय vतत् तस्मादागसः vसु vमृळ अस्मान् सुष्ठु रक्ष । vतत् चागः vअर्यमा vअदितिः मित्रादयश्च vशिश्रथन्तु अस्मत्तो वियोजयन्तु[1] ॥

एता अग्न आशुषाणास इष्टीर्युवोः सचाभ्यश्याम वाजान् ।
मेन्द्रो नो विष्णुर्मरुतः परि ख्यन्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥

एता । अग्ने । आशुषाणासः । इष्टीः । युवोः । सचा । अभि । अश्याम । वाजान् ।
मा । इन्द्रः । नः । विष्णुः । मरुतः । परि । ख्यन् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥८॥

हे vअग्ने । उपलक्षणमेतत् । हे इन्द्राग्नी vएता vइष्टीः इमान् यज्ञान् vआशुषाणासः आशु शीघ्रं सभजमाना वय vयुवोः युवयोः स्वभूतान् vवाजान् अन्नानि vसचा सह युगपदेव vअभ्यश्याम अभिप्राप्नुयाम । अपि च vइन्द्रः vविष्णुः vमरुतः च vनः अस्मान् vमा vपरि vख्यन् अस्मान् परित्यज्यान्यान् मा द्राक्षुः । सर्वदास्मानेव पश्यन्तु । अन्यद्गतम् ॥ ॥ १६ ॥

'इय वाम्' इति द्वादशर्चं पञ्चम सूक्त वसिष्ठस्यार्षमैन्द्राग्नम् । द्वादश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तम्—'इय वा द्वादश गायत्रमन्त्यानुष्टुप्' इति । ज्योतिष्टोमे प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्र आदितो नवर्चं शस्यन्ते । सूत्र्यते हि—'इय वामस्य मन्मन इति नव' (आश्व श्रौ ५ १०) इति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु स्तोमेषु वृद्धावच्छावाकस्य प्रातःसवन इद सूक्तमावापार्थमुत्तमावर्जम् । सूत्रित च—'इय वामस्य मन्मन इत्येकादश' (आश्व श्रौ ७ ५) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने तस्यैवाद्यस्तृचः । सूत्रितं च—'इय वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी युवामिमे' (आश्व श्रौ ७ २) इति ॥

इयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी पूर्व्यस्तुतिः । अभ्राद्वृष्टिरिवाजनि ॥ १ ॥

इयम् । वाम् । अस्य । मन्मनः । इन्द्राग्नी इति । पूर्व्यऽस्तुतिः । अभ्रात् । वृष्टिःऽइव । अजनि ॥१॥

हे vइन्द्राग्नी vइय vपूर्व्यस्तुतिः पूर्व्या मुख्या स्तुतिः vअस्य vमन्मनः स्तोतुरस्माद्वसिष्ठात् vवां युवाभ्यां युवयोरर्थम् vअभ्रात् मेघात् vवृष्टिरिव बह्वी सती vअजनि प्रादुर्भूता । ता शृणुतमित्युत्तरत्र सबन्धः ॥

शृणुतं जरितुर्हवमिन्द्राग्नी वनतं गिरः । ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

शृणुतम् । जरितुः । हवम् । इन्द्राग्नी इति । वनतम् । गिरः । ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥२॥

हे vइन्द्राग्नी vजरितुः स्तोतुः vहवम् आह्वानं युवां vशृणुतम् । श्रुत्वा च vगिरः तदीयाः स्तुतीः vवनतं सभजतम् । तथा vईशाना ईश्वरौ युवां vधियः अनुष्ठितानि कर्माणि vपिप्यतं तत्स्यैः फलैः पूरयतम् ॥

---

[1] ख-क्ष-त-न-भ-श—विजयंतु ।

मा पापत्वाय नो नरेन्द्राग्नी माभिशस्तये । मा नो रीरधतं निदे ॥ ३ ॥

मा । पापऽत्वाय । न । नरा । इन्द्राग्नी इति । मा । अभिऽशस्तये । मा । न । रीरधतम् । निदे ॥३॥

हे नरा नेतारौ इन्द्राग्नी न अस्मान् पापत्वाय[1] हीनभावाय मा रीरधतम् । तथा अभिशस्तये शत्रुभि कृतायाभिशसनाय मा रीरधतम्[2] । तथा निदे निन्दकाय जनाय न अस्मान् मा रीरधत मा वशीकुरुतम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकस्य 'इन्द्रे अग्ना' इत्यथ षळहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृच । सूत्रित च—'इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्ता हुवे यथोरिदम्' (आश्व श्रौ ७ २) इति ॥

इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्सुवृक्तिमेरयामहे । धिया धेना अवस्यवः ॥ ४ ॥

इन्द्रे । अग्ना । नमः । बृहत् । सुऽवृक्तिम् । आ । ईरयामहे । धिया । धेना । अवस्यवः ॥ ४ ॥

अवस्यव रक्षणकामा वयम् इन्द्रे देवे अग्ना अग्नौ च बृहत् बृहण वर्धक नम हविर्लक्षणमन्न सुवृक्तिं सुप्रवृत्तां स्तुतिं च एरयामहे अभिप्रेरयाम । तथा धिया कर्मणा युक्ता धेना । वाङ्नामैतत् । अग्रगीता स्तुतिवाचश्चाभिप्रेरयाम ॥

ता हि शश्वन्त ईळत इत्था विप्रास ऊतये । सबाधो वाजसातये ॥ ५ ॥

ता । हि । शश्वन्त । ईळते । इत्था । विप्रास । ऊतये । सऽबाध । वाजऽसातये ॥ ५ ॥

ता हि तौ खल्विन्द्राग्नी शश्वन्त बहव विप्रास मेधाविनो जना ऊतये रक्षणाय इत्था इत्थमनेन प्रकारेण ईळते स्तुवन्ति । तथा सबाध समान बाधमाना परस्पर बाध्यमाना जना वाजसातये अन्नलाभाय तावेवेन्द्राग्नी ईळते स्तुवन्ति । यद्वा वाजसातिरिति[3] सङ्ग्रामनाम । सङ्ग्रामार्थम् ॥

ता वां गीर्भिर्विपन्यवः प्रयस्वन्तो हवामहे । मेधसाता सनिष्यवः ॥ ६ ॥

ता । वाम् । गीःऽभिः । विपन्यवः । प्रयस्वन्तः । हवामहे । मेधऽसाता । सनिष्यवः ॥ ६ ॥

विपन्यव स्तोत्रमिच्छन्त प्रयस्वन्त हविर्लक्षणेनान्नेनोपेता सनिष्यव सनिं धनमात्मन इच्छन्तो वय मेधसाता मेधानां यागाना सातौ सभजने निमित्तभूते सति हे इन्द्राग्नी ता तौ वां युवा गीर्भि स्तुतिभि हवामहे आह्वयामहे ॥ ॥ १७ ॥

अमावास्यायामैन्द्राग्नस्य हविष 'इन्द्राग्नी अवसा' इत्यनुवाक्या । सूत्रित च—'इन्द्राग्नी अवसा गत गीर्भिर्विप्र प्रमतिमिच्छमान' (आश्व श्रौ १ ६) इति ॥

इन्द्राग्नी अवसा गतमस्मभ्यं चर्षणीसहा । मा नो दुःशंस ईशत ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । अवसा । आ । गतम् । अस्मभ्यम् । चर्षणिऽसहा । मा । न । दुःऽशंस । ईशत ॥७॥

हे चर्षणीसहा चर्षणीनां मनुष्याणा शत्रुभूतानामभिभवतारौ हे इन्द्राग्नी अस्मभ्य स्तोतृभ्यो देयेन अवसा अन्नेन सह आ गतम् आगच्छतम् । दुःशस दुष्टाभिशसन पारुष्यवादी शत्रुश्च न अस्मान् मा ईशत ईशिष्ट[4] । अस्मान् बाधितु मा शक्नोतु ॥

मा कस्य नो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य । इन्द्राग्नी शर्म यच्छतम् ॥ ८ ॥

---

१ ख—पापत्वाय पापत्वाय, ज्ञ-त-न-भ-श—पापत्वाय पापवत्त्वाय । २ ख-ज्ञ-त-भ-श—रीरधत वशीकुरुतं । ३ ज्ञ-त१ २—वाजसाताविति । ४ श—मा ईशिष्ट ।

मा । कस्यं । न । अररुषः । धूर्तिः । प्रणक् । मर्त्यस्य । इन्द्राग्नी इति । शर्म । यच्छतम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्राग्नी कस्य कस्यचिदपि अररुषः अरेः मर्त्यस्य मनुष्यस्य सबन्धिनी धूर्तिः हिंसा न अस्मान् मा प्रणक् मा प्राप्नोतु । शर्म सुखं चास्मभ्यं यच्छतं[1] दत्तम् ॥

गोमद्धिरण्यवद्वसु यद्वामश्वावदीमहे । इन्द्राग्नी तद्वनेमहि ॥ ९ ॥

गोऽमत् । हिरण्यऽवत् । वसु । यत् । वाम् । अश्वऽवत् । ईमहे । इन्द्राग्नी इति । तत् । वनेमहि ॥ ९ ॥

हे इन्द्राग्नी गोमत् गोभिर्युक्तं हिरण्यवत् हिरण्यैः सुवर्णैर्युक्तम् अश्वावत् अश्वैश्चोपेतं यत् वसु वां युवाम् ईमहे याचामहे तत् वसु युवयोः प्रसादाद्वयं वनेमहि सभजेमहि ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ' यत्सोम आ सुते ' इत्यारम्भणीया अहर्गणेषु च द्वितीयादिष्वह स्वेषा प्रातःसवने तेनैव शंसनीया । सूत्रितं च— ' यत्सोम आ सुते नर इत्यारम्भणीया शस्त्वा ' (आश्व श्रौ ७ २) इति ॥

यत्सोम आ सुते नर इन्द्राग्नी अजोहवुः । सप्तीवन्ता सपर्यवः ॥ १० ॥

यत् । सोमे । आ । सुते । नरः । इन्द्राग्नी इति । अजोहवुः । सप्तिऽवन्ता । सपर्यवः ॥ १० ॥

सोमे सुते अभिषुते सति नरः कर्मणा नेतार ऋत्विजः सपर्यवः परिचरणकामाः सन्तः सप्तीवन्ता प्रशस्ताश्वौ इन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च यत् यदा आ अजोहवुः अभिह्वयन्ते तदा युवामागच्छतमिति शेषः ॥

उक्थेभिर्वृत्रहन्तमा या मन्दाना चिदा गिरा । आङ्गूषैराविवासतः ॥ ११ ॥

उक्थेभिः । वृत्रहन्ऽतमा । या । मन्दाना । चित् । आ । गिरा । आङ्गूषैः । आऽविवासतः ॥ ११ ॥

वृत्रहन्तमा वृत्राणामावरकाणां हन्तृतमौ मन्दाना मोदमानौ या याविन्द्राग्नी उक्थेभिः शस्त्रैः गिरा चित् स्तुत्या च आविवासतः परिचर्येते । व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । आङ्गूषैः आघोषैरन्यैश्च स्तोत्रैर्यावाविवासतः परिचर्येते तौ युवामागच्छतमिति शेषः ॥

ताविद्दुःशंसं मर्त्यं दुर्विद्वांसं रक्षस्विनम् ।
आभोगं हन्मना हतमुदधिं हन्मना हतम् ॥ १२ ॥

तौ । इत् । दुःऽशंसम् । मर्त्यम् । दुःऽविद्वांसम् । रक्षस्विनम् । आऽभोगम् । हन्मना । हतम् । उदऽधिम् । हन्मना । हतम् ॥ १२ ॥

हे[2] इन्द्राग्नी तौ युवा[2] दुःशंसं दुष्टाभिशंसनं दुर्विद्वांसं दुर्विज्ञानं रक्षस्विनं बलवन्तम् आभोगम् आहृत्यास्मत्तोऽपहृत्य भोक्तारं मर्त्यं मनुष्यं शत्रुं हन्मना हननसाधनेनायुधेन हतं हिंस्तम् । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन द्रढयति । उदधिम् । लुप्तोपममेतत् । उदधानं कुम्भमिव । यथा कुम्भोऽनायासेन भिद्यते एवमनायासेनैव शत्रुमायुधेन युवां हिंस्तम् ॥　　॥ १८ ॥

' प्र क्षोदसा ' इति षड्टचं षष्ठं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं सरस्वतीदेवताकम् । तृतीया तु सरस्वद्देवताका । अनुक्रम्यते च—' प्र क्षोदसा षट् सारस्वतं तु तृतीया सरस्वते ' इति । गतः सूक्त-

१ ख-त३-न-श—प्रयच्छतं ।　२ ख-भ—तावित् तावेव, घ—हे इंद्राग्नी तावित्तौ युवां ।

विनियोग । प्रथमे छन्दोमे प्रउगशस्त्रे 'प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषेति प्रउगम्' (आश्व श्रौ ८ ९) इति । सारस्वते पशौ 'प्र क्षोदसा' इति वपाया याज्या । सूत्रित च—'प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषा पावीरवी कन्या चित्रायु' (आश्व श्रौ ३ ७) इति ॥

प्र क्षोदसा धायसा सस्र एषा सरस्वती धरुणमायसी पूः ।
प्रबाबधाना रथ्येव याति विश्वा अपो महिना सिन्धुरन्याः ॥ १ ॥

प्र । क्षोदसा । धायसा । सस्रे । एषा । सरस्वती । धरुणम् । आयसी । पूः ।
प्रऽबाबधाना । रथ्याऽइव । याति । विश्वा । अप । महिना । सिन्धु । अन्या ॥ १ ॥

सरस्वत्या[1] एषा नदीवन्निगमा । Vएषा दृश्यमाना नदीरूपा Vसरस्वती Vआयसी अयसा निर्मिता Vपू पुरीव Vधरुणम् । लिङ्गव्यत्यय । धरुणा धारयित्री Vधायसा धारकेण Vक्षोदसा उदकेन Vप्र Vसस्रे प्रधावति शीघ्र गच्छति । Vसिन्धु स्यन्दनशीला नदीरूपा सा Vअन्या Vविश्वा सर्वा Vअप आपगा Vमहिना महिम्ना Vप्रबाबधाना भृशं बाधमाना Vरथ्येव प्रतोलीव विस्तीर्णा सती Vयाति गच्छति । यद्वा । रथ्येव रथिनेव यथा रथी रथेन मार्गस्थ तरुगुल्मादिक चूर्णीकृत्य गच्छति तद्वत् स्वकीयेन वेगेन सर्वं सर्पिषती गच्छतीत्यर्थं ॥

सारस्वत एव पशौ वपाया 'एकाचेतत्' इत्यनुवाक्या । सूत्रित च—'एका चेतत्सरस्वती नदीनामुत स्या न सरस्वती जुषाणा' (आश्व श्रौ ३ ७) इति ॥

एकाचेतत्सरस्वती नदीनां शुचिर्यती गिरिभ्य आ समुद्रात् ।
रायश्चेतन्ती भुवनस्य भूरेर्घृतं पयो दुदुहे नाहुषाय ॥ २ ॥

एका । अचेतत् । सरस्वती । नदीनाम् । शुचि । यती । गिरिऽभ्य । आ । समुद्रात् ।
राय । चेतन्ती । भुवनस्य । भूरे । घृतम् । पय । दुदुहे । नाहुषाय ॥ २ ॥

सहस्रवत्सरेण[2] क्रतुना यक्ष्यमाणो नाहुषो नाम राजा सरस्वतीं नदीं प्रार्थयामास । सा च तस्मै सहस्रसवत्सरपर्याप्त पयो घृतं च प्रददौ । अयमर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । Vनदीनाम् अन्यासां मध्ये Vशुचि शुद्धा Vगिरिभ्य सकाशात् Vआ Vसमुद्रात् समुद्रपर्यन्त Vयती गच्छन्ती Vएका Vसरस्वती नदी Vअचेतत् । नाहुषस्य प्रार्थनामज्ञासीत् । तथा Vभुवनस्य भूतजातस्य Vभूरे बहुलस्य Vराय धनानि Vचेतन्ती प्रज्ञापयन्ती प्रयच्छन्ती Vनाहुषाय राज्ञे Vघृतं Vपय च सहस्रसवत्सरक्रतो पर्याप्त Vदुदुहे दुग्धवती दत्तवती ॥

सरस्वद्देवताके पशौ 'स वावृधे' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रित च—'स वावृधे नर्यो योषणासु यस्य व्रत पशवो यन्ति सर्वे' (आश्व श्रौ ३ ८) इति ॥

स वावृधे नर्यो योषणासु वृषा शिशुर्वृषभो यज्ञियासु ।
स वाजिनं मघवद्भ्यो दधाति वि सातये तन्वं मामृजीत ॥ ३ ॥

स । ववृधे । नर्य । योषणासु । वृषा । शिशु । वृषभः । यज्ञियासु ।
स । वाजिनम् । मघवत्ऽभ्य । दधाति । वि । सातये । तन्वम् । ममृजीत ॥ ३ ॥

---

१ क्ष-त—'सरस्वत्या' नास्ति। २ ख-क्ष-भ—सहस्रसंवत्सरेण।

मध्यस्थानो वायु सरस्वान्। √नर्यं नृभ्यो[1] हित[1] √वृषा सेचनसमर्थं √शिशु अल्प· प्रादुर्भावसमयेऽल्पतया दृश्यमान √वृषभ वर्षिता एवभूत √स[2] सरस्वान् √यज्ञियासु यज्ञार्हासु √योषणासु योषित्स्वात्मन कलत्रभूतासु मध्यमस्थानास्वप्सु मध्ये √ववृधे वर्धते। √स तादृश सरस्वान् √मघवद्भ्य हविष्मद्भ्यो यजमानेभ्य √वाजिन बलिन पुत्र √दधाति ददाति। तथा √सातये लाभार्थं √तन्व तेषां शरीर √वि √मामृजीत विमार्ष्टि। लाभार्थं सस्करोतीत्यर्थं। यद्यप्येषा सरस्वत स्तुतिस्तथापि सरस्वत्या· प्रीणनार्थं तत्स्तवनमिति छान्दोमिके सारस्वते[3] तृचेऽस्या उक्तो विनियोगो न विरुध्यते॥

दशरात्रेऽष्टमेऽहनि प्रउगे 'उत स्या न' इति सारस्वत सप्तमस्तृच। सूत्रित च—'उत स्या न सरस्वती जुषाणेति प्रउगम्' (आश्व श्रौ ८ १०) इति। सारस्वते पशौ पुरोडाशस्य 'उत स्या न' इत्यनुवाक्या। सूत्रितं च—'उत स्या न सरस्वती जुषाणा सरस्वत्यभि नो नेषि वस्य' (आश्व श्रौ ३ ७) इति॥

उ॒त स्या न॑ः॒ सर॑स्वती जु॒षा॒णोप॑ श्रवत्सु॒भगा॑ य॒ज्ञे अ॒स्मिन्।
मि॒तज्ञु॑भिर्न॒मस्यै॑रिया॒ना रा॒या यु॒जा चि॒दुत्त॑रा॒ सखि॑भ्यः॥ ४॥

उ॒त। स्या। न॒। सर॑स्वती। जु॒षा॒णा। उप॑। श्र॒व॒त्। सु॒ऽभगा॑। य॒ज्ञे। अ॒स्मिन्।
मि॒तज्ञु॑ऽभि। न॒म॒स्यै॑। इ॒या॒ना। रा॒या। यु॒जा। चि॒त्। उत्ऽत॑रा। सखि॑ऽभ्य॥ ४॥

√उत अपि च √जुषाणा प्रीयमाणा √सुभगा शोभनधना √स्या सा √सरस्वती √न अस्माकम् √अस्मिन् √यज्ञे √उप √श्रवत्। अस्मदीया स्तुतीरुपशृणोतु। कीदृशी सा। √मितज्ञुभि प्रह्वैर्जानुभि √नमस्यै नमस्कारैर्देवै[4] √इयाना उपगम्यमाना। चिच्छब्दश्चार्थे। √युजा नित्ययुक्तेन √राया धनेन च सगता √सखिभ्य √उत्तरा उत्कृष्टतरा। ईदृश्यस्मदीया स्तुतीरुपशृणोत्वित्यन्वय॥

पवित्रेष्ट्या[5] सारस्वतस्य हविष· 'इमा जुह्वाना' इति याज्या। सूत्रित च—'इमा जुह्वाना युष्मदा नमोभिर्दधिक्राव्णो अकारिषम्' (आश्व श्रौ २ १२) इति॥

इ॒मा जुह्वा॑ना यु॒ष्मदा नमो॑भि॒ः प्रति॒ स्तोमं॑ सरस्वति जुषस्व।
तव॒ शर्म॑न्प्रि॒यत॑मे॒ दधा॑ना॒ उप॑ स्थेयाम श॒र॒णं न वृ॒क्षम्॥ ५॥

इ॒मा। जुह्वा॑ना। यु॒ष्मत्। आ। नम॑ऽभि। प्रति॑। स्तोम॑म्। स॒र॒स्व॒ति॒। जु॒ष॒स्व॒।
तव॑। शर्म॑न्। प्रि॒यऽत॑मे। दधा॑ना। उप॑। स्थे॒या॒म॒। श॒र॒णम्। न। वृ॒क्षम्॥ ५॥

हे √सरस्वति √इमा इमान्यस्मदीयानि हवींषि √जुह्वाना तुभ्य जुह्वतो वय √नमोभि त्वद्वि- षयै[6] नमस्कारैः √युष्मत् त्वत्सकाशात् √आ। उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहार। आददीमहि धनानीति शेष। √स्तोम चास्मदीय स्तोत्र √प्रति √जुषस्व प्रतिसेवस्व। वय च √प्रियतमे अतिशयेन प्रिये √तव त्वदीये √शर्मन् शर्मणि सुखे √दधाना निधीयमाना सन्त· √शरण √न √वृक्षम् आश्रयभूत वृक्षमिव √उप √स्थेयाम त्वामुपतिष्ठेम सगच्छेमहि॥

अ॒यमु॑ ते सरस्वति॒ वसि॑ष्ठो॒ द्वारा॑वृ॒तस्य॑ सुभगे॒ व्या॑वः।
वर्ध॑ शुभ्रे स्तुव॒ते रा॑सि॒ वाजा॑न्यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः॥ ६॥

---

१ त–योषणासु यत। २ ख-ज्ञ-ज्ञ-न–'स' नास्ति। ३ ज्ञ-त-न-भ-श–सारस्वत·। ४ थ–नमस्कार्यैं·। ५ ज्ञ-त-न–परिवेष्ट्यां। ६ ख-ज्ञ-त-भ–तृपद्वद्विषयै।

अयम् । ऊँ इति । ते । सरस्वति । वसिष्ठः । द्वारौ । ऋतस्य । सुऽभगे । वि । आवरित्यावः ।
वर्ध । शुभ्रे । स्तुवते । रासि । वाजान् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ६ ।

हे सुभगे शोभनधने सरस्वति अयं वसिष्ठः ते त्वां यन्तुः ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिन्यौ द्वारौ पूर्वापरे व्यावः विवृणोति । उ इति पूरकः । हे शुभ्रे शुभ्रवर्णे देवि वर्ध वर्धस्व । तथा स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते वसिष्ठाय वाजान् अन्नानि रासि प्रदेहि । अन्यद्गतम् ॥ ॥ १९ ॥

'बृहदु गायिषे' इति षड्टचं सप्तमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । आद्या बृहती द्वितीया सतोबृहती तृतीया प्रस्तारपङ्क्तिः शिष्टास्तिस्रो गायत्र्यः । आद्यस्तृचः सरस्वतीदेवताकोऽन्त्यश्च सरस्वद्देवताकः । तथा चानुक्रान्तं—'बृहदु प्रगाथः प्रस्तारपङ्क्तिः परास्तिस्रो गायत्र्यः सरस्वते' इति । पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्र आद्यः प्रगाथः सारस्वतस्तृचः । सूत्रितं च—'बृहदु गायिष[1] इति बार्हतं प्रउगं प्रगाथानेके' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

बृहदु गायिषे वचोऽसुर्या नदीनाम् ।
सरस्वतीमिन्महया सुवृक्तिभिः स्तोमैर्वसिष्ठ रोदसी ॥ १ ॥

बृहत् । ऊँ इति । गायिषे । वचः । असुर्या । नदीनाम् ।
सरस्वतीम् । इत् । महय । सुवृक्तिऽभिः । स्तोमैः । वसिष्ठ । रोदसी इति ॥ १ ॥

अनयर्षिरात्मानं संबोध्य सरस्वत्याः स्तुतौ प्रेरयति । हे वसिष्ठ त्वं बृहदु बृहदेव महदेव वचः स्तोत्रं गायिषे गायसि । किमर्थम् । नदीनां मध्ये असुर्या । असुराशब्दाच्चतुर्थ्येकवचनस्य ड्यादेशः । असुरायै बलवत्यै नदीरूपायै सरस्वत्यै । अस्याः प्रीणनार्थमित्यर्थः । तथा रोदसी द्यावापृथिव्योः स्थितां दिवि देवतारूपेण भूम्यां वाग्रूपेण निवसन्ती सरस्वतीमित् सरस्वतीमेव सुवृक्तिभिः सुष्ठु दोषवर्जितैः स्तोमैः स्तोत्रैः महय पूजय । सर्वदा सरस्वतीमेव स्तुहि नान्यां देवतामिति भावः ॥

उभे यत्ते महिना शुभ्रे अन्धसी अधिक्षियन्ति पूरवः ।
सा नो बोध्यवित्री मरुत्सखा चोद राधो मघोनाम् ॥ २ ॥

उभे इति । यत् । ते । महिना । शुभ्रे । अन्धसी इति । अधिऽक्षियन्ति । पूरवः ।
सा । नः । बोधि । अवित्री । मरुत्ऽसखा । चोद । राधः । मघोनाम् ॥ २ ॥

हे शुभ्रे शुभ्रवर्णे सरस्वति यत् यस्याः ते तव महिना महिम्ना उभे अन्धसी उभयविधं दिव्यं पार्थिवं चान्नं ग्राम्यमारण्यं वा पूरवः पूरयितव्या मनुष्याः अधिक्षियन्ति अधिगच्छन्ति सा त्वम् अवित्री रक्षित्री सती नः अस्मान् बोधि बुध्यस्व । अपि च मरुत्सखा । मरुतो माध्यमिका देवगणाः । ते सखायो यस्या माध्यमिकाया वाचस्तादृशी त्वं मघोनां हविर्लक्षणधनोपेतानामस्माकं राधः धनं चोद प्रेरय ॥

भद्रमिद्भद्रा कृणवत्सरस्वत्यकवारी चेतति वाजिनीवती ।
गृणाना जमदग्निवत्स्तुवाना च वसिष्ठवत् ॥ ३ ॥

1. त—गायिषे वच ।

भद्रम् । इत् । भद्रा । कृणवत् । सरस्वती । अकवऽअरी । चेतति । वाजिनीऽवती ।
गृणाना । जमदग्निऽवत् । स्तुवाना । च । वसिष्ठऽवत् ॥ ३ ॥

भद्रा कल्याणी भजनीया वा सरस्वती भद्रमित् भद्रमेव कल्याणमेव कृणवत् अस्माकं करोतु । तथा अकवारी अकुत्सितगमना वाजिनीवती अन्नवती चेतति चेतयतु अस्मान् प्रज्ञापयतु । यद्वा । मदीयं स्तोत्रं चेतति जानातु । तथा जमदग्निवत् जमदग्निनर्षिणेव मया गृणाना स्तूयमाना वसिष्ठवत् । अर्हार्थे वतिप्रत्ययः । वसिष्ठार्हं वसिष्ठस्यानुरूपं स्तुवाना स्तूयमाना च भव[1] ॥

सरस्वद्देवताके पशौ ' जनीयन्तः ' इति तिस्रः पशुपुरोडाशहविषां[2] क्रमेणानुवाक्याः । सूत्रितं च—' जनीयन्तो न्वग्रव इति तिस्रो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम् ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

जनीयन्तो न्वग्रवः पुत्रीयन्तः सुदानवः । सरस्वन्तं हवामहे ॥ ४ ॥
जनिऽयन्तः । नु । अग्रवः । पुत्रिऽयन्तः । सुऽदानवः । सरस्वन्तम् । हवामहे ॥ ४ ॥

जनीयन्तः । जायन्त आस्वपत्यानीति जनयो जायाः । ता इच्छन्त. पुत्रीयन्तः पुत्रान् कामयमानाः सुदानवः शोभनदानाः अग्रवः उपगन्तारो वयं नु अद्य सरस्वन्तं देवं हवामहे स्तुमहे आह्वयामहे वा ॥

ये ते सरस्व ऊर्मयो मधुमन्तो घृतश्चुतः । तेभिर्नोऽविता भव ॥ ५ ॥
ये । ते । सरस्वः । ऊर्मयः । मधुऽमन्तः । घृतऽश्चुतः । तेभिः । नः । अविता । भव ॥ ५ ॥

हे सरस्वः सरस्वन्[3] देव[3] ते त्वदीयाः ये ऊर्मय· जलसंघाः मधुमन्तः रसवन्तः घृतश्चुतः घृतस्य वृष्ट्युदकस्य क्षारिणो भवन्ति तेभिः तैरूर्मिभिः न· अस्माकम् अविता रक्षिता भव ॥

अन्वारम्भणीयायां सरस्वतो यागस्य ' पीपिवांसम् ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—' पीपिवांसं सरस्वतो दिव्यं सुपर्णं वायसं बृहन्तम् ' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति ॥

पीपिवांसं सरस्वतः स्तनं यो विश्वदर्शतः । भक्षीमहि प्रजामिषम् ॥६॥
पीपिऽवांसम् । सरस्वतः । स्तनम् । यः । विश्वऽदर्शतः । भक्षीमहि । प्रऽजाम् । इषम् ॥६॥

पीपिवांसं प्रवृद्धं सरस्वतः देवस्य स्तनं शब्दायमानं स्तनवद्रसाधारं वा मेघं भक्षीमहि भजेमहि प्राप्नुयाम । यः विश्वदर्शत· विश्वैः सर्वैर्दर्शतो भवति दृश्यमानो भवति । तं स्तनं मेघमित्यर्थः । तथा प्रजां पुत्रादिरूपाम् इषम् अन्नं च सरस्वतः प्रसादात् भक्षीमहि[4] ॥ ॥२०॥

'यज्ञे दिवः' इति दशर्चमष्टमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम् । प्रथमैन्द्री तृतीयानवम्योरिन्द्राब्रह्मणस्पती देवता दशम्या इन्द्राबृहस्पती शिष्टानां तु बृहस्पतिः । तथा चानुक्रान्तं—'यज्ञे दशैन्द्र्यादि बार्हस्पत्यमन्त्यैन्द्री च तृतीयानवम्यावैन्द्राब्राह्मणस्पत्ये ' इति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिन इदमुत्तरं च सूक्तमावापार्थम् । सूत्रितं च—'यज्ञे दिवः' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

यज्ञे दिवो नृषदने पृथिव्या नरो यत्र देवयवो मदन्ति ।
इन्द्राय यत्र सवनानि सुन्वे गमन्मदाय प्रथमं वयश्च ॥ १ ॥

---

१. झ—भवति । २. ख-न-भ—पुरोडाशस्य हविषा । ३. ख-श—सरस्वद्देव; घ—देव । ४. झ—भक्षीमहि प्राप्नुयामः; न—भक्षीमहि खिलं—यस्य व्रतं पशवो यंति सर्वे यस्य व्रतमुपतिष्ठत आपः । यस्य व्रते पुष्टिपतिर्निविष्टस्त सरस्वंतमवसे हुवेम ॥ (ऋ. खै. १५)

यज्ञे । दिवः । नृऽसदने । पृथिव्याः । नरः । यत्र । देवऽयवः । मदन्ति ।

इन्द्राय । यत्र । सवनानि । सुन्वे । गमत् । मदाय । प्रथमम् । वयः । च ॥ १ ॥

vयत्र यस्मिन् यज्ञे vदेवयवः देवान् कामयमानाः vनरः नेतार ऋत्विजः vमदन्ति हृष्यन्ति vयत्र यस्मिंश्च vसवनानि अभिषोतव्याः सोमाः vइन्द्राय इन्द्रार्थं vसुन्वे अभिषूयन्ते vपृथिव्याः संबन्धिनि vनृषदने नृणां नेतृणां[1] सदनभूते तस्मिन् vयज्ञे vप्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं vदिवः द्युलोकात् vगमत् आगच्छतु । किमर्थम् । vमदाय मदार्थम् । सोमं पातुमित्यर्थः । तथा vवयश्च गन्तारस्तदीया अश्वाश्च गमत् आगच्छन्तु ॥

आ दैव्या वृणीमहेऽवांसि बृहस्पतिर्नो मह आ सखायः ।
यथा भवेम मीळ्हुषे अनागा यो नो दाता परावतः पितेव ॥ २ ॥

आ । दैव्या । वृणीमहे । अवांसि । बृहस्पतिः । नः । महे । आ । सखायः ।

यथा । भवेम । मीळ्हुषे । अनागाः । यः । नः । दाता । पराऽवतः । पिताऽइव ॥ २ ॥

हे vसखायः समानख्यानाः स्तोतारो वयं vदैव्या दैव्यानि देवसंबन्धीनि vअवांसि रक्षणानि vआ vवृणीमहे अभिभजामहे[2] प्रार्थयामहे । vनः अस्माकं हविः vबृहस्पतिः बृहतां पालयिता देवः vआ vमहे । महतिर्दानार्थः । आमहते आदत्ते । ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु ’ इति तलोपः । vयः बृहस्पतिः vपरावतः दूरदेशाद्धनान्याहृत्य पुत्रेभ्यः vपितेव vनः अस्मभ्यं vदाता भवति तस्मै vमीळ्हुषे सेक्त्रे बृहस्पतये vअनागाः अनागस अनपराधाः vयथा वयं vभवेम हे सखायस्तथा यूयं परिचरतेति शेषः ॥

तमु ज्येष्ठं नमसा हविर्भिः सुशेवं ब्रह्मणस्पतिं गृणीषे ।
इन्द्रं श्लोको महि दैव्यः सिषक्तु यो ब्रह्मणो देवकृतस्य राजा ॥ ३ ॥

तम् । ऊँ इति । ज्येष्ठम् । नमसा । हविःऽभिः । सुऽशेवम् । ब्रह्मणः । पतिम् । गृणीषे ।

इन्द्रम् । श्लोकः । महि । दैव्यः । सिसक्तु । यः । ब्रह्मणः । देवऽकृतस्य । राजा ॥ ३ ॥

vज्येष्ठं प्रशस्यतमं vसुशेवं सुसुखं vब्रह्मणः मन्त्रस्य vपतिं पालयितारमेतत्संज्ञं vतमु तमेव देवं vनमसा नमस्कारेण vहविर्भिः चरुपुरोडाशादिभिश्च सार्धं vगृणीषे गृणे स्तुवे । अपि च vमहि महान्तम् vइन्द्रं vदैव्यः देवार्हः vश्लोकः अस्मदीयः स्तावको मन्त्रः vसिषक्तु सेवताम् । vब्रह्मणः अन्नस्य मन्त्रस्य वा vदेवकृतस्य देवैः स्तोतृभिः कृतस्य vयः इन्द्रो ब्रह्मणस्पतिर्वा vराजा ईश्वरः भवति । तमिन्द्रं तं ब्रह्मणस्पतिमिति संबन्धः ॥

स आ नो योनिं सदतु प्रेष्ठो बृहस्पतिर्विश्ववारो यो अस्ति ।
कामो रायः सुवीर्यस्य तं दात्पर्षन्नो अति सश्चतो अरिष्टान् ॥ ४ ॥

सः । आ । नः । योनिम् । सदतु । प्रेष्ठः । बृहस्पतिः । विश्वऽवारः । यः । अस्ति ।

कामः । रायः । सुऽवीर्यस्य । तम् । दात् । पर्षत् । नः । अति । सश्चतः । अरिष्टान् ॥ ४ ॥

---

१. ख-घ-श-‘ नेतृणां ’ नास्ति । २. श-अभिजानीमहे ।

vप्रेष्ठः प्रियतमः vसः vबृहस्पतिः vनः अस्माकं vयोनिं स्थानं वेदिलक्षणम् vआ vसदतु आसीदतु आगत्योपविशतु । vयः बृहस्पतिः vविश्ववारः विश्वैर्वरणीयः vअस्ति भवति । अपि च vरायः धनस्य vसुवीर्यस्य शोभनवीर्यस्य च यः vकामः अस्माकमभिलाषोऽस्ति vतं काममस्मभ्यं vदात् ददातु । काम्यमानं प्रयच्छत्वित्यर्थः । तथा vसश्चतः उपद्रवैः संसक्तान् vनः अस्मान् vअरिष्टान् अहिंसितान् कृत्वा vअति vपर्षत् अतिपारयति शत्रून् ॥

तमा नो॑ अ॒र्कम॒मृता॑य॒ जुष्ट॑मि॒मे धा॑सुर॒मृता॑सः पुरा॒जाः ।
शुचि॑क्रन्दं यज॒तं प॒स्त्या॑नां बृह॒स्पति॑मन॒र्वाणं॑ हुवेम ॥ ५ ॥

तम् । आ । नः॒ । अ॒र्कम् । अ॒मृता॑य । जुष्ट॑म् । इ॒मे । धा॒सुः॒ । अ॒मृता॑सः । पु॒रा॒ऽजाः ।
शुचि॑ऽक्रन्दम् । य॒ज॒तम् । प॒स्त्या॑नाम् । बृ॒ह॒स्पति॑म् । अ॒न॒र्वाण॑म् । हु॒वे॒म ॥ ५ ॥

vतं सर्वत्र भोक्तव्यतया प्रसिद्धम् vअमृताय अमरणत्वाय जीवनाय vजुष्टं पर्याप्तम् vअर्कम् अर्चनसाधनमन्नं vपुराजाः पुरा जाताः vइमे vअमृतासः अमरणा देवा बृहस्पतेराज्ञया vनः अस्मभ्यम् vआ vधासुः प्रदधुः । वयं च vशुचिक्रन्दं शुद्धस्तोत्रं vपस्त्यानाम् । पस्त्यमिति गृहनाम । तेन तद्वन्तो लक्ष्यन्ते । गृहिणां vयजतं यष्टव्यम् vअनर्वाणम् अप्रत्यृतं केनाप्यप्रतिगतं vबृहस्पतिं बृहतां पालकं देवं vहुवेम आह्वयाम स्तुयेम[1] वा ॥   ॥ २१ ॥

तं श॒ग्मासो॑ अरु॒षासो॒ अश्वा॒ बृह॒स्पतिं॑ सह॒वाहो॑ वहन्ति ।
सह॑श्चि॒द्यस्य॒ नील॑वत्स॒धस्थं॒ नभो॒ न रू॒पम॑रु॒षं वसा॑नाः ॥ ६ ॥

तम् । श॒ग्मास॑ः । अ॒रु॒षास॑ः । अश्वा॑ः । बृ॒ह॒स्पति॑म् । स॒ह॒ऽवाह॑ः । व॒ह॒न्ति॒ ।
सह॑ः । चि॒त् । यस्य॑ । नील॑ऽवत् । स॒ध॒ऽस्थ॑म् । नभ॑ः । न । रू॒पम् । अ॒रु॒षम् । वसा॑नाः ॥६॥

vशग्मासः शग्माः सुखकराः शक्ता वा vअरुषासः आरोचमानाः vसहवाहः संहत्य वाहकाः vअश्वाः vतं vबृहस्पतिं vवहन्ति वहन्तु । vयस्य बृहस्पतेः vसहश्चित् बलं च भवति । vनीलवत् । नीलं[2] निलयो निवासः[2] । तद्युक्तं vसधस्थं सहस्थानं च यस्य । तं बृहस्पतिमित्यन्वयः । कीदृशा अश्वाः । vनभो vन आदित्यमिव vअरुषम् आरोचमानं vरूपं vवसानाः धारयन्तः ॥

स हि शुचि॑ः श॒तप॑त्रः॒ स शु॒न्ध्युर्हिर॑ण्यवाशीरिषि॒रः स्व॒र्षाः ।
बृह॒स्पतिः॒ स स्वा॑वे॒श ऋ॒ष्वः पु॒रू सखि॑भ्य आसु॒तिं करि॑ष्ठः ॥ ७ ॥

सः । हि । शुचि॑ः । श॒त॒ऽप॑त्रः । सः । शु॒न्ध्युः । हिर॑ण्यऽवाशीः । इ॒षि॒रः । स्वः॒ऽसाः ।
बृ॒ह॒स्पति॑ः । सः । सु॒ऽआ॒वे॒शः । ऋ॒ष्वः । पु॒रु । सखि॑ऽभ्यः । आ॒ऽसु॒तिम् । करि॑ष्ठः ॥ ७ ॥

vस vहि स खलु बृहस्पतिः vशुचिः शुद्धः vशतपत्रः बहुविधवाहनः । vसः एव vशुन्ध्युः सर्वेषां शोधयिता vहिरण्यवाशीः । 'वाशी' इति वाङ्नाम । हितरमणीयवाक्[3] । यद्वा । 'वाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः' (ऋ. सं. १०. १०१. १०) इति निगमाद्वाश्यायुधम् । स्वर्णमयायुधः । vइषिरः गन्ताभ्येषणीयो वा vस्वर्षाः स्वर्गस्य संभक्ता । यद्वा सरणशीलस्योदकस्य सनिता दाता ।

१. ख–स्तूयेम; झ-त३-श१–स्तुवेम; श२–चुसुयेम । २. ख-झ-न-भ–नीलं न्यल्यो निवासः; घ–नीलं निवासः; झ-त१-२-४–नीळन्यलयो निवासः; श–नीलान्यालयो निवासवत् । ३. ख-झ-त-न-भ-श–हितरमणीया वाक् ।

vस एव vबृहस्पतिः vस्वावेशः सुनिवासः vऋष्वः दर्शनीयः । ईदृशो देवः vसखिभ्यः स्तोतृभ्यः vपुरु बहुलम् vआसुतिम् अन्नं vकरिष्ठः कर्तृतमो दातृतमो भवति ॥

देवी देवस्य रोदसी जनित्री बृहस्पतिं वावृधतुर्महित्वा ।
दक्षाय्याय दक्षता सखायः करद्ब्रह्मणे सुतरा सुगाधा ॥ ८ ॥

देवी इति । देवस्य । रोदसी इति । जनित्री इति । बृहस्पतिम् । ववृधतुः । महिऽत्वा ।
दक्षाय्याय । दक्षत । सखायः । करत् । ब्रह्मणे । सुऽतरा । सुऽगाधा ॥ ८ ॥

vदेवी देव्यौ दानादिगुणयुक्ते vदेवस्य बृहस्पतेः vजनित्री जनयित्र्यौ vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vमहित्वा महत्त्वेन युक्तं vबृहस्पतिं vववृधतुः वर्धयामासतुः । हे vसखायः यूयमपि vदक्षाय्याय वर्धनीयाय । द्वितीयार्थे चतुर्थी । वर्धनीयं तं बृहस्पति vदक्षत वर्धयत । स च बृहस्पतिः vब्रह्मणे बृंहिताय प्रभूतायान्नाय तदर्थं vसुतरा[1] सुतरणानि[1] सुखेन तरणीयानि vसुगाधा सुखेनावगाहनीया-न्युदकानि vकरत् करोतु ॥

इयं वां ब्रह्मणस्पते सुवृक्तिर्ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे अकारि ।
अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्जजस्तमर्यो वनुषामरातीः ॥ ९ ॥

इयम् । वाम् । ब्रह्मणः । पते । सुऽवृक्तिः । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे । अकारि ।
अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरम्ऽधीः । जजस्तम् । अर्यः । वनुषाम् । अरातीः ॥ ९ ॥

हे vब्रह्मणस्पते तुभ्यं vवज्रिणे वज्रवते vइन्द्राय च vवां युवाभ्याम् । तादर्थ्ये चतुर्थी । vब्रह्म मन्त्ररूपा vइयं vसुवृक्तिः सुप्रवृत्ता स्तुतिः vअकारि मया कृताभूत् । तौ युवां vधियः अस्मदीयानि कर्माणि vअविष्टं रक्षतम् । तथा vपुरंधीः पुरुधीर्बह्वीः स्तुतीः vजिगृतं निगिरतम् । शृणुतमिति यावत् । vअर्यः अरीरभिगन्त्रीः vवनुषां संभक्तॄणामस्माकम् vअरातीः शत्रुसेनाः vजजस्तम् उपक्षपयतम्[2] ॥

तृतीयसवन उक्थ्ये ब्राह्मणाच्छंसिनः 'बृहस्पते युवम्' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—'बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । वाजपेयेऽतिरिक्तोक्थस्यैषैव परिधानीया । सूत्रितं च—'बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य ।
धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाथे इति । उत । पार्थिवस्य ।
धत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीरये । चित् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ १० ॥

हे vबृहस्पते त्वं च vइन्द्रश्च vयुवं युवां vदिव्यस्य दिवि भवस्य vवस्वः वसुनो धनस्य vईशाथे । अतः कारणात् vस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते vकीरये । स्तोतृनामैतत् । स्तोत्रे vरयिं धनं vधत्तं दत्तम् । vचित् इति पूरणः । अन्यद्गतम् ॥ ॥ २२ ॥

---

1. ख-ञ-भ-श—सुतरा सुतराणि; घ—'सुतरा सुतरणानि' नास्ति; न—सुतराणि । 2. ख-त—उपलक्षयतं; घ—उपलयतं; ञ-श—उपक्षयतं; न-भ—उपलक्षणं यतं ।

'अध्वर्यवः' इति सप्तर्चं नवमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं सप्तम्यैन्द्राबार्हस्पत्या । तथा चानुक्रान्तम्—'अध्वर्यवः सप्तोक्तदेवतान्त्या' इति । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

अध्वर्यवोऽरुणं दुग्धमंशुं जुहोतन वृषभाय क्षितीनाम् ।
गौराद्वेदीयाँ अवपानमिन्द्रो विश्वाहेद्याति सुतसोममिच्छन् ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । अरुणम् । दुग्धम् । अंशुम् । जुहोतन । वृषभाय । क्षितीनाम् ।
गौरात् । वेदीयान् । अवऽपानम् । इन्द्रः । विश्वाहा । इत् । याति । सुतऽसोमम् । इच्छन् ॥१॥

हे vअध्वर्यवः अध्वरस्य नेतार ऋत्विजः vक्षितीनां जनानां मध्ये vवृषभाय श्रेष्ठायेन्द्राय vअरुणम् आरोचमानं vदुग्धम् अभिषुतम् vअंशुं सोमं vजुहोतन जुहुत । vअवपानम् अवक्रम्य स्थितं दूरस्थं पातव्यं सोमं vगौरात् गौरमृगादपि vवेदीयान् अतिशयेन विद्वान् vइन्द्रः vसुतसोमम् अभिषुतसोमं यजमानम् vइच्छन् अन्विच्छन् vविश्वाहा विश्वान्यहानि vइत् एव सर्वदैव vयाति गच्छति । अतस्तस्मा इन्द्राय सोमं जुहुतेत्यन्वयः ॥

यद्दधिषे प्रदिवि चार्वन्नं दिवेदिवे पीतिमिदस्य वक्षि ।
उत हृदोत मनसा जुषाण उशन्निन्द्र प्रस्थितान्पाहि सोमान् ॥ २ ॥

यत् । दधिषे । प्रऽदिवि । चारु । अन्नम् । दिवेऽदिवे । पीतिम् । इत् । अस्य । वक्षि ।
उत । हृदा । उत । मनसा । जुषाणः । उशन् । इन्द्र । प्रऽस्थितान् । पाहि । सोमान् ॥२॥

हे इन्द्र vप्रदिवि प्रगतेषु दिवसेषु पूर्वस्मिन् काले vचारु शोभनं vयत् सोमलक्षणम् vअन्नं vदधिषे पानेनोदरे धारयसि vअस्य सोमस्य vपीतिमित् पानमेव vदिवेदिवे प्रतिदिवसमिदानीमपि vवक्षि कामयसे । 'वश कान्तौ' इत्यस्य सिपि शपो लुकि षत्वकत्वषत्वेष्वेतद्रूपम् । vउत अपि च हे vइन्द्र vहृदा हृदयेन । उतशब्दश्चार्थे । vमनसा च vजुषाणः सेवमानः vउशन् अस्मान् कामयमानस्त्वं vप्रस्थितान् पुरस्तान्नीतानुत्तरवेदिस्थान् vसोमान् vपाहि पिब ॥

जज्ञानः सोमं सहसे पपाथ प्र ते माता महिमानमुवाच ।
एन्द्र पप्राथोर्वन्तरिक्षं युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥ ३ ॥

जज्ञानः । सोमम् । सहसे । पपाथ । प्र । ते । माता । महिमानम् । उवाच ।
आ । इन्द्र । पप्राथ । उरु । अन्तरिक्षम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं vजज्ञानः जायमान एव vसहसे बलाय vसोमं vपपाथ पीतवानसि । vते तव vमहिमानं महत्वं vमाता त्वदीया जनन्यदितिः vप्र vउवाच प्रोक्तवती । संवादसूक्ते 'अयं पन्था' इत्यादिके 'नही न्वस्य' (ऋ. सं. ४. १८. ४) इत्यर्धर्चादारभ्य आदित्येन्द्रमहत्वस्योक्तत्वात् । अतः कारणात् हे vइन्द्र त्वम् vउरु विस्तीर्णम् vअन्तरिक्षम् vआ vपप्राथ स्वतेजसापूरितवानसि । अपि च vयुधा युद्धेन vदेवेभ्यः स्तोतृभ्यो देवेभ्य एव वा vवरिवः धनं vचकर्थ कृतवानसि ॥

यद्योधया महतो मन्यमानान्त्साक्षाम तान्बाहुभिः शाशदानान् ।
यद्वा नृभिर्वृत इन्द्राभियुध्यास्तं त्वयाजिं सौश्रवसं जयेम ॥ ४ ॥

यत् । योधयाः । महतः । मन्यमानान् । साक्षाम । तान् । बाहुऽभिः । शाशदानान् ।
यत् । वा । नृऽभिः । वृतः । इन्द्र । अभिऽयुध्याः । तम् । त्वया । आजिम् । सौश्रवसम् । जयेम ॥ ४ ॥

हे इन्द्र महतः प्रभूतान् मन्यमानान् शत्रून् यत् यदा योधयाः अस्माभिर्योधयेः । तैः सह योद्धुं बलं प्रयच्छेरित्यर्थः । तदानीं शाशदानान् हिंसतः तान् शत्रून् बाहुभिः आयुधनिरपेक्षैर्हस्तैरेव[1] त्वत्प्रसादात् साक्षाम सहेम अभिभवेम । यद्वा यदि वा हे इन्द्र नृभिः नेतृभिर्मरुद्भिः वृतः परिवृतस्त्वमेव अभियुध्याः अस्मदीयाञ्छत्रूनभियुध्येश्च सौश्रवसम् । श्रवोऽन्नं यशो वा । शोभनस्य श्रवसो हेतुं तम् आजिं संग्रामं त्वया सहायेन वयं जयेम ॥

प्रेन्द्रस्य वोचं प्रथमा कृतानि प्र नूतना मघवा या चकार ।
यदेददेवीरसहिष्ट माया अथाभवत्केवलः सोमो अस्य ॥ ५ ॥

प्र । इन्द्रस्य । वोचम् । प्रथमा । कृतानि । प्र । नूतना । मघऽवा । या । चकार ।
यदा । इत् । अदेवीः । असहिष्ट । मायाः । अथ । अभवत् । केवलः । सोमः । अस्य ॥ ५ ॥

इन्द्रस्य कृतानि वीर्यकर्माणि प्रथमा प्रथमानि पुरातनानि प्र वोचं प्रब्रवीमि । मघवा धनवानिन्द्रः या यानि चकार कृतवान् नूतना नूतनान्यभिनवानि च तानि प्र वोचम् । यदेत् यदैव अदेवीः आसुरीः मायाः तैः कृतानि असहिष्ट अभ्यभूत् अथ अनन्तरमेव अस्य इन्द्रस्य सोमः केवलः असाधारणः अभवत् । तदाप्रभृत्येव सोमस्येन्द्रस्य चासाधारणः संबन्धो जात इत्यर्थः ॥

तवेदं विश्वमभितः पशव्यं यत्पश्यसि चक्षसा सूर्यस्य ।
गवामसि गोपतिरेक इन्द्र भक्षीमहि ते प्रयतस्य वस्वः ॥ ६ ॥

तव । इदम् । विश्वम् । अभितः । पशव्यम् । यत् । पश्यसि । चक्षसा । सूर्यस्य ।
गवाम् । असि । गोऽपतिः । एकः । इन्द्र । भक्षीमहि । ते । प्रऽयतस्य । वस्वः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र पशव्यम् । पशवो द्विविधा द्विपादश्चतुष्पादश्च । तेभ्यो हितम् अभितः सर्वतो विद्यमानम् इदं विश्वं सर्वं जगत् तवेत् तवैव स्वभूतम् । सूर्यस्य प्रेरकस्यादित्यस्य चक्षसा तेजसा यत् विश्वं पश्यसि त्वं प्रकाशयसि । अपि च हे इन्द्र एकः एव त्वं गोपतिः असि । न केवलमेकस्या एव गोः पतिः अपि तु सर्वासामित्याह गवाम् इति । अतः कारणात् ते त्वया प्रयतस्य प्रत्तस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । प्रत्तं वस्वः धनं भक्षीमहि भजेमहि ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य ।
धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाथे इति । उत । पार्थिवस्य ।
धत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीरये । चित् । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयम् । अक्षरार्थस्तु । हे बृहस्पते त्वं च इन्द्रश्च युवां दिव्यस्य पार्थिवस्य चोभयविधस्य धनस्येश्वरौ भवथः । तौ युवां स्तुवते स्तोत्रे धनं दत्तमिति ॥ ॥ २३ ॥

---

1. श—शस्त्रनिरपेक्षै॰ ।

'परो मात्रया' इति सप्तर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम्। 'उरुं यज्ञाय' इत्याद्यास्तिस्र ऐन्द्रावैष्णव्यः शिष्टाः केवलविष्णुदेवताकाः। तथा चानुक्रान्तं–'परो वैष्णवं तूरुमित्यैन्द्र्यश्च तिस्रः' इति। गतः सूक्तविनियोगः। विष्णुदेवताके पशौ 'परो मात्रया' इति पुरोडाशस्य याज्या। सूत्रितं च–'परो मात्रया तन्वा वृधानेरावती धेनुमती हि भूतम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति॥

परो॒ मात्र॑या त॒न्वा॑ वृधान॒ न ते॑ महि॒त्वमन्व॑श्नुवन्ति।
उ॒भे ते॑ विद्म॒ रज॑सी पृथि॒व्या विष्णो॑ देव॒ त्वं प॑रमस्य॑ वित्से॥ १॥

प॒रः। मात्र॑या। त॒न्वा॑। वृ॒धा॒न॒। न। ते॒। म॒हि॒ऽत्वम्। अनु॑। अ॒श्नु॒व॒न्ति॒।
उ॒भे इति॑। ते॒। वि॒द्म॒। रज॑सी॒ इति॑। पृ॒थि॒व्याः। विष्णो॒ इति॑। दे॒व॒। त्वम्। प॒र॒मस्य॑। वि॒त्से॒॥१॥

पर इति सकारान्तं परस्तादित्यस्यार्थे। परशब्दाच्छान्दसोऽसिप्रत्ययः 'परो दिवा पर एना पृथिव्या' (ऋ. सं. १०. ८२. ५) इति यथा। मात्रयेति व्यत्ययेन तृतीया। ᵛमात्रया ᵛपरः परस्ताद्वर्तमानयापरिमितया ᵛतन्वा शरीरेण ᵛवृधान वर्धमान हे विष्णो ᵛते तव ᵛमहित्वं महत्त्वं ᵛन ᵛअन्वश्नुवन्ति नानुव्याप्नुवन्ति। त्रैविक्रमसमये यत्तव माहात्म्यं तत्सर्वैरपि जनैर्ज्ञातुं न शक्यत इत्यर्थः। ᵛते तव ᵛउभे ᵛरजसी उभौ लोकौ ᵛपृथिव्याः आरभ्य पृथिवीमन्तरिक्षं च ᵛविद्म जानीमः। वयं चक्षुषोपलभामहे नान्यत्। हे ᵛदेव द्योतमान ᵛविष्णो ᵛत्वम् एव ᵛपरमस्य स्वर्गादेरुत्कृष्टलोकस्य[1]। द्वितीयार्थे षष्ठी। परमं लोकं ᵛवित्से जानासि। अतस्तव महत्त्वं[2] न केनापि व्याप्तुं शक्यमिति भावः॥

पूर्वोक्त एव पशौ 'न ते विष्णो' इति वपाया अनुवाक्या। सूत्रितं च–'न ते विष्णो जायमानो न जातस्त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्याम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति॥

न ते॑ विष्णो॒ जाय॑मानो॒ न जा॒तो देव॑ महि॒म्नः प॒रमन्त॑माप।
उद॑स्तभ्ना॒ नाक॑मृ॒ष्वं बृ॒हन्तं॑ दा॒धर्थ॒ प्राचीं॑ क॒कुभं॑ पृथि॒व्याः॥ २॥

न। ते॒। विष्णो॒ इति॑। जाय॑मानः। न। जा॒तः। देव॑। म॒हि॒म्नः। पर॑म्। अन्त॑म्। आ॒प॒।
उत्। अ॒स्त॒भ्नाः॒। नाक॑म्। ऋ॒ष्वम्। बृ॒हन्त॑म्। दा॒धर्थ॑। प्राची॑म्। क॒कुभ॑म्। पृ॒थि॒व्याः॥२॥

हे ᵛदेव दानादिगुणयुक्त ᵛविष्णो ᵛते तव ᵛमहिम्नः महत्त्वस्य ᵛपर विप्रकृष्टम् ᵛअन्तम् अवसानं ᵛजायमानः प्रादुर्भवञ्जनः ᵛन ᵛआप न प्राप्नोति। तथा ᵛजातः प्रादुर्भूतोऽपि जनः ᵛन एव प्राप्नोति। तव महत्त्वस्यावसानं नास्ति। अत एव सर्वैर्न ज्ञायत इति भावः। कोऽसौ महिमा तमाह। ᵛऋष्वं दर्शनीयं ᵛबृहन्तं महान्तं ᵛनाकं द्युलोकम् ᵛउदस्तभ्नाः त्वमूर्ध्वमधारयः। यथाधो न पतति तथा। ᵛपृथिव्याः भूमेः संबन्धिनीं ᵛप्राचीं ᵛककुभं च ᵛदाधर्थ धारितवानसि। उपलक्षणमेतत् सर्वस्य भूतजातस्य। तथा च मन्त्रान्तरं–'य उ त्रिधातु पृथिवीमुत द्यामेको दाधार भुवनानि विश्वा' (ऋ. सं. १. १५४. ४) इति॥

पूर्वोक्त एव पशौ 'इरावती' इति हविषो याज्या। सूत्रितं च–'इरावती धेनुमती हि भूतं विश्वकर्मन्हविषा वावृधान इति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति॥

इरा॑वती धेनु॒मती॒ हि भू॒तं सू॑यव॒सिनी॒ मनु॑षे दश॒स्या।
व्य॑स्तभ्ना॒ रोद॑सी विष्णवे॒ते दा॒धर्थ॑ पृथि॒वीम॒भितो॑ म॒यूखैः॑॥ ३॥

१. ख-श-°रुत्कृष्टस्य लोकस्य। २. त३-श-माहात्म्यं।

इरावती इतीराऽवती । धेनुमती इति धेनुऽमती । हि । भूतम् ।
सुयवसिनी इति सुऽयवसिनी । मनुषे । दशस्या ।
वि । अस्तभ्नाः । रोदसी इति । विष्णो इति । एते इति । दाधर्थ । पृथिवीम् । अभितः । मयूखैः ॥

हे द्यावापृथिव्यौ मनुषे स्तुवते मनुष्याय दशस्या दित्सया युक्ते युवाम् इरावती अन्नवत्य धेनुमती गोमत्यौ सूयवसिनी शोभनयवसे च भूतम् अभूतम् । हिशब्दः प्रसिद्धौ । विष्णुः विक्रान्तत्वाद्युवाम् एवमेव[1] खलु पूर्वमभूतमित्यर्थः । हे विष्णो एते इमे रोदसी द्यावापृथिव्य व्यस्तभ्नाः विविधमधारयः । पृथिवीमूर्ध्वमुखत्वेन द्यामधोमुखत्वेनेति[2] विविधत्वम् । अपि पृथिवीं प्रथितामिमां भूमिम् अभितः सर्वत्र स्थितैः मयूखैः पर्वतैः[3] दाधर्थ धारितवानसि यथा न चलति तथा दृढीकृतवानित्यर्थः । पर्वता हि विष्णोः स्वभूताः । 'विष्णुः पर्वतानामधिपतिः' (तै. सं. ३. ४. ५. १) इति श्रुतेः ॥

उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकं जनयन्ता सूर्यमुषासमग्निम् ।
दासस्य चिद्वृषशिप्रस्य माया जघ्नथुर्नरा पृतनाज्येषु ॥ ४ ॥

उरुम् । यज्ञाय । चक्रथुः । ऊँ इति । लोकम् । जनयन्ता । सूर्यम् । उषसम् । अग्निम् ।
दासस्य । चित् । वृषऽशिप्रस्य । मायाः । जघ्नथुः । नरा । पृतनाज्येषु ॥ ४ ॥

हे इन्द्राविष्णू यज्ञाय यजमानाय उरु विस्तीर्णं लोकं स्वर्गाख्यं चक्रथुरु[4] कृतवन्तौ[5] खलु युवाम् । किं कुर्वन्तौ । सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् उषसं तमोनिवारकमुषःकालम् अग्निं चासुरैरावृतं जनयन्तौ[6] पुनः प्रादुर्भावयन्तौ । हे नरा नेताराविन्द्राविष्णू वृषशिप्रस्य एतत्संज्ञस्य दासस्य चित् उपक्षपयितुरसुरस्य मायाः पृतनाज्येषु संग्रामेषु जघ्नथुः जिहिंसथुः । युवां सूर्यादिकं जनयन्ताविस्युच्यते ॥

इन्द्राविष्णू दृंहिताः शम्बरस्य नव पुरो नवतिं च श्नथिष्टम् ।
शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं हथो अप्रत्यसुरस्य वीरान् ॥ ५ ॥

इन्द्राविष्णू इति । दृंहिताः । शम्बरस्य । नव । पुरः । नवतिम् । च । श्नथिष्टम् ।
शतम् । वर्चिनः । सहस्रम् । च । साकम् । हथः । अप्रति । असुरस्य । वीरान् ॥ ५ ॥

हे इन्द्राविष्णू दृंहिता· दृढीकृताः नव नवतिं च नवोत्तरनवतिसंख्याकाः पुरः पुराणि शम्बरस्य स्वभूतानि श्नथिष्टम् अहिंसिष्टम् । 'श्नथ हिंसायाम्'। अपि च शतं सहस्रं च वर्चिनः असुरस्य वीरान् अप्रति प्रतिद्वन्द्विनो यथा न भवन्ति तथा साकं सह संघश एव हथः अहिंसिष्टम् । 'यो वर्चिनः शतमिन्द्रः सहस्रम्' । (ऋ. सं. २. १४. ६) इति हि निगमान्तरम् ॥

इयं मनीषा बृहती बृहन्तोरुक्रमा तवसा वर्धयन्ती ।
ररे वां स्तोमं विदथेषु विष्णो पिन्वतमिषो वृजनेष्विन्द्र ॥ ६ ॥

---

१. ख-घ—एव; झ-श१—एवमेवं, न—एमेवं; श२—एव । २. ख-झ-त३-४-न-श—इति । ३. ख-झ-त-न-भ-श—' पर्वतैः' नास्ति । ४. ख—चक्रथुः, घ-झ-त-न-श—चक्रथुः उरु° । ५. घ-त—क्रमवंतौ । ६. झ-त१-२-य—जनयंता जनयंतौ ।

इ॒यम् । म॒नी॒षा । बृ॒ह॒ती । बृ॒हन्ता॑ । उ॒रु॒ऽक्र॒मा । त॒वसा॑ । व॒र्धय॑न्ती ।

र॒रे । वा॒म् । स्तोम॑म् । वि॒दथे॑षु । वि॒ष्णो॒ इति॑ । पिन्व॑तम् । इष॑ः । वृ॒जने॑षु । इ॒न्द्र॒ ॥ ६ ॥

बृहती महती इयं मनीषा मननीया स्तुतिः बृहन्ता बृहन्तौ महान्तौ उरुक्रमा विस्तीर्णविक्रमौ । विष्णुना सहैकार्थीभावादिन्द्रस्याप्युरुक्रमत्वम् । तवसा । तव इति बलस्य वृद्धेर्वा नामधेयम् । तद्वन्तावेवंभूतौ युवां वर्धयन्ती प्रवृद्धौ कुर्वत्यस्माभि. कृता । हे विष्णो हे इन्द्र विदथेषु यज्ञेषु वां युवाभ्यां स्तोमम् उक्तलक्षणं स्तोत्रं ररे ददे । ' रा दाने ' इति धातुः । तौ युवां वृजनेषु[1] इषः अन्नानि पिन्वतम् अस्मभ्यं वर्धयतम् ॥

अभ्युदयेष्टौ विष्णोः शिपिविष्टस्य ' वषट् ते ' इत्येषानुवाक्या । सूत्रितं च—' भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी वषट् ते विष्णवास आ कृणोमि ' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

वष॑ट् ते विष्णवा॒स आ कृ॑णोमि॒ तन्मे॑ जुषस्व शिपिविष्ट ह॒व्यम् ।
वर्ध॑न्तु त्वा सुष्टु॒तयो॒ गिरो॑ मे यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभि॒ः सदा॑ नः ॥ ७ ॥

वष॑ट् । ते॒ । वि॒ष्णो॒ इति॑ । आ॒सः । आ । कृ॒णो॒मि॒ । तत् । मे॒ । जु॒ष॒स्व॒ । शि॒पि॒ऽवि॒ष्ट॒ । ह॒व्यम् ।

वर्ध॑न्तु । त्वा॒ । सु॒ऽस्तु॒तय॑ः । गिर॑ः । मे॒ । यू॒यम् । पा॒त॒ । स्व॒स्तिऽभि॑ः । सदा॑ । न॒ः ॥ ७ ॥

हे विष्णो ते तुभ्यम् आसः आस्यात् आ अभिमुखं वषट् कृणोमि करोमि[2] । वषट्कारेण हविर्ह्वयामि । हे शिपिविष्ट । शिपयो रश्मयः । तैराविष्ट विष्णो तत् वषट्कृतं मे मदीयं हव्यं हविः जुषस्व सेवस्व । सुष्टुतय. शोभनस्तुत्यात्मिकाः गिरः वाचश्च त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु । अन्यद्गतम् ॥ ॥ २४ ॥

' नू मर्तः ' इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं वैष्णवम् । 'नू मर्तः' इत्यनुक्रान्तम् । उक्थ्ये[3] अच्छावाकशस्त्र इदं[4] शंसनीयम् । सूत्रितं च—' ऋतुर्जनित्री नू मर्तो भवा मित्र. ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति ॥

नू मर्तो॑ दयते सनि॒ष्यन्यो विष्ण॑व उरुगा॒याय॒ दाश॑त् ।
प्र यः स॒त्राचा॒ मन॑सा॒ यजा॑त ए॒ताव॑न्तं॒ नर्य॑मा॒विवा॑सात् ॥ १ ॥

नु । मर्त॑ः । द॒य॒ते॒ । स॒नि॒ष्यन् । यः । विष्ण॑वे । उ॒रु॒ऽगा॒याय॑ । दाश॑त् ।

प्र । यः । स॒त्राचा॑ । मन॑सा । यजा॑ते । ए॒ताव॑न्तम् । नर्य॑म् । आ॒ऽविवा॑सात् ॥ १ ॥

स. मर्तः मनुष्यः सनिष्यन् धनमिच्छन् नु क्षिप्रं दयते धनमादत्ते । दयतिराङ्पूर्वार्थे द्रष्टव्यः । यः मनुष्यः उरुगायाय बहुभिः कीर्तनीयाय विष्णवे दाशत् हवींषि दद्यात् । यः च सत्राचा सहाञ्चता मनसा मननेन स्तोत्रेण प्र यजाते प्रकर्षेण पूजयेत् एतावन्तम् एतावत्परिमाणं महान्तं नर्यं नरेभ्यो हितं विष्णुम् आविवासात् नमस्कारादिभिः परिचरेत् । स मर्तो दयत इत्यन्वयः । यद्वा । सनिष्यन्निति सनतेर्लाभार्थस्य लृटि[5] रूपम् । स मर्तः सनिष्यन् धनादीनि लप्स्यमानो भवन्नेव हविरादिकं नु क्षिप्रं दयते विष्णवे ददातीति योज्यम् ॥

---

१. घ–वृजनेषु आपत्सु, त१-२–वृजनेषु बलेषु निमित्तसप्तमी; श–वृजनेषु सग्रामेषु । २. झ-त-श–वषट् करोमि । ३. झ-त-न-भ-श–उक्थे । ४. झ–इदं सूक्तं । ५. ख-न-लिटि; झ-त-श–लृटि ।

विष्णुदेवत्ये पशौ पुरोडाशस्य 'त्वं विष्णो' इत्यनुवाक्या। सूत्रितं च—'त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्यां वि चक्रमे पृथिवीमेष एताम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्वं विष्णो सुमतिं विश्वजन्यामप्रयुतामेवयावो मतिं दाः ।
पर्चो यथा नः सुवितस्य भूरेरश्वावतः पुरुश्चन्द्रस्य रायः ॥ २ ॥

त्वम् । विष्णो इति । सुऽमतिम् । विश्वऽजन्याम् । अप्रऽयुताम् । एवऽयावः । मतिम् । दाः ।
पर्चः । यथा । नः । सुवितस्य । भूरेः । अश्वऽवतः । पुरुऽचन्द्रस्य । रायः ॥ २ ॥

हे ᵛएवयावः। एवाः प्राप्तव्याः कामाः। तान् यापयति प्रापयति स्तोतॄनित्येवयावा। हे एवयावन् ᵛविष्णो ᵛत्वं ᵛविश्वजन्यां सर्वजनहिताम् ᵛअप्रयुतां दोषैर्वियुक्तां ᵛसुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं ᵛदाः अस्मभ्यं देहि। ᵛसुवितस्य सुष्ठु प्राप्तव्यस्य ᵛभूरेः बहुलस्य ᵛअश्वावतः अश्वयुक्तस्य ᵛपुरुश्चन्द्रस्य पुरूणां बहूनामाह्लादकस्य ᵛरायः धनस्य ᵛपर्चः संपर्कः ᵛनः अस्माकं ᵛयथा भवति तथा देहीत्यन्वयः॥

वैष्णवस्योपांशुयाजस्य 'त्रिर्देवः' इति याज्या। सूत्रित च—'इदं विष्णुर्वि चक्रमे त्रिर्देवः पृथिवीमेष एताम्' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति। वैष्णवे पशावप्येषैव वपाया याज्या। सूत्रितं च—'त्रिर्देवः पृथिवीमेष एतां परो मात्रया तन्वा वृधान' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्रिर्देवः पृथिवीमेष एतां वि चक्रमे शतर्चसं महित्वा ।
प्र विष्णुरस्तु तवसस्तवीयान्त्वेषं ह्यस्य स्थविरस्य नाम ॥ ३ ॥

त्रिः । देवः । पृथिवीम् । एषः । एताम् । वि । चक्रमे । शतऽअर्चसम् । महिऽत्वा ।
प्र । विष्णुः । अस्तु । तवसः । तवीयान् । त्वेषम् । हि । अस्य । स्थविरस्य । नाम ॥ ३ ॥

ᵛएषः ᵛदेवः दानादिगुणयुक्तो विष्णुः ᵛशतर्चसं शतसंख्यान्यर्चींषि यस्यास्तादृशीम् ᵛएतां ᵛपृथिवीम्। उपलक्षणमेतत्। पृथिव्यादींस्त्रींल्लोकान् ᵛमहित्वा महत्त्वेन ᵛत्रिः ᵛवि ᵛचक्रमे त्रिभिः पदैर्विक्रान्तवान्। ᵛतवसः तवस्विनो वृद्धादपि ᵛतवीयान् तवस्वितरः ᵛविष्णुः ᵛप्र ᵛअस्तु अस्माकं प्रभवतु स्वामी भवतु। ᵛअस्य ᵛस्थविरस्य वृद्धस्य विष्णोः ᵛनाम नामकं रूपं विष्णुरित्येतन्नामैव वा ᵛत्वेषं ᵛहि यस्माद्दीप्तं तस्मात्कारणात् स विष्णुः प्रभवत्वित्यर्थः ॥

पूर्वोक्त एव पशौ 'वि चक्रमे' इति वपाया अनुवाक्या। सूत्रितं च—'वि चक्रमे पृथिवीमेष एतां त्रिर्देवः पृथिवीमेष एताम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

वि चक्रमे पृथिवीमेष एतां क्षेत्राय विष्णुर्मनुषे दशस्यन् ।
ध्रुवासो अस्य कीरयो जनास उरुक्षितिं सुजनिमा चकार ॥ ४ ॥

वि । चक्रमे । पृथिवीम् । एषः । एताम् । क्षेत्राय । विष्णुः । मनुषे । दशस्यन् ।
ध्रुवासः । अस्य । कीरयः । जनासः । उरुऽक्षितिम् । सुऽजनिमा । चकार ॥ ४ ॥

ᵛएषः देवः ᵛविष्णुः ᵛएतां ᵛपृथिवीं पृथिव्यादीनिमांस्त्रींल्लोकान् ᵛक्षेत्राय निवासार्थं ᵛमनुषे स्तुवते देवगणाय ᵛदशस्यन् असुरेभ्योऽपहृत्य प्रदास्यन् ᵛवि ᵛचक्रमे विक्रान्तवान्। ᵛअस्य च विष्णोः ᵛकीरयः स्तोतारः ᵛजनासः जनाः ᵛध्रुवासः निश्चला भवन्ति। ऐहिकामुष्मिकयोर्लाभेन स्थिरा भवन्तीत्यर्थः। ᵛसुजनिमा शोभनानि जनिमानि कीर्तनस्मरणादिना सुखहेतुभूतानि यस्य तादृशो विष्णुः ᵛउरुक्षितिं विस्तीर्णनिवासं ᵛचकार स्तोतृभ्यः करोति ॥

तृतीयसवनेऽतिरात्रादूर्ध्वं सोमातिरेके सति नैमित्तिके होतुः शस्त्रे 'प्र तत्ते अद्य' इति स्तोत्रियस्तृचः (आश्व. श्रौ. ६. ७)। अभ्युदयेष्टौ विष्णोः शिपिविष्टस्य 'प्र तत्ते अद्य' इति याज्या। सूत्रितं च—'वषट् ते विष्णवास आ कृणोमि प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नाम' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति॥

प्र तत्ते॑ अ॒द्य शि॑पिविष्ट॒ नामा॒र्यः शं॑सामि व॒युना॑नि वि॒द्वान्।
तं त्वा॑ गृणामि त॒वस॒मत॑व्या॒न्क्षय॑न्तम॒स्य रज॑सः परा॒के॥ ५॥

प्र। तत्। ते॒। अ॒द्य। शि॒पि॒ऽवि॒ष्ट॒। नाम॑। अ॒र्यः। शं॒सा॒मि॒। व॒युना॑नि। वि॒द्वान्।
तम्। त्वा॒। गृ॒णा॒मि॒। त॒वस॑म्। अत॑व्यान्। क्षय॑न्तम्। अ॒स्य। रज॑सः। प॒रा॒के॥ ५॥

हे शिपिविष्ट रश्मिभिराविष्ट विष्णो ते तव तत् प्रसिद्धं विष्णुरिति प्रख्यातं नाम अर्यः स्वामी स्तुतीनां हविषां वा तथा वयुनानि ज्ञातव्यान्यर्थजातानि विद्वान् जानन्नहम् अद्य इदानीं प्र शंसामि प्रकर्षेण स्तौमि। तवसं प्रवृद्धं तं त्वा त्वां विष्णुम् अतव्यान् अतवीयानवृद्धतरोऽहं गृणामि स्तौमि। कीदृशम्। अस्य रजसः लोकस्य पराके दूरदेशे क्षयन्तं निवसन्तम्॥

किमित्ते॑ विष्णो परि॒चक्ष्यं॑ भूत्प्र यद्व॑व॒क्षे शि॑पिवि॒ष्टो अ॑स्मि।
मा वर्पो॑ अ॒स्मदप॑ गूह ए॒तद्यद॒न्यरू॑पः समि॒थे ब॒भूथ॑॥ ६॥

किम्। इत्। ते॒। वि॒ष्णो॒ इति॑। प॒रि॒ऽचक्ष्य॑म्। भू॒त्। प्र। यत्। व॒व॒क्षे। शि॒पि॒ऽवि॒ष्टः। अ॒स्मि॒।
मा। वर्पः॑। अ॒स्मत्। अप॑। गू॒हः॒। ए॒तत्। यत्। अ॒न्यऽरू॑पः। स॒म्ऽइ॒थे। ब॒भूथ॑॥ ६॥

पुरा खलु विष्णुः स्वं रूपं परित्यज्य कृत्रिमं रूपान्तरं धारयन् संग्रामे वसिष्ठस्य साहाय्यं चकार। तं जानन्नृषिरनया प्रत्याचष्टे। अत्र निरुक्तं—'शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्द्वे नामनी भवतः। कुत्सितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः। किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवत्यप्रख्यापनीयं यन्नः प्रब्रूषे शेप इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्यप्रतिपन्नरश्मिः। अपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात्। किं ते विष्णो प्रख्यातमेतद्भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपिविष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः। शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैराविष्टो भवति। मा वर्पो अस्मदप गूह एतत्। वर्प इति रूपनाम वृणोतीति सतः। यदन्यरूपः समिथे संग्रामे भवसि संयतरश्मिः' (निरु. ५. ७-८) इति। तत्र। कुत्सितार्थपक्षे योजना। हे विष्णो ते तव तन्नाम किं परिचक्ष्यं प्रख्यापनीयं भूत् भवति। किंशब्दः क्षेपे। अप्रख्यापनीयमेव[1] तद्भवति[1]। यत् नामास्मभ्यं प्र ववक्षे प्रब्रूषे शिपिविष्टोऽस्मि इति। अन्तर्णीतोपमानमेतत्। शेप इव निर्वेष्टितस्तेजसानाच्छादितो भवामीति[2]। तदश्लीलार्थत्वादिदं नाम न प्रशस्तमित्यर्थः। तन्नाम किं परिचक्ष्यं वर्जनीयं परित्याज्यम्। विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् स्वत एव परित्यक्तं हि तत्। शिष्टं समानं पूर्वेण। अत उक्तरूपविलक्षणं यद्वैष्णवरूपमस्ति एतत् वर्पः रूपम् अस्मत् अस्माकं मा अप गूहः अपगूढं संवृतं मा कुरु। 'गुहू संवरणे'। अपि तु तदेव रूपं प्रकटय। वैष्णवस्य रूपस्य गूहने का प्रसक्तिरिति चेत्। यत् यस्मात् अन्यरूपः रूपान्तरमेव धारयन् समिथे संग्रामे बभूथ अस्माकं सहायो भवसि तस्मादिदं गूहनं न कार्यमिति। प्रशंसापक्षे तु। हे विष्णो ते तव तन्नाम किं परिचक्ष्यं भूत् किं प्रख्यापनीयं भवति। न प्रख्यापनीयम्। किं तन्नाम। शिपिविष्टो रश्मिभिराविष्टोऽस्मीति यन्नाम प्रब्रूषे। यत एवं प्रख्यातरूपस्त्वमतोऽस्माकमेतद्वैष्णवं रूपं संवृतं मा कार्षीः। इदानीं गूढरूपोऽपि यद्यस्मात्त्वं समिथे संग्रामेऽन्यरूपः कृत्रिमरूपं

१. ख-झ-न-भ-°नीयमेतद्भ°। २. झ-त१-४-भवतीति, झ-श-भवानीति।

यदन्यद्वैष्णवं रूपं शौर्यादिलक्षणं तादृग्रूप एव बभूथ भवसि तस्मात्त्वं गूढोऽपि ज्ञायस एवेति व्यर्थमेव तस्य रूपस्य गूहनम्। अतो बहुतेजस्कं यद्वैष्णवं रूपं तदस्माकं प्रदर्शयेति तात्पर्यार्थः ॥

वषट् ते विष्णवास आ कृणोमि तन्मे जुषस्व शिपिविष्ट हव्यम् ।
वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

वषट् । ते । विष्णो इति । आसः । आ । कृणोमि । तत् । मे । जुषस्व । शिपिऽविष्ट । हव्यम् ।
वर्धन्तु । त्वा । सुऽस्तुतयः । गिरः । मे । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयम्। अक्षरार्थस्तु। हे विष्णो तुभ्यमास्यादास्येन वषट्करोमि। वषट्कृतं तन्मदीयं[1] हविर्हे शिपिविष्ट सेवस्व। शोभनस्तुतिरूपा मदीया वाचश्च त्वां वर्धयन्त्विवति। शिष्टः पादः सिद्धः ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
पञ्चमाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ सप्तमो व्याख्यायते। सप्तममण्डलस्य षष्ठेऽनुवाक एकादश सूक्तानि व्याख्यातानि। 'तिस्रो वाचः' इति षडृचं द्वादशं सूक्तम्। अत्रानुक्रम्यते—'तिस्रः षट् पार्जन्यं[2] तु[3]' इति। 'एते कुमार आग्नेयोऽपश्यद्वसिष्ठ एव वा[3]' इति वक्ष्यमाणत्वादग्निपुत्रः कुमार ऋषिर्वसिष्ठो वा। अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप्। इदमुत्तरं च पर्जन्यदेवत्यम्। अत्र शौनकः—'आस्यदघ्नं विगाह्यापः प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः। सूक्ताभ्यां[4] तिस्र आदिभ्यामुपतिष्ठेत भास्करम्[4] ॥ अनश्नतैतज्जप्तव्यं वृष्टिकामेन यत्नतः। पञ्चरात्रेऽप्यतिक्रान्ते महती वृष्टिमाप्नुयात् ॥' (ऋग्वि. २. ३२६–२७) इति ॥

तिस्रो वाचः प्र वद ज्योतिरग्रा या एतद्दुह्रे मधुदोघमूधः ।
स वत्सं कृण्वन्गर्भमोषधीनां सद्यो जातो वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

तिस्रः । वाचः । प्र । वद । ज्योतिःऽअग्राः । याः । एतत् । दुह्रे । मधुऽदोघम् । ऊधः ।
सः । वत्सम् । कृण्वन् । गर्भम् । ओषधीनाम् । सद्यः । जातः । वृषभः । रोरवीति ॥ १ ॥

---

१. ख-भ—अस्मदीयं। २. झ-त१ (प्रान्ते)—पर्जन्याय तृचं गायत्रं द्वितीया पादनिचृत्। ३. झ-त१ (प्रान्ते)—वा वृष्टिकामः संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुतिः संहृष्टान् मण्डूकांस्तुष्टावाद्या त्रिष्टुप्; श—वा वृष्टिकामः। ४. ख—सूक्तानि तिस्रादादित्यमुपतिष्ठेत भास्करं; झ—सूक्तानि तिस्र एताभ्यामुपतिष्ठेत भास्करं; त१—सूक्तानि तिस्र आदिभ्यामुपतिष्ठेत भास्करं एताभ्या, न-श—सूक्तानि तिस्र आदित्यामुपतिष्ठेत भास्करं; भ—सूक्तानि तिस्रादादित्यामुपतिष्ठेत भास्करं।

ऋषिरात्मानं स्तुतौ प्रेरयति। हे ऋषे तिस्रः त्रिविधा ऋग्यजुःसामात्मिकाः स्तुतिरूपाः वाचः प्र वद प्रब्रूहि[1]। कीदृश्यो वाचः। ज्योतिरग्राः। ज्योतिर्द्योतमानः प्रणवोऽग्रे प्रमुखो यासां तादृशीः। याः वाचः मधुदोघं मधुन उदकस्य दोहकं वृष्ट्युदकस्य कर्तारम् एतत् नभसि दृश्यमानम् ऊधः उद्धतं[2] मेघम्। यद्वा। लुप्तोपममेतत्। ऊध इव पयस आश्रयभूतं मेघं दुह्रे दुहते। दुहेर्लटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा. सू. ७. १. ४१) इति तलोपः। बाहुलको रुट्। स्तोत्रैः प्रीतो हि पर्जन्यो मेघैर्वर्षयति। अतो वाच एव[3] दुहन्तीत्युपचर्यते। यद्वा। वदेति व्यत्ययेन मध्यमः। तिस्र इति द्रुतविलम्बितमध्यमभेदेन त्रिविधा ज्योतिरग्रा विद्युत्प्रमुखा वाचः प्रवदेतेति[4]। या गर्जितलक्षणा वाचो वृष्टिप्रदमेतं मेघं दुह्रे उदकानि दुहन्ति। एवंभूतः सः च पर्जन्यः वत्सं सह निवसन्तं वैद्युताग्निं कृण्वन् प्रादुष्कुर्वन् तमेव ओषधीनां व्रीह्यादीनां च गर्भं कुर्वन् सद्यः क्षिप्रं जातः प्रादुर्भूतः वृषभः वर्षिता सन् रोरवीति भृशं शब्दायते॥

यो वर्धन ओषधीनां यो अपां यो विश्वस्य जगतो देव ईशे।
स त्रिधातु शरणं शर्म यंसत्त्रिवर्तु ज्योतिः स्वभिष्ट्य१स्मे॥ २॥

यः। वर्धनः। ओषधीनाम्। यः। अपाम्। यः। विश्वस्य। जगतः। देवः। ईशे।
सः। त्रिऽधातु। शरणम्। शर्म। यंसत्। त्रिऽवर्तु। ज्योतिः। सुऽअभिष्टि। अस्मे इति॥२॥

यः पर्जन्यः ओषधीनां वर्धनः वर्धयिता। यः च अपाम् उदकानां वर्धकः। यः च देवः द्योतमानः पर्जन्यः विश्वस्य सर्वस्य जगतः ईशे ईष्टे। 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः। 'अधीगर्थ०' (पा. सू. २. ३. ५२) इति कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी। अनुदात्तेत्त्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः। 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः। सः पर्जन्यः त्रिधातु त्रिभूमिकं शरणं गृहं शर्म सुखं च यंसत् यच्छतु। अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः॥ यमेर्लेट्यडागमः। 'सिब्बहुलम्०' इति सिप्। 'इतश्च लोपः०' इतीकारलोपः। तथा त्रिवर्तु त्रिषु ऋतुषु अतिशयेन वर्तमानम्। श्रूयते हि—'त्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ता[5] प्रातर्ग्रीष्मे मध्यंदिने शरद्यपराह्णे' (तै. सं. २. १. २. ५) इति। एवंविधं स्वभिष्टि स्वभ्येषणं ज्योतिः तेजश्च अस्मे अस्मभ्यं प्रयच्छतु॥

स्तरीरु त्वद्भवति सूत उ त्वद्यथावशं तन्वं चक्र एषः।
पितुः पयः प्रति गृभ्णाति माता तेन पिता वर्धते तेन पुत्रः॥ ३॥

स्तरीः। ऊँ इति। त्वत्। भवति। सूते। ऊँ इति। त्वत्। यथाऽवशम्। तन्वम्। चक्रे। एषः।
पितुः। पयः। प्रति। गृभ्णाति। माता। तेन। पिता। वर्धते। तेन। पुत्रः॥ ३॥

त्वदिति तकारान्तोऽन्यशब्दपर्यायोऽनुदात्तः सर्वनामसु पठितः। अस्य पर्जन्यस्य त्वत् अन्यद्रूपं स्तरीः निवृत्तप्रसवा गौः सा यथा न दोग्ध्री तद्वद्वर्षुकं न भवति। उ इति पूरकः। द्वितीय उशब्दश्चार्थे। त्वत् अन्यच्च रूपं सूते धेनुवत्प्रसूते। उदकानि प्रवर्षति। एषः पर्जन्यः तन्वं स्वकीयं शरीरं यथावशं यथाकामं स्तरीत्वेन धेनुत्वेन च चक्रे करोति। अपि च पितुः दिवः सकाशात् पयः वृष्ट्युदकं माता पृथिवी प्रति गृभ्णाति प्रतिगृह्णाति। 'हृग्रहोर्भः'

---

१. ख—प्रकथय, न-भ—प्रकस्य। २. त३—उद्धृतं। ३. त—एवं। ४. ख-त३-न-भ—प्रवदतेति।
५. क्ष-त-न-भ—वसते।

इति भत्वम्। प्रतिगृहीतेन ᵛतेन हविरात्मना परिणतेन ᵛपिता द्युलोकः ᵛवर्धते। ᵛतेन एवोदकेन ᵛपुत्रः पृथिव्यां भवः प्राणिसंघोऽपि वर्धते ॥

यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुस्तिस्रो द्यावस्त्रेधा सस्रुरापः।
त्रयः कोशास उपसेचनासो मध्वः श्चोतन्त्यभितो विरप्शम् ॥ ४ ॥

यस्मिन्। विश्वानि। भुवनानि। तस्थुः। तिस्रः। द्यावः। त्रेधा। सस्रुः। आपः।
त्रयः। कोशासः। उपऽसेचनासः। मध्वः। श्चोतन्ति। अभितः। विऽरप्शम् ॥ ४ ॥

ᵛयस्मिन् पर्जन्ये ᵛविश्वानि ᵛभुवनानि सर्वाणि भूतजातानि ᵛतस्थुः तिष्ठन्ति। यदधीनवृत्तीनि भवन्तीत्यर्थः। यस्मिंश्च ᵛद्यावः[1] द्युप्रभृतयो लोका अवतिष्ठन्ते। यस्माच्च ᵛआपः ᵛत्रेधा ᵛसस्रुः प्राच्यः प्रतीच्योऽवाच्यश्च सत्यो निर्गच्छन्ति। ᵛउपसेचनासः उपसेक्तारः ᵛत्रयः पौरस्त्यः प्रतीच्य उदीच्यश्चेति त्रिप्रकाराः ᵛकोशासः मेघाः ᵛविरप्शं महान्तं पर्जन्यम् ᵛअभितः परितः ᵛमध्वः। कर्मणि षष्ठी। मधूदकं ᵛश्चोतन्ति क्षारयन्ति वर्षन्ति ॥

इदं वचः पर्जन्याय स्वराजे हृदो अस्त्वन्तरं तज्जुजोषत्।
मयोभुवो वृष्टयः सन्त्वस्मे सुपिप्पला ओषधीर्देवगोपाः ॥ ५ ॥

इदम्। वचः। पर्जन्याय। स्वऽराजे। हृदः। अस्तु। अन्तरम्। तत्। जुजोषत्।
मयःऽभुवः। वृष्टयः। सन्तु। अस्मे इति। सुऽपिप्पलाः। ओषधीः। देवऽगोपाः ॥ ५ ॥

ᵛइदं ᵛवचः वचनं स्तोत्रं ᵛस्वराजे स्वायत्तदीप्तये ᵛपर्जन्याय क्रियते। एतच्च ᵛहृदः तदीयस्य हृदयस्य ᵛअन्तरम् अन्तर्गतम् ᵛअस्तु। सच ᵛतत् स्तोत्रं ᵛजुजोषत् सेवताम्। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः'। लेट्यडागमश्छान्दसः। शपः श्लुः। ᵛमयोभुवः सुखस्य भावयित्र्यः ᵛवृष्टयः ᵛअस्मे अस्माकं तत्प्रसादात् ᵛसन्तु भवन्तु। तथा ᵛदेवगोपाः देवः पर्जन्यो गोपायिता रक्षिता यासां तथाविधाः ᵛओषधीः ओषधयश्च ᵛसुपिप्पलाः सुफला अस्माकं भवन्तु ॥

स रेतोधा वृषभः शश्वतीनां तस्मिन्नात्मा जगतस्तस्थुषश्च।
तन्म ऋतं पातु शतशारदाय यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥

सः। रेतःऽधाः। वृषभः। शश्वतीनाम्। तस्मिन्। आत्मा। जगतः। तस्थुषः। च ॥
तत्। मा। ऋतम्। पातु। शतऽशारदाय। यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः ॥ ६ ॥

ᵛसः पर्जन्यः ᵛशश्वतीनां बह्वीनामोषधीनां ᵛरेतोधाः रेतस उदकस्य बीजभूतस्य धाता विनिधाता[2] भवति। ᵛवृषभः इत्युपमा। यथा कश्चिद्वृषभो बह्वीनां गवां गर्भस्याधाता भवति तद्वत्। अतः ᵛतस्मिन् पर्जन्ये ᵛजगतः जङ्गमस्य ᵛतस्थुषः स्थावरस्य ᵛच ᵛआत्मा देहो वर्तते। ᵛतत् पर्जन्येन दत्तम् ᵛऋतम् उदकं ᵛमा मां ᵛशतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थं ᵛपातु रक्षतु ॥ माशब्दस्य 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च। अन्यद्गतम् ॥ ॥ १ ॥

---

१. घ–तिस्रो द्यावः। २. ख-न-भ-श–विधाता।

'पर्जन्याय' इति तृचं त्रयोदशं सूक्तं गायत्रम्[1]। पूर्ववदृषिदेवते। तथा चानुक्रान्तं—'पर्जन्याय तृचं गायत्रम्[2]' इति। वैश्वानरपार्जन्यायामन्वारम्भणीयायां पार्जन्यस्य चरोः 'पर्जन्याय' इत्यनुवाक्या। सूत्र्यते हि —'पर्जन्याय प्र गायत प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युतः' (आश्व. श्रौ. २. १५) इति॥

पर्जन्याय प्र गायत दिवस्पुत्राय मीळ्हुषे। स नो यवसमिच्छतु॥ १॥

पर्जन्याय। प्र। गायत। दिवः। पुत्राय। मीळ्हुषे। सः। नः। यवसम्। इच्छतु॥ १॥

हे स्तोतारः ^v^पर्जन्याय देवाय ^v^प्र ^v^गायत प्रकर्षेण स्तोत्रमुच्चारयत। कीदृशाय। ^v^दिवः अन्तरिक्षस्य ^v^पुत्राय। तत्र हि पर्जन्यः प्रादुर्भवति। ^v^मीळ्हुषे सेक्त्रे। ^v^सः तादृशः पर्जन्यः ^v^नः अस्मभ्यं ^v^यवसम् ओषध्यादिलक्षणमन्नं दातुम् ^v^इच्छतु॥

यो गर्भमोषधीनां गवां कृणोत्यर्वताम्। पर्जन्यः पुरुषीणाम्॥ २॥

यः। गर्भम्। ओषधीनाम्। गवाम्। कृणोति। अर्वताम्। पर्जन्यः। पुरुषीणाम्॥ २॥

^v^यः पर्जन्यः ^v^ओषधीनां व्रीह्यादीनां ^v^गवाम् ^v^अर्वताम् अवतीनां वडवानां ^v^पुरुषीणां नारीणां च यः ^v^पर्जन्यः ^v^गर्भं प्रसूतिहेतुं बीजमुदकरूपं ^v^कृणोति करोति तस्मै पर्जन्यायेत्युत्तरत्र संबन्धः॥

तस्मा इदास्ये हविर्जुहोता मधुमत्तमम्। इळां नः संयतं करत्॥ ३॥

तस्मै। इत्। आस्ये। हविः। जुहोत। मधुमत्ऽतमम्। इळाम्। नः। सम्ऽयतम्। करत्॥ ३॥

^v^तस्मा ^v^इत् तस्मा एव पर्जन्याय ^v^आस्ये देवानामास्यभूतेऽग्नौ ^v^मधुमत्तमं रसवत्तमं ^v^हविः ^v^जुहोत जुहुत हे ऋत्विजः। स च पर्जन्यः ^v^नः अस्मभ्यम् ^v^इळाम् अन्नं ^v^संयतं सम्यग्नियतं यथा भवति तथा ^v^करत् करोतु। ददात्विति यावत्॥　॥ २॥

'संवत्सरम्' इति दशर्चं चतुर्दशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभम्। आद्या त्वनुष्टुप्। मण्डूका देवता। तथा चानुक्रान्तं—'संवत्सरं दश पर्जन्यस्तुतिः संहृष्टान्मण्डूकांस्तुष्टावाद्यानुष्टुप्' इति। वृष्टिकामेनैतत्सूक्तं जप्यम्[3]॥

संवत्सरं शशयाना ब्राह्मणा व्रतचारिणः।
वाचं पर्जन्यजिन्वितां प्र मण्डूका अवादिषुः॥ १॥

संवत्सरम्। शशयानाः। ब्राह्मणाः। व्रतऽचारिणः।
वाचम्। पर्जन्यऽजिन्विताम्। प्र। मण्डूकाः। अवादिषुः॥ १॥

अत्र निरुक्तं—'वसिष्ठो वर्षकामः पर्जन्यं तुष्टाव तं मण्डूका अन्वमोदन्त स मण्डूकाननुमोदमानान् दृष्ट्वा तुष्टाव' (निरु. ९. ६) इति। 'मण्डूका मज्जूका मज्जनान्मदतेर्वा मोदतिकर्मणो मन्दतेर्वा तृप्तिकर्मणो मण्डयतेरिति वैयाकरणा मण्ड एषामोक इति वा मण्डो मदेर्वा मुदेर्वा तेषामेषा भवति' (निरु. ९. ५) इति। ^v^व्रतचारिणः व्रतं संवत्सरसत्रात्मकं कर्माचरन्तः ^v^ब्राह्मणाः। लुप्तोपममेतत्। एवंभूता ब्राह्मणा इव ^v^संवत्सर शरत्प्रभृति आ वर्षर्तोरेकं संवत्सरं ^v^शशयानाः शिश्याना वर्षणार्थं

---

१. ख-भ—गायत्रं द्वितीया पादनिचृत्। २. ख-भ (प्रान्ते)—गायत्रं द्वितीया पादनिचृदेते कुमार आग्नेयोऽपश्यद्वसिष्ठ एव वा वृष्टिकामः। ३. ख-भ—जाप्यं।

तपश्चरन्त इव बिल एव सन्त[1] एते vमण्डूकाः vपर्जन्यजिन्वितां पर्जन्येन प्रीतां यथा वाचा पर्जन्यः प्रीतो भवति तादृशी vवाचं vप्र vअवादिषुः प्रवदन्ति ॥

दिव्या आपो अभि यदेनमायन्दृतिं न शुष्कं सरसी शयानम् ।
गवामह न मायुर्वत्सिनीनां मण्डूकानां वग्नुरत्रा समेति ॥ २ ॥

दिव्याः । आपः । अभि । यत् । एनम् । आयन् । दृतिम् । न । शुष्कम् । सरसी इति । शयानम् ।
गवाम् । अह । न । मायुः । वत्सिनीनाम् । मण्डूकानाम् । वग्नुः । अत्र । सम् । एति ॥ २ ॥

vदिव्याः दिवि भवाः vआपः vदृतिं vन दृतिमिव vशुष्कं नीरसं vसरसी । महत्सरः सरसी । गौरादिलक्षणो ङीष् । सरस्याम् । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । 'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति प्रगृह्यसंज्ञा । महति सरसि निर्जले घर्मकाले vशयानं निवसन्तम् vएनं मण्डूकगणं vयत् यदा vआयन् अभिगच्छन्ति तदा vअत्र अस्मिन् वर्षणे पर्जन्ये वा सति vवत्सिनीनां वत्सयुक्तानां vगवां vन vमायुः गवां शब्द इव vमण्डूकानां vवग्नुः शब्दः vसमेति संगच्छते । यथा वत्सैः संगतासु गोषु महान् घोषो जायते तद्वद्वृष्टे पर्जन्ये महान् कलकलशब्दो जायत इत्यर्थः । vअह इति पूरकः ॥

यदीमेनाँ उशतो अभ्यवर्षीत्तृष्यावतः प्रावृष्यागतायाम् ।
अख्खलीकृत्या पितरं न पुत्रो अन्यो अन्यमुप वदन्तमेति ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । एनान् । उशतः । अभि । अवर्षीत् । तृष्याऽवतः । प्रावृषि । आऽगतायाम् ।
अख्खलीकृत्य । पितरम् । न । पुत्रः । अन्यः । अन्यम् । उप । वदन्तम् । एति ॥ ३ ॥

vउशतः कामयमानान् vतृष्यावतः तृष्णावतः vएनान् मण्डूकान् vप्रावृषि वर्षर्तौ vआगतायाम् आगते सति vयत् यदा vअभ्यवर्षीत् पर्जन्यो जलैरभिषिञ्चति । vईम् इति पूरणः । तदानीम् vअख्खलीकृत्य । अख्खल इति शब्दानुकरणम् । अख्खलशब्दं कृत्वा vपुत्रः vपितरं vन पितरमिव vअन्यः मण्डूकः vवदन्तं शब्दयन्तम् vअन्यं मण्डूकम् vउप vएति प्राप्नोति ॥

अन्यो अन्यमनु गृभ्णात्येनोरपां प्रसर्गे यदमन्दिषाताम् ।
मण्डूको यदभिवृष्टः कनिष्कन्पृश्निः संपृङ्क्ते हरितेन वाचम् ॥ ४ ॥

अन्यः । अन्यम् । अनु । गृभ्णाति । एनोः । अपाम् । प्रऽसर्गे । यत् । अमन्दिषाताम् ।
मण्डूकः । यत् । अभिऽवृष्टः । कनिस्कन् । पृश्निः । सम्ऽपृङ्क्ते । हरितेन । वाचम् ॥ ४ ॥

vएनोः एनयोर्द्वयोर्मण्डूकयोः vअन्यः मण्डूकः vअन्यं मण्डूकमनुगम्य vगृभ्णाति गृह्णाति । vअपाम् उदकानां vप्रसर्गे प्रसर्जने वर्षणे सति vयत् यदा vअमन्दिषातां हृष्टावभूताम् । vयत् यदा च vअभिवृष्टः पर्जन्येनाभिषिक्तः vकनिष्कन् । स्कन्दतेर्यङ्लुगन्तस्य रूपम् । भृशं स्कन्दन्नुत्प्लवं कुर्वन् vपृश्निः पृश्निवर्णः vमण्डूकः vहरितेन हरितवर्णेनान्येन मण्डूकेन vवाचं vसंपृङ्क्ते संयोजयति । उभावप्येकविधं शब्दं कुर्वाते । तदानीमन्योऽन्यमनु गृभ्णातीत्यन्वयः ॥

यदेषामन्यो अन्यस्य वाचं शाक्तस्येव वदति शिक्षमाणः ।
सर्वं तदेषां समृधेव पर्व यत्सुवाचो वदथनाध्यप्सु ॥ ५ ॥

१. श—निवसंत ।

यत् । एषाम् । अन्यः । अन्यस्य । वाचम् । शाक्तस्यऽइव । वदति । शिक्षमाणः ।
सर्वम् । तत् । एषाम् । समृधाऽइव । पर्व । यत् । सुऽवाचः । वदथन । अधि । अप्ऽसु ॥५॥

हे मण्डूकाः ᵛयत्[1] यदा ᵛएषां[1] युष्माकं मध्ये ᵛअन्यः मण्डूकः ᵛअन्यस्य मण्डूकस्य ᵛवाचं ᵛवदति अनुवदति अनुकरोति ᵛशिक्षमाणः शिक्ष्यमाणः शिष्यः ᵛशाक्तस्येव शक्तिमतः शिक्षकस्य वाचं यथानुवदति तद्वत् । ᵛयत् यदा च ᵛसुवाचः शोभनवाचो यूयं सर्वे ᵛअप्सु वृष्टेषूदकेषु ᵛअधि उपरि प्लवन्तः ᵛवदथन वदत शब्दं कुरुत । ᵛतत् तदा ᵛएषां युष्माकं ᵛसर्वं ᵛपर्व परुष्मच्छरीरं ᵛसमृधेव समृद्धमेवाविकलावयवमेव भवति । इवशब्दोऽवधारणे । घर्मकाले मृद्भावमापन्ना मण्डूकाः पुनर्वर्षणे सत्यविकलाङ्गाः प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

गोमायुरेको अजमायुरेकः पृश्निरेको हरित एक एषाम् ।
समानं नाम बिभ्रतो विरूपाः पुरुत्रा वाचं पिपिशुर्वदन्तः ॥ ६ ॥

गोऽमायुः । एकः । अजऽमायुः । एकः । पृश्निः । एकः । हरितः । एकः । एषाम् ।
समानम् । नाम । बिभ्रतः । विऽरूपाः । पुरुऽत्रा । वाचम् । पिपिशुः । वदन्तः ॥ ६ ॥

ᵛएषां मण्डूकानां मध्ये ᵛएकः मण्डूकः ᵛगोमायुः[2] गोमायुरिव[2] मायुः शब्दो यस्य तादृशो भवति । ᵛएकः अन्यो मण्डूकः ᵛअजमायुः अजस्य मायुरिव मायुर्यस्य तादृशो भवति । ᵛएकः ᵛपृश्निः पृश्निवर्णः । ᵛएकः अपरः ᵛहरितः हरितवर्णः । एवं ᵛविरूपाः नानारूपा अपि ᵛसमानम् एकं मण्डूका इति ᵛनाम ᵛबिभ्रतः धारयन्तः ᵛपुरुत्रा बहुषु देशेषु ᵛवाचं ᵛवदन्तः शब्दं कुर्वन्तः ᵛपिपिशुः अवयवीभवन्ति प्रादुर्भवन्ति । 'पिश अवयवे' । पुरुशब्दात् 'देवमनुष्य°' इत्यादिना त्राप्रत्ययः ॥

ब्राह्मणासो अतिरात्रे न सोमे सरो न पूर्णमभितो वदन्तः ।
संवत्सरस्य तदहः परि ष्ठ यन्मण्डूकाः प्रावृषीणं बभूव ॥ ७ ॥

ब्राह्मणासः । अतिऽरात्रे । न । सोमे । सरः । न । पूर्णम् । अभितः । वदन्तः ।
संवत्सरस्य । तत् । अहरिति । परि । स्थ । यत् । मण्डूकाः । प्रावृषीणम् । बभूव ॥ ७ ॥

रात्रिमतीत्य वर्तत इत्यतिरात्रः । ᵛअतिरात्रे ᵛन ᵛसोमे । यथातिरात्राख्ये सोमयागे ᵛब्राह्मणासः ब्राह्मणा रात्रौ स्तुतशस्त्राणि पर्यायेण शंसन्ति हे ᵛमण्डूकाः । द्वितीयो नशब्दः संप्रत्यर्थे । ᵛन संप्रति ᵛपूर्णं ᵛसरः ᵛअभित. सर्वतः ᵛवदन्तः रात्रौ शब्दं कुर्वाणा यूयं[3] ᵛतदहः तद्दिनं ᵛपरि ᵛष्ठ परितः सर्वतो भवथ । ᵛयत् अहः ᵛप्रावृषीणं प्रावृषेण्यं प्रावृषि भवं ᵛबभूव तस्मिन्नहनि सर्वतो वर्तमाना भवथेत्यर्थः ॥

ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रत ब्रह्म कृण्वन्तः परिवत्सरीणम् ।
अध्वर्यवो घर्मिणः सिष्विदाना आविर्भवन्ति गुह्या न के चित् ॥ ८ ॥

ब्राह्मणासः । सोमिनः । वाचम् । अक्रत । ब्रह्म । कृण्वन्तः । परिवत्सरीणम् ।
अध्वर्यवः । घर्मिणः । सिस्विदानाः । आविः । भवन्ति । गुह्याः । न । के । चित् ॥ ८ ॥

---

१. झ-त-न-भ-श—येषां । २. ख-झ-त२-श—गोमायुरिव, घ-ज्ञ-त३-न—गोमायुः गोमायुरिव । ३. झ—यूयं संवत्सरस्य ।

vसोमिनः सोमयुक्ताः vपरिवत्सरीणं सांवत्सरिकं गवामयनिकं vब्रह्म स्तुतशस्त्रात्मकं vकृण्वन्तः कुर्वन्तः vब्राह्मणासः । लुप्तोपममेतत् । ब्राह्मणा इव vवाचं शब्दम् vअक्रत अकृषतेमे मण्डूकाः । अपि च vघर्मिणः घर्मेण प्रवर्ग्येण चरन्तः vअध्वर्यवः अध्वरस्य नेतार ऋत्विज इव vसिष्विदानाः स्विद्यद्गात्राः vगुह्याः घर्मकाले बिलेऽभिगूढाः vके vचित् केचन मण्डूकाः vन संप्रति वृष्टौ सत्याम् vआविर्भवन्ति जायन्ते ॥

देवहितिं जुगुपुर्द्वादशस्य ऋतुं नरो न प्र मिनन्त्येते ।
संवत्सरे प्रावृष्यागतायां तप्ता घर्मा अश्नुवते विसर्गम् ॥ ९ ॥

देवऽहितिम् । जुगुपुः । द्वादशस्य । ऋतुम् । नरः । न । प्र । मिनन्ति । एते ।
संवत्सरे । प्रावृषि । आऽगतायाम् । तप्ताः । घर्माः । अश्नुवते । विऽसर्गम् ॥ ९ ॥

vनरः नेतारः vएते मण्डूकाः vदेवहितिं देवैः कृतं विधानम् अस्यर्तोरयं धर्म इत्येवंरूपं vजुगुपुः गोपायन्ति । काले काले रक्षन्ति । अत एव vद्वादशस्य द्वादशमासात्मकस्य संवत्सरस्य vऋतुं तं तं वसन्तादिकं vन vप्र vमिनन्ति न हिंसन्ति । पर्जन्यस्तुतेरनुमोदनेन तत्तत्काले वृष्टिहेतवो भवन्तीत्यर्थः । vसंवत्सरे संपूर्णे[1] vप्रावृषि वर्षर्तौ vआगतायाम् आगते सति vघर्माः पूर्वं घर्मकाले वर्तमानाः vतप्ताः तापेन पीडिताः संप्रति vविसर्गं विसर्जनं बिलान्मोचनम् vअश्नुवते प्राप्नुवन्ति ॥

गोमायुरदादजमायुरदात्पृश्निरदाद्धरितो नो वसूनि ।
गवां मण्डूका ददतः शतानि सहस्रसावे प्र तिरन्त आयुः ॥ १० ॥

गोऽमायुः । अदात् । अजऽमायुः । अदात् । पृश्निः । अदात् । हरितः । नः । वसूनि ।
गवाम् । मण्डूकाः । ददतः । शतानि । सहस्रऽसावे । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ १० ॥

vगोमायुः गोरिव मायुः शब्दो यस्य तादृशो मण्डूकः vवसूनि धनानि vनः अस्मभ्यम् vअदात् ददातु । vअजमायुः च vअदात् ददातु । vहरितः हरितवर्णश्च अदात् ददातु । vपृश्निः पृश्निवर्णश्च vअदात् ददातु । तथा vसहस्रसावे सहस्रसंख्याका ओषधयः सूयन्त उत्पद्यन्त इति वर्षर्तुः सहस्रसावः । तस्मिन् सति सर्वे vमण्डूकाः vगवां vशतानि अपरिमिता गाः vददतः अस्मभ्यं प्रयच्छन्तः vआयुः जीवनं vप्र vतिरन्ते प्रवर्धयन्तु[2] ॥ ॥ ४ ॥

'इन्द्रासोमा' इति पञ्चविंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तं वसिष्ठस्यार्षम् । आद्याः षट् जगत्यः सप्तमी जगती त्रिष्टुब्वाष्टादश्येकविंशीत्रयोविंश्यो जगत्योऽन्त्या 'प्रति चक्ष्व' इत्यनुष्टुप् शिष्टाश्चतुर्दश त्रिष्टुभः । नवमीद्वादशीत्रयोदश्यः सोमदेवत्या एकादशी देवदेवत्याष्टमीषोडश्याविन्द्रदेवताके सप्तदशी ग्रावदेवत्याष्टादशी मरुद्देवताका दशमीचतुर्दश्यावग्निदेवताके 'प्र वर्तय' इत्याद्याः पञ्चर्च इन्द्रदेवताकाः । 'मा नो रक्ष' इति त्रयोविंश्याः पूर्वोऽर्धर्चो वसिष्ठस्य प्रार्थनापरः । अतस्तद्देवताकः । उत्तरोऽर्धर्चः पृथिव्यन्तरिक्षदेवत्यः । शिष्टानां रक्षोहणाविन्द्रासोमौ देवता । तथा चानुक्रान्तम्— 'इन्द्रासोमा पञ्चाधिकैन्द्रासोमं राक्षोघ्नं शापाभिशापप्रायं षट् सप्त वाद्या जगत्य एकविंशीत्रयोविंश्यौ चाष्टादशी मारुती च दशमीचतुर्दश्यावाग्नेय्यौ दैव्येकादश्यन्त्यानुष्टुब्नवमी द्वादशी त्रयोदशी सौम्यः सप्तदशी ग्राव्ण्यष्टमीषोळश्यावैन्द्र्यौ प्र वर्तयेति पञ्चैन्द्र्यो[3] मा नो रक्ष इत्यृषेरात्मन आशी-

---

१. ख-न-भ—पूर्णे । २. न—प्रवर्धयंतु खिलः—उपप्लवद मंडूकि वर्ष मावद तादुरि । मध्ये ह्रदस्य प्लवस्व विगृह्य चतुरः पदः (ऋ. खै. १६) ॥ ३. झ-त४—चतस्र ऐंद्र्यः; झ—चतस्र ऐंद्र्यो वा; त३-भ-श—पंचैंद्र्यो वा ।

रुत्तरोऽर्धर्चः पृथिव्यन्तरिक्षदेवतः[१] ' इति । अत्र बृहद्देवतायामनुक्रम्यते—' संवत्सरं तु मण्डूकानैन्द्रासोमं परं तु यत् ॥ ऋषिर्ददर्श रक्षोघ्नं पुत्रशोकपरिप्लुतः । हते पुत्रशते क्रुद्धः सौदासैर्दुःखितस्तदा '॥ (बृहद्दे. ६. २७–२८) इति । अतो रक्षोनिबर्हणार्थमेतत्सूक्तं जप्यम् ॥

इन्द्रासोमा तपतं रक्ष उब्जतं न्यर्पयतं वृषणा तमोवृधः ।
परा शृणीतमचितो न्योषतं हतं नुदेथां नि शिशीतमत्रिणः ॥ १ ॥

इन्द्रासोमा । तपतम् । रक्षः । उब्जतम् । नि । अर्पयतम् । वृषणा । तमःऽवृधः ।
परा । शृणीतम् । अचितः । नि । ओषतम् । हतम् । नुदेथाम् । नि । शिशीतम् । अत्रिणः ॥१॥

हे इन्द्रासोमा । इन्द्रश्च सोमश्चेन्द्रासोमौ । ' देवताद्वन्द्वे च ' इति पूर्वपदस्यानङ् । आमन्त्रितात्युदात्तत्वम् । रक्षः रक्षांसि । जातावेकवचनम् । युवां तपतं संतापयतम् । ' आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ' इत्यविद्यमानवत्त्वात् तपतमिति तिङन्तस्य निघाताभावः । तथा उब्जतं हिंस्तम् । उब्जतिर्हिंसाकर्मा । तिङः परत्वान्निघाताभावः । हे वृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ न्यर्पयतं रक्षांसि नीचैर्वृद्धं प्रापयतम् । तमोवृधः तमसावरकेणान्धकारेण मायारूपेण वर्धमानान् तमसि रात्रौ वर्धमानान् वा अचितः ज्ञानरहितान् मूढान् राक्षसान् परा शृणीतम् । पराङ्मुखा यथा भवन्ति तथा हिंस्तम् । तथा न्योषतं नितरां दहतम् । ' उष दाहे ' । हतं तान् मारयतम् । नुदेथाम् अस्मत्तो हतांस्तान् प्रेरयेथाम् । अत्रिणः अदनशीलांस्तान् राक्षसान् नि शिशीतं नितरां तनूकुरुतम् ॥

इन्द्रासोमा समघशंसमभ्य१घं तपुर्ययस्तु चरुरग्निवाँइव ।
ब्रह्मद्विषे क्रव्यादे घोरचक्षसे द्वेषो धत्तमनवायं किमीदिने ॥ २ ॥

इन्द्रासोमा । सम् । अघऽशंसम् । अभि । अघम् । तपुः । ययस्तु । चरुः । अग्निवान्ऽइव ।
ब्रह्मऽद्विषे । क्रव्यऽअदे । घोरऽचक्षसे । द्वेषः । धत्तम् । अनवायम् । किमीदिने ॥ २ ॥

हे इन्द्रासोमौ अघशंसम् अघस्यानर्थस्य शंसितारम् अघम् आगत्य हन्तारं राक्षसं सं सहैव । अभि इति श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अभिभवतम् । स च तपुः युवयोस्तेजसा तप्यमानो राक्षसः अग्निवानिव अग्नियुक्तोऽग्नौ प्रक्षिप्तः चरुः इव ययस्तु । ' यसु प्रयत्ने ' । केवलोऽप्ययमाङ्पूर्वार्थो द्रष्टव्यः । आयस्यतु आयासं प्राप्नोतु । उपक्षीयतामित्यर्थः । अपि च ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणेभ्योऽस्मभ्यं द्वेष्ट्रे क्रव्यादे क्रव्यं मांसं भक्षयित्रे घोरचक्षसे घोरदर्शनाय परुषभाषिणे वा किमीदिने किमिदानीमिति चरते पिशुनाय द्वेषः द्वेष्यभावम् अनवायम् अव्यवायमनवयवं नैरन्तर्येण यथा भवति तथा धत्तं दत्तम् ॥

इन्द्रासोमा दुष्कृतो वव्रे अन्तरनारम्भणे तमसि प्र विध्यतम् ।
यथा नातः पुनरेकश्चनोदयत्तद्वामस्तु सहसे मन्युमच्छवः ॥ ३ ॥

इन्द्रासोमा । दुःऽकृतः । वव्रे । अन्तः । अनारम्भणे । तमसि । प्र । विध्यतम् ।
यथा । न । अतः । पुनः । एकः । चन । उत्ऽअयत् ।
तत् । वाम् । अस्तु । सहसे । मन्युऽमत् । शवः ॥ ३ ॥

१. ज्ञ–°देवत्यः; ज्ञ-त२-अनु.–°दैवतः ।

हे इन्द्रासोमौ ᵛदुष्कृतः दुष्कर्मकारिणः राक्षसान् ᵛवव्रे वारके ᵛअन्तः मध्ये ᵛअनारम्भणे आलम्बनरहिते ᵛतमसि अन्धकारे ᵛप्र ᵛविध्यतं प्रवेश्य ताडयतम्। ᵛयथा येन प्रकारेणैषां मध्ये ᵛएकश्चन एकोऽपि राक्षस· ᵛअतः अस्मात्तमसः ᵛपुनः ᵛन ᵛउदयत् उद्गच्छेत्। तथा विध्यतमित्यर्थः। एतेर्लेङ्यडागमः। ' इतश्च लोपः' ' इतीकारलोपः। गुणायादेशौ। ᵛतत् प्रसिद्धं ᵛमन्युमत् क्रोधयुक्तं ᵛवां युवयोः ᵛशव· बलं ᵛसहसे रक्षसामभिभवनाय ᵛअस्तु भवतु ॥

इन्द्रा॑सोमा व॒र्तय॑तं दि॒वो व॒धं सं पृ॑थि॒व्या अ॒घशं॑साय॒ तर्ह॑णम् ।
उत्त॑क्षतं स्व॒र्यं१॒॑ पर्व॑तेभ्यो॒ येन॒ रक्षो॑ वावृधा॒नं नि॒जूर्व॑थः ॥ ४ ॥

इन्द्रा॑सोमा । व॒र्तय॑तम् । दि॒वः । व॒धम् । सम् । पृ॒थि॒व्याः । अ॒घऽशं॑साय । तर्ह॑णम् ।
उत् । त॒क्ष॒त॒म् । स्व॒र्य॑म् । पर्व॑तेभ्यः । येन॑ । रक्षः॑ । व॒वृ॒धा॒नम् । नि॒ऽजूर्व॑थः ॥ ४ ॥

हे इन्द्रासोमौ ᵛदिवः अन्तरिक्षात् द्युलोकाद्वा ᵛवधं हननसाधनमायुधं ᵛसं ᵛवर्तयतम् उत्पादयतम्। ᵛपृथिव्याः अस्मादपि लोकात् ᵛतर्हणं हिंसकमायुधम् ᵛअघशंसाय अघशंसमनर्थस्याशंसकं राक्षसं हन्तुमुत्पादयतम्। तथा ᵛपर्वतेभ्यः पर्ववद्भ्यो मेघेभ्यः सकाशात् ᵛस्वर्यम्। ' स्वृ शब्दोपतापयोः '। उपतापकमशनिम् ᵛउत्तक्षतम् उद्धृतं कुरुतम्। ᵛयेन अशनिना ᵛवावृधानं वर्धमानं प्रवृद्धं वा ᵛरक्षः राक्षसं ᵛनिजूर्वथः निहथः। ' जुर्वी हिंसायाम् '। तमशनिमुत्तक्षतमित्यर्थः ॥

इन्द्रा॑सोमा व॒र्तय॑तं दि॒वस्पर्य॑ग्नित॒प्तेभि॑र्यु॒वमश्म॑हन्मभिः ।
तपु॑र्वधेभिर॒जरे॑भिर॒त्रिणो॒ नि पर्शा॑ने विध्यतं॒ यन्तु॑ निस्व॒रम् ॥ ५ ॥

इन्द्रा॑सोमा । व॒र्तय॑तम् । दि॒वः । परि॑ । अ॒ग्नि॒ऽत॒प्तेभिः॑ । यु॒वम् । अश्म॑हन्मऽभिः ।
तपुः॑ऽवधेभिः । अ॒जरे॑भिः । अ॒त्रिणः॑ । नि । पर्शा॑ने । वि॒ध्य॒त॒म् । यन्तु॑ । नि॒ऽस्व॒रम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्रासोमौ ᵛदिवः अन्तरिक्षात् परितः सर्वतः ᵛवर्तयतम् आयुधानि प्रेरयतम्। ᵛयुवं तौ युवाम् ᵛअग्नितप्तेभिः अग्निना संतप्तैः ᵛतपुर्वधेभिः तापकप्रहारैः ᵛअजरेभिः जरारहितैर्दृढैः ᵛअश्महन्मभिः अश्मसारभूतस्यायसो विकारैर्हननसाधनैस्तैरायुधै· ᵛअत्रिणः राक्षसस्य ᵛपर्शाने पार्श्वस्थाने ᵛनि ᵛविध्यतं निहतम्। ते च राक्षसाः ᵛनिःस्वरं निःशब्दं ᵛयन्तु अपयन्तु निर्गच्छन्तु[1] ॥ ॥५॥

इन्द्रा॑सोमा॒ परि॑ वां भूतु वि॒श्वत॑ इ॒यं म॒तिः क॒क्ष्याश्वे॑व वा॒जिना॑ ।
यां वां॒ होत्रां॑ परिहि॒नोमि॑ मे॒धये॒मा ब्रह्मा॑णि नृ॒पती॑व जिन्वतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रा॑सोमा । परि॑ । वा॒म् । भू॒तु॒ । वि॒श्वतः॑ । इ॒यम् । म॒तिः । क॒क्ष्या॑ । अश्वा॑ऽइव । वा॒जिना॑ ।
याम् । वा॒म् । होत्रा॑म् । प॒रि॒ऽहि॒नोमि॑ । मे॒धया॑ ।
इ॒मा । ब्रह्मा॑णि । नृ॒पती॒ इ॒वेति॑ नृ॒पती॑ऽइव । जि॒न्व॒त॒म् ॥ ६ ॥

हे इन्द्रासोमौ ᵛइयम् अस्माभिः क्रियमाणा ᵛमतिः मननीया स्तुतिः ᵛवाजिना वाजिनौ बलवन्तौ ᵛवां युवां ᵛविश्वतः सर्वतः ᵛपरि ᵛभूतु परिगृह्णातु व्याप्नोतु वा। तत्र दृष्टान्तः। ᵛकक्ष्या कक्षबन्धनी[2] रज्जुः ᵛअश्वेव यथाश्वं परिगृह्णाति तद्वत्। ᵛयां ᵛहोत्रां वाचं ᵛवां युवाभ्यां ᵛमेधया

१. झ-क्ष-त१-२-४-श—निर्गच्छंतु अपगच्छंतु। २. झ—कक्षसबंधनी।

परिहिनोमि प्रेरयामि। सेयं मतिरिति संबन्धः। अपि च इमा इमान्यस्माभिः कृतानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि --- यथा धनैः पूरयन्ति तथा जिन्वतं फलैः पूरयतम्[1] ॥

प्रति स्मरेथां तुजयद्भिरेवैर्हतं द्रुहो रक्षसो भङ्गुरावतः ।

इन्द्रासोमा दुष्कृते मा सुगं भूद्यो नः कदा चिदभिदासति द्रुहा ॥ ७ ॥

प्रति। स्मरेथाम्। तुजयत्ऽभिः। एवैः। हतम्। द्रुहः। रक्षसः। भङ्गुरऽवतः।

इन्द्रासोमा। दुःऽकृते। मा। सुऽगम्। भूत्।

यः। नः। कदा। चित्। अभिऽदासति। द्रुहा ॥ ७ ॥

हे इन्द्रासोमौ तुजयद्भिः त्वरमाणैः एवैः गन्तृभिरश्वैः प्रति स्मरेथाम् अभिगच्छतम्। उपसर्गवशेन स्मरतिरत्रार्थान्तरे वर्तते। यथा प्रस्मरणं प्रस्थानमिति। अभिगत्य च द्रुहः द्रोग्धॄन्[2] भङ्गुरावतः भञ्जनकर्मवतः रक्षसः राक्षसान् हतं हिंस्तम्। हे इन्द्रासोमौ दुष्कृते पापकारिणे राक्षसाय सुगं सुखं मा भूत् मा भवतु। द्रुहा द्रोहेण युक्तः यः नः अस्मान् कदा चित् अपि अभिदासति अभिहन्ति तस्मै दुष्कृत इत्यन्वयः ॥

यो मा पाकेन मनसा चरन्तमभिचष्टे अनृतेभिर्वचोभिः ।

आपइव काशिना संगृभीता असन्नस्त्वासत इन्द्र वक्ता ॥ ८ ॥

यः। मा। पाकेन। मनसा। चरन्तम्। अभिऽचष्टे। अनृतेभिः। वचःऽभिः।

आपःऽइव। काशिना। सम्ऽगृभीताः। असन्। अस्तु। असतः। इन्द्र। वक्ता ॥ ८ ॥

पाकेन पक्वेन शुद्धेन मनसा चरन्तं वर्तमानं सत्यवादिनं यः मां राक्षसः अनृतेभिः अनृतैरसत्यैः वचोभिः वचनैः अभिचष्टे अभिशंसति मय्यसत्यवचनमारोपयति हे इन्द्र काशिना मुष्टिना संगृभीताः सम्यग्गृहीता. आपइव यथापो विशीर्णा भवन्ति तथा असतः असत्यस्य[3] वक्ता[3] स राक्षस. असन्नस्तु अविद्यमानो भवतु। नश्यत्वित्यर्थः ॥

ये पाकशंसं विहरन्त एवैर्ये वा भद्रं दूषयन्ति स्वधाभिः ।

अहये वा तान्प्रददातु सोम आ वा दधातु निर्ऋतेरुपस्थे ॥ ९ ॥

ये। पाकऽशंसम्। विऽहरन्ते। एवैः। ये। वा। भद्रम्। दूषयन्ति। स्वधाभिः।

अहये। वा। तान्। प्रऽददातु। सोमः। आ। वा। दधातु। निःऽऋतेः। उपऽस्थे ॥ ९ ॥

ये राक्षसाः पाकशंसं परिपक्ववचनं सत्यभाषिणं माम् एवैः एतव्यैः प्राप्तव्यैरात्मीयैः कामैर्हेतुभूतैः विहरन्ते विशेषेण हरन्ति उपक्षपयन्ति। यथाकामं परिवदन्तीत्यर्थः[4]। ये वा स्वधाभिः बलैर्युक्ताः भद्रं कल्याणवर्तनं[5] मां दूषयन्ति दुष्टं कुर्वन्ति तान् सर्वान् सोमः अहये वा सर्पाय वा प्रददातु। निर्ऋतेः पापदेवतायाः उपस्थे उत्सङ्गे वा आ दधातु प्रक्षिपतु ॥

---

१. घ–पूरयतं। दृष्टांतः नृपतीव राजानौ इव तौ यथा पूरयत तद्वत्। २. ज–त३–द्रोष्टॄन्। ३. ज–झ–त१-२-४–न–असत्यवक्ता। ४. त३–परिभवंतीत्यर्थः। ५. ख–न–भ–श–कल्याणं वर्तमानं।

यो नो रसं दिप्सति पित्वो अग्ने यो अश्वानां यो गवां यस्तनूनाम् ।
रिपुः स्तेनः स्तेयकृद्दभ्रमेतु नि ष हीयतां तन्वा३ तना च ॥ १० ॥

यः । नः । रसम् । दिप्सति । पित्वः । अग्ने । यः । अश्वानाम् । यः । गवाम् । यः । तनूनाम् ।
रिपुः । स्तेनः । स्तेयऽकृत् । दभ्रम् । एतु । नि । सः । हीयताम् । तन्वा । तना । च ॥ १० ॥

हे अग्ने यः राक्षसः नः अस्माकं पित्वः अन्नस्य रसं सारं दिप्सति जिघांसति । यः च अश्वानाम् अस्मदीयानां रसं दिप्सति । यः च गवां रसं दिप्सति । यः च तनूनाम् अस्मदीयानां शरीराणां रसं दिप्सति । रिपुः बाधकः स्तेनः चौरः स्तेयकृत् धनस्यापहर्ता सः सर्वो जनः दभ्रं हिंसाम् एतु प्राप्नोतु । अपि च सः बाधकः तन्वा स्वकीयेन शरीरेण तना च तनयेन च नि हीयतां निहीनो भवतु ॥ ॥ ६ ॥

पुरः सो अस्तु तन्वा३ तना च तिस्रः पृथिवीरधो अस्तु विश्वाः ।
प्रति शुष्यतु यशो अस्य देवा यो नो दिवा दिप्सति यश्च नक्तम् ॥ ११ ॥

परः । सः । अस्तु । तन्वा । तना । च । तिस्रः । पृथिवीः । अधः । अस्तु । विश्वाः ।
प्रति । शुष्यतु । यशः । अस्य । देवाः । यः । नः । दिवा । दिप्सति । यः । च । नक्तम् ॥ ११ ॥

सः राक्षसः तन्वा तना च । व्यत्ययेन तृतीया । तन्वाः शरीरस्य तनयस्य च परः परस्तात् अस्तु वर्तमानो भवतु । उभाभ्यां वियुक्तो भवत्वित्यर्थः । विश्वाः व्याप्ताः तिस्रः पृथिवीः त्रीँल्लोकान् अधो[1] अस्तु अधस्ताद्भवतु । लोकत्रयादपि प्रच्युतो भवत्वित्यर्थः । हे देवाः अस्य शत्रोः यशः अन्नं कीर्तिर्वा प्रति शुष्यतु । यः राक्षसः नः अस्मान् दिवा अहनि दिप्सति जिघांसति यश्च नक्तं रात्रौ जिघांसति अस्योभयविधस्य यशः प्रति शुष्यत्विति संबन्धः ॥

सुविज्ञानं चिकितुषे जनाय सच्चासच्च वचसी पस्पृधाते ।
तयोर्यत्सत्यं यतरदृजीयस्तदित्सोमोऽवति हन्त्यासत् ॥ १२ ॥

सुऽविज्ञानम् । चिकितुषे । जनाय । सत् । च । असत् । च । वचसी इति । पस्पृधाते इति ।
तयोः । यत् । सत्यम् । यतरत् । ऋजीयः । तत् । इत् । सोमः । अवति । हन्ति । असत् ॥ १२ ॥

प्रायेणेदमादिभिर्ऋग्भी राक्षसेन सहर्षिणा शपथः क्रियते । अत्र केचिदाहुः—‘ हत्वा पुत्रशतं पूर्वं वसिष्ठस्य महात्मनः । वसिष्ठं राक्षसोऽसि त्वं वासिष्ठं रूपमास्थितः ॥ अहं वसिष्ठ इत्येवं जिघांसू राक्षसोऽब्रवीत् । अत्रोत्तरा ऋचो दृष्टा वसिष्ठेनेति नः श्रुतम् ’ ॥ इति । चिकितुषे विदुषे जनाय इदं सुविज्ञानं विज्ञातुं सुशकं भवति । किं तत् । सच्च सत्यं च असच्च असत्यं च । वचसी सत्यासत्यरूपे वचने पस्पृधाते मिथः स्पर्धेते । तयोः सदसतोर्मध्ये यत्सत्यं यथार्थं वचनं यतरत् यच्च ऋजीयः ऋजुतममकुटिलं तदित् तदेवाकुटिलं सत्यभाषणं सोमः अवति रक्षति । असत् उक्तविलक्षणमसत्यं हन्ति हिनस्ति । एवं सत्यावयोर्मध्ये कतरोऽनृतभाषीति विद्वद्भिः सुविज्ञानमित्यर्थः ॥

न वा उ सोमो वृजिनं हिनोति न क्षत्रियं मिथुया धारयन्तम् ।
हन्ति रक्षो हन्त्यासद्वदन्तमुभाविन्द्रस्य प्रसितौ शयाते ॥ १३ ॥

1. ख-क्ष-त-न-म-श—अधोधो ।

न । वै । ऊँ इति । सोमः । वृजिनम् । हिनोति । न । क्षत्रियम् । मिथुया । धारयन्तम् ।
हन्ति । रक्षः । हन्ति । असत् । वदन्तम् । उभौ । इन्द्रस्य । प्रऽसितौ । शयाते इति ॥१३॥

वृजिनं पापकारिणं राक्षसं सोमः देवः न वा उ न खलु हिनोति प्रेरयति । गच्छ त्वमिति न मुञ्चति । तथा क्षत्रियम् । क्षत्रं बलम् । तद्वन्तं मिथुया मिथ्याभूतं वचनं धारयन्तं बिभ्रतमसत्यवादिनं पुरुषं न च हिनोति न विसृजति । अपि तु रक्षः राक्षसं हन्ति । असत् असत्यं वदन्तं च हन्ति हिनस्ति । उभौ राक्षसानृतवादिनौ तौ सोमेन हतौ इन्द्रस्य संबन्धिनि प्रसितौ बन्धने शयाते निवसतः । यद्वा । इन्द्रस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । इन्द्रेणेश्वरेण सोमेन प्रसितौ बद्धौ । 'षिञ् बन्धने' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

यदि वाहमनृतदेव आस मोघं वा देवाँ अप्यूहे अग्ने ।
किमस्मभ्यं जातवेदो हृणीषे द्रोघवाचस्ते निर्ऋथं सचन्ताम् ॥ १४ ॥

यदि । वा । अहम् । अनृतऽदेवः । आस । मोघम् । वा । देवान् । अपिऽऊहे । अग्ने ।
किम् । अस्मभ्यम् । जातऽवेदः । हृणीषे । द्रोघऽवाचः । ते । निःऽऋथम् । सचन्ताम् ॥१४॥

यदि वा अहमनृतदेवः अनृता असत्यभूता देवा यस्य तादृशो यद्यहम् आस अस्मि । अथवा मोघं वा निष्फलं वा देवान् अप्यूहे उपगच्छामि । अहं यद्युक्तरूपोऽस्मि हे अग्ने तर्हि मां बाधस्व । न ह्यहं तथाविधोऽस्मि । एवं सति हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने अस्मभ्यं किं कारणं हृणीषे क्रुध्यसि । तव क्रोधोऽस्मासु न जायतामित्यर्थः[1] । द्रोघवाचः अनृतवाचो राक्षसाः ते तव निर्ऋथम् । निष्पूर्वोऽर्तिर्हिंसायां वर्तते । निर्ऋथं निःशेषेणार्तिं हिंसां सचन्तां सेवन्ताम् ॥

अद्या मुरीय यदि यातुधानो अस्मि यदि वायुस्ततप पूरुषस्य ।
अधा स वीरैर्दशभिर्वि यूया यो मा मोघं यातुधानेत्याह ॥ १५ ॥

अद्य । मुरीय । यदि । यातुऽधानः । अस्मि । यदि । वा । आयुः । ततप । पुरुषस्य ।
अध । सः । वीरैः । दशऽभिः । वि । यूयाः । यः । मा । मोघम् । यातुऽधान । इति । आह ॥१५॥

इयमपि शपथरूपैव । यदि अहं वसिष्ठः यातुधानः राक्षसः अस्मि अद्य अस्मिन्नेव दिने मुरीय म्रियेय । अपि वा पुरुषस्य मनुष्यस्य आयुः जीवितं यदि अहं राक्षसो भूत्वा ततप हिंसितवानस्मि तर्ह्यप्यहमद्य म्रियेयेत्यन्वयः । अध अथैवं स्यात् अहं वसिष्ठस्त्वं राक्षस इति तर्हि सः त्वं दशभिः वीरैः पुत्रैः । उपलक्षणमेतत् । सर्वैर्बन्धुजनैः वि यूयाः वियुक्तो भवेः । यः राक्षसः मा मां मोघं मृषैव हे यातुधान हे राक्षस इति संबोध्य आह ॥ ॥ ७ ॥

यो मायातुं यातुधानेत्याह यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह ।
इन्द्रस्तं हन्तु महता वधेन विश्वस्य जन्तोरधमस्पदीष्ट ॥ १६ ॥

यः । मा । अयातुम् । यातुऽधान । इति । आह । यः । वा । रक्षाः । शुचिः । अस्मि । इति । आह ।
इन्द्रः । तम् । हन्तु । महता । वधेन । विश्वस्य । जन्तोः । अधमः । पदीष्ट ॥ १६ ॥

---

१. घ-ङ्ग-त-न-श-जायत्वि॰।

यः राक्षसो माम्[1] अयातुम् अराक्षसं सन्तं हे यातुधान हे राक्षस इति संबोध्य आह ब्रूते यो वा यश्च रक्षाः राक्षसः शुचिरस्मि शुद्धो भवामि न राक्षसोऽस्मि इत्याह ब्रूते तम् उभयविधं राक्षसम् इन्द्रः महता प्रौढेन वधेन आयुधेन वज्रेण हन्तु हिनस्तु। स च विश्वस्य सर्वस्य जन्तोः जनस्य अधमः निकृष्टः सन् पदीष्ट पततु॥

प्र या जिगाति खर्गलेव नक्तमप द्रुहा तन्वं१ गूहमाना।
वव्राँ अनन्ताँ अव सा पदीष्ट ग्रावाणो घ्नन्तु रक्षस उपब्दैः॥ १७॥

प्र। या। जिगाति। खर्गलाऽइव। नक्तम्। अप। द्रुहा। तन्वम्। गूहमाना।
वव्रान्। अनन्तान्। अव। सा। पदीष्ट। ग्रावाणः। घ्नन्तु। रक्षसः। उपब्दैः॥ १७॥

या राक्षसी नक्तं रात्रौ द्रुहा द्रोहेण युक्ता खर्गलेव उलूकीव प्र जिगाति प्रगच्छति। किं कुर्वती। तन्वं स्वकीयं शरीरम् अप गूहमाना अपवृण्वती प्रकाशयन्ती। सा राक्षसी अनन्तान् अपर्यन्तान् वव्रान् गर्तान् अव पदीष्ट अवाङ्मुखी पततु। ग्रावाणः सोमाभिषवार्थाः पाषाणाश्च उपब्दैः अभिषवशब्दैः रक्षस. राक्षसान् घ्नन्तु हिंसन्तु॥

वि तिष्ठध्वं मरुतो विक्ष्वि१च्छत गृभायत रक्षसः सं पिनष्टन।
वयो ये भूत्वी पतयन्ति नक्तभिर्ये वा रिपो दधिरे देवे अध्वरे॥ १८॥

वि। तिष्ठध्वम्। मरुतः। विक्षु। इच्छत। गृभायत। रक्षसः। सम्। पिनष्टन।
वयः। ये। भूत्वी। पतयन्ति। नक्तऽभिः। ये। वा। रिपः। दधिरे। देवे। अध्वरे॥ १८॥

हे मरुतः यूयं विक्षु प्रजासु वि तिष्ठध्वं विविधं तिष्ठत। तत्र गूढान् राक्षसान् हन्तुम् इच्छत अन्विच्छत। तदनन्तरं रक्षसः तान् राक्षसान् गृभायत गृभ्णीत गृह्णीत। गृहीत्वा च सं पिनष्टन चूर्णयत। ये राक्षसाः वयः पक्षिणः भूत्वी भूत्वा नक्तभिः रात्रिभी रात्रिषु पतयन्ति आगच्छन्ति। ये वा ये च देवे दीप्ते अध्वरे यागे रिपः हिंसाः दधिरे विदधिरे। तान् राक्षसान् सं पिनष्टनेत्यन्वयः॥

प्र वर्तय दिवो अश्मानमिन्द्र सोमशितं मघवन्त्सं शिशाधि।
प्राक्तादपाक्तादधरादुदक्तादभि जहि रक्षसः पर्वतेन॥ १९॥

प्र। वर्तय। दिवः। अश्मानम्। इन्द्र। सोमऽशितम्। मघऽवन्। सम्। शिशाधि।
प्राक्तात्। अपाक्तात्। अधरात्। उदक्तात्। अभि। जहि। रक्षसः। पर्वतेन॥ १९॥

हे इन्द्र दिवः अन्तरिक्षात् अश्मानम् अशनिं[2] प्र वर्तय प्रेरय राक्षसान् हन्तुम्। तथा सोमशितं सोमेन तीक्ष्णीभूतं यजमानं हे मघवन् धनवन्निन्द्र सं शिशाधि संस्कुरु। अपि च प्राक्तात् प्राच्याः अपाक्तात् प्रतीच्याः अधरात् अवाच्याः उदक्तात् उत्तरतः सर्वस्मादपि दिग्भागात् रक्षसः राक्षसान् पर्वतेन पर्ववता वज्रेण अभि जहि मारय॥

---

१. ख-घ-भ—मा मा। २. ङ-त१-२-४—अशनं ; न—ग्रावाणं।

एत उ त्ये पतयन्ति श्वयातव इन्द्रं दिप्सन्ति दिप्सवोऽदाभ्यम् ।
शिशीते शक्रः पिशुनेभ्यो वधं नूनं सृजदशनिं यातुमद्भ्यः ॥ २० ॥

एते । ऊँ इति । त्ये । पतयन्ति । श्वऽयातवः । इन्द्रम् । दिप्सन्ति । दिप्सवः । अदाभ्यम् ।
शिशीते । शक्रः । पिशुनेभ्यः । वधम् । नूनम् । सृजत् । अशनिम् । यातुमत्ऽभ्यः ॥ २० ॥

ᵛत्ये ते ᵛएते राक्षसाः ᵛश्वयातवः श्वभिः परिकरभूतैर्हिंसन्तः श्वभिः सह यान्तो वा ᵛपतयन्ति पतन्ति । ये ᵛदिप्सवः जिघांसवः सन्तः ᵛअदाभ्यम् अहिंस्यम् ᵛइन्द्रं ᵛदिप्सन्ति जिघांसन्ति तेभ्यः ᵛपिशुनेभ्यः पिशुनान् कपटान् हन्तुं ᵛशक्रः शक्त इन्द्रः ᵛवधम् आयुधमशनिरूपं ᵛशिशीते तीक्ष्णीकरोति । ᵛयातुमद्भ्यः[1] राक्षसेभ्यः ᵛनूनं क्षिप्रम् ᵛअशनिं ᵛसृजत् विसृजतु हननार्थम् ॥ ॥ ८ ॥

इन्द्रो यातूनामभवत्पराशरो हविर्मथीनामभ्या३विवासताम् ।
अभीदु शक्रः परशुर्यथा वनं पात्रेव भिन्दन्त्सत एति रक्षसः ॥ २१ ॥

इन्द्रः । यातूनाम् । अभवत् । पराऽशरः । हविःऽमथीनाम् । अभि । आऽविवासताम् ।
अभि । इत् । ऊँ इति । शक्रः । परशुः । यथा । वनम् ।
पात्राऽइव । भिन्दन् । सतः । एति । रक्षसः ॥ २१ ॥

ᵛयातूनां हिंसकानां रक्षसामयम् ᵛइन्द्रः ᵛपराशरः पराशातयिता हिंसिता ᵛअभवत् । कीदृशानाम्[2] । ᵛहविर्मथीनां हवींषि मथ्नतामभिमुखम्[3] ᵛआविवासताम् आगच्छताम् । अपि चायं ᵛशक्रः इन्द्रः ᵛवनं वृक्षजातं ᵛपरशुर्यथा छिन्दन् कुठार इव ᵛपात्रेव मृन्मयानि पात्राणि ᵛभिन्दन् मुद्गर इव च ᵛसतः । प्रासनामैतत् । यदाह यास्कः—'तिरः सत इति प्राप्तस्य' (निरु. ३. २०) इति । प्राप्तान् ᵛरक्षसः राक्षसान् भिन्दन् हिंसन् ᵛअभि ᵛएति अभिगच्छति । इदु पूरणौ ॥

उलूकयातुं शुशुलूकयातुं जहि श्वयातुमुत कोकयातुम् ।
सुपर्णयातुमुत गृध्रयातुं दृषदेव प्र मृण रक्ष इन्द्र ॥ २२ ॥

उलूकऽयातुम् । शुशुलूकऽयातुम् । जहि । श्वऽयातुम् । उत । कोकऽयातुम् ।
सुपर्णऽयातुम् । उत । गृध्रऽयातुम् । दृषदाऽइव । प्र । मृण । रक्षः । इन्द्र ॥ २२ ॥

ᵛउलूकयातुम् । उलूकैः परिकरभूतैः सह यातयति हिनस्तीति याति गच्छतीति वोलूकयातुः । यद्वा उलूकरूपी यातीत्युलूकयातुः । हे इन्द्र तादृशं राक्षसं ᵛजहि विनाशय । तथा च बृहद्देवताया-मुक्तम्—'उलूकयातुं जह्येतान्नानारूपान्निशाचरान् ॥ स्त्रीपुंरूपांश्च तिर्यञ्चो जिघांसूनिन्द्र मे जहि' (बृहद्दे. ६. ३२) इति । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । ᵛशुशुलूकयातुम् । उलूका द्विविधा बृहदुलूका अल्पोलूकाश्चेति । तत्रोलूकयातुमिति बृहदुलूकाभिप्रायेणोक्तम् । शिशुरल्प उलूकः शुशुलूकः । तद्रूपेण वर्तमानं राक्षसं ᵛश्वयातुं श्वरूपेण वर्तमानं राक्षसम् ᵛउत अपि च ᵛकोकयातुम् । कोकश्चक्रवाकः । तद्रूपेण वर्तमानं राक्षसं ᵛसुपर्णयातुम् । सुपर्णः श्येनः । तदाकारं यातुधानम् ᵛउत अपि च ᵛगृध्रयातुं गृध्ररूपं च यातुधानम् । एतान् सर्वान्नानाकारान् हे ᵛइन्द्र जहि । किं बहुना ᵛदृषदेव पाषाणेनेव वज्रेण ᵛरक्षः राक्षसमात्रं ᵛप्र ᵛमृण मारय ॥

---

१. झ-श—यातुमद्भ्यो हिंसावद्भ्यः । २. ख-घ-ङ-त-भ-श—कीदृशीना । ३. श—मथ्नतामभ्याविवासताममि॰ ।

मा नो रक्षो अभि नड्यातुमावतामपोच्छतु मिथुना या किमीदिना ।
पृथिवी नः पार्थिवात्पात्वंहसोऽन्तरिक्षं दिव्यात्पात्वस्मान् ॥ २३ ॥

मा । नः । रक्षः । अभि । नट् । यातुऽमावताम् । अप । उच्छतु । मिथुना । या । किमीदिना ।
पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहसः । अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥२३॥

ᵛरक्षः राक्षसजातिः ᵛनः अस्मान् ᵛमा ᵛअभि ᵛनट् माभिव्याप्नोतु । नशतेर्व्याप्तिकर्मणो लुङि 'मन्त्रे घस०' इति च्लेर्लुक् । 'न माङ्योगे' इत्यडभावः । तथा ᵛयातुमावतां यातनावतां राक्षसानां ᵛमिथुना मिथुनानि स्त्रीपुंसरूपाणि युगलानि ᵛअपोच्छतु । उषा अपि विवासयतु अपवर्जयतु । ᵛया यानि मिथुनानि ᵛकिमीदिना किमीदिनानि किमिदं किमिदमिति जिघांसया वर्तमानानि भवन्ति । अपि च ᵛपृथिवी प्रथितेयं भूमिश्च ᵛनः अस्मान् ᵛपार्थिवात् पृथिव्या अन्तरिक्षस्य संबन्धिनः ᵛअंहसः पापात् ᵛपातु रक्षतु । ᵛअन्तरिक्षं च ᵛदिव्यात् दिविभवात् पापात् ᵛअस्मान् ᵛपातु रक्षतु ॥

इन्द्र जहि पुमांसं यातुधानमुत स्त्रियं मायया शाशदानाम् ।
विग्रीवासो मूरदेवा ऋदन्तु मा ते दृशन्त्सूर्यमुच्चरन्तम् ॥ २४ ॥

इन्द्र । जहि । पुमांसम् । यातुऽधानम् । उत । स्त्रियम् । मायया । शाशदानाम् ।
विऽग्रीवासः । मूरऽदेवाः । ऋदन्तु । मा । ते । दृशन् । सूर्यम् । उत्ऽचरन्तम् ॥ २४ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛपुमांसं पुंरूपधारिणं ᵛयातुधानं राक्षसं ᵛजहि मारय । ᵛउत अपि च ᵛमायया वञ्चनया ᵛशाशदानां हिंसन्तीं ᵛस्त्रियं राक्षसीं च जहि । अपि च ᵛमूरदेवाः मारणक्रीडा राक्षसाः ᵛविग्रीवासः विच्छिन्नग्रीवाः सन्तः ᵛऋदन्तु नश्यन्तु । ᵛते तथाविधा राक्षसाः ᵛउच्चरन्तम् उद्यन्तं ᵛसूर्यम् आदित्यं ᵛमा ᵛदृशन् मा द्राक्षुः ॥

उपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलाद्यन्तहोमे 'प्रति चक्ष्व' इत्येषा । सूत्रितं च—'यो नः स्वो अरणः प्रति चक्ष्व' (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इति ॥

प्रति चक्ष्व वि चक्ष्वेन्द्रश्च सोम जागृतम् ।
रक्षोभ्यो वधमस्यतमशनिं यातुमद्भ्यः ॥ २५ ॥

प्रति । चक्ष्व । वि । चक्ष्व । इन्द्रः । च । सोम । जागृतम् ।
रक्षःऽभ्यः । वधम् । अस्यतम् । अशनिम् । यातुमत्ऽभ्यः ॥ २५ ॥

हे ᵛसोम त्वम् ᵛइन्द्रश्च ᵛप्रति ᵛचक्ष्व प्रत्येकं पश्य राक्षसान् । तथा ᵛवि ᵛचक्ष्व विविधं पश्य । यथास्मान्न बाधेरन् तथा पश्येत्यर्थः । युवां च संहतौ ᵛजागृतम् । जागरूकौ रक्षोवधोद्युक्तौ भवतम् । ᵛयातुमद्भ्यः हिंसावद्भ्यः ᵛरक्षोभ्यः राक्षसेभ्यः ᵛअशनिम् अशनिरूपं ᵛवधम् आयुधम् ᵛअस्यतं क्षिपतम् ॥ ॥ ९ ॥

॥ इति सप्तमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः । सप्तमं मण्डलं समाप्तम् ॥

ॐ

॥ अथाष्टमं मण्डलम् ॥

अष्टमे मण्डले दशानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके पञ्च सूक्तानि । तेषु ‘ मा चिदन्यत् ’ इति चतुस्त्रिंशदृचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘ मा चिच्चतुस्त्रिंशन्मेधातिथिमेध्यातिथी ऐन्द्रं बार्हतं द्विप्रगाथादि द्वित्रिष्टुबन्तमाद्यं द्वृचं प्रगाथोऽपश्यत्स घौरः सन्भ्रातुः कण्वस्य पुत्रतामगात् प्लायोगिश्चासङ्गो यः स्त्री भूत्वा पुमानभूत्स मेध्यातिथये दानं दत्त्वा स्तुहि स्तुहीति चतसृभिरात्मानं तुष्टाव पत्नी चास्याङ्गिरसी शश्वती पुंस्त्वमुपलभ्यैनं प्रीतान्त्यया तुष्टाव ’ इति । अस्यायमर्थः । अस्य सूक्तस्य मेधातिथिमेध्यातिथिनामानौ द्वावृषी तौ च कण्वगोत्रौ । ऋषिश्चानुक्तगोत्रः ‘प्राङ्मत्स्यात् काण्वः’ इति परिभाषितत्वात् । आद्यस्य द्वृचस्य तु घोरस्य पुत्रः स्वकीयभ्रातुः कण्वस्य पुत्रतां प्राप्तत्वात् काण्वः प्रगाथाख्य ऋषिः । प्लयोगनाम्नो राज्ञः पुत्र आसङ्गाभिधानो राजा देवशापात् स्त्रीत्वमनुभूय पश्चात्तपोबलेन मेधातिथेः प्रसादात् पुमान् भूत्वा तस्मै बहु धनं दत्त्वा स्वकीयमन्तरात्मानं दत्तदानं स्तुहि स्तुहीत्यादिभिश्चतसृभिर्ऋग्भिरस्तौत् । अतस्तासामासङ्गाख्यो राजा ऋषिः । अस्यासङ्गस्य भार्याङ्गिरसः सुता शश्वत्याख्या भर्तुः पुंस्त्वमुपलभ्य प्रीता सती स्वभर्तारम् ‘ अन्वस्य स्थूरम् ’ इत्यनया स्तुतवती । अतस्तस्या ऋचः शश्वत्यृषिका । अन्त्ये द्वे त्रिष्टुभौ द्वितीयाचतुर्थ्यौ सतोबृहत्यौ शिष्टा बृहत्यः । कृत्स्नस्य सूक्तस्येन्द्रो देवता । ‘ स्तुहि स्तुहि ’ इत्याद्याश्चतस्र आत्मकृतस्य दानस्य स्तूयमानत्वात्तद्देवताकाः । ‘ अन्वस्य ’ इत्यस्या आसङ्गाख्यो राजा देवता । ‘ या तेनोच्यते सा देवता ’ इति न्यायात् । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतावादित एकोनत्रिंशद्विनियुक्ताः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं— ‘ मा चिदन्यद्वि शंसतेत्येकया न त्रिंशत् ’ (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्य ‘ मा चिदन्यत् ’ इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रितं च—‘ मा चिदन्यद्वि शंसत यच्चिद्धि त्वा जना इम इति स्तोत्रियानुरूपौ ’ (आश्व. श्रौ. ७.४) इति । ग्रावस्तोत्रेऽप्याद्या विनियुक्ता । सूत्रितं च—‘ आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं मा चिदन्यद्वि शंसत ’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति । उपाकरणोत्सर्जनयोः[1] मण्डलादिहोमेऽप्येषा । सूत्र्यते हि–‘ मा चिदन्यदाग्ने याहि स्वादिष्ठया ’ इति ॥

मा चिदन्यद्वि शंसत सखायो मा रिषण्यत ।
इन्द्रमित्स्तोता वृषणं सचा सुते मुहुरुक्था च शंसत ॥ १ ॥

मा । चित् । अन्यत् । वि । शंसत । सखायः । मा । रिषण्यत ।
इन्द्रम् । इत् । स्तोत । वृषणम् । सचा । सुते । मुहुः । उक्था । च । शंसत ॥ १ ॥

हे सखायः समानख्यानाः स्तोतारः इन्द्रस्तोत्रात् अन्यत् स्तोत्रं मा चित् वि शंसत मैवोच्चारयत । मा रिषण्यत मा हिंसितारो भवत । अन्यदीयस्तोत्रोच्चारणेन वृथोपक्षीणा मा भवत । सुते अभिषुते सोमे वृषणं कामानां वर्षितारम् इन्द्रमित् इन्द्रमेव हे प्रस्तोत्रादयः सचा सह संघीभूय स्तोत स्तुत । हे प्रशास्त्रादयः उक्था च उक्थानि शस्त्राणि चेन्द्रविषयाणि यूयं मुहुः पुनःपुनः शंसत ॥

अवक्रक्षिणं वृषभं यथाजुरं गां न चर्षणीसहम् ।
विद्वेषणं संवननोभयंकरं मंहिष्ठमुभयाविनम् ॥ २ ॥

---

१. ख-ङ्-त-श–उपाकर्मोत्सर्जनयोः ।

अवऽक्रक्षिणम् । वृषभम् । यथा । अजुरम् । गाम् । न । चर्षणिऽसहम् ।
विऽद्वेषणम् । सम्ऽवननां । उभयम्ऽकरम् । मंहिष्ठम् । उभयाविनम् ॥ २ ॥

वृषभं यथा वृषभमिव अवक्रक्षिणम् अवकर्षणशीलं शत्रूणां हिंसितारम् अजुरं जरारहितमहिंसितं वा गां न गामिव वृषमिव[1] चर्षणीसहं चर्षणीनां मनुष्याणां शत्रुभूतानामभिभवितारं विद्वेषणं विद्वेष्टारं शत्रूणां संवनना संवननं सम्यक्संभजनीयं स्तोतृभिः उभयंकरं निग्रहानुग्रहयोरुभयोः कर्तारं मंहिष्ठं दातृतमम् उभयाविनं दिव्यपार्थिवलक्षणेनोभयविधधनेनोपेतम् । यद्वा । स्थावरजङ्गमरूपेण द्विप्रकारेण रक्षितव्येनोपेतम् । अथवोभयविधैः स्तोतृभिर्यष्टृभिश्चोपेतम् । एवंविधमिन्द्रमित् स्तोतेत्यन्वयः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने 'यच्चिद्धि त्वा' इति प्रशास्तुर्वैकल्पिकोऽनुरूपः प्रगाथः । सूत्रं तूदाहृतम् ॥

यच्चिद्धि त्वा जना इमे नाना हवन्त ऊतये ।
अस्माकं ब्रह्मेदमिन्द्र भूतु तेऽहा विश्वा च वर्धनम् ॥ ३ ॥

यत् । चित् । हि । त्वा । जनाः । इमे । नाना । हवन्ते । ऊतये ।
अस्माकम् । ब्रह्म । इदम् । इन्द्र । भूतु । ते । अहा । विश्वा । च । वर्धनम् ॥ ३ ॥

इमे दृश्यमानाः सर्वे जनाः हे इन्द्र त्वाम् ऊतये रक्षणाय तर्पणाय वा नाना पृथक्पृथक् यच्चित् यद्यपि हवन्ते स्तुवन्ति । हि इति पूरणः । तथापि अस्माकम् इदं ब्रह्म स्तोत्रमेव हे इन्द्र ते तव वर्धनं वर्धकं भूतु भवतु । न केवलमिदानीमेव अपि तु विश्वा अहा सर्वाण्यहानि सर्वेष्वहःसु च इदमेव स्तोत्रं त्वां वर्धयत्वित्यर्थः ॥

वि तर्तूर्यन्ते मघवन्विपश्चितोऽर्यो विपो जनानाम् ।
उप क्रमस्व पुरुरूपमा भर वाजं नेदिष्ठमूतये ॥ ४ ॥

वि । तर्तूर्यन्ते । मघऽवन् । विपःऽचितः । अर्यः । विपः । जनानाम् ।
उप । क्रमस्व । पुरुऽरूपम् । आ । भर । वाजम् । नेदिष्ठम् । ऊतये ॥ ४ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र विपश्चितः विद्वांसस्त्वदीयाः स्तोतारः अर्यः अभिगन्तारः जनानां शत्रूणां विपः वेपयितारः सन्तः वि तर्तूर्यन्ते भृशमापदो वितरन्ति अतिक्रामन्ति । तादृशस्त्वम् उप क्रमस्व उपगच्छास्मान् । पुरुरूपं बहुरूपम् नेदिष्ठम् अन्तिकतमं वाजम् अन्नम् ऊतये तर्पणाय आ भर अस्मभ्यम् ॥

महे चन त्वामद्रिवः परा शुल्काय देयाम् ।
न सहस्राय नायुताय वज्रिवो न शताय शतामघ ॥ ५ ॥

महे । चन । त्वाम् । अद्रिऽवः । परा । शुल्काय । देयाम् ।
न । सहस्राय । न । अयुताय । वज्रिऽवः । न । शताय । शतऽमघ ॥ ५ ॥

---

१. त४—वृषभमिव ।

हे Vअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र Vत्वाम्। Vचन इति निपातद्वयसमुदायो विभज्य योजनीयः। Vमहे च महतेऽपि Vशुल्काय मूल्याय न Vपरा Vदेयां न विक्रीणानि। हे Vवज्रिवः वज्रहस्तेन्द्र Vसहस्राय सहस्रसंख्याय च धनाय Vन परा देयाम्। Vअयुताय दशसहस्राय च शुल्काय Vन परा देयाम्। हे Vशतामघ बहुधनेन्द्र Vशताय। बहुनामैतत्। अपरिमिताय च धनाय Vन परा देयां न विक्रीणानि। उक्तसंख्याद्धनादपि त्वं मम प्रियतमोऽसीत्यर्थः॥ ॥ १० ॥

वस्याँ इन्द्रासि मे पितुरुत भ्रातुरभुञ्जतः।
माता च मे छदयथः समा वसो वसुत्वनाय राधसे ॥ ६ ॥

वस्यान्। इन्द्र। असि। मे। पितुः। उत। भ्रातुः। अभुञ्जतः।
माता। च। मे। छदयथः। समा। वसो इति। वसुऽत्वनाय। राधसे ॥ ६ ॥

हे Vइन्द्र त्वं Vमे मदीयात् Vपितुः जनकादपि Vवस्यान् वसीयान् वसुमत्तरः Vअसि। Vउत अपि च Vअभुञ्जतः अपालयतो मम Vभ्रातुः अपि वसीयांस्त्वमधिकोऽसि। हे Vवसो वासकेन्द्र Vमे मदीया Vमाता Vच त्वं च Vसमा समौ समानौ सन्तौ। 'पुमान् स्त्रिया' (पा. सू. १. २. ६७) इति पुंसः शेषः। Vछदयथः। अर्चतिकर्मायम्। मां पूजितं कुरुथः। किमर्थम्। Vवसुत्वनाय व्यापनाय Vराधसे धनाय च। उभयोर्लाभायेत्यर्थः॥

क्वेयथ क्वेदसि पुरुत्रा चिद्धि ते मनः।
अलर्षि युध्म खजकृत्पुरंदर प्र गायत्रा अगासिषुः ॥ ७ ॥

क्व। इयथ। क्व। इत्। असि। पुरुऽत्रा। चित्। हि। ते। मनः।
अलर्षि। युध्म। खजऽकृत्। पुरम्ऽदर। प्र। गायत्राः। अगासिषुः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र Vक्व कुत्र देशे Vइयथ गतवानसि पुरा। Vक्वेत् कुत्र च Vअसि भवसि। इदानीं वर्तसे। Vपुरुत्रा Vचिद्धि बहुषु हि यजमानेषु Vते त्वदीयं Vमनः संचरति। हे Vयुध्म युद्धकुशल Vखजकृत् युद्धस्य कर्तर्हे Vपुरंदर आसुरीणां पुरां दारयितर्हे इन्द्र Vअलर्षि आगच्छ। Vगायत्राः गानकुशला अस्मदीयाः स्तोतारः Vप्र Vअगासिषुः प्रगायन्ति स्तुवन्ति। 'अलर्षि' इत्येतत् दाधर्त्यादौ (पा. सू. ७. ४. ६५) इयर्तेर्निपात्यते॥

प्रास्मै गायत्रमर्चत वावातुर्यः पुरंदरः।
याभिः काण्वस्योप बर्हिरासदं यासद्वज्री भिनत्पुरः ॥ ८ ॥

प्र। अस्मै। गायत्रम्। अर्चत। ववातुः। यः। पुरम्ऽदरः।
याभिः। काण्वस्य। उप। बर्हिः। आऽसदम्। यासत्। वज्री। भिनत्। पुरः ॥ ८ ॥

Vअस्मै[1] इन्द्राय Vगायत्रं गातव्यं साम गायत्रसंज्ञं वा Vप्र Vअर्चत प्रगायत। Vपुरंदरः पुरां दारयिता Vयः इन्द्रः Vवावातुः[2] वननीयः संभजनीयः। यद्वा वावातुः संभक्तुः स्तोतुः य इन्द्रः पुरंदरः शत्रुपुराणां दारयिता। Vयाभिः ऋग्भिः Vकाण्वस्य कण्वपुत्रस्य मेधातिथेर्मेध्यातिथेश्च Vबर्हिः यज्ञम् Vउप Vआसदम् उपासत्तुमुपगन्तुं Vयासत् गच्छेत् Vवज्री वज्रयुक्तः सन्। याभिश्च ऋग्भिः स्तूयमानः सन् Vपुरः शात्रवीः Vभिनत् भिन्द्यात्। तास्वृक्षु गायत्रं साम गायतेत्यर्थः॥

१. ख-झ-त-श—यस्मै। २. ख-झ-त-न-भ-श—ववातुः।

ये ते॒ सन्ति॑ द॒शग्वि॑नः श॒तिनो॒ ये स॑ह॒स्रिणः॑ ।
अश्वा॑सो॒ ये ते॒ वृष॑णो रघु॒द्रुव॒स्तेभि॑र्न॒स्तूय॒मा ग॑हि ॥ ९ ॥

ये । ते॒ । सन्ति॑ । द॒श॒ऽग्वि॑नः । श॒तिनः॑ । ये । स॒ह॒स्रिणः॑ ।
अश्वा॑सः । ये । ते॒ । वृष॑णः । र॒घु॒ऽद्रुवः॑ । तेभिः॑ । न॒ः । तूय॑म् । आ । ग॒हि॒ ॥ ९ ॥

हे इन्द्र vदशग्विनः दशयोजनगामिनः vये अश्वाः vते तव vसन्ति विद्यन्ते । vये चान्ये vशतिनः शतसंख्याकाः vसहस्रिणः सहस्रसंख्याकाः सन्ति । vये vते त्वदीयाः vअश्वासः अश्वाः vवृषणः सेचनसमर्थां युवानः vरघुद्रुवः शीघ्रगामिनश्च । vतेभिः तैः सर्वैरश्वैः vनः अस्मान् vतूयं क्षिप्रम् vआ vगहि आगच्छ ॥

आ त्व१॒॑द्य स॑ब॒र्दुघां॑ हुवे गा॑य॒त्रवे॑पसम् ।
इन्द्रं॑ धे॒नुं सु॒दुघा॒मन्या॒मिष॑मु॒रुधा॑राम॒रं॒कृत॑म् ॥ १० ॥

आ । तु । अ॒द्य । स॒बः॒ऽदुघा॑म् । हु॒वे । गा॒य॒त्रऽवे॑पसम् ।
इन्द्र॑म् । धे॒नुम् । सु॒ऽदुघा॑म् । अन्या॑म् । इष॑म् । उ॒रु॒ऽधा॑राम् । अ॒र॒म्ऽकृत॑म् ॥ १० ॥

अनयेन्द्रं धेनुरूपेण वृष्टिरूपेण च निरूपयन् स्तौति । vअद्य इदानीं vधेनुं धेनुरूपम् vइन्द्रं vतु क्षिप्रम् vआ vहुवे आह्वये । कीदृशी धेनुम् । vसबर्दुघां पयसो दोग्ध्री vगायत्रवेपसं प्रशस्यवेगां vसुदुघां सुखेन दोग्धुं शक्याम् । vअन्याम् उक्तविलक्षणाम् vउरुधारां बहूदकधाराम् vइषम् एषणीयां वृष्टिम् । एतद्रूपेण वर्तमानम् vअरकृतम् अलंकर्तारं पर्याप्तकारिणं वेन्द्रं चाह्वये[1] ॥ ॥ ११ ॥

यत्तुद॒त्सूर॒ एत॑शं व॒ङ्कू वात॑स्य प॒र्णिना॑ ।
वह॒त्कुत्स॑मार्जुने॒यं श॒तक्र॑तुः॒ त्सर॑द्ग॒न्धर्व॒मस्तृ॑तम् ॥ ११ ॥

यत् । तु॒दत् । सूरः॑ । एत॑शम् । व॒ङ्कू इति॑ । वात॑स्य । प॒र्णिना॑ ।
वह॑त् । कुत्स॑म् । आ॒र्जु॒नेयम् । श॒त॒ऽक्र॑तुः । त्सर॑त् । ग॒न्ध॒र्वम् । अस्तृ॑तम् ॥ ११ ॥

vसूरः सूर्यः vएतशम् एतत्संज्ञं राजर्षिं vयत् यदा vतुदत् अव्यथयत् तदानीमेतशं रक्षितुं vवङ्कू वक्रगामिनौ vवातस्य वायोः सदृशौ vपर्णिना पर्णिनौ पतनवन्तावीदृशावश्वौ vशतक्रतुः बहुविधकर्मेन्द्रः vआर्जुनेयम् अर्जुन्याः पुत्रं vकुत्सम् ऋषिं vवहत् अवहत् अनयत् । कुत्सेन सार्धं समानं रथमारुह्यैतशरक्षणायागच्छदित्यर्थः । तथा च निगमान्तरं—'प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्व्ये सुष्विमावदिन्द्रः' (ऋ. सं. १. ६१. १५) इति । vगन्धर्वं गवां रश्मीनां धर्तारं सूर्यम् vअस्तृतं केनाप्यहिंसितं vत्सरत् अत्सरत् । छद्मगत्यागच्छत् । सूर्येण योद्धुं गतवानित्यर्थः ॥

य ऋ॒ते चि॑द॒भि॒श्रिषः॑ पु॒रा ज॒त्रुभ्य॑ आ॒तृदः॑ ।
संधा॑ता सं॒धिं म॒घवा॑ पुरू॒वसु॒रिष्क॑र्ता॒ विह्रु॑तं॒ पुनः॑ ॥ १२ ॥

यः । ऋ॒ते । चि॒त् । अ॒भि॒ऽश्रिषः॑ । पु॒रा । ज॒त्रुऽभ्यः॑ । आ॒ऽतृदः॑ ।
सम्ऽधा॑ता । स॒म्ऽधिम् । म॒घऽवा॑ । पु॒रु॒ऽवसुः॑ । इष्क॑र्ता । विऽह्रु॑तम् । पु॒न॒रिति॑ ॥ १२ ॥

१. ख-भ—चाह्वयामहे, ङ—चाह्वयेम ।

यः इन्द्रः अभिश्रिषः अभिश्लिषोऽभिश्लेषणात् संधानद्रव्यात् ऋते चित् विनापि जत्रुभ्यः ग्रीवाभ्यः सकाशात् आतृदः आतर्दनात् आ रुधिरनिःस्रवणात् पुरा पूर्वमेव संधिं संधातव्यं तं संधाता संयोजयिता भवति मघवा धनवान् पुरूवसुः[1] बहुधनः स इन्द्रः विहुतं विच्छिन्नं तं पुनः इष्कर्ता संस्कर्ता भवति ॥

मा भूम निष्ट्याइवेन्द्र त्वदरणाइव ।
वनानि न प्रजहितान्यद्रिवो दुरोषासो अमन्महि ॥ १३ ॥

मा । भूम । निष्ट्याःऽइव । इन्द्र । त्वत् । अरणाःऽइव ।
वनानि । न । प्रऽजहितानि । अद्रिऽवः । दुरोषासः । अमन्महि ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वत् त्वत्तः त्वत्प्रसादात् निष्ट्याइव । नीचैर्भूता हीना निष्ट्याः । त इव वयं मा भूम । तथा अरणाइव अरमणा दुःखिन इव वयं मा भूम । अपि च प्रजहितानि प्रक्षीणानि शाखादिभिर्वियुक्तानि वनानि न वृक्षजातानीव वयं पुत्रादिभिर्वियुक्ता मा भूम । हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र दुरोषासः ओषितुमन्यैर्दग्धुमशक्या दुर्येषु गृहेषु निवसन्तो वा वयम् अमन्महि त्वां स्तुमः ॥

अमन्महीदनाशवोऽनुग्रासश्च वृत्रहन् ।
सकृत्सु ते महता शूर राधसानु स्तोमं मुदीमहि ॥ १४ ॥

अमन्महि । इत् । अनाशवः । अनुग्रासः । च । वृत्रऽहन् ।
सकृत् । सु । ते । महता । शूर । राधसा । अनु । स्तोमम् । मुदीमहि ॥ १४ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्यासुरस्य हन्तरिन्द्र अनाशवः अशीघ्रा अत्वरमाणाः अनुग्रासः अनुग्रा अनुद्गूर्णाः च सन्तो वयं भक्तिश्रद्धापुरःसरं शनैस्त्वाम् अमन्महीत् स्तुम एव । हे शूर वीर्यवन्निन्द्र ते त्वदर्थं सकृत् एकवारमपि महता प्रभूतेन राधसा धनेन हविर्लक्षणेन सह सु शोभनं स्तोमं स्तोत्रम् अनु मुदीमहि अनुमोदेमहि । अनुब्रवामेत्यर्थः ॥

यदि स्तोमं मम श्रवदस्माकमिन्द्रमिन्दवः ।
तिरः पवित्रं ससृवांस आशवो मन्दन्तु तुग्र्यावृधः ॥ १५ ॥

यदि । स्तोमम् । मम । श्रवत् । अस्माकम् । इन्द्रम् । इन्दवः ।
तिरः । पवित्रम् । ससृऽवांसः । आशवः । मन्दन्तु । तुग्र्यऽवृधः ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रः मम मदीयं स्तोत्रं[2] यदि श्रवत् शृणुयात् तदानीं तम् इन्द्रम् अस्माकम् अस्मदीयाः इन्दवः सोमाः मदन्तु मादयन्तु हर्षयन्तु । कीदृशाः सोमाः । तिरः तिर्यगवस्थितं पवित्रं पवनसाधनं दशापवित्रं ससृवांसः प्राप्तवन्तः । दशापवित्रेण पूता इत्यर्थः । आशवः शीघ्रं मदजनकाः तुग्र्यावृधः तुग्र्याभिर्वसतीवर्येकधनाख्याभिरद्भिर्वर्धमानाः ॥ ॥ १२ ॥

आ त्वद्य सधस्तुतिं वावातुः सख्युरा गहि ।
उपस्तुतिर्मघोनां प्र त्वावत्वधा ते वश्मि सुष्टुतिम् ॥ १६ ॥

---

१. त१-२-४—पुरुवसुः । २. घ-श—स्तोमं स्तोत्रं ।

आ । तु । अद्य । सधऽस्तुतिम् । ववातुः । सख्युः । आ । गहि ।

उपऽस्तुतिः । मघोनाम् । प्र । त्वा । अवतु । अध । ते । वश्मि । सुऽस्तुतिम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र vवावातुः संभक्तुस्त्वां सेवमानस्य vसख्युः स्तोतुः vसधस्तुतिम् अन्यैर्ऋत्विग्भिः सह क्रियमाणां स्तुतिम् vअद्य इदानीं vतु क्षिप्रम् vआ vगहि आगच्छ । vमघोनां हविष्मतामन्येषामपि यजमानानाम् vउपस्तुतिः स्तोत्रं vत्वा त्वां vप्र vअवतु प्रगच्छतु प्रतर्पयतु वा । vअध अधुना vसुष्टुतिं त्वद्विषयां शोभनां स्तुतिमहमपि vवश्मि कामये ॥

सोता हि सोममद्रिभिरेमेनमप्सु धावत ।
गव्या वस्त्रेव वासयन्त इन्नरो निर्धुक्षन्वक्षणाभ्यः ॥ १७ ॥

सोत । हि । सोमम् । अद्रिऽभिः । आ । ईम् । एनम् । अप्ऽसु । धावत ।

गव्या । वस्त्राऽइव । वासयन्तः । इत् । नरः । निः । धुक्षन् । वक्षणाभ्यः ॥ १७ ॥

हे अध्वर्यवः vअद्रिभिः ग्रावभिः vसोमं vसोत । हिरवधारणे । अभिषुणुतैव[1] । vएनम् इमम् vअप्सु वसतीवरीषु vआ vधावत । अस्य सोमस्य धवनं कुरुत । अदाभ्यग्रहे हिमादासुत इत्यादिभिर्मन्त्रैर्वसतीवरीष्वाधवनं सोमस्य क्रियते । तत् कुरुतेत्यर्थः । vगव्या गवि भवानि vवस्त्रेव वस्त्राण्याच्छादकानि चर्माणीव मेघान् vवासयन्त vइत् आच्छादयन्त एव vनरः नेतार इन्द्रस्यानुचरा मरुतः vवक्षणाभ्यः नदीभ्यो नदीनामर्थाय vनिर्धुक्षन् उदकानि निर्दुहन्ति क्षारयन्ति । यत एवमतः कारणादिन्द्रयागाय सोममद्रिभिरभिषुणुतैव । मोदासिषतेत्यर्थः ॥

अध ज्मो अध वा दिवो बृहतो रोचनादधि ।
अया वर्धस्व तन्वा गिरा ममा जाता सुक्रतो पृण ॥ १८ ॥

अध । ज्मः । अध । वा । दिवः । बृहतः । रोचनात् । अधि ।

अया । वर्धस्व । तन्वा । गिरा । मम । आ । जाता । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । पृण ॥ १८ ॥

हे इन्द्र vअध अधुना vज्मः । जमन्ति गच्छन्त्यस्यामिति ज्मा पृथिवी । तस्याः सकाशात् vअध vवा अपि वा vदिवः अन्तरिक्षात् vबृहतः महतः vरोचनात्[2] नक्षत्रैर्दीप्यमानात् स्वर्गाद्वा आगत्य । अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी । vअया अनया vतन्वा ततया विस्तृतया vमम मदीयया vगिरा स्तुत्या vवर्धस्व वृद्धो भव । हे vसुक्रतो शोभनकर्मवन्निन्द्र vजाता जातानस्मदीयान् जनान् vआ vपृण अभिलषितैः फलैरापूरय ॥

इन्द्राय सु मदिन्तमं सोमं सोता वरेण्यम् ।
शक्र एणं पीपयद्विश्वया धिया हिन्वानं न वाजयुम् ॥ १९ ॥

इन्द्राय । सु । मदिन्ऽतमम् । सोमम् । सोत । वरेण्यम् ।

शक्रः । एनम् । पीपयत् । विश्वया । धिया । हिन्वानम् । न । वाजऽयुम् ॥ १९ ॥

---

१. ख-श—अभिषुतैव । २. ख-भ-श—रोचमानात् ।

हे अध्वर्यवः इन्द्राय इन्द्रार्थं मदिन्तमं मादयितृतमं वरेण्यं वरणीयं संभजनीयं सोमं सु सोत अभिषुणुत[1]। कुत इत्यत आह। शक्रः इन्द्रः विश्वया धिया सर्वया क्रिययाग्निष्टोमादिलक्षणया हिन्वानं प्रीणयन्तं वाजयुम् अन्नमात्मन इच्छन्तम् एनं यजमानम्। न इति संप्रत्यर्थीयः। संप्रति पीपयत् वर्धयति। अतः कारणात्तस्मा इन्द्राय सोमं सुनुतेत्यर्थः॥

मा त्वा॒ सोम॑स्य॒ गल्द॑या॒ सदा॒ याच॑न्न॒हं गि॒रा।
भूर्णिं॑ मृ॒गं न सव॑नेषु चुक्रु॒धं क ईशा॑नं॒ न या॑चिषत्॥ २०॥

मा। त्वा॒। सोम॑स्य। गल्द॑या। सदा॑। याच॑न्। अ॒हम्। गि॒रा।
भूर्णि॑म्। मृ॒गम्। न। सव॑नेषु। चु॒क्रु॒धम्। कः। ईशा॑नम्। न। या॒चि॒ष॒त्॥ २०॥

हे इन्द्र त्वां सवनेषु यज्ञेषु सोमस्य गल्दया गालनेनास्रावणेन[2] गिरा स्तुत्या च युक्तः अहं सदा सर्वदा याचन् याचमानः सन् मा चुक्रुधं मा क्रोधयानि। बहुशो याच्यमाने त्वयि क्रोधो जायते तं सोमस्य गालनेन स्तुत्या चापनयामीत्यर्थः। कीदृशं त्वाम्। भूर्णिं भर्तारं मृगं न सिंहमिव भीमम्। स्वामिन इन्द्रस्य याचने लौकिकन्यायं दर्शयति। लोके कः वा पुरुषः ईशानम् ईश्वरं स्वामिनं न याचिषत् न याचेत। सर्व एव हि याचते। अतोऽहमपि त्वां स्वामिनं याच इति भावः॥ ॥ १३॥

मदे॑नेषि॒तं मद॑मु॒ग्रमु॒ग्रेण॒ शव॑सा।
विश्वे॑षां तरु॒तारं॑ मद॒च्युतं॒ मदे॒ हि ष्मा॒ ददा॑ति नः॥ २१॥

मदे॑न। इ॒षि॒तम्। मद॑म्। उ॒ग्रम्। उ॒ग्रेण॑। शव॑सा।
विश्वे॑षाम्। त॒रु॒तार॑म्। म॒द॒ऽच्यु॒त॑म्। मदे॑। हि। स्म॒। ददा॑ति। नः॒॥ २१॥

मदेन मादयित्रा स्तोत्रा इषितं प्रेषितं मदं मदकरं सोमम् उग्रम् उद्गूर्णं रसम् उग्रेण उद्गूर्णेनाधिकेन शवसा बलेन युक्त इन्द्रः पिबत्विति शेषः। पीत्वा च विश्वेषां सर्वेषां शत्रूणां तरुतारं तरीतारं जेतारं मदच्युतं मदस्य शत्रूणां गर्वस्य च्यावयितारं पुत्रं मदे सोमपानेन जनिते हर्षे सति नः अस्मभ्यं ददाति हि ष्म ददाति खलु। अतः सोमं पिबत्वित्यर्थः॥

शेवा॑रे॒ वार्या॑ पु॒रु दे॒वो मर्ता॑य दा॒शुषे॑।
स सु॑न्व॒ते च॑ स्तुव॒ते च॑ रासते वि॒श्वगू॑र्तो अरिष्टु॒तः॥ २२॥

शेवा॑रे। वार्या॑। पु॒रु। दे॒वः। मर्ता॑य। दा॒शुषे॑।
सः। सु॒न्व॒ते। च॒। स्तु॒व॒ते। च॒। रा॒स॒ते॒। वि॒श्वऽगू॑र्तः। अ॒रि॒ऽस्तु॒तः॥ २२॥

शेवारे। शेवं सुखम्। तस्य गमके यज्ञे दाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय पुरु पुरूणि बहूनि वार्याणि वरणीयानि धनानि देवः दानादिगुणयुक्त इन्द्रः रासते ददाति। सः एव सुन्वते च सोमाभिषवं कुर्वते च स्तुवते च स्तोत्रं कुर्वते च धनानि रासते। कीदृशः सः। विश्वगूर्तः विश्वेषु सर्वेषु कार्येषूद्यतः स्वतः प्रवृत्तः अरिष्टुतः अरिभिः प्रेरयितृभिः प्रशस्तः॥

---

१. त१-२—सुष्ठु अभिषुणुत। २. ख-न-भ—°नाश्रवणेन; त३—°नाश्रावणेन।

एन्द्र याहि मत्स्व चित्रेण देव राधसा ।
सरो न प्रास्युदरं सपीतिभिरा सोमेभिरुरु स्फिरम् ॥ २३ ॥

आ । इन्द्र । याहि । मत्स्व । चित्रेण । देव । राधसा ।
सरः । न । प्रासि । उदरम् । सपीतिऽभिः । आ । सोमेभिः । उरु । स्फिरम् ॥ २३ ॥

हे इन्द्र आ याहि आगच्छ । हे देव द्योतमान चित्रेण दर्शनीयेन राधसा धनेन सोमलक्षणेन मत्स्व माद्य । सपीतिभिः मरुद्भिः सह पीयमानैः सोमेभिः सोमैः उरु विस्तीर्णं स्फिरं वृद्धम् उदरम् आत्मीयं जठरं सरो न सर इव आ प्रासि आपूरय । 'प्रा पूरणे' । आदादिकः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने ब्रह्मशस्त्रे[1] 'आ त्वा' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्र्यते हि—'आ त्वा सहस्रमा शतं मम त्वा सूर उदित इति ब्राह्मणाच्छंसिनः' (आश्व. श्रौ. ७.४) इति ॥

आ त्वा सहस्रमा शतं युक्ता रथे हिरण्यये ।
ब्रह्मयुजो हरय इन्द्र केशिनो वहन्तु सोमपीतये ॥ २४ ॥

आ । त्वा । सहस्रम् । आ । शतम् । युक्ताः । रथे । हिरण्यये ।
ब्रह्मऽयुजः । हरयः । इन्द्र । केशिनः । वहन्तु । सोमऽपीतये ॥ २४ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां सहस्रं सहस्रसंख्याकाः हरयः त्वदीया अश्वाः आ वहन्तु आनयन्त्वस्मद्यज्ञम् । तथा शतं शतसंख्याकाश्च भवदीया[2] अश्वास्त्वाम् आ वहन्तु । यद्यपि द्वावेवास्य[3] हरी तथापि तद्विभूतयोऽन्येऽपि बहवोऽश्वाः सन्ति । ननु युगपदनेकैरश्वैः कथं यातुं शक्यत इति अत आह युक्ताः इति । हिरण्यये हिरण्मये स्वर्णविकारे । हिरण्यशब्दाद्विकारार्थे विहितस्य मयटः 'ऋत्व्यवास्त्व°' इत्यादौ मलोपो निपात्यते । तादृशे रथे युक्ताः संबद्धाः । बहूनामश्वानां शीघ्रगमनाय रथे नियुक्तत्वाद्युगपदेव सर्वैरश्वैर्गन्तुं शक्यत इति भावः । कीदृशा हरयः । ब्रह्मयुजः ब्रह्मणा परिवृढेनेन्द्रेण युक्ताः । यद्वा ब्रह्मणास्मदीयेन स्तोत्रेणास्माभिर्दत्तेन हविषा वा युक्ताः । केशिनः । केशाः केसराः । तैर्युक्ताः । किमर्थमिन्द्रस्य वहनं तत्राह । सोमपीतये सोमस्य पानाय । यथास्मदीयं सोमं पिबेत् अत आवहन्त्वित्यर्थः ॥

आ त्वा रथे हिरण्यये हरी मयूरशेप्या ।
शितिपृष्ठा वहतां मध्वो अन्धसो विवक्षणस्य पीतये ॥ २५ ॥

आ । त्वा । रथे । हिरण्यये । हरी इति । मयूरऽशेप्या ।
शितिऽपृष्ठा । वहताम् । मध्वः । अन्धसः । विवक्षणस्य । पीतये ॥ २५ ॥

पूर्वं हर्योर्विभूतिरूपा अश्वा इन्द्रमावहन्त्विति प्रार्थितम् । अधुना तावेवेन्द्रमावहतामिति प्रार्थ्यते । हिरण्यये हिरण्मये रथे युक्तौ मयूरशेप्या मयूरशेपौ मयूरवर्णशेपो ययोस्तौ । 'सुपां सुलुक्°' इति विभक्तेर्ड्यादेशः । शितिपृष्ठा श्वेतपृष्ठौ एवंभूतावश्वौ[4] हे इन्द्र त्वाम् आ वहताम् ।

---

१. श—ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे । २. ख-भ—त्वदीया । ३. ख—द्वावेवाश्वौ, भ—द्वावेवास्याश्वौ ।
४. घ-श—एवंभूतौ हरी अश्वौ ।

किमर्थम्। vमध्वः मधुररसस्य vविवक्षणस्य वक्तुमिष्टस्य स्तुत्यस्य यद्वा वोढव्यस्य प्राप्तव्यस्य vअन्धसः अन्नस्य सोमरूपस्य vपीतये पानार्थम् ॥ ॥ १४ ॥

पिबा त्व१स्य गिर्वणः सुतस्य पूर्वपाइव ।
परिष्कृतस्य रसिन इयमासुतिश्चारुर्मदाय पत्यते ॥ २६ ॥

पिब । तु । अस्य । गिर्वणः । सुतस्य । पूर्वपाःऽइव ।
परिऽकृतस्य । रसिनः । इयम् । आऽसुतिः । चारुः । मदाय । पत्यते ॥ २६ ॥

हे vगिर्वणः गीर्भिर्वननीय स्तुतिभिः संभजनीयेन्द्र vसुतस्य अभिषुतस्य vअस्य सोमस्य ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ इममभिषुतं सोमं vतु क्षिप्रं vपिब । तत्र दृष्टान्तः । vपूर्वपाइव । पूर्वः सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रथमभावी सन् पिबतीति पूर्वपा वायुः । स इवैन्द्रवायवे मुख्ये ग्रहे सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं पिबेत्यर्थः । कीदृशस्य सोमस्य । vपरिष्कृतस्य अभिषवादिभि. संस्कृतस्य ॥ 'संपर्युपेभ्यः°' (पा. सू. ६. १. १३७) इति करोतेर्भूषणे सुट् । 'परिनिविभ्यः°' (पा. सू. ८. ३. ७०) इति सुटः षत्वम् ॥ vरसिनः रसवतः । अपि च vइयमासुतिः अयमासवो मदकरः vचारुः शोभनः सोमरसः vमदाय हर्षाय हर्षजननाय vपत्यते संपद्यते । 'पत्लृ गतौ' । यद्वा । पत्यतिरैश्वर्यकर्मा । मदाय मदस्य पत्यते ईष्टे । मदोत्पादने शक्त इत्यर्थः ॥

य एको अस्ति दंसना महाँ उग्रो अभि व्रतैः ।
गमत्स शिप्री न स योषदा गमद्धवं न परि वर्जति ॥ २७ ॥

यः । एकः । अस्ति । दंसना । महान् । उग्रः । अभि । व्रतैः ।
गमत् । सः । शिप्री । न । सः । योषत् । आ । गमत् । हवम् । न । परि । वर्जति ॥ २७ ॥

vयः इन्द्रः vएकः केवलोऽसहाय एव vव्रतै. आत्मीयैः कर्मभिः vअभि vअस्ति शत्रूनभिभवति । यश्च vदंसना कर्मणा vमहान् अधिकः अत एव vउग्रः उद्गूर्णबलः vशिप्री । शिप्रं शिरस्त्राणम् । प्रशंसायामिनिः । शोभनशिरस्त्राणः । यद्वा । शिप्रे हनू नासिके वा । तद्वान् । vसः इन्द्रः vगमत् गच्छतु प्राप्नोतु सर्वदा । vसः तादृशः vन vयोषत् न पृथग्भवतु । न वियुक्तो भवतु ॥ गमेर्यौतेश्च लेट्यडागमः । 'इतश्च लोपः°' इतीकारलोपः । गमेः 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । यौतेः 'सिब्बहुलम्°' इति सिप् । vहवम् अस्मदीयं स्तोत्रं च vआ vगमत् अभिगच्छतु प्राप्नोतु । vन vपरि vवर्जति न परिवर्जयतु न परित्यजतु । सर्वदास्मानस्मदीयं स्तोत्रं चेन्द्रः प्राप्नोत्विति यावत् ॥

त्वं पुरं चरिष्णवं वधैः शुष्णस्य सं पिणक् ।
त्वं भा अनु चरो अध द्विता यदिन्द्र हव्यो भुवः ॥ २८ ॥

त्वम् । पुरम् । चरिष्णवम् । वधैः । शुष्णस्य । सम् । पिणक् ।
त्वम् । भाः । अनु । चरः । अध । द्विता । यत् । इन्द्र । हव्यः । भुवः ॥ २८ ॥

हे इन्द्र vत्वं vशुष्णस्य शोषकस्यासुरस्य vचरिष्णवं चरणशीलम् ॥ 'वा छन्दसि' इत्यमि पूर्वत्वस्य विकल्पितत्वाद्यणादेशः ॥ vपुरं निवासस्थानं vवधैः वज्रादिभिरायुधैः vसं vपिणक् समचूर्णयः । अभाङ्क्षीरित्यर्थः । पिनष्टेर्लङि मध्यमैकवचने रूपमेतत् । vअध अपि च vभाः

भासमान. ᵛत्वम् ᵛअनु ᵛचरः तं शुष्णं हन्तुमन्वगच्छः । यद्वा । अध शुष्णस्य पुरभेदनानन्तरं भा दीप्तिस्त्वमनु चरः अन्वगच्छः । प्राप्तवानित्यर्थः । हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛयत् यदा ᵛद्विता द्विधा द्विविधैः स्तोतृभिर्यष्टृभिश्च ᵛहव्यः ह्वातव्यः ᵛभुवः भवेः । तदानीं त्वं शुष्णस्य पुरं सं पिणगित्यन्वयः । भवतेर्लेटि सिप्यडागमः । छान्दसः शपो लुक् । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधादुवङ् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रे 'मम त्वा' इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्तृचः । सूत्रं तु पूर्वमुदाहृतम् ॥

मम॑ त्वा॒ सूर॒ उदि॑ते॒ मम॑ म॒ध्यंदि॑ने दि॒वः ।
मम॑ प्रपि॒त्वे अ॑पिशर्व॒रे व॑स॒वा स्तोमा॑सो अवृत्सत ॥ २९ ॥

मम॑ । त्वा॒ । सूरे॑ । उत्ऽइ॑ते । मम॑ । म॒ध्यंदि॑ने । दि॒वः ।
मम॑ । प्र॒ऽपि॒त्वे । अ॒पि॒ऽश॒र्व॒रे । व॒सो॒ इति॑ । आ । स्तोमा॑सः । अ॒वृ॒त्स॒त ॥ २९ ॥

ᵛसूरे सूर्ये ᵛउदिते उदयं प्राप्ते पूर्वाह्णसमये ᵛमम ᵛस्तोमासः स्तोत्राणि हे ᵛवसो वासकेन्द्र त्वाम् ᵛआ ᵛअवृत्सत आवर्तयन्तु । अस्मदभिमुखं गमयन्तु । तथा ᵛदिवः दिवसस्य ᵛमध्यंदिने मध्याह्नेऽपि मदीयाः स्तोमास्त्वामावर्तयन्तु । तथा ᵛप्रपित्वे प्राप्ते दिवसस्यावसाने सायाह्नेऽपि मदीयाः स्तोमास्त्वामावर्तयन्तु । ᵛअपिशर्वरे । शर्वरी रात्रिमपिगतः कालः अपिशर्वरः । शार्वरे कालेऽपि मदीयाः स्तोमास्त्वामावर्तयन्तु ॥

स्तु॒हि स्तु॒हीदे॒ते घा॑ ते॒ मंहि॑ष्ठासो म॒घोना॑म् ।
नि॒न्दि॒ताश्वः॑ प्रप॒थी प॑रम॒ज्या म॒घस्य॑ मेध्यातिथे ॥ ३० ॥

स्तु॒हि । स्तु॒हि । इत् । ए॒ते । घ॒ । ते॒ । मंहि॑ष्ठासः । म॒घोना॑म् ।
नि॒न्दि॒त॒ऽअ॑श्वः । प्र॒ऽप॒थी । प॒र॒म॒ऽज्याः । म॒घस्य॑ । मेध्य॒ऽअ॒ति॒थे॒ ॥ ३० ॥

आसङ्गो राजर्षिर्मेध्यातिथये बहु धनं दत्त्वा तमृषिं दत्तदानस्य स्वस्य स्तुतौ प्रेरयति । हे ᵛमेध्यातिथे यज्ञार्हातिथ एतत्संज्ञर्षे ᵛस्तुहि ᵛस्तुहीत् । पुनःपुनरस्मान् प्रशंसैव । मोदास्व औदासीन्यं मा कार्षीः । ᵛएते ᵛघ एते खलु वयं ᵛमघोनां धनवतां मध्ये ᵛते तुभ्यं ᵛमघस्य धनस्य ᵛमंहिष्ठासः दातृतमाः । अतोऽस्मान् स्तुहीत्यर्थः । कासौ स्तुतिस्तामाह । ᵛनिन्दिताश्वः । यस्य वीर्येण परेषामश्वा निन्दिताः कुत्सिता भवन्ति तादृशः । ᵛप्रपथी । प्रकृष्टः पन्थाः प्रपथः । तद्वान् । सन्मार्गवर्तीत्यर्थः । ᵛपरमज्याः उत्कृष्टज्यः । अनेन धनुरादिकं लक्ष्यते । उत्कृष्टायुध इत्यर्थः । यद्वा । परमानुत्कृष्टाञ्छत्रून् जिनाति हिनस्तीति परमज्याः । 'ज्या वयोहानौ' । अस्मात् 'आतो मनिन्' इति विच् । एवंभूतोऽहमासङ्ग इति स्तुहीत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

आ यदश्वा॒न्वन॑न्वतः श्र॒द्धया॒हं रथे॑ रु॒हम् ।
उ॒त वा॒मस्य॒ वसु॑नश्चिकेतति॒ यो अस्ति॒ याद्वः॑ प॒शुः ॥ ३१ ॥

आ । यत् । अश्वा॑न् । वन॑न्ऽवतः । श्र॒द्धया॑ । अ॒हम् । रथे॑ । रु॒हम् ।
उ॒त । वा॒मस्य॑ । वसु॑नः । चि॒के॒त॒ति॒ । यः । अस्ति॑ । याद्वः॑ । प॒शुः ॥ ३१ ॥

ᵛवनन्वतः वननवतः संभक्तवतः ᵛअश्वान् तुरगान् ᵛअहं प्रायोगिः ᵛश्रद्धया आदरातिशयेन युक्तः सन् ᵛयत् यदा हे मेध्यातिथे त्वदीये ᵛरथे ᵛआ ᵛरुहं आरोहयम्[1]। रुहेरन्तर्भावितण्यर्थाल्लुङि 'कृमृदृरुहिभ्यः०' इति च्लेरङादेशः। तदानी मामेवं स्तुहि। ᵛउत अपि च। प्रकृतस्तुत्यपेक्ष एष समुच्चयः। ᵛवामस्य वननीयस्य ᵛवसुनः धनस्य। पूर्ववत् कर्मणि षष्ठी। ईदृशं धनं ᵛचिकेतति। एष आसङ्गो दातुं जानाति। ᵛयाद्वः यदुवंशोद्भवः। यद्वा। यदवो मनुष्याः। तेषु प्रसिद्धः। ᵛपशुः। लुप्तमत्वर्थमेतत्। पशुमान्। यद्वा। पशुः पश्यतेः। सूक्ष्मस्य द्रष्टा। ᵛयः आसङ्गः ᵛअस्ति विद्यते एष चिकेततीत्यन्वयः॥

य ऋज्रा मह्यं मामहे सह त्वचा हिरण्यया।
एष विश्वान्यभ्यस्तु सौभगासङ्गस्य स्वनद्रथः॥ ३२॥

यः। ऋज्रा। मह्यम्। ममहे। सह। त्वचा। हिरण्यया।
एषः। विश्वानि। अभि। अस्तु। सौभगा। आऽसङ्गस्य। स्वनत्ऽरथः॥ ३२॥

एवमेवं मां स्तुहीत्यासङ्गो मेध्यातिथिं ब्रूते। ᵛयः आसङ्गस्यात्मा ᵛऋज्रा गमनशीलानि धनानि ᵛहिरण्यया हिरण्मय्या ᵛत्वचा चर्मणास्तरणेन ᵛसह सहितानि ᵛमह्यं मेध्यातिथये ᵛममहे ददौ। मंहतिर्दानकर्मा। ᵛएषः आसङ्गस्यात्मा ᵛस्वनद्रथः शब्दायमानरथः सन् ᵛविश्वानि व्याप्तानि सौभगानि धनानि शत्रूणां स्वभूतानि ᵛअभ्यस्तु अभिभवतु॥

अध प्लायोगिरति दासदन्यानासङ्गो अग्ने दशभिः सहस्रैः।
अधोक्षणो दश मह्यं रुशन्तो नळाइव सरसो निरतिष्ठन्॥ ३३॥

अध। प्लायोगिः। अति। दासत्। अन्यान्। आऽसङ्गः। अग्ने। दशऽभिः। सहस्रैः।
अध। उक्षणः। दश। मह्यम्। रुशन्तः। नळाःऽइव। सरसः। निः। अतिष्ठन्॥ ३३॥

ᵛअध अपि च ᵛप्लायोगिः[2] प्रयोगनाम्नः पुत्रः ᵛआसङ्गः नाम राजा ᵛदशभिः दशगुणितः ᵛसहस्रैः सहस्रसंख्याकैर्गवादिभिः ᵛअन्यान् दातॄन् ᵛअति ᵛदासत् अतिक्रम्य ददाति। ᵛअध अनन्तरम् ᵛउक्षणः सेचनसमर्थाः ᵛमह्यम् आसङ्गेन दत्ताः ᵛरुशन्तः दीप्यमानाः ᵛदश दशगुणितसहस्रसंख्याकास्ते गवादयः ᵛनळाइव। नळास्तटाकोद्भवास्तृणविशेषाः। ते यथा ᵛसरसः तटाकात् संघशो निर्गच्छन्ति तथैव मह्यं दत्ता गवादयोऽस्मादासङ्गात् ᵛनिरतिष्ठन् निर्गत्यावास्थिषत। एवमेवंप्रकारेण मां स्तुहीति मेध्यातिथिं प्रत्युक्तत्वादेतासां चतसृणामृचां प्रायोगिरासङ्ग ऋषिः स एव देवतेत्येतदुपपन्नं भवति॥

अन्वस्य स्थूरं ददृशे पुरस्तादनस्थ ऊरुरवरम्बमाणः।
शश्वती नार्यभिचक्ष्याह सुभद्रमर्य भोजनं बिभर्षि॥ ३४॥

अनु। अस्य। स्थूरम्। ददृशे। पुरस्तात्। अनस्थः। ऊरुः। अवऽरम्बमाणः।
शश्वती। नारी। अभिऽचक्ष्य। आह। सुऽभद्रम्। अर्य। भोजनम्। बिभर्षि॥ ३४॥

अयमासङ्गो राजा कदाचिद्देवशापेन नपुंसको बभूव। तस्य पत्नी शश्वती भर्तुर्नपुंसकत्वेन खिन्ना सती महत्तपस्तेपे। तेन च तपसा स च पुंस्त्वं प्राप। प्राप्तपुंव्यञ्जनं तं रात्रावुपलभ्य प्रीता शश्वत्य-

१. ख–आयोरोरुत्वं; ङ-त-न-भ-श–आरोहयंत। २. त१–प्रायोगिः।

नया तमस्तौत् । ᵛअस्य आसङ्गस्य ᵛपुरस्तात् पूर्वभागे गुह्यदेशे ᵛस्थूरं स्थूलं वृद्धं सत् पुंव्यञ्जनम् ᵛअनु ᵛददृशे अनुदृश्यते । ᵛअनस्थः अस्थिरहितः स चावयवः ᵛऊरुः उरुर्विस्तीर्णः ᵛअवरम्बमाणः अतिदीर्घत्वेनावाङ्मुखं लम्बमानः । यद्वा । ऊरुः । 'सुपां सुलुक्°' इति द्विवचनस्य सुः । ऊरू प्रत्यवलम्बमानो भवति । ᵛशश्वती नामाङ्गिरसः सुता ᵛनारी तस्यासङ्गस्य भार्या ᵛअभिचक्ष्य एवंभूतमवयवं निशि दृष्ट्वा हे ᵛअर्य स्वामिन् भर्तः ᵛसुभद्रम् अतिशयेन कल्याणं ᵛभोजनं भोगसाधनं ᵛबिभर्षि धारयसीति ᵛआह ब्रूते ॥ ॥ १६ ॥

'इदं वसो' इति द्विचत्वारिंशदृचं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य मेधातिथेराङ्गिरसस्य च प्रियमेधस्यार्षम् । 'शिक्षा विभिन्दो' इत्यादिके द्वे मेधातिथेरेव । 'स्वादवः सोमाः' इत्येषानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । इन्द्रो देवता । अन्त्ये द्वे ऋचौ विभिन्दोर्दानस्तुतित्वात्तद्देवताके । तथा चानुक्रान्तम्— 'इदं वसो द्विचत्वारिंशन्मेधातिथिराङ्गिरसश्च प्रियमेधः स्वादवोऽनुष्टुबन्त्याभ्यां मेधातिथिर्विभिन्दोर्दानं तुष्टाव' इति । गतः सूक्तविनियोगः । ज्योतिष्टोमे मरुत्वतीय आद्यस्तृचोऽनुचरः । सूत्र्यते हि—'इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । द्वितीये रात्रिपर्याये ब्रह्मशस्त्रेऽयमेव स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'इदं वसो सुतमन्ध इन्द्रेहि मत्स्यन्धसः' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । अयमेव चतुर्थेऽहन्यपि मरुत्वतीयस्यानुचरस्तृचः । सूत्रितं च—'तं त्वा यज्ञेभिरीमह इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

इदं वसो सुतमन्धः पिबा सुपूर्णमुदरम् । अनाभयिन्ररिमा ते ॥ १ ॥

इदम् । वसो इति । सुतम् । अन्धः । पिब । सुऽपूर्णम् । उदरम् । अनाभयिन् । ररिम । ते ॥ १ ॥

हे ᵛवसो वासयितरिन्द्र ᵛइदं पुरोवर्तमानं ᵛसुतम् अभिषुतम् ᵛअन्धः अन्नं सोमलक्षणं ᵛपिब । यथा ᵛउदरं त्वदीयं जठरं ᵛसुपूर्णम् अतिशयेन संपूर्णं भवति तथेत्यर्थः । हे ᵛअनाभयिन् । आ समन्ताद्बिभेतीत्याभयी । बिभेतेरौणादिक इनिः । नाभय्यनाभयी । तादृश हे इन्द्र ᵛते तुभ्यं त्वदर्थं ᵛररिम उक्तलक्षणं सोमं दद्मः । 'रा दाने' । छान्दसो लिट् ॥

नृभिर्धूतः सुतो अश्नैरव्यो वारैः परिपूतः । अश्वो न निक्तो नदीषु ॥ २ ॥

नृऽभिः । धूतः । सुतः । अश्नैः । अव्यः । वारैः । परिऽपूतः । अश्वः । न । निक्तः । नदीषु ॥ २ ॥

ᵛनृभिः अध्वरस्य नेतृभिर्ऋत्विग्भिः ᵛधूतः आधूतोऽदाभ्यग्रहे[1] आधवनेन संस्कृतः ᵛअश्नैः अश्मभिर्ग्रावभिः करणभूतैः ᵛसुतः अध्वर्युभिरभिषुतः ᵛअव्यः अवेर्मेषस्य ᵛवारैः वालैः ᵛपरिपूतः । दशापवित्रस्य नाभिभूतया ऊर्णास्तुकया हि सोमः परिपूयते । तदुक्तं भगवता आपस्तम्बेन— 'शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रयच्छति तां शक्टे दशापवित्रस्य नाभिं कुरुते शुक्लं वलक्ष्याः पवित्रममोतं भवति' इति । ᵛनदीषु नदनास्वप्सु ᵛअश्वो ᵛन अश्व इव ᵛनिक्तः निर्णिक्तः शोधितः । यथाप्सु स्नातोऽश्वोऽपगतमलः सन् दीप्तो भवति एवं वसतीवर्याख्याभिरद्भिरभिषुतः सोमो दीप्तो भवतीत्यर्थः । ईदृशो यः सोमः 'तं ते यवम्' इत्युत्तरया संबन्धः ॥

तं ते यवं यथा गोभिः स्वादुमकर्म श्रीणन्तः । इन्द्र त्वास्मिन्त्सधमादे ॥ ३ ॥

तम् । ते । यवम् । यथा । गोभिः । स्वादुम् । अकर्म । श्रीणन्तः ।
इन्द्र । त्वा । अस्मिन् । सधऽमादे ॥ ३ ॥

---

१. ञ-य-अवधूतो°, त१-२-४-अधूतो° ।

ᵛतं पूर्वोक्तगुणं सोमं हे इन्द्र ᵛते त्वदर्थं ᵛयवं ᵛयथा यवमयं सवनीयपुरोडाशमिव ᵛगोभिः गवि भवैः क्षीरादिभिः श्रयणद्रव्यैः ᵛश्रीणन्तः मिश्रीकुर्वन्तः ᵛस्वादुं रसत्वेन स्वादनीयम् ᵛअकर्म अकार्ष्म। करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस॰' इति च्लेर्लुक्। यस्मादेवं तस्मात् हे ᵛइन्द्र ᵛत्वा त्वां तादृशं सोमं पातुम् ᵛअस्मिन् वर्तमाने ᵛसधमादे सहमदने यज्ञे आह्वयामीति शेषः ॥

महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रतृचाशीतौ 'इन्द्र इत्सोमपाः' इत्येतदादिसूक्तशेषः शंसनीयः। अन्त्यास्तिस्रो वर्जयित्वा तत्रापि 'स्वादवः' इत्येतां परित्यज्य तत्र स्थाने 'न ह्यन्यं बळाकरम्' इत्येतामावपेत्। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'इन्द्र इत्सोमपा एक इत्येतत्प्रभृतीनां तिस्र उत्तमा उद्धरति। तासां स्वादवः सोमा आ याहीत्येतामुद्धृत्य न ह्यन्यं बळाकरमित्येतां प्रत्यवदधाति' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति। पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये 'इन्द्र इत्' इत्यनुचरस्तृचः। सूत्र्यते हि— 'इन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

इन्द्र इत्सोमपा एक इन्द्रः सुतपा विश्वायुः। अन्तर्देवान्मर्त्यांश्च ॥ ४ ॥

इन्द्रः। इत्। सोमऽपाः। एकः। इन्द्रः। सुतऽपाः। विश्वऽआयुः।
अन्तः। देवान्। मर्त्यान्। च ॥ ४ ॥

ᵛइन्द्र ᵛइत् इन्द्रः ᵛएकः एव ᵛदेवान् ᵛमर्त्यान् मनुष्यान् ᵛच ᵛअन्तः मध्ये देवेषु च मध्ये ᵛसोमपाः कृत्स्नस्य सोमस्य पाता। नान्ये। ते ह्येकदेशभाजः। अत एव ᵛसुतपाः सुतस्याभिषुतस्यास्मदीयस्य सोमस्य कार्त्स्न्येन पाता। ᵛइन्द्रः एक एव ᵛविश्वायुः। स चेन्द्रः सर्वांशो भवति। धानाकरम्भादिहवींषि सवनेष्विन्द्रायैव हूयन्ते तदभिप्रायेणेदमुच्यते। अत एवंविध इन्द्रोऽस्मदीयं हविः स्वीकरोत्वित्यर्थः ॥

न यं शुक्रो न दुराशीर्न तृप्रा उरुव्यचसम्। अपस्पृण्वते सुहार्दम् ॥ ५ ॥

न। यम्। शुक्रः। न। दुःऽआशीः। न। तृप्राः। उरुऽव्यचसम्।
अपऽस्पृण्वते। सुऽहार्दम् ॥ ५ ॥

ᵛउरुव्यचसं विस्तीर्णव्यापनं ᵛसुहार्दं सुहृदयं ᵛयम् इन्द्रं ᵛशुक्रः रसाधिक्येन दीप्तः सोमः ᵛन अपस्पृणुते[1]। 'स्पृ प्रीतिबलयोः'। अत्रोपसर्गवशात् प्रीत्यभावे वर्तते। नञा च प्रीत्यभावो निवार्यते। न प्रीणयतीति न अपि तु प्रीणयत्येव। तथा ᵛदुराशीः दुःखेन भिष्पाद्याशीराश्रयणद्रव्यं यस्य तार्तीयसवनिकस्य सोमस्य सोऽपि यमिन्द्रं ᵛन अपस्पृणुते प्रीणयत्येव। ᵛतृप्राः तर्पका अन्ये चरुपुरोडाशादयश्च यमिन्द्रं ᵛन ᵛअपस्पृण्वते न न प्रीणयन्ति अपि तु प्रीणयन्त्येव तमिन्द्रं स्तुम इति शेषः। यद्वा। अप इत्युपसर्गो धात्वर्थानुवादकः। यमिन्द्रं शुक्रादयो नापस्पृण्वते न प्रीणयन्ति। उरुव्यचसमिति हेतुगर्भविशेषणम्। यतोऽयमिन्द्र उरुव्यचा विस्तीर्णव्याप्तिकः अतः कारणादपर्याप्ताः सन्तः शुक्रादयः प्रीणयितुं न शक्नुवन्तीति भावः ॥ ॥ १७ ॥

गोभिर्यदीमन्ये अस्मन्मृगं न व्रा मृगयन्ते। अभित्सरन्ति धेनुभिः ॥ ६ ॥

गोभिः। यत्। ईम्। अन्ये। अस्मत्। मृगम्। न। व्राः। मृगयन्ते। अभिऽत्सरन्ति। धेनुऽभिः ॥ ६ ॥

ᵛयत् ये ᵛअस्मत् अस्मत्तः ᵛअन्ये ऋत्विग्यजमानाः ᵛईम् एनमिन्द्रं ᵛगोभिः गवि भवैः क्षीरादिभिः संस्कृतैः सोमैः सहिताः सन्तः ᵛमृगयन्ते अन्विष्यन्ते। तत्र दृष्टान्तः। ᵛव्राः वरीतारो

1. ख-घ-भ—अपस्पृण्वते।

जालादिभिरुपायैर्निरुन्धाना व्याधाः मृगं न यथा मृगमन्विष्यन्ति तद्वदनधिकारिण एव बलादिन्द्रस्यान्वेषणे वर्तन्त इत्यर्थः । 'मृग अन्वेषणे' इति धातुः । ये च जनाः धेनुभिः । धेनुरिति वाङ्नाम । वाग्भिः स्तुतिभिश्च अभित्सरन्ति अभिमुखं कुत्सितं गच्छन्ति । सम्यक् स्तोतुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । 'त्सर छद्मगतौ' । तथाविधा जना इन्द्रं नोपलभन्त इत्यर्थः ॥

दशरात्रे तृतीयेऽहनि मरुत्वतीयस्य 'त्रय इन्द्रस्य' इति तृचोऽनुचरः । सूत्र्यते हि—'तं तमिद्राधसे महे त्रय इन्द्रस्य सोमा इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

त्रय॒ इन्द्र॑स्य॒ सोमा॑ः सु॒तास॑ः सन्तु दे॒वस्य॑ । स्वे क्षये॑ सु॒तपा॑व्नः ॥ ७ ॥

त्रय॑ः । इन्द्र॑स्य । सोमा॑ः । सु॒तास॑ः । स॒न्तु॒ । दे॒वस्य॑ । स्वे । क्षये॑ । सु॒तऽपा॑व्नः ॥ ७ ॥

देवस्य दानादिगुणयुक्तस्य इन्द्रस्य पानार्थं त्रयः सवनत्रयरूपेण त्रिधा वर्तमानाः स्वे क्षये स्वकीये यज्ञगृहे सुतासः अभिषुताः सन्तु भवन्तु । सुतपाव्नः । हेतुगर्भविशेषणमेतत् । यस्मादयमिन्द्रोऽभिषुतस्यैव सोमस्य पाता तस्मादभिषुताः सन्त्वित्यर्थः ॥

त्रय॒ः कोशा॑सः श्चोतन्ति ति॒स्रश्च॒म्व१॑ः सु॒पूर्णा॑ः । स॒मा॒ने अधि॒ भार्म॑न् ॥ ८ ॥

त्रय॑ः । कोशा॑सः । श्चो॒त॒न्ति॒ । ति॒स्रः । च॒म्व॑ः । सु॒ऽपू॒र्णाः । स॒मा॒ने । अधि॑ । भार्म॑न् ॥ ८ ॥

त्रयः त्रिसंख्याकाः कोशासः कोशाः सोमस्याश्रयभूता द्रोणकलशपूतभृदाधवनीयाख्याः श्चोतन्ति क्षरन्ति । इन्द्रार्थं सोमं स्रावयन्ति । तिस्रः त्रिविधाः सवनत्रये वर्तमानाः चम्वः चमसाश्च सुपूर्णाः इन्द्रयागाय सोमैः सुपूरिता आसन् । एतत्सर्वं कुत्रेति चेदुच्यते । समाने एकस्मिन्नेव भार्मन् भर्मणि भरे ऋत्विग्भिर्भ्रियमाणे यज्ञे । अधि[1] सप्तम्यर्थानुवादी ॥

शुचि॑रसि पुरु॒निः॒ष्ठाः क्षी॒रैर्म॑ध्य॒त आशी॑र्तः । द॒ध्ना मन्दि॑ष्ठ॒ः शूर॑स्य ॥ ९ ॥

शुचि॑ः । अ॒सि॒ । पु॒रु॒निः॒ऽस्थाः । क्षी॒रैः । म॒ध्य॒तः । आऽशी॑र्तः । द॒ध्ना । मन्दि॑ष्ठः । शूर॑स्य ॥ ९ ॥

हे सोम त्वं शुचिरसि । दशापवित्रेण शोधितो भवसि । स त्वं पुरुनिष्ठाः पुरुषु बहुषु पात्रेषु ग्रहचमसादिषु निःशेषेण स्थाता[2] मध्यतः मध्ये मैत्रावरुणग्रहादौ क्षीरैः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैः[3] आशीर्तः मिश्रणेन संस्कृतः । तृतीये सवने दध्ना चाशीर्तः । एवंभूतस्त्वं शूरस्य विक्रान्तस्येन्द्रस्य मन्दिष्ठः मादयितृतमो भव ॥

इ॒मे त॑ इन्द्र॒ सोमा॑स्ती॒व्रा अ॒स्मे सु॒तास॑ः । शु॒क्रा आ॒शिर॑ं याचन्ते ॥ १० ॥

इ॒मे । ते॒ । इ॒न्द्र॒ । सोमा॑ः । ती॒व्राः । अ॒स्मे इति॑ । सु॒तास॑ः । शु॒क्राः । आ॒ऽशिर॑म् । या॒च॒न्ते॒ ॥ १० ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयाः इमे सोमाः तीव्राः तीव्रमदाः अस्मे अस्माभिरध्वर्युभिः सुतासः अभिषुताः शुक्राः शुद्धाः सन्तः आशिरं क्षीरादिकं श्रयणद्रव्यं[4] त्वां याचन्ते । ताञ्छ्रीणीहीत्युत्तरत्रान्वयः ॥ ॥ १८ ॥

ताँ आ॒शिर॑ं पुरो॒ळाश॒मिन्द्रे॒मं सोम॑ं श्रीणीहि । रे॒वन्त॒ं हि त्वा॑ शृ॒णोमि॑ ॥ ११ ॥

तान् । आ॒ऽशिर॑म् । पु॒रो॒ळाश॑म् । इन्द्र॑ । इ॒मम् । सोम॑म् । श्री॒णी॒हि॒ ।
रे॒वन्त॑म् । हि । त्वा॒ । शृ॒णोमि॑ ॥ ११ ॥

---

१. ड-त१-२-४-अधिः । २. ख-स्था; भ-स्था॰; श-स्थापित । ३. ख-श-श्रपणद्रव्यैः । ४. श-श्रपणद्रव्यं ।

हे ᵛइन्द्र ᵛतान् पूर्वोक्तान् सोमान् ᵛआशिरं श्रयणद्रव्यं च क्षीरादिकं ᵛश्रीणीहि मिश्रय यागार्थम् । तदनन्तरं ᵛपुरोळाशं धानाकरम्भादिलक्षणं सवनीयपुरोडाशम् ᵛइमम् अस्मदीयं ᵛसोमं च श्रीणीहि मिश्रय । प्रथमं भक्षितं पुरोळाशं पश्चात्पीतेन सोमेन संयोजयेत्यर्थः । तव प्रार्थने को हेतुरिति चेत् । ᵛहि यस्मात् ᵛरेवन्तं रयिमन्तम् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । बहुलधनं त्वां ᵛश्रृणोमि त्वं बहुधन इति सर्वत्र श्रूयते अतः कारणात् त्वामेव प्रार्थयामहे ॥

हृत्सु पीतासो युध्यन्ते दुर्मदासो न सुरायाम् । ऊधर्न नग्ना जरन्ते ॥ १२ ॥

हृत्ऽसु । पीतासः । युध्यन्ते । दुःऽमदासः । न । सुरायाम् । ऊधः । न । नग्नाः । जरन्ते ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ᵛपीतासः त्वया पीताः सोमाः ᵛहृत्सु हृदयेषु त्वदीयेषु ᵛयुध्यन्ते । परस्पर संप्रहार कुर्वते । तत्र दृष्टान्तः । ᵛसुरायां पीतायां जायमानाः ᵛदुर्मदासो ᵛन । दुष्टमदा यथा पातार मादयन्ति तद्वत्त्वां मादयितुं परस्परं युध्यन्त इत्यर्थः । अपि च । नग्नाश्छन्दांसि । तानि न जहतीति ᵛनग्नाः स्तोतारः । ते च ᵛऊधर्न पयसा पूर्णं गवादेरूध इव सोमपूर्णं त्वां ᵛजरन्ते स्तुवन्ति । जरतिः स्तुतिकर्मा ॥

षष्ठेऽहनि यदि रैवतसामसाध्यं पृष्ठस्तोत्रं तदा निष्केवल्ये 'रेवाँ इत्' इत्यनुरूपस्तृचः । सूत्र्यते हि—'रेवतीर्नः सधमादे रेवाँ इद्रेवतः स्तोतेति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

रेवाँ इद्रेवतः स्तोता स्यात्त्वावतो मघोनः । प्रेदु हरिवः श्रुतस्य ॥ १३ ॥

रेवान् । इत् । रेवतः । स्तोता । स्यात् । त्वाऽवतः । मघोनः ।

प्र । इत् । ऊँ इति । हरिऽवः । श्रुतस्य ॥ १३ ॥

हे ᵛहरिवः हरिवन् । 'मतुवसो रुः°' इति नकारस्य रुत्वम् । हरी अश्वौ । तद्वन्निन्द्र ᵛरेवतः रयिमतो बहुधनोपेतस्य तव[1] ᵛस्तोता ᵛरेवान् ᵛस्यात् रयिमान् भवेत् । इच्छब्दोऽवधारणे । धनवान् भवेदेव न तु दारिद्र्यं प्राप्नोति । उक्तमेवार्थं कैमुतिकन्यायेन द्रढयति । ᵛत्वावत. त्वत्सदृशस्य । 'युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्' इति वतुप् । ᵛमघोनः मघवतो धनाढ्यस्य ᵛश्रुतस्य विश्रुतस्य सर्वत्र प्रख्यातस्यान्यस्यापि स्तोता ᵛप्रेदु । स्यात् इत्यनुषज्यते । प्रस्यात् । प्रभवेदेव न तु निहीयते । किमु वक्तव्यं तव स्तोता धनवान् भवेदेवेति ॥

उक्थं चन शस्यमानमगोररिरा चिकेत । न गायत्रं गीयमानम् ॥ १४ ॥

उक्थम् । चन । शस्यमानम् । अगोः । अरिः । आ । चिकेत । न । गायत्रम् । गीयमानम् ॥ १४ ॥

गायतेर्गौः[2] । ᵛअगोः अस्तोतुः ᵛअरिः शत्रुरिन्द्रः ᵛशस्यमानं होत्रा पठ्यमानम् ᵛउक्थं ᵛचन शस्त्रमपि ᵛआ ᵛचिकेत अभिजानाति । 'कित ज्ञाने' । छान्दसो लिट् । नेति संप्रत्यर्थे । ᵛन संप्रति प्रस्तोत्रादिभिः[3] ᵛगीयमानं ᵛगायत्रं गातव्यं साम यद्वा गायत्राख्यमपि चिकेतेत्येव । अतः कारणात् वयमपि तमिन्द्रं स्तुम इत्यर्थः ॥

मा न इन्द्र पीयत्नवे मा शर्धते परा दाः । शिक्षा शचीवः शचीभिः ॥ १५ ॥

मा । नः । इन्द्र । पीयत्नवे । मा । शर्धते । परा । दाः । शिक्ष । शचीऽवः । शचीभिः ॥ १५ ॥

---

१. ख-ञ्च-त-न-भ-श—अत एव । २. ख-ञ्च-त३-न-भ-श—°र्गोः; ञ्च-त१-२-४—°र्गाः । ३. ख-ञ्च-त—स्तोत्रादिभिः ।

हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛपीयत्नवे। पीयतिर्वधकर्मा। वधशीलाय हिंसाकारिणे शत्रवे ᵛनः अस्मान् ᵛमा ᵛपरा ᵛदाः मा परित्याक्षीः। ᵛमा च ᵛशर्धते अभिभवित्रे अस्मान् मा परा दाः। 'शृधु प्रसहने' इति धातुः। अपि तु हे ᵛशचीवः शक्तिमन्निन्द्र ᵛशचीभिः आत्मीयैः कर्मभिः ᵛशिक्ष अस्माननुशाधि। यद्वा। शिक्षतिर्दानकर्मा। अभीष्टं धनमस्मभ्यं देहि। यद्वा। शत्रून् जेतुं शिक्ष शक्तान् कर्तुमिच्छ। शकेः सनन्तस्य 'सनि मीमा०' इति इसादेशेऽभ्यासलोपे च कृते लोटि रूपमेतत्॥ ॥ १९ ॥

प्रथमे रात्रिपर्याये ब्रह्मशस्त्रे 'वयमु त्वा' इति स्तोत्रियस्तृचः। सूत्रितं च—'वयमु त्वा तदिदर्था वयमिन्द्र त्वायवोऽभि' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति॥

वयमु त्वा तदिदर्था इन्द्र त्वायन्तः सखायः। कण्वा उक्थेभिर्जरन्ते॥ १६॥

वयम्। ऊँ इति। त्वा। तदित्ऽअर्थाः। इन्द्र। त्वाऽयन्तः। सखायः।
कण्वाः। उक्थेभिः। जरन्ते॥ १६॥

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वायन्तः त्वामात्मन इच्छन्तः ᵛसखायः समानख्यानाः ᵛवयं ᵛतदिदर्थाः यत्त्वद्विषयं स्तोत्रं तदित्तदेवार्थः प्रयोजनं येषां तादृशाः सन्तः ᵛत्वा त्वां जरामहे स्तुमहे। ᵛउ इति पूरणः। ᵛकण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्ना अस्मदीयाः पुत्रादयश्च ᵛउक्थेभिः उक्थैः शस्त्रैः ᵛजरन्ते त्वां स्तुवन्ति॥

न घेमन्यदा पपन वज्रिन्नपसो नविष्टौ। तवेदु स्तोमं चिकेत॥ १७॥

न। घ। ईम्। अन्यत्। आ। पपन। वज्रिन्। अपसः। नविष्टौ।
तव। इत्। ऊँ इति। स्तोमम्। चिकेत॥ १७॥

हे ᵛवज्रिन् वज्रवन्निन्द्र ᵛअपसः अपस्विनः कर्मवतः तव संबन्धिनि ᵛनविष्टौ अभिनवे यागे वर्तमानोऽहम् ᵛअन्यत् त्वद्विषयादन्यत् स्तोत्रं ᵛन ᵛघें नैव ᵛआ ᵛपपन अभिष्टौमि। पनतेः स्तुतिकर्मण उत्तमे णलि लिटि रूपम्। अपि तु ᵛतवेदु तवैव ᵛस्तोमं स्तोत्रं ᵛचिकेत अभिजानामि। त्वामेव सर्वदा स्तौमीत्यर्थः॥

इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वप्नाय स्पृहयन्ति। यन्ति प्रमादमतन्द्राः॥१८॥

इच्छन्ति। देवाः। सुन्वन्तम्। न। स्वप्नाय। स्पृहयन्ति। यन्ति। प्रऽमादम्। अतन्द्राः॥१८॥

ᵛसुन्वन्तं सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानं ᵛदेवाः इन्द्रादयः सर्वे ᵛइच्छन्ति रक्षितुम्। ᵛस्वप्नाय ᵛन ᵛस्पृहयन्ति। स्वप्नावस्थां तस्य सुन्वतो नेप्सन्ति। सर्वदा प्रबुद्धमेव कुर्वन्तीत्यर्थः। 'स्पृहेरीप्सितः' (पा. सू. १. ४. ३६) इति कर्मणि चतुर्थी। 'स्पृह ईप्सायाम्'। चुरादिरदन्तः। यत एवमतः कारणात् ᵛअतन्द्राः अनलसा देवाः ᵛप्रमादं प्रकर्षेण मदकरं तदीयं सोमं ᵛयन्ति प्राप्नुवन्ति॥

ओ षु प्र याहि वाजेभिर्मा हृणीथा अभ्य१स्मान्। महाँइव युवजानिः॥१९॥

ओ इति। सु। प्र। याहि। वाजेभिः। मा। हृणीथाः। अभि। अस्मान्।
महान्ऽइव। युवऽजानिः॥ १९॥

हे इन्द्र ᵛवाजेभिः वाजैरस्मभ्यं दातव्यैरन्नैः सार्धम् ᵛअस्मान् ᵛअभि आभिमुख्येन ᵛसु सुष्ठु ᵛप्र प्रकर्षेण ᵛओ आ उ ᵛयाहि शीघ्रमायाह्येव आगच्छैव। ᵛमा ᵛहृणीथाः मा क्रुध्यस्व। हृणीयतिः क्रुध्यतिकर्मा। यद्वा मा लज्जां प्राप्नुहि। 'हृणीङ् लज्जायाम्' इति कण्ड्वादौ पठ्यते। तत्र दृष्टान्तः।

ᵛमहानिव ᵛयुवजानिः। युवतिर्जाया यस्य स तथोक्तः। 'जायाया निङ्' इति समासान्तो निङादेशः। ईदृशो महान् गुणैरधिकोऽपि यथा स्वभार्यां प्रति निर्लज्जः सन् शीघ्रं गच्छति तद्वत् ॥

मो ष्व१द्य दुर्हणावान्त्सायं करदारे अस्मत्। अश्रीरइव जामाता ॥ २० ॥

मो इति। सु। अद्य। दुःऽहनावान्। सायम्। करत्। आरे। अस्मत्।

अश्रीरःऽइव। जामाता ॥ २० ॥

ᵛदुर्हणावान्। परैर्दुःसहहननं दुर्हणम्। तद्वानिन्द्रः ᵛअद्य इदानीम् ᵛअस्मत् ᵛआरे अस्माकं समीप आगच्छतु। ᵛसु सुष्ठु अतिशयेन ᵛसायं दिवसस्यावसानं सायंकालं ᵛमो ᵛकरत् मा कार्षीत्। करोतेर्माङि लुङि 'कृमृदृरुहिभ्यः°' इति च्लेरङादेशः। ᵛजामाता। जायत इति जा अपत्यम्। तस्य निर्माता दुहितुः पतिः। ᵛअश्रीरइव। न श्रीरश्रीः। तदस्यास्तीत्यश्रीरः। मत्वर्थीयो रः। गुणैर्विहीनः कुत्सितो जामातासकृदाहूयमानोऽप्यासायंकालं विलम्बते। तद्वत्त्वं कालविलम्बं मा कृथा इत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

विद्मा ह्यस्य वीरस्य भूरिदावरीं सुमतिम्। त्रिषु जातस्य मनांसि ॥ २१ ॥

विद्म। हि। अस्य। वीरस्य। भूरिऽदावरीम्। सुऽमतिम्। त्रिषु। जातस्य। मनांसि ॥ २१ ॥

ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛवीरस्य विक्रान्तस्य ᵛभूरिदावरी बहुधनस्य दात्रीं ᵛसुमतिं कल्याणीं मतिमनुग्रहबुद्धिं ᵛविद्मा ᵛहि जानीमः खलु। तथा ᵛत्रिषु भूम्यादिषु त्रिषु लोकेषु ᵛजातस्य तत्कार्यार्थं प्रादुर्भूतस्य ᵛमनांसि हृदयानि च जानीमः। अतस्तस्येन्द्रस्य यथा प्रीतिर्जनिष्यते तथा स्तोत्रं कुर्म इत्यर्थः ॥

आ तू षिञ्च कण्वमन्तं न घा विद्म शवसानात्। यशस्तरं शतमूतेः ॥ २२ ॥

आ। तु। सिञ्च। कण्वऽमन्तम्। न। घ। विद्म। शवसानात्। यशःऽतरम्। शतम्ऽऊतेः ॥ २२ ॥

हे अध्वर्यो ᵛकण्वमन्तम्। कणतिः शब्दकर्मा। कण्वाः स्तोतारः। यद्वा। कण्वगोत्रा ऋषयः। तैर्युक्तमिन्द्रमुद्दिश्य ᵛतु क्षिप्रम् ᵛआ ᵛसिञ्च सोमं जुहुधि। ᵛशवसानात्। शवो बलम्। तदिवाचरतोऽतिबलात् ᵛशतमूतेः। शतं बहुनामैतत्। बह्वय ऊतयो रक्षा यस्मिन् स शतमूतिः। तादृशादस्मादिन्द्रात् ᵛयशस्तरं यशस्वितरं पुरुषं ᵛन ᵛघ नैव ᵛविद्म जानीमः। अतस्तमेवोद्दिश्य सोमं जुहुधीत्यर्थः ॥

ज्येष्ठेन सोतरिन्द्राय सोमं वीराय शक्राय। भरा पिबन्नर्याय ॥ २३ ॥

ज्येष्ठेन। सोतः। इन्द्राय। सोमम्। वीराय। शक्राय। भर। पिबत्। नर्याय ॥ २३ ॥

हे ᵛसोतः अभिषोतरध्वर्यो ᵛवीराय विक्रान्ताय ᵛशक्राय शक्तियुक्ताय ᵛनर्याय नृभ्यो हिताय ᵛइन्द्राय ᵛज्येष्ठेन मुख्येनैन्द्रवायवग्रहेण। स हि धाराग्रहाणां मध्ये ज्येष्ठः। तेन ᵛसोमं ᵛभर हर आहर। वीर्यं प्रापय। स चेन्द्रः ᵛपिबत् तं सोमं पिबतु ॥

यो वेदिष्ठो अव्यथिष्वश्वावन्तं जरितृभ्यः। वाजं स्तोतृभ्यो गोमन्तम् ॥ २४ ॥

यः। वेदिष्ठः। अव्यथिषु। अश्वऽवन्तम्। जरितृऽभ्यः। वाजम्। स्तोतृऽभ्यः। गोऽमन्तम् ॥ २४ ॥

ᵛयः[1] इन्द्रः ᵛअव्यथिषु अव्यथयितृषु सुखकरेषु स्तोतृषु ᵛवेदिष्ठः अतिशयेन वेदिता कृतस्य स्तोत्रस्य ज्ञाता स इन्द्रः ᵛजरितृभ्यः शंसितृभ्यो होत्रादिभ्यः ᵛस्तोतृभ्यः प्रस्तोत्रादिभ्यश्च ᵛअश्वावन्तं बहुभिरश्वैरुपेतं ᵛगोमन्तं बहुभिर्गोभिरुपेतं सन्तं ᵛवाजम् अन्नं बलं वा ददातीति शेषः ॥

अहीनान्तर्गतेऽतिरात्रे प्रथमे पर्याये होतुः शस्त्रे ' पन्यंपन्यम् ' इति स्तोत्रियस्तृचः छन्दोगैरस्य तृचस्य स्तूयमानत्वात् । ' छन्दोगप्रत्ययं स्तोमः[2] स्तोत्रियः ' (आश्व. श्रौ. ८. १३) इति हि स्मर्यते ॥

पन्यंपन्यमित्सोतार आ धावत मद्याय । सोमं वीराय शूराय ॥ २५ ॥

पन्यम्ऽपन्यम् । इत् । सोतारः । आ । धावत । मद्याय । सोमम् । वीराय । शूराय ॥ २५ ॥

हे ᵛसोतारः अभिषोतारोऽध्वर्यवः ᵛमद्याय मादयितव्याय ᵛवीराय विक्रान्ताय ᵛशूराय शौर्यवत इन्द्राय ᵛपन्यंपन्यमित् सर्वत्र स्तुत्यमेव ᵛसोमम् ᵛआ ᵛधावत अभिगमयत । प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

पाता वृत्रहा सुतमा घा गमन्नारे अस्मत् । नि यमते शतमूतिः ॥ २६ ॥

पाता । वृत्रऽहा । सुतम् । आ । घ । गमत् । न । आरे । अस्मत् । नि । यमते । शतम्ऽऊतिः ॥ २६ ॥

ᵛसुतम् अभिषुतं सोमं ᵛपाता पानशीलः । ताच्छीलिकस्तृन् । ' न लोकाव्यय° ' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः । ᵛवृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य हन्तेन्द्रः ᵛआ ᵛगमत् । ᵛघ इत्यवधारणे । आगच्छत्वेव । ᵛअस्मत् अस्मत्तः ᵛआरे दूरदेशे मा भवतु । आगत्य च ᵛशतमूतिः बहुविधरक्षण इन्द्रः ᵛनि ᵛयमते अस्मदीयाञ्छत्रून्नियच्छतु तिरस्करोतु । यद्वा धनान्यस्मभ्यं नियच्छतु ददातु ॥

एह हरी ब्रह्मयुजा शग्मा वक्षतः सखायम् । गीर्भिः श्रुतं गिर्वणसम् ॥२७॥

आ । इह । हरी इति । ब्रह्मऽयुजा । शग्मा । वक्षतः । सखायम् ।

गीःऽभिः । श्रुतम् । गिर्वणसम् ॥ २७ ॥

(ᵛब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्रेण हविषा वा युज्यमानौ ᵛशग्मा शग्मौ सुखकरौ शक्तौ वा ईदृशौ ᵛहरी अश्वौ ᵛइह अस्मिन् यज्ञे ᵛसखायं समानख्यानं मित्रभूतमिन्द्रम् ᵛआ ᵛवक्षत· आवहताम् । कीदृशमिन्द्रम् । ᵛगीर्भिः स्तुतिभिः ᵛश्रुतं प्रख्यापितमाहात्म्यं ᵛगिर्वणसं गिरां संभक्तारं स्तुतिभिः संभजनीयं वा ॥)

स्वादवः सोमा आ याहि श्रीताः सोमा आ याहि ।
शिप्रिन्नृषीवः शचीवो नायमच्छा सधमादम् ॥ २८ ॥

स्वादवः । सोमाः । आ । याहि । श्रीताः । सोमाः । आ । याहि ।

शिप्रिन् । ऋषिऽवः । शचीऽवः । न । अयम् । अच्छ । सधऽमादम् ॥ २८ ॥

हे ᵛशिप्रिन् । शिप्रं शिरस्त्राणम् । यद्वा । शिप्रे हनू नासिके वा । तद्वन् हे ᵛऋषीवः ऋषिभिः स्तोतृभिर्युक्त ᵛशचीवः शक्तिमन् एवंभूत हे इन्द्र अस्मदीया इमे ᵛसोमाः ᵛस्वादवः । अभिषवादिभिः संस्कृतत्वेनास्वादनार्हा जाताः । अतस्त्वम् ᵛआ ᵛयाहि आगच्छ । तथा ते ᵛसोमाः ᵛश्रीताः पयआदिभिः श्रयणद्रव्यैर्मिश्रिताः[3] संस्कृताः । अतोऽपि ᵛआ ᵛयाहि आगच्छ । नेति संप्रत्यर्थे ।

---

१. त–सः । २. ङ–त४–स्तोम, त१-२–स्तोम । ३. ख-ङ-भ–श्रवणद्रव्यै°, श–श्रपणद्रव्यै° ।

vन संप्रति vअयं स्तोता vसधमादं सह मादयितव्यं त्वाम् vअच्छ अभिमुखं स्तौतीति शेषः। अतोऽप्यायाहीत्यर्थः ॥

स्तुतश्च यास्त्वा वर्धन्ति महे राधसे नृम्णाय । इन्द्र कारिणं वृधन्तः ॥२९॥

स्तुतः । च । याः । त्वा । वर्धन्ति । महे । राधसे । नृम्णाय । इन्द्र । कारिणम् । वृधन्तः ॥२९॥

हे vइन्द्र vकारिणं कर्मणां कर्तारं vवृधन्तः वर्धयन्तो ये vस्तुतः स्तोतारः vयाः vच तदीयाः स्तुतयः vत्वा त्वां vवर्धन्ति वर्धयन्ति। किमर्थम्। vमहे महते vराधसे धनाय vनृम्णाय बलाय च। उभयोर्लाभार्थम्। ते तदुभयं लभन्त इत्यध्याहारः। यद्वा। उत्तरत्र ते सत्रा दधिरे शवांसि इति संबन्धः ॥

गिरश्च यास्ते गिर्वाह उक्था च तुभ्यं तानि । सत्रा दधिरे शवांसि ॥ ३० ॥

गिरः । च । याः । ते । गिर्वाहः । उक्था । च । तुभ्यम् । तानि । सत्रा । दधिरे । शवांसि ॥३०॥

हे vगिर्वाहः गीर्भिः स्तुतिभिः वहनीयेन्द्र[1] vते तुभ्यं क्रियमाणाः vगिरश्च स्तुतिरूपाश्च वाचः vयाः सन्ति। vउक्था vच उक्थानि च शस्त्ररूपाणि च वचांसि vतुभ्यं त्वदर्थं क्रियमाणानि यानि सन्ति। vतानि सर्वाणि vसत्रा सहैव vशवांसि बलानि vदधिरे तव विदधिरे ॥ ॥ २२ ॥

एवेदेष तुविकूर्मिर्वाजाँ एको वज्रहस्तः । सनादमृक्तो दयते ॥ ३१ ॥

एव । इत् । एषः । तुविऽकूर्मिः । वाजान् । एकः । वज्रऽहस्तः । सनात् । अमृक्तः । दयते ॥३१॥

vएषः vएव इन्द्रः vतुविकूर्मिः बहुकर्मा। vइत् इति पूरकः। vएकः[2] सर्वेषु देवेषु मुख्यः vवज्रहस्तः वज्रबाहुः vसनात् चिरकालादारभ्य vअमृक्तः शत्रुभिरबाधित एवंभूतः स इन्द्रः vवाजान् अन्नानि बलानि वा vदयते स्तोतृभ्यो ददाति ॥

हन्ता वृत्रं दक्षिणेनेन्द्रः पुरू पुरुहूतः । महान्महीभिः शचीभिः ॥ ३२ ॥

हन्ता । वृत्रम् । दक्षिणेन । इन्द्रः । पुरु । पुरुऽहूतः । महान् । महीभिः । शचीभिः ॥३२॥

अयम् vइन्द्रः vदक्षिणेन हस्तेनैकेनैव vवृत्रम् आवरकमसुरं vहन्ता साधु हतवान्। हन्तेः साधुकारिणि तृन्। 'न लोकाव्यय°' इति षष्ठीप्रतिषेधः। vपुरु पुरुषु। 'सुपां सुलुक्°' इति विभक्तेर्लुक्। बहुषु देशेषु vपुरुहूतः vमहीभिः महतीभिः vशचीभिः क्रियाभिः शक्तिभिर्वा vमहान् सर्वेभ्य उत्कृष्टः। एवंभूत इन्द्रोऽस्मान् रक्षत्वित्यर्थः ॥

यस्मिन्विश्वाश्चर्षणय उत च्यौत्ना ज्रयांसि च । अनु घेन्मन्दी मघोनः ॥ ३३ ॥

यस्मिन् । विश्वाः । चर्षणयः । उत । च्यौत्ना । ज्रयांसि । च ।
अनु । घ । इत् । मन्दी । मघोनः ॥ ३३ ॥

vविश्वाः सर्वाः vचर्षणयः प्रजाः vयस्मिन् इन्द्रे वर्तन्ते यदधीना भवन्ति। vउत अपि च vच्यौत्ना च्यौत्नानि। बलनामैतत्। प्रच्युतिसाधनानि बलानि vच vज्रयांसि शत्रुविषयाण्यभि-भवनानि यस्मिन्निन्द्रे वर्तन्ते। 'जि ज्रि अभिभवने' इति धातुः। स इन्द्रः vमघोनः। मघं हविर्लक्षणं धनम्। तद्वतो यजमानान् vअनु vमन्दी अनुमोदको भवति। vघेत् इति पूरकौ।

१. श–हवनीयेंद्र। २. त–एषः।

यद्वा। मन्दी स्तुत्यः स इन्द्रस्ताननु गृह्णातीति शेषः। अथवा। यस्य मघोनो धनवत इन्द्रस्य मन्दी स्तोतानुकूलो भवति एष एतानि इत्युत्तरत्रैकवाक्यता ॥

एष एतानि चकारेन्द्रो विश्वा योऽति शृण्वे। वाजदावा मघोनाम् ॥ ३४ ॥

एषः। एतानि। चकार। इन्द्रः। विश्वा। यः। अति। शृण्वे। वाजऽदावा। मघोनाम् ॥ ३४ ॥

vएषः vइन्द्र. vविश्वा विश्वानि व्याप्तानि vएतानि वृत्रवधादीनि वीर्याणि। यद्वा। पृथिव्यादीनि भूतजातानि। तानि vचकार कृतवान्। vयः इन्द्रः बलैरतिशयितः vशृण्वे[1] श्रूयते सर्वत्र स्तूयते। अपि च स इन्द्रः vमघोनां हविष्मतां यजमानानां vवाजदावा वाजस्यान्नस्य दाता भवति ॥

प्रभर्ता रथं गव्यन्तमपाकाच्चिद्यमवति। इनो वसु स हि वोळ्हा ॥ ३५ ॥

प्रऽभर्ता। रथम्। गव्यन्तम्। अपाकात्। चित्। यम्। अवति।
इनः। वसु। सः। हि। वोळ्हा ॥ ३५ ॥

vप्रभर्ता प्रहर्ता प्रहरणशील इन्द्रः vरथं रंहणं vगव्यन्तं गा इच्छन्तं vयं स्तोतारम् vअपाकात् अविपक्वप्रज्ञाच्छत्रोः। चिच्छब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। विपक्वप्रज्ञादपि vअवति रक्षति vस vहि स खलु स्तोता vइनः ईश्वरः सन् vवसु धनं vवोळ्हा साधुवाही भवति। वहेः साधुकारिणि तृन्। अतो 'न लोकाव्यय°' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ॥ ॥ २३ ॥

सनिता विप्रो अर्वद्भिर्हन्ता वृत्रं नृभिः शूरः। सत्योऽविता विधन्तम् ॥ ३६ ॥

सनिता। विप्रः। अर्वत्ऽभिः। हन्ता। वृत्रम्। नृऽभिः। शूरः। सत्यः। अविता। विधन्तम् ॥ ३६ ॥

vविप्रः मेधावी स इन्द्रः vअर्वद्भिः अश्वैर्वाहनभूतैः vसनिता गन्तव्यं संभक्ता। तथा vशूरः शौर्योपेतः सन् vनृभिः नेतृभिर्मरुद्भिः सार्धं vवृत्रम् आवरकमसुरं vहन्ता साधुघाती। अपि च vविधन्तं परिचरन्तं यजमानं[2] vसत्यः[2] साधुरवितथस्वभावो वा स इन्द्रः vअविता परिचरतो यजमानस्य रक्षिता भवति। सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादत्र कर्मणि षष्ठी न प्रवर्तते ॥

यजध्वैनं प्रियमेधा इन्द्रं सत्राचा मनसा। यो भूत्सोमैः सत्यमद्वा ॥ ३७ ॥

यजध्व। एनम्। प्रियऽमेधाः। इन्द्रम्। सत्राचा। मनसा। यः। भूत्। सोमैः। सत्यऽमद्वा ॥ ३७ ॥

हे vप्रियमेधाः। प्रियोऽनुकूलो मेधो यज्ञो येषां ते तथोक्ताः। आत्मनि पूजार्थं बहुवचनम्। प्रियमेधाख्य ऋषिरात्मानं संबोध्य ब्रूते। हे प्रियमेधाः vसत्राचा सहाञ्चता स्तोतव्येनेन्द्रेण सह वर्तमानेन vमनसा चित्तेन vएनम् vइन्द्रं vयजध्व यजध्वम्। बुद्धिपूर्वकं यजेत्यर्थः। 'यजध्वैनम्°' (पा. सू. ७. १. ४३) इति निपातनाद्वर्णलोपः। vयः इन्द्रः vसोमैः करणभूतैः[3] vसत्यमद्वा vभूत् सत्यमदोऽवितथमदो भवति ॥

गाथश्रवसं सत्पतिं श्रवस्कामं पुरुत्मानम्। कण्वासो गात वाजिनम् ॥ ३८ ॥

गाथऽश्रवसम्। सत्ऽपतिम्। श्रवःऽकामम्। पुरुऽत्मानम्। कण्वासः। गात। वाजिनम् ॥ ३८ ॥

---

१. ख-ञ-त३-इ शृण्वे; घ-न-श-इति शृण्वे। २. ञ-त-न-श-यजमानः सत्सु। ३. ख-त२-भ-कारणभूतैः।

हे ᵛकण्वासः कण्वपुत्रा मेधातिथयः। पूर्ववद्बहुवचनमात्मनः संबोधनं च। हे कण्वस्य पुत्रा मेधातिथयः यूयं ᵛगाथश्रवसं गातव्ययशसं ᵛसत्पतिं सतां पालयितारं ᵛश्रवस्कामम्। श्रवःस्वन्नेषु हविःषु कामोऽभिलाषो यस्य तादृशम्। ᵛपुरुत्मानं[1] बह्वात्मानं[1] यद्वा पुरुषु बहुषु प्रदेशेष्वतन्तं सततं गच्छन्तं ᵛवाजिनं वेगवन्तमेवंगुणकमिन्द्रं ᵛगात गायत स्तुध्वम् ॥

य ऋते चिद्गाः पदेभ्यो दात्सखा नृभ्यः शचीवान्।
ये अस्मिन्काममश्रियन् ॥ ३९ ॥

यः। ऋते। चित्। गाः। पदेभ्यः। दात्। सखा। नृऽभ्यः। शचीऽवान्।
ये। अस्मिन्। कामम्। अश्रियन् ॥ ३९ ॥

पणिभिर्देवगवीष्वपहृतासु ᵛपदेभ्यः गतानां गवां मार्गे संलग्नेभ्योऽन्वेषणसाधनभूतेभ्यः ᵛऋते ᵛचित् ऋतेऽपि विनापि ᵛसखा मित्रभूतः ᵛशचीवान् कर्मवान् प्रशस्तकर्मा ᵛयः इन्द्रः ᵛनृभ्यः नेतृभ्यः देवेभ्यः ᵛगाः पणिभिरपहृता ᵛदात् पुनर्दत्तवान्। ᵛये देवाः ᵛअस्मिन् इन्द्रे ᵛकामम् अभिलाषम् ᵛअश्रियन् असेवन्त प्राप्नुवन्। तेभ्यो नृभ्य इत्यन्वयः। तमिन्द्रं गातेति पूर्वेण सहैकवाक्यता ॥

इत्था धीवन्तमद्रिवः काण्वं मेध्यातिथिम्। मेषो भूतो३ऽभि यन्नयः ॥ ४० ॥

इत्था। धीऽवन्तम्। अद्रिऽवः। काण्वम्। मेध्यऽअतिथिम्।
मेषः। भूतः। अभि। यन्। अयः ॥ ४० ॥

ᵛइत्था इत्थमनेनोक्तेन प्रकारेण ᵛधीवन्तं स्तुतिमन्तं ᵛकाण्वं कण्वपुत्रं ᵛमेध्यातिथिं यज्ञार्हातिथिमेतत्संज्ञमृषिं हे ᵛअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ᵛमेषो ᵛभूतः मेषरूपतां प्राप्तः ᵛअभि ᵛयन् अभिगच्छन्। य इत्यनुवर्तते। तद्योगाच्च तिङो निघाताभावः। यस्त्वम् ᵛअयः अगमयः तं त्वां स्तुम इत्यर्थः। 'मेधातिथेर्मेष' (तै. आ. १. १२. ३) इति सुब्रह्मण्यामन्त्रैकदेशस्य व्याख्यानरूपं ब्राह्मणं छन्दोगैरेवमाम्नायते— 'मेधातिथिं हि[2] काण्वायनिं मेषो भूत्वाजहार' (ष. ब्रा. १. १) इति। तदभिप्रायेणेयं स्तुतिः कृता ॥

शिक्षा विभिन्दो अस्मै चत्वार्ययुता ददत्। अष्टा परः सहस्रा ॥ ४१ ॥

शिक्ष। विभिन्दो इति विऽभिन्दो। अस्मै। चत्वारि। अयुता। ददत्।
अष्ट। परः। सहस्रा ॥ ४१ ॥

विभिन्दुनाम्नो राज्ञः सकाशाद्बहु धनं लब्ध्वा तदीयं दानमिदमादिकेन तृचेन प्रशंसति। हे ᵛविभिन्दो राजन् ᵛददत् दाता त्वम् ᵛअस्मै मह्यमृषये ᵛचत्वारि ᵛअयुता अयुतानि दशसहस्राणि चत्वारिंशत्सहस्राणि ᵛशिक्ष अशिक्षः दत्तवानसि। ᵛपरः परस्तात् ऊर्ध्वमपि अष्टसंख्याकानि ᵛसहस्रा सहस्राणि च दत्तवानसि ॥

उत सु त्ये पयोवृधा माकी रणस्य नप्त्या। जनित्वनाय मामहे ॥ ४२ ॥

उत। सु। त्ये इति। पयःऽवृधा। माकी इति। रणस्य। नप्त्या। जनिऽत्वनाय। ममहे ॥४२॥

---

१. ख-भ—पुरुत्मानं पुरुषात्मानं, ज्ञ-ज्ञ-त२-४—पुरुषात्मानं बह्वात्मानं, त३-न—पुरुषात्मानं। २. ख-न-भ-श—'हि' नास्ति; त३-ष.ब्रा.— ह।

ᐯउत अपि च ᐯसु सुष्ठु ᐯत्ये ते सर्वत्र प्रसिद्धे ᐯपयोवृधा पयस उदकस्य वर्धयित्र्यौ ᐯमाकी निर्मात्र्यौ भूतजातस्य ᐯरणस्य। स्तोतृनामैतत्। स्तोतुः ᐯनप्त्या नप्त्यौ न पातयित्र्यौ सर्वदानुग्रहशीले द्यावापृथिव्यौ ᐯजनित्वनाय पूर्वोक्तधनस्य जननाय प्रादुर्भावाय लाभाय ᐯममहे स्तुतवानस्मि। द्यावापृथिव्योः प्रसन्नयोरेवेदं दानं लभ्यते नान्यदेति दानमाहात्म्यप्रशंसाधिगन्तव्या ॥ ॥ २४ ॥

'पिबा सुतस्य' इति चतुर्विंशत्यृचं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेरार्षम्[1]। अयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः एकविंश्यनुष्टुब्द्वाविंशीत्रयोविंश्यौ गायत्र्यौ चतुर्विंशी बृहती। एताश्चतस्रः कुरयाणस्य[2] पुत्रस्य पाकस्थामनाम्नो राज्ञो[3] दानस्तुतिप्रतिपादिकाः। अतस्तद्देवताकाः। शिष्टा ऐन्द्र्यः। तथा चानुक्रान्तं—'पिब चतुर्विंशतिर्मेध्यातिथिः प्रागाथं त्वनुष्टुब्गायत्र्यौ बृहती चान्त्याः कौरयाणस्य पाकस्थाम्नो दानस्तुतिः' इति। महाव्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतौ दानस्तुतीर्विनेदं सूक्तं सप्तम्यष्टम्योश्चोद्धारः। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'पिबा सुतस्य रसिन इति विंशतेः सप्तमी चाष्टमी चोद्धरति' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति। ज्योतिष्टोमे निष्केवल्ये आद्यो रथन्तरसामप्रगाथः शंसनीयः। सूत्र्यते हि—'पिबा सुतस्य रसिन इति सामप्रगाथः' (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति। चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्येऽप्ययं प्रगाथः। सूत्र्यते हि—'उक्तो रथन्तरस्योभयं शृणवच्च न इति बृहतः' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति। एवमन्यत्रापि यदि रथन्तरं पृष्ठं भवति तत्र सर्वत्रायं प्रगाथो द्रष्टव्यः। पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'पिबा सुतस्य' इत्ययमैन्द्रः प्रगाथः। सूत्रितं च—'पिबा सुतस्य रसिनो देवंदेवं वोऽवसे' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति॥

पिबा॑ सु॒तस्य॑ र॒सिनो॒ मत्स्वा॑ न इन्द्र॒ गोम॑तः।
आ॒पिर्नो॑ बोधि सध॒माद्यो॑ वृ॒धे॒३॒॑ऽस्माँ अ॑वन्तु ते॒ धियः॑ ॥ १ ॥

पिब॑। सु॒तस्य॑। र॒सिनः॑। मत्स्व॑। नः॒। इ॒न्द्र॒। गोऽम॑तः।
आ॒पिः। नः॒। बो॒धि॒। स॒ध॒ऽमाद्यः॑। वृ॒धे। अ॒स्मान्। अ॒व॒न्तु॒। ते॒। धियः॑ ॥ १ ॥

हे ᐯइन्द्र ᐯरसिनः रसवतः ᐯगोमतः गोविकारैः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैर्युक्तस्य ᐯनः अस्मदीयस्य ᐯसुतस्य अभिषुतस्य। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। ईदृशं सोमं ᐯपिब। पीत्वा च ᐯमत्स्व तृप्तो भव। अपि च ᐯसधमाद्यः सह मादयितव्यः सहितैरस्माभिस्तर्पयितव्यस्त्वम् ᐯआपिः आपयिता बन्धुः सन् ᐯनः अस्माकं ᐯवृधे वर्धनाय ᐯबोधि बुध्यस्व। ᐯते त्वदीयाः ᐯधियः बुद्धयोऽनुग्रहात्मिकाः ᐯअस्मान् स्तोतॄन् ᐯअवन्तु रक्षन्तु ॥

भू॒याम॑ ते सुम॒तौ वा॒जिनो॑ व॒यं मा नः॑ स्तर॒भिमा॑तये।
अ॒स्माञ्चि॒त्राभि॑रवतादभि॒ष्टिभि॒रा नः॑ सु॒म्नेषु॑ यामय ॥ २ ॥

भू॒याम॑। ते॒। सु॒ऽम॒तौ। वा॒जिनः॑। व॒यम्। मा। नः॒। स्त॒रिति॑ स्तः। अ॒भिऽमा॑तये।
अ॒स्मान्। चि॒त्राभिः॑। अ॒व॒ता॒त्। अ॒भिष्टि॑ऽभिः। आ। नः॒। सु॒म्नेषु॑। य॒म॒य॒ ॥ २ ॥

हे इन्द्र ᐯते तव ᐯसुमतौ शोभनायां मतावनुग्रहबुद्धौ ᐯवाजिनः हविष्मन्तः ᐯवयं ᐯभूयाम वर्तमाना भवाम[4]। ᐯअभिमातये। अभिमन्यत इत्यभिमातिः शत्रुः। तस्मै तदर्थं ᐯनः अस्मान् ᐯमा ᐯस्तः मा हिंसीः। 'स्तृञ् हिंसायाम्'। माङि लुङि छान्दसश्च्लेर्लुक्। अपि तु ᐯअभिष्टिभिः अभ्येषणी-

१. त-श-मेधातिथे॰। २. ञ-त१-२-४-कुरयाणस्य। ३. ख-भ-यज्ञे। ४. ञ-त१-२-भवेम।

याभिः प्रार्थनीयाभिः चित्राभिः चायनीयाभिर्बहुविधाभिर्वा त्वदीयाभिरूतिभिः अस्मान् अवतात् अव रक्ष । तथा नः अस्मान् सुम्नेषु सुखेषु आ यामय आयतान् कुरु । सर्वदा सुखिन एव कुरु ॥

इमा उ त्वा पुरूवसो गिरो वर्धन्तु या मम ।
पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनूषत ॥ ३ ॥

इमाः । ॐ इति । त्वा । पुरुवसो इति पुरुऽवसो । गिरः । वर्धन्तु । याः । मम ।
पावकऽवर्णाः । शुचयः । विपःऽचितः । अभि । स्तोमैः । अनूषत ॥ ३ ॥

हे पुरूवसो बहुधनेन्द्र मम मदीयाः इमाः गिरः शस्त्ररूपा वाचः त्वा[1] त्वां वर्धन्तु वर्धयन्तु । तथा पावकवर्णाः अग्निसमानतेजस्काः अत एव शुचयः शुद्धाः विपश्चितः विद्वांस उद्गातारश्च स्तोमैः स्तोत्रैर्बहिष्पवमानादिभिः अभि अनूषत त्वामभिष्टुवन्ति । 'नू[2] स्तुतौ' । कुटादिः ॥

अयं सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः समुद्रइव पप्रथे ।
सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ ४ ॥

अयम् । सहस्रम् । ऋषिऽभिः । सहःऽकृतः । समुद्रःऽइव । पप्रथे ।
सत्यः । सः । अस्य । महिमा । गृणे । शवः । यज्ञेषु । विप्रऽराज्ये ॥ ४ ॥

अयम् इन्द्रः सहस्रं सहस्रसंख्याकैः ऋषिभिः अतीन्द्रियार्थदर्शिभिः स्तोतृभिः सहस्कृतः सहसा बलेन युक्तः कृतः । स्तुत्या हि देवताया बलं वर्धते । स चैवंभूतः सन् समुद्रइव उदधिरिव पप्रथे प्रथितो विस्तीर्णो बभूव । अस्य चेन्द्रस्य सत्यः अवितथः सः प्रसिद्धः महिमा महत्त्वं शवः बलं च यज्ञेषु यागेषु विप्रराज्ये । राज्ञः कर्म राज्यम् । विप्राणां स्तोतॄणां राज्ये स्तुतशस्त्रसंघे गृणे स्तूयते ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्ये ' इन्द्रमिद्देवतातये ' इति रैवतसामप्रगाथः शंसनीयः पृष्ठ्येऽहनि निष्केवल्ये त्वयं प्रगाथ. । सूत्र्यते हि—' इन्द्रमिद्देवतातय इतीतरेषां पृष्ठ्य एवैकैकमन्वहम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

इन्द्रमिद्देवतातय इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।
इन्द्रं समीके वनिनो हवामह इन्द्रं धनस्य सातये ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । इत् । देवऽतातये । इन्द्रम् । प्रऽयति । अध्वरे ।
इन्द्रम् । सम्ऽईके । वनिनः । हवामहे । इन्द्रम् । धनस्य । सातये ॥ ५ ॥

देवतातये । देवैः स्तोतृभिस्तायते विस्तार्यत इति देवतातिर्यज्ञः । तदर्थम् इन्द्रमित् देवेषु मध्य इन्द्रमेव आह्वयामहे । अध्वरे यज्ञे प्रयति प्रगच्छत्युपक्रान्ते सति इन्द्रं हवामहे । तथा समीके सम्यग्गते संपूर्णे च यागे वनिनः संभजमाना वयम् इन्द्रम् एवाह्वयामहे । यद्वा । समीकमिति संग्रामनाम । समीके संग्रामे इन्द्रमाह्वयामहे । धनस्य सातये लाभाय इन्द्रम् एवाह्वयामहे । अतः शीघ्रमिन्द्र आगच्छस्वित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

---

१. ख-ञ्ज-त-न-भ-श–' त्वा ' नास्ति । २. ञ्ज-त१-२–नु ।

इन्द्रो॑ म॒ह्ना रोद॑सी पप्रथ॒च्छव॒ इन्द्रः॒ सूर्य॑मरोचयत् ।
इन्द्रे॑ ह॒ विश्वा॒ भुव॑नानि येमिर॒ इन्द्रे॑ सुवा॒नास॒ इन्द॑वः ॥ ६ ॥

इन्द्रः॑ । म॒ह्ना । रोद॑सी॒ इति॑ । प॒प्र॒थ॒त् । शवः॑ । इन्द्रः॑ । सूर्य॑म् । अ॒रो॒च॒य॒त् ।
इन्द्रे॑ । ह॒ । विश्वा॑ । भुव॑नानि । ये॒मि॒रे॒ । इन्द्रे॑ । सु॒वा॒नासः॑ । इन्द॑वः ॥ ६ ॥

अयम् इन्द्रः शवः शवस आत्मीयस्य बलस्य मह्ना महिम्ना महत्त्वेन रोदसी द्यावापृथिव्यौ पप्रथत् अप्रथयत् विस्तारितवान् । तथा स्वर्भानुनावृतं सूर्यम् अयमेव इन्द्रः अरोचयत् अदीपयत् । तस्यासुरस्य वधेन प्रकाशितवान् । अपि च इन्द्रे ह अस्मिन्नेवेन्द्रे विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि येमिरे उपरमन्ते । इन्द्रेण नियम्यन्त इत्यर्थः । तथा सुवानासः सूयमाना अभिषूयमाणाः इन्दवः सोमाश्च अस्मिन्नेव इन्द्रे नियम्यन्ते अन्तर्भवन्तीत्यर्थः ॥

ज्योतिष्टोमो यदि रथन्तरपृष्ठस्तदा निष्केवल्ये 'अभि त्वा पूर्वपीतये' इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्र्यते हि–'अभि त्वा पूर्वपीतय इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । महाव्रतेऽपि[1] निष्केवल्ये दक्षिणपक्षेऽप्ययं प्रगाथः । सूत्रितं च–'अभि त्वा पूर्वपीतय इति रथन्तरस्य स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

अ॒भि त्वा॑ पू॒र्वपी॑तय॒ इन्द्र॒ स्तोमे॑भिरा॒यवः॑ ।
स॒मी॒ची॒नास॑ ऋ॒भवः॒ सम॑स्वरन्रु॒द्रा गृ॑णन्त॒ पूर्व्य॑म् ॥ ७ ॥

अ॒भि । त्वा॒ । पू॒र्वऽपी॑तये । इन्द्र॑ । स्तोमे॑भिः । आ॒यवः॑ ।
स॒म्ऽई॒ची॒नासः॑ । ऋ॒भवः॑ । सम् । अ॒स्व॒र॒न् । रु॒द्राः । गृ॒ण॒न्त॒ । पूर्व्य॑म् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र आयवः मनुष्याः स्तोतारः स्तोमेभिः स्तोत्रैस्त्वामभिष्टुवन्ति । किमर्थम् । पूर्वपीतये सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रथमत एव सोमस्य पानाय । सवनमुखे हि चमसगणैरिन्द्रस्यैव सोमो हूयते । तथा समीचीनासः संगताः ऋभवः । प्रथमवाचकेन शब्देन त्रयोऽप्युपलक्ष्यन्ते । ऋभुर्विभ्वा वाज इत्येते च समस्वरन् त्वामेव सम्यगस्तुवन् । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' । रुद्राः रुद्रापुत्रा मरुतश्च पूर्व्यं पुरातनं वृद्धं त्वामेव गृणन्त अभ्यस्तुवन् । वृत्रवधसमये 'प्रहर भगवो जहि वीरयस्व' इत्येवंरूपया वाचा त्वां स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥

अ॒स्येदिन्द्रो॑ वावृधे॒ वृष्ण्यं॒ शवो॒ मदे॑ सु॒तस्य॒ विष्ण॑वि ।
अ॒द्या तम॑स्य महि॒मान॑मा॒यवोऽनु॑ ष्टुवन्ति पू॒र्वथा॑ ॥ ८ ॥

अ॒स्य । इत् । इन्द्रः॑ । व॒वृ॒धे॒ । वृ॒ष्ण्य॑म् । शवः॑ । मदे॑ । सु॒तस्य॑ । विष्ण॑वि ।
अ॒द्य । तम् । अ॒स्य॒ । म॒हि॒मान॑म् । आ॒यवः॑ । अनु॑ । स्तु॒व॒न्ति॒ । पू॒र्वऽथा॑ ॥ ८ ॥

अस्येत् अस्यैव यजमानस्य वृष्ण्यं वृषत्वं वीर्यं शवः बलं च इन्द्रः वावृधे वर्धयति । सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पानेन विष्णवि कृत्स्नदेहस्य व्यापके मदे हर्षे सति तस्यैव यजमानस्य बलं वर्धयतीत्यर्थः । अद्य अस्मिन् काले अस्य इन्द्रस्य तम् उक्तगुणं महिमानं महत्त्वम् आयवः

---

१. झ-ञ-त१-२-४–महाव्रते ।

मनुष्याः ᵛअनु ᵛष्टुवन्ति। आनुपूर्व्येण स्तुवन्ति। ᵛपूर्वथा। पूर्वशब्दादिवार्थे 'प्रत्नपूर्व°' इत्यादिना थाल्प्रत्ययः। यथा पूर्वस्मिन् कालेऽस्तुवन् एवमिदानीमपि तेनैव क्रमेण स्तुवन्तीत्यर्थः॥

ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रे 'तत्त्वा यामि' इति प्रगाथोऽनुरूपः। सूत्रितं च—'तत्त्वा यामि सुवीर्यमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति। चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽप्ययं प्रगाथस्तस्यैवानुरूपः। सूत्रितं च—'तत्त्वा यामि सुवीर्यमभि प्र वः सुराधसम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति॥

तत्त्वा॑ यामि सु॒वीर्यं॒ तद्ब्रह्म॑ पू॒र्वचि॑त्तये।
येना॒ यति॑भ्यो॒ भृग॑वे॒ धने॑ हि॒ते येन॒ प्रस्क॑ण्व॒मावि॑थ॥ ९॥

तत्। त्वा॒। या॒मि॒। सु॒ऽवीर्य॑म्। तत्। ब्रह्म॑। पू॒र्वऽचि॑त्तये।
येन॑। यति॑ऽभ्यः। भृग॑वे। धने॑। हि॒ते। येन॑। प्रस्क॑ण्वम्। आवि॑थ॥ ९॥

हे इन्द्र ᵛतत् ᵛसुवीर्यं शोभनवीर्यं ᵛत्वा त्वां ᵛयामि याचामि। छान्दसो वर्णलोपः। तथा ᵛतत् ᵛब्रह्म परिवृढमन्नं ᵛपूर्वचित्तये पूर्वप्रज्ञानायान्येभ्यः पूर्वमेव लाभाय त्वां याचामि। ᵛधने ᵛहिते अभीष्टे सति ᵛयेन सुवीर्येण ᵛयतिभ्यः कर्मसूपरतेभ्योऽयष्टृभ्यो जनेभ्यः सकाशाद्धनमाहृत्य ᵛभृगवे महर्षये प्रयच्छसि। यद्वा। कर्मसु नियता अङ्गिरसो यतयः। तेषामर्थं धनं प्रयच्छसि। तादर्थ्ये चतुर्थी। ᵛयेन च ब्रह्मणा ᵛप्रस्कण्वं कण्वप्रभवं कण्वस्य पुत्रमृषिम् ᵛआविथ ररक्षिथ। तदुभयं याचामीत्यन्वयः॥

येना॑ समु॒द्रमसृ॑जो म॒हीर॒पस्तदि॑न्द्र॒ वृष्णि॑ ते॒ शवः॑।
स॒द्यः सो अ॑स्य महि॒मा न सं॒नशे॒ यं क्षो॒णीर॑नुचक्र॒दे॥ १०॥

येन॑। स॒मु॒द्रम्। असृ॑जः। म॒हीः। अ॒पः। तत्। इ॒न्द्र॒। वृष्णि॑। ते॒। शवः॑।
स॒द्यः। सः। अ॒स्य॒। म॒हि॒मा। न। स॒म्ऽनशे॑। यम्। क्षो॒णीः। अ॒नु॒ऽच॒क्र॒दे॥ १०॥

हे ᵛइन्द्र ᵛयेन आत्मीयेन[1] बलेन ᵛसमुद्रम् अब्धिं प्रति ᵛमहीः महतीः ᵛअपः उदकानि ᵛअसृजः व्यसृजः। महान् समुद्रो यावद्भिर्जलैः पूर्यते तावन्ति जलानि पुरा त्वं सृष्टवानित्यर्थः। ᵛते त्वदीयं ᵛतत् ᵛशवः बलं ᵛवृष्णि वर्षकम्। अभीष्टफलदमित्यर्थः। ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛसः ᵛमहिमा ᵛन ᵛसंनशे न सम्यगापनीयः[2]। परैरप्रधृष्य इत्यर्थः। नशेः कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः। ᵛयं महिमानं ᵛक्षोणीः क्षोणी पृथिवी ᵛअनुचक्रदे अनुगच्छति। क्रदिरत्र गत्यर्थः। यदधीना वर्तत इत्यर्थः॥ ॥२६॥

श॒ग्धी न॑ इन्द्र॒ यत्त्वा॑ र॒यिं यामि॑ सु॒वीर्य॑म्।
श॒ग्धि वाजा॑य प्रथ॒मं सिषा॑सते श॒ग्धि स्तोमा॑य पूर्व्य॥ ११॥

श॒ग्धि। नः॒। इ॒न्द्र॒। यत्। त्वा॒। र॒यिम्। यामि॑। सु॒ऽवीर्य॑म्।
श॒ग्धि। वाजा॑य। प्र॒थ॒मम्। सिसा॑सते। श॒ग्धि। स्तोमा॑य। पू॒र्व्य॒॥ ११॥

---

१. ख-त३-न-भ-अस्मदीयेन। २. ख-सम्यग्नासनीयः; ज्ञ-त१-२-४-न-भ-सम्यग्वापनीयः, त३-श-सम्यग्व्यापनीयः।

हे इन्द्र सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतम्। बहुव्रीहौ ‘ वीरवीर्यौ च ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। यत् रयिं धनं त्वां[1] यामि याचामि। छान्दसो वर्णलोपः। नः अस्मभ्यं तद्धनं शग्धि देहि। शकिरत्र दानार्थः। तस्मात् लोटि हौ छान्दसो विकरणस्य लुक्। ‘ हुझल्भ्य.° ’ इति हेर्धित्वम्। तथा सिषासते संभक्तुमिच्छते। सनतेः सनि ‘ सनीवन्तर्ध° ’ इति विकल्पनादिडभावे ‘ जनसनखनाम्°’ इत्यात्वम्। वाजाय। वाज इत्यन्ननाम। तेन च तद्वाल्लँक्ष्यते। हविष्मते यजमानाय प्रथमं सर्वेभ्यः पूर्वमेव शग्धि धनं प्रयच्छ। यद्वा वाजायेति द्वितीयार्थे चतुर्थी। कर्मभिस्त्वां संभक्तुमिच्छते जनाय प्रथमं वाजाय वाजमन्नं शग्धि देहि। पश्चात् स्तोमाय स्तोत्रे हे पूर्व्य पूर्वस्मिन् काले भव चिरंतनेन्द्र शग्धि देहि। स्तौतेः कर्तरि ‘ अर्तिस्तुसु° ’ इत्यादिना मन्प्रत्ययः ॥

शग्धी नो अस्य यद्ध पौरमाविथ धियं इन्द्र सिषासतः ।
शग्धि यथा रुशमं श्यावकं कृपमिन्द्र प्रावः स्वर्णरम् ॥ १२ ॥

शग्धि । नः । अस्य । यत् । ह । पौरम् । आविथ । धियः । इन्द्र । सिसासतः ।
शग्धि । यथा । रुशमम् । श्यावकम् । कृपम् । इन्द्र । प्र । आवः । स्वःऽनरम् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र धियः कर्माणि स्तोत्राणि वा सिषासतः संभक्तवतः नः अस्माकं संबन्धिनः अस्य यजमानस्य तद्धनं शग्धि प्रदेहि यद्ध येन खलु धनेन पौरम्। पुरुर्नाम राजा। तस्य पुत्रम् आविथ ररक्षिथ। अपि च हे इन्द्र रुशमं श्यावकं कृपं चैतन्नामकांस्त्रीन् राजर्षीन् यथा येन प्रकारेण प्रावः प्रारक्षः तथा स्वर्णरं सर्वस्य हविषो नेतारं प्रापयितारम्। यद्वा। स्वः स्वर्गं प्रति नेतव्यमिमं यजमानं शग्धि शक्तं कुरु। धनादिसंपत्त्या यागानुष्ठानाय यथा शक्तो भवति तथा कुर्वित्यर्थः। इन्द्र इत्यामन्त्रितस्य पादादित्वेनाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रे ‘ कन्नव्यः ’ इति कद्वत्प्रगाथ । सूत्रितं च— ‘ कन्नव्यो अतसीनां कदू न्वस्याकृतमिति कद्वन्तः प्रगाथाः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति। अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु तस्मिञ्छस्त्रे तस्यैवायं प्रगाथः। सूत्र्यते हि—‘ आरम्भणीयाः पर्यासान् कद्वतोऽहरहःशस्यानीति होत्रका द्वितीयादिष्वेव ’ (आश्व. श्रौ. ७. १) इति ॥

कन्नव्यो अतसीनां तुरो गृणीत मर्त्यः ।
नही न्वस्य महिमानमिन्द्रियं स्वर्गृणन्त आनशुः ॥ १३ ॥

कत् । नव्यः । अतसीनाम् । तुरः । गृणीत । मर्त्यः ।
नहि । नु । अस्य । महिमानम् । इन्द्रियम् । स्वः । गृणन्तः । आनशुः ॥ १३ ॥

अतसीनाम् अतन्तीनां सततगामिनीनां स्तुतीनां तुरः प्रेरयिता मर्त्यः मरणधर्मा नव्यः अभिनव इदानीतनः कत् को नाम स्तोता गृणीत इन्द्रं स्तुयात्। अल्पप्रज्ञैरिदानीतनैरिन्द्रः स्तोतुं न शक्यत[2] इत्यर्थः। ‘ गॄ शब्दे ’। क्रैयादिकः। ‘ प्वादीनां ह्रस्वः ’ इति ह्रस्वत्वम्। नु पुरा पूर्वस्मिन्नपि काले विद्यमानाः स्वः सर्वे गृणन्तः स्तोतारः। यद्वा। स्वः सुष्ठुरणीयं प्रासव्यमिन्द्रं गृणन्तः स्तुवन्तो जनाः। इन्द्रियम्। इन्द्रियमिन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रस्यैवासाधारणम्। अस्य इन्द्रस्य महिमानं महत्त्वं नहि आनशुः न खलु प्राप्नुवन्। अश्नोतेर्लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदम्। ‘ अत आदेः ’ इत्यभ्यासस्यात्वम्। ‘ अश्नोतेश्च ’ इति नुट्। ‘ हि च ’ इति निघातप्रतिषेधः ॥

---

१. झ-त१-२—त्वा त्वा। २. झ-त१-२-४—शक्य।

कदु स्तुवन्त ऋतयन्त देवत ऋषिः को विप्र ओहते ।
कदा हवं मघवन्निन्द्र सुन्वतः कदु स्तुवत आ गमः ॥ १४ ॥

कत् । ऊँ इति । स्तुवन्तः । ऋतऽयन्त । देवता । ऋषिः । कः । विप्रः । ओहते ।
कदा । हवम् । मघऽवन् । इन्द्र । सुन्वतः । कत् । ऊँ इति । स्तुवतः । आ । गमः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र Vस्तुवन्तः स्तोत्रं कुर्वन्तः Vकदु के खलु जनाः Vदेवता। 'देवात्तल्' इति स्वार्थिकस्तल्प्रत्ययः। व्यत्ययेन प्रथमा। देवं[1] त्वामुद्दिश्य[1] Vऋतयन्त ऋतं यज्ञमैच्छन्। त्वदीययागेच्छापि दुर्लभा दूरे त्वद्यागकथा। Vऋषिः द्रष्टा Vविप्रः मेधावी Vकः स्तोता Vओहते वहति। त्वां स्तुतीः प्रापयति। न कश्चिदपि त्वां स्तोतुं शक्नोतीत्यर्थः। यत एवमतः कारणात् हे Vमघवन् धनवन् Vइन्द्र अनुग्रहीत्रा त्वयैवागन्तव्यम्। स त्वं Vकदा कस्मिन् काले Vसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य Vहवम् आह्वानं प्रति Vआ Vगमः आगच्छः। Vकदु कदा च कस्मिंश्च काले Vस्तुवतः केवलं स्तोत्रं कुर्वतो यजमानस्य हवमाह्वानमा[2] गमः अभ्यगच्छः[3]। सुन्वतः स्तुवतः इत्युभयत्र 'शतुरनुमः°' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। गमेर्लुङि लृदित्वात् च्लेरङादेशः॥

ज्योतिष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रे 'उदु त्ये' इति प्रगाथोऽनुरूपानन्तर[4] शंसनीयः। सूत्रितं च—'उदु त्ये मधुमत्तमा इन्द्रः पूर्भित्' (आश्व. श्रौ. ५ १६) इति। चातुर्विंशिके माध्यंदिनसवने तस्मिन्नेव शस्त्रेऽयं प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः। सूत्रितं च—'उदु त्ये मधुमत्तमास्त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु' (आश्व श्रौ. ७. ४) इति॥

उदु त्ये मधुमत्तमा गिरः स्तोमास ईरते ।
सत्राजितो धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथाइव ॥ १५ ॥

उत् । ऊँ इति । त्ये । मधुमत्ऽतमाः । गिरः । स्तोमासः । ईरते ।
सत्राऽजितः । धनऽसाः । अक्षितऽऊतयः । वाजऽयन्तः । रथाःऽइव ॥ १५ ॥

Vत्ये ते प्रसिद्धाः Vमधुमत्तमाः अतिशयेन मधुराः Vगिरः अप्रगीताः शस्त्ररूपा वाचः Vस्तोमासः प्रगीतानि बहिष्पवमानादीनि स्तोत्राणि च Vउत् Vईरते। हे इन्द्र त्वामुद्दिश्य उद्गच्छन्ति। ऊर्ध्वं प्रसरन्ति। 'ईर गतौ'। आदादिकः[5]। तत्र दृष्टान्तः। Vसत्राजितः सहैव[6] शत्रून् जयन्तः अत एव Vधनसाः धनानि संभजन्तः। 'वन षण संभक्तौ'। 'जनसनखनक्रमगमो विट्'। 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यात्वम्। Vअक्षितोतयः। अक्षिताः क्षयरहिता ऊतयो रक्षा येषां ते तथोक्ताः। क्षियो भावे निष्ठा। 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति पर्युदासाद्दीर्घाभावः। अत एव 'क्षियो दीर्घात्' इति निष्ठानत्वाभावश्च। Vवाजयन्तः वाजमन्नमिच्छन्तः। क्यचि 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इतीत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः। एवंगुणविशिष्टाः Vरथाइव। ते यथा विविधमितस्ततः उत्तिष्ठन्ति तद्वदुदीरत इत्यर्थः॥ ॥२७॥

कण्वाइव भृगवः सूर्याइव विश्वमिद्धीतमानशुः ।
इन्द्रं स्तोमेभिर्महयन्त आयवः प्रियमेधासो अस्वरन् ॥ १६ ॥

---

१. ख-न-भ-देवतामु° । २. झ-°माह्वानं प्रत्या । ३. ज-प्रत्यागच्छः, श-अत्यगच्छः । ४. ख-प्रगाथो वैकल्पिकोनुरूपानंतर । ५. ख-झ-न-भ-श-अदादिकः । ६. ख-त३-न-भ-सदैव ।

कण्वाःऽइव । भृगवः । सूर्याःऽइव । विश्वम् । इत् । धीतम् । आनशुः ।
इन्द्रम् । स्तोमेभिः । महयन्तः । आयवः । प्रियऽमेधासः । अस्वरन् ॥ १६ ॥

कण्वाइव कण्वगोत्रोत्पन्ना ऋषय इव स्तुवन्तः भृगवः भृगुगोत्रोत्पन्ना ऋषयः धीतम् आध्यातं विश्वमित् व्याप्तं तमेवेन्द्रम् आनशुः व्यापुः । सूर्याइव । यथा सूर्यरश्मयः सर्वं जगद्व्याप्नुवन्ति तद्वत् । अपि च प्रियमेधासः प्रियप्रज्ञा एतत्संज्ञा वा आयवः मनुष्यास्तमेव इन्द्रं महयन्तः पूजयन्तः स्तोमेभिः स्तोत्रैः अस्वरन् अस्तुवन् । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' । भौवादिकः ॥

युक्ष्वा हि वृत्रहन्तम हरी इन्द्र परावतः ।
अर्वाचीनो मघवन्त्सोमपीतय उग्र ऋष्वेभिरा गहि ॥ १७ ॥

युक्ष्व । हि । वृत्रहन्ऽतम । हरी इति । इन्द्र । पराऽवतः ।
अर्वाचीनः । मघऽवन् । सोमऽपीतये । उग्रः । ऋष्वेभिः । आ । गहि ॥ १७ ॥

हे वृत्रहन्तम । वृत्रं हतवान् वृत्रहा । अतिशयेन हतवान् वृत्रहन्तमः । यथा पुनर्नोत्तिष्ठति तथा हतवानित्यर्थः । 'अनो नुट्' इति तमपो नुट् । हे तादृश इन्द्र हरी त्वदीयावश्वौ युक्ष्व । हिरवधारणे । आत्मीये रथे योजयैव । हे मघवन् धनवन् उग्रः उद्गूर्णस्त्वं सोमपीतये सोमपानार्थम् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अर्वाचीनः अस्मदभिमुखः ऋष्वेभिः ऋष्वैः दर्शनीयैर्मरुद्भिः सार्धं परावतः । दूरनामैतत् । दूरे वर्तमानाद्द्युलोकात् आ गहि आगच्छ । गमेर्लोटः सेर्हिः । छान्दसः शपो लुक् । 'अनुदात्तोपदेश°' इत्यनुनासिकलोपः । तस्य 'असिद्धवदत्रा भात्' इत्यसिद्धत्वात् हेर्लुगभावः ॥

इमे हि ते कारवो वावशुर्धिया विप्रासो मेधसातये ।
स त्वं नो मघवन्निन्द्र गिर्वणो वेनो न शृणुधी हवम् ॥ १८ ॥

इमे । हि । ते । कारवः । वावशुः । धिया । विप्रासः । मेधऽसातये ।
सः । त्वम् । नः । मघऽवन् । इन्द्र । गिर्वणः । वेनः । न । शृणुधि । हवम् ॥ १८ ॥

कारवः कर्मणां कर्तारः विप्रासः मेधाविनः इमे हि इमे खलु यजमानाः धिया स्तुत्या हे इन्द्र ते त्वां वावशुः पुनरस्तुवन् । 'वाशृ शब्दे' इत्यस्माद्यङ्लुगन्ताद्रूपमेतत् । यद्वा वावशुः पुनःपुनरकामयन्त । 'वश कान्तौ' । अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लिङि 'सिजभ्यस्त°' इति झेर्जुस् । बाहुलकोऽडभावः । लिटि वा तुजादित्वादभ्यासदीर्घत्वम् । 'हि च' इति निघातप्रतिषेधः । किमर्थम् । मेधसातये मेधस्य यागस्य संभजनार्थम् । सनतेः क्तिनि 'जनसनखनाम्°' इत्यात्वम् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे मघवन् धनवन् गिर्वणः गीर्भिर्वननीय नः अस्माकं हवं स्तोत्रं सर्वपूर्वोक्तगुणस्त्वं शृणुधि शृणु । बुध्यस्व । वेनो न । वेनतिः कान्तिकर्मा । यथा कान्तो जाताभिलाषः पुरुषः कामयितव्यमैकाग्र्येण शृणोति तद्वत् । 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यः°' इति हेर्धित्वम् । 'अन्येषामपि°' इति सांहितिको दीर्घः ॥

निरिन्द्र बृहतीभ्यो वृत्रं धनुभ्यो अस्फुरः ।
निरर्बुदस्य मृगयस्य मायिनो निः पर्वतस्य गा आजः ॥ १९ ॥

निः । इन्द्र । बृहतीभ्यः । वृत्रम् । धनुंऽभ्यः । अस्फुरः ।

निः । अर्बुदस्य । मृगयस्य । मायिनः । निः । पर्वतस्य । गाः । आजः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र वृत्रम् आवरकमसुरं बृहतीभ्यः महद्भ्यः । लिङ्गव्यत्ययः । धनुभ्यः धनुर्भ्यः कोदण्डेभ्यः । छान्दसो रेफलोपः । हेतौ पञ्चमी । महद्भिर्धनुर्भिर्हेतुभिः निः अस्फुरः । स्फुरतिर्वधकर्मा । निरवधीः । निःशेषेण हतवानसि । यद्वा । वृत्रमावरकं मेघं धनुभ्यः । धन्वन्ति गच्छन्तीति धनव आपः । महतीभ्योऽद्भ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । ईदृशीनामपां लाभार्थं निरवधीः । अपि च मायिनः मायाविनः अर्बुदस्य एतत्संज्ञकस्यासुरस्य मृगयस्य एतत्संज्ञकस्य च । उभयत्र कर्मणि षष्ठी । इमावप्यसुरौ निः अस्फुरः निःशेषेणावधीः । मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषु पाठात् 'व्रीह्यादिभ्यश्च' इति मत्वर्थीयो विनिः । तथा पर्वतस्य वलनाम्नासुरेण[1] गवामदर्शनाय निहितस्य गिरेः संबन्धिनीः गाः वलेनापहृताः निः आजः निरगमयः । 'अज गतिक्षेपणयोः' ॥

निरग्नयो रुरुचुर्निरु सूर्यो निः सोम इन्द्रियो रसः ।

निरन्तरिक्षादधमो महामहिं कृषे तदिन्द्र पौंस्यम् ॥ २० ॥

निः । अग्नयः । रुरुचुः । निः । ऊँ इति । सूर्यः । निः । सोमः । इन्द्रियः । रसः ।

निः । अन्तरिक्षात् । अधमः । महाम् । अहिम् । कृषे । तत् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ २० ॥

हे इन्द्र महां महान्तं कृत्स्नस्य जगतो व्यापकम् अहिम् आहननशीलं वृत्रं यदा त्वम् अन्तरिक्षात् आकाशात् निः अधमः निरगमयः । धमतिर्गतिकर्मा । तत् तदानीं पौंस्यं वृत्रहननहेतुभूतं[2] बलं कृषे कुरुषे पुरस्कुरुषे । करोतेश्छान्दसो विकरणस्य लुक् । अग्नयः च त्रिस्थानगताः निः रुरुचुः निःशेषेण दिदीपिरे । सूर्यः प्रेरक आदित्योऽपि निःशेषेण दिदीपे । इन्द्रियः इन्द्रेण सेव्यः रसः रसात्मकोऽमृतमय सोमः च निःशेषेण दिदीपे । अग्न्यादयः सर्वे पूर्वं वृत्रेणावृतत्वान्निष्प्रभाः सन्त इदानी तस्मिन्नावरके हते सम्यक् प्राकाशिषतेत्यर्थः ॥ ॥ २८ ॥

यं मे दुरिन्द्रो मरुतः पाकस्थामा कौरयाणः ।

विश्वेषां त्मना शोभिष्ठमुपेव दिवि धावमानम् ॥ २१ ॥

यम् । मे । दुः । इन्द्रः । मरुतः । पाकऽस्थामा । कौरयाणः ।

विश्वेषाम् । त्मना । शोभिष्ठम् । उपऽइव । दिवि । धावमानम् ॥ २१ ॥

इदमादिकेन चतुर्ऋचेन कुरयाणपुत्रात् पाकस्थामनाम्नो राज्ञो दानं लब्ध्वा[3] मेध्यातिथिस्तदीयं दानं स्तौति । यं यादृशं धनसंघं मे मह्यम् इन्द्रः मरुतः च दुः दत्तवन्तः तादृशमेव धनसमूहं कौरयाणः । शत्रून् प्रति युद्धाभिमुख्येन कृतं यानं हस्त्यश्वादिकं येनासौ कुरयाणः । तस्य पुत्रः कौरयाणः । पाकस्थामा । तिष्ठत्यनेनेति स्थाम बलम् । परिपक्वबलः । एतत्संज्ञो राजा मह्यं प्रादात् । ददातेर्लुङि 'गातिस्थ°' इति सिचो लुक् । अडभावश्छान्दसः । कीदृशं धनसंघम् । विश्वेषां सर्वेषां धनानां मध्ये त्मना आत्मना स्वत एव शोभिष्ठम् अतिशयेन शोभावन्तम् । 'मन्त्रेष्वाङ्यादेः°' इत्यात्मन आकारलोपः । शोभावच्छब्दादातिशायनिक इष्ठन् । 'विन्मतोर्लुक्' । 'यस्य°' इति लोपः ।

---

१. ख-घ-ज्ञ-त२-न-भ-श-बलनाम्ना° । २. ज-त३-वृत्रहननाय हेतुभूत । ३. ख-ज्ञ-न-भ-श-लब्धा ।

अतिशयेन शोभावत्त्वे दृष्टान्तः। ᵛदिवि आकाशे ᵛउपेव ᵛधावमानं प्रभाभिरुपेतं शीघ्रगामिनं सूर्यमिव। शोभावत्तममित्यर्थः॥

रोहि॑तं मे॒ पाक॑स्थामा सु॒धुरं॑ कक्ष्य॒प्राम्। अदा॑द्रा॒यो वि॒बोध॑नम्॥ २२॥

रोहि॑तम्। मे॒। पाक॑ऽस्थामा। सु॒ऽधुर॑म्। क॒क्ष्य॒ऽप्राम्। अदा॑त्। रा॒यः। वि॒ऽबोध॑नम्॥२२॥

ᵛपाकस्थामा राजा ᵛरोहितं लोहितवर्णं वृषभमश्वं वा ᵛमे मह्यम् ᵛअदात् दत्तवान्। कीदृशम्। ᵛसुधुरं शोभनधुरं शोभनवहनप्रदेशम्। 'ऋक्पूरब्धूः°' (पा. सू. ५. ४. ७४) इत्यकार. समासान्तः। 'क्रत्वादयश्च' इति बहुव्रीहावुत्तरपदाद्युदात्तत्वम्। ᵛकक्ष्यप्राम्। कक्ष्या कक्षयोः बाहुमूलयोः[1] बध्यमाना रज्जुः। तस्याः प्रातार पूरयितारम्। पीवरमित्यर्थः। 'प्रा पूरणे'। ᵛरायः धनस्य ᵛविबोधनं विशेषेण बोधकम्[2]। बहुधनप्राप्तिहेतुमित्यर्थः। 'ऊडिदम्°' इत्यादिना रायो विभक्तिरुदात्ता॥

यस्मा॑ अ॒न्ये दश॒ प्रति॒ धुरं॒ वह॑न्ति॒ वह्न॑यः। अस्तं॒ वयो॒ न तुग्र्य॑म्॥ २३॥

यस्मै॑। अ॒न्ये। दश॑। प्रति॑। धुर॑म्। वह॑न्ति। वह्न॑यः। अस्त॑म्। वयः॑। न। तु॒ग्र्य॑म्॥२३॥

पूर्वोक्त एवाश्वो विशेष्यते। ᵛयस्मै। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। यस्याश्वस्य वृषभस्य वा ᵛधुरं वोढव्यं युगधुरम् ᵛअन्ये प्रकृतादस्माद्विलक्षणा दशसंख्याकाः ᵛवह्नयः वोढारोऽश्वा बलीवर्दा वा प्रतिनिधयः सन्तो मां वोढुं ᵛवहन्ति बिभ्रति। बहूनामेकत्रवहने दृष्टान्तः। ᵛअस्तम्। अस्यते क्षिप्यते तस्मिन् पदार्थजातमित्यस्तं गृहम्। प्रति ᵛवयो ᵛन गन्तारोऽश्वा यथा ᵛतुग्र्यं तुग्रपुत्रं भुज्युं समुद्रतीराद्वहन् तद्वत्। तादृशमश्वं मह्यं प्रादादिति पूर्वस्यामृच्यन्वयः। भुज्योर्वहनं च 'नासत्या भुज्युमूहथुः' (ऋ. सं. १. ११६. ४) इत्यादाववगन्तव्यम्। यद्वा यस्मा इति कर्मणि चतुर्थी। यं रथमन्ये दशसंख्याका वह्नयो वोढारोऽश्वा धुरं वहनप्रदेशं प्रति गताः सन्तो वहन्ति तादृशं रथमपि मह्यं दत्तवानित्यर्थः॥

आ॒त्मा पि॒तुस्त॒नूर्वास॑ ओजो॒दा अ॒भ्यञ्ज॑नम्।
तु॒रीय॒मिद्रोहि॑तस्य॒ पाक॑स्थामानं भो॒जं दा॒तार॑मब्रवम्॥ २४॥

आ॒त्मा। पि॒तुः। त॒नूः। वास॑ः। ओ॒जः॒ऽदाः। अ॒भि॒ऽअञ्ज॑नम्।
तु॒रीय॑म्। इत्। रोहि॑तस्य। पाक॑ऽस्थामानम्। भो॒जम्। दा॒तार॑म्। अ॒ब्र॒व॒म्॥ २४॥

अयं पाकस्थामा ᵛआत्मा स्वयं ᵛपितुः जनकस्य ᵛतनूः तनयः। पिता यथा सन्मार्गवर्तितया प्रशस्त एवमयमपीत्यर्थः। तथा ᵛवासः वासयिता निवासयिता। वासयतेरौणादिकोऽसुन्। ᵛअभ्यञ्जनम् अभिव्यक्तं यथा भवति तथा ᵛओजोदाः ओजसो बलस्य दाता धारयिता वा। यद्वा। आत्मा सततगामी। पितुरित्यन्ननाम। व्याप्तमन्नं येन दत्तम्। तनूर्विस्तृतं वासो वस्त्रमभ्यञ्जनमभ्यञ्जनसाधनं घृततैलादिकं च येन दत्तम्। यश्चौजोदा बलस्य दाता। तं ᵛपाकस्थामानं ᵛतुरीयं स्वकीयप्रपितामहापेक्षया चतुर्थं यद्वा तुरीयं शत्रूणां तूर्वकं हिंसितारं ᵛभोजं शत्रूणां भोजयितारं ᵛरोहितस्य लोहितवर्णस्य पूर्वोक्तस्याश्वस्य ᵛदातारम् एवंगुणकं पाकस्थामानम् ᵛअब्रवम्। उक्तेन प्रकारेणास्तौषम्। ᵛइत् इति पूरकः॥ ॥ ३०॥

'यदिन्द्र' इत्येकविंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तं काण्वगोत्रस्य देवातिथेरार्षम्। 'वृक्षाश्चिन्मे' इत्येषा पुरउष्णिक् शिष्टास्त्वयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः। 'स्थूरं राधः' इत्यादिभिस्तिसृभिः कुरुङ्गदानस्य स्तूयमानत्वात्तास्तद्देवताकाः। तत्पूर्वाः पञ्चदश्याद्याश्चतस्रः पूषदेवताका इन्द्रदेवताका वा

1. ख-पार्श्वयोः। 2. त३-अवबोधकं; श-बाधकं।

शिष्टा ऐन्द्यः । तथा चानुक्रान्तं—' यदिन्द्र सैका देवातिथिस्तृचोऽन्त्यः पुरउष्णिगन्तः कुरुङ्गस्य दानस्तुतिस्तत्पूर्वाश्चतस्रः पौष्ण्यो वा ' इति । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतावाद्याश्चतुर्दशर्चः शंसनीयाः । तथैव पञ्चमारण्यके—' यदिन्द्र प्रागपागुदगिति चतुर्दश ' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र आद्यः प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्र्यते हि— ' यदिन्द्र प्रागपागुदग्यथा गौरो अपा कृतम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

यदिन्द्र प्रागपागुदङ् न्यग्वा हूयसे नृभिः ।
सिमा पुरू नृषूतो अस्यानवेऽसि प्रशर्ध तुर्वशे ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । प्राक् । अपाक् । उदक् । न्यक् । वा । हूयसे । नृऽभिः ।
सिम । पुरु । नृऽसूतः । असि । आनवे । असि । प्रऽशर्ध । तुर्वशे ॥ १ ॥

हे vइन्द्र vयत् यदि vप्राक् प्राच्यां दिशि वर्तमानैः । सप्तम्यन्ताद्दिक्छब्दाद्विहितस्यास्तातेः ' अञ्चेर्लुक् ' (पा. सू. ५. ३. ३०) इति लुक् । vअपाक् प्रतीच्यां दिशि वर्तमानैः । यदि वा vउदक् उदीच्यां दिशि वर्तमानैः । यत् vवा vन्यक् नीच्यां दिशि अधस्ताद्वर्तमानैः । ' न्यधी च ' इति नेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ' उदात्तस्वरितयोर्यणः° ' इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । एवंभूतैः vनृभिः स्तोतृभिस्त्वं vहूयसे स्वस्वकार्याय आहूयसे हे vसिम श्रेष्ठेन्द्र । ' सिम इति वै श्रेष्ठमाचक्षते ' इति वाजसनेयकम् । यद्यप्येवं बहुभिराहूयसे तथापि vआनवे । अनुर्नाम राजा । तस्य पुत्रे[1] राजर्षौ[1] vपुरु बहुलं vनृषूतः नृभिस्तदीयैः स्तोतृभिः प्रेरितः vअसि भवसि । राज्ञो हितकरणे त्वां स्तोतारः प्रेरयन्तीत्यर्थः । ' षू प्रेरणे ' । अस्मात् कर्मणि निष्ठा । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपि च हे vप्रशर्ध प्रकर्षेण शर्धयितरभिभवितरिन्द्र vतुर्वशे एतत्संज्ञे च राजनि नृषूतः vअसि नृभिः प्रेरितो भवसि ॥

यद्वा रुमे रुशमे श्यावके कृप इन्द्र मादयसे सचा ।
कण्वासस्त्वा ब्रह्मभिः स्तोमवाहस इन्द्रा यच्छन्त्या गहि ॥ २ ॥

यत् । वा । रुमे । रुशमे । श्यावके । कृपे । इन्द्र । मादयसे । सचा ।
कण्वासः । त्वा । ब्रह्मऽभिः । स्तोमऽवाहसः । इन्द्र । आ । यच्छन्ति । आ । गहि ॥ २ ॥

vयद्वा यद्यपि रुमादिषु चतुर्षु राजसु हे vइन्द्र त्वं vसचा सह vमादयसे माद्यसि तथापि vस्तोमवाहसः स्तोमानां स्तोत्राणां वोढारः vकण्वासः कण्वगोत्रा ऋषयः vब्रह्मभिः परिवृढैर्मन्त्रैर्हविर्भिर्वा हे vइन्द्र त्वाम् vआ vयच्छन्ति आगमयन्ति । यद्वा । द्वितीयार्थे तृतीया । ब्रह्मभिर्ब्रह्माणि हवींष्याभिमुख्येन प्रयच्छन्ति ददति । ' दाण् दाने ' । ' पाघ्रा° ' इत्यादिना यच्छादेशः । अतस्त्वम् vआ vगहि शीघ्रमागच्छ । गमेर्लोटि छान्दसः शपो लुक् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ' यथा ' इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च— ' यथा गौरो अपा कृतमित्यच्छावाकस्य ' (आश्व. श्रौ. ७ ४) इति ॥

यथा गौरो अपा कृतं तृष्यन्नेत्यवेरिणम् ।
आपित्वे नः प्रपित्वे तूयमा गहि कण्वेषु सु सचा पिब ॥ ३ ॥

१. ख१–पुत्रै राजर्षिभिः ।

यथा । गौरः । अपा । कृतम् । तृष्यन् । एति । अव । इरिणम् ।
आऽपित्वे । नः । प्रऽपित्वे । तूयम् । आ । गहि । कण्वेषु । सु । सचा । पिब ॥ ३ ॥

गौरः गौरमृगः तृष्यन् पिपासन् अपा अद्भिरुदकैः। व्यत्ययेनैकवचनम्। 'ऊडिदम्०' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्। कृतं संपूर्णं कृतम् इरिणं निस्तृणं तटाकदेशं यथा येन प्रकारेण अव एति अवगच्छति। अवशब्दोऽभिशब्दस्यार्थे। अभिमुखः सन् शीघ्रं गच्छति तथा आपित्वे बन्धुत्वे प्रपित्वे[1] प्राप्ते सति हे इन्द्र त्वं नः अस्मान् तूयम्। क्षिप्रनामैतत्। शीघ्रम् आ गहि आगच्छ। आगत्य च कण्वेषु कण्वपुत्रेष्वस्मासु सचा सहैकयत्नेनैव विद्यमानं सर्वं सोमं सु सुष्ठु पिब ॥

मन्दन्तु त्वा मघवन्निन्द्रेन्दवो राधोदेयाय सुन्वते ।
आमुष्या सोममपिबश्चमू सुतं ज्येष्ठं तद्दधिषे सहः ॥ ४ ॥

मन्दन्तु । त्वा । मघऽवन् । इन्द्र । इन्दवः । राधःऽदेयाय । सुन्वते ।
आऽमुष्य । सोमम् । अपिबः । चमू इति । सुतम् । ज्येष्ठम् । तत् । दधिषे । सहः ॥ ४ ॥

हे मघवन् धनवन् इन्द्र इन्दवः क्लेदनाः सोमास्त्वां मन्दन्तु मादयन्तु हर्षयन्तु। मदेर्व्यत्ययेन[2] परस्मैपदम्। किमर्थम्। सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय राधोदेयाय राधसो धनस्य दानार्थम्। ददातेः 'अचो यत्' इति भावे यत्। 'ईद्यति' इतीकारः। 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तत्वे[3] कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। 'शतुरनुमः०' इति सुन्वच्छब्दात् परा विभक्तिरुदात्ता। अपि च त्वं सोमम् आमुष्य आमोषणं कृत्वा अदत्तमपि बलादपहृत्य अपिबः पीतवानसि। 'स यज्ञवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्' (तै. सं. २. ४. १२. १) इति श्रुतेः। कीदृशं सोमम्। चमू चम्वोरधिषवणफलकयोः सुतम् अभिषुतम्। यद्वा चमूभ्यां चमसाभ्यां होतुर्मैत्रावरुणस्य च संबन्धिभ्यां संस्कृताभिर्वसतीवरीभिः सुतमभिषुतम्। यस्मादेवं तत् तस्मात् कारणात् ज्येष्ठं प्रशस्यतमं वृद्धतमं वा सहः बलं दधिषे हे इन्द्र त्वं धारयसि। अतो मदीया अपि सोमास्त्वां मादयन्त्विति प्रार्थ्यते ॥

प्र चक्रे सहसा सहो बभञ्ज मन्युमोजसा ।
विश्वे त इन्द्र पृतनायवो यहो नि वृक्षाइव येमिरे ॥ ५ ॥

प्र । चक्रे । सहसा । सहः । बभञ्ज । मन्युम् । ओजसा ।
विश्वे । ते । इन्द्र । पृतनाऽयवः । यहो इति । नि । वृक्षाःऽइव । येमिरे ॥ ५ ॥

स इन्द्रः सहसा आत्मीयेनाभिभवेन वीर्यकर्मणा सहः शत्रूणामभिभवनं प्र चक्रे प्रकर्षेण कृतवान्। तथा ओजसा बलेन मन्युं परकीयं क्रोधं बभञ्ज भग्नवान्। उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः। हे यहो। महन्नामैतत्। हे महन् इन्द्र विश्वे सर्वे पृतनायवः युद्धकामाः शत्रवः ते त्वया वृक्षाइव महीरुहा इव नि येमिरे नियता आसन्। यथा वृक्षा निश्चलास्तिष्ठन्ति तद्वन्निर्व्यापारा अभूवन्नित्यर्थः ॥ ॥ ३० ॥

सहस्रेणेव सचते यवीयुधा यस्त आनळुपस्तुतिम् ।
पुत्रं प्रावर्गं कृणुते सुवीर्ये दाश्नोति नमउक्तिभिः ॥ ६ ॥

---

१. ख-झ-न-भ-'प्रपित्वे' नास्ति। २. ख-झ-त३-न-भ-मंदेर्व्य०। ३. त-इत्याद्युदात्तत्वात्।

सहस्रेणऽइव । सचते । यविऽयुधा । यः । ते । आनट् । उपऽस्तुतिम् ।
पुत्रम् । प्रावर्गम् । कृणुते । सुऽवीर्ये । दाश्नोति । नमउक्तिऽभिः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ^v^ते तव ^v^उपस्तुतिं स्तोत्रं ^v^यः पुरुषः ^v^आनट् प्राप्नोति त्वां प्रापयति । अश्नोतेर्लिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम्[1] । - - - ^v^सचते समवैति । 'षच समवाये' । ^v^सहस्रेणेव यथा सहस्रसंख्येन बलेन तथेत्यर्थः । यश्च यजमानः ^v^नमउक्तिभिः नमस्कारवचनैः स्तोत्रैः सार्धं ^v^दाश्नोति हवींषि तुभ्यं ददाति । 'दाश्ट दाने' । स यजमानः ^v^सुवीर्ये शोभनवीर्ययुक्ते संग्रामे ^v^प्रावर्गं प्रकर्षेण शत्रूणां वर्जयितारं ^v^पुत्रं ^v^कृणुते करोति उत्पादयति । त्वत्प्रसादाल्लभत इत्यर्थः । प्रपूर्वाद्वृजेः 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्तरि घञ् । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये°' (पा. सू. ६. ३. १२२) इति दीर्घः । थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । सुवीर्यं इत्येतत् पुत्रस्य विशेषणम् । द्वितीयार्थे सप्तमी । शोभनवीर्यं पुत्रम् । बहुव्रीहौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

मा भेम मा श्रमिष्मोग्रस्य सख्ये तव ।
महत्ते वृष्णो अभिचक्ष्यं कृतं पश्येम तुर्वशं यदुम् ॥ ७ ॥

मा । भेम । मा । श्रमिष्म । उग्रस्य । सख्ये । तव ।
महत् । ते । वृष्णः । अभिऽचक्ष्यम् । कृतम् । पश्येम । तुर्वशम् । यदुम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ^v^उग्रस्य उद्गूर्णबलस्य ^v^तव ^v^सख्ये सखित्वे सति वयं ^v^मा ^v^भेम मा भैष्म । कुतश्चिदपि शत्रोर्भीता मा भूम । ^v^मा ^v^श्रमिष्म श्रान्ताः पीडिताश्च मा भूम । ^v^वृष्णः कामानां वर्षितुः ^v^ते तव संबन्धि ^v^महत् प्रभूतं ^v^कृतं वृत्रवधादिलक्षणं कर्म ^v^अभिचक्ष्यम् अभितः ख्यापनीयं स्तोतव्यम् । अतो महानुभावस्य तव सख्यं प्राप्तानां भीतिश्रमौ न जायेते इत्यर्थः । तत् कथमवगम्यत इति चेदुच्यते । ^v^तुर्वशम् एतत्संज्ञं राजर्षिं ^v^यदुम् एतत्संज्ञं च त्वत्प्रसादात् सुखेन जीवन्तौ ^v^पश्येम दृष्टवन्तः खलु वयम् । अतः कारणात् त्वत्सख्यं प्राप्तस्य भयादिकं न जायत इत्येतदुपपन्नमित्यर्थः ॥

सव्यामनु स्फिग्यं वावसे वृषा न दानो अस्य रोषति ।
मध्वा संपृक्ताः सारघेण धेनवस्तूयमेहि द्रवा पिब ॥ ८ ॥

सव्याम् । अनु । स्फिग्यम् । ववसे । वृषा । न । दानः । अस्य । रोषति ।
मध्वा । सम्ऽपृक्ताः । सारघेण । धेनवः । तूयम् । आ । इहि । द्रव । पिब ॥ ८ ॥

^v^वृषा कामानां वर्षितेन्द्रः ^v^सव्यां दक्षिणेतरां ^v^स्फिग्यं कटिप्रदेशम् ^v^अनु । तृतीयार्थेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । सव्यया स्फिग्या शरीरैकदेशेनैव ^v^ववसे वस्ते । सर्वभूतजातमाच्छादयति । स्वयं कृत्स्नं जगदतीत्य वर्तत इत्यर्थः । निगमान्तरं च भवति—'यदन्यया स्फिग्या क्षामवस्थाः' (ऋ. सं. ३. ३२. ११) इति । अपि च ^v^दानः अवखण्डयिता । 'दाप्[2] अवखण्डने' । पचाद्यच् । स च ^v^अस्य इममिन्द्रं ^v^न ^v^रोषति न हिनस्ति । 'रिष[3] रुष[3] हिंसायाम्' । इन्द्रं हिंसितुं शक्तः कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः । यद्वा । दानो हविषां दाता यजमानश्चास्येन्द्रस्य न रोषति रोषं न जनयति । सर्वदा हविर्भिः परिचरतीत्यर्थः । उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । ^v^सारघेण । सरघा मधुमक्षिका ।

---

१. ख-ङ्म-त३-४-न-भ–'परस्मैपदं' नास्ति । २ ख-ङ्म–दो; भ-दा । ३. ख–रुष रिष ।

तत्संबन्धिना vमध्वा मधुना । लुप्तोपममेतत् । मधुनेव रसवता क्षीरादिना श्रयणद्रव्येण vसंपृक्ताः संसृष्टाः संस्कृताः vधेनवः धेनुवत् प्रीतिजनका अस्मदीयाः सोमा. । यद्वा । धिवेः प्रीणनार्थाद्धेनवः । प्रीणयितार इत्यर्थः । अथवा । 'धेट् पाने' । 'धेट इच्च' इत्यौणादिको नुप्रत्ययः । तत्संनियोगेन इकारान्तादेशश्च । पातव्याः सोमा इत्यर्थः । यत एवमतः कारणात् हे इन्द्र vतूयं क्षिप्रम् vएहि अस्मत्समीपमागच्छ । आगत्य च vद्रव । सोमा यस्मिन्नुत्तरवेदिलक्षणे स्थाने हूयन्ते[1] तं देशं शीघ्रं गच्छ । 'द्रु गतौ' इति धातुः । 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति सांहितिको दीर्घः । तदनन्तरमध्वर्युणा दत्तं सोमं vपिब । तेन सोमेन सम्यक् स्वोदरं पूरयेत्यर्थः ॥

अश्वी रथी सुरूप इद्गोमाँ इदिन्द्र ते सखा ।
श्वात्रभाजा वयसा सचते सदा चन्द्रो याति सभामुप ॥ ९ ॥

अश्वी । रथी । सुऽरूपः । इत् । गोऽमान् । इत् । इन्द्र । ते । सखा ।
श्वात्रऽभाजा । वयसा । सचते । सदा । चन्द्रः । याति । सभाम् । उप ॥ ९ ॥

हे vइन्द्र vते तव vसखा मित्रभूतः पुरुषोऽश्व्यादिगुणविशिष्ट एव भवति । इच्छब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । vअश्वी इत् बहुभिरश्वैरुपेत एव भवति । न कदाचिदश्वैर्वियुज्यते । vरथी रथवानेव स भवति । vसुरूप vइत् शोभनरूपः शोभनावयव एव स भवति । vगोमाँ vइत् बह्वीभिर्गोभिर्युक्त एव स भवति । न कदाचिदेतैर्वियुज्यत इत्यर्थः । अपि च vश्वात्रभाजा । 'श्वात्रम्' इति धननाम । आशु अतनीयं शीघ्रं प्राप्तव्यं शोभनं धनं संभजता ईदृग्धनसंयुक्तेन vवयसा । अन्ननामैतत् । अन्नेन स सर्वदा vसचते समवैति । संगच्छते । 'षच समवाये' । अत एव vचन्द्रः सर्वेषामाह्लादकः सन् vसभां जनसंसदम् vउप vयाति उपगच्छति ॥

ऋश्यो न तृष्यन्नवपानमा गहि पिबा सोमं वशाँ अनु ।
निमेघमानो मघवन्दिवेदिव ओजिष्ठं दधिषे सहः ॥ १० ॥

ऋश्यः । न । तृष्यन् । अवऽपानम् । आ । गहि । पिब । सोमम् । वशान् । अनु ।
निऽमेघमानः । मघऽवन् । दिवेऽदिवे । ओजिष्ठम् । दधिषे । सहः ॥ १० ॥

हे इन्द्र vऋश्यो vन ऋश्याख्यो मृग इव vतृष्यन् पिपासंस्त्वम् vअवपानम् अवनीतं ग्रहचमसादिषु पात्रेष्वानीतं पातव्यं सोमम् vआ vगहि अभिगच्छ । गत्वा च तमस्मदीयं vसोमं vवशाँ vअनु अनुकामं यथाकामं vपिब । यावता पीतेन पर्याप्तिर्जायते तावता सोमेन स्वोदरं पूरयेत्यर्थः । अत एव सोमपानात् प्राप्तबलस्त्वं vदिवेदिवे प्रतिदिवसं vनिमेघमानः न्यञ्च्यवाङ्मुखानि वृष्ट्युदकानि सिञ्चन् हे vमघवन् इन्द्र vओजिष्ठम् ओजस्वितममुद्गूर्णतमं vसहः बलं vदधिषे धारयसि । ओजस्विशब्दादिष्ठनि 'विन्मतोर्लुक्' इति विनो लुक् । 'टेः' इति टिलोपः ॥ ॥ ३१ ॥

अध्वर्यो द्रावया त्वं सोममिन्द्रः पिपासति ।
उप नूनं युयुजे वृषणा हरी आ च जगाम वृत्रहा ॥ ११ ॥

अध्वर्यो इति । द्रवय । त्वम् । सोमम् । इन्द्रः । पिपासति ।
उप । नूनम् । युयुजे । वृषणा । हरी इति । आ । च । जगाम । वृत्रऽहा ॥ ११ ॥

१. त—वर्तन्ते ।

हे ᵛअध्वर्यो अध्वरस्य नेतः ᵛत्वं ᵛसोमं ᵛद्रावय। उत्तरवेदिलक्षणं स्थानं प्रापय। यद्वा। रसात्मना द्रवणशीलं कुरु। अभिषुणिवत्यर्थः। किं कारणमिति चेत्। ᵛइन्द्रः ᵛपिपासति इमं सोमं पातुमिच्छति। त्वयैतत् कथमवगतमिति चेत् तत्राह। ᵛवृषणा वर्षितारौ युवानौ वा ᵛहरी अश्वौ ᵛनूनम् अद्य ᵛयुयुजे। उपगम्य सारथिर्योजितवान् रथे। ᵛवृत्रहा वृत्रस्य हन्तेन्द्रः ᵛच ᵛआ ᵛजगाम आगतवान् ॥

स्वयं चित्स मन्यते दाशुरिर्जनो यत्रा सोमस्य तृम्पसि।
इदं ते अन्नं युज्यं समुक्षितं तस्येहि प्र द्रवा पिब ॥ १२ ॥

स्वयम्। चित्। सः। मन्यते। दाशुरिः। जनः। यत्र। सोमस्य। तृम्पसि।
इदम्। ते। अन्नम्। युज्यम्। सम्ऽउक्षितम्। तस्य। आ। इहि। प्र। द्रव। पिब ॥१२॥

ᵛदाशुरिः दाश्वान्। दाशतेरौणादिक उरिन्। हविषां दाता ᵛसः यजमानलक्षणो ᵛजनः ᵛस्वयं ᵛचित् स्वयमेव आत्मनैव ᵛमन्यते सर्वं जानाति। परायत्तप्रज्ञो न भवतीत्यर्थः। ᵛयत्र यस्मिन् जने ᵛसोमस्य पानेन हे इन्द्र त्वं ᵛतृम्पसि तृप्यसि। ' तृप तृम्प तृप्तौ '। तौदादिकः। ' शे तृम्फादीनाम् ' (पा. सू. ७. १. ५९.१) इति नुम्। ᵛते त्वदीयं ᵛयुज्यं योग्यम् ᵛइदम् अस्मदीयं सोमलक्षणम् ᵛअन्नं ᵛसमुक्षितं सम्यक् पात्रेष्वासिक्तम्। ' उक्ष सेचने '। कर्मणि निष्ठा। ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्। अतस्तं तादृशं सोमम् ᵛएहि अभिगच्छ। ᵛप्र ᵛद्रव शीघ्रं प्राप्नुहि। तदनन्तरं ᵛपिब पानं कुरु ॥

रथेष्ठायाध्वर्यवः सोममिन्द्राय सोतन।
अधि ब्रध्नस्याद्रयो वि चक्षते सुन्वन्तो दाश्वध्वरम् ॥ १३ ॥

रथेऽस्थाय। अध्वर्यवः। सोमम्। इन्द्राय। सोतन।
अधि। ब्रध्नस्य। अद्रयः। वि। चक्षते। सुन्वन्तः। दाशुऽअध्वरम् ॥ १३ ॥

ᵛरथेष्ठाय। रथे तिष्ठतीति रथेष्ठः। ' सुपि स्थः ' इति कप्रत्ययः। ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति सप्तम्या अलुक्। एवंलक्षणाय ᵛइन्द्राय हे ᵛअध्वर्यवः ᵛसोमं ᵛसोतन अभिषुणुत। ' षुञ् अभिषवे '। ' तप्तनप्तनथनाश्च ' इति तनबादेशः। ᵛब्रध्नस्य बुध्नस्य मूलस्याभिषवार्थं चर्मणि स्थापितस्योपराख्यस्य विस्तृतस्याश्मनः ᵛअधि उपरि ᵛअद्रयः अन्ये ग्रावाणश्चतसृषु दिक्षु वर्तमानाः ᵛदाश्वध्वरं दाशोर्दातुर्यजमानस्य अध्वरो यागो येन[1] निष्पद्यते तादृशं सोमं ᵛसुन्वन्तः ऋत्विग्भिरपेक्षं स्वयमेवाभिषुण्वन्तः ᵛवि ᵛचक्षते विशेषेण प्रकाशन्ते। सोमाभिषवेऽतिशयेनानुकूला वर्तन्त इत्यर्थः। अथवाद्रयस्तैरद्रिभिर्हे अध्वर्यवः सोममभिषुणुतेति योज्यम् ॥

उप ब्रध्नं वावाता वृषणा हरी इन्द्रमपसु वक्षतः।
अर्वाञ्चं त्वा सप्तयोऽध्वरश्रियो वहन्तु सवनेदुप ॥ १४ ॥

उप। ब्रध्नम्। ववाता। वृषणा। हरी इति। इन्द्रम्। अपऽसु। वक्षतः।
अर्वाञ्चम्। त्वा। सप्तयः। अध्वरऽश्रियः। वहन्तु। सवना। इत्। उप ॥ १४ ॥

---

१. ख–योना; श–तथा।

Vब्रध्नम् अन्तरिक्षं Vवावाता[1] संभक्तवन्तौ। वनतेर्निष्ठायां छान्दसं द्विर्वचनमिडभाव आत्वं धातुस्वरश्च। 'अन्येषामपि दृश्यते' इति सांहितिकोऽभ्यासदीर्घः। यद्वा। वावाता पुनः पुनर्गच्छन्तौ। 'वा गतिगन्धनयोः'। अस्माद्यङ्लुगन्तात् कर्तरि निष्ठा। Vवृषणा वृषणौ सेक्तारौ Vहरी हरणशीलावश्वौ उक्तगुणौ[2] सन्तौ Vअपसु अस्मदीयेषु कर्मसु। अपस्शब्दः सकारान्तः कर्मवचनः। 'पीवोपवसनानां छन्दसि लोपो वक्तव्यः' (पा. म. ६. ३. १०९ ६) इतीह सकारो लुप्यते। तत्रेमम् Vइन्द्रम् Vउप Vवक्षत उपवहतामुपानयताम्। वहतेर्लेट्यडागमः। 'सिब्बहुलम्°' इति सिप्। अपि च Vअध्वरश्रियः अध्वरं सेवमानाः Vसप्तयः सर्पणशीला अन्येऽपि त्वदीया अश्वाः Vसवना सवनानि प्रातःसवनादीन्यस्मद्यागसंबन्धीनि प्रति हे इन्द्र त्वाम् Vअर्वाञ्चम् अभिमुखम् Vउप Vवहन्तु उपगमयन्तु। Vइत् इति पूरकः॥

प्र पूषणं वृणीमहे युज्याय पुरूवसुम्।
स शक्र शिक्ष पुरुहूत नो धिया तुजे राये विमोचन॥ १५॥

प्र। पूषणम्। वृणीमहे। युज्याय। पुरुऽवसुम्।
सः। शक्र। शिक्ष। पुरुऽहूत। नः। धिया। तुजे। राये। विऽमोचन॥ १५॥

इदमाद्यासु चतसृषु पूषण इन्द्रस्य च लिङ्गसद्भावादेता उभयथा व्याख्यायन्ते। Vपुरूवसुं बहुधनं Vपूषणं पोषकमिन्द्रं यद्वैतत्संज्ञं देवं Vप्र Vवृणीमहे प्रकर्षेण संभजामहे। किमर्थम्। Vयुज्याय। युङ्क्त इति युङ् सखा। तस्य भावाय। सखित्वायेत्यर्थः। हे Vशक्र शक्त Vपुरुहूत बहुभिराहूत हे Vविमोचन पापाद्विमोचयितरिन्द्र पूषन् वा Vसः त्वं Vनः अस्मान् Vधिया आत्मीयया बुद्ध्या Vशिक्ष शक्तान् कर्तुमिच्छ। किमर्थम्। Vराये धनाय धनप्राप्त्यर्थं Vतुजे शत्रूंस्तोजयितुं हिंसितुम्। 'तुज हिंसायाम्'। अस्मात् कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः। यद्वा। राये इति 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। जातावेकवचनम्। रायो धनानि धिया स्तुत्या प्रीतः सन्नोऽस्मभ्यं शिक्ष देहि। शिक्षतिर्दानकर्मा। 'ऊडिदम्°' इति रायो विभक्तिरुदात्ता॥ ॥ ३२॥

सं नः शिशीहि भुरिजोरिव क्षुरं रास्व रायो विमोचन।
त्वे तन्नः सुवेदमुस्रियं वसु यं त्वं हिनोषि मर्त्यम्॥ १६॥

सम्। नः। शिशीहि। भुरिजोःऽइव। क्षुरम्। रास्व। रायः। विऽमोचन।
त्वे इति। तत्। नः। सुऽवेदम्। उस्रियम्। वसु। यम्। त्वम्। हिनोषि। मर्त्यम्॥ १६॥

हे इन्द्र पूषन् वा Vनः अस्मान् Vसं Vशिशीहि सम्यक् निश्य[3] तीक्ष्णबुद्धीन् कुरु। Vभुरिजोरिव। बाहुनामैतत्। नापितस्य बाह्वोरिव[4] स्थितं Vक्षुरम् इव। अपि च हे Vविमोचन पापाद्विमोचन पापाद्विमोचयितः Vरायः धनानि Vरास्व अस्मभ्यं देहि। 'रा दाने'। तत् कस्य हेतोः। Vत्वे त्वयि खलु Vउस्रियम्। उस्रा गावः। तत्संबद्धं Vतत् Vवसु निवासकं धनं Vनः अस्माकं Vसुवेदं सुलभं नान्येषु देवेषु। Vयं धनसमूहं Vमर्त्यं मनुष्यं स्तोतारं प्रति Vत्वं Vहिनोषि प्रेरयसि तद्वसु त्वयीत्यन्वयः। यत एवं तस्मात् रास्व इति योज्यम्॥

वेमि त्वा पूषन्नृञ्जसे वेमि स्तोतव आघृणे।
न तस्य वेम्यरणं हि तद्वसो स्तुषे पज्राय साम्ने॥ १७॥

१. ख-भ--ववाता। २. न-श--उक्तलक्षणौ। ३. ख-भ--शिश्य; श--तिश्य। ४. ङ--बाह्वोः।

वेमि । त्वा । पूषन् । ऋञ्जसे । वेमि । स्तोतवे । आघृणे ।

न । तस्य । वेमि । अरणम् । हि । तत् । वसो इति । स्तुषे । पज्राय । साम्ने ॥ १७ ॥

हे ᵛपूषन् पोषकेन्द्र एतत्संज्ञ[1] वा[1] देव ᵛत्वा त्वाम् ᵛऋञ्जसे प्रसाधयितुं ᵛवेमि कामये । ᵛआघृणे आगतदीप्ते ᵛस्तोतवे त्वां स्तोतुं ᵛवेमि कामये । यस्त्वद्व्यतिरिक्तं देवतान्तरं ᵛतस्य स्तोत्रं ᵛन ᵛवेमि न कामये । तत् कुत इति चेत् । ᵛहि यस्मात् ᵛअरणम् अरमणमसुखकरम् । अतस्त्वामेव स्तोतुं कामय इत्यर्थः । हे ᵛवसो वासक ᵛस्तुषे स्तुवते ᵛपज्राय प्रार्जकाय[2] स्तोत्राणां ᵛसाम्ने । साम स्तोत्रम् । सामर्थ्यादत्र तद्वाल्लँक्ष्यते । तद्वते । यद्वा । पज्र इति कक्षीवत आख्या । आम्नातं हि— 'यद्वां पज्रासो अश्विना हवन्ते' (ऋ. सं. १. ११७. १०) इति । तस्मै कक्षीवत इव मह्यम् । सामर्थ्यादुपमार्थो लभ्यते । अपेक्षितं धनं देहीति शेषः ॥

परा गावो यवसं कच्चिदाघृणे नित्यं रेक्णो अमर्त्य ।
अस्माकं पूषन्नविता शिवो भव मंहिष्ठो वाजसातये ॥ १८ ॥

परा । गावः । यवसम् । कत् । चित् । आघृणे । नित्यम् । रेक्णः । अमर्त्य ।

अस्माकम् । पूषन् । अविता । शिवः । भव । मंहिष्ठः । वाजऽसातये ॥ १८ ॥

हे ᵛआघृणे आगतदीप्ते पूषन्निन्द्र वा ᵛकच्चित् कस्मिंश्चित् काले अस्मदीयाः ᵛगावो ᵛयवसं तृणं भक्षितुं ᵛपरा गच्छन्ति । हे ᵛअमर्त्य अमरण देव तदानी ᵛरेक्णः तद्गोरूपं धनं ᵛनित्यम् अस्माकं ध्रुवमस्तु । चोरव्याघ्रादिभिर्हिंसितं मा भूत् । अपि च हे ᵛपूषन् पोषयितः ᵛअस्माकम् ᵛअविता रक्षिता भूत्वा ᵛशिवः सुखकरः ᵛभव । तथा ᵛवाजसातये वाजस्यान्नस्य बलस्य वा संभजनार्थं ᵛमंहिष्ठः दातृतमो भव ॥

स्थूरं राधः शताश्वं कुरुङ्गस्य दिविष्टिषु ।
राज्ञस्त्वेषस्य सुभगस्य रातिषु तुर्वशेष्वमन्महि ॥ १९ ॥

स्थूरम् । राधः । शतऽअश्वम् । कुरुङ्गस्य । दिविष्टिषु ।

राज्ञः । त्वेषस्य । सुऽभगस्य । रातिषु । तुर्वशेषु । अमन्महि ॥ १९ ॥

इदमादिकेन तृचेन देवातिथिः कुरुङ्गनाम्नो राज्ञो दानं स्तौति । ᵛकुरुङ्गस्य । कुरूञ्जेतुं गच्छति कुलं गच्छतीति वा कुरुङ्गः । 'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति गमेर्डः । पृषोदरादिः । एतत्संज्ञस्य ᵛत्वेषस्य दीप्तस्य ᵛसुभगस्य शोभनधनस्य एवंभूतस्य ᵛराज्ञः संबन्धिनीषु ᵛदिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्यैषणेषु प्राप्तिहेतुभूतासु यागक्रियासु ᵛरातिषु दानेषु दक्षिणारूपेषु सत्सु ᵛतुर्वशेषु । मनुष्यनामैतत् । निर्धारणे सप्तमी । मनुष्येषु मध्ये वयं ᵛस्थूरं स्थूलं प्रभूतं ᵛशताश्वम् अश्वानां शतेन युक्तं ᵛराधः धनम् ᵛअमन्महि अज्ञासिष्म । अलभामहीत्यर्थः ॥

धीभिः सातानि काण्वस्य वाजिनः प्रियमेधैरभिद्युभिः ।
षष्टिं सहस्रानु निर्मजामजे निर्यूथानि गवामृषिः ॥ २० ॥

---

१. ख-भ-एतत्सज्ञक । २. त-पार्जकाय ।

धीभिः । सातानि । काण्वस्य । वाजिनः । प्रियऽमेधैः । अभिद्युऽभिः ।
षष्टिम् । सहस्रा । अनु । निःऽमजाम् । अजे । निः । यूथानि । गवाम् । ऋषिः ॥ २० ॥

vकाण्वस्य कण्वपुत्रस्य vवाजिनः हविष्मतो मेधातिथेः संबन्धिभिः vधीभिः ध्यातृभिः स्तोतृभिः vसातानि संभक्तानि vअभिद्युभिः अभिगतदीप्तिभिः vप्रियमेधैः एतत्संज्ञैश्चर्षिभिः सेवितानि vनिर्मजां निःशेषेण शुद्धानां vगवां vषष्टिं vसहस्रा षष्टिसंख्याकानि सहस्राणि vयूथानि vऋषिः देवातिथिरहम् vअनु पश्चात् vनिः vअजे निःशेषेणागच्छम् । साकल्येन प्राप्तवानस्मि । 'अज गतिक्षेपणयोः' । यथा प्रियमेधानां काण्वानां च गवां यूथानि राज्ञा दत्तानि तैः प्रतिगृहीतानि एवं तेन दत्तानि मया प्रतिगृह्यन्त इत्यर्थः ॥

वृक्षाश्चिन्मे अभिपित्वे अरारणुः । गां भजन्त मेहनाश्वं भजन्त मेहना ॥२१॥

वृक्षाः । चित् । मे । अभिऽपित्वे । अररणुः ।
गाम् । भजन्त । मेहना । अश्वम् । भजन्त । मेहना ॥ २१ ॥

vमे मया vअभिपित्वे पूर्वोक्ते धने अभिप्राप्ते सति vवृक्षाश्चित् वृक्षा अपि vअरारणुः अशब्दयन् । कथमिति तदाह । इमे ऋषयः vमेहना मंहनीयां प्रशस्यां vगां vभजन्त असेवन्त अलभन्त । vमेहना मंहनीयम् vअश्वं च vभजन्त अलभन्तेति । गामश्वमिति जात्यभिप्रायमेकवचनम् । यद्वा । मेहनेति म इह नेति पदत्रयात्मकमेकं पदम् । यदाह यास्कः—'यदिन्द्र चित्रं[1] चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति । यन्म इह नास्तीति वा त्रीणि मध्यमानि पदानि' (निरु. ४. ४) । तदेवं व्याख्येयम् । इम ऋषयो गामश्वं चालभन्त । इहास्मिन् राजनि प्रशस्तस्य धनस्य तद्दानं मम नासीन्मम नासीदिति वृक्षप्रमुखाः सर्वेऽपि जनाः प्रोचुरित्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
पञ्चमाष्टके सप्तमोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमो[2] व्याख्यातुमारभ्यते । अष्टमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि व्याकृतानि । 'दूरात्' इत्येकोनचत्वारिंशदृचं पञ्चमं सूक्तं कण्वगोत्रस्य ब्रह्मातिथेरार्षम् । आदितः षट्त्रिंशद्गायत्र्यः । ततो द्वे बृहत्यौ । अन्तिमानुष्टुप् । अन्त्येषु पञ्चस्वर्धर्चेषु चेदिपुत्रस्य कशुनाम्नो राज्ञो दानं स्तूयते । अतस्तद्देवताकाः । शिष्टा आश्विन्यः । तथा चानुक्रान्तं—'दूरादेकान्नचत्वारिंशद्ब्रह्मातिथिराश्विनं द्विबृहत्यनुष्टुबन्तमन्त्याः पञ्चार्धर्चांश्चैद्यस्य कशोर्दानस्तुतिः' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दसि अन्त्यतृचवर्जमिदं सूक्तम् । सूत्र्यते हि—'दूरादिहेवेति तिस्र उत्तमा उद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

१. ख–चित्र । २. श–अथ पंचमस्या° ।

दूरादिहेव यत्सत्यरुणप्सुरशिश्वितत् । वि भानुं विश्वधातनत् ॥ १ ॥

दूरात् । इहऽइव । यत् । सती । अरुणऽप्सुः । अशिश्वितत् । वि । भानुम् । विश्वधा । अतनत् ॥ १ ॥

vदूरात् दूरत एव विप्रकृष्ट एव नभसः प्राक्प्रदेशे वर्तमाना vइहेव vसती इह समीपे विद्यमानेव । अस्तेः शतरि श्नसोरल्लोपे 'उगितश्च' इति ङीप् । 'शतुरनुमः॰' इति नद्या उदात्तत्वम् । vअरुणप्सुः आरोचमानरूपा ईदृशी उषाः vयत् यदा vअशिश्वितत् अश्वेतयत् । 'श्विता वर्णे' । अस्माण्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः । तदा vभानुं दीप्तिं vविश्वधा[1] बहुविधं vवि vअतनत् विस्तारितवती । तनोतेर्व्यत्ययेन शप् । ईदृशीमुषसं हे अश्विनौ सचेथे इत्युत्तरयैकवाक्यता । यद्वा । प्रातरनुवाक्य[2] उषस्येन[3] काण्डेन उषाः स्तुता सती प्रादुर्बभूव । हे अश्विनौ शंसिष्यमाणमाश्विनं क्रतुं श्रोतुं युवामपि प्रादुर्भवतमित्यध्याहारेण वाक्यं पूरणीयम् ॥

नृवद्दस्रा मनोयुजा रथेन पृथुपाजसा । सचेथे अश्विनोषसम् ॥ २ ॥

नृऽवत् । दस्रा । मनःऽयुजा । रथेन । पृथुऽपाजसा । सचेथे इति । अश्विना । उषसम् ॥ २ ॥

हे vदस्रा दस्रौ दर्शनीयौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ वा । 'सुपां सुलुक्॰' इत्याकारः । ईदृशौ हे vअश्विना अश्विनौ vनृवत् नृभिः नेतृभिस्तुल्यं वर्तमानौ युवाम् । 'तेन तुल्यम्॰' इति प्रथमार्थे वतिः । यद्वा । नृवतीम्[4] । नृशब्दान्मतुपश्छान्दसत्वम् । रश्रुतिसामान्याद्वा[5] 'छन्दसीरः' इति वत्वम् । ङीपश्छान्दसो लुक् । 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' इति मतुप उदात्तत्वम् । ईदृशीम् vउषसं vरथेन आत्मीयेन वाहनेन vसचेथे सम्यगागच्छथः[6] । 'षच समवाये' । यद्वा । सचतिः सेवनार्थः । सचेथे सेवेथे । तदाह यास्कः—'सचस्वा नः स्वस्तये सेवस्व नः स्वस्तये' (निरु. ३. २१) इति । कीदृशेन रथेन । vमनोयुजा मनसैव व्यापारान्तरनिरपेक्षेण स्मरणमात्रेणाश्वैर्युज्यमानेन vपृथुपाजसा विस्तीर्णबलेन बह्वन्नेन वा । उषसोऽनन्तरमश्विनोः स्तूयमानत्वात्तामश्विनौ गच्छत इत्युच्यते ॥

युवाभ्यां वाजिनीवसू प्रति स्तोमा अदृक्षत । वाचं दूतो यथोहिषे ॥ ३ ॥

युवाभ्याम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । प्रति । स्तोमाः । अदृक्षत ।
वाचम् । दूतः । यथा । ओहिषे ॥ ३ ॥

हे vवाजिनीवसू । वाजो हविर्लक्षणमन्नम् । तद्युक्ता यागक्रिया वाजिनी । तस्यां वसु धनं ययोरस्ति तौ तथोक्तौ । यद्वा । अन्नयुक्तं स्तोतृभ्यो देयं वसु धनं ययोरस्ति तादृशौ । हे अश्विनौ vयुवाभ्यां vस्तोमाः अस्माभिः कृतानि स्तोत्राणि vप्रति vअदृक्षत प्रतिदृश्यन्ताम् । दृशेश्छान्दसः कर्मणि लुङ् । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वात् 'सृजिदृशोः॰' इत्यमभावः । षत्वकत्वषत्वानि । अहं च vयथा येन प्रकारेण vदूतः प्रेष्यः vवाचं स्वामिनो वाक्यं याचते तथा युवयोः प्रीतिपूर्विकां वाचम् vओहिषे । पुरुषव्यत्ययः । याचे । 'उहिरर्दने' । याचन इत्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा । दूतो यथा स्वामिनोक्तां वाचं विदेशस्थमन्यं प्रापयति एवमहमपि स्तुतिरूपां वाचमोहिषे वहे युवां प्रापयामि ॥ वहेर्व्यत्ययेन[7] मध्यमः । छान्दसं संप्रसारणम् । 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वात् इडागमः । शबभावो लघूपधगुणश्च । 'एङि पररूपम्' इति पररूपत्वम् ॥

---

१. ख-भ—विश्वधातनत् । २. ञ—प्रातरनुवाक । ३. ख-भ—ता उषस्येन; झ—उषसे उषस्येन; श—उषसेन । ४. झ-त-श—नेतृमतीं । ५. ख-भ—रथश्रुतिसामान्याद्वा; त३—श्रुतिसामान्याद्वा । ६. ख-झ-त४-न-य—सम्यगाच्छथः; ञ-त२-३-भ-श—सम्यग्गच्छथः । ७. ख-ञ-झ-त२-श—ऊहे॰ ।

पुरुप्रिया ण ऊतये पुरुमन्द्रा पुरूवसू । स्तुषे कण्वासो अश्विना ॥ ४ ॥

पुरुऽप्रिया । नः । ऊतये । पुरुऽमन्द्रा । पुरुवसू इति पुरुऽवसू ।
स्तुषे । कण्वासः । अश्विना ॥ ४ ॥

पुरुप्रिया बहूनां प्रियौ पुरुमन्द्रा बहुमदौ बहूनां मादयितारौ वा । यद्वा । पुरु बहुलं माद्यन्तौ । पुरुवसू बहुधनौ ईदृशौ अश्विना अश्विनौ नः अस्माकम् ऊतये रक्षणाय कण्वासः कण्वगोत्रा वयं स्तुषे स्तुमहे । पुरुषवचनयोर्व्यत्ययः । यद्वा । कण्वास इति पूजार्थं बहुवचनम् । ऋषिरात्मानं संबोध्य ब्रूते । हे अन्तरात्मन् कण्वासः कण्वगोत्रस्त्वं स्तुषे अश्विनौ स्तुहि ॥

मंहिष्ठा वाजसातमेषयन्ता शुभस्पती । गन्तारा दाशुषो गृहम् ॥ ५ ॥

मंहिष्ठा । वाजऽसातमा । इषयन्ता । शुभः । पती इति । गन्तारा । दाशुषः । गृहम् ॥ ५ ॥

मंहिष्ठा मंहिष्ठौ मंहनीयौ पूजनीयौ यद्वा दातृतमौ वाजसातमा । वाजोऽन्नं बलं वा । तस्य अतिशयेन दातारौ । यद्वा वाजो हविर्लक्षणमन्नम् । तस्य संभक्तृतमौ । सनोतेः सनतेर्वा 'जनसन॰' इति विट् । विड्वनोरनुनासिकस्यात्वम्[1] । इषयन्ता स्तोतृभ्य इषमन्नं कुर्वन्तौ । इट्शब्दात् 'तत्करोति॰' इति णिच् । णेरिष्ठवद्भावेन टिलोपे प्राप्ते 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावः । यद्वा । इषयन्ता एषयन्तौ श्रेयांसि प्रापयन्तौ । 'इष गतौ'। अस्माद्धेतुमण्णिच्[2] । सञ्ज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । शुभः शोभनस्य धनस्योदकस्य वा पती स्वामिनौ । 'षष्ठ्याः पतिपुत्र॰' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । दाशुषः चरुपुरोडाशादीनि दत्तवतो यजमानस्य गृहं गन्तारा गमनशीलौ । गमेस्ताच्छीलिकस्तृन् । अतः 'न लोकाव्यय॰' इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः । ईदृशावश्विनौ स्तुम इति शेषः ॥ ॥ १ ॥

ता सुदेवाय दाशुषे सुमेधामवितारिणीम् । घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् ॥ ६ ॥

ता । सुऽदेवाय । दाशुषे । सुऽमेधाम् । अविऽतारिणीम् । घृतैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ता तौ तादृशौ युवां सुदेवाय । शोभना देवा येन यष्टव्याः स तथोक्तः । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तस्मै दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय । तादर्थ्ये चतुर्थी । ईदृग्यजमानार्थं सुमेधां शोभनयज्ञाम् अवितारिणीम् । वितरण विगमनमपायः । अनपायिनीम् । नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशीं गव्यूतिम् । गावो यूयन्ते संयुज्यन्तेऽत्रेति गव्यूतिर्गोसंचारभूमिः । 'गोर्यूतौ छन्दसि' (पा. सू. ६. १. ७९. २) इत्यवादेशः । तां घृतैः क्षरणशीलैरुदकैः उक्षतं सिञ्चतम् । 'उक्ष सेचने' ॥

आ नः स्तोममुप द्रवत्तूयं श्येनेभिराशुभिः । यातमश्वेभिरश्विना ॥ ७ ॥

आ । नः । स्तोमम् । उप । द्रवत् । तूयम् । श्येनेभिः । आशुऽभिः । यातम् । अश्वेभिः । अश्विना ॥ ७ ॥

हे अश्विना अश्विनौ नः अस्माकं स्तोमं स्तोत्रम् अश्वेभिः अश्वैः । 'द्रवत् तूयम्' इत्युभे क्षिप्रनामनी । एकः पूरकः । तूयं क्षिप्रम् उप आ यातम् उपागच्छतम् । यद्वा । द्रवदिति स्तोमविशेषणम् । द्रवत् शीघ्रं प्रवर्तमानं स्तोममित्यर्थः । कीदृशैरश्वैः । श्येनेभिः शंसनीयगतिभिः प्रशस्यगमनैः आशुभिः शीघ्रगैः ॥

---

१. ख-भ-श-॰स्यादित्यात्वं । २. झ-त-श-॰द्धेतुमति णिच् ।

येभि॑स्ति॒स्रः प॑रा॒वतो॑ दि॒वो विश्वा॑नि रोच॒ना । त्रीँर॒क्तून्प॑रि॒दीय॑थः ॥८॥

येभि॑: । ति॒स्रः । प॒रा॒ऽवत॑: । दि॒वः । विश्वा॑नि । रो॒च॒ना । त्रीन् । अ॒क्तून् । प॒रि॒ऽदीय॑थः ॥८॥

हे अश्विनौ ᵛतिस्रः ᵛदिवः त्रीन् दिवसान् ᵛत्रीन् ᵛअक्तून् तिस्रो रात्रीश्च । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एतावन्तं कालं ᵛविश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा ᵛरोचना रोचमानानि नक्षत्ररूपाणि देवगृहाणि ᵛपरावतः दूरदेशात् ᵛयेभिः यैरश्वैः ᵛपरिदीयथः परिगच्छथः । दीयतिर्गतिकर्मा । तैरस्माकं स्तोत्रमुपयातमिति पूर्वत्रान्वयः ॥

उ॒त नो॒ गोम॑ती॒रिष॑ उ॒त सा॒तीर॑ह॒र्विदा॑ । वि प॒थः सा॒तये॑ सितम् ॥ ९ ॥

उ॒त । नः॒ । गोऽम॑तीः । इष॑: । उ॒त । सा॒तीः । अ॒हः॒ऽवि॒दा॒ । वि । प॒थः । सा॒तये॑ । सि॒त॒म् ॥९॥

ᵛउत अपि च हे ᵛअहर्विदा अह्नो लम्भयितारौ । यद्वा । अह्नि प्रभातसमये वेदितव्यौ स्तोतव्यौ । ᵛनः अस्मभ्यं ᵛगोमतीः बहुभिर्गोभिर्युक्ताः ᵛइषः अन्नानि दत्तमिति शेषः । ᵛउत अपि च ᵛसातीः संभजनीया दातव्या वा रायश्चास्मभ्यं दत्तम् । सनतेः सनोतेर्वा कर्मणि क्तिन् । 'जनसनखनाम्°' इत्यात्वम् । 'ऊतियूति°' इत्यादिना क्तिन उदात्तत्वं निपात्यते । अपि चास्माकं ᵛसातये उक्तानां गवादीनां लाभाय संभजनाय वा ᵛपथः तदुपायरूपान् मार्गान् ᵛवि ᵛसितं विशेषेण बध्नीतम् । यथान्ये न प्रविशन्ति तथा कुरुतमित्यर्थः । 'षिञ् बन्धने' । छान्दसो विकरणस्य लुक् । यद्वा । उपसर्गवशादयं धातुः स्वार्थविपरीते बन्धनाभावे वर्तते । प्रस्मरणं प्रस्थानमिति यथा । पथो मार्गान् वि सितं विमुञ्चतम् । प्रदर्शयतमित्यर्थः । पथिन्छब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य शसि टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शस उदात्तत्वम् ॥

आ नो॒ गोम॑न्तमश्विना सु॒वीरं॑ सु॒रथं॑ र॒यिम् । वो॒ळ्हमश्वा॑वती॒रिष॑: ॥१०॥

आ । नः॒ । गोऽम॑न्तम् । अ॒श्वि॒ना॒ । सु॒ऽवीर॑म् । सु॒ऽरथ॑म् । र॒यिम् । वो॒ळ्हम् । अश्व॑ऽवतीः । इष॑: ॥१०॥

हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛनः अस्मभ्यं ᵛरयिं धनम् ᵛआ ᵛवोळ्हम् आवहतम् आहरतम् । वहेर्लोटि छान्दसः शपो लुक् । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योत्वम् । कीदृशं रयिम् । ᵛगोमन्तं बह्वीभिर्गोभिर्युक्तं ᵛसुवीरम् । वीर्याज्जायन्त इति वीराः पुत्राः । शोभनैस्तैरुपेतम् । विविधमीरयन्ति शत्रूनिति वा वीराः शूराः । तैरुपेतम् । ᵛसुरथं शोभनरथेन युक्तम् । अपि च ᵛअश्वावतीः अश्वयुक्ताः । 'मन्त्रे सोमाश्व°' इति मतौ दीर्घः । ᵛइषः इष्यमाणान्यन्नानि चास्मभ्यमावहतम् ॥ ॥ २ ॥

द्विदेवत्यस्याश्विनग्रहस्य 'वावृधाना' इत्येषा याज्या । सूत्र्यते हि—'होता यक्षदश्विना नासत्या वावृधाना शुभस्पती[1]' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

वा॒वृ॒धा॒ना शु॑भस्पती द॒स्रा॒ हिर॑ण्यवर्तनी । पिब॑तं सो॒म्यं मधु॑ ॥ ११ ॥

व॒वृ॒धा॒ना । शु॒भः॒ । प॒ती॒ इति॑ । द॒स्रा॑ । हिर॑ण्यवर्तनी॒ इति॒ हिर॑ण्यऽवर्तनी ।
पिब॑तम् । सो॒म्यम् । मधु॑ ॥ ११ ॥

हे ᵛशुभस्पती शुभः शोभनस्यालंकारस्योदकस्य वा पती स्वामिनौ हे अश्विनौ ॥ 'सुबामन्त्रिते°' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥

१. त–शुभस्पतीति ।

दस्रा दर्शनीयौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ वा हिरण्यवर्तनी हिरण्मयमार्गौं। यद्वा। वर्ततेऽस्मिन्निति वर्तनी रथः। हिरण्मयो रथो ययोस्तौ। यद्वा। वर्तनि वर्तनमाचरणम्। हितरमणीयाचरणौ। वावृधाना[1] प्रवृद्धौ। वृधेर्लिटः कानच्। ईदृशौ युवां सोम्यं सोममयं मधु माधुर्योपेतं मदकरं वा रसं पिबतम्॥

अस्मभ्यं वाजिनीवसू मघवद्भ्यश्च सप्रथः। छर्दिर्यन्तमदाभ्यम्॥ १२॥

अस्मभ्यम्। वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू। मघवत्ऽभ्यः। च। सऽप्रथः।
छर्दिः। यन्तम्। अदाभ्यम्॥ १२॥

हे वाजिनीवसू। वाजिनी हविर्युक्ता यागक्रिया। तस्यां वसु धनं हविर्भागलक्षणं ययोस्तथाविधौ हे अश्विनौ अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः मघवद्भ्यः। मघं धनं हविर्लक्षणम्। तद्वद्भ्यो यजमानेभ्यः च सप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णम् अदाभ्यं केनाप्यहिंस्यं छर्दिः। गृहनामैतत्। गृहं यन्तं नियच्छतं दत्तमिति यावत्॥ यमेश्छान्दसः शपो लुक्। 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वेन ङित्त्वाभावादनुनासिकलोपाभावः॥

नि षु ब्रह्म जनानां याविष्टं तूयमा गतम्। मो ष्व१न्याँ उपारतम्॥१३॥

नि। सु। ब्रह्म। जनानाम्। या। अविष्टम्। तूयम्। आ। गतम्।
मो इति। सु। अन्यान्। उप। अरतम्॥ १३॥

हे अश्विनौ या यौ युवां जनानां प्राणिनां मध्ये ब्रह्म ब्राह्मणजातिं सु सुष्ठु नि नितराम् अविष्टम् अरक्षिष्टम्। यद्वा। जनानां यजमानानां ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा यौ युवां न्यविष्टं न्यगच्छतम्। अवतिर्गत्यर्थः। तौ युवां तूयं क्षिप्रम् आ गतम् अस्मानप्यागच्छतम्। अन्यान् अस्मद्व्यतिरिक्तान् यजमानान् मो मैव सु उपारतम् उपगमतम्। कदाचिदपि मैव प्राप्नुतमित्यर्थः॥ अर्तेर्माङि लुङि 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इति च्लेरङादेशः॥

आपराह्णिके प्रवर्ग्ये घर्मस्य हविषः 'अस्य पिबतम्' इति द्वितीया याज्या। सूत्रितं च— 'अस्य पिबतमश्विनेति चाप्रेषितो होता' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति॥

अस्य पिबतमश्विना युवं मदस्य चारुणः। मध्वो रातस्य धिष्ण्या॥१४॥

अस्य। पिबतम्। अश्विना। युवम्। मदस्य। चारुणः। मध्वः। रातस्य। धिष्ण्या॥ १४॥

हे अश्विना अश्विनौ हे धिष्ण्या। धिषणा स्तुतिः। तदर्हौ युवं युवां मदस्य मदकरस्य चारुणः शोभनस्य रातस्य अस्माभिर्दत्तस्य अस्य मध्वः मधुरस्य सोमस्य स्वांशलक्षणं भागं पिबतम्। यद्वा। द्वितीयार्थे षष्ठी। इमं सोमं पिबतम्॥

अस्मे आ वहतं रयिं शतवन्तं सहस्रिणम्। पुरुक्षुं विश्वधायसम्॥१५॥

अस्मे इति। आ। वहतम्। रयिम्। शतऽवन्तम्। सहस्रिणम्। पुरुऽक्षुम्। विश्वऽधायसम्॥१५॥

हे अश्विनौ अस्मे अस्मभ्यं रयिं धनं आ वहतम् आनयतम्। कथंभूतम्। शतवन्तं शतसंख्योपेतं सहस्रिणं सहस्रसंख्योपेतं च पुरुक्षुं बहुनिवासं यद्वा पुरुभिर्बहुभिः स्तुत्यं विश्वधायसं विश्वेषां सर्वेषामस्मदीयानां धारकम्। 'वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि' इति दधातेरसुन्। 'णित्' इत्यनुवृत्तेर्णिद्वद्भावेन युगागमः॥ ॥ ३॥

---

१. झ-त३—वावृधाना।

पुरुत्रा चिद्धि वां नरा विह्वयन्ते मनीषिणः । वाघद्भिरश्विना गतम् ॥१६॥

पुरुऽत्रा । चित् । हि । वाम् । नरा । विऽह्वयन्ते । मनीषिणः ।

वाघत्ऽभिः । अश्विना । आ । गतम् ॥ १६ ॥

हे ᵛनरा नरौ स्तोतॄणां धनस्य नेतारावश्विनौ ᵛमनीषिणः मनस ईशितारः स्तोतारः ᵛवां युवां ᵛपुरुत्रा ᵛचिद्धि बहुषु हि देशेषु ᵛविह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति। तथा सति हे अश्विनौ ᵛवाघद्भिः वाहकैरश्वैः ᵛआ ᵛगतम् अस्मानेवागच्छतम् ॥

जनासो वृक्तबर्हिषो हविष्मन्तो अरंकृतः । युवां हवन्ते अश्विना ॥१७॥

जनासः । वृक्तऽबर्हिषः । हविष्मन्तः । अरम्ऽकृतः । युवाम् । हवन्ते । अश्विना ॥ १७ ॥

ᵛवृक्तबर्हिषः। वृक्तं छिन्नं बर्हिर्यैस्ते तथोक्ताः। ᵛहविष्मन्तः हविर्भिर्युक्ताः ᵛअरंकृतः पर्याप्त-कारिणः यद्वा हविरादीनामलंकर्तारः ᵛजनासः ऋत्विग्लक्षणा जना हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛयुवां ᵛहवन्ते आह्वयन्ति। अत आगच्छतमिति शेषः ॥

अस्माकमद्य वामयं स्तोमो वाहिष्ठो अन्तमः । युवाभ्यां भूत्वश्विना ॥१८॥

अस्माकम् । अद्य । वाम् । अयम् । स्तोमः । वाहिष्ठः । अन्तमः । युवाभ्याम् । भूतु । अश्विना ॥१८॥

ᵛअद्य इदानीम् ᵛअस्माकम् ᵛअयं ᵛस्तोमः अस्मदीयं स्तोत्रं हे अश्विनौ ᵛवां युवयोः ᵛवाहिष्ठः वाहयितृतमः प्रापयितृतमः सन् ᵛयुवाभ्याम्[1] ᵛअन्तमः अन्तिकतमः अतिशयेन समीपवर्ती ᵛभूतु भवतु। 'तमे तादेश्च' (पा. सू. ६. ४. १४९. ९) इत्यन्तिकशब्दस्य तादिर्लुप्यते। भवतेश्छान्दसः शपो लुक् ॥

यो ह वां मधुनो दृतिराहितो रथचर्षणे । ततः पिबतमश्विना ॥ १९ ॥

यः । ह । वाम् । मधुनः । दृतिः । आऽहितः । रथऽचर्षणे । ततः । पिबतम् । अश्विना ॥१९॥

हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛरथचर्षणे रथस्य चर्षणे द्रष्टव्ये मध्ये देशे ᵛयः ᵛदृतिः ᵛमधुनः मधुरस्यास्माभिर्दत्तस्य सोमस्य संबन्धी तेन मधुना पूर्णः ᵛआहितः स्थापितो वर्तते ᵛततः दृतेः सकाशात् सोमं ᵛपिबतम् ॥

तेन नो वाजिनीवसू पश्वे तोकाय शं गवे । वहतं पीवरीरिषः ॥ २० ॥

तेन । नः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । पश्वे । तोकाय । शम् । गवे ।

वहतम् । पीवरीः । इषः ॥ २० ॥

हे ᵛवाजिनीवसू। वाजोऽन्नं बलं वा। तद्युक्तधनौ ᵛनः अस्माकं ᵛपश्वे पशवे अश्वादिलक्षणाय ॥ 'जसादिषु छन्दसि वावचनम्' इति 'घेर्ङिति' इति गुणस्य विकल्पितत्वाद्यण् ॥ ᵛतोकाय पुत्राय ᵛगवे च। जात्यभिप्रायं सर्वत्रैकवचनम्। पश्वप्रभृतिभ्यः ᵛशं सुखं यथा भवति तथा ᵛपीवरीः प्रवृद्धान् ᵛइषः अन्नानि ᵛतेन भवदीयेन रथेन ᵛवहतम् आवहतं प्रापयतम्। दत्तमित्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

उत नो दिव्या इष उत सिन्धूँरहर्विदा । अप द्वारेव वर्षथः ॥ २१ ॥

---

१. ख-भ—युवाभ्यां युवयोः ।

उत । नः । दिव्याः । इषः । उत । सिन्धून् । अहःऽविदा । अप । द्वाराऽइव । वर्षथः ॥२१॥

ᵛउत अपि च हे ᵛअहर्विदा अह्नो लम्भयितारौ । यद्वा । अह्नि प्रभातसमये वेदितव्यौ स्तोतव्यावश्विनौ । ᵛदिव्याः दिविभवाः ᵛइषः इष्यमाणा अपः ᵛनः अस्मदर्थं ᵛद्वारेव द्वारेणेव छिद्रेणेव ᵛअप ᵛवर्षथः मेघादपकृष्य युवां सिञ्चथः । ᵛउत अपि च ᵛसिन्धून् स्यन्दनशीला नदीः वृष्टैस्तैरुदकैः अस्माकं स्नानपानादिकार्याय कृतवन्तावित्यर्थः ॥

कदा वां तौग्र्यो विधत्समुद्रे जहितो नरा । यद्वां रथो विभिष्पतात् ॥२२॥

कदा । वाम् । तौग्र्यः । विधत् । समुद्रे । जहितः । नरा । यत् । वाम् । रथः । विऽभिः । पतात् ॥२२॥

हे ᵛनरा नरौ नेतारावश्विनौ ᵛतौग्र्यः तुग्रपुत्रो भुज्युः ᵛसमुद्रे जलधौ ᵛजहितः असुरैः प्रक्षिप्तः सन् ᵛकदा कस्मिन् काले ᵛवां युवां ᵛविधत् अविधत् स्तुतिभिः पर्यचरत् । ᵛयत्[1] यदा[1] ᵛवां युवयोः ᵛविभिः गन्तृभिरश्वैरुपेतः ᵛरथः ᵛपतात् तं भुज्युमानेतुं पतेत् गच्छेत् तदानी भुज्युरस्तौदिति पूर्वेणार्धेन पृष्टस्य प्रतिवचनम् ॥

युवं कण्वाय नासत्यापिरिप्ताय हर्म्ये । शश्वदूतीर्दशस्यथः ॥ २३ ॥

युवम् । कण्वाय । नासत्या । अपिऽरिप्ताय । हर्म्ये । शश्वत् । ऊतीः । दशस्यथः ॥ २३ ॥

हे ᵛनासत्या । सत्सु साधू सत्यौ । न सत्यावसत्यौ । न असत्यौ नासत्यौ । 'नभ्राण्नपात्°' इति नञः प्रकृतिभावः । यद्वा । सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा । उक्तं च भगवता यास्केन— 'सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः । सत्यस्य प्रणेतारावित्याग्रायणः । नासिकाप्रभवौ बभूवतुरिति[2] वा' (निरु. ६.१३) इति । तौ युवां ᵛकण्वाय एतत्संज्ञायर्षये ᵛहर्म्ये हर्म्यतले ᵛअपिरिप्ताय असुरैर्बाधिताय ᵛशश्वत् शश्वतीः बह्वीः ᵛऊती॰ रक्षाः ᵛदशस्यथः दत्तवन्तौ । 'युवं कण्वायापिरिप्ताय चक्षुः प्रत्यधत्तम्' (ऋ. सं. १. ११८. ७) इत्यत्रेतिहास उक्तः । सोऽत्र द्रष्टव्यः ॥

ताभिरा यातमूतिभिर्नव्यसीभिः सुशस्तिभिः । यद्वां वृषण्वसू हुवे ॥ २४ ॥

ताभिः । आ । यातम् । ऊतिऽभिः । नव्यसीभिः । सुशस्तिऽभिः ।
यत् । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । हुवे ॥ २४ ॥

हे ᵛवृषण्वसू वर्षणधनौ । 'वृषण्वस्वश्वयोरुपसंख्यानम्' (पा. सू. १. ४. १८. ४) इति वृषण्भावो निपात्यते । तदानी ᵛताभिः पूर्वोक्ताभिः ᵛनव्यसीभिः नवतराभिः ᵛसुशस्तिभिः सुप्रशस्याभिः ᵛऊतिभिः रक्षाभिः सार्धम् ᵛआ ᵛयातम् आगच्छतम् । ᵛयत् यदा ᵛवां ᵛहुवे स्तुतिभिराह्वयामि ॥

यथा चित्कण्वमावतं प्रियमेधमुपस्तुतम् । अत्रिं शिञ्जारमश्विना ॥ २५ ॥

यथा । चित् । कण्वम् । आवतम् । प्रियऽमेधम् । उपऽस्तुतम् । अत्रिम् । शिञ्जारम् । अश्विना ॥२५॥

हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛयथा ᵛचित् येन खलु प्रकारेण ᵛकण्वम् एतत्संज्ञमृषिम् ᵛआवतम् अरक्षतं ᵛप्रियमेधं प्रिययज्ञमेतत्संज्ञं च ᵛउपस्तुतम् एतदाख्यं च ᵛशिञ्जारं शब्दयन्तं स्तुवन्तम् ᵛअत्रिम् एतानृषींश्च येन प्रकारेणारक्षतं तथास्मानपि रक्षतमिति शेषः । यद्वा । 'एतावद्वां वृषण्वसू' इत्यनयैकवाक्यता ॥ ॥ ५ ॥

---

१. ख-क्ष-त-न-भ-श-'यद्यदा' नास्ति । २. ज्ञ-त-न-श-'बभूवतुरिति' नास्ति ।

यथोत कृत्व्ये धनेंऽशुं गोष्वगस्त्यम् । यथा वाजेषु सोभरिम् ॥ २६ ॥

यथा । उत । कृत्व्ये । धने । अंशुम् । गोषु । अगस्त्यम् । यथा । वाजेषु । सोभरिम् ॥ २६ ॥

ᵛउत अपि च ᵛयथा येन प्रकारेण ᵛधने ᵛकृत्व्ये कर्तव्ये प्राप्तव्ये सति ᵛअंशुम् एतत्संज्ञं स्तोतारमावतमरक्षतम् । ᵛगोषु च लब्धव्यासु ᵛयथा ᵛअगस्त्यम् ऋषिमरक्षतम् । ᵛवाजेषु अन्नेषु लब्धव्येषु यथा येन प्रकारेण ᵛसोभरिम् एतत्संज्ञमृषिं चारक्षतम् । अत्रापि पूर्ववद्वाक्यशेष उत्तरयैकवाक्यता वा ॥

एतावद्वां वृषण्वसू अतो वा भूयो अश्विना । गृणन्तः सुम्नमीमहे ॥ २७ ॥

एतावत् । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । अतः । वा । भूयः । अश्विना ।
गृणन्तः । सुम्नम् । ईमहे ॥ २७ ॥

हे ᵛवृषण्वसू वर्षणधनौ ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛगृणन्तः स्तुवन्तो वयम् ᵛएतावत् 'यथा चित् कण्वम्' इत्यादिना यावदनुक्रान्तमेतत्परिमाणं ᵛसुम्नं सुखम् ᵛअतो ᵛवा अस्माद्वा ᵛभूयः बहुतरमधिकं सुम्नं ᵛवां युवाम् ᵛईमहे याचामहे ॥

रथं हिरण्यवन्धुरं हिरण्याभीशुमश्विना । आ हि स्थाथो दिविस्पृशम् ॥२८॥

रथम् । हिरण्यऽवन्धुरम् । हिरण्यऽअभीशुम् । अश्विना । आ । हि । स्थाथः । दिविऽस्पृशम् ॥२८॥

हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛहिरण्यवन्धुरम् । सारथिस्थानं वन्धुरम् । हिरण्मयसारथिस्थानं ᵛहिरण्याभीशुं हिरण्मयप्रग्रहं ᵛदिविस्पृशम् अत्युन्नतत्वाद्दिवं स्पृशन्तम् । स्पृशे क्विन् । दिव्शब्दाद्द्वितीयार्थे सप्तमी । 'हृद्द्युभ्यां ङेरुपसंख्यानम्' इत्यलुक् । ईदृशं ᵛरथम् ᵛआ ᵛहि ᵛस्थाथः युवामातिष्ठथ एव । हिरवधारणे । अस्मदीयां स्तुतिं श्रोतुं शीघ्रं रथमास्थायागतमिति भावः । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' । लटि छान्दसः शपो लुक् ॥

हिरण्ययी वां रभिरीषा अक्षो हिरण्ययः । उभा चक्रा हिरण्यया ॥२९॥

हिरण्ययी । वाम् । रभिः । ईषा । अक्षः । हिरण्ययः । उभा । चक्रा । हिरण्यया ॥ २९ ॥

हे अश्विनौ ᵛवां युवयोः ᵛरभिः आरम्भणीयालम्भनभूता रथस्य ᵛईषा ᵛहिरण्ययी हिरण्मयी हिरण्यविकारा । ᵛअक्षः च ᵛहिरण्ययः हिरण्मयो हिरण्यनिर्मितः । 'ईषा अक्षादिषु च्छन्दसि°' (पा. सू. ६. १. १२७. २) इति प्रकृतिभावः । अपि च ᵛउभा उभे द्वे अपि ᵛचक्रा चक्रे रथचरणे ᵛहिरण्यया हिरण्मये सुवर्णनिर्मिते । 'सुपां सुलुक्°' इति द्विवचनस्याकारः । 'ऋत्व्यवास्त्व्यवास्त्व°' इत्यादिना हिरण्यशब्दान्मयटो मलोपो निपात्यते ॥

तेन नो वाजिनीवसू परावतश्चिदा गतम् । उपेमां सुष्टुतिं मम ॥ ३० ॥

तेन । नः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । पराऽवतः । चित् । आ । गतम् ।
उप । इमाम् । सुऽस्तुतिम् । मम ॥ ३० ॥

हे ᵛवाजिनीवसू अन्नवद्धनावश्विनौ य उक्तो हिरण्मयसर्वावयवो रथः ᵛतेन रथेन ᵛनः अस्मान् ᵛपरावतश्चित् दूरदेशादपि ᵛआ ᵛगतम् आगच्छतम् । गमेश्छान्दसः शपो लुक् । 'अनुदात्तोपदेश°' इत्यनुनासिकलोपः । इदानीमृषिरेकवदाह । ᵛमम मदीयाम् ᵛइमाम् इदानीं क्रियमाणां ᵛसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं चोपगच्छतम् ॥ ॥ ६ ॥

आ वहेथे पराकात्पूर्वीरश्नन्तावश्विना । इषो दासीरमर्त्या ॥ ३१ ॥

आ । वहेथे इति । पराकात् । पूर्वीः । अश्नन्तौ । अश्विना । इषः । दासीः । अमर्त्या ॥३१॥

हे ᐯअमर्त्या अमरणौ ᐯअश्विना अश्विनौ ᐯदासीः । दासा उपक्षपयितारोऽसुराः । तत्संबन्धिनीः ᐯपूर्वीः पुरीः ᐯअश्नन्तौ भक्षयन्तौ भञ्जन्तौ युवाम् ᐯइषः अन्नानि ᐯपराकात् परागताद्दूरदेशात् ᐯआ ᐯवहेथे अस्मान्प्रापयथः । यद्वा । अश्नन्तौ व्याप्नुवन्तौ । 'अशू व्याप्तौ' । अस्माद्व्यत्ययेन श्ना परस्मैपदं च । पूर्वीः बह्वीः ᐯदासीः दासस्योपक्षपयितुः शत्रोः संबन्धिनीः इषः अन्नानि शत्रुभ्योऽपहृत्य अस्मान् प्रापयथः ॥

आ नो द्युम्नैरा श्रवोभिरा राया यातमश्विना । पुरुश्चन्द्रा नासत्या ॥ ३२ ॥

आ । नः । द्युम्नैः । आ । श्रवःऽभिः । आ । राया । यातम् । अश्विना । पुरुऽचन्द्रा । नासत्या ॥३२॥

हे ᐯपुरुश्चन्द्रा बहुहिरण्यौ यद्वा पुरूणां बहूनामाह्लादकौ ॥ 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे' इति सुट् । पादादित्वात् षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् ॥ हे ᐯनासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वा ॥ 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावात् इदमपि आमन्त्रितमाद्युदात्तम्[1] । न च 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इत्यविद्यमानवत्त्वनिषेधः पुरुश्चन्द्रेत्यस्य विशेषवचनत्वात् ॥ ईदृशौ हे ᐯअश्विना अश्विनौ ᐯद्युम्नैः द्योतमानैरन्नैर्दातव्यैः सार्धं ᐯनः अस्मान् ᐯआ ᐯयातम् आगच्छतम् । तथा ᐯश्रवोभिः श्रवणीयैर्यशोभिश्च अस्मानागच्छतम् । तथा ᐯराया धनेन चास्मानागच्छतम् ॥

एह वां प्रुषितप्सवो वयो वहन्तु पर्णिनः । अच्छा स्वध्वरं जनम् ॥ ३३ ॥

आ । इह । वाम् । प्रुषितऽप्सवः । वयः । वहन्तु । पर्णिनः । अच्छ । सुऽअध्वरम् । जनम् ॥३३॥

हे अश्विनौ ᐯइह अस्मिन् यागे ᐯवां युवां ᐯप्रुषितप्सवः । प्रुषिः स्नेहनकर्मा । स्निग्धरूपाः ᐯपर्णिनः पक्षोपेताः । यद्वा । लुप्तोपममेतत् । पक्षिण इव शीघ्रगामिनः ᐯवयः गन्तारोऽश्वाः ᐯस्वध्वरं शोभनयज्ञं यजमानलक्षणं ᐯजनम्[2] ᐯअच्छ अभिमुखम् ᐯआ ᐯवहन्तु आनयन्तु ॥

रथं वामनुगायसं य इषा वर्तते सह । न चक्रमभि बाधते ॥ ३४ ॥

रथम् । वाम् । अनुऽगायसम् । यः । इषा । वर्तते । सह । न । चक्रम् । अभि । बाधते ॥३४॥

हे अश्विनौ ᐯयः रथोऽस्मभ्यं देयेनान्नेन[3] ᐯसह ᐯवर्तते ᐯवां युवयोः स्वभूतम् ᐯअनुगायसं स्तोतृभिरनुगातव्यं तं ᐯरथं ᐯचक्रं परसैन्यं ᐯन ᐯअभि ᐯबाधते नाभिहन्ति । यद्वा । चक्रं वीर्यकर्मसाधनम् । 'घञर्थे कविधानम्' इति कः । 'कृञादीनां के' (का. ६. १. १२. १) इति द्विर्वचनम् । अस्मिन्[4] पक्षे अन्यः शत्रुरिति कर्तृपदमध्याहर्तव्यम् ॥

हिरण्ययेन रथेन द्रवत्पाणिभिरश्वैः । धीजवना नासत्या ॥ ३५ ॥

हिरण्ययेन । रथेन । द्रवत्पाणिऽभिः । अश्वैः । धीऽजवना । नासत्या ॥ ३५ ॥

हे ᐯधीजवना मनोवद्वेगवन्तौ[5] । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हे ᐯनासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ वा । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्याविद्यमानत्वेन[6] पदादपरत्वादाष्टमिक-

१. ङ-त-न-भ-श—°माद्युदात्तत्व । २. ख-ङ-त-न-भ-श—'जनं' नास्ति । ३. घ—देयेन इषान्नेन; श—इषान्नेन । ४. ङ-त-न-श—यस्मिन् । ५. ख-भ—धीवद्वेग° । ६. ङ-त२-श—°विद्यमानवत्त्वेन ।

निघाताभावः । न च नामन्त्रितविद्यमानवत्त्वनिषेधो धीजवनेत्यस्य विशेषणत्वेन सामान्यवचनत्वाभावात् । व्यावर्तकं हि विशेषणम् । ईदृशौ युवां ^v^द्रवत्पाणिभिः शीघ्रगमनपदैः[1] ^v^अश्वैः युक्तेन ^v^हिरण्ययेन हिरण्मयेन स्वर्णमयेन ^v^रथेन आगतमिति शेषः । यद्वा । धीजवना नासत्या इत्येतद्द्वयमपि प्रथमान्तमेव नामन्त्रितम् । धियो जव इव जवो ययोस्तौ । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ईदृशेन रथेन शीघ्रगमनौ नासत्यावश्विनौ आगच्छतमिति शेषः ॥ ॥ ७ ॥

युवं मृगं जागृवांसं स्वदथो वा वृषण्वसू । ता नः पृङ्क्तमिषा रयिम् ॥ ३६ ॥

युवम् । मृगम् । जागृऽवांसम् । स्वदथः । वा । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू ।
ता । नः । पृङ्क्तम् । इषा । रयिम् ॥ ३६ ॥

वाशब्दः समुच्चये । अपि च हे ^v^वृषण्वसू वर्षणधनावश्विनौ ^v^युवं युवां ^v^जागृवांसं जागरणशीलं स्वकार्ये मदजनने व्यग्रं ^v^मृगं मृग्यमन्वेषणीयं सोमं ^v^स्वदथः आस्वादयथः । यद्वा । जागृवांसं जाग्रतं मृगं मृगनामानमसुरं[2] स्वदथः स्वादयथः हिंस्थ इत्यर्थः । ^v^ता तौ युवां ^v^नः अस्मदर्थम् ^v^इषा अन्नेन ^v^रयिं धनं ^v^पृङ्क्तं संपृङ्क्तं[3] कुरुतम् । ईदृशं धनमस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

ता मे अश्विना सनीनां विद्यातं नवानाम् ।
यथा चिच्चैद्यः कशुः शतमुष्ट्रानां ददत्सहस्रा दश गोनाम् ॥ ३७ ॥

ता । मे । अश्विना । सनीनाम् । विद्यातम् । नवानाम् ।
यथा । चित् । चैद्यः । कशुः । शतम् । उष्ट्रानाम् । ददत् । सहस्रा । दश । गोनाम् ॥ ३७ ॥

हे ^v^अश्विना अश्विनौ ^v^ता तादृशौ युवां ^v^नवानाम् अभिनवानां श्रेष्ठानां ^v^सनीनां संभजनीयानां धनानाम् । कर्मणि षष्ठी । ईदृशानि धनानि ^v^मे मह्यं दापयितुं ^v^विद्यातं जानीतम् । ^v^यथा ^v^चित् येन खलु प्रकारेण ^v^चैद्यः चेदिपुत्रः ^v^कशुः एतत्संज्ञो राजा ^v^उष्ट्रानां ^v^शतं तथा ^v^गोनां गवां ^v^दश ^v^सहस्रा दशसंख्यानि सहस्राणि ^v^ददत् दद्यात् तथा विद्यातमिति पूर्वत्रान्वयः ॥

यो मे हिरण्यसंदृशो दश राज्ञो अमंहत ।
अधस्पदा इच्चैद्यस्य कृष्टयश्चर्ममृ्ना अभितो जनाः ॥ ३८ ॥

यः । मे । हिरण्यऽसंदृशः । दश । राज्ञः । अमंहत ।
अधःऽपदाः । इत् । चैद्यस्य । कृष्टयः । चर्मऽम्नाः । अभितः । जनाः ॥ ३८ ॥

^v^यः कशुसंज्ञो राजा ^v^मे मह्यं ^v^हिरण्यसंदृशः हिरण्यसंदर्शनान् हिरण्यसमानतेजस्कान् ^v^दश ^v^राज्ञः ^v^अमंहत परिचरणार्थं दत्तवान् । दशसंख्याकान् राज्ञो युद्धे पराजितान् गृहीत्वा दासत्वेनास्मै दत्तवानित्यर्थः । नन्वीदृशानां बहुविधानां राज्ञां दान एकः कथं शक्नुयादिति तत्राह । ^v^कृष्टयः सर्वाः प्रजास्तस्य ^v^चैद्यस्य चेदिपुत्रस्य कशोः ^v^अधस्पदा ^v^इत् पादयोरधस्तादेव वर्तन्ते । न कश्चिदपि तत्समानस्तदधिको वा विद्यते । ^v^अभितः सर्वतो वर्तमानाः ^v^जनाः ^v^चर्मम्नाः चर्ममयस्य कवचादेर्धारणे कृताभ्यासाः । यद्वा । चर्माणि चरणसाधनान्यश्वादीनि वाहनानि । तेषु मनन्त्यभ्यस्यन्तीति चर्मम्नाः । 'म्ना अभ्यासे' । 'आतो मनिन्°' इति विच् । सर्वे मनुष्यास्तस्य भटा इत्यर्थः ॥

---

१. ख-ञ-त१-२-४-भ-श-°गमनपादैः । २. ख-भ-मृगयमानं तम°, ञ-त३-श-मृगयनामानम°, न-मृगयमामानानम° । ३. ख-ञ-त३-भ-श-सपृक्तं; घ-ञ-त१-२-४-न-'सपृङ्क्तं' नास्ति ।

मार्किरेना पथा गाद्येनेमे यन्ति चेदयः ।
अन्यो नेत्सूरिरोहते भूरिदावत्तरो जनः ॥ ३९ ॥

माकिः । एना । पथा । गात् । येन । इमे । यन्ति । चेदयः ।
अन्यः । न । इत् । सूरिः । ओहते । भूरिदावत्ऽतरः । जनः ॥ ३९ ॥

येन मार्गेण इमे चेदयः अस्य राज्ञः पितृपितामहादयः यन्ति गच्छन्ति एना अनेन पथा मार्गेण माकिः गात् अन्यो न गन्तुं शक्नोति । अपि च अस्माद्राज्ञः अन्यः भूरिदावत्तर बहुदातृतमः सूरिः विद्वान् सन् जनः नेत् नैव ओहते वहति स्तोतृभ्यो धनं प्रापयति । यद्वा बहुदातृतमो यो जनः कश्चुर्नाम अस्मादन्यः । व्यत्ययेन प्रथमा । अन्यं सूरिः स्तोता नेदोहते नैव याचते । ओहिर्याच्ञाकर्मा । यथान्यं न याचते तथा बहु धनं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'महाँ इन्द्रः' इत्यष्टाचत्वारिंशदृचं प्रथमं सूक्तं काण्वस्य[1] वत्सस्यार्षं गायत्रम् । अन्त्यतृचवर्जमैन्द्रम् । तस्मिन्[2] परशुनाम्नो राज्ञः पुत्रस्य तिरिन्दिरस्य दानं स्तूयते । अतः स तृचस्तद्देवताकः । तथा चानुक्रान्तं—'महाँ इन्द्रोऽष्टाचत्वारिंशद्वत्सस्तृचोऽन्त्यस्तिरिन्दिरस्य पारशव्यस्य दानस्तुतिः' इति । महाव्रते गायत्रतृचाशीतौ अन्त्यतृचवर्जमिदं सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते—'महाँ इन्द्रो य ओजसेति तिस्र उत्तमा उद्धरति' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । प्रातःसवने सोमातिरेके 'महान्' इत्यादिकाः स्तोमातिशंसनार्थाः । सूत्रितं च—'महाँ इन्द्रो य ओजसातो देवा अवन्तु न इत्यैन्द्रीभिर्वैष्णवीभिश्च स्तोममतिशस्य' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति । तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'महाँ इन्द्रः' इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'महाँ इन्द्रो य ओजसा समस्य मन्यवे विश इति' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । अप्तोर्यामे ब्रह्मणोऽतिरिक्तोक्थे अयमेव तृचोऽनुरूपः । सूत्र्यते हि—'महाँ इन्द्रो य ओजसा नूनमश्विना' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । दर्शयागे महेन्द्रयाजिनः सांनाय्यस्य 'महान्' इत्येषानुवाक्या । सूत्र्यते हि—'महाँ इन्द्रो य ओजसा भुवस्त्वमिन्द्र ब्रह्मणा महान्' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

महाँ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाँइव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ॥ १ ॥

महान् । इन्द्रः । यः । ओजसा । पर्जन्यः । वृष्टिमान्ऽइव । स्तोमैः । वत्सस्य । ववृधे ॥ १ ॥

यः इन्द्रः ओजसा बलेन महान् सर्वेभ्योऽधिकः । क इव । वृष्टिमानिव[3] । यथा[4] वृष्ट्या युक्तः पर्जन्यः रसानां प्रार्जयिता देवो महान् स इवेत्यर्थः । स इन्द्रः वत्सस्य[5] पुत्रस्थानीयस्य स्तोतुर्वत्सनाम्न एवर्षेः स्तोत्रैः ववृधे प्रवर्धते ॥

प्रजामृतस्य पिप्रतः प्र यद्भरन्त वह्नयः । विप्रा ऋतस्य वाहसा ॥ २ ॥

प्रऽजाम् । ऋतस्य । पिप्रतः । प्र । यत् । भरन्त । वह्नयः । विप्राः । ऋतस्य । वाहसा ॥ २ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा प्रजां प्रकर्षेण जातमिन्द्रं पिप्रत. नभसः प्रदेशान् पूरयन्तः वह्नयः वाहका अश्वाः यत् यदा प्र भरन्त प्रकर्षेण भरन्ति वहन्ति तदा विप्राः मेधाविनः[6] ऋतस्य यज्ञस्य वाहसा प्रापकेण स्तोत्रेण तमिन्द्रं स्तुवन्तीति शेषः ॥

---

१. ख-न-भ-श—कण्वस्य । २. ख-न-भ—तस्य । ३. भ—वृष्टिमान् पर्जन्य इव । ४. झ—यथा वृष्टिमान् । ५. त१—वत्सस्य पुत्रस्य । ६. श—मेधाविनः स्तोतारः ।

कण्वा इन्द्रं यदक्रत स्तोमैर्यज्ञस्य साधनम् । जामि ब्रुवत आयुधम् ॥ ३ ॥

कण्वाः । इन्द्रम् । यत् । अक्रत । स्तोमैः । यज्ञस्य । साधनम् । जामि । ब्रुवते । आयुधम् ॥३॥

कण्वा. । स्तोतृनामैतत् । स्तोतारः कण्वगोत्रा वा इन्द्रं स्तोमैः स्तोत्रैः यज्ञस्य यागस्य साधनं साधयितारं निष्पादकं यत् यदा अक्रत अकृषत । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस°' इति च्लेर्लुक् । तदानीम् आयुधं शत्रूणां हिंसकं बाणादिकं जामि । अतिरेकनामैतत् । अतिरिक्तमहितं प्रयोजनरहितं ब्रुवते कथयन्ति । आयुधसाध्यस्य सर्वकार्यस्येन्द्रेण कृतत्वादायुधं निष्प्रयोजनमित्यर्थः। यद्वा । आयुधमायोधनशीलमिन्द्रं जामि जामिं भ्रातरं ब्रुवते वदन्ति । सर्वकार्येषु भ्रातृवद्वर्तत इत्यर्थः॥

तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'समस्य मन्यवे' इत्याद्या द्विचत्वारिंशदृचः । सूत्र्यते हि— 'समस्य मन्यवे विश इति द्विचत्वारिंशद्विश्वजिते' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

समस्य मन्यवे विशो विश्वा नमन्त कृष्टयः । समुद्रायेव सिन्धवः ॥ ४ ॥

सम् । अस्य । मन्यवे । विशः । विश्वाः । नमन्त । कृष्टयः । समुद्रायऽइव । सिन्धवः ॥ ४ ॥

विशः विशन्त्यः विश्वाः सर्वाः कृष्टयः प्रजाः अस्य इन्द्रस्य मन्यवे क्रोधाय । यद्वा । मन्युः[1] मननसाधनं स्तोत्रम् । तदर्थं सं नमन्त सम्यक् स्वत एव नमन्ति । नमतेः कर्मकर्तरि छान्दसो लङ् । 'न दुहस्नुनमाम्°' इति यक्चिणोः प्रतिषेधः । प्रह्वीभवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । समुद्रायेव यथा समुद्रमब्धिं प्रति सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः स्वयमेव नमन्ते तद्वत् ॥

ओजस्तदस्य तित्विष उभे यत्समवर्तयत् । इन्द्रश्चर्मेव रोदसी ॥ ५ ॥

ओजः । तत् । अस्य । तित्विषे । उभे इति । यत् । सम्ऽअवर्तयत् ।
इन्द्रः । चर्मऽइव । रोदसी इति ॥ ५ ॥

अस्य इन्द्रस्य तत् ओजः बलं तित्विषे दिदीपे । 'त्विष दीप्तौ' । यत् येन ओजसा अयम् इन्द्रः उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ चर्मेव समवर्तयत् सम्यग्वर्तयति । यथा कश्चित् किंचिच्चर्म कदाचिद्विस्तारयति कदाचित् संकोचयति एवं तदधीने अभूतामित्यर्थः ॥ ॥ ९ ॥

वि चिद्वृत्रस्य दोधतो वज्रेण शतपर्वणा । शिरो बिभेद वृष्णिना ॥ ६ ॥

वि । चित् । वृत्रस्य । दोधतः । वज्रेण । शतऽपर्वणा । शिरः । बिभेद । वृष्णिना ॥ ६ ॥

चिच्छब्दोऽप्यर्थे । स च भिन्नक्रमः । वृत्रस्य चित् आवरकस्यापि दोधतः अत्यर्थं जगत्कम्पयतोऽसुरस्य शिरः मूर्धानं शतपर्वणा शतसंख्याकपर्वाणि धारा यस्य तादृशेन वृष्णिना वीर्यवता वज्रेण इन्द्रः वि बिभेद विचिच्छेद ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने प्रशास्तुः शस्त्रे 'इमा अभि' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'इमा अभि प्र णोनुम इत्यथ ब्राह्मणाच्छंसिनः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

इमा अभि प्र णोनुमो विपामग्रेषु धीतयः । अग्नेः शोचिर्न दिद्युतः ॥७॥

इमाः । अभि । प्र । नोनुमः । विपाम् । अग्रेषु । धीतयः । अग्नेः । शोचिः । न । दिद्युतः ॥७॥

---

१. ज्ञ-त१-२-४—मन्यु ।

ᵛविप्रां स्तोतॄणाम् ᵛअग्रेषु पुरस्तात् ᵛइमाः अस्मदीयाः ᵛधीतयः धियः स्तोत्राणि ᵛअभि ᵛणोनुमः आभिमुख्येन पुनःपुनः प्रवदामः । 'णु शब्दे'। कीदृशीः स्तुतीः । ᵛअग्नेः ᵛशोचिर्न दं रिव ᵛदिद्युतः दीप्यमाना वेदरूपाः ॥

गुहा सतीरुप त्मना प्र यच्छोचन्त धीतयः । कण्वा ऋतस्य धारया ॥८

गुहा । सतीः । उप । त्मना । प्र । यत् । शोचन्त । धीतयः । कण्वाः । ऋतस्य । धारया ।

ᵛगुहा गुहायां ᵛसतीः सत्यो भवन्त्यः ᵛयत् याः ᵛधीतयः स्तुतयः कर्माणि वा ᵛत्म आत्मना स्वेनेन्द्रेणोपगम्यमानाः ᵛप्र ᵛशोचन्त प्रादीप्यन्त । यद्वा । आत्मना स्वत एवेन्द्रमुपगच्छ प्रदीप्यन्ते । ताः स्तुतीः ᵛकण्वाः कण्वगोत्रा ऋषयः ᵛऋतस्य उदकस्य सोमात्मकस्य ᵛधार सहिताः कुर्वन्तीति शेषः ॥

प्र तमिन्द्र नशीमहि रयिं गोमन्तमश्विनम् । प्र ब्रह्म पूर्वचित्तये ॥ ९ ॥

प्र । तम् । इन्द्र । नशीमहि । रयिम् । गोऽमन्तम् । अश्विनम् । प्र । ब्रह्म । पूर्वऽचित्तये ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛगोमन्तं गोभिर्युक्तम् ᵛअश्विनम् अश्वैरुपेतं ᵛतं प्रसिद्धं ᵛरयिं त्वदीयं धनं ᵛप्र ᵛनशी महि प्राप्नुयाम । तथा ᵛब्रह्म परिवृढमन्नं च ᵛपूर्वचित्तये अन्येभ्यः पूर्वमेव ज्ञानाय प्राप्नवाम[1] ॥

अहमिद्धि पितुष्परि मेधामृतस्य जग्रभ । अहं सूर्यइवाजनि ॥ १० ॥

अहम् । इत् । हि । पितुः । परि । मेधाम् । ऋतस्य । जग्रभ । अहम् । सूर्यःऽइव । अजनि ॥ १०

ᵛपितुः पालकस्य ᵛऋतस्य सत्यस्य अवितथस्येन्द्रस्य ᵛमेधाम् अनुग्रहात्मिकां बुद्धिम् ᵛअह मित् अहमेव ᵛपरि ᵛजग्रभ परिगृहीतवानस्मि नान्ये । ᵛहि यस्मादेवं तस्मात् ᵛअहं ᵛसूर्यइवाजनि सूर्यो यथा प्रकाशमानः सन् प्रादुर्भवति तथाजनिषं प्रादुरभूवम् ॥ ॥ १० ॥

अहं प्रत्नेन मन्मना गिरः शुम्भामि कण्ववत् । येनेन्द्रः शुष्ममिद्दधे ॥११॥

अहम् । प्रत्नेन । मन्मना । गिरः । शुम्भामि । कण्वऽवत् ।
येन । इन्द्रः । शुष्मम् । इत् । दधे ॥ ११ ॥

ᵛकण्ववत् मम जनकः कण्व इव ᵛअहं ᵛप्रत्नेन नित्येन वेदरूपेण ᵛमन्मना मननसाधनेनेन्द्रविषयेण स्तोत्रेण ᵛगिरः वाचः ᵛशुम्भामि अलंकरोमि । यदा हीन्द्रविषये प्रयुज्यन्ते तदानीं यथार्थत्वाद्वाचोऽलंकृता भवन्ति । ᵛयेन खलु स्तोत्रेण ᵛइन्द्रः ᵛशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलं ᵛदधे ᵛइत् धत्त एव धारयत्येव । यत्स्तोत्रमिन्द्रे ईदृशं बलमवश्यं जनयति तेन मन्मनेत्यर्थः ॥

ये त्वामिन्द्र न तुष्टुवुर्ऋषयो ये च तुष्टुवुः । ममेद्वर्धस्व सुष्टुतः ॥१२॥

ये । त्वाम् । इन्द्र । न । तुस्तुवुः । ऋषयः । ये । च । तुस्तुवुः ।
मम । इत् । वर्धस्व । सुऽस्तुतः ॥ १२ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛये जनाः ᵛत्वां ᵛन ᵛतुष्टुवुः न स्तुवन्ति ᵛये ᵛच ᵛऋषयः मन्त्राणां द्रष्टारो जनाः ᵛतुष्टुवुः त्वां स्तुवन्ति उभयेषां मध्ये ᵛममेत् ममैव स्तोत्रेण ᵛसुष्टुतः शोभनं स्तुतः सन् ᵛवर्धस्व वृद्धो भव ॥

१. ञ-त२-य-प्राप्नुयाम ।

यदस्य मन्युरध्वनीद्वि वृत्रं पर्वशो रुजन् । अपः समुद्रमैरयत् ॥ १३ ॥

यत् । अस्य । मन्युः । अध्वनीत् । वि । वृत्रम् । पर्वऽशः । रुजन् । अपः । समुद्रम् । ऐरयत् ॥ १३ ॥

अस्य[1] इन्द्रस्य मन्युः क्रोधः वृत्रम् आवृत्य तिष्ठन्तमसुरं मेघं वा पर्वशः पर्वणि पर्वणि परुषि परुषि वि रुजन् विभञ्जन् यत् यदा अध्वनीत् स्तनयित्नुलक्षणं शब्दमकरोत् तदानीं समुद्रं समुन्दनीयमुदधिं प्रति अपः वृष्ट्युदकानि ऐरयत् स इन्द्रः प्रेरितवान् ॥

नि शुष्ण इन्द्र धर्णसिं वज्रं जघन्थ दस्यवि । वृषा ह्युग्र शृण्विषे ॥ १४ ॥

नि । शुष्णे । इन्द्र । धर्णसिम् । वज्रम् । जघन्थ । दस्यवि । वृषा । हि । उग्र । शृण्विषे ॥ १४ ॥

हे इन्द्र शुष्णे शोषक एतत्संज्ञे दस्यवि उपक्षपयितर्यसुरे धर्णसिं धारयितव्यं वज्रं कुलिशं त्वं नि जघन्थ निहतवानसि[2] । वज्रेण तमसुरं न्यवधीरित्यर्थः । हे उग्र उद्गूर्णबलेन्द्र वृषा कामानां वर्षितेति हि शृण्विषे श्रूयसे । अतोऽस्मदपेक्षितं धनं देहीति शेषः ॥

न द्याव इन्द्रमोजसा नान्तरिक्षाणि वज्रिणम् । न विव्यचन्त भूमयः ॥ १५ ॥

न । द्यावः । इन्द्रम् । ओजसा । न । अन्तरिक्षाणि । वज्रिणम् । न । विव्यचन्त । भूमयः ॥ १५ ॥

द्यावः द्युलोका इमम् इन्द्रम् ओजसा बलेन न विव्यचन्त न व्याप्नुवन्ति । द्युलोकेभ्योऽप्यस्य बलमधिकमित्यर्थः । तथा अन्तरिक्षाणि अन्तरा क्षान्तानि द्यावापृथिव्योर्मध्ये वर्तमाना लोकाः वज्रिणं वज्रवन्तमिन्द्रं न व्याप्नुवन्ति । तथा भूमयः भूलोकाश्च तमिन्द्रं न व्याप्नुवन्ति । 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः' (ऐ. आ. १. १. २) इति ब्राह्मणादेकैकस्य लोकस्य त्रित्वम् । 'तिस्रो भूमीः' (ऋ. सं. २. २७. ८) इत्यादिनिगमाच्च ॥　　॥ ११ ॥

यस्त इन्द्र महीरपः स्तभूयमान आशयत् । नि तं पद्यासु शिश्नथः ॥ १६ ॥

यः । ते । इन्द्र । महीः । अपः । स्तभुऽयमानः । आ । अशयत् । नि । तम् । पद्यासु । शिश्नथः ॥ १६ ॥

हे इन्द्र ते तव संबन्धिनीः महीः महतीः अपः आन्तरिक्ष्याण्युदकानि यः वृत्रः स्तभूयमानः स्तम्भयन् यथाधो न पतन्ति तथा कुर्वन् आशयत् आवृत्याशेत तम् असुरं पद्यासु गमनशीलास्वप्सु मध्ये नि शिश्नथः न्यहिंसीः । श्नथिर्हिंसार्थः । वज्रेण तमसुरं हत्वा नदीषु पातितवानित्यर्थः ॥

य इमे रोदसी मही समीची समजग्रभीत् । तमोभिरिन्द्र तं गुहः ॥ १७ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । मही इति । समीची इति सम्ऽईची । सम्ऽअजग्रभीत् ।
तमःऽभिः । इन्द्र । तम् । गुहः ॥ १७ ॥

यः वृत्रः मही महत्यौ विस्तीर्णे समीची संगते इमे प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने रोदसी द्यावापृथिव्यौ समजग्रभीत् सम्यगग्रहीत् । आवृणोदित्यर्थः । तम् असुरं हे इन्द्र त्वं तमोभिः अन्धकारैः गुहः संवृतमकरोः । अनाद्यनन्तं मरणलक्षणं तमः प्रावेशय इत्यर्थः ॥

य इन्द्र यतयस्त्वा भृगवो ये च तुष्टुवुः । ममेदुग्र श्रुधी हवम् ॥ १८ ॥

---

१. ख-झ-त-न-भ-श—यस्य । २. ख-भ—नितरां हतवानसि; त४—निवानसि; न-श—निहितवानसि ।

ये । इन्द्र । यतयः । त्वा । भृगवः । ये । च । तुस्तुवुः ।
मर्म । इत् । उग्र । श्रुधि । हवम् ॥ १८ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛये ᵛयतयः नियता अङ्गिरसस्त्वां ᵛतुष्टुवुः ᵛये ᵛच ᵛभृगवः भृगुगोत्रास्त्वां[1] तुष्टुवु स्तुवन्ति तेषु मध्ये ᵛममेत् ममैव ᵛहवं स्तोत्रं हे ᵛउग्र ओजस्विन्निन्द्र ᵛश्रुधि शृणु ॥

इमास्त इन्द्र पृश्नयो घृतं दुहत आशिरम् । एनामृतस्य पिप्युषीः ॥ १९ ॥

इमाः । ते । इन्द्र । पृश्नयः । घृतम् । दुहते । आऽशिरम् । एनाम् । ऋतस्य । पिप्युषीः ॥१९

हे ᵛइन्द्र ᵛते त्वदीयाः ᵛइमाः ᵛपृश्नयः प्राष्टवर्णाः[2] गावः ᵛघृतं क्षरणशीलम् ᵛएनाम्[3] ᵛआशिरम् आश्रयणद्रव्यं पयः ᵛदुहते दुहन्ति क्षारयन्ति । कीदृश्यः पृश्नयः । ᵛऋतस्य सत्यस्या वितथस्येन्द्रस्य यज्ञस्य वा ᵛपिप्युषीः वर्धयित्र्यः ॥

या इन्द्र प्रस्वस्त्वासा गर्भमचक्रिरन् । परि धर्मेव सूर्यम् ॥ २० ॥

याः । इन्द्र । प्रऽस्वः । त्वा । आसा । गर्भम् । अचक्रिरन् । परि । धर्मऽइव । सूर्यम् ॥२०॥

हे ᵛइन्द्र ᵛप्रस्वः । प्रसुवते गर्भं विमुञ्चन्तीति प्रस्वः । सूतेः ' सत्सूद्विष° ' इति क्विप् । ईदृश्य. ᵛयाः गाव. ᵛआसा आस्येन ᵛत्वा त्वदीयं वीर्यं वृत्रवधानन्तरमोषध्यादिरूपेण परिणतं भक्षयित्वा ᵛगर्भमचक्रिरन् अकुर्वन् त्वदीयं वीर्यमन्तरधारयन् । तत्र दृष्टान्तः । ᵛसूर्यं परितः सूर्यमण्डलस्योपरि ᵛधर्मेव धारकं पोषकमुदकं यथा रश्मयो गर्भरूपेण बिभ्रति तद्वत् । यद्वा । परि धर्मेव परितो धारयितारं सूर्यमिव । यथा सूर्यः परितः सर्वं जगद्धत्ते तद्वत् । कृत्स्नस्य जगतो धारकमिन्द्रस्य वीर्यमित्यर्थः । ओषध्यादिरूपेण परिणतस्येन्द्रवीर्यस्य गोभिरात्मनि धारणम् ' इन्द्रस्य वृत्रं जघ्नुषः ' इत्यारभ्य तैत्तिरीयके विस्पष्टमाम्नातं—' तत्पशव ओषधीभ्योऽध्यात्मन्त्समभवन् तत्प्रत्यदुहन् ' (तै. सं. २. ५. ३. ३) इति । पयोरूपेण परिणतं तद्वीर्यमिमा गाव आशिरार्थं दुहत इति पूर्वस्यामृच्यन्वयः ॥ ॥ १२ ॥

वाजपेयेऽतिरिक्तोक्थे ' त्वामिच्छवसस्पते ' इत्येषा । सूत्रितं च—' त्वामिच्छवसस्पते तं प्रत्नथा ' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

त्वामिच्छवसस्पते कण्वा उक्थेन वावृधुः । त्वां सुतास इन्दवः ॥ २१ ॥

त्वाम् । इत् । शवसः । पते । कण्वाः । उक्थेन । ववृधुः । त्वाम् । सुतासः । इन्दवः ॥ २१ ॥

हे ᵛशवसस्पते बलस्य स्वामिन्निन्द्र ᵛत्वाम्[4] एव[4] ᵛकण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः ᵛउक्थेन शस्त्रेण ᵛववृधुः वर्धयन्ति । ᵛसुतासः अध्वर्युभिरभिषुता· ᵛइन्दवः सोमाश्च ᵛत्वाम् एव वर्धयन्ति ॥

तवेदिन्द्र प्रणीतिषूत प्रशस्तिरद्रिवः । यज्ञो वितन्तसाय्यः ॥ २२ ॥

तव । इत् । इन्द्र । प्रऽनीतिषु । उत । प्रऽशस्तिः । अद्रिऽवः । यज्ञः । वितन्तसाय्यः ॥२२॥

ᵛउत अपि च हे ᵛअद्रिवः । आदृणात्यनेनेत्यद्रिर्वज्रः । तद्वन् ᵛइन्द्र ᵛतवेत् तवैव ᵛप्रणीतिषु प्रकृष्टेषु नयनेषु धनप्रदानेषु सत्सु ᵛप्रशस्तिः प्रकृष्टा स्तुतिः क्रियते । तथा ᵛवितन्तसाय्यः विस्तृत-

१. ञ-त१-२-४—भृगुगोत्रास्त्वा त्वा; श—भृगुगोत्रोत्पन्नास्त्वा । २. श—पृश्निवर्णाः । ३. ञ-त४-श—एतं । ४. घ-श—त्वामित्वामेव ।

तमः । तनोतेश्छान्दसमेतद्रूपम् । यद्वा । तन्तसिः कण्ड्वादिर्वृद्ध्यर्थः । तस्मादौणादिक आय्यप्रत्ययः । प्रवृद्धो ^vयज्ञः च तवैव क्रियते ॥

आ न॑ इन्द्र म॒हीमिषं॑ पु॒रं न द॑र्षि॒ गोम॑तीम् । उ॒त प्र॒जां सु॒वीर्य॑म् ॥ २३ ॥

आ । न॒: । इ॒न्द्र॒ । म॒हीम् । इष॑म् । पु॒रम् । न । द॒र्षि॒ । गोऽम॑तीम् । उ॒त । प्र॒ऽजाम् । सु॒ऽवीर्य॑म् ॥ २३ ॥

हे ^vइन्द्र ^vनः अस्मभ्यम् अस्मदर्थं ^vमही महती ^vगोमती गोभिर्युक्ताम् ^vइषम् अन्नम् ^vआ ^vदर्षि आद्रियस्व दातुं कामयस्व । न शब्दश्चार्थे । ^vपुर ^vन । पालनं पूः । पालनं रक्षणं चास्मभ्यं कर्तुमाद्रियस्व ॥

उ॒त त्यदा॒श्वश्व्यं॒ यदि॑न्द्र॒ नाहु॑षी॒ष्वा । अग्रे॑ वि॒क्षु प्र॒दीद॑यत् ॥ २४ ॥

उ॒त । त्यत् । आ॒शु॒ऽअश्व्य॑म् । यत् । इ॒न्द्र॒ । नाहु॑षीषु । आ । अग्रे॑ । वि॒क्षु । प्र॒ऽदीद॑यत् ॥ २४ ॥

हे ^vइन्द्र ^vनाहुषीषु । नहुषा इति मनुष्यनाम । तत्संबन्धिनीषु । यद्वा । नाहुषो नाम कश्चिद्राजा । तदीयासु ^vविक्षु प्रजासु ^vअग्रे पुरस्तात् ^vयत् ^vआश्वश्व्यं शीघ्रगाम्यश्वसंघात्मकं बलं ^vप्रदीदयत् प्रादीप्यत ^vउत अपि च ^vत्यत् तदपि अस्मभ्यं देहीति शेषः । आकारः पूरकः ॥

अ॒भि व्र॒जं न त॑त्नि॒षे सूर॑ उपा॒कच॑क्षसम् । यदि॑न्द्र मृ॒ळया॑सि नः ॥ २५ ॥

अ॒भि । व्र॒जम् । न । त॒त्नि॒षे । सूर॑: । उ॒पा॒कऽच॑क्षसम् । यत् । इ॒न्द्र॒ । मृ॒ळया॑सि । न॒: ॥ २५ ॥

न संप्रत्यर्थे । ^vन संप्रतीदानीं हे इन्द्र ^vसूरः प्राज्ञस्त्वं ^vव्रजं गोष्ठम् ^vउपाकचक्षसम् । उपाक इत्यन्तिकनाम । अन्तिके द्रष्टव्यम् ^vअभि ^vतत्निषे अभितनोषि अभिविस्तारयसि । गोभिः पूर्णं करोषीत्यर्थः । तनोतेश्छान्दसे लिटि 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपधालोपः । ^vयत् यदा हे ^vइन्द्र त्वं ^vनः अस्मान् ^vमृळयासि मृळयसि सुखयसि ॥ ॥ १३ ॥

यद॒ङ्ग त॑विषी॒यस॒ इन्द्र॑ प्र॒राज॑सि क्षि॒तीः । म॒हाँ अ॑पा॒र ओज॑सा ॥ २६ ॥

यत् । अ॒ङ्ग । त॒वि॒षी॒ऽयसे॑ । इन्द्र॑ । प्र॒ऽराज॑सि । क्षि॒तीः । म॒हान् । अ॒पा॒रः । ओज॑सा ॥ २६ ॥

^vअङ्ग इत्यभिमुखीकरणे । हे ^vइन्द्र ^vयत् यस्त्वं ^vतविषीयसे । तविषीति बलनाम । बलमिवाचरसि । हस्त्यश्वरथादिकं बलं यथा सर्वं शत्रुजातं भनक्ति[1] तद्वत्त्वमसहाय एव सन् सर्वमेव शत्रुजातं मारयसीत्यर्थः । यश्च त्वं ^vक्षितीः । मनुष्यनामैतत् । मनुष्यान् ^vप्रराजसि प्रकर्षेणेशिषे । राजतिरैश्वर्यकर्मा । अस्यापि यद्वृत्तयोगान्न निघातः । स इन्द्रः ^vओजसा बलेन ^vमहान् सर्वेभ्योऽधिकः अत एव ^vअपारः पाररहितः । केनाप्यवसानं प्रापयितुमशक्य इत्यर्थः ॥

तं त्वा॑ ह॒विष्म॑तीर्विश॒ उप॑ ब्रुवत ऊ॒तये॑ । उ॒रु॒ज्रय॑स॒मिन्दु॑भिः ॥ २७ ॥

तम् । त्वा॒ । ह॒विष्म॑तीः । विश॑: । उप॑ । ब्रु॒व॒ते॒ । ऊ॒तये॑ । उ॒रु॒ऽज्रय॑सम् । इन्दु॑ऽभिः ॥ २७ ॥

हे इन्द्र[2] ^vतं पूर्वोक्तगुणम् ^vउरुज्रयसं विस्तीर्णव्यापिनं त्वां ^vहविष्मतीः हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभिर्युक्ताः ^vविशः प्रजाः ^vउप ^vब्रुवते उपेत्य स्तुवन्ति । किमर्थम् । ^vइन्दुभिः सोमैः ^vऊतये तर्पणाय[3] । यद्वा । इन्दुभिः सोमैः उरुज्रयसं विस्तीर्णजवमूतये रक्षणाय स्तुवन्ति ॥

---

१. ख-भ–भिनत्ति । २. ख-भ–इंद्र त्वं । ३. श-रक्षणाय ।

उपह्वरे गिरीणां संगथे च नदीनाम् । धिया विप्रो अजायत ॥ २८ ॥

उपऽह्वरे । गिरीणाम् । सम्ऽगथे । च । नदीनाम् । धिया । विप्रः । अजायत ॥ २८ ॥

ᵛगिरीणां पर्वतानाम् ᵛउपह्वरे उपह्वर्तव्ये प्रान्ते ᵛनदीनां सरितां ᵛसंगथे संगमने ᵛच ईदृग्विधे देशे क्रियमाणया ᵛधिया यागक्रियया स्तुत्या वा ᵛविप्रः[1] मेधावीन्द्रः ᵛअजायत प्रादुर्भवति। अतो वयमपि तादृशे देशे यजामः स्तुमो वेति भावः। गिरीणामित्यत्र 'नामन्यतरस्याम्' इति नाम उदात्तत्वम् ॥

अतः समुद्रमुद्वतश्चिकित्वाँ अव पश्यति । यतो विपान एजति ॥ २९ ॥

अतः । समुद्रम् । उत्ऽवतः । चिकित्वान् । अव । पश्यति । यतः । विपानः । एजति ॥२९॥

ᵛयतः यस्मिन् द्युलोके[2] ᵛविपानः व्याप्नुवन् विशिष्टपानयुक्तो वा इन्द्रः ᵛएजति चेष्टते ᵛउद्वतः उद्गतात्। 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' (पा. सू. ५. १. ११८) इति वतिः। ᵛअतः अस्मात् द्युलोकात् ᵛचिकित्वान् जानन् स इन्द्रः ᵛसमुद्रं समुन्दनशीलं यजमानैर्दीयमानं सोमम् ᵛअव ᵛपश्यति अवाङ्मुखः सन्नीक्षते। यद्वा। सूर्यात्मनेन्द्रः स्तूयते। यस्मिन्नभसि विपानः व्याप्नुवन् सूर्यात्मेन्द्र एजति वर्तते चिकित्वाञ्जानन् विद्वान्वा स इन्द्र उद्वत उद्गतादतोऽस्मादन्तरिक्षात् समुद्रम्। उपलक्षणमेतत्। समुद्रोपलक्षितं सर्वं जगदव पश्यति। अवाङ्मुखं प्रसृतैः किरणैः प्रकाशयति ॥

आदित्प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिष्पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवा ॥३०॥

आत् । इत् । प्रत्नस्य । रेतसः । ज्योतिः । पश्यन्ति । वासरम् । परः । यत् । इध्यते । दिवा ॥३०॥

ᵛपरः ᵛदिवा दिवः परस्तात् द्युलोकस्योपरि ᵛयत् यदा अयमिन्द्रः सूर्यात्मना ᵛइध्यते दीप्यते ᵛआदित् अनन्तरमेव ᵛप्रत्नस्य चिरंतनस्य ᵛरेतसः गन्तुः ॥ 'री गतिरेषणयोः'। अस्मात् 'स्रुरीभ्यां तुट् च' (उ. सू. ४. ६४१) इत्यसुन् तुडागमश्च ॥ यद्वा। रेत इत्युदकनाम। रेतस्विन उदकवतः। सामर्थ्यात् मत्वर्थो लक्ष्यते। ईदृशस्येन्द्रस्य सूर्यात्मनः ᵛवासरं निवासकं वासरस्य निवासस्य हेतुभूतं वा ᵛज्योतिः द्योतमानं तेजः ᵛपश्यन्ति सर्वे जनाः। यद्वा। वासरमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। कृत्स्नमहरुदयप्रभृत्यास्तमनं यावज्ज्योतिष्पश्यन्तीत्यर्थः। 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥ ॥ १४ ॥

कण्वास इन्द्र ते मतिं विश्वे वर्धन्ति पौंस्यम् । उतो शविष्ठ वृष्ण्यम् ॥३१॥

कण्वासः । इन्द्र । ते । मतिम् । विश्वे । वर्धन्ति । पौंस्यम् । उतो इति । शविष्ठ । वृष्ण्यम् ॥३१॥

हे ᵛइन्द्र ᵛते त्वदीयां ᵛमतिं बुद्धिं ᵛपौंस्यम्। बलनामैतत्। बलं च ᵛविश्वे सर्वे ᵛकण्वासः कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः ᵛवर्धन्ति वर्धयन्ति। 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् 'णेरनिटि' इति णिलोपः। ᵛउतो अपि च हे ᵛशविष्ठ शवस्वितम बलवत्तम। 'विन्मतोर्लुक्'। 'टेः' इति टिलोपः। ईदृशेन्द्र ᵛवृष्ण्यं त्वदीयं वीर्यं बलकर्म[3] च कण्वासो वर्धयन्त्येव[4] ॥

इमां म इन्द्र सुष्टुतिं जुषस्व प्र सु मामव । उत प्र वर्धया मतिम् ॥ ३२ ॥

इमाम् । मे । इन्द्र । सुऽस्तुतिम् । जुषस्व । प्र । सु । माम् । अव । उत । प्र । वर्धय । मतिम् ॥३२॥

---

१. श-एवंविधो विप्रः। २. ख-भ-लोके। ३. ख-झ-श-बलं कर्म। ४. झ-त१-२-४-वर्धयंतीत्येव।

हे ᵛइन्द्र ᵛइमां पुरोवर्तिनीं ᵛमे मदीयां ᵛसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं ᵛजुषस्व सेवस्व। सेवित्वा च स्तोतार ᵛमां ᵛसु शोभनं ᵛप्र ᵛअव प्रकर्षेण रक्ष। ᵛउत अपि च ᵛमतिं अस्मदीयां बुद्धिं ᵛप्र ᵛवर्धय प्रवृद्धां कुरु। यथा बह्वर्थदर्शिनी भवति तथा कुर्वित्यर्थः॥

उत ब्रह्मण्या वयं तुभ्यं प्रवृद्ध वज्रिवः। विप्रा अतक्ष्म जीवसे ॥ ३३ ॥

उत। ब्रह्मण्या। वयम्। तुभ्यम्। प्रऽवृद्ध। वज्रिऽवः। विप्राः। अतक्ष्म। जीवसे ॥ ३३ ॥

ᵛउत अपि च हे ᵛप्रवृद्ध स्तुतिभिः प्रकृष्टां वृद्धिं प्राप्त हे ᵛवज्रिवः वज्रवन्निन्द्र। एको मत्वर्थीयोऽनुवादः। यद्वा। वज्रोऽस्यास्तीति वज्री हस्तः। तद्वान्। 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम्। 'मतुवसो रुः॰' इति मकारस्य रुत्वम्। ईदृशेन्द्र ᵛतुभ्यं त्वदर्थं ᵛविप्राः मेधाविनः ᵛवयं ᵛब्रह्मण्या ब्रह्माणि स्तोत्राणि हविर्लक्षणान्यन्नानि वा। 'सुपां सुलुक्॰' इति सुपो याजादेशः। ᵛजीवसे जीवनार्थम् ᵛअतक्ष्म अकार्ष्म। 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे'। लङि छान्दसः शपो लुक्॥

अभि कण्वा अनूषतापो न प्रवता यतीः। इन्द्रं वनन्वती मतिः ॥ ३४ ॥

अभि। कण्वाः। अनूषत। आपः। न। प्रऽवता। यतीः। इन्द्रम्। वनन्ऽवती। मतिः ॥ ३४ ॥

ᵛकण्वाः कण्वगोत्रा ऋषयः ᵛअभि ᵛअनूषत इन्द्रमभिष्टुवन्ति। 'नू स्तुतौ'। कुटादिः। ᵛप्रवता प्रवणेन मार्गेण ᵛयतीः गच्छन्त्यः ᵛआपो ᵛन आप इव ᵛमतिः मननीया कण्वैः क्रियमाणा स्तुतिः स्तुत्यम् ᵛइन्द्रं ᵛवनन्वती स्वयमेव संभजनवती भवति॥

इन्द्रमुक्थानि वावृधुः समुद्रमिव सिन्धवः। अनुत्तमन्युमजरम् ॥ ३५ ॥

इन्द्रम्। उक्थानि। ववृधुः। समुद्रम्ऽइव। सिन्धवः। अनुत्तऽमन्युम्। अजरम् ॥ ३५ ॥

ᵛउक्थानि शस्त्राण्यस्माभिः शस्यमानानि ᵛइन्द्रं[1] ᵛववृधुः वर्धयन्ति। ᵛसिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः ᵛसमुद्रमिव समुद्रं जलधिं यथा वर्धयन्ति तद्वत्। कीदृशमिन्द्रम्। ᵛअनुत्तमन्युम्। अनुत्तोऽप्रेरितः परैरनभिभूतो मन्युः क्रोधो यस्य तादृशम्। 'नुदविदोन्दत्रा॰' (पा. सू ८. २. ५६) इत्यादिना विकल्पितत्वान्निष्ठानत्वाभावः। ᵛअजर जरारहितम्। बहुव्रीहौ 'नञो जरमरमित्रमृता.' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्॥ ॥ १५ ॥

आ नो याहि परावतो हरिभ्यां हर्यताभ्याम्। इममिन्द्र सुतं पिब ॥ ३६ ॥

आ। नः। याहि। पराऽवतः। हरिऽभ्याम्। हर्यताभ्याम्। इमम्। इन्द्र। सुतम्। पिब ॥ ३६ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛपरावतः परागताद्दूरे वर्तमानात् द्युलोकात् ᵛहर्यताभ्यां कान्ताभ्यां ᵛहरिभ्याम् अश्वाभ्यां ᵛनः अस्मान् ᵛआ ᵛयाहि आगच्छ। आगत्य च ᵛइमम् अस्मदीयं ᵛसुतम् अभिषुतं सोमं ᵛपिब॥

त्वामिद्वृत्रहन्तम जनासो वृक्तबर्हिषः। हवन्ते वाजसातये ॥ ३७ ॥

त्वाम्। इत्। वृत्रहन्ऽतम। जनासः। वृक्तऽबर्हिषः। हवन्ते। वाजऽसातये ॥ ३७ ॥

हे ᵛवृत्रहन्तम अतिशयेन वृत्राणामावृण्वतां शत्रूणां हन्तः ᵛत्वामित् त्वामेव ᵛवृक्तबर्हिषः वृक्तं यागार्थं छिन्नं बर्हिर्येषां तथाविधोक्ताः प्रवृत्तयज्ञाः ᵛजनासः जना ऋत्विग्लक्षणाः ᵛह्वयन्ते आह्वयन्ति। ह्वेञः शपि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम्। किमर्थम्। ᵛवाजसातये वाजस्य

---

१. ख-ञ-त-न-भ-श—'इन्द्रं' नास्ति।

अन्नस्य बलस्य वा सातये लाभाय। यद्वा। संग्रामनामैतत्। वाजस्य सातिर्यस्मिन् संग्रामे तत्र साहाय्याय त्वामाह्वयन्तीत्यर्थः ॥

अनु॑ त्वा॒ रोद॑सी उ॒भे च॒क्रं न व॒र्त्येत॑शम्। अनु॑ सुवा॒नास॒ इन्द॑वः ॥ ३८ ॥

अनु॑। त्वा॒। रोद॑सी॒ इति॑। उ॒भे इति॑। च॒क्रम्। न। व॒र्ति॒। एत॑शम्।

अनु॑। सु॒वा॒नास॑ः। इन्द॑वः ॥ ३८ ॥

हे इन्द्र ^v^त्वा त्वाम् ^v^उभे ^v^रोदसी द्यावापृथिव्यौ अनुवर्तेते। त्वदधीने भवत इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। ^v^चक्रं ^v^न यथा रथचक्रम् ^v^एतशम्। अश्वनामैतत्। पुरो गच्छन्तमश्वम् ^v^अनु ^v^वर्ति अनुवर्तते तद्वत्। अपि च ^v^सुवानासः ऋत्विग्भिरभिषूयमाणाः ^v^इन्दवः सोमाश्च त्वाम् ^v^अनु वर्तन्ते ॥

मन्द॑स्वा॒ सु स्व॑र्णर उ॒तेन्द्र॑ शर्य॒णाव॑ति। मत्स्वा॒ विव॑स्वतो म॒ती ॥ ३९ ॥

मन्द॑स्व। सु। स्व॑ःऽनरे। उ॒त। इन्द्र॒। श॒र्य॒णाऽव॑ति। मत्स्व॑। विव॑स्वतः। म॒ती ॥ ३९ ॥

^v^उत अपि च हे ^v^इन्द्र ^v^शर्यणावति। शर्यणा नाम कुरुक्षेत्रवर्तिनो देशाः। तेषामदूरभवं सरः शर्यणावत्। 'मध्वादिभ्यश्च' इति स्वार्थिको मतुप्। 'मतौ बह्वचः॰' इति दीर्घः। 'संज्ञायाम्' इति वत्वम्। तस्मिन् सरसि विद्यमाने[1] ^v^स्वर्णरे सर्वैर्ऋत्विग्भिर्नेतव्ये यज्ञे ^v^सु सुष्ठु ^v^मन्दस्व माद्य तृप्तो भव। अपि च ^v^विवस्वतः परिचरणवतो यजमानस्य ^v^मती मत्या च ^v^मत्स्व मदं प्राप्नुहि। मतिशब्दात्तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्॰' इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

वा॒वृ॒धा॒न उप॒ द्यवि॒ वृषा॑ व॒ज्र्य॑रोरवीत्। वृ॒त्र॒हा सो॑म॒पात॑मः ॥ ४० ॥

व॒वृ॒धा॒नः। उप॑। द्यवि॑। वृषा॑। व॒ज्री। अ॒रो॒र॒वी॒त्। वृ॒त्र॒ऽहा। सो॒म॒ऽपात॑मः ॥ ४० ॥

^v^वावृधानः वृद्धः[2] ^v^वज्री वज्रवानत एव ^v^वृत्रहा वृत्रस्य मेघस्यासुरस्य वा हन्ता ^v^सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता इन्द्रः ^v^वृषा उदकानां वर्षिता ^v^द्यवि द्युलोकेऽन्तरिक्षे ^v^उप समीपे यथास्माभिः श्रूयते तथा ^v^अरोरवीत् भृशं स्तनयित्नुलक्षणं शब्दमकरोत्। मेघेन वज्रहतेनेदृशं शब्दमचीकरदित्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

ऋषि॒र्हि पू॑र्व॒जा अस्येक॒ ईशा॑न॒ ओज॑सा। इन्द्र॑ चोष्कू॒यसे॒ वसु॑ ॥ ४१ ॥

ऋषि॑ः। हि। पू॒र्व॒ऽजाः। असि॑। एक॑ः। ईशा॑नः। ओज॑सा। इन्द्र॑। चो॒ष्कू॒यसे॑। वसु॑ ॥ ४१ ॥

हे ^v^इन्द्र ^v^पूर्वजाः सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं जात उत्पन्नः। यद्वा। यज्ञेषु प्रथममेव प्रादुर्भूतः। त्वम् ^v^ऋषिर्हि द्रष्टा सर्वज्ञः खलु ^v^असि भवसि। अपि च सर्वेषु देवेषु मध्ये ^v^एकः मुख्यः ^v^ओजसा बलेन ^v^ईशानः ईश्वरो भवसि। यद्वा। एकोऽसहाय एव सन्नोजसा आत्मीयेनैव बलेन ईशानः सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि। स त्वं ^v^वसु धनं ^v^चोष्कूयसे पुनःपुनः स्तोतृभ्यो ददासि। 'स्कुञ् आप्रवणे' इह दानार्थः। तथा चोक्तं—'चोष्कूयमाण इन्द्र भूरि वामं ददादिन्द्र बहु वननीयम्' (निरु. ६. २२) इति ॥

अ॒स्माकं॑ त्वा सु॒ताँ उप॑ वी॒तपृ॑ष्ठा अ॒भि प्रय॑ः। श॒तं व॑हन्तु॒ हर॑यः ॥ ४२ ॥

अ॒स्माक॑म्। त्वा॒। सु॒तान्। उप॑। वी॒तऽपृ॑ष्ठाः। अ॒भि। प्रय॑ः। श॒तम्। व॒ह॒न्तु॒। हर॑यः ॥ ४२ ॥

---

१. ख-झ-त-न-भ-श—विद्यमानेन। २. ख-भ—वर्धमानः।

हे इन्द्र ᵛअस्माकम् अस्मदीयान्[1] सोमानुपलक्ष्य ᵛप्रयः। अन्ननामैतत्। धानाकरम्भादिहविर्लक्षणमन्नं चाभिलक्ष्य ᵛवीतपृष्ठाः प्रशस्तोपरिभागाः ᵛशतं शतसंख्याकाः ᵛहरयः अश्वाः त्वां ᵛवहन्तु प्रापयन्तु ॥

इमां सु पूर्व्यां धियं मधोर्घृतस्य पिप्युषीम्। कण्वा उक्थेन वावृधुः ॥४३॥

इमाम्। सु। पूर्व्याम्। धियम्। मधोः। घृतस्य। पिप्युषीम्। कण्वाः। उक्थेन। ववृधुः ॥४३॥

ᵛइमाम् इदानीं क्रियमाणां ᵛसु सुष्ठु ᵛपूर्व्यां पूर्वैः पित्रादिभिः कृतां ᵛमधोः मधुरस्य ᵛघृतस्य क्षरणशीलस्योदकस्य ᵛपिप्युषीं वर्धयित्रीं यद्वा मधुरेण घृतेनाज्येन प्रवृद्धां ᵛधियं यागक्रियां ᵛकण्वाः कण्वगोत्रा ऋषयः ᵛउक्थेन शस्त्रेण ᵛवावृधुः इन्द्रार्थं वर्धयन्ति। उक्थैर्हि यागो वर्धते। अत्यग्निष्टोमादिषूत्तरासु संस्थासु शस्त्रवृद्धेर्दृष्टत्वात्। यद्वा। पूर्व्यां चिरंतनीमिमामिन्द्रस्य धियमनुग्रहबुद्धिं क्षरणशीलेन मधुरेण सोमेन पिप्युषीं वर्धनीयामुक्थेन स्तोत्रेण वावृधुः वर्धयन्ति ॥

इन्द्रमिद्विमहीनां मेधे वृणीत मर्त्यः। इन्द्रं सनिष्युरूतये ॥ ४४ ॥

इन्द्रम्। इत्। विऽमहीनाम्। मेधे। वृणीत। मर्त्यः। इन्द्रम्। सनिष्युः। ऊतये ॥ ४४ ॥

ᵛविमहीनां विशेषेण महतां देवानां मध्ये ᵛइन्द्रमित् इन्द्रमेव ᵛमेधे यज्ञे ᵛमर्त्यः मनुष्यो होता ᵛवृणीत स्तुतिभिः संभजते। तथा ᵛसनिष्युः धनकामश्च स्तोता ᵛऊतये रक्षणाय ᵛइन्द्रम् एव वृणीते स्तुत्या संभजते ॥

अर्वाञ्चं त्वा पुरुष्टुत प्रियमेधस्तुता हरी। सोमपेयाय वक्षतः ॥ ४५ ॥

अर्वाञ्चम्। त्वा। पुरुऽस्तुत। प्रियमेधऽस्तुता। हरी इति। सोमऽपेयाय। वक्षतः ॥ ४५ ॥

हे ᵛपुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र ᵛप्रियमेधस्तुता प्रियमेधैः प्रिययज्ञैर्ऋषिभिः स्तुतौ। 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्। 'सुपां सुलुक्°' इत्याकारः। ईदृशौ ᵛहरी अश्वौ ᵛसोमपेयाय सोमपानार्थं त्वाम् ᵛअर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं ᵛवक्षतः वहताम् ॥

शतमहं तिरिन्दिरे सहस्रं पर्शावा ददे। राधांसि याद्वानाम् ॥ ४६ ॥

शतम्। अहम्। तिरिन्दिरे। सहस्रम्। पर्शौ। आ। ददे। राधांसि। याद्वानाम् ॥ ४६ ॥

इदमादिकेन तृचेन तिरिन्दिरस्य राज्ञो दानं स्तूयते। ᵛपर्शौ परशुनाम्नः पुत्रे। उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः। ᵛतिरिन्दिरे एतत्संज्ञे राजनि ᵛयाद्वानाम्। यदुरिति मनुष्यनाम। यदव एव याद्वाः। स्वार्थिकस्तद्धितः। तेषां मध्ये ᵛअहं ᵛशतं शतसंख्याकानि ᵛसहस्रं सहस्रसंख्याकानि च ᵛराधांसि धनानि ᵛआ ᵛददे स्वीकरोमि। यद्वा। याद्वानां यदुकुलजानामन्येषां[2] राज्ञां स्वभूतानि राधांसि बलादपहृतानि तिरिन्दिरे वर्तमानान्यहं प्राप्नोमि ॥

त्रीणि शतान्यर्वतां सहस्रा दश गोनाम्। ददुष्पज्राय साम्ने ॥ ४७ ॥

त्रीणि। शतानि। अर्वताम्। सहस्रा। दश। गोनाम्। ददुः। पज्राय। साम्ने ॥ ४७ ॥

पूर्वस्यामृचि स्वसंप्रदानकं दानमुक्तम्। अधुनान्येभ्योऽप्यृषिभ्यस्तिरिन्दिरो बहु धनं दत्तवानित्याह। ᵛअर्वतां गन्तॄणामश्वानां ᵛत्रीणि ᵛशतानि ᵛगोनां गवां ᵛदश दशगुणितानि ᵛसहस्रा

---

१. घ—अस्मदीयान् सुतानभिषुतान्। २. ञ-त२-श—यदुकुलजातानाम°, भ—यदुकुलजाम°।

सहस्राणि च ᵛपज्राय स्तुतीनां प्रार्जकाय ᵛसाम्ने एतत्संज्ञायर्षये। यद्वा। साम्ने। साम स्तोत्रम्। तद्वते पज्राय पज्रकुलजाताय कक्षीवते। ᵛददुः तिरिन्दिराख्या राजानो दत्तवन्तः ॥

उदा॑नट्ककु॒हो दिव॒मुष्ट्रा॑ञ्चतु॒र्युजो॒ दद॑त्। श्रव॑सा॒ याद्वं॒ जन॑म् ॥ ४८ ॥

उत्। आ॒न॒ट्। क॒कु॒हः। दिव॑म्। उष्ट्रा॑न्। च॒तुः॒ऽयुजः॑। दद॑त्। श्रव॑सा। याद्व॑म्। जन॑म् ॥ ४८ ॥

अयं राजा ᵛककुहः उच्छ्रितः सन् ᵛश्रवसा कीर्त्या ᵛदिवं स्वर्गम् ᵛउदानट् उत्कृष्टतरं व्याप्नोत्। किं कुर्वन्। ᵛचतुर्युजः चतुर्भिः स्वर्णभारैर्युक्तान् ᵛउष्ट्रान् ᵛददत् प्रयच्छन्। तथा ᵛयाद्वं ᵛजनं च दासत्वेन प्रयच्छन् ॥ ॥ १७ ॥

'प्र यद्वः' इति षट्त्रिंशदृचं द्वितीयं सूक्तं कण्वगोत्रस्य पुनर्वत्सस्यार्षं मारुतं गायत्रम्। तथा चानुक्रान्तं—'प्र यद्वः षट्त्रिंशत्पुनर्वत्सो मारुतम्' इति। व्यूळ्हे दशरात्रे प्रथमे छन्दोम आग्निमारुतशस्त्र इदं सूक्तं मारुतनिविद्धानम्। सूत्रितं च—'प्र यद्वस्त्रिष्टुभं दूतं व इत्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

प्र यद्व॑स्त्रि॒ष्टुभ॒मिषं॒ मरु॑तो॒ विप्रो॒ अक्ष॑रत्। वि पर्व॑तेषु राजथ ॥ १ ॥

प्र। यत्। व॒ः। त्रि॒ऽस्तुभ॑म्। इष॑म्। मरु॑तः। विप्रः॑। अक्ष॑रत्। वि। पर्व॑तेषु। रा॒ज॒थ॒ ॥ १ ॥

हे ᵛमरुतः[1] मितराविणो[2] मितरोचिनो वा[3] एतत्संज्ञा माध्यमका देवगणाः। पादादित्वात् '॰अपादादौ' इति पर्युदासादाष्टमिकनिघाताभावे षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम्। ᵛवः युष्मभ्यं ᵛविप्रः मेधावी स्तोता ᵛत्रिष्टुभं त्रिषु सवनेषु प्रशस्यां त्रिभिर्देवैः स्तुतां वा यद्वा त्रिष्टुप्छन्दसा संबद्धां माध्यंदिनसवनिकीम् ᵛइषं सोमलक्षणमन्नं ᵛयत् यदा ᵛप्र ᵛअक्षरत् प्रासिञ्चत् अग्नौ प्राक्षिपत्। यद्वा। त्रिष्टुभं त्रिष्टुप्छन्दस्कं स्तोत्रमिषं सोमं चेति योज्यम्। तदानी यूयं ᵛपर्वतेषु पर्ववत्सु शिलोच्चयेषु ᵛवि ᵛराजथ। तेन सोमेन लब्धबलाः सन्तो विशेषेण दीप्ता भवथ ॥

यद॒ङ्ग त॑विषीयवो॒ यामं॑ शुभ्रा॒ अचि॑ध्वम्। नि पर्व॑ता अहासत ॥ २ ॥

यत्। अ॒ङ्ग। त॒वि॒षी॒ऽय॒वः॒। याम॑म्। शु॒भ्राः॒। अचि॑ध्वम्। नि। पर्व॑ताः। अ॒हा॒स॒त॒ ॥ २ ॥

हे ᵛतविषीयवः। तविषीति बलनाम। तां कामयमानाः। यद्वा। बलयुक्ताः। हे ᵛशुभ्राः शोभमानाः ᵛअङ्ग हे मरुतः ᵛयामम्। याति गच्छतीति यामो रथः। तं ᵛयत् यदा ᵛअचिध्वं समचिनुध्वं अश्वादिभिः साधनैः संचितं संश्लिष्टं कुरुथ गमनार्थं तदानीं ᵛपर्वताः गिरयोऽपि ᵛनि ᵛअहासत नितरां गच्छन्ति युष्मद्रथवेगाद्भीताः सन्तः स्वस्थानात् प्रचलन्ति। 'ओहाङ् गतौ'। छान्दसो लुङ् ॥

उदी॑रयन्त वा॒युभि॑र्वा॒श्रास॒ः पृश्नि॑मातरः। धु॒क्षन्त॑ पि॒प्युषी॒मिष॑म् ॥ ३ ॥

उत्। ई॒र॒य॒न्त॒। वा॒यु॒ऽभिः॑। वा॒श्रासः॑। पृश्नि॑ऽमातरः। धु॒क्षन्त॑। पि॒प्युषी॑म्। इष॑म् ॥ ३ ॥

ᵛवाश्रासः वाशनशीलाः शब्दकारिणः ᵛपृश्निमातरः। पृश्निर्माध्यमिका वाक्। सा माता जननी येषां ते तथोक्ताः। 'ऋतश्छन्दसि' (पा. सू. ५. ४. १५८) इति कपः प्रतिषेधः। ईदृशा मरुतः ᵛवायुभिः। वान्ति गच्छन्तीति वायवः पृषत्यः। पृषतीभिर्वाहनभूताभिः स्वावयवभूतैर्वायुभिरेव वा ᵛउदीरयन्त उद्गमयन्ति मेघादिकम्। तथा ᵛपिप्युषी वर्धयित्रीम् ᵛइषम् अन्नं च स्तोतृभ्यः ᵛधुक्षन्त दुहन्ति ॥

---

१. ञ-त१-२–मरुतो मरुतो। २. ञ-त१-२–मितराविणो वा। ३. ञ–वा महद्रवंतीति वेति निरुक्त; त१ (प्रान्ते)–वा महद्रवंतीति वा।

वर्षन्ति मरुतो मिहं प्र वेपयन्ति पर्वतान् । यद्यामं यान्ति वायुभिः ॥४॥

वर्षन्ति । मरुतः । मिहम् । प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । यत् । यामम् । यान्ति । वायुऽभिः ॥४॥

ᵛमरुतः एतत्संज्ञा देवाः ᵛमिहं वृष्टिं ᵛवर्षन्ति विकिरन्ति विक्षिपन्ति। तथा ᵛपर्वतान् गिरीन् ᵛप्र ᵛवेपयन्ति प्रकम्पयन्ति। अयमर्थः कदेति चेत्। ᵛयत् यदा ᵛवायुभिः सार्धं ᵛयामं रथं गमनं वा ᵛयान्ति प्राप्नुवन्ति तदानीमित्यर्थः ॥

नि यद्यामाय वो गिरिर्नि सिन्धवो विधर्मणे । महे शुष्माय येमिरे ॥५॥

नि । यत् । यामाय । वः । गिरिः । नि । सिन्धवः । विऽधर्मणे । महे । शुष्माय । येमिरे ॥५॥

हे मरुतः ᵛवः युष्माकं ᵛयामाय रथाय गमनाय वा ᵛगिरिः । 'सुपां सुलुक्°' इति जसः सुः । गिरयः पर्वताः ᵛयत् यदा ᵛनि ᵛयेमिरे स्वयमेव नियम्यन्ते । तथा ᵛसिन्धवः स्यन्दनशीलाः समुद्रा नद्यो वा ᵛविधर्मणे विधरणाय ᵛमहे महते ᵛशुष्माय शोषकाय युष्मदीयाय बलाय ᵛनि येमिरे स्वयमेव नियम्यन्ते । गिरयो नद्यश्च युष्मद्यामाद्बलाच्च भीत्या एकत्रैव स्थाने नियता वर्तन्त इत्यर्थः । तदानीं वर्षन्ति मरुतो मिहमिति शेषः ॥ यमेः कर्मकर्तरि लिट् । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघातप्रतिषेधः ॥　　॥ १८ ॥

युष्माँ उ नक्तमूतये युष्मान्दिवा हवामहे । युष्मान्प्रयत्यध्वरे ॥ ६ ॥

युष्मान् । ऊँ इति । नक्तम् । ऊतये । युष्मान् । दिवा । हवामहे ।

युष्मान् । प्रऽयति । अध्वरे ॥ ६ ॥

हे मरुतः ᵛयुष्माँ ᵛउ युष्मानेव ᵛनक्तं रात्रौ ᵛऊतये रक्षणार्थं ᵛहवामहे । ᵛदिवा अह्नि च ᵛयुष्मान् एव आह्वयामहे । ᵛअध्वरे । ध्वरो नास्त्यस्मिन्नित्यध्वरो यागः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यागे ᵛप्रयति प्रगच्छति प्रवर्तमाने सति रक्षणार्थं ᵛयुष्मान् एवाह्वयामहे ॥

उदु त्ये अरुणप्सवश्चित्रा यामेभिरीरते । वाश्रा अधि ष्णुना दिवः ॥ ७ ॥

उत् । ऊँ इति । त्ये । अरुणऽप्सवः । चित्राः । यामेभिः । ईरते ।

वाश्राः । अधि । स्नुना । दिवः ॥ ७ ॥

ᵛत्ये ते पूर्वोक्तगुणाः ᵛअरुणप्सवः अरुणवर्णरूपाः ᵛचित्राः चायनीयाः आश्चर्यभूता वा ᵛवाश्राः शब्दकारिणः एवंभूता मरुतः ᵛयामेभिः यामैर्यानैः ᵛदिवः ᵛअधि द्युलोकस्योपरि ᵛस्नुना सानुना समुच्छ्रितप्रदेशेन ᵛउत् ᵛईरते उद्गच्छन्ति । ᵛउ इति पूरणः ॥ 'पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम्' इति सानुशब्दस्य स्नुभावः ॥

कारीर्यां सौर्यस्य हविष. 'सृजन्ति रश्मिम्' इत्येषानुवाक्या । सूत्र्यते हि—'सृजन्ति रश्मिमोजसा वह्निष्ठेभिर्विहरन्यासि तन्तुम्' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

सृजन्ति रश्मिमोजसा पन्थां सूर्याय यातवे । ते भानुभिर्वि तस्थिरे ॥८॥

सृजन्ति । रश्मिम् । ओजसा । पन्थाम् । सूर्याय । यातवे । ते । भानुऽभिः । वि । तस्थिरे ॥८॥

तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः। ये मरुतः ᵛसूर्याय सूर्यस्य। 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी। ᵛयातवे[1] गन्तुं ᵛरश्मिं व्याप्तम्। 'अशो रश च' इत्यश्नोतेरौणादिको मिप्रत्ययो रशादेशश्च। यद्वा। रश्मिभिस्तेजोभिर्युक्तम्। ᵛपन्थां पन्थानम् ᵛओजसा बलेन ᵛसृजन्ति उत्पादयन्ति। वृत्रादिभिरावृतं सूर्यपथमावरकस्य वृत्रादेरपनयनेन जनयन्तीत्यर्थः। ᵛते मरुतः ᵛभानुभिः तेजोभिः ᵛवि ᵛतस्थिरे कृत्स्नं जगत् व्याप्य अवतिष्ठन्ते ॥

इमां मे मरुतो गिरमिमं स्तोममृभुक्षणः। इमं मे वनता हवम् ॥ ९ ॥

इमाम्। मे। मरुतः। गिरम्। इमम्। स्तोमम्। ऋभुक्षणः। इमम्। मे। वनत। हवम् ॥९॥

हे ᵛमरुतः ᵛइमां पुरोवर्तिनीं ᵛमे मम ᵛगिरं शस्त्ररूपां वाचं ᵛवनत संभजत। हे ᵛऋभुक्षणः। महन्नामैतत्। महान्तः। जसि 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यकारः। 'वा षपूर्वस्य निगमे' इति दीर्घाभावः। ते यूयम् ᵛइमं ᵛस्तोमं स्तोत्रं प्रगीतमन्त्रसाध्यं ᵛमे मम ᵛइमं पुरोवर्तिनं ᵛहवम् आह्वानरूपं च याजुषं मन्त्रं वनत संभजत सेवध्वम् ॥

त्रीणि सरांसि पृश्नयो दुदुह्रे वज्रिणे मधु। उत्सं कवन्धमुद्रिणम् ॥ १० ॥

त्रीणि। सरांसि। पृश्नयः। दुदुह्रे। वज्रिणे। मधु। उत्सम्। कवन्धम्। उद्रिणम् ॥ १० ॥

ᵛपृश्नयः मरुन्मातृभूता गावः ᵛवज्रिणे वज्रवत इन्द्राय। तादर्थ्ये चतुर्थी। इन्द्रार्थं ᵛमधु मधुरं क्षीरादिकमाश्रयणद्रव्यं ᵛत्रीणि ᵛसरांसि सर इव सोमैः पूरितानि त्रीणि सवनानि त्रिष्वपि सवनेषु श्रयणार्थं ᵛदुदुह्रे दुदुहिरे। यद्वा। मधु मधुरं सोमं वज्रिणे वज्रयुक्ताय मरुद्गणाय त्रीणि सरांसि द्रोणकलशाधवनीयपूतभृल्लक्षणानि प्रति पृश्नयो माध्यमिका वाचो दुदुह्रे वृष्टिद्वारा दुहन्ति। यद्वा पृश्नय इति मातृवाचिना शब्देन पुत्रा उच्यन्ते। पृश्निमातरो मरुत इन्द्रार्थं त्रीणि सरांसि द्रोणकलशादीनि मधु मधुना सोमेन पूरयितुम् ᵛउत्सम् उत्स्रवणशीलं ᵛकवन्धम् उदकम् ᵛउद्रिणम् उदकवन्तं मेघं दुदुह्रे दुहते ॥ दुहेश्छान्दसो लिट्। 'इरयो रे' इति रेभावः। पादादित्वादनिघातः ॥ ॥ १९ ॥

मरुतो यद्ध वो दिवः सुम्नायन्तो हवामहे। आ तू न उप गन्तन ॥ ११ ॥

मरुतः। यत्। ह। वः। दिवः। सुम्नऽयन्तः। हवामहे। आ। तु। नः। उप। गन्तन ॥११॥

हे ᵛमरुतः ᵛयद्ध यदा खलु ᵛवः युष्मान् ᵛसुम्नायन्तः सुम्नं सुखमात्मन इच्छन्तो वयं ᵛदिवः द्युलोकात् ᵛहवामहे स्तुतिभिराह्वयामहे। ᵛआ ᵛतु अनन्तरमेव शीघ्रं ᵛनः अस्मान् ᵛउप ᵛगन्तन उपगच्छत। गमेर्लोटि 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनबादेशः ॥

यूयं हि ष्ठा सुदानवो रुद्रा ऋभुक्षणो दमे। उत प्रचेतसो मदे ॥ १२ ॥

यूयम्। हि। स्थ। सुऽदानवः। रुद्राः। ऋभुक्षणः। दमे। उत। प्रऽचेतसः। मदे ॥ १२ ॥

ᵛउत अपि च हे ᵛसुदानवः शोभनदाना हे ᵛरुद्राः रुद्रपुत्राः। पादादित्वादामन्त्रितनिघाताभावः। हे ᵛऋभुक्षणः महान्तः उरुतेजस्का वा ईदृशा हे मरुतः ᵛयूयं ᵛहि[2] खलु ᵛदमे यज्ञगृहे ᵛमदे मदकरे सोमे पीते सति ᵛप्रचेतसः ᵛस्थ प्रकृष्टज्ञाना भवथ ॥

आ नो रयिं मदच्युतं पुरुक्षुं विश्वधायसम्। इयर्ता मरुतो दिवः ॥१३॥

---

१. ख-ङ-त-न-भ-श-गंतवे। २. ख-ङ-त-न-भ-श-'हि' नास्ति।

आ । नः । रयिम् । मद्ऽच्युतम् । पुरुऽक्षुम् । विश्वऽधायसम् । इयर्त । मरुतः । दिवः ॥१३॥

हे ᵛमरुतः ᵛनः अस्माकं ᵛरयिं धनं ᵛदिवः द्युलोकात् ᵛआ ᵛइयर्त आगमयत । 'ऋ गतौ' इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् जौहोत्यादिकाल्लोटि तस्य 'तप्तनप्तन॰' इति तबादेशः । 'अनुदात्ते च' इत्यभ्यस्ताद्युदात्तत्वम् । कीदृशं रयिम् । ᵛमदच्युतं मदं स्रवन्तं यद्वा शात्रवस्य मदस्य च्यावयितारं ᵛपुरुक्षुं बहुनिवासं बहुभिः स्तूयमानं वा ᵛविश्वधायसं विश्वेषां सर्वेषामस्मदीयानां धारणाय पोषणाय पर्याप्तम् ॥

अधीव यद्गिरीणां यामं शुभ्रा अचिध्वम् । सुवानैर्मन्दध्व इन्दुभिः ॥१४॥

अधिऽइव । यत् । गिरीणाम् । यामम् । शुभ्राः । अचिध्वम् । सुवानैः । मन्दध्वे । इन्दुऽभिः ॥१४॥

हे ᵛशुभ्राः शोभमाना मरुतः ᵛगिरीणां पर्वतानाम् ᵛअधीव उपरीव ᵛयत् यदा ᵛयामं युष्मदीयं रथम् ᵛअचिध्वं गमनसाधनैरश्वादिभिः उपचितं[1] कुरुथ तदानी ᵛसुवानैः अभिषूयमाणैः ᵛइन्दुभिः सोमैः ᵛमन्दध्वे मादयध्वे ॥

एतावतश्चिदेषां सुम्नं भिक्षेत मर्त्यः । अदाभ्यस्य मन्मभिः ॥ १५ ॥

एतावतः । चित् । एषाम् । सुम्नम् । भिक्षेत । मर्त्यः । अदाभ्यस्य । मन्मऽभिः ॥ १५ ॥

ᵛमर्त्यः मनुष्यः स्तोता ᵛमन्मभिः स्तोत्रैः ᵛसुम्नं सुखं धनं वा ᵛएषां मरुतां स्वभूतं ᵛभिक्षेत याचेत । इदानीं गणाभिप्रायेणैकवदाह । ᵛएतावतश्चित् यत्परिमाणस्य च ᵛअदाभ्यस्य केनापि हिंसितुमशक्यस्य मरुद्गणस्य सुम्नं भिक्षेत ॥ एतच्छब्दात् 'यत्तदेतेभ्यः॰' इति परिमाणेऽर्थे वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् ॥ ॥ २० ॥

ये द्रप्सा इव रोदसी धमन्त्यनु वृष्टिभिः । उत्सं दुहन्तो अक्षितम् ॥ १६ ॥

ये । द्रप्साःऽइव । रोदसी इति । धमन्ति । अनु । वृष्टिऽभिः । उत्सम् । दुहन्तः । अक्षितम् ॥ १६ ॥

ᵛये मरुतः ᵛद्रप्साइव उदबिन्दव इव ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛवृष्टिभिः वर्षणैः ᵛअनु ᵛधमन्ति अनुगच्छन्ति साकल्येन व्याप्नुवन्ति । यद्वा । अनुध्माते उच्छ्वसितावयवे कुर्वन्ति । किं कुर्वन्तः । ᵛअक्षितम् अक्षीणमुदकम् ᵛउत्सं मेघं ᵛदुहन्तः पूरयन्तो मेघादवाङ्मुखं पातयन्तः । दुहेः 'लक्षणहेत्वोः॰' (पा. सू. ३. २. १२६) इति हेतौ शतृप्रत्ययः । यत एवं दुहन्ति ततो रोदसी अनुधमन्तीत्यर्थः ॥

उदु स्वानेभिरीरत उद्रथैरुदु वायुभिः । उत्स्तोमैः पृश्निमातरः ॥ १७ ॥

उत् । ऊँ इति । स्वानेभिः । ईरते । उत् । रथैः । उत् । ऊँ इति । वायुऽभिः ।
उत् । स्तोमैः । पृश्निऽमातरः ॥ १७ ॥

ᵛस्वानेभिः स्वानैः शब्दैर्मरुतः ᵛउत् ᵛइरते उद्गच्छन्ति । 'स्वन शब्दे' । 'स्वनहसोर्वा' (पा. सू. ३. ३. ६२) इत्यपो विकल्पितत्वात् पक्षे घञ् । 'कर्षात्वतः॰' इत्यन्तोदात्तत्वम् । 'बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसभावः । ᵛउ इति पूरणः । तथा ᵛरथैः रथप्रमुखैः[2] वाहनैश्चोदीरते[3] । ᵛपृश्निमातरः[4] --- ॥

१. ख१-भ–संचितं । २ ज्ञ-त१-२–रथप्रमुखैर्वायुभिः । ३. ज–॰दीरते स्तोमैः स्तोत्रैः । ४. घ-ज्ञ-त१-२–मु– पृश्निमातरः मरुतस्तथा स्तोमैः स्तोत्रैः उदीरते; श– पृश्निमातरः पृश्नेः पुत्रा मरुतः स्तोमैरस्माभिः कृतैः स्तोत्रैः एव एवं बहुधा उदीरते उद्गच्छंति ।

येनाव तुर्वशं यदुं येन कण्वं धनस्पृतम् । राये सु तस्य धीमहि ॥ १८ ॥

येन । आव । तुर्वशम् । यदुम् । येन । कण्वम् । धनऽस्पृतम् । राये । सु । तस्य । धीमहि ॥ १८ ॥

येन[1] आत्मीयेन रक्षणेन तुर्वशम् एतत्संज्ञं यदुम् एतत्संज्ञं च राजर्षिम् आव यूयं रक्षितवन्तः स्थ । अवतेर्लिटि मध्यमबहुवचने रूपमेतत् । येन च धनस्पृतं धनकामं कण्वम् ऋषिं रक्षितवन्तः स्थ तस्य युष्मदीयं रक्षणं राये धनार्थं सु धीमहि शोभनं ध्यायाम ॥

इमा उ वः सुदानवो घृतं न पिप्युषीरिषः । वर्धान्काण्वस्य मन्मभिः ॥ १९ ॥

इमाः । ऊँ इति । वः । सुऽदानवः । घृतम् । न । पिप्युषीः । इषः ।
वर्धान् । काण्वस्य । मन्मऽभिः ॥ १९ ॥

हे सुदानवः शोभनदाना मरुतः घृतं न घृतमिव पिप्युषीः वर्धयित्र्यः शरीरपुष्टिहेतुभूताः इमाः इदानीं[2] प्रदीयमानाः इषः अन्नानि सोमलक्षणानि काण्वस्य कण्वगोत्रस्य मम संबन्धिभिः मन्मभिः स्तोत्रैः सार्धं वः युष्मान् वर्धान् वर्धयन्तु ॥ वृधेर्ण्यन्तात् लेटि रूपमेतत् । उ इति पूरणः ॥

क्व नूनं सुदानवो मदथा वृक्तबर्हिषः । ब्रह्मा को वः सपर्यति ॥ २० ॥

क्व । नूनम् । सुऽदानवः । मदथ । वृक्तऽबर्हिषः । ब्रह्मा । कः । वः । सपर्यति ॥ २० ॥

मरुदागमनस्य विलम्बमसहमान ऋषिरनया वितर्कयति । सुदानवः शोभनदाना हे वृक्तबर्हिषः । वृक्तं वृक्णं छिन्नं बर्हिर्येषां यागाय । यद्वा । बर्हिरिति यज्ञनाम । वृक्तः प्रवृक्तो यज्ञो येषां ते तथोक्ताः । हे ईदृशा मरुतः क्व कुत्र देशे नूनम् इदानीं मदथ माद्यथ । 'मदी हर्षे' । व्यत्ययेन शप् । कः च ब्रह्मा ब्राह्मणः स्तोता वः युष्मान् सपर्यति परिचरति । किंकारणं बहुशः स्तुतैरपि भवद्भिरिदानीं नागम्यत इति न जानीमः ॥ ॥ २१ ॥

नहि ष्म यद्ध वः पुरा स्तोमेभिर्वृक्तबर्हिषः । शर्धाँ ऋतस्य जिन्वथ ॥ २१ ॥

नहि । स्म । यत् । ह । वः । पुरा । स्तोमेभिः । वृक्तऽबर्हिषः । शर्धान् । ऋतस्य । जिन्वथ ॥ २१ ॥

पूर्वया वितर्क्य इदानीं निश्चिनोति । हे वृक्तबर्हिषः प्रवृक्तयज्ञका मरुतः नहि ष्म तत् खलु संभवति । वः यूयं पुरा अस्मत्तः पूर्वमेव कृतैः स्तोमैरन्यदीयैः स्तोत्रैः ऋतस्य उदकस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा संबन्धिनः शर्धान् आत्मीयानि बलानि जिन्वथ प्रीणयथ इति यद्ध यत्खलु तन्न संभवत्येव । अतः शीघ्रमागच्छतेत्यर्थः । यद्वा । वृक्तबर्हिष इत्यृत्विङ्नाम । हे ऋत्विजः वः युष्माकं संबन्धिभिः स्तोमेभिः स्तोत्रैर्ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनो यागार्हाञ्छर्धान् मारुतानि बलानि पुरा अन्येभ्यः स्तोतृभ्यः पूर्वं यद्यस्मात्कारणाज्जिन्वथ यूयं प्रीणयथ । जिविः प्रीणनार्थः । तस्मादन्यदीयैः स्तोत्रैः नहि ष्म न खलु ते मरुतो वशीभवन्तीत्यर्थः ॥

प्रवर्ग्ये महावीरे पयसोरासिक्तयोः सतोः 'समु त्ये महतीरपः' इत्येषानुवक्तव्या[3] । सूत्र्यते हि—'आसिक्तयोः समु त्ये महतीरप इति महावीरमादायोत्तिष्ठत्सु' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

समु त्ये महतीरपः सं क्षोणी समु सूर्यम् । सं वज्रं पर्वशो दधुः ॥ २२ ॥

---

१. श—हे मरुतः येन । २. ङ-त१-२—इमानि । ३. ख-ङ-भ—°नुवाक्या ।

सम् । ॐ इति । त्ये । महतीः । अपः । सम् । क्षोणी इति । सम् । ॐ इति । सूर्यम् ।
सम् । वज्रम् । पर्वऽशः । दधुः ॥ २२ ॥

ᐯत्ये ते पूर्वोक्तगुणा मरुतः ᐯमहतीः बह्वीः ᐯअपः वृष्ट्युदकानि ᐯसमु ᐯदधुः संदधति । ओषध्यादिभिः संयोजयन्ति । यद्वा । घर्मकाले सूर्यरश्मिभिराहृता उपरि सम्यग्धारयन्ति ॥ 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्' इति महतः परस्य ङीप उदात्तत्वम् । 'ऊडिदम्°' इत्यादिना अप्शब्दात्परः शस् उदात्तः ॥ तथा ᐯक्षोणी क्षोण्यौ द्यावापृथिव्यौ च ते मरुतः ᐯसं दधुः । यथा स्वे स्वे स्थानेऽवतिष्ठेते तथा धारयन्ति । सूत्रात्मना वायुना सर्वं जगद्धार्यते । तथा च श्रूयते—'वायुर्वै गोतम तत्सूत्रं वायुना वै गोतम सूत्रेणायं च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदृब्धानि भवन्ति' (बृ. उ. ३. ७. २) इति । तथा ᐯसूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं चान्तरिक्षे ᐯसं दधुः सम्यग्धारयन्ति । उशब्दः समुच्चये । ईदृशास्ते मरुतः ᐯवज्रम् आत्मीयमायुधं ᐯपर्वशः पर्वणि पर्वणि वृत्रस्य सर्वेष्ववयवसंबन्धिषु हननार्थं ᐯसं दधुः समयूयुजन्[1] ॥

वि वृत्रं पर्वशो ययुर्वि पर्वताँ अराजिनः । चक्राणा वृष्णि पौंस्यम् ॥ २३ ॥

वि । वृत्रम् । पर्वऽशः । ययुः । वि । पर्वतान् । अराजिनः । चक्राणाः । वृष्णि । पौंस्यम् ॥ २३ ॥

ᐯअराजिनः राज्ञा केनचित्स्वामिनानधिष्ठिताः । यद्वा । राजा स्वामी अस्य न विद्यत इत्यराजेन्द्रः । तद्युक्ताः । ᐯवृष्णि वीर्यवत् ᐯपौंस्यं बलं ᐯचक्राणाः कुर्वाणा मरुतः ᐯवृत्रम् आवरकमसुरं मेघं वा ᐯपर्वशः पर्वणि पर्वणि भेदेन ᐯवि ᐯययुः विशिष्टं वधमगमयन् । तथा ᐯपर्वतान् गिरींश्च विशिष्टं वधं प्रापयन् ॥

अनु त्रितस्य युध्यतः शुष्ममावन्नुत क्रतुम् । अन्विन्द्रं वृत्रतूर्ये ॥ २४ ॥

अनु । त्रितस्य । युध्यतः । शुष्मम् । आवन् । उत । क्रतुम् । अनु । इन्द्रम् । वृत्रऽतूर्ये ॥ २४ ॥

ᐯत्रितस्य आप्त्यस्यैतत्संज्ञस्य ᐯयुध्यतः शत्रून् संप्रहरतो राजर्षेः ᐯशुष्मं परेषां शोषकं बलं मरुतः ᐯअनु ᐯआवन् साहाय्यार्थमन्वगच्छन् । यद्वा । अनुगुणमरक्षन् । ᐯउत अपि च ᐯक्रतुं तदीयं कर्म चारक्षन् । अपि च ᐯवृत्रतूर्ये वृत्रवधार्थे संग्रामे ᐯइन्द्रं च ᐯअनु आवन् अरक्षन् ॥

विद्युद्धस्ता अभिद्यवः शिप्राः शीर्षन्हिरण्ययीः । शुभ्रा व्यञ्जत श्रिये ॥ २५ ॥

विद्युत्ऽहस्ताः । अभिऽद्यवः । शिप्राः । शीर्षन् । हिरण्ययीः । शुभ्राः । वि । अञ्जत । श्रिये ॥ २५ ॥

ᐯविद्युद्धस्ताः विद्योतमानायुधबाहवः ᐯअभिद्यवः अभिगतदीप्तयः ᐯशुभ्राः शोभमाना मरुतः ᐯशीर्षन् शीर्षणि शिरस्यात्मीयेषु शिरःसु ᐯहिरण्ययीः हिरण्मयीः स्वर्णमयानि ᐯशिप्राः शिरस्त्राणानि ᐯश्रिये शोभार्थं ᐯव्यञ्जत व्यञ्जयन्ति । व्यक्तीकुर्वन्ति । धारयन्तीत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

उशना यत्परावत उक्ष्णो रन्ध्रमयातन । द्यौर्न चक्रदद्भिया ॥ २६ ॥

उशनाः । यत् । पराऽवतः । उक्ष्णः । रन्ध्रम् । अयातन । द्यौः । न । चक्रदत् । भिया ॥ २६ ॥

हे मरुतः ᐯउशनाः । व्यत्ययेन प्रथमा । उशनसा काव्येनर्षिणा स्तूयमाना यूयम् । यद्वा । उशनःशब्दात् 'सुपां सुलुक्' इति जसः सु° ॥ उशनसः स्तोतॄन् कामयमाना यूयम् ᐯउक्ष्णः सेक्तुः

1. श–समयोजयन्।

कामानां वर्षितुरात्मीयस्य रथस्य वृष्टिहेतोरन्तरिक्षस्य वा रन्ध्रं मध्यं परावतः दूरदेशात् यत यदा अयातन अगच्छत॥ यातेर्लङि मध्यमबहुवचनस्य 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनादेशः॥ तदानीं द्यौर्न। अत्र द्युशब्देन तत्रत्यो जनसंघो लक्ष्यते। द्युलोके वर्तमानो जनसंघ इव पार्थिवमपि सर्वं भूतजातं भिया युष्मद्वेगजनितया भीत्या चक्रदत् अशब्दयत् अकम्पत वा॥

आ नो मखस्य दावनेऽश्वैर्हिरण्यपाणिभिः। देवास उप गन्तन॥२७॥

आ। नः। मखस्य। दावने। अश्वैः। हिरण्यपाणिऽभिः। देवासः। उप। गन्तन॥ २७॥

हे देवासः दानादिगुणयुक्ता मरुतः नः अस्माकं मखस्य यज्ञस्य दावने दानाय। ददातेरौणादिको भावे वनिः। हिरण्यपाणिभिः स्वर्णमयपादैः स्वर्णालंकृतैर्हितरमणीयपादैर्वा अश्वैः आ उप गन्तन उपागच्छत प्राप्नुत॥ गमेर्लोटि छान्दसः शपो लुक्। 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनबादेशः। अत एव ङित्वाभावादनुनासिकलोपो न क्रियते॥

यदेषां पृषती रथे प्रष्टिर्वहति रोहितः। यान्ति शुभ्रा रिणन्नपः॥ २८॥

यत्। एषाम्। पृषतीः। रथे। प्रष्टिः। वहति। रोहितः। यान्ति। शुभ्राः। रिणन्। अपः॥२८॥

एषां मरुतां रथे पृषतीः पृषद्भिः श्वेतबिन्दुभिर्युक्ता मृग्यः यत् यदा वहन्ति यदा च प्रष्टिः प्राशुः शीघ्रगामी। यद्वा। प्रमुखे युज्यमानः सन्। रोहितः पृषतः पृषद्भिर्युक्तो मृगः वहति तदानी शुभ्राः शोभमाना मरुतः यान्ति गच्छन्ति। तेषां गमने च सति अपः उदकानि वृष्टिलक्षणानि रिणन् अरिणन् अगच्छन्। सर्वत्र प्रवहन्ति॥ 'री गतिरेषणयोः'। क्रैयादिकः। 'प्वादीनां ह्रस्वः'। छान्दसोऽडभावः। 'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' (पा. सू. ८. १. १८. ५) इति वचनादत्र पूर्वपदस्य वाक्यान्तरगतत्वात् 'तिङ्ङतिङः' इति निघाताभावः॥

सुषोमे शर्यणावत्यार्जीके पस्त्यावति। ययुर्निचक्रया नरः॥ २९॥

सुऽसोमे। शर्यणाऽवति। आर्जीके। पस्त्यऽवति। ययुः। निऽचक्रया। नरः॥ २९॥

सुषोमे शोभनसोमयुक्ते आर्जीके। ऋजीका नाम देशाः। तत्संबन्धिनि शर्यणावति कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे शर्यणावत्संज्ञे सरसि पस्त्यावति। पस्त्यम् इति गृहनाम। यज्ञगृहोपेते सोमपानाय नरः नेतारो मरुतः निचक्रया नीचीनचक्रया अवाङ्मुखं प्रवर्तमानया रथकट्यया ययुः यान्ति गच्छन्ति। यातेश्छान्दसो लिट्। यद्वा। नरो नेतार ऋत्विज उक्तगुणविशिष्टे शर्यणावति मरुद्यागाय सोममाहर्तुं निचक्रया नीचीनचक्रया शकट्या ययुः गच्छन्ति॥

कदा गच्छाथ मरुत इत्था विप्रं हवमानम्। मार्डीकेभिर्नाधमानम्॥३०॥

कदा। गच्छाथ। मरुतः। इत्था। विप्रम्। हवमानम्। मार्डीकेभिः। नाधमानम्॥ ३०॥

हे मरुतः इत्था इत्थम् अनेन प्रकारेण हवमानम् आह्वयन्तं स्तुवन्तं नाधमानं याचमानं विप्रं मेधाविनं स्तोतारं मां कदा कस्मिन् काले मार्डीकेभिः सुखहेतुभिर्धनैः सार्धं गच्छाथ गच्छथ। विलम्बं मा कृषत शीघ्रमागच्छतेति भावः॥　　॥२३॥

कद्ध नूनं कधप्रियो यदिन्द्रमजहातन। को वः सखित्व ओहते॥ ३१॥

कत्। ह। नूनम्। कधऽप्रियः। यत्। इन्द्रम्। अजहातन। कः। वः। सखिऽत्वे। ओहते॥३१॥

हे vकधप्रियः कथया स्तुत्या प्रीयमाणाः । ‘ कथ वाक्यप्रबन्धने ’ । अस्माद्भावे ‘ चिन्तिपूजि॰ ’ (पा. सू. ३. ३. १०५) इत्यादिना अङ् । ततष्टाप् । उत्तरपदे ‘ ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोः॰ ’ (पा. सू. ६. ३. ६३) इति ह्रस्वत्वम् । धत्वं छान्दसम् । ईदृशा हे मरुतः वृत्रेण सह युध्यमानम् vइन्द्रं vनूनं सत्यम् vअजहातन पर्यत्यजतेति vयत् एतत् तत् vकद्ध कदा खलु कस्मिन् काले जातम् । न कदाचिदपीत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणं—‘ मरुतो हैनं नाजहुः प्रहर भगवो जहि वीरयस्व ’ (ऐ. ब्रा. ३. २०) इति । ‘ वृत्रस्य त्वा श्वसथादीषमाणाः ’ (ऋ. सं. ८. ९६. ७) इत्यादि च निगमान्तरम् । यत एवमतः कारणात् vवः युष्माकं vसखित्वे । व्यत्ययेन सप्तमी । सखिभावं vकः स्तोता vओहते याचते । यद्वा । वहते प्राप्नोति । ईदृशमनपायं युष्मत्सखित्वं दुर्लभमित्यर्थः ॥

सहो षु णो वज्रहस्तैः कण्वासो अग्निं मरुद्भिः । स्तुषे हिरण्यवाशीभिः ॥३२॥

सहो इति । सु । नः । वज्रऽहस्तैः । कण्वासः । अग्निम् । मरुत्ऽभिः ।
स्तुषे । हिरण्यऽवाशीभिः ॥ ३२ ॥

vवज्रहस्तैः वज्रबाहुभिः vहिरण्यवाशीभिः । हिरण्मयी वाशी तक्षणसाधनमायुधं येषामस्ति तादृशैः । vमरुद्भिः vसहो सहैव वर्तमानम् vअग्निं vनः अस्मदीया हे vकण्वासः कण्वाः स्तोतारः कण्वगोत्रा वा ऋषयः यूयं vस्तुषे स्तुध्वम् । यद्वा । न इति प्रथमार्थे द्वितीया । नः वयं कण्वगोत्राः ॥ ‘ अस्मदो द्वयोश्च ’ (पा. सू. १. २. ५९) इत्येकस्मिन् बहुवचनम् । ‘ सविशेषणस्य प्रतिषेधः ’ (का. १. २. ५९. १) इति तु व्यत्ययेन प्रवर्तते । स्तुषे स्तुवे ॥ स्तौतेरुत्तमैकवचने ‘ सिब्बहुलम्॰ ’ इति सिप् ॥

ओ षु वृष्णः प्रयज्यूना नव्यसे सुविताय । ववृत्यां चित्रवाजान् ॥ ३३ ॥

ओ इति । सु । वृष्णः । प्रऽयज्यून् । आ । नव्यसे । सुविताय । ववृत्याम् । चित्रऽवाजान् ॥३३॥

vवृष्णः वर्षितॄन् अभीष्टफलदान् vप्रयज्यून् प्रकर्षेण यष्टव्यान् vचित्रवाजान् विचित्रगमनान् विचित्रबलान् विचित्रधनान् वा एवंभूतान् मरुतः vसु सुष्ठु vओ आ उ vववृत्यां आवर्तयामि[1] । अस्मदभिमुखं यथा गच्छन्ति तथा करोमि । अपि च vनव्यसे नवीयसे नवतराय अत्यन्तं प्रशस्ताय vसुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय धनाय च तान् vआ ववृत्याम् आवर्तयामि ॥

गिरयश्चिन्नि जिहते पर्शानासो मन्यमानाः । पर्वताश्चिन्नि येमिरे ॥३४॥

गिरयः । चित् । नि । जिहते । पर्शानासः । मन्यमानाः । पर्वताः । चित् । नि । येमिरे ॥३४॥

मरुत्सु आगच्छत्सु vगिरयश्चित् गिरयोऽपि शिलोच्चया अपि vपर्शानासः पीड्यमानाः । यद्वा । मरुद्भिः स्पृश्यमानाः । अत एव vमन्यमानाः अभिमन्यमाना बाध्यमानाः सन्तः vनि vजिहते नितरां गच्छन्ति । मरुद्वेगेन स्थानात् प्रच्यवन्ते । तथा vपर्वताश्चित् पर्ववन्तो मेघा अपि तदीयेन गमनेन vनि vयेमिरे नियम्यन्ते । यद्वा । गिरयः क्षुद्राः शिलोच्चया महान्तः पर्वताः ॥

आक्ष्णयावानो वहन्त्यन्तरिक्षेण पततः । धातारः स्तुवते वयः ॥ ३५ ॥

आ । अक्ष्णऽयावानः । वहन्ति । अन्तरिक्षेण । पततः । धातारः । स्तुवते । वयः ॥ ३५ ॥

---

१. ख-ङ्ग-त-न-भ-श—आवर्तयानि ।

vअक्ष्णयावानः अक्ष्णं व्याप्तं गच्छन्तः । यद्वा । अक्ष्णश्चक्षुषोऽपि शीघ्रं यान्तीत्यक्ष्णयावानः यातेः ' आतो मनिन् ' इति वनिप् । ईदृशा अश्वाः vअन्तरिक्षेण आकाशमार्गेण vपततः गच्छतं मरुतः vआ vवहन्ति आनयन्ति । यद्वा । पतत इत्यश्वानां विशेषणम् । अन्तरिक्षे नभसि पततं गच्छन्तः । छान्दसो नुमभावः । किं कुर्वन्तः । vस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते जनाय vवयः अन्नं vधातार विधातारः कुर्वाणाः ॥

अग्निर्हि जानि पूर्व्यश्छन्दो न सूरो अर्चिषा । ते भानुभिर्वि तस्थिरे ॥३६॥

अग्निः । हि । जनि । पूर्व्यः । छन्दः । न । सूरः । अर्चिषा । ते । भानुऽभिः । वि । तस्थिरे ॥३६

vअग्निर्हि अग्निः खलु vअर्चिषा तेजसा vपूर्व्यः सर्वेषु देवेषु मुख्यः vजानि अजायत । ' दीपजन॰ ' (पा. सू. ३. १. ६१) इत्यादिना कर्तरि लुङि च्लेश्चिणादेशः । तत्र दृष्टान्तः । vछन्दः उपच्छन्दनीयः vसूर॰ vन सूर्य इव । तदनन्तरं vते पूर्वोक्तगुणा मरुतः vभानुभिः दीप्तिभिः vवि vतस्थिरे विविधमवतिष्ठन्ते । आग्निमारुते ह्यग्निः पूर्वं स्तूयते पश्चान्मरुतः । तदपेक्षया च पूर्वोत्तरयोरर्धर्चयोः क्रमेणाग्निर्मरुतश्च स्तूयन्ते ॥ ॥ २४ ॥

' आ नो विश्वाभिः ' इति त्रयोविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तं सध्वंसाख्यस्य काण्वस्यार्षमानुष्टुभम् । एतदादीनि त्रीणि सूक्तान्यश्विदेवत्यानि । तथा चानुक्रान्तम्—' आ नस्त्र्यधिका सध्वंस आश्विनं ह्यानुष्टुभं तु ' इति । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतत्सूक्तम् । सूत्र्यते हि—' आ नो विश्वाभिस्त्यं चिदत्रिमित्यानुष्टुभम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । अप्तोर्यामे प्रशास्तुरतिरिक्तोक्थेऽप्येतत् । सूत्रितं च—' आ नो विश्वाभिः प्रातर्यावाणा ' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति । चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे ' आ नो विश्वाभिः ' इत्याश्विनस्तृचः । सूत्रितं च—' आ नो विश्वाभिरूतिभिस्त्यमु वो अप्रहणम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

आ नो विश्वाभिरूतिभिराश्विना गच्छतं युवम् ।
दस्रा हिरण्यवर्तनी पिबतं सोम्यं मधु ॥ १ ॥

आ । नः । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । अश्विना । गच्छतम् । युवम् ।
दस्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ १ ॥

हे vअश्विना अश्विनौ अश्नुवानौ सर्वं जगद्व्याप्नुवन्तौ यद्वा अश्वैर्युक्तौ vयुवं युवां vविश्वाभिः सर्वाभिर्व्याप्ताभिर्वा vऊतिभिः रक्षाभिः दातव्याभिः सार्धं vनः अस्मान् vआ vगच्छतम् । आगत्य च हे vदस्रा दस्रौ दर्शनीयौ शत्रूणामुपक्षपयितारौ वा हे vहिरण्यवर्तनी हिरण्मयरथौ हितरमणीयाचरणौ वा ईदृशौ हे अश्विनौ vसोम्यं सोममयं vमधु vपिबतम् ॥

आ नूनं यातमश्विना रथेन सूर्यत्वचा ।
भुजी हिरण्यपेशसा कवी गम्भीरचेतसा ॥ २ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । रथेन । सूर्यऽत्वचा ।
भुजी इति । हिरण्यऽपेशसा । कवी इति । गम्भीरऽचेतसा ॥ २ ॥

हे vभुजी हविषां भोक्तारौ यद्वा स्तोतृभिरन्नानां भोजयितारौ सर्वस्य जगतः पालकौ वा हे vहिरण्यपेशसा हिरण्मयालंकारौ हिरण्मयावयवौ वा हे vकवी क्रान्तदर्शिनौ स्तोतव्यौ वा हे

ᵛगम्भीरचेतसा प्रशस्तज्ञानौ ईदृशौ हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛसूर्यत्वचा सूर्यवद्भासमानेन ᵛरथेन ᵛनूनम् अवश्यमस्मान् ᵛआ ᵛयातम् आगच्छतम् ॥

आ यातं नहुषस्पर्यान्तरिक्षात्सुवृक्तिभिः ।
पिबाथो अश्विना मधु कण्वानां सवने सुतम् ॥ ३ ॥

आ । यातम् । नहुषः । परि । आ । अन्तरिक्षात् । सुवृक्तिऽभिः ।
पिबाथः । अश्विना । मधु । कण्वानाम् । सवने । सुतम् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ ᵛनहुषस्परि । नहुष इति मनुष्यनाम । सामर्थ्याच्चात्र तत्संबद्धो लोको लक्ष्यते । मानुषात्तस्माल्लोकात् । परि पञ्चम्यर्थानुवादी । ᵛसुवृक्तिभिः सुष्ठु दोषवर्जिताभिः सुप्रवृत्ताभिर्वा स्तुतिभिर्हेतुभूताभिः ᵛआ ᵛयातम् आगच्छतम् । तथा ᵛअन्तरिक्षात् अन्तरा क्षान्तान्मध्यमाल्लोकादप्यागच्छतम् । आगत्य च ᵛकण्वानां कण्वगोत्राणामस्माकं ᵛसवने यज्ञे प्रातःसवनादौ ᵛसुतम् अभिषुतं ᵛमधु मधुरं सोमं हे अश्विनौ ᵛपिबाथः पिबतम् ॥

आ नो यातं दिवस्पर्यान्तरिक्षादधप्रिया ।
पुत्रः कण्वस्य वामिह सुषाव सोम्यं मधु ॥ ४ ॥

आ । नः । यातम् । दिवः । परि । आ । अन्तरिक्षात् । अधऽप्रिया ।
पुत्रः । कण्वस्य । वाम् । इह । सुसाव । सोम्यम् । मधु ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ ᵛदिवस्परि दिवोऽधि द्युलोकात् ᵛनः अस्मान् ᵛआ ᵛयातम् आगच्छतम् । 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । हे ᵛअधप्रिया अधोऽधस्तादस्मिँल्लोके विद्यमानेन सोमेन प्रीयमाणौ । यद्वा । कधप्रिया । छान्दसो वर्णलोपः । कथया स्तुत्या प्रीयमाणौ । हे ईदृशावश्विनौ ᵛअन्तरिक्षात् अप्यागच्छतम् । ᵛइह अस्मिन्यज्ञे ᵛकण्वस्य ऋषेः ᵛपुत्रः ᵛसोम्यं सोममयं ᵛमधु ᵛवां युवाभ्यां युवयोरर्थं ᵛसुषाव अभिषुणोति । अत आ यातमित्यन्वयः ॥

आ नो यातमुपश्रुत्यश्विना सोमपीतये ।
स्वाहा स्तोमस्य वर्धना प्र कवी धीतिभिर्नरा ॥ ५ ॥

आ । नः । यातम् । उपऽश्रुति । अश्विना । सोमऽपीतये ।
स्वाहा । स्तोमस्य । वर्धना । प्र । कवी इति । धीतिऽभिः । नरा ॥ ५ ॥

हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛनः अस्माकम् ᵛउपश्रुति । श्रूयत इति श्रुत् स्तुतिः । उपगता श्रुद्यस्मिन् तस्मिन् यज्ञे ᵛसोमपीतये सोमपानाय ᵛआ ᵛयातम् आगच्छतम् । हे ᵛवर्धना वर्धनौ[1] ᵛकवी क्रान्तदर्शिनावश्विनौ ᵛस्वाहा स्वाहाकृतौ स्वाहाकारेण सम्यगिष्टौ सन्तौ । यद्वा । स्वाहेति वाङ्नाम । स्तुतिरूपया वाचा स्तुतौ वाचा ᵛस्तोमस्य स्तोतुः प्रवर्धकौ भवतम् । तथा हे ᵛनरा नेतारावश्विनौ ᵛधीतिभिः कर्मभिः यष्टुश्च[2] प्रवर्धकौ[1] भवतम् । यद्वा । स्वाहेत्यादीन्यामन्त्रितानि । हे स्वाहा स्वाहाकृतौ स्तोमस्य स्तोत्रस्य स्तोतुर्वा हे प्रवर्धना प्रवर्धयितारौ हे कवी क्रान्तदर्शिनौ धीतिभिर्बुद्धिभिरात्मीयैः

१. श—वर्धकौ । २. न—यष्टुयज्ञप्रवर्धकौ, भ—यष्टुः प्रवर्धकौ; श—यष्टुं प्रवर्धकौ ।

कर्मभिर्वा हे नरा सर्वेषां नेतारावश्विनौ सोमपानाय आ यातमित्येकमेव वाक्यम्। अस्मिन् धीतिभिरित्यपराङ्गवत्त्वाभावश्छान्दसः[1]। यद्वा। धीतिभिर्ध्यातव्याभिर्युष्मदीयाभिस्तुतिभिः सा आ यातमिति क्रियया संबन्धः॥ ॥ २५ ॥

यच्चिद्धि वां पुर ऋषयो जुहूरेऽवसे नरा।
आ यातमश्विना गतमुपेमां सुष्टुतिं मम ॥ ६ ॥

यत्। चित्। हि। वाम्। पुरा। ऋषयः। जुहूरे। अवसे। नरा।
आ। यातम्। अश्विना। आ। गतम्। उप। इमाम्। सुऽस्तुतिम्। मम ॥ ६ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ यच्चिद्धि यदा खलु वां युवां पुरा पूर्वस्मिन् काले ऋषयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः स्तोतारः अवसे रक्षणाय जुहूरे जुहुविरे स्तुतिभिराह्वयन्। ह्वयतेर्लिटि 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणम्। 'हलः' इति दीर्घः। 'इरयो रे' इति रेभावः। तदानीं अश्विनौ आ यातम् आगच्छतम् आगतवन्तौ[2] स्थः। अतः मम मदीयाम् इमां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिमपि उप आ गतम् उपागच्छतम्॥

दिवश्चिद्रोचनादध्या नो गन्तं स्वर्विदा।
धीभिर्वत्सप्रचेतसा स्तोमेभिर्हवनश्रुता ॥ ७ ॥

दिवः। चित्। रोचनात्। अधि। आ। नः। गन्तम्। स्वःऽविदा।
धीभिः। वत्सऽप्रचेतसा। स्तोमेभिः। हवनऽश्रुता ॥ ७ ॥

हे स्वर्विदा स्वः सूर्यस्य द्युलोकस्य वा लम्भयितारावश्विनौ दिवश्चित् द्युलोकाच्च रोचनादधि रोचमानादन्तरिक्षाच्च नः अस्मान् आ गन्तम् आगच्छतम्। पूर्ववदधिः पञ्चम्यर्थानुवादकः। हे वत्सप्रचेतसा वत्से स्तोतरि प्रकृष्टज्ञानौ। यद्वा। वत्सं निवासकं वेदितव्यं वा प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं ययोस्तौ तथोक्तौ। तौ युवां धीभिः आत्मीयाभिर्बुद्धिभिः सहागच्छतम्। हे हवनश्रुता हवनस्यास्मदीयस्याह्वानस्य स्तोत्रस्य श्रोतारौ स्तोमेभिः स्तोत्रैरस्मत्कृतैर्युज्यमानौ सन्तावागच्छतम्॥

किमन्ये पर्यासतेऽस्मत्स्तोमेभिरश्विना।
पुत्रः कण्वस्य वामृषिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ॥ ८ ॥

किम्। अन्ये। परि। आसते। अस्मत्। स्तोमेभिः। अश्विना।
पुत्रः। कण्वस्य। वाम्। ऋषिः। गीःऽभिः। वत्सः। अवीवृधत् ॥ ८ ॥

अस्मत् अस्मत्तः अन्ये व्यतिरिक्ताः स्तोतारः स्तोमेभिः स्तोत्रैः अश्विना अश्विनौ देवौ किं पर्यासते। अस्मद्व्यतिरिक्ताः केऽप्यश्विनौ स्तोतुं न शक्नुवन्तीत्यर्थः। कण्वस्य ऋषेः[3] पुत्रः ऋषिः मन्त्रद्रष्टा वत्सः गीर्भिः स्तुतिभिर्हे अश्विनौ वां युवाम् अवीवृधत् अवर्धयत्॥

आ वां विप्र इहावसेऽह्वत्स्तोमेभिरश्विना।
अरिप्रा वृत्रहन्तमा ता नो भूतं मयोभुवा ॥ ९ ॥

---

१. ख-झ-न-भ-°त्यपरागत्वाभाव°। २. ख-भ-आगतौ, झ-त२-४-आगच्छवंतौ; झ-न-आगच्छतवंतौ। ३. झ-त१-२-४-य- ऋषिः।

आ । वाम् । विप्रः । इह । अवसे । अह्वत् । स्तोमेभिः । अश्विना ।
अरिप्रा । वृत्रहन्ऽतमा । ता । नः । भूतम् । मयःऽभुवा ॥ ९ ॥

हे vअश्विना अश्विनौ vविप्रः मेधावी स्तोता vइह अस्मिन् यागे vअवसे रक्षणार्थं vस्तोमेभिः स्तोत्रैः vवां युवाम् vआ vअह्वत् आहूतवान् । ह्वयतेर्लुङि 'लिपिसिचिह्वश्च' इति च्लेरङादेशः । हे vअरिप्रा । रिप्रमिति पापनाम । अपापौ हे vवृत्रहन्तमा वृत्राणां शत्रूणां हन्तृतमौ vता तौ तादृशौ युवां vनः अस्माकं vमयोभुवा सुखस्य भावयितारौ vभूतं भवतम् ॥

आ यद्वां योषणा रथमतिष्ठद्वाजिनीवसू ।
विश्वान्यश्विना युवं प्र धीतान्यगच्छतम् ॥ १० ॥

आ । यत् । वाम् । योषणा । रथम् । अतिष्ठत् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।
विश्वानि । अश्विना । युवम् । प्र । धीतानि । अगच्छतम् ॥ १० ॥

हे vवाजिनीवसू । वाजिनी हविष्मती यागक्रिया । तस्यां विद्यमानस्वांशलक्षणधनावश्विनौ vयोषणा योषित् सूर्या आजिधावनेन ध्रियमाणा सती vवां युवयोः vरथं vयत् यदा vआ vअतिष्ठत् आस्थितवती आरूढवती तदा हे vअश्विना अश्विनौ vयुवं युवां vधीतानि ध्यातान्यभिलषितानि vविश्वानि सर्वाणि प्रकर्षेण vअगच्छतं प्रापतम्[1] ॥　　॥ २६ ॥

अतः सहस्रनिर्णिजा रथेना यातमश्विना ।
वत्सो वां मधुमद्वचोऽशंसीत्काव्यः कविः ॥ ११ ॥

अतः । सहस्रऽनिर्निजा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ।
वत्सः । वाम् । मधुऽमत् । वचः । अशंसीत् । काव्यः । कविः ॥ ११ ॥

हे vअश्विना अश्विनौ येषु लोकेषु यत्र वर्तेथे vअतः अस्मात्स्थानात् vसहस्रनिर्णिजा । निर्णिगिति रूपनाम । स्वर्णमयतया बहुविधरूपयुक्तेन vरथेन vआ vयातम् आगच्छतम् । vकाव्यः कवेः पुत्रः vकविः मेधावी vवत्सः ऋषिः vवां युवाभ्यां युवयोरर्थं vमधुमत् माधुर्योपेतं vवचः वचनमुक्थम् vअशंसीत् शंसितवान् । यत एवमत आगच्छतमित्यर्थः ॥

पुरुमन्द्रा पुरूवसू मनोतरा रयीणाम् ।
स्तोमं मे अश्विनाविममभि वह्नी अनूषाताम् ॥ १२ ॥

पुरुऽमन्द्रा । पुरुवसू इति पुरुऽवसू । मनोतरा । रयीणाम् ।
स्तोमम् । मे । अश्विनौ । इमम् । अभि । वह्नी इति । अनूषाताम् । ॥ १२ ॥

vपुरुमन्द्रा बहुमदौ बहुभिः सोमैर्मादयितव्यौ वा vपुरूवसू बहुधनौ बहूनां निवासकौ वा vरयीणां धनानां vमनोतरा मन्तारौ दातारौ । मन्यतेस्तृचि पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः । 'नामन्य-तरस्याम्' इति रैशब्दान्नाम उदात्तत्वम् । vवह्नी कृत्स्नस्य जगतो वोढारौ ईदृशौ vअश्विनौ vमे मम

१. ख-भ—प्रापयतं ।

ᵛइमं ᵛस्तोमं स्तोत्रम् ᵛअभि ᵛअनूषातां सम्यक् स्तुतमिति प्राशंसिषाताम् ॥ 'णु स्तुतौ'। यद्वा। नुवतिरत्र श्रवणार्थे वर्तते। अभिप्राप्तावश्रौष्टाम् ॥

आ नो विश्वान्यश्विना धत्तं राधांस्यह्रया ।
कृतं न ऋत्वियावतो मा नो रीरधतं निदे ॥ १३ ॥

आ । नः । विश्वानि । अश्विना । धत्तम् । राधांसि । अह्रया ।
कृतम् । नः । ऋत्वियऽवतः । मा । नः । रीरधतम् । निदे ॥ १३ ॥

हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛअह्रया अह्रयाणि अह्रीतिकरणान्यलज्जाहेतूनि प्रशस्तानि ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛराधांसि धनानि ᵛनः अस्मभ्यम् ᵛआ ᵛधत्तं प्रयच्छतम्। अपि च ᵛनः अस्मान् ᵛऋत्वियावतः। ऋतौ काले भवं प्रजोत्पादनरूपं कर्म ऋत्वियम्। तद्वतः कुरुतम्। तथा ᵛनिदे निन्दायै निन्दकाय वा ᵛनः अस्मान् ᵛमा ᵛरीरधतं मा वशं नैष्टम् ॥

यन्नासत्या परावति यद्वा स्थो अध्यम्बरे ।
अतः सहस्रनिर्णिजा रथेना यातमश्विना ॥ १४ ॥

यत् । नासत्या । पराऽवति । यत् । वा । स्थः । अधि । अम्बरे ।
अतः । सहस्रऽनिर्निजा । रथेन । आ । यातम् । अश्विना ॥ १४ ॥

हे ᵛनासत्या सत्यस्वभावौ सत्यस्य नेतारौ नासिकाप्रभवौ वाश्विनौ ᵛयत् यदि ᵛपरावति दूरदेशे ᵛस्थः। ᵛयद्वा यदि च ᵛअम्बरे। अन्तिकनामैतत्। समीपे स्थः भवथः। अधिः सप्तम्यर्थानुवादी। ᵛअतः अस्मात्सर्वस्मात् स्थानात् ᵛसहस्रनिर्णिजा बहुविधरूपेण ᵛरथेन हे अश्विनौ आगच्छतम् ॥

यो वां नासत्यावृषिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ।
तस्मै सहस्रनिर्णिजमिषं धत्तं घृतश्चुतम् ॥ १५ ॥

यः । वाम् । नासत्यौ । ऋषिः । गीःऽभिः । वत्सः । अवीवृधत् ।
तस्मै । सहस्रऽनिर्निजम् । इषम् । धत्तम् । घृतऽश्चुतम् ॥ १५ ॥

हे ᵛनासत्यौ ᵛयः वत्साख्यः ᵛऋषिः ᵛवां युवां ᵛगीर्भिः स्तुतिभिः ᵛअवीवृधत् अवर्धयत् ᵛतस्मै ऋषये ᵛसहस्रनिर्णिजं बहुविधरूपं ᵛघृतश्चुतं घृतं क्षरन्तीम्[1] ᵛइषम् अन्नं ᵛधत्तं प्रयच्छतम् ॥ ॥ २७ ॥

प्रास्मा ऊर्जं घृतश्चुतमश्विना यच्छतं युवम् ।
यो वां सुम्नाय तुष्टवद्वसूयाद्दानुनस्पती ॥ १६ ॥

प्र । अस्मै । ऊर्जम् । घृतऽश्चुतम् । अश्विना । यच्छतम् । युवम् ।
यः । वाम् । सुम्नाय । तुस्तवत् । वसुऽयात् । दानुनः । पती इति ॥ १६ ॥

१. ख-झ-न-क्षरंती; श-क्षरतं।

हे अश्विना अश्विनौ अस्मै स्तोत्रे घृतश्चुतं घृतधारया युक्ताम्[1] ऊर्जं बलकरमन्नरसं युवं युवां प्र यच्छतं दत्तम्। हे दानुनस्पती दानस्याधिपती वां युवां सुम्नाय सुखार्थं यः तुष्टवत् स्तुयात्। यश्च वसूयात् वसु धनमात्मन इच्छेत्। अस्मा इत्यन्वयः ॥

आ नो गन्तं रिशादसेमं स्तोमं पुरुभुजा ।
कृतं नः सुश्रियो नरेमा दातमभिष्टये ॥ १७ ॥

आ। नः। गन्तम्। रिशादसा। इमम्। स्तोमम्। पुरुऽभुजा।
कृतम्। नः। सुऽश्रियः। नरा। इमा। दातम्। अभिष्टये ॥ १७ ॥

हे रिशादसा रिशतां हिंसतां निरसितारौ यद्वा रिशानां हिंसकानामत्तारौ भक्षयितारौ हे पुरुभुजा बहुलस्य[2] हविषो भोक्तारौ बहूनां पालकौ वा हे अश्विनौ नः अस्माकम् इमं स्तोमं स्तोत्रम् आ गन्तम् अभिगच्छतम्। आगत्य च हे नरा नेतारौ नः अस्मान् सुश्रियः सुश्रीकान् शोभनया संपदा युक्तान् कृतं कुरुतम्। तदर्थम् इमा इमानि पुरो वर्तमानानि पार्थिवानि[3] अभिष्टये अभिप्राप्तये दातं दत्तम्। ददातेर्लोटि छान्दसः शपो लुक् ॥

आ वां विश्वाभिरूतिभिः प्रियमेधा अहूषत ।
राजन्तावध्वराणामश्विना यामहूतिषु ॥ १८ ॥

आ। वाम्। विश्वाभिः। ऊतिऽभिः। प्रियऽमेधाः। अहूषत।
राजन्तौ। अध्वराणाम्। अश्विना। यामऽहूतिषु ॥ १८ ॥

हे अश्विना अश्विनौ यामहूतिषु यामानां यातॄणां देवानां हूतिराह्वानं येषु यागेषु तेषु प्रियमेधाः प्रिययज्ञा एतत्संज्ञा ऋषयः अध्वराणां यज्ञानां राजन्तौ ईश्वरौ। राजतिरैश्वर्यकर्मा। 'अश्विनौ हि देवानामध्वर्यू आस्ताम्' (तै. ब्रा. ३. २. २. १) इति हि ब्राह्मणम्। ईदृशौ विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः रक्षाभिः सहितौ वां युवाम् आ अहूषत आह्वयन् अस्तुवन्नित्यर्थः ॥

आ नो गन्तं मयोभुवाश्विना शंभुवा युवम् ।
यो वां विपन्यू धीतिभिर्गीर्भिर्वत्सो अवीवृधत् ॥ १९ ॥

आ। नः। गन्तम्। मयःऽभुवा। अश्विना। शम्ऽभुवा। युवम्।
यः। वाम्। विपन्यू इति। धीतिऽभिः। गीःऽभिः। वत्सः। अवीवृधत् ॥ १९ ॥

हे अश्विना अश्विनौ मयोभुवा मयसः सुखस्य भावयितारौ शंभुवा रोगाणां शमस्य भावयितारौ युवं युवां नः अस्मान् आ गन्तम् आगच्छतम्। हे विपन्यू स्तुत्यावश्विनौ यः वत्सः स्तोता वां युवां धीतिभिः कर्मभिः परिचरणैः गीर्भिः स्तुतिभिश्च अवीवृधत् अवर्धयत् तानस्मानिति पूर्वत्रान्वयः ॥

याभिः कण्वं मेधातिथिं याभिर्वशं दशव्रजम् ।
याभिर्गोशर्यमावतं ताभिर्नोऽवतं नरा ॥ २० ॥

१. घ-ञ-त१-२-श–युक्तं। २. ख-भ–बहुधनस्य। ३. श–पार्थिवानि धनानि।

याभिः । कण्वम् । मेधऽअतिथिम् । याभिः । वशम् । दशऽव्रजम् ।
याभिः । गोऽशर्यम् । आवतम् । ताभिः । नः । अवतम् । नरा ॥ २० ॥

हे अश्विनौ याभिः ऊतिभिः कण्वम् ऋषिं मेधातिथिं च आवतम् अरक्षतम् । याभिः च वशम् एतत्संज्ञं[1] चावतम् । याभिः च गोशर्यम् । शीर्णां गौर्यस्य स गोशर्यः शयुः । तथा चाम्नातं—'शयवे चिन्नासत्या शचीभिर्जसुरये स्तर्यं पिप्यथुर्गाम्' (ऋ. सं. १. ११६. २२) इति । ईदृशं[2] गोशर्यं शयुमावतमरक्षतम् । हे नरा नेतारौ ताभिः ऊतिभिः नः अस्मान् अवतं रक्षतम् ॥ ॥ २८ ॥

याभिर्नरा त्रसदस्युमावतं कृत्व्ये धने ।
ताभिः ष्व१स्माँ अश्विना प्रावतं वाजसातये ॥ २१ ॥

याभिः । नरा । त्रसदस्युम् । आवतम् । कृत्व्ये । धने ।
ताभिः । सु । अस्मान् । अश्विना । प्र । अवतम् । वाजऽसातये ॥ २१ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ धने कृत्व्ये कर्तव्ये प्राप्तव्ये सति त्रसदस्युम् एतत्संज्ञं पुरुकुत्सपुत्रमृषिं याभिः ऊतिभिः आवतम् अरक्षतं हे अश्विनौ ताभिः ऊतिभिः सु सुष्ठु अस्मान् प्रावतं प्ररक्षतम् । किमर्थम् । वाजसातये वाजस्यान्नस्य बलस्य वा सातये संभजनार्थम् ॥

प्र वां स्तोमाः सुवृक्तयो गिरो वर्धन्त्वश्विना ।
पुरुत्रा वृत्रहन्तमा ता नो भूतं पुरुस्पृहा ॥ २२ ॥

प्र । वाम् । स्तोमाः । सुऽवृक्तयः । गिरः । वर्धन्तु । अश्विना ।
पुरुऽत्रा । वृत्रहन्ऽतमा । ता । नः । भूतम् । पुरुऽस्पृहा ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ स्तोमाः प्रगीतमन्त्ररूपाः स्तुतयः सुवृक्तयः सुप्रवृत्ताः सुष्ठु दोषवर्जिता वा गिरः शस्त्ररूपा वाचश्च वां युवां प्र वर्धन्तु प्रवर्धयन्तु । अपि च हे पुरुत्रा बहूनां त्रातारौ हे वृत्रहन्तमा वृत्राणां शत्रूणां हन्तृतमौ ईदृशौ हे अश्विनौ ता तौ युवां नः अस्माकं पुरुस्पृहा पुरु बहुलं स्पृहणीयावीप्सितव्यौ भूतं भवतम् ॥

त्रीणि पदान्यश्विनोराविः सान्ति गुहा परः ।
कवी ऋतस्य पत्मभिरर्वाग्जीवेभ्यस्परि ॥ २३ ॥

त्रीणि । पदानि । अश्विनोः । आविः । सन्ति । गुहा । परः ।
कवी इति । ऋतस्य । पत्मऽभिः । अर्वाक् । जीवेभ्यः । परि ॥ २३ ॥

त्रीणि त्रिसंख्याकानि अनयोः अश्विनोः देवयो रथस्य संबन्धीनि पदानि चक्राणि गुहा गुहायां वर्तमानान्येतावन्तं कालमदृश्यमानानि परः गुहायाः परस्तादृष्टिगोचरे देशे आविः सन्ति आविर्भवन्ति ॥ सांहितिकश्छान्दसो दीर्घः । व्यत्ययेन निघाताभावः । यद्वा । सन्तीत्येतत् अस्तेः शतरि जसि रूपम् ॥ आविर्भूतानि दृश्यन्ते । आश्विनस्य रथस्य चक्रत्रयोपेतत्वं च 'रथस्त्रिचक्रः

१. ञ-त१-२–एतत्संज्ञं दशव्रजं । २. ख-भ–तादृशं ।

परि वर्तते ’ (ऋ. सं. ४. ३६. १) इत्यादिनिगमान्तरे प्रसिद्धम् । ᵛकवी क्रान्तदर्शिनावश्विनौ ᵛऋतस्य सत्यस्योदकस्य यज्ञस्य वा हेतुभूतैः ᵛपत्मभिः यैः पदैः ᵛजीवेभ्यस्परि । परिरुपर्यर्थः । ‘ पञ्चम्याः परावध्यर्थे ’ इति सत्वम् । जीवानामुपरि जीवेष्वस्मासु ᵛअर्वाक् अभिमुखम् । आगच्छतमिति शेषः । तानि पदानीदानीमुपलभ्यन्त इत्यन्वयः ॥　　॥ २९ ॥

‘ आ नूनम् ’ इत्येकविंशत्यृचं चतुर्थं सूक्तं शशकर्णस्यार्षमश्विदेवत्यम् । विंश्येकविंश्यौ द्वितीयातृतीये चेति चतस्रो गायत्र्यः प्रथमा चतुर्थी षष्ठी चतुर्दशी पञ्चदशी चेति पञ्च बृहत्यः पञ्चमी ककुप् ‘ मध्यमश्चेत्ककुप् ’ (अनु. ५. ३) इत्युक्तलक्षणसद्भावात् । दशमी त्रिष्टुबेकादशी विराड्द्वादशी जगती शिष्टा अनुष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्—‘ आ नूनं सैका शशकर्णोऽन्त्ये गायत्र्यावुपाद्ये चाद्या चतुर्थी षष्ठी चतुर्दश्याद्ये च बृहत्यः पञ्चमी ककुब्दशम्याद्यास्त्रिष्टुब्विराड्जगत्यः ’ इति । अप्तोर्यामे ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्थ इदं सूक्तम् । सूत्र्यते हि—‘ आ नूनमश्विना तं वां रथम् ’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

आ नूनमश्विना युवं वत्सस्य गन्तमवसे ।
प्रास्मै यच्छतमवृकं पृथु च्छर्दिर्युयुतं या अरातयः ॥ १ ॥

आ । नूनम् । अश्विना । युवम् । वत्सस्य । गन्तम् । अवसे ।
प्र । अस्मै । यच्छतम् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । युयुतम् । याः । अरातयः ॥ १ ॥

हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛयुवं युवां ᵛवत्सस्य स्तोतुर्मम ᵛअवसे रक्षणार्थं ᵛनूनम् अवश्यम् ᵛआ ᵛगन्तम् आगच्छतम् । आगत्य च ᵛअस्मै ऋषये ᵛअवृकं बाधकरहितं ᵛपृथु विस्तीर्णं ᵛछर्दिः गृहं ᵛप्र ᵛयच्छतं प्रदत्तम् । तथा ᵛयाः ᵛअरातयः अदानशीलाः शत्रुभूताः प्रजास्ताः ᵛयुयुतं स्तोतृभ्यः पृथक्कुरुतम् ॥

यदन्तरिक्षे यद्दिवि यत्पञ्च मानुषाँ अनु । नृम्णं तद्धत्तमश्विना ॥ २ ॥

यत् । अन्तरिक्षे । यत् । दिवि । यत् । पञ्च । मानुषान् । अनु ।
नृम्णम् । तत् । धत्तम् । अश्विना ॥ २ ॥

ᵛअन्तरिक्षे गन्धर्वादिभिः सेविते मध्यमे लोके ᵛयत् ᵛनृम्णं धनमस्ति । ᵛदिवि द्युलोके च ᵛयत् अस्ति । ᵛपञ्च पञ्चसंख्याकान् ᵛमानुषान् मनुष्यान् ᵛअनु । लक्षणेऽनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । ‘ कर्मप्रवचनीययुक्ते॰ ’ इति द्वितीया । पञ्चविधा मनुष्या निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णा यत्र वर्तन्ते तत्र चेह लोके ᵛयत् नृम्णं धनमस्ति । हे अश्विनौ ᵛतत् त्रिविधं नृम्णं धनं ᵛधत्तम् अस्मभ्यं प्रयच्छतम् ॥

ये वां दंसांस्यश्विना विप्रासः परिमामृशुः । एवेत्काण्वस्य बोधतम् ॥ ३ ॥

ये । वाम् । दंसांसि । अश्विना । विप्रासः । परिऽममृशुः । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ ᵛवां युवयोः संबन्धीनि ᵛदंसांसि कर्माणि परिचरणात्मकानि ᵛये ᵛविप्रासः विप्रा मेधाविनो यजमानाः ᵛपरिमामृशुः परिमृशन्ति पुनःपुनः स्पृशन्ति । अनुतिष्ठन्तीत्यर्थः । यथा तदीयानि[1] परिचरणानि युवां जानीथः ᵛएवेत् एवमेव ᵛकाण्वस्य कण्वपुत्रस्य मम परिचरणं ᵛबोधतम् अवगच्छतम् ॥

---

१. ख-भ- तदानीतनानि, ङ्ग- तदादीनानि; त- तदीनानि; न- तदानानि ।

अयं वां घर्मो अश्विना स्तोमेन परि षिच्यते ।
अयं सोमो मधुमान्वाजिनीवसू येन वृत्रं चिकेतथः ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । घर्मः । अश्विना । स्तोमेन । परि । सिच्यते ।
अयम् । सोमः । मधुऽमान् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । येन । वृत्रम् । चिकेतथः ॥४॥

हे अश्विनौ ᵛवां युवयोः संबन्धी ᵛअयं ᵛघर्मः प्रवर्ग्यं ᵛस्तोमेन स्तोत्रेण ऋक्सामरूपेण ᵛपरि ᵛषिच्यते आर्द्रीक्रियते । यथा युवयोस्तृप्तिकरो भवति तथा क्रियत इत्यर्थः । यद्वा । घर्मस्य हविष आधारभूतो महावीरो घर्मः । स स्तोमेन स्तोतव्येन पयसा परि षिच्यते आसिच्यते वां युवयोरर्थम् । अपि च हे ᵛवाजिनीवसू अन्नवद्धनौ[1] ᵛअयं ᵛसोमः तार्तीयसवनिको ᵛमधुमान् माधुर्यवान् युवाभ्यां दीयते । ᵛयेन युवां ᵛवृत्रम् आवरकं शत्रुं ᵛचिकेतथः हन्तव्यतया जानीथः । अयं घर्मः सोमश्चेत्युभयत्रान्वयः[2] ॥

यद॒प्सु यद्वन॒स्पतौ॒ यदोष॑धीषु पुरुदंससा कृतम् । तेन॑ माविष्टमश्विना ॥५॥

यत् । अप्ऽसु । यत् । वनस्पतौ । यत् । ओषधीषु । पुरुऽदंससा । कृतम् ।
तेन । मा । अविष्टम् । अश्विना ॥ ५ ॥

हे ᵛपुरुदंससा बहुकर्माणावश्विनौ ᵛअप्सु उदकेषु ᵛयत् भेषजं ᵛकृतं युवामकार्ष्टम् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस°' इत्यादिना च्लेर्लुक् । तथा ᵛवनस्पतौ । वनानां पतिर्वनस्पतिः । पारस्करादित्वात् सुट् । 'उभे वनस्पत्यादिषु°' इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वम् । जातौ चेद-मेकवचनम् । वनस्पतिषु वृक्षेषु ᵛयत् च भेषजं युवामकुरुतम् । ᵛओषधीषु । ओषः पाक आसु धीयते इत्योषधयो व्रीह्यादयः ॥ 'कर्मण्यधिकरणे च' इति दधातेरधिकरणे किप्रत्ययः । दासीभारादिषु पठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम्' (पा. सू. ६. ३. १३२) इति दीर्घः ॥ व्रीह्यादिष्वोषधीषु च ᵛयत् भेषजं कृतं युवामकार्ष्टम् । हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛतेन सर्वेण भेषजेन ᵛमा माम् ᵛअविष्टं रक्षतम् । अवतेर्लोटि 'सिब्बहुलम्°' इति बहुलग्रहणात् सिप् । तत इट् ॥ ॥३०॥

यन्ना॑सत्या भुरण्यथो॒ यद्वा॑ देव भिषज्यथः ।
अयं वां॑ व॒त्सो म॒तिभि॒र्न वि॑न्धते ह॒विष्म॑न्तं॒ हि गच्छ॑थः ॥ ६ ॥

यत् । नासत्या । भुरण्यथः । यत् । वा । देवा । भिषज्यथः ।
अयम् । वाम् । वत्सः । मतिऽभिः । न । विन्धते । हविष्मन्तम् । हि । गच्छथः ॥ ६ ॥

हे ᵛनासत्या सत्यस्वभावावश्विनौ ᵛयत् यौ युवां ᵛभुरण्यथः सर्वं जगत्पोषयथः । 'भुरण् धारणपोषणयोः' । कण्ड्वादिः । हे ᵛदेवा दानादिगुणयुक्तावश्विनौ । छान्दसः सांहितिको ह्रस्वः । ᵛयद्वा यौ च युवां ᵛभिषज्यथः सर्वस्य प्राणिजातस्य भैषज्यं रोगोपशमनं कुरुथः । 'भिषज् चिकित्सायाम्' । अयमपि कण्ड्वादिः । तौ ᵛवां युवाम् ᵛअयं ᵛवत्सः स्तोता ᵛमतिभिः मननीयैः केवलैः स्तोत्रैः ᵛन ᵛविन्धते न विन्दते न लभते । वर्णविकारश्छान्दसः । कुत इति चेत् उच्यते । ᵛहविष्मन्तं हविर्भिर्युक्तं स्तोतारं ᵛहि युवां ᵛगच्छथः । तस्माद्युवां हविर्भिर्युक्तैः स्तोत्रैः प्रसीदथ इति भावः ॥

---

१. श–अन्नधनौ । २. ञ-त-१-२-४-श–स्तोमश्चे° ।

प्रवर्ग्ये महावीरे गोपयस्यासिच्यमाने 'आ नूनम्' इत्येषानुवक्तव्या। सूत्र्यते हि—'आ नूनमश्विनोर्ऋषिरिति गव्य आ सुते सिञ्चत श्रियमित्याजे' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

आ नूनमश्विनोर्ऋषिः स्तोमं चिकेत वामया।
आ सोमं मधुमत्तमं घर्मं सिञ्चादथर्वणि ॥ ७ ॥

आ। नूनम्। अश्विनोः। ऋषिः। स्तोमम्। चिकेत। वामया।
आ। सोमम्। मधुमत्ऽतमम्। घर्मम्। सिञ्चात्। अथर्वणि ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ यदा युवामागच्छेयाथां तदानीं युवयोः ᵛअश्विनोः ᵛस्तोमं स्तोत्रम् ᵛऋषिः मन्त्रद्रष्टा ᵛवामया वननीययोत्कृष्टया[1] बुद्ध्या ᵛनूनम् अवश्यम् ᵛआ ᵛचिकेत अभिजानीयात्। 'कित ज्ञाने'। छान्दसो लिट्। तथा ᵛमधुमत्तमम् अतिशयेन मधुरं ᵛसोमं ᵛघर्मं प्रवर्ग्यसंबन्धि घर्माख्यं हविश्च ᵛअथर्वणि अहिंसके अग्नौ। यद्वा। अथर्वा ऋषिः। तेन निर्मथितोऽग्निः उपचारादथर्वेत्युच्यते। अथर्वणा निर्मथनं च 'त्वामग्ने पुष्करादधि' (ऋ. सं. ६. १६. १३) इत्यादिनिगमान्तरेऽवगम्यते। तस्मिन्नग्नौ ᵛआ ᵛसिञ्चात् आसिञ्चेत् प्रक्षिपेत्। अतः शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः ॥

आ नूनं रघुवर्तनिं रथं तिष्ठाथो अश्विना।
आ वां स्तोमा इमे मम नभो न चुच्यवीरत ॥ ८ ॥

आ। नूनम्। रघुऽवर्तनिम्। रथम्। तिष्ठाथः। अश्विना।
आ। वाम्। स्तोमाः। इमे। मम। नभः। न। चुच्यवीरत ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ ᵛरघुवर्तनिं लघुवर्तनं शीघ्रगमनं ᵛरथं ᵛनूनम् अवश्यमिदानीमेव ᵛआ ᵛतिष्ठाथः आतिष्ठतम् अधिरोहतम्। 'वालमूललघ्वलम्°' इति लघोर्लकारस्य रेफः। ᵛमम मदीयाः ᵛइमे ᵛस्तोमाः स्तोत्राणि ᵛनभो ᵛन सूर्यमिव तेजस्विनौ ᵛवां युवाम् ᵛआ ᵛचुच्यवीरत आच्यवन्ते अभिगच्छन्ति। यद्वा। च्यवतिरत्र अन्तर्भावितण्यर्थः। आच्यावयन्ति[2] युवामभिप्रापयन्ति ॥

यदद्य वां नासत्योक्थैराचुच्युवीमहि।
यद्वा वाणीभिरश्विनेवेत्काण्वस्य बोधतम् ॥ ९ ॥

यत्। अद्य। वाम्। नासत्या। उक्थैः। आऽचुच्युवीमहि।
यत्। वा। वाणीभिः। अश्विना। एव। इत्। काण्वस्य। बोधतम् ॥ ९ ॥

हे नासत्यौ ᵛअद्य इदानीम् ᵛउक्थैः शस्त्रैः ᵛयत् यथा[3] येन प्रकारेण ᵛवां युवाम् ᵛआचुच्युवीमहि आगमयेम हे अश्विनौ ᵛयद्वा यथा ᵛवाणीभिः उक्थव्यतिरिक्ताभिरपि वाग्भिः स्तुतिभिः युवामागमयेम ᵛएवेत् एवमेव तथैव ᵛकाण्वस्य मम तदुक्थादिकं ᵛबोधतम् अवगच्छतम् ॥

यद्वां कक्षीवाँ उत यद्व्यश्व ऋषिर्यद्वां दीर्घतमा जुहाव।
पृथी यद्वां वैन्यः सादनेष्वेवेदतो अश्विना चेतयेथाम् ॥ १० ॥

१. ङ-त-१-२-४-श—मननीय°। २. ङ-त-१-२-४-श—आच्यवयंति। ३. श—यदा।

यत् । वाम् । कक्षीवान् । उत । यत् । विऽअश्वः । ऋषिः । यत् । वाम् । दीर्घऽतमाः । जुहाव ।
पृथी । यत् । वाम् । वैन्यः । सदनेषु । एव । इत् । अतः । अश्विना । चेतयेथाम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ वां युवां कक्षीवान् ऋषिः यत् यथा[1] जुहाव तुष्टाव । उत अपि च व्यश्वः एतत्संज्ञः ऋषिश्च यत् यथा जुहाव । यत् यथा च वां युवां दीर्घतमाः ऋषिर्जुहाव । सदनेषु यज्ञगृहे[2] वैन्यः वेनस्य पुत्रः पृथी एतत्संज्ञो राजर्षिः वां युवां यत् यथा जुहाव तुष्टाव । एवेत् एवमेव स्तुवतो मम अतः इदं स्तोत्रम् । इदंशब्दात् द्वितीयार्थे तसिः । हे अश्विनौ चेतयेथां जानीतम् ॥ ॥ ३१ ॥

यातं छर्दिष्पा उत नः परस्पा भूतं जगत्पा उत नस्तनूपा ।
वर्तिस्तोकाय तनयाय यातम् ॥ ११ ॥

यातम् । छर्दिःऽपौ । उत । नः । परःऽपा । भूतम् । जगत्ऽपौ । उत । नः । तनूऽपा ।
वर्तिः । तोकाय । तनयाय । यातम् ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ छर्दिष्पौ । छर्दिरिति गृहनाम । तस्यास्मदीयस्य पालकौ सन्तौ युवां यातम्[3] आगच्छतम् । उत अपि च नः अस्माकं परस्पा परमतिशयेन पालकौ भूतं भवतम् । पारस्करादित्वात्सुट् । तथा जगत्पौ सर्वस्य जगतो जङ्गमस्य प्राणिजातस्यास्मदीयस्य पालकौ भवतम् । उत अपि च नः अस्माकं तनूपा तनूनां शरीराणां तनयानां वा पालकौ भवतम् । एतत्सर्वार्थं तोकाय तोकस्य पुत्रस्य तनयाय तनयस्य पौत्रस्य चास्मदीयस्य वर्तिः गृहं यातं गच्छतम् ॥

यदिन्द्रेण सरथं याथो अश्विना यद्वा वायुना भवथः समोकसा ।
यदादित्येभिर्ऋभुभिः सजोषसा यद्वा विष्णोर्विक्रमणेषु तिष्ठथः ॥ १२ ॥

यत् । इन्द्रेण । सऽरथम् । याथः । अश्विना । यत् । वा । वायुना । भवथः । सम्ऽओकसा ।
यत् । आदित्येभिः । ऋभुऽभिः । सऽजोषसा । यत् । वा । विष्णोः । विऽक्रमणेषु । तिष्ठथः ॥ १२ ॥

हे अश्विनौ इन्द्रेण सह सरथं समानमेकं रथमास्थाय यत् यदि याथः गच्छथः । यद्वा यदि वा वायुना सह समोकसा समाननिवासौ भवथः । यत् यदि वा आदित्येभिः अदितिपुत्रैर्मित्रादिभिः[4] ऋभुभिः च सजोषसा सह प्रीयमाणौ वर्तेथे । यद्वा यदि वा विष्णोर्विक्रमणेषु विष्णुना देवेन विक्रान्तेषु त्रिषु लोकेषु तिष्ठथः । अतः सर्वस्मादपि स्थानादागच्छतमिति शेषः ॥

यदद्याश्विनावहं हुवेय वाजसातये ।
यत्पृत्सु तुर्वणे सहस्तच्छ्रेष्ठमश्विनोरवः ॥ १३ ॥

यत् । अद्य । अश्विनौ । अहम् । हुवेय । वाजऽसातये ।
यत् । पृत्ऽसु । तुर्वणे । सहः । तत् । श्रेष्ठम् । अश्विनोः । अवः ॥ १३ ॥

---

१. ख-१—यद्वार्षि, ज-झ-त-श—यदा, भ—यद्वावी । २. झ-त-१-२-श— यज्ञगृहेषु । ३. श—आयातं । ४. झ-त१-२-४-श—अदितेः पुत्रै° ।

ᵛयत् यदा ᵛअहम् ᵛअश्विनौ ᵛवाजसातये संग्रामार्थं ᵛहुवेय आह्वयेय[1] ᵛअद्य इदानीं तावागच्छतमिति शेषः। ᵛपृत्सु पृतनासु संग्रामेषु ᵛतुर्वणे शत्रूणां हिंसने ᵛयत् ᵛसहः शत्रूणामभिभवितृ रक्षणम् ᵛअश्विनोः ᵛतत् ᵛअवः रक्षणं ᵛश्रेष्ठं प्रशस्यतमम्। अतस्तावाह्वयामीति भावः॥

आ नूनं यातमश्विनेमा हव्यानि वां हिता।
इमे सोमासो अधि तुर्वशे यदाविमे कण्वेषु वामथ॥ १४॥

आ। नूनम्। यातम्। अश्विना। इमा। हव्यानि। वाम्। हिता।
इमे। सोमासः। अधि। तुर्वशे। यदौ। इमे। कण्वेषु। वाम्। अथ॥ १४॥

हे अश्विनौ ᵛनूनम् अवश्यम् ᵛआ ᵛयातम् आगच्छतम्। ᵛइमा इमानि पुरोवर्तीनि ᵛहव्यानि हवींषि ᵛवां[2] युवाभ्यां[2] ᵛहिता हितानि। यद्वा। युवयोरर्थं विहितानि कृतानि। ᵛइमे च ᵛसोमासः सोमाः ᵛतुर्वशे ᵛयदौ च वर्तमानाः। वां युवाभ्यां युवयोरर्थं संस्कृता वा। अधिः सप्तम्यर्थानुवादकः। ᵛअथ अपि च ᵛकण्वेषु कण्वपुत्रेष्वस्मासु[3] च ᵛइमे सोमाः ᵛवां युवाभ्यां दत्ताः। अत आयातमित्यर्थः॥

यन्नासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम्।
तेन नूनं विमदाय प्रचेतसा छर्दिर्वत्साय यच्छतम्॥ १५॥

यत्। नासत्या। पराके। अर्वाके। अस्ति। भेषजम्।
तेन। नूनम्। विऽमदाय। प्रऽचेतसा। छर्दिः। वत्साय। यच्छतम्॥ १५॥

हे नासत्यावश्विनौ ᵛपराके दूरदेशे ᵛअर्वाके समीपे च ᵛयत् युवयोः संबन्धि ᵛभेषजं रोगोपशमनकारणम्[4] ᵛअस्ति ᵛतेन भेषजेन सहितं ᵛछर्दिः गृहं हे ᵛप्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानावश्विनौ ᵛविमदाय। लुप्तोपममेतत्। एतत्संज्ञायेवर्षये ᵛवत्साय ᵛनूनम् अवश्यं प्रयच्छतम्॥ ॥ ३२॥

अभुत्स्यु प्र देव्या साकं वाचाहमश्विनोः।
व्यावर्देव्या मतिं वि रातिं मर्त्येभ्यः॥ १६॥

अभुत्सि। ऊँ इति। प्र। देव्या। साकम्। वाचा। अहम्। अश्विनोः।
वि। आवः। देवि। आ। मतिम्। वि। रातिम्। मर्त्येभ्यः॥ १६॥

ᵛअश्विनोः संबन्धिन्या ᵛदेव्या द्योतमानया ᵛवाचा स्तुतिरूपया ᵛसाकं सह ᵛअहं ᵛप्र ᵛअभुत्सि प्रबुद्धोऽस्मि। ᵛउ इति पूरणः। हे ᵛदेवि द्योतमान उषः त्वं च ᵛमतिं मया कृतां स्तुतिम् ᵛआ अभिलक्ष्य ᵛव्यावः तमांसि विवृणु अपगमय। प्रकाशयेत्यर्थः। वृणोतेश्छान्दसे लुङि 'मन्त्रे घस॰' इत्यादिना च्लेर्लुक्। 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्याडागमः। अपि च ᵛमर्त्येभ्यः मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं ᵛरातिं धनं ᵛवि आवः प्रकाशय॥

प्र बोधयोषो अश्विना प्र देवि सूनृते महि।
प्र यज्ञहोतरानुषक्प्र मदाय श्रवो बृहत्॥ १७॥

---

१. ज्ञ-त१-२-४-श—आह्वये। २. ज्ञ-त१-२-४—युवाभ्यां; श—वा। ३. श—कण्वगोत्रेष्व॰। ४. घ-ज-ज्ञ—रोगोपशमनकरणं; ज्ञ-श—रोगापशमनकारणं, त३—रोगाय शमनकरणं।

प्र । बोधय । उषः । अश्विना । प्र । देवि । सूनृते । महि ।

प्र । यज्ञऽहोतः । आनुषक् । प्र । मदाय । श्रवः । बृहत् ॥ १७ ॥

हे vउषः अश्विनौ देवौ vप्र vबोधय अस्मत्स्तोत्रस्य श्रवणार्थम् । हे vदेवि दानादिगुणयुक्ते हे vसूनृते सुष्ठु नेत्रि हे vमहि महति इत्थंमहाभागा त्वमश्विनौ vप्र बोधय । हे vयज्ञहोतः यज्ञानां यष्टव्यानां देवानामाह्वातर्होतर्वा vआनुषक् अनुषक्तं संततं यथा भवति तथाश्विनौ स्तुतिभिः vप्र बोधय । तथा vमदाय अश्विनोर्मदोत्पादनार्थं vबृहत् महत् vश्रवः श्रवणीयं सोमलक्षणमन्नमस्माभिः कल्पितम् ॥

यदुषो यासि भानुना सं सूर्येण रोचसे ।
आ हायमश्विनो रथो वर्तिर्याति नृपाय्यम् ॥ १८ ॥

यत् । उषः । यासि । भानुना । सम् । सूर्येण । रोचसे ।

आ । ह । अयम् । अश्विनोः । रथः । वर्तिः । याति । नृऽपाय्यम् ॥ १८ ॥

हे vउषः vभानुना दीप्त्या सह vयत् यदा vयासि गच्छसि तदानीं vसूर्येण vसं vरोचसे सम्यग्दीप्यसे । अपि च तस्मिन् समये vअश्विनोः vअयं vरथः vनृपाय्यं यत् नृभिर्नेतृभिर्ऋत्विग्भिः पालनीयं vवर्तिः यज्ञगृहम् vआ vयाति vह आगच्छति खलु ॥

यदापीतासो अंशवो गावो न दुह्र ऊधभिः ।
यद्वा वाणीरनूषत प्र देवयन्तो अश्विना ॥ १९ ॥

यत् । आऽपीतासः । अंशवः । गावः । न । दुह्रे । ऊधऽभिः ।

यत् । वा । वाणीः । अनूषत । प्र । देवऽयन्तः । अश्विना ॥ १९ ॥

vयत् यदा vआपीतासः आ समन्तात् पीतवर्णाः vअंशवः सोमलताः vऊधभिः vगावो vन गाव इव vदुह्रे रसं[1] दुहते[1] । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः[2] । 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः । vयद्वा यदा च vदेवयन्तः देवान् कामयमाना ऋत्विजः vवाणीः वाचः स्तुतीः vअनूषत अस्तुवन् । अकुर्वन्नित्यर्थः । तदाश्विनौ देवौ प्रावतं प्ररक्षतम् ॥

प्र द्युम्नाय प्र शवसे प्र नृषाह्याय शर्मणे । प्र दक्षाय प्रचेतसा ॥ २० ॥

प्र । द्युम्नाय । प्र । शवसे । प्र । नृऽसह्याय । शर्मणे । प्र । दक्षाय । प्रऽचेतसा ॥ २० ॥

vप्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानावश्विनौ vद्युम्नाय द्योतमानायान्नाय यशसे वा । तादर्थ्ये चतुर्थी । द्युम्नार्थमस्मान् प्ररक्षतम् । vशवसे बलाय च प्ररक्षतम् । vनृषह्याय[3] नृभिः सोढव्याय vशर्मणे सुखाय च प्ररक्षतम् । vदक्षाय वृद्ध्यर्थं प्ररक्षतम् । यद्वा । द्युम्नायेत्यादौ 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । द्युम्नादीन्यस्मभ्यं प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

यन्नूनं धीभिरश्विना पितुर्योना निषीदथः । यद्वा सुम्नेभिरुक्थ्या ॥ २१ ॥

---

१. ख-भ- संदुहते; घ-दुहते; ञ-त२-४-असंदुहते; न-सं संदुहते । २. ख-म-त२-श-लोपः; त४- ललोपः । ३. ख-नृषाह्याय; श-नृषह्ये ।

यत्। नूनम्। धीभिः। अश्विना। पितुः। योना। निऽसीदथः।
यत्। वा। सुम्नेभिः। उक्थ्या॥ २१॥

हे अश्विनौ ^{v}पितुः पालयितुर्द्युलोकस्य संबन्धिनि ^{v}योना योनौ स्थाने ^{v}यत्[1] यदि[1] ^{v}धीभिः कर्मभिः सह ^{v}निषीदथः निवसथः। ^{v}यद्वा यदि वा हे ^{v}उक्थ्या उक्थ्यौ प्रशस्यौ ^{v}सुम्नेभिः सुम्नैः सुखैः सह निवसथः। तदास्माभिः स्तुतौ सन्तावागच्छतमिति शेषः। अथवा। पितुः पालयितुर्यजमानस्य संबन्धिनि योनौ यज्ञगृहे धीभिः स्तुतिभिः सार्धं यदि निवसथः यदि च सुम्नैः सुखकरैर्हविर्भिश्च सह निवसथः तह्यांगच्छतम्। ^{v}नूनम् इति पदपूरणः। उक्तं च यास्केन—'अथापि पदपूरणः। नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे' (निरु. १. ७) इति॥ ॥ ३३॥

'यत्स्थः' इति षडृचं पञ्चमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य प्रगाथस्यार्षमाश्विनम्। आद्या बृहती। द्वितीया मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् 'यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः' (अनु. ९. ८) इत्युक्तलक्षणसद्भावात्। तृतीयानुष्टुप् चतुर्थी आस्तारपङ्क्तिः। 'अन्त्यौ चेदास्तारपङ्क्तिः' (अनु. ८. ७) इति हि तल्लक्षणम्। पञ्चमी बृहती षष्ठी सतोबृहती। तथा चानुक्रान्तं—'यत्स्थः षट् प्रगाथोऽपश्यद्बृहती मध्येज्योतिरनुष्टुबास्तारपङ्क्तिः प्रगाथः' इति। प्रातरनुवाकाश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम्। सूत्र्यते हि—'द्युम्नी वां यत्स्थ इति बार्हतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति॥

यत्स्थो दीर्घप्रसद्मनि यद्वादो रोचने दिवः।
यद्वा समुद्रे अध्याकृते गृहेऽत आ यातमश्विना॥ १॥

यत्। स्थः। दीर्घऽप्रसद्मनि। यत्। वा। अदः। रोचने। दिवः।
यत्। वा। समुद्रे। अधि। आऽकृते। गृहे। अतः। आ। यातम्। अश्विना॥ १॥

हे अश्विनौ ^{v}दीर्घप्रसद्मनि। प्रसीदन्ति एषु देवा इति प्रसद्मानो यज्ञगृहाः। दीर्घा आयताः प्रसद्मानो यस्मिन्[2] तस्मिँल्लोके[2] ^{v}यत् यदि ^{v}स्थः भवथः वर्तेथे। ^{v}यद्वा यदि वा ^{v}अदः अमुष्मिन् ^{v}दिवः द्युलोकस्य संबन्धिनि ^{v}रोचने रोचमाने स्थाने भवथः। ^{v}यद्वा यदि वा ^{v}समुद्रे अन्तरिक्षे। समुद्द्रवन्त्यस्मादाप इति समुद्रमन्तरिक्षम्। तस्मिन्। ^{v}आकृते निर्मिते ^{v}गृहे अधिवसथः। ^{v}अतः त्रितयादपि स्थानात् हे अश्विनौ ^{v}आ ^{v}यातम् आगच्छतम्॥

यद्वा यज्ञं मनवे संमिमिक्षथुरेवेत्काण्वस्य बोधतम्।
बृहस्पतिं विश्वान्देवाँ अहं हुव इन्द्राविष्णू अश्विनावाशुहेषसा॥ २॥

यत्। वा। यज्ञम्। मनवे। सम्ऽमिमिक्षथुः। एव। इत्। काण्वस्य। बोधतम्।
बृहस्पतिम्। विश्वान्। देवान्। अहम्। हुवे। इन्द्राविष्णू इति। अश्विनौ। आशुऽहेषसा॥२॥

हे अश्विनौ ^{v}यद्वा यथा वा येन वा[3] प्रकारेण ^{v}मनवे प्रजापतये यजमानाय ^{v}यज्ञं ^{v}संमिमिक्षथुः संसिक्तवन्तौ युवां कृतवन्तौ ^{v}एवेत् एवमेव ^{v}काण्वस्य कण्वगोत्रस्य मम यज्ञं कर्तुं ^{v}बोधतम् अवगच्छतम्। अपि च ^{v}बृहस्पतिं बृहतां देवानां पतिं देवपुरोहितं ^{v}विश्वान् सर्वान्[4] मित्रादीन् ^{v}देवान् च ^{v}इन्द्राविष्णू च ^{v}आशुहेषसा शीघ्राश्वौ। यद्वा। 'हेषृ शब्दे'। शीघ्रं सर्वत्र शब्द्यमानौ[5] स्तूयमानौ ^{v}अश्विनौ च ^{v}अहं ^{v}हुवे आह्वये॥

१. ख-भ—यद्यदा; घ—यदि। २. ख-श—अस्मिन् तस्मि°; घ—यस्मि°। ३. ज्ञ-त१-२-श—'वा' नास्ति। ४. ज्ञ-त१-२-४-य-श—देवान्। ५. ख-भ—शब्दमानौ; श—शिष्यमाणौ।

त्या न्व१श्विना हुवे सुदंससा गृभे कृता ।
ययोरस्ति प्र णः सख्यं देवेष्वध्याप्यम् ॥ ३ ॥

त्या । नु । अश्विना । हुवे । सुऽदंससा । गृभे । कृता ।
ययोः । अस्ति । प्र । नः । सख्यम् । देवेषु । अधि । आप्यम् ॥ ३ ॥

त्या त्यौ पूर्वोक्तगुणावश्विनौ नु क्षिप्रम् अहम् हुवे आह्वयामि । कीदृशौ । सुदंससा शोभनकर्माणौ गृभे ग्रहे[1] ग्रहणायास्माभिर्दत्तानां हविषां स्वीकरणायास्मभ्यं धनदानाय वा कृता कृतौ प्रादुर्भूतौ देवेषु मध्ये । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । ययोः अश्विनोः आप्यम् आप्तव्यं नः अस्माकं सख्यं सखित्वं प्र अस्ति प्रभवति उत्कर्षेण वर्तते तौ हुव इत्यन्वयः ॥

ययोरधि प्र यज्ञा असूरे सन्ति सूरयः ।
ता यज्ञस्याध्वरस्य प्रचेतसा स्वधाभिर्या पिबतः सोम्यं मधु ॥ ४ ॥

ययोः । अधि । प्र । यज्ञाः । असूरे । सन्ति । सूरयः ।
ता । यज्ञस्य । अध्वरस्य । प्रऽचेतसा । स्वधाभिः । या । पिबतः । सोम्यम् । मधु ॥ ४ ॥

ययोः अश्विनोः अधि उपरि यज्ञाः ज्योतिष्टोमादयः सर्वे यागाः प्र सन्ति प्रभवन्ति[2] । छिन्नस्य यज्ञशिरसोऽश्विभ्यां संधानात् । तथा च 'यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत' इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयकं— 'तावेतद्यज्ञशिरः प्रत्यधत्तां यदाश्विनो गृह्यते यज्ञस्य निष्कृत्यै' (तै. सं. ६. ४. ९. १) इति । असूरे स्तोतृरहितेऽपि देशे ययोश्च सूरयः स्तोतारः सन्ति तावश्विनौ अध्वरस्य हिंसाप्रत्यवायरहितस्य यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः प्रचेतसा प्रकृष्टं ज्ञातारौ स्वधाभिः बलहेतुभिः स्तुतिभिराह्वयामीति शेषः । या यावश्विनौ सोम्यं सोममयं मधु मधुरं सोमरसं पिबतः ॥

यदद्याश्विनावपाग्यत्प्राक्स्थो वाजिनीवसू ।
यद्द्रुह्यव्यनवि तुर्वशे यदौ हुवे वामथ मा गतम् ॥ ५ ॥

यत् । अद्य । अश्विनौ । अपाक् । यत् । प्राक् । स्थः । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।
यत् । द्रुह्यवि । अनवि । तुर्वशे । यदौ । हुवे । वाम् । अथ । मा । आ । गतम् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ अद्य इदानी यत् यदि अपाक् प्रतीच्यां दिशि स्थः भवथः वर्तेथे । हे वाजिनीवसू अन्नवद्धनौ यत् यदि प्राक् प्राच्यां दिशि स्थः भवथः । यत् यदि वा द्रुह्युप्रभृतिषु[3] चतुर्षु स्तोतृषु[3] संनिहितौ भवथः । एवं सर्वत्र संनिहितौ वां युवां हुवे अहमाह्वयामि । अथ अनन्तरमेव मा माम् आ गतम् आगच्छतम् ॥

यदन्तरिक्षे पतथः पुरुभुजा यद्वेमे रोदसी अनु ।
यद्वा स्वधाभिरधितिष्ठथो रथमत आ यातमश्विना ॥ ६ ॥

यत् । अन्तरिक्षे । पतथः । पुरुऽभुजा । यत् । वा । इमे इति । रोदसी इति । अनु ।
यत् । वा । स्वधाभिः । अधिऽतिष्ठथः । रथम् । अतः । आ । यातम् । अश्विना ॥ ६ ॥

१. ख-ञ-झ-त२-३-न-भ—गृहे । २. ख-भ—भवंति । ३. ञ—द्रुह्यवि अनवि तुर्वशे यदौ ।

हे पुरुभुजा बहूनां पालयितारौ बहुलहविषो भोक्तारौ वा यत् यदि अन्तरिक्षे पतथः गच्छथः। यद्वा यदि वा इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अनुलक्ष्य गच्छथः। यद्वा यदि वा स्वधाभिः आत्मीयैस्तेजोभिर्बलैर्वा सार्धं रथम् अधितिष्ठथः रथे उपविशथः। 'अधिशीङ्स्थासाम्' इत्याधारस्य कर्मसंज्ञा। अतः सर्वस्मात् स्थानात् हे अश्विनौ आ यातम् आगच्छतम् ॥ ॥३४॥

'त्वमग्ने' इति दशर्चं षष्ठं सूक्तं कण्वगोत्रस्य वत्सस्यार्षमाग्नेयम्। आद्या प्रतिष्ठागायत्री अष्टकसप्तकषट्कोपेतत्वात्। द्वितीया वर्धमाना षट्कसप्तकाष्टकोपेतत्वात्। तथा चोक्तं—'षट्कसप्तकाष्टकैर्वर्धमाना विपरीता प्रतिष्ठा' (पि. सू. ३. १४-१५) इति। दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः। तथा चानुक्रान्तं—'त्वमग्ने दश वत्स आग्नेये गायत्रेऽन्त्या त्रिष्टुबाद्या प्रतिष्ठोपाद्या वर्धमाना' इति। प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चोत्तमावर्जमेतत्सूक्तम्। सूत्र्यते हि—'त्वमग्ने व्रतपा इत्युत्तमामुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति। व्रातपत्यामाद्यानुवाक्या। सूत्रितं च—'त्वमग्ने व्रतपा असि यद्वो वयं प्रमिनाम व्रतानि' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येष्वा। त्वं यज्ञेष्वीड्यः ॥ १ ॥

त्वम्। अग्ने। व्रतऽपाः। असि। देवः। आ। मर्त्येषु। आ। त्वम्। यज्ञेषु। ईड्यः ॥ १ ॥

हे अग्ने देवः द्योतमानः त्वं मर्त्येष्वा मनुष्येषु च देवेषु च मध्ये व्रतपाः असि। व्रतानां कर्मणां रक्षिता भवसि। अतः कारणात् यज्ञेषु त्वम् ईड्यः स्तुत्योऽसि ॥

त्वमसि प्रशस्यो विदथेषु सहन्त्य। अग्ने रथीरध्वराणाम् ॥ २ ॥

त्वम्। असि। प्रऽशस्यः। विदथेषु। सहन्त्य। अग्ने। रथीः। अध्वराणाम् ॥ २ ॥

हे सहन्त्य शत्रूणामभिभवितः अग्ने विदथेषु यज्ञेषु त्वं प्रशस्यः स्तुत्यः असि। अध्वराणां यागानां रथीः नेता च भवसि ॥

स त्वमस्मदप द्विषो युयोधि जातवेदः। अदेवीरग्ने अरातीः ॥ ३ ॥

सः। त्वम्। अस्मत्। अप। द्विषः। युयोधि। जातऽवेदः। अदेवीः। अग्ने। अरातीः ॥३॥

हे जातवेदः जातानां वेदितः अग्ने सः पूर्वोक्तगुणः त्वम् अस्मत् अस्मत्तः द्विषः द्वेष्टॄञ्छत्रून् अप युयोधि पृथक्कुरु। अदेवीः आसुरीः अरातीः शत्रुसेनाश्च पृथक्कुरु ॥

अन्ति चित्सन्तमह यज्ञं मर्तस्य रिपोः। नोप वेषि जातवेदः ॥ ४ ॥

अन्ति। चित्। सन्तम्। अह। यज्ञम्। मर्तस्य। रिपोः। न। उप। वेषि। जातऽवेदः ॥४॥

हे जातवेदः अन्ति चित् अन्तिकेऽपि सन्तं भवन्तं समीपे विद्यमानमपि रिपोः अस्मच्छत्रोः मर्तस्य मनुष्यस्य यज्ञं नोप वेषि। अहशब्दोऽवधारणे[1]। नैव कामयसे[1] ॥

मर्ता अमर्त्यस्य ते भूरि नाम मनामहे। विप्रासो जातवेदसः ॥ ५ ॥

मर्ताः। अमर्त्यस्य। ते। भूरि। नाम। मनामहे। विप्रासः। जातऽवेदसः ॥ ५ ॥

मर्ताः मनुष्याः विप्रासः मेधाविनो वयं हे अग्ने जातवेदसः जातानां वेदितुः अमर्त्यस्य मरणरहितस्य देवस्य भूरि विस्तृतं नाम स्तोत्रं मनामहे जानीमः। कुर्म इति यावत् ॥ ॥ ३५ ॥

विप्रं विप्रासोऽवसे देवं मर्तास ऊतये। अग्निं गीर्भिर्हवामहे ॥ ६ ॥

---

1. श—नेच्छसि।

विप्रम् । विप्रासः । अवसे । देवम् । मर्तासः । ऊतये । अग्निम् । गीःऽभिः । हवामहे ॥ ६ ॥

हे विप्रासः मेधाविनः मर्तासः मर्ता मनुष्या वयं विप्रं मेधाविनं देवं दानादिगुणयुक्तम् अग्निम् अवसे हविर्भिस्तर्पयितुम् ऊतये अस्माकं रक्षणार्थं च गीर्भिः स्तुतिभिः हवामहे आह्वयामहे ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने 'आ ते वत्सः' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च— 'आ ते वत्सो मनो यमदाग्ने स्थूर रयिं भर' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्थात् । अग्ने त्वांकामया गिरा ॥ ७ ॥

आ । ते । वत्सः । मनः । यमत् । परमात् । चित् । सधऽस्थात् । अग्ने । त्वाम्ऽकामया । गिरा ॥७॥

हे अग्ने वत्सः ऋषिः ते तव मनः परमाच्चित् उत्कृष्टादपि सधस्थात् सहस्थानात् द्युलोकात् आ यमत् आयमयति । केन साधनेन । त्वांकामया त्वामभिलषन्त्या गिरा स्तुत्या ॥

पुरुत्रा हि सदृङ्ङसि विशो विश्वा अनु प्रभुः । समत्सु त्वा हवामहे ॥ ८ ॥

पुरुऽत्रा । हि । सऽदृङ् । असि । विशः । विश्वाः । अनु । प्रऽभुः । समत्ऽसु । त्वा । हवामहे ॥८॥

हे अग्ने पुरुत्रा हि बहुषु देशेषु त्वं सदृङ्ङसि समानं द्रष्टा भवसि । अत एव विश्वाः सर्वाः विशः प्रजा अनुलक्ष्य प्रभुः ईश्वरो भवसि । ईदृशं त्वां समत्सु संग्रामेषु रक्षणार्थं हवामहे आह्वयामहे ॥

समत्स्वग्निमवसे वाजयन्तो हवामहे । वाजेषु चित्रराधसम् ॥ ९ ॥

समत्ऽसु । अग्निम् । अवसे । वाजऽयन्तः । हवामहे । वाजेषु । चित्रऽराधसम् ॥ ९ ॥

समत्सु सहमदनेषु संग्रामेषु वाजयन्तः बलमिच्छन्तो वयम् अवसे रक्षणार्थम् अग्निं हवामहे । कीदृशम् । वाजेषु संग्रामेषु चित्रराधसं चायनीयधनम् ॥

प्रत्नो हि कमीड्यो अध्वरेषु सनाच्च होता नव्यश्च सत्सि ।
स्वां चाग्ने तन्वं पिप्रयस्वास्मभ्यं च सौभगमा यजस्व ॥ १० ॥

प्रत्नः । हि । कम् । ईड्यः । अध्वरेषु । सनात् । च । होता । नव्यः । च । सत्सि ।
स्वाम् । च । अग्ने । तन्वम् । पिप्रयस्व । अस्मभ्यम् । च । सौभगम् । आ । यजस्व ॥ १० ॥

हे अग्ने अध्वरेषु यज्ञेषु[1] ईड्यः स्तुत्यस्त्वं प्रत्नो हि चिरंतनः खलु भवसि । कम् इति पूरकः । तथा सनात् चिरकालादारभ्य होता देवानामाह्वाता च सन् नव्यः स्तुत्यः च सन् सत्सि यज्ञेषु निषीदसि । हे अग्ने देवानां हविर्वहस्त्वं स्वां च तन्वम् आत्मीयं च शरीरं पिप्रयस्व त्वदीयेन हविर्भागेन तर्पय । अस्मभ्यं स्तोतृभ्यश्च सौभगं सुभगत्वं च आ यजस्व प्रदेहि । सुभगशब्दाद्भावार्थे 'सुभगान्मन्त्रे[2]' इति उद्गात्रादिषु पाठात् अञ्प्रत्ययः ॥ ॥ ३६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये पञ्चमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

---

१. ख-क्ष-न-भ-'यज्ञेषु' नास्ति । २. ख-क्ष-त-न-भ-सुभगमंत्रे ।

ॐ

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः[1] सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम्[1] ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

इत्थं पञ्चमाष्टकं व्याख्यायेदानीमृषिच्छन्दोदेवताविनियोगप्रदर्शनपुरःसरं षष्ठस्य प्रथमोऽध्यायो व्याख्यातुमारभ्यते। अष्टममण्डलस्य द्वितीयेऽनुवाके षट् सूक्तानि जातानि[2]। 'य इन्द्र' इति त्रयस्त्रिंशदृचं सप्तमं सूक्तं कण्वगोत्रस्य पर्वताख्यस्यार्षमौष्णिहमैन्द्रम्। तथा चानुक्रान्तं–'य इन्द्र त्रयस्त्रिंशत्पर्वत औष्णिहं तु' इति। महाव्रते निष्केवल्य औष्णिहतृचाशीताविदमादिके द्वे सूक्ते। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते—'औष्णिही तृचाशीतिर्य इन्द्र सोमपातम इति सूक्ते' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति। दशमेऽहनि निष्केवल्य आदितः षडृचः शंसनीयाः। सूत्र्यते हि—'य इन्द्र सोमपातम इति षळुष्णिहः' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति। आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्रह्मशस्त्र आद्यस्तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः। सूत्रितं च—'य इन्द्र सोमपातम एन्द्र नो गधि' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति। तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रेऽप्ययमेव तृचोऽनुरूपः। सूत्रितं च—'इन्द्रः सुतेषु सोमेषु य इन्द्र सोमपातमः' (आश्व श्रौ. ६. ४) इति ॥

य इन्द्र सोमपातमो मदः शविष्ठ चेतति। येना हंसि न्य१त्रिणं तमीमहे ॥१॥

यः। इन्द्र। सोमऽपातमः। मदः। शविष्ठ। चेतति। येन। हंसि। नि। अत्रिणम्। तम्। ईमहे ॥१॥

हे ^इन्द्र ^यः त्वं ^सोमपातमः अतिशयेन सोमस्य पाता। हे ^शविष्ठ बलवत्तम। शव इति बलनाम। तस्माद्विनन्तादातिशायनिक इष्ठन्। 'विन्मतोर्लुक्'। टिलोपः। हे ईदृशेन्द्र तस्य तव सोमपानजनितो यः ^मदः ^चेतति सम्यग्जानाति वृत्रवधादीनि कार्याणि[3] कर्तुम्। य इत्यस्य चेततीत्यनेनापि संबन्धात् 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति तिङ् न निहन्यते। अथवैतदेवं[4] वाक्यम्। हे बलवत्तमेन्द्र[5] सोमपातमः सोमस्य पातृतमो यस्त्वं मदः सोमैर्मादयितव्यस्तर्पणीयः[6] संश्चेतति। पुरुषव्यत्ययः। चेतसि सम्यग्जानासि। 'मदोऽनुपसर्गे' इति मदेः कर्मण्यप्। ^येन सोमपानजनितेन[7] मदेन ^अत्रिणम् अत्तार राक्षसादिकं ^नि ^हंसि निहिनस्सि निकृष्टां हिंसां प्रापयसि ^तं मदं तादृङ्मदोपेतं त्वां वा ^ईमहे। याच्ञाकर्मायम्। याचामहे। यद्वा। 'ईङ् गतौ'। दैवादिकः। छान्दसो विकरणस्य लुक्। ईयामहे[8] उपगच्छामः। स्तुतिभिः संभजामह[9][10] इत्यर्थः ॥

येना दशग्वमध्रिगुं वेपयन्तं स्वर्णरम्। येना समुद्रमाविथा तमीमहे ॥ २ ॥

येन। दशऽग्वम्। अध्रिऽगुम्। वेपयन्तम्। स्वःऽनरम्। येन। समुद्रम्। आविथ। तम्। ईमहे ॥२॥

हे इन्द्र ^येन सोमपानजनितेन मदेन ^दशग्वम्। ये दशभिर्मासैः सत्त्रासनं परिसमाप्य निरगमन् ते दशग्वा अङ्गिरसः। तेषामन्यतमम् ^अध्रिगुम् अधृतगमनमनिवारितगतिमेतत्संज्ञं[11] चर्षिं[11]

---

१. ख-ग-घ-त२-४-न-भ-श–'वागीशाद्याः...गजाननं' नास्ति। २. ग-न-भ-श–गतानि; त४–तानि। ३. ग–कर्माणि। ४. ग-न–अथवैतदेव; भ–अथवैतदेक। ५. ग–बलवन् त्वमिन्द्र। ६. ग–°स्तर्पयितव्यः। ७. ख-त न-भ२-श–सोमपानाय जनितेन; ग–सोमपानेन जनितेन। ८. श–ईङ्। ९. भ२-श–ईमहे। १०. ग–सभजाम। ११. ग–°मेतत्संज्ञकं वा ऋषिं।

ᵛवेपयन्तं तमांसि वर्जयन्तं ᵛस्वर्णरं सर्वस्य नेतारं सूर्यं च ᵛआविथ वृत्रादेर्दस्योरपनयनेन[1] ररक्षिथ । ᵛयेन च मदेन ᵛसमुद्रम् उदधिमन्तरिक्षं वा आविथ ररक्षिथ । ᵛतं त्वदीयं मदं तद्वन्तं त्वां वा ᵛईमहे याचामहे । मदे हि सति हृष्टः[2] सन्निन्द्रो बहु धनं प्रयच्छति । अतस्तत्कारणस्य मदस्य याच्ञोपपन्ना ॥

येन॒ सिन्धुं॑ म॒हीर॒पो रथाँ॑इव प्रचो॒दयः॑ । पन्था॑मृ॒तस्य॒ यात॑वे॒ तमी॑महे ॥३॥

येन॑ । सिन्धु॑म् । म॒हीः । अ॒पः । रथा॑न्ऽइव । प्र॒ऽचो॒दयः॑ ।

पन्था॑म् । ऋ॒तस्य॑ । यात॑वे । तम् । ई॒म॒हे॒ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ᵛमहीः महतीः ᵛअपः वृष्ट्युदकानि ᵛसिन्धुं स्यन्दनशीलां नदीं समुद्रं वा प्रति ᵛयेन सोमपानजन्येन मदेन ᵛप्रचोदयः प्रेरयसि । तत्र दृष्टान्तः । ᵛरथानिव । यथा रथिनो रथान् स्वाभिलषितदेशगमनाय प्रेरयन्ति तद्वत् । ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛपन्थां पन्थानं मार्गं ᵛयातवे यातुं प्राप्तुं ᵛतं मदम् ᵛईमहे याचामहे ॥

इ॒मं स्तोम॑म॒भिष्ट॑ये घृ॒तं न पू॒तम॑द्रिवः । येना॒ नु स॒द्य ओज॑सा व॒वक्षि॑थ ॥४॥

इ॒मम् । स्तोम॑म् । अ॒भिष्ट॑ये । घृ॒तम् । न । पू॒तम् । अ॒द्रि॒ऽवः॒ ।

येन॑ । नु । स॒द्यः । ओज॑सा । व॒वक्षि॑थ ॥ ४ ॥

हे ᵛअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ᵛघृतं ᵛन घृतमिव मन्त्रपूतमाज्यमिव ᵛपूतं शुद्धम् ᵛइमम् अस्मदीयं ᵛस्तोमं स्तोत्रं बुध्यस्वेति शेषः । किमर्थम् । ᵛअभिष्टये अभिप्राप्त्यै । इष्टस्य धनादेरस्माकं लाभायेत्यर्थः । ᵛयेन स्तोत्रेण स्तूयमानः सन् ᵛओजसा आत्मीयेन बलेन ᵛसद्यः तदानीमेव स्तुतिसमय[3] एव[3] ᵛनु क्षिप्रं ᵛववक्षिथ अस्मान् वहसि अभिलषितं प्रापयसि इमं स्तोममित्यन्वयः ॥

इ॒मं जु॑षस्व गिर्वणः समु॒द्रइ॑व पिन्वते । इन्द्र॒ विश्वा॑भिरू॒तिभि॑र्व॒वक्षि॑थ ॥५॥

इ॒मम् । जु॒ष॒स्व॒ । गि॒र्व॒णः॒ । स॒मु॒द्रःऽइ॑व । पि॒न्व॒ते॒ । इन्द्र॑ । विश्वा॑भिः । ऊ॒तिऽभिः॑ । व॒वक्षि॑थ ॥५॥

हे ᵛगिर्वणः गिरां स्तुतीनां संभक्तः यद्वा स्तुतिभिः संभजनीयेन्द्र ᵛइमं स्तोमं मया क्रियमाणं ᵛजुषस्व सेवस्व । स च स्तोमः ᵛसमुद्रइव समुद्रो यथा चन्द्रोदयं प्राप्य ᵛपिन्वते[4] वर्धते । अभिधेयस्येन्द्रगुणगणस्याधिक्येन तत्प्रतिपादिका स्तुतिरपि विस्तृता भवतीत्यर्थः ॥ पूर्वस्यामृचि ववक्षिथेत्यनेन युक्तो येनेति शब्दोऽत्रापि सामर्थ्यात्तेन संबध्यते । अत एवास्य 'तिङ्ङतिङः' इति निघाताभावः ॥ हे ᵛइन्द्र येन स्तोमेन हेतुना ᵛविश्वाभिः व्याप्ताभिः ᵛऊतिभिः रक्षाभिः ᵛववक्षिथ वहसि श्रेयांस्यस्मान् प्रापयसि ॥ वहेः सनन्ताल्लिटि '°अमन्त्रे°' इति निषेधादामभावे थलि लिटि रूपमेतत् ॥ ॥ १ ॥

यो नो॑ दे॒वः प॑रा॒वतः॑ सखित्व॒नाय॑ माम॒हे । दि॒वो न वृ॒ष्टिं प्र॒थय॑न्व॒वक्षि॑थ ॥६॥

यः । नः॒ । दे॒वः । प॒रा॒ऽवतः॑ । स॒खि॒ऽत्व॒नाय॑ । म॒म॒हे ।

दि॒वः । न । वृ॒ष्टिम् । प्र॒थय॑न् । व॒वक्षि॑थ ॥ ६ ॥

---

१. ख-घ१-ञ-त-२-४-भ२-°र्दस्योरपनयने; न-°र्दस्योरपनयनैनं; भ१-°र्दस्यापनयनेन; श-°र्दस्योरपनयेन । २. ग-तृप्तः । ३. ख-ञ-त२-°समयामेव; ग-न-भ-°समयमेव; त४-°समयामवं । ४. ख-ग-त-भ-श-'पिन्वते' नास्ति ।

vयः vदेवः दानादिगुणयुक्त इन्द्रः vपरावतः परावताद्दूरात् द्युलोकादागत्य vनः अस्माकं vसखित्वनाय सखित्वाय vमामहे धनानि[1] प्रददौ। मंहतेर्दानकर्मण एतद्रूपम्। यद्वा। अस्माभिः पूज्यते। 'मह पूजायाम्'। अस्माच्छान्दसः कर्मणि लिट्। उत्तरार्धर्चः प्रत्यक्षकृतः। हे इन्द्र vदिवो vन vवृष्टिं दिवः सकाशाद्वृष्टिमिव vप्रथयन् अस्मदीयानि धनानि विस्तारयन् यस्त्वं vववक्षिथ अस्मान् वोढुमिच्छसि तादृशं त्वां स्तौमीति शेषः॥

ववक्षुरस्य केतवं उत वज्रो गभस्त्योः। यत्सूर्यो न रोदसी अवर्धयत्॥ ७॥

ववक्षुः। अस्य। केतवः। उत। वज्रः। गभस्त्योः। यत्। सूर्यः। न। रोदसी इति। अवर्धयत्॥७॥

vअस्य इन्द्रस्य vकेतवः प्रज्ञानान्यस्मत्स्तुतिविषयाणि। यद्वा। रथे उत्क्षिप्ताः पताकाः केतवः। vववक्षुः अवहन्। अस्मान्छ्रेयांसि प्रापयन्। vउत अपि च vगभस्त्योः। बाहुनामैतत्। इन्द्रस्य हस्तयोरवस्थितः vवज्रः च अवहत्। vयत् यदायमिन्द्रः vसूर्यो vन सर्वस्य प्रेरक आदित्य इव vरोदसी द्यावापृथिव्यौ वृष्ट्यादिप्रदानेन vअवर्धयत् तदानीमित्यर्थः॥

यदि प्रवृद्ध सत्पते सहस्रं महिषाँ अघः। आदित्त इन्द्रियं महि प्र वावृधे॥८॥

यदि। प्रऽवृद्ध। सत्ऽपते। सहस्रम्। महिषान्। अघः।
आत्। इत्। ते। इन्द्रियम्। महि। प्र। ववृधे॥ ८॥

हे vप्रवृद्ध प्रकर्षेण महन् हे vसत्पते सतामनुष्ठातॄणां[2] पालयितरिन्द्र vसहस्रं सहस्रसंख्याकान् vमहिषान्। महन्नामैतत्। महतोऽसुरान् वृत्रादीन् vयदि यदा vअघः अवधीः। हन्तेश्छान्दसमेतद्रूपम्। यद्वा। 'घस्लृ अदने'। लुङि सिपि 'मन्त्रे घस॰' इति च्लेर्लुक्। vआदित् अनन्तरमेव हे इन्द्र vते तव vइन्द्रियं वीर्यं vमहि महद्बहुलं[3] सत् vप्र vवावृधे प्रकर्षेण वर्धते॥

इन्द्रः सूर्यस्य रश्मिभिर्न्यर्शसानमोषति। अग्निर्वनेव सासहिः प्र वावृधे॥९॥

इन्द्रः। सूर्यस्य। रश्मिऽभिः। नि। अर्शसानम्। ओषति।
अग्निः। वनाऽइव। ससहिः। प्र। ववृधे॥ ९॥

अयम् vइन्द्रः vसूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य vरश्मिभिः किरणैः करणभूतैः vअर्शसानम्॥ 'अर्त्तेर्गुणः शुट् च' (उ. सू. २. २४५) इति 'ऋ गतौ' इत्यस्मादसानच्प्रत्ययः शुडागमश्च। अत्र केवलोऽप्यर्तिराङ्पूर्वार्थो द्रष्टव्यः। आङ्पूर्वश्च बाधने वर्तते। यथा 'आर्तिमार्तोः' (श. ब्रा. १३. १. २. ४) इति॥ अर्शसानं बाधमानं मन्देहादिकमसुरं[4] vनि vओषति नितरां दहति। 'उष दाहे'। तत्र दृष्टान्तः। vअग्निर्वनेव। यथा वनारण्यानि[5] दावानलो भस्मसात् करोति तद्वत्। एवं vसासहिः शत्रूणामभिभवनशील इन्द्रः vप्र vवावृधे प्रकर्षेण वर्धते॥

इयं त ऋत्वियावती धीतिरेति नवीयसी। सपर्यन्ती पुरुप्रिया मिमीत इत्॥१०॥

इयम्। ते। ऋत्वियऽवती। धीतिः। एति। नवीयसी। सपर्यन्ती। पुरुऽप्रिया। मिमीते। इत्॥ १०॥

हे इन्द्र vते त्वाम् vइयं पुरोवर्तिनी मया क्रियमाणा vधीतिः स्तुतिः vएति गच्छति। कीदृशी। vऋत्वियावती। ऋतौ वसन्तादिकालेऽनुष्ठेयं यज्ञकर्म ऋत्वियम्। तद्वती vनवीयसी अति-

१. ग–धनादीनि। २. ग–सतामुत्तमानां। ३. ग–मह प्रबलं; घ–महिमत् सत्। ४. ग–मन्देहनामकम॰ ५. ख-ग-घ-न–वनान्यरण्यानि; त–वनाचरण्यानि।

शयेनाभिनवा स्तुतिः । सपर्यन्ती पूजयन्ती पुरुप्रिया पुरु बहुलं प्रीणयित्री सती मिमीत इत् इन्द्रगतान् गुणान् परिच्छिनत्त्येव[1] । माहात्म्यं प्रख्यापयत्येव सेयमित्यन्वयः । अनुमीयमानेन[2] यच्छब्देन च योगान्मिमीत इत्यस्य निघाताभावः । यद्वा । सपर्यन्ती पुरुप्रियेतीदमप्येतीत्यनेन[3] संबन्धनीयम् । अतः पूर्वपदस्य भिन्नवाक्यस्थत्वात् 'समानवाक्ये युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः' इति वचनात्तदपेक्षया निघाताभावे सति 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ २ ॥

गर्भो य॒ज्ञस्य॑ दे॒व॒युः क्रतुं॑ पुनीत आनु॒षक् ।

स्तोमै॒रिन्द्र॑स्य वावृ॒धे मिमी॑त॒ इत् ॥ ११ ॥

गर्भः॑ । य॒ज्ञस्य॑ । दे॒व॒ऽयुः । क्रतु॑म् । पु॒नी॒ते॒ । आ॒नु॒षक् । स्तोमैः॑ । इन्द्र॑स्य । व॒वृ॒धे॒ । मिमी॑ते । इत् ॥ ११ ॥

यज्ञस्य यष्टव्यस्येन्द्रस्य गर्भः गरिता स्तोता । 'गॄ शब्दे' । 'अर्तिगॄभ्यां भन्' । यद्वा । यजेर्भाव एव नङ्प्रत्ययः । यागस्य गर्भो ग्रहीतानुष्ठाता देवयुः देवं दानादिगुणयुक्तमिन्द्रमात्मन इच्छन् आनुषक् अनुषक्तमानुपूर्व्येण संततं यथा भवति तथा क्रतुं प्रज्ञापकं सोमं पुनीते दशापवित्रेण शोधयति । इन्द्रपानार्थमिति शेषः । यद्वा । यज्ञस्य गर्भो दीक्षितः । 'पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति' (ऐ. ब्रा. १. ३) इत्यादि ब्राह्मणम् । स देवकामः क्रतुं ज्योतिष्टोमादिकमानुषक् । आनुपूर्व्यनामैतत् । यदाह यास्कः—'आनुषगिति नामानुपूर्व्यस्य' (निरु. ६. १४) इति[4] । स स्तोता इन्द्रस्य । कर्मणि षष्ठी । इन्द्रविषयैः स्तोमैः स्तोत्रैः ववृधे[5] वर्धते । यद्वा । वृधिना प्रयोज्यव्यापारवाचिना प्रयोजकव्यापारो लक्ष्यते । स्तोमैः स्तोत्रैस्तमिन्द्रं वर्धयति । स च स्तोमैः मिमीत इत् इन्द्रस्य गुणजातं परिच्छिनत्त्येव । अनुगतार्थो भवतीत्यर्थः ॥

स॒निर्मि॒त्रस्य॑ पप्र॒थ इन्द्रः॒ सोम॑स्य पी॒तये॑ ।

प्राची॒ वाशी॑व सुन्व॒ते मिमी॑त॒ इत् ॥ १२ ॥

स॒निः । मि॒त्रस्य॑ । प॒प्र॒थे॒ । इन्द्रः॑ । सोम॑स्य । पी॒तये॑ ।

प्राची॑ । वाशी॑ऽइव । सु॒न्व॒ते । मिमी॑ते । इत् ॥ १२ ॥

मित्रस्य मित्रभूतस्य स्तोतुः सनिः धनस्य दाता इन्द्रः सोमस्य पीतये पानाय पप्रथे प्रथितो विस्तीर्णशरीरो बभूव । यथा पीतो बहुलः सोमः उदरेऽन्तर्भवति तथा प्रवृद्धशरीरो बभूवेत्यर्थः । तत्र प्रथमे दृष्टान्तः । प्राची प्राञ्चन्ती प्रकर्षेण स्तुत्यगुणगणं प्राप्नुवती वाशीव । वाङ्नामैतत् । स्तुतिरूपा वाक् सुन्वते । 'षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्या' इति चतुर्थी । सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य संबन्धिनी यथा स्तुत्यगुणबाहुल्येन विस्तीर्णा भवति तथेन्द्रः पप्रथ इत्यर्थः । प्रथिता च सा मिमीत इत् इन्द्रमाहात्म्यं यथावत् परिच्छिनत्त्येव ॥

यं विप्रा॑ उ॒क्थवा॑हसोऽभिप्रम॒न्दुरा॒यवः॑ । घृ॒तं न पि॑प्य आ॒सन्यृ॒तस्य॒ यत् ॥ १३ ॥

यम् । विप्राः॑ । उ॒क्थऽवा॑हसः । अ॒भि॒ऽप्र॒म॒न्दुः । आ॒यवः॑ ।

घृ॒तम् । न । पि॒प्ये॒ । आ॒सनि॑ । ऋ॒तस्य॑ । यत् ॥ १३ ॥

---

१. ख-त-श–आपरि° । २. ग-न-य-श–अनुशब्दमानेन; भ१-२–अनुषज्यमानेन । ३. ग–पुरुप्रियेण-त्यममपि एतीत्यनेन; श–पुरुप्रिया मिमीत इतीत्यनेन । ४. ग-भ–इति दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वे (°मासा-विष्ट्वे°–ग-भ२-य)ष्टिपशुचातुर्मास्यैरथ सोमेनेत्येवमानुपूर्व्येण पुनीते शोधयति(साधयति–ग) सम्यगनुतिष्ठति । ५. ग–वावृधे ।

ᵛविप्राः मेधाविनः ᵛउक्थवाहसः उक्थानां शस्त्राणां वोढारः प्रापयितारः ᵛआयवः मनुष्याः ᵛयम् इन्द्रम् ᵛअभिप्रमन्दुः अभि प्रकर्षेण मादयन्ति ॥ मदेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम्। 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वा°' (का. ६. १. ८. १) इति वचनात् द्विर्वचनाभावः ॥ तस्येन्द्रस्य ᵛआसनि आस्ये। 'पद्दन्°' इत्यादिना आस्यशब्दस्य आसन्नादेशः। ᵛघृतं ᵛन घृतमिव शुद्धं ᵛपिप्ये सेचनेन वर्धये। प्यायतेश्छान्दसो लिट्। 'लिड्यङोश्च' इति पीभावः। किं तत्। हविः। ᵛऋतस्य यज्ञस्य संबन्धि ᵛयत् सोमलक्षणं हविरस्ति तदित्यर्थः ॥

उत स्वराजे अदितिः स्तोममिन्द्राय जीजनत्।
पुरुप्रशस्तमूतय ऋतस्य यत् ॥ १४ ॥

उत। स्वऽराजे। अदितिः। स्तोमम्। इन्द्राय। जीजनत्।
पुरुऽप्रशस्तम्। ऊतये। ऋतस्य। यत् ॥ १४ ॥

ᵛउत अपि च ᵛअदितिः अदीना देवमाता अखण्डनीयस्तोता वा ᵛस्वराजे स्वयमेव राजमानाय ᵛइन्द्राय ᵛपुरुप्रशस्तं बहुलमुत्कृष्टं यद्वा पुरुभिर्बहुभिः प्रशंसितव्यं ᵛस्तोमं स्तोत्रं ᵛजीजनत् अजीजनत् अजनयत्। किमर्थम्। ᵛऊतये रक्षणार्थम्। ᵛयत् स्तोत्रम् ᵛऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबन्धि भवति तं स्तोममित्यन्वयः ॥

अभि वह्नय ऊतयेऽनूषत प्रशस्तये। न देव विव्रता हरी ऋतस्य यत् ॥१५॥

अभि। वह्नयः। ऊतये। अनूषत। प्रऽशस्तये। न। देव। विऽव्रता। हरी इति। ऋतस्य। यत्॥१५॥

ᵛवह्नयः वोढार ऋत्विजः ᵛऊतये रक्षणार्थं ᵛप्रशस्तये प्रशस्त्यर्थं[1] च ᵛअभि ᵛअनूषत इन्द्रमभ्यष्टुवन्। 'नू स्तुतौ'। कुटादिः। हे ᵛदेव दानादिगुणयुक्तेन्द्र। ᵛन इति संप्रत्यर्थे। संप्रति ᵛविव्रता विविधकर्माणौ ᵛहरी त्वदीयावश्वौ ᵛऋतस्य यज्ञस्य सत्यस्य वा संबन्धि ᵛयत् स्तोत्रं हविर्वा विद्यते तदभिलक्ष्य त्वां वहत इति शेषः ॥　　॥ ३ ॥

यत्सोममिन्द्र विष्णवि यद्वा घ त्रित आप्त्ये।
यद्वा मरुत्सु मन्दसे समिन्दुभिः ॥ १६ ॥

यत्। सोमम्। इन्द्र। विष्णवि। यत्। वा। घ। त्रिते। आप्त्ये।
यत्। वा। मरुत्ऽसु। मन्दसे। सम्। इन्दुऽभिः ॥ १६ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛविष्णवि विष्णौ पानार्थमागते[2] सत्यन्यदीये यागे ᵛसोमं ᵛयत् यदि तेन विष्णुना सार्धं पिबसि। ᵛयद्वा यदि च ᵛआप्त्ये अपां पुत्रे ᵛत्रिते एतत्संज्ञे राजर्षौ यजमाने सोमं पिबसि। ᵛघ इति पूरणः। ᵛयद्वा यदि च ᵛमरुत्सु च सोमपानायागतेष्वन्यदीये यज्ञे ᵛमन्दसे माद्यसि। तथाप्यस्मदीयैरेव ᵛइन्दुभिः सोमैः ᵛसं सम्यक् माद्य ॥

यद्वा शक्र परावति समुद्रे अधि मन्दसे।
अस्माकमित्सुते रणा समिन्दुभिः ॥ १७ ॥

---

१. ख-ज्ञ-त३-४—प्रशस्त्यार्थं; ग१-भ—प्राशस्त्यार्थं; ग२-त२-न—प्राशस्त्यार्थं। २. ग१—सोमपानार्थ°; ग२—घपानार्थ°।

यत् । वा । शक्र । पराऽवति । समुद्रे । अधि । मन्दसे ।
अस्माकम् । इत् । सुते । रण । सम् । इन्दुऽभिः ॥ १७ ॥

हे शक्र शक्तेन्द्र[1] परावति परागते दूरदेशे समुद्रे समुन्दनशीले सोमे। अधि[2] सप्तम्यर्थानुवादी। यद्वा यदि वा मन्दसे माद्यसि तथापि अस्माकमित् अस्माकमेव सोमे अभिषुते सति इन्दुभिः सोमरसैः सं रण सम्यग्रमस्व ॥

यद्वासि सुन्वतो वृधो यजमानस्य सत्पते ।
उक्थे वा यस्य रण्यसि समिन्दुभिः ॥ १८ ॥

यत् । वा । असि । सुन्वतः । वृधः । यजमानस्य । सत्ऽपते ।
उक्थे । वा । यस्य । रण्यसि । सम् । इन्दुऽभिः ॥ १८ ॥

हे सत्पते सतां पालयितरिन्द्र सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः यजमानस्य यद्वा यदि वा वृधः असि वर्धयिता भवसि। वृधेरन्तर्णीतण्यर्थादिगुपधलक्षणः कः। यस्य च यजमानस्य उक्थे शस्त्रे वा शंसिते सति रण्यसि रमसे। एवमपि इन्दुभिः अस्मदीयैरेव सोमैः सम्यग्रमस्व॥

देवंदेवं वोऽवस इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणि । अधा यज्ञाय तुर्वणे व्यानशुः ॥१९॥

देवम्ऽदेवम् । वः । अवसे । इन्द्रम्ऽइन्द्रम् । गृणीषणि । अध । यज्ञाय । तुर्वणे । वि । आनशुः ॥ १९॥

हे ऋत्विग्यजमानाः वः युष्माकम् अवसे रक्षणाय देवंदेवम् इन्द्रमिन्द्रं दानादिगुणयुक्तम्। इन्द्रो बहुषु देशेषु युगपत्प्रवृत्तेषु यागेषु तत्र तत्र हविःस्वीकरणाय बहूनि शरीराण्याददानः स्वयमेकोऽप्यनेकः संस्तत्र तत्र संनिधत्ते। तथा च निगमान्तरम्—'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इति। तदपेक्षयेयं वीप्सा। बहु विभज्य वर्तमानं सर्वं तमिन्द्रं गृणीषणि अहं स्तौमि। गृणातेर्लिङि छान्दसमेतद्रूपम्। यद्वा। कारकमेवैतत्। गृणीषणि स्तवनेच्छायां सत्याम्। अध अनन्तरं सर्वमिन्द्रं मदीयाः स्तुतयः व्यानशुः व्याप्नुवन्ति। किमर्थम्। तुर्वणे तूर्णं संभजनाय यज्ञाय यागार्थम्। यद्वा। 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी। यज्ञं यष्टव्यं तुर्वणे शत्रूणां हिंसितारं तूर्णसंभजनं वा॥

यज्ञेभिर्यज्ञवाहसं सोमेभिः सोमपातमम् । होत्राभिरिन्द्रं वावृधुर्व्यानशुः ॥२०॥

यज्ञेभिः । यज्ञऽवाहसम् । सोमेभिः । सोमऽपातमम् ।
होत्राभिः । इन्द्रम् । ववृधुः । वि । आनशुः ॥ २० ॥

यज्ञेभिः यज्ञैर्यजनसाधनैर्हविर्भिः यज्ञवाहसं यज्ञे[3] वोढव्यं[3] प्रापणीयं यज्ञैर्यागैर्यज्ञानां यजमानानां फलस्य प्रापयितारं वा। अथवा यज्ञवाहसं यज्ञेन प्राप्यम्। न केवलमेकेन यज्ञेन अपि तु सर्वैरित्याह यज्ञेभिरिति। एवं सोमेभिः सोमपातमं सर्वेषां सोमानां पातृतमम् इन्द्रं होत्राभिः स्तुतिभिः वावृधुः स्तोतारो वर्धयन्ति। ताश्च क्रियमाणाः स्तुतयः व्यानशुः तमिन्द्रं व्याप्नुवन्ति च। अश्नोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम्॥ ॥ ४ ॥

---

१. ख-त२-४-म३—शर्क्रेद्र ; घ-ज्ञ-त३-श—इंद्र। २. ग—अधिः। ३. ग-त१-२—यज्ञवोढव्यं।

महीरस्य प्रणीतयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः । विश्वा वसूनि दाशुषे व्यानशुः ॥२१॥

मही॑ः। अस्य। प्रऽनी॑तयः। पूर्वीः। उत। प्रऽश॑स्तयः। विश्वा॑। वसू॑नि। दाशुषे॑। वि। आनशुः॥२१॥

ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛप्रणीतयः प्रणयनानि धनानां प्रकृष्टप्रापणानि ᵛमहीः महत्यो महान्ति भवन्ति। ᵛउत अपि च अस्य ᵛप्रशस्तयः प्रशंसनीयाः कीर्तयः ᵛपूर्वीः बह्व्यः विस्तृततमा भवन्ति। ता उभयविधाः ᵛदाशुषे चरुपुरोडाशादीनि दत्तवते यजमानाय दातुं ᵛविश्वा विश्वानि सर्वाणि ᵛवसूनि धनानि ᵛव्यानशुः व्याप्नुवन्ति ॥

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे देवासो दधिरे पुरः । इन्द्रं वाणीरनूषता समोजसे ॥ २२ ॥

इन्द्र॑म्। वृत्राय॑। हन्त॑वे। देवास॑ः। दधिरे। पुरः।

इन्द्र॑म्। वाणी॑ः। अनूषत। सम्। ओज॑से ॥ २२ ॥

ᵛदेवासः देवाः ᵛवृत्राय ᵛहन्तवे वृत्रमावरकमसुरं हन्तुम्। हन्तेस्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः। इमम् ᵛइन्द्रं ᵛपुरः ᵛदधिरे पुरस्तात् स्वामित्वेनाधारयन्। ᵛवाणीः वाण्यः स्तुतिरूपा वाचश्चेममेव[1] ᵛइन्द्रम् ᵛअनूषत स्तुवन्ति। किमर्थम्। ᵛसं समीचीनाय ᵛओजसे बलार्थम्। यथा वृत्रवधानुगुणमुत्कृष्टं बलमस्य[2] जायते[2] तथा स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

महान्तं महिना वयं स्तोमेभिर्हवनश्रुतम्। अर्कैरभि प्र णोनुमः समोजसे ॥२३॥

महान्त॑म्। महिना। वयम्। स्तोमे॑भिः। हवनऽश्रुत॑म्।

अर्कैः। अभि। प्र। नोनुमः। सम्। ओज॑से ॥ २३ ॥

ᵛमहिना महिम्ना ᵛमहान्तं सर्वेभ्योऽधिकं ᵛहवनश्रुतं हवनस्याह्वानस्य श्रोतारमिन्द्रं[3] ᵛवयं ᵛस्तोमेभिः स्तोमैस्त्रिवृत्पञ्चदशादिभिः ᵛअर्कैः अर्चनसाधनैः शस्त्रैश्च ᵛअभि ᵛप्र ᵛणोनुमः आभिमुख्येन प्रकर्षेण पुनःपुनः स्तुमः ॥

न यं विविक्तो रोदसी नान्तरिक्षाणि वज्रिणम्।
अमादिदस्य तित्विषे समोजसः ॥ २४ ॥

न। यम्। विविक्तः। रोद॑सी इति॑। न। अन्तरि॑क्षाणि। वज्रिण॑म्।

अमा॑त्। इत्। अस्य। तित्विषे। सम्। ओज॑सः ॥ २४ ॥

ᵛयं ᵛवज्रिणं वज्रवन्तमिन्द्रं ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛन ᵛविविक्तः न पृथक्कुरुतः स्वसमीपात् पृथक्कर्तुं न शक्नुतः। द्यावापृथिव्यौ व्याप्य य इन्द्रो वर्तत इत्यर्थः। 'विचिर् पृथग्भावे'। ᵛअन्तरिक्षाणि अन्तरा क्षान्तानि द्यावापृथिव्योर्वर्तमानानि[4] गन्धर्वादीनां स्थानानि च यं ᵛन पृथक्कुर्वन्ति। ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛअमादित्। अमति रुजति शत्रूननेनेत्यमो बलम्। बलादेव ᵛतित्विषे सर्वं जगद्दीप्यते। किमर्थम्। ᵛओजसः[5] बलस्य संगमाय। यद्वा। ओजःशब्दाद्विहितस्य विनो 'बहुलं छन्दसि' इति लुक्। ओजस्विनो बलवतोऽस्येन्द्रस्येति योज्यम्। समित्युपसर्गः तित्विष इत्यनेन संबध्यते ॥

---

१. ख-ज्ञ-त२-३-४—वाचश्वरममेव; श—वाचपरमेश्वरमेव। २. ग—फलमस्य व्याप्यते। ३. ख-घ-त२-३-४-भ२-य-श—स्तोतारमिंद्रं। ४. ग—°व्योरधिवर्तमानानि। ५. ख-त-न-भ२-श—ओजसे।

षोडशिशस्त्रे 'यदिन्द्र पृतनाज्ये' इति तृचः। सूत्र्यते हि—'यदिन्द्र पृतनाज्येऽयं ते अस्तु हर्यत इत्यौष्णिहबार्हतौ तृचौ' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति॥

यदि॑न्द्र पृत॒नाज्ये॑ दे॒वास्त्वा॑ दधि॒रे पु॒रः। आदि॑त्ते॑ ह॒र्यता॒ हरी॑ ववक्षतुः॥२५॥

यत्। इ॒न्द्र॒। पृ॒त॒नाज्ये॑। दे॒वाः। त्वा॒। द॒धि॒रे। पु॒रः।
आत्। इत्। ते॒। ह॒र्यता॑। हरी॒ इति॑। व॒वक्ष॒तुः॥ २५॥

हे इन्द्र पृतनाज्ये। संग्रामनामैतत्। पृतनाः सेना अजन्ति गच्छन्त्यस्मिन्निति वा पृतना जीयतेऽत्रेति वा पृतनाज्यं संग्रामः। तत्र त्वा त्वां यत् यदा देवाः पुरः दधिरे वृत्रहननाय पुरतोऽधारयन् आदित् अनन्तरमेव हर्यता हर्यतौ कान्तौ। 'हर्य गतिकान्त्योः'। 'भृमृदृशि' इत्यादिनौणादिकोऽतच्प्रत्ययः। ईदृशौ हरी अश्वौ ते त्वां ववक्षतुः अवहताम्॥ ॥ ५ ॥

य॒दा वृ॒त्रं न॑दी॒वृतं॒ शव॑सा वज्रि॒न्नव॑धीः। आदि॑त्ते॑ ह॒र्यता॒ हरी॑ ववक्षतुः॥२६॥

य॒दा। वृ॒त्रम्। न॒दी॒ऽवृत॑म्। शव॑सा। व॒ज्रि॒न्। अव॑धीः।
आत्। इत्। ते॒। ह॒र्यता॑। हरी॒ इति॑। व॒वक्ष॒तुः॥ २६॥

हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र नदीवृतम्। नदनान्नद्य आपः। श्रूयते हि—'अहावनदता हते तस्माद्या नद्यो नाम स्थ' (तै. सं. ५. ६. १. २) इति। ता आवृण्वन्तं वृत्रम् अवर्षणशीलं मेघमसुरं वा यदा यस्मिन् काले शवसा बलेन अवधीः अहिंसीः। शिष्टं समानम्॥

य॒दा ते॒ विष्णु॒रोज॑सा॒ त्रीणि॑ प॒दा वि॑चक्र॒मे। आदि॑त्ते॑ ह॒र्यता॒ हरी॑ ववक्षतुः॥२७॥

य॒दा। ते॒। विष्णुः॑। ओज॑सा। त्रीणि॑। प॒दा। वि॒ऽच॒क्र॒मे।
आत्। इत्। ते॒। ह॒र्यता॑। हरी॒ इति॑। व॒वक्ष॒तुः॥ २७॥

हे इन्द्र ते तवानुजः विष्णुः व्यापनशीलो देवः ओजसा बलेन यदा यस्मिन् काले त्रीणि पदानि पदत्रयरूपेण त्रीँल्लोकान् विचक्रमे विक्रान्तवान् परिच्छिन्नवान्। गतमन्यत्॥

य॒दा ते॑ ह॒र्यता॒ हरी॑ वावृ॒धाते॑ दि॒वेदि॑वे। आदि॒त्ते विश्वा॒ भुव॑नानि येमिरे॥२८॥

य॒दा। ते॒। ह॒र्यता॑। हरी॒ इति॑। व॒वृ॒धा॒ते॒ इति॑। दि॒वेऽदि॑वे।
आत्। इत्। ते॒। विश्वा॑। भुव॑नानि। ये॒मि॒रे॒॥ २८॥

हे इन्द्र त्वदीयौ[1] हर्यता हर्यतौ कान्तौ हरी हरणशीलावश्वौ दिवेदिवे प्रतिदिवसं यदा यस्मिन् काले वावृधाते[2] प्रवृद्धौ बभूवतुः आदित् अनन्तरमेव त्वया विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि येमिरे नियम्यन्ते स्म॥

य॒दा ते॒ मारु॑ती॒र्विश॒स्तुभ्य॑मिन्द्र निये॒मि॒रे। आदि॒त्ते विश्वा॒ भुव॑नानि येमिरे॥२९॥

य॒दा। ते॒। मारु॑तीः। विशः॑। तुभ्य॑म्। इ॒न्द्र॒। नि॒ऽये॒मि॒रे।
आत्। इत्। ते॒। विश्वा॑। भुव॑नानि। ये॒मि॒रे॒॥ २९॥

---

१. घ–ते त्वदीयौ। २. ख-ङ-त२-भ–ववृधाते, त३-४-न–विवृधाते, श–विवृते।

हे vइन्द्र vतुभ्यं त्वदर्थं vमारुतीः मारुत्यो[1] मरुद्रूपाः vते त्वदीयाः vविशः प्रजाः vयदा यस्मिन् काले vनियेमिरे नियच्छन्ति भूतजातानि । अन्यद्गतम् ॥

यदा सूर्यममुं दिवि शुक्रं ज्योतिरधारयः ।
आदित्ते विश्वा भुवनानि येमिरे ॥ ३० ॥

यदा । सूर्यम् । अमुम् । दिवि । शुक्रम् । ज्योतिः । अधारयः ।
आत् । इत् । ते । विश्वा । भुवनानि । येमिरे ॥ ३० ॥

हे इन्द्र vअमुं विप्रकृष्टं vशुक्रं निर्मलं vज्योतिः द्योतमानं vसूर्यं सर्वस्य प्रेरकं शोभनवीर्यं वादित्यं vदिवि द्युलोके जगतः प्रकाशनाय[2] vयदा यस्मिन् काले vअधारयः धारितवानसि । समानमन्यत् ॥

इमां त इन्द्र सुष्टुतिं विप्र इयर्ति धीतिभिः । जामिं पदेव पिप्रतीं प्राध्वरे ॥३१॥

इमाम् । ते । इन्द्र । सुऽस्तुतिम् । विप्रः । इयर्ति । धीतिऽभिः ।
जामिम् । पदाऽइव । पिप्रतीम् । प्र । अध्वरे ॥ ३१ ॥

हे vइन्द्र vविप्रः मेधावी स्तोता vअध्वरे यज्ञे vइमां पुरोवर्तिनीं vपिप्रतीं पूजयन्तीं प्रीणयन्तीं वा vसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं vधीतिभिः कर्मभिः परिचरणैः सार्धं vते त्वां vप्र vइयर्ति प्रेरयति प्रगमयति । vजामिं vपदेव यथा बन्धुभूतं पुरुषमुत्कृष्टानि पदानि स्थानानि प्रापयति तद्वत् ॥

यदस्य धामनि प्रिये समीचीनासो अस्वरन् ।
नाभा यज्ञस्य दोहना प्राध्वरे ॥ ३२ ॥

यत् । अस्य । धामनि । प्रिये । सम्ऽईचीनासः । अस्वरन् ।
नाभा । यज्ञस्य । दोहना । प्र । अध्वरे ॥ ३२ ॥

vअध्वरे यज्ञे vअस्य इन्द्रस्य vधामनि स्थाने तेजसि वा vप्रिये प्रीणयितव्ये सति vसमीचीनासः संगताः स्तोतारः vयत् यदा vप्र vअस्वरन् प्रकर्षेणास्तुवन् । ‘ स्वृ शब्दोपतापयोः ’ । ‘ अथाग्नेन्द्रस्य प्रिया धामानि ’ (तै. ब्रा. ३. ५. ७. ६) इति हि निगमः । कस्मिन् देशे । vनाभा नाभौ पृथिव्या नाभिस्थानीये मध्ये vयज्ञस्य यजनसाधनस्य[3] सोमस्य vदोहना दोहने दोहनाधिकरणेऽभिषवस्थाने । वेद्यामित्यर्थः । तदानीं धनं प्रदेहीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

सुवीर्यं स्वश्व्यं सुगव्यमिन्द्र दद्धि नः । होतेव पूर्वचित्तये प्राध्वरे ॥३३॥

सुऽवीर्यम् । सुऽअश्व्यम् । सुऽगव्यम् । इन्द्र । दद्धि । नः ।
होताऽइव । पूर्वऽचित्तये । प्र । अध्वरे ॥ ३३ ॥

vसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं vस्वश्व्यं शोभनेनाश्वसंघेन च युक्तं vसुगव्यं शोभनगोसंघयुक्तं च धनं हे vइन्द्र vनः अस्मभ्यं vदद्धि ददस्व । ‘ दद[4] दाने ’ । अनुदात्तेत् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।

१. ख-त-न-भ-श—मरुत्यो । २. ख-त-न-भ-श—प्रकाशमानाय । ३. घ—यजमानसाधनस्य । ४. श—दा ।

छान्दसः शपो लुक्। अहं च अध्वरे यागे होतेव यथा मानुषो[1] होतर्त्विक् स्तौति एवमेव पूर्वचित्तये पूर्वप्रज्ञानायान्येभ्यः स्तोतृभ्यः पूर्वमेवास्मत्स्तोत्रपरिज्ञानाय प्राशंसिषमिति शेषः ॥ ॥ ६ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि । तत्र 'इन्द्रः सुतेषु' इति त्रयस्त्रिंशदृचं प्रथमं सूक्तं काण्वस्य नारदस्यार्षमौष्णिहमैन्द्रम् । तथा चानुक्रान्तम्—'इन्द्रः सुतेषु नारदः' इति । महाव्रते निष्केवल्ये औष्णिहतृचाशीतौ पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः । तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे 'इन्द्रः सुतेषु' इति तृचः स्तोत्रियः । सूत्र्यते हि—'इन्द्रः सुतेषु सोमेषु य इन्द्र सोमपातमः' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इन्द्रः सुतेषु सोमेषु क्रतुं पुनीत उक्थ्यम् । विदे वृधस्य दक्षसो महान्हि षः ॥१॥

इन्द्रः । सुतेषु । सोमेषु । क्रतुम् । पुनीते । उक्थ्यम् । विदे । वृधस्य । दक्षसः । महान् । हि । सः ॥१॥

सोमेषु सुतेषु अभिषुतेषु सत्सु इन्द्रः तान् पीत्वा क्रतुं कर्मणां कर्तारम् उक्थ्यं स्तोतारं च पुनीते शोधयति । यद्वा । सोमेष्वभिषुतेषूक्थ्याख्यं क्रतुं यागं तैः सोमैः पुनीते यजमानैः पूतं कारयति । किमर्थम् । वृधस्य वर्धकस्य दक्षसः बलस्य विदे लाभाय । सः तादृश इन्द्रः महान् हि महान् खलु । अत एवं कर्तुं शक्नोतीति भावः ॥

स प्रथमे व्योमनि देवानां सदने वृधः । सुपारः सुश्रवस्तमः समप्सुजित् ॥२॥

सः । प्रथमे । विऽओमनि । देवानाम् । सदने । वृधः ।
सुऽपारः । सुश्रवःऽतमः । सम् । अप्सुऽजित् ॥ २ ॥

सः इन्द्रः प्रथमे प्रथिते विस्तीर्णे मुख्ये वा व्योमनि विशेषेण रक्षके देवानां सदने । सीदन्त्यस्मिन्निति सदनं स्थानं स्वर्गाख्यम् । तत्र स्थितः सन् वृधः यजमानानां वर्धयिता भवति । तथा सुपारः सुष्ठु पारयिता प्रारब्धस्य सम्यक्परिसमापयिता सुश्रवस्तमः । अतिशयेन शोभनं श्रवोऽन्नं यशो वा यस्य स तथोक्तः । सं सम्यक् अप्सुजित् अप्सूदकेषु प्राप्येषु सत्सु तद्विघातिनो वृत्रादेर्जेता । यद्वा । आप इत्यन्तरिक्षनाम । अन्तरिक्षे वर्तमानानामसुराणां जेता । तमह्व इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

तमह्वे वाजसातय इन्द्रं भराय शुष्मिणम् । भवा नः सुम्ने अन्तमः सखा वृधे ॥३॥

तम् । अह्वे । वाजऽसातये । इन्द्रम् । भराय । शुष्मिणम् ।
भव । नः । सुम्ने । अन्तमः । सखा । वृधे ॥ ३ ॥

तं पूर्वोक्तगुणं शुष्मिणं बलवन्तम् इन्द्रं वाजसातये बलानामन्नानां वा सातिर्लाभो यस्मिन् तादृशाय भराय संग्रामाय । यद्वा । ह्रियन्ते तस्मिन्[2] हवींषीति भरो यज्ञः । प्रायेण संग्रामनामानि यज्ञनामत्वेन च दृश्यन्ते । भराय यज्ञार्थम् अह्वे आह्वये[3]। 'लिपिसिचिह्वश्च' 'आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्' इति ह्वयतेश्छान्दसे लुङि च्लेरङादेशः । हे इन्द्र त्वं सुम्ने सुखे धने वा लिप्सिते सति नः अस्माकम् अन्तमः अन्तिकतमः संनिकृष्टतमः भव । 'तमे तादेश्च' इत्यन्तिकशब्दस्य तादिलोपः । तथा वृधे वर्धनार्थं च सखा समानख्यानो मित्रभूतो भव ॥

इयं त इन्द्र गिर्वणो रातिः क्षरति सुन्वतः । मन्दानो अस्य बर्हिषो वि राजसि ॥४॥

इयम् । ते । इन्द्र । गिर्वणः । रातिः । क्षरति । सुन्वतः ।
मन्दानः । अस्य । बर्हिषः । वि । राजसि ॥ ४ ॥

---

१. ग१—मन्त्रेण, ग२—मात्रेण । २. ग१—अस्मिन् । ३. ग—ह्वेञो ।

हे गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय संभजनीय इन्द्र ते तुभ्यं त्वदर्थम् इयं पुरोवर्तिनी सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य संबन्धिनी रातिः ऋत्विग्भिर्दीयमाना सोमाहुतिः क्षरति आहवनीयं प्रति गच्छति । त्वं च तया मन्दानः मन्दमानो मोदमानस्तृप्यन् अस्य बर्हिषः[1] यज्ञस्य वि राजसि विशेषेणेशिषे । राजतिरैश्वर्यकर्मा ॥

नूनं तदिन्द्र दद्धि नो यत्त्वा सुन्वन्त ईमहे । रयिं नश्चित्रमा भरा स्वर्विदम् ॥५॥

नूनम् । तत् । इन्द्र । दद्धि । नः । यत् । त्वा । सुन्वन्तः । ईमहे ।
रयिम् । नः । चित्रम् । आ । भर । स्वःऽविदम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र नूनम् अवश्यं तत् धनं नः अस्मभ्यं दद्धि ददस्व । 'दद दाने'। व्यत्ययेन परस्मैपदम् । छान्दसः शपो लुक् । यत् धनं त्वा त्वां सुन्वन्तः सोममभिषुण्वन्तो[2] वयम् ईमहे याचामहे । अपि च चित्रं चायनीयं स्वर्विदं सर्वस्य लम्भकं यद्वा स्वर्गस्य वेदितारमास्तिकं रयिं पुत्रं नः अस्मभ्यम् आ भर आहर[3] ॥　　॥ ७ ॥

स्तोता यत्ते विचर्षणिरतिप्रशर्धयद्गिरः । वयाइवानु रोहते जुषन्त यत् ॥६॥

स्तोता । यत् । ते । विऽचर्षणिः । अतिऽप्रशर्धयत् । गिरः ।
वयाःऽइव । अनु । रोहते । जुषन्त । यत् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र विचर्षणिः विशेषेण द्रष्टा स्तोता ते तुभ्यं त्वदर्थं गिरः स्तुतीः यत् यदा अतिप्रशर्धयत् अतिशयेन प्रशर्धयित्रीरकरोत् । शत्रूणां प्रसहनसमर्थाः । 'शृधु प्रसहने'। यत् यदा च ता गिरः जुषन्त त्वामसेवन्त अप्रीणयन् वा तदा वयाइव शाखा इव यथैकस्मिन् वृक्षे बह्व्यः शाखा उपरि प्ररोहन्ति तथा अनु रोहते स्तुत्या सर्वे गुणास्त्वयि प्ररोहन्ति ॥

प्रत्नवज्जनया गिरः शृणुधी जरितुर्हवम् । मदेमदे ववक्षिथा सुकृत्वने ॥७॥

प्रत्नऽवत् । जनय । गिरः । शृणुधि । जरितुः । हवम् । मदेऽमदे । ववक्षिथ । सुऽकृत्वने ॥७॥

हे इन्द्र प्रत्नवत् पुरा यथा स्तोतृभ्योऽपेक्षितफलप्रदानेन स्तुतीर्जनयसि एवमिदानीमपि गिरः स्तुतीः जनय उत्पादय । जरितुः स्तोतुः हवम् आह्वानं च शृणुधि शृणु । जानीहि । तादृशस्त्वं मदेमदे सोमेन तर्पणे तर्पणे सति सुकृत्वने शोभनकर्त्रे यजमानाय ववक्षिथ अपेक्षितं फलं वहसि ददासीत्यर्थः ॥

क्रीळन्त्यस्य सूनृता आपो न प्रवता यतीः । अया धिया य उच्यते पतिर्दिवः ॥८॥

क्रीळन्ति । अस्य । सूनृताः । आपः । न । प्रऽवता । यतीः ।
अया । धिया । यः । उच्यते । पतिः । दिवः ॥ ८ ॥

अस्य इन्द्रस्य सूनृताः प्रियसत्यात्मिका वाचः क्रीळन्ति विहरन्ति । तत्र दृष्टान्तः । प्रवता प्रवणेन मार्गेण यतीः गच्छन्त्यः आपो न आप इव । यथा निम्नोन्नतेन पथा गच्छन्त्य आप

---

१. ग–बर्हिषि । २. ख-घ-त-न–सोमाभिषुण्वंतः; ग-भ–सोमानभिषुण्वंतः; श–सोमाभिषवं कुर्वंतः । ३. ग-त-न-भ-श–आहरेति ।

उत्पतननिपतनेन विहरन्ति तद्वत्। vदिवः स्वर्गस्य vपतिः पालयिता vयः इन्द्रः vअया अनया vधिया स्तुत्या vउच्यते प्रतिपाद्यते अस्येन्द्रस्येत्यन्वयः ॥

उतो पतिर्य उच्यते कृष्टीनामेक इद्वशी । नमोवृधैरवस्युभिः सुते रण ॥ ९ ॥

उतो इति । पतिः । यः । उच्यते । कृष्टीनाम् । एकः । इत् । वशी ।
नमःऽवृधैः । अवस्युऽभिः । सुते । रण ॥ ९ ॥

vउतो अपि च vवशी वशयिता vएक vइत् एक एव vकृष्टीनां मनुष्याणां vपतिः पालयितेति vयः इन्द्रः vउच्यते । कैः । vनमोवृधैः नमसा स्तोत्रेण हविषा वा वर्धयितृभिः vअवस्युभिः रक्षणेच्छुभिः । स त्वं पूर्वोक्ते vसुते अभिषुते सोमे vरण रमस्व । यद्वा । हे स्तोतः तमिन्द्रं सुते सोमे स्तुहि[1] । रणतिः शब्दार्थः ॥

स्तुहि श्रुतं विपश्चितं हरी यस्य प्रसक्षिणा । गन्तारा दाशुषो गृहं नमस्विनः ॥१०॥

स्तुहि । श्रुतम् । विपःऽचितम् । हरी इति । यस्य । प्रऽसक्षिणा ।
गन्तारा । दाशुषः । गृहम् । नमस्विनः ॥ १० ॥

हे स्तोतः vविपश्चितं विशिष्टज्ञानं vश्रुतं विश्रुतं प्रख्यातं तमिन्द्रं vस्तुहि प्रशंस । vयस्य इन्द्रस्य vहरी अश्वौ vप्रसक्षिणा शत्रूणां प्रसहनशीलौ vनमस्विनः हविष्मतः vदाशुषः दत्तवतो यजमानस्य vगृहं vगन्तारा गमनशीलौ च तमिन्द्रं स्तुहीति संबन्धः । गमेस्ताच्छीलिकस्तृन् ॥ ॥ ८ ॥

तूतुजानो महेमतेऽश्वेभिः प्रुषितप्सुभिः । आ याहि यज्ञमाशुभिः शमिद्धि ते ॥११॥

तूतुजानः । महेऽमते । अश्वेभिः । प्रुषितप्सुऽभिः ।
आ । याहि । यज्ञम् । आशुऽभिः । शम् । इत् । हि । ते ॥ ११ ॥

हे vमहेमते । महते फलाय मतिर्बुद्धिर्यस्यासौ महेमतिः । अलुक् छान्दसः । स तादृश हे इन्द्र vतूतुजानः त्वरमाणः सन् vप्रुषितप्सुभिः स्निग्धरूपैः vआशुभिः शीघ्रगामिभिः vअश्वेभिः अश्वैः vयज्ञम् अस्मदीयम् vआ vयाहि आगच्छ । vहि यस्मात् vते तव तस्मिन् यज्ञे vशमित् सुखं विद्यत एव । अत आगच्छेत्यर्थः ॥

इन्द्र शविष्ठ सत्पते रयिं गृणत्सु धारय । श्रवः सूरिभ्यो अमृतं वसुत्वनम् ॥१२॥

इन्द्र । शविष्ठ । सत्ऽपते । रयिम् । गृणत्ऽसु । धारय ।
श्रवः । सूरिऽभ्यः । अमृतम् । वसुऽत्वनम् ॥ १२ ॥

हे vशविष्ठ बलवत्तम vसत्पते सतां पालयितः vइन्द्र vगृणत्सु अस्मासु vरयिं धनं vधारय अवस्थापय । अपि च vसूरिभ्यः स्तोतृभ्यः vअमृतम् अनश्वरं vवसुत्वनं व्याप्तिमत् vश्रवः अन्नं यशो वा देहीति शेषः ॥

हवे त्वा सूर उदिते हवे मध्यंदिने दिवः । जुषाण इन्द्र सप्तिभिर्न आ गहि ॥१३॥

---

१. भ१-३–रण स्तुहि।

हवे । त्वा । सूरे । उत्ऽइते । हवे । मध्यंदिने । दिवः ।

जुषाणः । इन्द्र । सप्तिऽभिः । नः । आ । गहि ॥ १३ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛसूरे सूर्ये ᵛउदिते उदयं प्राप्ते सति प्रातःसवने त्वां[1] ᵛहवे आह्वये। तथा ᵛदिवः दिवसस्य ᵛमध्यंदिने मध्यभागे माध्यंदिनसवने त्वां ᵛहवे आह्वये। हे इन्द्र स त्वं ᵛजुषाणः प्रीयमाणः सन् ᵛसप्तिभिः सर्पणशीलैरश्वैः ᵛनः अस्मान् ᵛआ ᵛगहि आगच्छ ॥

आ तू गहि प्र तु द्रव मत्स्वा सुतस्य गोमतः ।
तन्तुं तनुष्व पूर्व्यं यथा विदे ॥ १४ ॥

आ । तु । गहि । प्र । तु । द्रव । मत्स्व । सुतस्य । गोऽमतः ।

तन्तुम् । तनुष्व । पूर्व्यम् । यथा । विदे ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ᵛतु क्षिप्रम् ᵛआ ᵛगहि आगच्छ। आगत्य च ᵛतु क्षिप्रं ᵛप्र ᵛद्रव। सोमो यत्र निवसति तं देशं प्रति शीघ्रं गच्छ। गत्वा च ᵛगोमतः गोविकारैः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैर्युक्तस्य ᵛसुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पानेन ᵛमत्स्व माद्य हृष्टो भव। तदनन्तरं ᵛयथा अहं ᵛविदे उपलभे तथा ᵛपूर्व्यं पूर्वैः कृतं ᵛतन्तुं विस्तृतं यज्ञं ᵛतनुष्व सम्यङ्निष्पादय। फलोत्पादनसमर्थं कुर्वित्यर्थः ॥

यच्छक्रासि परावति यदर्वावति वृत्रहन् । यद्वा समुद्रे अन्धसोऽवितेदसि ॥१५॥

यत् । शक्र । असि । पराऽवति । यत् । अर्वाऽवति । वृत्रऽहन् ।

यत् । वा । समुद्रे । अन्धसः । अविता । इत् । असि ॥ १५ ॥

हे ᵛशक्र शक्तेन्द्र ᵛपरावति दूरदेशे ᵛयत् यदि ᵛअसि भवसि। हे ᵛवृत्रहन् ᵛयत् यदि वा ᵛअर्वावति समीपे भवसि वर्तसे। ᵛयद्वा यदि वा ᵛसमुद्रे जलधावन्तरिक्षे वा वर्तसे। तस्मात् सर्वस्मात् स्थानादागत्य ᵛअन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य पानेन ᵛअवितेदसि रक्षितैव भवसि ॥ ॥९॥

इन्द्रं वर्धन्तु नो गिर इन्द्रं सुतास इन्दवः । इन्द्रे हविष्मतीर्विशो अराणिषुः ॥१६॥

इन्द्रम् । वर्धन्तु । नः । गिरः । इन्द्रम् । सुतासः । इन्दवः ।

इन्द्रे । हविष्मतीः । विशः । अराणिषुः ॥ १६ ॥

ᵛनः अस्माकं ᵛगिरः स्तुतिरूपा वाचः ᵛइन्द्रं ᵛवर्धन्तु वर्धयन्तु । ᵛसुतासः अभिषुताः ᵛइन्दवः सोमाश्चास्मदीयाः तम् ᵛइन्द्रं वर्धयन्तु। ᵛहविष्मतीः हविष्मत्यो हविर्भिश्चरुपुरोडाशादिभि-र्युक्ताः ᵛविशः प्रजास्तस्मिन् ᵛइन्द्रे ᵛअराणिषुः अरंसिषुः ॥

तमिद्विप्रा अवस्यवः प्रवत्वतीभिरूतिभिः । इन्द्रं क्षोणीरवर्धयन्वया इव ॥१७॥

तम् । इत् । विप्राः । अवस्यवः । प्रवत्वतीभिः । ऊतिऽभिः ।

इन्द्रम् । क्षोणीः । अवर्धयन् । वयाःऽइव ॥ १७ ॥

---

[1] घ—त्वा त्वां ।

ᵛविप्राः मेधाविनः ᵛअवस्यवः रक्षणकामाः स्तोतारः ᵛतमित् तमेव ᵛइन्द्रं ᵛप्रवत्वतीभिः प्रकर्षेणाभिगन्त्रीभिः ᵛऊतिभिः तृप्तिकरीभिराहुतिभिः स्तुतिभिर्वा वर्धयन्ति। तथा ᵛक्षोणीः क्षोण्यः। क्षोणीति पृथिवीनाम। तदुपलक्षिताः सर्वे लोकाः ᵛवयाइव वृक्षस्य शाखा इव तदधीनाः सन्तः ᵛअवर्धयन् वर्धयन्ति ॥

त्रिकद्रुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमत्नत। तमिद्वर्धन्तु नो गिरः सदावृधम् ॥१८॥

त्रिऽकद्रुकेषु। चेतनम्। देवासः। यज्ञम्। अत्नत।

तम्। इत्। वर्धन्तु। नः। गिरः। सदाऽवृधम् ॥ १८ ॥

ᵛत्रिकद्रुकेषु। त्रिकद्रुका नाम ज्योतिर्गौरायुरिति त्रीण्याभिप्लविकान्यहानि। तेषु ᵛदेवासः देवाः ᵛचेतनं चेतयितारमिन्द्रं ᵛयज्ञं यष्टव्यम् ᵛअत्नत अतन्वत अकुर्वत। तनोतेर्लङि छान्दसो विकरणस्य लुक्। 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपधालोपः। ᵛतमित् तमेवेन्द्रं ᵛनः अस्माकं ᵛगिरः स्तुतयश्च वर्धयन्तु। कीदृशम्। ᵛसदावृधं सर्वदा स्तोतॄणां वर्धयितारम् ॥

स्तोता यत्ते अनुव्रत उक्थान्यृतुथा दधे। शुचिः पावक उच्यते सो अद्भुतः ॥१९॥

स्तोता। यत्। ते। अनुऽव्रतः। उक्थानि। ऋतुऽथा। दधे।

शुचिः। पावकः। उच्यते। सः। अद्भुतः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र ᵛयत् यस्य ᵛते तव ᵛस्तोता ᵛअनुव्रतः अनुकूलकर्मा सन् ᵛऋतुथा ऋतुषु काले काले ᵛउक्थानि शस्त्रादि[1] ᵛदधे विधत्ते करोति। 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः। परोऽर्धर्चः परोक्षकृतः। ᵛसः इन्द्रः ᵛअद्भुतः आश्चर्यभूतः ᵛशुचिः शुद्धः ᵛपावकः अन्येषामपि शोधकः ᵛउच्यते स्तोतृभिः स्तूयते ॥

तदिद्रुद्रस्य चेतति यह्वं प्रत्नेषु धामसु। मनो यत्रा वि तद्दधुर्विचेतसः ॥२०॥

तत्। इत्। रुद्रस्य। चेतति। यह्वम्। प्रत्नेषु। धामऽसु।

मनः। यत्र। वि। तत्। दधुः। विऽचेतसः ॥ २० ॥

ᵛतदित् तदेव ᵛरुद्रस्य। रुत् दुःखम्। तस्य द्रावयितुरीश्वरस्य ᵛयह्वम् अपत्यं मरुत्संघात्मकम्। यद्वा। रुद्रशब्देन लक्षणया मरुद्गण उच्यते। रुद्रस्य रुद्रपुत्रस्य मरुद्गणस्य यह्वम्। महन्नामैतत्। महत् तदेव बलं ᵛप्रत्नेषु चिरंतनेषु ᵛधामसु पृथिव्यादिस्थानेषु ᵛचेतति ज्ञायते वर्तते। ᵛयत्र यस्मिन् बलविषये ᵛविचेतसः विशिष्टज्ञानाः स्तोतारः ᵛतत् प्रसिद्धं ᵛमनः मननसाधनं स्तोत्रं ᵛवि ᵛदधुः कुर्वन्ति तदित्यन्वयः ॥ ॥ १० ॥

यदि मे सख्यमावर इमस्य पाह्यन्धसः। येन विश्वा अति द्विषो अतारिम ॥२१॥

यदि। मे। सख्यम्। आऽवरः। इमस्य। पाहि। अन्धसः।

येन। विश्वाः। अति। द्विषः। अतारिम ॥ २१ ॥

हे इन्द्र मम[2] ᵛसख्यं सखित्वं ᵛयदि ᵛआवरः यद्याभिमुख्येन वृणुयास्तर्हि ᵛइमस्य अस्य। इति लोपाभावश्छान्दसः। पुरोवर्तिनः ᵛअन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वांशं[3] ᵛपाहि पिब।

---

१. ग–शस्त्राणि। २. घ-ङ-त१-२–मे मम। ३. ग–त्वं।

अन्धस इति कर्मणि वा षष्ठी । पिबतेश्छान्दसः शपो लुक् । ᵛयेन त्वत्पीतेन सोमेन हेतुना वयं ᵛविश्वाः सर्वाः ᵛद्विषः द्वेष्ट्रीः शत्रुसेनाः ᵛअति ᵛअतारिम अतितरेम अतिक्रामेम ॥

कदा त इन्द्र गिर्वणः स्तोता भवाति शंतमः ।
कदा नो गव्ये अश्व्ये वसौ दधः ॥ २२ ॥

कदा । ते । इन्द्र । गिर्वणः । स्तोता । भवाति । शम्ऽतमः ।
कदा । नः । गव्ये । अश्व्ये । वसौ । दधः ॥ २२ ॥

हे ᵛगिर्वणः गिरां स्तुतीनां संभक्तः ᵛइन्द्र ᵛते तव ᵛस्तोता ᵛशंतमः सुखतमोऽतिशयेन सुखवान् ᵛकदा कस्मिन् काले ᵛभवाति भवेत् । ᵛकदा कस्मिंश्च काले ᵛनः अस्मान् ᵛगव्ये गोसमूहे ᵛअश्व्ये अश्वसंघे ᵛवसौ निवासभूतेऽन्यस्मिन्नपि धने ᵛदधः धारयेः ॥

उत ते सुष्टुता हरी वृषणा वहतो रथम् । अजुर्यस्य मदिन्तमं यमीमहे ॥ २३ ॥

उत । ते । सुऽस्तुता । हरी इति । वृषणा । वहतः । रथम् ।
अजुर्यस्य । मदिन्ऽतमम् । यम् । ईमहे ॥ २३ ॥

ᵛउत अपि च हे इन्द्र ᵛसुष्टुता शोभनं[1] स्तुतौ[1] वृषणौ[2] कामानां वर्षितारौ ᵛहरी अश्वौ ᵛअजुर्यस्य जरारहितस्य ᵛते तव ᵛरथम् इदानीं ᵛवहतः अस्मन्निकटं प्रापयतः । ᵛमदिन्तमम् अतिशयेन मदवन्तं ᵛयं त्वां धनम् ᵛईमहे याचामहे तस्य त इत्यन्वयः ॥

तमीमहे पुरुष्टुतं यह्वं प्रत्नाभिरूतिभिः । नि बर्हिषि प्रिये सददध द्विता ॥२४॥

तम् । ईमहे । पुरुऽस्तुतम् । यह्वम् । प्रत्नाभिः । ऊतिऽभिः ।
नि । बर्हिषि । प्रिये । सदत् । अध । द्विता ॥ २४ ॥

ᵛयह्वं महान्तं ᵛपुरुस्तुतं[3] बहुभिः स्तुतं ᵛतम् इन्द्रं ᵛप्रत्नाभिः पुराणीभिः[4] ᵛऊतिभिः तृप्तिकरीभिः सोमाहुतिभिर्हेतुभिः ᵛईमहे याचामहे । स चेन्द्रः ᵛप्रिये प्रीतिकरे ᵛबर्हिषि आस्तीर्णे दर्भे ᵛनि ᵛषदत् निषीदतु हवि.स्वीकरणायोपविशतु । ᵛअध अनन्तर ᵛद्विता द्वैधं[5] वर्तमानानि चरुपुरोडाशादीनि सोमलक्षणानि च हवींषि स्वीकरोत्विति शेषः ॥

वर्धस्वा सु पुरुष्टुत ऋषिष्टुताभिरूतिभिः । धुक्षस्व पिप्युषीमिषमवा च नः ॥२५॥

वर्धस्व । सु । पुरुऽस्तुत । ऋषिऽस्तुताभिः । ऊतिऽभिः ।
धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् । अव । च । नः ॥ २५ ॥

हे ᵛपुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र ᵛऋषिष्टुताभिः[6] ऋषिभिः मन्त्रदर्शिभिः पुरा स्तुताभिः ᵛऊतिभिः रक्षाभिः ᵛसु सुष्ठु ᵛवर्धस्व अस्मान् वर्धय । यद्वा । ऋषिभिरुत्पादिताभिरूतिभिः स्तुतिभिस्त्वं वर्धस्व वृद्धिं प्राप्नुहि । ᵛनः अस्मभ्यं ᵛच ᵛपिप्युषीं प्रवृद्धाम् ᵛइषम् इष्यमाणमन्नम् ᵛअव ᵛधुक्षस्व अवाङ्मुखमस्मदभिमुखं धुक्षस्व[7] क्षारय । देहीत्यर्थः ॥　　॥ ११ ॥

---

१. ख-घ-ञ-त१-२-३-भ१-३-श–शोभनस्तुती, ग–शोभनश्रुती । २. भ–वृषणा वृषणौ । ३. ग१-त२–पुरुष्टुतं । ४. ग–पुराणाभिः । ५. ग–द्विधा । ६. त१-२-भ३–ऋषिस्तुताभिः; भ२–ऋषिभिः स्तुताभिः । ७. ग-न-भ१–धुक्षव ।

इन्द्र त्वमवितेदसीत्था स्तुवतो अद्रिवः । ऋतादियर्मि ते धियं मनोयुजम् ॥ २६ ॥

इन्द्र । त्वम् । अविता । इत् । असि । इत्था । स्तुवतः । अद्रिऽवः ।
ऋतात् । इयर्मि । ते । धियम् । मनःऽयुजम् ॥ २६ ॥

हे अद्रिवः वज्रवन् इन्द्र त्वम् इत्था इत्थमनेन प्रकारेण स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो यजमानस्य अवितेदसि रक्षितैव भवसि । यत एवमतः कारणादहमपि ऋतात् यज्ञाद्धेतोः[1] मनोयुजं मनसा मननीयेन स्तोत्रेण प्राप्यां ते त्वदीयां धियम् अनुग्रहबुद्धिम् इयर्मि प्राप्नोमि । यद्वा । ऋतात् सत्यभूतात्त्वत्तः स्तोत्रेण युक्तं त्वत्प्रीतिकरं कर्माहं प्राप्नोमि ॥

इह त्या सधमाद्या युजानः सोमपीतये । हरी इन्द्र प्रतद्वसू अभि स्वर ॥२७॥

इह । त्या । सधऽमाद्या । युजानः । सोमऽपीतये ।
हरी इति । इन्द्र । प्रतद्वसू इति प्रतत्ऽवसू । अभि । स्वर ॥ २७ ॥

हे इन्द्र इह अस्मिन् यागे सोमपीतये सोमपानाय अभि स्वर अभिगच्छ । किं कुर्वन् । त्या त्यौ तौ प्रसिद्धौ सधमाद्या त्वया सह हविर्भिर्मादयितव्यौ तर्पयितव्यौ प्रतद्वसू प्रततवसू विस्तीर्णधनौ ईदृशौ हरी त्वदीयावश्वौ युजानः रथेन संयोजयन् ॥

अभि स्वरन्तु ये तव रुद्रासः सक्षत श्रियम् । उतो मरुत्वतीर्विशो अभि प्रयः ॥२८॥

अभि । स्वरन्तु । ये । तव । रुद्रासः । सक्षत । श्रियम् ।
उतो इति । मरुत्वतीः । विशः । अभि । प्रयः ॥ २८ ॥

अभि स्वरन्तु अभिगच्छन्तु ते हे इन्द्र तव अनुचराः रुद्रासः रुद्रपुत्राः ये मरुतः सन्ति । अपि च ते श्रियं श्रयणीयमिमं यज्ञं सक्षत सचन्तु प्राप्नुवन्तु । उतो अपि च मरुत्वतीः मरुद्भिर्युक्ताः विशः अन्या अपि दैवीः प्रजाः प्रयः । अन्ननामैतत् । अस्मदीयं हविर्लक्षणमन्नमभिगच्छन्तु ॥

इमा अस्य प्रतूर्तयः पदं जुषन्त यद्दिवि । नाभा यज्ञस्य सं दधुर्यथा विदे ॥ २९ ॥

इमाः । अस्य । प्रऽतूर्तयः । पदम् । जुषन्त । यत् । दिवि ।
नाभा । यज्ञस्य । सम् । दधुः । यथा । विदे ॥ २९ ॥

अस्य इन्द्रस्य संबन्धिन्यः इमाः पूर्वोक्ता मरुदादिरूपाः प्रजाः प्रतूर्तयः प्रकर्षेण शत्रूणां हिंसित्र्यः सत्यः पदं स्थानं जुषन्त असेवन्त । दिवि द्युलोके यत् स्थानमन्यैर्दुष्प्रापमस्ति तत्पदमित्यर्थः । अपि च ताः यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः नाभा नाभौ नाभिस्थानीये हविर्धाने उत्तरवेद्यां वा सं दधुः संनिदधते । यथा येन प्रकारेण विदे विन्दे अपेक्षितं धनं लभे तथेत्यर्थः । यद्वा । विदे ज्ञानाय यथास्माकं दक्षावरं[2] ज्ञानं भवति तथेत्यर्थः ॥

अयं दीर्घाय चक्षसे प्राचि प्रयत्यध्वरे । मिमीते यज्ञमानुषग्विचक्ष्य ॥ ३० ॥

अयम् । दीर्घाय । चक्षसे । प्राचि । प्रऽयति । अध्वरे ।
मिमीते । यज्ञम् । आनुषक् । विऽचक्ष्य ॥ ३० ॥

---

१. ख-त-न-भ-श–यज्ञाद्धोतुः । २. ख-त-न-भ–दक्षोवरं; ग–पक्षेवरं; श–दीक्षावरं ।

प्राचि प्राचीने प्रागायते यज्ञगृहे अध्वरे हिंसारहिते यज्ञे प्रयति गच्छति प्रवर्तमाने सति अयम् इन्द्रः प्रवर्तमानं तं यज्ञमानुषक् अनुषक्तमानुपूर्व्येण विचक्ष्य विशेषेण दृष्ट्वा मिमीते निष्पादयति। किमर्थम्। दीर्घाय आयताय चक्षसे[1] दर्शनाय। यद्वा। द्रष्टव्याय फलाय॥ ॥१२॥

वृषायमिन्द्र ते रथ उतो ते वृषणा हरी। वृषा त्वं शतक्रतो वृषा हवः॥ ३१॥

वृषा। अयम्। इन्द्र। ते। रथः। उतो इति। ते। वृषणा। हरी इति।
वृषा। त्वम्। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। वृषा। हवः॥ ३१॥

हे इन्द्र ते त्वदीयः अयं रथः वृषा कामानां वर्षिता। उतो अपि च ते तव हरी अश्वौ वृषणा वृषणौ वर्षितारौ। हे शतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वेन्द्र त्वं च वृषा वर्षिता कामानाम्। तथा हवः त्वद्विषयमाह्वानं च वृषा वर्षिता। त्वद्विषयमाह्वानमपि कामान् वर्षति। किमु वक्तव्यं त्वदीया रथादयो वर्षन्तीति भावः॥

वृषा ग्रावा वृषा मदो वृषा सोमो अयं सुतः। वृषा यज्ञो यमिन्वसि वृषा हवः॥३२॥

वृषा। ग्रावा। वृषा। मदः। वृषा। सोमः। अयम्। सुतः।
वृषा। यज्ञः। यम्। इन्वसि। वृषा। हवः॥ ३२॥

ग्रावा अभिषवसाधनपाषाणः वृषा वर्षिता कामानाम्। हे इन्द्र त्वदीयः सोमपानजन्यः मदः च वृषा वर्षिता। सुतः त्वदर्थमभिषुतः अयं सोमः च वृषा वर्षिता। यं यज्ञम् इन्वसि त्वं प्राप्नोषि स च यज्ञः वृषा अभीष्टस्य फलस्य वर्षिता। त्वदीयः हवः च वृषा॥

वृषा त्वा वृषणं हुवे वज्रिञ्चित्राभिरूतिभिः। वावन्थ हि प्रतिष्टुतिं वृषा हवः॥३३॥

वृषा। त्वा। वृषणम्। हुवे। वज्रिन्। चित्राभिः। ऊतिऽभिः।
ववन्थ। हि। प्रतिऽस्तुतिम्। वृषा। हवः॥ ३३॥

हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र वृषणं वृषाणं वर्षितारं त्वां[2] वृषा वर्षिता हविषामासेक्ताहं चित्राभिः चायनीयाभिर्नानाविधाभिर्वा ऊतिभिः तृप्तिकरीभिः स्तुतिभिः हुवे आह्वये। हि यस्मात्त्वं प्रतिष्टुतिं त्वामभिलक्ष्य कृतं स्तोत्रं ववन्थ[3] वनसि संभजसि अतस्त्वदीयः हवः आह्वानं वृषा वर्षिता। यद्वा। हवो ह्वातव्यो वृषा वर्षिता त्वं यस्मात् स्तुतिं वनसि तस्मात्त्वां हुव इत्यर्थः॥ ॥१३॥

'यदिन्द्राहम्' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गोषूक्त्यश्वसूक्तिनोः काण्वगोत्रयोरार्षं गायत्रमैन्द्रम्। तथा चानुक्रान्तं—'यदिन्द्र पञ्चोना गोषूक्त्यश्वसूक्तिनौ काण्वायनौ' इति। महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम्। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते—'यदिन्द्राहं यथा त्वं प्र सम्राजं चर्षणीनामिति सूक्ते' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति। तृतीये पर्याये ब्रह्मशस्त्रेऽपीदं सूक्तम्। सूत्रितं च—'यदिन्द्राहं प्र ते महे' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति॥

यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीय वस्व एक इत्। स्तोता मे गोषखा स्यात्॥ १॥

यत्। इन्द्र। अहम्। यथा। त्वम्। ईशीय। वस्वः। एकः। इत्।
स्तोता। मे। गोऽसखा। स्यात्॥ १॥

---

१. घ-त-न—चक्षसे च। २. घ—त्वा त्वां। ३ श—वावंथ।

हे इन्द्र यथा त्वम् एक इत् एक एव केवलं वस्वः वसुनः धनस्य ईशिषे[1] एवम् अहम् अपि यत् यदि ईशीय ऐश्वर्ययुक्तः स्यां तदानीं मे मम स्तोता गोसखा स्यात् गोभिः सहितो भवेत्। ईश्वरस्य तव स्तोता कुतो हेतोर्गोसहितो न भवेत् अपि तु भवेदित्यभिप्रायः[2] ॥

शिक्षेयमस्मै दित्सेयं शचीपते मनीषिणे। यदहं गोपतिः स्याम् ॥ २ ॥

शिक्षेयम्। अस्मै। दित्सेयम्। शचीऽपते। मनीषिणे। यत्। अहम्। गोऽपतिः। स्याम् ॥ २ ॥

हे शचीपते शक्तिमन्निन्द्र अस्मै मनीषिणे मनस ईशित्रे स्तोत्रे दित्सेयं दातुमिच्छेयम्। तदनन्तरं शिक्षेयं प्रार्थितं धनं दद्यां च। यत् यदि अहं गोपतिः गवामधिपतिः स्यां भवेयं त्वत्प्रसादादिति शेषः ॥

धेनुष्ट इन्द्र सूनृता यजमानाय सुन्वते। गामश्वं पिप्युषी दुहे ॥ ३ ॥

धेनुः। ते। इन्द्र। सूनृता। यजमानाय। सुन्वते। गाम्। अश्वम्। पिप्युषी। दुहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते तव सूनृता स्तुतिरूपा वाक् धेनुः दोग्ध्री गौर्भूत्वा सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय गामश्वं च। उपलक्षणमेतत्। गवाश्वादिकं सर्वमभिलषितं दुहे दुग्धे। किं कुर्वती। पिप्युषी तमेव[3] प्रवर्धयित्री ॥

न ते वर्तास्ति राधस इन्द्र देवो न मर्त्यः। यद्दित्ससि स्तुतो मघम् ॥ ४ ॥

न। ते। वर्ता। अस्ति। राधसः। इन्द्र। देवः। न। मर्त्यः। यत्। दित्ससि। स्तुतः। मघम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव राधसः धनस्य स्तोतृभ्यो दातव्यस्य वर्ता निवारकः देवः न अस्ति न विद्यते। न मर्त्यः मनुष्योऽपि निवारको नास्ति[4]। स्तुतः स्तोतृभिः प्रख्यापितगुणः सन् यत् मह्यं मघं मंहनीयं धनं दित्ससि त्वं दातुमिच्छसि ॥

यज्ञ इन्द्रमवर्धयद्यद्भूमिं व्यवर्तयत्। चक्राण ओपशं दिवि ॥ ५ ॥

यज्ञः। इन्द्रम्। अवर्धयत्। यत्। भूमिम्। वि। अवर्तयत्। चक्राणः। ओपशम्। दिवि ॥ ५ ॥

यज्ञः यजमानैरनुष्ठीयमानो यागः इन्द्रं देवम् अवर्धयत्। श्रूयते हि—'इन्द्र इदं हविरजुषतावीवृधत महो ज्यायोऽकृत' (तै. ब्रा. ३. ५. १०. ३) इति। स इन्द्रः यत् यस्मात् भूमिं पृथिवीं व्यवर्तयत् वृष्ट्यादिप्रदानेन विशेषेण वर्तमानामकरोत्। किं कुर्वन्। दिवि अन्तरिक्षे मेघम् ओपशम् उपेत्य शयानं चक्राणः कुर्वन्। यद्वा। आत्मनि समवेतो वीर्यविशेष ओपशः। तमन्तरिक्षे कुर्वन् ॥ ॥ १४ ॥

वावृधानस्य ते वयं विश्वा धनानि जिग्युषः। ऊतिमिन्द्रा वृणीमहे ॥ ६ ॥

ववृधानस्य। ते। वयम्। विश्वा। धनानि। जिग्युषः। ऊतिम्। इन्द्र। आ। वृणीमहे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वावृधानस्य[5] वर्धमानस्य विश्वा विश्वानि सर्वाणि धनानि शत्रुसंबन्धीनि जिग्युषः जितवतः ते तव ऊतिं रक्षां वयम् आ वृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे ॥

---

१. भ१-३—ईशिषे मह एव ईश्वरो भवसि मपि; य—ईशिषे ईश्वरो भवसि। २. ग-भ१-३-य—भवेद्देवेत्य°; न—भवेदेत्य°। ३. भ—तमेव यजमानं। ४. त-न-भ—अस्ति। ५. ग-भ—ववृधानस्य

चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने ब्रह्मशस्त्रे 'व्यन्तरिक्षमतिरत्' इत्ययं पर्यासस्तृचः। सूत्र्यते हि—'व्यन्तरिक्षमतिरच्छ्याावाश्वस्य सुन्वत इति तृचाः पर्यासाः' (आश्व. श्रौ. ७.२) इति। अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःस्वपि तस्यैव तस्मिन्नेव शस्त्रेऽयं पर्यासस्तृचः। सूत्रितं च—'पर्यासान्कद्वतोऽहरहःशस्यानीति[1] होत्रका द्वितीयादिष्वेव' (आश्व. श्रौ. ७. १) इति॥

व्य१ꣳन्तरिक्षमतिरन्मदे सोमस्य रोचना। इन्द्रो यदभिनद्वलम् ॥ ७ ॥

वि। अन्तरिक्षम्। अतिरत्। मदे। सोमस्य। रोचना। इन्द्रः। यत्। अभिनत्। वलम् ॥७॥

सोमस्य पानेन मदे हर्षे सति रोचना रोचमानम् अन्तरिक्षम् अथम् इन्द्रः वि अतिरत् व्यवर्धयत्। यत् यस्मात्कारणात् वलम् आवृत्य स्थितमसुर मेघं वा अभिनत् व्यदारयत्॥

उद्गा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृण्वन्गुहा सतीः। अर्वाञ्चं नुनुदे वलम् ॥ ८ ॥

उत्। गाः। आजत्। अङ्गिरःऽभ्यः। आविः। कृण्वन्। गुहा। सतीः।
अर्वाञ्चम्। नुनुदे। वलम् ॥ ८ ॥

अङ्गिरोभ्यः ऋषिभ्यो वलानुचरैः पणिभिरपहृताः गाः उत् आजत् उदगमयत्। किं कुर्वन्। गुहा गुहायां बिले सतीः विद्यमानाः यथा न दृश्यन्ते तथा पणिभिर्गूढास्ता गाः आविष्कृण्वन् प्रकाशयन्। अपि च पणीनामधिपतिं वलम् असुरमपि अर्वाञ्चम् अधोमुखं नुनुदे प्रेरितवान्॥

इन्द्रेण रोचना दिवो दृळ्हानि दृंहितानि च। स्थिराणि न पराणुदे ॥ ९ ॥

इन्द्रेण। रोचना। दिवः। दृळ्हानि। दृंहितानि। च। स्थिराणि। न। पराऽनुदे ॥ ९ ॥

दिवः द्युलोकस्य संबन्धीनि रोचना रोचमानानि देवगृहात्मकानि नक्षत्राणि इन्द्रेण दृळ्हानि दृढावयवानि बलवन्ति कृतानि दृंहितानि च दृढीकृतानि। यथैकत्र नैश्चल्येनावतिष्ठन्ते तथा कृतानीत्यर्थः। यद्वा। 'दृह दृहि वृहि वृद्धौ'। दृंहितानि वर्धितानि चेत्यर्थः। अपि च स्थिराणि स्थास्नूनि[2] दृढानि तानि न पराणुदे परानोदनीयानि न भवन्ति। न केनापि स्थानात् प्रच्यावयितुं शक्यानीत्यर्थः। 'नुद प्रेरणे'। अस्मात् 'कृत्यार्थे॰' इति केन्प्रत्ययः[3]॥

अपामूर्मिर्मदन्निव स्तोम इन्द्राजिरायते। वि ते मदा अराजिषुः ॥ १० ॥

अपाम्। ऊर्मिः। मदन्ऽइव। स्तोमः। इन्द्र। अजिरऽयते। वि। ते। मदाः। अराजिषुः ॥ १० ॥

अपां समुद्राणाम् ऊर्मिः तरङ्गः मदन्निव यथा माद्यन्नुपर्युपरि जायते। हे इन्द्र स्तोमः त्वदीयं स्तोत्रं तथा अजिरायते। अजिरः क्षिप्रगामी। स इवाचरति। अपि च ते त्वदीयाः मदाः स्तोत्रजन्याः सोमपानजन्याश्च वि अराजिषुः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते॥ ॥ १५ ॥

त्वं हि स्तोमवर्धन इन्द्रास्युक्थवर्धनः। स्तोतॄणामुत भद्रकृत् ॥ ११ ॥

त्वम्। हि। स्तोमऽवर्धनः। इन्द्र। असि। उक्थऽवर्धनः। स्तोतॄणाम्। उत। भद्रऽकृत् ॥ ११ ॥

---

१. ख-त-न-भ२-श—पर्यासान्युद्वतो॰। २. ख-ङ-त३-श—स्थाणूनि; ग—स्थस्तूनि, त४-न-भ१—स्थाष्णूनि। ३. त१-२—केन्यप्रत्ययः।

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वं ᵛहि त्वं खलु ᵛस्तोमवर्धनः स्तोमेन त्रिवृत्पञ्चदशादिना वर्धनीयः ᵛअसि। तथा ᵛउक्थवर्धनः उक्थैः शस्त्रैर्वर्धनीयश्च त्वमेवासि। ᵛउत अपि च ᵛस्तोतॄणाम् अस्माकं ᵛभद्रकृत् भद्रस्य कल्याणस्य फलस्य कर्तापि त्वमेवासि॥

इन्द्र॒मित्के॒शिना॒ हरी॒ सो॑म॒पेया॑य वक्षतः। उप॑ य॒ज्ञं सु॒राध॑सम्॥ १२॥

इन्द्र॑म्। इत्। के॒शिना॑। हरी॒ इति॑। सो॒म॒ऽपेया॑य। व॒क्ष॒तः॒। उप॑। य॒ज्ञम्। सु॒ऽराध॑सम्॥ १२॥

ᵛकेशिना केशिनौ। मूर्धजानि लोमानि केशाः। तद्वन्तौ ᵛहरी अश्वौ ᵛसुराधसं शोभनधनम् ᵛइन्द्रमित् इन्द्रमेव ᵛयज्ञम् ᵛउप अस्मद्यज्ञं प्रति ᵛसोमपेयाय सोमपानार्थं ᵛवक्षतः वहताम्। यद्वा। यज्ञं यष्टव्यमिन्द्रमुपवहताम्॥

अ॒पां फेने॑न॒ नमु॑चेः॒ शिर॑ इन्द्रो॒दव॑र्तयः। विश्वा॒ यदज॑य॒ः स्पृध॑ः॥ १३॥

अ॒पाम्। फेने॑न। नमु॑चेः। शिर॑ः। इ॒न्द्र॒। उत्। अ॒व॒र्त॒यः॒। विश्वा॑ः। यत्। अज॑यः। स्पृध॑ः॥ १३॥

पुरा किलेन्द्रोऽसुराञ्जित्वा नमुचिमसुरं ग्रहीतुं न शशाक। स च युध्यमानस्तेनासुरेण जगृहे। स च गृहीतमिन्द्रमेवमवोचत्। त्वां विसृजामि रात्रावह्नि च शुष्केणार्द्रेण चायुधेन यदि मां मा हिंसीरिति। स इन्द्रस्तेन विसृष्टः सन्नहोरात्रयोः संधौ शुष्कार्द्रविलक्षणेन फेनेन तस्य शिरश्चिच्छेद। अयमर्थोऽस्यां प्रतिपाद्यते। हे ᵛइन्द्र ᵛअपां ᵛफेनेन वज्रीभूतेन ᵛनमुचेः असुरस्य ᵛशिरः ᵛउदवर्तयः शरीरादुद्गतमवर्तयः। अच्छैत्सीरित्यर्थः। कदेति चेत्। ᵛयत् यदा ᵛविश्वाः सर्वाः ᵛस्पृधः स्पर्धमाना आसुरीः सेनाः ᵛअजयः जितवानसि। इन्द्रो वृत्रं हत्वासुरान् - - - ॥

मा॒याभि॑रु॒त्सिसृ॑प्सत॒ इन्द्र॒ द्याम॒ारुरु॑क्षतः। अव॒ दस्यूँ॑रधूनु॒थाः॥ १४॥

मा॒याभि॑ः। उ॒त्ऽसिसृ॑प्सतः। इन्द्र॑। द्याम्। आ॒ऽरुरु॑क्षतः। अव॑। दस्यू॑न्। अ॒धू॒नु॒थाः॒॥ १४॥

- - - हे ᵛइन्द्र त्वम् ᵛअव ᵛअधूनुथाः अवाङ्मुखं प्रेरितवानसि॥

अ॒सु॒न्वामि॑न्द्र सं॒सदं॒ विषू॑चीं॒ व्य॑नाशयः। सो॒म॒पा उत्त॑रो॒ भव॑न्॥ १५॥

अ॒सु॒न्वाम्। इ॒न्द्र॒। स॒म्ऽसद॑म्। विषू॑चीम्। वि। अ॒ना॒श॒यः॒। सो॒म॒ऽपाः। उ॒त्ऽत॑रः। भव॑न्॥ १५॥

हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛसोमपाः सोमस्य पाता भूत्वा ᵛउत्तरः उत्कृष्टतरः ᵛभवन् ᵛअसुन्वां सोमाभिषवहीनां ᵛसंसदं जनसंहतिं ᵛविषूची परस्परविरोधेन विषु नाना गन्त्रीं ᵛव्यनाशयः विशेषेण नाशयसि॥ ॥ १६॥

'तम्वभि' इति त्रयोदशर्चं तृतीयं सूक्तमौष्णिहमैन्द्रम्। पूर्वोक्तावेवर्षी। तथा चानुक्रम्यते— 'तम्वभि सप्तोनौष्णिहम्' इति। महाव्रते निष्केवल्य औष्णिहतृचाशीतावुत्तमावर्जमेतत्सूक्तम्। सूच्यते हि—'तम्वभि प्र गायतेत्युत्तमामुद्धरति' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति। आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्रह्मशस्त्र आद्यस्तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः। सूत्रितं च—'तम्वभि प्र गायत वयमु त्वामपूर्व्य' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति॥

तम्व॒भि प्र गा॑यत पुरुहू॒तं पु॑रुष्टु॒तम्। इन्द्रं॑ गी॒र्भिस्त॑वि॒षमा वि॑वासत॥ १॥

तम्। ॐ इति॑। अ॒भि। प्र। गा॒य॒त॒। पु॒रु॒ऽहू॒तम्। पु॒रु॒ऽस्तु॒तम्।
इन्द्र॑म्। गी॒ःऽभिः। त॒वि॒षम्। आ। वि॒वा॒स॒त॒॥ १॥

^{v}पुरुहूतं बहुभिराहूतं ^{v}पुरुष्टुतं बहुभिः स्तुतं ^{v}तमु तमेवेन्द्रं हे स्तोतारः ^{v}अभि ^{v}प्र ^{v}गायत अभिमुखं प्रकर्षेण स्तुध्वम्। एतदेव स्पष्टयति। ^{v}तविषं महान्तम् ^{v}इन्द्रं ^{v}गीर्भिः वाग्भिः ^{v}आ ^{v}विवासत परिचरत ॥

यस्य द्विबर्हसो बृहत्सहो दाधार रोदसी। गिरीँरज्राँ अपः स्वर्वृषत्वना ॥ २ ॥

यस्य। द्विऽबर्हसः। बृहत्। सहः। दाधार। रोदसी इति।

गिरीन्। अज्रान्। अपः। स्वः। वृषऽत्वना ॥ २ ॥

^{v}द्विबर्हसः द्वयोः स्थानयोः परिवृढस्य ^{v}यस्य इन्द्रस्य ^{v}बृहत् महत् ^{v}सहः बलं ^{v}रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^{v}दाधार धारयति। छान्दसो लिट्। तुजादित्वादभ्यासदीर्घः। तथा ^{v}अज्रान् क्षिप्रगमनान् ^{v}गिरीन् पर्वतान् मेघान् वा ^{v}स्वः सरणशीलाः ^{v}अपः उदकानि च ^{v}वृषत्वना वृषत्वेन वीर्येण यस्येन्द्रस्य बलं धारयति तत्रावस्थापयति। तम्वभीति पूर्वया संबन्धः स त्वमित्युत्तरया वा[1] ॥

स राजसि पुरुष्टुतँ एको वृत्राणि जिघ्नसे। इन्द्र जैत्रा श्रवस्या च यन्तवे ॥ ३ ॥

सः। राजसि। पुरुऽस्तुत। एकः। वृत्राणि। जिघ्नसे।

इन्द्र। जैत्रा। श्रवस्या। च। यन्तवे ॥ ३ ॥

हे ^{v}पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत ^{v}इन्द्र ^{v}सः पूर्वोक्तगुणस्त्वं ^{v}राजसि दीप्यसे ईशिषे वा। अपि च त्वम् ^{v}एकः सहायरहितः[2] केवल एव सन् ^{v}वृत्राणि आवरकाणि शत्रुजातानि ^{v}जिघ्नसे हतवानसि। किमर्थम्। जैत्राणि[3] जेतव्यानि धनानि ^{v}श्रवस्या श्रवस्यानि श्रवणीयान्यन्नानि यद्वा श्रवणार्हाणि यशांसि ^{v}च ^{v}यन्तवे यन्तुं नियन्तुं स्वाधीनं कर्तुम् ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्रह्मशस्त्रे 'तं ते मदम्' इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः। सूत्र्यते हि—'तं ते मदं गृणीमसि तम्वभि प्र गायत' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

तं ते मदं गृणीमसि वृषणं पृत्सु सासहिम्। उ लोककृत्नुमद्रिवो हरिश्रियम् ॥ ४ ॥

तम्। ते। मदम्। गृणीमसि। वृषणम्। पृत्ऽसु। ससहिम्।

ऊँ इति। लोकऽकृत्नुम्। अद्रिऽवः। हरिऽश्रियम् ॥ ४ ॥

हे ^{v}अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ^{v}ते त्वदीयं ^{v}तं ^{v}मदं सोमपानजनितं हर्षं ^{v}गृणीमसि गृणीमः प्रशंसामः। 'गॄ शब्दे'। क्र्यादिः। 'प्वादीनां ह्रस्वः'। 'इदन्तो मसि' इति मस इकारागमः। कीदृशम्। ^{v}वृषणं वर्षितारं कामानां ^{v}पृत्सु संग्रामेषु ^{v}सासहिं शत्रूणामभिभवितारं ^{v}लोककृत्नुं लोकस्य स्थानस्य कर्तारं ^{v}हरिश्रियं हरिभ्यामश्वाभ्यां श्रयणीयं सेव्यम्। उशब्दः समुच्चये[4] पदपूरणे वा ॥

येन ज्योतींष्यायवे मनवे च विवेदिथ। मन्दानो अस्य बर्हिषो वि राजसि ॥ ५ ॥

येन। ज्योतींषि। आयवे। मनवे। च। विवेदिथ। मन्दानः। अस्य। बर्हिषः। वि। राजसि ॥५॥

हे इन्द्र ^{v}येन आत्मीयेन मदेन ^{v}आयवे और्वशेयाय ^{v}मनवे विवस्वतः पुत्राय ^{v}च ^{v}ज्योतींषि सूर्यादीनि वृत्रादिभिरावृतानि तद्धरणेन ^{v}विवेदिथ अलम्भयः। प्रज्ञापितवान् प्रकाशितवानसीत्यर्थः।

---

१. ख-घ-त-भ२-च। २. घ-असहायः। ३. घ-जैत्रा। ४. ग-एषां समुच्चये; त-न-भ२-येषां समुच्चये; भ१-३-सर्वेषां समुच्चये।

तेन मदेन vमन्दानः मोदमानस्त्वम् vअस्य vबर्हिषः वृद्धस्य यज्ञस्य vवि vराजसि विशेषेणेशिषे । यद्वा । अस्येति तृतीयार्थे षष्ठी । अनेन बर्हिषा वृद्धेन[1] हृष्यन् वि राजसि विशेषेण दीप्यसे ॥ ॥१७॥

तदुद्या चित्त उक्थिनोऽनु ष्टुवन्ति पूर्वथा । वृषपत्नीरपो जया दिवेदिवे ॥ ६ ॥

तत् । अद्य । चित् । ते । उक्थिनः । अनु । स्तुवन्ति । पूर्वऽथा ।

वृषऽपत्नीः । अपः । जय । दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र vते त्वदीयं vतत् प्रसिद्धं बलम् vअद्य vचित् अद्यापि vपूर्वथा पूर्वस्मिन्काल इव vउक्थिनः शस्त्रिणः स्तोतारः vअनु vष्टुवन्ति क्रमेण प्रशंसन्ति । स त्वं vवृषपत्नीः वृषा वर्षिता पर्जन्यः पतिर्यासां तादृशीः vअपः vदिवेदिवे प्रतिदिवसं vजय स्वायत्तं कुरु ॥

तव त्यदिन्द्रियं बृहत्तव शुष्ममुत क्रतुम् । वज्रं शिशाति धिषणा वरेण्यम् ॥७॥

तव । त्यत् । इन्द्रियम् । बृहत् । तव । शुष्मम् । उत । क्रतुम् ।

वज्रम् । शिशाति । धिषणा । वरेण्यम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र vत्यत्[2] तत् प्रसिद्धम् vइन्द्रियम् इन्द्रस्य लिङ्गं vबृहत् प्रभूतं वीर्यं vधिषणा स्तुतिः vशिशाति निःश्यति तीक्ष्णीकरोति । तथा vतव त्वदीयं vशुष्मं शोषकं बलम् vउत अपि च vक्रतुं प्रज्ञानं बलं कर्म वा vवरेण्यं वरणीयं vवज्रम् आयुधं च स्तुतिस्तीक्ष्णीकरोति ॥

तव द्यौरिन्द्र पौंस्यं पृथिवी वर्धति श्रवः । त्वामापः पर्वतासश्च हिन्विरे ॥८॥

तव । द्यौः । इन्द्र । पौंस्यम् । पृथिवी । वर्धति । श्रवः । त्वाम् । आपः । पर्वतासः । च । हिन्विरे ॥८॥

हे vइन्द्र vतव त्वदीयं vपौंस्यं बलं vद्यौः vवर्धति वर्धयति । त्वदीयं vश्रवः यशः vपृथिवी वर्धयति । वृधेर्ण्यन्ताल्लटि[3] शपि ' छन्दस्युभयथा ' इत्यार्धधातुकत्वात् ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । तं vत्वाम् vआपः उदकानि अन्तरिक्षाणि vपर्वतासः पर्वताः पर्ववन्तो मेघाः vच गिरयश्च वा vहिन्विरे प्रीणयन्ति स्वामित्वेन प्राप्नुवन्ति वा ॥

त्वां विष्णुर्बृहन्क्षयो मित्रो गृणाति वरुणः । त्वां शर्धो मदत्यनु मारुतम् ॥९॥

त्वाम् । विष्णुः । बृहन् । क्षयः । मित्रः । गृणाति । वरुणः ।

त्वाम् । शर्धः । मदति । अनु । मारुतम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र vबृहन् महान् vक्षयः निवासहेतुः vविष्णुः vमित्रः vवरुणः च vत्वां vगृणाति स्तौति । तथा vमारुतं मरुत्संबन्धि vशर्धः बलं vत्वाम् vअनु vमदति तव मदमनुलक्ष्य पश्चान्माद्यति । त्वामनुमादयति वा ॥

त्वं वृषा जनानां मंहिष्ठ इन्द्र जज्ञिषे । सत्रा विश्वा स्वपत्यानि दधिषे ॥ १० ॥

त्वम् । वृषा । जनानाम् । मंहिष्ठः । इन्द्र । जज्ञिषे । सत्रा । विश्वा । सुऽअपत्यानि । दधिषे ॥१०॥

---

१. न-भ–वृद्धेन मदेन । २. ङ-भ–तव त्यत् । ३. ख-त-न-श–°ल्लङि ।

हे ᵛइन्द्र ᵛवृषा वर्षिता ᵛत्वं ᵛजनानां देवजनानां मध्ये ᵛमंहिष्ठः दातृतमः ᵛजज्ञिषे प्रादुर्भवसि। अत एव ᵛविश्वा सर्वाणि[1] ᵛस्वपत्यानि शोभनैः पुत्रादिभिः सहितानि ᵛसत्रा सह ᵛदधिषे[2] दातुं धारयसि। ददासि वा ॥ ॥ १८ ॥

सत्रा त्वं पुरुष्टुत॒ँ एको॑ वृ॒त्राणि॑ तोशसे। नान्य इन्द्रा॒त्कर॑णं॒ भूय॑ इन्वति ॥११॥

स॒त्रा। त्वम्। पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒। एकः॑। वृ॒त्राणि॑। तो॒श॒से॒।
न। अ॒न्यः। इन्द्रा॑त्। कर॑णम्। भूयः॑। इ॒न्व॒ति॒ ॥ ११ ॥

हे ᵛपुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र ᵛत्वम् ᵛएकः असहाय एव सन् ᵛसत्रा। महन्नामैतत्। महान्ति ᵛवृत्राणि शत्रुजातानि। यद्वा। सत्रेति सहार्थे। सहैव युगपदेवैकयत्नेनैव ᵛतोशसे हिनस्सि। तोशतिर्वधकर्मा। अकर्तुं शक्तानीति भावः। अपि चास्मात् ᵛइन्द्रात् ᵛअन्यः कश्चित् ᵛभूयः बहुतर ᵛकरणं कर्म वृत्रवधादिकं ᵛन ᵛइन्वति न प्राप्नोति। इन्द्र[3] एव कर्तुं शक्नोतीति भावः ॥

यदि॑न्द्र मन्म॒शस्त्वा॒ नाना॒ हव॑न्त ऊ॒तये॑। अ॒स्माके॑भि॒र्नृभि॑र॒त्रा॒ स्व॑र्जय ॥ १२ ॥

यत्। इ॒न्द्र॒। म॒न्म॒ऽशः। त्वा॒। नाना॑। हव॑न्ते। ऊ॒तये॑।
अ॒स्माके॑भिः। नृ॒ऽभिः॑। अत्र॑। स्वः॑। ज॒य॒ ॥ १२ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛयत् यस्मिन् संग्रामे त्वां[4] ᵛमन्मशः मन्मना[5] स्तोत्रेण ᵛनाना बहुप्रकारं ᵛहवन्ते आह्वयन्ति। किमर्थम्। ᵛऊतये रक्षायै। ᵛअत्र अस्मिन् संग्रामे ᵛअस्माकेभिः अस्माकैरस्मदीयैरेव ᵛनृभिः नेतृभिः स्तोतृभिराहूतः सन् ᵛस्वः शत्रुबलं[6] ᵛजय अभिभव ॥

अरं॒ क्षया॑य नो म॒हे विश्वा॑ रू॒पाण्या॑वि॒शन्। इन्द्रं॒ जैत्रा॑य हर्षया॒ शची॒पति॑म् ॥१३॥

अर॑म्। क्षया॑य। नः॒। म॒हे। विश्वा॑। रू॒पाणि॑। आ॒ऽवि॒शन्।
इन्द्र॑म्। जैत्रा॑य। ह॒र्ष॒य॒। शची॒ऽपति॑म् ॥ १३ ॥

हे स्तोतः ᵛमहे महते ᵛनः अस्माकं ᵛक्षयाय। गृहनामैतत्। गृहाय। तादर्थ्ये चतुर्थी। गृहार्थम् ᵛअरम् अलं पर्याप्तं ᵛविश्वा विश्वानि व्याप्तानि[7] ᵛरूपाणि इन्द्रगतानि गुणजातानि ᵛआविशन् स्तुत्या व्याप्नुवन् ᵛशचीपतिम्। शचीति कर्मनाम। कर्मणां पालकम्। यद्वा। शच्या इन्द्राण्या भर्तारम्। तमेव ᵛइन्द्रं ᵛजैत्राय जेतव्यधनार्थं ᵛहर्षय तोषय। स्तुत्या परिचरणेन वेति शेषः ॥ ॥ १९ ॥

'प्र सम्राजम्' इति द्वादशर्चं चतुर्थं सूक्तमिरिम्बिठिनाम्नः काण्वस्यार्षं गायत्रमैन्द्रम्। अनुक्रम्यते हि—'प्र सम्राजं द्वादशेरिम्बिठिः' इति। अतिरात्रे द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तम्। सूत्रितं च—'प्र सम्राजमुप क्रमस्वा भर' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति। महाव्रतेऽपि निष्केवल्य एतदादिके द्वे सूक्ते उपरितनस्यान्त्यं द्वृचं वर्जयित्वा। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'प्र सम्राजं चर्षणीनामिति सूक्ते उत्तरस्योत्तमे उद्धरति' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

प्र स॒म्राजं॑ चर्षणी॒नामिन्द्रं॑ स्तोता॒ नव्यं॑ गी॒र्भिः। नरं॑ नृ॒षाहं॒ मंहि॑ष्ठम् ॥ १ ॥

---

१. भ–सर्वाणि धनानि। २. ख–दधिषे स्तोतृतमो जज्ञिषे प्रादुर्भवसि, ग–दधिषे सर्वेभ्यो; त-न-श– दधिषे स्तोतृतमो जज्ञिषे प्रादुर्भवसि अत एव विश्वा सर्वाभ्यो; भ–दधिषे स्तोतृभ्यो। ३. ग-न-भ– अपि तु इंद्र। ४. घ–त्वा त्वा। ५. ग–मन्मना मन्मना; त-भ–मन्मना मज्मना; न–मन्मना मत्मना। ६. ग-भ२–सर्वं शत्रुबलं; घ-न-भ१-३– सर्वशत्रुबलं। ७. ग–समस्तानि।

प्र । सम्ऽराजम् । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । स्तोत । नव्यम् । गीःऽभिः ।
नरम् । नृऽसहम् । मंहिष्ठम् ॥ १ ॥

ᵛचर्षणीनां मनुष्याणां मध्ये ᵛसम्राजं सम्यग्राजमानं यद्वा मनुष्याणामधीश्वरम् ᵛइन्द्रं हे स्तोतारः ᵛप्र ᵛस्तोत प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशम् । ᵛगीर्भिः स्तुतिभिः ᵛनव्यं स्तुत्यं ᵛनरं नेतारं ᵛनृषाहं नृणां शत्रुमनुष्याणामभिभवितारं ᵛमंहिष्ठं दातृतमम् ॥

यस्मिन्नुक्थानि रण्यन्ति विश्वानि च श्रवस्या । अपामवो न समुद्रे ॥ २ ॥

यस्मिन् । उक्थानि । रण्यन्ति । विश्वानि । च । श्रवस्या । अपाम् । अवः । न । समुद्रे ॥ २ ॥

ᵛयस्मिन् इन्द्रे ᵛउक्थानि शस्त्राणि ᵛरण्यन्ति रमन्ते ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛश्रवस्या श्रवस्यानि श्रवणीयानि हविर्लक्षणान्यन्नानि ᵛच रमन्ते । तत्र दृष्टान्तः । ᵛसमुद्रे उदधौ ᵛअपाम् उदकानाम् ᵛअवो ᵛन । अवति गच्छतीत्यवस्तरङ्गजालम् । तद्यथा समुद्रेऽन्तर्भवति तथा रण्यन्तीत्यर्थः ॥

तं सुष्टुत्या विवासे ज्येष्ठराजं भरे कृत्नुम् । महो वाजिनं सनिभ्यः ॥ ३ ॥

तम् । सुऽस्तुत्या । आ । विवासे । ज्येष्ठऽराजम् । भरे । कृत्नुम् । महः । वाजिनम् । सनिऽभ्यः ॥३॥

ᵛतम् इन्द्रं ᵛसुष्टुत्या शोभनया स्तुत्या ᵛआ ᵛविवासे परिचरामि । कीदृशम् । ᵛज्येष्ठराजं ज्येष्ठेषु प्रशस्यतमेषु देवेषु मध्ये राजमानम् । राजतेः ' सत्सूद्विष° ' इति क्विप् । ᵛभरे संग्रामे ᵛमहः महतो वृत्रवधादेः ᵛकृत्नुं कर्तारं ᵛवाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं वा । किमर्थम् । ᵛसनिभ्यः धनेभ्यः । धनलाभायेत्यर्थः ॥

यस्यानूना गभीरा मदा उरवस्तरुत्राः । हर्षुमन्तः शूरसातौ ॥ ४ ॥

यस्य । अनूनाः । गभीराः । मदाः । उरवः । तरुत्राः । हर्षुऽमन्तः । शूरऽसातौ ॥ ४ ॥

ᵛयस्य इन्द्रस्य ᵛमदाः सोमपानजनिताः ᵛअनूनाः अन्यूनाः ᵛगभीराः गाम्भीर्योपेताः ᵛउरवः विस्तीर्णाः ᵛतरुत्राः शत्रूणां तारकाः ᵛशूरसातौ शूरसंभजनीये संग्रामे ᵛहर्षुमन्तः हर्षयुक्ताः संग्रामोत्सुका भवन्ति । तमिन्द्रमिति पूर्वयोत्तरया वा संबन्धः ॥

तमिद्धनेषु हितेष्वधिवाकाय हवन्ते । येषामिन्द्रस्ते जयन्ति ॥ ५ ॥

तम् । इत् । धनेषु । हितेषु । अधिऽवाकाय । हवन्ते । येषाम् । इन्द्रः । ते । जयन्ति ॥ ५ ॥

ᵛधनेषु ᵛहितेषु शत्रुषु निहितेषु प्राप्तव्येषु सत्सु ᵛतमित् तं पूर्वोक्तगुणमेवेन्द्रम् ᵛअधिवाकाय अधिवचनाय पक्षपातवचनाय ᵛहवन्ते स्तोतार आह्वयन्ति । तत्र च ᵛयेषां पक्षे ᵛइन्द्रः वर्तते ᵛते एव ᵛजयन्ति । जयेन तानि धनानि लभन्ते नान्ये ॥

तमिच्च्यौत्नैरार्यन्ति तं कृतेभिश्चर्षणयः । एष इन्द्रो वरिवस्कृत् ॥ ६ ॥

तम् । इत् । च्यौत्नैः । आर्यन्ति । तम् । कृतेभिः । चर्षणयः । एषः । इन्द्रः । वरिवःऽकृत् ॥ ६ ॥

ᵛतमित् तमेवेन्द्रं ᵛच्यौत्नैः बलकरैः स्तोत्रैः ᵛआर्यन्ति आर्यमभिज्ञमीश्वरं कुर्वन्ति । ᵛचर्षणयः मनुष्याः कृतैः[1] कर्मभिश्चार्यन्ति । ᵛएषः एवंगुणकः ᵛइन्द्रः ᵛवरिवस्कृत् धनस्य कर्ता भवति स्तोतृणाम् ॥ ॥ २० ॥

---

१. ग-भ१-३—कृतेभिः कृतैः; घ—कृतेभिः ।

इन्द्रो ब्रह्मेन्द्र ऋषिरिन्द्रः पुरू पुरुहूतः । महान्महीभिः शचीभिः ॥ ७ ॥

इन्द्रः । ब्रह्मा । इन्द्रः । ऋषिः । इन्द्रः । पुरु । पुरुऽहूतः । महान् । महीभिः । शचीभिः ॥ ७ ॥

अयम् ᵛइन्द्रः ᵛब्रह्मा परिवृढः सर्वेभ्योऽधिकः । स एव ᵛइन्द्रः ᵛऋषिः द्रष्टा सर्वस्यार्थजातस्य[1] । सः ᵛइन्द्रः ᵛपुरु बहुलं ᵛपुरुहूतः बहुभिराहूतश्च ᵛमहीभिः महतीभिः ᵛशचीभिः क्रियाभिर्वृत्रवधादिरूपाभिः ᵛमहान् प्रभूतो भवति ॥

स स्तोम्यः स हव्यः सत्यः सत्वा तुविकूर्मिः । एकश्चित्सन्नभिभूतिः ॥ ८ ॥

सः । स्तोम्यः । सः । हव्यः । सत्यः । सत्वा । तुविऽकूर्मिः ।

एकः । चित् । सन् । अभिऽभूतिः ॥ ८ ॥

ᵛसः पूर्वोक्त इन्द्रः ᵛस्तोम्यः स्तोमार्हः स्तुत्यर्हः । ᵛसः एव ᵛहव्यः ह्वातव्यश्च ᵛसत्यः सत्सु साधुरवितथस्वभावो वा ᵛसत्वा शत्रूणामवसादयिता ᵛतुविकूर्मिः बहुकर्मा । यत एवमतः कारणात् ᵛएकश्चित्सन् असहायोऽपि भवन् ᵛअभिभूतिः शत्रूणामभिभविता तिरस्कर्ता भवति ॥

तमर्केभिस्तं सामभिस्तं गायत्रैश्चर्षणयः । इन्द्रं वर्धन्ति क्षितयः ॥ ९ ॥

तम् । अर्केभिः । तम् । सामऽभिः । तम् । गायत्रैः । चर्षणयः । इन्द्रम् । वर्धन्ति । क्षितयः ॥९॥

ᵛचर्षणयः द्रष्टारो मन्त्राणां ᵛक्षितयः मनुष्याः ᵛतं इन्द्रम् ᵛअर्केभिः अर्चनसाधनैर्यजूरूपैर्मन्त्रैः ᵛवर्धन्ति वर्धयन्ति । तथोद्गातारः ᵛसामभिः गानविशिष्टैर्मन्त्रैः ᵛतं वर्धयन्ति । तथा ᵛगायत्रैः गायत्र्यादिच्छन्दोयुक्तैः शस्त्ररूपैरप्रगीतैर्मन्त्रैः ᵛतम् एव ᵛइन्द्रं होतारो वर्धयन्ति ॥

प्रणेतारं वस्यो अच्छा कर्तारं ज्योतिः समत्सु । सासह्वांसं युधामित्रान् ॥१०॥

प्रऽनेतारम् । वस्यः । अच्छ । कर्तारम् । ज्योतिः । समत्ऽसु । ससह्वांसम् । युधा । अमित्रान् ॥ १० ॥

ᵛवस्यः वसीयः प्रशस्तं वसु धनम् ᵛअच्छ आभिमुख्येन ᵛप्रणेतारं प्रापयितार ᵛसमत्सु संग्रामेषु शत्रुनिरसनेन ᵛज्योतिः प्रकाशं जयलक्षणं ᵛकर्तारं करणशीलम् । करोतेस्ताच्छीलिकस्तृन् । कुत इत्यत आह । ᵛयुधा युद्धेन ᵛअमित्रान् शत्रून् ᵛससह्वांसम् अभिभूतवन्तम् । एवंगुणकमिन्द्रं वर्धयन्तीति शेषः ॥

स नः पप्रिः पारयाति स्वस्ति नावा पुरुहूतः । इन्द्रो विश्वा अति द्विषः ॥११॥

सः । नः । पप्रिः । पारयाति । स्वस्ति । नावा । पुरुऽहूतः । इन्द्रः । विश्वाः । अति । द्विषः ॥११॥

ᵛपप्रिः प्राता पूरयिता ᵛपुरुहूतः बहुभिराहूतः ᵛसः ᵛइन्द्रः ᵛविश्वाः सर्वाः ᵛद्विषः द्वेष्ट्रीः प्रजाः ᵛनः अस्मान् ᵛनावा तरणसाधनेन ᵛस्वस्ति क्षेमेण ᵛअति ᵛपारयाति अतिपारयतु[2] ॥

स त्वं न इन्द्र वाजेभिर्दशस्या च गातुया च । अच्छा च नः सुम्नं नेषि ॥१२॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । वाजेभिः । दशस्य । च । गातुऽय । च ।

अच्छ । च । नः । सुम्नम् । नेषि ॥ १२ ॥

---

१. ग-न-भ—सर्वस्यार्थ॰ । २. ग-त-न-भ—अतिपारयतु अतिपालयतु ।

हे इन्द्र सः तादृशः त्वम् नः अस्मभ्यं वाजेभिः बलैः दशस्य च धनं प्रयच्छ च। दशस्यतिर्दानकर्मा। गातुय च गातुं मार्गमस्मभ्यमिच्छ च। गातुशब्दात् 'छन्दसि परेच्छायाम्०' इति क्यच्। 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति दीर्घनिषेधः। तथा नः अस्मान् सुम्नं सुखं च अच्छ नेषि अभिप्रापय[1] ॥ ॥ २१ ॥

'आ याहि' इति पञ्चदशर्चं पञ्चमं सूक्तमिरिम्बिठेरार्षमैन्द्रम्। चतुर्दशी बृहती पञ्चदशी सतोबृहत्यादितस्त्रयोदश गायत्र्यः। अनुक्रम्यते हि—'आ याहि पञ्चोना प्रगाथान्तम्' इति। अन्त्यं प्रगाथं वर्जयित्वा शिष्टस्य महाव्रत उक्तो विनियोगः। ज्योतिष्टोमे प्रातःसवने ब्रह्मशस्त्र आद्याः षड्चः स्तोत्रियानुरूपार्थाः। तथानन्तराः सप्तर्चश्च शंसनीयाः। सूत्र्यते हि—'आ याहि सुषुमा हि त इति षट् स्तोत्रियानुरूपावनन्तराः सप्त' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति। चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवन आद्यस्तृचोऽस्मिन्नेव शस्त्रे षळहस्तोत्रियसंज्ञक आवापार्थः। सूत्रितं च—'आ याहि सुषुमा हि त इन्द्रमिद्गाथिनो बृहत्' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र सोमं पिबा इमम्। एदं बर्हिः सदो मम ॥ १ ॥

आ। याहि। सुसुम। हि। ते। इन्द्र। सोमम्। पिब। इमम्। आ। इदम्। बर्हिः। सदः। मम ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वम् आ याहि आगच्छ। ते त्वदर्थं सुषुम[2] हि अभिषुतवन्तः खलु सोमं वयम्। तम् इमम् अभिषुतं सोमं पिब। तदर्थं मम मदीयम् इदं बर्हिः वेद्यामास्तीर्णम् आ सदः आसीद अभिनिषीद ॥

आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना। उप ब्रह्माणि नः शृणु ॥ २ ॥

आ। त्वा। ब्रह्मऽयुजा। हरी इति। वहताम्। इन्द्र। केशिना। उप। ब्रह्माणि। नः। शृणु ॥ २ ॥

हे इन्द्र ब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मन्त्रेण युज्यमानौ केशिना केशिनौ केशवन्तौ हरी हरणशीलावश्वौ त्वा त्वाम् आ वहताम् अभिप्रापयताम्। त्वं चास्मद्यज्ञमुपेत्य नः अस्माकं ब्रह्माणि स्तोत्राणि शृणु स्तोत्राणि गृहाण। सम्यक् चित्ते धारय ॥

ब्रह्माणस्त्वा वयं युजा सोमपामिन्द्र सोमिनः। सुतावन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

ब्रह्माणः। त्वा। वयम्। युजा। सोमऽपाम्। इन्द्र। सोमिनः। सुतऽवन्तः। हवामहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ब्रह्माणः ब्राह्मणाः वयं त्वा त्वां युजा योग्येन स्तोत्रेण हवामहे आह्वयामहे। कथंभूतम्। सोमपां सोमस्य पातारम्। कीदृशा वयम्। सोमिनः सोमयुक्ताः सुतवन्तः अभिषुतैश्च सोमैरुपेताः ॥

आ नो याहि सुतावतोऽस्माकं सुष्टुतीरुप। पिबा सु शिप्रिन्नन्धसः ॥ ४ ॥

आ। नः। याहि। सुतऽवतः। अस्माकम्। सुऽस्तुतीः। उप। पिब। सु। शिप्रिन्। अन्धसः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र सुतवतः अभिषुतसोमयुक्तानस्मान् आ याहि अभिगच्छ। ततः अस्माकं संबन्धीनि सुष्टुतीः शोभनानि स्तोत्राण्युपगच्छ जानीहि। हे सुशिप्रिन् शोभनशिरस्त्राण शोभनहनुक वेन्द्र अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य स्वांशलक्षणं भागं पिब। यद्वा कर्मणि षष्ठी। अन्धोऽस्मदीयं सोमं पिब ॥

---

१. ग१–अभिप्रापयसि; ग२–अभिप्रायः। २. ग-त-भ–सुषुमा।

आ ते॑ सिञ्चामि कु॒क्ष्योरनु॒ गात्रा॒ वि धा॑वतु । गृ॒भा॒य जि॒ह्वया॒ मधु॑ ॥ ५ ॥

आ । ते॒ । सि॒ञ्चा॒मि॒ । कु॒क्ष्योः॑ । अनु॑ । गात्रा॑ । वि । धा॒व॒तु॒ । गृ॒भा॒य । जि॒ह्वया॑ । मधु॑ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ᵛते तव ᵛकुक्ष्योः उदरयोः ᵛआ ᵛसिञ्चामि सोमानवनयामि । कुक्षी सोमेन पूरयामीत्यर्थः । इन्द्रस्य हि द्वे उदरे । तथा च श्रूयते—' ओभा कुक्षी पृणता वात्रघ्नं च माघोनं च ' इति[1] । यद्वा । एकस्यैवोदरस्य सव्यदक्षिणभेदेनोर्ध्वाधोभागभेदेन वा द्वित्वम् । स[2] चासिक्तः[2] सोमो गात्राणि[3] शरीरावयवानि हस्तपादादीनि सर्वाण्यनुक्रमेण[4] ᵛवि ᵛधावतु व्याप्नोतु । त्वं च ᵛमधु मधुरं मया सिच्यमानं सोमं ᵛजिह्वया रसनेन्द्रियेण ᵛगृभाय गृहाण । ' छन्दसि शायजपि ' इति ग्रह[5] उत्तरस्य श्नः शायजादेशः । ' हृग्रहोर्भः° ' इति भत्वम् ॥　　॥ २२ ॥

स्वा॒दुष्टे॑ अस्तु सं॒सुदे॒ मधु॑मान्त॒न्वे॒३॑ तव॑ । सोमः॒ शम॑स्तु ते हृ॒दे ॥ ६ ॥

स्वा॒दुः । ते॒ । अ॒स्तु॒ । स॒म्ऽसुदे॑ । मधु॑ऽमान् । त॒न्वे॑ । तव॑ । सोमः॑ । शम् । अ॒स्तु॒ । ते॒ । हृ॒दे ॥६॥

ᵛसंसुदे सम्यक् सुष्ठु दात्रे हे इन्द्र ᵛते तुभ्यं ᵛमधुमान् माधुर्यवानयं सोमः ᵛस्वादुः ᵛअस्तु रुचिकरो भवतु । ᵛतव ᵛतन्वे शरीराय च स्वादुरस्तु । तव ᵛहृदे हृदयाय च सः ᵛसोमः ᵛशमस्तु सुखजनकं भवतु ॥

अ॒यमु॑ त्वा विचर्षणे॒ जनी॑रिवा॒भि संवृ॑तः । प्र सोम॑ इन्द्र सर्पतु ॥ ७ ॥

अ॒यम् । ऊँ इति॑ । त्वा॒ । वि॒ऽच॒र्ष॒णे॒ । जनीः॑ऽइव । अ॒भि । सम्ऽवृ॑तः । प्र । सोमः॑ । इ॒न्द्र॒ । स॒र्प॒तु॒ ॥७॥

हे ᵛविचर्षणे विद्रष्टः ᵛइन्द्र ᵛजनीरिव जनयो जाया इव ता यथा शुक्लैः वस्त्रैः संवृता भवन्ति एवं ᵛसंवृतः पयःप्रभृतिभिः श्रयणद्रव्यैरावृतः ᵛअयं ᵛसोमः[6] ᵛअभि ᵛप्र ᵛसर्पतु अभिगच्छतु । ᵛउ इति पूरकः ॥

तु॒वि॒ग्रीवो॑ व॒पोद॑रः सु॒बा॒हुरन्ध॑सो॒ मदे॑ । इन्द्रो॑ वृ॒त्राणि॑ जिघ्नते ॥ ८ ॥

तु॒वि॒ऽग्रीवः॑ । व॒पाऽउ॑दरः । सु॒ऽबा॒हुः । अन्ध॑सः । मदे॑ । इन्द्रः॑ । वृ॒त्राणि॑ । जि॒घ्न॒ते॒ ॥ ८ ॥

ᵛतुविग्रीवः विस्तीर्णकन्धरः ᵛवपोदरः पीवरोदरः[7] यथा बहवः सोमाः पीता अन्तर्भवन्ति तथा विस्तृतजठर इत्यर्थः । ᵛसुबाहुः शोभनबाहुरेवंगुणकः ᵛइन्द्रः ᵛअन्धसः अन्नस्य सोमात्मकस्य ᵛमदे हर्षे सति ᵛवृत्राणि शत्रुजातानि ᵛजिघ्नते हिनस्ति ॥

इन्द्र॒ प्रेहि॑ पु॒रस्त्वं विश्व॒स्येशा॑न॒ ओज॑सा । वृ॒त्राणि॑ वृत्रहञ्जहि ॥ ९ ॥

इन्द्र॑ । प्र । इ॒हि॒ । पु॒रः । त्वम् । विश्व॑स्य । ईशा॑नः । ओज॑सा । वृ॒त्राणि॑ । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । ज॒हि॒ ॥९॥

हे ᵛइन्द्र ᵛओजसा बलेन ᵛविश्वस्य सर्वस्य जगतः ᵛईशानः स्वामी भवन् ᵛत्वं ᵛपुरः अस्माकं पुरस्तात् ᵛप्रेहि प्रगच्छ प्राप्नुहि । हे ᵛवृत्रहन् वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्तः ᵛवृत्राणि अस्मदीयानि शत्रुजातानि ᵛजहि विनाशय ॥

अभ्युदयेष्टाविन्द्रस्य प्रदातुः ' दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुशः ' इत्यनुवाक्या । सूत्र्यते हि—' दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुशो भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी ' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

---

१. ग-त-भ–इति स चासिक्तः । २. ग-त-भ–' स चासिक्तः ' नास्ति । ३. भ–गात्रा गात्राणि । ४. य–सर्वाण्यनु अनुक्रमेग । ५. ग–ग्रहेः । ६. ग-भ–सोमस्त्वा । ७. ग–वपावदुदरः ।

दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुशो येना वसु प्रयच्छसि । यजमानाय सुन्वते ॥ १० ॥

दीर्घः । ते । अस्तु । अङ्कुशः । येन । वसु । प्रऽयच्छसि । यजमानाय । सुन्वते ॥ १० ॥

हे इन्द्र ^v^ते तव ^v^अङ्कुशः सृणिराकर्षणसाधनमायुधं ^v^दीर्घः ^v^अस्तु आयतो भवतु । यथा दूरस्थमपि वस्तु व्याप्नोति तथायामवान् भवत्वित्यर्थः । ^v^येन अङ्कुशेन ^v^सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते ^v^यजमानाय ^v^वसु धनमाहृत्य ^v^प्रयच्छसि ददासि ॥ ॥ २३ ॥

द्वितीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'अयं त इन्द्र' इति स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'अयं त इन्द्र सोमोऽयं ते मानुषे जने' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अयं त इन्द्र सोमो निपूतो अधि बर्हिषि । एहीमस्य द्रवा पिब ॥ ११ ॥

अयम् । ते । इन्द्र । सोमः । निऽपूतः । अधि । बर्हिषि ।
आ । इहि । ईम् । अस्य । द्रव । पिब ॥ ११ ॥

हे ^v^इन्द्र ^v^ते तुभ्यं त्वदर्थम् ^v^अयं ^v^सोमः ^v^बर्हिषि ^v^अधि वेद्यामास्तीर्णे दर्भे ^v^निपूतः नितरां दशापवित्रेण शोधितः । अभिषवादिसंस्कारैः संस्कृत इत्यर्थः । ^v^ईम् इदानीम् ^v^अस्य इमं सोमं प्रति ^v^एहि आगच्छ । आगत्य यत्र रसात्मकः सोमो हूयते[1] तं देशं प्रति ^v^द्रव शीघ्रं गच्छ । तदनन्तरं तं सोमं ^v^पिब ॥

शाचिगो शाचिपूजनायं रणाय ते सुतः । आखण्डल प्र हूयसे ॥ १२ ॥

शाचिगो इति शाचिऽगो । शाचिऽपूजन । अयम् । रणाय । ते । सुतः ।
आखण्डल । प्र । हूयसे ॥ १२ ॥

हे ^v^शाचिगो । शाचयः शक्ता गावो यस्यासौ शाचिगुः । यद्वा । 'शच व्यक्तायां वाचि' । अस्मादौणादिक इञ्प्रत्ययः[2] । शाचयो व्यक्ताः प्रख्याता गावो रश्मयो गाव एव वा यस्य तादृश । हे ^v^शाचिपूजन । पूज्यतेऽनेनेति पूजनं स्तोत्रादि । प्रख्यातपूजन ^v^ते तव ^v^रणाय रमणाय सुखजननाय ^v^अयं सोमः ^v^सुतः अभिषुतः । यतः कारणात् हे ^v^आखण्डल शत्रूणामाखण्डयितः[3] ^v^प्र ^v^हूयसे प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिराहूयसे । अत आगत्येमं सोमं पिबेति भावः ॥

यस्ते शृङ्गवृषो नपात्प्रणपात्कुण्डपाय्यः । न्यस्मिन्दध्र आ मनः ॥ १३ ॥

यः । ते । शृङ्गऽवृषः । नपात् । प्रनपादिति प्रऽनपात् । कुण्डऽपाय्यः ।
नि । अस्मिन् । दध्रे । आ । मनः ॥ १३ ॥

हे ^v^शृङ्गवृषो ^v^नपात् । शृङ्गवृषा नाम कश्चिदृषिः । तस्य चेन्द्रः स्वयमेव पुत्रतया जज्ञ इत्याख्यायिका । नपादित्यपत्यनाम । शृङ्गवृषः पुत्र । यद्वा । शृणन्ति हिंसन्तीति शृङ्गाणि रश्मयः । तैर्वर्षतीति शृङ्गवृडादित्यः । तस्य नपातयितः स्वकीये स्थानेऽवस्थापयितः । 'सुबामन्त्रिते॰' इति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावेनामन्त्रितानुप्रवेशात् समुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । ईदृश हे इन्द्र ^v^ते तव संबन्धी ^v^प्रणपात् प्रकर्षेण न पातयिता रक्षिता ^v^कुण्डपाय्यः । कुण्डैः पीयतेऽस्मिन् सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतुविशेषः । 'क्रतौ कुण्डपाय्यसंचाय्यौ' (पा. सू. ३. १. १३०) इति पिबतेरधिकरणे य्यत्प्रत्ययो

१. ग-त-ह्रियते । २. ग-इण्प्रत्ययः । ३. थ-॰माखंडयितरिंद्र ।

युगागमश्च निपात्यते। एतत्संज्ञो ^v^यः क्रतुरस्ति ^v^अस्मिन् कुण्डपाय्ये क्रतौ ^v^मनः स्वान्तम् ^v^आ ^v^नि ^v^दध्रे। अभितो वर्तमानाः कुण्डपायिनामान ऋषयः पुरा नि दधिरे। सम्यक् त्वद्देवत्यं क्रतुमनुष्ठितवन्त इत्यर्थः। दधातेर्लिटि 'इरयो रे' इति रेभावः॥

वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणांसत्रं सोम्यानाम्।
द्रप्सो भेत्ता पुरां शश्वतीनामिन्द्रो मुनीनां सखा॥ १४॥

वास्तोः। पते। ध्रुवा। स्थूणा। अंसत्रम्। सोम्यानाम्।
द्रप्सः। भेत्ता। पुराम्। शश्वतीनाम्। इन्द्रः। मुनीनाम्। सखा॥ १४॥

हे ^v^वास्तोष्पते गृहपते ^v^स्थूणा गृहाधारभूतः स्तम्भः ^v^ध्रुवा स्थिरा भवतु। ^v^सोम्यानां सोमार्हाणां सोमसंपादिनां[1] वास्माकं ^v^अंसत्रम् अंसत्राणमंसोपलक्षितस्य[2] कृत्स्नशरीरस्य[2] त्रायकं रक्षकं बलं भवतु। अपि च ^v^द्रप्सः द्रवणशीलः सोमः तद्वान्। अर्शआदित्वादच्प्रत्ययः। ^v^शश्वतीनां बह्वीनां ^v^पुराम् असुरपुरीणां ^v^भेत्ता विदारयिता एवंभूतः ^v^इन्द्रः ^v^मुनीनाम् ऋषीणामस्माकं ^v^सखा मित्रभूतो भवतु॥

पृदाकुसानुर्यजतो गवेषण एकः सन्नभि भूयसः।
भूर्णिमश्वं नयत्तुजा पुरो गृभेन्द्रं सोमस्य पीतये॥ १५॥

पृदाकुऽसानुः। यजतः। गोऽएषणः। एकः। सन्। अभि। भूयसः।
भूर्णिम्। अश्वम्। नयत्। तुजा। पुरः। गृभा। इन्द्रम्। सोमस्य। पीतये॥ १५॥

^v^पृदाकुसानुः। पृदाकुः सर्पः। स इव सानुः समुच्छ्रितः। तद्वदुन्नतशिरस्क इत्यर्थः। यद्वा। पृदाकुवत् सानुः संभजनीयः। स यथा बहुभिर्मणिमन्त्रौषधादिभिः संसेव्यो नाल्पैः एवमिन्द्रोऽपि बहुभिः स्तोत्रादिभिर्यत्नैः सेव्य इत्यर्थः। ^v^यजतः यष्टव्यः ^v^गवेषणः गवामेषयिता प्रापयिता एवंगुणको य इन्द्रः ^v^एकः ^v^सन् असहायः केवल एव सन् ^v^भूयसः बहुतराञ्छत्रूनभिभवति ^v^भूर्णिं भरणशीलम् ^v^अश्वं व्याप्नुवन्तं तम् ^v^इन्द्रं ^v^सोमस्य ^v^पीतये पानार्थं ^v^पुरः अस्माकं पुरस्तात् ^v^नयत् नयति प्रापयति। सामर्थ्यात् स्तोतेति लभ्यते। केन साधनेन। ^v^तुजा क्षिप्रगामिना ^v^गृभा ग्रहणसाधनेन स्तोत्रेण। यद्वा। अश्वमिति लुप्तोपममेतत्। यथा वोढारमश्वं दुर्ग्रहं पाशेनानयन्ति एवमुक्तेन प्रकारेण महानुभावमिन्द्रं स्तुत्या स्तोतानयतीत्यर्थः॥　　॥ २४॥

'इदं ह' इति द्वाविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तमिरिम्बिठेरार्षमुष्णिक्छन्दस्कम्। 'उत स्या' इत्येषा अश्विदेवताका। 'शमग्निः' इत्येषा अग्निसूर्यवायुदेवताका। शिष्टा आदित्यदेवताकाः। तथा चानुक्रम्यते—'इदं ह द्व्यधिकादित्यमौष्णिहमष्टम्यश्विभ्यां पराग्निसूर्यानिलानाम्' इति। गतो विनियोगः॥

इदं ह नूनमेषां सुम्नं भिक्षेत मर्त्यः। आदित्यानामपूर्व्यं सवीमनि॥ १॥

इदम्। ह। नूनम्। एषाम्। सुम्नम्। भिक्षेत। मर्त्यः। आदित्यानाम्। अपूर्व्यम्। सवीमनि॥ १॥

^v^इदं ^v^ह इदानीं खलु ^v^नूनम् अवश्यम् ^v^आदित्यानाम् अदितेः पुत्राणाम् ^v^एषां देवानां मित्रादीनां ^v^सवीमनि प्रसवे प्रेरणे सति ^v^मर्त्यः मनुष्यः स्तोता ^v^अपूर्व्यम् अभिनवं ^v^सुम्नं सुखकरं धनं ^v^भिक्षेत याचेत। न कालान्तरे॥

---

१. त३-न—सोमसपादिताना। २. घ-भ—°मंसोपलक्षितकृत्स्न°।

अनर्वाणो ह्येषां पन्था आदित्यानाम् । अदब्धाः सन्ति पायवः सुगेवृधः ॥२॥

अनर्वाणः । हि । एषाम् । पन्थाः । आदित्यानाम् । अदब्धाः । सन्ति । पायवः । सुगेऽवृधः ॥२॥

vएषाम् vआदित्यानां vपन्थाः पन्थानो मार्गाः । 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः । vअनर्वाणः अप्रत्यृताः परैरप्रतिगताः अत एव vअदब्धाः अहिंसिताश्च vसन्ति भवन्ति । vहि यस्मादेवं तस्मात् vपायवः पालयितारस्ते मार्गाः vसुगेवृधः सुगमे सुखे विषये वर्धका भवन्तु ॥

तत्सु नः सविता भगो वरुणो मित्रो अर्यमा । शर्म यच्छन्तु सप्रथो यदीमहे ॥३॥

तत् । सु । नः । सविता । भगः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

शर्म । यच्छन्तु । सऽप्रथः । यत् । ईमहे ॥ ३ ॥

सवित्रादयश्चत्वारो देवाः vसप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं vतत् vशर्म सुखं गृहं वा vनः अस्मभ्यं vसु सुष्ठु vयच्छन्तु ददतु । vयत् शर्म vईमहे वयं याचामहे ॥

देवेभिर्देव्यदितेऽरिष्टभर्मन्ना गहि । स्मत्सूरिभिः पुरुप्रिये सुशर्मभिः ॥ ४ ॥

देवेभिः । देवि । अदिते । अरिष्टऽभर्मन् । आ । गहि ।

स्मत् । सूरिऽभिः । पुरुऽप्रिये । सुशर्मऽभिः ॥ ४ ॥

हे vदेवि दानादिगुणयुक्ते हे vअरिष्टभर्मन् अहिंसितभरणे हे vपुरुप्रिये बहुभिः प्रीयमाणे हे एवंगुणविशिष्टे vअदिते vसूरिभिः प्राज्ञैः vसुशर्मभिः सुसुखैः vदेवेभिः देवैरात्मीयैः पुत्रैः सार्धम् । स्मदिति निपातः शोभनार्थः । vस्मत् शोभनं यथा भवति तथा vआ vगहि आगच्छ ॥

ते हि पुत्रासो अदितेर्विदुर्द्वेषांसि योतवे । अंहोश्चिदुरुचक्रयोऽनेहसः ॥ ५ ॥

ते । हि । पुत्रासः । अदितेः । विदुः । द्वेषांसि । योतवे ।

अंहोः । चित् । उरुऽचक्रयः । अनेहसः ॥ ५ ॥

vअदितेः vपुत्रासः पुत्राः vते vहि ते खलु मित्रादयो देवाः vद्वेषांसि द्वेष्टॄणि राक्षसादीनि vयोतवे पृथक्कर्तुं vविदुः जानन्ति । 'विदो लटो वा' इति विद उत्तरस्य झेरुसादेशः । तथा vउरुचक्रयः विस्तीर्णस्य कर्मणः कर्तारः vअनेहसः अनाहन्तारो रक्षकास्ते vअंहोश्चित् आहननशीलात् पापादपि योतवे पृथक्कर्तुमस्मान् जानन्ति ॥ ॥ २५ ॥

अदितिर्नो दिवा पशुमदितिर्नक्तमद्वयाः । अदितिः पात्वंहसः सदावृधा ॥६॥

अदितिः । नः । दिवा । पशुम् । अदितिः । नक्तम् । अद्वयाः ।

अदितिः । पातु । अंहसः । सदाऽवृधा ॥ ६ ॥

vनः अस्माकं vपशुम् vअदितिः अदीना अखण्डनीया वा देवमाता vदिवा अहनि vपातु रक्षतु । तथा vअद्वयाः बाह्याभ्यन्तरभेदेन प्रकारद्वयरहिता सर्वदैकप्रकारा कपटरहिता सा vअदितिः vनक्तं रात्रौ चास्मदीयं गवादिपशुजातं रक्षतु । तथास्मानपि vअंहसः पापात् पातु रक्षतु । केन साधनेन । vसदावृधा सर्वदा वृद्धिमतात्मीयेन रक्षणेन ॥

उत स्या नो दिवा मतिरदितिरूत्या गमत् । सा शंताति मयस्करदप स्रिधः ॥७॥

उत । स्या । नः । दिवा । मतिः । अदितिः । ऊत्या । आ । गमत् ।
सा । शम्ऽताति । मयः । करत् । अप । स्रिधः ॥ ७ ॥

उत अपि च स्या सा पूर्वोक्ता मतिः मन्त्री मन्तव्या स्तोतव्या वा अदितिः ऊत्या रक्षया सार्धं दिवा अहनि नः अस्मान् आ गमत् आगच्छतु । आगत्य च शंताति शान्तिकरं मयः सुखं सा अदितिः करत् करोतु । स्रिधः बाधकाञ्छत्रूंश्चापगमयतु । स्रिधिर्बाधनार्थः । 'शिवशमरिष्टस्य करे' (पा. सू. ४. ४. १४३) इति शंशब्दात्करणेऽर्थे तातिल्प्रत्ययः ॥

उत त्या दैव्या भिषजा शं नः करतो अश्विना । युयुयातामितो रपो अप स्रिधः ॥८॥

उत । त्या । दैव्या । भिषजा । शम् । नः । करतः । अश्विना ।
युयुयाताम् । इतः । रपः । अप । स्रिधः ॥ ८ ॥

उत अपि च त्या तौ प्रसिद्धौ दैव्या देवेषु भवौ भिषजा चिकित्सकौ ईदृशौ अश्विना अश्विनौ नः अस्माकं शं सुखं रोगाणां शमनं वा करतः कुरुताम् । इतः अस्मत्तः रपः पापं युयुयातां पृथक्कुर्याताम् । स्रिधः शत्रूंश्चापगमयताम् ॥

शमग्निरग्निभिः करच्छं नस्तपतु सूर्यः । शं वातो वात्वरपा अप स्रिधः ॥ ९ ॥

शम् । अग्निः । अग्निऽभिः । करत् । शम् । नः । तपतु । सूर्यः ।
शम् । वातः । वातु । अरपाः । अप । स्रिधः ॥ ९ ॥

अग्निभिः स्वविभूत्या विभिन्नैर्गार्हपत्यादिभिः अग्निः देवः शं करत् अस्माकं रोगशान्तिं सुखं वा करोतु । सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यश्च नः अस्माकं शं सुखं यथा भवति तथा तपतु प्रदीप्यताम् । वातः वायुश्च अरपाः अपापः सन् शं यथा भवति तथा च[1] वातु अनुवर्तताम्[2] । स्रिधः शत्रूंश्चैतेऽग्न्यादयोऽपगमयन्तु ॥

अपामीवामप स्रिधमप सेधत दुर्मतिम् । आदित्यासो युयोतना नो अंहसः ॥१०॥

अप । अमीवाम् । अप । स्रिधम् । अप । सेधत । दुःऽमतिम् ।
आदित्यासः । युयोतन । नः । अंहसः ॥ १० ॥

हे आदित्याः अमीवां रोगम् अप सेधत अस्मत्तोऽपगमयत । स्रिधं चापसेधकं शत्रुं च अप सेधत । दुर्मतिम् अस्माकं दुःखस्य मन्तारं च अप सेधत । अपि च हे आदित्यासः आदित्याः नः अस्मान् अंहसः पापात् युयोतन पृथक्कुरुत । यौतेर्लोटि छान्दसः शपः श्लुः । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तस्य तनबादेशः । पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पदादपरत्वाभिघातो न भवति ॥ ॥ २६ ॥

युयोता शरुमस्मदाँ आदित्यास उतामतिम् । ऋधग्द्वेषः कृणुत विश्ववेदसः ॥ ११ ॥

---

१. ग-'च' नास्ति । २. ग-वर्धता; न-भ-वर्तताम् ।

युयोत । शरुम् । अस्मत् । आ । आदित्यासः । उत । अमतिम् ।
ऋधक् । द्वेषः । कृणुत । विश्वऽवेदसः ॥ ११ ॥

हे आदित्याः ˅शरुं हिंसकम् ˅अस्मदा अस्मत्तश्च ˅युयोत पृथक्कुरुत । ˅उत अपि च ˅अमतिं दुर्बुद्धिं च पृथक्कुरुत । हे ˅विश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञा वा ˅द्वेषः द्वेष्टॄञ्छत्रून् ˅ऋधक् पृथक् ˅कृणुत कुरुत । अस्मत्तो वियोजयत ॥

तत्सु नः शर्म यच्छतादित्या यन्मुमोचति । एनस्वन्तं चिदेनसः सुदानवः ॥१२॥

तत् । सु । नः । शर्म । यच्छत । आदित्याः । यत् । मुमोचति ।
एनस्वन्तम् । चित् । एनसः । सुऽदानवः ॥ १२ ॥

हे ˅आदित्याः ˅तत् ˅शर्म सुखं ˅नः अस्मभ्यं ˅सु सुष्ठु ˅यच्छत दत्त । हे ˅सुदानवः शोभनदानाः युष्मदीयं ˅यत् शर्म ˅एनस्वन्तं ˅चित् पापिनमपि स्तोतारम् ˅एनसः पापात् ˅मुमोचति मोचयति तद्यच्छतेत्यन्वयः ॥

यो नः कश्चिद्रिरिक्षति रक्षस्त्वेन मर्त्यः । स्वैः ष एवै रिरिषीष्ट युर्जनः ॥१३॥

यः । नः । कः । चित् । रिरिक्षति । रक्षःऽत्वेन । मर्त्यः ।
स्वैः । सः । एवैः । रिरिषीष्ट । युः । जनः ॥ १३ ॥

˅यः ˅कश्चित् ˅मर्त्यः मनुष्यः ˅नः अस्मान् ˅रक्षस्त्वेन रक्षोभावेन पिशाचाद्यात्मना ˅रिरिक्षति जिहिंसिषति । 'रिष हिंसायाम्' इति धातुः । ˅सः मनुष्यः ˅स्वैः ˅एवैः आत्मीयैरेव चेष्टितैः ˅रिरिषीष्ट हिंसितो भूयात् । सः ˅जनः ˅युः यातापगमनशीलश्च भवतु । यद्वा । स जनः स्वैरेव गमनैर्युर्दुःखं गच्छन् हिंसितो भवतु ॥

समित्तमघमश्नवद्दुःशंसं मर्त्यं रिपुम् । यो अस्मत्रा दुर्हणावाँ उप द्वयुः ॥१४॥

सम् । इत् । तम् । अघम् । अश्नवत् । दुःऽशंसम् । मर्त्यम् । रिपुम् ।
यः । अस्मऽत्रा । दुःऽहनावान् । उप । द्वयुः ॥ १४ ॥

˅दुःशंसं दुष्कीर्तिं ˅रिपुं शत्रुं ˅तं ˅मर्त्यम्[1] ˅इत् मनुष्यमेव[1] ˅अघं पापं ˅सम् ˅अश्नवत् सम्यग्व्याप्नोतु । ˅यः मर्त्यः ˅अस्मत्रा अस्मासु अस्मद्विषये ˅दुर्हणावान् दुष्टहननवान् उपजायते ˅द्वयुः द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां युक्तश्च भवति । अयमर्थः । प्रत्यक्षकृतो[2] हितं वदति परोक्षकृतस्त्वहितम् । तादृशः कपटो द्वयुरित्युच्यते । यश्चास्मद्विषये कपटो भवति तमपि पापं व्याप्नोत्विति[2] ॥

पाकत्रा स्थन देवा हृत्सु जानीथ मर्त्यम् । उप द्वयुं चाद्वयुं च वसवः ॥१५॥

पाकऽत्रा । स्थन । देवाः । हृत्ऽसु । जानीथ । मर्त्यम् ।
उप । द्वयुम् । च । अद्वयुम् । च । वसवः ॥ १५ ॥

---

१. ग-त-न-भ-श—मर्त्यं मनुष्यं इदेव । २. ग—प्रत्यक्षीकृतो हित वदति परोक्षे अहितं वदति तं रिपुमिति पूर्वत्रान्वयः ।

हे ᵛदेवाः दानादिगुणयुक्ता आदित्या यूयं ᵛपाकत्रा पाकेषु विपक्वप्रज्ञेषु स्तोतृषु ᵛस्थन भवथ। यद्वा। प्रथमार्थे त्राप्रत्ययः। पाकत्रा[1] पाकाः परिपक्वज्ञाना भवथ। यत एवमतः कारणात् ᵛहृत्सु आत्मीयेषु हृदयेषु ᵛद्वयुं द्विप्रकारयुक्तं कपटिनं ᵛच ᵛअद्वयुं ᵛच तद्विलक्षणं कापट्यरहितं च ᵛमर्त्यं मनुष्यमुपेत्य हे ᵛवसवः वासकाः ᵛजानीथ अवगच्छथ ॥　　॥ २७ ॥

आ शर्म॒ पर्व॑ताना॒मोता॒पां वृ॑णीमहे। द्यावा॑क्षामा॒रे अ॒स्मद्रप॑स्कृतम् ॥१६॥

आ। शर्म॑। पर्व॑तानाम्। आ। उ॒त। अ॒पाम्। वृ॒णी॒म॒हे॒।
द्यावा॑क्षामा। आ॒रे। अ॒स्मत्। रपः॑। कृ॒तम् ॥ १६ ॥

ᵛपर्वतानां मेघानां गिरीणां वा संबन्धि ᵛशर्म सुखं वयम् ᵛआ ᵛवृणीमहे आभिमुख्येन संभजामहे। ᵛउत अपि च ᵛअपाम् उदकानां च। हे ᵛद्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ ᵛअस्मत् ᵛआरे अस्मत्तो विप्रकृष्टे देशे ᵛरपः पापं ᵛकृतं कुरुतम्। अस्मत्तो वियोजयतमित्यर्थः ॥

ते नो॑ भ॒द्रेण॒ शर्म॑णा यु॒ष्माकं॑ ना॒वा व॑सवः। अति॒ विश्वा॑नि दु॒रि॒ता पि॑पर्तन ॥१७॥

ते। न॒ः। भ॒द्रेण॑। शर्म॑णा। यु॒ष्माक॑म्। ना॒वा। व॒स॒वः॒।
अति॑। विश्वा॑नि। दुः॒ऽइ॒ता। पि॒प॒र्त॒न ॥ १७ ॥

हे ᵛवसवः वासयितारः आदित्याः ᵛते पूर्वोक्तगुणा यूयं ᵛभद्रेण शोभनेन ᵛशर्मणा सुखेन ᵛयुष्माकं ᵛनावा ᵛनः अस्मान् ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛदुरिता दुर्गमनानि ᵛअति ᵛपिपर्तन पिपृत अतिपारयत ॥

तु॒चे तना॑य॒ तत्सु नो॒ द्राघी॑य॒ आयु॑र्जी॒वसे॑। आदि॑त्यासः सुमहसः कृ॒णोत॑न ॥ १८ ॥

तु॒चे। तना॑य। तत्। सु। न॒ः। द्राघी॑यः। आयु॑ः। जी॒वसे॑।
आदि॑त्यासः। सु॒ऽम॒ह॒स॒ः। कृ॒णोत॑न ॥ १८ ॥

हे ᵛआदित्यासः अदितेः पुत्राः ᵛसुमहसः शोभनतेजस्काः ᵛनः अस्माकं ᵛतुचे पुत्राय ᵛतनाय तत्तनयाय पौत्राय च ᵛजीवसे जीवनाय ᵛद्राघीयः दीर्घतमं ᵛतत् प्रसिद्धम् ᵛआयुः जीवितं ᵛसु सुष्ठु ᵛकृणोतन कुरुत ॥

य॒ज्ञो ही॒ळो वो॒ अन्त॑र॒ आदि॑त्या॒ अस्ति॑ मृ॒ळत॑।
यु॒ष्मे इद्वो॒ अपि॑ ष्मसि स॒जा॒त्ये॑ ॥ १९ ॥

य॒ज्ञः। ही॒ळः। व॒ः। अन्त॑रः। आदि॑त्याः। अस्ति॑। मृ॒ळत॑।
यु॒ष्मे इति॑। इत्। व॒ः। अपि॑। स्म॒सि॒। स॒ऽजा॒त्ये॑ ॥ १९ ॥

हे ᵛआदित्याः ᵛहीळः। हीडिर्गत्यर्थः। गन्तव्यः प्राप्तव्योऽस्माभिरनुष्ठितः ᵛयज्ञः ᵛवः युष्माकम् ᵛअन्तरः ᵛअस्ति अन्तिके वर्तमानो भवति। अतोऽस्मान् ᵛमृळत सुखयत। ᵛवः युष्माकं ᵛसजात्ये सजातत्वे ज्ञातित्वे बान्धवे वर्तमाना वयं ᵛयुष्मे ᵛइत् युष्मास्वेव ᵛअपि ᵛस्मसि सर्वदा भवामोऽपि। इदन्तो मसिः ॥

बृ॒हद्वरू॑थं म॒रुतां॑ दे॒वं त्रा॒तार॑म॒श्विना॑। मि॒त्रमी॑महे॒ वरु॑णं स्व॒स्तये॑ ॥ २० ॥

---

१. ख-ग-त-न—पाकत्राः।

बृहत् । वरूथम् । मरुताम् । देवम् । त्रातारम् । अश्विना ।
मित्रम् । ईमहे । वरुणम् । स्वस्तये ॥ २० ॥

मरुतां देवानां स्वामिनां त्रातारं पालयितारं देवम् इन्द्रम् अश्विना अश्विनौ च मित्रं वरुणं च बृहत् प्रौढं वरूथं शीतातपादिनिवारकं गृहं स्वस्तये अविनाशाय ईमहे याचामहे ॥

अनेहो मित्रार्यमन्नृवद्वरुण शंस्यम् । त्रिवरूथं मरुतो यन्त नश्छर्दिः ॥ २१ ॥

अनेहः । मित्र । अर्यमन् । नृऽवत् । वरुण । शंस्यम् ।
त्रिऽवरूथम् । मरुतः । यन्त । नः । छर्दिः ॥ २१ ॥

हे मित्र हे अर्यमन् हे वरुण हे मरुतः ते सर्वे यूयम् अनेहः अहिंसितं नृवत् नृभिः पुत्रादिभिरुपेतं शंस्यं स्तुत्यं त्रिवरूथं त्रयाणां शीतातपवर्षाणां निवारकं यद्वा त्रिभूमिकं छर्दिः गृहं नः अस्मभ्यं यन्त यच्छत दत्तेत्यर्थः ॥

ये चिद्धि मृत्युबन्धव आदित्या मनवः स्मसि ।
प्र सू न आयुर्जीवसे तिरेतन ॥ २२ ॥

ये । चित् । हि । मृत्युऽबन्धवः । आदित्याः । मनवः । स्मसि ।
प्र । सु । नः । आयुः । जीवसे । तिरेतन ॥ २२ ॥

हे आदित्याः ये चित् ये च वयं मनवः मनुष्याः हि यस्मात् मृत्युबन्धवः स्मसि मृत्योर्यमस्य बन्धुभूताः प्रत्यासन्नमरणा भवामः अतो हेतोस्तेषां नः अस्माकं जीवसे जीवनाय चिरकालावस्थानाय आयुः जीवितं सु प्र तिरेतन शोभनं प्रवर्धयत ॥ ॥ २८ ॥

‘ तं गूर्धय ’ इति सप्तत्रिंशदृचं सप्तमं सूक्तं काण्वस्य सोभरेरार्षम् । प्रथमातृतीयाद्ययुजः ककुभो द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्यः । ‘ पितुर्न पुत्रः ’ एषा सप्तविंशी द्विपदा विंशत्यक्षरा विराट् । ‘ यमादित्यासः ’ इत्येषा चतुस्त्रिंश्युष्णिक् । ‘ यूयं राजानः ’ एषा पञ्चत्रिंशी सतोबृहती । ‘ अदान्मे ’ इत्येषा ककुप् । ‘ उत मे ’ इत्येषा सप्तत्रिंशी पङ्क्तिः । षट्त्रिंशी सप्तत्रिंशी च त्रसदस्युनाम्नो राज्ञो दानस्तुतिरूपत्वात्तद्देवताके । चतुस्त्रिंशीपञ्चत्रिंश्यावादित्यदेवताके । शिष्टा आग्नेय्यः । तथा चानुक्रान्तं—‘ तं गूर्धय सप्तत्रिंशत् सोभरिराग्नेयं काकुभं प्रागाथ ह पितुर्न द्विपदान्त्ये ककुप्पङ्क्ती त्रसदस्योर्दानस्तुतिस्तत्पूर्वे उष्णिक्सतोबृहत्यावादित्येभ्यः ’ इति । गतः सूक्तविनियोगः ॥

तं गूर्धया स्वर्णरं देवासो देवमरतिं दधन्विरे । देवत्रा हव्यमोहिरे ॥ १ ॥

तम् । गूर्धय । स्वःऽनरम् । देवासः । देवम् । अरतिम् । दधन्विरे ।
देवऽत्रा । हव्यम् । आ । ऊहिरे ॥ १ ॥

हे स्तोतः तं प्रसिद्धमग्निं गूर्धय स्तुहि । गूर्धयतिः स्तुतिकर्मा । कीदृशम् । स्वर्णरं सर्वस्य नेतारं सर्वैर्यजमानैः कर्मादौ नीतं[1] वा[1] । अथवा स्वर्गं प्रति हविषां नेतारम् । देवासः । दीव्यन्ति स्तुवन्तीति देवा ऋत्विजः । देवं दानादिगुणयुक्तम् अरतिम् अर्यं स्वामिनं यद्वाभिप्रासद्रव्यं दध-

---

१. ख-ग-न-भ-श—नेतव्यं वा; ज्ञ-त१-२—नेतव्यं ।

न्विरे धन्वन्ति गच्छन्ति स्तुत्यादिभिः प्राप्नुवन्ति । धविर्गत्यर्थः । प्राप्य च तेनाग्निना ᵛदेवत्रा देवान् । 'देवमनुष्य॰' इत्यादिना द्वितीयार्थे त्राप्रत्ययः । ᵛहव्यं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविः ᵛओहिरे अभिप्रापयन्ति । वहेर्लिटि यजादित्वात् संप्रसारणम् ॥

विभूतरातिं विप्र चित्रशोचिषमग्निमीळिष्व यन्तुरम् ।
अस्य मेधस्य सोम्यस्य सोभरे प्रेमध्वराय पूर्व्यम् ॥ २ ॥

विभूतऽरातिम् । विप्र । चित्रऽशोचिषम् । अग्निम् । ईळिष्व । यन्तुरम् ।
अस्य । मेधस्य । सोम्यस्य । सोभरे । प्र । ईम् । अध्वराय । पूर्व्यम् ॥ २ ॥

ऋषिरात्मानं संबोध्य स्तुतौ प्रेरयति । हे ᵛविप्र मेधाविन् ᵛसोभरे एतत्संज्ञ ऋषे ᵛअध्वराय यागाय ᵛईम् इमम् ᵛअग्निं ᵛप्र ᵛईळिष्व प्रस्तुहि । कीदृशम् । ᵛविभूतरातिं व्याप्तधनं प्रभूतदानं वा ᵛचित्रशोचिषं चायनीयतेजस्कं विचित्रदीप्तिकं वा ᵛसोम्यस्य सोमसाध्यस्य ᵛअस्य ᵛमेधस्य यज्ञस्य ᵛयन्तुरं नियन्तारं ᵛपूर्व्यं चिरंतनम् ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने प्रशास्तुः शस्त्रे 'यजिष्ठं त्वा' इत्यादिकौ प्रगाथौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—'यजिष्ठं त्वा ववृमहे यः समिधा य आहुती' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

यजिष्ठं त्वा ववृमहे देवं देवत्रा होतारममर्त्यम् । अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ ३ ॥

यजिष्ठम् । त्वा । ववृमहे । देवम् । देवऽत्रा । होतारम् । अमर्त्यम् । अस्य । यज्ञस्य । सुऽक्रतुम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने ᵛयजिष्ठं यष्टृतमं ᵛत्वा[1] ᵛववृमहे वृणीमहे संभजामहे । कीदृशं त्वाम् । ᵛदेवत्रा देवेषु मध्ये ᵛदेवम् अतिशयेन दानादिगुणयुक्तं ᵛहोतारं देवानामाह्वातारम् ᵛअमर्त्यम् अविनाशम्[2] ᵛअस्य ᵛयज्ञस्य यागस्य ᵛसुक्रतुं सुष्ठु कर्तारम् ॥

ऊर्जो नपातं सुभगं सुदीदितिमग्निं श्रेष्ठशोचिषम् ।
स नो मित्रस्य वरुणस्य सो अपामा सुम्नं यक्षते दिवि ॥ ४ ॥

ऊर्जः । नपातम् । सुऽभगम् । सुऽदीदितिम् । अग्निम् । श्रेष्ठऽशोचिषम् ।
सः । नः । मित्रस्य । वरुणस्य । सः । अपाम् । आ । सुम्नम् । यक्षते । दिवि ॥ ४ ॥

ᵛऊर्जः अन्नस्य ᵛनपातं न पातयितारम् । यद्वा । नप्तारं चतुर्थम् । हविर्लक्षणेनान्नेनापो जायन्ते अद्भ्यश्चौषधिवनस्पतयस्तेभ्य एष जात[3] इति चतुर्थत्वम् । 'नभ्राण्नपात्॰' इति नञः प्रकृतिभावः । ᵛसुभगं शोभनधनं ᵛसुदीदितिं सुष्ठु दीपयितार[4] ᵛश्रेष्ठशोचिषं प्रशस्यतमतेजस्कम् ᵛअग्निं स्तौमीति शेषः । ᵛसः तादृशोऽग्निः ᵛनः अस्मदर्थं ᵛदिवि द्योतमाने देवयजने द्युलोके वा ᵛमित्रस्य देवस्य ᵛवरुणस्य च ᵛसुम्नं सुखम् ᵛआ अभिलक्ष्य ᵛयक्षते यजतु । तथा ᵛसः अग्निः ᵛअपाम् अब्देवतानां सुम्नमभियजतु ॥

यः समिधा य आहुती यो वेदेन ददाश मर्तो अग्नये । यो नमसा स्वध्वरः ॥ ५ ॥

यः । सम्ऽइधा । यः । आऽहुती । यः । वेदेन । ददाश । मर्तः । अग्नये ।
यः । नमसा । सुऽअध्वरः ॥ ५ ॥

---

१. ग-न-भ—त्वा; घ—त्वा त्वां । २. घ-न-भ—अविनाशिनं । ३. भ—जायत । ४. ग-घ-न-भ—दीपयंतं ।

इयं पाकयज्ञप्रशंसापरेति भगवताश्वलायनेन ब्राह्मणान्तरप्रदर्शनेन व्याख्याता (आश्व. गृ. १. १.४-५)। यः मर्तः मनुष्यः समिधा पालाशादिनेध्मेन अग्नये अग्न्यर्थं ददाश परिचरति। यः च आहुती आहुत्या आज्यादिसाध्यया परिचरति। यः च वेदेन वेदाध्ययनेन ब्रह्मयज्ञेन परिचरति। यः च स्वध्वरः शोभनेनाध्वरेण ज्योतिष्टोमादिना युक्तः सन् नमसा अन्नेन चरुपुरोडाशादिनाग्नये ददाश अग्न्यर्थं परिचरति। तस्येदर्वन्त इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ ॥ २९ ॥

तस्येदर्वन्तो रंहयन्त आशवस्तस्य द्युम्नितमं यशः।
न तमंहो देवकृतं कुतश्चन न मर्त्यकृतं नशत् ॥ ६ ॥

तस्य। इत्। अर्वन्तः। रंहयन्ते। आशवः। तस्य। द्युम्निऽतमम्। यशः।
न। तम्। अंहः। देवऽकृतम्। कुतः। चन। न। मर्त्यऽकृतम्। नशत् ॥ ६ ॥

यः पूर्वोक्तः तस्येत् तस्यैव आशवः व्यापनशीलाः अर्वन्तः अश्वाः रंहयन्ते वेगं कुर्वन्ति। शत्रून् प्रसहन्त इत्यर्थः। द्युम्नितमं दीप्तिमत्तमं[1] यशः कीर्तिश्च तस्य एव भवति। यद्वा। द्युम्नमिति धननाम। धनवत्तमं यशोऽन्नं च तस्य भवति। अपि च देवकृतम् देवैः कृतम् अंहः पापं कुतश्चन कस्मादपि हेतोः तं न नशत् न प्राप्नोति। न[2] मर्त्यकृतं मनुष्यैः कृतम् ॥

स्वग्नयो वो अग्निभिः स्याम सूनो सहस ऊर्जां पते। सुवीरस्त्वमस्मयुः ॥ ७ ॥

सुऽअग्नयः। वः। अग्निऽभिः। स्याम। सूनो इति। सहसः। ऊर्जाम्। पते।
सुऽवीरः। त्वम्। अस्मऽयुः ॥ ७ ॥

हे सहसः सूनो बलस्य पुत्र। अग्निर्हि बलेन मथ्यमानो जायते। हे ऊर्जां पते अन्नानां हविर्लक्षणानां स्वामिन्नग्ने वः। वचनव्यत्ययः। तवावयवभूतैः अग्निभिः गार्हपत्यादिभिर्वयं स्वग्नयः शोभनाग्निकाः स्याम भवेम। सुवीरः शोभनैर्वीरैरुपेतः त्वं च अस्मयुः अस्मान् कामयमानो भव ॥

प्रशंसमानो अतिथिर्न मित्रियोऽग्नी रथो न वेद्यः।
त्वे क्षेमासो अपि सन्ति साधवस्त्वं राजा रयीणाम् ॥ ८ ॥

प्रऽशंसमानः। अतिथिः। न। मित्रियः। अग्निः। रथः। न। वेद्यः।
त्वे इति। क्षेमासः। अपि। सन्ति। साधवः। त्वम्। राजा। रयीणाम् ॥ ८ ॥

प्रशंसमानः स्तुवन् अतिथिर्न अतिथिरिव। यद्वा। व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः। प्रशस्यमानः सः अग्निः मित्रियः मित्राणां स्तोतॄणां हितो भवति। तथा रथो न रथ इव वेद्यः लम्भनीयोऽभीष्टफलसाधनत्वेन ज्ञातव्यो वा। उत्तरोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः। हे अग्ने त्वे त्वयि साधवः साधकाः समीचीनाः क्षेमासः धारणानि अपि सन्ति भवन्ति। तथा रयीणां धनानां त्वम् एव राजा ईश्वरो भवसि।

सो अद्धा दाश्वध्वरोऽग्ने मर्तः सुभग स प्रशंस्यः। स धीभिरस्तु सनिता ॥ ९ ॥

सः। अद्धा। दाशुऽअध्वरः। अग्ने। मर्तः। सुऽभग। सः। प्रऽशंस्यः।
सः। धीभिः। अस्तु। सनिता ॥ ९ ॥

---

१. ग १–दीप्ततमं; ग२-घ-त-न-भ-श–दीप्तितमं। २. घ-न-भ– न च।

हे अग्ने यः मर्तः[1] मनुष्यः दाश्वध्वरः दत्तयज्ञो भवति सः अद्धा । सत्यनामैतत् । सत्यफलो भवतु । हे सुभग शोभनधन अग्ने[2] सः एव प्रशंस्यः प्रशंसनीयः श्लाघनीयश्च भवतु । तथा सः धीभिः कर्मभिः स्तोत्रैर्वा सनिता अस्तु संभजनशीलो भवतु[3] ॥

यस्य॒ त्वमू॒र्ध्वो अ॑ध्व॒राय॒ तिष्ठ॑सि क्ष॒यद्वी॑रः॒ स सा॑धते ।
सो अर्व॑द्भिः॒ सनि॑ता॒ स वि॑प॒न्यु॒भिः॒ स शूरैः॒ सनि॑ता कृ॒तम् ॥१०॥

यस्य॑ । त्वम् । ऊ॒र्ध्वः । अ॒ध्व॒राय॑ । तिष्ठ॑सि । क्ष॒यत्ऽवी॑रः । सः । सा॒ध॒ते ।
सः । अर्व॑त्ऽभिः । सनि॑ता । सः । वि॒प॒न्युऽभिः॑ । सः । शूरैः॑ । सनि॑ता । कृ॒तम् ॥१०॥

हे अग्ने यस्य यजमानस्य अध्वराय यागनिष्पादनाय[4] त्वम् ऊर्ध्वः उद्युक्तः सन् तिष्ठसि अवतिष्ठसे सः यजमानः क्षयद्वीरः निवसद्भिरिश्वरैर्वा[5] वीरैः पुत्रादिभिरुपेतः सन् साधते सर्वकर्तव्यं साधयति । तदेव[6] विवृणोति । सः तादृशो जनः अर्वद्भिः अश्वैः कृतं निष्पादितं जयादिकं सनिता संभजनशीलो भवति । सः[7] तादृशो जनः विपन्युभिः मेधाविभिः सः शूरैः च सनिता भवति[7] ॥ ॥ ३० ॥

यस्या॒ग्निर्वपु॑र्गृ॒हे स्तोम॒ं चनो॒ दधी॑त वि॒श्ववा॑र्यः । ह॒व्या वा॒ वेवि॑ष॒द्विषः॑ ॥११॥

यस्य॑ । अ॒ग्निः । वपुः॑ । गृ॒हे । स्तोम॑म् । चनः॑ । दधी॑त । वि॒श्वऽवा॑र्यः ।
ह॒व्या । वा॒ । वेवि॑षत् । विषः॑ ॥ ११ ॥

यस्य यजमानस्य गृहे विश्ववार्यः विश्वैर्वरणीयः वपुः । रूपनामैतत् । रूपवान् दीप्तिमान् अग्निः स्तोमं स्तोत्रं चनः अन्नं च हविर्लक्षणं दधीत धारयेत् । यस्य च हव्या । वाशब्दः समुच्चये । हव्यानि हवींषि च विषः व्याप्तान् देवान् वेविषत् प्रापयेत् । 'विष्लृ व्याप्तौ' । अस्माल्लेटि रूपमेतत् । स यजमान इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

विप्र॑स्य वा स्तु॒व॒तः स॑हसो यहो म॒क्षूत॑मस्य रा॒तिषु॑ ।
अ॒वोदे॑वमु॒परि॑मर्त्यं कृधि॒ वसो॑ विवि॒दुषो॒ वचः॑ ॥ १२ ॥

विप्र॑स्य । वा॒ । स्तु॒व॒तः । स॒ह॒सः॒ । य॒हो॒ इति॑ । म॒क्षुऽत॑मस्य । रा॒तिषु॑ ।
अ॒वः॒ऽदे॑वम् । उ॒परि॑ऽमर्त्यम् । कृ॒धि॒ । व॒सो॒ इति॑ । वि॒वि॒दुषः॑ । वचः॑ ॥ १२ ॥

हे सहसो यहो बलस्य पुत्राग्ने विप्रस्य मेधाविनः स्तुवत. स्तोतुः वा रातिषु हविर्दानेषु मक्षुतमस्य[8] शीघ्रतमस्य यष्टुर्वा विविदुषः ज्ञातवतोऽभिज्ञस्य वचः वचनं हे वसो वासकाग्ने अवोदेवं देवानामवस्तात् उपरिमर्त्यं मर्त्यानामुपरिष्टाच्च कृधि कुरु । सर्वं नभःप्रदेशं व्यापयेति यावत् ॥

यो अ॒ग्निं ह॒व्यदा॑तिभि॒र्नमो॑भिर्वा सु॒दक्ष॑मा॒विवा॑सति । गि॒रा वा॑जि॒रशो॑चिषम् ॥१३॥

---

१. ग–मर्त्यः । २. ख-ग-त-न-भ-श–'अग्ने' नास्ति । ३. ख-त-श–भवति । ४. ग-घ-न-भ–यागनिष्पादनार्थं । ५. ग-त-भ–निवसद्भिरीश्वरैर्वा । ६. ख-ग-ज्ञ-त१-२-न-भ-श–एतदेव । ७. ख-त-न-भ-श–विपन्युभि. स्तोतृभिः कृतं च स ('स' नास्ति–ख-त-श) सनिता भवति । शूरैः शौर्योपेतैः भृत्यैः कृतं च स सनिता संभजनशीलो भवति (भवतु-श) । ८. ग-ज्ञ-श–मक्षूतमस्य ।

यः । अग्निम् । हव्यदातिऽभिः । नमःऽभिः । वा । सुऽदक्षम् । आऽविवासति ।
गिरा । वा । अजिरऽशोचिषम् ॥ १३ ॥

यः यजमानः हव्यदातिभिः हविषां दानैः नमोभिः नमस्कारैः वा सुदक्षं शोभनबलम् अग्निम् आविवासति परिचरति गिरा वा स्तुत्या वा अजिरशोचिषं क्षिप्रगामितेजस्कं तमग्निं परिचरति स समृद्धो भवतीति शेषः ॥

समिधा यो निशिती दाशददितिं धामभिरस्य मर्त्यः ।
विश्वेत्स धीभिः सुभगो जनाँ अति द्युम्नैरुद्नइव तारिषत् ॥ १४ ॥

सम्ऽइधा । यः । निऽशिती । दाशत् । अदितिम् । धामऽभिः । अस्य । मर्त्यः ।
विश्वा । इत् । सः । धीभिः । सुऽभगः । जनान् । अति । द्युम्नैः । उद्नःऽइव । तारिषत् ॥ १४ ॥

यः मर्त्यः मनुष्यः अस्य अग्नेः धामभिः शरीरैः गार्हपत्यादिरूपेण विभज्य वर्तमानैः सार्धम् अदितिम् अखण्डनीयं तमेवाग्निं निशिती निशित्या निशानसाधनया प्रज्वलनहेतुभूतया समिधा दाशत् परिचरेत् धीभिः[1] कर्मभिः बुद्धिविशेषैर्वा सः सुभगः[2] सन् विश्वेत् सर्वानेव जनान् द्युम्नैः द्योतमानैरन्नैर्यशोभिर्वा उद्नइव उदकानीव अति तारिषत् अतितरेत् अतिक्रामेत् ॥

तदग्ने द्युम्नमा भर यत्सासहत्सदने कं चिदत्रिणम् । मन्युं जनस्य दूढ्यः ॥ १५ ॥

तत् । अग्ने । द्युम्नम् । आ । भर । यत् । ससहत् । सदने । कम् । चित् । अत्रिणम् ।
मन्युम् । जनस्य । दुःऽध्यः ॥ १५ ॥

हे अग्ने तत् द्युम्नम्[3] आ भर अस्मभ्यमाहर । यत् सदने गृहे वर्तमानं कं चित् कमपि अत्रिणम् अत्तारं राक्षसादिकं सासहत् अत्यर्थमभिभवेत् । तथा दूढ्यः दुर्धियः पापबुद्धेः शत्रुजनस्य मन्युं क्रोधं यच्च द्युम्नमभिभवेत् तदाहरेत्यन्वयः । 'ध्यै च' इति पृषोदरादिपाठात् दुरो रेफस्योत्वं उत्तरपदादेष्टुत्वं च ॥ ॥ ३१ ॥

येन चष्टे वरुणो मित्रो अर्यमा येन नासत्या भगः ।
वयं तत्ते शवसा गातुवित्तमा इन्द्रत्वोता विधेमहि ॥ १६ ॥

येन । चष्टे । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । येन । नासत्या । भगः ।
वयम् । तत् । ते । शवसा । गातुवित्ऽतमाः । इन्द्रत्वाऽऊताः । विधेमहि ॥ १६ ॥

येन आग्नेयेन तेजसा वरुणः देवः चष्टे प्रकाशयति । येन च मित्रः अर्यमा च चष्टे । येन च नासत्या अश्विनौ च चक्षाते । भगः भजनीय एतत्संज्ञो देवश्च चष्टे । शवसा बलेन गातुवित्तमाः गातोर्गातव्यस्य स्तोत्रस्य ज्ञातृतमाः । यद्वा । गन्तव्यस्य प्राप्तव्यस्य लब्धृतमाः । इन्द्रत्वोताः इन्द्रेणेश्वरेण त्वयोता रक्षिताः सन्तः वयं हे अग्ने ते त्वदीयं तत् तेजः विधेमहि परिचरेमहि ॥

ते घेदग्ने स्वाध्यो३ ये त्वा विप्र निदधिरे नृचक्षसम् । विप्रासो देव सुक्रतुम् ॥ १७ ॥

---

१. त-न-भ-धीतिभिः । २. ग-न-भ-श-सुभगः शोभनधनः । ३. घ-द्युम्नं सामर्थ्यं ।

ते । घ । इत् । अग्ने । सुऽआध्यः । ये । त्वा । विप्र । निऽदधिरे । नृऽचक्षसम् ।
विप्रासः । देव । सुऽक्रतुम् ॥ १७ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛते ᵛघेत् त एव खलु ᵛस्वाध्यः शोभनाध्याना भवन्ति । हे ᵛविप्र मेधाविन् ᵛदेव द्योतमानाग्ने ᵛये ᵛविप्रासः विप्रा मेधाविन ऋत्विजः ᵛनृचक्षसं नृणां चष्टारं[1] ᵛसुक्रतुं सुकर्माणं शोभनप्रज्ञं वा ᵛत्वा त्वां ᵛनिदधिरे निदधति यागार्थं गार्हपत्यादिस्थानेष्वाधानसंस्कारेण स्थापयन्ति ते घेदित्यन्वयः ॥

त इद्वेदिं सुभग त आहुतिं ते सोतुं चक्रिरे दिवि ।
त इद्वाजेभिर्जिग्युर्महद्धनं ये त्वे कामं न्येरिरे ॥ १८ ॥

ते । इत् । वेदिम् । सुऽभग । ते । आऽहुतिम् । ते । सोतुम् । चक्रिरे । दिवि ।
ते । इत् । वाजेभिः । जिग्युः । महत् । धनम् । ये । त्वे इति । कामम् । निऽएरिरे ॥ १८ ॥

हे ᵛसुभग शोभनधनाग्ने ᵛत ᵛइत् त एव यजमानास्त्वद्यागाय ᵛवेदिं ᵛचक्रिरे कुर्वन्ति । तदनन्तरं ᵛते यजमानाः ᵛआहुतिं चरुपुरोडाशादिसाध्यां दीक्षणीयादिषु कुर्वन्ति । ततः ᵛदिवि द्योतमाने सौत्येऽहनि ᵛसोतुं सोममभिषोतुं चक्रिरे उद्योगं कुर्वन्ति । अनुष्ठितयज्ञाः ᵛत ᵛइत् त एव ᵛवाजेभिः वाजैर्बलैः ᵛमहत् प्रभूतं ᵛधनं ᵛजिग्युः जयन्ति । शत्रुभ्यो लभन्ते । कुत इत्यत आह । ᵛये यजमाना हे अग्ने ᵛत्वे त्वयि ᵛकामम् अभिलाषं ᵛन्येरिरे नितरां गच्छन्ति[2] । त्वामादरातिशयेन स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने प्रशास्तुः शस्त्रे 'भद्रो नः' इति प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्र्यते हि—'भद्रो नो अग्निराहुतो यदी घृतेभिराहुतः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः ।
भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ १९ ॥

भद्रः । नः । अग्निः । आऽहुतः । भद्रा । रातिः । सुऽभग । भद्रः । अध्वरः ।
भद्राः । उत । प्रऽशस्तयः ॥ १९ ॥

ᵛआहुत' हविर्भिस्तर्पितः ᵛअग्निः ᵛनः अस्माकं ᵛभद्रः कल्याणो भवतु । हे ᵛसुभग शोभनधनाग्ने ᵛभद्रा कल्याणी ᵛरातिः दानं चास्माकं भवतु । ᵛभद्रः कल्याणः ᵛअध्वरः यागश्च भवतु । ᵛउत अपि च ᵛभद्राः कल्याण्यः ᵛप्रशस्तयः प्रशंसाः स्तुतयश्च भवन्तु ॥

भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये येना समत्सु सासहः ।
अव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धतां वनेमा ते अभिष्टिभिः ॥ २० ॥

भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रऽतूर्ये । येन । समत्ऽसु । ससहः ।
अव । स्थिरा । तनुहि । भूरि । शर्धताम् । वनेम । ते । अभिष्टिऽभिः ॥ २० ॥

---

१. ख-घ-त-न-भ-श—चेष्टारं । ० २. ग—प्रेरयन्ति ।

हे अग्ने वृत्रतूर्ये संग्रामे भद्रं शोभनं मनः कृणुष्व अस्माकं कुरु। येन मनसा त्वं समत्सु संग्रामेषु सासहः भृशं शत्रूनभिभवसि । अपि च शर्धताम् अभिभवतां शत्रूणां भूरि भूरीणि बहूनि स्थिराणि[1] दृढान्यपि अव तनुहि अवाञ्चि कुरु । पराजितानि कुर्वित्यर्थः । वयं च अभिष्टिभिः अभ्येषणसाधनैर्हविर्भिः स्तोत्रैश्च ते त्वां वनेम संभजेमहि । यद्वा । ते तव प्रसादात् अभिष्टिभिः अभीष्टैः फलैर्वनेम संगच्छेमहि ॥ ॥ ३२ ॥

ईळे गिरा मनुर्हितं यं देवा दूतमरतिं न्यैरिरे । यजिष्ठं हव्यवाहनम् ॥ २१ ॥

ईळे । गिरा । मनुःऽहितम् । यम् । देवाः । दूतम् । अरतिम् । निऽएरिरे ।

यजिष्ठम् । हव्यऽवाहनम् ॥ २१ ॥

गिरा वाचा स्तुतिरूपया मनुर्हितं मनुना प्रजापतिना यजमानेनाहितं तमग्निम् ईळे स्तौमि । कीदृशम् । यजिष्ठं यष्टृतमं हव्यवाहनं हविषां वोढारं अरतिम् अर्यमीश्वरं वा दूतं देवानां दूत्ये वर्तमानम् । यम् अग्निं देवाः न्येरिरे नितरां प्रेरयन्ति ॥

तिग्मजम्भाय तरुणाय राजते प्रयो गायस्यग्नये ।
यः पिंशते सूनृताभिः सुवीर्यमग्निर्घृतेभिराहुतः ॥ २२ ॥

तिग्मऽजम्भाय । तरुणाय । राजते । प्रयः । गायसि । अग्नये ।

यः । पिंशते । सूनृताभिः । सुऽवीर्यम् । अग्निः । घृतेभिः । आऽहुतः ॥ २२ ॥

तिग्मजम्भाय तीक्ष्णज्वालाय तरुणाय नित्ययूने जरामरणरहिताय राजते राजमानाय अग्नये प्रयः हविर्लक्षणमन्नं गायसि हे स्तोतः । प्रवृद्धिं प्रयच्छेत्यर्थः । यः अग्निः सूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः स्तुतः घृतेभिः घृतैराज्यैः आहुतः अभिहुतश्च सन् सुवीर्यं शोभनवीर्यं पिंशते आश्लेषयति स्तोतृभिः संयोजयति । ‘पिश अवयवे’ । तस्मा अग्नय इत्यन्वयः ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु प्रशास्तुः शस्त्रे यदा ‘भद्रो नः’ (ऋ. सं. ८. १९. १९) इति प्रगाथः स्तोत्रियः तदानीं ‘यदी घृतेभिः’ इति प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

यदी घृतेभिराहुतो वाशीमग्निर्भरत उच्चाव च । असुरइव निर्णिजम् ॥ २३ ॥

यदि । घृतेभिः । आऽहुतः । वाशीम् । अग्निः । भरते । उत् । च । अव । च ।

असुरःऽइव । निःऽनिजम् ॥ २३ ॥

घृतेभिः घृतैः आहुतः अभिहुतोऽयम् अग्निः यदि यदा यस्मिन्काले वाशीम् । वाङ्नामैतत् । वाचं शब्दम् उच्च ऊर्ध्वं च अव च अवाक्च भरते संपादयति । यद्वा । वाशीं वाशनशीलां शब्दकारिणीं ज्वालामुद्भरते उद्धरति उद्गमयत्यूर्ध्वमुखम् अव च भरते अवाङ्मुखं च हरति उपसंहरति । असुरइव रश्मीनां क्षेप्ता सूर्यो यथा निर्णिजम् आत्मीयं रूपमुपरितनेषु लोकेषु प्रकाशतयोद्गमयति अधस्तनेषु चावाङ्मुखं गमयति तद्वदुच्चनीचभावनयाग्निस्तेज उद्गमयति । तं स्तुम इति शेषः ॥

---

१. घ-न–स्थिरा स्थिराणि ।

यो हुव्यान्यैरयता मनुर्हितो देव आसा सुगन्धिना ।
विवासते वार्याणि स्वध्वरो होता देवो अमर्त्यः ॥ २४ ॥

यः । हुव्यानि । ऐरयत । मनुःऽहितः । देवः । आसा । सुऽगन्धिना ।
विवासते । वार्याणि । सुऽअध्वरः । होता । देवः । अमर्त्यः ॥ २४ ॥

ᵛयः ᵛमनुर्हितः मनुना प्रजापतिनाहितः ᵛदेवः द्योतमानोऽग्निः ᵛसुगन्धिना शोभनगन्धयुक्तेन ᵛआसा आस्येन ᵛहव्यानि अस्मदीयानि हवींषि ᵛऐरयत देवान्प्रति प्रेरयति ᵛस्वध्वरः शोभनयज्ञः ᵛहोता देवानामाह्वाता ᵛदेवः दीप्यमानः ᵛअमर्त्यः मरणरहितः सोऽग्निः ᵛवार्याणि वरणीयानि धनानि ᵛविवासते परिचरते । यजमानाय प्रयच्छतीति शेषः ॥

यदग्ने मर्त्यस्त्वं स्यामहं मित्रमहो अमर्त्यः । सहसः सूनवाहुत ॥ २५ ॥

यत् । अग्ने । मर्त्यः । त्वम् । स्याम् । अहम् । मित्रऽमहः । अमर्त्यः ।
सहसः । सूनो इति । आऽहुत ॥ २५ ॥

हे ᵛसहसः ᵛसूनो बलस्य पुत्र ᵛआहुत घृतैरभिहुत हे ᵛमित्रमहः अनुकूलदीप्तिमन् ᵛअग्ने ᵛमर्त्यः मरणधर्मा ᵛअहं ᵛयत् यदि ᵛत्वं ᵛस्यां त्वदुपासनया त्वद्रूपमापन्नो भवेयम् । 'ये[1] यथायथोपासते ते[2] तदेव भवन्ति' इति श्रुतेः । तर्ह्यहम् ᵛअमर्त्यः मरणरहितो[3] देव एव भवेयमिति ॥ ॥३३॥

न त्वा रासीयाभिशस्तये वसो न पापत्वाय सन्त्य ।
न मे स्तोतामतीवा न दुर्हितः स्यादग्ने न पापया ॥ २६ ॥

न । त्वा । रासीय । अभिऽशस्तये । वसो इति । न । पापऽत्वाय । सन्त्य ।
न । मे । स्तोता । अमतिऽवा । न । दुःऽहितः । स्यात् । अग्ने । न । पापया ॥ २६ ॥

हे ᵛवसो वासकाग्ने ᵛत्वा त्वाम् ᵛअभिशस्तये अभिशंसनाय मिथ्यापवादाय हिंसायै वा ᵛन ᵛरासीय नाक्रोशयेयम् । 'रासृ शब्दे' । हे ᵛसन्त्य संभजनीयाग्ने ᵛपापत्वाय त्वां ᵛन रासीय । ᵛमे मदीयः ᵛस्तोता चानभिमतवचनेन त्वां न आक्रोशयतु । अत[4] एव[4] ᵛअमतीवा । अमतिरशोभना बुद्धिः । तद्वान् अपि च ᵛदुर्हितः शत्रुर्हे ᵛअग्ने अस्माकं ᵛन ᵛस्यात् न भवतु । अत एव ᵛपापया अशोभनया बुद्ध्या सः ᵛन बाधताम् ॥

पितुर्न पुत्रः सुभृतो दुरोण आ देवाँ एतु प्र णो हुविः ॥ २७ ॥

पितुः । न । पुत्रः । सुऽभृतः । दुरोणे । आ । देवान् । एतु । प्र । नः । हुविः ॥ २७ ॥

ᵛपितुर्न ᵛपुत्रः पितुः पुत्र इवास्माकं ᵛसुभृतः सुष्ठु भर्ता । यद्वा । पित्रा पुत्र इवास्माभिः सम्यग्भृतो हविर्भिः पोषितः । अयमग्निः पुत्र इवास्माकं सुभृतः ᵛदुरोणे यज्ञगृहे ᵛदेवान् ᵛआ अभिलक्ष्य ᵛनः अस्माकं ᵛहविः ᵛप्र ᵛएतु प्र गमयतु । यद्वा अग्निरैतु आगच्छतु । अस्मदीयं हविश्च देवान् प्राप्नोतु ॥

---

१. भ–यं । २. त-भ–'ते' नास्ति । ३. ज्ञ-त१-२–मरणधर्मरहितो । ४. ख-घ-त-न-श–अत एव पापया; भ–कीदृशः स्तोता ।

तवाहमग्न ऊतिभिर्नेदिष्ठाभिः सचेय जोषमा वसो । सदा देवस्य मर्त्यः ॥२८॥

तव । अहम् । अग्ने । ऊतिऽभिः । नेदिष्ठाभिः । सचेय । जोषम् । आ । वसो इति ।
सदा । देवस्य । मर्त्यः ॥ २८ ॥

हे vवसो वासक vअग्ने vनेदिष्ठाभिः अन्तिकतमाभिः ऋजुगामिनीभिर्वा vदेवस्य vतव vऊतिभिः रक्षाभिः vमर्त्यः मनुष्यः vअहं स्तोता vसदा सर्वदा vजोषम् vआ vसचेय प्रीतिमभिसेवेय ॥

तव क्रत्वा सनेयं तव रातिभिरग्ने तव प्रशस्तिभिः ।
त्वामिदाहुः प्रमतिं वसो ममाग्ने हर्षस्व दातवे ॥ २९ ॥

तव । क्रत्वा । सनेयम् । तव । रातिऽभिः । अग्ने । तव । प्रशस्तिऽभिः ।
त्वाम् । इत् । आहुः । प्रऽमतिम् । वसो इति । मम । अग्ने । हर्षस्व । दातवे ॥ २९ ॥

हे vअग्ने vतव vक्रत्वा त्वदीयेन परिचरणरूपेण कर्मणा vसनेयं त्वां संभजेयम् । एतदेव विशदयति । vतव vरातिभिः त्वदीयैर्हविर्दानैश्च सनेयम् । तथा vतव vप्रशस्तिभिः प्रशंसनैः स्तोत्रैश्च त्वां संभजेयम् । अस्यैव संभजने किं कारणं तदाह । हे vवसो वासकाग्ने vमम स्तोतुः vप्रमतिं प्रकृष्टबुद्धिं रक्षकं vत्वामित् त्वामेव vआहुः ब्रह्मवादिनः कथयन्ति । अतो हे vअग्ने vदातवे दातुं vहर्षस्व हृष्टो भव । हर्षयुक्तः सन् बहु धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

पूर्वोक्त एव प्रशास्तुः शस्त्रे 'प्र सः' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्र्यते हि—'प्र सो अग्ने तवोतिभिरग्निं वो वृधन्तम्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवीराभिस्तिरते वाजभर्मभिः ।
यस्य त्वं सख्यमावरः ॥ ३० ॥

प्र । सः । अग्ने । तव । ऊतिऽभिः । सुऽवीराभिः । तिरते । वाजभर्मऽभिः ।
यस्य । त्वम् । सख्यम् । आऽवरः ॥ ३० ॥

हे vअग्ने vतवोतिभिः रक्षाभिः vसः यजमानः vप्र vतिरते प्रवर्धते । ऊतयो विशेष्यन्ते । vसुवीराभिः । शोभना वीराः पुत्रादयो यासु तास्तथोक्ताः । vवाजभर्मभिः । वाजानामन्नानां बलानां वा भर्म भरणं यासु तादृशीभिः । हे अग्ने vत्वं vयस्य यजमानस्य vसख्यं सखित्वं मित्रत्वम् vआवरः अभिवृणोषि स तिरत इत्यन्वयः ॥ ॥ ३४ ॥

तव द्रप्सो नीलवान्वाश ऋत्विय इन्धानः सिष्णवा ददे ।
त्वं महीनामुषसामसि प्रियः क्षपो वस्तुषु राजसि ॥ ३१ ॥

तव । द्रप्सः । नीलऽवान् । वाशः । ऋत्वियः । इन्धानः । सिष्णो इति । आ । ददे ।
त्वम् । महीनाम् । उषसाम् । असि । प्रियः । क्षपः । वस्तुषु । राजसि ॥ ३१ ॥

हे vसिष्णो । सिषिः सेचनार्थः । सोमेनासिच्यमानाग्ने vद्रप्सः द्रवणशीलः vनीलवान् शकटनीडेऽवस्थानात्[1] तद्वान् vवाशः कान्तः शब्दायमानो वा vऋत्वियः ऋतौ वसन्तादिकालविशेषे भवः

१. ग–शकटानेयत्वात् ।

ᵛइन्धानः संदीपयन् एवंभूतः ᵛतव सोमः ᵛआ ᵛददे तुभ्यं होमायाध्वर्युणादीयते । अपि च ᵛत्वं ᵛमहीनां महतीनाम् ᵛउषसां ᵛप्रियः मित्रभूतः ᵛअसि । उषसि ह्यग्नयो होमाय प्रज्वाल्यन्ते । तथा ᵛक्षपः क्षपाया रात्रेः संबन्धिषु ᵛवस्तुषु[1] ᵛराजसि प्रकाशसे । यद्वा । रात्रिसंबन्धीनि वस्तूनि पदार्थजातानि त्वं प्रकाशयसि ॥

तमागन्म सोभरयः सहस्रमुष्कं स्वभिष्टिमवसे । सम्राजं त्रासदस्यवम् ॥ ३२॥

तम् । आ । अगन्म । सोभरयः । सहस्रऽमुष्कम् । सुऽअभिष्टिम् । अवसे ।
सम्ऽराजम् । त्रासदस्यवम् ॥ ३२ ॥

ᵛसोभरयः ऋषयो वयम् ᵛअवसे रक्षणाय ᵛतम् अग्निम् ᵛआगन्म हविर्भिः स्तुतिभिश्च प्राप्ता अभूम । कीदृशम् । ᵛसहस्रमुष्कम् । मुष्णन्ति तमांस्यपहरन्तीति मुष्काणि तेजांसि । बहुतेजस्कं ᵛस्वभिष्टिं शोभनाभ्येषणं ᵛसम्राजं सम्यग्राजमानं ᵛत्रासदस्यवम् । त्रसदस्युर्नाम राजर्षिः । तस्य स्तोतव्यत्वेन संबन्धिनम् ॥

यस्य ते अग्ने अन्ये अग्नय उपक्षितो वयाइव ।
विपो न द्युम्ना नि युवे जनानां तव क्षत्राणि वर्धयन् ॥ ३३ ॥

यस्य । ते । अग्ने । अन्ये । अग्नयः । उपऽक्षितः । वयाःऽइव ।
विपः । न । द्युम्ना । नि । युवे । जनानाम् । तव । क्षत्राणि । वर्धयन् ॥ ३३ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛयस्य ᵛते तव ᵛअन्ये ᵛअग्नयः ᵛवयाइव वृक्षस्य शाखा इव ᵛउपक्षितः समीपे निवसन्तो भवन्ति ᵛजनानां जनिमतां मनुष्याणां मध्येऽहं तस्य ᵛतव ᵛक्षत्राणि बलानि स्तुत्या ᵛवर्धयन् ᵛविपो ᵛन । स्तोतॄनामैतत् । अन्ये स्तोतार इव ᵛद्युम्ना द्योतमानान्यन्नानि यशांसि वा ᵛनि ᵛयुवे नितरां प्राप्नोमि । त्वत्प्रसादाल्लभेयेत्यर्थः ॥

यमादित्यासो अद्रुहः पारं नयथ मर्त्यम् । मघोनां विश्वेषां सुदानवः ॥३४॥

यम् । आदित्यासः । अद्रुहः । पारम् । नयथ । मर्त्यम् । मघोनाम् । विश्वेषाम् । सुऽदानवः ॥३४॥

हे ᵛअद्रुहः अद्रोग्धारः हे ᵛसुदानवः[2] हे ᵛआदित्यासः अदितेः पुत्रा मित्रादयः ᵛमघोनां हविष्मतां ᵛविश्वेषां सर्वेषां मध्ये ᵛयं ᵛमर्त्यं मनुष्यं यजमानं ᵛपारं ᵛनयथ आरब्धस्य कर्मणः समाप्तिं प्रापयथ । स तत्फलं लभत इत्यर्थः ॥

यूयं राजानः कं चिच्चर्षणीसहः क्षयन्तं मानुषाँ अनु ।
वयं ते वो वरुण मित्रार्यमन्त्स्यामेदृतस्य रथ्यः ॥ ३५ ॥

यूयम् । राजानः । कम् । चित् । चर्षणिऽसहः । क्षयन्तम् । मानुषान् । अनु ।
वयम् । ते । वः । वरुण । मित्र । अर्यमन् । स्याम । इत् । ऋतस्य । रथ्यः ॥ ३५ ॥

हे ᵛराजानः राजमाना हे ᵛचर्षणीसहः शत्रुभूतानामभिभवितार आदित्याः ᵛयूयं ᵛमानुषाननु मनुष्यान् यजमानाननुलक्ष्य ᵛक्षयन्तं क्षपयन्तं ᵛकं ᵛचित् कमपि शत्रुं सर्वमपि शत्रुवर्गमभिभवथेति

---

१. ख-त-न–सत्सु, भ–वस्तुषु आच्छादकेषु तमःसु सत्सु त्वं; श–मरुत्सु। २. घ–सुदानवः शोभनदानाः ।

शेषः । यद्वा । मनुष्येषु[1] यजमानेषु क्षयन्तं स्तुतीनामीश्वरं कं चित् कमपि स्तोतारं मा यूयं गच्छत । हे ᵛवरुण हे ᵛमित्र हे ᵛअर्यमन् ᵛते तादृशाः ᵛवयं ᵛवः युष्माकं संबन्धिनः ᵛऋतस्य यज्ञस्य ᵛरथ्यः ᵛस्याम नेतारो भवेम ॥

अदा॑न्मे पौरुकु॒त्स्यः प॑ञ्चा॒शतं॑ त्र॒सद॑स्युर्व॒धूना॑म् । मंहि॑ष्ठो अ॒र्यः सत्प॑तिः ॥३६॥

अदा॑त् । मे॒ । पौ॒रु॒ऽकु॒त्स्यः॑ । प॒ञ्चा॒शत॑म् । त्र॒सद॑स्युः । व॒धूना॑म् ।

मंहि॑ष्ठः । अ॒र्यः । सत्ऽप॑तिः ॥ ३६ ॥

इदमादिकेन प्रगाथेन त्रसदस्योर्दानमृषिः प्रशंसति । ᵛपौरुकुत्स्यः पुरुकुत्सपुत्रः ᵛत्रसदस्युः ᵛमे मह्यं ᵛवधूनां ᵛपञ्चाशतम् ᵛअदात् दत्तवान् । कीदृशः । ᵛमंहिष्ठः दातृतमः ᵛअर्यः अभिगन्तव्यः स्वामी वा ᵛसत्पतिः सतां श्रेष्ठानां स्तोतॄणां पालयिता ॥

उ॒त मे॑ प्र॒यियो॑र्व॒यियोः॑ सु॒वास्त्वा॒ अधि॒ तुग्व॑नि ।

ति॒सॄ॒णां स॑प्त॒तीनां॑ श्या॒वः प्र॑णे॒ता भु॑व॒द्वसु॒र्दिया॑नां॒ पतिः॑ ॥ ३७ ॥

उ॒त । मे॒ । प्र॒यियोः॑ । व॒यियोः॑ । सु॒ऽवास्त्वाः॑ । अधि॑ । तुग्व॑नि ।

ति॒सृ॒णाम् । स॒प्त॒तीना॑म् । श्या॒वः । प्र॒ऽने॒ता । भु॒व॒त् । वसुः॑ । दिया॑नाम् । पतिः॑ ॥ ३७ ॥

\- - - - - - - ॥ ३५ ॥

'आ गन्त' इति षड्विंशत्यृचमष्टमं सूक्तं काण्वस्य सोभरेरार्षं मारुतम् । प्रथमाद्ययुजः ककुभो द्वितीयादियुजः सतोबृहत्यः । अनुक्रम्यते हि—'आ गन्त षड्विंशतिर्मारुतम्' इति । गतो विनियोगः ॥

आ ग॑न्ता॒ मा रि॑षण्यत॒ प्रस्था॑वानो॒ माप॑ स्थाता समन्यवः ।

स्थि॒रा चि॑न्नमयिष्णवः ॥ १ ॥

आ । ग॒न्त॒ । मा । रि॒ष॒ण्य॒त॒ । प्रऽस्था॑वानः । मा । अप॑ । स्था॒त॒ । स॒ऽम॒न्य॒वः॒ ।

स्थि॒रा । चि॒त् । न॒म॒यि॒ष्ण॒वः॒ ॥ १ ॥

हे ᵛप्रस्थावानः प्रस्थातारः प्रगन्तारो मरुतः ᵛआ ᵛगन्त अस्मानागच्छत । ᵛमा ᵛरिषण्यत अनागमनेनास्मान्[2] मा हिंस्त । हे ᵛसमन्यवः समानतेजस्काः समानक्रोधा वा ᵛस्थिरा ᵛचित् स्थिराणि दृढान्यपि पर्वतादीनि हे ᵛनमयिष्णवः नमनशीलाः कम्पयितारः ᵛमाप ᵛस्थात अस्मत्तोऽपेत्यान्यत्र मा तिष्ठत । अस्मास्वेव तिष्ठतेत्यर्थः ॥

वी॒ळु॒प॒विभि॑र्मरुत ऋभुक्षण॒ आ रु॑द्रासः सु॒दीति॑भिः ।

इ॒षा नो॑ अ॒द्या ग॑ता पुरुस्पृहो य॒ज्ञमा सो॑भरी॒यवः॑ ॥ २ ॥

वी॒ळु॒प॒वि॒ऽभिः॑ । म॒रु॒तः॒ । ऋ॒भु॒क्ष॒णः॒ । आ । रु॒द्रा॒सः॒ । सु॒दी॒ति॒ऽभिः॑ ।

इ॒षा । नः॒ । अ॒द्य । आ । ग॒त॒ । पु॒रु॒ऽस्पृ॒हः॒ । य॒ज्ञम् । आ । सो॒भ॒री॒ऽयवः॑ ॥ २ ॥

---

१. ग-त-भ—मानुषेषु । २. ग—अन्यगम° ।

हे ऋभुक्षणः महान्त उरुभासमाननिवासा वा हे रुद्रासः रुद्रा रुद्रपुत्राः ईदृशा हे मरुतः सुदीतिभिः शोभनदीप्तिकैः वीळुपविभिः। रथनेमयः पवयः। वीळु दृढाः पवयो येषु तादृशै रथैः आ[1] गत[1] आगच्छत। एतदेव विवृणोति। हे पुरुस्पृहः बहुभिः स्पृहणीया ईप्सितव्याः सोभरीयवः सोभरिमृषिं मां कामयमानाः नः[2] अस्माकं यज्ञं प्रति अद्य इदानीम् इषा अन्नेन सहागच्छत। आ पूरणः[2] ॥

विद्मा हि रुद्रियाणां शुष्ममुग्रं मरुतां शिमीवताम्। विष्णोरेषस्य मीळ्हुषाम् ॥ ३ ॥

विद्म। हि। रुद्रियाणाम्। शुष्मम्। उग्रम्। मरुताम्। शिमीऽवताम्।
विष्णोः। एषस्य। मीळ्हुषाम् ॥ ३ ॥

रुद्रियाणां[3] रुद्रपुत्राणां शिमीवतां कर्मवतां विष्णोः व्याप्तस्य एषस्य एषणीयस्य वृष्ट्युदकस्य मीळ्हुषां सेक्तॄणां मरुताम् उग्रम् उद्गूर्णं शुष्मं बलं विद्म हि जानीमः खलु[3] ॥

वि द्वीपानि पापतन्तिष्ठद्दुच्छुनोभे युजन्त रोदसी।
प्र धन्वान्यैरत शुभ्रखादयो यदेजथ स्वभानवः ॥ ४ ॥

वि। द्वीपानि। पापतन्। तिष्ठत्। दुच्छुना। उभे इति। युजन्त। रोदसी इति।
प्र। धन्वानि। ऐरत। शुभ्रऽखादयः। यत्। एजथ। स्वऽभानवः ॥ ४ ॥

द्वीपानि द्वयोः पार्श्वयोरापो येषु तान्युदमध्यस्थलानि[4]। 'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (पा. सू. ६. ३. ९७) इतीत्वम्। 'ऋक्पूः' इत्यादिनाकारः समासान्तः। तानि च वि पापतन् अत्यर्थं मरुद्वेगेन विपतन्ति। तिष्ठत् स्थावर चान्यद्वृक्षजातं[5] दुच्छुना दुःखेन युज्यते। उभे रोदसी द्यावापृथिव्यावपि युजन्त। ते मरुतः स्वागमनजनितेन कम्पनेन योजयन्ति। परोऽर्धर्चः परोक्षकृतः। धन्वानि गमनशीलान्युदकानि च प्र ऐरत प्रगच्छन्ति। हे शुभ्रखादयः शोभनायुधाः[6] शोभनहविष्का वा हे स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयः यूयं यत् यदा एजथ कम्पयथ। तदैतत्पूर्वोक्तं सर्वं निष्पद्यत इत्यर्थः ॥

अच्युता चिद्वो अज्मन्ना नानदति पर्वतासो वनस्पतिः। भूमिर्यामेषु रेजते ॥५॥

अच्युता। चित्। वः। अज्मन्। आ। नानदति। पर्वतासः। वनस्पतिः। भूमिः। यामेषु। रेजते ॥५॥

हे मरुतः वः युष्माकम् अज्मन् अज्मनि गमने सति अच्युता चित् च्यावयितुमशक्या अपि पर्वतासः पर्वता मेघा गिरयो वा वनस्पतिः। जातावेकवचनम्। वनस्पतयो वृक्षाश्च आ नानदति अभितो भृशं शब्दायन्ते। अपि च यामेषु युष्मदीयेषु गमनेषु निमित्तेषु भूमिः पृथिवी च रेजते कम्पते ॥ ॥ ३६ ॥

१. ग-त-भ-श–' आ गत ' नास्ति। २. ख-ज्ञ-त१-२-भ-मु–संतः अद्येदानी यज्ञमस्मदीयं यागं इषा अस्मभ्यं दातव्येनान्नेन सह आगत आगच्छत शीघ्रं कालविलम्बं मा कुरुत; ग-त३-४-श–' नः अस्माकं... आ पूरणः ' नास्ति। ३. ख-ज्ञ-त१-२-भ–एषा मरुतां शुष्मं बल वय स्तोतार सोभरयः उग्रमुद्गूर्णं विद्म जानीमः। कीदृशानां मरुता। रुद्रियाणा रुद्रपुत्राणा शिमीवता कर्मवता विष्णोर्व्याप्तस्य एषस्य एषणीयस्य वृष्ट्युदकस्य मीळ्हुषा सेक्तॄणां, ग-त३-४–' मरुतां ..खलु ' नास्ति। ४. ग-भ-श–तान्युदकमध्यस्थलानि। ५. ग–°द्वस्तुजातं। ६. न-भ–शोभमानायुधाः।

अमाय वो मरुतो यातवे द्यौर्जिहीत उत्तरा बृहत् ।
यत्रा नरो देदिशते तनूष्वा त्वक्षांसि बाह्वोजसः ॥ ६ ॥

अमाय । वः । मरुतः । यातवे । द्यौः । जिहीते । उत्ऽतरा । बृहत् ।
यत्र । नरः । देदिशते । तनूषु । आ । त्वक्षांसि । बाहुऽओजसः ॥ ६ ॥

हे ᵛमरुत. ᵛवः युष्माकम् ᵛअमाय बलाय ᵛयातवे यातुं ᵛद्यौः द्युलोकः ᵛबृहत् अन्तरिक्षं विसृज्य ᵛउत्तरा उद्गततरा ᵛजिहीते गच्छति । युष्मदागमनाद्भीता सती युष्मदीयमान्तरिक्षं स्थानं परित्यज्योर्ध्वं पलायत इत्यर्थः । ᵛयत्र यस्मिन्नन्तरिक्षे ᵛबाह्वोजसः बाह्वोरोजो बलं येषां तादृशाः ᵛनरः नेतारो मरुतः ᵛत्वक्षांसि दीप्तान्याभरणानि ᵛतनूषु आत्मीयेषु शरीरेषु ᵛआ ᵛदेदिशते आदिष्टानि धृतानि कुर्वन्ति । यद्वा । तनूषु विस्तृतासु मेघस्थास्वप्सु त्वक्षांसि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतान्यायुधानि मेघोद्भेदनाय आ देदिशते पुनःपुनरादिशन्ति । तद्बृहदन्तरिक्षं जिहीत इत्यन्वयः ॥

स्वधामनु श्रियं नरो महि त्वेषा अमवन्तो वृषप्सवः । वहन्ते अह्रुतप्सवः ॥७॥

स्वधाम् । अनु । श्रियम् । नरः । महि । त्वेषाः । अमऽवन्तः । वृषऽप्सवः ।
वहन्ते । अह्रुतऽप्सवः ॥ ७ ॥

ᵛनरः नेतारो मरुतः ᵛस्वधामनु । स्वधेत्यन्ननाम । हविर्लक्षणमन्नमनुलक्ष्य ᵛश्रियं शोभां ᵛमहि महत्प्रौढं ᵛवहन्ते धारयन्ति । कीदृशाः । ᵛत्वेषाः दीप्ताः ᵛअमवन्तः बलवन्तः ᵛवृषप्सवः वर्षणरूपाः ᵛअह्रुतप्सवः अकुटिलरूपाश्च ॥

गोभिर्वाणो अज्यते सोभरीणां रथे कोशे हिरण्यये ।
गोबन्धवः सुजातास इषे भुजे महान्तो नः स्परसे नु ॥ ८ ॥

गोभिः । वाणः । अज्यते । सोभरीणाम् । रथे । कोशे । हिरण्यये ।
गोऽबन्धवः । सुऽजातासः । इषे । भुजे । महान्तः । नः । स्परसे । नु ॥ ८ ॥

ᵛसोभरीणाम् ऋषीणां ᵛगोभिः शब्दैः स्तुतिलक्षणैः ᵛवाणः मरुद्वीणा ᵛअज्यते व्यज्यते प्रकटीक्रियते । कुत्र । ᵛहिरण्यये ᵛरथे ᵛकोशे कोशवद्वेष्टिते मध्यदेशे । यद्वा । गोभिर्गन्तृभिर्गोमातृकैर्वा मरुद्भिर्वाणोऽज्यते व्यज्यते । सोभरीणां ज्ञानायेदृशे रथे वाद्यत इत्यर्थः । अपि च ᵛगोबन्धवः गोमातृकाः ᵛसुजातासः शोभनजन्मानः ᵛमहान्तः महानुभावास्ते मरुतः ᵛनः अस्माकम् ᵛइषे अन्नाय ᵛभुजे भोगाय ᵛस्परसे प्रीत्यै च बलनाय वा ᵛनु क्षिप्रं भवन्त्विति शेषः ॥

प्रति वो वृषदञ्जयो वृष्णे शर्धाय मारुताय भरध्वम् । हव्या वृषप्रयाव्णे ॥ ९ ॥

प्रति । वः । वृषत्ऽअञ्जयः । वृष्णे । शर्धाय । मारुताय । भरध्वम् । हव्या । वृषऽप्रयाव्ने ॥९॥

हे ᵛवृषदञ्जयः वृषता वर्षकेण सोमेनाञ्जन्तः सिञ्चन्तोऽध्वर्यवः ᵛवः यूयं ᵛवृष्णे वर्षित्रे ᵛमारुताय मरुत्संघरूपाय ᵛशर्धाय बलाय हव्यानि हवींषि ᵛप्रति ᵛभरध्वम् । आहवनीयं प्रति हरत । शर्धं विशेष्यते । ᵛवृषप्रयाव्णे । वृषाणः सेक्तारः प्रयावानः प्रकृष्टं गन्तारो मरुतो यस्मिन् तत्तथोक्तम् । तस्मै ॥

वृषणश्वेन मरुतो वृषप्सुना रथेन वृषनाभिना ।
आ श्येनासो न पक्षिणो वृथा नरो हव्या नो वीतये गत ॥ १० ॥

वृषणश्वेन । मरुतः । वृषऽप्सुना । रथेन । वृषऽनाभिना ।
आ । श्येनासः । न । पक्षिणः । वृथा । नरः । हव्या । नः । वीतये । गत ॥ १० ॥

हे vनरः नेतारः vमरुतः vवृषणश्वेन वृषभिः सेचनसमर्थैरश्वैरुपेतेन vवृषप्सुना वर्षकरूपयुक्तेन vवृषनाभिना । नाभिश्चक्रच्छिद्रम् । वर्षकनाभियुक्तेन vरथेन vनः अस्माकं हव्यानि[1] हवींषि vआ vगत आगच्छत । vवृथा अनायासेनैव vवीतये भक्षणार्थम् । तत्र दृष्टान्तः । vश्येनासो vन vपक्षिणः श्येनाः शंसनीयगतयः पक्षिणो यथा शीघ्रमागच्छन्ति तद्वदनायासेन शीघ्रमागच्छतेत्यर्थः ॥ ॥३७॥

समानमञ्ज्येषां वि भ्राजन्ते रुक्मासो अधि बाहुषु । दविद्युतत्यृष्टयः ॥ ११ ॥

समानम् । अञ्जि । एषाम् । वि । भ्राजन्ते । रुक्मासः । अधि । बाहुषु ।
दविद्युतति । ऋष्टयः ॥ ११ ॥

vएषां मरुताम् vअञ्जि रूपाभिव्यञ्जकमाभरणं vसमानम् एकविधमेव । एतदेवाह । vरुक्मासः रुक्मा दीप्यमानाः सुवर्णमया हाराः vवि vभ्राजन्ते । वक्षःस्थलेषु विशेषेण दीप्यन्ते । तथा vबाहुषु vअधि अंसेषु vऋष्टयः शक्त्यादीन्यायुधानि vदविद्युतति अत्यर्थं द्योतन्ते ॥

त उग्रासो वृषण उग्रबाहवो नकिष्टनूषु येतिरे ।
स्थिरा धन्वान्यायुधा रथेषु वोऽनीकेष्वधि श्रियः ॥ १२ ॥

ते । उग्रासः । वृषणः । उग्रऽबाहवः । नकिः । तनूषु । येतिरे ।
स्थिरा । धन्वानि । आयुधा । रथेषु । वः । अनीकेषु । अधि । श्रियः ॥ १२ ॥

vउग्रासः उद्गूर्णाः सर्वकार्येषूद्यताः vवृषणः वर्षितारः vउग्रबाहवः उद्गूर्णबाहुकाः vते मरुतः vतनूषु आत्मीयेषु शरीरेषु vनकिः vयेतिरे रक्षणाय न प्रयतन्ते । न हि कश्चित्तेषां शरीराणि बाधितुं शक्नोति येन यत्नः क्रियेत । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः । हे मरुतः vवः युष्माकं vरथेषु vधन्वानि धनूंष्यायुधानि आयोधनानि बाणादीनि च vस्थिरा स्थिराणि दृढतराणि सन्ति । अत[2] एव[2] कारणात् vअनीकेष्वधि सेनामुखेषु vश्रियः जयसंपदः युष्माकं भवन्ति ॥

येषामर्णो न सप्रथो नाम त्वेषं शश्वतामेकमिद्भुजे । वयो न पित्र्यं सहः ॥१३॥

येषाम् । अर्णः । न । सऽप्रथः । नाम । त्वेषम् । शश्वताम् । एकम् । इत् । भुजे ।
वयः । न । पित्र्यम् । सहः ॥ १३ ॥

vअर्णो vन उदकमिव vसप्रथः सर्वतः पृथु विस्तीर्णं vत्वेषं दीप्तं vशश्वतां बहूनां vयेषां[3] मरुतामीदृशं vनाम मरुत इति नामधेयम् vएकमित् एकमेवासहायमेव सत् vभुजे स्तोतॄणां भोगाय भवति । तत्र दृष्टान्तः । vसहः प्रसहनशीलं vपित्र्यं पितुरागतं vवयो vन अन्नमिव । यथा तद्विस्रम्भेण भोगाय भवति तथेत्यर्थः । तानित्युत्तरत्रैकवाक्यता ॥

---

१. घ-श—हव्या । २. ग—यन्तः अतः । ३. ख-ग-त-भ२-श—एषा; न—'येषा' नास्ति ।

तान्वन्दस्व मरुतस्ताँ उप स्तुहि तेषां हि धुनीनाम् ।
अराणां न चरमस्तदेषां दाना मह्ना तदेषाम् ॥ १४ ॥

तान् । वन्दस्व । मरुतः । तान् । उप । स्तुहि । तेषाम् । हि । धुनीनाम् ।
अराणाम् । न । चरमः । तत् । एषाम् । दाना । मह्ना । तत् । एषाम् ॥ १४ ॥

हे अन्तरात्मन् तान् पूर्वोक्तगुणान् मरुतः वन्दस्व प्रणम । तान् एवोपेत्य स्तुहि । हि यस्मात् धुनीनां कम्पयितॄणां तेषां मरुतां वयं शेषभूताः स्मः । अराणाम्[1] अर्याणां[2] स्वामिनां यथा चरमः[3] हीनः सेवकः शेषभूतस्तद्वत् । तत् तस्मात् एषां मरुतां दाना दानानि मह्ना महत्त्वेन युक्तान्यस्माकं भवन्ति । तदेषाम् इति द्विरुक्तिरादरार्था पदपूरणार्था वा ॥

सुभगः स वं ऊतिष्वास पूर्वासु मरुतो व्युष्टिषु । यो वा नूनमुतासति ॥ १५ ॥

सुऽभगः । सः । वः । ऊतिषु । आस । पूर्वासु । मरुतः । विऽउष्टिषु ।
यः । वा । नूनम् । उत । असति ॥ १५ ॥

हे मरुतः वः युष्माकम् ऊतिषु रक्षासु सतीषु सः स्तोता सुभगः आस शोभनधनो भवति । अस्तेश्छान्दसो भूभावाभावः । यद्वा । सुभग आस[4] दीप्यते । 'अस गतिदीप्त्यादानेषु' । कदेति चेत् उच्यते । पूर्वासु व्युष्टिषु पूर्वेष्वतीतेषु विवासितेषु दिवसेषु । यद्वा । पूर्वास्वागामिनीषु व्युष्टिषूषःसु । उषःकालोपलक्षितेषु दिवसेषु । उत अपि च यः[5] मनुष्यः स्तोता यष्टा वा नूनम् अवश्यम् असति युष्माकं भवति । अस्तेः छान्दसः शपो लुगभावः । स सुभग इत्यन्वयः ॥ ॥३८॥

यस्य वा यूयं प्रति वाजिनो नर आ हव्या वीतये गथ ।
अभि ष द्युम्नैरुत वाजसातिभिः सुम्ना वो धूतयो नशत् ॥ १६ ॥

यस्य । वा । यूयम् । प्रति । वाजिनः । नरः । आ । हव्या । वीतये । गथ ।
अभि । सः । द्युम्नैः । उत । वाजसातिऽभिः । सुम्ना । वः । धूतयः । नशत् ॥ १६ ॥

हे नरः नेतारो मरुतः यूयं यस्य वा यस्य च वाजिनः हविष्मतो यजमानस्य हव्या हव्यानि हवींषि प्रति वीतये भक्षणाय आ गथ आगच्छथ सः यजमानः हे धूतयः कम्पयितारो मरुतः द्युम्नैः द्योतमानैरन्नैर्यशोभिर्वा उत अपि च वाजसातिभिः वाजानां[6] संभजनैश्च वः युष्माकं संबन्धीनि सुम्ना सुम्नानि सुखानि अभि नशत् अभितो व्याप्नोति ॥

यथा रुद्रस्य सूनवो दिवो वशन्त्यसुरस्य वेधसः । युवानस्तथेदसत् ॥ १७ ॥

यथा । रुद्रस्य । सूनवः । दिवः । वशन्ति । असुरस्य । वेधसः ।
युवानः । तथा । इत् । असत् ॥ १७ ॥

रुद्रस्य दुःखद्रावयितुरीश्वरस्य सूनवः पुत्राः असुरस्य उदकानां क्षेप्तुर्मेघस्य वेधसः विधातारः । यद्वा । असवः प्राणाः । तान् राति ददातीत्यसुरं वृष्टिजलम् । तस्य कर्तारः । युवानः

---

१. घ—अराणा न । २. ङ-त१-२-भ१—आर्याणां । ३. ख-त-न-भ१-श—चरमो न । ४. त-भ—सन् । ५. घ—यो वा यश्च । ६. घ—अन्नानां ।

नित्यतरुणा ईदृशा मरुतः vदिवः अन्तरिक्षादागत्य vयथा येन प्रकारेण vवशन्ति अस्मान् कामयन्ते vतथेत् तेनैव प्रकारेण vअसत् इदं स्तोत्रं भवतु । वष्टेः छान्दसः शपो लुगभावः ॥

ये चार्हन्ति मरुतः सुदानवः स्मन्मीळ्हुषश्चरन्ति ये ।

अतश्चिदा न उप वस्यसा हृदा युवान आ ववृध्वम् ॥ १८ ॥

ये । च । अर्हन्ति । मरुतः । सुऽदानवः । स्मत् । मीळ्हुषः । चरन्ति । ये ।

अतः । चित् । आ । नः । उप । वस्यसा । हृदा । युवानः । आ । ववृध्वम् ॥ १८ ॥

vसुदानवः शोभनदानाः vये vच[1] यजमानाः vमरुतः देवान् vअर्हन्ति पूजयन्ति । vये च vमीळ्हुषः सेक्तॄन् मरुतः vस्मत् प्रशस्तं vचरन्ति हविर्भिः प्रचरन्ति यजन्ति । यत एवम् vअतः[2] अपि[2] कारणात् तानुभयविधान् vनः अस्मान् vआ अभिलक्ष्य vवस्यसा वसीयसा वसुमत्तमेन vहृदा हृदयेन हे vयुवानः मरुतः vउप vआ vववृध्वम् उपेत्याभिसंभजत ॥

यून ऊ षु नविष्ठया वृष्णः पावकाँ अभि सोभरे गिरा ।

गाय गाइव चर्कृषत् ॥ १९ ॥

यूनः । ऊँ इति । सु । नविष्ठया । वृष्णः । पावकान् । अभि । सोभरे । गिरा ।

गाय । गाःऽइव । चर्कृषत् ॥ १९ ॥

हे vसोभरे vयूनः नित्यतरुणान् vवृष्णः वर्षितॄन् vपावकान् तान् मरुतः vनविष्ठया अतिशयेनाभिनवया vगिरा वाचा स्तुतिरूपया vसु शोभनम् vअभि vगाय अभिष्टुहि । vचर्कृषत् पुनःपुनः कृषन् कृषीवलः vगाइव । स यथा यूनः शक्ताननडुहः स्तौति तद्वत् ॥

साहा ये सन्ति मुष्टिहेव हव्यो विश्वासु पृत्सु होतृषु ।

वृष्णश्चन्द्रान्न सुश्रवस्तमान् गिरा वन्दस्व मरुतो अह ॥ २० ॥

सहाः । ये । सन्ति । मुष्टिहाऽइव । हव्यः । विश्वासु । पृत्ऽसु । होतृषु ।

वृष्णः । चन्द्रान् । न । सुश्रवःऽतमान् । गिरा । वन्दस्व । मरुतः । अह ॥ २० ॥

vविश्वासु सर्वासु vपृत्सु पृतनासु युद्धेषु vहोतृषु आह्वानशीलेषु योद्धृषु च vये मरुतः vसहाः vसन्ति अभिभवितारो भवन्ति vहव्यः ह्वातव्यः vमुष्टिहेव । मुष्टिभिरेव हन्तीति मुष्टिहा मल्लः । स इव । नेति संप्रत्यर्थे । vन संप्रति vवृष्णः वर्षितॄन् vचन्द्रान् आह्लादकान् vसुश्रवस्तमान् अतिशयेन शोभनयशस्कांस्तान् vमरुतः vअह मरुत एव vगिरा वाचा vवन्दस्व स्तुहि ॥   ॥ ३९ ॥

गावश्चिद्घा समन्यवः सजात्येन मरुतः सबन्धवः ।

रिहते ककुभो मिथः ॥ २१ ॥

गावः । चित् । घ । सऽमन्यवः । सऽजात्येन । मरुतः । सऽबन्धवः ।

रिहते । ककुभः । मिथः ॥ २१ ॥

---

१. ग–' च ' नास्ति ।   २. घ–अतश्चिदतोपि ।

हे ᵛसमन्यवः समानतेजस्काः समानक्रोधा वा हे ᵛमरुतः ᵛगावश्चित् गावश्च युष्मन्मातृभूताः ᵛसजात्येन समानजातित्वेन[1] ᵛसबन्धवः समानबन्धुकाः सत्यः ᵛककुभः दिशः प्राच्यादिदिग्भागान् प्राप्य ᵛमिथः परस्परं ᵛरिहते लिहन्ति । ᵛघ इति पूरकः ॥

मर्तश्चिद्वो नृतवो रुक्मवक्षस उप भ्रातृत्वमायति ।
अधि नो गात मरुतः सदा हि व आपित्वमस्ति निध्रुवि ॥ २२ ॥

मर्तः । चित् । वः । नृतवः । रुक्मऽवक्षसः । उप । भ्रातृऽत्वम् । आ । अयति ।
अधि । नः । गात । मरुतः । सदा । हि । वः । आपिऽत्वम् । अस्ति । निऽध्रुवि ॥२२॥

हे ᵛनृतवः नृत्यन्तो हे ᵛरुक्मवक्षसः । रोचमानमाभरणं रुक्मं वक्षसि येषां ते तथोक्ताः । ईदृशा हे ᵛमरुतः ᵛमर्तश्चित् मनुष्योऽपि स्तोता ᵛवः युष्माकं ᵛभ्रातृत्वं सखित्वम् ᵛआ आभिमुख्येन ᵛउप ᵛअयति उपगच्छति । अतः ᵛनः अस्मान् मनुष्यान् स्तोतॄन् ᵛअधि ᵛगात अधिब्रूत अस्मत्पक्षपातवचना भवत । ᵛहि यस्मात् ᵛवः युष्माकम् ᵛआपित्वं बन्धुत्वं ᵛनिध्रुवि नितरां धारयितव्ये स्तोत्रे यज्ञे वा ᵛसदा सर्वदा ᵛअस्ति विद्यते तस्मादित्यर्थः ॥

मरुतो मारुतस्य न आ भेषजस्य वहता सुदानवः । यूयं सखायः सप्तयः ॥२३॥

मरुतः । मारुतस्य । नः । आ । भेषजस्य । वहत । सुऽदानवः । यूयम् । सखायः । सप्तयः ॥२३॥

हे ᵛसुदानवः शोभनदाना हे ᵛसखायः समानख्याना हे ᵛसप्तयः सर्पणशीलाः ᵛमरुतः ᵛनः अस्माकं ᵛमारुतस्य ᵛभेषजस्य मरुत्संबन्धि भेषजमौषधं ᵛयूयम् ᵛआ ᵛवहत आनयत ॥

याभिः सिन्धुमवथ याभिस्तूर्वथ याभिर्दशस्यथा क्रिविम् ।
मयो नो भूतोतिभिर्मयोभुवः शिवाभिरसचद्विषः ॥ २४ ॥

याभिः । सिन्धुम् । अवथ । याभिः । तूर्वथ । याभिः । दशस्यथ । क्रिविम् ।
मयः । नः । भूत । ऊतिऽभिः । मयःऽभुवः । शिवाभिः । असचऽद्विषः ॥ २४ ॥

हे मरुतः ᵛयाभिः ऊतिभिः ᵛसिन्धुं समुद्रम् ᵛअवथ रक्षथ । ᵛयाभिः च ᵛतूर्वथ स्तोतॄणां शत्रून् हिंस्थ । तुर्वी हिंसार्थः । ᵛयाभिः च ᵛक्रिविं कूपं तृष्णजे गोतमाय ᵛदशस्यथ प्रयच्छथ । हे ᵛमयोभुवः मयसः सुखस्य भावयितारो हे ᵛअसचद्विषः असक्तशत्रवः शत्रुरहिताः ᵛशिवाभिः कल्याणीभिस्ताभिः सर्वाभिः ᵛऊतिभिः रक्षाभिः ᵛनः अस्माकं ᵛमय सुखं ᵛभूत भावयत उत्पादयत । यद्वा । 'भू प्राप्तौ' । प्रापयत ॥

यत्सिन्धौ यदसिक्न्यां यत्समुद्रेषु मरुतः सुबर्हिषः । यत्पर्वतेषु भेषजम् ॥ २५ ॥

यत् । सिन्धौ । यत् । असिक्न्याम् । यत् । समुद्रेषु । मरुतः । सुऽबर्हिषः ।
यत् । पर्वतेषु । भेषजम् ॥ २५ ॥

हे ᵛसुबर्हिषः शोभनयज्ञाः ᵛमरुतः ᵛसिन्धौ एतत्संज्ञे स्यन्दनशीले नदे ᵛयत् ᵛभेषजम् अस्ति ᵛयत् च ᵛअसिक्न्यां ᵛयत् च ᵛसमुद्रेषु जलधिषु ᵛयत् च ᵛपर्वतेषु भेषजं विद्यते तत्सर्वं भेषजं पश्यन्त इत्युत्तरयैकवाक्यता ॥

---

१. भ–समानजातित्वेन एकस्माद्रुद्राजाता इत्येवं ।

विश्वं पश्यन्तो बिभृथा तनूष्वा तेना नो अधि वोचत ।
क्षमा रपो मरुत आतुरस्य न इष्कर्ता विह्रुतं पुनः ॥ २६ ॥

विश्वम् । पश्यन्तः । बिभृथ । तनूषु । आ । तेन । नः । अधि । वोचत ।
क्षमा । रपः । मरुतः । आतुरस्य । नः । इष्कर्त । विऽह्रुतम् । पुनरिति ॥ २६ ॥

vविश्वं सर्वं पूर्वोक्तं भेषजं vपश्यन्तः जानन्तो यूयं vतनूषु अस्मदीयेषु विषयेषु vआ vबिभृथ आहरथ । आहृतेन च vतेन vनः अस्मान् vअधि vवोचत अधिब्रूत । चिकित्सतेत्यर्थः । अपि च हे vमरुतः vनः अस्माकं मध्ये vआतुरस्य रोगिणः vरपः । पापनामैतत् । रपसः पापफलस्य रोगस्य vक्षमा क्षान्तिर्यथा भवति तथा vविह्रुतं विबाधितमङ्गं vपुनः vइष्कर्त निःशेषेण संपूर्णं कुरुत । निसो नलोपश्छान्दसः । करोतेर्लोटि छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तशब्दस्य तबादेशः । अत एवोपसर्गसमुदायो नावगृह्यते ॥ ॥ ४० ॥ ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः[1] ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
षष्ठाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्[2] ॥

चतुर्थेऽनुवाके[3] दश सूक्तानि । तत्र 'वयमु त्वाम्' इत्यष्टादशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'वयमु द्व्यूनान्त्ये तृचे चित्रस्य दानस्तुतिः' इति । 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया काण्वः सोभरिर्ऋषिः । 'काकुभं प्रागाथं ह' इत्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्यायुजः ककुभो युजः सतोबृहत्यः । अन्त्ये तृचे चित्रस्य दानं देवता । शिष्टा ऐन्द्र्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । उक्थ्ये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'वयमु त्वाम्' इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'वयमु त्वामपूर्व्य यो न इदमिदं पुरेति प्रगाथौ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । आभिप्लविकेषूक्थ्येष्वपि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो वैकल्पिकोऽयं स्तोत्रियः प्रगाथः । सूत्रमुक्तम् । अस्मिन्नेव शस्त्रे 'त्वं न इन्द्रा भर' इति प्रगाथो यदा स्तोत्रियः तदा 'वयमु त्वा' इत्यनुरूपतृचस्याद्या । सूत्रितं च—'वयमु त्वामपूर्व्य यो न इदमिदं पुरा याहीम इन्दव इति समाहार्योऽनुरूपः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

वयमु त्वामपूर्व्य स्थूरं न कच्चिद्भरन्तोऽवस्यवः । वाजे चित्रं हवामहे ॥ १ ॥

वयम् । ऊँ इति । त्वाम् । अपूर्व्य । स्थूरम् । न । कत् । चित् । भरन्तः । अवस्यवः ।
वाजे । चित्रम् । हवामहे ॥ १ ॥

---

१. ज्ञ-°महेश्वरः ॥ इत्थं श्रीबुक्कभूपालसाम्राज्यैकधुरंधरः । विद्यातीर्थगुरोर्दृष्ट्या प्राप्तसार्वज्ञवैभवः । श्रीमत्सायणमंत्रीशो दाशतय्याश्च षष्ठके । अष्टके प्रथमाध्यायं पश्यतैतद्विमत्सराः ॥ २. ज्ञ-°महेश्वर ॥ इत्थं षष्ठाष्टकगः प्रथमाध्याय आदरात् । व्याख्यातः सायणार्येण द्वितीयो व्याकरिष्यति(? ते) ॥ ३. श-अथ षष्ठाष्टके द्वितीयोध्याय आरभ्यते । चतुर्थेनुवाके ।

हे ᵛअपूर्व्य त्रिषु सवनेषु प्रादुर्भूतत्वादभिनवेन्द्र ᵛभरन्तः सोमलक्षणैरन्नैस्त्वां पोषयन्तः ᵛवयं ᵛवाजे। वाजयन्ति गच्छन्ति योद्धारोऽत्रेति वाजयन्त्यायुधान्यत्रेति वा वाजः संग्रामः। तस्मिन् ᵛचित्रं चायनीयं विविधरूपं वा ᵛत्वाम् ᵛउ त्वामेव ᵛअवस्यवः रक्षणमात्मन इच्छन्तः सन्तः ᵛहवामहे त्वामाह्वयामः। तत्र दृष्टान्तः। ᵛस्थूरं ᵛन यथा भरन्तो व्रीह्यादिभिर्गृहं पूरयन्तो जनाः वाजे अन्नविषये स्थूरं स्थूलं गुणाधिकं ᵛकच्चित् कंचिन्मानवं यथाह्वयन्ति तद्वत् ॥

उप॑ त्वा॒ कर्म॑न्नू॒तये॒ स नो॒ युवो॒ग्रश्च॑क्राम॒ यो धृ॒षत् ।
त्वामिद्ध्य॑वि॒तारं॑ ववृ॒महे॒ सखा॑य इन्द्र सान॒सिम् ॥ २ ॥

उप॑ । त्वा॒ । कर्म॑न् । ऊ॒तये॑ । सः । न॒ः । युवा॑ । उ॒ग्रः । च॒क्राम॒ । यः । धृ॒षत् ।
त्वाम् । इत् । हि । अ॒वि॒तार॑म् । व॒वृ॒महे॑ । सखा॑यः । इ॒न्द्र॒ । सा॒न॒सिम् ॥ २ ॥

प्रथमपादः प्रत्यक्षकृतः। हे इन्द्र ᵛकर्मन् अग्निष्टोमादिकर्मणि ᵛऊतये रक्षणाय ᵛत्वा त्वामुपगच्छामः। द्वितीयः पादः परोक्षकृतः। ᵛयः इन्द्रः ᵛधृषत् धृष्णोति शत्रूनभिभवति। 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये'। 'बहुलं छन्दसि' इति शप्रत्ययः। ᵛयुवा तरुणः ᵛउग्रः उद्गूर्णः ᵛसः इन्द्रः ᵛनः अस्मान् प्रति ᵛचक्राम आगच्छतु। यद्वा। चक्राम अस्मानुत्साहयुक्तान् करोतु। क्रमतेः सर्गार्थे व्यत्ययेन परस्मैपदम् (पा. सू. १. ३. ३८)। परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः। ᵛसखायः समानख्याना बन्धुभूता वा वयं ᵛसानसिम्। 'वन षण संभक्तौ'। संभजनीयम् ᵛअवितारं सर्वस्य रक्षितारं ᵛत्वामित् त्वामेव ᵛववृमहे वृणीमहे संभजामहे। हिः प्रसिद्धौ। हियोगादनिघातः ॥

आ या॑ही॒म इन्द॒वोऽश्व॑पते॒ गोप॑त॒ उर्व॑रापते । सोमं॑ सोमपते पिब ॥ ३ ॥

आ । या॒हि॒ । इ॒मे । इन्द॑वः । अश्व॑ऽपते । गोऽप॑ते । उर्व॑राऽपते । सोम॑म् । सो॒म॒ऽप॒ते॒ । पि॒ब॒ ॥ ३ ॥

ᵛअश्वपते अश्वानां स्वामिन् ᵛगोपते गवां पालयितः ᵛउर्वरापते। सर्वसस्याढ्या भूमिरुर्वरा। तस्याः पते हे इन्द्र ᵛइन्दवः सोमाः ᵛइमे भवदीयाः। त्वदर्थमभिषुता इत्यर्थः। तस्मात् ᵛआ ᵛयाहि आगच्छ। आगत्य ᵛसोमपते हे इन्द्र ᵛसोमं ᵛपिब ॥

व॒यं हि त्वा॒ बन्धु॑मन्तमब॒न्धवो॒ विप्रा॑स इन्द्र येमि॒म ।
या ते॒ धामा॑नि वृषभ॒ तेभि॒रा ग॑हि॒ विश्वे॑भिः॒ सोम॑पीतये ॥ ४ ॥

व॒यम् । हि । त्वा॒ । बन्धु॑ऽमन्तम् । अ॒ब॒न्धव॑ः । विप्रा॑सः । इ॒न्द्र॒ । ये॒मि॒म ।
या । ते॒ । धामा॑नि । वृ॒ष॒भ॒ । तेभि॑ः । आ । ग॒हि॒ । विश्वे॑भिः । सोम॑ऽपीतये ॥ ४ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛअबन्धवः बन्धुरहिताः ᵛविप्रासः मेधाविनः ᵛवयं ᵛबन्धुमन्तं बन्धुभिर्देवैरङ्गिरोभिर्वा तद्वन्तं ᵛत्वा त्वाम्। हिरवधारणे। त्वामेव ᵛयेमिम बन्धुत्वेन नियच्छाम। यच्छतेर्लिटि[1] रूपम्। तथा सति हे ᵛवृषभ कामानां वर्षितरिन्द्र ᵛते तव ᵛया यानि ᵛधामानि शरीराणि तेजांसि वा विद्यन्ते ᵛतेभिः तैः ᵛविश्वेभिः सर्वैर्धामभिः सह ᵛसोमपीतये सोमपानार्थम् ᵛआ ᵛगहि आगच्छ ॥

सीद॑न्तस्ते॒ वयो॑ यथा॒ गोश्री॑ते॒ मधौ॑ मदि॒रे वि॒वक्ष॑णे । अ॒भि त्वामि॑न्द्र नोनुमः ॥ ५ ॥

---

१. ङ–°र्लङि; त-न-म१-३–°र्लिङि, म२–°र्लुङि।

सीदन्तः । ते । वयः । यथा । गोऽश्रीते । मधौ । मदिरे । विवक्षणे ।
अभि । त्वाम् । इन्द्र । नोनुमः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र गोश्रीते । 'श्रीङ् पाके'। गोविकारे दधिपयसी गोशब्देनोच्येते। दध्ना पयसा च श्रीते श्रयणद्रव्येण मिश्रिते मदिरे मदकरे विवक्षणे स्वर्गप्रापणशीले त्वदीये मधौ सोमे सीदन्तः निवसन्तः । सदने दृष्टान्तः । वयो यथा पक्षिणो यथैकत्र संघीभूय तिष्ठन्ति तद्वत् सीदन्तो वयं त्वाम् अभि आभिमुख्येन नोनुमः पुनःपुनर्भृशं वा स्तुमः ॥ ॥ १ ॥

अच्छा च त्वैना नमसा वदामसि किं मुहुश्चिद्वि दीधयः ।
सन्ति कामासो हरिवो ददिष्ट्वं स्मो वयं सन्ति नो धियः ॥ ६ ॥

अच्छ । च । त्वा । एना । नमसा । वदामसि । किम् । मुहुः । चित् । वि । दीधयः ।
सन्ति । कामासः । हरिऽवः । ददिः । त्वम् । स्मः । वयम् । सन्ति । नः । धियः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र अच्छ च अपि चा आभिमुख्येन व एना एनेन नमसा स्तोत्रेण हविर्लक्षणेनान्नेन वा सह त्वा त्वां वदामसि अभिवदामः । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । त्वं तु मुहुश्चित् मुहुर्मुहुः किं कस्माद्धेतोः वि दीधयः। विपूर्वो दीधितिश्चिन्तने। विचिन्तयसि। 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः'। व्यत्ययेन परस्मैपदं लुगभावश्च। किमर्थं यूयं वदथेति चेत्। हरिवः हरिताश्ववन् हे इन्द्र अस्माकं कामासः पुत्रपश्वादिविषयाः कामाः सन्ति कामाः सन्तु। अहं न प्रयच्छामीति चेत्। त्वं तु ददि. धनादिदाता खलु। तस्मात् वयं त्वत्संनिधौ स्मः भवामः। किंच नः अस्माकं धियः कर्माणि च तव समीपे सन्ति तिष्ठन्ति। ततो धनादिलाभार्थं त्वां वदाम इत्यर्थः॥

नूत्ना इदिन्द्र ते वयमूती अभूम नहि नू ते अद्रिवः । विद्मा पुरा परीणसः ॥७॥

नूत्नाः । इत् । इन्द्र । ते । वयम् । ऊती । अभूम । नहि । नु । ते । अद्रिऽवः ।
विद्म । पुरा । परीणसः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ते तव ऊती ऊत्यै[1] रक्षणे[2] वयं नूत्ना इत् नूतना एव अभूम भवामः । अद्रिवः वज्रिन् हे इन्द्र पुरा पूर्वं त्वां परीणसः। सुब्व्यत्ययः। परीणसं परितो व्याप्तं महान्तं वेति नहि विद्म न जानीमः । नु संप्रति तु ते त्वां महान्तमिति जानन्तो वयं भवता रक्ष्या इति ॥

विद्मा सखित्वमुत शूर भोज्यमा ते ता वज्रिन्नीमहे ।
उतो समस्मिन्ना शिशीहि नो वसो वाजे सुशिप्र गोमति ॥ ८ ॥

विद्म । सखिऽत्वम् । उत । शूर । भोज्यम् । आ । ते । ता । वज्रिन् । ईमहे ।
उतो इति । समस्मिन् । आ । शिशीहि । नः । वसो इति । वाजे । सुऽशिप्र । गोऽमति ॥ ८ ॥

शूर शत्रूणां शातयितर्बलवन् हे इन्द्र सखित्वं तव सखिभावं वयं विद्म जानीमः । उत अपि च भोज्यम् अभ्यवहार्यं धनं च विद्म । वज्रिन् हे इन्द्र ते त्वदीये ता ते सख्यधने आ आभिमुख्येन ईमहे वयं याचामहे । उतो अपि च वसो सर्वस्य वासयितः सुशिप्र शोभनहनो

१. ग–ऊत्या । २. ग–रक्षणेन; घ–रक्षायै ।

यद्वा शोभनशिरस्त्राण हे इन्द्र ᐯगोमति गवादियुक्ते ᐯसमस्मिन् सर्वस्मिन् ᐯवाजे अन्ने ᐯनः अस्मान् ᐯआ ᐯशिशीहि तीक्ष्णीकुरु। उपलक्षणम्। प्रदानेनास्मान् प्रसिद्धान् कुर्वित्यर्थः। 'शिञ् निशाने' इत्यस्य छान्दसः श्लुः॥

उक्थ्ये ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'यो न इदमिदम्' इत्ययं प्रगाथोऽनुरूपः। 'यो न इदमिदं पुरेति प्रगाथौ सर्वाः ककुभः' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति सूत्रितम्। आभिप्लविकेषूक्थ्येष्वपि ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रेऽयं वैकल्पिकोऽनुरूपः (आश्व. श्रौ. ७. ८)। आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'त्वं न इन्द्रा भर' इति प्रगाथे स्तोत्रिये सत्यनुरूपतृचः समाहार्यः। तत्रेयं 'यो न इदमिदम्' इति द्वितीया। सूत्रितं च—'यो न इदमिदं पुरा याहीम इन्दव इति समाहार्योऽनुरूपः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति॥

यो न॑ इ॒दमि॑दं पु॒रा प्र वस्य॑ आनि॒नाय॒ तमु॑ वः स्तुषे। सखा॑य॒ इन्द्र॑मू॒तये॑ ॥९॥

यः। नः॒। इ॒दम्ऽइ॑दम्। पु॒रा। प्र। वस्यः॑। आ॒ऽनि॒नाय॑। तम्। ऊँ॒ इति॑। व॒ः। स्तु॒षे। सखा॑यः। इन्द्र॑म्। ऊ॒तये॑॥ ९॥

ᐯसखायः समानख्याना हे ऋत्विग्यजमानाः ᐯयः इन्द्रः ᐯपुरा पूर्वमिदं दर्शनीयतया[1] विद्यमानं[1] ᐯवस्यः वसीयः। वसोरीयसुनि ईकारलोपश्छान्दसः। प्रशस्तं वसु ᐯनः अस्मान् ᐯप्राणिनाय प्रकर्षेणानीतवान् ᐯतमु तमेव धनानामानेतारम् ᐯइन्द्रं ᐯवः युष्माकं धनलाभार्थम् ᐯऊतये रक्षणाय च ᐯस्तुषे सोभरिरहं स्तौमि॥

हर्य॑श्वं॒ सत्प॑तिं चर्षणी॒सहं॒ स हि ष्मा॒ यो अम॑न्दत।
आ तु नः॒ स व॑यति॒ गव्य॒मश्व्यं॑ स्तो॒तृभ्यो॑ म॒घवा॑ श॒तम् ॥१०॥

हरि॑ऽअश्वम्। सत्ऽप॑तिम्। च॒र्ष॒णि॒ऽसह॑म्। सः। हि। स्म॒। यः। अम॑न्दत।
आ। तु। न॒ः। सः। व॒य॒ति॒। गव्य॑म्। अश्व्य॑म्। स्तो॒तृऽभ्यः॑। म॒घऽवा॑। श॒तम्॥१०॥

ᐯहर्यश्वं हरितवर्णाश्वोपेतं ᐯसत्पतिं स्वप्रकाशाधिक्येन सतां नक्षत्राणां पतिं सतां श्रेष्ठानां पतिं वा ᐯचर्षणीसहं चर्षणीनां शत्रुभूतानां मनुष्याणामभिभवितार ᐯस ᐯहि ᐯष्म स खलु जनः स्तौति। ᐯयः जनः ᐯअमन्दत ततो लब्धधनः संस्तृप्तो भवति स एनं तुष्टूषति। एवं[2] सति ᐯमघवा धनवान् ᐯसः इन्द्रः ᐯशतं ᐯगव्यमश्व्यम् अनेकं गवाश्वसंघं ᐯस्तोतृभ्यः ᐯनः अस्मभ्यं ᐯतु क्षिप्रम् ᐯआ ᐯवयति आप्रापयतु। वी गत्यादिषु। अस्माल्लेट्यडागमः। ततो लब्धगवादिका वयं चैनं स्तुम इति॥ ॥२॥

त्वया॑ ह स्विद्यु॒जा व॒यं प्रति॑ श्व॒सन्तं॑ वृषभ ब्रुवीमहि। सं॒स्थे जन॑स्य॒ गोम॑तः ॥११॥

त्वया॑। ह॒। स्वि॒त्। यु॒जा। व॒यम्। प्रति॑। श्व॒सन्त॑म्। वृ॒ष॒भ॒। ब्रु॒वी॒म॒हि॒।
स॒म्ऽस्थे। जन॑स्य। गोऽम॑तः॥ ११॥

ᐯवृषभ वर्षितर्हे इन्द्र ᐯगोमतः गवादियुक्तस्य ᐯजनस्य ᐯसंस्थे स्थाने युद्धे ᐯश्वसन्तम् अस्मान् प्रति क्रोधातिशयेन श्वासकारिणं शत्रुं ᐯयुजा सहायेन ᐯत्वया ᐯह ᐯस्वित् त्वयैव खलु ᐯवयं ᐯप्रति ᐯब्रुवीमहि प्रतिवचनं कुर्मः। निराकरिष्याम इत्यर्थः॥

---

१. ख-त-न-श–दर्शनीयं तवाविद्यमानं; घ–दर्शनीयं तव विद्यमानं। २. ख-त-न-भ-श–य एवं।

जयेम कारे पुरुहूत कारिणोऽभि तिष्ठेम दूढ्यः ।
नृभिर्वृत्रं हन्याम शूशुयाम चावेरिन्द्र प्र णो धियः ॥ १२ ॥

जयेम । कारे । पुरुऽहूत । कारिणः । अभि । तिष्ठेम । दुःऽध्यः ।
नृऽभिः । वृत्रम् । हन्याम । शूशुयाम । च । अवेः । इन्द्र । प्र । नः । धियः ॥ १२ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराह्वातव्य[1] हे इन्द्र अस्माकं विविधाः शत्रव उपद्रवकारिणो बाधां मनसा स्मरन्तश्चेति । तत्र कारिणः हिंसां कुर्वतः शत्रून् कारे। कीर्यन्त आयुधान्यत्रेति कारो युद्धम् । तस्मिंस्तान् वयं जयेम। दूढ्यः दुर्धियः पापबुद्धीनपि अभि[2] तिष्ठेम[2] अभितः स्थास्यामः। किंच वृत्रं गवामावरकं शत्रुं नृभिः आयुधनेतृभिर्मरुद्भिः सह हन्याम हिंस्याम । हत्वा शूशुयाम च । शत्रुराहित्येन पुत्रपौत्रैरग्निष्टोमादिकर्मभिश्च वर्धयेमहि । यद्वा। श्वयतिरत्रान्तर्णीतण्यर्थः। शत्रुभ्यो बाधाभावात् सोमलक्षणैरन्नैस्त्वां वर्धयेम । ततस्त्वं नः अस्माकं धियः कर्माणि प्र अवेः प्रकर्षेण रक्ष ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'अभ्रातृव्यः' इत्यादिकौ द्वौ प्रगाथौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—'अभ्रातृव्यो अना त्वं मा ते अमाजुरो यथा' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

अभ्रातृव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र जनुषा सनादसि । युधेदापित्वमिच्छसे ॥१३॥

अभ्रातृव्यः । अना । त्वम् । अनापिः । इन्द्र । जनुषा । सनात् । असि ।
युधा । इत् । आपिऽत्वम् । इच्छसे ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं जनुषा जन्मनैव अभ्रातृव्यः । 'व्यन् सपत्ने' (पा. सू. ४. १. १४५) इति व्यन्प्रत्ययः । अना[3] अनेतृकः[3] । 'ऋतश्छन्दसि' इति कपः[4] प्रतिषेधः । अनियन्तृक इत्यर्थः । अनापिः बन्धुवर्जितश्च सनादसि चिरादेव भ्रातृव्यादिवर्जितोऽसि । यच्च त्वया आपित्वं बान्धवम् इच्छसे इच्छसि तत्र युधेत् युद्धेनैव युद्धं कुर्वन्नेव स्तोतॄणां सखा भवसीति ॥

नकी रेवन्तं सख्याय विन्दसे पीयन्ति ते सुराश्वः ।
यदा कृणोषि नदनुं समूहस्यादित्पितेव हूयसे ॥ १४ ॥

नकिः । रेवन्तम् । सख्याय । विन्दसे । पीयन्ति । ते । सुराश्वः ।
यदा । कृणोषि । नदनुम् । सम् । ऊहसि । आत् । इत् । पिताऽइव । हूयसे ॥ १४ ॥

हे इन्द्र रेवन्तं धनवन्तं केवलधनवन्तं दानादिरहितमयष्टारमाढ्यं मानवं[5] सख्याय सखिभावाय नकिः विन्दसे न भजसे नाश्रयसीत्यर्थः । अयष्टारो जनाः किं सन्तीत्यत आह । सुराश्वः । 'टुओश्वि गतिवृद्ध्योः' । सुरया वृद्धास्तद्वत् प्रमत्ता नास्तिकाः ते त्वां पीयन्ति । पीयतिर्हिंसाकर्मा । हिंसन्ति । तान्नाश्रयसीत्यर्थः ॥

---

१. घ-°राहूत । २. त-न-भ२—नाभितिष्ठेम, भ१-३—भितिष्ठेम । ३. ख-त-२-३-४-न—अना अनेतक°, घ—अना अनियतृकः; ज्ञ—सपत्नरहितः अना अनेतृकः; भ१—अना सपत्नरहितः अना अनेतृकः; भ२-३—अना सपत्नरहितः अना अनेतकः (अनेकः—भ३), श—अना त्वं अनेकः । ४. ख-त-न-श—शपः । ५. ख-ग-ज्ञ-त१-२-न-भ—अन्यं मानवं ।

मा ते अमाजुरो यथा मूरास इन्द्र सख्ये त्वावतः । नि षदाम सचा सुते ॥१५॥

मा । ते । अमाऽजुरः । यथा । मूरासः । इन्द्र । सख्ये । त्वाऽवतः ।
नि । सदाम । सचा । सुते ॥ १५ ॥

हे इन्द्र ते तव स्वभूता वयं तथा मा भूम मा भवाम यथा त्वावतः त्वादृशः त्वत्सदृशस्य देवस्य सख्ये मूरासः मूराः । सोमप्रदानादिन्द्रेण सह सख्यं कुर्म इत्येतदजानन्तो मूढा जनाः । अमाजुरः सोमाभिषवमकुर्वन्तस्ते गृहैः[1] पुत्रैः पौत्रैर्धनादिभिश्च सह जीर्णा भवन्ति । तथा वयममाजुरो न भवाम । कथम् । सचा ऋत्विग्भिः सह सुते अभिषुते सोमे वयं तु नि षदाम निवसाम[2] । तस्मात् सोमदानेन त्वया सह सखिभावं कुर्म इत्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

मा ते गोदत्र निरराम राधस इन्द्र मा ते गृहामहि ।
दृळ्हा चिदर्यः प्र मृशाभ्या भर न ते दामान आदभे ॥ १६ ॥

मा । ते । गोऽदत्र । निः । अराम । राधसः । इन्द्र । मा । ते । गृहामहि ।
दृळ्हा । चित् । अर्यः । प्र । मृश । अभि । आ । भर । न । ते । दामानः । आऽदभे ॥१६॥

हे गोदत्र स्तोतॄणां गवादिदानशील हे इन्द्र ते तव स्वभूता वयं राधसः धनात् मा निरराम मा निर्गमाम । अर्तेर्लुङि ' सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च ' इत्यङादेशः । ' ऋदृशोऽङि ' इति गुणः । सर्वदा त्वत्तो[3] धनाढ्या[3] भवाम । किंच ते तव स्वभूता वयं धनं प्रयच्छाम । कस्माच्चित् मा गृहामहि मा गृह्णीमः । अपि तु त्वत्त एव धनं गृह्णीम इत्यर्थः । ग्रहेर्लुङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शः । ङित्वात्संप्रसारणम् । अर्यः स्वामी त्वं दृळ्हा चित् दृढान्यपि विनश्वराणि धनानि प्र मृश प्रकर्षेणास्मासु स्थापय । किंच अभि आभिमुख्येन आ भर धनादिभिः समन्तादस्मान् पोषय । ते तव दामानः तानि दानानि न आदभे न कैश्चिदपि आदम्भितुं शक्यन्ते । तस्मात् दानादियुक्तानस्मान् कुर्वित्यर्थः ॥

इन्द्रो वा घेदियन्मघं सरस्वती वा सुभगा ददिर्वसु । त्वं वा चित्र दाशुषे ॥१७॥

इन्द्रः । वा । घ । इत् । इयत् । मघम् । सरस्वती । वा । सुऽभगा । ददिः । वसु ।
त्वम् । वा । चित्र । दाशुषे ॥ १७ ॥

अत्र चित्रस्य दानं स्तौति । चित्रो नाम राजा सरस्वतीतीर इन्द्रार्थं यागमकृत । तत्र मन्त्रद्रष्टर्षिर्बहुधनलाभान्मह्यमेतावद्धनं को वा प्रायच्छदिति विकल्पयते[4] । दाशुषे इन्द्राय हवींषि दत्तवते मह्यम् इन्द्रो वा घेत् इन्द्र एव किं खल्वेतावत्[5] मघं मंहनीयं धनं ददिः प्रायच्छत् । यद्वा सुभगा शोभनधना सरस्वती नदी वसु धनं ददिः किं प्रायच्छत् । अथवा चित्र एतन्नामक हे राजन् त्वं वा एतावद्धनं[6] मह्यं प्रादा इति ॥

चित्र इद्राजा राजका इदन्यके यके सरस्वतीमनु ।
पर्जन्यइव ततनद्धि वृष्ट्या सहस्रमयुता ददत् ॥ १८ ॥

---

1. घ-भ-गृहे । २. ख-त-न-भ२-श-निवासाम ; ग-घ-त१-भ१-३-निवसामः । ३. ग-त्वद्दत्तधना । ४. घ-विकल्पते । ५. भ-खल्वियदेतावत् । ६. घ-इयदेतावद्धनं ।

चित्रः । इत् । राजा । राजकाः । इत् । अन्यके । यके । सरस्वतीम् । अनु ।
पर्जन्यःऽइव । ततनत् । हि । वृष्ट्या । सहस्रम् । अयुता । ददत् ॥ १८ ॥

अनया चित्र एव प्रादादिति निश्चयमकार्षीत् । ᵛसहस्रं सहस्रसंख्याकं धनम् ᵛअयुता अयुतानि च धनानि च ᵛददत् प्रयच्छन् ᵛचित्र ᵛइत् चित्रनामैव ᵛराजा । ᵛअन्यके ᵛयके । अल्प इत्यर्थे कः । अल्पा येऽन्ये ᵛराजका ᵛइत् राजान एव ᵛसरस्वतीमनु सरस्वत्यास्तीरे वर्तन्ते । तान् सर्वान् याचमानानयमेव चित्रो राजा ᵛततनत् धनैस्तनोति । तनोतेर्लुङि चङि रूपम् । 'चङ्यन्यतरस्याम्' इति स्वरः । तत्र दृष्टान्तः । ᵛपर्जन्यइव । यथा पर्जन्यः पृथिवीं ᵛवृष्ट्या तनोति प्रीणयति तथायं चित्रः सर्वान् धनैः प्रीणयतीत्यर्थः ॥　　॥ ४ ॥

'ओ त्यमह्व' इत्यष्टादशर्चं द्वितीयं सूक्तं काण्वस्य सोभरेरार्षम् । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्यः सतोबृहत्यः सप्तमी बृहती अष्टम्यनुष्टुप् । 'काकुभं प्रागाथं ह' इत्युक्तस्यानुवृत्तेः शिष्टाश्चत्वारः काकुभाः प्रगाथाः । अश्विनौ देवता । तथा चानुक्रान्तम्—'ओ त्यमाश्विनं त्रिप्रगाथादि बृहत्यनुष्टुबेकादश्याद्ये ककुम्मध्येज्योतिषी' इति । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चाद्याः सप्तर्चः । सूत्रितं च—'ओ त्यमह्व आ रथमिति सप्त' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

ओ त्यम॑ह्व॒ आ रथ॑म॒द्या दंसि॑ष्ठमू॒तये॑ ।
यम॑श्विना सुहवा रुद्रवर्तनी॒ आ सू॒र्यायै॑ त॒स्थथुः॑ ॥ १ ॥

ओ इति॑ । त्यम् । अ॒ह्वे॒ । आ । रथ॑म् । अ॒द्य । दंसि॑ष्ठम् । ऊ॒तये॑ ।
यम् । अ॒श्विना॒ । सु॒ऽह॒वा॒ । रु॒द्र॒व॒र्त॒नी॒ इति॑ रुद्रऽवर्तनी । आ । सू॒र्यायै॑ । त॒स्थथुः॑ ॥ १ ॥

हे अश्विनौ ᵛदंसिष्ठम् अत्यन्तदर्शनीयं यद्वातिशयेन शत्रूणामुपक्षपयितारं ᵛत्यं तं युवयोः[1] ᵛरथम्[1] ᵛऊतये रक्षणाय ᵛअद्य अस्मिन् यागदिने ᵛअह्वे सोभरिरहमाह्वयामि । ᵛसुहवा सुहवौ स्तोत्रशस्त्रादिभिः शोभनाह्वानौ ᵛरुद्रवर्तनी संग्रामे रोदनशीलमार्गौ यद्वा स्तूयमानमार्गौ हे अश्विनौ ᵛसूर्यायै सूर्यां स्वयंवरे वरयितुं ᵛयं रथं युवाम् ᵛआ ᵛतस्थथुः आश्रयथः तं रथमाह्वयामीति ॥

पू॒र्वा॒पुषं॑ सु॒हवं॑ पु॒रु॒स्पृहं॑ भु॒ज्युं वाजे॑षु॒ पूर्व्य॑म् ।
स॒च॒नाव॑न्तं सु॒म॒तिभिः॑ सोभरे॒ विद्वे॑षसमने॒हस॑म् ॥ २ ॥

पू॒र्व॒ऽआ॒पुष॑म् । सु॒ऽहव॑म् । पु॒रु॒ऽस्पृह॑म् । भु॒ज्युम् । वाजे॑षु । पूर्व्य॑म् ।
स॒च॒नाऽव॑न्तम् । सु॒म॒तिऽभिः॑ । सो॒भ॒रे॒ । वि॒ऽद्वे॑षसम् । अ॒ने॒हस॑म् ॥ २ ॥

हे ᵛसोभरे ᵛसुमतिभिः कल्याणीभिः स्तुतिभिरश्विनो रथं स्तुहि । किंविशिष्टम् । ᵛपूर्वापुषं पूर्वेषां स्तोतॄणां धनादिदानेन पोषकं[2] ᵛसुहवं यज्ञेषु शोभनाह्वानं ᵛपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं ᵛभुज्युम् । 'भुज पालने' । सर्वस्य रक्षकं ᵛवाजेषु ᵛपूर्व्यं संग्रामेष्वग्रतो गन्तारं ᵛसचनावन्तं सर्वैर्भजनवन्तं ᵛविद्वेषसं शत्रूणां विशेषेण द्वेष्टारम् ᵛअनेहसं कैश्चिदप्यनुपद्रवं पापरहितं वा रथं स्तुहीत्यन्वयः ॥

इ॒ह त्या पु॑रु॒भूत॑मा दे॒वा नमो॑भिर॒श्विना॑ ।
अ॒र्वा॒ची॒ना स्वव॑से करामहे॒ गन्ता॑रा दा॒शुषो॑ गृ॒हम् ॥ ३ ॥

---

१. ख-त-न-श—युवयोरर्थं ।　२ त१-२-भ२—आपोषकं ।

इह । त्या । पुरुऽभूतमा । देवा । नमःऽभिः । अश्विना ।
अर्वाचीना । सु । अवसे । करामहे । गन्तारा । दाशुषः । गृहम् ॥ ३ ॥

पुरुभूतमा अतिशयेन बहूनां शत्रूणां भावयितारौ देवा देवौ द्योतनशीलौ स्तोतव्यौ वा दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य गृहं प्रति गन्तारौ गमनशीलौ त्या तौ अश्विना अश्विनौ युवाम् इह अस्मिन् कर्मणि अवसे रक्षणाय नमोभिः हविर्भिः स्तोत्रैर्वा अर्वाचीना अर्वाचीनौ अभिमुखमागच्छन्तौ सु करामहे वयं सुष्ठु कुर्मः ॥

युवो रथस्य परि चक्रमीयत ईर्मान्यद्वामिषण्यति ।
अस्माँ अच्छा सुमतिर्वां शुभस्पती आ धेनुरिव धावतु ॥ ४ ॥

युवोः । रथस्य । परि । चक्रम् । ईयते । ईर्मा । अन्यत् । वाम् । इषण्यति ।
अस्मान् । अच्छ । सुऽमतिः । वाम् । शुभः । पती इति । आ । धेनुःऽइव । धावतु ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवोः युवयोः रथस्य एकं चक्रं परि ईयते परितो द्यां गच्छति । अन्यत् अवस्थितं रथस्य चक्रम् ईर्मा ईर्मौ सर्वस्यान्तर्यामितया प्रेरकौ यद्वोदकस्य प्रेरयितारौ वां युवाम् इषण्यति गच्छति । उक्तार्थे मन्त्रान्तरं—'न्यघ्न्यस्य मूर्धनि' (ऋ. सं. १. ३०. १९) इति । हे शुभस्पती उदकस्य पालयितारौ हे अश्विनौ वां युवयोः सुमतिः कल्याणी मतिः अच्छ आभिमुख्येन अस्मान् आ धावतु आगच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । धेनुरिव । यथा नवप्रसूता गौर्वत्सं प्रति पयोदानार्थमागच्छति तद्वद्युवयोः सुमतिरस्मान् प्रति धनादिप्रदानार्थमागच्छतु ॥

रथो यो वां त्रिवन्धुरो हिरण्याभीशुरश्विना ।
परि द्यावापृथिवी भूषति श्रुतस्तेन नासत्या गतम् ॥ ५ ॥

रथः । यः । वाम् । त्रिऽवन्धुरः । हिरण्यऽअभीशुः । अश्विना ।
परि । द्यावापृथिवी इति । भूषति । श्रुतः । तेन । नासत्या । आ । गतम् ॥ ५ ॥

हे अश्विना अश्विनौ त्रिवन्धुरः । वन्धुरं सारथिस्थानम् । त्रिप्रकारवन्धुरोपेतः । यद्वा । द्वे ईषे तन्मध्ये रज्जुसज्जनार्थको दण्डः एते त्रयो वन्धुरशब्देनोच्यन्ते । त्रिवन्धुरयुक्तः हिरण्याभीशुः हिरण्मयाश्वादिरज्जुः वां युवयोः यः रथः श्रुतः सर्वत्र प्रसिद्धः सन् द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ परि भूषति स्वबलेन परिभवति । भवतेर्लेटि सिप्यडागमः । यद्वा परितः स्वप्रकाशेनालंकरोति । हे नासत्या नासत्यौ तेन पूर्वोक्तेन रथेन आ गतम् आगच्छतम् ॥ ॥ ५ ॥

दशस्यन्ता मनवे पूर्व्यं दिवि यवं वृकेण कर्षथः ।
ता वामद्य सुमतिभिः शुभस्पती अश्विना प्र स्तुवीमहि ॥ ६ ॥

दशस्यन्ता । मनवे । पूर्व्यम् । दिवि । यवम् । वृकेण । कर्षथः ।
ता । वाम् । अद्य । सुमतिऽभिः । शुभः । पती इति । अश्विना । प्र । स्तुवीमहि ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ पूर्व्यं पुरातनं दिवि द्युलोके स्थितमुदकं मनवे एतन्नामकाय राज्ञे दशस्यन्ता दशस्यन्तौ प्रयच्छन्तौ युवां वृकेण । 'वृको लाङ्गलं भवति विकर्तनात्' (निरु. ६. २६) इति यास्कः ।

तेन लाङ्गलेन ᵛयवं यवनामकं धान्यं ᵛकर्षथः । पुनश्च तस्मै विलेखनं कुरुथः । ᵛशुभस्पती उदकस्य पालयितारौ हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛता तौ पूर्वोक्तलक्षणयुक्तौ ᵛवां युवाम् ᵛअद्य अस्मिन् यज्ञदिने ᵛसुमतिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः प्रकर्षेण ᵛस्तुवीमहि वयं स्तुमः ॥

उप॑ नो वाजिनीवसू यातमृ॒तस्य॑ प॒थिभिः॑ ।
येभि॑स्तृ॒क्षिं वृ॑षणा त्रासदस्य॒वं म॒हे क्ष॒त्राय॒ जिन्व॑थः ॥ ७ ॥

उप॑ । न॒ः । वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वाजिनीऽवसू । या॒त॒म् । ऋ॒तस्य॑ । प॒थिऽभिः॑ ।
येभि॑ः । तृ॒क्षिम् । वृ॒ष॒णा॒ । त्रा॒स॒द॒स्य॒वम् । म॒हे । क्ष॒त्राय॑ । जिन्व॑थः ॥ ७ ॥

हे ᵛवाजिनीवसू अन्नधनवन्तौ । अन्नमेव धनं ययोस्तौ । अश्विनौ ᵛऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ᵛपथिभिः मार्गैः ᵛनः अस्मान् ᵛउप ᵛयातम् आगच्छतम् । ᵛवृषणा वृषणौ धनानां सेक्तारौ हे अश्विनौ ᵛत्रासदस्यवं त्रसदस्योः पुत्रं ᵛतृक्षिम् एतन्नामकं ᵛयेभिः यैर्यज्ञमार्गैः ᵛमहे महते ᵛक्षत्राय धनाय ᵛजिन्वथः प्रीणयथ । एवं तैर्मार्गैरस्मान् धनादिभिः प्रीणयितुमागच्छतमित्यर्थः ॥

अ॒यं वा॑मद्रि॑भिः सु॒तः सोमो॑ नरा वृषण्वसू ।
आ या॑तं॒ सोम॑पीतये॒ पिब॑तं दा॒शुषो॑ गृ॒हे ॥ ८ ॥

अ॒यम् । वा॒म् । अद्रि॑ऽभिः । सु॒तः । सोम॑ः । न॒रा॒ । वृ॒ष॒ण्व॒सू॒ इति॑ वृषण्ऽवसू ।
आ । या॒त॒म् । सोम॑ऽपीतये । पिब॑तम् । दा॒शुष॑ः । गृ॒हे ॥ ८ ॥

ᵛनरा सर्वस्य नेतारौ यद्वा स्तोतॄणां धनस्य नेतारौ ᵛवृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तौ हे अश्विनौ ᵛवां युष्मदर्थम् ᵛअद्रिभिः ग्रावभिः ᵛअयं ᵛसोमः ᵛसुतः अभिषुतः । तस्मात् ᵛसोमपीतये सोमपानार्थं युवाम् ᵛआ ᵛयातम् । आगत्य च ᵛदाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य ᵛगृहे यज्ञस्थाने सोमं युवां ᵛपिबतम् ॥

आ हि रु॒हत॑मश्विना॒ रथे॒ कोशे॑ हिर॒ण्यये॑ वृषण्वसू । यु॒ञ्जाथा॒ं पीव॑री॒रिषः॑ ॥९॥

आ । हि । रु॒हत॑म् । अ॒श्वि॒ना॒ । रथे॑ । कोशे॑ । हि॒र॒ण्यये॑ । वृ॒ष॒ण्व॒सू॒ इति॑ वृषण्ऽवसू ।
यु॒ञ्जाथा॑म् । पीव॑रीः । इष॑ः ॥ ९ ॥

ᵛवृषण्वसू वर्षणशीलधनौ हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛहिरण्यये हिरण्मयरज्ज्वादियुक्ते ᵛकोशे आयुधादीनां कोशस्थाने रमणशीले ᵛरथे । हिरवधारणे । युवामेव ᵛआ ᵛरुहतम् आरोहणं कुरुतम् । ततः ᵛपीवरीः पावयितॄणि स्थूलानि वा ᵛइषः अन्नानि ᵛयुञ्जाथाम् अस्मासु योजयतम् ॥

याभि॑ः प॒क्थमव॑थो॒ याभि॒रध्रि॑गुं॒ याभि॑र्ब॒भ्रुं विजो॑षसम् ।
ताभि॑र्नो म॒क्षू तूय॑मश्वि॒ना ग॑तं भिष॒ज्यत॒ं यदातु॑रम् ॥ १० ॥

याभि॑ः । प॒क्थम् । अव॑थः । याभि॑ः । अध्रि॑ऽगुम् । याभि॑ः । ब॒भ्रुम् । विऽजो॑षसम् ।
ताभि॑ः । न॒ः । म॒क्षु । तूय॑म् । अ॒श्वि॒ना॒ । आ । ग॒त॒म् । भि॒ष॒ज्यत॑म् । यत् । आतु॑रम् ॥ १० ॥

हे अश्विनौ ᵛयाभिः ऊतिभिः ᵛपक्थम् एतन्नामकं राजानम् ᵛअवथः रक्षथः । ᵛयाभिः ऊतिभिश्च ᵛअध्रिगुम् अधृतगमनं राजानमवथः । ᵛयाभिः ऊतिभिश्च ᵛबभ्रुं राजानं च ᵛविजोषसं विशेषेण सोमैः प्रीणयन्तम् । एतान् सर्वान् यैः पालनैरवथः ᵛताभिः तै रक्षणैः ᵛमक्षु क्षिप्रं ᵛतूयं तूर्णं ᵛनः

अस्मान् ᵛआ ᵛगतं रक्षणार्थमागच्छतम्। किंच ᵛयत् ᵛआतुरं रोगादिसहितमस्माकं पुत्रादिकं प्रति ᵛभिषज्यतं भैषज्यं कुरुतम्। भिषक्कण्ड्वादिः ॥ ॥ ६ ॥

यद॒ध्रिगावो॒ अध्रि॑गू इ॒दा चि॒दह्नो॑ अ॒श्विना॒ हवा॑महे। व॒यं गी॒र्भिर्वि॑प॒न्यवः॑ ॥११॥

यत्। अध्रि॑ऽगावः। अध्रि॑गू॒ इत्यध्रि॑ऽगू। इ॒दा। चि॒त्। अह्नः॑। अ॒श्विना॑। हवा॑महे। व॒यम्। गीः॒ऽभिः। वि॒प॒न्यवः॑ ॥ ११ ॥

ᵛअध्रिगावः अधृतगमनाः कर्मसु त्वरमाणाः ᵛविपन्यवः मेधाविनः ᵛवयम् ᵛअध्रिगू अधृतगमनौ संग्रामे शत्रुवधार्थं त्वरया गच्छन्तौ ᵛअश्विना अश्विनौ युवाम् ᵛअह्नः दिवसस्य ᵛइदा ᵛचित् इदानीमेव प्रातःकाले ᵛगीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ᵛयत् यदा ᵛहवामहे युवामाह्वयामस्तदा ताभिरूतिभिरस्मानागच्छतमित्युत्तरत्र संबन्धः ॥

ताभि॒रा या॑तं वृष॒णोप॑ मे॒ हवं॑ वि॒श्वप्सुं॑ वि॒श्ववा॑र्यम्।
इ॒षा मंहि॑ष्ठा पुरु॒भूत॑मा न॒रा याभिः॒ क्रिविं॑ वावृ॒धुस्ताभि॒रा ग॑तम् ॥ १२ ॥

ताभिः॑। आ। या॒त॒म्। वृ॒ष॒णा॒। उप॑। मे॒। हव॑म्। वि॒श्वऽप्सु॑म्। वि॒श्वऽवा॑र्यम्। इ॒षा। मंहि॑ष्ठा। पु॒रु॒ऽभूत॑मा। न॒रा॒। याभिः॑। क्रिवि॑म्। व॒वृ॒धुः। ताभिः॑। आ। ग॒त॒म् ॥१२॥

ᵛवृषणा वृषणौ वर्षणशीलौ हे अश्विनौ ᵛविश्वप्सुम्। प्सुरिति रूपनाम। स्तोत्रशस्त्रात्मकत्वेन नानारूपं ᵛविश्ववार्यं सर्वैर्देवैर्वरणीयं ᵛमे मदीयं ᵛहवं युष्मद्विषयमाह्वानम् ᵛआ अभिमुखीकृत्य ᵛताभिः ऊतिभिः ᵛउप ᵛयातं युवामागच्छतम्। याभिः ᵛनरा नरौ सर्वस्य नेतारावश्विनौ ᵛइषा। 'इष इच्छायाम्'। हवींषीच्छन्तौ ᵛमंहिष्ठा मंहिष्ठावतिशयेन धनानां दातारौ ᵛपुरुभूतमा पुरुभूतमौ युद्धेष्वत्यन्तं पुरुधा भवन्तौ यद्वातिशयेन बहूनां शत्रूणामभिभवितारौ भवन्तौ ᵛक्रिविं कूपं प्रति ᵛयाभिः ऊतिभिरुदकानि ᵛवावृधुः अवर्धयतः। द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थम्। कूपपतितो वन्दनो मायाभिः कूपं पूरयित्वा युवाभ्यामुत्थापितः खलु। तथा मन्त्रः—'उद्वन्दनमैरयतं स्वर्दृशे' (ऋ. सं. १. ११२. ५) इति। ᵛताभिः तैः पालनैः ᵛआ ᵛगतम् अस्मद्रक्षणार्थमागच्छतम् ॥

तावि॒दा चि॒दहा॑नां॒ ताव॒श्विना॒ वन्द॑मान॒ उप॑ ब्रुवे। ता ऊ॒ नमो॑भिरीमहे ॥१३॥

तौ। इ॒दा। चि॒त्। अहा॑नाम्। तौ। अ॒श्विना॑। वन्द॑मानः। उप॑। ब्रु॒वे। तौ। ऊँ॒ इति॑। नमः॑ऽभिः। ई॒म॒हे॒ ॥ १३ ॥

ᵛतौ संग्रामे आयुधानि स्तोतृभ्यो धनानि वा विस्तारयन्तौ पूर्वोक्तौ ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛअहानाम् अह्नाम् ᵛइदा ᵛचित् इदानीमेव प्रातःकाले ᵛवन्दमानः अभिवादनं कुर्वन् सन् ᵛउप ᵛब्रुवे तयोः समीपे स्तौमि। ततः ᵛता ᵛउ तावेव ᵛनमोभिः हविर्भिः स्तोत्रैर्वा ᵛईमहे वयं धनादिकं याचामहे ॥

तावि॒द्दो॒षा ता उ॒षसि॑ शु॒भस्पती॒ ता याम॑न्रु॒द्रव॑र्तनी।
मा नो॒ मर्ता॑य रि॒पवे॑ वाजिनीवसू प॒रो रु॑द्रा॒वति॑ ख्यतम् ॥ १४ ॥

तौ। इत्। दो॒षा। तौ। उ॒षसि॑। शु॒भः। पती॒ इति॑। ता। याम॑न्। रु॒द्रव॑र्त॒नी॒ इति॑ रु॒द्रऽव॑र्तनी ॥ मा। नः॒। मर्ता॑य। रि॒पवे॑। वा॒जि॒नी॒व॒सू॒ इति॑ वाजिनीऽवसू। प॒रः। रु॒द्रौ॒। अति॑। ख्य॒त॒म् ॥ १४ ॥

ᵛशुभस्पती उदकस्य पालयितारौ ᵛरुद्रवर्तनी युद्धे रोदनशीलमार्गौ स्तूयमानमार्गौ वा ᵛतावित् तावेवाश्विनौ ᵛदोषा दोषायां रात्रौ ᵛतौ एव ᵛउषसि उषःकाले तावश्विनौ ᵛयामन् यामन्यहनि च सर्वेषु कालेषु वयमश्विनावाह्वयामः । एवं सति ᵛवाजिनीवसू अन्नधनौ ᵛरुद्रौ हे अश्विनौ ᵛमर्ताय मनुष्याय ᵛरिपवे शत्रवे ᵛनः अस्मान् ᵛपरः परस्तात् ᵛमा ᵛअति ᵛस्यतं मा ब्रूतम् । शत्रवे अस्मान्मा कुरुतमित्यर्थः ॥

आ सुग्म्याय सुग्म्यं प्राता रथेनाश्विना वा सक्षणी । हुवे पितेव सोभरी ॥१५॥

आ । सुग्म्याय । सुग्म्यम् । प्रातरिति । रथेन । अश्विना । वा । सक्षणी इति ।
हुवे । पिताऽइव । सोभरी ॥ १५ ॥

ᵛवा अपि च ᵛसक्षणी सेवनीयशीलौ ᵛअश्विना अश्विनौ युवां ᵛसुग्म्याय सुखार्हाय मह्यं ᵛसुग्म्यं सुखं प्रातःकाले ᵛरथेन आवहतम् । ततः ᵛसोभरी सोभरिरहं ᵛहुवे युवामाह्वयामि । तत्र दृष्टान्तः । ᵛपितेव यथा मम पिता आजुहाव[1] तद्वदहमाह्वयामि ॥ ॥ ७ ॥

मनोजवसा वृषणा मदच्युता मक्षुंगमाभिरूतिभिः ।
आरात्ताच्चिद्भूतमस्मे अवसे पूर्वीभिः पुरुभोजसा ॥ १६ ॥

मनःऽजवसा । वृषणा । मदऽच्युता । मक्षुम्ऽगमाभिः । ऊतिऽभिः ।
आरात्तात् । चित् । भूतम् । अस्मे इति । अवसे । पूर्वीभिः । पुरुऽभोजसा ॥ १६ ॥

हे ᵛमनोजवसा मनोवच्छीघ्रं गच्छन्तौ ᵛवृषणा वृषणौ धनानां वर्षितारौ ᵛमदच्युता । माद्यन्तीति मदाः शत्रवः । तेषां च्यावयितारौ ᵛपुरुभोजसा बहूनां भोक्तारौ रक्षकौ यद्वा बहून् स्तोतॄन् धनादिभिर्भोजयन्तौ हे अश्विनौ ᵛमक्षुंगमाभिः शीघ्रं गच्छन्तीभिः ᵛऊतिभिः[2] रक्षाभिः ᵛपूर्वीभिः बहुभिः[2] ᵛअस्मे अस्माकम् ᵛअवसे रक्षणाय ᵛआरात्ताच्चित् अन्तिक एव ᵛभूतं भवतम् ॥

आ नो अश्वावदश्विना वर्तिर्यासिष्टं मधुपातमा नरा । गोमद्दस्रा हिरण्यवत् ॥१७॥

आ । नः । अश्वऽवत् । अश्विना । वर्तिः । यासिष्टम् । मधुऽपातमा । नरा ।
गोऽमत् । दस्रा । हिरण्यऽवत् ॥ १७ ॥

ᵛमधुपातमा अतिशयेन मधोः सोमस्य पातारौ ᵛनरा नेतारौ ᵛदस्रा सर्वैर्दर्शनीयौ हे अश्विनौ ᵛनः अस्माकं ᵛवर्तिः । वर्तन्तेऽत्रेति वर्तिर्गृहम् । तत् ᵛअश्वावत् अश्वयुक्तं ᵛगोमत् गवादियुक्तं ᵛहिरण्यवत् सुवर्णकनकादियुक्तं कृत्वा ᵛआ ᵛयासिष्टम् आगच्छतम् । यद्वा । अस्मान् प्रति वर्तिर्यज्ञमार्गम् अश्वादियुक्तं कृत्वागच्छतम् । यातेर्लुङि रूपम् ॥

सुप्रावर्गं सुवीर्यं सुष्ठु वार्यमनाधृष्टं रक्षस्विना ।
अस्मिन्ना वामायाने वाजिनीवसू विश्वा वामानि धीमहि ॥ १८ ॥

सुऽप्रावर्गम् । सुऽवीर्यम् । सुष्ठु । वार्यम् । अनाधृष्टम् । रक्षस्विना ।
अस्मिन् । आ । वाम् । आऽयाने । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।
विश्वा । वामानि । धीमहि ॥ १८ ॥

---

१. ख-त-यज्जुहाव; ग-अश्विनावाजुहाव, न-वजुहाव; भ२-श-तावजुहाव । २. ख-ग-त-भ२-श-पूर्वीभिर्बहुभिः; भ१-३-पूर्वीभिर्बहुभिरूतिभी रक्षाभिः ।

vसुप्रावर्गं शोभनं प्रवर्जनं यस्य तत्। स्तोतृभ्यः स्वयमेव प्रयच्छतीत्यर्थः। तथाविधं vसुवीर्यं शोभनवीर्यं vसुष्ठु शोभनं यथा भवति तथा vवार्यं सर्वैर्वरणीयं vरक्षस्विना बलवतापि vअनाधृष्टम् अनभिभवनीयं धनम् vआ vधीमहि त्वत्तो वयं धारयामः। तदेवाह। vवाजिनीवसू बलयुक्तधनौ अन्नधनौ वाश्विनौ vवां युवयोः vअस्मिन् vआयाने अस्मद्गृहं प्रत्यागमने[1] vविश्वा विश्वानि दिव्यभौमादीनि vवामानि धनानि आ धीमहि वयं लभामहे। 'धीङ् आधारे' इत्यस्य लिङि छान्दसो विकरणस्य लुक्॥ ॥ ८ ॥

'ईळिष्व' इति त्रिंशदृचं तृतीयं सूक्तम्। व्यश्वपुत्रो विश्वमना ऋषिः। उष्णिक् छन्दः। अग्निर्देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'ईळिष्व त्रिंशद्विश्वमना वैयश्व आग्नेयमौष्णिहं ह' इति। प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतावौष्णिहे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम्। सूत्रितं च—'ईळिष्वा हीत्यौष्णिहम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति॥

ईळिष्वा हि प्रतीव्यं यजस्व जातवेदसम्। चरिष्णुधूममगृभीतशोचिषम्॥ १॥

ईळिष्व। हि। प्रतीव्यम्। यजस्व। जातऽवेदसम्। चरिष्णुऽधूमम्। अगृभीतऽशोचिषम्॥ १॥

vप्रतीव्यं शत्रुषु प्रतिगमनशीलमग्निम्। हिरवधारणे। अग्निमेव vईळिष्व स्तुतिभिः स्तोत्रं कुरु। किंच vचरिष्णुधूमं सर्वतश्चरणशीलधूमजालम् vअगृभीतशोचिषं रक्षोभिरगृह्यमाणदीप्तिं vजातवेदसं जातप्रज्ञम्। यद्वा। जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः। तमग्निं vयजस्व हविर्भिः पूजय॥

दामानं विश्वचर्षणेऽग्निं विश्वमनो गिरा। उत स्तुषे विष्पर्धसो रथानाम्॥ २॥

दामानम्। विश्वऽचर्षणे। अग्निम्। विश्वऽमनः। गिरा।
उत। स्तुषे। विऽस्पर्धसः। रथानाम्॥ २॥

vउत अपि च हे vविश्वचर्षणे विश्वस्य सर्वस्यार्थस्य ज्ञानेन द्रष्टः vविश्वमनः। सर्वेषु स्थावरजङ्गमात्मकेष्वेकं मनो यस्य सः। एतन्नामक हे ऋषे vविस्पर्धसः विगतमात्सर्यस्य यजमानस्य vरथानां रथादीनां vदामानं दातारमेवंविधम् vअग्निं vगिरा स्तुतिलक्षणया वाचा vस्तुषे स्तोत्रं कुरु॥

येषामाबाध ऋग्मिय इषः पृक्षश्च निग्रभे। उपविदा वह्निर्विन्दते वसु॥ ३॥

येषाम्। आऽबाधः। ऋग्मियः। इषः। पृक्षः। च। निऽग्रभे।
उपऽविदा। वह्निः। विन्दते। वसु॥ ३॥

vआबाधः शत्रूणामाभिमुख्येन बाधकः vऋग्मियः ऋग्भिरर्चनीयोऽग्निः vयेषाम् अयजमानानाम् vइषः अन्नानि vपृक्षः अन्नादिरसांश्च vनिग्रभे निगृह्णीते। ग्रहेर्लेटि छान्दसो विकरणस्य लुक्। 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः। 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति भकारः। निगृह्य च vवह्निः हविषां वोढा स एवाग्निः vउपविदा उपवेदनेन एते हवींषि देवार्थं न प्रयच्छन्तीत्येतज्ज्ञानेन तेषामेव vवसु धनं vविन्दते लभते॥

उदस्य शोचिरस्थाद्दीदियुषो व्यजरम्। तपुर्जम्भस्य सुद्युतो गणश्रियः॥ ४॥

उत्। अस्य। शोचिः। अस्थात्। दीदियुषः। वि। अजरम्।
तपुःऽजम्भस्य। सुऽद्युतः। गणऽश्रियः॥ ४॥

---

१. ख-त-न-भ—प्रत्येतन्नागमने; ग—प्रत्यत्रागमने।

ᵛदीदिवुषः। दीदितिर्दीप्तिकर्मा। संदीप्यमानस्य ᵛतपुर्जम्भस्य तापयितृदंष्ट्रस्य ᵛसुद्युतः शोभनदीप्तेः ᵛगणश्रियः। हविरादानार्थं यजमानगणं श्रयति तस्य। ᵛअस्य एतादृशोऽग्नेः[1] ᵛअजरं जरारहितं पुनःपुनर्मथ्यमानत्वान्नूतनं हविर्भिर्वर्धमानत्वादभिनवं वा ᵛशोचिः तेजः ᵛउत् ᵛअस्थात् उद्गतमभूत्॥

उर्दु तिष्ठ स्वध्वर स्तवानो देव्या कृपा। अभिख्या भासा बृहता शुशुक्वनिः ॥५॥

उत्। ॐ इति। तिष्ठ। सुऽअध्वर। स्तवानः। देव्या। कृपा।
अभिऽख्या। भासा। बृहता। शुशुक्वनिः॥ ५॥

ᵛस्वध्वर शोभनयज्ञ हे अग्ने ᵛअभिख्या अभिमुखं गच्छन्त्याभितः प्रसिद्ध्या वा ᵛबृहता बृहत्या ᵛभासा दीप्त्या ᵛशुशुक्वनिः। 'शुच दीप्तौ'। दीपनशीलस्त्वं ᵛस्तवानः स्तोतृभिः स्तूयमानः सन् ᵛदेव्या द्योतमानया ᵛकृपा ज्वालया ᵛउत्तिष्ठ तमःपरिहारार्थमुद्गच्छ। ᵛउ प्रसिद्धौ॥ ॥ ९ ॥

अग्ने याहि सुशस्तिभिर्हव्या जुह्वान आनुषक्। यथा दूतो बभूथ हव्यवाहनः ॥६॥

अग्ने। याहि। सुशस्तिऽभिः। हव्या। जुह्वानः। आनुषक्।
यथा। दूतः। बभूथ। हव्यऽवाहनः॥ ६॥

हे ᵛअग्ने ᵛआनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा ᵛहव्या हव्यानि हवनयोग्यान्यन्नानि ᵛजुह्वानः जुह्वन् देवेभ्यः प्रयच्छंस्त्वं ᵛसुशस्तिभिः शोभनैः स्तोत्रैः सह ᵛयाहि देवानां हविष्प्रदानार्थं गच्छ। अस्य हविष्प्रदातृत्वं कथमित्याशङ्क्याह। ᵛयथा त्वं ᵛहव्यवाहनः हविषां वोढा देवानां ᵛदूतो ᵛबभूथ भवसि तथा जुह्वान इत्यन्वयः॥

अग्निं वः पूर्व्यं हुवे होतारं चर्षणीनाम्। तमया वाचा गृणे तमु वः स्तुषे ॥७॥

अग्निम्। वः। पूर्व्यम्। हुवे। होतारम्। चर्षणीनाम्।
तम्। अया। वाचा। गृणे। तम्। ॐ इति। वः। स्तुषे॥ ७॥

ᵛचर्षणीनां[2] मनुष्याणां ᵛहोतारं होमनिष्पादकं ᵛपूर्व्यं पुरातनं ᵛवः यष्टृत्वेन युष्मत्संबन्धिनम् ᵛअग्निं ᵛहुवे आह्वयामि। आहूय च ᵛतम् अग्निम् ᵛअया अनया सूक्तरूपया ᵛवाचा गिरा ᵛगृणे शंसामि। किंच ᵛवः युष्मदर्थं ᵛतमु तमेवाग्निं ᵛस्तुषे स्तौमि॥

यज्ञेभिरद्भुतक्रतुं यं कृपा सूदयन्त इत्। मित्रं न जने सुधितमृतावनि ॥ ८ ॥

यज्ञेभिः। अद्भुतऽक्रतुम्। यम्। कृपा। सूदयन्ते। इत्।
मित्रम्। न। जने। सुऽधितम्। ऋतऽवनि॥ ८॥

ᵛअद्भुतक्रतुं बहुविधप्रज्ञं यद्वा चित्रकर्माणं ᵛमित्रं ᵛन यजमानानां मित्रमिव स्थितं ᵛसुधितं हविर्भिः संतर्पितं ᵛयम् अग्निम् ᵛऋतावनि[3] यज्ञवति ᵛजने यजमाने ᵛकृपा स्वसामर्थ्येन ᵛयज्ञेभिः यज्ञैः ᵛसूदयन्ते। सूदिः क्षरणकर्मा। अध्वर्य्वादयः कामान् क्षारयन्त्येव। यजमानस्य कामान् प्रापयन्तीत्यर्थः। तमभिमुपासेवध्वमित्युत्तरत्र संबन्धः॥

---

१. ग–एतादृशस्याग्नेः; त–एतादृशाग्निः; भ–एतादृशाग्नेः। २. घ–हे देवाः चर्षणीनां। ३. त-न-भ–ऋतवनि।

ऋतावानमृतायवो यज्ञस्य साधनं गिरा । उपो एनं जुजुषुर्नमसस्पदे ॥ ९ ॥

ऋतऽवानम् । ऋतऽयवः । यज्ञस्य । साधनम् । गिरा ।

उपो इति । एनम् । जुजुषुः । नमसः । पदे ॥ ९ ॥

vऋतायवः यज्ञकामा हे यजमानाः vऋतावानं यज्ञवन्तं vयज्ञस्य vसाधनं साधनभूतम् vएनम् अग्निं[1] vनमसः हविषः vपदे स्थाने यज्ञाङ्गे वा vगिरा स्तुतिलक्षणया वाचा vउपो vजुजुषुः उपासेवध्वम् ॥ 'तिङां तिङो भवन्ति' इति मध्यमपुरुषस्य प्रथमपुरुषादेशः ॥

अच्छा नो अङ्गिरस्तमं यज्ञासो यन्तु संयतः । होता यो अस्ति विक्ष्वा यशस्तमः ॥ १० ॥

अच्छ । नः । अङ्गिरःऽतमम् । यज्ञासः । यन्तु । सम्ऽयतः ।

होता । यः । अस्ति । विक्षु । आ । यशःऽतमः ॥ १० ॥

vसंयतः स्रुगादिभिर्नियमिताः vनः अस्माकं vयज्ञासः यज्ञाः vअङ्गिरस्तमम् अङ्गिरसां विशिष्टमग्निम् vअच्छ आभिमुख्येन च[2] vयन्तु गच्छन्तु । vयः अग्निः vविक्षु मनुष्येषु vहोता होमनिष्पादकः सन् vआ सर्वतः vयशस्तमः । लुप्तमत्वर्थीयः । यशस्वितमः vअस्ति भवति तमग्निं यन्त्वित्यन्वयः ॥ ॥१०॥

अग्ने तव त्ये अजरेन्धानासो बृहद्भाः । अश्वाइव वृषणस्तविषीयवः ॥ ११ ॥

अग्ने । तव । त्ये । अजर । इन्धानासः । बृहत् । भाः ।

अश्वाःऽइव । वृषणः । तविषीऽयवः ॥ ११ ॥

vअजर जरारहित हे vअग्ने vइन्धानासः इन्धाना दीप्यमानाः vबृहत् बृहन्तो महान्तः vत्ये[3] ते सर्वगताः vतव[3] त्वदीयाः vभाः भासो रश्मयः vवृषणः कामानां वर्षितारः सन्तः vतविषीयवः बलमाचरन्तो भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । vअश्वाइव । यथा वृषणो रेतसः सेक्तारोऽश्वा बलमाचरन्तो भवन्ति तद्वत् ॥

स त्वं न ऊर्जां पते रयिं रास्व सुवीर्यम् । प्राव नस्तोके तनये समत्स्वा ॥ १२ ॥

सः । त्वम् । नः । ऊर्जाम् । पते । रयिम् । रास्व । सुऽवीर्यम् ।

प्र । अव । नः । तोके । तनये । समत्ऽसु । आ ॥ १२ ॥

vऊर्जाम् अन्नानां vपते स्वामिन् हे अग्ने vसः तथाविधः vत्वं vनः अस्मभ्यं vसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं vरयिं धनं vरास्व देहि । vनः अस्माकं vतोके पुत्रे vतनये । तनोति विस्तारयति पुत्रमिति[4] तनयः पौत्रः । तस्मिन्वर्तमानं धनं vसमत्सु संग्रामेषु च यत् रक्षितव्यं[5] धनं तच्च vप्राव प्रकर्षेण रक्ष । अनेन पुत्रपौत्रप्रार्थनं करोति ॥

यद्वा उ विश्पतिः शितः सुप्रीतो मनुषो विशि । विश्वेदग्निः प्रति रक्षांसि सेधति ॥ १३ ॥

यत् । वै । ऊँ इति । विश्पतिः । शितः । सुऽप्रीतः । मनुषः । विशि ।

विश्वा । इत् । अग्निः । प्रति । रक्षांसि । सेधति ॥ १३ ॥

---

१ ख-घ१-त-न-भ१-२-श-एवमग्निं । २. ग-'च' नास्ति । ३. ग-त-भ-त्ये सर्वगतास्ते तव । ४. ख-त-न-भ१-२-पुमिति; ग-श-कुलमिति । ५. ग-भटैर्विजितव्यं ।

ᐯविश्पतिः विशां पालयिता ᐯशितः हविर्भिस्तीक्ष्णीकृतः सोऽग्निः ᐯसुप्रीतः सुष्ठु प्रीतः सन् ᐯमनुषः मनुष्यस्य ᐯविशि निवेशने गृहे ᐯयद्ध यदा खलु वर्तते तदानीम् ᐯअग्निः ᐯविश्वेत् विश्वान्येव तस्य बाधकानि ᐯरक्षांसि ᐯप्रति ᐯषेधति हिनस्ति ॥ 'षिधु गत्याम्'। भौवादिकः। ᐯउ प्रसिद्धौ ॥

श्रुष्ट्यग्ने नवस्य मे स्तोमस्य वीर विश्पते । नि मायिनस्तपुषा रक्षसो दह ॥१४॥

श्रुष्टी । अग्ने । नवस्य । मे । स्तोमस्य । वीर । विश्पते ।
नि । मायिनः । तपुषा । रक्षसः । दह ॥ १४ ॥

ᐯवीर शत्रूणां विनाशयितर्वीर्यवन् ᐯविश्पते विशां पालयितर्हे ᐯअग्ने ᐯनवस्य इदानीं क्रियमाणत्वान्नूतनं ᐯमे मदीयं ᐯस्तोमस्य स्तोत्रशस्त्रादिकं ᐯश्रुष्टी श्रुत्वा ᐯमायिनः मायाविनः ᐯरक्षसः कर्मविघ्नकारिणो राक्षसान् ᐯतपुषा तापकेन तेजसा ᐯनि ᐯदह नितरां भस्मीकुरु ॥ श्रुष्टी । 'स्नात्व्यादयश्च' इति निपातितः । वकारलोपश्छान्दसः ॥

न तस्य मायया चन रिपुरीशीत मर्त्यः । यो अग्नये ददाश हव्यदातिभिः॥१५॥

न । तस्य । मायया । चन । रिपुः । ईशीत । मर्त्यः ।
यः । अग्नये । ददाश । हव्यदातिऽभिः ॥ १५ ॥

ᐯमर्त्यः मनुष्यः ᐯरिपुः शत्रुः । चनेति निपातसमुदायोऽप्यर्थे । ᐯमायया ᐯचन माययापि ᐯतस्य जनस्य ᐯन ᐯईशीत ईश्वरो न भवति । ᐯयः जनः ᐯहव्यदातिभिः हविषां दातृभिर्ऋत्विग्भिः ᐯअग्नये ᐯददाश हवींषि प्रयच्छति । तस्य रिपुर्नास्तीत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

व्यश्वस्त्वा वसुविदमुक्षण्युरप्रीणादृषिः । महो राये तमु त्वा समिधीमहि ॥१६॥

विऽअश्वः । त्वा । वसुऽविदम् । उक्षण्युः । अप्रीणात् । ऋषिः ।
महः । राये । तम् । ऊँ इति । त्वा । सम् । इधीमहि ॥ १६ ॥

ᐯउक्षण्युः धनानां सेक्तारमात्मन इच्छन् यद्वा वृष्टिसेक्तारमिच्छन् ᐯव्यश्वः ᐯऋषिः एतन्नामको मम पिता ᐯवसुविदं वसूनां धनानां लम्भकं ᐯत्वा त्वाम् ᐯअप्रीणात् धनादिप्राप्त्यर्थं हविर्भिरतोषयत् । तथा वयमपि ᐯमहः महते ᐯराये धनाय ᐯतमु तथाविधमेव ᐯत्वा त्वां ᐯसमिधीमहि सम्यगाज्यादिहविर्भिर्दीपयेम ॥

उशना काव्यस्त्वा नि होतारमसादयत् । आयजिं त्वा मनवे जातवेदसम् ॥१७॥

उशना । काव्यः । त्वा । नि । होतारम् । असादयत् ।
आऽयजिम् । त्वा । मनवे । जातऽवेदसम् ॥ १७ ॥

हे अग्ने ᐯकाव्यः कविपुत्रः ᐯउशना एतन्नामक ऋषिः ᐯमनवे राज्ञे । तस्य गृह इत्यर्थः । ᐯआयजिम् आभिमुख्येन यष्टारं ᐯजातवेदसं जातप्रज्ञं ᐯत्वा त्वाम् । पुनस्त्वाशब्द आदरार्थः । त्वामेव ᐯहोतारं होमनिष्पादकं ᐯनि ᐯअसादयत् नितरामुपावेशयत् ॥

विश्वे हि त्वा सजोषसो देवासो दूतमक्रत । श्रुष्टी देव प्रथमो यज्ञियो भुवः॥१८॥

विश्वे । हि । त्वा । सऽजोषसः । देवासः । दूतम् । अक्रत ।

श्रुष्टी । देव । प्रथमः । यज्ञियः । भुवः ॥ १८ ॥

हे अग्ने विश्वे सर्वे देवासः देवाः सजोषसः संगताः सन्तः अस्माकं हवींष्यानयतीति विचार्य त्वा । हिरवधारणे । त्वामेव दूतं हविषां वोढारं दूतम् अक्रत अकार्षुः । ततः देव द्योतमान हे अग्ने प्रथमः देवानां मुख्यभूतस्त्वं श्रुष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रं यज्ञियः देवानां हविर्दातृत्वेन यज्ञार्हः भुवः भूयाः ॥

इमं घा वीरो अमृतं दूतं कृण्वीत मर्त्यः । पावकं कृष्णवर्तनिं विहायसम् ॥१९॥

इमम् । घ । वीरः । अमृतम् । दूतम् । कृण्वीत । मर्त्यः ।

पावकम् । कृष्णऽवर्तनिम् । विऽहायसम् ॥ १९ ॥

अनया यजमानश्चाग्निं देवानां दूतमकार्षीदित्याह । वीरः कर्मणि समर्थः मर्त्यः मनुष्यो यजमानः अमृतं मरणधर्मरहितं पावकं पापानां शोधकं कृष्णवर्तनिम् । वर्तनिर्मार्गः । कृष्णमार्गं विहायसम् । विहाया इति महन्नाम । गुणैस्तेजोऽधिकत्वेन वा महान्तम् इमं घ इममेवाग्निं दूतं देवानां वोढृत्वेन दूतं कृण्वीत अकार्षीत् ॥

तं हुवेम यतस्रुचः सुभासं शुक्रशोचिषम् । विशामग्निमजरं प्रत्नमीड्यम् ॥२०॥

तम् । हुवेम । यतऽस्रुचः । सुऽभासम् । शुक्रऽशोचिषम् ।

विशाम् । अग्निम् । अजरम् । प्रत्नम् । ईड्यम् ॥ २० ॥

यतस्रुचः गृहीतस्रुचो यद्वा तत्तत्स्थानेषु नियमितस्रुचो वयं सुभासं शोभनदीप्तिं शुक्रशोचिषं दीपनशीलतेजस्कं विशां स्वामिनम् । यद्वा । विशाम् ईड्यम् इत्यन्वयः । मनुष्याणां स्तोतव्यम् अजरं जरारहितं प्रत्नं पुरातनं तं तथाविधम् अग्निं हुवेम स्तोत्रशस्त्रादिभिराह्वयामः ॥ ॥ १२ ॥

यो अस्मै हव्यदातिभिराहुतिं मर्तोऽविधत् । भूरि पोषं स धत्ते वीरवद्यशः ॥२१॥

यः । अस्मै । हव्यदातिऽभिः । आऽहुतिम् । मर्तः । अविधत् ।

भूरि । पोषम् । सः । धत्ते । वीरऽवत् । यशः ॥ २१ ॥

यः मर्तः मनुष्यः हव्यदातिभिः हविर्दातृभिर्ऋत्विग्भिः अस्मै अग्नये आहुतिम् अविधत् विदधाति सः मनुष्यः भूरि बहु पोषं धनादिभिः पोषणम् वीरवत् पुत्रपौत्रादियुक्तं यशः कीर्तिं च धत्ते धारयति । तस्मै धनादीनि प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

प्रथमं जातवेदसमग्निं यज्ञेषु पूर्व्यम् । प्रति स्रुगेति नमसा हविष्मती ॥ २२ ॥

प्रथमम् । जातऽवेदसम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्व्यम् ।

प्रति । स्रुक् । एति । नमसा । हविष्मती ॥ २२ ॥

प्रथमं देवानां प्रधानभूतं जातवेदसं जातप्रज्ञं पूर्व्यं पुरातनमेतादृशम् अग्निं यज्ञेषु अग्निष्टोमादियज्ञेषु हविष्मती सोमादिहविर्युक्ता स्रुक् नमसा स्तोत्रेण नमस्कारेण वा सह प्रति एति अग्निं प्रति गच्छति ॥

आभिर्विधेमाग्नये ज्येष्ठाभिर्व्यश्ववत् । मंहिष्ठाभिर्मतिभिः शुक्रशोचिषे ॥ २३ ॥

आभिः । विधेम । अग्नये । ज्येष्ठाभिः । व्यश्वऽवत् ।
मंहिष्ठाभिः । मतिऽभिः । शुक्रऽशोचिषे ॥ २३ ॥

विश्वमनोनामका वयं ᵛज्येष्ठाभिः प्रशस्यतमाभिः ᵛमंहिष्ठाभिः पूज्यतमाभिः ᵛआभिः सूक्तरूपाभिः स्तुतिभिः ᵛशुक्रशोचिषे ज्वलत्तेजसे ᵛअग्नये ᵛविधेम परिचरेम। कथमिव । ᵛव्यश्ववत् । यथा व्यश्वोऽस्माकं पिता अग्निं स्तुतिभिः पर्यचरत् तद्वद्वयमपि परिचरेम ॥

नूनमर्च विहायसे स्तोमेभिः स्थूरयूपवत् । ऋषे वैयश्व दम्यायाग्नये ॥ २४ ॥

नूनम् । अर्च । विऽहायसे । स्तोमेभिः । स्थूरयूपऽवत् । ऋषे । वैयश्व । दम्याय । अग्नये ॥ २४ ॥

ᵛवैयश्व व्यश्वस्य पुत्र हे विश्वमनोनामक ᵛऋषे ᵛविहायसे महते ᵛदम्याय दमे गृहेऽरणीभिः मथ्यमानत्वेन भवाय। यद्वा। यजमानगृहाणां बाधपरिहारेण हिताय। ᵛअग्नये ᵛनूनं संप्रति ᵛस्तोमेभिः त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणैः स्तोमैः ᵛअर्च स्तुहि। तत्र दृष्टान्तः। ᵛस्थूरयूपवत्। यथा स्थूरयूपो नामर्षिरेनमग्निमानर्च तद्वदर्चेत्यर्थः॥

अतिथिं मानुषाणां सूनुं वनस्पतीनाम् । विप्रा अग्निमवसे प्रत्नमीळते ॥ २५ ॥

अतिथिम् । मानुषाणाम् । सूनुम् । वनस्पतीनाम् ।
विप्राः । अग्निम् । अवसे । प्रत्नम् । ईळते ॥ २५ ॥

ᵛविप्राः मेधाविनो यजमानाः ᵛमानुषाणां मनुष्याणाम् ᵛअतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं ᵛवनस्पतीनां ᵛसूनुं वनस्पतिरूपाभिररणीभिर्जायमानत्वेन[1] तेषां सूनुं ᵛप्रत्नं पुरातनमेवंविधम् ᵛअग्निमवसे कर्मरक्षणाय ᵛईळते स्तुतिभिः स्तुवन्ति ॥ ॥ १३ ॥

महो विश्वाँ अभि षतोऽभि हव्यानि मानुषा । अग्ने नि षत्सि नमसाधि बर्हिषि ॥ २६ ॥

महः । विश्वान् । अभि । सतः । अभि । हव्यानि । मानुषा ।
अग्ने । नि । सत्सि । नमसा । अधि । बर्हिषि ॥ २६ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛमहः कर्मकर्तृत्वेन महतः ᵛविश्वान् सर्वान् ᵛसतः स्तोत्रकरणार्थं वर्तमानान् स्तोतॄन् ᵛअभि अभितस्त्वं ᵛनमसा स्तुत्यतया ᵛबर्हिषि ᵛअधि ᵛनि ᵛषत्सि निषीद। तथा ᵛमानुषा[2] मनुष्यसंबन्धीनि ᵛहव्यानि हवींषि ᵛअभि अभितस्तानि स्वीकर्तुं निषीद[3] ॥

वंस्वा नो वार्या पुरु वंस्व रायः पुरुस्पृहः । सुवीर्यस्य प्रजावतो यशस्वतः ॥ २७ ॥

वंस्व । नः । वार्या । पुरु । वंस्व । रायः । पुरुऽस्पृहः ।
सुऽवीर्यस्य । प्रजाऽवतः । यशस्वतः ॥ २७ ॥

---

१. घ–ॱर्जायमानत्वात् । २. ख–मानुषाणां; ग-त-भ-श–मानुषा मानुषाणां; न–मानुषा मानुषाणि । ३. ख-ग-ज्ञ-त१-२-भ–निषीद । किंच अधि बर्हिषि यज्ञे नमसा स्तोत्रेण हविषा च सह (सह वा त्वमिह–ग) निषत्सि नितरां सीद ।

हे अग्ने वार्या वार्याणि वरणीयानि पुरु पुरूणि बहूनि गवादीनि नः अस्मभ्यं वंस्व प्रयच्छ। तथा पुरुस्पृहः पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयं रायः धनम्। किंविशिष्टम्। सुवीर्यस्य शोभनवीर्योपेतं प्रजावतः पुत्रपौत्रादिसहितं यशस्वतः कीर्तिमच्च धनं नोऽस्मभ्यं वंस्व प्रयच्छ ॥

त्वं वरो सुषाम्णेऽग्ने जनाय चोदय। सदा वसो रातिं यविष्ठ शश्वते ॥ २८ ॥

त्वम्। वरो इति। सुऽसाम्ने। अग्ने। जनाय। चोदय।
सदा। वसो इति। रातिम्। यविष्ठ। शश्वते ॥ २८ ॥

वरो सर्वैर्वरणीय वसो शत्रूणां वासयितः यविष्ठ पुनःपुनर्जायमानत्वेन युवतम हे अग्ने त्वं सुषाम्णे सुसाम्ने। सुषामादित्वात् षत्वम्। त्वत्प्रसादाच्छोभनसामवते शश्वते बहवे जनाय प्रादुर्भूताय स्तोतॄणां सदा सर्वदा रातिं धनादिकं चोदय प्रेरय ॥

त्वं हि सुप्रतूरसि त्वं नो गोमतीरिषः। महो रायः सातिमग्ने अपा वृधि ॥ २९ ॥

त्वम्। हि। सुऽप्रतूः। असि। त्वम्। नः। गोऽमतीः। इषः।
महः। रायः। सातिम्। अग्ने। अप। वृधि ॥ २९ ॥

हे अग्ने त्वम्। हिरवधारणे। त्वमेव सुप्रतूः स्तोतॄणां धनादिकं सुष्ठु प्रदाता असि प्रयच्छसीत्यर्थः। अत एव गोमतीः पश्वादियुक्तानि इषः अन्नानि महः महतः रायः धनस्य मध्ये सातिं देयं धनं च नः स्तोतॄणामस्माकम् अपा वृधि अपावृणु। प्रयच्छेत्यर्थः ॥

अग्ने त्वं यशा अस्या मित्रावरुणा वह। ऋतावाना सम्राजा पूतदक्षसा ॥ ३० ॥

अग्ने। त्वम्। यशाः। असि। आ। मित्रावरुणा। वह।
ऋतऽवाना। सम्ऽराजा। पूतऽदक्षसा ॥ ३० ॥

हे अग्ने त्वं यशाः। लुप्तमत्वर्थीयः। देवानां मध्ये यशस्वी असि भवसि। अत एव त्वम् ऋतावाना ऋतावानौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा सम्राजा सम्राजौ सम्यग्राजमानौ पूतदक्षसा पूतदक्षसौ। दक्ष इति बलनाम। शुद्धबलौ मित्रावरुणावस्मिन् कर्मणि आ वह आह्वय। प्रायेण कर्मणि अग्नेर्मित्रावरुणसहितत्वमस्तीति[1] सूचयति ॥ ॥ १४ ॥

'सखाय आ शिषामहि' इति त्रिंशदृचं चतुर्थं सूक्तम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'सखायत्र्यृचोऽन्त्यः सौषाम्णस्य वरोर्दानस्तुतिरन्त्यानुष्टुप्' इति। व्यश्वपुत्रो विश्वमना ऋषिः। 'औष्णिहं तु' इत्युक्तत्वादेतदादीनि त्रीणि सूक्तानि उष्णिक्छन्दस्कानि। अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता। अन्त्यासु तिसृषु सुषामाख्यस्य राज्ञः पुत्रस्य वरुनाम्नो राज्ञो दानं स्तूयते। अतस्तास्तद्देवताकाः। महाव्रते निष्केवल्ये औष्णिहतृचाशीतावेतत्सूक्तम्। तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्र्यते—'सखाय आ शिषामहि य एक इद्विदयते' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति। दशमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे 'सखायः' इति तिस्र ऋचः। सूत्र्यते च—'सखाय आ शिषामहीति तिस्र उष्णिहः' (आश्व.श्रौ. ८.१२) इति ॥

सखाय आ शिषामहि ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे। स्तुष ऊ षु वो नृतमाय धृष्णवे ॥१॥

---

1. ग—अग्निर्मित्रावरुणसहितश्चमसभागिति।

सखायः । आ । शिषामहि । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे ।
स्तुषे । ऊँ इति । सु । वः । नृऽतमाय । धृष्णवे ॥ १ ॥

vसखायः मित्रभूता हे ऋत्विजः vवज्रिणे वज्रहस्ताय vइन्द्राय vब्रह्म कर्तव्यमेतत्सूक्तरूपं स्तोत्रम् vआ vशिषामहि वयम् आशास्मः[1] । 'शासु अनुशिष्टौ'। लुङि च्लेरङादेशः । इत्वषत्वे । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । तत्र vवः सर्वेषामेव युष्माकमर्थाय vनृतमाय सर्वेषां नेतृतमाय यद्वा संग्रामेष्वायुधादीनां नेतृतमाय vधृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय तस्मा इन्द्रायाहमेव vसु सुष्ठु vस्तुषे स्तौमि ॥

शवसा ह्यसि श्रुतो वृत्रहत्येन वृत्रहा । मघैर्मघोनो अति शूर दाशसि ॥ २ ॥
शवसा । हि । असि । श्रुतः । वृत्रऽहत्येन । वृत्रऽहा ।
मघैः । मघोनः । अति । शूर । दाशसि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं vशवसा बलेन vश्रुतः प्रसिद्धः vअसि भवसि । vहि प्रसिद्धौ । तदेवाह । vवृत्रहत्येन वृत्रासुरहननेन vवृत्रहा वृत्रहेति प्रसिद्धो भवसि । vशूर शौर्यवन् हे इन्द्र vमघोनः मघवतो धनवतः पुरुषात् vमघैः त्वदीयैर्धनैः vअति अतिक्रम्य vदाशसि स्तोतृभ्योऽस्मभ्यं प्रयच्छसि ॥

स नः स्तवान आ भर रयिं चित्रश्रवस्तमम् । निरेके चिद्यो हरिवो वसुर्ददिः ॥३॥
सः । नः । स्तवानः । आ । भर । रयिम् । चित्रश्रवःऽतमम् ।
निरेके । चित् । यः । हरिऽवः । वसुः । ददिः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र vसः तथाविधस्त्वं vस्तवानः अस्माभिः स्तूयमानः सन् vचित्रश्रवस्तमम् अतिशयेन नानाविधान्नोपेतं vरयिं पुत्रं धनं वा vनः अस्मभ्यम् vआ vभर संपादय[2] । देहीत्यर्थः । vहरिवः । हरी अश्वौ । तद्वन् हे इन्द्र vयः त्वं vनिरेके vचित् निर्गमन एव vवसुः शत्रूणां वासयिता भवसि । तवायुधनिर्गमनादेव शत्रवः पलायन्ते खलु । किंच त्वं vददिः धनानां दाता भवसि ॥

आ निरेकमुत प्रियमिन्द्र दर्षि जनानाम् । धृषता धृष्णो स्तवमान आ भर ॥४॥
आ । निरेकम् । उत । प्रियम् । इन्द्र । दर्षि । जनानाम् ।
धृषता । धृष्णो इति । स्तवमानः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे vइन्द्र vउत अपि च vप्रियं प्रीणनात् प्रियतमं vनिरेकम् । निरेकं धनं भवति विरेचनान्निर्गमनाद्वेति । तद्धनं vजनानां स्तोतॄणामस्माकम् vआ vदर्षि आविदारय विवृतं कुरु । 'दॄ विदारणे'। छान्दसो विकरणस्य लुक् । विवृत्य च vधृष्णो धर्षणशील[3] हे इन्द्र vस्तवमानः स्तोतृभिरस्माभिः स्तूयमानः सन् vधृषता धृष्टेन मनसा सह vआ vभर तद्धनमस्मभ्यं देहि ॥

न ते सव्यं न दक्षिणं हस्तं वरन्त आमुरः । न परिबाधो हरिवो गविष्टिषु ॥५॥
न । ते । सव्यम् । न । दक्षिणम् । हस्तम् । वरन्ते । आऽमुरः ।
न । परिऽबाधः । हरिऽवः । गोऽइष्टिषु ॥ ५ ॥

---

1. ख-ञ-त१-२-भ—आशास्महे यद्वा ब्रह्म अस्माभिर्दीयमानं हविरूपमन्नमाशास्मः । 2. ख-त-न-भ-श—आसंपादय । 3. ख-ग-त-न-भ२—शत्रूणां धर्षणशील; भ१-३—मनसा शत्रूणां धर्षणशील ।

हे ᵛहरिवः अश्ववन्निन्द्र ᵛआमुरः संग्राम आभिमुख्येन कर्तारः प्रतियोद्धारः ᵛगविष्टिषु पणिभिरपहृतानामङ्गिरसां गवामन्वेषणेषु ᵛते तव ᵛसव्यं[1] ᵛहस्तं ᵛन ᵛवरन्ते न निवारयन्ति । तेषामायुधादिभिर्न निवार्यत इत्यर्थः । तथा ᵛदक्षिणं हस्तं च ᵛन निवारयन्ति । किंच ᵛपरिबाधः परितो बाधमाना वृत्रादयोऽसुराश्च तव सव्यदक्षिणहस्तौ ᵛन निवारयन्ति । संग्रामेषु त्वया सर्वे शत्रवश्छिन्नहस्ताः सर्वतो गच्छन्तु[2] । त्वं तु तैरबाधितो वर्तस इत्यर्थः ॥ ॥ १५ ॥

आ त्वा॒ गोभि॑रिव व्र॒जं गी॒र्भिर्ऋ॑णोम्यद्रिवः । आ स्मा॒ काम॑ं जरि॒तुरा मनः॑ पृण ॥ ६ ॥

आ । त्वा॒ । गोभिः॑ऽइव । व्र॒जम् । गी॒ःऽभिः । ऋ॒णो॒मि॒ । अ॒द्रि॒ऽव॒ः ।
आ । स्म॒ । काम॑म् । ज॒रि॒तुः । आ । मनः॑ । पृ॒ण ॥ ६ ॥

हे ᵛअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ᵛगीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ᵛत्वा त्वाम् ᵛआ ᵛऋणोमि प्राप्नोमि । 'ऋणु गतौ' । तनादिः । तत्र दृष्टान्तः । ᵛगोभिरिव । यथा गोपालो गोभिः ᵛव्रजं गोष्ठं गच्छति तद्वत्त्वां स्तुतिभिः प्राप्नोमीत्यर्थः । ततस्तं ᵛजरितुः स्तोतुर्मम ᵛकामं धनादिविषयम् ᵛआ ᵛपृण आपूरय । तथा ᵛमनः मदीयं मानसं धनादिप्रदानेनापूरय ॥

विश्वा॑नि वि॒श्वम॑नसो धि॒या नो॑ वृत्रहन्तम । उग्र॑ प्रणेत॒रधि॒ षू व॑सो गहि ॥ ७ ॥

विश्वा॑नि । वि॒श्वऽम॑नसः । धि॒या । न॒ः । वृ॒त्र॒ह॒न्ऽत॒म॒ ।
उग्र॑ । प्र॒ने॒त॒रिति॑ प्रऽनेतः । अधि॑ । सु । व॒सो॒ इति॑ । ग॒हि॒ ॥ ७ ॥

हे ᵛवृत्रहन्तम अतिशयेन वृत्रासुरस्योपद्रवाणां वा हन्तः । 'नाद्घस्य' इति तमपो नुडागमः । कीदृश । ᵛउग्र उद्गूर्णबल ᵛप्रणेतः स्तोतॄणां प्रकर्षेण धनादेर्नेतः । 'नामन्त्रिते°' इत्युग्रेत्यस्य अविद्यमानवद्भावप्रतिषेधः । तथाविध ᵛवसो शत्रूणां वासयितरिन्द्र ᵛनः । पूजायां बहुवचनम् । ᵛविश्वमनसः एतन्नाम्नो मम ᵛविश्वानि सर्वाणि स्तोत्राणि कर्माणि वा ᵛधिया मनसा ᵛसु सुष्ठु ᵛअधि ᵛगहि अधिगच्छ । स्तुत्यतया यष्टव्यतया वा मनोवेगेन गच्छेत्यर्थः । गमेर्लोटि छान्दसः शपो लुक् । हेर्ङित्त्वभावात् 'अनुदात्तोपदेश°' इत्यनुनासिकलोपः ॥

व॒यं ते॑ अ॒स्य वृ॑त्रहन्वि॒द्याम॑ शू॒र नव्य॑सः । वसोः॑ स्पा॒र्हस्य॑ पुरुहू॒त राध॑सः ॥ ८ ॥

व॒यम् । ते॒ । अ॒स्य । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । वि॒द्याम॑ । शू॒र॒ । नव्य॑सः ।
वसोः॑ । स्पा॒र्हस्य॑ । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । राध॑सः ॥ ८ ॥

हे ᵛवृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः ᵛशूर बलवन् ᵛपुरुहूत पुरुभिर्बहुभिराह्वातव्येन्द्र[3] ᵛनव्यसः नवीयसः । ईयसुन ईकारलोपश्छान्दसः । नवतरं ᵛस्पार्हस्य स्पृहणीयं ᵛराधसः । 'राध साध संसिद्धौ' । शर्मादेः संसाधकं ᵛते[4] त्वदीयम् ᵛअस्य ᵛवसोः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति वसोः संप्रदानसंज्ञा । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' इति वसोः षष्ठी । त्वदीयमिदं परिदृश्यमानं धनं ᵛवयं ᵛविद्याम लभेमहि । 'विद्लृ लाभे' । आदादिकः । छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥

इन्द्र॒ यथा॒ ह्यस्ति॒ तेऽप॑रीतं नृतो॒ शवः॑ । अमृ॑क्ता रा॒तिः पु॑रुहूत दा॒शुषे॑ ॥ ९ ॥

---

१. ग–सव्यं वामं; ञ-त-१-२-३–सव्यतमं; त४-न-भ२–सव्यतमं; भ१–सव्यमिमं, भ३–सव्यमिदं ।
२. ग-भ३–गच्छंति । ३. घ–°राहूतेंद्र; श–°राह्वातरिंद्र । ४. ग-त-भ– तव ।

इन्द्र॑ । यथा॑ । हि । अस्ति॑ । ते॒ । अप॑रिऽइतम् । नृतो॒ इति॑ । शव॑: ।
अमृ॑क्ता । रा॒तिः । पु॒रु॒ऽहू॒त॒ । दा॒शुषे॑ ॥ ९ ॥

हे ᵛनृतो सर्वस्यान्तर्यामितया नर्तयितः ᵛइन्द्र ᵛते त्वदीयं ᵛशवः बलं ᵛयथा ᵛअपरीतम् ᵛअस्ति शत्रुभिरपरिगतमव्याप्तं भवति । ᵛहि प्रसिद्धौ । तथा हे ᵛपुरुहूत पुरुभिर्बहुभिराहूतेन्द्र ᵛदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ᵛरातिः धनादिदानम् ᵛअमृक्ता शत्रुभिरहिंसितं भवति। त्वत्तो लब्धं यजमानस्य धनं शत्रवो न हिंसन्ति । यथा त्वदीयबलस्य रक्षक एवं तस्य धनस्यापि रक्षक इत्यर्थः ॥

आ वृ॑षस्व महामह म॒हे नृ॑तम॒ राध॑से । दृ॒ळ्हश्चि॑द्दृह्य मघवन्म॒घत्त॑ये ॥ १० ॥

आ । वृ॒ष॒स्व॒ । म॒हा॒ऽम॒ह॒ । म॒हे । नृ॒ऽत॒म॒ । राध॑से ।
दृ॒ळ्हः । चि॒त् । दृ॒ह्य॒ । म॒घ॒ऽव॒न् । म॒घत्त॑ये ॥ १० ॥

हे ᵛमहामह अतिशयेन सर्वैः पूजनीय ᵛनृतम नेतृतमेन्द्र ᵛमहे महते ᵛराधसे शत्रुधनानां संसाधकाय बलाय बलार्थम् ᵛआ ᵛवृषस्व स्वोदरमासिञ्च । सोमं पिबेत्यर्थः । हे ᵛमघवन् धनवन्निन्द्र सोमपानेन मत्तः सन् ᵛदृळ्हश्चित् दृढानि परैरबाधितान्यपि शत्रुपुराणि ᵛमघत्तये मघानां धनानां लाभाय ᵛदृह्य जिघांस । विदारयेत्यर्थः ॥　　॥ १६ ॥

नू अ॒न्यत्रा॑ चिदद्रिव॒स्त्वन्नो॑ जग्मुरा॒शस॑: । मघ॑वञ्छ॒ग्धि तव॒ तन्न॑ ऊ॒तिभि॑: ॥ ११ ॥

नु । अ॒न्यत्र॑ । चि॒त् । अ॒द्रि॒ऽव॒: । त्वत् । न॒: । ज॒ग्मु॒: । आ॒ऽशस॑: ।
मघ॑ऽवन् । श॒ग्धि । तव॑ । तत् । न॒: । ऊ॒तिऽभि॑: ॥ ११ ॥

हे ᵛअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र त्वं धनवान् दाता चेत्यपरिज्ञाय ᵛनः अस्मदीयानि ᵛआशसः आशंसनानि अभिलाषाः ᵛत्वत् त्वत्तः ᵛअन्यत्र देवादौ ᵛनू ᵛचित् पुरा ᵛजग्मुः अगच्छन् । तत्र फलं नालभन्त । इदानीं त्वं धनवान् दानशील इत्यस्माभिर्ज्ञातम् । अत एव हे ᵛमघवन् धनवन्निन्द्र ᵛतव त्वदीयं ᵛतत् शत्रुपुरविदारणलब्धं धनम् ᵛऊतिभिः त्वद्रक्षणैः ᵛनः अस्मभ्यं ᵛशग्धि देहि । शग्धीति दानकर्मा । शक्नोतेर्लोटि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥

न॒ह्य१॒ङ्ग नृ॑तो॒ त्वद॒न्यं वि॒न्दामि॒ राध॑से । रा॒ये द्यु॒म्नाय॒ शव॑से च गिर्वणः ॥ १२ ॥

न॒हि । अ॒ङ्ग । नृ॒तो॒ इति॑ । त्वत् । अ॒न्यम् । वि॒न्दामि॑ । राध॑से ।
रा॒ये । द्यु॒म्नाय॑ । शव॑से । च॒ । गि॒र्व॒ण॒: ॥ १२ ॥

हे ᵛनृतो नर्तयितः ᵛगिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय संभजनीयेन्द्र ᵛराधसे बलसंसाधकायान्नाय ᵛराये धनाय ᵛद्युम्नाय द्योतमानाय यशसे ᵛशवसे वर्धकाय बलाय ᵛच ᵛत्वत् त्वत्तः ᵛअन्यं ᵛनहि ᵛविन्दामि न लभे । ᵛअङ्ग प्रसिद्धौ ॥

एन्दु॒मिन्द्रा॑य सिञ्चत॒ पिबा॑ति सो॒म्यं मधु॑ । प्र राध॑सा चोदयाते महित्व॒ना ॥ १३ ॥

आ । इन्दु॑म् । इन्द्रा॑य । सि॒ञ्च॒त॒ । पिबा॑ति । सो॒म्यम् । मधु॑ ।
प्र । राध॑सा । चो॒द॒या॒ते॒ । म॒हि॒ऽत्व॒ना ॥ १३ ॥

हे ऋत्विजः इन्दुं स्यन्दनशीलं सोममिन्द्रार्थम्[1] आ सिञ्चत आश्रयणद्रव्येण सेचनं कुरुत। अभिषुणुतेत्यर्थः। ततः सोम्यं सोममयं मधु मदकरं सोमरसं पिबाति पिबतु। पीत्वा च स इन्द्रः महित्वना स्वमहत्त्वेनैव राधसा अन्नेन सह धनादिकं स्तोतृभ्यः प्र चोदयाते प्रकर्षेण चोदयति। यद्वा। यजमानो महित्वना। इन्द्राय प्रदीयमानत्वादस्य महत्त्वम्। महत्त्वयुक्तेन राधसा अन्नेन सह स्तोतॄन् प्रचोदयति। इन्द्राय हविर्दत्तेति स्तोतॄन् प्रेरयतीत्यर्थः॥

उपो हरीणां पतिं दक्षं पृञ्चन्तमब्रवम्। नूनं श्रुधि स्तुवतो अश्व्यस्य॥ १४॥

उपो इति। हरीणाम्। पतिम्। दक्षम्। पृञ्चन्तम्। अब्रवम्।
नूनम्। श्रुधि। स्तुवतः। अश्व्यस्य॥ १४॥

हरीणां हरितवर्णानामश्वानां पतिं पालयितारं दक्षं वर्धकं स्वबलं पृञ्चन्तम्। 'पृची संपर्के'। मरुत्सु योजयन्तम्। यद्वा। शत्रुषु स्वबलमायुधादिभिः संपर्चयन्तम्। एतादृशमिन्द्रं त्वाम् उपो अब्रवम्। विश्रमना अहं स्तोत्रं करवाणि। अश्व्यस्य। अश्वो नामर्षिरश्वशब्देनोच्यते। तस्य पुत्रस्य स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतो मम संबन्धिनीं[2] त्वद्विषयां स्तुतिं नूनं संप्रति श्रुधि शृणु॥

नह्य१ङ्ग पुरा चन जज्ञे वीरतरस्त्वत्। नकी राया नैवथा न भन्दना॥ १५॥

नहि। अङ्ग। पुरा। चन। जज्ञे। वीरऽतरः। त्वत्।
नकिः। राया। न। एवऽथा। न। भन्दना॥ १५॥

हे इन्द्र त्वत् त्वत्तः पुरा पूर्वं वीरतरः सामर्थ्यवान् कश्चित् नहि जज्ञे जातः[3] खलु। अङ्ग प्रसिद्धौ। त्वमेव सामर्थ्यवान् जात इत्यर्थः। किंच त्वत्तोऽपि राया धनेन समर्थः नकिः न कश्चिदस्ति। तथा एवथा[4] शत्रुपुराणि संग्रामं वा प्रति गमनेन त्वत्तोऽधिकः न जातः। यद्वा। एवथा। अव रक्षणादिषु। अकारस्यैकारश्छान्दसः। औणादिकोऽथप्रत्ययः। शरणागतानां स्तोतॄणां चावनेन त्वत्तोऽधिको नास्ति। किंच भन्दना। भन्दतिः स्तुतिकर्मा। स्तुत्या च त्वदधिकः न जातः। धनवान् रक्षकः स्तुत्यश्च त्वत्तोऽन्यो न जज्ञ इति॥ ॥ १७॥

'एदु मध्वः' इति तृचः पूर्वोक्ते ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे वैकल्पिकोऽनुरूपः। सूत्रितं च—'एदु मध्वो मदिन्तरमेतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति॥

एदु मध्वो मदिन्तरं सिञ्च वाध्वर्यो अन्धसः। एवा हि वीरः स्तवते सदावृधः॥ १६॥

आ। इत्। ऊँ इति। मध्वः। मदिन्ऽतरम्। सिञ्च। वा। अध्वर्यो इति। अन्धसः।
एव। हि। वीरः। स्तवते। सदाऽवृधः॥ १६॥

हे अध्वर्यो अध्वरस्य नेतर्ऋत्विक् मध्वः मदकरस्य अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य मदिन्तरम् अत्यर्थं मादयितृतमं सोमरसमेव आ सिञ्च इन्द्रार्थमभिषुणु। इदु इत्यवधारणे। वीरः समर्थः सदावृधः सर्वदा हविर्भिर्वर्धनीयः। यद्वा सर्वदा स्वबलस्य वर्धकोऽयम् एव इन्द्रः स्तवते हि स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तूयते खलु। स्तुतायेन्द्राय सोमो दातव्यः। तस्माद्वा सिञ्चेति समन्वयः॥

---

१. घ-भ२-°मिंद्रायेंद्रार्थं। २. भ-संबन्धिनीं हे इंद्र। ३. घ-भ-न जातः। ४. ङ-त१-४-य-एव यथा; ग२-एव तथा।

इन्द्र स्थातर्हरीणां नकिष्टे पूर्व्यस्तुतिम् । उदानंश शवसा न भन्दना ॥ १७ ॥

इन्द्र । स्थातः । हरीणाम् । नकिः । ते । पूर्व्यऽस्तुतिम् ।
उत् । आनंश । शवसा । न । भन्दना ॥ १७ ॥

हे हरीणां स्थातः अश्वानामधिष्ठातः इन्द्र ते त्वदीयां पूर्व्यस्तुतिं पूर्वैर्ऋषिभिः कृतां स्तुतिम् । उपलक्षणमेतत् । इदानीतनैः क्रियमाणामपि स्तुतिं नकिः न कश्चित् शवसा बलेन उदानंश व्याप्नोति । 'अशू व्याप्तौ' । लिटि 'अश्नोतेश्च' इति नुट् । छान्दसो नुम् । कश्चिन्नातिक्रामतीत्यर्थः । किंच भन्दना सर्वैः प्रार्थनीयत्वात् पूजनीयेन धनेन स्तुत्या वा त्वदीयां स्तुतिं न कश्चिदतिक्रामति । त्वत्तो बलवान् धनी स्तुत्यो वान्यो नास्तीत्यर्थः ॥

तं वो वाजानां पतिमहूमहि श्रवस्यवः । अप्रायुभिर्यज्ञेभिर्वावृधेन्यम् ॥ १८ ॥

तम् । वः । वाजानाम् । पतिम् । अहूमहि । श्रवस्यवः ।
अप्रायुऽभिः । यज्ञेभिः । ववृधेन्यम् ॥ १८ ॥

अप्रायुभिः कर्मसु अप्रमाद्यन्मनुष्ययुक्तैः । अथवा । अप्रमत्ता एकत्र स्थित्वैव कर्म कुर्वन्ति । कर्म प्रारभ्य नान्यं देशं गच्छन्तीत्यर्थः । एवंविधमनुष्ययुक्तैः यज्ञेभिः यज्ञैः एतादृशमनुष्यैर्यज्ञैर्वा वावृधेन्यं वर्धनीयं वाजानाम् अन्नानां पतिं स्वामिनं वः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी संबन्धेन युष्मदीयं तं तादृशमिन्द्रं श्रवस्यवः वयमन्नकामाः सन्तः अहूमहि आह्वयामः । ह्वयतेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् ॥

पूर्वोक्त एव शस्त्रे 'एतो न्विन्द्रम्' इत्येतौ तृचौ वैकल्पिकौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च— 'एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः स्तुहीन्द्रं व्यश्ववत्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायः स्तोम्यं नरम् । कृष्टीर्यो विश्वा अभ्यस्त्येक इत् ॥ १९ ॥

एतो इति । नु । इन्द्रम् । स्तवाम । सखायः । स्तोम्यम् । नरम् ।
कृष्टीः । यः । विश्वाः । अभि । अस्ति । एकः । इत् ॥ १९ ॥

हे सखायः समानख्याना मित्रभूता वा हे ऋत्विजः नु क्षिप्रम् एतो आगच्छतैव । किमर्थं तदाह । स्तोम्यं स्तोमार्हं नरं सर्वस्य नेतारं तम् इन्द्रं स्तवाम स्तोत्रं करवाम । यः इन्द्रः एक इत् एकोऽसहाय[1] एव सन् विश्वाः सर्वाः कृष्टीः शत्रुसेनाः अभ्यस्ति अभिभवति । तं स्तवामेति शेषः ॥

अगोरुधाय गविषे द्युक्षाय दस्म्यं वचः । घृतात्स्वादीयो मधुनश्च वोचत ॥ २० ॥

अगोऽरुधाय । गोऽइषे । द्युक्षाय । दस्म्यम् । वचः ।
घृतात् । स्वादीयः । मधुनः । च । वोचत ॥ २० ॥

हे ऋत्विजः अगोरुधाय । गाः स्तुती रुणद्धीति गोरुधः । न गोरुधोऽगोरुधः । ता न विनाशयत्यादरेण शृणोतीत्यर्थः । तादृशाय अत एव गविषे स्तोत्राणीच्छते द्युक्षाय दीप्यमानायेन्द्राय दस्म्यं दर्शनीयं[2] घृतात् स्वादुतरादाज्यात् मधुनश्च स्वादीयः अतिशयेन स्वादुभूतं[3] वचः स्तोत्ररूपं वाक्यं वोचत ब्रूत । ऋत्विग्भिः कृतं कर्म यजमानोऽपि कृतवान् भवतीति मदीयमिन्द्रविषयं वचो

---

१. न-भ—एकाकी असहाय । २. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ—अत्यंतदर्शनीयं । ३. घ—स्वादुतरं ।

घृतान्मधुनश्च स्वादुतरं भवत्वित्याशास्ते । तदाह[1] भगवानाश्वलायनः—‘ वच एव म इदं घृताच्च मधुनश्च स्वादीयोऽस्ति प्रीतिः स्वादीयोऽस्त्वित्येव तदाह ’ (आश्व. गृ. १. १. ५) इति ॥ ॥ १८ ॥

यस्यामितानि वीर्या३ न राधः पर्येतवे । ज्योतिर्न विश्वमभ्यस्ति दक्षिणा ॥२१॥

यस्य । अमितानि । वीर्या । न । राधः । परिऽएतवे ।
ज्योतिः । न । विश्वम् । अभि । अस्ति । दक्षिणा ॥ २१ ॥

vयस्य इन्द्रस्य vवीर्या वीर्याणि वृत्रहननादिलक्षणानि[2] सामर्थ्यानि vअमितानि अस्य इयन्ति सामर्थ्यानि[3] नान्यानीति परिमितानि न भवन्ति । यद्वा । ‘ मीङ् हिंसायाम् ’ । छान्दसो ह्रस्वः । शत्रुभिरहिंसितानि भवन्ति । तथा यस्येन्द्रस्य vराधः धनं vपर्येतवे[4] शत्रुभिः परिगन्तुं प्राप्तुं शक्यं vन भवति । अत एव यस्य[5] vदक्षिणा धनदानं vविश्वमभ्यस्ति सर्वं स्तोतृजनमभिभवति । तत्र दृष्टान्तः । vज्योतिर्न । ज्योतिषामयनत्वाज्ज्योतिरन्तरिक्षम् । यथान्तरिक्षं सर्वलोकं पिधाय तिष्ठति तद्वत् स्तोतृजनं धनदानेन पिधत्त इत्यर्थः[6] ॥

स्तुहीन्द्रं व्यश्ववदनूर्मिं वाजिनं यमम् । अर्यो गयं मंहमानं वि दाशुषे ॥२२॥

स्तुहि । इन्द्रम् । व्यश्वऽवत् । अनूर्मिम् । वाजिनम् । यमम् ।
अर्यः । गयम् । मंहमानम् । वि । दाशुषे ॥ २२ ॥

हे विश्वमनः vअनूर्मिम् । ऊर्मिर्हिंसाकर्मा । कैश्चिदप्यहिंस्यम् । अथवा शत्रुभिरगन्तव्यम्[7] । अत एव vवाजिनं बलवन्तं vयमं स्तोतृभिः[8] सुनियतमेतादृशम्[8] vइन्द्रं vस्तुहि । स्तोत्रे दृष्टान्तः । vव्यश्ववत् । यथा व्यश्वो[9] विश्वमनसः[9] पिता इन्द्रमस्तौत् तद्वत् स्तुहीत्यर्थः । स्तुतश्चेत् vअर्यः स्वामी इन्द्रः vदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय vमंहमानं पूज्यमानं vगयं धनम् । यद्वा । देवानां पूजायै गयं गृहम् । गृहमस्ति चेत् देवा हविर्भिः पूज्यन्ते । तादृशं गृहं वितरति । तस्मात् त्वं धनगृहलाभाय स्तुहीत्यर्थः ॥

एवा नूनमुप स्तुहि वैयश्व दशमं नवम् । सुविद्वांसं चर्कृत्यं चरणीनाम् ॥२३॥

एव । नूनम् । उप । स्तुहि । वैयश्व । दशमम् । नवम् ।
सुऽविद्वांसम् । चर्कृत्यम् । चरणीनाम् ॥ २३ ॥

हे vवैयश्व व्यश्वस्य पुत्र विश्वमनः vचरणीनां[10] मनुष्याणां देहे स्थितानां नवानां प्राणानां vदशमं दशसंख्यापूरकम् । तत्र मन्त्रः—‘ नव वै पुरुषे प्राणा मनुष्येषु वर्तमाना इन्द्रस्तेषां दशधा भवतीन्द्रस्यात्मानं दशधा चरन्तम् ’ इति । एतादृशमत एव vनवं स्तुत्यं vसुविद्वांसम्[11] अन्तर्यामित्वात्

---

१. ग-भ—तथाह । २. घ—°रूपाणि । ३. न-भ—बलानि । ४. त१-२-य—न पर्येतवे; भ२—न पद्यर्थेतवे । ५. ज्ञ-त१-२—अस्य । ६. ख-ग-त-न-भ-श—इत्यर्थः । यद्वा येन दत्तं धनं सर्वं शत्रुजनमभिभवति येन (एतत्-ग) दत्त (‘ दत्त ’ नास्ति—ग-न-भ) धनमादाय असतः (मरुतः—ग-भ; सतः—त३; सर्वतः—भ३) शत्रूनभिभवंतीत्यर्थः (°भवतीत्यर्थः—ख-त-भ३-श) । ७. ग—°रनभिगन्तव्यं । ८. ख—स्तुतिभिः सुनियंतव्य°; ग-न-भ—अर्थिभिः स्तोतृभिश्च नियंतव्य°; घ-त१-२—स्तुतिभिः स्तोतृभिः सुनियंतव्य°; श—अर्थिभिः स्तोतृभिः सुनियंतव्य° । ९. ग—व्यश्वर्षिस्तव; घ—व्यश्वो नाम तव; न-भ१-२—व्यश्वो वामिति व, भ३—व्यश्वो वाग्मी तव । १०. त-न-भ—चर्षणीना । ११. ख—शुचिइंद्रशसं; त-न—शुचिइंद्रप्रशस; भ—शुचिप्रशंस्यं; श—सुविद्वांसं प्रशंसंतं ।

सुष्ठु सर्वं जानन्तं चकृत्थं भूयो भूयः कार्येषु सर्वैर्नमस्कर्तव्यमेवंविधमिन्द्रम् एव नूनम् इदानीम् उप स्तुहि समीपे स्तुहि ॥

वेत्था हि निर्ऋतीनां वज्रहस्त परिवृजम् । अहरहः शुन्ध्युः परिपदामिव ॥२४॥

वेत्थ । हि । निःऽऋतीनाम् । वज्रऽहस्त । परिऽवृजम् ।
अहःऽअहः । शुन्ध्युः । परिपदाम्ऽइव ॥ २४ ॥

इदानीमृषिरिन्द्रं संबोध्याह । हे वज्रहस्त वज्रयुक्तहस्तेन्द्र निर्ऋतीनाम् उपद्रवकारिणां रक्षसां[1] परिवृजं परिवर्जनम् । हिरवधारणे । त्वमेव वेत्थ जानीषे । तत्र दृष्टान्तः । अहरहः शुन्ध्युः । अस्मिन्नुदिते सति ब्राह्मणा आत्मीयं कर्म कृत्वा शुद्धा भवन्तीति शोधनहेतुत्वात् शुन्ध्युरादित्यः । परिपदामिव परितो यजमानानामिव । यद्वा । परिपदां समानाधिकरणः । परितः पततां पक्षिणां वर्जनं स्वस्थानत्यागमहरहः प्रतिदिवसं यथा वेत्ति । उदिते सूर्ये पक्षिणः स्वस्थानं परित्यज्य सर्वतो गच्छन्ति खलु । एवं त्वयीन्द्रे स्वबलेन प्रकाशमाने सति शत्रवः स्वपुरादि त्यक्त्वा पलायन्त इत्यर्थः ॥

तदिन्द्राव आ भर येना दंसिष्ठ कृत्वने । द्विता कुत्साय शिश्नथो नि चोदय॥२५॥

तत् । इन्द्र । अवः । आ । भर । येन । दंसिष्ठ । कृत्वने ।
द्विता । कुत्साय । शिश्नथः । नि । चोदय ॥ २५ ॥

हे इन्द्र तत् अवः तद्रक्षणमस्मभ्यम् आ भर । हे दंसिष्ठ अत्यन्तं दर्शनीय यद्वा शत्रूणामुपक्षपयितरिन्द्र कृत्वने कर्म कुर्वते यजमानाय तदर्थं येन पालनमकृथाः तद्रक्षणम् आभरेति समन्वयः । किंच कुत्साय कुत्सनामकाय राजर्षये द्विता द्विधा द्विप्रकारेण शिश्नथः त्वं शत्रूनवधीः । तस्मै द्वैधं[2] पालनमकार्षीरित्यर्थः । तद्रक्षणमस्मभ्यं[3] नि चोदय नितरामत्यर्थं प्रेरय । यद्वा कृत्वन इति सामान्येनोक्त्वा विशेषेण तदेवाह कुत्सायेत्यादि । शेषं पूर्ववत् ॥　　॥ १९ ॥

तमु त्वा नूनमीमहे नव्यं दंसिष्ठ सन्यसे ।
स त्वं नो विश्वा अभिमातीः सक्षणिः ॥ २६ ॥

तम् । ऊँ इति । त्वा । नूनम् । ईमहे । नव्यम् । दंसिष्ठ । सन्यसे ।
सः । त्वम् । नः । विश्वाः । अभिऽमातीः । सक्षणिः ॥ २६ ॥

हे दंसिष्ठ अतिशयेन दर्शनीयेन्द्र नव्यं स्तोतृभिः स्तोतव्यं तमु तादृशमेव त्वा त्वां नूनम् इदानीम् ईमहे वयं याचामहे । किमर्थम् । संन्यसे । 'असु क्षेपणे' । भावे क्विप् । संन्यासार्थं याचामह इति शेषः । सः तादृशः त्वं नः अस्माकं विश्वाः सर्वाः अभिमातीः शत्रुसेनाः सक्षणिः । सहेः सनिप्रत्ययः । सहनशीलोऽभिभवनशीलो भवसि ॥

य ऋक्षादंहसो मुचद्यो वार्यात्सप्त सिन्धुषु । वधर्दासस्य तुविनृम्ण नीनमः ॥२७॥

यः । ऋक्षात् । अंहसः । मुचत् । यः । वा । आर्यात् । सप्त । सिन्धुषु ।
वधः । दासस्य । तुविऽनृम्ण । नीनमः ॥ २७ ॥

---

१. ज-भ—राक्षसादीना । २. ग-न-भ-श—द्विविधं । ३. ग-त-य—ऽमप्यस्मभ्यं ।

पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । ᵛयः इन्द्रः ᵛऋक्षात् । ऋन् मनुष्यान् क्षणोति । क्षणोतेरौणादिको डप्रत्ययः । तस्मात् रक्षसो जातात् ᵛअंहसः पापरूपादुपद्रवात् ᵛमुचत् मुञ्चति । राक्षस एनं न बाधते किं पुनस्तं हन्तीत्यर्थः । अपि[1] च[1] ᵛयः इन्द्रः ᵛसप्त ᵛसिन्धुषु गङ्गाद्यासु नदीषु । यद्वा । सप्त सर्पणशीलासु सिन्धुषु । तत्कूलेष्वित्यर्थः । गङ्गायां घोष इतिवत् । तेषु वर्तमानानां स्तोतॄणाम् ᵛआर्यात् धनादिकं प्रेरयेत् । 'ऋ गतिप्रापणयोः' । आशीर्लिङि 'गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः' (पा. सू. ७. ४. २९) इति गुणः । 'बहुलं छन्दसि' इति लिङ्यप्याडागमः । अथ प्रत्यक्षः । हे ᵛतुविनृम्ण बहुधनेन्द्र ᵛदासस्य उपक्षपयितुरसुरस्य ᵛवधः हननसाधनमायुधं ᵛनीनमः नमय ॥

यथा वरो सुषाम्णे सनिभ्य आवहो रयिम् । व्यश्वेभ्यः सुभगे वाजिनीवति ॥२८॥

यथा । वरो इति । सुऽसाम्ने । सनिऽभ्यः । आ । अवहः । रयिम् ।
विऽअश्वेभ्यः । सुऽभगे । वाजिनीऽवति ॥ २८ ॥

अनेन तृचेन वरोर्दानं स्तूयते । हे ᵛवरो वरुनामक राजन् ᵛसुषाम्णे सुसाम्ने सुषामाख्यं राजानं स्वपितरमुद्दिश्य तस्योत्तमलोकप्राप्त्यर्थं ᵛसनिभ्यः भिक्षमाणेभ्यः ᵛआ कोशादाहृत्य ᵛरयिं धनं ᵛयथा पुरा ᵛअवहः प्रापितवानसि अत एवमिदानी ᵛव्यश्वेभ्यः व्यश्वपुत्रेभ्यः[2] अस्मभ्यं धनमावह । वाजिनीवतीति पदलिङ्गादियमुषस्या । अयं तृचोऽप्युषस्य इति शौनकेनोक्तं—'यथा वरो सुषाम्ण इत्युत्तमस्त्वौषसस्तृचः' इति । हे ᵛसुभगे शोभनधनयुक्ते ᵛवाजिनीवति अन्नवति । मतुबनुवादार्थः । यद्वा । वाजो वाजनं गमनमस्यास्तीति वाजिन्यन्नम् । तद्वति हे उषः त्वं चास्मभ्यं धनं प्रयच्छ । वरोर्बहुधनदानात्तस्य दानस्तुतिः । यद्वा । विश्वमना ऋषिर्वरुं संबोध्याह । हे सुभगे शोभनधने वाजिनीवति अन्नवति हे उषः यथा त्वं सुषाम्णे सुषामनाम्ने मम पित्रे धनं दत्त्वा तेनैव सुषाम्णा सनिभ्यो याचमानेभ्यो धनं यथा प्रापितवत्यसि तेन यथा दानमकारयः एवं मह्यमपि धनं दत्त्वा व्यश्वेभ्यः । पूजायां बहुवचनम् । व्यश्वपुत्राय विश्वमनसे धनं प्रापयेति मयापि दानं करोषि । हे वरो उषसमेवं वदेत्यृषिराह ॥

आ नार्यस्य दक्षिणा व्यश्वाँ एतु सोमिनः । स्थूरं च राधः शतवत्सहस्रवत् ॥२९॥

आ । नार्यस्य । दक्षिणा । विऽअश्वान् । एतु । सोमिनः ।
स्थूरम् । च । राधः । शतऽवत् । सहस्रऽवत् ॥ २९ ॥

अनया धनमृषिरादत्तवानित्याह । ᵛनार्यस्य । नरहितो नर्यः । तस्यापत्यं नार्यः । तस्मात् संबन्धमात्रे 'तस्येदम्' इत्यण् । तस्य ᵛसोमिनः सोमवतो यजमानस्य । यद्वा । व्यश्वानां विशेषणम् । तादृशस्य वरोः ᵛदक्षिणा दानं सोमवतः ᵛव्यश्वान् व्यश्वपुत्रानस्मान् ᵛआ ᵛएतु आगच्छतु[3] । किंच ᵛस्थूरं स्थूलं ᵛशतवत्सहस्रवत् शतसहस्रधनयुक्तं ᵛराधः अन्नं ᵛच अस्मानागच्छतु ॥

यत्त्वा पृच्छादीजानः कुहया कुहयाकृते । एषो अपश्रितो वलो गोमतीमव तिष्ठति ॥३०॥

यत् । त्वा । पृच्छात् । ईजानः । कुहया । कुहयाऽकृते ।
एषः । अपऽश्रितः । वलः । गोऽमतीम् । अव । तिष्ठति ॥ ३० ॥

इदानीमुषसं संबोध्याभिधीयते । हे ᵛकुहयाकृते स वरुः कुह कुत्र तिष्ठतीत्येतदिच्छया[4] अभिलक्षणप्रवृत्तैर्जिज्ञासुभिः पुरस्कृते । कुहशब्दात् क्यच् । एतादृशे हे उषः ᵛत्वा त्वां ᵛयत् यदा

१. ग—योपि वा; घ—वा अपि च; न-भ१-३—व्येपि च, भ३—योपि च । २. ग-भ३—व्यश्वस्य°; त-न-भ१—स्वव्यश्व°; य—सुव्यश्व° । ३. ख-घ-त-न-भ२-य-श—आगच्छति; भ१—अगच्छती । ४. भ—°त्येतयेच्छया ।

कश्चित् vपृच्छात् पृच्छति vईजानः इष्टवान् वरुः vकुहया क्व तिष्ठतीति यदा पृच्छति तदानीम् vअपश्रितः सर्वैराश्रितः। यद्वा। विवृतद्वारः। यदा याचमाना आगच्छन्ति तदा दौवारिका न प्रतिबध्नन्तीत्यर्थः। तादृशः vवलः वरः स्वबलेनावारकः शत्रूणाम्। यद्वा। भिक्षूणां धनादिप्रदानेनावरिता। vएषो एष वरुः vगोमतीम् एतन्नामिकां नदीम्। 'कालाध्वनोः°' इति द्वितीया। तस्यास्तीरे vअव vतिष्ठति इति तदानी त्वं कथयसि ॥　　॥ २० ॥

'ता वाम्' इति चतुर्विंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'ता वां चतुर्विंशतिर्मैत्रावरुणं दशम्याद्यास्तिस्रो वैश्वदेव्य उपान्त्योष्णिग्गर्भा' इति। व्यश्वपुत्रो विश्वमना ऋषिः। उष्णिक्[1] छन्दः। उपान्त्या[2] उष्णिग्गर्भा 'षट्सप्तैकादशा उष्णिग्गर्भा' (अनु. ४. ३) इति तल्लक्षणोपेतत्वात्। दशम्येकादशीद्वादश्यो वैश्वदेव्योऽवशिष्टानां मित्रावरुणौ देवता। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

ता वां विश्वस्य गोपा देवा देवेषु यज्ञिया। ऋतावाना यजसे पूतदक्षसा ॥ १ ॥

ता। वाम्। विश्वस्य। गोपा। देवा। देवेषु। यज्ञिया। ऋतऽवाना। यजसे। पूतऽदक्षसा ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ vविश्वस्य सर्वस्य लोकस्य vगोपा गोपायितारौ vदेवा देवौ द्योतनशीलौ[3] vदेवेषु[4] मध्ये vयज्ञिया यज्ञार्हौ vता तौ तादृशौ vवां युवां हविष्प्रदानार्थं यजमानं भजथः। अत एव हे विश्वमनः vऋतावाना ऋतावानौ सत्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा पूतदक्षसौ शुद्धबलौ। आवां बलवन्ताविति वचनमात्रेण बलवन्तौ न भवतः किंतु यथार्थत्वेन सामर्थ्यवन्तौ[4]। मित्रावरुणौ vयजसे हविर्भिः पूजयसि ॥

मित्रा तना न रथ्या वरुणो यश्च सुक्रतुः। सनात्सुजाता तनया धृतव्रता ॥ २ ॥

मित्रा। तना। न। रथ्या। वरुणः। यः। च। सुऽक्रतुः।
सनात्। सुऽजाता। तनया। धृतऽव्रता ॥ २ ॥

vसुक्रतुः शोभनकर्मा vयः vवरुणः सुकर्मा vमित्रा vच मित्रावरुणौ। कीदृशौ। vतना। तन्वन्ति मुकुटकटकादिनेति तनानि धनानि। नश्चार्थे। धनानि च vरथ्या रथ्यौ नेतारौ। यद्वा। धनानि कर्मणः कर्त्रपेक्षत्वात् प्रयच्छन्ताविति संबध्यते। तादृशौ रथ्यौ रथवन्तौ vसनात् चिरादेव vसुजाता सुजातौ शोभनजन्मानौ। तदेवाह। vतनया तनयौ अदितेः पुत्रौ vधृतव्रता धृतव्रतौ धृतकर्माणौ ता यजस इति पूर्वेण समन्वयः ॥

ता माता विश्ववेदसासुर्याय प्रमहसा। मही जजानादितिरृतावरी ॥ ३ ॥

ता। माता। विश्वऽवेदसा। असुर्याय। प्रऽमहसा। मही। जजान। अदितिः। ऋतऽवरी ॥ ३ ॥

अदितेस्तनयत्वमेव स्फुटयति। vविश्ववेदसा विश्ववेदसौ सर्वधनौ। यद्वा। विश्वानि स्थावरजङ्गमात्मकानि सर्वाणि विदतुर्जानीत इति विश्ववेदसौ। vप्रमहसा प्रमहसौ प्रकृष्टतेजस्कौ vता तौ तादृशौ मित्रावरुणौ vमही महती vऋतावरी सत्यवती vमाता देवमाता vअदितिः vजजान जनयामास। किमर्थम्। vअसुर्याय असुराणां हन्त्रे बलाय। असुरान् हन्तुमुत्पादितवतीत्यर्थः ॥

महान्ता मित्रावरुणा सम्राजा देवावसुरा। ऋतावानावृतमा घोषतो बृहत् ॥ ४ ॥

---

१. ख-ङ-त१-२-भ—पूर्ववदुष्णिक्। २. त१-२-भ—त्रयोविंशी। ३. त-न-भ—द्योतमानशीलौ। ४. ग—युवा बलवन्ताविति वचनमात्रेण बलवन्तौ न भवतः। किंतु यज्ञार्थत्वेन सामर्थ्यवन्तौ यज्ञवन्तौ वा पूतदक्षसौ शुद्धबलौ युवा बलवन्तौ इति वचनमात्रेण।

महान्ता । मित्रावरुणा । सम्ऽराजा । देवौ । असुरा ।
ऋतऽवानौ । ऋतम् । आ । घोषतः । बृहत् ॥ ४ ॥

vमहान्ता गुणाधिक्येन महान्तौ vसम्राजा सम्राजौ सम्यग्दीप्यमानौ[1] vअसुरा असुरौ बलवन्तौ । यद्वा । सर्वान्तर्यामितया प्रेरकौ । ऋतावाना सत्यवन्तौ मित्रावरुणौ[2] vदेवौ vबृहत् स्तोत्रशस्त्रादिना महान्तम् vऋतं यज्ञम् vआ vघोषतः स्वदीप्त्या प्रकाशयतः । घुषेर्लटि रूपम् ॥

नपाता शवसो महः सूनू दक्षस्य सुक्रतू । सुप्रदानू इषो वास्त्वधि क्षितः ॥ ५ ॥
नपाता । शवसः । महः । सूनू इति । दक्षस्य । सुक्रतू इति सुऽक्रतू ।
सुप्रदानू इति सुप्रऽदानू । इषः । वास्तु । अधि । क्षितः ॥ ५ ॥

vमहः महतः vशवसः बलस्य vनपाता नपातौ पौत्रौ । बलत[3] उत्पादिताविति[3] बलस्य पौत्रौ । तादृशौ vदक्षस्य । 'दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च' इति दक्षो वेगः । तस्य vसूनू पुत्रौ । बलाद्वेग इति तयोः पुत्रत्वम् । तौ vसुक्रतू शोभनकर्माणौ vसुप्रदानू प्रसृतधनादिदानौ मित्रावरुणौ vइषः अन्नस्य vवास्तु[4] निवासस्थाने vअधि vक्षितः अधिवसतः । 'अधिशीङ्' इति वास्तुनः कर्मसंज्ञा । क्षयतेः[5] लटि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ ॥ २१ ॥

सं या दानूनि येमथुर्दिव्याः पार्थिवीरिषः । नभस्वतीरा वां चरन्तु वृष्टयः ॥६॥
सम् । या । दानूनि । येमथुः । दिव्याः । पार्थिवीः । इषः ।
नभस्वतीः । आ । वाम् । चरन्तु । वृष्टयः ॥ ६ ॥

हे[6] मित्रावरुणौ यौ युवां vदानूनि देयानि धनानि vसं vयेमथुः अस्मासु संयच्छतं तथा vदिव्याः दिव्यानि दिवि भवानि vपार्थिवीः पृथिव्यामुत्पन्नानि vइषः अन्नानि संयच्छतम् । वृष्ट्यभावे कथमन्नं लभ्यत इति चेत् तदुच्यते । vनभस्वतीः उदकवत्यः vवृष्टयः तादृशौ vवां युवाम् vआ vचरन्तु उपतिष्ठन्तु । यदा वृष्ट्यवेला तदा वर्षतमित्यर्थः[6] ॥

अधि या बृहतो दिवोऽभि यूथेव पश्यतः । ऋतावाना सम्राजा नमसे हिता ॥७॥
अधि । या । बृहतः । दिवः । अभि । यूथाऽइव । पश्यतः ।
ऋतऽवाना । सम्ऽराजा । नमसे । हिता ॥ ७ ॥

vया यौ मित्रावरुणौ vबृहतो vदिवः द्योतमानान् देवान् vअधि vपश्यतः । तत्र दृष्टान्तः । vयूथेव । यथा वृषभो गोयूथानि रन्तुम् vअभि अभिमुखं पश्यति तद्वदेतौ स्ववीर्येणासुरान् हत्वा देवान् मोदयितुं पश्यत इत्यर्थः । कीदृशौ । vऋतावाना सत्यवन्तौ vसम्राजा सम्राजौ सम्यग्दीप्यमानौ vनमसे हविषे vहिता हितौ प्रियौ पश्यत इति ॥

ऋतावाना नि षेदतुः साम्राज्याय सुक्रतू । धृतव्रता क्षत्रिया क्षत्रमाशतुः ॥ ८ ॥

---

१. ग–सम्यग्राजमानौ । २. घ–मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । ३. ग–बलेनोत्पा°; त२–बलतोत्पा°; भ-श–बलवतोत्पा° । ४. भ२-३–वास्तु वास्तुनि । ५. भ–क्षी(? क्षि)यतेः । ६. ग–यौ युवां दानूनि देयानि धनानि सं येमथुः सम्यक् प्रयच्छथः दिव्याः पार्थिवीरिषः दिव्यानि पार्थिवानि चान्नानि तव युवां नभस्वतीरुदकवत्यः वृष्टयः आचरन्तूपतिष्ठन्तु ।

ऋतऽवाना । नि । सेदतुः । साम्ऽराज्याय । सुक्रतू इति सुऽक्रतू ।
धृतऽव्रता । क्षत्रिया । क्षत्रम् । आशतुः ॥ ८ ॥

vऋतावाना ऋतावानौ सत्यवन्तौ vसुक्रतू शोभनकर्माणौ सुप्रज्ञौ वा मित्रावरुणौ vसाम्राज्याय साम्राज्यार्थं vनि vषेदतुः न्यसीदताम् । तथा मन्त्रः —'नि षसाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा साम्राज्याय सुक्रतुः' (ऋ. सं. १. २५. १०) इति । vधृतव्रता धृतव्रतौ धृतकर्माणौ vक्षत्रिया क्षत्रियौ बलवन्तौ vक्षत्रं बलम् vआशतुः आनशाते व्याप्नुत इत्यर्थः ॥

अक्ष्णश्चिद्गातुवित्तरानुल्बणेन चक्षसा । नि चिन्मिषन्ता निचिरा नि चिक्यतुः ॥९॥

अक्ष्णः । चित् । गातुवित्ऽतरा । अनुल्बणेन । चक्षसा ।
नि । चित् । मिषन्ता । निऽचिरा । नि । चिक्यतुः ॥ ९ ॥

vअक्ष्णश्चित् चक्षुषोऽपि पूर्वं vगातुवित्तरा गातुवित्तरावतिशयेन मार्गवेत्तारौ । यद्वा । गातुवित्तरौ गातु गमनशीलं प्राणिजातं चक्षुषोऽपि पूर्वं वेत्तारौ मित्रावरुणौ । कीदृशौ । vनि vमिषन्ता निमिषन्तौ सर्वमुन्मेषयन्तौ स्वस्वकर्मणि vनिचिरा नितरां चिरंतनौ तौ vअनुल्बणेन । उल्बणमिति[1] दुःसहमग्नेस्तेजः[1] । तद्वददुःसहेन vचक्षसा अहोरात्रयोर्व्यासेन तेजसैव vनि vचिक्यतुः पूजितौ बभूवतुः । vचित् अवधारणे ॥

उत नो देव्यदितिरुरुष्यतां नासत्या । उरुष्यन्तु मरुतो वृद्धशवसः ॥ १० ॥

उत । नः । देवी । अदितिः । उरुष्यताम् । नासत्या । उरुष्यन्तु । मरुतः । वृद्धऽशवसः ॥१०॥

vउत अपि च vदेवी[2] द्योतनशीला vअदितिः मित्रावरुणयोर्माता vनः अस्मान् रक्षतु । vनासत्या नासत्यौ । असत्यमनयोर्नास्तीति नासत्यौ । अश्विनौ च vउरुष्यतां रक्षताम् । उरुष्यतिः कण्ड्वादिः । vवृद्धश्रवसः वृद्धवेगाः । अतिशयेन वेगवन्त इत्यर्थः । यद्वा वर्धनशीलहविर्लक्षणान्नोपेताः । vमरुतः vउरुष्यन्तु अस्मान् पालयन्तु ॥　　॥ २२ ॥

ते नो नावमुरुष्यत दिवा नक्तं सुदानवः । अरिष्यन्तो नि पायुभिः सचेमहि ॥११॥

ते । नः । नावम् । उरुष्यत । दिवा । नक्तम् । सुऽदानवः ।
अरिष्यन्तः । नि । पायुऽभिः । सचेमहि ॥ ११ ॥

हे vसुदानवः शोभनदाना मरुतः vअरिष्यन्तः केनाप्यहिंसिताः vते तादृशा यूयं vनः अस्मदीयां vनावं यज्ञियां नावं vदिवा vनक्तं च vउरुष्यत पालयत । ततो वयं vपायुभिः युष्मदीयैः पालनैः vनि vसचेमहि नितरां समवेता भवेम ॥

अघ्नते विष्णवे वयमरिष्यन्तः सुदानवे । श्रुधि स्वयावन्त्सिन्धो पूर्वचित्तये ॥१२॥

अघ्नते । विष्णवे । वयम् । अरिष्यन्तः । सुऽदानवे ।
श्रुधि । स्वऽयावन् । सिन्धो इति । पूर्वऽचित्तये ॥ १२ ॥

---

१. न-भ१-श-'मतिदुःसह' । २. त-न-भ-अदितिः देवी ।

पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः। अरिष्यन्तः[1] पालनवत्त्वात् केनाप्यबाधिताः वयम् अघ्नते स्तोतॄणां यष्टॄणां चाहिंसकाय सुदानवे शोभनदानाय विष्णवे स्वमहत्त्वेन सर्वव्यापकायैतन्नामकाय देवाय स्तुतिं कुर्मः। अथ प्रत्यक्षः। हे स्वयावन्। स्वयमेवासहायः सन् दिवि संग्रामे वा यातीति स्वयावान्। सिन्धो स्तोतॄन् प्रति धनानां स्यन्दनशील विष्णो पूर्वचित्तये। चित्तिः कर्म। मन्त्रान्तरेऽपि तथा श्रवणात्—'सा चित्तिभिर्नि हि चकार मर्त्यम्' (ऋ. सं. १. १६४. २९) इति। पूर्वं प्रारब्धकर्मणे यजमानाय तदर्थं श्रुधि अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं त्वं शृणु॥

तद्वार्यं वृणीमहे वरिष्ठं गोपयत्यम्। मित्रो यत्पान्ति वरुणो यदर्यमा॥ १३॥

तत्। वार्यम्। वृणीमहे। वरिष्ठम्। गोपयत्यम्।
मित्रः। यत्। पान्ति। वरुणः। यत्। अर्यमा॥ १३॥

वरिष्ठम् उरुतरं गोपयत्यं सर्वेषां रक्षकं यतैः[2] पालनीयं वा वार्यं सर्वैर्वननीयं तत् धनं वृणीमहे वयं संभजामहे। यत् धनं मित्रः सर्वेषां मित्रभूतः वरुणः शत्रूणां वारयिता अर्यमा सर्वदा गच्छन् एतन्नामकास्त्रयो देवाः पान्ति पालयन्ति। तद्धनं वृणीमहे। अस्मदीयस्य धनस्य रक्षका भवन्तीत्यर्थः॥

उत नः सिन्धुरपां तन्मरुतस्तदश्विना। इन्द्रो विष्णुर्मीढ्वांसः सजोषसः॥१४॥

उत। नः। सिन्धुः। अपाम्। तत्। मरुतः। तत्। अश्विना।
इन्द्रः। विष्णुः। मीढ्वांसः। सऽजोषसः॥ १४॥

पुनरपि धनरक्षणमेवाशास्ते। उत अपि च अपाम् उदकानां सिन्धुः स्यन्दनशीलः पर्जन्यः नः अस्मदीयं तत् धनं रक्षतु। तत् एव मरुतः च पालयन्तु। अश्विना अश्विनौ देवौ तद्धनं पालयताम्। तथा इन्द्रः विष्णुः च मीढ्वांसः कामानां सेक्तार एते सर्वे देवाः सजोषसः संगताः सन्तोऽस्मदीयं धनं रक्षन्तु। एते देवा अस्मभ्यं धनं दत्त्वा पालयन्त्वित्यर्थः॥

ते हि ष्मा वनुषो नरोऽभिमातिं कयस्य चित्। तिग्मं न क्षोदः प्रतिघ्नन्ति भूर्णयः॥१५॥

ते। हि। स्म। वनुषः। नरः। अभिऽमातिम्। कयस्य। चित्।
तिग्मम्। न। क्षोदः। प्रतिऽघ्नन्ति। भूर्णयः॥ १५॥

वनुषः वननीयाः संभजनीयाः नरः नेतारः ते हि ष्मा ते खलु देवाः भूर्णयः क्षिप्रगमनाः सन्तः कयस्य चित् कस्यचिच्छत्रोः अभिमातिम् अभिमानं प्रतिघ्नन्ति प्रतिकूलं यथा भवति तथा हिंसन्ति। तत्र दृष्टान्तः। तिग्मं न यथा तिग्मं तीक्ष्णं जवेन गच्छत् क्षोदः उदकमग्रतः स्थितं वृक्षमुन्मूलयति तद्वत्तस्याभिमानं घ्नन्तीत्यर्थः॥ ॥ २३॥

अयमेक इत्था पुरूरु चष्टे वि विश्पतिः। तस्य व्रतान्यनु वश्चरामसि॥ १६॥

अयम्। एकः। इत्था। पुरु। उरु। चष्टे। वि। विश्पतिः।
तस्य। व्रतानि। अनु। वः। चरामसि॥ १६॥

---

१. न-श—अरिष्यतो मारुतः; भ१-२—अरिष्यंतो मरुतः। २. ङ-य—सर्वैः, भ२—स्तवैः।

मित्रस्य कर्माण्याह। ᵛविश्पतिः विशां पालयिता अनयोर्मित्रावरुणयोः ᵛएकः ᵛअयं मित्रः ᵛपुरु पुरूणि बहूनि च ᵛउरु उरूणि च द्रव्याणि ᵛइत्था इत्थं ᵛवि ᵛचष्टे स्वतेजसा पश्यति। ᵛतस्य मित्रस्य ᵛव्रतानि कर्माणि[1] ᵛवः युष्मदर्थम् ᵛअनु ᵛचरामसि अनुचरामः। कुर्म इत्यर्थः॥

अनु पूर्वाण्योक्या साम्राज्यस्य सश्चिम। मित्रस्य व्रता वरुणस्य दीर्घश्रुत्॥१७॥

अनु। पूर्वाणि। ओक्या। साम्ऽराज्यस्य। सश्चिम।

मित्रस्य। व्रता। वरुणस्य। दीर्घऽश्रुत्॥ १७॥

ᵛसाम्राज्यस्य। सम्राजो भावः साम्राज्यम्। साम्राज्यमस्यास्तीति साम्राज्यः। 'अर्श-आदिभ्यः' इत्यच्प्रत्ययः। साम्राज्यवतो वरुणस्य ᵛपूर्वाणि[2] पुरातनानि ᵛओक्या। ओको गृहम्। तस्मै हितानि कर्माणि वयं ᵛसश्चिम। सश्चतिर्गतिकर्मा। लिटि रूपम्। द्विर्वचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वादत्र द्विर्वचनाभावः। तदेवाह। ᵛमित्रस्य ᵛव्रता व्रतानि कर्माणि च ᵛदीर्घश्रुत्। 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्या लुक्। दीर्घश्रुतोऽतिशयेन प्रसिद्धस्य ᵛवरुणस्य व्रतानि च सश्चिमेति॥

परि यो रश्मिना दिवोऽन्तान्ममे पृथिव्याः। उभे आ पप्रौ रोदसी महित्वा॥१८॥

परि। यः। रश्मिना। दिवः। अन्तान्। ममे। पृथिव्याः।

उभे इति। आ। पप्रौ। रोदसी इति। महिऽत्वा॥ १८॥

ᵛयः मित्रः ᵛदिवः ᵛपृथिव्याः द्यावापृथिव्योः ᵛअन्तान्[3] ᵛरश्मिना स्वतेजसा ᵛपरि ᵛममे परिमिनोति। तयोः पर्यन्तान् स्वरश्मिना भासयतीत्यर्थः। स एव ᵛउभे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛमहित्वा स्वमहिम्ना ᵛआ ᵛपप्रौ आ समन्तात् पूरयति॥

उदु ष्य शरणे दिवो ज्योतिरयंस्त सूर्यः। अग्निर्न शुक्रः समिधान आहुतः॥१९॥

उत्। ऊँ इति। स्यः। शरणे। दिवः। ज्योतिः। अयंस्त। सूर्यः।

अग्निः। न। शुक्रः। सम्ऽइधानः। आऽहुतः॥ १९॥

ᵛसूर्यः सुवीर्यः सुष्ठु सर्वस्य प्रेरकः ᵛस्यः स मित्रो वरुणश्च ᵛदिवः द्योतमानस्यादित्यस्य ᵛशरणे स्थाने नभसि ᵛज्योतिः आत्मीयं तेजः ᵛउत् ᵛअयंस्त उद्यच्छति। ऊर्ध्वं गमयति। सर्वत्र विस्तारयतीत्यर्थः। यमेर्लुङि रूपम्। ततः सः ᵛअग्निर्न ᵛशुक्रः अग्निरिव दीप्यमानः ᵛसमिधानः हविर्भिः समिध्यमानः ᵛआहुतः सर्वैराहूतस्तिष्ठति॥

वचो दीर्घप्रसद्मनीशे वाजस्य गोमतः। ईशे हि पित्वोऽविषस्य दावने॥ २०॥

वचः। दीर्घऽप्रसद्मनि। ईशे। वाजस्य। गोऽमतः। ईशे। हि। पित्वः। अविषस्य। दावने॥२०॥

हे स्तोतः ᵛदीर्घप्रसद्मनि दीर्घं प्रततं विस्तृतं सद्म सदनं यस्मिन् यज्ञे ᵛवचः मित्रं वरुणं च स्तुहि। वक्तेर्लेट्यडागमः। स वरुणः ᵛगोमतः पशुमतः ᵛवाजस्य अन्नस्य ᵛईशे ईष्टे स्वामी भवति। केवलं स्वामी न भवति किंतु ᵛअविषस्य महतः प्रीतिकारिणः ᵛपित्वः अन्नस्य ᵛदावने दानाय च ᵛईशे समर्थो भवति। ये स्तोत्रं कुर्वन्ति तेभ्योऽन्नं ददातीत्यर्थः॥ ॥ २४॥

---

१. घ–कर्माणि हे देवाः। २. त-भ–पूर्व्याणि। ३. ख-त२-३-न–अंतरान्; घ-श–अंतान् अंतरान्।

तत्सूर्यं रोदसी उभे दोषा वस्तोरुप ब्रुवे । भोजेष्वस्माँ अभ्युच्चरा सदा ॥ २१ ॥

तत् । सूर्यम् । रोदसी इति । उभे इति । दोषा । वस्तोः । उप । ब्रुवे ।
भोजेषु । अस्मान् । अभि । उत् । चर । सदा ॥ २१ ॥

सूर्यं सुवीर्यं तत् वारुणं मैत्रं च तेजः उभे रोदसी उभे द्यावापृथिव्यौ च दोषा[1]। 'सुपां सुलुक्°' इति द्वितीयाया लुक्। 'कालाध्वनोः°' इति द्वितीया। रात्रौ वस्तोः[2] अहनि चाहम् उप ब्रुवे उपस्तौमि। त्वं स्तूयमानो वरुणः भोजेषु दातृषु अस्मान् सदा अभ्युच्चर सर्वदाभिमुखं प्रेरय। दातृष्वेतेषां दानेष्वस्मान् पुरोभाविनः कुर्वित्यर्थः ॥

ऋज्रमुक्षण्यायने रजतं हरयाणे । रथं युक्तमसनाम सुषामणि ॥ २२ ॥

ऋज्रम् । उक्षण्यायने । रजतम् । हरयाणे । रथम् । युक्तम् । असनाम । सुऽसामनि ॥ २२ ॥

सुषाम्णः पुत्रो वरुर्नाम राजा। स यद्दानं प्रादात् विश्वमनसे तदसौ विश्वमना ऋषिरनया आचष्टे। उक्षण्यायने। उक्षनामा कश्चिद्वरोः पूर्वजः। तस्य गोत्रापत्य उक्षण्शब्दाण्ण्यः। तदन्तात् फक्प्रत्ययः। एतौ छान्दसौ। वृद्धिभावोऽपि 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति न भवति। तस्य गोत्रापत्ये हरयाणे शत्रुजीवितैश्वर्यादिहरणशीलयाने एतादृशे सुषामणि। बहुवत्पितृशब्देन पुत्रोऽभिधीयते। सुषाम्णः पुत्रे वरौ राजनि ददति सति किमभूत्। ऋज्रम् ऋजुगामिनं रजतं रजतमयं रजतसदृशं वा युक्तम् अश्वाभ्यां युक्तं रथम् असनाम। एतेषां मित्रादीनां[3] प्रसादात् वयं संभक्तवन्तो लब्धवन्तोऽभूम ॥

ता मे अश्व्यानां हरीणां नितोशना । उतो नु कृत्व्यानां नृवाहसा ॥ २३ ॥

ता । मे । अश्व्यानाम् । हरीणाम् । निऽतोशना । उतो इति । नु । कृत्व्यानाम् । नृऽवाहसा ॥ २३ ॥

ऋषिः प्रतिगृहीतावश्वावाह[4]। हरीणां हरितवर्णानाम् अश्व्यानाम् अश्वसंघानां मध्ये नितोशना नितोशनौ। तोशतिर्हिंसाकर्मा। शत्रूणामत्यन्तं बाधकृतौ उतो अपि च कृत्व्यानां युद्धकर्मणि कुशलानां च स्वकुशलमिति बाधकौ नृवाहसा नृवाहसौ आयुधनेतॄणां मनुष्याणां वोढारौ ता तावश्वौ मे मह्यं नु क्षिप्रं सौषाम्णेन वरुणा दत्तौ भवेताम् ॥

स्मदभीशू कशावन्ता विप्रा नविष्ठया मती । महो वाजिनावर्वन्ता सचासनम् ॥ २४ ॥

स्मदभीशू इति स्मत्ऽअभीशू । कशाऽवन्ता । विप्रा । नविष्ठया ।
मती । महः । वाजिनौ । अर्वन्ता । सचा । असनम् ॥ २४ ॥

ऋषिरिदानीं तावश्वावग्रहीषमित्याह। स्मदभीशू। स्मत्सुमत्। उकारलोपश्छान्दसः। शोभनरज्जुयुक्तौ यद्वा शोभनशरीरकान्ती[5] कशावन्ता कशावन्तौ कशायुक्तौ विप्रा विप्रौ मेधाविनामुचितौ। मेधावी स्तोता यथा स्तुत्यं देवं स्तुतिभिः प्रीणयति तद्वत् संतोषकौ। महः महतः सौषाम्णस्य वरोः संबन्धिनौ वाजिनौ शीघ्रगमनवन्तौ अर्वन्ता अर्वन्तौ द्वावश्वौ सचा सह

---

१. ख-त र-३-४-न-भ १-२—दोषां; घ-श—दोषावस्तोः। २. ख-घ-त-न-भ-श—'वस्तोः' नास्ति। ३. न-भ—मित्रादीनां देवाना। ४. भ १—प्रगृहीता°। ५. ख-त-न-भ—शोभनस्वशरीरकांती; श—शोभनकाती।

युगपदेव vनविष्ठया नवतरया vमती मत्या स्तुत्या मित्रादीन् स्तुवन् vअसनम्। विश्वमना अहं समभजम्। प्रत्यग्रहीषमित्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

'युवोरु षू' इति पञ्चविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तम्। अत्रानुक्रमणिका—'युवोः पञ्चाधिका व्यश्वो वाङ्गिरस आश्विनं विंश्याद्या वायव्यास्तत्पूर्वाश्चतस्रो गायत्र्योऽन्त्यैकविंश्यौ च विंश्यनुष्टुप्' इति। आङ्गिरसो व्यश्वो वैयश्वो विश्वमना वा ऋषिः। षोडश्याद्याश्चतस्रो गायत्र्यो विंश्यनुष्टुबेकविंशी पञ्चविंशी च गायत्र्यौ शिष्टाः पूर्ववदुष्णिहः। अश्विनौ देवता। विंश्याद्याः पञ्चर्चो वायुदेवताकाः। प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ औष्णिहे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चादितः पञ्चदशर्चः। सूत्रितं च—'युवोरु षू रथं हुव इति पञ्चदशेत्यौष्णिहम्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

युवोरु षू रथं हुवे सधस्तुत्याय सूरिषु। अतूर्तदक्षा वृषणा वृषण्वसू ॥ १ ॥

युवोः। ऊँ इति। सु। रथम्। हुवे। सधऽस्तुत्याय। सूरिषु।

अतूर्तऽदक्षा। वृषणा। वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू ॥ १ ॥

हे vअतूर्तदक्षा। 'तॄ प्लवनतरणयोः' इत्यस्य निष्ठायां 'नसत्त॰' इति सूत्रेण निपातितः[1]। परैरहिंसितबलौ vवृषणा वृषणौ कामानां सेक्तारौ अत एव vवृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तावश्विनौ vयुवोः युवयो रथं vसु vहुवे सुष्ठु स्तोत्रादिभिराह्वयामि। किमर्थम्। vसूरिषु प्राज्ञेषु स्तोतृषु मध्ये vसधस्तुत्याय। स्तौतेर्भावे क्यप्। सह भवन्तौ स्तोतुम्। तस्माद्युवयोः शीघ्रगत्यै युष्मद्गमनसाधन-रथमेवाह्वयामि ॥

युवं वरो सुषाम्णे महे तने नासत्या। अवोभिर्याथो वृषणा वृषण्वसू ॥ २ ॥

युवम्। वरो इति। सुऽसाम्ने। महे। तने। नासत्या।

अवःऽभिः। याथः। वृषणा। वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू ॥ २ ॥

ऋषिर्वरुं राजानं संबोध्याह। हे vनासत्या नासत्यौ। न विद्यतेऽसत्यमनयोरिति नासत्यौ। vवृषणा कामानां वर्षितारौ vवृषण्वसू वर्षणशीलवसुमन्तावश्विनौ[2] vयुवं युवां vसुषाम्णे सुषामाख्य-राज्ञे मम पित्रेऽस्मै vमहे महते vतने। तनोतीति तनं धनम्। धनाय। 'क्रियार्थोपपदस्य॰' इति चतुर्थी। तस्मै धनं दातुं पुरा यथागच्छतं तद्वत् मह्यमपि धनं दातुम् vअवोभिः पालनैः सह vयाथः[3] युवामायातमिति हे vवरो वरुनामक राजन्नेवं ब्रूहीति ऋषिर्वदति ॥

ता वामद्य हवामहे हव्येभिर्वाजिनीवसू। पूर्वीरिष इषयन्तावति क्षपः ॥ ३ ॥

ता। वाम्। अद्य। हवामहे। हव्येभिः। वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू।

पूर्वीः। इषः। इषयन्तौ। अति। क्षपः ॥ ३ ॥

हे vवाजिनीवसू अन्नयुक्तधनवन्तावश्विनौ vपूर्वीः बहूनि vइषः अन्नानि vइषयन्तौ। 'इषु इच्छायाम्'। इच्छन्तौ vता तौ प्रसिद्धौ vवां युवाम् vअद्य अस्मिन् यागदिने vअति vक्षपः क्षपाया अतिक्रमे। उषःकाल इत्यर्थः। तस्मिन्नुषःकाले vहव्येभिः हविर्लक्षणैरन्नैः सह वयं vहवामहे आह्वयामः। आश्विनशस्त्रस्य तत्र शस्यमानत्वादुषःकाल एवाह[4]। याग[4] इत्यर्थः ॥

आ वां वाहिष्ठो अश्विना रथो यातु श्रुतो नरा। उप स्तोमान्तुरस्य दर्शथः श्रिये ॥ ४ ॥

---

१. भ—निपातः। २. घ—वर्षणशीलधनावश्विनौ। ३. त-भ—आयाथः। ४. भ३—एवाह्वयाम।

आ । वाम् । वाहिष्ठः । अश्विना । रथः । यातु । श्रुतः । नरा ।
उप । स्तोमान् । तुरस्य । दर्शथः । श्रिये ॥ ४ ॥

हे ᵛनरा सर्वस्य नेतारौ ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛवां युवयोः ᵛवाहिष्ठ. वोढृतमः ᵛश्रुतः विश्रुतः सर्वत्र प्रसिद्धः ᵛरथः ᵛआ ᵛयातु अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतु । तेन रथेन युवामागत्य ᵛतुरस्य क्षिप्रं स्तोत्रं कुर्वतस्तस्य ᵛस्तोमान् त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमान् ᵛश्रिये तस्यैश्वर्यप्रदानाय ᵛउप ᵛदर्शथः । पश्यतिर्ज्ञानकर्मा । जानीतम् । दृशोर्लेटि व्यत्ययेनाङादेशः ॥

जुहुराणा चिदश्विना मन्येथां वृषण्वसू । युवं हि रुद्रा पर्षथो अति द्विषः ॥ ५ ॥

जुहुराणा । चित् । अश्विना । आ । मन्येथाम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू ।
युवम् । हि । रुद्रा । पर्षथः । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

हे ᵛवृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तौ ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛजुहुराणा ᵛचित् । 'हुर्छा कौटिल्ये'। 'हुर्छेः सनो लुक् छलोपश्च' (उ. सू. २. २४८) इत्यानच्प्रत्ययः । कुटिलान् कर्मविघ्नकारिणो मायाविनोऽपि शत्रून् ᵛआ आभिमुख्येन ᵛमन्येथां जानीतम् । ततो हे ᵛरुद्रा संग्रामे रोदनशीलौ रुवन्तौ वा अश्विनौ ᵛयुवम् । हिरवधारणे । युवामेव ᵛद्विषः द्वेषकारिणः तान् शत्रून् ᵛअति ᵛपर्षथः अतीत्य संक्लेशयतम् । हतमित्यर्थः । 'पृषु हिंसासंक्लेशनयोः' इति भौवादिकः ॥ ॥ २६ ॥

दस्रा हि विश्वमानुषङ्मक्षूभिः परिदीयथः । धियंजिन्वा मधुवर्णा शुभस्पती ॥ ६ ॥

दस्रा । हि । विश्वम् । आनुषक् । मक्षुऽभिः । परिऽदीयथः ।
धियम्ऽजिन्वा । मधुऽवर्णा । शुभः । पती इति ॥ ६ ॥

ᵛदस्रा दस्रौ सर्वैर्दर्शनीयौ । यद्वा । 'दसु उपक्षये'। शत्रूणामुपक्षपयितारावश्विनौ । कीदृशौ । ᵛधियंजिन्वा धियंजिन्वौ । जिविः प्रीणनार्थः । कर्माणि प्रीणयन्तौ ᵛमधुवर्णा मधुवर्णौ सर्वेषां मादनशीलशरीरकान्ती । ये युवयो रूपं पश्यन्ति ते तत्रैव हृष्टा भवन्तीत्यर्थः । तादृशौ ᵛशुभस्पती उदकस्य पालयितारौ तादृशौ युवां ᵛमक्षुभिः शीघ्रगमनैरश्वैः ᵛआनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा ᵛविश्वम् ऋत्विग्भिर्हविर्भिश्च व्याप्तम् । हिरवधारणे । अस्मदीयं यज्ञमेव प्रति ᵛपरिदीयथः । दीयतिर्गतिकर्मा । परित आगच्छतम् ॥

उप नो यातमश्विना राया विश्वपुषा सह । मघवाना सुवीरावनपच्युता ॥ ७ ॥

उप । नः । यातम् । अश्विना । राया । विश्वऽपुषा । सह ।
मघऽवाना । सुऽवीरौ । अनपऽच्युता ॥ ७ ॥

हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛविश्वपुषा विश्वस्य सर्वस्य पोषकेण ᵛराया धनेन ᵛसह ᵛनः अस्मदीयं यज्ञम् ᵛउप ᵛयातम् उपागच्छतम् । यज्ञमागत्य धनमस्यभ्यं प्रयच्छतमिति भावः । किमनयोर्धनमस्तीत्यत आह । ᵛमघवाना मघवानौ मंहनीयधनवन्तौ ᵛसुवीरौ शोभनसामर्थ्योपेतौ । यद्वा । वीराः समर्थाः शत्रवः । तद्वन्तौ । तथापि ᵛअनपच्युता तैरपच्यावनीयौ न भवतः । तौ यज्ञं प्रत्यागच्छतम् ॥

आ मे अस्य प्रतीव्य१मिन्द्रनासत्या गतम् । देवा देवेभिरद्य सचनस्तमा ॥८॥

आ। मे। अस्य। प्रतीव्यम्। इन्द्रनासत्या। गतम्। देवा। देवेभिः। अद्य। सचनःऽतमा ॥ ८ ॥

हे ᵛइन्द्रनासत्या इन्द्राश्विनौ ᵛसचनस्तमा। 'षच समवाये'। 'कृत्यल्युटः॰' इति कर्मणि ल्युट्। अतिशयेन सर्वैः समवेतव्यौ सेव्यमानौ युवां ᵛप्रतीव्यम्। वी गत्यादिषु। अधिकरणे औणादिकः क्विप्। प्रतिशब्दस्य वीप्सार्थोऽस्ति। पुनःपुनर्वियन्ति भक्षयन्ति हवींषि देवा अत्रेति प्रतीवीर्यज्ञः। तम् ᵛअस्य पुरोवर्तिनः[1] ᵛमे मम संबन्धिनं यज्ञम् ᵛअद्य अस्मिन् दिने ᵛदेवेभिः देवैः साधंम् ᵛआ ᵛगतम् आगच्छतम्। यद्वा। मे मम अस्य क्रियमाणस्य स्तोत्रस्य प्रतीव्यं प्रतिगतं यथा भवति तथाभिमुख्येनायातम् ॥

वयं हि वां हवामह उक्षण्यन्तो व्यश्ववत्। सुमतिभिरुप विप्राविहा गतम् ॥ ९ ॥

वयम्। हि। वाम्। हवामहे। उक्षण्यन्तः। व्यश्वऽवत्।
सुमतिऽभिः। उप। विप्रौ। इह। आ। गतम् ॥ ९ ॥

ᵛउक्षण्यन्तः धनादिसेक्तारावात्मन इच्छन्तः ᵛवयं ᵛवां ᵛहि धनादीनां प्रत्तारौ युवामेव ᵛहवामहे तल्लाभार्थमाह्वयामः। तत्र दृष्टान्तः। ᵛव्यश्ववत्। यथास्माकं पिता युवामेव स्तुत्वा धनमलभत तद्वत्। हे ᵛविप्रौ मेधाविनावश्विनौ ᵛसुमतिभिः अस्माभिः क्रियमाणैः कल्याणैः स्तोत्रैः सह। यद्वा। सुमतिभिः शोभनाभिरनुग्रहबुद्धिभिः सह। ᵛइह अस्मिन् यागदिने ᵛउप ᵛआ ᵛगतम् उपागच्छतम् ॥

अश्विना स्वृषे स्तुहि कुवित्ते श्रवतो हवम्। नेदीयसः कूळयातः पणीँरुत ॥ १० ॥

अश्विना। सु। ऋषे। स्तुहि। कुवित्। ते। श्रवतः। हवम्।
नेदीयसः। कूळयातः। पणीन्। उत ॥ १० ॥

हे ᵛऋषे विश्वमनः ᵛअश्विना अश्विनौ देवौ ᵛसु ᵛस्तुहि शोभनं स्तुहि। ततस्तावश्विनौ ᵛते स्तोतुस्तव ᵛहवम् आह्वानं ᵛकुवित्। कुविदिति बहुनाम। बहुवारं ᵛश्रवतः शृणुताम्। 'श्रु श्रवणे'। लेट्यडागमः। एवं त्वया स्तुतावश्विनौ ᵛनेदीयसः अन्तिकतमान् शत्रून् ᵛकूळयातः हिंस्ताम्। ᵛउत अपि च ᵛपणीन् एतन्नामकान् अङ्गिरोगवामपनेतॄन् असुरानपि हिंस्ताम् ॥ 'कुडि दाहे'। ण्यन्तस्य लेट्याडागमः ॥ ॥ २७ ॥

वैयश्वस्य श्रुतं नरोतो मे अस्य वेदथः। सजोषसा वरुणो मित्रो अर्यमा ॥ ११ ॥

वैयश्वस्य। श्रुतम्। नरा। उतो इति। मे। अस्य। वेदथः।
सऽजोषसा। वरुणः। मित्रः। अर्यमा ॥ ११ ॥

हे ᵛनरा नेतारावश्विनौ ᵛवैयश्वस्य व्यश्वपुत्रस्य विश्वमनसो ममाह्वानं ᵛश्रुतं शृणुतम्। ᵛउत अपि च ᵛमे मदीयम् ᵛअस्य तदाह्वानं ᵛवेदथः आत्मीयतया जानीथः। अथ ᵛवरुणःᵛमित्रः मित्रावरुणौ च ᵛसजोषसा संगतौ सन्तौ ᵛअर्यमा एतन्नामको देवश्च मदीयमाह्वानं श्रुत्वा मह्यं धनादिकं प्रयच्छन्तु ॥

युवादत्तस्य धिष्ण्या युवानीतस्य सूरिभिः। अहरहर्वृषणा मह्यं शिक्षतम् ॥ १२ ॥

युवाऽदत्तस्य। धिष्ण्या। युवाऽनीतस्य। सूरिऽभिः।
अहःऽअहः। वृषणा। मह्यम्। शिक्षतम् ॥ १२ ॥

---

१. घ-त३-न-भ२-३—पुरोवर्तिनं; ज-त१-२—यागपुरोवर्तिनं; त४-भ१—गपुरोवर्तिनं।

हे ᵛधिष्ण्या धिष्ण्यौ धिषणार्हौ स्तुत्यौ वृषणौ कामानां सेक्तारावश्विनौ[1] ᵛसूरिभिः । 'सुपां सुपो भवन्ति' इति चतुर्थ्यास्तृतीया । सूरिभ्यः स्तोतृभ्यः ᵛयुवादत्तस्य युवाभ्यां यत्स्तोतृभ्यो दीयते तत् तथा ᵛयुवानीतस्य युवाभ्यां यत्स्तोतृभ्यो नीयते तच्च धनादिकम् ᵛअहरहः अहन्यहनि ᵛमह्यं विश्वमनसे स्तोत्रं कुर्वाणाय युवां ᵛशिक्षतं प्रयच्छतम् ॥

यो वां यज्ञेभिरावृतोऽधिवस्त्रा वधूरिव । सपर्यन्ता शुभे चक्राते अश्विना ॥ १३ ॥

यः । वाम् । यज्ञेभिः । आऽवृतः । अधिऽवस्त्रा । वधूःऽइव ।

सपर्यन्ता । शुभे । चक्राते इति । अश्विना ॥ १३ ॥

अथ पूर्वोऽर्धर्चः परोक्षकृतः । ᵛयः मनुष्यः ᵛवां युवयोः ᵛयज्ञेभिः यजनैः पूजनैः यद्वा युष्मद्विषयैर्यागैः ᵛआवृतः परिवृतो भवति । तत्र दृष्टान्तः । ᵛअधिवस्त्रा उपरिनिहितवस्त्रा ᵛवधूः[2] अन्येन[3] वस्त्रेण[3] यथाच्छादिता भवति तथावृतो यदा भवति तदा ᵛसपर्यन्ता अभीष्टप्रदानेन तं परिचरन्तौ ᵛअश्विना अश्विनौ भवन्तौ तं मनुष्यं ᵛशुभे ᵛचक्राते मङ्गले धने कृतवन्तौ । तं धनादियुक्तमकार्ष्टामित्यर्थः । यो युवाभ्यां हवींषि प्रयच्छति तं धनादियुक्तं कुरुतमित्यर्थः ॥

यो वामुरुव्यचस्तमं चिकेतति नृपाय्यम् । वर्तिरश्विना परि यातमस्मयू ॥ १४ ॥

यः । वाम् । उरुव्यचःऽतमम् । चिकेतति । नृऽपाय्यम् ।

वर्तिः । अश्विना । परि । यातम् । अस्मऽयू इत्यस्मऽयू ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ ᵛउरुव्यचस्तमम् अतिशयेन ग्रहेषु भूतं व्याप्तं ᵛनृपाय्यं नेतृभ्यां युवाभ्यां पातव्यं सोमं ᵛयः मनुष्यः ᵛवां युवाभ्यां तं सोमं दातुं ᵛचिकेतति भृशं जानाति तस्य ᵛवर्तिः । वर्ततेऽत्रेति वर्तिर्गृहम् । ᵛअस्मयू अस्मान् । पूजार्थे बहुवचनम् । विश्वमनसं मां कामयमानौ युवां ᵛपरि ᵛयातं सोमपानार्थं तस्य गृहं प्रत्यायातम् ॥ चिकेतति । 'कित ज्ञाने' इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य लेट्यडागमः ॥

अस्मभ्यं सु वृषण्वसू यातं वर्तिर्नृपाय्यम् । विषुद्रुहेव यज्ञमूहथुर्गिरा ॥ १५ ॥

अस्मभ्यम् । सु । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । यातम् । वर्तिः । नृऽपाय्यम् ।

विषुद्रुहाऽइव । यज्ञम् । ऊहथुः । गिरा ॥ १५ ॥

हे ᵛवृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तावश्विनौ ᵛअस्मभ्यम् अस्मदर्थं ᵛनृपाय्यं नेतृभ्यां पातव्यं सोमं प्रति ᵛवर्तिः अस्मदीयं गृहं प्रति ᵛसु ᵛयातं युवां सुष्ठु आयातम् । ᵛगिरा स्तुतिलक्षणया वाचा युवां ᵛयज्ञमूहथुः मनुष्येषु यज्ञसमाप्तिं[4] प्रापयथः । तत्र दृष्टान्तः । ᵛविषुद्रुहेव । 'द्रुह जिघांसायाम्' । विश्वान् हिनस्ति शत्रूनिति विषुद्रुहः शरः । तेन यथा व्याधो मृगमभिलषितं देशं प्रापयति तद्वत् स्तुत्या यज्ञमवैकल्येन समाप्तिं प्रापयथ इत्यर्थः ॥ ॥ २८ ॥

प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दसि 'वाहिष्ठो वां हवानाम्' इति चतस्रः । सूत्रितं च— 'वाहिष्ठो वां हवानामिति चतस्र उदीराथामा मे हवमिति गायत्रम्' (आश्व. श्रौ. ४.१५) इति ॥

वाहिष्ठो वां हवानां स्तोमो दूतो हुवन्नरा । युवाभ्यां भूत्वश्विना ॥ १६ ॥

वाहिष्ठः । वाम् । हवानाम् । स्तोमः । दूतः । हुवत् । नरा । युवाभ्याम् । भूतु । अश्विना ॥ १६ ॥

---

१. घ—वर्षितारा° । २. घ—वधूरिव । ३. भ—नववस्त्रेण । ४. त-भ—यज्ञं समाप्तिं ।

हे ^vनरा नरौ सर्वस्य नेतारावश्विनौ[1] ^vह्ववानां स्तोतॄणां स्तोत्राणां मध्ये ^vस्तोमः ^vवाहिष्ठः[2] युवामतिशयेन व्याप्नुवन् मदीयः स्तोमः ^vदूतः दूतभूतः सन् ^vहुवत् आह्वयतु । सोऽयं मदीयः स्तोमः ^vयुवाभ्यां प्रियकरः ^vभूतु भवतु ॥

यद॒दो दि॒वो अ॑र्ण॒व इ॒षो वा॒ मद॑थो गृ॒हे । श्रु॒तमिन्मे॑ अमर्त्या ॥ १७ ॥

यत् । अ॒दः । दि॒वः । अ॒र्ण॒वे । इ॒षः । वा॒ । मद॑थः । गृ॒हे । श्रु॒तम् । इत् । मे॒ । अ॒म॒र्त्या॒ ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ ^vदिवः द्युलोकस्य ^vअदः । 'सुपां सुलुक्°' इति सप्तम्याः सः । अमुष्मिन् ^vअर्णवे अपां स्थाने ^vयत् यदि ^vमदथः माद्यथः । ^vवा अपि च ^vइषः युवामिच्छतो यजमानस्य ^vगृहे यदि माद्यथः । एवं चेत् हे ^vअमर्त्या मरणधर्मरहितावमनुष्यौ वाश्विनौ ^vमे मदीयं स्तोत्रं ^vश्रुतमित् युवां शृणुतमेव । ममैव स्तोत्रं श्रुत्वा युवां माद्यतमित्यर्थः । यद्वा । अदः स्तोत्रमिति संबध्यते ॥

उ॒त स्या श्वे॑त॒याव॑री॒ वाहि॑ष्ठा वां न॒दीना॑म् । सिन्धु॒र्हिर॑ण्यवर्तनिः ॥ १८ ॥

उ॒त । स्या । श्वे॒त॒ऽयाव॑री । वाहि॑ष्ठा । वा॒म् । न॒दीना॑म् । सिन्धुः॑ । हिर॑ण्यऽवर्तनिः ॥ १८ ॥

विश्वमना ऋषिः श्वेतयावरीनाम्न्या नद्यास्तीरेऽश्विनावस्तौत् । अनया नद्यपि स्तुतवतीत्याह । ^vउत अपि च ^vश्वेतयावरी । श्वेतजला यातीति श्वेतयावरी । कीदृशी । ^vसिन्धुः स्यन्दमाना ^vहिरण्यवर्तनिः हिरण्मयस्वीयमार्गा हिरण्मयोभयकूला । ^vस्या एषा श्वेतयावरीनामिका ^vनदीनाम्[3] अन्यासां नदीनां मध्ये ^vवां युवां ^vवाहिष्ठा स्तुत्यातिशयेनागन्त्री भवति । एषापि[4] युवां स्तौतीत्यर्थः । यद्वा । एषा नदी युवयो रथस्य वाहिष्ठा वोढृतमा सती प्रियकरी भवति । यस्मादहमस्यास्तीरे युवामस्तुवमिति ॥

स्मदे॒तया॑ सुकी॒र्त्याश्वि॑ना श्वे॒तया॑ धि॒या । वहे॑थे शुभ्रयावाना ॥ १९ ॥

स्मत् । ए॒तया॑ । सु॒ऽकी॒र्त्या । अश्वि॑ना । श्वे॒तया॑ । धि॒या । वहे॑थे॒ इति॑ । शु॒भ्र॒ऽया॒वा॒ना॒ ॥ १९ ॥

हे ^vशुभ्रयावाना शोभनशीलगमनवन्तौ हे ^vअश्विना अश्विनौ ^vसुकीर्त्या शोभनस्तुत्या ^vश्वेतया श्वेतजलया ^vधिया धारयित्र्या हिरण्मयकूलवत्वादुभयकूलस्थितानां प्राणिनां धनदानेन पोषयित्र्या ^vएतया नद्या ^vस्मत् सुमत् शोभनं ^vवहेथे युवां स्तुतिं प्राप्नुथः । एषा युवामस्तौदित्यर्थः ॥

यु॒क्ष्वा हि त्वं र॑था॒सहा॑ यु॒वस्व॒ पोष्या॑ वसो ।
आन्नो॑ वायो॒ मधु॑ पिबा॒स्माकं॒ सव॒ना ग॑हि ॥ २० ॥

यु॒क्ष्व । हि । त्वम् । र॒थ॒ऽसहा॑ । यु॒वस्व॑ । पोष्या॑ । व॒सो॒ इति॑ ।
आत् । नः॒ । वा॒यो॒ इति॑ । मधु॑ । पिब॑ । अ॒स्माक॑म् । सव॑ना । आ । ग॒हि॒ ॥ २० ॥

एतदाद्या वायव्यः । हे वायो ^vरथसहा रथसहौ रथवहनसमर्थावश्वौ । हिरवधारणे । ^vत्वम्[5] एव[5] ^vयुक्ष्व संयोजय । हे ^vवसो वासयितः शत्रूणां[6] ^vपोष्या पोष्यौ कण्ठेषु करतलास्फालनैराश्वास्य पोषणीयौ तावश्वौ ^vयुवस्व संग्रामेषु शत्रुवधार्थं मिश्रय । यद्वा । अस्मद्यज्ञेषु संमिश्रय । ताभ्यां युक्तः सन् यज्ञं प्रत्यागच्छेत्यर्थः । हे ^vवायो ^vआत् अनन्तरं ^vनः अस्मदीयं ^vमधु मदकरं सोमं त्वं ^vपिब । अत एव ^vअस्माकं यज्ञेषु ^vसवना त्रिषु सवनेषु ^vआ ^vगहि सोमपानार्थमागच्छ ॥　　॥ २९ ॥

---

१. घ-नेतारावश्विनाश्विनौ । २. घ-वां वाहिष्ठः । ३. भ१-३-नदी । ४. घ-स्या एषापि । ५. घ-त्वं हि त्वमेव । ६. घ-स्तोत्राणां ।

वायव्ये पशौ वपायाः 'तव वायो' इत्येषा वानुवाक्या। सूत्रितं च–'प्र वायुमच्छा बृहती मनीषा तव वायवृतस्पते' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

तव वायवृतस्पते त्वष्टुर्जामातरद्भुत। अवांस्या वृणीमहे ॥ २१ ॥

तव। वायो इति। ऋतःपते। त्वष्टुः। जामातः। अद्भुत। अवांसि। आ। वृणीमहे ॥२१॥

हे ऋतस्पते ऋतपते यज्ञानां पते। 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुक्' (का. ७.१.५१.४) इति सुगागमः। त्वष्टुर्जामातः ब्रह्मणो जामातः। एषा कथेतिहासादिभिरवगन्तव्या। तादृश अद्भुत महन् विचित्रकर्मन् हे वायो तव त्वदीयानि अवांसि पालनानि आ वृणीमहे वयमस्मिन् पशुयागे संभजामहे ॥

त्वष्टुर्जामातरं वयमीशानं राय ईमहे। सुतावन्तो वायुं द्युम्ना जनासः ॥ २२ ॥

त्वष्टुः। जामातरम्। वयम्। ईशानम्। रायः। ईमहे।
सुतऽवन्तः। वायुम्। द्युम्ना। जनासः ॥ २२ ॥

इमे जनासः जनाः वयं त्वष्टुः ब्रह्मणः जामातरम् ईशानं सर्वस्येश्वरमेतादृशं वायुं सुतवन्तः अभिषुतसोमाः रायः धनम् ईमहे याचामहे। तेन दत्तेन वयं द्युम्ना धनवन्तः स्यामेति शेषः ॥

वायव्यतृचे 'वायो याहि शिवा दिवः' इत्यादिके द्वे ऋचौ द्वितीयातृतीये। सूत्रितं च—'वायो याहि शिवा दिव इति द्वे' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

वायो याहि शिवा दिवो वहस्वा सु स्वश्व्यम्। वहस्व महः पृथुपक्षसा रथे ॥२३॥

वायो इति। याहि। शिव। आ। दिवः। वहस्व। सु। सुऽअश्व्यम्।
वहस्व। महः। पृथुऽपक्षसा। रथे ॥ २३ ॥

हे वायो दिवः द्युलोकस्य शिव। 'सुपां सुलुक्०' इति द्वितीयाया लुक्। शिवं कल्याणम् आ याहि आप्रापय। सर्वज्योतिषां त्वदाधारत्वात् तेषामाधारो भूत्वा द्युलोके तानि स्थापयेति प्रार्थयते। ततस्त्वं स्वश्व्यम्। अश्वानां संघोऽश्व्यः। शोभनाश्वसंघं रथं सु सुष्ठु वहस्व सर्वतो दिक्षु प्रापय। इदानीं तेभ्योऽपि समर्थावश्वावावह। महः महांस्त्वं पृथुपक्षसा पृथुपार्श्वद्वययुक्तावश्वौ रथे स्वकीये वहस्व शत्रुहननार्थं संयोजय ॥

वायव्ये पशौ पुरोडाशहविषः 'त्वां हि सुप्सरस्तमम्' इति द्वे अनुवाक्ये। सूत्रितं च—'त्वां हि सुप्सरस्तममिति द्वे कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्वां हि सुप्सरस्तमं नृषदनेषु हूमहे। ग्रावाणं नाश्वपृष्ठं मंहना ॥ २४ ॥

त्वाम्। हि। सुप्सरःऽतमम्। नृऽसदनेषु। हूमहे। ग्रावाणम्। न। अश्वऽपृष्ठम्। मंहना ॥२४॥

हे वायो सुप्सरस्तमम्। सुप्स इति रूपनाम। रो मत्वर्थीयः। अतिशयेन शोभनरूपवन्तं मंहना स्वकीयेन महत्त्वेन अश्वपृष्ठं सर्वतो व्याप्तपृष्ठम्। पृष्ठशब्दः सर्वाङ्गं लक्षयति। व्याप्तकृत्स्नाङ्गमित्यर्थः[1]। त्वाम्। हिरवधारणे। त्वामेव नृषदनेषु नृसदनेषु। नरोऽध्वरस्य नेतार ऋत्विजोऽत्र सीदन्तीति नृषदना यज्ञाः। तेषु हूमहे वयमाह्वयामः। कथमिव। ग्रावाणं न[2]। यथा सोमाभिषवार्थं ग्रावाणं[2] स्तुतिभिराह्वयन्ति तद्वत्त्वां स्तुतिभिराह्वयामः ॥

---

१. ख-घ-श–व्याप्तसर्वांग०। २. त-म–सोमाभिषवार्थं।

शुनासीरीये ‘स त्वं नो देव’ इत्येषा वायोरनुवाक्या। सूत्रितं च—‘स त्वं नो देव मनसेशानाय प्रहुतिं यस्त आनट्’ (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

स त्वं नो देव मनसा वायो मन्दानो अग्रियः। कृधि वाजाँ अपो धियः ॥२५॥

सः। त्वम्। नः। देव। मनसा। वायो इति। मन्दानः। अग्रियः।
कृधि। वाजान्। अपः। धियः ॥ २५ ॥

हे देव द्योतमान यद्वा स्तोतव्य वायो अग्रियः देवानां मध्ये मुख्योऽग्रतो गन्तासि। तादृशः त्वं मनसा मन्दानः मन्दमानः स्वयमेव मोदमानः सन् नः अस्माकं वाजान् अन्नानि अपः मेघभेदनेनोदकानि च उभयस्मिंस्त्वया प्रदत्ते सति धियः अग्निहोत्रादिकर्माणि च कृधि कुरु। कारयेत्यर्थः ॥ ॥ ३० ॥

‘अग्निरुक्थे’ इति द्वाविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तम्। अत्रानुक्रमणिका—‘अग्निरुक्थे द्व्यधिका मनुर्वैवस्वतो वैश्वदेवं ह प्रागाथम्’ इति। विवस्वतः पुत्रो मनुर्ऋषिः। प्रथमातृतीयाद्ययुजो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्यः। इदमादीनां चतुर्णां सूक्तानां विश्वे देवा देवता। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

अग्निरुक्थे पुरोहितो ग्रावाणो बर्हिरध्वरे।
ऋचा यामि मरुतो ब्रह्मणस्पतिं देवाँ अवो वरेण्यम् ॥ १ ॥

अग्निः। उक्थे। पुरःऽहितः। ग्रावाणः। बर्हिः। अध्वरे।
ऋचा। यामि। मरुतः। ब्रह्मणः। पतिम्। देवान्। अवः। वरेण्यम् ॥ १ ॥

मनुः प्रार्थयते। उक्थे स्तोत्रशस्त्रात्मके अध्वरे हिंसारहितेऽस्मिन् यज्ञे अग्निः पुरोहितः यज्ञार्थं पुरत उत्तरवेद्यामृत्विग्भिर्निहितोऽभूत्। तथा ग्रावाणः च सोमाभिषवार्थं पुरतो निहिताः। बर्हिः च पुरतो निहितमासादितम्। एवं सामग्र्यां सत्यां मरुतः एकोनपञ्चाशन्मरुद्गणान् ब्रह्मणस्पतिं स्तोत्रस्य पालयितारमेतन्नामकं देवं देवान् इन्द्रादींश्च एतान् सर्वान् देवान् वरेण्यं वरणीयं भजनीयम्[1] अवः रक्षणम् ऋचा सूक्तरूपया स्तुत्या यामि मनुरहं याचामि। याचतेर्लेटि रूपम्। वर्णलोपश्छान्दसः ॥

आ पशुं गासि पृथिवीं वनस्पतीनुषासा नक्तमोषधीः।
विश्वे च नो वसवो विश्ववेदसो धीनां भूत प्रावितारः ॥ २ ॥

आ। पशुम्। गासि। पृथिवीम्। वनस्पतीन्। उषसा। नक्तम्। ओषधीः।
विश्वे। च। नः। वसवः। विश्वऽवेदसः। धीनाम्। भूत। प्रऽअवितारः ॥ २ ॥

पूर्वार्धर्चेऽग्निः संबोध्यते पश्वादिशब्दसद्भावात्। हे अग्ने नोऽस्मदीये यज्ञे पशुम् अग्नीषोमीयं पशुं प्रति आ गासि आगच्छसि। ‘गाङ्[2] गतौ’। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। तथा पृथिवीम् इदं देवसदनं प्रति किंच वनस्पतीन् मथनसाधनानरणिरूपान् वनस्पतीन् प्रति तथा उषासा[3] होतव्यत्वेन उषःकालं तथा नक्तं यष्टव्यतया रात्रिं च प्रति किंच ओषधीः। ‘उष दाहे’ अत्र मादनकर्मा। ओषन्ति माद्यन्त्यनेनेत्योषः सोमः। स धीयते विधीयते येष्वित्योषधयो ग्रावाणः। तान् प्रत्यागच्छसि। यद्वा। ओषध्यः फलपाकान्ता लताः। ताः प्रत्यायाहि। अथवा हे स्तोतः पश्वादीन्

१. भ–सभजनीयं। २. ख-त-न–तौ च; श–गम्लृ। ३. त-भ–उषसा।

आ गासि समन्तात् स्तुहि। 'कै गै शब्दे' इति धातुः। ततो हे vवसवः वासयितारः vविश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञाना वा हे vविश्वे सर्वेऽपि देवाः vनः[1] अस्मदीयानां कर्मणां[2] vप्रावितारः vभूत। अनेनाग्निना सह यूयं प्रकर्षेण रक्षका भवत ॥

प्र सू न एत्वध्वरो३ऽग्ना देवेषु पूर्व्यः।
आदित्येषु प्र वरुणे धृतव्रते मरुत्सु विश्वभानुषु ॥ ३ ॥

प्र। सु। नः। एतु। अध्वरः। अग्ना। देवेषु। पूर्व्यः।
आदित्येषु। प्र। वरुणे। धृतऽव्रते। मरुत्ऽसु। विश्वऽभानुषु ॥ ३ ॥

vपूर्व्यः पुरातनः। पूर्व्यान् पुरातनानिन्द्रादीन् देवान् प्रति क्रियमाणत्वात् यज्ञोऽपि पूर्व्यं इत्युच्यते। तादृशो मुख्यः vनः अस्मदीयः vअध्वरः यज्ञः vअग्ना। 'सुपां सुलुक्°' इति सप्तम्या डादेशः। अग्नौ। अग्निर्देवानां मुख्यत्वात् प्रथममभिहितः। तस्मिन्नग्नौ सर्वेष्वन्येषु vदेवेषु च vसु सुष्ठु vप्र vएतु प्रकर्षेण गच्छतु। देवान् विशिनष्टि। vआदित्येषु अदितेः पुत्रेष्विन्द्रादिषु vधृतव्रते धृतकर्मणि vवरुणे च vविश्वभानुषु सर्वतो व्याप्ततेजस्केषु vमरुत्सु च vप्र एतु ॥

विश्वे हि ष्मा मनवे विश्ववेदसो भुवन्वृधे रिशादसः।
अरिष्टेभिः पायुभिर्विश्ववेदसो यन्ता नोऽवृकं छर्दिः ॥ ४ ॥

विश्वे। हि। स्म। मनवे। विश्वऽवेदसः। भुवन्। वृधे। रिशादसः।
अरिष्टेभिः। पायुऽभिः। विश्वऽवेदसः। यन्त। नः। अवृकम्। छर्दिः ॥ ४ ॥

vविश्ववेदसः सर्वतो व्याप्तधनाः। बहुधना इत्यर्थः। तादृशाः vरिशादसः रिशतां हिंसतां शत्रूणामसितार उपक्षपयितारो वा vविश्वे vहि vष्म सर्वे खलु देवाः vमनवे। षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। मनोः vवृधे वर्धनाय vभुवन् भवन्तु। स्तोत्रे मनुष्याय धनं दत्त्वा तं वर्धयन्तु इत्याशास्ते। ततो हे vविश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञा वा देवाः vअरिष्टेभिः परैरहिंसितैः vपायुभिः पालनैः सह vअवृकम्। वृकः स्तेनः। तद्रहितम्। बाधारहितमित्यर्थः। तादृशं vछर्दिः गृहं vनः अस्मभ्यं vयन्त प्रयच्छत। शत्रून् हत्वा गृहेष्वस्माभिः कर्माणि कारयतेत्यर्थः। यन्तेति यमेर्लोटि छान्दसो विकरणस्य लुक्। तस्य तबादेशः। तेनानुनासिकलोपाभावः ॥

आ नो अद्य समनसो गन्ता विश्वे सजोषसः।
ऋचा गिरा मरुतो देव्यदिते सदने पस्त्ये महि ॥ ५ ॥

आ। नः। अद्य। सऽमनसः। गन्त। विश्वे। सऽजोषसः।
ऋचा। गिरा। मरुतः। देवि। अदिते। सदने। पस्त्ये। महि ॥ ५ ॥

vसमनसः सर्वेषु स्तोतृषु समानमनस्काः vविश्वे सर्वे देवा यूयं vसजोषसः परस्परं संगताः सन्तः vगिरा। शुश्रूषुतया प्राप्तव्ययेत्यर्थः। तया vऋचा सह vअद्य अस्मिन् यागदिने vनः यष्टॄन् अस्मान् vआ vगन्त आगच्छत। अनन्तरं हे vमरुतः vदेवि द्योतमाने vमहि महति देवानां

१. भ-धीनां नः। २. घ-धीनां कर्मणां।

मातृत्वान्महत्त्वयुक्ते हे अदिते अदीने एतन्नामिके देवि सदने स्थाने[1] पस्त्ये अस्मदीये गृहे स्तोतव्यतयोपविशत ॥ मरुत इत्यादेर्वाक्यभेदादनिघातः । उत्तरत्र पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन वाक्यादित्वादनिघातः ॥　　॥ ३१ ॥

अभि प्रिया मरुतो या वो अश्व्या हव्या मित्र प्रयाथन ।
आ बर्हिरिन्द्रो वरुणस्तुरा नर आदित्यासः सदन्तु नः ॥ ६ ॥

अभि । प्रिया । मरुतः । या । वः । अश्व्या । हव्या । मित्र । प्रऽयाथन ।
आ । बर्हिः । इन्द्रः । वरुणः । तुराः । नरः । आदित्यासः । सदन्तु । नः ॥ ६ ॥

हे मरुतः प्रिया प्रियाणि या यानि वः युष्माकम् अश्व्या अश्व्यानि प्रियानश्वसंघान् अभि प्रयाथन अस्मद्यज्ञं प्रति प्रापयत । यूयमश्वैर्युक्ताः सन्त आगच्छतेत्यर्थः । अथ हे मित्र । मित्रशब्देनान्ये वरुणादयोऽप्युच्यन्ते । हे मित्रादयो देवाः हव्या हव्यानि हवनयोग्यानि हवींषि स्वीकर्तुमागच्छतेत्यर्थः । स्तूयमाना आगच्छत । प्रपूर्वाद्यातेर्लोटि 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति थनादेशः । आगत्य च इन्द्रो वरुणः इन्द्रावरुणौ[2] तुराः संग्रामे शत्रुवधार्थं त्वरमाणाः नरः नेतारः आदित्यासः अदितेः पुत्रा मरुदादयो देवाश्च नः अस्मदीये यज्ञे बर्हिः बर्हिषि आसादिते आ सदन्तु आसीदन्तु प्रविशन्तु । सदेः सीदादेशाभावश्छान्दसः ॥

वयं वो वृक्तबर्हिषो हितप्रयस आनुषक् ।
सुतसोमासो वरुण हवामहे मनुष्वदिद्धाग्नयः ॥ ७ ॥

वयम् । वः । वृक्तऽबर्हिषः । हितऽप्रयसः । आनुषक् ।
सुतऽसोमासः । वरुण । हवामहे । मनुष्वत् । इद्धऽअग्नयः ॥ ७ ॥

हे वरुण वरुणादयो हे देवाः वृक्तबर्हिषः ऋत्विजः वयम् आनुषक् स्रुगादिष्वनुषक्तं यथा भवति तथा हितप्रयसः । प्रीणातीति प्रयोऽन्नम् । तेषु निहितहविष्काः सन्तः वः युष्मान् हवामहे एतानि[3] हवींष्यादातुमाह्वयामः । कीदृशाः । सुतसोमासः अभिषुतसोमाः इद्धाग्नयः आहुतिभिः समिद्धाग्नयो वयमाह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः । मनुष्वत् । मनुर्यथा यज्ञे युष्मानाजुहाव तद्वत् ॥

आ प्र यात मरुतो विष्णो अश्विना पूषन्माकीनया धिया ।
इन्द्र आ यातु प्रथमः सनिष्युभिर्वृषा यो वृत्रहा गृणे ॥ ८ ॥

आ । प्र । यात । मरुतः । विष्णो इति । अश्विना । पूषन् । माकीनया । धिया ।
इन्द्रः । आ । यातु । प्रथमः । सनिष्युऽभिः । वृषा । यः । वृत्रऽहा । गृणे ॥ ८ ॥

हे विश्वे देवाः प्र यात प्रकर्षेणास्मदीयकर्मण्यागच्छत । हे मरुतः हे विष्णो स्वबलेन सर्वतो व्याप्तैतन्नामक देव हे अश्विना अश्विनौ पूषन् । स्तोतॄन् धनादिना पोषयतीति पूषा । एतन्नामक देव मरुदादयो हे देवाः माकीनया[4] । अस्मच्छब्दात् 'युष्मदस्मदोः॰' (पा. सू. ४. ३. १)

---

१. ख-ञ-श—सदनस्थाने, त२-३-४—षदनस्थाने, न-भ—निषदनस्थाने । २. घ—इंद्रावरुणौ मित्रश्च । ३. श—दत्तानि । ४. भ-श—माकीनया मामकीनया ।

इति खञ् शैषिकः। एकवचने 'तवकममकौ°' इति ममकादेशः। वर्णलोपश्छान्दसः। मया क्रियमाणया ^vधिया स्तुत्या सहास्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छत। मरुदादेरामन्त्रितस्य वाक्यभेदादनिघातः। किंच ^vप्रथमः देवानां मुख्यः सः ^vइन्द्रः च ^vआ ^vयातु। ^vवृषा कामानां सेक्ता ^vयः इन्द्रः ^vसनिष्युभिः। सनिः संभजनम्। तदात्मन इच्छद्भिः स्तोतृभिः ^vवृत्रहा अपामावरकस्य वृत्रासुरस्य हन्तेति ^vगृणे स्तूयते। 'गॄ शब्दे' इत्यस्य कर्मणि लिटि छान्दसो विकरणः॥

वि नो देवासो अद्रुहोऽच्छिद्रं शर्म यच्छत।
न यद्दूराद्वसवो नू चिदन्तितो वरूथमादधर्षति॥ ९॥

वि। नः। देवासः। अद्रुहः। अच्छिद्रम्। शर्म। यच्छत।
न। यत्। दूरात्। वसवः। नु। चित्। अन्तितः। वरूथम्। आऽदधर्षति॥ ९॥

हे ^vअद्रुहः स्तोतृणामद्रोग्धारः। यद्वा। द्रुहेरौणादिकः कर्मणि क्विप्। शत्रुभिरहिंस्याः। हे ^vदेवासः मरुदादयो देवाः ^vअच्छिद्रं बाधकरहितं साधीयो वा ^vशर्म। शृणाति दुःखादिकमिति शर्म गृहम्। तत् ^vनः अस्मभ्यं ^vवि ^vयच्छत। हे ^vवसवः शत्रूणां वासयितारो मरुदादयः ^vदूरात् दूरदेशात् ^vअन्तितः अन्तिकदेशाद्वा कश्चिदागत्य ^vनू ^vचित् कदाचिदपि ^vवरूथं वरणीयं संभजनीयं ^vयत् गृहं ^vन ^vआदधर्षति आधर्षणं हिंसनं न करोति तद्गृहं प्रयच्छतेति समन्वयः। 'धृष प्रसहने' इत्यस्य विभाषितणिच्त्वात् यदा णिच् नास्ति तदा रूपम्॥

अस्ति हि वः सजात्यं रिशादसो देवासो अस्त्याप्यम्।
प्र णः पूर्वस्मै सुविताय वोचत मक्षू सुम्नाय नव्यसे॥ १०॥

अस्ति। हि। वः। सऽजात्यम्। रिशादसः। देवासः। अस्ति। आप्यम्।
प्र। नः। पूर्वस्मै। सुविताय। वोचत। मक्षु। सुम्नाय। नव्यसे॥ १०॥

हे ^vरिशादसः रिशतां हिंसतामसितारः ^vदेवासः देवा द्योतमाना मरुदादयः ^vवः युष्माकं ^vसजात्यम् ^vअस्ति परस्परं समानजातिभावोऽस्ति खलु। किंच ^vआप्यम्। आपिर्बन्धुः। तस्य भाव आप्यम्। स्तोतृषु[1] स्तुत्यलक्षणेन संबन्धात्[1] वैवस्वतेन मनुना मया स्तोत्रा सह युष्माकं बन्धुभावः ^vअस्ति खलु। ततः ^vपूर्वस्मै प्रथमभाविने ^vसुविताय। सुष्ठु ईयते सर्वैरागम्यत इति सुवितोऽभ्युदयः। तस्मै ^vनव्यसे नवीयसे नवतराय ^vसुम्नाय च उभयं ^vमक्षु शीघ्रं ^vनः अस्माकं ^vप्र ^vवोचत प्रकर्षेण ब्रूत। अभ्युदयधनानि प्रयच्छतेत्यर्थः॥　　॥ ३२॥

इदा हि व उपस्तुतिमिदा वामस्य भक्तये।
उप वो विश्ववेदसो नमस्युराँ असृक्ष्यन्यामिव॥ ११॥

इदा। हि। वः। उपऽस्तुतिम्। इदा। वामस्य। भक्तये।
उप। वः। विश्वऽवेदसः। नमस्युः। आ। असृक्षि। अन्याम्ऽइव॥ ११॥

हे ^vविश्ववेदसः सर्वधना हे देवाः ^vनमस्युः अन्नमिच्छन् मनुरहं ^vवः युष्मद्विषयाम् ^vउपस्तुतिम् ^vअन्यामिव अदृष्टपूर्वामिव स्थिताम्। कैश्चिदप्यकृतामित्यर्थः। तादृशीमुपस्तुतिम् ^vइदा ^vहि।

१. त-स्तोतृषु स्तुत्यलक्षणे सबंधात्; भ-स्तोतृस्तुत्यलक्षणसबंधात्।

हिरवधारणे। इदानीमेव ᵛउप ᵛआ ᵛअसृक्षि उपासृजामि करोमीत्यर्थः। किमर्थम्। ᵛवः युष्मत्संबन्धिनः ᵛवामस्य वननीयस्य ᵛइदा इदानीमेव ᵛभक्तये संभजनाय। लाभायेत्यर्थः। असृक्षीति सृजेर्लुङि रूपम्। पादादित्वादनिघातः॥

उदु ष्य वः सविता सुप्रणीतयोऽस्थादूर्ध्वो वरेण्यः।
नि द्विपादश्चतुष्पादो अर्थिनोऽविश्रन्पतयिष्णवः॥ १२॥

उत्। ऊँ इति। स्यः। वः। सविता। सुऽप्रनीतयः। अस्थात्। ऊर्ध्वः। वरेण्यः।
नि। द्विऽपादः। चतुःऽपादः। अर्थिनः। अविश्रन्। पतयिष्णवः॥ १२॥

हे ᵛसुप्रणीतयः। शोभनप्रणीतिः स्तुतिः। शोभनप्रणयना. शोभनस्तुतयो मरुतः ᵛवः युष्माकं मध्ये ᵛऊर्ध्वः ऊर्ध्वं गन्ता ᵛवरेण्यः सर्वैर्वरणीयः संभजनीयः सः[1] ᵛसविता सर्वस्य स्वकर्मणि प्रेरक एतन्नामकः स देवो यदा ᵛउत् ᵛअस्थात् स्वतेजसोद्गतोऽभूत् तदा ᵛअर्थिनः ᵛद्विपादः पादद्वययुक्ताः पुरुषाः ᵛचतुष्पादः पादचतुष्टययुक्ता अश्वादयः ᵛपतयिष्णवः पतनशीलाः पक्षिणश्च ᵛनि ᵛअविश्रन् स्वस्वकार्येषु निविशन्ते। सूर्यं उदिते[2] केचन पुरुषा अग्निहोत्रादिकं कुर्वन्ति केचन देवताविषयं स्तोत्रं कुर्वते। पश्चादयस्तृणादिभक्षणार्थं सर्वत्र संचरन्ति॥ न्यविश्रन्। निपूर्वाद्विशतेर्लङि व्यत्ययेन परस्मैपदम्। 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः॥

पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे 'देवंदेवम्' इति वैश्वदेवस्तृचः। सूत्रितं च—'देवंदेवं बृहदु गायिषे वचः' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति॥

देवंदेवं वोऽवसे देवंदेवमभिष्टये।
देवंदेवं हुवेम वाजसातये गृणन्तो देव्या धिया॥ १३॥

देवम्ऽदेवम्। वः। अवसे। देवम्ऽदेवम्। अभिष्टये।
देवम्ऽदेवम्। हुवेम। वाजऽसातये। गृणन्तः। देव्या। धिया॥ १३॥

वयं ᵛदेव्या द्योतमानया ᵛधिया स्तुत्या ᵛगृणन्तः स्तुवन्तः सन्तः ᵛवः युष्माकं मध्ये ᵛदेवंदेवं दीप्यमानं देवम् ᵛअवसे कर्मरक्षणाय आह्वयाम। अनुक्रमेणाह। ᵛअभिष्टये अभिलषितप्राप्त्यर्थं च ᵛदेवंदेवं वयमाह्वयाम[3]। ततः ᵛवाजसातये अन्नलाभाय ᵛहुवेम ह्वयाम॥

देवासो हि ष्मा मनवे समन्यवो विश्वे साकं सरातयः।
ते नो अद्य ते अपरं तुचे तु नो भवन्तु वरिवोविदः॥ १४॥

देवासः। हि। स्म। मनवे। सऽमन्यवः। विश्वे। साकम्। सऽरातयः।
ते। नः। अद्य। ते। अपरम्। तुचे। तु। नः। भवन्तु। वरिवःऽविदः॥ १४॥

ᵛसमन्यवः समानमनसः यद्वा संग्रामेषु शत्रुहननार्थं समानक्रोधयुक्ताः ᵛविश्वे सर्व एव ᵛदेवासो ᵛहि ᵛष्म मरुदादयो देवाः खलु ᵛमनवे एतन्नामकाय ऋषये मह्यं ᵛसाकं सह युगपदेव ᵛसरातयः धनादिदानेन सहिताः भवन्तु। पुनरपि प्रार्थयते। ᵛते देवाः ᵛनः अस्माकम् ᵛअद्य अस्मिन् दिने ᵛअपरं च किं बहुना सर्वेषु दिवसेषु धनदातारो भवन्तु। न केवलमस्माकमेव किंतु

१. घ—स्यः सः। २. न-भ—उदिते सति। ३. त-भ१—ᵒमाह्वयामः।

ᵛतुचे। तुगित्यपत्यनाम। 'तुजि पिजि हिंसादाननिकेतनेषु'। तोजयति हिनस्ति पितुर्दुःखादिकमिति[१] तुक् पुत्रः। तस्मै ᵛनः अस्माकं पुत्राय ᵛवरिवोविदः वरणीयस्य धनस्य लम्भयितारः ᵛभवन्तु॥

प्र वः शंसाम्यद्रुहः संस्थ उपस्तुतीनाम्।
न तं धूर्तिर्वरुण मित्र मर्त्यं यो वो धामभ्योऽविधत्॥ १५॥

प्र। वः। शंसामि। अद्रुहः। सम्ऽस्थे। उपऽस्तुतीनाम्।
न। तम्। धूर्तिः। वरुण। मित्र। मर्त्यम्। यः। वः। धामऽभ्यः। अविधत्॥ १५॥

हे ᵛअद्रुहः अद्रोग्धारोऽहिंस्या वा मरुदादयः ᵛउपस्तुतीनाम् उपस्तोत्राणां ᵛसंस्थे तासां यज्ञे क्रियमाणत्वादस्मत्संस्थानभूतेऽस्मिन् यज्ञे ᵛवः युष्मान् ᵛप्र ᵛशंसामि प्रकर्षेण स्तौमि। हे ᵛवरुण ᵛमित्र मित्रावरुणौ ᵛतं ᵛमर्त्यं मनुष्यं ᵛधूर्तिः। धुर्वी हिंसार्थः। शत्रुभ्यो हिंसा तं ᵛन बाधते ᵛयः मनुष्यः ᵛवः युष्माकं ᵛधामभ्यः तेजोभ्यः। धीयतेऽस्मिन्निति धाम शरीरं वा। तेभ्यः ᵛअविधत्। 'विध विधाने'। हवींषि विदधाति प्रयच्छति। एतेन तेजसामपि हविर्भाक्त्वमस्तीति ज्ञायते॥

प्र स क्षयं तिरते वि महीरिषो यो वो वराय दाशति।
प्र प्रजाभिर्जायते धर्मणस्पर्यरिष्टः सर्व एधते॥ १६॥

प्र। सः। क्षयम्। तिरते। वि। महीः। इषः। यः। वः। वराय। दाशति।
प्र। प्रऽजाभिः। जायते। धर्मणः। परि। अरिष्टः। सर्वः। एधते॥ १६॥

हे मरुदादयः ᵛसः मनुष्यः ᵛक्षयम्। क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति क्षयो गृहम्। तत् स मनुष्यः ᵛप्र ᵛतिरते प्रकर्षेण वर्धयति। तिरतिर्वृद्धिकर्मा। स एव ᵛमहीः महान्ति ᵛइषः अन्नानि च ᵛवि वर्धयति ᵛयः मनुष्यः ᵛवराय वरणीयाय धनाय तदर्थं ᵛवः युष्मभ्यं ᵛदाशति हवींषि प्रयच्छति। धनादिभिर्वर्धयतीत्यन्वयः। किंच ᵛधर्मणः। ध्रियते ऋत्विग्भिरिति धर्म कर्म। युष्मद्विषयात् कर्मणः सकाशात् स मनुष्यः ᵛप्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः ᵛपरि परितः सर्वतः ᵛप्र ᵛजायते प्रकर्षेणाविर्भवति। 'आत्मा वै पुत्रनामासि' (श. ब्रा. १४. ९. ४. २६) इति श्रुतेः। ततः ᵛअरिष्टः अन्यैरहिंसितः ᵛसर्वः युष्माकं हविष्प्रदानात्[२] सकलो जनः ᵛएधते धनादिभिर्वर्धते॥ ॥ ३३॥

ऋते स विन्दते युधः सुगेभिर्यात्यध्वनः।
अर्यमा मित्रो वरुणः सरातयो यं त्रायन्ते सजोषसः॥ १७॥

ऋते। सः। विन्दते। युधः। सुऽगेभिः। याति। अध्वनः।
अर्यमा। मित्रः। वरुणः। सऽरातयः। यम्। त्रायन्ते। सऽजोषसः॥ १७॥

ᵛसः अर्यमादीनां हविर्दाता मनुष्यः ᵛयुधः। 'युध संप्रहारे'। भावे क्विप्। युद्धात् ᵛऋते विनापि ᵛविन्दते धनानि लभते। किंच ᵛसुगेभिः शोभनगमनैः सुष्ठु गन्तृभिरश्वैः सह ᵛअध्वनः मार्गान्। गन्तव्यान् देशानित्यर्थः। तान् ᵛयाति गच्छति। ᵛयं जनम् ᵛअर्यमा सततं[३] गच्छन्[३] ᵛमित्रः स्तोतॄणां यष्टॄणां च धनप्रदानेन मित्रभूतः ᵛवरुणः निवारयिता शत्रूणां यद्वा वरणीयः संभजनीय

—१. त२-३-न-म-'मिति वा। २. भ१-हविष्प्रदाता। ३. ख-त-अतनन् वाच्छन्, न-य-अततत्वाच्छन्; श-अतस्तत्वांच्छन्।

एतन्नामकाः ᵛसरातयः समानदानाश्रयो देवाः ᵛसजोषसः परस्परं संगताः सन्तः यं हव्यप्रदातारं ᵛत्रायन्ते स्वरक्षणैः पालयन्ति स धनादीनि विन्दतीत्यन्वयः ॥

अग्ने॑ चिद॒स्मै कृणुथा॒ न्य॑ञ्चनं दु॒र्गे चि॒दा सु॑सर॒णम् ।
ए॒षा चि॑द॒स्माद॒शनिः॑ प॒रो नु सास्रे॑धन्ती॒ वि न॑श्यतु ॥ १८ ॥

अग्रे॑ । चि॒त् । अ॒स्मै । कृ॒णु॒थ । नि॒ऽअञ्च॑नम् । दुः॒ऽगे । चि॒त् । आ । सु॒ऽस॒र॒णम् ।
ए॒षा । चि॒त् । अ॒स्मात् । अ॒शनिः॑ । प॒रः । नु । सा । अस्रे॑धन्ती । वि । न॒श्य॒तु ॥ १८ ॥

हे देवाः ᵛअग्रे ᵛचित् । 'ञि अभिभवे' । परैरनभिभवनीयेऽपि परपुरे ᵛन्यञ्चनं नितरां गमनम् ᵛअस्मै मनवे ᵛकृणुथ यूयं कुरुत । यद्वा । अग्रे ऋजुगमने प्रस्थे गमनं कुरुत । तथा ᵛदुर्गे ᵛचित् अगन्तव्येऽपि स्थले ᵛसुसरणम् । 'सृ गतौ' । शोभनगमनम् ᵛआ समन्तात् कुरुत । एवं सति सा ᵛएषा ᵛअशनिः शत्रूणां तदेतदायुधम् ᵛअस्मात् सर्वतो गन्तुर्मनोः ᵛनु क्षिप्रं ᵛपरः परस्ताद्भवेत्[1] । पश्चात् ᵛसा अशनिः ᵛअस्रेधन्ती कांश्चिदप्यहिंसती ᵛवि ᵛनश्यतु विनष्टा[2] भवेत् ॥

यद॒द्य सूर्ये॑ उ॒द्यति॒ प्रिय॑क्षत्रा ऋ॒तं द॒ध ।
यन्नि॒म्रुचि॑ प्र॒बुधि॑ विश्ववेदसो॒ यद्वा॑ म॒ध्यंदि॑ने दि॒वः ॥ १९ ॥

यत् । अ॒द्य । सूर्ये॑ । उ॒त्ऽयति॑ । प्रिय॑ऽक्षत्राः । ऋ॒तम् । द॒ध ।
यत् । नि॒ऽम्रुचि॑ । प्र॒ऽबुधि॑ । वि॒श्व॒ऽवे॒द॒सः॒ । यत् । वा॒ । म॒ध्यंदि॑ने । दि॒वः ॥ १९ ॥

हे ᵛप्रियक्षत्राः प्रीणयितृबला देवाः ᵛसूर्ये सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरके सवितरि ᵛउद्यति उद्गच्छति सति ᵛअद्य अस्मिन् दिने ᵛयत् यदा ᵛऋतं कल्याणभूतं गृहं ᵛदध धारयत । दधातेर्लिटि मध्यमबहुवचने रूपम् । ᵛयत् यदा हे ᵛविश्ववेदसः सर्वधना देवाः ᵛनिम्रुचि । म्रुचिर्गत्यर्थः । सूर्यस्य निम्रोचने नितरां गमने । सायमित्यर्थः । तस्मिन् धारयथ । यद्वा ᵛप्रबुधि तस्य प्रबोधने प्रातःकाले । ᵛयद्वा ᵛदिवः सूर्यतेजसा दीप्यमानस्याह्नः ᵛमध्यंदिने मध्ये धनं मनवे धत्तेत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

यद्वा॑भिपि॒त्वे अ॑सुरा ऋ॒तं य॒ते छ॒र्दिर्ये॒म वि दा॒शुषे॑ ।
व॒यं तद्वो॑ वसवो विश्ववेदस॒ उप॑ स्थेया॒म मध्य॒ आ ॥ २० ॥

यत् । वा॒ । अ॒भि॒ऽपि॒त्वे । अ॒सु॒राः॒ । ऋ॒तम् । य॒ते । छ॒र्दिः । ये॒म । वि । दा॒शुषे॑ ।
व॒यम् । तत् । वः॒ । व॒स॒वः॒ । वि॒श्व॒ऽवे॒द॒सः॒ । उप॑ । स्थे॒या॒म॒ । मध्ये॑ । आ ॥ २० ॥

हे ᵛअसुराः प्राज्ञाः संग्रामे आयुधानां क्षेप्तारो वा देवाः ᵛयद्वा ᵛअभिपित्वे अस्मद्यज्ञं प्रति युष्माकमभिप्राप्तौ ᵛऋतं सत्यभूतं यज्ञं ᵛयते । इणः शतरि रूपम् । गच्छते ᵛदाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय ᵛछर्दिः । 'छर्दिर्दीप्तिदेवनयोः' । दीप्यतेऽनेनेति छर्दिस्तेजः । यद्वा । छर्दन्ति[3] दीप्यन्ते[3] अत्रेति छर्दिर्गृहम् । तद्गृहं तेजो वा ᵛवि ᵛयेम प्रयच्छथ । यद्येवं यूयं कुरुथ तर्हि ᵛवयं हे ᵛवसवः स्तोतॄणां धनादिभिराच्छादयितारः यद्वा शत्रूणां विवासयितारः ᵛविश्ववेदसः सर्वधनाः सर्वज्ञाना वा

---

१. ख-त-न-श-परस्ताद्रवत्; ग-परस्ताद्रवन्ती; घ-म२-३-परस्ताद्भवतु; भ१-परस्ताद्रवतु ।
२. झ-त२-न-भ-श-स्वयमेव विनष्टा । ३. ग-छर्दते दीप्यते ।

हे देवाः

हे देवाः ^वः युष्मत्संबन्धि ^तत् कल्याणं गृहम्। षष्ठ्यर्थे द्वितीया। भवद्भिः प्रत्तस्य[1] गृहस्य ^मध्ये ^उप ^स्थेयाम उपतिष्ठेम। युष्मान् हविर्भिः पूजयेम ॥ तिष्ठतेराशीर्लिङि 'लिङ्याशिष्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः ॥

यद॒द्य सूर॒ उदि॑ते॒ यन्म॒ध्यंदि॑न आ॒तुचि॑ ।
वा॒मं ध॒त्थ मन॑वे विश्ववेदसो॒ जुह्वा॑नाय॒ प्रचे॑तसे ॥ २१ ॥

यत्। अ॒द्य। सूरे॑। उत्ऽइ॑ते। यत्। म॒ध्यंदि॑ने। आ॒ऽतुचि॑।
वा॒मम्। ध॒त्थ। मन॑वे। वि॒श्व॒ऽवे॒द॒सः॒। जुह्वा॑नाय। प्रऽचे॑तसे ॥ २१ ॥

हे ^विश्ववेदसः सर्वतो[2] व्याप्तधना हे देवाः ^यत्[3] यदा[3] ^अद्य इदानीम्। यद्वा सूर्ये ^उदिते सति। ^यत् यदा ^मध्यंदिने दिवसस्य मध्ये। यद्वा ^आतुचि। आतुचिर्गमनार्थः। सूर्यस्य निम्लोचने। सायमित्यर्थः। ^जुह्वानाय अग्नौ हवींषि जुह्वते अत एव ^प्रचेतसे प्रकृष्टज्ञानाय ^मनवे एतन्नामकायर्षये मह्यं ^वामं वननीयं धनं ^धत्थ दत्थ तद्वृणीमह इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

व॒यं तद्वः॑ सम्राज॒ आ वृ॑णीमहे पु॒त्रो न ब॑हु॒पाय्य॑म् ।
अ॒श्याम॒ तदा॑दित्या॒ जुह्व॑तो ह॒विर्येन॒ वस्यो॑ऽनशा॑महै ॥ २२ ॥

व॒यम्। तत्। वः॒। स॒म्ऽरा॒जः॒। आ। वृ॒णी॒म॒हे॒। पु॒त्रः। न। ब॒हु॒ऽपाय्य॑म्।
अ॒श्याम॑। तत्। आ॒दि॒त्याः॒। जुह्व॑तः। ह॒विः। येन॑। वस्यः॑। अ॒न॒शाम॑है ॥ २२ ॥

हे ^सम्राजः सम्यग्दीप्यमाना देवाः ^पुत्रो ^न। एकवचनं छान्दसम्। युष्माकं पुत्रा इव स्थिताः पुत्रा यथा पितृभिः पोष्यास्तद्वद्युष्माभिः पोष्याः ^वयम्। ^बहुपाय्यं बहुभिर्भोज्यं ^वः युष्मत्संबन्धि ^तत् धनम् ^अश्याम प्राप्नुयाम। ^येन[4] धनेन ^वस्यः वसीयोऽतिशयेन वसुमत्त्वम् ^अनशामहै अश्नवामहै प्राप्नुमः ॥ अश्नोतेर्लोटि व्यत्ययेन श्नम्प्रत्ययः ॥ ॥ ३४ ॥

'ये त्रिंशति' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्तम्। अत्रानुक्रान्तं—'ये त्रिंशति पञ्चोपान्त्या पुरउष्णिक्' इति। मनुर्ऋषिः। प्रागवत्सप्रीयपरिभाषया गायत्री छन्दः। उपान्त्या पुरउष्णिक्। पूर्ववत् विश्वे देवा देवता। तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे 'ये त्रिंशति' इत्येतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम्। सूत्रितं च—'ये त्रिंशतीति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

ये त्रिं॒शति॒ त्रय॑स्प॒रो दे॒वासो॑ ब॒र्हिरास॑दन् । वि॒दन्नह॑ द्वि॒तास॑नन् ॥ १ ॥

ये। त्रिं॒शति॑। त्रयः॑। प॒रः। दे॒वासः॑। ब॒र्हिः। आ। अस॑दन्। वि॒दन्। अह॑। द्वि॒ता। अ॒स॒न॒न् ॥ १ ॥

मनुराह। ^त्रिंशति त्रिंशत्संख्यायाः ^परः परस्तात् ^त्रयः। त्रयस्त्रिंशद्देवता इत्यर्थः। ^ये ^देवासः देवाः ^बर्हिः अस्मदीययज्ञसंबन्धिनि बर्हिषि हविःस्वीकरणार्थम् ^आसदन् आसीदन्तु अथानन्तरं[5] ^विदन् ते देवा अस्मान् हविषां प्रदातॄनिति जानन्तु। ततः ^द्विता द्विधा द्विप्रकारम् ^असनन् अस्मभ्यं धनं पश्वादिकं च प्रयच्छन्तु। यद्वा। द्विता द्वैधम्। अनेन पौनःपुन्यं लक्ष्यते। पुनःपुनरस्मभ्यं धनादिकं ददत्वित्यर्थः ॥

वरु॑णो मि॒त्रो अ॑र्य॒मा स्मद्रा॑तिषाचो अ॒ग्नयः॑ । पत्नी॑वन्तो॒ वष॑ट्कृताः ॥ २ ॥

---

१. ग–तस्य; घ–दत्तस्य; भ–प्रदत्तस्य। २. श–सर्वत्र। ३. ग-भ–यद्यद्वा; घ-त-न–यद्वा। ४. ख-त-न-भ२-य-श–एतेन। ५. ग-घ-न-श–अह अथा॰।

वरुणः । मित्रः । अर्यमा । स्मद्रातिऽसाचः । अग्नयः । पत्नीऽवन्तः । वषट्ऽकृताः ॥ २ ॥

ᐯवरुणः वरणीयः संभजनीयः ᐯमित्रः स्तोतॄणां यष्टॄणां च धनादिदानेन मित्रभूतः ᐯअर्यमा स्तोत्रकारिणे धनं प्रापयन् यद्वा सततं गच्छन् एतन्नामकास्त्रयो देवाः ᐯस्मद्रातिषाचः । स्मत् सुमच्छोभना रातिः हविष्प्रदानं येषामस्तीति स्मद्रातयो यजमानाः । तान् सचन्ते धनादिप्रदानेन सेवन्त इति तथोक्ताः । यद्वा । कल्याणं यथा भवति तथा हविषां दातॄन् सचन्त इति । ते तादृशाः ᐯपत्नीवन्तः देवपत्नीसहिताः ᐯअग्नयः अङ्गनशीला नानाविधा अग्नयः ᐯवषट्कृताः । मया 'सोमस्याग्ने वीहि वौषट्' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इत्यादिना स्वाहाकृताः । सुहुता इत्यर्थः ॥

ते नो गोपा अपाच्यास्त उदक्त इत्था न्यक् । पुरस्तात्सर्वया विशा ॥ ३ ॥

ते । नः । गोपाः । अपाच्याः । ते । उदक् । ते । इत्था । न्यक् । पुरस्तात् । सर्वया । विशा ॥ ३ ॥

ᐯते वरुणादयो देवाः ᐯसर्वया सर्वेण ᐯविशा अनुचरवर्गेण सह ᐯअपाच्याः । अपाची प्रतीची । ततः ᐯनः अस्माकं ᐯगोपाः गोपायितारो भवन्तु । ᐯते एव ᐯउदक् उदीच्याः । 'अञ्चेर्लुक्' इति पञ्चम्यर्थे विहितस्यास्तातेर्लुक् । ततोऽपि अस्माकं रक्षका भवन्तु । ᐯइत्था इति शब्देनोर्ध्वां दिशं दक्षिणां च निर्दिशति । इत्थमनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेणोर्ध्वाया दक्षिणस्याश्च दिशः ᐯते देवा अस्माकं पालयितारो भवन्तु । तथा ᐯन्यक् नीच्या दिशः । अत्रापि पूर्ववदस्तातेर्लुक् । अधस्तादेवाप्यस्माकं[1] त्रातारो भवन्तु । किंच ᐯपुरस्तात् प्राच्या दिशश्च ते देवा अस्माकं गोपायितारो भवन्तु ॥

यथा वशन्ति देवास्तथेदसत्तदेषां नकिरा मिनत् । अरावा चन मर्त्यः ॥ ४ ॥

यथा । वशन्ति । देवाः । तथा । इत् । असत् । तत् । एषाम् । नकिः । आ । मिनत् । अरावा । चन । मर्त्यः ॥ ४ ॥

ᐯदेवाः द्योतमानाः सर्वे देवाः ᐯयथा ᐯवशन्ति यथा कामयन्ते । 'वश कान्तौ' । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपस्य छन्दसि विकल्पितत्वाद्यणादेशः । ᐯतथेत् यथोशन्ति तथैव ᐯअसत् तद्भवत्येव । तदेवाह । ᐯएषां देवानां ᐯतत् कामनं ᐯनकिः न कश्चिदपि ᐯमिनत्[2] हिनस्ति । 'मीङ् हिंसायाम्' । लेटि रूपम् । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वत्वम् । कथं देवानामभिलषितं तथा भवतीति चेत् तदाह । ᐯअरावा । यदि देवाः कस्यचिदप्यदातारं मनुष्यं कामयेरन् तदा अरावा अदाता । ᐯचन इत्यप्यर्थे । अदातापि ᐯमर्त्यः मनुष्य उशद्भयो देवेभ्यो हवींषि प्रयच्छति । तस्मात्तेषां यत्कामनं तत्तथा भवत्येवेत्यर्थः ॥

सप्तानां सप्त ऋष्टयः सप्त द्युम्नान्येषाम् । सप्तो अधि श्रियो धिरे ॥ ५ ॥

सप्तानाम् । सप्त । ऋष्टयः । सप्त । द्युम्नानि । एषाम् । सप्तो इति । अधि । श्रियः । धिरे ॥ ५ ॥

अत्र पुरातनी कथा । इन्द्रसमानं पुत्रमिच्छन्त्या अदितेः (?) गर्भस्थ केनचित्कारणेनेन्द्रेण सप्तधा भिन्नत्वात् स गर्भः सप्तगणात्मकोऽभवत् । ततो मरुतः संपन्नाः । 'सप्तगणा वै मरुतः' (तै. सं. २. २. ११. १) इति श्रुतेः । एषा[3] कथा[3] 'इदं पित्रे मरुतामुच्यते वचः' (ऋ. सं. १. ११४.६) इत्यस्मिन् वर्गे सप्रपञ्चेनाभ्यधायि । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । ᐯसप्तानां मरुतां गणानां ᐯसप्त सप्तसंख्याकाः ᐯऋष्टयः आयुधविशेषा विभिन्नाः सन्ति । तथा ᐯसप्त सप्तसंख्याकानि ᐯद्युम्नानि द्योतमानानि कुण्डलादीन्याभरणानि । द्युम्नान्यन्नानि वा । ᐯएषां गणानां विभिन्नानि सन्ति ।

---

१. ग१–अधस्तादप्य°, ग२–अतस्थादेप्य°; त-भ–अधस्तादेरप्य° । २. घ–आमिनत् । ३. ग–एषोर्थः ।

ततः सप्त मरुतां गणाः vसप्तो सप्तैव सप्तविधाः vश्रियः सकला दीप्तीः vअधि vधिरे[1]
परस्परमधिकं दधिरे ॥ ॥ ३५ ॥

'बभ्रुरेकः' इति दशर्चं नवमं सूक्तम्। मरीचिपुत्रः कश्यपो वैवस्वतो मनुर्वा ऋषिः। तथा
चानुक्रम्यते—'बभ्रुर्दश कश्यपो वा मारीचो द्वैपदम्' इति। दशापि द्विपदा विंशत्यक्षरा विराजः।
पूर्ववद्विश्वे देवा देवता। तृतीये छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे[2] वैश्वदेवसूक्तात् पूर्वमेव द्वैपदं सूक्तं शंसनीयम्।
सूत्र्यते हि—'बभ्रुरेक इति द्विपदासूक्तानि पुरस्ताद्वैश्वदेवसूक्तानाम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति[2] ॥

बभ्रुरेको विषुणः सूनरो युवाञ्ज्यङ्क्ते हिरण्ययम् ॥ १ ॥

बभ्रुः। एकः। विषुणः। सूनरः। युवा। अञ्जि। अङ्क्ते। हिरण्ययम् ॥ १ ॥

अत्र दशानामृचां किंचित्पदलिङ्गात् पृथग्देवताः। अत्र प्रथमायां बभ्रुरित्यनेन सोमोऽभि-
धीयते। 'सौम्यं बभ्रुमा लभेत' (तै. सं. २. १. ३. ३) इत्यादिषु दृष्टत्वात्। vबभ्रुः बभ्रुवर्णः
शबलतादिषु परिपक्वः। यद्वा। 'डुभृञ् धारणपोषणयोः'। 'कुर्भ्रश्च' (उ. सू. १. २२) इति
कुप्रत्ययः। सर्वस्य सुधामयैः किरणैस्तावदुद्गते चन्द्रमसि दुःखोपशमनानि पुष्टानि खलु। तादृशः
vविषुणः विश्वगञ्चनः vसूनरः सुष्ठु रात्रीणां नेता। रात्रयश्चन्द्रनेतृकाः खलु। एतादृशः vयुवा प्रति-
दिवसमाविर्भूतत्वात्तरुणः vएकः देवः सोमः vहिरण्ययं हिरण्मयम् vअञ्जि। अभिव्यज्यते प्रकाश्यते
अनेन इत्यञ्जि आभरणम्। अभिव्यक्तिसाधनं कुण्डलमुकुटादिकं[3] स्वशरीरम् vअङ्क्ते अभिव्यञ्जयति।

योनिमेक आ ससाद द्योतनोऽन्तर्देवेषु मेधिरः ॥ २ ॥

योनिम्। एकः। आ। ससाद। द्योतनः। अन्तः। देवेषु। मेधिरः ॥ २ ॥

अत्र योनिमिति लिङ्गादग्निरुच्यते। 'अग्नये गृहपतये' इत्यादिषु दृष्टत्वात्। vदेवेषु देवानाम्
vअन्तः मध्ये vद्योतनः[4] स्वतेजसा दीप्यमानः vमेधिरः मेधावी। अथवा मेधाकाङ्क्षिणां स्तोतॄणां
मेधादातृत्वेन मेधायुक्तः। एवंविधः vएकः अग्निः vयोनिं[5] स्थानभूतमाहवनीयादिकम् vआ vससाद
हविःस्वीकरणार्थमासीदति ॥

वाशीमेको बिभर्ति हस्त आयसीमन्तर्देवेषु निध्रुविः ॥ ३ ॥

वाशीम्। एकः। बिभर्ति। हस्ते। आयसीम्। अन्तः। देवेषु। निऽध्रुविः ॥ ३ ॥

vदेवेषु vअन्तः देवानां मध्ये द्योतमानः vनिध्रुविः निश्चले स्थाने वर्तमानः। यद्वा। नितरां
गमनमस्यास्तीति निध्रुविः सर्वदा गच्छन्। अथवा संग्रामेषु शत्रूणां पुरतोऽतिशयेन स्थैर्यवान्। एता-
दृशः vएकः त्वष्टृनामको देवः vआयसीम् अयोमयधारां vवाशीम्। 'वाशृ शब्दे'। शब्दयत्या-
क्रन्दयति शत्रूननयेति वाशी तक्षणसाधनं कुठारः। तं स्वकीये vहस्ते vबिभर्ति धारयति ॥

वज्रमेको बिभर्ति हस्त आहितं तेन वृत्राणि जिघ्नते ॥ ४ ॥

वज्रम्। एकः। बिभर्ति। हस्ते। आऽहितम्। तेन। वृत्राणि। जिघ्नते ॥ ४ ॥

अत्र वज्रलिङ्गादिन्द्रो देवता। vएकः इन्द्रः vआहितं स्वकीयहस्ते निहितं vवज्रम्
एतन्नामकमायुधं vबिभर्ति धत्ते। स एवेन्द्रः vतेन निहितेन वज्रेण vवृत्राणि आवरकाणि रक्षांसि
पापानि वा vजिघ्नते भृशं हन्ति ॥

---

१. घ-त-न-भ—दधिरे। २. ग—वैश्वदेवशस्त्रे एतत्। सूत्रितं च। इमा नु कं बभ्रुरेक इति द्विपदा-
सूक्तानीति। ३. श—अलंकारणकटकमुकुटादिकं। ४. त-भ—द्योतमानः। ५. ख-त-न-भ१-२—एवं।

तिग्ममेको बिभर्ति हस्त आयुधं शुचिरुग्रो जलाषभेषजः ॥ ५ ॥

तिग्मम् । एकः । बिभर्ति । हस्ते । आयुधम् । शुचिः । उग्रः । जलाषऽभेषजः ॥ ५ ॥

अत्र जलाषभेषज इत्यनेन रुद्रोऽभिधीयते । ᵛशुचिः । 'शुच दीप्तौ' । सर्वतः स्वतेजसा दीप्यमानः । यद्वा । 'शुच शोके' । शत्रूणां शोचयिता दुःखयिता । अत एव ᵛउग्रः उद्गूर्णबलः ᵛजलाषभेषजः रोगापनयनेन सुखकरभैषज्यवान् । यद्वा । स्तोतॄणां दुःखरूपसंसारोच्छेदेन सुखकारिभिषग्रूपः । 'प्रथमो दैव्यो भिषक्' इत्यादिश्रुतिभिरस्य भिषक्त्वं श्रूयते । तादृशः ᵛएकः रुद्रः ᵛतिग्मं तीक्ष्णधारम् ᵛआयुधम् । आयुध्यति संप्रहरति शत्रूननेनेत्यायुधं पिनाकः । तं स्वकीये ᵛहस्ते ᵛबिभर्ति ॥

पथ एकः पीपाय तस्करो यथाँ एष वेद निधीनाम् ॥ ६ ॥

पथः । एकः । पीपाय । तस्करः । यथा । एषः । वेद । निऽधीनाम् ॥ ६ ॥

पथ इति लिङ्गेन पूषा निगद्यते । 'सं पूषन्नध्वनस्तिर' (ऋ सं. १. ४२. १) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । ᵛएकः पूषनामको देवः ᵛपथः मार्गान् ᵛपीपाय । प्यायतिर्वर्धनकर्माप्यत्र रक्षणार्थः । ये अग्निहोत्रादि कर्म कुर्वन्ति तेषां स्वर्गमार्गं ये दुष्कृतं कर्म कुर्वन्ति तेषां यातनामार्गं च रक्षति । उभयेषां मार्गविपर्ययो यथा न भवति तथा पालयतीत्यर्थः । ᵛएषः सोऽयं पूषा ᵛनिधीनां पृथिव्यां निहितानि धनानि ᵛवेद वेत्ति । ज्ञात्वा स्तोतॄणां तानि ददातीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ᵛतस्करो ᵛयथा । यथा चोरः पथि गच्छतां पुरुषाणां धनहरणार्थं मार्गं रक्षति तथा च स चोरो गृहे निहितानि ज्ञात्वा तदाहृत्य स्वसहायेभ्यो यथा तानि ददाति तद्वत् ॥

त्रीण्येक उरुगायो वि चक्रमे यत्र देवासो मदन्ति ॥ ७ ॥

त्रीणि । एकः । उरुऽगायः । वि । चक्रमे । यत्र । देवासः । मदन्ति ॥ ७ ॥

उरुगायो वि चक्रमे इति पदलिङ्गाद्विष्णुरुच्यते । ᵛउरुगायः उरुभिर्बहुभिर्गातव्यः । यद्वा । बहुषु देशेषु गन्ता बहुकीर्तिर्वा । सर्वान् शत्रून् स्वसामर्थ्येन शब्दयत्याक्रन्दयतीति वा उरुगायः । एतादृशः ᵛएकः असहायो विष्णुः ᵛत्रीणि पदानि भुवनानि ᵛवि ᵛचक्रमे साधु पादेन विक्रान्तवान् । 'वेः पादविहरणे' (पा. सू. १. ३. ४१) इति क्रमतेरात्मनेपदम् । ᵛयत्र येषु लोकेषु ᵛदेवासः इन्द्रादयो देवाः ᵛमदन्ति यजमानदत्तैर्हविर्भिर्माद्यन्ति तानि वि चक्रम इत्यन्वयः ॥

विभिर्द्वा चरत एकया सह प्र प्रवासेव वसतः ॥ ८ ॥

विऽभिः । द्वा । चरतः । एकया । सह । प्र । प्रवासाऽइव । वसतः ॥ ८ ॥

एकया सह इति लिङ्गादश्विनावभिधीयेते । ᵛद्वा द्वौ द्वित्वसंख्योपेतावश्विनौ ᵛविभिः । वी गत्यादिषु । क्विप् । छान्दसो ह्रस्वः । गमनसाधनैरश्वैः ᵛचरतः संचरेते । किंच इमावश्विनौ ᵛएकया सूर्याख्यया ताभ्यां स्वयंवृतया स्त्रिया ᵛसह ᵛप्र ᵛवसतः प्रवासं सर्वत्र गमनं कुरुतः । प्रवासे दृष्टान्तः । ᵛप्रवासेव । यथा प्रवासिनौ द्वौ पुरुषौ एकया स्त्रिया सह प्रवसतस्तद्वत् ॥

सदो द्वा चक्राते उपमा दिवि सम्राजा सर्पिरासुती ॥ ९ ॥

सदः । द्वा । चक्राते इति । उपऽमा । दिवि । सम्ऽराजा । सर्पिरासुती इति सर्पिःऽआसुती ॥ ९ ॥

सम्राजाविति लिङ्गेन मित्रावरुणावभिधीयेते । ᵛउपमा उपमौ परस्परं स्वकान्त्योपमानभूतौ । यद्वा । उपमीयत आभ्यां सर्वमित्युपमौ सर्वस्य । एतावेव ᵛसम्राजा सम्राजौ सम्यग्दीप्यमानौ ᵛसर्पि-

रासुती। सर्पिर्घृतमाभ्यामासूयत इति[1] सर्पिरासुती। घृतहविष्कौ ᵛद्वा द्वौ मित्रावरुणौ ᵛदिवि द्युलोके ᵛसदः। सीदन्त्यत्रेति सदः स्थानम्। तत् ᵛचक्राते अकार्ष्टाम्॥

अर्चन्त एके महि साम मन्वत तेन सूर्यमरोचयन्॥ १०॥

अर्चन्तः। एके। महि। साम। मन्वत। तेन। सूर्यम्। अरोचयन्॥ १०॥

ᵛएके[2] अत्रयः ᵛमहि महत् ᵛसाम त्रिवृत्पञ्चदशादि ᵛमन्वत अमन्वत। तदेव ᵛअर्चन्तः पूजयन्त एतादृशा[3] अत्रयः ᵛतेन उक्तेन साम्ना ᵛसूर्यमरोचयन् अदीपयन्। त एवात्र देवता॥ ॥३६॥

'नहि वः' इति चतुर्ऋचं दशमं सूक्तम्। आद्या गायत्री द्वितीया पुरउष्णिक् तृतीया बृहती चतुर्थ्यनुष्टुप्। मनुर्वैवस्वत ऋषिः। पूर्ववद्विश्वे देवा देवता। तथा चानुक्रान्तं—'नहि वश्चतुष्कं पुरउष्णिग्बृहत्यनुष्टुबन्तम्' इति। विनियोगस्तु[3] लिङ्गादवगन्तव्यः[3]॥

नहि वो अस्त्यर्भको देवासो न कुमारकः। विश्वे सतोमहान्त इत्॥ १॥

नहि। वः। अस्ति। अर्भकः। देवासः। न। कुमारकः। विश्वे। सतःऽमहान्तः। इत्॥१॥

हे ᵛदेवासः देवाः ᵛवः युष्माकं मध्ये ᵛअर्भकः ᵛनहि ᵛअस्ति शिशुर्नास्ति खलु[4]। तथा ᵛन ᵛकुमारकः युष्माकं मध्ये कुमारोऽपि नास्ति। किंतु सर्वे यूयं सवयसो नित्यतरुणा भवथ। एतदेव प्रतिपादयति। ᵛविश्वे सर्वे देवा यूयं ᵛसतोमहान्त ᵛइत्। सर्वस्माद्विद्यमानात् पृथिव्यामपि ये महान्तस्ते सतोमहान्त इत्युच्यन्ते। तस्माद्युष्माकमर्भकोऽपि कुमारोऽपि नास्तीत्यर्थः॥

इति स्तुतासो असथा रिशादसो ये स्थ त्रयश्च त्रिंशच्च। मनोर्देवा यज्ञियासः॥२॥

इति। स्तुतासः। असथ। रिशादसः। ये। स्थ। त्रयः। च। त्रिंशत्। च।
मनोः। देवाः। यज्ञियासः॥ २॥

हे ᵛरिशादसः रिशतां हिंसतामसितारो[5] हे ᵛमनोः ᵛयज्ञियासः मनुनामकस्य मम यज्ञार्हा हे ᵛदेवाः ᵛये यूयं ᵛत्रयश्च त्रिसंख्याकाः ᵛत्रिंशच्च त्रिंशत्संख्याकास्त्रयस्त्रिंशद्देवताः ᵛस्थ भवथ अभूत ते यूयम् ᵛइति इत्थमनेन प्रकारेण ᵛस्तुतासः ᵛअसथ। मया मनुना स्तुता भवथ। अस्तेर्लेटि छान्दसो लुगभावः। यद्वा। असतिः कान्त्यर्थः। इत्थं स्तुता यूयं हवींषि कामयध्वम्॥

ते नस्त्राध्वं तेऽवत त उ नो अधि वोचत।
मा नः पथः पित्र्यान्मानवादधि दूरं नैष्ट परावतः॥ ३॥

ते। नः। त्राध्वम्। ते। अवत। ते। ऊँ इति। नः। अधि। वोचत।
मा। नः। पथः। पित्र्यात्। मानवात्। अधि। दूरम्। नैष्ट। पराऽवतः॥ ३॥

हे देवाः ᵛते यूयं ᵛनः अस्मान् ᵛत्राध्वं बाधकेभ्यो रक्षोभ्यस्त्रायध्वम्। ᵛते यूयम् ᵛअवत धनादिप्रदानैरस्मान् रक्षत। ᵛते[6] एव देवाः ᵛनः अस्मान् ᵛअधि ᵛवोचत अधिकं भवन्तः कर्मकारिणो

१. ख-श-हूतं; ग-भ-हूयते; त-न-हूत। २. ख-ज्ञ-त१-२-भ-मु-अर्चतः देवान् पूजयन्तः एके केचनात्रयः महि महत् साम मन्वत (मन्वत मन्यंते-भ) उच्चारयंतीत्यर्थः तादृशा; ग-एकेत्रयो महि महत् साम सांत्वनं गानं वा अमन्वत तादृशा; त३-४-न-श-तादृशा। ३. ख-ग-त-न-भ-स्तल्लिंगाद°। ४. ख-ग-त-न-भ-श-कल्पनया नास्तीत्यर्थः। ५. ग-°मत्तारो। ६. घ-त उ ते।

धनादिमन्तश्च भवन्त्विवति यूयं ब्रूत । किंच हे देवाः ᵛमानवात् । मनुः सर्वेषां पिता । तत आगतात् ᵛपित्र्यात्[1] पिता मनुर्यं मार्गं चक्रे तस्मात् ᵛपथः मार्गात् ᵛनः अस्मान् ᵛमा ᵛनैष्ट मा नयत । अपनयनं मा कुरुतेत्यर्थः । सर्वदा ब्रह्मचर्याग्निहोत्रादिकर्माणि येन मार्गेण भवन्ति तमेवास्मान्नयत । किंतु ᵛदूरं य एतद्व्यतिरिक्तो विप्रकृष्टमार्गोऽस्ति तस्मात् ᵛअधि । अधिकमित्यर्थः । अस्मानपनयत ॥

ये दे॑वास इ॒ह स्थन॒ विश्वे॑ वैश्वान॒रा उ॒त ।
अ॒स्मभ्यं॒ शर्म॑ स॒प्रथो॒ गवेऽश्वा॑य यच्छत ॥ ४ ॥

ये । दे॒वा॒सः॒ । इ॒ह । स्थन॑ । विश्वे॑ । वै॒श्वा॒न॒राः॒ । उ॒त ।
अ॒स्मभ्य॑म् । शर्म॑ । स॒ऽप्रथः॑ । गवे॑ । अश्वा॑य । य॒च्छ॒त॒ ॥ ४ ॥

हे ᵛदेवासः देवाः ᵛउत अपि च ᵛवैश्वानराः । विश्वे सर्वे नरः कर्मनेतारोऽध्वर्य्वादयो यस्य स विश्वानरो यज्ञः । तस्मिन् सोमादिहवींषि स्वीकर्तुं भवाः प्रादुर्भूताः । भवार्थेऽण्प्रत्ययः । यद्वा । विश्वानरोऽग्निः । देवानां तन्मुखत्वात् तस्य संबन्धिनः । ᵛविश्वे सर्वे ᵛये देवा यूयम् ᵛइह अस्मिन्नस्मदीये यज्ञे ᵛस्थन हवींष्यादातुं भवथ ततः ᵛसप्रथः । 'प्रथ प्रख्याने' । सर्वतः प्रसिद्धं सर्वत्र पृथुतमं वा ᵛशर्म । सर्वं[2] शृणाति हिनस्ति दुःखमिति शर्म सुखम् । तत् ᵛअस्मभ्यं प्रयच्छत । तथा ᵛगवे अस्मदीयेभ्यो यज्ञसाधनभूतेभ्यो गोभ्यः ᵛअश्वाय शर्म सुखं प्रदत्त ॥　॥ ३७ ॥　॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'यो यजाति' इत्यष्टादशर्चं प्रथमं सूक्तम् । वैवस्वतो मनुर्ऋषिः । नवमीचतुर्दश्यावनुष्टुभौ शिष्टाः पञ्चदश्याद्याश्चतस्रः पङ्क्तयः । दशमी पादनिचृत् । 'त्रयः सप्तकाः पादनिचृत्' (अनु. ४. ४) इति तल्लक्षणात्[3] । शिष्टा एकादश प्राग्वत्सप्रपरिभाषया गायत्र्यः । आद्यासु चतसृषु यज्ञस्ततो यजमानप्रशंसा च श्रूयते[4] । अतस्तद्देवताकाः । 'या दंपती' इत्याद्यासु पञ्चम्यादिषु दंपती प्रशस्येते अतस्तद्देवताकाः । अवशिष्टासु नवसु दंपत्योराशिषः प्रतिपाद्यन्ते । अतस्ता एव देवताः । तथा चानुक्रम्यते—'यो यजाति द्व्यूनान्त्रेज्यास्तवो यजमानप्रशंसा च येत्यादिपञ्च दंपत्योः शिष्टास्तदाशिषोऽनुष्टुप्[5] चतुष्पङ्क्त्यन्तं नवम्यनुष्टुब्दशमी पादनिचृत्' इति ॥

यो यजा॑ति॒ यजा॑त॒ इत्सु॒नव॑च्च॒ पचा॑ति च । ब्र॒ह्मेदिन्द्र॑स्य चाकनत् ॥ १ ॥

यः । यजा॑ति । यजा॑ते । इत् । सु॒नव॑त् । च॒ । पचा॑ति । च॒ । ब्र॒ह्म । इत् । इन्द्र॑स्य । चा॒क॒न॒त् ॥ १ ॥

ᵛयः यजमानः सकृत् ᵛयजाति यागं करोति हविर्भिर्देवान् पूजयति स देवेभ्यो लब्धधनादिकः सन् ᵛयजात ᵛइत् पुनरभीष्टप्राप्तये देवेभ्यो हवींषि प्रयच्छत्येव । तथा स एव यजमानः ᵛसुनवच्च सोमाभिषवं करोति च । स एव ᵛपचाति ᵛच पशुपुरोडाशादिकं पचति च । सर्वत्र यजादिषु लेटयडागमाः । स यजमानः ᵛइन्द्रस्य ᵛब्रह्म ब्रह्माणि । ᵛइत् अवधारणे । इन्द्रसंबन्धीनि स्तोत्राण्येव ᵛचाकनत् पुनःपुनः कामयते । कनतेः कान्त्यर्थात् यङ्लुकि अभ्यासत्वं छान्दसम् । ततो लेटयडागमः । अत्र यागे यजमानो धनादि[6] लभत इति यज्ञप्रशंसा । स एव दृष्टफलः सन् सोमाभिषवादीन् करोतीति यजमानप्रशंसा ॥

---

१ ग–परावतः पित्र्य; घ–परावतः दूरात्; त-न-भ–परावतः । २. भ–'सर्वं' नास्ति । ३. ख-त-न–तल्लक्षण, भ-श–तल्लक्षणं । ४. ग-त-न–स्तूयते । ५. ग-त-न-भ-श–शिष्टा अंत्यास्त° । ६. ख-त-न-भ-श–धनादीन् ।

पुरोळाशं यो अस्मै सोमं ररत आशिरम्। पादित्तं शक्रो अंहसः ॥ २ ॥

पुरोळाशम् । यः । अस्मै । सोमम् । ररते । आऽशिरम् । पात् । इत् । तम् । शक्रः । अंहसः ॥२॥

यः यजमानः अस्मै इन्द्राय पशुपुरोळाशं तथा आशिर तृतीयसवने गोक्षीरेणामिश्रितं[1] सोमं[2] ररते प्रयच्छति । रातेर्लटि[3] शपः श्लुः। अडागमः। शक्रः समर्थः स इन्द्रः तं यष्टारम् अंहसः पापात् तद्रूपाद्रक्षसो वा पात् । इत् अवधारणे । अपादेव । रक्षत्येव । पातेर्लुङि रूपम् ॥

तस्य द्युमाँ असद्रथो देवजूतः स शूशुवत्। विश्वा वन्वन्नमित्रिया ॥ ३ ॥

तस्य । द्युऽमान् । असत् । रथः । देवऽजूतः । सः । शूशुवत् । विश्वा । वन्वन् । अमित्रिया ॥३॥

तस्य देवान् पूजयतो यजमानस्य देवजूतः देवैरिन्द्रादिभिः प्रेरितः द्युमान् दीप्तिमान् रथः रंहणशीलः स्यन्दनो देवानां हविष्प्रदानरूपेण यज्ञेन असत् भवति आगच्छति । ततस्तेन रथेन अमित्रिया अमित्रियान् शत्रुभिः कृतान् विश्वा सर्वान् बाधान् वन्वन् । 'वनोतिर्हिंसाकर्मा' इति यास्कः । हिंसन् सः एव शूशुवत् पुत्रादिभिर्धनैश्च वर्धते । अत्र येन मे रथो बाधाभावश्चाभूदिति यागप्रशंसा येन सम्यगिष्टदेवा रथं दत्तवन्त इति यजमानप्रशंसा ॥

अस्य प्रजावती गृहेऽसश्चन्ती दिवेदिवे। इळा धेनुमती दुहे ॥ ४ ॥

अस्य । प्रजाऽवती । गृहे । असश्चन्ती । दिवेऽदिवे । इळा । धेनुऽमती । दुहे ॥ ४ ॥

प्रजावती पुत्रादियुक्तम्[4] असश्चन्ती । सश्चतिर्गतिकर्मा । अगमनशीलं[5] तादृशं[6] धेनुमती । पयसा सर्वान् धिनोति प्रीणयतीति धेनुर्गौः । तत्सहितम्[7] इळा अन्नम् अस्य यष्टुः गृहे दिवेदिवे अहरहः दुहे देवैः दुह्यते । यद्वा । इळेति गवां देवता । सा स्थिरा धेनुमती । गवां पतित्वात् धेनुभिर्धेनुमती । इळा गोदेवता । देवैः प्रेरिता सती अस्य यजमानस्य गृहे दोग्धा । पुत्रादिकमस्मै ददातीत्यर्थः । दुहेर्लटि 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । अत्र इज्यास्तवः ॥

या दंपती समनसा सुनुत आ च धावतः। देवासो नित्ययाशिरा ॥ ५ ॥

या । दंपती इति दम्ऽपती । सऽमनसा । सुनुतः । आ । च । धावतः ।
देवासः । नित्यया । आऽशिरा ॥ ५ ॥

अत्र यजने[8] दंपत्योः[8] स्तुतिः । हे देवासः देवाः समनसा समनसौ कर्मणि समानमनस्कौ या यौ दंपती यज्ञकारिणौ जायापती[9] सुनुतः सोमाभिषवं कुरुतः । यौ दंपती ततस्तमभिषुतं सोमम् आ धावतः च दशापवित्रेण शोधयत. । 'धावु गतिशुद्ध्योः' । तथा नित्यया । यत्र तृतीयसवने सोमोऽस्ति तत्राश्रयणद्रव्यं गोक्षीरमस्त्येव । तस्मात् नित्यसंबन्धेन आशिरा आश्रयणेन गोक्षीरेण संयुतं सोमं यौ प्रयच्छतः तावन्नादीन् प्राप्नुत इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥ ॥ ३८ ॥

प्रति प्राशव्याँ इतः सम्यञ्चा बर्हिराशाते। न ता वाजेषु वायतः ॥ ६ ॥

प्रति । प्राशव्यान् । इतः । सम्यञ्चा । बर्हिः । आशाते इति । न । ता । वाजेषु । वायतः ॥६॥

---

१. घ-श–गोक्षीरेण मिश्रितं । २. ख-त-न-भ-श–सोममस्मै । ३. ग–°लेटि; त-न-भ–°लोटि । ४. ग–पुत्रादियुक्ता । ५. ग–अगमनशीला स्थिरेत्यर्थ; त–अगमनशीलयतीत्यर्थः; न-भ–अगमनशीलं यतीत्यर्थः । ६. ग–तादृशी । ७. ग–तत्सहिता । ८. ग-श–यजमानदम्पत्योः । ९. ख-ग-त-न-भ-श–यौ जायापती ।

तौ देवेभ्यो हविषां दातारौ दंपती ᵛप्राशव्यान्। 'अश भोजने'। प्रपूर्वस्यास्यौणादिको भाव उणप्रत्ययः। प्राशुर्भक्षणम्। तस्मै साधून् हितान् वा अन्नादीन् ᵛप्रति ᵛइतः प्रतिगच्छतः। यद्वा। प्राशितव्यान्। अत्र वर्णलोपः। तावेव ᵛसम्यञ्चा सम्यञ्चौ समीचीनौ संगतौ ᵛबर्हिः यज्ञम् ᵛआशाते आनशाते। तत्र द्रव्यैर्व्याप्नुतः। तस्मात् तौ यष्टारौ भार्यापती ᵛवाजेषु देवैर्दत्तेष्वन्नेषु ᵛन ᵛवायतः। वयतिर्गत्यर्थः। न गच्छतः[1]। सर्वदान्नसहितौ तिष्ठेतामित्यर्थः॥

न देवानामपि ह्नुतः सुमतिं न जुगुक्षतः। श्रवो बृहद्विवासतः॥ ७॥

न। देवानाम्। अपि। ह्नुतः। सुऽमतिम्। न। जुगुक्षतः। श्रवः। बृहत्। विवासतः॥ ७॥

एतौ दंपती ᵛदेवानाम् इन्द्रादीनां ᵛन ᵛअपि ᵛह्नुतः अपलापं न कुरुतः। अपिह्नवोऽपलापः[2]। देवेभ्यो हविः प्रदास्याम इति प्रतिज्ञाय पुनरदानमपलापः। 'ह्नुङ् अपनये'। कथं नापलपन्तीत्यवसीयते। तदाह। ᵛसुमतिं युष्मदीयां शोभनां मतिं ᵛन ᵛजुगुक्षतः जुघुक्षतः न संवरीतुमिच्छतः। संवारणमाच्छादनम्। न छादयत इत्यर्थः। किंतु स्तुतिं कुरुतः। 'गुहू संवरणे'। 'सनिग्रहगुहोश्च' (पा. सू. ७. २. १२) इति इट्प्रतिषेधः। ढत्वषत्वभावौ। संहिताकाले भष्भावो नास्ति छान्दसत्वात्। किंच ᵛबृहत् देवेभ्यो दीयमानत्वात् महत् ᵛश्रवः। श्रव इत्यन्ननाम। महदन्नं ᵛविवासतः युष्मभ्यं प्रयच्छत। विवासतिः परिचरणकर्मा। दानमपि च[3] परिचरणमेव। देवैर्दत्तमन्नं घृतादिभिर्मिश्रीकृत्य पुनःपुनर्यजत इत्यर्थः[4]॥

पुत्रिणा ता कुमारिणा विश्वमायुर्व्यश्नुतः। उभा हिरण्यपेशसा॥ ८॥

पुत्रिणा। ता। कुमारिणा। विश्वम्। आयुः। वि। अश्नुतः। उभा। हिरण्यऽपेशसा॥८॥

ᵛपुत्रिणा पुत्रवन्तौ तत्रापि ᵛकुमारिणा षोडशवर्षदेशीयपुत्रवन्तौ ᵛहिरण्यपेशसा हिरण्मयैराभरणैरलंकृतरूपौ ᵛउभा उभौ ᵛता तौ दंपती ᵛविश्वं सर्वम् ᵛआयुः आयुष्यं ᵛव्यश्नुतः व्याप्नुतः। यज्ञेन तयोः पुत्रादिकं[5] धनमायुश्च संभवतीत्यर्थः॥

वीतिहोत्रा कृतद्वसू दशस्यन्तामृताय कम्। समूधो रोमशं हतो देवेषु कृणुतो दुवः॥९॥

वीतिऽहोत्रा। कृतद्वसू इति कृतत्ऽवसू। दशस्यन्ता। अमृताय। कम्।
सम्। ऊधः। रोमशम्। हतः। देवेषु। कृणुतः। दुवः॥ ९॥

ᵛवीतिहोत्रा वीतिहोत्रौ। वीतिः प्रियकरो होत्रा यज्ञो ययोस्तौ। अनेन यज्ञेन तयोः सुखादिकं संभवति। तादृशौ। यद्वा। वीतिः कान्त्यर्थः। होत्रेति वाङ्नाम। अस्मद्विषयां स्तुतिं कुरुतमिति पृथक्पृथग्देवैः काम्यमानस्तुती। अत एव ᵛकं सुखप्रदं हवीरूपमन्नं ᵛदशस्यन्ता देवेभ्यः प्रयच्छन्तौ ᵛकृतद्वसू। तकारोपजनश्छान्दसः। याचमानकृतधनौ। पात्रेषूपयुक्तधनावित्यर्थः। एवंविधौ दंपती ᵛअमृताय अमरणाय संतानाभिवृद्धये ᵛरोमशं रोमवन्तं वृषणम् ᵛऊधः योनिं च ᵛसं ᵛहतः सयोजयत इति मैथुनमनूद्यते। ततः सपुत्रादिकौ तौ ᵛदेवेषु ᵛदुवः स्तुत्यन्नदानरूपां परिचर्यां ᵛकृणुतः कुरुतः। पञ्चभिर्दंपती अस्तूयेताम्॥

आ शर्म पर्वतानां वृणीमहे नदीनाम्। आ विष्णोः सचाभुवः॥ १०॥

---

१. ख-त-न-भ-श—गच्छतः सुप्यत इत्यर्थः; ग—गच्छतः श्लिष्यत इत्यर्थः। २. ख-ग-ज्ञ-त२—अपह्नवो°; त१—अपह्नुवो°। ३. ख-ग-त-न-भ-श— स्व°। ४. श—अन्नं देवेभ्यः प्रयच्छंतौ कुरुत इत्यर्थः। ५. श—पुत्रपौत्रादिकं।

आ। शर्म॑। पर्व॑तानाम्। वृ॒णी॒महे॑। न॒दीना॑म्। आ। विष्णोः॑। स॒चा॒ऽभुवः॑ ॥ १० ॥

एतदादिषु दंपत्योराशिषः। यष्टारो वयं ^v^पर्वतानां फलपुष्पसहितलताभिर्युक्तानां[1] यत् ^v^शर्म सुखं तत्तेषां स्थैर्यलक्षणं सुखं वा ^v^नदीनां चोभयकूलवासिभिर्मुनिभिर्मनुष्यैर्वा जपाद्यनुष्ठाने कृते यत्सुखं तासां भवति तत्सुखमेकत्र स्थित्वा सकलपदार्थभोक्तृत्वलक्षणमनुष्ठानलक्षणं सुखम् ^v^आ ^v^वृणीमहे संभजामहे। ^v^सचाभुवः देवैः सह भवतो देवसहितस्य ^v^विष्णोः अपि शत्रुहननलक्षणं यत्सुखं तदपि वयम् ^v^आ वृणीमहे। बाधाभावाद्धविष्प्रदानेन देवैः सह वर्तामह इत्यर्थः॥ ॥ ३९ ॥

ऐतु॑ पू॒षा र॒यिर्भगः॑ स्व॒स्ति स॑र्व॒धात॑मः। उ॒रुरध्वा॑ स्व॒स्तये॑ ॥ ११ ॥

आ। ए॒तु॒। पू॒षा। र॒यिः। भगः॑। स्व॒स्ति। स॒र्व॒ऽधात॑मः। उ॒रुः। अध्वा॑। स्व॒स्तये॑ ॥ ११ ॥

^v^रयिः धनानां दाता ^v^भगः भजनीयः सर्वैः ^v^सर्वधातमः सर्वेषां धारयितृतमः सर्वेषां धनादिभिः पोषयितृतमः ^v^पूषा एतन्नामको देवः ^v^स्वस्ति क्षेमेण ^v^आ ^v^एतु अस्मान् प्रत्यागच्छतु। ततो मार्गरक्षके पूषण्यागते सति ^v^उरुः विस्तीर्णः ^v^अध्वा मार्गः ^v^स्वस्तये अस्माकमविनाशाय भवतु॥

अ॒रम॑तिरन॒र्वणो॒ विश्वो॑ दे॒वस्य॒ मन॑सा। आ॒दि॒त्याना॑मने॒ह इत् ॥ १२ ॥

अ॒रम॑तिः। अ॒न॒र्वणः॑। विश्वः॑। दे॒वस्य॑। मन॑सा। आ॒दि॒त्याना॑म्। अ॒ने॒हः। इत् ॥ १२ ॥

देवानां मध्ये पूषणमाह। ^v^अनर्वणः। अर्वा गन्तव्यः। शत्रुभिरगन्तव्यस्य अप्रत्यृतस्य[2] ^v^देवस्य द्योतमानस्य पूष्णः ^v^विश्वः सर्वः स्तोतृजनः ^v^मनसा श्रद्धया भक्त्यैव ^v^अरमतिः अलंमतिः पर्याप्तस्तुतिर्भवति। तथा हि ^v^आदित्यानाम् अदितेः पुत्राणां देवानां दानम् ^v^अनेह ^v^इत् अपापमेव खलु। तस्मादन्नादिप्राप्तये स्तोतृजनः पूषणं स्तौतीत्यर्थः॥

यथा॑ नो मि॒त्रो अ॑र्य॒मा वरु॑णः॒ सन्ति॑ गो॒पाः। सु॒गा ऋ॒तस्य॒ पन्थाः॑ ॥ १३ ॥

यथा॑। नः॒। मि॒त्रः। अ॒र्य॒मा। वरु॑णः। सन्ति॑। गो॒पाः। सु॒ऽगाः। ऋ॒तस्य॑। पन्थाः॑ ॥ १३ ॥

^v^मित्रोऽर्यमा ^v^वरुणः एते त्रयो देवाः ^v^नः अस्माकं ^v^गोपाः गोपायितारः ^v^यथा ^v^सन्ति भवन्ति यैर्मार्गैर्वयमेतैः पालयितव्या भवाम ते ^v^ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य ^v^पन्थाः पन्थानः ^v^सुगाः एषां सुगमना भवन्तु। तैरागत्य अस्मान् यज्ञमार्गे स्थापयन्त्वित्यर्थः॥

अ॒ग्निं वः॑ पू॒र्व्यं गि॒रा दे॒वमी॑ळे॒ वसू॑नाम्।
स॒प॒र्यन्तः॑ पुरुप्रि॒यं मि॒त्रं न क्षे॑त्र॒साध॑सम् ॥ १४ ॥

अ॒ग्निम्। व॒ः। पू॒र्व्यम्। गि॒रा। दे॒वम्। ई॒ळे॒। वसू॑नाम्।
स॒प॒र्यन्तः॑। पु॒रु॒ऽप्रि॒यम्। मि॒त्रम्। न। क्षे॒त्र॒ऽसाध॑सम् ॥ १४ ॥

हे देवाः ^v^वः युष्माकं ^v^पूर्व्यं मुख्यं पुरतो गन्तारं वा ^v^देवं स्वभासा दीप्यमानम् ^v^अग्निं ^v^वसूनां प्राप्तये ^v^गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा ^v^ईळे अहं स्तौमि। किंच ^v^सपर्यन्तः युष्मान् परिचरन्तो मनुष्याः ^v^पुरुप्रियं बहुविधप्रियं बहूनामभिमतदानेन प्रीणयितारं वा ^v^क्षेत्रसाधसम्। क्षियन्ति निवसन्ति कर्मकरणार्थमत्रेति क्षेत्रो यज्ञः। तस्य साधकम्। साधने दृष्टान्तः। ^v^मित्रं ^v^न। यथा मित्रं सुहृदन्यस्य क्षेत्रं केदारादिकं साधयति तद्वद्यज्ञसाधकमग्निं वसुप्राप्तये स्तुवन्ति॥

---

१. ख-ग-त-न-म-श—स्वर्गफलपुष्प°। २. ख-त-भ-श—अप्रत्यृतव्यस्य, ग—आप्तस्य अप्रतृदेवस्य।

मक्षू देववतो रथः शूरो वा पृत्सु कासु चित् ।
देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥१५॥

मक्षु । देवऽवतः । रथः । शूरः । वा । पृत्ऽसु । कासु । चित् ।
देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥१५॥

देववतः । देवा यष्टव्यतया यस्य सन्ति स देववान् । तस्य रथः देवैर्दत्तः[1] मक्षु शीघ्रं दुर्गमं मार्गमपि प्रविशति । सर्वत्राप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वा इतिशब्दोऽत्र उपमानवाची । यथा शूरः योद्धा कासु चित् पृत्सु पृतनासु[2] तद्वत् । यः देवानाम् । इत् अवधारणे[3] । मनः एव इयक्षति स्तुतिभिः पूजयितुमिच्छति । यद्वा । देवानां मन इयक्षति हविर्भिर्यष्टुमिच्छति । सः यजमानः अयज्वनः यागमकुर्वतो जनान् अभि भुवत् स्वसामर्थ्येनाभिभवत्येव ॥ इयक्षति । 'यक्ष पूजायाम्' । यज देवपूजादिषु । उभयोरभ्यासस्य संप्रसारणं छान्दसम् । पूर्वस्य 'स्कोः संयोगाद्योः°' इति ककारलोपः ॥

न यजमान रिष्यसि न सुन्वान न देवयो ।
देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १६ ॥

न । यजमान । रिष्यसि । न । सुन्वान । न । देवयो इति देवऽयो ।
देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥१६॥

हे यजमान यः[3] भवान्[3] देवानां मनः इयक्षति स त्वं न रिष्यसि विनष्टो न भवसि । किंतु पुत्रपौत्रादिभिर्वर्धसे । हे सुन्वान सोमाभिषवं कुर्वन् यः सुन्वंस्तेषां मन इयक्षति स त्वमपि न रिष्यसि । हे देवयो देवान् कामयमान यो देवानियक्षति तादृशस्त्वमपि न रिष्यसि किंतु धनादिभिर्वर्धसे । देवानां मनो यो यजमानो यष्टुमिच्छति स[4] यागमकुर्वतो जनानभिभवति ॥

नकिष्टं कर्मणा नशन्न प्र योषन्न योषति ।
देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १७ ॥

नकिः । तम् । कर्मणा । नशत् । न । प्र । योषत् । न । योषति ।
देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥१७॥

यः यजमानः देवानां मन. यष्टुमिच्छति[5] तं नकिः न कश्चिदपि नशत् स्वकीयेन कर्मणा न व्याप्नोति । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । किंच स यष्टा न प्र योषत् स्वस्मात् स्थानाच्च विभक्तः पृथक्कृतो न भवति । किंच न योषति पुत्रादिभिर्धनादिभिश्च न विभक्तो भवति । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' इत्यस्य उभयत्र लेट्यडागमः । शिष्टं व्याख्यातम् ॥

---

१. ग-°देवैरधिष्ठितः । २. ख-ञ-त१-२-भ-पृतनासु संग्रामेषु अप्रतिबद्धगमनः सन् शत्रुहननार्थं प्रविशति तद्वत् । किंच यो यजमानः देवानामिंद्रादीनां मन इदवधारणे; ग-पृतनासु देवानां मन इत् इत्यवधारणे; त३-४-न-पृतना इदवधारणे । ३. घ-हविर्भिः; त-न-भ-सः भवान् । ४. घ-सः अयज्वन. । ५. घ-इयक्षति यष्टुमिच्छति ।

असदत्र सुवीर्यमुत त्यदाश्वश्व्यम् ।
देवानां य इन्मनो यजमान इयक्षत्यभीदयज्वनो भुवत् ॥ १८ ॥

असत् । अत्र । सुऽवीर्यम् । उत । त्यत् । आशुऽअश्व्यम् ।
देवानाम् । यः । इत् । मनः । यजमानः । इयक्षति । अभि । इत् । अयज्वनः । भुवत् ॥१८॥

ᐯयः ᐯयजमानः ᐯदेवानां ᐯमनः यष्टुमिच्छति ᐯअत्र अस्मिन् यजमाने ᐯसुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रादिकम् ᐯअसत् भवत्येव । ᐯउत अपि च ᐯआश्वश्व्यम् आशुगमनाश्वसंघयुक्तं ᐯत्यत् तद्धनादिकं तस्मिन् यजमाने भवति । देवानां मनो यो जनो हविर्भिर्यष्टुमिच्छति यद्वा पूजयितुमिच्छति स जनः ᐯअयज्वनः सर्वानभिभवत्येव ॥ ॥ ४० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
षष्ठाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ षष्ठस्य तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । ‘ प्र कृतानि ’ इति त्रिंशदृचं द्वितीयं सूक्तम् । तत्रेयमनुक्रमणिका— ‘ प्र कृतानि त्रिंशन्मेधातिथिः ’ इति । काण्वो मेधातिथिर्ऋषिः । ‘ परं गायत्रं प्राग्वत्सप्रेः ’ इति परिभाषया गायत्री छन्दः । अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रतृचाशीतावेतत्सूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं—‘ प्र कृतान्यृजीषिण आ घा ये अग्निमिन्धते ’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे ‘ प्र कृतानि ’ इति तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘ प्र व इन्द्राय मादनं[1] प्र कृतान्यृजीषिणः ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । तस्मिन्नेव शस्त्रे ‘ प्रति श्रुताय ’ इत्याद्याः पञ्चदशर्चः । सूत्र्यते हि—‘ प्रति श्रुताय वो धृषदिति पञ्चदश ’ (आश्व श्रौ. ६. ४) इति । दशमेऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकवादे पत्नीयजमानस्थाने ‘ प्रति श्रुताय ’ इति तृचः । सूत्रितं च—‘ प्रति श्रुताय वो धृषदिति तृचौ ’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । अहीनान्तर्गतस्यातिरात्रस्य प्रथमे पर्याये होतुः ‘ पन्य इदुप गायत ’ इत्यनुरूपः ॥

प्र कृतान्यृजीषिणः कण्वा इन्द्रस्य गाथया । मदे सोमस्य वोचत ॥ १ ॥

प्र । कृतानि । ऋजीषिणः । कण्वाः । इन्द्रस्य । गाथया । मदे । सोमस्य । वोचत ॥ १ ॥

हे ᐯकण्वाः[2] ᐯऋजीषिणः ऋजीषवतः ᐯसोमस्य ᐯकृतानि कर्माणि ᐯइन्द्रस्य ᐯगाथया इन्द्रस्य वाचा ᐯमदे अस्य मदे संजाते सति ᐯप्र ᐯवोचत प्रब्रूत ॥

यः सृबिन्दुमनर्शनिं पिप्रुं दासमहीशुवम् । वधीदुग्रो रिणन्नपः ॥ २ ॥

---

१. त-न-भ-मादनं प्रति श्रुतायेति तृचः । सूत्रितं च । प्रति श्रुताय वो धृषदिति तृचाविति ।
२. त१-३-४-न-काण्वाः ।

यः । सृबिन्दम् । अनर्शनिम् । पिप्रुम् । दासम् । अहीशुवम् । वधीत् । उग्रः । रिणन् । अपः ॥२॥

ᵛयः इन्द्रः ᵛउग्रः उद्गूर्णस्तेजस्वी वा सः ᵛअपः उदकानि ᵛरिणन् प्रेरयन् ᵛसृबिन्दं सृबिन्द-नामकं शत्रुम् ᵛअनर्शनिम् अनर्शनिनामकं ᵛपिप्रुं पिप्रुनामकं च ᵛदासं च ᵛअहीशुवं च शत्रुं ᵛवधीत् अवधीत् जघान ॥

न्यर्बुदस्य विष्टपं वर्ष्माणं बृहतस्तिर । कृषे तदिन्द्र पौंस्यम् ॥ ३ ॥

नि । अर्बुदस्य । विष्टपम् । वर्ष्माणम् । बृहतः । तिर । कृषे । तत् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ ३ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛबृहतः महतः ᵛअर्बुदस्य मेघस्य ᵛवर्ष्माणम् उदकस्य वारकं ᵛविष्टपं स्थानं ᵛनि ᵛतिर विध्य । ᵛतत् प्रसिद्धं ᵛपौंस्यं व्रतं च ᵛकृषे कुरु ॥

प्रति श्रुताय वो धृषत्तूर्णाशं न गिरेरधि । हुवे सुशिप्रमूतये ॥ ४ ॥

प्रति । श्रुताय । वः । धृषत् । तूर्णाशम् । न । गिरेः । अधि । हुवे । सुऽशिप्रम् । ऊतये ॥४॥

हे स्तोतारः ᵛवः युष्माकं ᵛश्रुताय स्तुतीनां श्रवणाय रक्षणाय च ᵛधृषत् शत्रून् धृषन्तं ᵛसुशिप्रं सुहनुमिन्द्रं ᵛप्रति ᵛहुवे ह्वयामि । ᵛतूर्णाशं ᵛन । यथा घर्मेऽभितप्तः[1] पुमांस्तूर्णाशमुदकम् । तथा च यास्कः—'तूर्णाशमुदकं भवति तूर्णमश्नुते' (निरु. ५. १६) इति । ᵛगिरेरधि मेघं प्रति ह्वयति । 'पर्वतो गिरिः' इति मेघनामसु पाठात् । तद्वदित्यर्थः ॥

स गोरश्वस्य वि व्रजं मन्दानः सोम्येभ्यः । पुरं न शूर दर्षसि ॥ ५ ॥

सः । गोः । अश्वस्य । वि । व्रजम् । मन्दानः । सोम्येभ्यः । पुरम् । न । शूर । दर्षसि ॥ ५ ॥

हे ᵛशूर इन्द्र ᵛसः प्रसिद्धस्त्वं ᵛमन्दानः मोदमानः ᵛगोः ᵛअश्वस्य च ᵛव्रजं निवासस्थानं ᵛसोम्येभ्यः सोमार्हेभ्यः ᵛपुर ᵛन शत्रूणां नगरीमिव ᵛवि ᵛदर्षसि विवृतद्वारं करोषि ॥ ॥ १ ॥

यदि मे रारणः सुत उक्थे वा दधसे चनः । आरादुप स्वधा गहि ॥ ६ ॥

यदि । मे । ररणः । सुते । उक्थे । वा । दधसे । चनः । आरात् । उप । स्वधा । आ । गहि ॥६॥

हे इन्द्र ᵛमे मम ᵛसुते अभिषुते सोमे ᵛउक्थे स्तोत्रे ᵛवा ᵛयदि ᵛरारणः रमसे ᵛचनः अन्नं यदि च ᵛदधसे मह्यं प्रयच्छसि तर्हि ᵛआरात् दूरात् ᵛस्वधा अन्नेन ᵛउप ᵛआ ᵛगहि उपागच्छ ॥

वयं घा ते अपि ष्मसि स्तोतार इन्द्र गिर्वणः । त्वं नो जिन्व सोमपाः ॥७॥

वयम् । घ । ते । अपि । स्मसि । स्तोतारः । इन्द्र । गिर्वणः । त्वम् । नः । जिन्व । सोमऽपाः ॥७॥

हे ᵛगिर्वणः गीर्भिर्वननीय ᵛइन्द्र ᵛते तव ᵛअपि ᵛवयं ᵛघ वयं खलु ᵛस्तोतारः ᵛस्मसि भवामः । हे ᵛसोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र ᵛत्वं ᵛनः अस्मान् ᵛजिन्व प्रीणयसि ॥

उत नः पितुमा भर संरराणो अविक्षितम् । मघवन्भूरि ते वसु ॥ ८ ॥

उत । नः । पितुम् । आ । भर । सम्ऽरराणः । अविऽक्षितम् । मघऽवन् । भूरि । ते । वसु ॥८॥

---

१. ख–घर्ममभितप्तः; ग-भ-श–घर्माभितप्तः; त-न–घर्मभितप्तः।

उत अपि च हे मघवन् संरराणः संरममाणस्त्वम् अविक्षितम् अविक्षीणं पितुम् अन्नम्। ' पृक्षः पितुः ' इत्यन्ननामसु पाठात्। नः अस्मभ्यम् आ भर आहर। ते तव वसु धनं भूरि अधिकं हि ॥

उत नो गोमतस्कृधि हिरण्यवतो अश्विनः। इळाभिः सं रभेमहि ॥ ९ ॥

उत। नः। गोऽमतः। कृधि। हिरण्यऽवतः। अश्विनः। इळाभिः। सम्। रभेमहि ॥ ९।

उत अपि च हे इन्द्र नः अस्मान् गोमतः गोमिनः कृधि कुरु। अश्विनः[1] अश्वयुक्तान् कृधि[1]। हिरण्यवतः धनवतश्च[2] कृधि। इळाभिः अन्नैश्च सं रभेमहि वयं संरब्धा भवेम ॥

बृबदुक्थं हवामहे सृप्रकरस्नमूतये। साधु कृण्वन्तमवसे ॥ १० ॥

बृबत्ऽउक्थम्। हवामहे। सृप्रऽकरस्नम्। ऊतये। साधु। कृण्वन्तम्। अवसे ॥ १० ॥

ऊतये लोकस्य रक्षणाय सृप्रकरस्नं प्रसृतबाहुम्। ' करस्नौ बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ ' (निरु. ६. १७) इति यास्कवचनात्। अवसे लोकस्य पालनाय साधु कृण्वन्तं साधु कुर्वन्तं बृबदुक्थं महदुक्थमिन्द्रं हवामहे ह्वयामः। तथा च यास्कः —' बृबदुक्थो महदुक्थो वक्तव्यमस्मा उक्थम् ' (निरु. ६. ४) इति ॥ ॥ २ ॥

यः संस्थे चिच्छतक्रतुरादीं कृणोति वृत्रहा। जरितृभ्यः पुरूवसुः ॥ ११ ॥

यः। सम्ऽस्थे। चित्। शतऽक्रतुः। आत्। ईम्। कृणोति। वृत्रऽहा।
जरितृऽभ्यः। पुरुऽवसुः ॥ ११ ॥

यः प्रसिद्ध इन्द्रः संस्थे संग्रामे शतक्रतुः बहुकर्मा भवति अपि च आत् अनन्तरम् ईम् इदं शत्रुवधादिकं कृणोति करोति चित् एव अयमिन्द्रः वृत्रहा शत्रूणां हन्ता भवति। किंच जरितृभ्यः स्तोतॄणामर्थे पुरूवसुः[3] बहुधनो भवति। न स्वार्थमित्यर्थः ॥

स नः शक्रश्चिदा शकद्दानवाँ अन्तराभरः। इन्द्रो विश्वाभिरूतिभिः ॥ १२ ॥

सः। नः। शक्रः। चित्। आ। शकत्। दानऽवान्। अन्तरऽआभरः।
इन्द्रः। विश्वाभिः। ऊतिऽभिः ॥ १२ ॥

शक्रः शक्तः सः इन्द्रः नः चित् अस्मानपि आ शकत् शक्तान् करोतु। अपि च इन्द्रः दानवान् विश्वाभिः सर्वैः ऊतिभिः पालनैः अन्तराभरः अन्तराहरश्छिद्राणामापूरकः। छिद्रापिधायीत्यर्थः ॥

यो रायोऽवनिर्महान्त्सुपारः सुन्वतः सखा। तमिन्द्रमभि गायत ॥ १३ ॥

यः। रायः। अवनिः। महान्। सुऽपारः। सुन्वतः। सखा। तम्। इन्द्रम्। अभि। गायत ॥ १३ ॥

यः इन्द्रः रायः धनस्य अवनिः पालकः महान् सर्वोत्तमः सुपारः शोभनपारणश्च भवति। यश्च सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य सखा प्रियो भवति। तमिन्द्रमभि गायत अभिष्टुत[4] ॥

---

१. ख-ग-त-न-भ-श-' अश्विनः... कृधि ' नास्ति। २. ख-त-न-भ-श-मेघवतश्च; ग-मघवंतश्च, घ-धनिनश्च। ३. ग-पुरुवसु.। ४. ख-त-भ-अभिष्टुवत हे स्तोतार इति शेषः।

आयन्तारं महिं स्थिरं पृतनासु श्रवोजितम् । भूरेरीशानमोजसा ॥ १४ ॥

आऽयन्तारम् । महिं । स्थिरम् । पृतनासु । श्रवःऽजितम् । भूरेः । ईशानम् । ओजसा ॥ १४ ॥

आयन्तारम् आगन्तारं[1] महि महान्तं पृतनासु संग्रामेषु स्थिरम् अचलं श्रवोजितं श्रवसो जेतारम् ओजसा बलेन भूरेः बहोर्धनस्य ईशानम् ईश्वरमभिगायत ॥

नकिरस्य शचीनां नियन्ता सूनृतानाम् । नकिर्वक्ता न दादिति ॥ १५ ॥

नकिः । अस्य । शचीनाम् । निऽयन्ता । सूनृतानाम् । नकिः । वक्ता । न । दात् । इति ॥ १५ ॥

अस्य इन्द्रस्य सूनृतानां शोभनानां शचीनां कर्मणाम् । 'धीः शची' इति कर्मनामसु पाठात् । नकिः न कश्चित् नियन्ता नियामकः । अयमिन्द्रः न दादिति न प्रयच्छतीति नकिर्वक्ता न कश्चिद्वदति । किंतु सर्वोऽपि जनोऽयं प्रदातेत्येव ब्रवीतीत्यर्थः ॥ ॥ ३ ॥

न नूनं ब्रह्मणामृणं प्राशूनामस्ति सुन्वताम् । न सोमो अप्रता पपे ॥ १६ ॥

न । नूनम् । ब्रह्मणाम् । ऋणम् । प्राशूनाम् । अस्ति । सुन्वताम् । न । सोमः । अप्रता । पपे ॥ १६ ॥

प्राशूनाम् । ये सोमं प्राश्नुवन्ति ते प्राशवः । तेषां सोमं सुन्वतां ब्रह्मणां ब्राह्मणानाम् ऋणं देवर्णं न नूनम् अस्ति न खलु विद्यते । तथा च श्रूयते—'एष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी' (तै. सं. ६. ३. १०. ५) इति । किंच अप्रता अविस्तीर्णधनेन सोमः न पपे न पीयते । प्रभूतधनेनैव सोमः पीयत इत्यर्थ. ॥

पन्य इदुप गायत पन्यं उक्थानि शंसत । ब्रह्मा कृणोत पन्य इत् ॥१७॥

पन्ये । इत् । उप । गायत । पन्ये । उक्थानि । शंसत । ब्रह्म । कृणोत । पन्ये । इत् ॥ १७ ॥

हे उपगातार पन्य इत् स्तुत्य एवेन्द्रे[2] उप गायत उपगानं कुरुत । किंच पन्ये[3] एवेन्द्रे उक्थानि स्तोत्राणि शंसत । हे स्तोतार इति शेषः । पन्ये इत् स्तुत्य एवेन्द्रे ब्रह्माण्यन्यानि स्तोत्राणि कृणोत कुरुत[4] ॥

पन्य आ दर्दिरच्छता सहस्रा वाज्यवृतः । इन्द्रो यो यज्वनो वृधः ॥१८॥

पन्यः । आ । दर्दिरत् । शता । सहस्रा । वाजी । अवृतः । इन्द्रः । यः । यज्वनः । वृधः ॥ १८ ॥

यः वाजी बलवान् शता वीराणां शतानि सहस्रा सहस्राणि च आ दर्दिरत् आभिमुख्येन दारयति सोऽयम् इन्द्रः शत्रुभिः अवृतः[5] पन्यः स्तुत्यो भवति । यज्वनः विधिनेष्टवतो यजमानस्य वृधः वर्धयिता च भवति ॥

वि षू चर स्वधा अनु कृष्टीनामन्वाहुवः । इन्द्र पिब सुतानाम् ॥ १९ ॥

वि । सु । चर । स्वधाः । अनु । कृष्टीनाम् । अनु । आऽहुवः । इन्द्र । पिब । सुतानाम् ॥ १९ ॥

---

१. ख-त-भ—आभिमुख्येत नेतारं । यच्छतमित्यर्थः; ग—आयामवन्तं, घ—सर्वतो नियामकं । २. ङ-त१-२—एवेंद्रे तस्मिन् सामानि । ३. ख-त-भ—पन्ये स्तुत्ये । ४. घ—पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—हे उपगातारः पन्य इत् स्तुत्य एव इंद्रस्तस्मिन् सामानि उपगायत । हे होतारः पन्ये तस्मिन्निंद्रे उक्थानि स्तोत्राणि शंसत । हे अध्वर्यवः पन्ये इत् तस्मिन्नेवेंद्रे ब्रह्मा अन्नानि कृणोत कुरुत जुहुत । ५. ग-त-न-भ—आवृतः ।

हे ᵛइन्द्र ᵛआहुवः आह्वातव्यस्त्वं ᵛकृष्टीनां मनुष्याणां ᵛस्वधाः हवींषि ᵛअनु ᵛसु सुष्ठु ᵛवि ᵛचर। द्वितीयः ᵛअनु पूरणः। ᵛसुतानाम् अभिषुतान् सोमांश्च ᵛपिब ॥

पिब॑ स्व॒धैन॑वाना॒मु॒त यस्तुग्र्ये॒ सचा॑। उ॒तायमि॑न्द्र॒ यस्तव॑ ॥ २० ॥

पिब॑। स्व॒ऽधैन॑वानाम्। उ॒त। यः। तुग्र्ये॑। सचा॑। उ॒त। अ॒यम्। इ॒न्द्र॒। यः। तव॑ ॥२०॥

हे ᵛइन्द्र ᵛस्वधैनवानां स्वधैनवान् स्वभूतपयसो धेनोः संबन्धिनः सोमान्। धेन्वा क्रीतानित्यर्थः। तथा च श्रूयते—'धेन्वा क्रीणाति' (तै. सं. ६. १. १०. २) इति। ᵛउत अपि च ᵛय सोमः ᵛतुग्र्ये उदके। 'बुसं तुग्र्यम्' इत्युदकनामसु पाठात्। ᵛसचा संसृष्टः तमपि सोमं ᵛपिब। ᵛउत अपि च ᵛयः सोमः ᵛतव त्वदीयः त्वामुद्दिश्य गृहीतः सः ᵛअयं त्वया पातव्य इति शेषः ॥ ॥ ४ ॥

अती॑हि मन्युषा॒विणं॑ सुषु॒वांस॑मु॒पार॑णे। इ॒मं रा॒तं सु॒तं पि॑ब ॥ २१ ॥

अति॑। इ॒हि॒। म॒न्यु॒ऽसा॒वि॑नम्। सु॒सु॒ऽवांस॑म्। उ॒प॒ऽअर॑णे। इ॒मम्। रा॒तम्। सु॒तम्। पि॒ब॒ ॥२१॥

हे इन्द्र ᵛमन्युषाविणं क्रोधेन सोमं सुन्वन्तम् ᵛअतीहि अतिगच्छ। तथा ᵛउपारणे। ब्राह्मणा उपेत्य यस्मिन् देशे न रमन्ते स उपारण.। तस्मिन् देशे ᵛसुषुवांसं सुन्वन्तम् अतीहि। ᵛइमं ᵛरातं ब्राह्मणोपद्रवरहिते देशे अस्माभिर्दत्तमिमं ᵛसुतं सोमं ᵛपिब ॥

इ॒हि ति॒स्रः प॑रा॒वत॑ इ॒हि पञ्च॒ जनाँ॒ अति॑। धेना॑ इन्द्रा॒व॒चाक॑शत् ॥ २२ ॥

इ॒हि। ति॒स्रः। प॒रा॒ऽवतः॑। इ॒हि। पञ्च॑। जना॑न्। अति॑। धेनाः॑। इ॒न्द्र॒। अ॒व॒ऽचाक॑शत् ॥२२॥

हे ᵛइन्द्र ᵛधेनाः अस्मदीयाः स्तुतीः ᵛअवचाकशत् योऽपश्यत् स त्वं ᵛपरावतः दूरात्। 'आरे परावतः' इति दूरनामसु पाठात्। ᵛतिस्रः अग्रपृष्ठपार्श्वदिशः ᵛइहि गच्छ। अनेन अग्रत. पृष्ठतः पार्श्वतश्च इन्द्रस्यागमनमाशास्ते। अपि च ᵛपञ्च[1] ᵛजनान् मनुष्यान् ᵛअति ᵛइहि अतिगच्छ। यद्वा। गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि च पञ्चजनाः। तानतीहीत्यर्थः। तथा च यास्कः—'गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके चत्वारो वर्णा निषादः पञ्चम इत्यौपमन्यवः' (निरु. ३. ८) इति ॥

सूर्यो॑ र॒श्मिं यथा॑ सृ॒जा त्वा॑ यच्छन्तु॒ मे॒ गिरः॑। नि॒म्नमापो॒ न स॒ध्र्य॑क् ॥२३॥

सूर्यः॑। र॒श्मिम्। यथा॑। सृ॒ज। आ। त्वा॒। य॒च्छ॒न्तु॒। मे॒। गिरः॑।
नि॒म्नम्। आपः॑। न। स॒ध्र्य॑क् ॥ २३ ॥

हे इन्द्र ᵛसूर्यः ᵛयथा ᵛरश्मिं रश्मीन् किरणानश्वप्रग्रहान् वा विसृजति तथा मह्यं धनं विसृज। अपि च ᵛमे मदीयाः ᵛगिरः स्तुतयः ᵛसध्र्यक् सह त्वाम् ᵛआ ᵛयच्छन्तु। ᵛनिम्नमापो ᵛन। यथा निम्नं देशमापः सह परिगृह्णन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

अध्व॑र्य॒वा तु हि षि॒ञ्च सोमं॑ वी॒राय॑ शि॒प्रिणे॑। भरा॑ सु॒तस्य॑ पी॒तये॑ ॥ २४ ॥

अध्व॑र्यो॒ इति॑। आ। तु। हि। सि॒ञ्च। सोम॑म्। वी॒राय॑। शि॒प्रिणे॑। भर॑। सु॒तस्य॑। पी॒तये॑ ॥२४॥

हे ᵛअध्वर्यो ᵛशिप्रिणे हनूमते ᵛवीराय शूरायेन्द्राय ᵛसोमं ᵛतु ᵛहि क्षिप्रमेव ᵛआ ᵛसिञ्च। ᵛसुतस्य सुतं सोमं ᵛपीतये पानाय च[2] ᵛभर आहर च ॥

---

१. गर-तन-भ-'पञ्च' नास्ति। २. ग-'च' नास्ति।

य उ॒ग्रः फ॑लि॒गं भि॒नन्न्य१॑क्सिन्धूँ॑र॒वासृ॑जत् । यो गोषु॑ प॒क्वं धा॒रय॑त् ॥२५॥

यः । उ॒ग्रः । फ॒लि॒ऽगम् । भि॒नत् । न्य॑क् । सिन्धू॑न् । अ॒व॒ऽअसृ॑जत् ।
यः । गोषु॑ । प॒क्वम् । धा॒रय॑त् ॥ २५ ॥

ᵛयः ᵛउग्रः उदकार्थं ᵛफलिगं मेघम् । 'रैवतः फलिगः' इति मेघनामसु पाठात् । ᵛभिनत् अभिनत् । ᵛसिन्धून् अपश्च अन्तरिक्षात् ᵛन्यक् अर्वाक् ᵛअवासृजत् । ᵛयः च ᵛगोषु ᵛपक्वं पयः ᵛधारयत् अधारयत् । स इन्द्र इत्यर्थः ॥   ॥ ५ ॥

अह॒न्वृत्र॒मृची॑षम और्णवा॒भम॑ही॒शुव॑म् । हि॒मेना॑विध्य॒दर्बु॑दम् ॥ २६ ॥

अह॑न् । वृ॒त्रम् । ऋची॑षमः । औ॒र्ण॒ऽवा॒भम् । अ॒ही॒शुव॑म् । हि॒मेन॑ । अ॒वि॒ध्य॒त् । अर्बु॑दम् ॥२६॥

ᵛऋचीषमः ऋचा दीप्त्या सम इन्द्रः ᵛवृत्रं वृत्रनामकं शत्रुम् ᵛअहन् जघान । तथा ᵛऔर्णवाभम् और्णवाभनामकम् ᵛअहीशुवम् अहीशुवनामकं च शत्रुमहन् । तथा ᵛहिमेन तुषारेणोदकेन वा ᵛअर्बुदं मेघम् ᵛअविध्यत् ॥

प्र व॑ उ॒ग्राय॑ नि॒ष्टुरेऽषा॑ळ्हाय प्र॒स॒क्षिणे॑ । दे॒वत्तं॒ ब्रह्म॑ गायत ॥ २७ ॥

प्र । व॒ः । उ॒ग्राय॑ । निः॒ऽतुरे॑ । अषा॑ळ्हाय । प्र॒ऽस॒क्षिणे॑ । दे॒वत्त॑म् । ब्रह्म॑ । गा॒य॒त ॥ २७ ॥

हे उद्गातारः ᵛवः यूयम् ᵛउग्राय उद्गूर्णाय ᵛनिष्टुरे शत्रून्निस्तरते ᵛअषाळ्हाय शत्रूणामभिभवित्रे ᵛप्रसक्षिणे प्रसहनशीलायेन्द्राय ᵛदेवत्तं देवप्रसादलब्धं ᵛब्रह्म स्तोत्रं ᵛप्र ᵛगायत ॥

यो विश्वा॑न्य॒भि व्र॒ता सोम॑स्य॒ मदे॒ अन्ध॑सः । इन्द्रो॑ दे॒वेषु॒ चेत॑ति ॥ २८ ॥

यः । विश्वा॑नि । अ॒भि । व्र॒ता । सोम॑स्य । मदे॑ । अन्ध॑सः । इन्द्रः॑ । दे॒वेषु॑ । चेत॑ति ॥ २८ ॥

ᵛअन्धसः अद्यमानस्य ᵛसोमस्य ᵛमदे संजाते ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛव्रता व्रतानि कर्माणि ᵛयः ᵛइन्द्रः ᵛदेवेषु ᵛअभि ᵛचेतति ज्ञापयति तस्मा इन्द्राय देवत्तं ब्रह्म गायतेत्यर्थः ॥

इ॒ह त्या स॑ध॒माद्या॒ हरी॒ हिर॑ण्यकेश्या । वो॒ळ्हाम॒भि प्रयो॑ हि॒तम् ॥ २९ ॥

इ॒ह । त्या । स॒ध॒ऽमाद्या॑ । हरी॒ इति॑ । हिर॑ण्यऽकेश्या । वो॒ळ्हाम् । अ॒भि । प्रयः॑ । हि॒तम् ॥२९॥

ᵛइह यज्ञे ᵛत्या तौ प्रसिद्धौ ᵛसधमाद्या सह माद्यन्तौ ᵛहिरण्यकेश्या हिरण्यकेश्यौ ᵛहरी अश्वौ[1] ᵛहितं हितकरं ᵛप्रयः सोमरूपमन्नम्[2] ᵛअभि अभिलक्ष्य ᵛवोळ्हाम् इन्द्रं वहताम् । प्रापयतामिति ॥

अ॒र्वाञ्चं॑ त्वा पुरुष्टुत प्रि॒यमे॑धस्तुता॒ हरी॑ । सो॒म॒पेया॑य वक्षतः ॥ ३० ॥

अ॒र्वाञ्च॑म् । त्वा॒ । पु॒रु॒ऽस्तु॒त॒ । प्रि॒यमे॑धऽस्तुता । ह॒री इति॑ । सो॒म॒ऽपेया॑य । व॒क्ष॒तः॒ ॥ ३० ॥

हे ᵛपुरुष्टुत[3] इन्द्र ᵛत्वा त्वां ᵛप्रियमेधस्तुता ᵛहरी[4] अश्वौ ᵛसोमपेयाय सोमपानाय ᵛअर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं ᵛवक्षतः वहतः ॥   ॥ ६ ॥

---

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-भ२-३—एतन्नामकावश्वौ । २. घ-त-भ-हविरूपमन्नं । ३. श—पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत । ४. श—प्रियमेधैः प्रिययज्ञैः ऋषिभिः स्तुतौ । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । सुपां सुलुगित्याकारः । ईदृशौ हरी ।

'वयं घ त्वा' इत्येकोनविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य मेध्यातिथेरार्षं[1] बृहतीच्छन्दस्कम्। षोडश्याद्यास्तिस्रो गायत्र्य एकोनविंश्यनुष्टुप्। इन्द्रो देवता। तथा चानुक्रान्तं—'वयं घैकोना मेध्यातिथिर्बार्हतं त्रिगायत्र्यनुष्टुबन्तम्' इति। महाव्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतावादितः पञ्चदशर्चः। तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्र्यते—'वयं घ त्वा सुतावन्त इति पञ्चदश मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येतस्य द्विपदां चोद्धरति' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति। चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'वयं घ त्वा' इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः। तथा च सूत्रं—'वयं घ त्वा सुतावन्तः क ईं वेद सुते सचा' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति। स्वरसाम्यमेव तृचोऽनुरूपः। सूत्रितं च—'वयं घ त्वा सुतावन्त इति तिस्रो बृहत्यः' (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति। तस्मिन्नेव शस्त्रे 'क ईं वेद' इति वैकल्पिकोऽनुरूपः। सूत्रमुक्तमेव॥

वयं घ त्वा सुतावन्त आपो न वृक्तबर्हिषः।
पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन्परि स्तोतार आसते॥ १॥

वयम्। घ। त्वा। सुतऽवन्तः। आपः। न। वृक्तऽबर्हिषः।
पवित्रस्य। प्रऽस्रवणेषु। वृत्रऽहन्। परि। स्तोतारः। आसते॥ १॥

हे वृत्रहन् इन्द्र[2] त्वा त्वां वयं घ वयं खलु सुतवन्तः सोममभिषुतवन्तः आपो न आप इव प्रवणमभिगच्छामः। पवित्रस्य सोमानां प्रस्रवणेषु वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः स्तोतारः च त्वां पर्युपासते[3]॥

स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः।
कदा सुतं तृषाण ओक आ गम इन्द्र स्वब्दीव वंसगः॥ २॥

स्वरन्ति। त्वा। सुते। नरः। वसो इति। निरेके। उक्थिनः।
कदा। सुतम्। तृषाणः। ओकः। आ। गमः। इन्द्र। स्वब्दीऽइव। वंसगः॥ २॥

हे वसो वासयितरिन्द्र त्वा त्वां सुते अभिषुते सोमे निरेके निर्गमने उक्थिनः[4] नरः नेतारः स्वरन्ति शब्दायन्ते। अपि चेन्द्रः सुतं सोमं प्रति तृषाणः तृष्यन् स्वब्दीव स्वभूतशब्द इव वंसगः वननीयगमनो वृषभः शब्दं कुर्वन् कदा ओकः स्थानम् आ गमत्॥

कण्वेभिर्धृष्णवा धृषद्वाजं दर्षि सहस्रिणम्।
पिशङ्गरूपं मघवन्विचर्षणे मक्षू गोमन्तमीमहे॥ ३॥

कण्वेभिः। धृष्णो इति। आ। धृषत्। वाजम्। दर्षि। सहस्रिणम्।
पिशङ्गऽरूपम्। मघऽवन्। विऽचर्षणे। मक्षु। गोऽमन्तम्। ईमहे॥ ३॥

हे धृष्णो धर्षकेन्द्र कण्वेभिः कण्वानुद्दिश्य। विभक्तिव्यत्ययः। सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं वाजम् आ दर्षि देहि[5]। हे मघवन् धनवन् विचर्षणे विद्रष्टरिन्द्र धृषत् धृष्टं पिशङ्गरूपं गोमन्तं च वाजं मक्षु शीघ्रम् ईमहे याचामहे। त्वामिति शेषः॥

---

१. ग-घ-त-न-भ–मेधातिथे°। २. ग-त-न-भ–'इन्द्र' नास्ति। ३. घ–पर्यासते उपासते। ४. ग-घ-त-न–'उक्थिनः' नास्ति। ५. ग-त-न-भ–'देहि' नास्ति।

पाहि गायान्धसो मद इन्द्राय मेध्यातिथे ।
यः संमिश्लो हर्योर्यः सुते सचा वज्री रथो हिरण्ययः ॥ ४ ॥

पाहि । गाय । अन्धसः । मदे । इन्द्राय । मेध्यऽअतिथे ।
यः । सम्ऽमिश्लः । हर्योः । यः । सुते । सचा । वज्री । रथः । हिरण्ययः ॥ ४ ॥

हे ᵛमेध्यातिथे ᵛपाहि सोमं पिब । ᵛअन्धसः पीतस्य सोमस्य ᵛमदे तस्मै ᵛइन्द्राय ᵛगाय स्तोत्रं पठ[1] च[1] । ᵛयः इन्द्रः ᵛहर्योः अश्वयोः ᵛसंमिश्लः स्वरथे संमिश्लयिता । ᵛयः च ᵛसुते सोमे ᵛसचा सहायः । य इन्द्रः ᵛवज्री । यस्य ᵛरथः ᵛहिरण्ययः हिरण्मयः ॥

यः सुषव्यः सुदक्षिण इनो यः सुक्रतुर्गृणे ।
य आकरः सहस्रा यः शतामघ इन्द्रो यः पूर्भिदारितः ॥ ५ ॥

यः । सुऽसव्यः । सुऽदक्षिणः । इनः । यः । सुऽक्रतुः । गृणे ।
यः । आऽकरः । सहस्रा । यः । शतऽमघः । इन्द्रः । यः । पूःऽभित् । आरितः ॥ ५ ॥

ᵛयः ᵛसुषव्यः शोभनसव्यहस्तः यश्च ᵛसुदक्षिणः यश्च ᵛइनः ईश्वरः । ‘ नियुत्वान् इनः ’ इतीश्वरनामसु पाठात् । ᵛयः चापि ᵛसुक्रतुः सुप्रज्ञः । ᵛसहस्रा सहस्राणां बहूनां ᵛयः च ᵛआकरः कर्ता । ᵛयः चापि ᵛशतमघः[2] बहुधनः । ᵛयः च ᵛपूर्भित् पुरां भेत्ता । यश्च ᵛआरितः प्रत्यृतः स्तोमान् । तथा च यास्कः—‘ य आरितः कर्मणि कर्मणि स्थिरः प्रत्यृतः स्तोमान् ’ (निरु. ५. १५) इति । सः ᵛइन्द्रः ᵛगृणे अस्माभिः स्तूयते च ॥　　॥ ७ ॥

यो धृषितो योऽवृतो यो अस्ति श्मश्रुषु श्रितः ।
विभूतद्युम्नश्च्यवनः पुरुष्टुतः क्रत्वा गौरिव शाकिनः ॥ ६ ॥

यः । धृषितः । यः । अवृतः । यः । अस्ति । श्मश्रुषु । श्रितः ।
विभूतऽद्युम्नः । च्यवनः । पुरुऽस्तुतः । क्रत्वा । गौःऽइव । शाकिनः ॥ ६ ॥

ᵛयो ᵛधृषितः शत्रूणां धर्षयिता ᵛयः च ᵛअवृतः शत्रुभिरपरिवृतः ᵛयः चापि ᵛश्मश्रुषु युद्धेषु । श्रवः श्रयन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः श्मश्रु युद्धमिति वृद्धा वदन्ति । ᵛश्रितः ᵛअस्ति भवति । यश्चापि ᵛविभूतद्युम्नः प्रभूतधनः । यश्च ᵛच्यवनः सोमानां च्यावयिता । यश्चापि ᵛपुरुष्टुतः बहुस्तुतः । स इन्द्रः ᵛक्रत्वा कर्मणा ᵛशाकिनः शक्तस्य यजमानस्य ᵛगौरिव यथा गौः पयसो दोग्ध्री तथा कामानां दोग्धा भवति ॥

क ईं वेद सुते सचा पिबन्तं कद्वयो दधे ।
अयं यः पुरो विभिनत्त्योजसा मन्दानः शिप्र्यन्धसः ॥ ७ ॥

कः । ईम् । वेद । सुते । सचा । पिबन्तम् । कत् । वयः । दधे ।
अयम् । यः । पुरः । विऽभिनत्ति । ओजसा । मन्दानः । शिप्री । अन्धसः ॥ ७ ॥

---

१. घ-त-न-भ-च पठ ।　२. ग-शतामघः ।

सुते अभिषुते सोमे सचा ऋत्विजा सह सोमं पिबन्तम् ईम् एनमिन्द्रं कः वेद वेत्ति । न कोऽपि वेत्तीत्यर्थः । कत् किं वा वयः अन्नं दधे धारयति । यः अयम् इन्द्रः शिप्री हनूमान् अन्धसः सोमेन मन्दानः मन्दमानः ओजसा बलेन पुरः विभिनत्ति ॥

दाना मृगो न वारणः पुरुत्रा चरथं दधे ।
नकिष्ट्वा नि यमदा सुते गमो महाँश्चरस्योजसा ॥ ८ ॥

दाना । मृगः । न । वारणः । पुरुऽत्रा । चरथम् । दधे ।
नकिः । त्वा । नि । यमत् । आ । सुते । गमः । महान् । चरसि । ओजसा ॥ ८ ॥

मृगः शत्रूणामन्वेषकः वारणः गजः दाना मदजलानीव पुरुत्रा बहुषु यज्ञेषु चरथं चरणशीलं मदं दधे इन्द्रो धारयति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र त्वा त्वां नकिः नि यमत् न कश्चिन्नियच्छति । सुते सोमे आ गमः आगच्छ । महान् हि त्वम् ओजसा बलेन सर्वतः चरसि ॥

य उग्रः सन्ननिष्टृतः स्थिरो रणाय संस्कृतः ।
यदि स्तोतुर्मघवा शृणवद्धवं नेन्द्रो योषत्या गमत् ॥ ९ ॥

यः । उग्रः । सन् । अनिःऽस्तृतः । स्थिरः । रणाय । संस्कृतः ।
यदि । स्तोतुः । मघऽवा । शृणवत् । हवम् । न । इन्द्रः । योषति । आ । गमत् ॥ ९ ॥

यः उग्रः उद्गूर्णं ओजस्वी वा सन् भवन् अनिष्टृतः शत्रुभिरनिस्तीर्णः स्थिरः अचलः रणाय युद्धाय संस्कृतः शस्त्रैरलंकृतः सोमैर्वा संस्कृतः सः इन्द्रः मघवा धनवान् यदि स्तोतुः हवम् आह्वानं शृणवत् शृणोति तर्ह्यन्यत्र न योषति न गच्छति । किंतु आ गमत् तत्रैवागच्छति ॥

सत्यमित्था वृषेदसि वृषजूतिर्नोऽवृतः ।
वृषा ह्युग्र शृण्विषे परावति वृषो अर्वावति श्रुतः ॥ १० ॥

सत्यम् । इत्था । वृषा । इत् । असि । वृषऽजूतिः । नः । अवृतः ।
वृषा । हि । उग्र । शृण्विषे । पराऽवति । वृषो इति । अर्वाऽवति । श्रुतः ॥ १० ॥

हे उग्र उद्गूर्णेन्द्र त्वं सत्यम् इत्था इत्थं वृषेत् कामानां वर्षक एव असि । वृषजूतिः वृषभिश्चाकृष्टः नः अस्माकम् अवृतः शत्रुभिरपरिवृतश्चासि । वृषा हि सेचक एव शृण्विषे श्रूयसे । परावति दूरेऽपि वृषैव अर्वावति समीपेऽपि वृषा सेचक एव श्रुतः वृषैवाश्रूयथाः ॥ ॥८॥

वृषणस्ते अभीशवो वृषा कशा हिरण्ययी ।
वृषा रथो मघवन्वृषणा हरी वृषा त्वं शतक्रतो ॥ ११ ॥

वृषणः । ते । अभीशवः । वृषा । कशा । हिरण्ययी ।
वृषा । रथः । मघऽवन् । वृषणा । हरी इति । वृषा । त्वम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ ११ ॥

हे ᵛमघवन् ᵛते तव ᵛअभीशवः रश्मयोऽश्वरशनाः ᵛवृषणः वर्षितारः । ᵛहिरण्ययी हिरण्मयी ᵛकशा अपि ᵛवृषा । ᵛरथः अपि ᵛवृषा वर्षिता । ᵛहरी अश्वावपि ᵛवृषणा वृषणौ वर्षितारौ । हे ᵛशतक्रतो बहुप्रज्ञेन्द्र ᵛत्वं च ᵛवृषा वर्षिता ॥

वृषा॒ सोता॑ सुनोतु ते॒ वृष॑न्नृजीपिन्ना भ॑र ।
वृषा॑ दधन्वे॒ वृष॑णं न॒दीष्वा तुभ्यं॑ स्थातर्हरीणाम् ॥ १२ ॥

वृषा॑ । सोता॑ । सु॒नो॒तु॒ । ते॒ । वृष॑न् । ऋ॒जी॒पि॒न् । आ । भ॒र॒ ।
वृषा॑ । द॒ध॒न्वे॒ । वृष॑णम् । न॒दीषु॑ । आ । तुभ्य॑म् । स्था॒तः॒ । ह॒री॒णा॒म् ॥ १२ ॥

हे ᵛवृषन् वर्षितरिन्द्र ᵛते तव ᵛसोता अभिषवकर्ता ᵛवृषा वर्षिता सन् ᵛसुनोतु सोमम-भिषुणोतु । हे ᵛऋजीपिन्[1] ऋजुगमनेन्द्र ᵛआ ᵛभर धनमस्मभ्यमाहर । ᵛहरीणाम् अश्वानाम् ᵛआ आभिमुख्येन हे ᵛस्थातः इन्द्र ᵛतुभ्यं ᵛनदीषु उदकेषु ᵛवृषणं वर्षितारं सोमं ᵛवृषा वर्षिता ᵛदधन्वे धारितवानभिषवार्थम् ॥

एन्द्र॑ याहि पी॒तये॒ मधु॑ शविष्ठ सो॒म्यम् ।
नायम॒च्छा म॒घवा॑ शृ॒णव॒द्गिरो॒ ब्रह्मो॒क्था च॑ सु॒क्रतुः॑ ॥ १३ ॥

आ । इ॒न्द्र॒ । या॒हि॒ । पी॒तये॑ । मधु॑ । श॒वि॒ष्ठ॒ । सो॒म्यम् ।
न । अ॒यम् । अच्छ॑ । म॒घऽवा॑ । शृ॒णव॑त् । गिरः॑ । ब्रह्म॑ । उ॒क्था । च॒ । सु॒ऽक्रतुः॑ ॥ १३ ॥

हे ᵛशविष्ठ बलवत्तम ᵛइन्द्र ᵛसोम्यं सोमात्मकं ᵛमधु अमृतं ᵛपीतये पानाय ᵛआ ᵛयाहि आगच्छ । किमर्थमागमनमित्यत आह । यत आगमनमन्तरेण ᵛमघवा धनवान् ᵛसुक्रतुः सुकर्मा शोभनप्रज्ञो वा ᵛअयम् इन्द्रः ᵛगिरः स्तुतीः ᵛब्रह्म स्तोत्राण्युक्थानि ᵛच[2] ᵛन ᵛअच्छ[3] ᵛश्रृणवत् नाभिश्रृणोति । अत आगमनमित्यर्थः ॥

वह॑न्तु त्वा र॒थेष्ठामा हर॑यो र॒थ॒युजः॑ ।
ति॒रश्चि॑द॒र्यं सव॑नानि वृत्रह॒न्नन्येषा॒ं या श॑तक्रतो ॥ १४ ॥

वह॑न्तु । त्वा॒ । र॒थे॒ऽस्थाम् । आ । हर॑यः । र॒थ॒ऽयुजः॑ ।
ति॒रः । चि॒त् । अ॒र्यम् । सव॑नानि । वृ॒त्र॒ऽह॒न् । अ॒न्येषा॑म् । या । श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शत॒ऽक्र॒तो॒ ॥ १४ ॥

हे ᵛवृत्रहन् ᵛशतक्रतो बहुप्रज्ञ ᵛरथेष्ठां रथस्थम् ᵛअर्यम् ईश्वरं ᵛत्वा त्वां ᵛरथयुजः रथे युक्ताः ᵛहरयः अश्वाः ᵛअन्येषां ᵛया यानि सवनानि सन्ति तानि ᵛतिरः[4] तिरस्कुर्वन्तः ᵛसवनानि अस्मदीयानि सवनानि ᵛआ ᵛवहन्तु ॥

अ॒स्माक॑म॒द्यान्त॑मं॒ स्तोमं॑ धिष्व महामह ।
अ॒स्माकं॑ ते॒ सव॑ना सन्तु॒ शंत॑मा॒ मदा॑य द्युक्ष सोमपाः ॥ १५ ॥

---

१. ख-त-न-भ-श—ऋजीषिन् । २. घ—शस्त्राणि च । ३. ग-घ-त-न-भ—अच्छा । ४. घ-ङ्ग-त१-२—तिराश्चित् ।

अस्माकम् । अद्य । अन्तमम् । स्तोमम् । धिष्व । महाऽमह ।
अस्माकम् । ते । सवना । सन्तु । शम्ऽतमा । मदाय । द्युक्ष । सोमऽपाः ॥ १५ ॥

हे ᵛमहामह महतामपि महन् महापूज वा ᵛअद्य ᵛअन्तमम् अन्तिकतमम् ᵛअस्माकं मेध्यातिथीनां ᵛस्तोमं ᵛधिष्व धारय । हे ᵛद्युक्ष दीप्त ᵛसोमपाः सोमस्य पातरिन्द्र ᵛते तव ᵛमदाय मदार्थं ᵛसवना सवनानि ᵛअस्माकं ᵛशंतमा शंतमानि सुखतमानि ᵛसन्तु भवन्तु ॥ ॥ ९ ॥

नहि षस्तव नो मम शास्त्रे अन्यस्य रण्यति । यो अस्मान्वीर आनयत् ॥१६॥
नहि । सः । तव । नो इति । मम । शास्त्रे । अन्यस्य । रण्यति ।
यः । अस्मान् । वीरः । आ । अनयत् ॥ १६ ॥

ᵛयः ᵛवीरः शूरः ᵛअस्मान् ᵛआनयत् ᵛसः इन्द्रः ᵛतव ᵛशास्त्रे शासने ᵛनहि ᵛरण्यति न रमते । ᵛमम अपि शास्त्रे शासने ᵛनो रण्यति । ᵛअन्यस्य अपि शासने न रण्यति । किंतु रक्षण एव रमत इत्यर्थः ॥

इन्द्रश्चिद्घा तदब्रवीत्स्त्रिया अशास्यं मनः । उतो अह क्रतुं रघुम् ॥ १७ ॥
इन्द्रः । चित् । घ । तत् । अब्रवीत् । स्त्रियाः । अशास्यम् । मनः ।
उतो इति । अह । क्रतुम् । रघुम् ॥ १७ ॥

यो मेध्यातिथेर्धनप्रदाता प्लायोगिरासङ्गः स पुमान् भूत्वा स्त्र्यभवत् । तदा यदिन्द्र उवाच तदिदमाह । तथा चाहुः—'प्लायोगिश्चासङ्गो[1] यः स्त्री भूत्वा पुमानभूत् स मेध्यातिथये दानं दत्त्वा' इति । ᵛइन्द्रश्चिद्घ इन्द्रः खलु ᵛतदब्रवीत् । ᵛस्त्रियाः ᵛमनः चित्तम् ᵛअशास्यं पुरुषेणाशिष्यं शासितुमशक्यं प्रबलत्वादिति । ᵛउतो अपि च स्त्रियाः ᵛक्रतुं प्रज्ञां ᵛरघुं लघुमाह ॥

सप्ती चिद्घा मदच्युता मिथुना वहतो रथम् । एवेद्धूर्वृष्ण उत्तरा ॥ १८ ॥
सप्ती इति । चित् । घ । मदऽच्युता । मिथुना । वहतः । रथम् ।
एव । इत् । धूः । वृष्णः । उत्ऽतरा ॥ १८ ॥

ᵛसप्ती ᵛचिद्घ इन्द्रस्याश्वावपि खलु ᵛमदच्युता सोमं प्रति गन्ताराविन्द्रस्यैव ᵛरथं मिथुनौ[2] ᵛवहतः । ᵛएवेत् एवमेव ᵛवृष्णः इन्द्रस्य रथस्य ᵛधूः ᵛउत्तरा अश्वयोरुत्तरा भवति ॥

अधः पश्यस्व मोपरि संतरां पादकौ हर ।
मा ते कशप्लकौ दृशन्त्स्त्री हि ब्रह्मा बभूविथ ॥ १९ ॥
अधः । पश्यस्व । मा । उपरि । सम्ऽतराम् । पादकौ । हर ।
मा । ते । कशऽप्लकौ । दृशन् । स्त्री । हि । ब्रह्मा । बभूविथ ॥ १९ ॥

एवमन्तरिक्षादागच्छन् रथस्थ इन्द्रः स्त्रियं सन्तं स्वस्मात् पुंस्त्वमिच्छन्तं प्लायोगिं यदुवाच तदाह । हे प्लायोगे[3] त्वं स्त्री सती ᵛअधः ᵛपश्यस्व । एष स्त्रीणां धर्मः । ᵛउपरि ᵛमा पश्यस्व[4] ।

---

१. ग-त-न-भ-प्रायोगि° । २. घ-मिथुना मिथुनौ । ३. घ-प्रयोगे; त३-प्रावयोगे; त४-न-भ१-२-प्लावयोगे । ४. ग-पश्य ।

उपरिदर्शनं स्त्रीणां धर्मो न भवति हि । ᵛपादकौ पादावपि ᵛसंतरां संश्लिष्टौ यथा भवतस्तथा ᵛहर । यथा पुरुषो विश्लिष्टपादनिधानो भवति तथा त्वया स्त्रिया न कर्तव्यमित्यर्थः । अपि च ᵛते ᵛकशप्लकौ । कशश्च प्लकश्च कशप्लकौ । कशतिराहननकर्मा । कशप्लकावुभे अङ्गे ᵛमा ᵛदृशन् पुरुषा न पश्यन्तु । तयोरदर्शनं वाससः सुष्ठु परिधानेन भवति । अतः सुष्ठु वाससा परिधानं कुरु । स्त्रियो हि आ गुल्फादभिसंवीता भवन्तीत्यर्थः । ᵛहि यस्मात् कारणात् ᵛब्रह्मा सन् ᵛस्त्री ᵛबभूविथ ॥　　॥ १० ॥

'एन्द्र याहि' इत्यष्टादशर्चं चतुर्थं सूक्तं काण्वस्य नीपातिथेरार्षमानुष्टुभम् । षोडश्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः । वसुरोचिषोऽङ्गिरोगोत्राः[1] सहस्रसंख्याकाः 'आ यदिन्द्रश्च' इत्यादीनां तासां तिसृणामृषयः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रमणम्—'एन्द्र याहि द्व्यूना नीपातिथिरानुष्टुभं तृचोऽन्त्यो गायत्रस्तं सहस्रं वसुरोचिषोऽङ्गिरसोऽपश्यन्' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

एन्द्र॑ याहि॒ हरि॑भि॒रुप॒ कण्व॑स्य सुष्टु॒तिम् ।
दि॒वो अ॒मुष्य॒ शास॑तो॒ दिवं॑ य॒य दिवा॑वसो ॥ १ ॥

आ । इन्द्र॒ । या॒हि॒ । हरि॑ऽभिः । उप॑ । कण्व॑स्य । सु॒ऽस्तु॒तिम् ।
दि॒वः । अ॒मुष्य॑ । शास॑तः । दिव॑म् । य॒य । दि॒वा॒व॒सो॒ इति॑ दिवाऽवसो ॥ १ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛकण्वस्य[2] ᵛसुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं ᵛहरिभिः अश्वैः ᵛउप ᵛआ ᵛयाहि[3] । ᵛदिवः द्युलोकम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । ᵛअमुष्य अमुष्मिन्निन्द्रे ᵛशासतः शासति[4] । विभक्तिव्यत्ययः । तत्र वयं सुखमास्महे । हे ᵛदिवावसो दीप्तहविष्केन्द्र ᵛदिवं[5] स्वर्गं ᵛयय यूयं गच्छत । बहुवचनं पूजार्थम् । यद्वा । हे दिवावसो दिवो द्युनामकम् अमुष्य अमुं लोकं[6] शासनं कुर्वन्तो यूयं दिवं स्वर्गं यय गच्छत । अत्र बहुवचनं पूजार्थमित्यर्थः ॥

आ त्वा॒ ग्रावा॒ वद॑न्नि॒ह सो॒मी घोषे॑ण यच्छतु ।
दि॒वो अ॒मुष्य॒ शास॑तो॒ दिवं॑ य॒य दिवा॑वसो ॥ २ ॥

आ । त्वा॒ । ग्रावा॑ । वद॑न् । इ॒ह । सो॒मी । घोषे॑ण । य॒च्छ॒तु॒ ।
दि॒वः । अ॒मुष्य॑ । शास॑तः । दिव॑म् । य॒य । दि॒वा॒व॒सो॒ इति॑ दिवाऽवसो ॥ २ ॥

हे इन्द्र ᵛत्वा त्वाम् ᵛइह यज्ञे ᵛग्रावा सोमाभिषवपाषाणः ᵛसोमी सोमवान् ᵛवदन् शब्दं कुर्वन् ᵛघोषेण ध्वनिना सह ᵛआ ᵛयच्छतु । सिद्धमन्यत् ॥

अत्रा॒ वि ने॒मिरे॑षा॒मु॒रां न धू॑नु॒ते वृकः॑ ।
दि॒वो अ॒मुष्य॒ शास॑तो॒ दिवं॑ य॒य दिवा॑वसो ॥ ३ ॥

अत्र॑ । वि । ने॒मिः । ए॒षा॒म् । उ॒राम् । न । धू॒नु॒ते॒ । वृकः॑ ।
दि॒वः । अ॒मुष्य॑ । शास॑तः । दिव॑म् । य॒य । दि॒वा॒व॒सो॒ इति॑ दिवाऽवसो ॥ ३ ॥

---

१. त३-न-भ—वसुमत्तोचिर्नोगिरोगोत्राः । २. ख-ज-त१-२-भ२-३—कण्वस्य एतन्नामकस्यर्षेः । ३. भ—याहि आगच्छ । ४. भ—शासति सति । ५. त-न—दिवं कुर्वं । ६. ख-त-न-भ२—लोकं शासतः ।

अत्र अस्मिन् यज्ञे एषाम् अभिषवग्राव्णां नेमिः सोमलता वि धूनुते विशेषेण कम्पयति । उरां मेषीं वृको न वृक इव । सिद्धमन्यत् ॥

आ त्वा कण्वा इहावसे हवन्ते वाजसातये ।
दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ४ ॥

आ । त्वा । कण्वाः । इह । अवसे । हवन्ते । वाजऽसातये ।
दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् इह यज्ञे कण्वाः अवसे रक्षणाय वाजसातये अन्नस्य प्राप्त्यर्थं च आ हवन्ते आभिमुख्येन ह्वयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

दधामि ते सुतानां वृष्णे न पूर्वपाय्यम् ।
दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ५ ॥

दधामि । ते । सुतानाम् । वृष्णे । न । पूर्वऽपाय्यम् ।
दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते तुभ्यं सुतानाम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । सुतान् सोमान् दधामि प्रयच्छामि । वृष्णे न यथा वायवे पूर्वपाय्यं यज्ञमुखे पेयं प्रयच्छन्ति[1] तद्वदहं प्रयच्छामीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥ ॥११॥

स्मत्पुरंधिर्न आ गहि विश्वतोधीर्न ऊतये ।
दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ६ ॥

स्मत्ऽपुरंधिः । नः । आ । गहि । विश्वतःऽधीः । नः । ऊतये ।
दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ६ ॥

हे[2] इन्द्र स्मत्पुरंधिः स्वर्गकुटुम्बी नः अस्मान् आ गहि । तथा विश्वतोधीः सर्वजगतो धारकस्त्वं नः अस्माकम् ऊतये रक्षणाय आ गहि आगच्छ[2] ॥

आ नो याहि महेमते सहस्रोते शतामघ ।
दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ७ ॥

आ । नः । याहि । महेऽमते । सहस्रऽऊते । शतऽमघ ।
दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ७ ॥

हे महेमते महाबुद्धे सहस्रोते सहस्ररक्षण शतामघ बहुधनेन्द्र त्वं नः अस्मान् आ याहि आगच्छ । सिद्धमन्यत् ॥

आ त्वा होता मनुर्हितो देवत्रा वक्षदीड्यः ।
दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ८ ॥

---

१. ख-ग-घ-त-न-म-श—प्रयच्छति । २. त३-४-म१-य-श—पुस्तकेषु षष्ठमन्त्रभाष्यं नास्ति ।

आ । त्वा । होता । मनुःऽहितः । देवऽत्रा । वक्षत् । ईड्यः ।
दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां देवत्रा देवानां मध्ये ईड्यः स्तुत्यः होता देवानामाह्वाताग्निः मनुर्हितः मनुष्यैर्गृहेषु निहितः आ वक्षत् वहतु[1] । सिद्धमन्यत् ॥

आ त्वा मदच्युता हरी श्येनं पक्षेव वक्षतः ।
दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ९ ॥

आ । त्वा । मदऽच्युता । हरी इति । श्येनम् । पक्षाऽइव । वक्षतः ।
दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ९ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां मदच्युता मदच्युतौ शत्रूणां मदस्य च्यावयितारौ हरी अश्वौ श्येनं श्येनाख्यं पक्षिणं पक्षेव आत्मीयपक्षाविव आ वक्षतः आवहताम् । सिद्धमन्यत् ॥

आ याह्यर्य आ परि स्वाहा सोमस्य पीतये ।
दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १० ॥

आ । याहि । अर्यः । आ । परि । स्वाहा । सोमस्य । पीतये ।
दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १० ॥

हे अर्यं ईश्वर त्वम् आ परि सर्वतः आ याहि आगच्छ । पीतये तव पानार्थं सोमस्य सोमं स्वाहा स्वाहा करोमि । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १२ ॥

आ नो याह्युपश्रुत्युक्थेषु रणया इह ।
दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ११ ॥

आ । नः । याहि । उपऽश्रुति । उक्थेषु । रणय । इह ।
दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वं नः अस्माकम् इह यज्ञे उक्थेषु शस्त्रेषु पठ्यमानेषु[2] उपश्रुति उपश्रुतौ समीपम् आ याहि आगच्छ । अस्मान् रणय च । सिद्धमन्यत् ॥

सरूपैरा सु नो गहि संभृतैः संभृताश्वः ।
दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १२ ॥

सऽरूपैः । आ । सु । नः । गहि । सम्ऽभृतैः । संभृतऽअश्वः ।
दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १२ ॥

हे इन्द्र संभृताश्वः पुष्टाश्वस्त्वं सु संभृतैः सरूपैः समानरूपैरश्वैः नः अस्मान् आ गहि आगच्छ । सिद्धमन्यत् ॥

---

१. ग—आवहतु । २. ग—शस्यमानेषु ।

आ याहि पर्वतेभ्यः समुद्रस्याधि विष्टपः ।
दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १३ ॥

आ । याहि । पर्वतेभ्यः । समुद्रस्य । अधि । विष्टपः ।
दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं पर्वतेभ्यः आ याहि आगच्छ । समुद्रस्य अन्तरिक्षस्य विष्टपः विष्टपाच्च अधि आयाहीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

आ नो गव्यान्यश्व्या सहस्रा शूर दर्दृहि ।
दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १४ ॥

आ । नः । गव्यानि । अश्व्या । सहस्रा । शूर । दर्दृहि ।
दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १४ ॥

हे शूर इन्द्र त्वं नः अस्मभ्यं सहस्रा सहस्राणि सहस्रसंख्यानि गव्यानि गोहितानि गोरूपाणि वा अश्व्यानि[1] अश्वहितान्यश्वात्मकानि[2] वा आ दर्दृहि आविवृणु । सिद्धमन्यत् ॥

आ नः सहस्रशो भरायुतानि शतानि च ।
दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ १५ ॥

आ । नः । सहस्रऽशः । भर । अयुतानि । शतानि । च ।
दिवः । अमुष्य । शासतः । दिवम् । यय । दिवावसो इति दिवाऽवसो ॥ १५ ॥

हे इन्द्र नः अस्मभ्यं सहस्रशः सहस्रधा अयुतानि शतानि च अभीष्टानि वस्तूनि[3] आ भर आहर । सिद्धमन्यत् ॥

आ यदिन्द्रश्च दद्वहे सहस्रं वसुरोचिषः । ओजिष्ठमश्व्यं पशुम् ॥ १६ ॥

आ । यत् । इन्द्रः । च । दद्वहे इति । सहस्रम् । वसुऽरोचिषः । ओजिष्ठम् । अश्व्यम् । पशुम् ॥ १६ ॥

वसुरोचिषः वसुदीप्तयो वयं सहस्रम् अस्माकं नेता इन्द्रश्च ओजिष्ठं बलवत्तरम् अश्व्यम् अश्वात्मकं पशुं च यत् यदा आ दद्वहे पारावतादादद्महे । उत्तरत्र संबन्धः ॥

य ऋज्रा वातरंहसोऽरुषासो रघुष्यदः । भ्राजन्ते सूर्याइव ॥ १७ ॥

ये । ऋज्राः । वातऽरंहसः । अरुषासः । रघुऽस्यदः । भ्राजन्ते । सूर्याःऽइव ॥ १७ ॥

तदा ये ऋज्राः ऋजुगामिनः वातरंहसः वायुसदृशवेगाः अरुषासः आरोचमानाः रघुष्यदः लघु स्यन्दमाना अश्वाः सूर्याइव यथा सूर्यस्तथा भ्राजन्ते ॥

पारावतस्य रातिषु द्रवच्चक्रेष्वाशुषु । तिष्ठं वनस्य मध्य आ ॥ १८ ॥

पारावतस्य । रातिषु । द्रवत्ऽचक्रेषु । आशुषु । तिष्ठम् । वनस्य । मध्ये । आ ॥ १८ ॥

१. ञ–अश्व्या । २. ग–अश्वसिहितान्य°; त-न-भ–अश्वसहितान्य° । ३. घ-ञ-श–वसूनि ।

तेषु पारावतस्य रातिषु देयेषु प्रवचक्रेषु प्रवद्रथचक्रेषु आशुषु अश्वेषु। 'तार्क्ष्यः आशुः' इत्यश्वनामसु पाठात्। प्रतिगृहीतेषु सत्सु[1] वनस्य[2] मध्ये आ तिष्ठम् इति वसुरोचिषां सहस्रं वदति ॥　॥ १३ ॥

'अग्निनेन्द्रेण' इति चतुर्विंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तं श्यावाश्वस्यात्रेयस्यार्षम्। अत्रानुक्रमणिका—'अग्निना चतुर्विंशतिः श्यावाश्व आश्विनमौपरिष्टाज्ज्योतिषं पङ्क्तिमहाबृहतीपङ्क्त्यन्तम्' इति। उपरिष्टाज्ज्योतिश्छन्दः। चतुर्थपादस्याष्टाक्षरत्वात्। 'यतोऽष्टकस्ततो ज्योतिः' (अनु. ९. ८) इति तल्लक्षणम्। द्वाविंशी पङ्क्तिः। त्रयोविंशी महाबृहती 'चत्वारोऽष्टका जागतश्च महाबृहती' (अनु. ९. ९) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात्। चतुर्विंशी पङ्क्तिः। अश्विनौ देवता। अप्तोर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थे 'अग्निनेन्द्रेण' इत्येतत्सूक्तम्। सूत्रितं च—'अग्निनेन्द्रेणा भात्यग्निः' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुनादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा।
सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ १ ॥

अग्निना। इन्द्रेण। वरुणेन। विष्णुना। आदित्यैः। रुद्रैः। वसुऽभिः। सचाऽभुवा।
सऽजोषसौ। उषसा। सूर्येण। च। सोमम्। पिबतम्। अश्विना ॥ १ ॥

हे अश्विना अश्विनौ अग्निनेन्द्रेण वरुणेन विष्णुनादित्यैः रुद्रैः वसुभिः च सचाभुवा सहभूतौ उषसा सूर्येण च सजोषसा संगतौ युवां सोमं पिबतम् ॥

विश्वाभिर्धीभिर्भुवनेन वाजिना दिवा पृथिव्याद्रिभिः सचाभुवा।
सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ २ ॥

विश्वाभिः। धीभिः। भुवनेन। वाजिना। दिवा। पृथिव्या। अद्रिऽभिः। सचाऽभुवा।
सऽजोषसौ। उषसा। सूर्येण। च। सोमम्। पिबतम्। अश्विना ॥ २ ॥

हे वाजिना बलिनावश्विनौ विश्वाभिः सर्वाभिः धीभिः प्रज्ञाभिः भुवनेन अखिलेन भूतजातेन च दिवा द्युलोकेन च पृथिव्या च अद्रिभिः च सचाभुवा सहभूतौ उषसा सूर्येण च[3] संगतौ युवां सोमं पिबतम् ॥

विश्वैर्देवैस्त्रिभिरेकादशैरिहाद्भिर्मरुद्भिर्भृगुभिः सचाभुवा।
सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं पिबतमश्विना ॥ ३ ॥

विश्वैः। देवैः। त्रिऽभिः। एकादशैः। इह। अत्ऽभिः। मरुत्ऽभिः। भृगुऽभिः। सचाऽभुवा।
सऽजोषसौ। उषसा। सूर्येण। च। सोमम्। पिबतम्। अश्विना ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ विश्वैर्देवैस्त्रिभिरेकादशैः त्रयस्त्रिंशैः इह यज्ञे अद्भिः मरुद्भिः भृगुभिः च सचाभुवा सहभूतौ[4] उषसा सूर्येण च संगतौ[5] युवां[5] सोमं पिबतम् ॥

---

१. ख-त-न-भ१-२-श—सत्सु वनस्पतयः।　२. ग-ज्ञ-त४—तपोवनस्य।　३. भ३— च सजोषसौ।
४. ख-घ-त-न-भ—सहभूतौ युवां सजोषसा।　५. ख-घ-त-न-भ—'संगतौ युवां' नास्ति।

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे विश्वेह देवौ सवनाव गच्छतम् ।
सजोषसा उषसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ४ ॥

जुषेथाम् । यज्ञम् । बोधतम् । हवस्य । मे । विश्वा । इह । देवौ । सवना । अव । गच्छतम् ।
सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ यज्ञं जुषेथां सेवेथाम् । मे मम हवस्य हवं बोधतं जानीतम् । इह यज्ञे विश्वा सवना सर्वाणि सवनानि अव गच्छतं प्राप्नुतम् । इषम् अन्नं नः आ वोळ्हं प्रापयतम् ॥

स्तोमं जुषेथां युवशेव कन्यनां विश्वेह देवौ सवनाव गच्छतम् ।
सजोषसा उषसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ५ ॥

स्तोमम् । जुषेथाम् । युवशाऽइव । कन्यनाम् । विश्वा । इह । देवौ । सवना । अव । गच्छतम् ।
सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ देवौ युवामिहास्मिन् यज्ञे स्तोमं जुषेथां सेवेथाम् । युवशेव यथा युवानौ कन्यनां कन्यानामाह्वानं सेवेते । तद्वदित्यर्थः । इह[1] यज्ञे विश्वा[1] विश्वानि सवनानि अव[2] गच्छतं प्राप्नुतम्[2] । सिद्धमन्यत् ॥

गिरो जुषेथामध्वरं जुषेथां विश्वेह देवौ सवनाव गच्छतम् ।
सजोषसा उषसा सूर्येण चेषं नो वोळ्हमश्विना ॥ ६ ॥

गिरः । जुषेथाम् । अध्वरम् । जुषेथाम् । विश्वा । इह । देवौ । सवना । अव । गच्छतम् ।
सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । आ । इषम् । नः । वोळ्हम् । अश्विना ॥ ६ ॥

हे देवौ अश्विनौ नोऽस्माकं गिरः स्तुतीः जुषेथां सेवेथाम् । तथा अध्वरं यज्ञं च जुषेथाम् । इह यज्ञे विश्वानि[3] सवनानि अव गच्छतं प्राप्नुतम् ॥ ॥ १४ ॥

हारिद्रवेव पतथो वनेदुप सोमं सुतं महिषेवाव गच्छथः ।
सजोषसा उषसा सूर्येण च त्रिर्वर्तिर्यातमश्विना ॥ ७ ॥

हारिद्रवाऽइव । पतथः । वना । इत् । उप । सोमम् । सुतम् । महिषाऽइव । अव । गच्छथः ।
सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ युवां सुतम् अभिषुतं सोमम् उप पतथः हारिद्रवाविव[4] यथा हारिद्रवौ पक्षिणौ वना वनान्युदकानि[5] । 'वाः वनम्' इत्युदकनामसु पाठात् । उपपततः । तद्वदित्यर्थः । महिषाविव[6] यथा पिपासितौ महिषावुदकान्युपगच्छतः तथा सुतं सोमम् अव गच्छथः । उषसा सूर्येण च संगतौ त्रिर्वर्तिः त्रिमार्गं[7] यातं च ॥

---

१. ग-त-न-भ१-२–'इह यज्ञे विश्वा' नास्ति । २. ज्ञ–चागच्छंतु; त१-२-४-न-भ१-२–चागच्छंति; त३–ह्यागच्छंति; भ३–चागच्छतं । ३. ज्ञ-त१-२-न-भ२–विश्वा विश्वानि । ४. घ–हारिद्रवेव । ५. घ–न्युदकादि । ६. घ–महिषेव । ७. त-भ१-२–त्रिमार्गं ।

हंसाविव पतथो अध्वगाविव सोमं सुतं महिषेवाव गच्छथः ।
सजोषसा उषसा सूर्येण च त्रिर्वर्तिर्यातमश्विना ॥ ८ ॥

हंसौऽइव । पतथः । अध्वगौऽइव । सोमम् । सुतम् । महिषाऽइव । अव । गच्छथः ।
सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ युवां ᵛहंसाविव यथा हंसौ ᵛअध्वगाविव यथा च पथिकावुदकं[1] गच्छत. तथा वेगेन ᵛसुतं ᵛसोमं ᵛपतथः । सिद्धमन्यत् ॥

श्येनाविव पतथो हव्यदातये सोमं सुतं महिषेवाव गच्छथः ।
सजोषसा उषसा सूर्येण च त्रिर्वर्तिर्यातमश्विना ॥ ९ ॥

श्येनौऽइव । पतथः । हव्यऽदातये । सोमम् । सुतम् । महिषाऽइव । अव । गच्छथः ।
सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । त्रिः । वर्तिः । यातम् । अश्विना ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ युवां ᵛश्येनाविव यथा श्येनौ गगनं गच्छतः तथा वेगेन ᵛसुतं ᵛसोमं ᵛहव्यदातये यजमानार्थं ᵛपतथः गच्छथः । सिद्धमन्यत् ॥

पिबतं च तृप्णुतं चा च गच्छतं प्रजां च धत्तं द्रविणं च धत्तम् ।
सजोषसा उषसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ १० ॥

पिबतम् । च । तृप्णुतम् । च । आ । च । गच्छतम् । प्रऽजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च । धत्तम् ।
सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥ १० ॥

हे अश्विनौ युवां सोमं ᵛपिबतं ᵛच ᵛतृप्णुतं ᵛच तृप्यतं च । पानार्थं तृप्त्यर्थं ᵛच ᵛआ ᵛगच्छतम्[2] । सोमं पीत्वा तृप्तौ सन्तौ युवामस्मभ्यं ᵛप्रजां ᵛच ᵛधत्तं धारयतम् । ᵛद्रविणं धनं ᵛच ᵛधत्तम् । ᵛउषसा ᵛसूर्येण ᵛच संगतौ ᵛनः अस्मभ्यम् ᵛऊर्जं बलं च ᵛधत्तम् ॥

जयतं च प्र स्तुतं च प्र चावतं प्रजां च धत्तं द्रविणं च धत्तम् ।
सजोषसा उषसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ ११ ॥

जयतम् । च । प्र । स्तुतम् । च । प्र । च । अवतम् । प्रऽजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च ।
धत्तम् । सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ युवां ᵛजयतं शत्रून् ᵛच जयतम् । ᵛप्र ᵛस्तुतं स्तोतॄन् ᵛच ᵛप्र ᵛचावतम् अस्मांश्च प्ररक्षतम् । अन्यत् सिद्धम् ॥

हतं च शत्रून्यततं च मित्रिणः प्रजां च धत्तं द्रविणं च धत्तम् ।
सजोषसा उषसा सूर्येण चोर्जं नो धत्तमश्विना ॥ १२ ॥

---

१. ख-घ-त-श—पथिगावु° । २. ग-घ-त-न-भ—गच्छतं च ।

हतम् । च । शत्रून् । यतंतम् । च । मित्रिणः । प्रऽजाम् । च । धत्तम् । द्रविणम् । च । धत्तम्
सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । ऊर्जम् । नः । धत्तम् । अश्विना ॥ १२ ॥

हे अश्विनौ युवां ᵛशत्रून् ᵛच ᵛहतम् । उतापि च ᵛयततं ᵛमित्रिणः मैत्रीयुक्तान् ᵛच गच्छतम् । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १५ ॥

मित्रावरुणवन्ता उत धर्मवन्ता मरुत्वन्ता जरितुर्गच्छथो हवम् ।
सजोषसा उषसा सूर्येण चादित्यैर्यातमश्विना ॥ १३ ॥

मित्रावरुणऽवन्तौ । उत । धर्मऽवन्ता । मरुत्वन्ता । जरितुः । गच्छथः । हवम् ।
सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । आदित्यैः । यातम् । अश्विना ॥ १३ ॥

ᵛउत अपि च हे अश्विनौ युवां ᵛमित्रावरुणवन्ता मित्रावरुणयुक्तौ ᵛधर्मवन्ता धर्मयुक्तौ च ᵛमरुत्वन्ता मरुद्भिर्युक्तौ च ᵛजरितुः स्तोतुः ᵛहवम् आह्वानं ᵛगच्छथः आगच्छतम् । ᵛउषसा ᵛसूर्येण ᵛच ᵛआदित्यैः च[1] ᵛयातं गच्छतम् ॥

अङ्गिरस्वन्ता उत विष्णुवन्ता मरुत्वन्ता जरितुर्गच्छथो हवम् ।
सजोषसा उषसा सूर्येण चादित्यैर्यातमश्विना ॥ १४ ॥

अङ्गिरस्वन्तौ । उत । विष्णुऽवन्ता । मरुत्वन्ता । जरितुः । गच्छथः । हवम् ।
सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । आदित्यैः । यातम् । अश्विना ॥ १४ ॥

ᵛउत अपि च हे अश्विनौ युवाम् ᵛअङ्गिरस्वन्तौ अङ्गिरोभिर्युक्तौ ᵛविष्णुवन्ता विष्णुना च सहितौ मरुद्भिश्च[2] सहितौ स्तोतुराह्वानं[3] गच्छतम् । सिद्धमन्यत् ॥

ऋभुमन्ता वृषणा वाजवन्ता मरुत्वन्ता जरितुर्गच्छथो हवम् ।
सजोषसा उषसा सूर्येण चादित्यैर्यातमश्विना ॥ १५ ॥

ऋभुऽमन्ता । वृषणा । वाजऽवन्ता । मरुत्वन्ता । जरितुः । गच्छथः । हवम् ।
सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । आदित्यैः । यातम् । अश्विना ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ ᵛऋभुमन्ता ऋभुसहितौ ᵛवृषणा कामानां वर्षितारौ वाजवन्तौ[4] वाजयुक्तौ[4] मरुत्वन्तौ च स्तोतुराह्वानं गच्छतम् । ऋभुमन्ता वाजवन्ता इति ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां व्यपदेशः । सिद्धमन्यत् ॥

ब्रह्म जिन्वतमुत जिन्वतं धियो हतं रक्षांसि सेधतममीवाः ।
सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं सुन्वतो अश्विना ॥ १६ ॥

ब्रह्म । जिन्वतम् । उत । जिन्वतम् । धियः । हतम् । रक्षांसि । सेधतम् । अमीवाः ।
सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । सोमम् । सुन्वतः । अश्विना ॥ १६ ॥

---

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२–च सजोषसा संगतौ । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२–मरुत्वंता मरुद्भिश्च । ३. ख-घ-ज्ञ-त१-२–मे जरितुःमम स्तोतुराह्वानं । ४. घ-भ३–वाजवंता अन्नयुक्तौ ।

हे अश्विनौ युवां ब्रह्म ब्राह्मणं[1] जिन्वतं प्रीणयतम्। उत अपि च धियः कर्माणि जिन्वतम्। हतं च रक्षांसि । अमीवाः राक्षसांश्च[2] सेधतम्। उषसा सूर्येण च संगतौ सुन्वतः यजमानस्य सोमं पिबतमित्यर्थः ॥

क्षत्रं जिन्वतमुत जिन्वतं नॄन्हतं रक्षांसि सेधतममीवाः ।
सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं सुन्वतो अश्विना ॥ १७ ॥

क्षत्रम् । जिन्वतम् । उत । जिन्वतम् । नॄन् । हतम् । रक्षांसि । सेधतम् । अमीवाः ।
सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । सोमम् । सुन्वतः । अश्विना ॥ १७ ॥

हे अश्विनौ युवां क्षत्रं क्षत्रियं जिन्वतम्। उत अपि च नॄन् योद्धॄन् जिन्वतम्। सिद्धमन्यत् ॥

धेनूर्जिन्वतमुत जिन्वतं विशो हतं रक्षांसि सेधतममीवाः ।
सजोषसा उषसा सूर्येण च सोमं सुन्वतो अश्विना ॥ १८ ॥

धेनूः । जिन्वतम् । उत । जिन्वतम् । विशः । हतम् । रक्षांसि । सेधतम् । अमीवाः ।
सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । सोमम् । सुन्वतः । अश्विना ॥ १८ ॥

हे अश्विनौ धेनूर्जिन्वतम्। उत अपि च विशः वैश्यांश्च जिन्वतम्। सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १६ ॥

अत्रेरिव शृणुतं पूर्व्यस्तुतिं श्यावाश्वस्य सुन्वतो मदच्युता ।
सजोषसा उषसा सूर्येण चाश्विना तिरोअह्न्यम् ॥ १९ ॥

अत्रेःऽइव । शृणुतम् । पूर्व्यऽस्तुतिम् । श्यावऽअश्वस्य । सुन्वतः । मदऽच्युता ।
सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । अश्विना । तिरःऽअह्न्यम् ॥ १९ ॥

हे अश्विनौ मदच्युता शत्रूणां मदस्य च्यावयितारौ युवां सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः श्यावाश्वस्य मम पितामहस्य अत्रेरिव पूर्व्यस्तुतिं मुख्यां स्तुतिं शृणुतम्। उषसा सूर्येण च संगतौ तिरोअह्न्यं सोमं पिबतम्। तिरोहिते पूर्वस्मिन्नहनि अपरेद्युः प्रातरश्विनोर्याग इति ॥

सर्गाँइव सृजतं सुष्टुतीरुप श्यावाश्वस्य सुन्वतो मदच्युता ।
सजोषसा उषसा सूर्येण चाश्विना तिरोअह्न्यम् ॥ २० ॥

सर्गान्ऽइव । सृजतम् । सुऽस्तुतीः । उप । श्यावऽअश्वस्य । सुन्वतः । मदऽच्युता ।
सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । अश्विना । तिरःऽअह्न्यम् ॥ २० ॥

हे अश्विनौ श्यावाश्वस्य मम सुष्टुतीः शोभनाः स्तुतीः सर्गानिव[3]। आभरणानि वा हवींषि वा सर्गाः। तान् यथा तथा आत्मनि उप सृजतम्। सिद्धमन्यत् ॥

---

१. ख-त—ब्रह्मणो, ग-न—ब्रह्मण; श—ब्रह्मार्णं। २. ग—रोगांश्च। ३. ग-त२-३-४—सर्गाणि; ग-न-भ-श—सर्गाणि वस्त्राणि, त१—सर्गाणिव।

रश्मीँरिव यच्छतमध्वराँ उप श्यावाश्वस्य सुन्वतो मदच्युता ।
सजोषसा उषसा सूर्येण चाश्विना तिरोअह्न्यम् ॥ २१ ॥

रश्मीन्ऽइव । यच्छतम् । अध्वरान् । उप । श्यावऽअश्वस्य । सुन्वतः । मदऽच्युता ।
सऽजोषसौ । उषसा । सूर्येण । च । अश्विना । तिरःऽअह्न्यम् ॥ २१ ॥

हे अश्विनौ[1] ᵛश्यावाश्वस्य मम ᵛअध्वरान्[2] ᵛरश्मीनिव यथाश्वप्रग्रहांस्तद्वत् ᵛउप ᵛयच्छतम् उपगच्छतम् । सिद्धमन्यत् ॥

अर्वाग्रथं नि यच्छतं पिबतं सोम्यं मधु ।
आ यातमश्विना गतमवस्युर्वामहं हुवे धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ २२ ॥

अर्वाक् । रथम् । नि । यच्छतम् । पिबतम् । सोम्यम् । मधु । आ । यातम् । अश्विना ।
आ । गतम् । अवस्युः । वाम् । अहम् । हुवे । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ २२ ॥

हे अश्विनौ वां स्वीयं ᵛरथम् ᵛअर्वाक् अस्मदभिमुखं ᵛनि ᵛयच्छतम् । ᵛसोम्यं सोममयं ᵛमधु अमृतं च ᵛपिबतम् । यज्ञम् ᵛआ ᵛयातं च । सोमं प्रति ᵛआ ᵛगतम् आगच्छतं च । ᵛअवस्युः रक्षणकामः ᵛअहं श्यावाश्वः ᵛवां ᵛहुवे ह्वयामि । ᵛदाशुषे हवींषि प्रयच्छते मह्यं ᵛरत्नानि ᵛधत्तं धारयतम् ॥

नमोवाके प्रस्थिते अध्वरे नरा विवक्षणस्य पीतये ।
आ यातमश्विना गतमवस्युर्वामहं हुवे धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ २३ ॥

नमःऽवाके । प्रऽस्थिते । अध्वरे । नरा । विवक्षणस्य । पीतये । आ । यातम् । अश्विना ।
आ । गतम् । अवस्युः । वाम् । अहम् । हुवे । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ २३ ॥

हे अश्विनौ ᵛनरा नेतारौ युवां ᵛविवक्षणस्य हवनशीलस्य[3] मम ᵛप्रस्थिते ᵛनमोवाके । नमस्काराय प्रोच्यते स नमोवाकः । तस्मिन् ᵛअध्वरे यज्ञे । तथा च ब्राह्मणम्—' उभयं सह वा एतद्यज्ञ एव यत्सूक्तवाकश्च नमोवाकश्च ' (श. ब्रा. १. ९. १. ४) इति । ᵛपीतये सोमपानाय ᵛआ ᵛयातम् । सिद्धमन्यत् ॥

स्वाहाकृतस्य तृम्पतं सुतस्य देवावन्धसः ।
आ यातमश्विना गतमवस्युर्वामहं हुवे धत्तं रत्नानि दाशुषे ॥ २४ ॥

स्वाहाऽकृतस्य । तृम्पतम् । सुतस्य । देवौ । अन्धसः । आ । यातम् । अश्विना ।
आ । गतम् । अवस्युः । वाम् । अहम् । हुवे । धत्तम् । रत्नानि । दाशुषे ॥ २४ ॥

हे अश्विनौ ᵛदेवौ युवां ᵛसुतस्य अभिषुतस्य ᵛस्वाहाकृतस्य हुतस्य ᵛअन्धसः सोमस्य ᵛतृम्पतं तृप्यतम् । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ १७ ॥

---

१. घ–अश्विनौ मदच्युता शत्रूणा मदस्य च्यावयितारौ युवा सुन्वतः । २. भ–अध्वरान् यज्ञान् ।
३. ग-भ३–वहनशीलस्य; श–दर्शनशीलस्य ।

'अवितासि' इति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तमात्रेयस्य श्यावाश्वस्यार्षम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'अविता सप्त शाक्करं महापङ्क्त्यन्तम्' इति। षट्पञ्चाशदक्षरा शक्करी छन्दः। 'श्यावाश्वस्य' इति सप्तमी महापङ्क्तिः 'षळष्टका वा महापङ्क्तिः' (अनु. १०. ३) इति लक्षणसद्भावात्। दशरात्रे पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीय इदं सूक्तम्। सूत्रितं च–'अवितासीत्था हि' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति॥

अवितासि सुन्वतो वृक्तबर्हिषः पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो।
यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु ज्रयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते॥१॥

अविता। असि। सुन्वतः। वृक्तऽबर्हिषः। पिब। सोमम्। मदाय। कम्। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। यम्। ते। भागम्। अधारयन्। विश्वाः। सेहानः। पृतनाः। उरु। ज्रयः। सम्। अप्सुऽजित्। मरुत्वान्। इन्द्र। सत्ऽपते॥ १॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन्निन्द्र सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो यजमानस्य अविता रक्षिता असि भवसि। मदाय मदार्थं सोमं पिब। हे सत्पते सतां पते इन्द्र ते तुभ्यं यं सोमस्य भागमधारयन् सर्वे देवा अकल्पयन्। तथा च यजुर्ब्राह्मणं—'स एतं माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत वृत्रं हत्वान्यासु देवतास्वधि' (तै. सं. ६. ५. ५. ३) इति। तं भागं विश्वाः पृतनाः शत्रूणां सर्वाः सेनाः उरु बहु ज्रयः वेगं च सं सेहानः सम्यगभिभवन् अप्सुजित् अप्सु जेता च सन् पिब॥

प्राव स्तोतारं मघवन्नव त्वां पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो।
यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु ज्रयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते॥२॥

प्र। अव। स्तोतारम्। मघऽवन्। अव। त्वाम्।
पिब। सोमम्। मदाय। कम्। शतक्रतो इति शतऽक्रतो।
यम्। ते। भागम्। अधारयन्। विश्वाः। सेहानः। पृतनाः। उरु। ज्रयः।
सम्। अप्सुऽजित्। मरुत्वान्। इन्द्र। सत्ऽपते॥ २॥

हे मघवन् स्तोतारं प्राव प्ररक्ष। त्वां च अव सोमपानेन रक्ष। सिद्धमन्यत्॥

ऊर्जा देवाँ अवस्योजसा त्वां पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो।
यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु ज्रयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते॥३॥

ऊर्जा। देवान्। अवसि। ओजसा। त्वाम्।
पिब। सोमम्। मदाय। कम्। शतक्रतो इति शतऽक्रतो।
यम्। ते। भागम्। अधारयन्। विश्वाः। सेहानः। पृतनाः। उरु। ज्रयः।
सम्। अप्सुऽजित्। मरुत्वान्। इन्द्र। सत्ऽपते॥ ३॥

हे इन्द्र त्वं देवान् ऊर्जा अन्नेन हविषा अवसि रक्षसि। त्वाम् अपि ओजसा बलेन अवसि। सिद्धमन्यत्॥

जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।
यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु ज्रयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥४॥

जनिता । दिवः । जनिता । पृथिव्याः । पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । ज्रयः ।
सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं ᵛदिवः द्युलोकस्य ᵛजनिता जनकोऽसि । ᵛपृथिव्याः च ᵛजनिता असि । सिद्धमन्यत् ॥

जनिताश्वानां जनिता गवामसि पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।
यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु ज्रयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥५॥

जनिता । अश्वानाम् । जनिता । गवाम् । असि ।
पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । ज्रयः ।
सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वम् ᵛअश्वानां ᵛजनिता जनकः ᵛअसि । ᵛगवां च ᵛजनिता असि । सिद्धमन्यत् ॥

अत्रीणां स्तोममद्रिवो महस्कृधि पिबा सोमं मदाय कं शतक्रतो ।
यं ते भागमधारयन्विश्वाः सेहानः पृतना उरु ज्रयः समप्सुजिन्मरुत्वाँ इन्द्र सत्पते ॥६॥

अत्रीणाम् । स्तोमम् । अद्रिऽवः । महः । कृधि ।
पिब । सोमम् । मदाय । कम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
यम् । ते । भागम् । अधारयन् । विश्वाः । सेहानः । पृतनाः । उरु । ज्रयः ।
सम् । अप्सुऽजित् । मरुत्वान् । इन्द्र । सत्ऽपते ॥ ६ ॥

हे ᵛअद्रिवः अद्रिमन् ᵛअत्रीणां ᵛस्तोमं ᵛमहस्कृधि पूजितं कुरु । सिद्धमन्यत् ॥

श्यावाश्वस्य सुन्वतस्तथा शृणु यथाशृणोरत्रेः कर्माणि कृण्वतः ।
प्र त्रसदस्युमाविथ त्वमेक इन्नृषाह्य इन्द्र ब्रह्माणि वर्धयन् ॥ ७ ॥

श्यावऽअश्वस्य । सुन्वतः । तथा । शृणु । यथा । अशृणोः । अत्रेः । कर्माणि । कृण्वतः ।
प्र । त्रसदस्युम् । आविथ । त्वम् । एकः । इत् । नृऽसह्ये । इन्द्र । ब्रह्माणि । वर्धयन् ॥ ७ ॥

हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतः ᵛश्यावाश्वस्य मम स्तुतिं ᵛकर्माणि ᵛकृण्वतः कुर्वतः ᵛअत्रेः ᵛयथाशृणोः अश्रौषीः ᵛतथा ᵛशृणु । अपि च ᵛत्वमेक ᵛइत् एक एव ᵛनृषाह्ये युद्धे ᵛब्रह्माणि स्तोत्राणि कामैः ᵛवर्धयन् ᵛत्रसदस्युं ᵛप्र ᵛआविथ ॥ ॥ १८ ॥

'ब्रह्म' इति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य श्यावाश्वस्यार्षम् । आद्या द्वापञ्चाशदक्षरातिष्टाः षडृचः षडष्टका महापङ्क्तयः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं–' प्रेदं महापाङ्क्तमा-

द्यातिजगती ' इति । महाव्रते निष्केवल्य एतत्सूक्तम्[1] । तथा च सूत्रं—' प्रेदं ब्रह्मेन्द्रो मदाय ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

प्रेदं ब्रह्म वृत्रतूर्येष्वाविथ प्र सुन्वतः शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः।
माध्यंदिनस्य सवनस्य वृत्रहन्ननेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ १ ॥

प्र । इदम् । ब्रह्म । वृत्रऽतूर्येषु । आविथ । प्र । सुन्वतः । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।
माध्यंदिनस्य । सवनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ १ ॥

हे शचीपते इन्द्र त्वं वृत्रतूर्येषु संग्रामेषु इदं ब्रह्म इमान् ब्राह्मणान् विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः[2] रक्षाभि. प्र आविथ प्ररक्ष । सुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानांश्च प्र आविथ । अपि च हे अनेद्य अनिन्द्य वज्रिवः वज्रिन् वृत्रहन् इन्द्र माध्यंदिनस्य सवनस्य संबन्धिनं सोमस्य सोमं पिब ॥

सेहान उग्र पृतना अभि द्रुहः शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।
माध्यंदिनस्य सवनस्य वृत्रहन्ननेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ २ ॥

सेहानः । उग्र । पृतनाः । अभि । द्रुहः । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।
माध्यंदिनस्य । सवनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ २ ॥

हे शचीपते कर्मपते उग्र उद्गूर्ण इन्द्र अभि द्रुहः द्रोग्ध्रीः पृतनाः सेनाः सेहानः अभिभवन् सर्वैः पालनैर्ब्राह्मणान् प्राविथेत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

एकराळस्य भुवनस्य राजसि शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।
माध्यंदिनस्य सवनस्य वृत्रहन्ननेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ३ ॥

एकऽराट् । अस्य । भुवनस्य । राजसि । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।
माध्यंदिनस्य । सवनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ३ ॥

हे शचीपते इन्द्र अस्य भुवनस्य एकराट् एक एव राजा सन् राजसि भ्राजसे। सिद्धमन्यत् ॥

सस्थावाना यवयसि त्वमेक इच्छचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।
माध्यंदिनस्य सवनस्य वृत्रहन्ननेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ४ ॥

सऽस्थावाना । यवयसि । त्वम् । एकः । इत् । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।
माध्यंदिनस्य । सवनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ४ ॥

हे शचीपते इन्द्र त्वमेकः एव सस्थावाना समानं तिष्ठन्ताविमौ लोकौ यवयसि पृथक्करोषि । सिद्धमन्यत् ॥

---

१. त—एव सूक्तं । २. ख-त-न-भ-श—' ऊतिभिः ' नास्ति ।

क्षेमस्य च प्रयुजश्च त्वमीशिषे शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।
माध्यंदिनस्य सवनस्य वृत्रहन्ननेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ५ ॥

क्षेमस्य । च । प्रऽयुजः । च । त्वम् । ईशिषे । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।
माध्यंदिनस्य । सवनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ५ ॥

अपि च हे शचीपते इन्द्र सर्वस्य जगतः क्षेमस्य प्रयुजश्च प्रयोगस्य च । योगक्षेमयोरित्यर्थः । ईशिषे ईश्वरो भवसि । सिद्धमन्यत् ॥

क्षत्राय त्वमवसि न त्वमाविथ शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।
माध्यंदिनस्य सवनस्य वृत्रहन्ननेद्य पिबा सोमस्य वज्रिवः ॥ ६ ॥

क्षत्राय । त्वम् । अवसि । न । त्वम् । आविथ । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।
माध्यंदिनस्य । सवनस्य । वृत्रऽहन् । अनेद्य । पिब । सोमस्य । वज्रिऽवः ॥ ६ ॥

हे शचीपते इन्द्र त्वं क्षत्राय जगतो बलाय भवसि । अवसि आश्रितान् रक्षसि । त्वं न आविथ केनापि न रक्ष्यसे । सिद्धमन्यत् ॥

श्यावाश्वस्य रेभतस्तथा शृणु यथाशृणोरत्रेः कर्माणि कृण्वतः ।
प्र त्रसदस्युमाविथ त्वमेक इन्नृषाह्य इन्द्र क्षत्राणि वर्धयन् ॥ ७ ॥

श्यावऽअश्वस्य । रेभतः । तथा । शृणु । यथा । अशृणोः । अत्रेः । कर्माणि । कृण्वतः ।
प्र । त्रसदस्युम् । आविथ । त्वम् । एकः । इत् । नृऽसह्ये । इन्द्र । क्षत्राणि । वर्धयन् ॥७॥

हे इन्द्र रेभतः स्तुवतः श्यावाश्वस्य मम स्तुति कर्माणि कृण्वतः अत्रेः यथा अशृणोः तथा शृणु । अपि च क्षत्राणि[१] बलानि कामैः वर्धयन्[१] युद्धे त्वमेकः एव त्रसदस्युं प्र आविथ ॥ ॥ १९ ॥

'यज्ञस्य हि' इति दशर्चमष्टमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं प्राग्वत्सप्रपरिभाषया गायत्रमिन्द्राग्निदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तं—'यज्ञस्य दशैन्द्राग्नम्' इति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्र आवापार्थमेतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'यज्ञस्य हि स्थ इत्यच्छावाकस्य' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने 'यज्ञस्य हि स्थः' इति षळहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः । सूत्रितं च—'इन्द्राग्नी युवामिमे यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजेत्यच्छावाकस्य' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवनेऽच्छावाकस्य 'प्रातर्यावभिः' इति प्रातःसवनीयस्य प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—'प्रातर्यावभिरिति यजति' (आश्व. श्रौ. ५. ७) इति । चातुर्विंशिके प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'श्यावाश्वस्य' इत्ययं पर्यासस्तृचः । अन्यत्राप्यहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहःसु । सूत्र्यते हि—'श्यावाश्वस्य सुन्वत इति तृचाः पर्यासाः' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजा सस्नी वाजेषु कर्मसु । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ १ ॥

यज्ञस्य । हि । स्थः । ऋत्विजा । सस्नी इति । वाजेषु । कर्मऽसु । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥१॥

---

१. ग-तं-न-भ-'क्षत्राणि.. वर्धयन्' नास्ति ।

हे इन्द्राग्नी सत्नी शुद्धौ युवां यज्ञस्य ऋत्विजा ऋत्विजौ स्थः भवथः हि। वाजेषु युद्धेषु कर्मसु चोपतिष्ठन्ताविन्द्राग्नी तस्य तं मां तस्य मम स्तुतिं वा बोधतं जानीतम् ॥

तोशासा रथयावाना वृत्रहणापराजिता । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ २ ॥

तोशासा । रथऽयावाना । वृत्रऽहना । अपराऽजिता । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ २ ॥

हे इन्द्राग्नी तोशासा शत्रून् हिंसन्तौ रथयावाना रथेन गच्छन्तौ वृत्रहणा वृत्रस्य हन्तारौ अपराजिता केनाप्यपराजितौ तस्य तं मां बोधतम् ॥

इदं वां मदिरं मध्वधुक्षन्नद्रिभिर्नरः । इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥ ३ ॥

इदम् । वाम् । मदिरम् । मधु । अधुक्षन् । अद्रिऽभिः । नरः । इन्द्राग्नी इति । तस्य । बोधतम् ॥ ३ ॥

हे इन्द्राग्नी वां युवामुद्दिश्य नरः यज्ञस्य नेतारः अद्रिभिः ग्रावभिः मदिरं मदकरं मधु सोमात्मकममृतम् अधुक्षन् अपूरयन् । सिद्धमन्यत् ॥

जुषेथां यज्ञमिष्टये सुतं सोमं सधस्तुती । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ४ ॥

जुषेथाम् । यज्ञम् । इष्टये । सुतम् । सोमम् । सधस्तुती इति सधऽस्तुती ।
इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ४ ॥

हे सधस्तुती सहभूतस्तुती नरा नेतारौ इन्द्राग्नी यज्ञं जुषेथां सेवेथाम् । इष्टये यागाय सुतम् अभिषुतं सोमं च आ गतम् आगच्छतम् ॥

इमा जुषेथां सवना येभिर्हव्यान्यूहथुः । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ५ ॥

इमा । जुषेथाम् । सवना । येभिः । हव्यानि । ऊहथुः । इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥ ५ ॥

हे इन्द्राग्नी नरा नेतारौ युवां येभिः[1] यैः सवनैः हव्यानि ऊहथुः वहथः तानि इमा इमानि सवना सवनानि जुषेथां सेवेथाम् । आ गतं च ॥

इमां गायत्रवर्तनिं जुषेथां सुष्टुतिं मम । इन्द्राग्नी आ गतं नरा ॥ ६ ॥

इमाम् । गायत्रऽवर्तनिम् । जुषेथाम् । सुऽस्तुतिम् । मम । इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । नरा ॥६॥

हे इन्द्राग्नी नरौ युवां मम गायत्रवर्तनिं गायत्रमार्गाम् इमां सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जुषेथां सेवेथाम् । आ गतं च ॥ ॥ २० ॥

प्रातर्यावभिरा गतं देवेभिर्जेन्यावसू । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ७ ॥

प्रातर्यावऽभिः । आ । गतम् । देवेभिः । जेन्यावसू इति । इन्द्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ७ ॥

हे जेन्यावसू जेतव्यशत्रुधनौ इन्द्राग्नी प्रातर्यावभिः देवैः सह सोमपीतये सोमस्य पानाय आ गतम् आगच्छतम् ॥

श्यावाश्वस्य सुन्वतोऽत्रीणां शृणुतं हवम् । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ८ ॥

---

१. ग-त-न-म–' येभिः ' नास्ति ।

श्यावऽअश्वस्य । सुन्वतः । अत्रीणाम् । शृणुतम् । हवम् । इन्द्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ८॥

हे vइन्द्राग्नी युवां vसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य vश्यावाश्वस्य मम vअत्रीणाम् ऋत्विजां vहवम् आह्वानं सोमस्य पानाय vशृणुतम् ॥

एवा वामह्व ऊतये यथाहुवन्त मेधिराः । इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥ ९ ॥

एव । वाम् । अह्वे । ऊतये । यथा । अहुवन्त । मेधिराः । इन्द्राग्नी इति । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

हे vइन्द्राग्नी vवां युवां vयथा vमेधिराः प्राज्ञाः vअहुवन्त आहूतवन्तः एवमहम् vऊतये रक्षणाय सोमस्य पीतये च vअह्वे[1] ह्वयामि ॥

आहं सरस्वतीवतोरिन्द्राग्न्योरवो वृणे । याभ्यां गायत्रमृच्यते ॥ १० ॥

आ । अहम् । सरस्वतीऽवतोः । इन्द्राग्न्योः । अवः । वृणे । याभ्याम् । गायत्रम् । ऋच्यते ॥१०॥

vयाभ्यां ययोरिन्द्राग्न्योरर्थं vगायत्रं साम vऋच्यते[2] स्तूयते तयोः vसरस्वतीवतोः स्तुतिमतोः vइन्द्राग्न्योः संबन्धि vअवः रक्षणम् vअहम् vआ vवृणे ॥ ॥ २१ ॥

'अग्निमस्तोषि' इति दशर्चं नवमं सूक्तं काण्वस्य नाभाकस्यार्षम् । षडष्टका महापङ्क्तिश्छन्दः । अग्निर्देवता । अनुक्रान्तं च—'अग्निमस्तोषि नाभाक आग्नेयं महापाङ्क्तं हि' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अग्निमस्तोष्यृग्मियमग्निमीळा यजध्यै ।
अग्निर्देवाँ अनक्तु न उभे हि विदथे कविरन्तश्चरति दूत्यं१ नभन्तामन्यके समे ॥१॥

अग्निम् । अस्तोषि । ऋग्मियम् । अग्निम् । ईळा । यजध्यै ।
अग्निः । देवान् । अनक्तु । नः । उभे इति । हि । विदथे इति । कविः ।
अन्तरिति । चरति । दूत्यम् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १ ॥

vऋग्मियम् ऋगर्हम् vअग्निम् vअस्तोषि स्तौमि । अपि च vअग्निं vयजध्यै यष्टुम् vईळा स्तुत्या स्तौमीत्यर्थः । अपि च vअग्निः vनः अस्माकं vविदथे यज्ञे vदेवान् हविर्भिः vअनक्तु । vकविः क्रान्तदर्श्यग्निः vउभे द्यावापृथिव्यौ vअन्तः vदूत्यं हविर्वहनादिलक्षणं दूतकर्म vचरति । vअन्यके शत्रवोऽपि vसमे सर्वे vनभन्ताम् । नभतिर्हिंसाकर्मा । अग्निना हिंस्यन्ताम् ॥

न्यग्ने नव्यसा वचस्तनूषु शंसमेषाम् ।
न्यराती रराव्णां विश्वा अर्यो अरातीरितो युच्छन्त्वामुरो नभन्तामन्यके समे ॥२॥

नि । अग्ने । नव्यसा । वचः । तनूषु । शंसम् । एषाम् । नि । अरातीः । रराव्णाम् ।
विश्वाः । अर्यः । अरातीः । इतः । युच्छन्तु । आऽमुरः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ २ ॥

हे vअग्ने vतनूषु अस्माकमङ्गेषु vनव्यसा नवतरेण vवचः[3] वचसा स्तोत्रेण vएषां शत्रूणां vशंसं शंसनं vनि दहेत्यर्थः । vरराव्णां हविः प्रयच्छताम् vअराती. शत्रूंश्च vनि दह । अपि च vविश्वाः सर्वे vअर्यः अभिगच्छन्तः vआमुरः आमूढाः vअरातीः शत्रवः vइतः vयुच्छन्तु गच्छन्तु । सिद्धमन्यत् ॥

१. त-न-भ—अहं । २. त-न-भ१-२—उच्यते । ३. ग-त-न-भ—'वचः' नास्ति ।

अग्ने मन्मानि तुभ्यं कं घृतं न जुह्व आसनि ।
स देवेषु प्र चिकिद्धि त्वं ह्यसि पूर्व्यः शिवो दूतो विवस्वतो नभन्तामन्यके समे ॥३॥

अग्ने । मन्मानि । तुभ्यम् । कम् । घृतम् । न । जुह्वे । आसनि ।
सः । देवेषु । प्र । चिकिद्धि । त्वम् । हि । असि । पूर्व्यः । शिवः । दूतः । विवस्वतः ।
नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ३ ॥

हे अग्ने तुभ्यं त्वदर्थम् आसनि आस्ये कं घृतं न यथा सुखकरं घृतं जुह्वत्यन्ये तद्वदहमपि तवास्ये मन्मानि मननीयानि स्तोत्राणि जुह्वे जुहोमि । सः त्वं देवेषु देवानां मध्ये प्र चिकिद्धि अस्मदीयाः स्तुतीर्जानीहि । अपि च त्वं पूर्व्यः प्रत्नः असि । शिवः सुखकरश्चासि । विवस्वतः दूतः चासि । सिद्धमन्यत् ॥

तत्तदग्निर्वयो दधे यथायथा कृपण्यति ।
ऊर्जाहुतिर्वसूनां शं च योश्च मयो दधे विश्वस्यै देवहूत्यै नभन्तामन्यके समे ॥ ४ ॥

तत्ऽतत् । अग्निः । वयः । दधे । यथाऽयथा । कृपण्यति ।
ऊर्जाऽआहुतिः । वसूनाम् । शम् । च । योः । च । मयः । दधे । विश्वस्यै । देवऽहूत्यै ।
नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ४ ॥

यथायथा यद्यदन्नं कृपण्यति स्तोतृभिर्याच्यते तत्तत् वयः अग्निः दधे स्तोतृभ्यः प्रयच्छति । अपि च ऊर्जाहुति. अन्नेनाहूयमानोऽग्निः वसूनां हविषां वासकानां यजमानानां शं शान्तिनिमित्तं योः विषययोगजनितं च मयः सुखं दधे करोति । विश्वस्यै देवहूत्यै सर्वस्मै देवानां ह्वानाय च भवति । यः कश्चनापि देवो यदि हूयते अग्निरेव सर्वं करोतीत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥

स चिकेत सहीयसाग्निश्चित्रेण कर्मणा ।
स होता शश्वतीनां दक्षिणाभिरभीवृत इनोति च प्रतीव्यं नभन्तामन्यके समे ॥५॥

सः । चिकेत । सहीयसा । अग्निः । चित्रेण । कर्मणा ।
सः । होता । शश्वतीनाम् । दक्षिणाभिः । अभिऽवृतः । इनोति । च । प्रतीव्यम् ।
नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ५ ॥

सः अग्निः सहीयसा अभिभावुकेन चित्रेण नानाविधेन कर्मणा व्यापारेण चिकेत ज्ञायते । सः अग्नि. शश्वतीनां बह्वीनां देवतानां होता ह्वाता दक्षिणाभिः पशुभिश्च अभीवृतः परिवृतः प्रतीव्यं प्रत्येतव्यं शत्रुम् इनोति च गच्छति च । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २२ ॥

अग्निर्जाता देवानामग्निर्वेद मर्तानामपीच्यम् ।
अग्निः स द्रविणोदा अग्निर्द्वारा व्यूर्णुते स्वाहुतो नवीयसा नभन्तामन्यके समे ॥६॥

अग्निः । जाता । देवानाम् । अग्निः । वेद । मर्तानाम् । अपीच्यम् ।
अग्निः । सः । द्रविणःऽदाः । अग्निः । द्वारा । वि । ऊर्णुते । सुऽआहुतः । नवीयसा ।
नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ६ ॥

vदेवानां vजाता जातानि जन्मानि vअग्निः वेत्ति[१]। vमर्तानां मनुष्याणां च vअपीच्यम् गुह्यम् vअग्निः vवेद वेत्ति। vसः vअग्निः vद्रविणोदाः धनस्य दाता। vनवीयसा नवतरेण हविषा vस्वाहुतः सम्यग्घुतः vअग्निः vद्वारा धनस्य द्वाराणि vव्यूर्णुते च। सिद्धमन्यत् ॥

अग्निर्देवेषु संवसुः स विक्षु यज्ञियास्वा ।
स मुदा काव्या पुरु विश्वं भूमेव पुष्यति देवो देवेषु यज्ञियो नभन्तामन्यके समे ॥७॥

अग्निः । देवेषु । सम्ऽवसुः । सः । विक्षु । यज्ञियासु । आ ।
सः । मुदा । काव्या । पुरु । विश्वम् । भूमऽइव । पुष्यति । देवः । देवेषु । यज्ञियः ।
नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ७ ॥

vदेवेषु[२] मध्ये vअग्निः vसंवसुः संवसति। vसः अग्निः vयज्ञियासु यज्ञार्हासु vविक्षु प्रजास्वपि संवसुः[३]। किंच vसः अग्निः vपुरु बहूनि vकाव्या कर्माणि vभूमेव यथा भूमिः vविश्वं तथा vमुदा मोदेन vपुष्यति। vदेवेषु मध्ये vदेवः अग्निः vयज्ञियः यज्ञार्हश्च भवति। सिद्धमन्यत् ॥

यो अग्निः सप्तमानुषः श्रितो विश्वेषु सिन्धुषु ।
तमागन्म त्रिपस्त्यं मन्धातुर्दस्युहन्तममग्निं यज्ञेषु पूर्व्यं नभन्तामन्यके समे ॥ ८ ॥

यः । अग्निः । सप्तऽमानुषः । श्रितः । विश्वेषु । सिन्धुषु ।
तम् । आ । अगन्म । त्रिऽपस्त्यम् । मन्धातुः । दस्युहन्ऽतमम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्व्यम् ।
नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ८ ॥

vयोऽग्निः vसप्तमानुषः[४] vविश्वेषु सर्वेषु vसिन्धुषु नदीषु vश्रितः vत्रिपस्त्यं त्रिस्थानं vमन्धातुः यौवनाश्वस्य मान्धातुः vदस्युहन्तमं दस्यूनां हन्तारं vयज्ञेषु vपूर्व्यं मुख्यं[५] vतम् vअग्निं वयम् vआगन्म। सिद्धमन्यत् ॥

अग्निस्त्रीणि त्रिधातून्या क्षेति विदथा कविः ।
स त्रीँरेकादशाँ इह यक्षच्च पिप्रयच्च नो विप्रो दूतः परिष्कृतो नभन्तामन्यके समे ॥९॥

अग्निः । त्रीणि । त्रिऽधातूनि । आ । क्षेति । विदथा । कविः ।
सः । त्रीन् । एकादशान् । इह । यक्षत् । च । पिप्रयत् । च । नः ।
विप्रः । दूतः । परिऽकृतः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ९ ॥

vकविः क्रान्तदर्शी vअग्निः vत्रीणि vत्रिधातूनि त्रिबन्धनादीनि पृथिव्यादीनि vविदथा वेदनीयानि स्थानानि vआ vक्षेति आवसति। अपि च vसः अग्निः vदूतः देवानां vविप्रः प्राज्ञः vपरिष्कृतः अलंकृतश्च सन् vइह यज्ञे vत्रीनेकादशान् त्रयस्त्रिंशद्देवान् vयक्षत् यजतु। vनः अस्मान् vपिप्रयच्च कामैः पूरयतु च। सिद्धमन्यत् ॥

---

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२–वेद वेत्ति। २. ख-त-न–हे देवेषु, ग-श–यः देवेषु। ३. ख-ग-त-न-भ-श–आ संवसुः। ४. घ–सप्तमानुषः सप्तहोता। ५. त-न–मुखं।

त्वं नो॑ अग्न आ॒युषु॒ त्वं दे॒वेषु॑ पूर्व्य॒ वस्व॒ एक॑ इरज्यसि ।
त्वामापः॑ परि॒स्रुतः॒ परि॑ यन्ति॒ स्वसे॑तवो॒ नभ॑न्तामन्य॒के स॑मे ॥ १० ॥

त्वम् । नः॒ । अ॒ग्ने॒ । आ॒युषु॑ । त्वम् । दे॒वेषु॑ । पू॒र्व्य॒ । वस्वः॑ । एकः॑ । इ॒र॒ज्य॒सि॒ ।
त्वाम् । आपः॑ । प॒रि॒ऽस्रुतः॑ । परि॑ । य॒न्ति॒ । स्वऽसे॑तवः । नभ॑न्ताम् । अ॒न्य॒के । स॒मे ॥ १० ॥

हे ^v^पूर्व्य ^v^अग्ने ^v^त्वम् ^v^एकः एव ^v^आयुषु मनुष्येषु । ‘ द्रुह्यवः आयवः ’ इति मनुष्यनामसु पाठात् । ^v^नः अस्माकं ^v^वस्वः धनस्य ^v^इरज्यसि ईशिषे । ^v^देवेषु अपि ^v^त्वम् एक एव वस्व इरज्यसि । अपि च ^v^त्वां ^v^स्वसेतवः[1] स्वभूतसेतवः ^v^परिस्रुतः परिस्रवन्त्यः ^v^आपः ^v^परि ^v^यन्ति परिगच्छन्ति । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २३ ॥

‘ इन्द्राग्नी युवम् ’ इति द्वादशर्चं दशमं सूक्तं नाभाकस्यार्षम् । द्वितीया षट्पञ्चाशदक्षरा शक्वरी द्वादशी त्रिष्टुप् शिष्टा महापङ्क्तय. । इन्द्राग्नी देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ इन्द्राग्नी द्वादशैन्द्राग्नं त्रिष्टुबन्तं द्वितीया शक्वरी ’ इति । महाव्रते निष्केवल्ये ऊरुभाग एतत्सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—‘ ऊरू इन्द्राग्नी युवं सु नः ’ (ऐ. आ. ५. ३. १) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणो यदि महावालभिदं शंसेत्तदानी माध्यंदिनसवने होत्रकाः स्वशस्त्र आरम्भणीयाभ्य ऊर्ध्वं नाभाकतृचावावपेरन् । तत्र ‘ ता हि मध्यम् ’ इत्यच्छावाकस्य नाभाकतृचः । सूत्रितं च—‘ ता हि मध्यं भराणामित्यच्छावाकः ’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः ‘ पूर्वीष्ट इन्द्र ’ इति नाभाकतृचः । सूत्रितं च—‘ पूर्वीष्ट इन्द्रोपमातय इति ब्राह्मणाच्छंसी ’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

इन्द्रा॑ग्नी यु॒वं सु न॒ः सह॑न्ता॒ दास॑थो र॒यिम् ।
येन॑ दृ॒ळ्हा स॒मत्स्वा वी॒ळु चि॑त्साहिषी॒मह्य॒ग्निर्वने॑व॒ वात॒ इन्नभ॑न्तामन्य॒के स॑मे ॥ १ ॥

इन्द्रा॑ग्नी॒ इति॑ । यु॒वम् । सु । न॒ः । सह॑न्ता । दास॑थः । र॒यिम् ।
येन॑ । दृ॒ळ्हा । स॒मत्ऽसु॑ । आ । वी॒ळु । चि॒त् । स॒हि॒षी॒महि॑ ।
अ॒ग्निः । वना॑ऽइव । वाते॑ । इत् । नभ॑न्ताम् । अ॒न्य॒के । स॒मे ॥ १ ॥

हे ^v^इन्द्राग्नी ^v^सहन्ता शत्रूनभिभवन्तौ ^v^युवं युवां ^v^नः अस्मभ्यं ^v^रयिं धनं सुष्ठु[2] ^v^दासथः दत्तम्[3] । तं रयिं विशिनष्टि । ^v^येन रयिणा ^v^समत्सु ^v^चित् संग्रामे[4] ^v^दृळ्हा ^v^चित् दृढानि स्थिराण्यपि ^v^वीळु शत्रुबलानि ^v^अग्निर्वनेव यथाग्निर्वनानि ^v^वात ^v^इत् वातेनैवाभिभवति तथा ^v^सहिषीमहि अभिभवाम । सिद्धमन्यत् ॥

न॒हि वां॑ व॒व्रया॑म॒हेऽथेन्द्र॒मिद्य॑जामहे॒ शवि॑ष्ठं नृ॒णां नर॑म् ।
स नः॑ क॒दा चि॒दर्व॑ता॒ गम॒दा वाज॑सातये॒ गम॒दा मे॒धसा॑तये॒ नभ॑न्तामन्य॒के स॑मे ॥ २ ॥

न॒हि । वा॒म् । व॒व्रया॑महे । अथ॑ । इन्द्र॑म् । इ॒त् । य॒जा॒म॒हे॒ । शवि॑ष्ठम् । नृ॒णाम् । नर॑म् ।
सः । नः॒ । क॒दा । चि॒त् । अर्व॑ता । गम॑त् । आ । वाज॑ऽसातये । गम॑त् । आ । मे॒ध॒ऽसा॑तये ।
नभ॑न्ताम् । अ॒न्य॒के । स॒मे ॥ २ ॥

---

१. त१-२–स्वसेतवस्तव । २. ज्ञ-त४–सु सुष्ठु । ३. ग-त-न-भ–‘ दत्तं ’ नास्ति । ४. भ३–सग्रामेषु ।

हे इन्द्राग्नी vवां युवां vन vवव्रयामहे वयं धनं न याचामहे । vअथ vहि अपि तर्हि vशविष्ठम् अतिशयेन बलवन्तं vनृणां vनर नेतृणामपि नेतारम् vइन्द्रमित् इन्द्रमेव vयजामहे । vसः इन्द्रः vनः अस्मान् vअर्वता अश्वेन vकदा vचित् vवाजसातये अन्नलाभाय vआ vगमत् आगच्छति । कदाचित् vमेधसातये यज्ञभजनाय vआ vगमत् । सिद्धमन्यत् ॥

ता हि मध्यं भराणामिन्द्राग्नी अधिक्षितः ।
ता उ कवित्वना कवी पृच्छ्यमाना सखीयते सं धीतमश्नुतं नरा
नभन्तामन्यके समे ॥ ३ ॥

ता । हि । मध्यम् । भराणाम् । इन्द्राग्नी इति । अधिऽक्षितः ।
तौ । ऊँ इति । कविऽत्वना । कवी इति । पृच्छ्यमाना । सखिऽयते ।
सम् । धीतम् । अश्नुतम् । नरा । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ३ ॥

vता तौ प्रसिद्धौ vइन्द्राग्नी vभराणां संग्रामाणां vमध्यम् vअधिक्षितः अधिनिवसतः vहि । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे vनरा नेतारौ vकवित्वना कवित्वेन vकवी क्रान्तकर्माणौ vपृच्छ्यमाना कविजनैः पृच्छ्यमानौ[1] vता vउ तावेव युवां vसखीयते सखित्वमिच्छते यजमानाय vधीतं तत्कृतं कर्म vसम् vअश्नुतम् । सिद्धमन्यत् ॥

अभ्यर्च नभाकवदिन्द्राग्नी यजसा गिरा ।
ययोर्विश्वमिदं जगदियं द्यौः पृथिवी मह्यु१पस्थे बिभृतो वसु नभन्तामन्यके समे ॥४॥

अभि । अर्च । नभाकऽवत् । इन्द्राग्नी इति । यजसा । गिरा ।
ययोः । विश्वम् । इदम् । जगत् । इयम् । द्यौः । पृथिवी । मही ।
उपऽस्थे । बिभृतः । वसु । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ४ ॥

हे नाभाक vनभाकवदिन्द्राग्नी vयजसा यागेन vगिरा स्तुत्या च vअभ्यर्च अभिपूजय । vययोः इन्द्राग्न्योः vविश्वं सर्वम् vइदं vजगत् तिष्ठति । ययोश्च vउपस्थे vइयं vद्यौः vमही महती vपृथिवी च द्यावापृथिव्यावुभे vवसु धनं vबिभृतः धारयतः । सिद्धमन्यत् ॥

प्र ब्रह्माणि नभाकवदिन्द्राग्निभ्यामिरज्यत ।
या सप्तबुध्नमर्णवं जिह्मबारमपोर्णुत इन्द्र ईशान ओजसा नभन्तामन्यके समे ॥५॥

प्र । ब्रह्माणि । नभाकऽवत् । इन्द्राग्निऽभ्याम् । इरज्यत ।
या । सप्तऽबुध्नम् । अर्णवम् । जिह्मऽबारम् । अपऽऊर्णुतः ।
इन्द्रः । ईशानः । ओजसा । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ५ ॥

vब्रह्माणि स्तोत्राणि vइन्द्राग्निभ्यां vनभाकवत् vप्र vइरज्यत नाभाकः प्रेरयते । vया[2] याविन्द्राग्नी vसप्तबुध्नं सप्तमूलं vजिह्मबारं पिहितद्वारम् vअर्णवम् vअपोर्णुतः तेजोभिराच्छादयतः तयोर्मध्ये vओजसा बलेन vइन्द्रः vईशानः ईश्वरो भवति । सिद्धमन्यत् ॥

---

१. घ-त-न-भ—पृच्छमानौ । २. त-न-भ—'या' नास्ति ।

अपि वृश्च पुराणवद्व्रततेरिव गुष्पितमोजो दासस्य दम्भय ।
वयं तदस्य संभृतं वस्विन्द्रेण वि भजेमहि नभन्तामन्यके समे ॥ ६ ॥

अपि । वृश्च । पुराणऽवत् । व्रततेःऽइव । गुष्पितम् । ओजः । दासस्य । दम्भय ।
वयम् । तत् । अस्य । सम्ऽभृतम् । वसु । इन्द्रेण । वि । भजेमहि । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥६॥

अपि च हे इन्द्र ᵛपुराणवत् प्रत्नो यथा ᵛव्रततेरिव यथा वल्ल्याः ᵛगुष्पितं निर्गतां शाखां वृश्चति तथा शत्रूणां ᵛवृश्च छेदय । तदेवाह । ᵛदासस्य दासनामकस्य शत्रोः ᵛओजः बलं ᵛदम्भय नाशय । अथ परोक्षस्तुतिः । ᵛवयं नाभाकाः ᵛअस्य दासस्य ᵛसंभृतं ᵛवसु[1] ᵛइन्द्रेण हेतुना ᵛवि ᵛभजेमहि । सिद्धमन्यत् ॥　　॥ २४ ॥

यदिन्द्राग्नी जना इमे विह्वयन्ते तना गिरा ।
अस्माकेभिर्नृभिर्वयं सासह्याम पृतन्यतो वनुयाम वनुष्यतो नभन्तामन्यके समे ॥७॥

यत् । इन्द्राग्नी इति । जनाः । इमे । विऽह्वयन्ते । तना । गिरा ।
अस्माकेभिः । नृऽभिः । वयम् । ससह्याम । पृतन्यतः । वनुयाम । वनुष्यतः ।
नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ७ ॥

ᵛयत् ये ᵛइमे ᵛजना. ᵛतना धनेन ᵛगिरा स्तुत्या च ᵛइन्द्राग्नी ᵛविह्वयन्ते विशेषेण ह्वयन्ति तेषु मध्ये ᵛवयं नाभाकाः ᵛपृतन्यतः पृतनामिच्छन्तः ᵛअस्माकेभिः अस्माकीनैः ᵛनृभिः मनुष्यैः ᵛससह्याम शत्रूनभिभवेम । ᵛवनुष्यतः स्तुतिमिच्छन्तः शत्रून् ᵛवनुयाम च[2] । सिद्धमन्यत् ॥

या नु श्वेताववो दिव उच्चरात उप द्युभिः ।
इन्द्राग्न्योरनु व्रतमुहाना यन्ति सिन्धवो यान्त्सीं बन्धादमुञ्चतां नभन्तामन्यके समे॥८॥

या । नु । श्वेतौ । अवः । दिवः । उत्ऽचरातः । उप । द्युऽभिः ।
इन्द्राग्न्योः । अनु । व्रतम् । उहानाः । यन्ति । सिन्धवः । यान् । सीम् । बन्धात् । अमुञ्चताम् ।
नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ८ ॥

ᵛया ᵛनु यावेवेन्द्राग्नी ᵛश्वेतौ श्वेतवर्णौ । सत्त्वगुणोपेतावित्यर्थः । ᵛअवः अधस्तात् ᵛद्युभिः दीप्तिभिः ᵛदिवः ᵛउप ᵛउच्चरातः उच्चरतः तयोरेव ᵛइन्द्राग्न्योः ᵛउहानाः हविर्वहन्तो यजमानाः ᵛव्रतं कर्म ᵛअनु ᵛयन्ति । अपि ᵛसीम् इमाविन्द्राग्नी ᵛयान् प्रसिद्धान् ᵛसिन्धवः सिन्धून् ᵛबन्धात् बन्धनात् ᵛअमुञ्चताम् । सिद्धमन्यत् ॥

पूर्वीष्ट इन्द्रोपमातयः पूर्वीरुत प्रशस्तयः सूनो हिन्वस्य हरिवः ।
वस्वो वीरस्यापृचो या नु साधन्त नो धियो नभन्तामन्यके समे ॥ ९ ॥

पूर्वीः । ते । इन्द्र । उपऽमातयः । पूर्वीः । उत । प्रऽशस्तयः । सूनो इति । हिन्वस्य । हरिऽवः ।
वस्वः । वीरस्य । आऽपृचः । याः । नु । साधन्त । नः । धियः । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥९॥

---

१. घ-तद्वसु ।　२. घ-च स्तुमः ।

हे ^v^हरिवः वज्रिन् ^v^सूनो[1] प्रेरयितः ^v^इन्द्र ^v^हिन्वस्य प्रीणयितुः ^v^वस्वः[2] दीपकस्य ^v^वीरस्य ^v^आपृचः धनान्युपयच्छतः ^v^ते तव ताः ^v^उपमातयः उपमानानि ^v^पूर्वीः बहूनि। ^v^उत अपि च ^v^प्रशस्तयः ^v^पूर्वीः। ^v^याः ^v^नः ^v^धियः प्रज्ञां ^v^साधन्त असाधयन्। सिद्धमन्यत्॥

तं शिशीता सुवृक्तिभिस्त्वेषं सत्वानमृग्मियम्।
उतो नु चिद्य ओजसा शुष्णस्याण्डानि भेदति जेषत्स्वर्वतीरपो नभन्तामन्यके समे॥१०॥

तम्। शिशीत। सुवृक्तिऽभिः। त्वेषम्। सत्वानम्। ऋग्मियम्।
उतो इति। नु। चित्। यः। ओजसा। शुष्णस्य। आण्डानि। भेदति।
जेषत्। स्वःऽवतीः। अपः। नभन्ताम्। अन्यके। समे॥१०॥

हे स्तोतारः ^v^त्वेषं दीप्तं ^v^सत्वानं संभक्तारं धनानाम् ^v^ऋग्मियं ऋगर्हमृग्भिः स्तोतव्यं ^v^तम् इन्द्रं ^v^सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः ^v^शिशीत संस्कुरुत। ^v^उतो ^v^नु ^v^चित् अपि च ^v^यः इन्द्रः ^v^ओजसा बलेन ^v^शुष्णस्य शुष्णनामकस्यासुरस्य ^v^आण्डानि अण्डजातान्यपत्यानि ^v^भेदति अभिनत् सः ^v^स्वर्वतीः दिव्यानि ^v^अपः सलिलानि ^v^जेषत् जयतु। सिद्धमन्यत्॥

तं शिशीता स्वध्वरं सत्यं सत्वानमृत्वियम्।
उतो नु चिद्य ओहत आण्डा शुष्णस्य भेदत्यजैः स्वर्वतीरपो नभन्तामन्यके समे॥११॥

तम्। शिशीत। सुऽअध्वरम्। सत्यम्। सत्वानम्। ऋत्वियम्।
उतो इति। नु। चित्। यः। ओहते। आण्डा। शुष्णस्य। भेदति।
अजैः। स्वःऽवतीः। अपः। नभन्ताम्। अन्यके। समे॥११॥

हे स्तोतारः ^v^स्वध्वरं सुयज्ञं ^v^सत्यम् अविनाशं ^v^सत्वानं संभक्तारम् ^v^ऋत्वियम् ऋतौ यष्टव्यं ^v^तम् इन्द्रं ^v^शिशीत स्तुतिभिः संस्कुरुत। अथ प्रत्यक्षस्तुतिः। ^v^उतो ^v^नु ^v^चित् अपि च ^v^यः इन्द्रः ^v^ओहते यज्ञं प्रति गच्छति ^v^शुष्णस्य ^v^आण्डा आण्डान्यण्डजातानि च ^v^भेदति[3] भिनत्ति[3] स त्वं ^v^स्वर्वतीः दिव्यानि ^v^अपः सलिलानि ^v^अजैः अजैषीः। सिद्धमन्यत्॥

एवेन्द्राग्निभ्यां पितृवन्नवीयो मन्धातृवदङ्गिरस्वदवाचि।
त्रिधातुना शर्मणा पातमस्मान्वयं स्याम पतयो रयीणाम्॥१२॥

एव। इन्द्राग्निऽभ्याम्। पितृऽवत्। नवीयः। मन्धातृऽवत्। अङ्गिरस्वत्। अवाचि।
त्रिऽधातुना। शर्मणा। पातम्। अस्मान्। वयम्। स्याम। पतयः। रयीणाम्॥१२॥

^v^एव एवं याभ्याम् ^v^इन्द्राग्निभ्यां ^v^पितृवत् नभाकवत् ^v^मन्धातृवत् यौवनाश्वमान्धातृवच्च ^v^अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोवच्च ^v^नवीयः नवतरम् ^v^अवाचि नाभाकेन मया पाठिताविन्द्राग्नी ^v^त्रिधातुना त्रिपर्वणा ^v^शर्मणा गृहेण[4] नः ^v^अस्मान् नाभाकान्[4] ^v^पातं रक्षतम्। ^v^वयं ^v^रयीणां धनानां ^v^पतयः स्वामिनः ^v^स्याम भवेम॥ ॥२५॥

१. ग-त-न-भ-'सूनो' नास्ति। २. त-न-भ२-वस्वो वा। ३. ख-ग-त-न-भ-श-'भेदति भिनत्ति' नास्ति; घ-भेदति अभिनत्। ४. ग-गृहे तु नास्माञ्चा॰; त-न-भ-गृहे नास्माञ्चा॰।

'अस्मा ऊ षु' इति दशर्चमेकादशं सूक्तम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'अस्मा ऊ षु दश वारुणं तु' इति। नाभाक ऋषिरनुवृत्तत्वात्। 'महापाङ्क्तं हि' इत्युक्तत्वादिदमपि महापाङ्क्तम्। इदमादिके द्वे सूक्ते वरुणदेवत्ये। विनियोगो लैङ्गिकः। चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्र आरम्भणीयाया ऊर्ध्वं 'स क्षपः' इत्ययं नाभाकतृचः। सूत्रितं च—'स क्षपः परि षस्वज इति मैत्रावरुणः' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति। 'यः ककुभः' इत्येतत्प्रभृतिको वा नाभाकतृचः। सूत्रितं च—'यः ककुभो निधारय इति[1] वा' (आश्व. श्रौ ७. २) इति[1]॥

अस्मा ऊ षु प्रभूतये वरुणाय मरुद्भ्योऽर्चा विदुष्टरेभ्यः।
यो धीता मानुषाणां पश्वो गाइव रक्षति नभन्तामन्यके समे ॥ १ ॥

अस्मै। ऊँ इति। सु। प्रऽभूतये। वरुणाय। मरुत्ऽभ्यः। अर्च। विदुःऽतरेभ्यः।
यः। धीता। मानुषाणाम्। पश्वः। गाःऽइव। रक्षति। नभन्ताम्। अन्यके। समे ॥ १ ॥

हे स्तोतः ᵛसु ᵛप्रभूतये प्रकृष्टधनाय ᵛअस्मै ᵛवरुणाय ᵛविदुष्टरेभ्यः विद्वत्तरेभ्यः ᵛमरुद्भ्यः च ᵛअर्च स्तुहि। ᵛयः वरुणः ᵛधीता कर्मणा ᵛमानुषाणां मनुष्याणां ᵛपश्वः पशून् ᵛगाइव ᵛरक्षति[2]। सिद्धमन्यत्॥

तमू षु समना गिरा पितॄणां च मन्मभिः।
नाभाकस्य प्रशस्तिभिर्यः सिन्धूनामुपोदये सप्तस्वसा स मध्यमो
नभन्तामन्यके समे ॥ २ ॥

तम्। ऊँ इति। सु। समना। गिरा। पितॄणाम्। च। मन्मऽभिः।
नाभाकस्य। प्रशस्तिऽभिः। यः। सिन्धूनाम्। उप। उत्ऽअये।
सप्तऽस्वसा। सः। मध्यमः। नभन्ताम्। अन्यके। समे ॥ २ ॥

ᵛतमु तमेव वरुणं ᵛसमना समानया ᵛगिरा स्तुत्या ᵛसु अभिष्टौमि। ᵛपितॄणां ᵛमन्मभिः स्तोमैः ᵛच अभिष्टौमि। ᵛनाभाकस्य ऋषेः ᵛप्रशस्तिभिः स्तोत्रैश्चाभिष्टौमि। ᵛसिन्धूनां स्यन्दमानानां नदीनाम् ᵛउप समीपे ᵛयः ᵛउदये उद्गच्छति यश्च ᵛसप्तस्वसा ᵛस ᵛमध्यमः इति वाग्भिर्निरुच्यते। ᵛअन्यके दुर्धियः शत्रवः ᵛसमे सर्वे ᵛनभन्तां मा भूवन्। तथा च यास्कः—'तं स्वभिष्टौमि समानया गिरा गीत्या स्तुत्या पितॄणां च मननीयैः स्तोमैर्नाभाकस्य प्रशस्तिभिः। ऋषिर्नाभाको बभूव। यः स्यन्दमानानामासामपामुपोदये सप्तस्वसारमेनमाह वाग्भिः स मध्यम इति निरुच्यतेऽथैष एव भवति। नभन्तामन्यके समे मा भूवन्नन्यके सर्वे ये नो द्विषन्ति दुर्धियः पापधियः पापसंकल्पाः' (निरु. १०. ५) इति॥

स क्षपः परि षस्वजे न्युस्रो मायया दधे स विश्वं परि दर्शतः।
तस्य वेनीरनु व्रतमुषस्तिस्रो अवर्धयन्नभन्तामन्यके समे ॥ ३ ॥

सः। क्षपः। परि। सस्वजे। नि। उस्रः। मायया। दधे। सः। विश्वम्। परि। दर्शतः।
तस्य। वेनीः। अनु। व्रतम्। उषः। तिस्रः। अवर्धयन्। नभन्ताम्। अन्यके। समे ॥३॥

१. ख-त–इति च; ग–इति चेति; न-भ–इवेति; श–इति। २. ग-त-न-भ२–गच्छति इव रक्षति; घ–रक्षति यथा गोपालो गा रक्षति तद्वत्; भ१–गच्छति।

सः वरुणः क्षपः रात्रीः परि षस्वजे परिष्वजते । अपि च दर्शतः दर्शनीयः सः वरुणः उस्रः उत्सरणशीलः सन् विश्वं मायया कर्मणा परि परितः नि दधे निदधाति । किंच तस्य वरुणस्य व्रतं कर्म वेनीः कामयमानाः प्रजाः तिस्रः उषः त्रिषु प्रातर्माध्यंदिनं सायं च अनु अवर्धयन् अनुवर्धयन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

यः क॒कुभो॑ निधार॒यः पृ॑थि॒व्यामधि॑ द॒र्श॒तः ।
स माता॑ पू॒र्व्यं प॒दं तद्वरु॑णस्य॒ सप्त्यं॒ स हि गो॒पा इ॒वेर्यो॒ नभ॑न्तामन्य॒के स॑मे ॥४॥

यः । क॒कुभः॑ । नि॒ऽधा॒र॒यः । पृ॒थि॒व्याम् । अधि॑ । द॒र्श॒तः ।
सः । माता॑ । पू॒र्व्य॑म् । प॒दम् । तत् । वरु॑णस्य । सप्त्य॑म् । सः । हि । गो॒पाःऽइ॑व । इर्यः॑ ।
नभ॑न्ताम् । अ॒न्य॒के । स॒मे ॥ ४ ॥

यः वरुणः पृथिव्यामधि पृथिव्या उपरि दर्शतः दर्शनीयः सन् ककुभः दिशः निधारयः निधारयति सः वरुणः माता निर्माता । पूर्व्यं प्रत्नं पदं स्वर्गाख्यं स्थानं सप्त्यम् अस्माभिश्च सर्पणीयं तत् वरुणस्य स्वकृतम्[1] । अपि च स हि स एव इर्यः[2] ईश्वरः सन् गोपाइव गोपाल इव पशूनामस्माकं रक्षिता । सिद्धमन्यत् ॥

यो ध॒र्ता भुव॑नानां॒ य उ॒स्राणा॑मपी॒च्या॒[3] वेद॒ नामा॑नि॒ गुह्या॑ ।
स क॒विः काव्या॑ पु॒रु रू॒पं द्यौरि॑व पुष्यति॒ नभ॑न्तामन्य॒के स॑मे ॥ ५ ॥

यः । ध॒र्ता । भुव॑नानाम् । यः । उ॒स्राणा॑म् । अ॒पी॒च्या॑ । वेद॑ । नामा॑नि । गुह्या॑ ।
सः । क॒विः । काव्या॑ । पु॒रु । रू॒पम् । द्यौःऽइ॑व । पु॒ष्य॒ति॒ । नभ॑न्ताम् । अ॒न्य॒के । स॒मे ॥५॥

यः वरुणः भुवनानां धर्ता धारयिता यः च उस्राणां देवाधिष्ठानभूतानां रश्मीनाम् अपीच्या अपीच्यान्यन्तर्हितानि गुह्या गुह्यानि गुहायां निहितानि नामानि वेद जानाति सः वरुणः कविः प्राज्ञः सन् काव्या काव्यानि कविकर्माणि पुरु बहूनि रूपं द्यौरिव पुष्यति । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २६ ॥

यस्मि॒न्विश्वा॑नि॒ काव्या॑ च॒क्रे नाभि॑रिव श्रि॒ता ।
त्रि॒तं जू॒ती स॑पर्यत व्र॒जे गावो॒ न सं॒युजे॑ यु॒जे अश्वाँ॑ अयुक्षत॒ नभ॑न्तामन्य॒के स॑मे॥६॥

यस्मि॑न् । विश्वा॑नि । काव्या॑ । च॒क्रे । नाभिः॑ऽइव । श्रि॒ता ।
त्रि॒तम् । जू॒ती । स॒प॒र्य॒त॒ । व्र॒जे । गाव॑ः । न । स॒म्ऽयुजे॑ ।
यु॒जे । अश्वा॑न् । अ॒यु॒क्ष॒त॒ । नभ॑न्ताम् । अ॒न्य॒के । स॒मे ॥ ६ ॥

यस्मिन् वरुणे विश्वानि सर्वाणि काव्या काव्यानि कविकर्माणि चक्रे नाभिरिव यथा रथस्य चक्रे नाभिस्तथा श्रिता श्रितानि तं त्रितं[3] त्रिस्थानं वरुणं जूती जूत्या क्षिप्रं सपर्यत हे मदीया जनाः परिचरत । किमर्थमित्यत आह । व्रजे गोष्ठे गावो न यथा गाः संयुजे संयोगार्थं

1. ख-त-म१-२—स्वनुतं; ग—स्वदतं; न—तुतं; म३-श—स्वभूतं । 2. त-न-म—अर्यः । 3. घ—त्रितं भूर्भुवःस्वः ।

सह स्थापयितुं vयुजे युञ्जन्ति तथास्माकमभियोगाय vअश्वानयुक्षत सपत्ना युञ्जन्ति। अतस्तदुपद्रव-परिहाराय वरुणं परिचरतेत्यर्थः ॥

य आस्वत्क आशये विश्वा जातान्येषाम् ।
परि धामानि मर्मृशद्वरुणस्य पुरो गये विश्वे देवा अनु व्रतं नभन्तामन्यके समे ॥७॥

यः । आसु । अत्कः । आऽशये । विश्वा । जातानि । एषाम् ।
परि । धामानि । मर्मृशत् । वरुणस्य । पुरः । गये । विश्वे । देवाः । अनु । व्रतम् ।
नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ७ ॥

--- त्परिमृशतः vवरुणस्य vपुरो vगये रथस्य पुरताद्भवति तस्य वरुणस्य पुरस्तात् vविश्वे सर्वे vदेवाः vव्रतं कर्म vअनु गच्छन्तीत्यर्थः। सिद्धमन्यत् ॥

स समुद्रो अपीच्यस्तुरो द्यामिव रोहति नि यदासु यजुर्दधे ।
स माया अर्चिना पदास्तृणान्नाकमारुहन्नभन्तामन्यके समे ॥ ८ ॥

सः । समुद्रः । अपीच्यः । तुरः । द्याम्ऽइव । रोहति । नि । यत् । आसु । यजुः । दधे ।
सः । मायाः । अर्चिना । पदा । अस्तृणात् । नाकम् । आ । अरुहत् ।
नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ८ ॥

यस्मादापः समुद्द्रवन्ति vसः वरुणः vसमुद्रः vअपीच्यः अन्तर्हितः vतुरः क्षिप्रः vद्यामिव यथादित्यो द्यां रोहति तथा नाकं vरोहति । अपि च vयत् यः वरुणः vआसु दिक्षु vयजुः प्रजाभ्यो दानं vनि vदधे निदधाति vसः वरुणः vमायाः असुराणां मायाः vअर्चिना अर्चिष्मता vपदा स्थानेन। तेजसेत्यर्थः। vआ vअस्तृणात् समन्ताद्धिनस्ति । vनाकं स्वर्गम् vआरुहत् आरोहति। सिद्धमन्यत् ॥

यस्य श्वेता विचक्षणा तिस्रो भूमीरधिक्षितः ।
त्रिरुत्तराणि पप्रतुर्वरुणस्य ध्रुवं सदः स सप्तानामिरज्यति नभन्तामन्यके समे॥९॥

यस्य । श्वेता । विऽचक्षणा । तिस्रः । भूमीः । अधिऽक्षितः ।
त्रिः । उत्ऽतराणि । पप्रतुः । वरुणस्य । ध्रुवम् । सदः ।
सः । सप्तानाम् । इरज्यति । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ९ ॥

vयस्य वरुणस्य vअधिक्षितः अन्तरिक्षेऽधिवसतः vश्वेता श्वेतानि vविचक्षणा तेजांसि vतिस्रो vभूमीः vत्रिरुत्तराणि तिसृणामधिस्थितानि भुवनानि vपप्रतुः प्रथयन्ति । तथा च मन्त्रवर्णः— 'तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीँरुत द्यून्' (ऋ. सं. २. २७. ८) इति। तस्य vवरुणस्य vसदः स्थानं vध्रुवम् अचलमिति । किंच vसः वरुणः vसप्तानां सिन्धूनाम् vइरज्यति ईश्वरो भवति । सिद्धमन्यत् ॥

यः श्वेताँ अधिनिर्णिजश्चक्रे कृष्णाँ अनु व्रता ।
स धाम पूर्व्यं ममे यः स्कम्भेन वि रोदसी
अजो न द्यामधारयन्नभन्तामन्यके समे ॥ १० ॥

यः । श्वेतान् । अधिऽनिर्निजः । चक्रे । कृष्णान् । अनु । व्रता ।
सः । धाम । पूर्व्यम् । ममे । यः । स्कम्भेन । वि । रोदसी इति ।
अजः । न । द्याम् । अधारयत् । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ १० ॥

vयः वरुणः vनिर्णिजः आत्मीयान् रश्मीन् दिवा vश्वेतान् vअधि vचक्रे अधिकरोति तथा रात्रौ vकृष्णान् चक्रे vसः वरुणः vअनु vव्रता कर्माणि लक्ष्यीकृत्योभयविधकर्मानुगुणं vपूर्व्यं vधाम अन्तरिक्षं दिवं वा vममे निर्ममे । अपि च vयः vस्कम्भेन अन्तरिक्षेण vअजो vन यथा आदित्यः vद्यां धारयति तथा vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vवि vअधारयत् विधारयति स वरुण इत्यर्थः । सिद्धमन्यत् ॥ ॥ २७ ॥

'अस्तभ्नात्' इति षडृचं द्वादशं सूक्तम् । अर्चनाना ऋषि. काण्वो नाभाको वा ऋषिः । उत्तरे त्वर्चनानाः । आद्यस्तृचस्त्रैष्टुभो वरुणदेवत्यो द्वितीयस्तृच आनुष्टुभोऽश्विदेवताकः'[1] । तथा चानुक्रान्तम्—'अस्तभ्नात् षळर्चनाना वा त्रैष्टुभमन्त्यं वा तृचमाश्विनमानुष्टुभमपश्यत्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । वारुणे पशौ हविषो याज्या 'अस्तभ्नात्' इति । सूत्रितं च—'अस्तभ्नाद्द्यामसुरो विश्ववेदा इत्यैकादशिनाः' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । अग्नीषोमप्रणयनेऽप्येषोत्तरा परिधानीया । तथा सूत्रितम्—'अस्तभ्नाद्द्यामसुरो विश्ववेदा इति परिदध्यादुत्तरया वा' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति । 'एवा वन्दस्व' इत्येषा वारुणे पशौ हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—'एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तं तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ७) । सोमप्रवहणे 'इमां धियम्' इत्येषा परिधानीया । सूत्रितं च—'इमां धियं शिक्षमाणस्य देवेति निहिते परिदध्यात्' (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति ॥

अस्तभ्नाद् द्यामसुरो विश्ववेदा अमिमीत वरिमाणं पृथिव्याः ।
आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राड्विश्वेत्तानि वरुणस्य व्रतानि ॥ १ ॥

अस्तभ्नात् । द्याम् । असुरः । विश्वऽवेदाः । अमिमीत । वरिमाणम् । पृथिव्याः ।
आ । असीदत् । विश्वा । भुवनानि । सम्ऽराट् । विश्वा । इत् । तानि । वरुणस्य । व्रतानि ॥ १ ॥

vविश्ववेदाः विश्वधनः vअसुरः बलवान् वरुणः vद्याम् vअस्तभ्नात् । तथा vपृथिव्याः च vवरिमाणं परिमाणम् vअमिमीत चक्रे । एवं निर्मितानि vविश्वा सर्वाणि vभुवनानि vसम्राट् भूत्वा vआसीदत् च अध्यतिष्ठच्च । vवरुणस्य[2] vतानि एतानि vव्रतानि[3] कर्माणि vविश्वेत् विश्वान्येव[4] । अतो वर्णयितुमशक्यानीत्यर्थः[4] ॥

एवा वन्दस्व वरुणं बृहन्तं नमस्या धीरममृतस्य गोपाम् ।
स नः शर्म त्रिवरूथं वि यंसत्पातं नो द्यावापृथिवी उपस्थे ॥ २ ॥

एव । वन्दस्व । वरुणम् । बृहन्तम् । नमस्य । धीरम् । अमृतस्य । गोपाम् ।
सः । नः । शर्म । त्रिऽवरूथम् । वि । यंसत् । पातम् । नः । द्यावापृथिवी इति । उपऽस्थे ॥ २ ॥

हे स्तोतः vबृहन्तं महान्तं vवरुणम् vएव एवं vवन्दस्व स्तुहि । vअमृतस्य vगोपां गोपायितारं vधीरं प्राज्ञं वरुणं vनमस्य नमस्कुरु च । vसः वरुणः vनः अस्मभ्यं vत्रिवरूथं त्रिस्थानं

---

१. ख-घ-त-न-श—°ष्टुभो विश्वेदेवताकः । २. घ—एतादृशस्य वरुणस्य । ३. त-न-भ—'व्रतानि' नास्ति । ४. घ—बहूनि सति ।

ᵛशर्म गृहं ᵛवि ᵛयंसत् प्रयच्छतु । ᵛउपस्थे उपस्थाने वर्तमानान् ᵛनः अस्मान् ᵛद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ ᵛपातं रक्षतम् ॥

इमां धियं शिक्षमाणस्य देव क्रतुं दक्षं वरुण सं शिशाधि ।
ययाति विश्वा दुरिता तरेम सुतर्माणमधि नावं रुहेम ॥ ३ ॥

इमाम् । धियम् । शिक्षमाणस्य । देव । क्रतुम् । दक्षम् । वरुण । सम् । शिशाधि ।
यया । अति । विश्वा । दुःऽइता । तरेम । सुऽतर्माणम् । अधि । नावम् । रुहेम ॥ ३ ॥

हे ᵛदेव द्योतमान ᵛवरुण ᵛइमां ᵛधियम् इदं कर्म ᵛशिक्षमाणस्य अनुतिष्ठतो मम ᵛक्रतुं प्रज्ञानं ᵛदक्षं बलं च ᵛसं ᵛशिशाधि तीक्ष्णीकुरु। ᵛयया नावा यज्ञरूपया ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛदुरिता दुरितानि ᵛअति ᵛतरेम तां ᵛसुतर्माणं सुष्ठु तारयित्री यज्ञरूपां ᵛनावम् ᵛअधि ᵛरुहेम वयमारुहेम । दुःखसागरतरणे हेतुत्वाद्यज्ञो नौरित्यत्र व्यपदिश्यते ॥

आ वां ग्रावाणो अश्विना धीभिर्विप्रा अचुच्यवुः ।
नासत्या सोमपीतये नभन्तामन्यके समे ॥ ४ ॥

आ । वाम् । ग्रावाणः । अश्विना । धीभिः । विप्राः । अचुच्यवुः ।
नासत्या । सोमऽपीतये । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ४ ॥

हे ᵛनासत्या सत्यौ[1] सत्यप्रणेतारौ वा । तथा च यास्कः—'सत्यावेव नासत्यावित्यौर्णवाभः सत्यस्य प्रणेतारौ ' (निरु. ६. १३) इति । ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛवां युवां ᵛसोमपीतये सोमस्य पानाय ᵛविप्राः प्राज्ञा ऋत्विजः ᵛग्रावाणः सोमाभिषवपाषाणाश्च ᵛधीभिः कर्मभिः स्वस्वव्यापारैः ᵛअचुच्यवुः अभिगच्छन्ति । सिद्धमन्यत् ॥

यथा वामत्रिरश्विना गीर्भिर्विप्रो अजोहवीत् ।
नासत्या सोमपीतये नभन्तामन्यके समे ॥ ५ ॥

यथा । वाम् । अत्रिः । अश्विना । गीःऽभिः । विप्रः । अजोहवीत् ।
नासत्या । सोमऽपीतये । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ५ ॥

हे नासत्यावश्विनौ ᵛवां युवां ᵛविप्रः प्राज्ञः ᵛअत्रिः ᵛयथा ᵛगीर्भिः स्तुतिभिः ᵛसोमपीतये ᵛअजोहवीत् तथाहमपि जोहवीमि ॥

एवा वामह्व ऊतये यथाहुवन्त मेधिराः ।
नासत्या सोमपीतये नभन्तामन्यके समे ॥ ६ ॥

एव । वाम् । अह्वे । ऊतये । यथा । अहुवन्त । मेधिराः ।
नासत्या । सोमऽपीतये । नभन्ताम् । अन्यके । समे ॥ ६ ॥

इयं व्याख्यातचरा ॥ ॥ २८ ॥ ॥ ५ ॥

---

१. झ-भ—नासत्यौ ।

षष्ठेऽनुवाके षट् सूक्तानि। तत्र 'इमे विप्रस्य' इति त्रयस्त्रिंशदृचं प्रथमं सूक्तमाङ्गिरसस्य विरूपस्यार्षं गायत्रमग्निदेवताकम्। तथा चानुक्रान्तम्—'इमे त्रयस्त्रिंशद्विरूप आङ्गिरस आग्नेयं तु' इति। प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते। सूत्रितं च—'इमे विप्रस्येति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति। कारीर्यवभृथेष्ट्योः प्रथमाज्यभागस्य 'अप्स्वग्ने' इत्यनुवाक्या। तथा च सूत्रितम्—'अप्सुमन्तावाज्यभागावप्स्वग्ने सधिष्टव' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति। आग्नीध्रस्य प्रातःसवने प्रस्थितयाज्या। श्रूयते च—'उक्षान्नाय वशान्नायेत्याग्नीध्रो यजति' (ऐ. ब्रा. ६. १०) इति। अग्निवतीष्टौ 'त्वं ह्यग्ने' इत्येषा याज्या। सूत्रितं च—'त्वं ह्यग्ने अग्निनाग्ने त्वमस्मद्युयोध्यमीवाः' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति। अग्निमन्थनेऽप्येषा। सूत्रितं च—'त्वं ह्यग्ने अग्निना तं मर्जयन्त सुक्रतुम्' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति। अग्नये कामायाष्टाकपालेष्टौ 'तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम' इत्येषानुवाक्या। सूत्रितं च—'तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाश्याम तं काममग्ने तवोतीति कामाय' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति। अन्वाहिताग्नेः प्रयाणे समारोपणपक्षेऽनयैकाहुतिः कर्तव्या। तथा च सूत्रितं—'तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमेति वाज्याहुतिं हुत्वा समारोपयेत्' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति। वैद्युताग्निनाग्नीनां संसर्गेऽग्नयेऽप्सुमतीष्टिः। तत्र 'यदग्ने दिविजाः' इति याज्या। 'यदग्ने दिविजा अस्यग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान्' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति॥

इमे विप्रस्य वेधसोऽग्नेरस्तृतयज्वनः। गिरः स्तोमास ईरते॥ १॥

इमे। विप्रस्य। वेधसः। अग्नेः। अस्तृतऽयज्वनः। गिरः। स्तोमासः। ईरते॥ १॥

इमे अस्मदीयाः स्तोमासः स्तोतारः विप्रस्य मेधाविनः वेधसः विधातुः अस्तृतयज्वनः अहिंसितयजमानस्य अग्नेः गिरः स्तुतीः ईरते प्रेरयन्ति॥

अस्मै ते प्रतिहर्यते जातवेदो विचर्षणे। अग्ने जनामि सुष्टुतिम्॥ २॥

अस्मै। ते। प्रतिऽहर्यते। जातऽवेदः। विऽचर्षणे। अग्ने। जनामि। सुऽस्तुतिम्॥ २॥

हे जातवेदः जातधन विचर्षणे विद्रष्टः अग्ने अस्मै प्रतिहर्यते प्रयच्छते ते तुभ्यं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं जनामि आङ्गिरसोऽहं जनयामि॥

आरोकाइव घेदह तिग्मा अग्ने तव त्विषः। दद्भिर्वनानि बप्सति॥ ३॥

आरोकाःऽइव। घ। इत्। अह। तिग्माः। अग्ने। तव। त्विषः। दत्ऽभिः। वनानि। बप्सति॥३॥

हे अग्ने तव तिग्माः तीक्ष्णाः त्विषः दीप्तयः आरोकाइव आरोचमानाः पशव इव दद्भिः दन्तैः वनानि अरण्यानि बप्सति भक्षयन्ति। घेदह इति त्रयं पूरकम्॥

हरयो धूमकेतवो वातजूता उप द्यवि। यतन्ते वृथगग्नयः॥ ४॥

हरयः। धूमऽकेतवः। वातऽजूताः। उप। द्यवि। यतन्ते। वृथक्। अग्नयः॥ ४॥

हरयः हरणशीलाः वातजूताः वातप्रेरिताः धूमकेतवः धूमध्वजाः अग्नयः उप द्यवि अन्तरिक्षे वृथक्[1] पृथक् यतन्ते गच्छन्ति। पृथगित्यनेन सममर्थ्यं वृथगिति। पृथगित्येव वाजसनेयिनः पठन्ति (वा. सं. ३३. २)॥

एते त्ये वृथगग्नय इद्धासः समदृक्षत। उषसामिव केतवः॥ ५॥

१. ग-ज्ञ-त४-'वृथक्' नास्ति; त२-३-भ-पृथक्।

एते । त्ये । वृथक् । अग्नयः । इद्धासः । सम् । अदृक्षत । उषसाम्ऽइव । केतवः ॥ ५ ॥

एते त्ये एते अग्नयः वृथक्[1] पृथक् इद्धासः अग्निहोत्रिभिः समिद्धाः सन्तः उषसामिव केतवः उषसां प्रज्ञापका इव समदृक्षत सम्यग्दृश्यन्ते ॥   ॥ २९ ॥

कृष्णा रजाँसि पत्सुतः प्रयाणे जातवेदसः । अग्निर्यद्रोधति क्षमि ॥ ६ ॥

कृष्णा । रजांसि । पत्सुतः । प्रऽयाने । जातऽवेदसः । अग्निः । यत् । रोधति । क्षमि ॥६॥

जातवेदसः अग्नेः प्रयाणे पत्सुतः पत्तः रजांसि पांसवः कृष्णानि[2] भवन्ति । कदेत्यत आह । क्षमि क्षमायां यत् यदा अग्निः रोधति शुष्कान् वनस्पतीन् निरुणद्धि ॥

धासिं कृण्वान ओषधीर्बप्सदग्निर्न वायति । पुनर्यन्तरुणीरपि ॥ ७ ॥

धासिम् । कृण्वानः । ओषधीः । बप्सत् । अग्निः । न । वायति । पुनः । यन् । तरुणीः । अपि ॥ ७ ॥

अग्निः ओषधीः धासिम् अन्नम् । 'क्षुत् धासि' इत्यन्ननामसु पाठात् । कृण्वानः कुर्वन् बप्सत् भक्षयन् न वायति न शाम्यति । पुनः च तरुणीः ओषधीः अपि यन् गच्छन् भवति । भक्षयितुमिति शेषः ॥

जिह्वाभिरह नन्नमदर्चिषा जञ्जणाभवन् । अग्निर्वनेषु रोचते ॥ ८ ॥

जिह्वाभिः । अह । नन्नमत् । अर्चिषा । जञ्जणाऽभवन् । अग्निः । वनेषु । रोचते ॥ ८ ॥

अग्निः जिह्वाभिरह ज्वालाभिरेव नन्नमत् वनस्पतीनत्यन्तं नमयन् अर्चिषा तेजसा जञ्जणाभवन् ज्वलन् । 'जञ्जणाभवन् मल्मलाभवन्[3]' इति ज्वलतिकर्मसु पाठात् । वनेषु अरण्येषु रोचते प्रकाशते ॥

अप्स्वग्ने सधिष्टव सौषधीरनु रुध्यसे । गर्भे सञ्जायसे पुनः ॥ ९ ॥

अप्ऽसु । अग्ने । सधिः । तव । सः । ओषधीः । अनु । रुध्यसे । गर्भे । सन् । जायसे । पुनरिति ॥९॥

हे अग्ने यस्य तव अप्सु सधिः प्रवेशस्थानं सः त्वम् ओषधीः अनु रुध्यसे अनुरुणत्सि । पुनः च तासां भूमिष्ठानां गर्भे सन् भवन् जायसे प्रादुर्भवसि ॥

उदग्ने तव तद्घृतादर्ची रोचत आहुतम् । निंसानं जुह्वो३ मुखे ॥ १० ॥

उत् । अग्ने । तव । तत् । घृतात् । अर्चिः । रोचते । आऽहुतम् । निंसानम् । जुह्वः । मुखे ॥ १० ॥

हे अग्ने तव घृतात् आहुतं जुह्वः होमसाधनभूतायाः स्रुचः मुखे निंसानं[4] लिहानं[5] तत् अर्चिः उत् रोचते प्रकाशते ॥   ॥ ३० ॥

उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमाग्नये ॥ ११ ॥

उक्षऽअन्नाय । वशाऽअन्नाय । सोमऽपृष्ठाय । वेधसे । स्तोमैः । विधेम । अग्नये ॥ ११ ॥

---

१. ग-घ-त-न-भ—पृथक् । २. ख-घ-ज्ञ-त२—कृष्णा कृष्णानि । ३. ग-त२-३-४—मस्मनाभवन्; ज्ञ—भस्मनाभवन्, न—मनानाभवन् । ४. ग-त३-४-न 'निंसानं' नास्ति । ५. ख-ग-घ-त-न-श—निलिहानं ।

उक्षान्नाय। उक्षान्नमदनीयं हविर्यस्यासावुक्षान्नः। तस्मै वशान्नाय। वशान्नं यस्यासौ वशान्नः। तस्मै सोमपृष्ठाय सोमघृतपृष्ठाय वेधसे विधात्रे कामानाम् अग्नये स्तोमैः विधेम परिचरेम ॥

उत त्वा नमसा वयं होतर्वरेण्यक्रतो। अग्ने समिद्भिरीमहे ॥ १२ ॥

उत। त्वा। नमसा। वयम्। होतरिति। वरेण्यक्रतो इति वरेण्यऽक्रतो।
अग्ने। समित्ऽभिः। ईमहे ॥ १२ ॥

उत अपि च हे होतः देवानां ह्वातः वरेण्यक्रतो वरणीयप्रज्ञ अग्ने त्वा त्वां वयम् आङ्गिरसाः नमसा अन्नेन हविषा समिद्भिः च ईमहे याचामहे ॥

उत त्वा भृगुवच्छुचे मनुष्वदग्न आहुत। अङ्गिरस्वद्धवामहे ॥ १३ ॥

उत। त्वा। भृगुऽवत्। शुचे। मनुष्वत्। अग्ने। आऽहुत। अङ्गिरस्वत्। हवामहे ॥ १३ ॥

हे[1] शुचे स्वभावतः शुद्ध आहुत अग्ने त्वा त्वां भृगुवत् यथा भृगुस्तथा मनुष्वत् यथा च मनुस्तथा अङ्गिरस्वत् अङ्गिरोवच्च हवामहे ॥

त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्त्सता। सखा सख्या समिध्यसे ॥ १४ ॥

त्वम्। हि। अग्ने। अग्निना। विप्रः। विप्रेण। सन्। सता। सखा। सख्या। सम्ऽइध्यसे ॥ १४ ॥

हे अग्ने विप्रः मेधावी सन् विद्यमानः सखा च त्वं विप्रेण सता[2] सख्या अग्निना समिध्यसे। तथा च ब्राह्मणं–'त्वं ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण सन्त्सतेति विप्र इतरो विप्र इतरः सन्नितरः सन्नितरः सखा सख्या समिध्यस इत्येष ह वा अस्य स्वः सखा' (ऐ. ब्रा. १. १६) इति ॥

स त्वं विप्राय दाशुषे रयिं देहि सहस्रिणम्। अग्ने वीरवतीमिषम् ॥ १५ ॥

सः। त्वम्। विप्राय। दाशुषे। रयिम्। देहि। सहस्रिणम्। अग्ने। वीरऽवतीम्। इषम् ॥ १५ ॥

हे अग्ने सः प्रसिद्धः त्वं विप्राय मेधाविने दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय सहस्रिणं सहस्रसंख्याकमपरिमितं रयिं धनं वीरवती पुत्रपौत्रादिसहितम्[3] इषम् अन्नं च देहि ॥ ॥३१॥

अग्ने भ्रातः सहस्कृत रोहिदश्व शुचिव्रत। इमं स्तोमं जुषस्व मे ॥ १६ ॥

अग्ने। भ्रातरिति। सहःऽकृत। रोहित्ऽअश्व। शुचिऽव्रत। इमम्। स्तोमम्। जुषस्व। मे ॥ १६ ॥

हे अग्ने भ्रातः भ्रातृवद्यजमानानां मित्रभूत सहस्कृत सहसा बलेन कृत रोहिदश्व लोहितवर्णाश्व शुचिव्रत शुद्धकर्मन्नग्ने मे आङ्गिरसस्य मम[4] इमं[4] स्तोमं जुषस्व सेवस्व ॥

उत त्वाग्ने मम स्तुतो वाश्राय प्रतिहर्यते। गोष्ठं गाव इवाशत ॥ १७ ॥

उत। त्वा। अग्ने। मम। स्तुतः। वाश्राय। प्रतिऽहर्यते। गोऽस्थम्। गावःऽइव। आशत ॥ १७ ॥

उत अपि च हे अग्ने त्वा त्वां मम आङ्गिरसस्य स्तुतः स्तुतयः वाश्राय वाशनशीलाय वत्साय प्रतिहर्यते पयः कामयमानाय दोग्धुं गोष्ठं गावइव यथा गावः प्रविशन्ति तथा आशत प्राप्नुवन्ति ॥

---

१. घ–उतापि च हे। २. घ–सता साधुना। ३. ख-ग-त-न-भ-श–॰सहिता। ४. झ-त१-२-३–मे मम।

तुभ्यं ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । अग्ने कामाय येमिरे ॥ १८ ॥

तुभ्यम् । ताः । अङ्गिरःऽतम । विश्वाः । सुऽक्षितयः । पृथक् । अग्ने । कामाय । येमिरे ॥१८॥

हे ᵛअङ्गिरस्तम अङ्गिरसां श्रेष्ठ ᵛअग्ने ᵛतुभ्यं ᵛविश्वाः सर्वाः ᵛताः प्रसिद्धाः ᵛसुक्षितयः प्रजा.[1] ᵛकामाय आत्मनः कामसिद्ध्यर्थं ᵛपृथक् ᵛयेमिरे नियच्छन्ति ॥

अग्निं धीभिर्मनीषिणो मेधिरासो विपश्चितः । अद्मसद्याय हिन्विरे ॥ १९ ॥

अग्निम् । धीभिः । मनीषिणः । मेधिरासः । विपःऽचितः । अद्मऽसद्याय । हिन्विरे ॥ १९ ॥

ᵛमनीषिणः मनस ईश्वराः ᵛमेधिरासः मेधाविनः ᵛविपश्चितः प्राज्ञा यजमानाः ᵛधीभिः कर्मभिः ᵛअद्मसद्याय अन्नस्य भजनाय ᵛअग्निं ᵛहिन्विरे प्रीणयन्ति ॥

तं त्वामज्मेषु वाजिनं तन्वाना अग्ने अध्वरम् । वह्निं होतारमीळते ॥ २० ॥

तम् । त्वाम् । अज्मेषु । वाजिनम् । तन्वानाः । अग्ने । अध्वरम् । वह्निम् । होतारम् । ईळते ॥२०॥

हे ᵛअग्ने ᵛवाजिनं बलिनं ᵛवह्निं हविषां वोढारं ᵛहोतारं[2] देवानामाह्वातारं ᵛतं प्रसिद्धं ᵛत्वाम् ᵛअज्मेषु गृहेषु ᵛअध्वरं यज्ञं ᵛतन्वानाः विस्तारयन्तो यजमानाः ᵛईळते स्तुवन्ति ॥ ॥ ३२ ॥

पुरुत्रा हि सदृङ्ङसि विशो विश्वा अनु प्रभुः । समत्सु त्वा हवामहे ॥ २१ ॥

पुरुऽत्रा । हि । सऽदृङ् । असि । विशः । विश्वाः । अनु । प्रऽभुः । समत्ऽसु । त्वा । हवामहे ॥२१॥

हे अग्ने त्वं ᵛहि यतः ᵛप्रभु प्रभुः । सुलोपश्छान्दसः । ᵛपुरुत्रा बहुषु प्रदेशेषु ᵛविश्वाः सर्वाः ᵛविशः प्रजाः ᵛअनु ᵛसदृङ् समानदर्शी ᵛअसि अतः ᵛत्वा त्वां ᵛसमत्सु संग्रामेषु ᵛहवामहे ह्वयामः॥

तमीळिष्व य आहुतोऽग्निर्विभ्राजते घृतैः । इमं नः शृणवद्धवम् ॥ २२ ॥

तम् । ईळिष्व । यः । आऽहुतः । अग्निः । विऽभ्राजते । घृतैः । इमम् । नः । शृणवत् । हवम् ॥२२॥

ᵛयः ᵛअग्निः ᵛघृतैः सह ᵛआहुतः ᵛविभ्राजते यश्च ᵛनः अस्माकम् ᵛइमं ᵛहवम् आह्वानं ᵛशृणवत् शृणोति ᵛतम् अग्निम् ᵛईळिष्व स्तुहि ॥

तं त्वा वयं हवामहे शृण्वन्तं जातवेदसम् । अग्ने घ्नन्तमप द्विषः ॥ २३ ॥

तम् । त्वा । वयम् । हवामहे । शृण्वन्तम् । जातऽवेदसम् । अग्ने । घ्नन्तम् । अप । द्विषः ॥२३॥

हे ᵛअग्ने ᵛजातवेदसं जातधनं जातप्रज्ञं वा ᵛद्विषः शत्रून् ᵛअप ᵛघ्नन्तं हिंसन्तं ᵛशृण्वन्तम् अस्मदीयमाह्वानं शृण्वन्तं च त्वां ᵛवयम् आङ्गिरसाः ᵛहवामहे ॥

विशां राजानमद्भुतमध्यक्षं धर्मणामिमम् । अग्निमीळे स उ श्रवत् ॥ २४ ॥

विशाम् । राजानम् । अद्भुतम् । अधिऽअक्षम् । धर्मणाम् । इमम् ।
अग्निम् । ईळे । सः । ऊँ इति । श्रवत् ॥ २४ ॥

---

१. घ-त-न-भर-य-प्रज्ञाः । २. त-न-भ-‘ होतारं ’ नास्ति ।

विशां प्रजानां राजानम् ईश्वरम् अद्भुतं महान्तं धर्मणां कर्मणाम् अध्यक्षम् अनुसंधातारं यं इममग्निमीळे[1] स्तौमि स उ स एवाग्निः श्रवत् अस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु ॥

अग्निं विश्वायुवेपसं मर्यं न वाजिनं हितम् । सप्तिं न वाजयामसि ॥ २५ ॥

अग्निम् । विश्वायुऽवेपसम् । मर्यम् । न । वाजिनम् । हितम् । सप्तिम् । न । वाजयामसि ॥२५॥

विश्वायुवेपसं सर्वंगतबलम् अग्निं वाजिनं बलिनं मर्यं न मनुष्यमिव हितं सप्तिं न अश्वमिव वाजयामसि स्तुतिभिर्हविर्भिश्च बलिनं कुर्मः ॥ ॥ ३३ ॥

घ्नन्मृध्राण्यप द्विषो दहन्रक्षांसि विश्वहा । अग्ने तिग्मेन दीदिहि ॥ २६ ॥

घ्नन् । मृध्राणि । अप । द्विषः । दहन् । रक्षांसि । विश्वहा । अग्ने । तिग्मेन । दीदिहि ॥२६॥

हे अग्ने त्वं मृध्राणि हिंसकान् द्विषः द्वेष्टॄन् अप घ्नन् हिंसन् विश्वहा सर्वदा रक्षांसि च दहन् तिग्मेन तीक्ष्णेन तेजसा दीदिहि दीप्यस्व[2] ॥

यं त्वा जनास इन्धते मनुष्वदङ्गिरस्तम । अग्ने स बोधि मे वचः ॥ २७ ॥

यम् । त्वा । जनासः । इन्धते । मनुष्वत् । अङ्गिरःऽतम । अग्ने । सः । बोधि । मे । वचः ॥२७॥

हे अङ्गिरस्तमाग्ने यं त्वा त्वां जनासः जनाः मनुष्वत् यथा मनुस्तथा इन्धते दीपयन्ति सः त्वं मे मदीयं वचः स्तुतिं बोधि बुध्यस्व ॥

यदग्ने दिविजा अस्यप्सुजा वा सहस्कृत । तं त्वा गीर्भिर्हवामहे ॥ २८ ॥

यत् । अग्ने । दिविऽजाः । असि । अप्सुऽजाः । वा । सहःऽकृत ।
तम् । त्वा । गीःऽभिः । हवामहे ॥ २८ ॥

हे अग्ने यत् यस्त्वं दिविजाः दिवि भवः असि भवसि अप्सुजा वा अन्तरिक्षजातश्च भवसि सहस्कृतः सहसा बलेन कृतश्चासि तं त्वा त्वामग्निं गीर्भिः स्तुतिभिः हवामहे ह्वयामः[3] ॥

तुभ्यं घेत्ते जना इमे विश्वाः सुक्षितयः पृथक् । धासिं हिन्वन्त्यत्तवे ॥ २९ ॥

तुभ्यम् । घ । इत् । ते । जनाः । इमे । विश्वाः । सुऽक्षितयः । पृथक् ।
धासिम् । हिन्वन्ति । अत्तवे ॥ २९ ॥

हे अग्ने तुभ्यं घ[4] त्वदर्थमेव ते इमे मया दृश्यमानाः जनाः विश्वाः सर्वाः सुक्षितयः प्रजाश्च धासिम् अन्नं हविः अत्तवे अदनाय पृथक् हिन्वन्ति प्रेरयन्ति ॥

ते घेदग्ने स्वाध्योऽहा विश्वा नृचक्षसः । तरन्तः स्याम दुर्गहा ॥ ३० ॥

ते । घ । इत् । अग्ने । सुऽआध्यः । अहा । विश्वा । नृऽचक्षसः । तरन्तः । स्याम । दुःऽगहा ॥३०॥

हे अग्ने ते घेत् त्वदर्थमेव खलु वयं स्वाध्यः सुकर्माणः सन्तः विश्वा विश्वानि अहा अहानि नृचक्षसः द्रष्टारश्च दुर्गहा दुःखेन गाहयितव्यानि तरन्तः स्याम भवेम ॥ ॥ ३४ ॥

---

१. ग-त-न-भ-श—अग्निमीळे । २. ग-त-न-भ-श—'दीप्यस्व' नास्ति । ३. घ-त-न-भ—ह्वयाम ।
४. ख-घ-त१-२—घेत् ।

अ॒ग्निं म॒न्द्रं पु॑रुप्रि॒यं शी॒रं पा॑व॒कशो॑चिषम् । हृ॒द्भिर्म॒न्द्रेभि॑रीमहे ॥ ३१ ॥

अ॒ग्निम् । म॒न्द्रम् । पु॒रु॒ऽप्रि॒यम् । शी॒रम् । पा॒व॒कऽशो॑चिषम् । हृ॒त्ऽभिः । म॒न्द्रेभिः॑ । ई॒म॒हे॒ ॥ ३१ ॥

^v^मन्द्रं मादनं ^v^पुरुप्रियं बहुप्रियं ^v^शीरं यज्ञेषु शयनशीलं ^v^पावकशोचिषं पावकदीप्तिम् ^v^अग्निं ^v^हृद्भिः मनोहरैर्मन्द्रैः[1] मादनैः स्तोत्रैः ^v^ईमहे याचामहे ॥

स त्वम॑ग्ने वि॒भाव॑सुः सृ॒जन्त्सूर्यो॒ न र॒श्मिभिः॑ । शर्ध॒न्तमां॑सि जिघ्नसे ॥ ३२ ॥

सः । त्वम् । अ॒ग्ने॒ । वि॒भाऽव॑सुः । सृ॒जन् । सूर्यः॑ । न । र॒श्मिऽभिः॑ ।
शर्ध॑न् । तमां॑सि । जि॒घ्न॒से॒ ॥ ३२ ॥

हे ^v^अग्ने ^v^विभावसुः दीप्तिधनः ^v^सः प्रसिद्धः ^v^त्वं ^v^सृजन् उद्यन् ^v^सूर्यो ^v^न यथा सूर्यस्तथा ^v^रश्मिभिः ^v^शर्धन् बलं कुर्वन् ^v^तमांसि ^v^जिघ्नसे नाशयसि ॥

तत्ते॑ सहस्व ईमहे दा॒त्रं यन्नोप॒दस्य॑ति । त्वद॑ग्ने॒ वार्यं॒ वसु॑ ॥ ३३ ॥

तत् । ते॒ । स॒ह॒स्वः॒ । ई॒म॒हे॒ । दा॒त्रम् । यत् । न । उ॒प॒ऽदस्य॑ति । त्वत् । अ॒ग्ने॒ । वार्य॑म् । वसु॑ ॥ ३३ ॥

हे ^v^सहस्वः बलवन् ^v^अग्ने ^v^ते तव ^v^यत् वसु ^v^नोपदस्यति नोपक्षीयते ^v^तत् ^v^दात्रं दातव्यं ^v^वार्यं वरणीयं च ^v^वसु धनं ^v^त्वत् त्वत्तः ^v^ईमहे याचामहे ॥ ॥ ३५ ॥

'समिधाग्निम्' इति त्रिंशदृचं द्वितीयं सूक्तमाङ्गिरसस्य विरूपस्यार्षं प्राग्वत्सप्रपरिभाषया गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रम्यते—'समिधाग्निं त्रिंशत्' इति । प्रातरनुवाके गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं विनियुक्तम् । महाव्रते 'समिधाग्निम्' इत्याद्याश्चतस्रः सामिधेन्यः । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'समिधाग्निमिति चतस्रो वैश्वकर्मण ऋषभः' (ऐ. आ. ५. १. १) इति । आतिथ्यायां 'समिधाग्निम्' इत्येषा प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'समिधाग्निं दुवस्यता प्यायस्व समेतु ते' (आश्व. श्रौ. ४. ५) इति[2] । अमावास्यायां प्रथमाज्यभागस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'वृधन्वन्तावमावास्यायामग्निः प्रत्नेन मन्मना' (आश्व. श्रौ. १. ५) इति । दर्शपूर्णमासयोराग्नेयस्यानुवाक्या 'अग्निर्मूर्धा' इत्येषा । सूत्रितं च—'अग्निर्मूर्धा भुवो यज्ञस्य' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति । मूर्धन्वद्गुणस्याग्नेरप्येषैवानुवाक्या । सूत्रितं च—'नित्ये मूर्धन्व' इति । पवमानेष्टिषु द्वितीयस्यामिष्टावग्नेः शुचेरनुवाक्या 'अग्निः शुचिव्रततमः' इत्येषा । सूत्रितं च—'अग्निः शुचिव्रततम उदग्ने शुचयस्तव' (आश्व. श्रौ. २. १) इति ॥

स॒मिधा॒ग्निं दु॑वस्यत घृ॒तैर्बो॑धय॒ताति॑थिम् । आस्मि॑न्ह॒व्या जु॑होतन ॥ १ ॥

स॒म्ऽइधा॑ । अ॒ग्निम् । दु॒व॒स्य॒त॒ । घृ॒तैः । बो॒ध॒य॒त॒ । अति॑थिम् ।
आ । अ॒स्मि॒न् । ह॒व्या । जु॒हो॒त॒न॒ ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः ^v^अतिथिम् अतिथिवत् प्रियम् ^v^अग्निं ^v^समिधा ^v^दुवस्यत परिचरत । ^v^घृतैः दीप्तिसाधनैराज्यैः ^v^बोधयत च । ^v^अस्मिन् समिद्धेऽग्नौ ^v^हव्या हवींषि ^v^आ ^v^जुहोतन[3] आजुहुत[3] च ।

अग्ने॒ स्तोमं॑ जुषस्व मे॒ वर्ध॑स्वा॒नेन॒ मन्म॑ना । प्रति॑ सू॒क्तानि॑ हर्य नः ॥ २ ॥

---

१. घ–॰र्मंद्रेभिः; त-न-भ–॰र्मंत्रैः । २. ग–इतीति । अग्निः प्रत्नेनेति । ३. ग–आजुहोत आजुहत; ङ-त१-२-भ३–जुहोतन जुहुत; भ१–जुहोत तां जुहुते ।

अग्ने । स्तोमम् । जुषस्व । मे । वर्धस्व । अनेन । मन्मना । प्रति । सुऽउक्तानि । हर्य । नः ॥२॥

हे अग्ने मे आङ्गिरसस्य मम स्तोमं स्तोत्रं जुषस्व सेवस्व । अनेन मन्मना मननीयेन स्तोत्रेण वर्धस्व च । नः अस्माकं सूक्तानि प्रति हर्य कामय च ॥

अग्निं दूतं पुरो दधे हव्यवाहमुप ब्रुवे । देवाँ आ सादयादिह ॥ ३ ॥

अग्निम् । दूतम् । पुरः । दधे । हव्यऽवाहम् । उप । ब्रुवे । देवान् । आ । सादयात् । इह ॥३॥

दूतं देवानां हव्यवाहं हविषां वोढारं च अग्निं पुरो दधे पुरस्करोमि । उप ब्रुवे उपस्तौमि च । सोऽग्निः इह यज्ञे देवान् आ सादयत्[1] आसादयतु ॥

उत ते बृहन्तो अर्चयः समिधानस्य दीदिवः । अग्ने शुक्रास ईरते ॥ ४ ॥

उत । ते । बृहन्तः । अर्चयः । सम्ऽइधानस्य । दीदिऽवः । अग्ने । शुक्रासः । ईरते ॥ ४ ॥

हे दीदिवः दीप्त अग्ने समिधानस्य समिध्यमानस्य ते तव बृहन्तः महान्तः शुक्रासः ज्वलन्तः अर्चयः दीप्तयः उत्[2] ईरते[2] ॥

उप त्वा जुह्वो३ मम घृताचीर्यन्तु हर्यत । अग्ने हव्या जुषस्व नः ॥ ५ ॥

उप । त्वा । जुह्वः । मम । घृताचीः । यन्तु । हर्यत । अग्ने । हव्या । जुषस्व । नः ॥ ५ ॥

हे हर्यत कामयमान अग्ने मम मदीयाः घृताचीः घृतमञ्चन्त्यः जुह्वः स्रुचः त्वा त्वाम् उप यन्तु । नः अस्माकं हव्या हव्यानि जुषस्व सेवस्व च ॥ ॥ ३६ ॥

मन्द्रं होतारमृत्विजं चित्रभानुं विभावसुम् । अग्निमीळे स उ श्रवत् ॥ ६ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । ऋत्विजम् । चित्रऽभानुम् । विभाऽवसुम् ।
अग्निम् । ईळे । सः । ऊँ इति । श्रवत् ॥ ६ ॥

मन्द्रं मादनं[3] होतारं देवानामाह्वातारम् ऋत्विजम् ऋतौ यष्टव्यं चित्रभानुं चित्रदीप्तिं विभावसुं दीप्तिधनम् अग्निम् ईळे स्तौमि । सः अग्निः श्रवत्[4] अस्मदीयां स्तुतिं शृणोत्वेव ॥

प्रत्नं होतारमीड्यं जुष्टमग्निं कविक्रतुम् । अध्वराणामभिश्रियम् ॥ ७ ॥

प्रत्नम् । होतारम् । ईड्यम् । जुष्टम् । अग्निम् । कविऽक्रतुम् । अध्वराणाम् । अभिऽश्रियम् ॥ ७ ॥

प्रत्नं पुराणं होतारं देवानामाह्वातारम् ईड्यं स्तुत्यं जुष्टं प्रीतं सेवितं वा कविक्रतुं क्रान्तकर्माणम् अध्वराणां यज्ञानाम् अभिश्रियम् अभिश्रयितारमीड्यम्[5] अग्निम् ईळे स्तौमि ॥

जुषाणो अङ्गिरस्तमेमा हव्यान्यानुषक् । अग्ने यज्ञं नय ऋतुथा ॥ ८ ॥

जुषाणः । अङ्गिरःऽतम । इमा । हव्यानि । आनुषक् । अग्ने । यज्ञम् । नय । ऋतुऽथा ॥८॥

हे अङ्गिरस्तम अङ्गिरसां श्रेष्ठ अग्ने इमा इमान्यस्मदीयानि हव्यानि हवींषि आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा जुषाणः सेवमानो भव । ऋतुथा काले काले यज्ञं च नय ॥

---

१. त१-२—सादयात् । २. ख—उद्गच्छति उदीरयते; ग-त३-४-न—उदीरयते; ज्ञ-त१-२—उदीरयते उद्गच्छति; य—उदीरते उद्गच्छति । ३. भ—मोदनं । ४. घ—उ श्रवत् । ५. त१-न-भ—अभिश्रयितारं ।

समिधान उ सन्त्य शुक्रशोच इहा वह । चिकित्वान्दैव्यं जनम् ॥ ९ ॥

सम्ऽइधानः । ऊँ इति । सन्त्य । शुक्रऽशोचे । इह । आ । वह । चिकित्वान् । दैव्यम् । जनम् ॥ ९ ॥

हे सन्त्य भजनशील शुक्रशोचे ज्वलद्दीप्ते त्वं समिधान उ समिध्यमान एव दैव्यं देवसंबन्धिनं जनं चिकित्वान् जानन् इह यज्ञे आ वह ॥

विप्रं होतारमद्रुहं धूमकेतुं विभावसुम् । यज्ञानां केतुमीमहे ॥ १० ॥

विप्रम् । होतारम् । अद्रुहम् । धूमऽकेतुम् । विभाऽवसुम् । यज्ञानाम् । केतुम् । ईमहे ॥ १० ॥

विप्रं मेधाविनं होतारं देवानामाह्वातारम्[1] अद्रुहम् अद्रोग्धारं धूमकेतुं धूमध्वजं[2] विभावसुं दीप्तिधनं यज्ञानां केतुं पताकास्थानीयमग्निम् ईमहे अभीष्टं याचामहे ॥ ॥ ३७ ॥

अग्ने नि पाहि नस्त्वं प्रति ष्म देव रीषतः । भिन्धि द्वेषः सहस्कृत ॥ ११ ॥

अग्ने । नि । पाहि । नः । त्वम् । प्रति । स्म । देव । रिषतः । भिन्धि । द्वेषः । सहःऽकृत ॥ ११ ॥

हे सहस्कृत बलेन कृत देव दीप्त अग्ने रिषतः हिंसकान् नः अस्मान् प्रति नि पाहि प्रतिरक्ष । स्म इति पूरणः । द्वेषः द्विषः शत्रूंश्च भिन्धि विदारय ॥

अग्निः प्रत्नेन मन्मना शुम्भानस्तन्वं स्वाम् । कविर्विप्रेण वावृधे ॥ १२ ॥

अग्निः । प्रत्नेन । मन्मना । शुम्भानः । तन्वम् । स्वाम् । कविः । विप्रेण । ववृधे ॥ १२ ॥

कविः क्रान्तकर्मा अग्निः प्रत्नेन पुराणेन मन्मना मननीयेन स्तोत्रेण स्वां स्वकीयां तन्वं तनुमङ्गं शुम्भानः शोभयन् विप्रेण मेधाविना स्तोत्रा वावृधे प्रवृद्धो भवति ॥

ऊर्जो नपातमा हुवेऽग्निं पावकशोचिषम् । अस्मिन्यज्ञे स्वध्वरे ॥ १३ ॥

ऊर्जः । नपातम् । आ । हुवे । अग्निम् । पावकऽशोचिषम् । अस्मिन् । यज्ञे । सुऽअध्वरे ॥ १३ ॥

ऊर्जः अन्नस्य नपातं पुत्रं पावकशोचिषं शोधकदीप्तिम् अग्निं स्वध्वरे असुरैरत्यन्तमहिंस्ये अस्मिन् यज्ञे आ हुवे आह्वयामि ॥

स नो मित्रमहस्त्वमग्ने शुक्रेण शोचिषा । देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥ १४ ॥

सः । नः । मित्रऽमहः । त्वम् । अग्ने । शुक्रेण । शोचिषा । देवैः । आ । सत्सि । बर्हिषि ॥ १४ ॥

हे मित्रमहः मित्राणां पूजनीय अग्ने सः त्वं शुक्रेण ज्वलता शोचिषा तेजसा देवैः सह बर्हिषि यज्ञे आ सत्सि आसीद ॥

यो अग्निं तन्वो दमे देवं मर्तः सपर्यति । तस्मा इद्दीदयद्वसु ॥ १५ ॥

यः । अग्निम् । तन्वः । दमे । देवम् । मर्तः । सपर्यति । तस्मै । इत् । दीदयत् । वसु ॥ १५ ॥

यः मर्तः मनुष्यः दमे गृहे अग्निं देवं तन्वः धनस्य प्राप्त्यर्थमिति शेषः । 'भोजनं तना' इति धननामसु पाठात् । सपर्यति परिचरति तस्मा इत् तस्मा एव वसु धनं दीदयत् । सोऽग्निः प्रयच्छति ॥ ॥ ३८ ॥

---

१. त-न-भ२-ह्वातार; भ१-३-माह्वातार । २. त-धूमकं ध्वजं ।

अग्निर्मूर्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जिन्वति ॥ १६ ॥

अग्निः । मूर्धा । दिवः । ककुत् । पतिः । पृथिव्याः । अयम् । अपाम् । रेतांसि । जिन्वति ॥ १६ ॥

मूर्धा देवानां श्रेष्ठः दिवः द्युलोकस्य ककुत्[1] उच्छ्रितः पृथिव्याः च पतिः अयम् अग्निः अपां रेतांसि स्थावरजङ्गमात्मकानि भूतानि जिन्वति प्रीणयति ॥

उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतींष्यर्चयः ॥ १७ ॥

उत् । अग्ने । शुचयः । तव । शुक्राः । भ्राजन्तः । ईरते । तव । ज्योतींषि । अर्चयः ॥ १७ ॥

हे अग्ने ते तव शुचयः निर्मलाः शुक्राः शुक्लवर्णाः[2] भ्राजन्तः दीप्यमानाः अर्चयः प्रभाः तव ज्योतींषि तेजांसि उत् ईरते प्रेरयन्ति ॥

ईशिषे वार्यस्य हि दात्रस्याग्ने स्वर्पतिः । स्तोता स्यां तव शर्मणि ॥ १८ ॥

ईशिषे । वार्यस्य । हि । दात्रस्य । अग्ने । स्वःऽपतिः । स्तोता । स्याम् । तव । शर्मणि ॥ १८ ॥

हे अग्ने स्वर्पतिः स्वर्गस्य स्वामी त्वं वार्यस्य वरणीयस्य दात्रस्य दातव्यस्य धनस्य ईशिषे ईश्वरोऽसि । शर्मणि सुखे निमित्ते तव स्तोता स्यां भवेयम् ॥

त्वामग्ने मनीषिणस्त्वां हिन्वन्ति चित्तिभिः । त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥ १९ ॥

त्वाम् । अग्ने । मनीषिणः । त्वाम् । हिन्वन्ति । चित्तिऽभिः । त्वाम् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ १९ ॥

हे अग्ने त्वां मनीषिणः मनस ईश्वराः स्तोतारः स्तुतिभिः स्तुवन्तीति शेषः । किंच त्वाम् एव चित्तिभिः कर्मभिः हिन्वन्ति प्रीणयन्ति । नः अस्माकं गिरः स्तुतयः त्वाम् एव वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥

अदब्धस्य स्वधावतो दूतस्य रेभतः सदा । अग्नेः सख्यं वृणीमहे ॥ २० ॥

अदब्धस्य । स्वधाऽवतः । दूतस्य । रेभतः । सदा । अग्नेः । सख्यम् । वृणीमहे ॥ २० ॥

हे अग्ने अदब्धस्य केनाप्यहिंसितस्य स्वधावतः बलवतः दूतस्य देवानां रेभतः देवान् स्तुवतस्तव सख्यं सदा वयं वृणीमहे ॥ ॥ ३९ ॥

अग्निः शुचिव्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुची रोचत आहुतः ॥ २१ ॥

अग्निः । शुचिव्रतऽतमः । शुचिः । विप्रः । शुचिः । कविः । शुचिः । रोचते । आऽहुतः ॥ २१ ॥

शुचिव्रततमः अतिशयेन शुद्धकर्मा शुचिः शुद्ध एव विप्रः मेधावी शुचिः शुद्धः सन्नेव कविः क्रान्तकर्मा शुचिः एव आहुतः अग्निः रोचते प्रकाशते ॥

उत त्वा धीतयो मम गिरो वर्धन्तु विश्वहा । अग्ने सख्यस्य बोधि नः ॥ २२ ॥

उत । त्वा । धीतयः । मम । गिरः । वर्धन्तु । विश्वहा । अग्ने । सख्यस्य । बोधि । नः ॥ २२ ॥

उत अपि च हे अग्ने त्वा त्वां मम धीतयः कर्माणि गिरः स्तुतयश्च विश्वहा सर्वदा वर्धन्तु वर्धयन्तु । नः अस्माकं सख्यस्य सख्यं सखिकर्म स्तुत्यादिकं बोधि बुध्यस्व ॥

---

१. त-न-ककुप् । २. ग-न्त-न—शुक्लवर्णाः ।

यदग्ने स्यामहं त्वं त्वं वा घा स्या अहम् । स्युष्टे सत्या इहाशिषः ॥ २३ ॥

यत् । अग्ने । स्याम् । अहम् । त्वम् । त्वम् । वा । घ । स्याः । अहम् ।
स्युः । ते । सत्याः । इह । आऽशिषः ॥ २३ ॥

हे vअग्ने vयत् यदि vअहं vत्वं बहुधनः vस्यां भवेयं vत्वं vवा vघ त्वं वा खलु vअहं दरिद्रः स्तोता vस्याः भवेः ततस्तव[1] vआशिषः आशासनानि vइह अस्मद्विषये vसत्याः सत्यानि vस्युः भवेयुः ॥

वसुर्वसुपतिर्हि कमस्यग्ने विभावसुः । स्याम ते सुमतावपि ॥ २४ ॥

वसुः । वसुऽपतिः । हि । कम् । असि । अग्ने । विभाऽवसुः । स्याम । ते । सुऽमतौ । अपि ॥२४॥

हे vअग्ने त्वं vविभावसुः दीप्तिधनः vवसुपतिः धनपतिः vवसुः वासयिता च[2] vअसि[2] भवसि vहि यस्मादतो वयम् vअपि vते तव vसुमतौ अनुग्रहबुद्धौ vस्याम भवेम ॥

अग्ने धृतव्रताय ते समुद्रायेव सिन्धवः । गिरो वाश्रास ईरते ॥ २५ ॥

अग्ने । धृतऽव्रताय । ते । समुद्रायऽइव । सिन्धवः । गिरः । वाश्रासः । ईरते ॥ २५ ॥

हे vअग्ने vधृतव्रताय धृतकर्मणे vते तुभ्यं vवाश्रासः वाशनशीलाः vगिरः मम स्तुतयः vसिन्धवः नद्यः vसमुद्रायेव यथा समुद्राय तथा vईरते प्रवर्तन्ते ॥　　॥ ४० ॥

युवानं विश्पतिं कविं विश्वादं पुरुवेपसम् । अग्निं शुम्भामि मन्मभिः ॥२६॥

युवानम् । विश्पतिम् । कविम् । विश्वऽअदम् । पुरुऽवेपसम् । अग्निम् । शुम्भामि । मन्मऽभिः ॥२६॥

vयुवानं नित्यतरुणं vविश्पतिं विशां पतिं vकविं क्रान्तकर्माणं vविश्वादं सर्वस्य हविषोऽत्तारं vपुरुवेपसं बहुकर्माणम् । 'वेशः वेपः' इति कर्मनामसु पाठात् । vअग्निं vमन्मभिः मननीयैः[3] स्तोत्रैः[3] vशुम्भामि शोभयामि ॥

यज्ञानां रथ्ये वयं तिग्मजम्भाय वीळवे । स्तोमैरिषेमाग्नये ॥ २७ ॥

यज्ञानाम् । रथ्ये । वयम् । तिग्मऽजम्भाय । वीळवे । स्तोमैः । इषेम । अग्नये ॥ २७ ॥

vयज्ञानां vरथ्ये नेत्रे vतिग्मजम्भाय तीक्ष्णज्वालाय vवीळवे बलवते vअग्नये vस्तोमैः स्तोत्रैः vवयम् आङ्गिरसाः vइषेम स्तुतिं कर्तुमिच्छेम ॥

अयमग्ने त्वे अपि जरिता भूतु सन्त्य । तस्मै पावक मृळय ॥ २८ ॥

अयम् । अग्ने । त्वे इति । अपि । जरिता । भूतु । सन्त्य । तस्मै । पावक । मृळय ॥ २८ ॥

हे vपावक शोधक vसन्त्य भजनीय vअग्ने vत्वे vअपि त्वय्यपि vअयम् अस्मदीयो जनः vजरिता स्तोता vभूतु भवतु । vतस्मै जरित्रे vमृळय सुखमुत्पादय । तं सुखय वा ॥

धीरो ह्यस्यद्मसद्विप्रो न जागृविः सदा । अग्ने दीदयसि द्यवि ॥ २९ ॥

धीरः । हि । असि । अद्मऽसत् । विप्रः । न । जागृविः । सदा । अग्ने । दीदयसि । द्यवि ॥२९॥

---

१. घ–ते तव । २. ग-घ–असि; त-न–वासि । ३. त-न-भ१-२–मननीयस्तोत्रैः ।

हे vअग्ने त्वं vधीरः vअसि[1] vहि भवसि खलु[1]। vअग्रसत् हविषि सीदन् vविप्रो vन मेधावीव vजागृविः प्रजानां हितकरणे जागरणशीलोऽसि। vसदा vद्यवि अन्तरिक्षे vदीदयसि दीप्यसि च ॥

पुराग्ने दुरितेभ्यः पुरा मृध्रेभ्यः कवे। प्र ण आयुर्वसो तिर ॥ ३० ॥

पुरा। अग्ने। दुःऽइतेभ्यः। पुरा। मृध्रेभ्यः। कवे। प्र। नः। आयुः। वसो इति। तिर ॥ ३०॥

हे vवसो वासक vकवे क्रान्तकर्मन् vअग्ने vदुरितेभ्यः पापेभ्यः vपुरा vमृध्रेभ्यः हिंसकेभ्यश्च vपुरा। यदा दुरितानि शत्रवश्चास्मान् हिंसितुमुद्युञ्जते ततः प्रागेवेत्यर्थः। vनः अस्माकम् vआयुः vप्र vतिर वर्धय ॥ ॥ ४१ ॥

'आ घा ये' इति द्विचत्वारिंशदृचं तृतीयं सूक्तम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'आ घ द्विचत्वारिंशत्त्रिशोक आद्याग्नेन्द्री'। अनुक्तगोत्रत्वात् काण्वस्त्रिशोक[2] ऋषिः। 'परं गायत्रं प्राग्वत्सप्रेः' इति परिभाषया गायत्री छन्दः। अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता। आद्यायास्त्वग्निश्चेन्द्रश्च। महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रतृचाशीतावेतत्सूक्तम्। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'आ घा ये अग्निमिन्धत आ तू न इन्द्र क्षुमन्तमिति सूक्ते' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति। तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्र आदितः सप्तदशर्चः। तथैव 'अतिरात्रे' इति खण्डे सूत्र्यते—'आ घा ये अग्निमिन्धत इति सप्तदश' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति। आग्रयण आग्नेन्द्रस्य हविषः 'आ घा ये' इत्येषानुवाक्या। सूत्रितं च—'आ घा ये अग्निमिन्धते सुकर्माणः सुरुचो देवयन्त इति स्तोत्रम्' (आश्व. श्रौ. २. ९) इति। मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थे 'स्तोत्रमिन्द्राय' इत्याद्याः षडृचो विकल्पेन स्तोत्रियानुरूपाः। सूत्रितं च—'तद्वो गाय सुते सचा स्तोत्रमिन्द्राय गायत' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति। द्वितीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः 'अभि त्वा वृषभ' इति स्तोत्रियस्तृचः। सूत्रितं च—'अभि त्वा वृषभा सुतेऽभि प्र गोपतिं गिरा' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति। चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने 'भिन्धि विश्वाः' इति ब्राह्मणाच्छंसिनः षळहस्तोत्रियः। तथा च सूत्रितं—'भिन्धि विश्वा अप द्विष इति ब्राह्मणाच्छंसिनः' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुषक्। येषामिन्द्रो युवा सखा ॥१॥

आ। घ। ये। अग्निम्। इन्धते। स्तृणन्ति। बर्हिः। आनुषक्। येषाम्। इन्द्रः। युवा। सखा ॥१॥

vये ऋषयः vआ vघ आभिमुख्येन खलु vअग्निमिन्धते दीपयन्ति vयेषां च vयुवा नित्यतरुणः vइन्द्रः vसखा भवति ते vआनुषक् आनुपूर्व्येण vबर्हिः[3] vस्तृणन्ति ॥

बृहन्निदिध्म एषां भूरि शस्तं पृथुः स्वरुः। येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ २ ॥

बृहन्। इत्। इध्मः। एषाम्। भूरि। शस्तम्। पृथुः। स्वरुः। येषाम्। इन्द्रः। युवा। सखा ॥२॥

vएषाम् ऋषीणाम् vइध्मः vबृहन्नित् महान् खलु vभूरि बहु च vशस्तं स्तोत्रं vस्वरुः च vपृथुः महान्। सिद्धमन्यत् ॥

अयुद्ध इद्युधा वृतं शूर आजति सत्वभिः। येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ ३ ॥

अयुद्धः। इत्। युधा। वृतम्। शूरः। आ। अजति। सत्वऽभिः। येषाम्। इन्द्रः। युवा। सखा ॥३॥

तेष्वन्तर्भूतः कश्चित् vअयुद्ध vइत् प्रागयोद्धेव सन् vयुधा vवृतं योद्धृभिर्भटैरावृतं शत्रुं vसत्वभिः आत्मीयैर्बलैः vशूरः सन् vआजति नमयति ॥

---

१. ख-त-भ-श—असि भवसि हि। २. घ-त३-४-न-भ१-२—काण्वो विशोधक। ३. त-न-भ—बर्हिषः।

आ बुन्दं वृत्रहा ददे जातः पृच्छद्वि मातरम् । क उग्राः के ह शृण्विरे ॥ ४ ॥

आ । बुन्दम् । वृत्रऽहा । ददे । जातः । पृच्छत् । वि । मातरम् । के । उग्राः । के । ह । शृण्विरे ॥४॥

जातः उत्पन्नः वृत्रहा इन्द्रः बुन्दम् इषुम् । तथा च यास्कः—'बुन्द इषुर्भवति' (निरु. ६. ३२) इति । आ ददे । आदाय च इषुम् उग्राः उद्गूर्णबलाः के के च शृण्विरे वीर्येण विश्रुता इति स्वमातरं वि पृच्छत् अप्राक्षीत् ॥

प्रति त्वा शवसी वदद्गिरावप्सो न योधिषत् । यस्ते शत्रुत्वमाचके ॥ ५ ॥

प्रति । त्वा । शवसी । वदत् । गिरौ । अप्सः । न । योधिषत् ।
यः । ते । शत्रुऽत्वम् । आऽचके ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां शवसी बलवती माता प्रति वदत् प्रत्यवोचत् । यस्ते[1] शत्रुत्वमाचके कामयते सः गिरौ पर्वते अप्सो न दर्शनीयो गज इव योधिषत् योधयति ॥　　॥ ४२ ॥

उत त्वं मघवञ्छृणु यस्ते वष्टि ववक्षि तत् । यद्वीळयासि वीळु तत् ॥ ६ ॥

उत । त्वम् । मघऽवन् । शृणु । यः । ते । वष्टि । ववक्षि । तत् । यत् । वीळयासि । वीळु । तत् ॥६॥

उत अपि च हे मघवन् त्वं शृणु अस्मदीयां स्तुतिम् । ते त्वत्तो यत् वष्टि कामयते स्तोता तत् ववक्षि तस्मै तत् वहसि । किंच त्वं यत् वीळयासि दृढीकरोषि तत् वीळु तत् दृढमेव सर्वत्र भवति ॥

यदाजिं यात्याजिकृदिन्द्रः स्वश्वयुरुप । रथीतमो रथीनाम् ॥ ७ ॥

यत् । आजिम् । याति । आजिऽकृत् । इन्द्रः । स्वश्वऽयुः । उप । रथिऽतमः । रथिनाम् ॥ ७ ॥

यत् यदा आजिकृत् युद्धकृत् इन्द्रः स्वश्वयुः कल्याणमश्वमिच्छन् आजिं युद्धम् उप याति तदा रथीतमः अतिशयेन रथी भवति । रथीनां सर्वान् रथिनश्च जयतीति शेषः ॥

वि षु विश्वा अभियुजो वज्रिन्विष्वग्यथा वृह । भवा नः सुश्रवस्तमः ॥ ८ ॥

वि । सु । विश्वाः । अभिऽयुजः । वज्रिन् । विष्वक् । यथा । वृह । भव । नः । सुश्रवःऽतमः ॥८॥

हे वज्रिन् त्वं विश्वाः सर्वाः अभियुजः अभियोक्त्रीः प्रजाः यथा विष्वक् भवन्ति तथा सु सुष्ठु वि वृह[2] । नः अस्माकं सुश्रवस्तमः शोभनान्नवत्तमश्च[3] भव ॥

अस्माकं सु रथं पुर इन्द्रः कृणोतु सातये । न यं धूर्वन्ति धूर्तयः ॥ ९ ॥

अस्माकम् । सु । रथम् । पुरः । इन्द्रः । कृणोतु । सातये । न । यम् । धूर्वन्ति । धूर्तयः ॥ ९ ॥

यम् इन्द्रं धूर्तयः हिंसकाः न धूर्वन्ति न हिंसन्ति सः इन्द्रः अस्माकं सातये अभीष्टलाभाय सु रथं कल्याणं रथं पुरः कृणोतु पुरस्करोतु ॥

वृज्याम ते परि द्विषोऽरं ते शक्र दावने । गमेमेदिन्द्र गोमतः ॥ १० ॥

वृज्याम । ते । परि । द्विषः । अरम् । ते । शक्र । दावने । गमेम । इत् । इन्द्र । गोऽमतः ॥१०॥

---

१. ग-घ-त-ते यः; न-मे य । २. घ-वृढ कुरु । ३. घ-सुष्ठु अतिशयेन अन्नवान् ।

हे ᵛशक्र ᵛइन्द्र याचमाना वयं ᵛते तव ᵛद्विषः द्वेष्टॄन् ᵛपरि ᵛवृज्याम नोपगच्छेम । किंतु ᵛते तव ᵛगोमतः पशुमतः ᵛदावने अभीष्टदानाय ᵛअरं पर्याप्तं ᵛगमेमेत् गच्छेमैव ॥ ॥४३॥

शनैश्चिद्यन्तो अद्रिवोऽश्वावन्तः शतग्विनः । विवक्षणा अनेहसः ॥ ११ ॥

शनैः । चित् । यन्तः । अद्रिऽवः । अश्वऽवन्तः । शतऽग्विनः । विवक्षणाः । अनेहसः ॥११॥

हे ᵛअद्रिवः वज्रिन् वयं ᵛशनैः मन्दं मन्दं ᵛयन्तः गच्छन्तः ᵛअश्वावन्तः अश्ववन्तः ᵛशतग्विनः बहुधनाः ᵛविवक्षणाः वोढव्यं वहन्तः ᵛअनेहसः उपद्रवरहिताश्च सन्तो गमेमेदिति संबन्धः ॥

ऊर्ध्वा हि ते दिवेदिवे सहस्रा सूनृता शता । जरितृभ्यो विमंहते ॥ १२ ॥

ऊर्ध्वा । हि । ते । दिवेऽदिवे । सहस्रा । सूनृता । शता । जरितृऽभ्यः । विऽमंहते ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ᵛते तव ᵛजरितृभ्यः स्तोतृभ्यः ᵛसहस्रा सहस्राणि ᵛशता शतानि च ᵛऊर्ध्वा ऊर्ध्वानि मुख्यानि ᵛसूनृता सूनृतानि साधनानि ᵛदिवेदिवे अन्वहं ᵛविमंहते यजमानः प्रयच्छति । मंहतिर्दानकर्मा ॥

विद्मा हि त्वा धनंजयमिन्द्र दृळ्हा चिदारुजम् । आदारिणं यथा गयम् ॥१३॥

विद्म । हि । त्वा । धनम्ऽजयम् । इन्द्र । दृळ्हा । चित् । आऽरुजम् ।
आऽदारिणम् । यथा । गयम् ॥ १३ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वा त्वां ᵛधनंजयं धनानां जेतारं ᵛदृढा ᵛचित् दृढानामपि शत्रूणाम् ᵛआरुजम् आभिमुख्येन भङ्क्तारम् ᵛआदारिणम् आदर्तारं च ᵛयथा ᵛगयं गृहमिवोपद्रवेभ्यो रक्षकं च ᵛविद्म जानीम ॥

ककुहं चित्त्वा कवे मन्दन्तु धृष्णविन्दवः । आ त्वा पणिं यदीमहे ॥ १४ ॥

ककुहम् । चित् । त्वा । कवे । मन्दन्तु । धृष्णो इति । इन्दवः ।
आ । त्वा । पणिम् । यत् । ईमहे ॥ १४ ॥

हे ᵛकवे क्रान्तकर्मन् ᵛधृष्णो धर्षकेन्द्र ᵛयत् यदा ᵛपणिं पणमानं[1] ᵛत्वा त्वाम् ᵛआ आभिमुख्येन ᵛईमहे अभीष्टं याचामहे तदा ᵛककुहम्[2] उच्छ्रितं[2] ᵛत्वा त्वाम् ᵛइन्दवः ᵛचित् सोमा अपि ᵛमन्दन्तु मादयन्तु ॥

यस्ते रेवाँ अदाशुरिः प्रममर्ष मघत्तये । तस्य नो वेद आ भर ॥ १५ ॥

यः । ते । रेवान् । अदाशुरिः । प्रऽममर्ष । मघत्तये । तस्य । नः । वेदः । आ । भर ॥१५॥

हे इन्द्र ᵛमघत्तये धनदानाय ᵛते तुभ्यं ᵛयः पुमान् ᵛरेवान् धनवान् सन् ᵛअदाशुरिः अदानशीलः ᵛप्रममर्ष अभ्यसूयति ᵛतस्य पुंसः ᵛवेदः धनं ᵛनः अस्मभ्यम् ᵛआ ᵛभर आहर ॥ ॥ ४४ ॥

इम उ त्वा वि चक्षते सखाय इन्द्र सोमिनः । पुष्टावन्तो यथा पशुम् ॥ १६ ॥

इमे । ऊँ इति । त्वा । वि । चक्षते । सखायः । इन्द्र । सोमिनः । पुष्टऽवन्तः । यथा । पशुम् ॥१६॥

---

१. घ–पणिनामानं । २. ग-त-भ२–ककुहं चित्; न-भ१–ककुहं; भ३–ककुह उच्छ्रितं ।

हे ^v^इन्द्र ^v^त्वा त्वां ^v^सोमिनः अभिषुतसोमाः ^v^सखायः ^v^इम ^v^उ इम एव खल्वस्मदीया जनाः ^v^पुष्टावन्तः संभृतघासाः ^v^यथा ^v^पशुं पशुमिव ^v^वि ^v^चक्षते विपश्यन्ति ॥

उत त्वाबधिरं वयं श्रुत्कर्णं सन्तमूतये । दूरादिह हवामहे ॥ १७ ॥

उत । त्वा । अबधिरम् । वयम् । श्रुत्ऽकर्णम् । सन्तम् । ऊतये । दूरात् । इह । हवामहे ॥१७॥

^v^उत अपि च हे इन्द्र ^v^अबधिरम् अनुपहतश्रोत्रेन्द्रियमत एव ^v^श्रुत्कर्णं श्रवणपरकर्णं ^v^सन्तं ^v^त्वा त्वां ^v^वयं त्रिशोकाः ^v^इह यज्ञे ^v^ऊतये रक्षणाय ^v^दूरात् ^v^हवामहे ह्वयामः ॥

यच्छुश्रूया इमं हवं दुर्मर्षं चक्रिया उत । भवेरापिर्नो अन्तमः ॥ १८ ॥

यत् । शुश्रूयाः । इमम् । हवम् । दुःऽमर्षम् । चक्रियाः । उत । भवेः । आपिः । नः । अन्तमः ॥ १८॥

हे इन्द्र ^v^यत् यदि ^v^इमम् अस्मदीयं ^v^हवम् आह्वानं ^v^शुश्रूयाः शृणुयाः तर्हि ^v^दुर्मर्षं शत्रूणां दुःसहं बलं ^v^चक्रियाः कुर्याः । ^v^उत अपि च ^v^नः अस्माकम् ^v^अन्तमः अन्तिकतमः ^v^आपिः बन्धुः ^v^भवेः ॥

यच्चिद्धि ते अपि व्यथिर्जगन्वांसो अमन्महि । गोदा इदिन्द्र बोधि नः ॥१९॥

यत् । चित् । हि । ते । अपि । व्यथिः । जगन्वांसः । अमन्महि ।
गोऽदाः । इत् । इन्द्र । बोधि । नः ॥ १९ ॥

^v^अपि ^v^चित् अपि च हे ^v^इन्द्र ^v^ते तुभ्यं ^v^यत् यदा ^v^हि ^v^व्यथिः दारिद्र्येण व्यथिताः ^v^जगन्वांसः गन्तारो वयम् ^v^अमन्महि विष्टुमः तदा ^v^नः अस्माकं ^v^गोदा ^v^इत् गवां दातैव[1] भवामीति ^v^बोधि बुध्यस्व ॥

आ त्वा रम्भं न जिव्रयो ररभ्मा शवसस्पते । उश्मसि त्वा सधस्थ आ ॥२०॥

आ । त्वा । रम्भम् । न । जिव्रयः । ररभ्म । शवसः । पते । उश्मसि । त्वा । सधऽस्थे । आ ॥२०॥

हे ^v^शवसस्पते बलस्य पते[2] ^v^त्वा त्वां वयं ^v^जिव्रयः क्षीणा वृद्धाः ^v^रम्भं ^v^न दण्डमिव ^v^ररभ्म[3] रभामहे । तथा च यास्कः—'आरभामहे त्वा जीर्णा इव दण्डम्' (निरु. ३. २१) इति । अपि च ^v^त्वा त्वां ^v^सधस्थे यज्ञे ^v^उश्मसि कामयामहे ॥ ॥ ४५ ॥

स्तोत्रमिन्द्राय गायत पुरुनृम्णाय सत्वने । नकिर्यं वृण्वते युधि ॥ २१ ॥

स्तोत्रम् । इन्द्राय । गायत । पुरुऽनृम्णाय । सत्वने । नकिः । यम् । वृण्वते । युधि ॥ २१ ॥

^v^यम् इन्द्रं ^v^युधि युद्धे ^v^नकिः ^v^वृण्वते केऽपि न वारयन्ति तस्मै ^v^सत्वने दानशीलाय ^v^पुरुनृम्णाय बहुधनाय ^v^इन्द्राय ^v^स्तोत्रं ^v^गायत पठत ॥

अभि त्वा वृषभा सुते सुतं सृजामि पीतये । तृम्पा व्यश्नुही मदम् ॥ २२ ॥

अभि । त्वा । वृषभ । सुते । सुतम् । सृजामि । पीतये । तृम्प । वि । अश्नुहि । मदम् ॥ २२ ॥

हे ^v^वृषभ इन्द्र ^v^त्वा त्वां ^v^सुते सोमेऽभिषुते सति ^v^सुतम् अभिषुतं सोमं ^v^पीतये पानाय ^v^अभि ^v^सृजामि । ^v^तृम्प तृप्य ^v^मदं मदकरं[4] ^v^व्यश्नुहि च ॥

---

१. ञ-त१-२-३–दातेव । २. घ–पते इंद्र । ३. ग-त-भ–ररभ्मा । ४. ख-ञ-त१-भ–मदकरं सोमं ।

मा त्वा मूरा अविष्यवो मोपहस्वान आ दभन् । माकीं ब्रह्मद्विषो वनः ॥२३॥

मा । त्वा । मूराः । अविष्यवः । मा । उपऽहस्वानः । आ । दभन् ।
माकीम् । ब्रह्मऽद्विषः । वनः ॥ २३ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां मूराः मूरका मूढा मनुष्याः[1] अविष्यवः[1] पालनकामाः[2] मा आ दभन्[2] मा हिंसन्तु । उपहस्वानः उपहसनपराश्च मा[3] भवन्तु । ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानां द्वेष्टॄन् माकीं वनः मा भजेथाः ॥

इह त्वा गोपरीणसा महे मन्दन्तु राधसे । सरो गौरो यथा पिब ॥ २४ ॥

इह । त्वा । गोऽपरीणसा । महे । मन्दन्तु । राधसे । सरः । गौरः । यथा । पिब ॥ २४ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् इह यज्ञे गोपरीणसा गव्येन पयसा संमिश्रितेन सोमेन महे महते राधसे धनाय मन्दन्तु मनुष्या मादयन्तु । त्वं च तं सोमं यथा गौरः मृगः सरः पिबति तथा पिब ॥

या वृत्रहा परावति सना नवा च चुच्युवे । ता संसत्सु प्र वोचत ॥ २५ ॥

या । वृत्रऽहा । पराऽवति । सना । नवा । च । चुच्युवे । ता । संसत्ऽसु । प्र । वोचत ॥२५॥

वृत्रहा इन्द्रः परावति दूरे या यानि सना सनातनानि नवा नवानि नूतनानि च धनानि चुच्युवे प्रेरितवान् तानि[4] धनानि संसत्सु यज्ञेषु सभासु वा प्र वोचत प्रब्रूते विद्वज्जनः ॥ ॥ ४६ ॥

अपिबत्कद्रुवः सुतमिन्द्रः सहस्रबाह्वे । अत्रादेदिष्ट पौंस्यम् ॥ २६ ॥

अपिबत् । कद्रुवः । सुतम् । इन्द्रः । सहस्रऽबाह्वे । अत्र । अदेदिष्ट । पौंस्यम् ॥ २६ ॥

इन्द्रः कद्रुवः कद्रुनामकस्यर्षेः संबन्धिनं सुतम् अभिषुतं सोमम् अपिबत् पीतवान् । सहस्रबाह्वे सहस्रबाहोः शत्रूंश्चाहन्निति शेषः । अत्र अस्मिन्नवसरे पौंस्यम् इन्द्रस्य वीर्यम् अदेदिष्ट अदीप्यत ॥

सत्यं तत्तुर्वशे यदौ विदानो अह्नवाय्यम् । व्यानट् तुर्वणे शमि ॥ २७ ॥

सत्यम् । तत् । तुर्वशे । यदौ । विदानः । अह्नवाय्यम् । वि । आनट् । तुर्वणे । शमि ॥२७॥

तुर्वशे राज्ञि यदौ च यदुनामके च राज्ञि तत् प्रसिद्धं यागादिलक्षणं शमि कर्म । 'शची शमी' इति कर्मनामसु पाठात् । सत्यं परमार्थं विदानः जानंस्तयोः प्रीत्यर्थम् अह्नवाय्यम् अह्नवाय्यनामकं तयोः शत्रुं तुर्वणे संग्रामे व्यानट् व्याप्तवान् ॥

तरणिं वो जनानां त्रदं वाजस्य गोमतः । समानमु प्र शंसिषम् ॥ २८ ॥

तरणिम् । वः । जनानाम् । त्रदम् । वाजस्य । गोऽमतः । समानम् । ऊँ इति । प्र । शंसिषम् ॥२८॥

---

१. ग-ज्ञ-त४-न–मनुष्याणामविष्यवः; घ–मनुष्याणा अविष्यवः; त१-२-३–मनुष्याणां मविष्यवः। २. ग–पालककामादभन्; ज्ञ-त१-२–पालकामा आदभन्, त३-४-न–पालकामा मादभन्; भ१–पालनकामादभन् । ३. त-न–'मा'.नास्ति। ० ४. घ–ता तानि ।

हे अस्मदीयाः पुरुषाः ^v^वः युष्माकं ^v^जनानां पुत्रपौत्रादीनां ^v^तरणिं तारकं ^v^त्रर्दं शत्रूणां तर्दयितारं ^v^गोमतः पशुमतोऽन्नस्य दातारं चेन्द्रं ^v^समानमु साधारणमेव ^v^प्र ^v^शंसिषं स्तौमि ॥

ऋभुक्षणं न वर्तव उक्थेषु तुग्र्यावृधम् । इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥ २९ ॥

ऋभुक्षणम् । न । वर्तवे । उक्थेषु । तुग्र्यऽवृधम् । इन्द्रम् । सोमे । सचा । सुते ॥ २९ ॥

^v^ऋभुक्षणं महान्तं ^v^तुग्र्यावृधम् उदकस्य वर्धयितारम् । 'तुग्र्या बुर्बुरम्' इत्युदकनामसु पाठात् । ^v^इन्द्रं ^v^सोमे ^v^सचा स्तोत्रेण सह ^v^सुते अभिषुते सति ^v^उक्थेषु शस्त्रेषु ^v^वर्तवे धनं वरितुं प्रशंसामीति शेषः । ^v^न इति संप्रत्यर्थे ॥

यः कृन्तदिद्वि योन्यं त्रिशोकाय गिरिं पृथुम् । गोभ्यो गातुं निरेतवे ॥३०॥

यः । कृन्तत् । इत् । वि । योन्यम् । त्रिऽशोकाय । गिरिम् । पृथुम् ।

गोभ्यः । गातुम् । निःऽएतवे ॥ ३० ॥

^v^यः ^v^इत् य एवेन्द्रः ^v^योन्यम् उदकनिर्गमनद्वारं ^v^पृथुं विस्तीर्णं ^v^गिरिं मेघम् । 'गिरिः व्रजः' इति मेघनामसु पाठात् । ^v^त्रिशोकाय त्रिशोकनामर्ष्यर्थं ^v^वि ^v^कृन्तत् व्यच्छिनत् सः ^v^गोभ्यः गमनवद्भ्य उदकेभ्यः ^v^निरेतवे निर्गमनाय ^v^गातुं भूमिम् । 'भूमिः गातुः' इति तन्नामसु पाठात् । मार्गमित्यर्थः । करोतीति शेषः ॥ ॥ ४७ ॥

यद्दधिषे मनस्यसि मन्दानः प्रेदियक्षसि । मा तत्करिन्द्र मृळय ॥३१॥

यत् । दधिषे । मनस्यसि । मन्दानः । प्र । इत् । इयक्षसि । मा । तत् । कः । इन्द्र । मृळय ॥३१॥

हे ^v^इन्द्र ^v^मन्दानः मोदमानस्त्वं ^v^यत् शुभं वस्तु ^v^दधिषे धारयसि यच्च ^v^मनस्यसि पूजयसि यदपि च ^v^प्रेदियक्षसि प्रयच्छस्येव ^v^तत् सर्वं ^v^मा ^v^कः किं नाकार्षीः । अस्माकं कृतवानेव । किंचास्मान् ^v^मृळय सुखय ॥

दभ्रं चिद्धि त्वावतः कृतं शृण्वे अधि क्षमि । जिगात्विन्द्र ते मनः ॥३२॥

दभ्रम् । चित् । हि । त्वाऽवतः । कृतम् । शृण्वे । अधि । क्षमि । जिगातु । इन्द्र । ते । मनः ॥३२॥

हे ^v^इन्द्र ^v^त्वावतः त्वत्सदृशस्य ^v^दभ्रं ^v^चित् अल्पमपि ^v^कृतं कर्म ^v^अधि ^v^क्षमि क्षमायाम् । अधीति सप्तम्यर्थानुवादः । ^v^शृण्वे विश्रुतं भवति हि । तथा सति ^v^ते तव ^v^मनः ^v^जिगातु मयि गच्छतु ॥

तवेदु ताः सुकीर्तयोऽसन्नुत प्रशस्तयः । यदिन्द्र मृळयासि नः ॥ ३३ ॥

तव । इत् । ऊँ इति । ताः । सुऽकीर्तयः । असन् । उत । प्रऽशस्तयः ।

यत् । इन्द्र । मृळयासि । नः ॥ ३३ ॥

हे ^v^इन्द्र त्वं ^v^नः अस्मान् ^v^यत् याभिः ^v^मृळयासि[1] सुखयसि ^v^ताः ^v^सुकीर्तयः शोभनाख्यातयः[2] ^v^तवेत्[3] तवैव ^v^असन् भवेयुः । ^v^उत अपि च ताः ^v^प्रशस्तयः स्तुतयश्च तवैव भवेयुः ॥

मा न एकस्मिन्नागसि मा द्वयोरुत त्रिषु । वधीर्मा शूर भूरिषु ॥ ३४ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श—मृळयसि । २. ग-भ—शोभनाः ख्यातयः । ३. ग-घ—तवेदु ।

मा । नः । एकस्मिन् । आगसि । मा । द्वयोः । उत । त्रिषु । वधीः । मा । शूर । भूरिषु ॥३४॥

हे vशूर इन्द्र vनः अस्मान् vएकस्मिन्नागसि अपराधे vमा vवधीः मा हिंसीः । vद्वयोः आगसोरपि vमा वधीः । vउत अपि च vत्रिषु आगःस्वपि vमा हिंसीः । vभूरिषु असंख्यातेष्वप्यागःसु मा च वधीः ॥

बिभया हि त्वावत उग्रादभिप्रभङ्गिणः । दस्मादहमृतीषहः ॥ ३५ ॥

बिभय । हि । त्वाऽवतः । उग्रात् । अभिऽप्रभङ्गिनः । दस्मात् । अहम् । ऋतिऽसहः ॥३५॥

हे इन्द्र vत्वावतः त्वत्सदृशात् vउग्रात् उद्गूर्णात् vअभिप्रभङ्गिणः शत्रूणामभिप्रहर्तुः vदस्मात् पापानामुपक्षपयितुः vऋतीषहः शत्रुकृतां हिंसां सहतः vअहं[1] vबिभय vहि[1] ॥ ॥ ४८ ॥

मा सख्युः शूनमा विदे मा पुत्रस्य प्रभूवसो । आवृत्वद्भूतु ते मनः ॥३६॥

मा । सख्युः । शूनम् । आ । विदे । मा । पुत्रस्य । प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो ।
आऽवृत्वत् । भूतु । ते । मनः ॥ ३६ ॥

हे vप्रभूवसो प्रभूतधनेन्द्र vते तव vसख्युः vशूनं वृद्धं vमा vआ vविदे मावेदयामि । vपुत्रस्य अपि शूनं vमा विदे । तव vमनः अस्मासु vआवृत्वत् आवर्तनवत् vभूतु भवतु । पुनःपुनः सुखं करोत्वित्यर्थः ॥

को नु मर्या अमिथितः सखा सखायमब्रवीत् । जहा को अस्मदीषते ॥३७॥

कः । नु । मर्याः । अमिथितः । सखा । सखायम् । अब्रवीत् । जहा । कः । अस्मत् । ईषते ॥३७॥

vको vनु कः खलु हे vमर्याः मनुष्याः vअमिथितः । मेथतिराक्रोशकर्मा । अनाक्रुष्ट[2] इन्द्रादन्यः vसखा vसखायं प्रति vजहा अहं कं जघान vकः को वा vअस्मत् अस्मत्तो भीतः vईषते पलायत[3] इति vअब्रवीत् वदति । इन्द्र एवैतादृशस्य वचनस्य वक्तेत्यभिप्राय. । तथा च यास्कः—' मेथतिराक्रोशकर्मा । अपापकं जघान कमहं जातु कोऽस्मद्भीतः पलायते ' (निरु. ४. २) इति । ' मा न एकस्मिन्नागसि ' इत्यादिकया श्रुत्या नूनमृषिमिन्द्र आजहारेत्यत्रर्षिर्विस्मयत इति ॥

एवारे वृषभा सुतेऽसिन्वन्भूर्यावयः । श्वघ्नीव निवता चरन् ॥ ३८ ॥

एवारे । वृषभ । सुते । असिन्वन् । भूरि । आवयः । श्वघ्नीऽइव । निऽवता । चरन् ॥ ३८ ॥

हे vवृषभ कामानां वर्षकेन्द्र vएवारे । एवारो नाम कश्चित् । तस्मिन् vसुते[4] अभिषुते[4] सोमे सति vभूरि बहूनि धनानि vअसिन्वन् न[5] बध्नन् vश्वघ्नी । श्वघ्नी कितवः । तथा च यास्कः—' श्वघ्नी कितवो भवति स्वं* हन्ति* - - - ' (निरु. ५. २२) - - -[5] ॥

आ त एता वचोयुजा हरी गृभ्णे सुमद्रथा । यदीं ब्रह्मभ्य इद्ददः ॥३९॥

आ । ते । एता । वचःऽयुजा । हरी इति । गृभ्णे । सुमत्ऽरथा ।
यत् । ईम् । ब्रह्मऽभ्यः । इत् । ददः ॥ ३९ ॥

---

१. ग-त-न-भ–' अहं...हि ' नास्ति । २. ग-घ-त-न–अनाकृष्ट । ३. न-भ–पालयत । ४. ग-त१-४-न-भ–अभिषुते, ञ-त-२-३ अभिसुते । ५. घ–अबध्नन् श्वघ्नीव कितव इव स सोमः त्वामेव प्राप्तः आवयः दृश्यमानाः सर्वे देवा निवता अधोमुखाः संतः आचरन्निर्गता. । *ख–संहते, ग–सहन्ते; त-न–संहंते; भ१-३–स्वं हं; भ२–स्वं हंतीति, श–संहंतेति ।

vते[1] तव vसुमद्रथा कल्याणरथौ vवचोयुजा मन्त्रेण युज्यमानौ vएता एतौ vहरी अश्वौ vआ vगृभ्णे। अस्मदभिमुखं[2] यातुं हस्ताभ्यामाकर्षामीत्यर्थः। vयत् यस्मात् त्वं vब्रह्मभ्य vइत् ब्राह्मणेभ्य एव vईम् इदं धनं vददः ददासि ॥

भिन्धि विश्वा अप द्विषः परि बाधो जही मृधः। वसु स्पार्हं तदा भर ॥४०॥

भिन्धि। विश्वाः। अप। द्विषः। परि। बाधः। जहि। मृधः। वसु। स्पार्हम्। तत्। आ। भर ॥४०॥

हे इन्द्र त्वं vविश्वाः सर्वाः vद्विषः द्वेष्ट्रीः शत्रुसेनाः vअप vभिन्धि विदारय। vबाधः हिंसित्रीः vमृधः संग्रामान्। 'स्पृधः मृधः' इति संग्रामनामसु पाठात्। vपरि vजहि हिन्धि। अतस्तासां vस्पार्हं स्पृहणीयं vतत् प्रसिद्धं vवसु vआ vभर अस्मभ्यमाहर ॥

यद्वीळाविन्द्र यत्स्थिरे यत्पर्शाने पराभृतम्। वसु स्पार्हं तदा भर ॥४१॥

यत्। वीळौ। इन्द्र। यत्। स्थिरे। यत्। पर्शाने। पराऽभृतम्।
वसु। स्पार्हम्। तत्। आ। भर ॥ ४१ ॥

हे vइन्द्र त्वया च vवीळौ दृढे परैः कम्पयितुमशक्ये vयत् धनं vपराभृतं विन्यस्तं vयत् च vस्थिरे स्वयमचले पराभृतं vयत् चापि vपर्शाने विमर्शनक्षमे पराभृतं[3] vतत् vस्पार्हं vवसु vआ vभर ॥

यस्य ते विश्वमानुषो भूरेर्दत्तस्य वेदति। वसु स्पार्हं तदा भर ॥ ४२ ॥

यस्य। ते। विश्वऽमानुषः। भूरेः। दत्तस्य। वेदति। वसु। स्पार्हम्। तत्। आ। भर ॥४२॥

हे इन्द्र vते त्वया[4]। विभक्तिव्यत्ययः। vदत्तस्य दत्तं vभूरेः बहु vयस्य यद्धनम्। कर्मणि षष्ठी। vविश्वमानुषः सर्वो मनुष्यः vवेदति जानाति vतत् vस्पार्हं स्पृहणीयं vवसु vआ vभर ॥ ॥ ४९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
षष्ठे तृतीयमध्यायं व्याख्याय श्रीमतीसुतः।
श्रीसायणार्यः संगृह्य चतुर्थं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'त्वावतः' इति त्रयस्त्रिंशदृचं चतुर्थं सूक्तमश्वपुत्रस्य वशाख्यस्यार्षम्। प्राग्वत्सप्रपरिभाषयाद्याश्चतस्रो गायत्र्यः। तत्राद्या पादनिचृत् 'त्रयः सप्तकाः पादनिचृत्' (अनु. ४. ४) इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात्। 'दधानो गोमदश्ववत्' इत्येषा पञ्चमी ककुप् अष्टकद्वादशाष्टकैः पादैरुपेतत्वात्। 'मध्यमश्चेत् ककुप्' (अनु. ५. ३) इति हि तल्लक्षणम्। 'तमिन्द्रम्' इति षष्ठी

---

१. ग-त-न-'ते' नास्ति। २. ख-त-न-भ-श-°दभिमुखे; घ-°दभिमुखो। ३. त१-२-३-न-प्रातराभृतं। ४. ग-त्वं, ज्ञ-त-१-३-त्वां, त-४-न-भ-१-२-त्वा।

गायत्री। ‘तस्मिन् हि सन्ति’ इति सप्तमी बृहती। ‘यस्ते मदः’ इत्यष्टम्यनुष्टुप्। ‘यो दुष्टरः’ इति नवमी सतोबृहती। ‘अयुजौ जागतौ सतोबृहती’ (अनु. ८. ४) इति ह्युक्तम्। ‘गव्यो षु णः’ इति दशमी गायत्री। ‘नहि ते शूर’ इत्येकादशी बृहती। ‘य ऋष्वः’ इति द्वादशी विपरीता सतोबृहती[1] प्रथमतृतीययोरष्टाक्षरा द्वितीयचतुर्थयोर्द्वादशाक्षरा च। ‘युजौ चेद्विपरीता’ (अनु. ८. ५) इत्युक्तत्वात्। ‘स नो वाजेषु’ इति त्रयोदशी चतुर्विंशत्यक्षरा द्विपदा। ‘अभि वो वीरम्’ इति चतुर्दशी पिपीलिकमध्या बृहती। त्रयोदशिनोर्मध्येऽष्टकः पिपीलिकमध्या’ (अनु. ७. ७) इत्युक्तत्वात्। ‘ददी रेक्णः’ इति पञ्चदशी ककुम्न्यङ्कुशिरा ‘त्रैष्टुभजागतचतुष्काः ककुम्न्यङ्कुशिरा’ (अनु. ५. ४) इत्युक्तत्वात्। ‘विश्वेषाम्’ इति षोडशी विराट्। ‘महः सु वः’ इति सप्तदशी जगती। ‘ये पातयन्ते’ इत्यष्टादश्युपरिष्टाद्बृहती चतुर्थपादस्य द्वादशाक्षरत्वात्। ‘प्रभङ्गम्’ इत्येकोनविंशी बृहती। ‘सनितः सुसनितः’ इति विंशी विषमपदा बृहती ‘नवकाष्टयेकादश्यष्टिनो विषमपदा’ (अनु. ७. ८) इत्युक्तत्वात्। ‘आ स एतु’ ‘षष्टिं सहस्रा’ इत्येकविंशीद्वाविंश्यौ पङ्क्ती। ‘दश श्यावाः’ इति त्रयोविंशी गायत्री। ‘दानासः’ इति चतुर्विंशी पङ्क्तिः। पञ्चविंशी-सप्तविंश्यौ बृहत्यौ। षड्विंश्यष्टाविंश्यौ सतोबृहत्यौ। एकोनत्रिंशी गायत्री। ‘गावो न यूथम्’ इति त्रिंशी विंशत्यक्षरा द्विपदा विराट्। एकत्रिंश्युष्णिक्[2]। द्वात्रिंशी पङ्क्तिः। त्रयस्त्रिंशी गायत्री। ‘आ स एतु’ इत्यादिभिश्चतसृभिः कनीतपुत्रस्य[3] पृथुश्रवसो दानं स्तूयते। अतस्तद्देवताकाः। ‘आ नो वायो’ इत्यादीनां चतसृणां द्वात्रिंश्याश्च वायुर्देवता। शिष्टा अनादेशपरिभाषयेन्द्रदेवताकाः। एतत्सर्वमनुक्रमण्यामुक्तं—‘त्वावतस्त्रयस्त्रिंशद्वशोऽश्व्य आ स आदि कानीतस्य पृथुश्रवसो दानस्तुतिराद्या पादनिचृत् पञ्चम्यादि ककुब्गायत्री बृहत्यनुष्टुप् सतोबृहती गायत्री विपरीतोत्तरः प्रगाथो द्विपदा चतुर्विंशिका बृहती पिपीलिकमध्या ककुम्न्यङ्कुशिरा विराड्जगत्युपरिष्टाद्बृहतीबृहत्यौ विषमपदोत्तरे पङ्क्ती गायत्री पङ्क्तिः प्रगाथौ च वायव्यौ गायत्री द्विपदोष्णिक् पङ्क्तिर्वायव्या गायत्री’ इति। महाव्रते निष्केवल्ये ‘सनितः सुसनितः’ इत्यन्तमेव[4] सूक्तम्। तथा च पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं—‘त्वावतः पुरूवसविति वशः सनितः सुसनितरित्येतदन्तः’ (ऐ. आ. ५. २. ५) इति॥

त्वावतः पुरूवसो वयमिन्द्र प्रणेतः। स्मसि स्थातर्हरीणाम्॥ १॥

त्वाऽवतः। पुरुवसो इति पुरुऽवसो। वयम्। इन्द्र। प्रनेतरिति प्रऽनेतः।
स्मसि। स्थातः। हरीणाम्॥ १॥

हे पुरूवसो बहुधनेन्द्र प्रणेतः[5] कर्मणां पारं प्रकर्षेण प्रापयितः इन्द्र त्वावतः त्वत्सदृशस्य। इन्द्रसमानस्यान्यस्याभावात्तवेत्यर्थः। तव स्वभूताः वयं स्मसि स्मः। हे हरीणाम् एतत्संज्ञकानामश्वानां स्थातः अधिष्ठातः॥

त्वां हि सत्यमद्रिवो विद्म दातारमिषाम्। विद्म दातारं रयीणाम्॥ २॥

त्वाम्। हि। सत्यम्। अद्रिऽवः। विद्म। दातारम्। इषाम्। विद्म। दातारम्। रयीणाम्॥२॥

हे अद्रिवः। अत्ति शत्रुमित्यद्रिर्वज्रः। तद्वन्निन्द्र त्वां सत्यं निश्चयम् इषाम् अन्नानां दातारं विद्म जानीमः[6]। तथा रयीणां धनानां दातारं विद्म॥

आ यस्य ते महिमानं शतमूते शतक्रतो। गीर्भिर्गृणन्ति कारवः॥ ३॥

१. ग-त-भ-श—बृहती। २. ख-ग-त-भ—उष्णिक्। ३. ख-घ-त-न-भ-श—कनीन॰। ४. ग—इत्यन्तमेतत्। ५. ख-घ-ज्ञ-त-२-४-भ-श—प्रनेतः; ग—प्राणेतः। ६. न—जानीम।

आ । यस्य । ते । महिमानम् । शतम्ऽऊते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
गीःऽभिः । गृणन्ति । कारवः ॥ ३ ॥

हे शतमूते अपरिमितरक्षण हे शतक्रतो बहुकर्मयुक्तेन्द्र यस्य ते महिमानं माहात्म्यं कारवः स्तोतारः गीर्भिः स्तुतिभिः गृणन्ति स्तुवन्ति स्वाभीष्टाय ॥

सुनीथो घा स मर्त्यो यं मरुतो यमर्यमा । मित्रः पान्त्यद्रुहः ॥ ४ ॥

सुऽनीथः । घ । सः । मर्त्यः । यम् । मरुतः । यम् । अर्यमा । मित्रः । पान्ति । अद्रुहः ॥४॥

स मर्त्यः मनुष्यो यजमानः सुनीथः सुयज्ञः सुनयनो वा भवति । घ इति प्रसिद्धौ । स इत्युक्तं कमित्याह । यं यजमानं मरुतः देवाः पान्ति रक्षन्ति अद्रुहः अद्रोहकर्तारः । तथा यमर्यमा पाति । यं च मित्रः पाति । स एवं भवतीति ॥

दधानो गोमदश्ववत्सुवीर्यमादित्यजूत एधते । सदा राया पुरुस्पृहा ॥ ५ ॥

दधानः । गोऽमत् । अश्वऽवत् । सुऽवीर्यम् । आदित्यऽजूतः । एधते ।
सदा । राया । पुरुऽस्पृहा ॥ ५ ॥

आदित्यजूत. आदित्यप्रेरित आदित्यानुगृहीतो[1] यजमानः गोमत् गोभिरुपेतम् अश्ववत् अश्वैरुपेतं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं पुत्रं दधानः धारयन् एधते वर्धते सदा सर्वदा । किंच पुरुस्पृहा बहुभिः स्पृहणीयेन राया धनेन सदैधते ॥ ॥ १ ॥

तमिन्द्रं दानमीमहे शवसानमभीर्वम् । ईशानं राय ईमहे ॥ ६ ॥

तम् । इन्द्रम् । दानम् । ईमहे । शवसानम् । अभीर्वम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ ६ ॥

तं प्रसिद्धम् इन्द्रं दानं देयं रायः[2] धनम् ईमहे याचामहे । कीदृशमिन्द्रम् । शवसानं बलमाचरन्तम् अभीर्वम् अभीरुम् ईशानं सर्वस्य स्वामिनम् ॥

तस्मिन्हि सन्त्यूतयो विश्वा अभीरवः सचा ।
तमा वहन्तु सप्तयः पुरूवसुं मदाय हरयः सुतम् ॥ ७ ॥

तस्मिन् । हि । सन्ति । ऊतयः । विश्वाः । अभीरवः । सचा ।
तम् । आ । वहन्तु । सप्तयः । पुरुऽवसुम् । मदाय । हरयः । सुतम् ॥ ७ ॥

तस्मिन् इन्द्रे ऊतयः गन्त्र्यः विश्वाः सर्वाः अभीरवः अकातराः सचा सहायभूता मरुद्रूपाः सेनाः सन्ति भवन्ति । अथवा तस्मिन् सर्वा रक्षणाः सह संभवन्ति । तम् इन्द्रं सप्तयः सर्पणशीलाः हरयः अश्वाः पुरूवसुं बहुधनम् । बहुधनप्रदमित्यर्थः । तं मदाय सुतम् अभिषुतं सोमं प्रति आ वहन्तु आगमयन्तु ॥

यस्ते मदो वरेण्यो य इन्द्र वृत्रहन्तमः ।
य आददिः स्व१र्नृभिर्यः पृतनासु दुष्टरः ॥ ८ ॥

---

१. ख-ग-त–आदित्यानुगतो; न–आदितानुगृतो । २. ख-ग-त-न-भ-श–' रायः ' नास्ति।

यः । ते । मदः । वरेण्यः । यः । इन्द्र । वृत्रहन्ऽतमः ।
यः । आऽददिः । स्वः । नृऽभिः । यः । पृतनासु । दुस्तरः ॥ ८ ॥

पूर्वमन्त्रे मदाय हरय इत्युक्तं स मदः स्तूयते । हे इन्द्र ते तव[1] यः मदः वरेण्यः वरणीयः । यः च मदः संग्रामे वृत्रहन्तमः शत्रूणामतिशयेन हन्ता । यः च आददिः आदाता स्वः स्वरणं धनं नृभिः नृभ्यः शत्रुभ्यः । यः च पृतनासु संग्रामेषु दुष्टरः अनभिभाव्यः । तस्मै मदाय हरयो वहन्त्विति ॥

यो दुष्टरो विश्ववार श्रवाय्यो वाजेष्वस्ति तरुता ।
स नः शविष्ठ सवना वसो गहि गमेम गोमति व्रजे ॥ ९ ॥

यः । दुस्तरः । विश्वऽवार । श्रवाय्यः । वाजेषु । अस्ति । तरुता ।
सः । नः । शविष्ठ । सवना । आ । वसो इति । गहि । गमेम । गोऽमति । व्रजे ॥ ९ ॥

हे विश्ववार विश्वैर्वरणीयेन्द्र वाजेषु युद्धेषु यः तव दुष्टरः दुःखेन तरीतुं शक्यः तरुता शत्रूणां तारकः[2] अस्ति भवति हे वसो वासक हे शविष्ठ अतिशयेन बलवन्निन्द्र सः त्वं नः सवना अस्माकं सवनानि आ गहि आगच्छ । वयं च गोमति व्रजे गोमन्तं व्रजं गमेम गच्छेम ॥

गव्यो षु णो यथा पुराश्वयोत रथया । वरिवस्य महामह ॥ १० ॥

गव्यो इति । सु । नः । यथा । पुरा । अश्वऽया । उत । रथऽया । वरिवस्य । महाऽमह ॥ १० ॥

हे महामह महाधनेन्द्र गव्या । गव्या उ इति निपातानिपातद्वयसमुदायस्यादिवद्भावेन निपातवद्भावात् प्रकृतिभावः । अस्माकं गवामिच्छया अस्माकं[3] गा दातुं यथा पुरा पूर्वं यथास्माकं[4] गवादिदानाय वरिवस्यसि तद्वदद्यापि सु सुष्ठु वरिवस्य परिचर । आगच्छेत्यर्थः । न केवलं गवेच्छया किंतु अश्वया अश्वप्रदानेच्छया । उत अपि च रथया रथेच्छया च वरिवस्येति ॥ ॥ २ ॥

नहि ते शूर राधसोऽन्तं विन्दामि सत्रा ।
दशस्या नो मघवन्नू चिदद्रिवो धियो वाजेभिराविथ ॥ ११ ॥

नहि । ते । शूर । राधसः । अन्तम् । विन्दामि । सत्रा ।
दशस्य । नः । मघऽवन् । नु । चित् । अद्रिऽवः । धियः । वाजेभिः । आविथ ॥ ११ ॥

हे शूर विक्रान्तेन्द्र ते तव राधसः धनस्य अन्तम् इयत्तां सत्रा सत्यं नहि विन्दामि न लभे[5] । यस्मादेवं तस्मात् हे मघवन् धनवन् हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र नः अस्माकं नू चित् क्षिप्रमेव दशस्य देहि तद्धनम् । किंच वाजेभिः वाजैरन्नैः धियः अस्मदीयानि कर्माणि आविथ रक्ष[6] ॥

य ऋष्वः श्रावयत्सखा विश्वेत्स वेद जनिमा पुरुष्टुतः ।
तं विश्वे मानुषा युगेन्द्रं हवन्ते तविषं यतस्रुचः ॥ १२ ॥

---

१. ख-ग-त-न-भ-श–'तव' नास्ति । २. घ–तारकः श्रवाय्यः श्रवणीयः दयः । ३. घ–नः अस्माकं । ४. ख-घ-त-न-भ-श–यथास्माकं यागं । ५. घ–लभे खलु । ६. ग–ररक्षिथ ।

यः । ऋष्वः । श्रवयत्ऽसखा । विश्वा । इत् । सः । वेद । जनिम । पुरुऽस्तुतः ।

तम् । विश्वे । मानुषा । युगा । इन्द्रम् । हवन्ते । तविषम् । यतऽस्रुचः ॥ १२ ॥

ᵛयः इन्द्रः ᵛऋष्वः दर्शनीयः ᵛश्रावयत्सखा[1] । श्रावयन्तः सखाय ऋत्विजो यस्य स तादृशः श्रावयत्सखा । ᵛपुरुष्टुतः बहुभिर्यजमानैः स्तुतो य इन्द्रः ᵛसः ᵛविश्वेत् सर्वाण्यपि ᵛजनिमा[2] जन्मानि प्राणिनां ᵛवेद जानाति । ᵛतं ᵛतविषं बलवन्तम् ᵛइन्द्रं ᵛविश्वे सर्वेऽप्यध्वर्य्वादयः ᵛयतस्रुचः स्वीकृतहविष्काः सन्तः ᵛमानुषा मनुष्यसंबन्धिनः ᵛयुगा युगानि कालान् सर्वेषु कालेषु ᵛहवन्ते आह्वयन्ति स्तुवन्ति ॥

स नो वाजेष्वविता पुरूवसुः पुरःस्थाता मघवा वृत्रहा भुवत् ॥१३॥

सः । नः । वाजेषु । अविता । पुरुऽवसुः । पुरःऽस्थाता । मघऽवा । वृत्रऽहा । भुवत् ॥१३॥

एषा द्विपदा जगती । ᵛसः ᵛपुरूवसुः बहुधनः ᵛमघवा धनवान् ᵛवृत्रहा शत्रूणां हन्तेन्द्रः ᵛनः अस्माकं ᵛवाजेषु संग्रामेषु ᵛअविता रक्षिता ᵛपुरःस्थाता तदर्थं पुरतो वर्तमानः ᵛभुवत् भवतु ॥

अभि वो वीरमन्धसो मदेषु गाय गिरा महा विचेतसम् ।

इन्द्रं नाम श्रुत्यं शाकिनं वचो यथा ॥ १४ ॥

अभि । वः । वीरम् । अन्धसः । मदेषु । गाय । गिरा । महा । विऽचेतसम् ।

इन्द्रम् । नाम । श्रुत्यम् । शाकिनम् । वचः । यथा ॥ १४ ॥

हे उद्गात्रादयः ᵛवः । यूयमित्यर्थः । अथवा हे यजमानाः वो युष्माकं हिताय ᵛअन्धसः सोमस्य ᵛमदेषु उत्पाद्यमानेषु सत्सु ᵛवीरं शत्रूणामीरयितारं ᵛनाम शत्रूणां नामकं ᵛविचेतसं विशिष्टप्रज्ञं ᵛश्रुत्यं सर्वत्र श्रोतव्यं[3] ᵛशाकिनं शक्तमीदृशम् ᵛइन्द्रं ᵛमहा महत्या ᵛगिरा स्तुत्या ᵛवचः वाग्युष्मदीया ᵛयथा येन प्रकारेण प्रवर्तते गायत्र्या त्रिष्टुभा वा तथा ᵛगाय गायत । स्तुतिं कुरुत ॥

ददी रेक्णस्तन्वे ददिर्वसु ददिर्वाजेषु पुरुहूत वाजिनम् । नूनमथ ॥१५॥

ददिः । रेक्णः । तन्वे । ददिः । वसु । ददिः । वाजेषु । पुरुऽहूत । वाजिनम् । नूनम् । अथ ॥ १५॥

हे ᵛपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र त्वं ᵛतन्वे मह्यं शरीराय ᵛरेक्णः धनं ᵛददिः दाता भव । कदेति उच्यते । ᵛनूनं क्षिप्रम् अथेदानीमेव[4] । एवं प्रतिवाक्यं योज्यम् । तथा ᵛवसु धनं पुत्रादिभ्यः ᵛददिः दाता भव । तथा ᵛवाजेषु संग्रामेषु ᵛवाजिनम् अन्नवन्तं रयिं ᵛददिः दाता भवेति । अत्र सर्वेष्वपि वाक्येषु ददिः इत्यस्य लिड्भावात् ' न लोकाव्यय° ' इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ॥ ३ ॥

विश्वेषामिरज्यन्तं वसूनां सासह्वांसं चिदस्य वर्पसः । कृपयतो नूनमत्यथ ॥१६॥

विश्वेषाम् । इरज्यन्तम् । वसूनाम् । ससह्वांसम् । चित् । अस्य । वर्पसः ।

कृपऽयतः । नूनम् । अति । अथ ॥ १६ ॥

---

१. ग–श्रवयत्सखा । २. ग-त-न-भ-श–जनिमानि । ३. न-भ–श्रोतव्यं स्तुत्यं । ४. ग-भ-मु–अथेदानीमेव ।

हे इन्द्र त्वां ^v^विश्वेषां सर्वेषां ^v^वसूनां धनानाम् ^v^इरज्यन्तम् ईशानम् ^v^अस्य ^v^वर्पसः वारकस्य ^v^कृपयतः युद्धं कल्पयतः शत्रोः ^v^सासह्वांसम् अभिभवितारं स्तुवत इति शेषः। स त्वं ^v^नूनं क्षिप्रमद्यापीदानीमपि[१] धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

महः सु वो अरमिषे स्तवामहे मीळ्हुषे अरंगमाय जग्मये ।
यज्ञेभिर्गीर्भिर्विश्वमनुषां मरुतामियक्षसि गाये त्वा नमसा गिरा ॥१७॥

महः । सु । वः । अरम् । इषे । स्तवामहे । मीळ्हुषे । अरम्ऽगमाय । जग्मये ।
यज्ञेभिः । गीःऽभिः । विश्वऽमनुषाम् । मरुताम् । इयक्षसि । गाये । त्वा । नमसा । गिरा ॥१७॥

हे इन्द्र ^v^महः महतः ^v^वः। तवेत्यर्थः। व्यत्ययेन बहुवचनम्। ^v^अरं[२] गमनमस्मद्विषयमिच्छामि। अर्तेररमिति रूपम्। तदर्थं ^v^मीळ्हुषे सेक्त्रे ^v^अरगमाय[३] संपूर्णगमनाय ^v^जग्मये गमनशीलाय यज्ञं प्रति एवंभूताय[४] देवाय ^v^स्तवामहे। त्वां स्तुम इत्यर्थः। केन साधनेनेति तदुच्यते। ^v^यज्ञेभिः यजनसाधनैर्हविर्भिर्यज्ञैरेव[५] वा ^v^गीर्भिः स्तुतिभिः। हे देव ^v^विश्वमनुषां विश्वेषां मनुष्याणां यष्टॄणाम् ^v^इयक्षसि एतैरिज्यसे। ^v^मरुतां संबन्धी त्वम्। किंच ^v^त्वा त्वां ^v^नमसा नमस्कारेण ^v^गिरा स्तुत्या च ^v^गाये स्तुवे ॥

ये पातयन्ते अज्मभिर्गिरीणां स्नुभिरेषाम् ।
यज्ञं महिष्वणीनां सुम्नं तुविष्वणीनां प्राध्वरे ॥ १८ ॥

ये । पातयन्ते । अज्मऽभिः । गिरीणाम् । स्नुऽभिः । एषाम् ।
यज्ञम् । महिऽस्वनीनाम् । सुम्नम् । तुविऽस्वनीनाम् । प्र । अध्वरे ॥ १८ ॥

^v^ये मरुतः ^v^गिरीणां मेघानां ^v^स्नुभिः प्रस्नवद्भिः ^v^अज्मभिः[६] बलैः बलकरैरुदकैः सह ^v^पातयन्ते पतन्ति गच्छन्ति ^v^एषां मरुतां ^v^महिष्वणीनां प्रभूतध्वनीनां ^v^यज्ञं कुर्म इति शेषः। कृत्वा च ^v^तुविष्वणीनां बहुध्वनीनां[७] ^v^सुम्नं सुखं तैः कृतम् ^v^अध्वरे यज्ञे ^v^प्र प्राप्नुयाम। अथवा चतुर्थ्यर्थे षष्ठी। प्रभूतस्वनेभ्यः सुम्नमुक्तलक्षणं हविः प्र प्राप्नुयामाध्वरे यज्ञे ॥

प्रभङ्गं दुर्मतीनामिन्द्र शविष्ठा भर ।
रयिमस्मभ्यं युज्यं चोदयन्मते ज्येष्ठं चोदयन्मते ॥ १९ ॥

प्रऽभङ्गम् । दुःऽमतीनाम् । इन्द्र । शविष्ठ । आ । भर ।
रयिम् । अस्मभ्यम् । युज्यम् । चोदयत्ऽमते । ज्येष्ठम् । चोदयत्ऽमते ॥ १९ ॥

^v^दुर्मतीनां दुष्टमनस्कानां वृत्रादीनां ^v^प्रभङ्गं प्रकर्षेण भञ्जकं त्वां याचामह इति शेषः। हे ^v^इन्द्र ^v^शविष्ठ अतिशयेन बलवन्[८] स्तुतस्त्वम् ^v^अस्मभ्यं ^v^रयिं धनं ^v^युज्यं योग्यमस्माकमुचितं

१. ग-भ-क्षिप्रमथापी॰; घ-क्षिप्रमिदानीं अथचित् अनंतरमपि। २. ख-ज्ञ-त-१-२-अरंगमाय अरं। ३. ङ-त३-४-न-भ२-श-अरंगमनाय। ४. ख-ग-त-न-श-स एवंभूताय। ५. ग-घ-त-न-यजमानसाधनै॰; श-यज्ञसाधनै॰। ६. ग-त३-४-न-श-' अज्मभिः ' नास्ति। ७. त-श-बहुधनीनां। ८. ख-ग-त-न-भ-श-बलवन्निंद्र।

धनम् ᵛआ ᵛभर आहर। हे ᵛचोदयन्मते। चोदयन्ती धनं प्रेरयन्ती मतिर्यस्य स तथोक्तः। हे तादृश देव। किंच हे ᵛचोदयन्मते उक्तार्थं ᵛज्येष्ठं धनमा भर ॥

सनि॑तः॒ सुस॑नितरुग्र॒ चित्र॒ चेति॑ष्ठ॒ सूनृ॑त ।
प्रा॒सहा॑ सम्रा॒ट् सहु॑रिं॒ सह॑न्तं भु॒ज्युं वाजे॑षु॒ पूर्व्य॑म् ॥ २० ॥

सनि॑त॒रिति॑ । सु॒ऽस॑नितः । उग्र॑ । चित्र॑ । चेति॑ष्ठ । । सूनृ॑त ।
प्र॒ऽसहा॑ । स॒म्ऽरा॒ट् । सहु॑रिम् । सह॑न्तम् । भु॒ज्युम् । वाजे॑षु । पूर्व्य॑म् ॥ २० ॥

हे ᵛसनितः संभक्तर्दातर्वा[1] ᵛउग्र उद्गूर्णबल ᵛचित्र चायनीय ᵛचेतिष्ठ अत्यन्तं चेतयितः ᵛसूनृत सुसत्य ᵛप्रासहा प्रसह्य हे ᵛसम्राट् सर्वस्य स्वामिन् सम्यग्राजमान वा त्वं ᵛसहुरिं सहनशीलं[2] ᵛभुज्युं भोजयितार ᵛपूर्व्यं प्रवृद्धम्। मुख्यमित्यर्थ.। ईदृशं धनं ᵛवाजेषु संग्रामेष्वाभरेति शेषः॥ ॥ ४ ॥

आ स ए॑तु॒ य ईव॒दाँ अदे॑वः पू॒र्तमा॑द॒दे ।
यथा॑ चि॒द्वशो॑ अ॒श्व्यः पृ॑थु॒श्रव॑सि कानी॒ते॒३॑ऽस्या व्युष्या॑द॒दे ॥ २१ ॥

आ । सः । ए॒तु॒ । यः । ईव॑त् । आ । अदे॑वः । पू॒र्तम् । आ॒ऽद॒दे ।
यथा॑ । चि॒त् । वश॑ः । अ॒श्व्यः । पृ॒थु॒ऽश्रव॑सि । का॒नी॒ते । अ॒स्याः । वि॒ऽउषि॑ । आ॒ऽद॒दे ॥ २१ ॥

अत्र शौनकः—'वशायाश्व्याय यत्प्रादात्कानीतस्तु पृथुश्रवाः। तदत्र स्तूयते[3] दानमा स एत्वेवमादिभिः' (बृहद्दे ६.७९–८०)। ᵛएतु आगच्छतु ᵛसः ᵛयः ᵛअदेवः देवादन्यो मनुष्यो वशः ᵛईवत् गमनवत् गवादिलक्षणं ᵛपूर्तं पूर्णम् ᵛआददे आदत्ते। स्वीकृतवानित्यर्थः। देवश्चेन्मायया‍प्यागन्तुमर्हति। अतः प्रकाशेनैवागच्छत्वित्यर्थः। कथमस्य धनावाप्तिप्रसङ्ग आगमनप्रसङ्गश्चेति तदुच्यते। ᵛयथा ᵛचित्। चिदिति पूरणः। येन कारणेन[4] यस्माद्वा ᵛवशः एतत्संज्ञकः ᵛअश्व्यः अश्वपुत्रः ᵛपृथुश्रवसि एतन्नामके राज्ञि ᵛकानीते कनीतपुत्रे कन्यायाः पुत्रे ᵛअस्याः उषसः ᵛव्युषि व्युष्टौ ᵛआददे आदत्ते तेन कारणेन[5] तस्माद्वा कारणादायात्विति। एवमश्वो बन्धुवर्गो वा ब्रूते ॥

ष॒ष्टिं स॒हस्राश्व्य॑स्याऽयु॒तास॑नमुष्ट्रा॑नां विंश॒तिं श॒ता ।
दश॒ श्यावी॑नां श॒ता दश॒ त्र्य॑रुषीणां॒ दश॒ गवां॑ स॒हस्रा॑ ॥ २२ ॥

ष॒ष्टिम् । स॒हस्रा॑ । अश्व्य॑स्य । अ॒युता॑ । अ॒स॒नम् । उष्ट्रा॑नाम् । विं॒श॒तिम् । श॒ता ।
दश॑ । श्यावी॑नाम् । श॒ता । दश॑ । त्रि॒ऽअ॑रुषीणाम् । दश॑ । गवा॑म् । स॒हस्रा॑ ॥ २२ ॥

स वश आगत्य ब्रूते। ᵛअश्व्यस्य अश्वसंबन्धिनः ᵛषष्टिं ᵛसहस्रा सहस्राणि ᵛअयुता अयुतानि च ᵛअसनम् अभजम्। ᵛउष्ट्राणां ᵛविंशतिं ᵛशता शतानि चासनम्। ᵛश्यावीनां श्याववर्णानां वडवानां ᵛदश ᵛशता शतानि चासनम्। ᵛत्र्यरुषीणां त्रीण्यारोचमानानि शुभ्राणि ककुत्पृष्ठपार्श्वादिस्थानानि यासां तादृशीनां ᵛगवां ᵛदश ᵛसहस्रा सहस्राण्यभजम् ॥

---

१. घ–संभक्त सुसनितः सुष्ठु सभक्तर्दातर्वा। २. घ–सहनशीलं सहंतं पुत्रादियुक्तं। ३. भ१-३-श–श्रूयते। ४. घ-त३-भ-श–प्रकारेण। ५. ख-ग-घ-त-न-भ-श–प्रकारेण।

दर्श श्यावा ऋधद्रयो वीतवारास आशवः । मथ्रा नेमिं नि वावृतुः ॥ २३ ॥

दर्श । श्यावाः । ऋधत्ऽरयः । वीतऽवारासः । आशवः । मथ्राः । नेमिम् । नि । ववृतुः ॥२३॥

ᵛदश दशसंख्याका. ᵛश्यावाः श्याववर्णाः ᵛआशवः अश्वाः ᵛनेमि रथनेमि ᵛनि ᵛवावृतुः निवर्तयन्ति । रथं वहन्तीत्यर्थः । ईदृशास्ते ᵛऋधद्रयः प्रवृद्धवेगाः ᵛवीतवारासः क्रान्तबलाः प्राप्तबला वा आशवः ᵛमथ्राः[1] मथनशीलाः ॥

दानासः पृथुश्रवसः कानीतस्य सुराधसः ।
रथं हिरण्ययं ददन्मंहिष्ठः सूरिरभूद्वर्षिष्ठमकृत श्रवः ॥ २४ ॥

दानासः । पृथुऽश्रवसः । कानीतस्य । सुऽराधसः ।
रथम् । हिरण्ययम् । ददत् । मंहिष्ठः । सूरिः । अभूत् । वर्षिष्ठम् । अकृत । श्रवः ॥ २४ ॥

पूर्वमन्त्रैः प्रतिपादितानि धनानि[2] बन्धूनां पितुर्वा पुरस्तान्निर्दिशन्नाशास्ते । ᵛपृथुश्रवसः ᵛकानीतस्य[3] ᵛसुराधसः शोभनधनस्य । यतस्तस्य धनं दानाय कल्पितमतः स सुराधाः । तस्य ᵛदानासः दाना दत्तानि धनानीमानि । स च पृथुश्रवाः पूर्वमुक्तानि ᵛहिरण्ययं हिरण्मयं ᵛरथं च ᵛददत् प्रयच्छन् ᵛमंहिष्ठः अतिशयेन दाता ᵛसूरिः सर्वस्य प्रेरकः प्राज्ञो वा ᵛअभूत् भवति भवतु वा । ᵛवर्षिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धां[4] ᵛश्रवः कीर्तिम् ᵛअकृत करोति करोतु वा ॥

'आ नो वायो' इत्येषा पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचे तृतीया । 'आ नो वायो महे तन इत्येका रथेन पृथुपाजसा' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति हि सूत्रितम् ॥

आ नो वायो महे तने याहि मखाय पाजसे ।
वयं हि ते चकृमा भूरि दावने सद्यश्चिन्महि दावने ॥ २५ ॥

आ । नः । वायो इति । महे । तने । याहि । मखाय । पाजसे ।
वयम् । हि । ते । चकृम । भूरि । दावने । सद्यः । चित् । महि । दावने ॥ २५ ॥

हे ᵛवायो त्वं ᵛनः अस्मान् प्रति ᵛआ ᵛयाहि आगच्छ । किमर्थम् । ᵛमहे महते ᵛतने धनाय ᵛमखाय महनीयाय[5] ᵛपाजसे बलाय च । उभयं प्रदातुमित्यर्थः । किमत्रास्तीति तदुच्यते । ᵛवयं ᵛहि वयं[6] खलु ᵛते ᵛभूरि ᵛदावने प्रभूतधनदात्रे ᵛचकृम स्तुतिं हविर्वा । ᵛसद्यश्चित् तदानीमेव तवागमनानन्तरमेव चकृम ᵛमहि महतो धनस्य ᵛदावने दात्रे ॥ ॥ ५ ॥

यो अश्वेभिर्वहते वस्त उस्रास्त्रिः सप्त सप्ततीनाम् ।
एभिः सोमेभिः सोमसुद्भिः सोमपा दानाय शुक्रपूतपाः ॥ २६ ॥

यः । अश्वेभिः । वहते । वस्ते । उस्राः । त्रिः । सप्त । सप्ततीनाम् ।
एभिः । सोमेभिः । सोमसुत्ऽभिः । सोमऽपाः । दानाय । शुक्रपूतऽपाः ॥ २६ ॥

---

१. ख-घ-त३-४-न-भ-मथ्नाः । २. ङ-त२-४-धनानि य; त३-न-धनानीय; श-धनान्यानीय । ३. ख-भ१-कानीनस्य । ४. ख-ग-ङ-त१-२-भ-प्रवृद्धं । ५. घ-ङ-त१-२-मंहनीयाय । ६. ग-त३-४-श-'वयं' नास्ति ।

यः[१] पृथुश्रवाः अश्वेभिः अश्वैः वहते गृहं वस्ते[२] च उस्राः गाः । ताभिश्च गच्छतीत्यर्थः । त्रिः सप्तेति तासां गवां संख्योक्ता[३] । सा[४] संख्या विशेष्यते । सप्ततीनां त्रि.[५] सप्त । उक्तसंख्याकाभिर्गोभिरश्वैश्च यो गच्छति स पृथुश्रवाः एभिः सोमेभिः सोमैः सोमसुद्भिः सोममभिषुण्वद्भिश्च[५] हे[६] सोमपाः । सोमस्य पातरिति वायोः संबोधनम् । हे शुक्रपूतपाः दीप्तपूतस्य च सोमस्य पातर्वायो दानाय तुभ्यं सोमं दातुं सोमैर्युक्तो भवतीति शेषः ॥

यो म इमं चिदु त्मनामन्दच्चित्रं दावने ।
अरट्वे अक्षे नहुषे सुकृत्वनि सुकृत्तराय सुक्रतुः ॥ २७ ॥

यः । मे । इमम् । चित् । ऊँ इति । त्मना । अमन्दत् । चित्रम् । दावने ।
अरट्वे । अक्षे । नहुषे । सुऽकृत्वनि । सुकृत्ऽतराय । सुऽक्रतुः ॥ २७ ॥

यः पृथुश्रवाः मे मह्यम् इमं पुरतो वर्तमानं चित्रं चायनीयं गवाश्वादिकं दावने दानाय त्मना आत्मना स्वबुद्ध्यैव अमन्दत् अमन्दत अमाद्यत । स च सुक्रतुः शोभनकर्मा राजा सुकृत्तराय सुकृतकर्तृत्वाय अरट्वे अक्षे नहुषे सुकृत्वनि च । एते तस्य राज्ञोऽध्यक्षाः । तेष्वन्वशात् अस्मै गवादिकान् संयोजयतेति । यद्वा । अरट्वादयोऽन्ये राजानः । तेषु मध्ये सुकृत्तरायामन्ददिति ॥

उचथ्ये३ वपुषि यः स्वराळुत वायो घृतस्नाः ।
अश्वेषितं रजेषितं शुनेषितं प्राज्म तदिदं नु तत् ॥ २८ ॥

उचथ्ये । वपुषि । यः । स्वऽराट् । उत । वायो इति । घृतऽस्नाः ।
अश्वऽइषितम् । रजःऽइषितम् । शुनाऽइषितम् । प्र । अज्म । तत् । इदम् । नु । तत् ॥ २८ ॥

उचथ्ये[७] वक्तव्ये स्तुत्ये वपुषि शरीरे यः स्वराट् स्वयं राजते । यद्वा । उचथ्यो वपुश्चोभौ राजानौ । तयोरपि यः स्वराट् स्वाराज्यं करोति अतिशयेन वर्तते । हे वायो यश्च घृतस्नाः घृतवच्छुद्धः स राजा अश्वेषितम् अश्वैः प्रापितं रजेषितम् । रजःशब्देनोष्ट्रो गर्दभो वोच्यते । तेनाप्यानीतं शुनेषितं च अज्म अन्नं प्र अदात् । तत् अन्नमश्वाद्यानीतम् इदं पुरतो दृश्यते । तत् तवैवानुग्रहादित्यर्थः । अथवैकस्तच्छब्दः पूरण. । अश्वाद्यानीतं यदस्ति तदिदं खल्विति ॥

अध प्रियमिषिराय षष्टिं सहस्रासनम् । अश्वानामिन्न वृष्णाम् ॥ २९ ॥

अध । प्रियम् । इषिराय । षष्टिम् । सहस्रा । असनम् । अश्वानाम् । इत् । न । वृष्णाम् ॥ २९ ॥

अध अधुना इषिराय धनादिप्रेरयित्रे राज्ञे प्रियं श्रद्धेयमश्वानामिव[८] वृष्णां सेक्तृणां गवां सहस्रा सहस्राणां षष्टिं षष्टिसहस्रसंख्याकं प्रियभूतम् असनम् अभजम् ॥

गावो न यूथमुप यन्ति वध्रय उप मा यन्ति वध्रयः ॥ ३० ॥

गावः । न । यूथम् । उप । यन्ति । वध्रयः । उप । मा । आ । यन्ति । वध्रयः ॥ ३० ॥

---

१. ख-त३-४-न-श–'यः' नास्ति । २. ख-घ-ज्ञ-त१-२–वस्ते वसति । ३. ग-त३-४-श–संख्योक्ता च । ४. ख-ग-घ-ज्ञ-न-भ–सा च । ५. ख-त३-न-श–अभिषुण्वद्भिश्च । ६. न-भ–ग्रावभिर्हे । ७. घ–उतापि च उचथ्ये । ८. ख-ज्ञ–°मश्वानामित् अश्वानामिव, घ-त१-२–°मश्वानामित् अश्वानामेव ।

vगावो vन गाव इव ता यथा संगवे vयूथमुप vयन्ति उपगच्छन्ति तद्वत् vवभ्रयः छिन्नमुष्का वृषभाः पृथुश्रवसा दत्ताः vमा[1] माम् vउप vयन्ति समीपं प्राप्नुवन्ति । मा मां vवभ्रयः उपायन्तीति पुनरुक्तिरादरार्था ॥

अध यच्चारथे गणे शतमुष्ट्राँ अचिक्रदत् । अध श्वित्नेषु विंशतिं शता ॥ ३१ ॥

अध । यत् । चारथे । गणे । शतम् । उष्ट्रान् । अचिक्रदत् । अध । श्वित्नेषु । विंशतिम् । शता ॥ ३१ ॥

vअध अथ vयत् यदा vचारथे । चरथं चरणं गमनम् । तत्संबन्धिनि चार्यमाणे । वनाय प्रेर्यमाण इत्यर्थः । तादृशे vगणे उष्ट्रसंघे vउष्ट्रान् vशतम् उष्ट्राणां शतम् vअचिक्रदत् अस्मभ्यं प्रदानायाजुहाव । vअध अपि चास्मदर्थमेव vश्वित्नेषु श्वेतवर्णेषु गोयूथेषु vविंशतिं च vशता[2] शतानि च अथवा शतानां विंशतिमचिक्रदत् ॥

शतं दासे बल्बूथे विप्रस्तरुक्ष आ ददे ।
ते ते वायविमे जना मदन्तीन्द्रगोपा मदन्ति देवगोपाः ॥ ३२ ॥

शतम् । दासे । बल्बूथे । विप्रः । तरुक्षे । आ । ददे ।
ते । ते । वायो इति । इमे । जनाः । मदन्ति । इन्द्रऽगोपाः । मदन्ति । देवऽगोपाः ॥ ३२ ॥

अयं vविप्रः मेधावी वशो जनोऽहं vबल्बूथे एतन्नामके vदासे vतरुक्षे गवाश्वादीनां तारके गवाद्यधिकृते राज्ञास्माकं प्रदिष्टधनदातरि vआ vददे । किं दानम् । गवाश्वादीनां vशतम् । शतशब्दोऽपरिमितवचनः । हे vवायो vते तव स्वभूताः vते स्तोतारः vइमे vजनाः । वयमित्यर्थः । आत्मन एव परोक्षत्वेन वादः । त्वयानुगृहीतत्वात् vइन्द्रगोपाः । इन्द्रो गोपायिता येषां ते तथोक्ताः । इन्द्रेण रक्षिताः vमदन्ति । तथा vदेवगोपाः vमदन्ति । इन्द्रं देवांश्च[3] राज्ञो[4] लब्धेन धनेन यजन्तो मदन्तीत्यर्थः ॥

अध स्या योषणा मही प्रतीची वशमश्व्यम् । अधिरुक्मा वि नीयते ॥ ३३ ॥

अध । स्या । योषणा । मही । प्रतीची । वशम् । अश्व्यम् । अधिऽरुक्मा । वि । नीयते ॥ ३३ ॥

vअध अधुना vस्या सा vयोषणा योषा राज्ञा प्रदत्ता vमही महती पूज्या vप्रतीची अस्मदभिमुखी vअश्व्यम् अश्वपुत्रं vवशं मां प्रति साधिरुक्माभरणा[5] सती vवि vनीयते । तां कन्यां मां प्रत्यानयन्तीत्यर्थः । अत्र वायव्यास्वृक्षु यत्र वायुर्न स्तूयते परं दानप्रशंसैव तासु सर्वासु हे वायो त्वदनुग्रहादेवमिति योज्यं वायुपरत्वमवगन्तव्यम् ॥ ॥ ६ ॥

' महि वः ' इत्यष्टादशर्चं पञ्चमं सूक्तमाप्त्यस्य त्रितस्यार्षम् । षडष्टका महापङ्क्तिश्छन्दः । आद्यास्त्रयोदशर्च आदित्यदेवताकाः । ' यच्च गोषु ' इत्याद्याः पञ्चर्च उषोदेवताका आदित्यदेवताकाश्च । तथा चानुक्रमणिका—' महि वो सूना त्रित आप्त्य आदित्येभ्योऽन्त्याः पञ्चोषसेऽपि महापाङ्क्तम् ' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

महि वो महतामवो वरुण मित्र दाशुषे ।
यमादित्या अभि द्रुहो रक्षथा नेमघं नशदनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श–' मा ' नास्ति । २. ख-ग-त-न-भ-श–' शता ' नास्ति । ३. ख-ग-त-न-भ-श–देवान् । ४. ख-ग-त-न-श–राज्ञा । ५. ग–साधिरुक्मा साभरणा; न-भ–अधिरुक्मा अधिष्ठितरुक्माभरणा ।

महि । वः । महताम् । अवः । वरुण । मित्र । दाशुषे ।
यम् । आदित्याः । अभि । द्रुहः । रक्षथ । न । ईम् । अघम् । नशत् ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १ ॥

हे vवरुण हे vमित्र । एतद्द्वयमर्यम्णोऽप्युपलक्षणम् । हे वरुणादयः vमहतां vवः युष्माकम् vअवः रक्षणं vमहि महत् । कस्मै । vदाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय क्रियमाणम् । किंच हे vआदित्याः vयं यजमानं vद्रुहः द्रोग्धुः सकाशात् vअभि vरक्षथ vईम् एनं यजमानम् vअघं पापं vन vनशत् न प्राप्नोति । कुत एवमिति तत्रोच्यते । vवः युष्माकम् vऊतयः रक्षणानि vअनेहसः अपापान्यनुपद्रवाणि च । vऊतयः युष्माकं रक्षणानि vसुऊतयः शोभनरक्षणानि । पुनरुक्तिरादरार्था ॥

विदा देवा अघानामादित्यासो अपाकृतिम् ।
पक्षा वयो यथोपरि व्य१स्मे शर्म यच्छतानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥२॥

विद । देवाः । अघानाम् । आदित्यासः । अपऽआकृतिम् ।
पक्षा । वयः । यथा । उपरि । वि । अस्मे इति । शर्म । यच्छत ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ २ ॥

हे vदेवाः vआदित्यासः आदित्याः यूयम् vअघानां दुःखानाम् vअपाकृतिम् अपाकरणं परिहारप्रकारं vविद जानीथ । यस्मादेवं तस्मात् vवयः पक्षिणः vयथा[1] vपक्षा पक्षौ[2] vउपरि स्वशिशुकानामुपरि कुर्वन्ति सुखाय तद्वत् vअस्मे अधि अस्मासु vशर्म सुखं vयच्छत कुरुत । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । अस्मे अस्माकमुपरीति वा ॥

व्य१स्मे अधि शर्म तत्पक्षा वयो न यन्तन ।
विश्वानि विश्ववेदसो वरूथ्या मनामहेऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥३॥

वि । अस्मे इति । अधि । शर्म । तत् । पक्षा । वयः । न । यन्तन ।
विश्वानि । विश्वऽवेदसः । वरूथ्या । मनामहे ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ३ ॥

हे आदित्याः यूयम् vअस्मे vअधि अस्मासु vतत् । युष्मास्वेवासाधारणं यत् vशर्म अस्ति तदित्यर्थः । तत्[3] vवि vयन्तन[3] विशेषेण प्रापयत । हे vविश्ववेदसः सर्वधनाः युष्मान् vविश्वानि[4] सर्वाणि vवरूथ्या । वरूथं गृहम् । तदुचितानि धनानि vमनामहे याचामहे ॥

यस्मा अरासत क्षयं जीवातुं च प्रचेतसः ।
मनोर्विश्वस्य घेदिम आदित्या राय ईशतेऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥४॥

---

१. ख-ग-त-न-भ–'यथा' नास्ति । २. ख-त-भ–स्वपक्षौ; न–ˉपक्षौ । ३. ख-घ-ज्ञ-त१-२–तद्वयो न पक्षा पक्षिणः शिशुकाना स्वपक्षो परि (पक्षोपरि–ज्ञ-त२) यथा तथा वि यंतन । ४. ख-त-न-भ१-२-श – विश्वा ।

यस्मै । अरासत । क्षयम् । जीवातुम् । च । प्रऽचेतसः ।
मनोः । विश्वस्य । घ । इत् । इमे । आदित्याः । रायः । ईशते ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ४ ॥

vयस्मै मनुष्याय vक्षयं निवासं vजीवातुं जीवनसाधनमन्नं vच vप्रचेतसः प्रकृष्टमतयः vअरासत प्रयच्छन्ति तस्मै यजमानाय तदर्थम् vइमे vआदित्याः vविश्वस्य vघेत् सर्वस्याप्ययष्टुः vमनोः[1] मनुष्यस्य धनिकस्य vरायः धनस्य vईशते स्वामिनो भवन्त्यपहृत्य यजमानाय प्रदातुम् ॥

परि णो वृणजन्नघा दुर्गाणि रथ्यो यथा ।
स्यामेदिन्द्रस्य शर्मण्यादित्यानामुतावस्यनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥५॥

परि । नः । वृणजन् । अघा । दुःऽगानि । रथ्यः । यथा ।
स्याम । इत् । इन्द्रस्य । शर्मणि । आदित्यानाम् । उत । अवसि ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ५ ॥

vपरि vवृणजन् परिवर्जयन्तु vनः अस्माकम् vअघा अघानि पापानि । तत्र दृष्टान्तः । vदुर्गाणि दुर्गमनान् प्रदेशानवटधिष्ण्यादिकान् vयथा परिवर्जयन्ति तद्वत् । vइन्द्रस्य vशर्मणि vस्याम भवेम वयम् । vउत अपि च vआदित्यानाम् vअवसि रक्षणे च स्याम ॥　　॥ ७ ॥

परिह्वृतेदना जनो युष्मादत्तस्य वायति ।
देवा अदभ्रमाश वो यमादित्या अहेतनानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥६॥

परिऽह्वृता । इत् । अना । जनः । युष्माऽदत्तस्य । वायति । देवाः । अदभ्रम् । आश । वः ।
यम् । आदित्याः । अहेतन । अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ६ ॥

vपरिह्वृतेत्[2] परिपीडितेनैव तपोनियमादिना vअना प्राणयुक्तः vजनः vयुष्मादत्तस्य युष्माभिर्दत्तं धनम् । कर्मणि षष्ठी । vवायति गच्छति । हे vदेवाः हे vआशवः शीघ्रगमनाः[3] यूयं vयं यजमानम् vअहेतन प्राप्नुथः स[4] जनः[4] vअदभ्रम् अनल्पं धनं वायति प्राप्नोतीति संबन्धः ॥

न तं तिग्मं चन त्यजो न द्रासदभि तं गुरु ।
यस्मा उ शर्म सप्रथ आदित्यासो अराध्वमनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥७॥

न । तम् । तिग्मम् । चन । त्यजः । न । द्रासत् । अभि । तम् । गुरु । यस्मै । ऊँ इति । शर्म ।
सऽप्रथः । आदित्यासः । अराध्वम् । अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥७॥

vतं मनुष्यं vतिग्मं vचन तीक्ष्णमेव सन्तं vत्यजः । क्रोधनामैतत् । अत्र क्रोधात् प्रयुज्यमानमायुधमुच्यते । vन vद्रासत् । 'द्रा कुत्सायां गतौ' । कुत्सितं नागच्छति[5] । न हिनस्तीत्यर्थः । तथा vतं जनं vगुरु प्रवृद्धमपरिहारार्हं दुःखं vन द्रासत् न गच्छति । हे vआदित्यासः आदित्याः vसप्रथः

१. ग-त-न-भ-श-'मनोः' नास्ति । २. त-न-भ-श-परिह्वृतादित् । ३. घ-शीघ्रगमना आदित्या; ४. ख-त-न- स धनः; श-यजमानः । ५. न-श- गच्छति ।

समानप्रथनाः सर्वतः पृथुभूता वा यूयं ᵛयस्मा ᵛउ यस्मै यजमानाय। उशब्दः पूरणः। ᵛशर्म सुखम् ᵛअराध्वम् अदत्त तं[1] न[1] द्रासदिति ॥

युष्मे देवा अपि ष्मसि युध्यन्तइव वर्मसु ।
यूयं महो न एनसो यूयमर्भादुरुष्यतानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥८॥

युष्मे इति । देवाः । अपि । स्मसि । युध्यन्तःऽइव । वर्मऽसु ।
यूयम् । महः । नः । एनसः । यूयम् । अर्भात् । उरुष्यत ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ८ ॥

हे ᵛदेवाः आदित्याः ᵛयुष्मे युष्मासु वयम् ᵛअपि ᵛस्मसि अपि भवेम। युष्माभिरपिहिताः स्मेत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। ᵛयुध्यन्तः शूराः ᵛवर्मसु कवचेषु यथा भवन्ति तद्वत्। ᵛयूयं ᵛनः अस्मान् ᵛमहः महतः ᵛएनसः पापात्[2] ᵛउरुष्यत रक्षत। तथा ᵛयूयम् अस्मान् ᵛअर्भात् अल्पादप्येनसः उरुष्यत ॥

अदितिर्न उरुष्यत्वदितिः शर्म यच्छतु ।
माता मित्रस्य रेवतोऽर्यम्णो वरुणस्य चानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥९॥

अदितिः । नः । उरुष्यतु । अदितिः । शर्म । यच्छतु ।
माता । मित्रस्य । रेवतः । अर्यम्णः । वरुणस्य । च ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ९ ॥

ᵛनः अस्मान् ᵛअदितिः अखण्डनीया देवमाता ᵛउरुष्यतु रक्षतु। तथा ᵛअदितिः ᵛशर्म सुखं ᵛयच्छतु। अदितिर्विशेष्यते। या ᵛमाता निर्मात्री। कस्य। ᵛमित्रस्य ᵛरेवतः धनवतः ᵛअर्यम्णः ᵛवरुणस्य ᵛच। सा न उरुष्यत्विति ॥

यद्देवाः शर्म शरणं यद्भद्रं यदनातुरम् ।
त्रिधातु यद्वरूथ्यं[1] तदस्मासु वि यन्तनानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः॥१०॥

यत् । देवाः । शर्म । शरणम् । यत् । भद्रम् । यत् । अनातुरम् ।
त्रिऽधातु । यत् । वरूथ्यम् । तत् । अस्मासु । वि । यन्तन ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १० ॥

हे ᵛदेवाः आदित्याः ᵛयत् ᵛशर्म सुखं ᵛशरणं शरणीयम्। ᵛयत् ᵛभद्रं सर्वैर्भजनीयम्। ᵛयत् ᵛअनातुरं रोगरहितम्। यत् ᵛत्रिधातु त्रिगुणम्। ᵛयद्वरूथ्यम्। वरूथं गृहम्। तदर्हम्। ᵛतत् उक्तगुणकं शर्म ᵛअस्मासु ᵛवि ᵛयन्तन वियच्छत ॥ ॥ ८ ॥

आदित्या अव हि ख्यताधि कूलादिव स्पशः ।
सुतीर्थमर्वतो यथानु नो नेषथा सुगमनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥११॥

---

१. त-न–तन; भ–नत, श–तेन। २. त-श–पापं; न-भ१-२– पाप।

आदित्याः । अवं । हि । ख्यत । अधि । कूलात्ऽइव । स्पशः ।
सुऽतीर्थम् । अर्वतः । यथा । अनु । नः । नेषथ । सुऽगम् ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ ११ ॥

हे ᵛआदित्याः यूयम् ᵛअव ᵛहि ᵛख्यत अव हि पश्यताधस्तात्स्थितानस्मान् । तत्र दृष्टान्तः । ᵛकूलात् ᵛअधि कूले ᵛस्पशः स्पष्टाः । स्थिता इत्यर्थः । यथा कूलस्थः पुरुषोऽधोगतमुदकं जिज्ञासुस्तत्रस्थं मनुष्यं वा विलोकयितुमवाक्पश्यति तद्वत् । तथा कृत्वा ᵛसुतीर्थं शोभनावतारप्रदेशम्[1] ᵛअर्वतः अश्वान् ᵛयथा प्रापयन्त्यश्वरक्षकास्तद्वत् ᵛनः अस्मान् ᵛसुगं सुपन्थानम् ᵛअनु ᵛनेषथ अनुनयथ[2] ॥

नेह भद्रं रक्षस्विने नावयै नोपया उत ।
गवे च भद्रं धेनवे वीराय च श्रवस्यतेऽनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १२ ॥

न । इह । भद्रम् । रक्षस्विने । न । अवऽयै । न । उपऽयै । उत ।
गवे । च । भद्रम् । धेनवे । वीराय । च । श्रवस्यते ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १२ ॥

हे आदित्याः ᵛइह भूमौ ᵛभद्रं कल्याणं सुखं ᵛरक्षस्विने । रक्षो बलम् । बलवतेऽस्मद्द्वेष्ट्रे ᵛन भवत्विति शेषः । ᵛअवयै अस्मान् हिंसितुमवगच्छते ᵛन भवतु भद्रम् । तथा ᵛउपयै उपगच्छते ᵛन भवतु । तर्हि कस्य भवत्वित्युच्यते । ᵛगवे ᵛच ᵛभद्रं युष्मदीयं[3] भवतु । चशब्दो वक्ष्यमाणधेन्वाद्यपेक्षः । किंच ᵛधेनवे नवप्रसूतिकायै भद्रं भवतु । ᵛवीराय अस्मत्पुत्रादिकाय भद्रं भवतु । कीदृशाय वीराय । ᵛश्रवस्यते अन्नमिच्छते । अथवोत्तरार्धेऽपि नेत्यनुवर्तते । अस्मद्विरोधिनो गवादिकाय भद्रं न भवत्विति तस्यार्थः ॥

यदाविर्यदपीच्यं देवासो अस्ति दुष्कृतम् ।
त्रिते तद्विश्वमाप्त्य आरे अस्मद्दधातनानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥ १३ ॥

यत् । आविः । यत् । अपीच्यम् । देवासः । अस्ति । दुःऽकृतम् ।
त्रिते । तत् । विश्वम् । आप्त्ये । आरे । अस्मत् । दधातन ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १३ ॥

हे ᵛदेवासः देवा आदित्याः ᵛयदाविः यत् पापमाविर्भूतम् ᵛअस्ति । ᵛदुष्कृतं ᵛयत् ᵛच ᵛअपीच्यम् अन्तर्हितमस्ति । 'अपीच्यम्' इत्यन्तर्हितनाम । ᵛतद्विश्वं तदुभयम् ᵛआप्त्ये ᵛत्रिते मयि मा भूत् । किंतु ᵛअस्मत् ᵛआरे दूरे ᵛदधातन स्थापयत ॥

'यच्च गोषु' इत्यादिसूक्तशेषेण दुःस्वप्नं दृष्ट्वादित्यमुपतिष्ठेत । तथा च 'स्वप्नममनोज्ञं दृष्ट्वा' इत्युपक्रम्य 'यच्च गोषु दुष्वप्न्यमिति पञ्चभिरादित्यमुपतिष्ठेत' (आश्व. गृ. ३. ६. ६) इति सूत्रितम् ॥

---

१. ख-त-भ-श—शोभनावतर°; घ—शोभन° । २. ख-त-भ—अनुनयथ आनुकूल्येन प्रापयथ । ३. घ—अस्मदीयं ।

यच्च गोषु दुष्ष्वप्न्यं यच्चास्मे दुहितर्दिवः ।
त्रिताय तद्विभावर्याप्त्याय परा वहानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१४॥

यत् । च । गोषु । दुःऽस्वप्न्यम् । यत् । च । अस्मे इति । दुहितः । दिवः ।
त्रिताय । तत् । विभाऽवरि । आप्त्याय । परा । वह ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १४ ॥

हे दिवः दुहितः उषः उषोदेवते यच्च गोषु अस्मदीयासु दुष्ष्वप्न्यम् अनर्थसूचकं दृष्टम् । स्वार्थिको यत् । किंच यच्च दुष्ष्वप्न्यम् अस्मे अस्मासु दृष्टम् । गोपीडानिमित्तकमस्माकं पीडानिमित्तकं च यद्दुःस्वप्नं[1] पश्याम इत्यर्थः । तत् सर्वं हे विभावरि । उषोनामैतत् । हे व्युच्छनवति देवि आप्त्याय त्रिताय परा वह दूरे परिहर ॥

निष्कं वा घा कृणवते स्रजं वा दुहितर्दिवः ।
त्रिते दुष्ष्वप्न्यं सर्वमाप्त्ये परि दद्मस्यनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः॥१५॥

निष्कम् । वा । घ । कृणवते । स्रजम् । वा । दुहितः । दिवः ।
त्रिते । दुःऽस्वप्न्यम् । सर्वम् । आप्त्ये । परि । दद्मसि ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १५ ॥

हे दिवः दुहितः उषः निष्कं वा घ आभरणविशेषं वा कृणवते कुर्वते स्वर्णकाराय यत् दुष्ष्वप्न्यं दृष्टम् । स्वर्णकारेण निर्माणसमये दृष्टमित्यर्थः । घेति पूरणः । वाशब्दश्चार्थे । वा अथवा स्रजं माल्यं कृणवते । कुर्वाण इत्यर्थः । तस्मिन्नपि मालाकारे मालानिर्माणसमये यद्दुष्ष्वप्न्यं दृष्टं तदुभयविषयं दुःस्वप्नम् आप्त्ये अपां पुत्रे त्रिते वर्तमानं परि[2] दद्मसि उपरि[2] दद्मः । वयं त्रिताः परित्यजामेत्यर्थः । अथवा । त्रिते मयि यत् दुष्ष्वप्न्यं दृष्टं तत् स्वर्णकाराय मालाकाराय वा परि दद्मसि । अस्मत्तोऽपि निष्कृष्य[3] तयोरुपरि[3] स्थापयामः ॥ ॥ ९ ॥

तदन्नाय तदपसे तं भागमुपसेदुषे ।
त्रिताय च द्विताय चोषो दुष्ष्वप्न्यं वहानेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः ॥१६॥

तत्ऽअन्नाय । तत्ऽअपसे । तम् । भागम् । उपऽसेदुषे ।
त्रिताय । च । द्विताय । च । उषः । दुःऽस्वप्न्यम् । वह ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १६ ॥

तदन्नाय । यदेव जागरावस्थायां भोज्यत्वेन प्रसिद्धं मधुपायसादि स्वप्नेऽपि तदेवान्नं यस्य सः । तादृशाय । प्रत्यक्षभोजनवत् स्वप्नेऽपि भोक्त्र इत्यर्थः । तथा तदपसे । यदेवापः कर्म निन्दितं जाग्रदवस्थायां क्रियते तदेव कर्म स्वप्ने यस्य स तत्कर्मा । तादृशाय देवाय[4] तं भागं दुःस्वप्न-

---

१. ख-ग-भ१-३—दुःस्वप्नं, त-न-भ२—दुःष्वप्नं; श—दुःष्वप्न्य । २. ख-त-भ—परिदद्मसुपरि, घ-न-श—परिदद्मसि परि । ३. ग—निष्कृष्यो°; त२-३-श—निष्कृष्टतयो°; न—निष्कृष्यंदतयो° । ४. ख-घ-त-भ—देवाह; न—तदेवाह ।

स्यांशम् उपसेदुषे प्राप्नुवते त्रिताय द्विताय च हे उषः देवि दुष्ष्वप्न्यम् अन्नकर्मविषयं वह अन्यत्र प्रापय । स्वप्ने दृष्टं मधुभोजनादिकं जाग्रदवस्थानुभूतवत् सुखकरं भवत्वित्यर्थः ॥

यथा कलां यथा शफं यथ ऋणं संनयामसि ।
एवा दुष्ष्वप्न्यं सर्वमाप्त्ये सं नयामस्यनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः॥१७॥

यथा । कलाम् । यथा । शफम् । यथा । ऋणम् । सम्ऽनयामसि ।
एव । दुःऽस्वप्न्यम् । सर्वम् । आप्त्ये । सम् । नयामसि ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १७ ॥

संज्ञपितं पशुं दानार्थं संस्कुर्वन्तः[1] यथा येन प्रकारेण कलां शफम् इति संदायान्यत्र संनयन्ति । अथापरो यथाशब्दः पूरणः । अथवा । यथा कलां हृदयाद्यवयवमवदानार्हं संनयन्ति यथा च शफं शफोपलक्षितमनवदानार्हं शफास्थ्यादिकं संनयन्ति । यथा वा ऋणं शनैः संनयन्ति एव एवं दुष्ष्वप्न्यं सर्वमाप्त्ये वर्तमानं सं नयामसि संनयामः अपसारयामः ॥

अजैष्माद्यासनाम चाभूमानागसो वयम् ।
उषो यस्माद्दुष्ष्वप्न्यादभैष्माप तदुच्छत्वनेहसो व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः॥१८॥

अजैष्म । अद्य । असनाम । च । अभूम । अनागसः । वयम् ।
उषः । यस्मात् । दुःऽस्वप्न्यात् । अभैष्म । अप । तत् । उच्छतु ।
अनेहसः । वः । ऊतयः । सुऽऊतयः । वः । ऊतयः ॥ १८ ॥

वयं त्रिताः अद्य अजैष्म जयेम । असनाम च[2] संभजेम च सुस्वप्नं सुखं वा । अनागसः अपापाः अभूम भवेम । हे उषः यस्मात् दुष्ष्वप्न्यात् अभैष्म भीताः स्म तत् पापम् अप उच्छतु अपगच्छतु[3] ॥ ॥ १० ॥

'स्वादोरभक्षि' इति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तं काण्वस्य प्रगाथस्यार्षं सोमदेवताकं त्रैष्टुभम् । पञ्चमी जगती । सोमो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'स्वादोः पञ्चोना प्रगाथः सौम्यं त्रैष्टुभं पञ्चमी जगती' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

स्वादोरभक्षि वयसः सुमेधाः स्वाध्यो वरिवोवित्तरस्य ।
विश्वे यं देवा उत मर्त्यासो मधु ब्रुवन्तो अभि संचरन्ति ॥ १ ॥

स्वादोः । अभक्षि । वयसः । सुऽमेधाः । सुऽआध्यः । वरिवोवित्ऽतरस्य ।
विश्वे । यम् । देवाः । उत । मर्त्यासः । मधु । ब्रुवन्तः । अभि । सम्ऽचरन्ति ॥ १ ॥

अहं प्रगाथः सुमेधाः शोभनप्रज्ञः स्वाध्यः स्वाध्ययनः सुकर्मा वरिवोवित्तरस्य अतिशयेन पूजां लभमानस्य स्वादोः सुष्ठुदनीयस्य स्वादुभूतस्य वयसः अन्नस्य । एताः कर्मणि षष्ठ्यः ।

---

१. ख-त—संस्तुवंतो; ग—स्तुवंतो; न—संस्तुर्वतो । २. ख-ग-त-न-श—'च' नास्ति । ३. ख-ग-त-न-भ-श—अपागच्छतु ।

उक्तलक्षणं वयोऽन्नं सोमाख्यम् अभक्षि भक्षयेय । यं यदन्नं विश्वे देवाः सर्वेऽपीन्द्रादयः उत अपि च मर्त्यासः मर्त्या मनुष्याः मधु ब्रुवन्तः मनोहरमेतदिति शब्दायन्तः[1] अभि संचरन्ति अभिसंगच्छन्ते प्राप्नुवन्ति तदन्नमभक्षीति ॥

अग्नीषोमप्रणयने 'अन्तश्च' इत्येषा । तथा च सूत्रितम्—'अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवासि श्येनो न योनिं सदनं धिया कृतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

अन्तश्च प्रागा अदितिर्भवास्यवयाता हरसो दैव्यस्य ।
इन्दविन्द्रस्य सख्यं जुषाणः श्रौष्टीव धुरमनु राय ऋध्याः ॥ २ ॥

अन्तरिति । च । प्र । अगाः । अदितिः । भवासि । अवऽयाता । हरसः । दैव्यस्य ।
इन्दो इति । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुषाणः । श्रौष्टीऽइव । धुरम् । अनु । राये । ऋध्याः ॥२॥

हे सोम त्वम् अन्तश्च प्रागाः । हृदयस्य यागागारस्य वान्तर्गच्छसि । गत्वा च अदितिः अदीनस्त्वं[2] दैव्यस्य हरसः क्रोधस्य अवयाता पृथक्कर्ता भवासि भवसि । हर इति क्रोधनाम । हे इन्दो सोम त्वम् इन्द्रस्य सख्यं जुषाणः सेवमानः श्रौष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । तत्संबन्धी श्रौष्टी । क्षिप्रगाम्यश्वः धुरम् इव राये अस्माकं धनलाभाय अनु ऋध्याः अनुगच्छसि । अथवाश्वो यथा धुरं वृत्वाभिमतदेशं[3] प्रापयति तद्वदस्मान् प्रापय[4] । अनुपूर्व ऋधिर्गत्यर्थः ॥

'अपाम सोमम्' इत्यादिके द्वे सोमपानोत्तरकालीनास्याभिमर्शने हृदयाभिमर्शने च क्रमेण विनियुक्ते । तथा च सूत्रितम्—'अपाम सोमममृता अभूम शं नो भव हृद आ पीत इन्दविति मुखहृदये अभिमृशेरन्' (आश्व. श्रौ ५. ६) इति ॥

अपाम सोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवान् ।
किं नूनमस्मान्कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृत मर्त्यस्य ॥ ३ ॥

अपाम । सोमम् । अमृताः । अभूम । अगन्म । ज्योतिः । अविदाम । देवान् ।
किम् । नूनम् । अस्मान् । कृणवत् । अरातिः । किम् । ऊँ इति । धूर्तिः । अमृत । मर्त्यस्य ॥ ३॥

हे अमृत[5] अमरण सोम त्वाम् अपाम पानं करवाम । कुर्मः । ततः अमृताः अभूम भवेम । यस्मात्त्वममृतः अतस्तव पानाद्वयमप्यमृताः स्याम । पश्चात् ज्योतिः द्योतमानं स्वर्गम् अगन्म । अविदाम ज्ञातवन्तः देवान् । तथाभूतान्[6] अस्मान् नूनम् इदानीम् अरातिः शत्रुः किं कृणवत् कुर्यात् । किमु किं वा[7] मर्त्यस्य इदानी मनुष्यभूतस्य मम धूर्तिः हिंसकः किं कृणवत् कुर्यात् ॥

शं नो भव हृद आ पीत इन्दो पितेव सोम सूनवे सुशेवः ।
सखेव सख्य उरुशंस धीरः प्र ण आयुर्जीवसे सोम तारीः ॥ ४ ॥

शम् । नः । भव । हृदे । आ । पीतः । इन्दो इति । पिताऽइव । सोम । सूनवे । सुऽशेवः ।
सखाऽइव । सख्ये । उरुऽशंस । धीरः । प्र । नः । आयुः । जीवसे । सोम । तारीः ॥ ४ ॥

---

१. ग–शब्दयन्तः । २. ख-ग-त-न-भ-श–त्वं । ३. ग-भ–धृत्वा । ४. ख-त-न-भ१-२–प्रय; ग–नय; श–राय । ५. ख-त१-२–अमृत अविद । ६. ख-ग-त-न-भ-श–अयं तथाभूतान् । ७. त३-न भ२–चा; श–च ।

हे इन्दो सोम अस्माभिः[1] पीतः त्वं[1] नः अस्माकं हृदे हृदयाय शं सुखम् आ भव। सुखभवने दृष्टान्तद्वयम्। पिता[2] सूनवे स्वात्मजाय यथा सुखाय भवति यथा वा सखा अहिताग्निवत्स्यं हिते स्थापयिता सखा स स्वसख्ये यथा सुशेवः सुसुखो भवति। शेवमिति सुखनाम। तद्वत्त्वमपि भव। किंच हे उरुशंस बहुभिर्बहुधा वा शंसनीय बहुकीर्ते सोम धीरः धीमांस्त्वं नः अस्माकं जीवसे जीवनाय आयुः आयुष्यं प्र तारीः प्रवर्धय[3] ॥

इमे मा पीता यशस उरुष्यवो रथं न गावः समनाह पर्वसु।
ते मा रक्षन्तु विस्रसश्चरित्रादुत मा स्रामाद्यवयन्त्विन्दवः ॥ ५ ॥

इमे। मा। पीताः। यशसः। उरुष्यवः। रथम्। न। गावः। सम्। अनाह। पर्वऽसु।
ते। मा। रक्षन्तु। विऽस्रसः। चरित्रात्। उत। मा। स्रामात्। यवयन्तु। इन्दवः ॥ ५ ॥

इमे पीताः यशसः यशस्कराः उरुष्यवः अस्माकं रक्षाकामाः सोमाः गावः गोविकारभूता वध्र्यः रथं न रथमिव ता[4] यथा रथं विस्रस्तं पर्वसु समनाह[5] संदधते तद्वत् मां पीताः सोमाः पर्वसु संनह्यन्तु। किंच ते सोमाः मा मां विस्रसः विस्रस्तात् चरित्रात् चरणादनुष्ठानात् रक्षन्तु। सोमः पीतश्चेत् कर्म ह्यविस्रस्तं भवति। उत अपि च मा मां स्रामात् व्याधेः सकाशात् इन्दवः पीताः यवयन्तु पृथक्कुर्वन्तु ॥ ॥ ११ ॥

अग्निं न मा मथितं सं दिदीपः प्र चक्षय कृणुहि वस्यसो नः।
अथा हि ते मद आ सोम मन्ये रेवाँइव प्र चरा पुष्टिमच्छ ॥ ६ ॥

अग्निम्। न। मा। मथितम्। सम्। दिदीपः। प्र। चक्षय। कृणुहि। वस्यसः। नः।
अथ। हि। ते। मदे। आ। सोम। मन्ये। रेवान्ऽइव। प्र। चर। पुष्टिम्। अच्छ ॥ ६ ॥

हे सोम पीतस्त्वं मा मां मथितम् अग्निं न अग्निमिव सं दिदीपः संदीपय। प्र चक्षय च चक्षुषः संधुक्षणेन। नः अस्मान् वस्यसः अतिशयेन वसुमतः कृणुहि कुरु। अथ अधुना हि खलु ते त्वां हे सोम मदे[6] मदाय[6] मन्ये स्तौमि। तथा सति रेवानिव धनवानिह। इवेति संप्रत्यर्थे। पुष्टिम् अस्मत्पोषम् अच्छ प्र चर अभिगच्छ ॥

इषिरेण ते मनसा सुतस्य भक्षीमहि पित्र्यस्येव रायः।
सोम राजन्प्र ण आयूंषि तारीरहानीव सूर्यो वासराणि ॥ ७ ॥

इषिरेण। ते। मनसा। सुतस्य। भक्षीमहि। पित्र्यस्यऽइव। रायः।
सोम। राजन्। प्र। नः। आयूंषि। तारीः। अहानिऽइव। सूर्यः। वासराणि ॥ ७ ॥

इषिरेण इच्छावता मनसा सुतस्य ते सुतमभिषुतं त्वां भक्षीमहि। पित्र्यस्य पितृसंबन्धिनो[7] धनस्येव धनमिव। पित्र्यं धनं यथैषणेन मनसोपभुञ्जते तद्वत्। भक्षित हे सोम राजन् स्वामिन् नः अस्माकम् आयूंषि प्र तारीः प्रवर्धय। वासराणि जगद्वासकानि

---

१. ख-ग-त-न-भ-श–'अस्माभिः...त्वं' नास्ति। २. घ–पितेव। ३. ग–प्रावर्धयः; घ-ञ-त१-२-न-श–प्रवर्धयः। ४. ख-ग-त-न-भ-श–ते। ५. ख-ग-त-न-भ-श–'समनाह' नास्ति। ६. ख-ग-त-न-भ-श–'मदे मदाय' नास्ति। ७. घ–°सबंधिनो रायः।

vअहानि vसूर्यः vइव[1]। अत्र 'ईषणेन[2] वैषणेन वार्षणेन वा' (निरु. ४. ७) इत्यादि निरुक्तं ज्ञातव्यम् ॥

सोम राजन्मृळया नः स्वस्ति तव स्मसि व्रत्या३स्तस्य विद्धि ।
अलर्ति दक्ष उत मन्युरिन्दो मा नो अर्यो अनुकामं परा दाः ॥ ८ ॥

सोम । राजन् । मृळय । नः । स्वस्ति । तव । स्मसि । व्रत्याः । तस्य । विद्धि ।
अलर्ति । दक्षः । उत । मन्युः । इन्दो इति । मा । नः । अर्यः । अनुऽकामम् । परा । दाः ॥८॥

हे vसोम vराजन् vनः अस्मान् vस्वस्ति अविनाशाय vमृळय सुखय च । vव्रत्याः व्रतिनो वयं vतव vस्मसि स्वभूताः स्मः । vतस्य तं स्वकीयं तव vविद्धि जानीहि । अथवा तव त्वमित्यर्थः । त्वं जानीहि । किंच हे vइन्दो vदक्षः प्रवृद्धोऽस्मच्छत्रुः vअलर्ति गच्छति । vउत अपि च vमन्युः क्रोधः क्रुद्धो वा अलर्ति । तादृशस्योभयविधस्य vअर्यः अरेः vअनुकामं यथाकामं vनः अस्मान् vमा vपरा vदाः परादेहि ॥

त्वं हि नस्तन्वः सोम गोपा गात्रेगात्रे निषसत्था नृचक्षाः ।
यत्ते वयं प्रमिनाम व्रतानि स नो मृळ सुषखा देव वस्यः ॥ ९ ॥

त्वम् । हि । नः । तन्वः । सोम । गोपाः । गात्रेऽगात्रे । निऽससत्थ । नृऽचक्षाः ।
यत् । ते । वयम् । प्रऽमिनाम । व्रतानि । सः । नः । मृळ । सुऽसखा । देव । वस्यः ॥ ९ ॥

हे vसोम देव vत्वं vनः अस्माकं vतन्वः तनोरङ्गस्य vगोपाः vहि रक्षिता खलु । अतः vगात्रेगात्रे सर्वेष्वङ्गेषु vनृचक्षाः नृणां कर्मनेतॄणां द्रष्टा त्वं vनिषसत्थ निषीदसि । vयत् यद्यपि vते तव vव्रतानि कर्माणि vवयं vप्रमिनाम हिंस्मः तथापि हे vदेव vसः त्वं vवस्यः श्रेष्ठान् vनः अस्मान् vसुषखा शोभनसखा सन् vमृळ सुखय ॥

ऋदूदरेण सख्या सचेय यो मा न रिष्येद्धर्यश्व पीतः ।
अयं यः सोमो न्यधाय्यस्मे तस्मा इन्द्रं प्रतिरमेम्यायुः ॥ १० ॥

ऋदूदरेण । सख्या । सचेय । यः । मा । न । रिष्येत् । हरिऽअश्व । पीतः ।
अयम् । यः । सोमः । नि । अधायि । अस्मे इति । तस्मै । इन्द्रम् । प्रऽतिरम् । एमि । आयुः ॥१०॥

अहं प्रगाथः vऋदूदरेण उदराबाधकेन सोमेन vसख्या vसचेय संगच्छेय । संगतो भवामि । 'ऋदूदरः सोमो मृदूदरः' (निरु. ६. ४) इति यास्कः । vयः सोमः vपीतः सन् vमा मां vन vरिष्येत् न हिंस्येत्[3] हे vहर्यश्व इन्द्र । सौम्ये सूक्त इन्द्रस्य कीर्तनं सोमस्येन्द्रस्वामिकत्वादविरुद्धम् । vयः vअयं vसोमः vअस्मे अस्मासु vन्यधायि निहितोऽभूत् vतस्मै सोमाय vप्रतिरम् vआयुः जठरे चिरकालावस्थानम् vइन्द्रम् vएमि याचे ॥　　॥ १२ ॥

अप त्या अस्थुरनिरा अमीवा निरत्रसन्तमिषीचीरभैषुः ।
आ सोमो अस्माँ अरुहद्विहाया अगन्म यत्र प्रतिरन्त आयुः ॥ ११ ॥

---

१. घ-इव स यथा वर्षणेन प्रवर्धयति तद्वत् । २. ख-त-न-भ-श-एषणेन । ३. भ२-हिंसेत्; भ३-हिंसत् ।

अप । त्याः । अस्थुः । अनिराः । अमीवाः । निः । अत्रसन् । तमिषीचीः । अभैषुः ।
आ । सोमः । अस्मान् । अरुहत् । विऽहायाः । अगन्म । यत्र । प्रऽतिरन्ते । आयुः ॥ ११ ॥

त्याः ताः अनिराः प्रेरयितुमशक्याः अमीवाः बलवत्यः पीडाः[1] अप अस्थुः अपगच्छन्तु । याः तमिषीचीः बलवत्योऽस्मान् निः नितराम् अत्रसन् प्राप्नुवन् कम्पयन्ति तथा अभैषुः । अपगमे[2] कारणमाह । यस्मात् सोमः विहायाः महान् सन् अस्मान् आ अरुहत् आगमत् प्राप्तवान् अतोऽपास्थुरिति भावः । यत्र यस्मिन् सोमे पीते आयुः आयुष्यं प्रतिरन्ते वर्धयन्ति मनुष्यास्तं सोमम् अगन्म इति ॥

यो न इन्दुः पितरो हृत्सु पीतोऽमर्त्यो मर्त्यौं आविवेश ।
तस्मै सोमाय हविषा विधेम मृळीके अस्य सुमतौ स्याम ॥ १२ ॥

यः । नः । इन्दुः । पितरः । हृत्ऽसु । पीतः । अमर्त्यः । मर्त्यान् । आऽविवेश ।
तस्मै । सोमाय । हविषा । विधेम । मृळीके । अस्य । सुऽमतौ । स्याम ॥ १२ ॥

हे पितरः यः इन्दुः हृत्सु पीतः सन् अमर्त्यः मृतिरहितः सन् आविवेश मर्त्यान्[3] नः अस्मान् तस्मै सोमाय हविषा विधेम परिचरेम । अस्य सोमस्य मृळीके सुखे सुमतौ चानुग्रहबुद्धौ च स्याम भवेम ॥

महापितृयज्ञे 'सोमाय पितृमते पुरोडाशम्' इत्यत्र 'त्वं सोम' इति याज्या । सूत्रितं च— 'त्वं सोम पितृभिः संविदानो बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वाक्' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति । तृतीयसवने सौम्यस्य चरोरपीयं[4] याज्या । 'त्वं सोम पितृभिः संविदान इति सौम्यस्य' (आश्व. श्रौ. ५. १९) इति हि सूत्रितम् ॥

त्वं सोम पितृभिः संविदानोऽनु द्यावापृथिवी आ ततन्थ ।
तस्मै त इन्दो हविषा विधेम वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १३ ॥

त्वम् । सोम । पितृऽभिः । सम्ऽविदानः । अनु । द्यावापृथिवी इति । आ । ततन्थ ।
तस्मै । ते । इन्दो इति । हविषा । विधेम । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १३ ॥

हे सोम त्वं पितृभिः सह संविदानः संगच्छमानः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अनु आ ततन्थ क्रमेण विस्तारयसि । तस्मै सोमाय हविषा विधेम परिचरेम । वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम ॥

त्रातारो देवा अधि वोचता नो मा नो निद्रा ईशत मोत जल्पिः ।
वयं सोमस्य विश्वह प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ १४ ॥

त्रातारः । देवाः । अधि । वोचत । नः । मा । नः । निऽद्रा । ईशत । मा । उत । जल्पिः ।
वयम् । सोमस्य । विश्वह । प्रियासः । सुऽवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥ १४ ॥

हे त्रातारः रक्षितारो हे देवाः नः अस्मान् अधि वोचत अधिवचनं कुरुत । किंच नः अस्मान् निद्राः स्वप्नाः मा ईशत ईश्वरा मा भूवन् बाधितुम् । उत अपि च जल्पिः

१. ख-त-न-भ-श—'पीडाः' नास्ति । २. ख-त-न-भ१-२-श—अपरामे; घ—त्यजंतु अपराधे ।
३. त-न-भ-श—मर्तान् । ४. ख-त-भ—°पीयमेव ।

निन्दकः अस्मान् ᵛमा निन्दतु । ᵛवयं ᵛसोमस्य ᵛप्रियासः प्रियाः स्याम ᵛविश्वह सर्वेष्वप्यहःसु । सर्वदेत्यर्थः । ᵛसुवीरासः शोभनपुत्राः सन्तः ᵛविदथं स्तोत्रम् ᵛआ ᵛवदेम आभिमुख्येन वदेम । अथवा सुपुत्रा विदथं गृहमा वदेम । आवदनं पुत्रपौत्राणां धनेनोपच्छन्दनम् ॥

'त्वं नः सोम विश्वतः' इति सौम्ये पशौ हविषोऽनुवाक्या। सूत्रितं च—'त्वं नः सोम विश्वतो वयोधा या ते धामानि दिवि या पृथिव्याम्' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

त्वं नः॑ सोम वि॒श्वतो॑ वयो॒धास्त्वं स्व॒र्विदा॒ वि॑शा नृ॒चक्षाः॑ ।
त्वं न॑ इन्द ऊ॒तिभिः॑ स॒जोषाः॑ पा॒हि प॒श्चाता॑दु॒त वा॑ पु॒रस्ता॑त् ॥ १५ ॥

त्वम् । नः॒ । सो॒म । वि॒श्वतः॑ । व॒यः॒ऽधाः । त्वम् । स्वः॒ऽवित् । आ । वि॒श॒ । नृ॒ऽचक्षाः॑ ।
त्वम् । नः॒ । इ॒न्दो॒ इति॑ । ऊ॒तिऽभिः॑ । स॒ऽजोषाः॑ । पा॒हि॒ । प॒श्चाता॑त् । उ॒त । वा॒ । पु॒रस्ता॑त् ॥ १५॥

हे ᵛसोम ᵛत्वं ᵛनः अस्माकं ᵛविश्वतः सर्वाभ्यो दिग्भ्यः ᵛवयोधाः अन्नदाता । तथा ᵛत्वं ᵛस्वर्वित् स्वर्गलम्भकः ᵛनृचक्षाः सर्वमनुष्यद्रष्टा त्वम् ᵛआ ᵛविश । हे ᵛइन्दो ᵛत्वं ᵛसजोषाः सह प्रीयमाणः सन् ᵛऊतिभिः सह । अथवोतयो गन्तारो मरुतः । तैः सहितः सन् ᵛपश्चातात् पश्चात् ᵛउत ᵛवा ᵛपुरस्तात् च ᵛपाहि[२] ॥　　॥ १३ ॥　　॥ ६ ॥

॥ अथ वालखिल्यम् ॥

॥ प्रथमं सूक्तम् ॥

अ॒भि प्र वः॑ सु॒राध॑स॒मिन्द्र॑मर्च॒ यथा॑ वि॒दे ।
यो ज॑रि॒तृभ्यो॑ म॒घवा॑ पु॒रू॒वसुः॑ स॒हस्रे॑णेव॒ शिक्ष॑ति ॥ १ ॥

१. ख-ग-घ-त-न-भ-श—ऊतिभिः । २. घ—पाहि रक्ष ।

वालखिल्यसूक्तभाष्यम्*

श्रीगणेशाय नमः । श्रुतिकञ्जार्थलक्ष्मीं यो विकासयति हृद्गतम्(? °ताम्) । स पायात्सच्चिदानन्दः सूर्यमण्डलगो हरिः ॥ 'अभि प्र वः' इति दशर्चं प्रथम सूक्त प्रस्कण्वस्यार्षमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—'अभि प्र दश प्रस्कण्वः प्रागाथ तत्' इति । अयुजां बृहती छन्दः । युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) ऋषिरात्मानं ब्रूते । हे प्रस्कण्व वः युष्माकम् । बहुवचन पुत्रपौत्राभिप्रायेण । युष्मत्स्वामिभूतमिन्द्रमभिलक्ष्य प्रार्च प्रकर्षेण पूजय । तत्र दृष्टान्तः । यथा विदे विद्वांसं स्वगुरुं पूजयसि तद्वत् । कीदृशम् । सुराधसम् । शोभनं राधो धनं यस्य तम् । कोऽसाविन्द्र इत्युच्यते । य इन्द्रः मघवा धन-

*वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायाः प्राप्ते ञ-सञ्ज्ञकलिखितपुस्तके वालखिल्यसूक्तानां भाष्यं लिखितमुपलभ्यते । पर त्वितरेषु सर्वेष्वपि पुस्तकेष्वनुपलम्भात् व्याख्याशैल्या विभिन्नत्वाच्च नैतत्सायणाचार्यकृतमिति व्यक्तं प्रतीयते । तथाप्येतद्विदुषामुपयोगाय स्यादिति मत्वात्र दीयते ।

एतस्मिन् विषयेऽस्माभिः पृष्टा एतत्पाठशालाधिकारिणः एवं लिखन्ति—'एतद्धस्तलिखितं पाठशालायाः कृते रेवानगरे क्रीतमासीत् । तस्य लेखनं पुण्यपत्तन एवाभूदिति श्रूयते । एतल्लिखितपुस्तकगतवालखिल्यसूक्तभाष्यं केन विरचितमिति निश्चितं वक्तुमशक्यम् । न केनापि वाराणसीस्थेन पण्डितेनैतद्विरचितमिति निश्चितमेव' ।

अभि । प्र । वः । सुऽराधसम् । इन्द्रम् । अर्च । यथा । विदे ।
यः । जरितृऽभ्यः । मघऽवा । पुरुऽवसुः । सहस्रेणऽइव । शिक्षति ॥ १ ॥

शतानीकेव प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।
गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः ॥ २ ॥

शतानीकाऽइव । प्र । जिगाति । धृष्णुऽया । हन्ति । वृत्राणि । दाशुषे ।
गिरेःऽइव । प्र । रसाः । अस्य । पिन्विरे । दत्राणि । पुरुऽभोजसः ॥ २ ॥

आ त्वा सुतास इन्दवो मदा य इन्द्र गिर्वणः ।
आपो न वज्रिन्नन्वोक्यं१ सरः पृणन्ति शूर राधसे ॥ ३ ॥

आ । त्वा । सुतासः । इन्दवः । मदाः । ये । इन्द्र । गिर्वणः ।
आपः । न । वज्रिन् । अनु । ओक्यम् । सरः । पृणन्ति । शूर । राधसे ॥ ३ ॥

अनेहसं प्रतरणं विवक्षणं मध्वः स्वादिष्ठमीं पिब ।
आ यथा मन्दसानः किरासि नः प्र क्षुद्रेव त्मना धृषत् ॥ ४ ॥

अनेहसम् । प्रऽतरणम् । विवक्षणम् । मध्वः । स्वादिष्ठम् । ईम् । पिब ।
आ । यथा । मन्दसानः । किरासि । नः । प्र । क्षुद्राऽइव । त्मना । धृषत् ॥ ४ ॥

वान् पुरूवसुः बहूना वासयिता जरितृभ्यः स्तोतृभ्यः सहस्रेणेव अपरिमितमेव शिक्षति ददाति । धना-
दिकमिति शेषः । अत्र योशब्दोऽवधारणार्थः । सहस्रेणेव (? इवशब्दोऽवधारणार्थः । सहस्रेणैव) ॥

(२) धृष्णुया शत्रुधर्षणशील इन्द्रः शतानीकेव अपरिमितान्येव रिपुसैन्यानि प्र जिगाति प्रक-
र्षेण गच्छति । स्ववशीकरोति । किंच य इन्द्रः दाशुषे हविर्दत्तवतो यजमानस्य वृत्राणि पापानि शत्रून्
वा हन्ति नाशयति । तस्यास्य पुरुभोजसः बहुपालकस्येन्द्रस्य दत्राणि हिरण्यादीनि धनानि । दत्रमत्र
हिरण्यं 'मरुत् दत्रम्' इति हिरण्यनामसु पाठात् । प्र पिन्विरे प्रकर्षेण प्रीणयन्ति तर्पयन्ति जगत् । अत्र
दृष्टान्तः । गिरेरिव पर्वतस्य मेघस्य वा संबन्धिनो यथा रसाः जलानि जगत् प्रीणयन्ति तद्वत् ॥

(३) हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र मदाः हर्षकराः ये इन्दवः सोमाः सुतासः अभिषुताः सन्ति
ते हे वज्रिन् वज्रोपेत हे शूर शौर्ययुक्तेन्द्र ओक्य समवयितुमर्हं (? समवेतुमर्हं) त्वा त्वामापृणन्ति सर्वतः
पूरयन्ति । स्वरसप्रदानेन त्वां तर्पयन्तीत्यर्थः । कथम् । आपो न सरः । ता यथा महाजलाशय पूरयन्ति
तद्वत् । किमर्थम् । राधसे यजमानस्य धनलाभाय ॥

(४) हे इन्द्र अनेहसं यथाकालम् ईम् एनं सोमं पिब । कीदृशम् । प्रतरणं प्रवर्धनम् । प्रपूर्व-
स्तिरतिर्वर्धनार्थः । विवक्षणम् अतिशयेन स्तुत्यं मध्वः मधुनः सकाशादपि स्वादिष्ठ स्वादुतमम् । कमे-
तम् । यस्य पानेन मन्दसानः हवींषि सभजमानस्त्व नोऽस्मभ्य यजमानेभ्यः यथा यथावत् फलमाकिरासि
कात्स्न्र्येन विक्षिपसि । ददासीत्यर्थः । केभ्य इव । धृषत् शत्रुधर्षकस्त्वं त्मना आत्मना स्वयमेव क्षुद्रेव
दीनेभ्य इव तेभ्यो यथा प्र ददासि तद्वत् । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

आ नः स्तोममुप द्रवद्धियानो अश्वो न सोतृभिः ।
यं ते स्वधावन्त्स्वदयन्ति धेनव इन्द्र कण्वेषु रातयः ॥ ५ ॥

आ । नः । स्तोमम् । उप । द्रवत् । हियानः । अश्वः । न । सोतृऽभिः ।
यम् । ते । स्वधाऽवन् । स्वदयन्ति । धेनवः । इन्द्र । कण्वेषु । रातयः ॥ ५ ॥　॥ १४ ॥

उग्रं न वीरं नमसोप सेदिम विभूतिमक्षितावसुम् ।
उद्रीव वज्रिन्नवतो न सिञ्चते क्षरन्तीन्द्र धीतयः ॥ ६ ॥

उग्रम् । न । वीरम् । नमसा । उप । सेदिम । विऽभूतिम् । अक्षितऽवसुम् ।
उद्रीऽइव । वज्रिन् । अवतः । न । सिञ्चते । क्षरन्ति । इन्द्र । धीतयः ॥ ६ ॥

यद्ध नूनं यद्वा यज्ञे यद्वा पृथिव्यामधि ।
अतो नो यज्ञमाशुभिर्महेमत उग्र उग्रेभिरा गहि ॥ ७ ॥

यत् । ह । नूनम् । यत् । वा । यज्ञे । यत् । वा । पृथिव्याम् । अधि ।
अतः । नः । यज्ञम् । आशुऽभिः । महेऽमते । उग्रः । उग्रेभिः । आ । गहि ॥ ७ ॥

---

(५) हे इन्द्र स भवान् नोऽस्मदीयैः सोतृभिः सोमाभिषवकर्तृभिरध्वर्य्वादिभिर्ऋत्विग्भिः कृत स्तोत्रविशेषम् आ आभिमुख्येन उप द्रवत् उपगच्छतु समीप प्राप्नोतु । क इव । हियानः प्रेर्यमाणः अश्वो न अश्व इव । स यथा अभिलषित देश प्राप्नोति तद्वत् । हे स्वधावन् अन्नवन्निन्द्र ते तव स्वभूतानि धेनवः तर्पकाणि कण्वेषु अस्मासु वर्तमानानि रातयः हविर्दानानि य त्वा स्वदयन्ति स्वादयन्ति । त्वदुदरे प्रविश्य त्वां तर्पयन्तीत्यर्थः । स भवान् उप द्रवत् इति पूर्वेण सबन्धः ॥　॥ १४ ॥

(६) हे इन्द्र वीर विशेषेण शत्रुभटान् प्रेरयन्त त्वां नमसा हविर्लक्षणेनान्नेन सह । यद्वा नमसा प्रह्वीभावेन सह उप सेदिम शरण प्राप्नुमो वयम् । कमिव । उग्र न उद्गूर्णबलमिव । त यथा केचन दीनाः शरण प्राप्नुवन्ति तद्वत् । कीदृश त्वाम् । विभूति विविधैश्वर्योपेतम् । अथवा विविधभवनस्वभावम् । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति श्रुतेः । 'रूपरूप प्रतिरूपो बभूव' इति श्रुत्यन्तरात् । अक्षितवसुम् अक्षीणधनम् । किंच हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र सिञ्चते स्वर्गादिफलसेक्त्रे तुभ्यं त्वदर्थं धीतयः अस्मदङ्गुल्यः क्षरन्ति स्रवन्ति सोमरसम् । क इव । उद्रीव । उदकान् (? उदकवान्[१]) अवतो न कूप इव । स यथा सस्यादिसेक्त्रे जल क्षरति तद्वत् । अत्र इवशब्दोऽनर्थकः ।

(७) हे महेमते पूजासक्तबुद्धे इन्द्र यद्ध यत्र क्वचित् स्थानविशेषे नूनं निश्चितं वर्तसे । यत् यत्र वा यज्ञे अध्वरे वर्तसे । यत् यत्र वा पृथिव्याम् अधि अधिक वर्तसे । अतः अस्मात्स्थानविशेषात् उग्रः उद्गूर्णबलस्त्वम् उग्रेभिः उद्गूर्णबलैः आशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः नोऽस्माकं यज्ञम् आ गहि आगच्छ ॥

---

१. ऋ. सं. ८. ५०. ६ द्रष्टव्यम् ।

अजिरासो हरयो ये त आशवो वाताइव प्रसक्षिणः ।
येभिरपत्यं मनुषः परीयसे येभिर्विश्वं स्वर्दृशे ॥ ८ ॥

अजिरासः । हरयः । ये । ते । आशवः । वाताःऽइव । प्रऽसक्षिणः ।
येभिः । अपत्यम् । मनुषः । परिऽईयसे । येभिः । विश्वम् । स्वः । दृशे ॥ ८ ॥

एतावतस्त ईमह इन्द्र सुम्नस्य गोमतः
यथा प्रावो मघवन्मेध्यातिथिं यथा नीपातिथिं धने ॥ ९ ॥

एतावतः । ते । ईमहे । इन्द्र । सुम्नस्य । गोऽमतः ।
यथा । प्र । आवः । मघऽवन् । मेध्यऽअतिथिम् । यथा । नीपऽअतिथिम् । धने ॥ ९ ॥

यथा कण्वे मघवन्त्रसदस्यवि यथा पक्थे दशव्रजे ।
यथा गोशर्ये असनोर्ऋजिश्वनीन्द्र गोमद्धिरण्यवत् ॥ १० ॥

यथा । कण्वे । मघऽवन् । त्रसदस्यवि । यथा । पक्थे । दशऽव्रजे ।
यथा । गोऽशर्ये । असनोः । ऋजिश्वनि । इन्द्र । गोऽमत् । हिरण्यऽवत् ॥ १० ॥ ॥१५॥

---

(८) हे इन्द्र ते तव स्वभूताः ये हरयः अश्वाः वाताइव वायव इव प्रसक्षिणः प्रकर्षेण सगच्छमानाः सन्ति । कीदृशास्ते पुनः । आजिरासः शत्रून् क्षिपन्तः आशवः शीघ्रगामिनश्च । येभिः यैरश्वैः मनुषः मनोः अपत्यम् अपतनहेतुं यजमानं परीयसे सर्वत आगच्छसि येभिः यैश्चाश्वैः विश्व स्वः सर्वं स्वर्लोकं दृशे द्रष्टुमिच्छसि तैरा गहि इति पूर्वेणान्वयः ॥

(९) हे मघवन् धनवन्निन्द्र धने निमित्तभूते सति यथा येन प्रकारेण मेध्यातिथिम् एतन्नामकऋषिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि यथा येन च प्रकारेण नीपातिथिम् एतन्नामानमृषि प्रावः एतावतः इयदेव ते तव स्वभूत गोमतः गवाश्वाद्युपेत सुम्नस्य सुखम् ईमहे याचामहे वय कण्वाः । सर्वत्र कर्मणि षष्ठ्यः ॥

(१०) हे मघवन् धनवन्निन्द्र यथा येन प्रकारेण कण्वे एतन्नाम्नि मत्पितरि गोमत् गवोपेतं हिरण्यवत् काञ्चनोपेत च सुम्नम् असनोः दत्तवानसि । यथा च त्रसदस्यवि एतन्नामके राज्ञि यथा च पक्थे एतत्सञ्ज्ञे राज्ञि यथा च दशव्रजे एतत्सञ्ज्ञके नृपे यथा च गोशर्ये एतन्नाम्नि क्षत्रिये यथा च ऋजिश्वनि एतत्सञ्ज्ञके राजनि गवाद्युपेत सुम्नमसनोः एतावदीमहे इति पूर्वेण सबन्धः ॥ ॥ १५ ॥

'प्र सु श्रुतम्' इति दशर्चं द्वितीय सूक्त काण्वस्य पुष्टिगोरार्षमैन्द्रम् । अनुक्रम्यते च–'प्र सु श्रुत पुष्टिगुः' इति । कण्वस्य पुत्रः पुष्टिगुः ऋषिः । इन्द्रो देवता । अयुजा बृहती छन्दः । युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

॥ अथ द्वितीयं सूक्तम् ॥

प्र सु श्रुतं सुराधसमर्चा शक्रमभिष्टये ।
यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणेव मंहते ॥ १ ॥

प्र । सु । श्रुतम् । सुऽराधसम् । अर्च । शक्रम् । अभिष्टये ।
यः । सुन्वते । स्तुवते । काम्यम् । वसु । सहस्रेणऽइव । मंहते ॥ १ ॥

शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः ।
गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते यदीं सुता अमन्दिषुः ॥ २ ॥

शतऽअनीकाः । हेतयः । अस्य । दुस्तराः । इन्द्रस्य । सम्ऽइषः । महीः ।
गिरिः । न । भुज्मा । मघवत्ऽसु । पिन्वते । यत् । ईम् । सुताः । अमन्दिषुः ॥ २ ॥

यदीं सुतास इन्दवोऽभि प्रियममन्दिषुः ।
आपो न धायि सवनं म आ वसो दुघाइवोप दाशुषे ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । सुतासः । इन्दवः । अभि । प्रियम् । अमन्दिषुः ।
आपः । न । धायि । सवनम् । मे । आ । वसो इति । दुघाःऽइव । उप । दाशुषे ॥ ३ ॥

---

(१) ऋषिरात्मान ब्रूते। हे पुष्टिगो त्वम् अभिष्टये अभिलषितसिद्धये त शाक्र सर्वकर्मसु शक्तमिन्द्र सु सुष्ठु यथा तथा प्र अर्च प्रकर्षेण पूजय। कीदृशम्। श्रुत विख्यातं सुराधस शोभन-धनोपेतम्। त कम्। य इन्द्रः सुन्वते सोमाभिषव कुर्वते स्तुवते स्तुतिं कुर्वते यजमानाय काम्यं कामिनं(? कमनीयं) वसु धन सहस्रेणेव असख्यातमेव महते ददाति तम् । मंहतिर्दानार्थः। दानकर्मसु तत्पाठात् ॥

(२) सुता अभिषुताः सोमाः यद्यदा ईमेनमिन्द्रम् अमन्दिषुः अमादयन् तदा अस्येन्द्रस्य हेतयः हननसाधनान्यायुधानि मघवत्सु हविर्लक्षणधनवत्सु यजमानेषु पिन्वते। तदीयशत्रुधनानि तेषु समर्प्य तान् प्रीणयन्तीत्यर्थः। क इव। भुज्मा गिरिर्न पालको मेघ इव। स यथा भुवि जलानि समर्प्य ता प्रीणयति तद्वत्। शत्रुधनाहरण तु 'शत्रूयतामा भरा भोजनानि' (ऋ. सं. ५. ४. ५) इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धम्। कीदृश्यो हेतयः। शतानीकाः। शतमपरिमितानि अनीकानि मुखानि यासा ताः। सर्वतोमुखा इत्यर्थः। अत एव दुस्तरा दुर्निवार्याः। समिषः सम्यक् इट् अन्न याभ्यस्ताः। महीः महत्यः ॥

(३) हे इन्द्र यद्यदा सुतासः अभिषुताः इन्दवः सोमाः य(? प्रियं)वल्लभम् ईम् एनं त्वाम् अभि अभिलक्ष्य अमन्दिषुः अमादयन्। तदा हे वसो वासयितरिन्द्र त्वया दाशुषे हविर्दत्तवते मे मह्यं मदर्थे सवन यज्ञः उपगम्य आ धायि कात्स्न्येन सफलीकृतः। तत्र दृष्टान्तः। आपो न। ता यथा स्नानपानादिना सफलीक्रियन्ते तद्वत्। अपरो दृष्टान्तः। दुघाइव। हविर्दुघा धेनवो यथा सांनाय्यसेव-नादिना सफलीक्रियन्ते तद्वत् सोमपानादिना यज्ञः सफलीकृत इत्यर्थः ॥

अनेहसं वो हवमानमूतये मध्वः क्षरन्ति धीतयः ।
आ त्वा वसो हवमानास इन्दव उप स्तोत्रेषु दधिरे ॥ ४ ॥

अनेहसम् । वः । हवमानम् । ऊतये । मध्वः । क्षरन्ति । धीतयः ।
आ । त्वा । वसो इति । हवमानासः । इन्दवः । उप । स्तोत्रेषु । दधिरे ॥ ४ ॥

आ नः सोमे स्वध्वर इयानो अत्यो न तोशते ।
यं ते स्वदावन्त्स्वदन्ति गूर्तयः पौरे छन्दयसे हवम् ॥ ५ ॥

आ । नः । सोमे । सुऽअध्वरे । इयानः । अत्यः । न । तोशते ।
यम् । ते । स्वदाऽवन् । स्वदन्ति । गूर्तयः । पौरे । छन्दयसे । हवम् ॥ ५ ॥ ॥१६॥

प्र वीरमुग्रं विविचिं धनस्पृतं विभूतिं राधसो महः ।
उद्रीव वज्रिन्नवतो वसुत्वना सदा पीपेथ दाशुषे ॥ ६ ॥

प्र । वीरम् । उग्रम् । विविचिम् । धनऽस्पृतम् । विऽभूतिम् । राधसः । महः ।
उद्रीऽइव । वज्रिन् । अवतः । वसुऽत्वना । सदा । पीपेथ । दाशुषे ॥ ६ ॥

---

(४) हे ऋत्विजः वः युष्मत्सबन्धिन्यः धीतयोऽङ्गुल्यः ऊतये रक्षार्थं हवमान स्तूयमानमिन्द्रमुद्दिश्य मध्वः मधुररस सोम क्षरन्ति । कीदृशम् । अनेहसम् । न आहन्यत इत्यनेहः तम् । शत्रुभिरनभिभाव्यमित्यर्थः । हे वसो वासयितरिन्द्र हवमानासः स्तूयमानाः इन्दवः सोमाः स्तोत्रेषु निमित्तेषु त्वा त्वाम् उप समीपे आ दधिरे आभिमुख्येन स्थापितवन्तः ॥

(५) नोऽस्माक यजमानानां सबन्धिनि स्वध्वरे शोभनयज्ञे सोमे सोमपाने निमित्तभूते सति अत्यो न सततगमनशीलोऽश्व इव इयानः गच्छन्निन्द्रः आ तोशते अस्मच्छत्रून् हिनस्ति । तोशतिर्वधकर्मा । 'नितोशते निबर्हयति' इति वधकर्मसु पाठात् । इन्द्रं प्रत्यक्षीकृत्य ब्रूते । हे स्वदावन् आस्वादनकुशलेन्द्र ते तव स्वभूताः गूर्तयः उद्यताः स्तुतयः य त्वां स्वदन्ति आत्मानमास्वादयन्ति स त्व पौरे पुरजनसमूहे हवमात्मनः स्तुति छन्दयसे कामयसे । ऋत्विग्भिः स्वस्तुतिः कर्तव्येत्यभिलषसीत्यर्थः ॥ ॥१६॥

(६) हे इन्द्र वीर विशेषेण शत्रूणां प्रेरयितारं महः महत् राधसः राधो धनम् । कर्मणि षष्ठ्यौ । प्र प्रार्थये याचामि । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । कीदृश त्वाम् । उग्रमुद्गूर्णबल विविचि पुण्यापुण्ययोर्विवेक्तार धनस्पृत धनदातार विभूति विविधैश्वर्योपेतान् (? ॰पेत) यतः हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र त्व दाशुषे हविषां दातारम् । कर्मणि चतुर्थी । सदा सर्वदा वसुत्वना धनदानेन पीपेथ आप्याययसि । वर्धयसीत्यर्थः । क इव । उद्रीव अवतः उदकवान् कूप इव । स यथा उदकदानेन जगदाप्याययति तद्वत् ॥

यद्ध नूनं परावति यद्वा पृथिव्यां दिवि ।
युजान इन्द्र हरिभिर्महेमत ऋष्व ऋष्वेभिरा गहि ॥ ७ ॥

यत् । ह । नूनम् । पराऽवति । यत् । वा । पृथिव्याम् । दिवि ।
युजानः । इन्द्र । हरिऽभिः । महेऽमते । ऋष्वः । ऋष्वेभिः । आ । गहि ॥ ७ ॥

रथिरासो हरयो ये ते अस्रिध ओजो वातस्य पिप्रति ।
येभिर्नि दस्युं मनुषो निघोषयो येभिः स्वः परीयसे ॥ ८ ॥

रथिरासः । हरयः । ये । ते । अस्रिधः । ओजः । वातस्य । पिप्रति ।
येभिः । नि । दस्युम् । मनुषः । निऽघोषयः । येभिः । स्वरिति स्वः । परिऽईयसे ॥८॥

एतावतस्ते वसो विद्याम शूर नव्यसः ।
यथा प्राव एतशं कृत्व्ये धने यथा वशं दशव्रजे ॥ ९ ॥

एतावतः । ते । वसो इति । विद्याम । शूर । नव्यसः ।
यथा । प्र । आवः । एतशम् । कृत्व्ये । धने । यथा । वशम् । दशऽव्रजे ॥ ९ ॥

यथा कण्वे मघवन्मेधे अध्वरे दीर्घनीथे दमूनसि ।
यथा गोशर्ये असिषासो अद्रिवो मयि गोत्रं हरिश्रियम् ॥ १० ॥

---

(७) हे महेमते पूजासक्तबुद्धे इन्द्र यद्ध यत्र क्वचित् परावति दूरदेशे नून निश्चितं वर्तसे। यद्वा यत्र वा पृथिव्यां भुवि दिवि द्युलोके वा वर्तसे। अस्मात् स्थानविशेषात् ऋष्वैः महद्भिः हरिभिः एतत्संज्ञकैरश्वैः रथं युजानः युक्तं कुर्वाणः ऋष्वः महांस्त्वमा गहि आगच्छास्मद्यज्ञम् ॥

(८) ये हरयोऽश्वाः ते तव स्वभूताः रथिरासः रथार्हाः अस्रिधः। स्रिधो हिंसकाः शत्रवः। तद्रहिताः सन्ति। येभिर्यैरश्वैः मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य सम्बन्धिन दस्युमुपक्षपयितारं शत्रुं निः निरन्तर निघोषयः नितरामाक्रोशयसि। अश्वशफप्रहारैस्त चूर्णयन् विशब्दित करोषीत्यर्थः। किंच येभिः यैरश्वैः स्वः स्वर्लोक परीयसे परितो गच्छसि। ते हरयो वातस्य वायोः ओजः बल पिप्रति पूरयन्ति। वायोः सामर्थ्यमात्मनि सपादयन्तीत्यर्थः ॥

(९) हे वसो वासयितः हे शूर विक्रान्तेन्द्र यथा येन प्रकारेण कृत्व्ये कर्तव्ये धने निमित्ते सति एतशम् एतन्नामानमृषिं प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि। किंच यथा येन प्रकारेण दशव्रजे दशसंख्याक-शत्रुसमूहे वशम् एतत्संज्ञकमृषि प्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि। एतावतः एतावत्पराक्रमोपेतं ते त्वा नव्यसः स्तुत्य विद्याम जानीमो वयम्। सर्वत्र कर्मणि षष्ठी ॥

(१०) हे अद्रिवः वज्रिवन् (?) इन्द्र मेधे यज्ञे यथा येन प्रकारेण कण्वे एतन्नामके ऋषौ निमित्ते हरिश्रियम्। हरिः जगत्तापहर्त्री हरितवर्णा वा श्रीः जललक्ष्मीर्यस्य तादृशम्। गोत्रं मेघम् असिसासः दत्तवानसि। ईदृशे कण्वे अध्वरे। ध्वरतिर्हिंसाकर्मा। तद्रहिते दीर्घनीथे दीर्घे स्वर्लोकपर्यन्त नीथं हविः-

यथा । कण्वे । मघऽवन् । मेधे । अध्वरे । दीर्घऽनीथे । दमूनसि ।
यथा । गोऽशर्ये । असिसासः । अद्रिऽवः । मयि । गोत्रम् । हरिऽश्रियम् ॥१०॥ ॥१७॥

॥ अथ तृतीयं सूक्तम् ॥

यथा मनौ सांवरणौ सोममिन्द्रापिबः सुतम् ।
नीपातिथौ मघवन्मेध्यातिथौ पुष्टिगौ श्रुष्टिगौ सचा ॥ १ ॥

यथा । मनौ । साम्ऽवरणौ । सोमम् । इन्द्र । अपिबः । सुतम् ।
नीपऽअतिथौ । मघऽवन् । मेध्यऽअतिथौ । पुष्टिऽगौ । श्रुष्टिऽगौ । सचा ॥ १ ॥

पार्षद्वाणः प्रस्कण्वं समसादयच्छयानं जिव्रिमुद्धितम् ।
सहस्राण्यसिषासद्गवामृषिस्त्वोतो दस्यवे वृकः ॥ २ ॥

पार्षद्वाणः । प्रस्कण्वम् । सम् । असादयत् । शयानम् । जिव्रिम् । उत्ऽहितम् ।
सहस्राणि । असिसासत् । गवाम् । ऋषिः । त्वाऽऊतः । दस्यवे । वृकः ॥ २ ॥

य उक्थेभिर्न विन्धते चिकिद्य ऋषिचोदनः ।
इन्द्रं तमच्छा वद नव्यस्या मत्यरिष्यन्तं न भोजसे ॥ ३ ॥

प्रापण यस्य तथाभूते । पुनः कीदृशे । दमूनसि दानमनसि उदारे । यथा च गोशर्ये एतन्नामके ऋषौ मेघ दत्तवानसि तथा मयि पुष्टिगौ हरिश्रियं गोत्र देहि । यथा तयोरनुग्रहदृष्टया मेघवृष्टि कृतवानसि तथा मय्यपि कृपादृष्टया अभिलषितवृष्टि कुर्वित्यभिप्रायः ॥ ॥ १७ ॥

'यथा मनौ सांवरणौ' इति दशर्चं तृतीय सूक्त काण्वस्य श्रुष्टिगोरार्षमैन्द्रम् । अनुक्रान्त च— 'यथा मनौ श्रुष्टिगुः' इति । अयुजां बृहती छन्दः युजां सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्र यथा येन प्रकारेण सावरणौ सवरणस्य पुत्रे मनौ वर्तमान सुतमभिषुत सोममपिबः पीतवानसि । तथा हे मघवन् धनवन्निन्द्र नीपातिथौ । नयति हविर्देवान् पाति रक्षति यजमान चेति नीपः । तादृशोऽतिथिर्यस्य तस्मिन् । एतत्संज्ञके ऋषौ मेध्यातिथौ । मेध्यः यज्ञार्हः अतिथिर्यस्य तादृशे एतन्नामके ऋषौ पुष्टिगौ । पुष्टिः कुटुम्बपोषिका गौर्यस्य तादृशे ऋषौ । 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति पुषिधातोः कर्तरि क्तिच् । श्रुष्टिगौ । श्रुष्टिः शीघ्रव्यापिनी गौर्यस्य तादृशे मयि च । 'श्रुष्टीति क्षिप्रनाम आशु अष्टि' इति निरुक्तमत्रानुसधेयम् । एतेष्वस्मासु वर्तमानभिषुत सोम सचा सहैव पिबेति शेषः । इह सचापदेन युगपदनेकरूपधारणशक्तिः सूच्यते । संभवति च सा । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इत्यादिश्रुतेः ॥

(२) हे इन्द्र पार्षद्वाणः परुषवाक् श्विछत्तुः(? कश्चिच्छत्रुः) । वाण इति वाङ्नाम 'वाणीची वाणः' इति तन्नामसु पाठात् । शयान स्वपन्तं प्रस्कण्वं कण्वस्य पुत्र यदा समसादयत् सम्यगपीडयत् । कीदृशम् । जिव्रि जराजीर्णम् उद्धितम् ऊर्ध्वदेशे स्थापितम् । तदा त्वोतः त्वया इन्द्रेण रक्षितः स ऋषिः प्रस्कण्वः दस्यवे उपक्षपयितुः शत्रोः वृकः विकर्तनः सन् तदीयानि गवां सहस्राणि असिसासत् सभजते स्म । इत्यप्रभावस्त्वमसि तस्मात्त्वां स्तुम इत्यर्थः ॥

यः । उक्थेभिः । न । विन्धते । चिकित् । यः । ऋषिऽचोदनः ।
इन्द्रम् । तम् । अच्छ । वद । नव्यस्या । मती । अरिष्यन्तम् । न । भोजसे ॥ ३ ॥

यस्मा अर्कं सप्तशीर्षाणमानृचुस्त्रिधातुमुत्तमे पदे ।
स त्वि१मा विश्वा भुवनानि चिक्रददादिज्जनिष्ट पौंस्यम् ॥ ४ ॥

यस्मै । अर्कम् । सप्तऽशीर्षाणम् । आनृचुः । त्रिऽधातुम् । उत्ऽतमे । पदे ।
सः । तु । इमा । विश्वा । भुवनानि । चिक्रदत् । आत् । इत् । जनिष्ट । पौंस्यम् ॥ ४ ॥

यो नो दाता वसूनामिन्द्रं तं हूमहे वयम् ।
विद्मा ह्यस्य सुमतिं नवीयसीं गमेम गोमति व्रजे ॥ ५ ॥

यः । नः । दाता । वसूनाम् । इन्द्रम् । तम् । हूमहे । वयम् ।
विद्म । हि । अस्य । सुऽमतिम् । नवीयसीम् । गमेम । गोऽमति । व्रजे ॥ ५ ॥ ॥१८॥

---

(३) ऋषिरात्मान ब्रूते । हे श्रुष्टिगो य इन्द्रः न सप्रति उक्थेभिः उक्थैः स्तोत्रैः स्तुतः सन् चिकित् स्तोतुः ज्ञानं विन्धते परिचरति । विधतिः परिचरणकर्मा । मत्स्तवने तव सम्यक् ज्ञानमस्तीत्या-(?त्य)भिनन्दति । यश्चेन्द्रः ऋषिचोदनः ऋषीणा मन्त्राणां तद्द्रष्टृणा वा चोदनः प्रवर्तकोऽस्ति तमिन्द्रं परमेश्वरम् अच्छाभिलक्ष्य नव्यस्या नवतना(? नवतरा) मती मति स्तुतिं वद ब्रूहि । तत्र दृष्टान्तः । अरिष्यन्त न भोजसे । यथा कश्चिदरिष्यन्तम् अहिंसन्त स्वामिन भोजसे स्वपालनाय नवतरां स्तुति ब्रूते तद्वत् ॥

(४) यस्मै इन्द्राय परमेश्वराय तदर्थम् उत्तमे पदे उत्कृष्टतमे स्थाने द्युलोकाख्ये स्थितम् अर्कम् अर्चनीयमादित्यमानृचुः अर्चन्ति सर्वे । 'अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते' (छा. उ. १. ६. ६) इत्यादिश्रुत्युक्त यदीय स्वरूपमुपलब्धम् । सर्वे सूर्यमाराधयन्तीत्यर्थः । कीदृशमर्कम् । सप्तशीर्षाणम् । सप्तसख्याकाः शीर्षवत् प्रधानभूता रश्मयो यस्य तादृशम् । त्रिधातु त्रयाणां भूरादिलोकानां पोषकम् । सूर्यस्य त्रिलोकीपोषकत्वं तु वृष्ट्यादिव्यापारेण प्रसिद्धम् । यत्स्वरूपलाभाय अर्कमर्चन्ति स तु परमेश्वरः इमा इमानि दृश्यमानानि विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि देवासुरमनुष्यरूपाणि उद्दिश्य अचिक्रदत् आक्रन्दति । माध्यमिक्या वाचा ददद्शब्दैर्गम(?र्दम)दयादानवाचकैः । आदित् अनन्तरमेव पौंस्य बलं शिक्षालक्षण जनिष्ट जनयति आविर्भावयति । अयं भावः । परमेश्वर आदौ मेघस्तनितलक्षणया स्ववाण्या भूक्षेभ्यो (? भूस्थेभ्यो) हितमुपदिशति । अनाकर्णिते च तस्मिन् पश्चाद्दारिद्यादिलक्षणां शिक्षामाविष्करोतीति । अत्राभिहितोऽर्थो बृहदारण्यके खिलकाण्डे 'त्रया ह वै प्राजापत्याः' इत्यादिना ग्रन्थेन प्रपञ्चितः (बृ. उ. ५. २) ॥

(५) य इन्द्रः नोऽस्माकं वसूनां वासहेतूनां धनानां दाता भवति तमिन्द्रं परमेश्वर हूमहे आह्वयामो वयं स्तोतारः । हि यस्मादस्येन्द्रस्य नवीयसीं नवतरामकृतपूर्वां सुमति कल्याणीं मतिमनुग्रहबुद्धिं विद्म जानीमः । अतस्तमाह्वयामेति पूर्वेण संबन्धः । यया सुमत्या वय गोमति गवोपेते व्रजे गजाश्वादिपशुसमूहे गमेम स्वामित्वेन प्राप्नुयाम ॥ ॥ १८ ॥

यस्मै त्वं वसो दानाय शिक्षसि स रायस्पोषमश्नुते ।
तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहे ॥ ६ ॥
यस्मै । त्वम् । वसो इति । दानाय । शिक्षसि । सः । रायः । पोषम् । अश्नुते ।
तम् । त्वा । वयम् । मघऽवन् । इन्द्र । गिर्वणः । सुतऽवन्तः । हवामहे ॥ ६ ॥

कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सश्चसि दाशुषे ।
उपोपेन्नु मघवन्भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ ७ ॥
कदा । चन । स्तरीः । असि । न । इन्द्र । सश्चसि । दाशुषे ।
उपऽउप । इत् । नु । मघऽवन् । भूयः । इत् । नु । ते । दानम् । देवस्य । पृच्यते ॥७॥

प्र यो ननक्षे अभ्योजसा क्रिविं वधैः शुष्णं निघोषयन् ।
यदेदस्तम्भीत्प्रथयन्नमूं दिवमादिज्जनिष्ट पार्थिवः ॥ ८ ॥
प्र । यः । ननक्षे । अभि । ओजसा । क्रिविम् । वधैः । शुष्णम् । निऽघोषयन् ।
यदा । इत् । अस्तम्भीत् । प्रथयन् । अमूम् । दिवम् । आत् । इत् । जनिष्ट । पार्थिवः ॥८॥

यस्यायं विश्व आर्यो दासः शेवधिपा अरिः ।
तिरश्चिदर्ये रुशमे पवीरवि तुभ्येत्सो अज्यते रयिः ॥ ९ ॥

---

(६) हे वसो वासयितरिन्द्र त्व यस्मै यजमानाय दानाय धनदानार्थं शिक्षसि आज्ञापयसि स यजमानः रायः धनस्य पोष पुष्टिमश्नुते व्याप्नोति । य यजमान धन दातु प्रवर्तयसि स त्वदाज्ञया धनत्यागेन वसुसमृद्धो भवतीत्याश्चर्यम् । अतो हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय मघवन् धनवन्निन्द्र त तादृश त्वा त्वा सुतावन्तः अभिषुतसोमा वय हवामहे आह्वयामः ॥

(७) हे मघवन् धनवन्निन्द्र नु क्षिप्र दान हविःसमर्पण नु निश्चित भूय इत् प्रचुरं सदेव ते तव देवस्य द्योतमानस्य परमेश्वरस्य उपोपेत् समीपमेव पृच्यते त्वया सपृक्त भवति । स्वल्पमपि शीघ्र सत्पात्रे समर्पित बहुलीभूय ईश्वरे सगत भवतीत्यभिप्रायः । अतः हे इन्द्र परमेश्वर दाशुषे हविर्दत्तवतो यजमानस्य स्तरीः हिंसकः कदाचन कदापि नासि न भवसि । अपि तु सश्चसि तेन संगच्छसे । तदीय सख्य सपादयसीत्यर्थः । 'प्रसमुपोदः पादपूरणे' (पा. सू. ८. १. ६) इत्यनेन उप इत्यस्य द्विवचनं (द्विर्वचन) पादपूरणार्थम् ॥

(८) य इन्द्रः वधैः आयुधप्रहारैः क्रिवि विकृत्तं शुष्णमेतन्नामानमसुरम् ओजसा बलेन निघोषयन् नितरा शब्दयन् सन् अभि अभितः प्र प्रकर्षेण ननक्षे व्याप्नोति स्म । असुरं हत्वा स्वसामर्थ्यं सर्वतः प्रकाशितवानित्यर्थः । कदेत्यपेक्षायामाह । यदेत् यदैव सोऽसुरः प्रथयन् आत्मानं पृथुं कुर्वन् अमु दूरे दृश्यमान दिवं द्युलोकम् अस्तम्भीत् स्तब्ध कृतवान् । आदित् अनन्तरमेव पार्थिवोऽग्निः जनिष्ट प्रादुरभूत् । लोकाना प्राणनिरोधेन अग्निः समजनि यदा तदेत्यर्थः ॥

(९) विश्वः सर्वः अयं दृश्यमानः आर्यः असुरस्वामिको गणः यस्येन्द्रस्य अरिः शत्रुर्भवति । कीदृशः सः । दासः धनादेरुपक्षयिता शेवधिपाः । शेवधिर्निधिस्त पाति रक्षतीति । तथा असुरादि-

यस्य । अयम् । विश्वः । आर्यः । दासः । शेवधिऽपाः । अरिः ।
तिरः । चित् । अर्ये । रुशमे । पवीरवि । तुभ्य । इत् । सः । अज्यते । रयिः ॥ ९ ॥

तुरण्यवो मधुमन्तं घृतश्चुतं विप्रासो अर्कमानृचुः ।
अस्मे रयिः पप्रथे वृष्ण्यं शवोऽस्मे सुवानास इन्दवः ॥ १० ॥

तुरण्यवः । मधुऽमन्तम् । घृतऽश्चुतम् । विप्रासः । अर्कम् । आनृचुः ।
अस्मे इति । रयिः । पप्रथे । वृष्ण्यम् । शवः । अस्मे इति । सुवानासः । इन्दवः ॥ १० ॥ ॥ १९ ॥

॥ अथ चतुर्थं सूक्तम् ॥

यथा मनौ विवस्वति सोमं शक्रापिबः सुतम् ।
यथा त्रिते छन्द इन्द्र जुजोषस्यायौ मादयसे सचा ॥ १ ॥

यथा । मनौ । विवस्वति । सोमम् । शक्र । अपिबः । सुतम् ।
यथा । त्रिते । छन्दः । इन्द्र । जुजोषसि । आयौ । मादयसे । सचा ॥ १ ॥

धनस्यापहर्ता स्वधनस्य च रक्षितेत्यर्थः । तेनेन्द्रेण रुशमे अकल्याणे अर्ये अरिगणे तस्मिन् तिरश्चित् अन्तर्हितमेव पवीरवि । पवी रथनेमिस्तद्वन्तोऽराः पवीराः । तदुपेत चक्र पवीरवि । अत्र 'पवी रथनेमिर्भवति' (निरु. ५. ५) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् । तादृश चक्रमज्यते प्रक्षिप्यते । चतुर्थपादे प्रत्यक्षीकृत्य उच्यते । हे इन्द्र तुभ्यमेव त्वदर्थमेव सः असुरगणे विद्यमानः रयिः निखिलक्षणो धनराशिः अज्यते प्रक्षिप्यतेऽरिगणेन । असुरगणे गुप्त चक्रदानमपि इन्द्राय निधिप्रदमभवत् तदा सत्पात्रे गुप्तं धनदान महाफलद स्यादिति किमु वक्तव्यमित्याशयः ॥

(१०) तुरण्यवः त्वरमाणाः विप्रासो मेधाविनो यजमानाः अर्कमर्चनीयमिन्द्रम् आनृचुः अर्चन्ति । कीदृशम् । मधुमन्त मधुरामृतरसोपेतं घृतश्चुत जलस्राविण मेघभेदनेन वृष्टिं कुर्वन्तमित्यर्थः । केनाभिप्रायेणार्चन्तीत्युच्यते । अस्मे अस्मासु रयिः धनराशिः पप्रथे प्रथितो भवतु । तथा वृष्ण्यम् अपत्योत्पादक शवः बलमस्तु । किंचास्मे अस्मासु सुवानासः अभिषुता इन्दवः सोमाः सन्तु । इन्द्रानुग्रहेणैव तत्सर्वमस्मासु सपद्यतामित्याशयेनेत्यर्थः ॥　　॥ १९ ॥

'यथा मनौ विवस्वति' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तम् आयवमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च—'यथा मनावायुः' इति । काण्व आयुर्ऋषिः इन्द्रो देवता । अयुजा बृहती छन्दः युजा सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे शक्र समर्थेन्द्र यथा येन प्रकारेण विवस्वति विवस्वतः पुत्रे वैवस्वते मनौ वर्तमानं सुतमभिषुतं सोमम् अपिबः पीतवानसि । हे इन्द्र परमेश्वर यथा च त्रिते एतन्नामके ऋषौ वर्तमान छन्दः वेदजात जुजोषसि भृश सेवसे । तथा आयौ एतन्नामके मयि सचा सह वर्तमान सोमं छन्दोलक्षणं तदुभयं ससेव्य मादयसे आनन्दयसि मामात्मानं च ॥

पृषध्रे मेध्ये मातरिश्वनीन्द्र सुवाने अमन्दथाः ।
यथा सोमं दशशिप्रे दशोण्ये स्यूमरश्मावृजूनसि ॥ २ ॥

पृषध्रे । मेध्ये । मातरिश्वनि । इन्द्र । सुवाने । अमन्दथाः ।
यथा । सोमम् । दशऽशिप्रे । दशऽओण्ये । स्यूमऽरश्मौ । ऋजूनसि ॥ २ ॥

य उक्था केवला दधे यः सोमं धृषितापिबत् ।
यस्मै विष्णुस्त्रीणि पदा विचक्रम उप मित्रस्य धर्मभिः ॥ ३ ॥

यः । उक्था । केवला । दधे । यः । सोमम् । धृषिता । अपिबत् ।
यस्मै । विष्णुः । त्रीणि । पदा । विऽचक्रमे । उप । मित्रस्य । धर्मऽभिः ॥ ३ ॥

यस्य त्वमिन्द्र स्तोमेषु चाकनो वाजे वाजिञ्छतक्रतो ।
तं त्वा वयं सुदुघामिव गोदुहो जुहूमसि श्रवस्यवः ॥ ४ ॥

यस्य । त्वम् । इन्द्र । स्तोमेषु । चाकनः । वाजे । वाजिन् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
तम् । त्वा । वयम् । सुदुघाम्ऽइव । गोऽदुहः । जुहूमसि । श्रवस्यवः ॥ ४ ॥

यो नो दाता स नः पिता महाँ उग्र ईशानकृत् ।
अयामन्नुग्रो मघवा पुरूवसुर्गोरश्वस्य प्र दातु नः ॥ ५ ॥

---

(२) हे इन्द्र सुवाने सोमाभिषव कुर्वाणे पृषध्रे एतन्नामके ऋषौ वर्तमानं सोमं पीत्वा यथ अमन्दथाः हृष्टवानसि । यथा च मेध्ये मातरिश्वनि दशशिप्रे दशोण्ये स्यूमरश्मौ ऋजूनसि च एतेषु सर्वेष्वृषिषु वर्तमान सोम पीत्वा अमन्दथाः । तथा मा मादयसे इति पूर्वेण सबन्धः ॥

(३) य इन्द्रः केवला केवलानि आत्मस्वामिकानि उक्था उक्थानि शस्त्राणि दधे अवधारयति । श्रृण्वतीत्यर्थः (श्रृणोती°) । यश्चेन्द्रः धृषितः[१] शत्रूणां धर्षकः अभिभविता सन् सोममपिबत् पीतवान् । यस्मै इन्द्राय तदर्थं विष्णुर्व्यापक उपेन्द्रः मित्रस्य । मित्रोऽहरभिमानी देवः । 'अहर्वै मित्रो रात्रिर्वरुणः' (ऐ. ब्रा. ४. १०) इति श्रुतेः । तस्य धर्मभिः धर्मैः उदयास्तमयैर्व्यापारैरुपलक्षितः सन् त्रीणि पदा त्रिभिः पादैः विचक्रमे विशेषेण आक्रान्तवान् त्रिलोकीम् । स इन्द्रोऽस्मान् मादयत्विति आशीः ॥

(४) हे वाजिन् अन्नवन् हे शतक्रतो बहुकर्मवन्निन्द्र त्वं यस्य यजमानस्य स्तोमेषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु वाजे हविर्लक्षणे अन्ने च निमित्तभूते सति चाकनः तृप्यसि तं तादृश त्वा त्वामिन्द्रं श्रवस्यवः । श्रव इत्यन्ननाम । अन्नकामा वयं यजमानाः जुहुमः हविर्दद्मः । तत्र दृष्टान्तः । सुदुघामिव गोदुहः । गोदोग्धारः सुदोग्ध्रीं गा प्रति यथा हरिततृणादिकं ददति तद्वत् ॥

(५) य इन्द्रः नोऽस्मभ्यं दाता धनादेर्ददति(१°र्ददाति) स इन्द्रः नोऽस्माकं पिता पालको भवतु । कीदृशः सः । महान् प्रौढः उग्रः उद्गूर्णबलः ईशानकृत् । दीनमीशानं प्रभुं करो-

---

१. 'धृषिता' इति पदपाठः ।

यः । नः । दाता । सः । नः । पिता । महान् । उग्रः । ईशानऽकृत् ।
अयामन् । उग्रः । मघऽवा । पुरुऽवसुः । गोः । अश्वस्य । प्र । दातु । नः ॥५॥ ॥२०॥

यस्मै त्वं वसो दानाय मंहसे स रायस्पोषमिन्वति ।
वसूयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ॥ ६ ॥

यस्मै । त्वम् । वसो इति । दानाय । मंहसे । सः । रायः । पोषम् । इन्वति ।
वसुऽयवः । वसुऽपतिम् । शतऽक्रतुम् । स्तोमैः । इन्द्रम् । हवामहे ॥ ६ ॥

कदा चन प्र युच्छस्युभे नि पासि जन्मनी ।
तुरीयादित्य हवनं त इन्द्रियमा तस्थावमृतं दिवि ॥ ७ ॥

कदा । चन । प्र । युच्छसि । उभे इति । नि । पासि । जन्मनी इति ।
तुरीय । आदित्य । हवनम् । ते । इन्द्रियम् । आ । तस्थौ । अमृतम् । दिवि ॥ ७ ॥

यस्मै त्वं मघवन्निन्द्र गिर्वणः शिक्षो शिक्षसि दाशुषे ।
अस्माकं गिर उत सुष्टुतिं वसो कण्ववच्छृणुधी हवम् ॥ ८ ॥

तीति तथा । दीनदयालुरित्यर्थः । तादृशः स मघवा धनवानिन्द्रः नोऽस्मभ्यं गोः गामश्वस्य अश्वं च । उभयत्र कर्मणि षष्ठी । प्रदातु प्रकर्षेण ददातु । कीदृशो मघवा । अयामन् । यान्त्यनेनेति यामा मार्गः। स न विद्यते यस्यासावयामा । तस्मिन्नयामनि । 'सुपां सुलुक्°' इति सप्तम्या लुक् । मार्गरहिते पापिनि पुंसि उग्रः उद्गूर्णबलः तस्मिन् आविष्कृतप्रभुशक्तिरित्यर्थः । पुरुवसुश्च प्रभूतगवाश्वादिधनोपेतः॥ ॥२०॥

(६) हे वसो वासयितरिन्द्र त्वं यस्मै यजमानाय दातव्यं धनादिकं मंहसे ददासि स तादृशो यजमानः रायः धनस्य पोषं पुष्टिम् इन्वति व्याप्नोति । धनसमृद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः । अतो हे इन्द्र वसूयवः धनकामा वयं यजमानाः वसुपतिं धनपालकं शतक्रतुं बहुकर्माणम् इन्द्रं परमेश्वरं (इन्द्र परमेश्वरं) त्वा स्तोत्रैः हवामहे आह्वयामः ॥

(७) इदानीमृषिः सूर्यरूपेणेन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र कदाचन कदापि त्वं प्र युच्छसि प्रमत्तो भवसि । नैव भवसीति कटाक्षः । अहोरात्रं जागरूक एवासीत्यर्थः । यतस्त्वमुभे जन्मनी । एकमदितेरिन्द्ररूपेण जन्म । द्वितीयं ब्रह्मविद्यातः जगदात्मरूपेणेति द्वे जनुषी । नि पासि नितरां पालयसि । न ह्यसावधानः प्रपञ्चं परमार्थं च उभयं कर्तुं शक्नुयात् कश्चिदिति भावः । हे तुरीय प्रत्यगात्मरूपेण अवस्थात्रयातीत हे आदित्य अदितिपुत्र इन्द्र ते तव स्वभूतमिन्द्रियमिन्द्रस्य तव लिङ्गं द्योतकं हवनम् । हूयतेऽस्मिन्निति हवनमादित्यमण्डलम् । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते' इति स्मृतेरादित्यमण्डलस्य होमाधिष्ठानत्वं प्रसिद्धम् । तादृशं मण्डलम् अमृतं मरणधर्मरहितं सत् दिवि द्युलोके आ तस्थौ आभिमुख्येनातिष्ठत् । यस्मात्त्वं जगदात्मासीत्यतस्त्वा हवामहे इति पूर्वेणान्वयः ॥

(८) हे मघवन् धनवन् हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय हे शिक्षो शिक्षकेन्द्र दाशुषे हविर्दत्तवते यस्मै यजमानाय शिक्षसि अपेक्षितं धनादि ददासि तत्सबन्धिनामस्माकं गिरः प्रार्थनावाचः शृणुधि

यस्मै । त्वम् । मघऽवन् । इन्द्र । गिर्वणः । शिक्षो इति । शिक्षसि । दाशुषे ।
अस्माकम् । गिरः । उत । सुऽस्तुतिम् । वसो इति । कण्वऽवत् । शृणुधि । हवम् ॥ ८ ॥

अस्तावि मन्म पूर्व्यं ब्रह्मेन्द्राय वोचत ।
पूर्वीर्ऋतस्य बृहतीरनूषत स्तोतुर्मेधा असृक्षत ॥ ९ ॥

अस्तावि । मन्म । पूर्व्यम् । ब्रह्म । इन्द्राय । वोचत ।
पूर्वीः । ऋतस्य । बृहतीः । अनूषत । स्तोतुः । मेधाः । असृक्षत ॥ ९ ॥

समिन्द्रो रायो बृहतीरधूनुत सं क्षोणी समु सूर्यम् ।
सं शुक्रासः शुचयः सं गवाशिरः सोमा इन्द्रममन्दिषुः ॥ १० ॥

सम् । इन्द्रः । रायः । बृहतीः । अधूनुत । सम् । क्षोणी इति । सम् । ऊँ इति । सूर्यम् ।
सम् । शुक्रासः । शुचयः । सम् । गोऽआशिरः । सोमाः । इन्द्रम् । अमन्दिषुः ॥१०॥ ॥२१॥

॥ अथ पञ्चमं सूक्तम् ॥

उपमं त्वा मघोनां ज्येष्ठं च वृषभाणाम् ।
पूर्भित्तमं मघवन्निन्द्र गोविदमीशानं राय ईमहे ॥ १ ॥

शृणु । उतापि च हे वसो वासयितरिन्द्र सुष्टुति शोभना स्तुति शृणुधि । किंच कण्ववत् यथा कण्वस्य हवमाह्वानमशृणोः एवमस्माक हवं शृणु ॥

(९) हे ऋत्विजः मन्म मननीयं पूर्व्यं पुरातनं यत् ब्रह्म स्तोत्रम् असावि(१अस्तावि) स्तुतिविषयीकृत भवद्भिस्तत् ब्रह्म स्तोत्रम् इन्द्राय परमेश्वराय तदर्थं वोचत ब्रूत । यतो भवन्तः ऋतस्य सत्यस्येन्द्रस्य संबन्धिनीः पूर्वीः बह्वीः बृहतीः महतीः । सामर्थ्यात् मूर्तीः इन्द्रस्य प्रचुरान् महतो गुणावतारानित्यर्थः । अनूषत स्तुतिविषयीकृतवन्तः । किंच स्तोतुर्मम आयोः मेधाः धारणावतीः बुद्धीः असृक्षत सृष्टवन्तः । अतः प्रार्थये ब्रह्मेन्द्राय वोचतेति ॥

(१०) य इन्द्रः बृहतीः महान्ति रायः हिरण्यादिधनानि समधूनुत सम्यगकरोत् । यश्चेन्द्रः क्षोणी द्यावापृथिव्यौ समधूनुत सम्यक् रचयाचक्रे । क्षोणी इति द्यावापृथिव्योर्नामधेयम् । ‘ रोदसी क्षोणी अन्धसी ’ इति तन्नामसु पाठात् । किंच य इन्द्रः सूर्यं मङ्गलात्मान समधूनुत समजनयत् । तमिन्द्र शुक्रासः शुक्लाः दीप्ताः शुचयः पूताः आपः वसतीवर्येकधनालक्षणाः सममन्दिषुः सम्यगमादयन् । किंच गवाशिरः गोदुग्ध सोमाः तद्रसाश्च तमिन्द्रं सममन्दिषुः । इत्थ महानुभाव इन्द्रोऽस्तीति त्वदर्थं ब्रह्म वोचत इति पूर्वेण सबन्धः ॥ ॥ २१ ॥

‘ उपमं त्वा ’ इत्यष्टर्चं पञ्चम सूक्त काण्वस्य मेध्यस्यार्षम् । अनुक्रान्तं च—‘ उपमं त्वाष्टौ मेध्यः ’ इति । अयुजा बृहती छन्दः । युजा सतोबृहती छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे मघवन् धनवन्निन्द्र मघोना धनवतां मध्ये उपम उपमाभूत वृषभाणां कामवर्षितॄणां मध्ये ज्येष्ठमतिशयेन प्रशस्य च त्वा त्वां रायः गवाश्वादिधनानि ईमहे याचामहे वयम् । कीदृश त्वाम् ।

उपऽमम् । त्वा । मघोनाम् । ज्येष्ठम् । च । वृषभाणाम् ।
पुर्भित्ऽतमम् । मघऽवन् । इन्द्र । गोऽविदम् । ईशानम् । रायः । ईमहे ॥ १ ॥

य आयुं कुत्समतिथिग्वमर्दयो वावृधानो दिवेदिवे ।
तं त्वा वयं हर्यश्वं शतक्रतुं वाजयन्तो हवामहे ॥ २ ॥

यः । आयुम् । कुत्सम् । अतिथिऽग्वम् । अर्दयः । ववृधानः । दिवेऽदिवे ।
तम् । त्वा । वयम् । हरिऽअश्वम् । शतऽक्रतुम् । वाजऽयन्तः । हवामहे ॥ २ ॥

आ नो विश्वेषां रसं मध्वः सिञ्चन्त्वद्रयः ।
ये परावति सुन्विरे जनेष्वा ये अर्वावतीन्दवः ॥ ३ ॥

आ । नः । विश्वेषाम् । रसम् । मध्वः । सिञ्चन्तु । अद्रयः ।
ये । पराऽवति । सुन्विरे । जनेषु । आ । ये । अर्वाऽवति । इन्दवः ॥ ३ ॥

विश्वा द्वेषांसि जहि चाव चा कृधि विश्वे सन्वन्त्वा वसु ।
शीर्ष्टेषु चित्ते मदिरासो अंशवो यत्रा सोमस्य तृम्पसि ॥ ४ ॥

विश्वा । द्वेषांसि । जहि । च । अव । च । आ । कृधि । विश्वे । सन्वन्तु । आ । वसु ।
शीर्ष्टेषु । चित् । ते । मदिरासः । अंशवः । यत्र । सोमस्य । तृम्पसि ॥ ४ ॥ ॥ २२ ॥

पूर्भित्तमम् अतिशयेन शत्रुपुरां भेत्तारमत एव गोविदं गवां लम्भयितारम् ईशान सर्वविद्यानां नियन्तारम् । 'ईशानः सर्वविद्यानाम्' (तै. आ. १०.४७) इति श्रुतेः ॥

(२) हे इन्द्र यस्त्वं दिवेदिवे प्रतिदिनं वावृधानः स्तुत्यः अतिशयेन वर्धमानः सन् आयुम् एतन्नामानमृषिम् उत्सम् एतत्संज्ञमृषिम् अतिथिग्वम् एतत्संज्ञमृषिं च अर्दयः वरप्रदाने (?॰प्रदानेन) पीडयसि । ते आत्मानम् अलं मन्यमानाः वारयन्ति । त्वं तु हठात् अभीष्टवरं याचते(याचत) इत्युक्त्वा तान् क्लेशयसीत्यर्थः । तं तादृशं हर्यश्वं हरिसंज्ञौ अश्वौ यस्य तादृशं शतक्रतुं बहुकर्माणं त्वा त्वाम् वाजवन्तः(?॰यन्तः)अन्नकामा वयं यजमानाः हवामहे आह्वयामः ॥

(३) विश्वेषां सर्वेषां नोऽस्माकं संबन्धिनः अद्रयः । तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम् । अद्रिप्रभवास्ते सोमाः मध्वः मधुरम् । कर्मणि षष्ठी । रसमात्मीयं द्रवमासिञ्चन्तु कात्स्न्र्येन क्षरन्तु । इन्द्रार्थमिति शेषः । ते के । ये इन्दवः सोमाः परावति दूरदेशे वर्तमानाः । जनेषु यजमानलक्षणेषु निमित्तेषु आ सुन्विरे आभिमुख्येन अभिषुता ऋत्विग्भिः । ये च इन्दवः अर्वावति समीपदेशे वर्तमानाः सुन्विरे अभिषुतास्ते सर्वेऽपि मिलित्वा इन्द्रार्थं स्वरसं सिञ्चन्त्वित्यर्थः ॥

(४) हे इन्द्र विश्वा विश्वानि सर्वाणि द्वेषांसि अस्माकममित्राणि जहि नाशय । किंचास्मान् अव रक्ष । आ च कृधि आ समन्तात् प्रशस्तान् कुरु च । किंच विश्वे सर्वे जनाः वसु धनम् आ सन्वन्तु आभिमुख्येन ददतु । अस्मभ्यमिति शेषः । अथ च यत्र येष्वस्मासु स्थितस्य सोमस्य तृम्पसि पानेन तृप्तो भवसि तेषु शीर्ष्टेषु विशिष्टेष्वस्मासु वर्तमानाः अंशवः सोमाः ते चित् तवैव मदिरासः मादकाः सन्तु । नेतरस्य कस्यचित् ॥ ॥ २२ ॥

इन्द्र नेदीय एदिहि मितमेधाभिरूतिभिः ।
आ शंतम शंतमाभिरभिष्टिभिरा स्वापे स्वापिभिः ॥ ५ ॥

इन्द्र । नेदीयः । आ । इत् । इहि । मितऽमेधाभिः । ऊतिऽभिः ।
आ । शम्ऽतम । शम्ऽतमाभिः । अभिष्टिऽभिः । आ । सुऽआपे । स्वापिऽभिः ॥ ५ ॥

आजितुरं सत्पतिं विश्वचर्षणिं कृधि प्रजास्वाभगम् ।
प्र सू तिरा शचीभिर्ये त उक्थिनः क्रतुं पुनत आनुषक् ॥ ६ ॥

आजिऽतुरम् । सत्ऽपतिम् । विश्वऽचर्षणिम् । कृधि । प्रऽजासु । आऽभगम् ।
प्र । सु । तिर । शचीभिः । ये । ते । उक्थिनः । क्रतुम् । पुनते । आनुषक् ॥ ६ ॥

यस्ते साधिष्ठोऽवसे ते स्याम भरेषु ते ।
वयं होत्राभिरुत देवहूतिभिः ससवांसो मनामहे ॥ ७ ॥

यः । ते । साधिष्ठः । अवसे । ते । स्याम । भरेषु । ते ।
वयम् । होत्राभिः । उत । देवहूतिऽभिः । ससऽवांसः । मनामहे ॥ ७ ॥

अहं हि ते हरिवो ब्रह्म वाजयुराजिं यामि सदोतिभिः ।
त्वामिदेव तममे समश्वयुर्गव्युरग्रे मथीनाम् ॥ ८ ॥

---

(५) हे इन्द्र परमेश्वर त्वं मितमेधाभिः मिताः परिच्छिन्नाः मेधाः अनुग्रहबुद्धयो याभिस्ताभिरनुग्रहसहिताभिः ऊतिभिः रक्षाभिः सह नेदीय इत् अन्तिकतममेव एहि आगच्छ। किंच हे शतम सुखतमेन्द्र शतमाभिरभिष्टिभिः अभितः प्रियाभिश्च ऊतिभिः एहि। अथ च हे स्वापे सुतरामाप्तेन्द्र स्वापिभिः शोभना आपयः आप्ता बन्धवः यासु ताभिरूतिभिरेहि। उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

(६) हे इन्द्र त्व प्रजासु अस्मत्पुत्रपौत्रादिषु आभगम् आभिमुख्येन भग भजनीयं धनं कृधि कुरु। कीदृशम्। आजितुर सग्रामे त्वरमाणम्। जित्वरमित्यर्थः। सत्पतिं सतां पालक विश्वचर्षणिम्। विश्वाः सर्वाश्चर्षणयो मनुष्या दासदासीलक्षणा यस्मिन् तम्। किंच ये यजमानाः उक्थिनः स्तुतिमतस्ते तव आनुषक् अनुषक्तम्। त्वया सगतमित्यर्थः। क्रतु कर्मविशेषं पुनते कुर्वते तानस्मान् शचीभिः धनप्रदानादिकर्मभिः सु सुतरां प्र तिर प्रवर्धय। प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ॥

(७) हे इन्द्र यः अस्मद्गणः अवसे रक्षणाय ते तव साधिष्ठः अतिशयेन योऽस्ति (?) तद्गणगतास्ते वय भरेषु सग्रामेषु ते तव संबन्धिनः स्याम भवेम। सगते त्वत्पालनीया भवेमेत्यर्थः। उतापि च हे इन्द्र ससवांसः हविर्लक्षणान्नवन्तः। ससमित्यन्ननाम 'नेमः ससम्' इत्यन्ननामसु पाठात्। तादृशा वय यजमानाः देवहूतिभिः। देवानिन्द्रादीन् ह्वयन्ति ता देवहूतयः। ताभिः होत्राभिः वाग्भिः स्तुतिलक्षणाभिः त्वा मनामहे स्तुमः। होत्रेति वाङ्नाम 'ऋक् होत्रा गीः' इति वाङ्नामसु पाठात् ॥

(८) हे हरिवः हरिसंज्ञकाश्वोपेतेन्द्र ते त्वदीयः योऽहं मेध्य ऋषिः वाजयुः अन्नकामः सन् ब्रह्म मन्त्रमुद्दिश्य सदा सर्वदा ऊतिभिः त्वत्कृताभिः रक्षाभिः सह आजिं संग्राम यामि प्राप्नोमि। हीति

अहम् । हि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । वाजऽयुः । आजिम् । यामि । सदा । ऊतिऽभिः ।
त्वाम् । इत् । एव । तम् । अमे । सम् । अश्वऽयुः । गव्युः । अग्रे । मथीनाम् ॥८॥ ॥२३॥

॥ अथ षष्ठं सूक्तम् ॥

एतत्त इन्द्र वीर्यं गीर्भिर्गृणन्ति कारवः ।
ते स्तोभन्त ऊर्जमावन्घृतश्चुतं पौरासो नक्षन्धीतिभिः ॥ १ ॥

एतत् । ते । इन्द्र । वीर्यम् । गीःऽभिः । गृणन्ति । कारवः ।
ते । स्तोभन्तः । ऊर्जम् । आवन् । घृतऽश्चुतम् । पौरासः । नक्षन् । धीतिऽभिः ॥ १ ॥

नक्षन्त इन्द्रमवसे सुकृत्यया येषां सुतेषु मन्दसे ।
यथा संवर्ते अमदो यथा कृश एवास्मे इन्द्र मत्स्व ॥ २ ॥

नक्षन्ते । इन्द्रम् । अवसे । सुऽकृत्यया । येषाम् । सुतेषु । मन्दसे ।
यथा । सम्ऽवर्ते । अमदः । यथा । कृशे । एव । अस्मे इति । इन्द्र । मत्स्व ॥ २ ॥

आ नो विश्वे सजोषसो देवासो गन्तनोप नः ।
वसवो रुद्रा अवसे न आ गमञ्छृण्वन्तु मरुतो हवम् ॥ ३ ॥

प्रसिद्धम् । त्वामेव सम् अमे सगतो भवामि । सग्रामे त्वामेवाश्रयामि । नेतरं कचनेत्यर्थः । एवेत्यनर्थको निपातः ॥ ॥ २३ ॥

'एतत्ते' इति अष्टर्चं षष्ठ सूक्त काण्वस्य मातरिश्वानस्यार्षमैन्द्रम् (मातरिश्वन आर्षमैन्द्रम्)। अनुक्रम्यते च—'एतत्ते मातरिश्वा नो विश्व इति वैश्वदेवः प्रगाथः' इति। तृतीयाचतुर्थ्यौ विश्वेदेवदेवताके। अन्यासा षण्णामिन्द्रो देवता। अयुजा बृहती छन्दः युजां सतोबृहती छन्दः। विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्र ये कारवः स्तोतारः ते तव सबन्धि एतत् दृश्यमान वृष्ट्यादिलक्षणसामर्थ्यं गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः गृणन्ति स्तुवन्ति ते स्तोभन्तः स्तोतारः ऊर्जम् अन्नम् आवन् प्राप्नुवन्ति। किच ते पौरासः पुरे भवाः स्तोतारः धीतिभिरङ्गुलीभिः घृतश्चुतं घृतस्राविणं गवादिगण नक्षन् व्याप्नुवन्ति। त्वदनुग्रहात् गवादिपशून् अङ्गुलीभिः सर्वदा दुहन्तीत्यर्थः ॥

(२) हे इन्द्र येषां यजमानाना सबन्धिषु सुतेष्वभिषुतेषु सोमेषु निभातेषु (? निपीतेषु) त्व मन्दसे हृष्यसि ते यजमानाः अवसे अन्नाय रक्षणाय वा सुकृत्यया शोभनेन सोमाभिषवकर्मणा इन्द्रं परमेश्वरं त्वा नक्षन्ते व्याप्नुवन्ति। नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा 'इन्वति नक्षति' इति व्याप्तिकर्मसु पाठात्। अन्नाद्यर्थं त्वामाश्रयन्त इत्यर्थः। अतो हे इन्द्र यथा येन प्रकारेण संवर्ते एतन्नामके ऋषौ यजमाने सति अमदः हृष्टवानसि यथा च कृशे एतन्नाम्नि यजमाने अमदः एव एवमनेन प्रकारेण अस्मे अस्मासु काण्वेषु मत्स्व हृष्टो भव सोमपानादिनेति शेषः ॥

(३) सजोषसः सह जुषमाणाः विश्वे देवासः सर्वे देवाः नोऽस्माकं यज्ञमुद्दिश्येति शेषः ।

आ । नः । विश्वे । सऽजोषसः । देवासः । गन्तन । उप । नः ।
वसवः । रुद्राः । अवसे । नः । आ । गमन् । शृण्वन्तु । मरुतः । हवम् ॥ ३ ॥

पूषा विष्णुर्हवनं मे सरस्वत्यवन्तु सप्त सिन्धवः ।
आपो वातः पर्वतासो वनस्पतिः शृणोतु पृथिवी हवम् ॥ ४ ॥

पूषा । विष्णुः । हवनम् । मे । सरस्वती । अवन्तु । सप्त । सिन्धवः ।
आपः । वातः । पर्वतासः । वनस्पतिः । शृणोतु । पृथिवी । हवम् ॥ ४ ॥ ॥ २४ ॥

यदिन्द्र राधो अस्ति ते माघोनं मघवत्तम ।
तेन नो बोधि सधमाद्यो वृधे भगो दानाय वृत्रहन् ॥ ५ ॥

यत् । इन्द्र । राधः । अस्ति । ते । माघोनम् । मघवत्ऽतम ।
तेन । नः । बोधि । सधऽमाद्यः । वृधे । भगः । दानाय । वृत्रऽहन् ॥ ५ ॥

आजिपते नृपते त्वमिद्धि नो वाज आ वक्षि सुक्रतो ।
वीती होत्राभिरुत देववीतिभिः ससवांसो वि शृण्विरे ॥ ६ ॥

नोऽस्माकमुप समीपे आ गन्तन आगच्छन्तु । किंच वसवोऽष्टौ रुद्रा एकादश च नोऽस्माकमवसे रक्षणाय आ गमन् आगच्छन्तु । मरुतः एकोनपञ्चाशत्सख्याका देवास्तु हवमस्मत्कृत स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥

(४) पूषा पोषको देवः विष्णुर्व्यापको देवः सरस्वती । सर इत्युदकनाम । तद्वती देवी च एते सर्वे मे मम मातरिश्वानस्य (मातरिश्वनः) ऋषेः हवनमाह्वानम् । स्तोत्रमिति यावत् । अवन्तु शृण्वन्तु । अवतिरत्र श्रवणकर्मा । 'अव रक्षणगति°' इत्यस्मिन् सूत्रे (?) तस्य श्रवणाभिधानात् । किन्च सप्त सप्तसख्याकाः सिन्धवो गङ्गाद्या नद्य आपः जलाभिमानिन्यो देवताः वातो वायुः पर्वतासः पर्वकता मेर्वादीनामभिमानिनो देवाश्च मे हवनम् अवन्तु शृण्वन्तु । अथ च वनस्पतिः वनानां पातारः पालको (पालका) देवाः पृथिवी च देवी मे हव स्तोत्रं शृणोतु ॥ ॥ २४ ॥

(५) हे मघवत्तम अतिशयेन धनवन्निन्द्र ते तव स्वभूतं माघोन मघवत्स्वामिकं यत् प्रसिद्धं राधः धनमस्ति भवति तेन राधसा धनेन हे वृत्रहन् वृत्रहन्तरिन्द्र त्व दानार्थं वृधे वर्धनार्थं च नोऽस्मान् पात्रभूतान् बोधि बुध्यस्व । तद्धनदानेन अस्मान् समृद्धान् कर्तुं जानीहीत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । सधमाद्यः सहमादनयोग्यः भगो भजनीयश्च ॥

(६) हे आजिपते संग्रामपालक हे नेतृपते (नृपते) नेतृणां सैनिकानां पालक हे सुक्रतो शोभनकर्मवन्निन्द्र त्वमित् त्वमेव नोऽस्मान् वाजे सग्रामे आवक्षि आवहसि प्रापयसि । त्वत्साहाय्येन वयं धनार्थं सग्रामं गन्तुमुत्सहामह इत्यर्थः । कीदृशस्त्वम् । होत्राभिः स्तुतिलक्षणाभिः वाग्भिः सह । वीती अशनवान् स्तुतिभिः प्रोत्सहमानो हविरत्तेत्यर्थः । उतापि च ससवांसः हविर्लक्षणान्नवन्तो यजमानाः

आर्जिऽपते । नृऽपते । त्वम् । इत् । हि । नः । वाजे । आ । वक्षि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो ।
वीती । होत्राभिः । उत । देववीतिऽभिः । ससऽवासः । वि । शृण्विरे ॥ ६ ॥

सन्ति ह्य१र्य आशिष इन्द्र आयुर्जनानाम् ।
अस्मान्नक्षस्व मघवन्नुपावसे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम् ॥ ७ ॥

सन्ति । हि । अर्ये । आऽशिषः । इन्द्रे । आयुः । जनानाम् ।
अस्मान् । नक्षस्व । मघऽवन् । उप । अवसे । धुक्षस्व । पिप्युषीम् । इषम् ॥ ७ ॥

वयं त इन्द्र स्तोमेभिर्विधेम त्वमस्माकं शतक्रतो ।
महि स्थूरं शशयं राधो अह्रयं प्रस्कण्वाय नि तोशय ॥ ८ ॥

वयम् । ते । इन्द्र । स्तोमेभिः । विधेम । त्वम् । अस्माकम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
महि । स्थूरम् । शशयम् । राधः । अह्रयम् । प्रस्कण्वाय । नि । तोशय ॥ ८ ॥　॥२५॥

॥ अथ सप्तमं सूक्तम् ॥

भूरीदिन्द्रस्य वीर्य१ं व्यख्यमभ्यायति । राधस्ते दस्यवे वृक ॥ १ ॥

देववीतिभिः देवकर्तृकाशनैः वि शृण्विरे विशेषेण श्रूयन्ते । यदा हि त्वादृशा देवास्तेषा हविरश्नुवन्ति तदा ते विख्याता भवन्तीत्यर्थः ॥

(७) हे परमेश्वर हि यस्मात् जनाना जायमानानां यजमानानामस्माकं स्वभूतमायुः चरुपुरोडाशाद्यन्नम् आशिषः गवाश्वाद्यैश्वर्याणि च अर्ये जगत्स्वामिनि इन्द्रे परमेश्वरे त्वयि सन्ति समर्पितानि भवन्ति । अतो हे मघवन् धनवन्निन्द्र अस्मान् यजमानान् उप नक्षस्व समीपे व्याप्नुहि । आत्मीयत्वेन स्वसमीपे कुर्वित्यर्थः । किंचास्माकमवसे रक्षणाय पिप्युषीम् अतिशयेन पालयित्रीम् इषमन्न धुक्षस्व प्रपूरय देहीत्यर्थः ॥

(८) हे इन्द्र वय यजमानाः ते त्वदीयाः स्मः । त्व चास्माकमसि । ' त्वमस्माक तवस्मसि ' (ऋ. स. ८. ९२. ३२) इति श्रुतेः । अतः हे शतक्रतो बहुकर्मवन्निन्द्र स्तोमेभिः स्तोत्रैः विधेम परिचरेम त्वाम् । यस्मात्त्वदीया वयं तस्मात्त्व प्रस्कण्वाय कण्वपुत्राय मह्य मातरिश्वानाय (? मातरिश्वने) राधो धन नि तोशय नियमेन देहि । तदेव राधो विशिनष्टि । महि महत् पूज्य स्थूर स्थूलम् । प्रौढमित्यर्थः । शशयं देवब्राह्मणादिशरीरे शयान तैरुपभोग्यमित्यर्थः । अह्रय लज्जारहितम् । पापवर्त्मना लब्ध धनं हि लज्जासहितं भवति । इद तु न तथा । ईश्वरानुग्रहलब्धत्वात्तस्येत्यर्थः ॥　॥ २५ ॥

' भूरीत् ' इति पञ्चर्चं सप्तम सूक्त काण्वस्य कृशस्यार्षं प्रस्कण्वदानदेवताक गायत्रम् । अनुक्रान्त च— ' भूरीत् पञ्च कृशः प्रस्कण्वस्य दानस्तुतिर्गायत्र तु[1] तृतीयान्त्ये अनुष्टुभौ[1] ' इति । अन्त्यातृतीययोरनुष्टुप् छन्दः । अन्यासा गायत्री छन्दः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) इन्द्रस्य समर्थस्य प्रस्कण्वस्य वीर्यं दानलक्षणसामर्थ्यं भूरीत् प्रचुरमेव सत् अभि अभितः आ अयति आभिमुख्येन प्राप्नोतीति व्यख्य व्यज्ञासिषमहम् । ईश्वरेणाल्पमपि कृत कर्म बहु भवत्

१. अनु.—' तृतीयापञ्चम्यावनुष्टुभौ । '

भूरि । इत् । इन्द्रस्य । वीर्यम् । वि । अख्यम् । अभि । आ । अयति ।
राधः । ते । दस्यवे । वृक ॥ १ ॥

शतं श्वेतास उक्षणो दिवि तारो न रोचन्ते । मह्ना दिवं न तस्तभुः ॥२॥

शतम् । श्वेतासः । उक्षणः । दिवि । तारः । न । रोचन्ते । मह्ना । दिवम् । न । तस्तभुः ॥२॥

शतं वेणूञ्छतं शुनः शतं चर्माणि म्लातानि ।
शतं मे बल्बजस्तुका अरुषीणां चतुःशतम् ॥ ३ ॥

शतम् । वेणून् । शतम् । शुनः । शतम् । चर्माणि । म्लातानि ।
शतम् । मे । बल्बजऽस्तुकाः । अरुषीणाम् । चतुःऽशतम् ॥ ३ ॥

सुदेवाः स्थ काण्वायना वयोवयो विचरन्तः । अश्वासो न चङ्क्रमत ॥४॥

सुऽदेवाः । स्थ । काण्वायनाः । वयःऽवयः । विऽचरन्तः । अश्वासः । न । चङ्क्रमत ॥ ४ ॥

आदित्साप्तस्य चर्किरन्नानूनस्य महि श्रवः ।
श्यावीरतिध्वसन्पथश्चक्षुषा चन संनशे ॥ ५ ॥

प्रसिद्ध्यतीत्यर्थः । इदानीमृषिः प्रत्यक्षीकृत्याह । हे वृक शत्रुविकर्तन प्रस्कण्व ते तव सबन्धि राधो धनं दस्यवे दस्युं हन्तुं समर्थं भवतीति शेषः ॥

(२) हे प्रस्कण्व त्वया दत्ताः शतसंख्याकाः श्वेतासः श्वेताः शुक्लवर्णाः उक्षणः उक्षाणः रेतः-सेचनसमर्था बलीवर्दा रोचन्ते दीप्यन्ते । क इव । दिवि द्युलोके तारो न तारा इव । ता यथा दिवि रोचन्ते तद्वदेते भुवीत्यर्थः । किंच मह्ना तेजसो महत्त्वे (महत्त्वेन) दिव न तारा यथा द्युलोक तस्तभुः व्याप्नुवन्ति तद्वदेते मह्ना यशसो महत्त्वेन भुव व्याप्नुवन्ति ॥

(३) प्रस्कण्वः शतमपरिमितान् वेणून् मस्करान् । प्रादादिति सर्वत्र शेषः । शत शतसंख्या-कान् शुनः सारमेयान् प्रादात् । तथा शतं बहूनि म्लातानि मृदूकृतानि चर्माणि अजिनानि प्रादात् । किंच शतमपरिमिताः बल्बजस्तुकाः तृणपूलाः मे मह्य कृशनाम्ने ऋषये प्रादात् । अथ च अरुषीणा-मारोचमानाना गवां चतुःशतं प्रादात् ॥

(४) हे काण्वायनाः कण्वगोत्राः प्रस्कण्वाः वयोवयः अतिशयेन पक्षिण इव । लुप्तोपमेयम् । विचरन्तः विहायसि चरन्तः यूयं सुदेवाः स्थ कल्याणदेवाः भवथ । अतोऽस्मदाशिषा अश्वा इव चङ्क्रमत विहरत यूयम् ॥

(५) आदित् दानानन्तरमेव अनूनस्य अन्यूनस्य । सर्वोत्कृष्टस्येति यावत् । साप्तस्य एवनाम्नः कण्वपुत्रस्य सबन्धि महि महत् श्रवः यशः न चर्किरन् न कर्तुमिच्छन्ति । तद्यशः संपादयितु केचित् नेशते इत्यर्थः । किंच पथः धर्ममार्गात् सकाशात् अतिध्वसन् अतिशयेनाधः पतन् कृपणः पुमान् श्यावीः

आत् । इत् । साप्तस्यं । चकिरन् । न । अनूनस्य । महि । श्रवः ।
श्यावीः । अतिऽध्वसन् । पथः । चक्षुषा । चन । सम्ऽनशे ॥ ५ ॥ ॥ २६ ॥

॥ अथाष्टमं सूक्तम् ॥

प्रति ते दस्यवे वृक राधो अदर्श्यह्रयम् । द्यौर्न प्रथिना शवः ॥ १ ॥

प्रति । ते । दस्यवे । वृक । राधः । अदर्शि । अह्रयम् । द्यौः । न । प्रथिना । शवः ॥ १ ॥

दश मह्यं पौतक्रतः सहस्रा दस्यवे वृकः । नित्याद्रायो अमंहत ॥ २ ॥

दश । मह्यम् । पौतऽक्रतः । सहस्रा । दस्यवे । वृकः । नित्यात् । रायः । अमंहत ॥ २ ॥

शतं मे गर्दभानां शतमूर्णावतीनाम् । शतं दासाँ अति स्रजः ॥ ३ ॥

शतम् । मे । गर्दभानाम् । शतम् । ऊर्णाऽवतीनाम् । शतम् । दासान् । अति । स्रजः ॥३॥

कपिला गाः चक्षुषा चन नेत्रेणापि सनशे सम्यक् व्याप्तु सद्रष्टुं नेष्टे । किमुत वक्तव्य तद्यशःसंपादने नेष्टे इति ॥ ॥ २६ ॥

'प्रति ते' इति पञ्चर्चमष्टमं सूक्त काण्वस्य पृषध्रस्यार्षं गायत्रम् । अनुक्रान्तं च—प्रति ते पृषध्रोऽन्त्या[1] अग्निसूर्यदेवत्या पङ्क्तिच्छन्दस्का । शेषा इन्द्रदेवत्या गायत्रीछन्दस्काः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे वृक शत्रुविकर्तनेन्द्र ते तव स्वभूत राधो धन दस्यवे उपक्षयित्रे शत्रवे प्रति प्रतिकूलम् अदर्शि दृष्टम् । शत्रुनापहृत सन् (शत्रुणापहृत सत्) न तस्य उपकाराय भवति प्रत्युतापकारायैव जायत इत्यर्थः । कीदृश राधः । अह्रयं लज्जारहितम् । शत्रुहनने प्रगल्भमिति यावत् । किञ्च ते शवः बलं प्रथिना पृथुत्वेन द्यौर्न द्युलोक इवास्ति । अतः सर्वोत्कृष्ट त्वामह स्तौमीत्यभिप्रायः ॥

(२) हे पौतक्रतः पवित्रकर्मवन्निन्द्र मह्यं मदर्थं दश सहस्रा अयुतसख्याकान् दस्यून्[2] उपक्षयितृन् शत्रून् वृकः विवृत्तवान् छिन्नवानसि । अत एव नित्यात् शाश्वतात् त्वत्तः भीताः सन्तस्ते शत्रवः रायः धनानि अमहत अदुः मह्यम् । महतिदानकर्मा तत्र तस्य पाठात् ॥

(३) किञ्च हे इन्द्र त्वत्तो भीतास्ते मे मह्यमृषये पृषध्रिनाम्ने (पृषध्र०) गर्दभाना रासभानां शतम् । अमहत अदुः इति पूर्वमन्त्रगतेनान्वयः सर्वत्र । अथ च ऊर्णावतीनां मेषीनां शतमदुः । तथा शतान् शतसख्याकान् दासान् भृत्यान् अति अतिशायिताः स्रजो मालाश्च अदुः । एवंप्रभावस्त्वां (०प्रभाव त्वां) स्तौमीत्यर्थः । यद्वा उभयोर्मन्त्रयोरयमर्थः । पौतक्रतः । पूते पवित्रे स्थाने क्रतः पादविक्षेपो यस्याः सा पूतक्रता अदितिः । पवित्रदेशे पादन्यासः अदितेरुचित एव । 'दृष्टिपूत न्यसेत् पादम्' इति वचनात् । तस्या अपत्य पौतक्रत इन्द्रः । दस्यवे । दस्युः कर्मोपक्षयिता तमःसंघः । त हन्तुं वृकश्चन्द्रमाः सन (सन्) नित्यात् अनुपक्षीणात् स्वकोशात् सकाशात् दश सहस्रा अयुतसंख्याकानि रायः धनानि मह्यं पृषध्रनाम्ने अमहत प्रादात् । किञ्च गर्दभमेषीदासमालाशतान्यपि मे मह्य स एव प्रादात् इति । 'वृकश्चन्द्रमा भवति' (निरु. ५. २०) इति यास्कः ॥

---

१. 'पृषध्रोऽन्त्याग्निसौरी पङ्क्तिः इति । अन्त्या' इति भाव्यम् । २. 'दस्यवे' इति मन्त्रपाठः ।

तन्नो अपि प्राणीयत पूतक्रतायै व्यक्ता । अश्वानामिन्न यूथ्याम् ॥ ४ ॥

तन्नो इति । अपि । प्र । अनीयत । पूतऽक्रतायै । विऽअक्ता । अश्वानाम् । इत् । न । यूथ्याम् ॥ ४ ॥

अचेत्यग्निश्चिकितुर्हव्यवाट् स सुमद्रथः ।

अग्निः शुक्रेण शोचिषा बृहत्सूरो अरोचत दिवि सूर्यो अरोचत ॥ ५ ॥

अचेति । अग्निः । चिकितुः । हव्यऽवाट् । सः । सुमत्ऽरथः ।

अग्निः । शुक्रेण । शोचिषा । बृहत् । सूरः । अरोचत । दिवि । सूर्यः । अरोचत ॥ ५ ॥ ॥ २७

॥ अथ नवमं सूक्तम् ॥

युवं देवा क्रतुना पूर्व्येण युक्ता रथेन तविषं यजत्रा ।

आगच्छतं नासत्या शचीभिरिदं तृतीयं सवनं पिबाथः ॥ १ ॥

युवम् । देवा । क्रतुना । पूर्व्येण । युक्ताः । रथेन । तविषम् । यजत्रा ।

आ । अगच्छतम् । नासत्या । शचीभिः । इदम् । तृतीयम् । सवनम् । पिबाथः ॥ १ ॥

---

(४) किंच व्यक्ता विविध गन्ता नानादेशेषु प्रचलन् इन्द्रः तत्र स्वर्गे वर्तमानैः (? वर्तमानायै) पूतक्रतायै एतन्नामे (? °न्नाम्न्यै) समात्रेऽपि (स्वमात्रेऽपि) प्रानीयत प्रापितवान् । किमित्युच्यते । अश्वानां वडवाना यूथ्यां संहतिम् । न केवलं मह्यमेव प्रादादपि तु स्वजनन्या अपि वडवावृन्द प्रापितवान् इतीयानिन्द्रः समर्थ इति भावः । इत् न इति निपातद्वयमनर्थकम् ॥

(५) अथानयाग्निसूर्यौ स्तूयेते । स प्रसिद्धोऽग्निः चिकितुः चेतनावतो यजमानस्य । कर्मणि षष्ठी । चेतनावन्त यजमानम् अचेति जानाति । कीदृशः सः । हव्यवाट् हविषा वोढा सुमद्रथः स्वयमेव रंहणस्वभावः । 'सुमत् स्वयमित्यर्थः' (निरु. ६. २२) इति यास्कः । असहायगमनशील इत्यर्थः । किंच बृहत् महान् योऽग्निः शुक्रेण शुक्लेन शोचिषा तेजसा सूरः सुष्ठु ईरयिता प्रेरकः सन् रात्रौ भुवि अरोचत दीप्यते । अथ च दिवा दिवि (?) द्योतमाने स्वर्लोके सूर्यः सुष्ठु प्रेरयितादित्यः अरोचत दीप्यते । उभाभ्यामहोरात्रात्मकः सर्वः काल आक्रान्त इत्यभिप्रायः ॥ ॥ २७ ॥

'युव देवा' इति चतुऋच नवम सूक्त काण्वस्य मेध्यस्यार्षमाश्विन त्रैष्टुभम् । अनुक्रम्यते— 'युव देवा चतुष्क मेध्य आश्विन त्रैष्टुभम्' इति । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे यजत्रा यजनीयौ पूज्यौ देवौ द्योतमानावश्विनौ पूर्व्येण पुरा भवेन क्रतुना कर्मणा अनुग्रहबुद्धया वा उपेतौ युवं युवां प्रति रथेन रंहणस्वभावेन स्यन्दनेन युक्ताः सयुक्ता अश्वाः तविषं बलं यथा भवति तथा वहन्तीति शेषः । तस्मात् हे नासत्या नासत्यौ सत्यभूतौ युवां शचीभिः अनुग्रहलक्षणैः कर्मभिः सह इद तृतीय सवनमुद्दिश्य आगच्छतमागच्छतम् । आगत्य च पिबाथः पिबतं सोममिति शेषः ॥

युवां देवास्त्रयं एकादशासंः सत्याः सत्यस्यं ददृशे पुरस्तात् ।
अस्माकं यज्ञं सवनं जुषाणा पातं सोमंमश्विना दीद्यंग्नी ॥ २ ॥

युवाम् । देवाः । त्रयः । एकादशासंः । सत्याः । सत्यस्यं । ददृशे । पुरस्तात् ।
अस्माकम् । यज्ञम् । सवनम् । जुषाणा । पातम् । सोमंम् । अश्विना । दीद्यंग्नी इति दीदिंऽअग्नी॥२॥

पनाय्यं तदंश्विना कृतं वां वृषभो दिवो रजंसः पृथिव्याः ।
सहस्रं शंसा उत ये गर्विष्टौ सर्वाँ इत्ताँ उपं याता पिबंध्यै ॥ ३ ॥

पनाय्यम् । तत् । अश्विना । कृतम् । वाम् । वृषभः । दिवः । रजंसः । पृथिव्याः ।
सहस्रम् । शंसाः । उत । ये । गोऽइंष्टौ । सर्वान् । इत् । तान् । उपं । यात । पिबंध्यै ॥३॥

अयं वां भागो निहिंतो यजत्रेमा गिरो नासत्योपं यातम् ।
पिबंतं सोमं मधुंमन्तमस्मे प्र दाश्वांसमवतं शचीभिः ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । भागः । निऽहिंतः । यजत्रा । इमाः । गिरंः । नासत्या । उपं । यातम् ।
पिबंतम् । सोमंम् । मधुंऽमन्तम् । अस्मे इतिं । प्र । दाश्वांसंम् । अवतम् । शचीभिः ॥४॥ ॥२८॥

(२) हे आश्विनाश्विनौ युवा द्वौ अपरे च त्रय एकादशासः त्रयस्त्रिंशद्देवाः । ते च 'अष्टौ वसवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च' इति श्रुतिप्रसिद्धाः । सर्वे यूय सत्याः यथार्थभूताः सन्तः सत्यस्यावितथस्य यज्ञस्य पुरस्तात् पुरोदेशे ददृशे दृश्यमाना भवथ । अतोऽस्माक सबन्धिनं सवनम् । सूयतेऽभिषूयते सोमो यत्रेति सवनः । त तादृश यज्ञ यजनीयमध्वर जुषाणा जुषमाणौ सेवमानौ युवा सोमम् अभिषुतसोमरस पात पिबतम् । कीदृशौ युवाम् । दीद्यग्नी । दीदिः अतिशयेन दीप्यमानः अग्निः जठरानलो ययोस्तौ तादृशौ । भिषजोः भवतोर्दीप्ताग्नित्वमप्युचितमिति भावः ॥

(३) हे अश्विनाश्विनौ पृथिव्याः भूमेर्हेतोः दिवः द्युलोकात् सकाशात् रजसः उदकस्य वृषभः वर्षिता सूर्योऽस्तीति यत् तत्सर्वं वा युवयोः कृत कर्म पनाय्य स्तुत्य भवति । भवदनुग्रहादेव युष्मत्पिता सूर्यः पृथिव्या वर्षति । नो चेत् तेन तु स्वरश्मिनाडीभिः भूमेर्जलमाकृष्टमस्ति । स कथ वर्षेदाकर्षकः सन् । तस्मात् भवतोरेवैतत्कर्मेत्यभिप्रायः । यत एवमतः गविष्टौ गवामेषणे निमित्ते सति ते[1] प्रसिद्धाः सहस्रसख्याकाः शंसाः । शस्यन्ते स्तूयन्त इति शसा यज्ञाः । आरब्धाः सन्तीति शेषः । तान् सर्वानित् सर्वानपि यज्ञान् युवामुपयातं समीपे गच्छतम् । वचनव्यत्ययश्छान्दसः । किमर्थम् । पिबध्यै सोम पातुम् । उत इत्यनर्थकः ॥

(४) हे यजत्रा यजनीयावश्विनौ अय पुरोवर्ती वा युवयोः भागः भजनीयोऽशः सोमलक्षणः निहितः नियमेन स्थापितः । अतस्त गृहीतुमागच्छतमिति (ग्रहीतु°) शेषः । किच हे नासत्या नासत्यौ सत्यभूतावश्विनौ युवामिमाः सनिकृष्टाः गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः उपयातं समीपे गच्छत श्रोतुम् । अथ च मधुमन्तं माधुर्योपेत सोमं पिबतम् । किंच अस्मे अस्माक सबन्धिन दाश्वासं हविर्दत्तवन्त यजमान शचीभिः अभिमतफलप्रदानलक्षणैः कर्मभिः प्र अवत प्रकर्षेण रक्षतम् ॥ ॥ २८ ॥

१. 'ये' इति मन्त्रपाठः ।

॥ अथ दशमं सूक्तम् ॥

यमृत्विजो बहुधा कल्पयन्तः सचेतसो यज्ञमिमं वहन्ति ।
यो अनूचानो ब्राह्मणो युक्त आसीत्का स्वित्तत्र यजमानस्य संवित् ॥ १ ॥

यम् । ऋत्विजः । बहुधा । कल्पयन्तः । सऽचेतसः । यज्ञम् । इमम् । वहन्ति ।
यः । अनूचानः । ब्राह्मणः । युक्तः । आसीत् । का । स्वित् । तत्र । यजमानस्य । सम्ऽवित् ॥ १ ।

एक एवाग्निर्बहुधा समिद्ध एकः सूर्यो विश्वमनु प्रभूतः ।
एकैवोषाः सर्वमिदं वि भात्येकं वा इदं वि बभूव सर्वम् ॥ २ ॥

एकः । एव । अग्निः । बहुधा । सम्ऽइद्धः । एकः । सूर्यः । विश्वम् । अनु । प्रऽभूतः ।
एका । एव । उषाः । सर्वम् । इदम् । वि । भाति । एकम् । वै । इदम् । वि । बभूव । सर्वम् ॥ २ ।

ज्योतिष्मन्तं केतुमन्तं त्रिचक्रं सुखं रथं सुषदं भूरिवारम् ।
चित्रामघा यस्य योगेऽधिजज्ञे तं वां हुवे अति रिक्तं पिबध्यै ॥ ३ ॥

'यमृत्विजः' इति तृचात्मक दशम सूक्त काण्वस्य मेध्यस्यार्षं वैश्वदेव त्रैष्टुभम् । अनुक्रान्तं च–'यमृत्विजस्तृच[1] वैश्वदेवमाद्य ऋत्विक्स्तुतिर्वा[1]' इति । आद्या ऋत्विग्देवत्या वा इत्यर्थः । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) सचेतसः समानप्रज्ञाः ऋत्विजः यमिम यज्ञं यजनीयकर्मविशेषं बहुधा अनेकप्रकारेण कल्पयन्तः रचयन्तः सन्तः वहन्ति देवान् प्रापयन्ति । तमिम यज्ञ कुर्वन् ब्राह्मणः ऋत्विग्लक्षणो विप्रः यज्ञकर्मविशेषे युक्तः समाहितः आसीत् । तत्र कर्मणि का स्वित् । स्विदिति वितर्के । का वा यजमानस्य संवित् प्रज्ञा । न किंचित्करा इत्यर्थः । यत्र कर्मणि ऋत्विगेव सावधानोऽस्ति तत्र यजमानस्य प्रज्ञापाटवेन किं प्रयोजनमस्ति । न किंचिदपीति भावः । कीदृशो ब्राह्मणः । अनूचानः गुरोः सकाशादधीतवेदवेदाङ्गः ॥

(२) एकः केवल एवाग्निः दानादिगुणयुक्तो देवः बहुधा वाडववैद्युताद्यनेकप्रकारेण समिद्धः सम्यक् दीप्तो भवति । तथा एकः एकाकी सूर्यः प्राणिनां सुष्ठु कर्मस्वीरयिता देवः विश्व सर्वं जगदनु अनुप्रविश्य । 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तै. उ. २. ६) इति श्रुतेः । प्रभूतः अनेकात्मतया प्रादुर्भूतोऽस्ति । 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' (ऋ. स. १. ११५. १) इति श्रुतेः । किंच एका एकाकिन्येव उषाः तमो विवासयन्ती देवी सर्वं समस्तमिद दृश्यमान जगत् वि भाति विशेषेण दीपयति । तस्मादेक वै एकमेवाद्वितीय ब्रह्म इदमाब्रह्मस्तम्बपर्यन्त जगत् वि बभूव विशेषेणाभवदिति युक्तमिति शेषः । यदाग्न्यादयो देवा अप्येकाकिनः सन्तोऽनेकभवनसमर्थास्तदा पर ब्रह्म एक सदनेक भवेदिति किमु वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥

(३) हे विश्वेदेवाः वाम् । वचनव्यत्ययश्छान्दसः । वो युष्माक मध्ये अतिरिक्त[2] निरतिशय त तच्छब्दवाच्यं परमात्मान पिबध्यै सोम पातुं हुवे आह्वयामि । तं कम् । यस्य परमात्मनः योगे सेव्यसेवकभावसबन्धे सति चित्रमघा । चित्रं चायनीय मघ गवाश्वादिलक्षण धन यस्याः सा चित्रमघा ।

---

१. अनुक्रमण्यामेतन्नोपलभ्यते । मॅक्.– पृ. ३१ द्रष्टव्यम् ॥ २. 'अति । रिक्तम्' इति पदपाठः ।

ज्योतिष्मन्तम् । केतुऽमन्तम् । त्रिऽचक्रम् । सुऽखम् । रथम् । सुऽसदम् । भूरिऽवारम् । चित्रऽमघा । यस्य । योगे । अधिऽजज्ञे । तम् । वाम् । हुवे । अति । रिक्तम् । पिबध्यै ॥३॥॥२९॥

॥ अथैकादशं सूक्तम् ॥

इमानि वां भागधेयानि सिस्रत इन्द्रावरुणा प्र महे सुतेषु वाम् ।
यज्ञेयज्ञे ह सवना भुरण्यथो यत्सुन्वते यजमानाय शिक्षथः ॥ १ ॥

इमानि । वाम् । भागऽधेयानि । सिस्रते । इन्द्रावरुणा । प्र । महे । सुतेषु । वाम् । यज्ञेऽयज्ञे । ह । सवना । भुरण्यथः । यत् । सुन्वते । यजमानाय । शिक्षथः ॥ १ ॥

निष्षिध्वरीरोषधीराप आस्तामिन्द्रावरुणा महिमानमाशत ।
या सिस्रतू रजसः पारे अध्वनो ययोः शत्रुर्नकिरादेव ओहते ॥ २ ॥

पूजनीयानेकधनोपेता लक्ष्मीः अधि जज्ञे अधिक प्रादुरभूत् युधिष्ठिरादेस्तम् । कीदृश तम् । ज्योतिष्मन्त ज्योतींषि सूर्यादीनि प्रकाश्यत्वेन सन्ति यस्य तम् । ' तस्य भासा सर्वमिद विभाति ' इति श्रुतेः । केतु-मन्तम् । केतवः प्रज्ञाः विषयाः सन्ति यस्य तम् । ' यः सर्वज्ञः सर्ववित् ' (मु. उ. १. १. ९) इति श्रुतेः । केतुरिति प्रज्ञानाम । ' केतुः केतः ' इति तन्नामसु पाठात् । त्रिचक्र त्रिषु भूरादिलोकेषु चक्र चक्रमण त्रिविक्रमावतारे यस्य तम् । ' इद विष्णुर्विचक्रमे ' (ऋ. स. १. २२. १७) इत्यादिश्रुतेः । यद्वा त्रिषु लोकेषु अप्रतिहत चक्र सुदर्शनाख्य यस्य तम् । सुख निरतिशयानन्दात्मकम् । ' ओं क ब्रह्म खम् ' (इति) श्रुतेः । रथ रहणस्वभावम् । गमनशीलमिति यावत् । ' अपाणिपादो जवनो ग्रहीता ' (श्वे. उ. ३. १९) इति श्रुतेः । सुषदम् । शोभने आत्मस्वरूपे सीदति तिष्ठतीति सुषत् सुप्रतिष्ठः तम् । ' प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञान ब्रह्म ' इति श्रुतेः । भूरिवार भूरिभिर्बहुभिः प्राणिभिः वारो वरणीयस्तम् । सर्वात्मकत्वात् सर्वप्रियत्वमुचितमस्य । ' आत्मनः कामाय सर्व प्रिय भवति ' (बृ. उ. २. ४. ५) इति श्रुतेः ॥ ॥ २९ ॥

' इमानि वाम् ' इति सप्तर्चमेकादश सूक्त काण्वस्य सुपर्णस्यार्षमैन्द्रावरुण जागतम् । ' इमानि वा सप्त सुपर्ण ऐन्द्रावरुण जागतम् ' इत्यनुक्रान्तत्वात् । विनियोगः सूत्रादवगन्तव्यः ॥

(१) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ इमानि इदानी कृतानि भागधेयानि भवदशभूतानि चरु-पुरोडाशादिहवींषि वा युवा प्रति सिस्रते प्राप्तुमिच्छन्ति । अतः सुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु सत्सु महे महते पूजनाय वा युवां प्र प्रार्चये । उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः । यत् यस्मात् यज्ञेयज्ञे प्रतियज्ञ सवना त्रिष्वपि सवनेषु भुरण्यथो ह गच्छथः खलु । किंच सुन्वते सोमाभिषव कुर्वते यजमानाय शिक्षथः अभिमतं प्रयच्छथः । शिक्षतिर्दानकर्मा । ' पृणाति शिक्षति ' इति दानकर्मसु पाठात् ॥

(२) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ भवन्तौ यदा आस्ताम् ओषध्यादिकर्तृत्वेनाभूतां तदा निः-षिध्वरीः नितरां मङ्गलस्वभावा ओषधीः व्रीह्याद्या ओषधयः आपः उदकानि च महिमान भवतो-र्माहात्म्यम् आशत व्याप्नुवन्ति । किंच या यौ भवन्तौ रजसोऽन्तरिक्षलोकस्य सबन्धिनः अध्वनो

निःऽसिध्वरीः । ओषधीः । आपः । आस्ताम् । इन्द्रावरुणा । महिमानम् । आशत ।
या । सिस्रतुः । रजसः । पारे । अध्वनः । ययोः । शत्रुः । नकिः । अदेवः । ओहते ॥२॥

सत्यं तदिन्द्रावरुणा कृशस्य वां मध्व ऊर्मिं दुहते सप्त वाणीः ।
ताभिर्दाश्वांसमवतं शुभस्पती यो वामदब्धो अभि पाति चित्तिभिः ॥ ३ ॥

सत्यम् । तत् । इन्द्रावरुणा । कृशस्य । वाम् । मध्वः । ऊर्मिम् । दुहते । सप्त । वाणीः ।
ताभिः । दाश्वांसम् । अवतम् । शुभः । पती इति ।
यः । वाम् । अदब्धः । अभि । पाति । चित्तिऽभिः ॥ ३ ॥

घृतप्रुषः सौम्या जीरदानवः सप्त स्वसारः सदन ऋतस्य ।
या ह वामिन्द्रावरुणा घृतश्चुतस्ताभिर्धत्तं यजमानाय शिक्षतम् ॥ ४ ॥

घृतऽप्रुषः । सौम्याः । जीरऽदानवः । सप्त । स्वसारः । सदने । ऋतस्य ।
याः । ह । वाम् । इन्द्रावरुणा । घृतऽश्चुतः । ताभिः । धत्तम् । यजमानाय । शिक्षतम् ॥४॥ ॥३०॥

अवोचाम महते सौभगाय सत्यं त्वेषाभ्यां महिमानमिन्द्रियम् ।
अस्मान्त्स्विन्द्रावरुणा घृतश्चुतस्त्रिभिः साप्तेभिरवतं शुभस्पती ॥ ५ ॥

मार्गस्य पारे परतीरे सिस्रतुः यथेच्छं सरण कुरुतः । ययोर्भवतोः शत्रुः शातयिता अदेवः देवप्रतियोगी असुरादिः नकिः ओहते न कोऽपि तर्कगोचरो भवति । स्वेच्छया विहरतोर्भवतोः गतिप्रतिघातकः शत्रुः न कोऽप्यस्तीत्यर्थः ॥

(३) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ याः सप्तसंख्याकाः सर्पणस्वभावा वा वाणीः वाण्यः सप्तहोत्रकाणां स्तुतिरूपा वाचः कृशस्य एतन्नाम्नो यजमानस्य सबन्धिनः मध्वः मधुरस्य सोमस्य ऊर्मिं तदुपलक्षित रस प्रति वा युवां दुहते प्रपूरयन्तीति यत् तत्सत्यमवितथमेव । तस्मात्ताभिर्वाणीभिर्हेतुभूताभिः युवां दाश्वांस हविर्दत्तवन्तं यजमानम् अवत रक्षतम् । यजमान विशिनष्टि । हे शुभस्पती उदकस्य पालयिताराविन्द्रावरुणौ यो यजमानः अदब्धः केनाप्यहिंसितः सन् चित्तिभिः प्रज्ञोपलक्षितैः कर्मभिः वा युवामभि पाति सर्वतो रक्षति । तमवतमिति पूर्वेणान्वयः ॥

(४) ताः सत्यवाण्यः क्व सन्तीत्यपेक्षायामाह । ऋतस्य यज्ञस्य सदने स्थाने सप्त सप्तसंख्याकाः स्वसारः स्वयंसारिण्यो वाण्यः सन्ति । कीदृश्यस्ताः । घृतप्रुषः । घृतमित्युदकनाम । तेन सोमरसो लक्ष्यते । तथा च सोमरसस्राविण्य इत्यर्थः । सोम्याः सोमार्हाः जीरदानवः क्षिप्रदानाः । किंच हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ या वाण्यः वां युवामुद्दिश्य घृतश्चुतः सोमरसस्राविण्यो भवन्ति अथवा आज्यस्राविण्यो भवन्ति । हेति प्रसिद्धम् । ताभिर्हेतुभूताभिः धत्त यजमान पुष्णीतम् । तदर्थं च यजमानाय शिक्षतमभिमतं दत्तम् ॥ ॥ ३० ॥

(५) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ त्वेषाभ्यां दीप्ताभ्यां भवद्भ्या सपादितं महिमान कीर्तिविशेष वयं महते बृहते सौभगाय ऐश्वर्याय अवोचाम वर्णयेम । कीदृशं महिमानम् । सत्यमवितथम् । युष्मत्स्वरू-

अर्वाचाम । महते । सौभगाय । सत्यम् । त्वेषाभ्याम् । महिमानम् । इन्द्रियम् ।
अस्मान् । सु । इन्द्रावरुणा । घृतऽश्चुतः । त्रिऽभिः । साप्तेभिः । अवतम् । शुभः । पती इति ॥५॥

इन्द्रावरुणा यदृषिभ्यो मनीषां वाचो मतिं श्रुतमदत्तमग्रे ।
यानि स्थानान्यसृजन्त धीरा यज्ञं तन्वानास्तपसाभ्यपश्यम् ॥ ६ ॥

इन्द्रावरुणा । यत् । ऋषिऽभ्यः । मनीषाम् । वाचः । मतिम् । श्रुतम् । अदत्तम् । अग्रे ।
यानि । स्थानानि । असृजन्त । धीराः । यज्ञम् । तन्वानाः । तपसा । अभि । अपश्यम् ॥६॥

इन्द्रावरुणा सौमनसमदृप्तं रायस्पोषं यजमानेषु धत्तम् ।
प्रजां पुष्टिं भूतिमस्मासु धत्तं दीर्घायुत्वाय प्र तिरतं न आयुः ॥ ७ ॥

इन्द्रावरुणा । सौमनसम् । अदृप्तम् । रायः । पोषम् । यजमानेषु । धत्तम् ।
प्रऽजाम् । पुष्टिम् । भूतिम् । अस्मासु । धत्तम् ।
दीर्घायुऽत्वाय । प्र । तिरतम् । नः । आयुः ॥ ७ ॥ ॥ ३१ ॥

॥ इति वालखिल्यं समाप्तम् ॥

पानुकूलमित्यर्थः । इन्द्रियम् इन्द्रयोः परमेश्वरयोर्भवतोर्ज्ञापकम् । तस्मात् हे शुभस्पती उदकस्य पालयितारा विन्द्रावरुणौ युवां घृतश्चुतः सोमरसस्राविणोऽस्मान् यजमानान् त्रिभिः साप्तेभिः । सप्तयोऽश्वाः तेषां समूहः । सप्तयूथैस्तैः त्रिसंख्याकैरश्वसमूहैः सोतं (? सु अवतं) सुतरां पालयतम् । इन्द्रावरुणयोरैश्वर्ययोगात् अश्वैरस्मत्पालन समञ्जसमिति भावः ॥

(६) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ यत् ये ऋषयः यज्ञ तन्वानाः कर्मविशेष विस्तारयन्तः अत एव धीराः शुद्धान्तःकरणत्वेन धीमन्तः सन्तः अग्रे अन्तःकरणशुद्धेः प्राक् यानि स्थानानि गृहक्षेत्रादीनि स्थितानि तानि असृजन्त विसृष्टवन्तः । तत्यजिरिति (? तत्यजुरिति) यावत् । तेभ्य ऋषिभ्यः मन्त्रद्रष्टृभ्यः मनीषादिश्रुतान्त सर्वं युवाम् अदत्त दत्तवन्तौ इत्यह तपसा आलोचनात्मकेन ज्ञानेन अभ्यपश्यं सर्वतो दृष्टवानस्मि । मनीषा अत्र चिज्जडविवेकवती बुद्धिः । वाचः उपनिषल्लक्षणा गिरः । मतिर्मननं तर्कसामर्थ्यम् । श्रुत शास्त्रमीमांसालक्षणम् । एतत्सर्वं भवद्भ्यां तेभ्यो दत्तमिति श्रीमच्चरणप्रसादाल्लब्धज्ञानेन मया ज्ञातमित्यृषेर्वक्तुरभिप्रायः ॥

(७) हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ युवां सौमनसं प्रसन्नमनस्कत्वं तथा अदृप्तम् अनुद्धतम् । मोहशून्यमिति यावत् । रायः धनस्य पोषं पुष्टिं च यजमानेषु धत्तं धारयतम् । किंचास्मासु स्तोतृषु प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां पुष्टिं धनादेः समृद्धिं भूतिं गवाश्वादिगजान्तसंपदं च धत्तं धारयतम् । अथ च दीर्घायुत्वाय चिरजीवनाय नोऽस्माकमायुः जीवितकाल प्र तिरत प्रवर्धयतम् । प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः ॥ ॥ ३१ ॥

सप्तमेऽनुवाके दश सूक्तानि। तत्र 'अग्न आ याहि' इति विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं प्रगाथपुत्रस्य[१] भर्गस्यार्षमाग्नेयम्[२]। प्रथमातृतीयाद्ययुजो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्यः। तथा चानुक्रान्तम्—'अग्न आ विंशतिर्भर्गः प्रागाथ आग्नेयं प्रागाथं तु' इति। प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम्। तथा च सूत्रितम्—'अयमग्निरग्न आ याहि' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति॥

अग्न॒ आ या॑ह्य॒ग्निभि॒र्होता॑रं त्वा वृणीमहे।
आ त्वाम॑नक्तु॒ प्रय॑ता ह॒विष्म॑ती॒ यजि॑ष्ठं ब॒र्हिरा॒सदे॑॥ १॥

अग्ने॑। आ। या॒हि॒। अ॒ग्निऽभिः॑। होता॑रम्। त्वा॒। वृ॒णी॒म॒हे॒।
आ। त्वाम्। अ॒न॒क्तु॒। प्रऽय॑ता। ह॒विष्म॑ती। यजि॑ष्ठम्। ब॒र्हिः। आ॒ऽसदे॑॥ १॥

हे ᵛअग्ने ᵛअग्निभिः यष्टव्यैः सह ᵛआ ᵛयाहि आगच्छ। तदर्थं ᵛहोतारं देवानामाह्वातारं ᵛत्वा त्वां ᵛवृणीमहे। त्वा त्वामागतं ᵛप्रयता अध्वर्युहस्ताभ्यां नियता ᵛहविष्मती घृतवती[२] ᵛयजिष्ठं ᵛत्वां ᵛबर्हिः[३] बर्हिषि ᵛआसदे आसाद्य ᵛआ सर्वतः ᵛअनक्तु[४]॥

अच्छा॒ हि त्वा॑ सहसः सूनो अङ्गिरः॒ स्रुच॒श्चर॑न्त्यध्व॒रे।
ऊ॒र्जो नपा॑तं घृ॒तके॑शमीमहे॒ऽग्निं य॒ज्ञेषु॒ पू॒र्व्यम्॥ २॥

अच्छ॑। हि। त्वा॒। स॒ह॒सः॒। सू॒नो॒ इति॑। अ॒ङ्गि॒रः॒। स्रुचः॑। चर॑न्ति। अ॒ध्व॒रे।
ऊ॒र्जः॒। नपा॑तम्। घृ॒तऽके॑शम्। ई॒म॒हे॒। अ॒ग्निम्। य॒ज्ञेषु॑। पू॒र्व्यम्॥ २॥

हे ᵛसहसः ᵛसूनो बलस्य पुत्र। बलेन मथ्यमानत्वात्। हे ᵛअङ्गिरः अङ्गिरसां मध्ये एक। अथवाङ्गतिर्गतिकर्मा। सर्वत्र संगत। ᵛत्वा त्वाम् ᵛअध्वरे यागे ᵛअच्छ अभिप्राप्तुं ᵛस्रुचः ᵛचरन्ति गच्छन्ति। अतः ᵛऊर्जः अन्नस्य ᵛनपातं न पातयितारं रक्षकं बलस्य नप्तारं वा ᵛघृतकेशं प्रदीप्तकेशस्थानीयज्वालं ᵛपूर्व्यं[५] पुरातनं पूरकं वा ᵛअग्निं ᵛयज्ञेषु अस्मदीयेषु ᵛईमहे स्तौमि॥

अग्ने॑ क॒विर्वे॒धा अ॑सि॒ होता॑ पावक॒ यक्ष्यः॑।
म॒न्द्रो यजि॑ष्ठो अध्व॒रेष्वीड्यो॒ विप्रे॑भिः शुक्र॒ मन्म॑भिः॥ ३॥

अग्ने॑। क॒विः। वे॒धाः। अ॒सि॒। होता॑। पा॒व॒क॒। यक्ष्यः॑।
म॒न्द्रः। यजि॑ष्ठः। अ॒ध्व॒रेषु॑। ईड्यः॑। विप्रे॑भिः। शु॒क्र॒। मन्म॑ऽभिः॥ ३॥

हे ᵛअग्ने ᵛकविः मेधावी त्वं ᵛवेधाः विधाता ᵛअसि फलानाम्। हे ᵛपावक[६] ᵛहोता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा ᵛयक्ष्यः यष्टव्योऽसि। हे ᵛशुक्र दीप्त ᵛमन्द्रः मोदनीयः ᵛयजिष्ठः यष्टृतमस्त्वम् ᵛअध्वरेषु यज्ञेषु ᵛविप्रेभिः मेधाविभिर्ऋत्विग्भिः ᵛमन्मभिः मननीयैः स्तोत्रैः ᵛईड्यः स्तुत्योऽसि॥

अद्रो॑घ॒मा व॑होश॒तो य॑विष्ठ्य दे॒वाँ अ॑जस्र वी॒तये॑।
अ॒भि प्रयां॑सि॒ सुधि॑ता॒ व॑सो गहि॒ मन्द॑स्व धी॒तिभि॑र्हि॒तः॥ ४॥

---

१. ग-त-न-श-प्रगाथपुत्रभर्गस्या°। २. भ१-२-घृतवती स्रुक्, भ३-हविर्भिर्युक्ता स्रुक्। ३. ग-त-श-'बर्हिः' नास्ति। ४. य-अनक्तु भक्षयतु। ५. त३-४-न-श-सपूर्व्य। ६. घ-पावक शोधक।

अद्रोघम् । आ । वह । उशतः । यविष्ठ्य । देवान् । अजस्र । वीतये ।
अभि । प्रयांसि । सुऽधिता । आ । वसो इति । गहि । मन्दस्व । धीतिऽभिः । हितः ॥४॥

अद्रोघम् अद्रोग्धारं मां प्रति हे यविष्ठ्य युवतम अजस्र नित्य आ वह आनय । कान् । उशतः अस्मदर्थं कामयमानान् देवान् । किमर्थम् । वीतये हविर्भक्षणाय । हे वसो वासकाग्ने सुधिता सुनिहितानि प्रयांसि अन्नानि अभि गहि अभिगच्छ । आगत्य च धीतिभिः[1] स्तुतिभिः हितः निहित. सन् मन्दस्व । यद्वा । धीतिभिर्मन्दस्वेति संबन्धः ॥

त्वमित्सप्रथा अस्यग्ने त्रातर्ऋतस्कविः ।
त्वां विप्रासः समिधान दीदिव आ विवासन्ति वेधसः ॥ ५ ॥

त्वम् । इत् । सऽप्रथाः । असि । अग्ने । त्रातः । ऋतः । कविः ।
त्वाम् । विप्रासः । सम्ऽइधान । दीदिऽवः । आ । विवासन्ति । वेधसः ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्रातः रक्षक ऋतः सत्यभूतः कविः क्रान्तप्रज्ञः त्वमित् त्वमेव सप्रथाः सर्वतः पृथुः असि भवसि । हे समिधान समिध्यमान हे दीदिवः दीप्त त्वां विप्रासः विप्रा मेधाविनः वेधसः विधातारः स्तोतारः विवासन्ति[2] परिचरन्ति ॥ ॥ ३२ ॥

शोचा शोचिष्ठ दीदिहि विशे मयो रास्व स्तोत्रे महाँ असि ।
देवानां शर्मन्मम सन्तु सूरयः शत्रूषाहः स्वग्नयः ॥ ६ ॥

शोच । शोचिष्ठ । दीदिहि । विशे । मयः । रास्व । स्तोत्रे । महान् । असि ।
देवानाम् । शर्मन् । मम । सन्तु । सूरयः । शत्रुऽसहः । सुऽअग्नयः ॥ ६ ॥

हे शोचिष्ठ अतिशयेन शोचयितरग्ने शोच दीप्यस्व । दीदिहि दीपयास्मान् । विशे प्रजायै स्तोत्रे मयः सुखं रास्व देहि । त्वं महानसि । देवानां[3] संबन्धिनि शर्मन् शर्मणि सुखे मम सूरयः स्तोतारो मेधाविनोऽस्माकं पुत्रादयो वा सन्तु भवन्तु। शत्रूषाहः शत्रूणामभिभवितारः स्वग्नयः शोभनाग्नयश्च सन्तु ॥

यथा चिद्वृद्धमतसमग्ने संजूर्वसि क्षमि ।
एवा दह मित्रमहो यो अस्मध्रुग्दुर्मन्मा कश्च वेनति ॥ ७ ॥

यथा । चित् । वृद्धम् । अतसम् । अग्ने । सम्ऽजूर्वसि । क्षमि ।
एव । दह । मित्रऽमहः । यः । अस्मऽध्रुक् । दुःऽमन्मा । कः । च । वेनति ॥ ७ ॥

हे अग्ने क्षमि क्षमायां वर्तमानं वृद्धमतसं शुष्कं काष्ठं यथा येन प्रकारेण संजूर्वसि । जूर्वतिर्हिंसाकर्मा । सम्यग्दहसीत्यर्थः । एव एवं दह हे मित्रमहः मित्राणामस्माकं पूजक तेजो[4] वा । कम्[4] । यः अस्मध्रुक् अस्माकं द्रोग्धा कश्च कश्चित् दुर्मन्मा दुर्मतिः वेनति कामयते अस्मान् द्रोग्धुं तं दहेति[5] ॥

---

१. ज्ञ-भ–धीतिभिः कर्मभिः । २. घ–आविवासंति । ३. ख-घ-त-न-भ-श-मु–त्वं देवानां । ४. ख-ज्ञ-त१-२–तेजो वार्यक; ग–तेजो वा; त३-४-श–तेजोवाक । ५. त-न-भ१-२-श–दहतेति, भ३–दहति ।

मा नो मर्ताय रिपवे रक्षस्विने माघशंसाय रीरधः ।
अस्रेधद्भिस्तरणिभिर्यविष्ठ्य शिवेभिः पाहि पायुभिः ॥ ८ ॥

मा । नः । मर्ताय । रिपवे । रक्षस्विने । मा । अघऽशंसाय । रीरधः ।
अस्रेधत्ऽभिः । तरणिऽभिः । यविष्ठ्य । शिवेभिः । पाहि । पायुऽभिः ॥ ८ ॥

vनः अस्मान् vमर्ताय[1] मरणधर्माय[1] vरिपवे शत्रवे हिंसित्रे vरक्षस्विने बलवते vमा vरीरधः वशमानय[2] । तथा vअघशंसाय पापशंसकाय vमा रीरधः । हे vयविष्ठ्य युवतम vअस्रेधद्भिः अहिंसकैः vतरणिभिः तारकैः vशिवेभिः सुखकरैः vपायुभिः पालनैः नोऽस्मान् vपाहि रक्ष ॥

पाहि नो अग्न एकया पाह्यु१त द्वितीयया ।
पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्जां पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥ ९ ॥

पाहि । नः । अग्ने । एकया । पाहि । उत । द्वितीयया ।
पाहि । गीःऽभिः । तिसृऽभिः । ऊर्जाम् । पते । पाहि । चतसृऽभिः । वसो इति ॥ ९ ॥

हे vअग्ने vनः अस्मान् vएकया ऋचा गिरा vपाहि रक्ष । vउत अपि च vद्वितीयया ऋचा vपाहि पालय । vपाहि vतिसृभिः vगीर्भिः vऊर्जाम् अन्नानां बलानां वा vपते[3] स्वामिन् । तथा vपाहि vचतसृभिः गीर्भिर्हे vवसो वासकाग्ने ॥

पाहि विश्वस्माद्रक्षसो अराव्णः प्र स्म वाजेषु नोऽव ।
त्वामिद्धि नेदिष्ठं देवतातय आपिं नक्षामहे वृधे ॥ १० ॥

पाहि । विश्वस्मात् । रक्षसः । अराव्णः । प्र । स्म । वाजेषु । नः । अव ।
त्वाम् । इत् । हि । नेदिष्ठम् । देवऽतातये । आपिम् । नक्षामहे । वृधे ॥ १० ॥

हे अग्ने vविश्वस्मात् सर्वस्मात् vरक्षसः vअराव्णः अदातुः सकाशात् vपाहि रक्षास्मान् । vवाजेषु संग्रामेषु vनः अस्मान् vप्र vअव प्रकर्षेण रक्ष । vस्म इति पूरणः । vहि यस्मात् vनेदिष्ठम् आसन्नम् vआपिं बन्धुभूतं vत्वामित् त्वामेव vदेवतातये यज्ञाय यज्ञसिद्ध्यर्थं vवृधे वर्धनाय vनक्षामहे व्याप्नुमः । नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा ॥ ॥ ३३ ॥

आ नो अग्ने वयोवृधं रयिं पावक शंस्यम् ।
रास्वा च न उपमाते पुरुस्पृहं सुनीती स्वयशस्तरम् ॥ ११ ॥

आ । नः । अग्ने । वयःऽवृधम् । रयिम् । पावक । शंस्यम् ।
रास्व । च । नः । उपऽमाते । पुरुऽस्पृहम् । सुऽनीती । स्वयशःऽतरम् ॥ ११ ॥

हे vअग्ने vपावक शोधक vवयोवृधम् अन्नस्य वर्धकं vशंस्यं शंसनीयं[4] vरयिं धनं vनः अस्मभ्यम् vआ हरेति शेषः । आहृत्य च हे vउपमाते । उपास्मत्समीपे माति नो धनमित्युपमातिः । हे तादृशाग्ने

१. ख-ग-त-न-भ-श-' मर्ताय मरणधर्माय ' नास्ति । २. भ-वशं मानय । ३. ग-त-न-भ-श-' पते ' नास्ति । ४. ख-ग-त-न-भ-श-' शंसनीयं ' नास्ति ।

vनः अस्मभ्यं vसुनीती सुनीत्या शोभननयनेन vपुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं vस्वयशस्तरम् अत्यन्तं स्वभूतकीर्ति धनं vरास्व vच देहि ॥

येन वंसाम पृतनासु शर्धतस्तरन्तो अर्य आदिशः ।
स त्वं नो वर्ध प्रयसा शचीवसो जिन्वा धियो वसुविदः ॥ १२ ॥

येन । वंसाम । पृतनासु । शर्धतः । तरन्तः । अर्यः । आऽदिशः ।
सः । त्वम् । नः । वर्ध । प्रयसा । शचीवसो इति शचीऽवसो । जिन्व । धियः । वसुऽविदः ॥ १२ ॥

vयेन धनेन vपृतनासु संग्रामेषु vशर्धतः[1] वेगं कुर्वतः[1] vअर्यः अरीञ्छत्रून् vआदिशः आदेष्टॄञ्छस्त्रप्रक्षेप्तॄन् vतरन्तः vवंसाम हिंसाम तद्धनं देहि । हे vशचीवसो प्रज्ञया वासयितः कर्मधन वा vसः प्रसिद्धः vत्वं vनः अस्मान् vवर्ध वर्धय प्रीणय । vप्रयसा अन्नेन त्वं वा वर्ध । अस्मदीयेन प्रयसा हविषा vवसुविदः वसूनां लम्भकानि vधियः कर्माण्यस्मदीयानि vजिन्व प्रीणय ॥

शिशानो वृषभो यथाग्निः शृङ्गे दविध्वत् ।
तिग्मा अस्य हनवो न प्रतिधृषे सुजम्भः सहसो यहुः ॥ १३ ॥

शिशानः । वृषभः । यथा । अग्निः । शृङ्गे इति । दविध्वत् ।
तिग्माः । अस्य । हनवः । न । प्रतिऽधृषे । सुऽजम्भः । सहसः । यहुः ॥ १३ ॥

अयम् vअग्निः vशृङ्गे vशिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् vवृषभो vयथा vदविध्वत् कम्पयति शिरः एवं शृङ्गस्थानीया[2] ज्वालाः शिशानस्तीक्ष्णीकुर्वन् दविध्वत् कम्पयति शिरः । vअस्य अग्नेः vहनवो vन हनव इव हनुस्थानीया ज्वालाः vतिग्माः[3] vन vप्रतिधृषे प्रतिधर्षितुमशक्याः । योऽग्निः vसुजम्भः सुदंष्ट्रः vसहसो vयहुः सहसः पुत्रः अस्य हनव इत्यर्थः ॥

नहि ते अग्ने वृषभ प्रतिधृषे जम्भासो यद्वितिष्ठसे ।
स त्वं नो होतः सुहुतं हविष्कृधि वंस्वा नो वार्या पुरु ॥ १४ ॥

नहि । ते । अग्ने । वृषभ । प्रतिऽधृषे । जम्भासः । यत् । विऽतिष्ठसे ।
सः । त्वम् । नः । होतरिति । सुऽहुतम् । हविः । कृधि । वंस्व । नः । वार्या । पुरु ॥ १४ ॥

हे vवृषभ वर्षक vते तव vजम्भासः जम्भा दन्तस्थानीया ज्वालाः vनहि vप्रतिधृषे प्रतिधर्षितुं न शक्याः । vयत् यस्मात् vवितिष्ठसे विविधं गच्छसि । प्रवर्धस इत्यर्थः । हे vहोतः होमनिष्पादक vस vत्वं vहविः अस्मद्दत्तं vसुहुतं vकृधि कुरु । vनः अस्मभ्यं vवार्या वरणीयानि vपुरु बहूनि vवंस्व देहि ॥

शेषे वनेषु मात्रोः सं त्वा मर्तास इन्धते ।
अतन्द्रो हव्या वहसि हविष्कृत आदिद्देवेषु राजसि ॥ १५ ॥

---

१. ग–शर्धतीं वेगं कुर्वतः; घ-ज्ञ-त१-२-श–शर्धतः वेगं कुरुतः; त३-४–शर्धत वेगं कुरुत; न–वर्धत वेगं कुरुत । २. ज्ञ-त२-४-न-भ१-३-श–शृंगे स्थानीया । ३. ख-ग-त-न-भ-श–‘ तिग्माः ’ नास्ति ।

शेषे॑ । वने॑षु । मा॒त्रोः॑ । सम् । त्वा॒ । मर्ता॑सः । इ॒न्ध॒ते॒ ।
अत॑न्द्रः । ह॒व्या । व॒ह॒सि॒ । ह॒विः॒ऽकृत॑ः । आत् । इत् । दे॒वेषु॑ । रा॒ज॒सि॒ ॥ १५ ॥

हे अग्ने वनेषु वर्तमानयोः मात्रोः अरण्योः शेषे स्वपिषि वर्तसे। त्वा त्वां तथाभूतं मर्तासः मनुष्या अध्वर्य्वादयो मथनेनोत्पाद्य सम् इन्धते। पश्चात् प्रवृद्धस्त्वम् अतन्द्रः अनलसः सन् हविष्कृतः यजमानस्य हव्या हवींषि वहसि देवान् प्रति। आदित् अनन्तरमेव देवेषु मध्ये राजसि दीप्यसे ॥ ॥ ३४ ॥

स॒प्त होता॑र॒स्तमिदी॑ळते॒ त्वाग्ने॑ सु॒त्यज॒मह्र॑यम् ।
भि॒नत्स्यद्रिं॒ तप॑सा॒ वि शो॒चिषा॒ प्राग्ने॑ तिष्ठ॒ जनाँ॒ अति॑ ॥ १६ ॥

स॒प्त । होता॑रः । तम् । इत् । ई॒ळ॒ते॒ । त्वा॒ । अग्ने॑ । सु॒ऽत्यज॑म् । अह्र॑यम् ।
भि॒नत्सि॑ । अद्रि॑म् । तप॑सा । वि । शो॒चिषा॑ । प्र । अ॒ग्ने॒ । ति॒ष्ठ॒ । जना॑न् । अति॑ ॥ १६ ॥

हे अग्ने तमित् तमेव त्वा त्वां सप्त होतारः होत्रकाः ईळते स्तुवन्ति। कीदृशं त्वाम्। सुत्यजं सुत्यागम्। अभिमतप्रदमित्यर्थः। अह्रयम् अक्षीणं प्रवृद्धम्। किंच अद्रिं मेघं तपसा तापकेन शोचिषा तेजसा। तपसा शोचिषा चेति वा योज्यम्। वि भिनत्सि। हे अग्ने जनान् अस्मान् अति अतीत्य प्र तिष्ठ प्रगच्छ हविरादाय देवान् प्रति। अथवास्मद्विरोधिजनानतिक्रम्य प्र तिष्ठ ॥

अ॒ग्निम॑ग्निं वो॒ अध्रि॑गुं हु॒वेम॑ वृ॒क्तब॑र्हिषः ।
अ॒ग्निं हि॒तप्र॑यसः शश्व॒तीष्वा होता॑रं चर्षणी॒नाम् ॥ १७ ॥

अ॒ग्निम्ऽअ॑ग्निम् । वः॒ । अध्रि॑ऽगुम् । हु॒वेम॑ । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः ।
अ॒ग्निम् । हि॒तऽप्र॑यसः । श॒श्वतीषु॑ । आ । होता॑रम् । च॒र्ष॒णी॒नाम् ॥ १७ ॥

अग्निमग्निम्। वीप्सादरार्था। अग्निमेव हे यजमानाः वः युष्मदर्थं हुवेम आह्वयाम। अथवा। हे देवाः[1] वो[1] युष्मदर्थमिति वा व्याख्येयम्। कीदृशा वयम्। वृक्तबर्हिषः छिन्नदर्भाः। कीदृशमग्निम्। अध्रिगुम् अधृतगमनं[2] सर्वदा गृहे वर्तमानम् अग्निम्। हितप्रयसः निहितहविष्का वयम् आ हुवेमेति शेषः। कीदृशमग्निम्। शश्वतीषु बह्वीषु भूमिषु वर्तमानं होतारं होमनिष्पादकम्। किमर्थम्। चर्षणीनां मनुष्याणामर्थाय। अग्नौ तृप्ते सति वृष्टिलाभात् प्राण्युपकारसिद्धं[3] प्राण्यर्थत्वम्। अथवा मनुष्याणां यजमानानां होतारं होमसाधकम् ॥

केते॑न॒ शर्म॑न्त्सचते सु॒षा॒मण्यग्ने॒ तुभ्यं॑ चिकि॒त्वना॑ ।
इ॒ष॒ण्यया॑ नः पु॒रु॒रूप॒मा भ॑र॒ वाजं॒ नेदि॑ष्ठमू॒तये॑ ॥ १८ ॥

केते॑न । शर्म॑न् । स॒च॒ते॒ । सु॒ऽसा॒मनि॑ । अग्ने॑ । तुभ्य॑म् । चि॒कि॒त्वना॑ ।
इ॒ष॒ण्यया॑ । नः॒ । पु॒रु॒ऽरूप॑म् । आ । भ॒र॒ । वाज॑म् । नेदि॑ष्ठम् । ऊ॒तये॑ ॥ १८ ॥

---

१. ख-त-श–वा यो; न–वा वो। २. ख-ग-त–अधृतकर्माणं; न-भ–अधृतगमनकर्माणं। ३. ख-त-न-भ२-३-श–प्राण्युपकारं सिद्धं।

हे ᵛअग्ने ᵛतुभ्यं ᵛचिकित्वना चिकितुषा जनेन होत्रादिना सह यजमानः ᵛकेतेन प्रज्ञापकेन स्तोत्रेण यजत इति शेषः। कुत्रेति तदुच्यते। ᵛसुषामणि शोभनरथन्तरादिसामोपेते ᵛशर्मन् शर्मणि सुखसाधने यज्ञे। अतो हे अग्ने ᵛइषणयया इच्छया स्वीयया ᵛनः अस्मभ्यं ᵛपुरुरूपं नानारूपं ᵛनेदिष्ठम् अन्तिके सर्वदा वर्तमानं ᵛवाजम् अन्नम् ᵛऊतये रक्षणाय ᵛआ ᵛभर आहर ॥

अग्ने॑ जरित॑र्वि॒श्पति॑स्तेपा॒नो दे॑व र॒क्षस॑ः ।
अप्रो॑षिवान्गृ॒हप॑तिर्म॒हाँ अ॑सि दि॒वस्पा॒युर्दु॑रोण॒युः ॥ १९ ॥

अग्ने॑ । जरि॑तः । वि॒श्पति॑ः । ते॒पा॒नः । दे॒व॒ । र॒क्षस॑ः ।
अप्रो॑षिऽवान् । गृ॒हऽप॑तिः । म॒हान् । अ॒सि॒ । दि॒वः । पा॒युः । दु॒रो॒ण॒ऽयुः ॥ १९ ॥

हे ᵛअग्ने ᵛदेव ᵛजरितः स्तोतः। स्तुत्येत्यर्थः। ᵛविश्पतिः प्रजानां पालकः ᵛरक्षसः राक्षसानां ᵛतेपानः संतापकोऽसि। ᵛअप्रोषिवान् यजमानगृहमत्यजन्। तदेवाह। ᵛगृहपतिः यजमानगृहस्य पालकश्च त्वं ᵛमहान् अतिशयेन पूज्यः ᵛअसि। ᵛदिवः द्युलोकस्य ᵛपायुः पाता ᵛदुरोणयुः यजमान-गृहस्य मिश्रयिता। सर्वदा वर्तमान इत्यर्थः। तादृशस्त्वं महानसीत्यन्वयः ॥

मा नो॒ रक्ष॒ आ वे॑शीदाघृणीवसो॒ मा या॒तुर्या॑तु॒माव॑ताम् ।
प॒रो॒ग॒व्यू॒त्यनि॑रा॒मप॒ क्षुध॑मग्ने॒ सेध॑ र॒क्षस्विन॑ः ॥ २० ॥

मा । न॒ः । रक्ष॑ः । आ । वे॒शी॒त् । आ॒घृ॒णि॒व॒सो॒ इत्या॑घृणिऽवसो । मा । या॒तुः । या॒तु॒ऽमाव॑ताम् ।
प॒रः॒ऽग॒व्यू॒ति । अनि॑राम् । अप॑ । क्षुध॑म् । अग्ने॑ । सेध॑ । र॒क्ष॒स्विन॑ः ॥ २० ॥

हे ᵛआघृणीवसो दीप्तधनाग्ने ᵛनः अस्मान् ᵛरक्षः राक्षसादिः। 'रक्षो रक्षितव्यमस्मात्' (निरु. ४. १८) इति यास्कः। ᵛमा ᵛआ ᵛवेशीत् सर्वतो न प्रविशतु। तथा ᵛयातुमावताम्। यातुर्यातना पीडा। तद्वतां यातुधानानां ᵛयातुः पीडा ᵛमा वेशीत्। हे ᵛअग्ने ᵛअनिराम्। इरान्नम्। अन्नाभावं दारिद्र्यं ᵛक्षुधं क्षपयितार ᵛरक्षस्विनः बलवन्ति रक्षांसि च ᵛपरोगव्यूति क्रोशद्वयादेशात् परस्तात्। एतदुपलक्षणम्। अत्यन्तं दूरदेशे ᵛअप ᵛसेध परिहर। अनिरा क्षुत् बाह्यानि रक्षांसि च न पीडयन्त्विति ॥ ॥ ३५ ॥

'उभयं शृणवत्' इत्यष्टादशर्चं द्वितीयं सूक्तं प्रागाथस्य भर्गस्यार्षम्। अत्रानुक्रमणिका– 'उभयं द्यूना' इति। पूर्वसूक्ते 'प्रागाथं[1] तु' इत्युक्तत्वादिदमपि प्रागाथम्[2]। अत्रायुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः। अनुक्तत्वादिन्द्रो देवता। महाव्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतावेतत्सूक्तं सप्तम्यष्टमीवर्जम्। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं शौनकेन–'उभयं शृणवच्च न इति सप्तमीं चाष्टमीं चोद्धरति' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति। चातुर्विंशिकेऽहनि निष्केवल्ये 'उभयम्' इति बृहत्सामप्रगाथः। सूत्रितं च–'उभयं शृणवच्च नः' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति। चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकस्यायमेव स्तोत्रियः प्रगाथः। तथा च सूत्रितम्–'उभयं शृणवच्च न आ वृषस्व पुरूवसो' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति। एवमन्यत्रापि यस्मिन्नहनि पृष्ठस्तोत्रे बृहत्साम क्रियते तस्मिन्नहनि निष्केवल्येऽयं प्रगाथः ॥

---

१. ख-ग-त-भ२-श–प्रगाथं, न–प्रगाथां। २. ख-ग–प्रगाथं।

उभयं शृणवच्च न इन्द्रो अर्वागिदं वचः ।
सत्राच्या मघवा सोमपीतये धिया शविष्ठ आ गमत् ॥ १ ॥

उभयम् । शृणवत् । च । नः । इन्द्रः । अर्वाक् । इदम् । वचः ।
सत्राच्या । मघऽवा । सोमऽपीतये । धिया । शविष्ठः । आ । गमत् ॥ १ ॥

उभयं स्तोत्रात्मकं शस्त्रात्मकं चोभयविधम् इदं वचः अर्वाक् अस्मदभिमुखम् इन्द्रः शृणवत् शृणोतु । श्रुत्वा च सत्राच्या अस्माकं सहाञ्चन्त्या धिया युक्तः सन् मघवा शविष्ठः अतिशयेन बलवान् आ गमत् आगच्छतु सोमपीतये सोमपानाय ॥

तं हि स्वराजं वृषभं तमोजसे धिषणे निष्टतक्षतुः ।
उतोपमानां प्रथमो नि षीदसि सोमकामं हि ते मनः ॥ २ ॥

तम् । हि । स्वऽराजम् । वृषभम् । तम् । ओजसे । धिषणे इति । निःऽततक्षतुः ।
उत । उपऽमानाम् । प्रथमः । नि । सीदसि । सोमऽकामम् । हि । ते । मनः ॥ २ ॥

तं हि तं खल्विन्द्रं स्वराजं स्वयमेव राजमानं धिषणे द्यावापृथिव्यौ वृषभं जगदुपकारिकाया वृष्टेर्वर्षकं निष्टतक्षतुः संचस्करतुः । तं तमेवेन्द्रम् ओजसे बलाय निष्टतक्षतुः । उत यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र उपमानाम् उपमानभूतानामन्येषां देवानां मध्ये प्रथमः मुख्यः सन् नि षीदसि वेद्याम् । सोमकामं हि खलु ते मनः ॥

पूर्वोक्तेऽच्छावाकशस्त्रे 'आ वृषस्व' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रमुक्तम् ॥

आ वृषस्व पुरूवसो सुतस्येन्द्रान्धसः ।
विद्मा हि त्वा हरिवः पृत्सु सासहिमधृष्टं चिद्दधृष्वणिम् ॥ ३ ॥

आ । वृषस्व । पुरुवसो इति पुरुऽवसो । सुतस्य । इन्द्र । अन्धसः ।
विद्म । हि । त्वा । हरिऽवः । पृत्ऽसु । ससहिम् । अधृष्टम् । चित् । दधृष्वणिम् ॥ ३ ॥

हे पुरूवसो बहुधन इन्द्र त्वम् आ वृषस्व आसिञ्चस्व । किम्[1] । सुतस्य अन्धसः सुतमन्धः सोमं जठरे । हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र त्वा त्वां विद्म[2] हि[2] जानीमः खलु । कीदृशम् । पृत्सु संग्रामेषु सासहिम् अभिभवितारं शत्रूणाम् अधृष्टं चित् कैरप्यधर्षणीयं दधृष्वणिम् अन्येषां धर्षकम् ॥

अप्रामिसत्य मघवन्तथेदसदिन्द्र क्रत्वा यथा वशः ।
सनेम वाजं तव शिप्रिन्नवसा मक्षू चिद्यन्तो अद्रिवः ॥ ४ ॥

अप्रामिऽसत्य । मघऽवन् । तथा । इत् । असत् । इन्द्र । क्रत्वा । यथा । वशः ।
सनेम । वाजम् । तव । शिप्रिन् । अवसा । मक्षु । चित् । यन्तः । अद्रिऽवः ॥ ४ ॥

---

१. ख-त-न-भ-श–किंच; ग–किं तत् । २. ग–विद्यामही; ञ-त२–विद्ममहि; त३-४-न-श–विद्मामहि; भ१–विद्माहि ।

हे अप्रामिसत्य अहिंसितसत्य हे मघवन् इन्द्र तथेदसत् तथैव भवति । हे इन्द्र क्रत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन यथा[1] येन[1] प्रकारेण वशः कामयेः । हे शिप्रिन् अवसा रक्षणेन निमित्तेन वाजम् अन्नं सनेम संभजेम वयं तव त्वदनुग्रहात् । कीदृशा वयम् । मक्षु चित् शीघ्रमेव यन्तः शत्रून् गच्छन्तोऽभिभवन्तः । हे अद्रिवः । अद्रिर्वज्रः । तद्वन्निन्द्रेति ॥

शग्ध्यू३ षु शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।
भगं न हि त्वा यशसं वसुविदमनु शूर चरामसि ॥ ५ ॥

शग्धि । ऊँ इति । सु । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।
भगम् । न । हि । त्वा । यशसम् । वसुऽविदम् । अनु । शूर । चरामसि ॥ ५ ॥

हे शचीपते इन्द्र शग्धि देह्यभिमतम् । विश्वाभिः सर्वाभिः ऊतिभिः[2] मरुद्भिः सह । हे शूर भगं न भाग्यमिव यशसं यशस्विनं वसुविदं धनस्य लम्भकं त्वा त्वाम् अनु चरामसि अनुचरामः । परिचरामेत्यर्थः ॥　　॥ ३६ ॥

पौरो अश्वस्य पुरुकृद्गवामस्युत्सो देव हिरण्ययः ।
नकिर्हि दानं परिमर्धिषत्त्वे यद्यद्यामि तदा भर ॥ ६ ॥

पौरः । अश्वस्य । पुरुऽकृत् । गवाम् । असि । उत्सः । देव । हिरण्ययः ।
नकिः । हि । दानम् । परिऽमर्धिषत् । त्वे इति । यत्ऽयत् । यामि । तत् । आ । भर ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वम् अश्वस्य पौरः पूरयिता असि भवसि । तथा गवां[3] पुरुकृत् बहुकर्तासि । हे देव हिरण्ययः हिरण्मयशरीरस्त्वम् उत्सः[4] उत्ससदृशोऽसि । हे इन्द्र त्वे त्वयि वर्तमानं दानम् अस्मद्विषयं देयं धनं वा नकिः[5] परिमर्धिषत् न कश्चिद्धिनस्ति । अतः यद्यद्यामि याचे तदा भर आहर मह्यम् ॥

यद्यग्निष्टोमे[6] बृहत्साम[6] तदानी निष्केवल्ये प्रगाथोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'त्वं ह्येहि चेरव इति प्रगाथा एते भवन्ति' (आश्व. श्रौ. ५. १५) इति । महाव्रते निष्केवल्य उत्तरपक्षेऽयं प्रगाथः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'त्वामिद्धि हवामहे त्वं ह्येहि चेरव इति बृहतः स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ' (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

त्वं ह्येहि चेरवे विदा भगं वसुत्तये । उद्वावृषस्व मघवन्गविष्टय उदिन्द्राश्वमिष्टये ॥ ७ ॥

त्वम् । हि । आ । इहि । चेरवे । विदाः । भगम् । वसुत्तये ।
उत् । ववृषस्व । मघऽवन् । गोऽइष्टये । उत् । इन्द्र । अश्वम्ऽइष्टये ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं हि त्वं खलु । सामर्थ्याद्दातेति गम्यते । अतः एहि आगच्छ । आगत्य चास्मभ्यं भगं भजनीयं धनं विदाः लभस्व दत्स्व । किमर्थम् । वसुत्तये अस्माकं वसुदानाय । हे मघवन् गविष्टये गा इच्छते मह्यं उद्ववृषस्व उत्सिञ्चस्व गामिति शेषः । तथा हे इन्द्र अश्वमिष्टये अश्वैषणवते मह्यमश्वान् उत् ववृषस्व उत्सिञ्चस्व देहि ॥

---

१. ख-ञ-त१-२—वा यद्यथानेन; घ-त३-४-भ३—यद्यथानेन; भ२—वा यद्यथा येन; न-श—द्यथानेन ।
२. ख-ञ-त१-२-मु—ऊतिभी रक्षकैः; घ—रक्षकैः । ३. ख-घ-ञ-त१-२—गवां पौरः । ४. ख-ग-त-श—'उत्सः' नास्ति । ५. ख-ग-त-न-भ१-२-श—नकिर्दानं; भ३—नकिर्हि । ६. ख-ग-त-न-श—°ष्टोमबृहत्साम ।

त्वं पुरू सहस्राणि शतानि च यूथा दानाय मंहसे ।
आ पुरंदरं चकृम विप्रवचस इन्द्रं गायन्तोऽवसे ॥ ८ ॥

त्वम् । पुरु । सहस्राणि । शतानि । च । यूथा । दानाय । मंहसे ।
आ । पुरम्ऽदरम् । चकृम । विप्रऽवचसः । इन्द्रम् । गायन्तः । अवसे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ᵛत्वं ᵛपुरु पुरूणि बहूनि ᵛसहस्राणि ᵛशतानि ᵛच ᵛयूथा गवादियूथानि ᵛदानाय यजमानविषयाय ᵛमंहसे अनुमन्यसे। यद्वा। दानाय दात्रे यजमानाय मंहसे प्रयच्छसि। मंहतिर्दानकर्मा। अथ परोक्षेण ब्रवीति। ᵛपुरंदरं शत्रुपुराणां दारयितारम् ᵛइन्द्रम् ᵛअवसे रक्षणाय प्रीतये वा ᵛगायन्तः स्तुवन्तः ᵛविप्रवचसः विविधप्रकृष्टवचना वयम् ᵛआ आगन्तारमभिमुखं वा ᵛचकृम कुर्मः॥

अविप्रो वा यदविधद्विप्रो वेन्द्र ते वचः ।
स प्र ममन्दत्त्वाया शतक्रतो प्राचामन्यो अहंसन ॥ ९ ॥

अविप्रः । वा । यत् । अविधत् । विप्रः । वा । इन्द्र । ते । वचः ।
सः । प्र । ममन्दत् । त्वाऽया । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
प्राचामन्यो इति प्राचाऽमन्यो । अहम्ऽसन ॥ ९ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛते तव ᵛवचः स्तोत्रं ᵛयत् यः ᵛअविप्रो ᵛवा अमेधाव्यस्तुतिकुशलो वा ᵛविप्रः मेधावी स्तुतिकुशलः ᵛवा ᵛअविधत् कुर्यात्। त्वां स्तौतीत्यर्थः। ᵛसः स्तोता ᵛत्वाया त्वयीच्छया साधनेन ᵛप्र ᵛममन्दत् प्रकर्षेण मोदते। हे ᵛशतक्रतो बहुकर्मन् हे ᵛप्राचामन्यो प्राचीनक्रोध। अप्रतिहतक्रोधेत्यर्थः। न हीन्द्रक्रोधं प्रतिहन्ति कश्चित्। हे ᵛअहंसन। संग्रामेऽहमित्यात्मनो महत्त्वं प्रकाशयन् यः शत्रुं संभजते स तथोक्तः। तादृशेन्द्र ॥

उग्रबाहुर्म्रक्षकृत्वा पुरंदरो यदि मे शृणवद्धवम् ।
वसूयवो वसुपतिं शतक्रतुं स्तोमैरिन्द्रं हवामहे ॥ १० ॥

उग्रऽबाहुः । म्रक्षऽकृत्वा । पुरम्ऽदरः । यदि । मे । शृणवत् । हवम् ।
वसुऽयवः । वसुऽपतिम् । शतऽक्रतुम् । स्तोमैः । इन्द्रम् । हवामहे ॥ १० ॥

ᵛउग्रबाहुः उद्गूर्णभुजः ᵛम्रक्षकृत्वा वधकर्ता शत्रूणां ᵛपुरंदरः पुराणां दारयितेन्द्रः ᵛयदि ᵛमे ᵛहवं ᵛशृणवत् शृणुयात् तर्हि ᵛवसूयवः वसुकामा वयं ᵛवसुपतिं[1] बहुधनस्वामिनं ᵛशतक्रतुम् अपरिमितप्रज्ञम् ᵛइन्द्रं ᵛस्तोमैः स्तोत्रैः ᵛहवामहे आह्वयामः ॥ ॥ ३७ ॥

न पापासो मनामहे नारायासो न जल्हवः ।
यदिन्न्विन्द्रं वृषणं सचा सुते सखायं कृणवामहै ॥ ११ ॥

न । पापासः । मनामहे । न । अरायासः । न । जल्हवः ।
यत् । इत् । नु । इन्द्रम् । वृषणम् । सचा । सुते । सखायम् । कृणवामहै ॥ ११ ॥

---

१. त-न-पशुपतिं ।

वयमिन्द्रं पापासः पापा अकृतपुण्या ब्रह्मचर्यव्रतादिरहिताः[1] न मनामहे न मन्यामहे। तथा अरायासः अराया अधना वा अहविष्का वा न मनामहे। न जल्हवः अज्वलनाः अनग्नयो न मनामहे। कृतव्रतनियमादिपुण्या दानवन्तोऽग्निसहितास्तं स्तुम इत्यृषिरात्मानमाह। यदित् यस्मादेव कारणात् नु इदानीं वृषणं वर्षकम् इन्द्रं सुते सोमेऽभिषुते सचा सहिताः[2] सखायं कृणवामहै कुर्मः तस्मात् पापादिरहिता मनामहे। पापादिविशिष्टानामिन्द्रसाहाय्यकरणासंभवात्। अत्र 'न पापा मन्यामहे' (निरु. ६. २५) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

उग्रं युयुज्म पृतनासु सासहिमृणकातिमदाभ्यम्।
वेदा भृमं चित्सनिता रथीतमो वाजिनं यमिदू नशत् ॥ १२ ॥

उग्रम्। युयुज्म। पृतनासु। ससहिम्। ऋणऽकातिम्। अदाभ्यम्।
वेद। भृमम्। चित्। सनिता। रथिऽतमः। वाजिनम्। यम्। इत्। ऊँ इति। नशत् ॥१२॥

उग्रम् उद्गूर्णबलमिन्द्रं युयुज्म योजयामः। कीदृशमिन्द्रम्। पृतनासु संग्रामेषु सासहिं शत्रूणामभिभवितारम् ऋणकातिम् ऋणभूतस्तुतिम्। यस्मै स्तुतिर्ऋणवदवश्यं क्रियते तं[3] तादृशम्। अथवा ऋणवदवश्यफलप्रदस्तुतिकम्। अदाभ्यं केनाप्यहिंस्यम्। य इन्द्रः भृमं चित् बहुष्वश्वेषु भ्रमणशीलमेव वाजिनं बलवन्तमश्वं रथीतमः रथस्वामी वेद वेत्ति गृह्णाति तद्वत् सनिता इन्द्रो वाजिनं हविष्मन्तं यमित् यमेव जनं बहूनां यजमानानां मध्ये नशत् व्याप्नोति तमिन्द्रमिति। ते वयमिति वा योज्यम्। वयं युयुज्मेति पक्षे व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकस्य 'यत इन्द्र' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः। सूत्रितं च—'यत इन्द्र भयामहे यथा गौरो अपा कृतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति। दुःस्वप्नदर्शनेऽप्येतदादिसूक्तशेषो जप्यः[4] (आश्व. गृ. ३. ११. २) ॥

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि।
मघवञ्छग्धि तव तन्न ऊतिभिर्वि द्विषो वि मृधो जहि ॥ १३ ॥

यतः। इन्द्र। भयामहे। ततः। नः। अभयम्। कृधि।
मघऽवन्। शग्धि। तव। तत्। नः। ऊतिऽभिः। वि। द्विषः। वि। मृधः। जहि ॥१३॥

हे इन्द्र यतः हिंसकात् भयामहे वयं ततः नः[5] अस्मभ्यम् अभयं कृधि कुरु। हे मघवन् शग्धि शक्तो भवसि नः अस्मभ्यमभयं कर्तुं तव तत् तैः ऊतिभिः रक्षणैः रक्षकैः पुरुषैः। किंच वि जहि द्विषः अस्मद्द्वेष्टॄन्। वि जहि मृधः अस्मद्धिंसकान् ॥

त्वं हि राधस्पते राधसो महः क्षयस्यासि विधतः।
तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहे ॥ १४ ॥

त्वम्। हि। राधःपते। राधसः। महः। क्षयस्य। असि। विधतः।
तम्। त्वा। वयम्। मघऽवन्। इन्द्र। गिर्वणः। सुतऽवन्तः। हवामहे ॥ १४ ॥

---

१. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ—°रहिताः संतः। २. ख—संयसहिताः; ज्ञ-त१-२-भ१-२—सहायसहिताः, त३-४—सहसेहिताः; न—सहासहिताः श—सेहिताः। ३. ख-त-न-भ—तत्। ४. ख-ज्ञ-त१-२—जप्यः सूत्रितं च यत इंद्र भयामह इति च सूक्तशेषं। ५. ख-ग-त-न-भ-श—'नः' नास्ति।

हे ᵛराधस्पते धनस्वामिन् ᵛत्वं ᵛहि त्वं खलु ᵛमहः महतः ᵛराधसः धनस्य ᵛक्षयस्य च गृहस्य[1] च[1] वर्धयिता ᵛअसि[2] हि खलु। सामर्थ्यादेवं लभ्यते। कस्य राधसो गृहस्य च[3] वर्धक इत्युच्यते। ᵛविधतः परिचरतो यजमानस्य। ᵛतं तादृशं ᵛत्वा त्वां ᵛवयं हे ᵛमघवन्निन्द्र ᵛगिर्वणः गीर्भिर्वननीय ᵛसुतावन्तः अभिषुतसोमाः ᵛहवामहे आह्वयामः ॥

इन्द्रः स्पळुत वृत्रहा परस्पा नो वरेण्यः।
स नो रक्षिषच्चरमं स मध्यमं स पश्चात्पातु नः पुरः ॥ १५ ॥

इन्द्रः। स्पट्। उत। वृत्रऽहा। परःऽपाः। नः। वरेण्यः।
सः। नः। रक्षिषत्। चरमम्। सः। मध्यमम्। सः। पश्चात्। पातु। नः। पुरः ॥ १५॥

अयम् ᵛइन्द्रः ᵛस्पट् सर्वस्य ज्ञाता। स्पशतिर्ज्ञानकर्मा[4]। ᵛउत अयं ᵛवृत्रहा वृत्रहन्ता ᵛपरस्पाः परपालयिता ᵛनः अस्माकं ᵛवरेण्यः वरणीयः। ᵛसः इन्द्रः ᵛनः अस्माकम्। पुत्रमिति शेषः। ᵛरक्षिषत् रक्षतु। ᵛचरमं पुत्रं तथा स रक्षिषत्। ᵛसः ᵛमध्यमं पुत्रं[5] रक्षिषत्। ᵛसः ᵛनः अस्मान् ᵛपश्चात् रक्षिषत्। ᵛनः ᵛपुरः पुरस्तात् रक्षिषत् ॥ ॥ ३८ ॥

त्वं नः पश्चादधरादुत्तरात्पुर इन्द्र नि पाहि विश्वतः।
आरे अस्मत्कृणुहि दैव्यं भयमारे हेतीरदेवीः ॥ १६ ॥

त्वम्। नः। पश्चात्। अधरात्। उत्तरात्। पुरः। इन्द्र। नि। पाहि। विश्वतः।
आरे। अस्मत्। कृणुहि। दैव्यम्। भयम्। आरे। हेतीः। अदेवीः ॥ १६ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वं ᵛनः अस्मान् ᵛपश्चात् पश्चाद्भागात् ᵛपुरः पूर्वभागात् ᵛअधरात् अधोभागात्। एतदुपरिभागस्योपलक्षणम्। ᵛउत्तरात् उत्तरभागात्। एतद्दक्षिणस्याप्युपलक्षणम्। किं बहुना ᵛविश्वतः सर्वस्मात् प्रदेशात् ᵛनि ᵛपाहि। हे इन्द्र ᵛदैव्यं ᵛभयम् ᵛअस्मत् अस्मत्तः ᵛआरे दूरे ᵛकृणुहि कुरु। तथा ᵛअदेवीः आसुराणि ᵛहेतीः आयुधानि ᵛआरे कृणुहि ॥

अद्याद्या श्वःश्व इन्द्र त्रास्व परे च नः।
विश्वा च नो जरितॄन्त्सत्पते अहा दिवा नक्तं च रक्षिषः ॥ १७ ॥

अद्यऽअद्य। श्वःऽश्वः। इन्द्र। त्रास्व। परे। च। नः।
विश्वा। च। नः। जरितॄन्। सत्ऽपते। अहा। दिवा। नक्तम्। च। रक्षिषः ॥ १७ ॥

ᵛअद्याद्य यदद्यशब्दवाच्यमहरस्ति तत्र सर्वत्र एवं ᵛश्वःश्वः ᵛत्रास्व रक्ष। तथा ᵛपरे ᵛच परस्मिंस्तृतीयेऽहनि च त्रास्व। हे ᵛसत्पते सतां पालक ᵛविश्वा सर्वाण्यपि ᵛअहा अहानि सर्वेष्वप्यहःसु ᵛनः अस्मान् ᵛजरितॄन् ᵛरक्षिषः रक्षसि। तथा ᵛदिवा ᵛनक्तं ᵛच रक्षिषः रक्षसि रक्ष वा ॥

प्रभङ्गी शूरो मघवा तुवीमघः संमिश्लो वीर्याय कम्।
उभा ते बाहू वृषणा शतक्रतो नि या वज्रं मिमिक्षतुः ॥ १८ ॥

---

१. ग-त-श–'गृहस्य च' नास्ति। २. ख-ग-त-न-भ१-२-श–'असि' नास्ति। ३. ख-ग-त-श–'च' नास्ति। ४. ख-ग-त-न-श–स्पशेति°। ५. ख-त–पुत्रं स।

प्रऽभङ्गी । शूरः । मघऽवा । तुविऽमघः । सम्ऽमिश्लः । वीर्याय । कम् ।
उभा । ते । बाहू इति । वृषणा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । नि । या । वज्रम् । मिमिक्षतुः ॥१८॥

अयं vमघवा इन्द्रः vप्रभङ्गी प्रभञ्जनशीलः vशूरः vतुवीमघः प्रभूतधनः vसंमिश्लः सम्यक् मिश्रयिता । किमर्थम् । vवीर्याय शत्रूणां वीर्यकरणाय । vकम् इति पादपूरणः । एवंमहानुभावो भवति । अथ प्रत्यक्षवादः । हे इन्द्र vते vउभा उभावपि vबाहू vवृषणा वर्षकौ कामानां हे vशतक्रतो बहुप्रज्ञ vया यौ vवज्रम् आयुधं vनि vमिमिक्षतुः परिगृह्णीतः ॥　　॥ ३९ ॥

'प्रो अस्मै' इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य प्रगाथस्यार्षम् । पञ्चपदा पङ्क्तिः । सप्तम्याद्यास्तिस्रो[1] बृहत्यः । इन्द्रो देवता । अत्रानुक्रमणिका—'प्रो अस्मै द्वादश प्रगाथः पाङ्क्तं सप्तम्याद्याश्च[1] तिस्रो बृहत्यः' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रो अंस्मा उपस्तुतिं भरंता यज्जुजोषति ।
उक्थैरिन्द्रंस्य माहिनं वयो वर्धन्ति सोमिनो भद्रा इन्द्रंस्य रातयः ॥ १ ॥

प्रो इति । अस्मै । उपऽस्तुतिम् । भरत । यत् । जुजोषति ।
उक्थैः । इन्द्रस्य । माहिनम् । वयः । वर्धन्ति । सोमिनः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥१॥

vअस्मै इन्द्राय vउपस्तुतिम् उपेत्य क्रियमाणां स्तुतिं vप्रो vभरत प्रकर्षेण संपादयत हे ऋत्विजः । vयत्[2] यदि[2] अयमिन्द्रः vजुजोषति सेवते तर्हि भरतेति । vसोमिनः सोमप्रियस्य vइन्द्रस्य स्वभूतं vमाहिनं महत् vवयः अन्नं सोमलक्षणम् vउक्थैः[3] शस्त्रैः[3]. vवर्धन्ति वर्धयन्ति । vभद्राः स्तुत्यानि खलु vइन्द्रस्य vरातय. दानानि ॥

अयुजो असमो नृभिरेकः कृष्टीरयास्यः ।
पूर्वीरति प्र वावृधे विश्वा जातान्योजसा भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ २ ॥

अयुजः । असमः । नृऽभिः । एकः । कृष्टीः । अयास्यः ।
पूर्वीः । अति । प्र । ववृधे । विश्वा । जातानि । ओजसा । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥२॥

vअयुजः असहायः vअसमः असदृशोऽन्यैः vनृभिः[4] देवैः vएकः मुख्यः vअयास्य. उपक्षपयितुमशक्यः vपूर्वीः vकृष्टीः पूर्वतन्यः प्रजाः vअति vप्र vववृधे अतिप्रवर्धते । किंच vविश्वा सर्वाणि vजातानि इदानीमुत्पन्नानि vओजसा बलेनाति प्र वावृधे । vभद्राः हि vइन्द्रस्य vरातयः । अथवा । अयमृषिरयुजोऽसहायोऽन्यैरसदृश एक एव सन् पूर्वीः प्रजा जातानि सर्वाण्यप्यतिक्रम्य वर्धते । शिष्टं समानम् ॥

अहितेन चिदर्वता जीरदानुः सिषासति ।
प्रवाच्यमिन्द्र तत्तव वीर्याणि करिष्यतो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ३ ॥

अहितेन । चित् । अर्वता । जीरऽदानुः । सिसासति ।
प्रऽवाच्यम् । इन्द्र । तत् । तव । वीर्याणि । करिष्यतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ३ ॥

---

१. ग-भ२-श-अनु.—सप्तम्याद्यास्तिस्रो ।　२. ख-घ-त—यद्यपि, ग—यद्यदा; श—पद्यवि ।
३. ग-ङ-त३-४-न-श—'उक्थैः शस्त्रैः' नास्ति ।　४. न-भ—नृभिर्नेतृभिः ।

अयं ^v^जीरदानुः क्षिप्रप्रदान इन्द्रः ^v^अहितेन अयोजितेनाप्रेरितेन[1] ^v^चित् ^v^अर्वता अरणवताश्वेन ^v^सिषासति संभक्तुमिच्छति। तस्माद्धे[2] ^v^इन्द्र ^v^वीर्याणि सामर्थ्यानि ^v^करिष्यतः ^v^तव महत्त्वं ^v^प्रवाच्यम्। स्तुत्यमित्यर्थः ॥

आ याहि कृणवाम त इन्द्र ब्रह्माणि वर्धना।
येभिः शविष्ठ चाकनो भद्रमिह श्रवस्यते भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ४ ॥

आ। याहि। कृणवाम। ते। इन्द्र। ब्रह्माणि। वर्धना।
येभिः। शविष्ठ। चाकनः। भद्रम्। इह। श्रवस्यते। भद्राः। इन्द्रस्य। रातयः ॥ ४ ॥

हे ^v^इन्द्र ^v^आ ^v^याहि आगच्छ[3]। ^v^ते[4] ^v^कृणवाम। किम्। ^v^ब्रह्माणि परिवृढानि स्तुतिलक्षणानि कर्माणि। कीदृशानि। ^v^वर्धना उत्साहवर्धकानि। ^v^येभिः यैः कर्मभिः हे ^v^शविष्ठ अतिशयेन बलवन्निन्द्र ^v^चाकनः कामयसे। किम्। ^v^भद्रं कर्तुम्। कस्मै। ^v^श्रवस्यते अन्नमिच्छते स्तोत्रे ॥

धृषतश्चिद्धृषन्मनः कृणोषीन्द्र यत्त्वम्।
तीव्रैः सोमैः सपर्यतो नमोभिः प्रतिभूषतो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ५ ॥

धृषतः। चित्। धृषत्। मनः। कृणोषि। इन्द्र। यत्। त्वम्।
तीव्रैः। सोमैः। सपर्यतः। नमःऽभिः। प्रतिऽभूषतः। भद्राः। इन्द्रस्य। रातयः ॥ ५ ॥

हे ^v^इन्द्र ^v^धृषतश्चित् धृष्टादपि ^v^धृषत् धृष्टं ^v^मनः ^v^कृणोषि। अत्यन्तं धृष्टं करोषि। ^v^यत् यस्मात् ^v^त्वं ^v^तीव्रैः मदजनकैः ^v^सोमैः ^v^सपर्यतः पूजयतः[5] ^v^नमोभिः नमस्कारैश्च ^v^प्रतिभूषतः अलंकुर्वतो यजमानस्याभिमतं दित्ससीति[6] शेषः ॥

अव चष्ट ऋचीषमोऽवताँइव मानुषः।
जुष्ट्वी दक्षस्य सोमिनः सखायं कृणुते युजं भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ६ ॥

अव। चष्टे। ऋचीषमः। अवतान्ऽइव। मानुषः।
जुष्ट्वी। दक्षस्य। सोमिनः। सखायम्। कृणुते। युजम्। भद्राः। इन्द्रस्य। रातयः ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रः ^v^ऋचीषमः ऋचा स्तुत्या[7] समस्तथा परिच्छिन्नः सन् ^v^अव ^v^चष्टे पश्यत्यनुग्रहेणास्मान्। तत्र दृष्टान्तः। ^v^मानुष' मनुष्यः ^v^अवतान् अवटान् कूपादिप्रदेशान् ^v^इव। दृष्ट्वा च ^v^जुष्ट्वी प्रीतोऽयं ^v^दक्षस्य प्रवृद्धस्य ^v^सोमिनः यजमानस्य ^v^युजं युज्यमात्मानं ^v^सखायं ^v^कृणुते करोति। तस्याभिमतं साधयतीत्यर्थः। अथवा। तृषितो मनुष्यो जलपूर्णानवटानिव स्तुतः सन् पश्यति सोमं पातुम्। पश्चादवेक्षितं तं युज्यमानं सोमं जुष्ट्वी सेवित्वा दक्षस्य सोमिनः सखायं कुरुते[8] ॥ ॥ ४० ॥

विश्वे त इन्द्र वीर्यं देवा अनु क्रतुं ददुः।
भुवो विश्वस्य गोपतिः पुरुष्टुत भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ७ ॥

---

१. ख-ज्ञ-त१-२-३-भ२—अयोजितेन प्रेरितेन। २. घ—तत्तस्माद्धे। ३. घ—आगच्छ इहास्मिन् यज्ञे। ४. घ—ते तव। ५. त-न—पूजतः। ६. ख-घ-त१-२—दिशसीति। ७. ख-घ-त-श—स्तुत्यः। ८. ख-ज्ञ-त१-२—कृणुते कुरुते।

विश्वे । ते । इन्द्र । वीर्यम् । देवाः । अनु । । क्रतुम् । ददुः ।
भुवः । विश्वस्य । गोऽपतिः । पुरुऽस्तुत । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ७ ॥

हे ^v^इन्द्र ^v^ते तव ^v^वीर्यं सामर्थ्यं ^v^क्रतुं प्रज्ञां च ^v^अनु अनुसृत्य ^v^विश्वे सर्वे ^v^देवाः ^v^ददुः[1] दधुः । धारयन्ति वीर्यं प्रज्ञां च । तव बलेन प्रज्ञया च तेऽपि बलिनः प्रज्ञावन्तश्च भवन्तीत्यर्थः । तादृशस्त्वं ^v^गोपतिः प्रसिद्धानां गवामुदकानां स्तुतिवचसो वा पतिः ^v^भुवः भवसि । ^v^विश्वस्य इत्येतत् पदान्तर्गतस्यापि गोशब्दस्य विशेषः । हे ^v^पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र[2] भवसीति समन्वयः ॥

गृणे तदिन्द्र ते शव उपमं देवतातये ।
यद्धंसि वृत्रमोजसा शचीपते भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ८ ॥

गृणे । तत् । इन्द्र । ते । शवः । उपऽमम् । देवऽतातये ।
यत् । हंसि । वृत्रम् । ओजसा । शचीऽपते । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ८ ॥

हे ^v^इन्द्र ^v^ते तव ^v^तत् ^v^शवः बलम् ^v^उपमम् अन्तिकं ^v^देवतातये यजमानाय यज्ञार्थं वा ^v^गृणे स्तुवे । ^v^यत् यस्माद्धे ^v^शचीपते ^v^वृत्रम् ^v^ओजसा बलेन ^v^हंसि तस्मात्ते शवो गृणे ॥

समनेव वपुष्यतः कृणवन्मानुषा युगा ।
विदे तदिन्द्रश्चेतनमध श्रुतो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ९ ॥

समनाऽइव । वपुष्यतः । कृणवत् । मानुषा । युगा ।
विदे । तत् । इन्द्रः । चेतनम् । अध । श्रुतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ९ ॥

^v^समनेव समानमनस्का योषिदिव सा यथा ^v^वपुष्यतः वपुरिच्छतः पुरुषान् ^v^कृणवत् करोति स्ववशान् एवमयमिन्द्रः ^v^मानुषा मनुष्यान् ^v^युगा युगानि कालान् संवत्सरायनर्तुमासादीन् ^v^विदे लम्भयति । ^v^तत् युगनिर्माणात्मकं कर्म ^v^इन्द्रः ^v^चेतनं सर्वस्य प्रज्ञापकं कृतवानिति शेषः । ^v^अध अथैवं कृत्वा ^v^श्रुतः सर्वत्र ख्यातोऽभूत् ॥

उज्जातमिन्द्र ते शव उत्त्वामुत्तव क्रतुम् ।
भूरिगो भूरि वावृधुर्मघवन्तव शर्मणि भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ १० ॥

उत् । जातम् । इन्द्र । ते । शवः । उत् । त्वाम् । उत् । तव । क्रतुम् ।
भूरिगो इति भूरिऽगो । भूरि । ववृधुः । मघऽवन् । तव । शर्मणि । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ १० ॥

हे ^v^इन्द्र ^v^उत् । अयं व्यवहितेनापि ^v^वावृधुः[3] इत्यनेन संबध्यते । उद्वर्धयन्ति सोमेन । किम् । ^v^ते ^v^शवः बलम् । न केवलं बलं किंतु ^v^त्वाम् ^v^उत् वर्धयन्ति स्तुत्यादिना । पश्चात् ^v^तव ^v^क्रतुं प्रज्ञां स्वानुकूलाम् ^v^उत् वर्धयन्ति । ^v^भूरि इत्येतत् प्रत्याख्यातं संबध्यते । अतिप्रभूतमुद्वर्धयन्तीत्यर्थः । क एवं कुर्वन्तीति उच्यते । हे ^v^भूरिगो बहुपशो हे ^v^मघवन् धनवन्निन्द्र ^v^तव ^v^शर्मणि त्वदीये सुखे ये वर्तन्ते ते च कुर्वन्तीति ॥

---

१. ख-ग-त-न-भ-'ददुः' नास्ति । २. घ-स्तुतेंद्र त्वं विश्वस्य पतिः । ३. झ-न-भ-ववृधुः ।

अहं च त्वं च वृत्रहन्त्सं युज्याव सनिभ्य आ ।
अरातीवा चिदद्रिवोऽनु नौ शूर मंसते भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ ११ ॥

अहम् । च । त्वम् । च । वृत्रऽहन् । सम् । युज्याव । सनिऽभ्यः । आ ।
अरातिऽवा । चित् । अद्रिऽवः । अनु । नौ । शूर । मंसते । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ ११ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र त्वं च अहं च सं युज्याव संगतौ भवाव । कियदवधीति उच्यते । सनिभ्य आ यावता कालेन धनानि लभ्यन्ते तावत्कालम् । नौ संगतयोरावयोर्हे अद्रिवः वज्रवन् इन्द्र[1] अरातीवा अदानोऽपि जनस्त्वद्दत्तधनस्य अनु मंसते अनुमतिं करोति ॥

सत्यमिद्वा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम नानृतम् ।
महाँ असुन्वतो वधो भूरि ज्योतींषि सुन्वतो भद्रा इन्द्रस्य रातयः ॥ १२ ॥

सत्यम् । इत् । वै । ऊँ इति । तम् । वयम् । इन्द्रम् । स्तवाम । न । अनृतम् ।
महान् । असुन्वतः । वधः । भूरि । ज्योतींषि । सुन्वतः । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ॥ १२ ॥

वयं प्रगाथाः तम् इन्द्रं सत्यमित् सत्यमेव स्तवाम । नानृतम् असत्यं न स्तवाम । अस्माभिरुक्ता गुणाः सत्या एव सन्तु नानृता इत्यर्थः । स्तुत्यस्येन्द्रस्य संबन्धि असुन्वत. अयष्टुः वधः महान् प्रभूतो भवति । भूरि ज्योतींषि बहून् सोमान् सुन्वतः अभिषवं कुर्वतो यजमानस्येन्द्रकृतोऽनुग्रहो महान् भवतीत्यर्थः ॥ ॥ ४१ ॥

'स पूर्व्यः' इति द्वादशर्चं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका— 'स पूर्व्यो गायत्रमाद्या चतुर्थ्यादिद्वे सप्तमी चानुष्टुभो गायत्रेऽन्त्या दैवी त्रिष्टुप्' इति । प्रथमाचतुर्थीपञ्चमीसप्तम्यश्चतस्रोऽनुष्टुभः 'अस्मे रुद्राः' इत्यन्त्या त्रिष्टुबवशिष्टा गायत्र्यः । अन्त्याया देवा देवता शिष्टा ऐन्द्र्यः । षष्ठेऽहनि मरुत्वतीयस्याद्यस्तृचः प्रतिपत् । सूत्रितं च—'स पूर्व्यो महानां त्रय इन्द्रस्य सोमा इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति ॥

स पूर्व्यो महानां वेनः क्रतुभिरानजे । यस्य द्वारा मनुष्पिता देवेषु धिय आनजे ॥ १ ॥

सः । पूर्व्यः । महानाम् । वेनः । क्रतुऽभिः । आनजे ।
यस्य । द्वारा । मनुः । पिता । देवेषु । धियः । आनजे ॥ १ ॥

सः[2] पूर्व्यः मुख्यः[3] महानां पूज्यानां यजमानानां क्रतुभिः कर्मभिर्निमित्तभूतैः वेनः कान्तस्तेषां हविः कामयमानः आनजे आगच्छति । यस्य इन्द्रस्य द्वारा द्वाराणि प्राप्त्युपायानि धियः कर्माणि देवेषु एतेषु मध्ये पिता सर्वेषां पालकः मनुः आनजे प्राप । आनजिः प्राप्तिकर्मा ॥

दिवो मानं नोत्सदन्त्सोमपृष्ठासो अद्रयः । उक्था ब्रह्म च शंस्या ॥ २ ॥

दिवः । मानम् । न । उत् । सदन् । सोमऽपृष्ठासः । अद्रयः । उक्था । ब्रह्म । च । शंस्या ॥ २ ॥

दिवः द्युलोकस्य मानं निर्मातारमिन्द्रं नोत्सदन् नोत्सृजन्तु । के । सोमपृष्ठासः सोमस्प्रष्टारः सोमाभिषवकर्तारः अद्रयः ग्रावाणः । किंच उक्था उक्थानि शस्त्राणि ब्रह्म च ब्रह्माणि स्तोत्राणि

---

१. घ–शूरेंद्र । २. ख-ङ-त१-२-न-भ-स इंद्रः । ३. घ–मुख्य इंद्रः ।

ᵛशंस्या शंसनीयानि भवन्तीति शेषः। यद्वा। यानि स्तोत्राणि शस्त्राणि च सन्ति तानीन्द्रं नोत्सृजन्त्विति समन्वयः ॥

स विद्वाँ अङ्गिरोभ्य इन्द्रो गा अवृणोदप। स्तुषे तदस्य पौंस्यम् ॥ ३ ॥

सः। विद्वान्। अङ्गिरःऽभ्यः। इन्द्रः। गाः। अवृणोत्। अप। स्तुषे। तत्। अस्य। पौंस्यम् ॥३॥

ᵛसः ᵛविद्वान् उपायज्ञः ᵛइन्द्रः ᵛअङ्गिरोभ्यः तेषामर्थाय ᵛगाः पणिभिरपहृताः पिहिताः ᵛअप ᵛअवृणोत् अपवारितवान्। ᵛतत् तादृशम् ᵛअस्य ᵛपौंस्यं पुंस्त्वं सामर्थ्यं ᵛस्तुषे स्तौमि ॥

स प्रत्नथा कविवृध इन्द्रो वाकस्य वक्षणिः। शिवो अर्कस्य होमन्यस्मत्रा गन्त्ववसे ॥४॥

सः। प्रत्नऽथा। कविऽवृधः। इन्द्रः। वाकस्य। वक्षणिः।

शिवः। अर्कस्य। होमनि। अस्मऽत्रा। गन्तु। अवसे ॥ ४ ॥

ᵛसः ᵛइन्द्रः ᵛप्रत्नथा प्रत्नवत् पूर्वस्मिन् काले यथा तद्वदिदानीमपि ᵛकविवृधः मेधाविनां स्तोतॄणां वर्धयिता ᵛवाकस्य स्तोतुः ᵛवक्षणिः वोढा ᵛशिवः सुखकरः ᵛअर्कस्य। अर्कमन्नमर्चनीयत्वादर्चनसाधनत्वाद्वा। तादृशस्य सोमस्य ᵛहोमनि होमे सः ᵛअस्मत्रा अस्मासु निमित्तभूतेषु ᵛअवसे रक्षणाय ᵛगन्तु गच्छतु ॥

आदू नु ते अनु क्रतुं स्वाहा वरस्य यज्यवः। श्वात्रमर्का अनूषतेन्द्र गोत्रस्य दावने ॥५॥

आत्। ऊँ इति। नु। ते। अनु। क्रतुम्। स्वाहा। वरस्य। यज्यवः।

श्वात्रम्। अर्काः। अनूषत। इन्द्र। गोत्रस्य। दावने ॥ ५ ॥

ᵛआदु अनन्तरमेव ᵛनु अद्य हे ᵛइन्द्र ᵛते तव ᵛक्रतुं कर्म ᵛअनु क्रमेण ᵛअनूषत इति संबन्धः। अनुक्रमेण स्तुवन्ति। के। ᵛस्वाहावरस्य स्वाहादेव्याः पतेरग्नेः ᵛयज्यवः यष्टारः। त्वदर्थमग्नौ यागं कुर्वन्त इत्यर्थः। तादृशाः ᵛअर्का अर्चयितारः स्तोतारः। ᵛश्वात्रम् इति क्षिप्रनाम। अन्यदेवतास्तुतिरूपविलम्बमकृत्वातिशीघ्रमतिदीर्घं स्तुवन्तीत्यभिप्रायः। किमर्थं स्तुवन्तीति उच्यते। ᵛगोत्रस्य ᵛदावने धनस्य दानाय ॥

इन्द्रे विश्वानि वीर्या कृतानि कर्त्वानि च। यमर्का अध्वरं विदुः ॥ ६ ॥

इन्द्रे। विश्वानि। वीर्या। कृतानि। कर्त्वानि। च। यम्। अर्काः। अध्वरम्। विदुः ॥ ६ ॥

अस्मिन् ᵛइन्द्रे ᵛविश्वानि सर्वाणि ᵛवीर्या वीर्याणि सामर्थ्यानि ᵛकृतानि ᵛकर्त्वानि ᵛच[1] कर्तव्यानि च वर्तन्त इति शेषः। ᵛयम् इन्द्रम् ᵛअर्काः स्तोतारः ᵛअध्वरम् अहिंसकं ᵛविदुः जानन्ति तस्मिन्निन्द्र इति ॥ ॥ ४२ ॥

पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये 'यत्पाञ्चजन्यया' इति तृचः प्रतिपत्। सूत्रितं च—'यत्पाञ्चजन्यया विशेन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

यत्पाञ्चजन्यया विशेन्द्रे घोषा असृक्षत। अस्तृणाद्बर्हणा विपो३ऽर्यो मानस्य स क्षयः ॥७॥

यत्। पाञ्चऽजन्यया। विशा। इन्द्रे। घोषाः। असृक्षत।

अस्तृणात्। बर्हणा। विपः। अर्यः। मानस्य। सः। क्षयः ॥ ७ ॥

---

१. ख-ग-घ-त-भ२-श-' च ' नास्ति।

vयत् यदा vपाञ्चजन्यया । निषादपञ्चमाश्चत्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । तत्र भवया vविशा प्रजया vइन्द्रे vघोषाः स्तुतयः vअसृक्षत सृज्यन्ते तदानीमयमिन्द्रः vअस्तृणात् हिनस्ति शत्रून् vबर्हणा स्वमहत्वेन । अनन्यसहायेनेत्यर्थः[1] । तादृशः vसः vअर्यः[2] इन्द्रः vविपः मेधाविनः स्तोतुर्मम vमानस्य[3] पूजायाः सत्कारस्य vक्षयः निवासो भवति ॥

इयमु ते अनुष्टुतिश्चकृषे तानि पौंस्या । प्रावश्चक्रस्य वर्तनिम् ॥ ८ ॥

इयम् । ऊँ इति । ते । अनुऽस्तुतिः । चकृषे । तानि । पौंस्या । प्र । आवः । चक्रस्य । वर्तनिम् ॥८॥

vइयम् इदानीं क्रियमाणा vअनुष्टुतिः अनुकूला स्तुतिः vते तव स्वभूता । कुतस्त[4] इति उच्यते । vतानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादीनि vपौंस्या पुंस्त्वानि यतः vचकृषे । अतस्त इत्यर्थः । हे इन्द्र vचक्रस्य रथाधारस्य vवर्तनिं मार्गं vप्रावः प्रारक्षः । अथास्मद्यज्ञगमनाय रक्षःकृता चक्रमार्गबाधा यथा न भवति तथा रक्षसीत्यर्थः ॥

अस्य वृष्णो व्योदन उरु क्रमिष्ट जीवसे । यवं न पश्व आ ददे ॥ ९ ॥

अस्य । वृष्णः । विऽओदने । उरु । क्रमिष्ट । जीवसे । यवम् । न । पश्वः । आ । ददे ॥ ९ ॥

vअस्य vवृष्णः वर्षितुरिन्द्रस्य vव्योदने विविधेऽन्ने लब्धे सति vजीवसे जीवनाय vउरु विस्तीर्णं vक्रमिष्ट पदनिधानं करोति सर्वो लोकः । अथवेन्द्रस्य स्वभूतेऽन्ने लब्धे लब्धव्ये वा सति पदन्यासं करोति । तथा कृत्वा vयवं vन vपश्वः यवं पशव इव सर्वो जनः vआ vददे आदत्ते स्तुतादस्मात् ॥

तद्दधाना अवस्यवो युष्माभिर्दक्षपितरः । स्याम मरुत्वतो वृधे ॥ १० ॥

तत् । दधानाः । अवस्यवः । युष्माभिः । दक्षऽपितरः । स्याम । मरुत्वतः । वृधे ॥ १० ॥

vतत् स्तोत्रं vदधानाः धारयन्तः vअवस्यवः रक्षाकामा वयं हे ऋत्विजः vयुष्माभिः । सहिता इति वा योज्यम्[5] । तादृशाः vदक्षपितरः । दक्षोऽन्नम् । तस्य पितरः पालकाः स्वामिनः vस्याम । किमर्थम् । vमरुत्वतः मरुद्भिस्तद्वत इन्द्रस्य vवृधे वर्धनाय यागाय ॥

बळृत्वियाय धाम्न ऋक्वभिः शूर नोनुमः । जेषामेन्द्र त्वया युजा ॥ ११ ॥

बट् । ऋत्वियाय । धाम्ने । ऋक्वऽभिः । शूर । नोनुमः । जेषाम । इन्द्र । त्वया । युजा ॥११॥

vबट् सत्यम् vऋत्वियाय ऋतौ भवाय । ऋतुशब्दो यागकालोपलक्षकः । यागकाले[6] प्रादुर्भूताय vधाम्ने कल्याणतेजसे तुभ्यं हे vशूर इन्द्र vऋक्वभिः मन्त्रैः vनोनुमः अतिशयेन[7] स्तुमः[7] । हे vइन्द्र स्तुतेन vत्वया vयुजा सहायभूतेन vजेषाम जयेम शत्रून् ॥

अस्मे रुद्रा मेहना पर्वतासो वृत्रहत्ये भरहूतौ सजोषाः ।
यः शंसते स्तुवते धायि पज्र इन्द्रज्येष्ठा अस्माँ अवन्तु देवाः ॥१२॥

---

१. ख-ग-त-न-श–अन्य° । २. घ-ञ–अर्यः स्वामी । ३. ख-ञ-त१-२-३–यजमानस्य । ४. ख-ग-त-न-भ-श–कुतस्तव । ५. त-न-श–योज्ये । ६. ख-ग-त-न-भ-श–काले । ७. ख-ग-त-न-भ-श–' अतिशयेन स्तुमः ' नास्ति ।

अस्मे इति । रुद्राः । मेहना । पर्वतासः । वृत्रऽहत्ये । भरऽहूतौ । सऽजोषाः ।
यः । शंसते । स्तुवते । धायि । पज्रः । इन्द्रऽज्येष्ठाः । अस्मान् । अवन्तु । देवाः ॥ १२ ॥

vअस्मे अस्मान् vरुद्राः vमेहना उदकसेचनयुक्ताः vपर्वतासः मेघाश्च vवृत्रहत्ये वृत्रहननसाधने vभरहूतौ संग्रामाह्वाने vसजोषाः अस्मत्समानप्रीतिश्च vयः इन्द्रः vशंसते शस्त्रं पठते vस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते च यजमानाय vपज्रः बलवान् वेगवान् वा vधायि गच्छति स इन्द्रश्चेमे vइन्द्रज्येष्ठाः vदेवाः vअस्मानवन्तु रक्षन्तु । अस्मानिति पूरणः । अथवैवं योज्यम् । रुद्रा रुद्रपुत्रा मेहना सेचनेन युक्ताः पर्वताः पर्वतसदृशाः पूरणवन्तः प्रीणनवन्तो वा । 'पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा' (निरु. १. २०) इति निरुक्तम् । वृत्रहत्ये भरहूतौ सजोषाः सजोषसः सहायभूता मरुतो देवा इन्द्रज्येष्ठा उक्तलक्षण इन्द्रश्चास्मानवन्त्विवति ॥　　॥ ४३ ॥

'उत्त्वा मन्दन्तु' इति द्वादशर्चं पञ्चमं सूक्तं प्रगाथस्यार्षम् । प्रागवत्सप्रपरिभाषया गायत्रमैन्द्रम् । 'उत्त्वा' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उत्त्वा मन्दन्तु स्तोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः । अव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ १ ॥
उत् । त्वा । मन्दन्तु । स्तोमाः । कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः । अव । ब्रह्मऽद्विषः । जहि ॥ १ ॥

हे इन्द्र vत्वा त्वां vस्तोमाः स्तुतयः vउत् उत्कृष्टं vमन्दन्तु मादयन्तु । vकृणुष्व कुरु vराधः अन्नं हे vअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र अस्मभ्यम् । किंच vब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टॄन् vअव vजहि ॥

पदा पणीँरराधसो नि बाधस्व महाँ असि । नहि त्वा कश्चन प्रति ॥ २ ॥
पदा । पणीन् । अराधसः । नि । बाधस्व । महान् । असि । नहि । त्वा । कः । चन । प्रति ॥ २ ॥

vपणीन् लुब्धान् vअराधसः यष्टव्यधनरहितान् केवलधनान् vपदा पादेन अतिक्रम्य[1] vनि[1] नितरां vबाधस्व । vत्वा त्वां तव vकश्चन कश्चिदपि देवोऽसुरो मनुष्यो वा vप्रति प्रतिनिधिः सदृशो vनहि अस्ति खलु[2] ॥

त्वमीशिषे सुतानामिन्द्र त्वमसुतानाम् । त्वं राजा जनानाम् ॥ ३ ॥
त्वम् । ईशिषे । सुतानाम् । इन्द्र । त्वम् । असुतानाम् । त्वम् । राजा । जनानाम् ॥ ३ ॥

हे vइन्द्र vत्वं vसुतानाम् अभिषुतानां सोमानाम् vईशिषे ईश्वरो भवसि । तथा vत्वम् vअसुतानां वल्ल्याकारे वर्तमानानां चेशिषे । vत्वं vजनानां सर्वेषां vराजा भवसि ॥

एहि प्रेहि क्षयो दिव्या३घोषञ्चर्षणीनाम् । ओभे पृणासि रोदसी ॥ ४ ॥
आ । इहि । प्र । इहि । क्षयः । दिवि । आऽघोषन् । चर्षणीनाम् ।
आ । उभे इति । पृणासि । रोदसी इति ॥ ४ ॥

हे इन्द्र vएहि आगच्छ । तथा vप्रेहि प्रगच्छ[3] । vदिवि द्युलोकात् । किम् । vक्षयः निवासम् । किं कुर्वन् । vआघोषन् शब्दं कुर्वन् । किमर्थम् । vचर्षणीनां मनुष्याणामर्थाय । अथवा । हविः स्वीकृत्य प्रेहि सुखेन गच्छ । दिवमाघोषन् यजमानं स्तुवन् । vउभे vरोदसी द्यावापृथिव्यौ vआ vपृणासि आपूरयसि तेजसा वृष्ट्या वा ॥

१. ख-त-न-श—नातिक्रम्य । २. घ—खलु अतस्त्वं महानसि । ३. ख-घ-त-न-भ—प्रागच्छ; श—आगच्छ ।

त्यं चित्पर्वतं गिरिं शतवन्तं सहस्रिणम्। वि स्तोतृभ्यो रुरोजिथ ॥ ५ ॥

त्यम्। चित्। पर्वतम्। गिरिम्। शतऽवन्तम्। सहस्रिणम्। वि। स्तोतृऽभ्यः। रुरोजिथ ॥५॥

हे इन्द्र त्वं ᵛत्यं ᵛचित् तम्। चिदिति पूरणः। ᵛपर्वतं पर्ववन्तं ᵛगिरिं मेघम्। उभयोर्मेघनामत्वादेको योगरूढो द्रष्टव्यः। ᵛशतवन्तं शतोदकवन्तं तथा ᵛसहस्रिणम् अपरिमितवृष्टिं मेघं ᵛस्तोतृभ्यः अर्थाय ᵛवि ᵛरुरोजिथ विरुज वज्रेण ॥

वयमु त्वा दिवा सुते वयं नक्तं हवामहे। अस्माकं काममा पृण ॥ ६ ॥

वयम्। ऊँ इति। त्वा। दिवा। सुते। वयम्। नक्तम्। हवामहे। अस्माकम्। कामम्। आ। पृण ॥६॥

हे इन्द्र ᵛवयं ᵛत्वा त्वां ᵛदिवा अहनि ᵛसुते सोमेऽभिषुते ᵛहवामहे आह्वयामः। तथा ᵛवयं ᵛनक्तं हवामहे। आहूत[1] आगत्य ᵛअस्माकं ᵛकामम ᵛपृण आपूरय ॥ ॥ ४४ ॥

क्व१ स्य वृषभो युवा तुविग्रीवो अनानतः। ब्रह्मा कस्तं सपर्यति ॥ ७ ॥

क्व। स्यः। वृषभः। युवा। तुविऽग्रीवः। अनानतः। ब्रह्मा। कः। तम्। सपर्यति ॥ ७ ॥

ᵛस्यः सः ᵛवृषभः वर्षिता ᵛयुवा नित्यतरुणः ᵛतुविग्रीवः विस्तीर्णकन्धरः[2] ᵛअनानतः कदाचिदप्यनवनत इन्द्रः ᵛक्व कुत्र वर्तत इति को जानातीत्यर्थः। ᵛकः ᵛब्रह्मा स्तोता[3] त्वा त्वां[3] ᵛसपर्यति पूजयति ॥

कस्य स्वित्सवनं वृषा जुजुष्वाँ अव गच्छति। इन्द्रं क उ स्विदा चके ॥८॥

कस्य। स्वित्। सवनम्। वृषा। जुजुष्वान्। अव। गच्छति।

इन्द्रम्। कः। ऊँ इति। स्वित्। आ। चके ॥ ८ ॥

ᵛकस्य ᵛस्वित् ᵛसवनम्। स्विदिति विचिकित्सायाम्। ᵛवृषा वर्षितेन्द्रः ᵛजुजुष्वान् प्रीयमाणः ᵛअव ᵛगच्छति। ᵛक ᵛउ को वा यजमानः ᵛइन्द्रम् ᵛआ ᵛचके जानाति स्तोतुम्। ᵛस्वित् इति पूरणः ॥

कं ते दाना असक्षत वृत्रहन्कं सुवीर्या। उक्थे क उ स्विदन्तमः ॥ ९ ॥

कम्। ते। दानाः। असक्षत। वृत्रऽहन्। कम्। सुऽवीर्या।

उक्थे। कः। ऊँ इति। स्वित्। अन्तमः ॥ ९ ॥

ᵛते त्वां ᵛदानाः यजमानैर्दत्ताः ᵛअसक्षत सेवन्ते[4]। हे ᵛवृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र ᵛकं कीदृशं त्वाम् ᵛउक्थे शस्त्रे ᵛसुवीर्या शोभनवीर्याणि स्तोत्राण्यसक्षत। ᵛक ᵛउ ᵛस्विदन्तमः वान्तिकतमो भवति युद्धे[5] ॥

द्वितीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'अयं ते मानुषे' इति तृचोऽनुरूपः। सूत्रितं च—'अयं ते मानुषे जन उद्धेदभि' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

---

१. ख-त-न-आभूत। २. ग-त३-४-न-श-'विस्तीर्णकन्धरः' नास्ति। ३. घ१-स्तोतारं वा; च-स्तोता तं त्वा; य-स्तोता तं। ४. ग-असेवन्त। ५. ख-त-श-युद्धे द्वितीये युद्धे।

अयं ते मानुषे जने सोमः पूरुषु सूयते । तस्येहि प्र द्रवा पिब ॥ १० ॥

अयम् । ते । मानुषे । जने । सोमः । पूरुषु । सूयते । तस्य । आ । इहि । प्र । द्रव । पिब ॥ १० ॥

ᵛअयं ᵛसोमः ᵛते त्वदर्थं तव स्वभूतो वा ᵛपूरुषु मनुष्येषु मध्ये ᵛमानुषे ᵛजने मयि ᵛसूयते[1]। अथवा पूरुनामसु राजसु सूयते। ᵛतस्य। तमित्यर्थः। तम् ᵛएहि आगच्छ। आगत्य च ᵛप्र ᵛद्रव गृहसमीपम्। तथा कृत्वा ᵛपिब तं सोमम् ॥

अयं ते शर्यणावति सुषोमायामधि प्रियः । आर्जीकीये मदिन्तमः ॥ ११ ॥

अयम् । ते । शर्यणाऽवति । सुऽसोमायाम् । अधि । प्रियः । आर्जीकीये । मदिन्ऽतमः ॥ ११ ॥

ᵛअयम् अस्माभिरभिषुतः सोमः ᵛते त्वां ᵛमदिन्तमः मादयितृतमः। अयम् ᵛअधि श्रितः आश्रितः। कुत्रेति तदुच्यते। ᵛशर्यणावति कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धभवे शरतृणोपेते सरसि। तत्सरः कुत्र वर्तत इति उच्यते। ᵛसुषोमायाम् एतन्नामिकायां नद्याम्। सा च कुत्र वर्तत इति तदुच्यते। ᵛआर्जीकीये एतन्नामके देशे। एवमुक्तप्रकारेणात्यन्तदूरदेशे वर्तते यः सोमः स एवायमभिषुतः। तं पिबेत्युत्तरत्रान्वयः ॥

तमद्य राधसे महे चारुं मदाय घृष्वये । एहीमिन्द्र द्रवा पिब ॥ १२ ॥

तम् । अद्य । राधसे । महे । चारुम् । मदाय । घृष्वये । आ । इहि । ईम् । इन्द्र । द्रव । पिब ॥ १२ ॥

ᵛतं पूर्वमन्त्र उपवर्णितं ᵛचारुं चरणशीलं सोमं ᵛमहे महते ᵛराधसे अस्माकं धनाय तव ᵛघृष्वये शत्रूणां घर्षणशीलाय ᵛमदाय ᵛपिब। हे ᵛइन्द्र तदर्थं ᵛद्रव गच्छ शीघ्रं सोमपात्रं प्रति। तदर्थम् ᵛईम् इदानीम् ᵛएहि आगच्छ ॥ ॥ ४५ ॥

'यदिन्द्र प्राक्' इति द्वादशर्चं षष्ठं सूक्तं प्रगाथस्यार्षं गायत्रमैन्द्रम्। 'यदिन्द्र' इत्यनुक्रान्तम्। विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यदिन्द्र प्रागपागुदङ्न्यग्वा हूयसे नृभिः । आ याहि तूयमाशुभिः ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । प्राक् । अपाक् । उदक् । न्यक् । वा । हूयसे । नृऽभिः ।
आ । याहि । तूयम् । आशुऽभिः ॥ १ ॥

हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛनृभिः कर्मनेतृभिरस्मदीयैरध्वर्य्वादिभिः ᵛप्राक् वा ᵛअपागुदक् वा ᵛन्यग्वा यतः[2] कुतश्चित् ᵛहूयसे अतः ᵛतूयं तूर्णम् ᵛआशुभिः आशुगामिभिरश्वैः ᵛआ ᵛयाहि आगच्छ ॥

यद्वा प्रस्रवणे दिवो मादयासे स्वर्णरे । यद्वा समुद्रे अन्धसः ॥ २ ॥

यत् । वा । प्रऽस्रवणे । दिवः । मादयासे । स्वःऽनरे । यत् । वा । समुद्रे । अन्धसः ॥ २ ॥

ᵛयद्वा अथवा ᵛदिवः द्युलोकस्य ᵛप्रस्रवणे अमृतनिष्यन्दनस्थाने ᵛमादयासे माद्यसि। यद्वा ᵛस्वर्णरे स्वर्गनयने वा भूलोकेऽन्यस्य यागदेशे माद्यसि। ᵛयद्वा ᵛअन्धसः। अन्धोऽन्नम्। तेन तत्कारणमुदकं लक्ष्यते। तस्य ᵛसमुद्रे समुन्दनापादानभूतेऽन्तरिक्षे माद्यसि। तत्र तत्र वर्तमानमपि हुव इत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

---

१. त-न–स्तूयते, श–श्रूयते। २. घ–यत् यतः।

आ त्वा गीर्भिर्महामुरुं हुवे गामिव भोजसे । इन्द्र सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

आ । त्वा । गीःऽभिः । महाम् । उरुम् । हुवे । गाम्ऽइव । भोजसे । इन्द्र । सोमस्य । पीतये ॥३॥

हे इन्द्र त्वा त्वां गीर्भिः स्तुतिभिः हुवे आह्वयामि । कीदृशं त्वाम् । महां महान्तम् उरुं प्रभूतम् । किमर्थम् । सोमस्य पीतये पानाय । ह्वाने दृष्टान्तः । भोजसे भोगाय गामिव ॥

आ त इन्द्र महिमानं हरयो देव ते महः । रथे वहन्तु बिभ्रतः ॥ ४ ॥

आ । ते । इन्द्र । महिमानम् । हरयः । देव । ते । महः । रथे । वहन्तु । बिभ्रतः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते तव महिमानं माहात्म्यं रथे बिभ्रतः धारयन्तः हरयः अश्वाः आ वहन्तु । तथा हे देव ते महः तेजः रथे बिभ्रतोऽश्वा[1] आ वहन्तु । अत्र महिम्नो महसश्च पृथगावहनासंभवात्ताभ्यां विशिष्टं वहन्त्वित्यर्थः । अथवा महिमानं बिभ्रतस्ते त्वां रथे वहन्तु महो बिभ्रतश्च त्वां वहन्त्विति योज्यम् ॥

इन्द्र गृणीष उ स्तुषे महाँ उग्र ईशानकृत् । एहि नः सुतं पिब ॥ ५ ॥

इन्द्र । गृणीषे । ऊँ इति । स्तुषे । महान् । उग्रः । ईशानऽकृत् । आ । इहि । नः । सुतम् । पिब ॥५॥

हे इन्द्र त्वं गृणीषे उच्यसे । इदं देहीदं कुर्विति । तथा स्तुषे उ स्तूयसे च । उ इति चार्थे । कीदृशस्त्वम् । महान् गुणैः प्रवृद्धः उग्रः उद्गूर्णबलः ईशानकृत् ऐश्वर्यकर्ता । तादृशस्त्वम् एहि आगच्छ । आगत्य च नः सुतं सोमं पिब ॥

सुतावन्तस्त्वा वयं प्रयस्वन्तो हवामहे । इदं नो बर्हिरासदे ॥ ६ ॥

सुतऽवन्तः । त्वा । वयम् । प्रयस्वन्तः । हवामहे । इदम् । नः । बर्हिः । आऽसदे ॥ ६ ॥

सुतावन्तः अभिषुतसोमवन्तः प्रयस्वन्तः चरुपुरोडाशाद्यन्नवन्तश्च वयं त्वा त्वां हवामहे आह्वयामः । किमर्थम् । इदं नः अस्मदीयं बर्हिः बर्हिषि यज्ञे बर्हिषि वा आसदे आसादनाय[2] ॥ ॥ ४६ ॥

यच्चिद्धि शश्वतामसीन्द्र साधारणस्त्वम् । तं त्वा वयं हवामहे ॥ ७ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वताम् । असि । इन्द्र । साधारणः । त्वम् । तम् । त्वा । वयम् । हवामहे ॥७॥

हे इन्द्र त्वं यच्चिद्धि यस्मात् खलु शश्वतां बहूनां यजमानानां साधारणः असि । चिदिति पूरणः । हीति प्रसिद्धौ । तं तादृशं साधारणं त्वा त्वां वयं हवामहे आह्वयामः । इतरेभ्यः पूर्वमिति भावः ॥

प्रातःसवने 'इदं ते सोम्यम्' इति होतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च–'इदं ते सोम्यं मधु मिश्रं वयं हवामहे' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इदं ते सोम्यं मध्वधुक्षन्नद्रिभिर्नरः । जुषाण इन्द्र तत्पिब ॥ ८ ॥

इदम् । ते । सोम्यम् । मधु । अधुक्षन् । अद्रिऽभिः । नरः । जुषाणः । इन्द्र । तत् । पिब ॥८॥

---

१. ख-ग-त-न-श–बिभ्रतः । २. ख-ङ-त१-२-भ१-२–आसदनाय ।

हे इन्द्र ते त्वदर्थम् इदं सोम्यं सोमसंबन्धि मधु अधुक्षन् अद्रिभिः ग्रावभिरभिषवसाधनैः[1] नरः अस्मदीया अध्वर्य्वादयः। हे इन्द्र तत् मधु जुषाणः प्रीयमाणः पिब ॥

विश्वाँ अर्यो विपश्चितोऽति ख्यस्तूयमा गहि। अस्मे धेहि श्रवो बृहत् ॥ ९ ॥

विश्वान्। अर्यः। विपःऽचितः। अति। ख्यः। तूयम्। आ। गहि।

अस्मे इति। धेहि। श्रवः। बृहत् ॥ ९ ॥

हे इन्द्र अर्यः स्वामी त्वं विश्वान् विपश्चितः स्तोतॄन्[2] अति ख्यः अतिक्रम्य पश्य। तदर्थं तूयं क्षिप्रम् आ गहि। आगत्य च अस्मे अस्मासु बृहत् श्रवः अन्नं यशो वा धेहि ॥

दाता मे पृषतीनां राजा हिरण्यवीनाम्। मा देवा मघवा रिषत् ॥ १० ॥

दाता। मे। पृषतीनाम्। राजा। हिरण्यऽवीनाम्। मा। देवाः। मघऽवा। रिषत् ॥ १० ॥

हिरण्यवीनां हिरण्यवीतानां पृषतीनां[3] राजा इन्द्रः मे दाता भवतु। हे देवाः मघवा इन्द्रः मा रिषत् रिष्टो मा भवतु ॥

सहस्रे पृषतीनामधि श्चन्द्रं बृहत्पृथु। शुक्रं हिरण्यमा ददे ॥ ११ ॥

सहस्रे। पृषतीनाम्। अधि। चन्द्रम्। बृहत्। पृथु। शुक्रम्। हिरण्यम्। आ। ददे ॥ ११ ॥

अहं पृषतीनां गवां सहस्रे अधि उपरि धारितं बृहत् महत्[4] पृथु विस्तृतं चन्द्रम्[5] आह्लादकं[6] शुक्रं निर्मलं हिरण्यम् आ ददे स्वीकरोमीन्द्रेणानीतम् ॥

नपातो दुर्गहस्य मे सहस्रेण सुराधसः। श्रवो देवेष्वक्रत ॥ १२ ॥

नपातः। दुःऽगहस्य। मे। सहस्रेण। सुऽराधसः। श्रवः। देवेषु। अक्रत ॥ १२ ॥

नपातः अरक्षितस्य दुर्गहस्य दुःखं गाहमानस्य मे[7] संबन्धिनो जनाः सहस्रेण अपरिमितेनेन्द्रदत्तेन गवादिधनेन सुराधसः सुधनाः सन्तः देवेषु प्रीतेषु। इन्द्रे प्रीत इत्यर्थः। श्रवः अन्नं यशो वा अक्रत। अलभन्तेत्यर्थः ॥ ॥ ४७ ॥

'तरोभिर्वः' इति पञ्चदशर्चं सप्तमं सूक्तं प्रगाथपुत्रस्य[8] कलेरार्षम्। प्रथमातृतीयाद्ययुजो बृहत्यो द्वितीयाचतुर्थ्यादियुजः सतोबृहत्यः पञ्चदशी त्वनुष्टुप्। तथा चानुक्रमणिका— 'तरोभिः पञ्चोना कलिः प्रागाथः[9] प्रागाथमन्त्यानुष्टुप्[10]' इति। महाव्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतावेतत्सूक्तम्। तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'तरोभिर्वो विदद्वसुमित्युत्तमामुद्धरति' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति। अग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्रेऽयं प्रगाथः स्तोत्रियः। तथा च सूत्रितं— 'तरोभिर्वो विदद्वसुं तरणिरित्सिषासतीति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति। चातुर्विंशिकेऽहन्ययमेव प्रगाथः स्तोत्रियः। सूत्रितं च—'तरोभिर्वो विदद्वसुं तरणिरित्सिषासति' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

---

१. घ–°साधनैरभिषुतवंतः के। २. घ–सर्वान् स्तोतॄन्। ३. घ–पृषतीनामश्वानां। ४. ख-ग-घ-त-न-श–'महत्' नास्ति। ५. ख-त-न-भ-श–चद्रं हि। ६. ख-घ-त-न-भ–आह्लादकं हि। ७. ख-घ-ञ-त१–मे मम। ८. ग-त-न-श–प्रगाथपुत्र°। ९. ख-ग-त१-३-न–प्रगाथः। १०. ख-ग-भ–प्रगाथ°।

तरोभिर्वो विदद्वसुमिन्द्रं सबाध ऊतये।
बृहद्गायन्तः सुतसोमे अध्वरे हुवे भरं न कारिणम् ॥ १ ॥

तरःऽभिः। वः। विदत्ऽवसुम्। इन्द्रम्। सऽबाधः। ऊतये।
बृहत्। गायन्तः। सुतऽसोमे। अध्वरे। हुवे। भरम्। न। कारिणम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः ^vवः यूयं ^vतरोभिः वेगैरश्वैरुपेतं वेगैरेव वा ^vविदद्वसुं वेदयद्वसुं धनावेदकम् ^vइन्द्रं ^vसबाधः बाधासहिताः ^vऊतये रक्षणाय ^vबृहत् साम एतत्संज्ञं ^vगायन्तः सन्तः परिचरतेति शेषः। कुत्रेति तदुच्यते। ^vसुतसोमे सुतसोमके[1] ^vअध्वरे यज्ञे सोमयागे। अहं च तमिन्द्रं[2] ^vहुवे आह्वयामि। कमिव। ^vभरं भर्तारं कुटुम्बपोषकं ^vकारिणं हितकरणशीलं[3] यथा स्वहितकरणायाह्वयन्ति पुत्रादयस्तद्वत्तथाभूतमिन्द्रं हुव इति ॥

न यं दुध्रा वरन्ते न स्थिरा मुरो मदे सुशिप्रमन्धसः।
य आदृत्या शशमानाय सुन्वते दाता जरित्र उक्थ्यम् ॥ २ ॥

न। यम्। दुध्राः। वरन्ते। न। स्थिराः। मुरः। मदे। सुऽशिप्रम्। अन्धसः।
यः। आऽदृत्य। शशमानाय। सुन्वते। दाता। जरित्रे। उक्थ्यम् ॥ २ ॥

^vयं ^vसुशिप्रम् इन्द्रं ^vदुध्राः दुर्धरा असुरादयो ^vन ^vवरन्ते न वारयन्ति संग्रामे। तथा ^vस्थिराः देवाः ^vन वरन्ते। किंच ^vमुरः मरणस्वभावा मनुष्या न वरन्ते। ^vअन्धसः अन्नस्य[4] सोमस्य[4] ^vमदे मदाय सोमपानजनिताय ^vआदृत्य ^vयः ^vशशमानाय शंसमानाय ^vसुन्वते अभिषवं कुर्वते ^vजरित्रे स्तोत्रे च ^vदाता भवति। किम्। ^vउक्थ्यं स्तुत्यं धनम्। स रेजयतीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

यः शक्रो मृक्षो अश्व्यो यो वा कीजो हिरण्ययः।
स ऊर्वस्य रेजयत्यपावृतिमिन्द्रो गव्यस्य वृत्रहा ॥ ३ ॥

यः। शक्रः। मृक्षः। अश्व्यः। यः। वा। कीजः। हिरण्ययः।
सः। ऊर्वस्य। रेजयति। अपऽवृतिम्। इन्द्रः। गव्यस्य। वृत्रऽहा ॥ ३ ॥

^vयः ^vशक्रः इन्द्रः स्तोतॄणां ^vमृक्षः शोधकः परिचरणीयो वा। यश्च ^vअश्व्यः। अश्वकुशलोऽश्व्यः। अथवाश्व्य इति स्वार्थिको यत्। मृक्षोऽश्वः प्रक्षालितोऽश्व इव वर्तते। ^vयो ^vवा ^vकीजः। कीज इत्यद्भुतमाह। किमस्य कथं जात इति व - - -। यश्च ^vहिरण्ययः हिरण्मयशरीरः ^vसः एवमाश्चर्यभूतः ^vइन्द्रः ^vवृत्रहा ^vगव्यस्य गोसमूहस्य। कीदृशस्य। ^vऊर्वस्य बहुलस्य ^vअपावृतिम्[5] अपवरणीयं ^vरेजयति। कम्पयतीत्यर्थः ॥

निखातं चिद्यः पुरुसंभृतं वसूदिद्वपति दाशुषे।
वज्री सुशिप्रो हर्यश्व इत्करदिन्द्रः क्रत्वा यथा वशत् ॥ ४ ॥

---

१. घ-न-अभिषुतसोमके। २. ख-ग-त-न-भ-श-त्वदर्थं। ३. ख-त-न-श-सहितकरण°; भ-स्वहितकरण°। ४. ख-ग-त-भ-श-'अन्नस्य सोमस्य' नास्ति। ५. ख-त-न-भ१-२-मावृर्ति;।

निऽखातम् । चित् । यः । पुरुऽसंभृतम् । वसु । उत् । इत् । वपति । दाशुषे ।
वज्री । सुऽशिप्रः । हरिऽअश्वः । इत् । करत् । इन्द्रः । क्रत्वा । यथा । वशत् ॥ ४ ॥

निखातं चित् भूमौ खात्वा स्थापितमपि संभृतं संगृहीतं यागदानादिकं कृत्वेदृशं पुरु बहु वसु धनम् उदिद्वपति उद्वपत्येव[1] दाशुषे यजमानाय । एवं यो देवः करोति सः वज्री सुशिप्रः सुहनुः हर्यश्व इत् हरितवर्णाश्वयुक्तः इन्द्रः एव करोति[2] । केनोपाधिना । क्रत्वा कर्मणा यागेनोपाधिना । यथा वशत् येन प्रकारेण प्रकामयते तथा स एव करोति ॥

यद्वावन्थ पुरुष्टुत पुरा चिच्छूर नृणाम् ।
वयं तत्त इन्द्र सं भरामसि यज्ञमुक्थं तुरं वचः ॥ ५ ॥

यत् । वन्थ । पुरुऽस्तुत । पुरा । चित् । शूर । नृणाम् ।
वयम् । तत् । ते । इन्द्र । सम् । भरामसि । यज्ञम् । उक्थम् । तुरम् । वचः ॥ ५ ॥

हे पुरुष्टुत बहुभिः स्तुतेन्द्र शूर विक्रान्त नृणां नेतॄणां[3] स्तोतॄणां[3] सकाशात् पुरा । चित् इत्युपमार्थे । तथेदानीमपि यद्ववन्थ अचीकमथाः तत् एव वयं तुर तूर्णं ते तुभ्यम् इन्द्र सं भरामसि संभरामः । किं तदिति उच्यते । यज्ञं यागयोग्यं हविः उक्थं शस्त्रं वचः वाच्यम् । तव प्रियतमं हविः स्तोत्रं च संभराम इत्यर्थः ॥   ॥ ४८ ॥

सचा सोमेषु पुरुहूत वज्रिवो मदाय द्युक्ष सोमपाः ।
त्वमिद्धि ब्रह्मकृते काम्यं वसु देष्ठः सुन्वते भुवः ॥ ६ ॥

सचा । सोमेषु । पुरुऽहूत । वज्रिऽवः । मदाय । द्युक्ष । सोमऽपाः ।
त्वम् । इत् । हि । ब्रह्मऽकृते । काम्यम् । वसु । देष्ठः । सुन्वते । भुवः ॥ ६ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत हे वज्रिवः वज्रवन् द्युक्ष द्युमन् सोमपाः सोमस्य पातः त्वं सोमेषु अभिषुतेषु मदाय सचा सह भवेति शेषः । त्वमित् त्वमेव ब्रह्मकृते स्तोत्रकर्त्रे सुन्वते च काम्यं कमनीयं वसु धनं देष्ठः दातृतमः भुवः भवसि ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'वयमेनम्' इति वैकल्पिकोऽनुरूपः । तथा च सूत्रितं—'वयमेनमिदा ह्यो यो राजा चर्षणीनाम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

वयमेनमिदा ह्योऽपीपेमेह वज्रिणम् ।
तस्मा उ अद्य समना सुतं भरा नूनं भूषत श्रुते ॥ ७ ॥

वयम् । एनम् । इदा । ह्यः । अपीपेम । इह । वज्रिणम् ।
तस्मै । ऊँ इति । अद्य । समना । सुतम् । भर । आ । नूनम् । भूषत । श्रुते ॥ ७ ॥

वयं यजमानाः एनम् इन्द्रं वज्रिणम् इदा इदानीं ह्यः च इह अत्र अपीपेम आप्याययाम सोमेन । तस्मा[4] उ[4] तस्मा एव अद्य अत्र समना संग्रामार्थं सुतम् अभिषुतं सोमं भर हरत हे अध्वर्य्वादयः । नूनम् इदानीं श्रुते स्तोत्रे श्रुते सति आ भूषत आभवतु आगच्छतु ॥

---

१. ग–उपेत्यैव; ञ-त३-४-श–उपति उपेत्येव; त२-न–उपेत्येव । २. ख-घ-ञ-त१-२-न-भ२–करत् करोति; त३-४-श–क करोति । ३. ख-भ१-३-श–नेतॄणां; घ–स्तोतॄणां । ४. ग-त-न-भ-श–'तस्मा उ' नास्ति ।

वृकश्चिदस्य वारण उरामथिरा वयुनेषु भूषति ।
सेमं नः स्तोमं जुजुषाण आ गहीन्द्र प्र चित्रया धिया ॥ ८ ॥

वृकः । चित् । अस्य । वारणः । उराऽमथिः । आ । वयुनेषु । भूषति ।
सः । इमम् । नः । स्तोमम् । जुजुषाणः । आ । गहि । इन्द्र । प्र । चित्रया । धिया ॥८॥

वृकश्चित् स्तेनोऽपि वारणः वारयिता सर्वस्य सन्नपि उरामथिः शत्रूणां मार्गे गच्छतां मथिता सन्नपि अस्य इन्द्रस्य वयुनेषु मार्गेषु प्रज्ञानेषु वा आ भूषति आनुकूल्यमेव भजते । अतीव हिंस्रोऽपीन्द्रस्यानुकूलो भवतीत्यर्थः । यद्वा । अस्येति कर्मणि षष्ठी । अमुमिन्द्रमुक्तरूपो वृकोऽपि वयुनेषु स्तोत्रेष्वा भूषति । सः त्वम् इमं नः स्तोमं जुजुषाणः प्रीयमाणः आ गहि आगच्छ । हे इन्द्र चित्रया धिया कर्मणा स्तुतिलक्षणेन निमित्तेन प्र प्रकर्षेण आ गहि शीघ्रमागच्छ ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्र एव 'कदू नु' इति कद्वत्प्रगाथः । 'कदू न्वस्याकृतमिति कद्वन्तः प्रगाथाः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति हि सूत्रितम् ॥

कदू न्व१स्याकृतमिन्द्रस्यास्ति पौंस्यम् ।
केनो नु कं श्रोमतेन न शुश्रुवे जनुषः परि वृत्रहा ॥ ९ ॥

कत् । ऊँ इति । नु । अस्य । अकृतम् । इन्द्रस्य । अस्ति । पौंस्यम् ।
केनो इति । नु । कम् । श्रोमतेन । न । शुश्रुवे । जनुषः । परि । वृत्रऽहा ॥ ९ ॥

अस्य इन्द्रस्य कदू नु किं नु खलु पौंस्यं पौरुषम् अकृतम् अनाचरितम् अस्ति । सर्वमपि वृत्रवधादिकमनेन कृतमेव इतः परं न किंच पौंस्यं कृत्यमस्तीत्यर्थः । लोके स्वल्पमपि यः[1] पुंस्त्वं[1] कुर्यात् स तेन स्तूयतेऽयं तु[2] न स्तुत एतदुच्यते । केनो नु कं केन खलु श्रोमतेन श्रवणीयेन[3] पुंस्त्वेन न शुश्रुवे न श्रूयते । किं कतिपयैरेवाहोभिः कृतेन नेत्याह । अयं वृत्रहा वृत्रस्यातिप्रबलस्य हन्तायं जनुषः परि जन्मप्रभृति क्रियमाणैः सामर्थ्यैः श्रूयते । वृत्रहेत्येतत्पुंस्त्वप्रदर्शनद्योतनाय । यथा वृत्रहननं सर्वैः श्रूयते तद्वदन्यान्यपीति भावः ॥

कदू महीरधृष्टा अस्य तविषीः कदु वृत्रघ्नो अस्तृतम् ।
इन्द्रो विश्वान्बेकनाटाँ अहर्दृश उत क्रत्वा पणीँरभि ॥ १० ॥

कत् । ऊँ इति । महीः । अधृष्टाः । अस्य । तविषीः । कत् । ऊँ इति । वृत्रऽघ्नः । अस्तृतम् ।
इन्द्रः । विश्वान् । बेकऽनाटान् । अहःऽदृशः । उत । क्रत्वा । पणीन् । अभि ॥ १० ॥

कदू[4] कदा[5] खलु अस्य इन्द्रस्य तविषीः बलानि महीः महान्ति अधृष्टाः अधृष्टान्यधर्षकाणि आसन् । कदु कदा नु खलु वृत्रघ्नः वृत्रहन्तुरिन्द्रस्य हन्तव्यम् अस्तृतम् अहिंसितमभवत् । न कदाचिदित्य ------ व्यहं अभवदित्यर्थः । अथवास्य महान्ति बलानि सेनालक्षणानि कदाप्यधृष्टान्यन्यबलैरहिंसितानि तथा वृत्रघ्नः[6] शारीरं[6] बलमस्तृतमन्यैरहिंस्यम् । ईदृशेन द्विविधेन

१. ख-त-भ२-श-पुस्त्वं, न-भ१-३-य-पुंस्त्वं यः । २. ख-त-न-भ-श-यंतु । ३ ख-त-न-भ-श-श्रपणीयेन; घ-श्रयणीयेन । ४. ख-त-न-श-कदू नु । ५. ख-ग-घ१-त-न-भ-श-कदा नु । ६. ख-त-न-श-वृत्रघ्नशारीरं; भ१-२-वृत्रघ्ना शारीरं ।

बलेन ᵛइन्द्रः ᵛविश्वान् सर्वान् ᵛबेकनाटान्। अनेन कुसीदिनो वृद्धिजीविनो वार्धुषिका उच्यन्ते। कथं तद्व्युत्पत्तिः। बे इत्यपभ्रंशो द्विशब्दार्थे। एकं कार्षापणमृणिकाय प्रयच्छन् द्वौ मह्यं दातव्य--- नयेन दर्शयन्ति[1] ततो द्विशब्देनैकशब्देन च नाटयन्तीति बेकनाटाः। तान्[2] ᵛअहर्दृशः[2]। अहःशब्देन तदुत्पादक आदित्योऽभिधेयो भवति। तं पश्यन्तीत्यहर्दृशः। ननु सर्वे सूर्यं पश्यन्ति कोऽत्रातिशय इति उच्यते। इहैव जन्मनि सूर्यं पश्यन्ति न जन्मान्तरे। लुब्धका अयष्टारोऽन्धे तमसि मज्जन्ति। अथवा लौकिकान्येवाह्नानि पश्यन्ति न पारलौकिकान्यदृष्टानि। दृष्टप्रधाना हि नास्तिकाः। ईदृशान् ᵛपणीन् पणिसदृशान् शूद्रकल्पान्। उतशब्द एवार्थे। ᵛक्रत्वा ᵛउत कर्मणैव ताडनादिव्यापारेणैव ᵛअभि भवतीति शेषः। यद्वा। पणीनुत पणीनेवाभिभवति न यष्टारम्। पणीनां निन्दा स्मर्यते—'गोरक्षकानापणिकांस्तथा कारुकुशीलवान्। प्रेष्यान् वार्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत्' (मनु. ८. १०२) इति॥　　॥ ४९॥

वयं घा ते अपूर्व्येन्द्र ब्रह्माणि वृत्रहन्।
पुरूतमासः पुरुहूत वज्रिवो भृतिं न प्र भरामसि॥ ११॥

वयम्। घ। ते। अपूर्व्या। इन्द्र। ब्रह्माणि। वृत्रऽहन्।
पुरुऽतमासः। पुरुऽहूत। वज्रिऽवः। भृतिम्। न। प्र। भरामसि॥ ११॥

हे ᵛइन्द्र ᵛवयं ᵛघ खलु ᵛते तव ᵛअपूर्व्या नूतनानि ᵛब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि ᵛप्र ᵛभरामसि संभरामः ᵛपुरूतमासः बहुतमा वयमृत्विग्यजमानरूपेण ᵛवृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः ᵛपुरुहूत बहुभिराहूत हे ᵛवज्रिवः वज्रयुक्तेन्द्र। किमिव। ᵛभृतिं ᵛन भृतिमिव। तां यथा नियमेन प्रयच्छन्ति तद्वत्। नियमेन प्रदानतात्पर्यात् भृतिदृष्टान्तत्वमविरुद्धम्॥

पूर्वीश्चिद्धि त्वे तुविकूर्मिन्नाशसो हवन्त इन्द्रोतयः।
तिरश्चिदर्यः सवना वसो गहि शविष्ठ श्रुधि मे हवम्॥ १२॥

पूर्वीः। चित्। हि। त्वे इति। तुविऽकूर्मिन्। आऽशसः। हवन्ते। इन्द्र। ऊतयः।
तिरः। चित्। अर्यः। सवना। आ। वसो इति। गहि। शविष्ठ। श्रुधि। मे। हवम्॥ १२॥

हे ᵛतुविकूर्मिन् बहुकर्मन् ᵛइन्द्र ᵛत्वे त्वयि ᵛपूर्वीः बहूनि ᵛआशसः आशंसनानि स्थितानि तथा ᵛऊतयः रक्षाश्च त्वय्यवस्थिता[3] लब्धुं ᵛहवन्ते आह्वयन्ति स्तोतारोऽन्ये। अतः ᵛअर्यः अरेः ᵛसवना सवनानि ᵛतिरश्चित् तिरस्कृत्य अरीन् वा तिरस्कृत्य अस्मत्सवनान्यभिलक्ष्य हे ᵛवसो वासकेन्द्र ᵛआ ᵛगहि आगच्छ। अतो हे ᵛशविष्ठ अतिशयेन बलवन् ᵛमे ᵛहवं ᵛश्रुधि शृणु॥

वयं घा ते त्वे इद्विन्द्र विप्रा अपि ष्मसि।
नहि त्वदन्यः पुरुहूत कश्चन मघवन्नस्ति मर्डिता॥ १३॥

वयम्। घ। ते। त्वे इति। इत्। ऊँ इति। इन्द्र। विप्राः। अपि। स्मसि।
नहि। त्वत्। अन्यः। पुरुऽहूत। कः। चन। मघऽवन्। अस्ति। मर्डिता॥ १३॥

---

१. ख-ज्ञ-त१-२-३-मु—दर्शयति। २. ख-ग-त१-२-न-भ-श—ते चाहर्दृशः; ज्ञ-त३-४—ते वाहर्दृशः। ३. ख-घ-त-श—°वस्थितानि; ग-भ—°वस्थितास्तानि; न—°वस्थितानि तानि।

हे ᐯइन्द्र ᐯवयं ᐯघ वयं खलु ᐯते तव स्वभूताः। अतः ᐯत्वे ᐯइत् त्वय्येव ᐯविप्राः मेधाविनः स्तोतारः ᐯअपि ᐯस्मसि। अपिः संभावनायाम्। त्वदधीनाः स्मेत्यर्थः। अन्यान् विहायेन्द्र एव वर्तामहे। तस्मिन् कोऽतिशय इत्याह। हे ᐯपुरुहूत ᐯत्वदन्य. ᐯकश्चन हे ᐯमघवन् ᐯमर्डिता सुखयिता न ᐯअस्ति ॥

त्वं नो॑ अ॒स्या अम॑तेरु॒त क्षु॒धो॒३॑ऽभिश॑स्ते॒रव॑ स्पृधि।
त्वं न॑ ऊ॒ती तव॑ चि॒त्रया॑ धि॒या शिक्षा॑ शचिष्ठ गातु॒वित् ॥ १४ ॥

त्वम्। नः॒। अ॒स्याः। अम॑तेः। उ॒त। क्षु॒धः। अ॒भिऽश॑स्तेः। अव॑। स्पृ॒धि॒।
त्वम्। नः॒। ऊ॒ती। तव॑। चि॒त्रया॑। धि॒या। शिक्ष॑। श॒चि॒ष्ठ॒। गा॒तु॒ऽवि॒त् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ᐯत्वं ᐯनः अस्मान् ᐯअस्या ᐯअमतेः दारिद्र्यात्मिकायाः ᐯउत अपि च ᐯक्षुधः ᐯअभिशस्तेः निन्दायाश्च सकाशात् ᐯअव ᐯस्पृधि अवमोचय। किंच ᐯत्वं ᐯनः अस्मभ्यं ᐯतव ᐯऊती ऊत्या ᐯचित्रया ᐯधिया विचित्रेण कर्मणा ᐯशिक्ष देह्यभिमतम्। हे ᐯशचिष्ठ[1] ᐯगातुवित् मार्गज्ञ उपायज्ञस्त्वम् ॥

सोम॑ इ॒द्वः॑ सु॒तो अ॑स्तु॒ कल॑यो॒ मा बि॑भीतन।
अपे॒देष ध्व॒स्माय॑ति स्व॒यं घै॒षो अपा॑यति ॥ १५ ॥

सोमः॑। इत्। वः॒। सु॒तः। अ॒स्तु॒। कल॑यः। मा। बि॒भी॒त॒न॒।
अप॑। इत्। ए॒षः। ध्व॒स्मा। अ॒य॒ति॒। स्व॒यम्। घ॒। ए॒षः। अप॑। अ॒य॒ति॒ ॥ १५ ॥

ᐯसोमः ᐯसुतः अभिषुतः ᐯवः युष्माकं संबन्धी ᐯअस्तु ᐯइत् भवत्वेवेन्द्राय। हे ᐯकलयः। कलिमहर्षेर्ज्ञातयः[2] पुत्राश्चात्र संबोध्यन्ते। यूयं ᐯमा ᐯबिभीतन भीता मा भवत। भीत्यभावे कारणमाह। ᐯएष ᐯध्वस्मा ध्वंसको राक्षसादिः ᐯअप ᐯअयति अपगच्छत्येवेन्द्रसामर्थ्यात्। ᐯस्वयं ᐯघ स्वयमेव[3] ᐯएषः ᐯअपायति। ᐯउ इति पूरणः। पुनरुक्तिर्दाढर्यार्था ॥ ॥ ५० ॥

'त्यान्नु' इत्येकविंशत्यृचमष्टमं सूक्तम्। अत्रानुक्रमणिका—'त्यान्नु सैका मत्स्यः सांमदो मैत्रावरुणिर्मान्यो वा बहवो वा मत्स्या जालनद्धा आदित्यानस्तुवन्'। संमदाख्यस्य महामीनस्य पुत्रो मत्स्यो[4] यद्वा मित्रावरुणयोः पुत्रो मान्योऽथवा बहवो वा मत्स्या जालनद्धाः[5] सन्तो बन्धनमोक्षायादित्यानस्तुवन्। अतस्त एवर्षयः। 'परं गायत्रं प्रागवत्सप्रेः' इति परिभाषया गायत्री छन्दः। आदित्या देवता। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

त्यान्नु क्ष॒त्रियाँ॒ अव॑ आदि॒त्यान्या॑चिषामहे। सु॒मृ॒ळी॒काँ अ॒भिष्ट॑ये ॥ १ ॥

त्यान्। नु। क्ष॒त्रिया॑न्। अवः॑। आ॒दि॒त्यान्। या॒चि॒षा॒म॒हे॒। सु॒ऽमृ॒ळी॒कान्। अ॒भिष्ट॑ये ॥ १ ॥

ᐯत्यान् तान् ᐯआदित्यान् ᐯक्षत्रियान् जात्या क्षत्रियान् ᐯअवः ᐯरक्षणं ᐯयाचिषामहे याचामहे। कीदृशान्। ᐯसुमृळीकान् सुष्ठु सुखयितॄन्। किमर्थम्। ᐯअभिष्टये अभिगमनायाभिमताय वा। मत्स्यपक्षे जालनिर्गमनं प्रार्थितमितरपक्षेऽभिमतमिति विवेकः ॥

---

१. ख-घ-ञ-त१-२–शविष्ठ बलवन्। २. ख-त-न-श–कलितहर्षे°, घ–कलितहर्षा°। ३. ख-ग-त-न-श–अहमेव। ४. ख-ग-त१-२-३–मात्स्यः; श–मान्यः। ५. न–जाले नद्धाः; भ–जालेन नद्धाः।

मित्रो नो अत्यंहतिं वरुणः पर्षदर्यमा । आदित्यासो यथा विदुः ॥ २ ॥

मित्रः । नः । अति । अंहतिम् । वरुणः । पर्षत् । अर्यमा । आदित्यासः । यथा । विदुः ॥२॥

vमित्रः[1] vवरुणः vअर्यमा vआदित्यासः आदित्याः[1] vनः अस्मान् vअंहतिम् vअति vपर्षत् अतिनयन्तु । ते vयथा vविदुः येन[2] प्रकारेण दुःसहं जानन्ति तथाति पर्षदिति । इतरपक्षे अंहतिं पापमति पर्षदिति ॥

तेषां हि चित्रमुक्थ्यं१ वरूथमस्ति दाशुषे । आदित्यानामरंकृते ॥ ३ ॥

तेषाम् । हि । चित्रम् । उक्थ्यम् । वरूथम् । अस्ति । दाशुषे । आदित्यानाम् । अरम्ऽकृते ॥३॥

vतेषाम् vआदित्यानां vहि खलु vचित्रं चायनीयम् vउक्थ्यं स्तुत्यं vवरूथं धनम् vअस्ति vदाशुषे हविर्दात्रे vअरंकृते अलंकर्त्रे पर्याप्तकारिणे यजमानाय दातव्यं धनमस्तीति ॥

महिं वो महतामवो वरुण मित्रार्यमन् । अवांस्या वृणीमहे ॥ ४ ॥

महि । वः । महताम् । अवः । वरुण । मित्र । अर्यमन् । अवांसि । आ । वृणीमहे ॥४॥

हे वरुणादयः vमहतां vवः[3] vअवः[3] रक्षणं vमहि महत् दाशुषे हविर्दात्रे करणीयमस्ति । अतः vअवांसि रक्षणानि vआ vवृणीमहे ॥

जीवान्नो अभि धेतनादित्यासः पुरा हथात् । कद्ध स्थ हवनश्रुतः ॥ ५ ॥

जीवान् । नः । अभि । धेतन । आदित्यासः । पुरा । हथात् । कत् । ह । स्थ । हवनऽश्रुतः ॥५॥

हे vआदित्यासः आदित्याः vनः अस्मान् vजीवान् इदानीं जीवतः सतः vअभि vधेतन अभिधावत । अभिधावनं कुरुत । vपुरा vहथात् हननात् पुरा मृतेः पूर्वम् । vकत् क्व vस्थ भवथ । हे vहवनश्रुतः आह्वानश्रोतारः । आह्वानं श्रुत्वा शीघ्रमागच्छतेति ॥　॥ ५१ ॥

यद्वः श्रान्ताय सुन्वते वरूथमस्ति यच्छर्दिः । तेना नो अधि वोचत ॥ ६ ॥

यत् । वः । श्रान्ताय । सुन्वते । वरूथम् । अस्ति । यत् । छर्दिः । तेन । नः । अधि । वोचत ॥६॥

vश्रान्ताय कर्मणः[4] vसुन्वते अभिषुण्वते यजमानाय दातव्यं vयत् vवरूथं वरणीयं धनं vवः युष्माकम् vअस्ति vयत् च vछर्दिः सुखवासयोग्यं गृहमस्ति vतेन द्वयेनास्मान् प्रीणयित्वा vनः अस्मान् vअधि vवोचत अधिवचनं कुरुत ॥

अस्ति देवा अंहोरुर्वस्ति रत्नमनागसः । आदित्या अद्भुतैनसः ॥ ७ ॥

अस्ति । देवाः । अंहोः । उरु । अस्ति । रत्नम् । अनागसः । आदित्याः । अद्भुतऽएनसः ॥७॥

हे vदेवाः vअंहोः हन्तुः पापशीलस्य vउरु vअस्ति महत् पापमस्ति । vअनागसः अपापस्य vरत्नं रमणीयं सुकृतं श्रेयः vअस्ति । ततो[5] हे vआदित्याः vअद्भुतैनसः अभूतपापाः । अतोऽस्मदभिमतं कुरुतेति भावः ॥

---

१. ख-त-न-भ-श—मित्रवरुणार्यमादित्याः । २. ख-ग-त-न-भ-श—तेन । ३. ख-घ-त१-३-श—यो अव । ४. भ२—कर्मणी; भ३—कर्मणा । ५. ख-न-भ—अतो ।

मा नः सेतुः सिषेदयं महे वृणक्तु नस्परि । इन्द्र इद्धि श्रुतो वशी ॥ ८ ॥

मा । नः । सेतुः । सिसेत् । अयम् । महे । वृणक्तु । नः । परि । इन्द्रः । इत् । हि । श्रुतः । वशी ॥८॥

^{v}नः अस्मान् ^{v}सेतुः बन्धको जालः ^{v}मा ^{v}सिषेत् मा बध्नातु । ^{v}नः अस्मान् ^{v}महे महते कर्मणे ^{v}परि ^{v}वृणक्तु परिवर्जयतु जालात् । कः । ^{v}इन्द्र ^{v}इत् इन्द्र एव ^{v}श्रुतः विश्रुतः ^{v}वशी सर्वस्य वशीकर्ता । स परि वृणक्तु ॥

मा नो मृचा रिपूणां वृजिनानामविष्यवः । देवा अभि प्र मृक्षत ॥ ९ ॥

मा । नः । मृचा । रिपूणाम् । वृजिनानाम् । अविष्यवः । देवाः । अभि । प्र । मृक्षत ॥९॥

हे ^{v}अविष्यवः रक्षितुमिच्छन्तः ^{v}देवाः ^{v}नः अस्मान् ^{v}वृजिनानां हिंसकानां ^{v}रिपूणां ^{v}मृचा । मृचिर्हिंसाकर्मा । 'यत्क्षुरेण मर्चयता सुपेशसा' (आश्व. गृ. १. १७. १५) इत्यादिषु तथा दृष्टत्वात् । हिंसकेन जालेन ^{v}मा ^{v}अभि ^{v}प्र ^{v}मृक्षत । अभिमर्शनमुपरि जालस्य प्रेरणं मा कुरुत । यद्वा । मृचा जालेन प्राप्ता बाधा नोऽस्माकं मा भवतु । हे देवाः यूयं च परिमार्जयत परिहरत ॥

आधाने पवमानेष्टिषु 'उत त्वामदिते' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'उत त्वामदिते महि महीमू षु मातरम्' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । आदित्ये पशौ वपाया अनुवाक्येयमेव । सूत्रितं च—'उत त्वामदिते मह्यनेहो न उरुव्रजे' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

उत त्वामदिते मह्यहं देव्युप ब्रुवे । सुमृळीकामभिष्टये ॥ १० ॥

उत । त्वाम् । अदिते । महि । अहम् । देवि । उप । ब्रुवे । सुऽमृळीकाम् । अभिष्टये ॥१०॥

हे[1] ^{v}महि महति ^{v}अदिते देवमातः ^{v}देवि ^{v}त्वाम् ^{v}अहं मत्स्यपक्षे मत्स्यप्रमुखोऽहम् ^{v}उप ^{v}ब्रुवे उपेत्य स्तौमि । कीदृशीम् । ^{v}सुमृळीकां सुष्ठु सुखयित्रीम् । किमर्थम् । ^{v}अभिष्टये अभिमताय ॥ ॥५२॥

पर्षि दीने गभीर आँ उग्रपुत्रे जिघांसतः । माकिस्तोकस्य नो रिषत् ॥११॥

पर्षि । दीने । गभीरे । आ । उग्रऽपुत्रे । जिघांसतः । माकिः । तोकस्य । नः । रिषत् ॥११॥

हे अदिते ^{v}आ ^{v}पर्षि सर्वतः पालयसि । ^{v}दीने क्षीणे ^{v}गभीरे उदके । उदकनामैतत् 'गभीरं गहनम्' इति तन्नामसु पाठात् । ^{v}उग्रपुत्रे । उग्राः पुत्रा यस्मिन् तत्[2] । तस्मिन्नुदके ^{v}जिघांसतः हिंसतो जालं ^{v}तोकस्य अस्माकं तनयस्य तनयं ^{v}माकिः ^{v}रिषत् मैव हिंसां करोतु[3] ॥

आदित्यस्य पशौ 'अनेहो नः' इति पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'अनेहो न उरुव्रजेऽदितिर्ह्यजनिष्ट' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

अनेहो न उरुव्रज उरूचि वि प्रसर्तवे । कृधि तोकाय जीवसे ॥ १२ ॥

अनेहः । नः । उरुऽव्रजे । उरूचि । वि । प्रऽसर्तवे । कृधि । तोकाय । जीवसे ॥ १२ ॥

^{v}अनेहः अपापान् ^{v}नः अस्मान् हे ^{v}उरुव्रजे विस्तीर्णगमने । दूरमियमदितिर्भूमिरूपा[4] गता भवत्यतिविस्तृतत्वात् । अथवोरुगमने धीरे हे ^{v}उरूचि उरुत्वं ^{v}वि ^{v}प्रसर्तवे अभिसरणाय ^{v}कृधि

---

१. ख-घ-ङ-त१-२—उतापि च हे । २. घ-त२-३-श—'तत्' नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श—करोति । ४. ग—दूरं हि इयमदिति°; न—दूरं यमदिति°; त३-भ१-श—दूरं यमदति°; भ२—दूरं यमदिति°; भ३—दूरं यथा व्रजति° ।

कुरु। कस्मै। तोकाय पुत्राय मत्स्याय जीवसे तस्य जीवनाय। यथा जीवेम पुत्राग्रक्षितुं तथोरुत्वं कुर्विति ॥

ये मूर्धानः क्षितीनामदब्धासः स्वयशसः। व्रता रक्षन्ते अद्रुहः ॥ १३ ॥

ये। मूर्धानः। क्षितीनाम्। अदब्धासः। स्वऽयशसः। व्रता। रक्षन्ते। अद्रुहः ॥ १३ ॥

ये मूर्धानः सर्वेषां मूर्धस्थानीया उच्छ्रिताः क्षितीनां मनुष्याणाम् अदब्धासः अहिंसकाः स्वयशसः स्वायत्तकीर्तयः व्रता व्रतान्यस्मदीयानि कर्माणि रक्षन्ते पालयन्ते अद्रुहः अद्रोग्धारः सन्तः ॥

ते न आस्नो वृकाणामादित्यासो मुमोचत। स्तेनं बद्धमिवादिते ॥ १४ ॥

ते। नः। आस्नः। वृकाणाम्। आदित्यासः। मुमोचत। स्तेनम्। बद्धम्ऽइव। अदिते ॥ १४ ॥

हे आदित्यासः आदित्याः ते यूयं नः अस्मान्[1] वृकाणां हिंसकानामादातॄणां वा आस्नः आस्यात् सकाशात् मुमोचत विमोचनं कुरुत स्तेनं बद्धमिव। हे अदिते त्वं च मोचयास्मानिति ॥

अपो षु ण इयं शरुरादित्या अप दुर्मतिः। अस्मदेत्वजघ्नुषी ॥ १५ ॥

अपो इति। सु। नः। इयम्। शरुः। आदित्याः। अप। दुःऽमतिः।
अस्मत्। एतु। अजघ्नुषी ॥ १५ ॥

हे आदित्याः इयं शरुः हिंसिका प्रसितिः जालिकप्रेरिता अजघ्नुषी अहिंसन्ती सती अस्मत् अस्मत्तः सु सुष्ठु अपो एतु अपगच्छत्वेव। तथा दुर्मतिः दुष्टा मतिरप्यजघ्नुषी अस्मत्तः अप गच्छतु ॥ ॥ ५३ ॥

शश्वद्धि वः सुदानव आदित्या ऊतिभिर्वयम्। पुरा नूनं बुभुज्महे ॥ १६ ॥

शश्वत्। हि। वः। सुऽदानवः। आदित्याः। ऊतिऽभिः। वयम्। पुरा। नूनम्। बुभुज्महे ॥ १६ ॥

हे सुदानवः सुदाना हे आदित्याः वः युष्माकम् ऊतिभिः रक्षाभिः वयं पुरा नूनम् इदानीमपि शश्वत् सर्वदा बुभुज्महे। यद्वा। शश्वत् बहून् भोगान् भुञ्ज्महे ॥

शश्वन्तं हि प्रचेतसः प्रतियन्तं चिदेनसः। देवाः कृणुथ जीवसे ॥ १७ ॥

शश्वन्तम्। हि। प्रऽचेतसः। प्रतिऽयन्तम्। चित्। एनसः। देवाः। कृणुथ। जीवसे ॥ १७ ॥

हे प्रचेतसः प्रकृष्टमतयो हे देवाः शश्वन्तं बहुमपि प्रतियन्तं चित् प्रतिगच्छन्तमपि शत्रुम् एनसः पापस्य कर्तारम्। अथवैनसः पापकृतः। व्यत्ययेन बहुवचनम्। पापकर्तारं जीवसे जीवनायास्माकं कृणुथ कुरुत। अस्मत्तो वियुक्तमिति शेषः ॥

तत्सु नो नव्यं सन्यस आदित्या यन्मुमोचति। बन्धाद्बद्धमिवादिते ॥ १८ ॥

---

१. ख—अस्मान् कारणान् क्राणान्, घ-ज्ञ-त१-३-४-न-भ१-श—अस्मान् क्राणान्; त२—अस्मान् प्राणान्; भ३—अस्मान् ऋषीन् ॥ अत्र 'वृकाणाम्' इत्यस्य पुनरुक्तिः स्यादथवा 'नोऽस्माकं प्राणान्' इत्यभिप्रेतं स्यादिति मॅक्समुल्लरमहाशयः संभावयति।

तत् । सु । नः । नव्यम् । सन्यसे । आदित्याः । यत् । मुमोचति ।
बन्धात् । बद्धम्ऽइव । अदिते ॥ १८ ॥

तत् बन्धकं नः अस्माकं सु सुष्ठु नव्यं स्तुत्यं सन्यसे संभजनाय भवतु । अस्माकं मोचनेन स्तुत्यं भवत्वित्यर्थः । हे आदित्याः अदितेः पुत्रा हे अदिते त्वदनुग्रहात् यत् मुमोचति मुञ्चत्यस्मान् बन्धनसाधनं[1] पूर्वं यत् प्रतिबन्धकत्वादासीत्[2] तदेव युष्मदनुग्रहादस्मान् मुञ्चतु[3] । यद्वा । युष्माकं यद्रक्षणमस्मान् मुञ्चति तत् सुष्ठु स्तुत्यं संभजनाय भवत्विति योज्यम् ॥

नास्माकमस्ति तत्तर आदित्यासो अतिष्कदे । यूयमस्मभ्यं मृळत ॥ १९ ॥

न । अस्माकम् । अस्ति । तत् । तरः । आदित्यासः । अतिऽस्कदे ।
यूयम् । अस्मभ्यम् । मृळत ॥ १९ ॥

हे आदित्यासः आदित्या युष्मत्कर्तृकः तत् तरः वेगः अस्माकं न अस्ति यो वेगो बन्धकाज्जालात् अतिष्कदे अस्माकमतिस्कन्दनाय प्रभवति । अतः यूयमस्मभ्यं मृळत । तत्तादृशं तरः कुरुतेत्यर्थः ॥

मा नो हेतिर्विवस्वत आदित्याः कृत्रिमा शरुः । पुरा नु जरसो वधीत् ॥ २० ॥

मा । नः । हेतिः । विवस्वतः । आदित्याः । कृत्रिमा । शरुः । पुरा । नु । जरसः । वधीत् ॥ २० ॥

हे आदित्याः नः अस्मान् विवस्वतः विवस्वत्पुत्रस्य यमस्य । पुत्रे पितृशब्दः । तस्य हेतिः आयुधभूता कृत्रिमा[4] क्रियया[4] निष्पन्ना शरुः हिंसिका प्रसितिः पुरा पूर्वं नु इदानीम् । सर्वदेत्यर्थः । जरसः इदानीं जीर्णान् मा वधीत् मा हिंस्यात् ॥

वि षु द्वेषो व्यंहतिमादित्यासो वि संहितम् । विष्वग्वि वृहता रपः ॥ २१ ॥

वि । सु । द्वेषः । वि । अंहतिम् । आदित्यासः । वि । सम्ऽहितम् ।
विष्वक् । वि । वृहत । रपः ॥ २१ ॥

हे आदित्यासः आदित्याः द्वेषः द्वेष्टॄन् सु सुष्ठु वि वृहत उन्मूलयत[5] । नाशयतेत्यर्थः । तथा अंहतिं पातकं पापं वि वृहत । 'हन्तेरंह च' (उ. सू. ४. ५०२) इत्यतिप्रत्ययः । तथा संहितं[6] जालं वि वृहत । तथा रपः पापं सर्वं विष्वक् विषूचीनं वि वृहत । 'रपो रिप्रमिति पापनामनी भवतः' (निरु. ४. २१) इति यास्कः ॥ ॥ ५४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥
इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
ऋक्संहिताभाष्ये षष्ठाष्टके चतुर्थोऽध्यायः ॥

---

१. ख-ङ-त१-३-४-न-भ२-बंधकं न साधनं; घ-बंधकसाधनं; त२-बंधक बंधनसाधनं; श-बंधकसाधनं । २. ख-त-न-भ२-श-प्रतिबधकत्वाद्यमासीत् । ३. ख-ग-त-न-भ-श-मुचतु स्तुत्यं भवत्वित्यर्थः; घ-मुंचतु दृष्टांतः बंधात् बद्धमिव बद्धं पुरुषं बंधात् यथा विमुचति तद्वत् । ४. ख-ङ-त३-४-भ२-श-कृत्रिमक्रियया, घ-कृत्रिमा कृत्रिमक्रियया; न-कृत्रिमक्रिया; भ१-क्षत्रिमक्रियया । ५. ग-त-न-भ२-श-विवृहमुन्मूलयत; भ१-विमृधमुन्मूलयत । ६. त३-न-श-हितं ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
षष्ठे चतुर्थमध्यायं श्रीमायणसुतः सुधीः।
व्याख्याय सायणाचार्यः पञ्चमं व्याकरोत्यथ ॥

तत्र 'आ त्वा रथम्' इत्येकोनविंशत्यृचं नवमं सूक्तम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'आ 'त्वैकोना प्रियमेध आदावनुष्टुम्मुखास्तृचाश्चत्वारोऽन्त्याः षळृक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिः' इति। आङ्गिरसः प्रियमेध ऋषिः। प्रथमाचतुर्थीसप्तमीदशम्योऽनुष्टुभः शिष्टाः 'पर गायत्रम्' इति परिभाषया गायत्र्यः। अन्ततः षट्स्वृक्षु ऋक्षाश्वमेधयोर्दानं स्तूयते। अतस्तास्तद्देवताकाः। शिष्टा अनुक्तपरिभाषयैन्द्र्यः। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः। आद्यस्तृचो मरुत्वतीयस्य प्रतिपत्। तथा च सूत्रितम्—'आ त्वा रथं यथोतय इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति। महाव्रतादिष्वपि यत्र तृचान्तरं न विधीयते तत्र सर्वत्रायमेव[1] प्रतिपद्भवति ॥

आ त्वा रथं यथोतये सुम्नाय वर्तयामसि। तुविकूर्मिमृतीषहमिन्द्र शविष्ठ सत्पते ॥१॥

आ। त्वा। रथम्। यथा। ऊतये। सुम्नाय। वर्तयामसि।
तुविऽकूर्मिम्। ऋतिऽसहम्। इन्द्र। शविष्ठ। सत्ऽपते ॥ १ ॥

हे इन्द्र Vत्वा त्वाम् Vआ Vवर्तयामसि आवर्तयामः। किमर्थम्। Vऊतये अस्माकं रक्षणाय Vसुम्नाय सुखाय च। किमिव। Vरथं Vयथा। रथं यथोतये सुखाय चावर्तयन्ति तद्वत्। कीदृशं त्वाम्। Vतुविकूर्मिं बहुकर्माणम् Vऋतीषहं हिंसकानामभिभवितारम्। हे Vइन्द्र Vशविष्ठ अतिशयेन बलवन् हे Vसत्पते सतां पालक त्वामिति समन्वयः ॥

तुविशुष्म तुविक्रतो शचीवो विश्वया मते। आ पप्राथ महित्वना ॥ २ ॥

तुविऽशुष्म। तुविक्रतो इति तुविऽक्रतो। शचीऽवः। विश्वया। मते। आ। पप्राथ। महिऽत्वना ॥२॥

हे Vतुविशुष्म प्रभूतबल हे Vतुविक्रतो बहुकर्मन्। अथवा बहुप्रज्ञ कर्मणः पृथगभिधानात्। हे Vशचीवः बहुकर्मोपेत Vमते पूजनीयेन्द्र Vविश्वया विश्वव्याप्तेन Vमहित्वना महत्त्वेन Vआ Vपप्राथ आपूरितवानसि। अविशेषाद्विश्वमित्यर्थः ॥

यस्य ते महिना महः परि ज्मायन्तमीयतुः। हस्ता वज्रं हिरण्ययम् ॥ ३ ॥

यस्य। ते। महिना। महः। परि। ज्मायन्तम्। ईयतुः। हस्ता। वज्रम्। हिरण्ययम् ॥ ३ ॥

Vमहः महतः Vयस्य Vते तव। यच्छब्दः प्रकृतपरामर्शकः। प्रकृतं तूक्तमृग्द्वयम्। तत्रत्यतुविकूर्मिमृतीषहमित्याद्युक्तलक्षणस्य तवेत्यर्थः[2]। Vमहिना महत्त्वेन Vहस्ता तव हस्ता हस्तौ Vज्मायन्तं पृथिव्यां सर्वतो व्याप्नुवन्तं Vहिरण्ययं हिरण्मयं Vवज्रम्[3] Vईयतुः परिगृह्णीतः। सर्वदास्माकं भयनिवारणायेति भावः ॥

---

१. ख-त१-२-भ-°यमेव तृचः। २. ख-त- त इत्यर्थः, ग-इत्यर्थः; न-भद्र इत्यर्थः; भ१-व इत्यर्थः, श-स इत्यर्थः। ३. ख-त-न-श-वज्रहस्तं; भ-वज्रं हस्तौ।

पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेऽहनि ‘ विश्वानरस्य ’ इति प्रतिपत्तृचः। सूत्रितं च—‘ विश्वानरस्य वस्पतिमिन्द्र इत्सोमपा एक इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ ’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति ॥

विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शवसः। एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम् ॥४॥

विश्वानरस्य। वः। पतिम्। अनानतस्य। शवसः।
एवैः। च। चर्षणीनाम्। ऊती। हुवे। रथानाम् ॥ ४ ॥

ᵛविश्वानरस्य विश्वान् शत्रून् प्रत्यृतस्य ᵛअनानतस्य शत्रूणामप्रह्वस्य ᵛशवसः बलस्य ᵛपतिं स्वामिनमिन्द्रं वा। अत्रेन्द्रसंबन्धिनो[1] मरुतोऽपि संकीर्त्यन्ते। हे मरुतः ᵛवः। युष्माकमित्यर्थः। यद्यपि मरुत्संशब्दनं नास्ति तथापि व[2] इति सामर्थ्याल्लभ्यते। युष्माकं ᵛचर्षणीनां सैनिकानाम् ᵛएवैः गमनैः सह। यद्वा चर्षणीनाम् इन्द्रस्य सेनारूपाणां वो युष्माकं गमनैरिति सामानाधिकरण्यम्। युष्माकं ᵛरथानां च ᵛऊती ऊतिभिर्गमनैश्च सह ᵛहुवे आह्वयामि। गन्तृभी रथैर्गन्तृभिर्मरुद्भिश्च सहेन्द्रं हुव इत्यर्थः। यद्वा। हे यजमानाः युष्मदीया सैनिकाः सरथा यदा प्रविशन्ति युद्धाय संग्रामं तदानीं तेषां साहाय्यायेन्द्रं हुव इत्यर्थः ॥

अभिष्टये सदावृधं स्वर्मीळ्हेषु यं नरः। नाना हवन्त ऊतये ॥ ५ ॥

अभिष्टये। सदाऽवृधम्। स्वःऽमीळ्हेषु। यम्। नरः। नाना। हवन्ते। ऊतये ॥ ५ ॥

हे यजमानाः युष्माकम् ᵛअभिष्टये साहाय्यार्थमभिगमनायाभिष्टये वा ᵛसदावृधं सर्वदा वर्धयन्तं सेवकान् स्वयं सर्वदा वर्धमानं वा हुव इति शेषः। ᵛयं ᵛस्वर्मीळ्हेषु संग्रामेषु ᵛनरः नेतारो मनुष्याः ᵛनाना बहुप्रकारं ᵛहवन्ते आह्वयन्ति ᵛऊतये रक्षार्थं तं हुव इति शेषः ॥ ॥ १ ॥

परोमात्रमृचीषममिन्द्रमुग्रं सुराधसम्। ईशानं चिद्वसूनाम् ॥ ६ ॥

परःऽमात्रम्। ऋचीषमम्। इन्द्रम्। उग्रम्। सुऽराधसम्। ईशानम्। चित्। वसूनाम् ॥६॥

ᵛपरोमात्रम्। परा मात्रा यस्य तादृशम्। अथवा मीयत इति मात्रं दूरदेशः। ततः परस्ताद्वर्तमानमपरिमितस्वरूपम्। तथापि ᵛऋचीषमम् ऋचा स्तुत्या समम्। यद्यप्यपरिच्छिन्नः तथापि स्तुतिर्यावन्मात्रं विषयीकरोति तत्सम इत्यर्थः। तदेवाह। ᵛइन्द्रं परमैश्वर्ययोगादिच्छानुकूलस्वरूपम् ᵛउग्रम् उद्गूर्णबलं ᵛसुराधसम्। राध इति धननाम। शोभनधनं शोभनान्नं वा ᵛईशानं ᵛचित् ईश्वरं च। केषाम्। ᵛवसूनाम् अस्मभ्यं प्रदेयानां गवादिधनानाम्। एवंमहानुभावमिन्द्रं हुव इति शेषः ॥

तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये ‘ तंतमित् ’ इति प्रतिपत्तृचः। सूत्रितं च—‘ तंतमिद्राधसे महे त्रय इन्द्रस्य सोमाः ’ (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

तंतमिद्राधसे मह इन्द्रं चोदामि पीतये। यः पूर्व्यामनुष्टुतिमीशे कृष्टीनां नृतुः ॥७॥

तम्ऽतम्। इत्। राधसे। महे। इन्द्रम्। चोदामि। पीतये।
यः। पूर्व्याम्। अनुऽस्तुतिम्। ईशे। कृष्टीनाम्। नृतुः ॥ ७ ॥

ᵛतंतमित् तमेव इन्द्रम्। सर्वेष्वपि यागकालेषु तमेवेन्द्रमित्यर्थः। तं प्रति ᵛचोदामि प्रेरयामि स्तुतिं ᵛपीतये सोमपानाय। ततः को लाभ इति उच्यते। ᵛमहे महते ᵛराधसे धनाय प्रभूतधन-

---

१. ग–अत्र ऐन्द्रत्वादिन्द्र°। २. ख-त–तदति; ग–तदपि; भ१–युव इति; भ२–इव इति; श–तन्पति।

लाभार्थम्। यः नृतुः फलस्य नेता देवः पूर्व्यां पूर्वे भवां यज्ञमुखस्थाम् अनुष्टुतिम् अनुक्रमेण क्रियमाणां स्तुतिं कृष्टीनां मनुष्याणामृत्विजां संबन्धिनीम् ईशे इष्टे श्रोतुं तं चोदामीति संबन्धः ॥

न यस्य॑ ते शवसान स॒ख्यमा॒नंश॒ मर्त्यः॑ । नकिः॒ शवां॑सि ते नशत् ॥ ८ ॥

न । यस्य॑ । ते॒ । श॒व॒सा॒न॒ । स॒ख्यम् । आ॒नंश॑ । मर्त्यः॑ । नकिः॑ । शवां॑सि । ते॒ । न॒श॒त् ॥ ८ ॥

हे शवसान बलवन्निन्द्र[1] यस्य[1] ते तव सख्यं मर्त्यः मरणधर्मा मनुष्यः न आनंश न व्याप्नोति ते शवांसि बलान्यपि नकिः नैव नशत् व्याप्नोति ॥

त्वोता॑स॒स्त्वा यु॒जाप्सु सूर्ये॑ म॒हद्धनं॑म् । जये॑म पृ॒त्सु व॑ज्रिवः ॥ ९ ॥

त्वाऽऊ॑तासः । त्वा । यु॒जा । अ॒प्ऽसु । सूर्ये॑ । म॒हत् । धनं॑म् । जये॑म । पृ॒त्ऽसु । व॒ज्रि॒ऽवः॒ ॥९॥

हे इन्द्र त्वोतासः त्वया रक्षिताः त्वा त्वया युजा सहायेन अप्सु स्नातुं सूर्यं द्रष्टुं च । स्नानादिव्यवहारं कर्तुं सूर्ये उदिते सति गमनादिव्यवहारं कर्तुमित्यर्थः। तदर्थं पृत्सु संग्रामेषु हे वज्रिवः वज्रवन्निन्द्र महद्धनं जयेम । शत्रून् संग्रामे जित्वा तेषां धनं लभेमेत्यर्थः ॥

चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीये 'तं त्वा यज्ञेभिः' इति तृचः प्रतिपत्। सूत्रितं च—'तं त्वा यज्ञेभिरीमह इदं वसो सुतमन्ध इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

तं त्वा॑ य॒ज्ञेभि॑रीमहे॒ तं गी॒र्भिर्गि॑र्वणस्तम ।
इन्द्र॒ यथा॑ चि॒दावि॑थ॒ वाजे॑षु पुरु॒माय्य॑म् ॥ १० ॥

तम् । त्वा॒ । य॒ज्ञेभिः॑ । ई॒म॒हे॒ । तम् । गीः॒ऽभिः । गि॒र्व॒णः॒ऽत॒म॒ ।
इन्द्र॑ । यथा॑ । चि॒त् । आवि॑थ । वाजे॑षु । पु॒रु॒ऽमाय्य॑म् ॥ १० ॥

तं स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धं त्वा त्वां यज्ञेभिः यागसाधनैः सोमादिभिः ईमहे याचामहे । तम् एवेन्द्रं गीर्भिः स्तुतिभिरीमहे । हे गिर्वणस्तम गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीयतम इन्द्र तं त्वामिति समन्वयः । हे इन्द्र त्वं यथा चिदाविथ येन प्रकारेण ररक्षिथ माम् । चिदिति पूरणः । कुत्रेति उच्यते । वाजेषु संग्रामेषु । कीदृशं माम् । पुरुमाय्यं बहुप्रज्ञम् । बहुस्तुतिमित्यर्थः[2] ॥　　॥ २ ॥

यस्य॑ ते स्वा॒दु स॒ख्यं स्वा॒द्वी प्रणी॑तिरद्रिवः । य॒ज्ञो वि॑त॒न्त॒साय्यः॑ ॥ ११ ॥

यस्य॑ । ते॒ । स्वा॒दु । स॒ख्यम् । स्वा॒द्वी । प्रऽनी॑तिः । अ॒द्रि॒ऽवः॒ । य॒ज्ञः । वि॒त॒न्त॒साय्यः॑ ॥११॥

हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र यस्य स्तुत्यत्वेन प्रसिद्धस्य ते तव सख्यं स्वादु अतीवानुभवार्हम् । किंच ते प्रणीतिः प्रणयनं धनादीनां स्वाद्वी स्वादु सुहर्षकम् । तथोभे त्वद्विषयो यज्ञः च वितन्तसाय्यः विशेषेण तननीयः ॥

उ॒रु ण॑स्त॒न्वे॒३ तन॑ उ॒रु क्षया॑य नस्कृधि । उ॒रु णो॑ यन्धि जी॒वसे॑ ॥ १२ ॥

उ॒रु । नः॒ । त॒न्वे॑ । तने॑ । उ॒रु । क्षया॑य । नः॒ । कृ॒धि॒ । उ॒रु । नः॒ । य॒न्धि॒ । जी॒वसे॑ ॥ १२ ॥

---

१. ख-ङ-त१-२-न—बलवन्निंद्र न यस्य, त३-४-भ२—बल - - - - नि यस्य; श—बलानि यस्य । २. न—बहुस्तुतिकमिति समन्वयः हे इन्द्र त्वत्यर्थः; भ—बहुस्तुतिकमित्यर्थः ।

हे इन्द्र त्वं vनः अस्माकं vतन्वे आत्मजाय vउरु प्रभूतं vकृधि कुरु । सामर्थ्याद्धनं सुखं वेति गम्यते । तथा vतने तत्पुत्राय vउरु कृधि । तथा vक्षयाय निवासाय vउरु कृधि । vनः अस्माकं vजीवसे जीवनाय vयन्धि प्रयच्छाभिमतम् ॥

उरुं नृभ्य उरुं गव उरुं रथाय पन्थाम् । देववीतिं मनामहे ॥ १३ ॥

उरुम् । नृऽभ्यः । उरुम् । गवे । उरुम् । रथाय । पन्थाम् । देवऽवीतिम् । मनामहे ॥ १३ ॥

हे इन्द्र vनृभ्यः अस्मदीयेभ्यो भृत्येभ्यः vउरुं हितं vमनामहे याचामहे । तथा vगवे । एतदुपलक्षणम् । गवाश्वादिकाय तथा vरथाय vपन्थां पन्थानं मार्गम् । अथवा नृप्रभृतीनां संचाराय शोभनं मार्गं मनामहे । तथा vदेववीतिं यज्ञं मनामहे ॥

उप मा षड् द्वाद्वा नरः सोमस्य हर्ष्या । तिष्ठन्ति स्वादुरातयः ॥ १४ ॥

उप । मा । षट् । द्वाऽद्वा । नरः । सोमस्य । हर्ष्या । तिष्ठन्ति । स्वादुऽरातयः ॥ १४ ॥

एतदाद्याः षड्च ऋक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिरूपाः । यद्यपि बृहद्देवतानुक्रमण्याम् 'ऋक्षाश्वमेधयोरत्र पञ्च दानप्रशंसकाः' (बृहद्दे. ६. ९२) इत्युक्तं तथापि 'उप मा षट्' इत्यस्या राजदानस्तुतिशेषत्वादविरोधः । अनेनैवाशयेनानुक्रमण्याम् 'अन्त्याः षळृच ऋक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतिः' इत्युक्तम् । vमा मां प्रियमेधं यज्ञे[1] प्रसर्पन्तः[1] vषट् एतत्संख्याकाः vनरः नेतारो राजानः vसोमस्य पीतस्य vहर्ष्या हर्षेण vस्वादुरातयः सुष्ठूपभोगार्हदानाः सन्तः vद्वाद्वा द्वौ द्वौ पितृपुत्ररूपेण युग्मौ भूत्वा माम् vउप vतिष्ठन्ति । तेषां युग्मानां नाम तूत्तरत्र स्पष्टीक्रियते ॥

ऋज्राविन्द्रोत आ ददे हरी ऋक्षस्य सूनवि । आश्वमेधस्य रोहिता ॥ १५ ॥

ऋज्रौ । इन्द्रोते । आ । ददे । हरी इति । ऋक्षस्य । सूनवि । आश्वऽमेधस्य । रोहिता ॥ १५ ॥

vइन्द्रोते[2] एतन्नामक आतिथिग्वेऽतिथिग्वनाम्नो राज्ञः पुत्रे । 'अतिथिग्वाय शम्बरम्' (ऋ. सं. १. ५१. ६) 'अतिथिग्वाय शंस्यम्' (ऋ. सं. ६. २६. ३) इत्यादिष्वतिथिग्वः प्रसिद्धः । तत्पुत्र इन्द्रोते vऋज्रौ ऋजुगामिनावश्वौ vआ vददे स्वीकृतवानस्मि[3] । तथा vऋक्षस्य vसूनवि ऋक्षनाम्नः[4] पुत्रेऽन्यस्मिन् राजनि vहरी हरितवर्णावश्वौ आ ददे । तथा vआश्वमेधस्य अश्वमेधपुत्रे राजनि vरोहिता रोहितवर्णावश्वौ आ ददे । नन्वनुक्रमण्यामुभयोरेव दानप्रशंसारूपत्वमुक्तम् अत्र कथं त्रयाणां दानकीर्तनमिति । नैष दोषः । ऋक्षाश्वमेधपुत्रयोरेव यागेऽस्यर्षेः प्रवृत्तेस्तयोरेव दानं प्रस्तुतम् । इन्द्रोतस्तु स्वपित्रा सह तयोर्यज्ञदिदृक्षयागत्य तयोर्दानं दृष्ट्वा स्वपित्रा प्रेरितो दत्तवानश्वौ । अतस्तद्दानं प्रासङ्गिकमिति । एवमृक्षाश्वमेधयोर्दानस्तुतित्वं न[5] व्याहन्यते[5] । पितृपुत्रयोरभेदात्तयोः[6] पक्षकर्तृत्वाच्च[7] । इन्द्रोतदानस्य प्रासङ्गिकत्वं 'षळश्वान्' इत्यत्र विस्पष्टयिष्यते ॥ ॥ ३ ॥

सुरथाँ आतिथिग्वे स्वभीशूँरार्क्षे । आश्वमेधे सुपेशसः ॥ १६ ॥

सुऽरथान् । आतिथिऽग्वे । सुऽअभीशून् । आर्क्षे । आश्वऽमेधे । सुऽपेशसः ॥ १६ ॥

---

१. ख-त-यज्ञं प्रसर्पंतं; ग-यज्ञे प्रसर्प्य; घ-यज्ञे प्रसर्पत°; भ-यज्ञे प्रसर्पंतं; श-यज्ञे प्रसर्पत। २. ख-त-न-भ-श-हे इन्द्रोत । ३. ख-भ-स्वक्रितवानसि । ४. ख-त-श-°नाम्ना । ५. ख-त३-४-मव्याहन्यते, ज्ञ-श-अव्याहन्यते । ६. भ१-२-°त्तयोः प्राद्योः; घ-°त्तयोः प्राद्याः । ७. ख-त-न-भ-श-प्रक्षककर्तृत्वा°; ग-प्रयोजककर्तृत्वा° ।

आतिथिग्वे इन्द्रोते सुरथान् शोभनरथोपेतानश्वानाददे । आर्क्षे ऋक्षपुत्रे स्वभीशून् अश्वानाददे । आश्वमेधे अश्वमेधपुत्रे सुपेशसः सुरूपानश्वान्[1] शोभनालंकारानाददे ॥

षळश्वाँ आतिथिग्व इन्द्रोते वधूमतः । सचा पूतक्रतौ सनम् ॥ १७ ॥

षट् । अश्वान् । आतिथिऽग्वे । इन्द्रोते । वधूऽमतः । सचा । पूतऽक्रतौ । सनम् ॥ १७॥

आतिथिग्व इन्द्रोते पूतक्रतौ शुद्धप्रज्ञे शुद्धकर्मोपेते वा तस्मिन् वधूमतः वधूभिर्वडवाभिस्तद्वतः षडश्वान् सचा ऋक्षाश्वमेधयोः पुत्राभ्यां दत्तेनाश्वादिधनेन सचा सह सनं लब्धवानस्मि । एतत्साहित्यवचनमिन्द्रोतदानस्य प्रासङ्गिकत्वे लिङ्गम् ॥

ऐषु चेतद्वृषण्वत्यन्तर्ऋज्रेष्वरुषी । स्वभीशुः कशावती ॥ १८ ॥

आ । एषु । चेतत् । वृषण्ऽवती । अन्तः । ऋज्रेषु । अरुषी । सुऽअभीशुः । कशाऽवती ॥१८॥

एषु ऋज्रेषु ऋजुगामिष्वश्वेषु अन्तः मध्ये आ चेतत् आज्ञायते । का । वृषण्वती वर्षकैः पुमश्वैस्तद्वती अरुषी आरोचमाना स्वभीशुः शोभनप्रग्रहा कशावती इसा वडवा ज्ञायते ॥

न युष्मे वाजबन्धवो निनित्सुश्चन मर्त्यः । अवद्यमधि दीधरत् ॥ १९ ॥

न । युष्मे इति । वाजऽबन्धवः । निनित्सुः । चन । मर्त्यः । अवद्यम् । अधि । दीधरत् ॥१९॥

हे वाजबन्धवः अन्नबन्धवोऽन्नप्रदाः । एवं पुत्राणां पितृपुत्ररूपाणां षण्णां वा संबोधनम् । हे राजानः युष्मे युष्मासु निनित्सुश्चन निन्दकोऽपि मर्त्यः मनुष्यः अवद्यं निन्दां न अधि दीधरत् नान्वधारयत् । नारोपयति युष्मासु । अतोऽनिन्द्या यूयमिति दातॄणां स्तुतिः ॥　　॥ ४ ॥

'प्रप्र वः' इत्यष्टादशर्चं दशमं सूक्तं प्रियमेधस्याङ्गिरसस्यार्षम् । द्वितीया 'नदं वः' इत्येषा चतुःसप्तकोष्णिक् चतुर्थ्याद्यास्तिस्रो गायत्र्य एकादशीषोडश्यौ पङ्क्ती[2] शिष्टा दशानुष्टुभः । 'अपादिन्द्रः' इत्यर्धर्चो वैश्वदेवो 'वरुण इदिह' इत्याद्यास्त्रयोऽर्धर्चा वरुणदेवताकाः शिष्टा ऐन्द्र्यः । तथा चानुक्रान्तं—'प्रप्र द्व्यूनानुष्टुभं द्विबृहत्यन्तं द्वितीयोष्णिक् चतुर्थ्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः षोळश्येकादश्यौ पङ्क्ती अपाद्वैश्वदेवोऽर्धर्चस्त्रयो वारुणाः' इति । आद्यस्तृचः षोडशिशस्त्र आनुष्टुभः । सूत्रितं च—'प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषमर्चत प्रार्चत' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषं मन्दद्वीरायेन्दवे । धिया वो मेधसातये पुरंध्या विवासति ॥१॥

प्रऽप्र । वः । त्रिऽस्तुभम् । इषम् । मन्दत्ऽवीराय । इन्दवे ।

धिया । वः । मेधऽसातये । पुरम्ऽध्या । आ । विवासति ॥ १ ॥

हे अध्वर्य्वादयः वः यूयम् । प्रथमार्थे द्वितीया । त्रिष्टुभं स्तोभत्रयोपेतम् इषम् अन्नं प्रप्र । अपरः प्रशब्दः पूरणः । प्रभरतेति शेषः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । कस्मै । मन्दद्वीराय । यो वीरान् हर्षयति स मन्दद्वीरः । तस्मै इन्दवे इन्द्राय । इन्दतेरैश्वर्यकर्मण[3] इदं रूपम् । अथवा फलैर्वृष्टिभिर्वोनत्तीतीन्दुरिन्द्रः । तस्मै । स चेन्द्रः वः युष्मान् मेधसातये यज्ञसंभजनाय पुरंध्या बहुप्रज्ञया धिया कर्मणा आ विवासति[4] । अभिमतफलयोजनेन सत्करोतीत्यर्थः ॥

---

१. ख-त-न–सुरूपान् तान् ; भ–सुरूपाननान् । २. ख-ग-त-भ-श–पंक्त्यौ; न–पंक्तौ । ३. ख-त-न-भ-श–इधते° । ४. न-भ–विवासति परिचरति ।

महाव्रते निष्केवल्ये ' नदं वः ' इत्येषा विहरणीया। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—' नदं व ओदतीनामित्येतयैतानि व्यतिषजति ' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

नदं व ओदतीनां नदं योयुवतीनाम्। पतिं वो अघ्न्यानां धेनूनामिषुध्यसि॥२॥

नदम्। वः। ओदतीनाम्। नदम्। योयुवतीनाम्।

पतिम्। वः। अघ्न्यानाम्। धेनूनाम्। इषुध्यसि॥ २ ॥

ओदतीनाम्। ओदत्य उषसः ' ओदती भास्वती ' इति तन्नामसु पाठात्। तासां[1] नदम्। उत्पादकमित्यर्थः। इन्द्रेण ह्युषस उत्पद्यन्त इन्द्रस्यैव सूर्यत्वात्। ' विवस्वदिन्द्र सुग्म्य ' इति द्वादशादित्यमध्य इन्द्रः पठितः। तादृशमिन्द्रं हे यजमानाः वः युष्मदर्थम्। आह्वयतेत्यर्थः। तथा योयुवतीनां सर्वत्र मिश्रयन्तीनां नदीनां नदं[2] शब्दयितारं वः युष्मदर्थमाह्वयामि। अघ्न्यानाम् अहन्तव्यानां गवां[3] पतिम् आह्वये। अथ प्रत्यक्षकृता। हे यजमान त्वं धेनूनां क्षीरादिना प्रीणयित्रीणां गवाम् इषुध्यसि अन्नमिच्छसि ॥

अग्निहोत्रे पूर्वाहुतौ हुतायां ' ता अस्य ' इत्यनयोत्तरामाहुतिं काङ्क्षमाणस्तिष्ठेत्। तथा च सूत्रितं—' ता अस्य सूददोहस इति पूर्वामाहुतिमुपोत्थायोत्तरां काङ्क्षेत ' (आश्व. श्रौ. २. ३) इति। महाव्रते निष्केवल्येऽप्येषा। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—' ता अस्य सूददोहस इत्येतदादिः सूददोहाः सूददोहाः ' (ऐ. आ. ५. १. ६) इति ॥

ता अस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः।
जन्मन्देवानां विशस्त्रिष्वा रोचने दिवः ॥ ३ ॥

ताः। अस्य। सूदऽदोहसः। सोमम्। श्रीणन्ति। पृश्नयः।
जन्मन्। देवानाम्। विशः। त्रिषु। आ। रोचने। दिवः ॥ ३ ॥

ताः प्रसिद्धाः सूददोहसः। सूद इति कूपनाम। तत्सदृशदोहनाः पृश्नयः पृश्निवर्णा गावः अस्य इन्द्रस्य सोमं श्रीणन्ति मिश्रयन्त्याशिरेण। कदा। त्रिषु त्रिष्वपि सवनेषु। गावो विशेष्यन्ते। देवानां जन्मन्[4] जन्मस्थाने। दिवीत्यर्थः। दिवः आदित्यस्य आ रोचने आरोचमाने। अनेन द्यौर्विशेष्यते। तस्मिन् स्थाने विशः निविशन्त्यः। यज्ञार्थोपयुक्तानां गवां द्युप्राप्तिः प्रसिद्धा ॥

द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे ' अभि प्र गोपतिम् ' इति तृचोऽनुरूपः। सूत्रितं च—' अभि त्वा वृषभा सुतेऽभि प्र गोपतिं गिरा ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

अभि प्र गोपतिं गिरेन्द्रमर्च यथा विदे। सूनुं सत्यस्य सत्पतिम् ॥ ४ ॥

अभि। प्र। गोऽपतिम्। गिरा। इन्द्रम्। अर्च। यथा। विदे। सूनुम्। सत्यस्य। सत्ऽपतिम् ॥४॥

गोपतिं[5] गवां स्वामिनम् इन्द्रम् अभि प्र अर्च। प्रकर्षेण पूजय स्तुत्या। यथा विदे स यथा स्वात्मानं स्तुतप्रकारं जानाति यथा वा यागं प्रति गन्तव्यमिति जानाति तथार्चेति।

---

१. ख-त-भ-श—भासां। २. ख-ग-त-न-भ-श—' नदं ' नास्ति। ३. ख-ग-घ-ज्ञ-त१-२—वः; त३-४-न-भ-श—वां। ४. ख-त-न-भ-श—जन्मनि। ५. ख-ग-त१-३-न-भ-श—अभि प्र गोपतिं।

कीदृशमिन्द्रम्। ᵛसत्यस्य यज्ञस्य सत्यस्य[1] वा ᵛसूनुं पुत्रम्। तत्रानुरक्तत्वात् सूनुरित्युपचर्यते। ᵛसत्पतिं सतां यजमानानां पालकम् ॥

आ हर॑यः ससृज्रि॒रेऽरु॑षी॒रधि॑ ब॒र्हिषि॑। यत्रा॒भि सं॒नवा॑महे ॥ ५ ॥

आ। हर॑यः। स॒सृ॒ज्रि॒रे। अरु॑षीः। अधि॑। ब॒र्हिषि॑। यत्र॑। अ॒भि। स॒म्ऽनवा॑महे ॥ ५ ॥

ᵛहरयः हरितवर्णा अश्वाः ᵛअरुषीः आरोचमानाः ᵛअधि ᵛबर्हिषि। अधीति सप्तम्यर्थानुवादी। बर्हिष्यास्तृते ᵛआ ᵛससृज्रिरे आसृजन्तु। ᵛयत्र यस्मिन् बर्हिषि स्थितमिन्द्रम् ᵛअभि ᵛसंनवामहे अभिसंस्तुमः ॥ ॥ ५ ॥

इन्द्रा॑य॒ गाव॑ आ॒शिरं॑ दुदु॒ह्रे व॒ज्रिणे॒ मधु॑। यत्सी॑मुपह्व॒रे वि॒दत् ॥ ६ ॥

इन्द्रा॑य। गावः॑। आ॒ऽशिर॑म्। दु॒दु॒ह्रे। व॒ज्रिणे॑। मधु॑। यत्। सी॒म्। उ॒प॒ऽह्व॒रे। वि॒दत् ॥६॥

ᵛइन्द्राय ᵛगावः ᵛआशिरम् आश्रयणसाधनं पयआदिकं ᵛमधु मदकरं ᵛदुदुह्रे दुह्रते। कीदृशाय। ᵛवज्रिणे वज्रयुक्तायेन्द्राय। ᵛयत् यदा ᵛउपह्वरे समीपे वर्तमानं मधु सोमरसं ᵛसीं सर्वतः ᵛविदत् लभते तदा ॥

षोडशिशस्त्रस्य 'उद्यद्ब्रध्नस्य' इत्येषान्त्या। सूत्रितं च—'उद्यद्ब्रध्नस्य विष्टपमित्येषा परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

उद्यद्ब्र॒ध्नस्य॑ वि॒ष्टपं॑ गृ॒हमिन्द्र॑श्च॒ गन्व॑हि।

मध्वः॑ पी॒त्वा स॑चेवहि॒ त्रिः स॒प्त सख्युः॑ प॒दे ॥ ७ ॥

उत्। यत्। ब्र॒ध्नस्य॑। वि॒ष्टप॑म्। गृ॒हम्। इन्द्रः॑। च॒। गन्व॑हि।

मध्वः॑। पी॒त्वा। स॒चे॒व॒हि॒। त्रिः। स॒प्त। सख्युः॑। प॒दे ॥ ७ ॥

ᵛयत्[2] यदा ᵛब्रध्नस्य ᵛविष्टपं सूर्यस्य स्थानं[2] ᵛगृहमिन्द्रश्च अहं चोभौ ᵛउत् ᵛगन्वहि उद्गच्छावः तदानीं ᵛमध्वः मधुरं सोमरसं ᵛपीत्वा ᵛसचेवहि संसृष्टौ भवेव। कुत्र। ᵛसख्युः[3] सर्वेषां सखिभूतस्यादित्यस्य। ᵛत्रिः ᵛसप्त इत्यनेन देवलोकानामुत्तममेकविंशं स्थानमुच्यते आदित्यस्यैकविंशत्वात्। तथा च ब्राह्मणं—'द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः' (ऐ. ब्रा. १. ३०) इति। तादृश एकविंशस्थाने सचेवहीति ॥

पूर्वोक्त एव शस्त्रे 'अर्चत' इति द्वितीय आनुष्टुभस्तृचः। सूत्रितं च—'प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषमर्चत प्रार्चत' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

अर्च॑त॒ प्रार्च॑त॒ प्रिय॑मेधासो॒ अर्च॑त। अर्च॑न्तु पुत्र॒का उ॒त पुरं॒ न धृ॒ष्ण्व॑र्चत ॥८॥

अर्च॑त। प्र। अ॒र्च॒त॒। प्रिय॑ऽमेधासः। अर्च॑त।

अर्च॑न्तु। पु॒त्र॒काः। उ॒त। पुर॑म्। न। धृ॒ष्णु। अ॒र्च॒त॒ ॥ ८ ॥

---

१. ग-न-भ-२-'सत्यस्य' नास्ति। २. ख-ङ-त१-२-न-भ-यद्यदा ब्रध्नस्य। महन्नाम ब्रध्न इति। महतः आदित्यस्य विष्टप स्थानं; ग-ब्रध्नस्यादित्यस्य विष्टपं स्थानं, त३-श-ब्रध्नस्य विष्टपं स्थानं। ३. ख-घ-ङ त१-२-सख्युः पदे।

हे अध्वर्य्वादयः यूयमिन्द्रम् ^v^अर्चत पूजयत स्तुत्या। ^v^प्रार्चत प्रकर्षेणार्चतेन्द्रमेव। हे ^v^प्रियमेधासः प्रियमेधसंबन्धिनस्तद्गोत्रा यूयम् ^v^अर्चत इन्द्रम्। ^v^पुत्रकाः पुत्रा अपि ^v^अर्चन्तु इन्द्रम्। ^v^उत अपि च ^v^पुरं ^v^न ^v^धृष्णु यथा पुर धर्षणशीलमर्चन्ति तादृशमिन्द्रम् ^v^अर्चत॥

अव॑ स्वराति॒ गर्ग॑रो गो॒धा परि॑ सनिष्वणत्।
पिङ्गा॒ परि॑ चनिष्कद॒दिन्द्रा॑य॒ ब्रह्मोद्य॑तम्॥ ९॥

अव॑। स्व॒रा॒ति॒। गर्ग॑रः। गो॒धा। परि॑। स॒नि॒स्व॒न॒त्।
पिङ्गा॑। परि॑। च॒नि॒स्क॒द॒त्। इन्द्रा॑य। ब्रह्म॑। उत्ऽय॑तम्॥ ९॥

^v^गर्गरः गर्गरध्वनियुक्तो वाद्यविशेषो युद्धे ^v^अव ^v^स्वराति भयं शब्दयति। ^v^गोधा हस्तघ्नः ^v^परि परितः ^v^सनिष्वणत् स्वनति भृशम्। ^v^पिङ्गा पिङ्गवर्णा ज्यापि ^v^परि ^v^चनिष्कदत् परिस्कन्दते। यस्मादेवं युद्धः संनद्धोऽत ^v^इन्द्राय ^v^ब्रह्म परिवृढं कर्म स्तुतिलक्षणम् ^v^उद्यतं भवत्विति शेषः॥

आ यत्पत॑न्त्ये॒न्य॑ः सु॒दुघा॒ अन॑पस्फुरः। अ॒प॒स्फुर॑ं गृभायत॒ सोम॒मिन्द्रा॑य॒ पात॑वे॥ १०॥

आ। यत्। पत॑न्ति। ए॒न्य॑ः। सु॒ऽदुघा॑ः। अन॑पऽस्फुरः।
अ॒प॒ऽस्फुर॑म्। गृ॒भा॒य॒त॒। सोम॑म्। इन्द्रा॑य। पात॑वे॥ १०॥

^v^यत् यदा ^v^एन्यः एतवर्णाः शुभ्रवर्णा नद्यः ^v^आ[1] ^v^पतन्ति[1] आगच्छन्ति सर्वतः प्रवहन्ति। कीदृश्यः। ^v^सुदुघाः सुदोहाः ^v^अनपस्फुरः। अपस्फुरोऽपस्फुरा अप्रवृद्धाः। अतादृश्योऽनपस्फुरः। अत्यन्तं प्रवृद्धा इत्यर्थः। यद्वा। सुदुघाः प्रवृद्धा एतवर्णा गावो यदा पयआद्यर्थाय आ पतन्ति तदा ^v^अपस्फुरम्। अत्रापशब्दो धात्वर्थानुवादी। अत्यन्तप्रवृद्धं ^v^सोममिन्द्राय ^v^पातवे पातुं ^v^गृभायत ग्रहणं कुरुत। अथवानपस्फुर इत्यत्राप्यपशब्दोऽनुवादी धात्वर्थस्य। तथा सत्ययमर्थः। यदा एन्यो नद्योऽनपस्फुरोऽप्रवृद्धोदका आ पतन्ति वृष्टिरल्पा यदा भवति तदा सोममिन्द्रार्थं संपादयतेति॥ ॥६॥

अपा॒दिन्द्रो॒ अपा॑द॒ग्निर्विश्वे॑ दे॒वा अ॑मत्सत।
वरु॑ण॒ इदि॒ह क्ष॑य॒त्तमापो॑ अ॒भ्य॑नूषत व॒त्सं सं॑शिश्व॑रीरिव॥ ११॥

अपा॑त्। इन्द्र॑ः। अपा॑त्। अ॒ग्निः। विश्वे॑। दे॒वाः। अ॒म॒त्स॒त॒।
वरु॑णः। इत्। इ॒ह। क्ष॒य॒त्। तम्। आप॑ः। अ॒भि। अ॒नू॒ष॒त॒। व॒त्सम्। सं॒शिश्व॑रीःऽइव॥ ११॥

^v^इन्द्रः ^v^अपात् अपिबत् सोमम्। ^v^अग्निः अप्यपिबत्। ^v^विश्वे ^v^देवाः अपि ^v^अमत्सत तृप्ता अभवन् सोमपानेन। ^v^वरुण ^v^इत् वरुणोऽपि ^v^इह अस्मिन् यागगृहे ^v^क्षयत् निवसतु सोमपानार्थम्। निवसन्तं ^v^तम् ^v^आपः अपि ^v^अभ्यनूषत। उदकान्यापनशीला स्तुतयो वाभ्यष्टुवन्। किमिव। ^v^वत्सं[2] स्वीयं ^v^संशिश्वरीः संशिश्वर्यः संगच्छमाना गावः ^v^इव। ता यथा धावन्त्यो हम्भारवं कुर्वन्ति तद्वत्॥

सु॒दे॒वो अ॑सि वरुण॒ यस्य॑ ते स॒प्त सिन्ध॑वः। अ॒नु॒क्षर॑न्ति का॒कुदं॑ सू॒र्म्यं॑ सु॒षि॒रामि॑व॥ १२॥

सु॒ऽदे॒वः। अ॒सि॒। व॒रु॒ण॒। यस्य॑। ते॒। स॒प्त। सिन्ध॑वः।
अ॒नु॒ऽक्षर॑न्ति। का॒कुद॑म्। सू॒र्म्य॑म्। सु॒षि॒राम्ऽइ॑व॥ १२॥

---

१. ग-त३-४-श-' आ पतन्ति ' नास्ति। २. ख-त-वत्सना; श-वत्सना।

हे ᵛवरुण जलाभिमानिन् देव त्वं ᵛसुदेवोऽसि ᵛयस्य सुदेवस्य ᵛते तव ᵛकाकुदं तालु समुद्राख्यं ᵛसप्त ᵛसिन्धवः गङ्गाद्याः सप्त नद्यः ᵛअनुक्षरन्ति जिह्वायां सर्वदा स्रवन्ति[1] ॥

षोडशिशस्त्रे 'यो व्यतीन्' इति तृतीय आनुष्टुभस्तृचः । सूत्रितं च—'यो व्यतीँरफाणयदिति तृचा आनुष्टुभाः' (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

यो व्यतीँरफाणयत्सुयुक्ताँ उप दाशुषे । तक्को नेता तदिद्वपुरुपमा यो अमुच्यत ॥ १३ ॥

यः । व्यतीन् । अफाणयत् । सुऽयुक्तान् । उप । दाशुषे ।
तक्वः । नेता । तत् । इत् । वपुः । उपऽमा । यः । अमुच्यत ॥ १३ ॥

ᵛयः इन्द्रः ᵛव्यतीन् विविधगमनान् ᵛसुयुक्तान् सुष्ठु रथे संबद्धानश्वान् ᵛदाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय गन्तुं प्राप्तुम् ᵛउप ᵛअफाणयत् उपगमयति । फणतिर्गतिकर्मा । यदैवं करोति ᵛतदित् तदानीमेव ᵛतक्वः । तकतिर्गतिकर्मा । यज्ञगमनशीलः ᵛनेता उदकस्य फलस्य वा नायक इन्द्रः ᵛवपुः उदकमुत्पादयतीति शेषः । ᵛयः इन्द्रः ᵛउपमा उपमानभूतः ᵛअमुच्यत अन्यैर्वृष्टिनिवारकैरसुरादिभिर्मुक्तो भवति ॥

अतीदु शक्र ओहत इन्द्रो विश्वा अति द्विषः ।
भिनत्कनीन ओदनं पच्यमानं परो गिरा ॥ १४ ॥

अति । इत् । ऊँ इति । शक्रः । ओहते । इन्द्रः । विश्वाः । अति । द्विषः ।
भिनत् । कनीनः । ओदनम् । पच्यमानम् । परः । गिरा ॥ १४ ॥

अयमिन्द्रः ᵛशक्रः शक्तः सन् ᵛअतीत् ᵛओहते । अतिक्रम्य गच्छत्येव संग्रामे निरोधकान् शत्रून् । तदेवाह । अयम् ᵛइन्द्रः ᵛविश्वाः ᵛद्विषः द्वेष्टॄन् शत्रून् ᵛअति अतिक्रम्य गच्छति । ᵛकनीनः कमनीयः ᵛपरः मेघानां परस्ताद्वर्तमान इन्द्रः ᵛओदनम् । मेघनामैतत् । मेघं ᵛभिनत् अभिनत् भिनत्ति वृष्ट्यर्थम् । कीदृशम् । ᵛगिरा माध्यमिकया वाचा स्तनितलक्षणया ᵛपच्यमानम् । वज्रनिर्घोषेण ताड्यमानमित्यर्थः ॥

अर्भको न कुमारकोऽधि तिष्ठन्नवं रथम् । स पक्षन्महिषं मृगं पित्रे मात्रे विभुक्रतुम् ॥ १५ ॥

अर्भकः । न । कुमारकः । अधि । तिष्ठत् । नवम् । रथम् ।
सः । पक्षत् । महिषम् । मृगम् । पित्रे । मात्रे । विभुऽक्रतुम् ॥ १५ ॥

अयमिन्द्रः[2] ᵛअर्भको ᵛन अल्पशरीरः ᵛकुमारकः[3] कुमारक इव ᵛनवं स्तुत्यं ᵛरथम् ᵛअधि ᵛतिष्ठत् अधितिष्ठति । ᵛसः इन्द्रः ᵛमहिषं महान्तं ᵛमृगं मृगवदितस्ततो धावन्तं सर्वैर्मृग्यं वा ᵛविभुक्रतुं बहुकर्माणं मेघं ᵛपक्षत् पचति । वृष्ट्यभिमुखं करोतीत्यर्थः ॥

आ तू सुशिप्र दंपते रथं तिष्ठा हिरण्ययम् ।
अध द्युक्षं सचेवहि सहस्रपादमरुषं स्वस्तिगामनेहसम् ॥ १६ ॥

---

१. ग–स्रवन्ति तत्र दृष्टान्तः । सूर्म्यं लोहप्रतिमां सुषिरामिव सा यथा जलपूर्णा स्रवति तद्वदित्यर्थः; घ-त-मु–दृष्टातः सूर्म्यं सुषिरामिव यथा सूर्यं प्रति रश्मिजालं तद्वत् । २. ख-घ-त१-२–अयमिंद्रः पित्रे मात्रे स यथाधितिष्ठति तद्वत् । ३. न-भ–कुमारको न ।

आ । तु । सुऽशिप्र । दम्ऽपते । रथम् । तिष्ठ । हिरण्ययम् ।
अर्ध । द्युक्षम् । सचेवहि । सहस्रऽपादम् । अरुषम् । स्वस्तिऽगाम् । अनेहसम् ॥ १६ ॥

हे ^v^सुशिप्र सुहनो हे ^v^दंपते गृहस्वामिन् । अत्र गृहो रथः । तस्य स्वामिन् । ^v^तु[1] त्वं[1] तावत् ^v^रथम् ^v^आ ^v^तिष्ठ । हविःस्वीकरणान्तरं पश्चादहमारोहामीति भावः । कीदृशम् । ^v^हिरण्ययं हिरण्मयम् । ^v^अध तवारोहणानन्तरमहमप्यारुह्योभौ ^v^सचेवहि संगच्छेवहि । संगतौ भवेव । पुनः[2] कीदृशम्[2] । ^v^द्युक्षं दीप्तं रथं[3] ^v^सहस्रपादं बहुपादम् ^v^अरुषम् आरोचमानं[4] ^v^स्वस्तिगां कुशलगमनम् ^v^अनेहसम् अपापम् ॥

पूर्वाह्णे प्रवर्ग्ये 'तं घेमित्था' इत्येषा । सूत्रितं च—'तं घेमित्था नमस्विन इति प्रगाथौ पूर्वाह्णे' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

तं घेमित्था नमस्विन उप स्वराजमासते ।
अर्थं चिदस्य सुधितं यदेतव आवर्तयन्ति दावने ॥ १७ ॥

तम् । घ । ईम् । इत्था । नमस्विनः । उप । स्वऽराजम् । आसते ।
अर्थम् । चित् । अस्य । सुऽधितम् । यत् । एतवे । आऽवर्तयन्ति । दावने ॥ १७ ॥

^v^तं ^v^घ तं खलु ^v^ईम् एनमिन्द्रम् ^v^इत्था इत्थमनेन प्रकारेण ^v^नमस्विनः अन्नवन्तः स्तुतिवन्तो वाध्वर्य्वादयः ^v^स्वराजं स्वयं राजमानं वा ^v^उप ^v^आसते सेवन्ते । तथा कृत्वा ^v^अर्थं ^v^चित् अरणीयं धनं ^v^सुधितं सुष्ठु स्थापितम् ^v^अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनं प्राप्नुवन्तीति शेषः । कदेति आह । ^v^यत् यदा ^v^एतवे अस्येन्द्रस्य गमनाय स्वयं प्राप्तुं वा ^v^दावने हविर्दानाय ^v^आवर्तयन्ति स्तुतयः तदेत्यर्थः । अथवाश्वा वावर्तयन्ति तदेत्यर्थः ॥

अनु प्रत्नस्यौकसः प्रियमेधास एषाम् ।
पूर्वामनु प्रयतिं वृक्तबर्हिषो हितप्रयस आशत ॥ १८ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओकसः । प्रियऽमेधासः । एषाम् ।
पूर्वाम् । अनु । प्रऽयतिम् । वृक्तऽबर्हिषः । हितऽप्रयसः । आशत ॥ १८ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति । ^v^एषां देवानामिन्द्रादीनां ^v^प्रत्नस्य पुराणस्य ^v^ओकसः स्थानस्य पुराणं स्थानं ^v^प्रियमेधासः प्रियमेधाः ^v^अनु ^v^आशत अनुप्राप्ताः । कीदृशाः प्रियमेधाः । ^v^पूर्वां मुख्यं[5] ^v^प्रयतिं प्रदानम् ^v^अनु लक्षीकृत्य ^v^वृक्तबर्हिषः स्तीर्णदर्भाः ^v^हितप्रयसः आसादितसोमादिहविष्काः ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अष्टमेऽनुवाक एकादश सूक्तानि । तत्र 'यो राजा' इति पञ्चदशर्चं प्रथमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'यो राजा पञ्चोना पुरुहन्मा बार्हतं त्रिप्रगाथाद्युष्णिगनुष्टुप्पुरउष्णिगन्तम्' इति । पुरुहन्मा ऋषिः । स च 'क्वचित् कथंचिदविशेषितम्' (अनु. २. ३) इति परिभाषयाङ्गिरसः । आद्यातृतीयापञ्चम्यो बृहत्यः । द्वितीयाचतुर्थीषष्ठ्यः सतोबृहत्यः । सप्तम्याद्याः षट् बृहत्यः । त्रयोदश्युष्णिक् चतुर्दश्यनुष्टुप् पञ्चदशी पुरउष्णिगाद्यद्वादशका द्व्यष्टका । 'आद्यश्चेत्पुरउष्णिक्' (अनु. ५.

१. ख-त-भ-उ त्वं, ग-त्वं । २. ख-त-भ-श-त किं; ग-किं तत् । ३. ग-त-भ-श-रथ कीदृशं । ४. ख-ग-त-श-आरोचनं । ५. ख-ग-घ-त-श-मुख्यां ।

२) इति हि तल्लक्षणम्। इन्द्रो देवता। महाव्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतावादित एकादशर्चः। तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'यो राजा चर्षणीनामित्येकादश' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति ॥

यो राजा चर्षणीनां याता रथेभिरध्रिगुः।

विश्वासां तरुता पृतनानां ज्येष्ठो यो वृत्रहा गृणे ॥ १ ॥

यः। राजा। चर्षणीनाम्। याता। रथेभिः। अध्रिऽगुः।

विश्वासाम्। तरुता। पृतनानाम्। ज्येष्ठः। यः। वृत्रऽहा। गृणे ॥ १ ॥

यः इन्द्रः चर्षणीनां मनुष्याणां राजा स्वामी रथैः[1] याता गन्ता च अध्रिगुः अधृतगमनोऽन्यैः विश्वासां पृतनानां सेनानां[2] तरुता तारकः। यः च ज्येष्ठः गुणैर्ज्यायान्। यश्च वृत्रहा वृत्रं हतवान्। तं महाभागमिन्द्रं गृणे स्तौमि ॥

इन्द्रं तं शुम्भ पुरुहन्मन्नवसे यस्य द्विता विधर्तरि।

हस्ताय वज्रः प्रति धायि दर्शतो महो दिवे न सूर्यः ॥ २ ॥

इन्द्रम्। तम्। शुम्भ। पुरुऽहन्मन्। अवसे। यस्य। द्विता। विऽधर्तरि।

हस्ताय। वज्रः। प्रति। धायि। दर्शतः। महः। दिवे। न। सूर्यः ॥ २ ॥

हे पुरुहन्मन् ऋषे त्वं तम् इन्द्रं शुम्भ हविष्प्रदानादिनालंकुरु। किमर्थम्। अवसे रक्षणाय। एवमात्मानं संबोध्य ब्रवीति। यस्य तव विधर्तरि विधारक इन्द्रे द्विता द्वित्वमस्त्यौग्र्यमनौग्र्यम्। तव शत्रून् हन्तुमुग्रत्वं त्वदनुग्रहायानौग्र्यं चेति द्वैतमस्ति। तत्रौग्र्यचिह्नं[3] दर्शयति। हस्ताय कराय हननाय शत्रूणां दर्शतः दर्शनीयः महः महान् वज्रः प्रति धायि प्रतिनिहितो भवति दिवे प्रकाशाय दिवसाय वा अथवा[4] दिवि दृश्यमानः सूर्यः इव ॥

तस्मिन्नेव शस्त्रे 'नकिष्टम्' इति प्रगाथो वैकल्पिकः स्तोत्रियः। सूत्रितं च—'नकिष्टं कर्मणा नशन्न त्वा बृहन्तो अद्रयः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

नकिष्टं कर्मणा नशद्यश्चकार सदावृधम्।

इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूर्तमृभ्वसमधृष्टं धृष्णवोजसम् ॥ ३ ॥

नकिः। तम्। कर्मणा। नशत्। यः। चकार। सदाऽवृधम्।

इन्द्रम्। न। यज्ञैः। विश्वऽगूर्तम्। ऋभ्वसम्। अधृष्टम्। धृष्णुऽओजसम् ॥ ३ ॥

तं जनमन्यो मर्षको[5] जनः कर्मणा हननादिव्यापारेण नकिः नशत् नैव व्याप्नोति। यः इन्द्रं चकार इन्द्रमेवानुकूलं यज्ञैः साधनैः। कीदृशमिन्द्रम्। सदावृधं सदा[6] वर्धकं विश्वगूर्तं सर्वैः स्तुत्यम् ऋभ्वसं महान्तम् अधृष्टम् अन्यैः धृष्णवोजसं धर्षकबलम् ॥

अषाळ्हमुग्रं पृतनासु सासहिं यस्मिन्महीरुरुज्रयः।

सं धेनवो जायमाने अनोनवुर्द्यावः क्षामो अनोनवुः ॥ ४ ॥

---

१. घ-भ-मु–रथेभी रथैः। २. ख-घ-ञ-त१-२–सर्वेषां संग्रामाणां; ग-त३-४-श–'सेनानां' नास्ति। ३. ख-त-श–तत्रौग्र्यं चिह्नं। ४. ख-त१–'अथवा' नास्ति। ५. ग–धर्षको। ६. घ-भ–सर्वदा।

अषाळ्हम् । उग्रम् । पृतनासु । ससहिम् । यस्मिन् । महीः । उरुऽज्रयः ।
सम् । धेनवः । जायमाने । अनोनवुः । द्यावः । क्षामः । अनोनवुः ॥ ४ ॥

"अषाळ्हम् असोढम् "उग्रम् उद्गूर्णबलं "पृतनासु शत्रुसेनासु "सासहिम् अभिभवितारं स्तौमीत्यर्थः । "यस्मिन् इन्द्रे "जायमाने "महीः महत्यः "उरुज्रयः बहुवेगाः "धेनवः हविरादिना प्रीणयित्र्यः प्रजा गाव एव वा "सम् "अनोनवुः समस्तुवन्[1] । न केवलं धेनव एव अपि तु "द्यावः द्युलोकाः "क्षामः पृथिव्यश्च सम् "अनोनवुः । तत्रत्याः सर्वे प्राणिनो नमन्त इत्यर्थः । 'त्रिवृतो लोकाः' (ऐ. ब्रा. २. १७) इति श्रुतेर्बहुवचनम् ॥

तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये वैरूपसामपक्षे 'यद्द्याव:' इति प्रगाथः स्तोत्रियः । सूत्रितं च— 'यद्द्याव इन्द्र ते शतं यदिन्द्र यावतस्त्वमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

यद्द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ।
न त्वा वज्रिन्त्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥ ५ ॥

यत् । द्यावः । इन्द्र । ते । शतम् । शतम् । भूमीः । उत । स्युरिति स्युः ।
न । त्वा । वज्रिन् । सहस्रम् । सूर्याः । अनु । न । जातम् । अष्ट । रोदसी इति ॥ ५ ॥

हे "इन्द्र "ते तव प्रतिमानार्थं "यत् यदि "द्यावः[2] द्युलोकाः "स्युः तथापि नाश्नुवन्ति । "उत अपि च "भूमीः भूम्यस्ते तव मूर्तिप्रतिबिम्बाय "शतं स्युः तथापि नाश्नुवन्ति । हे "वज्रिन् "त्वा त्वां "सहस्रं "सूर्याः अगणिता अपि सूर्याः[3] "न "अनु भवन्ति । न प्रकाशयन्तीत्यर्थः । 'न तत्र सूर्यो भाति' (क. उ. ५. १५) इति श्रुतेः । किं बहुना । "जातं पूर्वमुत्पन्नं किंचन "न "अष्ट नाश्नुते । तथा "रोदसी द्यावापृथिव्यौ नाश्नुवाते । सर्वेभ्योऽतिरिच्यस इत्यर्थः । 'ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः' (छा. उ. ३. १४. ३) इति श्रुतेः ॥ ॥ ८ ॥

आ पप्राथ महिना वृष्ण्या वृषन्विश्वा शविष्ठ शवसा ।
अस्माँ अव मघवन्गोमति व्रजे वज्रिञ्चित्राभिरूतिभिः ॥ ६ ॥

आ । पप्राथ । महिना । वृष्ण्या । वृषन् । विश्वा । शविष्ठ । शवसा ।
अस्मान् । अव । मघऽवन् । गोऽमति । व्रजे । वज्रिन् । चित्राभिः । ऊतिऽभिः ॥ ६ ॥

हे "वृषन्[4] अभिमतवर्षकेन्द्र त्वम्[5] "आ "पप्राथ आपूरयसि व्याप्नोषि । कानि । "विश्वा[6] सर्वाणि "वृष्ण्या वर्षकाणि बलानि शत्रुसंबन्धीनि । केन साधनेन । "महिना महता "शवसा बलेन स्वीयेन । अथवा वृष्ण्येत्येतच्छवोविशेषणम् । तथा सति अभिमतवर्षकेण महता बलेनास्मदीयानि बलानि पूरयसीत्यर्थः । अथ तथा कृत्वा "अस्मान् "गोमति बहुभिर्गोभिर्युक्ते "व्रजे[7] शत्रुसंबन्धिनि निमित्ते सत्यस्मान् "अव हे "वज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र । कैः साधनैः । "चित्राभिः नानाविधैः "ऊतिभिः रक्षणैरिति ॥

न सीमदेव आपदिषं दीर्घायो मर्त्यः ।
एतग्वा चिद्य एतशा युयोजते हरी इन्द्रो युयोजते ॥ ७ ॥

---

१. ग–सम्यगस्तुवन् । २. ख-त२–वा द्यावो; त१–या द्यावो । ३. घ–सूर्याः अनु न जात । ४. ख-घ-ङ-त१-२–शविष्ठ बलवन् मघवन् धनवन् हे वृषन् । ५. ख-ग-त-न-भ-श–त्वं वृषा । ६. ख-त–विश्वानि । ७. ख-घ-त-भ१-२-श–वज्रे ।

न । सीम् । अदेवः । आपत् । इषम् । दीर्घायो इति दीर्घऽआयो । मर्त्यः ।
एतऽग्वा । चित् । यः । एतशा । युयोजते । हरी इति । इन्द्रः । युयोजते ॥ ७ ॥

हे ᵛदीर्घायो नित्येन्द्र सः[1] ᵛअदेवः इन्द्राख्यदेवरहितः ᵛमर्त्यः मरणधर्मा मनुष्यः ᵛसीं सर्वम् ᵛइषम् अन्नं ᵛन ᵛआपत् न प्राप्नोति । ᵛयः मर्त्योऽस्येन्द्रस्य ᵛएतग्वा ᵛचित् । एतवर्णावेवाश्वौ भवतोऽभिमतदेशगमनाय । ᵛएतशा[2] एतशावश्वौ ᵛयुयोजते योजयति[3] रथे यज्ञं गन्तुम् । यश्च ᵛइन्द्रः ᵛहरी ᵛयुयोजते तं न यः स्तौति । स न प्राप्नोतीति समन्वयः ॥

तं वो महो महाय्यमिन्द्रं दानाय सक्षणिम् ।
यो गाधेषु य आरणेषु हव्यो वाजेष्वस्ति हव्यः ॥ ८ ॥

तम् । वः । महः । महाय्यम् । इन्द्रम् । दानाय । सक्षणिम् ।
यः । गाधेषु । यः । आऽअरणेषु । हव्यः । वाजेषु । अस्ति । हव्यः ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजः ᵛमहः महान्तः ᵛवः यूयं ᵛतं ᵛमहाय्यं पूज्यम् ᵛइन्द्रं ᵛदानाय ᵛसक्षणिं सचमानं परिचरतेति शेषः । ᵛयः इन्द्रः ᵛगाधेषु उदकेषु ᵛहव्यः ᵛअस्ति आह्वातव्यो भवति । ᵛयः च ᵛआरणेषु गन्तव्येषु निम्नेषूदकेषु स्थलेषु वा हव्योऽस्ति । तथा ᵛवाजेषु संग्रामेषु जयाय ᵛहव्यः ह्वातव्योऽस्ति भवति ॥

उदू षु णो वसो महे मृशस्व शूर राधसे ।
उदू षु मह्यै मघवन्मघत्तय उदिन्द्र श्रवसे महे ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ इति । सु । नः । वसो इति । महे । मृशस्व । शूर । राधसे ।
उत् । ऊँ इति । सु । मह्यै । मघऽवन् । मघत्तये । उत् । इन्द्र । श्रवसे । महे ॥ ९ ॥

हे ᵛवसो वासयितः ᵛशूर इन्द्र त्वं ᵛनः अस्मान् ᵛसु सुष्ठु ᵛउदु ᵛमृशस्व उन्मृशस्वैव । उत्थापय । किमर्थम् । ᵛमहे महते ᵛराधसे अन्नाय । तथा हे शूर ᵛमघवन् इन्द्र ᵛउत् मृशस्व ᵛमह्यै महते ᵛमघत्तये धनदानाय । तथा ᵛउत् मृशस्व ᵛइन्द्र ᵛमहे महत्यै ᵛश्रवसे कीर्त्यै ॥

त्वं न इन्द्र ऋतयुस्त्वानिदो नि तृम्पसि ।
मध्ये वसिष्व तुविनृम्णोर्वोर्नि दासं शिश्नथो हथैः ॥ १० ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । ऋतऽयुः । त्वाऽनिदः । नि । तृम्पसि ।
मध्ये । वसिष्व । तुविऽनृम्ण । ऊर्वोः । नि । दासम् । शिश्नथः । हथैः ॥ १० ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛऋतयुः यज्ञकामः ᵛत्वं ᵛनः अस्मान् ᵛत्वानिदः । त्वां यो निन्दति सः । अयजनमेव निन्दा तव । तस्मादयष्टुः सकाशात् ᵛनि नितरां ᵛतृम्पसि प्रीणयसि । तस्य धनमपहृत्येति भावः । एवं संतर्प्य हे ᵛतुविनृम्ण प्रभूतधन स त्वं तव ᵛऊर्वोः ᵛमध्ये अस्मान् ᵛवसिष्व । ऊरुभ्यामाच्छादय रक्षार्थम् । ᵛदासम् उपक्षपयितारमस्मद्द्वेषिणं पापं वा ᵛहथैः हननैः ᵛनि ᵛशिश्नथः मारयसि । अथवा त्वद्विरोधिनं दासमसुरं नि शिश्नथो हननैः ॥ ॥ ९ ॥

---

१. घ—यः । २. ख-त-श—चैतशा; न-भ—चैतशा । ३. ख-त३-श—योजयति ।

अन्यव्रतममानुषमयज्वानमदेवयुम् ।
अव स्वः सखा दुधुवीत पर्वतः सुघ्नाय दस्युं पर्वतः ॥ ११ ॥

अन्यऽव्रतम् । अमानुषम् । अयज्वानम् । अदेवऽयुम् ।
अव । स्वः । सखा । दुधुवीत । पर्वतः । सुऽघ्नाय । दस्युम् । पर्वतः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र vअन्यव्रतं[1] व्यतिरिक्तकर्माणम्[2] अत एव vअमानुषं मानुषाणामिन्द्रयाजिनामप्रियम् vअयज्वानम् अयष्टारम् vअदेवयुम् अदेवकर्मिणं पापिनं vस्वः स्वर्गात् vअव vदुधुवीत । अवचालयेदित्यर्थः । कः । vसखा[3] vपर्वतः तव सखिभूतः पर्वत ऋषिः । यद्यप्यन्यं देवमिष्ट्वा स्वर्गं प्राप्नोति सः तथापि[4] पातयति[4] ऋषिः । न केवलं धूननमात्रमपि तु vसुघ्नाय सुष्ठु हन्त्रे मृत्यवे vदस्युम् उक्तलक्षणं vपर्वतः प्रेरयतीति शेषः । अत इन्द्रमेवावश्यं यजध्वमिति शेषः ॥

त्वं न इन्द्रासां हस्ते शविष्ठ दावने ।
धानानां न सं गृभायास्मयुर्द्विः सं गृभायास्मयुः ॥ १२ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । आसाम् । हस्ते । शविष्ठ । दावने ।
धानानाम् । न । सम् । गृभाय । अस्मऽयुः । द्विः । सम् । गृभाय । अस्मऽयुः ॥ १२ ॥

हे vशविष्ठ बलवन् vइन्द्र vत्वं vनः अस्मभ्यं vदावने प्रदानाय vआसां गवाम् । कर्मणि षष्ठी । एता गाः vहस्ते vगृभाय गृहाण । ग्रहणे दृष्टान्तः । vधानानां vन । धाना भृष्टयवाः । अत्रापि कर्मणि षष्ठी । धाना यथा संगृह्णाति तद्वद्गृहाण । कीदृशस्त्वम् । vअस्मयुः अस्मान् कामयमानः । गृहीत्वा च vअस्मयुः सन् vद्विः vसं vगृभाय । पुनर्द्विवार संगृहाण ॥

सखायः क्रतुमिच्छत कथा राधाम शरस्य । उपस्तुतिं भोजः सूरियो अह्रयः ॥१३॥

सखायः । क्रतुम् । इच्छत । कथा । राधाम । शरस्य ।
उपऽस्तुतिम् । भोजः । सूरिः । यः । अह्रयः ॥ १३ ॥

हे vसखायः ऋत्विजोऽध्वर्य्वादयः vक्रतुं कर्म इन्द्रसंबन्धिनम् vइच्छत कर्तुम् । हे सखायः vशरस्य । 'शृ हिंसायाम्' । हिंसकस्येन्द्रस्य vकथा कथं vराधाम साधयाम । किम् । vउपस्तुतिं स्तोत्रम् । vयः इन्द्रः vभोजः शत्रूणां भोजयिता vसूरिः प्रेरकः vअह्रयः अनवनतः शत्रूणामिति ॥

भूरिभिः समह ऋषिभिर्बर्हिष्मद्भिः स्तविष्यसे ।
यदित्थमेकमेकमिच्छर वत्सान्पराददः ॥ १४ ॥

भूरिऽभिः । समह । ऋषिऽभिः । बर्हिष्मत्ऽभिः । स्तविष्यसे ।
यत् । इत्थम् । एकम्ऽएकम् । इत् । शर । वत्सान् । पराऽददः ॥ १४ ॥

---

१. ख-ग-त-श–'अन्यव्रतं' नास्ति । २. न-भ–इंद्रव्यतिरिक्तकर्माणं । ३. ख-ग-त-भ-श–सखा यः । ४. ख-त१-२-३-४–तथा तथापि तयतिः ग–तथा तथापि त इति, झ–तथा तथापि पातयति; न–तथापि तथा तपति, भ–तथापि त पातयति; श–तथा तथापि तपति ।

हे इन्द्र ᐯसमह समानपूज। सर्वैः पूज्येत्यर्थः। ᐯभूरिभिः बहुभिः ᐯऋषिभिः अतीन्द्रियद्रष्टृभिर्ऋत्विग्भिः ᐯबर्हिष्मद्भिः यागवद्भिः ᐯस्तविष्यसे स्तूयसे। ᐯयत् य इन्द्रः ᐯइत्थमेकमेकमित् एकमेकमेव वत्समित्येवं बहून् ᐯवत्सान् स्तोतृभ्यः ᐯपराददः प्रयच्छसि[1]। हे ᐯशूर हिंसक शत्रोः। अत्र वत्सशब्दो वत्समातॄणां गवामुपलक्षकः। गाः प्रयच्छसीति॥

कर्णगृह्या मघवा शौरदेव्यो वत्सं नस्त्रिभ्य आनयत्। अजां सूरिर्न धातवे॥ १५॥

कर्णऽगृह्य। मघऽवा। शौरऽदेव्यः। वत्सम्। नः। त्रिऽभ्यः। आ। अनयत्। अजाम्। सूरिः। न। धातवे॥ १५॥

अयं ᐯमघवा इन्द्रः ᐯत्रिभ्यः हिंसकेभ्यः सकाशात् ᐯशौरदेव्यः। दीव्यन्ति क्रीडन्त इति देवा योद्धारः। शूराश्च ते देवाश्च शूरदेवाः। तेषां हितं शौरदेवं युद्धम्। तत्संबन्धिन्यो गाः। युद्धे शत्रून् हत्वा तत्संबन्धिन्य इत्यर्थः। ताः ᐯवत्सं ᐯन। नेति चार्थे। वत्ससहिता अस्मभ्यं ᐯकर्णगृह्य कर्णे गृहीत्वा ᐯआनयत् आनयतु। ᐯसूरिर्न प्रेरकः स्वामीव ᐯधातवे पानाय ᐯअजां यथा स आनयति कर्णे गृहीत्वा तद्वदिति॥ ॥ १०॥

'त्वं नो अग्ने' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम्। सुदीतिपुरुमीळ्हावृषी तयोरन्यतरो वा। आदौ नव गायत्र्यो दशमीद्वादशीचतुर्दश्यो बृहत्य एकादशीत्रयोदशीपञ्चदश्यः सतोबृहत्यः। अग्निर्देवता। तथा चानुक्रान्तं—'त्वं नः सुदीतिपुरुमीळ्हौ तयोर्वान्यतर आग्नेयं तु त्रिप्रगाथान्तम्' इति। प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चादितो नवर्चः। तथा च सूत्रितं—'त्वं नो अग्ने महोभिरिति नव' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति॥

त्वं नो अग्ने महोभिः पाहि विश्वस्या अरातेः। उत द्विषो मर्त्यस्य॥ १॥

त्वम्। नः। अग्ने। महःऽभिः। पाहि। विश्वस्याः। अरातेः। उत। द्विषः। मर्त्यस्य॥१॥

हे ᐯअग्ने ᐯत्वं ᐯनः अस्मान् ᐯमहोभिः पूजाभिर्महद्भिर्धनैर्वा ᐯपाहि रक्ष। ᐯविश्वस्याः बहुविधात् ᐯअरातेः अदातुः सकाशात् अदानाद्वा पाहि। त्वमेव महद्धनं दत्त्वादातुरदानाद्वा सकाशाद्रक्षेत्यर्थः। यद्वा। महोभिर्युक्तस्त्वमिति योज्यम्। ᐯउत अपि च ᐯद्विषः द्वेष्टुः ᐯमर्त्यस्य मर्त्यात् सकाशात् पाहि। अस्मभ्यं बलं दत्त्वेति भावः। अथवा मर्त्यस्य द्विषो द्वेषाद्रक्षेति संबन्धः। अरातेरित्यस्यादानादिति पक्षे तत्रापि मर्त्यस्यादानादिति संबन्धनीयम्॥

नहि मन्युः पौरुषेय ईशे हि वः प्रियजात। त्वमिदसि क्षपावान्॥ २॥

नहि। मन्युः। पौरुषेयः। ईशे। हि। वः। प्रियऽजात। त्वम्। इत्। असि। क्षपाऽवान्॥२॥

हे ᐯप्रियजात[2] अग्ने ᐯवः तव ᐯपौरुषेयः पुरुषसंबन्धी ᐯमन्युः क्रोधः ᐯन ᐯईशे नेष्टे बाधितुम्[3]। अस्मदादिभी रक्षितत्वादिति भावः। दिवाचराः खलु पुरुषाः अतो दिवा तव हानिर्नास्तीति भावः। अथ रात्रिंचरा रक्षःप्रभृतयः। तेभ्योऽपि पीडा नास्तीत्युच्यते। ᐯत्वमित्[4] त्वमेव खलु ᐯक्षपावान् रात्रिमान् ᐯअसि। रात्रौ ह्यग्निर्विशेषेण तेजस्वी भवति॥

स नो विश्वेभिर्देवेभिरूर्जो नपाद्भद्रशोचे। रयिं देहि विश्ववारम्॥ ३॥

१. ख-ग-त-भ-श—प्रायच्छसि। २. ख-ग-त-न-भ-श—'प्रियजात' नास्ति। ३. ग—अस्मान् बाधितुं। ४. घ—त्वमिद्धि।

सः । नः । विश्वेभिः । देवेभिः । ऊर्जः । नपात् । भद्रऽशोचे । रयिम् । देहि । विश्वऽवारम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने vसः स्तुत्यस्त्वं vनः अस्मभ्यं[1] वस्वो वसु धनमुप मासि प्रयच्छसि । हे vऊर्जो vनपात् बलस्य नप्तर्न पातयितर्वा हे vभद्रशोचे स्तुत्यप्रकाश । तदेवादरार्थं पुनराह । vरयिं धनं vविश्ववारं सर्वैर्वरणीयं धनं vदेहि । अथवा यद्वसूप मासि अस्मभ्यं दातुं तद्धनं गृहादिलक्षणं तच्च रयिं दानार्हं गोहिरण्यादिकं च देहीत्यपुनरुक्तिः ॥

न तमग्ने अरातयो मर्तं युवन्त रायः । यं त्रायसे दाश्वांसम् ॥ ४ ॥

न । तम् । अग्ने । अरातयः । मर्तम् । युवन्त । रायः । यम् । त्रायसे । दाश्वांसम् ॥ ४ ॥

हे vअग्ने vतं स्तोतारम् vअरातयः अदानशीला द्वेषिणः vरायः रयिमन्तः[2] vन vयुवन्त न पृथक्कुर्वन्ति । रायो धनाद्वा न युवन्त । vयं vदाश्वांसं हविर्दातारं[3] vत्रायसे पालयसे ॥

यं त्वं विप्र मेधसातावग्ने हिनोषि धनाय । स तवोती गोषु गन्ता ॥ ५ ॥

यम् । त्वम् । विप्र । मेधऽसातौ । अग्ने । हिनोषि । धनाय । सः । तव । ऊती । गोषु । गन्ता ॥ ५ ॥

हे vअग्ने vविप्र[4] vत्वं vयं मर्त्यं vमेधसातौ यज्ञस्य संभजने vहिनोषि प्रेरयसि vधनाय गवादिधनलाभाय vसः यजमानः vतव vऊती ऊत्या रक्षणेन vगोषु vगन्ता भवति । गोमान् भवतीत्यर्थः ॥ ॥ ११ ॥

त्वं रयिं पुरुवीरमग्ने दाशुषे मर्ताय । प्र णो नय वस्यो अच्छ ॥ ६ ॥

त्वम् । रयिम् । पुरुऽवीरम् । अग्ने । दाशुषे । मर्ताय । प्र । नः । नय । वस्यः । अच्छ ॥ ६ ॥

हे vअग्ने vत्वं vदाशुषे हविर्दत्तवते मर्त्याय यजमानाय vरयिं धनं vपुरुवीरं बहुभिर्वीरैर्युक्तं प्रयच्छसि । अतः vनः अस्मानपि vवस्यः वसीयो धनम् vअच्छ अभिप्राप्तुं vप्र vणय प्रापय ॥

उरुष्या णो मा परा दा अघायते जातवेदः । दुराध्ये मर्ताय ॥ ७ ॥

उरुष्य । नः । मा । परा । दाः । अघऽयते । जातऽवेदः । दुःऽआध्ये । मर्ताय ॥ ७ ॥

हे vजातवेदः जातविद्य जातधन वाग्ने vनः अस्मान् vउरुष्य रक्ष । 'उरुष्यती रक्षाकर्मा' (निरु. ५. २३) इति यास्कः । vमा vपरा vदाः मा परादेह्यस्मान् । कस्मा इति स उच्यते । vअघायते अघं पापमिच्छते vदुराध्ये दुराध्यानाय दुर्विचिन्तकाय हिंसाबुद्धये vमर्ताय मनुष्याय ॥

अग्ने माकिष्टे देवस्य रातिमदेवो युयोत । त्वमीशिषे वसूनाम् ॥ ८ ॥

अग्ने । माकिः । ते । देवस्य । रातिम् । अदेवः । युयोत । त्वम् । ईशिषे । वसूनाम् ॥ ८ ॥

हे vअग्ने vदेवस्य द्योतमानस्य vते[5] तव vरातिं[5] दानं दत्तं धनं वा कश्चित् vअदेवः मर्त्यादिः vमाकिः vयुयोत मैव पृथक्करोतु । vत्वम् एव vईशिषे । कस्य । vवसूनां धनानामीश्वरो भवसि दातुम् । अनेनाभिश्रणीयाया रातेः सद्भाव उक्तो भवति ॥

स नो वस्व उप मास्यूर्जो नपान्माहिनस्य । सखे वसो जरितृभ्यः ॥ ९ ॥

---

१. घ-ङ–अस्मभ्यं विश्वेभिर्देवेभिः । २. ख-ग-घ-त-न-भ-श–रयिवंतः । ३. घ–दातारं मर्त यजमानं । ४. घ–विप्र प्राज्ञ । ५. ख-त-न-भ-श–देवरातिं; घ–तव रातिं ।

सः। नः। वस्वः। उप। मासि। ऊर्जः। नपात्। माहिनस्य। सखे। वसो इति। जरितृऽभ्यः॥९॥

हे ᵛऊर्जो ᵛनपात् बलस्याग्नस्य पुत्र। बलेन मथ्यमानत्वादाज्यलक्षणेनान्नेन प्रवर्धनादूर्जोनपात्त्वम्। हे ᵛसखे सखिवद्धितकारिन्[1] ᵛवसो वासकाग्ने ᵛसः स्तुत्यत्वेनैव प्रसिद्धस्त्वं ᵛजरितृभ्यः गरितृभ्यः स्तोतृभ्यः ᵛनः अस्मभ्यं ᵛमाहिनस्य ᵛवस्वः। माहिन इति महन्नाम। महद्धनम् ᵛउप ᵛमासि समीपे मासि निर्मासि। प्रयच्छसीत्यर्थः॥

प्रातरनुवाके बार्हते छन्दसि 'अच्छा नः' इत्याद्याः षडृचः। तथा च सूत्रितम्—'अच्छा नः शीरशोचिषमिति षट्' (आश्व. श्रौ. ४.१३) इति। दशमेऽहनि प्रातःसवने 'अच्छा वो अग्निम्' इति तृचस्य स्थाने 'अच्छा नः' इति तृचोऽच्छावाकवादः। सूत्रितं च—'अच्छा नः शीरशोचिषं प्रति श्रुताय वो धृषदिति तृचौ' (आश्व. श्रौ. ८.१२) इति॥

अच्छा नः शीरशोचिषं गिरो यन्तु दर्शतम्।
अच्छा यज्ञासो नमसा पुरूवसुं पुरुप्रशस्तमूतये॥१०॥

अच्छ। नः। शीरऽशोचिषम्। गिरः। यन्तु। दर्शतम्।
अच्छ। यज्ञासः। नमसा। पुरुऽवसुम्। पुरुऽप्रशस्तम्। ऊतये॥१०॥

ᵛअच्छ अभिमुखं ᵛयन्तु गच्छन्तु ᵛनः अस्माकं ᵛगिरः स्तुतयः। कम्। ᵛशीरशोचिषम् अशनशीलज्वालं[2] ᵛदर्शतं सर्वैर्दर्शनीयमग्निम्। तथा ᵛयज्ञासः यज्ञाश्चास्मदीयाः ᵛनमसा हविषाज्यादिलक्षणेन ᵛअच्छ अभिमुखं यन्तु गच्छन्तु। कीदृशम्। ᵛपुरुवसुं प्रभूतधनं ᵛपुरुप्रशस्तं बहुस्तुतम्[3]। किमर्थम्। ᵛऊतये अस्माकं रक्षणाय॥　　॥१२॥

अग्निं सूनुं सहसो जातवेदसं दानाय वार्याणाम्।
द्विता यो भूदमृतो मर्त्येष्वा होता मन्द्रतमो विशि॥११॥

अग्निम्। सूनुम्। सहसः। जातऽवेदसम्। दानाय। वार्याणाम्।
द्विता। यः। भूत्। अमृतः। मर्त्येषु। आ। होता। मन्द्रऽतमः। विशि॥११॥

ᵛअग्निं ᵛसहसः ᵛसूनुं बलस्य पुत्रं ᵛजातवेदसं जातधनं ᵛवार्याणां वरणीयानां गवादिधनानां ᵛदानाय गिरः अच्छ यन्त्वित्यनुवर्तते। ᵛयः अग्निः ᵛअमृतः अमरणधर्मा देवेषु भवति सः ᵛमर्त्येष्वा। आकारश्चार्थे। मनुष्येषु चाभूत् अभवदित्येवं ᵛद्विता द्वैधं भवति। देवेष्वमृतत्वमस्य प्रसिद्धं मनुष्येषु कीदृशोऽभूदिति उच्यते। ᵛविशि विक्षु यजमानरूपासु प्रजासु ᵛहोता होमनिष्पादकः ᵛमन्द्रतमः मादयितृतमश्च भवति। अच्छ यन्त्विति समन्वयः। अथवा योऽमृतो द्विता द्वित्वं द्वैधं द्विप्रकारोऽभूत्। कथम्। मर्त्येषु सामान्येन दाहपाकादिसाधनोऽभवदित्येतत् प्रसिद्धं विशि यजमानरूपायां तु होता मन्द्रतमः[4] अभवदित्येवं द्वित्वम्॥

अग्निं वो देवयज्ययाग्निं प्रयत्यध्वरे।
अग्निं धीषु प्रथममग्निमर्वत्यग्निं क्षैत्राय साधसे॥१२॥

---

१. ख-त-भ-श-'द्धितकारी। २. ख-त-भ-श-'शीलज्वाल वाग्निं। ३. न-भ-बहुभिः स्तुतं।
४. ख-ग-त-न-श-मंद्रतमो वा।

अग्निम् । वः । देवऽयज्यया । अग्निम् । प्रऽयति । अध्वरे ।
अग्निम् । धीषु । प्रथमम् । अग्निम् । अर्वति । अग्निम् । क्षैत्राय । साधसे ॥ १२ ॥

हे यजमानाः युष्माकं[1] vदेवयज्यया देवयागेन निमित्तेन देवयागार्थम् vअग्निं स्तौमीति शेषः । तथा vअग्निम् vअध्वरे यागे vप्रयति प्रकर्षेण गच्छति प्रवृत्ते सति स्तौमि[2] vप्रथमम् इतरदेवेभ्यः । तथा vअग्निम् vअर्वति आगते भ्रातृव्ये स्तौमि यज्ञविघ्नपरिहारार्थम्[3] । तथा[4] vक्षैत्राय[5] क्षेत्राय[6] क्षेत्रसंबन्धिने vसाधसे साधनाय क्षेत्रलाभाय स्तौमि । यज्ञान्ते क्षेत्रलाभरूपाय फलाय च स्तौमि । एवमादौ मध्येऽन्ते च सर्वदा स्तौमीत्यर्थः ॥

अग्निरिषां सख्ये ददातु न ईशे यो वार्याणाम् ।
अग्निं तोके तनये शश्वदीमहे वसुं सन्तं तनूपाम् ॥ १३ ॥

अग्निः । इषाम् । सख्ये । ददातु । नः । ईशे । यः । वार्याणाम् ।
अग्निम् । तोके । तनये । शश्वत् । ईमहे । वसुम् । सन्तम् । तनूऽपाम् ॥ १३ ॥

vअग्निः देवः vसख्ये समानख्यानाय vनः मह्यम् । सख्युः कर्म सख्यम् । तस्मिन् वा । नोऽस्मभ्यम् vइषाम् इषोऽन्नानि vददातु । vयः अग्निः vवार्याणां धनानाम् vईशे ईष्टे स ददात्विति । तमेव vअग्निं vतोके पुत्रार्थं vतनये तत्पुत्रार्थं च vशश्वत् बहु धनमन्नं वा vईमहे याचामहे । वार्याणामीश इत्युक्तत्वादेवं लभ्यते । कीदृशमग्निम् । vवसुं वासकं vसन्तं सर्वदा वर्तमानं vतनूपाम् अङ्गानां पालयितारम् ॥

अग्निमीळिष्वावसे गाथाभिः शीरशोचिषम् ।
अग्निं राये पुरुमीळ्ह श्रुतं नरोऽग्निं सुदीतये छर्दिः ॥ १४ ॥

अग्निम् । ईळिष्व । अवसे । गाथाभिः । शीरऽशोचिषम् ।
अग्निम् । राये । पुरुऽमीळ्ह । श्रुतम् । नरः । अग्निम् । सुऽदीतये । छर्दिः ॥ १४ ॥

हे vपुरुमीळ्ह[7] त्वम् vअग्निम् vअवसे आवयो रक्षणाय vईळिष्व स्तुहि vगाथाभिः । गाथेति वाङ्नाम । मन्त्ररूपाभिर्वाग्भिः । कीदृशम् । vशीरशोचिषं शयनस्वभावरोचिष्कम् । तथा[8] vराये धनाय ईळिष्व । vश्रुतम् एनं vनरः अन्येऽपि यजमानाः स्तुवन्ति स्वार्थम् । तस्मात् vसुदीतये मह्यम् vअग्निं[9] vछर्दिः गृहं याचस्वेत्येवं सुदीतिः पुरुमीळ्हं[10] ब्रूते ॥

अग्निं द्वेषो योतवै नो गृणीमस्यग्निं शं योश्च दातवे ।
विश्वासु विक्ष्ववितेव हव्यो भुवद्वस्तुर्ऋषूणाम् ॥ १५ ॥

अग्निम् । द्वेषः । योतवै । नः । गृणीमसि । अग्निम् । शम् । योः । च । दातवे ।
विश्वासु । विक्षु । अविताऽइव । हव्यः । भुवत् । वस्तुः । ऋषूणाम् ॥ १५ ॥

---

१. ग-वो युष्माकं । २. घ-स्तौमि तथाग्निं धीषु सुबुद्धिषु प्रथममितरदेवेभ्यः मुख्यं स्तौमि । ३. ग-घ-त-न-भ-यज्ञे विघ्न°; ख-यज्ञैर्विप्र° । ४. घ-तथाग्निं । ५. ख-ग-घ-त-न-श-‘ क्षैत्राय ’ नास्ति । ६. भ-‘ क्षेत्राय ’ नास्ति । ७. घ-पुरुमीळ्ह बहुसेक्तः । ८. घ-तथाग्निं । ९. ख-घ-त-न-भ-अग्निः । १०. त-श-पुरुमीळ्हे ।

vअग्निं vनः अस्माकं vद्वेषः द्वेष्टॄन् vयोतवै पृथक्कर्तुं vगृणीमसि गृणीमः स्तुमः । तथा vअग्निं vशं सुखं vयोश्च भयानाममिश्रणं च vदातवे दातुम् । अथवा शं सुखस्य योर्मिश्रणाय च गृणीमसि । अस्मिन् पक्षे द्वेषो योतवा इत्यनेन सह समुच्चयार्थश्चशब्दः । सोऽग्निः vविश्वासु सर्वासु vविक्षु[1] प्रजासु vअवितेव रक्षिता राजेव vऋषूणाम् ऋषीणामस्माकं vवस्तुः वासको देवः vहव्यो[2] vभुवत् भवतु । अथवा सर्वासु विक्षु यजमानरूपासु प्रजासु मध्य ऋषूणामृषीणां सूक्तद्रष्टॄणामस्माकमेव हव्यो भवतु वस्तुः सर्वस्य वासको देवः ॥　　॥ १३ ॥

'हविष्कृणुध्वम्' इत्यष्टादशर्चं तृतीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'हविर्द्वयूना हर्यतः प्रागाथो हविषां स्तुतिर्वा' इति । प्रगाथपुत्रो हर्यत ऋषिः । 'पर गायत्रं प्राग्वत्सप्रेः' इति परिभाषया गायत्री छन्दः । 'आग्नेयं तु' इत्युक्तत्वादग्निर्देवता यद्वा हविषां स्तूयमानत्वात्तद्देवताकं वा । सूक्त-विनियोगो लैङ्गिकः ॥

हविष्कृणुध्वमा गमदध्वर्युर्वनते पुनः । विद्वाँ अस्य प्रशासनम् ॥ १ ॥

हविः । कृणुध्वम् । आ । गमत् । अध्वर्युः । वनते । पुनरिति । विद्वान् । अस्य । प्रऽशासनम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्युसंबन्धिनो हविष्कर्तारः यूयं vहविः vकृणुध्वं कुरुध्वं शीघ्रम् । यतः vआ vगमत् आजगामायमग्निः अतः कृणुध्वम् । vअध्वर्युः vपुनः vवनते संभजते । किम् । सामर्थ्यादध्वरमिति गम्यते । कीदृशोऽध्वर्युः । vअस्य हविषः vप्रशासनं प्रदानं vविद्वान् ॥

नि तिग्ममभ्यं१शुं सीदद्धोता मनावधि । जुषाणो अस्य सख्यम् ॥ २ ॥

नि । तिग्मम् । अभि । अंशुम् । सीदत् । होता । मनौ । अधि । जुषाणः । अस्य । सख्यम् ॥ २ ॥

vहोता ऋत्विक्[3] vतिग्मं तीक्ष्णम् vअंशुं तमग्निं vनि vषीदत् निषीदति । कीदृशो होता । vअस्य अग्नेः vसख्यं vमनावधि यजमाने vजुषाणः[4] । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी ॥

अन्तरिच्छन्ति तं जने रुद्रं परो मनीषया । गृभ्णन्ति जिह्वया ससम् ॥ ३ ॥

अन्तः । इच्छन्ति । तम् । जने । रुद्रम् । परः । मनीषया । गृभ्णन्ति । जिह्वया । ससम् ॥ ३ ॥

vतं vरुद्रम् । रुत् दुःखम् । तस्य द्रावयितारम् । अथवा रुत् स्तुतिः । तया गन्तव्यम् । स्तुत्य-मित्यर्थः । तादृशमग्निं vजने यजमानार्थं vमनीषया स्वप्रज्ञानेन vपरः परस्तात् पुरोदेशे[5] vइच्छन्ति स्थापयितुम् । त एव पश्चात् vससं स्वपन्तमग्निं vजिह्वया । जन्ये जनकशब्दः । जिह्वाप्रभवया स्तुत्या vगृभ्णन्ति गृह्णन्त्यङ्गुलिभिः । अत्र यास्कः—'स्वप्नमेतन्मध्यमं[6] ज्योतिरनित्यदर्शनम्' (निरु ५. ३) इति ॥

जाम्यतीतपे धनुर्वयोधा अरुहद्वनम् । दृषदं जिह्वयावधीत् ॥ ४ ॥

जामि । अतीतपे । धनुः । वयःऽधाः । अरुहत् । वनम् । दृषदम् । जिह्वया । आ । अवधीत् ॥ ४ ॥

vवयोधाः अन्नस्य दाताग्निर्मध्यमस्थानः vजामि प्रवृद्धं सर्वमतिरिच्य वर्तमानम् । 'जाम्य-तिरेकनाम' (निरु. ४. २०) इति यास्कः । vधनुः धन्वान्तरिक्षम् vअतीतपे अतितपति । अथवा-

---

१. ख-ग-त-श–'विक्षु' नास्ति । २. घ–हव्यः आह्वातव्यः ३. घ–ऋत्विक् अभि सर्वतः । ४. न-जुषाणः प्रीयमाणः; भ१–जुषाणः यमाणः । ५. घ–पुरोदेशे अंतः आयतनमध्ये । ६. ख-त२-निरु.–स्वपन-मेतन्माध्यमिकं; ञ-त१-स्वपमेतन्माध्यमिक; न-भ–स्वपनमेतन्मध्यमं ।

भ्रेजांमि गमनशीलं धनुरतितपते स्वविरोधिनम्। स च वयोधा अन्नस्य दाताग्निः वनम् उदकम् अरुहत् आरोहति विमोकाय। तदर्थं जिह्वया ज्वालया दृषदं मेघम् अवधीत् हन्ति। दावाग्निपक्षे वनं तरुसमूहं हन्ति। जिह्वया दृषदं कठिनमपि पाषाणं भिनत्तीति ॥

चर॑न्व॒त्सो रुश॑न्नि॒ह नि॑दा॒तारं॒ न वि॑न्दते। वेति॒ स्तोत॑व अ॒म्ब्य॑म् ॥ ५ ॥

चर॑न्। व॒त्सः। रुश॑न्। इ॒ह। नि॒ऽदा॒तार॑म्। न। वि॒न्द॒ते॒। वेति॑। स्तोत॑वे। अ॒म्ब्य॑म् ॥५॥

वत्सः। वत्सवच्चापलेन धावनाद्वत्स इत्युपचर्यते। अथवा वत्स इव संचरन्। इवशब्दो लुप्यते। रुशन् श्वेतो भवन् इह अस्मिँल्लोके निदातारं निरोधकं न विन्दते न लभते। किंतु स्तोतवे स्तोतुम् अम्ब्यं स्तोतारं स्वयं वेति कामयते। अथवात्र वैद्युतोऽग्निरुच्यते। वैद्युतोऽयं रुशंश्चरंश्चेहान्तरिक्षे वत्सः सर्वदा वसन् वत्सस्थानीयो वा सन्निदातारं निरोधकं न विन्दते। किंतु स्तोतुमम्ब्यं माध्यमिकां वाचं वेति[1] ॥ ॥ १४ ॥

उ॒तो न्व॑स्य॒ यन्म॒हदश्वा॑व॒द्योज॑नं बृ॒हत्। दा॒मा रथ॑स्य॒ ददृ॑शे ॥ ६ ॥

उ॒तो इति॑। नु। अ॒स्य॒। यत्। म॒हत्। अश्व॑ऽवत्। योज॑नम्। बृ॒हत्। दा॒मा। रथ॑स्य। ददृ॑शे ॥६॥

उतो अपि च नु क्षिप्रमद्य अस्य आदित्यस्य यन्महत् माहात्म्ययुक्तम् अश्वावत् संवृद्धाश्ववत् बृहत्[2] महत् स्थूलं योजनं दृश्यते। तदेवाह। रथस्य दामा ददृशे दृश्यते[3]। अन्तरिक्षे रथेऽश्वान्नियोजयतीत्यर्थः। तदा दुहन्तीत्युत्तरत्र संबन्धः ॥

अभिष्टवे घर्मदाहे 'दुहन्ति सप्त' इत्येषा। सूत्रितं च—'दुहन्ति सप्तैकां समिद्धो अग्निरश्विना' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति। ग्रावस्तोत्रेऽप्येषा। सूत्रितं च—'दुहन्ति सप्तैकामधुक्षत्पिप्युषीमिषम्' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

दु॒हन्ति॑ स॒प्तैका॒मुप॒ द्वा पञ्च॑ सृजतः। ती॒र्थे सिन्धो॒रधि॑ स्व॒रे ॥ ७ ॥

दु॒हन्ति॑। स॒प्त। एका॑म्। उप॑। द्वा। पञ्च॑। सृ॒ज॒तः। ती॒र्थे। सिन्धोः॑। अधि॑। स्व॒रे ॥ ७ ॥

सप्त ऋत्विजः एकां घर्मं[4] दुहन्ति। तेषां[5] मध्ये द्वा द्वौ प्रतिप्रस्थातारावध्वर्यू[6] पञ्च[7] अन्यान्[7] उप सृजतः प्रयोजयतः। के ते पञ्च त उच्यन्ते। यजमानं ब्रह्माणं होतारमाग्नीध्रं प्रस्तोतारमिति। कुत्रेति उच्यते। सिन्धोः कस्याश्चित् सरस्वत्यादिप्रख्याताया नद्याः तीर्थे। यत्रायमृषिर्यजति तत्र। स्वरे अधि। स्वरतिः शब्दकर्मा। अधीति सप्तम्यर्थानुवादी। स्वरोपेते शब्दवति। यत्तीर्थमृत्विजाम् ओ श्रावय इत्यादिशब्दैः शब्दवद्भवति तस्मिन्नित्यर्थः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे ग्राव्णोऽभिष्टवे च 'आ दशभिः' इत्येषा। सूत्रितं च—'आ दशभिर्विवस्वतो दुहन्ति सप्तैकाम्' (आश्व. श्रौ. ४. ७; ५. १२) इति ॥

आ द॒शभि॑र्वि॒वस्व॑त॒ इन्द्र॒ः कोश॑मचुच्यवीत्। खेद॑या त्रि॒वृता॑ दि॒वः ॥ ८ ॥

आ। द॒श॒ऽभिः॑। वि॒वस्व॑तः। इन्द्र॑ः। कोश॑म्। अ॒चु॒च्य॒वी॒त्। खेद॑या। त्रि॒ऽवृता॑। दि॒वः ॥८॥

---

१. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ१-चेति। २. ख-त-श-'बृहत्' नास्ति। ३. ख-त-न-भ-श- स दृश्यते। ४. ख-ग-घ-त-भ-श-घर्मं। ५. ख-ग-त-न-भ-श-तयोः। ६. ख-त-श-प्रस्थातारा॰, ग-अध्वर्युप्रस्थातारौ। ७. ख-त-भ-पंचोनान्यान्, श-पंचमोन्यान्।

ᵛविवस्वतः परिचरतो यजमानस्य ᵛदशभिः अङ्गुलीभिर्याचितः सन् ᵛइन्द्रः ᵛकोशम्। मेघनामैतत्। उदकसेचकं मेघं ᵛदिवः अन्तरिक्षसंबन्धिनं तत्सकाशाद्वा ᵛआ ᵛअचुच्यवीत्। च्यदारयदित्यर्थः। केन साधनेनेति तदुच्यते। ᵛत्रिवृता त्रिप्रकारवर्तनवता ᵛखेदया रश्मिना। यद्वा। अत्रेन्द्रशब्देनाग्निरादित्यो वा गृह्यते। खेदया त्रिवृतेति लिङ्गात् ॥

परि॑ त्रि॒धातु॑रध्व॒रं जू॒र्णिरे॑ति॒ नवी॑यसी। मध्वा॒ होता॑रो अञ्जते ॥ ९ ॥

परि॑। त्रि॒ऽधातुः॑। अ॒ध्व॒रम्। जू॒र्णिः। ए॒ति॒। नवी॑यसी। मध्वा॑। होता॑रः। अ॒ञ्ज॒ते ॥९॥

अयमग्निः ᵛत्रिधातुः लोहितशुक्लकृष्णभेदेन त्रिवर्णः ᵛजूर्णिः जवो वेगवान् ᵛनवीयसी नवीयस्या ज्वालया ᵛअध्वरं प्रवर्ग्यम् ᵛएति गच्छति। ᵛहोतारः होमनिष्पादका अध्वर्य्वादयः ᵛमध्वा आज्यादिना ᵛपरि ᵛअञ्जते। अथवाग्नेस्त्रिस्त्रिप्रकारा क्षिप्रा जवतरा[1] ज्वाला पर्येति महावीरम्। तं मध्वाञ्जत इति ॥

सि॒ञ्चन्ति॒ नम॑साव॒तमु॒च्चाच॑क्रं॒ परि॑ज्मानम्। नी॒चीन॑बार॒मक्षि॑तम् ॥ १० ॥

सि॒ञ्चन्ति॑। नम॑सा। अ॒व॒तम्। उ॒च्चाऽच॑क्रम्। परि॑ऽज्मानम्। नी॒चीन॑ऽबारम्। अक्षि॑तम् ॥१०॥

ᵛनमसा नमनेन ᵛअवतं महावीरम् ᵛउच्चाचक्रम् उपरिस्थितचक्रं ᵛपरिज्मानं परितो व्याप्तं ᵛनीचीनबारं नीचीनद्वारम् ᵛअक्षितम् अक्षीणमीदृशं क्षीराद्यवशेषयुक्तमाहवनीयस्योपरि नमनेन ᵛसिञ्चन्ति जुह्वति। महावीरेण ह्याहवनीये हूयते॥ ॥ १५ ॥

अ॒भ्या॒र॒मिदद्र॑यो॒ निषि॑क्तं॒ पुष्क॑रे॒ मधु॑। अ॒व॒तस्य॑ वि॒सर्ज॑ने ॥ ११ ॥

अ॒भि॒ऽआर॑म्। इत्। अद्र॑यः। निऽसि॑क्तम्। पुष्क॑रे। मधु॑। अ॒व॒तस्य॑। वि॒ऽसर्ज॑ने ॥ ११ ॥

ᵛअद्रयः आद्रियमाणा अध्वर्य्वादयः ᵛअभ्यारमित् अभिगम्यैव ᵛनिषिक्तम् अतिरिक्तं ᵛमधु ᵛपुष्करे वपुष्करे प्रवृद्ध उपयमनीपात्रे सिञ्चन्ति अग्निहोत्रार्थम् ᵛअवतस्य महावीरस्य ᵛविसर्जने विसर्जनसमये। होमानन्तरं खलु महावीरमासन्द्यामासादयन्ति ॥

गाव॒ उपा॑वताव॒तं म॒ही य॒ज्ञस्य॑ र॒प्सुदा॑। उ॒भा कर्णा॑ हि॒र॒ण्यया॑ ॥ १२ ॥

गावः॑। उप॑। अ॒व॒त॒। अ॒व॒तम्। म॒ही इति॑। य॒ज्ञस्य॑। र॒प्सुदा॑। उ॒भा। कर्णा॑। हि॒र॒ण्यया॑ ॥१२॥

हे ᵛगावः घर्मदुघा यूयम् ᵛअवतं महावीरं प्रति ᵛउपावत उपागच्छत। यस्मात् ᵛयज्ञस्य घर्मयागस्य साधनभूते ᵛरप्सुदा। रप्सुदारप्सुदे[2] आरिप्सोः फलप्रदे। लिप्स्वोरभिनोदातव्ये वा। यद्वा रपणं शब्दनम्। रप् मन्त्रः। तेन सुष्ठु दातव्ये। अथवा 'षूद क्षरणे'। रपा मन्त्रेण क्षारणीये[3] दोहनीये। ईदृशे गवाजयोः पयसी ᵛमही महती बहुले अपेक्षिते अत उपावतम्। गौरजाया अप्युपलक्षकः अजापयसोऽपि महावीरे सेचनीयत्वात्। अपि चास्य महावीरस्य ᵛउभा उभौ ᵛकर्णा कर्णस्थानीयौ द्वौ रुक्मौ ᵛहिरण्यया हिरण्मयौ सुवर्णरजतमयावित्यर्थः ॥

प्रवर्ग्येऽजापयसि महावीर आनीयमाने 'आ सुते' इत्येषा। सूत्रितं च—'आ सुते सिञ्चत श्रियमित्याजे' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

आ सु॒ते सि॑ञ्चत॒ श्रियं॒ रोद॑स्योरभि॒श्रिय॑म्। र॒सा द॑धीत वृष॒भम् ॥ १३ ॥

---

१. ग–नवतरा, त-न-श–भवतरा। २. ख-ग-ज्ञ-त१-२-न-भ-श-मु–रप्सुदे। ३. ग-श–क्षरणीये।

आ । सुते । सिञ्चत । श्रियम् । रोदस्योः । अभिऽश्रियम् । रसा । दधीत । वृषभम् ॥१३॥

vसुते दुग्धे गोपयसि vश्रियं श्रयणमाज्यं पयः vआ vसिञ्चत । सिञ्चत हे अध्वर्यवः । कीदृशमाज्यम् । vरोदस्योः । कर्मणि षष्ठ्येषा । द्यावापृथिव्यौ vअभिश्रियम् अभिश्रयन्तम् । अग्निसंयोगात्तावत्पर्यन्तं प्रवृद्धमित्यर्थः । अथवा 'तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्येके' (निरु. १२. १) इति निरुक्तत्वादश्विनोरभिश्रियमित्यर्थः । सेचनानन्तरं vरसा रस आज्ये पयसि vवृषभं वर्षकमग्निं vदधीत स्थापयत । अजाया आग्नेयीत्वात् क्षीरस्याप्यग्निसंयोजनमुचितम् । 'आग्नेयी वा एषा यदजा' (तै. ब्रा. ३. ७. ३. १) इति[1] ब्राह्मणम् ॥

ते जानत स्वमोक्यं१ सं वत्सासो न मातृभिः । मिथो नसन्त जामिभिः ॥१४॥

ते । जानत । स्वम् । ओक्यम् । सम् । वत्सासः । न । मातृऽभिः ।
मिथः । नसन्त । जामिऽभिः ॥ १४ ॥

vते ता गावः vजानत ज्ञातवत्यः । अथवा सामान्याकारेण त इति पुंनिर्देशः । किम् । vस्वं स्वकीयम् vओक्यं निवासं महावीरम् । तत्र दोग्धुमगमन्नित्यर्थः । तदेवाह । vवत्सासः वत्साः vमातृभिः vन जननीभिः सह यथा संगच्छन्ति तद्वत् vजामिभिः बन्धुभिः सहिता गावः vमिथः प्रत्येकं vसं vनसन्त संगच्छन्ते[2] महावीरम् ॥

उप स्रक्वेषु बप्सतः कृण्वते धरुणं दिवि । इन्द्रे अग्ना नमः स्वः ॥ १५ ॥

उप । स्रक्वेषु । बप्सतः । कृण्वते । धरुणम् । दिवि । इन्द्रे । अग्ना । नमः । स्व१रिति स्वः ॥१५॥

महावीरस्य vस्रक्वेषु vबप्सतः ज्वालया भक्षयतोऽग्नेरन्नं[3] vधरुणम् इन्द्रे अग्ना इति वक्ष्यमाणत्वादिन्द्राग्न्योर्धारकं vदिवि अन्तरिक्षे vउप vकृण्वते उपकुर्वते । यदाग्निर्महावीरं दहति तदा तस्योपर्युभयविधं क्षीरमासेचयन्तीत्यर्थः । एवं[4] महावीर आसिच्य vइन्द्रे vअग्ना अग्नौ च vस्वः सर्वं गव्यमाज्यं[5] च vनमः अन्नम् । अथवा स्वरन्तरिक्षे । योजयन्तीति शेषः ॥ ॥ १६ ॥

प्रवर्ग्ये घर्मदुहि दुग्धायाम् 'अधुक्षत्' इत्येषा । सूत्रितं च—'दुग्धायामधुक्षत्पिप्युषीम्' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति । ग्रावस्तोत्रेऽप्येषा 'अधुक्षत्पिप्युषीमिषमा कलशेषु धावति' (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति सूत्रितत्वात् ॥

अधुक्षत्पिप्युषीमिषमूर्जं सप्तपदीमरिः । सूर्यस्य सप्त रश्मिभिः ॥ १६ ॥

अधुक्षत् । पिप्युषीम् । इषम् । ऊर्जम् । सप्तऽपदीम् । अरिः । सूर्यस्य । सप्त । रश्मिऽभिः ॥ १६॥

vअरिः अरणशीलो वायुः vसूर्यस्य vसप्त vरश्मिभिः साधनैः vपिप्युषीम् आप्याययत् vइषम् अन्नम् vऊर्जं रसं च vसप्तपदीं सर्पणस्वभावपादां माध्यमिकां वाचं घर्मधुग्रूपेणावस्थिताम् vअधुक्षत् दुग्धवान् । यद्यप्यध्वर्युः पात्रेण गां दुग्धे तथाप्येवंभावनया साङ्गं भवति । माध्यमिकाया वाचो मधुधुक्त्वं 'हिङ्कृण्वती, गौरमीमेत्' (ऋ. सं. १. १६४. २७, २८) इत्यादिषु प्रसिद्धम् ॥

सोमस्य मित्रावरुणोदिता सूर आ ददे । तदातुरस्य भेषजम् ॥ १७ ॥

सोमस्य । मित्रावरुणा । उत्ऽइता । सूरे । आ । ददे । तत् । आतुरस्य । भेषजम् ॥ १७ ॥

---

१. न-भ—इति हि । २. ख-ग-त-न-भ—संगच्छंते ते । ३. ख—°ग्नेरग्ने; घ—°ग्नेः; ज्ञ-त१-२-३-श—°ग्नेरन्ने । ४. ख-त-श—अत एवं; ग—अत एनं । ५. ख-घ-ज्ञ-त१-२-३—°माज्यं ।

हे[1] मित्रावरुणौ ᵛसूरे सूर्ये ᵛउदिता उदिते ᵛसोमस्य सोमम् ᵛआ ᵛददे स्वीकरोति। तत्र हेतुमाह। ᵛतत् स्वीकाररूपं कर्म ᵛआतुरस्य अस्मदादेः ᵛभेषजम् औषधम्। हितकरमित्यर्थः ॥

उतो न्वस्य यत्पदं हर्यतस्य निधान्यम्। परि द्यां जिह्वयातनत् ॥१८॥

उतो इति। नु। अस्य। यत्। पदम्। हर्यतस्य। निऽधान्यम्।
परि। द्याम्। जिह्वया। अतनत् ॥ १८ ॥

पवमाने सोमे ᵛउतो अपि च ᵛअस्य सोमदातुः ᵛहर्यतस्य प्रदानं कामयमानस्य मम ᵛयत्पदं ᵛनिधान्यं हविषां निधानार्हमुत्तरवेदिलक्षणं तत्र स्थितत्वाग्निः ᵛद्यां ᵛपरि परितः ᵛजिह्वया ज्वालया ᵛअतनत् व्याप्नोत्[2] ॥ ॥ १७ ॥

'उदीराथाम्' इत्यष्टादशर्चं चतुर्थं सूक्तमात्रेयस्य गोपवनस्य सप्तवध्रेर्वार्षं गायत्रमाश्विनम्। तथा चानुक्रमणिका—'उदीराथां गोपवन आत्रेयः सप्तवध्रिर्वाश्विनम्' इति। प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम्। 'उदीराथामा मे हवमिति गायत्रम्' (आश्व. श्रौ. ४. १५.) इति सूत्रितत्वात् ॥

उदीराथामृतायते युञ्जाथामश्विना रथम्। अन्ति षद्भूतु वामवः ॥ १ ॥

उत्। ईराथाम्। ऋतऽयते। युञ्जाथाम्। अश्विना। रथम्।
अन्ति। सत्। भूतु। वाम्। अवः ॥ १ ॥

हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛऋतायते यज्ञमिच्छते मह्यं मदर्थम् ᵛउदीराथाम् उद्गच्छतम्। तदर्थं हवमाह्वानं यज्ञं वा[3] प्राप्तुं ᵛयुञ्जाथां योजयतमश्वैः ᵛरथम्। ᵛवां युवयोः ᵛअवः रक्षणम् ᵛअन्ति अस्मदन्तिके ᵛसत् वर्तमानं ᵛभूतु भवतु ॥

निमिषश्चिज्जवीयसा रथेना यातमश्विना। अन्ति षद्भूतु वामवः ॥ २ ॥

निऽमिषः। चित्। जवीयसा। रथेन। आ। यातम्। अश्विना।
अन्ति। सत्। भूतु। वाम्। अवः ॥ २ ॥

ᵛनिमिषश्चित् निमेषादपि ᵛजवीयसा अतिशयवेगेन ᵛरथेन ᵛआ ᵛयातम् आगच्छतमस्मद्यज्ञं हे ᵛअश्विना। शिष्टमुक्तम् ॥

उप स्तृणीतमत्रये हिमेन घर्ममश्विना। अन्ति षद्भूतु वामवः ॥ ३ ॥

उप। स्तृणीतम्। अत्रये। हिमेन। घर्मम्। अश्विना। अन्ति। सत्। भूतु। वाम्। अवः ॥३॥

ᵛअत्रये महर्षयेऽसुरैरग्नौ प्रक्षिप्ताय तस्य हितार्थं ᵛघर्मम् अग्निदाहकं ᵛहिमेन उदकेन[4] ᵛउप ᵛस्तृणीतम् उपस्तीर्णवन्तौ। 'हिमेनाग्निं घ्रंसमवारयेथाम्' (ऋ. सं. १. ११६. ८) इति निगमः ॥

कुह स्थः कुह जग्मथुः कुह श्येनेव पेतथुः। अन्ति षद्भूतु वामवः ॥ ४ ॥

---

१. घ-न-भ—हे मित्रावरुणा। २. घ१—व्याप्नोतु नु शीघ्रं; य—व्याप्नोति। ३. ज-त१-२-भ—'वा' नास्ति। ४. त-भ१-२-श—उदक; भ३—उदके।

कुहं । स्थः । कुहं । जग्मथुः । कुहं । श्येनाऽइंव । पेतथुः ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ युवां ᵛकुह क्व ᵛस्थः भवथः। इदानीं ᵛकुह क्व कुत्र ᵛजग्मथुः गच्छथः स्वेच्छया। ᵛकुह क्व वा ᵛश्येनेव श्येनाविव शीघ्रपतनौ सन्तौ ᵛपेतथुः पतथः। एवमचिन्त्यस्वभावौ कृपया संनिहितौ भवतमिति शेषः। तादृशयोः ᵛअवः अन्तिके भवतु॥

यद्द्य कर्हि कर्हि चिच्छुश्रूयातमिमं हवम् । अन्ति षद्भूतु वामवः ॥ ५ ॥
यत् । अद्य । कर्हि । कर्हि । चित् । शुश्रूयातम् । इमम् । हवम् ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ ५ ॥

ᵛयत् यस्मान्न निर्धार्यतेऽतः ᵛअद्य अस्मिन् काले ᵛकर्हि कस्मिन्नपि देशे ᵛकर्हि कस्मिन्नपि काले ᵛइमं ᵛहवम् अस्मदीयमाह्वानं ᵛशुश्रूयातं शृणुयातम्॥ ॥ १८ ॥

अश्विना यामहूतमा नेदिष्ठं याम्याप्यम् । अन्ति षद्भूतु वामवः ॥ ६ ॥
अश्विना । यामऽहूतमा । नेदिष्ठम् । यामि । आप्यम् । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥६॥

ᵛयामहूतमा अतिशयेन काले ह्वातव्यौ ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛयामि। ᵛनेदिष्ठम् अन्तिकतमम् ᵛआप्यं[1] बान्धवं च यामि तयोः॥

अवन्तमत्रये गृहं कृणुतं युवमश्विना । अन्ति षद्भूतु वामवः ॥ ७ ॥
अवन्तम् । अत्रये । गृहम् । कृणुतम् । युवम् । अश्विना । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥७॥

हे ᵛअश्विना[2] ᵛयुवं युवाम् ᵛअत्रये ऋग्यागारे दह्यमानाय ᵛअवन्तं रक्षन्तं[3] ᵛगृहं ᵛकृणुतं कृतवन्तौ। तादृशयोः ᵛवामवः भवतु। अवन्तमिति व्यत्ययेन पुंलिङ्गता॥

वरेथे अग्निमातपो वदते वल्ग्वत्रये । अन्ति षद्भूतु वामवः ॥ ८ ॥
वरेथे इति । अग्निम् । आऽतपः । वदते । वल्गु । अत्रये । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥८॥

हे अश्विनौ ᵛवल्गु मनोहरं ᵛवदते स्तुवते ᵛअत्रये ᵛआतपः आतपादौष्ण्यात् ᵛअग्निं ᵛवरेथे आवारयतम्॥

प्र सप्तवध्रिराशसा धारामग्नेरशायत । अन्ति षद्भूतु वामवः ॥ ९ ॥
प्र । सप्तऽवध्रिः । आऽशसा । धाराम् । अग्नेः । अशायत । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥९॥

ᵛसप्तवध्रिः महर्षिर्हे अश्विनौ युवयोः ᵛआशसा आशंसनेन स्तुत्या मञ्जूषाया निर्गत्य ᵛअग्नेः ᵛधारां तस्यां मञ्जूषायां ᵛप्र[4] ᵛअशायत[4] आशाययत्। स्वनिरोधिकां[5] तां दग्धवानित्यर्थः। सप्तवध्रेः पेटिकान्तःप्रवेशोऽश्विनोरनुग्रहान्निर्गमश्च 'वि जिहीष्व वनस्पते' (ऋ. सं. ५.७८.५) इत्यत्र स्पष्टमुक्तम्॥

---

१. ख-घ-ञ-त१-२—आप्यं प्राप्तव्यं। २. घ—आश्विनाश्विनौ। ३. ख-घ-त-न—रक्षतं; ग—रक्षितं। ४. ग—अशायत; ञ—अशायत्; त३-४-भ—आशायत। ५. ख—स्वस्वनिरोधिकं; ग-त-न-भ-श—स्वस्वनिरोधिकां।

इहा गतं वृषण्वसू शृणुतं म इमं हवम् । अन्ति षद्भूतु वामवः ॥ १० ॥

इह । आ । गतम् । वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू । शृणुतम् । मे । इमम् । हवम् ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १० ॥

हे वृषण्वसू वर्षणधनावश्विनौ[1] इह अस्मिन् यज्ञे आ गतम् आगच्छतम् । तदर्थं मे मम इमं हवं शृणुतम् ॥ ॥ १९ ॥

किमिदं वां पुराणवज्जरतोरिव शस्यते । अन्ति षद्भूतु वामवः ॥ ११ ॥

किम् । इदम् । वाम् । पुराणऽवत् । जरतोःऽइव । शस्यते । अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ ११ ॥

हे अश्विनौ वां युवयोरर्थमागमनाय पुराणवत् पुराणयोरतिवृद्धयोरिव । तदेवाह । जरतोरिव शस्यते । पुनःपुनरागच्छतमिति शस्यते । किमिदम् । यथा लोके वृद्धो जीर्णो बहुवारमाहूतोऽपि नागच्छति तद्वद्युवामपीत्यर्थः । एवमनागमाद्ब्रवीति ॥

समानं वां सजात्यं समानो बन्धुरश्विना । अन्ति षद्भूतु वामवः ॥ १२ ॥

समानम् । वाम् । सऽजात्यम् । समानः । बन्धुः । अश्विना ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १२ ॥

हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोः परस्पर सजात्यं समानजातित्वं समानम्[2] एकमेव । उभयोरप्यश्वरूपायाः सूर्यपत्न्या उत्पत्तेः सजात्यम् । तथा युवयोः बन्धुः बन्धकः स्तुवः समानः एक एव । अथवर्षिरहं समान एक एव बन्धुः ॥

यो वां रजांस्यश्विना रथो वियाति रोदसी । अन्ति षद्भूतु वामवः ॥१३॥

यः । वाम् । रजांसि । अश्विना । रथः । विऽयाति । रोदसी इति ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १३ ॥

वां युवयोः यः रथः अस्ति स रथः रजांसि लोकान् रोदसी द्यावापृथिव्यौ च वियाति विशेषेण गच्छति । अतस्तेन रथेन शीघ्रमागच्छतमिति शेषः ॥

आ नो गव्येभिरश्व्यैः सहस्रैरुप गच्छतम् । अन्ति षद्भूतु वामवः ॥१४॥

आ । नः । गव्येभिः । अश्व्यैः । सहस्रैः । उप । गच्छतम् ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १४ ॥

हे अश्विनौ नः अस्मान् सहस्रैः अपरिमितैः गव्येभिः[3] गोसमूहैः अश्व्यैः अश्वसमूहैश्च उप गच्छतम् ॥

मा नो गव्येभिरश्व्यैः सहस्रेभिरति ख्यतम् । अन्ति षद्भूतु वामवः ॥१५॥

---

१. ख-त-श--वर्षणधर्मौ॰; ग--वृषणधना॰ । २. ख-ग-त-न-भ-श--सर्मं । ३. ग-त-न-भ-श--'गव्येभिः' नास्ति ।

मा । नः । गव्येभिः । अश्व्यैः । सहस्रेभिः । अति । ख्यतम् ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १५ ॥

हे अश्विनौ ᵛगव्येभिः गोसमूहैः ᵛअश्व्यैः अश्वसमूहैः ᵛसहस्रेभिः सहस्रसंख्याकैः ᵛमा अस्मान् ᵛअति ᵛख्यतम्। अतीति प्रतीत्यस्मिन्नर्थे । मा निवारयतमित्यर्थः ॥

अरुणप्सुरुषा अभूदकर्ज्योतिर्ऋतावरी । अन्ति षद्भूतु वामवः ॥ १६ ॥

अरुणऽप्सुः । उषाः । अभूत् । अकः । ज्योतिः । ऋतऽवरी ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १६ ॥

हे अश्विनौ ᵛउषाः ᵛअरुणप्सुः शुभ्रवर्णा ᵛअभूत् भवति । न केवलं स्वयम् । ᵛज्योतिः तेजः[1] ᵛअकः[1] करोति ᵛअन्ति सर्वतः ᵛऋतावरी ऋतवत्युषाः[2] ॥

अश्विना सु विचाकशद्वृक्षं परशुमाँइव । अन्ति षद्भूतु वामवः ॥ १७ ॥

अश्विना । सु । विऽचाकशत् । वृक्षम् । परशुमान्ऽइव ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १७ ॥

ᵛसु ᵛविचाकशत् अत्यन्तं दीप्यमानः सूर्योऽग्निर्वा ᵛवृक्षं ᵛपरशुमानिव स यथा शकलयति तद्वत्तमो निशारयतीति शेषः । दृष्टान्तसामर्थ्यादेवं लभ्यते । यस्मादेवं तस्मात् ᵛअश्विना अश्विनावाह्वय इति शेषः ॥

पुरं न धृष्णवा रुज कृष्णया बाधितो विशा । अन्ति षद्भूतु वामवः ॥१८॥

पुरम् । न । धृष्णो इति । आ । रुज । कृष्णया । बाधितः । विशा ।
अन्ति । सत् । भूतु । वाम् । अवः ॥ १८ ॥

हे ᵛधृष्णो धर्षक सप्तवध्रे त्वं[3] ᵛकृष्णया आकर्षया ᵛविशा प्रवेशयन्त्या पेटिकया ᵛबाधितः त्वं ततो निर्गत्य तामेव ᵛआ ᵛरुज पीडय[4] अश्विनोरनुग्रहात् । एवं स्वयं स्वात्मानं प्रेष्यति । अथवा गोपवनः सप्तवध्रिमेवं ब्रवीति । ᵛवां युवयोः ᵛअवः रक्षणं गमनं वा समीपे । तत्र त्रिषु वर्गेषु 'अन्ति षत्' इत्युत्तरोऽर्धर्चोऽन्वितपदाध्याहारेण योज्यः ॥ ॥ २० ॥

'विशोविशो वः' इति पञ्चदशर्चं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'विशोविशो वः पञ्चोनाग्नेयं त्वनुष्टुम्मुखास्तृचाश्चत्वारोऽन्त्यास्तिस्रोऽनुष्टुभ आर्क्षस्य श्रुतर्वणो दानस्तुतिः' इति । अनुवृत्तेर्गोपवन ऋषिः । आदितस्त्रिषु तृचेषु सर्वाः प्रथमा अनुष्टुभो द्वितीयातृतीये प्रागवत्सप्रपरिभाषया गायत्र्यौ त्रयोदश्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अस्योत्तरस्य चाग्निर्देवता । अन्त्यास्तिस्रः श्रुतर्वनाम्नो राज्ञो दानस्तुतिः । व्योमविश्वदेवस्तुत्पञ्चशारदीयेष्विदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—'विशोविशो वो अतिथिमित्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

विशोविशो वो अतिथिं वाजयन्तः पुरुप्रियम् ।
अग्निं वो दुर्यं वचः स्तुषे शूषस्य मन्मभिः ॥ १ ॥

---

१. ख-त-भ-श-तेजस्काकः । २. घ-सत्यवत्युषाः । ३. ग-'त्वं' नास्ति । ४. घ-पीडय दृष्टांतः पुरं न यथा पुरं शत्रुः पीडयति तद्वत् ।

वि॒शः॒ऽवि॑शः । वः॒ । अति॑थिम् । वा॒ज॒ऽयन्तः॑ । पु॒रु॒ऽप्रि॒यम् ।
अ॒ग्निम् । वः॒ । दुर्य॑म् । वचः॑ । स्तु॒षे । शू॒षस्य॑ । मन्म॑ऽभिः ॥ १ ॥

हे अन्य ऋत्विजो यजमानाश्च ᵛवः यूयं ᵛवाजयन्तः अन्नमिच्छन्तः ᵛविशोविशः सर्वस्याः प्रजायाः ᵛअतिथिं पूज्यं ᵛपुरुप्रियं बहुप्रियम् ᵛअग्निं स्तुत्या परिचरतेति शेषः । अहं च ᵛवः युष्मदर्थं ᵛदुर्यं[1] गुहा हितं ᵛवचः ᵛस्तुषे ᵛशूषस्य[2] सुखस्य लाभाय । कैः साधनैः । ᵛमन्मभिः मननीयैः स्तोत्रैः ॥

यं जना॑सो ह॒विष्म॑न्तो मि॒त्रं न स॒र्पिरा॑सुतिम् । प्र॒शंस॑न्ति॒ प्रश॑स्तिभिः ॥२॥

यम् । जना॑सः । ह॒विष्म॑न्तः । मि॒त्रम् । न । स॒र्पिःऽआ॑सुतिम् । प्र॒ऽशंस॑न्ति । प्रश॑स्तिऽभिः ॥२॥

ᵛयम् अग्निं ᵛजनासः जना यजमानाः ᵛहविष्मन्तः सन्तः ᵛमित्रं ᵛन मित्रमिवादित्यमिव सखायमिव वा ᵛसर्पिरासुतिं सर्पिरासूयते हूयते यस्मिंस्तादृशं ᵛप्रशंसन्ति स्तुवन्ति ᵛप्रशस्तिभिः स्तुतिभिः स्तुव इति शेषः ॥

पन्यां॑सं जा॒तवे॑दसं॒ यो दे॒वता॒त्युद्य॑ता । ह॒व्यान्यैर॑यद्दि॒वि ॥ ३ ॥

पन्यां॑सम् । जा॒तऽवे॑दसम् । यः । दे॒वऽता॑ति । उत्ऽय॑ता । ह॒व्यानि॑ । ऐर॑यत् । दि॒वि ॥३॥

ᵛपन्यांसम् अतिशयेन स्तोतारं साधु कृतमिति यजमानं स्तुवन्तं ᵛजातवेदसं जातधनं जातविद्यं वा स्तुव इति शेषः । ᵛयः अग्निः ᵛदेवताति देवतातौ यज्ञे ᵛउद्यता[3] उद्यतानि ᵛहव्यानि हवींषि ᵛदिवि ᵛऐरयत् प्रेरयति दिवि देवेभ्यः ॥

आग॑न्म वृत्र॒हन्त॑मं॒ ज्येष्ठ॑म॒ग्निमान॑वम् ।
यस्य॑ श्रु॒तर्वा॑ बृ॒हन्ना॒र्क्षो अनी॑क॒ एध॑ते ॥ ४ ॥

आ । अ॒ग॒न्म॒ । वृ॒त्र॒हन्ऽत॑मम् । ज्येष्ठ॑म् । अ॒ग्निम् । आन॑वम् ।
यस्य॑ । श्रु॒तर्वा॑ । बृ॒हन् । आ॒र्क्षः । अनी॑के । एध॑ते ॥ ४ ॥

ᵛवृत्रहन्तमं पापानामतिशयेन हन्तारं ᵛज्येष्ठं प्रशस्यम्[4] ᵛआनवं[4] मनुष्यसंबन्धिनं तेषां हितकारिणम् ᵛअग्निम् ᵛआगन्म आगता वयम् । पूजार्थं बहुवचनम् । ᵛयस्य[5] अग्नेः ᵛअनीके ज्वालासंघे ᵛबृहन् महान् ᵛआर्क्षः ऋक्षपुत्रः ᵛश्रुतर्वा नाम राजा ᵛएधते वर्धते । कर्म करोतीत्यर्थः । तमग्निमागन्मेति समन्वयः । एवं श्रुतर्वाणं भिक्षयागतो गोपवनोऽग्निं स्तौति[6] ॥

अमृ॑तं जा॒तवे॑दसं ति॒रस्तमां॑सि द॒र्शत॑म् । घृ॒ताह॑वन॒मीड्य॑म् ॥ ५ ॥

अ॒मृत॑म् । जा॒तऽवे॑दसम् । ति॒रः । तमां॑सि । द॒र्शत॑म् । घृ॒तऽआ॑हवनम् । ईड्य॑म् ॥ ५ ॥

स एवागत्य स्तौति । ᵛअमृतम् अमरणं ᵛजातवेदसं जाततेजआद्युपलक्षणधनं ᵛतमांसि ᵛतिरः ᵛदर्शतं नाशयन्तमित्यर्थः । ᵛघृताहवनम् । घृतमाहूयते यत्र तम् । ᵛईड्यं स्तुत्यम् । ईदृशमागन्मेति संबन्धः ॥ ॥ २१ ॥

---

१. ख-त-न-भ१-दुर्गं । २. ग-शिष्यस्य; त-३-४-भ१-सूयस्य; श-सूर्यस्य । ३. ग-त३-४-भ-श-'उद्यता' नास्ति । ४. ख-ग-त-न-भ-श-प्रशस्य मानवं । ५. भ-अस्य । ६. ख-त-भ१-श-स्तौमि ।

सबाधो यं जना इमेऽग्निं हव्येभिरीळते । जुह्वानासो यतस्रुचः ॥ ६ ॥

सऽबाधः । यम् । जनाः । इमे । अग्निम् । हव्येभिः । ईळते । जुह्वानासः । यतऽस्रुचः ॥ ६ ॥

इमे सबाधः बाधसहिता अध्वर्य्वादयः यम् अग्निं हव्येभिः हविर्भिः ईळते स्तुवन्ति । कीदृशा जनाः । जुह्वानासः यागं कुर्वाणाः यतस्रुचः तदर्थं धृतस्रुग्दण्डाः । तमागन्मेति समन्वयः ॥

इयं ते नव्यसी मतिरग्ने अधाय्यस्मदा ।
मन्द्र सुजात सुक्रतोऽमूर दस्मातिथे ॥ ७ ॥

इयम् । ते । नव्यसी । मतिः । अग्ने । अधायि । अस्मत् । आ ।
मन्द्र । सुऽजात । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । अमूर । दस्म । अतिथे ॥ ७ ॥

हे अग्ने इयम् इदानीं क्रियमाणा नव्यसी नवतरा स्तुतिः ते तव स्वभूता अस्मत् अस्मासु अधायि[1] धृताभूत् । वयं तव स्तुतिं कुर्म इत्यर्थः । हे मन्द्र मोदमान सुजात शोभनजनन सुक्रतो शोभनकर्मन् अमूर अमूढ दस्म दर्शनीय अतिथे अतिथिवत् पूज्य इत्यग्नेर्विशेषणानि ॥

सा ते अग्ने शंतमा चनिष्ठा भवतु प्रिया । तया वर्धस्व सुष्टुतः ॥ ८ ॥

सा । ते । अग्ने । शम्ऽतमा । चनिष्ठा । भवतु । प्रिया । तया । वर्धस्व । सुऽस्तुतः ॥ ८ ॥

हे अग्ने सा अस्माभिः क्रियमाणा स्तुतिः[2] शंतमा अत्यन्तं सुखकरा[3] चनिष्ठा अतिशयेनान्नवती ते तव प्रिया भवतु । तया स्तुत्या सुष्टुतः सुष्ठु स्तुतः सन् वर्धस्व प्रवृद्धो भव ॥

सा द्युम्नैर्द्युम्निनी बृहदुपोप श्रवसि श्रवः । दधीत वृत्रतूर्ये ॥ ९ ॥

सा । द्युम्नैः । द्युम्निनी । बृहत् । उपऽउप । श्रवसि । श्रवः । दधीत । वृत्रऽतूर्ये ॥ ९ ॥

सा अस्माभिः क्रियमाणा स्तुतिः द्युम्नैः द्योतमानैरन्नैः अस्मभ्यं[4] प्रदेयैः द्युम्निनी अन्नवती श्रवसि[5] पूर्वस्मिन् विद्यमानेऽन्ने[6] पुनरपि बृहत् महत् श्रवः अन्नम् उपोप[7] दधीत पुनरुपरि[8] धारयतु । कुत्रेति उच्यते । वृत्रतूर्ये संग्रामे । शत्रोः संबन्धीति यावत् ॥

अश्वमिद्गां रथप्रां त्वेषमिन्द्रं न सत्पतिम् ।
यस्य श्रवांसि तूर्वथ पन्यंपन्यं च कृष्टयः ॥ १० ॥

अश्वम् । इत् । गाम् । रथऽप्राम् । त्वेषम् । इन्द्रम् । न । सत्ऽपतिम् ।
यस्य । श्रवांसि । तूर्वथ । पन्यम्ऽपन्यम् । च । कृष्टयः ॥ १० ॥

गां गन्तारम् अश्वमित् । इच्छब्द इवार्थे । अश्वमिव । तं यथा स्तुवते तथेत्यर्थः । रथप्रां रथानामस्मदीयानां पूरयितारं धनैः तथा त्वेषं दीप्तमग्निं सत्पतिं सतां पालकम् इन्द्रं न इन्द्रमिवेमं

१. घ—आ अधायि । २. ख-ग-त-न-भ-श—'स्तुतिः' नास्ति । ३. ग—सुखकरी भ—सुखकरो । ४. त-भ-श—द्युरस्मभ्यं । ५. ख-त-न-भ-श—अस्यभ्यं सुश्रवसि; घ—सुश्रवसि । ६. ङ-त१-२—विद्यमानोऽन्नै; त३-४—विद्यमानोऽन्न; स—अविद्यमानोऽत्र । ७. त-भ-श—उप । ८. ग-भ—पुनरपि ।

कृष्टयः मनुष्याः परिचरतेति[1] शेषः। यस्य अग्नेर्बलेन श्रवांसि अन्नानि शत्रुसंबन्धीनि तूर्वथ तथा पन्यंपन्यं च यद्यत् स्तुत्यं धनमस्ति तदपि तूर्वथ हिंस्थ ॥　॥ २२ ॥

यं त्वा॑ गो॒पव॑नो गि॒रा चनि॑ष्ठदग्ने अङ्गिरः। स पा॑वक श्रुधी॒ हव॑म् ॥ ११ ॥

यम्। त्वा॒। गो॒पव॑नः। गि॒रा। चनि॑ष्ठत्। अ॒ग्ने॒। अ॒ङ्गि॒रः॒। सः। पा॒व॒क॒। श्रु॒धि॒। हव॑म् ॥ ११ ॥

हे अग्ने यं त्वा त्वां गोपवनः ऋषिः गिरा स्तुत्या चनिष्ठत् अतिशयेनान्नप्रदातारमकरोत् सः तादृशाग्ने अङ्गिरः सर्वत्र गन्तरङ्गिरसां मध्य एक वा पावक शोधक हवं गोपवनस्य श्रुधि शृणु ॥

यं त्वा॒ जना॑स॒ ईळ॑ते स॒बाधो॒ वाज॑सातये। स बो॑धि वृत्र॒तूर्ये॑ ॥ १२ ॥

यम्। त्वा॒। जना॑सः। ईळ॑ते। स॒ऽबाधः॑। वाज॑ऽसातये। सः। बो॒धि॒। वृ॒त्र॒ऽतूर्ये॑ ॥ १२ ॥

हे अग्ने यं त्वा त्वां जनासः जनाः स्तोतारो वा वाजसातये अन्नस्य लाभाय सबाधः निर्बन्धरूपबाधोपेताः[2] सन्तः ईळते स्तुवन्ति सः त्वं वृत्रतूर्ये वैरिनाशनाय पापक्षयाय वा बोधि बुध्यस्व। अथवा वृत्रतूर्ये संग्रामे बोधि ॥

अ॒हं हु॑वा॒न आ॒र्क्षे श्रु॒तर्व॑णि मद॒च्युति॑।
शर्धां॑सीव स्तुका॒विनां॑ मृ॒क्षा शी॒र्षा च॑तु॒र्णाम् ॥ १३ ॥

अ॒हम्। हु॒वा॒नः। आ॒र्क्षे। श्रु॒तर्व॑णि। म॒द॒ऽच्युति॑।
शर्धां॑सिऽइव। स्तु॒का॒ऽवि॑नाम्। मृ॒क्षा। शी॒र्षा। च॒तु॒र्णाम् ॥ १३ ॥

अहम् ऋषिः हुवानः हूयमानो यज्ञदिदृक्षार्थं श्रुतर्वणि एतन्नाम्नि राजनि मदच्युति शत्रूणां मदस्य च्यावयितरि स्तुकाविनाम्। स्तुकाविन ऊर्णायवः। स्तुकः केशसंघातः। तद्वतां शर्धांसीव उच्छ्रितानि लोमानीव तानि यथा स्पृशन्ति तद्वत् मृक्षा मृक्षाणि। मृक्ष्यन्त इति मृक्षाः केशाः। तद्वन्ति मृक्षाणि शीर्षा[3] शीर्षाणि शिरांसि। केषाम्। चतुर्णां श्रुतर्वणा प्रदत्तानामश्वानां शिरांस्युन्मृजामीति शेषः। अथवा मृक्षा मृक्षेण। म्रक्षनसाधनत्वान्मृक्षो हस्तः। तेनोन्मृजामि[4] ॥

मां च॒त्वार॑ आ॒शवः॒ शवि॑ष्ठस्य द्रवि॒त्नवः॑।
सु॒रथा॑सो अ॒भि प्रयो॒ वक्ष॒न्वयो॒ न तुग्र्य॑म् ॥ १४ ॥

माम्। च॒त्वारः॑। आ॒शवः॑। शवि॑ष्ठस्य। द्र॒वि॒त्नवः॑।
सु॒ऽरथा॑सः। अ॒भि। प्रयः॑। वक्ष॑न्। वयः॑। न। तुग्र्य॑म् ॥ १४ ॥

मां शविष्ठस्य अतिशयेनान्नवतः श्रुतर्वणो राज्ञः संबन्धिनः चत्वारः आशवः अश्वाः द्रवित्नवः गमनशीलाः सुरथासः शोभनरथा अश्वाः प्रयः अन्नं शत्रूणां प्रति अभि वक्षन् अभिवहन्ति। वयो[5] न तुग्र्यम्[5]। भुज्युं यथाश्विभ्यां प्रेरिताश्वतस्रो नावः स्वगृहं प्रापयन् तद्वदिति ॥

---

१. ख–परिचरंति; घ-त-न-भ–परिचरतेति। २. ख-ग-घ१-झ-त१-४-भ-श–°बधोपेताः; च–°बधोपेताः; त२-३–°बधोपेताः। ३. ग-त-भ-श–'शीर्षा' नास्ति। ४. ख-त-न-भ-श–तेनोन्मृजानि। ५. ख-त१-२-न–तुग्रं; ग–तु उग्र्यं; घ–तुग्र्यं न; त३-४–तुग्र; भ–उग्र; झ-श–तुग्र्यं।

सत्यमित्त्वा महेनदि परुष्ण्यव देदिशम् ।
नेमापो अश्वदातरः शविष्ठादस्ति मर्त्यः ॥ १५ ॥

सत्यम् । इत् । त्वा । महेऽनदि । परुष्णि । अव । देदिशम् ।
न । ईम् । आपः । अश्वऽदातरः । शविष्ठात् । अस्ति । मर्त्यः ॥ १५ ॥

हे ᵛमहेनदि[1] ᵛपरुष्णि एतन्नामिके ᵛत्वा त्वां ᵛसत्यमित् सत्यमेव ᵛअव ᵛदेदिशम् आदिशामि वदामि । नद्याकारेण संबोध्यापः संबोधयति । हे ᵛआपः ᵛईम् अस्मात् ᵛशविष्ठात् बलवत्तमाच्छ्रुतर्वणोऽधिकः[2] कश्चित् ᵛअश्वदातरः अश्वानां दातृतमः ᵛमर्त्यः ᵛन ᵛअस्ति । परुष्ण्यास्तीरे राज्ञोऽश्वमेधप्रतिग्रहात्तां संबोध्य ब्रूते ॥ ॥ २३ ॥

'युक्ष्वा हि' इति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तमाङ्गिरसस्य विरूपस्यार्षं गायत्रमाग्नेयम् । तथा चानुक्रमणिका—'युक्ष्वा हि षोळश विरूपः' इति । दशरात्रे तृतीयेऽहनीदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—'तृतीये युक्ष्वा हीत्याज्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । प्रातरनुवाकेऽप्याग्नेये गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'युक्ष्वा हि प्रेष्ठं वः' (आश्व. श्रौ ४. १३) इति ॥

युक्ष्वा हि देवहूतमाँ अश्वाँ अग्ने रथीरिव । नि होता पूर्व्यः सदः ॥ १ ॥

युक्ष्व । हि । देवऽहूतमान् । अश्वान् । अग्ने । रथीःऽइव । नि । होता । पूर्व्यः । सदः ॥१॥

हे ᵛअग्ने ᵛदेवहूतमान् देवानामाह्वातृतमान् ᵛअश्वान् ᵛयुक्ष्व योजय रथे । ᵛरथीरिव यथा रथी स्वाश्वानिष्टदेशगमनाय योजयति तद्वत् । तथा कृत्वा ᵛहोता त्वं ᵛपूर्व्यः मुख्यः सन् ᵛनि ᵛषदः[3] उपविश[4] च ॥

उत नो देव देवाँ अच्छा वोचो विदुष्टरः । श्रद्विश्वा वार्या कृधि ॥ २ ॥

उत । नः । देव । देवान् । अच्छ । वोचः । विदुःऽतरः । श्रत् । विश्वा । वार्या । कृधि ॥२॥

हे ᵛदेव अग्ने ᵛउत अपि च ᵛनः अस्मान् ᵛदेवान् ᵛअच्छा ᵛवोचः अभिब्रूयाः । सम्यगनुष्ठितवन्त इति । तथा ᵛविदुष्टरः विद्वत्तमान् वोचः । तथा कृत्वा ᵛविश्वा सर्वाणि ᵛवार्या वरणीयानि धनानि देवसंबन्धीनि ᵛश्रत् सत्यानि ᵛकृधि कुर्वस्माकम् । अथवास्मदीयानि सर्वाणि वरणीयानि हवींषि श्रत् सत्यानि कुरु । देवान् प्रापयेत्यर्थः ॥

त्वं ह यद्यविष्ठ्य सहसः सूनवाहुत । ऋतावा यज्ञियो भुवः ॥ ३ ॥

त्वम् । ह । यत् । यविष्ठ्य । सहसः । सूनो इति । आऽहुत । ऋतऽवा । यज्ञियः । भुवः ॥३॥

हे अग्ने ᵛयविष्ठ्य युवतम ᵛसहसः ᵛसूनो बलस्य पुत्र ᵛआहुत सर्वतो-हुत आहूत वा ᵛत्वं ᵛयत् यदा ᵛह खलु ᵛऋतावा सत्यवान् ᵛयज्ञियः यज्ञार्हश्च ᵛभुवः भवसि तदा वार्याणि श्रत्कुर्विति[5] संबन्धः ॥

दर्शपूर्णमासयोराग्नेयस्य 'अयमग्निः' इति वैकल्पिकी याज्या । सूत्रितं च—'अयमग्निः सहस्रिण इति वेदं विष्णुर्वि चक्रमे' (आश्व. श्रौ. १. ६) इति ॥

---

१. ख-ग-श—महे महे नदि, घ—महे महते नदि । २. ख-ग-ज्ञ-त२-३-४-न-भ-श—°तर्वणो नाधि, घ१—°तर्वणः; च—°तर्वणादधिकः; त१—°तर्वणो नाधिकः । ३. त३-४-भ-श—षद । ४. ख-ग-त-भ-श—'उपविश' नास्ति । ५. ग-त—श्रुत्कुर्विति, भ—श्रुतकुर्विति, श—श्रु कुर्विति ।

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मूर्धा कवी रयीणाम् ॥ ४ ॥

अयम् । अग्निः । सहस्रिणः । वाजस्य । शतिनः । पतिः । मूर्धा । कविः । रयीणाम् ॥४॥

vअयमग्निः vशतिनः vसहस्रिणः चोक्तसंख्योपेतस्य vवाजस्य अन्नस्य vपतिः स्वामी vमूर्धा शिरोवदुन्नतः श्रेष्ठः vकविः मेधावी vरयीणां धनानामपि पतिरिति शेषः । तदुभयं प्रयच्छत्वित्यर्थः ॥

तं नेमिमृभवो यथा नमस्व सहूतिभिः । नेदीयो यज्ञमङ्गिरः ॥ ५ ॥

तम् । नेमिम् । ऋभवः । यथा । आ । नमस्व । सहूतिऽभिः । नेदीयः । यज्ञम् । अङ्गिरः ॥५॥

हे vअङ्गिरः त्वं vसहूतिभिः समानाह्वानैरन्यैर्देवैः सह vनेदीयः अन्तिकतमं vयज्ञम्[1] vआ vनमस्व[1] आनमय । vऋभवः vनेमिं रथमिव[2] ॥　　॥ २४ ॥

तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम् ॥ ६ ॥

तस्मै । नूनम् । अभिऽद्यवे । वाचा । विऽरूप । नित्यया । वृष्णे । चोदस्व । सुऽस्तुतिम् ॥६॥

हे vविरूप नानारूपैतन्नामक महर्षे त्वं vतस्मै प्रसिद्धाय vअभिद्यवे अभिगतदीप्तये vवृष्णे वर्षकायाग्नये vनित्यया उत्पत्तिरहितया vवाचा मन्त्ररूपया vसुष्टुतिं vनूनम् इदानीं vचोदस्व स्तुहीत्येवमृषिः स्वात्मानं ब्रवीति यजमानो वा होतारं विरूपम् ॥

कमु ष्विदस्य सेनयाग्नेरपाकचक्षसः । पणिं गोषु स्तरामहे ॥ ७ ॥

कम् । ऊँ इति । स्वित् । अस्य । सेनया । अग्नेः । अपाकऽचक्षसः ।
पणिम् । गोषु । स्तरामहे ॥ ७ ॥

vअस्य vअग्नेः vअपाकचक्षसः अनल्पचक्षसोऽग्नेः vसेनया ज्वालारूपया vगोषु निमित्तेषु vकमु vष्वित् कं[3] खलु vपणिं vस्तरामहे । स्तरणं[4] हिंसनम्[4] । इदानीं बलिनमभिभवेमेत्यर्थः[5] ॥

मा नो देवानां विशः प्रस्नातीरिवोस्राः । कृशं न हासुरघ्न्याः ॥ ८ ॥

मा । नः । देवानाम् । विशः । प्रस्नातीःऽइव । उस्राः । कृशम् । न । हासुः । अघ्न्याः ॥८॥

vदेवानां सर्वेषां vविशः प्रजाभूतान् परिचारकान् vनः अस्मान् vमा हासीत् अग्निर्मा परित्यजतु । vप्रस्नातीः[6] vउस्राः[7] vइव पयः क्षरन्तीर्गाव इव । ता यथा न मुञ्चन्ति । उभयमपि न परित्यजत्वित्यर्थः । किमिव । vकृशम् अल्पं स्ववत्सम् vअघ्न्याः गावो यथा vन vहासुः न परित्यजन्ति तद्वत् ॥

मा नः समस्य दूढ्यः परिद्वेषसो अंहतिः । ऊर्मिर्न नावमा वधीत् ॥ ९ ॥

मा । नः । समस्य । दुःऽध्यः । परिऽद्वेषसः । अंहतिः । ऊर्मिः । न । नावम् । आ । वधीत् ॥९॥

---

१. ख-घ-त—आनमस्व यज्ञं, ग-न-भ—आनमस्व । २. ग—अरमिव । ३. ख-त-भ-श—कः, ग—कमु; न—कुः । ४. ख—स्तरणिंसक, ग—स्तरणीं हिंसनं, ज्ञ-त३—स्तरणिं हिंसक, त४-न-भ-श—स्तरणं हिंसकं । ५. ख-ग-त-न-भ-श—°मभिभवामे° । ६. ख-भ१—प्रस्नवतीः, ग-भ२—प्रस्रवंतीः, त-भ३-श—प्रस्रवतीः । ७. ज्ञ-त३-श—उषा ।

समस्य सर्वस्य परिद्वेषसः परितो द्विषतः दूढ्यः[1] पापबुद्धेः अंहतिः हननं मा[2] आ वधीत् मा हिंस्यात्[2]। नावम् ऊर्मिः समुद्रतरङ्ग इव। स यथा तां पीडयति तद्वन्मा वधीदित्यर्थः[3]। अत्र 'मा नः सर्वस्य दुर्धियः' (निरु. ५. २३) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम्॥

नमस्ते अग्न ओजसे गृणन्ति देव कृष्टयः। अमैरमित्रमर्दय॥ १०॥

नमः। ते। अग्ने। ओजसे। गृणन्ति। देव। कृष्टयः। अमैः। अमित्रम्। अर्दय॥ १०॥

हे अग्ने देव ते तुभ्यं नमः गृणन्ति नमस्कारशब्दमुच्चारयन्ति। किमर्थम्। ओजसे बलाय। के। कृष्टयः मनुष्या यजमानाः। अतोऽहमपि गृणामीत्यर्थः। तथा अमैः बलैः अमित्रं शत्रुम् अर्दय नाशय॥ ॥२५॥

ग्राम्येणाग्निना वैतानिकस्य संसर्गेऽग्नये संवर्गायेष्टिः कार्या। तत्र 'कुवित्सु नः' इत्यनुवाक्या 'मा नो अस्मिन्' इति याज्या। सूत्रितं च—'कुवित्सु नो गविष्टये मा नो अस्मिन्महाधने' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति॥

कुवित्सु नो गविष्टयेऽग्ने संवेषिषो रयिम्। उरुकृदुरु णस्कृधि॥ ११॥

कुवित्। सु। नः। गोऽइष्टये। अग्ने। सम्ऽवेषिषः। रयिम्। उरुऽकृत्। उरु। नः। कृधि॥ ११॥

हे अग्ने त्वं नः अस्माकं गविष्टये गवामेषणाय कुवित् बहु रयिं धनं संवेषिषः संप्रापय। उरुकृत् त्वं नः अस्मान्[4] उरु कृधि कुरु॥

मा नो अस्मिन्महाधने परा वर्ग्भारभृद्यथा। संवर्गं सं रयिं जय॥ १२॥

मा। नः। अस्मिन्। महाऽधने। परा। वर्क्। भारऽभृत्। यथा।
सम्ऽवर्गम्। सम्। रयिम्। जय॥ १२॥

नः अस्मान् अस्मिन् महाधने संग्रामे मा परा वर्क् मा परित्याक्षीः। भारभृद्यथा। भारवाही यथा भारमन्ते परित्यजति तद्वत्। संवर्गं शत्रुभ्यः सहाच्छिद्यमानं रयिं धनं सं जय अस्मदर्थम्॥

अन्यमस्मद्भिया इयमग्ने सिषक्तु दुच्छुना। वर्धा नो अमवच्छवः॥ १३॥

अन्यम्। अस्मत्। भिये। इयम्। अग्ने। सिसक्तु। दुच्छुना। वर्ध। नः। अमऽवत्। शवः॥ १३॥

हे अग्ने त्वदीया इयं दुच्छुना बाधकसंहतिः अस्मत् अन्यम् अस्तोतारं भियै भयाय सिषक्तु सेवताम्। त्वं च नः अस्माकम् अमवत् बलोपेतं शवः वेगं वर्धं वर्धय संग्रामे॥

यस्याजुषन्नमस्विनः शमीमदुर्मखस्य वा। तं घेदग्निर्वृधावति॥ १४॥

यस्य। अजुषत्। नमस्विनः। शमीम्। अदुःऽमखस्य। वा।
तम्। घ। इत्। अग्निः। वृधा। अवति॥ १४॥

यस्य नमस्विनः नमस्कारवतः अदुर्मखस्य वा अदुष्टयागस्य वा शमी कर्म अजुषत् असेवत तं घेत् तमेव यजमानं संग्रामे अग्निर्विधावति विशेषेण गच्छति। अतो नमोयुक्ता 'भवामेति' भाव॥

ख-ज्ञ-त १-२—अस्मानावधीत् मां हिंस्यात्; घ—नोस्मान् मा वधीत् मा हिंस्यात्। ३. ख-ग-त-न-भ-श—वधीरित्यर्थः। ४. घ—अस्मान् सु सुष्ठु।

परस्या अधि संवतोऽवराँ अभ्या तर। यत्राहमस्मि ताँ अव ॥ १५ ॥

स्याः। अधि। सम्ऽवतः। अवरान्। अभि। आ। तर।

। अहम्। अस्मि। तान्। अव ॥ १५ ॥

हे अग्ने ^vपरस्याः अन्यस्याः ^vसंवतः सेनायाः ^vअवरान् अन्यानस्मदीयान् ^vअभि अभिमुखम् सर्वतः ^vतर तारय। वैरिसेना अस्मद्भटैः पराभावयेत्यर्थः। ^vयत्र येष्वस्मदीयपरिजनमध्ये मस्मि स्वामी[1] ^vतानव रक्ष ॥

विद्मा हि ते पुरा वयमग्ने पितुर्यथावसः। अधा ते सुम्नमीमहे ॥ १६ ॥

। हि। ते। पुरा। वयम्। अग्ने। पितुः। यथा। अवसः।

। ते। सुम्नम्। ईमहे ॥ १६ ॥

हे ^vअग्ने ^vपितुः पालकस्य ^vते तव ^vअवसः अवो रक्षणं ^vपुरा ^vयथा तथेदानीमपीति म[2]। ^vअध[3] तत् ^vते[3] तव ^vसुम्नं सुखम् ^vईमहे याचामहे। अथवा पितुर्यथेति दृष्टान्तः। पितुः र्ं पुत्रो यथा वेत्ति तथेत्यर्थः ॥　　॥ २६ ॥

'इमं नु मायिनम्' इति द्वादशर्चं सप्तमं सूक्तम्। कुरुसुतिर्नाम काण्व ऋषिः। गायत्री । इन्द्रो देवता। तथा चानुक्रान्तम्—'इमं नु द्वादश कुरुसुतिः काण्वः' इति। व्यूढे दशरात्रे ऽहनि मरुत्वतीय आद्यस्तृचः। सूत्रितं च—'इमं नु मायिनं हुवे त्यमु वः सत्रासाहम्' श्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

मं नु मायिनं हुव इन्द्रमीशानमोजसा। मरुत्वन्तं न वृञ्जसे ॥ १ ॥

। नु। मायिनम्। हुवे। इन्द्रम्। ईशानम्। ओजसा। मरुत्वन्तम्। न। वृञ्जसे ॥ १ ॥

^vइमं ^vमायिनं प्रज्ञावन्तम् ^vओजसा स्वबलेन ^vईशानं सर्वस्य स्वामिनं ^vमरुत्वन्तं ^vन। संप्रत्यर्थे। मरुद्भिस्तद्वन्तमिदानीम् ^vइन्द्रं ^vवृञ्जसे शत्रूणां छेदनाय ^vहुवे आह्वयामि ॥

यमिन्द्रो मरुत्सखा वि वृत्रस्याभिनच्छिरः। वज्रेण शतपर्वणा ॥ २ ॥

। इन्द्रः। मरुत्ऽसखा। वि। वृत्रस्य। अभिनत्। शिरः। वज्रेण। शतऽपर्वणा ॥२॥

^vअयमिन्द्रो[4] ^vमरुत्सखा मरुद्युक्तः ^vवृत्रस्य ^vवि ^vअभिनत् व्यच्छिनत् ^vशिरः ^vवज्रेण र्वणा शतसंधिना[4] ॥

वृधानो मरुत्सखेन्द्रो वि वृत्रमैरयत्। सृजन्त्समुद्रिया अपः ॥ ३ ॥

नः। मरुत्ऽसखा। इन्द्रः। वि। वृत्रम्। ऐरयत्। सृजन्। समुद्रियाः। अपः ॥ ३ ॥

यम् ^vइन्द्रः ^vवावृधानः वर्धमानः ^vमरुत्सखा मरुत्सहायः ^vवृत्रं मेघं ^vवि ^vऐरयत् विदारित- किं कुर्वन्। ^vसमुद्रियाः। समुद्रमन्तरिक्षम्। तत्संबन्धिन्यः ^vअपः ^vसृजन् ॥

---

१. ग—भवामि। २. ख-घ-ङ-त१-२—विद्म नवं। ३. ख-त२-४-न—अधी तत्ते; ग—अधमः ते; ास्ते, ङ—अधित् ते; भ१—अधिनस्ते; भ३—अधीतितस्ते; श—अधीते। ४. ख-ग-त-न-भ-श—अयमिंद्रो तो वृत्रस्य व्यच्छिनच्छिरो वज्रेण शतसंधिना (ख-ङ-त३-४-भ१-२-श—शतशत°)।

षष्ठेऽहनि मरुत्वतीये ‘ अयं ह येन ’ इति मरुत्वन्निविद्धानीयः । सूत्रितं च—‘ अयं ह येन वा इदमुप नो हरिभिः सुतम् ’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

अयं ह येन वा इदं स्वर्मरुत्वता जितम् । इन्द्रेण सोमपीतये ॥ ४ ॥

अयम् । ह । येन । वै । इदम् । स्वः । मरुत्वता । जितम् । इन्द्रेण । सोमऽपीतये ॥ ४ ॥

ᵛअयं ᵛह[1] खल्विन्द्रः ᵛयेन ᵛवै येन खलु ᵛमरुत्वता मरुद्भिर्युक्तेन ᵛइन्द्रेण ᵛइदं ᵛस्वः स्वर्गाख्यं स्थानमिदं स्वः सर्वं[2] कर्म[2] वा यद्वेदं सर्वं जगत् ᵛजितम् । किमर्थम् । ᵛसोमपीतये सोमपानाय ॥

मरुत्वन्तमृजीषिणमोजस्वन्तं विरप्शिनम् । इन्द्रं गीर्भिर्हवामहे ॥ ५ ॥

मरुत्वन्तम् । ऋजीषिणम् । ओजस्वन्तम् । विऽरप्शिनम् । इन्द्रम् । गीःऽभिः । हवामहे ॥५॥

ᵛमरुत्वन्तं मरुद्भिस्तद्वन्तम् ᵛऋजीषिणम् । अभिषुतशेष ऋजीषः । स च तृतीयसवने पुनः सूयते । तद्वन्तम् ᵛओजस्वन्तम् । ओजो नामाष्टमी दशा । शरीरवृद्ध्युपेतमित्यर्थः । ᵛविरप्शिनम् । महन्नामैतत् । महान्तमेवंमहानुभावम् ᵛइन्द्रं ᵛगीर्भिः स्तुतिभिः ᵛहवामहे आह्वयामः ॥

इन्द्रं प्रत्नेन मन्मना मरुत्वन्तं हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ६ ॥

इन्द्रम् । प्रत्नेन । मन्मना । मरुत्वन्तम् । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ६ ॥

ᵛमरुत्वन्तम् ᵛइन्द्रं ᵛप्रत्नेन पुराणेन ᵛमन्मना मननीयेन स्तोत्रेण ᵛहवामहे ᵛअस्य ᵛसोमस्य ᵛपीतये पानाय ॥ ॥ २७ ॥

पञ्चमेऽहनि मरुत्वतीये ‘ मरुत्वाँ इन्द्र मीढ्वः ’ इति तृचो निविद्धानीयः । सूत्रितं च—‘ मरुत्वाँ इन्द्र मीढ्वस्तमिन्द्रं वाजयामसि ’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

मरुत्वाँ इन्द्र मीढ्वः पिबा सोमं शतक्रतो । अस्मिन्यज्ञे पुरुष्टुत ॥ ७ ॥

मरुत्वान् । इन्द्र । मीढ्वः । पिब । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
अस्मिन् । यज्ञे । पुरुऽस्तुत ॥ ७ ॥

हे ᵛमीढ्वः फलस्य वृष्टेर्वा सेक्तः ᵛशतक्रतो बहुकर्मन् ᵛइन्द्र त्वं ᵛमरुत्वान्[3] ᵛसोमं ᵛपिब ᵛअस्मिन् ᵛयज्ञे हे ᵛपुरुष्टुत बहुभिराहूत ॥

तुभ्येदिन्द्र मरुत्वते सुताः सोमासो अद्रिवः । हृदा हूयन्त उक्थिनः ॥ ८ ॥

तुभ्य । इत् । इन्द्र । मरुत्वते । सुताः । सोमासः । अद्रिऽवः । हृदा । हूयन्ते । उक्थिनः ॥८॥

हे ᵛअद्रिवः वज्रवन् ᵛइन्द्र ᵛमरुत्वते ᵛतुभ्येत् तुभ्यमेव ᵛसोमासः ᵛसुताः अभिषुताः । ते च ᵛउक्थिनः शस्त्रवन्तः ᵛहृदा[4] मनसा भक्त्या[4] ᵛहूयन्ते त्वदर्थम् ॥

पिबेदिन्द्र मरुत्सखा सुतं सोमं दिविष्टिषु । वज्रं शिशान ओजसा ॥ ९ ॥

---

१. न-भ—ह अयं । २. ख-ग-त-न-भ-श—सर्वकर्म । ३. न-भ—मरुत्वान् सन् । ४. त३-४-न-भ-श—‘ हृदा...भक्त्या ’ नास्ति ।

पिब । इत् । इन्द्र । मरुत्ऽसखा । सुतम् । सोमम् । दिविष्टिषु । वज्रम् । शिशानः । ओजसा ॥९॥

हे इन्द्र मरुत्सखा त्वं सुतम् अभिषुतं सोमं पिब । किमर्थम् । दिविष्टिषु अस्माकमह्वामभिगमनेषु दिवः स्वर्गस्य वैषणेषु निमित्तेषु । पीत्वा च ओजसा बलेन सोमपानजनितेन वज्रं शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् । शत्रूञ्जहीति भावः ॥

चतुर्विंशेऽहनि प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे ‘ उत्तिष्ठन् ’ इति तृचः षळहस्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘ उत्तिष्ठन्नोजसा सह भिन्धि विश्वा अप द्विष इति ब्राह्मणाच्छंसिनः ’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वी शिप्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् ॥१०॥

उत्ऽतिष्ठन् । ओजसा । सह । पीत्वी । शिप्रे इति । अवेपयः ।
सोमम् । इन्द्र । चमू इति । सुतम् ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं पीत्वी पीत्वा ओजसा बलेन सह उत्तिष्ठन् शिप्रे हनू अवेपयः अकम्पयः । मदावेशादिति भावः । किं पीत्वा । चमू चम्वोरधिषवणफलकयोः सुतं सोमम् ॥

अनु त्वा रोदसी उभे क्रक्षमाणमकृपेताम् । इन्द्र यद्दस्युहाभवः ॥ ११ ॥

अनु । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । क्रक्षमाणम् । अकृपेताम् ।
इन्द्र । यत् । दस्युऽहा । अभवः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र क्रक्षमाणं शत्रून् विलिखन्तं त्वा त्वाम् उभे रोदसी उभे अपि द्यावापृथिव्यौ अनु अकृपेताम् अनुकल्पयेताम् । यत् यदा दस्युहा अभवः भवसि तदा ॥

वाचमष्टापदीमहं नवस्रक्तिमृतस्पृशम् । इन्द्रात्परि तन्वं ममे ॥ १२ ॥

वाचम् । अष्टाऽपदीम् । अहम् । नवऽस्रक्तिम् । ऋतऽस्पृशम् ।
इन्द्रात् । परि । तन्वम् । ममे ॥ १२ ॥

अष्टापदीम् । अष्टाभिर्दिग्भिर्विदिग्भिः साष्टापदी । नवस्रक्तिम् उपरि स्थितेनादित्येन नवस्रक्तिम् । आसु दिक्षु व्याप्तामित्यर्थः । ऋतस्पृशं यज्ञस्पृशं वाचं स्तुतिम्[1] अहं[1] परिपूर्णात् इन्द्रात् तन्वं तनुं न्यूनां सतीं परि ममे । अन्यूनेयत्तां करोमीत्यर्थः । कार्त्स्न्येन स्वरूपं स्तुत्या विषयीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ ॥ २८ ॥

‘ जज्ञानः ’ इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तं काण्वस्य कुरुसुतेरार्षम् । आद्या नव गायत्र्यो दशमी बृहत्येकादशी सतोबृहती । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ जज्ञान एकादश प्रगाथान्तम् ’ इति । महाव्रते निष्केवल्ये ‘ जज्ञानो नु शतक्रतुः ’ इत्येषा । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—‘ जज्ञानो नु शतक्रतुरित्येका ’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

जज्ञानो नु शतक्रतुर्वि पृच्छदिति मातरम् । क उग्राः के ह शृण्विरे ॥ १ ॥

जज्ञानः । नु । शतऽक्रतुः । वि । पृच्छत् । इति । मातरम् । के । उग्राः । के । ह । शृण्विरे ॥१॥

---

१. ख–स्तुतिम; त-न-भ१-२-श–स्तुतिमयां; भ३–स्तुतिमयी।

अयमिन्द्रः vजज्ञानो vनु जायमान एव vशतक्रतुः बहुकर्मा vइति इत्थं vमातरं स्वजननी विपृच्छति । किमिति । vक vउग्राः उद्गूर्णबला लोके । vके vह vश्रृण्विरे श्रूयन्ते गुणैः । के विश्रुता इत्यर्थः ॥

आदीं शवस्यब्रवीदौर्णवाभमहीशुवम् । ते पुत्र सन्तु निष्टुरः ॥ २ ॥

आत् । ईम् । शवसी । अब्रवीत् । और्णऽवाभम् । अहीशुवम् । ते । पुत्र । सन्तु । निःऽतुरः ॥२॥

इन्द्रेण पृष्टा vशवसी माता अनन्तरमेव[1] एनमिन्द्रम् vअब्रवीत् । किमिति उच्यते । vऔर्णवाभमहीशुवम्[2] एतन्नामानावसुरौ तिष्ठतः । तावुक्तावन्ये च तादृशा हे vपुत्र तव vनिष्टुरः निस्तारणीयाः vसन्तु इति ॥

समित्तान्वृत्रहाखिदत्खे अराँइव खेदया । प्रवृद्धो दस्युहाभवत् ॥ ३ ॥

सम् । इत् । तान् । वृत्रऽहा । अखिदत् । खे । अरान्ऽइव । खेदया ।
प्रऽवृद्धः । दस्युऽहा । अभवत् ॥ ३ ॥

vतान् जनन्योक्तान् vवृत्रहा इन्द्रः vसमित्[3] सहैव vअखिदत्[3] । खेदनं नाम आकर्षणम् । vखे रथचक्रस्य नाभौ[4] vअरान् चक्राङ्गभूताञ्छङ्कून् vखेदया रज्ज्वा vइव । तथा तान् यथा संखिदन्ति तद्वत् । तथा कृत्वा vदस्युहा शत्रुघातीन्द्रः vप्रवृद्धः vअभवत् ॥

एकया प्रतिधापिबत्साकं सरांसि त्रिंशतम् । इन्द्रः सोमस्य काणुका ॥ ४ ॥

एकया । प्रतिऽधा । अपिबत् । साकम् । सरांसि । त्रिंशतम् । इन्द्रः । सोमस्य । काणुका ॥४॥

अयम् vइन्द्रः vएकया एकेन vप्रतिधा प्रतिधानेन vसाकम्[5] एकधैव vत्रिंशतम् अपि । उक्थपात्राणीत्यर्थः । कीदृशानि । vसरांसि vसोमस्य पूर्णानि सोमरसेन पूर्णानि vकाणुका कान्तानि क्रान्तानि वा सोमेन कृतानि वा सोमपूर्णानि vअपिबत् पीतवान् माध्यंदिनसवने । याज्ञिकप्रसिद्ध्यैवम् । नैरुक्तप्रसिद्ध्या तु कालाभिमानीन्द्रः । त्रिंशदपरपक्षस्याहोरात्रास्त्रिंशत् पूर्वपक्षस्य च सन्ति । तानेकरूपमनुभवतीति । एतत्सर्वम् ' एकेन प्रतिधानेनापिबत् ' (निरु. ५. ११) इत्यादिनिरुक्ते तद्व्याख्याने च स्पष्टमुक्तम् । तदत्र द्रष्टव्यम् ॥

अभि गन्धर्वमतृणदबुध्नेषु रजःस्वा । इन्द्रो ब्रह्मभ्य इद्वृधे ॥ ५ ॥

अभि । गन्धर्वम् । अतृणत् । अबुध्नेषु । रजःऽसु । आ । इन्द्रः । ब्रह्मऽभ्यः । इत् । वृधे ॥५॥

अयम् vइन्द्रः vगन्धर्वम् । गामुदकं धारयतीति गन्धर्वो मेघः । तम् vअभि vआ vअतृणत् सर्वतो हिंसितवान् । कुत्र । vअबुध्नेषु पदनिधानयोग्यस्थानरहितेषु[6] vरजःसु लोकेषु । अन्तरिक्षप्रदेशेष्वित्यर्थः । किमर्थम् । vब्रह्मभ्य vइत् ब्राह्मणेभ्य एव vवृधे वर्धनाय ॥ ॥ २९ ॥

निराविध्यद्गिरिभ्य आ धारयत्पक्वमोदनम् । इन्द्रो बुन्दं स्वाततम् ॥ ६ ॥

निः । अविध्यत् । गिरिऽभ्यः । आ । धारयत् । पक्वम् । ओदनम् ।
इन्द्रः । बुन्दम् । सुऽआततम् ॥ ६ ॥

आदनंतरमेव; न-भ-आनतरमेव । २. ख-त-°महीशुवं न; न-भ-°महीशुवं च । ३. त३-भ१-श-स्त् । ४. घ-नाभौ अरानिव । ५. ख-त-श-सह, न-भ-साकं सह । ६. ख-त-श-पदनिध्यान° ।

अयम् vइन्द्रः vगिरिभ्यः मेघेभ्यः सकाशादुदकं निर्गमयितुं vनिराविध्यत् संप्राहरत्[1] तानेव मेघान्। किं कुर्वन्। vपक्वं परिपक्वम् vओदनं कुर्वन् मनुष्याणामर्थाय। केन साधनेनेति तदुच्यते। vबुन्दम् इषुं vस्वाततं सुष्ठु सर्वतो विस्तृतमादायेति शेषः ॥

शतब्रध्न इषुस्तव सहस्रपर्ण एक इत्। यमिन्द्र चकृषे युजम् ॥ ७ ॥

शतऽब्रध्नः। इषुः। तव। सहस्रऽपर्णः। एकः। इत्। यम्। इन्द्र। चकृषे। युजम् ॥ ७ ॥

हे vइन्द्र vतव vइषुः vशतब्रध्नः शताग्रः vसहस्रपर्णः सहस्रसंख्याकैः पत्रैः संवृतः शीघ्रगमनाय। अपरिमितगमनो वा। स च vएक vइत् एक एव। vयं च इषुं vयुजं सहायं vचकृषे करोषि युद्धाय ॥

तेन स्तोतृभ्य आ भर नृभ्यो नारिभ्यो अत्तवे। सद्यो जात ऋभुष्ठिर ॥८॥

तेन। स्तोतृऽभ्यः। आ। भर। नृऽभ्यः। नारिऽभ्यः। अत्तवे। सद्यः। जातः। ऋभुऽस्थिर ॥८॥

vतेन इषुणा vस्तोतृभ्यः अस्मभ्यं vनृभ्यः मनुष्येभ्यः। पुत्रेभ्य इत्यर्थः। तथा vनारिभ्यः स्त्रीभ्यश्च vअत्तवे अदनाय पर्याप्तं धनम् vआ vभर आहर। vसद्यः तदानीमेव vजातः अस्माभिर्दत्तेन सोमेन प्रवृद्धः सन् हे vऋभुष्ठिर। उरुः प्रभूतः स्थिरश्च संग्रामे स तथोक्तः। हे तादृशेन्द्र त्वमा भरेति समन्वयः ॥

एता च्यौत्नानि ते कृता वर्षिष्ठानि परीणसा। हृदा वीड्वधारयः ॥ ९ ॥

एता। च्यौत्नानि। ते। कृता। वर्षिष्ठानि। परीणसा। हृदा। वीळु। अधारयः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र vते त्वया vएता एतानि पुरतः सर्वैर्दृश्यमानानि vवर्षिष्ठानि अतिशयेन प्रवृद्धानि vपरीणसा परितो नतानि अत एव vच्यौत्नानि[2] इति भावः[2]। भूमेः कीलवद्धारणाय vकृता कृतानि। पर्वतास्त्वया कृता इत्यर्थः। या यानि vहृदा बुद्ध्या vवीळु स्थिराणि vअधारयः। बुद्ध्या कर्तव्यानीति यान्यधारयः तानीमानीति ॥

विश्वेत्ता विष्णुराभरदुरुक्रमस्त्वेषितः।
शतं महिषान्क्षीरपाकमोदनं वराहमिन्द्र एमुषम् ॥ १० ॥

विश्वा। इत्। ता। विष्णुः। आ। अभरत्। उरुऽक्रमः। त्वाऽइषितः।
शतम्। महिषान्। क्षीरऽपाकम्। ओदनम्। वराहम्। इन्द्रः। एमुषम् ॥ १० ॥

अस्या ऋचो नैरुक्तैतिहासिकमतभेदेन द्विधा योजना। नैरुक्तपक्षे तावत्। हे इन्द्र vता तानि यानि त्वया स्रष्टव्यान्युदकानि सन्ति तानि vविष्णुः व्यापनशील आदित्यः vआभरत् आभरति। लोकाय प्रयच्छतीत्यर्थः। कीदृशो विष्णुः। vउरुक्रमः बहुगतिः। किं स्वविरोधेन नेत्याह। vत्वेषितः त्वया प्रेरितः। न केवलमुदकान्येव अपि च vशतं vमहिषान् शतसंख्याकान् पशून्। महिषशब्दो गवादेरप्युपलक्षकः। अथवा शतशब्दोऽपरिमितवचनो महिष इति महन्नाम। असंख्यातान् महतो यज्ञान् यजमानेभ्य आभरत् ददातीत्यर्थः। किंच vक्षीरपाकं क्षीरपक्वम् vओदनं पायसम्। एतच्चरुपुरोडाशादेरुपलक्षकम्। तद्यजमानेभ्य आभरत्। अथवा सर्वार्थं वृष्टिप्रदानद्वारौदनं प्राहरत्। किंच vइन्द्रः[3]

---

१. घ–सप्रहरत्, त-श–समप्रहारन्; भ–संप्रहारत्। २. घ–च्यौत्नानि अत्युत्कृष्टानि तव बलानि। ३. ख-ग-त-न-श–नवानपींद्रो।

वराहं जलपूर्णं[1] मेघं[1] हन्तीति शेषः। कीदृशं तम्। एमुषम्। आ इत्यस्य स्थाने छान्दस एकारः। आमुषमुदकस्य मोषकमित्यर्थः। निरुक्तपक्ष एवम्। ऐतिहासिकपक्षे चरकब्राह्मण इतिहास आम्नायते। विष्णुर्यज्ञः। स देवेभ्य आत्मानमन्तरधात्। तमन्यदेवता नाविदन्निन्द्रस्त्ववेत्। स इन्द्रमब्रवीत्को भवानिति। तमिन्द्रः प्रत्यब्रवीदहं दुर्गाणामसुराणां च हन्ता भवांस्तु क इति। सोऽब्रवीदहं दुर्गादाहर्ता त्वं तु यदि दुर्गाणामसुराणां हन्ता ततोऽयं वराहो वाममुष[2] एकविंशत्याः[3] पुरां[3] पारेऽश्ममयीनां वसति तस्मिन्नसुराणां वसु वाममस्ति तमिमं जहीति। तस्येन्द्रस्ताः पुरो भित्त्वा हृदयमविध्यत्[4]। अधि तत्र यदासीत्तद्विष्णुराहरदिति। सोऽयमितिहासः 'अस्येदु मातु. सवनेषु' (ऋ. सं. १. ६१. ७) 'विश्वेत्ता विष्णुः' इत्याभ्यां प्रतिपादितः। तयोर्मध्ये 'अस्येदु मातुः' इत्यत्र विष्णुना हे इन्द्र त्वं दुर्गाणां हन्तेत्यात्मानं कथयसि तर्हि वाममुषं वराहमसुरं जहीत्युक्तार्थो 'विध्यद्वराहम्' इति पादेन प्रतिपादितः। इन्द्रेण च विष्णो त्वं दुर्गादाहर्तेति ब्रूषे मया पुराणि जितान्यसुरश्च घातितस्तस्य वामं वस्वानयेत्युक्तो विष्णुमूर्तिस्तस्य वराहासुरस्य धनं मुमोष। सोऽर्थः 'मुषायद्विष्णुः पचतम्' इति पादेन सूचितः। स किं पुनर्मुषितवानिति तदत्रोच्यते 'विश्वेत्ता' इति। हे इन्द्र त्वेषितस्त्वया प्रेरितो विष्णुर्यज्ञरूपी त्वेषितस्त्वं दुर्गादाहर्ता किल तर्हि त्वं तस्य धनान्याहरेति त्वया प्रेरितः सन्नुरुक्रमो भूत्वा विश्वेत्ता यानि त्वयाहर्तव्यानीत्युक्तानि यानि च तत्र स्थितानि तानि सर्वाण्याभरत् आभरतु। कानि तानीति। शतं महिषानपरिमितान् प्रशस्तान् पदार्थान् तेषां वाहनरूपान्[5] महिषान् वा क्षीरपाकमोदनं च पक्वमात्रमेवौदनं चाभरत्। 'विध्यद्वराहम्' इत्यत्रोक्तोऽर्थश्च चरमपादेनोच्यते। इन्द्रस्तु वराहं वराहार स्वीकृतासुरसर्वस्वं वराहरूपिणं वैमुषमेमुषनामानमथवैमुषं धनानामामोषकं[6] वराहमसुर हृदयेऽविध्यदिति शेषः॥

तुविक्षं ते सुकृतं सूमयं धनुः साधुर्बुन्दो हिरण्ययः।
उभा ते बाहू रण्या सुसंस्कृत ऋदूपे चिदृदूवृधा॥ ११॥

तुविऽक्षम्। ते। सुऽकृतम्। सुऽमयम्। धनुः। साधुः। बुन्दः। हिरण्ययः।
उभा। ते। बाहू इति। रण्या। सुऽसंस्कृता। ऋदुऽपे। चित्। ऋदुऽवृधा॥ ११॥

*एषा निरुक्त एकमपि पदं (अ)विहाय यास्केन व्याख्याता। तदेव लिख्यते—'तुविक्षं बहुविक्षेपं महाविक्षेपं वा ते सुकृतं सूमयं सुसुखं धनुः साधयिता ते बुन्दो हिरण्मयः। उभौ ते बाहू रण्यौ रमणीयौ सांग्राम्यौ[7] वर्दूपे अर्दनपातिनौ गमनपातिनौ[8] मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ[8] वा' (निरु. ६. ३३) इति॥ ॥ ३०॥

'पुरोळाशं नः' इति दशर्चं नवमं सूक्तं काण्वस्य कुरुसुतेरार्षम्। आद्या नव गायत्र्यो दशमी बृहती। इन्द्रो देवता। तथा चानुक्रान्तं—'पुरोळाशं दश बृहत्यन्तम्' इति। सूक्तविनियोगो

---

१. ख-त१—जलपूर्णं एवं ब; ग-न-भ-श—जलपूर्णं एवं; ज्ञ-त३-४—जलपूर्णां एव; त२—जलपूर्णांगं। २. ख-त-श—वाममुषः; ग—वाममोष; भ१—वामत्तुषः। ३. ख-ग-त-भ१-श—एकविंशत्या पुरा। ४. ख-त—हृदम°; ग—हृदम°, श—हृदम°। ५. ग—आहाररूपान्।। ६. ख-त—धनानामोषकं; ग—इन्धनाना मोषकं। ७. ज्ञ-त१-न-भ१—संग्राम्यौ। ८. ख-ज्ञ-त१-२—गमनपातिनौ शब्दपातिनौ दूरपातिनौ वा मर्मण्यर्दनवेधिनौ गमनवेधिनौ शब्दवेधिनौ दूरवेधिनौ। *घ-मु-पुस्तकयोरस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—हे इंद्र ते तव धनुः तुविक्षं महाक्षेपं सुकृतं सूमयं सुसुखं च। ते बुंदः इषुः साधुः हिरण्ययः हिरण्मयः। ते उभा उभौ बाहू रण्या रमणीयौ सुसस्कृता सुष्ठुलंकृतौ ऋदूपे चित् संग्रामे अर्दनपातिनौ ऋदूवृधा हनवर्धनौ।

लैङ्गिकः । महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रतृचाशीतावाद्यास्तिस्र ऋचः । तथा च सूत्रितं—'पुरोळाशं नो अन्धस इति तिस्रः' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

पुरोळाशं नो अन्धस इन्द्र सहस्रमा भर । शता च शूर गोनाम् ॥ १ ॥

पुरोळाशम् । नः । अन्धसः । इन्द्र । सहस्रम् । आ । भर । शता । च । शूर । गोनाम् ॥ १ ॥

हे शूर[1] इन्द्र पुरोळाशं पुरो दीयमानमेतत्संज्ञकम् अन्धसः अन्नं[2] स्वीकृत्य गोनां गवां सहस्रं शता शतानि च नः[3] अस्मभ्यम् आ भर आहर । अथवा[3] नोऽस्मभ्यं पुरतो दीयमानमन्धसोऽन्धो व्यञ्जनं सहस्रं सहस्रसंख्याकं गोसहस्रं चाहरेति योज्यम् ॥

आ नो भर व्यञ्जनं गामश्वमभ्यञ्जनम् । सचा मना हिरण्यया ॥ २ ॥

आ । नः । भर । विऽअञ्जनम् । गाम् । अश्वम् । अभिऽअञ्जनम् । सचा । मना । हिरण्यया ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं नः अस्मभ्यं व्यञ्जनं गामश्वमभ्यञ्जनं तैलं च आ[4] भर । मना मननीयानि हिरण्यया हिरण्मयान्युपकरणानि[5] सचा सहाभरेति ॥

उत नः कर्णशोभना पुरूणि धृष्णवा भर । त्वं हि शृण्विषे वसो ॥ ३ ॥

उत । नः । कर्णऽशोभना । पुरूणि । धृष्णो इति । आ । भर ।
त्वम् । हि । शृण्विषे । वसो इति ॥ ३ ॥

उत अपि च नः अस्मभ्यं कर्णशोभना कर्णाभरणानि पुरूणि बहूनि आ भर । हे धृष्णो धर्षकेन्द्र वसो वासयितरिन्द्र त्वं हि[6] खलु शृण्विषे श्रूयसे । किमिति । उदारोऽयमिन्द्र इति ॥

नकीं वृधीक इन्द्र ते न सुषा न सुदा उत । नान्यस्त्वच्छूर वाघतः ॥ ४ ॥

नकीम् । वृधीकः । इन्द्र । ते । न । सुऽसाः । न । सुऽदाः । उत ।
न । अन्यः । त्वत् । शूर । वाघतः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते त्वत्तोऽन्यः कश्चित् वृधीकः वर्धयिता नकीं नैव । तथा सुषाः सुष्ठु संभक्ता संग्रामादौ त्वत्तोऽन्यः न । उत अपि च सुदाः सुदाता न । तथा हे शूर त्वत् त्वत्तोऽन्य. वाघतः । ऋत्विङ्नामैतत् । ऋत्विजो यजमानस्य नेता नान्यः अस्ति त्वामृते ॥

नकीमिन्द्रो निकर्तवे न शक्रः परिशक्तवे । विश्वं शृणोति पश्यति ॥ ५ ॥

नकीम् । इन्द्रः । निऽकर्तवे । न । शक्रः । परिऽशक्तवे । विश्वम् । शृणोति । पश्यति ॥ ५ ॥

अयम् इन्द्रः निकर्तवे निकर्तुं नकी नैव शक्यः । तथा शक्रः शक्तोऽयं परिशक्तवे[7] परिभावाय न शक्यत इति । स तु विश्वं शृणोति पश्यति च ॥　　॥ ३१ ॥

स मन्युं मर्त्यानामदब्धो नि चिकीषते । पुरा निदश्चिकीषते ॥ ६ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श–'शूर' नास्ति । २. घ–सोमं । ३. ख-ग-त-श–'नः···अथवा' नास्ति । ४. ख-त-न-भ-श–'आ' नास्ति । ५. ख-त-न-भ१-श–हिरण्यमयान्यु° । ६. ख-ग-त-न-भ-श–'हि' नास्ति । ७. ख-ग-त-न-भ–परिकर्तवे ।

सः । मन्युम् । मर्त्यानाम् । अदब्धः । नि । चिकीषते । पुरा । निदः । चिकीषते ॥ ६ ॥

ˇसः इन्द्रः ˇमन्युं क्रोधम् । केषाम् । ˇमर्त्यानाम् । ˇअदब्धः केनाप्यहिंसितः सन् ˇनि ˇचिकीषते निकरोति । किं मन्युं प्राप्यैव नेत्याह । ˇनिदः निन्दायाः ˇपुरा पूर्वमेव ˇचिकीषते । यदा तं निन्दितुमिच्छति कश्चित्ततः पूर्वमेव तं निकरोतीत्यर्थः ॥

क्रत्व इत्पूर्णमुदरं तुरस्यास्ति विधतः । वृत्रघ्नः सोमपाव्नः ॥ ७ ॥

क्रत्वः । इत् । पूर्णम् । उदरम् । तुरस्य । अस्ति । विधतः । वृत्रऽघ्नः । सोमऽपाव्नः ॥ ७ ॥

ˇतुरस्य त्वरमाणस्य ˇवृत्रघ्नः वृत्रं हतवतः ˇसोमपाव्नः सोमपातुः ˇउदरं[1] ˇक्रत्व ˇइत् कर्मणैव ˇपूर्णम् ˇअस्ति भवति । कस्य कर्मणेति उच्यते । ˇविधतः परिचरतो यजमानस्य । यतः परिचरणाभावे तस्य कुक्षिपूर्त्यभावोऽतस्तत्पूर्तये परिचरतेति शेषः ॥

त्वे वसूनि संगता विश्वा च सोम सौभगा । सुदात्वपरिह्वृता ॥ ८ ॥

त्वे इति । वसूनि । सम्ऽगता । विश्वा । च । सोम । सौभगा । सुऽदातु । अपरिऽह्वृता ॥८॥

हे इन्द्र ˇत्वे त्वयि ˇवसूनि धनान्यस्मदिष्टानि ˇसंगता संगतानि । तथा हे ˇसोम सोमवन्निन्द्र त्वयि ˇविश्वा सर्वाणि ˇसौभगा सौभाग्यानि संगतानि । तथा ˇसुदातु सुदानानि ˇअपरिह्वृता अकुटिलानि । अतस्तानि कुर्विति भावः । यद्वा । इन्द्रः सोमं पीत्वा सोम इत्यभिहितः सोमश्रुतेः ॥

त्वामिद्यवयुर्मम कामो गव्युर्हिरण्ययुः । त्वामश्वयुरेषते ॥ ९ ॥

त्वाम् । इत् । यवऽयुः । मम । कामः । गव्युः । हिरण्यऽयुः ।
त्वाम् । अश्वऽयुः । आ । ईषते ॥ ९ ॥

ˇत्वामित् त्वामेव ˇएषते । किम् । ˇमम ˇकामः । स कीदृशः । ˇयवयुः यवेच्छुः सन्नेषते । तथा ˇगव्युः सन्नेषते[2] । तथा ˇहिरण्ययुः च सन्नेषते । तथा ˇअश्वयुः च सन्नेषते । तं काममातेच्छं कुर्विति भावः ॥

तवेदिन्द्राहमाशसा हस्ते दात्रं चना ददे ।
दिनस्य वा मघवन्त्संभृतस्य वा पूर्धि यवस्य काशिना ॥ १० ॥

तव । इत् । इन्द्र । अहम् । आऽशसा । हस्ते । दात्रम् । चन । आ । ददे ।
दिनस्य । वा । मघऽवन् । सम्ऽभृतस्य । वा । पूर्धि । यवस्य । काशिना ॥ १० ॥

हे ˇइन्द्र[3] ˇतवेत् तवैव ˇआशसा आशंसनेन त्वमस्मदीयं क्षेत्रं यवसमृद्धं करोषीत्याशंसनेन ˇहस्ते ˇदात्रं ˇचन लवनसाधनं दात्रमपि[4] ˇआ ˇददे स्वीकरोमि । किमनेन प्रयासेन । ˇदिनस्य ˇवा पूर्वमेव छिन्नस्य वा यवस्य ˇसंभृतस्य[5] ˇवा पूर्वमेव छित्वा निष्कृतस्य राशीकृतस्य वा ˇयवस्य ˇकाशिना मुष्टिना ˇपूर्धि पूरय । आशंसनं देहि च[6] ॥ ॥ ३२ ॥

त-न-भ१-२-श–उदकं । २. त-भ१-श–सत्वेषु ते । ३. घ–मघवन्निंद्र । ४. ख-घ-त-भ-श–
ख-ग-त-न-भ-श–'संभृतस्य' नास्ति । ६. ख–व; ग-त-न-भ-श– वा ।

'अयं कृत्नुः' इति नवर्चं दशमं सूक्तम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'अयं कृत्नुर्नव कृत्नुर्भार्गवः सौम्यमन्त्यानुष्टुप्' इति। भार्गवः कृत्नुर्ऋषिः। नवम्यनुष्टुप्। अष्टौ गायत्र्यः। सोमो देवता। विनियोगो लैङ्गिकः॥

अयं कृत्नुरगृभीतो विश्वजिदुद्भिदित्सोमः। ऋषिर्विप्रः काव्येन ॥ १ ॥

अयम्। कृत्नुः। अगृभीतः। विश्वऽजित्। उत्ऽभित्। इत्। सोमः।
ऋषिः। विप्रः। काव्येन ॥ १ ॥

^v^अयं ^v^सोमः ^v^कृत्नुः कर्ता सर्वस्य ^v^अगृभीतः अन्यैरगृहीतः ^v^विश्वजित् सर्वस्य जेता ^v^उद्भित् फलस्योद्भेदकः। अथवा विश्वजिदुद्भिदौ सोमयागौ। तयोर्निष्पादकत्वात्तद्रूपः। ^v^ऋषिः ज्ञानवान् ^v^विप्रः मेधावी विप्रवत् पूज्यो विशेषेण पूरको वा। एवंमहानुभावः सोमः ^v^काव्येन स्तोत्रेण स्तुत्यो भवतीति शेषः॥

अभ्यूर्णोति यन्नग्नं भिषक्ति विश्वं यत्तुरम्। प्रेमन्धः ख्यन्निः श्रोणो भूत् ॥२॥

अभि। ऊर्णोति। यत्। नग्नम्। भिषक्ति। विश्वम्। यत्। तुरम्।
प्र। ईम्। अन्धः। ख्यत्। निः। श्रोणः। भूत् ॥ २ ॥

अयं सोमः ^v^यन्नग्नम् अस्ति तत् ^v^अभ्यूर्णोति आच्छादयति। यन्नग्नमिव विफलं वर्तते तदाच्छादयति[1] फलेन। अथवा वस्त्रं जनयन्नाच्छादयति। तथा ^v^यत् ^v^तुरम् आतुरं रुग्णं ^v^विश्वं तत् ^v^भिषक्ति भिषज्यति। यज्ञद्वारा स्वर्गसाधनेनौषधरूपेण[2] च शरीरसिद्धिसाधनश्च। ^v^अन्धः सन् अन्धोऽपि ^v^प्र ^v^ख्यत् पश्यति। ^v^श्रोणः[3] अपि[3] पङ्गुरपि[4] ^v^निः ^v^भूत् निर्भवति निर्गच्छति॥

त्वं सोम तनूकृद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्यकृतेभ्यः। उरु यन्तासि वरूथम् ॥ ३ ॥

त्वम्। सोम। तनूकृत्ऽभ्यः। द्वेषःऽभ्यः। अन्यऽकृतेभ्यः। उरु। यन्ता। असि। वरूथम् ॥३॥

हे ^v^सोम ^v^त्वं ^v^तनूकृद्भ्यः कृशीकुर्वद्भ्यः। अथवाङ्गानां विच्छेदकेभ्यः ^v^अन्यकृतेभ्यः ^v^द्वेषोभ्यः शत्रुकृतेभ्योऽप्रियेभ्यः। कृत्याभ्य इत्यर्थः। ^v^वरूथं वरकं[5] रक्षणम् ^v^उरु ^v^यन्तासि[6] भवसि स्तोतॄणाम्। 'अन्यकृतानि हि रक्षांसि' इति ब्राह्मणम्॥

त्वं चित्ती तव दक्षैर्दिव आ पृथिव्या ऋजीषिन्। यावीरघस्य चिद्द्वेषः ॥४॥

त्वम्। चित्ती। तव। दक्षैः। दिवः। आ। पृथिव्याः। ऋजीषिन्।
यावीः। अघस्य। चित्। द्वेषः ॥ ४ ॥

हे ^v^ऋजीषिन् तृतीयसवनगतेनर्जीषेण तद्वन् सोम ^v^त्वं ^v^तव ^v^चित्ती चित्या प्रज्ञया ^v^दक्षैः बलैश्च ^v^दिव ^v^आ दिवश्च। आ इति चार्थे। ^v^पृथिव्याः आ पृथिव्याश्च सकाशात् ^v^अघस्य ^v^चित् अस्माकमाहन्तुरपि ^v^द्वेषः शत्रोः कृत्यां ^v^यावीः पृथक्कुरु॥

---

१. ख-ग-त-न-श—तत्तदा°। २. ख—°साधनानीमौषध°; ग—°साधनानां नामौषध°; घ-ज्ञ-त२—°साधनान ईमौषध°; त१—°साधनानिमौषध°; त३-४-न-भ—°साधनाननौषध°; श—°साधनानुनौषध°। ३. ख-घ-ज्ञ-त१-२—श्रोणः श्रोणोपि। ४. ग-त३-४-श—'पंगुरपि' नास्ति। ५. ग—वारकं। ६. ख-घ-ज्ञ-त१-२—यंतासि बहुकृत्।

अर्थिनो यन्ति चेदर्थं गच्छानिद्ददुषो रातिम् । ववृज्युस्तृष्यतः कामम् ॥ ५ ॥

अर्थिनः । यन्ति । च । इत् । अर्थम् । गच्छान् । इत् । ददुषः । रातिम् ।
ववृज्युः । तृष्यतः । कामम् ॥ ५ ॥

अर्थिनः धनानि कामयमानाः यन्ति चेत् यन्ति च अर्थं प्रति । गत्वा च ददुषः दातुः रातिं दानं गच्छानित् गच्छन्ति च । गतेषु मध्ये यं हे सोम त्वमनुगृह्णासि तस्य तृष्यतः भिक्षमाणस्य कामं ववृज्युः । पुनः कामानावर्जयन्ति[1] । तावत्पर्यन्तं पूरयन्तीत्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥

विदद्यत्पूर्व्यं नष्टमुदीमृतायुमीरयत् । प्रेमायुस्तारीदतीर्णम् ॥ ६ ॥

विदत् । यत् । पूर्व्यम् । नष्टम् । उत् । ईम् । ऋतऽयुम् । ईरयत् ।
प्र । ईम् । आयुः । तारीत् । अतीर्णम् ॥ ६ ॥

यत् यदा पूर्व्यं पुराणं नष्टं स्वकीयं धनं विदत् लभते नष्टधनः ईम् एनम् ऋतायुं नष्टधनलाभार्थं यज्ञकामम् उत् ईरयत् प्रेरयति । धनं साधयतीत्यर्थः[2] ॥

सुशेवो नो मृळयाकुरदृप्तक्रतुरवातः । भवा नः सोम शं हृदे ॥ ७ ॥

सुऽशेवः । नः । मृळयाकुः । अदृप्तऽक्रतुः । अवातः । भव । नः । सोम । शम् । हृदे ॥७॥

हे सोम पीतस्त्वं नः अस्माकं हृदे हृदये वर्तमानः सुशेवः सुसुखः मृळयाकुः सुखयिता अदृप्तक्रतुः अप्रमत्तप्रज्ञः अवातः अगमनश्च [तव हृदये पीताय हृदय ?] सं (?शं) भव । अपरो नः पूरणः ॥

मा नः सोम सं वीविजो मा वि बीभिषथा राजन् । मा नो हार्दि त्विषा वधीः ॥८॥

मा । नः । सोम । सम् । वीविजः । मा । वि । बीभिषथाः । राजन् ।
मा । नः । हार्दि । त्विषा । वधीः ॥ ८ ॥

हे सोम पीतस्त्वं नः अस्मान् मा सं वीविजः । चलिताङ्गान् मा कार्षीः । हे राजन् सोम अस्मान् मा वि बीभिषथाः भीतान् मा कुरु । न. अस्माकं हार्दि हृदयं[3] त्विषा दीप्त्या मा वधीः ॥

अव यत्स्वे सधस्थे देवानां दुर्मतीरीक्षे ।
राजन्नप द्विषः सेध मीढ्वो अप स्रिधः सेध ॥ ९ ॥

अव । यत् । स्वे । सधऽस्थे । देवानाम् । दुःऽमतीः । ईक्षे ।
राजन् । अप । द्विषः । सेध । मीढ्वः । अप । स्रिधः । सेध ॥ ९ ॥

---

१. ख-त-न–कामाना वर्जयंति; घ–कामानावर्जयति, भ–कामानां वर्जयंती, श–कामानां वर्जयेति। २. ख-ज्ञ-त१-२–साधयतीत्यर्थः । तदा ई अतीर्णमेनं यज्ञारंभिणं आयुः जीवनं प्र तारीत् प्रकर्षेण वर्धयेत् । ३. ख-ग-त-न-भ-श–हृदये ।

स्वे सधस्थे स्वकीये सहस्थाने गृहे देवानां दुर्मतीः दुर्मतयो न प्रविशन्त्विति। यत् यदा अव ईक्षे अहं त्वं वेक्षसे तदा हे राजन् द्विषः अस्मद्द्वेष्टॄन् अप सेध। हे मीढ्वः सोमरसस्य सेक्तः स्रिधः हिंसकान् अप सेध। हिन्धीत्यर्थः ॥ ॥ ३४ ॥

'नह्यन्यम्' इति दशर्चमेकादशं सूक्तम्। अत्रेयमनुक्रमणिका—'न ह्यन्यं दशैकद्यूर्नौधसो गायत्रेऽन्त्या दैवी त्रिष्टुप्' इति। एकद्यूर्नाम नोधसः पुत्र ऋषिः। अन्त्या त्रिष्टुप्। सा च देवदेवत्या[1] शिष्टा गायत्र्य ऐन्द्र्यः। द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणशस्त्र आदितोऽष्टर्चः। सूत्रितं च—'नह्यन्यं बळाकरमित्यष्टौ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति। महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रतृचाशीतावाद्या विनियुक्ता। तथा च पञ्चमारण्यके शौनकः—'नह्यन्यं बळाकरमित्येतां प्रत्यवदधाति' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति ॥

नह्य१॒॑न्यं ब॒ळाक॑रं मर्डि॒तारं॑ शतक्रतो। त्वं न॑ इन्द्र मृळय ॥ १ ॥

न॒हि। अ॒न्यम्। ब॒ळा। अक॑रम्। म॒र्डि॒तार॑म्। श॒त॒क्र॒तो॒ इति॑ शतऽक्रतो।

त्वम्। न॒ः। इ॒न्द्र॒। मृ॒ळ॒य॒ ॥ १ ॥

हे शतक्रतो त्वत्तः अन्यं मर्डितारं सुखयितारं बळा बट् सत्यं न अकरं न करोमि। तस्माद्धे इन्द्र त्वं नः अस्मान् मृळय ॥

यो नः॒ शश्व॑त्पु॒राावि॒थामृ॑ध्रो॒ वाज॑सातये। स त्वं न॑ इन्द्र मृळय ॥ २ ॥

यः। न॒ः। शश्व॑त्। पु॒रा। आवि॑थ। अमृ॑ध्रः। वाज॑ऽसातये।

सः। त्वम्। न॒ः। इ॒न्द्र॒। मृ॒ळ॒य॒ ॥ २ ॥

यः[2] अमृध्रः अहिंसकः नः अस्मान् वाजसातये अन्नलाभाय पुरा पूर्वम् आविथ रक्षितवान्। हे इन्द्र स त्वं नः अस्मान् शश्वत् सदा मृळय सुखय[2] ॥

किम॒ङ्ग र॑ध्र॒चोद॑नः सुन्वा॒नस्या॑वि॒तेद॑सि। कु॒वित्स्वि॑न्द्र ण॒ः शक॑ः ॥ ३ ॥

किम्। अ॒ङ्ग। र॒ध्र॒ऽचोद॑नः। सु॒न्वा॒नस्य॑। अ॒वि॒ता। इत्। अ॒सि॒।

कु॒वित्। सु। इ॒न्द्र॒। न॒ः। शक॑ः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं रध्रचोदनः। रध्रं राधकं चोदयतीति रध्रचोदनः। तादृशस्त्वं सुन्वानस्य अवितेदसि रक्षक एव भवसि। अतः नः अस्माकं कुवित् बहु सु सुष्ठु शकः अशकः शक्तो भव[3]। बहु धनं कुर्वित्यर्थः। अस्मान् वा बहु कुर्विति ॥

इन्द्र॒ प्र णो॒ रथ॑मव प॒श्चाच्चि॒त्सन्त॑मद्रिवः। पु॒रस्ता॑देनं मे कृधि ॥ ४ ॥

---

१. ख-त-श—देवत्या। २. ख-त-न-भ१-२—पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यं न विद्यते; ग—यस्त्वं नोस्मान् शश्वत् सर्वदा पुरा रक्षिथ अन्नलाभाय स त्वं नोस्मान् मृळय। त्वं च कीदृशः अमृध्रः अहिंसितः; श—य इंद्रः नोस्मान् पूर्वं शश्वद्बहुवारं वाजसातये अन्नलाभाय मृधः संग्रामात् आविथ रक्षितवानसि स तादृशस्त्वं इन्द्रं नः अस्मान् मृळय सुखय, ज्ञ-मु—हे इन्द्र यस्त्वममृध्रः शत्रुभिरहिंसितः सन् पुरा पूर्वस्मिन् काले शश्वत् बहुवारं नोस्मानाविथ रक्षितवानसि स त्वं नोस्मान् वाजसातयेऽन्नदानार्थं यद्वा अन्नसंभजनार्थं मृळय सुखय। ३. ख-त१-२-भ—अभवः।

इन्द्र । प्र । नः । रथम् । अव । पश्चात् । चित् । सन्तम् । अद्रिऽवः ।
पुरस्तात् । एनम् । मे । कृधि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र नः रथं प्र अव प्ररक्ष । कीदृशं रथम् । पश्चाच्चित्सन्तम् । चिदप्यर्थे । अस्मत्समानरथानां पश्चाद्भूतमपि एनं मे रथं हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र पुरस्तात् वर्तमानं कृधि कुरु ॥

हन्तो नु किमाससे प्रथमं नो रथं कृधि । उपमं वाजयु श्रवः ॥ ५ ॥

हन्तो इति । नु । किम् । आससे । प्रथमम् । नः । रथम् । कृधि । उपऽमम् । वाजऽयु । श्रवः ॥५॥

हन्तेत्येतदादि मुख्यकृदामन्त्रितेन समानम् । हन्त[1] इन्द्र[1] नु इदानीं किं त्वं तूष्णीम् आससे । तत्र किं करोमीति चेदुच्यते[2] । नः रथं प्रथमं सर्वेषां मुख्यं कृधि कुरु । वाजयु[3] अस्माकमन्नमिच्छत्[3] श्रवः अन्नं हविर्लक्षणम् उपमम् । अन्तिकनामैतत् । तवान्तिकभूतं वर्तत इति शेषः । यस्मादेवं तस्माद्रथमस्मदीयं प्रथमं कृधीति ॥ ॥ ३५ ॥

अवा नो वाजयुं रथं सुकरं ते किमित्परि । अस्मान्त्सु जिग्युषस्कृधि ॥ ६ ॥

अव । नः । वाजऽयुम् । रथम् । सुऽकरम् । ते । किम् । इत् । परि ।
अस्मान् । सु । जिग्युषः । कृधि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र नः वाजयुम् अन्नेच्छुं रथम् अव रक्ष संग्रामे । ते तव किमित् किमपि सर्वकर्तव्यजातं परि परितः सुकरं सुखेन कर्तव्यम् । तव कर्तुमशक्यं न किंचिदस्ति । यस्मादेवं तस्मात्[4] सु जिग्युषः सुष्ठु जेतॄन्[5] कुरु संग्रामे ॥

इन्द्र दृह्यस्व पूरसि भद्रा त एति निष्कृतम् । इयं धीर्ऋत्वियावती ॥ ७ ॥

इन्द्र । दृह्यस्व । पूः । असि । भद्रा । ते । एति । निःऽकृतम् । इयम् । धीः । ऋत्वियऽवती ॥७॥

हे इन्द्र त्वं दृह्यस्व दृढो भव संग्रामे । त्वं पूरसि पुरमसि । यथा पुरमविचलितं तद्वत्त्वमसि । अथवा । अस्मदीये यज्ञे दृढो भव । त्वं पुनरन्ययज्ञजिगमिषुर्मा भूः । त्वं पूः पूरकः कामानामसि । किमत्र विद्यत इति चेदुच्यते । निष्कृतं निष्कर्तारं ते त्वां भद्रा कल्याणी इयं धीः स्तुतिः क्रिया वा ऋत्वियावती । ऋतुशब्दः कालोपलक्षकः । स्वकालोपेता सती एति गच्छति । यद्वा । ते निष्कृतं स्थानमेति ॥

मा सीमवद्य आ भागुर्वी काष्ठा हितं धनम् । अपावृक्ता अरत्नयः ॥ ८ ॥

मा । सीम् । अवद्ये । आ । भाक् । उर्वी । काष्ठा । हितम् । धनम् । अपऽआवृक्ताः । अरत्नयः ॥८॥

मा[1] अस्मान्[6] सीं सर्वतः अवद्यः निन्दा आ भाक् माभजतु । प्राप्नोतु न कुतश्चित् । पापरहितान् कुर्वित्यर्थः । किंच उर्वी काष्ठा बह्वन्तरालमाज्यन्तः । 'आज्यन्तोऽपि काष्ठोच्यते क्रान्त्वा स्थिता भवति[7]' (निरु. २. १५) इति यास्कः । तत्र हितं निहितं शत्रुसंबन्धि धनम् अस्माकं भवत्वित्यर्थः । अरत्नयः अरममाणाः शत्रवः अपावृक्ताः[8] सन्त्विति शेषः ॥

---

१. ग–हे इन्द्र; घ–हंतो हे इंद्र । २. ख-ग-त-श–चेत् । ३ घ–वाजयुः . . . . °मिच्छन् । ४. न-भ–तस्मादस्मान् । ५. घ–जेतॄनस्मान् कृधि । ६. ख-त–तस्मात् । ७. ख-त-भ-श–भवति । ख–अपावृताः; झ-त३-४-भ–अपावृत्ताः ।

तुरीयं नाम यज्ञियं यदा करस्तदुश्मसि । आदित्पतिर्न ओहसे ॥ ९ ॥

तुरीयम् । नाम । यज्ञियम् । यदा । करः । तत् । उश्मसि । आत् । इत् । पतिः । नः । ओहसे ॥९॥

हे इन्द्र त्वं vयज्ञियं यज्ञसंबन्धि[1] vतुरीयं चतुर्थं vनाम vयदा vकरः करोषि vतदुश्मसि कामयामहे । vआदित् अनन्तरमेव नामकामानन्तरमेव vपतिः पालकस्त्वं vनः अस्मान् vओहसे वहसि प्रापयसि । नक्षत्रनाम गुह्यं नाम प्रकाशं नामेति त्रीणि नामानि सोमयाजीति तुरीयं नाम तच्च यज्ञियम् ॥

अवीवृधद्वो अमृता अमन्दीदेकद्यूर्देवा उत याश्च देवीः ।
तस्मा उ राधः कृणुत प्रशस्तं प्रातर्मक्षू धियावसुर्जगम्यात् ॥ १० ॥

अवीवृधत् । वः । अमृताः । अमन्दीत् । एकऽद्यूः । देवाः । उत । याः । च । देवीः ।
तस्मै । ऊँ इति । राधः । कृणुत । प्रऽशस्तम् । प्रातः । मक्षु । धियाऽवसुः । जगम्यात् ॥१०॥

इयं वैश्वदेवी । हे vदेवाः हे vअमृताः अमरणाः vवः युष्मानयम् vअवीवृधत् वर्धयति स्तुत्या vअमन्दीत् तर्पयति सोमेन[2] vएकद्यूः ऋषिरहम् । vउत अपि च हे vदेवीः देव्यो देवपत्न्यः vयाश्च यूयं स्थ युष्मानप्यवीवृधदमन्दीच्च । vतस्मै vराधः धनं vप्रशस्तं प्रवृद्धं vकृणुत कुरुत । vउ इति पूरण एवकारार्थो वा । vप्रातः प्रातरेव vमक्षु क्षिप्रं vधियावसुः कर्मधन इन्द्रः vजगम्यात् आगच्छतु । इन्द्रस्य देवस्वामित्वादाधिक्यद्योतनाय पुनरभिधानम् ॥ ॥ ३६ ॥ ॥ ८ ॥

नवमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र ‘ आ तू न इन्द्र ’ इति नवर्चं प्रथमं सूक्तं कण्वपुत्रस्य कुसीदिन आर्षं गायत्रमैन्द्रम् । तथा चानुक्रम्यते—‘ आ तू नो नव कुसीदी काण्वः ’ इति । महाव्रते निष्केवल्ये गायत्रतृचाशीतावेतदादिके द्वे सूक्ते । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च शौनकेन–‘आ तू न इन्द्र क्षुमन्तमिति सूक्ते सूददोहाः’ (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणशस्त्र आद्यस्तृचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘ आ तू न इन्द्र क्षुमन्तमा प्र द्रव परावतः ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं चित्रं ग्राभं सं गृभाय । महाहस्ती दक्षिणेन ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । क्षुऽमन्तम् । चित्रम् । ग्राभम् । सम् । गृभाय । महाऽहस्ती । दक्षिणेन ॥१॥

हे vइन्द्र vमहाहस्ती महाहस्तवान् त्वं[3] vतु[3] तदानीमेव vनः अस्मभ्यं दातुं vक्षुमन्तं शब्दवन्तम् । स्तुत्यमित्यर्थः[4] । vचित्रं चायनीयं vग्राभं ग्राहकं ग्रहणार्हं वा धनं vदक्षिणेन हस्तेन vआ vसं vगृभाय आभिमुख्येन संगृहाण ॥

विद्मा हि त्वा तुविकूर्मिं तुविदेष्णं तुवीमघम् । तुविमात्रमवोभिः ॥ २ ॥

विद्म । हि । त्वा । तुविऽकूर्मिम् । तुविऽदेष्णम् । तुविऽमघम् । तुविऽमात्रम् । अवःऽभिः ॥२॥

हे इन्द्र vत्वा त्वां vविद्म vहि जानीमः खलु । कीदृशमिति । vतुविकूर्मिं बहुकर्माणं vतुविदेष्णं बहुप्रदेयं vतुविमघं[5] बहुधनं vतुविमात्रं बहुप्रमाणम् vअवोभिः युक्तम् ॥

नहि त्वा शूर देवा न मर्तासो दित्सन्तम् । भीमं न गां वारयन्ते ॥ ३ ॥

---

१. ख-घ-त-न-भ-श—यज्ञसंबंधिनं । २. त-न-श—सोमेनैकः; भ—मासेनैकः । ३. ख-त-न-भ-श—‘ त्वं तु ’ नास्ति । ४. भ—स्तुतमि° । ५. ख-न—तुवीमघं ।

नहि । त्वा । शूर । देवाः । न । मर्तांसः । दित्संन्तम् । भीमम् । न । गाम् । वारयन्ते ॥३

हे शूर इन्द्र त्वा त्वां दित्सन्तं दातुमिच्छन्तं देवाः[1] नहि वारयन्ते न निवारयन्ति तथा मर्तासः मर्त्या अपि न वारयन्ते । भीमं न गां भयजनकं[2] वृषभं[2] यवसे प्रवृत्तमिव । यथा वारयितुं न शक्नुवन्ति तद्वत् ॥

प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे 'एतो न्विन्द्रम्' इति तृचः । तथा च सूत्रितम्—'एतो न्विन्द्रं स्तवामेशानं मा नो अस्मिन्मघवन्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

एतो न्विन्द्रं स्तवामेशानं वस्वः स्वराजम् । न राधसा मर्धिषन्नः ॥ ४ ॥

एतो इति । नु । इन्द्रम् । स्तवाम । ईशानम् । वस्वः । स्वऽराजम् ।
न । राधसा । मर्धिषत् । नः ॥ ४ ॥

हे अस्मदीया जनाः एतो आगच्छतैव नु क्षिप्रम् । किं कर्तुम् । स्तवाम इन्द्रम् । कीदृशं तम् । वस्वः वसुनः धनस्य ईशानं स्वामिनं स्वराजं स्वयमेव राजमानं[3] स्वर्गे[4] राजमानं[4] वा नः अस्मान् इन्द्रेणानुगृहीतान् राधसा धनेनान्यो धनी न मर्धिषत् न बाधताम् । आढ्यानामस्मत्समानानामप्याढ्यत्वाय स्तवामेत्यर्थः ॥

प्र स्तोषदुप गासिषच्छ्रवत्साम गीयमानम् । अभि राधसा जुगुरत् ॥५॥

प्र । स्तोषत् । उप । गासिषत् । श्रवत् । साम । गीयमानम् । अभि । राधसा । जुगुरत् ॥५

*पूर्वमन्त्रे स्तवामेत्युक्तम् । तदेव स्तोत्रमिन्द्रः प्र स्तोषत् । प्रस्तुत्वा च गासिषत्[5] उपगानं च करोतु । तदर्थं गीयमानं साम स्तोत्रं श्रवत् शृणोतु । राधसा धनेन च[6] युक्तोऽस्मान्[6] अभि जुगुरत् अभिगृणातु स्वीकुर्विति ॥ ॥ ३७ ॥

आ नो भर दक्षिणेनाभि सव्येन प्र मृश । इन्द्र मा नो वसोर्निर्भाक् ॥६॥

आ । नः । भर । दक्षिणेन । अभि । सव्येन । प्र । मृश । इन्द्र । मा । नः । वसोः । निः । भाक् ॥६

हे इन्द्र नः अस्मभ्यम् आ भर । आहृत्य दक्षिणेन सव्येन च हस्तेनोभाभ्यां हस्ताभ्याम् अभि प्र मृश । प्रयच्छेत्यर्थः । नः अस्मान् वसोः धनात् मा निर्भाक् मा निर्भाक्षीः ॥

द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे 'उप क्रमस्व' इति तृचः । सूत्रितं च—'उप क्रमस्वा भर धृषता तदस्मै नव्यम्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

उप क्रमस्वा भर धृषता धृष्णो जनानाम् । अदाशूष्टरस्य वेदः ॥ ७ ॥

उप । क्रमस्व । आ । भर । धृषता । धृष्णो इति । जनानाम् । अदाशूःऽतरस्य । वेदः ॥ ७ ।

---

१. ख-त-न-भ-श—'देवाः' नास्ति । २. ख-त-श—भयजनकं वृष्णं; भ—जनभयजनकं वृष्णं । ३. ख-ज्ञ-त१-२—'राजमानं' नास्ति । ४. त३-४-श—'स्वर्गे राजमानं' नास्ति । * ग—पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं विद्यते—सोता इन्द्रं प्रस्तोतु । उपगासिषदुपगानं च करोतु । गीयमानं साम श्रवत् शृणोतु । राधसा धनेन प्रसाधनेन वा युक्तोऽस्मानभिजुगुरदभिगृणातु स्वीकुर्विति । ५. भ३—उपगासिषत् । ६. त-भ१—चायुक्तो°; ग-श—वायुक्तो° ।

हे इन्द्र त्वम् उप क्रमस्व धनं प्रत्युपगच्छ। प्रवृत्तो भव वा दातुम्। हे धृष्णो धर्षक शत्रूणां धृषता धृष्टेन चेतसा युक्तः सन् आ भर आहर च। कस्य धनमाहरेति उच्यते। जनानां मध्ये अदाशूष्टरस्य अत्यन्तमदातृतमस्य वेदः धनम्॥

इन्द्र य उ नु ते अस्ति वाजो विप्रेभिः सनित्वः। अस्माभिः सु तं सनुहि॥८॥

इन्द्र। यः। ऊँ इति। नु। ते। अस्ति। वाजः। विप्रेभिः। सनित्वः।
अस्माभिः। सु। तम्। सनुहि॥ ८॥

हे इन्द्र यः वाजः अन्नं विप्रेभिः मेधाविभिः सनित्वः संभजनीयः ते तव अस्ति तं[1] वाजम् अस्माभिः याचितः सन् अस्मभ्यं वा सु सुष्ठु सनुहि देहि॥

सद्योजुवस्ते वाजा अस्मभ्यं विश्वश्चन्द्राः। वशैश्च मक्षू जरन्ते॥ ९॥

सद्यःऽजुवः। ते। वाजाः। अस्मभ्यम्। विश्वऽचन्द्राः। वशैः। च। मक्षु। जरन्ते॥ ९॥

हे इन्द्र ते तव वाजाः अस्मभ्यं सद्योजुवः शीघ्रं गन्तारो भवन्तु। कीदृशास्ते। विश्वचन्द्राः[2] सर्वहिरण्योपेता बहूनामाह्लादका वा। अस्मदीयाश्च जनाः वशैः कामैरनेकैर्युक्ताः मक्षु शीघ्रं जरन्ते स्तुवन्ति॥　　॥ ३८॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
षष्ठाष्टके पञ्चमोऽध्यायः॥

॥ श्रीगणेशाय नमः॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥

'आ प्र द्रव' इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तम्। तथा चानुक्रम्यते—'आ प्र द्रव' इति। 'ऋषिश्चान्यस्मात्' इति परिभाषया काण्वः[3] कुसीदृषिः। प्राग्वत्सप्रीयपरिभाषया गायत्री छन्दः। अनादेशपरिभाषयेन्द्रो देवता। महाव्रते निष्केवल्ये सूक्तविनियोग उक्तः। द्वितीये रात्रिपर्याये मैत्रावरुणशस्त्रे 'आ प्र द्रव' इति तृचोऽनुरूपः। सूत्रितं च—'आ प्र द्रव परावतो नह्यन्यं बळाकरमित्यष्टौ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति॥

आ प्र द्रव परावतोऽर्वावतश्च वृत्रहन्। मध्वः प्रति प्रभर्मणि॥ १॥

आ। प्र। द्रव। पराऽवतः। अर्वाऽवतः। च। वृत्रऽहन्। मध्वः। प्रति। प्रऽभर्मणि॥ १॥

हे वृत्रहन् अपामावरकस्य वृत्रासुरस्य हन्तर्हे इन्द्र प्रभर्मणि। प्रकृष्टानि भर्माणि भरणानि पशुग्रहादिसंपादनानि यस्मिन् स प्रभर्मा यज्ञः। यद्वा। प्रकृष्टाः कर्मणि कुशला भर्माणो देवानां हविष्प्रदानेन पोषका ऋत्विजो यस्मिन्निति स तथोक्तः। एतादृशे यज्ञे मध्वः मदकरान् सोमान् प्रति परावतः विप्रकृष्टात् दूरस्थाद्देशादपि अर्वावतश्च समीपस्थाद्देशादपि आभिमुख्येन प्र द्रव त्वं त्वरयागच्छ। मध्व इति 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः॥

---

१. ख-त-न-भ१-२-श—तथा; ग—तथा तं। २. ख-ग-भ३-श—विश्वश्चंद्राः। ३. ख-घ-त-न-भ—कण्वः।

तीव्राः सोमास आ गहि सुतासो मादयिष्णवः । पिबा दधृग्यथोचिषे ॥ २

तीव्राः । सोमासः । आ । गहि । सुतासः । मादयिष्णवः । पिब । दधृक् । यथा । ओचिषे ।

हे इन्द्र ᵛतीव्राः तीव्रमदाः । क्षिप्रं मदकारिण इत्यर्थः । ᵛमादयिष्णवः मादनशी मादनकारिणो वेमे ᵛसोमासः सोमाः ᵛसुतासः त्वदर्थमभिषुताः । तस्मात् ᵛआ ᵛगहि अस्मद यज्ञं प्रत्यागच्छ । आगत्य च तान् ᵛपिब । सोमपाने कारणमाह । त्वं ᵛयथा ᵛदधृक् धृष्टस्तत्प्र प्रगल्भः संस्तान् ᵛऊचिषे[1] समवैषि सेवसे । ततस्तान् यथाकामं पिबेत्यर्थः । दधृगिति 'ञिधृ प्रागल्भ्ये' इत्यस्मात् 'ऋत्विग्दधृक्°' इत्यादिना क्विन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । ऊचिषे । 'उ समवाये'। छान्दसे लिटि रूपम् ॥

इषा मन्दस्वादु तेऽरं वराय मन्यवे । भुवत्त इन्द्र शं हृदे ॥ ३ ॥

इषा । मन्दस्व । आत् । ऊँ इति । ते । अरम् । वराय । मन्यवे ।
भुवत् । ते । इन्द्र । शम् । हृदे ॥ ३ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛइषा सोमलक्षणेनान्नेन ᵛमन्दस्व मोदस्व हृष्टो भव । ᵛउ इत्यवधारणे । ᵛआ अनन्तरमेव ᵛते तव ᵛवराय शत्रुनिवारकाय ᵛमन्यवे क्रोधाय स सोमः ᵛअरम् अलं पर्याप्तो भवतु क्रोधशमने समर्थो भवतु । यदा सोमं पिबति तदा मन्युं त्यजतीत्यर्थः । किंच ᵛते तव ᵛहृदे हृद स सोमः ᵛशं शंकरः सुखकरः ᵛभुवत् भवतु ॥

तृतीये पर्याये 'आ त्वशत्रो' इत्यनुरूपस्तृचः । सूत्रितं च—'आ त्वेता नि षीदता त्वशत्रव गहि' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ त्वशत्रवा गहि न्युक्थानि च हूयसे । उपमे रोचने दिवः ॥ ४ ॥

आ । तु । अशत्रो इति । आ । गहि । नि । उक्थानि । च । हूयसे । उपऽमे । रोचने । दिवः ॥४

हे ᵛअशत्रो सपत्नरहित । अस्य बहुविधबलत्वाद्रणाभिमुखं गन्तारः शत्रवो न सन्तीत्यर्थः । तादृशेन्द्र ᵛतु क्षिप्रम् ᵛआ[2] ᵛगहि[2] आयाहि अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छ । यतः ᵛदिवः स्वतेजसा दीप्यमानात् द्युलोकात् । तत्रस्थैर्देवैरित्यर्थः । ᵛरोचने अग्निभिर्दीप्यमाने लोके च ᵛउपमे समीपे । स्तोतारः स्तोत्रशस्त्रात्मकं शब्दं कुर्वन्त्यत्रेत्युपमो यज्ञः । तस्मिन्नस्मदीये यज्ञे ᵛच ᵛउक्थानि त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणानि स्तोत्राणि प्रति ᵛनि ᵛहूयसे त्वं स्तोतव्यतया नितरामाहूयसे । यस्मादेवं तस्मादागच्छेति समन्वयः ॥

तुभ्यायमद्रिभिः सुतो गोभिः श्रीतो मदाय कम् । प्र सोम इन्द्र हूयते ॥५॥

तुभ्य । अयम् । अद्रिऽभिः । सुतः । गोभिः । श्रीतः । मदाय । कम् ।
प्र । सोमः । इन्द्र । हूयते ॥ ५ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛअद्रिभिः अभिषवसाधनैर्ग्रावभिः ᵛअयं ᵛसोमः तुभ्यं त्वदर्थं ᵛसुतः अभिषुतः । ततो दशापवित्रेण पूत्वा ᵛगोभिः गोविकारैः क्षीरादिभिः ᵛश्रीतः सोऽस्माभिः परावत[3] एव[3] संस्कृतः सोमस्तव ᵛमदाय मदार्थं ᵛकं सुखेन ᵛप्र ᵛहूयते अग्नौ स्वाहा क्रियते । तस्मादागत्य सोमं पिब ॥ ॥१॥

---

१. घ–ऊचिषे ओचिषे । २. ख-ग-त-न-भ-श–' आ गहि ' नास्ति । ३. घ–' परावत एव ' नास्ति ।

इन्द्र॑ श्रु॒धि सु मे॒ हव॑म॒स्मे सु॒तस्य॒ गोम॑तः । वि पी॒तिं तृ॒प्तिम॑श्नुहि ॥ ६ ॥

इन्द्र॑ । श्रु॒धि । सु । मे॒ । हव॑म् । अ॒स्मे इति॑ । सु॒तस्य॑ । गोऽम॑तः ।
वि । पी॒तिम् । तृ॒प्तिम् । अ॒श्नु॒हि॒ ॥ ६ ॥

हे इन्द्र मे[1] मदीयं हवं त्वद्विषयमाह्वानं सु सुष्ठु श्रुधि शृणु । तथा अस्मे अस्माभिः सुतस्य अभिषुतस्य गोमतः गव्यक्षीरवतः । क्षीरेण मिश्रितस्येत्यर्थः । तादृशस्य सोमस्य पीतिं पानं वि अश्नुहि विविधं प्राप्नुहि[2] । तत्पानेन विविधां तृप्तिं च गच्छ । 'अशू व्याप्तौ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

तृतीये पर्याय एवाच्छावाकशस्त्रे 'य इन्द्र चमसेषु' इति तृचः । सूत्रितं च—'य इन्द्र चमसेष्वा सोमः प्र वः सताम्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

य इ॑न्द्र च॒म॒सेष्वा सोम॑श्च॒मूषु॑ ते सु॒तः । पिबेद॑स्य॒ त्वमी॑शिषे ॥ ७ ॥

यः । इ॒न्द्र॒ । च॒म॒सेषु॑ । आ । सोमः॑ । च॒मूषु॑ । ते॒ । सु॒तः ।
पिब॑ । इत् । अ॒स्य॒ । त्वम् । ई॒शि॒षे॒ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ते त्वदर्थं सुतः अभिषुतः यः सोमः चमसेषु एतन्नामकेषु पात्रेषु तथा चमूषु । चमन्ति यजन्त्यत्रेति[3] चम्वो ग्रहाः । तेषु च आ सर्वतः अस्ति अस्य तमेतं सोमं पिबेत् । इदवधारणे । पिबैव । कथमस्य सोमपानयोग्यता तत्राह । हे इन्द्र त्वमीशिषे तस्य त्वमेवेश्वरो भवसि खलु । यत एवं ततः पिबेति समन्वयः । 'ईश ऐश्वर्ये' । लटि 'ईशः से' (पा. सू. ७. २. ७७) इतीडागमः ॥

यो अ॒प्सु च॒न्द्रमा॑इव॒ सोम॑श्च॒मूषु॒ ददृ॑शे । पिबेद॑स्य॒ त्वमी॑शिषे ॥ ८ ॥

यः । अ॒प्ऽसु । च॒न्द्रमाः॑ऽइव । सोमः॑ । च॒मूषु॑ । ददृ॑शे । पिब॑ । इत् । अ॒स्य॒ । त्वम् । ई॒शि॒षे॒ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र यः गृहीतः सोमः चमूषु ग्रहेषु ददृशे अन्तर्दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । चन्द्रमाइव यथा चन्द्रमाः अप्सु अन्तरिक्षे निर्मलतया दृश्यते तद्वत् । यद्वा । अप्सूदकेषु चन्द्रमाः प्रतिबिम्बतया नानाविधो दृश्यते तथाष्टग्रहेष्वनेकरूपः सन् दृश्यते तमेतं सोमं पिबैव यतस्त्वमेवेशिषे खलु ॥

यं ते॑ श्ये॒नः प॒दाभ॑रत्ति॒रो रजां॒स्यस्पृ॑तम् । पिबेद॑स्य॒ त्वमी॑शिषे ॥ ९ ॥

यम् । ते॒ । श्ये॒नः । प॒दा । आ । अभ॑रत् । ति॒रः । रजां॑सि । अस्पृ॑तम् ।
पिब॑ । इत् । अ॒स्य॒ । त्वम् । ई॒शि॒षे॒ ॥ ९ ॥

हे इन्द्र श्येनः शंसनीयः पक्षी । पक्षिरूपधारिणी गायत्रीत्यर्थः । स पक्षी रजांसि अन्तरिक्षादिलोकस्थितान् सोमपालान् गन्धर्वान् तिरः तिरः[4] कुर्वन्[4] अस्पृतं शत्रुभिरस्पृष्टं सन्तं यं सोमं ते त्वदर्थं पदा पद्भ्याम् आभरत् । पदेति सवनद्वयाभिप्रायम् । सवनद्वय आहृतं सोमं त्वं पिब । गायत्री पक्षिरूपं धारयित्वा पद्भ्यां सोममाहरदित्यत्रार्थे यजुर्ब्राह्मणं—'पद्भ्यां द्वे सवने समगृह्णा-न्मुखेनैकं[5] तस्माद्द्वे सवने शुक्रवती प्रातःसवनं च माध्यंदिनं च' (तै. सं. ६. १. ६. ४) इति । तं पिबैव । त्वमेव तस्येश्वरो भवसि ॥ ॥ २ ॥

१. ख-त-श-'मे' नास्ति । २. ख-प्राश्नुहि । ३. ख-त४-न-जयंत्यत्रेति; ग-भक्षयंत्यत्रेति, झ-त१-२-३-जयतीत्यत्रेति । ४. घ-झ-तिरस्कुर्वन् । ५. श-तै. सं.-°मुखेनैकं यन्मुखेन समगृह्णात्तदधयत् ।

'देवानाम्' इति नवर्चं तृतीयं सूक्तं काण्वस्य कुसीदिन आर्षं गायत्रं वैश्वदेवम्। तथा चा क्रम्यते—'देवानां वैश्वदेवम्' इति। दशरात्रेऽष्टमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्र इदं सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानम सूत्रितं च—'देवानामिदव इति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति॥

देवानामिदवो महत्तदा वृणीमहे वयम्। वृष्णामस्मभ्यमूतये॥ १॥

देवानाम्। इत्। अवः। महत्। तत्। आ। वृणीमहे। वयम्। वृष्णाम्। अस्मभ्यम्। ऊतये॥

हे देवाः Vदेवानां स्वतेजसा सर्वतो दीप्यमानानाम्। Vइत् एवार्थे। युष्माकमेव Vमहत् व्या महनीयं वा Vअवः पालनं यद्विद्यते तत् Vवृष्णां कामानां वर्षितॄणां युष्माकं स्वभूतं Vतत् रक्ष यजमानाः Vवयम् Vआ Vवृणीमहे समन्तात्संभजामहे। किमर्थम्। Vअस्मभ्यमूतये। पूर्वमस्मभ्य मस्मदर्थमिति साधारण्येनोक्त्वा तद्विशिनष्टि ऊतय इति। अस्माकं पालनायेति॥

ते नः सन्तु युजः सदा वरुणो मित्रो अर्यमा। वृधासश्च प्रचेतसः॥२॥

ते। नः। सन्तु। युजः। सदा। वरुणः। मित्रः। अर्यमा। वृधासः। च। प्रऽचेतसः॥ २

Vते देवाः Vवरुणः शत्रूणां निवारकः Vमित्रः सर्वेषां मित्रभूतः Vअर्यमा सततं गच्छन् एत नामकास्ते त्रयो देवाः Vसदा सर्वदा सर्वेषु कालेषु Vनः अस्माकं Vयुजः सहायाः Vसन्तु भवन्तु। अग्निहोत्रादिकर्मणि इन्द्रादिदेवाः सहागमनादियज्ञपरिसमापनान्तेषु साहाय्यं कुर्वन्त्वित्यर्थः। ततः Vप्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः। यद्वा। चेतः स्तोत्रम्। शोभनस्तुतयः[1]। ते देवाः Vवृधासः वर्धकाः Vच अस्माकं धनादिदानेन वर्धयितारश्च सन्तु॥

अति नो विष्पिता पुरु नौभिरपो न पर्षथ। यूयमृतस्य रथ्यः॥ ३॥

अति। नः। विऽस्पिता। पुरु। नौभिः। अपः। न। पर्षथ। यूयम्। ऋतस्य। रथ्यः॥३॥

Vऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा हे Vरथ्यः नेतारो देवाः। यद्वा। ऋतस्येति संबन्धि---त्वात्कर्ताक्षिप्यते। यज्ञस्य साधका हे रथ्यो रथवन्तो देवाः Vविष्पिता विष्पितानि विप्राप्तानि वितानि Vपुरु। सुपो लुक्। पुरूणि बहूनि शत्रुबलानि कर्माणि वा Vनः[2] अस्मान् Vअति Vपर्षथ[2] पारं[3] समाप्तिं रक्षणैर्गमयत[3]। तत्र दृष्टान्तः[4]। Vनौभिरपो Vन। यथा नाविकोऽप उदकानि नौभिर्जनांस्तीरं प्रति प्रापयति तद्वत्॥

वामं नो अस्त्वर्यमन्वामं वरुण शंस्यम्। वामं ह्यावृणीमहे॥ ४॥

वामम्। नः। अस्तु। अर्यमन्। वामम्। वरुण। शंस्यम्। वामम्। हि। आऽवृणीमहे॥४॥

हे Vअर्यमन् देव Vवामं वननीयं संभजनीयं धनं Vनः अस्माकम् Vअस्तु भवतु। हे Vवरुण Vशंस्यं सर्वं शंसनीयं स्तुत्यं Vवामं धनमस्माकमस्तु। कुतः। हिशब्दो हेतौ। यस्मात्कारणाद्वयं Vवामं धनं युष्मान् Vआवृणीमहे याचामह इत्यर्थः। तस्मान्नोऽस्त्वित्याशास्ते॥

वामस्य हि प्रचेतस ईशानासो रिशादसः। नेमादित्या अघस्य यत्॥ ५॥

---

१. ख-त-भ-श-शोभनास्तुतयः। २. ग-त३-४-श-' नः ...पर्षथ ' नास्ति। ख-ज्ञ-त१-२-भ२-य-नोस्मान् यूयं अतिपर्षथ। ३. ख-ज्ञ-त१-२-भ-य-बलानि चेत् तेषा ('बलानि.. तेषां' नास्ति-भ१) वधेन अतीत्य गमयत (गमेयत-ज्ञ-त१-२-भ) कर्माणि चेत् नोस्मदीयानि कर्माणि पारं समाप्तिं रक्षणैर्गमयत। ४. ख-त-भ-श-दृष्टांतः नः।

वामस्य । हि । प्रऽचेतसः । ईशानासः । रिशादसः । न । ईम् । आदित्याः । अघस्य । यत् ॥५॥

हे ᵛप्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः शोभनस्तुतयो वा हे ᵛरिशादसः रिशतां हिंसतां शत्रूणामसितारः क्षेप्तारो देवा यूयं ᵛवामस्य वननीयस्य धनस्य ᵛईशानासः ईशानाः । हिरवधारणे । ईशाना एव स्वामिन एव भवथ । तस्माद्युष्मान् याचामह इत्यर्थः । ईशानाः । 'ईश ऐश्वर्ये' । अनुदात्तेत् । 'तास्यनुदात्तेत्°' इति स्वरेणाद्युदात्तता भवति । न संबुद्धिः । ततो हे ᵛआदित्याः अदितेः पुत्रा देवाः ᵛईम् एनं याचमानं मां तद्धनं ᵛन प्राप्नोतु ᵛयत् धनम् ᵛअघस्य पापस्य संबन्धि विद्यते ॥ ॥३॥

वयमिद्वः सुदानवः क्षियन्तो यान्तो अध्वन्ना । देवा वृधाय हूमहे ॥ ६ ॥

वयम् । इत् । वः । सुऽदानवः । क्षियन्तः । यान्तः । अध्वन् । आ । देवाः । वृधाय । हूमहे ॥६॥

हे ᵛसुदानवः शोभनदाना हे ᵛदेवाः ᵛक्षियन्तः गृहेष्वग्निहोत्रार्थं निवसन्तः ᵛअध्वन् । सुपो लुक् । अध्वनि समिदाहरणार्थं ᵛयान्तः गच्छन्तोऽपि ᵛवयं ᵛवः ᵛइत् युष्मानेव ᵛवृधाय हविर्भिर्वर्धनाय ᵛहूमहे आह्वयामः । यद्वा । वयं गृहेषु गृहान्निर्गमनकाले मार्गेषु च वृधायास्माकं धनादिभिर्वर्धनायाह्वयामः ॥

अधि न इन्द्रैषां विष्णो सजात्यानाम् । इता मरुतो अश्विना ॥ ७ ॥

अधि । नः । इन्द्र । एषाम् । विष्णो इति । सऽजात्यानाम् । इत । मरुतः । अश्विना ॥ ७ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛविष्णो ᵛमरुतः हे ᵛअश्विना अश्विनौ हे इन्द्रादयो देवाः ᵛसजात्यानाम् । समानायां जातौ भवाः सजात्या भ्रातृमित्रादयः । तेषाम् ᵛएषां मध्ये ᵛनः अस्मान् ᵛअधि[1] ᵛइत[1] यूयं स्तुत्यतयाधिगच्छत ॥

प्र भ्रातृत्वं सुदानवोऽध द्विता समान्या । मातुर्गर्भे भरामहे ॥ ८ ॥

प्र । भ्रातृऽत्वम् । सुऽदानवः । अध । द्विता । समान्या । मातुः । गर्भे । भरामहे ॥ ८ ॥

हे ᵛसुदानवः शोभनदाना आदित्याः ᵛअध अथ अस्मत्प्रत्यागमनानन्तरं वयं ᵛसमान्या सामान्येन । सुपो ड्यादेशः । पूर्वं सर्वेषां देवानां सांहत्येन ततः ᵛद्विता द्विधा द्विप्रकारेण च ᵛमातुः अदितेः ᵛगर्भे संजातं यद्युष्माकं ᵛभ्रातृत्वं विद्यते तदिदानीं वयं ᵛप्र ᵛभरामहे । प्रभरणमुच्चारणं प्रकाशनं वा । उच्चारयामः प्रकाशयामो वा । सर्वेषां देवानां द्वंद्वशो जननं तैत्तिरीयके स्पष्टमभिहितम्— 'अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत्' (तै. सं. ६. ५. ६) इत्युपक्रम्य 'तस्यै पूषा चार्यमा चाजायेताम्' इत्यादिना ॥

यूयं हि ष्ठा सुदानव इन्द्रज्येष्ठा अभिद्यवः । अधा चिद्व उत ब्रुवे ॥ ९ ॥

यूयम् । हि । स्थ । सुऽदानवः । इन्द्रऽज्येष्ठाः । अभिऽद्यवः । अध । चित् । वः । उत । ब्रुवे ॥९॥

पूर्वोऽर्धर्चः सिद्धः । हे ᵛसुदानवः शोभनदाना देवाः ᵛइन्द्रज्येष्ठाः । इन्द्रो ज्येष्ठो मुख्यो येषां ते तथोक्ताः । सर्वे देवा इन्द्रनेतृका इत्यर्थः । तादृशाः ᵛअभिद्यवः अभिगतदीप्तयः ᵛयूयं ᵛहि ᵛस्थ अस्मद्यज्ञे भवथ खलु । हि प्रसिद्धौ । ᵛअध ᵛचित् अथानन्तरमेव ᵛवः युष्मान् अहं ᵛब्रुवे स्तौमि । ᵛउत अपि च पुनःपुन. स्तौमीत्यर्थः ॥　　॥ ४ ॥

---

१. ख-त-न-श—अव अधीत; भ१-२—अवधीत ।

'प्रेष्ठं वः' इति नवर्चं चतुर्थं सूक्तं कवेः पुत्रस्योशनस आर्षं गायत्रमाग्नेयम्। तथानुक्रम्य 'प्रेष्ठमुशना काव्य आग्नेयम्' इति। प्रातरनुवाक आग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे सूक्तम्। सूत्रितं च—'युक्ष्वा हि प्रेष्ठं वः' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति। आभिप्लविकेषूक्थ्य मैत्रावरुणे 'प्रेष्ठं वः' इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः। सूत्रितं च—'प्रेष्ठं वो अतिथिं श्रेष्ठं यथा भारत' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति॥

प्रेष्ठं॑ वो॒ अति॑थिं स्तुषे मि॒त्रमि॑व प्रि॒यम्। अ॒ग्निं रथं॒ न वेद्य॑म्॥ १॥

प्रेष्ठ॑म्। वः॒। अति॑थिम्। स्तु॒षे। मि॒त्रम्ऽइ॑व। प्रि॒यम्। अ॒ग्निम्। रथ॑म्। न। वेद्य॑म्॥१

हे यजमानाः vप्रेष्ठं युष्माकं धनदानेन प्रियतमम् vअतिथिं युष्माभिरतिथिवत्पूज्यम्। यद्वा 'अत सातत्यगमने'। 'ऋतन्यञ्जि°' इत्यादिना अतेरिथिन्। सततं देवानां हविः प्रदातुं गच्छन्तम vमित्रमिव सखायमिव vप्रियं स्तोतुः प्रीणनकरं vरथं vन रथमिव vवेद्यम्। वेदो धनम् धनहितं लाभहेतुम्। यथा रथी[1] रथेन[1] धनं[2] लभते तद्वत्स्तोतारोऽनेन धनं लभन्ते। तादृशं ध: लाभकारणम् vअग्निं vवः युष्मत्कर्मसिद्ध्यर्थं vस्तुषे काव्य उशनाः स्तौमि॥

क॒विमि॑व॒ प्रचे॑तसं॒ यं दे॒वासो॒ अध॑ द्वि॒ता। नि मर्त्ये॑ष्वाद॒धुः॥ २॥

क॒विम्ऽइ॑व। प्रऽचे॑तसम्। यम्। दे॒वासः॑। अध॑। द्वि॒ता। नि। मर्त्ये॑षु। आ॒ऽद॒धुः॥ २

vअध अपि च vदेवासः देवा इन्द्रादयः vयम् अग्निं vमर्त्येषु मनुष्येषु vद्विता द्विधा vनि vआदधुः गार्हपत्याहवनीयात्मकत्वेन द्विधा निहितवन्तः। तत्र दृष्टान्तः। vकविमिव vप्रचेतसम्। प्रकृष्ट ज्ञानं कविं क्रान्तकर्माणं पुरुषं यथा द्विधा कार्यद्वयेऽन्यो नियोजयति तद्वत्। यद्वा। दिवि पृथिव्य च निहितवन्तः। भूमौ तु हविराहरणार्थं दिवि तु हविष्प्रदानार्थमिति द्वैधं विधानं कृतवन्त इत्यर्थः॥

त्वं य॑विष्ठ दा॒शुषो॒ नॄँः पा॑हि शृणु॒धी गिरः॑। रक्षा॑ तो॒कमु॒त त्मना॑॥ ३॥

त्वम्। य॒वि॒ष्ठ॒। दा॒शुषः॑। नॄन्। पा॒हि॒। शृ॒णु॒धि। गिरः॑। रक्ष॑। तो॒कम्। उ॒त। त्मना॑॥३॥

हे vयविष्ठ युवतम। यद्वा। यौतेस्तृजन्तस्येष्ठनि रूपम्। देवानां हविषां मिश्रयितृतमाग्ने vत्वं vदाशुषः हविर्दत्तवतः vनॄन् कर्मणां नेतॄन् यजमानान् vपाहि धनादिदानेन रक्ष। नॄँः पाहीत्यत्र संहितायां 'नॄन्पे' (पा. सू. ८. ३. १०) इति नकारस्य रुत्वम्। 'अत्रानुनासिकः°' (पा. सू. ८. ३. २) इति पूर्वस्यानुनासिकः। किंच vगिरः त्वद्विषयाः स्तुतीः vशृणुधि अवहितः सञ्छृणु। 'श्रु श्रवणे'। 'श्रुशृणुपॄ°' इत्यादिना हेर्ध्यादेशः। vउत अपि च vत्मना आत्मनैव स्वयमेव vतोकम् अस्मदीयं तनयं पुत्रं vरक्ष पालय। त्मनेति सर्वत्र संबध्यते। आत्मना स्वयमेव रक्ष। त्वदन्यं पालयितारं न विन्दामः। त्वमेवास्मदीयं[3] स्तोत्रं[3] शृणु॥

कया॑ ते अग्ने अङ्गिर॒ ऊर्जो॑ नपा॒दुप॑स्तुतिम्। वरा॑य देव म॒न्यवे॑॥ ४॥

कया॑। ते॒। अ॒ग्ने॒। अ॒ङ्गि॒रः॒। ऊर्जः॑। न॒पा॒त्। उप॑ऽस्तुतिम्। वरा॑य। दे॒व॒। म॒न्यवे॑॥ ४॥

हे vअङ्गिरः अङ्गिरसां वरिष्ठ। यद्वा। अङ्गति सर्वत्र गच्छतीत्यङ्गिराः। तादृश हे vऊर्जो vनपात्। नपादित्यपत्यनाम। अन्नस्य पुत्र। हविर्भिर्वर्धमानत्वात्। यद्वा। नपादिति नप्ता।

---

१. ख-ञ-त१-२–रथ्येधनक, त३-४-भ–रथ्येधक; श–रथ्यको। २. ख-ञ-त१-२–धनेन। ३. ख-ञ-त१-२-४-श–°स्मदीयस्तोत्रं।

हविर्लक्षणस्यान्नस्य नप्ताः । 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिः' इति । वृष्टेरोषधय ओषधीभ्योऽग्निरित्यन्नस्य नप्ता । हे ᵛदेव द्योतमान ᵛअग्ने ᵛवराय सर्वैर्वरणीयाय ᵛमन्यवे शत्रूनतिमन्यमानाय ᵛते तुभ्यं ᵛकया कीदृश्या वाचा ᵛउपस्तुतिम् उपस्तोत्रमहं भरेयम् । त्वं महान् खल्वहमल्पः । तदर्थं स्तुतिं कुर्यामित्यृषिरग्निं प्रति वदति ॥

दाशे॑म॒ कस्य॒ मन॑सा य॒ज्ञस्य॒ सह॑सो यहो । कदु॑ वोच इ॒दं नमः॑ ॥ ५ ॥

दाशे॑म । कस्य॑ । मन॑सा । य॒ज्ञस्य॑ । स॒ह॒सः॒ । य॒हो॒ इति॑ ।
कत् । ऊँ॒ इति॑ । वो॒चे॒ । इ॒दम् । नमः॑ ॥ ५ ॥

ऋषिरग्निं प्रति ब्रूते । हे ᵛसहसो ᵛयहो । यह्वुरित्यपत्यनाम । बलेन निष्पाद्यमानत्वाद्बलस्य पुत्र हे अग्ने ᵛकस्य कीदृशस्य ᵛयज्ञस्य यज्ञवतो यजनीयदेववतो यजमानस्य ᵛमनसा युक्ताः सन्तो हवींषि तुभ्यं वयं ᵛदाशेम प्रयच्छेम । पूजायां बहुवचनम् । किंच तुभ्यम्[1] ᵛइदं ᵛनमः हविर्नमस्कारं वा ᵛकत् कदा[2] ᵛवोचे अहं वदामि । ᵛउ इति प्रश्ने । ऋषिः कदा यक्ष्यामि कदा स्तोष्यामीत्यग्निं पृच्छति । वोचे । वच्यादेशस्य लुङ्यात्मनेपद उत्तमैकवचने रूपम् ॥　　॥ ५ ॥

अधा॒ त्वं हि न॒स्करो॒ विश्वा॑ अ॒स्मभ्यं॑ सुक्षि॒तीः । वाज॑द्रविणसो॒ गिरः॑ ॥६॥

अध॑ । त्वम् । हि । नः॒ । करः॑ । विश्वाः॑ । अ॒स्मभ्य॑म् । सु॒ऽक्षि॒तीः । वाज॑ऽद्रविणसः । गिरः॑ ॥६॥

हे अग्ने ᵛअध अनन्तरं ᵛत्वम् । हिरवधारणे । त्वमेव ᵛअस्मभ्यं ᵛकरः कुरु । देहीत्यर्थः । करोतेः लेट्यडागमः । किमित्यपेक्षायामाह । ᵛनः अस्मदीयाः ᵛगिरः त्वद्विषयाः ᵛविश्वाः सर्वाः स्तुतीरेवं कुरु यथा ᵛसुक्षितीः । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति[3] क्षितयो गृहाः । शोभननिवासाः । यद्वा । क्षितयो मनुष्याः । कल्याणपुत्रपौत्रादियुक्ताः । तथा ᵛवाजद्रविणसः अन्नयुक्तधनवतीः । अथवा वाजो दीप्तिः[4] । सर्वतो दीप्तधनाश्च कुरु । त्वमस्माभिः स्तुतः सन् गृहपुत्रान्नधनादीनि देहीत्यर्थः ॥

कस्य॑ नू॒नं परी॑णसो॒ धियो॑ जिन्वसि दंपते । गोषा॑ता॒ यस्य॑ ते॒ गिरः॑ ॥ ७ ॥

कस्य॑ । नू॒नम् । परी॑णसः । धियः॑ । जि॒न्व॒सि॒ । द॒म्ऽप॒ते॒ । गोऽसा॑ता । यस्य॑ । ते॒ । गिरः॑ ॥७॥

हे ᵛदंपते[5] यदा गार्हपत्ये वर्तसे तदा जायापतिस्वरूपोऽसि । तस्माद्दंपतिशब्देनाग्निरभिधीयते । तथाविध हे अग्ने ᵛनूनम् इदानीं ᵛकस्य कीदृशस्य जनस्य ᵛपरीणसः बहूनि ᵛधियः कर्माणि ᵛजिन्वसि प्रीणयसि । ᵛयस्य ᵛते तव संबन्धिन्यः ᵛगिरः स्तुतयः ᵛगोसाता गोसातौ गवां लाभे भवन्ति खलु । तस्मात्त्वं कुत्र तिष्ठसि । अस्माकमिदानीं गवेच्छा प्रवर्तते । यद्वा । हे अग्ने त्वमिदानीं कस्य कर्माणि प्रीणयसि । न कस्यापीत्यर्थः । अस्माकमेव कर्माणि प्रीणयेति भावः ॥

अग्निमन्थने 'तं मर्जयन्त सुक्रतुम्' इत्येषा । सूत्रितं च—'तं मर्जयन्त सुक्रतुं यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः[6]' (आश्व. श्रौ. २. १६) इति ॥

तं म॑र्जयन्त सु॒क्रतुं॑ पुरो॒यावा॑नमा॒जिषु॑ । स्वेषु॒ क्षये॑षु वा॒जिन॑म् ॥ ८ ॥

तम् । म॒र्ज॒य॒न्त॒ । सु॒ऽक्रतु॑म् । पु॒रः॒ऽयावा॑नम् । आ॒जिषु॑ । स्वेषु॑ । क्षये॑षु । वा॒जिन॑म् ॥ ८ ॥

१. ख-ग-त-न-भ-श—वस्तुभ्यं । २. ख-त-न-भ—कदा वा । ३. ख-त—निवसंतीत्यत्रेति । ४. ख-ग-त-३-भ—दीप्तः । ५. ख-त१-२-न-भ-श—दंपते गृहपते । ६. ञ—देवा इति परिदध्यात् ।

सुक्रतुं शोभनप्रज्ञं सुकर्माणं वा आजिषु संग्रामेषु पुरोयावानं शत्रुहननार्थं[1] पुरत एव गन्तारं वाजिनं बलवन्तं तादृशमग्निं[2] यजमानाः स्वेषु आत्मीयेषु क्षयेषु गृहेषु मर्जयन्त निर्मथितमग्निमलंकुर्वन्ति । परिचरन्तीति यावत् ॥

क्षेति क्षेमेभिः साधुभिर्नकिर्यं घ्नन्ति हन्ति यः । अग्ने सुवीर एधते ॥ ९ ॥

क्षेति । क्षेमेभिः । साधुऽभिः । नकिः । यम् । घ्नन्ति । हन्ति । यः । अग्ने । सुऽवीरः । एधते ॥ ९

हे अग्ने यो मनुष्यः साधुभिः साधयद्भिः क्षेमेभिः पालनैः सह क्षेति स्वगृहे निवसति । तथा यं जनं नकिः न केचन घ्नन्ति न हिंसन्ति । यः[3] एव हन्ति शत्रून् स्वयमेव हन्ति । स मनुष्यस्तव स्तोता खलु । अन्यथा तस्यैतावन्न घटते । ततः स स्तोता सुवीरः शोभनपुत्रादियुक्तः सन् एधते आत्मीयगृहेषु धनादिभिर्वर्धते ॥　　॥ ६ ॥

'आ मे हवम्' इति नवर्चं पञ्चमं सूक्तम् । कृष्णो नामाङ्गिरस ऋषिः । गायत्री छन्दः । एतदादीनि त्रीणि सूक्तान्यश्विदेवत्यानि । तथा चानुक्रान्तम्—'आ मे कृष्ण आश्विनं हि' इति । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'उदीराथामा मे हवम्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

आ मे हवं नासत्याश्विना गच्छतं युवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ १ ॥

आ । मे । हवम् । नासत्या । अश्विना । गच्छतम् । युवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ १ ।

हे नासत्या । असत्यमनयोर्नास्तीति नासत्यौ । तादृशौ हे अश्विना अश्विनौ युवं युवां मे मदीयं हवम् आह्वानं श्रुत्वा । यद्वा । हवम् । हूयतेऽत्रेति हवो यज्ञः । केवलस्याधिकरणेऽप् छान्दसः । मदीयं यज्ञं प्रति मध्वः मदकरस्य सोमस्य पीतये पानाय तदर्थम् आ गच्छतम् ॥

इमं मे स्तोममश्विनेमं मे शृणुतं हवम् । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ २ ॥

इमम् । मे । स्तोमम् । अश्विना । इमम् । मे । शृणुतम् । हवम् । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥२॥

हे अश्विना अश्विनौ मे मदीयम् इमं स्तोमं स्तोत्रं[4] किंच मे मदीयम् इमम् इदमागमनविषयं हवम् आह्वानं च शृणुतम् ॥

अयं वां कृष्णो अश्विना हवते वाजिनीवसू । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

अयम् । वाम् । कृष्णः । अश्विना । हवते । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।
मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

हे वाजिनीवसू अन्नयुक्तधनौ । अन्नेनिरनुवादार्थः । यद्वा । वाजो वजनं क्रिया । तद्वती वाजिनी । तद्युक्तधनवन्तौ हे अश्विना अश्विनौ अयं कृष्णः नाम मन्त्रद्रष्टा ऋषिः वां युवां हवते स्तुतिभिराह्वयति । किमर्थम् । मध्वः सोमस्य पीतये इति ॥

शृणुतं जरितुर्हवं कृष्णस्य स्तुवतो नरा । मध्वः सोमस्य पीतये ॥ ४ ॥

शृणुतम् । जरितुः । हवम् । कृष्णस्य । स्तुवतः । नरा । मध्वः । सोमस्य । पीतये ॥ ४ ॥

१. त-'हननार्थं वा । २. भ-तं तादृश° । ३. ख-त-श-'यः' नास्ति । ४. ख-ग-त-न-भ-श-स्तोत्रं वा ।

हे ᵛनरा नरौ सर्वस्य नेतारावश्विनौ ᵛजरितुः। तच्छीलार्थे तृन्। व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम्। जरितुः स्तवनशीलस्य संप्रति ᵛस्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतः ᵛकृष्णस्य एतन्नामकस्यर्षेः संबन्धि ᵛहवं युष्मद्विषयमाह्वानं ᵛश्रृणुतम्। यद्वा। जरितुरन्यदेवानां स्तोतुः स्तुवत इदानीं युवयोः स्तोत्रकारिणस्तस्य हवं श्रृणुतम्। शिष्टं गतम्॥

छर्दिर्यन्तमदाभ्यं विप्राय स्तुवते नरा। मध्वः सोमस्य पीतये॥ ५॥

छर्दिः। यन्तम्। अदाभ्यम्। विप्राय। स्तुवते। नरा। मध्वः। सोमस्य। पीतये॥ ५॥

हे ᵛनरा नेतारावश्विनौ ᵛविप्राय मेधाविने अत एव ᵛस्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कृष्णायर्षये ᵛअदाभ्यम्। 'दभेश्च' इति ण्यत्प्रत्ययः। परैरहिंस्यं ᵛछर्दिः गृहं ᵛयन्तं प्रयच्छतम्। किमर्थम्। सोमपानाय। स्तोत्रे गृहे दीयमाने सति तदा स सोमं युवाभ्यां प्रयच्छति॥ ॥ ७॥

गच्छतं दाशुषो गृहमित्था स्तुवतो अश्विना। मध्वः सोमस्य पीतये॥६॥

गच्छतम्। दाशुषः। गृहम्। इत्था। स्तुवतः। अश्विना। मध्वः। सोमस्य। पीतये॥ ६॥

हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛइत्था इत्थमनेन प्रकारेण ᵛस्तुवतः युवयोः स्तोत्रं कुर्वतः ᵛदाशुषः हवींषि दत्तवतो यजमानस्य ᵛगृहं प्रति ᵛगच्छतं युवामागच्छतम्। किमर्थम्। ᵛमध्वः ᵛसोमस्य ᵛपीतये इति॥

युञ्जाथां रासभं रथे वीड्वङ्गे वृषण्वसू। मध्वः सोमस्य पीतये॥ ७॥

युञ्जाथाम्। रासभम्। रथे। वीळुऽअङ्गे। वृषण्वसू इति वृषण्ऽवसू। मध्वः। सोमस्य। पीतये॥७॥

हे ᵛवृषण्वसू वर्षणशीलधनवन्तावश्विनौ युवां ᵛवीड्वङ्गे। वीळुर्दृढः। दृढाङ्गोपेते[1] स्वरथे ᵛरासभं शब्दायमानमेतन्नामकमश्वं ᵛयुञ्जाथां संयोजयतम्। किमर्थम्। ᵛमध्वः ᵛसोमस्य ᵛपीतये इति। 'रासभावश्विनोः' इति रासभावेवाश्विनो रथस्य वाहनौ॥

त्रिवन्धुरेण त्रिवृता रथेना यातमश्विना। मध्वः सोमस्य पीतये॥ ८॥

त्रिऽवन्धुरेण। त्रिऽवृता। रथेन। आ। यातम्। अश्विना। मध्वः। सोमस्य। पीतये॥ ८॥

हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛत्रिवन्धुरेण त्रिफलकासंघटितेन ᵛत्रिवृता त्रिकोणेन। यद्वा। त्रिवृता। त्रीणि कवचादिभिरावरणानि यस्य स तथोक्तः। तेन ᵛरथेन अस्मद्यज्ञं प्रति ᵛआ ᵛयातं युवामागच्छतं च[2]। शिष्टं गतम्॥

नू मे गिरो नासत्याश्विना प्रावतं युवम्। मध्वः सोमस्य पीतये॥ ९॥

नु। मे। गिरः। नासत्या। अश्विना। प्र। अवतम्। युवम्। मध्वः। सोमस्य। पीतये॥९॥

हे ᵛनासत्या असत्यरहितौ हे ᵛअश्विना अश्विनौ ᵛमे मदीयाः ᵛगिरः स्तुतिलक्षणा वाचः प्रति ᵛयुवं युवां ᵛनु क्षिप्रं ᵛप्रावतं प्रकर्षेणागच्छतम्। यद्वा। मे गिरः प्रावतं आत्मीयतया प्ररक्षतम्। किमर्थम्। ᵛमध्वः मदकरस्य ᵛसोमस्य ᵛपीतये पानाय तदर्थम्। सर्वे देवाः स्तुतिभिराहूताः सन्तो यज्ञं प्रत्यागच्छन्तीति[3] गच्छतं रक्षतं चेति युक्तं भवति॥ ॥ ८॥

---

१. ख-भ१-दृढ आद्यंगोपेते; ग-त-भ२-दृढा आद्यंगोपेते; श-दृढाद्यंगोपेते। २. ग-'च' नास्ति। ३. ख-ग-त-न-भ-श-प्रत्यागच्छति स्तुतिभिर्विना नागच्छंतीति।

'उभा हि दस्रा' इति पञ्चर्चं षष्ठं सूक्तम्। विश्वको नाम कृष्णस्य पुत्रः कृष्ण एव वर्षिः। जगती छन्दः। अश्विनौ देवता। तथानुक्रम्यते—'उभा हि पञ्च विश्वको वा कार्ष्णिर्जागतम्' इति। विनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः॥

उभा हि दस्रा भिषजा मयोभुवोभा दक्षस्य वचसो बभूवथुः।
ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोचतम्॥१॥

उभा। हि। दस्रा। भिषजा। मयःऽभुवा। उभा। दक्षस्य। वचसः। बभूवथुः।
ता। वाम्। विश्वकः। हवते। तनूऽकृथे। मा। नः। वि। यौष्टम्। सख्या। मुमोचतम्॥१॥

हे अश्विनौ ᵛदस्रा दर्शनीयौ। यद्वा। 'दसु उपक्षये'। सर्वेषां शत्रूणामुपक्षपयितारौ। ᵛभिषजा देवानां वैद्यौ। यद्वा भीतीनां त्रासयितारौ। यदा नरा अश्विनौ स्तुवन्ति तदा तौ तेषां भीतिमपनयत इत्यर्थः। पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः। तादृशौ अत एव ᵛमयोभुवा मयसः सुखस्य भावयितारौ ᵛउभा परस्परं द्वित्वसंख्यापूरकौ ᵛउभा उभौ द्वौ युवां ᵛदक्षस्य एतन्नामस्य प्रजापतेः ᵛवचसः स्तुतेः संबन्धिनौ ᵛबभूवथुः। ᵛहि प्रसिद्धौ। पुरा युवां दक्षेणास्ताविषाथां खलु। ᵛता[1] तादृशौ प्रशस्तौ[2] ᵛवां युवां ᵛविश्वकः एतन्नामक ऋषिः ᵛतनूकृथे। तनोति कुलमिति तनूः पुत्रः। तस्य विष्णाप्वो निमित्तं ᵛहवते स्तुतिभिराह्वयति। तस्मात् ᵛनः अस्माकं ᵛसख्या सख्यानि षष्ठ्यर्थेषष्ठ्यतया जातानि सखित्वानि ᵛमा ᵛवि ᵛयौष्टं मा पृथक्कुरुतम्। यौतेर्लुङि सिचि रूपम्। किंच युवां ᵛमुमोचतम् अस्मानागन्तुं रथे स्थिरत्वाश्वप्रग्रहान्मुञ्चतम्। मुञ्चतेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः। अडागमः। अत्र विष्णापूनामानं पुत्रमुद्दिश्य तस्य पिता विश्वको युवामाह्वयतीत्यात्मानमाह। यद्वा। विश्वकस्य पिता कृष्णो नामर्षिर्मम पुत्रो विश्वकः पुत्रार्थं युवामधिह्वयतीति वदति॥

कथा नूनं वां विमना उप स्तवद्युवं धियं ददथुर्वस्यइष्टये।
ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोचतम्॥२॥

कथा। नूनम्। वाम्। विऽमनाः। उप। स्तवत्। युवम्। धियम्। ददथुः। वस्यःऽइष्टये।
ता। वाम्। विश्वकः। हवते। तनूऽकृथे। मा। नः। वि। यौष्टम्। सख्या। मुमोचतम्॥२॥

हे अश्विनौ ᵛविमनाः एतन्नामक ऋषिः ᵛनूनं पुरा ᵛकथा कथं ᵛवां युवाम् ᵛउप ᵛस्तवत् कथमुपास्तौत्। तेन स्तुतौ ᵛयुवं युवां ᵛवस्यइष्टये। वस्यो वसीयः प्रशस्तं धनम्। तस्याभिलषितस्येष्टयेऽभिगमनाय यद्वा[3] वसिष्ठधनस्येष्टये[3] प्राप्तये ᵛधियं बुद्धिं विमनसे ᵛददथुः अददाथां खलु। वस्य इति वसुमच्छब्दादीयसुनि 'विन्मतोर्लुक्' इति लुक्। ईयसुन ईकारलोपश्छान्दसः। तादृशौ युवां ᵛविश्वको ᵛहवते इति गतम्॥

युवं हि ष्मा पुरुभुजेममेधतुं विष्णाप्वे ददथुर्वस्यइष्टये।
ता वां विश्वको हवते तनूकृथे मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोचतम्॥३॥

युवम्। हि। स्म। पुरुऽभुजा। इमम्। एधतुम्। विष्णाप्वे। ददथुः। वस्यःऽइष्टये।
ता। वाम्। विश्वकः। हवते। तनूऽकृथे। मा। नः। वि। यौष्टम्। सख्या। मुमोचतम्॥३॥

---

१. ख-ग-ज्ञ-त१-२-३-न-भ-श-तौ। २. ख-त-न-श-प्रयस्तौ। ३. ख-यद्वावसिष्ट°; ग-भ३-यद्वा विशिष्ट°, त-न-भ२-मु-यद्वावशिष्ट°; श-यद्वा अवशिष्ट°।

हे पुरुभुजा पुरुभुजौ पुरूणां बहूनां धनादिदानेन भोजयितारौ। यद्वा। बहूनां स्तोतॄणां पालयितारावश्विनौ। युवम्। हि स्म इत्यवधारणे। युवामेव इममेधतुम्। एधतेः 'एधिवह्योश्चतुः'[1] (उ. सू. १. ७८) इति चतुप्रत्ययः। चित्त्वादन्तोदात्तः। इमां धनादिवृद्धिं विष्णाप्वे। विष्णोः सर्वेषां देवानां मुख्यत्वात् तद्ग्रहणे[2] सर्वे देवा गृहीता भवन्ति। विष्ण्वादीन् कर्मणा व्याप्नोतीति विष्णापू। पृषोदरादिः। यद्वा। विष्णुं सर्वग्रहेषु व्याप्तं सोमं दशापवित्रेणापुनातीति। तस्य चतुर्थी विष्णाप्व इति। एतन्नामके मम पुत्रे पौत्रे वा। पुत्राय पौत्राय वा। इमां धनादिवृद्धिं ददथुः अदत्तम्। किमर्थम्। वस्यइष्टये वसीयसः प्रशस्तधनस्येष्टय इच्छां पूरयितुम्। 'क्रियार्थोपपदस्य॰' (पा. सू. २. ३. १४) इति चतुर्थी। ता वाम् इति पूर्ववद्व्याख्येयम्॥

उत त्यं वीरं धनसामृजीषिणं दूरे चित्सन्तमवसे हवामहे।
यस्य स्वादिष्ठा सुमतिः पितुर्यथा मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोचतम् ॥४॥

उत। त्यम्। वीरम्। धनऽसाम्। ऋजीषिणम्। दूरे। चित्। सन्तम्। अवसे। हवामहे।
यस्य। स्वादिष्ठा। सुऽमतिः। पितुः। यथा। मा। नः। वि। यौष्टम्। सख्या। मुमोचतम्॥४॥

हे अश्विनौ उत अपि च वीरं कर्मणि समर्थं धनसां धनानां संभक्तारम् ऋजीषिणम्। ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः[3] सोमः[3]। तद्वन्तं दूरे चित् दूर एव सन्तं भवन्तं विनष्टमिव त्यं तं विष्णाप्वम् अवसे अस्माकं रक्षणाय हवामहे आह्वयामः। पुत्रो हि पितरं रक्षति। किंच यस्य पुत्रस्य पौत्रस्य वा सुमतिः शोभना स्तुतिः स्वादिष्ठा स्वादुतमा। अतिशयेन देवानां स्वादुकारिणीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। पितुर्यथा। पितुर्विश्वकस्य स्तुतिर्यथा देवानां प्रीतिकरी[4] तद्वत्। तस्मात्तमाह्वयाम इति शेषः। मा नो इति गतार्थः॥

ऋतेन देवः सविता शमायत ऋतस्य शृङ्गमुर्विया वि पप्रथे।
ऋतं सासाह महि चित्पृतन्यतो मा नो वि यौष्टं सख्या मुमोचतम् ॥५॥

ऋतेन। देवः। सविता। शम्ऽआयते। ऋतस्य। शृङ्गम्। उर्विया। वि। पप्रथे।
ऋतम्। ससाह। महि। चित्। पृतन्यतः। मा। नः। वि। यौष्टम्। सख्या। मुमोचतम्॥५॥

ऋषिः सत्यप्रशंसां करोति। हे अश्विनौ देवः[5] द्योतमानः सविता सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरक एतन्नामको देवः ऋतेन सत्येन शमायते सायंकाले स्वकिरणसमूहं शमयति। ततोऽनन्तर स एव सविता ऋतस्य सत्यस्य शृङ्गम् अग्रम् उर्विया उरु विस्तीर्णं यथा भवति तथा प्रातःकाले वि पप्रथे विशेषेण प्रथयति। सर्वतो विस्तारयति। किंच पृतन्यतः पृतनामिच्छत. संयुयुत्सोः शत्रोः महि चित् महदपि बलम् ऋत सत्यं[6] स्वयमेवाभिभवति। इत्थमृतं प्रशस्तमभूत्। तस्माद्युवामपि तेनर्तेन नः अस्माकं सख्यानि मा वि यौष्टम्। अत्रागन्तुमश्वरश्मीन् मुञ्चतमिति॥　॥ ९ ॥

'द्युम्नी वाम्' इति षड्टचं सप्तमं सूक्तम्। तथा चानुक्रम्यते—'द्युम्नी षड्वासिष्ठो वा द्युम्नीकः प्रियमेधो वा प्रागाथं ह' इति। वसिष्ठपुत्रो द्युम्नीक ऋषिराङ्गिरसः प्रियमेधो वा। उभयत्र

---

१. ग-उ-सू-॰वह्योश्चतुः। २. श-तद्ग्रहणेन। ३. घ-उपार्जितः अभिषुतसोमः, ज्ञ-त४-भ-श-ऋजीषोपार्जितोभिषुतसोम.। ४. ग-प्रीतिकारिणी। ५. ख-त-भ-श-देवौ। ६. घ-सत्यं ससाह।

वाशब्दाद्यदोभावपि न स्यातां तदा प्रकृत आङ्गिरसः कृष्ण एव ऋषिः। अयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः। अश्विनौ देवता। प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ बार्हते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम्। सूत्रितं च—'द्युम्नी वां यस्त्थ इति बार्हतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति॥

द्युम्नी वां स्तोमो अश्विना क्रिविर्न सेक आ गतम्।
मध्वः सुतस्य स दिवि प्रियो नरा पातं गौराविवेरिणे॥ १॥

द्युम्नी। वाम्। स्तोमः। अश्विना। क्रिविः। न। सेके। आ। गतम्।
मध्वः। सुतस्य। सः। दिवि। प्रियः। नरा। पातम्। गौरौऽइव। इरिणे॥ १॥

हे अश्विना अश्विनौ अयमनुपक्षीणस्तोत्रो द्युम्नीक एतन्नामक ऋषिः वां युवयोः स्तोमः स्तोता भवति। युष्मत्स्तुतौ कृतायां स्तोत्राणि नाल्पीभवन्ति[1] किंतु पुनर्वर्धन्त इत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः। क्रिविर्न। क्रिविरिति कूपनाम। कूपो यथा सेके उदकसेचने वृष्टौ[2] भवन्त्यां नाल्पोदको[3] भवति[3] तद्वत्। यद्वा। वां युवयोः स्तोमो युष्मद्विषया स्तुतिर्द्युम्न्यन्नवती खलु। स्तोत्रे कृते तस्मा अन्नादिकं प्रयच्छत इत्यर्थः। तस्माद्युवामस्मदीयं यज्ञं प्रति आ गतम्। स्तोत्राणि श्रोतुमागच्छतम्। हे नरा नरौ नेतारावश्विनौ सः अयं स्तोता दिवि द्योतमाने अस्मिन्[4] यज्ञे सुतस्य अभिषुतस्य मध्वः मदकरस्य सोमस्य प्रियः स्तोत्रकारित्वेन प्रियतमो भवति। ततस्तेन सुतं सोमं पातं युवां शीघ्रमागत्य पिबतम्। तत्र दृष्टान्तः। गौराविव यथा तृषितौ गौरावेतन्नामकौ मृगौ इरिणे तटाकादिषूदकपानार्थं शीघ्रमागच्छतस्तद्वत्॥

पिबतं घर्मं मधुमन्तमश्विना बर्हिः सीदतं नरा।
ता मन्दसाना मनुषो दुरोण आ नि पातं वेदसा वयः॥ २॥

पिबतम्। घर्मम्। मधुऽमन्तम्। अश्विना। आ। बर्हिः। सीदतम्। नरा।
ता। मन्दसाना। मनुषः। दुरोणे। आ। नि। पातम्। वेदसा। वयः॥ २॥

*हे अश्विना अश्विनौ मधुमन्तं मदवन्तम्। मदकारिणमित्यर्थः। तादृशं रसवन्तं वा घर्मम्। 'घृ क्षरणदीप्त्योः'। पात्रेषु क्षरन्तं सोमं पिबतम्। यद्वा। मधुमन्तम्। मधुर्मदकरः सोमः तद्वन्तं घर्मं महावीरपात्रगतं क्षीरं पिबतं सोमं चेति। न तु साहचर्येण तदसंभवात्। हे नरा नरौ नेतारौ सर्वस्य हे अश्विनौ बर्हिः बर्हिषि यज्ञे आ सीदतम् उपविशतम्। यद्वा। पूर्वं द्वितीयं पादं व्याख्याय प्रथमपादो व्याख्येयः। उपसदनानन्तरं सोमपानं युक्तमिति। किंच मनुषः मनुष्यस्य दुरोणे गृहभूतेऽस्मिन् देवयजने मन्दसाना[5] सोमपानेन मोदमानौ ता तौ पूर्वोक्तलक्षणौ युवां वेदसा पुरोडाशादिलक्षणेन हविषा सह वयः सोमरूपमन्नम्[6] आ आगत्य नि पातं निपिबतम्। यद्वा। वेदसा धनेन सह वयोऽस्माकमायुर्नि पातं नितरां रक्षतम्॥

आ वां विश्वाभिरूतिभिः प्रियमेधा अहूषत।
ता वर्तिर्यातमुप वृक्तबर्हिषो जुष्टं यज्ञं दिविष्टिषु॥ ३॥

---

१. ख-त-भ१-२—वाल्पीभवंति; श—वा नाल्पीभवंति। २. त-श—दृष्टो। ३. ख-ङ-त२-भ१-२—अल्पोदका भवति; ग-त१-३-४—अल्पोदका भवति; श—अस्त्योदका भवंति। ४. ख-त-श—देवतेस्मिन्; ग—देवताभिरस्मिन्; भ—देवातस्मिन्। * ग-त३-४-श—पुस्तकेषु द्वितीयतृतीयचतुर्थमन्त्राणां भाष्यं न विद्यते। ५. भ—मंदसाना मंदसानौ। ६. घ—सोमलक्षणमन्नं।

आ । वाम् । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । प्रियऽमेधाः । अहूषत ।
ता । वर्तिः । यातम् । उप । वृक्तऽबर्हिषः । जुष्टम् । यज्ञम् । दिविष्टिषु ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ ^vप्रियमेधाः । मेधो यज्ञः । प्रियतमयज्ञा यजमानाः । यद्वा । प्रियमेधा एतन्नामक ऋषिः । पूजायां बहुवचनम् । यद्वात्र ऋषिर्वा ^vविश्वाभिरूतिभिः सर्वैः पालनैः सह । अथवा अवतिः याच्ञाकर्मा । सर्वैरभिलषितयाचनैः सहिताः ^vअहूषत आह्वासिषुः आह्वासीत् । आत्मनः पालनहेतुकत्वेन । यद्वाभिलषितदानाय वामाह्वयन्ति । ^vता तौ युवां ^vवृक्तबर्हिषः आस्तरणार्थं छिन्नबर्हिषो यष्टुः संबन्धि ^vजुष्टं सर्वैर्देवैः सेवितं पर्याप्तं वा ^vयज्ञं यजनीयं हविः प्रति ^vदिविष्टिषु दिवसानामागमनेषु प्रातःकालेषु यज्ञेषु वा ^vवर्तिः । वर्तन्तेऽत्रेति वर्तिर्गृहम् । तत् ^vउप ^vआ ^vयातं हविःस्वीकरणार्थं युवामागच्छतम् ॥

पिबतं सोमं मधुमन्तमश्विना बर्हिः सीदतं सुमत् ।
ता वावृधाना उप सुष्टुतिं दिवो गन्तं गौराविवेरिणम् ॥ ४ ॥

पिबतम् । सोमम् । मधुऽमन्तम् । अश्विना । आ । बर्हिः । सीदतम् । सुऽमत् ।
ता । ववृधानौ । उप । सुऽस्तुतिम् । दिवः । गन्तम् । गौरौऽइव । इरिणम् ॥ ४ ॥

हे ^vअश्विना अश्विनौ ^vमधुमन्तं रसवन्तं मदवन्तं वा ^vसोमं युवां ^vपिबतम् । ततः ^vबर्हिः बर्हिषि यज्ञे ^vसुमत् शोभनम् ^vआ ^vसीदतम् । पश्चात् ^vववृधानौ सोमपानेन वृद्धौ ^vता तौ युवां ^vदिवः द्युलोकात् ^vसुष्टुतिम् अस्माभिः क्रियमाणां शोभनां स्तुतिम् ^vउप ^vगन्तं उपगच्छतम् । तत्र दृष्टान्तः । ^vगौराविव यथा गौरमृगावन्यस्माद्देशात् ^vइरिणं तटाकादिकं प्रति जलपानार्थमागच्छतस्तद्वत् ॥

आ नूनं यातमश्विनाश्वेभिः प्रुषितप्सुभिः ।
दस्रा हिरण्यवर्तनी शुभस्पती पातं सोममृतावृधा ॥ ५ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । अश्वेभिः । प्रुषितप्सुऽभिः ।
दस्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यऽवर्तनी । शुभः । पती इति । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ ५ ॥

हे ^vअश्विना अश्विनौ युवां ^vप्रुषितप्सुभिः । प्सु[1] इति रूपनाम । 'प्रुष[2] स्नेहनसेचनपूरणेषु'। स्निग्धरूपैः दीप्तरूपैरित्यर्थः । तादृशैः शीघ्रगामिभिरश्वैः सह ^vनूनम् इदानीम् ^vआ ^vयातम् अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतम् । हे ^vदस्रा दस्रौ दर्शनीयावुपक्षपयितारौ वा हे ^vहिरण्यवर्तनी । वर्ततेऽत्रेति वर्तनी रथः । हिरण्मयरथौ हे ^vशुभस्पती उदकस्य कल्याणस्य वा पालयितारौ हे ^vऋतावृधा सत्यस्य[3] यज्ञस्य वा वर्धयितारौ हे अश्विनौ युवां शीघ्रमागत्य ^vसोमं ^vपातं पिबतम् ॥

वयं हि वां हवामहे विपन्यवो विप्रासो वाजसातये ।
ता वल्गू दस्रा पुरुदंससा धियाश्विना श्रुष्ट्या गतम् ॥ ६ ॥

वयम् । हि । वाम् । हवामहे । विपन्यवः । विप्रासः । वाजऽसातये ।
ता । वल्गू इति । दस्रा । पुरुऽदंससा । धिया । अश्विना । श्रुष्टी । आ । गतम् ॥ ६ ॥

---

१. ख-ञ्ञ-त१-२-३-भ२-३—प्स; ञ४-भ१—स; श—अप्स । २. ख-ञ्ञ-त१-भ३—प्रुष प्लुष । ३. ख-ञ्ञ-त१-२—ऋतस्य सत्यस्य ।

हे अश्विनौ[1] विपन्यवः स्तोतारः अत एव विप्रासः विप्रा[2] मेधाविनः वयं वाजसातये अन्नलाभाय वाम् । हिरवधारणे । युवामेव हवामहे स्तुतिभिराह्वयामः । ततः[3] वल्गू । वल्गनं कुशलगमनम् । कुशलगमनशीलौ पुरुदंससा बहुकर्माणौ तौ युवां धिया अस्मदीयया स्तुत्याहूतौ सन्तौ श्रुष्टी । श्रुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रमस्मभ्यं धनादिदानाय आ गतम् आगच्छतम् ॥ ॥१०॥

'तं वो दस्मम्' इति षडृचमष्टमं सूक्तं गौतमस्य[4] नोधस आर्षम् । तथा चानुक्रम्यते—'तं वो दस्मं नोधाः' इति । 'प्रागाथं ह' इत्युक्तत्वादेतदादिसूक्तत्रयं प्रागाथम् । इन्द्रो देवता । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतावेतत्सूक्तम् । तथा च पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'तं वो दस्ममृतीषहमा नो विश्वासु हव्यः' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे 'तं वो दस्मम्' इति प्रगाथः स्तोत्रियः[5] । सूत्रितं च—'तं वो दस्ममृतीषहं तस्त्वा यामि सुवीर्यमिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो वैकल्पिकः स्तोत्रियोऽयमेव प्रगाथः (आश्व. श्रौ. ७. ४) । विषुवत्यपि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'तं वो दस्ममृतीषहम्' इति नौधसस्य योनिः शंसनीया । 'तं वो दस्ममृतीषहमभि प्र वः सुराधसम्' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति ॥

तं वो दस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः ।
अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥ १ ॥

तम् । वः । दस्मम् । ऋतिऽसहम् । वसोः । मन्दानम् । अन्धसः ।
अभि । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः । इन्द्रम् । गीःऽभिः । नवामहे ॥ १ ॥

नोधा इन्द्रं स्तौति । हे ऋत्विग्यजमानाः दस्मं दर्शनीयम् ऋतीषहम् । ऋतयो बाधकाः शत्रवः । तेषामभिभवितारम् । पुनः कीदृशम् । वसोः वासयितुर्दुःखस्य निवासयितुः । यद्वा । वसो. पात्रे निवसतः । तादृशस्य अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन मन्दानं मन्दमानं मोदमानं वः षष्ठ्यर्थे व्यत्ययेन युष्मत्संबन्धिनं तं तादृशम् इन्द्रं गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः अभि नवामहे । 'णू स्तवने' 'णु शब्दे' । अभिष्टुमः । कुत्रेति । स्वसरेषु । अत्र यास्कः—'स्वसराण्यहानि[6] स्वयंसारीण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सारयति' (निरु. ५. ४) इति । सूर्यनेतृकेषु दिवसेषु वयमभिष्टुमः । तत्र दृष्टान्तः । वत्सं न यथा धेनवः नवप्रसूतिका धेनवः स्वसरेषु । सुष्ठुस्यन्ते प्रेर्यन्ते गावोऽत्रेति स्वसराणि गोष्ठानि । तेषु वत्समभिलक्ष्य शब्दयन्ति तद्वत् ॥

द्युक्षं सुदानुं तविषीभिरावृतं गिरिं न पुरुभोजसम् ।
क्षुमन्तं वाजं शतिनं सहस्रिणं मक्षू गोमन्तमीमहे ॥ २ ॥

द्युक्षम् । सुऽदानुम् । तविषीभिः । आऽवृतम् । गिरिम् । न । पुरुऽभोजसम् ।
क्षुऽमन्तम् । वाजम् । शतिनम् । सहस्रिणम् । मक्षु । गोऽमन्तम् । ईमहे ॥ २ ॥

द्युक्षं दीप्तीनां निवासस्थानम् । अतिशयितदीप्तिमित्यर्थः । यद्वा । द्युक्षं दिवि द्युलोके[7] क्षियन्तं निवसन्तम् । सुदानुं शोभनदानं तविषीभिः बलैः आवृतम् आच्छादितम् । आवरणे दृष्टान्तः ।

---

१. घ–अश्विना अश्विनौ । २. ख-घ-ञ-त१-२-भ१-३–'विप्रा' नास्ति । ३. ख-ग-ञ-त१-२-भ३–ता तौ, भ१–ता तो । ४. त-भ–गोतमस्य । ५. ख-त-श–'स्तोत्रियः' नास्ति । ६. ञ-निरु.–°ण्यहानि भवंति । ७. ख-ञ-त१-२–लोके ।

गिरिं न तविषीभिर्बलयुक्तैर्मेघैरावृतं शिलोच्चयमिव स्थितम्। पुनः कीदृशम्। पुरुभोजसं सोमादिहविष्प्रदानेन बहुभिर्यजमानैर्भोजयितव्यं यद्वा बहूनां पालयितारमिन्द्रं क्षुमन्तम्। 'टुक्षु शब्दे'। शब्दवन्तम्। अनेन पुत्रादिकं लक्ष्यते। स्तोत्रादीनि कुर्वाणं शतिनं सहस्रिणं शतसहस्रसंख्याकधनयुक्तं गोमन्तं गवादियुक्तं वाजम् अन्नं मक्षु शीघ्रम् ईमहे याचामहे। यद्वा। पूर्वार्धो वाजविशेषणत्वेन वा योजनीयः। प्रदीप्तं शोभनदानयोग्यं बलादियुक्तं बहुभिः पुत्रमित्रादिभिर्भोक्तव्यं शब्दादियुक्तमन्नमिन्द्रं याचामह इति ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिन. 'न त्वा बृहन्त.' इति वैकल्पिकोऽनुरूपः। सूत्रितं च—'न त्वा बृहन्तो अद्रय उभयं श्रृणवच्च नः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

न त्वा बृहन्तो अद्रयो वरन्त इन्द्र वीळवः।
यद्दित्ससि स्तुवते मावते वसु नकिष्टदा मिनाति ते ॥ ३ ॥

न। त्वा। बृहन्तः। अद्रयः। वरन्ते। इन्द्र। वीळवः।
यत्। दित्ससि। स्तुवते। माऽवते। वसु। नकिः। तत्। आ। मिनाति। ते ॥ ३ ॥

हे इन्द्र बृहन्त. बलेन महान्तः अत एव वीळवः सर्वतो दृढा अपि अद्रयः पर्वताः त्वा त्वां न वरन्ते बलेन न निवारयन्ति। अनिवारणमेवोत्तरार्धेन विवृणोति। स्तुवते त्वद्विषयं स्तोत्रं कुर्वते मावते मत्सदृशाय मादृशाय[1] स्तोत्रे यत् वसु[2] यद्धनं दित्ससि त्वं दातुमिच्छसि तव देयं तत् धनं नकिः न कश्चित् आ मिनाति आभिमुख्येन हिनस्ति ॥ 'मीञ् हिंसायाम्'। 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वः। मावते। 'युष्मदस्मद्भ्यां सादृश्य उपसंख्यानम्' इति वतुप् ॥

योद्धासि क्रत्वा शवसोत दंसना विश्वा जाताभि मज्मना।
आ त्वायमर्क ऊतये ववर्तति यं गोतमा अजीजनन् ॥ ४ ॥

योद्धा। असि। क्रत्वा। शवसा। उत। दंसना। विश्वा। जाता। अभि। मज्मना।
आ। त्वा। अयम्। अर्कः। ऊतये। ववर्तति। यम्। गोतमाः। अजीजनन् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र क्रत्वा वृत्रहननादिकर्मणा अपि वा प्रज्ञानेन शवसा आत्मीयेन बलेन योद्धा शत्रूणां संप्रहारकः[3] असि। उत अपि च त्वं दंसना स्वकीयेन कर्मणा मज्मना। 'मज मुजि शब्दार्थाः'। मजमुजी चेति मजतिः शब्दार्थः। शत्रूणामाक्रोशनसमर्थेन बलेन विश्वा जाता सर्वाणि भूतजातान्यभिभवसि। उक्तार्थस्य[4] 'विश्वा जातान्यभ्यस्मि मह्ना' (ऋ. सं. ८. १००. ४) इत्यादिष्विन्द्रेणैवोक्तत्वात्। एतादृशं त्वा त्वाम् अर्कः। 'अर्च पूजायाम्'। अर्चनीयः अयं मन्त्रः यद्वार्को देवानामर्चक. पूजकोऽयं स्तोता ऊतये स्वरक्षणाय आ ववर्तति आवर्तयति। आत्माभिमुख्ये[5] करोतीत्यर्थः। वर्ततेर्लेटि बहुलं श्लुरडागमश्च। यं त्वां गोतमाः गोतमपुत्रा[6] नोधःप्रभृतयः अजीजनन् स्वयज्ञे प्रादुरबीभवन्। तं[7] त्वामयं[7] मन्त्रः स्तोता वावर्तयति ॥

---

१. ख-ग-न—'मादृशाय' नास्ति। २. त-भ१-२—वस्तु। ३. ग—सहारकः। ४. ख-त-न-भ—उक्तार्थस्य; श—उक्तार्थोस्य। ५. ग—आत्माभिमुखं। ६. ख-त-भ—गौतम°। ७. ख-त-भ-श—तं त्वां वयं; न—तं त्वा वयं।

प्र हि रिरिक्ष ओजसा दिवो अन्तेभ्यस्परि ।
न त्वा विव्याच रज इन्द्र पार्थिवमनु स्वधां ववक्षिथ ॥ ५ ॥

प्र । हि । रिरिक्षे । ओजसा । दिवः । अन्तेभ्यः । परि ।
न । त्वा । विव्याच । रजः । इन्द्र । पार्थिवम् । अनु । स्वधाम् । ववक्षिथ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र दिवः द्युलोकस्य पर्यन्तेभ्यः ओजसा । हिरवधारणे । स्वबलेनैव प्र रिरिक्षे प्रकर्षेणातिरिक्तो भवसि । रिचेर्लटि ' बहुलं छन्दसि ' इति श्लुः । प्रत्ययस्वरः । किंच हे इन्द्र पार्थिवं पृथिव्यां भवः रजः लोकः त्वा त्वां महता स्वशरीरेण न विव्याच न व्याप्नोति । द्यावापृथिवीभ्यामपि स्वतः स त्वं बलेन समर्थो भवसीत्यर्थः । एवंभूतः सन्नस्माकं स्वधाम् अन्नमुदकं वा अनु ववक्षिथ अनुवोढुमिच्छ । वहेः सनन्तस्य छान्दसे लिटि रूपम् । मन्त्रत्वादामभावः ॥

नकिः परिष्टिर्मघवन्मघस्य ते यद्दाशुषे दशस्यसि ।
अस्माकं बोध्युचथस्य चोदिता मंहिष्ठो वाजसातये ॥ ६ ॥

नकिः । परिष्टिः । मघऽवन् । मघस्य । ते । यत् । दाशुषे । दशस्यसि ।
अस्माकम् । बोधि । उचथस्य । चोदिता । मंहिष्ठः । वाजऽसातये ॥ ६ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते तव मघस्य मंहनीयस्य धनस्य परिष्टिः परिबाधको निरोद्धा नकिः न कश्चिदस्ति । यत् यदा दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दशस्यसि धनं प्रयच्छसि तदा तस्य निरोधको नास्तीत्यर्थः । तथा सति चोदिता धनानां चोदयिता स्तोतृभ्यः प्रेरयिता अत एव मंहिष्ठः दातृतमो मंहनीयो वा स त्वम् अस्माकं संबन्धि उचथस्य स्तोत्रं वाजसातये अन्नलाभाय तदर्थं क्रियमाणमिति बोधि बुध्यस्व । स्तोत्रेण स्तुतः सन्नस्मभ्यमन्नादिकं प्रयच्छेति शेषः । बोधि । ' बुध अवबोधने[1] ' । भौवादिक. । लोटि छान्दसः शपो लुक् । ध्यादेशः ॥ ॥ ११ ॥

' बृहदिन्द्राय ' इति सप्तर्चं नवमं सूक्तम् । नृमेधपुरुमेधावृषी । तौ चानुक्तत्वादाङ्गिरसौ । आदितो द्वौ प्रगाथौ पञ्चमीषष्ठ्यावनुष्टुभौ सप्तमी बृहती । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रम्यते—' बृहदिन्द्राय सप्त नृमेधपुरुमेधौ द्व्यनुष्टुब्बृहत्यन्तम् ' इति । चातुर्विंशिकेऽहनि मरुत्वतीये प्राकृतान्मरुत्वतीयात्प्रगाथादूर्ध्वं द्वौ मरुत्वतीयौ प्रगाथौ शंसनीयौ । ' बृहदिन्द्राय गायत ' इत्ययमाद्यः प्रगाथः । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः द्वितीयेऽहन्ययं[2] प्रगाथः । सूत्रितं च—' बृहदिन्द्राय गायत नकिः सुदासो रथमिति मरुत्वतीया ऊर्ध्वं नित्यात् ' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

बृहदिन्द्राय गायत मरुतो वृत्रहन्तमम् ।
येन ज्योतिरजनयन्नृतावृधो देवं देवाय जागृवि ॥ १ ॥

बृहत् । इन्द्राय । गायत । मरुतः । वृत्रहन्ऽतमम् ।
येन । ज्योतिः । अजनयन् । ऋतऽवृधः । देवम् । देवाय । जागृवि ॥ १ ॥

हे मरुतः । ' रु शब्दे ' । मितं रुवन्तीति मरुतः । हे मितभाषिणः स्तोतारः वृत्रहन्तमम् अतिशयेन पापविनाशनं बृहत् साम इन्द्राय इन्द्रार्थं[3] गायत अस्मदीययज्ञे गानं कुरुत । ऋता-

१. ख-ज्ञ-त१-२-३—बोधने । २. ख-ग-त-श—द्वितीयेहनि । ३. ख-त१-२—इंद्रार्थं देवां यः जनयन् उत्पादयन् ।

वृधः सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धका विश्वे देवाः ᐯदेवाय द्योतमानायेन्द्राय ᐯदेवं देवनशीलं --- ᐯजागृविं सर्वेषां जागरणशीलं ᐯज्योतिः सूर्यं ᐯयेन साम्ना ᐯअजनयन् इन्द्रार्थमुदपादयन् तत्साम गायतेति ॥

अपाधमदभिशस्तीरशस्तिहाथेन्द्रो द्युम्न्याभवत् ।
देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे बृहद्भानो मरुद्गण ॥ २ ॥

अप । अधमत् । अभिऽशस्तीः । अशस्तिऽहा । अथ । इन्द्रः । द्युम्नी । आ । अभवत् ।
देवाः । ते । इन्द्र । सख्याय । येमिरे । बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो । मरुत्ऽगण ॥ २ ॥

ᐯअशस्तिहा स्तोत्रशंसनरहितानां शत्रूणां हन्ता इन्द्रः ᐯअभिशस्तीः । 'शसु हिंसायाम्' । अभितो हिंसा येषां ते । तादृशान् । यद्वा । अभिशस्तीः शत्रुकृता हिंसाः । ᐯअपाधमत् अपागमयत् । ᐯअथ शत्रुहननानन्तरम् ᐯइन्द्रः ᐯद्युम्नी सर्वत्र द्योतमानयशोयुक्तः । यद्वा । तेषां धनापहरणेन धनादिमान् । ᐯआभवत् सर्वतः प्रसिद्धोऽभवत् । अथोत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । हे ᐯबृहद्भानो बृंहणशीलतेजस्क महादीप्ते वा ᐯमरुद्गण । मरुतां सप्त गणा यस्य सन्ति स तथोक्तः । तादृश हे ᐯइन्द्र[1] ᐯदेवाः द्योतमानाः सर्वे देवाः ᐯसख्याय आत्मनः सखिभावाय ᐯते[2] त्वां ᐯयेमिरे नियच्छन्ति ॥

अग्निष्टोमे मरुत्वतीये 'प्र व इन्द्राय' इत्ययं मरुत्वतीयः प्रगाथः । सूत्रितं च —'प्र व इन्द्राय बृहत इति मरुत्वतीयः प्रगाथः' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत ।
वृत्रं हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥ ३ ॥

प्र । वः । इन्द्राय । बृहते । मरुतः । ब्रह्म । अर्चत ।
वृत्रम् । हनति । वृत्रऽहा । शतऽक्रतुः । वज्रेण । शतऽपर्वणा ॥ ३ ॥

हे ᐯमरुतः मितराविणः स्तोतारः ᐯबृहते महते ᐯवः स्तुत्यस्तोतृत्वलक्षणेन संबन्धेन युष्मदीयाय ᐯइन्द्राय ᐯब्रह्म सामलक्षणं स्तोत्रं ᐯप्र ᐯअर्चत प्रोच्चारयत । ततः ᐯवृत्रहा वृत्रस्य पापस्य वा हन्ता ᐯशतक्रतुः शतविधकर्मा बहुविधप्रज्ञो वेन्द्रः ᐯशतपर्वणा शतसंख्याकधारेण ᐯवज्रेण एतन्नामकेनायुधेन ᐯवृत्रम् अपामावरकं वृत्राख्यमसुरं ᐯहनति युष्माभिरभिष्टुतः सन् हन्तु । हन्तेर्लेट्यडागमः ॥

अभि प्र भर धृषता धृषन्मनः श्रवश्चित्ते असद्बृहत् ।
अर्षन्त्वापो जवसा वि मातरो हनो वृत्रं जया स्वः ॥ ४ ॥

अभि । प्र । भर । धृषता । धृषत्ऽमनः । श्रवः । चित् । ते । असत् । बृहत् ।
अर्षन्तु । आपः । जवसा । वि । मातरः । हनः । वृत्रम् । जय । स्वरिति स्वः ॥ ४ ॥

हे ᐯधृषन्मनः शत्रूणां धर्षणशीलमनस्केन्द्र ᐯते तवैव ᐯबृहत् महत् अतिप्रभूतम् ᐯश्रवः अन्नम् ᐯअसत् अस्ति । तदन्नं ᐯधृषता धृष्टेन मनसा[3] युक्तः सन् अस्मभ्यम् ᐯअभि ᐯप्र ᐯभर आभिमुख्येन[4]

१. ग–इन्द्र ते । २. ग–'ते' नास्ति । ३. ख-त१-४–नमसा । ४. ख-ग-त२-३-भ-श– अभि आभि° ।

प्रकर्षेण संपादय। देहीत्यर्थः। हे इन्द्र ^v^मातरः अस्माकमुत्पादनहेतुत्वान्मातृभूता.। कथमपां मातृत्वम्। 'अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः' (तै. उ. २. १) इत्यादिश्रुतेः। तादृश्यः ^v^आपः ^v^जवसा वेगेन ^v^वि ^v^अर्षन्तु विविधं भूमि प्रति गच्छन्तु। कथमापो गच्छन्तीति चेत्तदाह। ^v^वृत्रम् अपामावरितारं शत्रुं मेघं ^v^हनः जहि ताडय। ततो मेघभेदनेनोदकानि विगच्छन्तु। पुनरपि ^v^स्वः सर्वं भूतजातं ^v^जय॥

प्रथमे स्वरसाम्नि निष्केवल्ये 'यज्जायथा अपूर्व्य' इति स्तोत्रियः। तथा च सूत्र्यते—'तेषां स्तोत्रिया यज्जायथा अपूर्व्य' (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति॥

यज्जाय॑था अपूर्व्य॒ मघ॑वन्वृत्र॒हत्या॑य। तत्पृ॑थि॒वीम॑प्रथय॒स्तद॑स्तभ्ना उ॒त द्याम्॥५॥

यत्। जाय॑थाः। अ॒पू॒र्व्य॒। मघ॑ऽवन्। वृ॒त्र॒ऽहत्या॑य।

तत्। पृ॒थि॒वीम्। अ॒प्र॒थ॒यः। तत्। अ॒स्त॒भ्नाः। उ॒त। द्याम्॥ ५॥

हे ^v^अपूर्व्य त्वत्तो व्यतिरिक्तेन पूर्व्येण वर्जित हे ^v^मघवन् मंहनीयधनवन्निन्द्र ^v^वृत्रहत्याय वृत्रासुरहननाय ^v^यत् यदा त्वं ^v^जायथाः उत्पन्नः प्रादुर्भूतोऽसि ^v^तत् तदानीमेव ^v^पृथिवीं प्रथमानाम् ^v^अप्रथयः प्रसिद्धां दृढामकरोः। ^v^उत अपि च ^v^तत् तदानीमेव ^v^द्यां द्युलोकमन्तरिक्षेण ^v^अस्तभ्नाः निरुद्धामकार्षीः। एतादृशं वीर्यं त्वदन्यस्य न संभवतीत्यर्थं द्योतयितुमपूर्व्येति पदम्॥

तत्ते॑ य॒ज्ञो अ॑जायत॒ तद॒र्क उ॒त हस्कृ॑तिः।
तद्विश्व॑म॒भि॒भूर॑सि॒ यज्जा॒तं यच्च॒ जन्त्व॑म्॥ ६॥

तत्। ते॒। य॒ज्ञः। अ॒जा॒य॒त। तत्। अ॒र्कः। उ॒त। हस्कृ॑तिः।

तत्। विश्व॑म्। अ॒भि॒ऽभूः। अ॒सि॒। यत्। जा॒तम्। यत्। च॒। जन्त्व॑म्॥ ६॥

हे इन्द्र यद्यदा त्वमजायथाः ^v^तत् तदानीं ^v^ते त्वदर्थं ^v^यज्ञः अग्निष्टोमादिः ^v^अजायत सोमपानार्थमभूत्। ^v^उत अपि च तदानीं ^v^हस्कृतिः। 'हसे हसने'। हासकारी प्रीत्यर्थं क्रियमाणो हर्षस्य सूचकः ^v^अर्कः अर्चनीयो मन्त्रोऽप्यजायत। किंच तदा ^v^यज्जातं भूतजातं ^v^यच्च ^v^जन्त्वम्। कृत्यार्थे त्वन्प्रत्ययः। जनितव्यं यत्[1] ^v^विश्वम् अस्ति ^v^तत् सर्वम् ^v^अभिभूरसि स्वमहिम्नाभिभूतवानसि॥

आ॒मासु॑ प॒क्वमैर॑य॒ आ सूर्यं॑ रोहयो दि॒वि।
घ॒र्मं न सामं॑तपता सुवृ॒क्तिभि॒र्जुष्टं॒ गिर्व॑णसे बृ॒हत्॥ ७॥

आ॒मासु॑। प॒क्वम्। ऐर॑यः। आ। सूर्य॑म्। रो॒ह॒यः। दि॒वि।

घ॒र्मम्। न। साम॑न्। त॒प॒त॒। सु॒वृ॒क्तिऽभिः॑। जुष्ट॑म्। गिर्व॑णसे। बृ॒हत्॥ ७॥

हे इन्द्र ^v^आमासु अपक्वासु गोषु ^v^पक्वं पयः ^v^ऐरयः प्रैरयश्च। तथा मन्त्रः—'आमासु चिद्दधिषे पक्वमन्तः' (ऋ. सं. १. ६२. ९) इति। किंच ^v^दिवि द्युलोके ^v^सूर्यम् ^v^आ ^v^रोहयः च। पूर्वं पणयो नामासुरा अङ्गिरसां गा अपहृत्यान्धकारावृते कस्मिंश्चित्पर्वते ताः स्थापितवन्तः। ततोऽङ्गिरस इन्द्रं स्तुत्वा गाः पुनरस्मभ्यमाहरेति तैरुक्त इन्द्रो गवां स्थानं तमसावृतं दृष्ट्वा तत्र गोदर्शनाय द्युलोके सर्वप्रकाशकं सूर्यमारोहितवान्। स्थापितवानसि। 'चादिलोपे विभाषा' इति पूर्वस्यैरय इत्यस्य

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२-३-न-श—'यत्' नास्ति।

न निघातः । अथ परोक्षकृतोऽर्धर्चः । हे स्तोतारः ᵛसुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः ᵛतपत इन्द्रं तीक्ष्णीकुरुत । इन्द्रं स्तुतिभिः प्रवर्धयतेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ᵛघर्मं ᵛन । यथा घर्मं दीपनशीलं प्रवर्ग्यं ᵛसामन् । 'सुपां सुलुक्' ' इति तृतीयाया लुक् । सामभिर्यथा तपन्ति तद्वत् । ततः ᵛगिर्वणसे गीर्भिर्वननीयायेन्द्राय ᵛजुष्टं प्रीतिकरं पर्याप्तं वा ᵛबृहत्[1] साम गायत ॥ ॥ १२ ॥

'आ नो विश्वासु' इति षडृचं दशमं सूक्तम् । नृमेधपुरुमेधावृषी । विषमसंख्याका बृहत्यः समसंख्याकाः[2] सतोबृहत्यः[2] । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्–'आ नो विश्वासु षट्' इति । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतावेतत्सूक्तम् । सूत्र्यते हि पञ्चमारण्यके–'आ नो विश्वासु हव्यो या इन्द्र भुज आभरः[3]' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति[3] ॥

आ नो विश्वासु हव्य इन्द्रः समत्सु भूषतु ।
उप ब्रह्माणि सवनानि वृत्रहा परमज्या ऋचीषमः ॥ १ ॥

आ । नः । विश्वासु । हव्यः । इन्द्रः । समत्ऽसु । भूषतु ।
उप । ब्रह्माणि । सवनानि । वृत्रऽहा । परमऽज्याः । ऋचीषमः ॥ १ ॥

ऋषिरनयेन्द्र एवं करोत्वित्याशास्ते । ᵛविश्वासु सर्वासु ᵛसमत्सु असुरयुद्धेषु ᵛहव्यः सर्वैर्देवैरात्मरक्षणार्थमाह्वातव्य एतादृशः ᵛइन्द्रः ᵛनः अस्माकं ᵛब्रह्माणि स्तोत्राणि हवीरूपाण्यन्नानि वा ᵛउप ᵛआ ᵛभूषतु अनुभवतु । सेवतामित्यर्थः । यद्वा । एतान्यलंकरोतु । तदागमनेन स्तोत्राणि हवींषि वालंकृतानि भवन्ति । तथा ᵛसवनानि प्रातःसवनादीनि त्रीणि सवनानि च भूषतु । कीदृश इन्द्रः । ᵛवृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य पापस्य वा हन्ता ᵛपरमज्याः । युद्धेषु शत्रुहननार्थं परमाविनश्वरी ज्या मौर्वी यस्य स तथोक्तः । यद्वा । परमान् बलेन प्रकृष्टाञ्शत्रूञ्जिनाति हिनस्तीति परमज्याः । ᵛऋचीषमः स्तुत्या समः स्तुतिभिरभिमुखीकरणीयः । एतादृगिन्द्रः स्तोत्राणि भूषत्विति ॥

त्वं दाता प्रथमो राधसामस्यसि सत्य ईशानकृत् ।
तुविद्युम्नस्य युज्या वृणीमहे पुत्रस्य शवसो महः ॥ २ ॥

त्वम् । दाता । प्रथमः । राधसाम् । असि । असि । सत्यः । ईशानऽकृत् ।
तुविऽद्युम्नस्य । युज्या । आ । वृणीमहे । पुत्रस्य । शवसः । महः ॥ २ ॥

हे इन्द्र ᵛप्रथमः सर्वेषां मुख्यः ᵛत्वं ᵛराधसां धनानां ᵛदाता ᵛअसि । यद्वा । धनदातॄणां मध्ये त्वं प्रथम आदिमो भवसि । तथा ᵛईशानकृत् तव स्तोतॄन् ईशानान्[4] ऐश्वर्ययुक्तान् कुर्वंस्त्वं ᵛसत्यः सत्यकर्मा ᵛअसि । यथार्थकर्मा भवसीत्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद्वयं ᵛतुविद्युम्नस्य बहुधनवतो बह्वन्नस्य वा ᵛशवसः बलस्य ᵛपुत्रस्य शत्रुवधार्थं बलकारणत्वेनोत्पन्नत्वात्तत्पुत्रस्य अत एव ᵛमहः महतस्तव ᵛयुज्या योग्यानि धनानि ᵛआ ᵛवृणीमहे संभजामहे ॥

ब्रह्मा त इन्द्र गिर्वणः क्रियन्ते अनतिद्भुता ।
इमा जुषस्व हर्यश्व योजनेन्द्र या ते अमन्महि ॥ ३ ॥

---

१. भ–बृहत् महत् । २. ख-त–'सम' .... 'बृहत्यः' नास्ति । ३. ख-त-न-भ-श–आभरेति ।
४. ख-ग-त-न-भ-श–ईशान् ।

ब्रह्म । ते । इन्द्र । गिर्वणः । क्रियन्ते । अनतिऽअद्भुता ।
इमा । जुषस्व । हरिऽअश्व । योजना । इन्द्र । या । ते । अमन्महि ॥ ३ ॥

हे ^v^गिर्वणः गीर्भिर्वननीय ^v^इन्द्र ^v^अनतिद्भुता त्वद्गुणान् सर्वानतिक्रम्य न भवन्ति । इन्द्रगुणव्यापकानि । यथार्थभूतानीत्यर्थः । तादृशानि यानि ^v^ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि ^v^ते त्वदर्थमस्माभिः ^v^क्रियन्ते हे ^v^हर्यश्व हरिताश्ववन् हे इन्द्र योजनानि तव सम्यग्योजनशीलानि[1] तानि ^v^इमा इमानि स्तोत्राणि ^v^जुषस्व सेवस्व । किंच हे ^v^इन्द्र ^v^ते त्वदर्थं ^v^या यानि स्तोत्राणि ^v^अमन्महि वयमुच्चरामः[2] तानि सर्वाणि सेवस्व ॥

त्वं हि सत्यो मघवन्ननानतो वृत्रा भूरि न्यृञ्जसे ।
स त्वं शविष्ठ वज्रहस्त दाशुषेऽर्वाञ्चं रयिमा कृधि ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । सत्यः । मघऽवन् । अनानतः । वृत्रा । भूरि । निऽऋञ्जसे ।
सः । त्वम् । शविष्ठ । वज्रऽहस्त । दाशुषे । अर्वाञ्चम् । रयिम् । आ । कृधि ॥ ४ ॥

हे ^v^मघवन् धनवन्निन्द्र ^v^सत्यः सत्यकर्मा ^v^त्वम् एव ^v^अनानतः केषामप्यप्रह्वः सन् ^v^भूरि भूरीणि वृत्राणि[3] रक्षांसि ^v^न्यृञ्जसे तानि प्रह्वीभावयसि । न्यक्करोषीत्यर्थः । हिरवधारणे । हे ^v^शविष्ठ बलेन वृद्धतम[4] हे ^v^वज्रहस्त । वज्रो हस्ते यस्य स तथोक्तः । हे इन्द्र ^v^सः तादृशः ^v^त्वं ^v^दाशुषे तुभ्यं हविर्दत्तवते यजमानाय ^v^रयिं धनादिकम् ^v^अर्वाञ्चम् अवाचीनमभिमुखं यथा गच्छति[5] तथा तम् ^v^आ ^v^कृधि समन्तात्कुरु ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'त्वमिन्द्र यशा असि' इति प्रगाथो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्र्यते च—'त्वमिन्द्र यशा असीन्द्र क्रतुं न आ भर' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

त्वमिन्द्र यशा अस्यृजीषी शवसस्पते ।
त्वं वृत्राणि हंस्यप्रतीन्येक इदनुत्ता चर्षणीधृता ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । यशाः । असि । ऋजीषी । शवसः । पते ।
त्वम् । वृत्राणि । हंसि । अप्रतीनि । एकः । इत् । अनुत्ता । चर्षणिऽधृता ॥ ५ ॥

हे ^v^शवसस्पते बलस्य पालयितर्हे ^v^इन्द्र ^v^ऋजीषी । ऋजीषोऽपार्जितोऽभिषुतः सोमः । तद्वान् ^v^त्वं ^v^यशाः यशस्वी ^v^असि[6] । कथमस्य यशस्वित्वं तदाह । ^v^अप्रतीनि बलिभिरप्यप्रतिगतानि अत एव अनुत्तानि अन्यैर्नोत्तुमशक्यानि ^v^वृत्राणि रक्षांसि ^v^त्वम् ^v^एक ^v^इत् असहाय एव ^v^चर्षणीधृता असुरादिहननद्वारेण मनुष्याणां धारकेण वज्रेण ^v^हंसि संप्रहरसि । अत एवास्य यशस्वित्वम् ॥

तमु त्वा नूनमसुर प्रचेतसं राधो भागमिवेमहे ।
महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र प्र ते सुम्ना नो अश्नवन् ॥ ६ ॥

---

१. ख—सप्तस्य योजन°; ङ—सम्यक् तस्य योजन°; त१-२-३-४—सस्ययोजन°; श—सस्यस्य योजन° । २. ख-घ-त-भ—वयमुच्चराम; ग—वयमुच्चारयामः; श—वयमुच्चारोम । ३. घ—वृत्रा वृत्राणि । ४. घ—प्रवृद्धतम । ५. ख-त-भ-श—गच्छंति । ६. ख-ङ-त१-२-भ—असि भवसि ।

तम् । ऊँ इति । त्वा । नूनम् । असुर । प्रऽचैतसम् । राधः । भागम्ऽइव । ईमहे ।
महीऽइव । कृत्तिः । शरणा । ते । इन्द्र । प्र । ते । सुम्ना । नः । अश्नवन् ॥ ६ ॥

हे Vअसुर बलवन् प्राणवन् हे इन्द्र य उक्तगुणोऽस्ति[1] Vतं Vप्रचेतसं[2] प्रकृष्टज्ञानं Vत्वा । Vउ इत्यवधारणे । पितृवत्पोषकं त्वामेव Vराध· धर्मादिसाधनं धनं[3] Vनूनम् इदानीम् Vईमहे वयं याचामहे । तत्र दृष्टान्तः । Vभागमिव । यथा कश्चित्पितृभागभूतं धनं याचते तद्वदिन्द्रो यजमानेभ्यः स्तोतृभ्यश्च धनं प्रयच्छत्येव । तस्माद्भागभूतं धनं यष्टारो वयं याचामहे । हे Vइन्द्र Vमहीव Vकृत्तिः । कृत्तिर्यशो वान्नं वा । 'कृती छेदने'। करणे क्तिन् । कृन्तत्यनेनेति[4] । ईदृशी कृत्तिरिव Vते तव Vशरणा शरणं गृहमन्तरिक्षे द्युलोके महद्वर्तते । अत्र यास्कः—'कृत्तिः कृन्ततेर्यशो वान्नं वा महीव कृत्तिः शरणा त इन्द्र सुमहत्त इन्द्र शरणमन्तरिक्षे कृत्तिरिव[5]' (निरु. ५. २२) इति । किंच Vते तव स्वभूतानि Vसुम्ना सुम्नानि पुत्रादिविषयसुखानि च Vनः अस्मान् Vप्र Vअश्नवन् प्रकर्षेणाश्नुवतां व्याप्नुवन्तु । अश्नोतेर्लेट्यडागमः ॥ ॥ १३ ॥

'कन्या वाः' इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रेः पुत्र्यपालाख्या त्वग्दोषपरिहारार्थानेन सूक्तेनेन्द्रं स्तुतवती । अतः सैवर्षि· । प्रथमाद्वितीये पङ्क्ती शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं—'कन्या वाः सप्तात्रेय्यपालेतिहास ऐन्द्र आनुष्टुभं द्विपङ्क्त्यादि' इति । विनियोगो लैङ्गिकः । अत्रेतिहासमाचक्षते । पुरा किलात्रिसुतापाला ब्रह्मवादिनी केनचित्कारणेन त्वग्दोषदुष्टा सत्यत एव दुर्भगेति भर्त्रा परित्यक्ता पितुराश्रमे त्वग्दोषपरिहाराय चिरकालमिन्द्रमधिकृत्य तपस्तेपे । सा कदाचिदिन्द्रस्य सोमः प्रियकरो भवति तमिन्द्राय दास्यामीति बुद्ध्या नदीतीरं प्रत्यागमत्[6] । सा तत्र स्नात्वा पथि सोममप्यलभत । तमादाय गृहं प्रत्यागच्छन्ती मार्ग एव तं चखाद । तद्भक्षणकाले दन्तघर्षणजातं शब्दं ग्राव्णां सोमाभिषवध्वनिमिति[7] मत्वा तदानीमेवेन्द्रः समागमत् । आगत्य तामुवाच । किमत्र ग्रावाणोऽभिषुण्वन्तीति । सा प्रत्यूचे । अत्र कन्या स्नानार्थमागत्य सोमं दृष्ट्वा तं भक्षयति तद्भक्षणजो ध्वनिरेव न तु ग्राव्णां सोमाभिषवध्वनिरिति । तथा प्रत्युक्त इन्द्रः पराङावर्तत । गच्छन्तमिन्द्रं सा पुनरब्रवीत् । किमर्थं निवर्तसे त्वं तु सोमपानाय गृहं गृहं प्रति गच्छसि । इदानीमत्रापि मम दंष्ट्राभ्यामभिषुतं सोमं पिब धानादींश्च भक्षयेति । सैवेन्द्रमनाद्रियमाणा सती पुनरप्याह । अत्रागतं त्वामिन्द्र[8] इति[8] न जानामि त्वयि गृहमागते बहुमानं करिष्यामीतीन्द्रमुक्त्वात्र समागत इन्द्र एव नान्य इति निश्चित्य स्वास्ये निहितं सोममाह । हे सोम त्वमागतायेन्द्राय पूर्वं शनैस्ततः शनकैः क्षिप्रं परिस्रवेति । तत इन्द्रस्तां[9] कामयित्वा तस्या आस्य एव दंष्ट्राभिषुतं सोममपात् । तत इन्द्रेण सोमे पीते सति त्वग्दोषादहं भर्त्रा परित्यक्ता सतीदानीमिन्द्रेण संगतेत्यपालायामुक्तायामिन्द्रस्तां व्याजहार । किं कामयसे तदहं करिष्यामीत्युक्ते सा वरमचीकमत । मम पितुः शिरो रोमवर्जितं तस्योषरं क्षेत्रं फलादिरहितं मम गुह्यस्थानमप्यरोमशमेतानि रोमफलादियुक्तं कुर्वित्युक्तायां तत्पितृशिरःस्थितं[10] खलतिमपहाय क्षेत्रं च फलादियुक्तं कृत्वैतस्यास्त्वग्दोषपरिहाराय स्वकीयरथच्छिद्रे शकटस्य युगस्य च छिद्र एतां त्रिवारं निश्चकर्ष । तस्याः पूर्वापहता या त्वक् शल्यको द्वितीया गोधा तृतीया कृकलासोऽभूत् । तत इन्द्रस्तामप्यपालां सूर्यसदृशत्वचमकरोदित्यैतिहासिकी कथा । एतच्च शाट्यायनब्राह्मणे स्पष्टमुक्तम् । तद्ब्राह्मणं तत्तदृग्व्याख्यानसमये दर्शयिष्यते । एषोऽर्थः[11] 'कन्या वाः' इत्यादिष्वृक्षु प्रतिपाद्यते ॥

---

१. ग–उक्तगुणोसि । २. त-भ१-२–सप्रचेतसं, श–प्रचेतसं । ३. ख-त१-२-३-४-भ२-३-श–दानं; ञ-भ१–धनं दानं । ४. ख-ग-त–कृतं कृत्यनेनेति; श–कृते कृतत्यनेनेति । ५. ञ–कृत्तिरिवेति । ६. ख-त-श–प्रत्यागमयत्, भ१-२–प्रत्यगमयत् । ७. ञ–°ध्वनिरिति । ८. ग-त-भ-श–त्वामिंद्रमिति । ९. ग–इंद्रः सोम । १०. ग-त–°शिरःस्थितां । ११. भ१-२-य–एषोर्थः क्रमेण ।

कन्या३ वारवायती सोममपि स्रुताविदत् ।
अस्तं भरन्त्यब्रवीदिन्द्राय सुनवै त्वा शक्राय सुनवै त्वा ॥ १ ॥

कन्या । वाः । अवऽयती । सोमम् । अपि । स्रुता । अविदत् ।
अस्तम् । भरन्ती । अब्रवीत् । इन्द्राय । सुनवै । त्वा । शक्राय । सुनवै । त्वा ॥ १ ॥

वाः उदकं प्रति अवायती स्नानार्थमभ्यवगच्छन्ती कन्या अपाला नाम स्त्री स्रुता स्रुतौ मार्गे सोममपि अविदत् अलभत । 'विदॢ लाभे' । लतारूपं तं सोमम् अस्तं गृहं प्रति भरन्ती आहरन्ती सा[1] सोमम् अब्रवीत् । हे सोम त्वा त्वाम् इन्द्राय सुनवै मम दन्तैरेवाभिषुणवै । पुनर्हे सोम त्वा त्वां शक्राय समर्थायेन्द्राय सुनवै इदानीमेवाभिषवं करवै । सोमभक्षणकाले दन्तध्वनिं[2] ग्रावध्वनिमिति[3] मत्वेन्द्रस्तामगमत् । एषोऽर्थः शाट्यायनब्राह्मणे स्पष्टमभिहितः– 'सा तीर्थमभ्यवयन्ती सोमांशुमविन्दत्तं समखादत्तस्यै ह[4] ग्रावाण इव दन्ता ऊदुः[5] । स इन्द्र आद्रवत् ग्रावाणो वै वदन्तीति । सा तमभिव्याजहार कन्या वारवायती सोममपि स्रुताविददित्यस्यै[6] त इदं ग्रावाण इव दन्ता वदन्तीति विदित्वेन्द्रः पराङावर्तत । तमब्रवीदसौ य एषि वीरक इत्यादिना' इति ॥

असौ य एषि वीरको गृहंगृहं विचाकशत् ।
इमं जम्भसुतं पिब धानावन्तं करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम् ॥ २ ॥

असौ । यः । एषि । वीरकः । गृहम्ऽगृहम् । विऽचाकशत् ।
इमम् । जम्भऽसुतम् । पिब । धानाऽवन्तम् । करम्भिणम् । अपूपऽवन्तम् । उक्थिनम् ॥२॥

सा शक्रमब्रवीत् । हे इन्द्र वीरकः वीरः समर्थस्त्वं यः असौ त्वं विचाकशत् । 'काशृ दीप्तौ' । यङ्लुकि शतरि रूपम् । धातोर्ह्रस्वश्छान्दसः । अत्यर्थं दीप्यमानः सन् गृहंगृहं यजमानगृहं प्रति सोमपानाय त्वम् एषि गच्छसि । अतस्त्वमत्रापि जम्भसुतं मम दन्तैरभिषुतम् इमं सोमं पिब । कीदृशम् । धानावन्तम् । धाना भृष्टयवाः । तद्वन्त करम्भिणं सक्तुमन्तम् अपूपवन्तं पुरोडाशादिसहितम् उक्थिनं स्तोत्रादियुक्तमेतादृशं सोममत्रैव पिबेति । सा सोमेन सह धानादीनावेदयत् स्तोत्रं चाकार्षीदित्यर्थः ॥

आ चन त्वा चिकित्सामोऽधि चन त्वा नेमसि ।
शनैरिव शनकैरिवेन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

आ । चन । त्वा । चिकित्सामः । अधि । चन । त्वा । न । इमसि ।
शनैःऽइव । शनकैःऽइव । इन्द्राय । इन्दो इति । परि । स्रव ॥ ३ ॥

पुनरपि सा तमनाद्दत्याह । हे इन्द्र । चन इति निपातसमुदायोऽवधारणार्थे । त्वा त्वाम् आ चिकित्सामः ज्ञातुमिच्छाम एव । इह मार्ग एवागतं त्वा त्वां न अधि इमसि नाधिगच्छामः । अत्रापि चन इत्यवधारणे । मम गृहमागच्छन्तं त्वामिन्द्र इति न जानीम एवेत्थ-

१. ख-त-श–' सा ' नास्ति । २. त-भ१-२–दंते वाजं धन; भ३–दतैर्जातं; श–दंतवाद्यमाने । ३. ग–ग्रावध्वानिरिति । ४. भ–ह वा । ५. ख-त-भ१–ऊधुः; भ२–ऊध॰; भ३–ऊर्ध्वः; श–ऊचुः । ६. ख-त-भ१-२–श्रुताविद॰ ।

पाला तमिन्द्रमुक्त्वा स्वास्ये स्थितं सोमं प्रत्याह। हे ᵛइन्दो क्षरणशील सोम अस्मा आगताय ᵛइन्द्राय तदर्थं पूर्वं ᵛशनैः मन्दं मन्दं ततः ᵛशनकैरिव। कुत्सितार्थेऽकच्। कुत्सितं शनैः शनकैः। क्षिप्रमित्यर्थः। क्षिप्रमेव त्वं ᵛपरि ᵛस्रव मदीयदंष्ट्राभिरभिषूयमाणः सन् परितः क्षरेति। तथा यज्ञेष्वपि ग्रावभिरभिषूयमाणः सोमः प्रथमं शनैः परिस्रवति ततः शनकैः क्षिप्रमिति तदभिप्रायेणोक्तम्। तत इन्द्र एतद्वाक्यं श्रुत्वा तदानीमेवमभिषुतं[1] सोमं यज्ञस्थानीयादपालामुखादेवाधासीत्। उक्तार्थः शाट्यायनकब्राह्मणे स्पष्टमभ्यधायि—'अनाद्रियमाणैव[2] तमब्रवीद्वा चन त्वा चिकित्सामोऽधि चन त्वा नेमसीति। पुरा मां सर्वयर्चापाला स्तौतीत्युपपर्यावर्तत शनैरिव शनकैरिवेन्द्रायेन्दो परि स्रवेति ह वा अस्यै मुखात्सोमं निरधयत्सोमपीथ इह वा अस्य भवति य एवं विद्वान् स्त्रीमुपजिघ्रति' इति॥

कुविच्छकत्कुवित्करत्कुविन्नो वस्यसस्करत्।
कुवित्पतिद्विषो यतीरिन्द्रेण संगमामहै॥ ४॥

कुवित्। शकत्। कुवित्। करत्। कुवित्। नः। वस्यसः। करत्।
कुवित्। पतिऽद्विषः। यतीः। इन्द्रेण। सम्ऽगमामहै॥ ४॥

सोमं पीतवानिन्द्रोऽस्मानेवं करोत्वित्याह। स इन्द्रः ᵛकुवित् बहुवारमस्मान् ᵛशकत् शक्तान् समर्थान् करोतु। किंच ᵛकुवित् बहु चास्मभ्यं ᵛकरत् करोतु[3]। किंच स[3] एवेन्द्रः ᵛनः अस्मान् ᵛकुवित् बहुकृत्वः ᵛवस्यसः वसीयसोऽतिशयेन वसुमतः करोतु। करोतेः शक्नोतेश्च लेट्यडागमः। इदानीमात्रेय्यहमेवं करिष्यामीति वदति। पूर्वं ᵛकुवित् बहु ᵛपतिद्विषः त्वग्दोषात्पतिभिर्भर्तृभिर्बहुवार द्विष्टा अत एव ᵛयतीः पतिभ्यः सकाशादितो गच्छन्त्यो वयं कैश्चिदप्यनूह्यमानाः सत्यः संप्रति ᵛइन्द्रेण सह ᵛसंगमामहै संगच्छामहै। सर्वत्र पूजार्थे बहुवचनम्। संगमशब्देनेन्द्रोऽपालामचकमतेति॥

इमानि त्रीणि विष्टपा तानीन्द्र वि रोहय।
शिरस्ततस्योर्वरामादिदं म उपोदरे॥ ५॥

इमानि। त्रीणि। विष्टपा। तानि। इन्द्र। वि। रोहय।
शिरः। ततस्य। उर्वराम्। आत्। इदम्। मे। उप। उदरे॥ ५॥

इन्द्रेण किं कामयसे तद्दास्यामीत्युक्ता सा वरमनया प्रार्थयते। हे ᵛइन्द्र ᵛइमानि ᵛत्रीणि विष्टपानि स्थानानि सन्ति। ᵛतानि त्रीणि स्थानानि ᵛवि ᵛरोहय उत्पादय। कानि तानि। ᵛततस्य मम पितुः रोमवर्जितं ᵛशिरः। खलतिमित्यर्थः। तच्चापगमय। रोमशं कुर्वित्यर्थः। ᵛउर्वरां तस्योषरं क्षेत्रं सर्वसस्याढ्यं कुरु। ᵛआत् अनन्तरं ᵛमे मम ᵛउपोदरे[4] उपोदरस्य समीपे यत् ᵛइदं स्थानम्। गुह्यमित्यर्थः। तच्च त्वग्दोषे सत्यसंजातरोमकम्। तदपि त्वग्दोषपरिहारेण रोमयुक्तं कुरु। एतानि त्रीणि स्थानानि। एषोऽर्थः शाट्यायनके प्रपञ्चेनोक्तः—'तामब्रवीदपाले किं कामयसीति। साब्रवीदिमानि त्रीणि विष्टपेति खलतिर्हास्यै पिता स तं हाखलतिं चकारोर्वरा हास्य न जज्ञे सो ह जज्ञ उपस्थे हास्यै रोमाणि नासुस्तान्यु ह जज्ञिर इत्यस्योत्तरा भूयसे निर्वचनायासौ च या नः' इति॥

---

१. भ—'मेवाभि'। २. ख-त—अनाद्रियमाणेव, ग—अनाद्रियमाणे च; श—अनाद्रियमाणे। ३. ख-त२—करोतु त्वदाहम; ङ-भ२-श—करोतु तदाह स, त१—त्वदाहम। ४. भ—उपोदरे उदरे।

असौ च या न उर्वरादिमां तन्वं१ मम ।
अथो ततस्य यच्छिरः सर्वा ता रोमशा कृधि ॥ ६ ॥

असौ । च । या । नः । उर्वरा । आत् । इमाम् । तन्वम् । मम ।
अथो इति । ततस्य । यत् । शिरः । सर्वा । ता । रोमशा । कृधि ॥ ६ ॥

उक्तमेवार्थमनया विवृणोति । ᵛनः अस्माकं पितुः ᵛया[1] ᵛअसौ[1] ᵛउर्वरा यदिदमूषरं क्षेत्रमस्ति । ᵛआत् अनन्तरं ᵛमम ᵛइमां ᵛतन्वम् इदं त्वग्दोषदुष्टं गुह्यस्थानम् । ᵛअथो अथापि च ᵛततस्य तातस्य ᵛयच्छिरः रोमवर्जितमस्ति एतानि ᵛसर्वा सर्वाणि तानीमानि[2] त्रीणि स्थानानि ᵛरोमशा रोमशानि ᵛकृधि कुरु ॥

खे रथस्य खेऽनसः खे युगस्य शतक्रतो ।
अपालामिन्द्र त्रिष्पूत्व्यकृणोः सूर्यत्वचम् ॥ ७ ॥

खे । रथस्य । खे । अनसः । खे । युगस्य । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥
अपालाम् । इन्द्र । त्रिः । पूत्वी । अकृणोः । सूर्यऽत्वचम् ॥ ७ ॥

अनयापालां सूर्यसदृशप्रभामकरोदित्याह । हे ᵛशतक्रतो हे शतसंख्याकयज्ञ बहुविधप्रज्ञ वा हे ᵛइन्द्र ᵛरथस्य स्वकीयस्य ᵛखे पृथुतरे छिद्रे तथा ᵛअनसः शकटस्य ᵛखे तदपेक्षयाल्पे छिद्रे ᵛयुगस्य ᵛखे चाल्पतरे सूक्ष्मे छिद्रे रथशकटयुगानां छिद्रेषु त्वग्दोषपरिहाराय ᵛत्रिः त्रिवारं निष्कर्षणेन ᵛपूत्वी शोधयित्वा ततः ᵛअपालाम् एतन्नामिकामत्रिसुतां ब्रह्मवादिनीं ᵛसूर्यत्वचं सूर्यसमानत्वचम् ᵛअकृणोः अकरोः । कल्याणतमरूपभाजमकरोरित्यर्थः शाट्यायनकब्राह्मणे स्पष्टमभिहितः[3]—' तां खे रथस्यात्यबृहत्सा गोधाभवत्तां खेऽनसोऽत्यबृहत्सा संश्लिष्टकाभवत्तदेषाभ्यनूच्यते खे रथस्य खेऽनस इति । तस्यै ह यत्कल्याणतमं रूपाणां तद्रूपमास ' इति । त्वग्दोषापनयनाय अक्षादिद्वारेष्वतिकर्षणमिति[4] । यस्त्वग्दोषदूषितः सन्नेतत्सूक्तं पठति तस्य[5] त्वग्दोषमपगमय्य सूर्यसदृशकान्तिमिन्द्रः[6] करोतीति सूक्तं प्रशस्यते ॥ ॥ १४ ॥

' पान्तमा वः ' इति त्रयस्त्रिंशदृचं द्वादशं सूक्तमाङ्गिरसस्य श्रुतकक्षस्य सुकक्षस्य वार्षमैन्द्रम् । आद्यानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथानुक्रम्यते—' पान्तं त्रयस्त्रिंशच्छ्रुतकक्षः सुकक्षो वाद्यानुष्टुप् ' इति । महाव्रते गायत्रतृचाशीतौ प्रथमावर्जमिदं सूक्तमुत्तरं च । पञ्चमारण्यके सूत्रितं च–' पुरुहूतं पुरुष्टुतमिति शेषः ' (ऐ. आ. ५. २. ३) इति । प्रथमे रात्रिपर्याये होतुः शस्त्र आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । सूत्रितं च—' पान्तमा वो अन्धसोऽपादु शिप्र्यन्धसः ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

पान्तमा वो अन्धस इन्द्रमभि प्र गायत । विश्वासाहं शतक्रतुं मंहिष्ठं चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

पान्तम् । आ । वः । अन्धसः । इन्द्रम् । अभि । प्र । गायत ।
विश्वऽसहम् । शतऽक्रतुम् । मंहिष्ठम् । चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः ᵛवः युष्मदीयम् ᵛअन्धसः सोमलक्षणमन्नम् ᵛआ ᵛपान्तम् आभिमुख्येन पिबन्तम् । ' पा पाने ' । छान्दसः शपो लुक् । ' सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते[7] ' इति ' न

१. घ–असौ च यासा । २. घ–ता तानीमानि । ३. ख-त–°मभिहितं; भ१–°मभिहिता । ४. ग–युगादि° । ५. ग-त-श–' तस्य ' नास्ति । ६. ग-त१-२-४-भ–°सदृक्ष°; न–°सदृशक्ष° । ७. त-भ१-२–विकल्प्यंते ।

लोकाव्यय° ’ इति षष्ठीप्रतिषेधाभावः । ततोऽन्धसः इत्यस्य ‘ कर्तृकर्मणोः° ’ इति षष्ठी[1] । सोममाभिमुख्येन पिबन्तमेतादृशम् vइन्द्रं vप्र vगायत प्रकर्षेणाभिष्टुत । कीदृशम् । vविश्वसहं सर्वेषां शत्रूणामभिभवितारं सर्वेषां भूतजातानां वा अत एव vशतक्रतुं बहुविधप्रज्ञानं बहुविधकर्माणं वा vचर्षणीनां मनुष्याणां vमंहिष्ठं धनस्य दातृतमम् । यद्वा । यजमानानां यष्टव्यत्वेन पूजनीयमिन्द्रं गायतेति समन्वयः ॥

पुरुहूतं पुरुष्टुतं गाथान्यं१ सनश्रुतम् । इन्द्र इति ब्रवीतन ॥ २ ॥

पुरुऽहूतम् । पुरुऽस्तुतम् । गाथान्यम् । सनऽश्रुतम् । इन्द्रः । इति । ब्रवीतन ॥ २ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः vपुरुहूतं यज्ञेषु बहुभिराहूतं vपुरुष्टुतं बहुभिः स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तुतम् अत एव vगाथान्यं गानयोग्यं गातव्यं vसनश्रुतं सनातनतया प्रसिद्धमेवंविधं देवम् vइन्द्र vइति यूयं vब्रवीतन ब्रूयात । ‘ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ’ इत्यस्य लोटि व्यत्ययेन ध्वमस्तनबादेशः । अत एव गुणः ॥

इन्द्र इन्नो महानां दाता वाजानां नृतुः । महाँ अभिज्ञ्वा यमत् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । इत् । नः । महानाम् । दाता । वाजानाम् । नृतुः । महान् । अभिऽज्ञु । आ । यमत् ॥३॥

vइन्द्र vइत् पूर्वोक्तलक्षण इन्द्र एव vनः अस्मभ्यं vमहानां महतां vवाजानाम्[2] अन्नानाम् । यद्वा । महानाम् । वर्णव्यत्ययः । मघानां धनानां वाजानामन्नानां च vदाता भवतु । कीदृशः । vनृतुः । ‘ नृतिशृध्योः कूः ’ (उ. सू. १. ९१) इति कूप्रत्ययः । ह्रस्वश्छान्दसः । सर्वस्य नर्तयिता । यद्वा । ‘ नॄ नये[3] ’ । औणादिकस्तुप्रत्ययः । धातोर्ह्रस्वश्छान्दसः । स्तोतृभ्यो गवादिनेता । अत एव vमहान् स इन्द्रः vअभिज्ञु अभिगतजानुकमस्मभ्यम् vआ vयमत् आयच्छतु ददातु । यद्वा स इन्द्रोऽभिज्ञ्वस्मदभिमुखमागच्छद्धनं स्वहस्तयोः परिगृह्यास्मान्नयतु । धनं यत्वास्मभ्यं ददात्वित्यर्थः ॥

अपादु शिप्र्यन्धसः सुदक्षस्य प्रहोषिणः । इन्दोरिन्द्रो यवाशिरः ॥ ४ ॥

अपात् । ऊँ इति । शिप्री । अन्धसः । सुऽदक्षस्य । प्रऽहोषिणः ।
इन्दोः । इन्द्रः । यवऽआशिरः ॥ ४ ॥

vशिप्री । शिप्रे हनू नासिके वा । शोभनहनुः । यद्वा । शिप्राः शीर्षण्याः । सुशिरस्त्राणः । सः vइन्द्रः एव vप्रहोषिणः प्रकर्षेण देवान् हविर्भिर्जुह्वतः vसुदक्षस्य एतन्नामकस्य ऋषेः संबन्धि vयवाशिरः । ‘ श्रीञ् पाके ’ । आङ्पूर्वस्य ‘ अपस्पृधेथामानृचुः° ’ इत्यादिना धातोः शिरादेशः । यवैरामिश्रितं यवैः सह पक्कम् vइन्दोः सर्वतः पात्रेषु क्षरत् vअन्धसः सोमलक्षणमन्नम् vअपात् अपिबत् । यद्वा । अस्य सोमस्य भागमिन्द्रार्थं परिकल्पितं सोमांशमपिबत्[4] । vउ इत्यवधारणे ॥

तम्वभि प्रार्चतेन्द्रं सोमस्य पीतये । तदिद्ध्यस्य वर्धनम् ॥ ५ ॥

तम् । ऊँ इति । अभि । प्र । अर्चत । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ।
तत् । इत् । हि । अस्य । वर्धनम् ॥ ५ ॥

---

१. ख-त-न-भ२-३-श–षष्ठ्याः; भ१–षष्ठ्या । २. ख-ग-त-भ-श–‘ वाजानां ’ नास्ति । ३. ग–नृणातेः । ४. ख-त२-३-४भ१-२-श–सोमासमपिबतु; ग–सोमांशपिबत्; ञ-त१–सोमं साम पिबतु; भ३–सोमं सपिबतु ।

हे ऋत्विजः ᵛतमु तमेव ᵛइन्द्रम् ᵛअभि आभिमुख्येन ᵛप्रार्चत प्रकर्षेण स्तुत। किमर्थम्। ᵛसोमस्य ᵛपीतये अत्रागत्य सोमपानाय। किमर्थं सोमपानायेति विशेष्यते तदाह। ᵛतदित् तत्सोमपानमेव ᵛअस्य इन्द्रस्य ᵛवर्धनं[1] वर्धकं भवति खलु। तस्मात्सोमपानजहर्षाय प्रार्चत॥ ॥ १५॥

अ॒स्य पी॒त्वा मदा॑नां दे॒वो दे॒वस्यौज॑सा। विश्वा॒भि भुव॑ना भुवत्॥ ६॥

अ॒स्य। पी॒त्वा। मदा॑नाम्। दे॒वः। दे॒वस्य॑। ओज॑सा। विश्वा॑। अ॒भि। भुव॑ना। भु॒व॒त्॥ ६॥

ᵛदेवः द्योतमान इन्द्रः ᵛअस्य अस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य ᵛमदानां मदकरान् रसान् ᵛपीत्वा पानं कृत्वा। यद्वा। अस्यैतं सोमं पीत्वा तथा मदानां मदसाधनादीनि भक्षयित्वा। ᵛदेवस्य ग्रहेषु शोभमानस्य[2] यद्वा देवनशीलस्य देवैः काम्यमानस्य सोमस्य पानजातेन ᵛओजसा बलेन ᵛविश्वा ᵛभुवना सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि ᵛअभि ᵛभुवत् अभिभवति। 'सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार' (ऋ. सं. २. १५. २) इत्यादिषु सोमपानमदे सर्वाणि वृत्रहननादिकर्माणि चकारेत्येवमत्रापि सर्वाणि भूताभिभवनादीनि कर्माण्यकार्षीदिति॥

प्रथमे पर्याये होतुः शस्त्रे 'त्यमु वः सत्रासाहम्' इत्यादिसूक्तशेषः। सूत्रितं च—'त्यमु व. सत्रासाहमिति सूक्तशेषोऽभि त्वं मेषम्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति। अप्तोर्यामेऽच्छावाकातिरिक्तोक्थे 'त्यमु वः सत्रासाहम्' इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः। सूत्रितं च—'त्यमु वः सत्रासाहं सत्रा ते अनु कृष्टय इति वा स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति। व्यूळहस्य दशरात्रस्य चतुर्थेऽहनि निष्केवल्य एष एव तृचो निविद्धानीयः। सूत्रितं च—'इमं नु मायिनं हुवे त्यमु वः सत्रासाहम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति॥

त्यमु॑ वः स॒त्रा॒साहं॒ विश्वा॑सु गी॒र्ष्वाय॑तम्। आ च्या॑वयस्यू॒तये॑॥ ७॥

त्यम्। ऊँ इति॑। व॒ः। स॒त्रा॒ऽसह॑म्। विश्वा॑सु। गीर्षु॑। आऽय॑तम्। आ। च्य॒व॒य॒सि॒। ऊ॒तये॑॥७॥

यजमानः स्तोतारं संबोध्याह। हे स्तोतः ᵛसत्रासाहम्। सत्राशब्दो बहुवाची। बहूनामभिभवितारम्। यद्वा। शत्रून् स्वबलेन संगत्य जेतारम्। ᵛवः युष्मदीयेषु ᵛविश्वासु ᵛगीर्षु सर्वेषु स्तोत्रेषु ᵛआयतं विस्तृतम्। सर्वत्रेन्द्र एव स्तूयते। तस्मात्तेषु विततं ᵛत्यम्। ᵛउ इत्यवधारणे। तमेवेन्द्रम् ᵛऊतये अस्मद्रक्षणाय ᵛआ ᵛच्यावयसि। 'च्युङ् प्लुङ् गतौ'। त्वदीयैः स्तोत्रैर्यज्ञं प्रत्याभिमुख्येनागमय॥

यु॒ध्मं सन्त॑मन॒र्वाणं॑ सोम॒पाम॑नपच्युतम्। नर॑मवा॒र्यक्र॑तुम्॥ ८॥

यु॒ध्मम्। सन्त॑म्। अ॒न॒र्वाण॑म्। सो॒म॒ऽपाम्। अन॑पऽच्युतम्। नर॑म्। अ॒वा॒र्यऽक्र॑तुम्॥ ८॥

एवंगुणोपेतमिन्द्रमागमयेत्याह। ᵛयुध्मं शत्रूणां संप्रहारकं[3] ᵛसन्तम् अत एव ᵛअनर्वाणम् अन्यैरप्रत्यृतमनभिगतं तस्मात् ᵛअनपच्युतं संग्रामेषु शत्रुभिरहिंसितं ᵛसोमपां सोमस्य पातारमस्य सोमस्य मदे सति ᵛअवार्यक्रतुं भटैरनिवारणीयकर्माणं[4] ᵛनरं सर्वस्य नेतारम्। एतादृग्गुणोपेतमिन्द्रमागमयेति पूर्वेण सह संबन्धः॥

शिक्षा॑ ण इन्द्र रा॒य आ पु॒रु वि॒द्वाँ ऋ॑चीषम। अवा॑ नः॒ पार्ये॒ धने॑॥९॥

---

१. घ—वर्धनं हि। २. न—शोभनस्य। ३. ख-त-न-म१-२-श—सम्प्रसारकं; घ—संप्रतारकं। ४. झ-त१-२-३-श—°रभिवारणीय°।

शिक्षं । नः । इन्द्र । रायः । आ । पुरु । विद्वान् । ऋचीषम । अवं । नः । पार्ये । धने ॥ ९ ॥

हे vऋचीषम स्तुत्या सम । यद्वा । ' ईष गतिहिंसादर्शनेषु '। अस्मादमप्रत्ययः । सर्वैर्गन्तव्य दर्शनीय वा । उक्तगुणोपेत हे vइन्द्र vविद्वान् सर्वविषयज्ञानवांस्त्वं शत्रुभ्य[1] आहृत्य[2] vरायः धनानि vनः अस्मभ्यं vपुरु[3] बहुवारं vशिक्ष प्रयच्छ । यद्वा । पुर्विति रायो विशेषणम् । बहूनि धनानि प्रयच्छ । किंच vपार्ये । पाराः[4] शत्रवः । तत्र भवे vधने आजिहीर्षिते शत्रुधने vनः अस्मान् vअव रक्ष । शत्रून् हत्वा तद्धनेनास्मान् पालयेत्यर्थः ॥

अतश्चिदिन्द्र ण उपा याहि शतवाजया । इषा सहस्रवाजया ॥१०॥

अतः । चित् । इन्द्र । नः । उप । आ । याहि । शतऽवाजया । इषा । सहस्रऽवाजया ॥१०॥

हे vइन्द्र vअतश्चित् अस्मात् द्युलोकादेव यद्वास्मात् शत्रुस्थानात् vशतवाजया शतसंख्याकबलयुक्तेन तथा vसहस्रवाजया । वाजोऽन्नम् । सहस्रसंख्यान्नवता बहुबलान्नेन vइषा अन्नरसेन युक्तः सन् vनः अस्मान् vउपा vयाहि अधिकमाभिमुख्येनागच्छ ॥   ॥ १६ ॥

अयाम धीवतो धियोऽर्वद्भिः शक्र गोदरे । जयेम पृत्सु वज्रिवः ॥११॥

अयाम । धीऽवतः । धियः । अर्वत्ऽभिः । शक्र । गोऽदरे । जयेम । पृत्ऽसु । वज्रिऽवः ॥११॥

हे vशक्र समर्थेन्द्र vधीवतः । ' छन्दसीरः ' इति मतुपो वत्वम् । कर्मकरणात्कर्मवन्तो वयं vधियः युद्धजयार्थं कर्माणि vअयाम गच्छाम । ततः vगोदरे । ' दृ विदारणे ' । ' अच इः ' इति इप्रत्ययः । गवां पर्वतानां[5] दारयितर्हे[6] vवज्रिव. वज्रवन् । यद्वा । वजनं गमनं वज्रः । तद्वान् कुलिशः । तद्वन्निन्द्र vपृत्सु संग्रामेषु vअर्वद्भिः सर्वतो गन्तृभिः त्वया दत्तैरश्वैः vजयेम वयं तवादातॄञ्जेष्यामः ॥

वयमु त्वा शतक्रतो गावो न यवसेष्वा । उक्थेषु रणयामसि ॥१२॥

वयम् । ऊँ इति । त्वा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । गावः । न । यवसेषु । आ ।
उक्थेषु । रणयामसि ॥ १२ ॥

हे vशतक्रतो बहुप्रज्ञान बहुकर्मन् वेन्द्र vत्वा सर्वतः । vउ इत्यवधारणे । त्वामेव vउक्थेषु स्तोत्रशस्त्रादिकेषु वयं vरणयामसि । ' इदन्तो मसिः ' । आरणयामः शब्दयामः । रमयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः। vगावो vन । यथा गोपालः vयवसेषु तृणविशेषेषु गावो गाः पशून् vआ समन्ताद्रमयति तद्वत् । गाव इति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् ' औतोऽम्° ' (पा. सू. ६. १. ९३) इत्यात्वाभावः ॥

विश्वा हि मर्त्यत्वनानुकामा शतक्रतो । अगन्म वज्रिन्नाशसः ॥१३॥

विश्वा । हि । मर्त्यऽत्वना । अनुऽकामा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
अगन्म । वज्रिन् । आऽशसः ॥ १३ ॥

---

१. ग-त-न-भ—आनृभ्य; श—आतृभ्य । २. ख-ज्ञ-त२-३-न-भ१—आहृभ्य; त४-श—अहृभ्य । ३. ख-ग-त-श—' पुरु ' नास्ति; घ—आपुरु । ४. ग—परा· । ५. ख-ज्ञ-त१-२-न-भ—पर्वताना मेघाना । ६. ख-त२-३-भ१-श—चरयितहे, ज्ञ-त४-य—वरयितहे; न—चरयितर्हे; भ२-दरयितहे ।

हे vशतक्रतो बहुप्रज्ञेन्द्र vमर्त्यत्वना मर्त्यत्वानि । 'सुपां सुलुक्°' इति विभक्तेराजादेशः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्दीर्घाभावः । vविश्वा vहि विश्वान्येव मर्त्यत्वानि vअनुकामा कामान-भिलाषाननुगतानि । कामोपेतानीत्यर्थः । मनुष्याश्चैतानि[1] कामयन्त इत्यर्थः । तथा सति हे vवज्रिन् वज्रवन्निन्द्र[2] वयमपि vआशसः आशंसनानि धनादिकामान् vअगन्म अवगच्छाम । गमेर्लेटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'म्वोश्च' इति मकारस्य नकारः ॥

त्वे सु पुत्र शवसोऽवृत्रन्कामकातयः । न त्वामिन्द्राति रिच्यते ॥१४॥

त्वे इति । सु । पुत्र । शवसः । अवृत्रन् । कामऽकातयः ।

न । त्वाम् । इन्द्र । अति । रिच्यते ॥ १४ ॥

हे vशवसः[3] vपुत्र[3] बलनिमित्तमुत्पन्नत्वाद्बलस्य पुत्रेन्द्र vकामकातयः । 'कै गै रै शब्दे' । कामपराः कातयः शब्दाः येषां भवन्ति ते तथोक्ताः । तादृशा मनुष्याः vत्वे त्वयि vसु vअवृत्रन् स्वस्वकामाभिपूरणार्थं सुष्ठु[4] वर्तन्ते । तस्मान्मर्त्यत्वानि कामोपेतानि इत्युत्पन्नम् । 'वृतु वर्तने' । लङि[5] छान्दसो विकरणस्य लुक् । 'बहुलं छन्दसि' इति रुडागमः । यत एवं ततो हे vइन्द्र vत्वां कश्चिदपि देवः vन vअति vरिच्यते । बलेन धनेन वातिरिक्तः समर्थो नास्ति ॥

स नो वृषन्त्सनिष्ठया सं घोरया द्रवित्न्वा । धियाविड्ढि पुरंध्या ॥१५॥

सः । नः । वृषन् । सनिष्ठया । सम् । घोरया । द्रवित्न्वा । धिया । अविड्ढि । पुरम्ऽध्या ॥१५॥

हे vवृषन् कामानां वर्षितरिन्द्र vसः पूर्वोक्तलक्षणस्त्वं vसनिष्ठया । 'षणु दाने' । धनादे-र्दातृतमया vघोरया सपत्नानां[6] भयकारिण्या अत एव vद्रवित्न्वा द्रावयित्र्या शत्रूणां पलायित्र्या[7] । द्रवतेरित्नुच्प्रत्ययः । vपुरंध्या बहूनां धारयित्र्या पोषयित्र्या vधिया तादृशेन[8] कर्मणा vनः अस्मान् vसम् vअविड्ढि समन्तात्पालय । अवतेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । बहुलवचनात्सिप इडागमः । अस्मान् धनदानादिना रक्षेत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

यस्ते नूनं शतक्रतविन्द्र द्युम्नितमो मदः । तेन नूनं मदे मदेः ॥१६॥

यः । ते । नूनम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इन्द्र । द्युम्निऽतमः । मदः ।

तेन । नूनम् । मदे । मदेरिति मदेः ॥ १६ ॥

अत्र सोमः स्तूयते । हे vशतक्रतो शतविधप्रज्ञान हे vइन्द्र vद्युम्नितमः यशस्वितमः vयः vमदः । माद्यन्त्यनेनेति[9] मदः सोमः । यः सोमः vनूनं पुरा vते त्वदर्थमस्माभिरभिषुतोऽस्ति vतेन अस्माभिः प्रदीयमानेन सोमेन vनूनम् इदानी vमदे तत्पानेन मदे तव संजाते सत्यस्मानपि vमदेः धनादिदानेन त्वं मादय । 'मदी हर्षे' । अत्रान्तर्णीतण्यर्थः । 'बहुलम्°' इति शप् ॥

यस्ते चित्रश्रवस्तमो य इन्द्र वृत्रहन्तमः । य ओजोदातमो मदः ॥१७॥

---

१. ख-ग-त२-३-भ-श-°श्चैतानि तानि । २. ग-त४-न-श-°न्निंद्र सृष्टाके; ज्ञ-त१-२-भ-°न्निंद्र सृष्टके । ३ ख-ग-त-भ२-श-सहसस्पुत्र; भ१-३-सहस्पुत्र । ४. घ-भ-सु सुष्ठु । ५. ख-त१-२-३-४-न-भ१-२-श-लटि; ज्ञ-लिटि, भ३-लेटि । ६. ख-त-न-भ-श-सपत्नाना । ७. ख-त-न-भ-श-पालयित्र्या । ८. न-भ-एतादृशेन । ९. ख-त-न-भ-माद्यत्य°; श-मादयत्य° ।

यः । ते । चित्रश्रवःऽतमः । यः । इन्द्र । वृत्रहन्ऽतमः । यः । ओजःऽदातमः । मदः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र चित्रश्रवस्तमः अतिशयेन नानाविधकीर्तिः यः मदः सोमः ते त्वदर्थमस्माभिरभिषुतः । यः सोमः वृत्रहन्तमः अतिशयेन पापानां हन्ता । किंच यः सोमः ओजोदातमः अतिशयेन बलस्य दाता । तेनास्माभिर्दीयमानेन सोमेन त्वं माद्येरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

विद्म हि यस्ते अद्रिवस्त्वादत्तः सत्य सोमपाः । विश्वासु दस्म कृष्टिषु ॥ १८ ॥

विद्म । हि । यः । ते । अद्रिऽवः । त्वाऽदत्तः । सत्य । सोमऽपाः ।
विश्वासु । दस्म । कृष्टिषु ॥ १८ ॥

हे अद्रिवः । अद्रिर्वज्रः । तद्वन् हे सत्य यथार्थकर्मन् सोमपाः सोमस्य पातः दस्म दर्शनीय यद्वा शत्रूणामुपक्षपयितरिन्द्र विश्वासु कृष्टिषु सर्वेषु सोमस्य दातृषु यजमानेषु त्वादत्तः त्वया दत्तः ते त्वदीयः यः रयिरस्ति तं विद्म हि । यष्टारो वयमपि जानीम एव । यद्वा । हे इन्द्र सर्वेषु यष्टृषु मध्ये वयं ते त्वदीयमेव नान्यदीयमिति तं सोमं जानीम एव यः सोमस्त्वादत्तोऽस्माभिस्त्वदर्थं दीयते । अत्र त्वादेशश्छान्दसः ॥

प्रथमे पर्यायेऽच्छावाकस्य 'इन्द्राय मद्वने सुतम्' इति स्तोत्रियः । सूत्रितं च—'इन्द्राय मद्वने सुतमिन्द्रमिद्गाथिनो बृहत्' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

इन्द्राय मद्वने सुतं परि ष्टोभन्तु नो गिरः । अर्कमर्चन्तु कारवः ॥ १९ ॥

इन्द्राय । मद्वने । सुतम् । परि । स्तोभन्तु । नः । गिरः । अर्कम् । अर्चन्तु । कारवः ॥ १९ ॥

मद्वने । माद्यतेः क्वनिप् । मदनशीलाय इन्द्राय तदर्थं सुतम् अभिषुतं सोमं नः अस्मदीयाः गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः परि ष्टोभन्तु । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । परितः सोमं स्तुवन्तु । ततः कारवः स्तुतिकारिणः स्तोतारश्च अर्कं सर्वैरर्चनीयं सोमम् अर्चन्तु पूजयन्तु ॥

यस्मिन्विश्वा अधि श्रियो रणन्ति सप्त संसदः । इन्द्रं सुते हवामहे ॥ २० ॥

यस्मिन् । विश्वाः । अधि । श्रियः । रणन्ति । सप्त । सम्ऽसदः । इन्द्रम् । सुते । हवामहे ॥ २० ॥

यस्मिन् इन्द्रे विश्वाः सर्वाः श्रियः कान्तयः अधि अधिकं भवन्ति । अतिशयेन तेजस्वीत्यर्थः । किंच सप्त सप्तसंख्याकाः संसदः । सम्यक् यज्ञेषु कर्मकरणार्थं सीदन्तीति संसदः होत्रकाः । यस्मिन् रणन्ति सोमप्रदानार्थं रमन्ते । यद्वा । यं शब्दयन्ति स्तुवन्ति । तं पूर्वोक्तलक्षणम् इन्द्रं सुते सोमेऽभिषुते सति हवामहे वयं सोमपानायाह्वयामः ॥ ॥ १८ ॥

त्रिकद्रुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमत्नत । तमिद्वर्धन्तु नो गिरः ॥ २१ ॥

त्रिऽकद्रुकेषु । चेतनम् । देवासः । यज्ञम् । अत्नत । तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ २१ ॥

हे देवासः देवा इन्द्रादयः त्रिकद्रुकेषु आभिप्लविकेष्वहःसु । ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः । तेषु चेतनम् । 'चिती संज्ञाने' । चेतन्ति जानन्त्यनेन स्वर्गादिकमिति चेतनः । ज्ञानसाधनं यज्ञम् अत्नत अतन्वत स्वैः स्वैः कर्मभिः पालनैश्च विस्तारितवन्तः । 'तनु विस्तारे' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'तनिपत्योश्छन्दसि' इत्युपधालोपः । तमित् तमेवास्मदीयं यज्ञं नः अस्माकं गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः वर्धन्तु वर्धयन्तु ॥

आ त्वा विशन्त्विन्दवः समुद्रमिव सिन्धवः । न त्वामिन्द्राति रिच्यते ॥२२॥

आ । त्वा । विशन्तु । इन्दवः । समुद्रम्ऽइव । सिन्धवः । न । त्वाम् । इन्द्र । अति । रिच्यते ॥२२॥

हे इन्द्र vइन्दवः स्रवन्तोऽस्माभिर्दीयमानाः सोमा. vत्वा त्वाम् vआ vविशन्तु । सर्वतः प्रविशन्तु । तत्र दृष्टान्तः । vसमुद्रमिव vसिन्धवः । स्यन्दमाना नद्यः यथा समुद्रं जलाशयं सर्वतः प्रविशन्ति तद्वत् । यत एवं तस्मात् हे vइन्द्र vत्वां कश्चिदपि देवो बलेन धनेन वा vन vअति vरिच्यते नातिरिक्तोऽस्ति । सामर्थ्यवांस्त्वत्तोऽधिको नास्तीत्यर्थः ॥

विव्यक्थ महिना वृषन्भक्षं सोमस्य जागृवे । य इन्द्र जठरेषु ते ॥ २३ ॥

विव्यक्थ । महिना । वृषन् । भक्षम् । सोमस्य । जागृवे । यः । इन्द्र । जठरेषु । ते ॥ २३ ॥

हे vवृषन् कामानां वर्षितर्हे vजागृवे जागरणशीलेन्द्र त्वं तस्य vसोमस्य vभक्षं पानं प्रति vमहिना स्वमहिम्ना vविव्यक्थ सर्वतो व्याप्तवानसि । व्यचेर्लिटि थलि ' 'अभ्यासस्योभयेषाम्' (पा. सू. ६. १. १७) इति संप्रसारणम् । हे vइन्द्र vयः सोमः vते vजठरेषु उदरेषु प्रविशति तस्य पानं व्याप्तवानसीति शेषः ॥

अरं त इन्द्र कुक्षये सोमो भवतु वृत्रहन् । अरं धामभ्य इन्दवः ॥ २४ ॥

अरम् । ते । इन्द्र । कुक्षये । सोमः । भवतु । वृत्रऽहन् । अरम् । धामऽभ्यः । इन्दवः ॥२४॥

हे vवृत्रहन् वृत्रस्यापामावरकस्यासुरस्य पापस्य वा हन्तर्हे vइन्द्र vसोमः अस्माभिर्दीयमानः vते तव vकुक्षये vअरम् अलं पर्याप्तः vभवतु । किंच vइन्दवः सर्वतः क्षरणशीलाः सोमास्तव vधामभ्यः नानाविधेभ्यः शरीरेभ्यस्तव तेजोभ्यो वा vअरम् अलं पर्याप्ता भवन्तु । अनेन तेजसां हविर्भाक्त्वमस्तीति सूचितम् । अस्मदीयाः सोमा एव तव कुक्षये देहेभ्योऽपि पर्याप्ता भवन्तु नान्यदीया इति भावः ॥

अरमश्वाय गायति श्रुतकक्षो अरं गवे । अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥ २५ ॥

अरम् । अश्वाय । गायति । श्रुतऽकक्षः । अरम् । गवे । अरम् । इन्द्रस्य । धाम्ने ॥ २५ ॥

श्रुतकक्षो नामर्षिः गवाश्वादिन्द्रं[1] स्तौति । अयं vश्रुतकक्षः एतन्नामक ऋषिः vअश्वाय इन्द्रेण दीयमानायाश्वायैतदर्थम् vअरम् अलं vगायति इन्द्रविषयं स्तोत्रं करोति । तथा vगवे vअरम्[2] अलं[2] गायति । vइन्द्रस्य इन्द्रकर्तृकाय vधाम्ने गृहाय तदर्थं च vअरं पर्याप्तं स्तौति । यदश्वादिकमिन्द्रः प्रयच्छति तस्मै गायतीति । यद्वा । इन्द्रस्येति कर्मणि षष्ठी । गवादिलाभार्थमिन्द्रं[3] स्तौति ॥

अरं हि ष्मा सुतेषु णः सोमेष्विन्द्र भूषसि । अरं ते शक्र दावने ॥ २६ ॥

अरम् । हि । स्म । सुतेषु । नः । सोमेषु । इन्द्र । भूषसि । अरम् । ते । शक्र । दावने ॥२६॥

हे vइन्द्र vसुतेषु अभिषुतेषु vनः अस्मदीयेषु vसोमेषु । vहि vष्म इत्यवधारणे । त्वमेव तेषां पाने अलं[4] पर्याप्तः vभूषसि भवसि । यद्वा । सोमेष्वभिषुतेषु सत्सु नोऽस्माकं पर्याप्तं धनं भूषसि । 'भू प्राप्तौ' । त्वं प्रापय । तथा भवति हे vशक्र समर्थेन्द्र vदावने धनादिकस्य दात्रे vते तुभ्यमस्माभिर्दीयमानाः सोमाः vअरम् अलं पर्याप्ता भवन्तु ॥ ॥ १९ ॥

---

१. ख-ञ-त१-२-भ१-२—गावोश्वादिंद्रं; त३-४-न—गावाश्वादिंद्रं; भ३—गवेश्वायेंद्रं; श—गावीश्वदिंद्रं । मु—गवाश्वादिलाभार्थमिन्द्रं । २. ख-ञ-त२-भ१—श्वलं; ग-भ३—अलं; घ—अरं,०भ२—स्वलं । ३. ख-त-श—ादि॰ । ४ग—अरं, घ—अरमलं ।

पराकात्ताच्चिदद्रिवस्त्वां नक्षन्त नो गिरः। अरं गमाम ते वयम् ॥ २७ ॥

पराकात्तात्। चित्। अद्रिऽवः। त्वाम्। नक्षन्त। नः। गिरः। अरम्। गमाम। ते। वयम् ॥२७॥

हे अद्रिवः वज्रवन्निन्द्र नः अस्मदीयाः गिरः इतो निर्गताः स्तुतयः पराकात्तात्। चित् अप्यर्थः। अतिदूरादपि त्वां नक्षन्त व्याप्नुवन्तु। किमुत समीपस्थमश्नुवतामिति। नक्षते-र्व्याप्तिकर्मणो नशतेर्वा[1] लेटि सिपि रूपम्। एवं सति स्तोतारः वयं ते त्वदीयं धनम् अरम् अलं पर्याप्तं गमाम त्वत्तो गच्छाम ॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु[2] तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'एवा ह्यसि वीरयुः' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः। सूत्रितं च—'एवा ह्यसि वीरयुरेवा ह्यस्य सूनृता' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

एवा ह्यसि वीरयुरेवा शूर उत स्थिरः। एवा ते राध्यं मनः ॥ २८ ॥

एव। हि। असि। वीरऽयुः। एव। शूरः। उत। स्थिरः। एव। ते। राध्यम्। मनः ॥२८॥

हे इन्द्र त्वं वीरयुः वीरान् युद्धकर्मणि समर्थान्[3] हन्तुं कामयमानः एव असि भवसि खलु। हि प्रसिद्धौ। अत एव त्वं शूरः सामर्थ्यवानेव भवसि। उत अपि च स्थिरः संग्रामे धैर्यवान् भवसि। एकत्र स्थित्वैव शत्रून् संप्रहरसीत्यर्थः। एवं सति ते तव मनः राध्यं स्तुति-भिराराधनीयम् एव यतोऽनेन मनसा त्वं शत्रुवधं संग्रामे धैर्यादिकं च[4] करोषीति। तव मन एव सर्वैः स्तुत्यमित्यर्थः ॥

एवा रातिस्तुवीमघ विश्वेभिर्धायि धातृभिः। अधा चिदिन्द्र मे सचा ॥ २९ ॥

एव। रातिः। तुविऽमघ। विश्वेभिः। धायि। धातृऽभिः। अध। चित्। इन्द्र। मे। सचा ॥२९॥

हे तुविमघ। तुविरिति बहुनाम। बहुधनवन्निन्द्र विश्वेभिः विश्वैः धातृभिः कर्माधारकैः[5]। यद्वा। देवानां हविर्दानेन पोषयितृभिः। सर्वैर्यजमानैस्तव रातिः गवाश्वधनादिदानं धायि तैर्धा-र्यते एव। दधातेर्लुङि कर्मणि रूपम्। चिदेवार्थे। अध अत एव हे इन्द्र एवंविध त्वं मे यष्टुर्म-मापि सचा धनादिदानेन कर्मसहायो भव ॥

मो षु ब्रह्मेव तन्द्रयुर्भुवो वाजानां पते। मत्स्वा सुतस्य गोमतः ॥ ३० ॥

मो इति। सु। ब्रह्माऽइव। तन्द्रयुः। भुवः। वाजानाम्। पते। मत्स्व। सुतस्य। गोऽमतः ॥३०॥

हे वाजानां पते अन्नानां पते बलानां वा हे इन्द्र तन्द्रयुः निष्कारणं निवृत्तकर्मत्वादालस्य-युक्तः ब्रह्मेव ब्राह्मण इव। 'अथापि तद्धदर्थे भाष्यते' (निरु. ६. ३१) इति यास्कोक्तमनुसृत्य तन्द्रयुक्त इत्युक्तम्। अथवा यागादिकर्मपरित्यागेनालस्यमिच्छन्नास्तिको ब्राह्मण इव त्वं मो षु भुवः सुष्ठु मा भवः। सर्वदास्मत्कर्मान्वितो भवेत्याशासनम्। तदेवाह। सुतस्य अभिषुतस्य ततः गोमतः गव्येन क्षीरेण दध्ना वा मिश्रणवत. सोमस्य पानेन मत्स्व माद्य हृष्टो भव ॥

मा न इन्द्राभ्या३दिशः सूरो अक्तुष्वा यमन्। त्वा युजा वनेम तत् ॥ ३१ ॥

मा। नः। इन्द्र। अभि। आऽदिशः। सूरः। अक्तुषु। आ। यमन्।
त्वा। युजा। वनेम। तत् ॥ ३१ ॥

---

१. ख-त-न-भ-श—नसतेर्वा। २. ञ-त२-३-भ१-३—°षूक्थेषु। ३. ख-ञ-त१-२-न-भ—समर्थान् शत्रून्। ४. ख-ग-घ-त-न-भ-श—'च' नास्ति। ५. ख-ग-घ-भ३—कर्मधारकैः।

हे ᵛइन्द्र ᵛआदिशः आदेष्टारः समन्तादायुधान्यतिविसृजन्तः[1] ᵛसूरः । 'सृ गतौ'। सर्वत्र सरणशीला राक्षसाः ᵛअक्तुषु रात्रिषु दिवापि ᵛनः अस्माकं ᵛमा ᵛअभि ᵛआ ᵛयमन् आभिमुख्येन मा नियन्तारो[2] भवन्तु। यद्यागताश्चेत्तदा ᵛतत् रक्ष-कुलं ᵛत्वा त्वया ᵛयुजा सहायेन[3] वयं ᵛवनेम हिंसाम। 'श्नथ क्नथ क्रथ क्लथ हिंसार्थां वन च' इत्यत्र पठितत्वाद्धिंसार्थः ॥

त्वयेदिन्द्र युजा वयं प्रति ब्रुवीमहि स्पृधः । त्वमस्माकं तव स्मसि ॥ ३२ ॥

त्वया । इत् । इन्द्र । युजा । वयम् । प्रति । ब्रुवीमहि । स्पृधः ।
त्वम् । अस्माकम् । तव । स्मसि ॥ ३२ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वयेत्। इदवधारणे। त्वयैव ᵛयुजा सहायेन ᵛस्पृधः स्पर्धमानाञ्छत्रून् ᵛवयं ᵛप्रति ᵛब्रुवीमहि निराकुर्वीमहि । प्रतिवचनं निराकरणम् । उत्तरार्धेनेन्द्रसाहाय्यमेव प्रतिपादयति । हे इन्द्र ᵛत्वमस्माक भवसि स्तुत्यस्तोतृयष्टृयष्टव्यतया त्वमस्माकं भवसि वयं ᵛतव ᵛस्मसि भवामः। तथारण्यके—'त्वमिदं सर्वं भवसि तव वयं स्मः त्वमस्माकमसि' इति । तस्मात्त्वया सहायेन शत्रून् हन्यामेति[4] ॥

त्वामिद्धि त्वायवोऽनुनोनुवतश्चरान् । सखाय इन्द्र कारवः ॥ ३३ ॥

त्वाम् । इत् । हि । त्वाऽयवः । अनुऽनोनुवतः । चरान् । सखायः । इन्द्र । कारवः ॥३३॥

हे ᵛइन्द्र कर्मोपद्रवपरिहारादनन्तरं ᵛत्वायवः त्वां धनादिदानार्थं कामयमानाः अत एव ᵛअनुनोनुवतः। नौतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि रूपम्। अनुक्रमेण पुनःपुनः स्तुतिं कुर्वन्तः[5] तस्मात्तव ᵛसखायः सखिभूताः ᵛकारवः स्तोतारः ᵛत्वामित् । इदवधारणे। त्वामेव ᵛचरान् स्तुतिभिः परिचरन्तु खलु। ᵛहि इति प्रसिद्ध्यर्थः। चरतेर्लेट्याडागमः। हियोगादनिघातः ॥ ॥ २० ॥

'उद्घ' इति चतुस्त्रिंशदृचं त्रयोदशं सूक्तं सुकक्षस्यार्षं गायत्रमैन्द्रम्। अन्त्या रिवन्द्रर्भुदेवताका। तथा चानुक्रान्तम्—'उद्घ चतुस्त्रिंशत्सुकक्षोऽन्त्यैन्द्रार्भवी' इति । द्वितीये पर्याये होतुः शस्त्र उत्तमावर्जमेतत्सूक्तम्। सूत्रितं च—'उद्धेदभीत्युत्तमामुद्धरेत्' (आश्व श्रौ. ६. ४) इति। महाव्रतेऽप्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः । ज्योतिष्टोमे ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्र आद्यस्तृचः । सूत्रितं च—'उद्धेदभीति तिस्र इन्द्र क्रतुविदं सुतमिति याज्या' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति। तथाप्तोर्यामे मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थेऽयं तृचोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'यद्द्य कच्च वृत्रहन्नुद्धेदभि श्रुतामघमा नो विश्वाभिः' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

उद्धेदभि श्रुतामघं वृषभं नर्यापसम् । अस्तारमेषि सूर्य ॥ १ ॥

उत् । घ । इत् । अभि । श्रुतऽमघम् । वृषभम् । नर्यऽअपसम् । अस्तारम् । एषि । सूर्य ॥१॥

सुकक्ष इन्द्रगुणानाह । हे ᵛसूर्य । द्वादशसु भानुष्विन्द्रोऽपि सूर्यात्मना पठितः। तस्मात्सूर्यात्मक सुवीर्य हे इन्द्र ᵛश्रुतमघं सर्वदा देयत्वेन विख्यातधनमत एव ᵛवृषभं याचमानानां[6] धनस्य वर्षितारं ᵛनर्यापसम्। नरहितं नर्यम्। नरहितकर्माणम् ᵛअस्तारं दानशौण्डमौदार्यवन्तमेतादृशानुभावमभितः ᵛउत् ᵛएषि। ᵛइत् अवधारणे। त्वमेव तस्य यज्ञे सूर्यात्मना उद्गतोऽसि[7]। ᵛघ इति प्रसिद्धौ ॥

---

१. ग-°न्यतिसृजन्तः । २. न-भ-नियंतारो गंतारो । ३. घ-त्वत्सहायेन । ४. त-हन्यातमेति, श-हन्यातेमेति । ५. ख-ग-घ-त-न-भ२-श-कुर्वंति; भ१-कुर्वंती; भ३-कुर्वतः । ६. ख-यावानानां; ग-याचकानां त१-न-पावमानानां; त२-३-४-श-पावनाना । ७. ख-ञ-त१-२-३-न-उद्गातासि; त४-भ१-२-श-उद्गातोसि ।

नव यो नवतिं पुरो बिभेद बाह्वोजसा । अहिं च वृत्रहावधीत् ॥ २ ॥

नव । यः । नवतिम् । पुरः । बिभेद । बाहुऽओजसा । अहिम् । च । वृत्रऽहा । अवधीत् ॥२॥

ᵛयः इन्द्रः ᵛनव ᵛनवतिं नवनवतिसंख्याका एकोनशतसंख्याकाः शम्बरस्य ᵛपुरः पुरीः ᵛबाह्वोजसा स्वबाहुबलेनैव ᵛबिभेद दिवोदासाय भिनत्ति स्म । तथा च मन्त्रः—'दिवोदासाय नवतिं च नवेन्द्रः पुरो व्यैरच्छम्बरस्य' (ऋ सं २. १९. ६) इति । सः ᵛवृत्रहा वृत्रासुरस्य हन्ता स इन्द्रः ᵛअहिं ᵛच केनाप्यहन्तव्यं मेघमपामावरकं वृत्रं वा ᵛअवधीत् । स इन्द्रोऽस्माकं धनं ददात्वित्युत्तरेण संबन्ध. ॥

स न इन्द्रः शिवः सखाश्वावद्गोमद्यवमत् । उरुधारेव दोहते ॥ ३ ॥

सः । नः । इन्द्रः । शिवः । सखा । अश्वऽवत् । गोऽमत् । यवऽमत् । उरुधाराऽइव । दोहते ॥३॥

ᵛसः पूर्वोक्तलक्षणः ᵛशिव. कल्याणतमः ᵛसखा यष्टृयष्टव्यस्तोतृस्तुत्यलक्षणेन[१] संबन्धेनास्माकं मित्रभूतः एतादृश. ᵛइन्द्रः ᵛअश्ववत् अश्वयुक्तं ᵛगोमत् पश्वादिसहितं ᵛयवमत् । '°अयवादिभ्यः' (पा सू ८. २ ९) इति प्रतिषेधान्मतुपो वत्वाभावः । यव इति धान्यविशेषः । धान्ययुक्तं धनं ᵛनः अस्मभ्यं ᵛदोहते दोग्धु ददातु । तत्र दृष्टान्त. । ᵛउरुधारेव । दोहनकाले प्रभूतपयोधारा यद्वा बहूनां पोषयित्री गौर्यथा वत्सस्य पयो दोग्धि तथा प्रभूतं धनमस्माकं दोग्धु ददातु । दुहेर्लेट्यडागमः ॥

अप्तोर्यामे मैत्रावरुणातिरिक्तोक्थे 'यदद्य' इति तृचः स्तोत्रियः । सूत्रं तु पूर्वेण तृचेन सहोदाहृतम् ॥

यदद्य कच्च वृत्रहन्नुदगा अभि सूर्य । सर्वं तदिन्द्र ते वशे ॥ ४ ॥

यत् । अद्य । कत् । च । वृत्रऽहन् । उत्ऽअगाः । अभि । सूर्य ।
सर्वम् । तत् । इन्द्र । ते । वशे ॥ ४ ॥

हे ᵛवृत्रहन् वृत्रस्यापामावरकस्य मेघस्य हन्तः हे ᵛसूर्य सूर्यात्मक ᵛइन्द्र ᵛअद्य अस्मिन् दिने ᵛयत् ᵛकच्च यत्किंचित्पदार्थजातम् ᵛअभि अभिमुखीकृत्य ᵛउदगाः । 'इण् गतौ' । उत्पूर्वः । तस्य लुङि गादेशः । स्वतेजसोद्गतः प्रादुर्भूतोऽसि तदा ᵛतत् ᵛसर्वं स्थावरजङ्गमात्मकं जगत् ᵛते[२] तव[२] ᵛवशे भवति । त्वदधीनं भवति । उदिते सूर्ये त्वदर्थं[३] प्राकर्म कुर्वन्ति जुह्वति च ॥

यद्वा प्रवृद्ध सत्पते न मरा इति मन्यसे । उतो तत्सत्यमित्तव ॥ ५ ॥

यत् । वा । प्रऽवृद्ध । सत्ऽपते । न । मरै । इति । मन्यसे ।
उतो इति । तत् । सत्यम् । इत् । तव ॥ ५ ॥

वाशब्दः समुच्चये । अपि च हे ᵛप्रवृद्ध स्वबलेन प्रवर्धमान ᵛसत्पते सतां पते स्वप्रकाशाधिक्येन सतां नक्षत्राणां पते हे इन्द्र ᵛन ᵛमरै ᵛइति मनुष्यवद्वार्धक्येनाहं न म्रिय इति ᵛयत् यदि ᵛमन्यसे बुध्यसे । 'मृङ् प्राणत्यागे' । लेट्यडागमः । 'वैतोऽन्यत्र' इत्यैकारः । ᵛउतो[४] अपि च ᵛतव

---

१. ख—सख्या यष्टव्यस्तौतृस्तुत्यलक्षणेन; त-न-भ२-श—यष्टव्यस्तोतृस्तुत्यलक्षणेन, भ१—यष्टव्यानातृस्तुत्यलक्षणेन, भ३—यष्टव्येन स्तुतिलक्षणेन । २. ख-घ-त१-२-न—तत्ते तव; ग—त्तव; त३-४श—तत्त्व, भ१-२-तत् । ३. ख-त-न-भ—तदर्थी; श—तदधी । ४. ख-त—उत ।

ᵛतत् न म्रिय इति मननं ᵛसत्यमित् यथार्थमेव। इन्द्रो न म्रियत इत्यर्थे मन्त्रान्तरं—'न ह्यस्या अपरं चन जरसा मरते पतिः' (ऋ. सं. १०. ८६. ११) इति॥ ॥ २१ ॥

ये सोमा॑सः परा॒वति॒ ये अ॑र्वा॒वति॑ सुन्वि॒रे। सर्वां॒स्ताँ इ॑न्द्र गच्छसि ॥ ६ ॥

ये। सोमा॑सः। प॒राऽवति॑। ये। अ॒र्वाऽवति॑। सु॒न्वि॒रे। सर्वा॑न्। तान्। इ॒न्द्र॒। ग॒च्छ॒सि॒ ॥६॥

हे ᵛइन्द्र ᵛये ᵛसोमासः सोमाः ᵛपरावति विप्रकृष्टेऽतिदूरदेशे[1] ᵛये सोमाः ᵛअर्वावति अन्तिकतमे देशे च ᵛसुन्विरे। छन्दसि द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वादत्र द्विर्वचनाभावः। ये सोमा ऋत्विग्भिरभिषूयन्ते ᵛसर्वान् दूरे समीपे चाभिषूयमाणान् ᵛतान् सोमान् ᵛगच्छसि तत्पानार्थं युगपत्प्राप्नोषि। अनेनेन्द्रस्य सर्वगतत्वं सूचितम्॥

अप्तोर्यामे ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्थे 'तमिन्द्रं वाजयामसि' इति स्तोत्रियस्तृचः। सूत्रितं च—'तमिन्द्रं वाजयामसि महाँ इन्द्रो य ओजसा' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति। व्यूळहस्य दशरात्रस्य पञ्चमेऽहनि निष्केवल्येऽयमेव तृचो निविद्धानीयः। सूत्रितं च व्यूळहश्चेदिति खण्डे—'महाँ इन्द्र मीढ्वस्तमिन्द्रं वाजयामसि' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति॥

तमिन्द्रं॑ वाजयामसि म॒हे वृ॒त्राय॒ हन्त॑वे। स वृषा॑ वृष॒भो भु॑वत् ॥ ७ ॥

तम्। इन्द्र॑म्। वा॒ज॒या॒म॒सि॒। म॒हे। वृ॒त्राय॑। हन्त॑वे। सः। वृषा॑। वृ॒ष॒भः। भु॒व॒त् ॥ ७ ॥

यजमाना आहुः। ᵛतं पूर्वोक्तलक्षणम् ᵛइन्द्रं ᵛवाजयामसि वाजयामः। सोमेन स्तुतिभिर्वा वाजवन्तं बलवन्तं कुर्मः। किमर्थम्। ᵛमहे महते[2] ᵛवृत्राय अपामावरकं वृत्रासुरं ᵛहन्तवे हन्तुम्। सोमपानेन मत्तः स्तुतिभिर्वा स्तुतः सन् ᵛवृषा धनानां सेक्ता दाता ᵛसः इन्द्रः ᵛवृषभः अस्माकं[3] स्तोतृणां सोमस्य दातॄणां धनादिसेचको[3] दाता[4] ᵛभुवत् भवतु॥

इन्द्रः॒ स दाम॑ने कृ॒त ओजि॑ष्ठः॒ स मदे॑ हि॒तः। द्यु॒म्नी श्लो॒की स सो॒म्यः ॥८॥

इन्द्रः॑। सः। दाम॑ने। कृ॒तः। ओजि॑ष्ठः। सः। मदे॑। हि॒तः। द्यु॒म्नी। श्लो॒की। सः। सो॒म्यः ॥८॥

ᵛसः ᵛइन्द्रः ᵛदामने स्तोतृभ्यो धनादिदानायैव ᵛकृतः प्रजापतिना सृष्टः। किंच ᵛओजिष्ठः ओजस्वितमः ᵛसः एवेन्द्रः ᵛमदे। माद्यन्त्यनेनेति[5] मदः सोमः। तस्मिंश्च प्रजापतिना सृष्टिकाले ᵛहितः। सोमपानार्थं च निहित इत्यर्थः। ᵛद्युम्नी। 'द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा' इति। यशस्व्यन्नवान् वा अत एव ᵛश्लोकी। श्लोकः स्तुतिः। तद्वान् ᵛसः इन्द्रः ᵛसोम्यः सोमार्हो भवति॥

गि॒रा वज्रो॒ न संभृ॑तः॒ सब॑लो॒ अन॑पच्युतः। व॒वक्ष ऋ॒ष्वो अस्तृ॑तः ॥ ९ ॥

गि॒रा। वज्रः॑। न। सम्ऽभृ॑तः। सऽब॑लः। अन॑पऽच्युतः। व॒वक्षे। ऋ॒ष्वः। अस्तृ॑तः ॥९॥

ᵛगिरा स्तुतिलक्षणया वाचा स्तोतृभिः ᵛसंभृतः उत्पादितस्तीक्ष्णीकृतः। तत्र दृष्टान्तः। ᵛवज्रो ᵛन। वज्र आयुधम्। तत्कर्तृभिर्निशितधारो[6] यथा भवति तीक्ष्णीक्रियते तद्वत् स्तोतृभिः स्तुत्या संभृतोऽत एव ᵛसबलः बलसहितस्तस्मात् ᵛअनपच्युतः परैरप्रच्युतः[7]। अनभिगत इत्यर्थः। तादृशः ᵛऋष्वः महान् दीप्यमानो वा ᵛअस्तृतः युद्धे शत्रुभिरहिंसित इन्द्रः ᵛववक्षे स्तोतृभ्यो धनादिकं वोढुमिच्छति॥

---

१. ग-घ—°तिदूरे देशे। २. ख-ग-त-न-भ-श—महांत। ३. कामानां सेचको। ४. ख-ग-त-श—होता। ५. न—मात्य°; भ—माद्य°। ६. ख-त—यत्कर्तृभि°। ७. ख-त४-भ१-२—'परैर-

दुर्गे चिन्नः सुगं कृधि गृणान इन्द्र गिर्वणः । त्वं च मघवन्वशः ॥१०॥

दुःऽगे । चित् । नः । सुऽगम् । कृधि । गृणानः । इन्द्र । गिर्वणः ।
त्वम् । च । मघऽवन् । वशः ॥ १० ॥

हे गिर्वणः गीर्भिर्वननीय इन्द्र गृणानः स्तोतृभिः स्तूयमानस्त्वं नः अस्माकं दुर्गे चित् दुर्गमेऽपि[1] मार्गे[1] सुगं सुगमं पन्थानं कृधि तथा कुरु । हे मघवन् धनवन्निन्द्र त्वम् । चशब्दश्चेदर्थे । यदि वशः सोमपानार्थं तत्प्रदातॄनस्मान् कामयेथाः तदा पन्थानं शोभनगमेनं कुरुष्व । वष्टेर्लेट्यडागमः । चशब्दयोगादनिघातः ॥　　॥ २२ ॥

यस्य ते नू चिदादिशं न मिनन्ति स्वराज्यम् । न देवो नाध्रिगुर्जनः ॥११॥

यस्य । ते । नु । चित् । आऽदिशम् । न । मिनन्ति । स्वऽराज्यम् ।
न । देवः । न । अध्रिऽगुः । जनः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र यस्य ते तव आदिशम् । आदिशति नयति सर्वत्रानयेत्यादिग्बलम् । औणादिकः करणे प्रत्ययः । यद्वा । आदेश एवादिगाज्ञा । भावे क्विप् । त्वदीयामाज्ञां नू चित् इदानी पुरा च न मिनन्ति केचिदपि न हिंसन्ति । किंच । स्वराज्यं तव स्वभूतं राज्यं च । यद्वा । स्वशब्देन स्वर्गोऽभिधीयते । स्वर्गस्वामित्वं च न हिंसन्ति । हिंसकानाह । न देवः त्वदन्यो देवोऽपि च तथापि अध्रिगुः अधृतगमन. संग्रामे त्वरमाणो वीरोऽपि न च जनः प्रादुर्भूतो मनुष्योऽपि । एते न मिनन्तीत्यर्थः ॥

अधा ते अप्रतिष्कुतं देवी शुष्मं सपर्यतः । उभे सुशिप्र रोदसी ॥१२॥

अध । ते । अप्रतिऽस्कुतम् । देवी इति । शुष्मम् । सपर्यतः ।
उभे इति । सुऽशिप्र । रोदसी इति ॥ १२ ॥

हे सुशिप्र सुहनो शोभनशिरस्त्राणेन्द्र अध अपि च देवी देव्यौ[2] स्वतेजसा दीप्यमाने उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ अप्रतिष्कुतम् । स्कु इति सौत्रो धातुः स्तम्भने वर्तते । शत्रुभिरप्रतिरोधनीयं ते त्वदीयं शुष्मं परबलशोषकं बलं सपर्यतः पूजयतः । त्वदधीने एव भवतः ॥

त्वमेतदधारयः कृष्णासु रोहिणीषु च । परुष्णीषु रुशत्पयः ॥ १३ ॥

त्वम् । एतत् । अधारयः । कृष्णासु । रोहिणीषु । च । परुष्णीषु । रुशत् । पयः ॥ १३ ॥

अस्य सामर्थ्यमेवोपपादयति । हे इन्द्र कृष्णासु कृष्णवर्णासु गोषु तथा रोहिणीषु । ' वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ' (पा. सू. ४. १. ३९) इति ङीप् । रोहितवर्णासु[3] च गोषु रुशत् । रोचतेर्दीप्तिकर्मणः । दीप्यमानं श्वेतम् एतत् परिदृश्यमानं पयः क्षीरं त्वम् अधारयः धारयसि । तस्मात्त्वद्बलं पूजयत इति समन्वयः ॥

वि यदहेरध त्विषो विश्वे देवासो अक्रमुः । विदन्मृगस्य ताँ अमः ॥१४॥

---

१. ख-ञ-त१-२-३-दुर्गमपि मार्गं । २. ख-त-न-भ-श-सदेव्यौ । ३. घ-रोहितवर्णासु पयष्णिषु ।

वि । यत् । अहेः । अध । त्विषः । विश्वे । देवासः । अक्रमुः ।
विदत् । मृगस्य । तान् । अमः ॥ १४ ॥

ᵛअध अपि च ᵛअहेः अहन्तव्यस्य[1] वृत्रासुरस्य ᵛत्विषः तेजोरूपादुच्छ्वासाद्भीताः यद्वा तस्य प्रभावेन परिगमिताः ᵛविश्वे सर्वे ᵛदेवासः देवाः ᵛयत् यदा ᵛवि ᵛअक्रमुः विविधं पादविहरणमकुर्वन् । स्वस्थानं परित्यज्यान्यं देशमगच्छन्नित्यर्थः । तदानीं ᵛमृगस्य । एवं तान् भीषयितुं वृत्रो मृगरूपोऽभवत् । तद्रूपस्य[2] संबन्धि ᵛअमः सर्वतो गमनशीलं बलं तज्जातं भयं वा ᵛतान् सर्वान् देवान् ᵛविदत् अविन्दत् । प्राप्नोदित्यर्थः । तस्यासुरस्येन्द्रो निवारको हन्ताभवदित्युत्तरेण संबन्धः ॥

आदु मे निवुरो भुवद्वृत्रहादिष्ट पौंस्यम् । अजातशत्रुरस्तृतः ॥१५॥

आत् । ऊँ इति । मे । निऽवरः । भुवत् । वृत्रऽहा । अदिष्ट । पौंस्यम् ।
अजातऽशत्रुः । अस्तृतः ॥ १५ ॥

ᵛआदु इत्यवधारणे । देवानां भीत्या सर्वतो गमनानन्तरमेव ᵛमे स्तोतृस्तुत्यलक्षणेन संबन्धेन मम संबन्ध्ययमिन्द्रः ᵛनिवरः वृत्रासुरस्य निवारयिता हन्ता ᵛभुवत् अभवत् । ततः ᵛवृत्रहा वृत्रस्य हन्तेन्द्रः ᵛपौंस्यम् । पुंसः कर्म पौंस्यम् । यद्वा । 'स्त्रीपुंसाभ्याम्०' (पा. सू. ४. १. ८७) इति भवार्थे स्नञ् । नकारस्य यकारो वर्णव्यत्ययेन । पुंसीन्द्रे भवम् । यद्वा । बलनामैतत् । स्वबलम् । ᵛअदिष्ट तस्य राज्ये दिशति निदधाति[3] । तद्राज्यं स्ववशमकरोदित्यर्थः । ततः प्रभृतीन्द्रः ᵛअजातशत्रुः अनुत्पन्नशत्रुः ᵛअस्तृतः संग्रामे परैरहिंसितश्चाभवत् ॥ ॥ २३ ॥

श्रुतं वो वृत्रहन्तमं प्र शर्धं चर्षणीनाम् । आ शुषे राधसे महे ॥१६॥

श्रुतम् । वः । वृत्रहन्ऽतमम् । प्र । शर्धम् । चर्षणीनाम् । आ । शुषे । राधसे । महे ॥ १६ ॥

हे ऋत्विग्यष्टारः ᵛश्रुतं बलवत्तया प्रसिद्धमत एव ᵛवृत्रहन्तमम् अतिशयेन वृत्रहन्तारं ᵛशर्धं बलभूतं वेगवन्तं वा एतादृशमिन्द्रं ᵛचर्षणीनां मनुष्याणां ᵛवः युष्माकम् ᵛआशुषे । अश्नोतेर्लेट्युत्तम इटि[4] सिप् । व्यत्ययेनोप्रत्ययः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यडागमः । तमिन्द्रं स्तुतिभिः प्रीणयित्वा युष्मभ्यं प्रकर्षेणाश्नवै[5] । प्रयच्छामीत्यर्थः । किमर्थम् । ᵛमहे महते ᵛराधसे धनाय धनं युष्मभ्यं दातुम् ॥

अया धिया च गव्यया पुरुणामन्पुरुष्टुत । यत्सोमेसोम आभवः ॥१७॥

अया । धिया । च । गव्यऽया । पुरुऽनामन् । पुरुऽस्तुत । यत् । सोमेऽसोमे । आ । अभवः ॥१७॥

हे ᵛपुरुनामन् बहुविधशक्रवृत्रहादिनामोपेत । यद्वा । बहुस्तुतिमन् । नामयन्ति स्तुत्यं देवं वशं नयन्तीति नाम स्तोत्रम् । अत एव ᵛपुरुष्टुत बहुभिरभिष्टुतेन्द्र ᵛसोमेसोमे अस्मदीयेषु सोमेषु त्वं यदा ᵛआभवः तेषां पानार्थं समन्तादभवः तदा वयम् ᵛअया अनया । कीदृश्या । ᵛगव्यया गा आत्मन इच्छन्त्या ᵛधिया अनया बुद्ध्या युक्ता भवेम । सोमं पीतवति त्वयि वयं गवादियुक्ता भवेमेत्यर्थः ॥

बोधिन्मना इदस्तु नो वृत्रहा भूर्यासुतिः । शृणोतु शक्र आशिषम् ॥ १८ ॥

---

१. ग–आहन्तव्यस्य । २. न-भ–तद्रूपस्य वृत्रस्य । ३. ग-न-भ–निदधाति स्म । ४. ख-त-भ–इति । ५. ग–प्रकर्षेणाशुषे ।

बोधित्ऽमनाः । इत् । अस्तु । नः । वृत्रऽहा । भूरिऽआसुतिः ।
शृणोतु । शक्रः । आऽशिषम् ॥ १८ ॥

अयं[1] परोक्षकृत. । वृत्रहा वृत्रहन्ता भूर्यासुतिः । बहुषु देशेष्विन्द्रार्थं सोम आसूयतेऽभिषूयत इति तादृशः । यद्वा । बहूनि सोमादिहवींषीन्द्रार्थमासूयन्ते हूयन्त इति तादृशः । बोधिन्मनाः । 'बुध अवगमने'। औणादिक इतिप्रत्ययः । यस्य मन. स्तोतॄणामभिमतं[2] बुध्यते जानातीति तथोक्तः । इत् अवधारणे । नः अस्माकं बोधिन्मना एव अस्तु । सर्वदास्मदभीप्सितानि जानात्वेवेत्यर्थः । यद्वा । एतादृश इन्द्रो नोऽस्माकं यज्ञे भवत्विति । ततः शक्रः संग्रामे शत्रुहननसमर्थ इन्द्रः आशिषम् अस्मदीयां स्तुतिमाशासनं वा शृणोतु ॥

ज्योतिष्टोमे चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने मैत्रावरुणस्य 'कया त्वं न ऊत्या' इति तृचोऽनुरूपः। सूत्रितं च—'होत्रकाणां कया नश्चित्र आ भुवत् कया त्वं न ऊत्या' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

कया त्वं न ऊत्याभि प्र मन्दसे वृषन् । कया स्तोतृभ्य आ भर ॥ १९ ॥
कया । त्वम् । नः । ऊत्या । अभि । प्र । मन्दसे । वृषन् । कया । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ १९ ॥

हे वृषन् कामाना वर्षितरिन्द्र कया केन ऊत्या । अव रक्षणादिषु गत्यर्थे । 'ऊतियूति°' इत्यादिना निपातित. । केनाभिगमनेन नः अस्मान् अभि[3] अभितः प्र मन्दसे प्रकर्षेण मादयसि । अस्मदीयं यज्ञं प्रति सोमपानार्थमागमनेन वा त्वदीयस्तुतिश्रवणार्थमागमनेन वा कदास्मान् प्रमादयसीति । किंच कया केनाभिगमनेन स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं धनम् आ भर आबिभर्षीतीन्द्रं स्तोता पृच्छति ॥

कस्य वृषा सुते सचा नियुत्वान्वृषभो रणत् । वृत्रहा सोमपीतये ॥ २० ॥
कस्य । वृषा । सुते । सचा । नियुत्वान् । वृषभः । रणत् । वृत्रऽहा । सोमऽपीतये ॥ २० ॥

वृषा इन्द्रः कस्य यजमानस्य सचा सुते ऋग्भिः[4] सहाभिषुते सोमे । अनेन तद्वान् यज्ञो लक्ष्यते । कस्य यज्ञे सोमपीतये सोमपानाय तदर्थं रणत् रमते । कीदृशः । नियुत्वान् । नितरां युवन्ति मिश्रयन्ति स्वबलेन शत्रूनिति नियुतो मरुतः । तद्वान् । यद्वा । नियुत इति वायोर्वाहनाश्वाः[5] । स वायुः कदाचित् संग्राम इन्द्राय स्वाश्वानदात् । तद्वान् । वृषभः धनानामपां वा वर्षकः वृत्रहा वृत्रस्य हन्तेन्द्र. कस्य यज्ञे रमते । इदानीं नोऽस्मदीयं[6] यागं[7] प्रत्यागच्छतु । यद्वा । कस्याध्वरे रमते । न कुत्रापि । किंत्वस्मद्यज्ञ एव सोमपानार्थं संक्रीडते ॥ ॥ २४ ॥

अभी षु णस्त्वं रयिं मन्दसानः सहस्रिणम् । प्रयन्ता बोधि दाशुषे ॥ २१ ॥
अभि । सु । नः । त्वम् । रयिम् । मन्दसानः । सहस्रिणम् । प्रऽयन्ता । बोधि । दाशुषे ॥ २१ ॥

हे इन्द्र त्वं मन्दसान. अस्माभिर्दत्तेन सोमेन मोदमानः सन् सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं धनं[8] नः अस्मभ्यं सु सुष्ठु अभि आभर । तदेवाह । त्वं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय प्रयन्ता धनादेः प्रदाता कर्मणो नियन्ता वा भवानीति बोधि बुध्यस्व । 'बुध अवगमने'। भौवादिकः । लोटि छान्दसो विकरणस्य लुक् । हेर्धिः[9] । धित्वे[9] धकारलोपश्छान्दसः ॥

---

१. ख-त-श—अथ । २. ख-ञ-त१-२-३—स्तोत्रिणा° । ३. ख-ग-त-न-भ-श—'अभि' नास्ति । ४. ख-ग-घ-ञ-त२-न-भ—ऋत्विग्भिः । ५. ख-त-न-भ२-श—°र्वाहनाश्वाः ते; भ१—°र्वाहनाश्वाः से; भ३—°र्वाहनाश्वास्तैः । ६. ख-त-न-भ—नास्मदीयं । ७. ख-त—यज्ञं । ८. घ—रयिं धन । ९. ग—हेर्धित्वे ।

पत्नीवन्तः सुता इम उशन्तो यन्ति वीतये। अपां जग्मिर्निचुम्पुणः ॥ २२ ॥

पत्नीऽवन्तः। सुताः। इमे। उशन्तः। यन्ति। वीतये। अपाम्। जग्मिः। निऽचुम्पुणः ॥२२॥

पत्नीवन्तः। सोमसेकार्थं पत्न्यः पालयित्र्य आपो वसतीवर्य एकधनाश्च। तद्वन्तः सुताः अस्माभिरभिषुताः इमे ग्रहस्थाश्चमसस्थाश्च सोमाः उशन्तः आत्मनः पानं कामयमानाः सन्तः यन्ति इन्द्रं गच्छन्ति। किमर्थम्। वीतये आत्मनः पानाय। किंच निचुम्पुणः। 'निचान्तपृणः' (निरु. ५. १७) इति यास्कः। 'चमु अदने'। निचान्तो भक्षितः पृणः प्रीणयिता। यद्वा। 'निचमनेन प्रीणाति' इति भक्षणेन तर्पयतीति निचुम्पुणः। अभिषुतस्य सोमस्याप्सु प्रक्षेपासंभवात् सामर्थ्यादृजीषरूपः सोमो गृह्यते। तादृशः सोमः अपां जग्मिः। अपामिति 'न लोकाव्यय॰' इति षष्ठीप्रतिषेधाभावश्छान्दसः। अप इत्यर्थः। यद्वा। अपां मध्यं वापः प्रति वा जग्मिर्गमनशीलः साधुगन्ता वा। सोमश्चेन्द्रं गच्छति। स ह्यवभृथकाल[1] ऋजीषमप्सु प्रास्यन्तीति वचनादप्स्वृजीषरूपः प्रक्षिप्यते। तदाह अपां जग्मिरिति ॥

इष्टा होत्रा असृक्षतेन्द्रं वृधासो अध्वरे। अच्छावभृथमोजसा ॥ २३ ॥

इष्टाः। होत्राः। असृक्षत। इन्द्रम्। वृधासः। अध्वरे। अच्छ। अवऽभृथम्। ओजसा ॥२३॥

अपां जग्मिरिति सामर्थ्यादवभृथदिन एव - - - - र - वि - जः कुर्वन्तीत्युक्तम्। तत्प्रसङ्गादाह। अध्वरे अस्मदीये यज्ञे वृधासः हविर्भिरिन्द्रं वर्धयन्तः इष्टाः इष्टवन्तो यागं कृतवन्तः सप्तसंख्याकाः होत्राः होत्रकाः अवभृथम् अन्त्यदिवसम् अच्छ प्रति[2] ओजसा स्वतेजसा[3] सहिताः इन्द्रम् असृक्षत विसृजन्ति। यावदवभृथं सप्तहोत्रका यजन्तीति ॥

इह त्या सधमाद्या हरी हिरण्यकेश्या। वोळ्हामभि प्रयो हितम् ॥ २४ ॥

इह। त्या। सधऽमाद्या। हरी इति। हिरण्यऽकेश्या। वोळ्हाम्। अभि। प्रयः। हितम् ॥२४॥

एषा व्याख्याता (ऋ. सं. ८. ३२. २९)। अत्रापि वाक्यार्थो विधीयते। सधमाद्या इन्द्रेण सह हविर्भिस्तर्पयितव्यौ यद्वा संग्रामे सह माद्यन्तौ हिरण्यकेश्या हिरण्मयस्कन्धगतकेशवन्तौ त्या तौ प्रसिद्धौ हरी हरितवर्णावेतन्नामकावश्वौ इह अस्मिन् यज्ञे हितं - - वादिषु निहितं हितकरं वा प्रयः हवीरूपमन्नमभिलक्ष्य[4] वोळ्हाम् इन्द्रं वहताम्। प्रापयतामिति ॥

तुभ्यं सोमाः सुता इमे स्तीर्णं बर्हिर्विभावसो। स्तोतृभ्य इन्द्रमा वह ॥२५॥

तुभ्यम्। सोमाः। सुताः। इमे। स्तीर्णम्। बर्हिः। विभावसो इति विभाऽवसो। स्तोतृऽभ्यः। इन्द्रम्। आ। वह ॥ २५ ॥

हे विभावसो विशेषेण भासमानवसुमन्। यद्वा। विशिष्टा भा विभाः प्रकृष्टदीप्तयः। ता निवसन्त्यत्रेति विभावसुरग्निः। हे तादृशाग्ने तुभ्यं त्वदर्थम् इमे सोमाः सुताः अभिषुताः। तथा बर्हिः स्तीर्णम्। तस्मात् स्तोतृभ्यः अस्मभ्यमस्मदर्थम् इन्द्रं सोमपानार्थम् आ वह आह्वय। यज्ञं प्रति प्रापयेत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

---

१. ख-त-न-श—ह्यवभृथ॰। २. ख-ग-त-न-म-श—अभि प्रति। ३. ख-घ-म१-३—'स्वतेजसा' ४. घ—॰मन्नमभ्यभि॰।

आ ते दक्षं वि रोचना दधद्रत्ना वि दाशुषे। स्तोतृभ्य इन्द्रमर्चत ॥ २६ ॥
आ। ते। दक्षम्। वि। रोचना। दधत्। रत्ना। वि। दाशुषे।
स्तोतृऽभ्यः। इन्द्रम्। अर्चत ॥ २६ ॥

ऋषिर्ऋत्विग्यजमानान् प्रत्याह। हे यष्टः दाशुषे इन्द्राय हविर्दत्तवते ते तुभ्यं रोचना रोचनं दीप्यमानं दक्षं बलम् आ आभिमुख्येन वि दधत् इन्द्रो विदधातु। यद्वा। रोचनमिति स्वर्गः। देवतेजसा दीप्तं रोचननामानं लोकं विदधातु। तथा रत्ना रत्नानि च तुभ्यं करोतु। 'डुधाञ् धारणपोषणयोः'। लेटि 'धोर्लोपो लेटि वा' (पा. सू. ७. ३. ७०) इत्याकारलोपः। अडागमः। हे स्तोतारः स्तोतृभ्यः इन्द्रविषयस्तोत्रकारिभ्यो[1] युष्मभ्यं च बलरत्नादिकमिन्द्रः कुरुताम्। तस्मात् तम् इन्द्रं यूयम् अर्चत हविर्भिः स्तुतिभिश्च पूजयत ॥

आ ते दधामीन्द्रियमुक्था विश्वा शतक्रतो। स्तोतृभ्य इन्द्र मृळय ॥२७॥
आ। ते। दधामि। इन्द्रियम्। उक्था। विश्वा। शतक्रतो इति शतऽक्रतो।
स्तोतृऽभ्यः। इन्द्र। मृळय ॥ २७ ॥

हे[2] शतक्रतो इन्द्र ते तव इन्द्रियं वीर्यवन्तं सोमं विश्वा उक्था सर्वाणि स्तोत्राणि आ दधामि संपादयामि। हे इन्द्र त्वं स्तोतृभ्यः मृळय सुखय[2] ॥

भद्रंभद्रं न आ भरेषमूर्जं शतक्रतो। यदिन्द्र मृळयासि नः ॥ २८ ॥
भद्रम्ऽभद्रम्। नः। आ। भर। इषम्। ऊर्जम्। शतक्रतो इति शतऽक्रतो।
यत्। इन्द्र। मृळयासि। नः ॥ २८ ॥

हे शतक्रतो शतविधकर्मन् शतप्रज्ञ वा इन्द्र भद्रंभद्रं कल्याणतममथ सुखोत्पादकं वा धनं नः अस्मभ्यम् आ भर आसंपादय देहि। तथा इषम् अन्नम् ऊर्जम् अन्नरसं यद्वा बलवदन्नं च देहि। नः अस्मान् यत् यदि मृळयासि सुखयसि तर्हि तद्धनादिकं[3] देहीति। 'मृड सुखने'। ण्यन्तस्य लेट्याडागमः ॥

स नो विश्वान्या भर सुवितानि शतक्रतो। यदिन्द्र मृळयासि नः ॥ २९ ॥
सः। नः। विश्वानि। आ। भर। सुवितानि। शतक्रतो इति शतऽक्रतो।
यत्। इन्द्र। मृळयासि। नः ॥ २९ ॥

हे शतक्रतो इन्द्र सः पूर्वोक्तलक्षणस्त्वं विश्वानि सर्वाणि सुवितानि। सुष्ठ्वीयते प्राप्यते येष्विति सुवितानि मङ्गलानि। सुपूर्वादेतेः क्ते[4] प्रत्यये[4] उवङादेशः। सर्वानभ्युदयान् नः अस्मभ्यमाहर। हे इन्द्र यदि नः अस्मान् सुखयसि तर्हि धनादिसहितानभ्युदयान् देहीति ॥

त्वामिद्वृत्रहन्तम सुतावन्तो हवामहे। यदिन्द्र मृळयासि नः ॥ ३० ॥
त्वाम्। इत्। वृत्रहन्ऽतम। सुतऽवन्तः। हवामहे। यत्। इन्द्र। मृळयासि। नः ॥ ३० ॥

१. ख–इदंविशेषण°; झ-त१-२-३–इंद्रविशेषण°; त४-न-भ१-श–इंद्रविषण°। २. त३-४-न-भ-श–पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य भाष्यं नास्ति। ३. ख-त-न-भ-श–चेद्धनादिकं। ४. ग-भ–क्तप्रत्यये।

हे वृत्रहन्तम अतिशयेन वृत्रस्यापामावरकस्य हन्तरिन्द्र सुतवन्तः अभिषुतसोमवन्तो वयम्। इद्वधारणे[1]। त्वामित् त्वामेव हवामहे। अस्मद्यज्ञमागत्य सोमपानायाह्वयामः। हे इन्द्र नः अस्मान् यदि सुखयसि[2] तर्ह्याह्वयाम इति॥ ॥ २६ ॥

व्यूळ्हस्य[3] दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये 'उप नो हरिभिः' इति तृचो निविद्धानीयः। सूत्रितं च—'अयं ह येन वा इदमुप नो हरिभिः सुतम्' (आश्व श्रौ. ८. ८) इति॥

उप॑ नो॒ हरि॑भिः सु॒तं या॒हि म॑दानां पते। उप॑ नो॒ हरि॑भिः सु॒तम्॥ ३१॥

उप॑। नः॒। हरि॑ऽभिः। सु॒तम्। या॒हि। म॒दा॒नाम्। प॒ते। उप॑। नः॒। हरि॑ऽभिः। सु॒तम्॥३१॥

हे मदानां पते। माद्यन्तेऽनेनेति मदाः सोमाः। 'मदोऽनुपसर्गे' इति करणेऽप्प्रत्ययः। सोमानां स्वामिन्निन्द्र हरिभिः 'आ शतेन हरिभिः' (ऋ. सं. २.१८.६) इत्यादिषु बहूनामश्वानां श्रुतेरत्रापि शतसहस्रसंख्याकैरश्वैः[4] सह नः अस्माकं यज्ञे सुतम् अभिषुतं सोमम् उप याहि। तत्पानार्थं शीघ्रमायाहि। पुनः उप नः इत्यादरार्थः॥

द्वि॒ता यो वृ॑त्र॒हन्त॑मो वि॒द इन्द्रः॑ श॒तक्र॑तुः। उप॑ नो॒ हरि॑भिः सु॒तम्॥ ३२॥

द्वि॒ता। यः। वृ॒त्र॒हन्ऽत॑मः। वि॒दे। इन्द्रः॑। श॒तऽक्र॑तुः। उप॑। नः॒। हरि॑ऽभिः। सु॒तम्॥३२॥

वृत्रहन्तमः[5] अतिशयेन वृत्रस्य हन्ता शतक्रतुः नानाविधकर्मा यः इन्द्रः द्विता द्विधा विदे वृत्रवधादावुग्रकर्मा जगद्रक्षणकाले शान्तकर्मेति द्विप्रकारेण सर्वैर्ज्ञायते। 'विद ज्ञाने'। कर्मणि विहितस्य तप्रत्ययस्य 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तल्लोपः। स त्वं हरिभिः सह सुतं[6] सोममुपयाहि॥

त्वं हि वृ॑त्रहन्नेषां पा॒ता सोमा॑ना॒मसि॑। उप॑ नो॒ हरि॑भिः सु॒तम्॥ ३३॥

त्वम्। हि। वृ॒त्र॒ऽह॒न्। ए॒षाम्। पा॒ता। सोमा॑नाम्। असि॑। उप॑। नः॒। हरि॑ऽभिः। सु॒तम्॥३३॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य पापस्य वा हन्तरिन्द्र। हिशब्दो हेत्वर्थे। यस्मात् त्वम् एषाम् अस्मदीयानां सोमानां पाता पानकर्ता असि भवसि। एषाम् इति इदमोऽन्वादेशे अशादेशोऽनुदात्तश्च। अतस्त्वम् अश्वैः[7] सह सोमं पातुमुपयाहि आगच्छ॥

व्यूळ्हस्य दशरात्रस्य नवमेऽहनि वैश्वदेवे अभिप्लवतृचस्य[8] 'इन्द्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तन' इति द्वे ऋचावारम्भण्यौ। सूत्रितं च-'इन्द्र इषे ददातु नस्ते नो रत्नानि धत्तनेत्येका द्वे च' (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति॥

इन्द्र॑ इ॒षे द॑दातु न ऋभु॒क्षण॑मृ॒भुं र॒यिम्। वा॒जी द॑दातु वा॒जिन॑म्॥ ३४॥

इन्द्रः॑। इ॒षे। द॒दा॒तु। नः॒। ऋ॒भु॒क्षण॑म्। ऋ॒भुम्। र॒यिम्। वा॒जी। द॒दा॒तु। वा॒जिन॑म्॥३४॥

इन्द्रः एवास्माभिः स्तुत इष्टः सन् ऋभुक्षणम्। 'वा षपूर्वस्य[9]' इति दीर्घाभावः। यागादिकर्मकरणेन महान्तं सर्वेषां भ्रातृणां श्रेष्ठं वा। अथवा तृतीयसवने[9] प्रजापतिसवित्रोर्मध्ये सोमपातृत्वात् महान्तम्। रयिं दातारम् ऋभुं सोमपानेनामर्त्यत्वं प्राप्तं तादृशमेतन्नामकं देवं नः अस्मभ्यम्

---

१. ख-झ-त१-२-३-न-श—इद्धचयोरणे; त४-भ—इद्वयोरणे। २. घ—मृळयासि सुखयसि। ३. ख-श—व्यूळ्हे; ग-त२-३-४-भ—व्यूळ्ह°। ४. भ—सहस्र°। ५. घ—यः वृत्रहंतमः। ६. घ—नः सुतं। ७. घ—हरिभिः। ८. ग—आर्भव°। ९. त४-न-भ—°सवनेन।

ᵛइषे अन्नार्थं ᵛददातु प्रयच्छतु। तथा ᵛवाजी बलवानिन्द्रः ᵛवाजिनं बलवन्तमन्नवन्तं वा वाजनामानं[1] कनीयांसं[2] भ्रातरं च[3] अस्माकमन्नलाभाय ᵛददातु ॥ ॥ २७ ॥ ॥ ९ ॥

दशमेऽनुवाके दश सूक्तानि। तत्र 'गौर्धयति' इति द्वादशर्चमाद्यं सूक्तमाङ्गिरसस्य बिन्दुनाम्नः पूतदक्षनाम्नो वार्षं गायत्रं मरुद्देवताकम्। तथा चानुक्रम्यते—'गौर्धयति द्वादश बिन्दुः पूतदक्षो वा मारुतम्' इति। सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः। प्रातःसवने सोमातिरिक्त[4] एकं शस्त्रमुपजायते। तत्राद्यस्तृचोऽनुरूपः। सूत्रितं च—'अस्ति सोमो अयं सुतो गौर्धयति मरुतामिति स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व. श्रौ. ६. ७) इति ॥

गौर्धयति मरुतां श्रवस्युर्माता मघोनाम्। युक्ता वह्नी रथानाम् ॥ १ ॥

गौः। धयति। मरुताम्। श्रवस्युः। माता। मघोनाम्। युक्ता। वह्निः। रथानाम् ॥ १ ॥

ᵛमघोनां धनवतां ᵛमरुतां ᵛमाता निर्मात्री ᵛगौः पृश्निरूपा। 'पृश्न्यै वै पयसो मरुतो जाताः' इति श्रुतेः। यद्वा। गौर्माध्यमिकी वाक्। तत्रैव मध्यमस्थाने मरुतामपि। वर्तमानात्तेषां तत्पुत्रत्वमुपचर्यते। ᵛधयति सोमं पिबति पाययति वा स्वपुत्रान् मरुतः। किमिच्छन्ती। ᵛश्रवस्युः अन्नं कामयमाना। कीदृशी। ᵛरथानां मारुतानां ᵛवह्निः पृषतीभिर्वडवाभिर्वोढ्री संयोजयित्री सा ᵛयुक्ता सर्वत्र समन्तात् पूज्या भवति ॥

यस्या देवा उपस्थे व्रता विश्वे धारयन्ते। सूर्यामासा दृशे कम् ॥ २ ॥

यस्याः। देवाः। उपऽस्थे। व्रता। विश्वे। धारयन्ते। सूर्यामासा। दृशे। कम् ॥ २ ॥

गौः सर्वदेवमयीत्याह। ᵛयस्याः मरुतां मातुर्गोः ᵛउपस्थे वर्तमानाः ᵛविश्वे सर्वे ᵛदेवाः ᵛव्रता व्रतानि स्वस्वकर्माणि ᵛधारयन्ते बिभ्रति। इयमेवास्माकं स्वपयोमिश्रितस्य सोमस्य दात्रीति सर्वे तत्समीपे तिष्ठन्तीत्यर्थः। किंच ᵛसूर्यामासा। माति स्वकलाभिस्तिथीनिति माश्चन्द्रमाः। 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम्। सूर्याचन्द्रमसौ ᵛदृशे दर्शनाय सर्वलोकप्रकाशनाय च यस्या गो. समीपे ᵛकं सुखेन वर्तमानौ भवतः। सेयं गौः सोमं धयतीति पूर्वेण समन्वयः ॥

तत्सु नो विश्वे अर्य आ सदा गृणन्ति कारवः। मरुतः सोमपीतये ॥ ३ ॥

तत्। सु। नः। विश्वे। अर्यः। आ। सदा। गृणन्ति। कारवः। मरुतः। सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

ᵛअर्यः स्तोत्रकरणार्थमितस्ततो गन्तारः ᵛनः अस्मदीयाः ᵛविश्वे सर्वे ᵛकारवः स्तोतारः ᵛतत् मरुतां बलं ᵛसदा सर्वदा ᵛआ ᵛगृणन्ति। आभिमुख्येन स्तुतिभिः स्तुवन्ति। किमर्थम्। ᵛसोमपीतये अस्माभिर्दीयमानं सोमं पातुम्। ᵛमरुतः एतन्नामका देवा अस्माभिराह्वातव्याः खलु। ततः पुरस्तात्तद्बलं स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

पूर्वाभिहित एव शस्त्रे 'अस्ति सोमः' इति स्तोत्रियस्तृचः। सूत्रं तु पूर्वेण सहोदाहृतम् ॥

अस्ति सोमो अयं सुतः पिबन्त्यस्य मरुतः। उत स्वराजो अश्विना ॥ ४ ॥

अस्ति। सोमः। अयम्। सुतः। पिबन्ति। अस्य। मरुतः। उत। स्वऽराजः। अश्विना ॥ ४ ॥

१. ख-त-वाजा नामानं, ग-वाजीनामानं। २. ख-ग-घ-त-न-भ-श-कनीयासं च। ३. घ-'च' नास्ति। ४. य-सोमातिरेक।

अयं पुरोवर्ती सोमः सुतः मरुदर्थमस्माभिरभिषुतः अस्ति विद्यते । तस्मात् अस्य । अन्वादेशे । एनं सुतं सोमं स्वराजः स्वयं दीप्यमानाः । स्वतेजसा नान्यदीयेनेत्यर्थः । तादृशाः मरुतः पिबन्ति । उत अपि च अश्विना अश्विनौ च सोमं पिबतः ॥

पिबन्ति मित्रो अर्यमा तना पूतस्य वरुणः । त्रिषधस्थस्य जावतः ॥ ५ ॥

पिबन्ति । मित्रः । अर्यमा । तना । पूतस्य । वरुणः । त्रिऽसधस्थस्य । जाऽवतः ॥ ५ ॥

न[1] केवलं मरुत एव सोमपातारः किंत्वेतेऽपीत्याह । मित्रः सर्वेषां स्वस्वकर्मणि प्रवर्तकत्वात् सखिभूतः अर्यमा च वरुणः दुःखादीनां शत्रूणां वा वरिता निवारकः । एतन्नामकास्त्रयो देवाः तना । ततमूर्णास्तुकेनेति तनं दशापवित्रम् । ' सुपां सुलुक्° ' इति तृतीयाया आलादेशः । तनाद्युदात्तः । तना पूतस्य शोधितं[2] त्रिसधस्थस्य[3] । सह तिष्ठन्त्यत्रेति[4] सधस्थं स्थानम् । द्रोणकलशाधवनीयपूतभृदात्मानि त्रीणि स्थानानि यस्य तं तथोक्तं तादृशं जावतः स्तुत्यजनवन्तमिमं सोमं पिबन्ति[5] । द्वितीयार्थे षष्ठ्यः ॥

उतो न्वस्य जोषमाँ इन्द्रः सुतस्य गोमतः । प्रातर्होतेव मत्सति ॥ ६ ॥

उतो इति । नु । अस्य । जोषम् । आ । इन्द्रः । सुतस्य । गोऽमतः ।
प्रातः । होताऽइव । मत्सति ॥ ६ ॥

उतो अपि च इन्द्रः सुतस्य अस्माभिरभिषुतस्य गोमतः गव्यैर्मिश्रणवतः अस्य[6] । अन्वादेशः । पूर्ववद्दशापवित्रेण पूतस्य सोमस्य जोषं पानरूपां सेवां प्रातः प्रातःसवने नु क्षिप्रम् आ मत्सति । मदि स्तुत्यादिषु । आभिमुख्येन स्तौति । यद्वा । सोमसेवां कामयते । तत्र दृष्टान्तः । होतेव । यथा होता प्रातःसवने देवानभिष्टौति देवान् स्तोतुं वाभिवाञ्छति ॥ ॥ २८ ॥

कदत्त्विषन्त सूरयस्तिर आपइव स्रिधः । अर्षन्ति पूतदक्षसः ॥ ७ ॥

कत् । अत्विषन्त । सूरयः । तिरः । आपःऽइव । स्रिधः । अर्षन्ति । पूतऽदक्षसः ॥ ७ ॥

ऋषिर्मरुतो बहुवारं स्तुत्वेदानीमात्मानं वितर्कयति । सूरयः प्राज्ञाः आपइव उदकानीव तिरः यथोदकानि तिर्यग्गच्छन्ति तद्वत्तिरश्चीनगतयः सन्तः कत् कदा अत्विषन्त । ' त्विष दीप्तौ ' । अन्तरिक्षे कदा दीप्यन्ते । किंच स्रिधः शत्रूणां शोषका हन्तारस्त इमे मरुतः पूतदक्षसः शुद्धबलाः सन्तः कदा वा अर्षन्ति । अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छन्ति ॥

कद्वो अद्य महानां देवानामवो वृणे । त्मना च दस्मवर्चसाम् ॥ ८ ॥

कत् । वः । अद्य । महानाम् । देवानाम् । अवः । वृणे । त्मना । च । दस्मऽवर्चसाम् ॥८॥

हे मरुतः महानां मंहनीयानां[7] महतां वा त्मना च आत्मनैवालंकरणैर्विनापि दस्मवर्चसां दर्शनीयतेजस्कानामत एव देवानां द्योतमानानां वः युष्माकम् अवः पालनं कत् कदाहं वृणे संभजे । ' वृङ् संभक्तौ ' । क्रैयादिकः ॥

---

१. ख-त-भ-श-' न ' नास्ति । २. ख-परशोधित; ज्ञ-त१-२-न-भ२-परिशोधितं; घ-पूतं शोधितं; भ१-परिशोधनं । ३. घ१-त्रिषधस्थस्य । ४. ख-त-न-भ-श-तिष्ठत्यत्रेति । ५. ख-त-न-श-पिबति; भ२-पिबंती । ६. ख-ग-त-न-' अस्य ' नास्ति । ७. ख-त-श-महनीयानां ।

आ ये विश्वा पार्थिवानि पप्रथन्रोचना दिवः । मरुतः सोमपीतये ॥ ९ ॥

आ । ये । विश्वा । पार्थिवानि । पप्रथन् । रोचना । दिवः । मरुतः । सोमऽपीतये ॥ ९ ॥

ᵛये मरुतः ᵛविश्वा विश्वानि ᵛपार्थिवानि पृथिव्यां भवानि भूतजातानि ᵛदिवः द्युलोकस्य ᵛरोचना रोचमानानि ज्योतींषि च ᵛआ ᵛपप्रथन् सर्वत्र विस्तारितान्यकार्षुः । 'प्रथ प्रख्याने'। ण्यन्तस्य चङि 'अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम्' (पा. सू. ७. ४. ९५) इत्यभ्यासस्यादादेशः । 'चङ्यन्यतरस्याम्' इति स्वरेण[1] मध्योदात्तः । तादृशान् ᵛमरुतः देवान् ᵛसोमपीतये सोमपानाया-हमाह्वयामि ॥

त्यान्नु पूतदक्षसो दिवो वो मरुतो हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १० ॥

त्यान् । नु । पूतऽदक्षसः । दिवः । वः । मरुतः । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १० ॥

हे ᵛमरुतः मितराविण एतन्नामका देवाः ᵛपूतदक्षसः परिशुद्धबलान् ᵛदिवः स्वतेजसा दीप्यमानान् । यद्वा । दिवो द्युलोकस्थितान् । ᵛत्यान् तान् प्रसिद्धान् ᵛवः युष्मान् ᵛनु क्षिप्रं ᵛहुवे आह्वयामि । किमर्थम् । ᵛअस्य अस्मदीयस्य ᵛसोमस्य ᵛपीतये पानाय ॥

त्यान्नु ये वि रोदसी तस्तभुर्मरुतो हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ११ ॥

त्यान् । नु । ये । वि । रोदसी इति । तस्तभुः । मरुतः । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ११ ॥

ᵛये ᵛमरुतः ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛवि ᵛतस्तभुः स्वबलेनैवात्यर्थं स्तब्धे चक्रुः । ते रोदसी स्वाधीने अकार्षुरित्यर्थः । ᵛत्यान् तान् सर्वतः[2] प्रसिद्धान् ᵛनु क्षिप्रमहं ᵛहुवे आह्वयामि । किमर्थम् । ᵛअस्य इत्यादि ॥

त्यं नु मारुतं गणं गिरिष्ठां वृषणं हुवे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ १२ ॥

त्यम् । नु । मारुतम् । गणम् । गिरिऽस्थाम् । वृषणम् । हुवे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ १२ ॥

ᵛत्यं तं सर्वत्र विश्रुतं ᵛगिरिष्ठां गिरिषु मेघेषु पर्वतेषु वा तिष्ठन्तं ᵛवृषणम् उदकानां कामानां वा वर्षितारं ᵛमारुतं मरुत्संबन्धिनं ᵛगणं संघं ᵛहुवे बिन्दुरहमाह्वयामि । किं प्रयोजनम् । ᵛअस्य अस्मदीयस्य ᵛसोमस्य ᵛपीतये पानाय ॥ ॥ २९ ॥

'आ त्वा' इति नवर्चं द्वितीयं सूक्तमानुष्टुभमैन्द्रम् । तिरश्चीर्नामाङ्गिरस ऋषिः । तथा चानुक्रम्यते—'आ त्वा नव तिरश्चीरानुष्टुभम्[3]' इति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु[4] तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'आ त्वा गिरः' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्र्यते हि—'गायन्ति त्वा गायत्रिण आ त्वा गिरो रथीरिव' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आ त्वा गिरो रथीरिवास्थुः सुतेषु गिर्वणः ।
अभि त्वा समनूषतेन्द्र वत्सं न मातरः ॥ १ ॥

आ । त्वा । गिरः । रथीःऽइव । अस्थुः । सुतेषु । गिर्वणः ।
अभि । त्वा । सम् । अनूषत । इन्द्र । वत्सम् । न । मातरः ॥ १ ॥

---

१. ख-झ-त२-३–ञित्स्वरेण; त१–निस्स्वरेण । २. ख-ग-घ-त-श–सर्वान्; भ१–सर्वान् सर्वतः । ३. झ-न-अनु.–तिरश्चीरागिरस आनु° । ४. ख-भ–°षूक्थेषु ।

हे ᵛगिर्वणः गीर्भिर्वननीयेन्द्र ᵛसुतेषु सोमेष्वभिषुतेषु सत्सु ᵛगिरः अस्माकं स्तुतिलक्षणा वाचः ᵛत्वा त्वाम् ᵛआ ᵛअस्थुः आभिमुख्येन शीघ्रं तिष्ठन्ति। तत्र दृष्टान्तः। ᵛरथीरिव। यथा रथवान् रथेन गच्छन् वीरः प्राप्यं देशं क्षिप्रं गच्छति तद्वदस्माभिरभिगन्तव्यं त्वां स्तुतयोऽभिगच्छन्ति। किंच हे ᵛइन्द्र अस्मदीया गिरः ᵛत्वा त्वामभिलक्ष्य[1] ᵛसमनूषत सम्यक् शब्दायन्ते। स्तुवन्तीत्यर्थः। 'नू स्तवने'। कुटादिः। तस्य लुङि रूपम्। तत्र दृष्टान्तः। ᵛवत्सं[2] ᵛन ᵛमातरः[2]। यथा मातरो गावो वत्समभिलक्ष्य हम्भारवादिशब्दं कुर्वन्ति तद्वत्॥

आ त्वा शुक्रा अचुच्यवुः सुतास इन्द्र गिर्वणः।
पिबा त्व१स्यान्धस इन्द्र विश्वासु ते हितम्॥ २॥

आ। त्वा। शुक्राः। अचुच्यवुः। सुतासः। इन्द्र। गिर्वणः।
पिब। तु। अस्य। अन्धसः। इन्द्र। विश्वासु। ते। हितम्॥ २॥

हे ᵛगिर्वणः गीर्भिर्वननीय हे ᵛइन्द्र ᵛशुक्राः ग्रहेषु पात्रेषु च दीप्यमानाः ᵛसुतासः अस्माभिः अभिषुताः सोमाः ᵛत्वा त्वाम् ᵛआ ᵛअचुच्यवुः आगच्छन्तु। 'च्युङ् प्लुङ् गतौ'। लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः। ततस्त्वमस्माभिर्दीयमानस्य ᵛअन्धसः सोमस्य भवदीयं भागं ᵛतु क्षिप्रं ᵛपिब[3]। तदेवोपपादयति। हे ᵛइन्द्र ᵛविश्वासु सर्वासु दिक्षु ᵛते त्वदर्थं सोमपुरोडाशादिहविः ᵛहितं निहितं भवति॥

पिबा सोमं मदाय कमिन्द्र श्येनाभृतं सुतम्।
त्वं हि शश्वतीनां पती राजा विशामसि॥ ३॥

पिब। सोमम्। मदाय। कम्। इन्द्र। श्येनऽआभृतम्। सुतम्।
त्वम्। हि। शश्वतीनाम्। पतिः। राजा। विशाम्। असि॥ ३॥

हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛश्येनाभृतम्। 'हृग्रहोर्भश्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः। द्युलोकात् श्येनरूपया गायत्र्याहृतं ᵛसुतम् अभिषुतं ᵛसोमं ᵛमदाय हर्षाय ᵛपिब। ᵛकम् इति पूरणः सुखार्थो वा। सुखेन सोमं पिब। हिशब्दो हेतौ। ᵛहि यस्मात् ᵛत्वं ᵛशश्वतीनां बह्वीनां ᵛविशां मरुद्गणानां सर्वेषां देवगणानां च ᵛपतिः पालयिता स्वामी ᵛअसि भवसि तथा ᵛराजा स्वतेजसा दीप्यमानश्चासि। अतस्त्वं पूर्वं सोमं पिबेति॥

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु[4] तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'श्रुधी हवं तिरश्च्या' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः। सूत्रितं च—'श्रुधी हवं तिरश्च्या आश्रुत्कर्ण श्रुधी हवम्' (आश्व. श्रौ. ७ ८) इति॥

श्रुधी हवं तिरश्च्या इन्द्र यस्त्वा सपर्यति।
सुवीर्यस्य गोमतो रायस्पूर्धि महाँ असि॥ ४॥

श्रुधि। हवम्। तिरश्च्याः। इन्द्र। यः। त्वा। सपर्यति।
सुऽवीर्यस्य। गोऽमतः। रायः। पूर्धि। महान्। असि॥ ४॥

---

१. घ—त्वामभ्यभिलक्ष्य। २. ख-त—वत्सं न च; घ—वत्सं न, न-श—वत्स नव; भ—वत्समिव। ३. ख-ङ-त२-न-भ—पिब यद्वा क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यमिति संप्रदानं। चतुर्थ्यर्थे बहुलं (ख-ङ-त२—बहुलं छंदसि) षष्ठी। तदिदं सोमरूपमन्नं शीघ्रं पिब। ४. ख-भ१—°षूक्थेषु।

हे इन्द्र यस्त्वा त्वां सपर्यंति। सपरशब्दः कण्ड्वादिः। हविर्भिः परिचरति तादृशस्य तिरश्च्याः एतन्नामकस्यर्षेः मम हवं स्तुतिभिस्त्वद्विषयमाह्वानं श्रुधि शृणु। श्रुत्वा च हे इन्द्र त्वं सुवीर्यस्य शोभनवीर्योपेतस्य। यद्वा। वीरे पुत्रे भवं वीर्यम्। सुपुत्रवतः। गोमतः गवादिपशुमतः रायः धनस्य दानेन पूर्धि अस्मान् पूरय। एतत्सामर्थ्यं कुत इत्यत आह। त्वं महान् गुणाधिको देवानां श्रेष्ठश्च असि भवसि खलु ॥

इन्द्र॒ यस्ते॒ नवी॑यसीं॒ गिरं॑ म॒न्द्राम॑जीजनत् ।
चि॒कि॒त्विन्म॑नसं॒ धियं॑ प्र॒त्नामृ॒तस्य॑ पि॒प्युषी॑म् ॥ ५ ॥

इन्द्र॑ । यः । ते॒ । नवी॑यसीम् । गिर॑म् । म॒न्द्राम् । अजी॑जनत् ।
चि॒कि॒त्वित्ऽम॑नसम् । धिय॑म् । प्र॒त्नाम् । ऋ॒तस्य॑ । पि॒प्युषी॑म् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र यः यजमानः नवीयसी नवतरां पुनःपुनः क्रियमाणतया मन्द्रां मदकरीं गिरं स्तुतिलक्षणां वाचं ते त्वदर्थम् अजीजनत् उदपीपदत्। अकार्षीदित्यर्थः। तस्मै स्तोत्रे त्वं प्रत्नां पुरातनम् ऋतस्य सत्यस्य संबन्धि। यद्वा। तृतीयार्थे षष्ठी। सत्येन पिप्युषीं प्रवृद्धम्[1]। 'लिड्यङोश्च' इति प्यायतेः पीभावः। तादृशं चिकित्विन्मनसम्। 'कित ज्ञाने'। क्सौ रूपम्। अकारस्येकारश्छान्दसः। चिकित्वांसि ज्ञातानि सर्वेषां हृदयानि ययेति[2]। अमायया क्रियमाणं यत्तव रक्षणं सर्वेषां हृदयं प्रज्ञापयतीति तदतीन्द्रियार्थदर्शकं धियं त्वदीयं रक्षणाख्यं तस्मै कुरु ॥ ॥ ३० ॥

तमु॑ ष्टवाम॒ यं गिर॒ इन्द्र॑मु॒क्थानि॑ वावृ॒धुः ।
पु॒रूण्य॑स्य॒ पौंस्या॒ सिषा॑सन्तो वनामहे ॥ ६ ॥

तम् । ऊँ॒ इति॑ । स्त॒वा॒म॒ । यम् । गिरः॑ । इन्द्र॑म् । उ॒क्थानि॑ । व॒वृ॒धुः ।
पु॒रूणि॑ । अ॒स्य॒ । पौंस्या॑ । सिसा॑सन्तः । व॒ना॒म॒हे॒ ॥ ६ ॥

ऋषयः परस्परमाहुः। तं पूर्वोक्तलक्षणम्। उ इत्यवधारणे। तमेवेन्द्रं स्तवाम स्तुतिभिः स्तुमः। यम्[3] इन्द्रं[3] गिरः अस्माकं स्तुतयः उक्थानि शस्त्राणि च वावृधुः प्रावर्धयन् तं स्तुमः। ततो वयम् अस्य इन्द्रस्य पुरूणि बहूनि पौंस्या वीर्याणि सिषासन्तः। 'षण संभक्तौ'। सनीडभावपक्ष आत्वे कृते 'सनोतेरनः' इति सांहितिकं षत्वम्। तानि वीर्याणि संभक्तुमिच्छन्तः सन्तः वनामहे। तमिन्द्रं स्तुतिभिः संभजामहे ॥

एतो॒ न्विन्द्रं॒ स्तवा॑म शु॒द्धं शु॒द्धेन॒ साम्ना॑ ।
शु॒द्धैरु॒क्थैर्वा॑वृ॒ध्वांसं॑ शु॒द्ध आ॒शीर्वा॑न्ममत्तु ॥ ७ ॥

एतो॒ इति॑ । नु । इन्द्र॑म् । स्तवा॑म । शु॒द्धम् । शु॒द्धेन॑ । साम्ना॑ ।
शु॒द्धैः । उ॒क्थैः । व॒वृ॒ध्वांस॑म् । शु॒द्धः । आ॒शीःऽवा॑न् । म॒म॒त्तु॒ ॥ ७ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते। पुरा किलेन्द्रो वृत्रादिकानसुरान् हत्वा ब्रह्महत्यादिदोषेणात्मानमपरिशुद्धमित्यमन्यत। ततस्तद्दोषपरिहारायेन्द्र ऋषीनवोचत्। अपूतं मां युष्मदीयेन साम्ना शुद्धं कुरुतेति।

---

१. ख-ग-त्र-न-भ-श—प्रवृद्धां। २. ख-त-न-भ-श—नयेति, ज—अनयेति। ३. ख-ग-त-भ—इंद्रं ; घ—यं।

ततस्ते च शुद्ध्युत्पादकेन साम्ना शस्त्रैश्च परिशुद्धमकार्षुः। पश्चात्पूतायेन्द्राय[1] यागादिकर्माणि सोमादीनि हवींषि प्रादुरिति। एषोऽर्थः शाट्यायनकब्राह्मणे प्रतिपादित —'इन्द्रो वासुरान्हत्वापूत इवामेध्योऽमन्यत। सोऽकामयत शुद्धमेव मा सन्तं शुद्धेन साम्ना स्तुयुरिति[2]। स ऋषीनब्रवीत् स्तुत मेति। तत[3] ऋषयः सामापश्यन्[4]। तेनास्तुवन्नेतो न्विन्द्रमिति। ततो वा इन्द्रः पूतः शुद्धो मेध्योऽभवत्' इति। तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः। ऋषयः परस्परं ब्रुवन्ति। ˅नु क्षिप्रम् ˅एतो आगच्छतैव। आगत्य च ˅शुद्धेन शुद्ध्युत्पादकेन ˅साम्ना तथा ˅शुद्धैः शुद्धिहेतुभिः ˅उक्थैः शस्त्रैश्च ˅इन्द्रं ˅शुद्धम् अपापिनं कृत्वा ˅स्तवाम स्तुयाम[5]। ततः सामशस्त्रैश्च ˅वावृध्वांसं पापराहित्येन वर्धमानं तमिममिन्द्रं ˅शुद्धः दशापवित्रेण ˅आशीर्वान् आश्रयणवान् गव्यादिभिः। 'छन्दसीरः' इति मतुपो वत्वम्। तादृशः सोमः ˅ममत्तु इन्द्रं मादयतु। माद्यतेश्छान्दसः श्लुः॥

इन्द्र शुद्धो न आ गहि शुद्धः शुद्धाभिरूतिभिः।
शुद्धो रयिं नि धारय शुद्धो ममद्धि सोम्यः ॥ ८ ॥

इन्द्र। शुद्धः। नः। आ। गहि। शुद्धः। शुद्धाभिः। ऊतिऽभिः।
शुद्धः। रयिम्। नि। धारय। शुद्धः। ममद्धि। सोम्यः ॥ ८ ॥

हे ˅इन्द्र ˅शुद्धः अस्मदीयैः सामभिः शस्त्रैश्च परिशुद्धस्त्वं ˅नः अस्मान् ˅आ ˅गहि आगच्छ। ˅शुद्धाभिरूतिभिः। ऊतयो मरुतः। अवन्ति सर्वत्र गच्छन्तीति वा। तेऽपि सामभिः शस्त्रैः परिपूताः। तैर्मरुद्भिः सह ˅शुद्धः पापरहितस्त्वमा गहि। आगत्य च ˅शुद्धः त्वं ˅रयिं धनमस्मासु ˅नि ˅धारय नितरां स्थापय। किंच ˅शुद्धः त्वं ˅सोम्यः[6] सोमार्हो भूत्वा ˅ममद्धि सोमेन माद्य। 'मदी हर्षे'। लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः॥

इन्द्र शुद्धो हि नो रयिं शुद्धो रत्नानि दाशुषे।
शुद्धो वृत्राणि जिघ्नसे शुद्धो वाजं सिषाससि ॥ ९ ॥

इन्द्र। शुद्धः। हि। नः। रयिम्। शुद्धः। रत्नानि। दाशुषे।
शुद्धः। वृत्राणि। जिघ्नसे। शुद्धः। वाजम्। सिसाससि ॥ ९ ॥

हे ˅इन्द्र ˅शुद्धः। हिरवधारणे। शुद्ध एव त्वं ˅रयिं धनं ˅नः अस्मभ्यं प्रयच्छ। तथा ˅शुद्धः त्वं ˅दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ˅रत्नानि रमणीयानि धनादीनि[7] च देहि। ततः ˅शुद्धः पापरहितस्त्वं ˅वृत्राणि अपामावरकान् कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् पापानि वा ˅जिघ्नसे हंसि। ततः ˅शुद्धः शत्रुहननदोषपरिहारायास्मदीयैः सामभिः शस्त्रैः परिशुद्धस्त्वं ˅वाजम् अन्नमस्मभ्यं ˅सिषाससि प्रदातुमिच्छसि। यदा यदा शत्रूनहं हन्यां तदा तदा शुद्ध्युत्पादकैः सामभिः शस्त्रैश्च यूयं मां परिशुद्धं कुरुतेत्यस्मभ्यमन्नं दातुमिच्छसीत्यर्थः॥ ॥ ३१ ॥

'अस्मै' इत्येकविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तम्। अत्रानुक्रम्यते—'अस्मै सैका द्युतानो वा मारुतस्त्रैष्टुभं[8] चतुर्थी विराळिष्यामीति मारुतः पादः परैन्द्राबार्हस्पत्या' इति। द्युतानाख्यो मरुतां पुत्र ऋषिस्तिरश्चीर्नामाङ्गिरसो वा। चतुर्थी विराट्। शिष्टास्त्रिष्टुभः। इन्द्रो देवता। 'इष्यामि वो मरुतः' इति पादो मरुद्देवत्यः। 'अध द्रप्सः' इत्येषा त्विन्द्राबृहस्पतिदेवताका। सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः॥

---

१. श—पश्चाच्छुद्धायेंद्राय। २. ख-ज्ञ-त२-३-भ२-श—स्तुयुरिति स्तुयुः; त१—शस्त्रैः स्तुयुरिति स्तुयुः। ३. ख-त-भ—तव; ग—त एते। ४. ख-त-भ-श—सामापश्यं। ५. घ—स्तूयाम। ६. ख-ग-त-श—'सोम्यः' नास्ति। ७. ख-त—धनकवधनादीनि; ग-श—धनकनकादीनि; न—कनकवस्त्रधनादीनि; भ—कनकवधनादीनि। ८. ग-न-भ—मरुत'।

अस्मा उषास आतिरन्त याममिन्द्राय नक्तमूर्म्याः सुवाचः ।
अस्मा आपो मातरः सप्त तस्थुर्नृभ्यस्तराय सिन्धवः सुपाराः ॥ १ ॥

अस्मै । उषसः । आ । अतिरन्त । यामम् । इन्द्राय । नक्तम् । ऊर्म्याः । सुऽवाचः ।
अस्मै । आपः । मातरः । सप्त । तस्थुः । नृऽभ्यः । तराय । सिन्धवः । सुऽपाराः ॥ १ ॥

इन्द्रसामर्थ्याद्भीताः उषसः उषःकालाः अस्मै पूर्वोक्तगुणोपेताय इन्द्राय यामं स्वस्वगमनम् आतिरन्त । तिरतिर्वर्धनकर्मा । समन्तादवर्धयन्त[1] । यथा पूर्वमुद्यन्ति तथेदानीमप्यस्मा उद्गता अभवन् । तथा ऊर्म्याः । रात्रिनामैतत् । ‘ ऋ गतिप्रापणयोः ’ । ‘अर्तेरू च’ (उ. सू. ४. ४८४) इति मिप्रत्ययः । ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत् । सर्वैरभिगन्तव्याः । रात्रौ हि सर्वे स्वनिवासं गच्छन्ति । स्वनिलयप्राप्तिहेतुभूता रात्रयः । नक्तम् अपररात्रिकाले सुवाच. शोभनवाचो भवन्ति । तस्मिन् काले हि सर्वे वेदाध्ययनादीनि[2] कुर्वन्ति । तस्मात् कल्याणवाचोऽभवन् । इन्द्रेऽनुशासति[3] वेदाद्यनुमाने[4] निरता[4] अभवन् । तथा आपः । ‘ आप्लृ व्याप्तौ ’ । सर्वतो व्याप्ताः मातरः जगतां निर्मात्र्यः सप्त सप्तसंख्याकाः सिन्धव स्यन्दमाना गङ्गाद्या नद्यः । यद्वा । सप्त सर्पणशीलाः सिन्धवः सरितः । तासामावरकस्याहेर्हननोत्पादकत्वात् अस्मै इन्द्राय नृभ्यस्तराय मनुष्याणां सुखेन तरणार्थं सुपाराः शोभनपाराः सुखेन तर्तुं योग्या अभवन्नित्यर्थः ॥

अतिविद्धा विथुरेणा चिदस्त्रा त्रिः सप्त सानु संहिता गिरीणाम् ।
न तद्देवो न मर्त्यस्तुतुर्याद्यानि प्रवृद्धो वृषभश्चकार ॥ २ ॥

अतिऽविद्धा । विथुरेण । चित् । अस्त्रा । त्रिः । सप्त । सानु । सम्ऽहिता । गिरीणाम् ।
न । तत् । देवः । न । मर्त्यः । तुतुर्यात् । यानि । प्रऽवृद्धः । वृषभः । चकार ॥ २ ॥

विथुरेण । वर्णव्यत्ययः । चित् अप्यर्थे । विधुरेणासहायेनापि अस्त्रा । ‘ असु क्षेपणे ’ । ताच्छीलिकस्तृन् । शत्रुक्षेपणशीलेनेन्द्रेण । यद्वा । अस्त्रास्त्रेण वज्रेण । त्रि. सप्त[5] एकविंशतिसंख्यानि संहिता संहितान्येकत्र संघीभूतानि गिरीणां सप्तानां पर्वतानां सानु[6] सानूनि अतिविद्धा अतिविद्धानि । अतीत्य ताडितानि । तेन मुक्तो वज्रपातस्तानि भित्त्वागमदित्यर्थः । अत्र तैत्तिरीयकं ब्राह्मणं—‘ दर्भपिञ्जूलमुद्धृत्य सप्त गिरीन् भित्त्वा तमहन् ’ (तै. सं. ६. २. ४ ३) इत्यादि । तस्येन्द्रस्य तत् तानि सानुभेदनादीनि कर्माणि देवः इन्द्राद्व्यतिरिक्तो देवः मर्त्यः मनुष्यो वा न तुतुर्यात् न तरेत्[7] । तथा कर्तुं न शक्नोतीत्यर्थः ॥ ‘ तॄ प्लवनतरणयोः ’ । लिङि छान्दसः शपः श्लुः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इत्युत्वम् । यद्वा । ‘ तुर त्वरणे ’ । जौहोत्यादिकः । प्रवृद्धः सोमपानेन बलेन वा प्रवृद्धः वृषभः कामानामुदकानां वा वर्षक इन्द्र यानि कर्माणि चकार कृतवान् तानि देवो मनुष्यो वा न तथा कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः[7] ॥

---

१. ख-घ-त—समंताद्वर्धयंत; ग-न—समंताद्वर्धयंते; भ—समंताद्वर्धयंतो । २. ख-ग-त-न-भ-श—वेदाध्ययनानि शास्त्रश्रवण (ख-त-१-२-३—°श्रवणः) चिंतया(ग—°चिंतना°)दीनि । ३. ख-ग-त—इंद्रेनुशासनं । ४. त३-४-न-भ-श—वेदाद्यनुमाननिरताः । ५. ख-ग-घ-त२-३-भ२-श—सप्तकृत्वः । ६. घ—यानि सानु । ७. ज्ञ— हन्यात् हंतुं शक्तो न भवेत् । अस्मिन् पक्षे तूरी गतिहिंसत्वरणयोरित्येतस्य रूपं । यथायोग्यं दीर्घाभावो ह्रस्वश्छांदसः । न तथा कर्तु शक्नोतीत्यर्थः ।

इन्द्रस्य वज्र आयसो निमिश्ल इन्द्रस्य बाह्वोर्भूयिष्ठमोजः ।
शीर्षन्निन्द्रस्य क्रतवो निरेक आसन्नेषन्त श्रुत्या उपाके ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । वज्रः । आयसः । निऽमिश्लः । इन्द्रस्य । बाह्वोः । भूयिष्ठम् । ओजः ।
शीर्षन् । इन्द्रस्य । क्रतवः । निरेके । आसन् । आ । ईषन्त । श्रुत्यै । उपाके ॥ ३ ॥

उक्तगुणस्य इन्द्रस्य वज्र आयसः अयसा निर्मितः । अयोमय इत्यर्थः । स[1] वज्रः इन्द्रेण स्वहस्ते निमिश्लः संमिश्रः अत्यन्तं[2] संबद्धः[2] कृतः । अत एव इन्द्रस्य बाह्वोः भुजयोः भूयिष्ठं बहुतमम् ओजः वीर्यमस्ति । तथा निरेके । निपूर्वाद्रिच्यतेर्वा[3] निस्पूर्वादेतेर्वेति संदेहादनवग्रहः । निर्गमने यदा युद्धार्थमिन्द्रो निर्गच्छति तदानीम् इन्द्रस्य शीर्षन् शिरसि क्रतवः कर्माणि शिरस्त्राणनिधानादीनि । यद्वा । शिर इति गलप्रभृत्यूर्ध्वमङ्गमुच्यते । तत्रत्याभ्यामक्षिभ्यां दर्शनप्रेरणादीनि कर्माणि भवन्ति । तथा आसन् । आस्यस्यासन्नादेशः । आस्ये च यानि कर्माणि युद्धार्थं वाजिनो गजान् संनाहयतेत्यादीनि भवन्ति । किंच श्रुत्यै संग्रामाय निर्गच्छतोऽनुशासत इन्द्रस्य वाक्यश्रवणार्थं सर्वं उपजीविनो भृत्याः उपाके अन्तिके एषन्त । अयमिन्द्रोऽस्मान् कुत्र कुत्र कार्ये नियोक्ष्यतीत्येतेन मनसा तदन्तिके समन्तादागच्छन्ति । 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु'। भौवादिकः ॥

मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानां मन्ये त्वा च्यवनमच्युतानाम् ।
मन्ये त्वा सत्वनामिन्द्र केतुं मन्ये त्वा वृषभं चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

मन्ये । त्वा । यज्ञियम् । यज्ञियानाम् । मन्ये । त्वा । च्यवनम् । अच्युतानाम् ।
मन्ये । त्वा । सत्वनाम् । इन्द्र । केतुम् । मन्ये । त्वा । वृषभम् । चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

एतदादयः प्रत्यक्षाः । हे इन्द्र त्वा त्वां यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानामपि यज्ञियं पुरस्तादेव यज्ञार्हमिति[4] मन्ये अवबुध्ये । तथा त्वा त्वाम् अच्युतानां च्युतिरहितानामपि पर्वतानां च्यवनं च्यावयितारं वज्रेण विभेदकमिति मन्ये जानामि । यद्वा । अच्युतानां बलेन च्यावयितुमशक्यानां बलिनां वीराणामपि स्वबलेन विद्रावयितारमिति[5] जाने । किंच हे इन्द्र[6] सत्वनाम्[7] । 'षण संभक्तौ'। क्वनिप् । संभजमानानां भटानां केतुम् उच्छ्रितमिति मन्ये । यद्वा । सत्वनां[8] स्तुतिभिः हविर्भिर्वा संभक्तॄणां यष्टॄणां केतुमात्मनः प्रज्ञापकं तेषां पूजनीयमिति वा मन्ये । तथा त्वा त्वां चर्षणीनां मनुष्याणां वृषभम् अभिमतफलवर्षकमिति मन्ये जानामि ॥

आ यद्वज्रं बाह्वोरिन्द्र धत्से मदच्युतमहये हन्तवा उं ।
प्र पर्वता अनवन्त प्र गावः प्र ब्रह्माणो अभिनक्षन्त इन्द्रम् ॥ ५ ॥

आ । यत् । वज्रम् । बाह्वोः । इन्द्र । धत्से । मदऽच्युतम् । अहये । हन्तवै । ऊँ इति ।
प्र । पर्वताः । अनवन्त । प्र । गावः । प्र । ब्रह्माणः । अभिऽनक्षन्तः । इन्द्रम् ॥ ५ ॥

---

१. ख-घ-ज्ञ-त१-२—स च । २. ख-ज्ञ-त१-२—अत्यंतसंबंधः; न-भ—अत्यंतं संबंधः । ३. ख-त—निपूर्वाद्विन्यतेर्वा । ४. ख-त—यज्ञियार्हमिति । ५. ग—च्यावयितारमिति । ६. घ-भ—इंद्र त्वा त्वां । ७. ख-त-श—सत्वना सत्वाना; ग-घ—सत्वानां; भ—षत्वाणां । ८. ख-ग-त-भ-श—सत्वानां ।

हे इन्द्र बाह्वोः वज्रम् आयुधम्। कीदृशम्। मदच्युतं शत्रूणां मदस्य च्यावयितारं यत् यदा आ धत्से आदधासि। किमर्थम्। अहये अहिनामानमसुरं मेघं वा हन्तवै। उ इत्यवधारणे। हन्तुमेव। किंच यदा वेन्द्रेणाहिनामकेऽसुरे हते सति पर्वताः जगदापूरका मेघाः प्र अनवन्त। 'नु शब्दे'। प्रकर्षेणाशब्दयन्। यदा वा गावः तत्स्थान्युदकानि च प्रकर्षेण ध्वनिमकुर्वन्। उदकान्यध्वनयन्नित्यत्र याजुषो निगमः—'यददः संप्रयतीरहावनदता हते तस्मादा नद्यो नाम स्थ' (तै. सं. ५. ६. १. २; अ. सं. ३. १३. १) इति। तुरीयः पादः परोक्षः। तदानीम् अभिनक्षन्तः अभित इन्द्रं स्तुतिभिर्हविर्भिर्गच्छन्तः ब्रह्माणः ब्राह्मणाः इन्द्रं पर्यचरन्। यद्वा। ब्रह्माणः। 'बृह वृद्धौ'। प्रवृद्धाः पर्वतादय इन्द्रमस्तुवन्निति॥ ॥ ३२ ॥

तमु॑ ष्टवाम॒ य इ॒मा ज॒जान॒ विश्वा॑ जा॒तान्यव॑राण्यस्मात् ।
इन्द्रे॑ण मि॒त्रं दि॑धिषेम गी॒र्भिरुपो॒ नमो॑भिर्वृष॒भं वि॑शेम ॥ ६ ॥

तम्। ऊँ इति॑। स्तवाम। यः। इमा। जजान॑। विश्वा॑। जाता॒नि॑। अव॑राणि। अ॒स्मात्।
इन्द्रे॑ण। मि॒त्रम्। दि॒धि॒षे॒म। गीः॒ऽभिः। उपो॒ इति॑। नमः॑ऽभिः। वृ॒ष॒भम्। वि॒शे॒म॥ ६ ॥

परस्परं स्तोतार आहु.। तमु तमेवेन्द्रं वयं संहत्य स्तवाम स्तोत्रं करवाम। यः इन्द्र. इमा इमानि भूतानि जजान जनयामास। तस्मात् अस्मात् इन्द्रादेव विश्वा विश्वानि सर्वाणि वस्तुजातानि सर्वाणि जगन्ति वा अवराणि अवरकालीनानि पश्चाद्भवानि भवन्ति। तेनानेन इन्द्रेण वयं गीर्भिः स्तुतिभि. मित्रम्। लुप्तभावप्रत्ययेन निर्देशः। मैत्री दिधिषेम धारयेम। 'धिष धारणे' इति धातुं केचिद्वदन्ति। यद्वा। मित्रम्। छान्दसमेकवचनम्। वयमिन्द्रेण सह मित्राणि सुहृदो भवामेति गीर्भिरिन्द्रं शब्दयेम। 'धिष शब्दे'। जौहोत्यादिकः। अत्र व्यत्ययेन द्विविकरणता श्लुश्च शश्च। ततः नमोभिः क्रियमाणैर्नमस्कारैर्दीयमानैर्हविर्भिर्वा वृषभं कामानां वर्षकमिन्द्रम् उपो विशेम अस्मदभिमुखमेव कुर्याम॥

वृ॒त्रस्य॑ त्वा श्व॒सथा॒दीष॑माणा॒ विश्वे॑ दे॒वा अ॑जहु॒र्ये सखा॑यः ।
म॒रुद्भि॑रिन्द्र स॒ख्यं ते॑ अ॒स्त्वथे॒मा विश्वाः॒ पृत॑ना जयासि ॥ ७ ॥

वृ॒त्रस्य॑। त्वा॒। श्व॒सथा॑त्। ईष॑माणाः। विश्वे॑। दे॒वाः। अ॒ज॒हुः॒। ये। सखा॑यः।
म॒रुत्ऽभिः॑। इ॒न्द्र॒। स॒ख्यम्। ते॒। अ॒स्तु॒। अथ॑। इ॒माः। विश्वाः॑। पृत॑नाः। ज॒या॒सि॒ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र तव ये विश्वे देवाः प्राक् सखायः संग्रामे सखित्वं कुर्यामेति[1] मित्राण्यभवन् ते सर्वे देवाः वृत्रस्य वृत्रासुरस्य श्वसथात्। श्वसेरौणादिकोऽथप्रत्यय.। सर्वानागच्छतो दृष्ट्वा तेषां भीत्युत्पादनाय वृत्रासुरः श्वासमकार्षीत्। श्वासाद्भीताः सन्तः अत एव ईषमाणाः सर्वतः पलायमानाः त्वा त्वाम् अजहुः संग्रामे त्यक्तवन्तः। एवं सति हे इन्द्र मरुद्भिः सह सख्यं सखिभावः ते तव अस्तु। ये मरुतस्त्वां न परित्यजन्ति तैः सहेति। अथ अनन्तरम् इमाः विश्वाः[2] पृतनाः शत्रुसेनाः जयासि स्वबलेनाभिभवसि। अनेन वृत्रं घ्नन्तमिन्द्रमाह। अत्र 'इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन्' (ऐ. ब्रा. ३. २०) इत्यादि ब्राह्मणमनुसंधेयम्॥

त्रिः ष॒ष्टिस्त्वा॑ म॒रुतो॑ वावृधा॒ना उ॒स्रा इ॑व रा॒शयो॑ य॒ज्ञिया॑सः ।
उप॒ त्वेमः॑ कृ॒धि नो॑ भाग॒धेयं॒ शुष्मं॑ त ए॒ना ह॒विषा॑ विधेम ॥ ८ ॥

---

१. ख-त-श-कुर्यामिति। २. भ-विश्वाः सर्वाः।

त्रिः । षष्टिः । त्वा । मरुतः । ववृधानाः । उस्राःऽइव । राशयः । यज्ञियासः ।

उप । त्वा । आ । इमः । कृधि । नः । भागऽधेयम् । शुष्मम् । ते । एना । हविषा । विधेम ॥ ८ ॥

प्रसङ्गादेतावन्तो मरुतः सहाया अभवन्नित्याह । हे इन्द्र vत्रिः त्रयः । जसः 'सुपां सुलुक्°' इति सुः । षष्टिर्त्युत्तरसंख्याका मरुतः । ते च तैत्तिरीयके 'ईदृङ्चान्यादृङ्च' (तै. सं ४. ६. ५. ५) इत्यादिना नवसु गणेषु सप्त सप्त प्रतिपादिताः । तत्रादितः पञ्च गणाः संहितायामाम्नायन्ते । 'स्वतवांश्च प्रघासी च सांतपनश्च गृहमेधी च क्रीडी च शाकी चोज्जेषी' (वा. सं. १७. ८५) इति खैलिकः षष्ठो गणः । ततो 'धुनिश्च ध्वान्तश्च' (तै. आ. ४. २४) इत्याद्यास्त्रयोऽरण्येऽनुवाक्याः । इत्थं त्रयः-षष्टिसंख्याकाः vउस्राइव vराशयः गाव इव संघीभूतास्ते त्वां vवावृधानाः स्वबलेन वर्धितवन्तः । ते vमरुतः vयज्ञियासः यज्ञार्हा अभवन् । तं मरुत्सहायमिन्द्रं vत्वा त्वां वयम् vएमः उपगच्छामः । ततस्त्वं vनः अस्मभ्यं vभागधेयं भजनीयं धनं vकृधि कुरु । पश्चाद्वयमपि vएना एनेन सोमलक्षणेन vहविषा vते तुभ्यं vशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलं vविधेम । 'विध विधाने' । विदध्म । कुर्म इत्यर्थः[1] ॥

तिग्ममायुधं मरुतामनीकं कस्त इन्द्र प्रति वज्रं दधर्ष ।

अनायुधासो असुरा अदेवाश्चक्रेण ताँ अप वप ऋजीषिन् ॥ ९ ॥

तिग्मम् । आयुधम् । मरुताम् । अनीकम् । कः । ते । इन्द्र । प्रति । वज्रम् । दधर्ष ।

अनायुधासः । असुराः । अदेवाः । चक्रेण । तान् । अप । वप । ऋजीषिन् ॥ ९ ॥

हे vइन्द्र vते तव स्वभूतं vतिग्मं तीक्ष्णम् vआयुधम् । आयुध्यतेऽनेनेत्यायुधं धनु. । तत्र vमरुतां त्रयःषष्टिसंख्याकानां त्वत्सहायानाम् vअनीकं संघं च त्वदीयं vवज्रं च vकः को वा देवो मनुष्यो वा vप्रति vदधर्ष प्रतिकूलमभिभवति । अभिभावुको नास्तीत्यर्थः । 'धृष प्रसहने' । 'आ धृषाद्वा' इति विभाषितणिच् । तदभावे लिटि रूपम् । अत एव vअनायुधासः धनु-राद्यायुधवर्जिताः vअदेवाः देववर्जिता देवद्विषो ये vअसुराः सन्ति हे vऋजीषिन् । अपार्जितोऽभिषुतः सोम ऋजीषः । तद्वन्निन्द्र vतान् असुरान् vचक्रेण चक्रसमानवीर्येण चक्ररूपेण वज्रेण वा vअप vवप अपगतान् कुरु । अपनुदेत्यर्थः ॥

मह उग्राय तवसे सुवृक्तिं प्रेरय शिवतमाय पश्वः ।

गिर्वाहसे गिर इन्द्राय पूर्वीर्धेहि तन्वे कुविदङ्ग वेदत् ॥ १० ॥

महे । उग्राय । तवसे । सुऽवृक्तिम् । प्र । ईरय । शिवऽतमाय । पश्वः ।

गिर्वाहसे । गिरः । इन्द्राय । पूर्वीः । धेहि । तन्वे । कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ १० ॥

हे स्तोतः vमहे महते गुणैः vउग्राय बलेनोद्गूर्णाय vतवसे । तु इति धातुर्वृद्ध्यर्थः । प्रवृद्धाय vशिवतमाय कल्याणतमायेन्द्राय vसुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं vप्रेरय चोदय । कुरु । किमर्थम् । vपश्वः पशोः । द्विपाच्चतुष्पाच्च[2] । पशोर्ममास्मदीयाय गवे वा । यद्वा पशोरतीन्द्रियार्थं[3] द्रष्टुर्मम धनादिकं दातुं गवे सुखादिकं प्रदातुमिन्द्राय स्तुतिं प्रेरय । एतदेवाह । हे स्तोतः vगिर्वाहसे गीर्भिः स्तुतिभिरुह्यमा-नायेन्द्राय vपूर्वीः बह्वीः vगिरः स्तुतीः vधेहि कुरु । ततः स इन्द्रः vतन्वे । तनोति कुलमिति

-इत्यर्थः । सोमपानेनास्य बल भवतीत्यर्थः । २. ख-त१-२–द्विपाच्च चतुष्पाच्च ।
१-भ–°रतीद्रियार्थं ।

तनूस्तनयः । तस्मै पुत्राय स्वशरीरायात्मने वा vकुवित् । बहुनामैतत् । बहु धनम् vअङ्ग क्षिप्रं vवेदत् लम्भयतु ददातु । 'विदॢ लाभे' । लेट्यडागमः । कुविच्छब्दयोगादनिघातः ॥ ॥ ३३ ॥

उक्थवाहसे विभ्वे मनीषां द्रुणा न पारमीरया नदीनाम् ।
नि स्पृश धिया तन्वि श्रुतस्य जुष्टतरस्य कुविदङ्ग वेदत् ॥ ११ ॥

उक्थऽवाहसे । विऽभ्वे । मनीषाम् । द्रुणा । न । पारम् । ईरय । नदीनाम् ।
नि । स्पृश । धिया । तन्वि । श्रुतस्य । जुष्टऽतरस्य । कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ ११ ॥

हे स्तोतः vउक्थवाहसे उक्थैः स्तोत्रशस्त्रादिभिरुह्यमानाय अत एव vविभ्वे महते यद्वा शत्रूणामभिभवित्र इन्द्रायेन्द्रार्थं[1] vमनीषां मनस ईषां स्तुतिम् vईरय प्रेरय । तत्र दृष्टान्तः । vद्रुणा vन यथा नाविकः vनदीनां नदमानानां सरितां vपारं तीरं प्रति पथिकं द्रुणा नावा प्रापयति तद्वदिन्द्रं प्रति स्तुतिं गमयेति[2] । किंच vनि vस्पृश नितरां धनं स्पर्शय गमय vतन्वि आत्मनि पुत्रे वा । कीदृशम् । vश्रुतस्य सर्वत्र विश्रुतस्य प्रसिद्धस्य vजुष्टतरस्य अत्यर्थं प्रीणयितुरिन्द्रस्य स्वभूतम् । धनं vधिया त्वदीयया स्तुत्या कर्मणा वास्मानं गमय । ततस्त्वयाभिष्टुत इन्द्रः vकुवित् बहु धनं क्षिप्रं[3] vवेदत् लम्भयतु ददातु ॥

तद्विविड्ढि यत्त इन्द्रो जुजोषत्स्तुहि सुष्टुतिं नमसा विवास ।
उप भूष जरितर्मा रुवण्यः श्रावया वाचं कुविदङ्ग वेदत् ॥ १२ ॥

तत् । विविड्ढि । यत् । ते । इन्द्रः । जुजोषत् । स्तुहि । सुऽस्तुतिम् । नमसा । आ । विवास ।
उप । भूष । जरितः । मा । रुवण्यः । श्रवय । वाचम् । कुवित् । अङ्ग । वेदत् ॥ १२ ॥

हे ऋत्विक् vतत् सोमादिहविः स्तोत्रं वा vविविड्ढि व्यापय । तानीन्द्रार्थं कुर्वित्यर्थः । vते तव स्वभूतं vयत् हविः स्तोत्रं वा vइन्द्रः vजुजोषत् स्वीकुर्यात् तत्कुरु । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' । लेटि शपः श्लुः । अडागमः । छान्दसत्वात् 'नाभ्यस्तस्य°' इति गुणप्रतिषेधाभावः । हे स्तोतः vसुष्टुतिं सुस्तुतिम् । शोभना स्तुतिर्यस्य स तथोक्तः । तादृशमिन्द्रं vस्तुहि । तथा vनमसा स्तोत्रेण हविषा वा vआ vविवास इन्द्रमाभिमुख्येन परिचर । विवासतिः परिचरणकर्मा । लोटि रूपम् । हे vजरितः स्तोतः vउप vभूष । 'भूष अलंकारे' । अलंकृतो भव । vमा vरुवण्यः धनाभावात् मा ध्वनयः । मा रोदीरित्यर्थः । धनागमने कारणमाह । हे स्तोतः vवाचं स्तुतिमिन्द्रं vश्रावय ज्ञापय । ततस्त्वया स्तुत इन्द्रस्तुभ्यं vकुवित् बहु धनं क्षिप्रं[4] प्रयच्छतु ॥

पृष्ठ्यषडहगतेषूक्थ्येषु[5] तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'अव द्रप्सः' इति तृचः । सूत्रितं च— 'अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदिति तिस्रोऽच्छा म इन्द्रमिति नित्यमैकाहिकम्' (आश्व. श्रौ. ८. ३) इति ॥

अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदियानः कृष्णो दशभिः सहस्रैः ।
आवत्तमिन्द्रः शच्या धमन्तमप स्नेहितीर्नृमणा अधत्त ॥ १३ ॥

---

१. ख–इंद्रार्थं । २. ख-घ-त-भ-श–गमयेदिति । ३. ख-घ-ज्ञ-त१-२–अंग क्षिप्रं । ४. घ–अंग क्षिप्रं वेदत् । ५. ख-त-श–°षूक्तेषु; भ१–°षूक्थेषु ।

अवं । द्रप्सः । अंशुऽमतीम् । अतिष्ठत् । इयानः । कृष्णः । दशऽभिः । सहस्रैः ।
आवत् । तम् । इन्द्रः । शच्या । धमन्तम् । अप । स्नेहितीः । नृऽमनाः । अधत्त ॥ १३ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते किल । कृष्णो नामासुरो दशसहस्रसंख्यैरसुरैः परिवृतः सन्नंशुमतीनामधेयाया नद्यास्तीरेऽतिष्ठत् । तत्र तं कृष्णमुदकमध्ये स्थितमिन्द्रो बृहस्पतिना सहागच्छत् । आगत्य तं कृष्णं तस्यानुचरांश्च बृहस्पतिसहायो जघानेति । केचिदन्यथा वदन्ति । तेषां कथा हेतुः । द्रप्स इत्युदककणोऽभिधीयते[1] स तु सोमो 'द्रप्सश्चस्कन्द' (ऋ. सं. १०. १७. ११) इत्यादिषु सोमपरत्वेनोक्तत्वात् । एतत्पदमाश्रित्याहुः—'अपक्रम्य तु देवेभ्यः सोमो वृत्रभयार्दितः ॥ नदीमंशुमती नामाभ्यतिष्ठत्[2] कुरून् प्रति । तं बृहस्पतिनैकेन सोऽभ्ययाद्वृत्रहा सह ॥ योत्स्यमानः सुसंहृष्टैर्मरुद्भिर्विविधायुधैः । दृष्ट्वा तानायतः सोमः स्वबलेन व्यवस्थितः ॥ मन्वानो वृत्रमायान्तं जिघांसुमरिसेनया । व्यवस्थितं धनुष्मन्तं तमुवाच बृहस्पतिः ॥ मरुत्पतिरयं सोम प्रेहि देवान् पुनर्विभो । सोऽब्रवीन्नेति तं शक्रः स्वर्गं एव बलाद्बली । इयाय देवानादाय तं पपुर्विधिवत्सुराः ॥ जघ्नुः पीत्वा च दैत्यानां समरे नवतीर्नव । तदव द्रप्स इत्यस्मिन् तृचे सर्वं निगद्यते' (बृहद्दे ६. १०९–११५) । एतदनार्षत्वेनानादरणीयं भवति । एषोऽर्थः क्रमेणर्क्षु वक्ष्यते । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । द्रप्सः । द्रुतं सरति गच्छतीति द्रप्सः । पृषोदरादिः । द्रुतं गच्छन् दशभिः सहस्रैः दशसहस्रसंख्यैरसुरैः इयानः कृष्णः एतन्नामकोऽसुरः अंशुमती नाम नदीम्[3] अव अतिष्ठत् अवतिष्ठते । ततः शच्या कर्मणा प्रज्ञानेन वा धमन्तम् उदकस्यान्तरुच्छ्वसन्तं यद्वा जगद्भीतिकरं शब्दं कुर्वन्तं तं कृष्णमसुरम्[4] इन्द्रः मरुद्भिः सह आवत् प्राप्नोत् । पश्चात्तं कृष्णमसुरं[5] तस्यानुचरांश्च हतवानिति वदति । नृमणाः नृषु मनो यस्य सः । यद्वा । कर्मनेतृष्वृत्विक्ष्वेकविधं मनो यस्य स तथोक्तः । तादृशः सन् स्नेहितीः । स्नेहतिर्वधकर्मसु पठितः । सर्वस्य हिंसित्रीस्तस्य सेनाः अप अधत्त । अपधानं[6] हननम् । अवधीदित्यर्थः । 'अप स्नीहिति नृमणा अधद्राः' (सा. सं. १. ४. १. ४. १) इति छन्दोगाः पठन्ति । तस्यानुचरान् हत्वा तं द्रुतं गच्छन्तमसुरमपाधत्त[7] । हतवान् ॥

द्रप्समपश्यं विषुणे चरन्तमुपह्वरे नद्यो अंशुमत्याः
नभो न कृष्णमवतस्थिवांसमिष्यामि वो वृषणो युध्यताजौ ॥ १४ ॥

द्रप्सम् । अपश्यम् । विषुणे । चरन्तम् । उपऽह्वरे । नद्यः । अंशुऽमत्याः ।
नभः । न । कृष्णम् । अवतस्थिऽवांसम् । इष्यामि । वः । वृषणः । युध्यत । आजौ ॥ १४ ॥

तुरीयपादो[8] मारुतः । मरुतः प्रति यद्वाक्यमिन्द्र उवाच तदत्र कीर्त्यते । हे मरुतः द्रप्सं द्रुतगामिनं कृष्णमहम् अपश्यम् अदर्शम् । कुत्र वर्तमानम् । विषुणे विष्वगञ्चने सर्वतो विस्तृते देशे । यद्वा । विषुणो विषमः । विषमे परैरदृश्ये गुहारूपे देशे । चरन्तं परितो गच्छन्तम् । किंच अंशुमत्याः एतन्नामिकायाः नद्यः नद्याः उपह्वरे[9] अत्यन्तं गूढे स्थाने नभो न नभसि यथादित्यो दीप्यते । तद्वत्तत्र दीप्यमानम्[10] अवतस्थिवांसम् उदकस्यान्तरवस्थितं कृष्णम् एतन्नामकमसुरमपश्यम् । तस्मिन् दृष्टे सति हे वृषणः कामानामुदकानां वा सेक्तारो मरुतः वः युष्मान् युद्धार्थम् इष्यामि अहमिच्छामि । ततो यूयं तमिमं कृष्णम् आजौ । अजन्ति गच्छन्त्यत्र योद्धार आयुधानि प्रक्षेपय-

१. ख-ग-त-भ-श—°त्युदककर्णो° । २. ख-ग-त२-भ—°भ्यतिष्ठन् । ३. ख-ग-त-भ—नदीमनु । ४. ख-ग-त—कृष्णासुरं । ५. ख-ग-त—कृष्णासुरं । ६. ख-ग-त—अपाधानं । ७ ख-त-भ-श—गतमसुरमपधत्त । ८. ख-ग-त-भ-श—तृतीय° । ९. श—उपह्वरे उपस्थे । १०. ख-घ-त-श—दीप्यमाने ।

न्तीति वाजिः संग्रामः । तस्मिन् vयुध्यत संहरत[1] । वाक्यभेदादनिघातः । केचित् इष्यामि वो मरुतः इति पठन्ति । तत्र हे मरुतः वो युष्मानिच्छामीत्यर्थो भवति ॥

अध द्रप्सो अंशुमत्या उपस्थेऽधारयत्तन्वं तित्विषाणः ।
विशो अदेवीरभ्या३चरन्तीर्बृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाहे ॥ १५ ॥

अध । द्रप्सः । अंशुऽमत्याः । उपऽस्थे । अधारयत् । तन्वम् । तित्विषाणः ।
विशः । अदेवीः । अभि । आऽचरन्तीः । बृहस्पतिना । युजा । इन्द्रः । ससहे ॥ १५ ॥

vअध अथ vद्रप्सः द्रुतगामी कृष्णः vअंशुमत्याः नद्याः vउपस्थे समीपे vतित्विषाणः दीप्यमानः सन् vतन्वम् आत्मीयं शरीरम् vअधारयत् । परैरहिंस्यत्वेन बिभर्ति । यद्वा । बलप्राप्त्यर्थं स्वशरीरमाहारादिभिरपोषयत् । तत्र vइन्द्रः गत्वा vबृहस्पतिना एतन्नामकेन देवेन vयुजा सहायेन vअदेवीः अद्योतमानाः । कृष्णरूपा इत्यर्थः । यद्वा । पापयुक्तत्वादस्तुत्याः । vआचरन्तीः आगच्छन्तीः vविशः असुरसेनाः vअभि vससहे जघान । तमवधीदित्यर्थः प्रसङ्गादवगम्यते ॥ ॥ ३४ ॥

त्वं ह त्यत्सप्तभ्यो जायमानोऽशत्रुभ्यो अभवः शत्रुरिन्द्र ।
गूळ्हे द्यावापृथिवी अन्वविन्दो विभुमद्भ्यो भुवनेभ्यो रणं धाः ॥ १६ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । सप्तऽभ्यः । जायमानः । अशत्रुऽभ्यः । अभवः । शत्रुः । इन्द्र ।
गूळ्हे इति । द्यावापृथिवी इति । अनु । अविन्दः । विभुमत्ऽभ्यः । भुवनेभ्यः । रणम् । धाः ॥ १६ ॥

हे vइन्द्र vत्वं[2] खलु vत्यत् तत् कर्म कृतवानसि । किं तत् उच्यते । vजायमानः त्वं प्रादुर्भवन्नेव vअशत्रुभ्यः शत्रुरहितेभ्यः vसप्तभ्यः कृष्णवृत्रनमुचिशम्बरादिसप्तभ्यो बलवद्भ्यः शत्रुभ्यः तदर्थं[3] vशत्रुः vअभवः । यद्वा । सप्तभ्यः । सप्तैवाङ्गिरसः । सप्तभ्योऽङ्गिरोभ्यो गवानयनार्थं प्रादुर्भवन्नेवाशत्रुभ्यो बलवद्भ्यः पणिभ्यः शत्रुरभवः । किंच हे इन्द्र त्वं vगूळ्हे तमसा गूढे संवृते vद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ सूर्यात्मना ते प्रकाश्यानुक्रमेण vअविन्द. अलभथाः । तथा vविभुमद्भ्यः महत्त्वयुक्तेभ्यः vभुवनेभ्यः लोकेभ्यः vरणं[4] रमणं vधा. धारयसि । विदधासीत्यर्थः ॥

त्वं ह त्यदप्रतिमानमोजो वज्रेण वज्रिन्धृषितो जघन्थ ।
त्वं शुष्णस्यावातिरो वधत्रैस्त्वं गा इन्द्र शच्येदविन्दः ॥ १७ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । अप्रतिऽमानम् । ओजः । वज्रेण । वज्रिन् । धृषितः । जघन्थ ।
त्वम् । शुष्णस्य । अव । अतिरः । वधत्रैः । त्वम् । गाः । इन्द्र । शच्या । इत् । अविन्दः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र त्वं vह vत्वं खलु vत्यत् एतत् कर्माकार्षीः । किं तत् अभिधीयते । हे[5] vवज्रिन् वज्रवन्निन्द्र vधृषितः धृष्टः संग्रामेषु शत्रुहनने कुशलः सन् । यद्वा । धृष्टो धीरः सन् vअप्रतिमानम् । प्रतिमानमुपमा[6] । निरुपमम् । अस्य सदृशमन्यदीयं वीर्यं नास्तीत्यर्थः । तादृशं vशुष्णस्य vओजः बलं vवज्रेण आयुधेन vजघन्थ हतवानसि । 'अभ्यासाच्च' इति हन्तेर्घत्वम् । पूर्वं[7] शुष्णस्य बलं विनाश्ये-

१. ख-ग-त-भ-श–तत् संहरत । २. घ-भ–त्वं ह त्वं । ३. भ–तदर्थं त्वं । ४. ख-त-भ–शरणं । ५. ख-त-भ-श–यतः हे; ग–यत् हे । ६. श–उपमारहितं । ७. ख–सपूर्वत्वं; झ-त२–सपूर्वं; भ–सर्वं ।

दानीं शुष्णमपि हतवानित्याह । vत्वं vवधत्रैः हननसाधनैरायुधैः vशुष्णस्य । ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति संप्रदानसंज्ञा । ‘ चतुर्थ्यर्थे बहुलम्° ’ इति षष्ठी । शुष्णम् vअवातिरः । कुत्साय राजर्षयेऽवाङ्मुखं कृत्वावधीः । तथा च निगमः—‘ कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः ’ (ऋ. सं. ४. १६. १२) इति । तथा हे vइन्द्र vत्वं vशच्या स्वकीयया प्रज्ञया कर्मणा वा vगाः शत्रून् हत्वा तेषां गाः vअविन्दः अलभथाः । यद्वा । अङ्गिरसां गाः पणीन् संग्रहृत्य लब्धवानसि ॥

त्वं ह॒ त्यद्वृ॑षभ चर्षणी॒नां घ॒नो वृ॒त्राणां॑ तवि॒षो ब॑भूथ ।
त्वं सिन्धूँ॑रसृजस्तस्तभा॒नान् त्वम॒पो अ॑जयो दा॒सप॑त्नीः ॥ १८ ॥

त्वम् । ह॒ । त्यत् । वृ॒ष॒भ॒ । च॒र्ष॒णी॒नाम् । घ॒नः । वृ॒त्राणा॑म् । त॒वि॒षः । ब॒भू॒थ॒ ।
त्वम् । सिन्धू॑न् । अ॒सृ॒जः॒ । त॒स्त॒भा॒नान् । त्वम् । अ॒पः । अ॒ज॒यः॒ । दा॒सऽप॑त्नीः ॥ १८ ॥

vत्वं खलु तत् कर्म कृतवानसि । किं तत् । हे vवृषभ कामानां वर्षितरिन्द्र vचर्षणीनां यष्टॄणां मनुष्याणां भावितानां vवृत्राणाम् उपद्रवाणां vघनः हन्ता । अमूर्त्यर्थेऽपि छन्दोविषयत्वान्निपातनम् । तादृशस्त्वं vतविषः प्रवृद्धो बलवान् वा vबभूथ बभूविथ । ‘ बभूथा ततन्थ° ’ इतीडभावो निपात्यते । ततः vत्वं vतस्तभानान् असुरैर्विरुध्यमानाः vसिन्धून् सप्त गङ्गाद्याः नदीः सरणाय vअसृजः[1] । पश्चात् vत्वं vदासपत्नीः । दासा उपक्षपयितारः शत्रवः । ते पतयः स्वामिनो यासां ताः । ‘ नित्यं सपत्न्यादिषु ’ (पा. सू. ४. १. ३५) इत्यत्र ‘ दासाच्च ’ इत्युपसंख्यानात् ङीप् । असुरस्वामिकाः vअपः vअजयः जितवानसि । तानसुराञ्जित्वोदकानि च प्रासृज इत्यर्थः ॥

स सु॒क्रतू॑ रणि॑ता॒ यः सु॒तेष्वनु॑त्तमन्यु॒र्यो अहे॑व रे॒वान् ।
य एक॒ इन्नर्यपां॑सि॒ कर्ता॒ स वृ॑त्र॒हा प्रतीद॒न्यमा॑हुः ॥ १९ ॥

सः । सु॒ऽक्रतुः॑ । र॒णि॑ता । यः । सु॒तेषु॑ । अनु॑त्तऽमन्युः । यः । अहा॑ऽइव । रे॒वान् ।
यः । एकः॑ । इत् । नरि॑ । अपां॑सि । कर्ता॑ । सः । वृ॒त्र॒ऽहा । प्रति॑ । इत् । अ॒न्यम् । आ॒हुः॒ ॥ १९ ॥

अथ परोक्षकृताः[2] । vसः इन्द्रः vसुक्रतुः शोभनप्रज्ञः शोभनकर्मा भवति vयः vसुतेषु अभिषुतेषु सोमेषु vरणिता तत्पानार्थं रमणशीलः किंच vअनुत्तमन्युः परैरनुन्नक्रोधः शत्रुभिर्नोत्तुमशक्यः[3] तादृशः vयः इन्द्रः vरेवान् धनवान् । तत्र दृष्टान्तः । vअहेव । यथा अहानि दिवसा धनवन्तः । दिवसेषु हि धनानि प्रादुर्भवन्ति न रात्रिषु । तद्वत् । तथा vयः इन्द्रः vएक vइत् असहाय एव vनरि कर्मनेतरि मनुष्ये vअपांसि कर्माणि vकर्ता कर्तृशीलो भवति । ताच्छीलिकस्तृन् । अत एव षष्ठीप्रतिषेधः । vसः पूर्वोक्तगुणोपेत इन्द्रः vवृत्रहा । अपामावरकस्यासुरस्य उपद्रवस्य वा हन्तृत्वाद्वृत्रहेति सर्वैः श्रूयते । तमेवेन्द्रम् vअन्यं vप्रति । vइत् अवधारणे । अन्यं प्रत्येव vआहुः । इन्द्रः सर्वमन्यं शत्रुसंघं[4] प्रति भवति । अभिभवत्येवेति वदन्ति ॥

स वृ॑त्र॒हेन्द्र॑श्चर्षणी॒धृत्तं सु॑ष्टु॒त्या हव्यं॑ हुवेम ।
स प्रा॑वि॒ता म॒घवा॑ नोऽधिव॒क्ता स वाज॑स्य श्रव॒स्य॑स्य दा॒ता ॥ २० ॥

१. ख-ग-त-भ-श—उदसृजः । २. ख-त—परोक्षकृतः । ३. ख-ग-त-श—शत्रुभिर्नेतु° । ४. झ-त१-२-३-श—शत्रुसर्वं ।

सः । वृत्रऽहा । इन्द्रः । चर्षणिऽधृत् । तम् । सुऽस्तुत्या । हव्यम् । हुवेम ।
सः । प्रऽअविता । मघऽवा । नः । अधिऽवक्ता । सः । वाजस्य । श्रवस्यस्य । दाता ॥२०॥

ᵛवृत्रहा वृत्रस्य हन्ता ᵛसः ᵛइन्द्रः ᵛचर्षणीधृत् मनुष्याणां धनादिदानेन पोषको भवति । ᵛतम् इन्द्रं वयं ᵛसुष्टुत्या शोभनया स्तुत्या ᵛहुवेम अस्मद्यज्ञेष्वाह्वयामः । किमर्थं यूयमाह्वयथेति चेत् कारणं ब्रूमः । ᵛसः इन्द्रः ᵛप्राविता प्रकर्षेणास्माकं रक्षिता भवति । किंच ᵛमघवा धनवानिन्द्रः ᵛनः अस्माकम् ᵛअधिवक्ता अधिकं वक्ता बहुमानेन वक्ता भवति । यद्वा । धनदानेनास्मानधिकं वक्तुमर्हति । 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (पा. सू. ३. ३. १६९) इति तृच् । किंच ᵛसः एवेन्द्रः ᵛश्रवस्यस्य श्रवसः कीर्तेर्निमित्तस्य ᵛवाजस्य अन्नस्य । यद्वा । श्रवसोऽन्नस्य हिताय वाजस्य बलस्य । ᵛदाता भवति खलु । तस्मादेवंगुणमिन्द्रं वयमाह्वयामः ॥

स वृ॒त्र॒हेन्द्र॑ ऋभु॒क्षाः स॒द्यो ज॑ज्ञा॒नो हव्यो॑ बभूव ।
कृ॒ण्वन्नपां॑सि॒ नर्या॑ पु॒रूणि॒ सोमो॒ न पी॒तो हव्यः॒ सखि॑भ्यः ॥ २१ ॥

सः । वृत्रऽहा । इन्द्रः । ऋभुक्षाः । सद्यः । जज्ञानः । हव्यः । बभूव ।
कृण्वन् । अपांसि । नर्या । पुरूणि । सोमः । न । पीतः । हव्यः । सखिऽभ्यः ॥ २१ ॥

ᵛऋभुक्षाः महान् । यद्वा । ऋभुशब्देनर्भवादयस्त्रयो गृह्यन्ते । ऋभुभिः सह क्षियति निवसतीति तादृशः । ᵛवृत्रहा ᵛसः ᵛइन्द्रः ᵛसद्यः तदानीमेव ᵛजज्ञानः प्रादुर्भवन् ᵛहव्यः सर्वैः स्तोतृभिः यष्टृभिराह्वातव्यो ᵛबभूव । किंच ᵛनर्या नर्याणि । नरा मनुष्याः कर्मनेतारः । तेभ्यो हितानि ᵛपुरूणि बहूनि ᵛअपांसि कर्माणि ᵛकृण्वन् कुर्वन् ᵛसखिभ्यः हविष्प्रदानेनोपकारकत्वान्मित्रेभ्य ऋत्विग्भ्यः ᵛहव्यः आह्वातव्यो हवनयोग्यो वाभूत् । तत्र दृष्टान्तः । ᵛसोमो ᵛन यथा ᵛपीतः सोमो यष्टृभ्यः स्वर्गादिफलानि कुर्वन् देवैराह्वातव्यो भवति तद्वत् ॥ ॥ ३५ ॥

'या इन्द्र' इति पञ्चदशर्चं चतुर्थं सूक्तं काश्यपस्य रेभस्यार्षमैन्द्रम् । दशम्यतिजगती द्वापञ्चाशदक्षरा । एकादशीद्वादश्यावुपरिष्टाद्बृहत्यौ न्यष्टकान्तद्वादशकवत्यौ । त्रयोदश्यतिजगती । चतुर्दशी त्रिष्टुप् । पञ्चदशी जगती । शिष्टा बृहत्यः । तथा चानुक्रम्यते—'या इन्द्र पञ्चोना रेभः काश्यपो बार्हतमतिजगत्युपरिष्टाद्बृहत्यावतिजगती त्रिष्टुब्जगतीत्यन्ततः' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । महाव्रते निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतौ 'या इन्द्र' इत्यादिका नवर्चः । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्र्यते—'या इन्द्र भुज आभर इति नव सूददोहाः' (ऐ आ. ५. २. ४) इति । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनो वैकल्पिकानुरूपतृचस्य 'या इन्द्र' इत्यादिके द्वे द्वितीयातृतीये । सूत्र्यते च—'तमिन्द्रं जोहवीमि या इन्द्र भुज आभर इत्येका द्वे च' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

या इ॑न्द्र॒ भुज॒ आभ॑रः॒ स्व॑र्वाँ॒ असु॑रेभ्यः ।
स्तो॒तार॒मिन्म॑घवन्नस्य वर्धय॒ ये च॒ त्वे वृ॒क्तब॑र्हिषः ॥ १ ॥

याः । इन्द्र । भुजः । आ । अभरः । स्वःऽवान् । असुरेभ्यः ।
स्तोतारम् । इत् । मघऽवन् । अस्य । वर्धय । ये । च । त्वे इति । वृक्तऽबर्हिषः ॥ १ ॥

ऋषिरिन्द्रं प्रार्थयते । हे ᵛइन्द्र ᵛस्ववान् सुखवान् स्वर्गवान् वा । अथवा स्व.शब्दः[1] सर्वपर्यायः । सर्वं भूतजातम् । आत्मन एवोत्पन्नत्वात्तद्वान् । एवंगुणस्त्वं ᵛयाः यानि ᵛभुजः भोक्तव्यानि

---

१. ख-त-न-भ-श—स्वशब्दः ।

धनानि असुरेभ्यः बलवद्भ्यो राक्षसेभ्यः आभरः आहरः तान् हत्वाहृतवानसि। 'हृग्रहोः°' इति भकारादेशः। अत एव हे मघवन् धनवन्निन्द्र अस्य। अन्वादेशेऽशादेशः। एतस्याहृतस्य धनस्य दानेन स्तोतारमित् तव स्तोत्रकारिणमेव वर्धय वृद्धिमन्तं कुरु। ये च अन्ये यष्टारः त्वे त्वदर्थं वृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषो भवन्ति अतस्तांश्च धनेन वर्धय ॥

यमिन्द्र दधिषे त्वमश्वं गां भागमव्ययम्।
यजमाने सुन्वति दक्षिणावति तस्मिन्तं धेहि मा पणौ ॥ २ ॥

यम्। इन्द्र। दधिषे। त्वम्। अश्वम्। गाम्। भागम्। अव्ययम्।
यजमाने। सुन्वति। दक्षिणाऽवति। तस्मिन्। तम्। धेहि। मा। पणौ ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यम् अश्वं गमनसाधनान् हरीन् गाम् अग्निहोत्रकर्मणि पयःप्रदानेनोपकारिका गाः अव्ययं व्ययरहितमविनश्वरं भागं भजनीयं धनम्। सर्वत्रैकत्वमविवक्षितम्। एतान्[1] शत्रुभ्य आहृत्य दधिषे[2] बिभर्षि तं सर्वं सुन्वति सोमाभिषवं कुर्वति दक्षिणावति यज्ञ ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादेयत्वेन तद्वति यजमाने यागं कुर्वाणे तस्मिन् त्वं धेहि। सर्वत्र धनादिदानं मा कुर्वित्याह। मा पणौ। 'पण व्यवहारे'। द्रव्यव्यवहारादयष्टा जनः पणिः। तस्मिन्नेतत् सर्वं मा देहि ॥

य इन्द्र सस्त्यव्रतोऽनुष्वापमदेवयुः।
स्वैः ष एवैर्मुमुरत्पोष्यं रयिं सनुतर्धेहि तं ततः ॥ ३ ॥

यः। इन्द्र। सस्ति। अव्रतः। अनुऽस्वापम्। अदेवऽयुः।
स्वैः। सः। एवैः। मुमुरत्। पोष्यम्। रयिम्। सनुतः। धेहि। तम्। ततः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र अदेवयुः देवान् युष्मानकामयमानः[3] अव्रतः व्रतरहितः कर्मरहितो भूत्वा[4] अनुस्वापम् अनुवृत्तस्वप्नं यथा भवति तथा यः[5] सस्ति स्वपिति। 'षस स्वापे'। आदादिकः। सः जनः स्वैः आत्मीयैः एवैः गमनैरेव पोष्यं पोषणीयं रयिं स्वीयं धनं मुमुरत् मारयतु विनाशयतु। अमार्गैर्द्यूतादिभिस्तस्य[6] धनं नश्यतु न तु देवानां हविष्प्रदानेनेति। ततः त्वं तम् अयष्टारं जनम्। सनुतरित्यन्तर्हितनाम। सनुतः अन्तर्हिते कर्मरहिते कस्मिंश्चिद्देशे धेहि स्थापय ॥

यच्छक्रासि परावति यदर्वावति वृत्रहन्।
अतस्त्वा गीर्भिर्द्युगदिन्द्र केशिभिः सुतावाँ आ विवासति ॥ ४ ॥

यत्। शक्र। असि। पराऽवति। यत्। अर्वाऽवति। वृत्रऽहन्।
अतः। त्वा। गीःऽभिः। द्युऽगत्। इन्द्र। केशिऽभिः। सुतऽवान्। आ। विवासति ॥४॥

हे शक्र शत्रुहननसमर्थेन्द्र यत् यदा परावति विप्रकृष्टेऽतिदूरे द्युलोके देशे असि विद्यसे हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र यत् यदि अर्वावति अर्वाचीने तस्मादधस्तात्स्थिते तदपेक्षया समीपे देशेऽन्तरिक्षे भवसि तस्मादपि अतः अस्माद्भूलोकाद्वा द्युगत्। 'गम्लृ गतौ'। क्विपि 'गमः क्वौ'

१. ख-ङ-त१-२-न-भ—एतान् यानश्वादीन्। २. ख-त-न-भ—दधिषे धत्से। ३. ख-त-न-भ-श—युष्मान् कामयमानः। ४. घ—भूत्वा यः। ५. ख-ग-घ-त-न-भ-श—'यः' नास्ति। ६. ज—चोराग्निद्यूता°।

इत्यनुनासिकलोपः। तुक्। 'सुपां सुलुक्' इति लुक्। द्युलोकं प्रति गच्छद्भिः स्वभासा सर्वतो गच्छद्भिः ^vकेशिभिः केशवद्भिर्हरिभिरिव स्थिताभिः ^vगीर्भिः स्तुतिभिः ^vत्वा त्वां ^vसुतवान् अभिषुतसोमवान् यजमानः ^vआ ^vविवासति। आत्मीयं यज्ञं प्रत्यागमयति त्वामेतैः स्तोत्रैः परिचरतीति वा ॥

यद्वासि रोचने दिवः समुद्रस्याधि विष्टपि।
यत्पार्थिवे सदने वृत्रहन्तम यदन्तरिक्ष आ गहि ॥ ५ ॥

यत्। वा। आसि। रोचने। दिवः। समुद्रस्य। अधि। विष्टपि।
यत्। पार्थिवे। सदने। वृत्रहन्ऽतम। यत्। अन्तरिक्षे। आ। गहि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^vयद्वा यदि वा ^vदिवः द्युलोकस्य ^vरोचने दीपनशीले स्थाने[1] भवसि। यद्वा ^vसमुद्रस्य मध्ये ^vअधि अधिगते ^vविष्टपि विष्टपे तत्संबद्धे कस्मिंश्चित् स्थाने भवसि। हे ^vवृत्रहन्तम अतिशयेन वृत्रस्यासुरस्य पापस्य वा हन्तरिन्द्र ^vयत् यदि वा ^vपार्थिवे पृथिव्यां भवे ^vसदने स्थाने विवासे। यदि वा ^vअन्तरिक्षे तस्मिँल्लोके वर्तसे। यत्रकुत्र भवसि तथाप्यस्मदीयं यज्ञं प्रति ^vआ ^vगहि आगच्छ ॥   ॥ ३६ ॥

स नः सोमेषु सोमपाः सुतेषु शवसस्पते।
मादयस्व राधसा सूनृतावतेन्द्र राया परीणसा ॥ ६ ॥

सः। नः। सोमेषु। सोमऽपाः। सुतेषु। शवसः। पते।
मादयस्व। राधसा। सूनृताऽवता। इन्द्र। राया। परीणसा ॥ ६ ॥

हे ^vसोमपाः सोमस्य पातः हे ^vशवसस्पते बलस्य पालयितः ^vइन्द्र ^vसः पूर्वोक्तलक्षणस्त्वं ^vसुतेषु अस्माभिरभिषुतेषु ^vसोमेषु[2] ^vनः अस्मान् ^vराधसा बलसाधनेनान्नेन[3] ^vसूनृतावता अनृतरहितत्वोपेतेन[4]। यद्वा। सूनृतेति वाङ्नाम। शोभनवाक्ययुक्तेन। अनेन पुत्रादिकं लक्ष्यते। पुत्रोपेतेनान्नेन। ^vपरीणसा। बहुनामैतत्। बहुना ^vराया धनेन च नोऽस्मान् ^vमादयस्व मोदय। सोमस्य प्रदातृभ्योऽस्मभ्यमन्नपुत्रधनादिकं देहीत्यर्थः ॥

मा न इन्द्र परा वृणग्भवा नः सधमाद्यः।
त्वं न ऊती त्वमिन्न आप्यं मा न इन्द्र परा वृणक् ॥ ७ ॥

मा। नः। इन्द्र। परा। वृणक्। भव। नः। सधऽमाद्यः।
त्वम्। नः। ऊती। त्वम्। इत्। नः। आप्यम्। मा। नः। इन्द्र। परा। वृणक् ॥ ७ ॥

हे ^vइन्द्र ^vनः हविषां प्रदातॄनस्मान् ^vमा ^vपरा ^vवृणक् मा परित्याक्षीः। 'वृजी वर्जने'। रौधादिकः। लङि रूपम्। तदेवाह। त्वं ^vनः अस्माकं सोमेन ^vसधमाद्यः सधमादनशीलः ^vभव। किंच हे इन्द्र ^vनः अस्मान् ^vत्वम् एव ^vऊती ऊत्यां स्थापय। यद्वा। ऊती। व्यत्ययेन कर्तरि

---

१. ज-भ१-स्वस्थाने। २. ख-ग-त-न-भ-श-'सोमेषु' नास्ति। ३. ख-झ-त१-२-न-भ१-बलसाधनान्नेन; ग-बलसाधकान्नेन; त३-४-श-बलसाधसान्नेन। ४. ख-त-न-भ-श-*रहितस्योपेतेन; ग-ज-*रहितसत्योपेतेन।

क्विचि[1] वा निपातितः[1]। त्वमेवास्माकं रक्षिता खलु। तथा ᵛत्वमित्। इदवधारणे। त्वमेव अस्माकम्[2] ᵛआप्यं ज्ञातेयम्। त्वमेव बन्धुरित्यर्थः। अत एव ᵛमा ᵛन ᵛइन्द्र ᵛपरा ᵛवृणक् इत्येष गतार्थः ॥

अस्मे इन्द्र सचा सुते नि षदा पीतये मधु ।
कृधी जरित्रे मघवन्नवो महदस्मे इन्द्र सचा सुते ॥ ८ ॥

अस्मे इति । इन्द्र । सचा । सुते । नि । सद । पीतये । मधु ।
कृधि । जरित्रे । मघऽवन् । अवः । महत् । अस्मे इति । इन्द्र । सचा । सुते ॥ ८ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛअस्मे अस्माभिः ᵛसचा सह ᵛसुते अभिषुते सोमे ᵛनि ᵛषद अस्मदीये यज्ञे निषीद। किमर्थम्। ᵛमधु ᵛपीतये मधुनः। 'सुपां सुलुक्' इति ङसो लुक्। मदकरस्य सोमस्य पीतये पानाय। किंच हे ᵛमघवन् धनवन् इन्द्र ᵛमहत् ᵛअवः रक्षणं ᵛजरित्रे ᵛकृधि कुरु। कस्मिन् सति। ᵛअस्मे ᵛइन्द्र ᵛसचा ᵛसुते इति व्याख्यातः पादः ॥

न त्वा देवास आशत न मर्त्यासो अद्रिवः ।
विश्वा जातानि शवसाभिभूरसि न त्वा देवास आशत ॥ ९ ॥

न । त्वा । देवासः । आशत । न । मर्त्यासः । अद्रिऽवः ।
विश्वा । जातानि । शवसा । अभिऽभूः । असि । न । त्वा । देवासः । आशत ॥ ९ ॥

हे ᵛअद्रिवः वज्रवन्निन्द्र ᵛत्वा त्वां ᵛदेवासः त्वदन्ये सर्वे देवाः ᵛन ᵛआशत। स्वकर्मणा स्वबलेन वा न व्याप्नुवन्ति। ᵛन ᵛमर्त्यासः मर्त्या मनुष्याश्च न व्याप्नुवन्ति। कुत एतदवसीयते तदाह। ᵛविश्वा विश्वानि सर्वाणि ᵛजातानि भूतजातानि ᵛशवसा स्वबलेनैव ᵛअभिभूरसि। अभिभावुकोऽसि भवसि। तस्मात् ᵛन ᵛत्वा ᵛदेवास ᵛआशत इति गतार्थः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'विश्वाः पृतनाः' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः। सूत्रितं च—'विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरं तमिन्द्रं जोहवीमि' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरं सजूस्ततक्षुरिन्द्रं जजनुश्च राजसे ।
क्रत्वा वरिष्ठं वर आमुरिमुतोग्रमोजिष्ठं तवसं तरस्विनम् ॥ १० ॥

विश्वाः । पृतनाः । अभिऽभूतरम् । नरम् । सऽजूः । ततक्षुः । इन्द्रम् । जजनुः । च । राजसे ।
क्रत्वा । वरिष्ठम् । वरे । आऽमुरिम् । उत । उग्रम् । ओजिष्ठम् । तवसम् । तरस्विनम् ॥ १० ॥

ᵛविश्वाः सर्वा व्याप्ता वा ᵛपृतनाः। 'पृङ् व्यायामे[3]'। व्याप्रियन्त इति पृतनाः सेनाः। ᵛसजूः परस्परं संगताः सत्यः ᵛअभिभूतरं शत्रूणामत्यर्थमभिभवितारं ᵛनरं सर्वस्य नेतारम् इन्द्रं ᵛततक्षुः। आयुधादिभिस्तीक्ष्णीकुर्वन्ति। आयुधवन्तमश्ववन्तं च चक्रुरित्यर्थः[4]। यद्वा पृतना इति संग्रामनाम। व्याप्रियन्तेऽत्रेति पृतनाः संग्रामाः। सर्वानेव संग्रामानभिभावुकमिन्द्रं स्तोतारोऽन्योन्यं संगताः स्तुतिभिस्तीक्ष्णमकुर्वन्। स्तुते सति बलवान् भवतीति। यद्वा। यष्टारो हविष्प्रदानेन वीर्य-

१. ग—क्विच् पूर्वसवर्णः। २. घ—नोस्माकं। ३. ख-त-न-म—व्याप्रियामे; श—व्याप्रियामो। ४. ख—चक्रतुरित्यर्थः, त-न-भ-श—चक्रथुरित्यर्थः।

वन्तं कुर्वन्तीति । किंच स्तोतारः vराजसे । राजतेस्तुमर्थेऽसेप्रत्यय. । आत्मनो विराजनार्थं प्रकाशनार्थं सूर्यात्मानम् इन्द्रं vजजनुः जनयामासुः । स्तोत्रं यज्ञे प्रादुरभावयन्नित्यर्थः । उत vअपि च vक्रत्वा स्वीयवृत्रवधादिकर्मणैव vवरिष्ठम् उरुतरम् vआमुरिं शत्रूणामाभिमुख्येन मारयितारमिन्द्रं vवरे वरणीये धने स्तोतारश्चक्रुः । आत्मनां धनलाभार्थं स्तुवन्तीत्यर्थः । कीदृशम् । vउग्रम् उद्गूर्णबलमत एव vओजिष्ठम् ओजस्वितमं vतवसं प्रवृद्धं vतरस्विनं संग्रामे शत्रुवधार्थं वेगवन्तमिन्द्रं धनार्थं स्तुवन्ति ॥ ॥ ३७ ॥

समीं रेभासो अस्वरन्निन्द्रं सोमस्य पीतये ।
स्वर्पतिं यदीं वृधे धृतव्रतो ह्योजसा समूतिभिः ॥ ११ ॥

सम् । ईम् । रेभासः । अस्वरन् । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ।
स्वःऽपतिम् । यत् । ईम् । वृधे । धृतऽव्रतः । हि । ओजसा । सम् । ऊतिऽभिः ॥ ११ ॥

vरेभासः । 'रेभृ शब्दे' । शब्दयितारः स्तोतारः । यद्वा । रेभासः[1] कश्यपपुत्रा रेभा एतन्नामका ऋषयः । vईम् एनम् vइन्द्रं vसम् vअस्वरन् सम्यगशब्दयन् समस्तुवन् । किमर्थम् । vसोमस्य vपीतये सोमपानाय । किंच vस्वर्पतिं स्वर्गस्य पालयितार धनस्य स्वामिनं वा vईम् एनमिन्द्रं vयत् यदा vवृधे हविर्भिर्वर्धनाय संस्तुवन्ति तदा vधृतव्रतः धृतकर्मेन्द्रः vओजसा बलेन स्तोतृभिः vऊतिभिः मरुद्भिः पालनैश्च सह संगच्छते[2] । स्तुतिभिर्बलं मरुद्भिः पालनं चेन्द्रस्य भवतीत्यर्थः ॥

नेमिं नमन्ति चक्षसा मेषं विप्रा अभिस्वरा ।
सुदीतयो वो अद्रुहोऽपि कर्णे तरस्विनः समृक्वभिः ॥ १२ ॥

नेमिम् । नमन्ति । चक्षसा । मेषम् । विप्राः । अभिऽस्वरा ।
सुऽदीतयः । वः । अद्रुहः । अपि । कर्णे । तरस्विनः । सम् । ऋक्वऽभिः ॥ १२ ॥

vनेमिम् । अरान् यथा नेमिर्व्याप्नोति तद्वत् सर्वं[3] व्याप्नुते[3] । तादृशं नमनशीलमिन्द्रं vचक्षसा दर्शनमात्रेणैव vनमन्ति । काश्यपा रेभा. स्तोतारो वा नमस्कुर्वन्ति । ततः vविप्राः मेधाविनः vमेषम्[4] । इन्द्रो मेषो भूत्वा मेधातिथिं स्वर्गमनयत् । तस्मात् मेधातिथेर्मेषभूतमिन्द्रम् vअभिस्वरा अभिस्वरणेन स्तोत्रेण प्रणमन्ति । इदानीं यजमानः स्तोतॄनाह । vअपि च vसुदीतयः शोभनदीप्तयः vअद्रुहः कस्याप्यद्रोग्धारः vवः यूयम् । छान्दसो वसादेशः । vतरस्विनः कर्मसु स्तोत्रेषु वा त्वरायुक्ताः सन्त इन्द्रस्य vकर्णे श्रोत्रसमीपे vऋक्वभिः अर्चनायुक्तैर्मन्त्रैः[5] । यद्वा । ऋचो बह्व्यो येषु सन्ति तैः शस्त्रादिभिः । संस्तुत । इन्द्रो यथा युष्मदीयानि स्तोत्रशस्त्रादीनि शृणोति तथा सम्यगभिष्टुतेत्यर्थः[6] ॥

पूर्वोक्त एव शस्त्रे वैकल्पिकस्यानुरूपतृचस्य 'तमिन्द्रम्' इत्याद्या । सूत्रमुदाहृतम्[7] ॥

तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं सत्रा दधानमप्रतिष्कुतं शवांसि ।
मंहिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञियो ववर्तद्राये नो विश्वा सुपथा कृणोतु वज्री ॥१३॥

---

१. ज-त१-रेभाः । २. घ-संगच्छते हि । ३. ग-सर्वे व्याप्नुवते । ४. भ२-मेषमिंद्रं । ५. ग-अर्चन° । ६. ज-तमभि° । ७. न-सूत्रमुदाहृतं । आश्वमेधिके अश्ववपायाश्च चरोः हविषोनुवाक्या । सूत्रांतरेपि दृष्टत्वात् । तमिंद्रं जोहवीमि इंद्रश्रेष्ठातीति । तरति ब्रह्महत्या योश्वमेधेन यजेत् इत्यादिसूत्रांतरेपि विषयप्रामाण्यात् चरुं निर्वपेत् ।

तम् । इन्द्रम् । जोहवीमि । मघऽवानम् । उग्रम् । सत्रा । दधानम् । अप्रतिऽस्कुतम् । शवांसि ।
मंहिष्ठः । गीःऽभिः । आ । च । यज्ञियः । ववर्तत् ।
राये । नः । विश्वा । सुऽपथा । कृणोतु । वज्री ॥ १३ ॥

तं पूर्वोक्तगुणोपेतम् इन्द्रं जोहवीमि । यष्टाहं पुनःपुनराह्वयामि । ह्वयतेः ‘ अभ्यस्तस्य च ’ इति संप्रसारणम् । कीदृशम् । मघवानं मंहनीयधनवन्तम् उग्रम् उद्गूर्णबलं सत्रा सत्यं यथार्थमेव शवांसि बलानि दधानम् अत एव अप्रतिष्कुतं शत्रुभिरप्रतिरोधनीयमाह्वयामि । किंच मंहिष्ठः पूज्यतमो दातृतमो वा यज्ञियः यज्ञार्ह इन्द्रः गीर्भिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः आ ववर्तत् च यज्ञेष्वाभिमुख्येन वर्ततां च । वर्ततेर्ण्यन्तस्य चङि रूपम् । ‘ चवायोगे प्रथमा ’ इति न निघातः । ‘ चङ्यन्यतरस्याम् ’ इति स्वरः । ततः वज्री वज्रवानिन्द्रः नः अस्माकं राये धनाय विश्वा विश्वानि सर्वाण्येव सुपथा सुमार्गाणि कृणोतु च करोतु । धनं सर्वदिक्स्थमस्मान् प्राप्नोत्वित्यर्थः ॥

त्वं पुर इन्द्र चिकिदेना व्योजसा शविष्ठ शक्र नाशयध्यै ।
त्वद्विश्वानि भुवनानि वज्रिन् द्यावा रेजेते पृथिवी च भीषा ॥ १४ ॥

त्वम् । पुरः । इन्द्र । चिकित् । एनाः । वि । ओजसा । शविष्ठ । शक्र । नाशयध्यै ।
त्वत् । विश्वानि । भुवनानि । वज्रिन् । द्यावा । रेजेते इति । पृथिवी इति । च । भीषा ॥ १४

हे शविष्ठ बलवत्तम अत एव हे शक्र शत्रुहननसमर्थ हे इन्द्र त्वम् एनाः । अन्वादेशे । एतानि पुरः शम्बरस्य पुराणि ओजसा स्वीयेनैव तेजसा वि नाशयध्य विनाशयितुं चिकित ज्ञाता भवसि । नशेर्ण्यन्ताच्छध्यैप्रत्ययः । पुनरपि सामर्थ्यं प्रशंसति । हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि त्वत् त्वत्तो भीत्या कम्पन्ते । तथा द्यावापृथिवी ‘ दिवो द्यावा ’ इति द्यावादेशः । आद्युदात्तश्च । पृथिवी ङीषन्तत्वेनान्तोदात्तः । ‘ देवताद्वन्द्वे च इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । विप्रकर्षस्तु छान्दसः । द्यावापृथिवी च भीषा त्वत्तो भीत्या रेजेते कम्पेते । ‘ अरेजेतां रोदसी ’ (ऋ सं. १. ३१. ३) इति निगमः । सर्वे त्वदधीना इत्यर्थः ॥

तन्म ऋतमिन्द्र शूर चित्र पात्वपो न वज्रिन् दुरिताति पर्षि भूरि ।
कदा न इन्द्र राय आ दशस्येर्विश्वप्स्न्यस्य स्पृहयाय्यस्य राजन् ॥ १५ ॥

तत् । मा । ऋतम् । इन्द्र । शूर । चित्र । पातु । अपः । न । वज्रिन् । दुःऽइता । अति । पर्षि । भू
कदा । नः । इन्द्र । रायः । आ । दशस्येः । विश्वऽप्स्न्यस्य । स्पृहयाय्यस्य । राजन् ॥ १५ ।

हे शूर बलवन् चित्र चायनीय विविधरूप वा । ‘ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ’ (ऋ. सं. ४७. १८) इत्यादिषु दृष्टत्वात् । बहुविधरूप हे इन्द्र तत् प्रशस्तं त्वदीयम् ऋतं सत्यं मा पातु सर्वतो रक्षतु । किंच हे वज्रिन् वज्रवन्निन्द्र भूरि । सुपो लुक् । भूरीणि बहूनि दुरि दुरितानि पापानि अति पर्षि अतीत्य पारय । तत्र दृष्टान्तः । अपो न यथा नाविक उदक मनुष्यान् पारयति तद्वदस्मान् पापानि पारय । हे राजन् दीप्यमान हे इन्द्र विश्वप्स्न्यस्य । प्स[1] ; रूपनाम । रूपे साधु प्स्यम् । नकारोपजनश्छान्दसः । बहुरूपं तत् स्पृहयाय्यस्य सर्वैः स्पृहण

१. ख-ग-त-म-श–‘ प्स ’ नास्ति ।

vरायः। 'क्रियाग्रहणम्°' इति संप्रदानसंज्ञा। 'चतुर्थ्यर्थे बहुलम्°' इति षष्ठी। तद्धनं vनः अस्मभ्यम् vआ आभिमुख्येन vकदा vदशस्येः कस्मिन् काले प्रयच्छेः। तदा तव स्वभूतं सत्यं मा[1] रक्षतु। मह्यं धनं दत्त्वा कर्माणि च मयानुष्ठाप्य मां पापरहितं कुर्वित्यर्थः॥ ॥ ३८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
षष्ठाष्टके षष्ठोऽध्यायः॥

॥ श्रीगणेशाय नमः॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥

अथ षष्ठस्य सप्तमोऽध्याय आरभ्यते। तत्र 'इन्द्राय' इति द्वादशर्चं पञ्चमं सूक्तमाङ्गिरसस्य नृमेधाख्यस्यार्षमैन्द्रम्। सप्तमी दशम्येकादश्यौ च तिस्रः ककुभो मध्यमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात्। 'मध्यमश्चेत्ककुप्' (अनु. ५. ३) इति हि तल्लक्षणम्। नवमीद्वादश्यौ पुरउष्णिहौ। प्रथमपादस्य द्वादशाक्षरत्वात्। 'आद्यश्चेत् पुरउष्णिक्' (अनु० ५. २) इति हि तल्लक्षणम्। शिष्टा उष्णिहः। तथा चानुक्रम्यते—'इन्द्राय द्वादश नृमेध औष्णिहं सप्तम्युपान्त्ये च ककुभोऽन्त्यानवम्यौ पुरउष्णिहौ' इति। महाव्रते औष्णिहतृचाशीताविदं सूक्तम्। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितम्—'इन्द्राय साम गायत सखाय आ शिषामहि' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति। आभिप्लविकेषूक्थ्येषु[2] तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'इन्द्राय साम गायत' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः। सूत्रितं च—'इन्द्राय साम गायत सखाय आ शिषामहि' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति। पूर्वोक्तस्यैव ब्राह्मणाच्छंसिन आभिप्लविकेषूक्थ्येषु[3] 'एन्द्र नो गधि' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः। सूत्रितं च—'एन्द्र नो गध्येदु मध्वो मदिंतरम्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति। उक्थ्ये[4] तृतीयसवनेऽच्छावाकस्य 'अधा हीन्द्र' इति स्तोत्रियस्तृचः। सूत्रितं च—'अधा हीन्द्र गिर्वण इयं त इन्द्र गिर्वणः' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति। पूर्वोक्त एव शस्त्रे 'त्वं न इन्द्रा भर' इति तृचो वैकल्पिकः स्तोत्रियः। सूत्रितं च—'त्वं न इन्द्रा[5] भर वयमु त्वामपूर्व्य यो न इदमिदं पुरा' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति॥

इन्द्रा॑य॒ साम॑ गायत॒ विप्रा॑य बृ॒हते॑ बृ॒हत्। ध॒र्म॒कृते॑ विप॒श्चिते॑ पन॒स्यवे॑॥ १॥

इन्द्रा॑य। साम॑। गा॒य॒त॒। विप्रा॑य। बृ॒ह॒ते। बृ॒हत्। ध॒र्म॒ऽकृते॑। वि॒प॒ःऽचिते॑। प॒न॒स्यवे॑॥ १॥

हे उद्गातारः vविप्राय मेधाविने vबृहते महते vधर्मकृते कर्मणः कर्त्रे vविपश्चिते विदुषे vपनस्यवे स्तुतिमिच्छते vइन्द्राय vबृहत् बृहन्नामकं vसाम vगायत पठत॥

त्वमि॑न्द्राभि॒भूर॑सि॒ त्वं सूर्य॑मरोचयः। वि॒श्वक॑र्मा वि॒श्वदे॑वो म॒हाँ अ॑सि॥ २॥

त्वम्। इ॒न्द्र॒। अ॒भि॒ऽभूः। अ॒सि॒। त्वम्। सूर्य॑म्। अ॒रो॒च॒यः।
वि॒श्वऽक॑र्मा। वि॒श्वऽदे॑वः। म॒हान्। अ॒सि॒॥ २॥

---

१. ख-म-मां। २. ख-ज्ञ-त१-२-३-म१-शा—°षूक्थेषु। ३. ख-ज्ञ-त१-२-३-म१-शा—°षूक्थेषु। ४. ख-ज्ञ-त१-२-३-म१—उक्थे। ५. त-न—इंद्राय।

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वम् ᵛअभिभूः शत्रूणामभिभविता ᵛअसि भवसि। किंच ᵛत्वं ᵛसूर्यम् आदित्यम् ᵛअरोचयः तेजोभिरदीपयः। किंच ᵛविश्वकर्मा विश्वस्य कर्ता ᵛअसि ᵛविश्वदेवः सर्वदेवश्चासि। तथा च यजुर्ब्राह्मणम्—'अग्नि वा अन्वन्या देवता इन्द्रमन्वन्याः' (तै. ब्रा. ३. ७. १. ८) इति। अतो ᵛमहान् सर्वाधिकोऽसि ॥

विभ्राजञ्ज्योतिषा स्व१रगच्छो रोचनं दिवः।
देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे ॥ ३ ॥

विऽभ्राजन्। ज्योतिषा। स्वः। अगच्छः। रोचनम्। दिवः।
देवाः। ते। इन्द्र। सख्याय। येमिरे ॥ ३ ॥

हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛज्योतिषा तेजसा ᵛदिवः आदित्यस्य ᵛरोचनं प्रकाशकमधिकरणत्वेन ᵛस्वः स्वर्गं ᵛविभ्राजन् प्रकाशयन् ᵛअगच्छः प्राप्नोः। किंच ᵛदेवाः सर्वे ᵛते तव ᵛसख्याय मित्रत्वाय ᵛयेमिरे स्वं स्वमात्मानं नियमितवन्तः। अस्माकमिन्द्रः सखा यथा स्यादिति सर्वे[1] देवाः[1] प्रयत्नमकार्षुरित्यर्थः ॥

एन्द्र नो गधि प्रियः सत्राजिदगोह्यः। गिरिर्न विश्वतस्पृथुः पतिर्दिवः ॥ ४ ॥

आ। इन्द्र। नः। गधि। प्रियः। सत्राऽजित्। अगोह्यः।
गिरिः। न। विश्वतः। पृथुः। पतिः। दिवः ॥ ४ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛप्रियः प्रियतमः ᵛसत्राजित् महतां जेता ᵛअगोह्यः केनापि गूहितुमशक्यः ᵛगिरिर्न पर्वत इव ᵛविश्वतः सर्वतः ᵛपृथुः पृथुतमः ᵛदिवः स्वर्गस्य ᵛपतिः ईश्वरस्त्वं ᵛनः अस्मान् ᵛआ ᵛगधि आगच्छ ॥

अभि हि सत्य सोमपा उभे बभूथ रोदसी।
इन्द्रासि सुन्वतो वृधः पतिर्दिवः ॥ ५ ॥

अभि। हि। सत्य। सोमऽपाः। उभे इति। बभूथ। रोदसी इति।
इन्द्र। असि। सुन्वतः। वृधः। पतिः। दिवः ॥ ५ ॥

हे ᵛसत्य ᵛसोमपाः सोमस्य पातः ᵛइन्द्र यस्त्वम् ᵛउभे ᵛरोदसी द्यावापृथिव्यौ ᵛअभि ᵛबभूथ सामर्थ्येनाभिभवसि स त्वं ᵛसुन्वतः सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य ᵛवृधः वर्धकः ᵛअसि। ᵛदिवः स्वर्गस्यापि ᵛपतिः ईश्वरः असि[2] ॥

त्वं हि शश्वतीनामिन्द्र दर्ता पुरामसि। हन्ता दस्योर्मनोर्वृधः पतिर्दिवः ॥ ६ ॥

त्वम्। हि। शश्वतीनाम्। इन्द्र। दर्ता। पुराम्। असि।
हन्ता। दस्योः। मनोः। वृधः। पतिः। दिवः ॥ ६ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वं ᵛशश्वतीनां बह्वीनां ᵛपुरां शत्रुनगरीणां ᵛदर्ता ᵛअसि दारयिता भवसि। किंच ᵛदस्योः[3] उपक्षपयितुरसुरस्य[4] ᵛहन्ता असि घातको भवसि। ᵛमनोः मनुष्यस्य यागादिकं कुर्वतः ᵛवृधः वर्धकश्चासि। ᵛदिवः स्वर्गस्यापि ᵛपतिः ईश्वरोऽसि ॥ ॥ १ ॥

---

१. ख-त-न-भ-सर्वदेवा। २. घ-असि हि। ३. ख-ग-त-न-भ-श-दस्योः वृथा कालस्य। ४. ख-त-न-भ२-उपलक्षयितु°; ग-श-उपक्षयितु°।

अधा हीन्द्र गिर्वण उप त्वा कामान्महः ससृज्महे ।
उदेव यन्त उदभिः ॥ ७ ॥

अध । हि । इन्द्र । गिर्वणः । उप । त्वा । कामान् । महः । ससृज्महे ।
उदाऽइव । यन्तः । उदऽभिः ॥ ७ ॥

हे ^v^गिर्वणः गीर्भिर्वननीय ^v^इन्द्र ^v^अधा ^v^हि संप्रति हि ^v^त्वा त्वां ^v^महः महतः ^v^कामान् कमनीयान् स्तोमान् ^v^उप ^v^ससृज्महे उपसृजामः । प्रापयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह[1] । ^v^उदेव यथोदकेन[2] ^v^यन्तः गच्छन्तः ^v^उदभिः अञ्जलिना उत्क्षिप्य उदकैः समीपस्थान् पुरुषान् क्रीडार्थं संसृजन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

वार्ण त्वा यव्याभिर्वर्धन्ति शूर ब्रह्माणि । वावृध्वांसं चिदद्रिवो दिवेदिवे ॥ ८ ॥

वाः । न । त्वा । यव्याभिः । वर्धन्ति । शूर । ब्रह्माणि ।
ववृध्वांसम् । चित् । अद्रिऽवः । दिवेऽदिवे ॥ ८ ॥

हे ^v^अद्रिवः वज्रिन् ^v^शूर इन्द्र ^v^वार्ण यथोदकमुदकस्थानं[2] ^v^यव्याभिः नदीभिः । ' अवनयो यव्याः ' इति नदीनामसु पाठात् । ^v^वर्धन्ति वर्धयन्ति तथा ^v^ब्रह्माणि स्तोत्रैः ^v^ववृध्वांसं ^v^चित् यथा निरुदकं देशं नदीभिस्तथा न किंतु प्रवृद्धमेव त्वां ^v^दिवेदिवे अन्वहं[3] वर्धन्ति । स्तोतारो वर्धयन्ति ॥

युञ्जन्ति हरी इषिरस्य गाथयोरौ रथ उरुयुगे । इन्द्रवाहा वचोयुजा ॥ ९ ॥

युञ्जन्ति । हरी इति । इषिरस्य । गाथया । उरौ । रथे । उरुऽयुगे ।
इन्द्रऽवाहा । वचःऽयुजा ॥ ९ ॥

^v^इषिरस्य गमनशीलस्येन्द्रस्य ^v^उरुयुगे महायुगे ^v^उरौ महति ^v^रथे ^v^इन्द्रवाहा इन्द्रस्य वाहनभूतौ ^v^वचोयुजा वचनमात्रेणैव युज्यमानौ ^v^हरी अश्वौ ^v^गाथया स्तोत्रेण स्तोतारः ^v^युञ्जन्ति योजयन्ति ॥

त्वं न इन्द्रा भरँ ओजो नृम्णं शतक्रतो विचर्षणे । आ वीरं पृतनाषहम् ॥ १० ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । आ । भर । ओजः । नृम्णम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विऽचर्षणे ।
आ । वीरम् । पृतनाऽसहम् ॥ १० ॥

हे ^v^शतक्रतो बहुकर्मन् ^v^विचर्षणे विद्रष्टः ^v^इन्द्र ^v^त्वं ^v^नः अस्मभ्यम् ^v^ओजः बलं ^v^नृम्णं धनम् । ' गयो नृम्णम् ' इति धननामसु पाठात् । ^v^आ ^v^भर आहर । ^v^वीरं वीर्योपेतं ^v^पृतनाषहं[4] सेनासहं[5] सेनामभिभवितारं[6] त्वाम् ^v^आ याचामह इति शेषः ॥

त्वं हि नः पिता वसो त्वं माता शतक्रतो बभूविथ ।
अधा ते सुम्नमीमहे ॥ ११ ॥

---

१. घ–दृष्टांतः । महः उदेव यथा महदुदकेन । २. न–ॱस्थानं वा । ३. घ–अहन्यहनि । ४. ख-ग-त-न-भ-श–पृतनासहं । ५. ख-घ-न-म–' सेनासहं ' नास्ति । ६. ग-भ१-३-य–सेनानाम॰ ।

त्वम् । हि । नः । पिता । वसो इति । त्वम् । माता । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । बभूविथ ।
अध । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥ ११ ॥

हे वसो वासयितः शतक्रतो बहुकर्मन्निन्द्र त्वं नः अस्माकं पिता पितृवत्पालकः बभूविथ भव। त्वं माता मातृवद्धारकश्च बभूविथ। अध अथ च वयं ते तव स्वभूतं सुम्नं सुखम् ईमहे याचामहे ॥

त्वां शुष्मिन्पुरुहूत वाजयन्तमुप ब्रुवे शतक्रतो ।
स नो रास्व सुवीर्यम् ॥ १२ ॥

त्वाम् । शुष्मिन् । पुरुऽहूत । वाजऽयन्तम् । उप । ब्रुवे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
सः । नः । रास्व । सुऽवीर्यम् ॥ १२ ॥

हे शुष्मिन् बलवन् पुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहूत शतक्रतो बहुकर्मन्निन्द्र वाजयन्तं बलमिच्छन्तं त्वाम्[1] उप ब्रुवे उपस्तौमि। सः त्वं नः अस्मभ्यं सुवीर्यं धनं रास्व देहि ॥ ॥२॥

'त्वामिदा ह्यः' इत्यष्टर्चं षष्ठं सूक्तं नृमेधस्यार्षमैन्द्रम्। अयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः। तथा चानुक्रान्तं—'त्वामिदाष्टौ प्रागाथम्' इति। चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकस्य 'त्वामिदा ह्यः' इति (आश्व. श्रौ. ७. ४)। महाव्रतेऽपि निष्केवल्ये बार्हततृचाशीतावयं प्रगाथः। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'त्वामिदा ह्यो नर इत्येतं प्रगाथं प्रत्यवदधाति' (ऐ. आ. ५. २. ४) इति। चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः 'श्रायन्तइव' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियः प्रगाथः। सूत्रितं च—'श्रायन्तइव सूर्यं बण्महाँ असि सूर्य' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति। चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने 'त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु त्वमिन्द्र यशा असि' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति। तस्मिन्नेवाहनि निष्केवल्ये वैराजयोनिभूतोऽयं प्रगाथः शंसनीयः। सूत्रितं च—'तयोरक्रियमाणस्य योनिं शंसेद्वैरूपवैराजशाक्वररैवतानां च[2]' (आश्व. श्रौ. ७. ३) इति ॥

त्वामिदा ह्यो नरोऽपीप्यन्वज्रिन्भूर्णयः ।
स इन्द्र स्तोमवाहसामिह श्रुध्युप स्वसरमा गहि ॥ १ ॥

त्वाम् । इदा । ह्यः । नरः । अपीप्यन् । वज्रिन् । भूर्णयः ।
सः । इन्द्र । स्तोमऽवाहसाम् । इह । श्रुधि । उप । स्वसरम् । आ । गहि ॥ १ ॥

हे वज्रिन् इन्द्र यं त्वां भूर्णयः हविर्भिर्भरणशीलाः[3] नरः कर्मणां नेतारो यजमानाः इदा अद्य ह्यः च अपीप्यन् सोममपाययन् सः त्वं स्तोमवाहसां स्तोत्रवाहकानामस्माकं स्तोत्रम् इह यज्ञे श्रुधि शृणु। स्वसरं गृहं च। 'दुर्याः स्वसराणि' इति गृहनामसु पाठात्। उप आ गहि उपागच्छ ॥

मत्स्वा सुशिप्र हरिवस्तदीमहे त्वे आ भूषन्ति वेधसः ।
तव श्रवांस्युपमान्युक्थ्या सुतेष्विन्द्र गिर्वणः ॥ २ ॥

---

१. ग-घ-ङ-त१-२-न-यं त्वां; त३-४-यं तां; श-यं तं। २. ख-त-श-वा। ३. ग-हविर्भरण॰।

मत्स्वं । सुऽशिप्र । हरिऽवः । तत् । ईमहे । त्वे इति । आ । भूषन्ति । वेधसः ।
तव । श्रवांसि । उपऽमानि । उक्थ्या । सुतेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ २ ॥

हे सुशिप्र शोभनहनो शोभनोष्णीषिन् वा हरिवः अश्ववन् गिर्वणः गीर्भिर्वननीय इन्द्र त्वे त्वयि वेधसः परिचारकाः आ भूषन्ति आभवन्ति । मत्स्व सोमेन मादयात्मानम् । किंच तत्[1] त्वां वयम् ईमहे याचामहे । किं याच्यमित्यत्राह । सुतेषु सोमेष्वभिषुतेषु सत्सु तव श्रवांसि अन्नानि उपमानि उपमानभूतानि उक्थ्या प्रशंस्यानि च सन्त्विति ॥

श्रायन्तइव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।
वसूनि जाते जनमान ओजसा प्रति भागं न दीधिम ॥ ३ ॥

श्रायन्तःऽइव । सूर्यम् । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । भक्षत ।
वसूनि । जाते । जनमाने । ओजसा । प्रति । भागम् । न । दीधिम ॥ ३ ॥

हे अस्मदीया जनाः श्रायन्तइव सूर्यं यथा समाश्रिता रश्मयः सूर्यं भजन्ते तथा इन्द्रस्य विश्वेत् विश्वान्येव धनानि भक्षत भजत । स च यानि वसूनि धनानि जाते उत्पन्ने जनमाने जनिष्यमाणे च ओजसा बलेन करोति भागं न पित्र्यं भागमिव तानि धनानि प्रति दीधिम प्रतिधारयामेति । यद्वा । श्रायन्तइव सूर्यं यथा समाश्रिता रश्मयः सूर्यमुपतिष्ठन्ते तथेन्द्रस्य विश्वा विश्वानि विभक्तुमिच्छन्तः समाश्रिता मरुत इन्द्रमुपतिष्ठन्त इति शेषः । उपस्थाय च मरुतो वसूनि उदकलक्षणानि धनानि जाते जाताय जनमाने जनिष्यमाणाय च मनुष्याय च ओजसा बलेन भक्षत विभजन्ते[2] । तत्र चास्माकं यो भागस्तं भागम् । नेति संप्रत्यर्थे[3] । प्रतीत्येषोऽन्विस्येतस्य स्थाने । अनु दीधिम वयमनुध्यायाम[4] । तथा च यास्कः—' समाश्रिताः सूर्यमुपतिष्ठन्ते । अपि वोपमार्थे स्यात्सूर्यमिवेन्द्रमुपतिष्ठन्त इति । सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्ष्यमाणाः[5] । स यथा धनानि विभजति जाते च जनिष्यमाणे च वयं भागमनुध्यायाम[6] ' (निरु. ६. ८) इति ॥

अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः ।
सो अस्य कामं विधतो न रोषति मनो दानाय चोदयन् ॥ ४ ॥

अनर्शऽरातिम् । वसुऽदाम् । उप । स्तुहि । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ।
सः । अस्य । कामम् । विधतः । न । रोषति । मनः । दानाय । चोदयन् ॥ ४ ॥

हे स्तोतः अनर्शरातिम् अपापकदानम् । अपापिष्ठस्य दातारमित्यर्थः । तथा च यास्कः— ' अनर्शरातिमनश्लीलदानमश्लीलं पापकम् ' (निरु. ६. २३) इति । वसुदां धनस्य दातारमिन्द्रम् उप स्तुहि । यतः इन्द्रस्य रातयः दानानि भद्राः कल्याणानि । महदैश्वर्यकारीणीत्यर्थः । यतश्च सः इन्द्रः स्वकीयं मनः दानाय अभीष्टप्रदानाय चोदयन् प्रेरयन् विधतः परिचरतः अस्य स्तोतुः कामम् इच्छां न रोषति न हिनस्ति ॥

---

१. न-भ१—त । २. ख-ग-ज्ञ-त१-२-३-श—विभजते । ३. ख-त-न-भ३—सप्रत्यर्थे ध; श—सप्रत्यर्थे त्व । ४. ख-त-न-भ३-श—°मनुध्यायेम; ग—°मनुधारयेम । ५. ख-ग-त-न-भ३-श—विभज्यमानाः । ६. ख-त१-२-३-न-भ३—°मनुध्यायेम ।

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्पृधः ।
अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरुष्यतः ॥ ५ ॥

त्वम् । इन्द्र । प्रऽतूर्तिषु । अभि । विश्वाः । असि । स्पृधः ।
अशस्तिऽहा । जनिता । विश्वऽतूः । असि । त्वम् । तूर्य । तरुष्यतः ॥ ५ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛत्वं ᵛप्रतूर्तिषु संग्रामेषु ᵛविश्वाः सर्वाः ᵛस्पृधः युद्धकारिणीः शत्रुसेनाः ᵛअभि[1] ᵛअसि अभिभवसि। किंच हे ᵛतूर्य शत्रूणां बाधकेन्द्र ᵛत्वम् ᵛअशस्तिहा दैव्यानामशस्तीनां[2] हन्ता ᵛअसि। ᵛजनिता असुरेभ्योऽशस्तीनां जनयिता चासि। ᵛविश्वतूः सर्वस्य शत्रुवर्गस्य हिंसिता चासि। ᵛतरुष्यतः बाधकांश्च बाधमानोऽसि ॥

अनु ते शुष्मं तुरयन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न मातरा ।
विश्वास्ते स्पृधः श्नथयन्त मन्यवे वृत्रं यदिन्द्र तूर्वसि ॥ ६ ॥

अनु । ते । शुष्मम् । तुरयन्तम् । ईयतुः । क्षोणी इति । शिशुम् । न । मातरा ।
विश्वाः । ते । स्पृधः । श्नथयन्त । मन्यवे । वृत्रम् । यत् । इन्द्र । तूर्वसि ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ᵛते तव ᵛशुष्मं बलं ᵛतुरयन्तं हिंसन्तं शत्रुं ᵛक्षोणी द्यावापृथिव्यौ ᵛमातरा मातरौ ᵛशिशुं ᵛन शिशुमिव ᵛअनु ᵛईयतुः अनुगच्छतः। गमनमात्रे दृष्टान्त.। किंच हे ᵛइन्द्र त्वं ᵛयत् यस्मात् ᵛवृत्रं शत्रुं ᵛतूर्वसि हंसि अतः ᵛते तव ᵛमन्यवे क्रोधाय ᵛविश्वाः सर्वा ᵛस्पृधः संग्रामकारिण्यः सेनाः ᵛश्नथयन्त श्नथिताः खिन्ना भवन्ति ॥

इत ऊती वो अजरं प्रहेतारमप्रहितम् ।
आशुं जेतारं हेतारं रथीतममतूर्तं तुग्र्यावृधम् ॥ ७ ॥

इत । ऊती । वः । अजरम् । प्रऽहेतारम् । अप्रऽहितम् ।
आशुम् । जेतारम् । हेतारम् । रथिऽतमम् । अतूर्तम् । तुग्र्यऽवृधम् ॥ ७ ॥

हे अस्मदीयजनाः ᵛवः यूयम् ᵛअजरं जरारहितं ᵛप्रहेतारं शत्रूणां प्रेरकम् ᵛअप्रहितं केनाप्यप्रेषितम् ᵛआशुं वेगवन्तं ᵛजेतार शत्रूणां ᵛहेतारं[3] गन्तार[4] ᵛरथीतमं रथिनां श्रेष्ठम् ᵛअतूर्तं केनाप्यहिंसितं ᵛतुग्र्यावृधम् उदकस्य वर्धयितारमिन्द्रम् ᵛऊती ऊत्यै रक्षणाय ᵛइतः कुरुत। पुरस्कुरुतेति यावत् ॥

इष्कर्तारमनिष्कृतं सहस्कृतं शतमूतिं शतक्रतुम् ।
समानमिन्द्रमवसे हवामहे वसवानं वसूजुवम् ॥ ८ ॥

इष्कर्तारम् । अनिःऽकृतम् । सहःऽकृतम् । शतम्ऽऊतिम् । शतऽक्रतुम् ।
समानम् । इन्द्रम् । अवसे । हवामहे । वसवानम् । वसुऽजुवम् ॥ ८ ॥

---

१. त-श-स अभि। २. ख-त१-२-३-मु-दैत्याना°। ३. ख-ञ-त२-३-हतारं; घ-होतारं। ४. घ-देवानामाह्वातारं।

ᵛइष्कर्तारं शत्रूणां संस्कर्तारम् ᵛअनिष्कृतं स्वयमन्यैरसंस्कृतं ᵛसहस्कृतं बलेन कृतं ᵛशतमूतिं बहुरक्षणं ᵛशतक्रतुं बहुप्रज्ञं बहुकर्माणं वा ᵛसमानं बहूनां साधारणं ᵛवसवानं धनान्याच्छादयन्तं ᵛवसूजुवं यजमानेभ्यो वसूनां प्रेरयितारम्[1] ᵛइन्द्रमवसे रक्षणाय वयं ᵛह्वामहे ह्वयामः ॥　॥ ३ ॥

'अयं ते' इति द्वादशर्चं सप्तमं सूक्तं भृगुगोत्रस्य नेमस्यार्षम्। 'अयमस्मि जरितः' इति द्वृचेनेन्द्रो नेमसमीपमेत्य स्वकीयं माहात्म्यमवोचत् अतस्तस्य द्वृचस्य स एवर्षिः 'यस्य वाक्यं स ऋषिः' (अनु. २. ४) इति न्यायात्। षष्ठी जगती। सप्तम्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः। शिष्टास्त्रिष्टुभः। इन्द्रो देवता। 'यद्वाग्वदन्ती'[2] 'देवीं वाचम्' इत्येते वाग्देवत्ये शिष्टा ऐन्द्र्यः। तथा चानुक्रान्तम्—अयं ते द्वादश नेमो भार्गवस्त्रैष्टुभं षष्ठी जगती परास्तिस्रोऽनुष्टुभोऽयमिति द्वृचेनेन्द्र आत्मानमस्तौदुपान्त्ये वाच्यौ' इति। वाग्देवत्ये पशौ 'यद्वाग्वदन्ती' इति वपाया अनुवाक्या। सूत्रितं च—'यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि पतङ्गो वाचं मनसा बिभर्ति' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति। पूर्वोक्त एव पशौ 'देवीं वाचम्' इति हविषो याज्या। सूत्रितं च—'देवीं वाचमजनयन्त देवा जनीयन्तो न्वग्रव इति तिस्रः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति। प्रयाणसमये वयसाममनोज्ञा वाचः श्रुत्वैतां जपेत्। सूत्रितं च—'कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इति सूक्ते जपेद्देवीं वाचमजनयन्त देवा इति च' (आश्व. गृ. ३. १०. ९) इति ॥

अयं त एमि तन्वा पुरस्ताद्विश्वे देवा अभि मा यन्ति पश्चात्।
यदा मह्यं दीधरो भागमिन्द्रादिन्मया कृणवो वीर्याणि ॥ १ ॥

अयम्। ते। एमि। तन्वा। पुरस्तात्। विश्वे। देवाः। अभि। मा। यन्ति। पश्चात्।
यदा। मह्यम्। दीधरः। भागम्। इन्द्र। आत्। इत्। मया। कृणवः। वीर्याणि ॥ १ ॥

हे ᵛइन्द्र ᵛते तव ᵛपुरस्तात् अग्रतः ᵛतन्वा पुत्रेण सह ᵛअयम् अहम् ᵛएमि। शत्रूनभिभवितुं गच्छामि। तवाग्रतो गच्छन्तं मां ᵛविश्वे ᵛदेवाः त्वया सह ᵛपश्चात् ᵛअभि ᵛयन्ति अभिगच्छन्ति। ᵛयदा त्वं ᵛमह्यं भार्गवाय नेमाय ᵛभागं शत्रुषु स्थित भागं ᵛदीधरः धारयसि ᵛआदित् अनन्तरमेव ᵛमया सह मच्छत्रूञ्जेतु ᵛवीर्याणि पौरुषाणि ᵛकृणवः कुरु। यदि शत्रुषु स्थितं धनं मह्यं दित्ससि[3] तर्हि शत्रुजयार्थं गच्छतः सपुत्रस्य मम साहाय्यं कुर्विति भावः ॥

दधामि ते मधुनो भक्षमग्रे हितस्ते भागः सुतो अस्तु सोमः।
असश्च त्वं दक्षिणतः सखा मेऽधा वृत्राणि जङ्घनाव भूरि ॥ २ ॥

दधामि। ते। मधुनः। भक्षम्। अग्रे। हितः। ते। भागः। सुतः। अस्तु। सोमः।
असः। च। त्वम्। दक्षिणतः। सखा। मे। अध। वृत्राणि। जङ्घनाव। भूरि ॥ २ ॥

हे इन्द्र ᵛते तुभ्यं ᵛमधुनः मदकरस्य सोमस्य ᵛभक्षमग्रे प्रथमं ᵛदधामि धारयामि। ᵛसुतः अभिषुतः ᵛभागः भजनीयः ᵛसोमः ᵛते तव हृदये ᵛहितः निहितः ᵛअस्तु भवतु। अपि च ᵛत्वं ᵛमे मम ᵛदक्षिणतः दक्षिणपार्श्वे ᵛसखा सन् ᵛअसः स्थितो भव। ᵛअध अथ ᵛभूरि बहूनि ᵛवृत्राणि अस्मदीयाञ्छत्रून् ᵛजङ्घनाव त्वमहं चोभौ आवां हन्वः ॥

प्र सु स्तोमं भरत वाजयन्त इन्द्राय सत्यं यदि सत्यमस्ति।
नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ईं ददर्श कमभि ष्टवाम ॥ ३ ॥

१ ख-ग-त-भ—प्रेरकं। २. ख-ग-त-भ२-३-श—०वदति। ३. त-न—देच्छात्ससि।

प्र । सु । स्तोमम् । भरत । वाजऽयन्तः । इन्द्राय । सत्यम् । यदि । सत्यम् । अस्ति ।
न । इन्द्रः । अस्ति । इति । नेमः । ऊँ इति । त्वः । आह ।
कः । ईम् । ददर्श । कम् । अभि । स्तवाम ॥ ३ ॥

हे जनाः वाजयन्तः संग्राममिच्छन्तो यूयम् । 'पौंस्ये वाजे' इति संग्रामनामसु पाठात् । इन्द्राय सत्यं सत्यभूतं स्तोमं[1] सु सुष्ठु प्र भरत । इन्द्रोऽस्तीत्येतत् यदि सत्यमस्ति भवति । इन्द्रास्तित्वे कः संदेहः । तत्राह । नेम उ भार्गवो नेम एव इन्द्रः नाम त्वः कश्चित् न अस्ति इति आह । तत्र कारणं दर्शयति । क ईम् एनमिन्द्रं ददर्श अद्राक्षीत् । न कोऽप्यपश्यत् । अतः कं वयम् अभि ष्टवाम अभिष्टुमः । तस्मादिन्द्रो नाम कश्चिद्विद्यत इति वादमात्रं न तु तत्सत्यमित्यर्थः ॥

अयमस्मि जरितः पश्य मेह विश्वा जातान्यभ्यस्मि मह्ना ।
ऋतस्य मा प्रदिशो वर्धयन्त्यादर्दिरो भुवना दर्दरीमि ॥ ४ ॥

अयम् । अस्मि । जरितरिति । पश्य । मा । इह । विश्वा । जातानि । अभि । अस्मि । मह्ना ।
ऋतस्य । मा । प्रऽदिशः । वर्धयन्ति । आऽदर्दिरः । भुवना । दर्दरीमि ॥ ४ ॥

एवं नेमस्यर्षेर्वचनमाकर्ण्य इन्द्रस्तस्य समीपमाजगाम । आगत्य चात्मानमनेन द्व्यृचेन स्तौति । हे जरितः स्तोतः अयम् अहम् अस्मि । इह तव समीपे स्थितं मा मां पश्य । विश्वा सर्वाणि जातानि[2] भुवनानि मह्ना महत्त्वेन अभ्यस्मि अहमभिभवामि । किंच माम् ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य वा प्रदिशः प्रदेष्टारो विद्वांसः स्तोत्रैः वर्धयन्ति । अपि च आदर्दिरः आदरणशीलोऽहं भुवना भुवनानि शत्रुभूतानि[3] दर्दरीमि भृशं विदारयामि ॥

आ यन्मा वेना अरुहन्नृतस्यँ एकमासीनं हर्यतस्य पृष्ठे ।
मनश्चिन्मे हृद आ प्रत्यवोचदचिक्रदञ्छिशुमन्तः सखायः ॥ ५ ॥

आ । यत् । मा । वेनाः । अरुहन् । ऋतस्य । एकम् । आसीनम् । हर्यतस्य । पृष्ठे ।
मनः । चित् । मे । हृदे । आ । प्रति । अवोचत् । अचिक्रदन् । शिशुऽमन्तः । सखायः ॥ ५ ॥

यत् यदा ये ऋतस्य यज्ञस्य यज्ञम् । कर्मणि षष्ठी । वेनाः कामयमानाः हर्यतस्य कान्तस्यान्तरिक्षस्य पृष्ठे आसीनम् उपविष्टम् एकं मा माम् आ अरुहन् तदानी तेषां भवतामारोहं मनश्चित् मन एव मे मम हृदे हृदयाय प्रत्यवोचत् अब्रवीत् । अज्ञासिषं च तदाह्वानं शिशुमन्तः पुत्रयुक्ताः सखायः प्रिया अमी अचिक्रदन् मां क्रन्दन्तीति ॥

विश्वेत्ता ते सवनेषु प्रवाच्या या चकर्थ मघवन्निन्द्र सुन्वते ।
पारावतं यत्पुरुसंभृतं वस्वपावृणोः शरभाय ऋषिबन्धवे ॥ ६ ॥

---

१. ख-ग-त-न-भ-श—सोमं । २. ख-ज्ञ-भ-श—जातानि जनितानि, घ-ज्ञ-त१-२—जातानि जनितानि तानि; त३—जातानि तानि; न—जातानि जातानि । ३. ज्ञ-त१-२-४-भ२-श—शत्रुभूतानि भूतानि ।

विश्वा । इत् । ता । ते । सर्वनेषु । प्रऽवाच्या । या । चकर्थ । मघऽवन् । इन्द्र । सुन्वते ।
पारावतम् । यत् । पुरुऽसंभृतम् । वसु । अपऽअवृणोः । शरभाय । ऋषिऽबन्धवे ॥ ६ ॥

स्वसमीपमागतमिन्द्रं दृष्ट्वा संतुष्ट ऋषिरिन्द्रस्य विविधानि कर्माणि दानं च 'विश्वेत्ता ते' इत्यनेन द्वृचेन स्तौति । हे Vमघवन्निन्द्र त्वं Vसवनेषु यज्ञेषु Vसुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय Vया यानि कर्माणि Vचकर्थ अकरोः Vते तव Vता तानि कर्माणि Vप्रवाच्या प्रवक्तव्यानि Vविश्वेत् अनन्तान्येव । किंच त्वं Vपारावतं परावन्नामकस्य कस्यचिच्छत्रोः स्वभूतं[1] Vयत् धनमस्ति तत् Vऋषिबन्धवे[1] Vशरभाय[2] शरभनाम्न ऋषये Vअपावृणोः अपवृतवानसि । Vपुरुसंभृतं यथा[3] बहुसंभृतं भवति[4] ॥ ॥ ४ ॥

प्र नूनं धावता पृथङ्नेह यो वो अवावरीत् ।
नि षीं वृत्रस्य मर्मणि वज्रमिन्द्रो अपीपतत् ॥ ७ ॥

प्र । नूनम् । धावत । पृथक् । न । इह । यः । वः । अवावरीत् ।
नि । सीम् । वृत्रस्य । मर्मणि । वज्रम् । इन्द्रः । अपीपतत् ॥ ७ ॥

Vयः शत्रुः Vनूनम् इदानीं Vप्र Vधावत प्रधावति Vपृथक् Vइह पृथक् तिष्ठति च Vवः युष्मान् Vन Vअवावरीत् न विवारयति च तस्य Vवृत्रस्य शत्रोः Vमर्मणि मर्मस्थाने Vइन्द्रः Vवज्रं कुलिशं Vनि Vअपीपतत् नितरामपातयत् ॥

मनोजवा अयमान आयसीमतरत्पुरम् ।
दिवं सुपर्णो गत्वाय सोमं वज्रिण आभरत् ॥ ८ ॥

मनःऽजवाः । अयमानः । आयसीम् । अतरत् । पुरम् ।
दिवम् । सुऽपर्णः । गत्वाय । सोमम् । वज्रिणे । आ । अभरत् ॥ ८ ॥

Vसुपर्णः गरुत्मान् Vमनोजवाः मनोवेगः Vअयमानः गच्छन् Vआयसीं हिरण्मयी Vपुरं नगरीम् Vअतरत् अतारीत् । ततः Vदिवं स्वर्गं Vगत्वाय गत्वा Vवज्रिणे इन्द्राय Vसोमम् Vआभरत् आहरत् ॥

समुद्रे अन्तः शयत उद्ना वज्रो अभीवृतः ।
भरन्त्यस्मै संयतः पुरःप्रस्रवणा बलिम् ॥ ९ ॥

समुद्रे । अन्तरिति । शयते । उद्ना । वज्रः । अभिऽवृतः ।
भरन्ति । अस्मै । सम्ऽयतः । पुरःऽप्रस्रवणाः । बलिम् ॥ ९ ॥

यः Vवज्रः Vसमुद्रे Vअन्तः समुद्रस्य मध्ये Vशयते शेते यश्च Vउद्ना उदकेन Vअभिवृतः Vअस्मै[5] वज्राय Vसंयतः संग्रामस्य । 'समनन् संयतः' इति संग्रामनामसु पाठात् । Vपुरःप्रस्रवणाः पुरस्तात्प्रच्छन्तः शत्रवः Vबलिम् उपहारं Vभरन्ति धारयन्ति । तस्य छेद्या भवन्तीत्यर्थः ॥

---

१. ख-ग-त—स्वभूतं यद्वृत्तमस्ति तदृषिप्रियाय । २. न-भ-श—ऋषिप्रियाय शरभाय । ३. ग—वसु धनं । ४. ख—चेति; ग-घ-त-न-श—वेति । ५. ख-ग-घ-त-न-श—तस्मा अस्मै ।

यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा ।
चतस्र ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगाम ॥ १० ॥

यत् । वाक् । वदन्ती । अविऽचेतनानि । राष्ट्री । देवानाम् । निऽससाद । मन्द्रा ।
चतस्रः । ऊर्जम् । दुदुहे । पयांसि । क्व । स्वित् । अस्याः । परमम् । जगाम ॥ १० ॥

राष्ट्री राजनशीला देवानां मन्द्रा मादयित्री[1] वा यत् यदा वाक् अविचेतनानि विज्ञानरहितानप्रज्ञातानर्थान् वदन्ती प्रज्ञापयन्ती निषसाद यज्ञे निषीदति तदा चतस्रः दिशः प्रति ऊर्जम् अन्नं पयांसि तत्कारणभूतानि उदकानि दुदुहे। अस्याः माध्यमिकाया वाचः स्वभूतं यत् परमं श्रेष्ठं तत् क्व जगाम क्व गच्छतीति न दृश्यत इत्यर्थः। तथा च यास्कः—'यद्वाग्वदन्त्यविचेतनान्यविज्ञातानि राष्ट्री देवानां निषसाद मन्द्रा मदना चतस्रोऽनु दिश ऊर्जं दुदुहे पयांसि क्व स्विदस्याः परमं जगामेति यत्पृथिवीं गच्छतीति वा यदादित्यरश्मयो हरन्तीति वा' (निरु. ११. २८) इति ॥

देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ।
सा नो मन्द्रेषमूर्जं दुहाना धेनुर्वागस्मानुप सुष्टुतैतु ॥ ११ ॥

देवीम् । वाचम् । अजनयन्त । देवाः । ताम् । विश्वऽरूपाः । पशवः । वदन्ति । सा । नः ।
मन्द्रा । इषम् । ऊर्जम् । दुहाना । धेनुः । वाक् । अस्मान् । उप । सुऽस्तुता । आ । एतु ॥ ११ ॥

एषा माध्यमिका वाक् सर्वप्राण्यन्तर्गता धर्माभिवादिनी भवतीति विभूतिमुपदर्शयति[2]। यां देवीं द्योतमानां माध्यमिकां वाचं देवाः माध्यमिकाः अजनयन्त जनयन्ति तां वाचं विश्वरूपाः सर्वरूपा व्यक्तवाचोऽव्यक्तवाचश्च पशवो वदन्ति। तत्पूर्वकत्वाद्वाक्प्रवृत्तेः। सा वाक् देवी मन्द्रा मदना स्तुत्या हर्षयित्री वा वृष्टिप्रदानेनास्मभ्यम् इषम् अन्नम् ऊर्जं पयोघृतादिरूपं रसं च दुहाना क्षरन्ती धेनुः धेनुभूता सुष्टुता अस्माभिः स्तुता[3] अस्मान् नेमान् उप एतु उपगच्छतु। वर्षणायोद्युक्तेत्यर्थः[4]। तथा च यास्कः—'देवीं वाचमजनयन्त देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति व्यक्तवाचश्चाव्यक्तवाचश्च सा नो मदनान्नं च रसं च दुहाना धेनुर्वागस्मानुपैतु सुष्टुता' (निरु. ११. २९) इति ॥

सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्व द्यौर्देहि लोकं वज्राय विष्कभे ।
हनाव वृत्रं रिणचाव सिन्धूनिन्द्रस्य यन्तु प्रसवे विसृष्टाः ॥ १२ ॥

सखे । विष्णो इति । विऽतरम् । वि । क्रमस्व । द्यौः । देहि । लोकम् । वज्राय । विऽस्कभे ।
हनाव । वृत्रम् । रिणचाव । सिन्धून् । इन्द्रस्य । यन्तु । प्रऽसवे । विऽसृष्टाः ॥ १२ ॥

हे सखे विष्णो त्वं वितरम् अत्यन्तं वि क्रमस्व विक्रमं कुरु। हे द्यौः त्वं वज्राय वज्रस्य विष्कभे विष्कम्भनाय लोकम् अवकाशं देहि प्रयच्छ। हे विष्णो त्वं चाहं चोभौ आवां

1. घ–मादयित्री माध्यमिका वाक्, श–मादयित्री मोहयित्री। 2. ख-ग-त-न-भ१-२-श–°मुपदर्शयतीति। 3. घ–सम्यक् स्तुता; श–नः। 4. ख–°योद्युतमित्यर्थः; ग-त-न-भ-श–°योद्युक्तामित्यर्थः।

ᵛवृत्रम् असुर ᵛहनाव हन्वः । ᵛसिन्धून् वृत्रावष्टब्धा नदीश्च ᵛरिणचाव नयावः[1] । तेऽमी ᵛविसृष्टाः सिन्धवः ᵛइन्द्रस्य ᵛप्रसवे ᵛयन्तु प्रेरणे गच्छन्तु । तमिममर्थं संगृह्य श्लोकैः शौनको दर्शयति— 'त्रींल्लोकानाभिवृत्यैतान् वृत्रस्तस्थौ स्वया त्विषा ॥ तं[2] नाशकद्धन्तुमिन्द्रो[2] विष्णुमभ्येत्य सोऽब्रवीत् । वृत्रं हनिष्ये तिष्ठस्व विक्रम्याद्य ममान्तिके ॥ उद्यतस्य तु वज्रस्य द्यौर्ददातु ममान्तरम् । तथेति विष्णुस्तच्चक्रे द्यौश्चास्य विवरं ददौ ॥ तदेतदखिलं प्रोक्तं सखे विष्णो इति त्वृचा' (बृहद्दे. ६. १२१–१२४) इति ॥ ॥५॥

'ऋधक्' इति षोडशर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—'ऋधक् षोडश जमदग्निर्भार्गवो मैत्रावरुणं प्रागाथं त्रिस्त्रिष्टुबन्तं तृतीयादि गायत्री सतोबृहती स्तोत्रं राजस्वृक्सपादादित्याश्विन्यौ[3] वायव्ये सौर्यौ[4] बृहत्युपस्या सूर्यप्रभास्तुतिर्वा पावमानी गव्ये' इति । भृगुगोत्रो जमदग्निर्ऋषिः । चतुर्दश्याद्यास्तिस्त्रस्त्रिष्टुभः । त्रयोदशी बृहती शिष्टानामयुजो बृहत्यो युजः सतोबृहत्यः । तृतीया गायत्री[5] । 'स्तोत्रं राजसु गायत' इति पादेन सहिता 'ते हिन्विरे' इत्यादित्यदेवताका । 'आ मे वचांसि' इति द्वे अश्विदेवताके[6] । 'आ नो यज्ञं दिविस्पृशम्' इति द्वे वायुदेवत्ये । 'बण्महाँ असि सूर्य' इति द्वे सूर्यदेवताके । 'इयं या नीची' इत्येषा उषोदेवत्या । यद्वा । सूर्यप्रभानया स्तूयते । अतः सैव देवता । 'प्रजा ह तिस्रः' इत्येषा पवमानदेवताका । 'माता रुद्राणाम्' इति द्वे गोदेवत्ये । शिष्टाः पञ्चर्चो मैत्रावरुण्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । संग्रामार्थं राज्ञः संनहने[7] 'प्र यो वां मित्रावरुणा' इति द्वे राजानं वाचयेत् । सूत्रितं च—'अभीवर्तं वाचयति प्र यो वां मित्रावरुणेति च द्वे' (आश्व. गृ ३. १२. १२) इति । पृष्ठ्यस्य पञ्चमेऽहनि प्रउगे वायव्यतृचस्य 'आ नो यज्ञम्' इत्यादिके द्वे ऋचावाद्ये । सूत्रितं च— 'आ नो यज्ञं दिविस्पृशमिति द्वे आ नो वायो महे तन इत्येका' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । आश्विनं शंसिष्यन् होता 'बण्महाँ असि सूर्य' इति द्वाभ्यामग्निं जुहुयात् । सूत्रितं च—'बण्महाँ असि सूर्येति द्वाभ्यामिन्द्रं वो विश्वतस्परीति च' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति । माध्यंदिनसवने सोमातिरेके एकं शस्त्रमुपजायते । तत्र 'बण्महाँ असि' इति प्रगाथः स्तोत्रिय. । सूत्रितं च—'बण्महाँ असि सूर्योदु त्यद्दर्शतं वपुरिति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ' (आश्व श्रौ. ६. ७) इति । अयमेव प्रगाथश्चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने ब्राह्मणाच्छंसिनो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'श्रायन्तइव सूर्यं बण्महाँ असि सूर्य' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । मधुपर्के गामुत्सृज्य 'माता रुद्राणाम्' इति जपेत् । सूत्रितं च—'माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति जपित्वोमुत्सृजतेत्युत्स्रक्ष्यन्[8]' (आश्व. गृ. १. २४. २५) इति ॥

ऋधगित्था स मर्त्यः शशमे देवतातये ।
यो नूनं मित्रावरुणावभिष्टय आचक्रे हव्यदातये ॥ १ ॥

ऋधक् । इत्था । सः । मर्त्यः । शशमे । देवऽतातये ।
यः । नूनम् । मित्रावरुणौ । अभिष्टये । आऽचक्रे । हव्यऽदातये ॥ १ ॥

ᵛयः मनुष्यः ᵛनूनं क्षिप्रं ᵛहव्यदातये हविषां प्रदात्रे यजमानाय ᵛमित्रावरुणौ ᵛअभिष्टये अभिमतसिद्ध्यर्थम् ᵛआचक्रे अभिमुखौ करोति ᵛसः ᵛमर्त्यः मनुष्यः ᵛऋधक् सत्यम् ᵛइत्था इत्थं ᵛदेवतातये यज्ञार्थं ᵛशशमे हविः संस्करोति ॥

---

१. ख-त-न-श—मवयावः; ग—गमयावः; भ—मेचीयाव । २. ख-त—तेनाप्राक° । ३. ख-त-न-भ—राजस्विति सपादा°; ग-रजस्विति सपादा; श—राजस्तृगिति सपादा° । ४. ख-त२-३-४-भ-श—सूर्यौ । ५. ख-त-भ-श—गायत्री सतोबृहती । ६. ख-त-न-श-सु—अश्विनीदेवताके । ७. ख-त-न-भ—संहनने । ८. ख-त१-२-३-४-न—जपित्वा गामुत्सृजतेत्युत्सृज्यन्; भ—जपित्वा गामुत्सृतेत्युत्सृजन्; श—जपित्वा गामुत्सृजतेत्युत्स्रक्ष्यन् ।

वर्षिष्ठक्षत्रा उरुचक्षसा नरा राजाना दीर्घश्रुत्तमा ।
ता बाहुता न दंसना रथर्यतः साकं सूर्यस्य रश्मिभिः ॥ २ ॥

वर्षिष्ठऽक्षत्रौ । उरुऽचक्षसा । नरा । राजाना । दीर्घश्रुत्ऽतमा ।
ता । बाहुता । न । दंसना । रथर्यतः । साकम् । सूर्यस्य । रश्मिऽभिः ॥ २ ॥

^v^वर्षिष्ठक्षत्रौ अतिशयेन वृद्धबलौ ^v^उरुचक्षसा महादर्शनौ ^v^नरा नेतारौ कर्मणां ^v^राजाना दीप्यमानौ ^v^दीर्घश्रुत्तमा अतिशयेन विद्वांसौ ^v^ता तौ मित्रावरुणौ ^v^बाहुता ^v^न भुजाविव ^v^सूर्यस्य ^v^रश्मिभिः किरणैः ^v^साकं सह ^v^दंसना दंसनानि कर्माणि । ' अप्नः[1] दंसः ' इति कर्मनामसु पाठात् । ^v^रथर्यतः प्राप्नुतः । यथा बाहू सह कर्म प्राप्नुतः तथा मित्रावरुणौ सह यज्ञं प्राप्नुत इत्यर्थः ॥

प्र यो वां मित्रावरुणाजिरो दूतो अद्रवत् । अयःशीर्षा मदेरघुः ॥ ३ ॥

प्र । यः । वाम् । मित्रावरुणा । अजिरः । दूतः । अद्रवत् । अयःऽशीर्षा । मदेऽरघुः ॥३॥

हे मित्रावरुणौ ^v^वां युवाम् ^v^अजिरः गमनशीलः[2] ^v^यः[3] यजमानः ^v^प्र ^v^अद्रवत् अभिगच्छति स देवानां ^v^दूतः भवति । ^v^अयःशीर्षा हिरण्यालंकृतशिरस्कश्च भवति । ^v^मदेरघुः मदकरे धने गन्ता च भवति ॥

न यः संपृच्छे न पुनर्हवीतवे न संवादाय रमते ।
तस्मान्नो अद्य समृतेरुरुष्यतं बाहुभ्यां न उरुष्यतम् ॥ ४ ॥

न । यः । सम्ऽपृच्छे । न । पुनः । हवीतवे । न । सम्ऽवादाय । रमते ।
तस्मात् । नः । अद्य । सम्ऽऋतेः । उरुष्यतम् । बाहुऽभ्याम् । नः । उरुष्यतम् ॥ ४ ॥

^v^यः शत्रुः ^v^संपृच्छे संप्रश्नाय ^v^न ^v^रमते न क्रीडते ^v^न[3] च पुनःपुनः ^v^हवीतवे हवनाय रमते[4] ^v^न च ^v^संवादाय रमते ^v^तस्मात् शत्रोः ^v^समृतेः संग्रामात् ^v^नः अस्मान् ^v^अद्य ^v^उरुष्यतं हे मित्रावरुणौ युवां रक्षतम् । किंच तस्य शत्रोः ^v^बाहुभ्यां ^v^नः अस्मान् ^v^उरुष्यतं रक्षतम् ॥

प्र मित्राय प्रार्यम्णे सचथ्यमृतावसो ।
वरूथ्यं१ वरुणे छन्द्यं वचः स्तोत्रं राजसु गायत ॥ ५ ॥

प्र । मित्राय । प्र । अर्यम्णे । सचथ्यम् । ऋतवसो इत्यृतऽवसो ।
वरूथ्यम् । वरुणे । छन्द्यम् । वचः । स्तोत्रम् । राजऽसु । गायत ॥ ५ ॥

हे ^v^ऋतवसो यज्ञधन ^v^मित्राय ^v^सचथ्यं सेवार्हं ^v^वरूथ्यं यज्ञगृहे भवं च स्तोत्रं ^v^प्र ^v^गायत प्रकर्षेण गायत । ^v^अर्यम्णे च ^v^प्र गायत । ^v^वरुणे ^v^छन्द्यं प्रीणनसाधनं चैतादृशं ^v^वचः प्र गायत । प्रगायतेति बहुवचनं पूजार्थम् । एतदेव दर्शयति । ^v^राजसु मित्रादिषु राजसु ^v^स्तोत्रं गायत पठत । मित्रादीन्नीशाश्च स्तुतेति समुदायार्थः ॥ ॥ ६ ॥

---

१. ख-ग-ज्ञ-त१-२-अपः अप्नः । २. ख-त-न-भ-श-गमनशीलोपि; ग-घ-गमनशीलोपि यो । ३. ख-स-' न ' नास्ति । ४. ख-घ-भ१-३-न रमते ।

ते हिन्विरे अरुणं जेन्यं वस्वेकं पुत्रं तिसृणाम् ।
ते धामान्यमृता मर्त्यानामदब्धा अभि चक्षते ॥ ६ ॥

ते । हिन्विरे । अरुणम् । जेन्यम् । वसु । एकम् । पुत्रम् । तिसृणाम् ।
ते । धामानि । अमृताः । मर्त्यानाम् । अदब्धाः । अभि । चक्षते ॥ ६ ॥

vअरुणम् अरुणवर्णं vजेन्यं जयसाधनं[1] vवसु वासकं vतिसृणां[2] पृथिव्यादीनाम् vएकं vपुत्रं vते देवाः vहिन्विरे प्रेरयन्ति त्रैलोक्यस्य तमोनिवारणाय। किंच vअदब्धाः केनाप्यहिंसिताः vअमृताः[3] मरणरहिताः[3] vते देवाः vमर्त्यानां मनुष्याणां vधामानि स्थानानि vअभि vचक्षते अभिपश्यन्ति ॥

आ मे वचांस्युद्यता द्युमत्तमानि कर्त्वा ।
उभा यातं नासत्या सजोषसा प्रति हव्यानि वीतये ॥ ७ ॥

आ । मे । वचांसि । उत्ऽयता । द्युमत्ऽतमानि । कर्त्वा ।
उभा । यातम् । नासत्या । सऽजोषसा । प्रति । हव्यानि । वीतये ॥ ७ ॥

हे vनासत्या नासत्यौ सत्यस्य प्रणेतारौ[4] vसजोषसा संगतौ vउभा उभौ युवां vमे जमदग्नेर्मम vउद्यता उद्यतानि vद्युमत्तमानि दीप्ततमानि vवचांसि स्तोत्ररूपाणि वाक्यानि vकर्त्वा कर्माणि च vआ vयातम् । किंच vहव्यानि हवींषि vवीतये भक्षणाय vप्रति गच्छतम् ॥

रातिं यद्वामरक्षसं हवामहे युवाभ्यां वाजिनीवसू ।
प्राचीं होत्रां प्रतिरन्तावितं नरा गृणाना जमदग्निना ॥ ८ ॥

रातिम् । यत् । वाम् । अरक्षसम् । हवामहे । युवाभ्याम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू ।
प्राचीम् । होत्राम् । प्रऽतिरन्तौ । इतम् । नरा । गृणाना । जमत्ऽअग्निना ॥ ८ ॥

हे vवाजिनीवसू अन्नधनावश्विनौ vवां युवयोः संबन्धि vयत् vअरक्षसं रक्षोवर्जितं दानमस्ति तत् यदा vहवामहे[5] । एतदेव विशदयति । vयुवाभ्यां क्रियमाणां[6] vरातिं दानं हवामहे इति । तदानीं vप्राचीं प्राङ्मुखां vहोत्रां स्तुतिं vप्रतिरन्तौ वर्धयन्तौ vनरा नेतारौ vजमदग्निना ऋषिणा गृणानौ स्तूयमानौ च सन्तौ vइतम् आगच्छतम् ॥

आ नो यज्ञं दिविस्पृशं वायो याहि सुमन्मभिः ।
अन्तः पवित्र उपरि श्रीणानो३यं शुक्रो अयामि ते ॥ ९ ॥

आ । नः । यज्ञम् । दिविऽस्पृशम् । वायो इति । याहि । सुमन्मऽभिः ।
अन्तरिति । पवित्रे । उपरि । श्रीणानः । अयम् । शुक्रः । अयामि । ते ॥ ९ ॥

---

१. ग-त-श–जयनसाधनं । २. ग-न-भ२-३–तिसृणां । ३. ख-ग-त१-२-३-श–अमरणाः सहिताः; ञ–अमृताः अमरणसहिताः, न–अमृताः अमरणरहिताः । ४. न-म–प्रणेतारौ वा । ५. घ-ञ–हवामहे याचामहे । ६. ग–क्रियमाणं ।

हे ᵛवायो त्वं ᵛनः अस्माकं ᵛदिविस्पृशं तं ᵛयज्ञम् ᵛआ ᵛयाहि। किमर्थमागमनमित्यत्राह। ᵛसुमन्मभिः सुष्टुतिभिः ᵛअन्तः ᵛपवित्रे पवित्रस्य मध्ये ᵛउपरि ᵛश्रीणानः श्रयमाणो निषिच्यमानः ᵛअयं ᵛशुक्रः[1] सोमः ᵛते तुभ्यम् ᵛअयामि नियत आसीदिति ॥

वेत्यध्वर्युः पथिभी रजिष्ठैः प्रति हव्यानि वीतये।
अधा नियुत्व उभयस्य नः पिब शुचिं सोमं गवाशिरम् ॥ १० ॥

वेति। अध्वर्युः। पथिऽभिः। रजिष्ठैः। प्रति। हव्यानि। वीतये।
अध। नियुत्वः। उभयस्य। नः। पिब। शुचिम्। सोमम्। गोऽआशिरम् ॥ १० ॥

हे ᵛनियुत्वः नियुत्संज्ञकाश्ववन् वायो ᵛअध्वर्युः हविर्धानात् ᵛरजिष्ठैः ऋजुतमैः ᵛपथिभिः मार्गैः ᵛवेति गच्छति। ᵛवीतये भक्षणाय तव भक्षणानि ᵛहव्यानि हवींषि च ᵛप्रति नयतीति शेषः। ᵛअध अथ ᵛनः अस्माकं संबन्धिनम् ᵛउभयस्य उभयविधं सोमम्। कर्मणि षष्ठी। ᵛपिब। उभयविधत्वं दर्शयति। ᵛशुचिं शुद्धं ᵛसोमं ᵛगवाशिरं गव्येन पयसा मिश्रितं चेति ॥ ॥ ७ ॥

बण्महाँ असि सूर्य बळादित्य महाँ असि।
महस्ते सतो महिमा पनस्यतेऽद्धा देव महाँ असि ॥ ११ ॥

बट्। महान्। असि। सूर्य। बट्। आदित्य। महान्। असि।
महः। ते। सतः। महिमा। पनस्यते। अद्धा। देव। महान्। असि ॥ ११ ॥

हे ᵛसूर्य त्वं ᵛमहान् तेजसाधिकः ᵛअसि। ᵛबट् सत्यम्। नैतन्मिथ्येत्यर्थः। हे ᵛआदित्य अदितेः पुत्र त्वं ᵛमहान् बलेनाप्यधिकः[2] ᵛअसि। ᵛबट् सत्यम्। ᵛमहः महतः ᵛसतः भवतः ᵛते ᵛमहिमा महत्त्वं ᵛपनस्यते स्तोतृभिः स्तूयते। हे ᵛदेव द्योतनादिगुणयुक्त सूर्य त्वं ᵛमहान् वीर्येणाप्यधिकः ᵛअसि भवसि। ᵛअद्धा सत्यमेव। अत्र न संशय इत्यर्थः। 'बट् सत्रा अद्धा' इति सत्यनामसु पाठात् ॥

बट् सूर्य श्रवसा महाँ असि सत्रा देव महाँ असि।
मह्ना देवानामसुर्यः पुरोहितो विभु ज्योतिरदाभ्यम् ॥ १२ ॥

बट्। सूर्य। श्रवसा। महान्। असि। सत्रा। देव। महान्। असि।
मह्ना। देवानाम्। असुर्यः। पुरःऽहितः। विऽभु। ज्योतिः। अदाभ्यम् ॥ १२ ॥

हे ᵛसूर्य त्वं ᵛश्रवसा श्रवणेन ᵛमहान् सर्वाधिकः ᵛअसि ᵛबट् सत्यम्। हे ᵛदेव द्योतमान सूर्य त्वं ᵛदेवानां मध्ये ᵛमह्ना महत्त्वेन ᵛमहान् अधिकः ᵛअसि ᵛसत्रा सत्यमेव। ᵛअसुर्यः असुराणां हन्ता चासि। किंच त्वं देवानां ᵛपुरोहितः हितोपदेष्टासि। किंच ते ᵛज्योतिः तेजः ᵛविभु महत् ᵛअदाभ्यं केनाप्यहिंस्यं च ॥

इयं या नीच्यर्किणी रूपा रोहिण्या कृता।
चित्रेव प्रत्यदर्श्यायत्य१न्तर्दशसु बाहुषु ॥ १३ ॥

---

१. घ—शुक्रः शुद्धोयं। २. ख-घ-त-य-श—बलेनाभ्यधिको; ग—बलेनाधिको।

इयम् । या । नीची । अर्किणी । रूपा । रोहिण्या । कृता ।
चित्राऽइव । प्रति । अदर्शि । आऽयती । अन्तः । दशऽसु । बाहुषु ॥ १३ ॥

अस्यामृचि उषसः स्तुतिः सूर्यप्रभाया वा । या इयं नीची अवाङ्मुखी अर्किणी स्तुतिमती रूपा रूपवती रोहिण्या प्रकाशयुक्ता कृता उषाः[1] सूर्यप्रभा वोत्पादिता[1] सा अन्तः ब्रह्माण्डस्य मध्ये बाहुषु बाहुस्थानीयासु दशसु दशसंख्याकासु दिक्षु आयती आगच्छन्ती चित्रेव चित्रा गौरिव प्रत्यदर्शि सर्वैरदृश्यत ॥

प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुर्न्य१न्या अर्कमभितो विविश्रे ।
बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आ विवेश ॥ १४ ॥

प्रऽजाः । ह । तिस्रः । अतिऽआयम् । ईयुः । नि । अन्याः । अर्कम् । अभितः । विविश्रे ।
बृहत् । ह । तस्थौ । भुवनेषु । अन्तरिति । पवमानः । हरितः । आ । विवेश ॥ १४ ॥

याः तिस्रः प्रजाः अत्यायमीयुः अत्यायमायन् अन्याः ता इमाः प्रजाः अर्कम् अर्चनीयमग्निम् अभितो[2] विविश्रे[2] अभितो निविष्टास्ततो न पराबभूवुः । भुवनेष्वन्तः मध्ये बृहत् महान् असावादित्यः । प्रजापतिरित्येके । तस्थौ प्रकाशयन्नतिष्ठत् । हरितः दिशः पवमानः वायुः आ विवेश आविष्टः । तथा चैतरेयब्राह्मणं—'प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्रजास्तिस्रो अत्यायमायंस्तानीमानि वयांसि वङ्गावगधाश्चेरपादाः । न्यन्या अर्कमभितो विविश्र इति ता इमाः प्रजा अर्कमभितो निविष्टा इममेवाग्निं बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तरित्यद उ एव बृहद्भुवनेष्वन्तरसावादित्यः पवमानो हरित आ विवेशेति वायुरेव पवमानो दिशो हरित आविष्टः' (ऐ. आ. २. १. १) इति । वाजसनेयिनोऽप्यामनन्ति—' स तपोऽतप्यत स प्रजा असृजत ता अस्य प्रजाः सृष्टाः पराबभूवुस्तानीमानि वयांसि ' इत्युपक्रम्य 'प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या अमूः प्रजा अत्यायन्[3] न्यन्या[4] अर्कमभितो विविश्र इत्यग्निर्वा अर्कस्तमिमाः प्रजा अभितो निविष्टास्ता इमाः पराभूताः । बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तरिति प्रजापतिमेवैतदभ्यनूक्तं पवमानो हरित आ विवेशेति दिशो वै हरितस्ता अयं पवमान आविष्टः ' (श. ब्रा. २. ५ १. १–५) इति ॥

माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः ।
प्र नु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट ॥ १५ ॥

माता । रुद्राणाम् । दुहिता । वसूनाम् । स्वसा । आदित्यानाम् । अमृतस्य । नाभिः ।
प्र । नु । वोचम् । चिकितुषे । जनाय । मा । गाम् । अनागाम् । अदितिम् । वधिष्ट ॥ १५ ॥

अस्मिन् तृचे गौः स्तूयते । या गौ रुद्राणां[5] मरुतां माता जननी वसूनां दुहिता पुत्री आदित्यानां स्वसा भगिनी अमृतस्य पयसः नाभिः आवासस्थानं ताम् अनागाम् अनागसम् अदितिम् अदीनां गां गोरूपां देवीं मा वधिष्ट हे जनाः मा हिंसिष्टेति चिकितुषे चेतनावते जनाय नु इदानीं प्र वोचम् अहं प्रावोचमिति शुश्रूषमाणेभ्य उपदेशः ॥

---

१. ख–उषसा सूर्ये वोत्यात्यादिता प्रभा, ग-न-भ-श–उषसा सूर्येण वोत्पादिता प्रभा; त–उषसा सूर्ये वोत्पादिता प्रभा । २. ख-ग-त-न-भ२-श–अभिनिविविश्रे । ३. ग–अत्यायमायन् । ४. ख-त-श–अन्या; भ–न्या । ५. ख-भ–रुद्राणां रुद्रपुत्राणां ।

वचोविदं वाचमुदीरयन्तीं विश्वाभिर्धीभिरुपतिष्ठमानाम् ।
देवीं देवेभ्यः पर्येयुषीं गामा मावृक्त मर्त्यो दभ्रचेताः ॥ १६ ॥

वचःऽविदम् । वाचम् । उत्ऽईरयन्तीम् । विश्वाभिः । धीभिः । उपऽतिष्ठमानाम् ।
देवीम् । देवेभ्यः । परि । आऽईयुषीम् । गाम् । आ । मा । अवृक्त । मर्त्यः । दभ्रऽचेताः ॥ १६ ॥

ᵛवचोविदं वचसो लम्भयित्रीं ᵛवाचम् ᵛउदीरयन्तीं पयः पीत्वा पश्चाद्वाचमुदीरयन्तीम्। क्षुधितो हि जनो न वाचमुदीरयति भुक्त्वा पश्चादुदीरयति। ᵛविश्वाभिः सर्वाभिः ᵛधीभिः वाग्भिः ᵛउपतिष्ठमानां ᵛदेवीं द्योतमानां ᵛदेवेभ्यः देवार्थं ᵛमा माम् ᵛएयुषीम् अवगच्छन्तीं ᵛगां ᵛदभ्रचेताः अल्पबुद्धिः ᵛमर्त्यः मनुष्यः ᵛपरि ᵛआ ᵛअवृक्त परिवर्जयति ॥ ॥ ८ ॥

'त्वमग्ने' इति द्वाविंशत्यृचं नवमं सूक्तं गायत्रमाग्नेयम्। भृगुगोत्रः प्रयोगो नामर्षिः। बार्हस्पत्यः पावकविशेषणविशिष्टोऽग्न्याख्यो वा। यद्वा। सहोनाम्नः पुत्रौ गृहपतियविष्ठसंज्ञकौ द्वावग्नी। तौ सहेदं सूक्तमपश्यताम्। तस्मादस्य तावृषी। अथवा तयोरन्यतरः। तथा चानुक्रान्तं— 'त्वमग्ने व्यधिका भार्गवः प्रयोगो बार्हस्पत्यो वाग्निः पावकः सहसः सुतयोर्वाग्न्योर्गृहपतियविष्ठयोर्वान्यतर आग्नेयं तु' इति। प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ गायत्रे छन्दस्यादितोऽष्टादशर्चः। सूत्रितं च—'त्वमग्ने बृहद्वय इत्यष्टादशार्चेन्तस्त्वेति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति। देवसुवां हविःष्वग्नेर्गृहपतेरनुवाक्या[1] 'त्वमग्ने बृहद्वयः' इत्येषा। सूत्रितं च—'त्वमग्ने बृहद्वयो हव्यवाळग्निरजरः पिता नः' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति। अन्वारम्भणीयायामग्नेर्भगिनोऽनुवाक्या 'आ सर्वं सवितुः' इत्येषा। सूत्रितं च—'आ सर्वं सवितुर्यथा स नो राधांस्या भर' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति। आभिप्लविकेषूक्थ्येषु[2] तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य 'अग्निं वो वृधन्तम्' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः। सूत्रितं च—'अग्निं वो वृधन्तमग्ने यं यज्ञमध्वरम्' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति। दशमेऽहनि 'इमं नो यज्ञम्' इति स्तोकसूक्तस्य द्वितीयस्य स्थाने 'अग्ने घृतस्य' इत्येषा। सूत्रितं च—'स्तोकसूक्तस्य द्वितीयतृतीययोः स्थानेऽग्ने घृतस्य धीतिभिरुभे सुश्चन्द्र सर्पिष इत्येते' (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति ॥

त्वमग्ने बृहद्वयो दधासि देव दाशुषे । कविर्गृहपतिर्युवा ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । बृहत् । वयः । दधासि । देव । दाशुषे । कविः । गृहऽपतिः । युवा ॥ १ ॥

हे ᵛदेव द्योतमान ᵛअग्ने ᵛकविः क्रान्तकर्मा ᵛगृहपतिः गृहपालकः ᵛयुवा नित्यतरुणः ᵛत्वं ᵛदाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय ᵛबृहद्वयः महदन्नं ᵛदधासि प्रयच्छसीत्यर्थः ॥

स न ईळानया सह देवाँ अग्ने दुवस्युवा । चिकिद्विभानवा वह ॥ २ ॥

सः । नः । ईळानया । सह । देवान् । अग्ने । दुवस्युवा ।
चिकित् । विभानो इति विऽभानो । आ । वह ॥ २ ॥

हे ᵛविभानो विशिष्टदीप्ते ᵛअग्ने ᵛसः त्वं ᵛचिकित् ज्ञाता सन् ᵛनः अस्माकं ᵛदुवस्युवा परिचरणशीलया ᵛईळानया स्तुवत्या वाचा ᵛसह ᵛदेवान् ᵛआ ᵛवह ॥

त्वया ह स्विद्युजा वयं चोदिष्ठेन यविष्ठ्य । अभि ष्मो वाजसातये ॥ ३ ॥

१. ख-त-न-भ१-श–हवींष्यग्ने°। २. ख-त-भ–°षूक्थेषु।

त्वया । ह । स्वित् । युजा । वयम् । चोदिष्ठेन । यविष्ठ्य । अभि । स्मः । वाजऽसातये ॥३॥

हे vयविष्ठय युवतमाग्ने vचोदिष्ठेन अतिशयेन धनानां प्रेरयित्रा vत्वया vयुजा vस्वित् vह सहायेनैव[1] vवयं भार्गवः[2] प्रयोगो[2] बार्हस्पत्याः पावका अग्नयो वा vवाजसातये अन्नलाभाय vअभि vष्मः शत्रूनभिभवेम ॥

और्वभृगुवच्छुचिमप्नवानवदा हुवे । अग्निं समुद्रवाससम् ॥ ४ ॥

और्वभृगुऽवत् । शुचिम् । अप्नवानऽवत् । आ । हुवे । अग्निम् । समुद्रऽवाससम् ॥ ४ ॥

vसमुद्रवाससं समुद्रमध्यवर्तिनं वाडवं vशुचिं शुद्धम् vअग्निम् vऔर्वभृगुवत् यथा और्वभृगुः vअप्नवानवत् यथाप्नवानः[3] तथा vआ vहुवे आह्वयाम्यहम् ॥

हुवे वातस्वनं कविं पर्जन्यक्रन्द्यं सहः । अग्निं समुद्रवाससम् ॥ ५ ॥

हुवे । वातऽस्वनम् । कविम् । पर्जन्यऽक्रन्द्यम् । सहः । अग्निम् । समुद्रऽवाससम् ॥ ५ ॥

vवातस्वनं वातसदृशध्वनिं vकविं क्रान्तकर्माणं vपर्जन्यक्रन्द्यं पर्जन्यसदृशक्रन्दनं vसहः सहस्विनं वाडवम् vअग्निं vहुवे ह्वयामि[4] । अन्यद्गतम् ॥   ॥ ९ ॥

आ सवं सवितुर्यथा भगस्येव भुजिं हुवे । अग्निं समुद्रवाससम् ॥ ६ ॥

आ । सवम् । सवितुः । यथा । भगस्यऽइव । भुजिम् । हुवे । अग्निम् । समुद्रऽवाससम् ॥६॥

vसवितुः प्रेरकस्य देवस्य vसवं vयथा प्रसवमिव[5] vभगस्येव vभुजिं भगाख्यस्य देवस्य भोगमिव च vसमुद्रवाससम् vअग्निं vहुवे[6] आह्वयामि ॥

अग्निं वो वृधन्तमध्वराणां पुरूतमम् । अच्छा नप्त्रे सहस्वते ॥ ७ ॥

अग्निम् । वः । वृधन्तम् । अध्वराणाम् । पुरुऽतमम् । अच्छ । नप्त्रे । सहस्वते ॥ ७ ॥

vअध्वराणाम् अहिंस्यानां बलिनां vनप्त्रे बन्धुं vसहस्वते बलवन्तम्[7] । विभक्तिव्यत्ययः । vवृधन्तं ज्वालाभिर्वर्धमानं vपुरूतमम्[8] अतिशयेन बहुम् vअग्निम् ऋत्विजः vवः यूयम् vअच्छ अभिगच्छत ॥

अयं यथा न आभुवत्त्वष्टा रूपेव तक्ष्या । अस्य क्रत्वा यशस्वतः ॥ ८ ॥

अयम् । यथा । नः । आऽभुवत् । त्वष्टा । रूपाऽइव । तक्ष्या । अस्य । क्रत्वा । यशस्वतः ॥८॥

vअयम् अग्निः vनः अस्मान् vतक्ष्या विकर्तव्यानि vरूपेव vत्वष्टा रूपाणि वर्धकिरिव[9] vयथा येन प्रकारेण vआभुवत् आभवति तथैनमग्निमभिगच्छतेत्यर्थः । किंच वयम् vअस्य अग्नेः vक्रत्वा प्रज्ञानेन युक्ताः vयशस्वतः यशस्वन्तो भवामेति शेषः ॥

---

१. ग–स्वित्त्वत्सहायेनैव; श–त्वत्सहायेनैव । २. ख-त१-३–भार्गवगः प्रयोगाः; ग-त२-भ१-२-श–भार्गवाः प्रयोगाः; घ–भार्गवादयः; ज्ञ–भार्गवगः प्रयोगः; त४–भार्गवगः प्रायोगाः; न–भार्गवाः प्रायोगाः । ३. न-म–यथा चाप्नवानः । ४. घ–ह्वयामि कीदृशं समुद्रवाससं । ५. ख-त२–प्रभव; ग–प्रसवं च; घ–प्रभवं; श–प्रसवत्व; त१-३–प्रभवत्व; त४–प्रभव च; न–प्रभवमिव; श–प्रभवं च । ६. घ–आ हुवे । ७. घ–तेजसा बलवंतं । ८. ख-ग-घ-भ१-३–पुरुतमं । ९. ख-त-न-भ२–वर्धकिंच; घ–वर्धकः इव; भ१–वर्धकिव; श–वर्धकः च ।

अयं विश्वा अभि श्रियोऽग्निर्देवेषु पत्यते । आ वाजैरुप नो गमत् ॥ ९ ॥

अयम् । विश्वाः । अभि । श्रियः । अग्निः । देवेषु । पत्यते । आ । वाजैः । उप । नः । गमत् ॥९॥

मनुष्याणां vविश्वाः सर्वाः vश्रियः संपदः vदेवेषु देवानां मध्ये यः vअयम् vअग्निः vअभि vपत्यते अभिगच्छति सोऽग्निः vनः अस्मानपि vवाजैः अन्नैः vउप vआ vगमत् उपागच्छतु ॥

विश्वेषामिह स्तुहि होतॄणां यशस्तमम् । अग्निं यज्ञेषु पूर्व्यम् ॥ १० ॥

विश्वेषाम् । इह । स्तुहि । होतॄणाम् । यशःऽतमम् । अग्निम् । यज्ञेषु । पूर्व्यम् ॥ १० ॥

vविश्वेषां सर्वेषां vहोतॄणां मध्ये vयशस्तमं यशस्वितमं vयज्ञेषु vपूर्व्यं मुख्यम् vअग्निम् vइह अस्मदीये यज्ञे हे स्तोतः vस्तुहि ॥ ॥ १० ॥

शीरं पावकशोचिषं ज्येष्ठो यो दमेष्वा । दीदाय दीर्घश्रुत्तमः ॥ ११ ॥

शीरम् । पावकऽशोचिषम् । ज्येष्ठः । यः । दमेषु । आ । दीदाय । दीर्घश्रुत्ऽतमः ॥ ११ ॥

vज्येष्ठः देवानां मुख्यः vदीर्घश्रुत्तमः अतिशयेन विद्वान् अग्निः[1] vदमेषु यज्वनां[2] गृहेषु vआ vदीदाय आदीप्यते । तं vशीरम् अनुशायिनम् । तथा च यास्कः—'अनुशायिनमिति वाशिनमिति वा' (निरु. ४. १४) इति । vपावकशोचिषं पावकदीप्तिं स्तुहीत्यर्थः ॥

तमर्वन्तं न सानसिं गृणीहि विप्र शुष्मिणम् । मित्रं न यातयज्जनम् ॥ १२ ॥

तम् । अर्वन्तम् । न । सानसिम् । गृणीहि । विप्र । शुष्मिणम् । मित्रम् । न । यातयत्ऽजनम् ॥ १२ ॥

हे vविप्र मेधाविन् स्तोतः vअर्वन्तं vन अश्वमिव vसानसिं संभजनीयं vशुष्मिणं बलिनं vमित्रं vन सखायमिव vयातयज्जनं हतशत्रुजनं[3] vतम् अग्निं vगृणीहि स्तुहि ॥

उप त्वा जामयो गिरो देदिशतीर्हविष्कृतः । वायोरनीके अस्थिरन् ॥ १३ ॥

उप । त्वा । जामयः । गिरः । देदिशतीः । हविःऽकृतः । वायोः । अनीके । अस्थिरन् ॥ १३ ॥

हे अग्ने vहविष्कृतः यजमानार्थं[4] vगिरः स्तुतयः vजामयः स्वसार इव vदेदिशतीः तव गुणान् दिशन्त्यः[5] vत्वा त्वामुपतिष्ठन्ते । vवायोरनीके समीपे त्वां समेधयन्त्यः vअस्थिरन् अतिष्ठंश्च ॥

यस्य त्रिधात्ववृतं बर्हिस्तस्थावसंदिनम् । आपश्चिन्नि दधा पदम् ॥ १४ ॥

यस्य । त्रिऽधातु । अवृतम् । बर्हिः । तस्थौ । असम्ऽदिनम् ।
आपः । चित् । नि । दध । पदम् ॥ १४ ॥

vयस्य अग्नेः vत्रिधातु त्रिः[6] vअवृतम् अनावृतं[6] च vअसंदिनम् अबद्धं च । स्तरणकाले हि बर्हिरबद्धं भवति । vबर्हिस्तस्थौ आसनार्थं तिष्ठति तस्मिन्नग्नौ vआपश्चित् आपोऽपि vपदं vनि vदध निदधति । अन्तरिक्ष्या माध्यमिके पदं निदधतीत्यर्थः ॥

---

१. ग-घ—योग्निः । २. ख-त२—यज्विना; ग—यजमानाना; घ-ज्ञ-त४-भ१-२-श—यज्विनां; न—यज्ञिनां । ३. घ—शत्रुहननं; ज्ञ—शत्रूजनन, त२-३-४-न—हशत्रुजननं । ४. ग—यजमानस्य । ५. ख-घ-ज्ञ-त१-२-३-स—आदिशंत्यः । ६. ख-ज्ञ-त२-३-४-भ१-२—त्रिर्वा अवृतमनावृतं; ग-घ—अवृतमनावृतं; त१—त्रिर्वा अवृतं; न—त्रिर्वावृतंनावृतं ।

पदं देवस्य मीळ्हुषोऽनाधृष्टाभिरूतिभिः । भद्रा सूर्यइवोपदृक् ॥ १५ ॥

पदम् । देवस्य । मीळ्हुषः । अनाधृष्टाभिः । ऊतिऽभिः । भद्रा । सूर्यःऽइव । उपऽदृक् ॥ १५ ॥

vमीळ्हुषः कामानां सेक्तुः vदेवस्य द्योतमानस्याग्नेः vपदं स्थानम् vअनाधृष्टाभिः शत्रुभिः अनाधृष्टाभिः vऊतिभिः रक्षाभिर्भजनीयं भवतीत्यर्थः । तथैवास्य vउपदृक् उपदृष्टिरपि vसूर्यइव यथा सूर्यस्तद्वत् vभद्रा मनुष्यैर्भजनीया भवति ॥ ॥ ११ ॥

अग्ने घृतस्य धीतिभिस्तेपानो देव शोचिषा । आ देवान्वक्षि यक्षि च ॥ १६ ॥

अग्ने । घृतस्य । धीतिऽभिः । तेपानः । देव । शोचिषा । आ । देवान् । वक्षि । यक्षि । च ॥ १६ ॥

हे vदेव द्योतमान vअग्ने vघृतस्य दीप्तिसाधनस्याज्यस्य vधीतिभिः[1] निधानैः[1] vतेपानः तपन् vशोचिषा ज्वालया vदेवान् प्रति vआ vवक्षि आवह vयक्षि यज vच ॥

तं त्वाजनन्त मातरः कविं देवासो अङ्गिरः । हव्यवाहममर्त्यम् ॥ १७ ॥

तम् । त्वा । अजनन्त । मातरः । कविम् । देवासः । अङ्गिरः । हव्यऽवाहम् । अमर्त्यम् ॥ १७ ॥

हे vअङ्गिरः अग्ने vकविं क्रान्तकर्माणम् vअमर्त्यं मरणरहितं vहव्यवाहं हविषां वोढारं vतं प्रसिद्धं vत्वा त्वां vदेवासः देवाः vमातरः इव vअजनन्त जनयन्ति ॥

प्रचेतसं त्वा कवेऽग्ने दूतं वरेण्यम् । हव्यवाहं नि षेदिरे ॥ १८ ॥

प्रऽचेतसम् । त्वा । कवे । अग्ने । दूतम् । वरेण्यम् । हव्यऽवाहम् । नि । सेदिरे ॥ १८ ॥

हे vकवे क्रान्तकर्मन् vअग्ने vप्रचेतसं प्रकृष्टबुद्धिं vवरेण्यं वरणीयं vदूतं देवानां vहव्यवाहं हविषां वोढारं vत्वा त्वां vनि vषेदिरे देवा निषीदन्ति ॥

नहि मे अस्त्यघ्न्या न स्वधितिर्वनन्वति । अथैतादृग्भरामि ते ॥ १९ ॥

नहि । मे । अस्ति । अघ्न्या । न । स्वऽधितिः । वनन्ऽवति । अथ । एतादृक् । भरामि । ते ॥ १९ ॥

हे अग्ने vमे मम भार्गवस्य प्रयोगस्यर्षेः vअघ्न्या गौः । 'अघ्न्या उस्रा' इति गोनामसु पाठात् । vनहि vअस्ति न विद्यते यस्याः पयसा आज्येन च त्वां यजेय । किंच vस्वधितिः नहि vवनन्वति काष्ठानि हन्ति यैः काष्ठैस्त्वां समिन्धीय[2] । vअथैतादृक् अग्निहोत्रार्थं पयसो दोग्ध्रीं गाम् इन्धनसाधनानि काष्ठानि चैतत्सर्वं vते तुभ्यमहं vभरामि ॥

यदग्ने कानि कानि चिदा ते दारूणि दध्मसि । ता जुषस्व यविष्ठ्य ॥ २० ॥

यत् । अग्ने । कानि । कानि । चित् । आ । ते । दारूणि । दध्मसि । ता । जुषस्व । यविष्ठ्य ॥ २० ॥

पूर्वस्यामृच्युक्तस्यैवार्थस्य विवरणमत्र । हे vयविष्ठ्य युवतम vअग्ने तुभ्यं[3] vयत् यदा vकानि vकानि vचित् यानि कान्यपि vदारूणि काष्ठानि vआ vदध्मसि आधारयामि तदा vता तानि अपरशुवृक्णान्यपि[4] vजुषस्व सेवस्व । तथा च यजुर्ब्राह्मणं—'न ह स्म वै पुराग्निरपरशुवृक्णं दहति

1. ख-घ-ञ-त१-२—धीतिभिर्दीप्तिभिर्निधानः, त३-४—दीप्तिभिर्निधानः; श—निधानः। 2. ख-ञ-त१-२—समिधाय। 3. घ-भ१-३—ते तुभ्यं। 4. घ—काष्ठानि।

तदस्मै प्रयोग एवर्षिरस्वदयद्यदग्ने यानि कानि चेति समिधमा दधात्यपरशुवृक्णमेवास्मै स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते' (तै. सं. ५. १. १०. १) इति ॥

यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रो अतिसर्पति । सर्वं तदस्तु ते घृतम् ॥ २१ ॥

यत् । अत्ति । उपऽजिह्विका । यत् । वम्रः । अतिऽसर्पति । सर्वम् । तत् । अस्तु । ते । घृतम् ॥ २१ ॥

हे अग्ने॰ ᵛयत् काष्ठादिकम् ᵛउपजिह्विका[1] । उपजिघ्रतीत्युपजिह्विका* । ᵛअत्ति भक्षयति । ᵛयत् च काष्ठादिकं[1] ᵛवम्रः । वमत्युदकमिति वम्रः । उपजिह्विकावम्रशब्दौ यद्यपि पर्यायौ तथापि पृथगुपादानात् वम्रशब्दस्तद्विशेषे पर्यवस्यति । सोऽपि ᵛअतिसर्पति अतिगच्छति । ᵛतत् ᵛसर्वं ᵛते तव ᵛघृतं घृतसदृशम् ᵛअस्तु । यथा घृतं तव प्रियकरं भवति तथा प्रियकरं भवत्वित्यर्थः ॥

अग्निमिन्धानो मनसा धियं सचेत मर्त्यः । अग्निमीधे विवस्वभिः ॥ २२ ॥

अग्निम् । इन्धानः । मनसा । धियम् । सचेत । मर्त्यः । अग्निम् । ईधे । विवस्वऽभिः ॥ २२ ॥

ᵛमर्त्यः मनुष्यः ᵛअग्निमिन्धानः काष्ठैः प्रज्वलयन् ᵛमनसा एव श्रद्धानः ᵛधियं कर्म ᵛसचेत काले भजेत । ᵛविवस्वभिः ऋत्विग्भिश्च ᵛअग्निम् एव ᵛईधे प्रज्वलयति ॥ ॥ १३ ॥

'अदर्शि' इति चतुर्दशर्चं दशमं सूक्तं काण्वस्य सोभरेरार्षम् । अत्रानुक्रम्यते—'अदर्शि षळूना सोभरिर्बार्हतं पञ्चम्याद्ययुजः[2] सतोबृहत्योऽष्टम्यादियुजः ककुब्गायत्री ककुबनुष्टुबन्त्याग्निमारुती' इति । पञ्चमीसप्तमीनवम्येकादशीत्रयोदश्यः पञ्च सतोबृहत्यः । अष्टमीद्वादश्यौ ककुभौ दशमी गायत्री चतुर्दश्यनुष्टुप् । शिष्टा बृहत्यः । 'आग्नेयं तु' इत्युक्तत्वादग्निर्देवता । अन्त्यायास्त्वग्निर्मरुतश्च । प्रातरनुवाकस्याग्नेये क्रतौ बार्हते छन्दस्यादितः सप्तर्चः । सूत्रितं च—'अदर्शि गातुवित्तम इति सप्तेति बार्हतम्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु मैत्रावरुणस्य 'प्र मंहिष्ठाय' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'प्र मंहिष्ठाय गायत प्र सो अग्ने तवोतिभि.' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । अध्यायोपाकरणोत्सर्जनयोर्मण्डलान्त्यहोमे 'आग्ने याहि' इत्येषा । सूत्रितं च—'मा चिदाग्ने याहि मरुत्सखा यत्ते राजन्नग्ने' (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इति॰ ॥

अदर्शि गातुवित्तमो यस्मिन्व्रतान्यादधुः ।
उपो षु जातमार्यस्य वर्धनमग्निं नक्षन्त नो गिरः ॥ १ ॥

अदर्शि । गातुवित्ऽतमः । यस्मिन् । व्रतानि । आऽदधुः ।
उपो इति । सु । जातम् । आर्यस्य । वर्धनम् । अग्निम् । नक्षन्त । नः । गिरः ॥ १ ॥

ᵛयस्मिन् अग्नौ ᵛव्रतानि कर्माणि ᵛआदधुः यजमाना आदधन् ᵛगातुवित्तमः अतिशयेन मार्गाणां ज्ञाता सोऽग्निः ᵛअदर्शि प्रादुरभूत् । किंच ᵛसु ᵛजातं सम्यक् प्रादुर्भूतम् अस्य ᵛआर्यस्य उत्तमवर्णस्य ᵛवर्धनं वर्धयितारम् ᵛअग्निं ᵛनः अस्माकं ᵛगिरः स्तुतिरूपा वाचः ᵛउपो ᵛनक्षन्त उपगच्छन्त्येव ॥ 'नक्ष गतौ' इति धातुः ॥

---

1. ख-ग-त-'उपजिह्विका ······ काष्ठादिकं' नास्ति । * न-भ-श-'त्युपजिह्विका उपदहिका (न-श-उपदीहिका) । 2. त१ (प्रान्ते)-अनु.-पचमी विराड्रूपा सप्तम्याद्ययुजः ।

प्र दैवो॑दासो अ॒ग्निर्दे॒वाँ अच्छा॒ न म॒ज्मना॑ ।
अनु॑ मा॒तरं॑ पृथि॒वीं वि वा॑वृते त॒स्थौ नाक॑स्य॒ सान॑वि ॥ २ ॥

प्र । दैवः॑ऽदासः । अ॒ग्निः । दे॒वान् । अच्छ॑ । न । म॒ज्मना॑ ।
अनु॑ । मा॒तर॑म् । पृ॒थि॒वीम् । वि । व॒वृ॒ते । त॒स्थौ । नाक॑स्य । सान॑वि ॥ २ ॥

दैवोदासः दिवोदासेनाहूयमानः अग्निः मातरम् । सर्वस्य लोकस्य धारणवत्त्वात् पृथिवी माता । तां पृथिवीम् अच्छ प्रति देवान् तस्य दिवोदासस्य यज्ञे देवान् अनु[1] प्रति हविर्वोढुं न प्र[2] वि वावृते[2] । यस्मादेनमग्निं दिवोदासः मज्मना बलेन आजुहाव तस्मादयमग्निः नाकस्य स्वर्गस्य सानवि समुच्छ्रिते देशे स्वायतन एव तस्थौ अतिष्ठत् ॥

यस्मा॒द्रेज॑न्त कृ॒ष्टय॑श्च॒र्कृत्या॑नि कृण्व॒तः ।
स॒ह॒स्र॒सां मे॒धसा॑ताविव॒ त्मना॒ग्निं धी॒भिः स॑पर्यत ॥ ३ ॥

यस्मा॑त् । रेज॑न्त । कृ॒ष्टयः॑ । च॒र्कृत्या॑नि । कृ॒ण्व॒तः ।
स॒ह॒स्र॒ऽसाम् । मे॒धसा॑तौऽइव । त्मना॑ । अ॒ग्निम् । धी॒भिः । स॒प॒र्य॒त ॥ ३ ॥

यस्मात् कारणात् चर्कृत्यानि कर्तव्यानि कर्माणि कृण्वतः कुर्वाणात् मनुष्यात् कृष्टयः इतरे मनुष्याः रेजन्ते कम्पन्ते तस्मादिदानीं हे जनाः[3] यूयं सहस्रसां गवां धनानां च सहस्रस्य दातारम् अग्निं मेधसातौ यज्ञे धीभिः कर्तव्यैः कर्मभिः त्मना आत्मनैव सपर्यत परिचरत ॥

प्र यं रा॒ये निनी॑षसि॒ मर्तो॒ यस्ते॑ वसो॒ दाश॑त् ।
स वी॒रं ध॑त्ते अग्न उक्थश॒ंसिनं॒ त्मना॑ सहस्रपो॒षिण॑म् ॥ ४ ॥

प्र । यम् । रा॒ये । निनी॑षसि । मर्तः॑ । यः । ते॒ । व॒सो॒ इति॑ । दाश॑त् ।
सः । वी॒रम् । ध॒त्ते॒ । अ॒ग्ने॒ । उ॒क्थ॒ऽश॒ंसिन॑म् । त्मना॑ । स॒ह॒स्र॒ऽपो॒षिण॑म् ॥ ४ ॥

हे वसो वासक अग्ने त्वं यं तव स्तोतारं राये धनार्थं प्र निनीषसि प्रणेतुमिच्छसि यः च मर्तः मनुष्यः ते तुभ्यं दाशत् हवींषि प्रयच्छति सः मनुष्यः उक्थशंसिनम् उक्थानां[4] शंसितारं त्मना आत्मनैव सहस्रपोषिणं बहुधनं वीरं पुत्रं धत्ते धारयति ॥

स दृ॒ळ्हे चि॑द॒भि तृ॑णत्ति॒ वाज॒मर्व॑ता॒ स ध॑त्ते॒ अक्षि॑ति॒ श्रवः॑ ।
त्वे दे॑व॒त्रा सदा॑ पुरूवसो॒ विश्वा॑ वा॒मानि॑ धीमहि ॥ ५ ॥

सः । दृ॒ळ्हे । चि॒त् । अ॒भि । तृ॒ण॒त्ति॒ । वाज॑म् । अर्व॑ता । सः । ध॒त्ते॒ । अक्षि॑ति ।
श्रवः॑ । त्वे इति॑ । दे॒व॒ऽत्रा । सदा॑ । पु॒रु॒व॒सो॒ इति॑ पुरुऽवसो । विश्वा॑ । वा॒मानि॑ । धी॒म॒हि॒ ॥ ५ ॥

हे[5] पुरूवसो बहुधनाग्ने यस्तुभ्यं हवींषि प्रयच्छति सः यजमानः दृळ्हे चित् दृढेऽपि शत्रुपुरे स्थितं वाजम् अन्नम् अर्वता अश्वेन अभि तृणत्ति हिनस्ति । तथा सः यजमानः अक्षिति अक्षीणं

१. ख-ग-त-भ-'अनु' नास्ति । २. ख-त१-२-प्र वि ववृते; ग-त४-भ-प्र ववृते । ३. ख-त-न-याजनाः; ग-श-यजमानाः । ४. घ-स्तोत्राणा । ५. ख-ग-घ-त-भ-श-अर्वता अश्वेन ।

˅श्रवः अन्नं ˅धत्ते धारयति। तथा च सति तुभ्यं हविषां प्रदातारो वयमपि ˅देवत्रा देवे ˅त्वे त्वयि स्थिताः ˅विश्वा सर्वाणि ˅वामानि वननीयानि धनानि ˅सदा सर्वदा ˅धीमहि धारयाम ॥ ॥ १३ ॥

यो विश्वा दयते वसु होता मन्द्रो जनानाम् ।
मधोर्न पात्रा प्रथमान्यस्मै प्र स्तोमा यन्त्यग्नये ॥ ६ ॥

यः । विश्वा । दयते । वसु । होता । मन्द्रः । जनानाम् ।
मधोः । न । पात्रा । प्रथमानि । अस्मै । प्र । स्तोमाः । यन्ति । अग्नये ॥ ६ ॥

˅होता देवानामाह्वाता ˅मन्द्रः मोदमानः ˅यः अग्निः ˅विश्वा सर्वाणि ˅वसु वसूनि धनानि ˅जनानां जनेभ्यः ˅दयते प्रयच्छति तस्मै ˅अस्मै ˅अग्नये ˅मधोर्न मदकरस्य सोमस्येव ˅प्रथमानि मुख्यानि पात्राणि[1] ˅स्तोमाः ˅प्र ˅यन्ति प्रगच्छन्ति ॥

अश्वं न गीर्भी रथ्यं सुदानवो मर्मृज्यन्ते देवयवः ।
उभे तोके तनये दस्म विश्पते पर्षि राधो मघोनाम् ॥ ७ ॥

अश्वम् । न । गीःऽभिः । रथ्यम् । सुऽदानवः । मर्मृज्यन्ते । देवऽयवः ।
उभे इति । तोके इति । तनये । दस्म । विश्पते । पर्षि । राधः । मघोनाम् ॥ ७ ॥

हे ˅दस्म दर्शनीय ˅विश्पते विशां पतेऽग्ने यं त्वां ˅सुदानवः शोभनदानाः ˅देवयवः देवानात्मन इच्छन्तो यजमानाः ˅रथ्यं रथस्य वोढारम् ˅अश्वं ˅न अश्वमिव ˅गीर्भिः स्तुतिभिः ˅मर्मृज्यन्ते परिचरन्ति स त्वमस्माकं यजमानानां ˅तोके पुत्रे ˅तनये पौत्रे च ˅उभे उभयस्मिन् ˅मघोनां धनवतां ˅राधः धनं ˅पर्षि प्रयच्छ ॥

प्र मंहिष्ठाय गायत ऋताव्ने बृहते शुक्रशोचिषे । उपस्तुतासो अग्नये ॥ ८ ॥

प्र । मंहिष्ठाय । गायत । ऋतऽव्ने । बृहते । शुक्रऽशोचिषे । उपऽस्तुतासः । अग्नये ॥ ८ ॥

हे यूयम् ˅उपस्तुतासः उपस्तोतारः ˅मंहिष्ठाय दातृतमाय ˅ऋताव्ने यज्ञवते सत्यवते वा ˅बृहते महते ˅शुक्रशोचिषे दीप्ततेजसे ˅अग्नये ˅प्र ˅गायत स्तोत्रं पठत ॥

आ वंसते मघवा वीरवद्यशः समिद्धो द्युम्न्याहुतः ।
कुविन्नो अस्य सुमतिर्नवीयस्यच्छा वाजेभिरागमत् ॥ ९ ॥

आ । वंसते । मघऽवा । वीरऽवत् । यशः । सम्ऽइद्धः । द्युम्नी । आऽहुतः ।
कुवित् । नः । अस्य । सुऽमतिः । नवीयसी । अच्छ । वाजेभिः । आऽगमत् ॥ ९ ॥

˅मघवा धनवान्[2] ˅द्युम्नी अन्नवान् यशस्वी[3] वा । तथा च यास्कः—'द्युम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा' (निरु. ५. ५) इति । ˅यशः यशस्करमन्नम्[3] ˅आ ˅वंसते यजमानेभ्य आ प्रयच्छति[4] । ˅अस्य

---

१. घ-श–पात्रा पात्राणि । २. ग–धनवान् समिद्ध आहुतः । ३. घ–समिद्धः दीप्त आहुतः अग्निः यशः यशस्करं वीरवत् पुत्रयुक्तमन्नं । ४. स–प्रयच्छति । तस्या सामे समिद्धः दीप्तः आहुतः अग्निः यशः यशस्करं वीरवत् पुत्रयुक्तमन्नमावंसते यजमानेभ्य आयच्छति ।

अग्नेः नवीयसी नवतरा सुमतिः अनुग्रहबुद्धिः नः अस्मान् अच्छ[1] प्रति[1] वाजेभिः अन्नैः सह कुवित् बहुवारम्[2]। 'सलिलं कुवित्' इति बहुनामसु पाठात्। आगमत् आगच्छतु॥

प्रेष्ठमु प्रियाणां स्तुह्यासावातिथिम्। अग्निं रथानां यमम् ॥ १० ॥

प्रेष्ठम्। ऊँ इति। प्रियाणाम्। स्तुहि। आऽसाव। अतिथिम्। अग्निम्। रथानाम्। यमम्॥ १०॥

हे आसाव स्तोतः प्रियाणां प्रेष्ठं प्रियतमम् अतिथिम् अभ्यागतं रथानां यमं यन्तारम् अग्निम् एव स्तुहि ॥　　॥ १४ ॥

उदिता यो निदिता वेदिता वस्वा यज्ञियो ववर्तति।
दुष्टरा यस्य प्रवणे नोर्मयो धिया वाजं सिषासतः ॥ ११ ॥

उत्ऽइता। यः। निऽदिता। वेदिता। वसु। आ। यज्ञियः। ववर्तति।
दुस्तराः। यस्य। प्रवणे। न। ऊर्मयः। धिया। वाजम्। सिसासतः॥ ११ ॥

वेदिता वेत्ता यज्ञियः यज्ञार्हः यः[3] अग्निः उदिता उदितान्युद्गतानि निदिता निदितानि श्रुतानि च वसु वसूनि धनानि आ ववर्तति आवर्तयति[4]। धिया कर्मणा वाजं संग्रामं सिषासतः संभक्तुमिच्छतः यस्य चाग्नेर्ज्वालाः[5] प्रवणे नोर्मयः प्रवणाभिमुखाः समुद्रस्य तरङ्गा इव दुष्टराः तर्तुमशक्याः। तमग्निं हे स्तोतः स्तुहीत्यर्थः॥

मा नो हृणीतामतिथिर्वसुरग्निः पुरुप्रशस्त एषः। यः सुहोता स्वध्वरः ॥ १२ ॥

मा। नः। हृणीताम्। अतिथिः। वसुः। अग्निः। पुरुऽप्रशस्तः। एषः।
यः। सुऽहोता। सुऽअध्वरः॥ १२ ॥

वसुः वासकः अतिथिः अतिथिवत् प्रियः पुरुप्रशस्तः बहुभिः स्तुतः सुहोता सुष्ठु देवानामाह्वाता स्वध्वरः सुयज्ञश्च यः अग्निः सः एषः अग्निः नः अस्मभ्यं मा हृणीतां केनापि न रुध्यताम्। केनाप्यनवरुद्धः सन् अग्निः अस्मभ्यमभीष्टं प्रयच्छत्वित्यर्थः॥

मो ते रिषन् ये अच्छोक्तिभिर्वसोऽग्ने केभिश्चिदेवैः।
कीरिश्चिद्धि त्वामीट्टे दूत्याय रातहव्यः स्वध्वरः ॥ १३ ॥

मो इति। ते। रिषन्। ये। अच्छोक्तिऽभिः। वसो इति। अग्ने। केभिः। चित्। एवैः।
कीरिः। चित्। हि। त्वाम्। ईट्टे। दूत्याय। रातऽहव्यः। सुऽअध्वरः॥ १३ ॥

हे वसो वासक अग्ने त्वां ये मनुष्याः अच्छोक्तिभिः अभिष्टुतिभिः केभिः कैः सुखकरैः एवैः चित् अभिगमनैरपि ते स्तोतारः मो रिषन् मैव हिंसन्ताम्। रातहव्यः दत्तहविष्कः[6] कीरिश्चित् स्तोतापि दूत्याय हविर्वहनादिलक्षणाय दूतकर्मणे त्वामीट्टे हि स्तौति खलु॥

---

१. ख-झ-त१-२—अच्छ अभिलक्ष्य (ख—आलक्ष्य; झ—'अभिलक्ष्य' नास्ति; त२—आभिलक्ष्य) प्रयच्छति; घ-श—अच्छ अभिलक्ष्य; त४-न-म२—प्रयच्छति। २. ख-ग-त-न-भ—बहु। ३. ग-त-भ—'यः' नास्ति। ४. ख-ग-घ-त-श—आवर्तयते। ५. ख-त-न-भ—धामे°। ६. घ-स—दत्तहविष्कः स्वध्वरः सुयज्ञः।

आग्ने याहि मरुत्सखा रुद्रेभिः सोमपीतये ।
सोभर्या उप सुष्टुतिं मादयस्व स्वर्णरे ॥ १४ ॥

आ । अग्ने । याहि । मरुत्ऽसखा । रुद्रेभिः । सोमऽपीतये ।
सोभर्याः । उप । सुऽस्तुतिम् । मादयस्व । स्वःऽनरे ॥ १४ ॥

हे अग्ने मरुत्सखा[1] मरुतां प्रियस्त्वं स्वर्णरे अस्माकं यजनलक्षणे कर्मणि सोमपीतये सोमपानाय रुद्रेभिः रुद्रैर्मरुद्भिः सह आ याहि आगच्छ । सोभर्याः सोभरेर्मम सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं चोपागच्छ । मादयस्व । स्तुतिं श्रुत्वा सोमं पीत्वात्मानं मादय[1] च[2] ॥ ॥ १५ ॥

॥ इत्यष्टमे मण्डले दशमोऽनुवाकः समाप्तं चाष्टमं मण्डलम् ॥

---

१. न-म-मरुत्सखा मरुत्सखः । २. झ-न-मादयस्व ।

संहितापदपाठशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२	१	हाता	होता
१४	५	°षर्भूद्व°	°षर्भुद्व°
१९	२२	कृष्णयामम्	कृष्णऽयामम्
३१	२७	अस्मे	अस्मै
३५	३	विऽभावा	विभाऽवा
११९	१५	विप्रेभिः	विप्रेभिः
११९	२४	अत्कैः ।	अत्कैः । आ ।
१२२	४	सत्राः	सत्रा
१२२	१७	वृत्रऽतूर्ये	वृत्रऽतूर्ये
१३३	४	नियुत्वान्	नियुत्वान्
१६६	३	दिवेदिवे	दिवेदिवे
१९८	२३	उभे इ	उभे इति
२२१	२३	वरांस्यमिता	वरांस्यमिता
२३९	२०	मित्रावरुणौ	मित्रावरुणौ
२४८	१४	मधुऽव्रते	मधुऽव्रते
२५२	२३	श्रुत्यम्	श्रुत्यम्
३११	४	व्युच्छान्	व्युच्छान्
३३६	७	रायः	रायो
३७९	२६	विप्राः	विप्रा
३८६	१२	°द्रातमूर्मिम्	°द्रातुमूर्मिम्
४०४	२२	शुचयः	शुचयः
४०९	७	तन्व१ः	तन्व१ः
४३७	११	सुमतिश्चनिष्ठा	सुमतिश्चनिष्ठा
४९७	७	वधान	वृधान
६३५	५	विपन्यभिः	विपन्युभिः
७५१	८	विभाऽवसुः	विभाऽवसुः
८८६	११	अर्यऽमा	अर्यमा
९५०	२०	°ञ्शिशुमन्तः	°ञ्छिशुमन्तः

भाष्यशुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
७	१२	२. १. २९	२. १. २. ९
७	१३	१. ७. ८	१. ३. ६
३८	२	तनकुर्वन्	तनूकुर्वन्
४४	२३	°रादरार्थो	°रादरार्थो। एव-विधस्त्व
४६	८	अद्रहम्	अद्रुहम्
६३	२०	दशरात्र	दशरात्रे
७०	१०	ब्रहि	ब्रूहि
१००	२	कृण्वते	कृण्वैते
११५	२७	धावापृथिव्यौ	द्यावापृथिव्यौ
१२१	१४	बहुभिरुहूतः	बहुभिराहूतः
१३०	१३	स्तुत्यरायुधैः	स्तुत्यैरायुधैः
१४१	३०	शत्रन्	शत्रून्
२[illegible]०	५	°स्याष	°स्यार्ष
३४१	२	क्रतु	क्रतु
३४५	२१	इशिषे	ईशिषे
३४८	१३	°दशम्यादिभिः	°दशम्यादिभिः
३७५	१८	ऋग्वि. २. २५	ऋग्वि. २. ३०६
४०९	२८	प्रत्यक्षणो°	प्रत्यक्षेणो°
४१०	१७	नियतोऽपोष्य	नियतोपोष्य
४१४	१६	इरयति	ईरयति
४१४	२७	सूक्त	सूक्त
४२१	७	सुबामन्त्रिते '	' सुबामन्त्रिते
४४५	१८	अविचलित	अविचलितं
४४८	१७	विनियोग.	विनियोगः
४९९	२९	लृटि	लृटि
५०४	१७	सच	स च
५०५	१२	अवतीनां	अर्वतीनां
५१७	८	ऋषिश्चानुक्त-गोत्रः '	' ऋषिश्चानुक्त-गोत्रः
५२७	२०	दशगुणितः	दशगुणितैः
५४०	२३	रुद्रापुत्रा	रुद्रपुत्रा
५५१	१३	सम्यकू	सम्यक्
५७५	५	°मित्यर्यः	°मित्यर्थः
६३२	२३	प्रागाथ	प्रागाथं
६५१	११	चा आभि-मुख्येन व	च आभि-मुख्येन वा
७०८	६	य	यः
७१६	१	सोमलता	सोमलतां
७७४	१८	स्म	स्मः
७८६	२४	वर्तमानभिषुत	वर्तमानमभिषुतं
८८९	२	वृष्टे°	वृष्टे°
९२३	११	मरुतामपि ।	मरुतामपि
९४२	१६	नाशयध्य	नाशयध्यै